

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΛΕΝΗ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

«ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2012

ΕΛΕΝΗ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

«ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ»

Διδακτορική διατριβή

Υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας

Τομέας Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.

Ημερομηνία Προφορικής Εξέτασης: 14-06-2012

Εξεταστική Επιτροπή:

Μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής

Μπάρμπαρα Σμιτ-Δούνα (εισηγήτρια)

Σεμέλη Πινγιάτογλου

Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Εξεταστές

Ιωάννης Μ. Ακαμάτης

Εμμανουήλ Βουτυράς

Στέλλα Δρούγου

Ελένη Μανακίδου

Ελένη Μητσοπούλου

Α.Π.Θ.

Τα ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο

ISBN

«Η έγκριση της παρούσης Διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέως» (Ν. 5343/1932, άρθρο 202, παρ.2)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αναζητώντας την Αθηνά στην Πελοπόννησο ... 1

Η Αθηνά στην Πελοπόννησο

1. Αργολιδοκορινθία

1.1. Αλιείς. Ακρόπολη, ιερό της Αθηνάς(;) 5
1.2. Άργος, Δειράς, ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς 7
1.3. Άργος. Ακρόπολη (Λάρισα), ναός της Αθηνάς Πολιάδος 10
1.4. Άργος. Περιοχή της αγοράς, ιερό της Αθηνάς Σάλπιγγος 13
1.5. Άργος. Ιερό της Παλλάδος 14
1.6. Επίδαυρος. Ακρόπολη, ιερό της Αθηνάς Κισσαίας 15
1.7. Ερμιόνη. Δύο ιερά της Αθηνάς 17
1.8. Ερμιόνη. Πρώνας, άγαλμα της Αθηνάς στο ναό της Δήμητρας Χθονίας 22
1.9. Ερμιόνη. Βούπορθμος, ιερό της Αθηνάς Προμαχώρμας 24
1.10. Κλεωνές. Ιερό της Αθηνάς 24
1.11. Κόρινθος. Αγορά, άγαλμα της Αθηνάς 26
1.12. Κόρινθος. Ιερό της Αθηνάς Χαλινίτιδος 27
1.13. Κόρινθος. Ιερό της Αθηνάς Ελλωτίας 30
1.14. Κόρινθος. Ιερό της Αθηνάς Φοινίκης 31
1.15. Λέρνα. Κορυφή Ποντίνου, ιερό της Αθηνάς Σαΐτιδος 33
1.16. Λήσσα. Ναός της Αθηνάς 34
1.17. Μυκήνες. Ακρόπολη, ιερό της Αθηνάς (;) 35
1.18. Σικυώνα. (Παλαιά) ακρόπολη, ιερό της Αθηνάς 39
1.19. Τίρυνθα. Μαρτυρίες για τη λατρεία της Αθηνάς 42
1.20. Τιτάνη. Ιερό της Αθηνάς 45
1.21. Τροιζήνα. Ακρόπολη, ναός της Αθηνάς Σθενιάδος και Πολιάδος 47
1.22. Τροιζήνα. Σφαιρία ή Ιερά νήσος, ναός της Αθηνάς Απατουρίας 50

2. Αρκαδία

2.1. Αλέα. Ιερό της Αθηνάς Αλέας 53
Το ιερό της Αθηνάς στην Αλέα
Η θεά Αλέα
2.2. Αλίφειρα. Ακρόπολη, ιερό της Αθηνάς 56
Η πόλη
Οι μαρτυρίες του Πολύβιου και του Πausανία
Η θέση του ιερού και το άνδηρο
Ο σωζόμενος ναός
Το ζήτημα του προγενέστερου ναού
Το Β τμήμα του ανδρήρου

Ευρήματα από το ιερό	
Κάποιες σκέψεις για το ιερό	
2.3. Ασέα. Γενικές παρατηρήσεις	83
2.4. Ασέα. Αθήναιον, ναός της Αθηνάς	85
2.5. Ασέα. Βόρειον όρος, ιερό της Αθηνάς Σωτείρας και του Ποσειδώνα	87
Πρώιμη οικοδομική δραστηριότητα	
Ο σωζόμενος ναός	
Το μαρμάρινο ανάγλυφο	
Τα μικροευρήματα	
Η ταύτιση, η λατρεία και η σημασία του ιερού	
2.6. Ηραία. Μαρτυρίες για τη λατρεία της Αθηνάς	107
2.7. Καφυ(ι)αί. Νομισματικές μαρτυρίες για τη λατρεία της Αθηνάς	111
2.8. Κλείτωρ. Χώρα, ιερό της Αθηνάς Κορίας	113
Η πόλη και οι Αζάνες	
Οι λατρείες και η Αθηνά	
Η Αθηνά Κορία	
Εντοπισμός του ιερού	
2.9. Λυκόσουρα. Ιερό της Αθηνάς και άλλες μαρτυρίες	126
Η Λυκόσουρα	
Περιήγηση στο ιερό της Δέσποινας	
Η λατρεία της Αθηνάς	
Τα χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς	
2.10. Μαίναλος. Ναός της Αθηνάς	141
2.11. Μαντίνεια. Γενικές παρατηρήσεις	142
2.12. Μαντίνεια. Ιερό της Αλέας Αθηνάς	146
Το ιερό της Αθηνάς Αλέας	
Οι φυλές της Μαντίνειας	
Το ιερό της Αλέας γύρω στα 460 π.Χ.	
2.13. Μαντίνεια. Περιοχή θεάτρου, λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς στο ναό της Ήρας	156
2.14. Μαντίνεια. Ιερό της Αθηνάς Αλακομεν(ε)ίας	159
2.15. Μεγαλόπολη. Ιερό της Αθηνάς Πολιάδος	163
Η Μεγάλα πόλις	
Το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος	
Οι φυλές της Μεγαλόπολης	
2.16. Μεγαλόπολη. Η Αθηνά στον περίβολο των Μεγάλων Θεών	170
Το ιερό των Μεγάλων Θεών	
Ερμαϊκές στήλες στο ιερό	
Το λατρευτικό σύνταγμα του Δαμοφώντα	
2.17. Μεγαλόπολη. Ερμαϊκές στήλες των Θεών Εργατών: Αθηνά Εργάνη, Απόλλων Αγυιεύς, Ερμής, Ηρακλής, Ειλείθια	176

2.18.	Μεγαλόπολη. Οδός προς το Μαίναλο, ιερό της Αθηνάς Μαχανίτιδος	179
2.19.	Ορχομενός. Μαρτυρίες για τη λατρεία της Αθηνάς	184
2.20.	Στύμφαλος. Ακρόπολη, ιερό της Αθηνάς Πολιάδος	190
	Η πόλη	
	Η έρευνα στην ακρόπολη και το σωζόμενο ιερό	
	Η διαμόρφωση του ιερού	
	Τα ευρήματα	
2.21.	Τεγέα. Ιερό της Αλέας Αθηνάς	214
	Οι γραπτές πηγές	
	Το γεωμετρικό ιερό	
	Το ιερό στον 7ο αι. π.Χ.	
	Το αρχαϊκό ιερό	
	Η τελική φάση διαμόρφωσης του ιερού	
	Τα αναθήματα του πρώιμου ιερού	
	Τα λατρευτικά αγάλματα	
2.22.	Τεγέα. Ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος	302
	Τα δεδομένα για το ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος	
	Αθηνά Πολιάτις ή Αθηνά Αλέα;	
2.23.	Τεύθις. Λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς	312
2.24.	Φενεός. Ακρόπολη, ναός της Αθηνάς Τριτωνίας	314
2.25.	Φιγάλεια. Ιερό της Αθηνάς (Πολιάδος και Κορίας)	323
	Η πόλη	
	Οι λατρείες με βάση τον Πausανία και τα νομίσματα	
	Η έρευνα για το ιερό της Αθηνάς και γενικά στοιχεία	
	Η περιοχή του ναού	
	Οι περιοχές Α και Ν του ναού	
	Παρατηρήσεις για το ιερό και τη λατρεία	
2.26.	Ψωφίς. Νομισματικές μαρτυρίες για τη λατρεία της Αθηνάς	350
2.27.	Άλλες μαρτυρίες από την Αρκαδία	355

3. Αχαΐα

3.1.	Αίγεια. Μαρτυρίες για τη λατρεία της Αθηνάς	358
	Ο Pausanias για τις λατρείες της Αίγειρας	
	Τα νομίσματα της πόλης	
	Το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς	
	Ναοί στην Αίγεια	
3.2.	Αίγιο. Ναός της Αθηνάς	371
3.3.	Αίγιο. Αγορά, αγάλματα των «θεών εξ Άργους»: Ποσειδώνας, Ηρακλής, Δίας, Αθηνά	373
3.4.	Αίγιο. Αιγιαλός, λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς στο ιερό του Δία Ομαγύριου. Ο Δίας Αμάριος και η Αθηνά Αμαρία	375
	Οι Αχαιοί, το Αίγιο και ο Δίας	

Ο Δίας και οι θεές	
Το πρόβλημα της θέσης των ιερών	
3.5. Δύμη. Ναός της Αθηνάς	382
3.6. Δύμη. Χώρα, ναός της Αθηνάς Λαρισσαίας παρά τον Λάρισσο ποταμό	386
3.7. Πάτρα. Γενικές παρατηρήσεις	388
3.8. Πάτρα. Ακρόπολη, ναός της Αθηνάς Παναχαΐδος στο ιερό της Άρτεμης Λαφρίας	391
3.9. Πάτρα. Αγορά, λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς στο ναό του Ολύμπιου Δία	396
3.10. Πάτρα. Αγορά, άγαλμα της Αθηνάς στον τάφο του Πατρέα	399
3.11. Πάτρα. Ιερό της Αθηνάς στο τέμενος της Άρτεμης Λιμνάτιδος	400
3.12. Πάτρα. Χώρα, «Τείχος της Αθηνάς»	402
3.13. Πελλήνη. Ναός της Αθηνάς	404
Η Πελλήνη και το ιερό της Αθηνάς	
Υποθετική ταύτιση του ναού της Αθηνάς	
Το χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα	
Το επεισόδιο με τους Αιτωλούς	
3.14. Τριταΐα. Ναός της Αθηνάς	412
4. Ηλεία	
4.1. Ήλις. Ακρόπολη, ιερό της Αθηνάς	416
Οι Ηλείοι και η Ήλιδα	
Τα δεδομένα για το ιερό της Αθηνάς	
Ορισμένες παρατηρήσεις	
4.2. Κοΐλη Ήλις;. Ιερό της Αθηνάς Μητέρας	425
4.3. Κοΐλη Ήλις;. Ιερό της Αθηνάς Ναρκαιάς	429
4.4. Μάκιστος (;). Ιερό της Αθηνάς	431
Το ιερό και η έρευνα σε αυτό	
Ο ναός	
Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά	
Τα μικροευρήματα	
Η ταύτιση του ιερού και του οικισμού	
4.5. Ολυμπία. Η Αθηνά στο ιερό του Δία	454
Βωμοί στο ιερό του Δία	
Χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς	
4.6. Πρασιδάκι (Πύργος/οι;). Ιερό της Αθηνάς (Αγορίου;)	463
Η θέση του ναού και το πρόβλημα της ταύτισης του οικισμού	
Η έρευνα στο ιερό και η απόδοσή του στην Αθηνά	
Ο ναός	
Παλαιότερες οικοδομικές φάσεις	
Πήλινα γλυπτά	
Αναθήματα	

4.7.	Σκιλλούς. Ιερό της Αθηνάς Σκιλλουντίας	475
4.8.	Φρίξα. Ναός της Αθηνάς Κυδωνίας	478
	Η Φρίξα και το ιερό της Αθηνάς Κυδωνίας	
	Η πόλη	
	Ο Κλύμενος και η σχέση με την Κρήτη	
	Η Αθηνά Κυδωνία	

5. Λακωνία

5.1.	Ασωπός – Κυπαρισσία. Ακρόπολη, ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας	486
5.2.	Γερόνθρες. Δύο αναθηματικές επιγραφές προς την Αθηνά και την Αθηνά Ζωστηρία	489
5.3.	Γύθειο. Ακρόπολη, ναός της Αθηνάς	493
5.4.	Επίδαυρος Λιμηρά. Ακρόπολη, ναός της Αθηνάς	495
5.5.	Ιππόλα. Ιερό της Αθηνάς Ιππολαϊτίδος	498
5.6.	Καρδαμύλη. Ιερό της Αθηνάς	500
5.7.	Λας. Ναός της Αθηνάς Ασίας	501
5.8.	Λεύκτρον. Ακρόπολη, ιερό της Αθηνάς	504
5.9.	Όνου Γνάθος (Βοιές). Ιερό της Αθηνάς	506
5.10.	Πρασιαί. Αγάλματα της Αθηνάς και των Διόσκουρων ή Κορυβάντων	511
5.11.	Σπάρτη. Ιερό του Δία Συλλανίου και της Αθηνάς Συλλανίας	515
5.12.	Σπάρτη. Αγορά, ιερό της Αθηνάς Αγοραίας και του Ποσειδώνα Ασφάλ(ε)ιου (;)	518
5.13.	Σπάρτη. Αγορά, λατρεία του Δία Ξενίου και της Αθηνάς Ξενίας	520
5.14.	Σπάρτη. Αφεταΐς οδός, τρία ιερά της Αθηνάς Κελεύθειας	522
5.15.	Σπάρτη. Βωμός/οι Δία Αμβουλίου, Αθηνάς Αμβουλίας, Διόσκουρων Αμβουλίων	524
5.16.	Σπάρτη. Ιερό της Αθηνάς Αξιοποίνου	527
5.17.	Σπάρτη. Ιερό της Αθηνάς	530
5.18.	Σπάρτη. Ακρόπολη, ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου και Πολιούχου	531
5.19.	Σπάρτη. Ναός της Αθηνάς Οφθαλμίτιδος	541
5.20.	Σπάρτη. Οδός προς τη Θεράπνη, ιερό της Αλέας Αθηνάς	542
5.21.	Σπάρτη. Οδός προς την Αρκαδία, άγαλμα της Αθηνάς Παρείας	544
5.22.	Άλλες μαρτυρίες από τη Λακωνία	545

6. Μεσσηνία

6.1.	Θουρία. Ιερό της Αθηνάς	548
6.2.	Κορώνη. Ακρόπολη, άγαλμα της Αθηνάς	552
6.3.	Κυπαρισσία. Ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας	556
6.4.	Μεσσήνη. Ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας	558
6.5.	Μοθώνη. Ναός της Αθηνάς Ανεμώτιδος	559
6.6.	Πύλος - Κορυφάσιον. Ιερό της Αθηνάς Κορυφασίας	562
6.7.	Φαράι;. Δύο ιερά της Αθηνάς Νεδουσίας	566

Όψεις της λατρείας της Αθηνάς στην Πελοπόννησο

Η λατρεία της Αθηνάς ανά τις περιοχές της Πελοποννήσου	569
Σκέψεις με αφορμή τα αρχαιολογικά δεδομένα	582
Το σωζόμενο ιερό στην ακρόπολη της Στυμφάλου και το ζήτημα της ταύτισής του	
Η διαμόρφωση του πρώιμου ιερού της Τεγέας και η εξέλιξή του	
Απαρχές και φάσεις των ιερών της Αθηνάς	
Περί αναθημάτων	
Ειδώλια της Αθηνάς και άλλες απεικονίσεις	
Η θέση και η μορφή των χώρων λατρείας της Αθηνάς	600
Η Αθηνά στις ακροπόλεις	
Άλλοι χώροι λατρείας της Αθηνάς εντός του άστεως	
Αστικά ιερά της Αθηνάς σε άγνωστη θέση	
Εξω-αστικά ιερά της Αθηνάς	
Χώροι λατρείας της Αθηνάς σε απροσδιόριστη θέση	
Ιδιαίτερα στοιχεία των ιερών και της λατρείας της Αθηνάς	
Οι επικλήσεις της Αθηνάς	612
Η Αθηνά και οι άλλοι	625
Εν κατακλείδι	632

Συντμήσεις-Βιβλιογραφία

Κατάλογος πινάκων

Πίνακες

Αναζητώντας την Αθηνά στην Πελοπόννησο ...

Αρχικός στόχος στην παρούσα μελέτη ήταν να προσδιοριστεί η «προσωπικότητα» της Αθηνάς αξιολογώντας τα δεδομένα για τη λατρεία της εκτός της Αθήνας, πόλης που αφενός είναι στενά συνδεδεμένη με τη θεά και αφετέρου έχει μία αδιαμφισβήτητη επίδραση γενικότερα στα πάσης φύσεως γεγονότα της αρχαιότητας, καθώς επίσης και στη διαμόρφωση της οπτικής των αρχαίων που «επικοινωνούν» μαζί μας μέσω των κειμένων τους. Η πρόθεσή μας να στραφούμε εκτός της Αθήνας προκλήθηκε, όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, κατά την εκπόνηση μίας δευτερεύουσας μεταπτυχιακής εργασίας που αναδείκνυε τις αβεβαιότητες γύρω από την προ-κλασική Ακρόπολη. Παράλληλα καταλυτική υπήρξε η επαφή μας με την προσέγγιση των Detienne και Vernant, που μας έκανε να αντιμετωπίσουμε με διαφορετική οπτική τη «θεά της σοφίας»¹.

Η Πελοπόννησος επελέγη ως πεδίο διερεύνησης, επειδή είναι μία «κλειστή» γεωγραφική ενότητα, που περιλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό πόλεων κρατών σε αλληλεπίδραση μεταξύ τους, καθώς και μία αρκετά τεκμηριωμένη περιοχή όσον αφορά τις αρχαίες γραπτές πηγές και τη σύγχρονη έρευνα. Οι πελοποννησιακές πόλεις, το αντίπαλο δέος της Αθήνας στη μητροπολιτική Ελλάδα, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό διαφύλαξαν τη διαφορετικότητα της καταγωγής και ιστορίας τους και τήρησαν αντίθετη στάση προς την αθηναϊκή «αυτοκρατορία». Η προσέγγιση ιερών αφιερωμένων στην Αθηνά από πληθυσμιακές ομάδες που είχαν ως συνεκτικό στοιχείο, σε αρκετές περιπτώσεις, τη δωρική καταγωγή τους προσφέρει μία νέα οπτική στη λατρεία της θεάς αυτής εκτός Αθήνας και εντέλει εκτός Ιωνίας. Βέβαια, αυτό δεν αποκλείει τη δυνατότητα επίδρασης της Αθήνας σε κάποιες περιοχές ως προς τη λατρεία της Αθηνάς, άσχετα ακόμη και με τις όποιες «φυλετικές» σχέσεις υπήρχαν κατά τις παραδόσεις.

Από τη δεκαετία του 1980 παρατηρείται μία εκ νέου στροφή της έρευνας προς τη μελέτη των μεμονωμένων θεοτήτων, η οποία κινείται παράλληλα με την πραγμάτευση των λατρειών ανά γεωγραφικές ενότητες. Η αύξηση του όγκου των πληροφοριών στο πέρασμα των χρόνων, για παράδειγμα από το πολύτομο έργο για τους θεούς του Farnell, η εξέλιξη της θεωρητικής σκέψης και η πληθώρα νέων μελετών διαφορετικού περιεχομένου επιτρέπουν μία επανεκτίμηση σε νέες πιο στέρεες βάσεις της φύσης μίας θεότητας. Αρκεί να αναφέρουμε την πρόοδο στην προσέγγιση αφενός του έργου του Πausanias, όπως καταδεικνύεται από τον αυξανόμενο αριθμό σχετικών μελετών και τις εμπλουτισμένες με σχόλια εκδόσεις των Ιταλών και των Γάλλων, και αφετέρου στη θεώρηση της λατρείας και των ιερών μέσα από το πρίσμα της γένεσης και διαμόρφωσης της πόλης κράτους, φαινόμενο που αφορά στενότερα ίσως την Αθηνά. Η εξέλιξη της αρχαιολογικής επιστήμης έχει ενδυναμώνει τις δυνατότητες της έρευνας με αποτέλεσμα να καλύπτονται παλαιότερα κενά τόσο στο πεδίο όσο και στη διαμόρφωση νέων θεωριών και στην πολύπλευρη αξιολόγηση των δεδομένων.

Παρόλο που η αρχαιολογία της θρησκείας ήταν το ζητούμενο της παρούσας εργασίας, γρήγορα μετατράπηκε σε αυταπάτη. Η μελέτη της λατρείας χρήζει μίας σφαιρικής προσέγγισης και της γνώσης ότι ακόμη κι αυτή δεν είναι αρκετή. Απαιτείται να έχουμε στη διάθεσή μας όσον το δυνατό γίνεται περισσότερες κατηγορίες μαρτυριών και να τις αξιολογούμε σωστά αξιοποιώντας παράλληλα και τις πολύτιμες πληροφορίες των γραπτών πηγών. Βασικός ανασταλτικός παράγοντας της συγκεκριμένης έρευνας αναδείχτηκε ο μεταβαλλόμενος όγκος των διαθέσιμων δεδομένων και κυρίως

¹ Detienne – Vernant 1993.

η διαφορετικότητα τους. Η ποικιλία ως προς τις κατηγορίες των δεδομένων για τα ιερά και τις λατρείες της Αθηνάς απαιτούσε την προσέγγιση, αν όχι κατάκτηση, περισσότερων γνωστικών πεδίων. Επιπρόσθετη δυσκολία στη μελέτη δημιούργησε η σχετικά πρόσφατη ανακάλυψη ή η εκ νέου διερεύνηση σωζόμενων ιερών της Αθηνάς με συνεχώς μεταβαλλόμενες ανασκαφικές εκθέσεις, χωρίς να έχουν δημοσιευτεί ακόμη τα τελικά πορίσματα των ερευνών· αλλά και οι παλαιότερες ανασκαφές δεν είναι επαρκώς δημοσιευμένες, ενώ τα πορίσματα των ερευνητών χρήζουν αναθεώρησης εν όψει της προόδου της επιστήμης². Τέλος, δυσχερής υπήρξε η άντληση διάσπαρτων πληροφοριών για την Αθηνά, αρκετές φορές συγκεχυμένων και καθόλου συγκεκριμένων· η Αθηνά είναι «πανταχού παρούσα» και στον αρχαίο ελληνικό κόσμο αλλά και στη βιβλιογραφία³.

Φάνηκε γρήγορα πως ήταν αδύνατο να παρουσιαστούν τα δεδομένα υπό μορφή καταλόγου, και για τον λόγο αυτό, άλλωστε, ακόμη και η δομή του κάθε κεφαλαίου παραλλάσσει, παρόλο που υποκρύπτεται η ίδια λογική. Η κατάσταση των δεδομένων υπαγόρευσε τη μορφή αυτής της εργασίας, παράλληλα με μία πρωταρχική φιλόδοξη πρόθεση κριτικής και διεισδυτικής παρουσίασής τους. Με διαμορφωμένο το παραπάνω πλαίσιο η εργασία καταγράφει με οδηγό τον Πausανία τα ιερά και τις λατρείες της Αθηνάς ανά περιοχή της Πελοποννήσου και ανά πόλη. Η αλληλουχία τους ακολουθεί την αλφαβητική σειρά. Ας σημειωθεί ότι για λόγους διαχείρισης του χρόνου και των ποικίλων δυσκολιών που προέκυψαν στη διάρκεια της έρευνας τα ιερά της Αργολιδοκορινθίας παρουσιάζονται πολύ πιο συνοπτικά (σε κάποιες περιπτώσεις έως και ενδεικτικά) σε σχέση με τα ιερά άλλων περιοχών. Σε γενικές γραμμές το κάθε κεφάλαιο αντιστοιχεί σε ένα ιερό της Αθηνάς. Οι μαρτυρίες που αφορούν το

² Η τελική δημοσίευση των νεότερων ερευνών του Νορβηγικού Ινστιτούτου στο ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα είχε αναγγελθεί για το 2005· σήμερα αναμένεται εντός του τρέχοντος έτους: Tegea I: Investigations in the Temple of Athena Alea, 1991-1994, G. Nordquist, E. Østby, and M. Voyatzis. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens, Series 4, Vol. 4, E. Østby ed. (Expected publication: 2012) και Tegea II: Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1990-1994 and 2004 by E. Østby, M. Voyatzis, C. Tarditi, J.-M. Luce, K. Ødegård, M. Iozzo, et al. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens, Series 4, Vol. 5 E. Østby ed. (Expected publication: 2012). Αναμένεται αντίστοιχα η δημοσίευση των αποτελεσμάτων των αμερικανικών ερευνών στην ακρόπολη των Αλιέων και επίκειται η τελική δημοσίευση του ιερού στην ακρόπολη της Στυμφάλου. Στη δεκαετία του 1990 διεξήχθησαν ανασκαφές σε δύο ναούς της Αθηνάς στο Πρασιδάκι και στη Φιγάλεια, ενώ τα τελευταία χρόνια σε εξέλιξη βρίσκονται οι ανασκαφές στην άνω πόλη της Θουρίας. Παλαιές είναι οι ανασκαφές του Ρωμαίου και του Ορλάνδου στην Ασέα και στην Αλίφειρα αντίστοιχα, των Άγγλων στην ακρόπολη της Σπάρτης και των Γάλλων στο Άργος, όπου οι έρευνες συνεχίζονται.

³ Η Αθηνά έχει μελετηθεί στο πλαίσιο μίας πελοποννησιακής πόλης στο Άργος από την Billot 1997-98 και τελευταία στη Σπάρτη από την Thomas 2008, η οποία αναφέρει ότι εκπονεί διδακτορική διατριβή με θέμα τα ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο. Η Villing 1997 αναφέρεται σε όψεις της λατρείας της Αθηνάς στην Κόρινθο και στη Σπάρτη. Ως σημαντικές προσεγγίσεις για την Αθηνά τα τελευταία χρόνια αναφέρουμε ενδεικτικά τις μελέτες του Robertson και των Deacy και Villing, οι οποίες επιμελήθηκαν τον τόμο *Athena in the classical world* (2001)· στην εισαγωγή του (σσ.1-25) παρατίθεται αναλυτικό ιστορικό της έρευνας για τη θεά. Από τις μονογραφίες για τις λατρείες ανά περιοχές και ανά θεότητα κρίθηκαν ως ιδιαίτερα χρήσιμες για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας οι εξής: Jost 1985 (ιερά της Αρκαδίας)· Dengate 1988 (Απόλλωνας στην Πελοπόννησο)· Pirenne-Delforge 1994 (Αφροδίτη)· Osanna 1996 (ιερά της Αχαΐας)· Zunino 1997 (ιερά της Μεσσηνίας)· Mylonopoulos 2003 (Ποσειδώνας στην Πελοπόννησο)· Gonzales 2004 (Άρης και Ευνάλιος)· Riethmüller 2005 (Ασκληπιός). Ιδιαίτερης μνείας αξίζει τέλος το ερευνητικό έργο του Copenhagen Polis Centre, που συντέλεσε και στην έκδοση του M. H. Hansen – T. H. Nielsen (εκδ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (2004).

ιερό παρουσιάζονται αναλυτικά και αξιολογούνται, αφού πρώτα ενταχθούν στα συμφραζόμενα της εκάστοτε πόλης, για την οποία αναφέρονται βασικά στοιχεία της ιστορίας, της τοπογραφίας και των λατρειών της, στο βαθμό που μας βοηθούν να κατανοήσουμε ζητήματα που αφορούν το ιερό και τη λατρεία της Αθηνάς. Στόχος είναι μία συνολική παρουσίαση των δεδομένων, ο έλεγχος της αξιοπιστίας τους και η αναζήτηση κάποιων ασφαλών στοιχείων για το ιερό και τη λατρεία. Στο δεύτερο μέρος, που τιτλοφορείται «Όψεις της λατρείας της Αθηνάς στην Πελοπόννησο», επιχειρείται μία συγκεντρωτική παράθεση και κατηγοριοποίηση των ιερών και των λατρειών της θεάς εν είδει επισκόπησης, κι επίσης θίγονται επιμέρους ζητήματα.

Σε σχέση με την ίδια την «προσωπικότητα» της Αθηνάς θα πρέπει να σημειωθεί ότι η προσέγγισή της επηρεάζεται έντονα από τους συμβολισμούς που έχει αποκτήσει και με τους οποίους έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτερα στη νεότερη εποχή, κατά την οποία τείνουμε να αντιλαμβανόμαστε τους θεούς μονοδιάστατα κατά απλουστευτικό τρόπο. Για τους αρχαίους ήταν μία διακριτή θεότητα και μάλιστα από τις βασικότερες. Η Αθηνά αποτελεί την κεντρική θεά της πόλης, την παρθενική προστάτιδα και θεά του πολέμου, παρουσιάζει ακόμη και μία «μητρική» όψη σε κάποια συμφραζόμενα, ενώ επιβλέπει και ειρηνικά έργα, προστατεύοντας τη γυναικεία και τη χειρωνακτική εργασία. Περισσότερο από άλλους θεούς παραστέκεται ως προστάτιδα στους ήρωες, όπως την βλέπουμε ήδη στα ομηρικά έπη, ενώ η πολυδιάστατη φύση της εκφράζεται από την αλληλεπίδρασή της με άλλες θεότητες.

Ο μύθος της περιέργης γέννησης της Αθηνάς συνδέει με αναπόσπαστο συμβολισμό τη θεά με τις ιδιότητες του πατέρα της, ενώ η απουσία της μητέρας ερμηνεύεται ως παραίτηση της παρθένου από τη γυναικεία υπόσταση, που δηλώνεται εξάλλου και με την ένοπλη ανδροπρεπή εμφάνισή της. Έχει διαπιστωθεί ότι πίσω από την ιστορία της γέννησης υποκρύπτονται μοτίβα και παραδόσεις της Ανατολής, όπου έχει αναζητηθεί η καταγωγή της θεάς, όπως υποβάλλεται από τους παραλληλισμούς που εκφράζουν και οι αρχαίοι, καθώς και από την ύπαρξη πολεμικών θεαινών που επέδρασαν στη διαμόρφωσή της. Εξίσου θα επέδρασαν στοιχεία και από τη θρησκευτική παράδοση της Εποχής του Χαλκού και τις «Πότνιες» θεές, άσχετα αν δεν είναι αποδεκτή η θεωρία για την προέλευση της θεάς από τη μινωική και τη μυκηναϊκή θεά των ανακτόρων και αν παραμένει διαφιλονικούμενο το θέμα για το αν η θεά πήρε το όνομά της από την πόλη ή αντιστρόφως⁴.

Ο σκόπελος της καταγωγής της θεάς αποφεύγεται μέσα από τη στρουκτουραλιστική προσέγγιση, η οποία αποδείχθηκε ιδιαίτερα ελκυστική για την κατανόηση της Αθηνάς και της πολυδιάστατης φύσης της· προσεγγίζοντας τους θεούς μέσω της θέσης τους στο πολυθεϊστικό σύστημα και στα εκάστοτε συμφραζόμενα προέκυψε η «μήτις» ως η ιδιαίτερη ιδιότητα της Αθηνάς⁵. Η «μήτις» δεν είναι η σοφία, η φρόνηση, ιδωμένη υπό ηθικολογικό πρίσμα, αλλά η πολύτροπη νόηση, η πνευματική υπεροχή που μετέρχεται πλαγίων μέσων και τεχνασμάτων, η πρακτική δεξιότητα και η ικανότητα για προσαρμοστικότητα στα δεδομένα, προκειμένου να επιτευχθεί ένας στόχος και να αποτραπούν οι δυσχέρειες. Εντέλει, όπως λέει ο Burkert, το στοιχείο που ενώνει τις διαφορετικές

⁴ Burkert 1993, 300.

⁵ Βλ. Detienne – Vernant 1993 (1978 αρχική γαλλική έκδοση), καθώς και άρθρα των ιδίων και άλλων για την αντιπαράθεση της θεάς με άλλους θεούς. Πρβλ. Deacy 2008, 6: «Athena is a slippery figure, who eludes straightforward characterisation. Perhaps if we are to seek a clue to understanding her it should be in her connection with metis, with 'cunning'».

σφαίρες επιρροής της θεάς δεν βρίσκεται στη φυσική δύναμη αλλά στη δύναμη του πολιτισμού: «Όχι η αγριελιά της Ολυμπίας, αλλά το εξευγενισμένο ελαιόδενδρο είναι το δώρο της Αθηνάς. Ο Ποσειδών γέννησε βίαια το άλογο, η Αθηνά του έβαλε χαλινάρι και έφτιαξε το άρμα· ο Ποσειδών σηκώνει τα κύματα, η Αθηνά κατασκευάζει το πλοίο· ο Ερμής μπορεί να πολλαπλασιάζει τα ποίμνια, η Αθηνά όμως διδάσκει την χρήση του μαλλιού. Ακόμη και στον πόλεμο η Αθηνά δεν αντιπροσωπεύει την άγρια ορμή – αυτή γίνεται αντιληπτή στην μορφή του Άρη ...»⁶.

Για τη συλλογή και επεξεργασία των δεδομένων για τα πελοποννησιακά ιερά της πολυδιάστατης Αθηνάς απαιτήθηκε επιμονή και υπομονή. Σημαντική υπήρξε η οικονομική ενίσχυση από το Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη με την απονομή Υποτροφίας εις μνήμην Ιουλίας Βοκοτοπούλου κατά τα έτη 2004-2007, καθώς και η Υποτροφία Αριστείας της Επιτροπής Ερευνών του Α.Π.Θ. για το ακαδημαϊκό έτος 2004-05. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την καθηγήτριά μου Μπάρμπαρα Σμιτ-Δούνα για την καθοδήγηση και τη συμπαράστασή της, καθώς και τα άλλα δύο μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, καθηγήτριες Σεμέλη Πινγιάτογλου και Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου, για τις πολύτιμες συμβουλές τους. Ευγνωμοσύνη για τις ποικίλου περιεχομένου συζητήσεις μας χρωστώ στην καθηγήτρια Χρυσούλα Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, η οποία με τίμησε ως επιστημονική της συνεργάτιδα. Τέλος, συγκινητική ήταν για μένα η βοήθεια των καλών μου φίλων και αρχαιολόγων Αλεξάνδρας Ζαμπίτη, Αθανασίας Κυριάκου και Αλέξη Τούρτα και ανεκτίμητη η πολύπλευρη συμπαράσταση της αδερφής μου Ντίνας.

⁶ Burkert 1993, 302-303.

Η Αθηνά στην Πελοπόννησο

1. ΑΡΓΟΛΙΔΟΚΟΡΙΝΘΙΑ

1.1. ΑΛΙΕΙΣ, ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ(;)

ανασκαμμένο ιερό
πήλινο ειδώλιο Αθηνάς;

Η πόλη Αλιείς βρίσκεται σε στρατηγική θέση στο Ν άκρο της αργολικής χερσονήσου, περίπου 12 χμ. ΝΔ από την Ερμιόνη, στον κόλπο Πόρτο Χέλι, που αποτελούσε ένα άριστα προφυλαγμένο φυσικό λιμάνι⁷. Καθώς ο οικισμός των νεότερων χρόνων αναπτύχθηκε σε αντικρινή θέση του κόλπου, διασώθηκαν πολλά λείψανα της αρχαίας πόλης, το Β τμήμα της οποίας βρίσκεται σήμερα 2-3 μ. κάτω από τη στάθμη της θάλασσας. Κατά την αρχαϊκή εποχή οι Αλιείς ήταν πιθανόν πόλη εξαρτημένη από την Ερμιόνη. Ανεξάρτητη φαίνεται ότι γίνεται μετά την εγκατάσταση σε αυτήν των Τιρύνθων, που είχαν εκδιωχθεί από την Τίρυνθα μετά την καταστροφή της από τους Αργείους στη δεκαετία του 460 π.Χ. Πρόκειται για τους «Αλιέας τούς έκ Τίρυνθος» που συναντούμε στον Ηρόδοτο⁸. Οι ίδιοι χρησιμοποιούν το πρωταρχικό εθνικό τους (ΤΙΡΥΝΘΙΩΝ) στα νομίσματα του 4^{ου} αι. π.Χ., τα οποία μάλιστα συντέλεσαν στην ταύτιση της πόλης και της ιστορίας της⁹. Στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων αυτών απεικονίζεται η κεφαλή του Ηρακλή ή του Απόλλωνα και στον οπισθότυπο ρόπαλο ή φοίνικας.

Τα ερείπια της αρχαίας πόλης εκτός και εντός της θάλασσας είχαν επισημανθεί από περιηγητές του 19^{ου} αι. Συστηματικές έρευνες με τη χρήση καινοτόμων τεχνικών έλαβαν χώρα στο διάστημα 1962-76 από τα Πανεπιστήμια της Pennsylvania και της Indiana, οι οποίες συνεχίστηκαν και αργότερα σε μικρότερη κλίμακα¹⁰. Ο οικισμός ανάγεται στη γεωμετρική εποχή, άκμασε κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο και εγκαταλείφθηκε στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. Η πρώτη οχύρωση του χώρου ανάγεται τουλάχιστον στον 7^ο αι. π.Χ., ενώ αξιοσημείωτη είναι η πολεοδομική οργάνωση της πόλης κατά το «ορθογώνιο» σύστημα ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ. Από τα πολλά ίχνη λειψάνων εκτός των τειχών πιο αξιοσημείωτο είναι το ιερό του Απόλλωνα, σήμερα καταβυθισμένο, περίπου 600 μ. από την πύλη προς την Ερμιόνη¹¹.

⁷ Βλ. Young 1963· Jameson 1969· Φαράκλας 1973, ιδίως 16-29· PECS 375 λ. Halieis [M. Jameson]· Foley 1988, 149· Jameson 1994· Jameson κ.ά. 1994, 435-437 αρ.Α65, εικ.Α.3-4· IACP 608-609 αρ.349. Για την παράθεση της συνολικής βιβλιογραφίας που αφορά τους Αλιείς με την προσθήκη σχολίων, βλ. McAllister κ.ά. 2005, 141-151 (Appendix A).

⁸ Ηρόδ. 7,137,2.

⁹ Young 1963, 2· Jameson 1994, 443.

¹⁰ Τα αποτελέσματα των αμερικανικών ερευνών στους Αλιείς δημοσιεύτηκαν στην τελική τους μορφή σχετικά πρόσφατα σε δύο τόμους βλ. Ault 2005 και McAllister κ.ά. 2005· έχει προαναγγελθεί η έκδοση ενός ακόμη τόμου που αφορά την ακρόπολη, όπου βρίσκεται το ιερό που θα μας απασχολήσει στο παρόν κεφάλαιο (The Acropolis and Upper Town υπό την επιμέλεια της C. Dengate). Βλ. Pullen 2000 για τη δημοσίευση των προϊστορικών ευρημάτων από την ακρόπολη. Για την παλαιότερη έρευνα, ουσιαστικά μόνο τοπογραφικές παρατηρήσεις και κάποιες ανασκαφικές έρευνες στο νεκροταφείο, βλ. Φαράκλας 1973, 17 με σημ.33.

¹¹ Για την παρουσίαση του ιερού βλ. Dengate 1988, 199, 231-239.

Η μικρή ακρόπολη [πίν.1.2], ύψους 51 μ., βρίσκεται στο μέσο σχεδόν της Ν πλευράς του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης. Κατά τις ανασκαφές στα 1962-66 πιστοποιήθηκε η ύπαρξη ιερού με διάρκεια ζωής τουλάχιστον από τον 6^ο αι. π.Χ. ως την καταστροφή της ακρόπολης και την εγκατάλειψη της πόλης στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.¹². Η γυναικεία θεότητα που λατρευόταν ταυτίζεται με επιφύλαξη με την Αθηνά. Κυρίαρχη είναι η στρατιωτική λειτουργία της ακρόπολης με τις αλληπάλληλες φάσεις οχύρωσης ήδη από τον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. και άλλων σχετικών κατασκευών, που φαίνεται να επηρέασαν τη διαμόρφωση του χώρου λατρείας. Σημειωτέον ότι το 424/3 π.Χ. οι Αθηναίοι συνάπτουν συνθήκης συμμαχίας με τους Αλιείς, το κείμενο της οποίας ορίζεται να στήσουν οι τελευταίοι στο ιερό του Απόλλωνα¹³. Εκτός των άλλων στους Αθηναίους παραχωρείται το δικαίωμα χρήσης του λιμανιού των Αλιέων και της εγκατάστασης φρουράς στην ακρόπολη κατά τον πελοποννησιακό πόλεμο.

Στο πλαίσιο της αναδιαμόρφωσης της ακρόπολης τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ., πιθανότατα μετά την αποχώρηση της αθηναϊκής φρουράς, στο Α τμήμα της διαμορφώνεται ένας υπαίθριος χώρος λατρείας, ο οποίος ορίζεται στα Β με έναν απλό τοίχο μικρού πάχους, σε περιοχή όπου εντοπίστηκαν προγενέστερες αποθέσεις, που φθάνουν εν μέρει ως τον φυσικό βράχο, με στάχτη, οστά ζώων και πλούσια ευρήματα του 6^{ου} και του 5^{ου} αι. π.Χ. Στην αυλή αυτή ιδρύεται ένας βωμός, κατασκευασμένος από δύο μεγάλους γωνιόλιθους τοπικού ιζηματογενούς πετρώματος πάνω σε πώρινο υπόβαθρο διασπ. 1,16 x 1,34 μ. Εκατέρωθεν του στήνονται δύο βάσεις, η μία με τετράγωνο τόρμο με ίχνη μόλυβδου (μήκος πλευράς περίπου 0,50 μ.), για (λατρευτικό;) άγαλμα, ενώ η άλλη μπορεί να έφερε τράπεζα προσφορών. Δύο τυχαία ευρήματα από την ακρόπολη είναι πιθανό να σχετίζονται με το ιερό: ένα θραύσμα επιγραφής του ύστερου 5^{ου} ή πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. και μία μικρή μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή¹⁴. Κάπως προγενέστερο είναι ένα θραύσμα ενεπίγραφου μαρμάρινου περιρραντήριου, όπου διασώζεται τμήμα του ονόματος πιθανόν της αναθέτριας¹⁵.

Δεν γνωρίζουμε αν στο ιερό ανήκει κάποιο κτήριο και αν η λατρεία ήταν περιορισμένη πριν τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. στην περιοχή του βωμού ούτε ποια ήταν η διαρρύθμιση του χώρου. Το πλήθος των αναθημάτων από τον «αποθέτη» στην περιοχή του βωμού υποδεικνύει ίσως την ύπαρξη τουλάχιστον κάποιου είδους κτίσματος για τη φύλαξή τους. Στο χαμηλότερο Δ τμήμα της ακρόπολης αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός ορθογώνιου κτηρίου με είσοδο στα Α, πιθανότατα του 5^{ου}, αν όχι του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁶. Θεωρείται άγνωστη η λειτουργία του και έχει εκφραστεί η υπόθεση να πρόκειται για χώρο εστιάσεων αρχικά σε σχέση με τη λατρεία ή/και για τις ανάγκες της φρουράς. Άγνωστης χρονολόγησης και λειτουργίας είναι ένα μικρό δίχωρο κτίσμα στα Δ της περιοχής του βωμού, που κτίστηκε πάνω στα ερείπια των πύργων μετά την τελική καταστροφή της ακρόπολης¹⁷.

Ως συνηθέστερα αναθήματα από τον «αποθέτη» αναφέρονται πήλινα ειδώλια κυρίως γυναικών αλλά και μερικά ιππέων και ζώων. Τα πρώιμα χειροποίητα ειδώλια ανήκουν στον γνωστό

¹² Βλ. Dublin 1969· Jameson 1969, 318-322, εικ.3· Rupp 1975, 259-263 αρ.115, εικ.78-82· Dengate 1988, 234-235· Jameson 2004, 168 αρ.Α65α.

¹³ IG I², 87, IG I³, 75. Βλ. Jameson 1969, 314 με σημ.10· Jameson 1974, 67 με σημ.1.

¹⁴ Jameson 1969, 320 με σημ.23, πίν.81,a-b.

¹⁵ Jameson 1969, 320 με σημ.22, πίν.80,i.

¹⁶ Jameson 1969, 319· Jameson 2004, 168.

¹⁷ Jameson 1969, 321.

αρχαϊκό αργεϊτικό τύπο των καθιστών γυναικών με πρόσθετο περίτεχνο διάκοσμο. Πολλά από τα ύστερα ειδώλια είναι όρθιες γυναίκες, τυπικές της κορινθιακής κοροπλαστικής. Πολλά τέτοια ειδώλια του 4^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκαν επίσης σε όλη την ακρόπολη. Εξίσου συνήθη είναι τα χάλκινα ευρήματα με τα κοσμήματα να αποτελούν τη δεύτερη μεγάλη κατηγορία των αναθημάτων. Μεγάλος είναι ο αριθμός των δακτυλιδιών, των ενωτίων και των περονών, τα περισσότερα εκ των οποίων ανήκουν σε γνωστούς τύπους του 5^{ου} αι. π.Χ. Υπάρχουν επίσης λίγες πόρπες και κάποια ιδιαίτερα δείγματα. Αρκετά ήταν τα μικρογραφικά ομοιώματα στοιχείων οπλισμού (ασπίδες, κράνη, περικνημίδες), σε μεγάλο βαθμό σχηματοποιημένα από μικρά κομμάτια λεπτού ελάσματος, που προορίζονταν για ανάρτηση. Αναφέρονται και λίγα μικρογραφικά κάτοπτρα και πελέκες. Βρέθηκαν επίσης μολύβδινες μορφές και στεφάνια, που παραλληλίζονται με τα πρωιμότερα δείγματα της λακωνικής παραγωγής. Εκατοντάδες ήταν τα μικρογραφικά αγγεία, κοτύλες, σκύφοι, οινοχόες, κρατήρες, καθώς και φιάλες σε ένα σχήμα ιδιαίτερα γνωστό σε χαλκό από το Ηραίο της Περαχώρας.

Το πλήθος των γυναικείων ειδωλίων και των κοσμημάτων υποδεικνύουν τη λατρεία μίας γυναικείας θεότητας άσχετα με το φύλο των αναθέτων. Τα στοιχεία οπλισμού θα μπορούσαν να είχαν ανατεθεί από τα στρατεύματα στην ακρόπολη και έχουν εκληφθεί ως στοιχείο για την απόδοση του ιερού στην Αθηνά, όπως εξάλλου η ίδια θέση του ιερού στην ακρόπολη με έναν ιδιαίτερα έντονο στρατιωτικό χαρακτήρα. Ένα από τα πλήηλα ειδώλια παριστάνει ίσως όρθια γυναίκα που κρατά ασπίδα και μπορεί να ταυτίζεται με την Αθηνά. Η μελέτη και η δημοσίευση του υλικού θα προσφέρει περισσότερες και ασφαλείς ενδείξεις για την ταύτιση της θεότητας, για την οποία έχει προταθεί και η 'Ηρα¹⁸. Για την απόδοση του ιερού στην Αθηνά έχει χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα μία ενεπίγραφη χάλκινη πινακίδα, άγνωστης ακριβούς προέλευσης, όπου γίνεται λόγος για τον «θεσαυρόν τόν τᾶς Ἀθαναίας»¹⁹. Η υπόθεση προέλευσης της επιγραφής από τους Αλιείς καταρρίπτεται και με βάση το πρόσφατο εύρημα ενεπίγραφων πινακίδων από το ιερό της Παλλάδος στο Ἄργος²⁰.

1.2. ΑΡΓΟΣ. ΔΕΙΡΑΣ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΟΞΥΔΕΡΚΟΥΣ

Παυσ. 2,24,2 «ιερόν Αθηνᾶς ὄξυδερκοῦς καλουμένης»
ανασκαμμένο ιερό του Απόλλωνα Δειραδιώτη
ειδώλια Αθηνάς

Η σύγχρονη όπως και η αρχαία πόλη του Ἄργους [πίν.1.3] πλαισιώνεται στα Β και στα Δ από δύο λόφους, τον λόφο του Προφήτη Ηλία (ή «Ασπίς») και το Κάστρο. Ο δεύτερος και υψηλότερος (289 μ.) κωνικός λόφος με το μεσαιωνικό οχυρό αποτελούσε την αρχαία ακρόπολη, που έφερε την ονομασία Λάρισα. Δειράς ονομαζόταν ο αυχέννας μεταξύ των δύο λόφων, στον οποίο υπήρχε πύλη του τείχους που οδηγούσε Δ προς την Αρκαδία. Κατευθυνόμενος προς την ακρόπολη ο Πausανίας αναφέρει το ιερό της Ἡρας Ακραιάς και στη συνέχεια το ναό του Απόλλωνα Δειραδιώτη. Για το ιερό του Απόλλωνα υπήρχε η παράδοση ότι είχε ιδρυθεί από τον Πυθαέα ή Πυθέα, που είχε έρθει από τους Δελφούς· επί των ημερών του Πausανία υπήρχε χάλκινο λατρευτικό άγαλμα του θεού και συνεχιζόταν

¹⁸ Βλ. Rupp 1975, 263.

¹⁹ IG IV, 554. Βλ. Jameson 1974.

²⁰ Kritzas 2006, 410· πρβλ. εδώ στο κεφ.1.6. Αντιρρήσεις για την απόδοση στους Αλιείς είχε ήδη εκφράσει ο Brandt 1992.

η μαντική χρησμοδοσία²¹. Αμέσως μετά ο Πausανίας λέει: «Με το ναό του δειραδιώτη Απόλλωνα συνεχεται το ιερό της λεγόμενης οξυδερκούς Αθηνάς, αφιέρωμα του Διομήδη, γιατί κάποτε, ενώ αυτός πολεμούσε στο Ίλιο η θεά αφαίρεσε από τα μάτια του την αχλύν»²². Κατόπιν αναφέρει το στάδιο, όπου κάνουν τους αγώνες για το Νέμειο Δία και τα Ηραία.

Ο Αργείος Διομήδης, βασικός ήρωας του τρωικού κύκλου, είχε στενές σχέσεις με την Αθηνά, που υπήρξε και προστάτιδα του πατέρα του Τυδέα, οι οποίες βρίσκουν την αποκορύφωσή τους στη ραψωδία Ε της Ιλιάδας. Εκεί διαβάζουμε ότι η Αθηνά λέει στον Διομήδη πως του αφαίρεσε την «αχλύν ... άπ' όφθαλμών», ώστε να ξεχωρίζει ποιος είναι θεός και θνητός στη μάχη, έχοντας εισακούσει την προσευχή του τραυματισμένου ήρωα²³. Η επίκληση Οξυδερκής δεν μαρτυρείται στον Όμηρο, μπορεί ωστόσο να είναι αρχαία και οπωσδήποτε εντάσσεται σε ένα ευρύ πλαίσιο συσχετισμών, συμβολισμών και επιθέτων της Αθηνάς σε σχέση με την ισχυρή και καταστροφική επίδραση του έντονου και διαπεραστικού βλέμματος της ίδιας, του γοργόνειου της ή του Παλλάδιου²⁴. Παραλληλίζεται με το επίθετο της Αθηνάς «όβριμοδερκής», που αποκαθίσταται σε ωδή του Βακχυλίδη²⁵. Ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί τον υπερθετικό βαθμό του επιθέτου («όξυδερκέστατον») για να χαρακτηρίσει την ιδιαίτερα διεισδυτική ματιά των κροκοδείλων της Αιγύπτου²⁶.

Τα κτίσματα του ιερού της Δειράδας [πίν.1.4.α] έχουν αποκαλυφθεί κατά τα χρόνια 1902-06 στη ΝΑ πλαγιά του λόφου του Προφήτη Ηλία, περίπου στο μέσο ύψος του, και θα πρέπει να βρίσκονταν *intra muros*, παρόλο που δεν μας είναι καλά γνωστή η πορεία των τειχών σε αυτό τον τομέα. Πρόκειται για τα λείψανα δύο επιμηκών κτηρίων (πιθανόν στοές), τον βραχύδη πυρήνα ενός μνημειακού βωμού κοντά σε μία βαθμιδωτή κατασκευή, ένα κτήριο με υδραυλικές εγκαταστάσεις και μεγάλη κεντρική δεξαμενή, και για κάποια στοιχεία μίας θόλου²⁷. Υπάρχουν πολλά προβλήματα ερμηνείας και ταύτισης των κτισμάτων, από τα οποία έχουν διασωθεί σε κακή κατάσταση τα θεμέλια ή οι λαξεύσεις θεμελίων στον φυσικό βράχο, έχοντας καταστραφεί από την οικοδομική δραστηριότητα και τη λιθολόγηση από την παλαιοχριστιανική περίοδο και στο εξής. Τα πρώτα ίχνη λατρείας στην περιοχή ανάγονται στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ., ενώ στο ιερό αναγνωρίζονται πέντε οικοδομικές φάσεις από τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. ως την αυτοκρατορική εποχή²⁸. Στο γ' τέταρτο του 4^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. μαρτυρούνται από μία επιγραφή εκτεταμένες επεμβάσεις στο ιερό, που φαίνεται ότι συμπίπτουν με την τελική φάση της μνημειακής διαμόρφωσής του. Ο εξωραϊσμός του ιερού θεωρείται ως επακόλουθο της μεγάλης περιόδου επέκτασης του ιερού της Επιδαύρου και ανάγεται στην

²¹ Βλ. Πaus. 2,24,1.

²² Πaus. 2,24,2: «Τοῦ δειραδιώτου δὲ Ἀπόλλωνος ἔχεται μὲν ἱερὸν Ἀθηνᾶς ὀξυδερκοῦς καλουμένης, Διομήδους ἀνάθημα, ὅτι οἱ μαχωμένω ποτὲ ἐν Ἰλίῳ τὴν ἀχλὺν ἀφείλεν ἡ θεὸς ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν».

²³ Ιλ. Ε 127, βλ. 114-132.

²⁴ Billot 1997-98, 33-35. Μόνο η επίκληση «Οξυδέρκας» συναντάται σε μία επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων (IG IV², 491) από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου, βλ. Vollgraff 1956, 55· Billot 1997-98, 28 σημ.166.

²⁵ LSJ λ. όβριμοδερκής· Billot 1997-98, 28.

²⁶ Ηρόδ. 2,68.

²⁷ Ανασκάφηκαν από τον Vollgraff και μελετήθηκαν από τον Roux. Βλ. Vollgraff 1956· Roux 1957· Roux 1961, 65-82, 395, 417, 421. Βλ. επίσης Παπαχατζής 2, 176-178 σημ.1, εικ.174-181· Dengate 1988, 207-214· Billot 1997-98, 28-38.

²⁸ Βλ. Billot 1997-98, 28.

επιθυμία των αξιωματούχων του ιερού του Άργους να το καταστήσουν πιο ελκυστικό για τους πιστούς²⁹.

Η παρουσία της Αθηνάς στη Δειράδα μαρτυρείται από την αρχαϊκή εποχή από δύο τουλάχιστον πήλινα ειδώλια της θεάς: το ένα χρονολογείται στον 6^ο αι. π.Χ., αν και φαίνεται κάπως μεταγενέστερο, και το άλλο στην κλασική περίοδο³⁰ [πίν.1.4.γ]. Αναφέρεται επίσης ένα μικρό χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς των ελληνιστικών χρόνων ή μεταγενέστερο³¹ [πίν.1.4.δ], καθώς κι ένας λύχνος των αυτοκρατορικών χρόνων με απεικόνιση της Αθηνάς Προμάχου³². Τα ειδώλια θα μπορούσαν να σχετίζονται με το ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς, αν και στο ιερό του Απόλλωνα Δειραδιώτη μαρτυρούνται και άλλες θεότητες. Τρεις παρόμοιοι μικροί ορθογώνιοι ασβεστολιθικοί βωμοί βρέθηκαν κοντά ο ένας στον άλλο σε σχέση με το Ν αναλημματικό τοίχο του ανδρήρου του ιερού του Απόλλωνα, οι δύο εκ των οποίων κατά χώραν σύμφωνα με τον Vollgraff³³. Οι βωμοί φέρουν τις επιγραφές «ΔιΦός Πανόπτα», «Δάματρος Πυλαίας», «Άφροδίτας». Το επίθετο πανόπτης χρησιμοποιείται από τον Αισχύλο και τον Σοφοκλή για τον Δία, αλλά έχει συσχετιστεί και με την επίκληση της Αθηνάς στη Δειράδα³⁴. Με τον βωμό της Δήμητρας απηχείται ο πρώτος ναός που ίδρυσε στις Θερμοπύλες ο Ακρίσιος, ο οποίος και οργάνωσε στη συνέχεια την αμφικτυονία των Δελφών, αν και η επίκληση της θεάς μπορεί εδώ να εμπεριέχει τοπική σημασία δεδομένης της θέσης του ιερού κοντά σε βασική πύλη του Άργους³⁵. Για τη λατρεία της Αφροδίτης στην περιοχή ο Vollgraff αναφέρει και άλλα ευρήματα των ανασκαφών στο ιερό της Δειράδας: μία μαρμάρινη κεφαλή αγαλματίου του 4^{ου} αι. π.Χ. και δύο θραύσματα πήλινων ειδωλίων της Αφροδίτης, καθώς και μία κεφαλή πήλινου ελληνιστικού ειδωλίου του Πάνα, με τον οποίο συνδέεται η θεά³⁶.

Το ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς είχε ταυτιστεί από τον Vollgraff με το περίστυλο κτήριο που έχει δεξαμενή στο κέντρο του³⁷. Ωστόσο, πρόκειται μάλλον για κτήριο συμποσίων, και αν πρέπει να συσχετιστεί με κάποια άλλη θεότητα εκτός του Απόλλωνα, αυτή θα ήταν ο Ασκληπιός³⁸. Πρώτος ο Robert απέδωσε στην Αθηνά τη θόλο του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ., εντυπωσιασμένος από τη γενικότερη ομοιότητα μεταξύ των ιερών του Άργους και των Δελφών, και την ταύτισή του ακολούθησε ο Roux³⁹. Η θόλος βρίσκεται στο Ν και χαμηλότερο άνδηρο [πίν.1.4.β], σαφώς διακριτό από τα υπόλοιπα άνδηρα του ιερού του Απόλλωνα, σε ένα σημείο με έντονη κλίση του εδάφους προς την πλευρά της πόλης. Η απομονωμένη θέση του ανδρήρου της θόλου, από το οποίο προσφέρεται η καλύτερη θέαση προς την πόλη και την πεδιάδα του Άργους, θεωρείται ιδανική για το ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς και δεν

²⁹ Dengage 1988, 208.

³⁰ Βλ. Billot 1997-98, 28 με σημ.165, όπου κάνει λόγο για ένα άλλο ειδώλιο της Αθηνάς, παρόμοιο με το πρώιμο ειδώλιο της Δειράδας που δημοσίευσε ο Vollgraff 1956, 53, εικ.41· το ειδώλιο προέρχεται από τις ανασκαφές του Vollgraff, όμως είναι άγνωστη η προέλευσή του.

³¹ Βλ. Vollgraff 1956, 41-42, εικ.40· Billot 1997-98, 28 σημ.166.

³² Βλ. Vollgraff 1956, 42, εικ.42· Billot 1997-98, 29.

³³ Βλ. Vollgraff 1909, 445-446, αρ.3-5· Vollgraff 1956, 20, 27, εικ. 19, 25-26.

³⁴ Για τις μορφές, τη χρήση και την ερμηνεία του επιθέτου βλ. Billot 1997-98, 34-35.

³⁵ Βλ. Billot 1997-98, 30.

³⁶ Βλ. Vollgraff 1956, 20-21, εικ.17-18.

³⁷ Βλ. Vollgraff 1956, 51-76.

³⁸ Βλ. Riethmüller 2005, 85-87.

³⁹ Βλ. Robert 1937, 249, 421· Vollgraff 1956, 77-84· Roux 1957, 474-487· Roux 1961, 65-85· Billot 1997-98, 29.

αποκλείεται η πιθανότητα από την περιοχή αυτή να προέρχονται τα προαναφερθέντα ειδώλια της θεάς.

1.3. ΑΡΓΟΣ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ (ΛΑΡΙΣΑ), ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΠΟΛΙΑΔΟΣ

Παυσ. 2,24,3 «Ἀθηνᾶς δὲ ναός», 2,25,10 «ξόανον»

Κλ. Αλεξ. Προτρ. 3,45,1 «τῷ νεῷ τῆς Ἀθηνᾶς»

Ησύχ. λ. Ἀκρία Ἀθηνᾶ

SEG 11,314 «τῆ Ἀθαναίᾳ τῆ Πολιάδι ... τῷ τεμένεος τῷ [τ]ᾶς Ἀ[θαν] ...» (α' μισό βου αι. π.Χ.)

ανασκαμμένο ιερό

πήλινα ειδώλια Αθηνάς

Σύμφωνα με τον Πausανία η ακρόπολη του Ἄργους ονομάστηκε Λάρισα από την κόρη του Πελασγού όπως και οι δύο ομώνυμες πόλεις της Θεσσαλίας⁴⁰. Στην κορυφή της Λάρισας κάνει λόγο για δύο ναούς, με τους οποίους και ολοκληρώνει την περιγραφή της πόλης του Ἄργους. Ο ναός του Λαρισαίου Δία είχε εγκαταλειφθεί, καθώς δεν είχε στέγη ούτε πια το ξύλινο λατρευτικό άγαλμα του θεού ήταν στημένο στη βάση του, ενώ αντίθετα ο ναός της Αθηνάς διατηρούνταν ακόμη και χαρακτηρίζεται ως αξιοθέατος⁴¹. Στο ναό της Αθηνάς φαίνεται ότι είχε διατηρηθεί επιπλέον και το λατρευτικό άγαλμα της θεάς, το οποίο όμως αναφέρεται παρεμπιπτόντως από τον Πausανία, όταν λέει ότι στη Λήσσα υπήρχε ναός της Αθηνάς με «ξόανον οὐδέν τι διάφορον ἢ τὸ ἐν ἀκροπόλει τῆς Λαρίσης»⁴². Από τα αναθήματα που υπήρχαν στο ναό της θεάς ο Πausανίας αναφέρεται διεξοδικά σε ένα ξόανο του Δία με τρία μάτια μεταφέροντας την παράδοση ότι είναι ανάθημα του Σθένελου του Καπανέα και προσφέροντας μία εξήγηση για την ύπαρξη των τριών ματιών⁴³. Το ξόανο είχε παραχωρηθεί στον Σθένελο κατά τη μοιρασιά των λαφύρων της Τροίας και ήταν αυτό στον βωμό του οποίου είχε καταφύγει ο Πρίαμος. Σε άλλο σημείο του έργου του ο Πausανίας το μνημονεύει ως ξόανο του Ἐρκείου Δία⁴⁴.

Κάνοντας λόγο για τη γεωμορφολογία της πόλης των Αργείων ο Στράβωνας λέει ότι η ακρόπολη, ένας λόφος μετρίως οχυρός, ονομάζεται Λάρισα και έχει ιερό του Δία, ενώ παρακάτω αναφέρει την παράδοση ότι η ακρόπολη ιδρύθηκε από τον Δαναό⁴⁵. Ο γεωγράφος δεν αποδίδει κάποια επίκληση στον Δία ούτε αναφέρει κάτι για την ύπαρξη λατρείας της Αθηνάς στην ακρόπολη. Πιθανόν το ιερό του Δία λειτουργούσε ακόμη στα χρόνια του. Ίσως ο Δίας Λαρισαῖος του Πausανία απηχείται στον Στέφανο Βυζάντιο, ο οποίος μετά την απαρίθμηση δέκα πόλεων που φέρουν την ονομασία Λάρισα γράφει: «Καὶ ἡ ἀκρόπολις τοῦ Ἄργους Λάρισα. Καὶ ὁ πολίτης Λαρισαῖος καὶ Λαρισεύς

⁴⁰ Παυσ. 2,24,1.

⁴¹ Παυσ. 2,24,3: «Ἐπ' ἄκρα δὲ ἐστὶ τῆς Λαρίσης Διὸς ἐπίκλησιν λαρισαίου ναός, οὐκ ἔχων ὄροφον· τὸ δὲ ἄγαλμα, ξύλου πεποιημένον, οὐκέτι ἐστηκός ἦν ἐπὶ τῷ βάρθρῳ. Καὶ Ἀθηνᾶς δὲ ναός ἐστὶ θεᾶς ἄξιος· ...».

⁴² Παυσ. 2,25,10.

⁴³ Βλ. Παυσ. 2,24,3-4.

⁴⁴ Παυσ. 8,46,2.

⁴⁵ Στρ. 8,6,7: «Ἡ μὲν πόλις οὖν πόλις ἢ τῶν Ἀργείων ἐν χωρίοις ἐπιπέδοις ἴδρυται τὸ πλέον, ἄκραν δ' ἔχει τὴν καλουμένην Λάρισαν, λόφον εὐερκῆ μετρίως ἔχοντα ἱερὸν Διός· ...» 8,6,9: «Τὴν δὲ ἀκρόπολιν τῶν Ἀργείων οἰκίσαι λέγεται Δαναός, ...».

Ζεύς»⁴⁶. Επίσης ο Στράβωνας περιλαμβάνει την «ἄκρα» των Αργείων στα τοπωνύμια με την ονομασία Λάρισα⁴⁷.

Κάποιες ύστερες πηγές συσχετίζουν την ακρόπολη του Άργους, τον Ακρίσιο και τη λατρεία της Αθηνάς, στην οποία αποδίδεται η επίκληση Ακρία. Σύμφωνα με τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα «έν τῷ νεῷ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Λαρίσση ἐν τῇ ἀκροπόλει τάφος ἐστὶν Ἀκρίσιου»⁴⁸. Ο Ησύχιος αποδίδει την επίκληση Ακρία στην Αθηνά του Άργους, «ἐπὶ τινὸς ἄκρας ἰδρυμένη, ἀφ' ἧς καὶ Ἀκρίσιος ὠνομάσθη», αλλά και στις Ἡρα, Ἄρτεμη και Αφροδίτη⁴⁹. Η προέλευση του ονόματος του Ακρίσιου από την «ἄκρα» του Άργους συναντάται και στο Μέγα Ετυμολογικόν⁵⁰. Ὅσον αφορά τον Ακρίσιο συνδυάζονται εδώ οι ψευδεῖς ετυμολογίες με την ομωνυμία της αργεΐτικης ακρόπολης και της θεσσαλικῆς πόλης που ἰδρυσε ο Ακρίσιος, ὅπου και τάφηκε. Ωστόσο, σύμφωνα με την Billot, μπορούμε να δεχτούμε την ὑπαρξη μίας τοπικῆς παράδοσης στο πλαίσιο του συσχετισμοῦ της θεᾶς με τους ἥρωες και δεν αποκλείεται το ηρώο του Ακρίσιου στο ιερό της Αθηνᾶς να εἶχε ως πρότυπο την αθηναϊκὴ Ακρόπολη ενισχύοντας ἔτσι την ομοιότητα μεταξύ των δύο πόλεων⁵¹. Η επίκληση Ακρία για την Αθηνά στη Λάρισα του Άργους, ὅπως και παρόμοιες μορφές του επιθέτου για ἄλλες θεότητες, ἔχει τοπογραφικό χαρακτήρα, αλλά θεωρεῖται ὅτι θα μπορούσε επιπλέον να υποδεικνύει την κουροτροφικὴ λειτουργία της θεᾶς⁵². Το ἴδιο ισχύει για την Ἡρα Ακραία, το ιερό της ὁποίας αναφέρει ο Πausanias ανεβῆντας προς την ακρόπολη του Άργους. Οπωσδήποτε, η Αθηνά στην ακρόπολη του Άργους ἔφερε την επίκληση Πολιάς από μία πρώιμη εποχή, ὅπως μαρτυρεῖ μία ανευρεθεῖσα επιγραφή του α' μισοῦ του 6^{ου} αἰ. π.Χ.⁵³

Η σχετικά ἰσοπεδωμένη κορυφή της Λάρισσας περιβάλλεται από ἕναν διπλό μεσαιωνικό περίβολο, που αντικατέστησε την οχύρωση της κλασικῆς και ελληνοιστικῆς ακρόπολης, ενώ ἕνα σημαντικό τμήμα του μυκηναϊκοῦ τείχους ἔχει διατηρηθεῖ ἐντὸς του εσωτερικοῦ περιβόλου⁵⁴ [πίν.1.5.β]. Ἄφθονο αρχαῖο οικοδομικό υλικό εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στα μεσαιωνικά τείχη και στην προ πολλοῦ ερειπωμένη εκκλησία της Θεοτόκου μέσα στο κάστρο. Οι ανασκαφές των Γάλλων ἔφεραν στο φως τμήματα δύο θεμελιώσεων, δύο αποθέτες και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, επιγραφές και ἄλλα ευρήματα [πίν.1.5.α]. Η εξαιρετικὰ αποσπασματικὴ κατάσταση δημοσίευσης των ευρημάτων δεν επιτρέπει παρά μόνο κάποιες γενικὲς διαπιστώσεις για τις λατρεῖες της ακρόπολης. Για παράδειγμα αδημοσίευτα παραμένουν σχεδόν ὅλα τα πολυάριθμα πήλινα εἰδώλια και ἐν μέρει τα χάλκινα μικροευρήματα (περόνες, δακτυλῖδια, περιάπτα, πόρπες, αἰχμές βελῶν κ.ά.)⁵⁵.

⁴⁶ βλ. Στέφ. Βυζ. λ. Λάρισαι. Πρβλ. Billot 1997-98, 17 σημ.59.

⁴⁷ βλ. Στρ. 9,5,19.

⁴⁸ κλ. Αλεξ. Προτρ. 3,45,1.

⁴⁹ βλ. Ησύχ. λ. Ἀκρία.

⁵⁰ βλ. Μέγ. Ετυμ. λ. Ἀκρίσιος.

⁵¹ βλ. Billot 1997-98, 22.

⁵² βλ. Billot 1997-98, 22 σημ.119.

⁵³ SEG 11,314.

⁵⁴ Για τη σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Billot 1997-98, 18 σημ.68. βλ. ἐπίσης Παπαχατζής 2, 174 σημ.4, εικ.157-163.

⁵⁵ Για τη βιβλιογραφία των ανασκαφῶν και των δημοσιευμένων ευρημάτων αναλυτικὰ βλ. Billot 1997-98, 18 με σημ.69-75.

Με βάση την κεραμική μαρτυρία μετά την προϊστορική εποχή δραστηριότητα στη Λάρισα ανιχνεύεται από την Πρωτογεωμετρική περίοδο και στο εξής⁵⁶. Δεν μπορούμε να πούμε αν τότε ανάγεται η λατρεία, η οποία πιστοποιείται με βεβαιότητα από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. και στο εξής. Κάτω από τη μεσαιωνική εκκλησία βρέθηκε ένας πλούσιος αποθέτης με ευρήματα που στη συντριπτική πλειονότητά τους χρονολογούνται από τα μέσα του 8^{ου} ως τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ.⁵⁷. Με βάση τις λίγες δημοσιευμένες πληροφορίες φαίνεται ότι είναι το πιο αξιόλογο σύνολο ευρημάτων θρησκευτικού χαρακτήρα από το Άργος. Γίνεται λόγος για περισσότερα από 300 μικρά αγγεία και για σημαντική ποσότητα πρωτοκορινθιακής κεραμικής (αρύβαλλοι, σκύφοι, κοτύλες, πυξίδες, κάλαθοι). Αναφέρονται επίσης πολυάριθμα χάλκινα μικροευρήματα, όπως πόρπες και εκατοντάδες δακτυλίδια, μερικά εκ των οποίων είναι μολύβδινα, μικροευρήματα από οστό ή υαλόμαζα και μερικά σιδερένια όπλα. Κοντά στις θεμελιώσεις ο Vollgraff βρήκε ποσότητες κυρίως υστερογεωμετρικών γραπτών οστράκων, ενώ μεταξύ των ευρημάτων αναφέρονται πήλινα ρόδια και δύο μικρογραφικοί πελέκει, οστέινος και χάλκινος⁵⁸.

Στην εσωτερική αυλή του κάστρου ο Vollgraff αποκάλυψε το 1928 Δ του μυκηναϊκού περιβόλου, στο υψηλότερο σημείο της ακρόπολης, τμήματα από δύο πώρινες θεμελιώσεις, τις οποίες απέδωσε στους ναούς της Αθηνάς και του Δία⁵⁹. Τις χρονολογεί στον 7^ο ή στον 6^ο αι. π.Χ., χωρίς ωστόσο να αποκλείει μεταγενέστερες επεμβάσεις. Η εμφάνιση των πώρινων θεμελιώσεων εξαιτίας και της μέτριας ποιότητας του υλικού δεν επιτρέπει τη χρονολόγησή τους με ακρίβεια. Σπόνδυλοι και ένα θραύσμα ζωφόρου δωρικού ρυθμού υποδεικνύουν ότι η ανωδομή του ενός ναού ήταν από το ίδιο υλικό, τουλάχιστον εν μέρει, όμως άλλα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση στο κάστρο είναι από ασβεστόλιθο. Όλα αυτά μπορεί να ανάγονται στον 6^ο ή στον 5^ο αι. π.Χ.: δύο θραύσματα από πήλινα ακροκέραμα του α' μισού και του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. δεν συμβάλλουν ουσιαστικά στο ζήτημα της χρονολόγησης των ναών⁶⁰.

Ο Vollgraff ταύτισε την καλύτερα σωζόμενη θεμελίωση («f-g-h-i») με το ναό της Αθηνάς εξαιτίας αναθημάτων που βρέθηκαν στην περιοχή της⁶¹ [πίν.1.6.α]. Κάνει λόγο για ένα αρχαϊκό πήλινο γυναικείο ειδώλιο, ένα τμήμα πήλινου ανάγλυφου με θέουσα Γοργώ, μία μολύβδινη γυναικεία μορφή με πόλο και ένα χάλκινο γυναικείο ειδώλιο του 6^{ου} αι. π.Χ. που κρατά στο αριστερό χέρι ρόδι· για τη μορφή αυτή παραπέμπει στην περιγραφή του ξόανου της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη, ενώ αναφέρει και ένα πήλινο ειδώλιο της ένθρονης Αθηνάς από τη Λάρισα χωρίς να δίνει άλλες πληροφορίες⁶². Επιπλέον, στη δημοσίευση των ανασκαφών της Δειράδας ο Vollgraff κάνει λόγο για ένα μοναδικό πήλινο Παλλάδιο «de style hautement archaïque», που βρέθηκε το 1928 στη Λάρισα⁶³ [πίν.1.6.γ]. Αν το ειδώλιο αυτό της Αθηνάς χρονολογείται όντως στον 7^ο αι. π.Χ. συνιστά την αρχαιότερη μαρτυρία της παρουσίας της θεάς στην ακρόπολη του Άργους.

⁵⁶ βλ. Hägg 1992, 11.

⁵⁷ βλ. Billot 1997-98, 18 με σημ.76· Hägg 1992, 11.

⁵⁸ βλ. Hägg 1992, 11.

⁵⁹ βλ. Billot 1997-98, 18-19.

⁶⁰ Για τις παρατηρήσεις αυτές βλ. Billot 1997-98, 19.

⁶¹ βλ. Vollgraff 1928, 318-319, πίν.VII-IX.

⁶² βλ. Vollgraff 1928, 319, πίν.VIII· BCH 52, 1928, 476· Vollgraff 1929, 218 με σημ.5. Για τη βιβλιογραφία σχετικά με το αρχαϊκό ξόανο της Αθηνάς Νίκης και τη σχέση της θεάς με το ρόδι βλ. Billot 1997-98, 18 σημ.80.

⁶³ βλ. Vollgraff 1956, 53-54, εικ.43-44.

Στον «αποθέτη» ή τη συγκέντρωση ευρημάτων του 7^{ου} και του 6^{ου} αι. π.Χ. που εντοπίστηκαν το 1930 από τον Vollgraff μεταξύ της μυκηναϊκής οχύρωσης και του μεσαιωνικού τείχους που ορίζει την αυλή από τα Α βρέθηκαν ειδώλια, ψήφοι, αρχαϊκά μικρογραφικά αγγεία, καθώς και μία χάλκινη ή μολύβδινη ορθογώνια πινακίδα με σπή ανάρτησης και αποκρουσμένες τις παρυφές⁶⁴ [πίν.1.6.β]. Η πινακίδα φέρει στη μία όψη την εγχάρακτη απεικόνιση ενός γυμνού ιππέα με κορινθιακό κράνος και στην άλλη όψη μία γυμνή ανδρική μορφή που κρατά δόρυ, καθώς και την αρχαϊκή επιγραφή «το(ϋ) (Ε)νυαλί(ο) ιαρά»⁶⁵. Ο Vollgraff θεωρεί ότι υπήρχε ένας μικρός απλός τόπος λατρείας του Ενυάλιου εντός του ιερού της Αθηνάς ή κοντά σε αυτό. Υποθέτει ότι η λατρεία του Ενυάλιου μεταφέρθηκε από την κορυφή στους πρόποδες της Λάρισας, όπου «μεταμορφώθηκε» στο ιερό του Άρη και της Αφροδίτης που είδε ο Πausanίας στην οδό που οδηγούσε από το Άργος στη Μαντίνεια έξω από την πύλη της Δειράδας⁶⁶. Δεν αποκλείεται να υπήρχε ένας ιδιαίτερος χώρος λατρείας του Ενυάλιου, άσχετα αν η αποκατάσταση της λατρείας από τον Vollgraff φαίνεται περίπλοκη. Ωστόσο, θα μπορούσε να πρόκειται για ένα μεμονωμένο ανάθημα, που αρμόζει στο ιερό μίας πολεμικής θεάς στην ακρόπολη μίας πόλης με επιθετική επεκτατική πολιτική από μία πρώιμη εποχή, όπως ενδεχομένως και τα αδημοσίευτα ειδώλια σπλιτών. Από τη Λάρισα προέρχεται επίσης μία χάλκινη υδρία με αναθηματική επιγραφή του β' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. προς τον ποταμό Ερασίνο.

1.4. ΑΡΓΟΣ. ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΑΛΠΙΓΓΟΣ

Πaus. 2,21,3 «Ἀθηνᾶς σάλπιγος ἱερὸν ... τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς»

κ.ά. αρχαίοι συγγραφείς «Σάλπιγξ Ἀθηνᾶ»

Για το ιερό της Αθηνάς Σάλπιγος, που δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν βρισκόταν στην αγορά του Άργους ή κοντά σε αυτήν, ο Πausanίας λέει τα εξής: «Το ιερό της Αθηνάς λένε πως το ίδρυσε ο Ηγέλεως. Ο Ηγέλεως αυτός ήταν γιος του Τυρσηνού, ο οποίος είχε πατέρα τον Ηρακλή και μητέρα τη λυδή. Ο Τυρσηνός λένε πως εφεύρε τη σάλπιγγα και ο γιος του Ηγέλεως δίδασκε τους δωριείς του Τημένου πώς το όργανο βγάζει ήχο, και απ' αυτό έδωσαν το όνομα σάλπιγγα στην Αθηνά. Ο τάφος μπροστά στο ναό της Αθηνάς λένε πως είναι του Επιμενίδη. Κατά τη σχετική παράδοση οι λακεδαιμόνιοι σε πόλεμο κατά των κνωσίων έπιασαν ζωντανό τον Επιμενίδη και τον σκότωσαν, γιατί δεν έκαμνε αίσιες προφητείες γι' αυτούς· το σώμα του το πήραν οι αργείοι και το έθαψαν εδώ»⁶⁷. Οι Αργείοι έθαψαν τον ονομαστό μάντη στον τόπο τους και τον τιμούσαν, επειδή ήθελαν να έχουν την

⁶⁴ Ο Vollgraff 1934, 138 πιστεύει πως πρόκειται για αναθήματα που είχαν απορριφθεί κάτω από τον μυκηναϊκό περίβολο. Βλ. επίσης Billot 1997-98, 18 με σημ.79.

⁶⁵ SEG 11,327. Βλ. Vollgraff 1934 (τέλος του 7^{ου} ή αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.). Jeffery 1990, 152, 156, 168 αρ.2, 444, πίν.26,2· Billot 1997-98, 21 με σημ.109 (προς τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.).

⁶⁶ Σύμφωνα με τον Πaus. 2,25,1 πρόκειται για ένα διπλό ιερό, στο Α μέρος του οποίου υπήρχε ξόανο της Αφροδίτης και στο Δ του Άρη, αναθήματα του Πολυνείκη και των Αργείων που είχαν εκστρατεύσει μαζί του. Για την υποθετική ταύτισή του με τη θεμελίωση ναού που είχε λιθολογηθεί στο τέλος του 19^{ου} αι. βλ. Vollgraff 1907, 180-181. Η περίπτωση της μεταφοράς της λατρείας του Ενυάλιου κατά τον Vollgraff 1934 θα μπορούσε να συνδέεται με την ιστορία της ποιήτριας Τελεσίλλας, που ως επικεφαλής των Αργειτισσών απέκρουσε με επιτυχία τους Λακεδαιμόνιους του Κλεομένη, που εισέβαλαν στην Αργολίδα στα πρώτα χρόνια του 5^{ου} αι. π.Χ.

⁶⁷ Πaus. 2,21,3. Για την αξιολόγηση των συμφραζομένων του Πausανία όσον αφορά τη θέση του ιερού της Αθηνάς και σε σχέση με τα άλλα μνημεία που αναφέρει βλ. Billot 1997-98, 39-40.

εύνοιά του κατά τους συχνούς πολέμους με τη Σπάρτη⁶⁸. Στον ιδρυτικό μύθο του ιερού της Αθηνάς Σάλπιγγος ενσωματώνονται διαφορετικές αρχαίες παραδόσεις για την επινόηση και την εισαγωγή της σάλπιγγας στην Ελλάδα και για την προέλευση και γενεαλογία του Τυρσηνού και του γιου του και για την εγκατάσταση των Δωριέων του Τήμενου στο Άργος⁶⁹. Την επινόηση της σάλπιγγας από την ίδια την Αθηνά, όπως υποδηλώνεται από την επίκληση της θεάς, και τη λατρεία της ως Σάλπιγγος στο Άργος μαρτυρούν διάφοροι συγγραφείς από τον Λυκόφρονα ως τον Ησύχιο και τον Ευστάθιο⁷⁰.

Πολυάριθμες είναι οι μορφές και οι χρήσεις της σάλπιγγας στις γραπτές πηγές, ιδίως σε σχέση με τον πόλεμο και τους αγώνες, τομείς που συνδέονται με την Αθηνά. Διάφορες ιδιότητες της θεάς συσχετίζονται επίσης και με τον αυλό, του οποίου υπήρξε ευρέτρια η Αθηνά του Άργους⁷¹. Σε άρθρο της η Serghidou εστιάζει στην αρνητική σχέση της Αθηνάς με τον αυλό και στη θετική με τη σάλπιγγα όσον αφορά τα πολιτικά ιδανικά της κλασικής Ελλάδας· η σχέση της θεάς με τη σάλπιγγα επιβεβαιώνει την πολεμική εικόνα της και τον ρόλο της στο πλαίσιο της πόλης κράτους⁷². Ο επαναλαμβανόμενος οξύς ήχος, που παραπέμπει ακόμη και στην κραυγή έλευσης της Αθηνάς στον κόσμο, καθώς και η χρήση της σάλπιγγας ως όργανο που προκαλεί την εγρήγορση και σημαίνει συναγερμό, είναι χαρακτηριστικά που δεν αλλοιώνουν, αλλά αντιθέτως ενισχύουν τη φύση της Αθηνάς ως αγωνίστριας και κατ' επέκταση προστάτιδας μιας πόλης.

Τα λείψανα μίας πύρινης θεμελίωσης ναού, διαστ. 33 x 18 μ., στη ΝΑ γωνία της αγοράς του Άργους αποδίδονται υποθετικά στην Αθηνά Σάλπιγγα ή και στην Ανθεία Ήρα ή τη Δήμητρα Πελασγίδα⁷³. Έχουν σωθεί τμήματα από δωρικούς κίονες και κιονόκρανα της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, ενώ βρέθηκαν σε β' χρήση αρχιτεκτονικά μέλη από πρωιμότερη φάση του ναού, που τοποθετείται γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Δεν αποκλείεται μάλιστα ο κλασικός να διαδέχθηκε έναν προγενέστερο αρχαϊκό ναό. Κάποιου είδους λειτουργία του διοικητικού χαρακτήρα για την πόλη υποδεικνύεται από την απόθεση εντός του ναού ελληνιστικών άκοπων νομισμάτων⁷⁴.

1.5. ΑΡΓΟΣ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΠΑΛΛΑΔΟΣ

αδημοσίευτη οπισθόγραφη στήλη (β' μισό 4ου αι. π.Χ.)

αδημοσίευτο αρχείο χάλκινων ενεπίγραφων πινάκων (πρώιμος 4ος αι. π.Χ.)

Μία αδημοσίευτη οπισθόγραφη στήλη με δύο κείμενα του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., κι ένα τρίτο που δεν διασώζεται, μαρτυρεί την ύπαρξη ιερού της Παλλάδος στο Άργος: στο ένα κείμενο κατονομάζεται ο ιερέας και το τέμενος της Παλλάδος και το άλλο κείμενο αποτελεί ιερό νόμο σχετικό με το ιερό και τα αγαθά της Παλλάδος⁷⁵. Είχε βρεθεί το 1966 σε β' χρήση κατά τη διάρκεια σωστικής

⁶⁸ Βλ. Παπαχατζής 2, 168 σημ.5.

⁶⁹ Βλ. Musti – Torelli 1986, 282-283· Billot 1997-98, 40.

⁷⁰ Για τις σχετικές παραπομπές βλ. Piérart 1996, 191-193· Billot 1997-98, 40 με σημ.256. Για παράδειγμα, Μέγ. Ετυμ. λ. σάλπιγξ Ἀθηνᾶ· διὰ τὸ πρῶτον αὐτὴν εὐρεῖν σάλπιγγα καὶ ιδρῦσασθαι σάλπιγγος Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἐν Ἄργει.

⁷¹ Βλ. Billot 1997-98, 44-46.

⁷² Βλ. Serghidou 2001.

⁷³ Βλ. Παιουσ. 2,22,1. Για το ναό βλ. Consolaki – Hackens 1980. Για το ζήτημα του εντοπισμού του ιερού της Αθηνάς Σάλπιγγος βλ. επίσης Billot 1997-98, 41-44.

⁷⁴ Βλ. Consolaki – Hackens 1980, 284-291.

⁷⁵ Για τη στήλη αρ.εμπ.Ε67 και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Billot 1997-98, 38-39 με σημ.

ανασκαφής, όχι μακριά από την αγορά του Άργους, περίπου 80 μ. Δ της πώρινης θεμελίωσης που αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο σε σχέση με το ιερό της Αθηνάς Σάλπιγγος. Το περιεχόμενο και η χρονολόγηση του πρώτου κειμένου περίπου στα ίδια χρόνια με τις σημαντικές επεμβάσεις στα ιερά της Δειράδας οδηγεί την Billot στην υπόθεση ότι μετά τη μάχη της Χαϊρώνειας και την ανάκτηση της Θυρεάτιδας το Άργος αναλαμβάνει την ανακαίνιση ιερών της Αθηνάς και κάποιων άλλων θεοτήτων⁷⁶.

Αναπάντεχο ήταν το εύρημα μίας σωστικής ανασκαφής της Δ' ΕΠΚΑ το 2000-01 σε ένα οικόπεδο στην πλατεία του Σταροπάζαρου του Άργους, σε μία θέση που θεωρείτο έως τότε *extra muros* σύμφωνα με όλες τις προτεινόμενες αναπαραστάσεις της πορείας του οχυρωματικού περιβόλου⁷⁷. Η περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί στη γεωμετρική εποχή για ταφές, όμως πιθανώς από τον 5^ο αι. π.Χ. άρχισε να υπάρχει λατρευτική δραστηριότητα. Κάτω από το δάπεδο ενός πρόχειρου δωματίου λίθινες θήκες και πήλινα αγγεία, τα περισσότερα καλυμμένα με ογκώδεις λίθινες πλάκες, περιείχαν, όσα δεν είχαν συληθεί ήδη στην αρχαιότητα, χάλκινους πίνακες με επιγραφές στη δωρική διάλεκτο του Άργους του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. Ο συγκεκριμένος χώρος φάνηκε ότι ανήκε σε κάποιο κεντρικό ιερό της πόλης που είχε τον ρόλο τράπεζας και δημόσιου θησαυροφυλακίου και, πράγματι, ταυτίστηκε με τον «θησαυρό» της Παλλάδος. Στις επιγραφές γίνεται λόγος για καταθέσεις «ένς τόν πέτρον πὰρ Παλλάδι» και αναλήψεις «έκ τοῦ πέτρου (ή έκ τοῦ λέκεος) πὰρ Παλλάδος». Είναι πολύ πιθανό το ίδιο το ιερό να ήταν κοντά στη θέση όπου βρέθηκαν τα αρχεία⁷⁸.

Ο αριθμός των πινάκων που έχουν ανακτηθεί υπολογίζεται γύρω στους 134, ωστόσο ο πρωταρχικός συνολικός αριθμός θα ήταν πολύ μεγαλύτερος. Η μορφή και οι διαστάσεις των πινάκων ποικίλλουν· οι περισσότεροι είναι τραπεζίσχημοι και οι μεγαλύτεροι έχουν διαστάσεις 0,40 x 0,30 μ. Από τις επιγραφές πληροφορούμαστε ότι οι πινακίδες ονομάζονταν «τελαμώνες», οι λίθινες θήκες «πέτροι» και τα πήλινα αγγεία «λέκοι». Στην πλειονότητά τους το κείμενο των επιγραφών είναι οικονομικού – λογιστικού χαρακτήρα, γραμμένο κατά έναν τρόπο σχεδόν τηλεγραφικό. Αφορούν οικονομικές συναλλαγές και απολογισμούς διαφόρων σωμάτων αξιωματούχων, θρησκευτικών ή μη, που διαχειρίστηκαν τα ιερά και δημόσια χρήματα. Η τελική δημοσίευση του αρχείου αναμένεται να προσφέρει πολλές νέες πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία, την οργάνωση, τις λατρείες και την τοπογραφία του Άργους.

1.6. ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΙΣΣΑΙΑΣ

Παυσ. 2,29,1 «Αθηνᾶν ... ξόανον ... κισσαίαν»

επιγραφές από το ιερό του Ασκληπιού

Η στρατηγική θέση της Επιδαύρου στον κόλπο του Άργους και το πανελλήνιο ιερό του Ασκληπιού στην επικράτειά της, σε απόσταση περίπου 9 χμ. από την πόλη, καθορίζουν τη μοίρα της ιδίως από την κλασική εποχή και στο εξής. Η λατρεία του Ασκληπιού και οι αγώνες προς τιμήν του

⁷⁶ Billot 1997-98, 39.

⁷⁷ Υπάρχουν διάφορες προκαταρκτικές ανακοινώσεις του ευρήματος εν όψει της τελικής δημοσίευσης, εκ των οποίων χρησιμοποιήσαμε το άρθρο του Kritzas 2006, καθώς και το εκλαϊκευτικό άρθρο του ίδιου μελετητή Κρίτζας 2005.

⁷⁸ Βλ. Kritzas 2006, 409-410 συγκεκριμένα για παρατηρήσεις που αφορούν το ιερό της Παλλάδος.

μαρτυρούνται από τον 6^ο αι. π.Χ., όμως από τον 4^ο αι. π.Χ. αποκτούν άλλη αίγλη με το φιλόδοξο οικοδομικό πρόγραμμα στο ιερό και τον πανελλήνιο χαρακτήρα των αγώνων. Ο ιερέας του Ασκληπιού είναι ο επώνυμος αξιωματούχος της πόλης και στο ιερό της χώρας στήνονται τα ψηφίσματα της πόλης. Ο θεός απεικονίζεται στα αργυρά και χάλκινα νομίσματα που κόβει η πόλη από το 350 π.Χ. και στο εξής μαζί με τις σχετικές προς αυτόν θεότητες, τον Απόλλωνα και την Ηπιόνη. Λέγοντας πως η Επιδαυρία είναι αφιερωμένη ιδιαίτερα στον Ασκληπιό ο Πausανίας παραθέτει τις διαφορετικές παραδόσεις, ενώ υπέρ της άποψης, ότι ο θεός γεννήθηκε στην Επίδαυρο χρησιμοποιεί ως επιχείρημα ότι από αυτήν κατάγονται τα σημαντικότερα Ασκληπιεία⁷⁹.

Στην ίδια την πόλη ο Πausανίας αναφέρει μόνο τα εξής «άξιολογώτατα» ιερά: «... τέμενος του Ασκληπιού με αγάλματα του ίδιου του θεού και της Ηπιόνης, η οποία λένε πως ήταν σύζυγός του· είναι καμωμένα από μάρμαρο της Πάρου και βρίσκονται στο ύπαιθρο. Υπάρχει επίσης στην πόλη ναός του Διονύσου και άλλος της Άρτεμης, της οποίας το άγαλμα θα έλεγε κανείς πως την παριστάνει ως κυνηγό. Υπάρχει και ιερό της Αφροδίτης· ένα άλλο ιερό στο λιμάνι, πάνω σε ακρωτήριο που υψώνεται στη θάλασσα, λένε πως είναι της Ήρας. Την Αθηνά της ακρόπολης, ένα ξόανο αξιοθέατο, την ονομάζουν Κισσαία»⁸⁰. Η σύντομη, παρατακτική απαρίθμηση των ιερών κατά ελλειπτικό τρόπο δεν αφήνει αμφιβολία ότι στην ακρόπολη θα υπήρχε ναός της Αθηνάς, απαραίτητος για τη στέγαση του ξόανου, από τη στιγμή εξάλλου που ο Πausανίας συγκεκριμενοποιεί τη θέση των αγαλμάτων του Ασκληπιού και της Ηπιόνης «έν ύπαιθρω», πράγμα που δεν κάνει για την Αθηνά Κισσαία της ακρόπολης⁸¹.

Η τοπογραφία της αρχαίας πόλης της Επιδαύρου είναι γνωστή μόνο επιφανειακά, καθώς οι έρευνες υπήρξαν πολύ λίγες, ενώ παράλληλα και οι αρχαίοι συγγραφείς δεν μας βοηθούν ιδιαίτερα⁸² [πίν.1.6.δ]. Η πόλη φαίνεται ότι άρχιζε από τα Ν κράσπεδα του σημερινού χωριού Παλαιά Επίδαυρος και εκτεινόταν προς τη βραχώδη χερσόνησο που σήμερα λέγεται Νησί, εκατέρωθεν της οποίας σχηματίζονταν δύο λιμάνια με το Β να είναι το κυριότερο. Ουσιαστικά εκτεινόταν στην ομαλή ράχη της χερσονήσου μεταξύ των δύο λιμανιών στα Δ και ΒΔ του Νησιού και στον λαιμό μεταξύ των δύο λιμανιών βρισκόταν η αγορά. Το μεγαλύτερο τμήμα της βραχώδους χερσονήσου καταλαμβάνεται από ένα ύψωμα με δύο κορυφές. Με την ακρόπολη ταυτίζεται η μικρότερη Δ κορυφή, πάνω από το

⁷⁹ βλ. Πaus. 2,26,3-10.

⁸⁰ Πaus. 2,29,1 («Τὴν δὲ Ἀθηνᾶν <τὴν> ἐν τῇ ἀκροπόλει, ξόανον θεᾶς ἄξιον, Κισσαίαν ἐπονομάζουσιν»).

⁸¹ Το θεωρεί αυτονόητο ο Παπαχατζής 2, 218 και 220 σημ.1 και χωρίς σχολιασμό γίνεται λόγος για το «ιερό» της Αθηνάς Κισσαίας από τους Frazer III, 260, Φαράκλας 1972α, 46, Musti – Torelli 1986, 307. Μόνο ξόανο της Αθηνάς Αλέας αναφέρει στη Σπάρτη ο Πaus. 3,19,7, ενώ ο Ξεν. Ελλ. 6,5,27 κάνει λόγο για ιερό. Από την άλλη, στην ακρόπολη της Κορώνης το χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς ήταν ρητά στημένο στο ύπαιθρο κατά τον Πaus. 4,34,6.

⁸² Musti – Torelli 1986, 307. Ο Πausανίας, που είναι η κυριότερη πηγή μας, αφού αναφερθεί στη μυθική ιστορία της περιοχής, στον επώνυμο ήρωα Επίδαυρο και στις παραδόσεις για τη γέννηση και τη λατρεία Ασκληπιού (2,26) και αφού περιγράψει το ιερό του Ασκληπιού (2,27,1-2,28,2), στη συνέχεια αναφέρεται σε κάποια μνημεία έξω από την πόλη (2,28,3-8) και αφιερώνει, όπως είδαμε, μόλις μία παράγραφο στην ίδια (2,29,1). Ο Φαράκλας 1972α, 42 για τη μελέτη της οικιστικής της Επιδαύρου σημειώνει ότι βασίζεται σε μία πολύ περιορισμένη ανασκαφή τάφων και σε παλαιές παρατηρήσεις εδάφους, ενώ βοηθητική είναι η μελέτη του χάρτη. Για την πόλη βλ. Frazer III, 259-261· Φαράκλας 1972α, 42-49· Foley 1988, 192 αρ.82· Παπαχατζής 2, 217-221, εικ.244-253· IACP 606-608 αρ.348

θέατρο, με το ανακαινισμένο εκκλησάκι της Παναγίας, που θεωρείται ότι κατέλαβε τη θέση του ναού της Αθηνάς Κισσαίας. Στα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας η ισοπεδωμένη κορυφή περικλείστηκε από ιδιαίτερο περίβολο με οικοδομικό υλικό σε β' χρήση, η οποία ανακαινίσθηκε στα μεσαιωνικά χρόνια.

Σε μεσαιωνικό κτίσμα στο λόφο πάνω από το θέατρο βρέθηκε εντοιχισμένη μία αναθηματική επιγραφή προς την Αφροδίτη Ερυμία· το επίθετο χαρακτηρίζει τη θεά ως προστάτρια του οχυρού («Έρυμα») της ακρόπολης και ίσως υπήρχε εκεί λατρεία της⁸³. Σύμφωνα με τον Φαράκλα είτε η επιγραφή είχε μεταφερθεί από άλλο σημείο, αφού ο Πausανίας αναφέρει ιερό της θεάς στην πόλη, είτε πιθανότερα η κορυφή αυτή εκλαμβάνονταν εντός της πόλης και για ακρόπολη χρησίμευε μόνο ο μεγαλύτερος Α όγκος⁸⁴. Δεν μπορούμε να πούμε αν το ιερό της Αφροδίτης Ερυμίας ταυτίζεται με το ιερό της θεάς που αναφέρει ο Πausανίας ούτε αν μπορεί να συσχετιστεί με τα θεμέλια ενός ναού στα Δ της ακρόπολης· είναι ελκυστικό να υποθέσουμε ότι η Αφροδίτη Ερυμία και η Αθηνά Κισσαία κατείχαν η καθεμία από μία κορυφή της βραχώδους χερσονήσου⁸⁵.

Η επίκληση της Αθηνάς πιθανότατα προέρχεται από τον κισσό, ωστόσο είναι άγνωστο αν υποκρύπτεται κάποια σχέση με τον Διόνυσο. Σημειωτέον ότι ο Όμηρος αναφέρει την «άμπελόεντ' Επίδαυρον» ως μέρος του κράτους του Διομήδη και πράγματι βρίσκεται σε μία εύφορη προσχωσιγενή πεδιάδα, ιδανική για την καλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων και αμπελιών⁸⁶. Ο κισσός συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με τη διονυσιακή λατρεία με κάποιες σπάνιες εξαιρέσεις στις οποίες ο Blech περιλαμβάνει και την Αθηνά της Επιδαύρου⁸⁷. Το επίθετο ίσως δηλώνει το είδος του ξύλου από το οποίο ήταν κατασκευασμένο το ξόανο της θεάς ή ότι αυτό κοσμούσαν με στεφάνι κισσού στο πλαίσιο ενός τελετουργικού στην περίπτωση μίας εορτής της⁸⁸.

Έχει προταθεί η ταύτιση της Αθηνάς Κισσαίας με την Αθηνά Πολιάδα που κατονομάζεται σε μία όψιμη αναθηματική επιγραφή από το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, ενώ σε μία άλλη επιγραφή η θεά εμφανίζεται ως Αρχηγέτις⁸⁹. Στο ίδιο ιερό μαρτυρείται επιπλέον η λατρεία της Αθηνάς ως Εργάνης από μία επιγραφή του 4^{ου} ή του 3^{ου} αι. π.Χ. και από έναν ενεπίγραφο βωμό του 4^{ου} αι. π.Χ. («Αθαναίας Εργάνας»)· πρόκειται για έναν ορθογώνιο μονολιθικό βωμό, τον τρίτο από μία σειρά 12 βωμών, που έφερε πιθανόν εγχάρακτες παραστάσεις ηλακάτης και ρόκας⁹⁰. Καλλιεργος επονομάζεται η Αθηνά σε μία επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων από το ίδιο ιερό⁹¹.

1.7. ΕΡΜΙΟΝΗ. ΔΥΟ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Πaus. 2,34,10 «ναός Ἀθηνᾶς ... καὶ ἕτερον οὐ μέγα τῆς Ἀθηνᾶς ἱερόν»

⁸³ Βλ. Ι. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ 1951, 212· Παπαχατζής 2, 220 σημ.1· Musti – Torelli 1986, 307.

⁸⁴ Βλ. Φαράκλας 1972α, 47.

⁸⁵ Βλ. Pirenne-Delforge 1994, 175.

⁸⁶ Ιλ. Β 561. Πρβλ. Φαράκλας 1972α, 44.

⁸⁷ Βλ. Blech 1982, 210 με σημ.138.

⁸⁸ Frazer III, 261· Nick 2002, 42-43.

⁸⁹ IG IV²,1 430 «Ἀθηνᾶι Πολιάδι» (πρώιμος 4^{ος} αι. μ.Χ.); IG IV²,1 484 «Ἀθάνας Ἀρχαγέτιδος» (αυτοκρατορικών χρόνων). Βλ. Frazer III, 261· Billot 1997-98, 28 σημ.166.

⁹⁰ IG IV²,1 166. IG IV²,1 270. Βλ. Rupp 1975, 172-173 αρ.71, εικ. 49, 52· Villing 1998, 156 σημ.44.

⁹¹ IG IV²,1.

Η Ερμιονίς καταλαμβάνει το ΝΑ τμήμα της Ακτής με τα κοντινά νησιά και μπορεί σε αυτήν να ανήκαν οι Αλιείς πριν περίπου το 460 π.Χ., πριν δηλαδή την εγκατάσταση των Τιρύνθιων. Έρμιών είναι η επιχώρια ονομασία της πόλης που συναντάται στις επιγραφές, καθώς και στους Ηρόδοτο, Ξενοφώντα και Πολύβιο, ενώ η ιωνική μορφή Έρμιόνη απαντά κυρίως στην αρχαία γραμματεία ήδη από την Ιλιάδα, όπου συγκαταλέγεται στο βασίλειο του Διομήδη⁹². Όπως και οι υπόλοιπες πόλεις της Ακτής η Ερμιόνη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα αθηναϊκά θαλάσσια συμφέροντα, που οδήγησε στη σύναψη συμμαχίας μεταξύ των δύο πόλεων στα 450 ή 425 π.Χ., και επιπλέον η περιοχή της υπέφερε από επιδρομές των Αθηναίων κατά τον πελοποννησιακό πόλεμο⁹³. Στη συνέχεια παρέμεινε πιστή στη Σπάρτη ακόμη και μετά τη μάχη των Λεύκτρων. Το 229 π.Χ. αναγκάστηκε από τον Άρατο να εισέλθει στην Αχαϊκή Συμπολιτεία και στη συνέχεια μαθαίνουμε μόνο ότι κατά το α' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. υπήρξε στόχος πειρατών⁹⁴. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτη η κοπή νομισμάτων μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, κατά τον 1^ο αι. π.Χ., από μία πόλη σαν την Ερμιόνη, και φαίνεται να αντιστοιχεί στην πληροφορία του Στράβωνα «Έρμιόνη δ' έστι τῶν οὐκ άσήμων πόλεων»⁹⁵.

Εξαιρετικά περιορισμένη είναι η έρευνα στην Ερμιόνη, στην περιοχή της οποίας σημειώνεται διαχρονική κατοίκηση έως και σήμερα. Ελάχιστες και μικρής διάρκειας υπήρξαν οι ανασκαφές και βασιζόμεστε στις παρατηρήσεις από την αυτοψία διαφόρων ερευνητών και τις αμερικανικές έρευνες μετά τα μέσα του 20^{ου} αι. στην ευρύτερη περιοχή⁹⁶. Βασική πηγή για την τοπογραφία της Ερμιόνης αποτελεί η περιγραφή του Παυσανία⁹⁷. Σύμφωνα με τον περιηγητή, πρωταρχικά η πόλη βρισκόταν στην επιμήκη βραχώδη χερσόνησο γνωστή ως Μπίστι [πίν.1.7.α] μεταξύ δύο καλά προφυλαγμένων φυσικών λιμανιών, και στις ημέρες του σε μικρή απόσταση προς τα Δ, στις υπώρειες και στις Α πλαγιές του βουνού Πρώνα, τους σημερινούς Μύλους. Για τη σύγχρονή του πόλη λέει ότι έχει πολλά αξιοθέατα και κάνει λόγο για διάφορα ιερά, τα οποία δεν είναι αναγκαστικά να αποτελούν όλα νέες ιδρύσεις. Σύμφωνα με τον Παυσανία στην «προτέρα» πόλη οι Ερμιονείς «έχουν όμως και τώρα αυτού ιερά, ένα του Ποσειδώνα στην αρχή της ακτής και ψηλότερα προς τα μέσα ένα ναό της Αθηνάς· κοντά σ' αυτόν υπάρχουν θεμέλια ενός σταδίου, όπου λένε πως αγωνίστηκαν οι γιοι του Τυνδάρεω. Υπάρχει και ένα άλλο ιερό της Αθηνάς, όχι μεγάλο, του οποίου η στέγη κατέρρευσε. Υπάρχει επίσης ναός του Ηλίου, ένας άλλος των Χαρίτων και άλλος για τον Σάραπι και την Ίσιν. Υπάρχουν και περίβολοι από

⁹² Ιλ. Β 560 «Έρμιόνην Άσίνην τε, βαθύν κατά κόλπον έχούσας». Βλ. IACP 609-610 αρ.350 για τη μνεία της Ερμιόνης στις γραπτές πηγές και για βασικά στοιχεία της ιστορίας της.

⁹³ Θουκ. 2,56,5: «Αναγαγόμενοι δέ έκ τῆς Έπιδαύρου ξεμμον τήν τε Τροιζηνίδα γῆν καί Άλιάδα καί Έρμιονίδα· έστι δέ ταῦτα πάντα έπιθαλάσσια τῆς Πελοποννήσου».

⁹⁴ Βλ. αντιστοίχως Στρ. 8,7,3 και Πλούτ. Πομπ. 24.

⁹⁵ Στρ. 8,6,12. Σχετικά βλ. Grandjean 1990, 50-51.

⁹⁶ Τα αποτελέσματα της διαχρονικής έρευνας στη Ν Αργολίδα («Argolid Exploration Project») δημοσιεύτηκαν από τους Jameson κ.ά. 1994. Οι έρευνες αυτές ουσιαστικά ξεκίνησαν στα μέσα του 20^{ου} αι. από το ζεύγος Jameson με την καταγραφή των ορατών λειψάνων της Ερμιόνης σε μία αδημοσίευτη μελέτη V. B. – M. H. Jameson, An archaeological and topographical survey of the Hermionid, Papers of the American School of Classical Studies in Athens, June, 1950. Βλ. επίσης Jameson 2004. Για την ίδια περιοχή βλ. τη μονογραφία του Φαράκλα 1973. Ο Φιλαδελφεύς 1909 είχε διερευνήσει τα αρχαία και μεσαιωνικά ερείπια στη χερσόνησο Μπίστι της Ερμιόνης και διεξήγαγε ανασκαφές στο νεκροταφείο Β του Πρώνα. Για τη μνημειακή τοπογραφία της Ερμιόνης βλ. Φαράκλας 1973, Επίμετρο 4· Jameson κ.ά. 1994, 581-595.

⁹⁷ Βλ. Παυσ. 2,34,9-2,35,11.

μεγάλες αδούλευτες πέτρες, μέσα στους οποίους γίνονται μυστικές θρησκευτικές τελετές για τη Δήμητρα»⁹⁸.

Στο ιερό του Ποσειδώνα αποδόθηκε από τους περιηγητές του 19^{ου} αι. η θεμελίωση ενός ναού [πίν.1.7.β] στο διάσελο μεταξύ των δύο υψηλότερων σημείων του Α τμήματος της χερσονήσου Μπίστι. Εκφράζοντας την ακλόνητη πεποίθησή του για την ταύτιση της Ερμιόνης με το Καστρί, όπως ονομαζόταν ο τότε οικισμός, ο Leake σημειώνει ότι στη χερσόνησο του Καστριού υπάρχουν πολυάριθμα λείψανα, μεταξύ των οποίων ο ναός του Ποσειδώνα⁹⁹. Διεξοδικότερη είναι η περιγραφή του Curtius για τη χερσόνησο αλλά και για το ναό, που αποδίδει επίσης στον Ποσειδώνα: «Auf dem Rücken der Landzunge, wo man beide Hafen übersieht, hat sich der Fussboden eines über hundert Fuss langen Tempelgebäudes erhalten, der aus grauen, weißgeäderten Quadersteinen von ungleicher Grösse besteht, und unmittelbar dahinter ein anderer Fussboden aus alter Zeit von achtzig Fuss Länge. Die Ueberreste dieser Gebäude werden als bequeme Fundgrube fertiger Bausteine von den Kastrioten benutzt»¹⁰⁰. Ο Bursian προσθέτει στην περιγραφή του ναού μόνο το πλάτος των 38 ποδών και δεν κάνει λόγο για τη δεύτερη θεμελίωση δίπλα του¹⁰¹. Ο Frazer την μνημονεύει, όμως, επειδή φαίνεται ότι βασίστηκε στην περιγραφή του Curtius χωρίς να επισκεφθεί τη θέση, και η αλήθεια είναι ότι δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί σε κατοπινές έρευνες¹⁰².

Κατά τις έρευνές του στο Μπίστι το 1909 για λογαριασμό της Αρχαιολογικής Εταιρείας ο Φιλαδελφεύς απομάκρυνε την επίχωση από το ναό και διαπίστωσε ότι είχε μετασκευαστεί σε εκκλησία, που στο μεταξύ είχε καταστραφεί¹⁰³. Πέραν του πλήθους βυζαντινών αρχιτεκτονικών μελών δεν κάνει λόγο για άλλα ευρήματα που να σχετίζεται με το αρχαίο ιερό. Στο ναό απέδωσε δύο σπόνδυλους μεγάλης διαμέτρου που εντόπισε εντοιχισμένους στο μεσαιωνικό τείχος ΒΑ του ναού, ενώ στον σύγχρονο οικισμό της Ερμιόνης βρήκε και άλλα θραύσματα σπονδύλων των ίδιων διαστάσεων. Ο Φιλαδελφεύς πιστεύει πως πρόκειται για το ναό της Αθηνάς και όχι του Ποσειδώνα κρίνοντας με βάση την περιγραφή του Πausανία. Η θέση του ναού αντιστοιχεί στη θέση του ναού της Αθηνάς «προελθοῦσι δὲ ἀπὸ θαλάσσης ἕς τὰ μετέωρα», ενώ το ιερό του Ποσειδώνα θα πρέπει να βρίσκεται στην απόληξη της χερσονήσου («ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τῆ ἀρχῆ»). Προς το ΒΑ άκρο του Μπίστι ο Φιλαδελφεύς επεσήμανε ένα τετράγωνο κτίσμα, το οποίο ταύτισε με το ιερό του Ποσειδώνα, παρόλο που λέει ότι το κτίσμα είναι καταστραμμένο, όντας μόνο λίγα μέτρα πάνω από τη στάθμη της θάλασσας, και ότι δεν βρέθηκε απολύτως τίποτε κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών¹⁰⁴.

⁹⁸ Πaus. 2,34,10: «Ἐνταῦθα ἢ προτέρα πόλις τοῖς ἔρμιονεῦσιν ἦν. Ἔστι δὲ σφισι καὶ νῦν ἔτι ἱερά αὐτόθι, Ποσειδῶνος μὲν ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τῆ ἀρχῆ, προελθοῦσι δὲ ἀπὸ θαλάσσης ἕς τὰ μετέωρα ναὸς Ἀθηνᾶς, παρὰ δὲ αὐτῷ σταδίου θεμέλια· ἐν δὲ αὐτῷ τοὺς Τυνδάρεω παῖδας ἀγωνίσασθαι λέγουσιν. Ἔστι δὲ καὶ ἕτερον οὐ μέγα τῆς Ἀθηνᾶς ἱερόν, ὃ ὄροφος κατερρύηκεν αὐτῷ. ...».

⁹⁹ Leake 1846, 281.

¹⁰⁰ Curtius 1852, 457.

¹⁰¹ Bursian 1872, 96.

¹⁰² Frazer III, 293· πρβλ. McAllister 1969, 170, 171. Λίγο πιθανή φαίνεται η υπόθεση της McAllister 1969, 183 ότι η περιγραφή αφορά τα θεμέλια του σηκού που βρίσκονται πίσω από εκείνα της περίπτωσης.

¹⁰³ Βλ. Φιλαδελφεύς 1909, 176-179.

¹⁰⁴ Φιλαδελφεύς 1909, 179.

Τον ναό επισκέφθηκε το 1967 η McAllister, στην οποία και οφείλουμε την καλύτερη γνώση του¹⁰⁵. Σε μεγάλο βαθμό σώζεται η θεμελίωση του ναού, διαστάσεων 32,98 x 16,25 μ., κατασκευασμένη κατά το πολυγωνικό σύστημα από τον ντόπιο γκρίζο ασβεστόλιθο. Αναπαρίσταται πιθανόν με περίσταση 6 x 12 κίωνων πάνω σε διβαθμιδωτή κρηπίδα. Είχε πρόναο, οπισθόδομο και πιθανόν διπλή εσωτερική κιονοστοιχία. Σύμφωνα με τη McAllister χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. όντας προγενέστερος από το ναό της Αφαίας στην Αίγινα, με τον οποίο παρουσιάζει πολλές ομοιότητες. Έχει εκφραστεί η υπόθεση ότι για την κατασκευή ενός τόσο μεγαλειώδους ναού χρησιμοποιήθηκε μέρος των χρημάτων που πήραν οι Ερμιονείς από την πώληση της Ύδρας στους Σαμίους εξόριστους από τον Πολυκράτη το 524 π.Χ., οι οποίοι την παραχώρησαν στους Τροιζηνίους¹⁰⁶.

Στην περιοχή του ναού δεν υπήρχε κανένα αρχιτεκτονικό μέλος από την ανωδομή του ούτε κάποιο άλλο κτίσμα. Μόνο μερικοί μικροί γωνιόλιθοι κατά χώραν παρά το Δ άκρο του αποδόθηκαν υποθετικά στον περίβολο του ιερού, όμως η χρονολόγησή τους είναι αβέβαιη¹⁰⁷. Σε άγνωστη χρονική στιγμή κατασκευάστηκε η εκκλησία πάνω στα θεμέλια, αφού πρώτα καθαρίστηκαν, με οικοδομικό υλικό προφανώς από τον ίδιο το ναό, που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκε και στη μεσαιωνική οχύρωση. Η McAllister παρατηρεί ότι η άφθονη μαρμάρινη λατύπη κυρίως παρά το Δ άκρο του ναού συσχετίζεται με την εκκλησία¹⁰⁸. Μετά την καταστροφή της εκκλησίας ο τόπος χρησιμοποιήθηκε εκ νέου για την ανεύρεση οικοδομικού υλικού και συνέχισε να έχει την ίδια λειτουργία ως τα νεότερα χρόνια, όπως και οι άλλες αρχαιότητες στο Μπίστι.

Ουσιαστικά κανένα στοιχείο δεν υπάρχει για την απόδοση του υστεροαρχαϊκού ναού στον Ποσειδώνα ή στην Αθηνά πέραν της περιγραφής του Πausανία· οι σύντομες και αμφίσημες πληροφορίες του θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν διαφορετικά από την προσέγγιση του Φιλαδέλφεια. Ως εκ τούτου προτιμάται η απόδοση του ναού στον Ποσειδώνα από τον Jameson και τελευταία από τον Mylonopoulos¹⁰⁹. Ο ναός μπορεί να μην βρίσκεται επακριβώς στο άκρο της χερσονήσου, ωστόσο θα δέσποζε στο Α τμήμα της προξενώντας ιδιαίτερη εντύπωση. Ο Pausanias, εξάλλου, χρησιμοποιεί το ιερό του Ποσειδώνα ως βασικό και σταθερό σημείο αναφοράς στην Ερμιόνη: προσεγγίζοντας την πόλη αναφέρει τη δρεπανοειδή παραλία «καὶ ἄκτῃ μετὰ τὸν αἰγιαλὸν ἐπὶ Ποσειδῖον», αναφερόμενος στη χερσόνησο Μπίστι, που αργότερα ονομάζει ακρωτήριο δηλώνοντας ότι η σύγχρονη πόλη απέχει τέσσερα στάδια «τῆς ἄκρας, ἐφ' ἧ τοῦ Ποσειδῶνος τὸ ἱερόν»¹¹⁰.

Ως επιπρόσθετο επιχείρημα αναφέρεται ότι στην περιοχή του υστεροαρχαϊκού ναού δεν υπάρχει επαρκής χώρος για το στάδιο που σύμφωνα με τον Pausanias υπήρχε κοντά στο ναό της

¹⁰⁵ Βλ. McAllister 1969.

¹⁰⁶ Ηρόδ. 3,59,1: «Παρά δὲ Ἑρμιονέων νῆσον ἀντὶ χρημάτων παρέλαβον Ὑδρέην τὴν ἐπὶ Πελοποννήσῳ καὶ αὐτὴν Τροιζηνίοισι παρακατέθεντο». Σχετικά βλ. τις παρατηρήσεις του Jameson στο McAllister 1969, 184-185.

¹⁰⁷ Βλ. McAllister 1969, 182, πίν. 46b, 47a.

¹⁰⁸ McAllister 1969, 174 με σημ.12, όπου αναφέρει ότι δεν είδε τους εντοιχισμένους σπόνδυλους ΒΑ του ναού και παρατηρεί ότι τουλάχιστον οι Ενετοί συχνά έδιναν στα σπόλια που χρησιμοποιούσαν κυκλικό σχήμα.

¹⁰⁹ Βλ. McAllister 1969, 184· Jameson κ.ά. 1994, 587-590· Mylonopoulos 2003, 67-68· Jameson 2004, 150, 178 αρ.Ε19a-Ε19b. Επίσης, οι Musti – Torelli 1986, 330 είναι υπέρ της ταύτισης αυτής με βάση τις ενδείξεις από το κείμενο του Pausanias.

¹¹⁰ Βλ. Παυσ. 2,34,9 και 11.

Αθηνάς¹¹¹. Για το λόγο αυτό για το ιερό της Αθηνάς και το στάδιο προτείνεται η περιοχή της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου. Η εκκλησία αυτή βρίσκεται σε βραχώδες ύψωμα στην αρχή του Α τμήματος της χερσονήσου, παρά το εγκάρσιο μεσαιωνικό τείχος που κτίστηκε σχεδόν εξολοκλήρου με αρχιτεκτονικά μέλη κτισμάτων, λίθους ισοδομικού τείχους, βάσεις αγαλμάτων, επιγραφές και μαρμάρινες αναθηματικές στήλες σύμφωνα με τον Φιλαδέλφεια, ο οποίος μάλιστα εντοπίζει σε αυτή την περιοχή τη μεγαλύτερη συγκέντρωση αρχαίων ερειπίων¹¹². Την κατεδάφιση του τείχους αυτού είχε ξεκινήσει το 1729 ο Abbé Furmont αναζητώντας επιγραφές¹¹³.

Το ότι ο Πausanias δεν αναφέρει ναό του Ποσειδώνα κάνοντας λόγο μόνο για «ιερόν» (ή «Ποσειδίδιον») δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως επιχειρήματα για την απόδοση στην Αθηνά του υστεροαρχαϊκού ναού, η ταύτιση του οποίου θα μπορούσε να αποτελέσει στόχο ανασκαφικής έρευνας. Ο Jameson μάλιστα υποθέτει ότι η λέξη «ιερόν» μπορεί να υποδηλώνει την ύπαρξη ενός μεγάλου ιερού με περισσότερα κτίσματα¹¹⁴. Πάντως η λατρεία του Ποσειδώνα ήταν ζωντανή στα αυτοκρατορικά χρόνια. Ένας ιερέας του θεού κατονομάζεται σε τιμητικό ψήφισμα του 3^{ου} αι. μ.Χ. και σε νόμισμα των Σεβήρων απεικονίζεται πιθανόν το άγαλμα του Ποσειδώνα που αναφέρει ο Πausanias κοντά στο ιερό της Άρτεμης Ιφιγένειας στη σύγχρονη πόλη¹¹⁵. Βασιζόμενος σε αυτές τις μαρτυρίες και στην πεποίθηση ότι ο ναός ανήκει στον Ποσειδώνα ο Mylonopoulos δεν αποκλείει να πρόκειται για την πολιούχο θεότητα της Ερμιόνης¹¹⁶. Τη λειτουργία αυτή, ωστόσο, θα είχε η Δήμητρα, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Σημαντική, ωστόσο, πρέπει να υπήρξε και η Αθηνά για την πόλη, από τη στιγμή που είχε δύο διαφορετικά ιερά στην περιοχή της παλαιάς πόλης, που συνέχισε να έχει ιδιαίτερη θρησκευτική σημασία στα αυτοκρατορικά χρόνια. Ο Jameson¹¹⁷ αποδίδει σε αυτή την περιοχή τη λατρευτική λειτουργία μίας ακρόπολης, εξαιτίας της παρουσίας βασικών θεοτήτων (Ποσειδώνας, Αθηνά, Δήμητρα), λειτουργία που ανάγει και στους προγενέστερους αιώνες· ο Ήλιος, ο Σάραπης και η Ίσιδα θα αποτελούσαν νέες λατρείες της ελληνιστικής εποχής, όπως τις βλέπουμε να αποκτούν δημοτικότητα τότε σε όλο τον ελληνικό κόσμο. Δεν γνωρίζουμε πότε και για ποιον λόγο έγινε η μεταφορά του οικισμού, που θα μπορούσε να τοποθετηθεί στους δύο τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες, αν και οι πειρατικές επιθέσεις που έχουν προταθεί ως λόγος δεν αποτρέπονται και τόσο από τη νέα θέση. Ούτε μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το αν μπορεί πράγματι να νοηθεί ως κανονική μεταφορά, από τη στιγμή που η κλασική πόλη φαίνεται ότι εκτεινόταν ως τις υπώρειες του Πρώνα¹¹⁸.

¹¹¹ Jameson κ.ά. 1994, 588, 590· Jameson 2004, 178 αρ.Ε19b. Αντιθέτως ο Φαράκλας θεωρεί πως υπάρχει επαρκής χώρος για ένα στάδιο αποδίδοντας τον περίπτερο ναό στην Αθηνά και κάπως αυθαίρετα υποθέτει ότι το άλλο ιερό της θεάς που αναφέρει ο Πausanias θα ήταν ο παλαιότερος ναός που ταυτίζεται με το δεύτερο θεμέλιο στην περιοχή που είχε σημειώσει ο Curtius, του οποίου ο ίδιος δεν βρήκε κανένα ίχνος, βλ. Φαράκλας 1973, 36, Επίμ.4: 2. Αρχικά οι Jameson είχαν αναγνωρίσει το ναό της Αθηνάς σε ένα πώρινο θεμέλιο κοντά στο Β λιμάνι της Ερμιόνης, ταύτιση που απορρίπτεται από τη θέση του, βλ. Φαράκλας 1973, 36, Επίμ.4: 5 με σημ.12.

¹¹² Φιλαδέλφειος 1909, 173.

¹¹³ Βλ. Jameson κ.ά. 1994, 587.

¹¹⁴ McAllister 1969, 184 σημ.2.

¹¹⁵ IG IV, 716. Για το άγαλμα του Ποσειδώνα βλ. Mylonopoulos 2003, 69-70.

¹¹⁶ Mylonopoulos 2003, 68-69.

¹¹⁷ Jameson κ.ά. 1994, 587-588· Jameson 2004, 153.

¹¹⁸ Jameson 2004, 153 με σημ.8.

Το ιερό της Αθηνάς με το οποίο έχει συσχετιστεί ο υστεροαρχαϊκός ναός θα μπορούσε να είναι ένα από τα κύρια και αρχαιότερα ιερά στην Ερμιόνη. Εκτός από το ναό ο Πausανίας μνημονεύει και τα θεμέλια ενός σταδίου «παρά δὲ αὐτῷ». Εύλογο είναι να σκεφτούμε ότι στο στάδιο λάβαιναν χώρα αγώνες στο πλαίσιο μίας εορτής προς την Αθηνά, χωρίς να αποκλείονται και άλλες περιστάσεις, οι οποίοι θα έχασαν τη σημασία τους στο πέρασμα των αιώνων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ύπαρξη τοπικής παράδοσης σε σχέση με το στάδιο ότι εκεί αγωνίστηκαν οι Διόσκουροι, που ίσως σχετίζεται με τη συνωνυμία μεταξύ της πόλης και της κόρης της Ελένης. Το άλλο ιερό της Αθηνάς ήταν μικρότερο («οὐ μέγα») και πιθανότατα ἡσσονος σημασίας, ωστόσο διέθετε λατρευτικό κτίσμα, εφόσον ο Πausανίας υπογραμμίζει ότι είχε καταρρεύσει η οροφή του. Δεν γνωρίζουμε την τοπογραφική σχέση των δύο ιερών, καθώς το μικρότερο ιερό μπορεί να αναφέρεται από τον Πausανία με αφορμή τη μνεία του πρώτου. Η θεά δεν συναντάται σε καμία από τις επιγραφές της Ερμιόνης ούτε απεικονίζεται στα νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων.

1.8. ΕΡΜΙΟΝΗ. ΠΡΩΝΑΣ, ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΧΘΟΝΙΑΣ

Πaus. 2,35,8 «ἀγάλματα οὐκ ἄγαν ἀρχαῖα, Ἀθηνᾶ καὶ Δημήτηρ»

Ο Πausανίας θεωρεί ως το πιο αξιόλογο ιερό στην πόλη αυτό της Δήμητρας Χθονίας στο βουνό Πρώνα, που υψώνεται στα Δ της πόλης. Με το ιερό έχουν συσχετιστεί οικοδομικά λείψανα εκτός των τειχών στις πλαγιές του Πρώνα¹¹⁹. Το ιερό έχαιρε ιδιαίτερης φήμης από μία πρώιμη εποχή. Για τη θεά είχε γράψει ένα διθύραμβο ο Λάσος από την Ερμιόνη, σημαντικός ποιητής του τελευταίου τέταρτου του 6^{ου} αι. π.Χ., που φέρεται ως μαθητής του Πίνδαρου από ύστερες πηγές· στους λίγους σωζόμενους στίχους γίνεται λόγος για τη Δήμητρα και την Κόρη, τη σύζυγο του Κλύμενου. Η σημασία της Δήμητρας για την Ερμιόνη φαίνεται από την ύπαρξη πολλών λατρειών της στην πόλη αλλά και στη χώρα, και κυρίως από τη σχεδόν απόλυτη κυριαρχία της στα νομίσματα που έκοψε η πόλη στον 4^ο (περίπου 360-325 π.Χ.) και στον 1^ο αι. π.Χ.¹²⁰.

Σύμφωνα με τους Ερμιονείς το ιερό ιδρύθηκε από τον Κλύμενο, τον γιο του Φορωνέα, και την αδελφή του Χθονία, όμως ο Πausανίας παραθέτει και τη διαφορετική παράδοση των Αργείων. Περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες την πομπή που λάβαινε χώρα στην ετήσια εορτή Χθονία, όπως και την αποκορύφωσή της με ένα ιδιαίτερο τελετουργικό θυσίας αγελάδων μέσα στο ναό της θεάς από γριές¹²¹. Μπροστά από το ναό είδε μερικά αγάλματα ιερειών της θεάς και μπαίνοντας θρόνους, στους οποίους κάθονταν οι γριές κατά το τελετουργικό, καθώς και «ἀγάλματα οὐκ ἄγαν ἀρχαῖα» της Δήμητρας και της Αθηνάς¹²².

¹¹⁹ Βλ. Musti – Torelli 1986, 331-332· Jameson 2004, 181 αρ.Ε19s.

¹²⁰ Σε όλα απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο η κεφαλή της Δήμητρας με στεφάνι αραβόσιτου με εξαίρεση μίας σειράς με νεανική γυναικεία κεφαλή και στον οπισθότυπο στεφάνι αραβόσιτου ενίοτε με μία ή δύο δάδες. Τα αυτόνομα νομίσματα της Ερμιόνης μελετήθηκαν από τη Grandjean 1990 με βάση χρονολογημένα ευρήματα από τις αμερικανικές ανασκαφές στην Κόρινθο, στη Νεμέα και στους Αλιείς.

¹²¹ Βλ. Πaus. 2,35,5-8.

¹²² Πaus. 2,35,8.

Απέναντι από το ναό της Χθονίας υπάρχει ναός του Κλύμενου, περιβαλλόμενος από έργα πλαστικής· ο Πausanias πιστεύει πως ο Κλύμενος δεν ήταν κάποιος Αργεΐος ήρωας αλλά επίκληση του θεού που βασιλεύει κάτω από τη γη, δηλαδή του Πλούτωνα - Άδη. Κοντά στο ναό υπήρχε άλλος με άγαλμα του Άρη. Δεξιά του ναού της Χθονίας αναφέρει μία στοά που οι ντόπιοι ονόμαζαν της Ηχούς και πίσω από το ναό «χωρία» περιτειχισμένα που ονομάζονται του Κλύμενου, του Πλούτωνα και Αχερουσία λίμνη· στο πρώτο υπάρχει χάσμα γης, από το οποίο σύμφωνα με τους Ερμιονείς ο Ηρακλής έβγαλε τον Κέρβερο από τον Άδη¹²³.

Πολλές από τις ανευρεθείσες επιγραφές της Ερμιόνης, που χρονολογούνται από την κλασική εποχή και στο εξής, σχετίζονται με τη λατρεία της Δήμητρας. Στην περιοχή του εγκάρσιου μεσαιωνικού τείχους στο Μπίστι και στην παρακείμενη εκκλησία του Αγ. Νικολάου βρέθηκαν τέσσερις ενεπίγραφες ασβεστολιθικές βάσεις, οι οποίες είναι πιθανό να έφεραν αγάλματα αγελάδων ως παραπομπή στο σχετικό τελετουργικό της Δήμητρας Χθονίας¹²⁴. Η θεά κατονομάζεται με την επίκλησή της στις δύο βάσεις, εκ των οποίων η μία έφερε άγαλμα του γνωστού γλύπτη Κρησίλα. Σε μία ελληνιστική επιγραφή, που θα ήταν στημένη «εις τὸ ἱερόν τῆς Δάματρος τῆς Χθονίας», οι Ερμιονείς και οι Ασιναίοι προσπαθώντας να ανανεώσουν τη μεταξύ τους «συγγένειαν καὶ φιλίαν» ορίζεται οι τελευταίοι να συμμετάσχουν στην εορτή των «Χθονείων» και να προσφέρουν μία από τις θυσιαζόμενες αγελάδες¹²⁵. Σε άλλες επιγραφές η Δήμητρα Χθονία κατονομάζεται με τον Δία και τον Ασκληπιό ή μόνη της χωρίς την επίκληση Χθονία, συνηθέστερες όμως είναι οι αναθηματικές επιγραφές προς την τριάδα Δήμητρα, Κλύμενο και Κόρη¹²⁶.

Και μόνο η απarίθμηση των παραπάνω δεδομένων καθιστά ακατανόητη την παρουσία της Αθηνάς στο ναό της Δήμητρας Χθονίας. Ίσως το μέγεθος του ιερού και η διαχρονική σημασία της λατρείας για την πόλη να ήταν ο λόγος για να «φιλοξενηθεί» σε αυτό ένα άγαλμα της Αθηνάς. Θα μπορούσε ακόμη και να αποτολμηθεί η υπόθεση το άγαλμα να μεταφέρθηκε από ένα από τα δύο ιερά της θεάς στη χερσόνησο, ενδεχομένως από αυτό που είχε ερειπωθεί. Ωστόσο, κάπως προβληματική είναι η κοινή μνεία του αγάλματος της Αθηνάς και της Δήμητρας και μάλιστα στο εσωτερικό του ναού της τελευταίας και σε έναν χώρο που σχετίζεται με το ιδιαίτερο τελετουργικό της θυσίας εξαιτίας της παρουσίας των θρόνων. Είναι απίθανο, ωστόσο, να πρόκειται για λατρευτικά αγάλματα: αποκλείεται από τη φύση της λατρείας και ο Pausanias θα το δήλωνε με κάποιο τρόπο· αντιθέτως προσθέτει μετά τη μνεία τους ότι «εκείνο που ιδιαίτερα τιμάται εδώ» το γνωρίζουν και το βλέπουν μόνο οι γριές. Θα ήταν παρακινδυνευμένο να κάνουμε περαιτέρω σκέψεις σχετικά. Υπενθυμίζουμε μόνο ότι στη χερσόνησο με τα δύο ιερά της Αθηνάς «περίβολοι μεγάλων λίθων λογάδων εἰσίν, ἐντὸς δὲ αὐτῶν ἱερά δρωσιν ἀπόρρητα Δήμητρι»¹²⁷.

¹²³ Πaus. 2,35,11· πρβλ. Στρ. 8,6,12.

¹²⁴ Βλ. Jameson 1953, 148-154 αρ.1-4.

¹²⁵ Βλ. IG IV, 679.

¹²⁶ Βλ. IG IV, 686-691.

¹²⁷ Πaus. 2,34,10. Ο Schlesinger 1931, 162 αρ.36, 165 πιστεύει ότι πρόκειται για λατρευτικά αγάλματα και ανάγει τη σύνδεση στον χαρακτήρα της Αθηνάς ως προελληνικής θεάς της βλάστησης και της υγείας ή ως προστάτιδα της πόλης και της ευημερίας της.

1.9. ΕΡΜΙΟΝΗ. ΒΟΥΠΟΡΘΜΟΣ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΠΡΟΜΑΧΟΡΜΑΣ

Παυσ. 2,34,8 «ιερὸν ... Ἀθηνᾶς ... προμαχόρμα»

Προτού ο Πausanias καταλήξει στην Ερμιόνη, αναφέρει ακρωτήρια και νησιά παρά τις ακτές της Ερμιονίδας, τα οποία έχουν ταυτιστεί από τους μελετητές¹²⁸. Στον Βούπορθμο, «ένα βουνό που προβάλλεται μέσα στη θάλασσα από την Πελοπόννησο», αναφέρει ότι υπάρχει ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, καθώς και ιερό της Αθηνάς με την επίκληση Προμαχόρμα, χωρίς να δώσει κάποια άλλη πληροφορία για τα δύο ιερά¹²⁹. Σύμφωνα με την πορεία της περιγραφής του Πausanias, η περιοχή ταυτίζεται με το σημερινό ακρωτήριο Μουζάκι, 5 χμ. Ν της Ερμιόνης, και το όνομα Βούπορθμος θα αναφέρεται στον στενό πορθμό, πλάτους 1 χμ., ανάμεσα στο ακρωτήριο και στο νησί Δοκός· το τελευταίο είναι η Απεροπία που βρίσκεται μπροστά από τον Βούπορθμο και κοντά στην Ύδρα σύμφωνα με τον περιηγητή¹³⁰.

Σύμφωνα με τον Φαράκλα στην κορυφή του βουνού που σχηματίζει το ακρωτήριο Μουζάκι θα υπήρχαν στα ρωμαϊκά χρόνια και ίσως και στα ελληνιστικά και κλασικά τα ιερά που αναφέρει ο Πausanias¹³¹. Ωστόσο, κατά τις νεότερες έρευνες στη Ν Αργολίδα δεν έχει βρεθεί κανένα ίχνος των ιερών στο ανοιχτό πλάτωμα της κορυφής του Βούπορθμου, τον οποίο φαίνεται πως ο Πausanias χρησιμοποιεί ως ορόσημο για να ταυτίσει τη γενική περιοχή που βρίσκονται, πράγμα εύλογο αν δεχτούμε, όπως φαίνεται, ότι δεν επισκέφτηκε ο ίδιος την περιοχή. Ως εκ τούτου εκφράζεται η υπόθεση ότι τα δύο ιερά θα πρέπει να συσχετιστούν με κάποιο κοντινό οικισμό, συγκεκριμένα στην περιοχή της Πετροθάλασσας, σε μικρή απόσταση Δ από το Μουζάκι¹³². Το επίθετο, που χαρακτηρίζει την Αθηνά ως προστάτιδα του όρμου, του λιμανιού, είναι μοναδικό μεταξύ των επικλήσεων για θεότητες με ανάλογες λειτουργίες, οι οποίες σχηματίζονται κατά βάση από τη λέξη «λιμήν»¹³³.

1.10. ΚΛΕΩΝΕΣ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 2,15,1 «ιερὸν Ἀθηνᾶς ... ἄγαλμα»

νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων

Σύντομη είναι η αναφορά του Πausanias για τις Κλεωνές [πίν.1.8.α], που χαρακτηρίζεται ως «πόλις οὐ μεγάλη» στον δρόμο από την Κόρινθο προς το Άργος¹³⁴. Στην πόλη μνημονεύει ένα ιερό της

¹²⁸ Βλ. Παυσ. 2,34,8-9. Το λάθος που κάνει εδώ ο Πausanias, ο οποίος φαίνεται ότι έχει αντλήσει την περιγραφή από κάποια γραπτή πηγή ή από τις πληροφορίες ενός ντόπιου, είναι ότι χρησιμοποιεί ως αφετηρία της περιγραφής του το ακρωτήριο Σκυλλαίον στα Α, ενώ η πορεία της περιγραφής του είναι αντίστροφη, δηλαδή ξεκινάει από τα Δ και κινείται προς τα Α, για να καταλήξει τελικά στην Ερμιόνη· βλ. Frazer III, 290-292· Jameson κ.ά. 1994, 577· Robertson 1996α, 457 με σημ.276· Jameson 2004, 183. Για την ταύτιση της τοπογραφίας βλ. Παπαχατζής 2, 268-270 σημ.1· Musti – Torelli 1986, 328-329· Jameson κ.ά. 1994, 577-579.

¹²⁹ Παυσ. 2,34,8: «Ἐν Βουπόρθμῳ δὲ πεποιήται μὲν ἱερὸν Δήμητρος καὶ παιδός, πεποιήται δὲ Ἀθηνᾶς· ἐπίκλησις δὲ ἐστὶ τῆς Θεῶς προμαχόρμα».

¹³⁰ Βλ. Frazer III, 293· Φαράκλας 1973, Επίμετρο 2, 3 αρ.11, εικ.7· Παπαχατζής 2, 270· Musti – Torelli 1986, 329· Jameson κ.ά. 1994, 578· Robertson 1996α, 457· Jameson 2004, 183.

¹³¹ Φαράκλας 1973, Επίμετρο 2, 3 αρ.11

¹³² Βλ. Jameson κ.ά. 1994, 579· Jameson 2004, 155, 183.

¹³³ Βλ. Robertson 1996α, 457.

¹³⁴ Βλ. Παυσ. 2,15,1.

Αθηνάς με λατρευτικό άγαλμα του Σκύλλιδος και του Διποίνου, για τους οποίους λέει: «Αυτούς μερικοί τους θεωρούν μαθητές του Δαϊδάλου και άλλοι θέλουν το Δαίδαλο νυμφευμένο γυναίκα από τη Γόρτυνα και το Δίποιο και Σκύλλι γιους του Δαϊδάλου από τη γυναίκα αυτή». Προσθέτει ότι στις Κλεωνές εκτός από το ιερό της Αθηνάς υπάρχει «μνήμα» του Ευρύτου και του Κτεάτου, τους οποίους εκδικούμενος ο Ηρακλής είχε σκοτώσει, καθώς αυτοί πήγαιναν, όπως λέει, ως θεωροί από την Ήλιδα στους αγώνες της Ισθμίας. Η μνεία του ιερού της Αθηνάς από τον περιηγητή φαντάζει περισσότερο ως αφορμή για να αναφερθεί στους δύο πρώιμους γλύπτες. Βέβαια, η απόδοση του αγάλματος σε αυτούς και η πρωιμότητά του, άσχετα με την αξιοπιστία της απόδοσης, είναι στοιχεία που τον ενδιαφέρουν κατά κανόνα.

Από τα συμφραζόμενα του Πausανία προκύπτει ότι το ιερό της Αθηνάς και ο τάφος του Ευρύτου και του Κτεάτου ήταν από τα ελάχιστα μνημεία που υπήρχαν επί των ημερών του στην πόλη. Ο Λουκιανός, σύγχρονος του Πausανία, παρουσιάζει τις Κλεωνές και τις Μυκίνες ως πόλεις που «πάλαι μὲν ἦσαν εὐδαίμονες, νῦν δὲ τεθνᾶσι»¹³⁵. Περίπου ενάμισι αιώνα πριν ο Στράβωνας είδε από τον Ακροκόρινθο τις Κλεωνές να εκτείνονται γύρω από έναν καλά οχυρωμένο λόφο και βρήκε δικαιολογημένη τη φράση του Όμηρου «εὐκτιμένας τε Κλεωνάς»¹³⁶. Η λατρεία της Αθηνάς θα πρέπει να ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή και ενδεικτική της σημασίας της είναι η επιβίωσή της στα αυτοκρατορικά χρόνια. Βέβαια, κεντρική σημασία για τις Κλεωνές είχε ο Ηρακλής, όπως προκύπτει εκτός των άλλων και από την απεικόνισή του στα αυτόνομα νομίσματα της πόλης.

Το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς αναγνωρίζεται συνήθως σε απεικονίσεις νομισμάτων των αυτοκρατορικών χρόνων των Κλεωνών, όπου συναντώνται επίσης η Ίσιδα, η Τύχη, η Άρτεμη και ο Ασκληπιός¹³⁷ [πίν.1.8.β]. Η κρανοφόρος Αθηνά παριστάνεται σε όψη $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά να υψώνει το δόρυ με το δεξί χέρι και με το αριστερό να κρατά την ασπίδα κοντά στο σώμα της. Ο κορμός της φαίνεται να καλύπτεται από την αιγίδα και το κάτω μέρος του σώματός της με μακρύ ένδυμα, στο οποίο αποδίδονται κάποιες πτυχώσεις. Η απόδοση των δύο άκρων ποδιών, που προβάλλουν με σαφήνεια κάτω από την παρυφή του ενδύματος, συνιστά μία απόκλιση από τα ενωμένα σκέλη των αρχαϊκών Παλλαδίων, με τα οποία συγκρίνεται η νομισματική απεικόνιση.

Οι αρχαίες Κλεωνές, μία μικρή πόλη περίπου 25 χμ. ΝΔ της Κορίνθου, βρίσκονται σε μία μεγάλη εύφορη κοιλάδα, σε κομβικό σημείο σε σχέση με τους οδικούς άξονες από τον Ισθμό και την Κόρινθο προς το εσωτερικό της Πελοποννήσου¹³⁸. Στην Κλεωναία εντοπίζεται το πανελλήνιο ιερό της Νεμέας, λόγος για τον οποίο ουσιαστικά υπήρξε γνωστή στην έρευνα. Η ίδια η πόλη και η χώρα της αποτελούν το αντικείμενο συστηματικής έρευνας του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου από το 2000. Από τις ανασκαφικές και γεωφυσικές εργασίες αποκαλύπτεται η συνεχής κατοίκηση της

¹³⁵ Λουκ. Χάρων 23.

¹³⁶ Ιλ. Β 570. Στρ. 8,6,19: «Κλεωναί δ' εἰσὶ πόλισμα ἐπὶ τῇ ὁδῷ κείμενον τῇ ἑξ' Ἄργους εἰς Κόρινθον ἐπὶ λόφου περιοικουμένου πανταχόθεν καὶ τετειχισμένου καλῶς, ὥστ' οἰκείως εἰρησθαί μοι δοκεῖ τὸ εὐκτιμένας Κλεωνάς. ... Διέχουσι δ' αἱ Κλεωναί τοῦ μὲν Ἄργους σταδίους ἑκατὸν εἴκοσι, Κορίνθου δὲ ὀγδοήκοντα. Καὶ ἡμεῖς ἀπὸ τοῦ Ἄκροκορίνθου κατωπτεύσαμεν τὸ κτίσμα». Πρβλ. Marchand 2009, 113.

¹³⁷ Βλ. NCP I 81 αρ.1, πίν.Η,1· Frazer III, 85, εικ.18· HN² 441· Παπαχατζής 2, 124, εικ.110,2· Musti – Torelli 1986, 261.

¹³⁸ Σχετικά βλ. Marchand 2009.

περιοχής από την Εποχή του Χαλκού ως τη βυζαντινή εποχή, τα λείψανα της οποίας διαταράχθηκαν κατά τα νεότερα χρόνια μόνο από την εντατική καλλιέργεια.

Στη θέση της αρχαίας πόλης μαρτυρείται οικισμός ήδη κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, που φαίνεται ότι είχε κεντρικό χαρακτήρα, ενώ από την περιοχή προέρχονται γεωμετρικά ευρήματα. Η ακμή της πόλης κατά την αρχαϊκή περίοδο, όπως υποδεικνύεται από τη μνεία της στον Κατάλογο των Νεών και την ίδρυση των πανελλήνιων αγώνων της Νεμέας το 573 π.Χ., επιβεβαιώνεται χάρη στα αποτελέσματα των πρόσφατων ερευνών. Από τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. οι Κλεωνές επέρχονται σταδιακά υπό τον έλεγχο του Άργους, στο οποίο ανήκουν από το τέλος του 4^{ου} ως το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ., οπότε και εισέρχονται ως αυτόνομη πόλη στην Αχαϊκή Συμπολιτεία.

Ο οχυρωματικός περίβολος, που σώζεται σχεδόν σε όλη την πορεία του (περίπου 2,3 χμ.), περικλείει το λόφο της ακρόπολης και ένα λόφο στα Δ του. Σε μία επίπεδη βάθυνση του εδάφους στα Ν μεταξύ των δύο λόφων θα εκτεινόταν η αγορά, όπως έχει προσδιοριστεί με σχετική ακρίβεια από την καταγραφή οικοδομικών λειψάνων και μεμονωμένων ευρημάτων τα τελευταία χρόνια. Αρχικός στόχος των γερμανικών ερευνών ήταν το ιερό του Ηρακλή εκτός των τειχών, που ήταν ήδη γνωστό. Στη συνέχεια (2002-05/6) διερευνήθηκε η περιοχή της «Κάτω Ακρόπολης», όπως ονομάζεται η επίπεδη ράχη αμέσως στα Α της ακρόπολης¹³⁹. Στο Ν τμήμα της περιοχής αυτής αποκαλύφθηκε ένα αρχαϊκό ιερό, πάνω στο οποίο είχε ανεγερθεί μία παλαιοχριστιανική βασιλική με μεταγενέστερες φάσεις. Η θέση αυτή αναφερόταν ως 'Athena-Tempel', όμως η κάτοχος θεότητα παραμένει ουσιαστικά άγνωστη.

1.11. ΚΟΡΙΝΘΟΣ. ΑΓΟΡΑ, ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 2,3,1 «Αθηνᾶ χαλκῆ»

Ο Πausanίας ξεκινάει την περιγραφή της Κορίνθου [πίν.1.9] με την αγορά, επειδή εκεί βρίσκονται τα περισσότερα ιερά όπως λέει, και με την εξής διαπίστωση: «Από τα αξιόλογα πράγματα μέσα στην πόλη άλλα έχουν διασωθεί από την εποχή της αρχαίας ακμής, τα περισσότερα όμως είναι έργα της νεώτερης περιόδου»¹⁴⁰. Τον όρο «αγορά» χρησιμοποιεί για το ρωμαϊκό forum, το οποίο αποτελεί έναν από τους βασικούς τομείς έρευνας των αμερικανικών ανασκαφών από την έναρξή τους το 1896. Πρόκειται για μία πλακοστρωμένη ορθογώνια περιοχή στη διασταύρωση των βασικών οδικών αξόνων της αποικίας και δημιουργήθηκε λίγο μετά την ίδρυση της Colonia Laus Iulia Corinthiensis το 44 π.Χ. Στον σχεδιασμό του forum, που εκτείνεται μεταξύ του λεγόμενου Λόφου του Ναού (Temple Hill) και της ελληνιστικής Νότιας Στοάς, λαμβάνονται υπόψη τα φυσικά και τα προϋπάρχοντα αρχιτεκτονικά στοιχεία του περιβάλλοντος. Η εικόνα του υπέστη περαιτέρω μεταβολές με εκτεταμένες επεμβάσεις και προσθήκες μέχρι τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.

Μετά την απαρίθμηση αγαλμάτων και ναών, προφανώς στη Δ πλευρά του forum όπου αποκαλύφθηκαν διάφοροι ρωμαϊκοί ναοί και άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα, ο Πausanίας προσθέτει: «Ἐν μέσῳ δὲ τῆς ἀγορᾶς ἔστιν Ἀθηνᾶ χαλκῆ· τῷ βάθρῳ δὲ αὐτῆς ἔστι Μουσῶν ἀγάλματα

¹³⁹ Βλ. τις ανασκαφικές εκθέσεις στα AR από το 2003 ως το 2007, καθώς και τις σχετικές πληροφορίες στις ιστοσελίδες <http://www.dainst.org/de/project/kleonai?ft=all> και <http://www.uni-trier.de/index.php?id=32713&L=0>.

¹⁴⁰ Παυσ. 2,2,6.

έπειρασμένα»¹⁴¹. Για το άγαλμα αυτό δεν δίνει άλλες πληροφορίες, ωστόσο δεν υπάρχει λόγος να μην το θεωρήσουμε έργο των αυτοκρατορικών χρόνων άσχετα με το πρόβλημα της θέσης της αγοράς της ελληνικής πόλης, το οποίο δεν έχει βρει οριστική λύση. Η διαδοχή της ελληνικής αγοράς από το ρωμαϊκό forum θεωρείται απορριπτέα από τη δεκαετία του 1970 με την πεποίθηση ότι στην περιοχή του forum υπήρχαν μόνο ιερά και τεμένη ηρώων κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο και την υπόθεση ότι η αγορά εκτείνεται πιθανότατα στα Β του Λόφου του Ναού¹⁴². Με το χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς συσχετίζεται υποθετικά η θεά σε νομίσματα της πόλης από την περίοδο 117-211 μ.Χ.¹⁴³. Σε αυτά η Αθηνά παριστάνεται σε όψη $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά με την κεφαλή της σε κατατομή. Προτείνει το δεξί χέρι κρατώντας Νίκη και με το ανασηκωμένο αριστερό στηρίζει το δόρυ, ενώ εκατέρωθεν της αποδίδονται γλαύκα και ασπίδα.

Στο χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς που είδε ο Πausανίας είχαν αποδοθεί τα λείψανα μίας μνημειακής βάσης, που αποκάλυψαν οι ανασκαφές σε κεντρικό σημείο της πλατείας του forum. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα η υποθεμελίωση έφερε μία τετράγωνη κατασκευή, μήκους πλευράς 2,98 μ., που διαμορφωνόταν σε θρανίο, και πάνω της στηριζόταν κυκλική βάση αγάλματος, όπου ο Scranton πιστεύει ότι ήταν στημένο το άγαλμα της Αθηνάς¹⁴⁴. Κάνει λόγο ουσιαστικά για έναν σπόνδυλο ύψους 0,65 μ. και διαμέτρου 1,43 μ., στα θραύσματα του οποίου σώζεται δυσανάγνωστη επιγραφή με τη μνεία της λέξης Augustales τουλάχιστον δύο φορές. Οι τόρμοι στην άνω επιφάνεια της βάσης υποδεικνύουν ότι έφερε ένα κολοσσικό χάλκινο άγαλμα στραμμένο προς τα Δ. Το άγαλμα ήταν πιθανόν ενδεδυμένο, είχε στάσιμο το δεξί πόδι και με το αριστερό χέρι κρατούσε δόρυ ή κάτι παρόμοιο. Παρόλο που η ταύτιση αυτή έχει βρει κάποια απήχηση, ωστόσο με βάση την ερμηνεία της επιγραφής («divo aUGUSTo / sacrum / auGUSTALES») φαίνεται πιθανότερο στον κίονα να ήταν στημένο άγαλμα του Αυγούστου ως ανάθημα του συλλόγου των Augustales, αφιερωμένου στην αυτοκρατορική λατρεία¹⁴⁵.

1.12. ΚΟΡΙΝΘΟΣ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΧΑΛΙΝΙΤΙΔΟΣ

Πίνδ. Ολ. 13,82 «θέμεν Ἰππία βωμὸν εὐθύς Ἀθάνᾳ»

Πaus. 2,4,1/5 «χαλινίτιδος Ἀθηνᾶς ἱερόν ... ἄγαλμά»

νομίσματα αυτόνομα και αυτοκρατορικών χρόνων

Ακολουθώντας τον δρόμο από την αγορά με κατεύθυνση προς τη Σικυώνα ο Πausανίας αναφέρει στα δεξιά ένα ναό με χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα και λίγο πιο πέρα την κρήνη της Γλαύκης, πάνω από την οποία βρίσκεται «τὸ καλούμενον ὠδεῖον, παρὰ δὲ αὐτὸ μνημῆμά ἐστι τοῖς Μηδείας παισίν»¹⁴⁶. Με αφορμή την κρήνη της Γλαύκης και τον τάφο των παιδιών της Μηδείας

¹⁴¹ Πaus. 2,3,1.

¹⁴² Βλ. Brown 2008, 99-104 και 116-129 για μία σύντομη περιγραφή της αρχαιολογικής εικόνας στην περιοχή του forum με ιδιαίτερη έμφαση στα αρχαιολογικά δεδομένα που σχετίζονται με τις λατρείες της ρωμαϊκής Κορίνθου.

¹⁴³ NCP I 70 αρ.20 πίν.Ε.92-93· Παπαχατζής 2, 67 σημ.1, εικ.72,3-4· Musti – Torelli 1986, 222· Reichert-Südbeck 2000, 84 αρ.14, 89· Torelli 2001, 156, εικ.8.

¹⁴⁴ Βλ. Scranton 1951, 142-143, 150, εικ.69, πίν.65. Πρβλ. Roux 1958, 112· Παπαχατζής 2, 67 σημ.1, εικ. 44, 47.

¹⁴⁵ Για τα σωζόμενα θραύσματα της επιγραφής βλ. Kent 1966, 32 αρ.53, πίν.5,61. Πρβλ. Ευαγγελίδης 2007, 442 σημ.1444. Βλ. Musti – Torelli 1986, 222 για την πιθανή ταύτιση με μία άλλη βάση.

¹⁴⁶ Πaus. 2,3,6.

ασχολείται με τις παραδόσεις για τη Μήδεια και για τη λατρεία των παιδιών της, η οποία διακόπηκε μετά την καταστροφή της Κορίνθου και την εξαφάνιση των κατοίκων όπως λέει ρητά· σωζόταν επί των ημερών του ένα άγαλμα που είχε στηθεί ως φόβητρο¹⁴⁷. Σύμφωνα με τον περιηγητή «ού πόρρω» του τάφου των παιδιών της Μήδειας υπάρχει ιερό της Αθηνάς Χαλινίτιδος, για το οποίο λέει τα εξής: «λένε δηλ. πως απ' όλους τους θεούς η Αθηνά πιο πολύ και σ' άλλα βοήθησε το Βελλεροφόντη, αλλά και τον ίππο Πήγασο του παρέδωσε, αφού τον δάμασε και αφού η ίδια του πέρασε χαλινάρι. Το άγαλμά της είναι ξύλινο με το πρόσωπο, τα χέρια και τα άκρα των ποδιών από λευκό μάρμαρο»¹⁴⁸. Τη θέση του ιερού προσδιορίζει στη συνέχεια με τη φράση «πρὸς τῷ θεάτρῳ» λέγοντας ότι κοντά βρισκόταν ένα ξόανο του Ηρακλή, έργο του Δαίδαλου¹⁴⁹.

Τα μνημεία που περιγράφει ο Πausανίας εντοπίζονται μεταξύ του θεάτρου και της πύλης στη ΒΔ γωνία του forum. Με το ναό του Απόλλωνα που είδε ο Πausανίας στα δεξιά του δρόμου πιστεύεται ότι νοείται ο γνωστός αρχαϊκός ναός στα Β της αγοράς. Η κρήνη Γλαύκη έχει αποκαλυφθεί στα Δ του Λόφου του Ναού· η πρώτη μνημειακή φάση της τοποθετείται στην αρχαϊκή περίοδο, αν όχι στην κλασική. Το θέατρο βρίσκεται ΒΔ του Λόφου του Ναού σε μία φυσική κοιλότητα, που προφανώς υπήρξε πρόσφορη για την κατασκευή του σε αυτό το σημείο. Τα σωζόμενα λείψανα σε μεγάλο βαθμό είναι ρωμαϊκά με τα παλαιότερα αδιαμφισβήτητα να ανάγονται στην πρώιμη ελληνιστή περίοδο. Στα Ν του κτίστηκε στον ύστερο 1^ο αι. μ.Χ. το ωδείο, το οποίο ανακαινίστηκε πιθανόν από τον Ηρώδη τον Αττικό.

Δεν έχει τύχει απήχησης η πρόταση του Shear να αποδοθούν στον περίβολο του ιερού της Αθηνάς Χαλινίτιδος κάποια οικοδομικά λείψανα στην Α πλευρά του δρόμου, σε τομή που διανοίχθηκε με αυτόν το στόχο τη δεκαετία του 1920 («Athena Trench»). Το ιερό θα μπορούσε να βρίσκεται στα Ν του ωδείου κατά την Αιοστία, που τελευταία υπογραμμίζει την ανεύρεση αγαλμάτων της Αθηνάς στην περιοχή. Από τα ερείπια του ωδείου προέρχεται, χωρίς αναγκαστικά να ανήκει σε αυτό, ένα αποσπασματικά σωζόμενο κολοσικό αρχαϊστικό άγαλμα του 3^{ου} αι. μ.Χ., ενώ ένα θραύσμα από άγαλμα της Αθηνάς βρέθηκε σε δοκιμαστική τομή στα Ν του ωδείου.

Εφόσον δεν διαθέτουμε κανένα ασφαλές αρχαιολογικό δεδομένο από το ιερό της Αθηνάς Χαλινίτιδος, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι επιβίωσε της καταστροφής του 146 π.Χ. στο σημείο που το είδε ο Πausανίας ούτε ποια επίπτωση είχε αυτή στο ιερό και στη λατρεία. Ως εκ τούτου

¹⁴⁷ Πaus. 2,3,8, βλ. 2,3,6-11· πρβλ. Παπαχατζής 2, 73-74. Σύμφωνα με τον Αιλιανό, Var. Hist. 5,21 «μέχρι τοῦ νῦν ἐναγίζουσι τοῖς παισὶ Κορίνθιοι».

¹⁴⁸ Πaus. 2,4,1: «Τοῦ μνήματος δέ ἐστὶν οὐ πόρρω χαλινίτιδος Ἀθηνᾶς ἱερόν· Ἀθηνᾶν γὰρ θεῶν μάλιστα συγκατεργάσασθαι τὰ τε ἄλλα Βελλεροφόντη φασὶ καὶ ὡς τὸν Πήγασόν οἱ παραδοίη χειρωσαμένη τε καὶ ἐνθεῖσα αὐτὴ τῷ ἵππῳ χαλινόν. Τὸ δὲ ἄγαλμά [οἱ] τοῦτο ξόανόν ἐστι, πρόσωπον δὲ καὶ χεῖρες καὶ ἄκροι πόδες εἰσὶ λευκοῦ λίθου». Με αφορμὴ τον Βελλεροφόντη, που ἦταν εξαρτημένος ἀπὸ τον Προίτο και τους Αργεῖους, ο Πaus. 2,4,2-4 κάνει λόγο για την πολιτική εξάρτηση των Αιολέων κατοίκων της Κορίνθου ἀπὸ τους Αχαιοὺς ηγεμόνες της Αργολίδας, ὅπως προκύπτει και ἀπὸ τα ομηρικὰ ἔπη, και για τον εκδωρισμὸ της Κορίνθου καταλήγοντας στον Κύψελο. Πράγματι, στον Κατάλογο των Νεῶν η Κόρινθος περιλαμβάνεται μαζί άλλες πόλεις της Κορινθίας ὅπως και της Αχαΐας στο βασίλειο του Αγαμέμνονα (Ιλ. Β 569-576), ενώ ο Βελλεροφόντης ἦταν γιος του Γλαύκου, γιου του «Αιολίδη» Σίσυφου, που βασιλεύσε στην «Ἐφύρη μυχῶ Ἄργεος ἵπποβότοιο», και βρισκόταν σε ἀντίθεση με τον Προίτο της Τίρυνθας (Ιλ. Ζ 152-159). Πρβλ. Παπαχατζής 2, 16-17 σημ.2, 76-77 σημ.1.

¹⁴⁹ Πaus. 2,4,5: «Τὸ δὲ ἱερόν τῆς Ἀθηνᾶς τῆς χαλινίτιδος πρὸς τῷ θεάτρῳ σφισιν ἐστὶν καὶ πλησίον ξόανον γυμνὸν Ἡρακλέους, Δαίδαλου δὲ αὐτὸ φασιν εἶναι τέχνην».

δεν μπορούμε να πούμε τίποτε και για το λατρευτικό άγαλμα της θεάς, για το οποίο μαθαίνουμε από τον Πausανία μόνο ότι ήταν ακρόλιθο. Τη μορφή του θα μπορούσε να αποδίδει ένα κορινθιακό νόμισμα του 2^{ου} αι. μ.Χ. Αδριανού, όπου η Αθηνά κρατά χαλινό με το προτεταμένο δεξί της χέρι¹⁵⁰. Η θεά απεικονίζεται σε όψη $\frac{3}{4}$ με την κεφαλή της σε κατατομή προς τα δεξιά. Φοράει κορινθιακό κράνος, χιτώνα και αττικό πέπλο. Με το αριστερό της χέρι πιάνει την άντυγα της ασπίδας που στέκεται όρθια στο έδαφος, ενώ το δόρυ στηρίζεται λοξά ακουμπώντας στον αριστερό της πήχη.

Στο λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Χαλινίτιδος ή έστω στο ιερό της θεάς πιστεύεται ότι ανήκει μία εντυπωσιακή κολοσσιακή μαρμάρινη κεφαλή, πιθανότατα από ακρόλιθο άγαλμα της θεάς, παρόλο που ενίοτε η ταύτιση με την Αθηνά δίδεται με ερωτηματικό¹⁵¹. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση ιδίως ως προς τους σωζόμενους ένθετους οφθαλμούς με τις χάλκινες βλεφαρίδες. Στην κοιλότητα στην κορυφή της κεφαλής θα στερεωνόταν με μαρμάρινο τένοντα κατά πάσα πιθανότητα κράνος. Σύμφωνα με την Karanastassis η κεφαλή της Αθηνάς συγκαταλέγεται στις κολοσσιακές δημιουργίες του 2^{ου} αι. μ.Χ. που δεν ακολουθούν κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο, παρόλο που επιδεικνύει στυλιστικά χαρακτηριστικά του 5^{ου} αι. π.Χ. και ομοιάζει με την Αθηνά Hope Farnese¹⁵². Η κεφαλή είχε βρεθεί το 1962 από αγρότες σε χωράφι περίπου 500 μ. Δ του ρωμαϊκού ωδείου και η επακόλουθη έρευνα στον υποτιθέμενο τόπο εύρεσής της οδήγησε στην ανακάλυψη τμήματος μίας villa¹⁵³. Δεν είναι απαραίτητο να ανήκουν σε αυτήν η κεφαλή όπως και τρία αρχιτεκτονικά μέλη εξαιρετικής ποιότητας πιθανόν του 1^{ου} αι. μ.Χ. (θραύσμα κορινθιακού πεσσού και δύο θραύσματα επιστυλίου με τμήμα λατινικής επιγραφής).

Το επίθετο Χαλινίτις μαρτυρείται μόνο από τον Πausανία, ο οποίος λέει ότι η Αθηνά παρέδωσε στον Βελλεροφόντη τον Πήγασο, αφού τον δάμασε η ίδια. Στον 13^ο Ολυμπιονικό του Πίνδαρου για τον Κορίνθιο Ξενοφώντα (464 π.Χ.) έχουμε εκτενή περιγραφή της τιθάσευσης του Πήγασου από τον ήρωα με τη βοήθεια της θεάς¹⁵⁴. Ο Βελλεροφόντης προσπαθούσε ανεπιτυχώς να δαμάσει τον Πήγασο κοντά στην κρήνη Πειρήνη, μέχρι που του έδωσε η Αθηνά «χρυσάμπυκα χαλινόν» λέγοντάς του να θυσιάσει έναν ταύρο για τον Ποσειδώνα, που χαρακτηρίζεται ως πατέρα του και Δαμαίος. Η πράξη της θεάς τοποθετείται στο πλαίσιο ενός ονείρου που είχε ο ήρωας, όταν μετά από προσταγή μαντική κοιμήθηκε ένα βράδυ στον βωμό της θεάς. Ο Βελλεροφόντης δάμασε πράγματι τον Πήγασο, αφού θυσίασε τον ταύρο για τον Ποσειδώνα, και επιπλέον ίδρυσε ένα βωμό για την Αθηνά Ιππία κατ' επιταγή του μάντη.

Θα μπορούσαμε να αποδεχτούμε ότι οι δύο συγγραφείς αναφέρονται σε μία συγκεκριμένη λατρεία της Αθηνάς στην Κόρινθο υπό την αρχέγονη όψη της «Πότνιας των Ίππων», που βρίσκει επακριβώς τη μυθική της διάσταση στον κορινθιακό μύθο για τον Πήγασο και τον Βελλεροφόντη. Η λατρεία επιβίωσε της ρωμαϊκής καταστροφής χωρίς να γνωρίζουμε τις επιπτώσεις που αυτή είχε. Η

¹⁵⁰ Βλ. NCP I 73-74 αρ.29, πίν. F, 106 («Probably a copy of the temple-statue»). Παπαχατζής 2, 76 σημ.5, εικ.41,3· Reichert-Südbeck 2000, 84 αρ.13, 89.

¹⁵¹ Μουσείο Κορίνθου αρ.εμπ. S2682. Βλ. Karanastassis 1987, 346 σημ.100, 391 με σημ.323· Reichert-Südbeck 2000, 81, 88-89· Sturgeon 2003, 360 με σημ.38, εικ.21.15· Dubbini 2008-09, 79-80, εικ.32.

¹⁵² Karanastassis 1987, 391 με σημ.323.

¹⁵³ Βλ. G. Daux, BCH 87, 1963, 725-726. Για τη λεγόμενη «Anaploga Villa» βλ. Brown 2008, 146 με σημ.650 για τη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁵⁴ Βλ. Πίνδ. Ολ. 13,61-91.

χρήση διαφορετικών επιθέτων για την Αθηνά (Χαλινίτις και Ιππία) ίσως οφείλεται στη μεσολάβηση αιώνων μεταξύ των δύο συγγραφέων¹⁵⁵. Ο Πίνδαρος μεταφέρει εξάλλου δεδομένα της λατρείας και του μύθου μέσα σε ένα άλλο σημασιολογικό πλαίσιο. Ο βωμός της Αθηνάς Ιππίας που ίδρυσε ο Βελλεροφόντης δεν μπορούμε να πούμε αν πράγματι υπήρχε στην Κόρινθο, καθώς μάλιστα ο ποιητής αναφέρει ότι ο ήρωας κοιμήθηκε κοντά σε έναν (άλλο) βωμό της θεάς. Η αρχαιότητα της λατρείας αυτής της Αθηνάς και ιδίως η σημασία που είχε για την Κόρινθο αναδεικνύεται γλαφυρά από τη διαχρονική απεικόνιση των πρωταγωνιστών του μύθου στα νομίσματα της πόλης. Η κεφαλή της Αθηνάς στον οπισθότυπο των κορινθιακών στατήρων ήδη από το τέλος του 6^{ου} αι. (515-500 π.Χ.) προβάλλεται ως προστάτιδα της πόλης¹⁵⁶.

1.13. ΚΟΡΙΝΘΟΣ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΕΛΛΩΤΙΑΣ

Πίνδ. Ολ. 13,56 με Σχολ.

κ.ά. αρχαίοι συγγραφείς

Απαριθμώντας τους αγώνες στους οποίους διακρίθηκε ο Κορίνθιος ολυμπιονίκης δρομέας και πενταθλητής Ξενοφώντας ο Πίνδαρος αναφέρει ότι νίκησε επτά φορές στα Έλλωτια¹⁵⁷. Ο αριθμός των νικών υποδηλώνει ότι πρόκειται για αγώνες της πατρίδας του, που αναφέρονται μεταξύ άλλων αγώνων πανελλήνιων και της Αθήνας. Σύμφωνα με τα σχόλια σε αυτό τον στίχο τα Έλλωτια ήταν εορτή της Αθηνάς στην Κόρινθο, στην οποία περιλαμβανόταν λαμπαδηδρομία νέων, ενώ για την καθιέρωση της λατρείας της θεάς παρατίθενται ιστορίες αιτιολογικού χαρακτήρα σε διαφορετικές εκδοχές¹⁵⁸. Όταν μετά την κάθοδο των Ηρακλειδών οι Δωριείς επιτέθηκαν στους Κορίνθιους πυρπόλησαν την Κόρινθο και οι παρθένοι κατέφυγαν για προστασία στο ναό της Αθηνάς. Ο βίαιος θάνατος στο ναό από φωτιά της Ελλωτίδος και των αδελφών της ή του αδελφού της προκάλεσε την οργή της Αθηνάς, που έστειλε λοιμό. Για να εξευμενιστεί η θεά έπρεπε να εξιλεωθούν οι ψυχές των θυμάτων και να ιδρυθεί ιερό της Αθηνάς Ελλωτίας.

Στο Μέγα Ετυμολογικόν Έλλωτίς είναι επίκληση της Αθηνάς, που είχε λατρεία στην Κόρινθο και εορτή Έλλωτια, ενώ η ονομασία ανάγεται στο έλος του Μαραθώνα, όπου υπήρχε ιερό της θεάς¹⁵⁹. Πράγματι, η Αθηνά Ελλωτίς εμφανίζεται ως αποδέκτρια πλούσιων προσφορών στο ημερολόγιο θυσιών της Τετράπολης του Μαραθώνα, που χρονολογείται στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁶⁰. Ο Robertson¹⁶¹ εντοπίζει ομοιότητες της εορτής του Μαραθώνα, που θα ονομαζόταν Άθήναια ή Έλλωτια, με τα Παναθήναια ως προς την ύπαρξη εορτής ήσσονος χαρακτήρα κάθε δεύτερο χρόνο, το είδος των προσφορών, τη μνεία δαφνηφόρων και τον εορτασμό στον Εκατομβαιώνα. Ο μελετητής επεκτείνει την ομοιότητα με τη λατρεία της Αθήνας βασιζόμενος σε χωρία του Νόννου από τα οποία τεκμαίρει ότι η Αθηνά Ελλωτίς στον Μαραθώνα φέρεται ως τροφός του Εριχθόνιου και τιμώνταν με αγώνες, στους οποίους είχαν εξέχοντα ρόλο οι ιππικοί.

¹⁵⁵ Σχετικά βλ. επίσης Dubbini 2008-09, 80 με σημ.446.

¹⁵⁶ Reichert-Südbeck 2000, 23-24. Βλ. Ritter 2001.

¹⁵⁷ Πίνδ. Ολ. 13,56. Πρβλ. Lisle 1955, 106 σημ.69.

¹⁵⁸ Σχολ. Πίνδ. Ολ. 13,56 a-d.

¹⁵⁹ Μέγ. Ετυμ. λ. Έλλωτίς.

¹⁶⁰ IG II² 1358 B στ.35-39, 41-42.

¹⁶¹ Βλ. Robertson 1985, 241-245.

Ο Αθήναιος αναφέρει ότι τα Ελλώτια εορτάζονται και στην Κόρινθο, αφού πρώτα κάνει λόγο για την αντίστοιχη εορτή στη Γόρτυνα, όπου «Ελλωτίδα» ονομάζουν την Ευρώπη και «Ελλώτια» την εορτή της, κατά την οποία μεταφέρουν τα οστά της, ενώ ανάλογες πληροφορίες αποκομίζουμε τον Ησύχιο¹⁶². Σύμφωνα με τον Brandt¹⁶³ Ελλωτίς ήταν πρωταρχικά η επονομασία της Αθηνάς, που λατρευόταν εξ αρχής ως προστάτιδα της Γόρτυνας στο σωζόμενο ιερό της ακρόπολης. Κύρια εορτή της πόλης θα ήταν τα Ελλώτια, που είχαν αγωνιστικό χαρακτήρα και περιλάμβαναν τελετουργικά μύησης για τους νέους άνδρες, ενώ στο πλαίσιο αυτό λατρευόταν και η ηρωίδα της πόλης Ευρώπη, στην οποία μεταφέρθηκε μόνο αργότερα η ονομασία Ελλωτίς χωρίς να υπάρχει κάποια σχέση λατρείας. Από την άλλη η Sporn απορρίπτει τη σύνδεση αυτή για τη Γόρτυνα λέγοντας ότι μόνο στην ηπειρωτική Ελλάδα διαπιστώνεται η σχέση με την Αθηνά¹⁶⁴.

Ο συσχετισμός του Βελλεροφόντη με τη λατρεία της Αθηνάς Ελλωτίας σε κάποιες παραδόσεις, όπως και η αβέβαιη ετυμολογική σχέση της ονομασίας με αναφορά στο πιάσιμο και στο πέρασμα του χαλινού στον Πήγασο οδήγησαν στη σκέψη ότι η λατρεία της Αθηνάς Ελλωτίας ταυτίζεται με τη λατρεία της Αθηνάς ως Χαλινίτιδος ή Ιππίας¹⁶⁵. Ο Lisle¹⁶⁶ είχε επιστήσει την προσοχή ως προς την επιλογή της αυθεντικής μεταξύ των διαφορετικών εκδοχών που προτείνονται από την παράδοση για τη λατρεία και την προέλευση της Αθηνάς Ελλωτίας, τις οποίες θεωρεί αξιόπιστες στο βαθμό μόνο που μπορεί να διαφυλάττουν την ανάμνηση ενός πρώιμου ιερού για τη θεά αυτή. Πιστεύει ότι η σύνδεση Αθηνάς Ελλωτίας με τον Βελλεροφόντη θα μπορούσε να τοποθετείται σε μία μεταγενέστερη χρονική στιγμή, όταν η πραγματική προέλευση της λατρείας είχε ξεχαστεί και ήταν φυσικό και επόμενο να συσχετιστεί με την πιο εξέχουσα λατρεία της Αθηνάς στην Κόρινθο. Ανάλογη προσοχή ως προς τη διάκριση των διαφορετικών λατρειών της Αθηνάς στην Κόρινθο επιδεικνύει προσεγγίζοντας το ζήτημα και ο Williams¹⁶⁷, που, επίσης, κάνει λόγο για πιθανή συγχώνευσή τους στο ιερό της Αθηνάς Χαλινίτιδος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Όμως σύμφωνα με την άλλη άποψη που επικρατεί στην έρευνα οι τρεις επικλήσεις της Αθηνάς στην Κόρινθο, Ελλωτίς, Ιππία και Χαλινίτις αφορούν την ίδια λατρεία της Αθηνάς ως προστάτιδας της Κορίνθου¹⁶⁸.

1.14. ΚΟΡΙΝΘΟΣ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΦΟΙΝΙΚΗΣ

Λυκόφρ. Αλεξ. 658 με Σχολ. «Φοινίκη δὲ ἡ Ἀθηνᾶ ἐν Κορίνθῳ τιμᾶται»
μήνας Φοινικαῖος

Παρά τον περιορισμό των διαθέσιμων δεδομένων μία από τις σημαντικότερες λατρείες της πρώιμης Κορίνθου, ενδεχομένως και από τις παλαιότερες, πιθανόν ήταν αυτή της Αθηνάς Φοινίκης. Η σημασία και η αρχαιότητα της λατρείας μαρτυρείται από την ύπαρξη ενός μήνα Φοινικαίου στην Κόρινθο αλλά και στις αποικίες της. Το ότι πίσω από το όνομα του μήνα υποκρύπτεται μία εορτή της

¹⁶² Βλ. Αθίν. 15,678a-b· Ησύχ. λ. λ. Ἐλλώτια και λ. ἔλλωτίς. Πρβλ. Στέφ. Βυζ. λ. Γόρτυν.

¹⁶³ Βλ. Brandt 2006.

¹⁶⁴ Βλ. Sporn 2002, 65-67.

¹⁶⁵ Βλ. Σχολ. Πίνδ. Ολ. 13,56c-d. Για την ετυμολογική σχέση (ἐλών, ἐλεῖν) βλ. LSJ λ. αἰρέω.

¹⁶⁶ Lisle 1955, 105 με σημ.62-63.

¹⁶⁷ Βλ. Williams 1978, 41-44.

¹⁶⁸ Βλ. Broneer 1942, 139-141· Yalouris 1950, 27-28· Brandt 2006, 45. Βλ. τελευταία για τη σχετική συζήτηση Dubbini 2008-09, 77-80.

Κορίνθου προς τιμήν της Αθηνάς προκύπτει από τη μνεία της «Φοινίκης θεᾶς» από τον Λυκόφρονα σε σχέση με το άγαλμα που έκλειψε ο Οδυσσέας, προφανώς αναφορά στο Παλλάδιο, όπως και από το σχόλιο του στίχου αυτού: «Φοινίκη δὲ ἡ Ἀθηνᾶ ἐν Κορίνθῳ τιμᾶται»¹⁶⁹. Επιπλέον, με τη λατρεία αυτή θα μπορούσε να συνδέεται κατά κάποιο τρόπο η ονομασία «Φοινίκαιον» για ένα «ὄρος» της Κορίνθου σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, που παραπέμπει στον Έφορο¹⁷⁰.

Είναι πολύ πιθανό το όνομα του μήνα, αν όχι μία παρόμοια μορφή, να συμπληρώνεται σε μία επιγραφή του α΄ μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. από την ίδια την Κόρινθο («Φοινικ[---]»)¹⁷¹. Πρόκειται για μία από τις πρωιμότερες σωζόμενες επιγραφές από την πόλη, χαραγμένη σε ένα πώρινο γωνιακό λίθο, που ερμηνεύεται ως ημερολόγιο θυσιών. Το θραύσμα βρέθηκε το 1898 στον Λόφο του Ναού (Temple Hill) και συσχετίστηκε από τον Robinson με δύο άλλα θραύσματα, που ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές του 1970 στην περιοχή¹⁷². Τα ενεπίγραφα θραύσματα ερμηνεύονται από τον Robinson ως τμήματα των τοίχων του πρώιμου αρχαϊκού ναού, που καταστράφηκε το 570 π.Χ., παρόλο που η ερμηνεία αυτή αντιβαίνει στη χρονολόγηση των αποσπασματικά σωζόμενων επιγραφών, αλλά και στην πρόσφατη αναπαράσταση των τοίχων του ναού ως πλίνθινων. Τα προβλήματα αυτά παραβλέπονται από τους Bookidis και Stroud, που εκλαμβάνουν την ύπαρξη ενός πρώιμου ημερολογίου θυσιών ως ένδειξη για τη σημασία του ιερού στο Λόφο του Ναού, αλλά σωστά υπογραμμίζουν ότι δεν μπορεί να αποτελέσει μαρτυρία για την ταύτισή του¹⁷³. Εξαιτίας της λέξης στην επιγραφή ο αρχαϊκός ναός στην έρευνα είχε αποδοθεί στην Αθηνά Φοινίκη και ο Λόφος του Ναού είχε ταυτιστεί με το Φοινίκαιον του Στέφανου Βυζάντιου.

Παρά τη μαρτυρία του Λυκόφρονα και του Σχολιαστή του ο μήνας Φοινικαίος και το ύψωμα Φοινίκαιον έχουν συσχετιστεί από κάποιους με τη λατρεία του Απόλλωνα εξαιτίας της σύνδεσης του δέντρου φοίνικα με τον θεό αλλά και με τον Άδωνη¹⁷⁴. Η αλήθεια είναι ότι η προέλευση των ονομασιών είναι διαφιλονικούμενη και επιδέχεται διαφορετικών ερμηνειών. Πολλά έχουν ειπωθεί ήδη από τον 19^ο αι. για τις πρώιμες σχέσεις των Κορινθίων με τους Φοίνικες, αν και λίγα μπορούν να ειπωθούν με βεβαιότητα. Από την άποψη αυτή η λατρεία της Αθηνάς ως Φοινίκης μπορεί να συνιστά ανατολική επίδραση στην κορινθιακή θρησκεία¹⁷⁵. Μία ενδιαφέρουσα πρόταση συσχετίζει την επίκληση με το χρώμα της πορφύρας, πράγμα που θα μπορούσε να υποδείξει τη λατρεία της Αθηνάς ως ένα είδος «Εργάνης», σε αυτή την περίπτωση ως προστάτιδας των βαφών¹⁷⁶.

¹⁶⁹ Λυκόφρ. Αλεξ. 657-658 με Σχολ.

¹⁷⁰ Στέφ. Βυζ. λ. Φοινίκαιον, ὄρος Κορίνθου. Έφορος ἔννεακαιδεκάτω. Τὸ ἔθνικὸν Φοινικαῖος.

¹⁷¹ Βλ. Meritt 1931, 1 αρ.1· Dow 1942, 69-70, 71· Jeffery 1990, 128, 131 αρ.18· Villing 1997, 90 σημ.38· Reichert-Südbeck 2000, 88 σημ.174· Bookidis 2003, 249 σημ.23· Bookidis – Stroud 2004, 409.

¹⁷² SEG 26,393. Βλ. Robinson 1976, 230-231, πίν.52,d-e.

¹⁷³ Βλ. Bookidis – Stroud 2004, 409-410.

¹⁷⁴ Σχετικά βλ. Robinson 1976, 230 σημ.89· Bookidis – Stroud 2004, 410 σημ.32.

¹⁷⁵ Την προσοχή στην αξιολόγηση αυτών των σχέσεων εφιστά η Pirenne-Delforge 1994, 121-124 λέγοντας ότι υπάρχουν λίγα στοιχεία για μία ιδιαίτερη ανατολική επίδραση και σε όσον αφορά τη λατρεία της Αφροδίτης στην Κόρινθο.

¹⁷⁶ Βλ. Villing 1997, 90.

1.15. ΛΕΡΝΑ. ΚΟΡΥΦΗ ΠΟΝΤΙΝΟΥ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΑΪΤΙΔΟΣ

Παυσ. 2,36,8 «ιερόν τε Ἀθηνᾶς σαΐτιδος», 2,37,2 «ιερόν ... Ἀθηνᾶς»

Κατά τη τελευταία διαδρομή του στην Αργολίδα ο Πausανίας αναφέρει σε απόσταση 40 σταδίων από το Άργος κοντά στη θάλασσα τη Λέρνα, μία περιοχή που σφραγίζεται από το υγρό στοιχείο, από τις λατρείες της Δήμητρας και του Διόνυσου και από την παρουσία του Δαναού και των κορών του¹⁷⁷. Ο περιηγητής κάνει λόγο μόνο για λατρείες χωρίς καμία μνεία του οικισμού, που από καμία γραπτή πηγή δεν μαρτυρείται ως πόλη. Στην κορυφή του βουνού Ποντίνου, ένα βασικό στοιχείο της τοπογραφίας της Λέρνας, αναφέρει ότι διατηρούνται ερείπια από το ιερό της Αθηνάς Σαΐτιδος, το οποίο φερόταν ως ίδρυση του Δαναού, και θεμέλια της οικίας του Ιππομέδοντα, ενός εκ των Επτά επί Θήβας¹⁷⁸. Η σύνδεση του ιερού της Αθηνάς τόσο με την έδρα του μυθικού τοπικού ηγεμόνα Ιππομέδοντα όσο και με τον Αιγύπτιο Δαναό και βασιλέα του Άργους προβάλλει την αρχαιότητα και την κεντρική σημασία της λατρείας της Αθηνάς στη Λέρνα.

Οι πηγές της Λέρνας και ο ομώνυμος οικισμός βρίσκονταν στη θέση του σημερινού χωριού Μύλοι, 10 χμ. ΝΔ του Άργους, απέναντι από το Ναύπλιο. Με τον Ποντίνο ταυτίζεται ο λόφος, ύψους 179 μ., που υψώνεται πάνω από το χωριό και έχει στην κορυφή του το μεσαιωνικό φρούριο Κιβέρι ή Τσιβέρι. Σε μικρή απόσταση στα Ν ανασκάφηκε στη δεκαετία του 1950 από τον Caskey ο γνωστός προϊστορικός οικισμός, που άκμασε στην Πρωτοελλαδική εποχή. Στην περιοχή του προϊστορικού οικισμού βρέθηκαν τάφοι και πηγάδια γεωμετρικών και κλασικών χρόνων¹⁷⁹. Η ανάμνησή του άντεξε στον χρόνο και θα συσχετίζεται με την παράδοση για τον Ιππομέδοντα.

Η επίκληση της Αθηνάς στη Λέρνα δηλώνει την προέλευσή της από την αιγυπτιακή λατρεία της Θεάς της Σάεως Neith, που ταυτίζεται με την Αθηνά ήδη από τον Ηρόδοτο· ο ιστορικός παρουσιάζοντας τους αιγυπτιακούς θεούς με τα ελληνικά τους ονόματα αναφέρει την ιδιαίτερη λατρεία της Αθηνάς στη Σάι¹⁸⁰. Η Αθηνά της αιγυπτιακής πόλης είναι γνωστή και στον Pausanias, ο οποίος αντιδιαστέλλει το φοινικικό όνομα Όγγα για την Αθηνά στη Θήβα με το αιγυπτιακό Σάις¹⁸¹. Εναλλακτικά προτείνεται η πιθανότητα αναγωγής της επίκλησης στη ρίζα «σάος» (σώος) και στον συσχετισμό με τη διάσωση των Δαναΐδων κατά τη μυθική αποβίβασή τους στην περιοχή, ενώ στην ίδια τη Λέρνα, στο ιερό άλσος που απλωνόταν από τον Ποντίνο ως τη θάλασσα υπήρχε ναός του Διόνυσου Σαώτη¹⁸².

Η προέλευση της Αθηνάς της Λέρνας αντιστοιχεί στην καταγωγή του ιδρυτή του ιερού της. Ο Δαναός, γιος του Ποσειδώνα και της νύμφης Λιβύης, κατέφυγε μαζί με τις πενήντα κόρες του από τη Λιβύη στην Αργολίδα, αφού ναυπήγησε με συμβολή της Αθηνάς ένα πλοίο¹⁸³. Κατά την ενδιάμεση

¹⁷⁷ Βλ. Παυσ. 2,36,6-2,37,2.

¹⁷⁸ Βλ. Παυσ. 2,36,8 («καὶ ἐπὶ κορυφῇ τοῦ ὄρους ἱερόν τε Ἀθηνᾶς σαΐτιδος, ἐρείπια ἔτι μόνα, καὶ θεμέλια οἰκίας ἐστὶν Ἰππομέδοντος, ...») και Παυσ. 2,37,2 («Δαναὸν δὲ αὐτὸν τὸ ἱερόν ἐπὶ Ποντίνω ποιῆσαι τῆς Ἀθηνᾶς»).

¹⁷⁹ Βλ. Foley 1988, 185-186 αρ.64.

¹⁸⁰ Ηρόδ. 2,59,3 «ἐς Σάιν πόλιν τῆ Ἀθηναίῃ πανηγυρίζουσι»· πρβλ. Ηρόδ. 2,175 για τον εξωραϊσμό του ιερού της Αθηνάς στη Σάι από τον Άμασι.

¹⁸¹ Βλ. Παυσ. 9,12,2.

¹⁸² Βλ. Παυσ. 2,37,1. Σχετικά με την επίκληση Σαΐτις βλ. Musti – Torelli 1986, 335-336· πρβλ. Παπαχατζής 2, 292 σημ.1.

¹⁸³ Βλ. Grimal 1991, 162 λ. Δαναός.

σύντομη παραμονής τους στη Ρόδο (επαν)ίδρυσαν το ιερό της Αθηνάς Λινδίας. Στην Αργολίδα αποβιβάστηκε στα σύνορα με τη Θυρεάτιδα, όχι μακριά από τη Λέρνα, της οποίας θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως ιδρυτής. Αναλαμβάνοντας τη βασιλεία του Άργους έκτισε το ιερό του Απόλλωνα Λυκείου, ενώ θεωρούνταν και ιδρυτής της Λάρισας.

1.16. ΛΗΣΣΑ. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 2,25,10 «ναός δὲ Ἀθηνᾶς ἐν αὐτῇ καὶ ξόανον»
αναθηματικές επιγραφές από το Λιγουριό (5ος-3ος αι. π.Χ.)

Σύμφωνα με τον Πausανία η Λήσσα είναι μία «κώμη» στα σύνορα της Αργολίδας με την Επιδαυρία, πάνω από την οποία υψώνεται το Αραχναίον με βωμούς του Δία και της Ἥρας· για τη Λήσσα αναφέρει επιπλέον μόνον ότι «ναός δὲ Ἀθηνᾶς ἐν αὐτῇ καὶ ξόανον οὐδέν τι διάφορον ἢ τὸ ἐν ἄκροπόλει τῆς Λαρίσης»¹⁸⁴. Δεν μας είναι γνωστό τίποτε άλλο για τη Λήσσα, για την ταύτιση της οποίας έχουν προταθεί διαφορετικές θέσεις. Ο όγκος του Αραχναίου πλαισιώνει στα Α την αργολική πεδιάδα διαχωρίζοντάς την από τη χερσόνησο της Ακτής. Από αυτή την άποψη η Λήσσα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το Άργος, ευρισκόμενη στα Α όριά του, και συνακόλουθα η λατρεία της Αθηνάς μπορεί να είχε χρησιμοποιηθεί ως δηλωτική της αργεϊτικής παρουσίας και εξουσίας. Έτσι θα μπορούσε να εξηγηθεί ενδεχομένως η ύπαρξη στη Λήσσα ενός «αντίγραφου» της Αθηνάς Πολιάδος του Άργους. Δεν μπορεί να αποκλειστεί, ωστόσο, η ομοιότητα των δύο ξόανων να είναι τυχαία και να οφείλεται στο γεγονός ότι πρόκειται για αγάλματα ίδιας κατηγορίας και τυπολογίας, εκτελεσμένα στο ίδιο τοπικό στίλ.

Η μία κορυφή του Αραχναίου, γνωστή ως Αρνάς στον 19^ο αι., υψώνεται πάνω από το Λιγουριό, ενώ η δεύτερη κορυφή, ο Προφήτης Ηλίας, βρίσκεται πιο Δ. Η θέση της Λήσσας δεν έχει προσδιοριστεί και από την έρευνα προτιμάται ο εντοπισμός της στο Λιγουριό, παρόλο που έχει αναγνωριστεί κατά καιρούς σε δύο οχυρωμένες θέσεις στον δρόμο από το Λιγουριό προς το ιερό της Επιδαύρου (Καζάρμα, Καστράκι)¹⁸⁵. Ως επιχείρημα υπέρ της ταύτισης της Λήσσας με το Λιγουριό έχουν χρησιμοποιηθεί επιγραφικά ευρήματα που μαρτυρούν τη λατρεία της Αθηνάς. Έχουν επισημανθεί κάποια λείψανα του οικισμού, ενώ στις εκκλησίες της περιοχής είναι εντοιχισμένοι πολλοί αρχαίοι λίθοι.

Ο Μιτσός¹⁸⁶ έχει προτείνει την ταύτιση του ναού της Αθηνάς που αναφέρει ο Πausανίας στη Λήσσα με θεμέλια στην κορυφή του λόφου του Αγ. Αθανασίου στα ΒΔ του Λιγουριού. Στην περιοχή αυτή βρήκε δύο λίθινα περιρραντήρια με αναθηματικές επιγραφές προς την Αθηνά του α' μισού του 4^{ου} («Κλειτώ δεκάταν ἀνέθηκε Ἀθαναΐαι») και του 3^{ου} αι. π.Χ. Ένα τρίτο παρόμοιο περιρραντήριο με επιγραφή του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. («Ἐχεκράτεια Ἀθαναΐαι δεκάταν ἀνέθηκε») εντόπισε σε β' χρήση ως βάση της αγίας τράπεζας σε ένα ερειπωμένο παρεκκλήσι στην παρακείμενη θέση Αλογόμανδρα, ΝΔ του χωριού Κορώνι. Ο Μιτσός δημοσιεύει ακόμη ένα παρόμοιο περιρραντήριο με αναθηματική επιγραφή του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. («Λαθέμεια ἀνέθη[κεν]»), όπου δεν κατονομάζεται η αποδέκτρια θεότητα, ωστόσο πιθανολογεί ότι προέρχεται από το ιερό του Ασκληπιού, ίσως επειδή

¹⁸⁴ Βλ. Παυσ. 2,25,10, 2,26,1, όπου ξεκινάει την περιγραφή της Επιδαυρίας με το ιερό του Ασκληπιού.

¹⁸⁵ Βλ. Παπαχατζής 2, 197 σημ.1· Musti – Torelli 1986, 297.

¹⁸⁶ Βλ. Μ. Μιτσός, Ελληνικά 1935, 16 κ.ε.· Μ. Μιτσός, ΑΔ 1970, 30-32.

βρέθηκε σε πλησιέστερη προς αυτό θέση. Αντίθετα φαίνεται να συσχετίζει με το ιερό της Αθηνάς μία άλλη αναθηματική επιγραφή από το Λιγουριό («Σωτ[ί]μεια δεκάταν άνέθηκε»), όπου και πάλι δεν κατονομάζεται η αποδέκτρια θεότητα.

1.17. ΜΥΚΗΝΕΣ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (;)

IG IV, 492 «παρ' Ἀθαναίας» (α' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.)

ανασκαμμένο ιερό

Στις ερευνημένες Μυκήνες ο Πausανίας περιγράφει μνημεία μόνο του ένδοξου παρελθόντος τους, τα τείχη που έκτισαν οι Κύκλωπες και τους τάφους ομηρικών ηρώων, και κάνει λόγο για τις συνθήκες ίδρυσης της πόλης από τον Περσέα και της καταστροφής της από τους Αργείους μετά τα περσικά, από ζηλοτυπία επειδή είχαν συμμετάσχει στη μάχη των Θερμοπυλών¹⁸⁷. Ο Διόδωρος αναφέρεται εκτενέστερα στη διαμάχη των Μυκηνών με το Ἄργος για τον έλεγχο του Ηραίου και στην παλαιά φιλία τους με τη Σπάρτη, που οδήγησε στην ολοκληρωτική καταστροφή τους¹⁸⁸. Η πολιορκία των Μυκηνών από τους Αργείους τοποθετείται κάποια στιγμή στη δεκαετία του 460 π.Χ., συνήθως μεταξύ των ετών 468-463/0 π.Χ. Η πόλη καταστρέφεται, ο πληθυσμός εκδιώκεται και η περιοχή της μοιράζεται στο Ἄργος, στις Κλεωνές και στην Τενέα¹⁸⁹.

Μετά από μία περίοδο εγκατάλειψης οι Μυκήνες «επανιδρύονται» ως «κώμη» του Ἄργους στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Στην ελληνιστική εποχή επισκευάζονται τα τείχη, κτίζονται ιδιωτικές οικίες εντός και εκτός της μυκηναϊκής ακρόπολης και ανακαινίζονται παλαιότερα ιερά. Λιγότερα είναι γνωστά για το καθεστώς των Μυκηνών κατά την αρχαϊκή περίοδο, για το αν ήταν μία πόλη εξαρτημένη από το Ἄργος. Πάντως μετά τη μάχη της Σηπείας (494 π.Χ.) φαίνεται ότι παρουσιάζουν κάποιο βαθμό ανεξαρτησίας, καθώς συμμετέχουν στις μάχες των Θερμοπυλών και των Πλαταιών¹⁹⁰. Σε αυτή την περίοδο μπορεί να περιήλθε υπό τον έλεγχό τους το Ηραίο του Ἄργους.

Γενικώς η μετα-μυκηναϊκή εικόνα της θέσης εμπεριέχει πολλές ασάφειες λόγω και του ελλιπούς ενδιαφέροντος της αρχαιολογικής έρευνας. Η ύπαρξη ενός οικισμού και η διαμόρφωση μίας τοπικής ταυτότητας ανιχνεύονται από το τέλος της γεωμετρικής εποχής μέσα από τα κατάλοιπα λατρευτικών δραστηριοτήτων¹⁹¹. Τότε ιδρύεται ένα ιερό στη θέση του μυκηναϊκού ανακτόρου, για το οποίο υπάρχει διχογνωμία στην έρευνα αν ανήκει στην Αθηνά ή στην Ἥρα. Γεωμετρικά ευρήματα σε μυκηναϊκούς τάφους υποδεικνύουν την ύπαρξη ηρωικών λατρειών. Στον ύστερο 8ο αι. π.Χ. ανάγονται τα παλαιότερα ευρήματα από δύο ιερά σε απόσταση περίπου 1 χμ. από τη μυκηναϊκή ακρόπολη, τα οποία παρουσιάζουν και μεταγενέστερες φάσεις. Πρόκειται για το λεγόμενο Αγαμεμόνειον, έναν βασικό τόπο λατρείας των Μυκηνών στα Ν/ΝΔ της ακρόπολης, του οποίου η ταύτιση βασίζεται σε ενεπίγραφα όστρακα του 4^{ου} αι. π.Χ., και για το ιερό στα Ασπροχώματα στα Β, όπου βρέθηκε αναθηματική επιγραφή προς τον Ενωάλιο¹⁹². Τα θεμέλια ενός αψιδωτού κτίσματος εκτός των τειχών

¹⁸⁷ Βλ. Paus. 2,15,4-2,16,7· πρβλ. Paus. 5,23,3: «Από τις πόλεις αυτές στις μέρες μας έχουν ερημωθεί οι εξής: οι Μυκήνες και η Τίρυνθα μετά τα μηδικά καταστράφηκαν από τους αργείους· ...».

¹⁸⁸ Βλ. Διόδ. Σικ. 11,65. Πρβλ. Στρ. 8,6,10.

¹⁸⁹ Για τις γραπτές πηγές που αφορούν τις Μυκήνες των ιστορικών χρόνων βλ. IACP 611-612 αρ.353.

¹⁹⁰ Βλ. IACP 612.

¹⁹¹ Για μία συνθετική παρουσίαση βλ. Foley 1988, 143-145, 188-191 αρ.76· Hägg 1992, 16-17.

¹⁹² Βλ. Gonzales 2004, 96-99, 138-139.

στα ΝΔ, κοντά στην «House of the Oil Merchant», ανήκουν σε ένα ναό άγνωστης θεότητας της υστερογεωμετρικής ή πρώιμης αρχαϊκής περιόδου.

Η πρώτη τομή στην ακρόπολη των Μυκηνών, στην περιοχή του ιερού των ιστορικών χρόνων, διανοίχθηκε το 1874 από τον Schliemann κοντά στα ορατά θεμέλια ενός μεγάλου ορθογώνιου κτηρίου. Κατά τις ανασκαφές του Τσουντα (1886-1902) αποκαλύφθηκε το μυκηναϊκό μέγαρο, ένα άγνωστο γεωμετρικό κτίσμα στην αυλή του και ένα νεότερο κρηπίδωμα που αποδόθηκε σε ελληνικό ναό. Δεδομένου του ενδιαφέροντος για τα κατάλοιπα της Εποχής του Χαλκού πλημμελής είναι έρευνα του ναού, τη γνώση του οποίου, όπως και του ελληνιστικού οικισμού των Μυκηνών, σε μεγάλο βαθμό οφείλουμε στις ανασκαφές του Wace (1920-23, 1939). Επακολούθησαν έρευνες της Αρχαιολογικής Εταιρείας το 1953 και στη δεκαετία του 1960 υπό τον Μυλωνά. Τα δεδομένα για το ιερό της ακρόπολης επανεκτιμήθηκαν τα νεότερα χρόνια από έρευνα της Klein στο σωζόμενο υλικό και στα αρχεία της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής¹⁹³.

Αρχικά διαμορφώνεται ο χώρος του ιερού στην κορυφή της ακρόπολης με την κατασκευή του Β ανδρήρου και αναλημματικού τοίχου¹⁹⁴. Δεν σώζονται ίχνη κατασκευών στο άνδηρο ούτε είναι σαφές το σχέδιο του γεωμετρικού ιερού. Η εντυπωσιακή αυτή επέμβαση τοποθετείται στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. με βάση τα ευρήματα στην επίχωση στη Β περιοχή του ανδρήρου. Στα αντίστοιχα στρώματα βρέθηκε κεραμική γεωμετρική και λίγη πρωτογεωμετρική, καθώς και χάλκινες περόνες και δακτυλίδια, χωρίς να είναι ασφαλείς οι ενδείξεις για προγενέστερη λατρευτική δραστηριότητα¹⁹⁵.

Στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο λαμβάνει χώρα σημαντική αναδιοργάνωση του ιερού με την κατασκευή του πρώτου λίθινου ναού. Με την κατασκευή του Ν ανδρήρου δημιουργείται μία περιοχή διαστάσεων περίπου 43 μ. στον άξονα Β-Ν και 18 μ. στον άξονα Α-Δ. Οι πληροφορίες μας για το Ν άνδηρο είναι λιγότερο ακριβείς, καθώς μεγάλο τμήμα του όπως και το Ν άκρο του ναού μετακινήθηκαν από τους ανασκαφείς, ώστε να αποκαλυφθεί το υποκείμενο μυκηναϊκό μέγαρο και η αυλή του. Τα λείψανα αποτυπώθηκαν σχεδιαστικά, ενώ οι σημειώσεις για την ανευρεθείσα κεραμική χρονολογούν το άνδηρο στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ.¹⁹⁶.

Η επέκταση του ανδρήρου οφείλεται προφανώς στην ανέγερση ναού, από τον οποίο διαθέτουμε λίγα δεδομένα χωρίς να γνωρίζουμε το σχέδιο ή τις διαστάσεις του. Τα σωζόμενα θεμέλια στον χώρο ανήκουν σε ναό των ελληνιστικών χρόνων και είναι κατασκευασμένα από ντόπιο ασβεστόλιθο με αρχιτεκτονικά μέλη άλλων υλικών σε β' χρήση, τα οποία προέρχονται από τον αρχαϊκό ναό και από το μυκηναϊκό ανάκτορο. Η οικοδομική δραστηριότητα στην ελληνιστική εποχή έχει εξαλείψει εξάλλου οποιαδήποτε άλλα ίχνη από το ιερό, ενώ μικρός είναι ο αριθμός των αρχαϊκών αναθημάτων που έχει διασωθεί. Εκτός από χάλκινες περόνες, η πλειονότητα των οποίων χρονολογείται στην υστερογεωμετρική και στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, πόρπες, δακτυλίδια, δίσκους και άγκιστρα, η Klein κάνει λόγο για τρία γυναικεία πήλινα ειδώλια από την περιοχή του ναού και το Ν άνδηρο, που βρίσκουν παράλληλα σε αρχαϊκά ιερά και ανδρικών και γυναικείων θεοτήτων στην Αργολίδα και αλλού¹⁹⁷.

¹⁹³ Βλ. Klein 1997· Klein 2002. Για την αναλυτική παρουσίαση του ιστορικού της έρευνας βλ. Klein 1997, 248-258.

¹⁹⁴ Βλ. Klein 2002, 101, εικ.2.

¹⁹⁵ Για τις σχετικές ενδείξεις βλ. Hall 1995, 599· Klein 1997, 291· Klein 2002, 101 με σημ.9.

¹⁹⁶ Βλ. Klein 2002, 101 με σημ.11, εικ.1.

¹⁹⁷ Βλ. Klein 1997, 291, πίν.59a-b.

Ελάχιστα γνωρίζουμε για την τύχη του ιερού κατά την κλασική εποχή. Ο αρχαϊκός ναός καταστράφηκε είτε από τους Αργείους μαζί με την πόλη είτε από την επακολουθείσα εγκατάλειψή του. Οικοδομική δραστηριότητα στις Μυκήνες παρατηρείται μετά την επανίδρυσή τους στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. Από τον ελληνιστικό ναό που κτίζεται στο ιερό της ακρόπολης εκτός από τα θεμέλια έχουν διασωθεί μόνο λίγες κεραμίδες με την επιγραφή ΔΑΜΟΣΙΟΣ¹⁹⁸. Αναπαρίσταται μία πλατφόρμα διαστάσεων περίπου 60 x 18 μ., που φέρει έναν μικρό επιμήκη σηκό με πρόσοψη προς Ν.

Από τον αρχαϊκό ναό προέρχονται πώρινα γείσα και γωνιόλιθοι, κάποιοι με ασυνήθιστους τóρμους, καθώς και πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη. Η διαμόρφωση των γείσων εντάσσεται στην αρχιτεκτονική παράδοση της πρώιμης αρχαϊκής εποχής και υποδεικνύει μία χρονολόγηση μεταγενέστερη του πρώτου ναού του Ποσειδώνα στην Ισθμία (περίπου 670-650 π.Χ) σύμφωνα με την Klein¹⁹⁹. Η χρονολόγηση του ναού στον 7^ο αι. π.Χ. και η σχέση με την Ισθμία προκύπτει και από ελάχιστα σωζόμενα δείγματα της κεράμωσής του²⁰⁰. Στο ναό έχουν αποδοθεί αρχαϊκές κεραμίδες, που χρονολογούνται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. και συσχετίζονται με μία ανανέωση της στέγης του.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ναό και για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής πλαστικής εν γένει παρουσιάζουν κάποια θραύσματα πώρινων ανάγλυφων, που βρέθηκαν στο Ν άκρο των θεμελίων. Φαίνεται πως ήταν ενταγμένα σε αρχιτεκτονικό πλαίσιο εν είδει μετοπών ίσως ως πειραματισμός ενσωμάτωσης γλυπτών στη λίθινη αρχιτεκτονική πριν την καθιέρωση του δωρικού κανόνα, εκτός κι αν βρίσκονταν σε άλλη θέση των τοίχων του ναού. Έχουν χρονολογηθεί γύρω στα 630 π.Χ., αν και κάποια θεωρούνται νεότερα και χρονολογούνται στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ. Το πιο γνωστό από τα ανάγλυφα, όπου απεικονίζονται ένοπλες ανδρικές μορφές και αντωπές σφίγγες, είναι η γυναίκα που τραβά το μάτιο υπέρ την κεφαλή της.

Τον ίδιο προσανατολισμό και το επίμηκες σχέδιο με τον ελληνιστικό είναι πιθανό να είχε ο αρχαϊκός ναός, που ενδεχομένως ήταν ένας μικρός σηκός και δεν ανήκε στον δωρικό ρυθμό. Από την άλλη δεν διαπιστώνεται κάποια αξονική σχέση με τα κτίσματα του μυκηναϊκού ανακτόρου, τα ερείπια του οποίου δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ποια επίδραση είχαν στη διαμόρφωση του ιερού. Στο Ν τμήμα του ο ναός εδραζόταν σε μία παχιά επίχωση και στην περιοχή προϋπήρχαν γεωμετρικά κτίσματα που δεν φαίνεται να σχετίζονται με το ιερό²⁰¹. Οπωσδήποτε εξέχουσα είναι η θέση που επιλέγεται για το ιερό στο υψηλότερο σημείο της ακρόπολης, γεμάτης με λείψανα του παρελθόντος. Ο σχεδιασμός και η κατασκευή των ανδρών του, όπως και του πρώιμου αρχαϊκού ναού, αποτελούν ένα εγχείρημα, η αξία του οποίου δεν μπορεί να υποτιμηθεί.

Ως βασικό επιχείρημα για την απόδοση του ιερού στην Αθηνά έχει χρησιμοποιηθεί μία ενεπίγραφη χάλκινη πινακίδα του α' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. από την περιοχή της ακρόπολης²⁰². Ωστόσο, δεν υπάρχει συμφωνία ως προς τη μετάφραση και την ερμηνεία του αινιγματικού κειμένου: «Φραηιαρίδας : Μυκανέαθεν : παρ' Αθαναίας : ές πόλιος : ικέτας : έγεντο : έπ' Αντία : και ΠυρFία : εΐεν δέ : Αντίας : και Κίθιος : καΐσchron». Η φράση «παρ' Αθαναίας» αναγνωρίζεται είτε ως τοπικός

¹⁹⁸ Βλ. Klein 1997, 293-297, εικ.16, πίν. 52, 58· Klein 2002, 104, εικ. 3, 9.

¹⁹⁹ Βλ. Klein 1997, 291· Klein 2002, 102, εικ.6-8.

²⁰⁰ Βλ. Klein 2002, 103.

²⁰¹ Klein 2002, 104.

²⁰² Ήδη από τον σχολιασμό του Fraenkel, βλ. IG IV, 492. Wright 1982, 194 σημ.44: «found in the south-western corner of the area above the palace court».

προσδιορισμός είτε ως ποιητικό αίτιο. Στην πρώτη περίπτωση μπορεί να ερμηνευτεί ότι ο Φρασιαρίδας κατέφυγε ως ικέτης στο ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη²⁰³, παρόλο που η λέξη «πόλιος» μπορεί να ερμηνευτεί είτε ως ακρόπολη είτε ως πόλη. Σημειωτέον ότι οι Μυκήνες δεν χαρακτηρίζονται ως «πόλις» σε καμία άλλη γραπτή πηγή της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής, αν και το καθεστώς της πόλεως προκύπτει από τη μαρτυρημένη συμμετοχή τους στα περσικά²⁰⁴.

Ο Vollgraff²⁰⁵ πιστεύει ότι στην επιγραφή γίνεται λόγος για το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος στην ακρόπολη του Άργους αντιπαραβάλλοντας τη διατύπωση «τάν Άθαναϊαν τάν έμ πόλι», από όπου επιστρέφει ο Φρασιαρίδας στις Μυκήνες· η άποψή αυτή επαναλαμβάνεται από νεότερους μελετητές, που απορρίπτουν την αξία της επιγραφής ως μαρτυρίας για την ύπαρξη λατρείας της Αθηνάς στις Μυκήνες²⁰⁶. Η φράση «παρ' Άθαναϊας» ερμηνευόμενη ως παρέμβαση της θεάς έχει θεωρηθεί ότι αναφέρεται σε έναν χρησμό που υπαγόρευσε τις πράξεις του Φρασιαρίδα και έχει εκληφθεί ως μαρτυρία για τη μαντική λειτουργία της Αθηνάς²⁰⁷. Ωστόσο, στη νεότερη έρευνα η άποψη αυτή δεν είναι αποδεκτή.

Στην περίπτωση αυτή μπορούμε να δεχτούμε ότι από την επιγραφή προκύπτει η λατρεία της Αθηνάς στις Μυκήνες, σύμφωνα, για παράδειγμα, με την προσέγγιση του Marcadé, που πιστεύει ότι η πράξη εκδίωξης του Φρασιαρίδα από την πόλη γίνεται στο όνομα της Αθηνάς και λαμβάνει έτσι επίσημο χαρακτήρα, ή με βάση τη μετάφραση που προτείνει η Jeffery: «Phrasiarides from Mycenae at the instance of Athena became a suppliant (sent away) from his city, during the (priestly?) office of Antias and Pyrrhias; and Antias and Kithios and Aischron sent him (let him go?) – and thereafter recorded their action on a plaque in Athena's temple»²⁰⁸.

Η θέση του ιερού στην περιοχή του μυκηναϊκού μεγάρου συχνά εκλαμβάνεται ως στοιχείο για την απόδοσή του στην Αθηνά ή/και ως μαρτυρία για την προέλευση της Αθηνάς από τη μυκηναϊκή ανακτορική θεά. Στην προσέγγιση αυτή ενέχεται ένας φαύλος κύκλος, κατά τον οποίο υποβαθμίζεται η αξιολόγηση των προβληματικών δεδομένων και αγνοείται η πολυπλοκότητα των παραμέτρων για ένα τόσο σοβαρό ζήτημα, που έχει ευρύτερες διαστάσεις. Αντίστοιχα, από αυτούς που προτιμούν την απόδοση του ιερού στην Ήρα προβάλλονται επιχειρήματα για την ιδιαίτερη σχέση της θεάς με τις Μυκήνες ήδη στην Ιλιάδα και μπορεί να αφορούν ως και την αναγνώριση της ανεικονικής παράστασης της Ήρας στην Πύλη των Λεόντων. Στις Μυκήνες μαρτυρείται ιερό της Ήρας από έναν ενεπίγραφο όρο, που βρέθηκε όμως σε β' χρήση στην ελληνιστική κρήνη Περσεΐα, περίπου 100 μ. Δ της Πύλης των

²⁰³ Ανάλογα διαβάζουμε, για παράδειγμα, ότι ένας Κάλλιπος κατέφυγε ως ικέτης «παρ' Απόλλωνος Πυθίο» σε μία ενεπίγραφη χάλκινη πινακίδα του β' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. από το επιδαύριο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα, βλ. Lambrinoudakis 1990, 176 με σημ.8, 180 σημ.26. Ο Lambrinoudakis 1990 συσχετίζει τους ικέτες στις δύο επιγραφές με τα ιστορικά γεγονότα του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. στην Αργολίδα και την καταστροφή των Μυκηνών και της Τίρυνθας.

²⁰⁴ IACP 612.

²⁰⁵ Βλ. Vollgraff 1929, 221-222.

²⁰⁶ Βλ. Hall 1995, 599· Klein 1997, 297· Klein 2002, 136 («The inscribed plaque IG IV 492 refers to a suppliant coming from, not to, a sanctuary of Athena at Mycenae»). Η Klein, ασχολούμενη με το ζήτημα της ταύτισης του ναού, φαίνεται να μη λαμβάνει υπόψη την πολυπλοκότητα και της δυσκολίες της συγκεκριμένης επιγραφής.

²⁰⁷ Βλ. Vollgraff 1929, 221-222· Guarduci 1951, 341-343.

²⁰⁸ Βλ. Marcadé στον Lambrinoudakis 1990, 184· Jeffery 1990, 172, 174 αρ.2, 445A, πίν.31.

Λεόντων²⁰⁹. Υπάρχουν επίσης και κάποιες πληροφορίες για τον σχετικά πρόσφατο εντοπισμό ενός ελληνιστικού ενεπίγραφου όστρακου, που φαίνεται να μαρτυρεί λατρεία της Ήρας²¹⁰.

Η ταύτιση του ιερού στην ακρόπολη των Μυκηνών θα πρέπει να βασιστεί σε ασφαλή δεδομένα και τεκμηριωμένα επιχειρήματα και στη συνέχεια να συμβάλει στη σχετική προβληματική. Ένα ερώτημα είναι αν παρατηρείται συνέχεια της λατρείας από τα προϊστορικά χρόνια, κι αν ναι, ποιον χαρακτήρα είχε η λατρεία αυτή, που μπορεί να μεταβλήθηκε στο πέρασμα των χρόνων. Στις Μυκήνες τα δεδομένα για την προοπτική της συνέχειας (τόσο της λατρείας όσο και του οικισμού) είναι αρνητικά, ιδίως σε σχέση με την περίπτωση της Τίρυνθας, όπως θα δούμε παρακάτω. Ένα άλλο ερώτημα αφορά τα κριτήρια που επέβαλαν την κατασκευή του ιερού των ιστορικών χρόνων σε αυτή τη θέση και την απόδοσή του σε κάποια συγκεκριμένη θεότητα. Με βάση και μόνο τη διαπιστωμένη σχέση της Αθηνάς με τις ακροπόλεις ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. σε όλο τον ελληνικό κόσμο, θα αποδίδαμε το ιερό των Μυκηνών σε αυτή τη θεά και όχι στην Ήρα. Όπως παρατηρεί ο Robertson²¹¹, διατηρώντας επιφυλακτική στάση ως προς τις αποδόσεις, είναι λάθος να θεωρήσουμε ότι στην Ήρα ως εξέχουσα θεότητα των Μυκηνών αλλά και της Τίρυνθας της επιφυλάσσεται η πιο εξέχουσα θέση του οικισμού, επειδή οι θεοί λατρεύονται σε θέσεις που αρμόζουν στις λειτουργίες τους, και η θέση της Αθηνάς είναι στην ακρόπολη, ακόμη κι όταν δεν είναι η κυριότερη θεά.

1.18. ΣΙΚΥΩΝΑ. (ΠΑΛΑΙΑ) ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Plin. Nat. 36,9-10 «simulacra ea Apollinis, Dianae, Herculis, Minervae quod a caelo posteat actum est»

Παυσ. 2,5,6, 2,6,3, 2,11,1 «ιερὸν τῆς Ἀθηνᾶς ... ναός ... βωμὸς ...»

Ο Πausανίας, προτού ξεκινήσει την περιγραφή της Σικυώνας, κάνει μία εκτεταμένη αναδρομή στο μυθικό παρελθόν της και αναφέρει μόνο κάποια ιστορικά στοιχεία για την τύχη της πόλης²¹². Ο πρώτος λεγόμενος από τους Σικυωνίους αυτόχθων κάτοικος της χώρας, ο Αιγιαλεύς, έκτισε την πόλη Αιγιαλία στην πεδιάδα²¹³, η οποία αργότερα μετονομάστηκε σε Σικυώνα και η χώρα σε Σικυωνία, όταν βασιλιάς της έγινε ο Σικυών από την Αττική²¹⁴. Την πόλη της πεδιάδας κατεδάφισε ο Δημήτριος ο Πολιορκητής το 303 π.Χ. και έκτισε τη νέα «κοντά στην παλιά ακρόπολη», γεγονός που μας μαρτυρείται και από άλλους αρχαίους συγγραφείς, σύμφωνα με τους οποίους η νέα πόλη ονομάστηκε Δημητριάς, προσωρινά όμως μόνο, όπως εξέπεσαν κι οι άλλες τιμές που είχαν αποδοθεί στον Δημήτριο. Από τη γραμματειακή παράδοση μας είναι γνωστές κι άλλες δύο ονομασίες της πόλης:

²⁰⁹ Βλ. Hall 1995, 600 με σημ.150· Klein 1997, 292 με σημ.146, 297.

²¹⁰ Βλ. Hall 1995, 600· Klein 1997, 297· Klein 2002, 136.

²¹¹ Robertson 1996α, 385 με σημ.6.

²¹² Βλ. Παυσ. 2,5,6-2,7,1. Για τους μυθικούς ηγεμόνες της Σικυώνας πρβλ. τον γενεαλογικό πίνακα 24 στον Grimal 1991, 393. Για τον κατάλογο των ηγεμόνων της Σικυώνας με κάποιες τροποποιήσεις, που μας παραδίδεται και από τον Ευσέβιο βλ. Frazer III, 41 και 42-43· Dengate 1988, 35-36 με σημ.7.

²¹³ Παυσ. 2,5,6. Βλ. Griffin 1982, 4 για τους παρόμοιους τύπους της ονομασίας αυτής που χρησιμοποιούνται από τους αρχαίους συγγραφείς και για την πρωταρχική πόλη της Σικυώνας αλλά και για άλλες γεωγραφικές περιοχές, συνήθως την Αχαΐα, της οποίας η παλαιά ονομασία ήταν «Αιγιαλός».

²¹⁴ Βλ. Παυσ. 2,6,5-6 (πρβλ. 2,1,1, 2,7,1, 7,1,1). Πρβλ. Grimal 1991, 623 λ. Σικυώνας.

«Μηκώνη» και «Τελχινία»²¹⁵. Αναμφισβήτητα η πόλη ήταν γνωστή ως Σικυώνα κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής της διάρκειας.

Ο Πausανίας βρίσκει εξασθενημένους τους Σικυωνίους, οι οποίοι είχαν επιπλέον πληγεί από έναν (πρόσφατο) σεισμό, που τους «στέρησε και από πολλά αξιοθέατά τους»²¹⁶. Ο περιηγητής αναφέρει ότι στην παλαιά ακρόπολη υπάρχει ιερό της Αθηνάς²¹⁷. Το ιερό προσδιορίζεται στην τοπογραφία της νέας πόλης μετά την επίσκεψη του Πausανία στο γυμνάσιο του Κλεινία «με κατεύθυνση προς μια πύλη ονομαζόμενη Ιερά, ..., όχι μακριά από την πύλη»²¹⁸. Στο ιερό υπήρχε κάποτε ναός της Αθηνάς, τον οποίο είχε κτίσει και αφιερώσει ο Επωπεύς, ήρωας της Θεσσαλίας και μυθικός ηγεμόνας της προ-δωρικής Σικυώνας – Αιγιάλειας²¹⁹. Μετά τη νίκη του εναντίον των εισβολέων Θηβαίων ο Επωπεύς έκανε ευχαριστήρια θυσία και άρχισε να χτίζει το ναό· «όταν τελείωσε, προσευχήθηκε να του γνωρίσει με ένδειξή της η θεά, αν ο ναός έγινε κατά την αρέσκειά της. Μετά την προσευχή λένε πως έρρευσε λάδι μπροστά στο ναό». Το ναό αυτό, που ήταν «μεγέθει και κόσμω τούς τότε υπερβεβλημένον», τον έκαψε με κεραυνούς ο θεός, και στα χρόνια του Πausανία, όποτε είχε σβήσει και η ίδια η ανάμνηση του ναού, διατηρούνταν μόνο ο παλιός βωμός όπως τον είχε κάνει ο Επωπέας. Ο Πausανίας αναφέρει επιπλέον τα εξής: «Μπροστά στο βωμό έχει υψωθεί (με συσώρευση χώματος) μνήμα για τον ίδιο τον Επωπέα, και κοντά στον τάφο είναι στημένοι αποτρόπαιοι θεοί, για τους οποίους γίνονται οι συνηθιζόμενες από τους Έλληνες ιεροπραξίες για αποτροπή κακών»²²⁰. Μιλώντας για τη λατρεία των Αποτρόπαιων Θεών στον ενεστώτα φαίνεται ότι η πρακτική συνεχιζόταν μέχρι τις ημέρες του, πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με την εμφανή εγκατάλειψη των άλλων ιερών στην περιοχή²²¹.

Μετά το ιερό της Αθηνάς ο Πausανίας αναφέρεται σε άλλα ιερά εξίσου μεγάλης αρχαιότητας δεδομένης της ίδρυσής τους από μυθικούς ηγεμόνες της Σικυώνας, τα οποία θα βρίσκονταν στην πρωταρχική ακρόπολη ή στην περιοχή της και τα οποία ήταν εγκαταλειμμένα· πρόκειται εξάλλου για τα τελευταία μνημεία που περιγράφει μετά το γυμνάσιο του Κλεινία της ελληνιστικής πόλης: «Λένε πως ο Επωπέας έκαμε και το κοντινό ιερό της Άρτεμης και του Απόλλωνα. Το ιερό της Ήρας, μετά από αυτό, λένε πως το έκαμε ο Άδραστος· αγάλματα δεν διατηρούνταν ούτε στο ένα ούτε στο άλλο. Βωμούς έκαμε πίσω από το ηραίο, ένα για τον Πάνα και ένα από λευκό μάρμαρο για τον Ήλιο. Κατηφορίζοντας προς την πεδιάδα συναντά κανείς ιερό της Δήμητρας που το ίδρυσε κατά την παράδοση ο Πλημναίος από ευγνωμοσύνη προς τη θεά για την ανατροφή του γιου του. Σε μικρή απόσταση από το ιερό της Ήρας που το ίδρυσε ο Άδραστος υπάρχει ναός του καρνείου Απόλλωνα, του οποίου μόνον οι κίονες μένουν όρθιοι· τοίχους και οροφή δεν θα δεις πια ούτε εδώ ούτε στο ναό της προδρομίας Ήρας· αυτόν τον ίδρυσε ο Φάλκης, ο γιος του Τημένου, γιατί, όπως έλεγε, η Ήρα του είχε

²¹⁵ Για τις πέντε ονομασίες της Σικυώνας βλ. Musti – Torelli 1986, 236 και ιδίως Griffin 1982, 4-5 με συγκέντρωση των αρχαίων πηγών.

²¹⁶ Βλ. Πaus. 2,7,1.

²¹⁷ Πaus. 2,5,6: «Εκεί που έχουν τώρα <οι σικυώνιοι> ιερό της Αθηνάς, ήταν η ακρόπολή τους».

²¹⁸ Πaus. 2,11,1.

²¹⁹ Βλ. Πaus. 2,6,1, 2,6,3, 2,11,1.

²²⁰ Πaus. 2,11,1. Πρβλ. Πaus. 2,7,2 για τον τάφο ενός Μεσσήνιου Λύκου στην είσοδο της Σικυωσίας: «Ο τάφος είναι ένα ύψωμα σχηματισμένο με επίχωση χώματος, οι ίδιοι όμως οι σικυώνιοι θάβουν κατά τρόπο στα πιο πολλά ομοιόμορφο: ...».

²²¹ Griffin 1982, 21.

γίνει οδηγός του δρόμου προς τη Σικυώνα»²²². Ακόμη κι αν ο Πausanίας δεν είναι ξεκάθαρος ως προς το αν όλα αυτά τα αρχαία ιερά βρίσκονταν στην πρωταρχική ακρόπολη της Σικυώνας, ωστόσο σίγουρα επρόκειτο για ένα πολύ σημαντικό τμήμα της αρχαϊκής πόλης²²³.

Ο Πλίνιος²²⁴ μας διηγείται μία ιστορία για τους Κρήτες μαρμαρογλύπτες Δίποινο και Σκύλλι, στους οποίους είχαν αναθέσει οι Σικυώνιοι να κάνουν «*deorum simulacra*» για την πόλη. Αυτά τα αγάλματα ήταν του Απόλλωνα, της Άρτεμης, του Ηρακλή και της Αθηνάς, το οποίο το χτύπησε αργότερα κεραυνός («*quod a caelo postea tactum est*»). Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το (προφανώς μαρμάρινο;) άγαλμα της Αθηνάς από τον Δίποινο και τον Σκύλλι, δεδομένης και της αρχαιότητας που αποδίδεται στους γλύπτες, ταυτίζεται με το λατρευτικό άγαλμα του ναού του Επωπέα, από τη στιγμή που αναφέρεται ότι χτυπήθηκε από κεραυνό, πράγμα που συνέβη στον ίδιο το ναό σύμφωνα με τον Πausanία. Θα μπορούσε να επρόκειτο, βέβαια, για κάποιο άλλο άγαλμα της Αθηνάς στο ίδιο ιερό, όπου και θα καταστράφηκε από τον ίδιο λόγο. Επίσης, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το άγαλμα αυτό της Αθηνάς να βρισκόταν ως λατρευτικό ή μη σε κάποιο άλλο ιερό της Αθηνάς ή άλλης θεότητας στη Σικυώνα. Ωστόσο, από τον Πausanία τουλάχιστον δεν μας μαρτυρείται κανένα άλλο ιερό της Αθηνάς στη Σικυώνα ούτε κάποιο άγαλμα της θεάς, ενώ είναι σημαντική η παρατήρηση για την καταστροφή του αγάλματος.

Οπότε θα μπορούσαμε να δεχθούμε την ταύτιση του αγάλματος του Δίποινου και του Σκύλλι με το λατρευτικό άγαλμα του ναού του Επωπέα, εφόσον αποδεχόμαστε την πιστότητα της μοναδικής αυτής μαρτυρίας, από τη στιγμή κιόλας που οι Σικυώνιοι θα ανέθεταν στους γνωστούς γλύπτες την κατασκευή λατρευτικών αγαλμάτων για τα ιερά της πόλης τους. Μάλιστα, είναι ελκυστική η υπόθεση τα αγάλματα της Άρτεμης και του Απόλλωνα από τον Δίποινο και τον Σκύλλι να είναι τα λατρευτικά του ιερού της Άρτεμης και του Απόλλωνα που λένε πως έκανε ο Επωπέας κοντά στο ιερό της Αθηνάς, και στο οποίο δεν διατηρούνταν αγάλματα στα χρόνια του Πausanία. Από την άλλη ο Stewart αμφισβητεί την αξιοπιστία της πηγής του Πλίνιου πιστεύοντας ότι αντλεί από έναν «*anecdotaly inclined Hellenistic connoisseur*», «*an armchair compiler*»²²⁵, ή από έναν Λατίνο ενδιάμεσο, όπως τον Varro ή τον απρόσεκτο Mucianus, τους οποίους ο Πλίνιος εντάσσει στις πρωταρχικές πηγές του για το βιβλίο 36²²⁶. Εν πάση περιπτώσει ο Stewart υποθέτει η παράδοση να είναι ένα μύθευμα, από τη στιγμή που η απόλυτη χρονολόγηση που παραδίδει ο Πλίνιος για τον Δίποινο και τον Σκύλλι συμπίπτει επακριβώς με την ακμή της Σικυώνας επί του τύραννου Κλεισθένη (581/80 – 576 π.Χ.). Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσαμε, όμως, να το εκλάβουμε ως ένδειξη για την κατασκευή του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς στο ναό του Επωπέα σε αυτή τη χρονική περίοδο και ενδεχομένως να εντοπίσουμε μία σχέση της λατρείας με τον Κλεισθένη. Τέλος, υπάρχει ένα ακόμη πιθανό ενδεχόμενο: το άγαλμα της Αθηνάς των Δίποινου και Σκύλλι που μαθαίνουμε από την παράδοση του

²²² Πaus. 2,11,1-2.

²²³ Griffin 1982, 21· Musti – Torelli 1986, 252. Σύμφωνα με τον Φαράκλα 1971, 39 τα πρώτα ιερά θα βρίσκονταν πάνω στην ακρόπολη και το ιερό της Δήμητρας στους πρόποδες της, ενώ τα επόμενα ιερά του Καρνείου Απόλλωνα και της Προδρομίας Ήρας θα ήταν είτε πάνω στην ακρόπολη είτε κάπου αλλού.

²²⁴ Plin. Nat. 36,9-10. Πρβλ. Stewart 1990, 242 αρ.Τ15.

²²⁵ Stewart 1990, 242.

²²⁶ Stewart 1990, 244.

Πλινίου να ταυτίζεται με το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς που κεραυνοβολήθηκε στο ιερό της Τιτάνης, όπως θα δούμε παρακάτω²²⁷.

1.19. ΤΙΡΥΝΘΑ. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

SEG 30,380 «Δί]φα κάθαναίαν» (τέλη 7ου αι. ή αρχές 6ου αι. π.Χ.)

αρχαϊκός ενεπίγραφος κρατήρας «Αθαναίας έμι»

κεφαλή πήλινου ειδωλίου Αθηνάς

άλλα αρχαιολογικά δεδομένα (;)

Το μυκηναϊκό ανάκτορο της Τίρυνθας [πίν.1.10] καταστράφηκε στο τέλος της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ περιόδου όπως στις Μυκήνες, σε αντίθεση όμως με αυτές μαρτυρείται συνέχεια της εγκατάστασης από την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο και κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στην αρχαϊκή εποχή ήταν πιθανόν μία πόλη εξαρτημένη από το Άργος, παρόλο που δεν είναι γνωστή η οικιστική της. Ιεροί νόμοι γύρω στα 600 π.Χ. μαρτυρούν την οργανωμένη πολιτική ζωή της Τίρυνθας ως πρώιμης πόλεως και την ύπαρξη λατρείας του Δία και της Αθηνάς. Εκτός από τους αξιωματούχους που μνημονεύονται πρόκειται για τα παλαιότερα γνωστά κείμενα όπου αντιπαρατίθενται οι όροι «δᾶμος» και «άλιαία»²²⁸. Μετά από μία σύντομη περίοδο ανεξαρτησίας στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. διάφορα γεγονότα στη δεκαετία του 460 π.Χ. οδηγούν στην καταστροφή της Τίρυνθας από τους Αργείους και την οριστική εγκατάλειψή της. Οι κάτοικοί της αναζήτησαν καταφύγιο στην Επίδαυρο και στην Ερμιόνη και εγκαταστάθηκαν στους Αλιείς, ενώ κάποιοι ίσως ενσωματώθηκαν στον πληθυσμό του Άργους. Από την Τίρυνθα διάρπαξαν οι Αργείοι τα ξόανα της Ήρας και του Απόλλωνα, τα οποία ο Πausanίας είδε στημένα στο ναό του Ηραίου, δίπλα στο λατρευτικό άγαλμα της θεάς, και στο ιερό του Απόλλωνα Λυκείου στο Άργος αντίστοιχα²²⁹. Ιδιαίτερο θαυμασμό στον Pausanias στην Τίρυνθα προκάλεσαν τα τείχη που είχαν κτίσει για τον Προίτο οι Κύκλωπες²³⁰. Στα ερείπια της Τίρυνθας αναγνωρίζει αποδείξεις της διαμονής του Προίτου, που είχε μοιραστεί τη βασιλεία με τον αδελφό του Ακρίσιο, στον οποίο είχε περιέλθει το Άργος. Προς τη θάλασσα ο Pausanias αναφέρει τους «θαλάμους» των κορών του Προίτου. Μεταφέρει επίσης την παράδοση ότι επώνυμος ήρωας ήταν ο Τίρυνς του Άργου, γιου του Δία.

Το 1962 κατά τις εργασίες αναστήλωσης των τειχών αποκαλύφθηκαν τυχαία δύο σύριγγες, που ξεκινούν στην εσωτερική πλευρά του κυκλώπειου τείχους στη ΒΔ πλευρά της Κάτω Ακρόπολης («Unterburg»), το διασχίζουν εγκάρσια και καταλήγουν σε υπόγειες πηγές²³¹. Από την επακολουθήσασα ανασκαφή προέκυψε ότι η χρήση των συρίγγων έπαυσε στο τέλος της μυκηναϊκής εποχής, οπότε άρχισαν να γεμίζουν σταδιακά με χώμα, και πολύ αργότερα, πιθανόν κατά την ελληνιστική εποχή, γέμισαν με επίχωση που περιείχε πλούσια ευρήματα, κυρίως μυκηναϊκά. Κατά την αρχαϊκή εποχή, οπότε το εσωτερικό τους δεν ήταν πλέον σε χρήση, τουλάχιστον όχι για υδρευτικούς

²²⁷ Griffin 1982, 26: «this is sometimes thought to have been the one at Titane, but other identifications are also possible».

²²⁸ IACP 615.

²²⁹ Βλ. Paus. 2,17,5, 8,46,3.

²³⁰ Για άλλες μνείες της Τίρυνθας στην Περιήγηση βλ. Paus. 2,16,2, 2,25,8-9, 5,23,2-3, 9,36,5.

²³¹ Για το εύρημα και τη δημοσίευση των σχετικών επιγραφών (SEG 30,380) βλ. Βερδελής κ.ά. 1975, ιδίως 150-153, εικ.1 για τις ανασκαφικές συνθήκες.

σκοπούς, χαραχθήκαν επιγραφές στην άνω επιφάνεια των καλυπτήριων πλακών, οι οποίες ήταν διαμορφωμένες σε βαθμιδωτή διάταξη ορατή πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Κατά χώραν σώθηκαν μόνο 2 τμήματα επιγραφών, καθώς τα άλλα 21 είχαν μετακινηθεί από τους εργάτες.

Αναγνωρίστηκαν 19 επιγραφές γραμμένες στην αργολική διάλεκτο κατά το σύστημα της οφιοειδούς γραφής («ψευδο/πρωτο-βουστροφηδόν», «Schlangenschrift») και σε μία πρώιμη μορφή του αρχαϊκού αλφάβητου του Άργους. Οι επιγραφές χρονολογούνται στα τέλη του 7^{ου} αι. ή στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. Η ανάγνωσή τους παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες και η αποσπασματικότητά τους δεν επιτρέπει να σχηματιστεί μία πλήρη εικόνα για το περιεχόμενό τους. Έχουν αναγνωριστεί τουλάχιστον δύο ομάδες ενεπίγραφων λίθων, αλλά δεν είναι σαφές αν όλες οι επιγραφές αποτελούν τμήμα ενός μόνο ενιαίου κειμένου ή 2-3 κειμένων με συγγενικό περιεχόμενο. Φαίνεται ότι χαραχθήκαν όλες στο ορατό άνω τμήμα της Ν σύριγγας εκτός των κυκλώπειων τειχών, με σκοπό τη «δημοσίευσή» τους σε ένα σημαντικό σημείο της Τίρυνθας, που θα είχε ίσως και ιερό χαρακτήρα.

Τα τέσσερα μεγαλύτερα τμήματα των ενεπίγραφων λίθων συνανήκουν, χωρίς να είναι πλήρης η συναρμογή τους, και απαρτίζουν το μεγαλύτερο διασωθέν κείμενο²³². Με την επιγραφή πιθανόν σχετίζεται και ο ένας εκ των δύο ενεπίγραφων λίθων που βρέθηκαν κατά χώραν, συγκεκριμένα κοντά στο Δ ορατό άκρο της Ν σύριγγας εκτός του τείχους²³³. Στο επίκεντρο του συγκεκριμένου κειμένου, όπως και των υπόλοιπων επιγραφών, συναντάται συχνά ένα από ό,τι φαίνεται σημαντικό αξίωμα, άγνωστο από αλλού. Πρόκειται για τους πλατιφοινάρχους (= πλησιονάρχους) ως επικεφαλής ομάδων των πλατίφοινων, οι οποίες θεωρείται ότι είχαν σχέση με δημόσια συσσίτια ή συμπόσια κατά το παράδειγμα άλλων δωρικών πόλεων²³⁴. Στην επιγραφή ορίζεται οι πλατιφοινάρχοι, στην περίπτωση που δεν εισπράξουν κάποιο πρόστιμο, να είναι οφειλέτες του Δία και της Αθηνάς («έν[ς Δί]Φα κάθανάϊαν»), οι οποίοι κατά αυτόν τον τρόπο θεωρείται ότι εμφανίζονται ως οι κύριες θεότητες της πόλης²³⁵. Αν πράγματι πρόκειται τουλάχιστον για τις κύριες θεότητες των κειμένων της Τίρυνθας, θεωρείται πιθανό με τη λατρεία τους να σχετίζεται ο ιερομνάμων, που επίσης μνημονεύεται.

Παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει επιγραφή είναι αξιοσημείωτη η μνεία θεσμών που σχετίζονται με μία οργανωμένη πολιτική ζωή στην πρώιμη Τίρυνθα και η πληροφορία για τη συμμετοχή του δήμου στην κρατική διοίκηση²³⁶. Έτσι αναδεικνύεται ο κεντρικός ρόλος του Δία και της Αθηνάς, άσχετα με το αν τα υποτιθέμενα συμπόσια και οι ομάδες που συμμετέχουν σε αυτά σχετίζονται άμεσα ή όχι με τις συγκεκριμένες θεότητες, ζήτημα που παραμένει ανοικτό. Δεν γνωρίζουμε πού θα αποδίδονταν οι «30 μέδιμνοι», προφανώς δημητριακών, που ορίζονται ως πρόστιμο προς τους δύο θεούς ούτε μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι κατείχαν από κοινού το ίδιο ιερό. Στην πρώτη δημοσίευση της επιγραφής αναγνωρίζονται ως Δίας Πολιεύς και Αθηνά Πολιάς, που θα ήταν εγκατεστημένοι στην ακρόπολη της Τίρυνθας κατά το παράδειγμα άλλων περιοχών με

²³² Βλ. Βερδελής κ.ά. 1975, 153, 154 κ.ε. αρ.1-4, 162-172, εικ.21-25, πίν.47α-β. Για τη βασική βιβλιογραφία βλ. Billot 1997-98, 19 σημ.93.

²³³ Βλ. Βερδελής κ.ά. 1975, 152, 172, 184, 202, εικ.26, πίν.46α.

²³⁴ Βλ. Βερδελής κ.ά. 1975, 169, 195-199. Τον σχηματισμό του «πλατίφοινος» από τη δωρική λέξη πλατίον (= πλησίον) και τη λέξη φοῖνος, όπως και τις σκέψεις τους γύρω από τη φύση του αξιώματος προτιμά ο Koerner 1985, 493 έναντι μίας άλλης ερμηνείας που τους συνδέει άμεσα με τη λατρεία του Δία και της Αθηνάς.

²³⁵ Βερδελής κ.ά. 1975, 171. Για μία διαφοροποιημένη ερμηνεία της σχετικής φράσης βλ. Koerner 1985, 454.

²³⁶ Σχετικά βλ. τις παρατηρήσεις του Koerner 1985.

την Αθηνά να αποτελεί τη συνέχεια της μυκηναϊκής ανακτορικής θεάς²³⁷. Θεωρείται επίσης ότι δεδομένων των πενιχρών αρχαιολογικών δεδομένων η Τίρυνθα θα αποτελούνταν από ένα σύνολο διασκορπισμένων κωμών, που θα είχαν ως κέντρο τους την ακρόπολη.

Ένας χώρος λατρείας της Αθηνάς εικάζεται ότι υπήρχε στη Μέση Ακρόπολη («Mittelburg»), στην περιοχή της κύριας πύλης προς την Άνω Ακρόπολη, από όπου προέρχονται σποραδικά ευρήματα που σχετίζονται με τη θεά²³⁸. Μαζί βρέθηκαν ένας κρατήρας με την αρχαϊκή επιγραφή «Ἀθαναΐας ἐμί» και μία κεφαλή πήλινου ειδωλίου Αθηνάς του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ από κοντινά σημεία προέρχονται δύο αρχαϊκά αναθηματικά χάλκινα κορινθιακά κράνη, μία άντυγα μικρογραφικής ασπίδας και κεραμική. Τα πρωταρχικά συμφραζόμενά τους είναι, ωστόσο, ουσιαστικά άγνωστα, ενώ από την άλλη δεν γνωρίζουμε την τοπογραφία της περιοχής όπου ήταν χαραγμένες οι επιγραφές, η οποία παρουσιάζει έντονη οικοδομική δραστηριότητα διαχρονικά²³⁹. Μετά τη δημοσίευση των επιγραφών ο χώρος της Άνω Ακρόπολης θεωρήθηκε πιθανός ως έδρα για τη λατρεία της Αθηνάς στην Τίρυνθα έναντι της παραδοσιακής απόδοσής του στη λατρεία της Ἡρας.

Ως υστερογεωμετρικός ή πρώιμος αρχαϊκός ναός της Ἡρας ερμηνεύτηκε το κτήριο που είχε αποκαλυφθεί στη θέση του μυκηναϊκού μεγάλου μεγάρου, του οποίου ακολουθεί εν μέρει το περίγραμμα όντας μικρότερο. Με το ναό αυτό συσχετίστηκαν επεμβάσεις στον μυκηναϊκό βωμό στην αυλή του μεγάρου, κατά τις οποίες η πρωταρχική κυκλική κατασκευή απέκτησε ορθογώνια μορφή. Νεότερες έρευνες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου απέδειξαν ότι το κτήριο χρονολογείται στον 12^ο αι. π.Χ. και ότι δεν εξακολούθησε να υπάρχει έως τη γεωμετρική εποχή. Έτσι επιβεβαιώθηκαν οι αντιρρήσεις αρκετών μελετητών για τη χρονολόγηση και τη λειτουργία του κτηρίου, στο οποίο έβλεπαν μία μικρής κλίμακας ανακατασκευή του μεγάρου μετά την καταστροφή της θέσης. Διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη μνημειακής αρχιτεκτονικής που έχουν βρεθεί στην περιοχή υποδεικνύουν, ωστόσο, την ύπαρξη ενός ιερού από την αρχαϊκή ως την κλασική εποχή²⁴⁰.

Η πιο ασφαλής μαρτυρία για την ύπαρξη λατρείας στη μυκηναϊκή ακρόπολη, και μάλιστα από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., προσφέρεται από τον αποθέτη, γνωστό ως «βόθρο», που βρέθηκε το 1926 περίπου 22 μ. Α από την πρόσοψη του μεγάλου μεγάρου. Περιείχε κεραμική τοπική και κορινθιακή (περίπου 750-650 π.Χ.), αποκλειστικά μικρογραφικά αγγεία, διάφορα πήλινα αναθήματα (μικρογραφικές ασπίδες και άλλα αντικείμενα, γυναικεία ειδώλια, μάσκες), καθώς και λίγες πόρπες, περόνες και δακτυλίδια από χαλκό και σίδηρο. Μία συσώρευση αναθημάτων είχε εντοπιστεί ήδη από τον Schliemann κάτω από το Ν τείχος της ακρόπολης, από όπου φαίνεται ότι κατέληξαν κατά τη βυζαντινή εποχή. Πρόκειται κυρίως για μικρογραφικά αγγεία και πολλά πήλινα γυναικεία ειδώλια που χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. ως τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ., για άλλα μικρογραφικά αντικείμενα και λίγα δακτυλίδια χάλκινα ή σιδερένια, ενώ βρέθηκαν και οστά ζώων υποδεικνύοντας

²³⁷ Βλ. Βερδελής κ.ά. 1975, 199. Πρβλ. Cole 1995, 301.

²³⁸ Βλ. Jantzen 1975, 105-106. Πρβλ. Foley 1988, 147, 198.

²³⁹ Στο ιερό του Δία και της Αθηνάς αποδόθηκαν αρχαϊκά αρχιτεκτονικά μέλη σε ένα ελληνιστικό πηγάδι, που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή της περιοχής το 1983, βλ. BCH 108, 1984, 759-760. Οι Βερδελής κ.ά. 1975, 199 σημ.3 κάνουν λόγο για ένα αγγείο που βρέθηκε κατά τις γερμανικές ανασκαφές το 1972 στην Κάτω Ακρόπολη με αναθηματική επιγραφή που διασώζει την αρχή του ονόματος της Αθηνάς.

²⁴⁰ Εκτός από το πρώιμο δωρικό κιονόκρανο και αρχαϊκές κεραμίδες, που είχε χρησιμοποιήσει ο Frickenhaus για τη χρονολόγηση του υποτιθέμενου ναού, διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη από τον 6^ο αι. π.Χ. και στο εξής αποδίδονται στο ναό που θα υπήρχε στην Άνω Ακρόπολη, βλ. Morgan – Whitelaw 1991, 88 με σημ. 40, 44.

ότι τουλάχιστον κάποια από τα αναθήματα προέρχονται από την περιοχή του βωμού. Εξαιτίας της θέσης και των ομοιοτήτων φαίνεται ότι τα ανωτέρω ευρήματα προέρχονται από το ίδιο ιερό με εκείνα του «βόθρου», όπως επίσης και διάφορα αναθήματα που βρέθηκαν διασκορπισμένα στην Άνω Ακρόπολη και στις πλαγιές της.

Η εκπεφρασμένη σύνδεση των αναθημάτων αυτών με τη λατρεία της Ήρας φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την πρόσφατη πραγμάτευσή τους από τον Baumbach, ο οποίος είχε πρόσβαση και σε αδημοσίευτο υλικό²⁴¹. Η αποδέκτρια θεά σκιαγραφείται ως προστάτιδα των γυναικών και των παιδιών, του οίκου και της βλάστησης. Οι ιδιότητες που της αποδίδονται αρμόζουν κατεξοχήν στην Ήρα, αλλά ακόμη και στην Άρτεμη, τη Δήμητρα ή και την Αφροδίτη. Περίπου τα μισά από τα σχεδόν 1.000 πήλινα ειδώλια αποτελούν καθιστές γυναικείες μορφές που χρονολογούνται στον ύστερο 7^ο και στο α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. Σε αυτά ή τουλάχιστον σε κάποια θεωρείται ότι αντικατοπτρίζεται το λατρευτικό άγαλμα της Ήρας που ήταν καθιστό σύμφωνα με τον Πausανία. Λίγα και χρονολογικά περιορισμένα στην αρχαϊκή εποχή, ιδίως στον 7^ο αι. π.Χ., είναι αναθήματα πολεμικού χαρακτήρα, που θεωρείται ότι αρμόζουν στην προστάτιδα θεότητα της πόλης. Ως παράλληλο για την εδραίωση της λατρείας της Ήρας στη μυκηναϊκή ακρόπολη ο Baumbach αναφέρει το ιερό της Δήμητρας Θεσμοφόρου στην Καδμεία, στο υψηλότερο σημείο της θηβαϊκής ακρόπολης πάνω από τα λείψανα του Υστεροελλαδικού ανακτόρου. Παρόλο που η Ήρα κατονομάζεται μόνο σε μία βάση αγγείου, η λατρεία της είναι η μοναδική της Τίρυνθας που αναφέρουν συχνά οι γραμματειακές πηγές, από τις οποίες προκύπτει η αρχαιότητα της, καθώς και η πολιτική και κοινωνική σημασία της θεάς για την περιοχή, όπως εξάλλου για την υπόλοιπη Αργολίδα²⁴².

1.20. ΤΙΤΑΝΗ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Πaus. 2,11,7 «Ἀθηνᾶς ἱερὸν», 2,12,1 «Ἀθηνᾶς ἱερὸν ... ξόανον»

Ο Πausανίας από τη Σικυώνα κατευθύνεται μέσω δύσβατου δρόμου 60 σταδίων προς την Τιτάνη. Το ενδιαφέρον του για την Τιτάνη προφανώς έγκειται στην ύπαρξη των δύο ιερών που αναφέρει εκεί, του Ασκληπιού και της Αθηνάς, στα οποία φαίνεται να αποδίδει μεγάλη αρχαιότητα. Ιδιαίτερα διεξοδικά αναφέρεται στο Ασκληπιείο, το οποίο είχε ιδρύσει ο Αλεξάνωρ του Μαχάονα, γιος του Ασκληπιού²⁴³. Στη συνέχεια κάνει λόγο για το ιερό της Αθηνάς, που βρίσκεται πάνω σε λόφο, κάτω από τον οποίο γίνονται διάφορες ιεροπραξίες σε έναν βωμό των Ανέμων· στο ιερό της Αθηνάς υπήρχε αρχαίο ξόανο της θεάς, που λέγανε πως είχε χτυπηθεί από κεραυνό, ενώ σε αυτό «ανεβάζουν» το ξόανο της Κορωνίδας από το Ασκληπιείο²⁴⁴. Το ξόανο της Κορωνίδας δεν είναι στημένο μέσα στο ναό του Ασκληπιού, και μεταφέρεται στο ιερό της Αθηνάς, όπου και τιμάται, όταν για τον Ασκληπιό γίνεται θυσία ταύρου, αρνιού και χοίρου²⁴⁵.

²⁴¹ Βλ. Baumbach 2004, 50-73.

²⁴² Βλ. Baumbach 2004, 50-51, εικ.3.3.

²⁴³ Βλ. Πaus. 2,11,5-8.

²⁴⁴ Πaus. 2,12,1 «Ἐν δὲ Τιτάνη καὶ Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἔστιν, ἐς ὃ τὴν Κορωνίδα ἀνάγουσιν· ἐν δὲ αὐτῷ ξόανον Ἀθηνᾶς ἔστιν ἀρχαῖον, κεραυνωθῆναι δὲ καὶ τοῦτο ἔλεγετο. Ἐκ τούτου τοῦ λόφου καταβᾶσιν (ώκοδόμηται γὰρ ἐπὶ λόφῳ τὸ ἱερὸν) βωμός ἐστιν ἀνέμων, ἐφ' οὗ τοῖς ἀνέμοις ὁ ἱερεὺς μιᾶ νυκτὶ ἀνὰ πᾶν ἔτος θύει».

²⁴⁵ Πaus. 2,11,7 «Τῆς δὲ Κορωνίδος ἔστι μὲν καὶ ταύτης ξόανον, καθίδρυται δὲ οὐδαμοῦ τοῦ ναοῦ· θυομένων δὲ τῷ θεῷ ταύρου καὶ ἀρνός καὶ ὑὸς ἐς Ἀθηνᾶς ἱερὸν τὴν Κορωνίδα μετενεγκόντες ἐνταῦθα τιμῶσιν».

Η θέση της Τιτάνης έχει εντοπιστεί παρά το χωριό Βοϊβόδα, που έχει μετονομαστεί σε Τιτάνη, ΒΑ του οποίου υψώνεται ο χαμηλός λόφος του Αγ. Τρύφωνα με το νεκροταφείο του χωριού. Η εντυπωσιακή οχύρωση του λόφου, που είναι απόκρημνος στην Α και Ν πλευρά του, ήταν φυσικό να ελκύσει την προσοχή των περιηγητών του 19^{ου} αι.²⁴⁶. Κάποια αρχιτεκτονικά μέλη που είδαν ο Ross και ο Rangabé μέσα και γύρω από την εκκλησία του Αγ. Τρύφωνα αποδόθηκαν στο ναό της Αθηνάς, ενώ μία εντοιχισμένη αναθηματική επιγραφή προς τον Ασκληπιό επιβεβαίωσε την ταύτιση της θέσης²⁴⁷. Η ύπαρξη ακριβώς αυτής της επιγραφής δεν καθιστά υποχρεωτικό να προέρχονται από το ιερό της Αθηνάς τα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία δεν σώζονται σήμερα με εξαίρεση έναν γωνιόλιθο με τόρμο συνδέσμου διπλού T²⁴⁸. Στο μεταξύ η εκκλησία έχει ξανακτιστεί και ο λόφος υπέστη διατάραξη από την ύπαρξη του νεκροταφείου του χωριού, που μόλις πρόσφατα απομακρύνθηκε από τον λόφο.

Παρόλο που είναι γενικώς αποδεκτό ότι στον λόφο αυτό βρισκόταν το ιερό της Αθηνάς, η θέση του είναι άγνωστη, όπως εξάλλου και του ιερού του Ασκληπιού. Παρά την επισήμανση διάφορων οικοδομικών λειψάνων από την παλαιότερη έρευνα δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες για την ασφαλή αξιολόγησή τους και σίγουρα αναμένονται με ενδιαφέρον τα αποτελέσματα της συστηματικής έρευνας από τη Βέλγικη Αρχαιολογική Σχολή, που ξεκίνησε μόλις το 2004 υπό τη διεύθυνση της Tytgat. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα της επιτόπιας έρευνας του Λώλου ως μέρους της ευρύτερης επιφανειακής έρευνας στη Σικυωνία, τα οποία παρουσιάζονται σε άρθρο του 2005, και αφορούν τον χαρακτήρα της συγκεκριμένης θέσης. Κατά τον Λώλο δεν πρόκειται για κώμη ή πόλη με οχυρωμένη ακρόπολη, όπως γενικότερα αναφέρεται στην έρευνα, αλλά για έναν ιερό τόπο της Σικυωνίας στα Ν σύνορά της με τον Φλιούντα: με την κατασκευή της οχύρωσης στην υστεροκλασική ή πρώιμη κλασική περίοδο ο λόφος του Αγ. Τρύφωνα εντάχθηκε ουσιαστικά στο αμυντικό σύστημα της Σικυωνίας.

Παρουσιάζοντας την τοπογραφία της Τιτάνης ο Λώλος δεν παραθέτει κάποιο στοιχείο για το ιερό της Αθηνάς. Το ιερό του Ασκληπιού έχει αναζητηθεί στον λόφο του Αγ. Τρύφωνα και στα πλατώματα γύρω από τον λόφο· αν δεχτούμε την ύπαρξη τοπογραφικής αλληλουχίας στο κείμενο του Πausανία, θα πρέπει να βρίσκεται στο επίπεδο πλατώμα Δ του λόφου²⁴⁹. Στη Β πλευρά του πλατώματος σώζεται σε μήκος περίπου 19 μ. και μέγιστο ύψος 2 μ. αναλημματικός (;) τοίχος, που έχει αποδοθεί στην οχύρωση, ωστόσο από τον Λώλο ερμηνεύεται ως τμήμα του περιβόλου του Ασκληπιείου²⁵⁰. Ο τόπος λατρείας των Ανέμων θα μπορούσε να βρίσκεται στο χαμηλότερο πλατώμα Α του λόφου και έχει συσχετιστεί με τα λείψανα ενός ορθογώνιου κτηρίου, διαστάσεων 18,1 x 7 μ. Στην παλαιότερη έρευνα γίνεται λόγο για ναό, που αναπαρίσταται μάλιστα με βαθύ πρόναο, και για κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Κατά την αυτοψία του ο Λώλος δεν μπόρεσε να

²⁴⁶ Lolos 2005, 276 με σημ.2. Βλ. επίσης Roux 1958, 158-161, εικ.35-37· Φαράκλας 1971, Επίμετρο II, 15 αρ.63, εικ.47· Παπαχατζής 2, 112, εικ.100-107.

²⁴⁷ IG IV, 436. Βλ. Frazer III, 70· Roux 1958, 159· Παπαχατζής 2, 112, εικ.106· Lolos 2005, 277 σημ.8.

²⁴⁸ Βλ. Frazer III, 69 για τα αρχιτεκτονικά μέλη που αναφέρουν οι περιηγητές (λίθοι, δύο θραύσματα κίωνων, ένας αρράβδωτος κίονας, τρίγλυφα και μετόπες). Βλ. επίσης Lolos 2005, 282 με σημ.19, εικ.9.

²⁴⁹ Βλ. Lolos 2005, 279 με σημ.15, εικ.4.

²⁵⁰ Βλ. Lolos 2005, 281-282, εικ.5-8, όπου γίνεται λόγος για ένα ανασκαμμένο ρωμαϊκό λουτρό ως μέρος του ιερού, καθώς και για μία δεξαμενή και τα λείψανα ενός ορθογώνιου κτίσματος σε σχέση με το άνδρηρο.

διακρίνει εσωτερική διαίρεση στο κτήριο ούτε άλλα αρχιτεκτονικά μέλη στην περιοχή, ενώ εντόπισε χρηστική κεραμική των ρωμαϊκών και των μεταγενέστερων χρόνων²⁵¹.

1.21. ΤΡΟΙΖΗΝΑ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΘΕΝΙΑΔΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΑΔΟΣ

Παυσ. 2,30,6 «Ἀθηνᾶν τε σέβουσι πολιάδα καὶ σθενιάδα»

Παυσ. 2,32,5 «τῆς σθενιάδος καλουμένης ναός ἐστὶν Ἀθηνᾶς ... ξόανον»

IG IV, 761 «[Ἀθά]να[ι]» (κλασικῶν χρόνων)

νομίσματα αὐτόνομα καὶ αυτοκρατορικῶν χρόνων

ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο; (περίπου 320 π.Χ.)

Στην ακρόπολη της Τροιζήνας ο Πausανίας αναφέρει το ναό της Αθηνάς Σθενιάδος με ξόανο του Αιγινήτη Κάλλωνα²⁵². Για τον γλύπτη λέει ότι ήταν μαθητής του Τεκταίου και του Αγγελίωνα, που είχαν κατασκευάσει τον Απόλλωνα της Δήλου και είχαν ως δασκάλους τον Δίποιο και τον Σκύλλι. Σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων παριστάνεται ο ναός της Αθηνάς να επιστέφει έναν υψηλό βράχο που συμβολίζει την ακρόπολη²⁵³ [πίν.1.11.δ]. Σε άλλα παριστάνεται σε όψη $\frac{3}{4}$ η Αθηνά στον τύπο του Παλλάδιου²⁵⁴ [πίν.1.11.ε]. Φορά κορινθιακό κράνος και ζωσμένο πέπλο έχοντας τα σκέλη της ενωμένα. Με το ανασηκωμένο δεξί χέρι κρατά δόρυ και με το αριστερό ασπίδα κοντά στο σώμα της. Θα μπορούσε να εκληφθεί ως συνειδητή παραπομπή στο λατρευτικό άγαλμα του Κάλλωνα, αν και πρόκειται για έναν τρόπο νομισματικής απεικόνισης της αρχαϊκής Αθηνάς με ιδιαίτερη διασπορά στις ψευδο-αυτόνομες κοπές πολλών πόλεων της Πελοποννήσου και της κεντρικής Ελλάδας²⁵⁵.

Η Αθηνά Σθενιάς έφερε επίσης την επίκληση Πολιάς και ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την Τροιζήνα σύμφωνα με τις τοπικές παραδόσεις για το μυθικό παρελθόν της χώρας που μας μεταφέρει ο Πausανίας²⁵⁶. Η χώρα ονομαζόταν αρχικά Ωραία από τον πρώτο ηγεμόνα της Ώρο και στη συνέχεια Αθηπία από τον Άθληπο, τον γιο του Ποσειδώνα και της κόρης του Ώρου. Επί της βασιλείας του Αθλήπου η Αθηνά και ο Ποσειδώνας διεκδίκησαν την κατοχή της χώρας, η οποία τους δόθηκε από κοινού μετά από προσαγή του Δία. Για αυτόν τον λόγο οι Τροιζήνιοι λατρεύουν την Αθηνά Πολιάδα και Σθενιάδα και τον Ποσειδώνα Βασιλέα λέει ο Πausανίας, ο οποίος μάλιστα προσθέτει ότι αρχαία νομίσματα της πόλης φέρουν την τρίαινα και το πρόσωπο της Αθηνάς²⁵⁷.

Ωστόσο, δύο άλλοι συγγραφείς θεωρούν τον Ποσειδώνα ως τον αδιαμφισβήτητο κυρίαρχο της Τροιζήνας. Ο Στράβωνας λέει ρητά: «Τροιζήν δὲ ἱερά ἐστὶ Ποσειδῶνος, ἀφ' οὗ καὶ Ποσειδωνία ποτὲ

²⁵¹ βλ. Lolos 2005, 284, εικ.11· όπως λέει χωρίς ανασκαφές είναι αδύνατο να προβούμε σε κρίσεις για τη λειτουργία και τη χρονολόγηση του κτηρίου.

²⁵² Παυσ. 2,32,5: «Ἐν δὲ τῇ ἀκροπόλει τῆς σθενιάδος καλουμένης ναός ἐστὶν Ἀθηνᾶς· αὐτὸ δὲ εἰργάσατο τῆς θεοῦ τὸ ξόανον Κάλλων αἰγινήτης· ...».

²⁵³ βλ. NCP I, 96 αρ.2, πίν.Μ,3-4· HN² 443· Frazer III, 282· Παπαχατζής 2, 253 σημ.3, εικ.288,1· Musti – Torelli 1986, 323· Οικονομίδου 2003, 108, εικ.3.

²⁵⁴ βλ. NCP I, 96 αρ.2, πίν.Μ,5· HN² 443· Frazer III, 282· Παπαχατζής 2, 253 σημ.3, εικ.288,2· Musti – Torelli 1986, 322· Οικονομίδου 2003, 108, εικ.4.

²⁵⁵ βλ. Lacroix 1949, 128-129.

²⁵⁶ βλ. Παυσ. 2,30,5-6.

²⁵⁷ Παυσ. 2,30,6: «Καὶ διὰ τοῦτο Ἀθηνᾶν τε σέβουσι πολιάδα καὶ σθενιάδα ὀνομάζοντες τὴν αὐτὴν καὶ Ποσειδῶνα βασιλέα ἐπὶ κλησιν· καὶ δὴ καὶ νόμισμα αὐτοῖς τὸ ἀρχαῖον ἐπίσημα ἔχει τρίαιναν καὶ Ἀθηνᾶς πρόσωπον».

ἐλέγετο»²⁵⁸. Ο Πλούταρχος εξηγεί ότι ο Πιθθέας διέδωσε τη φήμη ότι ο Θησέας είναι γιος του Ποσειδώνα, επειδή τον λατρεύουν ιδιαίτερα οι Τροιζήνιοι, «καὶ θεὸς οὗτός ἐστιν αὐτοῖς πολιοῦχος, ᾧ καὶ καρπῶν ἀπάρχονται καὶ τρίαῖναν ἐπίσημον ἔχουσι τοῦ νομίματος»²⁵⁹. Ὄντως ἡ τρίαῖνα ἀπεικονίζεται σταθερά στον οπισθότυπο των αυτόνομων νομισμάτων, που ἄρχισε να κόβει ἡ Τροιζήνα γύρω στα μέσα του 5^{ου} αἰ. π.Χ. [πίν.1.11.β]. Επίσης, τα νομίσματα που ἀναφέρει ὁ Πausanias ἀναγνωρίζονται στα πρώτα τῆς πόλης κατὰ τον 5^ο και τον 4^ο αἰ. π.Χ., ὅπου μία γυναικεία κεφαλὴ χωρὶς κράνος ταυτίζεται ἀπὸ πολλοὺς μελετητὲς με τὴν Αθηνά²⁶⁰ [πίν.1.11.γ].

Ὁ μῦθος για τὴ διαμάχη των δύο θεῶν ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τα στοιχεῖα που δείχνουν τις στενὲς σχέσεις τῆς Τροιζήνας με τὴν Ἀττικὴ. Ἡ χρῆση τοῦ ὀνόματος Βασιλεύς ως ἐπίκληση για τὸν Ποσειδῶνα ἀπὸ τὸν Pausanias δὲν μας εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἀλλοῦ και ἴσως πρόκειται για ἓναν χαρακτηρισμὸ που προσδιορίζει τὸν Ποσειδῶνα ως προστάτη τῆς Τροιζήνας σε ἀντιστοιχία με τὴ λέξη «πολιοῦχος» που χρησιμοποιεῖ ὁ Πλούταρχος²⁶¹. Ἐχει υποθεθεῖ ὅτι στὴν ἀκρόπολη τῆς Τροιζήνας υπήρχε χώρος λατρείας τοῦ Ποσειδῶνα ἢ ἀκόμη και συλλατρεία τῆς Αθηνᾶς με τὸν Ποσειδῶνα, ὅμως κάτι τέτοιο δὲν προκύπτει ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τα λεγόμενα τοῦ Pausanias οὔτε ἀπὸ τὴν κεντρικὴ λειτουργία τοῦ θεοῦ. Καθὼς δὲν μας παραδίδεται κάποιο ἱερό τοῦ Ποσειδῶνα στὴν πόλη τῆς Τροιζήνας, εἶναι πολὺ πιθανὸ να νοεῖται ως κυρίαρχη ἡ λατρεία τοῦ Ποσειδῶνα στὴν Καλαῦρεια, ἀπὸ τὴ στιγμὴ μάλιστα που τὸ ἱερό ἦταν ιδιαίτερα ἀξιοσέβαστο και θρησκευτικὸ κέντρο σημαντικῆς ἀμφικτυονίας²⁶².

Οἱ δύο θεοὶ πιθανόν συνυπάρχουν σε ἓνα ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο που ἐπιστέφει ἐνεπίγραφη μαρμάρινη στήλη τοῦ ὕστερου 4^{ου} αἰ. π.Χ. (περίπου 320 π.Χ.), ἡ ὁποία βρέθηκε σε β' χρῆση στα θεμέλια τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, κοντὰ στὴ θέση τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς²⁶³. Πρόκειται για ἓνα τιμητικὸ ψήφισμα που παρέχει τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη στὸν Πλαταιέα Εχίλαο και ὀρίζεται να στηθεῖ στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα Θεάριου. Ἐλλείψει διακριτικῶν συμβόλων ὑπάρχει πρόβλημα στὴν ταύτιση των δύο μορφῶν που πλαισιώνουν τὸν τιμῶμενο. Αὐτὸς στεφανώνεται ἀπὸ μία γενειοφόρο μορφή, στὴν ὁποία ἀναγνωρίζεται ὁ Ποσειδῶνας. Ἡ γυναικεία μορφή ἔχει ταυτισθεῖ με τὴν Αθηνά, με τὴν προσωποποίηση τῆς πόλης ἢ με τὴν Ἀφροδίτη, και μάλιστα στὸν τύπο τοῦ Λούβρου-Νεάπολης ὅπως τὴν συναντάμε σε νομίσματα των αυτοκρατορικῶν χρόνων τῆς Τροιζήνας²⁶⁴. Ἡ Meyer πιστεύει πως πρόκειται για τὴν Αθηνά, που θα κρατοῦσε γραπτὴ ἀσπίδα με τὸ ἀριστερὸ χέρι, προτείνει ὅμως τὴν ταύτιση τῆς γενειοφόρου μορφῆς με τὸν Δῆμο. Ὁ Mylonopoulos ἀπορρίπτει τὴν ταύτιση αὐτὴ και

²⁵⁸ Στρ. 8,6,14.

²⁵⁹ Πλούτ. Θησεύς 6,1.

²⁶⁰ Βλ. Οικονομίδου 2003, 107-108 με σημ.4, εικ.1,2.

²⁶¹ Για τὴ λατρεία τοῦ Ποσειδῶνα ως Βασιλέα στὴν Τροιζήνα βλ. Mylonopoulos 2003, 85-90. Γενικά για τὴ λατρεία τοῦ στὴν Τροιζηνία βλ. ἐπίσης Κατσωνοπούλου 2003.

²⁶² Ὁ Mylonopoulos 2003, 88 ἐπισημαίνει, ἐπιπλέον, ὅτι ὁ Ποσειδῶνας ως κυρίαρχη θεότητα τῆς Μαντινείας λατρευόταν σε ἓνα ἐξω-αστικὸ ἱερό, παρόλο που βέβαια δὲν ἦταν τόσο ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὴν πόλη, και ὅτι σε καμία πόλη τῆς Πελοποννήσου δὲν εἶχε ἱερό στὴν ἀκρόπολη με τὴν ἐξαίρεση ἐνός ἀγάλματός του στὴν ἀκρόπολη τοῦ ἀρκαδικοῦ Φενεοῦ, ὅπου υπήρχε ἱερό τῆς Αθηνᾶς Τριτωνίας. Ὡστόσο, ἴσως δὲν μπορούμε να ἀποκλείσουμε τὴν ὑπάρξη λατρείας τοῦ θεοῦ, ἔστω και ταπεινῆς μορφῆς, στὴν ἀκρόπολη τῆς Τροιζήνας κατὰ ἀναλογία και με τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη.

²⁶³ Μουσείο Πόρου αρ.εμπ.575· IG IV, 748. Βλ. Legrand 1893, 102-104 αρ.24· Meyer 1989, 184-185, 210, 318 αρ.Ν10, πίν. 54,1, 55,1· Mylonopoulos 2003, 89-90, πίν.ν.

²⁶⁴ NCP I, 97-98 αρ.8, πίν.Μ,9. Βλ. LIMC II (1984) 35 αρ.238 λ. Aphrodite [A. Delivorrias].

εκλαμβάνει το ανάγλυφο ως μαρτυρία για τη λατρεία του Ποσειδώνα Βασιλέα και την ιδιαίτερη σημασία της στην Τροιζήνα.

Όσον αφορά την επίκληση της Αθηνάς θα πρέπει να σημειωθεί ότι «Σθένεια» ονομάζει τη θεά ο Λυκόφρονας²⁶⁵. Η λέξη «σθένος» ήδη από την Ιλιάδα, όπου συναντάται συχνά, σημαίνει δύναμη, ιδίως σωματική, και αργότερα λαμβάνει μία γενικότερη σημασία²⁶⁶. Η λατρεία της Αθηνάς θα συσχετίζεται πιθανώς κατά κάποιο τρόπο με τον Δία Σθένιο, που συναντάται στην Τροιζήνα και στο Άργος. Στον δρόμο από την Τροιζήνα προς την Ερμιόνη ο Πausανίας κάνει λόγο για έναν βωμό του Δία Σθενίου, που μετονομάστηκε σε «πέτρα» του Θησέα, όταν ο ήρωας πήρε κάτω από αυτήν τα υποδήματα και το ξίφος του Αιγέα· κοντά υπήρχε ιερό της Αφροδίτης Νυμφίας, που ίδρυσε ο Θησέας, όταν νυμφεύτηκε την Ελένη²⁶⁷. Προφανώς επρόκειτο για έναν μεγάλο βράχο ως φυσικός βωμός του Δία, τον οποίο σήκωσε ο Θησέας μεταβάλλοντας την οριζόντια θέση του και ταυτόχρονα τη λειτουργία του. Η πράξη του Θησέα απεικονίζεται σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων της Τροιζήνας, αποτελεί όμως μία κατεξοχήν αττική παράδοση²⁶⁸. Η δύναμη που επέδειξε ο ήρωας πιθανόν δεν είναι άσχετη από την επίκληση του Δία, για τη συγκεκριμένη λατρεία του οποίου στην Τροιζήνα δεν έχουμε άλλες πληροφορίες.

Αναλύοντας τη σημασία της διδασκαλίας της μουσικής στους νέους και τη χρήση της στον πόλεμο ο Ψευδο-Πλούταρχος μεταξύ των παραδειγμάτων που απαριθμεί μας παρέχει μία ενδιαφέρουσα πληροφορία: οι Αργείοι έπαιζαν αυλό στους αγώνες πάλης που ονομάζονταν Σθένεια, τα οποία είχαν ιδρυθεί από τον Δαναό, ύστερα όμως γίνονταν προς τιμήν του Δία Σθενίου²⁶⁹. Πιθανόν επρόκειτο για λατρεία του Άργους, για την οποία όμως δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο σχετικά. Με αυτό το δεδομένο η επιτυχία του Θησέα να σηκώσει τον βράχο και να βρει τα «γνωρίσματα» του πατέρα του, που τον οδηγούν στην ενηλικίωση και στην ανάληψη του νέου ρόλου του, παραλληλίζεται με τους νεαρούς (;) αθλητές, που συμμετέχοντας στους αγώνες αποδεικνύουν τη μετάβαση προς την ενηλικίωση και τις ικανότητες που απαιτούνται για τον ρόλο που αυτή επιτάσσει, συγκεκριμένα στον πόλεμο. Της διαδικασίας αυτής προΐσταται στο Άργος ο Δίας Σθένιος και ίσως ήταν ανάλογη η λειτουργία της Αθηνάς Σθηνιάδος στην ακρόπολη της Τροιζήνας, χωρίς να μπορούμε να πούμε ποια σχέση είχε με τον Δία. Μία τέτοια ερμηνεία της λατρείας της Αθηνάς Σθηνιάδος φαίνεται να αναρμονίζεται με τη λατρεία της ως Απατουρίας στη Σφαιρία ή Ιερά νήσο των Τροιζηνίων.

Η ακρόπολη της Τροιζήνας [πίν.1.11.α] ταυτίζεται με το βραχώδες ύψωμα Κάστρο (313 μ.), ονομαζόμενο έτσι από το μεσαιωνικό κάστρο που έχει εξαλείψει κάθε ίχνος του ιερού της Αθηνάς που θα βρισκόταν στην κορυφή του. Ο λόφος βρίσκεται στα Ν της αγοράς, από την οποία διαχωρίζεται με ένα διατείχισμα των ελληνοιστικών χρόνων, που συνδέει τους δύο επιμήκεις βραχίονες των τειχών της πόλης στο σημείο σχεδόν που το έδαφος ομαλοποιείται. Στο πλάτωμα της κορυφής, που

²⁶⁵ Βλ. Λυκόφρ. Αλεξ. 1164-1165.

²⁶⁶ Βλ. LSJ λ. σθένος.

²⁶⁷ Βλ. Πaus. 2,32,7 («πέτρα Θησέως όνομαζομένη, μεταβαλοῦσα καὶ αὐτὴ τὸ ὄνομα ἀνελομένου Θησέως ὑπ' αὐτῆ κρηπίδας τὰς Αἰγέως καὶ ξίφος· πρότερον δὲ βωμὸς ἐκαλεῖτο σθενίου Διός»), πρβλ. 2,34,6 («πέτραν ἢ πρότερον μὲν ἐκαλεῖτο σθενίου Διὸς βωμὸς»).

²⁶⁸ Βλ. Οικονομίδου 2003, 108, εικ.5.

²⁶⁹ Ψευδο-Πλούτ. Περί Μουσικής 26: «Ἀργεῖοι δὲ πρὸς τὴν τῶν Σθενείων τῶν καλουμένων παρ' αὐτοῖς πάλην ἐχρῶντο τῷ αὐλῷ τὸν δ' ἀγῶνα τοῦτον ἐπὶ Δαναῶ μὲν τὴν ἀρχὴν τεθῆναι φασιν, ὕστερον δ' ἀνατεθῆναι Διὶ Σθενίῳ». Η πληροφορία μας παραδίδεται και από τον Ησύχιο, πρβλ. LSJ λ. σθένεια και λ. σθένιος.

καταλαμβάνεται από τα ερείπια του κάστρου κι ενός χωριού, ο Legrand είχε βρει μόνο ένα θραύσμα τριγλύφου και ένα δωρικού γείσου με ίχνη κονιαμάτων²⁷⁰. Επιπλέον, στη βασική εκκλησία του κάστρου εντόπισε εντοιχισμένο ένα θραύσμα έμμετρης επιγραφής²⁷¹.

Στην κατωφέρεια του λόφου και πολύ κοντά στον Α βραχίονα του τείχους κοντά σε ένα ερειπωμένο παρεκκλήσι εντοπίστηκε ένα άνδρηρο με τα ίχνη ενός ναού, που αποδίδεται υποθετικά στην Αφροδίτη Ακραιά. Το ναό της θεάς αυτής αναφέρει ο Πausanias κατεβαίνοντας από την ακρόπολη μαζί με ένα ναό της Ίσιδας, ο οποίος ήταν κτίσμα των Αλικαρνασσέων, ως αποίκων της Τροιζήνας, και το άγαλμά του ανάθημα του δήμου των Τροιζηνίων, και το ιερό του Πάνα Λυτηρίου, ο οποίος είχε υποδείξει τη θεραπεία για τον λοιμό που είχε βασανίσει και την Τροιζηνία²⁷². Κατά τη διερεύνηση της περιοχής του ναού το 1890 και το 1899 βρέθηκαν κάποια αρχιτεκτονικά μέλη, ένα μικρό ακέφαλο γυναικείο άγαλμα και δύο θραύσματα επιγραφών, ευρήματα που δεν συσχετίζονται όλα αναγκαστικά με το συγκεκριμένο ναό κατά τον Legrand²⁷³. Η μία επιγραφή αναγνωρίζεται ως αναθηματική προς την Αθηνά των κλασικών χρόνων («[— — —]νικος / [Ἀθά]να[ι]») ²⁷⁴. Στην άλλη κατονομάζεται ο ήρωας Κλαϊκοφόρος, ο οποίος φαίνεται ότι είχε χθόνια υπόσταση και είναι γνωστός από άλλες ελληνιστικές επιγραφές της Επιδαύρου και της Μεσσήνης²⁷⁵. Τέλος, ως προστεθεί ότι στο εστιατόριο του Ιππολύτειου ο Legrand βρήκε μία επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ., για την οποία προτείνεται η συμπλήρωση του ονόματος της Αθηνάς²⁷⁶.

1.22. ΤΡΟΙΖΗΝΑ. ΣΦΑΙΡΙΑ Ἡ ΙΕΡΑ ΝΗΣΟΣ, ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΠΑΤΟΥΡΙΑΣ

Πaus. 2,33,1 «ναὸν ... Ἀθηνᾶς ἀπατουρίας»

Αφού ολοκληρώσει την περιγραφή της Τροιζήνας και της περιοχής της, ο Πausanias κάνει λόγο για τα νησιά των Τροιζηνίων αναφερόμενος στη Σφαιρία ή Ιερά Νήσο με το ιερό της Αθηνάς Απατουρίας και στην Καλαύρεια με το ιερό του Ποσειδώνα. «Από τα νησιά των τροιζηνίων ένα είναι κοντά στη στεριά, και είναι δυνατόν να περάσει κανείς σ' αυτό με τα πόδια. Αυτό λέγονταν πριν Σφαιρία, ύστερα όμως ονομάστηκε Ιερά για τον εξής λόγο: υπάρχει σ' αυτό τάφος του Σφαιρου, ο οποίος λένε πως ήταν ηνίοχος του Πέλοπα· σ' αυτόν λοιπόν φέρνοντας η Αίθρα χοές, σύμφωνα με όνειρο σταλμένο από την Αθηνά, πέρασε στο νησί, όπου λένε πως συνευρέθη με τον Ποσειδώνα. Η Αίθρα λοιπόν ίδρυσε γι' αυτόν το λόγο εκεί ναό της απατουρίας Αθηνάς και ονόμασε το νησί Ιεράν

²⁷⁰ Ο Legrand 1905, 271 επισημαίνει ότι δεν βρήκε τα αρχιτεκτονικά μέλη ιωνικού ρυθμού που ανέφερε προγενέστερος ερευνητής του Κάστρου.

²⁷¹ IG IV, 786: «[τοῖος ἔφυ Μνήσα]ρχος ἀμύνων πατρίδι γαίη / [κυδαλιμῶς· Στρατοκλ]ῆς στήσ' ἀρετῆς ἔνεκεν». Βλ. Legrand 1893, 99 αρ.19.

²⁷² Πaus. 2,32,6. Ο ναός αποδόθηκε στον Πάνα από τον Legrand 1905, 271-274, ωστόσο είναι πιθανότερη η πρόταση ταύτισής του με το ναό της Αφροδίτης Ακραιάς από τον Welter 1941, 19-20. Βλ. επίσης Παπαχατζής 2, 253-254 σημ.5-6· Pirenne-Delforge 1994, 181-183.

²⁷³ Legrand 1905, 274. Σε άλλες εκκλησίες της περιοχής βρέθηκαν εξάλλου θραύσματα επιτύμβιων στηλών, βλ. BCH 17, 1893, 626 αρ.2-5.

²⁷⁴ IG IV, 761. Βλ. Legrand 1900, 201 αρ.7· Legrand 1905, 272.

²⁷⁵ IG IV, 768. Βλ. Legrand 1900, 201-202 αρ.9· Legrand 1905, 272.

²⁷⁶ IG IV, 773. Βλ. Legrand 1900, 188-190 αρ.4.

(νήσον), αντί Σφαιρίας· όρισε επίσης να αφιερώνουν οι παρθένες των τριζηνίων πριν από το γάμο τη ζώνη στην απατουρία Αθηνά»²⁷⁷.

Ός γνωστόν, η Καλαύρεια ταυτίζεται με τον Πόρο, όπου έχει ανασκαφεί το περίφημο ιερό του Ποσειδώνα, κέντρο της αμφικτυονίας της Καλαύρειας²⁷⁸. Όμως η ταύτιση του άλλου νησιού είναι προβληματική και έχει απασχολήσει την έρευνα, οι απόψεις της οποίας διχάζονται²⁷⁹. Σύμφωνα με τη μία άποψη ταυτίζεται με το νησάκι Λαζαρέττο (διαμ. περίπου 40 μ.), περίπου 700 μ. ΝΑ του Γαλατά, χωριζόμενο από την αργολική ακτή με αβαθή θάλασσα. Ο Welter αναζητώντας τα λείψανα ναού που οι περιηγητές είχαν αναφέρει στο Λαζαρέττο δεν μπόρεσε να βρει «not the slightest trace of a temple foundation, not even the inevitable rock cuttings or any kind of sherds» και θεωρεί ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει σε αυτή τη θέση ιερό²⁸⁰. Σύμφωνα με την άλλη άποψη, ο Πausanias παρουσιάζει το νησί του Πόρου ως αποτελούμενο από δύο νησιά, τη Σφαιρία και την Καλαύρεια. Πρώτος ο Leake είχε προτείνει ότι η Σφαιρία ταυτίζεται με τη μικρή χερσόνησο όπου είναι κτισμένος ο σύγχρονος οικισμός του Πόρου και η οποία διαχωρίζεται από το υπόλοιπο νησί με έναν στενό αμμώδη ισθμό, που υποθέτει ότι σχηματίστηκε στα νεότερα χρόνια²⁸¹. Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο Welter, ο οποίος επισημαίνει διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη στον Πόρο, που εξαιτίας του μεγέθους του δεν φαίνεται να μεταφέρθηκαν από την απέναντι ακτή²⁸². Πιστεύει πως προέρχονται από τον ναό της Αθηνάς Απατουρίας, που θα βρισκόταν στη μόνη πρόσφορη για ναό θέση, στη ράχη ανάμεσα στις δυο κορυφές όπου είναι κτισμένο τώρα το χωριό. Ο Παπαχατζής παρατηρεί, επίσης, ότι είναι απίθανο ένα τόσο μικρό νησί όπως το Λαζαρέττο να το ξεχωρίζει ο Πausanias από τα άλλα όμοια νησάκια ή βράχους στην περιοχή και «να το παραθέτει ως ισοδύναμη μονάδα πλάι στον όγκο της Καλαύρειας»²⁸³. Αντίστοιχα ο Robertson θεωρεί ότι τμήμα τουλάχιστον της Ν χερσονήσου της Καλαύρειας φαντάζει σαν νησί, που εξαιτίας ενός λόφου με διακριτό κωνικό σχήμα θα του ταίριαζε η ονομασία Σφαιρία, επισημαίνοντας ότι ο Πausanias δεν ενδιαφέρεται για την τοπογραφία της περιοχής στο σημείο αυτό όσο για την ιστορία της Αίθρας²⁸⁴. Ός επίρρωση έρχεται η υπόθεση ότι ο Πausanias, όπως και ο Στράβωνας, δεν φαίνεται να επισκέφθηκαν το νησί της Καλαύρειας και το ιερό του Ποσειδώνα, το οποίο δεν το περιγράφουν παρά τη σπουδαιότητά του, η οποία προφανώς τους ήταν γνωστή²⁸⁵.

Η επίκληση της Αθηνάς παραπέμπει αναμφίβολα στα Απατούρια, που εορταζόταν στις περισσότερες πόλεις της Ιωνίας, καθώς και στην Αθήνα, όπου αφορούν τον Δία Φράτριο και την Αθηνά Φρατρία. Σκοπός της εορτής ήταν να εγγραφούν τα αγόρια και τα κορίτσια που είχαν ενηλικιωθεί στις φρατρίες στο πλαίσιο της διατήρησης των γενών και της προαγωγής των συγγενικών δεσμών. Η

²⁷⁷ Πaus. 2,33,1.

²⁷⁸ Για το ιερό και την αμφικτυονία βλ. Mylonopoulos 2003, 70-81, 427-431.

²⁷⁹ Βλ. Robertson 1996α, 453 με σημ.262 και 454 με σημ.264 για τη σχετική βιβλιογραφία.

²⁸⁰ Welter 1941, 8. Ο Φαράκλας 1972β, 3, πίν.ΙΙ,αρ.15, Επίμετρο 2, 5 αρ.19δ καταγράφει λείψανα αρχαίου ναού (με κάποια επιφύλαξη) στο Λαζαρέττο και δεν αποκλείει να ταυτίζεται με τη Σφαιρία, θέση που παραλαμβάνει και η Foley 1988, 185 αρ.62 σημειώνοντας μόνο την αβεβαιότητα για τη χρονολόγηση των λειψάνων.

²⁸¹ Leake 1830II, 450-451.

²⁸² Βλ. Welter 1941, 8-9.

²⁸³ Βλ. Παπαχατζής 2, 258-259 σημ.1.

²⁸⁴ Robertson 1996α, 454.

²⁸⁵ Πaus. 2,33,2. Στρ. 8,6,14. Βλ. Mylonopoulos 2003, 71 με σημ.146.

λειτουργία αυτή για την Αθηνά στην Τροιζήνα υπογραμμίζεται από τον ιδρυτικό μύθο του ιερού της στη Σφαιρία νήσο, όπου η λατρεία συσχετίζεται έμμεσα με τον Ποσειδώνα· η Αθηνά «εξαπατώντας» την Αίθρα την οδήγησε στην ένωσή της με τον θεό²⁸⁶. Η σύλληψη του Θησέα προσφέρει το μυθολογικό υπόβαθρο για τις παραδόσεις που αφορούν τα ιερά της Αθηνάς Απατουρίας και του Ποσειδώνα στην Καλαύρεια και τα οποία συνδέονταν πιθανόν σε επίπεδο τελετουργιών²⁸⁷. Επιπλέον, δεν είναι τυχαίο που το ιερό βρίσκεται σε ένα νησί που έχει τον χαρακτήρα της εσχατιάς και στο οποίο υπάρχει τάφος και λατρεία του Σφαίρου, που σχετίζεται με τους δύο θεούς και είναι υπεύθυνος για τη νίκη του Πέλοπα που οδήγησε στον γάμο του με την Ιπποδάμεια²⁸⁸. Το αναφερόμενο τελετουργικό ανάθεσης της ζώνης των παρθένων πριν τον γάμο στην Αθηνά Απατουρία προσδιορίζει τη θεά ως προστάτρια του γάμου και της οικογένειας με έμφαση στην κοινωνική τους διάσταση. Τέτοιου είδους προσφορές πριν τον γάμο απευθύνονται συνήθως σε άλλες θεότητες, για παράδειγμα στην Άρτεμη, ενώ στην ίδια την Τροιζήνα στον Ιππόλυτο· η ανάθεση συγκεκριμένα της ζώνης στην Αθηνά ενέχει τον συμβολισμό της μεταβολής του καθεστώτος των νέων και παραλληλίζεται με τις ερμηνείες που προτείνονται σε σχέση με τη λατρεία της ως Ζωστηρίας²⁸⁹.

²⁸⁶ Το στοιχείο της μήτιδος που μετέρχεται η Αθηνά υπογραμμίζεται στο άρθρο της Schmitt 1977, όπου αναλύεται η λατρεία της Αθηνάς Απατουρίας στην Τροιζήνα στο πλαίσιο μελέτης των αθηναϊκών Απατουριών.

²⁸⁷ Βλ. Robertson 1996α, 455-456. Πρβλ. Κατσωνοπούλου 2003, 118-119.

²⁸⁸ Βλ. Schmitt 1977, 1061.

²⁸⁹ Βλ. Schmitt 1977, 1062-1064.

2. ΑΡΚΑΔΙΑ

2.1. ΑΛΕΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΛΕΑΣ

Παυσ. 8,23,1 «ιερὰ ... καὶ Ἀθηνᾶς ἀλέας»
νομίσματα αυτόνομα

Το ιερό της Αθηνάς στην Αλέα

Η Αλέα είναι μία μικρή πόλη μεταξύ του Ορχομενού και της Στυμφάλου. Η θέση της αρχαίας πόλης εντοπίστηκε ήδη από τον 19^ο αι., παρά τις κάποιες διαφορετικές αρχικές προτάσεις, περίπου 3 χμ. Α του σύγχρονου ομώνυμου ορεινού χωριού (πρώην Μπουγιάτι) της σημερινής ΒΔ Αργολίδας²⁹⁰. Βρίσκεται στο Β τμήμα της μικρής λεκάνης της Σκοτεινής, κλειστής από βουνά, που συνιστούν ταυτόχρονα τα σύνορα της αρχαίας πόλης: στα Β είναι ο Φενεός και η Στύμφαλος, στα Ν η Μαντίνεια, στα Δ ο Ορχομενός και στα Α η Αργολίδα. Ορατά ήταν από παλαιά τα τείχη στον λόφο Γουλά (147 μ.), που ενώνεται με ένα διάσελο με τα υψηλότερα βουνά στα Β. Ο οχυρωματικός περίβολος είναι σχεδόν τριγωνικού σχήματος και τοποθετείται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο (3^{ος} αι. π.Χ.) [πίν.2.3.α]. Σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση με εξαίρεση το εγκάρσιο τμήμα που θα ένωνε τα δύο σκέλη των τειχών που κατέβαιναν ως την πεδιάδα. Η ακρόπολη καταλαμβάνει ένα μικρό βραχώδες πλάτωμα στην κορυφή του λόφου και φαίνεται πως είχε αποκλειστικά τη λειτουργία ενός οχυρού. Διαχωρίζεται με ένα διατείχισμα και στο Β άκρο της υπάρχει ένα ισχυρό ορθογώνιο κτίσμα, που πιθανόν χρησίμευε για την αποτελεσματικότερη άμυνα αλλά και ως κατάλυμα φρουράς²⁹¹.

Ελάχιστες λοιπές πληροφορίες μπορούν να προστεθούν για την αρχαία πόλη, η οποία δεν έχει διερευνηθεί συστηματικά. Ο Frazer βρήκε την περιοχή της ακρόπολης καλυμμένη με «fragments of thick red pottery»²⁹². Ο Meyer κάνει λόγο μόνο για ασήμαντα διασκορπισμένα οικοδομικά κατάλοιπα, πιθανόν από ιδιωτικές οικίες²⁹³. Η σύντομη ανασκαφική έρευνα του Βερδελή στην κάτω πόλη αφορούσε μία ρωμαϊκή δεξαμενή και έναν μακρό αναλημματικό τοίχο 100 μ. Α της δεξαμενής²⁹⁴. Λείψανα στο διάσελο Ανεμόμυλος έχουν αποδοθεί σε ιερό, που θα βρισκόταν στα σύνορα μεταξύ της Αλέας και του Ορχομενού. Ο Meyer κάνει λόγο για ένα μικρό ναό, διαστάσεων 5,70 x 11 μ., ωστόσο η Jost φαίνεται ότι τον βρήκε σε χειρότερη κατάσταση, καθώς παρατηρεί ότι πολλοί λίθοι δεν βρίσκονται in situ, ενώ στη Δ πλαγιά του διασέλου επισήμανε άφθονα θραύσματα κεραμίδων και όστρακα²⁹⁵.

²⁹⁰ Βλ. Frazer IV, 278· Jost 1985, 107, πίν.26,1-3.

²⁹¹ Για την οχύρωση και τη λειτουργία της ακρόπολης βλ. ιδίως τις παρατηρήσεις του Lawrence 1979, 133, 257, 396-397, εικ.87. Βλ. επίσης Frazer IV, 275-277· Meyer 1939α, 26, πίν.II· Παπαχατζής 4, 266, εικ.255· Jost 1999, 198.

²⁹² Frazer IV, 277.

²⁹³ Για την έρευνά του στην Αλέα βλ. Meyer 1939α, 19-30.

²⁹⁴ Βλ. Ν. Βερδελής, ΑΔ 1964, 127.

²⁹⁵ Βλ. Meyer 1939α, 28-29· Jost 1985, 108, πίν.27. Ο Baumer 2004, 37 θεωρεί ότι ο ναός, αν πράγματι πρόκειται για τέτοιο, εντάσσεται στην επικράτεια του Ορχομενού.

Ελάχιστες είναι οι γραπτές πηγές για την Αλέα με πρωιμότερη μία αθηναϊκή επιγραφή του 421 π.Χ.²⁹⁶. Ιδιαίτερα πενιχρές είναι οι πληροφορίες του Πausανία για τη μικρή αρκαδική πόλη, την οποία αναφέρει αμέσως μετά από τη Στύμφαλο, επειδή μετείχε κι αυτή επί των ημερών του στο «ἀργολικόν συνέδριον»²⁹⁷. Αφού πει ότι οι κάτοικοί της παρουσιάζουν ως οικιστή τον Άλεο, προσθέτει ότι υπάρχουν ιερά της Άρτεμης Εφεσίας και της Αθηνάς Αλέας, καθώς και ναός του Διονύσου, κατά την εορτή του οποίου Σκιέρεια λαμβάνει χώρα η διαμασίγωση γυναικών²⁹⁸.

Η νομισματική μαρτυρία επιβεβαιώνει τον Πausανία παρέχοντας συμπληρωματικές πληροφορίες για την αρχαιότητα της λατρείας των δύο θεαινών²⁹⁹. Στα αυτόνομα αργυρά και χάλκινα νομίσματα της πόλης [πίν.2.3.β], που τοποθετούνται από το 430 ή το 421 ως το 370 π.Χ., φαίνεται ότι κυριαρχεί η Άρτεμη. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται σε κατατομή προς τα δεξιά η κεφαλή της με μαζεμένη την κόμη και στον οπισθότυπο τόξο. Συναντάται επίσης και ένας άλλος τύπος με την κρανοφόρο κεφαλή της Αθηνάς σε κατατομή προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο η επιγραφή ΑΛΕΑ μέσα σε ένα στεφάνι³⁰⁰. Μεταγενέστερα, θεωρούνται από τον Babelon, κάποια τριώβολα κορινθιακού τύπου με την κεφαλή του Ηρακλή και τον Πήγασο³⁰¹. Στα νομίσματα εμφανίζεται επίσης και ο Ήλιος³⁰². Νομίσματα έκοψε η Αλέα και επί της Αχαϊκής Συμπολιτείας³⁰³.

Ο νομισματικός τύπος της Άρτεμης την προσδιορίζει ως κυνηγό και δεν αντιστοιχεί στην εικόνα που θα περιμέναμε για την Εφεσία Άρτεμη. Δεν έχει τίποτε ιδιαίτερο και περισσότερο φαίνεται να παραπέμπει στην Άρτεμη της γειτονικής Στυμφάλου. Ίσως η επίκληση αυτή προστέθηκε σε μία προϋπάρχουσα λατρεία της Άρτεμης μετά το 370 π.Χ. από τους μισθοφόρους Αλεάτες που θα συγκαταλέγονταν στους Μυρίους· είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ξενοφών ίδρυσε στον Σκυλλούντα ένα ιερό της Άρτεμης Εφεσίας³⁰⁴. Η απεικονιζόμενη Αθηνά θα πρέπει να νοείται ως η Αλέα εξαιτίας του ονόματος της πόλης. Δεν γνωρίζουμε πότε ανάγεται η ίδρυση της πόλης και η παράδοση για τον οικιστή Άλεο, αλλά ούτε και ποια ήταν η σχέση της πόλης και της λατρείας της Αλέας Αθήνας με τη Μαντίνεια και την Τεγέα με τα προφανώς σημαντικότερα ιερά της ίδιας θεάς.

Η θεά Αλέα

Στην έρευνα επικαλούνται την ετυμολογία της ονομασίας Αλέα ώστε να προσδιορίσουν τον χαρακτήρα της θεότητας, παρόλο που προκύπτουν διαφορετικές λύσεις και θεωρίες, κάποιες εκ των οποίων αναπτύσσονται πέραν του αποδεκτού. Η λέξη άλέα ή άλέη, που συναντάται ήδη στον Όμηρο,

²⁹⁶ IG I³ 80. Για την Αλέα βλ. IACP 508-509 αρ.265. Μία ομώνυμη πόλη μαρτυρείται και στη Θεσσαλία. Το ηγεμονικό γένος της Λάρισας Άλευάδαι με τον μυθικό πρόγονό τους Αλεύα θεωρείται ότι είχε κάποια σχέση, βλ. Macurdy 1919.

²⁹⁷ Πaus. 8,23,1, πρβλ. 8,22,1. Σχετικά βλ. Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 201.

²⁹⁸ Πaus. 8,23,1: « ... Άλεον δὲ τὸν Ἀφείδαντος γενέσθαι σφίσις ἀποφαίνουσιν οἰκιστὴν. Θεῶν δὲ ἱερά αὐτόθι Ἀρτέμιδος ἐστὶν ἐφεσίας καὶ Ἀθηνᾶς ἀλέας, καὶ Διονύσου ναὸς καὶ ἄγαλμα».

²⁹⁹ Για τα νομίσματα της Αλέας βλ. BMC 177 αρ.1, πίν.33,3· NCP 103· HN² 446· Babelon II,3 627-632, πίν.226,22-25· SNG Cop. Argolis αρ.213-214· Jost 1985, 107, πίν.26,4· IACP 509.

³⁰⁰ NCP 103· HN² 446· Babelon II,3 629 αρ.950, πίν.226,25· SNG Cop. Argolis αρ.214.

³⁰¹ Babelon II,3 631 αρ.951, πίν.226,26.

³⁰² Lacroix 1968, 325 σημ.4· Jost 1985, 526.

³⁰³ HN² 418· Babelon II,3 632.

³⁰⁴ Ξεν. Ανάβ. 5,3,7-13. Βλ. Jost 1985, 107-108. Ο Babelon II,3 630 αποδίδει την επίκληση σε λάθος του Πausανία.

σημαίνει είτε απώθηση και καταφύγιο, ενώ συσχετιζόμενο και με άλλες ομηρικές λέξεις που έχουν την ίδια ρίζα θεωρείται ότι δηλώνει την προστάτρια θεότητα, της οποίας το ιερό είναι άσυλο, είτε θερμότητα, οπότε θεωρείται ότι παραπέμπει σε μία θεότητα της βλάστησης και της γονιμότητας, καθώς ενσωματώνει την ευεργετική επίδραση του ήλιου³⁰⁵. Η Jost³⁰⁶, που συνοψίζει τις διάφορες απόψεις, καταλήγει ότι και στις δύο ετυμολογίες μπορεί να υποκρύπτεται μέρος της αλήθειας. Θεωρεί ότι ετυμολογικά πιο κοντά φαίνεται να είναι η ιδέα της θερμότητας, όμως η ιδέα της προστασίας επιβάλλεται από το γεγονός ότι το ιερό της Τεγέας ήταν ένα φημισμένο άσυλο. Βέβαια, σε αυτή την περίπτωση θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι ως ιδιαίτερα άσυλα θεωρούνταν ιδίως τα αρχαιότερα και πιο σεβάσμια ιερά μίας περιοχής χωρίς αναγκαστικά να υπάρχει κάποια σχέση με τη λατρευόμενη θεότητα.

Η λατρεία της Αλέας συγκαταλέγεται ανάμεσα στις αρχέγονες και ιδιαίτερες λατρείες της Αρκαδίας, που με το πέρασμα των χρόνων αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν στο πανελλήνιο πάνθεον χωρίς όμως να χάσουν εντελώς τον χαρακτήρα τους. Η ανεξάρτητη θεά Αλέα στην Α Αρκαδία με τη βασική της ιδιότητα ως προστάτιδα, ξέχωρα από το ποια ετυμολογία ισχύει, κάποια στιγμή συγχωνεύτηκε με την Αθηνά χωρίς ωστόσο να αφομοιωθεί πλήρως από αυτήν. Αντιθέτως επισημαίνεται ότι η μορφή της ονομασίας της θεάς της Τεγέας ως Αλέας Αθηνάς, που έχει εδραιωθεί πια στον 4^ο αι. π.Χ., δηλώνει το προβάδισμα της τοπικής θεότητας έναντι της πανελληνίας, η οποία προβάλλει ως προσδιοριστικό της, ενώ μόνο ο Πausanias την ονομάζει Αθηνά Αλέα³⁰⁷. Η λατρεία εντοπίζεται στην Α Αρκαδία στην ομώνυμη πόλη Αλέα, στη Μαντίνεια και στην Τεγέα, πόλεις γειτονικές με την Αργολίδα, η οποία θεωρείται ότι συνέβαλε στη διαμόρφωσή της. Το προασιακό ιερό της Σπάρτης θα πρέπει να αναχθεί στην επίδραση της γειτονικής Τεγέας, όπου υπήρχε το βασικότερο κέντρο της λατρείας αυτής της θεότητας.

Σύμφωνα με τον Fougères³⁰⁸, που απορρίπτει την ερμηνεία σε σχέση με τη θερμότητα, η οποία ανάγεται στους λεξικογράφους και τους σχολιαστές, η Αλέα είναι «la Protectrice»³⁰⁹. Πρόκειται για μία σημαντική αρχέγονη τοπική θεότητα της Αρκαδίας, η λατρεία της οποίας επιβίωσε και διατηρήθηκε για αρκετό διάστημα. Η αφομοίωσή της από την Αθηνά, που είναι σχετικά όψιμη, ιδίως για τη Μαντίνεια, και ξεκίνησε από την Τεγέα, παραλληλίζεται με άλλες περιπτώσεις μεταμόρφωσης των τοπικών θεοτήτων κατά την εξάπλωση της πανελληνίας θρησκείας, διαδικασία στην οποία διαδραμάτισαν ρόλο οι ιερείς επιθυμώντας να προσδώσουν κύρος στις παλαιές λατρείες.

Στην ταραχώδη περίοδο με την εγκατάσταση των Δωριέων στην Πελοπόννησο πολλοί Αχαιοί κατέφυγαν στην Αρκαδία και τότε ανάγεται η ιδέα του ασύλου, που είναι τόσο συνυφασμένη με τα ιερά της Αλέας³¹⁰. Επειδή η πόλη Αλέα φέρει την ονομασία της θεάς και ως οικιστής της φέρεται ο Άλεος αλλά και συνορεύει με την Αργολίδα, ο Fougères πιστεύει ότι εκεί δημιουργήθηκε το πρώτο ιερό της θεάς. Πιθανόν στην περιοχή αυτή ήρθαν πρώτα οι Αφείδαντες από την Αργολίδα και στη

³⁰⁵ Σύμφωνα με το λεξικό LSJ λ. ἀλέα οι δύο σημασίες της λέξης είναι «avoiding, escape, shelter from» και «warmth, heat». Πρβλ. Παπαχατζής 4, 266 σημ.1.

³⁰⁶ Βλ. Jost 1985, 370-372.

³⁰⁷ Βλ. Fougères 1892, 573-574· Fougères 1898, 288 σημ.3· Dugas 1924, 1· Jost 1985, 369-370.

³⁰⁸ Βλ. Fougères 1892, 573-575· Fougères 1898, 216-219, 286-294.

³⁰⁹ Βλ. Fougères 1898, 289-290 με σημ. 1, 4.

³¹⁰ Βλ. Fougères 1898, 217-219, 291.

συνέχεια κατευθύνθηκαν στις εύφορες πεδιάδες της Μαντίνειας και της Τεγέας. Με την ιδέα του ασύλου σχετίζεται και η παράδοση για τον Κηφέα, τον γιο του Αλέου, που εγκατέστησε στις Καφυές πρόσφυγες από την Αττική, τους οποίους κυνήγησε ο Αιγέας³¹¹. Έτσι πιθανόν και οι Καφυές ήταν μέλος της αρκαδικής αμφικτυονίας, που κατά τον Fougères ένωνε τις πόλεις με τη λατρεία της Αλέας και είχε ως κέντρο της την Τεγέα³¹².

Η θεωρία του Fougères επαναλαμβάνεται με κάποιες ήσσονες αποκλίσεις από τον Dugas και τον Picard³¹³. Η ίδρυση της λατρείας της Αλέας συνδέεται από όλους με τις μετακινήσεις πληθυσμού από την Αργολίδα. Έτσι δεν είναι τυχαίο που οι Αφείδαντες της Τεγέας σχετίζονται με τη λατρεία, καθώς το όνομα τους παραπέμπει στους Άπιδόνες ή Άπιδονῆες ή Άπιδανῆας, όπως ονομάζονται οι Αργεῖοι από τον γιο του Φορωνέα Άπι, αλλά επίσης και οι Αρκάδες από ορισμένους αρχαίους συγγραφείς³¹⁴. Όπως, όμως, παρατηρεί η Jost καμία μαρτυρία δεν επιτρέπει την ασφαλή αποκατάσταση της ιστορίας της λατρείας ούτε και του είδους των σχέσεων ανάμεσα στα τρία ιερά της Αλέας στην Αλέα, τη Μαντίνεια και την Τεγέα, από τη στιγμή μάλιστα που οι σχετικές πληροφορίες για τις πρώτες δύο πόλεις είναι πενιχρές³¹⁵. Είναι αμφίβολο αν στην Αλέα λατρεύτηκε για πρώτη φορά η θεά, ενώ ως εντελώς υποθετική κρίνεται η ύπαρξη μίας αρκαδικής αμφικτυονίας με κέντρο την Τεγέα, που ουσιαστικά βασίζεται στην ερμηνεία του όρου «τριπανάγορσις» σε μία επιγραφή της Τεγέας ως εορτής που λαμβάνει χώρα εναλλάξ στις τρεις πόλεις³¹⁶.

2.2. ΑΛΙΦΕΙΡΑ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Πολύβ. 4,78,3-5 «χαλκοῦν Ἀθηναῖς ἀνδριάντα»

Παυσ. 8,26,6-7 «ιερόν Αθηνάς ... ἄγαλμα χαλκοῦ ...»

ανασκαμμένο ιερό

SEG 25,447 «τὸ ἱερόν τᾶς Ἀθάνας ... τὸν ναὸν ... » (3ος αι. π.Χ.)

SEG 25,448 «τῶι ἱαρῶι τᾶρ Ἀθ[ά]ναρ» (β' μισό 3ου π.Χ.)

Η πόλη

Η Αλίφειρα³¹⁷ είναι η δυτικότερη πόλη της αρκαδικής Κυνουρίας στα σύνορα με την Τριφυλία, ευρισκόμενη Ν της Ηραίας και Β της Φιγάλειας [πίν.2.4.α]. Σήμερα υπάγεται στο Νομό Ηλείας και βρίσκεται ΒΔ της Ανδρίτσαινας, στον δρόμο από την Ανδρίτσαινα προς τα Κρέστενα. Χάρη στις ανασκαφές του Ορλάνδου στα 1932-35 και την έκδοση της σχετικής μονογραφίας περίπου 30 χρόνια

³¹¹ Βλ. Παυσ. 8,23,3.

³¹² Βλ. Fougères 1898, 292-293. Την ύπαρξη της αμφικτυονίας κατά τον 5^ο αι. π.Χ. δέχονται οι Dugas 1924, 5, Picard 1933, 388, Brackertz 1976, 71-72· πρβλ. Babelon II,3 664.

³¹³ Βλ. Dugas 1924, 1-5· Picard 1933, 383-390.

³¹⁴ Βλ. Στέφ. Βυζ. λ. Ἀπία και για τους άλλους συγγραφείς Fougères 1898, 216 με σημ.4 και Jost 1985, 375 με σημ.7.

³¹⁵ Βλ. Jost 1985, 375-376.

³¹⁶ Και ο ίδιος ο Fougères 1898, 293 σημ.1 αναρωτιέται μήπως η εορτή ονομάζεται έτσι επειδή διαρκεί τρεις ημέρες. Για την επιγραφή IG V2, 3 («Weidegesetz») βλ. στο κεφ.2.21.

³¹⁷ Για τις δύο διαφορετικές γραφές του ονόματος της πόλης στις αρχαίες πηγές Ἀλίφειρα και Ἀλίφηρα, εκ των οποίων η πρώτη είναι η παλαιότερη και καλύτερα μαρτυρημένη (συναντάται ήδη σε επιγραφές του 3ου αι. π.Χ. και σε νομίσματα επί της Αχαϊκής Συμπολιτείας), καθώς και για την εικαζόμενη ετυμολογία και την προελληνικότητα του ονόματος, βλ. Ορλάνδος 1967-68, 9-12· πρβλ. Te Riele 1967, 209 σημ.1.

μετά είναι η καλύτερα γνωστή πόλη της Δ Αρκαδίας, παρόλο που δεν γνωρίζουμε πολλά για την ιστορία της και σχεδόν τίποτε για την προελληνιστική. Η αρχαία πόλη εντοπίζεται σε μία μεμονωμένη επιμήκη λοφοσειρά, Ν του μικρού χωριού Ρογκοζιό (ή Ρογγοζιό) που έχει μετονομαστεί σε Αλίφειρα. Η λοφοσειρά έχει κατεύθυνση από ΝΑ προς τα ΒΔ και μήκος περίπου 800 μ., ενώ το πλάτος στην κορυφή της ράχης της είναι 65 μ. και το ανώτατο υψόμετρο 683 μ. Στα Α της ρέει ο μικρός χείμαρρος Φαναρίτικος, που ταυτίζεται με τον αρχαίο Κελάδωνα ή Κέλαδο, Ν παραπόταμο του Αλφειού³¹⁸ [πίν.2.4.β].

Τα ερείπια των αρχαίων τειχών, που ήταν γνωστά στους ντόπιους ως «Κάστρο της Νεροβίτσας (ή Νεροσίτσας)», όπως συναντάμε την ονομασία σε ερευνητές του 19^{ου} και των πρώτων χρόνων του 20^{ου} αι.³¹⁹, είχαν αποδοθεί στην Αλίφειρα ήδη από τον Leake με βάση τις τοπογραφικές πληροφορίες του Πολύβιου και του Πausανία. Μάλιστα ο Leake κάνει λόγο για τα λείψανα δύο ναών, τους οποίους αποδίδει στην Αθηνά και στον Ασκληπιό, επειδή ο Πausανίας αναφέρει στην Αλίφειρα μόνο ιερά των δύο αυτών θεών³²⁰. Οι ταυτίσεις αυτές του Leake έγιναν αποδεκτές και επιβεβαιώθηκαν από τα ευρήματα κατά τις ανασκαφές του Ορλάνδου³²¹. Οι ανασκαφές του περιορίστηκαν στους χώρους των δύο γνωστών ιερών, της Αθηνάς στην ακρόπολη [πίν.2.5.α] και του Ασκληπιού στο ΒΔ τμήμα της λοφοσειράς, ενώ κάποιες έρευνες έγιναν στα τείχη και στην περιοχή της νεκρόπολης³²².

Σε διάφορα σημεία έχουν διασωθεί τμήματα των ισχυρών τειχών που περιβάλλουν τη λοφοσειρά, με πύργους ανά διαστήματα. Δεν έχουν ανασκαφεί συστηματικά και μελετηθεί διεξοδικά, οπότε είναι δύσκολο να χρονολογηθούν με ασφάλεια οι φάσεις τους. Γενικώς παρουσιάζουν την εμφάνιση των αρκαδικών οχυρώσεων του 4^{ου} αι. π.Χ. και θεωρείται ότι η πόλη δε θα στερούνταν

³¹⁸ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 7 με σημ.2-4, πίν.1. Για την περιγραφή της φυσικής τοπογραφίας της θέσης βλ. Te Riele 1967, 209, εικ.1-4· Ορλάνδος 1967-68, 5-7, εικ.2-5, πίν.1-2· Jost 1985, 78· Παπανικολάου 1996, 7-11.

³¹⁹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 4 με σημ.2 για την παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας.

³²⁰ Πaus. 8,26,6. Βλ. Leake 1830II, 71-81, και συγκεκριμένα 73 και 79, όπου και παραθέτει ένα πρόχειρο τοπογραφικό διάγραμμα με τη θέση των δύο ναών· πρβλ. Ορλάνδος 1967-68, 7-8, εικ.6. Ήδη ο Gell 1817, 114 είχε υποθέσει ότι το κάστρο της Νεροβίτσας μπορεί να ταυτίζεται με την Αλίφειρα.

³²¹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68· πρβλ. τις βιβλιοκρισίες των O. Broneer, AJA 73, 1969, 478-480 και R. Martin, RA 1970, 343-345. Πριν την τελική δημοσίευση συναντάμε σε διάφορα περιοδικά σύντομες ανακοινώσεις των ανασκαφών, βλ. για τη σχετική βιβλιογραφία Ορλάνδος 1967-68, 1 σημ.1. Βλ. επίσης Orlandos 1973. Το βιβλίο για την Αλίφειρα του ντόπιου καθηγητή Μέσης Εκπαίδευσης Παπανικολάου 1996 βασίζεται στη μελέτη του Ορλάνδου, ενώ προστίθενται κάποιες παρατηρήσεις από την αυτοψία του και τη σημερινή κατάσταση των μνημείων. Για το ιερό του Ασκληπιού, η ταύτισή του οποίου δεν έχει αμφισβητηθεί, παρόλο που δεν έχει επιβεβαιωθεί από ευρήματα, βλ. Riethmüller 2005, 189-194 και Alevridis – Melfi 2005. Για την Αλίφειρα βλ. επίσης Frazer IV, 297-301· Παπαχατζής 4, 282-289, εικ.265-276· Jost 1985, 77-82· Pritchett 1989, 41-46· Moggi – Osanna 2003, 411-413· IACP 509-510 αρ.266.

³²² Η νεκρόπολη εκτείνεται στις Α και Ν υπώρειες της λοφοσειράς, όπου και παλαιότερα ήταν ορατοί αρκετοί μνημειακοί τάφοι της ελληνιστικής εποχής. Ο Ορλάνδος 1967-68, 203-243 διερεύνησε 6 τάφους συστηματικά, εκ των οποίων οι 3-4 έχουν ναόσχημη πρόσοψη και στο πίσω μέρος τους θήκες λαξευμένες στον βράχο. Ο μοναδικός για την Πελοπόννησο τύπος του τάφου συσχετίστηκε από τον Ορλάνδο 1967-68, 209-210 με την παρουσία Μακεδόνων στην Πελοπόννησο κατά τον ύστερο 4^ο και τον 3^ο αι. π.Χ. Πρβλ. O. Broneer, AJA 73, 1969, 479· Felten 1987, 68-69· Pritchett 1989, 49 με σημ.104. Παρόμοιοι τάφοι αποκαλύφθηκαν πρόσφατα και στη γειτονική Φιγάλεια.

οχύρωσης προ του 370 π.Χ., ενώ κάποια τμήματα ίσως ανάγονται στον 5^ο αι. π.Χ.³²³. Εντός των τειχών θεωρείται από τον Ορλάνδο ότι βρισκόταν ο αρχικός και κύριος πυρήνας του άστεως, η πόλη όμως εκτεινόταν και εκτός των τειχών Α-ΝΑ κι ένα σημαντικό μέρος της ΒΑ της λοφοσειράς, όπως υποδεικνύουν τα πάμπολλα οικοδομικά λείψανα³²⁴. Κάποιες επιπρόσθετες πληροφορίες από επιτόπιες έρευνες του Πίκουλα και του Pritchett μας δίνουν μία πληρέστερη εικόνα όσον αφορά τα τείχη και την έκταση που καταλάμβανε η πόλη εντός και εκτός των τειχών, καθώς και για την ύπαρξη άλλων οχυρωματικών έργων στην κάτω πόλη με βάση και πληροφορίες των ξένων περιηγητών³²⁵.

Ως επώνυμος οικιστής της φέρεται ο Αλίφηρος, ένας από τους 50 γιους του Λυκάονα, γιου του πρώτου ηγεμόνα και γενάρχη των Αρκάδων Πελασγού, οι οποίοι ως γνωστόν υπήρξαν ιδρυτές αρκαδικών πόλεων³²⁶. Κάνοντας λόγο για τις πόλεις που είχε αποφασιστεί να συνοικίσουν τη Μεγαλόπολη ο Πausανίας την αναφέρει ανάμεσα στις πόλεις της αρκαδικής Κυνουρίας, προσθέτει ωστόσο ότι διατηρήθηκε ως «πόλις» εξαρχής σε αντιδιαστολή με άλλες που είχαν ερημωθεί επί των ημερών του και με άλλες που ανήκαν στη Μεγαλόπολη ως κώμες της³²⁷. Από τους μελετητές δεν θεωρείται βέβαιη η συμμετοχή της Αλίφειρας στον συνοικισμό, σίγουρα πάντως δεν εγκαταλείφθηκε τότε, και ενδεχομένως κατά διαστήματα ήταν εξαρτημένη από τη Μεγαλόπολη³²⁸.

Στην περίοδο 244-219 π.Χ. η Αλίφειρα βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Ηλείων, στους οποίους την είχε παραχωρήσει ο τύραννος της Μεγαλόπολης Λυδιάδας για προσωπικό του όφελος³²⁹. Στο πλαίσιο του Συμμαχικού πολέμου (220-217 π.Χ.), που είχε ως σκοπό την ανάκτηση εκ μέρους της Αχαϊκής Συμπολιτείας –στην οποία είχε προσχωρήσει το 235 π.Χ. η Μεγαλόπολη– των πόλεων που είχαν αφαιρέσει οι Ηλείοι και οι Αιτωλοί, ο Φίλιππος Ε΄, στον οποίο είχε ανατεθεί η αρχηγία, εκστράτευσε κατά της Αλίφειρας το χειμώνα του 219/8 π.Χ., προτού εισβάλει στην Τριφυλία, και την κατέλαβε σε ένα μόλις πρωινό με συντονισμένη και έξυπνη επιχείρηση. Το περιστατικό μας αφηγείται με αρκετές λεπτομέρειες ο Μεγαλοπολίτης ιστορικός Πολύβιος, από τον οποίο προέρχονται ουσιαστικά οι αρχαιότερες γραμματειακές μαρτυρίες για την Αλίφειρα³³⁰. Αργότερα πιθανόν προσαρτήθηκε στη Μεγαλόπολη για λίγα χρόνια, όμως φαίνεται ότι στον πρώιμο 2^ο αι. π.Χ. υπήρξε

³²³ Για την περιγραφή της οχύρωσης βλ. Ορλάνδος 1967-68, 27-41, πίν.2· πρβλ. Lawrence 1979, 461.

³²⁴ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 41-42, εικ.24· Πίκουλας 1983, 48-49.

³²⁵ Βλ. Πίκουλας 1983· Pritchett 1989, 41-46.

³²⁶ Βλ. Πaus. 8,3,1-4· πρβλ. Στέφ. Βυζ. λ. Άλιφηρα, «πόλις Ἀρκαδίας, ἀπὸ Λυκάονος παιδὸς Ἀλιφῆρου». Επιπλέον ο Απολλόδ. 3,8,1 παραθέτει τα ονόματα των 50 γιων του Λυκάονα, από τα οποία ωστόσο μόνο 11 συμπίπτουν με αυτών του Πausανία, ανάμεσά τους κι αυτό του Αλίφηρου. Σχετικά βλ. Roy 1968. Για τον οικιστή βλ. Πaus. 8,3,4 και 8,26,6· για τις διαφορετικές γραφές του ονόματος στα χειρόγραφα βλ. Ορλάνδος 1967-68, 9 σημ.3 και Παπαχατζής 4, 462 σημ.14. Σε ένα γνωστό από παλαιά επιτύμβιο επίγραμμα του 3^{ου} αι. π.Χ. η πόλη χαρακτηρίζεται ως «εὐκλεες ἀρχαῖον κτίσμα Ἀλιφιοιο» – το όνομα Άλιφος θα μπορούσε να εκληφθεί ως σύντμηση του Αλίφηρος, βλ. Ορλάνδος 1967-68, 9, 212-213.

³²⁷ Βλ. Πaus. 8,27,7. Πaus. 8,27,4: «Ἐκ δε κυνουραίων τῶν ἐν Ἀρκαδίᾳ Γόρτυς καὶ Θεισόα ἢ πρὸς Λυκαίῳ καὶ Λυκαῖᾷται καὶ Ἀλιφῆρα· ...»· πρβλ. και Πaus. 8,26,5: «Ἔστι δὲ Ἀλιφῆρα πόλις οὐ μέγα· ἐξελείφθη γὰρ ὑπὸ οἰκητόρων πολλῶν ὑπὸ τὸν συνοικισμὸν τῶν ἀρκάδων ἐς Μεγάλην πόλιν».

³²⁸ Jost 1985, 77 με σημ.3· IACP 509. Για την ιστορία της Αλίφειρας βλ. Ορλάνδος 1967-68, 13-23· Robertson 1976, 261, 265-266· Παπαχατζής 4, 283-288· Nielsen 2002β, 298-301.

³²⁹ Πολύβ. 4,77,10.

³³⁰ Βλ. Πολύβ. 4,78.

ανεξάρτητη πόλη και για πρώτη και τελευταία φορά στην ιστορία της έκοψε νομίσματα επί της Αχαϊκής Συμπολιτείας³³¹.

Επί αυτοκράτορα Αυγούστου η Αλίφειρα συγκαταλέγεται ρητά μεταξύ των πόλεων της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας και επί των ημερών του Παισανία ήταν ένα «πόλισμα οὐ μέγα»³³². Κανένα αξιόλογο μνημείο της ρωμαϊκής περιόδου δεν έχει επισημανθεί τουλάχιστον μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο η Αλίφειρα φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια από τους κατοίκους της, καθώς δεν εντοπίστηκε κανένα κτήριο ούτε κινητό εύρημα στη λοφοσειρά από την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή εποχή³³³. Η περιοχή πρέπει να κατοικήθηκε ξανά επί τουρκοκρατίας, και μάλιστα προχωρημένης, εποχή όπου ανάγονται τα πενιχρά λείψανα δύο μικρών χριστιανικών ναών.

Οι μαρτυρίες του Πολύβιου και του Παισανία

Αφηγούμενος την εκστρατεία του Φιλίππου Ε΄ ο Πολύβιος λέει ότι, αφού ο Μακεδόνας βασιλιάς επισκέυασε και πέρασε τη γέφυρα του Αλφειού, που ρέει Ν της Ηραίας, έφτασε στην Αλίφειρα, «ἢ κείται μὲν ἐπὶ λόφου κρημνώδους πανταχόθεν, ἔχοντος πλεῖον ἢ δέκα σταδίων πρόσβασιν, ἔχει δ' ἄκραν ἐν αὐτῇ τῇ κορυφῇ τοῦ σύμπαντος λόφου καὶ χαλκοῦν Ἀθηνᾶς ἀνδριάντα, κάλλι καὶ μεγέθει διαφέροντα»³³⁴. Με βάση τη διατύπωσή του μπορούμε να φανταστούμε ότι στην κορυφή της λοφοσειράς της Αλίφειρας υπήρχε ακρόπολη και πιθανόν σε σχέση με αυτήν ένα αξιόλογο κολοσσιακό χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς, στημένο μάλλον στο ύπαιθρο, προφανώς στο εσωτερικό ενός ιερού που θα ήταν αφιερωμένο στη θεά³³⁵. Τόσο εντυπωσιακό φαίνεται ότι ήταν το άγαλμα που ο ιστορικός του 2^{ου} αι. π.Χ. εμμένει στον σχολιασμό του λέγοντας ότι δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των κατοίκων της Αλίφειρας για το πρόσωπο που έδωσε τα χρήματα για την κατασκευή του και για την αιτία της ανάθεσης, ωστόσο ότι όλοι συμφωνούν πως πρόκειται για ένα έργο που ξεχωρίζει για τη μεγαλοπρέπεια και την τεχνική του· ως δημιουργούς του κατονομάζει τον Εκατόδωρο και τον Σώστρατο³³⁶. Στη συνέχεια επανέρχεται στις κινήσεις του Φιλίππου Ε΄ που οδήγησαν στην άμεση κατάληψη της πόλης. Η σχετική περιγραφή του Πολύβιου είναι σημαντική και για κάποιες

³³¹ Θεωρείται ότι ο Φίλιππος Ε΄ την παραχώρησε στη Μεγαλόπολη το 199 π.Χ., από την οποία την απέσπασε μαζί με άλλες αρκαδικές πόλεις ο Φιλοποίμην περί το 194 π.Χ., βλ. Robertson 1976, 265-266· πρβλ. Ορλάνδος 1967-68, 20-21. Ωστόσο από άλλους δεν θεωρείται βέβαιη η προσάρτησή της στη Μεγαλόπολη σε αυτά τα χρόνια. Για τα νομίσματα βλ. HN² 418· Ορλάνδος 1967-68, 21-22, εικ.7.

³³² Παισ. 8,26,5. Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 22.

³³³ Ορλάνδος 1967-68, 22-23, 244.

³³⁴ Πολύβ. 4,78,3.

³³⁵ Για την ακρόπολη της Αλίφειρας ο Πολύβιος χρησιμοποιεί ως συνώνυμους όρους τις λέξεις «ἄκραν» και «ἀκρόπολιν»· την τελευταία την χρησιμοποιεί μόνο μία φορά εναλλακτικά για την καλύτερη μορφή του κειμένου, πρβλ. Πίκουλας 1983, 17. Ήδη ο Curtius 1851, 363 σημ.13 είχε υπογραμμίσει ότι από τα συμφραζόμενα του Πολύβιου δεν προκύπτει ότι το άγαλμα της Αθηνάς ήταν στημένο εντός του ναού όπως είχε αναφέρει ο Leake 1830II, 79.

³³⁶ Πολύβ. 4,78,4-5: «οὗ τὴν μὲν αἰτίαν, ἀπὸ ποίας προθέσεως ἢ χορηγίας ἔλαβε τὴν ἀρχὴν τῆς κατασκευῆς, ἀμφισβητεῖσθαι συμβαίνει καὶ παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις – οὔτε γὰρ πόθεν οὔτε τίς ἀνέθηκεν εὐρίσκεται τρανώς – τὸ μὲντοι γε τῆς τέχνης ἀποτέλεσμα συμφωνεῖται παρὰ πᾶσι, διότι τῶν μεγαλομερεστάτων καὶ τεχνικωτάτων ἔργων ἐστίν, Εκατοδῶρου καὶ Σωστράτου κατεσκευακῶτων».

τοπογραφικές πληροφορίες, πράγμα που οδήγησε από παλιά τους μελετητές σε συσχετισμό της περιγραφής του με τους χώρους των επιχειρήσεων³³⁷.

Σχετικά με τις λατρείες της Αλίφειρας ο Πausanias λέει τα εξής: «Ιερά υπάρχουν του Ασκληπιού και της Αθηνάς, την οποία τιμούν περισσότερο απ' όλους τους θεούς· έχουν την παράδοση πως γεννήθηκε και ανατράφηκε στον τόπο τους. Ίδρυσαν και βωμό του Δία λεχεάτη, γιατί αυτού ο Δίας γέννησε την Αθηνά. Ονομάζουν και μια πηγή Τριτωνίδα και συνδέουν μ' αυτή τη σχετική με τον ποταμό Τρίτωνα παράδοση. Το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς είναι μπρούντζινο, έργο του Υπατόδωρου, αξιοθέατο για το μέγεθός του και για την τέχνη. Έχουν και γιορταστική πανήγυρη για κάποιο θεό, νομίζω για την Αθηνά· στην πανήγυρη αυτή υπάρχει προκαταρκτική θυσία για το Μυίαγρο· προσεύχονται στον ήρωα ενώπιον των σφαγίων και επικαλούνται τον Μυίαγρο· με τις ιεροπραξίες αυτές απαλλάσσονται από την ενόχληση των μυιών»³³⁸.

Η συσώρευση πληροφοριών σχετικά με την Αθηνά στο χωρίο αυτό αναδεικνύει τη σημασία της θεάς για την πόλη, η οποία εξάλλου εκφράζεται ρητά από τον περιηγητή. Η Αθηνά διατηρεί την κυρίαρχη θέση στο πάνθεον της Αλίφειρας έναντι των άλλων θεών – εκ των οποίων, ωστόσο, ο Πausanias, η μοναδική πηγή μας για τις λατρείες της πόλης, αναφέρει μόνο τον Ασκληπιό. Η σημασία της Αθηνάς δεν είναι άσχετη από την ύπαρξη τοπικής παράδοσης για τη γέννηση και ανατροφή της στην Αλίφειρα, η οποία ανάγεται σε ένα σχήμα διεκδίκησης του τίτλου της «πατρίδας» της θεάς από διάφορες περιοχές που παρουσιάζουν ως επιχείρημα την ύπαρξη ενός στοιχείου νερού με το όνομα Τρίτων ή Τριτωνίς (Λιβύη, Κρήτη, Βοιωτία, Θεσσαλία). Δεν μπορούμε να ξέρουμε πόσο παλαιά είναι η παράδοση, ωστόσο υποδεικνύει την αρχαιότητα και τη σημασία της λατρείας της θεάς, την οποία θα πρέπει να θεωρήσουμε ως την κύρια προστάτιδα θεότητα της Αλίφειρας³³⁹. Οι Αρκάδες της Αλίφειρας αναμφισβήτητα υιοθέτησαν και προσάρμοσαν τον κοινό ελληνικό μύθο σχετικά με τη γέννηση της Αθηνάς, και ως προς αυτό είναι αξιοσημείωτα σωστή η έκφραση του Πausanias («τὸν ἐπὶ τῷ ποταμῷ τῷ Τρίτωνι οἰκείουμένοι λόγον»).

Ακόμη περισσότερο οι Αλιφειρείς είχαν βωμό για τον Δία με τη μοναδική επίκληση Λεχεάτης³⁴⁰. Ο Πausanias δεν αναφέρει πού βρίσκεται το ιερό της Αθηνάς, και δεν μπορούμε να πούμε με βάση το κείμενό του αν στο ιερό βρισκόταν επίσης ο βωμός του Δία Λεχεάτη και η «κρήνη»

³³⁷ Βλ. Πολύβ. 4,78,6-13. Για αντιπερισπασμό ο Μακεδόνας βασιλιάς έβαλε τους στρατιώτες να στήσουν σκάλες στα τείχη, ενώ ο ίδιος με λίγους επίλεκτους ανέβηκε στον λόφο χωρίς να γίνει αντιληπτός και κατέλαβε «τὸ προάστειον τῆς ἄκρας», που το βρήκε έρημο και το πυρπόλησε. Μπροστά στην επέλαση των υπόλοιπων στρατιωτών, που είχαν ήδη παραταχθεί σε άλλα σημεία, αυτοί που υπερασπίζονταν τα τείχη κατέφυγαν στην ακρόπολη κι από εκεί έστειλαν διαπραγματευτές στον Φίλιππο για συνθηκολόγηση. Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 17-20, πίν.2, για τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων σε σχέση με την τοπογραφία της Αλίφειρας. Ο Πίκουλας 1983 στο σχετικό άρθρο του διατυπώνει διάφορες σκέψεις και απορίες που προκύπτουν με αφορμή το χωρίο του Πολύβιου από τη μελέτη του Ορλάνδου και από επιτόπια έρευνά του και αποκαθιστά πειστικά την πορεία των επιχειρήσεων. Κρίσιμης σημασίας είναι σχετικά η ταύτιση της περιοχής «προάστειον τῆς ἄκρας», για την οποία ο Ορλάνδος 1967-68, 18-20, πίν.2 πιστεύει ότι βρίσκεται Β-ΒΔ της ακρόπολης, ενώ ο Πίκουλας 1983 εστιάζοντας σε αυτό το ζήτημα επαναπροτείνει και τεκμηριώνει την άποψη ότι ο χαρακτηρισμός αυτός αφορά την προς τα ΝΑ της ακρόπολης οχυρωμένη γλώσσα εδάφους. Πρβλ. Pritchett 1989, 41-46.

³³⁸ Πaus. 8,26,6-7.

³³⁹ Ορλάνδος 1967-68, 13· Orlandos 1973, 34· Moggi – Osanna 2003, 412.

³⁴⁰ Για την επίκληση σε κάποιες εκδόσεις έχει προταθεί η γραφή «λοχεάτου» [Παπαχατζής 4, 486 σημ.7].

Τριτωνίς. Η τελευταία ταυτίζεται παραδοσιακά με την κρήνη Νεροσίτσα στα ΒΑ κράσπεδα της λοφοσειράς³⁴¹. Ο βωμός του Δία Λεχεάτη θα βρισκόταν είτε σε σχέση με την κρήνη Τριτωνίδα είτε στο ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη³⁴². Η παντελής απουσία τοπογραφικών ενδείξεων όσον αφορά τα μνημεία αυτά σε συνδυασμό με την αβεβαιότητα για την απόδοση της πανηγύρεως στην Αθηνά, αλλά και το γεγονός ότι ουσιαστικά αυτές είναι οι μοναδικές πληροφορίες που παρέχει για την Αλίφειρα πέραν μίας σύντομης εισαγωγικής παραγράφου υποδεικνύουν πιθανόν ότι ο Πausanίας δεν επισκέφτηκε την Αλίφειρα, απλώς παρέθεσε πληροφορίες που άντλησε από άλλού.

Αλλά και ο Ορλάνδος απορεί που ο Πausanίας δεν δίνει κάποιο στοιχείο περιγραφής του αγάλματος της Αθηνάς και υποθέτει ότι δεν θα υπήρχε στα χρόνια του περιηγητή³⁴³. Το «θέας ἄξιον μεγέθους τε ἔνεκα καὶ ἐς τὴν τέχνην» χάλκινο ἀγαλμα της Αθηνάς που αναφέρει ο Πausanίας, χωρίς να το εντοπίζει τοπογραφικά, ταυτίζεται ασφαλώς με τον «χαλκοῦν Ἀθηνᾶς ἀνδριάντα, κάλλιει καὶ μεγέθει διαφέροντα» που παρατηρεῖ ο Πολύβιος ότι υπάρχει στην κορυφή του λόφου της Αλίφειρας. Ως δημιουργοί του αγάλματος κατονομάζονται από τον Πολύβιο ο Εκατόδωρος και ο Σώστρατος αλλά μόνο ένας από τον Πausanία, ο Υπατόδωρος. Επειδή μας είναι άγνωστος γλύπτης με το όνομα Εκατόδωρος, ενώ αντίθετα γνωρίζουμε έναν Θηβαίο χαλκοπλάστη Υπατόδωρο, εξαρχής πιστεύτηκε ότι πρόκειται για λάθος εκ παραδρομής κι έγινε γενικώς αποδεκτή η ανάλογη διόρθωση στα χειρόγραφα του Πολύβιου³⁴⁴.

Κλείνοντας σημειώνουμε ότι δεν μπορούμε να πούμε πολλά για την «πανήγυριν» που ο Πausanίας εικάζει ότι γίνεται προς τιμήν της θεάς. Περισσότερο φαίνεται να την μνημονεύει εξαιτίας του γεγονότος ότι σε αυτήν λαμβάνει χώρα προκαταρκτική θυσία προς τον ήρωα Μυίαγρο. Ο όρος πανήγυρις χρησιμοποιείται για εορτές που ξεφεύγουν από το τοπικό επίπεδο και συνήθως περιλαμβάνουν αγώνες³⁴⁵. Η συρροή πολλού κόσμου κατά τη διάρκεια της εορτής δικαιολογεί την ύπαρξη του ήρωα Μυίαγρου, που ρόλος του είναι να διώχνει τις μύγες που ελκύονται από τα σφάγια των θυσιών στις μεγάλες συγκεντρώσεις των πιστών. Ανάλογες θυσίες για την απομάκρυνση των μυγών μας μαρτυρούνται για την Ολυμπία, αλλά και για τα ιερά του Απόλλωνα στο Άκτιο και στη Λευκάδα³⁴⁶. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν η παρουσία του Μυίαγρου στην Αλίφειρα συνιστά επίδραση της Ολυμπίας δεδομένης της γεωγραφικής θέσης αλλά και της ιστορικής τύχης της αρκαδικής πόλης που τη συνέδεε με την Ηλεία.

³⁴¹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 4 σημ.1, 25, 42, εικ.24Ψ· πρβλ. Moggi – Osanna 2003, 413.

³⁴² Εξαιτίας της στενής σχέσης της Αθηνάς με τον Δία πιστεύεται ότι ο βωμός του θα πρέπει να αναζητηθεί στο εσωτερικό του τεμένους της Αθηνάς σύμφωνα με τους Moggi – Osanna 2003, 412.

³⁴³ Ορλάνδος 1967-68, 132. Δεν γνωρίζουμε τίποτε για την εμφάνιση του αγάλματος και δεν μπορούμε να βασιστούμε στη μαρτυρία του Leake 1830II, 80 για την απεικόνιση της θεάς σε έναν όνουχα, χαμένο σήμερα, που είχε αγοράσει από έναν Τούρκο του γειτονικού χωριού Φαναρίου.

³⁴⁴ Βλ. Overbeck 1868, 298 αρ.1573· Ορλάνδος 1967-68, 128-129 με σημ.1· Moggi – Osanna 2003, 413.

³⁴⁵ Nick 2002, 147.

³⁴⁶ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 25-26. Για τον Μυίαγρο βλ. Jost 1985, 78, 82, 537-538, η οποία πιστεύει ότι για τον ήρωα στην Αλίφειρα υπήρχε βωμός χθόνιου τύπου.

Η θέση του ιερού και το άνδρηο

Ο κατεξοχήν χώρος της ακρόπολης, που φέρει ξεχωριστή οχύρωση, καταλαμβάνει το υψηλότερο από τα πλατώματα της λοφοσειράς προς το ΝΑ της άκρο (υψόμετρο 683,30 μ.)³⁴⁷ [πίν.2.5.α-β]. Πρόκειται για έναν περίπου τραπεζιόσχημο χώρο σε σχέση με το Ν τείχος της πόλης που περικλείστηκε από τείχη στην Α και τη Β πλευρά, τα οποία διασώθηκαν σε αρκετό ύψος, άνω των 3 μ. Η είσοδος βρίσκεται στη στενή Δ πλευρά, η οποία καταλαμβάνεται σχεδόν εξολοκλήρου από έναν μεγάλο ορθογώνιο πύργο, που σώζεται σε ύψος 2,80 μ. Η κατασκευή αυτή, που θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκε και ως οίκημα της φρουράς, φαίνεται ότι είναι μεταγενέστερη της οχύρωσης της ακρόπολης· δεν συνδέεται με τα τείχη της και η τοιχοδομία ανάγεται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁴⁸. Το Β τείχος της ακρόπολης ακολουθεί μία ελαφρώς κεκαμμένη πορεία 48 μ. και η τοιχοδομία του χαρακτηρίζεται ως «κατ' ανωμάλους οριζοντίας στρώσεις πολυγωνικών». Το Α τείχος, πάχους 1,70 μ. και μήκους ±61 μ., ενισχύεται στα δύο άκρα του από δύο σχεδόν τετράγωνους πύργους. Είναι κτισμένο πάνω στον φυσικό λευκόφαιο βράχο και με λίθους που εξάχθηκαν από τον βράχο αυτό. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο φαίνεται ότι υπέστη κατά καιρούς διάφορες μετατροπές, ωστόσο ο αρχικός πυρήνας με την κανονική πολυγωνική δομή, που εντοπίζεται στο Β τμήμα του, πιθανόν ανάγεται στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.³⁴⁹, καθώς ο ερευνητής φαίνεται να προϋποθέτει την ύπαρξη τειχών ήδη από την αρχή του 5ου αι. π.Χ., περίοδο διαμόρφωσης του ιερού της Αθηνάς.

Αμέσως Α της ακρόπολης και περίπου 5 μ. χαμηλότερα βρίσκεται το ιερό της Αθηνάς σε ένα άνδρηο διαστάσεων περίπου 100 x 27 μ. με προσανατολισμό Β-Ν. Το άνδρηο φαίνεται ότι υπήρξε μία εντυπωσιακή και πρωτοποριακή κατασκευή. Στην Α μακρά του πλευρά υπάρχει ένας βαθμιδωτός αναλημματικός τοίχος, παράλληλος προς το Α τείχος της ακρόπολης, που ορίζει το άνδρηο από τα Δ. Στη Ν πλευρά του διέρχεται διαγώνια το τείχος της πόλης, που λειτουργεί ταυτόχρονα ως Ν ανάλημμα του ανδρήου του ιερού, ενώ καταλήγει σε έναν μεγάλο σχεδόν τετράγωνο πύργο ενισχύοντας τη ΝΑ γωνία του ανδρήου. Με βάση τις λίγες διαθέσιμες πληροφορίες από τη σχετικά περιορισμένη έρευνα του Ορλάνδου στο άνδρηο³⁵⁰ είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια και ασφάλεια τη διαδικασία κατασκευής ως προς όλα του τα στοιχεία, από τη στιγμή μάλιστα που βλέπουμε να σχετίζεται με τα οχυρωματικά έργα στην περιοχή, για τα οποία δεν υπάρχουν και τόσο ασφαλή χρονολογικά στοιχεία. Όσον αφορά ιδιαίτερα τον βαθμιδωτό τοίχο της Α πλευράς του ανδρήου σημαντική είναι η πρόσφατη μελέτη του Becker³⁵¹.

Πιθανότατα το βαθμιδωτό ανάλημμα εκτεινόταν σε όλο το μήκος του ανδρήου, παρόλο που δεν έχει διαπιστωθεί ανασκαφικά. Ο Ορλάνδος επέλεξε να σκάψει περίπου στο μέσο του ανδρήου σε αντιστοιχία με την περιοχή μπροστά από την πρόσοψη του ναού, όπου αποκαλύφθηκαν 14 βαθμίδες σε μήκος περίπου 9 μ. [πίν.2.5.γ], ενώ ένα πολύ μικρότερο τμήμα του αναλήμματος εντοπίστηκε

³⁴⁷ Για την οχύρωση της ακρόπολης βλ. Ορλάνδος 1967-68, 28-34, εικ.10-15.

³⁴⁸ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 28, 32-34, εικ.14-15.

³⁴⁹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 30-32, εικ.11-12· πρβλ. Orlandos 1973, 34.

³⁵⁰ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 43-44, εικ. 10 (κάτοψη ακρόπολης και ιερού), 25 (τομή κατά πλάτους του ανδρήου από το Α τείχος της ακρόπολης ως το βαθμιδωτό ανάλημμα), 26 (το αποκαλυφθέν τμήμα του βαθμιδωτού αναλήμματος), 97 (κάτοψη του Β τμήματος του ανδρήου), πίν.2 (τοπογραφικό διάγραμμα πόλης).

³⁵¹ Βλ. Becker 2003, και συγκεκριμένα για την Αλίφειρα 266-269, πίν.45-46.

βορειότερα³⁵². Η κατώτερη βαθμίδα του βρίσκεται σε ένα επίπεδο 5,63 μ. χαμηλότερα από την ευθυντηρία του ναού. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο το ανάλημμα χρησίμευε όχι μόνο για την αντιστήριξη των φερτών χωμάτων του ανδρήρου αλλά και ως κλίμακα ανόδου στο ιερό από τα Α, από τη στιγμή μάλιστα που «εις ουδέν άλλο σημείον του ανδρήρου παρατηρείται διάταξις τις υποδηλούσα ή επιτρέπουσα είσοδον τινά εις αυτό»³⁵³. Παρά τη βαρύτητα της παρατήρησης θα πρέπει ίσως να αποκλειστεί η λειτουργία αυτή με βάση την έρευνα του Becker, ο οποίος περιλαμβάνει την περίπτωση της Αλίφειρας στους αμιγώς αναλημματικούς βαθμιδωτούς τοίχους που εσφαλμένα έχουν ερμηνευθεί στην έρευνα ως κλίμακες ανδρήρων³⁵⁴. Το πλάτος και το ύψος των βαθμίδων ποικίλλουν ώστε κάθε άλλο παρά εύκολη δυνατότητα ανόδου παρέχουν³⁵⁵. Επιπλέον δυσκολία παρέχεται από την παρατήρηση ότι η δεύτερη και η τρίτη στρώση των λίθων συνιστούν ουσιαστικά μία βαθμίδα που έχει το διπλάσιο ύψος³⁵⁶. Ο Becker καταλήγει ότι η βαθμιδωτή κατασκευή στην Α πλευρά του ανδρήρου είχε μόνο αναλημματική λειτουργία και ότι η πρόσβαση στο τέμενος γινόταν αποκλειστικά από τη Β πλευρά.

Καθώς δεν έχει διερευνηθεί σε όλο το μήκος της η Α πλευρά, όπου παρατηρείται κλίση του εδάφους, δεν ξέρουμε τι είδους εργασίες μπορεί να έλαβαν χώρα για την τοποθέτηση των βαθμίδων κατά περιοχές. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο το άνδηρο κατασκευάστηκε «δια τεχνητής επιχώσεως, επί της προς Ανατολάς κλιτύος» και τα φερτά χώματα υποστηρίχθηκαν Ν από τη συνέχεια του τείχους της πόλης και Α από το βαθμιδωτό ανάλημμα. Επιπλέον, παρατηρεί ότι το Α τείχος της ακρόπολης χρησιμεύει και ως ανάλημμα των χωμάτων της ακρόπολης από το αμέσως κατώτερο άνδηρο του ιερού της Αθηνάς και το προστατεύει από τους ισχυρούς ΒΔ ανέμους. Σύμφωνα με τον Becker φαίνεται ότι στην Α πλαγιά τοποθετήθηκαν χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια οι λίθοι των βαθμίδων, γι' αυτό και είναι διαφορετικών μεγεθών³⁵⁷. Ίσως η κατασκευή της βαθμίδας από δύο στρώσεις λίθων έγινε για να αποφευχθούν περαιτέρω εργασίες επίχωσης ή λάξευσης του βράχου στο σημείο αυτό.

³⁵² Το μικρό αυτό τμήμα μνημονεύεται χωρίς περαιτέρω στοιχεία από τον Ορλάνδο 1967-68, 123 μόνο σε σχέση με τα λείψανα που αποδίδει στον βωμό και δηλώνεται στα τοπογραφικά διαγράμματα των εικ. 10 και 97.

³⁵³ Ορλάνδος 1967-68, 44.

³⁵⁴ Βλ. Becker 2003, 261, όπου υπογραμμίζεται το έλλειμμα της έρευνας ως προς τη διερεύνηση και τεκμηρίωση των βαθμιδωτών κατασκευών που έχει οδηγήσει στις λανθασμένες ερμηνείες.

³⁵⁵ Η παρατήρηση του Ορλάνδου 1967-68, 43: «Αι βαθμίδες έχουσιν κατά μέσον όρον πλάτος μεν 0,35 μ. ύψος δε 0,27 μ. παρέχουσιν επομένως ευχερή σπασθήποτε την ανάβασιν», αφορά μόνο μερικές από τις βαθμίδες, βλ. Becker 2003, 267-268, 281, όπου επίσης υπογραμμίζεται ότι ακριβώς ένας τρόπος διάκρισης των βαθμιδωτών αναλημματικών τοίχων από τις κλίμακες ανόδου στα άνδηρα είναι τα ομοιόμορφα μεγέθη που παρατηρούνται στις τελευταίες.

³⁵⁶ Δηλαδή υπάρχουν 14 στρώσεις λίθων αλλά μόνο 13 βαθμίδες· ο Ορλάνδος 1967-68, 43 κάνει λόγο για 14 βαθμίδες, αν και στην τομή της εικ.25 δηλώνει 13 βαθμίδες· βλ. Becker 2003, 267-268 με σημ.1327 σχετικά με τη σύγκριση του Ορλάνδου. Σε όλες τις κατασκευές με βαθμίδες που εξετάζει ο Becker κατά κανόνα η κάθε βαθμίδα αντιστοιχεί σε μία στρώση λίθων με μοναδικές εξαιρέσεις εκτός από την Αλίφειρα τον βαθμιδωτό αναλημματικό τοίχο μήκους 70 μ. από το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Α του θεάτρου στο Castiglione di Paludi της Σύβαρης, όπου επίσης το στοιχείο αυτό εντοπίζεται στο κάτω μέρος του αναλήμματος, καθώς και στη μη επιμελημένη «Schautreppe» του πρυτανείου στη Λατώ [Becker 2003, 280, 294].

³⁵⁷ Σύμφωνα με τον Becker 2003, 268, 279, 293 η περίπτωση της Αλίφειρας με την τοποθέτηση των λίθων στην πλαγιά συνιστά εξαίρεση, καθώς στα βαθμιδωτά αναλήμματα παρατηρείται κατά κανόνα ένα πλατύ και βαθύ θεμέλιο.

Παραμένει το ερώτημα για το πού βρισκόταν η είσοδος προς το ιερό και αναρωτιόμαστε αν θα μπορούσε να διαμορφώνεται σε κάποιο σημείο της Α πλευράς δεδομένου ότι δεν έχει διερευνηθεί σε όλο της το μήκος. Για την κατάσταση στη Β πλευρά δεν διαθέτουμε κάποια στοιχεία. Μόνο στο γενικό τοπογραφικό διάγραμμα της Αλίφειρας από τον Ορλάνδο δηλώνεται η συνέχεια του αναλημματικού τοίχου του ανδρήρου και προς τα Β με ένα κενό δίπλα στον ΒΑ πύργο της ακρόπολης³⁵⁸. Ο Ορλάνδος κάνει λόγο μόνο για ένα τμήμα τείχους με μικρότερο πάχος που σχηματίζει γωνία σε κάπως μεγαλύτερη απόσταση Β της ακρόπολης και του ανδρήρου της Αθηνάς, το οποίο θεωρεί ότι λειτουργούσε ως ανάλημμα των χωμάτων της Β κλιτύς της ακρόπολης και του ανδρήρου του ιερού και ότι χρονολογείται πιθανόν στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., τουλάχιστον το κατώτερο μέρος του³⁵⁹.

Ο σωζόμενος ναός

Τα λείψανα του ναού [πίν.2.6] ήταν ορατά και είχαν επισημανθεί από ξένους περιηγητές του 19^{ου} αι., καθώς βρίσκονταν σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους (0,20-0,40 μ.), με αποτέλεσμα, μάλιστα, ορισμένα να φέρουν αυλακώσεις από άροτρο³⁶⁰. Κατά την ανασκαφή του Ορλάνδου το 1932 βρέθηκαν στην περιοχή του πρόναου τα θεμέλια μίας μικρής μονόκλιτης βασιλικής της Αγ. Ελένης (διαστ. 8,90 x 4,10 μ.), που είχε κτιστεί προφανώς κατά τους νεότερους χρόνους και με αρχαίο υλικό³⁶¹ [πίν.2.7.α]. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής οι ντόπιοι έκτισαν ξανά την εκκλησία περίπου στην ίδια θέση χρησιμοποιώντας λίθους και από τα θεμέλια και τον στυλοβάτη του ανασκαμμένου ναού και το 1964 ο Ορλάνδος την κατεδάφισε³⁶². Σύμφωνα με τη μαρτυρία του στην ίδια χρονική περίοδο έγιναν «και άλλαι καταστροφαι και βανδαλισμοί» των αρχιτεκτονικών μελών. Η λεπτομερειακή τεκμηρίωση του ναού από τον Ορλάνδο είναι σημαντική, από τη στιγμή ακριβώς που τμήματα της αρχιτεκτονικής του ναού καταστράφηκαν –όπως κι άλλα μνημεία– μετά την ανασκαφή. Ως εκ τούτου ο Νορβηγός αρχιτέκτονας Østby, παρόλο που επισκέφτηκε τη θέση το 1990, βασιζεται αποκλειστικά στη δημοσίευση του Ορλάνδου για τη μελέτη του ναού και κάποιες αναθεωρήσεις που προτείνει³⁶³.

Από την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν σε όλη τους την έκταση οι κατώτατες στρώσεις λίθων της εξωτερικής περιστάσης και του σηκού, οι οποίες εδράζονται στον φυσικό βράχο³⁶⁴. Επιπλέον βρέθηκαν αντιπροσωπευτικά αρχιτεκτονικά μέλη από την ανωδομή του ναού, ώστε ο Ορλάνδος προέβη σε μία

³⁵⁸ Ορλάνδος 1967-68, πίν.2, πρβλ. εικ. 10 και 97, όπου δεν δηλώνεται κανένα στοιχείο στη Β πλευρά.

³⁵⁹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 34-36, εικ.16-18.

³⁶⁰ Όπως προαναφέρθηκε, πρώτος ο Leake 1830II, 73, 79 τα απέδωσε στο ναό της Αθηνάς. Τα λείψανα μνημονεύονται επίσης από τους Curtius 1851, 360 και Frazer IV, 298. Για το ναό βλ. Ορλάνδος 1967-68, 45-98, εικ.27-63, πίν.3-5.

³⁶¹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 23, 45, 247, εικ. 8, 175.

³⁶² Ορλάνδος 1967-68, 23 σημ.1, 45 σημ.3, εικ.9.

³⁶³ Ενδεικτική της καταστροφής που έλαβε χώρα είναι η αντιπαραβολή των δύο φωτογραφιών του Ορλάνδου 1967-68, εικ.27 (αμέσως μετά την ανασκαφή) και του Østby 1990-91, εικ.199, Østby 2005β, εικ.5 (από το 1990)· πρβλ. Felten 1987, εικ.15. Ο Østby 1990-91, 365 με σημ.704 παρατηρεί ότι στον χώρο υπάρχουν κάποια αρχιτεκτονικά μέλη της ανωδομής, ωστόσο είναι πολύ διαβρωμένα ώστε να ελεγχθούν οι σχετικές πληροφορίες του Ορλάνδου. Για την πραγμάτευση του ναού βλ. Østby 1990-91, 364-381, εικ.199-207· πρβλ. Østby 2005β, 500-501.

³⁶⁴ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 45-48, εικ.27-28.

σχεδόν ολοκληρωμένη αναπαράστασή του. Πρόκειται για έναν δωρικό περίπτερο των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ. με περίσταση 6 x 15 κίωνων και συνολικές διαστάσεις 10,65 x 29,58 μ.³⁶⁵. Ο κυρίως ναός συνιστά ουσιαστικά έναν επιμήκη οίκο χωρίς εγκάρσια χωρίσματα, διαστ. 5,20 x 23,10 μ. Για την κατασκευή του ναού χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικά υλικά με βασικό τον κογχυλιάτη λίθο³⁶⁶. Ντόπιος ασβεστόλιθος χρησιμοποιήθηκε στην κρηπίδα και στο υπόβαθρο του σηκού, ωμές πλίνθοι για τους τοίχους του σηκού και μάρμαρο στην κεράμωση. Ο ναός φαίνεται ότι καταστράφηκε κάποια στιγμή από σεισμό, όπως τεκμαίρεται από την κατάσταση ανεύρεσης πεσμένων κίωνων στην Α πλευρά του: κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν επτά κίονες κανονικώς πλαγιασμένοι, και μάλιστα δύο έφεραν και τα επιστύλια τους³⁶⁷. Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για την τύχη του και τη διάρκεια της ζωής του, από τη στιγμή κιάλας που δεν γνωρίζουμε ποια είναι τα νεότερα ευρήματα από το ιερό. Το μόνο που μαθαίνουμε εμμέσως από τον Ορλάνδο είναι ότι σε κάποια στιγμή ο πρόναος και τμήμα του ανατολικού πτερού στρώθηκε με βοτσαλωτό ψηφιδωτό³⁶⁸.

Σύμφωνα με τον Ορλάνδο η κρηπίδα είναι διβαθμιδωτή, αποτελούμενη από μία βαθμίδα και τον στυλοβάτη, ενώ ευθυντηρία υπάρχει μόνο στην Α μακρά πλευρά. Ωστόσο, με βάση τα σωζόμενα στοιχεία και τους υπολογισμούς του Ορλάνδου, προκύπτει ότι μόνο στη Β πρόσοψη υπήρχε πραγματική βαθμίδα πλάτους 0,30 μ., καθώς ο στυλοβάτης στις υπόλοιπες πλευρές φαίνεται ότι εισείχε μόνο 0,04 μ. της βαθμίδας³⁶⁹. Η ευθυντηρία στην Α πλευρά έχει ύψος 0,35 μ. και εξέχει κατά 0,20 μ. της ανώτερης στρώσης, η οποία σώζεται στο Β άκρο της Α πλευράς και συνεχίζει στις υπόλοιπες πλευρές ως μία συνεχής στρώση λίθων, που εδράζονται απευθείας στον φυσικό βράχο. Οι λίθοι αυτοί όπως και της ευθυντηρίας είναι μεγάλες ορθογώνιες πλάκες ντόπιου ασβεστόλιθου, ύψους 0,275 έως 0,335 μ., καλά συναρμοσμένες με ελαφρά αναθύρωση, η εσωτερική παρυφή των οποίων είναι ακανόνιστη³⁷⁰. Ωστόσο η υπερκείμενη της ευθυντηρίας στρώση, που αποκαλύφθηκε στο Β τμήμα της Α πλευράς σε μήκος 6,20 μ., είναι κατασκευασμένη από μικρότερους λίθους κογχυλιάτη με κανονική επεξεργασία σε όλες τις πλευρές – έχουν περίπου το ίδιο μήκος 1,00-1,10 και πλάτος 0,76

³⁶⁵ Βλ. τους υπολογισμούς του Ορλάνδου 1967-68, 89-92 για τον αριθμό των κίωνων της περίπτωσης.

³⁶⁶ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 62 σημ.1, όπου αναφέρει ότι στην περιοχή της Αλίφειρας εντοπίζεται «ημίσειαν ώραν βορείως του Ρογκοζιού, εις θέσιν Άγ. Θεόδωρος». Ο Νακάσης 2004, 152, 242-243 επισημαίνει την εκτεταμένη χρήση του κογχυλιάτη λίθου σε πλήθος μνημείων της Ηλείας, της Τριφυλίας και γενικότερα της Δ Πελοποννήσου, καθώς αυτό το πέτρωμα αφθονεί στην περιοχή του Αλφειού, ενώ αντίθετα απουσιάζουν από την περιοχή σκληροί ασβεστόλιθοι.

³⁶⁷ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 23, 60-61, εικ. 27, 39-40. Αυτά τα αρχιτεκτονικά μέλη, όπου είναι ευδιάκριτες οι αυλακώσεις από το υνί αρότρου, όπως και άλλα του θριγκού είναι που στην Κατοχή υπέστησαν καταστροφή ή διαρπαγή [Ορλάνδος 1967-68, 62]. Πρβλ. τη φωτογραφία του 1990 με κάποια εναπομείναντα αρχιτεκτονικά μέλη στην περιοχή Østby 1990-91, εικ.203.

³⁶⁸ Κάτω από το ψηφιδωτό βρέθηκαν δύο μικρογραφικά αγγεία, μία βάση κύαθου και τμήμα μελαμβαφούς σκύφου, που δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα όψιμος· βλ. Ορλάνδος 1967-68, 110, εικ.82-83.

³⁶⁹ Για την κρηπίδα της περίπτωσης βλ. Ορλάνδος 1967-68, 46, 48, 54-59, 92.

³⁷⁰ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 46, 54-55, εικ.27-31. Οι πλάκες είναι επιμελώς επεξεργασμένες στην άνω και στην εξωτερική κατακόρυφη επιφάνεια με εξαίρεση της Δ πλευράς, όπου η εξωτερική κατακόρυφη επιφάνεια είναι λαξευμένη μόνο στο ανώτερο τμήμα, ύψους 0,16 μ., «του υπολοίπου αφεθέντος απέργου» [Ορλάνδος 1967-68, 46].

μ.³⁷¹. Από τον στυλοβάτη διασώθηκε εντοιχισμένο στο θεμέλιο της εκκλησίας μόνο ένα γωνιακό τμήμα κογχυλιάτη λίθου, που θα μπορούσε να προέρχεται από τη ΒΑ γωνία του ναού³⁷².

Σε γενικές γραμμές οι παρατηρήσεις του Ορλάνδου για την κρηπίδα γίνονται αποδεκτές από τον Østby³⁷³. Προτείνει κάπως διαφορετικές διαστάσεις για τον στυλοβάτη 10,37 x 29,30 μ. έναντι των διαστάσεων 10,57 x 29,25 μ. που είχε υπολογίσει ο Ορλάνδος. Έτσι προκύπτει και στις στενές και στις μακρές πλευρές η ίδια διαφορά των 0,28 μ. από την εξωτερική θεμελίωση, όπως χαρακτηρίζει τις μεγάλες ορθογώνιες πλάκες θεωρώντας τες ταυτόχρονα μία στοιχειώδη κρηπίδα που βρίσκεται σε δύο επίπεδα, εξαιτίας της υψομετρικής διαφοράς, κατά ένα ασυνήθιστο σύστημα που βρίσκει ένα σύγχρονο παράλληλο στο ναό της Αθηνάς στην Καρθαία της Κέας και συναντάται κάπως παρόμοιο σε μερικούς ναούς του α' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. Επιπλέον ο Østby επισημαίνει ότι η κατασκευή των θεμελίων της περίπτωσης με μεγάλους ασβεστολιθικούς λίθους που φέρουν αναθύρωση και έχουν ακανόνιστη εσωτερική παρυφή είναι ταυτόσημη με των ναών στο Παλλάντιο και στην Ασέα³⁷⁴.

Ο τοίχος του σηκού, που σώζεται σε ύψος 0,345 μ., έχει πλάτος 0,85-0,90 μ. και είναι κτισμένος από μικρούς σχετικά ασβεστολιθικούς λίθους «κατ' ακανόνιστον / ανώμαλον ισόδομον σύστημα» και με πηλό ως συνδετική ύλη³⁷⁵. Πάνω σε αυτό το λίθινο υπόβαθρο θα εδράζονταν οι τοίχοι κατασκευασμένοι από ωμές πλίνθους. Ο Østby παρατηρεί ότι η ορθογώνια μορφή των λίθων και η παράθεσή τους σε σχεδόν ισοΰψεις στρώσεις δίνει εξωτερικά την εντύπωση πλίνθινου τοίχου³⁷⁶. Ο ίδιος αναρωτιέται αν το αξιοσημείωτο πάχος του σωζόμενου τοίχου μπορεί να οφείλεται στο βάρος της μαρμάρινης στέγης του ναού³⁷⁷. Εντύπωση προκαλεί το εξαιρετικά επίμηκες σχήμα του σηκού, που έχει διαστάσεις 23,10 x 5,20 μ. (αναλογία πλάτους προς μήκος 1:4,40), ενώ το εσωτερικό του πλάτος είναι μόνο 3,50 μ. Όπως παρατηρεί ο Ορλάνδος, αναλογίες πλάτους προς μήκος σηκού μεγαλύτερες του 1:3,30 συναντώνται σε σηκούς αρχαϊκών ναών πριν το 500 π.Χ.³⁷⁸. Δύο άλλα στοιχεία αρχαικότητας που παρουσιάζει ο σηκός είναι ο κλειστός οπίσθιος τοίχος και η απουσία εσωτερικών εγκάρσιων διαχωρισμάτων, ενώ στην πρόσοψή του φαίνεται ότι υπήρχε μόνο μία θύρα στο μέσο του τοίχου³⁷⁹.

³⁷¹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 55, εικ. 28, 29, 34, 36.

³⁷² Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 56, 58, εικ. 35, 37. Στην άνω επιφάνειά του διακρίνεται ένα ελαφρώς εξέχον κυκλικό έξαρμα διαμέτρου 0,68 μ., όση ακριβώς είναι η κάτω διάμετρος του κατώτατου σπονδύλου, που είχε βρεθεί επίσης εντοιχισμένος στο θεμέλιο της εκκλησίας, βλ. Ορλάνδος 1967-68, 58, 64, εικ.38.

³⁷³ Βλ. Østby 1990-91, 367, 371-372.

³⁷⁴ Βλ. Østby 1990-91, 366-367, πρβλ. 361 με σημ.694.

³⁷⁵ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 46, 51, εικ.32-33. Η χρήση μικρών λίθων με πηλό ως συνδετική ύλη εντοπίζεται σε επιμέρους στοιχεία των ναών στο Παλλάντιο και στον Ορχομενό σύμφωνα με την Morgan 1999, 428.

³⁷⁶ Ο Østby 1990-91, 287, 366 εντοπίζει την ίδια οικοδομική τεχνική στον μη χρονολογημένο λεγόμενο ναό της Αφροδίτης Ερυκίνης στη χώρα της Ψώφιδας, βλ. Καρδαρά 1988, πίν.49.

³⁷⁷ Østby 1990-91, 366 σημ.706.

³⁷⁸ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 51 και 52 για τον σχετικό πίνακα.

³⁷⁹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 51. Σχετικά με την αρχική, προφανώς, υπόθεση για την ύπαρξη ενός εγκάρσιου τοίχου στο πίσω μέρος του σηκού βλ. Ορλάνδος 1967-68, 51 σημ.8: «Είς λίθος Δ μακράς πλευράς επί σχεδίου εικ.28 και πίν.3 δεν ανήκει εις εγκάρσιόν τι χώρισμα, διότι ουδεμία συνέχεια αυτού ευρέθη εντός σηκού, φαίνεται λοιπόν μάλλον ότι είχε καταπέσει εκ του μακρού τοίχου».

Το ανευρεθέν υλικό της ανωδομής του ναού φαίνεται σχεδόν όλο να σχετίζεται με την Α πλευρά του. Οι κίονες έχουν 16 αβαθείς ραβδώσεις, στοιχείο που παραπέμπει στην αρχαϊκή εποχή, αν και θα μπορούσε να οφείλεται στην υφή του κογχυλιάτη λίθου³⁸⁰. Ο κάθε κίονας αποτελείται από 4 σπονδύλους ανισοϋψείς, όπως συνηθίζεται ιδίως στην αρχαϊκή εποχή, ενώ παρατηρείται ελαφρά ένταση στα 2/5 του ύψους του. Στο άνω μέρος του κίονα υπάρχουν 3 δακτύλιοι. Το κιονόκρανο, συνολικού ύψους 0,43/4 μ., αποτελείται από έναν τετράγωνο άβακα Ο εχίνος φέρει στο κάτω μέρος του 4 ιμάντες. Αρκετά τμήματα της ζωφόρου ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή Α του ναού³⁸¹. Αποτελείται από λεπτές πλάκες, πίσω από τις οποίες τοποθετούνταν ένα ισχυρό αντίθημα. Οι μετόπες δεν φέρουν πλαστικό διάκοσμο κι είναι άλλοτε συμφυείς με τα τρίγλυφα κι άλλοτε ελεύθερες. Από το οριζόντιο γείσο των μακρών πλευρών βρέθηκαν τρία τμήματα, το ένα σχεδόν ακέραιο³⁸². Οι πρόμοχοι δεν είναι ισομήκεις όπως κατά την κλασική εποχή, αλλά εναλλάξ επιμήκεις και στενοί, πράγμα που συνιστά στοιχείο αρχαικότητας. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί για την απουσία σταγόνων από τις προμόχθους αλλά και από τους κανόνες του επιστυλίου, αν και η μαλακή υφή του κογχυλιάτη λίθου δύσκολα προσφέρεται για τη λάξευση μικρών στοιχείων όπως σταγόνες και κυμάτια³⁸³. Από το τύμπανο του αετώματος βρέθηκε μόνο ένα τμήμα του ορθοστάτη, το οποίο μαρτυρεί μία κλίση που συνηθίζεται για αετώματα της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής εποχής (1:3,7, 20° 10')³⁸⁴. Η πρόσθια επιφάνεια του ορθοστάτη είναι εντελώς λεία και το αέτωμα δεν έφερε γλυπτό διάκοσμο.

Το μοναδικό σωζόμενο θραύσμα από τη μαρμάρινη επαέτια σίμη παρουσιάζει διαμόρφωση χαρακτηριστική για την Πελοπόννησο στην περίοδο 550-450 π.Χ. και βρίσκει ακριβέστερα παράλληλα στα τελευταία χρόνια του 6^{ου} αι. π.Χ.³⁸⁵. Πολλά τμήματα από τη μαρμάρινη κορινθιακή κεράμωση του ναού βρέθηκαν κατά την ανασκαφή³⁸⁶. Οι ηγεμόνες καλυπτήρες απολήγουν σε μία επίπεδη λεία επιφάνεια παραβολικού σχήματος, όπου με χρώμα σήμερα εντελώς εξαφανισμένο θα γινόταν η εσωτερική σχεδίαση του ανθεμίου. Οι κορυφαίοι καλυπτήρες έφεραν συμφυές αμφίοπτο επτάφυλλο ανθέμιο, όπου δηλώνονται τα περιγράμματα των φύλλων. Η χρήση του μάρμαρου για την κεράμωση είναι αξιοσημείωτη. Ο Ορλάνδος αμφιταλαντεύεται για την προέλευσή του. Αρχικά το είχε θεωρήσει νησιωτικό αλλά λαμβάνοντας υπόψη τις δυσκολίες μεταφοράς και την υφή του έτεινε προς την υπόθεση ότι προέρχεται από τα λατομεία των Δολιανών στα ΝΑ της Τεγέας, παρόλο που επισημαίνει

³⁸⁰ Ορλάνδος 1967-68, 62 με σημ.2, όπου στα μνημεία που φέρουν 16 ραβδώσεις στους κίονες συγκαταλέγεται και ο κλασικός ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο. Για τους κίονες και τα κιονόκρανα βλ. Ορλάνδος 1967-68, 23, 58, 60-67, εικ. 27, 36, 39-42. Από τους κατακεκλιμένους κίονες της Α πλευράς έλειπαν οι κατώτατοι σπόνδυλοι, και μόνο ένα τμήμα κατώτατου σπόνδυλου, διαμ. 0,68 μ., διασώθηκε εντοιχισμένο στην εκκλησία. Το συνολικό ύψος του κίονα υπολογίζεται στα 3,367 μ.

³⁸¹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 68-72, εικ. 45, 46 αρ.8-10.

³⁸² Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 72-77, εικ. 46 αρ.7, 47-49.

³⁸³ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 68 σημ.2 και 72 σημ.1. Δύο επιστύλια βρέθηκαν σε σχέση με τους πεσμένους κίονες στην Α πλευρά, βλ. Ορλάνδος 1967-68, 67-68, εικ. 39, 43.

³⁸⁴ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 77, εικ. 46 αρ.11.

³⁸⁵ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 77-78, 95, εικ.51· Østby 1990-91, 368 με σημ.718.

³⁸⁶ Βλ. την αναλυτική περιγραφή του Ορλάνδου 1967-68, 78-89, εικ.53-62, πίν.5. Τα αξιολογότερα τμήματα της μαρμάρινης κεράμωσης μεταφέρθηκαν από τον Ορλάνδο στο Δημοτικό Σχολείο του Ρογκοζιού, ενώ στη συνέχεια φυλάσσονταν στο Κοινοτικό Γραφείο της Αλίφειρας μέχρι τη μεταφορά τους στο Μουσείο της Ολυμπίας [Ορλάνδος 1967-68, 79· Παπανικολάου 1996, 67].

τη χρήση του νησιωτικού μαρμάρου στην Ολυμπία³⁸⁷. Η Ohnesorg επισημαίνει πολλές ομοιότητες της μαρμάρινης κεράμωσης της Αλίφειρας με των υστεροαρχαϊκών κυκλαδίτικων ναών και ιδίως με του ναού της Άρτεμης στο Δήλιον της Πάρου (490-480 π.Χ.)· θεωρεί ότι τουλάχιστον το υλικό και ενδεχομένως και κάποια δείγματα κεραμίδων είχαν εισαχθεί από τις Κυκλάδες³⁸⁸.

Η κατασκευή του ναού τοποθετείται από τον Ορλάνδο με βάση μορφολογικά, αναλογικά και τεχνικά στοιχεία στη δεκαετία 500-490 π.Χ., χρονολόγηση που έχει γίνει γενικώς αποδεκτή στην έρευνα³⁸⁹. Όπως ο ίδιος αλλά και μεταγενέστεροι μελετητές επισημαίνουν, εντοπίζονται κάποια πρώιμα στοιχεία στην αρχιτεκτονική του ναού, ωστόσο άλλα είναι σαφώς εξελιγμένα, όπως ισχύει ιδιαίτερα για τη μορφή των κιονόκρανων, την άνω απόληξη των γλυφών των τριγλύφων και του γείσου³⁹⁰. Εξάλλου, όπως παρατηρήσαμε παραπάνω, ορισμένα στοιχεία που εκλαμβάνονται ως αρχαιζόντα μπορεί να οφείλονται στην υφή του υλικού δομής του ναού. Ο Østby δεν αποκλείει κι ένα χαμήλωμα της χρονολόγησης μέχρι το 480 π.Χ. θεωρώντας πάντως το ναό της Αλίφειρας προγενέστερο των «πρωτοκλασικών» ναών της Αθηνάς στο Μάζι και του Δία στην Ολυμπία³⁹¹. Ανάλογη διαδοχή των ναών, αν και όχι με τις ίδιες ακριβώς χρονολογίες, δέχεται και ο Νακάσης, ο οποίος μάλιστα εικάζει ότι ο ναός της Αλίφειρας χρησίμευσε ως πρότυπο για τον τριφυλιακό ναό της Αθηνάς στο Μάζι³⁹². Ο Winter θεωρεί ακόμη μεταγενέστερη τη διαμόρφωση του δωρικού κιονόκρανου στην Αλίφειρα και πιστεύει ότι δύσκολα η περίπτωση μπορεί να αναχθεί πριν το 475 π.Χ.³⁹³. Αλλά και παλαιότερα είχε προταθεί μία χρονολόγηση για το κιονόκρανο μεταγενέστερη του ναού της Ολυμπίας, την οποία αποκλείει ο Østby λαμβάνοντας υπόψη τη μορφή της επαέτιας σίμης³⁹⁴.

Το ζήτημα του προγενέστερου ναού

Τα στοιχεία αρχαικότητας του σηκού (αναλογίες, κλειστός οπίσθιος τοίχος, έλλειψη εσωτερικών εγκαρσίων διαχωρισμάτων, απλή θύρα στο μέσο της πρόσοψης) οδήγησαν τον Ορλάνδο στο συμπέρασμα ότι «ο εξεταζόμενος σηκός είναι πολύ αρχαιότερος του 500 π.Χ., έχων τα άνω αυτού μέρη εκ πλίνθων ωμών, πηλίνην στέγην και περιβαλλόμενος υπό ξυλίνης κιονοστοιχίας», η οποία θα αντικαταστάθηκε από λίθινη όχι πριν το 500 π.Χ.³⁹⁵. Από αυτόν το ναό θα προέρχονται τα ανευρεθέντα τέσσερα μικρά θραύσματα με ανάγλυφο γοργόνειο από τουλάχιστον δύο πήλινες ηγεμόνες

³⁸⁷ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 80· στη συνέχεια φαίνεται να επανέρχεται στην αρχική του εκτίμηση ως νησιωτικό, βλ. Orlandos 1973, 34. Για το ζήτημα της προέλευσης του μαρμάρου, που παρουσιάζουν και άλλα πελοποννησιακά μνημεία, βλ. επίσης στο κεφ.4.4.

³⁸⁸ Βλ. Ohnesorg 1993, 47-48.

³⁸⁹ Βλ. την ανάλυση του Ορλάνδου 1967-68, 92-98· ο ναός της Αλίφειρας θεωρείται σύγχρονος ή «κατά τι αρχαιότερος» του ναού της Αφαίας που χρονολογεί στα 495-485 π.Χ.

³⁹⁰ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 92-94· Østby 1990-91, 368-369.

³⁹¹ Østby 1990-91, 371. Η χρονολόγηση αυτή υιοθετείται από τις Voyatzis 1999, 157 αρ.30 και Jost 1999, 212.

³⁹² Νακάσης 2004, 189· πρβλ. Østby 1990-91, 382-383.

³⁹³ Βλ. Winter 1991, 199 με σημ.24.

³⁹⁴ Βλ. Østby 1990-91, 371 σημ.723.

³⁹⁵ Ορλάνδος 1967-68, 53· ωστόσο δεν μπορεί να εκληφθεί ως επιχείρημα για αυτόν τον ισχυρισμό η ύπαρξη πρώιμων ευρημάτων στην περιοχή του σηκού. Από την άλλη ο ίδιος λέει πως η παράδοση μακρών σηκών και ναών στην Αρκαδία διατηρήθηκε μέχρι και τα κλασικά χρόνια, βλ. Ορλάνδος 1967-68, 54 με σημ.1.

καλυπτήρες λακωνικού τύπου [πίν.2.8.α], καθώς και δύο θραύσματα από ηγεμόνες στρωτήρες ή ακρογείσιο³⁹⁶ [πίν.2.8.β].

Ωστόσο, οι παρατηρήσεις του Ορλάνδου για την προγενέστερη φάση του ναού είναι μεμονωμένες και κάπως ασαφώς διατυπωμένες, ενώ παρουσιάζουν και επιμέρους προβλήματα. Ουσιαστικά για τη φάση αυτή κάνει λόγο μόνο σε σχέση με τα τέσσερα ανευρεθέντα μικρά θραύσματα, που «ανήκουν προφανώς εις τον αρχαιότερον μετά πήλινης κεραμώσεως ναόν»³⁹⁷. Από την εικονογραφική ανάλυση του γοργόνειου καταλήγει ότι αυτό «και μετ' αυτού και σύμπας ο αρχαιότερος ναός» θα πρέπει να χρονολογούνται κατά το 550-540 π.Χ.³⁹⁸. Όμως, δεν λέει συγκεκριμένα αν θεωρεί το σωζόμενο λίθινο υπόβαθρο του σηκού ως πραγματικό κατάλοιπο του πρώιμου ναού και ακόμη περισσότερο αν τοποθετεί την ξύλινη κιονοστοιχία στην ίδια θέση με τη λίθινη.

Επιπλέον, χρονολογεί μεν την τελική φάση του ναού στα 500-490 π.Χ., ωστόσο σημειώνει ότι η μαρμάρινη κεράμωση αντικατέστησε την πήλινη «αρκετά έτη αργότερον», καθώς η κεράμωση φαίνεται ότι χρονολογείται σε «δοκίμους κλασικούς χρόνους»³⁹⁹. Το τελευταίο αυτό στοιχείο θα πρέπει να απορριφθεί πέραν των πρακτικών λόγων και εξαιτίας της επισήμανσης ότι η μαρμάρινη κεράμωση είναι υστεροαρχαϊκού τύπου και σίγουρα σύγχρονη με την περίσταση, πράγμα για το οποίο συνηγορεί εξάλλου και η μορφή της σίμης που είναι αναπόσπαστο στοιχείο της κεράμωσης και είναι σαφώς υστεροαρχαϊκή· εξάλλου και ο Ορλάνδος την χρονολογεί γύρω στα 500 π.Χ.⁴⁰⁰.

Ο Østby δέχεται την ύπαρξη ενός προγενέστερου ναού που θα χρονολογείται περίπου στα 550 π.Χ., όμως θεωρεί ότι δεν έχει αφήσει άλλα ίχνη πέραν των θραυσμάτων των πήλινων ακροκεράμων και του ακρογείσιου, όπως ήδη είχαν επισημάνει στις βιβλιοκρισίες τους ο Broneer και ο Martin⁴⁰¹. Θεωρεί ότι το σχέδιο και η εκτέλεση του σηκού και της περιστασης εντάσσονται σε μία ενιαία σύλληψη και αποτελούν μέρη του ίδιου οικοδομικού προγράμματος. Το αντίθετο συνέβη με το Ναό C στο Παλλάντιο, όπου παρατηρούνται κάποιες σχέσεις με το ναό της Αλίφειρας κυρίως ως προς τη μορφή του σηκού, που συνιστά κι εδώ έναν επιμηκυμένο οίκο χωρίς κίονες ούτε εσωτερικά χωρίσματα, ενώ το πλάτος του είναι ίδιο με του σηκού της Αλίφειρας. Ο ναός στο Παλλάντιο κτίστηκε ίσως προς τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. χωρίς περίσταση και στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. κατασκευάστηκε θεμελίωση για περίσταση, που όμως δεν κτίστηκε ποτέ. Η θεμελίωση της περιστασης είναι εξαιρετικά όμοια με της Αλίφειρας, ώστε επιβεβαιώνεται η ύστερη χρονολόγησή της, ενώ η τοιχοδομία του σηκού της Αλίφειρας θεωρείται πιο εξελιγμένη από του Παλλάντιου. Ο Østby φαίνεται μάλιστα να θεωρεί ότι ο ημιτελής ναός στο Παλλάντιο αποτέλεσε πρότυπο για το ναό της Αλίφειρας⁴⁰².

Όσον αφορά τα δύο όμοια πήλινα θραύσματα που φέρουν στην πρόσθια όψη κοίλο κυμάτιο με σειρά ανάγλυφων ημικυλινδρικών αυλών ο Ορλάνδος πιστεύει ότι ανήκουν «είτε εις ακρογείσιον

³⁹⁶ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 78-79, 111-115, εικ. 59, 85-88.

³⁹⁷ Ορλάνδος 1967-68, 95.

³⁹⁸ Ορλάνδος 1967-68, 114.

³⁹⁹ Ορλάνδος 1967-68, 79, 95, όπου μάλιστα δεν θεωρεί απίθανο η μαρμάρινη κεράμωση να είναι σύγχρονη με την ανίδρυση του κολοσσικού χάλκινου αγάλματος της Αθηνάς.

⁴⁰⁰ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 77-78, 95, εικ.51· Østby 1990-91, 368 με σημ. 713, 719.

⁴⁰¹ O. Broneer, AJA 73, 1969, 478· R. Martin, RA 1970, 344.

⁴⁰² Βλ. Østby 1990-91, 381· Østby 1992-93, 66-68· Østby 2005β, 501.

(στέψιν γείσου) ... είτε εις ηγεμόνας στρωτήρας κεράμους» και παραπέμπει σε παρόμοιες κεραμίδες από την Ολυμπία⁴⁰³ [πίν.2.8.β]. Ως ακρογείσιον χαρακτηρίζονται από τον Ρωμαίο μερικά παρόμοια πήλινα θραύσματα που αποδίδονται στο ναό που προϋπήρχε του περιπτερου στη Βίγλα της Ασέας και χρονολογείται στα 570-540 π.Χ.⁴⁰⁴. Τα δείγματα της Ολυμπίας αφορούν την αρχαϊκή λακωνική στέγη που έχει συσχετιστεί με το βουλευτήριο και μας είναι καλύτερα γνωστή σήμερα χάρη σε νέα ευρήματα και τη μελέτη του Heiden, ο οποίος δίνει ωστόσο μόνο μία γενική χρονολόγηση στον 6^ο αι. π.Χ.⁴⁰⁵. Και στις τρεις περιπτώσεις είναι ανάλογη η διαμόρφωση, ώστε η Winter αναγνωρίζει έναν ιδιαίτερο τύπο «geison tile», που προσγράφει στις ιδιαιτερότητες του αρκαδικού συστήματος κεράμωσης, με κυμάτιο που κοσμείται με γραπτό γλωσσικό μοτίβο παραβλέποντας ωστόσο ότι στην Αλίφειρα έχουμε ανάγλυφη κι όχι γραπτή διακόσμηση⁴⁰⁶. Στη λίθινη μορφή του συναντάται στο ναό της Άρτεμης στο Μαυρίκι της Τεγεατικής και χρονολογείται γύρω στα 570 π.Χ. από τον Østby, ο οποίος θεωρεί πως το ακρογείσιο περιορίζεται σε αυτή την περίοδο ως τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.⁴⁰⁷.

Το άλλο κοινό σημείο της Αλίφειρας με τη στέγη του βουλευτηρίου της Ολυμπίας είναι ότι και η τελευταία έφερε επίσης ακροκέραμα με ανάγλυφο γοργόνειο, το οποίο όμως βρίσκεται εντός πενταγωνικής βάθυσης στο ημικυκλικό μέτωπο του καλυπτήρα και γύρω του αποδίδονται γραπτά διάφορα διακοσμητικά μοτίβα. Στην Αλίφειρα ένα ελαφρώς εξέχον πλαίσιο περιβάλλει το ημικυκλικό μέτωπο του καλυπτήρα (διάμ. 0,228 μ.), στο οποίο αποδίδεται ανάγλυφα γοργόνειο, ενώ σώζονται ελάχιστα ίχνη χρώματος. Σύμφωνα με τη Winter τα ακροκέραμα της Ολυμπίας πρέπει να χρονολογούνται στα 550-540 π.Χ. και ίσως συνιστούν τα πρωιμότερα σωζόμενα πήλινα λακωνικά ακροκέραμα που κοσμούνται με γοργόνειο. Στη συγκεκριμένη παραλλαγή που αναγνωρίζει και πάλι ως ιδιαιτερότητα του αρκαδικού συστήματος εντάσσει και τα ακροκέραμα της Αλίφειρας, για τα οποία ωστόσο λέει λανθασμένα ότι ανήκουν σε ναό που χρονολογείται στα 500-490 π.Χ. και τα θεωρεί ως ένα από τα αρχαϊζόντα στοιχεία του ναού⁴⁰⁸.

Το Β τμήμα του ανδρήρου

Η επιμήκης θεμελίωση του βωμού (10,88 x 1,36 μ.) βρέθηκε σε απόσταση 19 μ. Β του ναού και περίπου 5 μ. Δ του βαθμιδωτού αναλήμματος⁴⁰⁹ [πίν.2.8.γ]. Τα θεμέλια έχουν προσανατολισμό Α-Δ και συνίστανται σε δύο κατά πλάτος σειρές μεγάλων φαιοκυάνων λίθων με ακανόνιστη την εσωτερική τους παρυφή, ενώ ένας μικρότερος λίθος στο μέσο περίπου της Δ πλευράς δεν αποκλείεται να αντιστοιχεί στην πρόθυση. Το αξιοσημείωτο μήκος του βωμού μαρτυρεί για τον Ορλάνδο τη σημασία του ιερού. Δεν βρέθηκε κανένα μέλος από την ανωδομή του βωμού, αν και ο Ορλάνδος του αποδίδει υποθετικά δύο αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή σε άλλο σημείο του ιερού που δεν προσδιορίζεται⁴¹⁰ [πίν.2.8.δ]. Τα δύο αυτά λίθινα μέλη θα μπορούσαν να ανήκουν είτε στην

⁴⁰³ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 114-115, εικ. 57 αρ.10, 88.

⁴⁰⁴ Βλ. Ρωμαίος 1957, 123-125, εικ. 9, 14 και εδώ κεφ.2.5.

⁴⁰⁵ Βλ. Heiden 1995, 70-73 αρ.27, εικ.36, πίν.39-42.

⁴⁰⁶ Βλ. Winter 1993, 144-146.

⁴⁰⁷ Βλ. Østby 1990-91, 313, 321-322, εικ.181.

⁴⁰⁸ Βλ. Winter 1993, 143-144, 146.

⁴⁰⁹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 123-124, εικ.97-99.

⁴¹⁰ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 119-120, 124, εικ.94· τα μέλη αυτά εξετάζει στο κεφάλαιο για τα βάθρα των αναθημάτων λέγοντας μόνο ότι «ευρέθησαν κατά την ανασκαφήν – ουχί όμως κατά χώραν».

κρηπίδα ενός μεγάλου βάθρου είτε στον βωμό και «λόγω της επιμελούς εργασίας των ... δύνανται να χρονολογηθούν εις τα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνας». Έχουν ύψος 0,31 μ. και συνολικό μήκος 0,95 μ., άγνωστο όμως είναι το πρωταρχικό πλάτος τους, καθώς είναι αποκρουσμένα στο πίσω μέρος τους. Αποτελούνται από υψηλή βάση 0,23 μ., πάνω στην οποία αποδίδεται επιμελώς ανεστραμμένο κοιλόκυρτο κυμάτιο (cyma reversa) ύψους 0,08 μ., στοιχείο που οδηγεί τον Ορλάνδο να υποθέσει ότι οι λίθοι έφεραν στο άνω τμήμα τους ορθοστάτες που θα αποτελούσαν τον κορμό, ο οποίος θα επιστεφόταν από κυματοφόρο γείσο⁴¹¹.

Επιπλέον, ο Ορλάνδος κάνει λόγο για έξι τμήματα αρχιτεκτονικών μελών «εκ λίθου λευκού», ύψους 0,215 μ. και πλάτους 0,22 μ. στο κάτω μέρος τους, που αθροιστικά δίνουν μήκος 2,65 μ.⁴¹² [πίν.2.8.δ]. Φαίνεται ότι συνιστούν την «στέψιν ισχνού τινός και χαμηλού τοίχου ή θωρακίου», όπως δηλώνει η δικλινής διαμόρφωση της άνω επιφάνειάς τους. Η μία κατακόρυφη όψη τους είναι εντελώς επίπεδη, ενώ η άλλη φέρει όρθιο κοιλόκυρτο κυμάτιο (cyma recta) ύψους 0,084 μ. και από κάτω δύο ταινίες. Επειδή τα περισσότερα βρέθηκαν στην περιοχή μεταξύ του βωμού και του βαθμιδωτού αναλήμματος, ο Ορλάνδος εικάζει ότι προέρχονται από θωράκιο που θα ήταν τοποθετημένο στο άνω μέρος του αναλημματικού τοίχου στην περιοχή απέναντι από τον βωμό. Η χρήση πειόμορφων συνδέσμων για την οριζόντια σύνδεση χρονολογεί την κατασκευή αυτή στον 4^ο ή στον 3^ο αι. π.Χ.

Προς τη ΒΔ γωνία του ανδρήρου βρισκόταν το βάθρο στο οποίο θα ήταν στημένο το χάλκινο κολοσσικό άγαλμα της Αθηνάς, που μας μαρτυρείται από τον Πολύβιο και τον Παιουσανία⁴¹³ [πίν.2.9.α-β]. Σε απόσταση περίπου 16 μ. Β του ναού και 9 μ. Δ του βωμού ανακαλύφθηκε μία εξομαλυμένη επιφάνεια του φυσικού βράχου συνολικών διαστάσεων 5,00 x 5,50 μ. Δημιουργείται μία εσωτερική επιφάνεια διαστάσεων 4,00 x 4,54 μ., που περικλείεται από ένα αυλακοειδές λάξευμα πλάτους 0,40-0,46 μ. και βάθους 0,05-0,12 μ. πρόκειται για την κοίτη θεμελίωσης τοίχου, ένα πολύ μικρό τμήμα του οποίου διατηρήθηκε στη ΝΔ γωνία. Από το ίδιο το βάθρο βρέθηκαν πάνω στη εξομαλυμένη επιφάνεια του βράχου αλλά όχι στην αρχική τους θέση τέσσερις γωνιόλιθοι από ασβεστόλιθο. Στην άνω επιφάνεια ενός εξ αυτών σώζεται τμήμα τόρμου συνδέσμου διπλού Τ. Στο άνω τμήμα της κατακόρυφης επιφάνειας ενός από τους γωνιόλιθους διασώθηκε η απόληξη από τους δύο στίχους επιγραφής «έποΙΗΣΕ / ΔΙΟΣ»⁴¹⁴. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο ο ενικός που χρησιμοποιείται στο σωζόμενο τμήμα της υπογραφής υποδεικνύει ότι πρέπει να εμπιστευτούμε τη μαρτυρία του Παιουσανία έναντι του Πολύβιου και να θεωρήσουμε το χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς ως έργο του Υπατόδωρου.

Ο Παιουσανίας αναφέρει ξανά τον Υπατόδωρο μαζί με έναν Αριστογείτονα ως δημιουργούς των Επτά επί Θήβας, του αναθήματος των Αργείων στους Δελφούς για τη νίκη τους με τη βοήθεια των Αθηναίων εναντίον των Λακεδαιμονίων στην Οινόη της Αργολίδας (460 / 456 π.Χ.)⁴¹⁵. Οι υπογραφές

⁴¹¹ Ανάλογο με μία λίθινη αυτοτελή κυματοφόρο στέψη που θεωρείται ότι προέρχεται από άλλη βάση, βλ. Ορλάνδος 1967-68, 120, εικ. 57 αρ.9.

⁴¹² Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 120-121, εικ.95, πρβλ. εικ. 57 αρ.8.

⁴¹³ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 125-128, εικ. 97, 100-103.

⁴¹⁴ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 127-128, εικ.103· SEG 25,450 (υπογραφή καλλιτέχνη 5^{ος}/4^{ος} αι. π.Χ.).

⁴¹⁵ Βλ. Παιουσ. 10,10,3-4, όπου κάνει λόγο επίσης για τα αγάλματα των Επιγόνων ανάγοντάς τα στην ίδια αφορμή ανάθεσης χωρίς να αναφέρεται στους γλύπτες τους. Στην αριστερή πλευρά της Ιεράς Οδού στους Δελφούς βρέθηκαν τα θεμέλια και τμήματα από την ανωδομή της ημικυκλικής βάσης για χάλκινα αγάλματα, που έχει συνδεθεί με το ανάθημα των Αργείων, όπως προκύπτει και από αναθηματική επιγραφή που πιθανότατα σχετίζεται με τη βάση. Από την επιγραφή σώζεται μόνο η αρχή («Αργεῖοι ἀνέθεν τάπολλοι»), ενώ θεωρείται ότι

των δύο αυτών γλυπτών, των Θηβαίων Υπατόδωρου και Αριστογείτονα, μας έχουν σωθεί σε μία ενεπίγραφη βάση αναθήματος στους Δελφούς του Ορχομένιου Επίδαλλου (= Επίζηλου), που εντάσσεται γενικώς προς τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴¹⁶. Από την άλλη η ακμή του Υπατόδωρου τοποθετείται από τον Πλίνιο στα 372-369 π.Χ., κι ως εκ τούτου η παλαιότερη έρευνα υπέθεσε είτε ότι ο Πλίνιος υπέπεσε σε πλάνη είτε ότι αναφέρεται σε έναν νεότερο Υπατόδωρο του 4^{ου} αι. π.Χ., ίσως εγγονό του γλύπτη που έδρασε στους Δελφούς στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴¹⁷.

Ο Ορλάνδος θεωρεί ότι η σωζόμενη επιγραφή στο βάθρο του αγάλματος δεν συμβάλλει στο ζήτημα της χρονολόγησης αυτού ούτε και του Υπατόδωρου: είναι σίγουρα μεταγενέστερη της εισαγωγής του ιωνικού αλφαβήτου στα 403/2 π.Χ., αλλά θα μπορούσε να πρόκειται για μία μεταγενέστερη ανανέωσή της κι όχι για την πρωταρχική επιγραφή. Από την άλλη φαίνεται να αποκλείει τη χρονολόγηση μετά τον συνοικισμό της Μεγαλόπολης, όταν θα ήταν οικονομικά αδύνατο για τους Αλιφειρείς να προβούν σε μία τέτοια παραγγελία, αποδίδοντας έτσι περισσότερο σε πλάνη τη μαρτυρία του Πλίνιου. Καταλήγει ότι το άγαλμα της Αθηνάς έγινε από τον Υπατόδωρο, τον γλύπτη των δελφικών αναθημάτων, στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και πιθανώς προς τα τέλη του αιώνα.

Ευρήματα από το ιερό

Βάσεις

Λίγο μπροστά από το Α ήμισυ της Β πλευράς του ναού, σε απόσταση από 0,45 ως 0,76 μ., αποκαλύφθηκαν στη σειρά έξι βάσεις *in situ*, που διασώθηκαν επειδή πάνω σε αυτές ήταν θεμελιωμένος ο Β τοίχος του νεότερου ναΐσκου της Αγ. Ελένης⁴¹⁸ [πίν.2.9.γ]. Διασκορπισμένες «προ του ναού και εις το κάτω μέρος του βαθμιδωτού αναλήμματος» βρέθηκαν άλλες πέντε βάσεις όμοιου σχήματος και παραπλήσιων διαστάσεων⁴¹⁹ [πίν.2.9.δ]. Η πρωταρχική θέση των τελευταίων είναι άγνωστη. Δεν αποκλείεται να βρίσκονταν κι αυτές μπροστά από τη Β πρόσοψη, ώστε η σειρά των παρόμοιων βάσεων να συνεχιζόταν κατά μήκος σχεδόν όλης της Β πλευράς του ναού. Βέβαια η υπόθεση αυτή είναι κάπως προβληματική από τη στιγμή που στη Β πλευρά βρισκόταν η κύρια είσοδος του ναού.

Όλες οι παραπάνω βάσεις είναι μονολιθικές, απλού ορθογώνιου σχήματος χωρίς κυμάτια και κατασκευασμένες από τον ντόπιο φαιοκύανο λίθο. Αυτές που σώζονται κατά χώραν είναι τοποθετημένες απευθείας στον φυσικό βράχο εκτός από δύο, στις οποίες παρεμβάλλεται ένα ελαφρώς εξέχον υπόβαθρο. Από τις ένδεκα βάσεις οι οκτώ φέρουν στην άνω επιφάνειά τους μία

έχει χαραχθεί εκ νέου στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. Ορλάνδος 1967-68, 129-130 με σημ.5· Jeffery 1990, 167, 170. Σχετικά βλ. τελευταία Ioakimidou 1997, 87-92, 226 κ.ε., η οποία πιστεύει βασιζόμενη σε μία παλαιότερη υπόθεση ότι οι Υπατόδωρος και Αριστογείτων κατασκεύασαν εκτός από τους Επτά επί Θήβας και τους Επιγόνους και ότι όλα αυτά τα αγάλματα ήταν στημένα στην ίδια σωζόμενη ημικυκλική βάση των Δελφών, ενώ από την άλλη υποθέτει ότι «αντίγραφα» τους πιθανόν από τους ίδιους καλλιτέχνες βρίσκονταν στην αγορά του Άργους σύμφωνα με τον Πaus. 2,20,5, που δεν δίνει άλλες πληροφορίες για αυτά πέραν των απεικονιζόμενων προσώπων.

⁴¹⁶ Βλ. Overbeck 1868, 298 αρ.1569· Ορλάνδος 1967-68, 129 με σημ.3-4· Jeffery 1990, 93, 95.

⁴¹⁷ Plin. Nat. 34,50. Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 130-131· Jost 1985, 79.

⁴¹⁸ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 115, εικ. 8, 28, 89.

⁴¹⁹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 116-117, εικ. 91, εικ. 92 αρ.7-10.

τετράγωνη βάθυνση (βάθους 0,025 μ.), γύρω από την οποία σχηματίζεται ένα πλαίσιο πλάτους 0,05-0,105 μ. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο η βάθυνση αυτή χρησιμεύει για την στερέωση «είτε ανωτέρας τινός βαθμίδος ιδία όμως της πλίνθου μαρμαρίνων ανδριάντων ή και επιγραφών»⁴²⁰. Δύο από τις βάσεις έχουν τελείως λεία την άνω οριζόντια επιφάνειά τους, ενώ σε μία άλλη υπάρχουν λαξεύματα για το στήσιμο χάλκινου αγάλματος.

Εκτός από αυτές τις απλές βάσεις, που θα πρέπει να είναι οι αρχαιότερες σύμφωνα με τον Ορλάνδο, βρέθηκε μία αυτοτελής κυματοφόρος επίστεψη βάσης, καθώς και τμήματα από την κρηπίδα βάσης που, όπως είδαμε, ο Ορλάνδος υποθετικά αποδίδει στον βωμό⁴²¹. Βρέθηκε επίσης μία αποσπασματικά σωζόμενη βάση μορφής ισόπλευρου τριγωνικού πρίσματος, η οποία είναι κατασκευασμένη από φαιοκύανο τιτανόλιθο και σώζεται σε ύψος 0,78 μ.⁴²². Κοσμείται με αιγυπτιαζόν κυμάτιο και παρουσιάζει ισχυρή μείωση προς τα άνω. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο η βάση δεν θα είχε πολύ μεγαλύτερο πρωταρχικό ύψος και θα πρέπει να ήταν στημένη μπροστά από τοίχο εξαιτίας της επεξεργασίας της οπίσθιας πλευράς της. Παρατηρεί ότι τέτοιες βάσεις συνηθίζονταν κυρίως για Εκαταία, ωστόσο δεν αποκλείεται να έφερε τρίποδα ή άγαλμα κατά το παράλληλο της βάσης της Νίκης του Παιωνίου στην Ολυμπία⁴²³.

Από τα αγάλματα που θα ήταν στημένα ενδεχομένως σε κάποιες από τις παραπάνω βάσεις βρέθηκε κατά την ανασκαφή μόνο ένα τμήμα χεριού από μαρμάρινο υστεροαρχαϊκό κούρο. Πρόκειται για τον πήχη και το άκρο δεξί χέρι αγάλματος μικρότερου του φυσικού μεγέθους από χονδρόκοκκο νησιωτικό μάρμαρο, το οποίο ο Ορλάνδος χρονολογεί στα 500-490 π.Χ.⁴²⁴ [πίν.2.9.ε]. Η διαμπερής οπή στο χέρι υποδεικνύει ότι κρατούσε κάποιο σιδερένιο κυλινδρικό αντικείμενο, ίσως τόξο.

Επιγραφές

Κατά την ανασκαφή στο ιερό βρέθηκε μία ενεπίγραφη στήλη και τμήματα άλλων τεσσάρων από τον ίδιο ντόπιο ασβεστόλιθο, που σύμφωνα με τον Ορλάνδο θα ήταν ιδρυμένες μπροστά από την πρόσοψη του ναού, γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στη μικρή εκκλησία που είχε ανεγερθεί πάνω στον πρόναο⁴²⁵. Η ακέραιη στήλη, που παρουσιάζει γενικότερο ενδιαφέρον για την Αλίφειρα, παρέχει την επιβεβαίωση της ταύτισης του ιερού, αφού σε αυτήν δηλώνεται το στήσιμό της στο ιερό της Αθηνάς και αναφέρεται και ο ναός της θεάς. Με τις επιγραφές αυτές ο Ορλάνδος δημοσιεύει και μία στήλη διαφορετικής προέλευσης, επειδή από το περιεχόμενό της προκύπτει ότι θα ήταν στημένη στο ιερό της Αθηνάς. Ως οικοδομικό υλικό στην εκκλησία δηλώνεται ρητά ότι έχουν χρησιμοποιηθεί δύο συνανήκοντα θραύσματα στήλης. Σε αυτήν φαίνεται ότι ήταν χαραγμένο σε αρκαδική διάλεκτο ένα ψήφισμα του ύστερου 3^{ου} ή πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ. δικαστών άγνωστης πόλης σχετικά με τον διακανονισμό των συνόρων μεταξύ της Αλίφειρας και του Λέπρεου⁴²⁶. Ένα μικρό

⁴²⁰ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 117-118.

⁴²¹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 119-120, 124, εικ. 57 αρ.9, 94.

⁴²² Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 121-122, εικ. 57 αρ.11, 96.

⁴²³ Ορλάνδος 1967-68, 121· O. Broneer, AJA 73, 1969, 479· Jost 1985, 80 με σημ.7.

⁴²⁴ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 118-119, εικ.93· Orlandos 1973, 35.

⁴²⁵ Ορλάνδος 1967-68, 133, 136.

⁴²⁶ Το ένα θραύσμα βρέθηκε στα θεμέλια της εκκλησίας και το άλλο σε κοντινή θέση στον Α τοίχο της, βλ. Ορλάνδος 1967-68, 158-162 αρ.3, εικ.106 και 161-167 αρ.4, εικ.107· SEG 25,449. Σήμερα βρίσκονται στο Ε.Μ. αρ. ευρ. 13381α και 13382β. Βλ. επίσης IPArk 289-293 αρ.26· Ager 1996, 226-227 αρ.82· Harter-Uiboruu 1998, 41-46

θραύσμα επιγραφής αναφέρεται ότι βρέθηκε «παρά την βόρειον στενήν πλευράν του πτερού του ναού της Αθηνάς, πλησίον των αναθηματικών βάθρων»⁴²⁷. Σε αυτό σώζονται γράμματα από δύο στίχους· σύμφωνα με την υποθετική μεταγραφή ο Ορλάνδος θεωρεί ότι η επιγραφή είναι γραμμένη στην ηλειακή διάλεκτο και μεταγενέστερη του 300 π.Χ..

Ο Ορλάνδος είχε εντοπίσει μία αποκρουσμένη ασβεστολιθική στήλη κτισμένη στον πυθμένα βαθιού αυλακιού στη θέση Λεύκο «παρά την Τριτωνίδα κρήνην (Νεροσίτσα)»· η τύχη της αγνοείται, ώστε υπάρχει δυσκολία ως προς την ανάγνωση και την ερμηνεία του περιεχομένου της⁴²⁸. Η επιγραφή, γραμμένη σε ηλειακή διάλεκτο, χρονολογείται στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. και πρωταρχικά θα ήταν στημένη στο ιερό της ακρόπολης, εφόσον σε αυτήν ορίζεται οι στήλες («τα[ί]ρ δὲ στάλαιρ») να στηθούν «ἐν τῷ ἱαροῖ τᾶρ Ἄθ[ά]ναρ». Ο Ορλάνδος θεώρησε ότι πρόκειται για κρίση ή απόφαση του δικαστηρίου της Αλίφειρας σχετικά με μία διαφορά μεταξύ ενός Αριστόδαμου και ενός Καλλίστρατου. Υποθέτει ότι θα ήταν σημαντικά πρόσωπα, ίσως πολιτικοί ηγέτες, ώστε η μία στήλη να δημοσιευτεί στο ιερό της πολιούχου θεότητας, ενώ αντίγραφο της θα ήταν στημένο σε άλλη πόλη⁴²⁹. Ωστόσο στο σωζόμενο κείμενο φαίνεται να γίνεται λόγος για στήλες (στον πληθυντικό), που σχετίζονται μόνο με το ιερό της Αθηνάς χωρίς να υπάρχει άλλου είδους τοπογραφικός προσδιορισμός⁴³⁰. Όσον αφορά τον χαρακτήρα της επιγραφής γενικής αποδοχής έχει τύχει η κρίση του Robertson ότι πρόκειται για ένα ψήφισμα της Ἡλιδας που διευθετεί τοπικά ζητήματα της Αλίφειρας, ακριβώς στην περίοδο που βρίσκεται υπό τον έλεγχο της (περίπου 244-219 π.Χ.), ή αναλαμβάνει διαιτητικό ρόλο για τον διακανονισμό διαφορών μεταξύ της Αλίφειρας και μίας άλλης γειτονικής πόλης⁴³¹.

αρ.6. Ο Ορλάνδος είχε χρονολογήσει την επιγραφή με βάση τη γραφή της στα τέλη του 3^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., όμως έχει γίνει αποδεκτή η χρονολόγηση της επιγραφής για ιστορικούς λόγους μετά το 194/3 π.Χ. από τον Robertson 1976, 266 με σημ.28.

⁴²⁷ «Π]υρρία[ς / ...τᾶρ ὄν...», βλ. Ορλάνδος 1967-68, 167, εικ.108· SEG 25,453.

⁴²⁸ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 151-157 αρ.2, εικ.105· SEG 25,448. Ο Ορλάνδος κατόρθωσε να τη φωτογραφήσει το 1935, εφόσον το ρέον νερό καθιστούσε δύσκολη την ανάγνωση και αδύνατη τη λήψη εκτύπου, ενώ όταν επέστρεψε το 1964 στην Αλίφειρα δεν μπόρεσε να την βρει. Βλ. IPArk 286-289 αρ.25 και για κάποιες διορθώσεις στη μεταγραφή του κειμένου με βάση τη φωτογραφία του Ορλάνδου.

⁴²⁹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 155-156 και για μία απόπειρα υποθετικής ταύτισης των προσώπων αυτών με τον τύραννο Αριστόδημο της Μεγαλόπολης και τον Ηλείο Καλλίστρατο.

⁴³⁰ Σύμφωνα με τη μεταγραφή του Ορλάνδου 1967-68, 153 στ.12 «...] τᾶρ δὲ στάλαρ [ί...», στ.13 «ἐ]ν τῷ ἱαροῖ τᾶρ Ἄθ[ά]ναρ] ὁμόσοι δὲ ἐν [...», ο οποίος κάνει σαφώς λόγο για πληθυντικό, δηλαδή περισσότερων της μίας στήλης, βλ. Ορλάνδος 1967-68, 157. Πρβλ. τη μεταγραφή των Thür και Taeuber (στ.12 «...]τα[ί]ρ δὲ στάλαιρ γρ[α ...») και τη μετάφραση: « ... die Stellen sollen geschrieben werden ... und aufgestellt im Heiligtum der Athena, schwören aber soll man in ...» [IPArk 288]. Για μία διαφορετική συμπλήρωση και ανάγνωση βλ. Robertson 1976, 261 με σημ.12.

⁴³¹ Βλ. Robertson 1976, 259-263. Πρβλ. IPArk 286-289 αρ.25 [Dekret von Elis über Alipheira (?)], όπου θεωρείται ότι δεν βγαίνει κάποιο νόημα πέραν του ότι ίσως το δικαστήριο μίας πόλης είναι αρμόδιο για την εκδίκαση ενός εγκλήματος· Ager 1996, 111-112 αρ.37 [Elis arbitrates between Alipheira and a neighbouring state (?)], όπου δεν αποκλείεται να πρόκειται για ένα ψήφισμα διαιτησίας, χωρίς να απορρίπτεται η άποψη ότι πρόκειται για ένα ψήφισμα της Ἡλιδας για τη διευθέτηση τοπικών ζητημάτων της Αλίφειρας.

Η ορθογώνια ασβεστολιθική στήλη που βρέθηκε στο ιερό απολήγει σε «καμπυλόπλευρο αέτωμα»⁴³². Συνιστά πολύτιμη μαρτυρία για ένα άγνωστο αλλά προφανώς σημαντικό γεγονός για την τοπική ιστορία της Αλίφειρας: την απελευθέρωση της πόλης από κάποιον Κλεώνυμο, που εκδίωξε τη φρουρά του Αριστόλαου και τους πειρατές⁴³³. εγκαινιάζεται μία νέα εποχή για την πόλη και στο πλαίσιο αυτό παρέχεται αμνηστία και απαλλαγή των χρεών και θεσπίζονται κανονισμοί. Το κείμενο παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες αποκρυπτογράφησης και ερμηνείας. Είναι ενδεικτικό ότι η εκδοχή του Ορλάνδου διαφέρει πολύ από του Te Riele, που έχοντας πάρει την άδειά του είχε δημοσιεύσει ανεξάρτητα την επιγραφή ένα χρόνο πριν την έκδοση της μονογραφίας για την Αλίφειρα.

Όσον αφορά τη χρονολόγηση και την ερμηνεία της επιγραφής και οι δύο μελετητές, όπως και άλλοι στη συνέχεια, επικεντρώθηκαν στην ταύτιση των δυνάμεων κατοχής και των εμπλεκόμενων προσώπων (ιδίως των πειρατών) σε σχέση με γνωστές ιστορικές περιστάσεις. Ο Ορλάνδος πιστεύει ότι ο Κλεώνυμος ταυτίζεται με τον τύρανο των Φλιασίων, που θα βοήθησε στην εκδίωξη της μακεδονικής φρουράς υπό τον Αριστόλαο και των Ιλλυριών πειρατών μάλλον γύρω στα 235-230 π.Χ.⁴³⁴. Ο Te Riele συσχετίζει την απελευθέρωση της Αλίφειρας με την κατάληψη της πόλης από τον Φίλιππο Ε' το 219/8 π.Χ., όταν η Αλίφειρα θα απαλλάχθηκε από τη φρουρά των Ηλείων και τους Αιτωλούς πειρατές που την ενίσχυαν· αν ο Κλεώνυμος δεν ήταν κάποιο πρόσωπο στην υπηρεσία των Μακεδόνων, ίσως ήταν κάποιος που διαπραγματεύτηκε την ασφάλεια των συμπολιτών του και βοήθησε στην απομάκρυνση των Ηλείων και των Αιτωλών⁴³⁵. Σημαντική υπήρξε η συμβολή του Schwertfeger⁴³⁶, που ισχυρίζεται ότι η ερμηνεία του Te Riele δεν συμφωνεί με το κείμενο της επιγραφής και του Ορλάνδου δεν μπορεί να ισχύει, γιατί εκείνα τα χρόνια η Αλίφειρα βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Ηλείων. Χρονολογεί την επιγραφή το 273 π.Χ., επειδή ταυτίζει τον Κλεώνυμο με τον δεύτερο γιο του βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη Β', που μετά το 274/3 π.Χ. συμμετείχε στην εκστρατεία του Πύρρου εναντίον του Αντίγονου Γονατά στην Πελοπόννησο με στόχο την απελευθέρωση των πόλεων που βρίσκονταν υπό μακεδονική κατοχή. Ως παράλληλο από την προγενέστερη έντονη δραστηριότητα αυτού του σημαντικού Αγιάδη στρατηγού αναφέρει την κατάκτηση της Τροιζήνας το 278 π.Χ., της οποίας φερόταν και ως «απελευθερωτής»⁴³⁷.

⁴³² Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 133-151 αρ.1, εικ.104 και Te Riele 1967· SEG 25,447. Για άλλες εκδόσεις της επιγραφής και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. IPArk 279-286 αρ.24. Η στήλη βρίσκεται στο Ε.Μ. αρ.εур.13380. Είναι αποκρουσμένη σε διάφορα σημεία και έχει μέγ. σωζ. ύψος 0,41 μ., πλάτος στο άνω μέρος 0,325 μ., και το πάχος της κυμαίνεται στα 0,05-0,08 μ. Στο κάτω μέρος της έχει αφεθεί άγραφη επιφάνεια ύψους 0,11 μ. Στο άνω μέρος της το αφιερωτικό επίτιτλο «[θ]εός· τύχα αγαθ[ά]» είναι γραμμένο με μεγαλύτερα και αραιότερα γράμματα.

⁴³³ στ.3-4 «Κλεώνυμος ἐξάγαγε τὰν πρῶρὰν καὶ τὸς πειρατὰς ἐξέ/[βαλ]ε καὶ ἔλευθέραν τὰν πόλιν ἀπέδωκε», στ.7-8 «Κλεώνυμος τὰν πρῶρὰν ἐξάγαγε τὰν Ἀριστολάω / καὶ τὸς πειρατὰς ἐξέβαλε».

⁴³⁴ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 137-140 και 146-151 για τις γλωσσικές και γραμματικές παρατηρήσεις, που υπαγορεύουν τη χρονολόγηση της επιγραφής στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.

⁴³⁵ Βλ. Te Riele 1967, 213-214 για τα γλωσσικά στοιχεία της επιγραφής και 222-224 για την ιστορική ερμηνεία της. Στον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. την τοποθετεί και ο Robertson 1976, 260.

⁴³⁶ Βλ. Schwertfeger 1973.

⁴³⁷ Βλ. Schwertfeger 1973, 88-91. Θεωρεί ότι η χρονολόγηση της επιγραφής στο 273 π.Χ. συμφωνεί με τη μορφή των γραμμάτων της, βλ. Schwertfeger 1973, 93 σημ.44. Παρόμοιες επιμέρους παρατηρήσεις είχε κάνει ο Ορλάνδος 1967-68, 139 σημ.2, όμως παρασύρθηκε από την αναγνώριση των πειρατών ως Ιλλυριών θεωρώντας πως οι μαρτυρούμενες επιδρομές τους ήταν μεταγενέστερες του Κλεώνυμου αυτού.

Σε κάποιο σημείο της επιγραφής αναφέρεται ότι στην περίπτωση που κάποιος παραβεί τα προαναφερθέντα, «ὄφλétω μυρίας δραχμὰς ἱερὰς ταῖ / Ἀθάναι καὶ κάταρος ἔστω» (στ.13-14). Στη συνέχεια ορίζεται οι δαμιουργοὶ να γράψουν τη στήλη και να την στήσουν στο ιερό της Αθηνάς και επίσης να αποθέσουν στο ναό της θεάς το κείμενο του ὄρκου που ορκίστηκαν με την αποχώρηση του Κλεώνυμου σύμφωνα με την ερμηνεία των Thür και Taeuber⁴³⁸. Αντίθετα ο Ορλάνδος θεωρεί ότι «οι Αλιφειροὶ θα ωρκίσθησαν τον νενομισμένον ὄρκον, και ὅτι θα μετέβησαν πιθανώτατα μετὰ του Κλεωνύμου εις τον ναόν της Αθηνάς ἵνα ευχαριστήσουν την θεάν ἐπὶ τη διάσωσεί των» και ὅτι το ναό «επεσκέφθη και ο Κλεώνυμος, ως ρητῶς αναφέρει τούτο η επιγραφή» και ο Te Riele δέχεται ὅτι ο ὄρκος ἐγένεε ὅταν ο Κλεώνυμος πήγε στο ναό, μετὰ την απελευθέρωση της πόλης, για τη συμφιλίωση των δύο πλευρῶν⁴³⁹. Ὅμως, ὅπως παρατηρεῖται, παρὰ την κάποια ασάφεια στη δομὴ του χωρίου αυτού, εἶναι πιο λογικὸ να ὑπάρχει η δευτερεύουσα πρόταση «ἐπεὶ Κλεώνυμος παρῆλθε» και το «ἰν τὸν ναόν» να αναφέρεται στην κατάθεση του ὄρκου, ἐνῶ το στήσιμο της στήλης γίνεται «ἰν τὸ ἱερὸν τᾶς Ἀθάνας»⁴⁴⁰. Σύμφωνα με τις συμπληρώσεις και την ερμηνεία των Thür και Taeuber, οι οποίοι αποδέχονται τη χρονολόγηση του Schwertfeger και την ταύτιση του Κλεώνυμου με τον γνωστὸ Ἀγιάδη στρατηγὸ, το χρηματικὸ πρόστιμο προς τη θεά και η κατάρα ἐπιβάλλεται σε ὅποιον ἀπὸ τους δαμιουργοὺς ἢ χρεονόμους δεν πράξουν σύμφωνα με τη «συνθήκαν». Κατὰ τη διάρκεια της μακεδονικῆς κατοχῆς πολλοὶ πολῖτες θα εἶχαν ἐξοριστεῖ ἢ φύγει οικειοθελῶς ἀπὸ την Ἀλίφειρα και στη συνέχεια προσέτρεξαν στη βοήθεια του Κλεώνυμου, ο ὁποῖος μετὰ την απελευθέρωση ἔκανε συμφωνία, συνθήκη, με την πόλη, που ἐπισφραγίστηκε με ὄρκο⁴⁴¹.

Μικροεὐρήματα

Ο Ορλάνδος πραγματεύεται σε ξεχωριστὸ κεφάλαιο «τα ἐκ της ανασκαφῆς του ναοῦ προελθόντα κινητὰ εὐρήματα»⁴⁴². Ἀνάμεσα σε αυτά κυριαρχοῦν τα μετάλλινα αντικείμενα, κι ἐλάχιστα εἶναι τα πήλινα. Δεν γνωρίζουμε πόσα ἀπὸ τα εὐρήματα δημοσιεύει και ποιο εἶναι το κριτήριον ἐπιλογῆς του. Για παράδειγμα, λέει ὅτι «χαρακτηριστικὸν της ανασκαφῆς εὐρημα εἶναι και ἀριθμὸς τις γυναικείων περονῶν», ὡστόσο δημοσιεύει μόνο τρεῖς⁴⁴³. Στο Μουσεῖο της Ολυμπίας ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀδημοσίευτες περόνες ἀπὸ την Ἀλίφειρα, που θα μπορούσαν να προέρχονται ὄντως ἀπὸ το ιερό της Αθηνάς. Επιπλέον, δημοσιεύει μία φωτογραφία με «χαλκὰ αντικείμενα ἐκ του ναοῦ ἀποκείμενα εις την τοπικὴν συλλογὴν» [πίν.2.10.α], χωρὶς να γίνεται σαφές ἀπὸ το κείμενο ὅτι βρέθηκαν κατὰ την ανασκαφὴ του στο ιερό της Αθηνάς⁴⁴⁴. Δεν καταλαβαίνουμε γιατί διαχωρίζει αυτά τα εὐρήματα ἀπὸ

⁴³⁸ IPArk στ.14-16 «Τὰν δὲ στάλαν γράψαντες οἱ δαμιο[ρ]/γοὶ ὕνθεάντων ἰν τὸ ἱερὸν τᾶς Ἀθάνας, καθέντω δὲ καὶ τὸ[ν ὄρκο]/ν τὸν ὠμόσαμες, ἐπεὶ Κλεώνυμος παρῆλθε, ἰν τὸν ναόν τ[ᾶς θεῶ], ...».

⁴³⁹ Ορλάνδος 1967-68, 144-145· Te Riele 1967, 213, 220.

⁴⁴⁰ Βλ. IPArk 283 σημ.11.

⁴⁴¹ Βλ. IPArk 283 σημ.10. Για τους δαμιουργοὺς (γνωστούς ἀπὸ πολλές πόλεις της Πελοποννήσου) και τους χρεονόμους, ἀνώτατους ἀξιωματοῦχους της πόλης, υπεύθυνους για τη διεκπεραίωση πολλῶν ἀπὸ τις υποθέσεις που αναφέρονται στο κείμενο της επιγραφῆς, βλ. Te Riele 1967, 217-218· Ορλάνδος 1967-68, 140· IPArk 282 σημ.8.

⁴⁴² Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 99-111.

⁴⁴³ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 105-107, εικ.72· οι περόνες αυτές βρίσκονται στο Ε.Μ. αρ.εὐρ.17276.

⁴⁴⁴ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 107-108, εικ.74· για δύο πυκνές χάλκινες σπείρες λέει ὅτι: «ἀπόκεινται εις την συλλογὴν του χωρίου Ρογκοζὸ (οικία Παναγιώτου Αθανασόπουλου), ἐνῶ σίγουρα «εις την μικρὰν τοπικὴν

άλλα που λέει ότι έχουν μεταφερθεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Στο κείμενο αναφέρει λίγα από τα ευρήματα της φωτογραφίας και χωρίς ιδιαίτερο σχολιασμό. Από τη στιγμή που μάλιστα ανάμεσα σε αυτά αναγνωρίζονται κάποια πρώιμα αντικείμενα, εύλογα κάποιοι μελετητές τοποθετούν ερωτηματικό για την προέλευσή τους.

Δεδομένων των παραπάνω και σε συνδυασμό με τις σχετικά περιορισμένες ανασκαφικές εργασίες στο ιερό, των οποίων δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια την έκταση, ίσως δεν μπορούμε να σχηματίσουμε μία πλήρη εικόνα, ωστόσο μπορούν να διατυπωθούν κάποιες παρατηρήσεις. Αρχικώς φαίνεται ότι ανάμεσά τους αναγνωρίζονται συνήθη αναθήματα, ορισμένα μάλιστα χαρακτηριστικά για τα αρκαδικά ιερά. Με βάση τη χρονολόγησή τους η αρχή της λατρείας φαίνεται να ανάγεται στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., αν και η πλειονότητά τους χρονολογείται από τον 7^ο αι. π.Χ. και στο εξής σύμφωνα με την Voyatzis, που πραγματεύεται τα ευρήματα στο πλαίσιο της μονογραφίας της⁴⁴⁵.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι κατά την ανασκαφή του ναού ο Ορλάνδος βρήκε ελάχιστα νομίσματα «κατά τας παρυφάς του πτερού», πέντε του 4^{ου} και δύο του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁶. Βρέθηκε επίσης ένα μικρό τμήμα λεπτότατου χάλκινου ελάσματος (σωζ. διαστ. 0,037 x 0,029 μ.), που φέρει ελαφρώς κοίλα γράμματα σε δύο στίχους και χρονολογείται πιθανόν στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁷. Στα τρία γράμματα του δεύτερου στίχου αναγνωρίζει τα αρχικά της λέξης «ζάκορος», αξίωμα κάπως ανώτερο του νεωκόρου, και ίσως εδώ να γίνεται αναφορά σε μία γυναίκα στην υπηρεσία του ιερού της Αθηνάς.

Ένα σιδερένιο «εγχειρίδιον», μήκους 0,22 μ.⁴⁴⁸, που πιθανόν είναι αιχμή δόρατος, καθώς και έξι σιδερένιες αιχμές βελών βρέθηκαν στα χώματα εξωτερικά της περίπτωσης. Ο Ορλάνδος δεν αποκλείει τα βέλη να σχετίζονται με την άλωση της πόλης από τον Φίλιππο Ε'⁴⁴⁹. Η Voyatzis φαίνεται να εκλαμβάνει τις αιχμές αυτές ως αναθήματα κάνοντας λόγο για τις μικρογραφικές χάλκινες αιχμές βελών από το ιερό της Αλέας Αθηνάς⁴⁵⁰. Ελάχιστα ήταν τα μολύβδινα ευρήματα, απ' ό,τι φαίνεται μόνο δύο ακτινωτοί δακτύλιοι ή στέφανοι, που όπως παρατηρεί ο Ορλάνδος έχουν βρεθεί σε μεγάλο αριθμό στο ιερό της Ορθίας στη Σπάρτη και σε άλλα ιερά της Πελοποννήσου⁴⁵¹. Πολύ λίγα ήταν και τα πήλινα ευρήματα. Ο Ορλάνδος ξεχωρίζει ανάμεσά τους δύο κεφαλές γυναικείων ειδωλίων, που χρονολογεί γύρω στο 500 π.Χ., και μία κεφαλή ζώου, ίσως πρόβατου⁴⁵². Επίσης αναφέρει ένα πηνίο που βρέθηκε προς το ΝΑ τέρμα της περίπτωσης και κοσμείται με φυλλόσχημες ταινίες, εναλλάξ ερυθρές και μελανές⁴⁵³. Όσον αφορά την κεραμική κάνει λόγο μόνο για δύο μικρογραφικά αγγεία, μία

συλλογή» φυλάσσονται δύο απλές περόνες που βρέθηκαν στις ανασκαφές του. Ο Ορλάνδος 1967-68, 107 σημειώνει ότι κατόπιν συστάσεώς του η τοπική συλλογή θα μεταφερθεί στην Ανδρίτσαινα, ωστόσο ο Παπανικολάου 1996, 75 δεν γνωρίζει την τύχη της.

⁴⁴⁵ Voyatzis 1990, 37, 256.

⁴⁴⁶ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 168.

⁴⁴⁷ SEG 25,452. Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 102-103, εικ.70.

⁴⁴⁸ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 108, εικ.77.

⁴⁴⁹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 108-109, εικ.78.

⁴⁵⁰ Βλ. Voyatzis 1990, 201.

⁴⁵¹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 109, εικ.79· πρβλ. Voyatzis 1990, 247.

⁴⁵² Ορλάνδος 1967-68, 109-110, εικ.80-81.

⁴⁵³ Ορλάνδος 1967-68, 110, εικ.84.

βάση κύαθου και ένα μεγάλο τμήμα μελαμβαφούς σκύφου, που βρέθηκαν κάτω από το βοτσαλωτό δάπεδο του πρόναου⁴⁵⁴.

Πολυπληθέστερα ήταν τα χάλκινα αναθήματα, στα οποία συγκαταλέγονται εκτός από περόνες διαφόρων τύπων επιμήκεις ταινίες λεπτότατου ελάσματος με οπές στα άκρα τους. Ο Ορλάνδος κάνει λόγο για 5 ακόσμητες και για άλλες 6 κοσμημένες με έκτυπες στιγμές με απλά γεωμετρικά μοτίβα και μία με καμπυλόγραμμα σχέδια. Θεωρεί πιθανότερο να αποτελούν την επένδυση ξύλινων κιβωτίων παρά αναθηματικά διαδήματα σύμφωνα με την άλλη ερμηνεία τους στην έρευνα⁴⁵⁵. Επίσης βρέθηκαν και κάποια ανάγλυφα ελάσματα «ειργασμένα επί μήτρας ή εμπαιστικώς (au geroussé)» είτε με απλά κοσμήματα, όπως ένας ρόδακας, είτε με ζωικές παραστάσεις, όπως ένας γρύπας, τα οποία φαίνεται να χρονολογεί πριν το 500 π.Χ.· ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα γοργόνειο των κλασικών χρόνων, που υποθέτει ότι θα ήταν επίσημα μικρής αναθηματικής ασπίδας⁴⁵⁶.

«Εκ των χυτών στερεών χαλκών ευρημάτων» ο Ορλάνδος σημαντικό θεωρεί το ανθεμωτό εξάρτημα λαβής χάλκινου αγγείου, ίσως λέβητα, που βρέθηκε εντός του σηκού. Θεωρεί ότι χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και δεν αποκλείει να προέρχεται από λακωνικό εργαστήριο⁴⁵⁷. Αναφέρει επίσης και έναν «δικωνικό αστράγαλο» με διαμπερή οπή, μήκους 0,045 μ., που υποθέτει ότι προέρχεται από ένα μεγάλο αρχαϊκό αναθηματικό περιδέραιο⁴⁵⁸. Σύμφωνα με την ανάλυση της Voyatzis για τις χάλκινες ψήφους από το ιερό της Αλέας Αθηνάς η ψήφος της Αλίφειρας εντάσσεται σε έναν τύπο, που έχει μεν παράλληλα από όλη την Ελλάδα, όμως στην Πελοπόννησο φαίνεται ότι υπήρχε παραγωγή ήδη πριν το τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ.⁴⁵⁹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η διαπίστωση της Voyatzis ότι ένα από τα ελάσματα που δημοσιεύει ο Ορλάνδος συνιστά στην ουσία μία μικρογραφική ασπίδα ενός τύπου που φαίνεται ότι ήταν ένα ιδιαίτερο και δημοφιλές ανάθημα στην Αρκαδία, όπου αντιπροσωπεύεται με 15 δείγματα στο ιερό της Αλέας Αθηνάς και 3 δείγματα στο ιερό των Λούσων⁴⁶⁰ [πίν.2.10.β]. Συγκεκριμένα η ασπιδίσκη αυτή σχετίζεται με τη γεωμετρική ασπίδα τύπου Διπύλου και στη σχετική συζήτηση η Voyatzis καταλήγει ότι τα ασυνήθιστα αυτά αναθήματα χρονολογούνται στον 8^ο αι. π.Χ. ή μετά και συνιστούν μία σχηματοποιημένη παραπομπή στη μυκηναϊκή οκτώσχημη ασπίδα δηλώνοντας την αρχαιότητα της λατρείας και προσδίδοντας στη θεότητα την όψη της προστάτιδας⁴⁶¹.

⁴⁵⁴ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 110, εικ.82-84.

⁴⁵⁵ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 99, εικ.64-65.

⁴⁵⁶ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 101, εικ.67-69.

⁴⁵⁷ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 103-104, εικ.71.

⁴⁵⁸ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 104-105, εικ.71.

⁴⁵⁹ Βλ. Voyatzis 1990, 195-196, πίν.132.

⁴⁶⁰ Σύμφωνα με τη Voyatzis 1990, 198 μόνο ένα δείγμα τέτοιας ασπιδίσκης έχει βρεθεί στην Ολυμπία κι ένα άλλο στο νεκροταφείο του Διπύλου. Ο Ορλάνδος 1967-68, 100, εικ.66 το πραγματεύεται μαζί με τα χάλκινα ελάσματα θεωρώντας πιθανότερο για αυτό να συνιστά αναθηματικό διάδημα αναφέροντας ως παράλληλο ένα έλασμα από τους Λούσους, το οποίο συνιστά κι αυτό ασπιδίσκη, βλ. Voyatzis 1990, 198. Οι ασπιδίσκες αυτές, μήκους 0,065-0,15 μ., έχουν σικτική διακόσμηση, πολλές μαστοειδείς αποφύσεις, και κάποιες, όπως και το δείγμα της Αλίφειρας (μήκους 0,068 μ.), φέρουν και δύο μικρές οπές στα άκρα για ανάρτηση ή προσήλωση σε κάποια επιφάνεια· βλ. Voyatzis 1990, 198-200, πίν.135-141.

⁴⁶¹ Βλ. Voyatzis 1990, 198-200.

Η πρωιμότερη από τις 3 περόνες [πίν.2.10.δ] που δημοσιεύει ο Ορλάνδος όπως κι ακόμη 5 αδημοσίευτα δείγματα στο Μουσείο της Ολυμπίας εντάσσονται σε έναν υστερογεωμετρικό τύπο που συναντάται και στον 7^ο αι. π.Χ. Περόνες αυτού του τύπου, που κοσμούνται με δίσκο και σειρά σφαιριδίων σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, έχουν βρεθεί σχεδόν σε όλα τα ιερά της Πελοποννήσου και σπάνια σε διαφορετικά συμφραζόμενα⁴⁶². Οι άλλες 2 περόνες που δημοσιεύει είναι αρχαϊκές· η κεφαλή τους διαμορφώνεται από έναν σχετικά μεγάλο επίπεδο δίσκο με μικρό κομβίο και πιο κάτω δύο σφαιρίδια⁴⁶³. Σύμφωνα με την Kilian-Dirlmeier πρόκειται για έναν πιθανότατα πελοποννησιακό τύπο, όπως είχε ήδη συμπεράνει ο Jacobstahl, που είχε διαμορφωθεί ήδη πριν τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. και συναντάται στα περισσότερα ιερά της Πελοποννήσου και σε ιδιαίτερα μεγάλους αριθμούς στο ιερό της Ορθείας και στα Ηραία του Άργους και της Περαχώρας⁴⁶⁴. Ενδεχομένως στο ιερό της Αθηνάς υπήρχαν και άλλοι τύποι περονών, κάποιος φαίνεται πως είναι απλούστερης μορφής και ως εκ τούτου δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια⁴⁶⁵.

Το πρωιμότερο εύρημα από το ιερό συνιστά πιθανόν μία αποσπασματικά σωζόμενη πρωτογεωμετρική περόνη, που έχει αναγνωριστεί στη φωτογραφία του Ορλάνδου με «χαλκά αντικείμενα εκ του ναού αποκείμενα εις την τοπικήν συλλογήν». Η Kilian-Dirlmeier την δημοσιεύει με ερωτηματικό ως προς την προέλευσή της από το ιερό της Αθηνάς, ενώ και η Philipp την θεωρεί άγνωστης προέλευσης⁴⁶⁶. Ανήκει στον τύπο των υπομυκηναϊκών – πρωτογεωμετρικών περονών με σφαιρική κεφαλή και απολήγει σε μικρό δίσκο· η Πελοπόννησος (ιδίως η Αργολίδα) και η Αττική είναι

⁴⁶² Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 105-106, εικ.72 και Kilian-Dirlmeier 1984, 171 αρ.2314, πίν.69· για τις αδημοσίευτες περόνες βλ. Philipp 1981, 44 με σημ.186 και σημ.189. Πρόκειται για τον Γεωμετρικό Τύπο III σύμφωνα με την ταξινόμηση του Jacobsthal 1956· ως Mehrkorfnadeln κατηγοριοποιούνται από την Kilian-Dirlmeier 1984, 163-203, πίν.65-83· πρβλ. Voyatzis 1990, 207.

⁴⁶³ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 105, εικ.72· Kilian-Dirlmeier 1984, 225 αρ.3691, πίν.88 και 228 αρ.3755, πίν.90· πρβλ. Philipp 1981, 57 αρ.99, πίν.2,30 για μία αδημοσίευτη περόνη από την Αλίφειρα στο Μουσείο της Ολυμπίας. Μία αποσπασματική περόνη του ίδιου τύπου αναγνωρίζει η Kilian-Dirlmeier 1984, 252 αρ.4459 στη δημοσιευμένη φωτογραφία του Ορλάνδου 1967-68, εικ.74, ωστόσο την θεωρεί άγνωστης προέλευσης.

⁴⁶⁴ Πρόκειται για τον τύπο Β των αρχαϊκών περονών, βλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 219-258, πίν.87-10. Σύμφωνα με τη Voyatzis 1990, 208 οι περόνες της Αλίφειρας ανήκουν στην 1^η από τις δύο παραλλαγές των «Orientalizing or Archaic pins» που διακρίνει ο Jacobsthal 1956, 20-24 έχοντας μεγάλους επίπεδους δίσκους και απλά σφαιρίδια.

⁴⁶⁵ Ο Ορλάνδος 1967-68, 107 λέει ότι εκτός των τριών περονών «ευρέθησαν και μία ή δύο άλλαι μικρότεροι και απλά ήτοι άνευ των διακοσμητικών σφαιριδίων υπό τον δίσκον (εικ.74)». Η Philipp 1981, 89 σημ.224 κάνει λόγο για 4 αδημοσίευτες περόνες από την Αλίφειρα στο Μουσείο της Ολυμπίας, τις οποίες χαρακτηρίζει ως «Streufunde»· εντάσσονται στις «Rollennadeln», που έχουν ευρεία χρονική και γεωγραφική διάδοση, και στην Πελοπόννησο βρίσκονται κυρίως σε ιερά από τη γεωμετρική εποχή και στο εξής, βλ. Philipp 1981, 88-90· πρβλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 206-207, πίν.84 (Rollenkorfnadeln) και Voyatzis 1990, 207, πίν.158 για ένα δείγμα «roll pin» από το ιερό της Αλέας Αθηνάς. Ως ιδιαίτερη πελοποννησιακή δημιουργία θεωρούνται οι περόνες που απολήγουν σε ένα μεγάλο δακτυλίδι, «Ringnadeln», και τις βλέπουμε να στερεώνουν το επανωφόρι των αρκαδικών αγαλματιών βοσκών, σχετικά βλ. Philipp 1981, 95-96, η οποία κάνει λόγο για ένα αδημοσίευτο δείγμα από την Αλίφειρα στο Μουσείο της Ολυμπίας· είναι δύσκολο να πούμε αν από τέτοιου τύπου περόνες προέρχονται οι «δύο απλοί χαλκοί δακτύλιοι» βλ. Ορλάνδος 1967-68, 108, εικ.74.

⁴⁶⁶ Βλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 70 αρ.198· Philipp 1981, 35 με σημ.160.

οι βασικές περιοχές διάδοσης του τύπου αυτού⁴⁶⁷. Η Kilian-Dirlmeier παρατηρεί ότι η ανάθεση περονών είναι συνήθης κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο σε πολλά ιερά, είναι αμφίβολο ωστόσο αν η αρχή του εθίμου ανάγεται στην υπομυκηναϊκή εποχή⁴⁶⁸.

Προβληματική είναι η παρουσία αυτού του πρώιμου μεμονωμένου ευρήματος, αλλά και κάποιων άλλων που ίσως χρονολογούνται πριν τον 8^ο αι. π.Χ. σύμφωνα με τη Morgan, όπως κάποια από τα ελάσματα με τις έκτυπες στιγμές και οι δύο «πυκναί χαλκαί σπείραι» που βρίσκονταν «εις την συλλογήν του χωρίου Ρογκοζό (οικία Παναγιώτου Αθανασόπουλου)»⁴⁶⁹. Ο Ορλάνδος τις αναφέρει με αφορμή το εύρημα μίας χάλκινης πεταλόμορφης έλικας που απολήγει σε δύο πυκνές σπείρες διαμ. 0,01 μ. και θεωρεί ότι συγκρατούσε τους βοστρύχους της κόμης⁴⁷⁰. Οι χάλκινες σπείρες ίσως προέρχονται από οκτώσχημες πόρπες, όπως αναγνωρίζει και η Voyatzis λέγοντας ότι είναι αγαπητές από τον 9^ο έως τον 7^ο αι. π.Χ.⁴⁷¹.

Ως μεμονωμένο εύρημα αναφέρεται από τον Ορλάνδο μία χάλκινη «μικρά σπαθίς (spatula), πιθανώς εργαλείον καλλωπισμού»⁴⁷² [πίν.2.10.γ]. Η ταύτιση του αντικειμένου δεν είναι σίγουρη από τη στιγμή που σχετίζεται με έναν γεωμετρικό τύπο περονών με επίπεδη φυλλόσχημη κεφαλή, που στην Πελοπόννησο έχουν βρεθεί μόνο σε τάφους της Αργολίδας και ιερά της Αρκαδίας (ιδίως στην Τεγέα). Η ταύτιση των δειγμάτων που εντάσσονται στον τύπο αυτό από την Kilian-Dirlmeier είναι πράγματι προβληματική, ωστόσο η ίδια καταρρίπτει τις επιφυλάξεις στη σχετική συζήτηση⁴⁷³. Ενδεικτική πάντως του προβληματισμού είναι η ομοιότητα του ευρήματος της Αλίφειρας καθώς κι ενός όμοιου δείγματος από το ιερό της Τεγέας με το δόρυ που κρατά το χάλκινο αγαλμάτιο της θεάς από το τελευταίο ιερό.

Κάποιες σκέψεις για το ιερό

Από το εσωτερικό του σηκού απουσιάζουν οποιοσδήποτε ενδείξεις για την ύπαρξη λατρευτικού αγάλματος. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με το μικρό πλάτος του μας οδηγεί στην υπόθεση ότι, αν υπήρχε άγαλμα εντός του ναού, αυτό θα ήταν μικρού μεγέθους. Πιθανόν θα επρόκειτο για το αρχαϊκό λατρευτικό άγαλμα που θα υπήρχε ήδη στον πρώιμο ναό και θα διατηρήθηκε και στον περίπτερο. Το κολοσσικό χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς που μαρτυρείται από τον Πολύβιο και τον Πausανία θα στήθηκε στο μεγάλο βάθρο στη ΒΔ γωνία του ανδρήρου κάποια στιγμή

⁴⁶⁷ Η συγκεκριμένη παραλλαγή στην οποία εντάσσεται η περόνη της Αλίφειρας σύμφωνα με την ταξινόμηση της Kilian-Dirlmeier συναντάται σε τάφους του Άργους, της Ήλιδας, της Μεσσηνίας και στα ιερά της Ολυμπίας και της Ήρας του Άργους, βλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 70 αρ.194-202, πίν.7, και γενικότερα για τον τύπο 69-78, πίν.7-12 (Nadeln mit kugeligem Kopf – Typengruppe B). Του ίδιου τύπου αλλά σιδερένια είναι και η πρωιμότερη περόνη που έχει βρεθεί στο ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα κατά την ανασκαφή του Σταϊνχάουερ, βλ. Voyatzis 1990, 204.

⁴⁶⁸ Kilian-Dirlmeier 1984, 75.

⁴⁶⁹ Ορλάνδος 1967-68, 107, εικ.74· Morgan 1999, 413.

⁴⁷⁰ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 107, εικ.73.

⁴⁷¹ Βλ. Voyatzis 1990, 213 με σημ.254. Για χάλκινες οκτώσχημες πόρπες ιδίως στην Πελοπόννησο βλ. Philipp 1981, 295-303, η οποία είναι επιφυλακτική ως προς την απόδοση μεμονωμένων θραυσμάτων σπειρών σε πόρπες και για την Ολυμπία αλλά και για τα δείγματα της Αλίφειρας, βλ. 295 με σημ.504.

⁴⁷² Ορλάνδος 1967-68, 108, εικ.76.

⁴⁷³ Βλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 152-155, πίν.63-64 γεωμ τύπος XX (Blattkopfnadeln)· πρβλ. Voyatzis 1990, 206.

μεταξύ του πρώιμου 5^{ου} και του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. Ο Ορλάνδος θεωρώντας αφενός ότι ο σηκός προϋπήρχε και επισημαίνοντας αφετέρου τη θέση του βωμού μακριά από το ναό και σε αντιστοιχία με το βάθρο του κολοσσικού αγάλματος πιστεύει ότι το τελευταίο «συνεπλήρωνε λατρευτικώς το εντός του στενού αρχαϊκού σηκού παλαιόν ξόανον αυτής»⁴⁷⁴. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο ο αρχαιότερος ναός θα είχε έναν πιθανώς μικρό βωμό λίγο μπροστά από την πρόσοψή του· αναζητήθηκε στην περιοχή λίγο μπροστά από τα βάθρα στη Β πρόσοψη του ναού και δεν βρέθηκε, ίσως επειδή ήταν από ευτελή υλικά ή γιατί δεν υπήρξε λεπτομερής η διερεύνηση του χώρου⁴⁷⁵. Κατά την υπόθεση αυτή, δηλαδή, όταν οι Αλιφειρείς επιθύμησαν να αποκτήσουν ένα νέο λατρευτικό άγαλμα της θεάς, σύμφωνα με τα πρότυπα και τις τάσεις της κλασικής εποχής, εξαιτίας έλλειψης χώρου αναγκάστηκαν να το τοποθετήσουν στο υπαίθρο, ωστόσο προσαρμόσαν με αυτό τη θέση του βωμού, ώστε να μην παραγνωρίζεται η λατρευτική του λειτουργία⁴⁷⁶.

Το πρώτο ερώτημα που ανακύπτει είναι, γιατί δεν έκτισαν έναν μεγαλύτερο σηκό για τον περίπτερο ναό, ώστε να υπάρχει χώρος για ένα νέο μεγαλύτερο λατρευτικό άγαλμα. Φαίνεται να επαληθεύεται η υπόθεση του Ορλάνδου ότι ο σηκός προϋπήρχε και προστέθηκε σε αυτόν η περίσταση. Εφόσον αυτό αποκλείεται από την ανάλυση του Østby, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ναός θα πρέπει να σχεδιάστηκε με βάση τις αναλογίες και το σχέδιο του αρχαϊκού ναού, όπως βλέπουμε να έχει γίνει και σε άλλες περιπτώσεις στην Αρκαδία· εντυπωσιάζουν ακόμη και για αυτή την περιοχή η μορφή και οι αναλογίες του σηκού για ένα ναό του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. Από την άλλη γιατί άφησαν τόσο χώρο ελεύθερο μπροστά από το ναό; Μήπως εξαρχής υπήρχε η πρόθεση για τη δημιουργία ενός κολοσσικού αγάλματος στο υπαίθρο; Ή μήπως διαδραμάτισαν ρόλο άλλοι παράγοντες, και ενδεχομένως ανάγκες της λατρείας; Η διαμόρφωση του ιερού στον 5^ο αι. π.Χ. θα πρέπει να προσεγγιστεί πιθανόν ως μία ενιαία σύλληψη με την κατασκευή του ανδρήρου και των επιμέρους στοιχείων του, άσχετα με το αν τμήματα του οικοδομικού προγράμματος εκτελέστηκαν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Όπως έχει επισημανθεί το Α τείχος της ακρόπολης δημιουργεί ένα εντυπωσιακό φόντο για το κολοσσικό χάλκινο άγαλμα. Εξίσου εντυπωσιακή θα ήταν η εικόνα του βαθμιδωτού ανδρήρου, που θα φάνταζε από μακριά εν είδει κρηπίδας να φέρει το ναό και το κολοσσικό άγαλμα⁴⁷⁷.

Ωστόσο η έμπνευση, κι όχι μόνο η εκτέλεση, του χάλκινου αγάλματος της Αθηνάς ίσως είναι μεταγενέστερη της ανέγερσης του περίπτερου ναού. Αναπόφευκτα έρχεται στο μυαλό μας η χάλκινη Αθηνά του Φειδία στην Ακρόπολη, κι ίσως δύσκολα θα δεχόμασταν ένα προγενέστερο παράλληλό της σε μία μικρή αρκαδική πόλη. Βέβαια, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε το μέγεθος της Αθηνάς της Αλίφειρας και δεν είναι αναγκαστικό να ήταν τόσο μεγάλο όσο η φειδιακή Αθηνά⁴⁷⁸. Από αυτή την άποψη και γενικότερα διδακτική είναι η παράθεση της κατάστασης στο ιερό του Απόλλωνα των

⁴⁷⁴ Ορλάνδος 1967-68, 124· πρβλ. Orlandos 1973, 35.

⁴⁷⁵ Ορλάνδος 1967-68, 122.

⁴⁷⁶ Ως λατρευτικό άγαλμα αναφέρεται γενικώς στην έρευνα χωρίς ιδιαίτερο σχολιασμό βλ. για παράδειγμα Παπαχατζής 4, εικ.267· Scheer 2000, 33· Nick 2002, 16· Moggi – Osanna 2003, 412.

⁴⁷⁷ Για τη μνημειακότητα και την οπτική επίδραση στον θεατή του ανδρήρου της Αλίφειρας, όπως και άλλων βαθμιδωτών αναλημμάτων, βλ. τις παρατηρήσεις του Becker 2003, 268, 280, 298-302.

⁴⁷⁸ Για τη λεγόμενη Αθηνά Πρόμαχο του Φειδία βλ. ενδεικτικά Lundgreen 1997· η πώρινη θεμελίωση της βάσης της αναπαρίσταται με μήκος πλευράς περίπου 5,25 μ., κι ως εκ τούτου για το ύψος του χάλκινου αγάλματος έχουν προταθεί διαφορετικές εκτιμήσεις, που κυμαίνονται από τα 7 ως τα 16 μ.

Βασσών στη γειτονική Φιγάλεια, παρόλο που κι αυτή ενέχει δυσκολίες από μόνη της. Στο ιερό της φάσης του ικτίνειου ναού θα υπήρχε ένα «χαλκοῦν ἄγαλμα Ἀπόλλωνος θεᾶς ἄξιον, μέγεθος μὲν ἐς πόδας δώδεκα», το οποίο ο Πausanías είδε στην αγορά της Μεγαλόπολης, στημένο στο ύπαιθρο μπροστά από το τέμενος του Λύκαιου Δία, λέγοντας ότι «έκομίσθη δὲ ἐκ τῆς φιγαλέων συντέλεια ἐς κόσμον τῆ Μεγάλῃ πόλει»⁴⁷⁹. Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν το χάλκινο αυτό άγαλμα του Απόλλωνα Επικούριου μεταφέρθηκε στη Μεγαλόπολη στα χρόνια της ίδρυσής της ή αργότερα, είχε όμως λατρευτικό χαρακτήρα στα χρόνια του Πausanías, ο οποίος κάνει λόγο για αιματηρή θυσία προς τον Απόλλωνα Επικούριο στο πλαίσιο της ετήσιας εορτής του Απόλλωνα Παρράσιου στο Λύκαιο⁴⁸⁰. Δεν είναι ωστόσο σαφής η θέση και η λειτουργία του στο κλασικό ιερό των Βασσών, όπου γενικότερα παραμένει ανοικτό το ζήτημα για την αναγνώριση του λατρευτικού αγάλματος⁴⁸¹. Όσον αφορά το χάλκινο άγαλμα το 1905 ο Καββαδίας είχε προτείνει ότι ήταν στημένο εκτός του ναού σε μία υποθεμελίωση βάσης κοντά στη ΝΔ γωνία του. Επανερχόμενος σε αυτή την πρόταση ο Cooper θεωρεί ότι το χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα Επικούριου ήταν αναθηματικό και μόνο στη Μεγαλόπολη θα έχαιρε κάποιας λατρείας.

Αναρωτιόμαστε αν το χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα Επικούριου λειτούργησε ως έμπνευση για το άγαλμα της Αθηνάς στην Αλίφειρα ή αντίστροφα· αν μη τι άλλο και τα δύο αγάλματα δείχνουν μία τάση που συναντάται στην ίδια εποχή στην ευρύτερη περιοχή. Τελικά όμως μήπως το άγαλμα της Αθηνάς ήταν αναθηματικό, όπως εξάλλου και η φειδιακή χάλκινη Αθηνά στην Ακρόπολη; Αυτό θα το πρεσβεύαμε με μεγαλύτερη ασφάλεια, αν δεν υπήρχε ο άμεσος συσχετισμός του με τον βωμό. Όποιος θυσίαζε στον βωμό θα είχε πίσω του την απεικόνιση της θεάς, όπως γίνεται σε όλες τις περιπτώσεις με τον βωμό που βρίσκεται μπροστά από το ναό, όπου στεγάζεται το λατρευτικό άγαλμα ως αποδέκτης και παραστάτης της θυσίας. Ο προσανατολισμός του ναού Β-Ν οφείλεται στη στενότητα του ανδρήρου, ωστόσο ο βωμός διατηρεί τον κανονικό προσανατολισμό και δεν ξέρουμε αν αυτό υπαγορεύτηκε από λόγους λατρείας ή από την ύπαρξη του χάλκινου αγάλματος. Ο βωμός πάντως φαίνεται να είναι ακριβώς προσανατολισμένος στον άξονα Α-Δ, ενώ δεν είναι ακριβώς παράλληλος ούτε με τον αναλημματικό τοίχο ούτε με το βάθρο του αγάλματος, παρόλο που η μικρή διαφορά δε θα γινόταν αντιληπτή επιτόπου. Αν ο βωμός κατασκευάστηκε σε αυτή τη θέση για χάρη του χάλκινου αγάλματος, πού βρισκόταν πρωταρχικά;

Η απάντηση σε όλα αυτά τα ζητήματα σχετίζεται ενδεχομένως με τα αναπάντητα ερωτήματα για τη διαμόρφωση του πρώιμου ιερού. Ο βωμός του δεν έχει βρεθεί ούτε γνωρίζουμε πέραν πάσης

⁴⁷⁹ Πaus. 8,30,3· ο Πaus. 8,30,4 προσθέτει ότι το άγαλμα ήταν στημένο πρωταρχικά στο ιερό των Βασσών, χωρίς να προσδιορίζει τη θέση του.

⁴⁸⁰ Πaus. 8,38,8. Το άγαλμα μπορεί να μεταφέρθηκε στη Μεγαλόπολη, ενδεχομένως όταν τύραννός της ήταν ο Αριστόδημος, που καταγόταν από τη Φιγάλεια, όπως παρατηρεί η Jost 1985, 223.

⁴⁸¹ Σχετικά βλ. Jost 1985, 95, 222-223· Cooper 1996, 70. Στον ικτίνειο ναό δεν έχουν βρεθεί στοιχεία που να σχετίζονται με το στήσιμο ενός λατρευτικού αγάλματος ούτε στον σηκό ούτε στο λεγόμενο άδυτο. Στο λατρευτικό άγαλμα αποδίδονται μαρμάρινα άκρα μεγέθους διπλάσιου του φυσικού, που είχαν βρεθεί στις αρχές του 19^{ου} αι. μπροστά από τον κορινθιακό κίονα. Τα άκρα αποδόθηκαν σε ένα ακρόλιθο άγαλμα του Απόλλωνα των ρωμαϊκών χρόνων στον τύπο του Κιθαρωδού. Έχει εκφραστεί η υπόθεση ότι το λατρευτικό άγαλμα του ικτίνειου ναού ήταν ένα αρχαϊκό μικρό ελεφαντοστέινο άγαλμα, που βρισκόταν στο άδυτο και μεταφέρθηκε στη Ρώμη από τον Αύγουστο. Σύμφωνα με μία άλλη θεωρία ο κορινθιακός κίονας αποτελεί την ανεικονική παράσταση του θεού.

αμφιβολίας αν ο προγενέστερος ναός βρισκόταν στη θέση του περίπτερου ναού. Γενικότερα είναι δύσκολα να φανταστούμε την περιοχή του ιερού πριν την κατασκευή του ανδρήρου και της οχύρωσης που σχετίζεται άμεσα με αυτό. Η διαλεύκανση των προαναφερθέντων προβληματικών σημείων θα συνέβαλε, επιπλέον, στις γνώσεις μας για τη θρησκευτική ιδεολογία και λατρευτική πρακτική των αρχαίων. Όσον αφορά τα λατρευτικά αγάλματα, για παράδειγμα, η Scheer⁴⁸², βασιζόμενη κυρίως στις γραπτές πηγές, επιδεικνύει μετριοπάθεια ως προς την ιεράρχηση των περισσότερων αγαλμάτων της ίδιας θεότητας στο ιερό και ως προς την αξιολόγηση της λατρευτικής λειτουργίας ενός αγάλματος υπογραμμίζοντας ότι σημασία έχει πρωτίστως η πεποίθηση των πιστών και δεν είναι τόσο δεσμευτική η θέση του και η σχέση του με τον βωμό.

2.3. ΑΣΕΑ. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η Ασέα βρίσκεται σε μία μικρή κοιλάδα μεταξύ της Μεγαλοπολίτιδος και της Τεγεατικής [πίν.2.11.α]. Ο εντοπισμός της αρχαίας πόλης στον λόφο του Παλιόκαστρο, αμέσως Β από το νεότερο οικισμό της Κάτω Ασέας, θεωρείτο βέβαιος ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αι.⁴⁸³. Στο Παλιόκαστρο διεξήχθησαν ανασκαφές από τον Holmberg στα 1936-38⁴⁸⁴. Στα χρόνια 1994-96 έλαβε χώρα εντατική επιφανειακή έρευνα στην κοιλάδα της Ασέας υπό τη διεύθυνση της Forsén του Πανεπιστημίου του Gothenburg και υπό την αιγίδα του Σουηδικού Ινστιτούτου⁴⁸⁵. Από την έρευνα προέκυψε, πέραν κάθε αμφιβολίας, ότι το βασικό οικιστικό κέντρο της κοιλάδας βρισκόταν στην περιοχή του Παλιόκαστρο από την υστεροαρχαϊκή έως και την ελληνιστική περίοδο [πίν.2.11.β]. Έτσι επικυρώθηκαν οι απόψεις προγενέστερων μελετητών, που είχαν εκφράσει αμφιβολίες για τις χρονολογήσεις των κτισμάτων και μεμονωμένων ευρημάτων από τον Holmberg⁴⁸⁶. Στην κοιλάδα εντοπίστηκαν επιπλέον διάφορες άλλες μικρότερες θέσεις που υποδεικνύουν το ίδιο χρονικό φάσμα ζωής με το Παλιόκαστρο.

⁴⁸² Βλ. Scheer 2000, 132-136, 139-143.

⁴⁸³ Βλ. Πίκουλας 1988, 57 με σημ.134 για τη σχετική βιβλιογραφία. Για την επίσκεψη των ξένων περιηγητών στο Παλιόκαστρο και την ευρύτερη περιοχή του βλ. Frazer IV, 411-419· Forsén – Forsén 2003, 23-26, εικ.10-12. Η θέση και η μορφή του λόφου, με σχεδόν απότομες κρημνώδεις πλαγιές και επίπεδη την άνω επιφάνειά του, διαστάσεων περίπου 240 x 120 μ., έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για τη διαχρονική κατοίκηση της περιοχής.

⁴⁸⁴ Ο Σουηδός ερευνητής περιέγραψε τα τείχη της ακρόπολης, στην κορυφή της οποίας εντόπισε ίχνη προϊστορικής εγκατάστασης, και της κάτω πόλης χρονολογώντας τα στον 3^ο αι. π.Χ. Προσδιόρισε τη διάρκεια ζωής της πόλης στο Παλιόκαστρο από το 300 ως το 100 π.Χ. και θεώρησε πως σε διαφορετικές θέσεις θα βρίσκονταν η κλασική και η ρωμαϊκή Ασέα. Βλ. Holmberg 1944· πρβλ. Forsén – Forsén 2003, 30-32 για την αξιολόγηση των ευρημάτων της έρευνάς του. Για το Παλιόκαστρο βλ. επίσης Παπαχατζής 4, 378-379 σημ.1, εικ.407-413· Πίκουλας 1988, 53-57 αρ.9· Dracopoulos 1992, 27-30· Dracopoulos 1997.

⁴⁸⁵ Για την τελική δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας Asea Valley Survey βλ. Forsén – Forsén 2003. Βλ. επίσης Forsén – Forsén – Lavento 1996· Forsén 1996-97· Forsén – Forsén 1997.

⁴⁸⁶ Βασικά διαπιστώθηκε ότι τα τείχη της ακρόπολης είναι προγενέστερα από τα τείχη της κάτω πόλης σε αντίθεση με την άποψη του Holmberg ότι η οχύρωση είναι ενιαία και ανάγεται στον 3^ο αι. π.Χ., βλ. Holmberg 1944, 132-142· πρβλ. Πίκουλας 1988, 53-54. Είναι πιθανό τα τείχη της ακρόπολης να χρονολογούνται στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ., όπως είχε ήδη προτείνει ο Πίκουλας 1988, 181, και της κάτω πόλης να κτίστηκαν κατά τον Κλεομένειο πόλεμο (229/8-222 π.Χ.), βλ. Forsén – Forsén – Karlsson 2005, 311. Για την οχύρωση της Ασέας, που διερευνήθηκε στα 2000-02 και επίκειται η τελική δημοσίευση, βλ. Forsén – Forsén – Karlsson 2002 και Forsén – Forsén – Karlsson 2005.

Η Ασέα μνημονεύεται για πρώτη φορά από τον Ξενοφώντα ως τόπος συγκέντρωσης του στρατού των ενωμένων Αρκάδων το 370 π.Χ.⁴⁸⁷. Η πόλη ψηφίστηκε να συμμετάσχει μαζί με τις άλλες πόλεις της Μαιναλίας στον συνοικισμό της Μεγαλόπολης, ωστόσο δεν είναι γνωστό αν η απόφαση αυτή εφαρμόστηκε, έστω εν μέρει⁴⁸⁸. Οι Ασέατες μαζί με τους Τεγεάτες, τους Μεγαλοπολίτες και τους Παλλαντιείς αναφέρονται από τον Ξενοφώντα ως οι σημαντικότεροι σύμμαχοι του Επαμεινώνδα στην Αρκαδία το 362 π.Χ.⁴⁸⁹. Και από άλλες μαρτυρίες προκύπτει ότι η Ασέα συνέχισε να υφίσταται ως «πόλις» κατά την ελληνιστική περίοδο. Το 192 π.Χ. εισήλθε στην Αχαϊκή Συμπολιτεία κόβοντας για πρώτη φορά τα δικά της νομίσματα. Στη συνέχεια φαίνεται ότι η Ασέα παράκμασε σταδιακά· ο Στράβωνας την μνημονεύει ως «κώμη τῆς Μεγαλοπολίτιδος» και στα χρόνια του Πausanias είχε ήδη ερειπωθεί⁴⁹⁰.

Ερειπωμένα βρήκε ο Pausanias και τα λίγα ιερά που αναφέρει στην περιοχή της Ασέας με πιθανή εξαίρεση το ναό της Αθηνάς στη θέση Αθήναιον· από το όνομα του κοντινού Αφροδίσιου υποθέτουμε ότι υπήρχε εκεί ιερό της Αφροδίτης⁴⁹¹. Περίπου σε εκ διαμέτρου αντίθετη θέση, ΒΑ του Παλιόκαστρου και στα σύνορα με το Παλλάντιο, έχει βρεθεί ένας ναός στη θέση Βίγλα του βουνού Γκράβαρη, που ταυτίζεται με το ιερό της Αθηνάς Σωτείας και του Ποσειδώνα⁴⁹². Ο Pausanias αναφέρει ένα ναό της Μητέρας των Θεών κοντά στην πηγή του Αλφειού, περίπου 5 στάδια από την πόλη⁴⁹³. Η στέγη του ναού δεν σωζόταν και φαίνεται ότι διατηρούνταν μόνο δύο λίθινα λιοντάρια προφανώς από το λατρευτικό άγαλμα της θεάς.

Ο Holmberg κάνει λόγο για έναν ελληνιστικό ναό στην κορυφή της ακρόπολης, όμως η ερμηνεία του κτίσματος κρίνεται ως αμφίβολη⁴⁹⁴. Πιστεύεται, ωστόσο, ότι υπήρχε κάποιο ιερό ήδη από τα γεωμετρικά χρόνια, το οποίο απέκτησε λίθινο ναό κατά την υστεροαρχαϊκή ή κλασική περίοδο με βάση αρχαίους λίθους που βρέθηκαν εντοιχισμένοι στο παρεκκλήσι της ακρόπολης και κάποια κινητά ευρήματα⁴⁹⁵. Ένας άλλος χώρος λατρείας εντοπίστηκε κατά τις νεότερες έρευνες στη Β πλαγιά της ακρόπολης⁴⁹⁶. Με σημείο αναφοράς τα διάφορα ξωκλήσια της περιοχής υπάρχουν μαρτυρίες, ιδίως στην παλαιότερη έρευνα, για αρχιτεκτονικά μέλη που μπορεί να προέρχονται από ναούς. Τέλος, ένας περίπτερος ναός στον Άγ. Ηλία του Καντρέβα, ΒΔ του Παλιόκαστρου, παρουσιάζει από διάφορες απόψεις αναλογίες με το ναό της Βίγλας, όπως θα δούμε παρακάτω.

⁴⁸⁷ Ξεν. Ελλ. 6,5,5/11. Για την ιστορία της Ασέας με βάση τις πενιχρές πληροφορίες των γραπτών πηγών βλ. Nielsen 1996α, 136-137· Forsén – Forsén 1997, 163· Forsén – Forsén 2003, 247· IACP 510 αρ.267.

⁴⁸⁸ Paus. 8,27,3. Για το ερώτημα αν και ποιες κοινότητες των Μαιναλίων συνοικίστηκαν στη Μεγαλόπολη βλ. τελευταία Roy 2005, 262-265.

⁴⁸⁹ Ξεν. Ελλ. 7,5,5.

⁴⁹⁰ Στρ. 8,3,12. Ο Paus. 8,44,3 σημειώνει για την πόλη μόνο ότι «ο λόφος που χρησίμευε άλλοτε ως ακρόπολη διατηρεί ως τώρα λείψανα του τείχους».

⁴⁹¹ Paus. 8,44,2.

⁴⁹² Paus. 8,44,4.

⁴⁹³ Paus. 8,44,3.

⁴⁹⁴ Βλ. Holmberg 1944, 144-147· Jost 1985, 195.

⁴⁹⁵ Βλ. Forsén – Forsén – Karlsson 2002, 98-100, 103, εικ.29-32.

⁴⁹⁶ Θεωρείται ότι θα μπορούσε να ανήκει στη Δήμητρα ή κάποια συγγενική θεότητα με βάση τα πολλά ευρήματα, που χρονολογούνται από τον 6^ο ως τον 3^ο αι. π.Χ. Βλ. Forsén – Forsén 1997, 171· Morgan 1999, 400· Forsén – Forsén 2003, 252 αρ. S60/35-36.

Η περίπτωση του ιερού της Μητέρας των Θεών είναι προβληματική. Η πηγή του Αλφειού ταυτίζεται παραδοσιακά με τη Φραγκόβρυση, ωστόσο ίσως βρισκόταν πιο Ν στην πραγματικότητα⁴⁹⁷. Με το λατρευτικό άγαλμα της θεάς έχει ταυτιστεί ένα αρχαϊκό ένθρονο γυναικείο άγαλμα, παρόλο που έχουν προταθεί διαφορετικές ερμηνείες. Στο ερεισίχειρο διακρίνεται ένα αποσπασματικά σωζόμενο ζώο, ενώ στο υποπόδιο είναι χαραγμένη η επιγραφή Αγεμώ (ή Αγεσώ), που ερμηνεύεται ως σύντηξη του «Ηγεμόνη», επίκληση χαρακτηριστική για την Άρτεμη⁴⁹⁸. Ένα άλλο αρχαϊκό καθιστό γυναικείο άγαλμα βρέθηκε τυχαία το 1986 περίπου 400 μ. ΝΔ του Παλιόκαστρου, κοντά στην εθνική οδό Τρίπολης-Καλαμάτας⁴⁹⁹ [πίν.2.12.α]. Από την ανασκαφή που επακολούθησε στο σημείο αυτό εντοπίστηκαν, σύμφωνα με τον Σπυρόπουλο, τα ίχνη ενός παρόδιου ιερού ή μιας εγκατάστασης: λιγοστά θεμέλια, λίγες κεραμίδες και μία ασβεστολιθική πλάκα ίσως από τη βάση του αγάλματος. Ωστόσο, ο Πίκουλας, που είχε την ευκαιρία να ελέγξει το σκάμμα, δίνει μία διαφορετική εικόνα: δεν υπήρχε καθόλου κεραμική και οι μεγάλοι λίθοι δεν φαίνεται να προέρχονται από κάποιο κτήριο, ενώ το άγαλμα δεν εντοπίστηκε κατά χώραν⁵⁰⁰.

Σύμφωνα με τον Σπυρόπουλο πρόκειται για ένα πιθανόν αττικό έργο του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ. Η μορφή φορά χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει την οπίσθια όψη του σώματος. Ακουμπά το αριστερό της χέρι στο αντίστοιχο ισχίο, ενώ το δεξί προβάλλει προς τα εμπρός ίσως κρατώντας κάποιο σύμβολο. Δεξιά και αριστερά από τη βάση του λαιμού τέσσερις οπές θεωρείται ότι υποδέχονταν τις απολήξεις των βοστρύχων της κόμης, ενώ κάτω από αυτές ζεύγη από τέσσερα σιδερένια καρφιά συγκρατούσαν κάποια μεταλλική επένδυση, πιθανόν αιγίδα με γοργόνειο⁵⁰¹. Παρόλο που ο Σπυρόπουλος κάνει αυτή την υπόθεση, χαρακτηρίζει τη μορφή ως θεά και όχι ως Αθηνά. Η υπόθεση κατά πάσα πιθανότητα αποκλείεται εκτός των άλλων και επειδή φαίνεται ότι οι πτυχώσεις αποδίδονται κανονικά στο άνω μέρος του κορμού. Η De la Genière εξετάζει την πιθανότητα να πρόκειται για το λατρευτικό άγαλμα της Μητέρας των Θεών, περίπτωση που εντέλει αποκλείει εξαιτίας της στάσης του δεξιού χεριού που δεν ανταποκρίνεται στην εικονογραφία της θεάς⁵⁰².

2.4. ΑΣΣΑ. ΑΘΗΝΑΙΟΝ, ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 8,44,2 «ναός ἐστὶν Ἀθηνᾶς καὶ ἄγαλμα»

⁴⁹⁷ Βλ. Παπαχατζής 4, 379-382 σημ.1, εικ.414-415· Πίκουλας 1988, 57-58 αρ.10· Forsén – Forsén 1997, 170-171· Forsén – Forsén 2003, 27, 251.

⁴⁹⁸ IG V2, 559. Βλ. Jost 1985, 417-418. Για το άγαλμα στο Ε.Μ. αρ.ευρ.6, βλ. Morgan 1999, 402 με σημ.117. Είχε ταυτιστεί με το λατρευτικό άγαλμα της Μητέρας των Θεών βασικά εξαιτίας της λανθασμένης πεποίθησης ότι είχε βρεθεί κοντά στο χάνι της Φραγκόβρυσης, ωστόσο διαπιστώθηκε ότι στην πραγματικότητα είχε χρησιμοποιηθεί στην αρχαιότητα ως οικοδομικό υλικό σε έναν πύργο της πόλης του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. Forsén – Forsén 2003, 26-27, 252. Η De la Genière 1993, 156, εικ.4-5 πιστεύει πως απεικονίζεται η Μητέρα των Θεών και ότι η επίκληση αρμόζει εξίσου σε αυτή τη θεά. Σύμφωνα με τη Nagy 1998, 187, 189, εικ.20.10 πρόκειται για το πρωιμότερο σωζόμενο άγαλμα υπερφυσικού μεγέθους που είναι ένθρονο και είναι πιθανότερο να παριστάνει μία αφηρωισμένη νεκρή.

⁴⁹⁹ Μουσείο Τρίπολης αρ.ευρ.3092. Βλ. Σπυρόπουλος 1993, 257-258, εικ.1-2· πρβλ. Forsén – Forsén 2003, 32, 34.

⁵⁰⁰ Βλ. Πίκουλας 1988, 58 σημ.158.

⁵⁰¹ Σπυρόπουλος 1993, 258.

⁵⁰² Βλ. De la Genière 1993, 156.

Στην έβδομη και τελευταία διαδρομή που ακολουθεί ο Πausanίας με αφητηρία τη Μεγαλόπολη κατευθύνεται Α προς το Παλλάντιο και την Τεγέα στο λεγόμενο Χώμα, που αποτελούσε το όριο ανάμεσα στις τρεις πόλεις⁵⁰³. Αναφέρει τις Αιμονίες και στη συνέχεια στα δεξιά του δρόμου το Ορεσθάσιον, που πριν την ίδρυση της Μεγαλόπολης ήταν πόλεις της Μαιναλίας που συνόρευαν με την Ασέα. Κατευθυνόμενος από τις Αιμονίες προς την Ασέα αναφέρει τις θέσεις Αφροδίσιον και Αθήναιον: «Τὴν δὲ εὐθεῖαν ἰόντι ἐξ Αἰμονιῶν Ἀφροδίσιόν τέ ἐστίν ὀνομαζόμενον καὶ μετ' αὐτὸ ἄλλο χωρίον τὸ Ἀθήναιον· τούτου δὲ ἐν ἀριστερᾷ ναός ἐστίν Ἀθηνᾶς καὶ ἄγαλμα ἐν αὐτῷ λίθου»⁵⁰⁴. Σύμφωνα με τον περιηγητή το Αθήναιον βρίσκεται σε απόσταση περίπου 20 σταδίων από τα ερείπια της Ασέας⁵⁰⁵. Η λοφοσειρά Τσεμπερού φαίνεται ότι συνιστά το φυσικό όριο μεταξύ της Ασεάτιδας και του Ορεσθάσιου στα ΝΔ της, ενώ την διαχωρίζουν από τις Αιμονίες στα Δ οι λόφοι που συνεχίζουν προς τα Β από την Τσεμπερού.

Ο Πίκουλας θεωρεί βέβαιη την ταύτιση του Αθήναιου με την περιοχή του Αγ. Γεωργίου παρά το σημερινό χωριό Αθήναιον (πρώην Αλικά)⁵⁰⁶ [πίν.2.12.β]. Το πρόσφατα οικοδομημένο ξωκλήσι του Αγ. Γεωργίου βρίσκεται λιγότερο από 5 χμ. Δ από την Ασέα, αμέσως στα Ν του δρόμου για τη Μεγαλόπολη και πάνω σε έναν λόφο. Σύμφωνα με τον ερευνητή πρόκειται για μία ιδανική παρόδια θέση για διαχρονική κατοίκηση, η οποία και υποδεικνύεται από τα επιφανειακά ευρήματα που ο ίδιος εντόπισε στην κορυφή του λόφου και κυρίως στα χωράφια Δ από τον λόφο⁵⁰⁷. Ωστόσο κατά την έρευνά του δεν μπόρεσε να εντοπίσει στην ευρύτερη περιοχή κανένα ίχνος από το ναό της Αθηνάς, «ο οποίος πιθανότατα θα ήταν μία κατασκευή όχι περιωπής»⁵⁰⁸. Ο Πίκουλας ταυτίζει το Αφροδίσιον με τη θέση Μαρμαριά εικάζοντας ότι τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται εντοιχισμένα στο εκεί ξωκλήσι του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου προέρχονται από το ναό της Αφροδίτης, που κατά πάσα πιθανότητα βρισκόταν στην ίδια περιοχή⁵⁰⁹. Σύμφωνα με τον μελετητή ο Πausanίας δεν κάνει λόγο για το ιερό, καθώς φαίνεται ότι δεν ήταν παρόδιο σε αντίθεση με το ιερό της Αθηνάς στο Αθήναιον.

Η παλαιότερη έρευνα εντοπίζει το Αθήναιον στην περιοχή του Αγ. Παντελεήμονα, σχεδόν 1 χμ. Α του Αγ. Γεωργίου. Μεταξύ αυτών των δύο ξωκλησιών υποθέτει ο Dracopoulos ότι εκτεινόταν το Αθήναιον⁵¹⁰. Ο εντοπισμός του Αθήναιου στην περιοχή του Αγ. Γεωργίου φαίνεται να ενισχύεται από τα αποτελέσματα της νεότερης επιφανειακής έρευνας στην περιοχή⁵¹¹. Σύμφωνα με τους Σουηδούς, η θέση αυτή μαζί με του Αγ. Αθανασίου της Ντόριζας ξεχωρίζουν ως προς το μέγεθος και το πλήθος των

⁵⁰³ βλ. Πaus. 8,44,1-2. Πρβλ. Παπαχατζής 4, 375 σημ.3 και 321 σημ.4. Σύμφωνα με τον Πaus. 8,44,5: «Το λεγόμενο Χώμα αποτελεί σύνορο της γης των μεγαλοπολιτών προς τη γη τεγεατών και παλλαντιέων». Σήμερα δεν υπάρχει αμφιβολία για την ταύτιση του αναχώματος («Χώμα»), που εμπόδιζε τα νερά από την πεδιάδα του Παλλάντιου να χυθούν στην Τάκα, με το Χτήρι της Λίμνας, βλ. Ρωμαίος 1957, 160· Πίκουλας 1988, 47 αρ.1.

⁵⁰⁴ Πaus. 8,44,2.

⁵⁰⁵ Πaus. 8,44,3.

⁵⁰⁶ βλ. Πίκουλας 1988, 65-66 αρ.18.

⁵⁰⁷ βλ. Πίκουλας 1988, 65-66, όπου αναφέρεται ότι η περισσότερη κεραμική είναι ρωμαϊκή, αν και βρέθηκαν όστρακα προϊστορικά καθώς και των αρχαϊκών και των ελληνιστικών χρόνων.

⁵⁰⁸ Πίκουλας 1988, 65 με σημ.180.

⁵⁰⁹ βλ. Πίκουλας 1988, 66-68 αρ.20. Σύμφωνα με τον Dracopoulos 1992, 23 το Αφροδίσιον θα πρέπει να αναζητηθεί ΒΑ της θέσης αυτής.

⁵¹⁰ βλ. Dracopoulos 1992, 25-26, εικ.8.

⁵¹¹ βλ. Forsén – Forsén 1997, 173· Forsén – Forsén 2003, 24, 27-28, 35.

ευρημάτων μεταξύ των πολλών μικρών θέσεων της Ασεάτιδας. Πιστεύουν πως σε αυτές τις δύο θέσεις υπήρχαν μικροί οικισμοί με μακρά διάρκεια ζωής και ιδιαίτερη σχέση με τα ιερά στην περιοχή τους, το ιερό της Αθηνάς στο Αθήναιον και το ιερό της Αθηνάς Σωτείρας και του Ποσειδώνα, που θα μας απασχολήσει παρακάτω. Δεν εντόπισαν τη θέση του ναού της Αθηνάς, από τον οποίο, ωστόσο, υποθέτουν ότι προέρχεται ένα απότμημα μαρμάρινου δωρικού γείσου του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵¹².

Το Αθήναιον και το Αφροδίσιον θα πρέπει να ήταν όντως μικροί οικισμοί που εξέλαβαν την ονομασία τους από τα ιερά που βρίσκονταν στην περιοχή τους, ενδεχομένως μάλιστα να αναπτύχθηκαν γύρω από αυτά. Η λέξη «χωρίον» με την οποία τα χαρακτηρίζει ο Πausανίας είναι ασαφής, καθώς την χρησιμοποιεί συχνά για να ορίσει διαφορετικά στοιχεία του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος, από ένα άλσος και την περιοχή ενός ιερού ή οχυρού ως τη θέση μίας πόλης που είχε εγκαταλειφθεί στις ημέρες του⁵¹³. Δεν μπορούμε να πούμε τίποτε για τη λατρεία της Αθηνάς στο Αθήναιον της Ασέας. Ίσως είναι ενδιαφέρον που επιβίωσε μέχρι τα χρόνια του Πausανία, αφού ο ίδιος μας παρέχει, έστω και με συντομία, μία άθικτη από τον χρόνο εικόνα του ναού και του λατρευτικού αγάλματος σε αντίθεση με τα υπόλοιπα ερείπια στην Ασεάτιδα. Επομένως η ταύτιση του Αθηναίου με την περιοχή του Αγ. Γεωργίου φαίνεται πιθανότερη, καθώς πρόκειται για μία αξιόλογη διαχρονική εγκατάσταση.

2.5. ΑΣΕΑ. ΒΟΡΕΙΟΝ ΟΡΟΣ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΩΤΕΙΡΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΑ

Πaus. 8,44,4 «ιερὸν Ἀθηνᾶ τε σωτήρα καὶ Ποσειδῶνι»

ανασκαμμένο ιερό

χάλκινη περίτμητη μορφή Αθηνάς (;)

Ολοκληρώνοντας τον λόγο του για την περιοχή της Ασέας ο Πausανίας λέει τα εξής: «Ἔστι δὲ ἄνοδος ἐξ Ἀσέας ἐς τὸ ὄρος τὸ Βόρειον καλούμενον, καὶ ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ τοῦ ὄρους σημεῖα ἔστιν ἱεροῦ· ποιῆσαι δὲ τὸ ἱερὸν Ἀθηνᾶ τε σωτήρα καὶ Ποσειδῶνι Ὀδυσσεὰ ἐλέγετο ἀνακομισθέντα ἐξ Ἰλίου»⁵¹⁴. Το Βόρειον ὄρος ταυτίζεται με το βουνό Γκράβαρη στα ΒΑ της Ασέας, στα σύνορά της με το Παλλάντιο. Ο δρόμος από την Ασέα, που χρησιμοποιούνταν και κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, η «άνοδος» του Πausανία, οδηγεί στη θέση Βίγλα με τα λείψανα ενός περίπτερου ναού, που αποδόθηκε στην Αθηνά Σώτειρα και τον Ποσειδώνα [πίν.2.12.γ-δ]. Πρώτος ο Leake το 1806 ανακάλυψε και ταύτισε τα ερείπια του ναού (θεμέλια και θραύσματα από δωρικούς κίονες) στην κορυφή του στενού βραχώδους περάσματος του βουνού Γκράβαρη, στο σημείο που ο δρόμος αρχίζει να κατηφορίζει προς τις πεδιάδες του Παλλάντιου και της Τεγέας⁵¹⁵. Το 1834 ο Ross εντυπωσιάστηκε από τα λείψανα του

⁵¹² Βλ. ΑΔ 51, 1996, 145-146· Forsén – Forsén 1997, 173· Forsén – Forsén 2003, ...

⁵¹³ Σχετικά βλ. Βλ. Hodkinson – Hodkinson 1981, 252· Jost 1986, 145-146· Jost 1996β, 721. Αθήναιον ονομάζεται, επίσης, το οχυρό στη διαφιλονικούμενη μεθόρια περιοχή της Βελμινάτιδος, γεγονός το οποίο δημιούργησε σύγχυση εξαιτίας της λανθασμένης ταύτισής του στην παλαιότερη έρευνα με το Αθήναιον της Ασέας, βλ. Πίκουλας 1988, 66· Forsén – Forsén 2003, 27. Ο Πολύβιος περιγράφει πως η θέση αυτή ανήκε στους Μεγαλοπολίτες και στον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. πέρασε στα χέρια των Λακεδαιμονίων, που την οχύρωσαν· σχετικά βλ. εδώ στο κεφ.5.22.

⁵¹⁴ Πaus. 8,44,4.

⁵¹⁵ Βλ. Leake 1830III, 34-35.

μαρμάρινου δωρικού ναού, πρόστυλου ή αμφιπρόστυλου κατά την εκτίμησή του. Όταν το 1840 επισκέφθηκε ξανά την περιοχή συνοδεύοντας τον Όθωνα και την Αμαλία, είδε απογοητευμένος μόνο μερικούς σπονδύλους στον χώρο και πληροφορήθηκε ότι το 1837 οι Βαλτετσιώτες είχαν χρησιμοποιήσει οικοδομικό υλικό από το ναό για το κτίσιμο της εκκλησίας τους⁵¹⁶.

Με ιδιαίτερη γλαφυρότητα παρουσιάζει ο Ρωμαίος τις περιπέτειες του ναού από τη στιγμή του εντοπισμού του μέχρι την ολοκλήρωση των ερευνών του⁵¹⁷. Το 1910 διεξήγαγε για λογαριασμό της Αρχαιολογικής Εταιρείας 15νθημερη ανασκαφή και μετέφερε στο Μουσείο της Τεγέας μερικά μαρμάρινα θραύσματα από σπόνδουλους, κιονόκρανα, τρίγλυφα και εναέτια γλυπτά. Πάνω στα λείψανα του ναού είχε βρει ένα ερειπωμένο ξωκλήσι της Αγια-Σωτήρας⁵¹⁸. Πιο αποτελεσματική ήταν η ανασκαφή του Ρωμαίου κατά το 1918, όταν αποκαλύφθηκαν μεγάλα τμήματα του ναού. Παρά την προχειρότητα της αποτύπωσης της αρχιτεκτονικής, τα σχέδια του Ρωμαίου είναι πολύτιμα, επειδή μετά την ανασκαφή ο ναός υπέστη περαιτέρω καταστροφές. Αφενός «κάποια θρησκόληπτος χήρα εκ των πέριξ» έκτισε ένα εκκλησάκι πάνω στο Β άκρο του κρηπιδώματος του ναού και αφετέρου σχεδόν όλα τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά του μέλη διαρπάγησαν⁵¹⁹. Το 1958 ο Ρωμαίος επέστρεψε στο ναό μαζί με έναν αρχιτέκτονα για μία 10ημερη έρευνα, που ήταν απαραίτητη για τη δημοσίευσή του⁵²⁰. Σήμερα τα θεμέλια του ναού, με το ξωκλήσι θεμελιωμένο στο Β άκρο τους [πίν.2.12.δ], σώζονται σε κακή κατάσταση, ώστε ο Østby βασίζεται αποκλειστικά στη δημοσίευση του Ρωμαίου για τη μελέτη του ναού⁵²¹. Ο Πίκουλας σημειώνει ότι δεν υπάρχουν καθόλου επιφανειακά όστρακα παρά μόνο κεραμίδες και ότι βρήκε ένα θραύσμα από δωρικό κιονόκρανο⁵²².

Πρώιμη οικοδομική δραστηριότητα

Σύμφωνα με τον Ρωμαίο, ο πρώτος ναός στο ιερό κτίστηκε προς τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. και ήταν «μικρός ξυλοπήλινος», ενώ αρκετά αργότερα η στέγη του αντικαταστάθηκε ολόκληρη ή εν μέρει. Για το συμπέρασμά του αυτό βασίζεται στα ανευρεθέντα στοιχεία λακωνικής κεράμωσης, τα μοναδικά κατάλοιπα από ένα ναό προγενέστερο του περίπτερου στη θέση αυτή⁵²³. Από την παλαιότερη κεράμωση, που χρονολογεί στα 630-620 π.Χ., σώζονται «συντρίμματα» από ηγεμόνες καλυπτήρες και δύο θραύσματα από ένα μικρό δισκοειδές ακρωτήριο⁵²⁴ [πίν.2.13.α-β]. Έμμεσα διακρίνεται μία

⁵¹⁶ Βλ. Ross 1841, 63-65.

⁵¹⁷ Βλ. Ρωμαίος 1957, 114-117· Ρωμαίος 1958α, 165.

⁵¹⁸ Ρωμαίος 1957, 114: «Οι περίοικοι ε γνώριζον ότι επί του ναού υπήρχε παλαιόν εκκλησιδίον της Αγια-Σωτήρας ως έλεγον, ... αλλά χωρίς δισταγμόν απεμάκρυνα τους αμόρφους λιθοσωρούς του ριζικώς κατερειπωμένου εκκλησιδίου ...». Ο Ρωμαίος 1958α, 165 ανάγει στους μεσαιωνικούς χρόνους το «εξωκκλήσιον επ' ονόματι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος».

⁵¹⁹ Όπως ο ίδιος πληροφορήθηκε, από μοναχούς της γειτονικής μονής της Αγ. Παρασκευής. Βλ. Ρωμαίος 1957, 115, εικ.1· Ρωμαίος 1958β, 135, εικ.140.

⁵²⁰ Ρωμαίος 1957. Βλ. επίσης Ρωμαίος 1910· Ρωμαίος 1958α· Ρωμαίος 1958β.

⁵²¹ Østby 1990-91, 339. Βλ. Østby 1990-91, 338-350, εικ.189-194· Østby 2005β, 499-500.

⁵²² Βλ. Πίκουλας 1988, 49, εικ.2.

⁵²³ Βλ. Ρωμαίος 1957, 117-126.

⁵²⁴ Βλ. Ρωμαίος 1957, 117-119, εικ.3-7· Ρωμαίος 1958β, 137, εικ.143.

ερμηνευτική προσέγγιση του Ρωμαίου προσανατολισμένη σε μια πιο ύστερη χρονολόγηση κάνοντας λόγο για τα μικροευρήματα «ανήκοντα εις ιερόν του τέλους του 7^{ου} ή των αρχών του 6^{ου} αιώνας»⁵²⁵.

Παρόλο που σώζονται λιγοστά θραύσματα ο Ρωμαίος κάνει λόγο για δύο τύπους ηγεμόνων καλυπτήρων, που διαφοροποιούνται βασικά ως προς το σχήμα του μετώπου τους: στον ένα τύπο προσεγγίζει σχεδόν το ημικύκλιο και στον άλλο είναι ασυνήθιστα οξυκόρυφο. Στους δύο τύπους συναντάται η ίδια γραπτή διακόσμηση, που είναι τυπική για τους πρώιμους λακωνικούς ηγεμόνες καλυπτήρες· η ομοιότητα υπογραμμίζεται τελευταία από τη Winter, η οποία τοποθετεί τον τύπο αυτό στα 650/20-580 π.Χ.⁵²⁶. Στην ίδια οικοδομική φάση ανάγεται το μικρό δισκοειδές ακρωτήριο, η διάμετρος του οποίου αποκαθίσταται στα 0,40 μ. Έχουν διασωθεί μόνο δύο μικρά θραύσματα από την περιφέρεια του ακρωτηρίου, που φέρουν τα χαρακτηριστικά οδοντωτά τριγωνίδια, ενώ στην εσωτερική ζώνη διακρίνονται ίχνη της φυλλοστοιχίας. Η μικρή διάμετρος δεν αποτρέπει την αναγνώρισή του ως ακρωτήριο, όπως ισχύει και για κάποιες άλλες περιπτώσεις⁵²⁷. Το δισκοειδές ακρωτήριο είναι χαρακτηριστικό για τις λακωνικές στέγες κατά την αρχαϊκή εποχή. Η ύπαρξη θραυσμάτων μόνο από ένα ακρωτήριο υποδεικνύει ότι ο ναός είχε αέτωμα τουλάχιστον στην πρόσοψη.⁵²⁸.

Η κεράμωση θα διήρκεσε για αρκετά χρόνια, όπως υποδεικνύεται από την ύπαρξη δύο διαφορετικών τύπων ακροκεράμων. Μετά τη «μερική ή ολική ακρήστευσιν» της ο Ρωμαίος πιστεύει ότι αντικαταστάθηκε από άλλη λακωνική κεράμωση, τη διάρκεια της ζωής της οποίας προσδιορίζει από το 570 έως το 540 π.Χ.⁵²⁹ [πίν.2.13.γ-δ]. Οι ηγεμόνες καλυπτήρες είναι ανθεμωτοί, δεν γνωρίζουμε όμως σε τι ποσότητα βρέθηκαν, καθώς ο Ρωμαίος δημοσιεύει δύο «εκ των αρτιώτερον διατηρουμένων»⁵³⁰. Το επτάφυλλο ανθέμιο αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο και ποικίλλεται με

⁵²⁵ Ρωμαίος 1958α, 166· Ρωμαίος 1958β, 135.

⁵²⁶ Βλ. Winter 1993, 139, 141, 143, πίν.31 («Sparta's antefix Type I, variant 1a»). Η διακόσμηση αποτελείται από οδοντωτό μοτίβο στην παρυφή του μετώπου και στο εσωτερικό μελανό κύκλο, γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται μηνοειδή μοτίβα με εναλλαγή μελανού (του εδάφους) και ερυθρού, ενώ στον έναν τύπο χρησιμοποιείται και λευκό επίθετο χρώμα. Ο Ρωμαίος 1957, 118 με σημ.1 παρατηρεί ότι το οδοντωτό μοτίβο στην παρυφή δεν συναντάται στους λακωνικούς ηγεμόνες καλυπτήρες εκτός της Σπάρτης.

⁵²⁷ Ο Ρωμαίος 1957, 119 κατονομάζει ως παράλληλα τα δύο σχετικά μικρά δισκοειδή ακρωτήρια του ναού του Απόλλωνα Τυρίτα στην Κυνουρία, στα οποία βασίστηκε για την αναπαράσταση του ακρωτηρίου της Βίγλας, με διάμετρο 0,52 μ. και 0,62 μ., καθώς κι ένα θραύσμα ακρωτηρίου με μικρότερη διάμετρο, 0,3052 μ., από το ιερό του Ποσειδώνα Ιππίου στο αρκαδικό Μεθύδριον. Η Winter δεν αποκλείει τα μικρά αυτά δισκοειδή ακρωτήρια της Βίγλας, του Μεθύδριου, καθώς και μία αρχαϊζουσα εκδοχή από τους Λούσους να συνιστούν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αρκαδικής αρχιτεκτονικής, βλ. Winter 1990, 18 με σημ.10· Winter 1993, 137, 139-140 («Type III, variant 1»). Κάνοντας λόγο για τα τρία αυτά δείγματα η Goldberg 1982, 202 με σημ.43 θεωρεί ότι εξαιτίας του μικρού μεγέθους τους θα μπορούσαν να ανήκουν σε ναΐσκους. Από παρανόηση η Goldberg λανθασμένα συσχετίζει το ακρωτήριο με τα εναέτια γλυπτά που ανήκουν στον περίπτερο ναό (βλ. Goldberg 1982, 202 με σημ.42), ενώ στον κατάλογο σημειώνει για το ακρωτήριο τη χρονολόγηση του Ρωμαίου για το δεύτερο σύνολο της κεράμωσης 570-540 π.Χ. (βλ. Goldberg 1982, 215 αρ.D6).

⁵²⁸ Παρόλο που η αποσπασματικότητα των ευρημάτων της Βίγλας δεν επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις, αξίζει να σημειωθεί ότι δεν είναι γνωστό αν ο αρχαϊκός ναός των Βασών είχε ακρωτήρια και στις δύο όψεις, αν και η περίπτωση αυτή μαρτυρείται από ομοιώματα οικίσκων, σχετικά βλ. Kelly 1995, 254-256, εικ.13-14.

⁵²⁹ Βλ. Ρωμαίος 1957, 119-126, εικ.9.

⁵³⁰ Βλ. Ρωμαίος 1957, 122-123, εικ.10-12.

επίθετο λευκό και καστανέρυθρο για τον χρωματισμό των επιμέρους τμημάτων του, ενώ τα περιγράμματά τους τονίζονται με τη χρήση πυκνού μελανού γανώματος. Και σε αυτήν την περίπτωση διακρίνεται ένας νεότερος τύπος ηγεμόνων καλυπτήρων με ραδινότερα ανθέμια⁵³¹.

Η στέγη αποκαθίσταται με υδρορρόη, που συνίσταται από τη συνεχή σειρά ηγεμόνων στρωτήρων με κάθετο μέτωπο ύψους 0,095 μ., το οποίο φέρει αραιό γάνωμα και με μελανό διακοσμητικά μοτίβα διπλού ή απλού T, πάνω στα οποία αποδίδονται με λευκό επίθετο χρώμα μικροί κύκλοι, δημιουργώντας την εντύπωση δύο μαιάνδρων [πίν.2.13.ε]. Σώθηκε ένα θραύσμα μήκους 0,19 μ. από το κάθετο μέτωπο με τμήμα μικρής επιμήκους οπής για την εκροή των υδάτων, ενώ στην οπίσθια όψη του διατηρούνται ίχνη του κοίλου στρωτήρα⁵³². Η υδρορρόη εδράζεται «επί ιδιομόρφου βάσεως πηλίνης με δωρικών κυμάτιον και φυλλοστοιχίαν», ύψους 0,0756 μ., όπου τα φύλλα αποδίδονται εναλλάξ με λευκό και ιώδες⁵³³. Για το στοιχείο αυτό, από το οποίο σώθηκαν μόνο 2-3 θραύσματα, ο Ρωμαίος χρησιμοποιεί τον όρο ακρογείσιον δηλώνοντας την πήλινη επίστεψη του απλού ξύλινου γείσου.

Τα δύο σύνολα της λακωνικής κεράμωσης θα μπορούσαν να ανήκουν σε δύο διαφορετικά κτίσματα, κι όχι σε ένα και μοναδικό προδρομικό ναό, από τη στιγμή που το καθένα έχει μία σχετικά μακρά χρονική διάρκεια και παρουσιάζει ανανεώσεις με νεότερου τύπου ακροκέραμα. Οπωσδήποτε, βέβαια, οι δύο ναοί θα είχαν παρόμοια μορφή και θα ήταν απλά κτίσματα κατασκευασμένα με ξύλο και ωμές πλίνθους⁵³⁴. Δεδομένης της εξαιρετικά αποσπασματικής κατάστασης δεν είναι φρόνιμο να προβούμε σε περαιτέρω υποθέσεις. Αρκούν μόνο κάποιες παρατηρήσεις βασικά για το δεύτερο σύνολο της κεράμωσης, το οποίο εντάσσεται στην αρκαδική παράδοση παρουσιάζοντας κάποια ιδιαίτερα και διαφιλονικούμενα στοιχεία. Η χρονολόγηση του Ρωμαίου δεν έχει ουσιαστικά αμφισβητηθεί. Ενδεχομένως να κατεβαίνει προς τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., αν ευσταθεί εκτός των άλλων η υπόθεση εισαγωγής των ανθεμωτών ακροκεράμων μετά το 560 π.Χ.⁵³⁵. Η μορφή των ανθεμωτών ακροκεράμων, η σχέση τους με τη σίμη-υδρορρόη και η μορφή αυτής παραπέμπουν στην αργεϊτική αρχιτεκτονική σύμφωνα με την Billot, η οποία προτείνει τη χρονολόγηση του ανθεμίου προς τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.⁵³⁶. Σύμφωνα με την Kelly το ανθέμιο εμφανίζεται για πρώτη φορά σε λακωνική στέγη στον αρχαϊκό ναό των Βασσών (620-580 π.Χ.), όπου όμως τα ακροκέραμα έχουν μία ιδιαίτερη μορφή:

⁵³¹ Ρωμαίος 1957, 126, εικ.13.

⁵³² Βλ. Ρωμαίος 1957, 119-120, εικ.8.

⁵³³ Βλ. Ρωμαίος 1957, 123-125, εικ. 9, 14.

⁵³⁴ Πρβλ. Østby 1990-91, 339 σημ.594. Μόνο στιγμιαία ο Østby 1990-91, 350 με σημ.648 αποτολμά την υπόθεση το δεύτερο σύνολο της λακωνικής κεράμωσης να σχετίζεται με την πρώτη φάση του περίπτερου ναού, κατά την οποία δεν θα υπήρχε περίσταση. Η ύπαρξη δύο κτισμάτων φαίνεται πιθανότερη σε σύγκριση με την περίπτωση του αρχαϊκού ναού των Βασσών. Η Kelly 1995, 249-262 αποδίδει στο ναό αυτό δύο σύνολα κεράμωσης, τα οποία χρονολογεί μετά την αξιολόγηση των παλαιότερων προτάσεων στην περίοδο 620-580 π.Χ. Σε αντίθεση με τη Βίγλα έχουν παρόμοιο σχέδιο, διαστάσεις, διακόσμηση και διαφοροποιούνται ουσιαστικά μόνο ως προς τον πηλό.

⁵³⁵ Βλ. Østby 1990-91, 350 σημ.648.

⁵³⁶ Ως παράλληλα αναφέρει δύο ακροκέραμα από την αγορά του Άργους και ένα από τους Λούσους, που θα μπορούσαν να προέρχονται ακόμη και από το ίδιο κέντρο παραγωγής. Τη μορφή του ανθεμίου της Βίγλας τη συγκρίνει με τα διακοσμητικά μοτίβα στα χάλκινα ελάσματα ασπίδων από την Ολυμπία, που γενικώς θεωρούνται αργεϊτικές. Βλ. Billot 1990, 127-129, εικ.6, πίν.11,ε.

στο ημικυκλικό μέτωπο του ηγεμόνα καλυπτήρα παριστάνονται δύο εραλδικές σφίγγες, ενώ το ανθέμιο προστίθεται στην κορυφή του μετώπου· η διακόσμηση αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο και χρησιμοποιείται μελανό και ερυθρό για τις λεπτομέρειες⁵³⁷.

Η Kelly χαρακτηρίζει τη στέγη της Βίγλας αναμφίβολα ως «υβριδική», η οποία διαφοροποιείται από την «κανονική» λακωνική στέγη εξαιτίας των επίπεδων στρωτήρων και αντικατέστησε την τελευταία πριν το 550 π.Χ.⁵³⁸. Μάλιστα παρατηρεί ότι η χρήση του επίπεδου στρωτήρα υιοθετείται μετά την εισαγωγή του ανθέμιου ως διακόσμηση, ενώ η στέγη των Βασσών εξαιτίας του ιδιόμορφου ακροκέραμου θα πρέπει να είναι από τις τελευταίες «κανονικές» λακωνικές⁵³⁹. Ωστόσο ο Ρωμαίος παρατηρεί ότι ο ηγεμόνας στρωτήρας είναι κοίλος εξαιτίας των ιχνών στην οπίσθια όψη του μετώπου του μοναδικού σωζόμενου θραύσματος⁵⁴⁰. Από την άλλη η Winter φέρει κάποιες αντιρρήσεις για την αναπαράσταση του Ρωμαίου θεωρώντας ότι τα ακροκέραμα θα πρέπει να τοποθετούνται στο ακρογείσιο⁵⁴¹. Το ακρογείσιο, που αναγνωρίζεται από τη Winter ως ένας ιδιαίτερος για την Αρκαδία τύπος «geison tile», είναι γνωστό και από δύο θραύσματα που αποδίδονται στον αρχαιότερο ναό της Αθηνάς στην Αλίφειρα (550-540 π.Χ.)⁵⁴². Το ίδιο στοιχείο συναντάται στην αρχαϊκή λακωνική στέγη του βουλευτήριου της Ολυμπίας, που μας είναι καλύτερα γνωστή σήμερα χάρη σε νέα ευρήματα και τη μελέτη του Heiden, ο οποίος δίνει ωστόσο μόνο μία γενική χρονολόγηση στον 6^ο αι. π.Χ.⁵⁴³. Στη λίθινη μορφή του υπάρχει στο ναό της Άρτεμης στο Μαυρίκι της Τεγεατικής και χρονολογείται από τον Østby γύρω στα 570 π.Χ.⁵⁴⁴. Ο ίδιος θεωρεί πως το στοιχείο περιορίζεται σε αυτά τα χρόνια, ενώ τοποθετεί το πλήλιο ακρογείσιο της Βίγλας και τα ακροκέραμα στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.

Ο σωζόμενος ναός

Ο ναός βρίσκεται σε μία περιορισμένης έκτασης περιοχή με κατωφέρεια, γεγονός που υπαγόρευσε τον αντικανονικό προσανατολισμό του προς το Ν⁵⁴⁵ [πίν.2.14.α-β]. Τον ίδιο προσανατολισμό θεωρεί ο Ρωμαίος ότι πρέπει να είχε και ο προδρομικός ναός, από τη στιγμή που στα ιερά είναι σταθερή η θέση του βωμού. Ωστόσο, κανένα δεδομένο δεν υπάρχει για τη θέση και τη μορφή του βωμού. Κατά την ανασκαφή σε βάθος μεταξύ των θεμελιώσεων του ναού ο Ρωμαίος βρήκε «μικρά αναθήματα χάλκινα ή πήλινα, ανάμεικτα με μελανά στρώματα θυσιών και καέντων οσταρίων μικρών ζώων μέχρι αποστάσεως 4 μέτρων νοτίως της θύρας της εκκλησίας»⁵⁴⁶. Προφανώς τα στρώματα αυτά σχετίζονται με το ιερό πριν την ανέγερση του περίπτερου ναού και μαρτυρούν την

⁵³⁷ Βλ. Kelly 1995, 250, 252-254, εικ.12. Η Kelly 1995, 258 βρίσκει ότι το ανθέμιο της Βίγλας μοιάζει με το ανθέμιο των Βασσών.

⁵³⁸ Βλ. Kelly 1995, 258.

⁵³⁹ Βλ. Kelly 1995, 259.

⁵⁴⁰ Βλ. Ρωμαίος 1957, 119.

⁵⁴¹ Βλ. Winter 1993, 145.

⁵⁴² Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 114-115, εικ. 57 αρ.10, 88· Winter 1993, 134, 144-146.

⁵⁴³ Βλ. Heiden 1995, 70-73 αρ.27, εικ.36, πίν.39-42.

⁵⁴⁴ Βλ. Østby 1990-91, 313, 321-322, εικ.181. Πρβλ. Ρωμαίος 1957, 161.

⁵⁴⁵ Ρωμαίος 1957, 117, 126· Ορλάνδος 1967-68, 50· Østby 1990-91, 339 με σημ.595.

⁵⁴⁶ Ρωμαίος 1957, 117· πρβλ. Ρωμαίος 1910, 276.

τέλεση θυσιών, ωστόσο, ελλείπει και περαιτέρω πληροφοριών, δεν προσφέρουν κάποια ένδειξη για τη θέση του βωμού, όπως έχει παρερμηνευθεί⁵⁴⁷.

Ο περίπτερος ναός χρονολογείται από τον Ρωμαίο στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ., και συγκεκριμένα στο τελευταίο τέταρτο⁵⁴⁸. Στο ναό συνυπάρχουν πρώιμα και ύστερα στοιχεία, ορισμένα εκ των οποίων με αξιοσημείωτη πρωτοτυπία, ώστε είναι δύσκολη η ασφαλής χρονολόγησή του. Αρχικά το ζήτημα είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τον Østby, που για να συμβιβάσει τη χρονική απόσταση των αντιφατικών στοιχείων κατέφυγε σε υποθέσεις για διαφορετικές οικοδομικές φάσεις του ναού⁵⁴⁹. Ωστόσο, αργότερα ο Østby εγκαταλείποντας προφανώς τους ενδοιασμούς του χρονολογεί το ναό προς το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.⁵⁵⁰. Ο Winter χρονολογεί το ναό στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. και τον θεωρεί μεταγενέστερο του ναού του Ορχομενού και προγενέστερο του ναού στον Άγ. Ηλία της Ασέας διατηρώντας δηλαδή την αλληλουχία του Østby⁵⁵¹.

Για τα θεμέλια και την κρηπίδα του ναού χρησιμοποιήθηκε ο τοπικός ασβεστόλιθος, που είναι πολύ εύθρυπτος, ενώ για την ανωδομή μάρμαρο των Δολιανών. Συνεχίζεται έτσι, θα λέγαμε, η παράδοση του μικρού μαρμάρινου ναού των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ. στην Ψηλή Κορφή, πάνω από το Μαυρίκι της Τεγέας, με τον οποίο ο ναός της Βίγλας παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες⁵⁵². Εξαιτίας της εδαφικής ανωμαλίας ιδιόμορφη είναι η θεμελίωση, η οποία συνίσταται σε ένα σύστημα τοίχων που χαρακτηρίζονται από τον Ρωμαίο ως «λιθοσειρές». Στη Β πλευρά οι λίθοι είναι τοποθετημένοι στον βράχο, που έχει εν μέρει λαξευτεί, ενώ στη Ν η θεμελίωση έχει μέγιστο βάθος 2,70 μ. Από τη διερεύνηση της κεντρικής περιοχής του ναού διαπιστώθηκε ότι μόνο η ανώτατη σειρά και εν μέρει η υποκείμενη αποτελούνται από μεγάλους λίθους («υπέρ τα 3 μέτρα και πλάτος 2 μ.») με κανονική αναθύρωση⁵⁵³.

Ο Ρωμαίος προχώρησε στην αναπαράσταση της κάτοψης του περίπτερου ναού με αφητηρία τις λιθοσειρές των θεμελίων, που αντιστοιχούν στους υπερκείμενους τοίχους και έχουν το ίδιο

⁵⁴⁷ Βασικά από τη Voyatzis 1990, 34, η οποία λέει ότι τα στρώματα αυτά βρίσκονται σε απόσταση 4 μ. Ν της εκκλησίας και δηλώνουν τη θέση του βωμού· γενικώς η περιγραφή του ιερού εκ μέρους της παρουσιάζει λάθη, π.χ. χρονολογεί τον περίπτερο ναό στα χρόνια 570-540 π.Χ. Βλ. επίσης Morgan 1999, 400· Forsén – Forsén 2003, 32. Πρβλ. τις προσεκτικές επισημάνσεις του Østby 1990-91, 339 με σημ.595. Για την ερμηνεία των «μαύρων στρωμάτων» και το ενδεχόμενο της συσσώρευσης των απορριμμάτων των θυσιών στην περιοχή του ιερού σε μεγάλη απόσταση από τον βωμό, ακόμη κι όταν δεν έχει αναγνωριστεί η ύπαρξή του, βλ. Kyrielleis 2006, 36-37.

⁵⁴⁸ Ρωμαίος 1957, 161· Ρωμαίος 1958α, 166 Ρωμαίος 1958β, 135.

⁵⁴⁹ Βλ. Østby 1990-91, 348-350. Ο ναός ολοκληρώθηκε γύρω στο 530 π.Χ. και λίγες δεκαετίες μετά ανάγονται κάποιες επεμβάσεις στο ανώτερο τμήμα του. Ή ο ναός χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. και έχει αρχαϊστικά στοιχεία, ενδεχομένως ακόμη και ορισμένα μέλη σε β' χρήση από έναν προγενέστερο ναό, στον οποίο θα ανήκε το δεύτερο σύνολο της λακωνικής κεράμωσης· ίσως γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. θα ανάγεται η πρώτη φάση του ναού χωρίς περίσταση.

⁵⁵⁰ Βλ. Østby 2005β, 499.

⁵⁵¹ Βλ. Winter 1991, 205, 208.

⁵⁵² Ρωμαίος 1957, 161· Østby 2005β, 499. Ο ναός πιθανόν ανήκει στην Άρτεμη, αν και δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ταυτίζεται με το ναό της Άρτεμης Κνακεάτιδος, όπως πιστεύει ο Ρωμαίος που τον ανέσκαψε· για την παρουσίαση του ιερού και της έρευνας σε αυτό με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Voyatzis 1999, 132-133, 145, 154-155 αρ.14.

⁵⁵³ Ρωμαίος 1957, 127, εικ.16.

μήκος⁵⁵⁴. Χάρη σε κάποια ίχνη και σημάδια στην άνω επιφάνεια της δεύτερης από τα Α λιθοσειράς εξασφαλίζεται η πορεία του Α μακρού τοίχου και προκύπτει η ύπαρξη πρόναου, βάθους 3,60 μ., αλλά και οπισθόδομου, οι τοίχοι των οποίων είναι μικρότερου πάχους. Στη συνέχεια προχώρησε και σε άλλους υπολογισμούς και στη μετρολογική ανάλυση του ναού, η αξιοπιστία των οποίων αμφισβητείται από τον Østby, παρόλο που δέχεται σε γενικές γραμμές τις απόψεις του Ρωμαίου⁵⁵⁵.

Ιδιαίτερα σημαντικές πληροφορίες για την αναπαράσταση του ναού παρέχουν τα λίγα σωζόμενα μέλη της μαρμάρινης ανωδομής του, τα οποία στο μεγάλο μέρος τους είχαν εξαφανισθεί μετά την ανασκαφή και κατά την επάνοδο του Ρωμαίου στο χώρο⁵⁵⁶. Ελάχιστα θραύσματα σώζονται από τους κίονες, που έχουν 20 ραβδώσεις με την ιδιομορφία ότι οι χορδές δεν είναι ισομεγέθεις· παράλληλα δεν υπάρχουν ούτε για τη γόμφωση των σπονδύλων, η οποία γίνεται με κυλινδρικές απολαξεύσεις που αφέθηκαν στο μέσο κατά την επεξεργασία της οριζόντιας επιφάνειας του σπονδύλου⁵⁵⁷. Από τα κιονόκρανα σώζονται τρία θραύσματα αρκετά διαφορετικά μεταξύ τους. Το ένα θραύσμα έχει πεπλατυσμένο εχίνο, ενώ το άλλο είναι μεταγενέστερο και δεν μπορεί να χρονολογηθεί σύμφωνα με τον Østby πριν το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.· ο Ρωμαίος παρατηρεί ότι τυπολογικά μπορεί μεν να χρονολογούνται σε διαφορετική περίοδο, όμως σε πολλούς αρχαϊκούς ναούς παρατηρούνται διαφορές στα κιονόκρανα⁵⁵⁸. Το τρίτο θραύσμα, που βρέθηκε το 1958, κοσμείται με φυλλοστοιχία στο υποτραχήλιο⁵⁵⁹. Αυτό μαζί με το πρωιμότερο εκ των δύο προαναφερθέντων εντάσσονται στην παράδοση των κιονόκρανων του ναού της Ψηλής Κορφής κατά τον Østby⁵⁶⁰. Δεν σώθηκε κανένα θραύσμα από τις μετόπες και ο Ρωμαίος περιγράφει μόνο λιγοστά θραύσματα από τα τρίγλυφα και το επιστύλιο⁵⁶¹. Για τον Østby η μορφή των τριγλύφων παραπέμπει σε δείγματα του α΄ μισού του 6^{ου} αι. π.Χ.⁵⁶². Μία ιδιορρυθμία του ναού είναι ότι τα οριζόντια και τα επάετια γείσα χαρακτηρίζονται ως «ιωνίζοντα» αποτελώντας ένα από τα στοιχεία των ιωνικών επιδράσεων που αναγνωρίζονται στο ναό της Βίγλας όπως και στο ναό της Άρτεμης στο Μαυρίκι⁵⁶³.

Ο ναός της Βίγλας είναι ένας περίπτερος δωρικός ταπεινών διαστάσεων· επακριβώς δεν τις γνωρίζουμε αλλά έχουν μέγιστες τιμές στην ευθυνηρία 11,55 x 24,40/70 μ. με επισφαλέστερη του μήκους⁵⁶⁴. Η αποκατάσταση περίπτωσης 6 x 13 κίωνων είναι η μόνη δυνατή, παρόλο που σύμφωνα με

⁵⁵⁴ Βλ. Ρωμαίος 1957, 127-133, εικ.17.

⁵⁵⁵ Σύμφωνα με τον Østby 1990-91, 342 οι μετρολογικές υποθέσεις του Ρωμαίου είναι περίπλοκες και λίγο πειστικές.

⁵⁵⁶ Βλ. Ρωμαίος 1957, 133-143, εικ.18-32. Ο Ρωμαίος δημοσιεύει δύο θραύσματα από τον στυλοβάτη και τον τοιχοβάτη, έναν γωνιόλιθο από τον στενότερο τοίχο των προδόμων και ένα τμήμα ορθοστάτη από το μέτωπο παραστάδας, βλ. Ρωμαίος 1957, 133-136, εικ.18-21.

⁵⁵⁷ Ρωμαίος 1957, 137· Ρωμαίος 1958α, 166, πίν.131β· Østby 1990-91, 341, 342.

⁵⁵⁸ Βλ. Ρωμαίος 1957, 137-138, εικ.23-24· Østby 1990-91, 341, 348-349, εικ.192-193.

⁵⁵⁹ Βλ. Ρωμαίος 1958β, 135, εικ.141· BCH 83, 1959, 626, εικ.16.

⁵⁶⁰ Βλ. Østby 1990-91, 349, που επιχειρεί την εξής χρονική αλληλουχία: ναός Ψηλής Κορφής 560-550 π.Χ. – ναός Βίγλας 540-530 π.Χ. – ναός Ορχομενού 530-520 π.Χ. Στα θραύσματα των κιονόκρανων θα πρέπει να προστεθεί και το νεότερο εύρημα του Πίκουλα 1988, 49, εικ.2, το οποίο δεν λαμβάνει υπόψη ο Østby στη σχετική συζήτηση.

⁵⁶¹ Βλ. Ρωμαίος 1957, 138-140, εικ.25-27· Ρωμαίος 1958β, 135, εικ.142· Østby 1990-91, 339-341, εικ.190-191.

⁵⁶² Βλ. Østby 1990-91, 339, 349, εικ.190-191.

⁵⁶³ Σχετικά βλ. Winter 1991, 213-218· Winter 2005, 485-486. Για τα γείσα του ναού της Βίγλας βλ. Ρωμαίος 1957, 140-143, εικ.28-32· Østby 1990-91, 339, 341, 349 σημ.645-646.

⁵⁶⁴ Βλ. Ρωμαίος 1957, 129-130, 132· Ρωμαίος 1958α, 166· Østby 1990-91, 342-343.

τον Østby προκύπτουν αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ των μεταξονίων των μπροστινών και των πλαϊνών πλευρών⁵⁶⁵. Ίσως ως πρότυπο λειτούργησε ο περίπτερος ναός του Ορχομενού, που χρονολογείται γύρω στα 530 π.Χ. και συνιστά το πρώτο γνωστό παράδειγμα περίπτερου ναού στον ελλαδικό χώρο με περίσταση 6 x 13 κίωνων, μάλιστα με ισομεγέθη μεταξόνια, στοιχείο που δεν υιοθέτησε ο ναός της Βίγλας ούτε οι άλλοι μεταγενέστεροι αρκαδικοί περίπτεροι⁵⁶⁶. Ο ναός της Βίγλας εκτός από πρόναο είχε και οπισθόδομο, στοιχείο ασυνήθιστο για τους αρχαϊκούς ναούς της Αρκαδίας, με εξαίρεση τον πρώιμο ναό των Βασσών, ενώ για πρώτη φορά συναντάται τριβαθμιδωτή κρηπίδα με μαρμάρινο τον στυλοβάτη⁵⁶⁷. Τα επιτεύγματα του ναού της Βίγλας φαίνεται ότι επιχείρησαν να ξεπεράσουν οι Ασεάτες με την κατασκευή του περίπτερου ναού στον Άγ. Ηλία γύρω στα 500 π.Χ. αλλά και οι Παλλαντιείς⁵⁶⁸. Στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. κατασκευάστηκε θεμελίωση για περίσταση, που όμως δεν κτίστηκε ποτέ, για το Ναό C στο γειτονικό Παλλάντιο, η οποία φαίνεται ότι αντλεί την έμπνευσή της από το ναό της Βίγλας⁵⁶⁹.

Ο ναός φαίνεται ότι υπέστη ζημιές κυρίως στο διάζωμα γύρω στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. μετά από πυρκαγιά ή σεισμό, από τη στιγμή κιόλας που ήταν θεμελιωμένος σε ανώμαλο κατωφερικό έδαφος. Δεν μπορούν να ειπωθούν πολλά για τις επισκευές που αποδεικνύονται από την ύπαρξη των νεότερων τμημάτων «ιωνιζόντων» γείσων και μίας τριγύφου⁵⁷⁰. Ίσως τότε ανάγεται και η μαρμάρινη κεράμωση του ναού, στην οποία ο Ρωμαίος αναφέρεται μόνο παρεμπιπτόντως⁵⁷¹. Αλλιώς θα πρόκειται για την πρώτη περίπτωση μαρμάρινης κεράμωσης στην Αρκαδία με το ναό του Αγ. Ηλία της Ασέας και το ναό της Αθηνάς στην Αλίφειρα να έπονται⁵⁷². Μπορεί οι μαρμάρινες κεραμίδες να περιορίζονταν μόνο περιμετρικά της στέγης και οι υπόλοιπες να ήταν πήλινες⁵⁷³. Υπέρ του ότι εξαρχής ο περίπτερος ναός είχε μαρμάρινες κεραμίδες συνηγορεί έμμεσα η μαρμάρινη στέγη του ναού του Αγ. Ηλία⁵⁷⁴ και κυρίως το γεγονός ότι ο ναός της Βίγλας συνιστά ένα σπάνιο δείγμα ναού για την περιοχή και την εποχή εξαιτίας των εναέτιων γλυπτών του.

Ο Ρωμαίος βρήκε μπροστά από τη Ν πλευρά του ναού λιγοστά θραύσματα μαρμάρινων γλυπτών, τα οποία απέδωσε στο αέτωμα της πρόσοψης θεωρώντας ότι μόνο αυτό έφερε γλυπτό διάκοσμο. Συγκεκριμένα κάνει λόγο για το πρόσθιο αριστερό άκρο πόδι λιονταριού με τμήμα της πλίνθου και για ένα θραύσμα της χαίτης⁵⁷⁵ [πίν. 2.15.α, 2.14.δ]. Το λιοντάρι είναι ελαφρώς υπερφυσικού μεγέθους και θα ήταν ξαπλωμένο προς το αριστερό άκρο του αετώματος, ενώ

⁵⁶⁵ Βλ. Østby 1990-91, 343, 345-346.

⁵⁶⁶ Ο πρωτοποριακός σχεδιασμός του ναού του Ορχομενού, που αποκτά κανονιστική ισχύ στην κλασική εποχή, θα πρέπει να πιστωθεί κατά τον Østby πιθανόν σε Κορίνθιους αρχιτέκτονες. Βλ. Østby 1990-91, 327-338, 386, εικ.182-188· Østby 1992-93, 69-70· Østby 2005β, 498-499.

⁵⁶⁷ Βλ. Østby 1990-91, 343, 347· Østby 2005β, 499.

⁵⁶⁸ Βλ. Forsén – Forsén – Østby 1999, 175· Østby 2005β, 499-500.

⁵⁶⁹ Βλ. Østby 1992-93, 66-69· Østby 2005β, 499.

⁵⁷⁰ Ρωμαίος 1957, 140, 142, 143.

⁵⁷¹ Ρωμαίος 1957, 126, 143.

⁵⁷² Østby 1990-91, 342 με σημ.604.

⁵⁷³ Πρβλ. Ohnesorg 1993, 29.

⁵⁷⁴ Σχολιάζοντας τις «ανταγωνιστικές» σχέσεις μεταξύ των δύο ναών ο Østby λέει: «Obviously, since the Vigla temple had a marble roof, Agios Elias would have that too» [Forsén – Forsén – Østby 1999, 175].

⁵⁷⁵ Βλ. Ρωμαίος 1957, 143-144, εικ.33-34.

αντίστοιχη μορφή μπορεί να υπήρχε από την άλλη πλευρά. Επιπλέον, το 1910 βρήκε ένα «σύντριμμα ανάγλυφου ιχθυοειδούς σώματος, πιθανώς Τρίτωνος», το οποίο δεν μπόρεσε να εντοπίσει μετά από χρόνια στο Μουσείο της Τεγέας⁵⁷⁶ [πίν.2.14.γ]. Ταξινομώντας τις αποθήκες του Μουσείου ο Δεληβορριάς βρήκε δύο θραύσματα από τη χαίτη λιονταριών καθώς και το χαμένο θραύσμα, το οποίο αναγνώρισε ως δελφίни που βρισκόταν στη δεξιά γωνία του αετώματος⁵⁷⁷.

Η Bookidis⁵⁷⁸ βρίσκει εύλογη την αναπαράσταση που προτείνει ο Ρωμαίος με δύο αντωπά ξαπλωμένα λιοντάρια αναφέροντας ως παράλληλο για τη σύνθεση αυτή το ναό της Άρτεμης Ορθείας στη Σπάρτη. Στο αέτωμα του ναού της Ορθείας, που χρονολογείται στα 570-560 π.Χ., αποδίδεται ένα θραύσμα λαιμού και χαίτης από λιοντάρι⁵⁷⁹. Με βάση τις δημοσιευμένες φωτογραφίες κρίνει πιθανότερο το άκρο πόδι και το θραύσμα της χαίτης να προέρχονται από δύο λιοντάρια εξαιτίας της διαφορετικής όψης του άκρου ποδιού. Καθώς δεν είχε στη διάθεσή της φωτογραφία του χαμένου θραύσματος λέει μόνο πως αν πράγματι προέρχεται από το ίδιο αέτωμα, τότε θα πρέπει να βρισκόταν στη γωνία. Σύμφωνα με την Bookidis οι βόστρυχοι της χαίτης, που έχουν απλή μορφή χωρίς λεπτομέρειες, μοιάζουν με τη χαίτη του λιονταριού στη Β ζωφόρο του θησαυρού των Σιφνίων.

Το μαρμάρινο ανάγλυφο

Το 1918 ο Ρωμαίος βρήκε το άνω αριστερό τμήμα από ένα μαρμάρινο ανάγλυφο σε έναν μικρό επίπεδο χώρο περίπου 100 μ. Α του ναού⁵⁸⁰ [πίν.2.15.β]. Προφανώς το ανάγλυφο προέρχεται από το ιερό, καθώς μετά την εξαντλητική έρευνα του χώρου δεν βρέθηκε κάποιο στοιχείο αλλά ούτε κι άλλο θραύσμα του ανάγλυφου. Πρόκειται για τμήμα πλάκας από μάρμαρο Δολιανών, πάχους 0,10 μ., με μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 0,30 x 0,25 μ. Σώζονται οι κεφαλές δύο μορφών αποδοσμένες σε διαφορετική κλίμακα σε κατατομή προς τα δεξιά. Από την αριστερή μορφή διακρίνεται το ανασηκωμένο αριστερό χέρι να κρατά μπροστά από το πρόσωπο το ένδυμα που καλύπτει την κεφαλή της. Αμέσως μπροστά της βρίσκεται η υψηλότερη μορφή με μακριά κόμη με οριζόντιες εγχαράξεις, που πέφτει πίσω, ενώ ξεχωρίζει ένας πλόκαμος που πέφτει μπροστά.

Ο Ρωμαίος θεωρεί το ανάγλυφο λακωνικό έργο του ύστερου 7^{ου} αι. π.Χ. και ως εκ τούτου σύγχρονο με τον πρώτο ναό του ιερού. Πιστεύει ότι είναι αναθηματικό και ότι αργότερα χρησιμοποιήθηκε σε β' χρήση ως μετόπη στον περίπτερο ναό. Πάνω από τις κεφαλές και πίσω από την αριστερή μορφή «φαίνονται επίμονα κτυπήματα σφύρας σκοπούντα την ισοπέδωσιν, ότι δε ταύτα είναι υστερογενή συμπεραίνομεν εκ του βιαίως κοπέντος οπίσθιου πέρατος του πέπλου»⁵⁸¹. Υπολογίζει το πρωταρχικό ύψος του στα 0,50 μ. και το μήκος του περισσότερο από 0,60 μ. υποθέτοντας ότι θα απεικονίζονταν ακόμη δύο ή τρεις θεότητες. Την αριστερή μορφή εκλαμβάνει ως καθιστή θεωρώντας πως είναι «τις υπόστασις της ορείας Μεγάλης Μητρός» δεδομένης και της

⁵⁷⁶ Ρωμαίος 1910, 276· Ρωμαίος 1957, 144.

⁵⁷⁷ Βλ. Δεληβορριάς 1969, 130, πίν.117· BCH 95, 1971, 878, εικ.159.

⁵⁷⁸ Βλ. Bookidis 1967, 108-110 αρ.Ρ29.

⁵⁷⁹ Βλ. Dawkins 1929, 21-22, πίν.5· Bookidis 1967, 104-107 αρ.Ρ28.

⁵⁸⁰ Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.1605. Βλ. Ρωμαίος 1957, 144-146, εικ.35· Ρωμαίος 1958α, 166· Ρωμαίος 1958β, 137, εικ.146. Βλ. επίσης Ridgway 1977, 212 με σημ.35· Jost 1985, 196· Felten 1987, 24, εικ.43· Felten 1988, 242· Voyatzis 1990, 34, 246· Raftoroulou 1993, 1, εικ.2· Morgan 1999, 401 με σημ.123-124· Mylonopoulos 2003, 100· Forsén – Forsén 2003, 32-33.

⁵⁸¹ Ρωμαίος 1957, 146.

ορεινής θέσης του ιερού⁵⁸². Ως κόρη της καθιστής μητρικής θεάς φαίνεται να εκλαμβάνει την άλλη θεότητα διστάζοντας να την ταυτίσει με την Άρτεμη ή την Αθηνά.

Προβληματικά είναι τα ζητήματα χρονολόγησης, ερμηνείας και λειτουργίας του ανάγλυφου. Η χρήση του ως μετόπη είναι υποθετική και δύσκολα αποδεκτή, παρόλο που δεν μπορούμε να εξηγήσουμε τις μεταγενέστερες επεμβάσεις στο ανάγλυφο⁵⁸³. Πιο ασφαλείς είναι κάποιες παρατηρήσεις όσον αφορά την εικονογραφία του. Σήμερα είναι ευρέως αποδεκτό ότι η δεξιά μορφή είναι ανδρική, κι έτσι εξηγείται η διαφορά ύψους της από την άλλη μορφή, άσχετα με το αν είναι καθιστή ή όρθια⁵⁸⁴. Σύμφωνα με τον Μυλινοπούλου αν πρόκειται πράγματι για αναθηματικό ανάγλυφο, τότε θα περιμέναμε να απεικονίζεται ο κάτοχος του ναού, δηλαδή ο Ποσειδώνας, που στην αρχαϊκή εποχή συναντάται και αγένειος· συνακόλουθα ταυτίζει την άλλη μορφή με την Αθηνά⁵⁸⁵.

Η γυναικεία μορφή απεικονίζεται με το ιμάτιο υπέρ την κεφαλή στο μοτίβο του ανακαλύπτεσθαι. Το θέμα της ανακάλυψης συναντάται σε διάφορα πρώιμα γλυπτά στην Αρκαδία και στη Λακωνία, με τα οποία μπορεί να συγκριθεί το ανάγλυφο της Βίγλας⁵⁸⁶. Αναγνωρίζεται για πρώτη φορά στο γνωστό δαιδαλικό ανάγλυφο από την ακρόπολη των Μυκηνών, που παραδοσιακά ταυτίζεται με μετόπη του αρχαϊκού ναού⁵⁸⁷. Παρόμοιος είναι ο τύπος και η σημασία της μορφής με λακωνικές ελεφαντοστέινες και οστέινες γυναικείες μορφές του ύστερου 7^{ου} και του πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ., ενώ το μοτίβο της ανακάλυψης συναντάται κατά ανάλογο τρόπο αλλά σε διαφορετικά συμφραζόμενα στα λακωνικά ηρωικά ανάγλυφα⁵⁸⁸. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα της μορφής του ανάγλυφού μας με ένα οστέινο πλακίδιο από το ιερό της Ορθείας [πίν.2.15.δ], που πιθανόν είναι ημιτελές και ως εκ τούτου δύσκολο να χρονολογηθεί με ακρίβεια· αυτή η γυναικεία μορφή, σχεδόν εξολοκλήρου καλυμμένη με το ιμάτιο, μαρτυρεί για το β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. το μοτίβο της «ανακάλυψης»⁵⁸⁹.

Πιο αποκαλυπτική ίσως είναι η ομοιότητα του ανάγλυφου της Βίγλας με ένα ανάγλυφο από την Τεγέα [πίν.2.15.γ], που χρονολογείται στα 520-510 π.Χ. και θεωρείται ως το αρχαιότερο «νεκρόδειπνο» στον ελληνικό κόσμο⁵⁹⁰. Απεικονίζεται μία ένθρονη γυναίκα στο μοτίβο του ανακαλύπτεσθαι, από μπροστά της όρθιος ένας γυμνός άνδρας και στα δεξιά διακρίνεται το πόδι της κλίνης. Η Raftorouliou επισημαίνει την αναλογία στην απόδοση του μοτίβου παρά τη μεγάλη χρονική

⁵⁸² Βλ. Ρωμαίος 1957, 146. Η ανατολική αυτή θεότητα συναντάται σε διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου και μετονομάζεται σύμφωνα με τις εκάστοτε τοπικές δοξασίες. Ως υποστάσεις της θεότητας αυτής ο Ρωμαίος αναφέρει την Αθηνά Λινδία της Ρόδου, τη Βριτομάρτη ή Άρτεμη στην Κρήτη, την Αφαία της Αίγινας, τη Δήμητρα Μέλαινα στη Φιγάλεια αλλά και τη Δήμητρα της Λυκόσουρας, που έχει κόρες την Άρτεμη και τη Δέσποινα.

⁵⁸³ Πρβλ. Østby 1990-91, 343 σημ.615.

⁵⁸⁴ Raftorouliou 1993, 1 με σημ.16.

⁵⁸⁵ Βλ. Μυλινοπούλου 2003, 100 με σημ.18, 345-346.

⁵⁸⁶ Βλ. Raftorouliou 1993, 1-6, εικ.1-5· πρβλ. Morgan 1999, 401.

⁵⁸⁷ Ε.Μ. αρ.ευρ.2869. Βλ. Raftorouliou 1993, 1 με σημ.2 για τη σχετική βιβλιογραφία, 5, εικ.1.

⁵⁸⁸ Βλ. Raftorouliou 1993, 4· πρβλ. Marangou 1969, 186-187.

⁵⁸⁹ Βλ. Marangou 1969, 186, εικ.151· Raftorouliou 1993, 4, εικ.4. Στο β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. ανάγονται επίσης κάποια λακωνικά ελεφαντοστέινα πλακίδια που παριστάνουν δύο καθιστές μορφές. Η Raftorouliou 1993, 5-6, χωρίς να υπεισέλθει στο ζήτημα των επιδράσεων και των σχέσεων με την Ανατολή ή άλλα κέντρα, θεωρεί ότι πρόκειται για γυναικείες θεότητες, από τις οποίες αντλεί την καταγωγή του όσον αφορά την τυπολογία αλλά και το λατρευτικό υπόβαθρο το ελληνιστικό λατρευτικό σύνταγμα της Λυκόσουρας

⁵⁹⁰ Ε.Μ. αρ.ευρ.55. Βλ. Raftorouliou 1993, 1, εικ.3.

απόσταση των δύο ανάγλυφων⁵⁹¹. Ωστόσο ο Felten⁵⁹² βασιζόμενος στην ταυτόσημη, κατά τη γνώμη του, εικονογραφία τους προτείνει ότι το ανάγλυφο της Βίγλας αποδίδοντας ένα «νεκρόδειπνο» θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. κι όχι έναν αιώνα πρωτότερα. Σύμφωνα με τον μελετητή, η διατήρηση παλαιότερων μορφών είναι γενικότερα συνήθης στην Αρκαδία και ιδίως η αρχαϊκή λίθινη πλαστική της χαρακτηρίζεται από μία έντονη και απατηλή αρχαιοπρέπεια.

Τα μικροευρήματα

Ο Ρωμαίος κάνει λόγο για λίγα πήλινα ειδώλια και σημαντικό πλήθος χάλκινων ελασμάτων με αξιόλογες παραστάσεις που βρέθηκαν «εις το βάθος των θεμελίων του ναού και μάλιστα κατά την προς δυσμάς κατωφέρειαν»⁵⁹³. Δεν προχώρησε σε βάθος μεταξύ των τοίχων της θεμελίωσης σε όλη την επιφάνεια του ναού· κυρίως διερεύνησε την κεντρική περιοχή του⁵⁹⁴. Σε απόσταση 40-50 μ. Δ του ναού είχαν κτιστεί πιθανώς στην αρχαιότητα 2-3 μικροί αναλημματικοί τοίχοι με αργούς λίθους για την ισοπέδωση του χώρου σε σχέση με τον δρόμο που ανέβαινε από την Ασέα. Ανάμεσα στα ευρήματα που βρέθηκαν σε σχέση με τα τοιχάρια αυτά ήταν μία μικρή χάλκινη τρίαινα ύψους περίπου 6 εκ., καθώς και δύο ακόμη σιδερένιες τρίαινες που καταστράφηκαν μετά τη στιγμή ανεύρεσής τους⁵⁹⁵. Στη δημοσίευση του ιερού ο Ρωμαίος δεν αναφέρεται στα λίγα πήλινα ειδώλια και περιγράφει μόνο «τα αξιολογότερα εκ των χαλκών ευρημάτων του 7^{ου} και του 6^{ου} αιώνος», τα οποία αποδίδει σε λακωνικό εργαστήριο⁵⁹⁶. Εκτός από τις χάλκινες ταινίες και τα ελάσματα ουσιαστικά κάνει λόγο μόνο για δύο χάλκινα ειδώλια ταύρων και ένα τρίτο ζώο που ήταν προσκολλημένο σε αγγείο, καθώς και για τη λαβή σιδερένιου λέβητα και τρία μικρά αναθηματικά κάτοπτρα⁵⁹⁷. Συμπεραίνει ότι όλα τα μικροευρήματα ανάγονται στα χρόνια πριν την ίδρυση του περίπτερου ναού (550 π.Χ.) και μόνο ελάχιστα είναι μεταγενέστερα, ενώ ότι στον 5^ο αι. π.Χ. δεν μπορεί να χρονολογηθεί κανένα εύρημα⁵⁹⁸.

Όπως παρατηρεί ο Πίκουλας είναι απορίας άξιο που διαθέτουμε τόσα λίγα ευρήματα από ένα τέτοιο ιερό· εξηγείται προφανώς από το γεγονός ότι η ανασκαφή του Ρωμαίου ήταν ολιγοήμερη και μικρής έκτασης⁵⁹⁹. Πάντως ο ανασκαφέας δεν κάνει καμία μνεία σε ανευρεθείσα κεραμική, στοιχείο που επιβεβαιώνει την επιλεκτικότητα εκ μέρους του όσον αφορά τα δημοσιευμένα ευρήματα. Ένα άλλο πρόβλημα που προβάλλεται από τον ίδιο τον Ρωμαίο είναι το γεγονός ότι τα ευρήματα από τη Βίγλα ανακατώθηκαν με ευρήματα από την Τεγέα, όταν κατά την Κατοχή λήφθηκαν μέτρα απόκρυψής τους, με αποτέλεσμα να επιδοθεί σε μία πρωτότυπη ανασκαφή «εντός των αποθηκών και του υπαιθρίου περιβόλου» του Μουσείου της Τεγέας κατά το 1957 και το 1958⁶⁰⁰. Έτσι, ένα χάλκινο περίμητο ψάρι που δημοσιεύει ο Ρωμαίος κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται από το ιερό της Αλέας

⁵⁹¹ Raftopoulou 1993, 1.

⁵⁹² Βλ. Felten 1987, 24, εικ.43-44· Felten 1988, 242.

⁵⁹³ Ρωμαίος 1957, 146.

⁵⁹⁴ Ρωμαίος 1957, 126.

⁵⁹⁵ Ρωμαίος 1910, 276· Ρωμαίος 1957, 146.

⁵⁹⁶ Ρωμαίος 1957, 147.

⁵⁹⁷ Βλ. Ρωμαίος 1957, 158-159, εικ.55-56.

⁵⁹⁸ Ρωμαίος 1957, 159. Η Voyatzis 1990, 144 με σημ.240, πίν.82 χρονολογεί τα δύο ειδώλια των ταύρων στον 6^ο ή στον 5^ο αι. π.Χ.

⁵⁹⁹ Πίκουλας 1988, 48-49.

⁶⁰⁰ Ρωμαίος 1957, 115-116· Ρωμαίος 1958α, 166· Ρωμαίος 1958β, 135, 137.

Αθηνάς στην Τεγέα, καθώς φαίνεται πανομοιότυπο με ένα ψάρι που είχε δημοσιεύσει ο Dugas⁶⁰¹. Επιπλέον στην ανασκαφική έκθεση του 1910 ο Ρωμαίος κάνει λόγο για 15 περιβραχιόνια, που δεν εμφανίζονται στη δημοσίευση του 1957⁶⁰². Η Kilian-Dirlmeier βρήκε αρκετές (περίπου 100;) περόνες άγνωστης προέλευσης στο Μουσείο της Τεγέας και υποθέτει ότι θα μπορούσαν να προέρχονται από τη Βίγλα⁶⁰³. Καθώς οι περισσότερες ανήκουν σε γεωμετρικούς τύπους, οι απαρχές τις λατρείες θα πρέπει να αναχθούν στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. και όχι στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. όπως θεωρεί ο Ρωμαίος. Ωστόσο, η Voyatzis αμφιβάλλει για την απόδοση μη γνωρίζοντας σε ποια κριτήρια τη βασίζει η Kilian-Dirlmeier και θεωρεί πιθανότερο να προέρχονται από το τεγεατικό ιερό της Άρτεμης στο Μαυρίκι, για το οποίο ξέρουμε ότι βρέθηκαν πολλές περόνες χωρίς να έχει δημοσιευτεί καμία⁶⁰⁴.

Ο Ρωμαίος δημοσιεύει κάποια χάλκινα ελάσματα με έκτυπα και εγχάρακτα διακοσμητικά μοτίβα χρονολογώντας τα περισσότερα στον 7^ο αι. π.Χ.⁶⁰⁵. Στις παρυφές των ελασμάτων κατά διαστήματα προσαρτώνται γοργόνεια ή ρόδακας με αλεπού ή πετεινοί [πίν.2.16.α]. Ερμηνεύει τα ελάσματα αυτά ως επένδυση για ξύλινα κιβωτίδια όπως εξάλλου την πλειονότητα των χάλκινων μικροευρημάτων από το ιερό. Μάλιστα ο τρόπος δημοσίευσης των χάλκινων ελασμάτων γίνεται εν είδει αναπαράστασης της επένδυσης μίας ή δύο υποθετικών κιστών, που έφεραν εικονιστική διακόσμηση στις κύριες όψεις τους. Από τη διακόσμηση αυτή κάνει λόγο για δύο γυναικείες και τέσσερις ανδρικές μορφές, καθώς και για μία Χίμαιρα, μία σφίγγα και έναν τράγο⁶⁰⁶. Οι τρεις άνδρες αναγνωρίζονται ως Σπαρτιάτες, καθώς φέρουν γένη χωρίς μουστάκι. Πρόκειται για έναν άνδρα σε δρασκελισμό ζωσμένο με ξίφος, τον οποίο ο Ρωμαίος ταυτίζει υποθετικά με τον Μενέλαο που θα επιτίθεται κατά της Ελένης⁶⁰⁷ [πίν.2.16.β], για έναν γυμνό οπλίτη και για έναν άνδρα καλυμμένο με το πανωφόρι του.

Τα χάλκινα ελάσματα αποτελούν συνήθη ευρήματα των ιερών της Πελοποννήσου και ιδίως της Αρκαδίας και θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως αυτοτελή αναθήματα. Οι κοσμημένες ταινίες θεωρούνται γενικώς εκτός από επένδυση ξύλινων σκευών στοιχεία της ενδυμασίας (διαδήματα, περιβραχιόνια, ζώνες κτλ.)⁶⁰⁸. Οι μικρές περίτμητες μορφές, η πλειονότητα των οποίων σε γενικές γραμμές τοποθετείται στην αρχαϊκή περίοδο, φαίνεται ότι συνιστούν ένα τυπικό ανάθημα των αρκαδικών ιερών και όχι μόνο έχοντας τη λειτουργία των ειδωλίων: τα ζώα μπορεί να αναπαριστούν προσφορές, οι ανθρωπίνες μορφές απεικονίζουν ίσως λατρευτές, ωστόσο παριστάνονται ενίοτε και οι

⁶⁰¹ Βλ. Dugas 1921, 352 αρ.43, εικ.19· Ρωμαίος 1957, 157-158, εικ.54. Πρβλ. Voyatzis 1990, 281.

⁶⁰² Ρωμαίος 1910, 276· Mylonopoulos 2003, 100, 342.

⁶⁰³ Βλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 152 αρ. 1951-1952, 1955, 165 αρ.2041, 167 αρ.2143, 169 αρ.2202, 170 αρ. 2254, 2443, 2520, 216 αρ. 3422, 3471, 252 αρ. 3634, 3762, 3899, 4121.

⁶⁰⁴ Voyatzis 1990, 205 σημ.174· πρβλ. Forsén – Forsén 2003, 33.

⁶⁰⁵ Βλ. Ρωμαίος 1957, 147-150, εικ.36-43.

⁶⁰⁶ Βλ. Ρωμαίος 1957, 150-157, εικ.44-53.

⁶⁰⁷ Βλ. Ρωμαίος 1957, 153-155, εικ.46· Ρωμαίος 1958β, 137, εικ.144. Η Marangou 1969, 51 με σημ.288 συμφωνεί με την αναγνώριση ως λακωνικής ιδιομορφίας του γενιού παραλληλίζοντας την απόδοσή του με λακωνικά ανάγλυφα, ενώ χρονολογεί το έλασμα αυτό στο α' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.

⁶⁰⁸ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 99· Philipp 1981, 203-204· Dengate 1988, 106· Voyatzis 1990, 203· Raubitschek 1998, 54-60. Σύμφωνα με τη Dengate το χάλκινο έλασμα με τα γοργόνεια (βλ. Ρωμαίος 1957, 148, εικ.37) θα μπορούσε να αποτελεί τμήμα μικρογραφικής αιγίδας.

θεότητες ή τα σύμβολά τους⁶⁰⁹. Έτσι η Jost αναγνωρίζει ως ποιμένα την ανδρική μορφή που είναι τυλιγμένη στο πανωφόρι της και την παραλληλίζει με τα χάλκινα ειδώλια ποιμένων και κυνηγών από αρκαδικά ιερά, που αντικατοπτρίζουν τους επισκέπτες πιστούς των ιερών και τα ενδιαφέροντά τους⁶¹⁰.

Μεταξύ των περίτμητων μορφών ξεχωρίζει αναμφίβολα η μία εκ των δύο γυναικείων μορφών⁶¹¹ [πίν.2.16.γ]. Ο Ρωμαίος την χρονολογεί γύρω στα 600 π.Χ. και την ταυτίζει με την Αθηνά Σώτεια. Η μορφή, ύψους 0,125 μ., σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση και στα άκρα πόδια της διακρίνονται δύο μικρές οπές⁶¹². Απεικονίζεται σε κατατομή προς τα αριστερά και φορά ζωσμένο πέπλο με κοντό απόπτυγμα. Τετράγωνη είναι η φόρμα του λαιμού και της κεφαλής και αδρά τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Η κόμη μοιάζει με οροφωτή φενάκη όμως στο άνω μέρος της κεφαλής αποδίδεται φολιδωτά. Με το αριστερό χέρι κρατά ρόδι και το δεξί είναι σπασμένο, ωστόσο ήταν και αυτό λυγισμένο προς τα μπροστά. Με το χέρι αυτό πιθανόν κρατούσε ένα αντικείμενο, από το οποίο έχει διασωθεί το κάτω τμήμα, που καλύπτεται εν μέρει από τον πέπλο. Το αντικείμενο αυτό φαίνεται ότι είναι σχετικά μεγάλο και ελλειπτικού σχήματος. Από τις φολίδες που αποδίδονται στο εσωτερικό του αναγνωρίζεται ως η «θυσανόεσσα» αιγίδα της Αθηνάς.

Παράλληλα της απεικόνισης αυτής ο Ρωμαίος εντοπίζει σε λακωνικά οστέινα πλακίδια, όπου η θεά ανυψώνει την αιγίδα, που αποδίδεται σχηματικά, και με το άλλο χέρι κρατά ρόδι ή στεφάνι⁶¹³ [πίν.2.16.δ-ε]. Πρόκειται για ορισμένα πλακίδια με εγχάρκτη την παράσταση γυναικείας μορφής σε κατατομή προς τα δεξιά, τα οποία προέρχονται από το ιερό της Ορθείας⁶¹⁴. Οι περισσότερες κρατούν με το ένα χέρι την υποτιθέμενη αιγίδα, η οποία είναι μικρότερη και φέρει δικτυωτό μοτίβο. Η Marangou διστάζει να αναγνωρίσει την αιγίδα σε αυτό το αντικείμενο και παρατηρεί μόνο ότι το δικτυωτό μοτίβο χρησιμοποιείται πολύ συχνά στην αιγίδα ή και στο ένδυμα της Αθηνάς, όπως αυτή παριστάνεται στα λακωνικά μολύβδινα ειδώλια, όπου όμως έχει την τυπική εικονογραφία της πολεμικής θεάς. Συμφωνεί πάντως πως το έλασμα της Βίγλας προέρχεται από λακωνικό εργαστήριο και εντάσσεται στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ. όπως και τα οστέινα πλακίδια.

Ρόδι γνωρίζουμε ότι κρατούσε το ξόανο της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη και με το άλλο χέρι κράνος, το οποίο σύμφωνα με τον Ρωμαίο ισοδυναμεί με την αιγίδα που κρατά εδώ η θεά, στην οποία αποδίδονται οι ίδιες ή ανάλογες ιδιότητες με την Αθηνά Νίκη: «Μετά την νίκην η Αθηνά της Ακροπόλεως αποβάλλει το κράνος και ευαγγελίζεται την ευφορίαν. Το αυτό υπόσχεται η Σώτεια αποβάλλουσα αντί του κράνους την αιγίδα»⁶¹⁵. Οι ιδιότητες αυτές ανάγονται στην προστάτιδα θεότητα της πόλεως και μάλιστα συσχετίζονται από τον Ρωμαίο με αρκαδικές παραδόσεις: στο γειτονικό Παλλάντιο ο οικιστής Πάλλας, γιος του Λυκάονα, σύμφωνα με μία παράδοση ήταν ο πατέρας της Νίκης και ανέθρεψε την Αθηνά, ενώ από την άλλη οι Μαντινείς ανέθεσαν στην Ολυμπία ένα άγαλμα της απτέρου Νίκης, έργο του Κάλαμη, δηλαδή την Αθηνά Νίκη⁶¹⁶.

⁶⁰⁹ Βλ. Blatter 1964, 811-819· Dengate 1988, 108, 115· Philipp 2004, 36-39, ιδίως 37 σημ.231.

⁶¹⁰ Βλ. Ρωμαίος 1957, 156-157, εικ.51· Jost 1992α, 213 με σημ.33.

⁶¹¹ Βλ. Ρωμαίος 1957, 150-153, εικ.44· Ρωμαίος 1958α, 166, πίν.131α.

⁶¹² Σύμφωνα με τον Blatter 1964, 814 οι οπές δηλώνουν πως το έλασμα ήταν στερεωμένο κάπου ως ανάθημα.

⁶¹³ Βλ. Ρωμαίος 1957, 151-152, εικ.45.

⁶¹⁴ Βλ. Marangou 1969, 168-170 αρ.112-116, εικ.140-144.

⁶¹⁵ Ρωμαίος 1957, 152.

⁶¹⁶ Βλ. Ρωμαίος 1957, 152-153.

Η Jost⁶¹⁷ αμφισβητεί την ταύτιση της μορφής με την Αθηνά. Δεν συμφωνεί ότι υπάρχουν ομοιότητες με τα οστέινα πλακίδια, όπου επίσης είναι αμφίβολη η ταύτιση με τη θεά. Παρόλο που δέχεται ότι οι φολίδες χρησιμοποιούνται πολύ συχνά αυτή την περίοδο για την απόδοση της αιγίδας, ωστόσο βρίσκει ασυνήθιστη τη θέση του αντικειμένου και την απουσία φιδιών. Από την άλλη, ωστόσο, θεωρεί ότι το ρόδι που κρατά η μορφή παραπέμπει στην Αθηνά Νίκη και προσδίδει στην Αθηνά αλλά και στον Ποσειδώνα χθόνιο χαρακτήρα. Η ταύτιση της μορφής με την Αθηνά είναι γενικώς αποδεκτή⁶¹⁸. Με το φολιδωτό μοτίβο το αντικείμενο διαφοροποιείται σαφώς από εκείνο των οστέινων πλακιδίων. Η παρόμοια απόδοση του άνω τμήματος της κεφαλής ίσως δεν είναι τυχαία ή διακοσμητική θέλοντας να δηλώσει ένα προστατευτικό κάλυμμα κεφαλής.

Η ταύτιση, η λατρεία και η σημασία του ιερού

Εναλλακτική πρόταση ταύτισης

Το Βόρειον όρος με το ιερό της Αθηνάς Σωτείρας και του Ποσειδώνα ταυτίζεται με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιφύλαξη από κάποιους με τον Άγ. Ηλία που υψώνεται πάνω από το χωριό Άνω Ασέα (πρώην Καντρέβα), περίπου 3 χμ. ΒΔ του Παλιόκαστρου. Κοντά στην κορυφή του Αγ. Ηλία ο Loring ανακάλυψε στα τέλη του 19^{ου} αι. τα λείψανα ενός αξιόλογου περίπτερου δωρικού ναού, πάνω στα οποία βρήκε ένα ερειπωμένο ξωκλήσι του Αγ. Δήμου. Πρώτος αυτός ο ερευνητής θεώρησε ελκυστική την απόδοση του περίπτερου ναού στην Αθηνά και στον Ποσειδώνα, ωστόσο έτεινε περισσότερο προς την ταύτιση του Βόρειου όρους με το βουνό Γκράβαρη⁶¹⁹.

Ο περίπτερος ναός του Αγ. Ηλία ανασκάφηκε από τον Holmberg, ο οποίος προσπάθησε να δείξει ότι πρόκειται για το ναό της Αθηνάς Σωτείρας και του Ποσειδώνα. Η θεωρία του βρήκε λίγους υποστηρικτές, ανάμεσα στους οποίους τελευταία τον Dracopoulos⁶²⁰. Βασικά υποστηρίζεται ότι η θέση του ναού κοντά στην κορυφή του Αγ. Ηλία, που έχει υψόμετρο 1.100 μ., ανταποκρίνεται καλύτερα στην περιγραφή του Πausanias. Η φράση «ἄνοδος ἐξ Ἀσέας» ερμηνεύεται ως απόκλιση του περιηγητή από την πορεία του, ενώ η θέση του ιερού «ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ τοῦ ὄρους» ταιριάζει καλύτερα με το ναό του Αγ. Ηλία σε αντιδιαστολή με το ναό που βρίσκεται στο χαμηλό πέρασμα της Βίγλας και όχι στην κορυφή του Γκράβαρη.

Ωστόσο, είναι πάγια συνήθεια του Πausanias να μην απομακρύνεται από το βασικό οδικό δίκτυο της εκάστοτε περιοχής και όταν το κάνει πάντα το δηλώνει⁶²¹. Ως εκ τούτου ο Πausanias πρέπει να συνάντησε το ιερό της Αθηνάς και του Ποσειδώνα στον δρόμο προς το Παλλάντιο και την Τεγέα. Πράγματι αμέσως μετά τη μνεία του ιερού ο λόγος του επανέρχεται στο Χώμα, το οποίο είχε

⁶¹⁷ Βλ. Jost 1985, 196, 293-294, 386.

⁶¹⁸ Βλ. Blatter 1964, 813-814· Demargne 1984, 960-961 αρ.32· Dengate 1988, 108· Philipp 2004, 36 σημ.226.

⁶¹⁹ Βλ. Loring 1895, 33-34· πρβλ. Frazer IV, 418-419.

⁶²⁰ Βλ. Dracopoulos 1992, 49-51· ως επιπλέον επιχείρημα χρησιμοποιεί το γεγονός ότι παρόμοια είναι η ιστορία του Προφήτη Ηλία με του Οδυσσέα, ιδρυτή του ιερού, ο οποίος έπρεπε να ιδρύσει ιερό για τον Ποσειδώνα στο μέρος όπου οι κάτοικοι δεν θα αναγνώριζαν το κουπί που κουβαλούσε. Επίσης ο Sinn 1996, 73 υπογραμμίζει την αβεβαιότητα της ταύτισης του Βόρειου όρους με το Γκράβαρη.

⁶²¹ Για το ζήτημα της ταύτισης του ναού βλ. Ρωμαίος 1957, 117, 160· Jost 1985, 200-201· Πίκουλας 1988, 60-61 αρ.12· Voyatzis 1990, 35· Jost 1996β, 736-737· Forsén – Forsén 2003, 29-30.

αναφερθεί πριν την περιγραφή της Ασεάτιδας, και συνεχίζει με την περιγραφή του Παλλάντιου⁶²². Όπως παρατηρεί ο Πίκουλας, ακόμη κι αν ο περιηγητής αναφέρεται στο ναό του Αγ. Ηλία, για τον οποίο θα είχε πληροφορηθεί χωρίς να τον έχει επισκεφθεί, θα περιμέναμε να κάνει λόγο και για το ναό της Βίγλας, τον οποίο προφανώς θα είδε ακολουθώντας αυτό τον δρόμο προς το Παλλάντιο και την Τεγέα⁶²³. Πράγματι, Δ και Ν του ναού είναι εμφανή τα ίχνη των διερχομένων από το διάσελο δρόμων⁶²⁴. Όσον αφορά τη φράση «ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ τοῦ ὄρους» θεωρείται επαρκές ότι ο ναός της Βίγλας βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο του διασέλου.

Ο ναός του Αγ. Ηλία του Καντρέβα

Ο Ρωμαίος φαίνεται να υπονοεί ότι η λατρεία της Αθηνάς και του Ποσειδώνα μεταφέρθηκε από τους Ασεάτες στο ναό του Αγ. Ηλία που «εχρησίμευεν εις αντικατάστασιν του αποκέντρου και ίσως αχρηστευθέντος κάπως παλαιότερου ναού της Βίγλας»⁶²⁵. Αυτός ο περίπτερος ναός έχει ταυτιστεί επίσης υποθετικά με το ιερό του Πάνα που αναφέρει ο Πausανίας μαζί με τα ερείπια των Περαιθέων στον δρόμο από τη Μεγαλόπολη προς το Μαινάλιο όρος, παρόλο που ο περιηγητής δεν κάνει λόγο για ναό, που εξάλλου είναι ασυνήθιστος για αυτή τη θεότητα⁶²⁶. Πάντως η θέση των Περαιθέων εντοπίζεται στην περιοχή του οικισμού Αραχαμίτες αμέσως Β του Αγ. Ηλία⁶²⁷.

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα δεδομένα αποκτήθηκαν μετά την πρόσφατη έρευνα υπό την αιγίδα του Σουηδικού Ινστιτούτου των Forsén, Forsén και Østby, που επανήλθαν στον χώρο περισσότερο από μισό αιώνα μετά από τον Holmberg⁶²⁸. Παρουσιάζοντας τα αποτελέσματα της ανασκαφής του ο Holmberg εστιάζει στην αρχιτεκτονική και την ταύτιση του ναού και δεν δημοσιεύει σχεδόν καθόλου μικροεργήματα⁶²⁹. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο αρχαϊκό ναό στην Αρκαδία που είναι εξολοκλήρου μαρμάρινος. Χρονολογείται γύρω ή αμέσως μετά το 500 π.Χ. και παρουσιάζει ενδιαφέρον η σκόπιμη μίμηση της μορφής του κιονόκρανου του ελαφρώς προγενέστερου ναού των Δελφών⁶³⁰. Τους νεότερους Σουηδούς ερευνητές δεν απασχόλησε τόσο η ταύτιση του ιερού όσο ο προσδιορισμός του χαρακτήρα και της λειτουργίας του. Αρχικά το θεωρούν ως ένα εξω-αστικό ιερό που μαζί με το ιερό της Βίγλας σηματοδοτούν τη συγκρότηση της πόλης κράτους της Ασέας, το οποίο και οριοθετούν. Αργότερα τείνουν προς την άποψη ότι πρόκειται για ένα «εθνικό» ιερό με εμβέλεια στην ευρύτερη περιοχή τουλάχιστον της Ν Μαιναλίας.

⁶²² Βλ. Πaus. 8,44,1 και 8,44,5.

⁶²³ Πίκουλας 1988, 60.

⁶²⁴ Ρωμαίος 1957, 160· Πίκουλας 1988, 49.

⁶²⁵ Ρωμαίος 1957, 136, πρβλ. 143.

⁶²⁶ Πaus. 8,36,7. Πρβλ. Jost 1985, 72. Πρώτος ο Loring 1895, 77 είχε προτείνει υποθετικά αυτή την ταύτιση, την οποία υιοθέτησε η Jost 1973, 253, 1985, 72, 201, και Jost 1998, 248.

⁶²⁷ Έρευνες του Φινλανδικού Ινστιτούτου υπό τον Forsén από το 2006 έως το 2008 στη θέση Αγ. Παρασκευή των Αραχαμιτών εντόπισαν ένα εξω-αστικό ιερό, που άκμασε στα ελληνιστικά χρόνια. Ως ευρήματα των ανασκαφών αναφέρονται δύο θραύσματα κεραμίδων με αποσπασματικά σωζόμενες επιγραφές ΑΡΤΕΜ και ΔΕΣΠ. Βλ. Forsén κ.ά. 2009.

⁶²⁸ Βλ. Forsén – Forsén – Østby 1999, όπου συζητούν τη σημασία του ιερού σε σχέση με τα νεότερα ευρήματα.

⁶²⁹ Holmberg 1941. Βλ. επίσης Πίκουλας 1988, 59-60 αρ.11· Østby 1990-91, 350-360.

⁶³⁰ Forsén – Forsén – Østby 1999, 175-176, εικ.δ· Østby 2000, Østby 2005β, 500.

Εκτός από τη νέα αναπαράσταση που προτείνεται για το ναό φωτίστηκαν όψεις του πρώιμου ιερού. Την ύπαρξη πιθανόν δύο προδρομικών ναών μαρτυρούν λακωνικές κεραμίδες του τέλους του 7^{ου} ή του 6^{ου} αι. π.Χ. και αργεΐτικες που χρονολογούνται γύρω στα 560 π.Χ. Βλέπουμε ότι το ιερό του Αγ. Ηλία παρουσιάζει σχεδόν τις ίδιες οικοδομικές φάσεις με το ιερό της Βίγλας. Βρέθηκαν άφθονα όστρακα και αναθήματα όλων των υλικών της υστερογεωμετρικής και της αρχαϊκής περιόδου, καθώς και λίγα μυκηναϊκά και πρωτογεωμετρικά ευρήματα. Ανάμεσα στα πολλά μεταλλικά αναθήματα ξεχωρίζουν πολλές περόνες και χάλκινα ελάσματα με έκτυπη διακόσμηση, που φαίνεται ότι συνιστούν την πλειονότητα των ευρημάτων της ανασκαφής του Holmberg⁶³¹. Ως βασική εστία λατρείας αναγνωρίζεται ο βωμός στάχτης που εντοπίστηκε περίπου 10 μ. ΒΑ από τη ΒΑ γωνία του ναού⁶³². Ενδεχομένως βωμός στάχτης να υπήρχε και στο ιερό της Βίγλας, ωστόσο η περιγραφή του Ρωμαίου για τα απορρίμματα των θυσιών στη θέση του ναού δεν ανταποκρίνεται στην εικόνα που παρουσιάζεται για το ιερό του Αγ. Ηλία. Ως πιθανό τμήμα από το λατρευτικό άγαλμα του ναού αναφέρεται ένα μαρμάρινο άκρο πόδι σχεδόν φυσικού μεγέθους από γυναικείο άγαλμα που φορά μακρύ ένδυμα και σανδάλια⁶³³.

Ιερό συνόρων

Στην αρχαιότητα ο περίπτερος ναός της Βίγλας πρέπει να ήταν συνέχεια ορατός για κάποιον που ανηφόριζε τον δρόμο είτε από την Ασέα είτε από το Παλλάντιο. Μπορεί η θέση του ιερού να είναι ορεινή και να φαντάζει απομονωμένη, ωστόσο βρισκόταν σε ένα κομβικό σημείο, λόγος για τον οποίο ίσως επιδείχθηκε ιδιαίτερη επιμέλεια στην κατασκευή του ναού. Το ιερό σηματοδοτεί το όριο της Ασεάτιδας, παρόλο που μπορεί να θεωρηθεί από κάποιους αναχρονιστική η ιδέα των συνόρων για την αρχαϊκή εποχή. Ωστόσο τέτοια ιερά είναι γνωστά γενικότερα και ειδικότερα στην Αρκαδία, όπου εξαιτίας της ιδιαιτερότητας του τοπίου βλέπουμε ιερά να υπάρχουν στα περάσματα ανάμεσα στα βουνά που περικλείουν την επικράτεια μιας πόλης. Τα ιερά των συνόρων έχουν ιδιαίτερες λειτουργίες σαν «ιεροί δίαυλοι», συνιστούν σύμβολα, παρέχουν προστασία και προάγουν τις οικονομικές και άλλες σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών πόλεων⁶³⁴.

Το ιερό της Βίγλας βρίσκεται πιο κοντά στο Παλλάντιο παρά στην Ασέα, ωστόσο θα πρέπει να ανήκει σε αυτήν, παρόλο που έχουν εκφραστεί και διαφορετικές απόψεις. Τα μεθοριακά ιερά συχνά βρίσκονται σε περιοχή που μοιράζονται οι δύο πόλεις ή έχουν δικό τους καθεστώς ιδιοκτησίας. Ακόμη κι αν φαίνεται να υπάγονται σε μία πόλη, ωστόσο η λατρεία μπορεί να αποδίδεται από κοινού, όπως για παράδειγμα το ιερό της Υμνίας Άρτεμης στη χώρα του αρκαδικού Ορχομενού, που το χρησιμοποιούν και οι Μαντινείς σύμφωνα με τον Πausανία⁶³⁵. Το ιερό κατά πάσα πιθανότητα ανήκε στην Ασέα, όπως προκύπτει έμμεσα από την ύπαρξη του οικισμού στον Άγ. Αθανάσιο της Ντόριζας, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση Δ από το ιερό και σίγουρα εντός της Ασεάτιδας. Από το σύνολο των θέσεων που εντοπίστηκαν κατά την πρόσφατη επιφανειακή έρευνα στην κοιλάδα της Ασέας ο Άγ. Αθανάσιος ξεχωρίζει ως προς το μέγεθος και τον πλούτο των ευρημάτων μαζί με τον Άγ. Γεώργιο του

⁶³¹ Βλ. Forsén – Forsén 2003, 34.

⁶³² Βλ. Forsén – Forsén – Østby 1999, 178-179· Forsén – Forsén 2003, 34.

⁶³³ Forsén – Forsén – Østby 1999, 181-182.

⁶³⁴ Sinn 1996, 73, εικ.4· Morgan 1999, 400.

⁶³⁵ Πaus. 8,13,1

Αθήναιου, όπως αναφέραμε στην αρχή⁶³⁶. Δεν είναι τυχαίο που οι δύο αυτές θέσεις βρίσκονται κοντά σε δύο ιερά, με τα οποία φαίνεται ότι είχαν ιδιαίτερη σχέση. Ένας δεύτερος λόγος προκύπτει από την εύστοχη άποψη του Nielsen⁶³⁷, που αξιοποιεί τις σχετικές παρατηρήσεις για το ζήτημα. Χρησιμοποιεί την περίπτωση της Ασέας και του Παλλάντιου ως ένα σαφές παράδειγμα για το πώς η ανέγερση των ναών μπορεί να μας υποδείξει τη διαμόρφωση και εδραίωση διακριτών τοπικών ταυτοτήτων στην αρχαϊκή Αρκαδία. Αρκετά και ίσως τα σημαντικότερα ιερά της Ασέας φαίνεται να οριοθετούν την επικράτειά της ήδη από την αρχαϊκή εποχή, ενώ αντίθετα το Παλλάντιο χαρακτηρίζεται από μία εσωστρέφεια με τους τέσσερις αξιόλογους ναούς του συγκεντρωμένους στην ακρόπολη.

Η λατρεία μέσα από τα ευρήματα

Από τα λιγοστά δημοσιευμένα ευρήματα της περιορισμένης έρευνας του Ρωμαίου δεν είναι και τόσο εύκολο να ταυτίσουμε με ασφάλεια τον κάτοχο το ιερού και ακόμη περισσότερο να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τη λατρεία. Η ταύτιση του ιερού βασίζεται στις τοπογραφικές πληροφορίες και επιβεβαιώνεται ουσιαστικά μόνο από το εύρημα των τριών μικρογραφικών τριαινών. Η τρίαίνα νοείται αποκλειστικά και μόνο σε σχέση με τον Ποσειδώνα. Είναι ενδιαφέρον ότι το ιερό της Βίγλας μαζί με τους γραπτές πίνακες από τα Πεντεσκούφια συνιστούν τις πρωιμότερες περιπτώσεις στην Πελοπόννησο, όπου διαπιστώνεται στα αρχαιολογικά δεδομένα η σχέση του Ποσειδώνα με την τρίαίνα⁶³⁸. Μικρογραφικές τρίαίνες του 5^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζονται ως αναθήματα στα ιερά του θεού στην Ισθμία και στην Καλαύρεια.

Όπως προαναφέρθηκε, το χάλκινο περίτμητο ψάρι δεν συμβάλει στο ζήτημα της ταύτισης, παρόλο που προβάλλεται ως επιχείρημα, καθώς μπορεί να προέρχεται από το ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα. Ακόμη και να βρέθηκε στο ιερό της Βίγλας το ψάρι δεν έχει την αξία του χαρακτηριστικού συμβόλου για τον Ποσειδώνα. Όπως παρατηρεί ο Μυλοπορούλος το ψάρι σχετίζεται με τον Ποσειδώνα περισσότερο υπό την αρχέγονη χθόνια υπόστασή του και όχι υπό την ιδιότητά του ως προστάτη του θαλάσσιου κόσμου⁶³⁹. Θα μπορούσε να αποτελεί προσφορά προς διάφορες θεότητες, όπως εξάλλου τα χάλκινα ειδώλια ταύρων, που συναντώνται στα ιερά των Λούσων και της Τεγέας⁶⁴⁰.

Πιο ενδεικτική είναι η παρουσία του δελφινιού στο αέτωμα του ναού με όσες επιφυλάξεις μπορούν να διατυπωθούν εξαιτίας της άγνοιας της σύνθεσης και του ζητήματος για τον συσχετισμό της αρχιτεκτονικής πλαστικής με τη λατρευόμενη θεότητα. Το δελφίνι συνοδεύει τον Ποσειδώνα στην Πελοπόννησο από τον 6^ο αι. π.Χ. και στο εξής. Παρόλο που θεωρείται το ιερό ζώο του θεού, στην αρχαιότητα σχετίζεται και με άλλες θαλάσσιες θεότητες αλλά και με τον Απόλλωνα και εν μέρει με τον Διόνυσο, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση του Μυλοπορούλος για τον χθόνιο συμβολισμό του με αφορμή τη Δήμητρα Μέλαινα της Φιγάλειας, που κρατούσε ένα δελφίνι και ένα πτηνό, και τα

⁶³⁶ Forsén – Forsén 1997, 173.

⁶³⁷ Βλ. Nielsen 2002β, 179, 181-182.

⁶³⁸ Βλ. Μυλοπορούλος 2003, 363.

⁶³⁹ Βλ. Μυλοπορούλος 2003, 371-372.

⁶⁴⁰ Βλ. Voyatzis 1990, 143-144. Σχετικά ο Μυλοπορούλος 2003, 369 παρατηρεί ότι στην Πελοπόννησο η σχέση του Ποσειδώνα με τον ταύρο δεν είναι τόσο έντονη όπως σε άλλες περιοχές.

δελφίνια ως μέρος της διακόσμησης του ανάγλυφου ενδύματος του λατρευτικού αγάλματος της Δέσποινας στη Λυκόσουρα⁶⁴¹.

Όσον αφορά τη χάλκινη περίτμητη μορφή που ταυτίζεται με την Αθηνά από μόνη της δεν συνιστά επαρκή μαρτυρία για την ταύτιση του ναού. Αν όντως παριστάνει την Αθηνά, τότε επιβεβαιώνει την αρχαιότητα της συλλατρείας της Αθηνάς με τον Ποσειδώνα που μαρτυρείται από τον Πausανία. Η σχέση με την Αθηνά Νίκη παρότι ελκυστική βασίζεται σε πολλές υποθέσεις και αβεβαιότητες, ενώ ο συμβολισμός του ροδιού είναι ένα πολυδιάστατο ζήτημα. Δεν υπάρχει λόγος να υπεισέρθουμε στο ζήτημα από τη στιγμή που βασιζόμαστε σε ελάχιστα δεδομένα. Ίσως επαρκεί να παρατηρήσουμε ότι το ρόδι ως σύμβολο της γονιμότητας συνδέεται ιδίως στην πρώιμη εποχή με διάφορες γυναικείες θεότητες κατά τόπους και σε πανελλήνιο επίπεδο με την Ήρα. Αξίζει να αναφέρουμε ως πιθανό παράλληλο τα πολυάριθμα χάλκινα περιάπτα με τη μορφή ροδιού από το ιερό της Αλέας στην Τεγέα.

Κατά τα άλλα η «γυναικεία» παρουσία και δη της Αθηνάς δεν ανιχνεύεται στα ευρήματα του ιερού. Προφανώς αυτό οφείλεται κατά μεγάλο βαθμό στα περιορισμένα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας αλλά και στον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ιερού. Από όσο έχουμε δει στα αρκαδικά ιερά της Αθηνάς βρίσκονται μεγάλες ποσότητες περονών, οι οποίες συνδέονται γενικότερα στην Πελοπόννησο με τις γυναικείες θεότητες. Η απουσία αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εξισορροπείται με την παρουσία των τριών μικρογραφικών κατόπτρων. Βλέπουμε για παράδειγμα ότι στο ιερό του Κωτίλιου όρους, όπου λατρευόταν η Άρτεμη και πιθανόν και η Αφροδίτη, η πιο τυπική προσφορά εκτός από τις γυναικείες προτομές είναι τα χάλκινα κάτοπτρα. Όμως μικρογραφικά κάτοπτρα έχουν βρεθεί και στο ιερό του Πάνα στη Μπέρεκλα, στην περιοχή του Λύκαιου όρους⁶⁴².

Αθηνά Σώτειρα – Ποσειδώνας – Οδυσσέας

Ο επακριβής προσδιορισμός της φύσης της Αθηνάς Σωτείρας και του Ποσειδώνα παραμένει ασαφής, επειδή οι σχετικές μαρτυρίες είναι ανεπαρκείς, παρόλο που έχει ανακαλυφθεί το ιερό τους. Επίσης προβληματική είναι η ερμηνεία για τον χαρακτήρα της λατρευτικής σύνδεσης των δύο θεοτήτων στο Βόρειον όρος. Σε πολλές περιστάσεις συναντάμε μαζί τον Ποσειδώνα με την Αθηνά, στους μύθους και στις λατρείες, ωστόσο όπως διαπιστώνει ο Mylonopoulos η σύνδεσή τους δεν είναι μονοσήμαντη⁶⁴³. Η επίκληση Σώτειρα για την Αθηνά είναι ένα ζήτημα που προκαλεί ερωτηματικά, ενώ η κατάσταση περιπλέκεται με τον Οδυσσέα, που φέρεται ως ο ιδρυτής του ιερού στο Βόρειον όρος.

Την Αθηνά, τον Ποσειδώνα και τον Οδυσσέα τους συναντάμε ξανά σε διαφορετικά συμφραζόμενα στον αρκαδικό Φενεό. Στην ακρόπολη ο Pausanias είδε τον ερειπωμένο ναό της Αθηνάς Τριτωνίας και ένα χάλκινο άγαλμα του Ποσειδώνα Ιππίου, που σύμφωνα με την τοπική παράδοση είχε αναθέσει ο Οδυσσέας, επειδή βρήκε τις φοράδες του στην περιοχή του Φενεού⁶⁴⁴. Στο σημείο που τις βρήκε ίδρυσε το ιερό της Άρτεμης Ευρίππας και στη συνέχεια αποφάσισε να εκτρέφει άλογα στη Φενεατική. Απροσδιόριστη είναι η σχέση της Αθηνάς Τριτωνίας με τον Ποσειδώνα Ίππιον στον Φενεό, ενώ από την άλλη βλέπουμε να εμπλέκεται η Άρτεμη, η οποία μάλιστα δεν έχει και τόσο

⁶⁴¹ Για τη σχέση του Ποσειδώνα με το δελφίνι βλ. Mylonopoulos 2003, 370-371.

⁶⁴² Baumer 2004, 36.

⁶⁴³ Βλ. Mylonopoulos 2003, 406.

⁶⁴⁴ Βλ. Paus. 8,14,4-5 και εδώ στο κεφ.2.24.

οικεία σχέση με τα άλογα. Οι επικλήσεις των θεών είναι διαφορετικές όπως και οι χώροι λατρείας τους. Ωστόσο μαρτυρείται και στα δύο μέρη η στενή σύνδεση του Ποσειδώνα με τον Οδυσσέα, ώστε στην παλαιότερη έρευνα ο ήρωας θεωρείται υπόσταση του θεού. Σύμφωνα με τον Ρωμαίο οι αιτιολογικοί μύθοι είναι όμοιοι μεταξύ τους και ανάλογοι με την παράδοση της Νέκυιας, όπου ο Τειρεσίας συμβουλεύει τον Οδυσσέα πώς να εξιλεωθεί στον Ποσειδώνα για την τύφλωση του γιου του Πολύφημου: να ιδρύσει ένα ιερό για τον θεό σε μέρος που οι κάτοικοι δεν γνωρίζουν τη θάλασσα και δεν θα αναγνωρίσουν το κουπί που θα κουβαλά μαζί τους ο ήρωας⁶⁴⁵. Η Αρκαδία δεν έχει πράγματι πρόσβαση στη θάλασσα, ενώ η παράδοση αυτή συσχετίστηκε με το ιερό του Ποσειδώνα στη Μαντίνεια εξαιτίας μίας αμφίβολης ταύτισης ενός νομισματικού τύπου της πόλης⁶⁴⁶.

Η ονομασία Σώτειρα ιδίως στην Αρκαδία έχει ένα εύρος διαφορετικών εννοιών. Ως επίκληση είναι συνηθέστερη για την Άρτεμη, τουλάχιστον στο βαθμό που δεν συνδυάζεται με τον Δία Σωτήρα όπως η Αθηνά. Ιδίως στην Αρκαδία φαίνεται ότι σχετίζεται με λατρείες πολιτικού χαρακτήρα. Αντιθέτως για παράδειγμα στα Μέγαρα και ίσως και στην αχαϊκή Πελλήνη η Άρτεμη Σώτειρα σώζει την πόλη από στρατιωτικό κίνδυνο⁶⁴⁷. Στο ιερό του Δία Σωτήρα στην αγορά της Μεγαλόπολης το άγαλμά της όπως και το άγαλμα της Μεγαλόπολης συντάσσονται μαζί με το λατρευτικό άγαλμα του ένθρονου Δία⁶⁴⁸. Δίπλα στον Δία Σωτήρα, σύμβολο της «εθνικής αναγέννησης», και στη Μεγαλόπολη, την προσωποποίηση της νέας πόλης, η Άρτεμη προβάλλεται ως προστάτιδα της πόλης⁶⁴⁹. Ανάλογοι χαρακτήρα θα μπορούσε να είναι η εμφανώς κρατική λατρεία της θεάς στη Φιγάλεια. Σύμφωνα με τον Πausανία οι Φιγαλείς χρησιμοποιούν ως αφητηρία για τις πομπές τους το ιερό της Άρτεμης Σωτείρας⁶⁵⁰. Από την Τεγέα των αυτοκρατορικών χρόνων είναι γνωστές δύο αναθηματικές επιγραφές ιερειών της Άρτεμης Σωτείρας, ενώ μία τρίτη επιγραφή είναι χαραγμένη σε ερμαϊκή στήλη⁶⁵¹. Η Jost υποθέτει ότι πρόκειται για αναθήματα που απευθύνονται προς μία θεότητα που ενδιαφέρεται περισσότερο για το άτομο παρά για την πολιτική ζωή της πόλης⁶⁵².

Κάνοντας λόγο για τον περίβολο των Μεγάλων Θεών στη Μεγαλόπολη ο Πausανίας επισημαίνει ότι, όπως είχε ήδη αναφέρει στα Μεσσηνιακά, οι Μεγάλες Θεές είναι η Δήμητρα και η Κόρη, η οποία ονομάζεται από τους Αρκάδες Σώτειρα⁶⁵³. Η φύση των Μεγάλων Θεών είναι ασαφής, οπωσδήποτε όμως η εναλλακτική ονομασία Σώτειρα για την κόρη της Δήμητρας πρέπει να είναι χαρακτηριστική για την τοπική λατρεία. Περίπλοκες είναι οι σχέσεις του ζεύγους μητέρας-κόρης στην Αρκαδία, στις οποίες εμπλέκεται και ο Ποσειδώνας. Η κόρη της Δήμητρας φέρει διαφορετικές ονομασίες και φαίνεται να υπερτερεί σε σημασία της μητέρας. Κόρη του Ποσειδώνα και της Δήμητρας είναι η λεγόμενη από τους Αρκάδες Δέσποινα, που προέκυψε από την ένωση των δύο θεών υπό τη μορφή αλόγων. Την παράδοση αυτή συναντούμε με παραλλαγές στη Λυκόσουρα, στη Φιγάλεια και

⁶⁴⁵ Οδ. λ 121-134. Βλ. Ρωμαίος 1957, 162.

⁶⁴⁶ Ρωμαίος 1957, 162 σημ.1.

⁶⁴⁷ Βλ. Πaus. 1,40,2-3. Για την Πελλήνη βλ. Πλούτ. Άρατ. 31-32,6· Πaus. 7,27,3.

⁶⁴⁸ Βλ. Πaus. 8,30,10.

⁶⁴⁹ Βλ. Jost 1985, 414.

⁶⁵⁰ Πaus. 8,39,5. Πρβλ. Jost 1985, 414.

⁶⁵¹ Βλ. IG V2, 84, 85, 68.

⁶⁵² Βλ. Jost 1985, 415.

⁶⁵³ Πaus. 8,31,1, πρβλ. 4,1,5-9.

στη Θέλπουσα⁶⁵⁴. Σύμφωνα με τον Πausανία το πραγματικό όνομα της Δέσποινας στη Λυκόσουρα δεν αποκαλύπτεται στους αμύητους. Η Δέσποινα της Λυκόσουρας είναι κατά πάσα πιθανότητα μία τοπική θεά, προστάτιδα των ζώων και της γονιμότητας, με περίπλοκη προσωπικότητα και φύση συγγενική προς την Άρτεμη. Η τελευταία είναι παρούσα στη Λυκόσουρα ως Ηγεμόνη στην είσοδο του ιερού και στο ναό της Δέσποινας δίπλα στο λατρευτικό άγαλμα της Δήμητρας, της μητέρας της κατά μία παράδοση⁶⁵⁵. Μία αναθηματική επιγραφή του 1^{ου} αι. μ.Χ. από το ιερό απευθύνεται στη «Δεσποίνα καὶ Σωτήρα», πιθανόν στη Δέσποινα και στην Άρτεμη⁶⁵⁶. Σε μία επιγραφή του 2^{ου} ή του 1^{ου} αι. π.Χ. κατονομάζονται δύο άνδρες «ιερητεύσαντες [Δ]εσποίνοι, Άρτέμιτι»⁶⁵⁷.

Με βάση τα προαναφερθέντα είναι κάπως περίεργη η χρήση της επίκλησης Σώτεια για την Αθηνά στο Βόρειον Όρος, από τη στιγμή μάλιστα που δεν μαρτυρείται για τη θεά πουθενά στην Αρκαδία αλλά ούτε και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο. Η Αθηνά λατρεύεται ως Σώτεια μαζί με τον Δία Σωτήρα στον Πειραιά, στον Ραμνούντα, στη Δήλο, στην Κω και στην Τήνο, ενώ υπάρχουν και μεμονωμένες επιγραφικές μαρτυρίες της λατρείας της εκτός της μητροπολιτικής Ελλάδας. Η Αθηνά Σώτεια φέρεται ως μία από τις θεότητες που συνέβαλαν ιδιαίτερα στη νίκη των Αιτωλών κατά των Γαλατών. Δεν φαίνεται όμως πολύ πιθανό να έχει κάνει λάθος ο Πausανίας ή οι αντιγραφείς του ως προς το όνομα της θεάς που φέρει την επίκληση αυτή, καθώς η Άρτεμη Σώτεια γενικώς λατρεύεται μόνη της. Από την άλλη η Αθηνά σχετίζεται στενά με τον Ποσειδώνα και στους μύθους και στις λατρείες. Έχοντας μόνο τη μαρτυρία του Πausανία δεν μπορούμε να πούμε κάτι συγκεκριμένο ούτε να υποθέσουμε ότι υπήρχε μία πρωταρχική θεότητα Σώτεια, που στη συνέχεια συνδέθηκε με την Αθηνά. Η Jost πιστεύει ότι η επίκληση προσδιορίζει τη θεά ως προστάτιδα υπό την ευρεία έννοια του όρου: σε μία νευραλγική συνοριακή θέση προστατεύει την επικράτεια και τους κατοίκους της Ασέας⁶⁵⁸. Την παρουσία της Αθηνάς αντί της Δήμητρας δίπλα στον Ποσειδώνα, όπως την συναντάμε κατά βάση στη Δ Αρκαδία, την εξηγεί με βάση την αδιαμφισβήτητη υπεροχή της Αθηνάς στην Τεγεάτιδα⁶⁵⁹.

Εύστοχη είναι η προσέγγιση του Mylonopoulos για την ερμηνεία της επίκλησης της Αθηνάς και της λατρευτικής σύνδεσης των δύο θεοτήτων αλλά και για την ανίχνευση των πραγματικών περιστάσεων που οδήγησαν στην ανέγερση του αξιόλογου περίπτερου ναού⁶⁶⁰. Γενικώς η επίκληση Σωτήρ και Σώτεια για τους θεούς παραπέμπει στη σωτηρία της πόλης ή των πολιτών της από κάποιον κίνδυνο χάρη στη θεϊκή παρέμβαση. Δεδομένου ότι ο Ποσειδώνας και η Αθηνά έχουν σχέση με τη ναυσιπλοΐα η σωτηρία μπορεί να αφορά τα θαλασσινά ταξίδια. Προς την ίδια κατεύθυνση θα μπορούσε να παραπέμπει ο ιδρυτικός μύθος του ιερού: σύμφωνα με την παράδοση ιδρύθηκε από τον Οδυσσέα κατά την επιστροφή του από την Τροία πιθανόν ως απόδοση ευχαριστιών για τη διάσωσή του από τη θάλασσα. Πίσω από αυτό το θρησκευτικό και λατρευτικό υπόβαθρο μπορεί να υποκρύπτονται οι πραγματικές αιτίες ανέγερσης του δαπανηρού περίπτερου ναού. Κτίστηκε με τα λεφτά που απέκτησαν οι Ασεάτες μισθοφόροι, που κατάφεραν να επιστρέψουν σώοι από τους

⁶⁵⁴ Βλ. Πaus. 8,37,9, 8,25,4-10, 8,42,1.

⁶⁵⁵ Βλ. Πaus. 8,37,1/6.

⁶⁵⁶ IG V2, 524. Πρβλ. Jost 1985, 173 σημ.2, 335.

⁶⁵⁷ IG V2, 522. Βλ. Brulotte 1994, 63-64.

⁶⁵⁸ Βλ. Jost 1985, 386.

⁶⁵⁹ Jost 1985, 293.

⁶⁶⁰ Βλ. Mylonopoulos 2003, 130, 405-406.

θαλάσσιους δρόμους στην πατρίδα τους. Ανάλογα ερμηνεύει ο Μυλινοπουλος την παράδοση του Φενεού και υποθέτει ότι ο Οδυσσεάς λειτουργεί ως «μυθικός εκπρόσωπος» των Αρκάδων στρατιωτών. Ήδη από την αρχαϊκή εποχή φαίνεται ότι οι Αρκάδες αναγκάστηκαν να εργαστούν ως μισθοφόροι μην έχοντας άλλους πόρους και πράγματι δεν αποκλείεται να συμμετείχαν στη χρηματοδότηση των πολυάριθμων αξιόλογων αρχαϊκών ναών της Αρκαδίας⁶⁶¹. Όσον αφορά την Ασέα ίσως πράγματι τα λεφτά των μισθοφόρων να αποτελούσαν μία διόλου ευκαταφρόνητη πηγή εσόδων, από την οποία θα άντλησαν λίγα χρόνια αργότερα και για τις εξαιρετικά δύσκολες εργασίες ανοικοδόμησης του σημαντικού περίπτερου ναού στον Άγ. Ηλία⁶⁶².

2.6. ΗΡΑΙΑ. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

νομίσματα αυτόνομα

SEG 17,277 «ΑΘΑΝΑΣ» (ελληνιστικών χρόνων)

Λίγα είναι γνωστά για την Ηραία, τη μεγαλύτερη αρκαδική πόλη στα σύνορα με την Ηλεία. Από τον Ψευδο-Σκύλακα συγκαταλέγεται στις μεγάλες πόλεις της Αρκαδίας μαζί με την Τεγέα, τη Μαντίνεια, τον Ορχομενό και τη Στύμφαλο⁶⁶³. Σύμφωνα με τον Στράβωνα η Ηραία συνοικίστηκε από 9 δήμους από τον Κλεόμβροτο ή από τον Κλεώνυμο· παρόλο που ο συνοικισμός τοποθετείται παραδοσιακά στα 370 π.Χ., δεν αποκλείεται να υπήρχε κάποιου είδους αστικό κέντρο ήδη από τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.⁶⁶⁴. Η Ηραία ήταν σύμμαχος της Σπάρτης στη μάχη της Μαντίνειας του 418 π.Χ. και παρέμεινε πιστή σε αυτήν ακόμη και μετά τη μάχη των Λεύκτρων· αρχικά δεν ήθελε να μετάσχει στο αρκαδικό κοινό, με αποτέλεσμα να υποστεί την εκδίκηση των υπόλοιπων Αρκάδων.

Πιθανόν ήδη από τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. (περίπου 510-470 π.Χ.) η πόλη κόβει αργυρά νομίσματα, στα οποία απεικονίζεται η κεφαλή της Ήρας με διάδημα και εν μέρει καλυμμένη με το μάτιο⁶⁶⁵. Είναι ενδιαφέρουσα και δυσερμήνευτη η τόσο πρώιμη αρχή του νομισματοκοπέιου της

⁶⁶¹ Βλ. Μυλινοπουλος 2003, 406

⁶⁶² Όπως επισημαίνει ο Østby 2005β, 500 βρίσκεται σε μία τόσο δύσβατη θέση, ώστε η μεταφορά του οικοδομικού υλικού από τα λατομεία των Δολιανών θα ήταν ένα μεγάλο εγχείρημα και ως εκ τούτου εξαιρετικά δαπανηρό, ενώ διαφαίνεται παράλληλα μία επιθυμία δημιουργίας ενός εντυπωσιακού κτηρίου για να επισκιάσει το ναό της Βίγλας.

⁶⁶³ Βλ. Ψευδο-Σκύλαξ 44. Για μία σύντομη επισκόπηση των γραπτών πηγών και της ιστορίας της Ηραίας βλ. Παπαχατζής 4, 281 σημ.1· DNP 5 (1998) 362 λ. Heraia· IACP 513-514 αρ.274.

⁶⁶⁴ Nielsen 2002β, 174. Από τα ονόματα που αναφέρει ο Στρ. 8,3,2 ο πρώτος ταυτίζεται με τον Σπαρτιάτη βασιλιά που σκοτώθηκε στη μάχη των Λεύκτρων, ενώ ο Κλεώνυμος συσχετίστηκε με τον Κλεομένη Β', που διαδέχθηκε τον Κλεόμβροτο, χωρίς να αποκλείεται ο συσχετισμός με τον Κλεομένη Α' του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Moggi 1976, 256-262.

⁶⁶⁵ Βλ. NCP 107 αρ.3 (6^{ος} αι. π.Χ.)· BMC 181 αρ.1-9, πίν. 34 αρ.6 (πριν περίπου το 480 π.Χ.). Ο Williams 1970 προσδιόρισε τη χρονολόγηση των αρχαϊκών νομισμάτων της Ηραίας, στα οποία πιστεύει ότι απεικονίζεται η Ήρα. Ο Babelon II, 1 837-842, πίν.38,1-4 χρονολογεί μεν τα αρχαιότερα νομίσματα στην τελευταία δεκαετία του 6^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο ισχυρίζεται ότι απεικονίζεται η Δήμητρα και για εικονογραφικούς λόγους και επειδή πιστεύει ότι η λατρεία της Ήρας δεν ήταν σημαντική στην πόλη και ότι το όνομά της ανάγεται στον οικιστή Ηραιέα και όχι στη θεά σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πaus. 8,26,1. Πρβλ. για την ταύτιση με τη Δήμητρα HN² 447 (περίπου 550-490 π.Χ.)· SNG Cop. Argolis αρ.231-233 (περίπου 550-490 π.Χ.). Για το ζήτημα της ταύτισης βλ. και Jost 1985, 72, η οποία καταλήγει υπέρ της Ήρας. Τα νομίσματα του 5^{ου} αι. π.Χ. με την επιγραφή «Αρκαδικόν», που σίγουρα δεν

Ηραίας αλλά και του σχεδόν σύγχρονου της Ψωφίδας δεδομένου ότι λίγα πελοποννησιακά νομίσματα μπορούν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα γύρω στα 500 π.Χ. ή πρωτότερα. Ωστόσο, στα αργυρά και χάλκινα νομίσματα της πόλης από τον ύστερο 5^ο αι. και κατά τον 4^ο αι. π.Χ. κυριαρχούν η Αθηνά και η Άρτεμη. Ποικιλία παρουσιάζει η απεικόνιση της κεφαλής της Αθηνάς στον εμπροσθότυπο σε κατατομή είτε προς τα αριστερά είτε προς τα δεξιά· φορά τότε κορινθιακό κράνος χωρίς λοφίο ή με λοφίο και τότε αττικό κράνος, που ενίοτε φέρει κάποια διακοσμητικά στοιχεία⁶⁶⁶ [πίν.2.17.α-β]. Η Άρτεμη απεικονίζεται είτε στον εμπροσθότυπο είτε στον οπισθότυπο των νομισμάτων με την κεφαλή της Αθηνάς⁶⁶⁷. Συναντάται επίσης ο Πάνας, που είχε ναό στην Ηραία σύμφωνα με τον Πausανία⁶⁶⁸. Στα χάλκινα νομίσματα της πόλης επί Σεπτιμίου Σεβήρου και Καρακάλλα απεικονίζονται ο Διόνυσος όρθιος κρατώντας σταφύλια, ο ανακεκλιμένος Αλφειός, μπροστά του ένας ταύρος και κάτω ψάρια, η Τύχη, ο Ήλιος και πιθανόν η Ήρα όρθια κρατώντας σκήπτρο⁶⁶⁹.

Με βάση τη συχνή απεικόνιση της Αθηνάς στα αυτόνομα νομίσματα θα πρέπει να υπήρχε ιερό της στην Ηραία. Η Jost υποθέτει ότι το ιερό θα βρισκόταν στην πόλη παρά στη χώρα εξαιτίας της φύσης της θεάς⁶⁷⁰. Η λατρεία της Αθηνάς δεν μαρτυρείται από τον Πausανία· η Ηραία των ημερών του φαίνεται να παρουσιάζει μία διαφορετική εικόνα σε σχέση με την πρώιμη εποχή, περισσότερο ίσως από άλλες περιπτώσεις. Σύμφωνα με τη Jost πιθανόν η Ήρα είχε αρχικά τον ρόλο της κύριας, της πολιούχου θεότητας⁶⁷¹. Ενδείξεις ως προς αυτό συνιστούν η προέλευση του ονόματος της πόλης από

εξυπηρετούσαν εμπορικούς σκοπούς, αποδίδονταν στο νομισματοκοπείο της Ηραίας στην παλαιότερη έρευνα (βλ. Babelon II,1 843-860 και II,3 571-582· πρβλ. HN² 447-448) μέχρι τη σχετική μονογραφία του Williams 1965, πρβλ. Kraay 1976, 97-98, πίν.16,288-293.

⁶⁶⁶ Βλ. NCP 107 αρ.4· BMC 182-183 αρ.11, αρ.17-27, πίν. 34, αρ. 8, 13-16 (417-370 π.Χ.)· Babelon II,3 673-678 αρ. 1007, 1015-1023, πίν. 228, 8, 16-24 (418-370 π.Χ.)· HN² 448 (π. 420-322 π.Χ. ή αργότερα)· SNG Cop. Argolis αρ. 234-235, 237-241 (περίπου 418-322 π.Χ.)· Kraay 1976, 99, πίν.16,295 (περιστασιακές κοπές στον 5^ο αι. π.Χ.)· Jost 1985, 73, πίν.16,3 (418-370 π.Χ.). Η Jost 1985, 73 (και στον πίνακα της σ.362) λανθασμένα κάνει λόγο για την απεικόνιση της Αθηνάς και της Άρτεμης σε νομίσματα της περιόδου 240-146 π.Χ., για το μεγαλύτερο μέρος της οποίας εξάλλου η Ηραία ανήκει στην Αχαϊκή Συμπολιτεία και κόβει νομίσματα ως μέλος της. Ο Köhler 1882 είχε δημοσιεύσει μερικά σιδερένια νομίσματα της Ηραίας, της Τεγέας και του Άργους και πιθανόν και του Φλιούντα. Το σιδερένιο νόμισμα της Ηραίας φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή της Αθηνάς και χρονολογείται στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ.· πρβλ. BMC κλίvi-κλίvii. Ωστόσο ο Head εκφράζει επιφυλάξεις για την ανάγνωση της επιγραφής στον οπισθότυπο ως ΗΡΑΟΑΙ αλλά και για την ταύτιση με νόμισμα (βλ. HN² 448 σημ.1), τις οποίες δεν συμμερίζεται ο Babelon II,3 679 αρ.1024, πίν.228,25, ενώ ο Kraay 1976, 103 θεωρεί αβέβαιη τη λειτουργία των λίγων σιδερένιων νομισμάτων αυτών των πόλεων.

⁶⁶⁷ Η Άρτεμη γονατιστή τοξεύει σε ένα μοτίβο που συναντάται στα νομίσματα του Ορχομενού σε σχέση με τον φόνο της Καλλιστούς, βλ. Jost 1985, 73 με σημ.6 για τη σχετική βιβλιογραφία. Ενίοτε στον οπισθότυπο απεικονίζεται το σύμβολό της, το τόξο, βλ. HN² 448.

⁶⁶⁸ Πaus. 8,26,2. Βλ. NCP 107 αρ.3 (5^{ος} αι. π.Χ.)· BMC 182 αρ.16, πίν.34, αρ.12 (417-370 π.Χ.)· Babelon II,3 673 αρ.1011, πίν.228, 13· HN² 448 (π. 420-322 π.Χ. ή αργότερα)· Jost 1985, 72 (τέλος 5^{ου} - αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.). Μαρτυρείται ακόμη ένας νομισματικός τύπος με το δελφίни στον εμπροσθότυπο (βλ. Babelon II,3 673 αρ.1008, πίν.228,9), καθώς και άλλος όμοιος με της Ήλιδας ως προς τον εμπροσθότυπο (αετός με φίδι) και στον οπισθότυπο με την απεικόνιση ανδρικής μορφής που ταυτίζεται πιθανόν με τον επώνυμο ήρωα Ηραιέα, βλ. Babelon II,3 676 αρ.1013, πίν.228,14· πρβλ. HN² 448.

⁶⁶⁹ Βλ. NCP 106-107 αρ.1-4, πίν.Τ,25-26· HN² 449.

⁶⁷⁰ Jost 1985, 73.

⁶⁷¹ Βλ. Jost 1985, 72, 358.

τη θεά και η απεικόνισή της στα πρώτα νομίσματά της. Στα αυτοκρατορικά χρόνια, αν όχι πρωτύτερα, η σημασία της Ήρας φαίνεται να ξεχάστηκε κάπως και ο Πausanίας συνάντησε μόνο τα ερείπια του ναού της⁶⁷². Ακόμη περισσότερο, σύμφωνα με τον περιηγητή ως οικιστής της πόλης προβάλλεται ο Ηραιεύς, γιος του Λυκάονα⁶⁷³. Με βάση τις νομισματικές απεικονίσεις η Jost υποθέτει ότι από τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. η Αθηνά αντικατέστησε την Ήρα στον ρόλο της πολιούχου θεότητας⁶⁷⁴.

Σύμφωνα με τον Πausanία η Ηραία βρίσκεται στα δεξιά του Αλφειού, σε μία ομαλή πλαγιά και απλώνεται ως τον ποταμό. Πλάι σε αυτόν υπάρχουν «δρόμοι» για την άσκηση των αθλητών, μυρτιές και άλλα ήμερα δένδρα, λουτρά, καθώς και δύο ναοί του Διονύσου ως Πολίτη και ως Αυξίτη και ένα «οίκημα» για τις μυστικές τελετές του⁶⁷⁵. Αξιοσημείωτη είναι και η ύπαρξη ενός ναού για τον Πάνα, εφόσον αλλού ο Πausanίας κάνει λόγο μόνο για ιερά του θεού αυτού, ενώ η αρχαιότητα της λατρείας του υποδεικνύεται από την απεικόνισή του στα αυτόνομα νομίσματα της πόλης που αναφέραμε⁶⁷⁶.

Οι περιηγητές του 19^{ου} αι. είχαν ταυτίσει την Ηραία με τα πολυάριθμα λείψανα της αρχαίας πόλης, που ήταν τότε ορατά, στη δεξιά όχθη του Αλφειού, Α της συμβολής του με τον Λάδωνα, περίπου 1 χμ. ΝΔ του χωριού Άγ. Ιωάννης παρά τα σημερινά Λουτρά Ηραίας⁶⁷⁷. Τα ερείπια της Ηραίας είχαν λιθολογηθεί ήδη κατά τον 19^ο αι. και καταστραφεί από την εντατική άροση και σήμερα ελάχιστα είναι ορατά πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Στην εκτεταμένη περιοχή που κατείχε η Ηραία υπάρχουν αρκετές οχυρωμένες θέσεις, για κάποιες εκ των οποίων έχει επιχειρηθεί η ταύτισή τους με τοπωνύμια γνωστά από τις αρχαίες πηγές. Και στην πόλη και στην περιοχή της έχουν εντοπιστεί θεμελιώσεις που αποδίδονται σε ναούς, ωστόσο είναι αμφίβολη η ταύτισή τους και ακόμη περισσότερο η απόδοση τους σε κάποια συγκεκριμένη θεότητα. Ουσιαστικά κανένα ιερό της Ηραίας δεν έχει εντοπιστεί αρχαιολογικά και ως ιδιαιτερότητα προβάλλεται η σημασία που δίνεται στην Ήρα

⁶⁷² Πaus. 8,26,1.

⁶⁷³ Πaus. 8,26,2. Επίσης ο Απολλόδ. 8,1,1 περιλαμβάνει τον Ηραιέα στους 50 γιους του Λυκάονα.

⁶⁷⁴ Jost 1985, 358.

⁶⁷⁵ Βλ. Πaus. 8,26,1. Ο Θεόφρ. π. Φυτ. Ιστ. 9,8,10 κάνει λόγο για το κρασί της Ηραίας που έχει θαυματουργές ιδιότητες: φέρει τους άνδρες σε έκσταση και καθιστά γόνιμες τις γυναίκες, πρβλ. Αθην. 1,31. Για τη λατρεία του Διόνυσου στην Ηραία βλ. Παπαχατζής 4, 281-282 σημ.3· Jost 1985, 71-72, 429, 430, 437. Η επίκληση Πολίτης για τον Διόνυσο παραπέμπει σε μία κοινωνική, πολιτική λειτουργία του θεού, που είναι γενικώς σπάνια, και ερμηνεύεται από τη Jost 1985, 437 ως προστάτης της πόλης ή πολιούχος σε αντιστοιχία με τους «θεούς πολίτες» του Αισχ. Επτ. Θ. στ.253 «θεοὶ πολῖται», πρβλ. στ. 271 «τοῖς πολιτισσοῦχοις θεοῖς», στ.311-312 «πολιοῦχοι θεοί»· πρβλ. LSJ λ. πολίτης. Σύμφωνα με τον Παπαχατζή 4, 281 η λατρεία του αγροτικού θεού (Διόνυσος Αυξίτης), για τον οποίο γίνονταν αρχικά οι μυστικές ιεροπραξίες, συνδυάστηκε με τη λατρεία του προστάτη των πολιτικών θεσμών (Διόνυσος Πολίτης) όταν η Ηραία έγινε πόλη. Ωστόσο όπως επισημαίνει η Jost 1985, 73 δεν έχουμε στοιχεία τουλάχιστον για την αρχαιότητα του λατρευτικού συγκροτήματος του Διονύσου, που σίγουρα ήταν το σημαντικότερο στην πόλη του 2^{ου} αι. μ.Χ.

⁶⁷⁶ Πaus. 8,26,2. Βλ. Jost 1985, 72. Ο ναός του Πάνα όπως και ο ερειπωμένος ναός της Ήρας που μνημονεύεται στη συνέχεια φαίνεται ότι βρίσκονταν μέσα στην πόλη της Ηραίας.

⁶⁷⁷ Βλ. Frazer IV, 295-297 με τη σχετική βιβλιογραφία. Μόνο το 1930 ο Φιλαδελφεύς διεξήγαγε περιορισμένης κλίμακας ανασκαφές, ενώ κάποιες άλλες πληροφορίες για την περιοχή οφείλουμε στην έρευνα του Meyer. Βλ. Φιλαδελφεύς 1931-32· Meyer 1939α, 100-106· Meyer 1957, 20-21. Βλ. επίσης Jost 1985, 74, 75-76· Pritchett 1989, 39-41· EAA² 339· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 214-215· Morgan 1999, 414· Baumer 2004, 35· Riethmüller 2005, 205-206.

και στον Διόνυσο, κατά τη Jost, εφόσον ο Πάνας, η Αθηνά και η Άρτεμη έχουν μία σταθερή παρουσία σε όλη την Αρκαδία⁶⁷⁸.

Στα μέσα του 20^{ου} αι. οι Charneux και Ginounès διεξήγαγαν έρευνες στον λόφο Παλιόκαστρο, που είναι οχυρωμένος με διπλό περίβολο, και παλαιότερα είχε διερευνηθεί από τον Meyer⁶⁷⁹ [πίν.2.17.γ]. Βρίσκεται στα ΝΑ της Ηραίας, στη γωνία που σχηματίζεται στη συμβολή του Αλφειού με ένα μικρό παραπόταμο που ταυτίζεται με τον αρχαίο Βουφάγο. Η ταύτιση του λόφου με τη θέση του Βουφάγιου από κάποιους περιηγητές και τον Meyer, την οποία ακολουθούν οι Charneux και Ginounès, έχει αμφισβητηθεί, καθώς σύμφωνα με τον Πausανία το Βουφάγιον βρισκόταν κοντά στις πηγές του Βουφάγου, όπου επίσης υπήρχαν οι όροι των Μεγαλοπολιτών και των Ηραιέων⁶⁸⁰. Την ερειπωμένη πόλη των Μελαινέων είδε ο Πausανίας 40 στάδια πριν από το Βουφάγιον, στον δρόμο από την Ηραία προς τη Μεγαλόπολη⁶⁸¹. Είναι δύσκολη η ταύτιση των δύο αυτών οικισμών με τις διάφορες θέσεις που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή της Ηραίας, μίας εκ των οποίων είναι και το Παλιόκαστρο, και περαιτέρω ο συσχετισμός αυτών με τους 9 δήμους που συνέβαλαν στον συνοικισμό της Ηραίας.

Οι δύο ερευνητές χρονολογούν την οχύρωση του Παλιόκαστρου στο τέλος του 4^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και την ανάγουν στη μακεδονική κατοχή και την εγκατάσταση φρουρών σε παρόμοια μικρά οχυρά την εποχή αυτή. Εντοπίζουν κάποια λείψανα κατασκευών ιδίως στον Α τομέα μεταξύ των δύο περιβόλων⁶⁸². Στο εσωτερικό της μικρής ακρόπολης υπάρχει ένα παρεκκλήσι, κατά την κατασκευή του οποίου καταστράφηκαν σημαντικά αρχαία θεμέλια σύμφωνα με τις πληροφορίες των χωρικών που μεταφέρουν οι Charneux και Ginounès. Οι ίδιοι εντόπισαν εντοιχισμένα στο παρεκκλήσι δύο γωνιόλιθους και μία τρίγλυφο, ενώ μπροστά από την είσοδό του υπήρχε ένας σπόνδυλος δωρικού κίονα. Με βάση ένα δωρικό κιονόκρανο από την περιοχή εικάζουν ότι το πιθανό κτίσμα στο οποίο μπορεί να ανήκουν τα αρχιτεκτονικά μέλη ανάγεται πριν την οχύρωση του λόφου (πιθανόν γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.)⁶⁸³. Επίσης οι χωρικοί τους υπέδειξαν ένα θραύσμα επιγραφής, όπου αναγιγνώσκεται σαφώς το όνομα της Αθηνάς⁶⁸⁴. Ωστόσο εξαιτίας της αποσπασματικότητας της επιγραφής και των ερωτηματικών γύρω από τα συμφραζόμενα ανεύρεσής της σε συνδυασμό με την ελλιπή έρευνα στον λόφο του Παλιόκαστρου δεν μας επιτρέπεται να προβούμε σε περαιτέρω παρατηρήσεις για την πιθανή ύπαρξη λατρείας ή ιερού της θεάς στη θέση αυτή.

⁶⁷⁸ Jost 1985, 77.

⁶⁷⁹ Βλ. Meyer 1939α, 103-106· Charneux – Ginounès 1956, 523-538, εικ.1-18· πρβλ. ΕΑΑ² 339.

⁶⁸⁰ Πaus. 8,26,8. Για το ζήτημα της ταύτισης βλ. Charneux – Ginounès 1956, 523 με σημ.3· Roy 1968, 288-289· Jost 1973, 243-244· Παπαχατζής 4, 290 σημ.1· Jost 1985, 76-77.

⁶⁸¹ Πaus. 8,26,8. Για το ζήτημα της ταύτισης των Μελαινέων βλ. τελευταία Ρικουλας 1999, 304-305.

⁶⁸² Ο Meyer 1939α, 106 φαίνεται ότι είχε αναγνωρίσει ως ναό κάποια από τα λείψανα των τοίχων στον Α τομέα που επισημαίνουν οι Charneux – Ginounès 1956, 534 χωρίς να τα αποδίδουν σε κάποιο κτήριο. Πρβλ. Jost 1985, 76· Baumer 2004, 35.

⁶⁸³ Βλ. Charneux – Ginounès 1956, 534 με σημ.6, εικ. 3, 12.

⁶⁸⁴ SEG 17,277 (ελληνιστικής περιόδου): «ΑΘΑΝΑΣ / ΤΕΤΡΑΚΑ / ΝΤΑΕ..Τ»· βλ. Charneux – Ginounès 1956, 535. Οι Charneux – Ginounès 1956, 522 σημ.1 σημειώνουν ότι στην έρευνά τους βοήθησε ο δάσκαλος στο Παλιόκαστρο, που είχε καλή γνώση της περιοχής.

2.7. ΚΑΦΥ(Ι)ΑΙ. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

νομίσματα αυτόνομα και επί Αχαϊκής Συμπολιτείας

Οι αρχαίες Καφυές βρίσκονται σε μία πεδινή θέση στο ΒΔ τμήμα της πεδιάδας του Ορχομενού, περίπου 1 χμ. ΝΑ της κοινότητας Χωτούσας του δήμου Λεβιδίου. Λίγα είναι γνωστά για την πόλη αυτή, που φαίνεται ότι παρέμεινε στη σκιά του ισχυρού γείτονά της. Ως όριο της περιοχής της στα Α φαίνεται ότι λειτουργούσε το «χῶμα» που συγκρατούσε τα νερά από την περιοχή του Ορχομενού⁶⁸⁵. Παρά το πλήθος των διάσπαρτων αρχαιολογικών ενδείξεων εξαιρετικά περιορισμένη είναι η έρευνα στη θέση αυτή, όπου δεν έχουν γίνει καθόλου ανασκαφές. Σώζονται λείψανα του οχυρωματικού περιβόλου, ίχνη διαφόρων θεμελίων και επιφανειακά ευρήματα, όμως όσον αφορά τον εντοπισμό των ιερών της πόλης έχουν γίνει μέχρι σήμερα διάφορες ανεπιβεβαίωτες υποθέσεις⁶⁸⁶.

Ο Πausανίας είδε, κατά πάσα πιθανότητα στην πόλη, ιερά του Ποσειδώνα και της Άρτεμης Κνακαλησίας σημειώνοντας ότι στο όρος Κνάκαλος γίνεται ετήσια μυστική τελετή για την Άρτεμη, ενώ κάνει λόγο για το άλσος και το ναό της Άρτεμης Κονδυλεάτιδος ή Απαγχομένης σε απόσταση περίπου ενός σταδίου από την πόλη⁶⁸⁷. Στην παλαιότερη έρευνα είχαν γίνει κάποιες προτάσεις για την ταύτιση των ιερών του Ποσειδώνα και της Άρτεμης, που όμως είναι υποθετικές και αμφίβολες⁶⁸⁸. Τα νεότερα χρόνια στη θέση Πρίνακος στην είσοδο του χωριού Χωτούσα εντοπίστηκε και ανασκάφηκε εν μέρει ένας δωρικός ναός, πιθανώς των ελληνοιστικών χρόνων, πάνω στον οποίο ανεγέρθηκε παλαιοχριστιανική βασιλική, κτισμένη με οικοδομικό υλικό από το ναό, ωστόσο δεν υπάρχουν καθόλου στοιχεία για την απόδοσή του σε κάποια θεότητα⁶⁸⁹.

Η νομισματική μαρτυρία των αυτοκρατορικών χρόνων εναρμονίζεται ως ένα βαθμό με τα δεδομένα που αποκομίζουμε από τον Πausανία. Στα νομίσματα που κόβει η πόλη επί Σεβήρων απεικονίζονται εκτός από τον Ποσειδώνα και την Άρτεμη ο Απόλλωνας, ο Ασκληπιός και η Τύχη και μία

⁶⁸⁵ Βλ. Πaus. 8,23,2. Ουσιαστικά το φράγμα αυτό είναι το μοναδικό μνημείο της περιοχής των Καφυών που έχει ερευνηθεί συστηματικά, βλ. Knauss – Heinrich – Kalcyk 1986.

⁶⁸⁶ Για τις Καφυές βλ. von Gaertringen – Lattermann 1911, 21-22, 30-31· Παπανδρέου 1920, 114-120· Pritchett 1969, 120-132· Howell 1970, 80-81· Παπαχατζής 4, 266-270· Jost 1985, 109-113· Pritchett 1989, 18-22· ΕΑΑ² 333-334· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 204-205· DNP 6 (1999) 259 λ. Kaphyai· Mylonopoulos 2003, 103-104· IACP 514-515 αρ.275.

⁶⁸⁷ Βλ. Πaus. 8,23,3-4 και 8,23,6-7.

⁶⁸⁸ Ο Παπανδρέου 1920, 116-117 εντόπισε υποθετικά το ναό του Ποσειδώνα στη θέση του ερειπωμένου ναΐσκου του Αγ. Ιωάννη εξαιτίας ευρημάτων στο άμεσο περιβάλλον του· παρατηρεί δε ότι εδώ θα πρέπει να ήταν το κέντρο της πόλης με βάση το πλήθος των λειψάνων στην περιοχή αυτή, η οποία ονομαζόταν Αιγιάννης από το όνομα του ναΐσκου. Η ταύτιση αυτή είναι καθαρά υποθετική, βλ. Mylonopoulos 2003, 104. Λείψανα ενός ορθογώνιου κτηρίου κοντά στο χωριό Κάτω Αγάλι είχαν αποδοθεί από τους von Gaertringen – Lattermann 1911, 21-22 στο ιερό της Άρτεμης Κνακαλησίας, η οποία κατά πάσα πιθανότητα εκτός από το ιερό της πόλης είχε και ένα εξω-αστικό ιερό στο όρος Κνάκαλος. Για την ταύτιση του ορθογώνιου κτίσματος με πύργο και για το ζήτημα της ταύτισης του ιερού και του όρους Κνάκαλου βλ. Jost 1985, 110, 111-113. Η Jost 1985, 111, πίν.28,2 επισημαίνει επιπλέον δύο άλλες θεμελιώσεις στην περιοχή της πόλης, ωστόσο θεωρεί παρακινδυνευμένο να τις αποδώσει σε ναούς.

⁶⁸⁹ Βλ. Θ. Γ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 37, 1982, 115-116· ως σημαντικό εύρημα της ανασκαφής αναφέρεται ένα ενεπίγραφο βάθρο τιμητικού ανδριάντα των ελληνοιστικών χρόνων με την υπογραφή δύο Τεγεατών γλυπτών. Πρβλ. Jost 1985, 111 σημ.8bis· Pritchett 1989, 18· Voyatzis 1999, 156 αρ.25· Baumer 2004, 36, 120 αρ.9.

γυναικεία μορφή με φίδι⁶⁹⁰. Δεν συναντώνται ωστόσο οι θεές των αυτόνομων νομισμάτων του 3^{ου} αι. π.Χ. Οι Καφυές φαίνεται ότι κόβουν για πρώτη φορά νομίσματα χάλκινα στον 3^ο αι. π.Χ. (280-240 π.Χ.). Από τα λίγα δείγματα που σώζονται διακρίνεται ένας τύπος με την απεικόνιση της Δήμητρας ή/και της Περσεφόνης, καθώς κι ένας δεύτερος, όπου στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται σε κατατομή προς τα δεξιά η κεφαλή της Αθηνάς με κορινθιακό κράνος και στον οπισθότυπο η σύντημη ΚΑΦ εντός στεφανιού⁶⁹¹ [πίν.2.18.α].

Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι η κρανοφόρος κεφαλή της Αθηνάς εμφανίζεται ως σύμβολο στον οπισθότυπο των νομισμάτων που κόβει η πόλη επί Αχαϊκής Συμπολιτείας, στην οποία προσχώρησε το 227 π.Χ.⁶⁹² [πίν.2.18.β]. Ο κοινός νομισματικός τύπος που υιοθετούν οι πελοποννησιακές πόλεις που προσχωρούν στην Αχαϊκή Συμπολιτεία φέρει στον εμπροσθότυπο την κεφαλή του Δία Ομάρου και στον οπισθότυπο εντός δάφνινου στεφανιού το μονόγραμμα της Αχαϊκής Συμπολιτείας, διάφορα άλλα γράμματα, μονογράμματα, συντημήσεις ονομάτων αλλά και τοπικά σύμβολα· ιδιαίτερα στις χάλκινες κοπές εμφανίζεται το εθνικό της εκάστοτε πόλης, του οποίου προηγείται το συλλογικό ΑΧΑΙΩΝ⁶⁹³. Η επιλογή των συμβόλων θρησκευτικού περιεχομένου στα νομίσματα αυτά προφανώς κάθε άλλο παρά τυχαία μπορεί να είναι και σίγουρα συνδέεται με την ύπαρξη αντίστοιχων σημαντικών ιερών στις πόλεις, οι οποίες κατά αυτόν τον τρόπο πρόβαλλαν την υπεροχή της εκάστοτε λατρείας τους. Για να περιοριστούμε στην Αρκαδία, βλέπουμε ότι η Μαντίνεια χρησιμοποιεί την τρίαινα και ο Φενεός το κηρύκειο παραπέμποντας στην κυρίαρχη θέση που είχε ο Ποσειδώνας Ίππιος και ο Ερμής στο πάνθεο της κάθε πόλης αντίστοιχα⁶⁹⁴. Προκύπτει, λοιπόν, ότι στις Καφυές θα υπήρχε τουλάχιστον κατά την ελληνιστική περίοδο, και πιθανόν πρωτύτερα, ένα αρκετά σημαντικό ιερό της Αθηνάς, χωρίς όμως ωστόσο να μπορούμε να πούμε περισσότερα για τη θέση του και για τη λατρεία. Στην παρηκμασμένη πόλη των αυτοκρατορικών χρόνων φαίνεται ότι είχε σβήσει η λατρεία της Αθηνάς, παρά την επιβίωση παραδόσεων για την παρουσία ηρώων της Ιλιάδας που ανάγονται σε παλαιότερα χρόνια⁶⁹⁵.

Η λατρεία της Αθηνάς ίσως είχε κάποια σχέση με την τοπική παράδοση που μας μεταφέρει ο Πausανίας: «Το όνομα στην πόλη είναι φανερό πως δόθηκε από τον Κηφέα, γιο του Αλέου, επικράτησε όμως η πόλη να ονομάζεται Καφυαί, στη διάλεκτο των αρκάδων. Οι καφυείς λένε πως κατάγονται από την Αττική και πως ο Αιγέας τους είχε διώξει από την Αθήνα· κατέφυγαν στην Αρκαδία, έγιναν ικέτες του Κηφέα και εγκαταστάθηκαν εδώ»⁶⁹⁶. Ο Fougères θεωρεί πιθανό και οι

⁶⁹⁰ Βλ. NCP 104, πίν.Τ,13-17· BMC 178 αρ.1-5, πίν.33,4-7· HN² 418, 446· Jost 1985, 110-111, πίν.29,3-4.

⁶⁹¹ BMC 178 αρ.1, πίν.33,4· HN² 446.

⁶⁹² Clerk 1895, 11 αρ.174-178, πίν.8,1-5· HN² 418.

⁶⁹³ Βλ. HN² 416-418.

⁶⁹⁴ Για τα σύμβολα που χρησιμοποιεί η κάθε πόλη στα νομίσματα επί Αχαϊκής Συμπολιτείας βλ. Clerk 1895, 33· HN² 417-418. Βλ. επίσης την πρόσφατη μονογραφία της Warren 2007.

⁶⁹⁵ Σύμφωνα με τον Πaus. 8,23,4 λίγο πιο ψηλά από την πόλη υπήρχε μία πηγή και ένας πλάτανος που έφεραν το όνομα Μενελαΐς, επειδή ο πλάτανος είχε φυτευτεί από το Μενέλαο πριν την τρωική εκστρατεία. Ωστόσο ο πλάτανος αυτός είχε φυτευτεί από τον Αγαμέμνονα κατά τον Θεόφρ. π. Φυτ. Ιστ. 4,13,2. Σύμφωνα με μία αρκαδική παράδοση που διασώζεται στον Διον. Αλικαρν. 1,49 και ανάγεται από τον ίδιο στον Τεγεάτη ιστορικό και συγγραφέα των Αρκαδικών Αρίαιθο και στον Αρκάδα ποιητή Αγαθυλλο, ο Αινείας ίδρυσε τις Καφυές και τις ονόμασε έτσι από την Καπύη της Τροίας (πρβλ. Στρ. 13,1,53), διέμεινε στην περιοχή και τελικά πέθανε και τάφηκε στις Καφυές.

⁶⁹⁶ Πaus. 8,23,3.

Καφυές να ήταν μέλος της αρκαδικής αμφικτυονίας μαζί με την Τεγέα, τη Μαντίνεια και την Αλέα σύμφωνα με τη θεωρία του για τη λατρεία της Αλέας· επισημαίνει την έννοια του ασύλου που υποκρύπτεται στην παράδοση του Πausανία και είναι απόλυτα συμβατή με την εικόνα της προστάτιδας Αλέας⁶⁹⁷.

2.8. ΚΛΕΙΤΩΡ. ΧΩΡΑ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΟΡΙΑΣ

Πaus. 8,21,4 «ναός καὶ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς κορίας»

Σχολ. Πίνδ. Ολ. 7, 153a «Κόρεια»

επιγραφές «Κοριάσια»

νομίσματα αυτόνομα

Η πόλη και οι Αζάνες

Ο αρχαίος Κλείτωρ [πίν.2.18.γ] βρίσκεται σε μία μικρή πεδιάδα που ορίζεται από τα ποτάμια (χειμαρρους) Κλείτορα και Καρνέσιο και περικλείεται από λόφους διαφορετικού ύψους και διαμόρφωσης, όπως περίπου περιγράφει τη θέση της πόλης ο Πausανίας: «... ἐν ὀμαλῶ, κύκλῳ δὲ ὄρη περιέχοντά ἐστιν οὐ μεγάλα»⁶⁹⁸. Πλησιάζοντας στην πόλη ο περιηγητής διασχίζει τον ποταμό Κλείτορα, παραπόταμο του Αροάνιου⁶⁹⁹. Ο Αροάνιος, βασικός παραπόταμος του Λάδωνα, απέχει από την πόλη σχεδόν επτά στάδια και πηγάζει ΒΑ της στα Αροάνια ὄρη, στα σύνορα με τη Φενεατική. Στην άνω κοιλάδα του Αροάνιου των Σουδενών βρίσκονται οι Λούσοι. Η Κλειτορία καταλαμβάνει, τουλάχιστον κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, μεγάλη έκταση της Β Αρκαδίας και παρουσιάζει μία ποικιλία στη γεωμορφολογία της⁷⁰⁰.

Η αρχαία πόλη είχε εντοπιστεί εξ αρχής στην αχαϊκή επαρχία των Καλαβρύτων περίπου 3 χμ. Δ της Κάτω Κλειτορίας (Μαζέικα ή Μαζαίικα) και Ν της Άνω Κλειτορίας (Καρνέσι) σε μία θέση που έφερε την ονομασία Παλαιόπολη. Μέχρι πρόσφατα τις πληροφορίες για τα κατάλοιπα στην αρχαία πόλη και στην περιοχή της οφείλαμε στους περιηγητές του 19^{ου} αι. και στην έρευνα του ιστοριοδίφη γυμνασιάρχη Παπανδρέου⁷⁰¹. Με βάση τα ερείπια στην πόλη και στην περιοχή της διατυπώθηκαν διάφορες εκτιμήσεις για τη μνημειακή τοπογραφία του Κλείτορα, που είναι αμφίβολης αξιοπιστίας. Ιδίως οι τοπογραφικές ενδείξεις των ξένων περιηγητών, που αφορούν και ιερά, είναι ανακριβείς ώστε να αξιοποιηθούν, ενώ από την άλλη πολλά από τα οικοδομικά λείψανα δεν είναι σήμερα ορατά. Από το 1987 ξεκίνησαν ανασκαφές στο πλαίσιο ενός μακροπρόθεσμου προγράμματος για τη διερεύνηση

⁶⁹⁷ Βλ. Fougères 1898, 291-292.

⁶⁹⁸ Πaus. 8,21,3.

⁶⁹⁹ Πaus. 8,21,1.

⁷⁰⁰ Για την περιγραφή της βλ. Jost 1985, 38-39. Βλ. επίσης Πίκουλας 1999β για την τοπογραφία της περιοχής όσον αφορά τη σύνδεσή της με τις γειτονικές πόλεις και τις αμυντικές δυνατότητές της.

⁷⁰¹ Για μία συνολική εικόνα της περιοχής του Κλείτορα με τις σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. Frazer IV, 263-268. Στην περιοχή διεξήγαγε συστηματική έρευνα αλλά όχι ανασκαφή ο Παπανδρέου 1920, 96-114. Βλ. Meyer 1939α, 109-110, καθώς και τις παρατηρήσεις της Jost 1985, 40-41, 43-46 από την αυτοψία της στην περιοχή με σημείο αναφοράς την περιγραφή του Παπανδρέου. Βλ. επίσης Riethmüller 2005, 206-208.

της αρχαίας πόλης υπό την ευθύνη της Πετριτάκη και σε σχέση με μία πολυμέτρη εκτεταμένη σωστική ανασκαφή στα χρόνια 1991-94 με αφορμή το αρδευτικό έργο της κοιλάδας του Αροάνιου⁷⁰².

Στην αρχαία πόλη ήταν ορατά τα ίχνη του οχυρωματικού περιβόλου και τμήμα του θεάτρου στη Δ πλαγιά του λόφου στη θέση Κόντρα, το μοναδικό ύψωμα εντός των τειχών (ύψους 15-20 μ.). Στην περιοχή της πόλης τα οικοδομικά λείψανα ήταν πολυάριθμα όμως διασκορπισμένα και λίγο ενδεικτικά της ερμηνείας τους. Κατά την έρευνά του ο Παπανδρέου εντόπισε υποθετικά τη θέση ιερών, ωστόσο όπως επισημαίνει η Jost και μετά την αυτοψία της στον χώρο καμία θεμελίωση δεν είναι ορατή in situ εντός της πόλης και καμία ταύτιση ιερού στη λεκάνη του Κλείτορα δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής⁷⁰³. Αλλά και η Πετριτάκη διατείνεται ότι αταύτιστα παραμένουν τα ιερά της πόλης παρά τις εικασίες που μπορεί να έχουν διατυπωθεί για τις θέσεις τους⁷⁰⁴.

Συστηματική υπήρξε η ανασκαφή από την Πετριτάκη στην περιοχή ανάμεσα στη ΝΔ πύλη του τείχους και το θέατρο. Κατά τη διερεύνηση της πύλης, που οδηγούσε στην Ψωφίδα, εντοπίστηκαν δύο ελληνιστικές φάσεις και ενδείξεις για μία παλαιότερη του 4^{ου} αι. π.Χ. Παρά τη σχετικά κακή κατάσταση διατήρησης των τειχών ανιχνεύεται η πορεία τους, συνολικού μήκους 2,5-3 χμ., ενώ η κατασκευαστική τεχνική τους θεωρείται από τις πιο εξελιγμένες για την Πελοπόννησο⁷⁰⁵. Τα ανασκαφέντα τμήματα των τειχών ανάγονται στην ελληνιστική εποχή και παρουσιάζουν αρκετές μετασκευές⁷⁰⁶. Εκτός των τειχών ανακαλύφθηκαν ταφές από τη υστερογεωμετρική έως και τη υστερορωμαϊκή εποχή. Δεν υπάρχουν προς το παρόν ενδείξεις για την πρώιμη εγκατάσταση στον χώρο παρά μόνο κάποιες για τον οικισμό της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου, οπότε και εντοπίζεται η ακμή της πόλης⁷⁰⁷.

Στα ρωμαϊκά χρόνια αλλάζει η οικιστική δομή της πόλης και οι βιοτικές συνθήκες και οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων. Η εγκατάσταση μετατοπίζεται και εκτός των τειχών, ενώ στην ευρύτερη περιοχή της πόλης επισημαίνεται βιοτεχνική δραστηριότητα. Από τότε ξεκινά η διαρπαγή οικοδομικού υλικού από το θέατρο, το οποίο χρησιμοποιείται για την κατασκευή διαφόρων κτισμάτων στην περιοχή του⁷⁰⁸. Η εικόνα μίας οργανωμένης εμπορικής δραστηριότητας στην πόλη ενισχύεται από την ανεύρεση ενός ελληνόγλωσσου αποσπάσματος του Διοκλητιανού Προστάγματος (Edictum Diocletiani 301 μ.Χ.), που αναφέρεται κυρίως στις τιμές διατίμησης του μούστου και του κρασιού⁷⁰⁹. Η δραστηριότητα στην πόλη παύει στον 4^ο αι. μ.Χ. και κατά πάσα πιθανότητα μεταφέρεται Δ στη θέση του χωριού Κλείτορας, το οποίο είναι γνωστό ως Κλείτουρας κατά τον μεσαίωνα⁷¹⁰.

⁷⁰² Βλ. Πετριτάκη 1996 για μία πρώτη συνοπτική αναφορά των ερευνών και Πετριτάκη 2005 για μία γενική θεώρηση των ανασκαφικών δεδομένων. Για επιμέρους ζητήματα βλ. Πετριτάκη 2001α και 2001β.

⁷⁰³ Jost 1985, 41, 43.

⁷⁰⁴ Πετριτάκη 1996, 85.

⁷⁰⁵ Σχετικά βλ. Winter 1989, 196-199.

⁷⁰⁶ Βλ. Πετριτάκη 1996, 83-84· Πετριτάκη 2005, 352-354.

⁷⁰⁷ Οι σχετικές μαρτυρίες προέρχονται βασικά από την περιοχή γύρω από το εκκλησάκι της Παναγίας, το Φραγκοκκλήσι, το οποίο θεωρούνταν ότι διαδέχθηκε έναν αρχαίο ναό, ωστόσο προέκυψε από τη νεότερη έρευνα ότι στη θέση του υπήρχε μία παλααιοχριστιανική βασιλική. Βλ. Πετριτάκη 1996, 87· Πετριτάκη 2005, 355-356, 358. Πρβλ. Baumer 2004, 33, 139 αρ.8· Riethmüller 2005, 207 με σημ.102.

⁷⁰⁸ Βλ. Πετριτάκη 2005, 355. Για τις ανασκαφές στο θέατρο βλ. Πετριτάκη 2001β.

⁷⁰⁹ Βλ. Πετριτάκη 1996, 88· Πετριτάκη 2005, 356, 358.

⁷¹⁰ Βλ. Πετριτάκη 1996, 88· Πετριτάκη 2005, 358. Στα τέλη του 7^{ου} αι. μ.Χ. μαρτυρείται η επισκοπή του Κλήτου, βλ. Μουτζάλη 2004, 161 με σημ.8.

Ο Κλείτωρ φαίνεται ότι ήταν μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Β Αρκαδίας και ότι από νωρίς απέκτησε δύναμη και κυρίαρχη θέση συγκεκριμένα στην Αζανία επεκτείνοντας την επικράτεια του προς Β ως τα Αροάνια όρη και Ν ως τον ποταμό Λάδωνα. Ο Πausanίας αναφέρει διάφορες θέσεις κατά την περιήγησή του στην Κλείτορα, εκ των οποίων κάποιες πιθανόν είχαν υπάρξει ως πόλεις, ωστόσο είναι άγνωστο αν ήταν εξαρτημένες από τον Κλείτορα ήδη κατά την αρχαϊκή και την κλασική εποχή⁷¹¹. Ήδη στον 3^ο αι. π.Χ. η επικράτεια του Κλείτορα περιελάμβανε τον Λάδωνα και θεωρείται πιθανό η επέκτασή του να είχε ξεκινήσει σε μία προγενέστερη εποχή⁷¹². Δεν αποκλείεται από την αρχαϊκή εποχή να βρίσκονταν υπό τη σφαίρα επιρροής τους διάφορες μικρότερες αζανικές πόλεις της Β Αρκαδίας⁷¹³.

Η σπουδαιότητα της πόλης στον 4^ο αι. π.Χ. διαφαίνεται από το γεγονός ότι δύο από τους 10 οικιστές που είχαν εκλεχθεί από τους Αρκάδες για την ίδρυση της Μεγαλόπολης προέρχονται από τον Κλείτορα, όπως αντίστοιχα δύο από την Τεγέα, τη Μαντίνεια, το Μαίναλο και τους Παρράσιους⁷¹⁴. Στο γνωστό ως ψήφισμα του Φύλαρχου της βουλής των Αρκάδων στον κατάλογο των «δαμιοργών» συμπεριλαμβάνονται και πέντε «Κλητόριοι»⁷¹⁵. Κάποια χρόνια πριν την ίδρυση του αρκαδικού κοινού μαθαίνουμε παρεμπιπτόντως από τον Ξενοφώντα ότι ο Κλείτορας είχε εμπλακεί σε πόλεμο με τον Ορχομένο γύρω στα 378 π.Χ., πιθανόν με αφορμή την επεκτατική πολιτική του τελευταίου κατά τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ., και ότι ο πόλεμος αυτός διακόπηκε από τους Σπαρτιάτες που χρειάζονταν τη βοήθεια μισθοφόρων από τον Κλείτορα⁷¹⁶.

Η ιδιαίτερη θέση του Κλείτορα στην Αζανία προβάλλεται από την παράδοση που μεταφέρει ο Πausanίας ότι ο επώνυμος οικιστής της πόλης ήταν γιος του Αζάνα⁷¹⁷. Ο Αζάν, ο Αφείδας και ο Έλατος ήταν οι γιοι του Αρκάδα από τη δρυάδα νύμφη Ερατώ, στους οποίους παραχώρησε την Αρκαδία διαιρώντας την σε τρία μέρη. Ο Πausanίας σημειώνει ότι όταν πέθανε ο Αζάνας προκηρύχθηκαν για πρώτη φορά έπαθλα, τουλάχιστον για αγώνα δρόμου αλόγων. Ο γιος του Αζάνα Κλείτωρ εγκαταστάθηκε στη Λυκόσουρα και ήταν ο πρώτος και ο πιο ισχυρός από τους ηγεμόνες της Αρκαδίας⁷¹⁸. Η παράδοση αυτή ανάγεται σίγουρα στον 4^ο αι. π.Χ., καθώς ο Αζάν μαζί με τους αδελφούς του, τον Αρκάδα, την Καλλιστώ και τον Τρίφυλο παριστάνονται ως οι ήρωες της Αρκαδίας σε

⁷¹¹ Βλ. IACP 515.

⁷¹² Βλ. Roy 1972, 79.

⁷¹³ Ως επιπλέον επιχειρήματα για αυτή την υπόθεση έχει εκληφθεί ο κολοσσικός Δίας που ανέθεσαν στην Ολυμπία οι Κλειτόριοι στον ύστερο 6^ο ή στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.: ο Πaus. 5,23,7 μας μεταφέρει και το επίγραμμα της βάσης του: «Κλειτόριοι τόδ' ἄγαλμα θεῶν δεκάταν ἀνέθηκαν, πολλῶν ἐκ πολίων χερσὶ βιασσάμενοι». Για την αξιολόγηση του αναθήματος σε σχέση με την επεκτατική πολιτική του Κλείτορα βλ. Roy 1972, 79· Πετριτάκη 1996, 82-83· Nielsen 1996γ, 86-87· Nielsen – Roy 1998, 14. Οι πόλεις που ηττήθηκαν από τον Κλείτορα δεν θα μπορούσαν να ήταν κάποιες από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής παρά μόνο οι γειτονικές του αρκαδικές πόλεις, οι οποίες κατά κάποιο τρόπο θα αναγνώρισαν την κυριαρχία του Κλείτορα στην περιοχή.

⁷¹⁴ Βλ. Πaus. 8,27,2. Πρβλ. Roy 2005, 266 σημ.22. Πρβλ. το συμπέρασμα του Williams 1965 ότι ο Κλείτωρ ήταν ένα από τα τρία νομισματοκοπεία των νομισμάτων του 5^{ου} αι. π.Χ. με την επιγραφή «Αρκαδικόν».

⁷¹⁵ IG V2, 1 στ.52-57. Πρβλ. Roy 1972, 79 σημ.5· Roy 2005, 262-263, 268.

⁷¹⁶ Βλ. Ξεν. Ελλ. 5,4,36-37. Πρβλ. Roy 1972.

⁷¹⁷ Πaus. 8,21,3 και 8,4,5.

⁷¹⁸ Για τον Αρκάδα, τους γιους και εγγονούς του βλ. Πaus. 8,4,1-7.

ένα σύνταγμα στο ιερό των Δελφών, που ανατέθηκε από τα λάφυρα των Λακεδαιμόνιων πιθανόν το 369 π.Χ.⁷¹⁹.

Η περιοχή της Αζανίας δικαιολογημένα χαρακτηρίζεται από τη Morgan «perhaps the most curious and elusive» της Αρκαδίας⁷²⁰. Είναι γενικώς αποδεκτό ότι εντοπίζεται στη Β Αρκαδία. Στην Αζανία εντάσσονται από τους αρχαίους συγγραφείς η Ψωφίς, ο Φενεός, η Πάος, και έμμεσα ο Κλείτωρ εξαιτίας του επώνυμου οικιστή, καθώς και η ευρύτερη περιοχή του εξαιτίας του χαρακτηρισμού των Αροάνιων βουνών ως αζανικά. Ωστόσο στην έρευνα έχουν προταθεί και διάφορες πόλεις της Δ Αρκαδίας ως αζανικές, ιδίως τελευταία από τον Tausend⁷²¹. Στην επιχειρηματολογία και στη θεώρηση της Αζανίας εκ μέρους του ασκούν κριτική με σχετικό τους άρθρο οι Nielsen και Roy, οι οποίοι κατά βάση συντάσσονται με τις απόψεις του Πίκουλα, ο οποίος είχε πραγματευθεί τις αρχαίες πηγές για τους Αζάνες σε ένα παλαιότερο άρθρο του⁷²².

Η ανάμνηση των Αζάνων παραμένει ισχυρή ιδίως σε ύστερους συγγραφείς, ενώ ως ένα βαθμό η αζανική ταυτότητα φαίνεται πως χρησιμοποιείται ως τμήμα μίας «τεχνητής» κατασκευής ενός ένδοξου και αρχαίου παρελθόντος για όλους τους Αρκάδες. Από τον Στράβωνα αναφέρονται μαζί με τους Παρράσιους ανάμεσα στα αρκαδικά «ἔθνη», που είναι από τα αρχαιότερα των Ελλήνων⁷²³. Ωστόσο η Αζανία δεν εμφανίζεται στον Κατάλογο των Νεών όπως η Παρρασία και η αρχαιότερη μαρτυρία μας για αυτήν είναι ο Ηρόδοτος⁷²⁴. Στον Κατάλογο των Νεών από τις αζανικές πόλεις κατονομάζεται μόνο ο Φενεός⁷²⁵. Οπωσδήποτε οι Αζάνες διαφοροποιούνται από τις «φυλές» της Ν και ΝΔ Αρκαδίας (Παρράσιοι, Κυνούριοι, Ευτρήσιοι, Μαινάλιοι), οι οποίες, παρόλο που δεν είναι γνωστό πότε και πώς εμφανίστηκαν, στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. λειτουργούν ως πολιτικές οντότητες⁷²⁶. Αν ποτέ οι Αζάνες ήταν οργανωμένοι σε μία πολιτική ενότητα, αυτή θα είχε διασπαστεί πριν τον 5^ο αι. π.Χ.⁷²⁷.

Οι λατρείες και η Αθηνά

Οι πληροφορίες του Πausανία για τις λατρείες του Κλείτορα είναι λιγοστές και σύντομες. Η εικόνα για το πάνθεον της πόλης συμπληρώνεται από τις νομισματικές απεικονίσεις, ωστόσο και πάλι είναι ελλιπής. Φαίνεται ωστόσο από αυτές ότι η Αθηνά είχε μία ιδιαίτερη και ενδεχομένως ξεχωριστή σημασία στην Κλειτορία. Σύμφωνα με τον Πausανία τα σπουδαιότερα ιερά των Κλειτορίων είναι της Δήμητρας, του Ασκληπιού και της Ευλείθυιας⁷²⁸. Στη συνέχεια κάνει λόγο για ένα ιερό των Διόσκουρων ή Μεγάλων Θεών με χάλκινα αγάλματά τους σε απόσταση περίπου 4 σταδίων από την πόλη και στο

⁷¹⁹ βλ. Πaus. 10,9,5. Για τα αναθήματα των Αρκάδων και των Τεγεατών κατά μήκος της Ιεράς Οδού στους Δελφούς βλ. Vatin 1981, 435-439· Ioakimidou 1997, 119 κ.ε., 322 αρ.23.

⁷²⁰ Morgan 1999, 416.

⁷²¹ βλ. Tausend 1993· Tausend 1999γ, 343-347.

⁷²² βλ. Πίκουλας 1981-82· Nielsen – Roy 1998.

⁷²³ Στρ. 8,8,1: «δοκεῖ δὲ παλαιότατα ἔθνη τῶν Ἑλλήνων εἶναι τὰ Ἀρκαδικά, Ἀζᾶνες τε καὶ Παρράσιοι καὶ ἄλλοι τοιοῦτοι».

⁷²⁴ Στον Ηρόδ. 6,127,3 ένας «Ἀζήν ἐκ Παίου» συγκαταλέγεται ανάμεσα στους μνηστήρες της κόρης του Κλεισθένη, του τυράννου της Σικυώνας, και αμέσως πριν από αυτόν ένας «Ἀρκὰς ἐκ Τραπεζοῦντος».

⁷²⁵ Ιλ. Β 605.

⁷²⁶ βλ. Πίκουλας 1990· Roy 1996· Nielsen 1996α.

⁷²⁷ Roy 1996, 110· Nielsen 1996α, 138.

⁷²⁸ Πaus. 8,21,3.

τέλος προσθέτει: «Πεποιήται δὲ καὶ ἐπὶ ὄρους κορυφῆς σταδίους τριάκοντα ἀπωτέρω τῆς πόλεως ναὸς καὶ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς κορίας»⁷²⁹.

Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για τα τρία ιερά της Δήμητρας, του Ασκληπιού και της Ειλείθειας, τα οποία κατά πάσα πιθανότητα βρίσκονταν στην πόλη. Δεν έχουμε στοιχεία για την αρχαιότητα των λατρειών αυτών ούτε για το αν είχαν την ίδια σημασία σε όλο το διάστημα της ζωής των ιερών τους. Ο Κλείτωρ έχει προταθεί ως τόπος προέλευσης ενός ιερού νόμου για τη Δήμητρα Θεσμοφόρο του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο θα μπορούσε να προέρχεται από κάποια άλλη πόλη της Β Αρκαδίας, ίσως τον Φενεό όπου η θεά λατρεύεται ως Θεσμία⁷³⁰. Όσον αφορά το ιερό της Ειλείθειας η Πετριτάκη αναρωτιέται αν υποκρύπτεται μία λατρεία της Ἄρτεμης ως Ειλείθειας ή Λοχίας⁷³¹. Θα περιμέναμε να υπήρχε λατρεία της Ἄρτεμης στον Κλείτορα δεδομένης και της σχέσης του με το ιερό των Λούσων, ωστόσο δεν υπάρχει καμία σχετική μαρτυρία. Ο Stiglitz, παρόλο που αρνείται την άμεση λατρευτική σύνδεση των τριών θεοτήτων που είχε προταθεί στην παλαιότερη έρευνα, ωστόσο υποθέτει ότι θα πρέπει να υπήρχε μία εσωτερική παλαιά σύνδεση ανάμεσά τους, γιατί τον εκπλήσσει το γεγονός ότι μία τόσο «πολεμική» πόλη είχε επιλέξει ως σημαντικότερες θεότητες της ιδιωτικής σφαίρας⁷³². Πέραν των εύλογων αντιρρήσεων που μπορούν να διατυπωθούν εναντίον αυτής της υπόθεσης αρκεί να παραπέμψουμε στη μεταβληθείσα εικόνα της πόλης κατά τα ρωμαϊκά χρόνια που αναδύεται από τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα, όπως αναφέραμε παραπάνω.

Με το ιερό των Διοσκούρων του Κλείτορα έχει συσχετιστεί μία ενεπίγραφη αιχμή δόρατος άγνωστης προέλευσης στη Νέα Υόρκη⁷³³. Η επιγραφή «ιερός Τυνδαρίδαιος ἀπ' Ἐραέον» χρονολογείται γύρω στα 500 π.Χ. Ίσως η περίπτωση για το ανάθημα αυτό να ήταν μία νίκη του Κλείτορα εναντίον της Ηραίας, ενώ είδαμε ότι περίπου στα ίδια χρόνια ανάγεται το ανάθημα των Κλειτορίων στο ιερό της Ολυμπίας. Οπωσδήποτε η λατρεία των Διοσκούρων φαίνεται ότι ήταν κάποιας αρχαιότητας στην περιοχή του Κλείτορα. Είναι αμφίβολο, ωστόσο, αν ταυτίζεται με έναν από τους Διόσκουρους ο ιππέας σε αυτόνομα νομίσματα της πόλης⁷³⁴. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο ένας Αζάνας από την πόλη Παίον είχε φιλοξενήσει τους Διόσκουρους στην οικία του και τέτοιες θεοφάνειες σχετίζονται με τα θεοξένια ή τελετουργικά συμπόσια⁷³⁵.

⁷²⁹ Πaus. 8,21,4.

⁷³⁰ Βλ. SEG 11,1112· IPArk 269-273 αρ.20. Πρβλ. εδώ στο κεφ.2.24.

⁷³¹ Βλ. Πετριτάκη 2001α, ιδίως 269-270.

⁷³² Βλ. Stiglitz 1967, 99.

⁷³³ SEG 11,1045. Βλ. Jost 1985, 41, 519· Dubois 1986, 208-209· Jeffery 1990, 210, 215 αρ.11, πίν.40· Morgan 1999, 417. Εναλλακτικά το εύρημα μπορεί να συνδεθεί με τη Μαντίνεια, όπου υπήρχε ιερό των Διοσκούρων στα χρόνια του Πausανία, ενώ μαρτυρείται επιγραφικά για τον 4^ο αι. π.Χ. η φυλή Ανακισία, βλ. Πaus. 8,9,2, IG V2, 271 και εδώ στο κεφ.2.12. Αν πράγματι το δόρυ προέρχεται από το ιερό του Κλείτορα, προσφέρεται ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για την εξέλιξη της προσωπικότητας των Διοσκούρων σύμφωνα με τη Jost 1985, 519-520. Σε αντιδιαστολή με τους Ἄνακες της Μαντίνειας στον Κλείτορα μαρτυρείται η παλαιά πελοποννησιακή και κατά βάση λακωνική λατρεία των Τυνδαριδών, οι οποίοι ενδεχομένως είχαν μία πολεμική όψη και στην Αρκαδία. Αργότερα οι Διόσκουροι προσομοιώνονται με τους Μεγάλους Θεούς, όπως γίνεται και σε άλλα μέρη έχοντας ως βασική τη λειτουργία των σωτήρων.

⁷³⁴ Βλ. Jost 1985, 41 με σημ.7 και παρακάτω.

⁷³⁵ Ηρόδ. 6,127,3: «καὶ Ἀζὴν ἕκ Παίου πόλιος Λαφάνης Εὐφορίωνος τοῦ δεξαμένου τε, ὡς λόγος ἐν Ἀρκαδίῃ λέγεται, τοὺς Διοσκούρους οἰκίοισι καὶ ἀπὸ τούτου ξεινοδοκέοντος πάντας ἀνθρώπους». Πρβλ. Stiglitz 1967, 100 σημ.146 και Jost 1985, 519. Η πόλη Παίον ή Πάος βρίσκεται στα Δ του Κλείτορα, κοντά στα σύνορα με την

Στα παλαιότερα αργυρά νομίσματα του Κλείτορα από τον 5^ο αι. π.Χ. απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο η κεφαλή ή προτομή του αλόγου και ενίοτε το ζώο σε καλπασμό⁷³⁶. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η απεικόνιση ενός γυμνού αγένειου ιππέα προς τα αριστερά που κρατά με τα δυο του χέρια τα ηνία και ταυτίζεται ίσως με έναν από τους Διόσκουρους⁷³⁷. Αργότερα στα αργυρά και χάλκινα νομίσματα τουλάχιστον κατά τον 4^ο αι. π.Χ. κυριαρχεί η κεφαλή της Αθηνάς με αττικό κράνος αποδοσμένη σε κατατομή προς τα αριστερά ή προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο ένα άλογο σε καλπασμό, συχνά με λυμένο τον χαλινό⁷³⁸ [πίν.2.18.δ-ε]. Σε έναν άλλο σύγχρονο νομισματικό τύπο απεικονίζεται η κεφαλή του Ήλιου και στον οπισθότυπο ταύρος, ενίοτε με κένταυρο ή φύλλο κισσού, ή στεφάνι δάφνης⁷³⁹. Η κεφαλή του Ήλιου εμφανίζεται μάλιστα και ως σύμβολο στα αργυρά νομίσματα που έκοψε η πόλη επί Αχαϊκής Συμπολιτείας⁷⁴⁰. Ίσως τα δύο από τα τρία «έπιφανέστατα» ιερά του Κλείτορα της εποχής του Πausανία αντιστοιχούν στους θεούς των αυτοκρατορικών νομισμάτων (Ασκληπιός, ίσως Δήμητρα). Στα νομίσματα αυτά απεικονίζονται και οι Διόσκουροι, το περιιαστικό ιερό των οποίων αναφέρει ο Πausανίας, και είναι πιθανό ο ένας από τους δύο ήρωες να εμφανίζεται και σε αυτόνομα νομίσματα της πόλης⁷⁴¹.

Με βάση τη νομισματική μαρτυρία θα πρέπει να δεχτούμε ότι στον Κλείτορα υπήρχε λατρεία του Ήλιου, και μάλιστα με κάποια ιδιαίτερη σημασία για την πόλη δεδομένης και της χρήσης του ως συμβόλου στα νομίσματα επί Αχαϊκής Συμπολιτείας. Η κεφαλή του Ήλιου με στεφάνι με ακτίνες απεικονίζεται κατενώπιον και στα νομίσματα της Αλέας και σε κατατομή στα νομίσματα της Θέλπουσας. Με αυτές τις νομισματικές απεικονίσεις τεκμηριώνεται κατά τον 4^ο αι. π.Χ. η λατρεία του Ήλιου στην Αρκαδία, για την οποία υπάρχουν σποραδικές και ύστερες μαρτυρίες⁷⁴². Ο Lacroix⁷⁴³ εξηγεί

Ψωφιδία, και ταυτίζεται με τα αρχαία κατάλοιπα παρά το χωριό Σκουπί, βλ. Παπανδρέου 1920, 121-129· Jost 1985, 45· IACP 525-526 αρ.288. Ο Πaus. 8,23,9 είδε τα ερείπια της Πάου, που την χαρακτηρίζει ως «κώμη» της Κλειτορίας, ενώ μαρτυρείται ως «πόλις» της Αζανίας από τον Ηρόδοτο όπως προαναφέρθηκε. Ελλείψει άλλων γραπτών πηγών δεν γνωρίζουμε πότε προσαρτήθηκε στον Κλείτορα. Ούτε μπορούμε να γνωρίζουμε αν το ιερό των Διόσκουρων του Πausανία μπορεί να συσχετιστεί κατά κάποιο τρόπο με την πληροφορία του Ηρόδοτου. Πρβλ. Jost 1985, 43. Ο Παπανδρέου 1920, 111 υποθέτει ότι το ιερό των Διόσκουρων βρίσκεται στη θέση Κολόνναι ή Παληόνταρα, περίπου 800 μ. ΝΔ του αρχαίου Κλείτορα.

⁷³⁶ Βλ. BMC 179 αρ.1, πίν.33,8 (πριν το 431 π.Χ.)· HN² 446 (περίπου 450 π.Χ. και εξής)· Babelon II,1 877-879· Babelon II,3 609-610 α' μισό 5^{ου} αι. π.Χ.· SNG Cop. Argolis αρ.217-218 (5^{ου} αι. π.Χ.).

⁷³⁷ Βλ. NCP 102 αρ.2· BMC 179 αρ.2, πίν.33,9 (431-370 π.Χ.)· Babelon II,3 610 αρ.911, 611-612, πίν.225,19 (περίπου 480-440 π.Χ.).

⁷³⁸ Βλ. NCP 102 αρ.3· BMC 179-180 αρ.6-11, πίν.33,12-14 (370-240 π.Χ.)· HN² 447 (περίπου 400-322 π.Χ. και πριν)· Babelon II,3 612-613 αρ.913-919, πίν.225,21-26 (362-300 π.Χ.)· SNG Cop. Argolis αρ. 219-222, 226-227, πίν.5 (περίπου 362-300 π.Χ.). Σε έναν θησαυρό του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Κάτω Κλειτορία βρέθηκαν πολλοί οβολοί αυτού του νομισματικού τύπου, η ακριβέστερη χρονολόγηση των οποίων στον 4^ο αι. π.Χ. δεν είναι δυνατή, βλ. Warren 1989, 295 αρ.57-72, 298 με σημ.45.

⁷³⁹ Βλ. NCP 103 αρ.4· BMC 179 αρ.3-6, 180 αρ.12, πίν. 33, 10-11, 15 (370-240 π.Χ.)· HN² 447 (περίπου 400-322 π.Χ. και πριν)· Babelon II,3 920-926, πίν.225,27-32 (362-300 π.Χ.)· SNG Cop. Argolis αρ. 223-225, 228-230 (περίπου 362-300 π.Χ.)· Jost 1985, 39-40, πίν.3,4.

⁷⁴⁰ Clerk 1895, 33, πίν.1,1-2· HN² 418.

⁷⁴¹ Στα χάλκινα νομίσματα που κόβει η πόλη επί Σεβήρων απεικονίζονται ο Ασκληπιός, η Τύχη, οι Διόσκουροι και ίσως και η Δήμητρα. Βλ. NCP 102 αρ.1, πίν.Τ,9· BMC 180 αρ.15-16, πίν.23,16· HN² 447· Jost 1985, 39.

⁷⁴² Σχετικά βλ. Jost 1985, 526.

τη σύνδεση του Ήλιου με τις τρεις πόλεις με βάση την ετυμολογία των ονομάτων των δύο και της Αζανίας, στην καρδιά της οποίας βρίσκεται ο Κλείτωρ, που ανάγεται στη θερμότητα⁷⁴⁴ και θεωρεί ότι η παρουσία του Ήλιου σηματοδοτεί την επιστροφή στις σεβάσμιες παραδόσεις των πόλεων σε μία εποχή τόνωσης του εθνικού φρονήματος και της ταυτότητας των Αρκάδων. Αν είναι σωστή η προσέγγιση του Lacroix, τότε διαφαίνεται η επιθυμία του Κλείτορα στον 4^ο αι. π.Χ. να προβληθεί η αζανική του ταυτότητα. Δεν υπάρχει όμως λόγος να θεωρήσουμε τη λατρεία του Ήλιου ως χαρακτηριστική για τους Αζάνες⁷⁴⁵. Στον περίβολο των Μεγάλων Θεών στη Μεγαλόπολη υπήρχε μεταξύ των άλλων ερμαϊκών στηλών και μία του Ήλιου Σωτήρα και η Jost αναρωτιέται αν η ύπαρξή της μπορεί να συσχετίζεται με το γεγονός ότι δύο από τους «οικιστές» της Μεγαλόπολης ήταν Κλειτόριοι⁷⁴⁶.

Η συχνή παρουσία του αλόγου στα νομίσματα του Κλείτορα θα μπορούσε να οφείλεται σε λόγους οικονομικής φύσης και συγκεκριμένα στην εκτροφή αλόγων στη λεκάνη του Κλείτορα, δραστηριότητα που συναντάται συχνά στην Αρκαδία. Ανάλογα ερμηνεύεται η εμφάνιση του αλόγου στα νομίσματα του Φενεού, όπου η δραστηριότητα αυτή βρίσκει έρεισμα στους μύθους και τις λατρείες της πόλης⁷⁴⁷. Σε επίπεδο ιδεολογίας και θρησκευτικών δοξασιών το άλογο θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως έμβλημα του Ποσειδώνα Ιππίου που ίσως λατρευόταν στην περιοχή του Κλείτορα χωρίς ωστόσο να διαθέτουμε κάποια μαρτυρία σχετικά⁷⁴⁸. Το άλογο στα νομίσματα του Κλείτορα φέρει συνειρμικά στο μυαλό μας την πληροφορία του Πausανία ότι, όταν πέθανε ο Αζάνας, ο πατέρας του Κλείτορα, «... ἄλλα ἐτέθη πρῶτον· εἰ μὲν καὶ ἄλλα, οὐκ οἶδα, ἵπποδρομίας δὲ ἐτέθη»⁷⁴⁹. Ἐτσι ο Lacroix υπέθεσε ότι το άλογο παραπέμπει σε επιτάφιους αγώνες για τον Αζάνα που πιθανόν λάβαιναν χώρα στον Κλείτορα⁷⁵⁰.

Ωστόσο, το πιθανότερο είναι ιππικοί αγώνες να υπήρχαν σε σχέση με μία εορτή της Αθηνάς, την οποία βλέπουμε να συνδυάζεται στα νομίσματα με το καλπάζον άλογο. Σε ορισμένες περιπτώσεις πίσω από το άλογο διακρίνεται ένας στύλος ή ραβδωτός κίονας που αποδίδει αγωνιστικό χαρακτήρα

⁷⁴³ Βλ. Lacroix 1968.

⁷⁴⁴ Το όνομα της Αζανίας προέρχεται από την ἄζα (βλ. LSJ λ.) που σημαίνει έντονη θερμότητα και ξηρότητα και ταιριάζει με την τραχιά και άνυδρη Αζανία, από όπου προέκυψε το αρχαίο απόφθεγμα «αζάνια κακά» [Πετριτάκη 1996, 82]. Το όνομα της Θέλπουσας ανάγεται στο ρήμα θάλπω, ενώ η Αλέα συσχετίζεται με την αρκαδική μορφή του ήλιου, ἄλιος, αν και η μία από τις δύο σημασίες της λέξης είναι θερμότητα (βλ. LSJ λ.).

⁷⁴⁵ Βλ. Nielsen – Roy 1998, 27-28.

⁷⁴⁶ Jost 1985, 526. Για τις ερμαϊκές στήλες στο ιερό των Μεγάλων Θεών βλ. στο κεφ.2.16.

⁷⁴⁷ Σύμφωνα με τον Πaus. 8,14,5-7 ο Οδυσσεάς, αφού βρήκε τις φοράδες του στην περιοχή του Φενεού, ίδρυσε το ιερό της Ἄρτεμης Ευρίππας και ανέθεσε ένα άγαλμα του Ποσειδώνα Ιππίου, ενώ αποφάσισε να εκτρέφει άλογα στον Φενεό· πρβλ. εδώ κεφ.2.24. Για τη σημασία στην οικονομία των αρκαδικών πόλεων της εκτροφής των αλόγων, η οποία μάλιστα αντικατοπτρίζεται στις λατρείες τους, βλ. Tausend 1999δ, 366-368. Ο Στρ. 8,8,1 κάνει ιδιαίτερο λόγο για τα φημισμένα άλογα της Αρκαδίας: «βοσκήμασι δ' εἰσὶ νομαὶ δαψιλεῖς, καὶ μάλιστα ἵπποις καὶ ὄνοις τοῖς ἵπποβάταις: ἔστι δὲ καὶ τὸ γένος τῶν ἵππων ἄριστον τὸ Ἀρκαδικόν, καθάπερ καὶ τὸ Ἀργολικόν καὶ τὸ Ἐπιδαύριον». Σε αυτό το χωρίο του Στράβωνα η Πετριτάκη 1996, 87 θεωρεί ότι παραπέμπουν τα άλογα στα νομίσματα του Κλείτορα· πρβλ. Curtius 1851, 377.

⁷⁴⁸ Αυτό υποστηρίζει ο Babelon II,3 615-616.

⁷⁴⁹ Πaus. 8,4,5.

⁷⁵⁰ Βλ. Lacroix 1968, 322-323.

στην απεικόνιση, και μάλιστα σε ένα νόμισμα παριστάνεται δίπλα του και η γλαύκα⁷⁵¹. Από τις γραπτές πηγές μας μαρτυρείται η εορτή Κοριάσια και με τα νομίσματα αυτά φαίνεται ότι προβάλλονται οι σημαντικότεροι αγώνες της πόλης που γίνονται προς τιμήν της Αθηνάς Κορίας, ενώ, όπως θα δούμε παρακάτω, τα άλογα ή και τα ιππικά αγωνίσματα πιθανόν συνδυάζονται με κάποιες παραδόσεις για τη θεά⁷⁵². Επιβεβαιώνεται έτσι με εύγλωττο τρόπο η άποψη της Dengate, η οποία με αφετηρία τη μελέτη των νομισματικών απεικονίσεων του Απόλλωνα καταλήγει ότι στις αυτόνομες κοπές των πελοποννησιακών πόλεων η απεικονιζόμενη θεότητα δεν είναι αναγκαστικά η σημαντικότερη της πόλης, αλλά αυτή που έχει τους πιο γνωστούς αγώνες⁷⁵³.

Σε μία επιγραφή από τις Τράλλεις (περίπου 130 π.Χ.) τιμάται με ανδριάντα ένας αθλητής που νίκησε στον δόλιχο δρόμο στα «Κοριάσια τὰ ἐν Κλείτορι»⁷⁵⁴. Τα «Κοριάσια» μνημονεύονται και σε μία επιγραφή από τα Μέγαρα, όπου παρατίθενται οι νίκες ενός πυγμάχου⁷⁵⁵. Οι αγώνες αυτοί του Κλείτορα πιθανόν μνημονεύονται και σε μία επιγραφή από την Πέργη, αν δεχτούμε τη συμπλήρωση του Robert⁷⁵⁶. Υπέρ της αρχαιότητας και της σημασίας των Κοριασίων συνηγορεί η μνεία αθλητικών αγώνων με χάλκινα έπαθλα στον Κλείτορα από τον Πίνδαρο, που γενικώς θεωρείται ότι αφορά τα Κοριάσια⁷⁵⁷. Οι αγώνες αυτοί του Κλείτορα φαίνεται ότι νοούνται σε σχόλια του Πίνδαρου όπου ως «Κόρεια» παρατίθενται μαζί με άλλους φανερά σημαντικούς αρκαδικούς αγώνες⁷⁵⁸. Επιπλέον, η πόλη ως τόπος αγώνων μνημονεύεται μεταξύ άλλων (Νεμέα, Τεγέα, Πελλάνα) σε μία επιγραφή του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ. από το Ηραίον του Άργους, η οποία είναι χαραγμένη στον άβακα ενός δωρικού κιονόκρανου, που πιθανόν λειτουργούσε ως βάση για το ανάθημα του Αργείου αθλητή Τιμοκλή⁷⁵⁹.

Ολοκληρώνοντας την ανασκόπηση των λατρειών του Κλείτορα θα πρέπει να αναφερθούμε και σε έναν άλλο ιερό χώρο της πόλης που μαρτυρείται επιγραφικά, ωστόσο παρουσιάζει δυσκολίες. Σε έναν βυζαντινό τάφο κοντά στην αρχαία πόλη βρέθηκε μία επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ., χαραγμένη σε μία ασβεστολιθική πλάκα έντονα διαβρωμένη, η οποία έχει χαθεί και μας είναι γνωστή μόνο από το απόγραφο του Milchhöfer⁷⁶⁰. Το περιεχόμενό της αφορά τις τιμές που αποδίδονται σε δικαστές που κλήθηκαν από τον Κλείτορα και την Πάτρα για την επίλυση ενός ζητήματος μεταξύ του κοινού των

⁷⁵¹ Βλ. BMC 180 αρ.10, πίν.33,13· Babelon II,3 612-613 αρ.916-917, πίν.225,24-25.

⁷⁵² Jost 1985, 42, 388· Nielsen – Roy 1998, 17· Moggi – Osanna 2003, 382.

⁷⁵³ Βλ. Dengate 1988, 45-46.

⁷⁵⁴ SEG 18,454. Για άλλες υπογραφές του γλύπτη του ανδριάντα, του Σάμιου Φιλότεχνου, γιου του Ηρώδου, βλ. Marcadé 1957, II αρ.87-88.

⁷⁵⁵ IG VII, 47 (χωρίς χρονολογία).

⁷⁵⁶ SEG 6,727.

⁷⁵⁷ Πίνδ. Νεμ. 10,47: «ὄντε Κλείτωρ καὶ Τεγέα καὶ Ἀχαιῶν ὑψίβατοι πόλιες». Πρβλ. Moggi – Osanna 2003, 382· IACP 516.

⁷⁵⁸ Σχολ. Πίνδ. Ολ. 7, 153a: «Ἐν Ἀρκαδίᾳ πολλοὶ ἀγῶνες ἄγονται· Λύκαια· Κόρεια· Ἑρμαία» και 153e: «Πολλοὶ ἀγῶνες ἄγονται ἐν Ἀρκαδίᾳ· Λύκαια· Κόρεια· Ἀλέαια». Για τη λανθασμένη ερμηνεία στην παλαιότερη έρευνα των Κορειών ως εορτή της Κόρης βλ. Stiglitz 1967, 100 με σημ.419· Jost 1985, 42 με σημ.3· Πετριτάκη 1996, 85. Και τις δύο ονομασίες (Κοριάσια και Κόρεια) φαίνεται να δέχεται ως σωστές ο Robertson 1985, 252· πρβλ. Jost 1985, 388.

⁷⁵⁹ IG IV, 510. Βλ. Moretti 1953, 13-15 αρ.7· Lazzarini 1976, αρ.865· Robertson 1985, 252· Jeffery 1990, 159, 169 αρ.16, πίν.27 (525-500?).

⁷⁶⁰ Βλ. IG V2, 367 (168-146 π.Χ.)· IPArk 261-269 αρ.19 (γύρω στα 130 π.Χ.)· Rizakis 1995, 377-378 αρ.698 (150-100 π.Χ.).

Μαγνήτων και της Δημητριάδος. Τα σχετικά ψήφισμα ορίζεται να στηθούν στις αγορές των πόλεων που εμπλέκονται. Το ψήφισμα του κοινού των Μαγνητών ορίζεται να στηθεί στην αγορά του Κλείτορα (σύμφωνα με τη συμπλήρωση), στην αγορά της Πάτρας «παρὰ τὸν Ἀπόλλωνα» και στην αγορά της Δημητριάδος⁷⁶¹. Το ψήφισμα των Δημητρίων ορίζεται να στηθεί στο ιερό της Ἄρτεμης Ιωλκίας στην αγορά, στην αγορά της Πάτρας «παρὰ τὸν Ἀπόλλωνα» και στην αγορά του Κλείτορα αλλά με ακριβέστερο προσδιορισμό της θέσης του: «ἐν τῇ ἀγορῇ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς ΠΛΛ[... τῆς] Ἄνταιας παρὰ τὸν Ἀζ[ῆνα]»⁷⁶². Η αγορά του Κλείτορα θα μπορούσε να βρίσκεται σύμφωνα με την Πετριτάκη στον πεδινό χώρο που αναπτύσσεται γύρω από το θέατρο⁷⁶³.

Δεν γνωρίζουμε σε ποια θεά ανήκε το ιερό της αγοράς όπου ήταν στημένη η επιγραφή. Ο Holleaux πρότεινε υποθετικά και με δισταγμό τη συμπλήρωση Παλλάδος («τῆς Π[α]λ[ά]δος τῆς - -]ταί[α]ς») ουσιαστικά εξαιτίας της συχνής παρουσίας της Αθηνάς στα νομίσματα της πόλης⁷⁶⁴. Ὁμως παρατηρείται ότι δεν φαίνεται να υπάρχει επαρκής χώρος για τη συμπλήρωση αυτή, ενώ το ζήτημα της ταύτισης του ιερού παραμένει ανοικτό. Ούτε η συμπλήρωση του Αζάνα είναι βέβαιη, παρόλο που φαίνεται να προτιμάται έναντι του Ασκληπιού, που είχε προτείνει ο Holleaux. Δεν αποκλείεται στην αγορά του Κλείτορα να υπήρχε ἀγάλμα του Αζάνα, γιου του Αρκάδα και πατέρα του οικιστή της πόλης. Ὅπως προαναφέραμε ο ἥρωας παριστανόταν με τους δύο αδελφούς τους, τον Αρκάδα, την Καλλιστώ και άλλους στο ιερό των Δελφών⁷⁶⁵.

Η Αθηνά Κορία

Η μνεία και μόνο από τον Πausανία του ιερού της Αθηνάς Κορίας στην κορυφή ενός βουνού σε απόσταση 30 σταδίων από την πόλη, που πιθανόν δεν επισκέφθηκε, είναι από μόνη της ενδεικτική για τη σημασία της θεάς στην πόλη και για την αρχαιότητα της λατρείας της, που θα επιβίωσε η ίδια, αν όχι η ανάμνηση της, στον ρωμαϊκό Κλείτορα. Οι αλλαγές που συνέβησαν στην πόλη, οι πενιχρές πληροφορίες του Πausανία και η ελλιπής αρχαιολογική έρευνα δεν μας επιτρέπει να πούμε αν υπήρχε ένα ιερό της Αθηνάς και εντός των τειχών, μία υπόθεση που δεν αποκλείεται άσχετα με την αμφισβητούμενη μαρτυρία της επιγραφής του 2^{ου} αι. π.Χ. για το ιερό της αγοράς.

Με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν μία εορτή με αγώνες προς τιμήν της Αθηνάς Κορίας μπορεί να αναχθεί ως τον 6^ο αι. π.Χ. Οι αγώνες αυτοί που ήταν γνωστοί και πέρα από τα σύνορα της Αρκαδίας οφείλονται για τον σημαντικό ρόλο που είχε η Αθηνά Κορία στον Κλείτορα. Στους αγώνες αυτούς πιθανόν υπήρχαν και ιππικά αγωνίσματα όπως μαρτυρείται από τα αυτόνομα νομίσματα της πόλης, στα οποία εμφανίζεται συχνά η Αθηνά μαζί με το ἄλογο. Το ερώτημα είναι αν ο συσχετισμός της θεάς

⁷⁶¹ στ.21-22: «... καὶ τόδ[ε] τὸ ψήφισμα ἀνα[γραφὲν εἰς] στήλην ἀνα[θῶ]σιν κα[ὶ] παρ' αὐταῖς, ἐν Κλείτορι μὲν ἐν τῇ ἀγορᾷ, ἐν Πάτραις] δὲ [εἰς τῆ]ν ἀγορὰν [παρ]ὰ τὸν Ἀπ[ό]λλωνα· ἐν Δημητριάδι δὲ ἐν τ[ῇ] ἀγορᾷ [ἀνατεθῆσεται ...]».

⁷⁶² στ.46-49: «... γρά[ψ]αι δὲ κ[αὶ] πρὸς τοὺς Κλειτορίους καὶ τοὺς Πατράας, ὅπως ἐκάτεροι] τόδε τὸ ψήφ[ισμα ἀ]να[γράψ]αντ[ες] εἰς στήλη[ν λιθίνην ἀναθῶσι καὶ παρ' αὐτοῖς, Κλειτόριοι μὲν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς ΠΛΛ[... τῆς] Ἄνταιας παρὰ τὸν Ἀζ[ῆνα] — — — —, Πατρεῖς δὲ ἐν τ[ῇ] ἀγορᾷ] παρὰ τὸν Ἀπόλλ[ωνα] ...».

⁷⁶³ Βλ. Πετριτάκη 1996, 85.

⁷⁶⁴ Βλ. Holleaux 1897, 292-293.

⁷⁶⁵ Για το ζήτημα της συμπλήρωσης και τον χώρο της αγοράς του Κλείτορα όπου ήταν στημένη η επιγραφή βλ. τις παρατηρήσεις των Jost 1985, 39-40· Charneux 1987, 217-218· IPArk 267, 268 σημ.6· Nielsen – Roy 1998, 16-17· Riethmüller 2005, 206 με σημ.97.

με το άλογο μπορεί να ερμηνευθεί και σε ένα άλλο επίπεδο και τελικά ποια ακριβώς είναι η φύση της Αθηνάς του Κλείτορα που φέρει την επίκληση Κορία.

Από αυτή την άποψη παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η πληροφορία του Κικέρωνα για την απόδοση της επίκλησης Κορίας από τους Αρκάδες στην Αθηνά. Συγκεκριμένα, παραθέτοντας τις διαφορετικές υποστάσεις της Minerva αναφέρεται και σε εκείνην που γεννήθηκε από τον Δία και την Ωκεανίδα Κορύφη και την οποία οι Αρκάδες ονομάζουν Κορία και την θεωρούν εφευρέτρια του τέθριππου⁷⁶⁶. Παρόλο που κάνει λόγο για Αρκάδες γενικότερα, θεωρείται ότι πρόκειται για τη λατρεία του Κλείτορα, η οποία θα είχε μία κάποια φήμη στην αρχαιότητα ώστε να είναι γνωστή από τον Κικέρωνα⁷⁶⁷. Ωστόσο σε ένα σχετικά πρόσφατο επιγραφικό εύρημα από το ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια συναντάται επίσης η επίκληση Κορία για τη θεά ήδη κατά την αρχαϊκή περίοδο⁷⁶⁸. Δεν γνωρίζουμε αν το ιερό της Φιγάλειας ήταν επίσημα αφιερωμένο στην Αθηνά ως Κορία. Από την άλλη η μαρτυρία αυτή φαίνεται να υποστηρίζει έμμεσα την αρχαιότητα της λατρείας στον Κλείτορα.

Τα λεγόμενα του Κικέρωνα για την Αθηνά Κορία εναρμονίζονται ως ένα βαθμό με την ερμηνεία που συναντάμε στους λεξικογράφους για την Ιππία Αθηνά. Στο σχετικό λήμμα μία από τις εξηγήσεις που δίνεται, η οποία ανάγεται στον γεωγράφο Μνασέα από τα Πάταρα (γύρω στα 200 π.Χ.), είναι ότι η Ιππία Αθηνά είναι η κόρη του Ποσειδῶνα και της Κορύφης και η εφευρέτρια του τέθριππου⁷⁶⁹. Ως άλλη εξήγηση αναφέρεται ότι «μεθ' ἵππων ἀνήλατο» εκ της κεφαλῆς του Δία. Επίσης παρατίθεται και η παράδοση για τον Άδραστο που προσέδωσε την επίκληση Ιππίους στον Ποσειδῶνα και στην Αθηνά στον Κολωνό. Οι ίδιοι γονεῖς ὡπως και η εφεύρεση του ἄρματος αποδίδονται στην Αθηνά Ιππία και στο Σούδα. Στο Μέγα Ετυμολογικόν μία από τις εξηγήσεις για την απόδοση της ονομασίας Ιππία στην Αθηνά είναι: «ὅτι Ποσειδῶνος οὔσα θυγάτηρ καὶ Κορυφῆς τῆς Ὠκεάνου, ἔχουσα ἄρμα, οὕτως ἐγεννήθη». Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι ο μοναδικός συσχετισμός της επίκλησης Ιππίας για την Αθηνά με το ἄρμα μαρτυρείται και για τον δήμο των Μανθυρέων της Τεγέας, όπου η θεά ἔφερε αυτό το προσωνύμιο σύμφωνα με τους κατοίκους, επειδή κατά τη Γιγαντομαχία «ἐπήλασεν Ἐγκελάδω ἵππων τὸ ἄρμα»⁷⁷⁰.

Η ερμηνεία της επίκλησης Κορία και της ὑπαρξης μίας Κορύφης ως μητέρας της Αθηνάς έχει συσχετιστεί από κάποιους με τη θέση του ιερού της θεάς «ἐπὶ ὄρους κορυφῆς» ή με τη γέννηση της Αθηνάς «ἐκ κορυφῆς» του Δία⁷⁷¹. Ανάλογα ερμηνεύεται η Αθηνά Κορυφασία της Πύλου, που

⁷⁶⁶ Cic. de Nat. Deorum 3,23,59: «quarta Iove nata et Coryphe Oceani filia, quam Arcades Korian nominant et quadrigarum inventricem ferunt».

⁷⁶⁷ Jost 1985, 41· Moggi – Osanna 2003, 382.

⁷⁶⁸ SEG 51,510· βλ. εδώ στο κεφ.2.25. Ίσως η ὑπαρξη της λατρείας της Αθηνάς ως Κορίας στη Φιγάλεια να υποστηρίζει την υπόθεση για την ἑνταξή της στην Αζανία, ωστόσο δεν αποκλείεται η Αθηνά να ἔφερε την επίκληση αυτή και αλλού στην Αρκαδία.

⁷⁶⁹ Αρποκρ. λ. Ἴππία Ἀθηνᾶ· Ἰσαῖος ἐν τῷ πρὸς Καλυδῶνα. Μνασέας ἐν ἀ' Εὐρώπης τὴν Ἴππιαν Ἀθηνᾶν Ποσειδῶνος εἶναι φησι θυγατέρα καὶ Κορύφης τῆς Ὠκεανοῦ, ἄρμα δὲ πρώτην κατασκευάσασαν διὰ τοῦτο Ἴππιαν κεκληῖσθαι. Για τα σχετικά χωρία, την πραγμάτευσή τους και τη συζήτηση γύρω από την Αθηνά Ιππία βλ. τη διεξοδική ανάλυση του Carrelletto 2003, 68 αρ.2, 133-137, ο οποίος εξέδωσε και σχολίασε τα αποσπάσματα από το ἔργο του Μνασέα Περίπλους.

⁷⁷⁰ Βλ. Πaus. 8,47,1.

⁷⁷¹ Σύμφωνα με τον Robertson 1985, 252 η θέση του ιερού «ἐπὶ ὄρους κορυφῆς» αντικατοπτρίζεται στη γενεαλογία που καθιστά την Αθηνά Κορία κόρη της Κορύφης. Πρβλ. Moggi – Osanna 2003, 382.

θεωρείται συγγενική με την Αθηνά Κορία. Ωστόσο οι παραδόσεις για μία Ωκεανίδα Κορύφη, που δεν μαρτυρείται από αλλού, ως μητέρα της Αθηνάς φαίνεται ότι είναι ύστερες και ως ένα σημείο τεχνητές⁷⁷². Σε αυτό το βαθμό σχετίζονται με το γεγονός της γέννησης της θεάς από την κεφαλή του πατέρα της και με το ότι τα ιερά της Αθηνάς βρίσκονται συνήθως σε υψώματα. Ιδίως στην περίπτωση του Κλείτορα η επίκληση Κορία είναι διαφορετική από την Κορυφασία. Μάλιστα η πρωταρχική σημασία της είναι πιο εύλογο να συνδέεται με τη λέξη «κόρη» και δεν είναι τυχαίο που αρχικά τα Κοριάσια είχαν θεωρηθεί από κάποιους ως εορτή της Κόρης.

Η ίδια η Αθηνά είναι «κόρη» και ως εκ τούτου και η προστάτιδα των «κορών», στη συγκεκριμένη περίπτωση της πόλης του Κλείτορα, όπου είναι πιθανόν να είχε κάποιον ρόλο στα τελετουργικά μύησης των νέων κοριτσιών⁷⁷³. Η θέση του ιερού της στην κορυφή του βουνού μπορεί να θεωρηθεί κατάλληλη για μία θεότητα των υψωμάτων ιδίως σε μία πόλη που δεν έχει ακρόπολη, όμως από την άλλη ίσως σχετίζεται με την τελετουργική απομόνωση που χαρακτηρίζει τα διαβατήρια έθιμα των εφήβων. Επιπλέον, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι σε άλλα μέρη τα ιππικά αγωνίσματα σχετίζονται με την εορτή της Αθηνάς στο πλαίσιο τελετουργικών μύησης των νέων που προετοιμάζονται για να υπερασπιστούν την πόλη τους υπό την προστασία της θεάς⁷⁷⁴. Πάντως ο ρόλος αυτός της Αθηνάς Κορίας σε συνδυασμό με τη θέση του ιερού εκτός της πόλης είναι καλύτερα γνωστός για την Άρτεμη, η οποία είναι επίσης μία «κόρη».

Πράγματι η ερμηνεία αυτή της επίκλησης επιβεβαιώνεται από τη χρήση της και για την Άρτεμη στην ίδια περιοχή της Αρκαδίας, στοιχείο που εγείρει ερωτηματικά. Συγκεκριμένα η Άρτεμη επονομάζεται «Κορίη» από τον Καλλίμαχο σε σχέση με τη θεραπεία από τη θεά της τρέλας των Προιτιδών, οι οποίες περιπλανούνταν στα βουνά της Αζανίας: για να ευχαριστήσει τη θεά ο Προϊτός έκτισε δύο ναούς της Άρτεμης ως Κορίας, γιατί έσωσε τις «κούρας» του, και ως Ημέρας, γιατί τις απάλλαξε «ἀπ' ἄγριον»⁷⁷⁵. Από τον Καλλίμαχο και τον σχολιαστή του διαφαίνεται ότι ήδη στην αρχαιότητα το επίθετο Κορία νοείται σε σχέση με την «κόρη». Μία ανάλογη περίπτωση συναντάμε στον Στέφανο Βυζάντιο σχετικά με το Κόριον της Κρήτης, όπου υπάρχει λίμνη Κορησία και ιερό της Αθηνάς Κορησίας, και τα επίθετα αυτά αποδίδονται σε μία «κόρη»⁷⁷⁶. Μόνον ο Καλλίμαχος ονομάζει την Άρτεμη Κορία, και μάλιστα συγκεκριμένα σε σχέση με τον μύθο της θεραπείας των Προιτιδών, που συνδέεται με την Άρτεμη Ημέρα των Λούσων. Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τους λόγους για τους οποίους διακρίνει δύο υποστάσεις της Άρτεμης στο πλαίσιο του μύθου αυτού ούτε να πούμε αν πράγματι υπήρχε λατρεία της Άρτεμης ως Κορίας στην περιοχή. Ο Καλλίμαχος προσδιορίζει μόνο τη

⁷⁷² Ενδεικτικός είναι ο σχολιασμός του Farnell 1896, 265 σημ.β: «The whole context shows an unfortunate speculative attempt to apply the principles of logical division to mythology. If there is any genuine myth here, it is full of foolish confusion ...».

⁷⁷³ Βλ. Jost 1985, 389-390· Moggi – Osanna 2003, 382-383.

⁷⁷⁴ Βλ. Brandt 2006, 45.

⁷⁷⁵ Καλλίμ., Ὕμνος εἰς Ἄρτεμιν 3, 233-236: «ἦ μὲν τοι Προϊτός γε δύο ἐκαθίσσατο νηούς, ἄλλον μὲν Κορίης, ὅτι οἱ συνελέξαο κούρας οὔρεα πλαζομένας Ἀζήνια, τὸν δ' ἐνὶ Λούσοις Ἡμέρη, οὐνεκα θυμὸν ἀπ' ἄγριον εἶλεο παίδων», και Σχολ.: «Μανεῖσαι γὰρ αἱ τρεῖς αὐτοῦ θυγατέρες πάλιν διὰ τῆς Ἀρτέμιδος ἡμερώθησαν· ὁ δὲ κτίζει ἱερά δύο. Ἐν μὲν Κορίης, ἐν δὲ Ἡμέρης, διότι καὶ τὰς κόρας ἡμέρωσεν».

⁷⁷⁶ Στέφ. Βυζ. λ. Κόριον, τόπος ἐν Κρήτῃ ἀπὸ κόρης τινός. ὁ πολίτης Κορήσιος. καὶ λίμνη Κορησία. καὶ Ἀθηνᾶς ἱερὸν Κορησίας. ταῦτα δὲ ἀπὸ τοῦ κόρη γέγονεν. ἀπὸ δὲ τοῦ Κόριον τὸ ἀνάλογον Κοριεύς.

θέση του ενός ναού στους Λούσους, ενώ ο άλλος ναός που ίδρυσε ο Προίτος φαίνεται ότι βρισκόταν αλλού.

Την αρχαιότερη αφήγηση του μύθου των Προιτιδών σε σχέση με τη γνωστή λατρεία των Λούσων έχουμε στην επινίκια ωδή του Βακχυλίδη για τον Αλεξίδαμο από το Μεταπόντιο⁷⁷⁷. Με ενδιαφέρον πληροφορούμαστε από τον Βακχυλίδη επίσης ότι οι Αχαιοί άποικοι του Μεταπόντιου μετέφεραν τη λατρεία της Άρτεμης Ημέρας στη νέα τους πατρίδα. Το στοιχείο αυτό αναδεικνύει αν μη τι άλλο τη σημασία του ιερού των Λούσων κατά την αρχαϊκή περίοδο για την ευρύτερη περιοχή και ιδίως τη γειτονική Αχαΐα. Ο Tausend⁷⁷⁸ το χρησιμοποιεί ως επιχείρημα για την πεποίθησή του ότι τουλάχιστον μέρος του πληθυσμού της αχαϊκής Πελλάνας, η οποία ενδεχομένως συμμετείχε στον αποικισμό του Μεταπόντιου, ήταν Αζάνες. Ο μελετητής θεωρεί εξάλλου τη λατρεία της Άρτεμης των Λούσων ως τη σημαντικότερη της Β Αρκαδίας και το ιερό της ως το θρησκευτικό κέντρο των Αζάνων. Ωστόσο λίγα είναι γνωστά για την οικιστική ιστορία της Β Αρκαδίας και γενικότερα για την Αζανία, ώστε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τον ρόλο του ιερού των Λούσων, όπως παρατηρεί η Morgan υπογραμμίζοντας τις ιδιαίτερες σχέσεις του ιερού με την Αχαΐα⁷⁷⁹.

Σύμφωνα με την πληρέστερη εκδοχή του μύθου των Προιτιδών στον Ψευδο-Απολλόδωρο⁷⁸⁰ οι κόρες του Προίτου τρελαίνονται είτε επειδή αρνούνται να δεχθούν τις τελετές του Διονύσου (εκδοχή που αποδίδεται στον Ησίοδο) είτε επειδή περιφρονούν το ξόανο της Ήρας (εκδοχή που αποδίδεται στον Αργείο Ακουσίλαο του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ.). Ο Μελάμπους προσφέρεται να τις θεραπεύσει με αντάλλαγμα ένα τμήμα του βασιλείου του Προίτου, ο οποίος τελικά δέχεται καθώς η κατάσταση των κορών του χειροτερεύει και αρχίζει να επηρεάζει και τις άλλες γυναίκες. Η εκδοχή του Απολλόδωρου συνιστά τη σύνθεση διαφορετικών παραδόσεων, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει μία για τις γυναίκες του Άργους, που παρουσιάζει την ίδια δομή με τον μύθο των Προιτιδών. Σε τοπικές εκδοχές της Κλειτορίας προσδίδεται μία διονυσιακή όψη στον μύθο με την ύπαρξη μίας πηγής ή ρέματος που σχετίζεται με τη θεραπεία των Προιτιδών, το νερό της οποίας προκαλεί απέχθεια προς το κρασί στους ανθρώπους που πίνουν ή πλένονται με το νερό τους⁷⁸¹. Συγκεκριμένα ο ρόλος του Μελάμποδα και της κρήνης, στην οποία έριξε τα «άποκαθάρματα» μετά τον εξαγνισμό των Προιτιδών, φαίνεται ότι συνιστούν στοιχεία της εκδοχής του Κλείτορα για τον μύθο αυτό, όπως μαρτυρείται ιδίως από ύστερες πηγές, που τοποθετούν την κρήνη στην περιοχή του Κλείτορα⁷⁸².

⁷⁷⁷ Βακχ. Επιν. 11, βλ. ιδίως στ. 37-39 και 92-115. Βλ. Cairns 2005. Η Ήρα τρέλανε τις κόρες του Προίτου, επειδή την προσέβαλαν, οι οποίες εγκαταλείποντας την Τίρυνθα περιπλανούνταν στην Αρκαδία. Ο Προίτος πήγε στον ποταμό Λοῦσον και, αφού πλύθηκε με το νερό του, προσευχήθηκε στην Άρτεμη να σώσει τις κόρες του. Η Άρτεμη έπεισε την Ήρα και οι κόρες του Προίτου θεραπεύτηκαν από τη μανία. Τότε ίδρυσαν ένα ιερό και ένα βωμό για τη θεά και οργάνωσαν χορούς γυναικών.

⁷⁷⁸ Βλ. Tausend 1993.

⁷⁷⁹ Βλ. Morgan 1999, 418-420. Κατά τους Nielsen – Roy 1998, 16 σίγουρα προς το παρόν τουλάχιστον δεν υπάρχουν μαρτυρίες για μία κοινή αζανική λατρεία ούτε για την ένωση των Αζάνων σε μία αμφικτυονία με κέντρο το ιερό των Λούσων όπως θεωρεί ο Tausend.

⁷⁸⁰ Βλ. Απολλόδ. 2,2,1-2.

⁷⁸¹ Βλ. Cairns 2005, 43 με σημ.51.

⁷⁸² Βλ. Jost 1985, 421-422.

Εντοπισμός του ιερού

Στο πλαίσιο της διερεύνησης της τοπογραφίας και του οδικού δικτύου της Κλειτορίας ο Πίκουλας ταυτίζει το βουνό όπου βρισκόταν το ιερό της Αθηνάς Κορίας με τον Άγ. Αθανάσιο κοντά στο χωριό Σκοτάνη ή Κόκοβα, λίγα χμ. ΝΔ από την αρχαία πόλη⁷⁸³ [πίν.2.19.α]. Την ταύτιση αυτή είχε προκρίνει ο Παπανδρέου έναντι της πρότασης ξένων περιηγητών για τον εντοπισμό του βουνού στα Β του Κλείτορα⁷⁸⁴. Εκατέρωθεν του Αγ. Αθανασίου (1.055,93 μ.) δύο αυχένες εξασφαλίζουν την επικοινωνία του Κλείτορα με την Πάο και την Ψωφιδία στα Δ, ωστόσο ο Πίκουλας πιστεύει ότι η κύρια διαδρομή χρησιμοποιούσε τον δυτικό αυχένα της Αμυγδαλιάς (Μαμαλούκας). Στο άλλο πέρασμα της Σκοτάνης θεωρεί ότι ανερχόταν αρχαία αμαξήλατη οδός ως τους Α πρόποδες του βουνού του Αγ. Αθανασίου και μία μικρή οικιστική εγκατάσταση στα Σουληνάρια, που μαρτυρείται από επιφανειακά ευρήματα, ώστε να εξασφαλιστεί η άνοδος στην κορυφή του βουνού, όπου θα βρισκόταν ο ναός της Αθηνάς Κορίας⁷⁸⁵.

Παρόλο που ο Παιουσανίας δεν παρέχει ακριβείς τοπογραφικές πληροφορίες, ωστόσο ο Άγ. Αθανάσιος βρίσκεται πράγματι σε απόσταση σχεδόν 30 σταδίων από την πόλη, όπως αναφέρει ο περιηγητής, ενώ συνιστά και το πιο επιβλητικό και δεσπόζον ύψωμα στον ορίζοντα της αρχαίας πόλης, στο οποίο αρμόζει ο χαρακτηρισμός του ως «όρους». Σύμφωνα με τον Πίκουλα η ταύτιση αυτή υπερτερεί επιπλέον έναντι άλλων προταθεισών θέσεων, επειδή εκείνες δεν έχουν να επιδείξουν ευρήματα της αρχαιότητας σε αντίθεση με την κορυφή του Αγ. Αθανασίου. Η εικόνα που διαθέτουμε όσον αφορά ιδίως τα οικοδομικά κατάλοιπα στην κορυφή του βουνού δεν είναι ιδιαίτερα σαφής δεδομένης και της περιορισμένης έρευνας σε μία περιοχή με πυκνή βλάστηση. Ωστόσο με βάση τα λιγοστά ευρήματα που αναφέρει ο Πίκουλας αλλά και η Αλεξοπούλου από την αυτοψία της στην περιοχή είναι πολύ πιθανό να υπήρχε ένα αρχαίο ιερό στη θέση αυτή, το οποίο θα καταστράφηκε και εξαιτίας της μεταγενέστερης οικοδομικής δραστηριότητας στη βυζαντινή εποχή.

Ο Πίκουλας αναφέρει ότι στο μικρό βραχώδες έδαφος που διαιρεί το πλάτωμα της κορυφής σε δύο τμήματα σώζονται τα κατάλοιπα μίας βυζαντινής ορθογώνιας βίγλας, ενώ το ΒΑ πλάτωμα που έχει εξομαλυνθεί τεχνητώς αποτελείται από δύο άνδρα: στο ψηλότερο βρίσκεται το ρειπωμένο ξωκλήσι του Αγ. Αθανασίου και στο χαμηλότερο σώζεται η γωνία του αναλήμματος, ενώ οι ανατολικές παρυφές των ανδρών αποτελούν ρειπιώνα⁷⁸⁶. Η Αλεξοπούλου κάνει λόγο για δύο άνδρα με υψομετρική διαφορά 4-5 μ. και διαστάσεις κατά προσέγγιση 60 x 20 μ. Για το ανώτερο άνδρα λέει ότι υπάρχει η θεμελίωση ενός μεγάλου οικοδομήματος που ο Παπανδρέου είχε αποδώσει σε μία βυζαντινή μονή, ωστόσο η ίδια φαίνεται πως την θεωρεί αρχαία⁷⁸⁷.

Ανάμεσα στους λίθους και τις κεραμίδες διαφόρων ειδών και τα λιγοστά αδιάγνωστα όστρακα σε σχέση με τα δύο άνδρα ο Πίκουλας βρήκε το 1999 ένα θραύσμα πήλινης γραπτής σίμης⁷⁸⁸ [πίν.2.19.β-γ]. Κάνει λόγο επίσης και για ένα δωρικό κιονόκρανο που είχε βρεθεί παλαιότερα στην

⁷⁸³ Βλ. Πίκουλας 1999β, ιδίως 143-144, 149-152, πίν.28-29.

⁷⁸⁴ Βλ. Frazer IV, 268· Παπανδρέου 1920, 111-112· πρβλ. Παπαχατζής 4, 257-258 σημ.5· Πίκουλας 1999β, 149 σημ.36.

⁷⁸⁵ Βλ. Πίκουλας 1999β, 144.

⁷⁸⁶ Πίκουλας 1999β, 149, πίν.29,1.

⁷⁸⁷ Αλεξοπούλου 2005, 290.

⁷⁸⁸ Βλ. Πίκουλας 1999β, 149 με σημ.37, πίν.29,2.

περιοχή αυτή, το οποίο όμως δεν κατάφερε να εντοπίσει και υποθέτει από τη δημοσιευμένη φωτογραφία του ότι ανάγεται στους ελληνιστικούς χρόνους⁷⁸⁹. Επιπλέον μεταφέρει την πληροφορία των περίοικων ότι στην περιοχή βρίσκουν κατά καιρούς «πολλά χάλκινα»⁷⁹⁰. Αλλά και η Αλεξοπούλου κατά την αυτοψία της στον χώρο εντόπισε γεωμετρικά όστρακα και τμήμα πήλινου ειδωλίου πιθανόν γυναικείας μορφής⁷⁹¹.

Το θραύσμα της επατίας σίμης δημοσιεύτηκε από τον Τερζή που συνόδευε τον Πίκουλα κατά την επίσκεψή του στον χώρο⁷⁹². Φέρει υπόλευκο επίχρισμα και στην πρόσθια όψη με επίθετο χρώμα διακόσμηση με ανθέμια και άνθη λωτού. Ο Τερζής τοποθετεί τη σίμη στον 5^ο αι. π.Χ. με βάση τη διαμόρφωση της κοιλόκυρτης κατατομής της και συγκεκριμένα στο α' τέταρτο του αιώνα αυτού εξαιτίας του αρχαϊζόντα χαρακτήρα της διακόσμησης. Ως εκ τούτου καταλήγει ότι ο ναός της Αθηνάς Κορίας, από τον οποίο προέρχεται το θραύσμα της σίμης, ιδρύθηκε στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. παράλληλα με την καθιέρωση των αγώνων προς τιμήν της θεάς, σε μία περίοδο ακμής για τον Κλείτορα.

Ο Πίκουλας πιστεύει ότι το βουνό Άγ. Αθανάσιος με το ιερό της Αθηνάς περιλαμβάνεται στο περιφερειακό δίκτυο της άμυνας του Κλείτορα, που ήταν απαραίτητο εξαιτίας της ιδιότυπης θέσης της πόλης σε μία πεδινή περιοχή χωρίς ορατότητα. Παρόλο που δεν μπόρεσε να επιβεβαιώσει την ύπαρξη τειχών, όπως στα δύο άλλα οχυρά της περιοχής που εντάσσει στο ίδιο αμυντικό σύστημα, αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στον Άγ. Αθανάσιο ως το μοναδικό ύψωμα του Κλείτορα που παρέχει εποπτεία της ευρύτερης περιοχής λέγοντας ότι το βουνό με το ιερό της Αθηνάς «υποκαθιστούσε επαρκώς ακρόπολη και σύστημα φρουκτωρίων» και «επιτελούσε και χρέη οχυρού»⁷⁹³. Τη λειτουργία αυτή τη συνδέει με την ύπαρξη της λατρείας της Αθηνάς: «Σύνηθες άλλωστε είναι να καθιερώνεται η άμυνα με την ανάλογη υπόσταση της θεότητας· και η Αθηνά Κορία ως εφευρέτης του τεθρίππου υποκρύπτει στη φύση της πολεμικές ιδιότητες, τόσο ταιριαστές για ένα κράτος, όπως ο Κλείτωρ»⁷⁹⁴.

2.9. ΛΥΚΟΣΟΥΡΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Παυσ. 8,37,12 «Ἀπόλλωνός τε καὶ Ἀθηνᾶς ξοανά ἐστι· τῆ δὲ Ἀθηνᾶ καὶ ἱερὸν πεποιήται»
δύο χάλκινα ειδώλια Αθηνάς

Η Λυκόσουρα

Η Λυκόσουρα ήταν κατά τα λόγια του Πausανία «η αρχαιότερη απ' όλες τις πόλεις που υπήρξαν ποτέ πάνω σε ηπειρωτική ή νησιωτική γη, η πρώτη πόλη που είδε το φως του ηλίου· χρησίμεψε ως το υπόδειγμα για τη δημιουργία άλλων πόλεων»⁷⁹⁵. Η πόλη ιδρύθηκε από τον Λυκάονα, τον γιο του Πελασγού, ο οποίος έδωσε στον Δία το προσωνύμιο Λύκαιος και καθιέρωσε την εορτή Λύκαια⁷⁹⁶. Δεν είναι τυχαίο που σε μικρή απόσταση 7 χμ. στα ΒΔ της υψώνεται το Λύκαιον όρος,

⁷⁸⁹ Βλ. Πίκουλας 1999β, 149 με σημ.37.

⁷⁹⁰ Πίκουλας 1999β, 151 σημ.39.

⁷⁹¹ Βλ. Αλεξοπούλου 2005, 290 με σημ.34.

⁷⁹² Βλ. Τερζής 2001-02.

⁷⁹³ Βλ. Πίκουλας 1999β, 151-152.

⁷⁹⁴ Πίκουλας 1999β, 152.

⁷⁹⁵ Παυσ. 8,38,1.

⁷⁹⁶ Παυσ. 8,2,1.

γνωστό και ως Όλυμπος ή Ιερά κορυφή⁷⁹⁷, με τις αρχέγονες λατρείες και παραδόσεις του, που είχαν ιδιαίτερη σημασία για τους Παρράσιους και από τον 5^ο αι. π.Χ. για όλους τους Αρκάδες. Από τα ιερά στο Λύκαιο και στην περιοχή του και όχι από οικισμούς προέρχονται κατά βάση τα διαθέσιμα έως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα για την ομηρική «Παρρασίην»⁷⁹⁸.

Η σπουδαιότητα της Λυκόσουρας έγκειται στο γεγονός ότι εκεί βρισκόταν το σεβάσμιο ιερό της Δέσποινας, λόγος για τον οποίο της επιφυλάχθηκε μία ιδιαίτερη μεταχείριση κατά τον συνοικισμό της Μεγαλόπολης σύμφωνα με τον Πausανία: ενώ, δηλαδή, είχε αποφασιστεί να συμμετάσχει στον συνοικισμό, μετά την αντίσταση των κατοίκων της δεν εφαρμόστηκε τελικά η απόφαση χωρίς, ωστόσο, καμία συνέπεια για την πόλη και τους κατοίκους της, που είχαν καταφύγει για προστασία στο ιερό της Δήμητρας και της Δέσποινας⁷⁹⁹. Φαίνεται πως η Λυκόσουρα παρέμεινε ως πόλη εξαρτημένη από τη Μεγαλόπολη έχοντας την ευθύνη του ιερού της Δέσποινας. Στα αυτοκρατορικά χρόνια οι κάτοικοι ήταν λίγοι και για τις αναγκαίες επισκευές στο ιερό συνέβαλαν οικονομικά Μεγαλοπολίτες⁸⁰⁰. Η Λυκόσουρα δεν μνημονεύεται σε γραπτές πηγές της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής. Η παλαιότερη γραπτή μαρτυρία είναι ένα ψήφισμα της περιόδου 223-190 π.Χ., που αφορά ζητήματα σχετικά με το ιερό και όπου η Λυκόσουρα χαρακτηρίζεται ως «πόλις»⁸⁰¹.

Η Λυκόσουρα [πίν.2.20.α] ταυτίστηκε από τις αρχές του 19^{ου} αι. με τα ερείπια σε σχέση με έναν βραχώδη λόφο Α του χωριού (Α)στάλα, που έχει μετονομαστεί σε Λυκόσουρα. Ορατά ήταν τα λείψανα του αρχαίου οχυρωματικού περιβόλου και των μεσαιωνικών τειχών, ώστε ο λόφος έφερε την ονομασία «κάστρο του Αγ. Γεωργίου» από το ερειπωμένο ξωκλήσι που βρίσκεται στην κορυφή του (ή και Σιδηρόκαστρο ή Παλιόκαστρο). Από τον λόφο αυτό, που χαρακτηρίζεται ως ακρόπολη, εκτείνεται προς τα Α η ράχη του Τερζή. Στα Α του υψώματος αυτού βρίσκεται ο λόφος του Αγ. Ηλία. Σε ένα στενό επίμηκες πλάτωμα στις Β υπώρειες του Τερζή είναι το ιερό της Δέσποινας. Στο Α άκρο του πλατώματος του ιερού είχε κτιστεί ο Άγ. Αθανάσιος, στην περιοχή του οποίου εντοπίστηκαν πολλές χριστιανικές ταφές. Οι ξένοι περιηγητές του 19^{ου} αι. κάνουν λόγο για λιθολόγηση των αρχαίων κτισμάτων και για μεταγενέστερη οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή κατά τους μεσαιωνικούς και νεότερους χρόνους. Καταγράφουν τα τείχη της Λυκόσουρας και οικοδομικά κατάλοιπα και αρχιτεκτονικά μέλη που αποδίδουν σε δωρικούς ναούς σε διάφορα σημεία της περιοχής, για τα οποία δεν δίνουν σαφείς

⁷⁹⁷ Πaus. 8,38,2.

⁷⁹⁸ Ιλ. Β 608. Πρβλ. Στρ. 8,8,1: «δοκεῖ δὲ παλαιότατα ἔθνη τῶν Ἑλλήνων εἶναι τὰ Ἀρκαδικά, Ἀζᾶνές τε καὶ Παρράσιοι καὶ ἄλλοι τοιοῦτοι». Από αυτή την άποψη εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πρόσφατες ανασκαφές στην Κυπαρισσία της Γορτυνίας, περίπου 20 χμ. ΒΔ της Μεγαλόπολης, κατά τις οποίες έρχεται στο φως η εντυπωσιακή εικόνα μίας πόλης των Παρασίων, που ταυτίζεται μάλλον με την Τραπεζούντα παρά με τη Βασιλίδα, βλ. Karapanagiotou 2005. Για την Παρρασία και τις λατρείες της βλ. Jost 1985, 168-189· Morgan 1999, 406-409.

⁷⁹⁹ Βλ. Πaus. 8,27,4-6. Από τις άλλες πόλεις που αντιστάθηκαν στον συνοικισμό οι Λυκαίατες και οι Τρικολωνείς εξαναγκάστηκαν να μετοικήσουν, ενώ οι Τραπεζούντιοι, όσοι δεν σκοτώθηκαν από τους Αρκάδες, εγκατέλειψαν την Πελοπόννησο.

⁸⁰⁰ Βλ. IG V2, 515b και 520. Πρβλ. Jost 1985, 172.

⁸⁰¹ SEG 41,332. Για το καθεστώς της Λυκόσουρας και των κατοίκων της βλ. Meyer 1927, 2431-2432· Jost 1999, 194· IACP 517 αρ.280.

τοπογραφικές ενδείξεις, ενώ αναφέρουν διάφορα ξωκλήσια, τα οποία δεν κατονομάζουν πάντα, με εντοιχισμένες αρχαιότητες⁸⁰².

Η ακριβής θέση του ιερού της Δέσποινας ήταν ωστόσο άγνωστη μέχρι το 1889, οπότε και εντοπίστηκε από τον Λεονάρδο στη θέση «ς τα μάρμαρα» με βάση τις πληροφορίες για την προέλευση των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών λειψάνων που ήταν εντοιχισμένα στην εκκλησία του χωριού Αστάλα⁸⁰³. Ο ναός και άλλα κτίσματα του ιερού της Δέσποινας αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές των Καββαδία, Λεονάρδου και Κουρουνιώτη στα χρόνια 1889-1906⁸⁰⁴. Παρά τα αξιόλογα ευρήματα των ελληνικών ανασκαφών, παραμένουν, ωστόσο, ανοικτά πολλά ζητήματα που αφορούν την ιστορία του ιερού και των λατρειών του, την ακριβέστερη χρονολόγηση και ερμηνεία των ανευρεθέντων λειψάνων, την τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής του ιερού, όπου υπήρχαν διάφορες λατρείες σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πausανία, του μοναδικού αρχαίου συγγραφέα που κάνει λόγο για το ιερό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα.

Κάποια από αυτά τα ερωτήματα προσπάθησαν να απαντήσουν οι Loucas και Loucas-Durie προαναγγέλλοντας νέες συστηματικές έρευνες στην περιοχή, που απ' όσο γνωρίζουμε δεν έχουν γίνει⁸⁰⁵. Στο πλαίσιο αυτό, από όσο μαθαίνουμε, κατά το 1989-90 μελέτησαν τα ευρήματα που στεγάζονται στο τοπικό Μουσείο και κατέγραψαν τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται στα ξωκλήσια της περιοχής. Επίσης ασχολήθηκαν σε μία σειρά άρθρων, ιδίως η Loucas-Durie, με διάφορες όψεις της λατρείας της Δέσποινας⁸⁰⁶. Το ιερό της Δέσποινας είχε προσελκύσει, εξ αρχής, το ενδιαφέρον ιδίως των μελετητών της πλαστικής, επειδή κατά τις ελληνικές ανασκαφές βρέθηκαν τμήματα από τα λατρευτικά αγάλματα του Δαμοφώντα. Στο πλαίσιο της χρονολόγησης του έργου του Μεσσήνιου γλύπτη και του ναού της Λυκόσουρας ο Lévy διάνοιξε το 1966 κάποιες δοκιμαστικές τομές στο ναό, ενώ το 1969 μαζί με τον Marcadé επανεξέτασαν τα γλυπτά στο Μουσείο της Λυκόσουρας⁸⁰⁷.

Περιήγηση στο ιερό της Δέσποινας

Το ιερό της Δέσποινας βρίσκεται περίπου 7 χμ. Δ της Μεγαλόπολης⁸⁰⁸ [πίν.2.20.β]. Επίσημως ως κάτοχος του ιερού στις επιγραφές αναφέρεται η Δέσποινα, όμως λατρεύονταν σε αυτό περισσότερες θεότητες⁸⁰⁹. Εκτός από τις θεότητες που κατονομάζονται από τον Πausανία το όνομα του Σάραπη εμφανίζεται σε έναν κυλινδρικό βωμό από το ιερό, ενώ μία αναθηματική επιγραφή του

⁸⁰² Πρώτος ο Dodwell 1819, 394-396 περιέγραψε εκτενώς τα αρχαία λείψανα και τα ταύτισε με τη Λυκόσουρα. Βλ. επίσης Blouet 1833, 40-41, πίν.35· Ross 1841, 85-88· Curtius 1851, 295-299. Πρβλ. Λεονάρδος 1896, 95-97.

⁸⁰³ Λεονάρδος 1896, 98, πρβλ. 97 σημ.13.

⁸⁰⁴ Από τις διάφορες δημοσιεύσεις στα ΠΑΕ και στην ΑΕ των χρόνων αυτών βλ. ιδίως Λεονάρδος 1896 και Κουρουνιώτης 1912.

⁸⁰⁵ Βλ. Loucas – Loucas-Durie 1991, όπου γίνεται λόγος για ένα πρόγραμμα εργασιών της Comité de recherches scientifiques du C.E.R.G.A. σε συνεργασία με τον Έφορο Λακωνίας και Αρκαδίας Θ. Σπυρόπουλο.

⁸⁰⁶ Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Loucas – Loucas 1994.

⁸⁰⁷ Βλ. Lévy 1967 και Lévy – Marcadé 1972.

⁸⁰⁸ Πρβλ. Πaus. 8,36,9: «Από τη Μεγαλόπολη ως το ιερό της Δέσποινας είναι σαράντα στάδια».

⁸⁰⁹ Βλ. Frazer IV, 368-370· Jost 1985, 172 με σημ.4. Για μία συνολική εικόνα του ιερού με βάση τις γραπτές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά ευρήματα βλ. Jost 1985, 172-178, 326-337, πίν.42-46. Βλ. επίσης Meyer 1927· Παπαχατζής 4, 330-343, εικ.332-349· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 249-254. Την εικόνα του ιερού μέχρι τις ανασκαφές του έτους 1895 παρουσιάζει ο Frazer IV, 367-381, εικ.36-40.

1^{ου} αι. μ.Χ. απευθύνεται στις «Δεσποίνα καὶ Σωτίρα»⁸¹⁰. Το δεύτερο όνομα μπορεί να αφορά την Άρτεμη⁸¹¹. Σε μία επιγραφή του 2^{ου} ή του 1^{ου} αι. π.Χ. κατονομάζονται δύο άνδρες «ιερητεύσαντες [Δ]εσποίνοι, Άρτέμιτι»⁸¹². Σύμφωνα με τον Πausανία οι Αρκάδες λατρεύουν τη Δέσποινα περισσότερο από άλλες θεότητες και λένε πως είναι κόρη του Ποσειδώνα και της Δήμητρας⁸¹³. Όπως συνηθίζει και σε άλλες περιπτώσεις μυστηριακών λατρειών, από φόβο για τους αμύητους, ο περιηγητής δεν κατονομάζει το κύριο όνομα της Δέσποινας στη Λυκόσουρα, το οποίο, όπως λέει, είναι ένα προσωνόμιο όπως η λέξη Κόρη αντί του κύριου ονόματος Περσεφόνη. Επίσης στην αρκαδική Θέλπουσα, όπου υπήρχε ιερό της Δήμητρας ως Ερινύος και ως Λουσίας, λένε ότι η Δήμητρα γέννησε από τον Ποσειδώνα κόρη, το όνομα της οποίας δεν ανακοινώνουν στους αμύητους, καθώς και το άλογο Αρείονα⁸¹⁴. Ο Πausανίας περιγράφει διεξοδικά πώς η Δήμητρα βρέθηκε στην περιοχή αναζητώντας την κόρη της και για να αποφύγει τον Ποσειδώνα πήρε τη μορφή φοράδας, ωστόσο ο θεός μεταμορφώθηκε σε άλογο και συνευρέθηκε μαζί της. Σύμφωνα με τον Πausανία την παράδοση των Θελπουσιών την δέχονται και οι Φιγαλείς, οι οποίοι όμως λένε ότι η Δήμητρα γέννησε από τον Ποσειδώνα όχι άλογο, αλλά τη λεγόμενη από τους Αρκάδες Δέσποινα⁸¹⁵.

Η Δέσποινα της Λυκόσουρας είναι κατά πάσα πιθανότητα μία τοπική θεά, προστάτιδα των ζώων και της γονιμότητας, με περίπλοκη προσωπικότητα, στην οποία εντοπίζονται πολλά κοινά στοιχεία με την Άρτεμη. Με βάση τις πληροφορίες του Πausανία και τα ευρήματα από το ιερό, η Jost⁸¹⁶ θεωρεί ότι η Δέσποινα έχει συγγενική φύση με την Άρτεμη, ενώ οι όψεις που συνδέουν τις δύο θεές ίσως είναι αρχαιότερες και πιο σημαντικές απ' ό,τι η σύνδεση με τη Δήμητρα, η οποία θα διαδέχθηκε μία θεότητα του τύπου της Μητέρας των Θεών. Η σχέση της Δέσποινας με την Άρτεμη ίσως δεν ήταν καλά γνωστή στην εποχή του Δαμοφώντα, του γλύπτη του λατρευτικού συντάγματος του ιερού, ή και πρωτύτερα, καθώς με το πέρασμα των χρόνων η λατρεία της Δήμητρας και της Δέσποινας επηρεάσθηκε από την πανελλήνια λατρεία της ελευσινιακής δυάδας διατηρώντας ωστόσο αρκετά από τα στοιχεία της πρωτοτυπίας της. Τα μυστήρια της Λυκόσουρας, στα οποία διαγιγνώσκεται ένας σαφής τοπικός χαρακτήρας, είναι τα καλύτερα γνωστά από όσα μας μαρτυρούνται για την Αρκαδία, επειδή στην περίπτωση αυτή διαθέτουμε αρχαιολογικά δεδομένα⁸¹⁷.

Σύμφωνα με τον Πausανία κοντά στην είσοδο του ιερού της Δέσποινας και εκτός του περιβόλου του υπήρχε ναός της Άρτεμης Ηγεμόνης με χάλκινο άγαλμα της θεάς να κρατά δάδες, το οποίο ήταν έργο του Δαμοφώντα⁸¹⁸. Με βάση την ανασκαφική εικόνα του ιερού η είσοδός του θα

⁸¹⁰ Βλ. IG V2, 531 και 524 αντίστοιχα.

⁸¹¹ Jost 1985, 173 σημ.2, 335.

⁸¹² IG V2, 522. Βλ. Brulotte 1994, 63-64.

⁸¹³ Βλ. Πaus. 8,37,9.

⁸¹⁴ Βλ. Πaus. 8,25,4-10.

⁸¹⁵ Πaus. 8,42,1. Το λατρευτικό άγαλμα της Δήμητρας Μελαίνας στη Φιγάλεια παρίστανε τη θεά με κεφαλή και κόμη αλόγου, βλ. Πaus. 8,42,4.

⁸¹⁶ Βλ. Jost 1985, 328-337.

⁸¹⁷ Για τις μυστηριακές λατρείες της Αρκαδίας βλ. Jost 2003, ιδίως 157-164 για τη Λυκόσουρα.

⁸¹⁸ Βλ. Πaus. 8,37,1. Τον γλύπτη του αγάλματος τον πληροφορούμαστε από ένα ψήφισμα των Λυκουρασιών που βρέθηκε στη Μεσσήνη και χρονολογείται γύρω στα 190 π.Χ. Για το άγαλμα βλ. Θέμελης 1993, 102-106· Themelis 1994, 31-32· Damaskos 1999, 58. Ως προς τον τύπο του πιθανόν ήταν παρόμοιο με την Άρτεμη που κρατά δύο δάδες σε ένα νόμισμα της Μεγαλόπολης των αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Jost 1985, 173 σημ.4, πίν.64,6.

πρέπει να βρίσκεται στα Α, παρόλο που δεν έχει βρεθεί κανένα στοιχείο από το ναό της Άρτεμης, επειδή ο Πausanias κατευθυνόμενος προς το ναό της Δέσποινας κάνει λόγο για μία στοά στα δεξιά του, η οποία αποκαλύφθηκε κατά μήκος της Β πλευράς του ιερού. Κατά τη διερεύνηση της περιοχής του Αγ. Αθανασίου στο Α άκρο της στοάς δεν προέκυψαν στοιχεία για τον εντοπισμό του ναού της Άρτεμης Ηγεμόνης σε αυτή τη θέση. Η εκκλησία του Αγ. Αθανασίου είχε κτιστεί με υλικό από το ναό της Δέσποινας, τη στοά και το λεγόμενο μέγαρο και κανένας λίθος δεν μαρτυρεί την ύπαρξη άλλου ναού, ενώ στην περιοχή της και στο Α ήμισυ της στοάς βρέθηκαν χριστιανικές ταφές⁸¹⁹.

Ο τοίχος της στοάς έφερε, σύμφωνα με τον Πausanias, μαρμάρινα ανάγλυφα με τις Μοίρες και τον Δία Μοιραγέτη και με τη διαμάχη του Απόλλωνα και του Ηρακλή για τον δελφικό τρίποδα⁸²⁰. Μεταξύ των δύο ανάγλυφων ήταν προσαρμοσμένο ένα «πινάκιον» με τους κανονισμούς της «τελετής». Υπήρχε επίσης ένα ανάγλυφο με Νύμφες και Πάνες και ένα με τον Πολύβιο και σχετικό επίγραμμα⁸²¹. Η δωρική στοά ορίζει τη Β πλευρά του ιερού και έχει μήκος περίπου 75,5 μ.⁸²². Οι σωζόμενες θεμελιώσεις δεν ανήκουν σε μία δίκλιτη στοά αλλά ερμηνεύονται ως μία εκ νέου ανέγερση και μετατόπιση της στοάς αμέσως βορειότερα. Δυσκολίες παρουσιάζει η χρονολόγηση των δύο φάσεων, που φαίνεται να εξαρτάται από την εξίσου προβληματική χρονολόγηση του ναού. Φαίνεται ότι με την ανέγερση του ναού καταργήθηκε η πρώτη στοά, το Δ τμήμα της οποίας εισχωρεί κάτω από την ευθυντηρία του ναού. Οι λίθοι της χρησιμοποιήθηκαν για να κτιστεί η στοά ξανά έχοντας ως οπίσθιο τοίχο τον τοίχο του περιβόλου που φέρει αντηρίδες. Στο Δ άκρο της στοάς βρέθηκε η ενεπίγραφη βάση ανδριάντα που ανέθεσε ο αδελφός του Πολύβιου Θεαρίδας στη Δέσποινα και που παρίστανε τον εγγονό του, ονομαζόμενο επίσης Θεαρίδα⁸²³. Τα μικρά θεμέλια που βρέθηκαν στη σειρά μπροστά από τη στοά και στα Α του ναού μπορούν να ταυτιστούν με τους αναφερομένους από τον Πausanias βωμούς της Δήμητρας, της Δέσποινας και της Μεγάλης Μητέρας⁸²⁴.

Στη συνέχεια ο περιηγητής αναφέρεται διεξοδικά στο μαρμάρινο λατρευτικό σύνταγμα εντός του ναού, έργο του Μεσσήνιου Δαμοφώντα, και στις σχετικές με αυτό παραδόσεις⁸²⁵. Παριστάνονται καθιστές σε θρόνο η Δέσποινα με σκήπτρο κρατώντας με το δεξί χέρι την «καλουμένην κίστην» πάνω στα γόνατά της και η Δήμητρα με δάδα να ακουμπά με το αριστερό της χέρι τη Δέσποινα. Εκατέρωθεν του θρόνου στέκονται όρθιοι, κοντά στη Δήμητρα, η Άρτεμη που φορά δορά ελαφίου και φαρέτρα και

⁸¹⁹ Βλ. Λεονάρδος 1896, 119-120· Κουρουνιώτης 1906, 121. Ο ναός της Άρτεμης Ηγεμόνης πιθανόν βρισκόταν πιο Α όντας εκτός του κτιστού περιβόλου, τμήμα του οποίου εντοπίστηκε μεταξύ του Τερζή και του λόφου στα Α του, βλ. Κουρουνιώτης 1906, 121· Jost 1985, 173. Ένα άλλο τμήμα του τοίχου του περιβόλου βρέθηκε σε σχέση με τη στοά.

⁸²⁰ Βλ. Πaus. 8,37,1-2.

⁸²¹ Η πινακίδα με τους κανονισμούς συμμετοχής στις μυστικές ιεροπραξίες του ιερού δεν ταυτίζεται, όπως γίνεται συνήθως στην παλαιότερη έρευνα, με την επιγραφή που έχει βρεθεί και δημοσιευτεί από τον Λεονάρδο, η οποία αποτελεί έναν ιερό νόμο με διάφορες προδιαγραφές γνωστές και από άλλα ιερά, βλ. Jost 1985, 329-330. Για την επιγραφή IG V2, 514, που έχει απασχολήσει επί μακρόν την έρευνα, βλ. τελευταία IPArk 336-338 αρ.34 και Voutiras 1999. Βλ. επίσης Loucas – Loucas 1994 και για ένα θραύσμα μίας ακόμη επιγραφής που βρέθηκε τα νεότερα χρόνια.

⁸²² Βλ. Λεονάρδος 1896, 100, 116-119, πίν.1· Coulton 1976, 35, 111, 140, 252-253, εικ.80,1.

⁸²³ IG V2, 535. Βλ. Λεονάρδος 1896, 118.

⁸²⁴ Πaus. 8,37,2. Βλ. Λεονάρδος 1896, 120-121.

⁸²⁵ Βλ. Πaus. 8,37,3-6.

κρατά δάδα και δύο δράκοντες με μία κυνηγετική σκύλα δίπλα της, ενώ κοντά στη Δέσποινα, ο Άνυτος οπλισμένος· γι' αυτόν λεγόταν στο ιερό ότι ήταν ένας Τιτάνας που είχε αναθρέψει τη Δέσποινα. Κάτω από τα αγάλματα παριστάνονται Κουρήτες και στα ανάγλυφα της βάσης Κορύβαντες.

Ο ναός είναι δωρικός πρόστυλος εξάστυλος με διαστάσεις στον στυλοβάτη 21,35 x 11,15 μ.⁸²⁶. Δεν είναι σαφής η οικοδομική ιστορία του. Οι προτάσεις για τη χρονολόγησή του κυμαίνονται από τον 4^ο αι. έως τον 2^ο αι. μ.Χ. Το μεγαλύτερο τμήμα του σηκού καταλαμβάνει η βάση του λατρευτικού συντάγματος, από το οποίο έχουν διασωθεί αρκετά θραύσματα⁸²⁷. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν σαφώς οι κολοσσικές κεφαλές της Δήμητρας, της Άρτεμης και του Άνυτου, καθώς και ένα μεγάλο τμήμα από το ένδυμα της Δέσποινας με μοναδική ανάγλυφη διακόσμηση. Απεικονίζονται αετοί και κεραυνοί, Τρίτωνες, Νηρηίδες, δελφίνια, Νίκες κρατώντας θυμιατήρια, κλαδιά μυρτιάς και ελιάς, καθώς και άνθρωποι με κεφαλές ζώων σε σκηνές που φαίνεται να αναπαριστούν όψεις της μυστηριακής λατρείας της Δέσποινας. Όπως και για το ναό έτσι και για τα λατρευτικά αγάλματα στην έρευνα έχει προταθεί η χρονολόγησή τους στον 4^ο ή στον 2^ο αι. π.Χ. ή στον 2^ο αι. μ.Χ. Χάρη στη διαλεύκανση της καλλιτεχνικής πορείας του Δαμοφώντα τα τελευταία χρόνια μπορούμε να χρονολογήσουμε το λατρευτικό σύνταγμα στον ύστερο 3^ο ή στον πρώιμο 2^ο αι. π.Χ.⁸²⁸. Στα χρόνια αυτά θα πρέπει να ανάγεται και ο ναός, για τον οποίο στην έρευνα προτιμάται η χρονολόγηση στον 2^ο αι. π.Χ.⁸²⁹. Στον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. πιθανόν χρονολογείται, επίσης, η παλαιότερη ίσως επιγραφική μαρτυρία από το ιερό, ένας ιερός νόμος για τη λατρεία της Δέσποινας, και λίγο αργότερα στον 2^ο αι. π.Χ. το θραύσμα ενός δεύτερου που βρέθηκε σχετικά πρόσφατα⁸³⁰. Δεν γνωρίζουμε αν στην ίδια θέση υπήρχε ένα προδρομικό κτίσμα ή αν ο ίδιος ο ναός είχε μία προγενέστερη οικοδομική φάση. Οπωσδήποτε ο ναός όπως εξάλλου και τα υπόλοιπα κτίσματα του ιερού χρήζουν νέας συστηματικής μελέτης και περαιτέρω ανασκαφικής διερεύνησης.

Η Jost χρονολογώντας τη μνημειακή διαμόρφωση του ιερού στα τέλη του 4^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. τη συσχετίζει με τη λατρευτική πολιτική της Μεγαλόπολης, κατά την οποία μεταφέρονται στη συνοικισμένη πόλη οι σημαντικές λατρείες της χώρας, ενώ παράλληλα λαμβάνεται μέριμνα για τους αντίστοιχους τόπους λατρείας ιδίως των Παρρασιών⁸³¹. Με τα νέα χρονολογικά δεδομένα η

⁸²⁶ Ο ναός δεν έχει δημοσιευθεί ή μελετηθεί συστηματικά. Την ακριβέστερη περιγραφή του οφείλουμε στον Λεονάρδο 1896, 101-116, πίν.2-4. Βλ. επίσης Frazer IV, 368-371, εικ.36· Jost 1985, 174-175· Damaskos 1999, 59-60.

⁸²⁷ Για την πραγμάτευση του λατρευτικού συντάγματος και μία συνολική θεώρηση των απόψεων της έρευνας βλ. Lévy – Marcadé 1972· Damaskos 1999, 58-70.

⁸²⁸ Τα έργα του Δαμοφώντα στη Λυκόσουρα τοποθετούνται στα χρόνια της ακμής του γλύπτη και πριν το 190 π.Χ., σχετικά βλ. Θέμελης 1993· Themelis 1994, 26-30· Themelis 1996.

⁸²⁹ Βλ. για παράδειγμα Lauter 1986, 189, 194, πίν.26b (β' τέταρτο 2^{ου} αι. π.Χ.). Ο Felten 1987, 69-71, εικ.103-107 χρονολογεί τη μνημειακή διαμόρφωση του ιερού στον 3^ο/2^ο αι. π.Χ. και επισημαίνει την ομοιότητα του σχεδιασμού του με του ιερού της Δήμητρας στο Πέργαμο, όπως και την ομοιότητα του λεγόμενου μεγάρου με τον βωμό του Περγάμου. Η Billot 1997, 280 πιστεύει ότι ο ναός και το λατρευτικό σύνταγμα συνιστούν ένα ενιαίο πρόγραμμα, η χρονολόγηση του οποίου γύρω στα 200 π.Χ. υποστηρίζεται από τις νέες πληροφορίες για τη δράση του Δαμοφώντα αλλά και από άλλες ενδείξεις. Σε αυτά τα χρόνια χρονολογεί τα περισσότερα θραύσματα της σίμης και των ακρωτηρίων, βλ. Billot 1997, 238, 240-241, 242, 244-245, 253, 258-259, 260, 277-280, εικ.1-2.

⁸³⁰ Βλ. Loucas – Loucas 1994.

⁸³¹ Βλ. Jost 1985, 174-176, 178· Jost 1996α, 109. Όσον αφορά τη χρονολόγηση του ναού αλλά και την ενδεχόμενη οικονομική συμβολή της Μεγαλόπολης για την ανέγερσή του η Jost υπογραμμίζει την ομοιότητα του σχεδίου του

άνθηση του ιερού από τον 3^ο αι. π.Χ. και στο εξής, που διαφαίνεται και από άλλα στοιχεία, θα πρέπει να ενταχθεί σε άλλα συμφραζόμενα, χωρίς να αποκλείεται από αυτά ο ρόλος της Μεγαλόπολης⁸³². Σίγουρα η φήμη του ιερού ξεπερνά τα όρια της Αρκαδίας και η λατρεία παραμένει ζωντανή κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια. Τότε ο ναός υφίσταται επισκευές που μαρτυρούνται επιγραφικά και επιβεβαιώνονται αρχαιολογικά⁸³³.

Σύμφωνα με τον Πausανία κοντά στο ναό και «ὀλίγον ἐπαναβάντι ἐν δεξιᾷ» βρίσκεται το «μέγαρον», όπου τελούνται τα μυστήρια και θυσιάζουν για τη Δέσποινα πολλών ειδών ζώα κόβοντας ένα μέλος τους⁸³⁴. Στο «μέγαρον» απέδωσε ο Κουρουνιώτης τα οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν στο ύψωμα του Τερζή στα ΝΔ του ναού⁸³⁵. Αυτά ανήκουν σε έναν ορθογώνιο περίβολο πάνω σε μία κρηπίδα διαστ. περίπου 9,5 x 12 μ., που περικλείεται με ορθοστάτες και πλαισιώνεται πλευρικά από δύο κλίμακες που οδηγούν σε ένα είδος ψευδοστοάς. Στον περίβολο βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κάρβουνου και πολλά άλλα ίχνη καύσης, καθώς και πήλινα αναθήματα από τα οποία ξεχωρίζουν περίπου 140 ανθρώπινες μορφές με κεφαλή κριού ή βοοειδών και πολλά πλακίδια με ανάγλυφο κηρύκειο. Τα πήλινα ειδώλια από το μέγαρο όπως και οι ανάγλυφες μορφές στο ένδυμα της Δέσποινας ερμηνεύονται ως μύστες και ιερείς που φορούν μάσκες ζώων και συμμετέχουν στις μυστηριακές τελετές του ιερού⁸³⁶. Ο Κουρουνιώτης χρονολογεί το μέγαρο στον 2^ο αι. π.Χ., ενώ η Jost το θεωρεί σύγχρονο με το ναό⁸³⁷.

Με την ταύτιση του μεγάρου δεν συμφωνεί μόνο ο Orlandini⁸³⁸. Πιστεύει ότι τα δρώμενα των μυστηρίων θα λάβαιναν χώρα στην περιοχή μεταξύ του ναού και της πλαγιάς του Τερζή στα Ν του, όπου υπάρχουν δέκα λίθινες βαθμίδες που θα λειτουργούσαν ως εδώλια. Τα επιχειρήματα της Jost για την απόρριψη της θεωρίας του Orlandini και υπέρ της ταύτισης του μεγάρου με το κτίσμα στον λόφο

με το ναό του Δία Σωτήρα στη Μεγαλόπολη, όπου συναντάται η ίδια βστυλη πρόσταση με πλάτος μεγαλύτερο του σηκού. Σύμφωνα με τις νεότερες έρευνες στην αγορά της Μεγαλόπολης το ιερό του Δία Σωτήρα χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. (320-310; π.Χ.) [Lauter 2005, 241].

⁸³² Σύμφωνα με τους Loucas – Loucas 1994, 98 στον ύστερο 3^ο ή στον πρώιμο 2^ο αι. π.Χ. ανάγεται η αρχιτεκτονική διαμόρφωση του ιερού και πιθανόν σχετίζεται με τις αλλαγές για τις οποίες κάνει λόγο ο Πολύβ. 5,106,1-2, σύμφωνα με τον οποίο μετά το 217 π.Χ. οι Πελοποννήσιοι αναβιώνουν τις παραδοσιακές τους λατρείες και εορτές.

⁸³³ IG V2, 515b και 520. Βλ. Billot 1997, 279-280· Damaskos 1999, 60. Στα χρόνια του Αδριανού ή λίγο μετά ανάγονται εκτεταμένες επεμβάσεις στο εσωτερικό του σηκού που αφορούν και το ίδιο το λατρευτικό σύνταγμα. Εξαιτίας αυτών των επεμβάσεων που διαπιστώθηκαν κατά την ανασκαφική διερεύνηση του σηκού ο Lény 1967, ιδίως 532-538 οδηγήθηκε αρχικά στη χρονολόγηση του έργου του Δαμοφώντα στην αδριάνεια περίοδο, την οποία ανασκεύασε κατά την επανεξέταση των γλυπτών βλ. Lény – Marcadé 1972, ιδίως 1003-1004. Πρβλ. Jost 1985, 175· Damaskos 1999, 61 με σημ.312. Δεν είναι βέβαιο ότι με αυτές τις επεμβάσεις συσχετίζεται πραγματικά η ενεπίγραφη βάση τιμητικού ανδριάντα του Αδριανού, που βρέθηκε μαζί με άλλες βάσεις στον πρόναο, τον οποίο ανέθεσε «ἡ πόλις ἢ τῶν Μεγαλοπολιτῶν» (IG V2, 533).

⁸³⁴ Βλ. Πaus. 8,37,8. Πιο πριν ο Πaus. 8,37,7 είχε αναφέρει ότι οι Αρκάδες προσφέρουν στο ιερό καρπούς όλων των ἡμερων δέντρων εκτός από ρόδια.

⁸³⁵ Βλ. Κουρουνιώτης 1912.

⁸³⁶ Βλ. Κουρουνιώτης 1912, 155-159, εικ.23-33· Jost 1985, 328-329, 332-333, πίν.45· Jost 2003, 157-161.

⁸³⁷ Βλ. Jost 1985, 177. Εξαρχής από τον Κουρουνιώτη και εφεξής έχει επισημανθεί από πολλούς η ομοιότητα της αναπαράστασης του μεγάρου με τον βωμό του Περγάμου, βλ. Felten 1987, 71, εικ.104.

⁸³⁸ Βλ. Orlandini 1969-70.

του Τερζή είναι πειστικά και έχουν γίνει σε γενικές γραμμές ευρέως αποδεκτά⁸³⁹. Οι βαθμίδες ερμηνεύονται είτε ως ανάλημμα είτε ως εδώλια για την παρακολούθηση τελετουργιών χωρίς να ταυτίζονται αναγκαστικά με το μέγαρο του Πausανία. Η Jost πιστεύει ότι η μία ερμηνεία δεν αποκλείει την άλλη και συσχετίζει, όπως και άλλοι, τις βαθμίδες με τη δευτερεύουσα θύρα στο Ν τοίχο του σηκού, από όπου θα εξερχόταν ο ιερέας για να απευθυνθεί στους πιστούς που κάθονταν στις βαθμίδες⁸⁴⁰.

Τελευταία, κατά την επανεξέταση του ζητήματος ο Becker⁸⁴¹ πιστεύει πως οι βαθμίδες χρησίμευαν ως εδώλια και δεν αποτελούν ένα βαθμιδωτό ανάλημμα αλλά και ότι δεν σχετίζονται με την πλευρική θύρα του ναού. Στην πρώτη φάση του ιερού, απροσδιόριστη χρονικά, ανήκουν η στοά και οι βαθμίδες, από τις οποίες οι πιστοί θα παρακολουθούσαν τις τελετές και τις θυσίες. Με την ανέγερση του ναού στον ενδιάμεσο χώρο ήταν απαραίτητες κάποιες μετατροπές: η στοά μετακινήθηκε προς τα Β, ενώ η κατώτερη βαθμίδα, η οποία απέχει περίπου 0,85 μ. από το ναό, θα πρέπει να επιχώθηκε εξαιτίας της ανύψωσης του επιπέδου. Ο Becker θεωρεί, δηλαδή, ότι με την αναδιαμόρφωση του ιερού οι βαθμίδες χάνουν την πρωταρχική λειτουργία τους και ως εκ τούτου στα ρωμαϊκά χρόνια καταργούνται ή καταστρέφονται και επιχώνονται, ενώ αργότερα από το σημείο αυτό περνάει ένας πλήλιος αγωγός, τμήματα του οποίου βρέθηκαν κατά την ανασκαφή⁸⁴². Σύμφωνα με τον Becker η θύρα στο Ν τοίχο του σηκού χρησίμευε για την έξοδο των πιστών, που προσέρχονταν από την Α είσοδο για να τιμήσουν τους θεούς, συμβάλλοντας στην αποσυμφόρηση του περιορισμένου χώρου του ναού⁸⁴³. Κατά τον Damaskos ο ιδιαίτερος φωτισμός από την πλευρική θύρα συνέβαλλε στην επίταση του δέους για τα κολοσσικά λατρευτικά αγάλματα, που μόνο από την Α είσοδο ήταν ορατά στο σύνολό τους⁸⁴⁴. Ίσως με αυτό το παιχνίδι εντυπωσιασμού σχετίζεται η πληροφορία του Πausανία για την ύπαρξη ενός καθρέφτη στον τοίχο του ναού κοντά στην είσοδο⁸⁴⁵.

Μετά από το μέγαρο, ο Πausανίας αναφέρει, ότι υπάρχει ένα άλσος αφιερωμένο στη Δέσποινα, που περικλείεται από τοίχο, και ότι πιο πέρα από το άλσος έχουν βωμούς ο Ίππιος Ποσειδώνας, ως πατέρας της Δέσποινας, και άλλοι θεοί, ενώ στον τελευταίο βωμό μία επιγραφή δηλώνει πως είναι κοινός όλων των θεών⁸⁴⁶. Αμέσως μετά ο Πausανίας λέει: «Έντεϋθεν δὲ ἀναβήση διὰ κλίμακος ἐς ἱερὸν Πανός»⁸⁴⁷. Στο ιερό του Πάνα υπήρχε στοά και λατρευτικό άγαλμα και προφανώς δίπλα σε αυτό φωτιά που δεν άφηναν να σβήσει ποτέ. Για τον Πάνα, ο περιηγητής λέει, ότι ανήκει στους ισχυρούς θεούς και, σύμφωνα με την παράδοση, παλαιότερα έδινε και χρησμούς έχοντας ως προφήτη τη νύμφη Ερατώ, που παντρεύτηκε τον Αρκάδα. Στη συνέχεια προσθέτει: «Υπάρχει εδώ ένας βωμός του Άρη· υπάρχουν και αγάλματα Αφροδίτης μέσα σε ναό, ένα μαρμάρινο και ένα ξύλινο που είναι αρχαιότερο. Υπάρχουν και ξόανα του Απόλλωνα και της Αθηνάς. Για την

⁸³⁹ Βλ. Jost 1985, 177 με σημ.8. Πρβλ. Alroth 1989, 102· Mylonopoulos 2003, 105-106. Για τον όρο «μέγαρον» και για το κτίσμα της Λυκόσουρας βλ. τελευταία Jost 2003, 148-150.

⁸⁴⁰ Βλ. Jost 1985, 176.

⁸⁴¹ Βλ. Becker 2003, 233-235, πίν.42.

⁸⁴² Για τις βαθμίδες και την ανασκαφική εικόνα της περιοχής βλ. Λεονάρδος 1896, 99-100, 115-116.

⁸⁴³ Βλ. Becker 2003, 235 σημ.1151.

⁸⁴⁴ Βλ. Damaskos 1999, 69.

⁸⁴⁵ Βλ. Πaus. 8,37,7.

⁸⁴⁶ Βλ. Πaus. 8,37,10.

⁸⁴⁷ Βλ. Πaus. 8,37,11.

Αθηνά έχει γίνει και ιερό»⁸⁴⁸. Και καταλήγει για τη Λυκόσουρα λέγοντας: «Λίγο ψηλότερα είναι ο περίβολος του τείχους της Λυκόσουρας, μέσα στον οποίο υπάρχουν λίγοι κάτοικοι»⁸⁴⁹.

Η λατρεία της Αθηνάς

Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τη θέση του ιερού του Πάνα και των υπόλοιπων χώρων λατρείας, μεταξύ αυτών και του ιερού της Αθηνάς, που αναφέρει ο Πausανίας. Το άλσος της Δέσποινας, πιο πέρα από το μέγαρο, και οι βωμοί των θεών, στη συνέχεια, φαίνεται ότι περικλείονται στο ιερό της Δέσποινας, καθώς μεταξύ τους υπάρχει ο βωμός του Ιππίου Ποσειδώνα, ως πατέρα της Δέσποινας. Δεν γνωρίζουμε σε ποιες θεότητες ήταν αφιερωμένοι οι άλλοι βωμοί και αν κάποιος υπήρχε και για την Αθηνά. Η ύπαρξη βωμών διαφορετικών θεοτήτων στο ιερό παραπέμπει στις περιπτώσεις μεγάλων ιερών, όπως της Ολυμπίας και της Επιδαύρου, που συνιστούν πόλο έλξης για πολλούς πιστούς έχοντας μία ακτινοβολία που ξεπερνά το τοπικό επίπεδο. Ίσως με την περίπτωση της Λυκόσουρας μπορεί να παραλληλιστεί συγκεκριμένα ο περίβολος των Μεγάλων Θεών στη Μεγαλόπολη, που περικλείει διάφορους χώρους λατρείας και μνημεία σε σχέση όχι μόνο με τη Δήμητρα και την Κόρη αλλά και με άλλες θεότητες⁸⁵⁰.

Από την περιοχή των βωμών υπήρχε κλίμακα ανόδου προς το ιερό του Πάνα. Ο λόγος του Πausανία για το ιερό του Πάνα και ιδίως για τις υπόλοιπες λατρείες, του Άρη, της Αφροδίτης, του Απόλλωνα και της Αθηνάς, είναι ιδιαίτερα ελλειπτικός και ασαφής. Το μόνο που προκύπτει από αυτό το χωρίο του Πausανία είναι ότι το σύνολο αυτών των μνημείων που αναφέρονται σε τοπογραφική (;) συνάφεια με το ιερό του Πάνα συνιστά μία ξεχωριστή ενότητα, χωρίς αναγκαστικά να είναι εντελώς ανεξάρτητη από το ιερό της Δέσποινας, όπως επισημαίνει η Pirenne-Delforge, η οποία εύλογα αναρωτιέται για το αν ο Πausανίας βρέθηκε ο ίδιος στη συγκεκριμένη περιοχή⁸⁵¹.

Οποσδήποτε υπήρχε ένας ιδιαίτερος χώρος λατρείας για την Αθηνά, στον οποίο λογικά θα βρισκόταν το ξόανό της, παρόλο που αναφέρεται ξεχωριστά σε σχέση με το ξόανο του Απόλλωνα. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την υπόθεση το ιερό της Αθηνάς να βρισκόταν σε διαφορετική θέση, οπότε ο Πausανίας προσθέτει αυτή την πληροφορία για το ιερό της θεάς συνειρμικά με αφορμή το ξόανο της Αθηνάς που είδε μαζί με το ξόανο του Απόλλωνα και το ξύλινο άγαλμα της Αφροδίτης που αναφέρει αμέσως πριν. Σε αυτή την περίπτωση μήπως τα δύο ξόανα βρίσκονταν στο ναό με τα δύο αγάλματα της Αφροδίτης; Και ο ναός αυτός ήταν αφιερωμένος στην Αφροδίτη ή στον Πάνα;

Πιθανότερο είναι ο ναός να ανήκε στην Αφροδίτη, όπως υποδηλώνεται από την ύπαρξη και αντιπαράθεση δύο αγαλμάτων της θεάς, ενός ξύλινου αρχαιότερου και ενός νεότερου μαρμάρινου, τα οποία θα ήταν τα λατρευτικά του ναού: είναι γνωστό και από άλλες περιπτώσεις με το πέρασμα των χρόνων να δημιουργείται ένα νεότερο λατρευτικό άγαλμα και να διατηρείται το αρχαιότερο⁸⁵². Ο βωμός του Άρη θα πρέπει να νοηθεί σε σχέση με το ιερό της Αφροδίτης, δεδομένης της ισχυρής

⁸⁴⁸ Πaus. 8,37,12: «Ἐνταῦθα ἔστι μὲν βωμὸς Ἄρεως, ἔστι δὲ ἀγάλματα Ἀφροδίτης ἐν ναῶ, λίθου τὸ ἕτερον λευκοῦ, τὸ δὲ ἀρχαιότερον αὐτῶν ξύλου. Ὡσαύτως δὲ καὶ Ἀπόλλωνός τε καὶ Ἀθηνᾶς ξοᾶνά ἐστι· τῇ δὲ Ἀθηνᾷ καὶ ἱερὸν πεποιήται».

⁸⁴⁹ Πaus. 8,38,1.

⁸⁵⁰ Βλ. Πaus. 8,31,1-8 και εδώ στο κεφ.2.16.

⁸⁵¹ Pirenne-Delforge 1994, 267.

⁸⁵² Pirenne-Delforge 1994, 267.

σύνδεσης μεταξύ τους, ενώ η γειτνίαση του ιερού του Πάνα παραπέμπει στον ρόλο του στο πεδίο της μάχης αλλά και του έρωτα⁸⁵³. Τα ξόανα του Απόλλωνα και της Αθηνάς θα βρίσκονταν ή στο ιερό της Αφροδίτης, δύσκολα όμως μπορούμε να τα φανταστούμε στο ύπαιθρο όπως υποθέτει η Pirenne-Delforge⁸⁵⁴, ή στο ιερό της Αθηνάς. Στη δεύτερη περίπτωση δεν μπορούμε να φανταστούμε τον λόγο ύπαρξης του Απόλλωνα στο ιερό της θεάς.

Γενικότερα θεωρούμε μάταιη την προσπάθεια ανασύστασης των χώρων λατρείας της περιοχής και την ερμηνεία των λατρευτικών συνδέσεων, καθώς όλα τα ενδεχόμενα φαίνονται ανοικτά⁸⁵⁵. Ούτε μπορούμε να πούμε κάτι με βεβαιότητα για την αρχαιότητα των λατρειών αυτών, παρόλο που στη χρήση του όρου «ξόανον» από τον Πausανία υπονοείται κάποια αρχαιότητα. Ωστόσο, εφόσον δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο από τον Πausανία ή από τα αρχαιολογικά δεδομένα για την τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής, δεν ξέρουμε αν αυτοί οι χώροι λατρείας προϋπήρχαν στη θέση αυτή ή σε κάποια μεταγενέστερη στιγμή μεταφέρθηκαν από άλλα σημεία ή ακόμη και δημιουργήθηκαν εξαιτίας της σημασίας του ιερού της Δέσποινας.

Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε την πορεία του Πausανία μετά το μέγαρο, ακόμη και αν δεχτούμε την παραδοσιακή ταύτιση του τελευταίου, καθώς είναι ασαφείς οι ενδείξεις του περιηγητή και τα οικοδομικά λείψανα λιγότερα και μη αποκαλυπτικά. Το άλσος της Δέσποινας και οι βωμοί μπορεί να βρίσκονται στα Δ του μεγάρου, στη ράχη που ενώνει το ύψωμα Τερζή με τον λόφο της Λυκόσουρας. Δεν ξέρουμε σε ποιο σημείο θα υπήρχε η κλίμακα για την πρόσβαση στο ιερό του Πάνα και στους υπόλοιπους χώρους λατρείας.

Στις ΝΑ υπώρειες του λόφου της Λυκόσουρας στη συμβολή με τη ράχη του Τερζή έχει εντοπιστεί ένα συγκρότημα χώρων, που δεν έχει διερευνηθεί συστηματικά, και στο Δ πέρασ του ένα μνημειακό κρηναίο οικοδόμημα. Οι χώροι αυτοί φαίνεται να είναι ύστεροι, παρόλο που διαπιστώνεται προγενέστερη οικοδομική δραστηριότητα στη θέση τους από τον Λεονάρδο, ενώ η κρήνη θεωρείται από τον Ορλάνδο σύγχρονη ή λίγο μεταγενέστερη του ναού⁸⁵⁶. Κατά τις ανασκαφές στην περιοχή της κρήνης αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα ενός μακρού τοίχου που ο Κουρουνιώτης αποδίδει υποθετικά στη στοά που βρισκόταν μπροστά από το ναό του Πάνα, χωρίς περαιτέρω πληροφορίες⁸⁵⁷. Ωστόσο ο Mylonopoulos θεωρεί ότι ο Πausανίας θα ανέφερε το κρηναίο οικοδόμημα, αν πράγματι στην περιοχή αυτή βρισκόταν το ιερό του Πάνα, στην οποία επιπλέον δεν υπάρχει επαρκής χώρος, και υποθέτει ότι το άλσος και οι υπόλοιποι χώροι λατρείας ήταν στα Α του μεγάρου. Βέβαια, σε αυτή την περίπτωση απομακρυνόμαστε από το τείχος της Λυκόσουρας που αναφέρει ο Πausανίας αμέσως μετά τη μνεία του ιερού της Αθηνάς⁸⁵⁸.

⁸⁵³ Gonzales 2004, 128.

⁸⁵⁴ Pirenne-Delforge 1994, 267.

⁸⁵⁵ Πρβλ. Gonzales 2004, 128.

⁸⁵⁶ Βλ. Λεονάρδος 1896, 122-123· Ορλάνδος 1911. Για το συγκρότημα των χώρων, που πιθανόν εξυπηρετούσαν ανάγκες του ιερού, και για το κρηναίο οικοδόμημα πρβλ. Παπαχατζής 4, εικ. 322, 341-344. Η κρήνη θα είχε κάποια σχέση με τη λατρεία, όπως συμβαίνει συνήθως και υποδεικνύεται από τα πήλινα ειδώλια των υδροφόρων από το ιερό, βλ. Jost 1985, 178, πίν. 45,5, 46,4.

⁸⁵⁷ Κουρουνιώτης 1906, 122.

⁸⁵⁸ Πaus. 8,38,1: «Ἀνωτέρω δὲ ὀλίγον τείχους τε περίβολος τῆς Λυκοσοῦρας ἐστὶ ...». Σύμφωνα με τον Λεονάρδο 1896, 121 το Α τμήμα του υψώματος του Τερζή παρουσιάζει εικόνα καταστροφής, ενώ δεν βρέθηκε τίποτε κατά την περιορισμένη ανασκαφική διερεύνηση του λόφου του Αγ. Ηλία στα Α του Τερζή.

Όπως αναφέραμε ο Orlandini θεωρεί ότι δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η ταύτιση του μεγάρου παρά μόνο με τις βαθμίδες στα Ν του ναού εξαιτίας των διαθέσιμων τοπογραφικών συνθηκών. Τα λείψανα που αποδίδονται στο μέγαρο τα ταυτίζει με το ιερό και μαντείο του Πάνα, με τη στοά και τον χώρο της άσβεστης φωτιάς, που εξηγεί τη μεγάλη ποσότητα στάχτης. Ένα βασικό επιχειρήματά του για την ταύτιση αυτή είναι τα ανευρεθέντα πήλινα πλακίδια με το κηρύκειο, σύμβολο του πατέρα του Πάνα, καθώς και η πιθανότητα το «ἄγαλμα οὐ μέγα» του Πάνα να ταυτίζεται με τον κορμό ενός Σατύρου, που βρέθηκε κατά τις ανασκαφές στην περιοχή⁸⁵⁹. Δέχεται μεν ότι τα ζωόμορφα ειδώλια σχετίζονται με τη λατρεία της Δέσποινας, αλλά υποθέτει κάπως αυθαίρετα ότι προσφέρονται στον Πάνα υπό το κλίμα της «συμβίωσης» των δύο λατρειών. Όπως είδαμε, ωστόσο, η θεωρία του Orlandini δεν έχει βρει απήχηση και βασίζεται μόνο σε ανεπιβεβαιώτες υποθέσεις⁸⁶⁰. Μόνο η μελλοντική έρευνα θα διαφωτίσει την τοπογραφία της περιοχής και θα μας παράσχει στοιχεία για τις λατρείες του Πάνα, του Άρη, της Αφροδίτης, του Απόλλωνα και της Αθηνάς στη Λυκόσουρα⁸⁶¹. Η παρουσία της Αθηνάς στη Λυκόσουρα και μάλιστα σε μία πρώιμη εποχή τεκμηριώνεται αρχαιολογικά από δύο υστεροαρχαϊκά χάλκινα ειδώλια της θεάς στον λεγόμενο τύπο της Προμάχου, που συγκαταλέγονται στα παλαιότερα γνωστά ευρήματα από την περιοχή της.

Τα χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς

Η προέλευση ενός χάλκινου ειδωλίου της Αθηνάς εγείρει σημαντικά ερωτήματα που σχετίζονται με την πρώιμη φάση του ιερού της Δέσποινας, καθώς ανήκει στα αρχαιότερα ευρήματα από τον χώρο του κατεξοχήν ιερού: βρέθηκε κατά τις ελληνικές ανασκαφές του τέλους του 19^{ου} αι. στο «δωμάτιον ω» που προσαρτάται στο Δ άκρο της στοάς του ιερού⁸⁶² [πίν. 2.20.γ, 2.21.β]. Πρόκειται για έναν σχεδόν τετράγωνο χώρο που συνδέεται οργανικά και ως εκ τούτου είναι σύγχρονος με την πρώτη φάση της στοάς, την οποία δεν μπορούμε να χρονολογήσουμε. Όπως προαναφέρθηκε, η στοά φαίνεται ότι είναι προγενέστερη του ναού στη σωζόμενη μορφή του και στη συνέχεια καταργήθηκε και κτίστηκε εκ νέου αμέσως στα Β. Σύμφωνα με τον Λεονάρδο το «δωμάτιον ω» είναι «βαθύτατα κατά την ΒΔ μάλιστα γωνίαν τεθεμελιωμένον (μέχρι βάθους ή ύψους ως 2 ½ μέτρων)» και οι τοίχοι του είναι κτισμένοι κατά το ισοδομικό «μετ' ανωμαλιών» σύστημα και επιχρισμένοι εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα⁸⁶³. Η μοναδική άλλη πληροφορία που διαθέτουμε αφορά τα πενιχρά ευρήματα: «Εν τω βάθει παρά την δυσμικήν πλευράν ευρέθη κόνις ανθράκων, αλλαχού δε εν τω δωματίω ουδέν σχεδόν άλλο πλην αστραγάλου χαλκού (μήκ. 0,02), συντριμμάτων μελαμβαφών αγγείων και αγαλματίου χαλκού».

Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσαμε ίσως να αποσυσχετίσουμε το χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς από το «δωμάτιον ω» κι ως εκ τούτου τη χρονολόγηση και τη λειτουργία του χώρου αυτού που

⁸⁵⁹ Πaus. 8,37,11. Βλ. Orlandini 1969-70, 351-353, εικ.4-6.

⁸⁶⁰ Πρβλ. Jost 1985, 177 σημ.8 και παραπάνω.

⁸⁶¹ Ένας από τους στόχους του ερευνητικού προγράμματος που είχε προαναγγελθεί από τους Loucas – Loucas-Durie 1991, 317 είναι η τοπογραφική διερεύνηση της περιοχής για τον εντοπισμό του ιερού του Πάνα και των υπόλοιπων ιερών, καθώς και η συστηματική ανασκαφή τους.

⁸⁶² Ε.Μ. αρ.εup.13880. Βλ. Λεονάρδος 1896, 119· Niemeyer 1960, 60, εικ.16· Jost 1975, 352-355 αρ.3, εικ.25-26· Felten 1987, 21, εικ.38· Felten 1988, 240-241, εικ.10· Alroth 1989, 103.

⁸⁶³ Βλ. Λεονάρδος 1896, 119.

μας είναι άγνωστα και να θεωρήσουμε ότι σχετίζεται με μία φάση χρήσης της περιοχής πριν την ανέγερση της στοάς. Υπέρ αυτού θα συνηγορούσε το μεγάλο βάθος των θεμελιώσεων του δωματίου, η κατασκευή των οποίων θα ενείχε τη διατάραξη προγενέστερων στρωμάτων. Σε αυτά ίσως ανήκει η «κόνις ανθράκων» που βρέθηκε σε βάθος παρά τη Δ πλευρά του δωματίου. Αν και είναι παρακινδυνευμένο δεδομένης της άγνοιάς μας για την ανασκαφική εικόνα της περιοχής και ιδίως του σημείου που βρέθηκε το ειδώλιο της Αθηνάς, θα τολμούσαμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι τα πρωταρχικά του συμφραζόμενα μπορεί να συνιστούν τα απορρίμματα θυσιών.

Ελάχιστα ευρήματα είναι γνωστά από τις προγενέστερες φάσεις πριν τη μνημειακή διαμόρφωση του ιερού. Σύμφωνα με τη Jost θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε ένα ταπεινό ιερό, αρκετά σημαντικό ώστε να ληφθεί υπόψη η ύπαρξή του στη διαδικασία του συνοικισμού, ενώ η αρχαιότητά του διαφαίνεται από τις λατρευτικές δοξασίες και πρακτικές που μας μεταφέρει ο Πausανίας⁸⁶⁴. Σε τρεις τομές σε επαφή με τον Β και τον Δ τοίχο του σηκού και εξωτερικά αυτών ο Lévy εξέτασε τα θεμέλια του ναού και ισχυρίστηκε ότι βρήκε «les restes d'un monument ancien», χωρίς ωστόσο να προκύπτει από το κείμενό του τίποτε περισσότερο για τον χαρακτήρα και τα συστατικά στοιχεία του μνημείου αυτού⁸⁶⁵. Μερικά από τα μικρά πήλινα αναθήματα που βρέθηκαν στο μέγαρο ανάγονται στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή, παρόλο που στην πλειονότητά τους είναι ύστερα⁸⁶⁶. Κατά την ανασκαφή του συγκροτήματος στις ΝΑ υπώρειες της ακρόπολης ο Λεονάρδος αναφέρει ότι βρήκε λίγες αρχαϊκές χάλκινες περιτμητες μορφές⁸⁶⁷. Οι Loucas και Loucas-Durie κάνουν λόγο για 8 όστρακα στο Μουσείο της Λυκόσουρας, που χρονολογούνται από τη γεωμετρική ως τη ρωμαϊκή εποχή, ενώ σε δοκιμαστικές τομές βάθους 0,15 μ. στην ευρύτερη περιοχή, εκτός από ύστερη κεραμική, βρήκαν σημαντική ποσότητα ελληνιστικής και κλασικής κεραμικής και λιγότερο αρχαϊκής⁸⁶⁸.

Η Jost δημοσίευσε το 1975 την Αθηνά αυτή μαζί με μερικά άλλα αρχαϊκά χάλκινα ειδώλια από τη Λυκόσουρα ως τα αρχαιότερα ευρήματα από την περιοχή. Πρόκειται για μία χονδροειδή μορφή ακαθόριστης χρονολόγησης και έναν δισκοβόλο μετα-αρχαϊκό, που βρίσκονται επίσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο⁸⁶⁹. Άγνωστη είναι η τύχη ενός αρχαϊκού ειδωλίου νέου που είχε βρεθεί στην ακρόπολη⁸⁷⁰. Η Jost δημοσιεύει ένα ήδη γνωστό χάλκινο ειδώλιο ταύρου, που είχε βρεθεί στο μέγαρο⁸⁷¹, καθώς κι έναν οπλίτη με προέλευση από τη Λυκόσουρα, χρονολογώντας και τα δύο στον 6^ο αι. π.Χ.⁸⁷². Αναγνωρίζει ως ποιμένα ένα χάλκινο ειδώλιο, που στην παλαιότερη έρευνα θεωρείτο γυναικεία μορφή⁸⁷³. Μεταξύ των παράλληλων που παραθέτει για την ερμηνεία αυτή η Jost μνημονεύει

⁸⁶⁴ Jost 1985, 178.

⁸⁶⁵ Βλ. Lévy 1967, 542-545, εικ.1· πρβλ. Jost 1985, 177 σημ.4.

⁸⁶⁶ Βλ. Κουρουνιώτης 1912, 159, εικ.36-37· Jost 1985, 177.

⁸⁶⁷ Βλ. Λεονάρδος 1896, 122-123· Κουρουνιώτης 1912, 161.

⁸⁶⁸ Loucas – Loucas-Durie 1991, 318, 319.

⁸⁶⁹ Βλ. Jost 1985, 339 σημ.1.

⁸⁷⁰ Βλ. Κουρουνιώτης 1912, 161· Jost 1985, 339 σημ.1.

⁸⁷¹ Ε.Μ. αρ.ευρ.14989. Βλ. Κουρουνιώτης 1912, 161, εικ.41· Jost 1975, 363-364 εικ.35-38.

⁸⁷² Ε.Μ. αρ.ευρ.7644. Βλ. Lamb 1925-26, 143· Jost 1975, 355-363 αρ.4, εικ.28-30.

⁸⁷³ Ε.Μ. αρ.ευρ.7409. Βλ. Lamb 1925-26, 141 αρ.21· Jost 1975, 339-345 αρ.1, εικ.1-3· Felten 1988, 239, εικ.4. Σύμφωνα με τη Jost 1975, 339 το ειδώλιο προέρχεται από το χωριό Λυκόσουρα (πρώην Αστάλα), ενώ ο Λεονάρδος 1896, 125 λέει ότι βρέθηκε από έναν Ασταλαίο σε έναν αγρό Β του Αγ. Νικολάου.

ένα παρόμοιο αδημοσίευτο χάλκινο ειδώλιο στο Μουσείο της Λυκόσουρας, που είχε βρεθεί το 1969 κοντά στην ακρόπολη⁸⁷⁴.

Εκτός από το χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς από το «δωμάτιον ω» η Jost πραγματεύεται και ένα δεύτερο ως τότε αδημοσίευτο, του οποίου είναι άγνωστη η προέλευση⁸⁷⁵ [πίν. 2.20.δ, 2.21.α]. Αλλού φαίνεται να το θεωρεί ως ένα τυχαίο εύρημα από την περιοχή της ακρόπολης⁸⁷⁶. Αν πράγματι προέρχεται από την περιοχή της ακρόπολης, όπως και τα δύο άλλα χάλκινα ειδώλια του ποιμένα και του νέου, δεν αποκλείεται το ιερό της Αθηνάς να βρισκόταν εντός των τειχών της Λυκόσουρας, χωρίς να σχετίζεται με το ιερό της Δέσποινας. Παρόλο που δεν έχουν εντοπιστεί με βεβαιότητα οικοδομικά λείψανα κατά χώραν στον λόφο της Λυκόσουρας, γίνεται λόγος για ίχνη αρχαίων κτισμάτων και για δωρικά αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως σε σχέση με το ξωκλήσι του Αγ. Γεωργίου στο πλάτωμα της κορυφής⁸⁷⁷. Ωστόσο, η περιορισμένη και ελλιπής έρευνα, τα σποραδικά αρχαϊκά ευρήματα από το ιερό και την ευρύτερη περιοχή της Λυκόσουρας όπως και η εκτεταμένη καταστροφή του ιερού της Δέσποινας, από όπου φαίνεται να προέρχονται αρκετά από τα διασκορπισμένα αρχιτεκτονικά μέλη της περιοχής⁸⁷⁸, δεν μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε περαιτέρω υποθέσεις.

Από το αδημοσίευτο ειδώλιο της Αθηνάς, ύψους 0,133 μ., λείπουν οι δύο πήχεις και το μεγαλύτερο τμήμα του λοφίου του κράνους. Η θεά παριστάνεται σε έναν ελαφρύ βηματισμό, παρόλο που φαίνεται να πατά και με τα δύο πέλματα. Τα δύο σκέλη βρίσκονται κοντά το ένα στο άλλο με το αριστερό να προβάλλει προς τα μπροστά. Το δεξί χέρι είναι ανασηκωμένο κάθετα προς τον κορμό και έντονα λυγισμένο, ώστε ο δεξιός πήχης φαίνεται να υψωνόταν σχεδόν παράλληλα προς τον κορμό κρατώντας το δόρυ. Ο αριστερός βραχίονας πέφτει προς τα κάτω σε μικρή απόσταση από τον κορμό· δεν μπορούμε να πούμε ποια ήταν η ακριβής θέση του χεριού ούτε αν κρατούσε ασπίδα, όπως είναι πιθανό. Η κεφαλή της θεάς είναι ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά και φορά κράνος, το οποίο αποδίδεται σαν ένα απλό κάλυμμα κεφαλής με λοφίο, ενώ μπροστά στο μέτωπο διακρίνεται τμήμα της κόμης με κάθετες εγχαράξεις. Στην οπίσθια πλευρά κάτω από το κράνος προβάλλει η κόμη ως μία ενιαία μάζα με παράλληλες εγχαράξεις.

Το μακρύ ένδυμα κολλάει πάνω στο σώμα και φέρει διαγώνια τεμνόμενες εγχαράξεις. Το κεντρικό τμήμα του κορμού καταλαμβάνει ένα πλαστικά αποδοσμένο γοργόνειο ύψους 1,6 εκ. Τα μικρά μάτια είναι ασύμμετρα τοποθετημένα κάτω από ευθύγραμμο φρύδια, ενώ στο μέτωπο αποδίδεται η παρυφή της κόμης που φέρει κάθετες εγχαράξεις⁸⁷⁹. Πάνω από το γοργόνειο και στην

⁸⁷⁴ Βλ. Jost 1975, 341-342, εικ.4-6.

⁸⁷⁵ Ε.Μ. αρ.ευρ.12736. Βλ. Jost 1975, 345-351 αρ.2, εικ.13-15· Felten 1987, 21, εικ.37· Felten 1988, 240, εικ.9.

⁸⁷⁶ Jost 1985, 178 σημ.3: «Sur l'acropole elle-même, il n'y a pas trace de sanctuaires et la trouvaille fortuite d'une statuette en bronze d'Athéna ne peut être tenue pur significative».

⁸⁷⁷ Βλ. Dodwell 1819, 395· Blouet 1833, 40, 41· Ross 1841, 86· Curtius 1851, 298· Frazer IV, 381· Loucas – Loucas-Durie 1991, 318. Σύμφωνα με τον Meyer 1927, 2426 τα τείχη χρονολογούνται στον 5ο ή 4ο αι. π.Χ. και πλήθος οικοδομικών καταλοίπων καλύπτει τη Β και την Α πλαγιά του λόφου, ενώ το ερειπωμένο ξωκλήσι του Αγ. Γεωργίου βρίσκεται πάνω στα λείψανα αρχαίου ναού.

⁸⁷⁸ Σημειωτέον ότι στην ίδια την περιοχή του ιερού περίπου το Α ήμισυ της στοάς χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ταφών και δίπλα του κτίστηκε με αρχαίο οικοδομικό υλικό ο Άγ. Αθανάσιος, ενώ κοντά στις βαθμίδες Ν του ναού βρέθηκε μία ασβεστοκάμιнос, βλ. Λεονάρδος 1896, 100-101, 119-120.

⁸⁷⁹ Για την περιγραφή του γοργόνειου, οι λεπτομέρειες του οποίου με δυσκολία διακρίνονται στις δημοσιευμένες φωτογραφίες, βλ. Jost 1975, 345-346.

περιοχή των ώμων οι εγχαράξεις ακολουθούν διαφορετικά μοτίβα και σχηματίζονται δύο ταινίες χιαστί που ξεκινούν από τον λαιμό και φτάνουν ως τις μασχάλες. Γενικώς είναι δύσκολο να διακρίνουμε τις λεπτομέρειες της ενδυμασίας της θεάς⁸⁸⁰. Φαίνεται ότι φοράει χειριδωτό χιτώνα και ότι με τις διαφορετικές εγχαράξεις στην περιοχή των ώμων πιθανόν υποκρύπτεται η επιθυμία δήλωσης της αιγίδας. Η ύπαρξή της υπονοείται από το γοργόνειο, ενώ οι δύο ταινίες παραπέμπουν στον τρόπο που φορά η Αθηνά την αιγίδα σε κάποια αγγεία του 6^{ου} αι. π.Χ.⁸⁸¹.

Η προβολή του αριστερού σκέλους και η στροφή της κεφαλής διαφοροποιούν την Αθηνά της Λυκόσουρας από τα άκαμπτα, μετωπικά Παλλάδια. Ωστόσο η στάση της δεν ανταποκρίνεται στον κανονικό τύπο της λεγόμενης Προμάχου, όπως ονομάζεται συμβατικά η ένοπλη Αθηνά σε διασκελισμό, που θα μπορούσε να εκληφθεί ως η ενεργητική στάση του Παλλάδιου. Σύμφωνα με τη Jost η Αθηνά της Λυκόσουρας, όπως και ένα ακόμη πελοποννησιακό χάλκινο ειδώλιο της θεάς, θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν ένα μεταβατικό τύπο, αν και είναι πιθανότερο ότι προσπαθούν να μιμηθούν τα αττικά πρότυπα της Αθηνάς Προμάχου χωρίς να τα κατανοούν καλά⁸⁸².

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ειδωλίου είναι το γοργόνειο. Η Jost θεωρεί ως πελοποννησιακή συνήθεια την παρουσία του γοργόνειου σε χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς της αρχαϊκής περιόδου: εμφανίζεται επίσης στην Αθηνά από το ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα και σε μία Αθηνά Πρόμαχο από την ακρόπολη της Σπάρτης⁸⁸³. Η ίδια θεωρεί την Αθηνά της Λυκόσουρας ως μία αρκαδική δημιουργία με λακωνικές επιδράσεις και τη χρονολογεί το νωρίτερο στα 500-490 π.Χ.⁸⁸⁴.

Το ειδώλιο από το «δωμάτιον ω» της στοάς του ιερού έχει ύψος 0,078 μ. και θα στερεωνόταν σε μία μικρή βάση με την προεξοχή που υπάρχει στα πέλαμα⁸⁸⁵. Η θεά παριστάνεται σε κάπως αδέξια στάση διασκελισμού προτάσσοντας το αριστερό πόδι. Με το λυγισμένο και ανυψωμένο δεξί χέρι, που βρίσκεται μακριά από το σώμα και προς τα πίσω, θα κρατούσε το δόρυ, όπως προκύπτει και από τη διαμόρφωση εν είδει αύλακας στην δεξιά παλάμη. Με το αριστερό χέρι, που είναι αποκρουσμένο στο άκρο του, λυγισμένο μπροστά από τον κορμό, πιθανότατα θα κρατούσε την ασπίδα.

Φοράει ένα μακρύ χειριδωτό ένδυμα, στο οποίο δεν αποδίδεται η πτύχωση ούτε κάποια λεπτομέρεια. Η παρυφή του ενδύματος βρίσκεται πάνω από τους αστράγαλους. Στα μεγάλα και χονδροειδή άκρα πόδια δεν δηλώνονται τα δάκτυλα, ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε αν το στοιχείο αυτό δηλώνει ότι φοράει υποδήματα, από τη στιγμή που, γενικώς, τα επιμέρους τμήματα του ειδωλίου αποδίδονται συνοπτικά και απουσιάζουν εντελώς οι εγχαράξεις για τις λεπτομέρειες.

Χονδροειδώς αποδίδεται και το κράνος της θεάς στο οποίο αναγνωρίζεται η στεφάνη μπροστά, ενώ στο αυλάκι που διατρέχει εγκάρσια το άνω τμήμα του κρανίου θα ήταν προσαρμοσμένο το λοφίο. Στο κράνος αποδίδονται πλευρικά δύο μικρές περιέργες αποφύσεις, ενώ μία τρίτη ίσως να έχει αποκρουστεί από το μέσο της στεφάνης. Τα στοιχεία αυτά, συνήθως τρία, εμφανίζονται με

⁸⁸⁰ Βλ. Jost 1975, 347-350.

⁸⁸¹ Βλ. Vierck 2000, 16 αρ.15-19.

⁸⁸² Βλ. Jost 1975, 347. Το άλλο χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς αγοράστηκε στο Αίγιο και βρίσκεται στην Οξφόρδη, Ashmolean Museum G.416, βλ. Gardner 1910, 229-230 αρ.2, πίν.13,1· Niemeyer 1960, 56-57, εικ.14· Jost 1975, 347, εικ.21-22.

⁸⁸³ Βλ. Jost 1975, 350. Πρβλ. Marx 1993, 255 αρ.11.

⁸⁸⁴ Βλ. Jost 1975, 351.

⁸⁸⁵ Λεονάρδος 1896, 119.

παρόμοια μορφή και σε άλλα αρχαϊκά χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς κυρίως από την Πελοπόννησο και φαίνεται ότι έχουν διακοσμητικό χαρακτήρα. Σε αυτή την περίπτωση, ωστόσο, η Jost δεν αποκλείει την πιθανότητα η θεά να φορά κράνος με τη μορφή κεφαλής ζώου και οι αποφύσεις να ταυτίζονται με τα αυτιά του ζώου⁸⁸⁶.

Το ειδώλιο της Λυκόσουρας είναι αρκαδικό και τοποθετείται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Jost. Παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με ένα ειδώλιο της Αθηνάς στο Βρετανικό Μουσείο, που θεωρείται αρκαδική δημιουργία⁸⁸⁷. Τα δύο αυτά χάλκινα ειδώλια είναι από τα λίγα πελοποννησιακά που παριστάνουν την Αθηνά στον τύπο της Προμάχου. Σύμφωνα με τη Jost η στάση και η κίνηση της Αθηνάς της Λυκόσουρας αποδίδονται με «πρωτόγονο» τρόπο⁸⁸⁸. Το στήσιμο των επιμέρους τμημάτων του σώματος σε διαφορετικές όψεις, η αμέλεια για τη σωστή διάρθρωση της δομής του και ο επιφανειακός τρόπος απόδοσης της κίνησης, που δεν έχει επίπτωση στο σώμα, θυμίζοντας περισσότερο τις γεωμετρικές μορφές, αποτελούν βασικά γνωρίσματα των αρχαϊκών χάλκινων ειδωλίων της Αρκαδίας σύμφωνα με τον Felten⁸⁸⁹. Ως εκ τούτου είναι εξαιρετικά δύσκολη η χρονολόγησή τους, καθώς συνδυάζουν παλαιότερα και νεότερα στοιχεία, ενώ συχνά δημιουργούν την εντύπωση ενός άχαρου «επαρχιακού» στιλ⁸⁹⁰.

Τα δύο υστεροαρχαϊκά χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς από τη Λυκόσουρα δείχνουν πώς οι Αρκάδες τεχνίτες προσπάθησαν να αποδώσουν τη στάση της Προμάχου. Καταλήγουν σε ένα διαφορετικό αποτέλεσμα και ως προς τα επιμέρους στοιχεία, έχοντας ως βασικό κοινό γνώρισμα την αμέλεια ως προς την απόδοση της δομής του σώματος. Οι πιο επιμηκυσμένες και στρογγυλεμένες φόρμες του ενός ειδωλίου προδίδουν επίσης διαφορετικές (λακωνικές;) επιδράσεις⁸⁹¹, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία του γοργόνειου. Οι εικονογραφικές διαφορές των δύο ειδωλίων αναδεικνύουν την επιφύλαξη ως προς τη μεταχείριση έργων της μικροτεχνίας για την αναπαράσταση της πρότυπης εικόνας της θεότητας στην εκάστοτε περιοχή.

Τα δύο ειδώλια φαίνεται να ανάγουν τη λατρεία της Αθηνάς στη Λυκόσουρα, για την οποία πληροφορούμαστε από τον Πausανία, στον ύστερο 6^ο ή στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ., οπότε και θα μπορούσε να χρονολογείται το ξόανο της θεάς. Ωστόσο η άγνωστη προέλευση του ενός και η ανεύρεση του δεύτερου στο ιερό της Δέσποινας μας αποτρέπουν από την αποδοχή της παραπάνω διατύπωσης δεδομένης και της άγνοιάς μας για την προ-ελληνιστική Λυκόσουρα. Αν η προσφορά του χάλκινου ειδωλίου της Αθηνάς απευθύνεται προς τη Δέσποινα, τότε θα μπορούσε να εκληφθεί ως έμμεση μαρτυρία για τη σημασία του ιερού της Δέσποινας από μία πρώιμη εποχή. Καθώς φαίνεται να μην υπάρχουν κοινά στοιχεία μεταξύ των δύο θεαινών σύμφωνα με την Alroth, μία εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι ο αναθέτης αντί να αφήσει το ειδώλιο στο μικρό ναό της Αθηνάς που θα βρισκόταν κοντά το αφιέρωσε στο μεγαλύτερο ιερό της Δέσποινας⁸⁹². Από την άλλη η Loucas-Durie

⁸⁸⁶ Βλ. Jost 1975, 353.

⁸⁸⁷ British Museum 1934,0717.1· ως προέλευσή του φέρεται ο Πύργος της Ηλείας.

⁸⁸⁸ Βλ. Jost 1975, 354-355.

⁸⁸⁹ Σχετικά βλ. Felten 1987, 10-22· Felten 1988· Felten 1993.

⁸⁹⁰ Όπως είχε ισχυριστεί η Lamb 1925-26, η οποία πρώτη κατηγοριοποίησε τα αρκαδικά χάλκινα ειδώλια κάνοντας λόγο για το ιδιαίτερο στιλ και τη θεματογραφία τους.

⁸⁹¹ Felten 1988, 248.

⁸⁹² Alroth 1989, 103.

φαίνεται να υποθέτει ότι, πρωταρχικά, η Αθηνά είχε κάποιο ρόλο στα λατρευτικά συμφραζόμενα του ιερού της Δέσποινας, όπως αντίστοιχα η Άρτεμη, η παρουσία της οποίας είναι σαφέστερη διαχρονικά⁸⁹³. Βασίζεται αφενός στα δύο χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς και στο τρίτο του σπλίτη και αφετέρου στην υποτιθέμενη σχέση των Κοριάσιων του Κλείτορα με τις «Κορειτίαι», εορτή που μαρτυρείται από μία επιγραφή των πρώτων χριστιανικών χρόνων και συνήθως αποδίδεται στη λατρεία της Κόρης, που ωστόσο δεν μαρτυρείται στη Λυκόσουρα⁸⁹⁴.

2.10. ΜΑΙΝΑΛΟΣ. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 8,36,8 «ναοῦ σημεῖα Ἀθηνᾶς»

Εξερχόμενος από την πύλη της Μεγαλόπολης τη λεγόμενη προς το έλος ο Πausανίας κατευθύνεται προς το Μαινάλιον πεδίο και το ομώνυμο όρος⁸⁹⁵. Σχετικά με το Μαινάλιο όρος και τις θέσεις που σχετίζονται με αυτό λέει τα εξής: «Στα ριζά του βουνού υπάρχουν ίχνη μιας πόλης Λυκόας και ιερό της λυκοάτιδος Αρτέμιδος με χάλκινο άγαλμα. Στα νότια του βουνού υπήρχε άλλοτε η Σουμητία. Στο βουνό αυτό είναι και οι λεγόμενες Τρίοδοι, από όπου πήραν οι μαντινείς τα κόκκαλα του Αρκάδα, γιου της Καλλιστούς, σύμφωνα με δελφικό χρησμό. Σώζονται ακόμα και της ίδιας της πόλης Μαιναλού ερείπια, ίχνη ναού της Αθηνάς, στάδιο για αγώνες δρόμου αθλητών και άλλο για αγώνες δρόμου με άλογα· το Μαινάλιο όρος θεωρείται ιδιαίτερα ιερό του Πανός και όσοι ζουν γύρω σ' αυτό λένε πως ακούνε τον Πάνα να παίζει τη σύριγγα»⁸⁹⁶. Το χωρίο αυτό του Πausανίας παρουσιάζει ασάφειες ως προς τον τοπογραφικό προσδιορισμό της Μαιναλού και υποδεικνύει ότι ο Πausανίας δεν επισκέφθηκε αυτά τα μέρη⁸⁹⁷. Στην ερειπωμένη πόλη αναφέρει μόνο τα λείψανα ενός ναού της Αθηνάς, καθώς και ένα στάδιο και έναν υπόδρομο, που θα μπορούσαν να σχετίζονται με το ιερό της θεάς. Η ύπαρξη αγώνων στην πόλη επιβεβαιώνεται από μία ενεπίγραφη βάση αγάλματος του τέλους του 4^{ου} αι. ή των αρχών των 3^{ου} αι. π.Χ. από το Άργος, όπου μεταξύ των νικών ενός παλαιστή αναφέρονται και «έμ Μαινάλωι»⁸⁹⁸.

Δεν μπορούμε να πούμε αν το ιερό της Αθηνάς στη Μαίναλο, για την οποία ελάχιστα είναι γνωστά, είχε έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα για τις πόλεις της Μαιναλίας. Όσον αφορά την ταύτιση της πόλης ο Πίκουλας εντοπίζει αδυναμίες σε όλες τις προτάσεις και πιστεύει ότι θα πρέπει να βρίσκεται στη θέση Πατουλιές Ζαράκοβας, το σημερινό χωριό Μαίναλον, με βάση την αυτοψία του στην ευρύτερη περιοχή⁸⁹⁹. Η θέση αυτή ήταν άγνωστη στην έρευνα μέχρι που το 1982 αποκαλύφθηκαν από τον Σπυρόπουλο τα κατάλοιπα ενός ναού. Διαθέτουμε μόνο τη σύντομη ανακοίνωση της ανασκαφής, στην οποία προτείνεται η απόδοσή του στο ναό της Άρτεμης Λυκοάτιδος της Λυκόας⁹⁰⁰. Στην περιοχή

⁸⁹³ Βλ. Loucas-Durie 1989, 113-114.

⁸⁹⁴ IG V2, 516.

⁸⁹⁵ Βλ. Παυσ. 8,36,5-7.

⁸⁹⁶ Παυσ. 8,36,7-8· 8,36,8: «Λείπεται δὲ καὶ αὐτῆς ἔτι εἰρήπια Μαιναλοῦ, ναοῦ τε σημεῖα Ἀθηνᾶς καὶ στάδιον ἐς αθλητῶν ἀγῶνα καὶ τὸ ἔτερον αὐτῶν ἐς ἵππων δρόμον».

⁸⁹⁷ Πίκουλας 1999α, 127.

⁸⁹⁸ SEG 17,150, 30,362.

⁸⁹⁹ Βλ. Πίκουλας 1999α, 127-128.

⁹⁰⁰ Βλ. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 35, 1980, 135 και ΑΔ 37, 1982, 111. Πρβλ. BCH 108, 1984, 768· AR 31, 1984-85, 23· Jost 1985, 201 σημ.1bis· Jost 1992, 207 σημ.8· Píkoulas 1999, 312.

βρέθηκε αρχαϊκή και κλασική κεραμική, καθώς και πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη της κλασικής εποχής, μεταξύ των οποίων μετόπες και θραύσματα των εναέτιων γλυπτών. Ο Πίκουλας θεωρεί πιθανό ο ναός να ταυτίζεται με αυτόν που αναφέρει ο Πausanias στη Μαίναλο⁹⁰¹.

2.11. ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

νομίσματα αυτόνομα

IG V2, 280 «Αθαναία» (4ος αι. π.Χ.)

Περίπου 12 χμ. Β της Τρίπολης βρίσκεται η Μαντίνεια, η Μαντινέα στην τοπική και δωρική διάλεκτο και Μαντινέη στην ιωνική, όπως την συναντάμε ήδη στον Όμηρο και αργότερα στον Ηρόδοτο⁹⁰², σε μία στρατηγική θέση στην Α Αρκαδία συνορεύοντας Α με την Αργολίδα και Ν με την Τεγέα [πίν.2.21.γ]. Μαζί με την Τεγέα και το Παλλάντιο κατέχουν τη σημερινή κοιλάδα της Τρίπολης, που περικλείει τη μεγαλύτερη πεδινή περιοχή στην Α Αρκαδία και παρέχει άμεση σύνδεση με την κοιλάδα της Σπάρτης⁹⁰³. Στην περιοχή της αρχαίας πόλης ήταν ορατά τα επιβλητικά ερείπια του ελλειψοειδούς οχυρωματικού περιβόλου και κάποια τμήματα από το θέατρο [πίν.2.22.α]. Ανασκαφές διενεργήθηκαν στα χρόνια 1887-89 από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή υπό τον Fougères⁹⁰⁴. Διερευνήθηκαν και μελετήθηκαν τα τείχη και η περιοχή της αγοράς που αποκαλύφθηκε αμέσως Α του θεάτρου. Στην υπόλοιπη περιοχή της πόλης αναφέρεται ότι υπήρχαν πολλά λείψανα κτισμάτων της ρωμαϊκής και κυρίως της βυζαντινής περιόδου. Από τη δεκαετία του 1960 και στο εξής ανασκαφές μικρής έκτασης και σωστικού χαρακτήρα έχουν γίνει περιστασιακά από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στην πόλη και κυρίως στην περιοχή της. Παρά τις λίγες διαθέσιμες πληροφορίες για τα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας της Μαντινείας, φαίνεται ωστόσο ότι κάποια είναι ιδιαίτερα σημαντικά, καθώς αποκαλύπτουν άγνωστες πτυχές της πρώιμης Μαντινείας

⁹⁰¹ Πίκουλας 1999α, 128: «Επιπλέον είναι ελκυστικό να αποδοθεί ο «ανασκαφείς» ναός στις Πατουλιές σ' αυτόν της Αθηνάς» με σημ.35: «Προφανώς θα βοηθούσε η δημοσίευσή του, αλλά δεν νομίζω ότι πρέπει να ελπίζουμε πως θα την δούμε κάποτε».

⁹⁰² Ιλ. Β 607 («Μαντινέην έρατεινήν»). Ηρόδ. 4,161,2. Για τις διαφορετικές μορφές του τοπωνύμιου βλ. Bölte 1930, 1290-1292.

⁹⁰³ Για τη θέση της Μαντινείας και την περιοχή που καταλάμβανε βλ. Hodkinson – Hodkinson 1981, 239, 241, 242-246· Jost 1985, 122-124. Για την ιστορία της Μαντινείας βλ. Fougères 1898, 357-521· Bölte 1930, 1315 κ.ε.· Pritchett 1969, 37-62· Moggi 1976, 140-156, 251-256· Παπαχατζής 4, 196-199 σημ.2· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 174-176· DNP 7 (1999) 831-834 λ. Mantinea· IACP 517-520 αρ.281. Για τη Μαντίνεια βλ. τελευταία V. Tsiolis, Mantinea – Antigonea: aspectos históricos de una ciudad arcadia (2002) – επειδή δεν κατέστη δυνατό να εντοπίσουμε αυτό το βιβλίο χρησιμοποιήσαμε τη διδακτορική διατριβή του ιδίου, που είναι διαθέσιμη στο διαδίκτυο: V. Tsiolis, Espacios públicos y funciones urbanas de la ciudad de Mantinea, Universidad Complutense de Madrid 2001 [<http://eprints.ucm.es/tesis/ghi/ucm-t25125.pdf>].

⁹⁰⁴ Δημοσίευσε τα αποτελέσματά τους σε άρθρα στο BCH, καθώς και σε μία μονογραφία για τη Μαντίνεια και την Α Αρκαδία, βλ. Fougères 1898. Βλ. επίσης Fougères 1888 («βάση της Μαντινείας»)· Fougères 1890α (τείχη)· Fougères 1890β (αγορά)· Fougères 1892 (αρχαϊκές επιγραφές)· Fougères 1896 (υπόλοιπες επιγραφές). Παρόλο που η ανασκαφή δεν υπήρξε πλήρης ούτε ακριβώς συστηματική, ωστόσο η έρευνα και οι μελέτες του Fougères είναι θεμελιακές για τη γνώση της αρχαίας πόλης και της περιοχής της.

και των λατρειών της⁹⁰⁵. Ιδιαίτερης αξίας είναι, τέλος, το άρθρο του 1981 των Hodkinson και Hodkinson, στο οποίο επιχειρείται ένας συνδυασμός της ιστορικής και αρχαιολογικής ανάλυσης, με βάση και δεδομένα επιτόπιας έρευνας, για τους οικισμούς εντός της περιοχής της πόλης κράτους κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο, για τις μεταβολές στην οικιστική ιστορία της Μαντινικής με στόχο την ανάδειξη της κοινωνικής και οικονομικής διάστασής τους⁹⁰⁶.

Σύμφωνα με τις παραδόσεις που μεταφέρει ο Πausanias η πρώτη πόλη που συνοικίστηκε από τον Μαντινέα, τον γιο του Λυκάονα, είχε γίνει «στο μέρος που και επί των ημερών μας το ονομάζουν οι αρκάδες Πτόλις»· από εκεί μεταφέρθηκαν οι Μαντινείς στη γνωστή θέση της πόλης από την κόρη του Κηφέα κατόπιν χρησμού και με οδηγό ένα φίδι⁹⁰⁷. Το «χωρίον» Πτόλις το αναφέρει κατά την περιήγησή του Β της πόλης της Μαντινείας, όπου κάνει λόγο για ένα βουνό «τὰ ἐρείπια ἔτι Μαντινείας ἔχον τῆς ἀρχαίας»⁹⁰⁸. Ο Στράβωνας αναφέρει ότι η Μαντινεία «ἐκ πέντε δήμων ὑπ' Ἀργείων συνωκίσθη» χωρίς να προσφέρει χρονολογικές ενδείξεις, ωστόσο φαίνεται ότι συνιστά τη μοναδική πηγή μας για τον πρώτο συνοικισμό της πόλης⁹⁰⁹.

Διαφιλονικούμενη είναι η χρονολόγηση του συνοικισμού και της ίδρυσης της πόλης της Μαντινείας με τις σχετικές προτάσεις να κυμαίνονται από τον 7^ο έως τον ύστερο 5^ο π.Χ., ενώ λίγα μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα για την οικιστική ιστορία στην πεδιάδα της Μαντινείας. Γενικώς και ιδίως στη σύγχρονη έρευνα προτιμάται η χρονολόγηση του συνοικισμού και η ίδρυση της πρώτης πόλης στη θέση που μας είναι μετέπειτα γνωστή κατά την υστεροαρχαϊκή ή πρώιμη κλασική περίοδο, και συγκεκριμένα στο διάστημα 480-460 π.Χ., ενώ έχει επιχειρηθεί η σύνδεση του συνοικισμού με γνωστά ιστορικά γεγονότα της περιόδου αυτής⁹¹⁰. Η μνεία από τον Θουκυδίδη του ιερού του Δία στην αγορά της Μαντινείας το 421 π.Χ.⁹¹¹ θεωρείται η πρωιμότερη μαρτυρία για την ύπαρξη της πόλης, ενώ τα αρχαιολογικά δεδομένα από την περιοχή της δεν προσφέρουν αποφασιστικές ενδείξεις δεδομένης και της περιορισμένης έρευνας. Η Πτόλις του Πausanias ταυτίζεται με τον λόφο Γκορτσούλι σχεδόν 1 χμ. Β της πόλης, όπου έχουν βρεθεί αξιόλογα λείψανα κυρίως από ιερά της αρχαϊκής εποχής. Διάφοροι οικισμοί της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου εντοπίζονται στην περιοχή της Μαντινικής και οπωσδήποτε θα υπήρχε κάποιου είδους κέντρο πριν την ίδρυση της πόλης. Ως υποψήφια θέση

⁹⁰⁵ Βλ. π.χ. για τις ανασκαφές της Καράγιωργα-Σταθακοπούλου στον λόφο Γκορτσούλι, περίπου 1 χμ. Β της αρχαίας πόλης, στο κεφ.2.14. Αδημοσίευτα είναι τα εξαιρετικά σημαντικά – απ' ό,τι φαίνεται – ευρήματα των ανασκαφών του Σπυρόπουλου κατά την περίοδο 1985-95 στο ιερό του Ποσειδώνα Ιππίου, βλ. σχετικά Mylonopoulos 2003, 109 με σημ.62.

⁹⁰⁶ Βλ. Hodkinson – Hodkinson 1981. Βλ. επίσης τις έρευνες στη Μαντινική του Pritchett 1969, 37-62.

⁹⁰⁷ Βλ. Πaus. 8,8,4.

⁹⁰⁸ Πaus. 8,12,7.

⁹⁰⁹ Στρ. 8,3,2.

⁹¹⁰ Για τις πηγές και τη σχετική συζήτηση βλ. Fougères 1898, 372-378 (464-459 π.Χ.) και Moggi 1976, 140-156, ιδίως 150-151 (478-473 π.Χ.). Για μία περιεκτική επισκόπηση της έρευνας και την παράθεση των αρχαιολογικών και γραμματειακών μαρτυριών για την πρώτη πόλη της Μαντινείας βλ. Hodkinson – Hodkinson 1981, 256-261, οι οποίοι καταλήγουν ως εξής: «The early fifth century is a plausible but far from certain context for the foundation of the first town». Βλ. επίσης την ανάλυση του Tsiolis 2001, 67-79, ο οποίος εκτός των άλλων δέχεται την εμπλοκή των Αργείων στον συνοικισμό της Μαντινείας όπως αναφέρει ο Στρ. 8,3,2.

⁹¹¹ Βλ. Θουκ. 5,47,11. Στα ίδια χρόνια πιθανότατα τοποθετείται η κατασκευή του λατρευτικού αγάλματος του Ασκληπιού από τον Αλκαμένη, βλ. Πaus. 8,9,1· πρβλ. Riethmüller 2005, 212.

προβάλλεται ο λόφος Γκορτσούλι, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να υπήρχε οικισμός στη θέση της μεταγενέστερης πόλης.

Το 385 π.Χ. ο βασιλιάς της Σπάρτης Αγησίπολις μετά την επιτυχή πολιορκία της πόλης αναγκάζει τους Μαντινείς να καταστρέψουν τα τείχη και προχωρεί σε «διοικισμό» της πόλης, προφανώς σε μία αντίστροφη διαδικασία του συνοικισμού από τον οποίο προέκυψε η ίδρυση της πόλης: οι Μαντινείς εξαναγκάζονται να εγκαταλείψουν την πόλη και να ζήσουν «κατά κώμας» όπως στα παλαιότερα χρόνια⁹¹². Η πόλη επανιδρύεται το 370 π.Χ. μετά τη μάχη των Λεύκτρων, όταν οι κάτοικοι επιστρέφουν και την κτίζουν εκ νέου με πρωτοβουλία του Επαμεινώνδα⁹¹³ ή/και με τη βοήθεια των πόλεων της Αρκαδίας και των Ηλείων⁹¹⁴. Από τη Μαντίνεια πιθανόν ξεκίνησε η κίνηση για την ίδρυση του αρκαδικού κοινού, ωστόσο η πόλη υπήρξε ο βασικός πρωταγωνιστής στην κρίση που οδήγησε στη διάλυσή του. Στη συνέχεια ίσως υπήρξε η ηγεμονική πόλη ενός μικρότερου κοινού όπως αντίστοιχα η Μεγαλόπολη. Εξάλλου και σε άλλες περιστάσεις και σίγουρα στον 5^ο αι. π.Χ. η Μαντίνεια προβάλλεται ως ηγεμονική δύναμη έχοντας κατορθώσει να υποτάξει διάφορες αρκαδικές κοινότητες⁹¹⁵. Η Μαντίνεια προσχωρεί στην Αχαιική Συμπολιτεία, αλλά στη συνέχεια αποχωρεί, με αποτέλεσμα το 223 π.Χ. να υποστεί καταστροφή από τον Μακεδόνα βασιλιά Αντίγονο Γ' Δύσωνα και τους Αχαιούς· οι κάτοικοί της θανατώθηκαν ή εκδιώχθηκαν ή εξανδραποδίστηκαν. Το επόμενο έτος η πόλη κατοικείται εκ νέου και με την εισροή νέων αποίκων ονομαζόμενη πλέον Αντιγόχεια⁹¹⁶. Το νέο αυτό όνομα διατηρήθηκε ως επίσημη ονομασία για την πόλη, μέχρι που την επισκέφτηκε ο αυτοκράτορας Αδριανός και επανέφερε την παλαιά ονομασία.

Ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη λατρεία της Αθηνάς από την περιοχή της Μαντίνειας, ωστόσο δεδομένης της ελλιπούς κατάστασης των γνώσεών μας και της περιορισμένης αρχαιολογικής έρευνας για αυτή τη σημαντική αρκαδική πόλη και την περιοχή της, που πέρασε διάφορες φάσεις στην ιστορία της, είναι πολύ δύσκολο να τις αξιολογήσουμε και να τις ερμηνεύσουμε. Φαίνεται πάντως πως η λατρεία της Αθηνάς ήταν σημαντική και ενδεχομένως υστερούσε μόνο έναντι του Ποσειδώνα Ιππίου, του κύριου θεού της Μαντίνειας, το ιερό του οποίου έχει εντοπιστεί περίπου 1.300 μ. Ν της πόλης⁹¹⁷. Από τις άγνωστες απαρχές των ιστορικών χρόνων στην πεδιάδα της Μαντίνειας και ως τη συγκρότηση της πόλης κράτους, από την ίδρυση του πρώτου αστικού κέντρου ως τον διοικισμό και την επανίδρυση του 370 π.Χ., οπότε, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Lacroix⁹¹⁸, οι Μαντινείς δεν ξανακτίζουν μόνο τα τείχη τους, αλλά αναβιώνουν τα έθιμά τους και εδραιώνουν τις παραδόσεις τους, ουσιαστικά (επανα)προσδιορίζουν την ταυτότητά τους, από την

⁹¹² Βλ. σχετικά την αναλυτική περιγραφή του Ξεν. Ελλ. 5,2,1-7· πρβλ. Πaus. 8,8,7.

⁹¹³ Πaus. 8,8,10 και 9,14,4.

⁹¹⁴ Ξεν. Ελλ. 6,5,5.

⁹¹⁵ Βλ. Nielsen 1996γ, 79-84.

⁹¹⁶ Βλ. Πολύβ. 2,54,11-12· Πλούτ. Άρατος 45,4-6. Ο Πaus. 8,8,11-12 δεν κάνει καμία νύξη για την καταστροφή της πόλης, αντιθέτως λέει ότι οι Μαντινείς οικιοθελώς θέλοντας να τιμήσουν τον Αντίγονο μεταξύ άλλων μετονόμασαν και την πόλη της. Σχετικά βλ. και Fougères 1896, 134-136 αρ.9 για το τμήμα της ενεπίγραφης μαρμάρινης βάσης ανδριάντα (IG V2, 299), που βρέθηκε σε β' χρήση σε έναν από τους δύο ναούς Α της σκηνής του θεάτρου, όπου ο Αντίγονος τιμάται από την πόλη ως σωτήρας και ευεργέτης.

⁹¹⁷ Βλ. Πaus. 8,10,1-10. Για το ιερό και τη λατρεία του Ποσειδώνα στη Μαντίνεια βλ. Brackertz 1976, 68-71· Jost 1985, 132-133, 136, 288-292· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 179-181· Mylonopoulos 2003, 107-111.

⁹¹⁸ Lacroix 1967, 310.

καταστροφή της πόλης και τη μετονομασία της ως τα χρόνια του Αδριανού, ο οποίος εισήγαγε τη νέα λατρεία του Αντίνοου αλλά και πρόσφερε στον «παλαιό» Ποσειδώνα ἵππιο ένα νέο ναό⁹¹⁹, πάρα πολλές μεταβολές συνέβησαν που αναπόφευκτα επηρέασαν τις λατρείες, οι οποίες αναπτύσσονται και μεταλλάσσονται παράλληλα, ακόμη κι αν και ιδίως στα ρωμαϊκά χρόνια ανιχνεύεται μία πολιτική διατήρησης των τοπικών λατριών⁹²⁰.

Είναι αβέβαιο πόσο νωρίς στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. ξεκίνησε η νομισματοκοπία της Μαντίνειας, πάντως βλέπουμε στα αργυρά νομίσματα που έκοψε η πρώτη πόλη να απεικονίζεται βασικά η άρκτος και το βαλανίδι⁹²¹. Με την επανίδρυσή της η νέα Μαντίνεια κόβει αργυρά και χάλκινα νομίσματα (370-240 π.Χ), στον εμπροσθότυπο των οποίων απεικονίζεται συχνά η συνηθισμένη θα λέγαμε κεφαλή της Αθηνάς με κορινθιακό κράνος· μόνο σε μία περίπτωση η εικόνα διαφοροποιείται με τη θεά να φορά αττικό κράνος⁹²² [πίν.2.23.α]. Σε κάποια από τα νομίσματα αυτά αναγνωρίζεται μία γενειόφορος κεφαλή, που ταυτίζεται υποθετικά με τον Αρκάδα ή τον Λυκάονα, παρόμοια με την κεφαλή στα νομίσματα των Καφυών και του Ορχομενού, ωστόσο δεδομένης της ομοιότητας με την κεφαλή της Αθηνάς, που σίγουρα απεικονίζεται στα άλλα νομίσματα, πιθανόν να πρόκειται και εδώ για τη μορφή της θεάς⁹²³. Στον οπισθότυπο αυτών των νομισμάτων απεικονίζεται είτε η τρίαινα είτε ο Ποσειδώνας καθιστός ή σε δρασκελισμό είτε μία γυναικεία κεφαλή που ταυτίζεται με την Καλλιστώ. Η τρίαινα εμφανίζεται ως σύμβολο στα νομίσματα που έκοψε η πόλη επί Αχαϊκής Συμπολιτείας, στοιχείο που παραπέμπει στον προστάτη θεό της πόλης⁹²⁴. Στα νομίσματα της πόλης από τα χρόνια των Σεβήρων απεικονίζονται διάφορες θεότητες, ο Απόλλωνας, ο Ασκληπιός, η Υγεία, η Τύχη, η Άρτεμη, ο Δίας, η Νίκη, ο Ποσειδώνας.

Τέλος, αναφέρεται ότι από τη Μαντίνεια προέρχεται ένας μικρός μαρμάρινος στύλος με πυραμιδόσχημη απόληξη που φέρει την επιγραφή «Ἄθαναία»· είχε καταγραφεί από τον Foucart και χρονολογείται ίσως στον 4^ο αι. π.Χ.⁹²⁵. Πρόκειται για μία κατηγορία μνημείων που έχουν χαρακτηριστεί από τον Ρωμαίο ως «αρκαδικοί ερμαί», ο οποίος έκανε λόγο για πρώτη φορά σε σχετικό άρθρο του για πολλά δείγματα που έχουν βρεθεί κυρίως στην Τεγέα και στη Μαντίνεια⁹²⁶. Το παλαιότερο δείγμα φαίνεται να χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ., ενώ συνεχίζουν και κατά την ελληνιστική περίοδο. Οι

⁹¹⁹ Βλ. Παυσ. 8,9,7-8 και 8,10,2 αντιστοίχως.

⁹²⁰ Σχετικά βλ. Jost 1996γ, ιδίως 200. Για τις λατρείες της Μαντίνειας βλ. Jost 1985, 122-142.

⁹²¹ Η άρκτος πρέπει να σχετίζεται με τον μύθο της Καλλιστούς, μητέρας του Αρκάδα, που μεταμορφώθηκε σε αυτό το ζώο από την Ήρα. Το βαλανίδι αφενός παραπέμπει ίσως στους «βαλανηφάγους» Αρκάδες, αφετέρου σύμφωνα με τον Παυσ. 8,11,1/5 όλη η περιοχή στα Ν του ιερού του Ποσειδώνα Ιππίου ήταν γεμάτη με βαλανιδιές και έφερε την ονομασία Πέλαγος. Για τα νομίσματα της Μαντίνειας βλ. BMC 184-187, πίν.34,18-πίν.35,9· HN² 449-450· NCP 97-99, πίν.5,15-20· Lacroix 1967· Kraay 1976, 96, 99, 102, πίν. 16,285, 17,311· Hodgkinson – Hodgkinson 1981, 260 σημ.67· SNG Cop. αρ.242-254.

⁹²² Βλ. BMC 186 αρ. 16-17, 19-24, πίν.35, 1-2, 4-5· HN² 449-450· NCP 99 αρ.6· SNG Cop. αρ.247-254.

⁹²³ Βλ. BMC 185 αρ.15, πίν.34,29· HN² 449· NCP 98 αρ.5· Jost 1985, 129.

⁹²⁴ HN² 418, 450.

⁹²⁵ IG V2, 280· Fougères 1898, 288 σημ.3, 539· Ρωμαίος 1911, 149· Jost 1985, 129· Demargne 1984, 957 αρ.4. Πρβλ. τον μαρμάρινο στύλο από τον δήμο των Κορυθίων της Τεγέας με την επιγραφή «Ἄρτεμις» και μία δευτέρα αναθηματική επιγραφή στην άλλη πλευρά, καθώς και έναν παρόμοιο μικρό πήλινο στύλο από τη Μαντίνεια με αναθηματική επιγραφή προς την Άρτεμη (IG V2, 283), βλ. Fougères 1896, 149-150 αρ.15, 158 αρ.26.

⁹²⁶ Βλ. Ρωμαίος 1911.

ιδιόμορφοι αυτοί στύλοι φαίνεται ότι συνιστούν ανεικονική παράσταση της θεότητας, της οποίας φέρουν συχνά το όνομα σε ονομαστική, σε ένα σχήμα που ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στους Αρκάδες όπως παρατηρεί και ο Πausanias⁹²⁷.

2.12. ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΛΕΑΣ ΑΘΗΝΑΣ

IG V2, 262 «Αλέαν ... τοῖ ἱεροῖ» (περίπου 460 π.Χ.)

IG V2, 271 «Επαλέας» (μέσα 4ου αι. π.Χ.)

Πaus. 8,9,7 «ἱερόν τε καὶ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς ἀλέας»

Το ιερό της Αθηνάς Αλέας

Στο κεφάλαιο που αφιερώνει για την πόλη της Μαντινείας ο Πausanias απαριθμεί διάφορα ιερά, λατρείες και μνημεία δίνοντας τοπογραφικές πληροφορίες μόνο για κάποια από αυτά, βασικά σε σχέση με το θέατρο και την αγορά. Αφού κάνει λόγο για τον ερειπωμένο ναό και το άγαλμα της Αφροδίτης Συμμαχίας πίσω από το θέατρο και προτού αναφερθεί στις ιδιαίτερες τιμές και λατρεία του Αντίνοου στη Μαντινεία λέει: «Σέβουσι δὲ καὶ Ἀθηνᾶν ἀλέαν, καὶ ἱερόν τε καὶ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς ἔστιν ἀλέας αὐτοῖς»⁹²⁸. Δεν μπορούμε να εξαγάγουμε κάποια ασφαλή στοιχεία για τη θέση, την κατάσταση και τη σημασία του ιερού με βάση αυτό το χωρίο στα χρόνια του Πausanias.

Ωστόσο, υπάρχει άποψη κατά την οποία ο ναός της Αθηνάς Αλέας βρισκόταν δίπλα στο ναό της Αφροδίτης Συμμαχίας και είναι πιθανό οι ναοί αυτοί να ταυτίζονται με τους δύο ρωμαϊκούς ναούς πίσω από τη σκηνή του θεάτρου⁹²⁹ [πίν.2.22.β]. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία η λατρεία της Αθηνάς Αλέας θα μεταφυτεύτηκε από μία άγνωστη περιοχή της πόλης στο πλαίσιο των επεμβάσεων για την αναδιάρθρωση της αγοράς κατά τα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια. Ο ναός της Αφροδίτης Συμμαχίας κτίστηκε ως υπενθύμιση για το γεγονός ότι μόνο οι Μαντινείς από τους Αρκάδες συντάχθηκαν με τον Αύγουστο στο Ἄκτιο⁹³⁰. Στο πλαίσιο αυτό θα αυξήθηκε η σημασία της Αλέας Αθηνάς, για την οποία επέδειξε ενδιαφέρον ο Αύγουστος με την αρπαγή του λατρευτικού αγάλματος της Τηγέας, και θα θεωρήθηκε ιδανική η ανέγερση ενός ναού στην περιοχή της αγοράς και δίπλα στο ναό της Αφροδίτης Συμμαχίας.

Δεν αποκλείεται ο ναός της Αθηνάς Αλέας να βρισκόταν στην περιοχή της αγοράς, από τη στιγμή που ο Πausanias μετά την απαρίθμηση των πρώτων ιερών της Μαντινείας, χωρίς καθόλου τοπογραφικές ενδείξεις, κάνει λόγο για μνημεία σε σχέση με το θέατρο, το οποίο βρίσκεται στη Δ πλευρά της αγοράς, και, αφού αναφέρει το ιερό της Αθηνάς Αλέας και ασχοληθεί διεξοδικά με τον Αντίνοο, αμέσως μετά μνημονεύει το χάλκινο άγαλμα της Διομένειας και το ηρώο του Ποδάρη στην

⁹²⁷ Βλ. Πaus. 8,48,6. Πρβλ. Moggi – Osanna 2003, 445-446, 451.

⁹²⁸ Πaus. 8,9,7.

⁹²⁹ Βλ. Moggi – Osanna 2003, 337.

⁹³⁰ Πaus. 8,9,6: «Πίσω από το θέατρο διατηρούνταν ερείπια ναού της Αφροδίτης, της επονομαζόμενης συμμαχίας και αγάλμα της· το επίγραμμα του βάρου ἔλεγε πως η Νικίππη, κόρη του Πασέα, είχε αφιερώσει το άγαλμα. Αυτό το ιερό το είχαν κάνει οι μαντινείς για να υπενθυμίζει στους μεταγενέστερους πως είχαν λάβει μέρος ως σύμμαχοι των ρωμαίων στη ναυμαχία του Ακτίου». Η γυναίκα που αφιέρωσε το άγαλμα της Αφροδίτης ταυτίζεται προφανώς με τη «Νικίππα Πασία» που τιμάται ως ευεργέτης για τις προσφορές της σε σχέση με τη λατρεία της Κόρης στην επιγραφή IG V2, 265 (IPArk αρ.11), που χρονολογείται στη δεκαετία γύρω στο 60 π.Χ., σχετικά βλ. Jost 1996γ.

αγορά⁹³¹. Με αυτό το σκεπτικό θα πρέπει να δεχτούμε ότι στην περιοχή της αγοράς βρισκόταν και ο ναός του Αντίνοου, για τον οποίο ο περιηγητής λέει μόνο ότι είναι ο νεότερος από όλους τους ναούς της Μαντίνειας⁹³². Αντιθέτως στην περιοχή αυτή δεν θα βρισκόταν το ιερό του Δία Σωτήρα, το οποίο μνημονεύεται αρχικά, και το οποίο ωστόσο ταυτίζεται υποθετικά με το ιερό του Δία στην αγορά που αναφέρει ο Θουκυδίδης και αναγνωρίζεται στα θεμέλια του μικρού ναού στην περιοχή του θεάτρου⁹³³. Με άλλα λόγια δεν είμαστε σίγουροι ότι η αφήγηση του Πausανία ακολουθεί την πορεία του μέσα στην πόλη, ώστε να τοποθετήσουμε με ασφάλεια τα μνημεία για τα οποία δεν προσφέρει καμία πληροφορία ως προς τη θέση τους.

Οι δύο ναοί που αποκαλύφθηκαν αμέσως Α του κτηρίου της σκηνής, που προστέθηκε στο θέατρο στα ρωμαϊκά χρόνια, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες⁹³⁴. Είναι σχεδόν ταυτόσημων διαστάσεων, παράλληλοι μεταξύ τους, και αποτελούνται από πρόναο και σηκό. Η όψιμη χρονολόγησή τους υποδεικνύεται από τα υλικά δομής τους που περιλαμβάνουν αργούς λίθους με κονίαμα, οπτές πλίνθους, καθώς και μαρμάρινα θραύσματα και τμήματα επιγραφών του 3^{ου} αι. π.Χ., ανάμεσά τους δύο που σχετίζονται με μνημεία προς τιμήν του Αντίγονου Γ' Δώσωνα⁹³⁵. Ιδιαίτερη μέριμνα έχει ληφθεί για την κατασκευή των υποθεμελιώσεών τους που ξεπερνούν τα 2 μ., ενώ έχει γίνει χρήση υδραυλικού κονιάματος εξαιτίας του ελώδους εδάφους σε αυτή την περιοχή. Το δεδομένο αυτό οδήγησε τον Fougères στην υπόθεση ότι ταυτίζονται με τους ναούς που μαρτυρούνται σε μία επιγραφή των χρόνων του Αυγούστου ή λίγο μετά, όπου ανάμεσα στις ευεργεσίες του Ευφρόσυνου και της Επιγόνης αναφέρεται ότι «ναούς μὲν ἤγειραν εἰς ἔδαφος ἡρεισμένους»⁹³⁶. Ωστόσο κανένα στοιχείο δεν επιτρέπει την απόδοσή τους σε κάποια θεότητα.

Η ταύτισή τους με τους ναούς της Αφροδίτης Συμμαχίας και της Αθηνάς Αλέας φαίνεται ενδιαφέρουσα, ωστόσο δεν ξέρουμε αν ο τοπογραφικός προσδιορισμός σε σχέση με τον πρώτο ναό «τοῦ θεάτρου δὲ ὀπισθεν» από τον Πausανία σημαίνει πίσω από τη σκηνή του θεάτρου και όχι πίσω από το κοίλο, δηλαδή Δ του θεάτρου. Οπωσδήποτε μεγαλύτερη αξία έχει η θεωρία του Tsiolis για την απόδοση των δύο ναών στην αυτοκρατορική λατρεία, για την οποία διαθέτουμε επιγραφικές μαρτυρίες, και συγκεκριμένα στον Divo Iulio και τη Dea Roma⁹³⁷. Η θέση των δύο «δίδυμων» ναών υποδεικνύει ότι είναι αφιερωμένοι σε συγγενικές θεότητες που έχουν πολιτικό χαρακτήρα, ενώ οι δύο υποθεμελιώσεις τους μπορούν να ερμηνευθούν ως ένα είδος πόδιου. Ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί για την ταύτισή τους είναι το εύρημα των εντοιχισμένων τιμητικών επιγραφών για τον Αντίγονο Δώσωνα, που δηλώνει την πιθανώς σκόπιμη καταστροφή των σχετικών μνημείων, η οποία μπορεί να δικαιολογηθεί στη νέα περίοδο που εγκαινιάστηκε για τη Μαντίνεια μετά τη συμμετοχή της στο πλευρό του Αύγουστου στη ναυμαχία του Ακτίου.

⁹³¹ Βλ. Πaus. 8,9,9-10.

⁹³² Πaus. 8,9,7.

⁹³³ Σύμφωνα με τον Θουκ. 5,47,11 οι Μαντινείς είχαν αναλάβει την υποχρέωση να αναγράψουν σε λίθινη στήλη το κείμενο μιας συνθήκης που συνήψαν με τους Αθηναίους και τους Αργείους το 421 π.Χ. και να τη στήσουν «ἐν τοῦ Διὸς τῷ ἱερῷ ἐν τῇ ἀγορᾷ». Για την ταύτιση του ναού του Δία βλ. παρακάτω στο επόμενο κεφάλαιο.

⁹³⁴ Βλ. Fougères 1890β, 254-255· Fougères 1898, 190.

⁹³⁵ IG V2, 298-299. Βλ. Fougères 1896, 134-136 αρ.9 και 136 αρ.10.

⁹³⁶ IG V2, 268 στ.35-36. Για το λεγόμενο ψήφισμα της Επιγόνης βλ. Fougères 1896, 124-131 αρ.2· Tsiolis 2001, 247-249, 480-482 αρ.8.

⁹³⁷ Βλ. Tsiolis 2001, 288-305, ιδίως 302-305.

Θα ήταν ελκυστικό να υποθέσουμε ότι υπήρχε κάποια σχέση της λατρείας της Αλέας Αθηνάς με την Αντινόη ή Αυτονόη, την κόρη του Κηφέα του Αλέου, η οποία σύμφωνα με τις παραδόσεις που μας μεταφέρει ο Πausanias θεωρούνταν και τιμόταν ουσιαστικά ως η δεύτερη οικίστρια της πόλης της Μαντινείας. Ο Μαντινεύς, γιος του Λυκάονα, φέρεται ως ο ιδρυτής της πρώτης πόλης στην περιοχή που ονομάζεται Πτόλις. Από τη θέση εκείνη οι άνθρωποι μεταφέρθηκαν στην περιοχή, όπου αργότερα ιδρύθηκε η γνωστή Μαντινεία, από την Αντινόη κατόπιν χρησμού και με οδηγό ένα φίδι· από το φίδι αυτό ονομάζουν Όφισ το ποτάμι που περνάει κοντά από την πόλη⁹³⁸. Σύμφωνα με τους Μαντινείς η Αυτονόη, όπως παραδίδεται στα χειρόγραφα το όνομα σε αυτό το χωρίο, ήταν θαμμένη κοντά στο θέατρο, πιθανόν στην περιοχή της αγοράς, όπου υπήρχαν και άλλοι ονομαστοί τάφοι, και συγκεκριμένα στην «κοινή εστία»⁹³⁹.

Σύμφωνα με τον Fougères οι Μαντινείς δανείστηκαν στοιχεία από τις παραδόσεις της Τεγέας για τον ιδρυτικό τους μύθο⁹⁴⁰. Και στις δύο πόλεις εμφανίζονται κόρες του Κηφέα να έχουν ιδιαίτερη σχέση με το φίδι, το οποίο σχετίζεται κατά κάποιον τρόπο με την ίδια την πόλη. Στην Τεγέα η Στερόπη ή Αερόπη παραλαμβάνει από την Αθηνά ως φυλακτό της πόλης τμήμα της κόμης της Μέδουσας, που ουσιαστικά περιλάμβανε φίδια⁹⁴¹. Οι Μαντινείς δημιούργησαν τη δική τους κόρη του Κηφέα και της έδωσαν το σημαντικό όνομα Αυτονόη, ενώ η εκδοχή του ονόματος Αντινόη πιθανόν ανάγεται στην επίδραση της σημαντικής λατρείας του Αντίνοου στην αυτοκρατορική Μαντινεία. Η κοινή εστία της Μαντινείας συμβολίζει την επανένωση των δήμων της και δεν αποκλείεται σε σχέση με αυτήν να υπήρχε λατρεία της Αυτονόης ως ιδρύτριας της πόλης⁹⁴². Με την κοινή εστία θα μπορούσε να ταυτιστεί το κυκλικό θεμέλιο, διαμ. 6,10 μ., προς τη ΒΑ γωνία της πλατείας της αγοράς, αν και βρίσκεται σε κάποια απόσταση από το θέατρο όπου σύμφωνα με τον Πausanias βρίσκονταν οι ονομαστοί τάφοι⁹⁴³.

Ο Tsiolis⁹⁴⁴ στη διεξοδική ανάλυσή του για τον μύθο της Αντινόης ή Αυτονόης παρατηρεί ότι, αν και αρχικά μπορεί να φαντάζει ως μία ύστερη γραμματειακή επινόηση, ωστόσο φαίνεται ότι πρόκειται βασικά για έναν αρχαίο μύθο που αφορά τον συνοικισμό της πόλης, στην ανάπτυξη του οποίου μπορεί να συνέβαλε η σχέση των ονομάτων Μαντινέα < Αντινέα < Αντινόη. Όποια εκδοχή του

⁹³⁸ Πaus. 8,8,4.

⁹³⁹ Πaus. 8,9,5: «Τοῦ θεάτρου δὲ οὐ πόρρω μνήματα προήκοντά ἐστιν ἐς δόξαν, τὸ μὲν Ἑστία καλουμένη κοινή, περιφερὲς σχῆμα ἔχουσα· Ἀντινόην δὲ αὐτόθι ἐλέγετο κεῖσθαι τὴν Κηφέως· ...» στα χειρόγραφα «Αὐτονόην» [Παπαχατζής 4, 468 σημ.15].

⁹⁴⁰ Βλ. Fougères 1898, 314-316. Μία άλλη ηρωίδα που διεκδικούσαν οι Μαντινείς από τους Τεγεάτες ήταν η Μαιρά, το όνομα της οποίας έφερε μία περιοχή (βλ. Πaus. 8,8,1 «χορὸς Μαιρᾶς») και μία από τις κώμες της Μαντινείας, όπου βρισκόταν και ο τάφος της, όμως ο Πaus. 8,12,7 φαίνεται να προτιμά τα λεγόμενα των Τεγεατών ότι στη γη τους έχει ταφεί η Μαιρά και ότι η Μαιρά της Μαντινείας ήταν μία άλλη ηρωίδα· στην αγορά της Τεγέας κάνει λόγο για τους τάφους της Μαιράς και του συζύγου της Τεγεάτη, βλ. Πaus. 8,48,6. Σχετικά πρβλ. Jost 1998, 236.

⁹⁴¹ Βλ. στο κεφ.2.22.

⁹⁴² Η υπόθεση αυτή γίνεται αποδεκτή από τους Jost 1985, 128 και Tsiolis 2001, 52, 63.

⁹⁴³ Αποτελείται από ασβεστολιθικές πλάκες τοποθετημένες σε ομόκεντρους κύκλους γύρω από μία κεντρική πλάκα και ίσως αποκαθίσταται σε κάποια μορφή θόλου. Προς το θεμέλιο αυτό οδηγεί ένας πλακόστρωτος δρόμος, Β του οποίου υπάρχει μία ορθογώνια βάση και το θεμέλιο μίας ημικυκλικής βάσης. Βλ. Fougères 1890β, 261· Fougères 1898, 193-194· Frazer IV, 212· Παπαχατζής 4, 208 σημ.1.

⁹⁴⁴ Βλ. Tsiolis 2001, 50-66.

ονόματος της ηρωίδας κι αν είναι σωστή⁹⁴⁵, οπωσδήποτε πρόκειται για μία τοπική ηρωίδα που σχετίζεται άμεσα με την Τεγέα και την αρχαία λατρεία της Αλέας στην περιοχή της Μαντίνειας, στην οποία μάλιστα η ηρωίδα μπορεί να είχε τον ρόλο της Αύγης. Ο Tsiolis θεωρεί ότι το ιερό της Αλέας βρισκόταν εξ αρχής στην περιοχή της πόλης και πιθανόν γύρω του δημιουργήθηκε ένας οικισμός στον οποίο μεταφέρθηκαν οι θρησκευτικές και πολιτικές λειτουργίες της Πτόλεως, της «αρχαίας Μαντίνειας» σύμφωνα με τον Πausanias⁹⁴⁶. Ως εκ τούτου ο μύθος της Αντινόης αντικατοπτρίζει αυτό το ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ του αρχαίου κέντρου της Πτόλεως και της πόλης. Η Τεγεάτισσα ηρωίδα σε συνδυασμό με τη λατρεία της Αλέας, που είναι κατά βάση τεγεατική, υποδεικνύουν μία πρώιμη επιρροή της Τεγέας στην περιοχή της Μαντίνειας, που ίσως εξηγεί γιατί αργότερα προτιμήθηκε να δοθεί έμφαση από τους Μαντινείς στον τοπικό τους θεό Ποσειδώνα Ίππιο έναντι της Αλέας.

Οι φυλές της Μαντίνειας

Η σημασία της Αλέας υποδεικνύεται από το γεγονός ότι μία εκ των πέντε φυλών της Μαντίνειας εξέλαβε την ονομασία της από τη θεότητα αυτή, όπως μαρτυρεί μία επιγραφή γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹⁴⁷. Πρόκειται για έναν κατάλογο ονομάτων στον οποίο ανά ομάδες ονομάτων υπάρχουν ως επίτιτλα οι ονομασίες Έπαλέας, Ένυαλίας, Όπλοδμίας, Ποσειδαίας και Φανακισίας· καθώς οι ονομασίες είναι θηλυκού γένους και ενικού αριθμού εύλογο είναι να αναφέρονται στη λέξη φυλή. Μόνον η φυλή Ποσειδαία συναντάται σε έναν άλλο κατάλογο ονομάτων του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹⁴⁸. Δεν γνωρίζουμε περισσότερα με ασφάλεια για αυτό το σύστημα των φυλών, τις λειτουργίες που είχαν και τη θέση τους στην οικιστική ιστορία και δομή της Μαντίνειας⁹⁴⁹. Κατά πάσα πιθανότητα οι επιγραφές, που ερμηνεύονται συνήθως ως κατάλογοι πεσόντων, σχετίζονται χρονολογικά με την πόλη που προέκυψε από τον συνοικισμό μετά τη μάχη των Λεύκτρων, ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν τότε με την περίπτωση αυτή δημιουργήθηκαν οι φυλές ή αν προϋπήρχαν⁹⁵⁰. Είναι προφανές ότι οι ονομασίες των φυλών ανάγονται στα ονόματα θεοτήτων, ωστόσο δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε επακριβώς τη σχέση των φυλών με τα αντίστοιχα ιερά.

Εξαιτίας της σύμπτωσης του αριθμού πέντε για τις φυλές αλλά και για τους «δήμους», από τους οποίους συνοικίστηκε η Μαντίνεια σύμφωνα με τον Στράβωνα⁹⁵¹, και για τις «κώμες» στις οποίες

⁹⁴⁵ Η Jost 1985, 128, 536 την ονομάζει Αυτονόη, όμως αργότερα θεωρεί λανθασμένη την ονομασία αυτή και την ονομάζει Αντινόη, βλ. Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 177.

⁹⁴⁶ Βλ. Πaus. 8,12,7, πρβλ. 8,8,4. Για την Πτόλιν βλ. παρακάτω στο κεφ.2.14.

⁹⁴⁷ IG V2, 271· Dubois 1986, 126-129. Αναφέρεται ότι η λίθινη στήλη είχε εντοπιστεί το 1868 από τον Foucart στη δεξιά όχθη του ποταμού της Μαντίνειας.

⁹⁴⁸ Δημοσιεύτηκε από τον Pritchett 1969, 50-53, 206, πίν.38, που εντόπισε τον λίθο εντοιχισμένο σε ένα εγκαταλειμμένο σπίτι περίπου 500 μ. Ν της Μαντίνειας· βλ. Dubois 1986, 122-126.

⁹⁴⁹ Για τις φυλές της Μαντίνειας και τις λατρείες που σχετίζονται με αυτές βλ. Fougères 1898, 286-301· Bölte 1930, 1331-1344· Jost 1985, 129-130· Dubois 1986, 122-129· Jones 1987, 132-135· Gonzales 2004, 115-116, 147-149.

⁹⁵⁰ Ο Pritchett 1969, 50-53, 206, συσχέτισε τη δεύτερη επιγραφή με τη μάχη του 418 π.Χ., ωστόσο η παρουσία του ήτα και του ωμέγα αποκλείουν τη χρονολόγησή της στον 5^ο αι. π.Χ. Αν η επιγραφή αυτή όπως και η άλλη είναι πράγματι κατάλογοι πεσόντων, τότε εξαιτίας της γραφής τους φαίνεται να αντιστοιχούν περισσότερο στη μάχη του 362 π.Χ., βλ. Dubois 1986, 123, 127.

⁹⁵¹ Στρ. 8,3,2.

κατέφυγε ο πληθυσμός μετά τον διοικισμό, αν και ο Ξενοφώντας κάνει λόγο για τέσσερις έναντι άλλων συγγραφέων⁹⁵², καθώς και άλλων μαρτυριών για διαιρέσεις σε δημόσιο επίπεδο ανά πέντε, θεωρήθηκε ότι οι φυλές αντιστοιχούσαν στους δήμους ή τις κώμες της Μαντινικής και ορίστηκαν με αναφορά στο ιερό που βρισκόταν στην περιοχή τους. Η υπόθεση αυτή απορρίπτεται από τον Jones, ο οποίος ωστόσο δέχεται ότι αν οι φυλές σχετίζονται με περιοχές, τότε πιθανόν εκτείνονται σε όλη τη Μαντινική έχοντας κάποια άγνωστη σχέση με τον πυρήνα των οικισμών⁹⁵³.

Η περίπτωση οι φυλές να σχετίζονται τοπογραφικά με το ιερό της θεότητας της οποίας φέρουν το όνομα θα μπορούσε να ισχύει με την εναλλακτική απόδοση της φυλής που σχετίζεται με την Αλέα ως «ἐπ' Ἀλέας» κατά το παράδειγμα της φυλής «ἐπ' Ἀθαναίαν» στην Τεγέα, αν και πάλι εκφράζονται κάποιες αμφιβολίες σχετικά⁹⁵⁴. Παρά την αβεβαιότητα που κυριαρχεί, ωστόσο, συνεχίζεται να προβάλλεται η πιθανότητα τα ιερά των επώνυμων θεοτήτων να αντιστοιχούν σε περιοχές της πρώτης πόλης ή ακόμη και στους οικισμούς της Μαντινικής πριν τον συνοικισμό του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ.⁹⁵⁵.

Σύμφωνα με τον Fougères οι φυλές αντιστοιχούν στις περιοχές της νέας πόλης μετά τη μάχη των Λεύκτρων και ονομάζονται από τα αντίστοιχα ιερά τους, όπως στην Τεγέα και στη Μεγαλόπολη, χωρίς ωστόσο να υπάρχει αυστηρή τοπογραφική σχέση⁹⁵⁶. Υποθέτει ότι θα υπήρχαν οι ίδιες φυλές και στην πρώτη πόλη αλλά όχι πρωτύτερα⁹⁵⁷. Στις φυλές διατηρούνται οι τοπικές ονομασίες των επώνυμων θεοτήτων, οι οποίες επιλέγονται επειδή κατέχουν τα αρχαιότερα τοπικά ιερά, κι όχι αναγκαστικά τα σημαντικότερα, που συνδέονται με τον υποτιθέμενο κυρίαρχο δήμο που υπήρχε στην περιοχή της πόλης πριν την ίδρυσή της. Επιπλέον οι θεότητες αυτές και σε σχέση με τις μαντινειακές παραδόσεις κατέχουν έναν πολεμικό χαρακτήρα αναδεικνύοντας την ανησυχία που καθόρισε τη συγκρότηση της πόλης εντός ενός μεγάλου περιβάλλοντος, και δεν αποκλείεται μία από τη λειτουργία των φυλών να ήταν η άμυνα για το τμήμα των τειχών στην περιοχή τους⁹⁵⁸.

Άσχετα με την ερμηνεία του συστήματος των φυλών, πρέπει να μαρτυρούν παλαιές λατρείες της Μαντινείας όπως υποδεικνύεται και από την αρχαιότητα των ονομασιών τους. Πέραν της Αλέας η φυλή Ποσειδαία θα πρέπει να σχετίζεται με το σημαντικό ιερό του Ποσειδώνα Ιππίου. Όσον αφορά τη φυλή Φανακισία γνωρίζουμε από τον Πausανία ότι υπήρχε ιερό των Διοσκούρων πιθανότατα στην πόλη της εποχής του, ενώ οι προτομές τους απεικονίζονται πίσω από έναν βωμό με τριγλύφους σε αργυρά νομίσματα της πόλης του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹⁵⁹. Η ονομασία τους Ἄνακες ίσως υποδεικνύει την εισαγωγή της λατρείας τους από την Αργολίδα, όπου έφεραν αυτό το όνομα⁹⁶⁰. Δεν μας είναι γνωστό τίποτε περαιτέρω για τα ιερά που αντιστοιχούν στις φυλές Ἐνυαλία και Ὀπλοδμία, που μάλλον θα

⁹⁵² Ξεν. Ελλ. 5,2,7. Ο Έφορος (στον Αρποκρ. λ. Μαντινέων διοικισμός) κάνει λόγο για πέντε κώμες και πιθανόν σε αυτόν βασίζεται ο Διόδ. Σικ. 15,5,4, πρβλ. 12,2.

⁹⁵³ Βλ. Jones 1987, 133.

⁹⁵⁴ Βλ. Dubois 1986, 127· Jones 1987, 134, 135. Πρώτος ο Fougères 1898, 288 είχε υιοθετήσει τη γραφή «ἐπ' Ἀλέας» σε αντιστοιχία με την τεγεατική φυλή «ἐπ' Ἀθαναίαν».

⁹⁵⁵ Βλ. Moggi 1976, 156 σημ.66· Jost 1985, 129· Dubois 1986, 127· Moggi – Osanna 2003, 337.

⁹⁵⁶ Βλ. Fougères 1898, 286-287.

⁹⁵⁷ Επιφυλάξεις για την ύπαρξη αυτών των φυλών στην πρώτη πόλη διατηρούν οι Hodkinson – Hodkinson 1981, 287 σημ.160 και Jones 1987, 133.

⁹⁵⁸ Βλ. Fougères 1898, 300-301.

⁹⁵⁹ Πaus. 8,9,2. Για το νομισματικό τύπο βλ. Lacroix 1967, ιδίως 308-310.

⁹⁶⁰ Βλ. Fougères 1898, 299-300· Jost 1985, 518-519.

έχασαν τη σημασία τους στο πέρασμα των χρόνων και πιθανόν είχαν ήδη ερειπωθεί στον καιρό του Πausανία. Η παλαιά πολεμική θεότητα Ενυάλιος αλλά ούτε και ο Άρης μαρτυρούνται στη Μαντίνεια. Σύμφωνα με την παράδοση των Μεθυδριέων για τη γέννηση του Δία που μας μεταφέρει ο Πausανίας Οπλόδαμος ήταν το όνομα του επικεφαλής των γιγάντων που έσπευσαν να βοηθήσουν τη Ρέα⁹⁶¹. Η λατρεία του Δία ως Οπλόσμιου μαρτυρείται γενικώς για την Αρκαδία από τον Αριστοτέλη και συγκεκριμένα για το Μεθύδριον σε μία επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ σε άλλα μέρη της Πελοποννήσου μαρτυρείται η επίκληση Οπλοδμία για την Ήρα και ίσως στο Άργος για την Αθηνά⁹⁶². Στην παλαιότερη έρευνα θεωρείται πιθανό να υπήρχε μία τοπική θεότητα Οπλόδ(α)μος στη Μαντίνεια που στη συνέχεια συγχωνεύτηκε με τον Δία⁹⁶³.

Το ιερό της Αλέας γύρω στα 460 π.Χ.

Ήδη στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. υπήρχε στη Μαντίνεια ιερό της Αλέας, όπως μαρτυρεί μία επιγραφή χαραγμένη σε έναν ασβεστολιθικό γωνιόλιθο που βρέθηκε το 1887 εντοιχισμένος στη βυζαντινή εκκλησία μπροστά από τη ΝΑ είσοδο προς την αγορά⁹⁶⁴. Σύμφωνα με τον Fougères ο γωνιόλιθος ήταν μέρος ενός τοίχου που καταστράφηκε, ίσως από ένα κτίσμα του ιερού της Αλέας, και στη συνέχεια ο γωνιόλιθος μετατράπηκε σε βάση αγάλματος, όπως υποδεικνύεται από τους δύο τóρμους στην άνω επιφάνειά του. Ο ίδιος θεωρεί ότι η μετατροπή αυτή ανάγεται στη ρωμαϊκή εποχή, πιθανόν στα χρόνια του Αδριανού.

Ο Fougères δημοσίευσε την επιγραφή το 1892 μαζί με μία άλλη χαραγμένη πάνω σε έναν αποσπασματικά σωζόμενο μαρμάρινο δωρικό κιονίσκο από το λεγόμενο Βουλευτήριο⁹⁶⁵. Επισημαίνοντας πολλάκις τις δυσκολίες κατανόησης των κειμένων και των δύο επιγραφών καταλήγει στην ακλόνητη πεποίθηση ότι οι δύο επιγραφές είναι σχεδόν σύγχρονες μεταξύ τους και δεν μπορούν να χρονολογηθούν μετά το α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Από τη στιγμή της πρώτης δημοσίευσής της η επιγραφή τράβηξε την προσοχή των επιγραφολόγων και μέχρι σήμερα πολλά ζητήματα σχετικά με το περιεχόμενό της είναι διαφιλονικούμενα, ώστε έχει χαρακτηριστεί από τον Chaniotis ως η πιο αινιγματική επιγραφή της Αρκαδίας⁹⁶⁶. Το σίγουρο είναι ότι η επιγραφή αυτή όπως και η άλλη από το λεγόμενο Βουλευτήριο χρονολογούνται γύρω στα 460 π.Χ. και ως εκ τούτου συνιστούν τα πρωιμότερα

⁹⁶¹ Βλ. Πaus. 8,36,2.

⁹⁶² Βλ. για τις σχετικές μαρτυρίες Jost 1985, 277-278· Dubois 1986, 128· Jones 1987, 134· Loucas-Durie 1989, 109.

⁹⁶³ Βλ. Fougères 1898, 297-299· Bölte 1930, 1337.

⁹⁶⁴ Fougères 1892, 569· οι διαστάσεις του γωνιόλιθου είναι: ύψος 0,32 μ., μήκος 0,85 μ. πάχος 0,35 μ. Οι πρώτες δημοσιεύσεις της επιγραφής IG V2, 262 από τον Fougères 1892, 569-576 και Fougères 1898, 523-528. Βλ. IPArk 75-98 αρ.8 για τις εκδόσεις της επιγραφής και τη σχετική βιβλιογραφία καθώς και για την παρουσίαση των διαφόρων ερμηνειών της. Βλ. επίσης Jost 1985, 374-375· Dubois 1986, 94-111· Jeffery 1990, 212-214, 216 αρ.29· van Effenterre – Ruzé 1994II, 26-33 αρ.2 (προς 460 π.Χ.)· Chaniotis 1996, 75-79· Thür 1998· Thür 2001· Thür 2002.

⁹⁶⁵ IG V2, 261. Βλ. Fougères 1892, 576-579· Dubois 1986, 112-115· Jeffery 1990, 214, 216 αρ.28 (περίπου 480-460 π.Χ.?)· IPArk 71-75 αρ.7 (460/450 π.Χ.).

⁹⁶⁶ Chaniotis 1996, 75.

σωζόμενα δημόσια έγγραφα της πόλης της Μαντίνειας, καθώς και από τα ελάχιστα ευρήματα πρώιμης χρονολόγησης που μας είναι γνωστά από την περιοχή της πόλης⁹⁶⁷.

Εν ολίγοις το περιεχόμενο της επιγραφής αφορά την καταδίκη 13 ανδρών που φόνευσαν στο εσωτερικό του ιερού της Αλέας ορισμένους άνδρες και μία «παρθένο» και στη συνέχεια κατέφυγαν στο ίδιο ιερό ζητώντας άσυλο με εξαίρεση ενός, η περίπτωση του οποίου αντιμετωπίζεται ξεχωριστά⁹⁶⁸. Στην εκδίκηση της υπόθεσης αυτής συμμετέχει και η ίδια η θεά εκτός από τους κοσμικούς δικαστές. Όλη η περιουσία των ενόχων περιέρχεται στην ιδιοκτησία της θεάς, ενώ απαγορεύεται σε αυτούς και στους απογόνους τους η είσοδος στο ιερό της, ειδάλλως θα υποστούν την οργή της. Η συμμετοχή της θεάς στη διαδικασία εκφράζεται ρητά στη φράση «ἐπὶ τοῖδ' ἐδικάσαμεν ἅ τε θεὸς κὰς οἱ δικασσταί» (στ.18-19). Προφανώς η θεά είναι η Αλέα, η οποία κατονομάζεται μόνο στην αρχή της επιγραφής πριν την αναφορά των ενόχων (στ.1: «[Fo]φλέασι οἶδε ἰν' Ἀλέαν»). Η βούληση της θεάς εκφράζεται μέσω χρησμού όπως μεταφράζεται η λέξη «χρεστέριον» που συναντάται σε δύο σημεία της επιγραφής (στ. 14 και 29).

Η λέξη «χρηστήριον» σημαίνει είτε το μαντείο ή τον χρησμό είτε μία προσφορά για το μαντείο από αυτούς που το συμβουλεύονται και κυρίως το σφάγιο προς θυσία⁹⁶⁹. Στην παλαιότερη έρευνα υπήρχε από κάποιους η άποψη ότι στην επιγραφή μας γίνεται λόγος για το μαντείο των Δελφών ή του Απόλλωνα Πυθαέα στο Άργος ή για κάποιο άλλο μαντείο της Μαντίνειας, ακόμη και το ιερό του Ποσειδώνα Ιππίου όπως είχε προτείνει ο Fougères⁹⁷⁰. Ωστόσο τελευταία είναι γενικώς αποδεκτό ότι πρόκειται για την απάντηση εν είδει χρησμού της Αλέας ως προς την απόφαση της υπόθεσης των δολοφονιών στο ιερό της.

Σύμφωνα με τους Thür και Taeuber η ιδιαίτερη περίπτωση η θεά να εμπλέκεται στη διαδικασία οφείλεται στο ότι το έγκλημα έλαβε χώρα στο ιερό της και ότι σε αυτό αναζήτησαν προστασία οι δράστες. Αποκλείουν την πιθανότητα που προβάλλεται από κάποιους ότι ιερείς της Αλέας συμμετείχαν στο δικαστικό σώμα ως εκπρόσωποι της θεάς⁹⁷¹ και πιστεύουν ότι η ετυμολογία των κοσμικών δικαστών τέθηκε προς επιβεβαίωση από τη θεά με μία θετική ή αρνητική απάντηση, ότι δηλαδή μάλλον υπήρχε ένα «primitives Losorakel»⁹⁷². Πρόκειται για την απλούστερη μορφή της μαντικής πρακτικής κατά την οποία η θεϊκή βούληση εκφράζεται για παράδειγμα με το ρίξιμο

⁹⁶⁷ Σχετικά βλ. Hodkinson – Hodkinson 1981, 259- IACP 519. Το παλαιότερο εύρημα από την περιοχή της πόλης συνιστά μία κεφαλή κόρης των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε εντοιχισμένη σε έναν υστερορωμαϊκό τοίχο από τον Γ. Σταϊνχάουερ, ΑΔ 29, 1973-74, 300.

⁹⁶⁸ Οι μόνοι που διαφοροποιούνται ως προς την ερμηνεία του χαρακτήρα της επιγραφής είναι οι van Effenterre – Ruzé 1994II, 26-33 αρ.2, που την θεωρούν ως ψήφισμα αμνηστίας, άποψη που απορρίπτεται από τον Thür 1998 και 2001.

⁹⁶⁹ Βλ. LSJ λ. χρηστήριον και λ. χρηστηριάζω.

⁹⁷⁰ Βλ. Fougères 1898, 527.

⁹⁷¹ Βλ. IPArk 84 σημ.15.

⁹⁷² Βλ. IPArk 81 σημ.5, 95-96. Στη διαμόρφωση των τελικών στ. 24-36, που γενικώς χαρακτηρίζονται ως κατάρες, έχουν διαπιστωθεί αναλογίες με τις φόρμουλες των ερωτήσεων και απαντήσεων στα μαντεία, van Effenterre – Ruzé 1994II, 30· βλ. για τον χαρακτήρα και την ερμηνεία αυτών των στίχων Thür 2002, όπου επισημαίνεται η χρήση λατρευτικών μεθόδων για την εκδίκηση υποθέσεων σε κοινότητες που δεν είναι τόσο καλά οργανωμένες όπως η Αθήνα, ενώ διαπιστώνεται ότι η έκκληση προς τη θεία κρίση επιβίωσε στην πρακτική των «prayers for justice».

αστραγάλων ή μέσω γραμμάτων και αριθμών⁹⁷³. Μία ανάλογη διαδικασία κατά την οποία η θεότητα δείχνει και δεν λέει θεωρούν ότι μαρτυρείται με τη φράση «[θε]ο φράδαντος» (στ.15) στην περίπτωση σύγχρονη επιγραφή πάνω στον δωρικό κίονα, όπου επιπλέον φαίνεται να υπήρχε η λέξη χρεσμός ή χρεστέριος⁹⁷⁴. Η επιγραφή δεν σώζεται σε καλή κατάσταση και το περιεχόμενό της είναι ασαφές, και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να πούμε αν μπορεί να σχετίζεται με την επιγραφή μας.

Φαίνεται λοιπόν πιθανό πως η Αλέα στη Μαντίνεια είχε τη μαντική ικανότητα, στοιχείο που δεν εκπλήσσει τη Jost, καθώς την αποδίδει στη χθόνια φύση της θεότητας, ενώ υιοθετεί την άποψη της Guarducci ότι η μαντική ικανότητα, η οποία μαρτυρείται σε άλλες περιπτώσεις και για την Αθηνά, αποτέλεσε ένα από τα κοινά στοιχεία που οδήγησαν στη σύνδεση της Αλέας με την Αθηνά⁹⁷⁵. Στο σχετικό της άρθρο η Guarducci το 1951 ασχολείται με τον μαντικό χαρακτήρα που αποδίδεται στην Αθηνά σε κάποια μέρη και σε ορισμένες περιόδους εντοπίζοντας τον βασικά στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την αρχαϊκή περίοδο. Δεν αναλύει την προέλευση και την ερμηνεία του φαινομένου αυτού, ωστόσο παρατηρεί επιπλέον ότι ανάλογες ικανότητες παρουσιάζουν και άλλες θεότητες που σχετίζονται με την προστασία της ακρόπολης ή της πόλης.

Σύμφωνα με τη Guarducci η αρχαιότερη επιγραφική μαρτυρία όπου είναι πιθανό να αναγνωριστεί η μαντική λειτουργία της Αθηνάς προέρχεται από το ιερό της θεάς στην ακρόπολη του Άργους και χρονολογείται στο τέλος του 7^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.: «τοῖσι χρέμασι τοῖσι χρεστερίοισι τοῖσι τᾶς θιο με χρέ[σ]θο Φηεδιστας [έ]χθός το τεμένεος το [τ]ᾶς Ἀ[θαναίας] τᾶς Πολιάδος» (στ.5-6). Συναντάται και εδώ η λέξη «χρηστήριος», η οποία ωστόσο έχει μεταφραστεί από τον Vollgraff, που είχε δημοσιεύσει την επιγραφή, ως χρηστικός ή χρήσιμος, όπως είναι πράγματι η άλλη έννοια του επιθέτου⁹⁷⁶. Ωστόσο η Guarducci θεωρεί ότι το επίθετο χρηστήριος αρχικά αναφέρεται μόνο σε αντικείμενα σε σχέση με τη μαντεία, αργότερα σε αντικείμενα ιερά γενικώς και μόνο αργότερα αποκτά τη σημασία χρηστικός⁹⁷⁷.

Ο Levi είναι κατηγορηματικά εναντίον ενός μαντικού χαρακτήρα για την Αθηνά, ωστόσο φαίνεται να τον δέχεται για την Αλέα στη Μαντίνεια θεωρώντας ότι επρόκειτο για μία ανεξάρτητη θεότητα, προστάτιδα της πόλης, που μόνο πολύ αργότερα κι όχι εντελώς συνδέθηκε με την Αθηνά⁹⁷⁸. Απορρίπτοντας τις άλλες περιπτώσεις ο ίδιος θεωρεί πως η μοναδική ένδειξη για την υποτιθέμενη μαντική ικανότητα της Αθηνάς προσφέρεται μόνο από ένα χωρίο του Ζηνόβιου, το οποίο δεν αναφέρεται σε κάποιο συγκεκριμένο ιερό: «ἄλλοι δὲ λέγουσιν τὴν Ἀθηνᾶν εὐρεῖν τὴν διὰ τῶν ψήφων μαντικὴν»⁹⁷⁹. Πράγματι αυτή η μαντική πρακτική εντάσσεται στις απλές μορφές μαντείας που προαναφέραμε.

⁹⁷³ Βλ. TheSCRA III, 37-39 Würfel- und Losorakel [F. Graf].

⁹⁷⁴ Διχάζονται οι απόψεις μεταξύ αυτών των δύο λέξεων για τη συμπλήρωση του στ.5 της επιγραφής IG V2, 261, ενώ είναι πιθανό και στον στ.1 να συμπληρώνεται η λέξη χρεσμός.

⁹⁷⁵ Βλ. Guarducci 1951, 349 σημ.5· Jost 1985, 374-375. Μάλιστα η Guarducci 1936, 46 σημ.32 θεωρεί πιθανό να είχε μαντικό χαρακτήρα και το ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα.

⁹⁷⁶ Βλ. LSJ λ. χρηστήριος, όπου στην ερμηνεία αυτή περιλαμβάνεται η επιγραφή του Άργους (SEG 11,314), για την οποία βλ. Vollgraff 1929.

⁹⁷⁷ Βλ. Guarducci 1951, 340-341.

⁹⁷⁸ Βλ. Levi 1945, 301.

⁹⁷⁹ Ζηνόβ. Παροιμ. 5,75. Βλ. Levi 1945, 302· Guarducci 1951, 348 με σημ.2.

Ο Chaniotis περιλαμβάνει την επιγραφή της Μαντίνειας στις ενδείξεις από τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. για μία αυξανόμενη ανησυχία εκμετάλλευσης της ασυλίας και της ικεσίας από εγκληματίες⁹⁸⁰. Ως αντίδραση σε αυτό το φαινόμενο οι δημόσιες αρχές ενεργούν με διαφορετικό τρόπο κατά περίπτωση και μία από τις τακτικές που ακολουθούν, για να μην εκτροχιαστεί η κατάσταση και να αποκτήσουν κύρος οι αποφάσεις τους, είναι η συναίνεση της θεϊκής βούλησης μέσω της χρησιμοδότησης. Επισημαίνει ως ιδιαιτερότητες της επιγραφής την πολυδιάστατη εμπλοκή της θεάς και την ποινή απαγόρευσης της εισόδου στο ιερό της για τους κατηγορούμενους και τους απογόνους τους, οι οποίες δεν εξηγούνται απλώς από το ότι τα γεγονότα έλαβαν χώρα στο ιερό. Σύμφωνα με τον Chaniotis θα πρέπει να φανταστούμε ότι η κοινωνία της Μαντίνειας ήταν διχασμένη ανάμεσα στους θύτες που απολάμβαναν την ασυλία του ιερού και στους συγγενείς των θυμάτων που επιζητούσαν εκδίκηση, ενώ οι ιερείς βρίσκονταν στην περιέργη θέση να προσφέρουν προστασία σε αυτούς που υπήρξαν μίσημα για το ιερό. Επομένως θα έπρεπε να κριθούν και από τη θεά για την ιεροσυλία τους και ως εκ τούτου τους απαγορεύτηκε η είσοδος στο ιερό δηλαδή καταργήθηκε το καθεστώς τους ως ικετών.

Με αφορμή τον διαπιστωμένο και από παλαιότερα παραλληλισμό των γεγονότων της Μαντίνειας με τη δολοφονία των Κυλωνιδών στην Αθήνα στη δεκαετία του 630 π.Χ. και το γνωστό άγος που έπληξε τους Αλκμαιωνίδες και σε συνδυασμό με τη διαπίστωση ότι η επιγραφή τοποθετείται στα χρόνια διαμόρφωσης της πόλης από συνοικισμό ο Thür θεωρεί ότι η επιγραφή αναφέρεται σε ένα πολιτικό γεγονός που σχετίζεται με τη συγκρότηση της πόλης, ενώ προκύπτει η κυρίαρχη θέση του ιερού της Αλέας που βρίσκεται στο επίκεντρο της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας. Υποθέτει ότι στο ιερό έλαβαν χώρα αιματηρές αντιπαραθέσεις με σκοπό τον έλεγχο του και αναρωτιέται αν οι δολοφονηθέντες (ανάμεσά τους και μία «παρθένος») είχαν θρησκευτικά αξιώματα που ήταν προνόμιο ενός συγκεκριμένου αριστοκρατικού φύλου⁹⁸¹.

Πρόκειται πράγματι για μία αινιγματική επιγραφή που παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον. Θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη για την ύπαρξη της αστικής ενότητας της Μαντίνειας, ωστόσο από την άλλη θεωρείται ότι χρονολογείται πριν τον συνοικισμό γιατί δεν αναφέρεται ούτε ο δήμος ούτε κρατικοί αξιωματούχοι⁹⁸². Ο δήμος κατονομάζεται στην περίπου σύγχρονη επιγραφή στον κίονα ως ο αποδέκτης προστίμου κατά το μισό, το άλλο μισό προφανώς απευθυνόταν προς μία θρησκευτική αρχή ή τη θεότητα, για το όνομα της οποίας δυστυχώς δεν σώζονται καθόλου στοιχεία. Στην επιγραφή μας προβληματική είναι και η αναφορά των οικιών των κατηγορούμενων, οι οποίες έχουν θεωρηθεί ότι βρίσκονται κοντά στο ιερό της Αλέας⁹⁸³. Σύμφωνα με μία άλλη συμπλήρωση οι οικίες βρίσκονται πάνω σε ύψωμα, το οποίο πιστεύεται ότι ταυτίζεται με την ακρόπολη του αρχαϊκού οικισμού της Μαντίνειας⁹⁸⁴.

⁹⁸⁰ Βλ. Chaniotis 1996, 75-79 συγκεκριμένα για την επιγραφή της Μαντίνειας.

⁹⁸¹ Βλ. Thür 1998, 127-128. Για πολιτική δολοφονία κάνουν λόγο και οι van Effenterre – Ruzé 1994II, 32.

⁹⁸² IPArk 77, όπου προτιμάται για τον συνοικισμό η χρονολόγηση στα 464-459 π.Χ., ενώ η επιγραφή χρονολογείται στα 460 π.Χ. με ερωτηματικό.

⁹⁸³ Για παράδειγμα από τους Hodgkinson – Hodgkinson 1981, 259, οι οποίοι δεχόμενοι ότι το ιερό της Αλέας βρίσκεται εντός των τειχών εκλαμβάνουν το στοιχείο αυτό ως ένδειξη για την ίδρυση της πόλης πριν τα χρόνια της επιγραφής.

⁹⁸⁴ Βλ. van Effenterre – Ruzé 1994II, 30· πρβλ. Thür 2001, 210 σημ.8.

Το μόνο αναμφισβήτητο στοιχείο που μας παρέχει η επιγραφή είναι ότι στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. υπήρχε ήδη ιερό της Αλέας στη Μαντίνεια. Η λατρεία αυτή θεωρείται μία εκ των αρχαιότερων της Μαντίνειας, παρόλο που δεν διακρίνεται η σημασία της από τον Πausanias, που ωστόσο είναι γενικότερα φειδωλός ως προς τις πληροφορίες του για τις λατρείες της Μαντίνειας με εξαίρεση τον Ποσειδώνα Ίππιο – του οποίου ωστόσο το ιερό δεν επισκέφθηκε! Σύμφωνα με τον Fougères και τελευταία με τον Tsiolis το ιερό της Αλέας πιθανότατα προϋπήρχε της ίδρυσης της πόλης και ανήκε στον οικισμό που υποθετικά υπήρχε στην περιοχή της πόλης⁹⁸⁵. Όσον αφορά τον μαντικό χαρακτήρα που προσδίδεται στην Αλέα μάλλον δεν μπορούμε να τον παραγνωρίσουμε παρά τα προβληματικά σημεία της επιγραφής, αλλά και τα ιδιάζοντα και σοβαρά γεγονότα που φαίνεται να οδήγησαν σε αυτή και τα οποία θα επέβαλαν την άμεση έκκληση προς τη θεία βούληση. Δεν μπορούμε να πούμε ωστόσο τίποτε περαιτέρω, καθώς δεν έχουμε άλλα στοιχεία για τη λατρεία ούτε γνωρίζουμε τις περιστάσεις για τη σύνδεση της Αλέας με την Αθηνά στη Μαντίνεια.

Σύμφωνα με τη Jost η εισαγωγή της Αθηνάς στη Μαντίνεια διαπιστώνεται στον 4^ο αι. π.Χ. και μαρτυρείται από την απεικόνιση της κρανοφόρου κεφαλής της θεάς στα νομίσματα της επανιδρυθείσας πόλης, από τον μικρό ενεπίγραφο στύλο με την πυραμιδόσχημη απόληξη και από το λατρευτικό άγαλμά της από τον Πραξιτέλη στο ναό της Ήρας, για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω⁹⁸⁶. Δεν είναι σαφές από τα συμφραζόμενα τι θέλει να δηλώσει η Jost με την παραπάνω διατύπωση. Αλλού, βέβαια, σημειώνει ότι η Αθηνά μαρτυρείται στη Μαντίνεια από την κλασική εποχή χωρίς να μπορούμε να ξέρουμε τη σχέση της με την Αλέα⁹⁸⁷. Φαίνεται πάντως απίθανο να δεχθούμε ότι πριν τον 4^ο αι. π.Χ. δεν υπήρχε λατρεία της Αθηνάς στην περιοχή της Μαντίνειας, ακόμη κι αν η μοναδική μας, αν και επαρκής μαρτυρία, συνίσταται σε μία αρχαϊκή αναθηματική επιγραφή προς την Αθηνά Αλαλκομενία, όπως θα δούμε παρακάτω.

Ανάλογη αλλά σαφέστερη άποψη είχε διατυπώσει ο Fougères, πολύ πριν ωστόσο βρεθεί η αρχαϊκή αναθηματική επιγραφή προς την Αθηνά. Σύμφωνα με τον Γάλλο ερευνητή η σύνδεση της Αλέας με την Αθηνά έγινε στη Μαντίνεια οψιμότερα απ' ό,τι στη Τεγέα και συγκεκριμένα στη νέα πόλη που δημιουργήθηκε μετά τη μάχη των Λεύκτρων⁹⁸⁸. Όπως υποδεικνύει η επιγραφή του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. η τοπική θεά διατήρησε μέχρι τότε και το όνομά της και τον χαρακτήρα της, καθώς το περιεχόμενο της επιγραφής αφορά το καθεστώς της ασυλίας, ιδέα που είναι συνυφασμένη με την Αλέα. Όπως και για την περίπτωση της Τεγέας έτσι και για τη Μαντίνεια θεωρεί ότι η λατρεία της Αθηνάς εισάγεται από το Άργος, όμως στη Μαντίνεια μόνο στον 4^ο αι. π.Χ. και εξαιτίας της σύνδεσής της με τη λατρεία της Ήρας. Τελικά η Αλέα, η Προστάτιδα θεά, ακολούθησε το παράδειγμα της γειτονικής Τεγέας και μετατράπηκε σε Πολιάς, όπως την βλέπουμε να απεικονίζεται στα νομίσματα της Μαντίνειας. Ο Fougères θεωρεί πιθανότερο στα νομίσματα αυτά να απεικονίζεται η νέα θεά, η Αλέα Αθηνά, παρά να υπήρχε ένα ξεχωριστό ιερό στη Μαντίνεια για την Αθηνά, όπως το ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος στην Τεγέα.

⁹⁸⁵ Fougères 1898, 286· Tsiolis 2001, 45.

⁹⁸⁶ Jost 1985, 129.

⁹⁸⁷ Jost 1985, 369 σημ.4.

⁹⁸⁸ Βλ. Fougères 1898, 293-294.

2.13. ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ. ΠΕΡΙΟΧΗ ΘΕΑΤΡΟΥ, ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΗΡΑΣ

Παυσ. 8,9,3 «ἀγάλματα ... Ἀθηνᾶν καὶ Ἥβην»

Ο Πausanίας είδε στο ναό της Ἡρας κοντά στο θέατρο λατρευτικά ἀγάλματα του Πραξιτέλη που παρίσταναν τη θεά ένθρονη και πλάι της όρθιες την Αθηνά και την Ἡβη⁹⁸⁹. Κοντά στον βωμό της Ἡρας υπήρχε ο τάφος του Αρκάδα, τα οστά του οποίου είχαν φέρει από το Μαίναλο κατόπιν δελφικού χρησμού, που υπαγόρευε να κάνουν τέμενος για τον ήρωα και να του προσφέρουν θυσίες· τη θέση όπου ήταν ο τάφος του Αρκάδα τη λέγανε βωμούς του Ἡλιου⁹⁹⁰. Ο περιηγητής συνιστά τη μοναδική μαρτυρία μας για το ιερό της Ἡρας στη Μαντίνεια αλλά και για τα ἀγάλματα αυτά του Πραξιτέλη. Ο ίδιος γλύπτης είχε κατασκευάσει τα λατρευτικά ἀγάλματα της Λητούς, του Απόλλωνα και της Ἄρτεμης πάνω σε βάθρο όπου απεικονίζονταν οι Μούσες και ο Μαρσύας, τα οποία ο Πausanίας αναφέρει στην αρχή της περιγραφής της Μαντίνειας⁹⁹¹. Με αυτό το λατρευτικό σύνταγμα έχει συνδεθεί στην έρευνα από τη στιγμή της ανεύρεσής της η γνωστή «βάση της Μαντίνειας»⁹⁹². Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στον Πραξιτέλη ανατέθηκε η εκτέλεση των παραπάνω λατρευτικών αγαλμάτων στο πλαίσιο της ανοικοδόμησης της πόλης μετά την επανίδρυσή της, κάποια στιγμή μετά το 370 π.Χ.⁹⁹³. Οι αβεβαιότητες ως προς την ταύτιση και τη χρονολόγηση της «βάσης της Μαντίνειας», η οποία τοποθετείται από τη δεκαετία του 360 ως το 320 π.Χ., δεν μας επιτρέπουν τον ακριβέστερο προσδιορισμό της δράσης του Πραξιτέλη στη Μαντίνεια⁹⁹⁴.

Οι αγαλματικοί τύποι της Αθηνάς που ανάγονται στον 4^ο αι. π.Χ. δεν είναι καλά γνωστοί⁹⁹⁵, ώστε να επιχειρήσουμε να αναγνωρίσουμε με σχετική βεβαιότητα σε κάποιον από αυτούς την Αθηνά της Μαντίνειας. Απ' όσο γνωρίζουμε ο Πραξιτέλης είχε κατασκευάσει μόνο ένα ακόμη ἀγαλμα της Αθηνάς, καθώς ο Πausanίας του αποδίδει τα ἀγάλματα των δώδεκα θεών στο ιερό της Ἄρτεμης Σωτείρας στα Μέγαρα⁹⁹⁶. Με τα ἀγάλματα αυτά έχει συσχετιστεί η απεικόνιση των δώδεκα θεών στην

⁹⁸⁹ Παυσ. 8,9,3: «Καὶ Ἡρας πρὸς τῷ θεάτρῳ ναὸν ἔθεασάμην· Πραξιτέλης δὲ τὰ ἀγάλματα αὐτὴν τε καθήμενὴν ἐν θρόνῳ καὶ παρεστῶσας ἐποίησεν Ἀθηνᾶν καὶ Ἥβην παῖδα Ἡρας».

⁹⁹⁰ Βλ. Παυσ. 8,9,3-4.

⁹⁹¹ Παυσ. 8,9,1· βρίσκονταν σε έναν «διπλό ναό», στο ένα μέρος του οποίου υπήρχε ἀγαλμα του Ασκληπιού από τον Αλκαμένη, ενώ το άλλο ήταν ιερό της Λητούς. Για τη λατρεία του Ασκληπιού στη Μαντίνεια βλ. Riethmüller 2005, 208-213.

⁹⁹² Οι τρεις πλάκες (Ε.Μ. αρ.ευρ.15-17) βρέθηκαν σε β' χρήση σε μία βυζαντινή εκκλησία, ενώ η κεφαλή μίας εκ των μορφών βρέθηκε στη στοά κοντά στο θέατρο, βλ. Fougères 1888 και Fougères 1898, 543-564, πίν.Ι-ΙV. Βλ. Ajootian 1996, 122-124, εικ.68, ο οποίος θεωρεί πιθανότερο οι πλάκες να ανήκουν σε βωμό παρά στη βάση των λατρευτικών αγαλμάτων του Πραξιτέλη και το θέμα να ταιριάζει σε χορηγικό μνημείο παρά στα συμφραζόμενα ενός ιερού. Την τελευταία πιθανότητα αναφέρει η Ridgway 1997, 206-209, η οποία προσθέτει επίσης την υπόθεση να ανήκαν σε μία βάση τρίποδα ή ἀγάλματος και στη συνέχεια αποσπάστηκαν και προσαρτήθηκαν στη βάση όπου τις είδε ο Πausanίας.

⁹⁹³ Για τον Πραξιτέλη βλ. Corso 1988· Stewart 1990, 176-179, 277-281· Ajootian 1996· Ridgway 1997, 258-267.

⁹⁹⁴ Το λατρευτικό σύνταγμα της Λητούς και των παιδιών της τοποθετείται από τον Corso 1988, 164 στα χρόνια 350-345 π.Χ.

⁹⁹⁵ Βλ. Altripp 2001.

⁹⁹⁶ Βλ. Παυσ. 1,40,3.

ανάγλυφη βάση της Όστιας που χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ.⁹⁹⁷. Σε αυτήν η Αθηνά παρουσιάζει ομοιότητες με τον τύπο της Αθηνάς Vescovali, στον οποίο είχε αναγνωριστεί από την παλαιότερη έρευνα η Αθηνά της Μαντίνειας⁹⁹⁸. Παρόλο που αναγνωρίζεται ένας «πραξιτέλειος» χαρακτήρας σε αυτές τις απεικονίσεις, ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν ανάγονται σε συγκεκριμένα αγάλματα του Πραξιτέλη, ενώ ο τύπος της Αθηνάς Vescovali έχει αποδοθεί και στον Κηφισόδοτο τον Πρεσβύτερο, όπως και μία παραλλαγή του τύπου αυτού η λεγόμενη Αθηνά του Arezzo⁹⁹⁹.

Κάπως περίεργη φαντάζει η εικονογραφία του λατρευτικού συντάγματος στο ναό της Ήρας, για την οποία δεν έχουμε κανένα στοιχείο, και προφανώς θα πρέπει να φανταστούμε ότι συνίσταται στην παράθεση μετωπικών αγαλμάτων με την Ήβη και την Αθηνά όρθιες να πλαισιώνουν την ένθρονη Ήρα. Η ένθρονη Ήρα με την όρθια Ήβη δίπλα της παραπέμπει άμεσα στο χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα της Ήρας από τον Πολύκλειτο στο Ηραίο του Άργους δίπλα στο οποίο βρισκόταν το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Ήβης από τον Ναυκύδη¹⁰⁰⁰. Η λατρεία της Ήρας στην Αρκαδία είναι περιορισμένη και εντοπίζεται σε περιοχές που συνορεύουν με την Ολυμπία και την Αργολίδα, ενώ μόνο στη Μαντίνεια εμφανίζεται η Ήβη¹⁰⁰¹. Έτσι στη Μαντίνεια δεν αποκλείεται να υπήρχε επίδραση από τη γειτονική Αργολίδα. Η επίδραση αυτή για τον Fougères σχετίζεται και με την πληροφορία του Στράβωνα για την υποκίνηση του πρώτου συνοικισμού από τους Αργείους¹⁰⁰². Ανάλογη επίδραση από την Επίδαυρο και την Αργολίδα εντοπίζεται στη συλλατρεία του Ασκληπιού με τον Απόλλωνα Πύθιο στον «διπλό ναό» της Μαντίνειας¹⁰⁰³.

Η «προσθήκη» της Αθήνας στο αργεϊτικό αυτό σχήμα αποδίδεται στη σημασία που είχε η Αθηνά στην Αρκαδία και εξηγείται με βάση τις κοινές ιδιότητες της Ήρας και της Αθηνάς ως «κυρίες της πόλεως» και «μυήτριες σε ζωτικές λειτουργίες της κοινότητας»¹⁰⁰⁴. Σύμφωνα με τον Fougères η Ήβη και η Αθηνά σε σχέση με την Ήρα συμβολίζουν την παρθενική αγνότητα και την αιώνια νεότητα, ερμηνεία που θεωρείται αβάσιμη από την Jost¹⁰⁰⁵. Πάντως, η παρουσία της Ήβης στο Ηραίο του Άργους σχετίζεται με την κουροτροφική όψη της Ήρας, που υποδεικνύεται και από τα αναθήματα¹⁰⁰⁶. Επιπλέον, ο Fougères θεωρεί ότι κατ' αυτόν τον τρόπο εκδηλώνεται η εισαγωγή της λατρείας της Αθηνάς στη Μαντίνεια από το Άργος υπό την πατρωνία της Ήρας¹⁰⁰⁷.

Οι παραπάνω εξηγήσεις δεν φαίνονται ικανοποιητικές. Μπορεί βέβαια η Ήρα να είχε τη λειτουργία της πολιούχου θεότητας στην αρκαδική Ηραία και επιπλέον βλέπουμε ότι στη Μεγαλόπολη η Ήρα Τελεία και η Αθηνά Πολιάς κατείχαν γειτονικά ιερά στους δύο λόφους Β της αγοράς¹⁰⁰⁸, ωστόσο όλα αυτά τα στοιχεία δεν είναι επαρκή για να εξηγήσουν τη συλλατρεία (;) των δύο θεαινών στη

⁹⁹⁷ Βλ. Corso 2007, 191-201.

⁹⁹⁸ Βλ. Waywell 1971.

⁹⁹⁹ Demargne 1984, 981 αρ.256. Βλ. Corso 2004, 88-89, εικ.40.

¹⁰⁰⁰ Βλ. Πaus. 2,17,4-5.

¹⁰⁰¹ Για τη λατρεία της Ήρας στην Αρκαδία βλ. Jost 1985, 357-360.

¹⁰⁰² Στρ. 8,3,2. Βλ. Fougères 1898, 302-303.

¹⁰⁰³ Βλ. Riethmüller 2005, 212 με σημ.133.

¹⁰⁰⁴ Βλ. Jost 1985, 357, 358· πρβλ. Moggi – Osanna 2003, 335.

¹⁰⁰⁵ Fougères 1898, 302· Jost 1985, 358.

¹⁰⁰⁶ Βλ. Baumbach 2004, 86, 177.

¹⁰⁰⁷ Fougères 1898, 293.

¹⁰⁰⁸ Για την Ηραία βλ. Jost 1985, 72, 358 και για τη Μεγαλόπολη Πaus. 8,31,9· βλ. επίσης τα κεφ. 2.6 και 2.15.

Μαντίνεια. Αναρωτιόμαστε αν αυτό το άγαλμα της Αθηνάς θα μπορούσε να προέρχεται από ένα άλλο ιερό της Μαντίνειας, που ανήκε ενδεχομένως στη θεά αυτή, και όπου θα λειτουργούσε ως λατρευτικό άγαλμα χωρίς να αποκλείεται να ήταν και ανάθημα. Θα μπορούσε να τοποθετήθηκε στο ναό της Ήρας σε σχέση με κάποια αναδιοργάνωση των λατρειών που φαίνεται ότι έλαβε χώρα στα αυτοκρατορικά χρόνια είτε επί Αυγούστου είτε επί Αδριανού. Αν πράγματι ισχύει ότι πρόκειται για το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς από ένα δικό της ιερό, τότε θα είχαμε μία μαρτυρία για την ύπαρξη κι ενός δεύτερου ιερού αφιερωμένου στην Αθηνά στη επανιδρυθείσα πόλη του 4^{ου} αι. π.Χ. (εκτός κι αν το ιερό βρισκόταν σε άλλο οικισμό της Μαντινικής) πέραν του ιερού της Αλέας Αθηνάς, το άγαλμα της οποίας αναφέρει ο Πausanias. Ωστόσο, ο περιηγητής κάνει λόγο σαφώς για ένα ενιαίο λατρευτικό σύνταγμα, το οποίο αποδίδει στον Πραξιτέλη.

Αμέσως μπροστά από το θέατρο στη Δ πλευρά της αγοράς αποκαλύφθηκαν κατά τις γαλλικές ανασκαφές 5 ορθογώνιες θεμελιώσεις [πίν.2.22.β]. Μόνο για τη βορειότερη, ΒΑ της σκηνής και μπροστά από τη δεξιά πάροδο του θεάτρου, μπορεί να θεωρηθεί σχετικά βέβαιη η ταύτιση της με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα με ηρώο και πιθανότατα του Ποδάρη, που σκοτώθηκε στη μάχη εναντίον του Επαμεινώνδα και των Θηβαίων, και το οποίο ο Πausanias αναφέρει στην αγορά¹⁰⁰⁹. Για τους δύο παρόμοιους ρωμαϊκούς ναούς μπροστά από τη σκηνή του θεάτρου κάναμε λόγο στο προηγούμενο κεφάλαιο. Αμέσως μπροστά από το ΝΑ ανάλημμα του θεάτρου σώζονται δύο άλλες θεμελιώσεις σε κακή κατάσταση, που ελλείψει επιγραφικών δεδομένων ο Fougères απέδωσε υποθετικά στο ναό της Ήρας και στο ναό του Δία Σωτήρα¹⁰¹⁰.

Η βορειότερη θεμελίωση, που είναι και η μεγαλύτερη από τις ανευρεθείσες σε αυτή την περιοχή, θα μπορούσε πράγματι να αποδοθεί σε ένα ναό με πρόναο και σηκό, ο οποίος φαίνεται ότι υπέστη πολλαπλές επισκευές και τροποποιήσεις ως προς το αρχικό του σχέδιο. Επισφαλέστερη φαίνεται η ταύτιση με ναό της ορθογώνιας θεμελίωσης στα Ν της προηγούμενης. Έχει προσανατολισμό Β-Ν και σώζεται σε χειρότερη κατάσταση, ενώ φαίνεται ότι έχει επίσης δεχθεί μεταγενέστερες επεμβάσεις. Για την ταύτιση του ναού της Ήρας με τη Β εκ των δύο θεμελιώσεων ο Fougères βασίζεται στην περιγραφή του Πausanias, από την οποία κατά τη γνώμη του προκύπτει ότι ο ναός βρισκόταν μπροστά από το θέατρο, ενώ ο τάφος του Αρκάδα που βρισκόταν κοντά στον βωμό της Ήρας σύμφωνα με τον Πausanias θεωρεί ότι ταυτίζεται με την κατασκευή, διαστ. 8 x 3,47 μ., που αποκαλύφθηκε στην πλατεία της αγοράς περίπου 60 μ. Α του ναού και σχεδόν στην ίδια ευθεία με αυτόν¹⁰¹¹.

Σύμφωνα με τον Fougères¹⁰¹² ο ναός του Δία στην αγορά του 421 π.Χ. που μαρτυρείται από τον Θουκυδίδη θα πρέπει να ταυτίζεται με το ιερό του Δία Σωτήρα. Μετά το νέο συνοικισμό ο θεός

¹⁰⁰⁹ Πaus. 8,9,9. Βλ. Fougères 1890β, 255-256· Fougères 1898, 190-193.

¹⁰¹⁰ Βλ. Fougères 1890β, 252-254· Fougères 1898, 187-190.

¹⁰¹¹ Βλ. Fougères 1890β, 260· Fougères 1898, 193. Η Jost 1985, 131 θεωρεί ότι δεν πρόκειται για σημαντικό επιχείρημα, καθώς είναι δύσκολη η ερμηνεία αυτής της κατασκευής, ωστόσο βρίσκει πιθανή την απόδοση του ναού στην Ήρα, παρόλο που δεν μπορεί να αποδειχθεί.

¹⁰¹² Για τη λατρεία του Δία και της Ήρας βλ. Fougères 1898, 189-190, 301-303. Στη Μαντίνεια μαρτυρούνται περισσότερες λατρείες του Δία. Ο Πaus. 9,9,2 αναφέρει τα ιερά του Δία Σωτήρα και του Επιδότη και έχει βρεθεί ένα τιμητικό ψήφισμα του 1^{ου} αι. μ.Χ. όπου κατονομάζονται οι ιερείς του Δία Επιδότη (IG V2, 270). Στον 5^ο αι. π.Χ. χρονολογείται η επιγραφή «Διός Κεραυνο» (IG V2, 288). Στο λεγόμενο Βουλευτήριο βρέθηκε η επιγραφή του

εξέλαβε την επίκληση Σωτήρ στο ιερό του στην αγορά κατά το παράδειγμα της Μεγαλόπολης αλλά και της Μεσσήνης. Η λατρεία της Ήρας θα υπήρχε στην αγορά σε σχέση με αυτή του Δία και επομένως οι ναοί τους θα πρέπει να βρίσκονταν κοντά ο ένας στον άλλο, ιδίως όταν μετά τον δεύτερο συνοικισμό αποφάσισαν να εξωραΐσουν το ιερό της Ήρας. Η εγκαθίδρυση της λατρείας του Δία Σωτήρα και της Ήρας στην καρδιά της νέας πόλης είναι μία πράξη που επιβάλλεται από τις ιδέες και τις τάσεις της περιόδου αυτής.

Η ταύτιση των δύο ναών είναι υποθετική, εφόσον δεν στηρίζεται σε άλλα στοιχεία, αν και γενικώς επαναλαμβάνεται ως πιθανή κυρίως η ταύτιση του ναού της Ήρας. Επιπλέον θεωρείται πολύ πιθανό οι δύο θεμελιώσεις να ανάγονται στον 4^ο ή ακόμη και στον 5^ο αι. π.Χ. εξαιτίας και των πολλών επεμβάσεων που δέχθηκαν¹⁰¹³. Το μόνο που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι είχαν κτιστεί και οι δύο πριν από το θέατρο στη μορφή που σώζεται σήμερα, καθώς είναι σαφές ότι κατά την κατασκευή του ΝΑ αναλήμματος έχουν ληφθεί υπόψη τα προϋπάρχοντα κτίσματα¹⁰¹⁴. Γενικότερα θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα δημόσια κτίσματα που έχουν αποκαλυφθεί στην περιοχή της αγοράς χρονολογούνται βασικά στα ρωμαϊκά χρόνια. Κάποια σώζονται από την προ-ρωμαϊκή εποχή και μερικά έχουν αναχθεί έως τον 5^ο αι. π.Χ., ορισμένα από αυτά όμως έχουν δεχθεί επεμβάσεις στα ρωμαϊκά χρόνια. Όπως παρατηρεί ο Winter στην περιοχή της αγοράς έλαβαν χώρα εκτεταμένες αναδιαρθρώσεις στα αυτοκρατορικά χρόνια τουλάχιστον σε δύο φάσεις, ενώ κάποιες από τις επεμβάσεις αυτές αναφέρονται στις ανευρεθείσες επιγραφές και συνιστούν ευεργεσίες εύπορων πολιτών¹⁰¹⁵.

2.14. ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΛΑΛΚΟΜΕΝ(Ε)ΙΑΣ

SEG 17,190 «τ' Ἀθαναΐα τ' Ἀλαλκο(μενία)» (περίπου 520 ή α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.)

Παυσ. 8,12,7 «Ἀλαλκομενιάς» ή «Ἀλαλκομενείας»

Ακολουθώντας τον έναν από τους δύο δρόμους που οδηγούν από τη Μαντίνεια Β προς τον Ορχομενό ο Πausανίας βλέπει το λεγόμενο στάδιο του Λάδα, κοντά του ένα ιερό της Ἄρτεμης και δεξιά του δρόμου έναν σωρό χώματος που θεωρούνταν ο τάφος της Πηνελόπης¹⁰¹⁶. Μετά τον τάφο κάνει λόγο για μία πεδινή περιοχή με ένα βουνό στο οποίο σώζονταν επί των ημερών του τα ερείπια της αρχαίας Μαντίνειας και η θέση αυτή ονομαζόταν Πτόλις· λίγο πιο Β από την Πτόλιν αναφέρει την πηγή Αλαλκομενιάδα και 30 στάδια από την Πτόλιν τα ερείπια της κώμης Μαιράς¹⁰¹⁷.

Το όνομα της πηγής «Ἀλαλκομενιάς» ή «Ἀλαλκομενείας», όπως συναντάται στα χειρόγραφα του Πausανία, παραπέμπει στην αρχαία και σεβάσμιμα λατρεία της Αθηνάς στις Αλαλκομενές της Βοιωτίας μεταξύ Αλιάρτου και Κορώνειας και στο ιερό της που είναι γνωστό από τις γραπτές πηγές ως Αλαλκομέν(ε)ιον. Ήδη στην Ιλιάδα μνημονεύεται η «Ἀλαλκομενής Ἀθήνη» δίπλα στην «Ἥρη τ' Ἀργείη»

4^{ου} αι. π.Χ. «Διὸς Εὐβουλέος» (IG V2, 289). Στο Ν τμήμα της Μαντινικής ο Πaus. 8,12,1 κάνει λόγο για ένα ιερό του Δία Χάρμωνος.

¹⁰¹³ Martin 1951, 381· Hodkinson – Hodkinson 1981, 257 με σημ.52· Jost 1985, 130-131.

¹⁰¹⁴ Tsiolis 2001, 259.

¹⁰¹⁵ Για μία αξιολόγηση των γαλλικών ευρημάτων και ερμηνειών για τα κτίσματα στην περιοχή της αγοράς βλ. Winter 1987, 235, 239-244, πίν.1.

¹⁰¹⁶ βλ. Πaus. 8,12,5-6.

¹⁰¹⁷ Πaus. 8,12,7.

και ο Στράβωνας σχολιάζει ότι ο ποιητής χαρακτήρισε τις θεές με βάση τον τόπο καταγωγής τους, καθώς υπήρχε παράδοση για τη γέννηση της Αθηνάς στις Αλαλκομενές που είχαν «ἀρχαῖον ἱερὸν Ἄθηνᾶς σφόδρα τιμώμενον»¹⁰¹⁸. Σχετικά διαβάζουμε στον Πausανία: «Οι Αλαλκομενές είναι κώμη μικρή που βρίσκεται χαμηλά στα ριζά ενός βουνού, όχι πολύ ψηλού. Πήρε το όνομά της κατ' άλλους από άνδρα του τόπου Αλαλκομενέα, ο οποίος είχε αναθρέψει την Αθηνά, όπως λένε· κατ' άλλους υπήρχε Αλαλκομενία, μια από τις κόρες του Ωγύγου· πιο πέρα από την κώμη, σε ομαλό χώρο, ήταν χτισμένος ναός της Αθηνάς με άγαλμά της αρχαίο ελεφάντινο»¹⁰¹⁹. Στη συνέχεια ο περιηγητής κάνει λόγο για την αρπαγή του λατρευτικού αγάλματος από τον Σύλλα και την επακολουθήσασα παρακμή του ιερού, ενώ προσθέτει: «Υπάρχει και μικρός χείμαρρος εδώ που τον λένε Τρίτωννα, γιατί υπάρχει παράδοση πως η Αθηνά ανατράφηκε κοντά σε ποτάμι Τρίτωννα που πρέπει να είναι τούτο κι όχι της Λιβύης που χύνεται στη λιβυκή θάλασσα από τη λίμνη Τριτωνίδα»¹⁰²⁰.

Η ύπαρξη λατρείας της Αθηνάς ως Αλαλκομενίας στη Μαντίνεια, που φαίνεται να υπονοείται από την παρουσία της ομώνυμης πηγής, επιβεβαιώνεται από ένα επιγραφικό εύρημα. Το 1957 ο Lehmann εντόπισε ένα αρχαϊκό χάλκινο αγγείο σε μία αγροικία ΒΔ της Μαντίνειας, το οποίο έφερε στο χείλος του την επιγραφή ««...ἴλος ὑνέθυσε τ' Ἀθαναία τ' Ἄλαλκο»¹⁰²¹ [πίν.2.23.β-γ]. Ο ηλικιωμένος βοσκός, από τον οποίο ο Lehmann αγόρασε το αγγείο δωρίζοντάς το στη συνέχεια στο Μουσείο της Τεγέας, του είπε ότι το είχε βρει πριν πολύ καιρό σε κάποιο σημείο Β των λειψάνων της αρχαίας πόλης¹⁰²². Το αγγείο έχει ύψος 0,241 μ. και μέγιστη διάμετρο 0,215 μ. Πρόκειται για έναν κάδο, ο οποίος χρησιμοποιούνταν για την άντληση νερού από πηγή, κρήνη ή πηγάδι. Παρόμοιοι χάλκινοι κάδοι της αρχαϊκής περιόδου έχουν βρεθεί σύμφωνα με τον Lehmann μόνο σε ιερά¹⁰²³. Αναζητώντας παράλληλα για το ανθεμωτό κόσμημα στην πρόσφυση της λαβής χρονολογεί το αγγείο γύρω στο 520 π.Χ. Τη χρονολόγηση της επιγραφής στο α' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο, προτείνει τελευταία ο Tsiolis¹⁰²⁴. Με βάση την πληροφορία του Πausανία για την πηγή Αλαλκομενιάδα ο Lehmann αποκαθιστά το επίθετο της Αθηνάς στην επιγραφή ως «Ἀλαλκο(μενία)» και θεωρεί ότι το αγγείο προσφέρθηκε για να χρησιμοποιηθεί σε τελετές πιθανόν στο πλαίσιο θυσιών και προφανώς σε σχέση με την πηγή που θα βρισκόταν εντός του ιερού ή δίπλα σε αυτό. Προφανώς το ιερό θα είχε εγκαταλειφθεί και ως μοναδική ανάμνησή του στα χρόνια του Πausανία παρέμεινε η ονομασία της πηγής¹⁰²⁵.

Με βάση την ονομασία της πηγής και μόνο ο Fougères είχε θεωρήσει ότι στη Μαντίνεια υπήρχε λατρεία βοιωτικής προέλευσης της ανεξάρτητης θεότητας Αλαλκομενίας, που είχε τον ρόλο

¹⁰¹⁸ Ἰλ. Δ 8, Ε 908. Βλ. Στρ. 9,2,36.

¹⁰¹⁹ Πaus. 9,33,5.

¹⁰²⁰ Βλ. Πaus. 9,33,5-6.

¹⁰²¹ SEG 17,190· η δημοσίευση του αγγείου από τον Lehmann 1959. Ο Dubois 1986, 91-92 θεωρεί ως το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της επιγραφής τη σύντμηση της επίκλησης και γενικώς συμφωνεί με τις απόψεις του Lehmann 1959.

¹⁰²² Βλ. Lehmann 1959, 153 με σημ.1.

¹⁰²³ Για την περιγραφή, την ονομασία, τον τύπο, τη χρήση και τη χρονολόγηση του αγγείου βλ. Lehmann 1959, 153-158, πίν.31-34.

¹⁰²⁴ Βλ. Tsiolis 2001, 508.

¹⁰²⁵ Βλ. Lehmann 1959, 158-160.

της προστάτιδας και της θεότητας του ασύλου¹⁰²⁶. Δεν είναι απαραίτητο να υπεισέλθουμε στη σχετική περίπλοκη ανάλυσή του, αν και πράγματι οι σχέσεις με τη Βοιωτία φαίνεται να ισχύουν σε αυτή την περίπτωση περισσότερο από κάθε άλλη λατρεία όπως παρατηρεί και η Jost¹⁰²⁷. Χάρη στο επιγραφικό εύρημα γνωρίζουμε ότι από μία πρώιμη εποχή η Αθηνά έφερε αυτή την επίκληση που μας είναι γνωστή βασικά μόνο από τη Βοιωτία, ενώ σχετικά τοπωνύμια μαρτυρούνται και σε κάποια άλλα μέρη από τους λεξικογράφους¹⁰²⁸. Ιερό της Αθηνάς «Αλαλκομένης» φαίνεται ότι υπήρχε στη Χίο σύμφωνα με μία επιγραφή, προφανώς όψιμη, που κατέγραψε ο Κυριάκος ο Αγκωνίτης¹⁰²⁹.

Η προσωπικότητα της Αθηνάς Αλαλκομεν(ε)ίας είναι σε μεγάλο βαθμό άγνωστη, από τη στιγμή μάλιστα που δε διαθέτουμε περισσότερα δεδομένα για το ιερό της στις Αλαλκομενές της Βοιωτίας. Την έρευνα έχει απασχολήσει επί μακρόν η αμφίδρομη σχέση του τοπωνυμίου με το επίθετο της θεάς και κατ' επέκταση η ερμηνεία της όψης αυτής της Αθηνάς. Το επίθετο φαίνεται να είναι κατεξοχήν συνδεδεμένο με το ιερό της Βοιωτίας, όπου μάλιστα υπήρχε και αντίστοιχος μήνας¹⁰³⁰. Ταυτόχρονα το επίθετο αυτό σχετίζεται με ομηρική λέξη που σημαίνει διαφυλάττω, απωθώ, και ως εκ τούτου προσδιορίζει την Αθηνά ως προστάτιδα, πιθανότατα πολεμική¹⁰³¹. Έτσι εναρμονίζεται και η παράδοση του Στράβωνα ότι η πόλη των Αλαλκομενών παρέμεινε απόρθητη, παρόλο που βρισκόταν σε πεδιάδα. Επιπλέον, στο Μέγα Ετυμολογικόν αναφέρεται ότι το επίθετο χρησιμοποιείται και για τον Δία και για την Ήρα, ωστόσο δεν διαθέτουμε άλλες τέτοιες σχετικές μαρτυρίες¹⁰³².

Δεν είναι απίθανο να υπήρχαν και στη Μαντίνεια παραδόσεις για τη γέννηση και ανατροφή της Αθηνάς στην περιοχή, όπως μαρτυρείται για τη θεά στις Αλαλκομενές σύμφωνα με τον Στράβωνα και τον Πausανία. Ο τελευταίος μάλιστα κάνει λόγο για έναν μικρό χείμαρρο «που τον λένε Τρίτωνα, γιατί υπάρχει παράδοση πως η Αθηνά ανατράφηκε κοντά σε ποτάμι Τρίτωνα που πρέπει να είναι τούτο κι όχι της Λιβύης που χύνεται στη λιβυκή θάλασσα από τη λίμνη Τριτωνίδα»¹⁰³³. Δεν αποκλείεται η πηγή Αλαλκομενιάς να εμπλεκόταν κάποτε σε αυτή την παράδοση κατά την οποία η Αθηνά γεννιέται κοντά σε υγρό στοιχείο που φέρει την ονομασία Τρίτων ή Τριτωνίς, όπως στην Αλίφειρα. Εναλλακτικά θα μπορούσε να διαπιστωθεί μία αναλογία της πηγής με την «Τιφώσσα κρήνη» στις υπώρειες του οχυρού όρους Τιφώσιου των Αλαλκομενών, που μας παραδίδεται από τον Στράβωνα¹⁰³⁴.

¹⁰²⁶ βλ. Fougères 1898, 269-273· πρβλ. Bölte 1930, 1332.

¹⁰²⁷ Jost 1985, 387, η οποία βρίσκει την ανάλυση του Fougères «trop imaginative». βλ. Fougères 1898, 209-213 για τη θεωρία μετανάστευσης Βοιωτών στην Αρκαδία όπως υποδεικνύεται από στοιχεία της γεωγραφίας και της θρησκείας.

¹⁰²⁸ Για τις γραπτές πηγές της επίκλησης, των σχετικών ονομάτων και των τοπωνυμίων, τις διαφορετικές μορφές που μπορεί να έχουν και την ερμηνεία τους σε σχέση και με τη λατρεία της Αθηνάς βλ. Lehmann 1959, 160-161· Schachter 1981, 111-113· Graf 1985, 47-49· Jost 1985, 386-387. Από τις αναλύσεις αυτές αντλούμε τα στοιχεία που παραθέτουμε στο εξής.

¹⁰²⁹ βλ. Graf 1985, 47-49, 461· δεδομένου του επιγραφικού ευρήματος της Μαντίνειας δεν αποκλείει η λατρεία της Χίου να είναι ανεξάρτητη από τη Βοιωτία, ωστόσο θεωρεί εξίσου πιθανό να εισάχθηκε στο νησί στο πλαίσιο της θηβαϊκής ηγεμονίας του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ.

¹⁰³⁰ Για τον μήνα (Αλαλκομένιος ή Αλάλκειος) βλ. Schachter 1981, 113· Trümper 1997, 244-246.

¹⁰³¹ LSJ λ. ἄλαλκε. Σύμφωνα μάλιστα με τον Lehmann 1959, 160-161 το επίθετο αναφέρεται στο Παλλάδιο, το οποίο διεκδικούσε το βοιωτικό ιερό, και δεν αποκλείει κάτι ανάλογο να ίσχυε για τη Μαντίνεια.

¹⁰³² Μέγ. Ετυμ. λ. Αλαλκομενής.

¹⁰³³ Πaus. 9,33,7. Ο Schachter 1981, 113 θεωρεί πιθανό οι παραδόσεις αυτές να ανάγονται στον 2^ο αι. π.Χ.

¹⁰³⁴ Στρ. 9,2,36.

Για να επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε την πιθανή θέση του ιερού αυτού, θα πρέπει να ανατρέξουμε στη σχετική συζήτηση για την κατάσταση της Μαντίνειας προ του συνοικισμού, στην οποία περιλαμβάνεται και το ζήτημα της ταύτισης των θέσεων Πτόλις και Μαιρά, που αναφέρονται από τον Πausanias, σε μία περιοχή που εντοπίζεται περί τον λόφο Γκορτσούλι και το χωριό Αρτεμίσιον (πρώην Κακούρι) αντίστοιχα. Σύμφωνα με τη Jost¹⁰³⁵ το ιερό θα πρέπει να ανήκε στη Μαιρά, τα ερείπια της οποίας αναφέρει ο Πausanias σε απόσταση 30 σταδίων, δηλαδή περίπου 5,5 χμ., Β από την Πτόλιν, αν και από τον περιηγητή φαίνεται ότι βρισκόταν κοντύτερα προς την τελευταία και παρά την οδό που οδηγούσε στη Μαιρά¹⁰³⁶. Η Μαιρά φαίνεται ότι ήταν μία από τις κώμες της Μαντίνειας κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο, ωστόσο αβέβαιος είναι ο εντοπισμός της θέσης της παρά τις διάφορες προτάσεις· σύμφωνα με τους Hodkinson και Hodkinson η κώμη θα πρέπει να αναζητηθεί στη θέση του χωριού Αρτεμίσιον (πρώην Κακούρι) ή στους κοντινούς του λόφους¹⁰³⁷. Έχοντας την ίδια άποψη ο Fougères είχε εντοπίσει δύο πηγές, τη μία περίπου 1.200 μ. Ν από το χωριό Κακούρι και την άλλη νοτιότερα, μία εκ των οποίων θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Αλασκομενιάδα¹⁰³⁸. Κοντά στην πρώτη πηγή (Καρύδα) κάποιοι περιηγητές του 19^{ου} αι. αναφέρουν την ύπαρξη θεμελίων ναών και άλλων κτηρίων¹⁰³⁹.

Το ιερό φαίνεται να σχετίζεται κατά κάποιο τρόπο με την Πτόλιν και επειδή σύμφωνα με τον Πausanias ήταν η θέση της «αρχαίας Μαντίνειας», της πρώτης πόλης που ιδρύθηκε από τον Μαντινέα του Λυκάονα¹⁰⁴⁰. Η αρχαιότητα του τόπου υποδεικνύεται και από την ονομασία του, που συναντάται στον Όμηρο με την έννοια του πόλις = ακρόπολις, ενώ το συλλαβικό σύμπλεγμα πτ- υπάρχει και στη Γραμμική Β¹⁰⁴¹. Πράγματι, ο λόφος Γκορτσούλι περίπου 1 χμ. Β της Μαντίνειας, που έχει ταυτιστεί με την Πτόλιν, θεωρείται με βάση τα διαθέσιμα ως σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα ένας βάσιμος υποψήφιος για τον εντοπισμό του κεντρικού πυρήνα στην πεδιάδα της Μαντίνειας πριν την ίδρυση της πόλης στη γνωστή θέση.

Πέραν των ενδείξεων για προϊστορική εγκατάσταση στον φυσικά οχυρό αυτόν λόφο, που βρίσκεται περίπου στο κέντρο της πεδιάδας της Μαντίνειας, διαπιστώνεται δραστηριότητα από το τέλος του 8^{ου} ή την αρχή του 7^{ου} αι. π.Χ. ως τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., η οποία είναι κατά βάση λατρευτικού χαρακτήρα. Σύμφωνα με την Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, που διεξήγαγε σύντομες ανασκαφές στον λόφο το 1962 και ξανά στη δεκαετία του 1980, οι Μαντινείς των ιστορικών χρόνων χρησιμοποίησαν τη μυκηναϊκή Πτόλιν για θρησκευτικούς σκοπούς και δεν υπήρχε οικισμός πάνω στον λόφο¹⁰⁴². Στη Δ πλαγιά του λόφου αποκαλύφθηκε ένα σημαντικό ιερό που αποδίδεται στην Άρτεμη¹⁰⁴³. Σύμφωνα με τα παλαιότερα ευρήματα η λατρεία ανάγεται στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. και κατά την

¹⁰³⁵ Jost 1985, 134.

¹⁰³⁶ Πaus. 8,12,7: «Κατὰ δὲ τὸ πρὸς ἄρκτον αὐτῆς προελθόντι ὁδὸν οὐ μακρὰν Ἀλασκομενιάς ἐστὶ πηγή, τῆς Πτόλεως δὲ μετὰ σταδίοις τριάκοντα κώμης τε εἰρήπια καλουμένης Μαιρᾶς ...».

¹⁰³⁷ Για τον εντοπισμό της Μαιράς στην έρευνα βλ. Hodkinson – Hodkinson 1981, 248-250.

¹⁰³⁸ Βλ. Fougères 1898, 50-51, 118-119.

¹⁰³⁹ Βλ. Frazer IV, 222.

¹⁰⁴⁰ Βλ. Πaus. 8,8,4 και 8,12,7.

¹⁰⁴¹ Βλ. Hodkinson – Hodkinson 1981, 253· Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1992-93, 99-100.

¹⁰⁴² Για μία συνολική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών και τη διαχρονική σημασία του λόφου Γκορτσούλι σε σχέση με την περιοχή της Μαντίνειας βλ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1992-93.

¹⁰⁴³ Βλ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1992-93, 102-108.

αρχαϊκή περίοδο κτίζονται δύο ναοί στον τύπο του απλού οίκου με πρόναο και σηκό, ενώ ο παλαιότερος έχει και άδυτο. Τα ευρήματα από το ιερό μειώνονται στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. και από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. το ιερό παρακμάζει και αργότερα καταστρέφεται πιθανότατα μαζί με την πόλη το 223 π.Χ. Στη συνέχεια φαίνεται ότι ιδρύεται ένα ιερό στη Ν πλαγιά που όμως δεν έχει μακρά διάρκεια. Επίσης στην επίπεδη κορυφή του λόφου ήρθε στο φως ένας αξιόλογος επιμήκης ναός που χρονολογείται στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο και σε σχέση με αυτόν ένας αποθέτης ΒΔ της εκκλησίας της Παναγίας, ενώ ΝΑ της εκκλησίας εντοπίστηκε ένας άλλος πιθανός αποθέτης με υστερογεωμετρική κεραμική¹⁰⁴⁴.

Η μελλοντική διερεύνηση των ιερών στον λόφο Γκορτσούλι και κυρίως εκείνου στην κορυφή του λόφου θα προσφέρει σίγουρα πολύτιμα στοιχεία για την πρώιμη θρησκευτική και όχι μόνο ζωή της Μαντινείας και ενδεχομένως θα συμβάλλει στη συζήτηση για τη λατρεία της Αθηνάς Αλαλκομενίας. Προς το παρόν το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι το ιερό της είχε πιθανότατα την ίδια τύχη με τα ιερά στο Γκορτσούλι: άκμασαν στα αρχαϊκά χρόνια και εγκαταλείφθηκαν προς το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. Οπωσδήποτε τα ιερά στον λόφο Γκορτσούλι φαίνεται ότι ήταν μία σημαντική εστία λατρείας στην πρώιμη περίοδο μαζί με το ιερό του Ποσειδώνα Ιππίου· μεταξύ αυτών κτίστηκε αργότερα η πρώτη πόλη της Μαντινείας¹⁰⁴⁵.

2.15. ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΠΟΛΙΑΔΟΣ

Παυσ. 8,31,9 «Ἀθηνᾶς ἱεροῦ πολιάδος»

IG V2, 451 «Παναθαναίας» (τέλη 3ου ή αρχές 2ου αι. π.Χ.)

νόμισμα αυτόνομο (3ος αι. π.Χ.)

Η Μεγάλη πόλις

Σε περίοδο μεγάλων ανακατατάξεων μετά την κατάρρευση της σπαρτιατικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο με τη μάχη των Λεύκτρων, ιδρύεται η «Μεγάλη (ή Μεγάλη) πόλις» με πρωτοβουλία του αρκαδικού κοινού στα χρόνια 371-367 π.Χ. [πίν.2.24]. Μεγάλη είναι η συζήτηση γύρω από την ίδρυση της Μεγαλόπολης και τη διαδικασία του συνοικισμού, καθώς και για τους λόγους που την υπαγόρευσαν¹⁰⁴⁶. Η επακριβής χρονολόγηση της ίδρυσης είναι άγνωστη, ενώ υπάρχει κάποια

¹⁰⁴⁴ Βλ. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 37, 1982, 119-120· Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1992-93, 101-102.

¹⁰⁴⁵ Όπως παρατηρεί η Jost 1985, 141. Σύμφωνα με τη Morgan 1999, 391 το ιερό στη Δ πλαγιά του λόφου Γκορτσούλι θα μπορούσε να ήταν το κύριο ιερό της Μαντινικής, ωστόσο μετά τον συνοικισμό έχασε τη σημασία του από τον Ποσειδώνα Ιππίο, το ιερό του οποίου σύμφωνα με τον Mylonopoulos 2003, 111 με σημ.85 θα μπορούσε να ήταν το κεντρικό σημείο συγκέντρωσης του πληθυσμού της Μαντινικής. Ενδιαφέρουσα είναι η υπόθεση του Tsiolis 2001, 49 το σημαντικότερο οικιστικό κέντρο κατά την πρώιμη περίοδο να βρισκόταν στη θέση της μεταγενέστερης πόλης και αυτό να είχε υπό τον έλεγχο του τα ιερά της Πτόλεως και του Ποσειδώνα Ιππίου.

¹⁰⁴⁶ Ένας από τους πρωταρχικούς στόχους των Αρκάδων ήταν να ενωθεί πολιτικά ο γεωγραφικός χώρος της ΝΔ Αρκαδίας, που είχε στρατηγική σημασία, ώστε να ελέγχεται από μία ισχυρή πόλη κράτος. Ιδίως στην παλαιότερη έρευνα, η Μεγαλόπολη προβάλλεται ως το πολιτικό κέντρο, η πρωτεύουσα του αρκαδικού κοινού, άποψη που έχει αναθεωρηθεί, καθώς και ως ένα φιλόδοξο μεγαλεπήβολο εγχείρημα που ίσως ποτέ δεν υλοποιήθηκε σε όλο του το μέγεθος. Η ίδρυση της Μεγαλόπολης χρονολογείται από τον Παυσ. 8,27,8 στο ίδιο έτος με τη μάχη των Λεύκτρων το 371 π.Χ. και λίγους μήνες μετά από αυτήν, από το Πάριο Χρονικό το 370/69 ή 369/68 π.Χ. και από

αβεβαιότητα για το πόσες και ποιες πόλεις είχε αποφασιστεί να συμμετάσχουν στον συνοικισμό και ποιες τελικά πήραν μέρος σε αυτόν. Πάντως το 362 π.Χ. οι «Μεγαλοπολίται» κατονομάζονται μεταξύ των Αρκάδων συμμάχων του Επαμεινώνδα πριν τη μάχη της Μαντινείας¹⁰⁴⁷. Ο πληθυσμός της προήλθε σύμφωνα με τον Διόδωρο από 20 κώμες των Μαιναλίων και των Παρρασίων, ενώ ο Πausanias κάνει λόγο για 39 πόλεις, ωστόσο, αν και αυτές οι πόλεις φαίνεται να βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της Μεγαλόπολης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, δεν είναι ασφαλές να πούμε ότι ο συνοικισμός είχε την έκταση που υπονοείται από τον κατάλογο του Πausanias¹⁰⁴⁸.

Η αρχαία Μεγαλόπολη βρίσκεται περίπου 1 χμ. ΒΔ της σημερινής πόλης σε πεδινό έδαφος, στο οποίο δεν ανιχνεύεται προγενέστερη οικιστική δραστηριότητα. Βρίσκεται περίπου στο κέντρο της μεγάλης Δ λεκάνης της Αρκαδίας, μεταξύ της Παρρασίας και της Μαιναλίας, περιοχές από τις οποίες προήλθε ο βασικός όγκος του πληθυσμού της. Η πόλη διαιρείται στα δύο από τον Ελισσόνα, που πηγάζει στη μαιναλική λεκάνη και 4 χμ. μετά από τη Μεγαλόπολη συμβάλλει στον Αλφειό, ο οποίος σχηματίζει την υδάτινη αρτηρία της λεκάνης της Μεγαλόπολης¹⁰⁴⁹. Ο οχυρωματικός περίβολος περικλείει μία μεγάλη έκταση και το μήκος του υπολογίζεται στα περίπου 9 χμ., χωρίς να είναι γνωστή επακριβώς η πορεία των τειχών· πιθανόν, δεν ήταν όλη η περιοχή, εντός των τειχών, κατοικημένη, όπως φαίνεται να συμβαίνει και σε άλλες αρκαδικές πόλεις¹⁰⁵⁰. Στο μέσο της πόλης και εκατέρωθεν του ποταμού έχουν αποκαλυφθεί στα Β η αγορά και στο Ν τμήμα το μεγάλο θέατρο με το Θεοσίλιο, το βουλευτήριο των Μυρίων Αρκάδων, που ονομάστηκε έτσι, σύμφωνα με τον Πausanias, από τον δωρητή του, αλλά προφανώς στέγαζε και συγκεντρώσεις των τοπικών αρχών¹⁰⁵¹. Ουσιαστικά μόνο αυτά τα δημόσια κτίσματα, όπως και της αγοράς, έχουν διερευνηθεί και είναι γνωστά σε έναν ικανοποιητικό βαθμό. Κάποια από αυτά είναι αξιολογώτα και πρωτοποριακά ως προς τη σύλληψη και την εκτέλεσή τους.

Τα ερείπια της αρχαίας Μεγαλόπολης, που αναφέρουν οι ξένοι περιηγητές, υπέστησαν καταστροφές κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι., όπως διαφαίνεται, για παράδειγμα, από τις παρατηρήσεις των μελών της Expedition de Morée, που παρέχουν μία πληρέστερη εικόνα¹⁰⁵². Στα 1890-93 οι Άγγλοι διεξήγαγαν τις πρώτες ανασκαφές στον χώρο¹⁰⁵³. Έκτοτε, η έρευνα στην περιοχή της αρχαίας πόλης

τον Διόδωρο το 368/67 π.Χ.. Για τα διάφορα ζητήματα σχετικά με τον συνοικισμό και την ίδρυση της Μεγαλόπολης και την παράθεση της βασικής βιβλιογραφίας βλ. τελευταία Roy 2007.

¹⁰⁴⁷ Βλ. Ξεν. Ελλ. 7,5,5.

¹⁰⁴⁸ Πaus. 8,27,1-8· Διόδ. Σικ. 15,72,4. Βλ. IACP 520-521. Με το ζήτημα αυτό ασχολείται τελευταία ο Roy 2005.

¹⁰⁴⁹ Πaus. 8,30,1. Βλ. Πετρονώτης 1973, 5-6· Παπαχατζής 4, 307-308 σημ.10. Σύμφωνα με τον Στέφ. Βυζ. λ. Μεγάλη πόλις, το ένα από τα δύο τμήματα της πόλης, και κατά πάσα πιθανότητα η περιοχή Ν του ποταμού, έφερε το όνομα Ορεσσία από τον Ορέστη. Πρβλ. Πετρονώτης 1973, 101· Jost 1985, 230 σημ.10. Σύμφωνα με την παλαιά θεωρία για τον διπλό χαρακτήρα της Μεγαλόπολης, το Β τμήμα της αποτελεί τη νέα ομόσπονδη πόλη και η Ορεσσία την ομοσπονδιακή πρωτεύουσα, βλ. Πετρονώτης 1973, 59· Jost 1985, 221.

¹⁰⁵⁰ Βλ. Roy 2007, 289, 294.

¹⁰⁵¹ Βλ. Πaus. 8,32,1. Πρβλ. Roy 2007, 291-292.

¹⁰⁵² Βλ. Πετρονώτης 1973, 127, 141.

¹⁰⁵³ Βλ. Gardner κ.ά. 1892· Bather 1892-93. Βλ. επίσης Frazer IV, 317-352 για μία καλή συνόψιση των αποτελεσμάτων των ερευνών των Άγγλων αλλά και των ξένων περιηγητών του 19^{ου} αι. Οι Άγγλοι επικεντρώθηκαν στη διερεύνηση της αρχαίας αγοράς, όπου αποκάλυψαν διάφορα κτίσματα, ωστόσο μόνο για τη Φιλίππειο στοά και το ιερό του Δία Σωτήρα παρέχουν λεπτομερείς περιγραφές, βλ. Lauter 2005, 236 με σημ.3 για την κριτική των αγγλικών ανασκαφών και δημοσιεύσεων.

ήταν περιστασιακή, συμπεριλαμβανομένων των σωστικών ανασκαφών και της έρευνας του Knoblauch το 1940 στο ιερό του Δία Σωτήρα, που διακόπηκε εξαιτίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το 1973 ο Πετρονώτης στη μονογραφία του για τη Μεγαλόπολη προσφέρει μία συνολική εικόνα της πόλης και της τοπογραφίας της θίγοντας διάφορες πτυχές του βίου της¹⁰⁵⁴. Από το 1991 ως το 2002 η περιοχή της αγοράς υπήρξε το αντικείμενο της συστηματικής έρευνας του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθήνας και της Ε΄ ΕΠΚΑ υπό τον Lauter του Πανεπιστημίου του Marburg και τον Σπυρόπουλο¹⁰⁵⁵. Βασικός στόχος υπήρξε η κατανόηση των πρωταρχικών εμφανίσεων των κτισμάτων και η επίλυση των χρονολογικών προβλημάτων. Από τις ανασκαφές στην αγορά διαπιστώθηκαν αρχαιολογικά δύο ορίζοντες καταστροφής: το 222 π.Χ., όταν η πόλη καταστράφηκε από τον Σπαρτιάτη βασιλιά Κλεομένη Γ΄, όπως μαρτυρείται και από τους αρχαίους συγγραφείς¹⁰⁵⁶, και μία γύρω στα 200 μ.Χ., κατά την οποία φαίνεται ότι κατέρρευσαν όλα τα κτήρια από όσα είχαν εναπομείνει μέχρι τότε και περιγραφεί από τον Πausanias λίγα χρόνια πριν¹⁰⁵⁷. Αργότερα η έρευνα επεκτάθηκε και στο συγκρότημα του θεάτρου και του Θερσίλιου στο Ν τμήμα της πόλης¹⁰⁵⁸.

Σύμφωνα με τον Πausanias: «Η Μεγαλόπολη είναι η πιο καινούργια πόλη όχι μόνο από τις αρκαδικές, αλλά και από τις άλλες ελληνικές πόλεις, εκτός από τις πόλεις, στις οποίες εγκαταστάθηκαν κάτοικοι με τη συμβολή της ρωμαϊκής εξουσίας»¹⁰⁵⁹. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος δεν συναντάμε στον περιηγητή τον συνήθη μυθιστορικό πρόλογο πριν την περιγραφή της πόλης. Ως αντίβαρο στην απουσία τοπικών παραδόσεων, η ταυτότητα της πόλης μεταμορφώνεται στην ταυτότητα των Αρκάδων¹⁰⁶⁰. Τα μνημεία, οι μύθοι, οι λατρείες προέρχονται από τα διαφορετικά αρκαδικά κέντρα που συνέβαλαν σε αυτό το αστικό μόρφωμα και, ταυτόχρονα, νομιμοποιούν την οντότητα και το κύρος της νέας πόλης. Από τις λατρείες της πόλης διαφαίνεται, επιπλέον, η επιθυμία να ενισχυθούν οι δεσμοί με μερικές από τις πόλεις που συνοικίστηκαν στη Μεγαλόπολη¹⁰⁶¹. Υπό αυτό το πρίσμα η λατρεία της Αθηνάς δεν έχει να επιδείξει κάτι ιδιαίτερο και φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο με τη ζωή της νέας πόλης.

Το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος

Ο Πausanias ολοκληρώνοντας την περιγραφή του Β τμήματος της Μεγαλόπολης κάνει λόγο για δύο χαμηλούς λόφους πίσω από τη Φιλίππειο στοά της αγοράς, που έφεραν ο ένας τα ερείπια ιερού της Αθηνάς Πολιάδος κι ο άλλος ερειπωμένο ναό της Ήρας Τελείας· κάτω από τον δεύτερο λόφο υπήρχε η πηγή Βάθυλλος που συνέβαλλε στον Ελισσόνα¹⁰⁶². Όσον αφορά την κατάσταση των δύο

¹⁰⁵⁴ Βλ. Πετρονώτης 1973.

¹⁰⁵⁵ Για μία συνοπτική και πλήρη εικόνα των ερευνών και των αποτελεσμάτων τους βλ. Lauter 2005. Βλ. επίσης τις ανασκαφικές εκθέσεις στον ΑΑ από τον 1995 ως και το 1998 και τη δημοσίευση των συνευρεθεισών επιγραφών από την Kreilinger 1995.

¹⁰⁵⁶ Βλ. Πολύβ. 2,55· Πλούτ. Κλεομ. 23-25.

¹⁰⁵⁷ Lauter 2005, 237.

¹⁰⁵⁸ Βλ. Lauter – Lauter-Bufe 2004.

¹⁰⁵⁹ Πaus. 8,27,1.

¹⁰⁶⁰ Βλ. Osanna 2005, 250.

¹⁰⁶¹ Για τις λατρείες της Μεγαλόπολης βλ. Jost 1985, 220-235· Jost 1994, 225-228· Jost 1996α.

¹⁰⁶² Βλ. Πaus. 8,31,9 («... ταύτης εισί δύο ὄπισθεν λόφοι, οὐκ ἐς ὕψος ἀνήκοντες· ἐρείπια δὲ Ἀθηνᾶς ἱεροῦ πολιάδος ἐπὶ αὐτῶ, καὶ τῶ ἐτέρῳ ναός ἐστιν Ἥρας τελείας, ὁμοίως καὶ ταῦτα ἐρείπια»).

ιερών ας σημειωθεί ότι επί των ημερών του Πausανία η Μεγαλόπολη ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της ερειπωμένη, όπως ο ίδιος ρητά αναφέρει, αντιδιαστέλλοντας την εικόνα αυτή με την παλαιότερη ακμή της και παραθέτοντας την παρόμοια μοίρα άλλων σημαντικών κέντρων¹⁰⁶³.

Οι δύο λόφοι με τα ιερά βρίσκονταν Β της αγοράς, αφού η Φιλίππειος στοά ορίζει τη Β πλευρά της¹⁰⁶⁴. Όπως ο ίδιος ο Πausανίας υπογραμμίζει, δεν είχαν ιδιαίτερο ύψος, κι έτσι δεν μπορούν να αναγνωριστούν στο σημερινό τοπίο της περιοχής Β της αγοράς, όπου γενικώς το έδαφος βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο και παρουσιάζει υψομετρικές διακυμάνσεις. Επιπλέον η περιοχή διαρρέεται από διάφορα ρεύματα, ώστε είναι δύσκολη η ασφαλής ταύτιση του Βαθύλλου, που θα μπορούσε να μας προσφέρει ένα σταθερό σημείο αναφοράς. Στην περιοχή είχαν εντοπιστεί κάποια αρχιτεκτονικά λείψανα από την Expedition de Morée και 60 χρόνια μετά από τους Άγγλους ανασκαφείς. Ο Πετρονώτης βασιζόταν ουσιαστικά στις αναφορές αυτές για τη μελέτη της τοπογραφίας Β της αγοράς προσθέτοντας μόνο, βασιζόμενος στην αυτοψία του, ότι σε όλη αυτή την απέραντη περιοχή εντυπωσιάζει «η αφθονία άμορφων κεραμικών θραυσμάτων»¹⁰⁶⁵.

Σύμφωνα με τον Πετρονώτη στην περιοχή Β της αγοράς, με εξαίρεση τον λόφο «Σκολείτα» στα Α κράσπεδα της πόλης, ξεχωρίζει μόνο ένα ύψωμα κοντά στη Φιλίππειο στοά, που είχαν ήδη επισημάνει οι Άγγλοι¹⁰⁶⁶. Τα μόνα οικοδομικά λείψανα κατά χώραν βρίσκονται στις πλαγιές του και το ένα ανήκει σε νεότερη κατασκευή, ενώ το άλλο είναι «a very rough foundation» σύμφωνα με τον Loring¹⁰⁶⁷. Ο ίδιος κάνει λόγο για δοκιμαστικές τομές στην κορυφή του λόφου αυτού, από τις οποίες δεν προέκυψε τίποτε, αντιθέτως το έδαφος φαινόταν να είναι το φυσικό.

Αμέσως Α του λόφου αυτού, σε μία ανεπαίσθητη έξαρση του εδάφους, ο Loring σημειώνει κάποια οικοδομικά λείψανα και θεωρεί ότι ταυτίζονται με αυτά που είχαν δει τα μέλη της Expedition de Morée και ο Curtius¹⁰⁶⁸. Ο τελευταίος κάνει λόγο για θεμέλια και τμήματα από τους επιμελώς κατασκευασμένους τοίχους σηκού, τον οποίο αποδίδει στο ναό της Αθηνάς¹⁰⁶⁹. Αλλά και οι Γάλλοι είχαν δει τμήματα από τους τοίχους του σηκού καθώς και διασκορπισμένους προφανώς γωνιόλιθους στη θέση αυτή ταυτίζοντας τα κατάλοιπα με το ναό της Αθηνάς ή της Ήρας¹⁰⁷⁰. Οι Loring και Richards ανέσκαψαν στην περιοχή και κάνουν λόγο για ένα ύστερο κτίσμα, κατασκευασμένο με κεραμίδες, κροκάλες κτλ., όπου ξεχώριζε μόνο ένα ασβεστολιθικό κατώφλι πιθανόν μίας προγενέστερης

¹⁰⁶³ βλ. Πaus. 8,33.

¹⁰⁶⁴ Πρόκειται για μία εξαιρετικά μεγάλη στοά, μήκους 156 μ., που ανακαλύφθηκε κατά τις αγγλικές ανασκαφές στα τέλη του 19^{ου} αι. και έγινε καλύτερα γνωστή χάρη στις πρόσφατες έρευνες. βλ. Gardner κ.ά. 1892, 59-68 [R. W. Schultz]· Frazer IV, 320-323· Lauter 2005, 240, εικ.3. Το κτίσμα που αποκαλύφθηκε αμέσως Α της ταυτίζεται με τη μικρότερη στοά με τα αρχεία που αναφέρει ο Πaus. 8,30,6. Πίσω από τα αρχεία υπήρχε ναός της Τύχης με μαρμάρινο άγαλμα της θεάς, ενώ κοντά στη Φιλίππειο στοά («πρός αυτήν») ο Πaus. 8,30,6-7 είδε τον κατεστραμμένο ναό του Ερμή Ακακήσιου.

¹⁰⁶⁵ Πετρονώτης 1973, 142.

¹⁰⁶⁶ βλ. Πετρονώτης 1973, 134-135, 140-141 (ύψωμα 100 ποδών από την κοίτη του ποταμού).

¹⁰⁶⁷ βλ. Gardner κ.ά. 1892, 117, πίν.1 αρ.7-8.

¹⁰⁶⁸ βλ. Gardner κ.ά. 1892, 117, πίν.1 αρ.45.

¹⁰⁶⁹ βλ. Curtius 1851, 288, 289 σημ.5, πίν.V.

¹⁰⁷⁰ βλ. Blouet 1833, 45-46, πίν.37 (σημείο BB).

κατασκευής, ενώ οι λίθοι που είχαν δει οι Γάλλοι είχαν εξαφανιστεί¹⁰⁷¹. Ο Πετρονώτης δεν αποκλείει να βρισκόταν εδώ ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος¹⁰⁷².

Ανατολικότερα κάποια λείψανα αποδίδονται από τον Curtius στο ναό της Ήρας¹⁰⁷³. Σύμφωνα με τον Loring πιθανόν πρόκειται για αρχαία θεμέλια, ωστόσο η εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση τους δεν επιτρέπει την ερμηνεία τους¹⁰⁷⁴. Η απόδοση αυτή του Curtius βασίζεται στην ταύτιση ενός μικρού ρέματος στην περιοχή με τον Βάθυλλο (Κουμάσι), την οποία αμφισβητεί ο Loring. Ο τελευταίος θεωρεί πιθανότερο ο Βάθυλλος να ταυτίζεται με το ρέμα στα Δ της αγοράς, που διέρχεται από την υποτιθέμενη περιοχή του γυμνασίου και του περιβόλου των Μεγάλων Θεών· ωστόσο η πηγή του βρίσκεται μακριά και εξάλλου η εν λόγω εκδοχή δεν ανταποκρίνεται στην περιγραφή του Πausανία. Ο ίδιος καταλήγει ότι η πηγή, όπως και οι δύο ερειπωμένοι ναοί, δεν έχουν αφήσει καθόλου ίχνη¹⁰⁷⁵. Η αλήθεια είναι ότι μέχρι τη συστηματική αρχαιολογική διερεύνηση της περιοχής δεν μπορούμε να πούμε ποιος είναι ο λόφος πάνω στον οποίο βρισκόταν ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος.

Παρόλο που δεν διαθέτουμε άλλα στοιχεία για τη λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος, πέραν αυτής της πληροφορίας του Πausανία, θα ήταν εύλογο να σκεφτούμε ότι, προφανώς, με την ίδρυση της νέας πόλης αποφασίστηκε να αφιερωθεί ένας ναός για τη θεά υπό την όψη της προστάτιδας σε ένα ύψωμα που θα είχε τον συμβολικό ρόλο της ακρόπολης¹⁰⁷⁶. Στη διαμόρφωση του πάνθεου της νέας πόλης, η Αθηνά συναντάται στον καθιερωμένο πλέον ρόλο της, ο οποίος, θα λέγαμε ότι, αποκτά κανονιστική ισχύ από τον 4^ο αι. π.Χ. και στο εξής, χωρίς η λατρεία της να παρουσιάζει τυχόν ιδιαιτερότητες. Με την Αθηνά Πολιάδα, ενδεχομένως, σχετίζονται οι δύο πρωιμότερες μαρτυρίες για τη λατρεία της θεάς, που θα μπορούσαν κι αυτές να ιδωθούν στο ίδιο πλαίσιο της οργάνωσης της νεοϊδρυθείσας πόλης και στον ρόλο που δόθηκε στην Αθηνά.

Στα αυτόνομα νομίσματα της Μεγαλόπολης απεικονίζονται η κεφαλή του Δία και ο Πάνας, που παραπέμπουν στις παναρκαδικές λατρείες του Λύκαιου όρους, οι οποίες αντιπροσωπεύονται στη Μεγαλόπολη, και τα σύμβολα αυτών των θεών στα νομίσματα επί Αχαϊκής Συμπολιτείας¹⁰⁷⁷. Αναφέρεται, ωστόσο, και ένας τύπος με την κεφαλή της Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και στεφάνι με το αρκαδικό μονόγραμμα στον οπισθότυπο. Σύμφωνα με τον Head χρονολογείται πιθανόν στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., μετά την τυραννίδα του Αριστόδημου¹⁰⁷⁸. Στην Αθηνά Πολιάδα θα μπορούσε να αναφέρεται μία από τις φυλές της Μεγαλόπολης, οι οποίες μαρτυρούνται από επιγραφές του ύστερου 3^{ου} ή του πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ. στην προεδρία του θεάτρου¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁷¹ Βλ. Gardner κ.ά. 1892, 117 με σημ.41.

¹⁰⁷² Βλ. Πετρονώτης 1973, 103, 141, εικ.6 αρ.3.

¹⁰⁷³ Βλ. Curtius 1851, 288, 289 σημ.5. Πρβλ. Blouet 1833, 45, πίν.37 (σημείο X)· Πετρονώτης 1973, 134, 141, εικ.6 αρ.2.

¹⁰⁷⁴ Βλ. Gardner κ.ά. 1892, 118, πίν.1 αρ.47.

¹⁰⁷⁵ Βλ. Gardner κ.ά. 1892, 118, όπου αναφέρει ότι τα μοναδικά κατάλοιπα που θα μπορούσαν να ανήκουν σε ναό βρίσκονται βορειότερα, βλ. πίν.1 αρ.44.

¹⁰⁷⁶ Βλ. Brackertz 1967, 199· Jost 1985, 230· Jost 1996α, 104, 107.

¹⁰⁷⁷ Βλ. NCP 107-109· HN² 444-445, 450-451· SNG Cop. αρ.171-207.

¹⁰⁷⁸ Βλ. HN² 450· SNG Cop. αρ.207 (μετά το 370 π.Χ.)· Jost 1985, 230 σημ.9.

¹⁰⁷⁹ Για τις επιγραφές στην προεδρία του θεάτρου και το σύστημα των φυλών βλ. Gardner κ.ά. 1892, 122-126 [G. C. Richards]· Frazer IV, 335-336· Jones 1987, 135-138.

Οι φυλές της Μεγαλόπολης

Από την ανασκαφή των Άγγλων στο θέατρο και το Θερσίλιον τα δύο αυτά κτίσματα μάς είναι επιφανειακώς γνωστά¹⁰⁸⁰. Από τη νεότερη έρευνα και τις ανασκαφές προέκυψε μία νέα εικόνα για τις οικοδομικές φάσεις τους. Οι Lauter και Lauter-Bufe σε πρόσφατό τους άρθρο ασκούν κριτική στις θεωρίες για την ίδρυσή τους και αναθεωρούν τις προταθείσες χρονολογήσεις¹⁰⁸¹. Το Θερσίλιο, η μεγάλη υπόστυλη αίθουσα με πρόσταση, κτίστηκε μεταξύ του 360 και του 345 π.Χ. Το θέατρο και η σκηνοθήκη προστέθηκαν αργότερα, όπως είχε υποστηρίξει παλαιότερα ο Dörpfeld, προς το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Μετά την καταστροφή του 222 π.Χ. το Θερσίλιο κτίστηκε ξανά με το ίδιο σχέδιο, όπως και ένα νέο προσκήνιο στο πλαίσιο ενός εκτεταμένου οικοδομικού προγράμματος. Ως δωρητής των θρόνων της προεδρίας και του ρείθρου του θεάτρου κατονομάζεται ένας Αντίοχος σε τρεις επιγραφές, στον κεντρικό και στους δύο ακριανούς θρόνους της προεδρίας¹⁰⁸². Η πρώιμη χρονολόγηση του θεάτρου προέκυψε εξαιτίας του εν λόγω Αντίοχου, τον οποίο ο Richards είχε ταυτίσει με ένα γνωστό ολυμπιονίκη και αντιπρόσωπο του αρκαδικού κοινού, άποψη που καταρρίπτεται, ωστόσο, από τους Lauter και Lauter-Bufe¹⁰⁸³.

Στην οπίσθια όψη των ερεισίνωτων των 6 εκ των 9 θρόνων της προεδρίας, από τη δεύτερη ως και την έβδομη θέση είναι χαραγμένα τα ονόματα: «Ἀρκαδισίας, Ἀπολλωνίας, Παναθαναίας, Ἡρακλείας, Πανίας, Λυκαίας»¹⁰⁸⁴. Οι επιγραφές χρονολογούνται στα τέλη του 3^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. και προφανώς αντιστοιχούν στα ονόματα των φυλών, στις οποίες είχε διαιρεθεί ο πληθυσμός της Μεγαλόπολης. Καθώς οι 9 θρόνοι της προεδρίας αντιστοιχούν στις 9 κερκίδες του κοίλου, θεωρείται ότι με τις επιγραφές προσδιορίζεται η θέση της καθεμίας εκ των 6 φυλών με 3 κερκίδες να περισσεύουν¹⁰⁸⁵. Παρά την κάπως ύστερη χρονολόγηση των επιγραφών πιστεύεται ότι η δημιουργία των φυλών ανάγεται στα χρόνια της ίδρυσης της πόλης. Επιπλέον έχει βρεθεί ένα εισιτήριο (tessera) με το όνομα της φυλής Λυκαίας, που χρονολογείται στον 4^ο ή στον 3^ο αι. π.Χ.¹⁰⁸⁶.

Στα χρόνια του Αδριανού μαρτυρείται μία διαφοροποιημένη οργάνωση από τις επιγραφές στην πρόσθια όψη των ερεισίνωτων των θρόνων της προεδρίας, από την τρίτη έως και την έβδομη θέση: «φυλή Μαιναλίων, φυ(λή) Λυκαειτῶν, φυλῆς Παρρασίων, φυ(λή) Πανιατῶν, φυ(λή) Ἀπολλωνιατῶν»¹⁰⁸⁷. Δεν γνωρίζουμε πότε εγκαταλείφθηκε το πρώτο σύστημα των φυλών για το νεότερο των αυτοκρατορικών χρόνων, που μαρτυρείται επιπλέον από μία επιγραφή του 2^{ου} ή του 3^{ου} αι. μ.Χ., όπου κατονομάζεται η φυλή των Λυκαειτῶν¹⁰⁸⁸. Οι φυλές από 6 έγιναν 5 και διατηρήθηκαν στις ονομασίες των τριών οι συσχετισμοί με τον Λύκαιο (Δία), τον Πάνα και τον Απόλλωνα, ενώ προστέθηκαν οι Μαινάλιοι και οι Παρράσιοι.

¹⁰⁸⁰ Πaus. 8,32,1. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Jost 1985, 231 με σημ.1-2· Lauter – Lauter-Bufe 2004, 135 σημ.1.

¹⁰⁸¹ βλ. Lauter – Lauter-Bufe 2004.

¹⁰⁸² IG V2, 450· συναντάται μία φορά η επιγραφή «Ἀντίοχος ἀγνωθετήσας ἀνέθηκε τὸς θρόνος πάντας καὶ τὸν ὀχετόν» και δύο φορές η επιγραφή «Ἀντίοχος ἀγνωθετήσας ἀνέθηκε».

¹⁰⁸³ βλ. Gardner κ.ά. 1892, 123-124· Lauter – Lauter-Bufe 2004, 148-150.

¹⁰⁸⁴ IG V2, 451.

¹⁰⁸⁵ Σχετικά βλ. Gardner κ.ά. 1892, 126· Jones 1987, 136 με σημ.4.

¹⁰⁸⁶ IG V2, 468.

¹⁰⁸⁷ IG V2, 452.

¹⁰⁸⁸ IG V2, 464.

Δεν γνωρίζουμε ποιες αρχές υπαγόρευαν την επιλογή των συγκεκριμένων θεών και ηρώων για την ονομασία των φυλών, στις οποίες διαιρέθηκε ο πληθυσμός της Μεγαλόπολης πιθανόν μετά την ίδρυσή της. Δεν είναι πάντα σαφής η αναφορά σε ένα συγκεκριμένο ιερό με βάση την περιγραφή του Πausανία, από τον οποίο μαρτυρείται η παρουσία των θεοτήτων αυτών στην πόλη με εξαίρεση τον Αρκάδα, στον οποίο θα πρέπει να ανάγεται το όνομα της φυλής Αρκαδισία¹⁰⁸⁹. Μπορεί οι δυσκολίες να οφείλονται, τουλάχιστον εν μέρει, στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μέχρι την επίσκεψη του Πausανία στη Μεγαλόπολη, την οποία εξάλλου βρήκε σε μεγάλο βαθμό ερειπωμένη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η φυλή που φέρει το όνομα του Ηρακλή, για τον οποίο μαρτυρείται η λατρεία του ως θεού μαζί με τον Ερμή, στο πλαίσιο της λειτουργίας και των δύο ως προστατών της παλαίστρας και του γυμνασίου. Σύμφωνα με τον Πausανία, υπήρχε κάποτε ναός του Ηρακλή και του Ερμή κοντά στο στάδιο στο Ν τμήμα της πόλης, και επί των ημερών του πιθανόν η λατρεία λάβαινε χώρα στον βωμό που είχε διατηρηθεί¹⁰⁹⁰. Παρόλο που ο ήρωας είναι παρών παντού στην Αρκαδία μέσα από τους μύθους, εκτός από τη Μεγαλόπολη, μόνο στη Μαντινική μαρτυρείται με βεβαιότητα λατρεία του και μάλιστα κατά την κλασική εποχή¹⁰⁹¹.

Στην αγορά ήταν το ιερό του Λύκαιου Δία, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε εκτός των άλλων και μαρμάρινο άγαλμα του Πάνα Σινόεντα, ενώ μπροστά από το ιερό ήταν στημένος ο κολοσσικός χάλκινος Απόλλωνας Επικούριος που είχε μεταφερθεί από τις Βάσσειες¹⁰⁹². Σε άλλο σημείο ο Πausανίας κάνει λόγο για την ετήσια θυσία προς τον Απόλλωνα Επικούριο και τη τελετουργική μεταφορά του σφαγίου από τη αγορά της Μεγαλόπολης στο ιερό του Παρράσιου Απόλλωνα στα Α του Λύκαιου όρους¹⁰⁹³. Το ιερό του Λύκαιου Δία, που θα βρισκόταν στην πλατεία της αγοράς, συνιστά ένα «αντίγραφο» του ιερού του θεού στο όρος Λύκαιον, όπου υπήρχε επίσης και ιερό του Πάνα¹⁰⁹⁴. Βέβαια η επίκληση Σινόεις για τον Πάνα στη Μεγαλόπολη δεν μαρτυρείται στο Λύκαιο αλλά στο ιερό των Βασσών. Οπωσδήποτε, όμως, ο Δίας και ο Πάνας είναι οι δύο κατεξοχήν προστάτες της Μεγαλόπολης και χρησιμοποιήθηκαν εμβληματικά για το σύνολο των Αρκάδων έχοντας μία ιδιαίτερη σημασία για τους Παρράσιους. Δεν γνωρίζουμε τις περιστάσεις της μεταφοράς του Απόλλωνα Επικούριου στη Μεγαλόπολη, ούτε αν ανάγεται στα χρόνια της ίδρυσης της πόλης ή σε μία μεταγενέστερη χρονική στιγμή. Δεν μπορούμε να πούμε αν με τον συγκεκριμένο Απόλλωνα σχετίζεται το όνομα της φυλής. Ο Πausανίας κάνει λόγο για ένα ιερό των Μουσών, του Απόλλωνα και του Ερμή στο Ν τμήμα της πόλης, από το οποίο διατηρούνταν λίγα θεμέλια και δύο ερμαϊκές στήλες του Απόλλωνα και μίας Μούσας, καθώς και για ένα άγαλμα ένθρονου Απόλλωνα σε ιερό του Ασκληπιού¹⁰⁹⁵.

¹⁰⁸⁹ Πετρονώτης 1973, 112· Jones 1987, 137. Σύμφωνα με τον Richards η φυλή Αρκαδισία ίσως αντιπροσωπεύει τους Αρκάδες που προήλθαν από διαφορετικές μικρές κοινότητες της Αρκαδίας, βλ. Gardner κ.ά. 1892, 124. Η Jost 1985, 234 σημ.6 θεωρεί ασαφή την προέλευση του ονόματος της φυλής και αναρωτιέται αν προέρχεται από τον Αρκάδα ή την Αρκαδία.

¹⁰⁹⁰ βλ. Πaus. 8,32,3.

¹⁰⁹¹ Ο Θουκ. 5,64,5 μνημονεύει ένα ιερό του Ηρακλή («τῷ Ἡρακλείῳ»). Για τον Ηρακλή στην Αρκαδία βλ. Jost 1985, 532-534.

¹⁰⁹² βλ. Πaus. 8,30,2-4. Πρβλ. Jost 1985, 221-223.

¹⁰⁹³ βλ. Πaus. 8,38,8.

¹⁰⁹⁴ Σχετικά βλ. Jost 1985, 221-222· Jost 1996α, 106· Osanna 2005, 252.

¹⁰⁹⁵ βλ. Πaus. 8,32,2 και 8,32,5.

Όπως και στις περιπτώσεις της Τεγέας και της Μαντίνειας θεωρείται ότι κατά τον ίδιο τρόπο οι φυλές της Μεγαλόπολης αντιστοιχούν σε εσωτερικές διαιρέσεις της πόλης που ορίζονται από το ιερό της εκάστοτε θεότητας της οποίας φέρουν το όνομα. Έτσι τα μέλη της φυλής «Παναθαναίας» θα κατοικούσαν κοντά στο ιερό της Αθηνάς Πολιάδος¹⁰⁹⁶. Η παραδοσιακή αυτή άποψη, που παρουσιάζει διάφορα προβλήματα, απορρίπτεται από τον Jones, ο οποίος, επιπλέον, αποκλείει το ενδεχόμενο οι θεότητες να αντιστοιχούν στις διαφορετικές περιοχές της Αρκαδίας από τις οποίες προήλθαν οι νέοι κάτοικοι της Μεγαλόπολης¹⁰⁹⁷. Η δεύτερη δυνατότητα μπορεί να βρίσκει έρεισμα στην παρουσία του Απόλλωνα, ωστόσο η λατρεία της Αθηνάς ήταν διαδεδομένη στην Αρκαδία και δεν μπορεί να συνδεθεί με μία συγκεκριμένη περιοχή. Από την άλλη η μερική διατήρηση της ορολογίας στο νέο σύστημα των φυλών θα μπορούσε να εκληφθεί ως έμμεση μαρτυρία για τη σύνδεσή τους με την τοπογραφία της πόλης. Ως εκ τούτου θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, αν το όνομα της φυλής «Παναθαναίας» σχετίζεται πράγματι με το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος, το ιερό της θεάς ίσως είχε ερειπωθεί αρκετό καιρό πριν τα χρόνια του Πausanias, εφόσον απουσιάζει το όνομα της Αθηνάς από τις φυλές των αυτοκρατορικών χρόνων.

2.16. ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ. Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΟΝ ΠΕΡΙΒΟΛΟ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΘΕΩΝ

Πaus. 8,31,2

Πaus. 8,31,7

Το ιερό των Μεγάλων Θεών

Τον χώρο της αγοράς από τα Ν όριζε η Αριστάνδρειος στοά, η οποία έχει προφανώς παρασυρθεί από το ρέμα του Ελισσόνα¹⁰⁹⁸. Σύμφωνα με τον Πausanias, στα Α της και πολύ κοντά σε αυτήν βρισκόταν το ιερό του Δία Σωτήρα, που έχει πράγματι αποκαλυφθεί παρά τη ΝΑ γωνία της αγοράς¹⁰⁹⁹. Στο άλλο άκρο της στοάς και προς τα Δ υπήρχε ο «περίβολος» των Μεγάλων Θεών, ενώ αμέσως στα Δ της αγοράς το γυμνάσιο¹¹⁰⁰. Δεν έχουν εντοπιστεί λείψανα από τα δύο αυτά συγκροτήματα, ώστε είναι άγνωστη η ακριβής θέση και η διαμόρφωση του ιερού των Μεγάλων Θεών. Από την περιγραφή του Πausanias προκύπτει ότι ο περίβολος θα περίκλειε μεγάλη έκταση, καθώς στο εσωτερικό του απαρτιζόταν διάφοροι ναοί, ιερά, αγάλματα κι άλλα οικοδομήματα και μνημεία θρησκευτικού χαρακτήρα¹¹⁰¹.

¹⁰⁹⁶ Gardner κ.ά. 1892, 125· Πετρονώτης 1973, 103· Jost 1985, 230 σημ.9.

¹⁰⁹⁷ Βλ. Jones 1987, 137-138.

¹⁰⁹⁸ Πaus. 8,30,10. Βλ. Gardner κ.ά. 1892, 116-117· Πετρονώτης 1973, 227.

¹⁰⁹⁹ Στο ιερό του Δία Σωτήρα ήταν στημένα τα μαρμάρινα λατρευτικά αγάλματα του έθρονου Δία, της Μεγαλόπολης και της Άρτεμης Σωτείρας, έργα των Αθηναίων Κηφισόδοτου και Ξενοφώντα (Πaus. 8,30,10)· για το λατρευτικό σύνταγμα βλ. τελευταία Corso 2005. Λείψανα του ιερού είχαν αποκαλυφθεί κατά τις ανασκαφές των Άγγλων, βλ. Gardner κ.ά. 1892, 52-59· Frazer IV, 323-325· Πετρονώτης 1973, 233-234· Jost 1985, 225-227. Οι σημειώσεις του Knoiblauch από την έρευνά του στο ιερό το 1940 αποτέλεσαν την αφορμή για την έναρξη των νεότερων αρχαιολογικών ερευνών στη Μεγαλόπολη. Από τις νεότερες έρευνες διαπιστώθηκε με ασφάλεια η χρονολόγηση του ιερού στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. Gans 2002.

¹¹⁰⁰ Πaus. 8,31,1: «Τὸ δὲ ἕτερον πέρασ τῆς στοᾶς παρέχεται τὸ πρὸς ἡλίου δυσμῶν περίβολον θεῶν ἱερὸν τῶν μεγάλων» και 8,31,8: «Γυμνάσιον δὲ τῆ ἀγορᾶ συνεχὲς κατὰ ἡλίου δυσμᾶς ἐστὶν ὠκοδομημένον».

¹¹⁰¹ Βλ. Πaus. 8,31,1-8.

Ο Loring είχε υποθέσει ότι το ιερό βρισκόταν ΝΔ της αγοράς, σε μία περιοχή που διαρρέεται από ένα από τα ρέματα του Ελισσόνα (Κουτσόρεμα). Αρκετοί γωνιόλιθοι ήταν ορατοί στα χρόνια των αγγλικών ανασκαφών στη Δ όχθη του ρέματος και στην κοίτη του, ενώ στην περιοχή μεταξύ του ρέματος και της αγοράς ο Loring βρήκε ένα θραύσμα ενσφράγιστης κεραμίδας με την αβέβαιη ανάγνωση «[τῶν μεγάλων θεῶν]»¹¹⁰². Ο Πετρονώτης υποθέτει ότι το Κουτσόρεμα έχει μετακινηθεί από την αρχαιότητα προς τα Α, ώστε κατέστρεψε αρχαία κτίσματα της αγοράς ή της περιοχής στα Δ της, όπου τοποθετεί το γυμνάσιο και τον περίβολο των Μεγάλων Θεών¹¹⁰³. Εκτός από τον εύλογο γενικό εντοπισμό του ιερού στα ΝΔ της αγοράς, με βάση το κείμενο του Πausanία, δεν μπορούμε, ωστόσο, να πούμε τίποτε περισσότερο.

Μία ενσφράγιστη κεραμίδα «Ἀσκληπιου», που είχε βρεθεί στο κτίσμα ΝΔ της Φιλιππείου στοάς, συσχετίστηκε υποθετικά από τον Πετρονώτη με τον τόπο λατρείας του Ασκληπιού, της Υγείας και της Ἄρτεμης μπροστά από την είσοδο του περιβόλου των Μεγάλων Θεών¹¹⁰⁴. Ἐνα δεύτερο θραύσμα κεραμίδας με παρόμοια σφραγίδα συνιστά ένα τυχαίο εύρημα, ίσως από τη Φιλιππείο στοά, των νεότερων ερευνών· η Kreilinger θεωρεί ότι θα μπορούσε να αποτελεί το κύριο όνομα του ευεργέτη ή ακόμη και να σχετίζεται με ένα από τα δύο ιερά του Ασκληπιού στο Ν τμήμα της πόλης¹¹⁰⁵. Κατά μήκος της Δ πλευράς της αγοράς οι Ἄγγλοι βρήκαν τα λείψανα κιονοστοιχίας, που απέδωσαν υποθετικά στο γυμνάσιο. Στα Ν αυτής, περίπου στην περιοχή όπου θα βρισκόταν ο περίβολος των Μεγάλων Θεών, σε δοκιμαστικές τομές αποκαλύφθηκαν βυζαντινοί τοίχοι και τμήμα ενός αγωγού. Καθώς ο αγωγός έφερε τη σφραγίδα «Φιλοποίμην Δία» υπέθεσαν ότι μπορεί να έφερε νερό στο μικρό άλσος που βρισκόταν πίσω από το ναό του Δία Φίλιου, εντός του περιβόλου των Μεγάλων Θεών¹¹⁰⁶. Ὅμως, κατά τις νεότερες έρευνες στην αγορά, προέκυψε ότι οι ενσφράγιστες κεραμίδες με το όνομα του Φιλοποίμενα, όπως και άλλες με το όνομα του Πολύβιου, συνιστούν δωρεές των δύο αυτών κραταιών Μεγαλοπολιτών της Αχαϊκής Συμπολιτείας, προς ένα ιερό του Δία (Ομάρου;) στη Δ πλευρά της αγοράς, κατά μήκος της οποίας άρχισαν εξάλλου να αποκαλύπτονται τα δημόσια κτήρια της πόλης με την πρωταρχική φάση τους να ανάγεται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.¹¹⁰⁷.

¹¹⁰² Βλ. Gardner κ.ά. 1892, 116-117 [W. Loring] και 140-141 αρ.28,5 [G. C. Richards] για την ενσφράγιστη κεραμίδα IG V2, 469,4, η οποία όπως και άλλες ενσφράγιστες κεραμίδες ή τμήματα αγωγών που βρέθηκαν κατά τις αγγλικές ανασκαφές τοποθετούνται στην περίοδο από τον 3^ο αι. π.Χ. ως τον 1^ο αι. μ.Χ. Πρβλ. Frazer IV, 328· Jost 1985, 227.

¹¹⁰³ Βλ. Πετρονώτης 1973, 134, εικ.6 αρ.9-10.

¹¹⁰⁴ IG V2, 469,14. Βλ. Bather 1892-93, 337 αρ.2· Πετρονώτης 1973, 109. Βέβαια, όπως ο ίδιος ο Πετρονώτης παρατηρεί, το εύρημα αυτό μπορεί να μην είναι άμεσα σχετικό. Εξάλλου από την περιγραφή του Πaus. 8,31,1 προκύπτει ότι δεν υπήρχαν αγάλματα και λατρεία αυτών των θεοτήτων, αλλά μάλλον ανάγλυφες παραστάσεις τους που πλαισίωναν την είσοδο, πρβλ. Jost 1985, 227. Βλ. Πaus. 8,37,1 για την ύπαρξη ναού της Ἄρτεμης Ηγεμόνης στην είσοδο του ιερού της Δέσποινας στη Λυκόσουρα, όπως και τις παρατηρήσεις της Jost 1985, 418 σχετικά με την παρουσία της Ἄρτεμης στην είσοδο ιερών. Σύμφωνα με τον Riethmüller 2005, 218 είναι ασαφές αν οι απεικονίσεις αυτές είχαν λατρευτική λειτουργία και αν συνδέονταν σε επίπεδο λατρείας με το ιερό των Μεγάλων Θεών, καθώς φαίνεται να συσχετίζονται μόνο με τα ιερά των ίδιων θεοτήτων στο Ν τμήμα της πόλης.

¹¹⁰⁵ Βλ. Kreilinger 1995, 382-383.

¹¹⁰⁶ Βλ. Πaus. 8,31,4-5. Για τις ανασκαφές στην περιοχή αυτή, όπου βρέθηκε η επιγραφή IG V2, 469,7, βλ. Bather 1892-93, 336· πρβλ. Jost 1985, 228 σημ.8.

¹¹⁰⁷ Βλ. Lauter 2002· Lauter 2005, 238-240.

Ο Πausanίας σημειώνει ότι, όπως είχε ήδη αναφέρει στα Μεσσηνιακά, οι Μεγάλες Θεές είναι η Δήμητρα και η Κόρη, η οποία ονομάζεται από τους Αρκάδες Σώτειρα¹¹⁰⁸. Στο εσωτερικό του περιβόλου κάνει λόγο για διαφορετικά μνημεία που σχετίζονται με τη λατρεία αυτών των θεαινών, η φύση των οποίων δεν είναι σαφής. Στο ναό των Μεγάλων Θεών τα λατρευτικά αγάλματα της Δήμητρας και της Σώτειρας είναι έργα του Δαμοφώντα¹¹⁰⁹. Στα δεξιά του ναού αυτού υπάρχει ιερό της Κόρης με μαρμάρινο λατρευτικό της άγαλμα, του οποίου το βάθρο σκεπάζουν ταινίες, ενώ η είσοδος στο ιερό για τους άνδρες επιτρέπεται μία φορά τον χρόνο¹¹¹⁰. Η είσοδος απαγορεύεται για όλους σε ένα μικρό άλσος που περιβάλλεται με χαμηλό τοίχο, μπροστά από το οποίο υπάρχουν μικρού μεγέθους αγάλματα της Δήμητρας και της Κόρης¹¹¹¹. Ο Πausanίας κάνει λόγο επίσης για ένα μεγάλο οικοδόμημα, όπου λάβαινε χώρα η μυστηριακή τελετή για τις θεές, και για ένα «οίκημα» όπου ήταν στημένοι οι ανδριάντες τεσσάρων ανδρών, «οι οποίοι λένε πως οργάνωσαν πρώτοι για τους μεγαλοπολίτες τη μυστηριακή τελετή των Μεγάλων θεών, της οποίας τα δρώμενα είναι μίμηση των ελευσινιακών δρώμενων»¹¹¹².

Τα μυστήρια των Μεγάλων Θεών στη Μεγαλόπολη μας είναι γνωστά μόνο από τον Πausanία και φαίνεται ότι, τουλάχιστον στην εποχή του, είχαν ομοιότητες με τα Ελευσίνια, στα οποία όμως δεν εμφανίζεται η εν λόγω ονομασία για τις θεές¹¹¹³. Φαίνεται, πάντως, εδώ πιο πιθανό πως έχουμε να κάνουμε με την ιερή δυάδα της Ελευσίνας σε αντιδιαστολή με τη Δήμητρα και τη Δέσποινα της Λυκόσουρας, τα λατρευτικά αγάλματα των οποίων είναι επίσης έργα του Δαμοφώντα¹¹¹⁴. Το ξεχωριστό ιερό της Κόρης και τα στοιχεία της λατρείας της, ωστόσο, αναδεικνύουν την υπεροχή της κόρης έναντι της μητέρας, όπως γίνεται στη Λυκόσουρα. Σύμφωνα με τη Jost, πρόκειται για μία τοπική θεότητα, η λατρεία της οποίας θα μεταφέρθηκε από κάποια από τις κοινότητες που συνοικίστηκαν στη Μεγαλόπολη¹¹¹⁵. Αυτόχθον στοιχείο της λατρείας αποτελεί και η εναλλακτική ονομασία Σώτειρα για την Κόρη.

Η ονομασία Μεγάλες Θεές στην Αρκαδία μαρτυρείται μόνο για τη θέση Βάθος της Τραπεζουντίας, όπου υπήρχε εορτή προς τιμήν τους με μυστικές ιεροπραξίες¹¹¹⁶. Σε απόσταση περίπου 10 σταδίων από το Βάθος, ο Πausanίας αναφέρει, ανάμεσα στα ερείπια της πόλης Βασιλίδας, ένα ιερό της Ελευσίνας Δήμητρας¹¹¹⁷. Οι περιοχές αυτές ανήκουν στην Παρρασία και εγκαταλείφθηκαν με το συνοικισμό της Μεγαλόπολης. Οπωσδήποτε λοιπόν κάποια σχέση πρέπει να υπάρχει μεταξύ των λατρειών του Βάθους και της Μεγαλόπολης, αν και είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αυτή, όπως και η ίδια η προσωπικότητα των Μεγάλων Θεών.

¹¹⁰⁸ Πaus. 8,31,1, πρβλ. 4,1,5-9, όπου κάνει λόγο για την εισαγωγή της μυστηριακής λατρείας των Μεγάλων Θεών από την Ελευσίνα στη μεσσηνιακή Ανδανία κατά τους μυθικούς χρόνους.

¹¹⁰⁹ βλ. Πaus. 8,31,2.

¹¹¹⁰ Πaus. 8,31,8.

¹¹¹¹ βλ. Πaus. 8,31,5.

¹¹¹² Πaus. 8,31,7.

¹¹¹³ Για τις μυστηριακές λατρείες της Αρκαδίας βλ. Jost 2003, ιδίως 152-154 για τη Μεγαλόπολη.

¹¹¹⁴ βλ. Πaus. 8,37,3-6.

¹¹¹⁵ βλ. Jost 1985, 340.

¹¹¹⁶ βλ. Πaus. 8,29,1.

¹¹¹⁷ βλ. Πaus. 8,29,5.

Στη μελέτη που αφιέρωσε για αυτές ο Stiglitz καταλήγει ότι οι Μεγάλες Θεές συνιστούν μία δημιουργία της Μεγαλόπολης που ανάγεται είτε στον 4^ο αι. π.Χ. με την ίδρυση της πόλης είτε στον 2^ο αι. π.Χ. με την ανοικοδόμηση της πόλης μετά την καταστροφή της από τον Κλεομένη¹¹¹⁸. Ενσωματώνουν διάφορες όψεις των γυναικείων θεοτήτων της Αρκαδίας, με τη Δήμητρα να αντιστοιχεί στην πανελλήνια θεά και την Κόρη/Σώτειρα να προβάλλει το τοπικό στοιχείο. Η επίκληση αντλεί την έμπνευσή της από τους Μεγάλους Θεούς, ως στοιχείο της θηβαϊκής επίδρασης κατά την ίδρυση της πόλης, και τη Μεγάλη Μητέρα, που είχε βωμό στο ιερό της Λυκόσουρας, ενώ εναρμονίζεται με το όνομα της Μεγάλης Πόλεως. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η λατρεία των Μεγάλων Θεών να μεταφέρθηκε από το Βάθος, να προσαρμόστηκε στα νέα δεδομένα και με τη συμβολή άλλων στοιχείων της αρκαδικής θρησκείας και με τον καιρό να απέκτησε ελευσινιακό χαρακτήρα, όπως παρατηρεί η Jost¹¹¹⁹.

Ερμαϊκές στήλες στο ιερό

Εντός του περιβόλου των Μεγάλων Θεών υπήρχε επίσης ναός για τον Φίλιο Δία και ιερό της Αφροδίτης Μαχανίτιδος. Το ξύλινο άγαλμα του Ερμή και το ακρόλιθο της Αφροδίτης στο ναό της θεάς είναι έργα του Δαμοφώντα σύμφωνα με τον Πausανία, ενώ στην είσοδο «υπάρχουν αγάλματα ξύλινα αρχαία της Ήρας, του Απόλλωνα και των μουσών, τα οποία κατά την παράδοση μεταφέρθηκαν από την Τραπεζούντα»¹¹²⁰. Τέλος, ο Πausανίας κάνει λόγο για ερμαϊκές στήλες διαφόρων θεοτήτων: «Κεῖται δὲ ἐντὸς τοῦ περιβόλου θεῶν τοσάδε ἄλλων ἀγάλματα τὸ τετράγωνον παρεχόμενα σχῆμα: Ἐρμῆς τε ἐπίκλησιν ἀγήτωρ καὶ Ἀπόλλων καὶ Ἀθηνᾶ τε καὶ Ποσειδῶν, ἔτι δὲ Ἥλιος ἐπωνυμίαν ἔχων σωτήρ [δὲ] εἶναι καὶ Ἡρακλῆς»¹¹²¹.

Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για τις ερμαϊκές αυτές στήλες, για τη θέση και την παράθεσή τους, ούτε αν βρίσκονταν στην ίδια περιοχή ως μία ενότητα, όπως δηλώνεται για μία ομάδα ερμαϊκών στηλών στο Ν τμήμα της πόλης, όπως θα δούμε παρακάτω. Ίσως κατονομάζονται μαζί ως ομάδα εξαιτίας της τυπολογικής τους ομοιότητας από τον Πausανία, που συχνά καταφεύγει σε αυτόν τον τρόπο περιγραφής¹¹²². Ούτε μπορούμε να πούμε κάτι για τη λειτουργία και την ενδεχόμενη σημασία που θα είχαν όσον αφορά και την απεικονιζόμενη θεότητα. Μπορούμε να πούμε μόνο ότι οι ερμαϊκές στήλες ήταν ιδιαίτερα αγαπητές στην Αρκαδία, όπως παρατηρεί ο Πausανίας: «περισσῶς γὰρ δὴ τι τῶ σχήματι τούτῳ φαίνονται μοι χαίρειν οἱ ἀρκάδες»¹¹²³.

Με την ερμαϊκή στήλη του Ποσειδῶνα που είδε ο Πausανίας έχει συσχετιστεί τμήμα ασβεστολιθικής στήλης, ύψους περίπου 0,60 μ. Η στήλη φέρει ανάγλυφη εγχάρακτη παράσταση της τρίαινας και στο οριζόντιο στέλεχος της τελευταίας υπάρχει η αναθηματική επιγραφή «Ποσειδᾶνι ἀσφαλείῳ / Δαμοφῶν ἀνέθηκε»¹¹²⁴. Η επιγραφή εκλήφθηκε βασικά ως μαρτυρία της παρουσίας του

¹¹¹⁸ βλ. Stiglitz 1967, ιδίως 16-30, 146-156.

¹¹¹⁹ Για τη λατρεία των Μεγάλων Θεών στη Μεγαλόπολη βλ. Jost 1985, 227-230, 340-345· Jost 1996α, 107-109· Tsiolis 2002.

¹¹²⁰ βλ. Πaus. 8,31,5-6.

¹¹²¹ Πaus. 8,31,7.

¹¹²² Moggi – Osanna 2003, 445· Osanna 2005, 256.

¹¹²³ Πaus. 8,48,6.

¹¹²⁴ IG V2, 454. Σύμφωνα με τον Bather 1892-93, 337 αρ.4 βρέθηκε κοντά στο σημείο αρ.60 του τοπογραφικού σχεδίου της Μεγαλόπολης Gardner κ.ά. 1892, πίν.1, δηλαδή σε κάποια απόσταση Α της αγοράς, και όχι Δ της

Δαμοφώντα στη Μεγαλόπολη¹¹²⁵. Τελευταία, ωστόσο, ο Μυλοποπουλος απορρίπτει την ταύτιση της στήλης με αυτήν που είδε ο Πausanias στον περίβολο των Μεγάλων Θεών, κι επίσης θεωρεί καθαρά υποθετική την ταύτιση του αναθέτη με τον Μεσσήνιο γλύπτη¹¹²⁶. Η στήλη βρέθηκε αρκετά μακριά από την υποθετική θέση του ιερού των Μεγάλων Θεών. Επιπλέον, θεωρεί ότι οι ερμαϊκές στήλες έφεραν επιγραφές με τα ονόματα των θεοτήτων, οπότε, από τη στιγμή που ο Πausanias αναφέρει επικλήσεις μόνο για τις δύο εκ των έξι θεοτήτων (Ερμής Αγήτωρ, Ήλιος Σωτήρ), οι υπόλοιπες φαίνεται ότι δεν είχαν.

Δεν εκπλήσσει η παρουσία των ερμαϊκών στηλών σε ένα ιερό που στεγάζει περισσότερες λατρείες σε ένα κεντρικό σημείο της πόλης. Όπως παρατηρεί η Jost, πρόκειται για ένα ιερό με αξιοσημείωτη ακτινοβολία, όπου υπό την αιγίδα των Μεγάλων Θεών, που παραπέμπουν στις γυναικείες λατρείες της ΝΔ Αρκαδίας, συνυπάρχουν οι παλαιοί θεοί (τα «αρχαία ξάνα» από την Τραπεζούντα¹¹²⁷) με τους νέους και συγκεκριμένα τον Δία Φίλιο, που ενσαρκώνει ένα νέο ιδανικό για τη συνοικισμένη πόλη¹¹²⁸. Προφανώς η τελική διαμόρφωση του ιερού ανάγεται στα χρόνια μετά την καταστροφή της πόλης από τον Κλεομένη, όπως μαρτυρείται από την κατασκευή των λατρευτικών αγαλμάτων από τον Δαμοφώντα. Ο γλύπτης θα εργάστηκε στη Μεγαλόπολη και στη Λυκόσουρα στον ύστερο 3^ο ή πρώιμο 2^ο αι. π.Χ.¹¹²⁹.

Μόνο ανεπιβεβαίωτες υποθέσεις μπορούν να γίνουν για τους λόγους που μπορεί να υποκρύπτονται στην παρουσία των έξι θεών υπό τη μορφή της ερμαϊκής στήλης στον περίβολο των Μεγάλων Θεών. Ο Ποσειδώνας και ο Ήλιος αντιπροσωπεύονται στο ιερό ουσιαστικά μόνο από αυτές τις ερμαϊκές στήλες. Η Jost υποθέτει ότι η ερμαϊκή στήλη του Ήλιου Σωτήρα μπορεί να συσχετίζεται με τους δύο Κλειτόριους «οικιστές» της Μεγαλόπολης δεδομένης της σημασίας του Ήλιου για την πόλη¹¹³⁰. Όσον αφορά τον Ποσειδώνα, ο Μυλοποπουλος παραλληλίζει την κατάσταση στη Λυκόσουρα, όπου δίπλα στο άλσος της Δέσποινας υπάρχει βωμός για τον Ποσειδώνα Ίππιο, ως πατέρα της Δέσποινας, και για άλλους θεούς που δεν κατονομάζονται από τον Πausanias¹¹³¹. Ο Ερμής και ο Απόλλων έχουν μία παρουσία και στο ιερό της Αφροδίτης Μαχανίτιδος. Η ερμηνεία της επίκλησης Αγήτωρ για τον Ερμή είναι άγνωστη, και οπωσδήποτε ο θεός δεν φαίνεται να σχετίζεται με τις

αγοράς κοντά στην περιοχή του ιερού των Μεγάλων Θεών όπως αναφέρουν οι Παπαχατζής 4, εικ.308, Jost 1985, 229 σημ.10 και Moggi – Osanna 2003, 446.

¹¹²⁵ Βλ. Θέμελης 1993, 99-100, εικ.1-2· Themelis 1994, 23. Με τους σεισμούς του α' μισού του 2^{ου} αι. π.Χ. συνδέει την παρουσία του Δαμοφώντα στη Μεγαλόπολη και το ανάθημα μάλλον εκ μέρους του στον Ποσειδώνα Ασφάλειο, τον θεό των σεισμών, ο Πετρονώτης 1973, 72.

¹¹²⁶ Βλ. Μυλοποπουλος 2003, 113-114. Ήδη η Jost 1985, 229 σημ.10 είχε παρατηρήσει ότι δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να υπαγορεύει την ταύτιση με την ερμαϊκή στήλη που είδε ο Πausanias.

¹¹²⁷ Βλ. Πaus. 8,31,5. Σύμφωνα με τον Πaus. 8,27,5-6 οι Τραπεζούντιοι ανήκαν σε αυτούς που δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν την πόλη τους και υπέστησαν την οργή των Αρκάδων: όσοι γλίτωσαν και δεν σκοτώθηκαν πήγαν στην Τραπεζούντα του Εύξεινου Πόντου.

¹¹²⁸ Jost 1985, 230. Σύμφωνα με τον Πaus. 8,31,4 το λατρευτικό άγαλμα του Φίλιου Δία είναι έργο του Αργείου Πολύκλειτου, προφανώς του νεότερου του 4^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο μοιάζει με τον Δίονυσο, επειδή φορά κοθόρνους, κρατά κάνθαρο και θύρσο με αετό, παριστάνεται δηλαδή ως θεός του συμποσίου που δημιουργεί δεσμούς μεταξύ των νέων πολιτών. Βλ. Jost 1985, 228, 274-275· Jost 1996α, 105.

¹¹²⁹ Βλ. Themelis 1994, 23-28.

¹¹³⁰ Βλ. Jost 1985, 229 σημ.11, 526· πρβλ. εδώ στο κεφ.2.8.

¹¹³¹ Πaus. 8,37,10. Βλ. Μυλοποπουλος 2003, 113.

υπόλοιπες θεότητες¹¹³². Για την Αθηνά και τον Ηρακλή είναι πιθανή η παρουσία τους και στο εσωτερικό του ναού των Μεγάλων Θεών. Σε νομίσματα της Μεγαλόπολης των αυτοκρατορικών χρόνων απεικονίζονται δύο διαφορετικοί τύποι ερμαϊκής στήλης του Ηρακλή¹¹³³.

Το λατρευτικό σύνταγμα του Δαμοφώντα

Είναι ίσως περίεργο που τα λατρευτικά αγάλματα του Δαμοφώντα στο ιερό των Μεγάλων Θεών είναι κατασκευασμένα από διαφορετικά υλικά, σύμφωνα με την περιγραφή του Πausανία. Στο ναό της Αφροδίτης Μαχανίτιδος το άγαλμα της θεάς είναι ακρόλιθο, ενώ ξύλινο του Ερμή, που κατά πάσα πιθανότητα στεκόταν δίπλα στην Αφροδίτη ως σύνναος θεός¹¹³⁴. Στο ναό των Μεγάλων Θεών το άγαλμα της Δήμητρας είναι κατασκευασμένο εξολοκλήρου από μάρμαρο, ενώ της Σώτειρας είναι προφανώς ακρόλιθο με πραγματικά ενδύματα· το ύψος τους υπολογίζεται γύρω στα 4,60 μ.¹¹³⁵. Ένα άλλο περίεργο στοιχείο του λατρευτικού συντάγματος των Μεγάλων Θεών είναι οι «κόρες» που έκανε ο Δαμοφών μπροστά από αυτό «όχι μεγάλες, με μακρούς χιτώνες ως τα σφυρά, καθεμιά από τις οποίες φέρει καλάθι στο κεφάλι γεμάτο άνθη· λένε πως αυτές είναι κόρες του Δαμοφώντα, ενώ όσοι επιθυμούν μια πιο θρησκευτική ερμηνεία νομίζουν πως είναι η Αθηνά και η Άρτεμη που μαζεύουν άνθη μαζί με την Περσεφόνη»¹¹³⁶.

Είναι δύσκολο να αναπαρασταθεί η σχέση των δύο μικρών αγαλμάτων των κορών σε επίπεδο σύνθεσης και ερμηνείας με το λατρευτικό σύνταγμα των Μεγάλων Θεών. Το ίδιο ισχύει και για το άγαλμα του Ηρακλή «παρά τῆ Δήμητρι μέγεθος μάλιστα πῆχυν», ο οποίος λεγόταν ότι ήταν ένας από τους Ιδαίους Δακτύλους¹¹³⁷. Στο ναό των Μεγάλων Θεών ο Πausανίας περιγράφει, επιπλέον, μπροστά από τα αγάλματα, μία τράπεζα προσφορών με ανάγλυφες παραστάσεις (Ωρες, Πάνας, Απόλλωνας, Νύμφες με το βρέφος Δία)¹¹³⁸. Δικαιολογημένα η Jost παρατηρεί ότι οι δύο κανηφόρες κόρες είχαν κάποια συνάφεια με το λατρευτικό σύνταγμα των Μεγάλων Θεών και ότι στην εποχή του Πausανία η εννοιολογική σχέση τους με αυτό αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης¹¹³⁹. Εξετάζει την ελκυστική υπόθεση που είχε διατυπωθεί στην έρευνα να λειτουργούσαν ως στηρίγματα εν είδει Καρυάτιδων στη

¹¹³² Βλ. Jost 1985, 452.

¹¹³³ NCP 109, πίν. V, 6-7.

¹¹³⁴ Σχετικά βλ. Jost 1985, 510-511· Pirenne-Delforge 1994, 264-265· Damaskos 1999, 57-58.

¹¹³⁵ Πaus. 8,31,2: «Θεαὶ δὲ αἰ μεγάλαι Δημήτηρ μὲν λίθου διὰ πάσης, ἢ δε Σώτειρα τὰ ἐσθῆτος ἐχόμενα ξύλου πεποῖηται· μέγεθος δὲ ἑκατέρας πέντε που καὶ δέκα εἰσὶ πόδες». Η Jost 1985, 341 απορρίπτει την άποψη της παλαιότερης έρευνας ότι το ξόανο της Δέσποινας μεταφέρθηκε από τη Λυκόσουρα στη Μεγαλόπολη, οπότε και απέκτησε λίθινα άκρα.

¹¹³⁶ Πaus. 8,31,2: «Τὰ τε ἀγάλματα <Δαμοφῶν> καὶ πρὸ αὐτῶν κόρας ἐποίησεν οὐ μεγάλας· ἐν χιτῶσὶ τε καθήκουσιν ἐν σφυρὰ καὶ ἀνθῶν ἀνάπλεων ἑκατέρα τάλαρον ἐπὶ τῆ κεφαλῆ φέρει· εἶναι δὲ θυγατέρες τοῦ Δαμοφῶντος λέγονται, τοῖς δὲ ἐπανάγουσιν ἐς τὸ θεϊότερον δοκεῖ σφᾶς Ἀθηνᾶν τε εἶναι καὶ Ἄρτεμιν τὰ ἄνθη μετὰ τῆς Περσεφόνης συλλεγούσας».

¹¹³⁷ Πaus. 8,31,3. Για το άγαλμα του Ηρακλή βλ. Salowey 1995, 28-29, η οποία, όπως πρωτύτερα και η Jost 1985, 228 σημ.3, απορρίπτει την άπόδοσή του στον Δαμοφώντα καθώς και την άποψη της έρευνας ότι επρόκειτο για ερμαϊκή στήλη.

¹¹³⁸ Βλ. Πaus. 8,31,3-4. Ο ναός των Μεγάλων Θεών κατονομάζεται μόνο παρεμπιπτόντως σε άλλο σημείο από τον Πaus. 8,31,8, ωστόσο είναι προφανές ότι στο εσωτερικό του ήταν στημένα τα αγάλματα αυτά και η τράπεζα των προσφορών.

¹¹³⁹ Βλ. Jost 1985, 341.

βάση του λατρευτικού συντάγματος, ωστόσο καταλήγει ότι το κείμενο του Πausανίας υποδεικνύει μία πιο απλή παράθεση των δύο αγαλμάτων μπροστά από αυτό («πρὸ αὐτῶν»)¹¹⁴⁰. Η θρησκευτική ερμηνεία που προβάλλει ο Πausανίας φαίνεται να συσχετίζει άμεσα τις δύο κόρες με τις Μεγάλες Θεές, όμως σε αυτήν την περίπτωση, όπως αναρωτιέται η Jost, γιατί ο γλύπτης δεν τις έδωσε τα απαραίτητα σύμβολα που θα τις καθιστούσαν άμεσα αναγνωρίσιμες;

Στον Ομηρικό Ύμνο προς τη Δήμητρα περιγράφεται η στιγμή της αρπαγής της Περσεφόνης, όταν μαζί με φίλες της έπαιζαν και μάζευαν άνθη· μεταξύ των φίλων της περιλαμβάνονται και οι «Παλλὰς τ' έγρεμάχη καὶ Ἄρτεμις ἰοχέαιρα»¹¹⁴¹. Το ότι οι δύο θεές σε αυτά τα συμφραζόμενα περιγράφονται σε σχέση με τις δραστηριότητές τους (μάχη και τοξοβολία) δεν αποκλείει την πιθανότητα να απεικονίζονται στη Μεγαλόπολη χωρίς τα αντίστοιχα σύμβολά τους. Για την απόρριψη της ταύτισης των αγαλμάτων με τις θεές, περισσότερο βάσιμες είναι οι παρατηρήσεις της Jost ότι τέτοιου είδους θρησκευτικές ερμηνείες είναι ιδιαίτερα αγαπητές την εποχή του Πausανίας και ότι το θέμα της αρπαγής της Περσεφόνης είναι δημοφιλές κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους¹¹⁴². Η Jost καταλήγει ότι πρόκειται για την απεικόνιση δύο νεαρών κοριτσιῶν που είχαν υπηρετήσει ως κανηφόροι ή είχαν κάποιο άλλο ρόλο στη λατρεία και στα μυστήρια των Μεγάλων Θεῶν και τα αγάλματά τους είχαν ανατεθεί από τον πατέρα τους Δαμοφώντα, ο οποίος δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με τον γνωστό γλύπτη, αλλά με κάποια άλλη σημαίνουσα προσωπικότητα της Μεγαλόπολης¹¹⁴³.

Ίσως δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε ότι δεν πρόκειται για τον γλύπτη Δαμοφώντα, από τη στιγμή που γνωρίζουμε παραδόσεις για άλλους καλλιτέχνες που κατηγορήθηκαν, επειδή απεικόνισαν στα έργα τους τούς εαυτούς τους ή κοντινά τους πρόσωπα¹¹⁴⁴. Σε αυτή την περίπτωση, που είναι και η πιθανότερη, η ταύτιση και η πρωταρχική σημασία των δύο «κορών» παραμένει άγνωστη. Ο Θέμελης αναφέρει ότι εντόπισε στις αποθήκες του Μουσείου της Μεγαλόπολης ένα θραύσμα από μαρμάρινη κεφαλή Αθηνάς σε κακή κατάσταση διατήρησης, που θεωρεί ότι θα μπορούσε να προέρχεται από το λατρευτικό σύνταγμα των Μεγάλων Θεῶν χωρίς όμως να παρέχει άλλες πληροφορίες σχετικά¹¹⁴⁵.

2.17. ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ. ΕΡΜΑΪΚΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ: ΑΘΗΝΑ ΕΡΓΑΝΗ, ΑΠΟΛΛΩΝ ΑΓΥΙΕΥΣ, ΕΡΜΗΣ, ΗΡΑΚΛΗΣ, ΕΙΛΕΙΘΥΙΑ

Πaus. 8,32,4 «Ἄθηνᾶ τε ἐργάνη»

Περνώντας ο Πausανίας στο Ν τμήμα της Μεγαλόπολης («ἢ δὲ ἐπέκεινα τοῦ ποταμοῦ μοῖρα ἢ κατὰ μεσημβριάν») αναφέρει πρώτα το θέατρο και κοντά του τα θεμέλια του Θερσίλιου¹¹⁴⁶. Αφού κάνει λόγο για διάφορα μνημεία και ιερά στην περιοχή του θεάτρου, τα περισσότερα ερειπωμένα, μιλά για ένα σύνολο λατρευτῶν που επικεντρώνονται στην περιοχή ενός λόφου «πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον». «Στην περιοχή αυτή είναι λόφος προς ανατολάς, στον οποίο υπάρχει ναός της αγροτέρας

¹¹⁴⁰ Ως εντελώς υποθετικές κρίνονται αυτές οι δύο προτάσεις από τους Moggi – Osanna 2003, 442-443.

¹¹⁴¹ Ομηρικός Ύμνος 2 Εἰς Δημήτραν στ.424.

¹¹⁴² Βλ. Jost 1985, 341-342· πρβλ. Moggi – Osanna 2003, 443.

¹¹⁴³ Βλ. Jost 1985, 342 με σημ.2.

¹¹⁴⁴ Πρβλ. Moggi – Osanna 2003, 443.

¹¹⁴⁵ Themelis 1994, 23· Themelis 1996, 167.

¹¹⁴⁶ Βλ. Πaus. 8,32,1.

Αρτέμιδος, αφιερωμένος κι αυτός από τον Αριστόδημο. Δεξιά του ναού υπάρχει και τέμενος για την Αγροτέρα· αυτού είναι ένα ιερό του Ασκληπιού με λατρευτικά αγάλματα του ίδιου και της Υγείας· λίγο χαμηλότερα υπάρχουν αγάλματα της εργάνης Αθηνάς και του αγιεία Απόλλωνα, του τύπου των τετράγωνων ερμών· έχουν το προσωνύμιο εργάται. Ο Ερμής, ο Ηρακλής και η Ειλείθια έχουν από τα ομηρικά έπη τη φήμη, ο Ερμής πως είναι υπηρέτης του Δία και οδηγεί στον Άδη τις ψυχές των νεκρών, ο Ηρακλής πως έκανε πολλούς και δύσκολους άθλους· την Ειλείθια ο Όμηρος την παρουσιάζει στην Ιλιάδα να νοιάζεται για τους πόνους των γυναικών κατά τον τοκετό. Υπάρχει και άλλο ιερό κάτω από το λόφο αυτό, του Ασκληπιού σε παιδική ηλικία με άγαλμα του παιδιού Ασκληπιού, όρθιου, ύψους περίπου ενός πήχου· υπάρχει και άγαλμα του Απόλλωνα καθιστού σε θρόνο, ύψους τουλάχιστο εξ ποδών. Βρίσκονται αυτού και κόκκαλα που ξεπερνούν στο μέγεθος τα κοινά ανθρώπινα κόκκαλα. Γι' αυτά υπήρχε η παράδοση πως ανήκαν σε ένα από τους γίγαντες που τους έφερε ως συμμάχους της Ρέας ο Οπλόδαμος, περί των οποίων θα κάνω λόγο και παρακάτω. Κοντά στο ιερό αυτό υπάρχει πηγή, της οποίας το νερό δέχεται ο Ελισσών»¹¹⁴⁷.

Από το κείμενο του Πausανία προκύπτει ότι σε ένα ιδιαίτερο σημείο του λόφου, χαμηλότερα από τα ιερά της Άρτεμης Αγροτέρας και του Ασκληπιού και της Υγείας, ήταν στημένες ερμαϊκές στήλες θεών που έφεραν την επίκληση Εργάτες – «εἰσὶ δὲ ὑποκαταβάντι ὀλίγον θεοὶ (παρέχονται δὲ καὶ οὔτοι σχῆμα τετράγωνον, ἐργάται δὲ ἐστὶν αὐτοῖς ἐπίκλησις) Ἀθηνᾶ τε ἐργάνη καὶ Ἀπόλλων ἄγυιεύς». Ο Ερμής, ο Ηρακλής κι η Ειλείθια αναφέρονται ξεχωριστά στο πλαίσιο της εξήγησης της απόδοσης αυτής της επίκλησης στις θεότητες κατά έναν τρόπο ελλειπτικό. Δεν κρίνουμε σκόπιμο να υπεισέλθουμε σε ζητήματα της τοπογραφίας αυτής της περιοχής, καθώς από τον πλούσιο κατάλογο των μνημείων του Πausανία για το νότιο τμήμα της Μεγαλόπολης, ερειπωμένων στον καιρό του κατά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, σώζονται και ταυτίζονται με απόλυτη βεβαιότητα μόνο το θέατρο και το Θερσίλιο, ενώ οι διάφορες πληροφορίες για διασκορπισμένα αρχιτεκτονικά λείψανα κι ευρήματα στην περιοχή δεν είναι σαφείς κι επαρκείς για την αποκατάσταση της τοπογραφίας της περιοχής, στην οποία θα ρίξει φως η ενδεχόμενη μελλοντική έρευνα. Με τις ερμαϊκές στήλες των Εργατών δεν φαίνεται να σχετίζεται κανένα εύρημα, ενώ ο υποθετικός εντοπισμός τους στον χώρο από την έρευνα προκύπτει από τους συσχετισμούς για τη θέση των άλλων ιερών¹¹⁴⁸.

Ο λόφος με το ιερό της Άρτεμης Αγροτέρας πιστεύεται ότι βρίσκεται είτε σε μία έξαρση του εδάφους μεταξύ του θεάτρου και της σύγχρονης δημοσίας οδού Μεγαλόπολης-Καρύταινας είτε ανατολικότερα στον λόφο του Γηροκομείου. Η πρώτη θέση προτιμάται εξαιτίας του πλήθους των καταλοίπων, που απουσιάζουν από τον λόφο του Γηροκομείου. Από την περιοχή αυτή προέρχεται ένα τμήμα αναθηματικού ανάγλυφου του 4^{ου} ή του 3^{ου} αι. π.Χ. που σχετίζεται υποθετικά με το ιερό του Ασκληπιού και της Υγείας· στο ιερό αυτό θα ήταν στημένη μία μαρμάρινη βάση που αποτελεί τυχαίο εύρημα και φέρει αναθηματική επιγραφή του ύστερου 3^{ου} ή του πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ. προς «Ἀσκληπιῶι Ὑγίαι / <θ>εοῖς <π>ᾶσι κ[αὶ] πάσαις»¹¹⁴⁹. Τα δύο ιερά του Ασκληπιού ανάγονται πιθανόν στα χρόνια

¹¹⁴⁷ Πaus. 8,32,4-5.

¹¹⁴⁸ Για τη διεξοδική συζήτηση της τοπογραφίας του Ν τμήματος της Μεγαλόπολης βλ. Πετρονώτης 1973, 142-150· Jost 1985, 230-233· Riethmüller 2005, 213-217.

¹¹⁴⁹ Βλ. Gardner κ.ά. 1892, 126 αρ.III (= IG V2, 455) και 128 αρ.VI (= IG V2, 449)· Πετρονώτης 1973, 147· Riethmüller 2005, 213, 217.

της ίδρυσης της πόλης, ενώ ο ναός της Άρτεμης Αγροτέρας στον 3^ο αι. π.Χ., καθώς φέρεται από τον Πausανία ως ανάθεση του τυράννου Αριστόδημου¹¹⁵⁰.

Δεν γνωρίζουμε τον χαρακτήρα του τόπου όπου ήταν στημένες οι πέντε ερμαϊκές στήλες, δηλαδή, αν συνδέονταν κατά κάποιο τρόπο με τα κοντινά ιερά της Άρτεμης και του Ασκληπιού ή αν αποτελούσαν έναν αυτοτελή χώρο λατρείας. Στην πρώτη περίπτωση, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, ότι οι θεότητες αυτές υποκρύπτονται στους θεούς της αναθηματικής επιγραφής προς τον Ασκληπιό και την Υγεία. Στη δεύτερη περίπτωση, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να υπήρχε ένα ξεχωριστό ιερό, από το οποίο θα είχαν διασωθεί στα χρόνια του Πausανία μόνο οι ερμαϊκές στήλες, όπως βλέπουμε να συμβαίνει γενικώς στη Μεγαλόπολη. Για παράδειγμα, στο Ν τμήμα της Μεγαλόπολης ο Πausανίας είδε ένα ιερό των Μουσών, του Απόλλωνα και του Ερμή, από το οποίο διατηρούνταν μόνο κάποια θεμέλια και δύο ερμαϊκές στήλες του Απόλλωνα και μίας Μούσας¹¹⁵¹. Είναι πιθανότερο οι ερμαϊκές στήλες να εντάσσονται στα συμφραζόμενα ενός ιερού, ενώ είναι αμφίβολο αν η ύπαρξή τους στοιχειοθετεί μαρτυρία για τη λατρεία των απεικονιζόμενων θεοτήτων.

Δεν γνωρίζουμε για ποιο λόγο οι πέντε θεότητες υπό τη μορφή ερμαϊκών στηλών στήθηκαν στο σημείο αυτό ως ομάδα φέροντας την επίκληση «Εργάται». Πολύ σπάνια μία συλλογική επίκληση για περισσότερες θεότητες αφορά τη λειτουργία τους όπως γίνεται εδώ. Η Jost υποθέτει ότι η επίκληση συνιστά έναν αρχαίο προσδιορισμό για μία ομάδα θεοτήτων που αρχικά είναι αδιαφοροποίητες και μόνο στη συνέχεια εξατομικούνται¹¹⁵². Με την υπόθεση αυτή εναρμονίζεται η μορφή, που εικάζει η ίδια, ότι είχε το μνημείο, με βάση σωζόμενα δείγματα κυρίως από την περιοχή της Τεγέας¹¹⁵³. Οι ερμαϊκές στήλες θα ήταν ενωμένες μεταξύ τους και θα έφεραν παρόμοιες κεφαλές, ώστε οι θεότητες θα διακρίνονταν από τις επιγραφές στην πρόσθια όψη τους. Από την άλλη η παρουσία του Απόλλωνα Αγυιέα, που σε πανελλήνιο επίπεδο απεικονίζεται ως ανεικονικός στύλος, θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη για την ένταξη αυτών των στηλών στην ιδιαίτερη κατηγορία των «αρκαδικών ερμών» με πυραμιδόσχημη απόληξη¹¹⁵⁴. Έξι τέτοιοι στύλοι προέρχονται, για παράδειγμα, από το τεγεατικό ιερό της Άρτεμης στο Μαυρίκι, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις ενωμένων στύλων¹¹⁵⁵. Καθόλου διαμόρφωση αλλά ούτε και επιγραφές φέρουν οι πέντε στύλοι που βρέθηκαν σε παράταξη στο ιερό της ακρόπολης της Στυμφάλου, οι οποίοι φαίνεται ότι αποτελούν την ανεικονική παράσταση θεοτήτων με ενδεχόμενη λατρευτική λειτουργία¹¹⁵⁶. Ωστόσο, με τη φράση «σχῆμα τετράγωνον», ο Πausανίας αναφέρεται στις ερμαϊκές στήλες και πιθανόν την τυπική μορφή τους θα είχαν οι θεοί Εργάτες¹¹⁵⁷.

Η επίκληση «Εργάται» φαίνεται κατάλληλη, ουσιαστικά μόνο για την Αθηνά, η οποία υπό την ιδιότητα της Εργάνης συναντάται σε διάφορα μέρη ως η προστάτιδα των χειρωνακτικών εργασιών, των τεχνιτών και των γυναικών. Λιγότερο φανερό είναι η σχέση μεταξύ των δραστηριοτήτων των

¹¹⁵⁰ βλ. Riethmüller 2005, 215, 217.

¹¹⁵¹ Πaus. 8,32,2.

¹¹⁵² βλ. Jost 1985, 452.

¹¹⁵³ βλ. Jost 1985, 233 με σημ.3, 452 σημ.9, πίν.38,3. Πρβλ. Ρωμαίος 1911, 156.

¹¹⁵⁴ Dengate 1988, 83 με σημ.15. Για την απεικόνιση και τη σημασία του Απόλλωνα Αγυιέα βλ. Dengate 1988, 79-81· Pritchett 1998, 167-170.

¹¹⁵⁵ βλ. Ρωμαίος 1911.

¹¹⁵⁶ βλ. Williams – Schaus 2001, 90-91 και εδώ στο κεφ.2.20.

¹¹⁵⁷ Σχετικά βλ. Ρωμαίος 1911, 157· Salowey 1995, 29· Pritchett 1998, 125.

άλλων θεών. Ο Αγυιεύς Απόλλωνας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ο προστάτης της υπαίθρου και των αγροτικών ή και κτηνοτροφικών εργασιών¹¹⁵⁸. Ο μύθος και τα τελετουργικά που περιγράφει ο Πausανίας σε σχέση με τον Απόλλωνα Αγυιέα στην Τεγέα, ο οποίος έχει μία περίπλοκη προσωπικότητα, του προσδίδουν ιδιότητες χαρακτηριστικές για μία αρχαία αγροτική λατρεία¹¹⁵⁹. Δεν είναι ικανοποιητική η εξήγηση που δίνει ο Πausανίας για τον Ερμή, η οποία αφορά τη λειτουργία του θεού ως ψυχοπομπού. Με αυτή τη λειτουργία μπορεί να σχετίζεται η επίκληση Αγήτωρ, που φέρει η ερμαϊκή στήλη του Ερμή στον περίβολο των Μεγάλων Θεών. Η Jost υποθέτει, ότι η επίκληση Εργάτες, υπό την ευρεία έννοιά της, θα μπορούσε να αφορά τον Ερμή ως θεότητα που προΐσταται σε διάφορες κοινωνικές και συλλογικές δραστηριότητες των ανθρώπων¹¹⁶⁰.

Δεν ξέρουμε αν υποκρύπτεται η έννοια του κοπιώδους και επαχθούς ως ενός βαθμού έργου στις λειτουργίες που σύμφωνα με τον Πausανία αποδίδονται ήδη από τον Όμηρο στον Ερμή, στον Ηρακλή και στην Ειλείθια και αφορούν επίσης την Αθηνά και τον Απόλλωνα Αγυιέα¹¹⁶¹. Ανάλογη περίπτωση φαίνεται να είναι η ερμηνεία της Jourdain-Annequin, η οποία κάνει λόγο για «δρώντες» θεούς που προστατεύουν τον άνθρωπο από τη γέννηση ως τον θάνατο και στην καθημερινότητά του· ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο Ηρακλής στον οποίο αρμόζει περισσότερο η επίκληση υπό τον γενικό της χαρακτήρα¹¹⁶². Πράγματι, στη Σπάρτη σύμφωνα με τον Ησύχιο υπήρχε προς τιμήν του Ηρακλή η εορτή Έργατ(ε)ια και Ηλακάτεια¹¹⁶³.

2.18. ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗ. ΟΔΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΜΑΙΝΑΛΟ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΜΑΧΑΝΙΤΙΔΟΣ

Πaus. 8,36,5 «Αθηνᾶς ἱερὸν ἐπίκλησιν μαχανίτιδος»

Ο Πausανίας παίρνοντας τον δρόμο προς το Μαίναλο από τη Μεγαλόπολη «διὰ τῶν ἐπὶ τὸ ἔλος ὀνομαζομένων πυλῶν» συναντά πρώτα, αριστερά του δρόμου και κοντά στον Ελισσόνα, ναό του Αγαθού Θεού και, προχωρώντας λίγο ακόμη, τον τάφο του «χρηστού» τυράννου Αριστοδήμου, που ήταν ένας σωρός χώματος («γῆς χῶμα Αριστοδήμου τάφος»), και προσθέτει: «ἔστι δὲ Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἐπίκλησιν μαχανίτιδος, ὅτι βουλευμάτων ἐστὶν ἢ θεὸς παντοίων καὶ ἐπιτεχνημάτων εὐρέτης»¹¹⁶⁴. Στη συνέχεια αναφέρεται στη δεξιά πλευρά του δρόμου, όπου υπάρχει τέμενος για τον άνεμο Βορέα, έπειτα μνήμα του Οικλή, πατέρα του Αμφιάραου, και κατόπιν ναός και άλσος της Δήμητρας «καλουμένης ἐν ἔλει» σε απόσταση 5 σταδίων από την πόλη¹¹⁶⁵.

Η πέμπτη αυτή διαδρομή του περιηγητή, με αφετηρία τη Μεγαλόπολη, οδηγούσε ΒΑ αυτής προς το Μαίναλο και τα προαναφερθέντα ιερά και μνημεία θα βρίσκονταν στην περιοχή εκτός των τειχών και σε μέγιστη απόσταση περίπου 5 σταδίων, όλα άγνωστα ως προς την επακριβή θέση και

¹¹⁵⁸ Παπαχατζής 4, 319 σημ.5· πρβλ. Jost 1985, 481.

¹¹⁵⁹ Βλ. Πaus. 8,53,1-3. Πρβλ. Jost 1985, 483-484· Dengate 1988, 79-83.

¹¹⁶⁰ Βλ. Jost 1985, 452.

¹¹⁶¹ Τα σχετικά χωρία στον Όμηρο είναι Οδ. κδ 1 κ.ε., Ιλ. Θ 362-363, Π 187-188.

¹¹⁶² Βλ. Jourdain-Annequin 1985, 509.

¹¹⁶³ Ησύχ. λ. Πρβλ. Jost 1985, 452 σημ.9.

¹¹⁶⁴ Πaus. 8,36,5. Το επίθετο της Αθηνᾶς συναντάται ως «μαχανάτιδος» ή «μηχανίτιδος» σε άλλες εκδόσεις [Παπαχατζής 4, 496 σημ.15].

¹¹⁶⁵ Βλ. Πaus. 8,36,6.

διαμόρφωσή τους. Ο δρόμος προς το Μαίναλο θα πρέπει να ξεκινούσε από μία πύλη στην Α πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου και να βρισκόταν κοντά και Ν του ποταμού Ελισσόνα. Ο Πετρονώτης τοποθετεί, υποθετικά, τα μνημεία στην περιοχή αυτή μέχρι το Αμπελόρεμα, το οποίο ίσως κάποτε αποστράγγισε το έλος που πιθανόν υπήρχε στα αρχαία χρόνια νοτιότερα στη θέση Λούτσα¹¹⁶⁶. Στο προαύλιο του Αγ. Αθανασίου, αμέσως έξω από τα τείχη, υπάρχει πλήθος αρχαίων μελών και ο Πετρονώτης υποθέτει ότι οι αλληπάλληλες εκκλησίες που κτίστηκαν στη θέση αυτή διαδέχθηκαν ένα αρχαίο ιερό. Στη θέση Αραδάργιες, 120 μ. Δ του Αμπελορέματος, σε μία περιοχή γεμάτη όστρακα, που ανταποκρίνεται στην απόσταση των 5 σταδίων του Πausανία για το ναό της Δήμητρας του Έλους, ο Πετρονώτης βρήκε ένα θραύσμα μικρού ασβεστολιθικού γείσου κοντά σε έναν αρχαίο τοίχο.

Περισσότερες πληροφορίες, όσον αφορά τα μνημεία της περιοχής, διαθέτουμε για το τέμενος του Βορέα. Σύμφωνα με τον Πausανία, οι Μεγαλοπολίτες έχουν ετήσιες θυσίες για τον Βορέα και τον τιμούν περισσότερο από τους άλλους θεούς, επειδή τους είχε σώσει από τους Λακεδαιμονίους και τον Άγι¹¹⁶⁷. Σε άλλο σημείο, κάνοντας λόγο για τις διάφορες εισβολές των Λακεδαιμονίων στη Μεγαλόπολη, περιγράφει εκτενέστερα πώς ο Βορέας φυσώντας δυνατά και ασταμάτητα κατέστρεψε την ισχυρή πολεμική μηχανή («μηχάνημα») που έστησαν οι Λακεδαιμόνιοι στο τείχος, κι έτσι αποτράπηκε ο κίνδυνος κατάκτησης της πόλης¹¹⁶⁸. Ωστόσο, η σωτήρια επέμβαση του Βορέα είναι δύσκολο να τοποθετηθεί χρονολογικά, καθώς στην αφήγηση του Πausανία φαίνεται να συγχέονται πληροφορίες για δύο ή και τρεις διαφορετικές εκστρατείες εναντίον της Μεγαλόπολης. Ενώ ο ίδιος αναφέρεται στον Άγι Δ' (244-241 π.Χ.), πιθανόν το περιστατικό αυτό ανάγεται στη μάχη της Μεγαλόπολης του 331/0 π.Χ., όπου βρήκε το θάνατο ο Άγις Γ'¹¹⁶⁹. Επιπλέον, μία άλλη αποτυχημένη εισβολή των Λακεδαιμονίων υπό του Ακρότατου τοποθετείται γύρω στα 262 π.Χ., όταν ήταν τύραννος ο Αριστόδημος¹¹⁷⁰. Από τα λάφυρα αυτής της μάχης κτίστηκε η «Μυρόπωλις» στοά στην Α πλευρά της αγοράς¹¹⁷¹.

Σε αυτή την περιοχή, λοιπόν, αμέσως έξω από τα τείχη βρισκόταν το τέμενος του Βορέα, που έσωσε τους Μεγαλοπολίτες από τους Λακεδαιμονίους, και ο τάφος του Αριστόδημου, που είχε πολεμήσει εναντίον τους. Ο Πετρονώτης τοποθετεί το ιερό της Αθηνάς Μαχανίτιδος περί τα 500 μ. από το τείχος και απέναντί του το τέμενος του Βορέα εικάζοντας ότι η ίδρυση των ιερών ανάγεται στους

¹¹⁶⁶ βλ. Πετρονώτης 1973, 157-158, εικ.6 αρ.26-31.

¹¹⁶⁷ Πaus. 8,36,6.

¹¹⁶⁸ βλ. Πaus. 8,27,13-14.

¹¹⁶⁹ Αυτή είναι η άποψη του Πετρονώτη 1973, 64, αλλά και της Jacquemin 1979, 191, στο άρθρο της οποίας παραπέμπουμε για τις ανάλογες περιπτώσεις σωτήριας επέμβασης του Βορέα και εγκαθίδρυσης της λατρείας του στην Αθήνα και στους Θούριους. Για τις εισβολές των Λακεδαιμονίων μέχρι την τελική επιτυχή του Κλεομένη το 222 π.Χ., που οδήγησε και στην καταστροφή της Μεγαλόπολης, βλ. Πaus. 8,27,10-15 και τα σχόλια του Παπαχατζή 4, 294-295. Για την ιστορία της Σπάρτης και τις δραστηριότητες των βασιλέων της την εποχή αυτή βλ. Cartledge – Spawforth 1989, 26-58, και ιδίως 21-24 για τον Άγι Γ' και τη μάχη της Μεγαλόπολης.

¹¹⁷⁰ Ο Πaus. 8,27,11 κάνει λόγο για τον Ακρότατο του Κλεομένη Β', ωστόσο αυτός που σκοτώθηκε στη Μεγαλόπολη από τον Αριστόδημο θα μπορούσε να είναι μόνο ο Ακρότατος ο γιος του Αρέα Α', όπως αναφέρει ο Πλούτ. Άγις 3. βλ. Παπαχατζής 4, 294 σημ.1· Cartledge – Spawforth 1989, 37 με σημ.24.

¹¹⁷¹ Πaus. 8,30,7. Τα λείψανα της στοάς ταυτίστηκαν από τους Άγγλους, οι οποίοι δεν παρέχουν επαρκή τεκμηρίωση, και αποτέλεσαν αντικείμενο των νεότερων ερευνών στην αγορά, βλ. Gardner κ.ά. 1892, 12-13, 104· Πετρονώτης 1973, 223-224· Lauter 2005, 241-243.

ίδιους λόγους, με αποτέλεσμα να προσδίδεται στην επίκληση της θεάς η ικανότητα της πολεμικής δεξιοτεχνίας¹¹⁷². Αναρωτιέται μάλιστα, αν το ιερό του Βορέα μπορεί να ιδρύθηκε στη θέση ακριβώς όπου είχε στηθεί η πολεμική μηχανή των Λακεδαιμονίων¹¹⁷³. Πράγματι, στηριζόμενοι στο κείμενο του Πausανία, θα μπορούσαμε να δεχθούμε την τοπογραφική γειτνίαση του τάφου του Αριστόδημου, του «χρηστού» τυράννου της Μεγαλόπολης, με το ιερό της Αθηνάς Μαχανίτιδος, αλλά και με το τέμενος του Βορέα, παρόλο που αυτό ήταν στην άλλη πλευρά του δρόμου. Δεν αποκλείεται να υπήρχε ένας κοινός άξονας περιεχομένου που συνέδεε αυτά τα τρία στοιχεία, τον οποίο θα μπορούσαμε να αναπαραστήσουμε υποθετικά με αφετηρία τη λατρεία του Βορέα. Στο ίδιο πλαίσιο θα μπορούσε να ερμηνευτεί η ίδρυση του ιερού της Αθηνάς Μαχανίτιδος σε σχέση, δηλαδή, με τις πολεμικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα εναντίον των Λακεδαιμονίων, ενδεχομένως ακόμη και στη συγκεκριμένη περιοχή. Σε αυτή την περίπτωση, η ερμηνεία από τον Πausανία της επίκλησης της Αθηνάς ως θεάς που βρίσκει παντός είδους σκέψεις και τεχνάσματα θα αναφέρεται στην πολεμική σφαίρα.

Η επίκληση Μαχανίτις μαρτυρείται για την Αφροδίτη μόνο μία φορά, και μάλιστα στη Μεγαλόπολη. Μέσα στον περίβολο των Μεγάλων Θεών ο Πausανίας κάνει λόγο για ένα ιερό της Αφροδίτης με ξύλινο άγαλμα του Ερμή και ακρόλιθο της Αφροδίτης εντός του ναού, έργα του Δαμοφώντα, προσθέτοντας: «Τὴν δὲ ἐπίκλησιν τῆ θεῶ μαχανίτιν ὀρθότατα ἔθεντο ἐμοὶ δοκεῖν· Ἀφροδίτης γὰρ ἔνεκα καὶ ἔργων τῶν ταύτης πλεῖστα μὲν ἐπιτεχνήσεις, παντοῖα δὲ ἀνθρώποις ἀνευρημένα ἐς λόγους ἐστίν»¹¹⁷⁴. Σύμφωνα με την ανάλυση της Jost, την οποία ασπάζεται και η Pirenne-Delforge, η λατρεία της Αφροδίτης Μαχανίτιδος συνιστά καινοτομία της νεοϊδρυθείσας πόλης και ο συσχετισμός της με τον Ερμή, όπως συμβαίνει και στις υπόλοιπες περιπτώσεις συλλατρίας των δύο θεών, εκτός της θέσης του ιερού και της εξήγησης του Πausανία, παραπέμπουν σε ένα δημόσιο χαρακτήρα της λατρείας αυτής, που δεν θα μπορούσε να ήταν περιορισμένη μόνο στην ιδιωτική σφαίρα: πρόκειται για δύο θεότητες που συμβολίζουν, μεταξύ άλλων, τη δύναμη της πειθούς και του δόλου, που δεν βρίσκουν εφαρμογή μόνο στο ερωτικό παιχνίδι¹¹⁷⁵.

Η επίκληση Μαχανεύς αφορά κατεξοχήν τον Δία και μαρτυρείται σε διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου. Επιγραφικά, μας είναι γνωστά από διάφορα μέρη, ονόματα μηνών Μαχανεύς ή Μαχάνειος, τα οποία κατά πάσα πιθανότητα σχετίζονται με εορτές και λατρείες του Δία υπό την επίκληση αυτή¹¹⁷⁶. Ο μήνας «Μαχάνειος» μαρτυρείται για το Βυζάντιο και την Καλχηδόνα, αποικίες των Μεγάρων, στο ημερολόγιο των οποίων θα πρέπει επίσης να υπήρχε αυτός ο μήνας¹¹⁷⁷. Σύμφωνα με την Trümpy η ύπαρξη του μήνα αυτού συνιστά μία ομοιότητα μεταξύ των ημερολογίων των Μεγάρων και της Κορίνθου, τα οποία μας είναι βασικά γνωστά από τις αποικίες τους. Έτσι και όσον αφορά το κορινθιακό ημερολόγιο μας είναι γνωστός ο μήνας «Μαχανεύς» από την Κέρκυρα¹¹⁷⁸.

¹¹⁷² Πετρονώτης 1973, 104.

¹¹⁷³ Πετρονώτης 1973, 64, 112.

¹¹⁷⁴ Πaus. 8,31,5-6. Το επίθετο της Αφροδίτης συναντάται ως «μαχανάτιν» ή «μηχανίτιν» σε άλλες εκδόσεις [Παπαχατζής 4, 492 σημ.7], ενώ η λέξη «λόγους» διορθώνεται ως «δόλους» [Παπαχατζής 4, 492 σημ.9].

¹¹⁷⁵ Βλ. Jost 1985, 229, 510-511· Pirenne-Delforge 1994, 264-265.

¹¹⁷⁶ Βλ. Bousquet 1959, 147 με σημ.2.

¹¹⁷⁷ Βλ. Trümpy 1997, 147-155 για το ημερολόγιο των Μεγάρων και των αποικιών τους.

¹¹⁷⁸ Βλ. Trümpy 1997, 158-159.

Η Αθηνά συναντάται ως Μαχανίς στην Κω μαζί με τον Δία που φέρει επίσης την ίδια επίκληση. Σε ένα ημερολόγιο θυσιών των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ. γίνεται λόγος για θυσίες αρχικά προς τον «Ζηνί Μαχανῆι» και κατόπιν την ίδια μέρα προς την «Ἀθαναίαι Μαχα[νί]δι»¹¹⁷⁹. Από το Ασκληπιείο της Κω προέρχεται μία επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ. «Διὸ[ς] / Μαχαν[ῆ]ος». Από άλλες ελληνιστικές επιγραφές μαρτυρείται ο Δίας Μαχανεύς στην Κάμειρο αλλά και στην Ελεύθερνα. Από την περιοχή της Τανάγρας προέρχεται ένας πώρινος λίθος με την επιγραφή «[Διὸς] / Μα[χ]ανέος, / Ἄθανᾶς / Ζω[στε]ι[ρ]ίας»¹¹⁸⁰. Ἄσχετα με το αν πρόκειται για μία αναθηματική επιγραφή ή μάλλον για όρο ιερού, οπωσδήποτε πρέπει να εκληφθεί ως μαρτυρία για τη συλλατρεία του Δία Μαχανέα με την Αθηνά Ζωστηρία. Μία ασβεστολιθική στήλη, που συνιστά ένα τυχαίο εύρημα του 1917 από τους Δελφούς, φέρει την επιγραφή «Δι Μα[χ]/ανεῖ» του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ. Ο Bousquet¹¹⁸¹, χωρίς να αποκλείει την πιθανότητα να ήταν στημένη στην περιοχή του ναού του Απόλλωνα, προτείνει ότι βρισκόταν στο Α τμήμα του ιερού της Αθηνάς Προναίας μαζί με τις στήλες που έφεραν τα επίθετα της Αθηνάς Εργάνη και Ζωστηρία στη δοτική, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ενεπίγραφες στήλες με τα ονόματα των θεών Ειλείθια, Υγεία, Ζεὺς Πολιεύς στη γενική.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πληροφορία του Πausανία για το χάλκινο σκεῦος απέναντι από τον τάφο του Πελασγού στο Ἄργος, πάνω στο οποίο υπήρχαν αρχαία αγάλματα της Ἄρτεμης, του Δία και της Αθηνάς: «Ο ποιητής Λυκέας αναφέρει πως πρόκειται για το ἀγαλμα του Δία μηχανέα και προσθέτει πως οι εκστρατεύσαντες κατά του Ἰλίου ορκίστηκαν ἐδῶ πως θα επιμείνουν στον πόλεμο μέχρις ὅτου ἢ υποτάξουν το Ἰλιον ἢ πεθάνουν πολεμώντας· ἄλλοι ἔλεγον πως μέσα στο χάλκινο σκεῦος βρίσκονται τα κόκκαλα του Ταντάλου»¹¹⁸². Φαίνεται πως στα χρόνια του Πausανία είχε διατηρηθεί μόνο ως ανάμνηση η αρχαία λατρεία του Δία Μαχανέα σε σχέση με το περίεργο αυτό μνημείο στην αγορά του Ἄργους. Σε μία επιγραφή των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. από το Ἄργος γίνεται λόγος για θυσία 60 κριῶν προς τον «Μαχανεῖ», ενώ ένα σκέλος από κάθε σφάγιο προσφέρεται στην Ἥρα, υπό την ιδιότητά της προφανώς ως της κυρίαρχης θεότητας της περιοχής¹¹⁸³. Το περιεχόμενο της επιγραφής σχετίζεται με τη συνθήκη μεταξύ της Κνωσσοῦ και της Τυλισσοῦ, καθώς και με το Ἄργος, που θεωρείτο ως η μητρόπολη των δύο κρητικῶν πόλεων. Ο Vollgraff, που δημοσίευσε την επιγραφή του Ἄργους, εικάζει πως η λατρεία του Δία Μαχανέα διαδόθηκε στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, και βασικά τον δωρικό, από την Αργολίδα¹¹⁸⁴. Απορρίπτει την ἄποψη ὅτι η επίκληση συνδέεται με τις πολεμικές μηχανές και πιστεύει ὅτι χαρακτηρίζει τον Δία ως σωτήρα, ως τον θεό που ἔχει τα κατάλληλα μέσα για να απαλλάξει τους ανθρώπους ἀπὸ τα δεινά, ερμηνεία που εντοπίζει ἤδη στον Αισχύλο.

Η ερμηνεία της επίκλησης ἀπὸ τον Vollgraff εναρμονίζεται με αὐτή που δίνει ο Πausανίας για τις δύο θεές στη Μεγαλόπολη. Η Αφροδίτη και η Αθηνά χαρακτηρίζονται ως επινοήτριες των διαφορετικῶν τρόπων που μετέρχονται οι ἄνθρωποι για να ανταπεξέλθουν στις υποθέσεις τους. Η επίκληση φαίνεται ιδιαίτερα αρμόζουσα για την κόρη της Μήτιδος, τη θεά της πολύτροπης νόησης¹¹⁸⁵.

¹¹⁷⁹ Βλ. Sokolowski 1969, 252-261 αρ.151, και συγκεκριμένα 257-259 αρ.151B.

¹¹⁸⁰ IG VII, 548. Βλ. Bousquet 1959, 147· Schachter 1981, 128-129, 132· Robertson 2004, 152 σημ.103.

¹¹⁸¹ Βλ. Bousquet 1959, 146-149, εικ.1.

¹¹⁸² Πaus. 2,22,2.

¹¹⁸³ Βλ. Vollgraff 1910.

¹¹⁸⁴ Βλ. Vollgraff 1910, 340-341.

¹¹⁸⁵ Πρβλ. Jost 1985, 388· Moggi – Osanna 2003, 465.

Η «μηχανή» και το ρήμα «μηχανάομαι» χρησιμοποιούνται από τον Ξενοφώντα για να περιγράψει τα τεχνάσματα γήτευσης και κατάκτησης των ανθρώπων κατά αναλογία με το κυνήγι του λαγού λέγοντας πως ακόμη και για αυτή την απλή δραστηριότητα «θηρώντες πολλά τεχνάζουσιν»¹¹⁸⁶. Το ρήμα συναντάται υπό την έννοια του κατασκευάζω ήδη από τον Όμηρο και στο εξής και αφορά κάθε εργασία που απαιτεί μία δεξιότητα, αλλά έχει και τη σημασία του απατώ, συνωμοτώ¹¹⁸⁷.

Ανάλογες ικανότητες κατέχει και ο Ερμής και για αυτόν το λόγο φαίνεται ότι συλλατρεύεται με την Αφροδίτη Μαχανίτιδα. Βέβαια, προκαλεί ερωτήματα το γεγονός ότι η επίκληση Μαχανίτις συναντάται και για τις δύο θεές στη Μεγαλόπολη, από τη στιγμή μάλιστα που αποτελεί τη μοναδική μαρτυρία για την Αφροδίτη. Ακόμη πιο περίεργη φαντάζει μία άλλη σύμπτωση, αν δεχτούμε την ερμηνεία ενός τυχαίου ευρήματος από την πόλη. Ανάμεσα στις ενσφράγιστες κεραμίδες στέγης ή τμήματα αγωγών, που ο Richards χρονολογεί μεταξύ του 3^{ου} αι. π.Χ. και του 1^{ου} αι. μ.Χ., ο ίδιος αναφέρει μία με την επιγραφή «ΙΕΡΜΑΝΟ / ΝΑΣΔΙΩ», που βρέθηκε κοντά στη σύγχρονη γέφυρα¹¹⁸⁸. Ο Hiller von Gaertringen αποκαθιστά την επιγραφή ως «ἱεροὶ Ἑρμᾶνος / Ἀθάνας Διώ[νας?]» και υποθέτει ότι σχετίζεται με το ναό του Ερμή Ακακήσιου, που βρισκόταν κοντά στη Φιλίππειο στοά¹¹⁸⁹. Πρόκειται για τη μοναδική ένδειξη συλλατρείας του Ερμή με την Αθηνά στη Μεγαλόπολη, η οποία, ωστόσο, δεν έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον της έρευνας¹¹⁹⁰.

Οι σκέψεις και τα τεχνάσματα που επινοεί η Αθηνά Μαχανίτις μπορεί να σχετίζονται με πολύ διαφορετικούς τομείς, από τον πόλεμο, όπως αναφέραμε, ως τις χειρωνακτικές εργασίες με τις οποίες συνδέεται υπό την ιδιότητά της ως Εργάνη¹¹⁹¹. Σχετικά υπενθυμίζουμε τις ερμαϊκές στήλες που φέρουν την επίκληση «Εργάται» στο Ν τμήμα της Μεγαλόπολης, ανάμεσα στις οποίες εμφανίζεται και η Αθηνά ως Εργάνη, όπως προαναφέρθηκε. Ο Robertson¹¹⁹² φαίνεται να μη θεωρεί τυχαία τη συνύπαρξη του Δία Μαχανέα με την Αθηνά Ζωστηρία στην Τανάγρα και στους Δελφούς, όπου υπάρχει επίσης η Αθηνά Εργάνη. Μάλιστα προτιμά μία ερμηνεία για την επίκληση ως Ζωστηρία που σχετίζεται κατά κάποιον τρόπο με την επίκληση Εργάνη, από τη στιγμή που χαρακτηρίζει την Αθηνά που ζώνεται τον πέπλο που της προσφέρουν οι λατρευτές της. Υπό την ίδια οπτική και με δεδομένο ότι ο μήνας Μαχάνειος ή Μαχανεύς αντιστοιχεί στο φθινόπωρο ταυτίζει τη «μηχανή», από την οποία προέρχονται τα προσωνύμια των θεών και η σχετική εορτή, με το ελαιοτριβείο, και προσθέτει: «Olive oil as a domestic and personal commodity belongs to the same sphere as wool and weaving»¹¹⁹³.

¹¹⁸⁶ Βλ. Ξεν. Mem. 3,11,5-15.

¹¹⁸⁷ Βλ. LSJ λ. μηχανάομαι, πρβλ. λ. μηχανή.

¹¹⁸⁸ Gardner κ.ά. 1892, 140 αρ.28,2, 141: «Picked by the new bridge, in the earth taken thither chiefly from the neighbourhood of the Agora to form an embankment».

¹¹⁸⁹ IG V2, 469,1· πρβλ. Jost 1985, 224 σημ.2.

¹¹⁹⁰ Πρβλ. Πετρονώτης 1973, 104, όπου σφάλει ως προς την προέλευση της κεραμίδας από την περιοχή του Θεάτρου και του Θεοσίλιου.

¹¹⁹¹ Πρβλ. Παπαχατζής 4, 329 σημ.4.

¹¹⁹² Βλ. Robertson 2004, 151-152.

¹¹⁹³ Robertson 2004, 152 σημ.103.

2.19. ΟΡΧΟΜΕΝΟΣ. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

νομίσματα αυτόνομα

IG V2, 343 «Ἀθάναν τὰν Ἄρειαν» (360-350 π.Χ.)

Ο αρκαδικός Ορχομενός, που μνημονεύεται ήδη από τον Όμηρο, φαίνεται πως ήταν μία σημαντική πόλη ιδίως πριν την ίδρυση της Μεγαλόπολης, ενώ στη συνέχεια βρέθηκε στη δίνη των πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων που αναστάτωσαν την Πελοπόννησο¹¹⁹⁴. Η θέση του έχει εντοπιστεί σε σχέση με τον μεμονωμένο υψηλό κωνικό λόφο Καλπάκι (939 μ.), που κυριαρχεί μεταξύ δύο υψιπέδων, ευρισκόμενος στον μεγάλο οδικό άξονα που οδηγεί στη Β Αρκαδία¹¹⁹⁵. Στους ΝΑ πρόποδες του λόφου βρίσκεται το χωριό Καλπάκι που έχει μετονομαστεί σε Ορχομενός. Συγκεκριμένα για την πόλη ο Πausanias λέει τα εξής: «Η παλαιότερη πόλη των ορχομενίων ήταν στο ψηλότερο μέρος της κορυφής ενός βουνού, όπου σώζονται ερείπια της αγοράς και των τειχών· η σύγχρονη πόλη βρίσκεται χαμηλότερα από τον περίβολο του αρχαίου τείχους. Αξιοθέατα αυτού είναι μια πηγή, από την οποία υδρεύονται· επίσης και ιερά του Ποσειδώνα και της Αφροδίτης με αγάλματα λίθινα»¹¹⁹⁶.

Τα αποτελέσματα της περιορισμένης αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή δικαιώνουν ως ένα βαθμό τον περιηγητή¹¹⁹⁷. Πράγματι στον λόφο σώζονται τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου, οικοδομικά λείψανα από την αγορά, ΒΔ της το θέατρο και Ν της σε ξεχωριστό άνδηρο το ιερό της Ἄρτεμης Μεσοπολίτιδος. Όλα αυτά τα μνημεία, τουλάχιστον στη σωζόμενη μορφή τους, χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. και φαίνεται ότι συνιστούν ένα ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα¹¹⁹⁸. Η

¹¹⁹⁴ Τον συναντάμε στην Ιλιάδα Β 605 ως «Ορχομενὸν πολὺμηλον», αλλά μνημονεύεται και στην Οδύσσεια (ια 459). Ο Ψευδο-Σκύλαξ 44 τον περιλαμβάνει στις «πόλεις αἱ μεγάλαι» της Αρκαδίας μαζί με τις Τεγέα, Μαντίνεια, Ηραία, Στύμφαλο, ενώ στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. φαίνεται ότι ήταν το κέντρο μίας ένωσης που περιλάμβανε μικρότερες εξαρτημένες πόλεις (τουλάχιστον τη Θεισόα, το Μεθύδριον και την Τεύθιδα). Εισήλθε στο αρκαδικό κοινό, αν και ήταν φιλικά διακείμενος προς τη Σπάρτη και παρά την αρχική αντίσταση των Ορχομενίων εξαιτίας της έχθρας τους προς τους Μαντινείς. Σημειωτέον ότι σε επιγραφές και σε νομίσματα της πόλης χρησιμοποιούνται το τοπωνύμιο Ἐρχομενός και το αντίστοιχο εθνικό Ἐρχομένιος ή Ἐρχομίσιος. Για τις γραπτές πηγές και ιστορικά στοιχεία σχετικά με τον Ορχομενὸν βλ. DNP 9 (2000) 10-12 λ. Orchomenos [3]· IACP 523-525 αρ.286.

¹¹⁹⁵ Για τη θέση και τη γεωμορφολογία της περιοχής βλ. Jost 1985, 113-114. Ν του λόφου βρίσκεται η πεδιάδα του Λεβιδιού, ενώ η μεγαλύτερη Β πεδιάδα της Κανδήλας καταλαμβάνονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της από λίμνη σύμφωνα με τον Πaus. 8,13,4. Το βορειότερο τμήμα της πεδιάδας (κοντά στη Χωτούσα) ανήκε στους Καφυάτες και εκεί υπήρχε αντιπλημμυρικό ανάχωμα για τη συγκράτηση των υδάτων, σχετικά βλ. Knauss – Heinrich – Kalcyk 1986.

¹¹⁹⁶ Πaus. 8,13,2.

¹¹⁹⁷ Ερείπια στην κορυφή, στις πλαγιές και στους πρόποδες του λόφου είχαν επισημανθεί ήδη από την πλειονότητα των ξένων περιηγητών, στους οποίους οφείλεται και η ταύτιση της αρχαίας πόλης, σχετικά βλ. Frazer IV, 223-229. Σχετικά με τη σύντομη ανασκαφική έρευνα το 1913 της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και τα ευρήματά της βλ. Blum – Plassart 1914α· Blum – Plassart 1914β· Plassart 1915. Γενικότερα για την πόλη και τα σωζόμενα λείψανα βλ. επίσης Meyer 1939β· PECS 654 λ. Orchomenos [L. Vlad Borrelli]· Παπαχατζής 4, 223-230, εικ.189-201· Jost 1985, 113-122· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 186-188· Voyatzis 1999, 135, 147-148, 156· Morgan 1999, 392-393.

¹¹⁹⁸ Σχετικά βλ. Winter 1987, 235-239 και Winter 1989, 192-196, ο οποίος πραγματεύεται διεξοδικά τα κτίσματα της αγοράς και τα τείχη αντιστοίχως, χρονολογώντας τα τελευταία στην περίοδο 350-325 π.Χ. Δεν γνωρίζουμε αν στην ίδια θέση υπήρχαν προγενέστερα τείχη που μαρτυρούνται από τον Θουκ. 5,61,4-5 αλλά και τον Ξεν. Ελλ.

άνω πόλη άρχισε να εγκαταλείπεται σταδιακά από τον 2^ο αι. π.Χ. και στο εξής. Το σύγχρονο χωριό βρίσκεται ουσιαστικά στην περιοχή του ρωμαϊκού Ορχομενού, από τον οποίο σώζονται λίγα κατάλοιπα. Ωστόσο είναι ενδιαφέρον ότι από τις γαλλικές ανασκαφές προέκυψε ότι υπήρχε προγενέστερη εγκατάσταση στην περιοχή της κάτω πόλης με βάση ευρήματα γεωμετρικών και κυρίως αρχαϊκών χρόνων¹¹⁹⁹. Επιπλέον, μόλις Δ της εκκλησίας Αιγιάννη του χωριού ανακαλύφθηκε ένας σημαντικός δωρικός περίπτερος ναός του 6^{ου} αι. π.Χ., που μπορεί να διαδέχθηκε έναν προγενέστερο ναό, ενώ η αρχή του ιερού αυτού σύμφωνα με ευρήματα θα μπορούσε να αναχθεί στον 8^ο αι. π.Χ.¹²⁰⁰. Ενδεχομένως κατά τον 4^ο αι. π.Χ. στην άνω πόλη συγκεντρώθηκαν τουλάχιστον οι πολιτικές και θρησκευτικές λειτουργίες της πόλης, ενώ ο κεντρικός πυρήνας του οικισμού παρέμεινε διαχρονικά στις παρυφές και τη Ν πλαγιά του λόφου¹²⁰¹.

Δεν είναι γνωστή η λατρευόμενη θεότητα στον περίπτερο ναό κι είναι αμφίβολο αν μπορεί να ταυτιστεί με τα ιερά του Ποσειδώνα ή της Αφροδίτης, όπως γενικώς εικάζεται, τα οποία αναφέρονται, βέβαια, από τον Πausανία στην κάτω πόλη¹²⁰². Ο ίδιος δεν κάνει ούτε καν λόγο για το ναό της Άρτεμης Μεσοπολίτιδος στην άνω πόλη, ο οποίος φαίνεται ότι ανεγέρθηκε κατά την πρώιμη ελληνιστική

6,5,13. Επίσης θεωρείται ότι το ιερό της Άρτεμης είχε και μία προγενέστερη αρχαϊκή φάση, βλ. PECS ό.π. και Winter 1991, 213, άποψη που θεωρεί λίγο πιθανή η Voyatzis 1999, 135 σημ.23.

¹¹⁹⁹ Βλ. Blum – Plassart 1914α, 81-88. Πρβλ. Voyatzis 1995, 278 για την αξιολόγηση των δημοσιευμένων γεωμετρικών ευρημάτων.

¹²⁰⁰ Βλ. Blum – Plassart 1914α, 81-84, εικ.10-12· Παπαχατζής 4, εικ.199-201· Jost 1985, 118-119, πίν.31,3-4· Voyatzis 1990, 32-33· Voyatzis 1999, 135, 156 αρ.21· Morgan 1999, 392-393· Mylonopoulos 2003, 119-120, εικ.23. Ο ναός, που χρονολογείται γύρω στα 530 π.Χ., μελετήθηκε πρόσφατα διεξοδικά από τον Østby, σύμφωνα με τον οποίο συνιστά το πρώτο γνωστό παράδειγμα περίπτερου ναού στον ελλαδικό χώρο με περίσταση 6x13 κιόνων και ισομεγέθη μεταξύ τους, σχεδιασμός που αποκτά κανονιστική ισχύ στην κλασική εποχή, και θα πρέπει να πιστωθεί πιθανόν σε Κορίνθιους αρχιτέκτονες, βλ. Østby 1990-91, 327-338, 386, εικ.182-188· Østby 1992-93, 69· Østby 2005β, 498-499. Στην κάτω πόλη έχουν σωθεί λείψανα και από ένα περίπτερο κτήριο, ίσως ναό, κοντά στο οποίο βρέθηκαν μερικά γεωμετρικά και αρχαϊκά αναθήματα, βλ. Voyatzis 1999, 135, 147· Morgan 1999, 392. Από τους παλαιότερους ερευνητές έχουν επισημανθεί στην περιοχή του Ορχομενού και διάφορα άλλα λείψανα και αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση, σχετικά βλ. Frazer IV, 226-227 και Jost 1985, 118-119. Η Morgan 1999, 393 επισημαίνει επιπλέον δύο ιδιαίτερα πρώιμα παραδείγματα μνημειακής αρχαϊκής πλαστικής από την περιοχή της πόλης: 1) έναν αποσπασματικά σωζόμενο μαρμάρινο κορμό που βρέθηκε στη ΝΔ πλαγιά του λόφου (von Gaertringen – Latterman 1911, 29, εικ.5, πίν.8α) και μοιάζει με το λεγόμενο «μενίρ» από το Λεβίδι, που βρίσκεται στην περιοχή του αρχαίου Ορχομενού (Felten 1987, 23, εικ.39), 2) ένα μνημειακό ανάγλυφο που είχε μετατραπεί σε τρίγλυφο και βρέθηκε στους πρόποδες του λόφου με δύο μορφές σε σύμπλεγμα, το οποίο συγκρίνεται με το ανάγλυφο του Δέρμου και του Κίτυλου από τον βοιωτικό Ορχομενό και φαίνεται ότι σχετίζεται με τη διονυσιακή λατρεία, βλ. επίσης Blum – Plassart 1914α, 85-87, εικ.13 και Jost 1985, 116.

¹²⁰¹ Jost 1999, 198. Για μία συνοπτική θεώρηση της οικιστικής ιστορίας της πόλης βλ. IACP 524-525 με την κατακλείδα: «... but the urban history of Orchomenos is by no means entirely clear».

¹²⁰² Δεν γνωρίζουμε τίποτε για τη λατρεία του Ποσειδώνα και ακόμη περισσότερο για την αρχαιότητά της, βλ. Mylonopoulos 2003, 119-120. Δεν είναι σίγουρο αν η μνεία της Αφροδίτης στην επιγραφή από τον Ορχομενό σχετικά με την εισχώρησή του στην Αχαϊκή Συμπολιτεία γύρω στα 234 π.Χ. σχετίζεται με λατρεία της θεάς στην πόλη, εφόσον εμφανίζεται δίπλα στους θεούς της Αχαϊκής Συμπολιτείας στους οποίους θα μπορούσε να ανήκει, IG V2, 344 στ.8: «ὄμνύω Δία Ἀμάριον, Ἀθάναν Ἀμαρίαν, Ἀφροδίταν καὶ τοὺς θεοὺς πάντας»)· σχετικά βλ. Pirenne-Delforge 1994, 246, 256, καθώς και στο κεφ.3.4.

περιοχή και ταυτίζεται με βάση επιγραφικές μαρτυρίες¹²⁰³. Οι άλλες πληροφορίες του περιηγητή για τις λατρείες του Ορχομενού αφορούν το ξόανο της Άρτεμης Κεδρεάτιδος μέσα έναν μεγάλο κέδρο κοντά στην πόλη και το ιερό της Άρτεμης Υμνίας στα σύνορα με τη Μαντίνεια¹²⁰⁴. Διάφορα ευρήματα στη χώρα του Ορχομενού έχουν σχετιστεί με ιερά, όμως στο σύνολό της η θρησκευτική τοπογραφία του Ορχομενού μας είναι άγνωστη¹²⁰⁵.

Η Jost πιστεύει ότι θα πρέπει να υπήρχε λατρεία της Αθηνάς βασιζόμενη στη νομισματική μαρτυρία, για την οποία ωστόσο μπορούν να εκφραστούν αμφιβολίες [πίν.2.25.α-γ]. Στα νομίσματα του 4^{ου} αι. π.Χ. απεικονίζεται συχνά η Άρτεμη, μάλιστα σε σχέση και με την ιστορία της Καλλιστούς, ενώ πολυάριθμοι τύποι της συναντώνται και στις αυτοκρατορικές κοπές, όπου πληθαίνουν οι απεικονιζόμενες θεότητες (Ποσειδώνας, Άρτεμη, Απόλλωνας, Ασκληπιός, Διόνυσος, Ηρακλής, Τύχη, πιθανόν και η Αφροδίτη)¹²⁰⁶. Ένας από τους τύπους στον εμπροσθότυπο των χάλκινων νομισμάτων που έκοψε η πόλη στον 4^ο αι. π.Χ. είναι η κεφαλή γενειοφόρου ήρωα με κορινθιακό κράνος σε κατατομή προς τα δεξιά, ενώ παράλληλα συναντάται και ένας παρόμοιος τύπος κεφαλής όμως χωρίς γένι. Στον οπισθότυπο αυτών των νομισμάτων απεικονίζεται η Άρτεμη όρθια να τοξεύει. Η Jost θεωρεί ότι πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ των δύο τύπων διατηρώντας την καταγραφή του Babelon: στα νομίσματα του Ορχομενού απεικονίζεται και ένας γενειόφορος ήρωας και η Αθηνά κατά τρόπο παρόμοιο όπως στα νομίσματα άλλων αρκαδικών πόλεων (Ψωφίς, Αλέα, Μαντίνεια, Τεγέα)¹²⁰⁷. Η αγένεια κεφαλή μοιάζει με την κεφαλή της Αθηνάς σε κάποια από τα αυτόνομα νομίσματα της Μαντίνειας¹²⁰⁸. Αλλά και στα νομίσματα της πόλης αυτής αναγνωρίζεται επίσης μία γενειόφορος κεφαλή, που ταυτίζεται υποθετικά με τον Αρκάδα ή τον Λυκάονα, ωστόσο η εμφάνιση της Αθηνάς είναι σαφής σε άλλους νομισματικούς τύπους της πόλης¹²⁰⁹.

Στις τρεις όψεις ενός αποσπασματικά σωζόμενου μαρμάρινου στύλου, σήμερα χαμένου, τα δύο τμήματα του οποίου είχαν βρεθεί το 1906 και το 1913 στην περιοχή του ιερού της Άρτεμης Μεσοπολίτιδος, είχε χαραχθεί το κείμενο της συνθήκης «συνοικίας» του Ορχομενού με τον

¹²⁰³ Βλ. Voyatzis 1999, 135, 147, 156 αρ.22.

¹²⁰⁴ Αρκετές πληροφορίες παρέχει ο Πaus. 8,13,1 και 8,5,11-12 για το ιερό της Άρτεμης Υμνίας στη χώρα του Ορχομενού, το οποίο χρησιμοποιούσαν και οι Μαντινείς, λέγοντας μάλιστα ότι τη θεά αυτή την τιμούσαν από παλιά όλοι οι Αρκάδες· πρβλ. Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 186. Για τις λατρείες της Άρτεμης στον Ορχομενό βλ. Brulotte 1994, 79-85.

¹²⁰⁵ Για τον εντοπισμό ιερών στη χώρα του Ορχομενού βλ. Jost 1985, 120-121· Voyatzis 1999, 156 αρ.23-25· Morgan 1999, 392· Baumer 2004, 37, 124 αρ.15.

¹²⁰⁶ Για τα νομίσματα του Ορχομενού στους χρόνους της αυτονομίας (η αρχή του νομισματοκοπέιου τοποθετείται στα 370 ή 362 π.Χ.) και στους αυτοκρατορικούς βλ. NCP 99-101, πίν. S,23-24, T,1-3· BMC 190-191 αρ.1-5, πίν.35,15-17· Babelon II,3 623-628, πίν.226,15-21· HN² 451· SNG Cop. Argolis αρ.265-268· Jost 1985, 115-116.

¹²⁰⁷ Jost 1985, 116 με σημ.2· βλ. Babelon II,3 625-626 αρ.943, πίν.226,18 (κεφαλή ήρωα), αρ.944, πίν.226,19-20 (κεφαλή Αθηνάς). Ο Gardner καταγράφει μόνο τη γενειοφόρα κεφαλή που ταυτίζει υποθετικά με τον Αινεία, τον Αρκάδα ή τον επώνυμο ήρωα Ορχομενό, βλ. BMC 190 αρ.3-4, πίν.35,16 (370-300 π.Χ.)· πρβλ. SNG Cop. Argolis αρ.267. Ο Head κάνει λόγο για γενειοφόρα ή αγένεια κεφαλή ήρωα, βλ. HN² 451.

¹²⁰⁸ Βλ. BMC 186, πίν.35,5.

¹²⁰⁹ Βλ. BMC 185 αρ.15, πίν.34,29· HN² 449· NCP 98 αρ.5· Jost 1985, 129. Κατά την καταγραφή των νομισμάτων που βρέθηκαν στην ανασκαφή του Ορχομενού ο Plassart 1915, 117-118 κάνει λόγο για αγένεια κρανοφόρο κεφαλή στα νομίσματα του Ορχομενού και της Μαντίνειας, όμως μόνο για τα τελευταία αναρωτιέται αν πρόκειται για την Αθηνά ή τον Αρκάδα.

Ευαίμονα¹²¹⁰. Στο κείμενο ορίζονται οι κανονισμοί για την πολιτική ένωση των δύο πόλεων και ουσιαστικά για την ενσωμάτωση του Ευαίμονα στον Ορχομενό, που περιλαμβάνει και τη μετεγκατάσταση ενός μεγάλου αριθμού πολιτών από τον Ευαίμονα στον Ορχομενό¹²¹¹. Ο Ευαίμων μας είναι γνωστός μόνο από τον Στέφανο Βυζάντιο ως «πόλις Ὀρχομενίων» με βάση τον Θεόπομπο, τον ιστορικό του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ ο Απολλόδωρος περιλαμβάνει τον Ευαίμονα στους 50 γιους του Λυκάονα¹²¹². Ως εγγυητές του όρκου για την τήρηση των κανονισμών της συνθήκης από τους δύο συμβαλλόμενους κατονομάζονται ο Δίας Ἄρης, η Αθηνά Ἄρεια και ο Εὐνάλιος Ἄρης¹²¹³. Το κείμενο, που παρουσιάζει ορισμένες δυσκολίες ερμηνείας, έχει απασχολήσει αρκετά διάφορους μελετητές, που προσπάθησαν να σκιαγραφήσουν γεγονότα της άγνωστης ιστορίας του Ορχομενού, οδηγούμενοι σε διαφορετικές χρονολογήσεις. Κάποιες από αυτές τις ερμηνείες χρησιμοποιήθηκαν σε σχέση με τις περίεργες επικλήσεις των ορκίων θεών, που μας είναι άγνωστοι από αλλού τουλάχιστον σε αυτόν τον συνδυασμό τους.

Για παράδειγμα ο von Premerstein, ο πρώτος που δημοσίευσε όμως μόνο το ένα τμήμα της επιγραφής και την χρονολόγησε στα τέλη του 4^{ου} ή τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., είδε την επιλογή των ορκίων θεών ως αποτέλεσμα της μακεδονικής επίδρασης και θεώρησε ότι ο συνοικισμός προκλήθηκε από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή μετά την κατάληψη του Ορχομενού το 303 π.Χ.¹²¹⁴. Ωστόσο γρήγορα διαπιστώθηκε ότι το κείμενο πρέπει να ανάγεται στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. και η χρονολόγησή του περίπου στη δεκαετία του 360-350 π.Χ., όπως προέκυψε από την έκδοση του Plassart, υιοθετήθηκε από τους περισσότερους μελετητές έως σήμερα¹²¹⁵. Πριν το 360 π.Χ. τοποθετείται από τον Moggi, ο οποίος προτείνει τη χρονολόγηση της επιγραφής στην περίοδο ακμής του αρκαδικού κοινού (369-363/2 π.Χ.), καθώς και από τον Dušančić¹²¹⁶.

Σύμφωνα με τον Dušančić η επιγραφή χρονολογείται αμέσως πριν την ίδρυση του αρκαδικού κοινού και σχετίζεται με την επεκτατική πολιτική του Ορχομενού κατά τα χρόνια αυτά, όπως μαρτυρείται και από τον πόλεμο εναντίον του Κλείτορα γύρω στα 378 π.Χ.¹²¹⁷. Σε αυτά τα συμφραζόμενα θεωρεί ότι εξηγείται η πράξη συνθήκης με τον Ευαίμονα αλλά και η έμφαση στον πολεμικό χαρακτήρα των ορκίων θεών¹²¹⁸. Ο Dušančić εναλλακτικά προτείνει ότι η επιλογή των

¹²¹⁰ Η επιγραφή (IG V2, 343) δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά ολοκληρωμένη από τον Plassart 1915, 98-115 αρ.IV, εικ.2-4. Βλ. IPArk 130-152 αρ.15 για τη συνολική θεώρηση ζητημάτων της επιγραφής και τη συγκέντρωση της σχετικής βιβλιογραφίας.

¹²¹¹ Βλ. IPArk 134-135. Σύμφωνα με τη Jost 1985, 120 πρόκειται για μία διαδικασία «μερικού» συνοικισμού που εφαρμόζεται σε μεγαλύτερη κλίμακα στη Μεγαλόπολη, ενώ είναι ενδιαφέρον ότι στην επιγραφή προβλέπεται σεβασμός προς τα ιερά του Ευαίμονα (στ.6-10).

¹²¹² Βλ. Στέφ. Βυζ. λ. Ευαίμων· Απολλόδ. 3,8,1.

¹²¹³ Στους στίχους 63-66, 69-73, 82-85, 88-91: «νεί/ού τὸν Δία τὸν Ἄρηα, νεί/ού τὰν Ἄθάναν τὰν Ἄρειαν, νεί/ού τὸν Ἰνυάλιον τὸν Ἄρηα».

¹²¹⁴ Βλ. von Premerstein 1909.

¹²¹⁵ Για τη συζήτηση της χρονολόγησης της επιγραφής βλ. IPArk 138-140, όπου γίνεται αποδεκτή η χρονολόγηση του Plassart 1915.

¹²¹⁶ Βλ. Moggi 1976, 272-290, ιδίως 276-277· Dušančić 1978, 333-346 αρ.Ι.

¹²¹⁷ Ξεν. Ελλ. 5,4,36. Για τον πόλεμο με τον Κλείτορα και την επεκτατική πολιτική του Ορχομενού αυτή την περίοδο βλ. Roy 1972, καθώς και Nielsen 1996γ, 84-86.

¹²¹⁸ Dušančić 1978, 240.

συγκεκριμένων θεοτήτων μπορεί να οφείλεται στους αξιωματούχους που ανέλαβαν τις σχετικές διαπραγματεύσεις: υποθέτει ότι πρόκειται για τους πολέμαρχους των δύο πόλεων και η επιλογή αυτών των ορκίων θεών ανταποκρίνεται επακριβώς στον χαρακτήρα του αξιώματός τους¹²¹⁹.

Εξετάζοντας τελευταία τις δύο απόψεις ο Gonzalez¹²²⁰ θεωρεί πιθανότερη τη δεύτερη, ωστόσο και πάλι πιστεύει ότι τα στρατιωτικά συμφραζόμενα δεν επαρκούν για να εξηγήσουν την παρουσία των συγκεκριμένων θεοτήτων. Μπορεί μεν η Αθηνά να μας είναι γνωστή ως Αρεία, και για τον Δία να υπάρχει ένα πιθανό παράλληλο¹²²¹, όμως είναι αξιοσημείωτη η περίπτωση του Ενουάλιου Άρη, που δεν μαρτυρείται πουθενά αλλού και συνιστά την αντιστροφή της ομηρικής φόρμουλας Άρης Ενουάλιος. Ο ίδιος εξηγεί την προσθήκη του ονόματος του Άρη ως επίκληση στα ονόματα των τριών θεοτήτων με βάση το περιεχόμενο της συνθήκης, μεγάλο τμήμα της οποίας αφορά ζητήματα ιδιοκτησίας της γης, και μέσα από την οπτική, που εξάλλου χαρακτηρίζει τη μελέτη του, του Άρη ως θεού που συνδέεται με τη χώρα μίας πόλης όντας ο εκδικητικός και ο βίαιος προστάτης της¹²²².

Η επιγραφή χρονολογείται σίγουρα μετά την ίδρυση του αρκαδικού κοινού εξαιτίας της μνείας των «Αρ[κάδων]», που συνιστά τη μοναδική δυνατή συμπλήρωση της λέξης σύμφωνα με τους Thür και Taeuber¹²²³. Επομένως θα μπορούσαμε να δεχθούμε είτε τη θεωρία του Gonzalez είτε τον συσχετισμό με τους πολέμαρχους, από τη στιγμή που γνωρίζουμε για παράδειγμα από τον Αριστοτέλη ότι στην Αθήνα οι πολέμαρχοι προσφέρουν θυσία στον Ενούαλιο¹²²⁴. Δεν ξέρουμε ωστόσο αν όντως οι πολέμαρχοι ήταν υπεύθυνοι για τη διαδικασία της επιγραφής μας¹²²⁵. Το όνομα του θεού Άρη ως επίθετο σημαίνει πολεμικός και συναντάται συχνά στον Όμηρο κυρίως για τους πολεμιστές¹²²⁶. Η χρήση του επιθέτου για τον Δία στην επιγραφή φαίνεται να του προσδίδει μία πολεμική χροιά, κάπως σπάνια για τον θεό αυτό, ή και του ρυθμιστή των πολιτικών υποθέσεων¹²²⁷. Κατά κανόνα ο Ενούαλιος διακρίνεται στη λατρευτική πραγματικότητα από τον Άρη, σε αντίθεση με τις γραμματειακές πηγές, και μάλιστα ιδίως στη ΒΑ Πελοπόννησο, ενώ μόνο μεμονωμένα και αργότερα συναντάται ο Άρης Ενούαλιος με εξαίρεση την επιγραφή μας¹²²⁸. Η Αθηνά Αρεία είναι γνωστή βασικά από το ιερό της στις Πλαταιές,

¹²¹⁹ Dušanić 1978, 240 σημ.21.

¹²²⁰ βλ. Gonzalez 2004, 149-152.

¹²²¹ Ίσως στο Παντικάπαιον μόνο κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια, βλ. Gonzalez 2004, 152 με σημ.382, 490-491. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Πaus. 5,14,6 ο βωμός του Ηφαιστου στην Άλτη της Ολυμπίας ονομαζόταν από κάποιους Ηλείους βωμός του «Άρειου Διός», οι οποίοι πίστευαν ότι εκεί πρόσφερε θυσία ο Οινόμαος πριν την έναρξη της αρματοδρομίας με τους μνηστήρες της Ιπποδάμειας.

¹²²² Ως «εκδικητής» ερμηνεύεται υποθετικά το επίθετο από τον Dubois 1986, 160.

¹²²³ βλ. IPArk 139 με σημ.29 για τις αντιρρήσεις σχετικά με τη συμπλήρωση της λέξης στους στ.24-25 και τη χρονολόγηση της επιγραφής από τον Dušanić 1978, 338-340.

¹²²⁴ Αριστοτ. Αθ. Πολ. 58,1.

¹²²⁵ Οι πολέμαρχοι και οι «θεαροί» εμφανίζονται ως υπεύθυνοι για τον διακανονισμό των συνόρων του Ορχομενού στην περίπου σύγχρονη επιγραφή που προέρχεται επίσης από το ιερό της Άρτεμης Μεσοπολίτιδος. βλ. Plassart 1915, 53-97 αρ.III· Dušanić 1978, 346-358 αρ.II· IPArk 124-129 αρ.14. Το αξίωμα των θεαρών ήταν αρκετά διαδεδομένο στην Αρκαδία και μάλιστα ο Dušanić 1978, 341 με σημ.29 φαίνεται να τους προτιμά ως υπεύθυνους στην υπόθεση της «συνοικίας» με τον Ευαίμονα, ενώ οι πολέμαρχοι συναντώνται στην Αρκαδία στην Κύναιθα και πιθανότατα στη Μαντίνεια και στη Φιγάλεια, σχετικά βλ. IPArk 129 σημ.18.

¹²²⁶ βλ. LSJ λ. Άρειος.

¹²²⁷ βλ. Jost 1985, 272-273.

¹²²⁸ Για τη σχέση του Ενουάλιου με τον Άρη βλ. Graf 1985, 265-268.

που κτίσθηκε με τα λάφυρα από τη μάχη των Πλαταιών και στέγαζε το ακρόλιθο λατρευτικό άγαλμα του Φειδία¹²²⁹. Επίσης στον Άρειο Πάγο σύμφωνα με τον Πausανία υπήρχε βωμός της Αθηνάς Αρείας που ιδρύθηκε από τον Ορέστη μετά την αθώωσή του¹²³⁰. Η κοινή λατρεία της Αθηνάς Αρείας μαζί με τον Άρη μαρτυρείται επιγραφικά στον 4^ο αι. π.Χ. για τον αττικό δήμο των Αχαρνών¹²³¹.

Όσον αφορά το ζήτημα αν οι θεότητες αυτές υπήρξαν αντικείμενο «κανονικής» λατρείας στον Ορχομενό, είναι δύσκολο να το αποφασίσουμε. Γενικώς οι εγγυήτριες θεότητες ενός διακανονισμού μεταξύ δύο πόλεων αντιστοιχούν σε τοπικές λατρείες, ωστόσο δεν ισχύει πάντα αυτό. Επιπλέον σε αυτή την περίπτωση η επίκληση των θεοτήτων γίνεται και από τις δύο πόλεις, πράγμα σπάνιο σύμφωνα με τη Jost¹²³². Η ίδια, πάντως, αμφιταλαντεύεται για τη χρονολόγηση της επιγραφής και την ερμηνεία της εμφάνισης των συγκεκριμένων θεοτήτων¹²³³. Οι όρκοι θεοί έχουν πρωταρχικά τον ρόλο του μάρτυρα που πιστοποιεί και επικυρώνει το κείμενο των ανθρώπων, διαφυλάττουν την ιερότητα της σχετικής τελετής και προβάλλονται άμεσα ή έμμεσα ως οι ισχυρές δυνάμεις που επισείουν κατάρρα για τους παραβάτες¹²³⁴. Ίσως το τελευταίο αυτό στοιχείο δηλώνεται με τη χρήση του ονόματος του Άρη ως επιθέτου στις τρεις θεότητες της επιγραφής μας. Κατά τα άλλα ο Δίας είναι ο κατεξοχήν θεός που διασφαλίζει την εύρυθμη λειτουργία της τελετής του όρκου και της σχετικής διαδικασίας. Ο Άρης με την Αθηνά Αρεία συναντώνται μετά το ζεύγος της Ενουούς και του Ενουάλιου στον όρκο των Αθηναίων εφήβων από το 334/3 π.Χ. και στο εξής, αλλά και με άλλους όρκους θεούς σε επιγραφές από την Αττική, την Κρήτη, τους Δελφούς και την Ανατολική Ελλάδα¹²³⁵. Εκτός από τις λίγες περιπτώσεις της λατρείας της Αθηνάς ως Αρείας που προαναφέρθηκαν φαίνεται ότι γενικά η εμφάνιση της Αθηνάς Αρείας στους όρκους δεν σχετίζεται με κάποια συγκεκριμένη λατρεία¹²³⁶.

Εξαιτίας των ανωτέρω ιδιαιτεροτήτων τείνουμε αρνητικά ως προς την ύπαρξη ενός ιερού των εν λόγω θεοτήτων με αυτές τις επικλήσεις στον Ορχομενό, χωρίς να αποκλείουμε τη λατρεία τους σε κάποια άλλα συμφραζόμενα, περιορισμένα τοπικά και χρονικά¹²³⁷. Η συνθήκη του Ορχομενού με τον Ευαίμονα ήταν στημένη στο ιερό της Άρτεμης Μεσοπολίτιδος, στην περιοχή του οποίου βρέθηκαν και

¹²²⁹ Βλ. Πaus. 9,4,1-2.

¹²³⁰ Βλ. Πaus. 1,26,8.

¹²³¹ Βλ. SEG 21,519.

¹²³² Βλ. Jost 1985, 115 με σημ.4.

¹²³³ Βλ. Jost 1985, 115, 120, 272-273, 385, 515.

¹²³⁴ Για τη σημασία του όρκου στην κλασική εποχή και τον ρόλο των ορκίων θεών βλ. Lonis 1980.

¹²³⁵ Βλ. Farnell 1896, 309, 407 σημ.85· Graf 1985, 266· Dubois 1986, 160. Ωστόσο θεωρείται ότι η μνεία της Αθηνάς Αρείας στον όρκο των Αθηναίων εφήβων που μας παραδίδεται από την επιγραφή των Αχαρνών του 4^{ου} αι. π.Χ. (SEG 21,629) οφείλεται πιθανόν στο στήσιμο της συγκεκριμένης επιγραφής στο ιερό του Άρη και της Αθηνάς Αρείας, σχετικά βλ. Siewert 1977, 109-110.

¹²³⁶ Αυτό ισχυρίζεται ο Schachter 1981, 128 σημ.3 με αφορμή τον όρκο που επισφραγίζει τη συμμαχία των Βοιωτών με τους Αιτωλούς και τους Φωκείς σε μία επιγραφή του 292/1 π.Χ. από το ιερό των Δελφών (IG IX 1², 1, 170 στ.7-8: «ὄμνύω Δία, Γῆν, Ἥλιον, Ποσειδῶ, Ἄρη, Ἀθηνᾶν Ἀρείαν, Θεοῦς πάντας»), παρόλο που στις βοιωτικές Πλαταιές υπήρχε το ιερό της Αθηνάς Αρείας. Πρβλ. Παπαχατζής 5, 43 σημ.1: «Για το φόβο που ενέπνεε ως αρεία την επικαλούνταν στους όρκους, μαζί με τον Άρη και τον Ενουάλιο».

¹²³⁷ Δεν έχουμε άλλα στοιχεία για τη λατρεία του Δία στον Ορχομενό, ενώ η συμπλήρωση «παρὰ τὸ τοῦ Δ[ιὸς ἱερόν ...]» σε ένα ελληνιστικό προξενικό ψήφισμα Ορχομένιου από τη Σπάρτη οφείλεται στη μαρτυρία της επιγραφής και είναι υποθετική κατά τη Jost 1985, 115 σημ.3.

κάποιες άλλες επιγραφές¹²³⁸. Η Άρτεμη πρέπει να νοείται σε σχέση με τη μνεία στο κείμενο της συνθήκης μίας «θεάς» που εμπλέκεται στη διαδικασία¹²³⁹. Αν μη τι άλλο, κατά τον 4^ο αι. π.Χ. η λατρεία της Άρτεμης Μεσοπολίτιδος, έχοντας το ιερό της σε άνδρηο Ν της αγοράς στην άνω πόλη, φαίνεται να συνιστά την κεντρική λατρεία της πόλης¹²⁴⁰. Γι' αυτό η θεά απεικονίζεται συχνά και στα αυτόνομα νομίσματα της πόλης κατά τον 4^ο αι. π.Χ., ενώ η ανάμνηση της σημασίας της λατρείας της, παρά την εγκατάλειψη του εν λόγω ιερού, παρέμεινε ισχυρή κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια, όπως μαρτυρούν οι πολυάριθμες νομισματικές απεικονίσεις και η μνεία από τον Πausανία του ξόανου της Άρτεμης Κεδρεάτιδος κοντά στην πόλη αλλά και του συνοριακού ιερού της Άρτεμης Υμνίας.

2.20. ΣΤΥΜΦΑΛΟΣ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΠΟΛΙΑΔΟΣ

SEG 11,1111 «ΠΟΛΙΑΔΟΣ» (4ος αι. π.Χ.)

ανασκαμμένο ιερό;

Η πόλη

Η περιοχή της Στυμφάλου εντοπίζεται σε μία μικρή κοιλάδα μήκους περίπου 12 χμ., κλειστή από βουνά, στη σημερινή Κορινθία. Η γεωμορφολογία της περιοχής είναι παρόμοια, σε μικρότερη ωστόσο κλίμακα, με αυτή του Φενεού, όπως εξάλλου και το φαινόμενο του σχηματισμού της λίμνης¹²⁴¹. Σήμερα η λίμνη της λίμνης της Στυμφαλίας φαίνεται ότι είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι στην αρχαιότητα εξαιτίας έργων κατά τον 19^ο αι., ενώ περιοδικές πλημμύρες κατακλύζουν τμήμα της αρχαίας πόλης¹²⁴². Η θέση της Στυμφάλου είχε εντοπιστεί ήδη από τον 19^ο αι. στις ΒΔ όχθες της λίμνης κοντά στο εγκαταλελειμμένο χωριό Κιόνια (πρώην Ζάρακας) και σχεδόν 1,5 χμ. από το σύγχρονο χωριό της Στυμφαλίας, περίπου 35 χμ. ΝΔ της Κορίνθου¹²⁴³. Μετά από μία σύντομη έρευνα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου το 1910, στην περίοδο 1924-1930 διεξήγαγε μικρής κλίμακας ανασκαφές ο Ορλάνδος για λογαριασμό της Αρχαιολογικής Εταιρείας, χωρίς όμως να δημοσιεύσει παρά μόνο

¹²³⁸ Στο ναό βρέθηκε ένα θραύσμα μαρμάρινης στήλης του ύστερου 3^{ου} αι. π.Χ., που ορίζεται να στηθεί «εις τ]ὸν τᾶς Ἀρτέμιτος τᾶ[ς Μεσοπολίτιος» (βλ. Plassart 1915, 115-116· Dubois 1986, 178-179). Στον πρόναο βρέθηκε η ενεπίγραφη βάση του χάλκινου ανδριάντα του βασιλιά της Σπάρτης Αρέα, που χρονολογείται γύρω στα 266-64 π.Χ. (βλ. Blum – Plassart 1914β, 447-449 αρ.Ι· Dubois 1986, 163-164), καθώς και η προαναφερθείσα επιγραφή για τον διακανονισμό των συνόρων μεταξύ του Ορχομενού και του Μεθύδριου ή του Τορθύνειου (περίπου 369-361 π.Χ.), βλ. Plassart 1915, 53-97 αρ.ΙΙΙ· Dubois 1986, 133-146· Dušančić 1978, 346-358 αρ.ΙΙ· IPArk 124-129 αρ.14. Αρκετά προξενικά ψηφίσματα χαραγμένα σε χάλκινα ελάσματα καθώς και μία μικρή χάλκινη προτομή γενειοφόρου θεού, ύψ. 0,04 μ., βρέθηκαν στο κτήριο στην Α πλευρά της αγοράς που ταυτίστηκε υποθετικά με βουλευτήριο, βλ. Blum – Plassart 1914α, 73-74, εικ.1· Blum – Plassart 1914β, 449-478 αρ.ΙΙ· Dubois 1986, 164-178.

¹²³⁹ Βλ. Plassart 1915, 103· IPArk 141-142.

¹²⁴⁰ Βλ. Mylonopoulos 2003, 119· IACP 525.

¹²⁴¹ Εκτός από τη σχετική βιβλιογραφία στο κεφ.2.24 βλ. Lattermann – von Gaertringen 1915, 73-74· Baladié 1980, 93-106· Jost 1985, 100, πίν.24-25.

¹²⁴² Williams 1988, 232· Williams – Gourley 2005, 220. Από την ξηρασία του 1924 επωφελήθηκε ο Ορλάνδος για να ανασκάψει στην περιοχή της αγοράς [ΠΑΕ 1922-24, 53], η οποία τα επόμενα έτη βρέθηκε 1 μ. κάτω από το νερό της λίμνης [ΠΑΕ 1928, 120-121· ΠΑΕ 1930, 88].

¹²⁴³ Βλ. Frazer IV, 268-275 με τη σχετική βιβλιογραφία. Τον θαυμασμό του για την πληθώρα των ερειπίων εντός και εκτός της τειχιωμένης πόλης εκφράζει ιδίως ο Curtius 1851, 204, πίν.ΙV.

σύντομες ανασκαφικές εκθέσεις¹²⁴⁴. Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον της θέσης υποδείχθηκε από την ευρείας κλίμακας τοπογραφική και γεωφυσική έρευνα που έλαβε χώρα στα 1982-85 υπό την αιγίδα του νεοϊδρυθέντος Καναδικού Ινστιτούτου στην Ελλάδα από τον Hector Williams του University of British Columbia¹²⁴⁵. Το 1994 η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία παραχώρησε τα δικαιώματα στο Καναδικό Ινστιτούτο και ξεκίνησαν συστηματικές ανασκαφές υπό τη διεύθυνσή του¹²⁴⁶. Οι ανασκαφές, που διάρκεσαν ως το 2002, αφορούν πρωτίστως το ιερό που ήταν ήδη ορατό στην ακρόπολη και έναν εκτεταμένο οικιστικό τομέα Α της ακρόπολης· ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στη μελέτη της οχύρωσης, ενώ οι έρευνες επεκτάθηκαν και σε 16 ακόμη περιοχές εντός και εκτός της πόλης¹²⁴⁷.

Από τις καναδικές έρευνες προέκυψε ότι η πόλη επανασχεδιάστηκε, αν όχι ιδρύθηκε, κατά το «ιπποδάμειο» σύστημα και περικλείσθηκε από έναν σχεδόν τριγωνικό οχυρωματικό περίβολο, συνολικού μήκους περίπου 2,5 χμ., κάποια στιγμή στον 4^ο αι. π.Χ., ενδεχομένως σε σχέση με την αναδιοργάνωση της Πελοποννήσου μετά τις σπαρτιατικές ήττες των ετών 371 και 362 π.Χ.¹²⁴⁸ [2.25.δ]. Τα τείχη παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με την οχύρωση της Μαντίνειας, που επανιδρύθηκε στη δεκαετία του 360 π.Χ., ενώ στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. ανάγονται κάποιες επεμβάσεις και προσθήκες. Στα χρόνια αυτά πιθανόν η Στύμφαλος υπέστη μία πολιορκία με βάση αρχαιολογικά δεδομένα από την πόλη και κυρίως από την περιοχή της ακρόπολης. Από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη μαρτυρείται η αιφνίδια κατάληψη της πόλης το 315 π.Χ. από τον Απολλωνίδα, έναν από τους στρατηγούς του

¹²⁴⁴ Βλ. Lattermann – von Gaertringen 1915. Για τις ανασκαφικές εκθέσεις του Ορλάνδου βλ. στα ΠΑΕ από το 1922-24 έως και το 1930. Ο Ορλάνδος εστίασε την προσοχή του στην περιοχή Ν της βραχύδου ακρόπολης και κατά μήκος της Β όχθης της σύγχρονης λίμνης, όπου και αναγνώρισε την αγορά της πόλης. Ανάμεσα στα κτίσματα ξεχωρίζει ένας πρόστυλος ναός, διαστ. 16,40 x 7,60 μ., των ελληνιστικών χρόνων, βλ. ΠΑΕ 1922-24, 118, εικ.2-3· πρβλ. Παπαχατζής 4, εικ.239-230. Στον σηκό διασώζεται η θεμελίωση της βάσης του λατρευτικού αγάλματος, ενώ στο οπίσθιο μέρος του ναού υπάρχει «άδυτο» διαιρεμένο σε δύο χώρους. Επίσης διεξήγαγε ανασκαφική έρευνα σε τμήματα των τειχών, εν μέρει στην ακρόπολη και σε κάποια σημεία εκτός της τειχισμένης πόλης.

¹²⁴⁵ Για τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων βλ. Williams 1983, Williams 1984, 174-186 και Williams 1985, καθώς του ιδίου στα ΠΑΕ από το 1983 ως το 1985· βλ. επίσης Williams 1988 για μία συνοπτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας.

¹²⁴⁶ Για τις πληροφορίες σχετικά με την έρευνα των Καναδών στη Στύμφαλο βλ. Williams κ.ά. 2002, 135-136. Για μία συνολική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των καναδικών ερευνών βλ. Williams 2005. Βλ. επίσης τις ανασκαφικές εκθέσεις, Williams – Cronkite-Price 1995· Williams 1996· Williams κ.ά. 1997· Williams κ.ά. 1998· Williams κ.ά. 2002. Για το ιερό της ακρόπολης βλ. Williams – Schaus 2001· για την οχύρωση της Στυμφάλου βλ. Williams – Gourley 2005.

¹²⁴⁷ Βλ. Williams 2005, 399, εικ.1, όπου σημειώνονται οι ανασκαφικοί τομείς στην περιοχή της πόλης. Περίπου 2 χμ. Β από την αρχαία πόλη, στο άκρο του χωριού Στυμφαλία, στη θέση Μοναστηράκι, ένα τυχαίο εύρημα του 1989 οδήγησε σε μία περιορισμένη ανασκαφή των Καναδών, βλ. Williams κ.ά. 1997, 66-67, πίν.12· Williams κ.ά. 1998, 297-300, εικ.4, πίν.9· Williams 2005, 402. Από τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν φαίνεται ότι στη θέση αυτή υπήρχε ένας σημαντικός δωρικός ναός με μαρμάρινες κεραμίδες, που χρονολογείται πιθανόν στον 5^ο αι. π.Χ. Τα θεμέλια του δεν εντοπίστηκαν, καθώς πιστεύεται ότι εκτείνονται κάτω από τα σπίτια του χωριού, ενώ βρέθηκαν αρκετές παλαιοχριστιανικές ταφές. Επιπλέον, 6 χμ. ΝΔ της αρχαίας πόλης, στην περιοχή του χωριού Λαύκα, εντοπίστηκε μία θέση με διάφορα οικοδομικά κατάλοιπα, κάποια εκ των οποίων φαίνεται ότι προέρχονται από ναούς, βλ. Williams 1985, 233· Williams 2005, 402.

¹²⁴⁸ Βλ. Williams 2005, 398. Τα ευρήματα των ανασκαφών υποδεικνύουν την περίοδο 375-350 π.Χ. για την (επαν)ίδρυση της Στυμφάλου [Williams κ.ά. 2002, 136].

Κασσάνδρου. Μετά την ακμή της κατά τον 4^ο και τον 3^ο αι. π.Χ. η πόλη φαίνεται ότι καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., πιθανότατα σε σχέση με τη ρωμαϊκή στρατιωτική δραστηριότητα στην περιοχή¹²⁴⁹. Στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια παρατηρείται μία περιορισμένη κατοίκηση στην περιοχή της πόλης στον οικιστικό τομέα Α της ακρόπολης¹²⁵⁰. Ωστόσο, όταν την επισκέφθηκε ο Πausanίας, θα πρέπει να ήταν σε μεγάλο βαθμό εγκαταλελειμμένη. Ο ίδιος εξάλλου αναφέρει στη Στύμφαλο μόνο το «ἀρχαῖον» ιερό της Ἄρτεμης Στυμφαλίας¹²⁵¹. Κάποια δραστηριότητα ίσως συνέχισε στην ύστερη αρχαιότητα και εντοπίζεται κατά τον 5^ο και τον 6^ο αι. μ.Χ. με βάση τη μαρτυρία σποραδικών ευρημάτων και παλαιοχριστιανικών ταφών, χωρίς όμως να είναι γνωστή η θέση του οικισμού¹²⁵². Οι ταφές αυτές συναντώνται σε διάφορα σημεία σε σχέση με τα ερειπωμένα κτήρια στην περιοχή της Στυμφάλου. Τα ερείπια της αρχαίας πόλης προσέφεραν άφθονο οικοδομικό υλικό για την ανέγερση της μονής του Ζάρακα του τάγματος των Κιστερκιανών στον 13^ο αι., που βρίσκεται μόλις 2 χμ. ΒΔ της¹²⁵³.

Άλυτο παραμένει προς το παρόν το ζήτημα της προγενέστερης δραστηριότητας στην περιοχή της πόλης, η οποία με βάση κεραμικά και νομισματικά ευρήματα κυρίως από μεταγενέστερα συμφραζόμενα ανάγεται στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.¹²⁵⁴. Σίγουρα η πλειονότητα των ευρημάτων των πρόσφατων ανασκαφών στην πόλη τοποθετείται στα χρόνια από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και στο εξής. Το ζήτημα παρουσιάζει ενδιαφέρον ιδίως σε σχέση με τη μαρτυρία του Πausanία για μία «αρχαία» πόλη, της οποίας είχε απομείνει μόνο η ανάμνηση, σε θέση διαφορετική από της πόλης των ημερών του («ἢ ἐφ' ἡμῶν πόλις»)¹²⁵⁵. Πάντως συναντάται ήδη στον Όμηρο ως Στύμφηλος, ενώ από την άλλη

¹²⁴⁹ Για την εγκατάλειψη της πόλης, ενδεχομένως και την καταστροφή της από τον κατακτητή της Κορίνθου Μόμμιο, καθώς και για τη μεταγενέστερη τύχη της βλ. ιδίως Williams – Schaus 2001, 76 με σημ.6, 83· Williams κ.ά. 2002, 136, 139· Williams 2005, 399-401.

¹²⁵⁰ Βλ. Williams κ.ά. 1998, 279· Williams κ.ά. 2002, 145· Williams 2005, 399-400.

¹²⁵¹ Βλ. Πaus. 8,22,7-9.

¹²⁵² Βλ. Williams κ.ά. 1997, 297-300· Williams κ.ά. 2002, 136, 139· Williams 2005, 402-403· Williams – Gourley 2005, 250.

¹²⁵³ Williams 2005, 399, 405· Williams – Gourley 2005, 215, 223. Τα εντυπωσιακά ερείπια της εκκλησίας γοθικού ρυθμού μελετήθηκαν από τον Ορλάνδο αλλά και στο πλαίσιο των νεότερων ερευνών σε συνεργασία με το Pontifical Institute of Medieval Studies του Τορόντο, βλ. ΠΑΕ 1922-24, 123· ΠΑΕ 1925, 55· ΠΑΕ 1926, 134-139, εικ.3-7· Παπαχατζής 4, 264 σημ.1, εικ. 238, 245, 251-254· Campbell 1997. Οι τοίχοι της εκκλησίας είναι κατασκευασμένοι «ως επί το πλείστον δι' αρχαίων καλών ειργασμένων λιθοπλίνθων» [ΠΑΕ 1926, 135]. Το οικοδομικό υλικό σε β' χρήση φαίνεται ότι προέρχεται και από τη Β πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου. Εντοιχισμένα στην εκκλησία και στα υπόλοιπα κτίσματα της μονής είναι επίσης διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη δωρικού ρυθμού και θραύσματα μαρμάρινων κεραμίδων, ενώ κατά τις νεότερες έρευνες βρέθηκαν δύο επιτύμβιες στήλες, βλ. Harding – Williams 1992, 57, 59 αρ.2· Williams 2005, 405. Από την περιοχή της μονής προέρχονται μία επιγραφή που μαρτυρεί την ύπαρξη ενός Αρτεμισίου, όπως θα δούμε παρακάτω, καθώς και μία ενεπίγραφη βάση τιμητικού ανδριάντα του δήμου των «Στυμφαλίων», βλ. ΠΑΕ 1926, 134· ΠΑΕ 1930, 91.

¹²⁵⁴ Williams 2005, 398 σημ.6· Williams – Gourley 2005, 219.

¹²⁵⁵ Πaus. 8,22,1: «Λέγεται δὲ ἐξ ἀρχῆς ἐτέρωθι οἰκισθῆναι τῆς χώρας καὶ οὐκ ἐς τὴν ἐφ' ἡμῶν πόλιν». Τα ευρήματα πιθανόν υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός οικισμού στη θέση της μεταγενέστερης πόλης του 4^{ου} αι. π.Χ., άσχετα με το αν ο κύριος οικισμός της Στυμφάλου βρισκόταν σε μία άλλη άγνωστη θέση, βλ. Morgan 1999, 422. Από τους ανασκαφείς έχουν εκφραστεί επίσης σκέψεις για αναγωγή τμήματος του οδικού δικτύου πριν τον 4^ο αι. π.Χ., βλ. Williams – Cronkite-Price 1995, 8· Williams κ.ά. 1997, 41-43. Σχετικά με τη θέση της «αρχαίας»

συγκαταλέγεται στις πόλεις της Αρκαδίας, μαζί με την Τεγέα, τη Μαντίνεια, την Ηραία και τον Ορχομενό, που μνημονεύονται από τον Ψευδο-Σκύλακα¹²⁵⁶. Γενικώς υπάρχουν ελάχιστες αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς για την πόλη, που βασικά ήταν γνωστή εξαιτίας του άθλου του Ηρακλή με τις στυμφαλίδες όρνιθες.

Από τον Στράβωνα μαθαίνουμε ότι ο Ιφικράτης κατά την πολιορκία της Στυμφάλου προσπάθησε να φράξει την καταβόθρα με σπόγγους, ώστε να πλημμυρίσει η πόλη, όμως δεν προχώρησε στο εγχείρημα αυτό εξαιτίας «διοσημίας»¹²⁵⁷. Το περιστατικό αυτό θα μπορούσε να τοποθετηθεί πλαίσιο του κορινθιακού πολέμου στα 392 π.Χ. ή μάλλον γύρω στα 369 π.Χ., όταν οι Αθηναίοι έστειλαν τον Ιφικράτη στην Πελοπόννησο προς αρωγή των Λακεδαιμονίων¹²⁵⁸. Το επεισόδιο που αφηγείται ο Στράβωνας έχει εκληφθεί ως ένδειξη ότι η πόλη πιθανόν βρισκόταν στην ίδια θέση κοντά στη λίμνη κατά το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.¹²⁵⁹. Λίγα χρόνια αργότερα η Στύμφαλος συνάπτει συμφωνία με την Αθήνα με κανονισμούς που διέπουν τις εμπορικές και νομικές σχέσεις των δύο πόλεων («συμβολαί»)¹²⁶⁰. Ο Walbank θεωρεί ότι οι λόγοι πίσω από τη σύναψη της συμφωνίας της Αθήνας με την απομονωμένη αρκαδική πόλη υποκρύπτουν σχέσεις και σε ένα άλλο επίπεδο¹²⁶¹. Δεν αποκλείει μάλιστα με την επανίδρυση της πόλης η Στύμφαλος να δέχθηκε ίσως εξόριστους Αθηναίους, ωστόσο ομολογεί ότι δεν υπάρχει έρεισμα στις πηγές πέραν του μαρτυρούμενου ιερού της Άρτεμης Βραυρωνίας.

Στυμφάλου βλ. τις παλαιότερες υποθέσεις των Howell 1970, 97-98· Baladié 1980, 104 σημ.45· Knauss 1990, 28. Από την πρόσφατη έρευνα ως πιθανή υποψήφια για τη θέση της πρώιμης πόλης έχει αναδειχθεί η περιοχή του χωριού Λαύκα, περίπου 6 χμ. ΝΔ της γνωστής πόλης, βλ. Williams 1985, 233· Williams 2005, 402· IACP 530.

¹²⁵⁶ Ιλ. Β 608· Ψευδο-Σκύλαξ 44: «Εἰσὶ δὲ αὐτῶν πόλεις ἐν μεσογείᾳ αἱ μεγάλα αἶδε· Τεγέα, Μαντίνεια, Ἡραία, Ὀρχομενός, Στύμφαλος». Η απουσία της Μεγαλόπολης έχει εκληφθεί ως χρονολογική ένδειξη για τη συγγραφή του Περίπλου στα χρόνια πριν την ίδρυσή της, βλ. Nielsen 1999, 47. Ωστόσο, ο Shipley σε πρόσφατο άρθρο του, όπου ασχολείται με τον Περίπλου γενικότερα και ιδιαίτερα με τις πληροφορίες του για την Πελοπόννησο, χρονολογεί το έργο στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και προτείνει την προσθήκη της Μεγαλόπολης αντί της φράσης «πόλεις ... αἱ μεγάλα», που εξάλλου δεν χρησιμοποιείται σε άλλο σημείο του Περίπλου και οφείλεται σε αντιγραφικό λάθος. Δεν αποκλείει ωστόσο οι πόλεις που μνημονεύονται να ήταν πράγματι οι μεγαλύτερες της Αρκαδίας, σχετικά βλ. Shipley 2008, ιδίως 285, 287. Ο Πausanίας χρησιμοποιεί και τις δύο μορφές του τοπωνυμίου (Στύμφηλος και Στύμφαλος) στο θηλυκό γένος, όμως η κανονική ονομασία φαίνεται ότι είναι Στύμφαλος στο αρσενικό γένος, ενώ μαρτυρείται και μορφή Στύμφαλος. Για τις γραπτές πηγές σε σχέση με τη Στύμφαλο βλ. IACP 529-530 αρ.296.

¹²⁵⁷ Στρ. 8,8,4.

¹²⁵⁸ Walbank 1986, 352 σημ.51. Ο Ξεν. Ελλ. 4,4,16 αναφέρει ότι ο Αθηναίος στρατηγός πραγματοποίησε πολλές εισβολές και πολιορκίες στην Αρκαδία, βλ. επίσης 6,5,49-52· πρβλ. Διόδ. Σικ. 15,63 και 15,65,6.

¹²⁵⁹ Williams – Gourley 2005, 219.

¹²⁶⁰ IG II², 144· SEG 36,147. Το κείμενο της συμφωνίας διασώζεται αποσπασματικά σε μία σειρά θραυσμάτων μαρμάρινης οπισθόγραφης στήλης, που φαίνεται ότι ήταν στημένη στην Ακρόπολη. Τέτοιες συμφωνίες συνήψε εκ νέου η Αθήνα στον 4^ο αι. π.Χ. με διάφορες πόλεις υπό το πνεύμα της δεύτερης αθηναϊκής συμμαχίας. Βλ. Walbank 1986 για την έκδοση της επιγραφής με τη δημοσίευση ενός νέου θραύσματος, πέραν των ήδη γνωστών 17, το οποίο προσφέρει σημαντικές ενδείξεις για το περιεχόμενο και τη χρονολόγηση της επιγραφής, την οποία τοποθετεί γύρω στα 368 π.Χ.

¹²⁶¹ Βλ. Walbank 1986, 352 σημ.51.

Στα χρόνια του Πausανίας η Στύμφαλος όπως και η Αλέα υπάγονταν στην κοντινή Αργολίδα, ωστόσο αναμφίβολα και οι δύο ήταν αρκαδικές πόλεις όπως υπογραμμίζει και ο περιηγητής¹²⁶². Για τη Στύμφαλο, εκτός από τη μνεία της από τον Όμηρο στις πόλεις των Αρκάδων, ο Πausανίας χρησιμοποιεί ως επιπλέον επιχειρήματα το ότι ο οικιστής της Στύμφαλος ήταν εγγονός του Αρκάδα¹²⁶³. Ο Πausανίας πληροφορήθηκε από τους κατοίκους ότι στην «αρχαία» Στύμφαλο είχε ζήσει ο γιος του Πελασγού Τήμενος και ότι από αυτόν ανατράφηκε η Ήρα· ο Τήμενος ίδρυσε και τρία ιερά για την Ήρα, στην οποία έδωσε τα προσωνύμια «παιδί», «τελείαν» και «χήραν»¹²⁶⁴. Η σημασία της λατρείας της Ήρας για τη Στύμφαλο του 5^{ου} αι. π.Χ. επιβεβαιώνεται από τη μαρτυρία του Πίνδαρου και αφήνει να διαφανούν οι παλαιές σχέσεις της Στυμφάλου με την Αργολίδα. Η Ήρα «Παρθενία» προβάλλεται ως η θεά της Στυμφάλου στον Ολυμπιόνικο για τον Συρακούσιο Αγησία, που ανήκε στην οικογένεια των Ιαμιδών και καταγόταν μέσω της μητέρας του από τη Στύμφαλο¹²⁶⁵.

Ο Πausανίας σχολιάζει την παράδοση πως στα νερά της Στυμφάλου ζούσαν οι ανθρωποφάγες στυμφαλίδες όρνιθες, τις οποίες σκότωσε ο Ηρακλής με το τόξο του αναφέροντας και την εκδοχή του Πεισάνδρου από την Κάμειρο ότι τις έδωξε χτυπώντας κρόταλα, ενώ παράλληλα σχολιάζει το είδος αυτών των πουλιών¹²⁶⁶. Στην πόλη των ημερών του ο Πausανίας κάνει λόγο ουσιαστικά μόνο για το «ἀρχαῖον» ιερό της Άρτεμης Στυμφαλίας, η οποία συσχετίζεται άμεσα με τις παραδόσεις για τη λίμνη της Στυμφάλου και προβάλλεται –και εξαιτίας της επίκλησής της– ως η κύρια θεότητα της νέας πόλης¹²⁶⁷. Η σημασία της Άρτεμης και ιδίως του άθλου του Ηρακλή που έλαβε χώρα στη Στύμφαλο

¹²⁶² Πaus. 8,22,1· Πaus. 8,23,1. Κάνοντας λόγο για τον Ερασίνο ποταμό στην Αργολίδα ο Πaus. 2,24,6 χαρακτηρίζει ρητώς την Στύμφαλο ως αρκαδική («... ἐκ Στυμφάλου ῥεῖ τῆς Ἀρκάδων ...»). Δεν είναι γνωστή η χρονολογία της εκούσιας, σύμφωνα με τον Πausανία, προσχώρησης της Στυμφάλου στην Αργολίδα· οπωσδήποτε τοποθετείται μετά το 146 π.Χ., βλ. Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 201.

¹²⁶³ Πaus. 8,22,1· πρβλ. Πaus. 8,4,6. Σύμφωνα με τη μυθική γενεαλογία των Αρκάδων ο Έλατος ήταν αδελφός του Αζάνα και του Αφείδαντα και ο ίδιος είχε πέντε γιους, τον Αίπυτο, τον Περέα, τον Κυλλήνα, τον Ίσχυ και τον Στύμφαλο, βλ. Πaus. 8,4,3-5.

¹²⁶⁴ Βλ. Πaus. 8,22,2. Κανένα από τα τρία αυτά ιερά δεν υπήρχε στη σύγχρονη πόλη σύμφωνα με τον Πaus. 8,22,3.

¹²⁶⁵ Βλ. Πίνδ. Ολ. 6, 84-90. Δεν μπορούμε να πούμε αν το επίθετο Παρθενία ήταν η πραγματική επίκληση της Ήρας στη Στύμφαλο, πάντως η ουσία του επιθέτου είναι ταυτόσημη με αυτή της επίκλησης «Παῖς» που έφερε η Ήρα για όσο ήταν παρθένος σύμφωνα με τον Πausανία, ενώ ως Παρθένης η Ήρα συναντάται στην Αργολίδα, βλ. Jost 1985, 359. Βλ. Jost 1985, 101, 358-360 για την ερμηνεία των τριών επικλήσεων και τη λατρεία της Ήρας στη Στύμφαλο.

¹²⁶⁶ Βλ. Πaus. 8,22,4-6. Στον Ρόδιο Πείσανδρο αποδίδεται το επικό ποίημα Ήρακλεια για τους άθλους του Ηρακλή γύρω στα 600 π.Χ. [Παπαχατζής 4, 262 σημ.2]. Πράγματι, παρατηρούνται κάποιες παραλλαγές στους αρχαίους συγγραφείς ως προς τον τρόπο που αντιμετώπισε ο Ηρακλής τις στυμφαλίδες όρνιθες. Κατά την εκδοχή του Απολλόδ. 2,5,6 ο Ηρακλής τις σκότωσε με τα βέλη του, αφού πρώτα τις έκανε να πετάξουν από τον φόβο τους χρησιμοποιώντας τα «χάλκεα κρόταλα» του Ήφαιστου που του έδωσε η Αθηνά.

¹²⁶⁷ Βλ. Πaus. 8,22,7-9. Για τη σκιαγράφηση της προσωπικότητας της Άρτεμης Στυμφαλίας βλ. Jost 1985, 398-400. Σύμφωνα με τον περιηγητή το λατρευτικό άγαλμα της θεάς είναι ένα ξόρανο επίχρυσο στα περισσότερα μέρη του. Σε κάποιο σημείο σε σχέση με τη στέγη του ναού παριστάνονται οι στυμφαλίδες όρνιθες, για τις οποίες ο Πausανίας κρίνει ότι είναι κατασκευασμένες από ξύλο παρά από γύψο. Ο προσδιορισμός του Πaus. 8,22,7 «πρὸς δὲ τοῦ ναοῦ τῷ ὀρόφῳ» υποδεικνύει ότι επρόκειτο για ακρωτήρια ή ακροκέραμα και η χρήση εύθραυστων υλικών ίσως την περιοδική ανανέωση των στοιχείων αυτών, που μπορούν να ανάγονται στον πρωταρχικό ναό και να σχετίζονται με την απεικόνιση της κεφαλής πτηνού στα νομίσματα της πόλης από το

προβάλλεται από τα αυτόνομα νομίσματα της πόλης κατά την κλασική περίοδο¹²⁶⁸. Η Στύμφαλος θα κόψει ξανά νομίσματα μόνο επί Αχαϊκής Συμπολιτείας.

Ένα ιερό της Άρτεμης μαρτυρείται σε ένα τιμητικό ψήφισμα του 3^{ου} αι. π.Χ., που ορίζεται να στηθεί «ίν τοῖ Ἄρτεμισίῳ»¹²⁶⁹. Στην πρόσθια όψη της μαρμάρινης στήλης υπάρχουν άλλα πέντε σύγχρονα τιμητικά ή προξενικά ψηφίσματα, που σώζονται επίσης σε κακή κατάσταση, ενώ στο εν λόγω τιμητικό ψήφισμα παρατηρείται μεγαλύτερη επιμέλεια· στην οπίσθια και στη μία πλευρική όψη είναι χαραγμένο το εκτενές κείμενο μίας συνθήκης μεταξύ της Στυμφάλου και πιθανόν της Σικυώνας¹²⁷⁰. Το ιερό της «τᾶς Ἀρτέμιτος τᾶς Βραυρωνίας» ορίζεται ως ο τόπος εναπόθεσης «χάλκινης στήλης» και στησίματος «λίθινης στήλης» σχετικά με τις τιμές που αποδίδουν στους Στυμφαλίους οι κάτοικοι της φωκικής Ελάτειας γύρω στα 189 π.Χ., επειδή έχοντας εκδιωχθεί από τους Αιτωλούς ή τους Ρωμαίους είχαν βρει καταφύγιο στη Στύμφαλο για αρκετά χρόνια¹²⁷¹.

Δεν είναι σαφές ποια είναι η σχέση ανάμεσα στο Αρτεμίσιο της επιγραφής του 3^{ου} αι. π.Χ., στο ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας της δεύτερης επιγραφής και του «αρχαίου» ιερού της Άρτεμης Στυμφαλίας του Πausanias. Θα μπορούσε να πρόκειται για ένα και μοναδικό ιερό της Άρτεμης ως κύριας θεότητας της πόλης, όπου στήνονταν επιγραφές. Ωστόσο, έκπληξη προξενεί η παρουσία της Άρτεμης Βραυρωνίας στην αρκαδική πόλη. Σύμφωνα με τη Jost¹²⁷² υπήρχαν δύο ξεχωριστά ιερά της Άρτεμης στη Στύμφαλο: η θεά, που ήταν από παλαιά εδραιωμένη στη Στύμφαλο, πιθανόν θα απέκτησε το προσωνύμιο Στυμφαλία, ώστε να διακριθεί από την Άρτεμη Βραυρωνία, η λατρεία της οποία θα α εισήχθη από την Αττική στον ύστερο 3^ο ή στον πρώιμο 2^ο αι. π.Χ. Η απλούστερη λύση, ίσως, είναι το Αρτεμίσιο της επιγραφής να ταυτίζεται με το ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας, εφόσον

τέλος του 5^{ου} και τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. Jost 1985, 102. Πίσω από το ναό είναι στημένες μαρμάρινες εικόνες παρθένων με σκέλη πουλιών, προφανώς Σειρήνες. Ο Πausanias αφηγείται στο τέλος και ένα θαύμα που έγινε επί των ημερών του.

¹²⁶⁸ Κατά τον ύστερο 5^ο και τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. απεικονίζονται η κεφαλή του Ηρακλή και η προτομή της τρομακτικής στυμφαλίδας όρνιθας, βλ. NCP 103, πίν.Τ,10-11· BMC 199 αρ.1-5, πίν.37,1-3· HN² 454 (περίπου 400-362 π.Χ.)· Babelon II,3 593-595 αρ.877-883, πίν.224,17-21 (420-370 π.Χ.)· SNG Cop. Argolis αρ.283-286 (πριν το 370 π.Χ.)· Jost 1985, 102, πίν.24,3 (τέλος 5^{ου} – αρχή 4^{ου} αι. π.Χ.). Στους εντυπωσιακούς στατήρες που έκοψε η Στύμφαλος πριν από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., πιθανόν σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού με τον γειτονικό Φενεό, απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο η κεφαλή της Άρτεμης και στον οπισθότυπο ο Ηρακλής κρατώντας ρόπαλο και τόξο στη στάση του Τυραννοκτόνου Αρμόδιου, βλ. NCP 103, πίν.Τ,12· BMC 199 αρ.6, πίν.37,4· HN² 454, εικ.242 (περίπου 362 π.Χ.)· Babelon II,3 595-598 αρ.884, πίν.224,22 (362-350 π.Χ.)· SNG Cop. Argolis αρ.287 (περίπου 362 π.Χ.)· Jost 1985, 102, 398. Για τους στατήρες της Στυμφάλου και του Φενεού και τα συμφραζόμενα της κοπής τους βλ. Kraay 1976, 101-102· Ritter 2002, 95-98. Μαρτυρούνται επίσης χάλκινα νομίσματα με την κεφαλή της Άρτεμης και στον οπισθότυπο τόξο και φαρέτρα, βλ. BMC 199 αρ.7, πίν.37,5· HN² 454 (περίπου 362 π.Χ.)· Babelon II,3 595-598 αρ.885, πίν.224,23 (362-350 π.Χ.)· Jost 1985, 102, 398, πίν.24,4.

¹²⁶⁹ IG V2, 351 στ.9-10. Δημοσιεύτηκε από τον Martha 1883, ο οποίος την βρήκε σε ένα σπίτι κατά την επίσκεψη του στη Στύμφαλο, χρόνια μετά την ανεύρεσή της από χωρικούς κοντά στα ερείπια της μονής του Ζάρακα.

¹²⁷⁰ Βλ. IG V2, 351-357· IPArk 158-251 αρ.17 [Rechtshilfevertrag (Synbola) zwischen Stymphalos und Demetrias (Sikyon) 303-300 π.Χ.].

¹²⁷¹ SEG 11,1107· SEG 25,445. Για τις εκδόσεις της επιγραφής και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. IPArk 252-260 αρ.18. Η «συγγένεια» των δύο πόλεων έγκειται στον Έλατο, τον πατέρα του Στυμφάλου, ο οποίος μετοίκησε στη Φωκίδα, βοήθησε τους κατοίκους και έγινε οικιστής της Ελάτειας, βλ. Πaus. 8,4,4.

¹²⁷² Βλ. Jost 1985, 101.

χαρακτηρίζονται ως χώροι έκθεσης δημόσιων εγγράφων¹²⁷³. Η Άρτεμη ως Στυμφαλία μας είναι γνωστή μόνο από τον Πausανία, ενώ από την άλλη δεν γνωρίζουμε τις συνθήκες για την εισαγωγή της λατρείας της Βραυρωνίας Άρτεμης, η οποία μπορεί να αναχθεί σε μία παλαιότερη περίοδο, αλλά ούτε και κάτι άλλο για αυτήν¹²⁷⁴.

Ο εντοπισμός του ιερού της Άρτεμης Στυμφαλίας στη θέση της μονής του Ζάρακα είχε προταθεί εξ αρχής, και μάλιστα κάποιοι ερευνητές του 19^{ου} αι. κάνουν λόγο και για ερείπια αρχαίου ναού κοντά στη μονή εκτός από τα σπόλια¹²⁷⁵, όμως κατά τις νεότερες έρευνες δεν εντοπίστηκαν ίχνη προγενέστερης κατασκευής στη θέση της φραγκικής εκκλησίας. Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο το αρχαίο οικοδομικό υλικό, και ιδίως αυτό που φαίνεται να προέρχεται από έναν δωρικό ναό, να μεταφέρθηκε μαζί με τις επιγραφές από το ιερό της Άρτεμης, που θα βρισκόταν σε άλλο σημείο και πιθανόν εντός των τειχών της πόλης. Εξάλλου, ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν και λίθοι από τα τείχη και επιτύμβιες στήλες, καθώς η Β πλευρά της πόλης βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη μονή. Η θέση του ιερού ή των ιερών της Άρτεμης στη Στύμφαλο είναι ουσιαστικά άγνωστη, ενώ ως άλλες υποψήφιες θέσεις προβάλλονται η περιοχή της ακρόπολης και ο ελληνιστικός ναός που αποκαλύφθηκε από τον Ορλάνδο στην αγορά¹²⁷⁶. Όσον αφορά τις λατρείες της Στυμφάλου αναφέρουμε τέλος την αναθηματική επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ. «Δάματρος Στυνφάλοι» σε αιχμή δόρατος που βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή¹²⁷⁷, καθώς και την ανεύρεση τμήματος στήλης με την επιγραφή ΕΡΜΑΣ¹²⁷⁸.

¹²⁷³ Ο Brulotte 1994, 95-96 ισχυρίζεται ότι και οι δύο στήλες ήταν στημένες στο ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας. Ο Dubois 1986, 191-193 χρονολογεί το ψήφισμα στον 4^ο αι. π.Χ. και ταυτίζει το Αρτεμίσιον με το ιερό της Άρτεμης Στυμφαλίας. Από άλλους φαίνεται να προτιμάται η ύπαρξη ενός μόνο ιερού της Άρτεμης, βλ. IPArk 258 σημ.6.

¹²⁷⁴ Για παράδειγμα, ήδη αναφέρθηκε η υπόθεση του Walbank 1986, 352 σημ.51 για την πιθανή εγκατάσταση Αθηναίων ως αποίκων στη νέα πόλη του β' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο Πaus. 1,33,1 μεταφέρει την παράδοση ότι η Ιφιγένεια μετά την Ταυρίδα έφτασε στη Βραυρώνα, όπου άφησε το άγαλμα της Άρτεμης, και στη συνέχεια πήγε στην Αθήνα και μετά στο Άργος, όπου πράγματι υπήρχε ένα «αρχαίον ξόανον». Σημειωτέον ότι από παλαιά στην έρευνα είχε επισημανθεί το κοινό στοιχείο της άρκτου στη λατρεία της Άρτεμης Βραυρωνίας και της αρκαδικής Άρτεμης εξαιτίας του μύθου της Καλλιστούς, βλ. Hollinshead 1985, 428 με σημ.43 για τη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Jost 1985, 409-410 για την αξιολόγηση αυτής της ομοιότητας, που εντοπίζεται μόνο στο επίπεδο του μύθου.

¹²⁷⁵ Βλ. Dodwell 1919, 434· Leake 1830III, 110· Frazer IV, 273, 275. Τη θέση του ιερού της Άρτεμης Στυμφαλίας στη μονή του Ζάρακα πρεσβεύουν οι Curtius 1851, 205· Vischer 1857, 498-499· Martha 1883, 486-487, 490· Lattermann – von Gaertringen 1915, 74-75· Α. Ορλάνδος, ΠΑΕ 1922-24, 117 σημ.1 και ΠΑΕ 1926 135 σημ.1· Παπαχατζής 4, 264 σημ.1· Baladié 1980, 105-106. Ο Williams 1983, 204 κάνει λόγο για δύο ορθοστάτες που φαίνεται ότι βρίσκονταν in situ σε κάποια απόσταση Α της εκκλησίας και υποθέτει ότι εδώ βρισκόταν το ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας.

¹²⁷⁶ Βλ. Brulotte 1994, 97-98· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 202· Williams 2005, 402 με σημ.19. Η Jost 1985, 106 πιθανολογεί ότι ο ναός εξαιτίας των κάπως μεγαλύτερων διαστάσεών του και της θέσης του κοντά στη λίμνη θα μπορούσε να ανήκει στην Άρτεμη Στυμφαλία περισσότερο από κάθε άλλη υπόθεση που έχει προταθεί.

¹²⁷⁷ Βλ. Jost 1985, 102· Dubois 1986, 189· Williams – Schaus 2001, 77.

¹²⁷⁸ Βλ. Williams 1988, 234· Williams – Schaus 2001, 77. Πρβλ. Jost 1985, 102-103 και για την πιθανή λατρεία του Ερμή εξαιτίας της γειννίας της Στυμφάλου με το όρος Κυλλήνη.

Η έρευνα στην ακρόπολη και το σωζόμενο ιερό

Ως ακρόπολη χρησίμευε μία επιμήκης βραχώδης γλώσσα στο Ν τμήμα της τειχισμένης πόλης, που φαντάζει να εισέρχεται στη λίμνη εν είδει ακρωτηρίου. Έχει μήκος περίπου 500 μ. και ύψος περίπου 50 μ., που ανέρχεται βαθμιαία από τα Α προς τα Δ. Σε μία μικρή σχετικά επίπεδη περιοχή του βραχώδους εδάφους προς το Δ άκρο της ακρόπολης βρίσκεται το ιερό που θα μας απασχολήσει στο παρόν κεφάλαιο [πίν. 2.26.α, 2.27]. Εξαιτίας της θέσης του το ιερό θα ήταν ορατό από κάποια απόσταση. Στην κορυφή της ακρόπολης, στη ΝΔ γωνία των τειχών της πόλης, βρίσκεται ένας μεγάλος ορθογώνιος πύργος, διαστ. 21,75 x 11,5 μ. Ίσως το πιο επιβλητικό κτίσμα της πόλης και εξαιτίας της καλής κατάστασης διατήρησής του λειτουργούσε και ως φυλάκιο για την επόπτευση της κοιλάδας. Στα Ν του ιερού βρίσκεται ένας μικρός ημικυκλικός πύργος και σε κάποια απόσταση στα Α ένας μεγάλος εξαγωνικός πύργος, πλάτους 6,55 μ., που φαίνεται ότι διαδέχθηκε έναν προγενέστερο μικρότερο. Ο εξαγωνικός πύργος όπως και ο μεγάλος πύργος στο άκρο της ακρόπολης ανάγονται σε μία δεύτερη φάση των τειχών στην καμπή από τον 4^ο στον 3^ο αι. π.Χ.

Στο ιερό ήταν ορατός ένας μικρός ναός, που μνημονεύεται από τους παλαιότερους ερευνητές και αποδίδεται από κάποιους στην Άρτεμη Στυμφαλία ή στην Ήρα¹²⁷⁹. Το 1924 ο Ορλάνδος διεξάγει «μικρά» ανασκαφή στην περιοχή του ναού και δημοσιεύει το σχέδιο του, ενώ Β του αποκαλύπτει ένα τετράπλευρο κτήριο που χαρακτηρίζει υποθετικά ως οίκημα των ιερέων¹²⁸⁰ [πίν.2.26.β]. Επιπλέον σημειώνει το εξής: «Επί της αυτής δε ράχως και επί ταπεινοτέρου επιπέδου διέκριναν ανατολικώτερον εν μέσω θάμνων τα θεμέλια δύο εισέτι ναών, των την ανασκαφή ανέβαλον εις άλλοτε»¹²⁸¹. Το επόμενο έτος ο Ορλάνδος βρίσκει διάφορα ειδώλια σε μία δεξαμενή δίπλα στον βράχο της ακρόπολης, στην περιοχή με τα δημόσια κτήρια Ν της¹²⁸² [πίν.2.28.α]. Για τα ειδώλια αυτά πιστεύει ότι «πιθανώτατα κατέπεσον εκ του υπέρθεν της κατατομής υψώματος της ακροπόλεως, ένθα υπάρχουν θεμέλια ναών και λαξεύματα μικρότερων ιερών»¹²⁸³. Με βάση την κεφαλή ενός πήλινου ειδωλίου με πόλο που υποθέτει ότι απεικονίζει την Ήρα πιστεύει ότι ενισχύεται η απόδοση του μικρού ναού σε αυτή τη θεά θεωρώντας ότι ο ναός της Άρτεμης, η οποία φαίνεται ότι έχαιρε ιδιαίτερης τιμής στην πόλη, θα ήταν μνημειακών διαστάσεων. Ωστόσο, όπως ο ίδιος σημειώνει, εντός της δεξαμενής βρέθηκε πλήθος θραυσμάτων ειδωλίων στον τύπο της Άρτεμης που κρατά με το αριστερό χέρι τόξο και με το δεξί χέρι τραβά βέλη από τη φαρέτρα. Επιπλέον, όπως παρατηρεί η Jost¹²⁸⁴, τα ειδώλια γυναικείων μορφών με πόλο συναντώνται σε διάφορα ιερά γυναικείων θεοτήτων και τίποτε δεν μας υποχρεώνει να ταυτίσουμε την κεφαλή με την Ήρα. Εξάλλου αφενός δεν είναι γνωστά τα πρωταρχικά συμφραζόμενα των ειδωλίων αυτών και αφετέρου πιθανόν δεν υπήρχε ναός της Ήρας στην πόλη σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πausanias.

¹²⁷⁹ Αναφέρουν μόνο ότι σώζεται το κατώτερο τμήμα του και ότι αποτελείται από σηκό και πρόναο δίνοντας διαστάσεις που δεν συμπίπτουν μεταξύ τους ούτε είναι πάντα οι σωστές. Βλ. Dodwell 1819, 434· Leake 1830III, 110· Curtius 1851, 204, πίν.IV· Vischer 1857, 497· Bursian 1872, 197· Frazer IV, 271-272· Lattermann – von Gaertringen 1915, 74-75, 78, εικ.14.

¹²⁸⁰ Βλ. ΠΑΕ 1922-24, 120-122, εικ.4-5.

¹²⁸¹ ΠΑΕ 1922-24, 122.

¹²⁸² Βλ. ΠΑΕ 1925, 51-53, εικ.3.

¹²⁸³ ΠΑΕ 1925, 53.

¹²⁸⁴ Βλ. Jost 1985, 104-106, η οποία παρανοώντας το κείμενο του Ορλάνδου σημειώνει ότι στη δεξαμενή βρέθηκε ένα και μόνο ειδώλιο της Άρτεμης.

Τελικά, ο μικρός ναός της ακρόπολης αποδίδεται από τον Ορλάνδο στην Αθηνά. Το 1926 κατά συμπληρωματική ανασκαφή στο ιερό και συγκεκριμένα σε τμήμα που είχε μείνει άσκαφτο από το 1924 «παρά το οίκημα των ιερέων» βρίσκει έναν λίθινο όρο με αποκρουσμένο το ένα άκρο, διαστ. 0,21 x 0,29 x 0,56 μ., όπου ήταν χαραγμένη «δι' ωραίων γραμμάτων» του 4^{ου} αι. π.Χ. η λέξη ΠΟΛΙΑΔΟΣ (ύψος γραμμάτων 0,035 μ.)¹²⁸⁵. Η επιγραφή αυτή θεωρείται σήμερα χαμένη¹²⁸⁶, ενώ δυστυχώς ο Ορλάνδος δεν μας παρέχει περισσότερες πληροφορίες για τις συνθήκες ανεύρεσής της, όπως εξάλλου γενικότερα για τις εργασίες του στην ακρόπολη. Οι Καναδοί θεωρούν ότι επρόκειτο περισσότερο για εργασίες καθαρισμού, ενώ ισχυρίζονται κατηγορηματικά ότι δεν βρήκαν ίχνη από τις τομές του Ορλάνδου. Επιπλέον δεν μπόρεσαν να εντοπίσουν τα δύο άλλα θεμέλια ναών που αναφέρει στην ακρόπολη εξαιτίας και της πυκνής βλάστησης¹²⁸⁷. Μεταξύ των ανασκαφών του Ορλάνδου και των Καναδών ο ναός και το ιερό υπέστησαν καταστροφές κυρίως από λαθρανασκαφείς και εν μέρει από την άροση. Στην ύστερη αρχαιότητα διατάραξη των στρωμάτων σε κάποιο βαθμό θα επέφερε η ταφή τουλάχιστον τεσσάρων ατόμων στον πρόναο, ενώ μία άλλη ταφή βρέφους εντοπίστηκε κοντά στη ΝΔ γωνία του βοηθητικού κτηρίου¹²⁸⁸. Η τελική δημοσίευση του ιερού επίκειται υπό τον Gerald Schaus, που είναι υπεύθυνος για αυτό τον τομέα των канаδικών ανασκαφών· προς το παρόν διαθέτουμε τις ανασκαφικές εκθέσεις και μία συνολική παρουσίαση του ιερού υπό την οπτική της απόδοσής του στην Αθηνά, ενώ κάποιες κατηγορίες ευρημάτων αποτέλεσαν το αντικείμενο μεταπτυχιακών εργασιών¹²⁸⁹.

Με την τελική δημοσίευση αναμένεται να επιλυθεί το ζήτημα χρονολόγησης βασικά της ίδρυσης του ιερού και της ανέγερσης του ναού, σχετικά με το οποίο δημιουργείται κάποια σύγχυση. Η κατασκευή του ιερού ανάγεται στον 4^ο αι. π.Χ., και μάλιστα στα μέσα του αιώνα αυτού¹²⁹⁰. Ωστόσο, στις ανασκαφικές εκθέσεις εκφράζονται διαφορετικές σκέψεις για την πρωιμότερη χρονολόγησή του

¹²⁸⁵ ΠΑΕ 1926, 134· ο Ορλάνδος μετέφερε την επιγραφή (SEG 11,1111) σε ένα σπίτι του χωριού Κιόνια. Ο Dubois 1986, 189-190 χαρακτηρίζει την επιγραφή ως αναθηματική.

¹²⁸⁶ Williams – Schaus 2001, 77: «... was presumably a boundary stone, and is so far still the only inscription to be found in the acropolis sanctuary» και σημ.10: «Orlandos' date for the Poliados inscription can no longer be checked since we have not been able to locate the stone».

¹²⁸⁷ Williams – Schaus 2001, 76 σημ.1: «We have as yet found no traces of his trenches nor of the two temples that he mentions east of the sanctuary. This latter area is now covered with heavy maquis, however, and visibility is limited». Το 2001 διερευνήθηκε ένα άνδρηρο περίπου στο κέντρο της ακρόπολης και προς τη Β πλευρά της, όπου υπήρχαν επιφανειακά ίχνη τοίχων πιθανόν της ελληνιστικής περιόδου, αλλά και παλαιοχριστιανικές ταφές και μερικά μεσοβυζαντινά όστρακα, βλ. AR 48, 2001-02, 23.

¹²⁸⁸ Williams 2005, 403.

¹²⁸⁹ Williams 2005, 401 σημ.14: «Professor Gerald Schaus, Wilfrid Laurier University, supervised this area and is preparing the final publication of it». Βλ. Williams – Cronkite-Price 1995, 12-18· Williams 1996, 76-88· Williams κ.ά. 1997, 44-57, εικ.5, πίν.4-6· Williams κ.ά. 1998, 285-297, εικ.3, πίν.5-8· Williams – Schaus 2001· Williams κ.ά. 2002, 151-154· Williams 2005, 401-402, εικ.3. Η κεραμική που βρέθηκε στο βοηθητικό κτήριο δίπλα στο ναό και ο προσδιορισμός της λειτουργίας του αποτελούν το αντικείμενο της μεταπτυχιακής εργασίας του Stone 2007, που είναι διαθέσιμη στο διαδίκτυο, βλ. <http://etd.ohiolink.edu/send-pdf.cgi/STONE%20PETER%20J.pdf?ucin1172850651>. Από την εργασία αυτή πληροφορηθήκαμε την ύπαρξη άλλων δύο μεταπτυχιακών εργασιών: J. Knapp, Moldmade bowls from the Athena Sanctuary at Stymphalos, 2002 Masters thesis, University of British Columbia· L. Surtees, Loomweights from the Athena Sanctuary at Stymphalos, 2004, Masters thesis, Bryn Mawr College.

¹²⁹⁰ Williams 2005, 401.

με βάση ευρήματα του 5^{ου} αι. π.Χ. Για παράδειγμα σύμφωνα με την ανασκαφική έκθεση του 1997 δοκιμαστικές τομές απέκλεισαν την ύπαρξη μίας προγενέστερης φάσης του ναού, ενώ η κεραμική από την κοίτη θεμελίωσης του κτηρίου χρονολογείται κυρίως στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Στην ανασκαφική έκθεση του επόμενου έτους αναφέρεται ότι τα περισσότερα ευρήματα από το ιερό ανάγονται στην περίοδο 350-150 π.Χ., αν και κάποια, όπως τα θραύσματα μίας κόρης και ενός κούρου, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, καθώς και μερικά ειδώλια και όστρακα υποδεικνύουν προγενέστερη δραστηριότητα, με την οποία ωστόσο δεν μπορούν να συσχετιστούν κατασκευές, παρόλο που διερευνήθηκε το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής γύρω από το ναό. Στο σημείο αυτό ίσως αξίζει να σημειώσουμε ότι σε έναν από τους εσωτερικούς τοίχους του μεγάλου πύργου της ακρόπολης βρέθηκε εντοιχισμένο ένα πρώιμο κλασικό δωρικό κιονόκρανο.

Η νομισματική μαρτυρία φαίνεται να τεκμηριώνει τουλάχιστον την ακμή του ιερού στην υστεροκλασική και την ελληνιστική περίοδο. Βρέθηκαν περίπου 100 αργυρά και χάλκινα νομίσματα και, παρόλο που για τα περισσότερα δεν διαθέτουμε την τελική μελέτη, αναφέρεται ότι η πλειονότητα αυτών ανάγεται σε αυτά τα χρόνια¹²⁹¹. Στο εξής η πορεία του ιερού στον χρόνο είναι παράλληλη με της πόλης και μπορεί να διαγραφεί σε γενικές γραμμές. Υπάρχουν μαρτυρίες για μία πολιορκία της πόλης στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ., που φαίνεται ότι επέφερε κάποιες καταστροφές στο ιερό εξαιτίας της θέσης του· στη συνέχεια τοποθετείται ή αναδιάρθρωσή του. Στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. το ιερό φαίνεται ότι καταστράφηκε από την πιθανολογούμενη πολιορκία των Ρωμαίων και στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε. Βρέθηκαν μόνο μερικά θραύσματα λύχνων του 1^{ου} και του 2^{ου} αι. μ.Χ. και κατά τον 5^ο ή 6^ο αι. μ.Χ. το ιερό χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ταφών.

Το πιο σημαντικό ερώτημα, ιδίως στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, είναι αν πράγματι το ιερό αυτό ήταν αφιερωμένο στην Αθηνά Πολιάδα. Ήδη η Jost είχε εκφράσει τις επιφυλάξεις της για την απόδοση του ιερού στη θεά αυτή με βάση μόνο την επιγραφή «Πολιάδος», αν και τελικά προτίμησε την απόδοσή του στην Αθηνά παρά στην Άρτεμη Στυμφαλία¹²⁹². Οπωσδήποτε η επίκληση αφορά μόνο την Αθηνά ως φύλακα της ακρόπολης και κατ' επέκταση της πόλης, όπως αντίστοιχα η επίκληση Πολιεύς τον Δία¹²⁹³, και θα περιμέναμε το ιερό της να βρίσκεται στην κορυφή της ακρόπολης. Αλλά και οι Καναδοί φαίνεται να επιδεικνύουν μία επιφύλαξη ως προς την ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας με την Αθηνά αντιπροτείνοντας με συγκράτηση σε κάποια σημεία την Άρτεμη, με εξαίρεση το άρθρο των Williams και Schaus το 2001, όπου επιχειρείται ο συσχετισμός των δεδομένων από το ιερό με τη λατρεία της Αθηνάς¹²⁹⁴. Για το ζήτημα της ταύτισης απαιτείται επιπλέον η περαιτέρω διερεύνηση του χώρου της ακρόπολης, ώστε να εντοπιστούν τα θεμέλια των τουλάχιστον δύο ναών που είχε δει ο Ορλάνδος. Δεν αποκλείεται ένας από αυτούς να ανήκε στην Αθηνά Πολιάδα. Όπως προαναφέρθηκε, οι δύο ναοί δεν είχαν εντοπιστεί από τους Καναδούς, αν και μπορεί στο μεταξύ να διαπιστώθηκε η ύπαρξή τους σύμφωνα με την προσωπική πληροφορία του Williams στον Nielsen¹²⁹⁵.

¹²⁹¹ Βλ. Williams – Schaus 2001, 82-83.

¹²⁹² Βλ. Jost 1985, 102, 106.

¹²⁹³ Σχετικά βλ. Brackertz 1976, 191-203· Cole 1995, 301-305.

¹²⁹⁴ Έχοντας πρόσβαση μόνο στις πρώτες ανασκαφικές εκθέσεις η Morgan 1999, 422 αναφέρεται στο ιερό ως «the principal shrine on the akropolis (perhaps sacred to Artemis)».

¹²⁹⁵ IACP 530: «The acropolis is included within the circuit; here three temples are known, not all of them firmly dated, but one possibly dedicated to Athena Polias in C4m (H. Williams, pers. comm.)».

Οπωσδήποτε όμως αποφασιστική θα είναι η μελέτη και η δημοσίευση του υλικού. Με έκπληξη κι ως ένα βαθμό ικανοποίηση πληροφορηθήκαμε κατά την περιήγηση στο διαδίκτυο ότι κατά τη μελέτη των ευρημάτων το 2008 και 2009 προέκυψαν επιγραφικές μαρτυρίες για τη λατρεία της Ειλείθυιας στο ιερό. Τα σχετικά δεδομένα έχουν δημοσιευτεί στη διαδικτυακή εφημερίδα του Wilfrid Laurier University¹²⁹⁶ και του Τμήματος Αρχαιολογίας και Κλασικών Σπουδών του ίδιου πανεπιστημίου¹²⁹⁷ και εικάζουμε ότι θα παρουσιάστηκαν στη διάλεξη του Schaus στην Αθήνα τον Μάιο του 2010 με θέμα «Arkadian aniconic pillars and Eileithyia at Stymphalos»¹²⁹⁸. Συγκεκριμένα, με δυσκολία αναγνώστηκε σε ένα όστρακο τμήμα αναθηματικής επιγραφής «...ιθυαι», ενώ σε τμήμα χείλους από χάλκινο αγγείο αναγνωρίστηκε η επιγραφή ΕΛΕΙΘΥ. Με αυτά τα ευρήματα συσχετίστηκαν τα γράμματα ΕΛ που είναι χαραγμένα σε ένα αργυρό νόμισμα με οπή ανάρτησης. Ωστόσο, καθώς δεν έχει δημοσιευτεί ακόμη το ιερό και τα ευρήματά του, αξίζει να παρουσιάσουμε τα ήδη γνωστά δεδομένα για αυτό παραθέτοντας κρίσεις για τα στοιχεία που μπορεί να υποδείξουν την ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας.

Η διαμόρφωση του ιερού

Η περιοχή του βωμού

Το ιερό βρίσκεται σε ένα πλάτωμα μόλις Α από το υψηλότερο σημείο της ακρόπολης. Στο Δ τμήμα της περιοχής του ιερού είναι κτισμένος ο ναός με προσανατολισμό Α-Δ, μπροστά από υψηλές βραχοειδείς εξάρσεις του εδάφους. Σε απόσταση περίπου 5 μ. Α του ναού βρίσκονται τα οικοδομικά κατάλοιπα του βωμού, που αποκαθίσταται ως μία λίθινη κατασκευή διαστ. περίπου 2,2 x 1,5 μ. και ύψους σχεδόν 1 μ.¹²⁹⁹ Περίπου 5 μ. Α του βωμού ένας αναλημματικός τοίχος κατασκευασμένος από μεγάλους αργούς λίθους με κατεύθυνση Β-Ν ίσως σχετίζεται με τη δημιουργία ενός στοιχειώδους ανδρήρου σε σχέση με τον βωμό¹³⁰⁰. Η περιοχή αυτή γύρω από τον βωμό φαίνεται ότι ήταν στρωμένη με μικρούς λίθους κι εν μέρει κεραμίδες. Σε μία τομή κάτω από το επίπεδο του δαπέδου ΒΑ του βωμού βρέθηκε ένας αριθμός μικροευρημάτων, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν θραύσματα πήλινων

¹²⁹⁶ Στη σ.5 του inside LAURIER, April 2010, φιλοξενείται συνέντευξη του Schaus με τίτλο «Unravelling an ancient Greek mystery», η οποία είναι η πιο κατατοπιστική για τα νέα δεδομένα, βλ. http://issuu.com/wilfridlaurieruniversity/docs/insidelaaurier_april10/5?mode=a_p.

¹²⁹⁷ Archaeology and Classical Studies Newsletter, February 2009, Volume 1, Issue 1, σ.5: «Dr. Schaus' summer was spent at the Canadian Institute in Greece and the American School of Classical Studies at Athens working on a study of the miscellaneous small finds from the Athena Sanctuary at Stymphalos. Big news included the decipherment of two dedication inscriptions apparently to Eileithyia, goddess of childbirth, which help explain the presence of a marble statue of a temple boy (baby) found 13 years ago inside the Temple, which is being published by Prof. Mary Sturgeon (Univ. of North Carolina)» [http://www.wlu.ca/documents/34512/newsletter_Feb09.pdf].

¹²⁹⁸ Στο πλαίσιο του ετήσιου Open Meeting του Καναδικού Ινστιτούτου, βλ. <http://www.icg-gr/index.php?cat=4&item=11&nid=1>.

¹²⁹⁹ Williams – Schaus 2001, 80. Για την ανασκαφική διερεύνηση της περιοχής του βωμού βλ. Williams κ.ά. 1997, 54-55· Williams κ.ά. 1998, 293.

¹³⁰⁰ Williams – Schaus 2001, 80. Ο Stone 2007, 21 κάνει λόγο για ακόμη έναν αναλημματικό τοίχο στα Ν του βωμού και ουσιαστικά για τη διαμόρφωση ενός ανδρήρου, διαστάσεων περίπου 15 x 15 μ., στο κέντρο του οποίου βρίσκεται ο βωμός («altar terrace»).

ειδωλίων υστεροαρχαϊκού ή πρώιμου κλασικού στιλ σε τύπους που συναντώνται σε συμπραζόμενα του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. στην Κόρινθο¹³⁰¹.

Κατά την ανασκαφική διερεύνηση της περιοχής του βωμού παρατηρείται ότι δεν βρέθηκαν τα αναμενόμενα υπολείμματα θυσιών παρά μόνο μερικά οστά, καθώς κι αρκετά θραύσματα πήλινων ειδωλίων. Τα λίγα οστά από το ιερό προέρχονται από διάφορα ζώα¹³⁰². Τα οστά των αιγών και μερικά από αγελάδες, γουρουνία και πρόβατα φέρουν ίχνη από μάχαιρα. Στην κατωφέρεια ΝΑ του βωμού βρέθηκε μία συγκέντρωση οστών πιθανόν από κάπρους και τουλάχιστον 4 δείγματα κεράτων νεαρών αιγών. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς από επιγραφικές μαρτυρίες προκύπτει ως συνήθης η θυσία αγελάδων και προβάτων προς την Αθηνά, ενώ είναι ασυνήθιστη η θυσία γουρουνιών και αιγών¹³⁰³.

Σε μικρή απόσταση περίπου 9 μ. Ν του ιερού διέρχεται το τείχος της πόλης, που φαίνεται να το οριοθετεί σε αυτή την πλευρά. Αμέσως Α του ανδρήρου του βωμού και σε χαμηλότερο επίπεδο εντοπίστηκαν τα λείψανα τουλάχιστον δύο κατασκευών, ωστόσο η κακή κατάσταση διατήρησής τους και η περιορισμένη σε έκταση ανασκαφή σε αυτή την περιοχή δεν επιτρέπει την ερμηνεία τους¹³⁰⁴. Οι κατασκευές αυτές φαίνεται ότι καταργήθηκαν κατά την απόθεση επιχώσεων Α και Ν του αναλημματικού τοίχου, το περιεχόμενο των οποίων υποδεικνύει μία καταστροφή ή αναδιάρθρωση του ιερού στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.¹³⁰⁵.

Ο ναός και οι στύλοι

Ο ναός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας απλός οίκος: έχει πρόναο και σηκό και διαστάσεις 11,60 x 6 μ. Οι Καναδοί ανασκαφείς ρητά επισημαίνουν ότι δεν υπάρχουν καθόλου ενδείξεις για κίονες ή παραστάδες στην πρόσοψή του, παρόλο που κάποιοι περιηγητές του 19^{ου} αι. κάνουν λόγο για ναό εν παραστάσι πιθανόν δίστυλο¹³⁰⁶. Κλειστή πρόσοψη με κεντρική θύρα φαίνεται ότι είχε και ο σχεδόν σύγχρονος ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια, που είναι κάπως μεγαλύτερων διαστάσεων (15,70 x 7,70 μ.). Η πρόσβαση στον πρόναο εξασφαλίζεται μέσω ενός μικρού κλιμακοστάσιου στο μέσο της Α πλευράς· με βάση το σχεδόν τετράγωνο θεμέλιο (μήκος πλευράς περίπου 1,7 μ.) μπορούν να αναπαρασταθούν 5 βαθμίδες. Το στοιχείο αυτό, που προσγράφεται στις ενίοτε ανορθόδοξες λύσεις των Αρκάδων αρχιτεκτόνων, υπήρξε απαραίτητο εξαιτίας της διαφοράς σχεδόν 1 μ. μεταξύ των επιπέδων εντός και εκτός του ναού¹³⁰⁷. Στο Β τμήμα της κατώτερης βαθμίδας είναι προσαρτημένος σε ελαφρώς υψηλότερο επίπεδο ένας γωνιόλιθος με κυκλικό τόρμο βάθους 2 εκ., που ερμηνεύεται ως βάση πήλινου περιρραντήριου για τον συμβολικό καθαρισμό των πιστών κατά την είσοδό τους στο ναό¹³⁰⁸. Ως ευρήματα της ανασκαφής αναφέρονται εξάλλου αρκετά τμήματα από βάσεις και λεκάνες πήλινων περιρραντήριων¹³⁰⁹.

¹³⁰¹ Williams κ.ά. 1997, 55· Williams – Schaus 2001, 87.

¹³⁰² Βλ. Williams – Schaus 2001, 89-90· πρβλ. Williams 1996, 87-88.

¹³⁰³ Williams – Schaus 2001, 90 σημ.54.

¹³⁰⁴ Βλ. Williams κ.ά. 2002, 154· Stone 2007, 22 με σημ.89.

¹³⁰⁵ Βλ. Stone 2007, 25-26 («the terrace wall fill deposit»).

¹³⁰⁶ Βλ. Williams – Schaus 2001, 77, 79. Για τον Ορλάνδο είναι άγνωστο αν ο πρόναος ήταν ανοικτός με κίονες ή κλειστός με θύρα [ΠΑΕ 1922-24, 122].

¹³⁰⁷ Βλ. Williams κ.ά. 1997, 48· Williams – Schaus 2001, 79 με σημ.12.

¹³⁰⁸ Βλ. Williams κ.ά. 1997, 48· Williams – Schaus 2001, 79. Τα περιρραντήρια μαρτυρούνται συχνότερα τόσο από τις γραπτές πηγές όσο και από σωζόμενα δείγματα στην είσοδο του ιερού και όχι του ναού. Περιρραντήριο δεξιά

Τα θεμέλια και οι ορθοστάτες του ναού είναι κατασκευασμένα «δια λίθων αδρώς κατειργασμένων λατομηθέντων εκ του υποκυάνου ασβεστολιθικού πετρώματος του βράχου της ακροπόλεως»¹³¹⁰. Οι τοίχοι ήταν πλίνθινοι, ενώ στο γέμισμα του ναού βρέθηκαν πολυάριθμα θραύσματα από μεγάλες κεραμίδες. Ένα περίεργο στοιχείο του ναού είναι ότι ο σηκός δεν έχει κανονικό δάπεδο, καθώς διατηρήθηκε η διαμόρφωση του φυσικού βραχώδους εδάφους, που λαξεύτηκε μόνο εν μέρει· σε κάποια σημεία του οι βραχώδεις αποφύσεις φτάνουν τα 0,20 μ. πάνω από το επίπεδο χρήσης του¹³¹¹. Αντιθέτως, φαίνεται ότι η περιοχή του πρόναου μπαζώθηκε, ώστε το επίπεδό του να φτάσει σε εκείνο του σηκού. Το αίνιγμα του βραχώδους εδάφους στον σηκό προβληματίσε τους ανασκαφείς, που εύλογα σκέφτηκαν, ότι δεν μπορεί να οφείλεται στην έλλειψη τεχνογνωσίας των αρχαίων, και υπέθεσαν, ότι σκόπιμα διατηρήθηκε στη μορφή αυτή δηλώνοντας κάτι για τη φύση της λατρευόμενης θεότητας, που θα άρμοζε ιδίως αν αυτή ήταν η Άρτεμη¹³¹².

Στο κατώτερο στρώμα εντός του ναού με τα υπολείμματα των αποσυνθεμένων ωμών πλίνθων βρέθηκαν πολλά μικροευρήματα: κυρίως ενώτια και δακτυλίδια, όστρακα καλής ποιότητας (καταγράφεται ένα θραύσμα ανάγλυφου σκύφου με ιππείς του 2^{ου} αι. π.Χ.) και νομίσματα, που όταν ταυτιστούν θα προσφέρουν ενδείξεις για τη χρονολόγηση της καταστροφής του ναού¹³¹³. Τα περισσότερα κοσμήματα βρέθηκαν στη ΒΔ γωνία του ναού («Northwest Quadrant») σε μία περιοχή με πολύ έντονα ίχνη καύσης, η οποία φαίνεται να οριοθετείται με μία σειρά μικρών αργών λίθων. Δεν αποκλείεται στον χώρο αυτό να φυλάσσονταν τα κοσμήματα και ίσως και άλλα πολύτιμα αναθήματα, είτε σε ράφια είτε σε μικρά ξύλινα κιβωτίδια¹³¹⁴.

Ως μοναδική υποψήφια για βάση λατρευτικού αγάλματος προβάλλεται από τους Καναδούς ανασκαφείς μία σχεδόν τετράγωνη ασβεστολιθική βάση, σχετικά με την οποία, ωστόσο, δημιουργούνται πολλά ερωτηματικά¹³¹⁵. Βρέθηκε προς το οπίσθιο μέρος του σηκού, κάπως Β από τον κεντρικό άξονα του ναού, και περίπου σε γωνία 45° με αυτόν, σε επαφή με τους προαναφερθέντες μικρούς λίθους που ορίζουν τον ΒΔ τομέα του σηκού. Απ' ό,τι φαίνεται, η θέση της αυτή κρίνεται από τους ανασκαφείς ως η πρωταρχική. Ουσιαστικά πρόκειται για έναν λίθο επιμελώς επεξεργασμένο, διαστάσεων 0,64-0,67 x 0,59-0,62 μ. και ύψους 0,23-0,25 μ., που όμως δεν φέρει κανένα ίχνος ή

της εισόδου προς το ναό υπήρχε σίγουρα στους ναούς του Ασκληπιού και της Άρτεμης στην Επίδαυρο, βλ. Pimpl 1997, 59, 113-114. Οι Alevridis – Melfi 2005, 275 πιστεύουν ότι στη λίθινη βάση μπροστά από τη ΝΑ γωνία του ναού του Ασκληπιού στην Αλίφειρα ήταν στημένο περιρραντήριο κατά το παράδειγμα των ναών της Επίδαυρου. Από την Ισθμία προέρχεται ένα από τα παλαιότερα σωζόμενα περιρραντήρια (630/20 π.Χ.), το οποίο ήταν στημένο σε μία βάση που σώζεται κατά χώραν στον πρόναο του ναού του Ποσειδώνα, δεξιά της εισόδου προς τον σηκό, βλ. Pimpl 1997, 161-164.

¹³⁰⁹ Williams – Schaus 2001, 79 με σημ.14· Williams 2005, 402.

¹³¹⁰ Βλ. ΠΑΕ 1922-24, 122, εικ.4-5.

¹³¹¹ Βλ. Williams κ.ά. 1997, 47· Williams – Schaus 2001, 79.

¹³¹² Βλ. Williams κ.ά. 1997, 50.

¹³¹³ Williams κ.ά. 1997, 49.

¹³¹⁴ Young 2001, 125· Williams – Schaus 2001, 82 σημ.21 με παραπομπή στο ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία. Τα περισσότερα χρυσά και αργυρά από τα κοσμήματα της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου του ιερού της Ισθμίας φαίνεται ότι φυλάσσονταν εντός του αρχαϊκού ναού (που καταστράφηκε από φωτιά το 470-450 π.Χ.) σε ένα συγκεκριμένο σημείο, «in a kind of treasury», βλ. Raubitschek 1998, 43, 62.

¹³¹⁵ Βλ. Williams κ.ά. 1996, 86· Williams – Schaus 2001, 79, 91-92.

σημάδι που να δηλώνει κάτι για τη χρήση του. Εικάζεται ότι κάτι σημαντικό και ευμέγεθες θα ήταν απλώς τοποθετημένο πάνω του. Κοντά στη βάση αυτή βρέθηκε πεσμένο ένα σχετικά μεγάλο τμήμα ασβεστολιθικού στύλου («tetragonos»), μέγιστου σωζόμενου ύψους 0,41 μ. και διαστάσεων κατατομής 0,19 x 0,18 μ., που είχε υποστεί έντονα την επίδραση της φωτιάς¹³¹⁶. Παρά την κακή κατάσταση διατήρησής του και οι τέσσερις όψεις του είναι επιμελώς λειασμένες. Οι ανασκαφείς, παρά τις επιφυλάξεις τους, προτείνουν ότι θα μπορούσε να πρόκειται για την ανεικονική παράσταση της θεότητας που θα ήταν στημένη πάνω στην ασβεστολιθική βάση.

Η παραπάνω ερμηνεία σχετίζεται και φαίνεται να επιβεβαιώνεται από ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο του ιερού¹³¹⁷. Β του ναού και στον άξονα Β-Ν βρέθηκαν πέντε ανεπίγραφες στήλες (ή στύλοι), ενώ αμέσως στα Α τουλάχιστον των 4 εξ αυτών, σε απόσταση περίπου 1,7 μ., υπάρχει από ένας μεγάλος σχετικά επίπεδος αργός λίθος. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς οι στήλες συνιστούν ανεικονικές παραστάσεις θεοτήτων και οι αργοί λίθοι βωμούς ή τράπεζες προσφορών. Οι ανασκαφείς εύλογα παραλληλίζουν την παράθεση αυτή με τον βωμό και το «ἄγαλμα τετράγωνον» του Δία Τελείου στην αγορά της Τεγέας· με αφορμή την περίπτωση αυτή είναι που ο Πausanias παρατηρεί ότι τα αγάλματα αυτού του τύπου ήταν ιδιαίτερα αγαπητά στους Αρκάδες¹³¹⁸. Βέβαια, ο περιηγητής με τη λέξη «τετράγωνον» αναφέρεται στις κανονικές ερμαϊκές στήλες, αν και η πληροφορία του αυτή καθιστά έμμεσα εύλογη την πιθανότητα οι Αρκάδες να προτιμούσαν γενικότερα τις απεικονίσεις των θεών υπό τη μορφή λίθινων στύλων, όπως υποστηρίζεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα¹³¹⁹.

Περιορισμένες είναι οι πληροφορίες για τις στήλες αυτές όπως και για το δείγμα του ναού¹³²⁰. Δεν γνωρίζουμε αν λόγω της αποσπασματικής κατάστασης διατήρησής τους δεν έχουν διασωθεί επιγραφές, που θα περιμέναμε να υπάρχουν όπως βλέπουμε από ανάλογα σωζόμενα δείγματα· ούτε είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν είχαν τη γνωστή πυραμιδοσχημη απόληξη που χαρακτηρίζει τις «αρκαδικές ερμαϊκές στήλες», γνωστές κυρίως από την Τεγέα¹³²¹. Οι στήλες φαίνεται ότι ήταν στημένες σε μία αδρά δουλεμένη βάση και η οπίσθια όψη τους δεν έφερε την τελική επεξεργασία σε αντίθεση με αυτήν στο εσωτερικό του ναού. Παρουσιάζουν μία μείωση προς τα άνω, ενώ οι διαστάσεις της ορθογώνιας διατομής μίας εξ αυτών στο κάτω μέρος είναι 0,275 x 0,19 μ.

Με αφορμή αυτά τα ευρήματα ανακύπτει το ερώτημα κατά πόσο ο λίθος με την επιγραφή «Πολιάδος», που έχει παρόμοιες διαστάσεις, θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ανεικονική παράσταση της Αθηνάς. Το γεγονός ότι από την επιγραφή απουσιάζει η λέξη «όρος» δεν είναι πρόβλημα για την ερμηνεία του λίθου ως όρου, παρόλο που ενίοτε εκφράζονται αντιρρήσεις ως προς αυτό στην έρευνα· αρκετά συχνά στους όρους αναγράφεται μόνο το όνομα της θεότητας και ενίοτε και η επίκλησή της στη γενική¹³²². Αν επρόκειτο για την ανεικονική παράσταση της Αθηνάς, θα περιμέναμε ίσως να αναγραφόταν το ίδιο το όνομα της θεάς και στην ονομαστική, ωστόσο η χρήση της γενικής ή και της

¹³¹⁶ Βλ. Williams – Schaus 2001, 79, 92.

¹³¹⁷ Βλ. Williams κ.ά. 1998, 290-291· Williams – Schaus 2001, 90-91· Williams 2005, 402.

¹³¹⁸ Πaus. 8,48,6. Πρβλ. Williams – Schaus 2001, 91.

¹³¹⁹ Βλ. Ρωμαίος 1911, 257· Salowey 1995, 29· Moggi – Osanna 2003, 445-446, 451.

¹³²⁰ Ουσιαστικά γνωρίζουμε τα δεδομένα σχετικά με την ανεύρεση των τριών εκ των πέντε, βλ. Williams κ.ά. 1998, 290-291.

¹³²¹ Βλ. Ρωμαίος 1911.

¹³²² Για τους όρους ιερών βλ. Seiffert 2006, 30-33. Ο Dubois 1986, 189-190 χαρακτηρίζει την επιγραφή από την ακρόπολη της Στυμφάλου ως αναθηματική.

δοτικής πτώσης συναντάται στις «αρκαδικές ερμαϊκές στήλες»¹³²³. Ίσως όμως θα ήταν περιεργο να δηλωνόταν μόνο αυτή η θεά και όχι οι άλλες. Για την προσέγγιση του προβλήματος χρειαζόμαστε περισσότερα δεδομένα για τη διαμόρφωση των λίθων¹³²⁴. Οπωσδήποτε πάντως το σύνολο των στηλών στο ιερό της Στυμφάλου παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον που αναμένεται με τη μελέτη του να διαφωτίσει όψεις της αρκαδικής θρησκείας. Μόνο από το τεγεατικό ιερό της Άρτεμης στο Μαυρίκι γνωρίζουμε με ασφάλεια ότι προέρχονται έξι «αρκαδικές ερμές», καθώς οι περισσότερες συνιστούν τυχαία ευρήματα¹³²⁵. Από τον Πausανία μαρτυρούνται τέτοια σύνολα εντός ή εκτός ιερών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα αγάλματα, που είχαν «σχῆμα τετράγωνον», της Αθηνάς Εργάνης, του Απόλλωνα Αγυιέα, του Ερμή, του Ηρακλή και της Ειλείθυιας στη Μεγαλόπολη¹³²⁶.

Το Κτήριο Α

Αμέσως ΒΑ του ναού βρίσκεται το λεγόμενο Κτήριο Α, διαστ. 10,7 x 12,2 μ., στο οποίο διακρίνονται τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις¹³²⁷. Εντύπωση προκαλεί η θέση του τόσο κοντά στο ναό και ιδίως ο προσανατολισμός του ΝΔ-ΒΑ, που δεν εναρμονίζεται με αυτόν του ναού και του βωμού. Το αρχικό κτίσμα αποτελείται από δύο ισομήκεις χώρους διαφορετικού πλάτους και έχει μήκος 8,8 μ. Φαίνεται πως αποτελεί ένα από τα πρωταρχικά στοιχεία του ιερού και υπήρχε ήδη στον 4^ο αι. π.Χ., καθώς η ύπαρξή του λαμβάνεται υπόψη από έναν μικρό αποθέτη δίπλα στον Δ τοίχο του κτηρίου, χωρίς να καταστρέφεται από αυτόν¹³²⁸. Πιθανόν όχι πολύ αργότερα, στα Β του κτηρίου προστέθηκε ένας ακόμη ισομήκης χώρος, πλάτους 3,4 μ., καθώς κι ένας ξεχωριστός μικρός χώρος, διαστ. 4,8 x 3,6 μ., περίπου στο μέσο της Δ πλευράς του. Ο Β χώρος φαίνεται ότι ήταν προσβάσιμος μόνο από το εξωτερικό του κτηρίου από τη Β και την Α πλευρά του, όπου υπάρχουν ανοίγματα¹³²⁹. Άγνωστη είναι η ερμηνεία ενός τμήματος τοίχου με κατεύθυνση για λίγα μέτρα προς τα Β που ξεκινά από τον Β τοίχο του κτηρίου. Για τα θεμέλια του αρχικού κτίσματος χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι

¹³²³ Βλ. Ρωμαίος 1911, 155-156.

¹³²⁴ Στη συνέντευξη του Schaus (βλ. http://issuu.com/wilfridlaurieruniversity/docs/insidelaurier_april10/5?mode=a_p) αναφέρεται ότι οι στήλες Β του ναού δεν είχαν ούτε κεφαλές ούτε επιγραφές, ενώ ανατρέχοντας στις σημειώσεις του Ορλάνδου δεν βρήκε καμία πληροφορία για την ανεύρεση της επιγραφής παρά μόνο το σχέδιό της.

¹³²⁵ Ρωμαίος 1911, 150.

¹³²⁶ Βλ. Πaus. 8,32,4 και εδώ το κεφ.2.17. Σημειωτέον ότι αυτή είναι η μία εκ των τριών περιπτώσεων που συναντάμε την Ειλείθυια στην Αρκαδία. Ο Πausανίας αναφέρει επίσης ένα ιερό της Ειλείθυιας στον Κλείτορα (8,21,3) και ένα ναό και άγαλμά της στην Τεγέα, όπου την ονόμαζαν «Αϋγην έν γόνασι» (8,48,7).

¹³²⁷ Τα κεραμικά ευρήματα και η ερμηνεία τους για τον προσδιορισμό των δραστηριοτήτων που λάβαιναν χώρα στο Κτήριο Α στο πλαίσιο των λατρευτικών πρακτικών αποτελούν το αντικείμενο της μεταπτυχιακής εργασίας του Stone 2007. Για μία συνολική παρουσίαση του Κτηρίου Α (που χαρακτηρίζεται και ως «Rectangular Building»), βλ. Williams – Schaus 2001, 80-81· Stone 2007, 26-34. Για την ανασκαφική του διερεύνηση βλ. Williams 1996, 78, πίν.2· Williams κ.ά. 1997, 51, εικ.5, πίν.8· Williams κ.ά. 1998, 290, πίν.6.

¹³²⁸ Williams κ.ά. 1998, 289. Ο αποθέτης αυτός αποτελεί το πρωιμότερο με ασφάλεια χρονολογημένο σύνολο από το ιερό («the votive pit deposit») σύμφωνα με τον Stone 2007, 24, 26. Περιείχε κοσμήματα, αποσπασματικά σωζόμενα χάλκινα αντικείμενα και πήλινα ειδώλια, καθώς και πολλή κεραμική με πολύ μεγάλο ποσοστό μικρογραφικών αγγείων. Το πιο ύστερο χρονολογήσιμο εύρημα αποτελεί ένα νόμισμα της Σικυώνας (περίπου 330 π.Χ.).

¹³²⁹ Williams κ.ά. 1998, 292· Williams – Schaus 2001, 80-81.

ασβεστολιθικοί γωνιόλιθοι ίδιου πάχους με τους ορθοστάτες του ναού, ενώ για τα θεμέλια των προσθηκών αργοί λίθοι μικρού και μεσαίου μεγέθους. Δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ασφάλεια η χρονολόγηση των δύο προσθηκών, που ίσως έγιναν ταυτόχρονα. Περισσότερα στοιχεία υπάρχουν για τη Δ προσθήκη, η οποία ουσιαστικά κτίστηκε πάνω από τον προαναφερθέντα αποθέτη, ενώ φαίνεται ότι καταργήθηκε νωρίτερα σε αντίθεση με τον Β χώρο που συνέχισε να υπάρχει μέχρι την τελική καταστροφή του κτηρίου¹³³⁰.

Στο αρχικό κτίσμα μαρτυρείται η ύπαρξη τουλάχιστον δύο οικοδομικών φάσεων. Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν δύο αλληπάλληλα δάπεδα, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται ένα στρώμα καταστροφής, ώστε το ύστερο δάπεδο είναι ανυψωμένο κατά περίπου 0,40 μ., όπως μαρτυρείται ιδιαίτερα από τη θέση δύο κατωφλιών που οδηγούν από τον προθάλαμο στον κυρίως χώρο¹³³¹. Σε σχέση με την ανύψωση των δαπέδων φαίνεται ότι τοποθετήθηκαν δύο λίθοι ως βαθμίδες μπροστά από τη βασική είσοδο στο μέσο της Ν πλευράς¹³³². Τα ευρήματα στην επιφάνεια των δαπέδων ήταν λιγοστά και σχεδόν καθόλου αποκαλυπτικά για τη χρήση των χώρων και τη χρονολόγηση των φάσεων. Η εύρεση βλημάτων στο γέμισμα μεταξύ των δαπέδων συνδέεται υποθετικά με την πολιορκία του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ.¹³³³. Γενικώς τα στρώματα της καταστροφής των τριών χώρων παρουσιάζουν πρόβλημα ως προς το ότι οι κατεστραμμένες πλίνθοι των τοίχων δύσκολα διακρίνονται από τα πληροδάπεδα. Περιοχές με έντονη καύση, πιθανά λείψανα εστιών, βρέθηκαν στον Β και στον Ν χώρο¹³³⁴. Στον ενδιάμεσο χώρο υπήρχε λιγότερη κεραμική και λιγότερα ευρήματα γενικότερα. Η πιο ύστερη χρονολογήσιμη με ασφάλεια κεραμική στο στρώμα καταστροφής είναι οι ανάγλυφοι σκύφοι από μήτρα, που βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό στον Β χώρο, οπότε η καταστροφή του κτηρίου δεν ανάγεται πριν το β' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ.¹³³⁵.

Στον Β και στον Ν χώρο υπάρχουν τοιχάρια που ερμηνεύονται ως διαχωριστικοί τοίχοι ή υποθεμελίωση θρανίων. Στο Α τμήμα του Ν χώρου υπήρξαν ευρήματα που υποδεικνύουν τη χρήση του για την προετοιμασία φαγητού (πολλά ίχνη καύσης, πολυάριθμα μεγάλα θραύσματα μαγειρικών σκευών). Μία σειρά λίθων μεταξύ αυτού του τμήματος και της βασικής Ν εισόδου στο Κτήριο Α ερμηνεύεται ως υπόβαθρο πήλινου θρανίου σε σχέση με αυτή τη δραστηριότητα¹³³⁶. Σε τομή κάτω από το επίπεδο χρήσης αυτού του τμήματος βρέθηκαν θραύσματα από έναν ανάγλυφο σκύφο που δεν χρονολογείται πριν το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., καθώς και από 3 πήλινα ειδώλια. Περίπου στο κέντρο του Β χώρου εντοπίστηκε ένας λάκκος που περιείχε ένα παχύ στρώμα με κάρβουνο και στάχτη και εκατοντάδες θραύσματα ανάγλυφων αγγείων από μήτρα των μέσων του 2^{ου}

¹³³⁰ Ο Stone 2007, 27 με σημ.101 εντοπίζει την περίοδο χρήσης της Δ προσθήκης στο τελευταίο τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και υποθέτει ότι καταστράφηκε, ώστε να επιτρέψει την πρόσβαση προς την περιοχή με τις ανεικονικές στήλες στα Δ του Κτηρίου Α, ενώ δεν αποκλείει τα λείψανά του να συμπεριλαμβάνονται στις επιχώσεις του πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. Α και Ν του αναλημματικού τοίχου («the terrace wall fill deposit»).

¹³³¹ Βλ. ιδίως Williams κ.ά. 1998, 291.

¹³³² Βλ. Williams κ.ά. 1998, 293.

¹³³³ Williams κ.ά. 1998, 291.

¹³³⁴ Williams κ.ά. 1998, 292.

¹³³⁵ Δύο νομίματα Σικυώνας του α' μισού του 1^{ου} αι. π.Χ. θεωρούνται ότι παρεισέφρησαν στο στρώμα καταστροφής από τον Schaus, ενώ ο Stone 2007, 30 με σημ.108 δεν αποκλείει κάποιους πιστούς κατά τον 1^ο αι. π.Χ. να προσέρχονταν στο ιερό ακόμη και μετά την εγκατάλειψή του.

¹³³⁶ Williams κ.ά. 1998, 292.

αι. π.Χ. και λίγα από λύχνους. Το εύρημα αυτό ερμηνεύθηκε ως ένδειξη για την ύπαρξη τελετουργικών συμποσίων κατά τη νύχτα¹³³⁷.

Οι ανασκαφείς σκέφτηκαν αρχικά ότι το Κτήριο Α αποτελεί ένα «εστιατόριον» από αυτά που μας είναι γνωστά από άλλα ιερά για τελετουργικά γεύματα ή συμπόσια, όμως επισήμαναν τη διαφορετική μορφή του και ανάγουν το μικρό ποσοστό των ανευρεθέντων οστών από το ιερό στην απουσία τέτοιων δραστηριοτήτων («sacred meals»)¹³³⁸. Ωστόσο μία τέτοια λειτουργία φαίνεται να υπαγορεύεται από τα ευρήματα και συγκεκριμένα την κεραμική, που υποδεικνύει την προετοιμασία και την κατανάλωση τροφής και ποτού στο Κτήριο Α¹³³⁹. Ο Stone παρατηρεί ότι ο τύπος των «εστιατορίων» γενικότερα παρουσιάζει ποικιλία και ότι το σχέδιο του Κτηρίου Α παραπέμπει σε κάποια από τα υστεροκλασικά και ελληνιστικά «εστιατόρια» στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο. Το μόνο εμπόδιο για αυτή την ερμηνεία είναι η απουσία ενός ανυψωμένου υπόβαθρου για την τοποθέτηση κλινών, ωστόσο εικάζεται ότι αυτές θα μπορούσαν να ήταν τοποθετημένες απευθείας στο δάπεδο, και συγκεκριμένα, του μεσαίου χώρου¹³⁴⁰.

Διαφορετική φαίνεται ότι είναι η λειτουργία της Δ προσθήκης, στην οποία υπήρχε άνοιγμα θύρας στη Ν πλευρά¹³⁴¹. Η αποκατάσταση και η χρονολόγηση του χώρου αυτού παρουσιάζει κάποια προβλήματα. Κάποιοι λίθοι του έχουν απομακρυνθεί πιθανόν ήδη στα αρχαία χρόνια, στοιχείο που δεν παρατηρείται αλλού στο ιερό. Κάτω από το δάπεδό του βρέθηκαν στρώματα με έντονα ίχνη καύσης και αναθήματα, που μπορεί να αποτέθηκαν στην περιοχή αυτή μετά την υποτιθεμένη καταστροφή του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ. Στην επιφάνεια χρήσης της Δ προσθήκης βρέθηκαν 21 παρόμοιες πήλινες κωνικές αγνύθες, που από τους ανασκαφείς συσχετίζονται με την παρουσία ενός αργαλειού στον χώρο. Άσχετα με το αν κάποιες από τις αγνύθες αποτελούσαν αναθήματα, δεν αποκλείεται πράγματι ο χώρος αυτός να προοριζόταν για την ύφανση, ίσως ειδικά αν λάβουμε υπόψη την πιθανότητα της περιορισμένης χρονικής διάρκειας της χρήσης του¹³⁴². Από το εσωτερικό του χώρου προέρχεται επίσης ένας σιδερένιος οβελός, μήκους 0,40 μ., ενώ τμήμα δεύτερου βρέθηκε το 1999 μόλις Α του βωμού¹³⁴³.

Οι αγνύθες όπως και η πιθανή δραστηριότητα της ύφανσης στο ιερό καθιστούν πιθανή την απόδοσή του στην Αθηνά, παρόλο που αυτά τα στοιχεία σχετίζονται και με άλλες θεότητες, όπως και

¹³³⁷ Williams – Schaus 2001, 81. Στις ανασκαφικές εκθέσεις ο λάκκος με τα υπολείμματα καύσης χαρακτηρίζεται ως hearth ή fire-pit, βλ. Williams 1996, 79· Williams κ.ά. 1997, 53.

¹³³⁸ Williams – Schaus 2001, 80 σημ.16, 90.

¹³³⁹ Από τη μελέτη της ανευρεθείσας κεραμικής στον Β και Ν χώρο του Κτηρίου Α ο Stone 2007, 107-108 συμπεραίνει ότι: «the south room was used primarily for the preparation and/or consumption of meals, and that the north room was used for drinking (perhaps ritualized) and/or the dedication of drinking vessels, in addition to lamps».

¹³⁴⁰ Βλ. για τη σχετική σύγκριση Stone 2007, 31-33.

¹³⁴¹ Σχετικά βλ. Williams κ.ά. 1997, 98· Williams κ.ά. 1998, 290, πίν.6 («Loomweight Room»)· Williams – Schaus 2001, 81, 88-89.

¹³⁴² Ο Stone 2007, 27 με σημ.101 εντοπίζει την περίοδο χρήσης της Δ προσθήκης στο τελευταίο τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και υποθέτει ότι καταστράφηκε ώστε να επιτρέψει την πρόσβαση προς την περιοχή με τις ανεικονικές στήλες στα Δ του Κτηρίου Α. Για τον αποθέτη κάτω από τη Δ προσθήκη, όπου βρέθηκε ένα νόμισμα της Σικυώνας (περίπου 330 π.Χ.), βλ. Stone 2007, 24, 26.

¹³⁴³ Williams κ.ά. 1997, 58, πίν.8· Williams – Schaus 2001, 83.

οι ίδιοι ανασκαφείς παραδέχονται¹³⁴⁴. Ευρήματα που σχετίζονται με την παραγωγή υφασμάτων ως αναθήματα των γυναικών συναντώνται σε ιερά της Αθηνάς, της Άρτεμης, της Ήρας και της Δήμητρας σύμφωνα με τον Simon¹³⁴⁵. Αν πράγματι στη Δ προσθήκη υπήρχε αργαλειός, τότε η δραστηριότητα αυτή θα πρέπει να ενταχθεί σε ένα τελετουργικό πλαίσιο που αφορά την προσφορά πραγματικών ενδυμάτων στη θεότητα του ιερού και την ένδυση, την «κόσμηση» του λατρευτικού αγάλματος με την περίπτωση μίας εορτής. Παρόλο που το πιο γνωστό και χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο πέπλος των Παναθηναίων, αυτή η λατρευτική πρακτική μαρτυρείται άμεσα ή έμμεσα και για άλλες θεότητες σε διαφορετικές περιοχές και περιόδους.

Τέτοιου είδους τελετουργικά μαρτυρούνται από τις γραπτές πηγές μετά την αρχαϊκή περίοδο με εξαίρεση τον Όμηρο (προσφορά «πέπλου» στην Αθηνά της Τροίας) και τον Αλκμάν (προσφορά «φάρου» στην Ορθεία της Σπάρτης)¹³⁴⁶. Σύμφωνα με τη Romano φαίνεται ότι ήταν αρκετά διαδεδομένη η συνήθεια από μία πρώιμη εποχή τα λατρευτικά αγάλματα ιδίως των θεαινών, και κατά κανόνα πρόκειται για ξύλινα, να φέρουν πραγματικά ενδύματα, ενώ αργότερα συναντάται μεγαλύτερη ποικιλία ως προς το υλικό των αγαλμάτων με τα ακρόλιθα να ξεχωρίζουν¹³⁴⁷. Όπως η ίδια παρατηρεί θα πρέπει, ωστόσο, να γίνει μία διάκριση μεταξύ των προσφορών στοιχείων ένδυσης, που αποτελούσαν ως αναθήματα τον «κόσμο» της θεότητας, και των ενδυμάτων που έφεραν τα λατρευτικά αγάλματα και τα οποία τους προσφέρονταν συνήθως στο πλαίσιο ενός επίσημου τελετουργικού ως αναπόσπαστου στοιχείου των πρακτικών σε σχέση με το λατρευτικό άγαλμα. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσεται εκτός από την Αθηνά της Ακρόπολης η Ήρα της Ολυμπίας και ο Απόλλωνας των Αμυκλών. Για την πρώτη υφαίνουν ανά τετραετία τον πέπλο οι «δεκαέξι» γυναίκες σε ένα οικοδόμημα στην αγορά της Ήλιδας και για τον δεύτερο γυναίκες υφαίνουν έναν χιτώνα κάθε έτος σε ένα «οίκημα» στη Σπάρτη που φέρει το όνομα «Χιτώνα»¹³⁴⁸.

Μία ξεχωριστή περίπτωση στην οποία ίσως εντοπίζονται περισσότερα παράλληλα με το ιερό της Στυμφάλου, όπως οι ίδιοι οι ανασκαφείς επισημαίνουν, είναι το ιερό της Αθηνάς Πολιούχου στην ακρόπολη των Αλών στην Οπουντία Λοκρίδα, στα σύνορα με τη Βοιωτία¹³⁴⁹. Στο πηγάδι του ιερού μαζί με άλλα ευρήματα που προέρχονται από αυτό βρέθηκε μία επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ., όπου

¹³⁴⁴ Βλ. Williams – Schaus 2001, 88-89.

¹³⁴⁵ Βλ. Simon 1986, 263-270.

¹³⁴⁶ Βλ. Mansfield 1985, 443-444 για τη συγκέντρωση των μαρτυριών και Romano 1980, 411-419 για τη σχετική συζήτηση.

¹³⁴⁷ Βλ. Romano 1980, 411-412. Η Goldman 1942, 61 υποθέτει ότι η ύφανση ενδυμάτων για τις θεότητες ανάγεται πριν την εμφάνιση των πλήρως ανθρωπόμορφων αγαλμάτων, όταν είχαν ακόμη τη μορφή ξύλινων στύλων· η πρακτική αυτή διατηρήθηκε στη λατρεία του Διονύσου, ενώ τα πλευρικά εξάρματα στις ερμαϊκές στήλες παραπέμπουν στον λειτουργικό χαρακτήρα για το στήριγμα των ενδυμάτων στους πρώιμους στύλους, των οποίων αποτελούν τη λίθινη μεταγραφή.

¹³⁴⁸ Βλ. Πaus. 5,16,2, 6,24,10 και 3,16,2/4.

¹³⁴⁹ Το ιερό αποκαλύφθηκε στο πλαίσιο των παλαιότερων ανασκαφών στα 1911-14, 1923, 1931, 1935 της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής, η οποία επανήλθε στον χώρο το 1990. Η ταύτιση του ιερού οφείλεται σε δύο ενεπίγραφες βάσεις αγαλμάτων με αναθηματικές επιγραφές του β' μισού του 6^{ου} («τάθά[ν]αι [πολ]ιόχ[οι]») και του α' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. («τάθά[ν]αι»), βλ. Goldman 1915, 439-444 αρ.1-2, εικ.2-6· Schachter 1981, 114-115.

καταγράφονται διάφοροι αξιωματούχοι της πόλης¹³⁵⁰. Μεταξύ τους κατονομάζονται και τρεις γυναίκες ως «πεταμνυφάντειραι», που εύλογα ερμηνεύθηκαν από τη Goldman ως γυναίκες υπεύθυνες για την ύφανση ενός ιδιαίτερου ενδύματος για τη θεά¹³⁵¹. Η δραστηριότητα αυτή θα λάβαινε χώρα σε ένα κτίσμα Β του ιερού, που ανάγεται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς στο εσωτερικό του βρέθηκε ένας πολύ μεγάλος αριθμός από αγνύθες¹³⁵². Το τελετουργικό της ένδυσης του λατρευτικού αγάλματος ανάγεται από τη Goldman ήδη κατά την πρώτη φάση του ιερού στον 6^ο αι. π.Χ., πριν την καταστροφή του στο τέλος του αιώνα αυτού ή τις αρχές του επόμενου. Με το λατρευτικό άγαλμα αυτής της φάσης ταυτίζει ένα τμήμα (ερμαϊκής;) στήλης που ίσως ήταν στημένη σε μία ιδιόμορφη βάση, η οποία δεν βρισκόταν ακριβώς στον κεντρικό άξονα του ναού¹³⁵³.

Τα ευρήματα

Περισσότερα από 130 σιδερένια βλήματα από καταπέλτες, πυραμιδόσχημα και κωνικά, βρέθηκαν στο ιερό, όπως επίσης και μολύβδινα σφαιρίδια από σφενδόνες, καθώς και χάλκινες και σιδερένιες αιχμές βελών. Η ομάδα των βλημάτων είναι μοναδική ως προς τον αριθμό της, ενώ άλλα σποραδικά ευρήματα προέρχονται από την υπόλοιπη πόλη. Η πλειονότητά τους εντάσσεται σε συμφραζόμενα των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ. και μπορεί να συσχετιστεί με μία πιθανή επίθεση των Ρωμαίων που οδήγησε στην καταστροφή του ιερού και στην εγκατάλειψη της πόλης¹³⁵⁴. Άλλα μπορούν να συσχετιστούν με την πολιορκία της πόλης στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.¹³⁵⁵. Παρόλο που δεν έχουμε επακριβείς πληροφορίες για τις συνθήκες ανεύρεσης των βλημάτων στο ιερό, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τη θέση του στο Δ άκρο της ακρόπολης. Οι ανασκαφείς θεωρούν εξίσου πιθανό τα βλήματα να ήταν αποθηκευμένα σε έναν από τους πύργους κοντά στο ιερό¹³⁵⁶. Θεωρούν απίθανο, αν και όχι αδύνατο, να αποτελούν αναθήματα, άποψη που φαίνεται να υποστηρίζει ο Hagerman, ο οποίος είναι υπεύθυνος για την τελική δημοσίευση των ευρημάτων αυτών¹³⁵⁷. Ως ανάθημα θα πρέπει να ερμηνευθεί το θραύσμα χάλκινης ασπίδας ίσως του 4^{ου} αι. π.Χ., κοσμημένο με πλοχμό, που βρέθηκε πίσω από το ναό¹³⁵⁸.

Στο ιερό έχουν βρεθεί εκατοντάδες θραύσματα από μικρογραφικά αγγεία (αντιστοιχούν σε περίπου 500 δείγματα), στα οποία κυριαρχούν οι κοτύλες. Ο αριθμός τους είναι εντυπωσιακός ιδίως σε σύγκριση, για παράδειγμα, με το ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, όπου έχουν καταμετρηθεί 180

¹³⁵⁰ Βλ. Goldman 1915, 444-451 αρ.3, εικ.7.

¹³⁵¹ Goldman 1915, 448: «In the πεταμνυφάντειραι, who are mentioned here for the first time, we have evidently women acting in an official capacity, as πετάσματος ύφάντειραι, weavers of the spreading cloth. May there not have been a garment woven for the Athena of Halae such as the women of Athens made for their goddess and those of Elis for Hera at Olympia?».

¹³⁵² Βλ. Goldman 1940, 479.

¹³⁵³ Βλ. Goldman 1940, 399-401, εικ.26.

¹³⁵⁴ Βλ. Williams κ.ά. 1998, 310-311· Williams – Schaus 2001, 83· Williams 2005, 405 σημ.26.

¹³⁵⁵ Williams 2005, 405 σημ.26.

¹³⁵⁶ Williams – Schaus 2001, 83.

¹³⁵⁷ Williams – Schaus 2001, 83-84. Stone 2007, 23 σημ.92: «... however their occurrence in deposits dating from the Classical period through to the 2nd century B.C. suggests that they were regularly deposited in the sanctuary, probably as votives. Hagerman, personal communication».

¹³⁵⁸ Βλ. Williams 1996, 86, πίν.7· Williams – Schaus 2001, 84.

δείγματα από τον 4^ο αι. π.Χ. και εφεξής και περίπου άλλα τόσα στην προγενέστερη φάση του ιερού¹³⁵⁹. Χρονολογούνται πιθανόν στον 4^ο αι. π.Χ. και κατατάσσονται ανάμεσα στα πιο δημοφιλή αναθήματα του ιερού από τους Williams και Schaus¹³⁶⁰. Τα περισσότερα μικρογραφικά αγγεία προέρχονται από τομές στο εξωτερικό των κτισμάτων του ιερού, όπου θα βρέθηκαν κατά περιοδικούς καθαρισμούς. Σύμφωνα με τη Hammond τα περισσότερα από τα αναθηματικά μικρογραφικά αγγεία του ιερού φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη σχέση με τα μικρογραφικά αγγεία της Κορινθίας παρά της Αρκαδίας¹³⁶¹. Γενικώς αξιοσημείωτη είναι η ποσότητα της ανευρεθείσας κεραμικής, χρηστικής και μη. Από μία προκαταρκτική μελέτη της φαίνεται να υπερτερούν τα κορινθιακά αγγεία κατά τον 4^ο αι. π.Χ., ενώ από τον 3^ο αι. π.Χ. αυξάνεται η ποσότητα μελαμβαφών αγγείων από τη Βόρεια Πελοπόννησο¹³⁶². Πολυάριθμα είναι και τα θραύσματα από ανάγλυφους σκύφους με μήτρα του 2^{ου} αι. π.Χ., που προέρχονται από διάφορα κέντρα της Β Πελοποννήσου¹³⁶³.

Από ειδώλια γίνεται λόγος για μερικά μικρά χάλκινα ζώων και συγκεκριμένα δύο λαγών και ενός πετεινού¹³⁶⁴. Τα πήλινα ειδώλια του ιερού (περίπου 175) διακρίνονται σε δύο ομάδες και χρονολογούνται από τη Sherwood, που είναι υπεύθυνη για την τελική δημοσίευσή τους, από τον 5^ο ως τον ύστερο 1^ο αι. π.Χ.¹³⁶⁵. Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται μικρά ειδώλια υστεροαρχαϊκού ή πρώιμου κλασικού στυλ, που όμως συναντώνται σε συμπραζόμενα του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. στην Κόρινθο, από την οποία φαίνεται ότι έχουν εισαχθεί, και χαρακτηρίζονται από μία συνειδητή εμμονή στην παράδοση¹³⁶⁶. Οι τρεις βασικοί τύποι απεικονίζουν όρθιες γυναίκες που κρατούν προσφορά κοντά στο στήθος τους, συνήθως ένα πτηνό, σφίγγες και πετεινούς. Στη δεύτερη ομάδα παρατηρείται ποικιλία ως προς το στυλ και τον πηλό των ειδωλίων που χρονολογούνται από τον 4^ο ως τον 2^ο αι. π.Χ. Τα περισσότερα ειδώλια αυτής της ομάδας βρέθηκαν είτε εντός του ναού ή γύρω από τον βωμό και αρκετά είναι καμένα. Υπάρχουν πολλά θραύσματα από το ένδυμα όρθιων γυναικείων μορφών, ενώ ξεχωρίζουν ανάμεσά τους κάποια γυναικεία ειδώλια ύψους 0,30-0,40 μ., που θυμίζουν παρόμοιες μορφές πεπλοφόρων από την Κόρινθο¹³⁶⁷. Ως εξαιρετικό δείγμα, αναφέρεται μία ένθρονη γυναικεία μορφή με επιχρυσωμένο σανδάλι σε στάση που θυμίζει την Τύχη της Αντιόχειας¹³⁶⁸.

Μία πολυάριθμη κατηγορία αναθημάτων συνιστούν τα κοσμήματα, όπου αντιπροσωπεύονται κοινοί τύποι της υστεροκλασικής και της ελληνιστικής περιόδου¹³⁶⁹. Το σύνολο αυτό είναι σημαντικό

¹³⁵⁹ Hammond 1998, 227 σημ.61.

¹³⁶⁰ Williams – Schaus 2001, 89.

¹³⁶¹ Hammond 1998, 139 σημ.26· Hammond 2005, 418.

¹³⁶² Williams – Schaus 2001, 81 με σημ.17.

¹³⁶³ Οι ανάγλυφοι σκύφοι από το ιερό αποτελούν το αντικείμενο της μεταπτυχιακής εργασίας της J. Knapp, *Moldmade bowls from the Athena Sanctuary at Stymphalos*, 2002, Masters thesis, University of British Columbia. Για την κεραμική από το ιερό βλ. Stone 2007.

¹³⁶⁴ Βλ. Williams – Schaus 2001, 90 σημ.54· Williams 2005, 402.

¹³⁶⁵ Βλ. Sherwood 1999· Williams – Schaus 2001, 87.

¹³⁶⁶ Sherwood 1999. Βλ. Merker 2003, 233-234 για παραδείγματα ειδωλίων από την Κόρινθο που διατηρούν τις πρώιμες φόρμες και κάποια «πρωτόγονα» στοιχεία καθιστώντας δύσκολη της χρονολόγησή τους.

¹³⁶⁷ Williams 1996, 85-86 με σημ.11· Sherwood 1999· Williams – Schaus 2001, 87 με σημ.44.

¹³⁶⁸ Sherwood 1999.

¹³⁶⁹ Βλ. Young 2001 για μία προκαταρκτική συνολική παρουσίαση των κοσμημάτων από το ιερό. Βλ επίσης Williams – Schaus 2001, 82· Young 2006.

εν όψει και της απουσίας μεγάλων συνόλων κοσμημάτων αυτής της περιόδου από τη ΒΑ Πελοπόννησο. Περίπου το ένα τρίτο των κοσμημάτων αποτελούν τα ενώτια, ενώ πολλά είναι και τα δακτυλίδια. Έχουν βρεθεί επίσης ψήφοι, περικάρπια, περίαπτα, περόνες, πόρπες. Στην πλειονότητά τους είναι χάλκινα, ενώ υπάρχουν και κάποια σιδερένια δακτυλίδια και πολύχρωμες γυάλινες ψήφοι, καθώς και ένα ενώτιο από ήλεκτρο. Σώζονται μόνο 13 δείγματα χρυσά ή αργυρά και χάλκινα με επιχρύσωση και θεωρείται ότι τα περισσότερα θα είχαν λεηλατηθεί ήδη κατά την αρχαιότητα¹³⁷⁰. Έχουν βρεθεί διασκορπισμένα σε όλη την περιοχή του ιερού, στο ναό, στο Κτήριο Α, γύρω από τον βωμό, ωστόσο ιδιαίτερη συγκέντρωση κοσμημάτων εντοπίζεται στο ναό και ιδίως στη ΒΔ γωνία του, καθώς και σε έναν αποθήκη μεταξύ του ναού και του Κτηρίου Α, κάτω από τη Δ προσθήκη¹³⁷¹.

Πολλά από τα κοσμήματα, ιδίως τα ενώτια, χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. Η πλειονότητα των χάλκινων ενωτίων αποτελείται από δύο γνωστούς τύπους, σε σχήμα μηνίσκου και πυραμίδας¹³⁷². Στις σφενδόνες των δακτυλιδιών υπάρχουν εγχάρακτες παραστάσεις, που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία θεμάτων και βρίσκουν λίγα κοντινά παράλληλα. Ξεχωρίζουν οι απεικονίσεις με μυθικά ζώα ή υβριδικές μυθικές υπάρξεις (π.χ. Πήγασος, Σειρήνα, γοργόνειο), καθώς και ενός γυμνού μυώδους άνδρα με ασπίδα και ρόπαλο, που θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Ηρακλή¹³⁷³. Σε δύο αργυρά μετάλλια στα οποία γίνεται χρήση επιχρύσωσης παριστάνονται ένα γοργόνειο και το σύμπλεγμα του Έρωτα με την Ψυχή¹³⁷⁴. Ξεχωριστά είναι τα περικάρπια με μορφή φιδιού, από τα οποία σώζονται ένα ακέραιο χάλκινο επίχρυσο του 2^{ου} αι. π.Χ. από την περιοχή του βωμού, συνολικού μήκους 0,435 μ., καθώς και θραύσματα από 4 άλλα¹³⁷⁵. Ανάμεσα στα κοσμήματα ξεχωρίζει ένας χρυσός ρόδακας από το ναό, ο οποίος έχει παράλληλα σε κοσμήματα της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας του 4^{ου} αι.π.Χ.¹³⁷⁶. Σύμφωνα με τον Young ο ρόδακας, που προέρχεται ίσως από διάδημα ή περιδέραιο, όπως και κάποια από τα χρυσά κοσμήματα θα μπορούσαν να ανήκουν στον «κόσμο» του λατρευτικού αγάλματος ως στοιχεία του εξωραϊσμού του ή ιδιοκτησία της θεότητας κατά το παράδειγμα της Αθηνάς Πολιάδος στην Αθήνα¹³⁷⁷.

Η Αθηνά ίσως παριστάνεται σε μία αργυρή ωσειδή σφενδόνη δακτυλιδιού (ή μετάλλιο) του ύστερου 4^{ου} ή πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε Α του βωμού¹³⁷⁸ [πίν.2.28.β]. Παριστάνεται σε κατατομή μία καθιστή γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο που κρατά φτερωτή Νίκη. Μεταξύ της Νίκης και της εξωτερικής παρυφής της σφενδόνης διακρίνεται με δυσκολία η επιγραφή ΚΑΛΟΣ. Το χρυσό επίθετο κυκλικό στοιχείο κάτω από το κάθισμα πιθανόν παριστάνει ασπίδα και ταυτίζει τη

¹³⁷⁰ Σε αυτά εστιάζει ο Young 2006, βλ. 130-133 τον σχετικό κατάλογο.

¹³⁷¹ Βλ. Young 2001, 123.

¹³⁷² Βλ. Young 2001, 111-115, πίν.1-2.

¹³⁷³ Βλ. Young 2001, 117-122, πίν.4-6· Young 2006, 134.

¹³⁷⁴ Young 2001, 119· Young 2006, 132 αρ.9-10, εικ. 5, 7.

¹³⁷⁵ Βλ. Young 2001, 122· Young 2006, 132-133 αρ.11, 134, εικ.8.

¹³⁷⁶ Βλ. Williams κ.ά. 1997, 50, πίν.7· Williams – Schaus 2001, 82· Young 2006, 130 αρ.1, 133, εικ.1.

¹³⁷⁷ Young 2001, 125· Young 2006, 133. Πρβλ. το διάδημα που βρέθηκε στο πρώιμο λατρευτικό κτίσμα του ιερού της Αθηνάς στο Πρασιδάκι (κεφ.4.6).

¹³⁷⁸ Βλ. Williams – Schaus 2001, 82, 88· Young 2001, 119· Young 2006, 131-132 αρ.8, 134, εικ.6.

μορφή με την Αθηνά, παρόλο που δεν φοράει αιγίδα και κράνος¹³⁷⁹. Προφανώς και η πιθανή απεικόνιση της Αθηνάς στη σφενδόνη του δακτυλιδιού δεν συνεισφέρει στο ζήτημα της ταύτισης της λατρευόμενης θεότητας, παρόλο που φέρεται ως το μοναδικό στοιχείο από το ιερό που φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με την κάτοχό του¹³⁸⁰. Περισσότερο ενδιαφέρουσα είναι η υπόθεση του Young για τη μοναδική εμφάνιση της επιγραφής «ΚΑΛΟΣ» σε κόσμημα¹³⁸¹. Ίσως το δακτυλίδι είχε προσφερθεί σε άνδρα προτού ανατεθεί στο ιερό. Αν πράγματι ο αναθέτης ήταν άνδρας, τότε το δακτυλίδι αυτό μαζί με λίγα μεγάλα σιδερένια δακτυλίδια¹³⁸² συσχετίζουν την πράξη της ανάθεσης κοσμημάτων στο ιερό από άνδρες. Το γεγονός ότι και τα δύο φύλα προσφέρουν αναθήματα στο ιερό εκλαμβάνεται ως ένδειξη από τον Young για την απόδοση του ιερού στην Αθηνά¹³⁸³. Γενικώς, η μη ύπαρξη χαρακτηριστικών αναθημάτων για την Αθηνά, ιδίως πολεμικής φύσης, και η κυριαρχία των γυναικών ως αναθετών ερμηνεύεται με την υπόθεση ότι εξαιτίας της τακτικής απουσίας των ανδρών ως μισθοφόρων από τη Στύμφαλο η λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος εγκαταλείφθηκε στα χέρια των γυναικών¹³⁸⁴. Πιθανόν οι γυναίκες με τις προσφορές τους ήλπιζαν πως η Αθηνά υπό την ιδιότητα της προστάτιδας της πόλης θα τις παρείχε έναν ευτυχισμένο γάμο ή μία επιτυχή γέννα και την ευημερία της οικογένειάς τους.

Το πιο εντυπωσιακό και απροσδόκητο εύρημα από το εσωτερικό του ναού είναι τα θραύσματα από 3 μαρμάρινα αγάλματα μίας κόρης, ίσως ενός κούρου και ενός μικρού παιδιού. Σημειώνεται ότι δεν βρέθηκαν κοντά τους απολεπίσματα, όπως θα αναμενόταν αν τα αγάλματα είχαν σπάσει επιτόπου. Μερικά θραύσματα, κυρίως από το Δ τμήμα του σηκού, φαίνεται σαν να είχαν πεταχτεί στον καιόμενο ναό και φέρουν έντονη την επίδραση της φωτιάς¹³⁸⁵. Ελάχιστα μπορούν να ειπωθούν για το ανδρικό άγαλμα, το οποίο έχει μέγεθος μισό του φυσικού, από τη στιγμή που ουσιαστικά σώζεται σε κακή κατάσταση μόνο τμήμα από τους γοφούς και την αρχή της βουβωνικής χώρας, που παραπέμπει σε κούρο¹³⁸⁶. Επίσης μέγεθος μισό του φυσικού έχει και η υστεροαρχαϊκή κόρη, για την οποία τα σωζόμενα θραύσματα αντιπροσωπεύουν το 1/3 του αρχικού της όγκου¹³⁸⁷ [πίν.2.28.γ]. Η τελική της δημοσίευση αναμένεται από τη Sturgeon, από όπου θα προκύψουν ασφαλή στοιχεία για την

¹³⁷⁹ Η καθιστή Νικηφόρος Αθηνά απεικονίζεται στα νομίσματα του Λυσίμαχου (306-281 π.Χ.) και σε ένα περίπου σύγχρονο χρυσό δακτυλίδι από τη Χερσόνησο· παρόμοια είναι η απεικόνιση του Δία σε νομίσματα των Σελευκιδών, σχετικά βλ. Young 2001, 119 σημ.27· Young 2006, 131-132.

¹³⁸⁰ Williams – Schaus 2001, 88. Όσον αφορά το ζήτημα της ταύτισης πρβλ., για παράδειγμα, το χάλκινο δακτυλίδι με την απεικόνιση της Αθηνάς Προμάχου που βρέθηκε κοντά στη ΝΑ γωνία του ναού του Δία στη Νεμέα και χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Miller 1982.

¹³⁸¹ Βλ. Young 2006, 134· πρβλ. Young 2001, 123.

¹³⁸² Σώζονται 17 σε κακή κατάσταση διατήρησης, ώστε είναι δύσκολη η ερμηνεία των παραστάσεων στη σφενδόνη τους, βλ. Young 2001, 117, 123

¹³⁸³ Young 2001, 125.

¹³⁸⁴ Williams – Schaus 2001, 85· Young 2006, 135. Με βάση τις ανευρεθείσες ελληνιστικές επιτύμβιες στήλες Β της πόλης οι Harding – Williams 1992, 61 καταλήγουν στη διαπίστωση ότι φαίνεται να υπερτερεί το γυναικείο στοιχείο στον πληθυσμό της πόλης, ίσως επειδή οι άνδρες ήταν μισθοφόροι και δεν κατάφεραν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους· πρβλ. Williams 2005, 401.

¹³⁸⁵ Williams – Schaus 2001, 85.

¹³⁸⁶ Williams 1996, 84· Williams – Schaus 2001, 86.

¹³⁸⁷ Βλ. Williams 1996, 82-83, εικ.4-5· Williams κ.ά. 1998, 296-297, πίν.8· Williams – Schaus 2001, 85· Sturgeon 2006.

εμφάνιση και τη χρονολόγηση του αγάλματος. Θεωρείται αττικό ή νησιωτικό έργο του τέλους του 6^{ου} ή των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ το μάρμαρο είναι παριανό. Η κόρη κρατούσε μικρό ζώο, πιθανότατα λαγό, με το αριστερό χέρι και πιθανόν είχε απλωμένα και τα δύο χέρια προς τα μπροστά¹³⁸⁸. Σε θραύσματα από το στήθος και την αποκρουσμένη κεφαλή υπάρχουν οπές για τη στερέωση μεταλλικών εξαρτημάτων ή κοσμημάτων. Υποθετικά της αποδίδονται ένθετα μάτια εξαιτίας ενός γυάλινου θραύσματος που βρέθηκε στην ίδια περιοχή.

Δεν έχουν βρεθεί άλλα θραύσματα της κόρης και θεωρείται άγνωστη η πρωταρχική θέση της όπως και η μεταγενέστερη τύχη της. Η κόρη είναι αναμφίβολα το πρωιμότερο σωζόμενο εύρημα από το ιερό της ακρόπολης αλλά και από τα πρωιμότερα ευρήματα που έχουν εντοπιστεί εντός της τειχισμένης πόλης. Ερωτηματικά ανακύπτουν από την παρουσία της σε ένα ιερό, οι αρχές του οποίου ανάγονται στον 4^ο αι. π.Χ., τουλάχιστον σύμφωνα με την έως τώρα κατάσταση της έρευνας. Είναι πιθανό το άγαλμα να μεταφέρθηκε από το ιερό της ίδιας αν όχι άλλης λατρευόμενης θεότητας που θα βρισκόταν σε άλλη περιοχή, ιδίως αν δεχτούμε την άποψη ότι η παλαιότερη Στύμφαλος βρισκόταν σε διαφορετική θέση. Στην περίπτωση αυτή είναι εύλογο να αναρωτηθούμε αν θα μπορούσε να πρόκειται για το λατρευτικό άγαλμα του ναού, αν και η μοναδικότητα του αγάλματος ίσως επαρκούσε ως λόγος για τη μεταφορά του στο νέο ιερό, στο οποίο εξάλλου θα είχε μεταφερθεί και ο κούρος¹³⁸⁹. Ως εναλλακτική εξήγηση προβάλλεται από τους ανασκαφείς η δυνατότητα να μεταφέρθηκε από την Αθήνα ως λατρευτικό άγαλμα ή ανάθημα, πιθανόν από μισθοφόρους, ίσως μάλιστα μαζί με τη λατρεία της Άρτεμης Βραυρωνίας¹³⁹⁰. Την πιθανότητα να πρόκειται για το λατρευτικό άγαλμα την απορρίπτουν, αφενός εξαιτίας της ύπαρξης και των δύο άλλων αγαλμάτων και αφετέρου επειδή θεωρούν ότι δεν πρέπει το άγαλμα να ήταν στημένο στο ναό.

Το μικρό παιδί στηρίζεται στο έδαφος με τα δυο του χέρια, όπως προκύπτει από τα τμήματα της πλίνθου του αγάλματος, όπου διασώζεται και τμήμα ποδιού, ενώ έχουν αναγνωριστεί κάποια θραύσματα από την κεφαλή [πίν.2.28.δ]. Προφανώς πρόκειται για παιδί πολύ μικρής ηλικίας, ωστόσο η στάση του διαφοροποιείται από την τυπική για ένα «temple boy» όπως χαρακτηρίζεται, χωρίς ωστόσο να επηρεάζεται η χρονολόγησή του στον 4^ο αι. π.Χ. αλλά και η σημασία για τον προσδιορισμό της φύσης της λατρείας. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι το 2000 βρέθηκε κοντά στο ναό ένα πήλινο ειδώλιο αγοριού καθιστού στην τυπική στάση του «temple boy», με τα δύο πόδια λυγισμένα το ένα πατώντας και το άλλο απλωμένο στο έδαφος· μαζί με το εύρημα αυτό γίνεται λόγος για 3-4 πήλινα ειδώλια γυμνών ανδρικών μορφών, μία κεφαλή παιδιού του 2^{ου} αι. π.Χ. και ο τρυφηλός κορμός και οι μηροί παιδιού, αν όχι Έρωτα¹³⁹¹.

¹³⁸⁸ Αυτό πιστεύει η Sturgeon 2006 σε αντίθεση με την αρχική αναπαράσταση Williams κ.ά. 1998, πίν.8.

¹³⁸⁹ Πρβλ. Sturgeon 2006: «The Archaic statue, on the other hand, would have appeared in a secondary context in this fourth B.C. structure, and as such it recalls the interest in Archaic idols that is witnessed in architectural sculpture of the late fifth and fourth centuries B.C.». Ο Stone 2007, 7 δεν αποκλείει να πρόκειται για το λατρευτικό άγαλμα που μεταφέρθηκε στο νέο ιερό δεδομένου ότι θα δεχθούμε τη θεωρία για τη διαφορετική θέση της παλαιάς πόλης. Η Morgan 1999, 422 εντοπίζοντας τις απαρχές της λατρείας στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. με βάση τις ανασκαφικές εκθέσεις διατείνεται ότι: «it seems equally possible that it was commissioned to adorn the recently established sanctuary».

¹³⁹⁰ Williams 1996, 82-83· Williams – Schaus 2001, 85.

¹³⁹¹ Williams – Schaus 2001, 86-87.

Αγάλματα παιδιών προσφέρονται από τους γονείς σε ιερά θεοτήτων που έχουν κουροτροφικές ιδιότητες, προστατεύουν την υγεία ή βοηθούν στη γέννα, λειτουργίες συχνά αλληλοσυνδεόμενες. Σε αυτές τις θεότητες συγκαταλέγονται κατά βάση ο Ασκληπιός, ο Αμφιάραος, οι ποτάμιοι θεοί, καθώς και η Άρτεμη, η Ειλείθια και ο Απόλλωνας, αλλά και η Ήρα και η Δήμητρα¹³⁹². Τα προαναφερθέντα αναθήματα προσδίδουν την ιδιότητα της κουροτρόφου στην Αθηνά, αν δεχτούμε πως αυτή είναι η κάτοχος του ιερού της ακρόπολης της Στυμφάλου. Αυτή η ιδιότητα, περισσότερο οικεία για την Άρτεμη ή και την Ήρα, αφενός εντοπίζεται περιστασιακά για την Αθηνά, ιδίως στη Ρόδο¹³⁹³, και αφετέρου θα μπορούσε να θεωρηθεί συμβατή με τον ρόλο της ως Πολιάδος, δηλαδή ως προστάτιδας της πόλης και των πολιτών της. Εξάλλου το φαινόμενο τέτοιων αναθημάτων που εντοπίζεται από τον 4^ο αι. π.Χ. και στο εξής εξηγείται και σε σχέση με τη σημασία που αποδίδεται πλέον στην ιδιωτική σφαίρα, στα παιδιά και στην οικογένεια¹³⁹⁴.

Πέντε χάλκινα αγάλματα παιδιών που κρατούν ζώα μαρτυρούνται στην Ακρόπολη του 4^{ου} αι. π.Χ. από μία επιγραφή των χρόνων του Λυκούργου¹³⁹⁵. Η Harris θεωρεί πως θα είχαν ανατεθεί στο ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας ή θα ήταν στημένα κοντά στο ιερό της στην Ακρόπολη, από τη στιγμή που παραπέμπουν σε παρόμοια αναθήματα της Βραυρώνας¹³⁹⁶. Πράγματι, στη Βραυρώνα έχουν βρεθεί πολλά αγάλματα παιδιών και αναπόφευκτα το μυαλό μας πηγαίνει στη μαρτυρία για ύπαρξη ιερού της Άρτεμης Βραυρωνίας στη Στύμφαλο. Οι ανασκαφείς, ωστόσο, θεωρούν ότι θα μπορούσε η Αθηνά να είχε μία τέτοια δευτερεύουσα όψη και ότι το ιερό της ακρόπολης δεν μπορεί να ταυτίζεται με το ιερό της Άρτεμης Στυμφαλίας, το κυριότερο της πόλης, που μαρτυρείται από τον Πausανία, εξαιτίας της ταπεινής εμφάνισής του και επειδή από τα αρχαιολογικά δεδομένα προκύπτει ότι δεν λειτουργούσε κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια¹³⁹⁷. Στην πορεία φαίνεται να αναθεωρούν τις απόψεις τους, καθώς τα ευρήματα αυτά φαίνεται να υποδεικνύουν την Άρτεμη ως κάτοχο του ιερού, όπως και η ανάλογη ερμηνεία των κοσμημάτων ως προσφορών πριν ή μετά τη γέννα¹³⁹⁸. Οπωσδήποτε τα

¹³⁹² Για τη συζήτηση σχετικά με την προέλευση των αγαλμάτων παιδιών και τις θεότητες που σχετίζονται με αυτά βλ. Vorster 1983, 48-84· πρβλ. Williams – Schaus 2001, 86. Τα αγάλματα των παιδιών επανεξετάζονται στην αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Ο. Bobou, *Statues of children in the Hellenistic period*, University of Oxford 2006. Σύμφωνα με τα συμπεράσματά της η πλειονότητα των αγαλμάτων των παιδιών προέρχεται από ιερά θεοτήτων θεραπευτών ή προστατών των παιδιών, ενώ τα ίδια τα αγάλματα λειτουργούν και ως πρότυπα συμπεριφοράς για τους μελλοντικούς πολίτες και ως μάρτυρες της δύναμης και του μέλλοντος της πόλης.

¹³⁹³ Βλ. Hadzisteliou-Price 1978, 154-156.

¹³⁹⁴ Με αυτή την οπτική ερμηνεύει τη μεγάλη ποσότητα πήλινων ειδωλίων παιδιών της υστεροκλασικής και της ελληνιστικής περιόδου από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο η Ο. Bobou, "Figurines of children from the sanctuary of Demeter and Kore at Corinth" στο *Terracotta figurines in the Greek and Roman Eastern Mediterranean. Production, diffusion, iconography and function*, June 2-6, 2007 Izmir, *Colloquia Anatolica et Aegea Antiqua II*, βλ. <http://web.deu.edu.tr/terracottas/abstracts.html>.

¹³⁹⁵ Τα 25 χάλκινα αγάλματα που μνημονεύονται στην επιγραφή IG II², 1498-1501A προορίζονταν για λιώσιμο και κάποια ήταν ήδη κατεστραμμένα, σχετικά βλ. Harris 1992.

¹³⁹⁶ Harris 1992, 643.

¹³⁹⁷ Williams – Schaus 2001, 86, βλ. 87-88.

¹³⁹⁸ Βλ. Williams 2005, 401. Πρβλ. AR 52, 2005-06, 27: «Gerald Schaus and others continued to prepare the publication of the small sanctuary, possibly to Athena, although a study of the fragmentary kore found in the temple suggests Artemis to Mary Sturgeon who is publishing the piece, on the W end of the acropolis».

ευρήματα αυτά εναρμονίζονται με τις νέες επιγραφικές μαρτυρίες για τη λατρεία της Ειλείθειας στο ιερό.

2.21. ΤΕΓΕΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΛΕΑΣ ΑΘΗΝΑΣ

Η Τεγέα βρίσκεται περίπου 9 χμ. ΝΑ της Τρίπολης, κοντά στους αρχαίους οδικούς άξονες που οδηγούσαν προς την Αργολίδα και τη Λακωνία [πίν.2.29.α]. Ευρισκόμενη σε μία εύφορη πεδιάδα δίπλα στη Λακωνία και σε μία κρίσιμη θέση για την επικοινωνία με την Αργολίδα, κατόρθωσε να αντισταθεί σθεναρά στις επεκτατικές τάσεις των γειτόνων της. Παράλληλα ήταν εκτεθειμένη σε ερεθίσματα και επιδράσεις και από τις δύο αυτές περιοχές. Οι λίγες πληροφορίες για την αρχαία πόλη, που επικυρώνονται από τις γνώσεις μας για το ιερό της Αλέας Αθηνάς, υποδεικνύουν ότι ήταν μία εξαιρετικά σημαντική και ισχυρή αρκαδική πόλη, εφάμιλλη με τη Μαντίνεια στα Β της. Στην περιοχή της δημιουργήθηκαν στους νεότερους χρόνους διάφορα χωριά. Το ιερό της Αλέας Αθηνάς βρίσκεται στο χωριό Πιαλί που έχει μετονομαστεί Αλέα, κοντά στην εκκλησία του Αγ. Νικολάου [πίν.2.29.β]. Εντοπίζεται στις ΝΔ παρυφές της αρχαίας πόλης και σύμφωνα με νεότερα δεδομένα τοποθετείται εκτός των τειχών¹³⁹⁹.

Στην έρευνα ο συνοικισμός της Τεγέας, που μαρτυρείται από τον Στράβωνα και τον Παισαρνία, τοποθετείται από τον ύστερο 7^ο αι. έως τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁰⁰. Γενικώς ο όρος συνοικισμός ερμηνεύεται κατά διαφορετικούς τρόπους, από τη στιγμή που και η χρήση του στις αρχαίες πηγές είναι αμφίσημη. Κατά κανόνα δηλώνει είτε τη δημιουργία ενός οργανωμένου κράτους στον τύπο της «πόλεως» από διασκορπισμένους οικισμούς ή τη δημιουργία ενός αστικού κέντρου είτε και τα δύο. Οποσδήποτε η ίδρυση ενός αστικού κέντρου προϋποθέτει την πολιτική διαδικασία της ένωσης των διαφορετικών οικισμών, ενώ αντίστροφα η σύσταση μίας πόλης κράτους δεν είναι απαραίτητο να έχει εξ αρχής ένα συγκεκριμένο αστικό κέντρο, όπως υποδεικνύει ιδίως η περίπτωση της Σπάρτης. Με βάση τις περιορισμένες γνώσεις μας μπορούμε να πούμε ότι τουλάχιστον στον 4^ο αι. π.Χ. η Τεγέα παρουσιάζει την εικόνα ενός οργανωμένου αστικού κέντρου με τείχη, αγορά και θέατρο¹⁴⁰¹. Ωστόσο στα τελευταία χρόνια τα δεδομένα που προκύπτουν από την αρχαιολογική διερεύνηση του χώρου της αρχαίας πόλης μέσω επιφανειακής έρευνας, γεωμαγνητικής διασκόπησης και εν μέρει και ανασκαφών ανάγουν τις απαρχές του αστικού κέντρου στη θέση αυτή στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁰².

Ο Dodwell ήταν ο πρώτος που ταύτισε το ιερό της Αλέας Αθηνάς ανάμεσα στα σπίτια του χωριού Πιαλί το 1806 βλέποντας τα αρχιτεκτονικά λείψανα του ναού που ήταν ορατά πάνω από την επιφάνεια του εδάφους¹⁴⁰³. Στο εξής κι άλλοι περιηγητές του 19^{ου} αι. σημειώνουν τα εκτεταμένα ερείπια του ναού κοντά στην εκκλησία του Αγ. Νικολάου του χωριού. Στα χρόνια 1879-1910 από την ανασκαφή Γερμανών, Γάλλων και Ελλήνων αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια του ναού, κι επιπλέον ο βωμός

¹³⁹⁹ IACP 532· Ødegård 2005, 211.

¹⁴⁰⁰ Στρ. 8,3,2· Παισαρν. 8.45.1. Βλ. Moggi 1976, 131-139 για μία χρήσιμη ανασκόπηση διαφορετικών απόψεων.

¹⁴⁰¹ Βλ. Bérard 1892, 547-549, πίν.13· Voyatzis 1990, 12-13· Ødegård 2005, 211-214.

¹⁴⁰² Βλ. Ødegård 2005.

¹⁴⁰³ Dodwell 1819, 418-420· πρβλ. Pakkanen 1998, 4-5.

και η κρήνη¹⁴⁰⁴. Επειδή ήταν πυκνοκατοικημένη η περιοχή δεν ήταν δυνατό να διερευνηθεί παρά μόνο αυτό το κεντρικό τμήμα του ιερού [πίν.2.30]. Στη δεκαετία του 1960 κατά τον ενδελεχή καθαρισμό του ναού από την αρμόδια Εφορεία και την περιορισμένη ανασκαφή 200 μ. Ν του βρέθηκαν περισσότερα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών, ενώ άλλα αναγνωρίστηκαν στο Μουσείο της Τεγέας. Το 1976-77 κατόπιν απαλλοτρίωσης διεξήχθησαν ανασκαφές Β του ναού από τον Γ. Σταϊνχάουερ, οι οποίες ωστόσο είναι αδημοσίευτες. Στα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών είχαν κάποια πρόσβαση η Voyatzis¹⁴⁰⁵, η οποία μελέτησε και κάποια από τα ευρήματα, καθώς και οι κατοπινοί ανασκαφείς¹⁴⁰⁶. Το 1990 το Νορβηγικό Ινστιτούτο της Αθήνας λίγο μετά την ίδρυσή του ανέλαβε ως πρώτο του αρχαιολογικό πρόγραμμα τη συστηματική διερεύνηση του ιερού της Τεγέας υπό τη διεύθυνση του Østby και σε συνεργασία με το Σουηδικό Ινστιτούτο, τη Γαλλική και την Ιταλική Σχολή, το Πανεπιστήμιο της Αριζόνας και την τοπική Εφορεία¹⁴⁰⁷. Τα τελικά αποτελέσματα αυτής της εξαιρετικά σημαντικής έρευνας αναμένεται να δημοσιευτούν.

Οι γραπτές πηγές

Ο Πausanίας μας προσφέρει μία συνολική εικόνα του ιερού όσον αφορά τη διαμόρφωσή του, διάφορα στοιχεία της λατρείας της Αθηνάς, καθώς και τις τοπικές παραδόσεις που συνδέονται με αυτό. Σε αυτόν θα βασιστούμε για την παράθεση των σχετικών δεδομένων που αφορούν το ιερό προσθέτοντας πληροφορίες από άλλες γραπτές πηγές. Πρέπει να σημειωθεί ότι μόνον ο Πausanίας ονομάζει την κάτοχο του ιερού «Αθηνά Αλέα», ενώ στους υπόλοιπους συγγραφείς αλλά και στις επιγραφικές μαρτυρίες η θεά ονομάζεται «Αλέα Αθηνά», αν όχι μόνο «Αλέα» (ήδη από τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ.). Το ιερό αναφέρεται συχνά από τον 5^ο αι. π.Χ. ως και τη ρωμαϊκή εποχή στη γραμματεία και στις επιγραφές.

Η ίδρυση του ιερού και ο ναός

Το «ἀρχαῖον ἱερόν» ιδρύθηκε από τον Άλεο, τον οικιστή της πόλης της Τεγέας¹⁴⁰⁸. Σε αυτόν είχε περιέλθει η περιοχή της Τεγέας με τους 9 δήμους της από τον πατέρα του Αφείδαντα, τον γιο του

¹⁴⁰⁴ Ο Milchhöfer ήταν ο πρώτος που διεξήγαγε αρχαιολογική έρευνα με διερευνητικές τομές ώστε να καθορίσει με ακρίβεια τη θέση του ναού το 1879. Τα αποκαλυφθέντα θεμέλια και αρχιτεκτονικά λείψανα μελετήθηκαν συστηματικά από τον Dörpfeld το 1882. Το 1900 η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή απαλλοτρίωσε σπίτια στην περιοχή του ναού και ξεκίνησε ανασκαφές. Στα χρόνια 1900-02 ο Mendel αποκάλυψε όλα τα θεμέλια εκτός από το ΝΔ τμήμα. Το τελευταίο σπίτι στα θεμέλια απαλλοτριώθηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία και η περιοχή ανασκάφηκε από τον Ρωμαίο. Στα 1910-1913 διερεύνησε την περιοχή του ιερού ο Dugas, στον οποίο είχε ανατεθεί από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή να προετοιμάσει τη συνολική δημοσίευση του ναού και των γλυπτών του.

¹⁴⁰⁵ Voyatzis 1990, 21 σημ.85.

¹⁴⁰⁶ Østby 2002, 140 με σημ.9.

¹⁴⁰⁷ Østby 2002, 141.

¹⁴⁰⁸ Πaus. 8,45,4: «Τεγεάταις δὲ Ἀθηνᾶς τῆς ἀλέας τὸ ἱερόν τὸ ἀρχαῖον ἐποίησεν Ἄλεος», 8,4,8: «Ἄλεος δὲ τῆς τε Ἀθηνᾶς τῆς ἀλέας τὸ ἱερόν ἠκοδόμησεν ἐν Τεγέᾳ τὸ ἀρχαῖον καὶ αὐτῷ κατεσκεύαστο αὐτόθι ἡ βασιλεία». Στο τέλος της περιγραφῆς της Τεγέας ο Πaus. 8,53,10 αναφέρει ότι είδε στην πόλη την «Ἀλέου οἰκίαν».

Αρκάδα¹⁴⁰⁹. Όταν ο Άλεος έγινε ηγεμόνας των Αρκάδων, έκτισε το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, όπου και έκανε την πρωτεύουσα του βασιλείου του. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τις παραδόσεις που μας μεταφέρει ο Πausανίας, η ηγεμονία της Αρκαδίας παρέμεινε στην οικογένεια του Αλέου μέχρι και τον τρωικό πόλεμο, στον οποίο επικεφαλής των Αρκάδων ήταν ο Αγαπήνωρ, που μετά την άλωση της Τροίας βρέθηκε στην Κύπρο και έγινε οικιστής της Πάφου¹⁴¹⁰. Πράγματι, στον Νεών Κατάλογο, όπου συναντάται το όνομα της πόλης ως «Τεγέην», βλέπουμε όλους τους Αρκάδες ενωμένους υπό τον Αγαπήνορα του Αγκαίου¹⁴¹¹. Αργότερα οι Τεγεάτες κατασκεύασαν για τη θεά «ναόν μέγαν τε καὶ θεάς ἄξιον», που καταστράφηκε από φωτιά το 395/4 π.Χ. σύμφωνα με τη χρονολόγηση που μας δίνει ο Πausανίας¹⁴¹². Η ύπαρξη αυτού του ναού, δηλαδή ενός ναού προγενέστερου του υστεροκλασικού ναού που μας είναι γνωστός, επιβεβαιώνεται έμμεσα από τον Ηρόδοτο, που κατονομάζει σε δύο περιπτώσεις τον «νηὸν τῆς Ἀλέης Ἀθηναίης»¹⁴¹³.

Για το ναό που κτίστηκε στη συνέχεια και υπήρχε ως τις ημέρες του ο Πausανίας λέει τα εξής: «Ὁ δὲ ναὸς ὁ ἐφ' ἡμῶν πολὺ δὴ τι τῶν ναῶν ὅσοι πελοποννησίοις εἰσὶν, ἐς κατασκευὴν προέχει τὴν ἄλλην καὶ ἐς μέγεθος. Ὁ μὲν δὴ πρῶτός ἐστιν αὐτῷ κόσμος τῶν κίωνων δῶριος, ὁ δὲ ἐπὶ τούτῳ κορίνθιος· ἐστήκασι δὲ καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ κίονες ἐργασίας τῆς ἰώνων. Ἀρχιτέκτονα δὲ ἐπυνθανόμην Σκόπαν αὐτοῦ γενέσθαι τὸν πάριον, ὃς καὶ ἀγάλματα πολλαχοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τὰ δὲ καὶ περὶ Ἰωνίαν τε καὶ Καρίαν ἐποίησε»¹⁴¹⁴. Ο ναός της Τεγέας, που θεωρούνταν έργο του Σκόπα καταπώς πληροφορήθηκε ο Πausανίας, είναι ο καλύτερος από τους ναούς της Πελοποννήσου για τον περιηγητή, παρόλο που στην πραγματικότητα δεν ήταν κι ο μεγαλύτερος. Πάντως και σε άλλο σημείο εκφράζει τον θαυμασμό του λέγοντας ότι μετά τον ναό της Τεγέας ο ναός των Βασσών θα μπορούσε να πάρει την πρώτη θέση ανάμεσα στους πελοποννησιακούς ναούς «τοῦ λίθου τε ἐς κάλλος καὶ τῆς ἁρμονίας ἔνεκα»¹⁴¹⁵.

Ο θαυμασμός του οφείλεται προφανώς και στη χρήση όχι μόνο του δωρικού ρυθμού αλλά και του κορινθιακού –μοναδική αναφορά του ρυθμού αυτού στην Περιήγηση¹⁴¹⁶–, τον οποίο, όπως θα

¹⁴⁰⁹ Όπως μας μεταφέρει ο Πaus. 8,4 και 8,5,1-4, κατά την αναφορά του στη γενεαλογία των μυθικών ηγεμόνων της Αρκαδίας, ο Αρκάς απέκτησε από τη δρυάδα νύμφη Ερατώ τον Αζάνα, τον Αφείδαντα και τον Έλατο, στους οποίους, όταν μεγάλωσαν, έδωσε τη χώρα διαιρώντας την σε τρία μέρη· στον Αφείδαντα έλαχε η Τεγέα και η περιοχή της, για αυτό οι ποιητές ονομάζουν την Τεγέα «Αφειδάντιον κληρον». Για τις παραδόσεις σχετικά με την ίδρυση της πόλης και τη μυθική γενεαλογία πρβλ. Pretzler 1999α, 91, 101, 112-113. Σύμφωνα με τους κατοίκους της Τεγέας, τον καιρό του Τεγεάτη, γιου του Λυκάονα, μόνο η περιοχή είχε το όνομά της από αυτόν και σε αυτήν κατοικούσαν «κατὰ δήμους» οι Γαρεάται, Φυλακείς, Καρυάται, Κορυθείς, Πωταχίδαι, Οιάται, Μανθυρείς, Εχευήθεις· ο ένατος δήμος, οι Αφείδαντες, προστέθηκε από τον Αφείδαντα, ενώ «τῆς δὲ ἐφ' ἡμῶν πόλεως οἰκιστὴς ἐγένετο Ἄλεος», βλ. Πaus. 8,45,1. Τον συνοικισμό της Τεγέας από 9 δήμους μαρτυρεῖ και ο Στρ. 8,3,2 χωρίς περαιτέρω πληροφορίες.

¹⁴¹⁰ βλ. Πaus. 8,5,2.

¹⁴¹¹ βλ. Ιλ. Β 603-614 (στ.609: «τῶν ἦρχ' Ἀγκαίοιο πάϊς κρείων Ἀγαπήνωρ»).

¹⁴¹² βλ. Πaus. 8,45,4· πρβλ. Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 272 και Moggi – Osanna 2003, 499.

¹⁴¹³ βλ. Ηρόδ. 1,66,4 και 9,70,3, καθώς και παρακάτω.

¹⁴¹⁴ Πaus. 8,45,5.

¹⁴¹⁵ Πaus. 8,41,8. Σχετικά με την έκφραση θαυμασμού του περιηγητή για κτήρια της κλασικής εποχής βλ. Kreilinger 1997, 482. Μεγαλύτεροι από το ναό της Τεγέας στην Πελοπόννησο είναι οι ναοί του Δία στην Ολυμπία, του Ποσειδώνα στην Ισθμία και του Απόλλωνα στην Κόρινθο, βλ. Østby κ.ά. 1994, 89 σημ.2.

¹⁴¹⁶ Norman 1984, 179 σημ.63· πρβλ. Kreilinger 1997, 476 για τους ρυθμούς στον Πausανία.

δούμε παρακάτω, συναντούμε στον σηκό. Η επιπρόσθετη μνεία ιωνικών κιώνων έχει προβληματίσει φιλολόγους, αρχαιολόγους και αρχιτέκτονες για πολύ καιρό. Παρόλο που η γραφή «έκτος τοῦ ναοῦ» παραδίδεται από όλα τα χειρόγραφα του Πausanias, πριν την ανασκαφή του ιερού είχε προταθεί από τους περισσότερους εκδότες η διόρθωση «έντος τοῦ ναοῦ» ως ορθότερη σύμφωνα με τα συμφραζόμενα. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Mendel στις αρχές του 20^{ου} αι. το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων στράφηκε προς την Τεγέα αφενός για να έρθουν σε επαφή με τα πρωτότυπα έργα του Σκόπα και αφετέρου για να βρουν τη λύση στον αινιγματικό συνδυασμό των τριών ρυθμών στο ναό¹⁴¹⁷. Ωστόσο, και μετά την ανασκαφή του ιερού παρατηρείται μία διακύμανση ως προς την εκτίμηση του χωρίου αυτού του Πausanias, που σχετίζεται με το ζήτημα της αναπαράστασης του εσωτερικού του υστεροκλασικού σηκού.

Ο Πausanias περιγράφει τη σύνθεση στο Α αέτωμα του ναού, όπου απεικονίζεται το κυνήγι του καλυδώνιου κάπρου, ενώ όσον αφορά το Δ αέτωμα μας πληροφορεί μόνο για το θέμα: «Τὰ δὲ ὀπισθεν πεποιημένα ἐν τοῖς ἀετοῖς Τηλέφου πρὸς Ἀχιλλέα ἐστὶν <ή> ἐν Καΐκου πεδίῳ μάχη»¹⁴¹⁸. Ο μύθος αυτός είναι ήδη γνωστός από τα Κύκλια έπη, καθώς και από μεταγενέστερες πηγές. Στο ταξίδι τους προς την Τροία οι Αχαιοί αποβιβάζονται στην Τευθρανία ή Μυσία και αρχίζουν να την λεηλατούν, επειδή νόμισαν από λάθος ότι είχαν φτάσει στην Τροία. Ο Τήλεφος, γιος του Ηρακλή και της Τεγεάτισσας Αύγης και βασιλιάς πλέον της Μυσίας, τους αντιμετωπίζει στη μάχη κοντά στον Κάικο ποταμό. Παρόλο που ο Τήλεφος προς στιγμήν απώθησε τμήμα των Αχαιών, όμως επειδή είχε αμελήσει να προσφέρει θυσία πριν τη μάχη προς τον Διόνυσο σε αντίθεση με τον Αγαμέμνονα, υπέστη την τιμωρία του θεού: τα πόδια του μπλέχθηκαν στις ρίζες μίας αμπέλου και σκόνταψε, οπότε κατάφερε να τον πληγώσει στον μηρό ο Αχιλλέας, αφού πρώτα ο Πρωτεσίλαος του είχε αφαιρέσει την ασπίδα. Επακολούθησε χάος και ο θάνατος της Ιέρας, κόρης του Τεύθραντα και συζύγου του Τήλεφου, και στη συνέχεια οι Αχαιοί αποχώρησαν¹⁴¹⁹.

Το κυνήγι του καλυδώνιου κάπρου του Α αετώματος εντάσσεται από τον Πausanias ανάμεσα στα σπουδαιότερα γεγονότα του παρελθόντος των Τεγεατών που τους προσέδωσαν φήμη: «κατά του καλυδώνιου κάπρου αντιτάχτηκε με επιμονή, αν και τραυματίστηκε, ο Αγκαίος, ο γιος του Λυκούργου, ενώ η Αταλάντη τόξευσε τον κάπρο και πρώτη τον πέτυχε· γι' αυτό το λόγο της δόθηκε ως βραβείο το κεφάλι του κάπρου και το δέρμα»¹⁴²⁰. Όπως θα δούμε παρακάτω, τα δόντια και το δέρμα του κάπρου φυλάσσονταν στο ιερό της Αθηνάς Αλέας. Σύμφωνα με την αφήγηση του κυνηγιού από τον Ψευδο-Απολλόδωρο ο Μελέαγρος παραχώρησε τη δорά του κάπρου στην Αταλάντη, επειδή πρώτη αυτή τον

¹⁴¹⁷ βλ. Mendel 1901, 242-243 με σημ.1.

¹⁴¹⁸ Πaus. 8,45,6-7.

¹⁴¹⁹ Για τον μύθο, τις πηγές και την εικονογραφία της μάχης σε σχέση και με το αέτωμα του ναού της Τεγέας βλ. Delivourias 1973, 113-118. Για τον παραλληλισμό της εκστρατείας στην Τευθρανία/Μυσία με την Τρωική εκστρατεία βλ. Davies 2000, ο οποίος την θεωρεί ως «preliminary adventure» στο πλαίσιο της τελικής αναζήτησης του ήρωα ή των ηρώων, ένα μοτίβο που επαναλαμβάνεται σε πολλούς μύθους. Καθώς στους μύθους αυτούς η προκαταρκτική περιπέτεια του ήρωα σχετίζεται με μία δαιμονική ύπαρξη, που τελικά τον βοηθάει στην τελική αναζήτησή του, ο Davies υποθέτει ότι και ο Τήλεφος θα ήταν μία δαιμονική ύπαρξη που εξαιτίας της ετυμολογίας του ονόματός του σχετίζεται με τη λάμψη, όπως αντίστοιχα το όνομα της μητέρας του Αύγης.

¹⁴²⁰ Πaus. 8,45,2.

πέτυχε με το τόξο της¹⁴²¹. Έμφαση δίδεται στους τοπικούς ήρωες της Τεγέας με την τοποθέτησή τους στο κέντρο του αετώματος. Ο Αγκαίος, που είχε συμμετάσχει και στην Αργοναυτική εκστρατεία, σκοτώθηκε στο κυνήγι του καλυδώνιου κάπρου και δεν πρόλαβε να κληρονομήσει την ηγεμονία των Αρκάδων από τον πατέρα του Λυκούργο, γιο του Αλέου¹⁴²². Στο αέτωμα παριστάνεται δίπλα στον κάπρο ήδη τραυματισμένος να συγκρατείται από τον αδελφό του Έποχο. Η Αταλάντη ήταν μεν ένας από τους βασικούς χαρακτήρες στο κυνήγι του καλυδώνιου κάπρου, ωστόσο φαίνεται ότι είχε μία ιδιαίτερη σχέση με την Τεγέα, που είναι δύσκολο να σκιαγραφηθεί με βεβαιότητα. Υπάρχουν διάφορες παραδόσεις για την αρκαδική της καταγωγή, όμως μόνο ο Οβίδιος την αποκαλεί ρητά Τεγεάτισσα¹⁴²³. Σύμφωνα με τον Καλλίμαχο η Αταλάντη ήταν κόρη του Αρκάδα Ιάσιου¹⁴²⁴. Αλλά και ο Απολλόδωρος την θεωρεί κόρη του Ιάσου – παρόλο που αναφέρει και άλλες εκδοχές –, τον οποίο μάλιστα συγκαταλέγει στους γιους του Λυκούργου, καθιστώντας έτσι την Τεγέα πατρίδα της Αταλάντης¹⁴²⁵. Για τον Stewart η Αταλάντη είναι «the Tegean heroine par excellence», γεγονός στο οποίο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση με την έκθεση στο ναό των επάθλων της από το κυνήγι, της δοράς και των δοντιών του κάπρου¹⁴²⁶.

Το «ἀρχαῖον ἄγαλμα» της Αθηνάς Αλέας ήταν έργο του Ενδοίου και «ἐλέφαντος διὰ παντός πεποιημένον». Το άγαλμα αυτό μαζί με τα δόντια του καλυδώνιου κάπρου τα πήρε ο Αύγουστος στη Ρώμη μετά τη νίκη του στο Άκτιο, όπου οι Αρκάδες πλην των Μαντινέων είχαν συνταχθεί με τον Αντώνιο. Σύμφωνα με τον Πausανία η Αθηνά Αλέα βρίσκεται στην είσοδο του Forum του Αυγούστου¹⁴²⁷. Σε αντικατάσταση του κλαπέντος αγάλματος οι Τεγεάτες έφεραν το άγαλμα της Αθηνάς Ιππίας από τον δήμο των Μανθυρέων, όμως επικράτησε και για αυτό το άγαλμα η επίκληση Αλέα¹⁴²⁸. Το άγαλμα αυτό είδε ο Πausανίας, προφανώς στον σηκό του ναού του Σκόπα, να πλαισιώνεται από αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας: «Τῷ δὲ ἀγάλματι τῆς Ἀθηνᾶς τῆ μὲν Ασκληπιός, τῆ δὲ Ὑγεία παρεστῶσά ἐστι λίθου τοῦ πεντελησίου, Σκόπα δὲ ἔργα παρίου»¹⁴²⁹.

Η Αθηνά Ιππία, που μαρτυρείται μόνο εδώ από τον Πausανία, φαίνεται θα ήταν πολεμική θεότητα. Είναι ενδιαφέρον ότι η θεά έφερε αυτόν τον τίτλο, επειδή, όπως διαβάζουμε στον Πausανία, σύμφωνα με τα λεγόμενα των Μανθυρέων κατά τη Γιγαντομαχία η Αθηνά όρμησε κατά του Εγκέλαδου με άρμα συρόμενο από ίππους. Το επίθετο Ιππία μαρτυρείται για την Αθηνά κι αλλού, όμως μόνο εδώ

¹⁴²¹ Βλ. Απολλόδ. 1,8,2-3.

¹⁴²² Πaus. 8,4,10. Είναι ένας σημαντικός ήρωας της Τεγέας και πατέρας του Αγαπήνορα, του αρχηγού των Αρκάδων στην Τροία (Ιλ. Β 609)· πρβλ. Πaus. 8,5,2. Για την εικονογραφία του κυνηγιού βλ. τις παρατηρήσεις της Pretzler 1999α, 92-93.

¹⁴²³ Οβίδ. Μεταμ. 8, 317, 380.

¹⁴²⁴ Καλλίμ. Ὕμνος εἰς Ἄρτεμιν στ.216: «κούρην Ἰασίοιο συοκτόνον Ἀρκασίδαο».

¹⁴²⁵ Βλ. Απολλόδ. 3,9,2.

¹⁴²⁶ Stewart 1977, 61.

¹⁴²⁷ Βλ. Πaus. 8,46,1-5.

¹⁴²⁸ Βλ. Πaus. 8,47,1.

¹⁴²⁹ Πaus. 8,47,1: «Τὸ δὲ ἄγαλμα ἐν Τεγέᾳ τὸ ἐφ' ἡμῶν ἐκομίσθη μὲν ἐκ δήμου τοῦ μανθουρέων, ἰππία δὲ παρὰ τοῖς μανθουρεῦσιν εἶχεν ἐπίκλησιν, ὅτι τῷ ἐκείνων λόγῳ γινομένης τοῖς θεοῖς πρὸς γίγαντας μάχης ἐπήλασεν Ἐγκελάδῳ ἵππων τὸ ἄρμα. Ἄλεαν μέντοι καλεῖσθαι καὶ ταύτην ἔς τε ἔλληνας τοὺς ἄλλους καὶ ἐς αὐτοὺς πελοποννησίους ἐκνενίκηκε».

έχει σχέση με τη Γιγαντομαχία¹⁴³⁰. Η σχέση, επίσης, που ενυπάρχει με το άλογο και το τέθριππο έχει οδηγήσει στην άποψη ότι και στην Τεγέα υπήρχε από τα αρχαία χρόνια η γνωστή από άλλα μέρη σύνδεση της Αθηνάς με τον Ποσειδώνα¹⁴³¹. Τίποτε άλλο δεν γνωρίζουμε για τον δήμο των Μανθουρέων, που ίσως δεν υπήρχε πια επί Πausανία και θα είχε κάποια σχέση με τη μανθουρική πεδιάδα στα ΝΔ της Τεγέας¹⁴³².

Αναθήματα στο ιερό

Ο Πausανίας είδε διάφορα αναθήματα μέσα στο ναό, εκ των οποίων αναφέρει «τὰ ἀξιολογώτατα»: «το δέρμα του καλυδώνιου κάπρου, σαπισμένο από την πολυκαιρία και τελείως γυμνό πια από τις τρίχες· κρεμασμένες είναι οι πέδες, εκτός από όσες έχει καταστρέψει η σκουριά, εκείνες που φορούσαν οι λακεδαιμόνιοι αιχμάλωτοι, όταν έσκαβαν την πεδιάδα χάριν των τεγεατών. Υπάρχει και κλίνη αφιερωμένη στην Αθηνά και παράσταση ζωγραφιστή της Αύγης, καθώς και το όπλο της Μάρπησας, μιας τεγεάτιδας που επονομάζονταν Χοίρα»¹⁴³³. Τη δορά του καλυδώνιου κάπρου στην Τεγέα μνημονεύει και ο Λουκιανός μεταξύ άλλων σημαντικών κειμηλίων πόλεων¹⁴³⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Καλλίμαχος αναφέρει ότι τα δόντια διατηρούνταν επί την ημερών του στην Αρκαδία χωρίς όμως να προσδιορίζει τον τόπο¹⁴³⁵. Σε άλλο σημείο ο Πausανίας κάνει λόγο για έναν πέπλο που έστειλε στην Αθηνά η Λαοδίκη από την Κύπρο, η οποία λέει ότι καταγόταν από τον Αγαπήνορα· παραθέτει μάλιστα και το επίγραμμα που συνόδευε το ανάθημα χωρίς να προσδιορίζει, όμως, τη θέση ούτε του επιγράμματος αλλά ούτε και του αναθήματος¹⁴³⁶. Πάντως, το επίγραμμα φαίνεται να είναι

¹⁴³⁰ Norman 1986, 427 σημ.12. Σημειωτέον ότι ο Πaus. 8,29,1 μεταφέρει τον ισχυρισμό των Αρκάδων πως η μάχη των Γιγάντων με τους θεούς έγινε στην Τραπεζουντία, ενώ σύμφωνα με τον Στέφ. Βυζ. λ. Άρκαδία την Αρκαδία ονομάζουν εναλλακτικά και Γιγαντίδα.

¹⁴³¹ Stiglitz 1967, 93· Jost 1985, 389.

¹⁴³² Βλ. Πaus. 8,44,7.

¹⁴³³ Πaus. 8,47,2. Δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο για την παράσταση της Αύγης («εικών γραφή μεμιμημένη»), ηρωίδας που σχετίζεται άμεσα με το ιερό· πρβλ. Andrianou 2006, 579-580 για τους πίνακες που έχουν απογραφεί σε καταλόγους της Δήλου και χαρακτηρίζονται ως «άναθεματικοί», «(ε)ικονικοί», ή απλώς «γραφάς ἔχοντας».

¹⁴³⁴ Λουκ. *adversus indoctum* 14.

¹⁴³⁵ Βλ. Καλλίμ. Ὕμνος εἰς Ἄρτεμιν στ.215-220, όπου διαβάζουμε ότι η θεά δίδαξε κυνήγι και τοξοβολία στην Αταλάντη, η οποία διακρίθηκε στο κυνήγι του καλυδώνιου κάπρου και έλαβε ως έπαθλο τα δόντια του.

¹⁴³⁶ Βλ. Πaus. 8,5,3. Η αρχή του επιγράμματος «Λαοδίκης ὄδε πέπλος· ἔῃ δ' ἀνέθηκεν Ἀθηνᾶ πατρίδ' ἔς εὐρύχορον Κύπρου ἀπὸ ζαθέας» διορθώθηκε σε «Λαοδίκας ὄδε πέπλος, ἀλέα δ' ἀνέθηκεν Ἀθάνα» [Παπαχατζής 4, 464 σημ.7], ωστόσο η Jost δεν βρίσκει ικανοποιητική για τη μετρική τη διόρθωση «ἀλέα» [Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 167]. Δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε την ιστορικότητα της Λαοδίκης. Φαίνεται ότι ήταν μία Τεγεάτισσα που εγκαταστάθηκε στην Κύπρο, ενώ ο συσχετισμός της με τον Αγαπήνορα πρέπει να είναι μεταγενέστερο επινόημα που αναδεικνύει τις σχέσεις των δύο περιοχών. Σύμφωνα με την αρκαδική παράδοση στον Πaus. 8,5,2, μετά την άλωση της Τροίας κακοκαιρία οδήγησε τον Αγαπήνορα και τους Αρκάδες στην Κύπρο, όπου ο Αγαπήνωρ έγινε οικιστής της Πάφου και ίδρυσε το ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο. Σε άλλο σημείο, επαναλαμβάνοντας την καταγωγή της Λαοδίκης και προσθέτοντας ότι είχε εγκατασταθεί στην Πάφο, ο Πaus. 8,53,7 την συσχετίζει με τη λατρεία της Αφροδίτης Παφίας στην Τεγέα. Για τη λατρεία της Αφροδίτης στην Τεγέα, με τη μοναδική για την ηπειρωτική Ελλάδα επίκληση Παφία, βλ. Jost 1985, 512-513· Pirenne-Delforge 1994, 325-

ελληνιστικό και δεν αποκλείεται να αντιστοιχεί σε ένα ανάθημα που υπήρχε στο ιερό παρά τις επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί¹⁴³⁷.

Οι κρεμασμένες πέδες των Λακεδαιμονίων αιχμαλώτων σχετίζονται με ένα εξαιρετικά σημαντικό γεγονός της ιστορίας της Τεγέας, που κατάφερε να αποκρούσει επιτυχώς τις επεκτατικές βλέψεις των Σπαρτιατών προς την Αρκαδία. Η συγκεκριμένη ιστορική περίσταση ανασυντίθεται από τις σκόρπιες πληροφορίες του Πausανία¹⁴³⁸. Τοποθετείται από τον περιηγητή στην εποχή της πρώτης εκστρατείας των Λακεδαιμονίων εναντίον της Τεγέας, όταν μετά τη νίκη της τελευταίας αιχμαλωτίστηκαν πολλοί συμπεριλαμβανομένου και του βασιλιά Χαρίλλου, ο οποίος υποτίθεται ότι έζησε γύρω στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. Σε αυτή την περίσταση κάποιο ρόλο έπαιξαν και οι γυναίκες της Τεγέας και κυρίως η τοπική ηρωίδα Μάρπησσα, το «όπλον» της οποίας εκτίθετο επίσης στον ναό¹⁴³⁹. Επιπλέον στο γεγονός της αιχμαλωσίας των Λακεδαιμονίων ανάγεται, όπως θα δούμε παρακάτω, η ονομασία των αγώνων της Τεγέας Αλώτια¹⁴⁴⁰. Ο Ηρόδοτος αφηγείται με σαφήνεια το σχετικό περιστατικό, για το πώς κατέληξαν οι Λακεδαιμόνιοι να βρεθούν δέσμοι των αλυσίδων που είχαν πάρει μαζί τους για να αιχμαλωτίσουν τους Τεγεάτες, παρερμηνεύοντας έναν χρησμό της Πυθίας, και το τοποθετεί σε μεταγενέστερη εποχή, στο α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁴¹. Ο ιστορικός ολοκληρώνει τη σχετική αφήγηση λέγοντας: «αἱ δὲ πέδαι αὗται ἐν τῆσι ἐδεδέατο ἔτι καὶ ἐς ἐμὲ ἦσαν σόαι ἐν Τεγῆ περὶ τὸν νηὸν τῆς Ἀλῆς Ἀθηναίης κρεμάμεναι»¹⁴⁴². Στα χρόνια του Ηρόδοτου, λοιπόν, οι πέδες των αιχμαλώτων Λακεδαιμόνιων κρέμονταν σαν αναθήματα γύρω από τον ναό της θεάς, προφανώς ως ανάμνηση και υπενθύμιση του σημαντικού γεγονότος της ιστορίας των Τεγεατών τονώνοντας το εθνικό τους αίσθημα και υποδεικνύοντας την υπεροχή τους έναντι των Σπαρτιατών¹⁴⁴³. Προφανώς στο πέρασμα του χρόνου κάποιες από τις πέδες καταστράφηκαν από την οξειδωση και οι υπόλοιπες μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό του ναού της Τεγέας όπου τις είδε ο Πausανίας¹⁴⁴⁴.

Για ένα άλλο σημαντικό ανάθημα που υπήρχε στο ιερό και που ίσως δεν επιβίωσε στον χρόνο πληροφορούμαστε και πάλι από τον Ηρόδοτο. Μετά τη νίκη των Πλαταιών πρώτοι οι Τεγεάτες

330. Για τη Λαοδίκη και το ανάθημά της προς την Αθηνά αλλά και για τις σχέσεις μεταξύ Τεγέας και Κύπρου βλ. Roy 1987· πρβλ. Voyatzis 1985.

¹⁴³⁷ Τις επιφυλάξεις του Roy 1987 όσον αφορά τη μαρτυρία του Πausανία για τη Λαοδίκη γενικότερα και ειδικότερα για το ανάθημά της προς την Αθηνά συμμερίζονται οι Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 167 και η Pirenne-Delforge 1994, 328-329· πρβλ. Pretzler 1999α, 92.

¹⁴³⁸ Βλ. Πaus. 3,7,3, 8,1,6, 8,45,3, 8,47,4, 8,48,4-5.

¹⁴³⁹ Βλ. Πaus. 8,48,4-5, όπου με την εμπλοκή των γυναικών της Τεγέας, οι οποίες έτρεψαν τους Λακεδαιμονίους σε φυγή, και την επακόλουθη ξεχωριστή θυσία τους προς τον Άρη εξηγείται η επίκληση του Άρη ως Γυναικοθόια, την ανάγλυφη απεικόνιση του οποίου αναφέρει ο περιηγητής στην αγορά της Τεγέας. Για τη λατρεία αυτή του Άρη βλ. Jost 1985, 516-517· Gonzales 2004, 118-125· Moggi 2005.

¹⁴⁴⁰ Βλ. Πaus. 8,47,4.

¹⁴⁴¹ Βλ. Ηρόδ. 1,66. Για τον συσχετισμό και τη χρονολογική τοποθέτηση του γεγονότος μεταξύ των αρκετών συγκρούσεων μεταξύ των Σπαρτιατών και των Τεγεατών βλ. Παπαχατζής 4, 396 σημ.4· Gonzales 2004, 119-121· IACP 531· Pretzler 2007, 98.

¹⁴⁴² Ηρόδ. 1,66,4.

¹⁴⁴³ Ο Ηρόδ. 5,77 μας πληροφορεί και για ένα παρόμοιο ανάθημα που υπήρχε στην Ακρόπολη από τη μάχη των Αθηναίων εναντίον των Βοιωτών και των Χαλκιδέων στα 507 π.Χ.

¹⁴⁴⁴ Για τη σημασία του αναθήματος αυτού ως αποδεικτικού της αρχαιότητας και της ιστορίας της Τεγέας για τους μεταγενέστερους βλ. Arafat 1992, 408· Arafat 1996, 77-78.

όρμησαν στη σκηνή του Μαρδόνιου και πήραν λάφυρα, που τα επέστρεψαν στους υπόλοιπους Έλληνες, με εξαίρεση την αξιοθαύμαστη χάλκινη φάτνη των αλόγων του Μαρδόνιου, την οποία «άνέθεσαν ἐς τὸν νηὸν τῆς Ἀλέης Ἀθηναίης»¹⁴⁴⁵. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμίσουμε την υπεροχή και τη φήμη που είχαν οι Τεγεάτες πολεμιστές την εποχή των περσικών, όπως προκύπτει από τον Ηρόδοτο, γεγονός που δεν θίγεται ιδιαίτερα από τον Πausανία¹⁴⁴⁶. Στη μάχη των Πλαταιών κρίνονται ως οι καλύτεροι με τους Αθηναίους και μόνο οι Λακεδαιμόνιοι ξεπερνούν και τους δυο¹⁴⁴⁷. Τα δύο αναθήματα που μαρτυρούνται από τον Ηρόδοτο υποδεικνύουν την κεντρική σημασία του ιερού για την πόλη ήδη από την αρχαϊκή περίοδο. Στο πέρασμα των αιώνων με τη συσσώρευση των αναθημάτων και τον εμπλουτισμό των παραδόσεων το ιερό της Αλέας Αθηνάς αποτελεί τον θεματοφύλακα της ιστορίας και της ταυτότητας των Τεγεατών.

Ο βωμός

«Ο βωμός της θεάς λένε πως έγινε από τον Μελάμποδα, γιο του Αμυθάνα, και έχει ανάγλυφες παραστάσεις της Ρέας και της νύμφης Οινόης, οι οποίες κρατούν το Δία ως βρέφος. Από τη μια μεριά και από την άλλη υπάρχουν ανά τέσσερες νύμφες, η Γλαύκη, η Νέδα, η Θεισόα και η Ανθρακία, και από την άλλη η Ίδη, η Αγνώ, η Αλκινόη και η Φρίξα. Υπάρχουν και μουσών αγάλματα και της Μνημοσύνης»¹⁴⁴⁸. Η τοπική παράδοση που συσχετίζει τον βωμό με τον μυθικό μάντη και θεραπευτή Μελάμποδα ενισχύει την αρχαιότητα και τη σημασία της λατρείας¹⁴⁴⁹. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα πότε ανάγεται αυτή η παράδοση και πώς ερμηνεύεται η παρουσία του Μελάμποδα σε σχέση με τη λατρεία της Αλέας Αθηνάς, τον οποίο συναντάμε κυρίως στην Αργολίδα και στη Μεσσηνία. Στην Αρκαδία τον συναντάμε σε σχέση με τον μύθο των Προϊτιδών, ενώ ένα ιερό του μνημονεύεται σε επιγραφή διακανονισμού των συνόρων μεταξύ του Ορχομενού και του Μεθύδριου το 369 π.Χ.¹⁴⁵⁰. Ο βωμός θα πρέπει να ανάγεται στην περίοδο ανέγερσης του υστεροκλασικού ναού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιλογή ενός καθαρά παναρκαδικού θέματος· ίσως με αυτόν τον τρόπο η Τεγέα πρόβαλε τον σημαίνοντα ρόλο της στο αρκαδικό κοινό ακόμη και μετά τη διάσπασή του μετά τη μάχη της Μαντινείας, όταν η τελευταία πήγε με το μέρος της Σπάρτης, ενώ η Τεγέα παρέμεινε πιστή στο αρκαδικό ιδεώδες.

¹⁴⁴⁵ Ηρόδ. 9,70,3.

¹⁴⁴⁶ Ο Πaus. 8,45,2 περιλαμβάνει τη συμμετοχή τους στα μηδικά μεταξύ των έργων που ανέλαβαν οι Τεγεάτες από κοινού με τους άλλους Αρκάδες· πρβλ. 8,6,1, όπου λέει ότι οι Αρκάδες από κοινού έλαβαν μέρος στη μάχη των Πλαταιών κατά των Περσών. Στη μάχη των Πλαταιών από την Αρκαδία συμμετείχαν σύμφωνα με τον Ηρόδ. 9,26-28 και 9,27,3 600 Ορχομένιοι και 1.500 Τεγεάτες, οι οποίοι κατονομάζονται στο γνωστό ανάθημα των Δελφών. Στις Θερμοπύλες ο Ηρόδ. 7,202 κάνει λόγο για 500 Τεγεάτες, 500 Μαντινείς, 120 Ορχομένιους και άλλους 1.000 από την υπόλοιπη Αρκαδία.

¹⁴⁴⁷ Ηρόδ. 9,71,1: «Ἑλλήνων δέ, ἀγαθῶν γενομένων καὶ Τεγεητέων καὶ Ἀθηναίων, ὑπερεβάλλοντο ἀρετῇ Λακεδαιμόνιοι». Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι και η διαμάχη των Τεγεατών με τους Αθηναίους για την κατοχή του ενός κέρατος (το άλλο ανήκε αδιαφιλονίκητα στους Σπαρτιάτες) στην ίδια μάχη· τελικά οι Σπαρτιάτες το έδωσαν στους Αθηναίους, όμως τοποθέτησαν τους Τεγεάτες αμέσως μετά τη δική τους δύναμη «καὶ τιμῆς εἶνεκα καὶ ἀρετῆς», Ηρόδ. 9,28,3, βλ. 9,26-28.

¹⁴⁴⁸ Πaus. 8,47,3.

¹⁴⁴⁹ Για τον ήρωα και τη σχέση με την Τεγέα βλ. Jost 1992β.

¹⁴⁵⁰ Βλ. Plassart 1915, 53-97 αρ.III· Dubois 1986, 133-146.

Οι παραδόσεις για τη γέννηση του Δία στην Αρκαδία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ανταγωνίζονται ήδη από την αρχαιότητα τις κρητικές¹⁴⁵¹. Σύμφωνα με τον Πausανία οι Αρκάδες λένε ότι ο Δίας ανατράφηκε στο Λύκαιο Όρος από τις νύμφες Θεισόα, Νέδα και Αγνώ¹⁴⁵². Κατά τη Jost πρόκειται για την παράδοση που επισημοποιήθηκε στον 4^ο αι. π.Χ. με την ίδρυση της Μεγαλόπολης, όταν με σκοπό την ενίσχυση της πολιτικής συνοχής εναρμονίστηκαν οι διαφορετικές τοπικές παραδόσεις¹⁴⁵³. Έτσι διαβάζουμε, για παράδειγμα, στον Πausανία ότι οι Μεθυδριείς δέχονται μεν ότι ο Δίας γεννήθηκε στο Λύκαιο, όμως το επεισόδιο της εξαπάτησης του Κρόνου λένε ότι έγινε στην περιοχή τους, όταν η έγκυος Ρέα έφτασε στο λεγόμενο Θαυμάσιο όρος έχοντας προετοιμάσει τους γίγαντες να σπεύσουν προς βοήθεια¹⁴⁵⁴. Από τον Πausανία πληροφορούμαστε για μία άλλη απεικόνιση του θέματος στην τράπεζα προσφορών που υπήρχε μπροστά από τα λατρευτικά αγάλματα του Δαμοφώντα στο ναό των Μεγάλων Θεών στη Μεγαλόπολη¹⁴⁵⁵.

Στον βωμό της Τεγέας σημαντική είναι η παρουσία της Ρέας, που παραπέμπει στην εκδοχή του Μεθύδριου, και ιδίως της νύμφης Οινόης, που δεν μαρτυρείται σε άλλες αρκαδικές εκδοχές του μύθου και φαίνεται να συνιστά παράδοση της Τεγέας. Σύμφωνα με τον Τεγεάτη συγγραφέα Αρίαιθο του 3^{ου} αι. π.Χ. γονείς του Πάνα ήταν ο Αιθήρ και η Οινόη και με βάση τον Αρίστιππο ο Δίας και η Οινόη¹⁴⁵⁶. Ας μην ξεχνάμε ότι υπήρχε σημαντικό ιερό του Πάνα στο όρος Παρθένιον της Τεγέας, όπου ο θεός παρουσιάστηκε στον Αθηναίο κήρυκα Φειδιππίδη και με αφορμή το γεγονός αυτό υιοθετήθηκε η λατρεία του Πάνα από τους Αθηναίους την περίοδο των περσικών όπως μαρτυρεί ήδη ο Ηρόδοτος¹⁴⁵⁷. Η σημασία του Πάνα για την Τεγέα και οι αρκαδικές παραδόσεις που ονοματίζουν τη νύμφη Οινόη ως μητέρα του εξηγούν τον εξέχοντα ρόλο που κατέχει στην παράσταση του βωμού της Τεγέας¹⁴⁵⁸.

Οι νύμφες Νέδα, Θεισόα και Αγνώ εμφανίζονται στην παράδοση του Λύκαιου και σχετίζονται άμεσα με τοπωνύμια της περιοχής του, ενώ η Ανθρακία απεικονίζεται στην τράπεζα της Μεγαλόπολης. Η λατρεία του Λύκαιου Δία φαίνεται πως είχε υιοθετηθεί κάποια στιγμή από τους Τεγεάτες. Στον δρόμο από την Τεγέα προς τη Λακωνική, σε απόσταση δύο σταδίων από το τείχος της πόλης, ο Πausανίας κάνει λόγο για βωμούς του Πάνα και του Λύκαιου Δία, καθώς και για θεμέλια από ιερά¹⁴⁵⁹. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία της Ίδης, καθώς παραπέμπει φανερά στην Κρήτη, όπου η νύμφη Ίδα ήταν μία από τις τροφούς του Δία. Η παρουσία της νοείται ως ενός είδους παραχώρηση των Αρκάδων

¹⁴⁵¹ Σχετικά βλ. Jost 1985, 241-249. Αποκαλυπτικός ως προς αυτό είναι ο Καλλίμαχος, σύμφωνα με τον οποίο ο Δίας γεννιέται στην Αρκαδία, όμως ανατρέφεται στην Κρήτη, όπου μεταφέρεται από τη νύμφη Νέδα, βλ. Καλλίμ. Ύμνος εις Δίαν στ. 4-5, 10-14, 30-38.

¹⁴⁵² Βλ. Πaus. 8,38,2-5.

¹⁴⁵³ Βλ. Jost 1973, 266· Jost 1985, 243, 245· Jost 1998, 239-240.

¹⁴⁵⁴ Βλ. Πaus. 8,36,2.

¹⁴⁵⁵ Στην τράπεζα αυτή εκτός από άλλες ανάγλυφες παραστάσεις απεικονίζονταν η Νέδα που κρατούσε το βρέφος Δία, η Ανθρακία με δάδα, η Αγνώ με υδρία και φιάλη, καθώς και οι νύμφες Αγχιρρόη και Μυρτώεσσα, που κρατούσαν υδρίες, βλ. Πaus. 8,31,2-4.

¹⁴⁵⁶ Βλ. Jost 1985, 462-463· Moggi – Osanna 2003, 507.

¹⁴⁵⁷ Βλ. Ηρόδ. 6,105· Πaus. 8,54,6-7.

¹⁴⁵⁸ Επομένως, σύμφωνα με τη Jost 1985, 247, δεν χρειάζεται να επικαλεστούμε αργεΐτικες επιδράσεις για να δικαιολογήσουμε τη σημασία της παρουσίας του όπως κάνει ο Picard 1933, 404-405.

¹⁴⁵⁹ Πaus. 8,53,11. Πρβλ. την επιγραφή IG V2, 93 του 2ου αι. μ.Χ. από την Τεγέα: «Πανός / Λυκείου / προκαθη/γέτου».

ως προς την κρητική παράδοση στην προσπάθειά τους να την υποτάξουν στις δικές τους παραδόσεις¹⁴⁶⁰. Άγνωστες από αλλού είναι η Γλαύκη, η Αλκινόη και η Φρίξα. Η τελευταία, ωστόσο, παραπέμπει στην ομώνυμη πόλη της Τριφυλίας.

Οι αγώνες

Σύμφωνα με τον Πausανία κοντά στον ναό της Αθηνάς Αλέας υπήρχε στάδιο, το οποίο ήταν κατασκευασμένο με επισώρευση χώματος· σε αυτόν λάβαιναν χώρα οι αγώνες Αλεαία, ονομασία που παραπέμπει στη θεά, και Αλώτια, ονομασία που ανάγεται στην αιχμαλωσία των Λακεδαιμονίων από τους Τεγεάτες¹⁴⁶¹. Μπορούμε να φανταστούμε ότι από μία πρώιμη εποχή θα τελούνταν εορτή προς τιμήν της Αλέας (Αθηνάς), στο πλαίσιο της οποίας θα γίνονταν αγώνες που έφεραν το όνομά της σε ένα στάδιο που βρισκόταν πολύ κοντά στο ιερό και ίσως θα πρέπει να το θεωρήσουμε τμήμα του. Οι αγώνες φαίνεται ότι ήταν πελοποννησιακής εμβέλειας. Προβληματική είναι η ύπαρξη και ιδίως η ονομασία των αγώνων Αλώτια, για τα οποία δεν διαθέτουμε καμία άλλη μαρτυρία πέραν του Πausανία. Θα πρέπει και αυτοί να εντάσσονται στο πλαίσιο της λατρείας της Αθηνάς, ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε τίποτε για τον χαρακτήρα και την αρχαιότητά τους. Στα χρόνια του Πausανία οι αγώνες «Αλώτια» σχετιζόνταν με το γεγονός ότι οι Τεγεάτες «εΐλον» τους Λακεδαιμονίους· η νίκη αυτή υπομνηματιζόταν από τα αναθήματα στον ναό της Αθηνάς Αλέας. Εφόσον ιδιαίτερα οι πέδες των Λακεδαιμονίων αιχμαλώτων που υπήρχαν στο ιερό αποκτούν ιστορική βαρύτητα εξαιτίας της πρώιμης μαρτυρίας του Ηρόδοτου, δεν αποκλείεται οι αγώνες να ιδρύθηκαν με την ευκαιρία μίας ιστορικής νίκης των Τεγεατών εναντίον των Σπαρτιατών κατά την αρχαϊκή περίοδο, εκτός κι αν η ίδρυσή τους είναι μεταγενέστερη και προκλήθηκε από αυτή τη σημαντική ιστορική ανάμνηση.

Το όνομα Άλώτια έχει συσχετιστεί με την εορτή Έλλωτια, που μαρτυρείται σε σχέση με την Αθηνά στην Κόρινθο. Ο Will θεωρεί ότι η προελληνική θεότητα Ελλωτίς, ίχνη της οποίας συναντώνται και σε άλλα μέρη, αντικαταστάθηκε από την Αθηνά στην Κόρινθο, και αντίστοιχα υποθέτει ότι στην Τεγέα υπήρχε μία θεότητα Αλωτίς¹⁴⁶². Ο Robertson¹⁴⁶³ πιστεύει ότι τα Αλώτια της Τεγέας αντιστοιχούν στην εορτή της Κορίνθου και ότι ο αιτιολογικός τους μύθος τους σχετικά με την αιχμαλωσία των Σπαρτιατών αντικατοπτρίζει μία πολεμική όψη για την εορτή, η οποία είναι αμφίβολο αν σχετίζεται με την Αθηνά ως Αλέα. Υποθέτει ότι η εορτή αφορά τη λατρεία της Αθηνάς Ιππίας στον τεγεατικό δήμο των Μανθυρέων, η οποία και θα μεταφέρθηκε μαζί με το άγαλμα στο ιερό της Αλέας Αθηνάς. Την άποψή του φαίνεται ότι συμμερίζεται ο Brandt, ο οποίος κάνει λόγο για λατρεία της Αθηνάς Ελλωτίας στην Τεγέα, προστάτιδας θεότητας, συγγενικής με την Αθηνά Ιππία, που είχε εορτή με αγωνιστικό χαρακτήρα, όπου περιλαμβάνονταν και ιππικά αγωνίσματα¹⁴⁶⁴.

¹⁴⁶⁰ Jost 1985, 246-247· Moggi – Osanna 2003, 507. Ανάλογα στο Λύκαιο υπήρχε περιοχή ονομαζόμενη Κρητέα και «οι αρκάδες ισχυρίζονται πως η Κρήτη, όπου κατά τις παραδόσεις των κρητών ανατράφηκε ο Δίας είναι η θέση αυτή κι όχι το νησί» [Πaus. 8,38,2].

¹⁴⁶¹ Πaus. 8,47,4: «Τοῦ ναοῦ δὲ οὐ πόρρω στάδιον χῶμα γῆς ἔστι, καὶ ἄγουσιν ἀγῶνας ἐνταῦθα, Ἀλεαῖα, ὀνομάζοντες ἀπὸ τῆς Ἀθηνᾶς, τὸν δὲ Ἀλώτια, ὅτι λακεδαιμονίων τὸ πολὺ ἐν τῇ μάχῃ ζῶντας εἶλον».

¹⁴⁶² Βλ. Will 1955, 129-135, ιδίως 131 με σημ.10. βλ. επίσης κεφ. 1.13.

¹⁴⁶³ Βλ. Robertson 1985, 248-250.

¹⁴⁶⁴ Βλ. Brandt 2006, 45.

Οι πρωιμότερες μαρτυρίες για αγώνες στην Τεγέα ανάγονται στην υστεροαρχαϊκή περίοδο. Παρόλο που δεν αναφέρεται η ονομασία τους, ωστόσο θεωρείται ότι γίνονταν προς τιμήν της Αλέας (Αθηνάς). Μόνο σε μία αναθηματική επιγραφή από την Τεγέα του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ., που παρουσιάζει προβλήματα ως προς την ανάγνωση και την ερμηνεία του περιεχομένου της, κατονομάζεται η θεά «χαλέαι» και υπάρχει η λέξη «ἄφεθλα»¹⁴⁶⁵. Δεν μπορούμε να πούμε, ωστόσο, αν ο αθλητής που απευθύνει την προσφορά του στην Αλέα είχε νικήσει σε αγώνες προς τιμήν της. Στον Πίνδαρο η Τεγέα απαριθμείται μεταξύ πόλεων με αγώνες που είχαν χάλκινα έπαθλα· από έναν σχολιαστή του τα Άλεια κατονομάζονται μεταξύ των σημαντικότερων αγώνων της Αρκαδίας¹⁴⁶⁶. Σε μία αναθηματική επιγραφή του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ. από το Ηραίο του Άργους η Τεγέα κατονομάζεται μαζί με τη Νεμέα, τον Κλείτορα και την Πελλάνα ως τόπος νικών του Αργείου αθλητή Τιμοκλή¹⁴⁶⁷. Σε μία επιγραφή του 4^{ου} τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. από την Τεγέα γίνεται λόγος για την παραχώρηση του προνομίου της προεδρίας σε έναν αγώνα, ίσως τα Αλειαία¹⁴⁶⁸.

Οποσδήποτε οι αγώνες Αλειαία μαρτυρούνται σε αρκετές ελληνιστικές επιγραφές. Σε μία επιγραφή του 3ου αι. π.Χ. από τη Θουρία στις νίκες ενός αθλητή περιλαμβάνεται και «παῖδας Ἀλεαῖ[α]»¹⁴⁶⁹. Σε μία επιγραφή του τέλους του 3ου αι. π.Χ. από την Τεγέα ο δολιχοδρόμος Δαμάτριος του Αριστίππου, εκτός από τις πολλές νίκες που σημείωσε σε διάφορους αγώνες τοπικούς και πανελλήνιους, νίκησε πολλές φορές και στα «Άλειαία», και ως παις (μία φορά) και ως ανήρ (τέσσερις φορές)¹⁴⁷⁰. Με ένα ψήφισμα του τέλους του 2^{ου} ή των αρχών του 1^{ου} αι. π.Χ. της πόλης των Επιδαυρίων τιμάται ένας Επιδαύριος αθλητής, που νίκησε εκτός των άλλων και «Άλειαία δίαιυλον»¹⁴⁷¹. Σε μία επιγραφή του 2^{ου} ή 1^{ου} αι. π.Χ. από την Τεγέα η «σύνοδος τῶν γερόντων» αποδίδει διάφορες τιμές στον «Αἰσαγένη Βαθυκλέος», και μάλιστα ορίζεται να ανακοινωθούν αυτές κατά τον αγώνα των Αλειαίων¹⁴⁷².

Αύγη και Τήλεφος

Ο Πausανίας ολοκληρώνει την περιγραφή του ιερού της Αθηνάς Αλέας κάνοντας λόγο για την κρήνη στα Β του ναού, που αποκαλύφθηκε πράγματι κατά τις γαλλικές ανασκαφές, «όπου οι τεγεάτες

¹⁴⁶⁵ IG V2, 75 (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.1310).

¹⁴⁶⁶ Πίνδ. Νεμ. 10,47: «ὄντε Κλείτωρ καὶ Τεγέα καὶ Ἀχαιῶν ὑψίβατοι πόλιες». Σχ. Πίνδ. Ολ. 7, 153e: «Πολλοὶ ἀγῶνες ἄγονται ἐν Ἀρκαδίᾳ· Λύκαια· Κόρεια· Ἀλειαία».

¹⁴⁶⁷ IG IV, 510. Βλ. Moretti 1953, 13-15 αρ.7· Lazzarini 1976, αρ.865· Robertson 1985, 252· Jeffery 1990, 159, 169 αρ.16, πίν.27 (525-500 π.Χ.);).

¹⁴⁶⁸ Συγκεκριμένα πρόκειται για δύο επιγραφές χαραγμένες στις δύο πλευρικές όψεις ενός μαρμάρινου πεσσού, ύψους 0,806 μ., που σύμφωνα με τον Mendel φαίνεται να ανήκει σε ερμαϊκή στήλη. Ο Mendel, που πρώτος δημοσίευσε την επιγραφή, αναφέρει ότι βρισκόταν στο Μουσείο της Παλαιάς Επισκοπής, ενώ σε μία από τις δύο επιγραφές είχε χαραχθεί ένας σταυρός. Βλ. Mendel 1901, 267-268 αρ.1· IG V2, 113 για τη διαφορετική μεταγραφή· Jeffery 1990, 215 αρ.18 για τη χρονολόγηση· Dubois 1986, 17-18· van Effenterre – Ruzé 1994, 292-293 αρ.77.

¹⁴⁶⁹ IG V1, 1387.

¹⁴⁷⁰ IG V2, 142. Βλ. Moretti 1953, 115-116 αρ.44.

¹⁴⁷¹ IG IV² 1, 629. Βλ. Moretti 1953, 140-141 αρ.53.

¹⁴⁷² IG V2, 22. Πρβλ. Bérard 1892, 546-547.

λένε πως ο Ηρακλής βίασε την Αύγη μη συμφωνώντας στα περί αυτής με τον Εκαταίο»¹⁴⁷³. Παρά τις παραλλαγές του ο μύθος ουσιαστικά ακολουθεί την ίδια βασική δομή και περιλαμβάνει τα ίδια θέματα και μοτίβα που συναντάμε σε πολλές ιστορίες πριγκιπισσών που υπήρξαν μητέρες ηρώων¹⁴⁷⁴. Σύμφωνα τον Πausανία, η Αύγη, κόρη του βασιλιά Αλέου, ύστερα από τη συνεύρεσή της με τον Ηρακλή γέννησε τον Τήλεφο στην περιοχή της αγοράς όπου υπήρχε ναός και άγαλμα της Ειλείθυιας που την ονόμαζαν Αύγη γονατιστή¹⁴⁷⁵. Παράλληλα υπήρχε και άλλη παράδοση στην Τεγέα πως η Αύγη γέννησε κρυφά από τον πατέρα της και ο Τήλεφος εγκαταλείφθηκε έκθετος στο Παρθένιο όρος, όπου τον θήλασε μία έλαφος· πράγματι στο Παρθένιο όρος οι Τεγεάτες είχαν τέμενος του Τήλεφου, στο σημείο όπου είχε εκτεθεί ως βρέφος¹⁴⁷⁶. Η παράδοση για τον θηλασμό του Τήλεφου από μία έλαφο μαρτυρείται σε νομίσματα της πόλης από τον 4^ο αι. π.Χ. κι εξής. Σε άλλο σημείο ο Πausανίας αναφέρει την εκδοχή του Εκαταίου που αντιτίθεται στην παράδοση των Τεγεατών για τον βιασμό: «Με την Αύγη αυτή, κατά τα λεγόμενα του Εκαταίου, συνευρίσκονταν ο Ηρακλής όποτε πήγαινε στην Τεγέα· στο τέλος η Αύγη πιάστηκε που είχε γεννήσει από τον Ηρακλή, και ο Άλεος την έβαλε σε λάρνακα μαζί με το παιδί και την έρριξε στη θάλασσα· η Αύγη έφτασε στον ηγεμόνα της πεδιάδας του Καΐκου Τεύθραντα, ο οποίος την αγάπησε και έγινε σύζυγός του· υπάρχει και σήμερα τάφος της Αύγης στην υπέρ τον Κάικο Πέργαμο, σωρός χύματος μέσα σε κρηπίδωμα λίθινο, με μια γυναίκα γυμνή χάλκινη στημένη πάνω»¹⁴⁷⁷.

Ο Εκαταίος είναι η πρωιμότερη σωζόμενη πηγή για τη συνεύρεση του Ηρακλή με την Τεγεάτισσα Αύγη, από την οποία γεννιέται ο Τήλεφος. Στην επική παράδοση ο Τήλεφος ήταν γνωστός ως βασιλιάς της Μυσίας χωρίς να υπάρχει κάποια σύνδεσή του με την Πελοπόννησο. Υπάρχουν πολυάριθμες εκδοχές του μύθου της Αύγης και του Τήλεφου, που ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. αποτέλεσε αγαπητό θέμα των δραματικών ποιητών. Την πιο κοινή παράδοση συναντάμε στον Απολλόδωρο, μέσα από δύο εκδοχές που αλληλοσυμπληρώνονται· παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς διαφοροποιείται σε σημεία που συσχετίζουν το επεισόδιο άμεσα με την Αθηνά¹⁴⁷⁸. Ο Ηρακλής αποπλάνησε την Αύγη, χωρίς να γνωρίζει ότι ήταν η κόρη του Αλέου. Η Αύγη, που ήταν ιέρεια της Αθηνάς, έκρυψε το νεογέννητο «έν τῷ τεμένει τῆς Ἀθηνᾶς». Τότε ξέσπασε η οργή της θεάς, που έστειλε ακαρπία ή λοιμό στη χώρα. Όταν η Αύγη εντοπίστηκε με το βρέφος στο τέμενος της Αθηνάς, ο Άλεος εξέθεσε τον Τήλεφο στο Παρθένιον, όπου τον θήλασε μία έλαφος και τον ανέθρεψαν ποιμένες, και παρέδωσε την Αύγη στον Ναύπλιο για να την σκοτώσει ή να την πουλήσει. Τελικά την παντρεύτηκε ο Τεύθρας, δυνάστης της Μυσίας ή Τευθρανίας. Όταν ο Τήλεφος μεγάλωσε και έμαθε από τους

¹⁴⁷³ Πaus. 8,47,4.

¹⁴⁷⁴ Βλ. Jost 1985, 376-378. Ο Burkert 1997, 25-27 αναγνωρίζει σε αυτές τις ιστορίες, που χαρακτηρίζει ως η «τραγωδία της κοπέλας», παρά την ποικιλία μία καθορισμένη ακολουθία λειτουργιών σε σχέση με τη νεαρή ηρωίδα (φυγή, απομόνωση, αρπαγή, δοκιμασία, σωτηρία), που οδηγεί στην ανάδυση του ήρωα. Πρβλ. Larson 1995, 89-90· Gundersen 2005, 68: «The variation in the stories about her son tells us that the primordial maiden is central to such stories».

¹⁴⁷⁵ Πaus. 8,48,7.

¹⁴⁷⁶ Βλ. Πaus. 8,48,7, 8,54,6. Η γέννηση του Τηλέφου στο Παρθένιο όρος αναφέρεται και από τον Διόδ. Σικ. 4,33,7-12.

¹⁴⁷⁷ Πaus. 8,4,9.

¹⁴⁷⁸ Βλ. Απολλόδ. 3,9,1 και 2,7,4.

Δελφούς την καταγωγή του, πήγε στη Μυσία, όπου υιοθετήθηκε από τον Τεύθραντα και τον διαδέχθηκε στον θρόνο.

Σε έναν πάπυρο στην Κολωνία σώζεται αποσπασματικά η «υπόθεσις» της τραγωδίας Αύγη του Ευριπίδη. Παρά τα κενά φαίνεται να γίνεται λόγος για την Αύγη ως ιέρεια της Αλέας Αθηνάς, στην οποία επιτέθηκε ο Ηρακλής κοντά σε κρήνη, όπου έπλενε το ένδυμα υποτίθεται της θεάς. Ο Koenen¹⁴⁷⁹, που δημοσίευσε τον πάπυρο, πρώτος υπέθεσε ότι η λατρεία της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα περιλάμβανε το τελετουργικό πλύσιμο των ενδυμάτων της θεάς κατά το παράδειγμα των Πλυντηρίων στην Αθήνα. Μάλιστα ο Robertson πιστεύει ότι ίσως επρόκειτο για μία ξεχωριστή εορτή, όπως στην Αττική και στην Ιωνία, χωρίς να αποκλείει να λάβαινε χώρα στο πλαίσιο της εορτής των Αλεαίων, όπως είχε υποστηρίξει ο Koenen¹⁴⁸⁰. Αργότερα κατηγορηματικά αποκλείει το τελετουργικό πλύσιμο να συνδέεται με τα Αλεαία, που είχαν αγωνιστικό χαρακτήρα, και υποθέτει ότι τότε μπορεί να προσφερόταν το νέο ένδυμα στη θεά, βασιζόμενος στη μαρτυρία του Πausanias για τον πέπλο που ανέθεσε η Λαοδίκη στη θεά¹⁴⁸¹. Με βάση τον συλλογισμό του προκύπτει μία αντιστοιχία των εορτών της Τεγέας με τα Πλυντήρια και τα Παναθήναια στην Αθήνα. Από την άλλη, ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ο Ευριπίδης μεταφέρει με το περιστατικό την πραγματικότητα της Αθήνας.

«Weidengesetz»

Μία σημαντική επιγραφή του τέλους του 5^{ου} ή των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκε κατά την έρευνα των Bérard και Fougères στην Τεγέα κοντά στο χωριό Πιαλί (νυν Αλέα) «à deux cents pas environ au nord du temple d'Athéna Alea»¹⁴⁸². Από την επιγραφή σώζονται 35 στίχοι, εκ των οποίων οι τελευταίοι 6 είναι δυσανάγνωστοι. Το κείμενο αφορά κανονισμούς σε σχέση με τη λειτουργία του ιερού της Αλέας, που καταγράφονται σε παραγράφους με διαχωριστικά σημεία μεταξύ τους. Το μεγαλύτερο τμήμα του, οι 21 πρώτοι στίχοι, σχετίζονται με δικαιώματα και απαγορεύσεις της βοσκής ζώων καθιστώντας την επιγραφή αυτή μία σημαντική μαρτυρία για τη σχέση της κτηνοτροφίας με τα ιερά. Το κείμενο παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον αλλά και δυσκολίες ως προς την ερμηνεία του γενικώς και σε επιμέρους ζητήματα, κι ως εκ τούτου έχει απασχολήσει επί μακρόν την έρευνα.

Προβληματική είναι η ακριβέστερη χρονολόγηση της επιγραφής, για την οποία χρησιμοποιήθηκε ένα εσωτερικό στοιχείο της, που ερμηνεύτηκε κατά διαφορετικούς τρόπους σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Πausanias ότι ο ναός της Αθηνάς Αλέας καταστράφηκε από πυρκαγιά το 395/4 π.Χ. Συγκεκριμένα στους στ.21-23 αναφέρεται ότι θα επιβληθεί χρηματικό πρόστιμο 12 δραχμών, το οποίο θα μοιραστούν εξ ημισείας η θεά και οι ιερομόναμοι, σε όποιον φέρει φωτιά «ἐπί

¹⁴⁷⁹ Βλ. Koenen 1969.

¹⁴⁸⁰ Βλ. Robertson 1985, 249 με σημ.34.

¹⁴⁸¹ Robertson 1996β, 52.

¹⁴⁸² Bérard 1889, 281. Κατά τη διερεύνηση του αγρού όπου βρέθηκε η επιγραφή εντόπισαν ερειπωμένα θεμέλια που απέδωσαν υποθετικά σε μία μεγάλη βυζαντινή εκκλησία, βλ. Bérard 1889, 293. Η επιγραφή είναι χαραγμένη στοιχηδόν σε μία μαρμαρίνη στήλη με αετωματική απόληξη, που σώζεται σε καλή κατάσταση όντας αποκρουσμένη μόνο στο κάτω μέρος· έχει διαστάσεις 0,635 x 0,56 μ. και πάχος 0,15 μ. Την πρώτη δημοσίευση της επιγραφής IG V2, 3 οφείλουμε στον Bérard 1889. Για άλλες εκδόσεις της επιγραφής και τη συγκέντρωση της σχετικής με αυτήν βιβλιογραφίας βλ. Dubois 1986, 20-34· IPArk 11-20 αρ.2· Chandezon 2003, 33-40 αρ.6. Η τοποθέτηση της επιγραφής γύρω στα 400 π.Χ. από τον Bérard με βάση τη γραφή και τα γλωσσικά στοιχεία της έχει γίνει γενικώς αποδεκτή.

δῶμα». Η απαγόρευση αυτή θα μπορούσε να είχε προκύψει ως αποτέλεσμα της καταστροφικής πυρκαγιάς του ναού ή σύμφωνα με την αντίθετη άποψη μία τέτοια απαγόρευση, που συναντάται εξάλλου και σε άλλα ιερά, δεν θα μπορούσε να νοείται σε ένα ήδη κατεστραμμένο ιερό¹⁴⁸³. Στη δεύτερη περίπτωση η επιγραφή εντάσσεται στα τελευταία χρόνια λειτουργίας του αρχαϊκού ναού, ενώ στην πρώτη στην περίοδο που μεσολάβησε από την καταστροφή του αρχαϊκού ως την ανέγερση του νέου ναού.

Το ερώτημα είναι ποιο κτίσμα ή χώρος του ιερού χαρακτηρίζεται στην επιγραφή ως «δῶμα», λέξη που συναντάται κυρίως στην ποίηση και φαίνεται να χρησιμοποιείται για τους οίκους των θεών¹⁴⁸⁴. Οι απόψεις ποικίλλουν και το ζήτημα παραμένει ανοικτό. Συχνά η λέξη μεταφράζεται ως ναός, αν και δεν αποκλείεται να νοείται κάποιος χώρος του ναού κι όχι ολόκληρο το κτήριο. Από άλλους θεωρείται ότι ο όρος θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί για οποιοδήποτε κτίσμα του ιερού¹⁴⁸⁵. Ο Dubois δεν αποκλείει να πρόκειται για ένα προσωρινό ξύλινο κτίσμα, ως εκ τούτου εύφλεκτο, στο οποίο θα στεγάστηκε η λατρεία μετά την καταστροφή του ναού¹⁴⁸⁶. Σύμφωνα με τη Jost αποκλείεται να νοείται ο ναός, αλλά μία απλή κατασκευή που θα βρισκόταν σε σχέση με την περιοχή της βοσκής εκτός του ιερού¹⁴⁸⁷.

Η περιοχή που αφορά τη βοσκή των ζώων προσδιορίζεται με την έκφραση «ἰν Ἀλέαι». Επιπλέον, σε έναν από τους υπόλοιπους κανονισμούς ορίζεται πληρωμή 3 οβολών για όποιον περάσει με άμαξα έξω από τον δρόμο που οδηγεί «κατ' Ἀλέαν». Είναι προφανές πως πρόκειται για ένα τοπωνύμιο που έχει άμεση σχέση με το ιερό. Προβληματικός είναι ο ακριβής προσδιορισμός της σχέσης αυτής, αν πρόκειται για το ίδιο το ιερό ή για μία περιοχή ιδιοκτησίας του ιερού ή για μία περιοχή της πόλης γειτονική με το ιερό. Ο Bérard¹⁴⁸⁸ καταλήγει ότι πρόκειται για έναν τομέα της πόλης, ο οποίος πήρε το όνομά του από το ιερό που βρισκόταν σε αυτόν. Τον ταυτίζει μάλιστα με έναν από τους τομείς της πόλης στις οποίες θα αντιστοιχούσαν τα ονόματα των τεσσάρων φυλών της Τεγέας, και συγκεκριμένα της φυλής «ἐπ' Ἀθαναίαν». Το περίεργο να επιτρέπεται η βοσκή των ζώων στο εσωτερικό της πόλης ανατρέπεται από τον ίδιο, ο οποίος επισημαίνει τη μεγάλη έκταση εντός των τειχών, που θα περιελάμβανε και ανοικτούς χώρους, αλλά και τη θέση του ιερού κοντά στα τείχη. Κατά τη Jost η φυλή «ἐπ' Ἀθαναίαν» σχετίζεται με το ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος και η έκφραση «ἰν Ἀλέαι» συνιστά ένα τοπωνύμιο για την περιοχή όπου βρισκόταν το ιερό της Αλέας και δεν υποδηλώνεται η ίδια η θεά ή το ιερό της, γιατί σε αυτή την περίπτωση θα αναμέναμε την έκφραση «ἰν τῷ τῆς Ἀλέας»¹⁴⁸⁹. Ακόμη περισσότερο πιστεύει ότι η επιγραφή δεν συνιστά ένα ιερό νόμο του ιερού, όπως είχε θεωρηθεί στην παλαιότερη έρευνα, αλλά έναν κανονισμό της πόλης, που αφορά μία περιοχή βοσκής που βρισκόταν στον τομέα που ονομαζόταν Αλέα¹⁴⁹⁰. Εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη έχει

¹⁴⁸³ Ως προς αυτό είναι κατηγορηματικός ο Vollgraff 1946, 617-618. Για παρόμοιες απαγορεύσεις σε επιγραφές βλ. Sokolowski 1969, 137.

¹⁴⁸⁴ Βλ. LSJ λ. δῶμα. Για την αδυναμία ερμηνείας του όρου βλ. Chandezon 2003, 37.

¹⁴⁸⁵ Βλ. Guarducci 1952, 52-54.

¹⁴⁸⁶ Βλ. Dubois 1986, 29.

¹⁴⁸⁷ Βλ. Jost 1985, 382.

¹⁴⁸⁸ Βλ. Bérard 1889, 289-290· Bérard 1893, 1-2.

¹⁴⁸⁹ Βλ. Jost 1985, 146-147. Πρβλ. Guarducci 1952, 51. Για τις φυλές της Τεγέας βλ. στο κεφ.2.22.

¹⁴⁹⁰ Βλ. Jost 1985, 382 με σημ.4.

εκφράσει ο Charneux¹⁴⁹¹, ο οποίος θεωρεί ότι με την έκφραση νοείται το ίδιο το ιερό της Αλέας Αθηνάς παρατηρώντας ότι συχνά χρησιμοποιούνται οι προθέσεις παρά, εις, έν, επί, κατά με το όνομα της θεότητας υποδηλώνοντας το ιερό, το ναό ή και το άγαλμα της αντίστοιχης θεότητας.

Άσχετα με τον ακριβέστερο προσδιορισμό της περιοχής αυτής αλλά και του χαρακτήρα της επιγραφής, οπωσδήποτε το περιεχόμενο αφορά το ιερό της Αλέας Αθηνάς, τους θρησκευτικούς αξιωματούχους και τις τελετουργίες του, ενώ η Αλέα (Αθηνά) νοείται ως αποδέκτρια προστίμων σε δύο περιπτώσεις με την έκφραση «τᾶι θεοῖ». Στην εν λόγω περιοχή ουσιαστικά επιτρέπεται να βοσκούν μόνο ένας συγκεκριμένος αριθμός ζώων που ανήκουν στον ιερέα, προφανώς ως ιδιαίτερο προνόμιο του αξιώματός του, τα ζώα που ήταν κατάλληλα για θυσία και για τα οποία ήταν υπεύθυνος ο ιεροθύτης, και τα «hierà πρόβατα» μόνο για ένα μικρό χρονικό διάστημα. Ρητά απαγορεύεται στους ξένους και στους πολίτες να βοσκήσουν τα ζώα τους εκτός αν έρχονται «ἐπί θοίαν», δηλαδή για να συμμετάσχουν σε τελετουργικό γεύμα. Οι απαγορεύσεις αίρονται μόνο για τις τρεις τελευταίες ημέρες της «τριπαναγόρσιος» κατά τις οποίες η βοσκή όλων των ζώων επιτρέπεται εκτός από «τοῖ περιχώροι». Η άρση της απαγόρευσης νοείται στο πλαίσιο αυτής της εορτής, κατά την οποία θα συγκεντρώνονταν μεγάλος αριθμός πιστών προφανώς και από άλλες πόλεις, ώστε να μπορούν να βοσκήσουν ελεύθερα τα υποζύγια των τελευταίων, αλλά κι επειδή προφανώς θα υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός ζώων που θα προορίζονταν για θυσία. Ερμηνευτικές δυσκολίες παρουσιάζει η έκφραση «τοῖ περιχώροι», όπου απαγορεύεται η βοσκή ακόμη και σε αυτές τις ημέρες· συνήθως θεωρείται ότι πρόκειται για την περιοχή του ιερού, τον περιβάλλοντα χώρο του ναού.

Η τριπανάγορσις, δηλαδή η τριπανήγουρις, φαίνεται να συνιστά την κύρια εορτή του ιερού που πιθανόν ήταν τριετηρική κι όχι διάρκειας τριών ημερών, επειδή γίνεται για λόγος για τις τρεις τελευταίες ημέρες της εορτής, κατά τις οποίες είναι ελεύθερη η βοσκή στο ιερό εκτός «τοῖ περιχώροι» (στ.8-11)¹⁴⁹². Ετήσια θα πρέπει να ήταν η πανάγορσις (στ.26-28), από την οποία θα είχε ονομαστεί και ένας μήνας Παναγόρσιος που μνημονεύεται επίσης στην επιγραφή (στ.30). Όπως και σε άλλες εορτές φαίνεται ότι υπήρχε εμπορική αγορά και τις σχετικές προετοιμασίες αναλαμβάνουν οι ιερομόναμοι, ενώ τις υπόλοιπες που δεν κατονομάζονται οι δαμιουργοί¹⁴⁹³. Παρόλο που η Jost θεωρεί ότι πρόκειται για μία ετήσια εορτή προς τιμήν της Αλέας Αθηνάς, η οποία κάθε τρία χρόνια αποκτά ιδιαίτερη λαμπρότητα, ωστόσο φαίνεται να τείνει προς την άποψη ότι η μορφή τρι-πανάγορσις ορίζει μία «τριπλή» εορτή καταλήγοντας ότι πρόκειται για μία τριήμερη εορτή και ότι στην επιγραφή η άρση της απαγόρευσης αφορά τις τρεις ημέρες μετά την εορτή.

Το γεωμετρικό ιερό

Αναμφίβολα η σπουδαιότερη ανακάλυψη των νεότερων νορβηγικών ανασκαφών στο ιερό της Αλέας Αθηνάς είναι τα δεδομένα που προέκυψαν για τη διάρκεια ζωής και τη διαμόρφωση του ιερού πριν την ανέγερση του αρχαϊκού ναού. Η φάση αυτή μας ήταν γνωστή μόνο χάρη στα αναθήματα που είχαν βρει οι παλαιότεροι ανασκαφείς και ιδίως ο Dugas. Μία καλύτερη εικόνα για τις πρώιμες φάσεις

¹⁴⁹¹ Βλ. Charneux 1987, ιδίως 219.

¹⁴⁹² Βλ. IPArk 16 σημ.5.

¹⁴⁹³ Βλ. IPArk 17 σημ.10.

του ιερού θα αποκτήσουμε ασφαλώς με την τελική δημοσίευση των ανασκαφών, αλλά και με τη συνέχιση της αρχαιολογικής έρευνας¹⁴⁹⁴.

Η παλαιότερη έρευνα

Το 1921 ο Dugas δημοσίευσε πρώιμα αναθήματα από το ιερό λέγοντας πως βρέθηκαν στα συνηθισμένα και από άλλα ιερά στρώματα μαύρου χρώματος, που διαμορφώνονται από τα απορρίμματα των θυσιών¹⁴⁹⁵. Συγκεκριμένα εντοπίζει τα στρώματα αυτά, που είχαν ήδη επισημάνει οι προγενέστεροι ανασκαφείς, σε τρία σημεία του ιερού (couche A-C) και επιχειρεί την αναπαράσταση της ιστορίας του πριν την ανέγερση του σκοπιάδριου ναού σε σχέση και με τις πληροφορίες του Παισανία [πίν.2.30.β].

Ο Dugas προσδιορίζει την πρώτη εστία λατρείας στο couche A στα Β του ναού και Δ της κρήνης και την ανάγει στον Αφείδαντα, τον πατέρα του Αλέου, και στους πρόσφυγες Αργείους σύμφωνα με τη θεωρία για την αργεϊτική προέλευση της λατρείας¹⁴⁹⁶. Πιστεύει πως βρήκε εκεί τα αρχαιότερα στρώματα του ιερού εξαιτίας του μεγάλου βάθους τους και επειδή τα ευρήματα κατά τη γνώμη του θα μπορούσαν να θεωρηθούν από γεωμετρικά έως και μυκηναϊκά. Κάνει λόγο για μερικά χάλκινα μικροευρήματα (περόνες και δακτυλίδια) και αρκετά θραύσματα χονδροειδούς κεραμικής, ωστόσο η Voyatzis παρατηρεί ότι στον κατάλογό του δεν προσδιορίζει ποια από τα ευρήματα προέρχονται από αυτό το στρώμα¹⁴⁹⁷. Όσον αφορά την περιοχή αυτή η Voyatzis είχε αξιοποιήσει τις πληροφορίες του Σταϊνχάουερ για τις τομές που είχε διανοίξει αμέσως Β από και εν μέρει στο couche A¹⁴⁹⁸. Στα χαμηλότερα στρώματα βρέθηκαν πρωτογεωμετρικά και υστερογεωμετρικά όστρακα, ενώ γενικότερα τα ευρήματα δεν φαίνονται πρωιμότερα σε σχέση με των άλλων περιοχών. Όπως είχε ήδη επισημανθεί στην έρευνα ο Dugas προφανώς δεν έλαβε υπόψη του την κλίση του εδάφους σε αυτή την περιοχή, που εξηγεί το μεγάλο βάθος των στρωμάτων. Η Voyatzis υπέθεσε ότι το couche A συνιστά έναν αποθέτη του 8^{ου} και του 7^{ου} αι. π.Χ., που ίσως σχετίζεται με την κοντινή πηγή και σίγουρα όχι με τη θέση του πρώτου βωμού του ιερού¹⁴⁹⁹.

Σύμφωνα με τον Dugas στα χρόνια του Αλέου το ιερό εκτείνεται προς τα Ν και καταλαμβάνει την περιοχή του υστεροκλασικού ναού, όπου εντοπίζεται σε πολύ μικρό βάθος το στρώμα του μαύρου χρώματος με σποραδικά γεωμετρικά όστρακα και χάλκινα μικροευρήματα, ωστόσο γύρω από τη ΒΑ γωνία της περίστασης έκπληξη προκαλεί η αφθονία των ευρημάτων (couche B). Σε σχέση με αυτή τη συγκέντρωση των αναθημάτων θεωρεί ότι θα βρισκόταν πλέον ο βωμός κατά τον 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ.

¹⁴⁹⁴ Υπεύθυνη της ανασκαφής στην περιοχή του ναού του 4^{ου} αι. π.Χ., κατά την οποία ήρθαν στο φως τα λείψανα του πρώιμου ιερού, καθώς και της τελικής δημοσίευσής τους είναι η Gullög Nordquist, βλ. Østby κ.ά. 1994, 98-107· Nordquist 1997· Nordquist 1999· Nordquist 2002. Βλ. επίσης Østby 1994, 52-60· Voyatzis 1995, 273-277, 281· Østby 1997· Voyatzis 2004, 188-191· Østby 2005β, 496-497, εικ.2-3· Østby 2006α, 453-456, εικ.5-7· Østby 2006β, 114-117.

¹⁴⁹⁵ Βλ. Dugas 1921, 336-340· πρβλ. Dugas 1911, 267. Βλ. επίσης Voyatzis 1990, 22-28 για την παρουσίαση και αξιολόγηση των πληροφοριών του Dugas αλλά και των υπόλοιπων παλαιότερων ανασκαφών του ιερού με στόχο την αναπαράσταση των πρώιμων φάσεών του· πρβλ. Voyatzis 1992α, 19.

¹⁴⁹⁶ Σχετικά βλ. Dugas 1924, 1-5. Πρβλ. εδώ στο κεφ.2.1.

¹⁴⁹⁷ Voyatzis 1990, 23 σημ.94.

¹⁴⁹⁸ Βλ. Voyatzis 1990, 24-25.

¹⁴⁹⁹ Voyatzis 1990, 25, 27.

Από τη ΒΑ γωνία της περίπτωσης, εσωτερικά και εξωτερικά αυτής, προέρχονται σχεδόν όλα τα χάλκινα ειδώλια, η μεγαλύτερη ποσότητα των περώνων, δακτυλίων και άλλων μικροευρημάτων που δημοσιεύει, καθώς και αρκετά γεωμετρικά όστρακα. Από τη μελέτη του σχετικού υλικού η Voyatzis συμπέρανε πως πράγματι σε αυτό το σημείο υπήρχε ένας πολύ σημαντικός αποθέτης¹⁵⁰⁰.

Την παρουσία του «μαύρου στρώματος» στην περιοχή του ναού είχε επισημάνει ήδη ο Milchhöfer, ο οποίος περισυνέλεξε περίπου 300 μικροευρήματα στα Α του¹⁵⁰¹. Τα περισσότερα ήταν περόνες, ενώ κάνει λόγο για χάλκινες αναθηματικές αγνύθες και διάφορα κοσμήματα και ελάσματα. Εκτός από δύο μικρά πήλινα «πολύ πρωτόγονα» γυναικεία ειδώλια αναφέρει θραύσματα αγγείων μικρογραφικών και μη με απλή διακόσμηση. Τα ευρήματα αυτού του «αρχαϊκού» στρώματος υπεδείκνυαν για τον Milchhöfer ότι κάτοχος του ναού ήταν μία γυναικεία θεότητα, σε μία εποχή που προσπαθούσαν ακόμη να τεκμηριώσουν την ταύτισή του με το περίφημο ιερό της Αθηνάς Αλέας του Παισανία. Αλλά και ο Mendel κάνει λόγο για τα στρώματα του μαύρου χρώματος που ήταν πλούσια σε χάλκινα μικροευρήματα: ειδώλια ζώων, αγνύθες ή περιάπτα, πολλά θραύσματα από ελάσματα με απλή διακόσμηση, μερικές πόρπες και πολλά δακτυλίδια και περόνες. Επίσης στην περιοχή που αντιστοιχούσε στον πρόναο βρήκε πολλά όστρακα «γεωμετρικού ή μυκηναϊκού στυλ», και με βάση αυτά συμπέρανε ότι στον 8^ο αι. π.Χ. το ιερό απέκτησε ναό¹⁵⁰².

Σύμφωνα με τον Dugas στη συνέχεια το ιερό επεκτείνεται προς τα Α ως την περιοχή του βωμού, Β του οποίου εντοπίστηκε το couche C με ευρήματα που χρονολογούνται κατά προσέγγιση στον 6^ο και στον 5^ο αι. π.Χ. (περόνες, δακτυλίδια, μικρά μολύβδινα στεφάνια και ένα αρχαϊκό χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς). Η επέκταση αυτή για τον Dugas δεν θα μπορούσε παρά να σχετίζεται με την ανέγερση του μεγάλου και αξιοθαύμαστου αρχαϊκού ναού που μαρτυρείται από τον Παισανία, ενώ το περιεχόμενο του στρώματος θα συνιστά τα απορρίμματα του αρχαϊκού βωμού που θα βρισκόταν κοντά, στη θέση του μεγάλου βωμού.

Τα αρχαιότερα ευρήματα από το ιερό

Ήδη κατά τις παλαιότερες ανασκαφές στο ιερό είχε βρεθεί υλικό της γεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής, αλλά και της υπομυκηναϊκής και μυκηναϊκής εποχής. Χάρη στα αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφών μπορούμε να εντοπίσουμε με ασφάλεια την αρχή της λατρείας στη θέση αυτή στον ύστερο 10^ο αι. π.Χ., χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα να αναθεωρηθεί και να αναχθεί ακόμη παλαιότερα από μελλοντικά ανασκαφικά δεδομένα. Τα αντικείμενα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού αλλά και προγενέστερων προϊστορικών περιόδων έχουν βρεθεί σποραδικά και ανακατωμένα σε μεταγενέστερα στρώματα. Οπωσδήποτε όμως εντοπίζεται προγενέστερη ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή του ιερού, όπως υποδεικνύεται και από την ύπαρξη στρωμάτων σε μεγαλύτερο βάθος από αυτό που έφτασε η ανασκαφική σκαπάνη, ωστόσο δεν μπορεί να προσδιοριστεί τουλάχιστον ακόμη ο χαρακτήρας της¹⁵⁰³.

¹⁵⁰⁰ Βλ. Voyatzis 1990, 25-26, 27.

¹⁵⁰¹ Βλ. Milchhöfer 1880, 66-68.

¹⁵⁰² Βλ. Mendel 1901, 256-257.

¹⁵⁰³ Voyatzis 1998, 136 σημ.3: «Core samples, taken in the area of the temple and in a deep trench in the northern sector, reveal evidence from human activity for at least two metres below the lowest levels excavated in these regions»· Østby 2006α, 455-456: «Έχουμε όμως διαπιστώσει, ότι παχιά αρχαιολογικά στρώματα αναμένουν την

Τα πρωιμότερα ευρήματα από την περιοχή του ιερού ήταν δύο τμήματα μυκηναϊκών αγγείων, πιθανόν από την περιοχή του υστεροκλασικού πρόναου¹⁵⁰⁴, ένα μυκηναϊκό πήλινο ειδώλιο τύπου Ψ χωρίς καμία ένδειξη προέλευσης¹⁵⁰⁵, ένα θραύσμα πήλινου ειδωλίου με διακόσμηση που θυμίζει τη μυκηναϊκή¹⁵⁰⁶, δύο χάλκινες πόρπες, μία μυκηναϊκή και μία υπομυκηναϊκή¹⁵⁰⁷, καθώς κι ένα χάλκινο ειδώλιο του 12^{ου} αι. π.Χ., αν δεχτούμε τη χρονολόγηση αυτή της Voyatzis¹⁵⁰⁸. Κατά τις νεότερες ανασκαφές βρέθηκαν περισσότερα προϊστορικά ευρήματα και στην περιοχή των αφιδωτών ναών και στον προγενέστερό τους «βόθρο». Αναφέρονται μυκηναϊκά όστρακα και ειδώλια, αλλά και όστρακα πιθανόν της μεσοελλαδικής περιόδου, ακόμη και πιθανώς νεολιθικά όστρακα και εργαλεία¹⁵⁰⁹. Ένα τμήμα πήλινου γυναικείου ειδωλίου τύπου Φ, που βρέθηκε στα στρώματα των δύο αφιδωτών ναών, θεωρείται αρκετά προγενέστερο από το υπόλοιπο μυκηναϊκό υλικό από την περιοχή του ιερού¹⁵¹⁰. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1994 βρέθηκε στην ίδια περιοχή ακόμη ένα τμήμα μυκηναϊκού ειδωλίου τύπου T¹⁵¹¹. Επιπλέον, αναφέρεται ότι μία χάλκινη περόνη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού βρέθηκε σε συμφραζόμενα των κλασικών χρόνων στη Β περιοχή του ιερού¹⁵¹².

Ενδεχομένως κάποια από τα προϊστορικά ευρήματα μπορούν να ερμηνευθούν ως ένα είδος «κειμηλίων» ή και τυχαίων ευρημάτων, που θεωρήθηκαν ως κατάλληλη προσφορά από τους πρώτους επισκέπτες του πρώιμου ιερού, όπως έχει διαπιστωθεί και σε άλλες περιπτώσεις. Για παράδειγμα ένα ενδιαφέρον παράλληλο συνιστά ένας μυκηναϊκός πέλεκυς από το γειτονικό Παλλάντιο, ο οποίος φέρει αναθηματική επιγραφή του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁵¹³. Οπωσδήποτε όμως οι ενδείξεις εδώ είναι περισσότερες και πιθανόν θα αξιολογηθούν καλύτερα στην τελική δημοσίευση των ανασκαφών¹⁵¹⁴, ενώ από την άλλη μόνο μελλοντικές έρευνες θα μπορέσουν να μας προσφέρουν ασφαλή δεδομένα, ώστε να υποστηρίξουμε την πιθανολογούμενη αδιάσπαστη συνέχιση της λατρείας στο ιερό από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

έρευνα κάτω από τις επιφάνειες της υστερογεωμετρικής εποχής και σκορπισμένα ευρήματα προϊστορικών εποχών ... επιβεβαιώνουν ανθρώπινη δραστηριότητα τουλάχιστον από την 3^η χιλιετία π.Χ.».

¹⁵⁰⁴ Όπως συμπεραίνει η Voyatzis από την πληροφορία του Mendel 1901, 156· βλ. Dugas 1921, 403 αρ.247-248, εικ. 59, 61 και Voyatzis 1990, 64-65, 240, 282 αρ.Ρ1-2, πίν.1.

¹⁵⁰⁵ Βλ. Dugas 1921, 424 αρ.345, εικ.63· Voyatzis 1990, 65, 240, 345 αρ.Τ1, πίν.173.

¹⁵⁰⁶ Βλ. Dugas 1921, 426 αρ.357, εικ.67· Voyatzis 1990, 65, 241, 346 αρ.Τ5, πίν.177.

¹⁵⁰⁷ Βλ. Dugas 1921, 381 αρ.141· Voyatzis 1990, 65, 210, 240, 342-343 αρ.Β243-244, πίν.163.

¹⁵⁰⁸ Βλ. Dugas 1921, 357-359 αρ.56, εικ.18· Voyatzis 1990, 123-124, 260, 270, 304 αρ.Β8, πίν.60.

¹⁵⁰⁹ Βλ. Østby 1994, 62· Østby κ.ά. 1994, 120-121· Voyatzis 1998, 135-136.

¹⁵¹⁰ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 101, 117, 119, 134 αρ.ΙΑ.1, εικ.43.

¹⁵¹¹ Βλ. Voyatzis 2002, 160 με σημ.3, εικ.1.

¹⁵¹² Βλ. Østby κ.ά. 1994, 120-121 με σημ.94, 136 αρ.ΙΙΔ.1, εικ.60· πρβλ. Østby 1994, 62, πίν.24ε.

¹⁵¹³ Βλ. Dubois 1986, 313-314· Voyatzis 1990, 194 σημ.82. Για την περίπτωση τα πρώιμα ευρήματα να ερμηνεύονται ως «κειμηλία» βλ. Voyatzis 1990, 210, 240, 271. Για την επιβίωση μεμονωμένων αντικειμένων από την Εποχή του Χαλκού, οπότε και συνακόλουθα κάποιων εθίμων ή ιδεών, βλ. π.χ. Μαζαράκης Αιινιάν 2000, 199-200.

¹⁵¹⁴ Για παράδειγμα τα μυκηναϊκά ευρήματα από τον «βόθρο» θα παρουσιαστούν για πρώτη φορά στην τελική δημοσίευση των ανασκαφών, βλ. Voyatzis 2004, 188.

Ο «βόθρος» και οι απαρχές της λατρείας

Τα πρωιμότερα στρωματογραφημένα δεδομένα από το ιερό προέρχονται από έναν λάκκο που χαρακτηρίζεται από τους ανασκαφείς ως «βόθρος» και βρέθηκε στην περιοχή του υστεροκλασικού πρόναου, αμέσως κάτω από την εργαστηριακή εγκατάσταση του ύστερου 8^{ου} αι. π.Χ.¹⁵¹⁵. Ο λάκκος ήταν σφραγισμένος με ένα στρώμα συμπαγούς λασπώδους πηλού¹⁵¹⁶. Το χώμα του λάκκου ήταν πολύ σκουρόχρωμο, μη καθαρό, με πολλά ίχνη καύσης και περιείχε πολλά όστρακα, κάποια μικρογραφικά αγγεία, οστά ζώων καμένα και μη, καθώς και μικροευρήματα: χάλκινα (δίσκους, δακτυλίδια, ελάσματα), πήλινα (στεφάνια, ειδώλια κ.ά.), γυάλινες ψήφους και ελάχιστα χρυσά στοιχεία. Στο εσωτερικό του αναγνωρίστηκαν από τη Voyatzis οκτώ κύρια στρώματα με βάση την κεραμική, η οποία κυμαίνεται χρονολογικά από το 925 ως το 750 π.Χ. περίπου¹⁵¹⁷. Στα χαμηλότερα στρώματα, που περιείχαν ύστερα πρωτογεωμετρικά και πρώιμα γεωμετρικά όστρακα, βρέθηκαν ανακατεμένα και κάποια μυκηναϊκά όστρακα. Στο ανώτερο στρώμα του λάκκου τα νεότερα όστρακα χρονολογούνται στη Μέση Γεωμετρική II και Ύστερη Γεωμετρική I περίοδο, ενώ στην επιφάνεια του βόθρου βρέθηκαν μερικά όστρακα της Ύστερης Γεωμετρικής II.

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία μεγάλης ποσότητας κεραμικής στον λεγόμενο λακωνικό πρωτογεωμετρικό ρυθμό (Laconian Protogeometric style ή Laconian Dark Age pottery σύμφωνα με τον Coulson)¹⁵¹⁸. Η ύπαρξη αυτής της κεραμικής στον βόθρο και γενικότερα στο ιερό σε μεγάλες ποσότητες επιτρέπει μία ανίχνευση της εξέλιξής της που δεν είναι δυνατή σε θέσεις της Λακωνίας και εκτός αυτής, όπου συναντάται σποραδικά. Σύμφωνα με τη Voyatzis η λακωνική πρωτογεωμετρική κεραμική στην Τεγέα συνυπάρχει με τους κανονικούς τύπους της πρωτογεωμετρικής κεραμικής, αλλά η χρήση της συνέχισε μέχρι και τη Μέση Γεωμετρική II περίοδο, ενώ χημικές αναλύσεις υποδεικνύουν την παραγωγή της στη Λακωνία αναδεικνύοντας τις στενές σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου¹⁵¹⁹. Η εικόνα αυτή ανατρέπεται κατά τον 8^ο αι. π.Χ., καθώς η

¹⁵¹⁵ Ο βόθρος εντοπίστηκε κατά την ανασκαφική περίοδο του 1994, βλ. Voyatzis – Østby 1995. Βλ. Voyatzis 1997 για μία σύντομη προκαταρκτική παρουσίασή του κυρίως όσον αφορά την κεραμική που περιείχε. Βλ. επίσης Voyatzis 1998, 136· Voyatzis 1999, 131-132· Nordquist 1999, 282· Østby 2006α, 455, εικ.7· Østby 2006β, 117. Στις παραπάνω αναφορές λέγεται ότι δεν έχει ολοκληρωθεί η αφαίρεση του χώματος από το εσωτερικό του βόθρου, στο μεταξύ ωστόσο φαίνεται ότι η ανασκαφή στο εσωτερικό του ολοκληρώθηκε, καθώς η Voyatzis σε μεταγενέστερα άρθρα της αναλύει τη στρωματογραφία του, βλ. Voyatzis 2004, 189-190 και Voyatzis 2005, 470-471. Προφανώς αναμένουμε την τελική δημοσίευση των ανασκαφών, ώστε να σχηματίσουμε μία πλήρη και σαφή εικόνα για το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα του λάκκου σε σχέση και με την πρώτη φάση λατρείας στο ιερό.

¹⁵¹⁶ Κατά τον αρχικό του εντοπισμό του η Nordquist κάνει λόγο για την πλαισίωσή του με χονδροειδές πηλό, στο εσωτερικό της οποίας υπήρχαν κυκλικά αποτυπώματα, μερικά διαμέτρου 0,05 μ., βλ. Nordquist 2002, 157 με σημ.34, εικ.19.

¹⁵¹⁷ Βλ. Voyatzis 2004, 189-190· Voyatzis 2005, 470-471, εικ.1-3. Προφανώς κατά την περαιτέρω έρευνα και τη μελέτη του υλικού προέκυψε μία αναθεώρηση της χρονολόγησης του περιεχομένου του βόθρου, που πρωτύτερα εντοπίζεται στην περίοδο περίπου 900-730 π.Χ., βλ. Voyatzis 1998, 136 και Voyatzis 1999, 132.

¹⁵¹⁸ Βλ. Voyatzis 1997 και Voyatzis 2004, 189 με σημ.7. Για την κεραμική αυτή κατηγορία, που αντιπροσωπεύεται από τον εντυπωσιακό αριθμό άνω των 1.000 οστράκων στο ιερό της Τεγέας, βλ. Voyatzis 2005, 469-471, 473, καθώς και τις παλαιότερες βασικές μελέτες του Coulson 1985 και 1986.

¹⁵¹⁹ Βλ. Voyatzis 1999, 144· Voyatzis 2005, 471. Μάλιστα, η Voyatzis 2004, 190 σημειώνει: «It is even conceivable that the region of Lakonia (informally) extended this far north to include Tegea in the Early Iron Age». Ας μην

υστερογεωμετρική κεραμική από το ιερό έχει πλέον πολλά περισσότερα κοινά με τους αργεϊτικούς τύπους.

Τα σχήματα που αντιπροσωπεύονται στην κεραμική του βόθρου είναι σκύφοι, κύλικες, άλλα ρηχά ανοικτά αγγεία, πιθανόν κρατήρες, οινοχόες και ίσως αμφορείς και πυξίδες¹⁵²⁰. Βρέθηκαν επίσης περίπου 149 εγχώρια χειροποίητα μικρογραφικά αγγεία¹⁵²¹. Κυριαρχούν τα ανοικτά σχήματα, όπως εξάλλου ισχύει και για τα κανονικού μεγέθους αγγεία. Οι κύλικες με πόδι και τα πινάκια, που είναι δημοφιλή, δεν συνιστούν ωστόσο σμικρύνσεις των κανονικού μεγέθους αγγείων, αλλά φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν για έναν συγκεκριμένο σκοπό: είτε ως αναθήματα είτε περιείχαν προσφορές ή χρησίμευαν σε κάποια λατρευτική δραστηριότητα. Το γεγονός ότι φέρουν απλή διακόσμηση εμπίεστων ή εγχάρακτων γραμμών σχεδόν αποκλειστικά στο χείλος δηλώνει για τη Hammond ότι πιθανόν λειτουργούσαν ως δοχεία προσφορών¹⁵²².

Το εύρημα του βόθρου και το περιεχόμενό του πιστοποιούν την ύπαρξη λατρευτικής δραστηριότητας στην περιοχή ήδη από τον ύστερο 10^ο αι. π.Χ., υπόθεση που καθιστούσαν δυνατή μεμονωμένα πρώιμα ευρήματα ήδη από τις παλαιότερες ανασκαφές. Ο λάκκος φαίνεται να γέμισε σταδιακά από υλικό που απορρίφθηκε από κάποιο κοντινό σημείο, πιθανόν σε σχέση με έναν πρώιμο βωμό¹⁵²³. Πολλά από τα οστά ανήκουν σε χοιρίδια σύμφωνα με τη Voyatzis, η οποία επιπλέον παρατηρεί ότι τα καμένα οστά ξεκινούν να συναντώνται από το στρώμα 4, που χρονολογείται στα 875-800 π.Χ.¹⁵²⁴. Δεν μπορούμε να πούμε περισσότερα για τη λατρεία, που ίσως ήταν υπαίθρια, πέραν του ότι περιλάμβανε την τέλεση θυσιών και την παροχή προς τη θεότητα προσφορών και αναθημάτων. Τα μικροευρήματα δεν μπορούν να συμβάλλουν στην κατανόηση της φύσης της θεότητας, όπως ισχύει εξάλλου γενικώς για τα ιερά της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου¹⁵²⁵.

Οι αψιδωτοί ναοί

Τα δύο αψιδωτά κτίσματα [πίν.2.31.β] είναι κατασκευασμένα κατά την τεχνική «wattle-and-daub», με ξύλινους ιστούς και τοίχους από περιπλεγμένους κλάδους και πηλό, χωρίς να έχουν λίθινο υπόβαθρο. Η μορφή τους αποκαθίσταται με βάση τις πασσαλότρυπες και άλλα στοιχεία και ίχνη που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική διερεύνηση της περιοχής. Το ύστερο αψιδωτό κτίσμα διαδέχεται το πρώιμο στην ίδια θέση και όντας μεγαλύτερο φαίνεται να το περικλείει. Βρίσκονται στην περιοχή μεταξύ των δύο παράλληλων θεμελιώσεων του εσωτερικού στυλοβάτη του αρχαϊκού ναού (με το Ν τοίχο τους να συμπίπτει σχεδόν με το Ν στυλοβάτη), ενώ το μεγαλύτερο μέρος της αψίδας και των δύο βρίσκεται κάτω από τη λίθινη «πλατφόρμα» του 7^{ου} αι. π.Χ. Εντοπίστηκαν κάτω από ένα μικρό

ξεχνάμε εξάλλου ότι δύο εκ των 9 δήμων της Τεγέας (Παυσ. 8,45,1), οι Καρυάται και οι Οιάται, βρίσκονταν στην άνω κοιλάδα του Ευρώτα στα σύνορα με τη Λακωνία και κατά καιρούς περιέρχονταν υπό την κατοχή της, βλ. Bérard 1892, 536 και Shipley 1997, 233-234, 238-239.

¹⁵²⁰ Hammond 2005, 420 σημ.19.

¹⁵²¹ Βλ. Hammond 2005, 420-421, εικ.1. Αναλυτικά για τα μικρογραφικά αγγεία από τις πρόσφατες ανασκαφές του ιερού της Τεγέας σε σχέση με άλλων περιοχών της Πελοποννήσου βλ. Hammond 1998.

¹⁵²² Βλ. αναλυτικά για τη λειτουργία τους Hammond 1998, 211-216.

¹⁵²³ Αυτό πιστεύει η Nordquist, που είναι υπεύθυνη για την τελική δημοσίευση του «βόθρου», σύμφωνα με την πληροφορία της Voyatzis 2004, 189 σημ.6.

¹⁵²⁴ Voyatzis 1998, 136· Voyatzis 2004, 189 σημ.5.

¹⁵²⁵ Voyatzis 2004, 190.

επιφανειακό στρώμα, διαταραγμένο από τους Γάλλους ανασκαφείς και γεμάτο με ρίζες, που είχαν εισχωρήσει εν μέρει στα βαθύτερα στρώματα¹⁵²⁶.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα δύο αψιδωτά κτίσματα έχουν λατρευτικό χαρακτήρα, για τον οποίο συνηγορούν ο προσανατολισμός τους προς την Α, η θέση τους στην περιοχή του σηκού των μεταγενέστερων ναών, η ύπαρξη κάποιων ιδιαίτερων στοιχείων στο εσωτερικό τους, και κυρίως τα ευρήματά τους: οστά ζώων, πολλά μικρά αναθήματα από διάφορα υλικά, πλούτος γραπτής κεραμικής υψηλής ποιότητας που ανήκει κυρίως σε μικρά ανοικτά αγγεία¹⁵²⁷. Ωστόσο είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη λειτουργία τους και το είδος των λατρευτικών δραστηριοτήτων που λάβαιναν χώρα σε αυτά, ενώ προβληματική είναι η απουσία βωμού της ίδιας φάσης.

Η διάρκεια ζωής για τους δύο αψιδωτούς ναούς έχει προσδιοριστεί στα 720-700 π.Χ. για τον πρώιμο και 700-680/670 π.Χ. για τον ύστερο¹⁵²⁸. Η κατασκευαστική τεχνική τους, που ενέχει το σκάψιμο οπών διαταράσσοντας τη στρωματογραφία, κατέστησε αδύνατο σε κάποιες περιπτώσεις να διαχωριστεί το υλικό που ανήκει στο ένα ή στο άλλο κτήριο. Ωστόσο φαίνεται ότι το πρώιμο καταστράφηκε στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ., ενώ σχετικά ασφαλής είναι η χρονολόγηση της καταστροφής του ύστερου αψιδωτού στο τέλος του α' τέταρτου του 7^{ου} αι. π.Χ. από τη γενικότερη εικόνα των ευρημάτων, καθώς κι από έναν ατύχαιον της Μέσης Πρωτοκορινθιακής περιόδου: βρέθηκε σε σφραγισμένα συμφραζόμενα, εντός μίας πασσαλότρυπας, όπου θα έπεσε μετά την καταστροφή του κτηρίου, και καλύφθηκε από τον πηλό του Β τοίχου¹⁵²⁹.

Όσον αφορά την υψηλότερη χρονολόγηση που αποδίδεται αρχικά στην ίδρυση του πρώιμου αψιδωτού με βάση την ανευρεθείσα κεραμική στην περιοχή¹⁵³⁰ ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι το υλικό αυτό σχετίζεται με ένα προγενέστερο κτίσμα στην ίδια περιοχή, για το οποίο υπάρχουν αρκετές ενδείξεις. Στον εσωτερικό χώρο των δύο αψιδωτών κτισμάτων υπάρχουν πολλές πασσαλότρυπες ακανόνιστης παράθεσης και διαφόρων μεγεθών που δύσκολα ερμηνεύονται, ωστόσο εξαρχής θεωρήθηκε ότι κάποιες από αυτές μπορεί να σχετίζονται με προγενέστερες κατασκευές¹⁵³¹. Πράγματι,

¹⁵²⁶ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 99-100· Østby 1994, 53· Nordquist 2002, 150 σημ.5.

¹⁵²⁷ Στα επιχειρήματα αυτά προστίθεται από τη Nordquist 1999, 282 και μία «probable building sacrifice» σε σχέση με το ύστερο από τα δύο αψιδωτά, για την οποία δεν διαθέτουμε άλλες δημοσιευμένες πληροφορίες. Για την πρακτική θυσιαστήριων τελετουργιών και εναπόθεσης προσφορών με την ευκαιρία ανέγερσης κτηρίων στην Εγγύς Ανατολή, στο μινωικό κόσμο και σε ελληνικά ιερά ήδη από το 700 π.Χ. βλ. Burkert 2003, 86-89.

¹⁵²⁸ Nordquist 1999, 282· Voyatzis 2004, 190· Voyatzis 2005, 471.

¹⁵²⁹ Για τη διάρκεια ζωής του ύστερου αψιδωτού βλ. Voyatzis – Østby 1994· Østby κ.ά. 1994, 101· Østby 1994, 54, πίν.24α· Østby 1997, 95, 100, εικ.12· Nordquist 1999, 282· Nordquist 2002, 152, εικ.9· Voyatzis 2002, 163, εικ.13· Østby 2006γ, 570.

¹⁵³⁰ Η κατασκευή του πρώιμου αψιδωτού ανάγεται ως τις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. από τον Østby 1994, 55, ο οποίος αναφέρει ότι ο κύριος όγκος της κεραμικής χρονολογείται στο β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. και ότι υπάρχει και σημαντική ποσότητα κεραμικής της Μέσης Γεωμετρικής περιόδου. Στο τέλος της Μέσης Γεωμετρικής τοποθετείται υποθετικά και από τους Østby κ.ά. 1994, 140 και Nordquist 2002, 158. Σύμφωνα με τον Mazarakis Ainiian 1997, 81 το 1996 ο Østby τον πληροφόρησε ότι συγκεκριμενοποίησαν τη χρονολόγηση του πρώιμου αψιδωτού στο β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.

¹⁵³¹ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 140· Østby 1994, 61.

κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο δοκιμαστικές τομές σε βάθος υπέδειξαν την ύπαρξη λατρευτικής δραστηριότητας κάτω από τα δύο αψιδωτά αλλά και ενός προγενέστερου κτίσματος¹⁵³².

Ο πρωιμότερος εκ των δύο αψιδωτών ναών έχει ανασκαφεί σε μήκος σχεδόν 7 μ., ενώ δεν φαίνεται το πρωταρχικό μήκος του να ήταν πολύ μεγαλύτερο¹⁵³³. Έχει εσωτερικό πλάτος 1,70-2,00 μ. και το εξωτερικό πλάτος δύσκολα θα υπερέβαινε τα 3 μ. Σύμφωνα με τα σωζόμενα δεδομένα ξύλινοι σύλλοι, σε ενδιάμεση απόσταση περίπου 0,70 μ., στήριζαν τη στέγη και οι τοίχοι ανάμεσά τους ήταν πηλόκτιστοι ενισχυμένοι με καλάμια· το κάτω μέρος της εσωτερικής επιφάνειας του τοίχου καλύφθηκε από καλάμια, που έχουν αφήσει ίχνη σαν κατακόρυφες ραβδώσεις στον πηλό. Στο εσωτερικό του υπάρχουν διάφορες πασσαλότρυπες και άλλα αποτυπώματα που δύσκολα ερμηνεύονται και χρονολογούνται. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί με ασφάλεια είναι ότι ο χώρος της αψίδας είχε έναν ιδιαίτερο αν και αδιάνγνωστο χαρακτήρα, ενδεχομένως αποκαλυπτικό για τον προσδιορισμό της δραστηριότητας εντός του κτίσματος. Μία μικρή περιοχή διαστάσεων περίπου 0,75 x 1 μ. που μένει ελεύθερη από τον χώρο της αψίδας, καθώς η Δ απόληψη του αψιδωτού καλύπτεται εν μέρει από τη λίθινη «πλατφόρμα», είναι επιστρωμένη με συμπαγή πηλό στον οποίο υπάρχουν 12 πυκνά τοποθετημένες οπές ή αποτυπώματα (διαμ. 0,07 x 0,07 έως 0,10 x 0,15 μ.). Ο χώρος αυτός ορίζεται από αποτυπώματα καλαμιών και μικρές οπές που υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός φράκτη ή κάποιου ξύλινου ορίου που διαχωριζε την αψίδα από το υπόλοιπο κτίσμα¹⁵³⁴.

Ο ύστερος αψιδωτός ναός έχει εξωτερικές διαστάσεις περίπου 4 x 12 μ. και εσωτερικό πλάτος σχεδόν 3 μ.¹⁵³⁵. Τρεις μεγάλες πασσαλότρυπες που φαίνεται να βρίσκονται στον κεντρικό άξονα του κτηρίου, έχοντας ενδιάμεση απόσταση μεταξύ τους περίπου 3,5 μ., αποδίδονται υποθετικά σε εσωτερικά στηρίγματα¹⁵³⁶. Σαφή εικόνα έχουμε για τον Β μακρό τοίχο του αψιδωτού κτηρίου, καθώς ο Ν βρίσκεται κάτω από το θεμέλιο του αρχαϊκού στυλοβάτη, ενώ στα Δ οι τοίχοι αρχίζουν να διαμορφώνουν την αψίδα στο σημείο που το κτήριο καλύφθηκε από τη λίθινη «πλατφόρμα». Μεγάλες πασσαλότρυπες, συχνά σχήματος D, βρίσκονται στις δύο όψεις του τοίχου έχοντας απόσταση 0,70 ως 1 μ. Μεταξύ τους διακρίνονται αποτυπώματα καλαμιών που αποτελούσαν τον εσωτερικό σκελετό για τους πηλόκτιστους τοίχους. Προφανώς για περαιτέρω ενίσχυση των τοίχων χρησιμοποιήθηκαν

¹⁵³² Voyatzis – Østby 1995, 340: «Trial trenches dug into the deeper strata revealed activity prior to the two LG buildings, including evidence for an earlier structure, postholes, fine pottery, and votives»· Voyatzis 2004, 190: «During the last season of excavation, in a trial trench, evidence for the surface of a third, even earlier building, possibly of mid-eighth century date, was uncovered»· πρβλ. Nordquist 2002, 155 με σημ.30. Αναφέροντας την ανευρεθείσα κεραμική σε σχέση με τα δύο αψιδωτά η Voyatzis 2005, 471 κάνει λόγο για ένα «Building 3» που στο κατώτερο επίπεδό του έχει κεραμική ΥΓΙ.

¹⁵³³ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 101-103, εικ.12-16 [G. Nordquist], καθώς και Nordquist 2002, 153-155, εικ.12-15, για τα ανασκαφικά δεδομένα, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία και τα ευρήματα σε σχέση με το πρώιμο αψιδωτό κτίσμα.

¹⁵³⁴ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 101, εικ.14· Nordquist 2002, 154, εικ.15. Η οριοθέτηση και απομόνωση του χώρου της αψίδας παραπέμπει κατά τον Mazarakis Ainian 1997, 81 στο λεγόμενο Ηρώον στο Λευκαντί και στο αψιδωτό κτίσμα Unit IV-5 στα Νιχώρια, ωστόσο δεν υπάρχουν άλλες ομοιότητες, ενώ τα κτήρια αυτά πρέπει να είχαν διαφορετική λειτουργία.

¹⁵³⁵ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 99-101, εικ.10-11 [G. Nordquist], καθώς και Nordquist 2002, 150-153, εικ.5-11, για τα ανασκαφικά δεδομένα, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία και τα ευρήματα σε σχέση με το ύστερο αψιδωτό κτίσμα.

¹⁵³⁶ Østby 1994, 54· Østby κ.ά. 1994, 101· Nordquist 2002, 151.

μεσαίου μεγέθους μαρμάρια απολεπίσματα, ενώ οι τοίχοι φαίνεται ότι ήταν τουλάχιστον εν μέρει καλυμμένοι με λευκό ασβεστολιθικό κονίαμα¹⁵³⁷.

Ασφαλέστερα στοιχεία διαθέτουμε για τη μορφή του Α τμήματος του κτίσματος, όπου φαίνεται ότι υπήρχε ένα είδος πρόναου και ιδιαίτερη διαμόρφωση της πρόσοψης. Μόνο σε αυτό το τμήμα διαπιστώθηκε η ύπαρξη αλλεπάλληλων δαπέδων, τουλάχιστον πέντε, από πατημένο πηλό ενισχυμένο με ασβεστοκονίαμα. Το Ν τμήμα των δαπέδων είχε καταστραφεί από παλαιότερες ανασκαφικές τομές. Σε σχέση με τα δάπεδα βρέθηκαν πολλά μικρά αναθήματα, που προφανώς ήταν τοποθετημένα πάνω στο δάπεδο ή σε ξύλινες κατασκευές που έχουν αφήσει ίχνη¹⁵³⁸. Θεωρείται ότι το Α τμήμα διαχωριζόταν από το υπόλοιπο κτήριο με έναν εγκάρσιο τοίχο ή κάποιου είδους χώρισμα¹⁵³⁹. Με βάση τα σωζόμενα στοιχεία στην πρόσοψη του κτηρίου, που ορίζεται σαφώς από την Α παρυφή του δαπέδου του πρόναου, φαίνεται ότι στην απόληξη των μακρών τοίχων υπήρχαν ξύλινοι στύλοι που καλύπτονταν από σανίδες εν είδει πρωτόγονων παραστάδων, ενώ η είσοδος θα ήταν τουλάχιστον εν μέρει κλειστή με ξύλινο φράκτη¹⁵⁴⁰.

Το γεγονός ότι στο κυρίως τμήμα του κτηρίου δεν έχουν εντοπιστεί δάπεδα ή επιφάνειες χρήσης υποδεικνύει τη διαφορετική λειτουργία των δύο χώρων¹⁵⁴¹. Διάφορες οπές και αποτυπώματα στο κύριο τμήμα του κτηρίου μπορεί να ανάγονται σε μεταγενέστερες επεμβάσεις ή διάφορες εσωτερικές κατασκευές. Το τελευταίο ισχύει πιθανόν για μία σειρά αποτυπωμάτων κατά μήκος του Β τοίχου, που υποδηλώνουν την ύπαρξη ξύλινων στηριγμάτων κάποιου είδους επίπλωσης. Κοντά στον Β τοίχο βρέθηκε επίσης ένα «θρανίο», κατασκευασμένο από σκληρό πηλόχωμα ανακατωμένο με μικρούς λίθους, του οποίου η Δ απόληξη είναι ημικυκλική¹⁵⁴².

Το αψιδωτό σχήμα συνιστά έναν από τους κύριους τύπους των πρώιμων ναών, άσχετα με το αν η απόδοση λατρευτικής λειτουργίας σε κάποια από τα σωζόμενα αψιδωτά κτίσματα θεωρείται υποθετική. Τα αψιδωτά κτίσματα επανεμφανίζονται κατά την υπομυκηναϊκή εποχή και γνωρίζουν ακμή κατά την υστερογεωμετρική και την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, οπότε χρησιμοποιούνται συχνά ως ναοί, ενώ στη συνέχεια εκλείπουν χωρίς να εξαφανιστούν εντελώς¹⁵⁴³. Ωστόσο, εντελώς ασυνήθιστη για τη γεωμετρική εποχή είναι η κατασκευαστική τεχνική των αψιδωτών της Τεγέας, που θυμίζει περισσότερο την Πρώιμη Νεολιθική παρά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ταπεινές είναι και οι διαστάσεις τους, ιδίως του πρώιμου αψιδωτού, ώστε γενικώς θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε

¹⁵³⁷ Για την κατασκευή των τοίχων βλ. Østby κ.ά. 1994, 100-101. Η Nordquist 2002, 153 αναφέρει επίσης ότι έχουν βρεθεί και μικρά θραύσματα κονιάματος με ίχνη ερυθρού χρώματος, όμως σε συμφραζόμενα που δεν επιτρέπουν τη σύνδεσή τους με το αψιδωτό κτήριο.

¹⁵³⁸ Βλ. Nordquist 2002, 151-152, εικ.8· πρβλ. Nordquist 1999, 282, όπου η περιοχή χαρακτηρίζεται ως «depository area», ενώ αναφέρεται ότι παρόμοια ευρήματα εντοπίστηκαν και στο εσωτερικό του αψιδωτού όμως σε μία ασαφώς ορισμένη περιοχή.

¹⁵³⁹ Ως μοναδικό πιθανό ίχνος αυτού μπορεί να εκληφθεί μία περιοχή στη Δ παρυφή των δαπέδων με πηλό ελαφρώς διαφορετικού χρώματος που δεν περιείχε καθόλου ευρήματα σύμφωνα με τη Nordquist 2002, 153. Πρβλ. Østby 1994, 54· Østby 2006α, 454.

¹⁵⁴⁰ Βλ. Nordquist 1999, 282· Nordquist 2002, 151, εικ.8· Østby 1994, 54· Østby 2006α, 454.

¹⁵⁴¹ Nordquist 2002, 152: «... for example, that few persons took part in activities inside the building proper or that such activities were not very frequent».

¹⁵⁴² Βλ. Østby κ.ά. 1994, 101, εικ.11· Nordquist 2002, 151.

¹⁵⁴³ Βλ. για τη σχετική συζήτηση και τη συγκέντρωση των περιπτώσεων Hiller 1996.

ως απλές καλύβες, κατασκευασμένες χωρίς λιθολόγημα από πασσάλους, πλέγμα κλαδιών και επάλειψη πηλού, που θα φάνταζαν ως «unusually primitive»¹⁵⁴⁴.

Σύμφωνα με τον Østby τα δύο αψιδωτά κτίσματα του ιερού της Τεγέας δεν εμπίπτουν σε κανένα ερμηνευτικό πλαίσιο με βάση τις θεωρίες που έχουν προταθεί για τη λειτουργία των πρώιμων ναών¹⁵⁴⁵. Όσον αφορά ιδιαίτερα το πρώιμο αψιδωτό θεωρεί απίθανο να λάβαινε χώρα οποιαδήποτε δραστηριότητα στο εσωτερικό του ακριβώς εξαιτίας του μικρού μεγέθους του. Επιπλέον δεν πιστεύει ότι προορίζονταν για τη στέγαση του λατρευτικού αγάλματος, επειδή θεωρεί ότι το φαινόμενο των λατρευτικών αγαλμάτων στην Αρκαδία είναι μεταγενέστερο και ότι οι λατρείες αρχικά ήταν ανεικονικές. Εύλογα υποψιάζεται ότι οι αιγιματικές πασσαλότρυπες στο εσωτερικό τους θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στη λύση του προβλήματος και πιθανολογεί να σχετίζονται με αντικείμενα που είχαν κάποια λατρευτική ή τελετουργική σημασία. Με βάση την κατάσταση της επιφάνειας χρήσης του εσωτερικού τους πιστεύει ότι η πρόσβαση σε αυτά θα ήταν αυστηρά περιορισμένη. Υπογραμμίζοντας τη μη λειτουργικότητά τους και συνάμα τονίζοντας την «πρωτόγονη» τεχνική τους ο Østby τείνει να αποδώσει στα ίδια τα κτήρια λατρευτική υπόσταση¹⁵⁴⁶.

Σύμφωνα και με τη Nordquist¹⁵⁴⁷ δεν υπάρχουν ευρήματα που να υποδεικνύουν ότι πληρούσαν κάποια οικονομική ή οικιακή λειτουργία, ενώ το εσωτερικό τους ήταν μικρών διαστάσεων και χωρίς ίχνη από επίπεδα χρήσης. Και αυτή συμφωνεί ότι η πρόσβαση ήταν απαγορευμένη στους πιστούς, όπως ιδιαίτερα φαίνεται στο ύστερο αψιδωτό με την τοποθέτηση των αναθημάτων στο μπροστινό τμήμα του κτηρίου, και αναρωτιέται αν χρησιμοποιούνταν για τη φύλαξη αντικειμένων που χρησίμευαν στη λατρεία. Θεωρεί τα δύο αψιδωτά κτήρια ως σημαντικές εστίες λατρείας και ως την κατοικία της θεότητας. Όπως η ίδια υπογραμμίζει ο πυρήνας γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε το ιερό κατά τη διαχρονική ιστορία του εντοπίζεται στην περιοχή των αψίδων των δύο γεωμετρικών ναών, η οποία περιβλήθηκε από τη λεγόμενη λίθινη «πλατφόρμα» μετά την καταστροφή τους, περιοχή η οποία αντιστοιχεί πιθανότατα στη θέση του λατρευτικού αγάλματος στον σηκό του αρχαϊκού και του υστεροκλασικού ναού. Σύμφωνα με τη Nordquist ο βωμός βρισκόταν ίσως σε άλλη θέση στην Πρώιμη και σε άλλη θέση στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο.

Ωστόσο προς το παρόν δεν έχουν βρεθεί ασφαλή δεδομένα για τη θέση του βωμού σε σχέση με τους δύο αψιδωτούς ναούς. Το γεγονός ότι η μεταλλουργική εγκατάσταση βρίσκεται στο σημείο που θα περιμέναμε να είναι ο βωμός ίσως αποκλείει τον εντοπισμό του σε ένα σημείο ανατολικότερα και σε αξονική σχέση με τα αψιδωτά, ενώ θεωρείται ότι θα ήταν πολύ κοντά σε αυτά αν βρισκόταν κάτω από τον εγκάρσιο τοίχο του υστεροκλασικού πρόναου¹⁵⁴⁸. Το πιθανότερο είναι να βρισκόταν σε

¹⁵⁴⁴ Østby 2005β, 496.

¹⁵⁴⁵ Βλ. Østby 1994, 62-63· Østby 2005β, 496-497· Østby 2006α, 454. Δεν έχουν βρεθεί καθόλου ίχνη εστιών ή βωμών στο εσωτερικό τους, ενώ η μορφολογία και οι μικρές διαστάσεις τους αποκλείουν την ερμηνεία τους ως οικία του ηγεμόνα ή ως χώρους για κοινά λατρευτικά γεύματα, παρόλο που βρέθηκαν οστά ζώων στο εσωτερικό τους.

¹⁵⁴⁶ Østby 2005β, 497: «Probably the buildings were themselves conceived as some kind of visual manifestation of divine forces, related to the ideas which were otherwise mostly expressed by the cult figures».

¹⁵⁴⁷ Βλ. Nordquist 1999.

¹⁵⁴⁸ Βλ. Nordquist 2002, 168 για το σχετικό σχόλιο του Østby στη γενική συζήτηση. Για τις σκέψεις σχετικά με τη θέση του πρώιμου βωμού βλ. Østby κ.ά. 1994, 140· Nordquist 1999, 283· Østby 2002, 146-147 με σημ.22· Østby 2006α, 455.

κάποιο σημείο κοντά στα αψιδωτά σε μη αξονική θέση και να μην έχει βρεθεί ή και να καταστράφηκε κατά την κατασκευή των θεμελίων του υστεροκλασικού ναού. Σύμφωνα με τον Østby με τον βωμό θα μπορούσε να σχετίζεται ο σημαντικός αποθέτης στην περιοχή της ΒΑ γωνίας του υστεροκλασικού ναού (couche B), τον οποίο είχε ανασκάψει ο Dugas συσχετίζοντάς τον επίσης με τη θέση του γεωμετρικού βωμού¹⁵⁴⁹. Υποστηρίζεται επίσης ότι ο γεωμετρικός βωμός δεν θα μπορούσε να βρίσκεται στη θέση του υστεροκλασικού βωμού εξαιτίας της μεγάλης απόστασης¹⁵⁵⁰.

Η εργαστηριακή εγκατάσταση

Το 1992 μία τομή στην περιοχή του υστεροκλασικού πρόναου μεταξύ των δύο αρχαϊκών θεμελιώσεων που είχε ως στόχο τον εντοπισμό του βωμού μπροστά από τους αψιδωτούς ναούς είχε ένα απροσδόκητο αποτέλεσμα. Διαπιστώθηκε ότι η περιοχή είχε ανασκαφεί παλαιότερα, ωστόσο σε ένα τμήμα που είχε μείνει αδιατάρακτο βρέθηκε μία εγκατάσταση για μεταλλουργικές εργασίες, η οποία φαίνεται ότι αποτελούσε μέρος του πρώιμου ιερού¹⁵⁵¹.

Σύμφωνα με την προκαταρκτική παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων πριν την ολοκλήρωση της ανασκαφής διαπιστώνεται εντατική χρήση της περιοχής για κάποια χρονική περίοδο στο τέλος των γεωμετρικών χρόνων για την παραγωγή προφανώς μικρών χάλκινων αναθημάτων ενδεχομένως εν μέρει και από το λιώσιμο παλαιότερων. Βρέθηκε μία σειρά ρηχών λάκκων, διαμ. 0,40-0,50 μ. και βάθους 0,10-0,15 μ., που έφεραν επάλειψη με πηλό, ενώ στον πυθμένα τους ήταν στρωμένα όστρακα. Περιείχαν σκουρόχρωμο χώμα με κάρβουνο και μικρά απολεπίσματα χαλκού, ενώ σε έναν από αυτούς βρέθηκαν 4 γεωμετρικές περόνες. Στην περιοχή βρέθηκαν κατάλοιπα παραγωγής και χάλκινα μικροαντικείμενα, ενώ γενικώς η εικόνα των ευρημάτων ήταν η ίδια με των αψιδωτών ναών¹⁵⁵².

Με αυτή την ανακάλυψη επιβεβαιώνεται η ύπαρξη τοπικής παραγωγής χάλκινων αντικειμένων, η οποία είχε ήδη υποτεθεί από τη μελέτη των χάλκινων αναθημάτων του ιερού για τον 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ. Η υπόθεση αυτή βρίσκει περαιτέρω έρεισμα στα λείψανα επεξεργασίας μετάλλων από την πρόσφατη ανασκαφή στην περιοχή του υστεροκλασικού σηκού και στη Β περιοχή του ιερού, όπου βρέθηκαν κατάλοιπα χαλκού και σιδήρου από τον 7^ο αι. π.Χ. και τους αρχαϊκούς χρόνους¹⁵⁵³. Η

¹⁵⁴⁹ Dugas 1921, 339. Βλ. Østby κ.ά. 1994, 140· Østby 2002, 147 σημ.22.

¹⁵⁵⁰ Την άποψη αυτή ωστόσο είχε εκφράσει η Voyatzis θεωρώντας μη αποδεκτή την ανάλογη θεωρία του Dugas με βάση τις περιοχές των «μαύρων στρωμάτων» για τη μετακίνηση της θέσης του βωμού· ως αφετηρία για την άποψή της αυτή χρησιμοποιεί την πληροφορία του Milchhöfer ότι εντόπισε το «μαύρο στρώμα» με γεωμετρικά ευρήματα σε σχέση με τα θεμέλια του μεγάλου βωμού, βλ. Voyatzis 1990, 27· Voyatzis 1992α, 19. Για την ερμηνεία των «μαύρων στρωμάτων» και το ενδεχόμενο της συσσώρευσης των απορριμμάτων των θυσιών στην περιοχή του ιερού σε μεγάλη απόσταση από τον βωμό, ακόμη και όταν δεν έχει αναγνωριστεί η ύπαρξή του, βλ. Kyrieleis 2006, 36-37.

¹⁵⁵¹ Βλ. Voyatzis – Østby 1994· Østby κ.ά. 1994, 103-104, εικ.17-19 [G. Nordquist]· Nordquist 1997· Nordquist 2002, 155-158, εικ.16-18. Πρβλ. Østby 1994, 60, πίν.23c· Østby 2006α, 455· Østby 2006β, 116.

¹⁵⁵² Østby κ.ά. 1994, 104· Nordquist 2002, 158. Βρέθηκαν επίσης ένα μικρό χρυσό σύρμα πιθανόν από ενώτιο του 8^{ου}-7^{ου} αι. π.Χ. (Østby κ.ά. 1994, 139 αρ.ΙV.3, εικ.89), μία χρυσή ψήφος (Østby κ.ά. 1994, 139 αρ.ΙV.2) και μία οστέινη, μία οστέινη διπλή κυκλική σφραγίδα με αετό του 8^{ου}-7^{ου} αι. π.Χ., παρόμοια δείγματα της οποίας είναι γνωστά από το ιερό, βλ. Østby κ.ά. 1994, 138 αρ.ΙΙΙ.3, εικ.81.

¹⁵⁵³ Βλ. Voyatzis 1990, 260-265· Voyatzis 1992α, 23· Østby κ.ά. 1994, 133· Voyatzis 2002, 162.

ύπαρξη ανάλογων εγκαταστάσεων έχει εντοπιστεί και σε άλλα πρώιμα ιερά, όμως εδώ είναι εξαιρετικά περίεργη η θέση της πάνω από τον πρώιμο «βόθρο» και μάλιστα μπροστά από τα αψιδωτά κτήρια, στο σημείο που θα περιμέναμε τον βωμό που θα αντιστοιχούσε σε αυτά· βρίσκεται περίπου 6,5 μ. Α από την πρόσοψη του ύστερου αψιδωτού.

Υπάρχουν πολλά ερωτηματικά για τη χρονολόγηση, τη λειτουργία και την έκταση της εγκατάστασης αυτής που χρήζουν περαιτέρω έρευνας και μελέτης. Διαπιστώνεται επαναλαμβανόμενη χρήση της σε μία περιοχή άγνωστης έκτασης, που φαίνεται ωστόσο να εκτείνεται και κάτω από τις αρχαϊκές θεμελιώσεις. Η περίεργη και μοναδική θέση της εγκατάστασης μπροστά από τους αψιδωτούς ναούς εν μέρει εξηγείται από την υπόθεση της Nordquist ότι φαίνεται να βρισκόταν σε κατώτερο επίπεδο από τους ναούς, ενδεχομένως και σε διαφορετικό άνδηρο, ώστε να θεωρηθεί σχετικά απομονωμένη από αυτούς¹⁵⁵⁴. Από την άλλη δεν αποκλείει τη χρήση της εγκατάστασης, όταν δεν υπήρχαν οι αψιδωτοί ναοί και βασικά ο νεότερος· ωστόσο από την έως τώρα μελέτη των οστράκων αυτά χρονολογούνται από τη Μέση Γεωμετρική II έως την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο¹⁵⁵⁵.

Τελευταία και η Voyatzis θεωρεί σύγχρονη τη λειτουργία του εργαστηρίου με τους δύο αψιδωτούς ναούς με βάση τα ανευρεθέντα γεωμετρικά και πρώιμα πρωτοκορινθιακά όστρακα¹⁵⁵⁶. Η θέση του τόσο κοντά στους ναούς υποδεικνύει κατά την άποψή της ότι οι μεταλλουργικές εργασίες συνιστούν ένα αναπόσπαστο τμήμα της λατρείας στον 8^ο αι. π.Χ., ενώ ταυτόχρονα υποδηλώνεται μία αυξημένη οικονομική δραστηριότητα από την ύπαρξη ενός εργαστηρίου όπου κατασκευάζονται μικρά χάλκινα αναθήματα για να εφοδιαστούν οι πιστοί με δώρα για τη θεά. Ανάλογα η Nordquist θεωρεί ότι η παραγωγή τελούσε υπό την προστασία της θεάς¹⁵⁵⁷.

Η Β περιοχή

Στη Β περιοχή του ιερού [πίν.2.31.α] οι πρόσφατες ανασκαφές δεν προχώρησαν σε βάθος κάτω από τα πρώιμα αρχαϊκά στρώματα, ωστόσο στα τοιχώματα ενός βυζαντινού λάκκου και στην τομή του Σταϊνχάουερ, που είχε φτάσει ως το φυσικό έδαφος, επισημάνθηκε η ύπαρξη κάποιων κατασκευών, πιθανόν τμήματα τοίχων των γεωμετρικών χρόνων¹⁵⁵⁸. Επίσης διαπιστώθηκε ότι το στρώμα κοκκινωπού χώματος με τα βότσαλα που οι Γάλλοι είχαν θεωρήσει ως το φυσικό έδαφος στην περιοχή μεταξύ των δύο βάσεων Β του ναού (couche A) και σε άλλα σημεία του ιερού ουσιαστικά συνιστά φυσική απόθεση από ποταμό, που εξαιτίας μεταβολής της κοίτης του θα έρρεε αμέσως Β από το ύψωμα, όπου θα είχαν κατασκευαστεί οι αψιδωτοί ναοί. Το περιστατικό αυτό τοποθετείται πιθανόν στον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ. και ίσως είχε κάποια επίπτωση για το ιερό, ενώ κάτω από τα βότσαλα υπάρχει ένα παχύ στρώμα μαύρου χώματος με γεωμετρικό υλικό¹⁵⁵⁹. Σε μία μικρή δοκιμαστική τομή στο

¹⁵⁵⁴ Βλ. Nordquist 2002, 156, 158, όπου κάνει λόγο για μία μικρή σειρά λίθων που αποδίδει υποθετικά σε έναν απλό τοίχο ανδρήρου.

¹⁵⁵⁵ Βλ. τη γενική συζήτηση στο Nordquist 2002, 168.

¹⁵⁵⁶ Βλ. Voyatzis 2004, 190-191.

¹⁵⁵⁷ Nordquist 1999, 283.

¹⁵⁵⁸ Tarditi 2005, 199. Πρβλ. Voyatzis – Østby 1995: «In the sections of the Byzantine pit discovered in the northern sector in a previous season, we observed the presence of what seem to be a series of structures with east-west orientations, destroyed by flooding and always rebuilt in the same area. The earliest of these structures appears to be Geometric in date and may be some sort of peribolos or retaining wall».

¹⁵⁵⁹ Βλ. Østby 2002, 145. Πρβλ. Mendel 1901, 244· Dugas 1921, 337, 338.

στρώμα αυτό βρέθηκαν υστερογεωμετρικά ευρήματα, λιγότερο καλής ποιότητας από των αψιδωτών, ωστόσο σαφώς αναθηματικού χαρακτήρα, που μαρτυρούν πιθανόν μία πρώιμη επέκταση του ιερού προς τη Β περιοχή¹⁵⁶⁰. Επιπλέον, μέσω πυρηνοληψίας εντοπίστηκαν μαρτυρίες ανθρώπινης δραστηριότητας σε βάθος 2,5 μ. κάτω από το στρώμα του 8^{ου} αι. π.Χ.¹⁵⁶¹.

Το ιερό στον 7^ο αι. π.Χ.

Άγνωστη είναι η διαμόρφωση του ιερού στον 7^ο αι. π.Χ., και συγκεκριμένα στο διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ της καταστροφής του ύστερου αψιδωτού κτίσματος και της ανέγερσης του μνημειακού αρχαϊκού ναού (περίπου 675-625 π.Χ.)¹⁵⁶². Ωστόσο η λατρεία ήταν ακμάζουσα όπως μαρτυρούν τα πολλά αναθήματα της περιόδου αυτής, τα περισσότερα από τα οποία δεν έχουν βρεθεί σε στρωματογραφημένα συμφραζόμενα.

Η περιοχή του ναού

Σε απόσταση περίπου 1,30 μ. Α από τη θεμελίωση του οπίσθιου τοίχου του υστεροκλασικού σηκού βρίσκεται μία περιοχή διαστάσεων περίπου 6,80 x 2,70 μ. που καλύπτεται από σχετικά μεγάλους αργούς λίθους ύψους περίπου 0,32 μ. Παρά το ακανόνιστο σχήμα και την παράθεσή τους διαμορφώνουν μία σχετικά επίπεδη, κανονική άνω επιφάνεια. Το στοιχείο αυτό εξαιτίας της θέσης του στο οπίσθιο τμήμα του σηκού, το μεγαλύτερο πλάτος του οποίου καταλαμβάνει, είχε ερμηνευθεί ως η υποθεμελίωση της βάσης του λατρευτικού αγάλματος του ναού του 4^{ου} αι. π.Χ. Μάλιστα η ύπαρξή της σε αυτό το βάθος και το μέγεθός της προβλήθηκε ως επιχείρημα για την άποψη ότι στη βάση ήταν στημένα τα σκοπάδεια αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας εκατέρωθεν της Αλέας Αθηνάς¹⁵⁶³.

Η ερμηνεία αυτή απορρίφθηκε από τη Norman και από τον Østby σε σχέση με το ζήτημα της αναγνώρισης της ύπαρξης του αρχαϊκού ναού, και επικυρώθηκε από τις νεότερες ανασκαφικές έρευνες¹⁵⁶⁴. Όχι μόνον οι λίθοι βρίσκονται σε σχετικά μεγάλο βάθος, ώστε να έχουν χρησιμοποιηθεί στο ναό του 4^{ου} αι. π.Χ. (περίπου 0,85 μ. κάτω από το δάπεδό του), αλλά διαπιστώθηκε επιπλέον ότι επεκτείνονται και κάτω από τις θεμελιώσεις του εσωτερικού στυλοβάτη του αρχαϊκού ναού. Πράγματι, κατά την πρόσφατη ανασκαφή στην περιοχή προέκυψε ότι η λεγόμενη λίθινη «πλατφόρμα» εκτείνεται και πέραν των δύο αρχαϊκών θεμελιώσεων και ανάμεσά τους μεσολαβεί ένα ενδιάμεσο στρώμα χώματος, συνεπώς πρέπει να είναι προγενέστερη του αρχαϊκού ναού¹⁵⁶⁵.

Η λίθινη «πλατφόρμα» θα μπορούσε να ανήκει σε ένα προσωρινό, μεταβατικό λατρευτικό κτίσμα, τη μορφή του οποίου είναι αδύνατο να αποκαταστήσουμε. Εκτός των άλλων η περιοχή αυτή έχει διαταραχθεί από την ανέγερση των δύο μεγάλων ναών στην αρχαιότητα αλλά και από τις παλαιότερες ανασκαφές. Με το κτίσμα αυτό θα μπορούσε να συσχετιστεί ένα άλλο στοιχείο στο Α

¹⁵⁶⁰ Βλ. Østby 2002, 145.

¹⁵⁶¹ Voyatzis – Østby 1995.

¹⁵⁶² Για τον σχετικό προβληματισμό βλ. Østby 2002, 145-146· Østby 2005β, 497.

¹⁵⁶³ Βλ. Dugas 1924, 11, 45-51, 54, πίν.84,Α και πίν.3-4 (σημείο C)· Stewart 1977, 83. Πρβλ. Stewart 1990, 184 για την αναθεώρηση της αρχικής του άποψης.

¹⁵⁶⁴ Βλ. Norman 1986, 428-429· Østby 1986, 76-77, 85, εικ.18· Østby 1994, 54-55, 61· Østby κ.ά. 1994, 95, 103, εικ.5· Østby 1997, 96· Nordquist 2002, 150, 155· Østby 2005β, 497· Østby 2006β, 114.

¹⁵⁶⁵ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 95 με σημ.33· Nordquist 2002, 149-150.

τμήμα του υστεροκλασικού σηκού, που στρωματογραφικά εντάσσεται στην ίδια περίοδο. Πρόκειται πιθανόν για μία αύλακα ή κοίτη θεμελίωσης στον άξονα Β-Ν, που εντοπίστηκε μόνο σε δύο τμήματα ακριβώς κάτω από τα αρχαϊκά θεμέλια, καθώς τα στρώματα στην περιοχή αυτή ήταν εν μέρει διαταραγμένα¹⁵⁶⁶. Στην περιοχή αυτή βρέθηκαν κάποια θραύσματα από πήλινα αντικείμενα που δύσκολα ταυτίζονται και χρονολογούνται με ακρίβεια, ωστόσο μερικά θεωρείται ότι μπορεί να είχαν αρχιτεκτονική λειτουργία και να σχετίζονται με αυτό το κτίσμα¹⁵⁶⁷.

Κάποια ιδιαίτερη σημασία φαίνεται να υποκρύπτει η θέση της λίθινης «πλατφόρμας», που κατασκευάστηκε πάνω από τις αψίδες των δύο πρωιμότερων κτηρίων και βρίσκεται ουσιαστικά σε αντιστοιχία με το οπίσθιο τμήμα του σηκού και του αρχαϊκού και του υστεροκλασικού ναού, όπου πιθανότατα θα ήταν στημένο το λατρευτικό άγαλμα. Ήδη πριν την ανεύρεση των δύο αψιδωτών ο Østby είχε εκφράσει την άποψη ότι πρόκειται για ένα είδος απλής πλακόστρωσης ενός σημείου με ιδιαίτερη σημασία για το ιερό, το οποίο ίσως λήφθηκε υπόψη για θρησκευτικούς λόγους κατά την ανέγερση του αρχαϊκού ναού με την τοποθέτηση του λατρευτικού αγάλματος σε αντιστοιχία με αυτό¹⁵⁶⁸. Τελευταία ο Østby¹⁵⁶⁹ υποθέτει ότι η λίθινη «πλατφόρμα» θα βρισκόταν στο εσωτερικό ενός κτηρίου, με το οποίο σχετίζεται πιθανόν η ρηχή αύλακα που ερμηνεύεται ως κοίτη θεμελίωσης του τοίχου της πρόσοψης. Οι τοίχοι του κτηρίου αυτού θα είχαν καταστραφεί κατά την κατασκευή των βαθιών θεμελίων για τον υστεροκλασικό ναό. Δεν αποκλείει με αυτό το κτήριο να σχετίζονται τα κατεστραμμένα λείψανα από τη Β περιοχή που θα αναφέρουμε παρακάτω.

Ιδιαίτερη αξία έχουν οι παρατηρήσεις της Nordquist για τη σχέση της «πλατφόρμας» με τα πρωιμότερα κτήρια στον χώρο. Στην Α της πλευρά διαμορφώνεται ένα είδος κόγχης στο οποίο διατηρήθηκε η περιοχή της αψίδας του πρώιμου κτηρίου, η οποία, όπως είδαμε, διαχωριζόταν από τον υπόλοιπο χώρο και έφερε το ιδιαίτερο στοιχείο της πυκνής παράθεσης οπών. Η Nordquist πιστεύει πως η δημιουργία αυτής της κόγχης ήταν σκόπιμη και δεν προέκυψε από την αφαίρεση λίθων που θα υπήρχαν στη θέση αυτή, καθώς οι δύο λίθοι που διαμορφώνουν την κόγχη είναι τοποθετημένοι με επιμέλεια σε γωνία. Κατά αυτόν τον τρόπο η ιδιόμορφη αυτή κόγχη φαίνεται να διατηρεί την ανάμνηση των πρώιμων ναών και των εγκαταστάσεών τους σε μία περιοχή που αντιστοιχεί στη μεταγενέστερη θέση του λατρευτικού αγάλματος¹⁵⁷⁰.

Η Β περιοχή

Στη Β περιοχή του ιερού [πίν.2.31.α] τα στρώματα πριν τον 6^ο αι. π.Χ. δεν έχουν διερευνηθεί ακόμη, ωστόσο στη τομή D7, δηλαδή περίπου στο κέντρο του συγκεκριμένου ανασκαφικού τομέα, εντοπίστηκε και εν μέρει ανασκάφηκε ένα στρώμα με τα λείψανα ενός κατεστραμμένου κτηρίου¹⁵⁷¹. Περιείχε άφθονα τμήματα καμένου πηλού, εκ των οποίων πολλά έφεραν ίχνη οργανικών υλικών και

¹⁵⁶⁶ Βλ. Østby 1994, 61· Østby 2002, 146· Nordquist 2002, 150, εικ.4.

¹⁵⁶⁷ Βλ. Nordquist 2005, 151, 154. Πρβλ. Østby 1994, 61: «A couple of enigmatic terracotta objects found in this area may be the remains of its roof decoration»· Voyatzis 2002, 160: «Some mysterious terracotta pieces were also unearthed in this region: they may be votive objects or, possibly, architectural fragments».

¹⁵⁶⁸ Østby 1986, 85.

¹⁵⁶⁹ Østby 2006β, 114 με σημ.21.

¹⁵⁷⁰ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 103, εικ.15· Nordquist 2002, 155.

¹⁵⁷¹ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 111-112, εικ.30· Voyatzis – Østby 1995· Østby 2002, 145-146· Tarditi 2005, 198-199, εικ.3.

μερικά λευκό κονίαμα, πολύ κάρβουνο, πολλά τμήματα από μικρά αναθήματα κυρίως χάλκινα (περόνες, δακτυλίδια, μικρά ελάσματα, θραύσματα από το χείλος αγγείων), αλλά και σιδερένιες περόνες, οστέινα αντικείμενα, καθώς και όστρακα καλής ποιότητας. Πιστεύεται ότι ανήκουν σε ένα κτήριο κατασκευασμένο με επιμέλεια από ξύλο και πηλό, το οποίο χρησιμοποιήθηκε στον 7^ο αι. π.Χ., πιθανόν γύρω στα μέσα του αιώνα, και καταστράφηκε από φωτιά.

Οι ανασκαφείς φαίνεται να τείνουν προς την άποψη ότι το κτήριο βρισκόταν σε άλλη θέση και μετά την καταστροφή τα υπολείμματά του απορρίφθηκαν στην περιοχή αυτή χωρίς όμως να εξάγεται από τα λεγόμενα τους σαφή εικόνα δεδομένης και της περιορισμένης ανασκαφής του στρώματος αυτού. Η Tarditi, αν και αρχικά υποθέτει ότι θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί για την αποθήκευση ίσως πολύτιμων αναθημάτων, εικάζει ότι πρόκειται για τα απορρίμματα ενός πιθανώς λατρευτικού κτηρίου που αντικαταστάθηκε στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. από τον αρχαϊκό ναό¹⁵⁷². Την ίδια περίπου υπόθεση εκφράζει τελευταία και ο Østby λέγοντας ότι τα λείψανα του κτηρίου αυτού θα μπορούσαν να αντιστοιχούν σε ένα κτήριο στη θέση του ναού με βάση τα σωζόμενα στοιχεία από τη θέση αυτή¹⁵⁷³.

Το αρχαϊκό ιερό

Ο ναός

Οι παλαιότεροι ερευνητές του ιερού της Τεγέας, παρόλο που δέχονταν την ύπαρξη ενός αρχαϊκού ναού, θεωρούσαν ότι δεν σώζονται λείψανά του με μοναδική εξαίρεση κάποιους μαρμάρινους γωνιόλιθους που είχαν εντοπιστεί σε β' χρήση στα θεμέλια του υστεροκλασικού ναού¹⁵⁷⁴. Οι θεμελιώσεις διαφορετικής κατασκευής που βρέθηκαν εντός του ναού αναφέρονται μόνο στη δημοσίευση του 1924 και αποδίδονται από τον Dugas σε μία βυζαντινή βασιλική, που θα κτίστηκε πάνω στον κατεστραμμένο υστεροκλασικό ναό, χωρίς όμως ιδιαίτερη τεκμηρίωση της άποψης αυτής¹⁵⁷⁵. Η απόδοση των θεμελιώσεων σε έναν προγενέστερο ναό στην ίδια θέση θεωρείται πλέον

¹⁵⁷² Tarditi 2005, 199.

¹⁵⁷³ Østby 2006β, 114.

¹⁵⁷⁴ Πρώτος ο Milchhöfer 1880, 57 παρατήρησε ότι σε κάποια σημεία των θεμελίων, που είναι κατασκευασμένα από ιζηματογενές πέτρωμα, έχουν παρεμβληθεί μαρμάρινες πλάκες ίσως για την ενίσχυσή τους. Ο Mendel 1901, 246 σημ.2 απορρίπτοντας την υπόθεσή του και διαπιστώνοντας ότι κάποιοι από τους μαρμάρινους γωνιόλιθους βρίσκονται σε β' χρήση συμπέρανε ότι προέρχονται από τον προδρομικό ναό που καταστράφηκε από πυρκαγιά σύμφωνα με τον Παυσανία. Επίσης ο Dugas 1921, 336 θεωρεί πιθανό οι μαρμάρινοι γωνιόλιθοι να προέρχονται από τον προγενέστερο ναό, τα θεμέλια του οποίου κατά την άποψή του δεν είναι ορατά είτε γιατί θα είχε επαναχρησιμοποιηθεί το υλικό τους είτε γιατί ο ναός του 4^{ου} αι. π.Χ. θα είχε κτιστεί επακριβώς στη θέση του προγενέστερου. Από τον ίδιο εντοπίστηκαν 26 γωνιόλιθοι σε β' χρήση στα θεμέλια της υστεροκλασικής περίπτωσης, βλ. Dugas 1924, 10 με σημ.1. Από αυτούς τους γωνιόλιθους ο Østby δεν κατάφερε να βρει τους 4, ωστόσο εντόπισε άλλους 4, ενώ αναγνώρισε και 8 γωνιόλιθους από ασβεστόλιθο εκτός από τους 18 μαρμάρινους, που κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται από τον αρχαϊκό ναό, βλ. Østby 1986, 79, 91-92, εικ.26-29.

¹⁵⁷⁵ Βλ. Dugas 1924, 11-13, πίν.3-5, όπου οι θεμελιώσεις σημειώνονται ως D, E, F. Ο Østby απορεί γιατί οι Γάλλοι επέλεξαν αυτή την ερμηνεία και εικάζει ότι ενδεχομένως απέκλεισαν την πρώιμη χρονολόγηση των θεμελιώσεων, επειδή αυτές βρίσκονται πάνω από τη λεγόμενη λίθινη «πλατφόρμα», την οποία είχαν ερμηνεύσει ως υποθεμελίωση της βάσης του λατρευτικού συντάγματος του υστεροκλασικού ναού. Κάποια τυχαία ευρήματα

αδιαμφισβήτητη μετά την έρευνα του Østby, ο οποίος καθόρισε την ύπαρξη και το σχέδιο ενός πρώιμου αρχαϊκού ναού αξιοσημείωτων διαστάσεων [πίν.2.32], και μετά την επακολουθείσα στρωματογραφική επιβεβαίωση, που ήταν εξάλλου ένας από τους πρωταρχικούς στόχους της ανασκαφικής έρευνας του Νορβηγικού Ινστιτούτου στο ιερό της Τεγέας¹⁵⁷⁶. Στην απόδοση των θεμελιώσεων σε έναν μνημειακό αρχαϊκό ναό είχε καταλήξει ανεξάρτητα και η Norman στο πλαίσιο της έρευνας και μελέτης της για τον υστεροκλασικό ναό¹⁵⁷⁷.

Οι σωζόμενες θεμελιώσεις αποδίδουν τη μορφή ενός επιμήκους κυρίως ναού με διπλή εσωτερική κιονοστοιχία. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Østby οι διαστάσεις του κυμαίνονται από 10,00 x 37,51 μ. έως 10,08 x 37,805 μ.¹⁵⁷⁸. Είναι ελαφρώς μακρύτερος και στενότερος από τον υστεροκλασικό, ενώ οι κεντρικοί τους άξονες σχεδόν συμπίπτουν. Δεν έχει σωθεί κανένα ίχνος από την περίπτωση, η θεμελίωση της οποίας θα πρέπει να βρίσκεται κάτω από τη θεμελίωση της περίπτωσης του ναού του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο Østby από διάφορες έμμεσες ενδείξεις θεωρεί ότι θα πρέπει να υπήρχε όντως περίπτωση, η οποία θα μπορούσε να αποκατασταθεί μόνο στο σχήμα των 6 x 18 κίωνων¹⁵⁷⁹. Οι εξωτερικές διαστάσεις του ναού υπολογίζονται στα 16-18 x 48-49 μ.

Στους εσωτερικούς στυλοβάτες αντιστοιχούν οι δύο παράλληλες θεμελιώσεις που περικλείονται στον σηκό και στον πρόναο του υστεροκλασικού ναού. Επίσης έχουν διασωθεί στη θέση τους 4 μαρμάρيني γωνιόλιθοι με σαφή σημάδια των κίωνων και της τοποθέτησής τους. Χάρη σε αυτούς γνωρίζουμε το επίπεδο του δαπέδου του αρχαϊκού σηκού αλλά και τη διάμετρο και την παράθεση των εσωτερικών κίωνων. Στις δύο όψεις του αρχαϊκού κυρίως ναού αντιστοιχούν δύο γραμμές θεμελίων που βρίσκονται μπροστά από τον υστεροκλασικό πρόναο και τον οπισθόδομο αντίστοιχα. Σε καλύτερη κατάσταση σώζονται τα θεμέλια πίσω από τον οπισθόδομο. Μάλιστα στο Β άκρο του σώζονται στη θέση τους δύο μαρμάρيني γωνιόλιθοι με διάφορα σημάδια στην άνω

από την περιοχή φαίνεται να υποδεικνύουν την ύπαρξη μίας βυζαντινής εκκλησίας, που όμως αποκλείεται να σχετίζεται με τις θεμελιώσεις αυτές. Σχετικά βλ. Østby 1986, 76-77· πρβλ. Østby 1994, 40, 44.

¹⁵⁷⁶ Βλ. Østby 1984 και ιδίως Østby 1986. Βλ. επίσης Østby 1990-91, 301-309· Østby κ.ά. 1994, 94, 95, εικ.3-4· Østby 2005β, 494-496· Østby 2006β, 113-114. Σχετικά με την απήχηση των απόψεών του για τον αρχαϊκό ναό της Τεγέας στην έρευνα βλ. Østby κ.ά. 1994, 95 σημ.30, όπου επίσης σημειώνει: «Although I am aware that some renowned archaeologists remain doubtful about the identification, those doubts have not to my knowledge been expressed in any publication».

¹⁵⁷⁷ Βλ. Norman 1984, 171, πίν.29,3-4 και Norman 1986, 428-429. Περιγράφει τα σημάδια και τα ίχνη στους λίθους του εσωτερικού στυλοβάτη, που υποδεικνύουν το στήσιμο ξύλινων κίωνων εντοπίζοντας παράλληλα στο Ηραίο της Ολυμπίας και στο ιερό των Δελφών. Απορρίπτοντας την απόδοση των θεμελιώσεων σε μία βυζαντινή εκκλησία λέει ότι είναι περίεργο που δεν υπάρχει σε αυτές υλικό του υστεροκλασικού ναού. Από τις παλαιότερες ανακοινώσεις προκύπτει ότι δεν βρέθηκαν βυζαντινά ευρήματα σε σχέση με τις θεμελιώσεις και επιπλέον ότι οι βυζαντινοί τοίχοι στην περιοχή εντοπίστηκαν σε αρκετά υψηλότερο επίπεδο. Βλ. Østby 1986, 77 για περαιτέρω αντιρρήσεις εναντίον της απόδοσης των θεμελιώσεων σε βυζαντινή εκκλησία· αποφασιστικής σημασίας επιχείρημα συνιστά ο εντοπισμός ενός γωνιόλιθου του αρχαϊκού στυλοβάτη στα θεμέλια του υστεροκλασικού ναού, βλ. Østby 1984, 120, εικ.4 και Østby 1986, 77, 92 αρ.25, εικ.28. Περιστασιακά στην παλαιότερη έρευνα είχε γίνει νύξη για την αρχαϊκή χρονολόγηση των θεμελιώσεων, ιδίως από τον Schleich, που συνέκρινε τα σημάδια στους γωνιόλιθους του εσωτερικού στυλοβάτη με παρόμοια στους στυλοβάτες του Ηραίου της Ολυμπίας ερμηνεύοντάς τα ως βοηθητικά για την ανέγερση ξύλινων κίωνων, βλ. Østby 1986, 77 με σημ.24.

¹⁵⁷⁸ Βλ. Østby 1986, 78, 93.

¹⁵⁷⁹ Βλ. Østby 1986, 94-95, εικ.29. Πρβλ. Østby 1990-91, 301 με σημ.449· Østby 2006β, 114.

επιφάνειά τους, που τους χαρακτηρίζουν ως τμήμα του τοιχοβάτη σύμφωνα με τον Østby. Χάρη σε αυτούς επιβεβαιώνεται η θέση των μακρών τοίχων, που θα βρίσκονται κάτω από τα θεμέλια του υστεροκλασικού ναού.

Τα σωζόμενα τμήματα των θεμελιώσεων του αρχαϊκού ναού είναι όλα κατασκευασμένα κατά τον ίδιο τρόπο¹⁵⁸⁰. Το κατώτερο στρώμα τους αποτελείται από μικρούς αργούς λίθους διαφόρων τύπων, διαστάσεων και σχημάτων. Πάνω σε αυτό το στρώμα είναι τοποθετημένοι γωνιόλιθοι από το ίδιο τοπικό ιζηματογενές πέτρωμα από το οποίο κατασκευάστηκαν και τα θεμέλια του υστεροκλασικού ναού. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι οι γωνιόλιθοι του στυλοβάτη και του τοιχοβάτη είναι κατασκευασμένοι από το γνωστό γκριζό μάρμαρο των Δολιανών. Σε αυτούς διακρίνονται ίχνη από την επίδραση φωτιάς, που φαίνεται να επιβεβαιώνουν τη μαρτυρία του Πausanias ότι ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά¹⁵⁸¹.

Περιορισμένα είναι τα στοιχεία για την αναπαράσταση της Α πρόσοψης, όπου το θεμέλιο σώζεται σε κακή κατάσταση και υπάρχουν μόνο δύο ιζηματογενείς λίθοι ελαφρώς μετατοπισμένοι από τη θέση τους. Επιπλέον δεν υπάρχουν καθόλου ίχνη από τον εγκάρσιο τοίχο που θα διαχωρίζε τον πρόναο από τον σηκό. Ωστόσο ο Østby υποθέτει ότι υπήρχε κανονικός πρόναος δίτυλος εν παραστάσι, παρόλο που δέχεται ότι θα ήταν ασυνήθιστα ρηχός – το βάθος του μπορεί να κυμαίνεται μεταξύ 2,97 και 3,80 μ. Η εναλλακτική αναπαράσταση ανοικτής πρόσοψης χωρίς διαχωριστικό τοίχο μεταξύ σηκού και πρόναου, που συναντάται σε κάποιους ναούς του 7^{ου} αι. π.Χ., θεωρεί ότι είναι πολύ λιγότερο πιθανή, επειδή παρατηρεί ότι το δάπεδο του σηκού ήταν ελαφρώς ανυψωμένο¹⁵⁸².

Σε καλή κατάσταση σε όλο το μήκος τους σχεδόν 25 μ., εκτός από τα σημεία όπου διακόπτονται από τον εγκάρσιο τοίχο του υστεροκλασικού πρόναου, διατηρούνται οι δύο θεμελιώσεις του εσωτερικού στυλοβάτη, όπου σώζονται σχεδόν ολοκληρωτικά οι ιζηματογενείς λίθοι της άνω στρώσης των θεμελίων¹⁵⁸³. Ο στυλοβάτης¹⁵⁸⁴ ήταν κατασκευασμένος από μεγάλους μαρμάρινους γωνιόλιθους στα σημεία όπου στέκονταν οι κίονες –υπάρχει χώρος για τουλάχιστον 9 σε κάθε πλευρά–, ενώ στο ενδιάμεσο υπήρχαν λίθοι μικρότερου πάχους. Οι κυκλικές ρηχές λαξεύσεις (διαμ. 0,54/5 μ.) στην άνω επιφάνεια των μαρμάρινων γωνιόλιθων υποδεικνύουν τη θέση των κίωνων. Στο εσωτερικό της κυκλικής λάξευσης και λίγα εκατοστά από την περιφέρειά της υπάρχει από μία τετράπλευρη οπή, η οποία αντιστοιχεί σε μία τραπεζιόσχημη βάθυνση εξωτερικά της κυκλικής επιφάνειας. Ανάλογα σημάδια στους στυλοβάτες του Ηραίου της Ολυμπίας και σε άλλα πρώιμα κτήρια έχουν ερμηνευθεί ως βοηθητικά για την ανέγερση μεγάλων ξύλινων κίωνων, οι οποίοι σύμφωνα με τον Østby στην Τεγέα μπορεί να ήταν πολυγωνικής διατομής, αν όχι ραβδωτοί¹⁵⁸⁵. Έντονα

¹⁵⁸⁰ Βλ. Østby 1986, 78-79, 97.

¹⁵⁸¹ Østby 1986, 81, 86.

¹⁵⁸² Για την αναπαράσταση του πρόναου με βάση τα σωζόμενα στοιχεία και τη σχετική προβληματική βλ. Østby 1986, 79-81, 93-94, 95, 99, εικ.5, πρβλ. Østby 2005β, 494· αλλού ωστόσο ο Østby 2006β, 114 κάνει λόγο για σηκό με ανοικτό πρόναο. Το χαμηλότερο επίπεδο του πρόναου συναντάται σε ναούς της Μεγάλης Ελλάδας και σπάνια στη μητροπολιτική Ελλάδα, συγκεκριμένα δε στο Ηραίο της Ολυμπίας.

¹⁵⁸³ Βλ. Østby 1986, 81, εικ.6-9.

¹⁵⁸⁴ Βλ. Østby 1986, 81-86, εικ.10-17.

¹⁵⁸⁵ Βλ. Østby 1986, 77, 84-85 με σημ.14-15, εικ.17, όπου γίνεται λόγος και για κάποια άλλα ανεξήγητα σημάδια. Πρβλ. Billot 1990, 101.

ίχνη εργαλείων υπάρχουν σε τμήματα της άνω επιφάνειας των μαρμάρινων γωνιόλιθων του στυλοβάτη· πρέπει να έγιναν μετά την καταστροφή του ναού για ανεξήγητους λόγους.

Ιδιαίτερη σημασία για την αναπαράσταση του Δ τμήματος του κτηρίου αλλά και για την οικοδομική τεχνική του ναού γενικότερα παρουσιάζει η ερμηνεία του Østby για τις λαξεύσεις στην άνω επιφάνεια των δύο μαρμάρινων γωνιόλιθων που σώζονται κατά χώραν στη ΒΔ γωνία πάνω στο Δ θεμέλιο¹⁵⁸⁶. Παρά τις δυσκολίες που ενέχει η ερμηνεία των λαξεύσεων θεωρεί αδύνατο οι γωνιόλιθοι να ανήκουν σε στυλοβάτη απορρίπτοντας έτσι την αναπαράσταση με έναν κανονικό οπισθόδομο, ο οποίος εξάλλου θα ήταν ίσως αδιανόητος για αυτή την εποχή αλλά και γενικότερα για αυτή την περιοχή¹⁵⁸⁷. Πιστεύει ότι οι λαξεύσεις αντιστοιχούν σε δύο λίθινους ορθοστάτες και μία ξύλινη δοκό που παρεμβάλλεται μεταξύ τους με τμήμα της να είναι ορατό εξωτερικά στον Δ τοίχο. Γενικώς ο Østby υποθέτει ότι οι πλίνθινοι τοίχοι του κυρίως ναού ενισχύονταν από κατακόρυφες ξύλινες δοκούς που προεξείχαν εν είδει παραστάδας προς το εσωτερικό του, σε αντιστοιχία μάλιστα με τους κίονες τους εσωτερικούς και της περιστασης, και μόνο στον Δ τοίχο ήταν ορατοί και εξωτερικά. Παρόλο που επισημαίνει τις αδυναμίες τεκμηρίωσης αυτού του συστήματος, το συσχετίζει με σποραδικές ή έμμεσες ενδείξεις για τις πρώιμες τεχνικές τοιχοδομίας¹⁵⁸⁸.

Με βάση το συμπέρασμα ότι δεν υπήρχε οπισθόδομος και εφόσον οι θεμελιώσεις του εσωτερικού στυλοβάτη δεν συνεχίζουν στην περιοχή του υστεροκλασικού οπισθόδομου, ο Østby πιστεύει ότι στο οπίσθιο τμήμα υπήρχε άδυτο που διαχωριζόταν από τον σηκό με έναν εγκάρσιο τοίχο, ο οποίος θα καταστράφηκε κατά την κατασκευή των θεμελίων για τον τοίχο μεταξύ του υστεροκλασικού σηκού και του οπισθόδομου. Η ανάλυσή του για τη διαμόρφωση του αδύτου, το βάθος του οποίου θα πρέπει να κυμαίνεται μεταξύ 5,965 και 6,135 μ.¹⁵⁸⁹, περιλαμβάνει αρκετές υποθέσεις και ασάφειες. Θεωρεί πιθανό το δάπεδο του αδύτου να βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο του πρόναου και των πτερών σε αντιδιαστολή με το ανυψωμένο κατά 0,26 μ. δάπεδο του σηκού. Σε αυτή την περίπτωση δεν αποκλείει να υπήρχε άμεση πρόσβαση μεταξύ του πτερού και του αδύτου ίσως μέσω μίας δευτερεύουσας θύρας στον πλευρικό τοίχο.

Ως αφετηρία για τον παραπάνω συλλογισμό χρησιμοποιεί τρεις σχετικά μικρούς ιζηματογενείς γωνιόλιθους που φαίνεται να συνιστούν ένα εγκάρσιο θεμέλιο στο κεντρικό κλίτος σε αντιστοιχία περίπου με την πιθανή θέση του τελευταίου ζεύγους των κίωνων. Οι λίθοι αυτοί βρίσκονται αμέσως Δ της λίθινης «πλατφόρμας» και περίπου 0,25 μ. κάτω από το επίπεδο των ιζηματογενών λίθων των θεμελιώσεων του στυλοβάτη. Υποθέτει ότι οι λίθοι αυτοί θα έφεραν «some sort of light-screen wall»

¹⁵⁸⁶ Βλ. Østby 1986, 86-91, εικ.20-25.

¹⁵⁸⁷ Παρά την πρόταση του Gruben για την αναπαράσταση οπισθόδομου ο Østby 2005β, 494 με σημ.8 εμμένει στις αντιρρήσεις του. Ο κανονικός οπισθόδομος θεωρείται συνήθως καινοτομία του Ηραίου της Ολυμπίας, το οποίο ο Østby πιστεύει ότι είναι μεταγενέστερο του αρχαϊκού ναού της Τεγέας. Εξάλλου στο σύνολο των αρχαϊκών ναών της Αρκαδίας οπισθόδομο φαίνεται ότι έχουν μόνο ο πρώιμος ναός των Βασσών και ο ναός της Βίγλας, για τον οποίο βλ. στο κεφ.2.5.

¹⁵⁸⁸ Βλ. Østby 1986, 90, 98, εικ.29, όπου εκτός των άλλων αναφέρει ως παράλληλο τον πρώιμο ναό της Ορθείας στη Σπάρτη, ενώ υποθέτει ότι οι εσωτερικοί ημικίονες ή τοιχάρια σε κλασικά κτήρια της Πελοποννήσου θα μπορούσαν να νοηθούν ως συνέχεια της παράδοσης τέτοιων πρώιμων στηριγμάτων που εκτελούνται σε διαφορετικά υλικά. Πρβλ. Felten 1987, 40, 42.

¹⁵⁸⁹ Βλ. Østby 1986, 94, 95.

ακριβώς πίσω από το λατρευτικό άγαλμα αποκρύβοντας τη θέα προς το άδυτο¹⁵⁹⁰. Η ερμηνεία του Østby δεν φαίνεται πειστική· ο Riethmüller αποδίδει τους λίθους στην υποθεμελίωση του λατρευτικού αγάλματος του αρχαϊκού ή και του υστεροκλασικού ναού¹⁵⁹¹.

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η σύνδεση των τελευταίων λίθων της θεμελίωσης του αρχαϊκού στυλοβάτη με τη θεμελίωση του οπίσθιου τοίχου του υστεροκλασικού σηκού· ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η γωνία που διαμορφώνεται στην ύστερη θεμελίωση σε σχέση με τον λίθο του Β στυλοβάτη¹⁵⁹². Κατά τον Østby μετά την καταστροφή του αρχαϊκού ναού κάποιου είδους προσωρινή κατασκευή δημιουργήθηκε στην περιοχή αυτή για τη στέγαση του λατρευτικού αγάλματος μέχρι την ανέγερση του νέου ναού, οπότε από σεβασμό δεν κατέστρεψαν τα παλαιότερα θεμέλια στο σημείο αυτό. Θεωρείται πάντως ότι η καταστροφή του αρχαϊκού ναού δεν ήταν ολοκληρωτική, καθώς επιβίωσαν της φωτιάς το αρχαϊκό λατρευτικό άγαλμα καθώς και κάποια αναθήματα και «κειμήλια». Ο Østby μάλιστα υποθέτει ότι το λατρευτικό άγαλμα θα μπορούσε να είχε διατηρηθεί ακριβώς στην ίδια θέση, πρόχειρα στεγασμένο, ενώ γύρω του θα ξεκινούσαν οι εργασίες ανοικοδόμησης του νέου ναού· η υπόθεση αυτή θα εξηγούσε εν μέρει και τον σχεδόν ταυτόσημο προσανατολισμό των δύο ναών¹⁵⁹³. Αναρωτιόμαστε αν με αυτή την προσωρινή κατασκευή θα μπορούσαν να συνδεθούν και οι τρεις προαναφερθέντες λίθοι.

Σύμφωνα με τον Østby ο ναός τυπολογικά εντάσσεται μεταξύ του Ηραίου του Άργους και του Ηραίου της Ολυμπίας· με τον τελευταίο ναό βρίσκεται κοντά ως προς το στυλ και τη χρονολόγηση έχοντας στενές σχέσεις στο επίπεδο της τεχνικής και θεωρείται ελαφρώς προγενέστερός του¹⁵⁹⁴. Είναι κατηγορηματικός ως προς τη χρονολόγηση του ναού στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. και θεωρεί ότι αντιπροσωπεύει ένα σημαντικό στάδιο στην εξέλιξη της πρώιμης μνημειακής δωρικής αρχιτεκτονικής και ότι υπήρξε πρότυπο για μεταγενέστερους αρχαϊκούς ναούς στην Αρκαδία και αξιόλογος ως προς κάποιες όψεις¹⁵⁹⁵. Κριτική στις απόψεις του Østby έχει ασκηθεί από την Billot¹⁵⁹⁶, η οποία παρατηρεί ότι επηρεάστηκε από τις προτάσεις της υψηλής χρονολόγησης και από μία εκ των υποθετικών αναπαραστάσεων του Ηραίου του Άργους. Σημειώνει επίσης ότι αβέβαιη είναι η ύπαρξη περίπτωσης στο ναό της Τεγέας, ενώ γενικότερα δέχεται ότι πιθανότατα οι πρώτοι δωρικοί περίπτεροι ναοί ανάγονται μόλις στο α' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. Επιπλέον, ο Felten προτιμά να συνδέσει την

¹⁵⁹⁰ Βλ. Østby 1986, 85-86, εικ.18.

¹⁵⁹¹ Βλ. Riethmüller 2005, 229.

¹⁵⁹² Βλ. Østby 1986, 86, εικ.19.

¹⁵⁹³ Østby 1986, 75, 77. Ούτε ο Winter 1982, 390 θεωρεί ότι υπήρξε ολοκληρωτική η καταστροφή του ναού και υποθέτει ότι το λατρευτικό άγαλμα και τα αναθήματα θα στεγάζονταν στον αρχαϊκό σηκό, για τον οποίο θα κατασκευάστηκε μία προσωρινή στέγη, κατά το διάστημα που μεσολάβησε μέχρι την ανέγερση του σκοπάδειου ναού (395-345 π.Χ.).

¹⁵⁹⁴ Για τη χρονολόγηση του ναού με βάση τυπολογικά κριτήρια και παράλληλα βλ. την ανάλυση του Østby 1986, 97-102.

¹⁵⁹⁵ Σύμφωνα με τον Østby 2006β, 114 ο ναός της Τεγέας συνιστά σημαντικό σταθμό στη μία από τις δύο εξελικτικές πορείες όσον αφορά τη μνημειακή αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο κατά τον 7^ο αι. π.Χ., και συγκεκριμένα σε εκείνη που έχει ως αφετηρία το Ηραίο του Άργους και αποκορύφωση το Ηραίο της Ολυμπίας και μένει πιστή στα υλικά και τις τεχνικές των προγενέστερων περιόδων έναντι της ριζοσπαστικής λίθινης αρχιτεκτονικής της Κορίνθου· σχετικά βλ. Østby 2000 και σε σχέση με τους πρώιμους δωρικούς ναούς.

¹⁵⁹⁶ Βλ. Billot 1990, 97-99.

ανέγερση του αρχαϊκού ναού με την κατασκευή του λατρευτικού αγάλματος από τον Ένδοιο, και ως εκ τούτου θεωρεί το ναό ως ένα χαρακτηριστικό δείγμα των επιμηκών αρχαιοπρεπών ναών της Αρκαδίας. Βρίσκει απίθανο να χρησιμοποιήθηκε το μάρμαρο ως οικοδομικό υλικό για πρώτη φορά στην Αρκαδία και μάλιστα πριν το 600 π.Χ.¹⁵⁹⁷. Ο Østby δέχεται ότι είναι αξιοσημείωτη η χρήση του μαρμάρου σε μία τόσο πρώιμη εποχή, ωστόσο δεν την θεωρεί απίθανη εξαιτίας της γεινιάσης της Τεγέας με τα λατομεία των Δολιανών, ενώ από την άλλη επισημαίνει την ευρεία χρήση του μαρμάρου στην αρχιτεκτονική και την πλαστική της Αρκαδίας ήδη από τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁵⁹⁸.

Μία γενική ένδειξη εξωτερικής χρονολόγησης του ναού θα μπορούσε να μας προσφέρει το σφράγισμα του αποθέτη στην περιοχή της ΒΑ γωνίας του υστεροκλασικού ναού (couche B), που σύμφωνα με τον Dugas περιείχε υλικό του 8^{ου} και του 7^{ου} αι. π.Χ.¹⁵⁹⁹. Ο Østby είχε αντιμετωπίσει αυτή την ένδειξη με επιφύλαξη δεδομένου ότι οι πληροφορίες του Dugas δεν μπορούν να ελεγχθούν πλέον, ωστόσο γενικότερα με βάση τις χρονολογήσεις των πρώιμων στρωμάτων από τους Γάλλους θεώρησε πιθανό ότι προς το τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ. έλαβε χώρα κάποιου είδους αναδιοργάνωση του ιερού που σχετίζεται με την κατασκευή του μεγάλου αρχαϊκού ναού, όπως ήδη είχε υποθέσει ο Dugas¹⁶⁰⁰. Από τη μελέτη του υλικού του couche B η Voyatzis συμπέρανε ότι επρόκειτο για έναν σημαντικό αποθέτη, που σφραγίστηκε «by the last quarter of 7th or just before», κατά πάσα πιθανότητα σε σχέση με την ανέγερση του ναού¹⁶⁰¹.

Κατά τις νεότερες ανασκαφές δεν προέκυψαν σημαντικές μαρτυρίες για την εξωτερική χρονολόγηση του ναού, ωστόσο η γενική εικόνα φαίνεται να εναρμονίζεται με την προταθείσα χρονολόγησή του προς το τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ.¹⁶⁰². Σε τομή που έγινε σε αδιατάρακτη περιοχή μεταξύ των δύο θεμελιώσεων του εσωτερικού στυλοβάτη διαπιστώθηκε ότι τα θεμέλια έχουν ανόμοιο βάθος και βρίσκονται μέσα σε μία ομοιογενή επίχωση, που φαίνεται ότι δημιουργήθηκε με τον καθαρισμό των προγενέστερων κατασκευών¹⁶⁰³. Αναφέρεται ότι τα πιο ύστερα από τα ευρήματα στην τομή αυτή είναι πρώιμα αρχαϊκά, ενώ κάποια θραύσματα κεραμίδων υποδεικνύουν οικοδομική δραστηριότητα στον 7^ο αι. π.Χ. Ένα σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση του ναού, που προς το παρόν θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με προσοχή, προσφέρθηκε από την αναγνώριση μίας πρώιμης αρχαϊκής κεραμίδας του λεγόμενου αργεϊτικού τύπου, η οποία είναι τόσο μεγάλη που δύσκολα θα μπορούσε να σχετιστεί με

¹⁵⁹⁷ Βλ. Felten 1987, 32, εικ.52.

¹⁵⁹⁸ Βλ. Østby 1986, 97-98· Østby 1990-91, 301, 303. Εξάλλου στη χώρα της Τεγέας ο ναός της Άρτεμης στην Ψηλή Κορφή πάνω από το Μαυρίκι, πολύ κοντά στα Δολιανά, είναι εξολοκλήρου κατασκευασμένος από μάρμαρο και χρονολογείται γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., βλ. Voyatzis 1999, 154-155 αρ.14· Østby 2005β, 498.

¹⁵⁹⁹ Βλ. Dugas 1921, 337-338.

¹⁶⁰⁰ Βλ. Dugas 1921, 340· Østby 1986, 76, 97· Østby κ.ά. 1994, 94. Εφόσον ο αποθέτης εντοπίστηκε και εσωτερικά και εξωτερικά της ΒΑ γωνίας της θεμελίωσης της υστεροκλασικής περίπτωσης, μία προγενέστερη αρχαϊκή κατασκευή στην ίδια θέση φαίνεται θα τον ακύρωνε και θα καθιστούσε απαραίτητη τη δημιουργία ενός νέου αποθέτη σε άλλο σημείο.

¹⁶⁰¹ Voyatzis 1990, 26, 27.

¹⁶⁰² Østby κ.ά. 1994, 139.

¹⁶⁰³ Βλ. Voyatzis 1992α, 21· Østby κ.ά. 1994, 99, εικ.9· Østby 1994, 56· Østby 1997, 95-96· Nordquist 2002, 149, εικ.3· Østby 2006, 453.

ένα άλλο κτήριο. Γνωρίζουμε για αυτήν προς το παρόν μόνο ότι πρόκειται για ένα μεμονωμένο εύρημα πιθανότατα του 7^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε σε άλλα συμφραζόμενα¹⁶⁰⁴.

Στο Μουσείο της Τεγέας αλλά και της Τρίπολης υπάρχουν αρχαϊκά κιονόκρανα κι άλλα αρχιτεκτονικά μέλη διαφόρων τύπων και διαστάσεων, τα περισσότερα αδημοσίευτα και άγνωστης ακριβούς προέλευσης¹⁶⁰⁵. Σύμφωνα με τον Østby υπάρχουν μεταξύ τους δείγματα που ανάγονται στο τέλος του 7^{ου} και στο α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και μαρτυρούν το έντονο ενδιαφέρον που υπήρχε στην ευρύτερη περιοχή για τη δωρική αρχιτεκτονική, καθιστώντας ως εκ τούτου δυνατή την ιδέα κατασκευής ενός τόσο σημαντικού ναού στην Τεγέα στο τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ. Ένα μαρμάρινο δωρικό κιονόκρανο από την περιοχή της Τεγέας που είχε δημοσιεύσει ο Dörpfeld και σήμερα είναι χαμένο θεωρείται από τον Østby σύγχρονο με τον αρχαϊκό ναό, και μάλιστα εξαιτίας των διαστάσεών του θα μπορούσε να συσχετιστεί με τους εσωτερικούς κίονες του σηκού¹⁶⁰⁶. Το 2001 ο Ødegård βρήκε ένα δωρικό κιονόκρανο μεταξύ άλλου αρχαίου οικοδομικού υλικού σε ένα μικρό παρεκκλήσι μεταξύ των χωριών Αλέα και Στάδιο. Εξαιτίας των μεγάλων διαστάσεών του και της χρονολόγησής του στον ύστερο 7^ο ή στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ. υποθέτει ότι προέρχεται από τον αρχαϊκό ναό της Αλέας Αθηνάς¹⁶⁰⁷. Ο Østby δεν σχολιάζει καθόλου το ενδεχόμενο αυτό, παρόλο που παραπέμπει στα πρώιμα αρχιτεκτονικά μέλη που εντοπίστηκαν κατά τις έρευνες του Ødegård¹⁶⁰⁸.

Το υπόλοιπο ιερό

Δεν γνωρίζουμε τη θέση και τη μορφή του βωμού που θα αντιστοιχούσε στο νέο αρχαϊκό ναό. Το πιθανότερο είναι να βρίσκεται στην ίδια θέση με τον μεγάλο βωμό του υστεροκλασικού ναού. Εφόσον οι δύο ναοί βρίσκονται στην ίδια θέση και έχουν περίπου τις ίδιες διαστάσεις, η απόσταση είναι ικανοποιητική για τον εντοπισμό του αρχαϊκού βωμού στην ίδια θέση που αργότερα κατασκευάστηκε ο προφανώς μεγαλύτερος και λαμπρότερος βωμός. Ο εντοπισμός του στη θέση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη του «αποθέτη» που ανάσκαψε ο Dugas στα Β του υστεροκλασικού βωμού (couche C). Ο ίδιος είχε συσχετίσει τον αποθέτη με τη μεταφορά του βωμού κατά την αρχαϊκή περίοδο ανατολικότερα, στη θέση που κατέλαβε ο βωμός του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁶⁰⁹.

Κατά την περίοδο λειτουργίας του αρχαϊκού ναού το ιερό εκτεινόταν σε όλη την περιοχή Β του ναού που διερευνήθηκε πρόσφατα. Συγκεκριμένα, η περιοχή ήταν ελεύθερη κατασκευών μεταξύ του τέλους του 7^{ου} και της αρχής του 6^{ου} αι. π.Χ., τα χρόνια δηλαδή περίπου της ανέγερσης του ναού¹⁶¹⁰. Από την ανασκαφή Β του ναού αναφέρεται ένα μεμονωμένο εύρημα για τα χρόνια αυτά, ένα μικρό θραύσμα σίμης, που παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τα πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη του Ηραίου της Ολυμπίας. Σύμφωνα με τον Østby εξαιτίας του μεγέθους του θα πρέπει να αποδοθεί σε ένα

¹⁶⁰⁴ Østby 2000, 240 σημ.3· Østby 2005β, 496 με σημ.16, όπου αναφέρεται ότι η κεραμίδα ταυτίστηκε από τη Winter κατά την επίσκεψή της στον χώρο το 1998· Østby 2006β, 114. Για τον τύπο βλ. Winter 1993, 149-187.

¹⁶⁰⁵ Βλ. Østby 1986, 79 με σημ.27· Østby 1990-91, 303, 305-306, 309, εικ.176. Ο Dörpfeld είχε ήδη εξάρει τη σημασία των αρχαϊκών μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που εντόπισε στα χωριά της περιοχής της Τεγέας και δημοσίευσε 5 δωρικά κιονόκρανα και 3 επίκρανα παραστάδων, βλ. Dörpfeld 1883, 248-249, πίν.14.

¹⁶⁰⁶ Βλ. Østby 1990-91, 303, 305, εικ.175.

¹⁶⁰⁷ Βλ. Ødegård 2005, 216.

¹⁶⁰⁸ Østby 2006β, 114 σημ.15.

¹⁶⁰⁹ Βλ. Dugas 1921, 339, 340. Πρβλ. Østby κ.ά. 1994, 140· Østby 2002, 146, 147 σημ.22.

¹⁶¹⁰ Tarditi 2005, 199.

δευτερεύον μικρότερο κτήριο του ιερού που δεν έχει εντοπιστεί ακόμη¹⁶¹¹. Συνεχής χρήση της Β περιοχής μαρτυρείται ιδίως κατά την υστεροαρχαϊκή περίοδο από τον εντοπισμό επιφανειών χρήσης, δαπέδων και κάποιων ταπεινών κατασκευών¹⁶¹².

Στην τομή Ε6, κοντά στη μεταγενέστερη κρήνη του ιερού, βρέθηκε ένας πλίνθινος τοίχος πλάτους 0,60 μ. και μήκους σχεδόν 5 μ. στον άξονα Α-Δ. Διασώθηκε η κάτω σειρά των ωμών πλίνθων, που εδράζονται χωρίς λιθολόγημα απευθείας στο συμπαγές πηλώδες χώμα, το οποίο συνιστά επιφάνεια χρήσης και χρονολογείται από πενήχρα όστρακα στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Δεν γνωρίζουμε το πρωταρχικό μήκος και την πορεία του τοίχου αυτού, καθώς διακόπτεται Α από έναν σύγχρονο λάκκο και Δ από τη τομή του Σταϊνχάουερ. Εξαιτίας της θέσης και των σημαντικών διαστάσεων του η Tarditi θεωρεί ότι λειτουργούσε «as a temenos wall or some kind of monumental fence for the sanctuary», που όμως σύντομα διαλύθηκε και το υλικό του χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία δαπέδου στο β' μισό ή στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁶¹³. Παρατηρείται μία ακολουθία δύο δαπέδων του τέλους του 6^{ου} ή των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ. Είναι κατασκευασμένα από συμπαγές χώμα πλούσιο σε πηλό με θραύσματα από οστά, λίγο κάρβουνο και όστρακα. Η μεγάλη περιεκτικότητα σε πηλό και η απότομη ανύψωση της επιφάνειας που παρατηρούνται μπορούν ίσως να εξηγηθούν από δύο πλημμύρες σε σχέση με τον ποταμό Σαρανταπόταμο¹⁶¹⁴. Σε τομή ΒΑ του πλίνθινου τοίχου εντοπίστηκαν διάφορες πασσαλότρυπες, μερικές από τις οποίες συνδέονται σε ελλειψοειδές σχέδιο και σχετίζονται με μία μικρή ξύλινη κατασκευή διαμέτρου περίπου 2,5 μ. Ο χαρακτήρας της δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς, ίσως επρόκειτο για ελαφρά κατασκευή και ενδεχομένως προσωρινού χαρακτήρα, που στήθηκε για κάποιο σκοπό, ίσως κατά τη διάρκεια μίας εορτής στο ιερό¹⁶¹⁵. Στο υποκείμενο στρώμα εντοπίστηκε ένα μικρό τμήμα καμπύλου λίθινου τοιχαρίου ή λιθολογήματος που ίσως είναι σύγχρονο με τον πλίνθινο τοίχο, τον οποίο επίσης διαδέχθηκαν πασσαλότρυπες¹⁶¹⁶.

Στο τέλος της αρχαϊκής ή στην αρχή της κλασικής περιόδου ανάγεται το βοτσαλωτό δάπεδο που εντοπίστηκε σε όλους τους ανασκαφικούς τομείς της Β περιοχής, σε βάθος περίπου 1,70-1,80 μ. από την ευθυνηρία του υστεροκλασικού ναού. Αναφέρεται ότι στην ανοικτή αυτή περιοχή μπορεί να είχαν στηθεί βάσεις μνημείων ή μικρές πρόχειρες κατασκευές σε ειδικές περιστάσεις¹⁶¹⁷. Περισσότερες μαρτυρίες δεν διαθέτουμε για τη λειτουργία της περιοχής κατά την κλασική περίοδο, καθώς η περιοχή καλύφθηκε με επίχωση κατά την ανέγερση του υστεροκλασικού ναού. Πιθανόν η δραστηριότητα είναι μειωμένη σε σχέση με την αρχαϊκή περίοδο¹⁶¹⁸ και ενδεχόμενες αλλαγές στον χαρακτήρα της ίσως σχετίζονται με την κατασκευή της κρήνης αμέσως στα Α της, που τοποθετείται γενικώς στον 5^ο αι. π.Χ.

Περίπου 10-15 μ. Β του ναού υπάρχει μία ορθογώνια κρηναία κατασκευή, διαστάσεων 5,36 x 1,65 μ.¹⁶¹⁹ [πίν.2.35.γ]. Πρόκειται για μία φρεατόσχημη λεκάνη στην οποία οδηγούν 14 βαθμίδες. Οι

¹⁶¹¹ Østby 2006β, 114 με σημ.15.

¹⁶¹² Βλ. Østby 2002, 144-145· Tarditi 2005, 199-200, εικ.4-5.

¹⁶¹³ Βλ. Tarditi 2005, 197, 199-200, εικ.4.

¹⁶¹⁴ Tarditi 2005, 200.

¹⁶¹⁵ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 111, εικ.29· Østby 2002, 145· Tarditi 2005, 200, εικ.5.

¹⁶¹⁶ Østby 2002, 145, εικ.9· Tarditi 2005, 199.

¹⁶¹⁷ Βλ. Tarditi 2005, 200· πρβλ. Østby κ.ά. 1994, 111.

¹⁶¹⁸ Σύμφωνα με τον Østby ήδη από την κλασική περίοδο φαίνεται η περιοχή να έχει παρόμοια λειτουργία με αυτήν που θα δούμε μετά την ανέγερση του υστεροκλασικού ναού, βλ. Østby κ.ά. 1994, 141.

¹⁶¹⁹ Βλ. Dugas 1924, 69-71, εικ.26-27, πίν. 81, 95C,D· Glaser 1983, 14 αρ.7, εικ.19-22.

βαθμίδες είναι μαρμάρινες εκτός από τις κατώτατες δύο· οδηγούν σχεδόν στον πυθμένα της λεκάνης που συνιστά ο φυσικός βράχος. Η λεκάνη περικλείεται στις υπόλοιπες πλευρές από μαρμάρινες πλάκες, ενώ οι 4 κατώτερες στρώσεις της κατασκευής είναι λίθινες. Στην έκτη βαθμίδα κατεβαίνοντας υπάρχει οπή εκροής σε περίπτωση υπερχειλίσης, που δηλώνει και το επίπεδο της στάθμης του νερού, ενώ πλευρικά διαμορφώνονται δύο στενά βάθρα που καταλαμβάνουν σε μήκος και την έβδομη βαθμίδα. Τα βάθρα ερμηνεύονται από τον Dugas για την εναπόθεση των αγγείων και από τον Glaser για τη στήριξη στύλων, οι οποίοι θα έφεραν την ελαφριά στέγη που θα πρέπει να φανταστούμε ότι υπήρχε, παρόλο που δεν έχουν σωθεί καθόλου άλλες ενδείξεις¹⁶²⁰. Σύμφωνα με τον Glaser ο τύπος της κρήνης της Τεγέας συναντάται συχνά στα ιερά και έχει μακρά παράδοση («Stufenbrunnen»)¹⁶²¹. Εξαιτίας της απλής κατασκευής είναι δύσκολη η χρονολόγηση, ωστόσο φαίνεται ότι ο τύπος παύει μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Δεν αποκλείεται η φυσική πηγή στο σημείο αυτό να ανάγεται στις απαρχές του ιερού. Η κρήνη θα πρέπει να ταυτιστεί με αυτήν που αναφέρει ο Πausanίας στα Β του ναού λέγοντας ότι εκεί βίασε ο Ηρακλής την Αύγη¹⁶²².

Στις Β παρυφές της συγκεκριμένης περιοχής και κοντά στον σύγχρονο δρόμο, όπου ξεκινά η κλίση της φυσικής πλαγιάς, η επίχωση είχε μικρότερο πάχος και ήταν διαταραγμένη από τη νεότερη οικοδομική δραστηριότητα. Σε δύο στρώματα λεπτού πάχους βρέθηκαν πεταμένα αρχαϊκά αναθήματα και απορρίμματα θυσιών, καθώς και κάποια αποσπασματικά αρχιτεκτονικά μέλη¹⁶²³. Από κάτω αποκαλύφθηκε τμήμα μίας αιγιματικής πλίνθινης κατασκευής μεγάλου μεγέθους και ακανόνιστου σχήματος. Καθώς ανασκάφηκε εν μέρει μόνο το 1993, δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες σχετικά με την κατασκευή, που φαίνεται ότι σώθηκε σε σχετικά καλή κατάσταση. Δεν φαίνεται ωστόσο να ανήκει σε κάποιο κτήριο, αλλά ίσως είναι κάποιος τοίχος ή «πλατφόρμα», που συσχετίστηκε υποθετικά με αντιπλημμυρικά έργα στην περιοχή¹⁶²⁴. Τελευταία ο Ødegård¹⁶²⁵ αναφέρει ότι η πλίνθινη κατασκευή παρακολουθείται στις ανασκαφικές τομές για 10 μ. στον άξονα Α-Δ και για 5 μ. στον άξονα Β-Ν, ενώ φαίνεται ότι έχει βάθος περίπου 1,20 μ. χωρίς να διακρίνεται λιθολόγημα. Ο ίδιος την θεωρεί υστεροαρχαϊκή ή πρώιμη κλασική και εξαιτίας των διαστάσεών της υποθέτει ότι αποτελεί τμήμα του περιβόλου του ιερού ή της οχύρωσης της πόλης, αν και του φαίνεται πιθανότερο να σχετίζεται με κάποια άλλη μεγάλη κατασκευή όπως το στάδιο.

¹⁶²⁰ Βλ. Dugas 1924, 70· Glaser 1983, 14, 130.

¹⁶²¹ Βλ. Glaser 1983, 128-133.

¹⁶²² Πaus. 8,47,4.

¹⁶²³ Βλ. Voyatzis – Østby 1991· Voyatzis – Østby 1994· Østby 1994, 50· Østby κ.ά. 1994, 115-116, 116-117, εικ.40-42. Στην περιοχή υπήρχε ένα σπίτι του 19^{ου} αι., τα θεμέλια του οποίου κατέστρεψαν όλα τα στρώματα μέχρι και της κλασικής περιόδου, έως βάθος 2,15 μ. από την ευθυντηρία του υστεροκλασικού ναού. Στη συνέχεια εντοπίστηκαν τα αρχαϊκά στρώματα με αναθήματα του 7^{ου}-6^{ου} αι. π.Χ. και βότσαλα και οστά που έφεραν ίχνη φωτιάς. Βρέθηκαν επίσης θραύσματα αρχαϊκών κεραμίδων, ένα τμήμα αρχαϊκού γείσου και ένα θραύσμα από πρώιμο κλασικό κιονόκρανο. Σύμφωνα με τη Voyatzis 1992α, 22 με σημ.9 τα οστά και οι καμένοι λίθοι ίσως προέρχονται από τον τελετουργικό λιθοβολισμό των σφαγίων, όπως ερμηνεύονται ανάλογα ευρήματα για παράδειγμα από το ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία.

¹⁶²⁴ Βλ. Østby 2002, 145, 146, εικ.10.

¹⁶²⁵ Βλ. Ødegård 2005, 212-213.

Η τελική φάση διαμόρφωσης του ιερού

Ο υστεροκλασικός ναός

Τα ισχυρά θεμέλια του ναού [πίν.2.33.α], που ήταν εν μέρει μόνο ορατά πάνω από την επιφάνεια του εδάφους το 1806, όταν για πρώτη φορά επισημάνθηκαν από τον Dodwell, αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές από το 1879 έως το 1910. Αρχιτεκτονικά μέλη από το ναό και τμήματα από τον γλυπτό του διάκοσμο ήρθαν στο φως κατά τις παλαιότερες και τις νεότερες ανασκαφές και από τις έρευνες στην περιοχή της αρχαίας πόλης, και βρίσκονται στον χώρο ή φυλάσσονται στο Μουσείο της Τεγέας. Σώζεται αρκετό υλικό για την αναπαράσταση της ανωδομής του, ωστόσο πολύ λιγότερο από το εσωτερικό του σηκού, η «μοντέρνα» διαμόρφωση του οποίου αντιδιαστέλλεται με το αυστηρό «παραδοσιακό» εξωτερικό. Βασική παραμένει για τη μελέτη του ναού η αρχική γαλλική δημοσίευση του 1924¹⁶²⁶. Η Norman βασιζόμενη σε αυτήν, σε αυτοψία της στον χώρο αλλά και στις αδημοσίευτες σημειώσεις του Hill, ο οποίος μελέτησε το ναό της Τεγέας στα χρόνια 1946-1954, παρέχει μία ολοκληρωμένη παρουσίαση του ναού συμβάλλοντας ουσιαστικά στην αναπαράσταση του σηκού και στο ζήτημα της χρονολόγησης¹⁶²⁷.

Σημαντικές εργασίες έλαβαν χώρα στο πλαίσιο των νορβηγικών ανασκαφών στο ιερό από τον Pakkanen από το 1993 και στο εξής. Ο Φινλανδός αρχιτέκτονας μελέτησε όλα τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη της περίπτωσης και πρότεινε το 1998 νέα στοιχεία για την αναπαράστασή της όσον αφορά το μεγαλύτερο ύψος των δωρικών κίωνων και τον εντοπισμό καμπυλότητας όχι μόνο στην κρηπίδα αλλά και στο επιστύλιο¹⁶²⁸. Επίσης σε άρθρο του το 1996 προτείνει μία νέα αναπαράσταση του εσωτερικού του σηκού¹⁶²⁹. Ο ίδιος είναι υπεύθυνος για την κατάρτιση ενός πλήρους καταλόγου των περίπου 800 μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονται στην περιοχή του ιερού, ο οποίος θα περιληφθεί στη τελική δημοσίευση των νορβηγικών ανασκαφών¹⁶³⁰.

Από το ναό διατηρούνται σε καλή κατάσταση στη θέση τους τα θεμέλια της περίπτωσης (49,56 x 21,20 μ.) και του κυρίως ναού (35,08 x 11,92 μ.), κατασκευασμένα με επιμελώς λαξευμένους γωνιόλιθους τοπικού ιζηματογενούς πετρώματος¹⁶³¹. Το μάρμαρο, από το οποίο είναι κατασκευασμένος εξολοκλήρου ο ναός, προέρχεται από τα Δολιανά, που βρίσκονται σχεδόν 10 χμ. ΝΑ της Τεγέας και παρουσιάζουν εκτεταμένα ίχνη αρχαίας λατόμησης¹⁶³². Ο ναός είναι δωρικός περίπτερος με 6 x 14 κίονες. Αποτελείται από πρόναο, σηκό και οπισθόδομο ελαφρώς μικρότερου βάθους από τον πρόναο. Η κρηπίδα είναι τριβαθμιδωτή και έχει διαστάσεις στον στυλοβάτη 19,19 x 47,55 μ. Οι ιδιαίτερα επιμηκυμένες αναλογίες του στυλοβάτη για ένα ναό του 4^{ου} αι. π.Χ. είχαν αναχθεί στις αναλογίες και το σχέδιο ενός προδρομικού αρχαϊκού ναού ακόμη και πριν την

¹⁶²⁶ Βλ. Dugas 1924, 9-64, πίν.3-4.

¹⁶²⁷ Βλ. Norman 1984.

¹⁶²⁸ Βλ. Pakkanen 1998. Πρβλ. τη βιβλιοκρισία του G. Shipley, *The Classical Review* 52, 2002, 335-336.

¹⁶²⁹ Βλ. Pakkanen 1996, 153-164.

¹⁶³⁰ Βλ. Østby 1994, 51· Østby 2006β, 122 με σημ.58.

¹⁶³¹ Βλ. Dugas 1924, 9-17· Norman 1984, 170-171.

¹⁶³² Στο αρχαίο λατομείο εντοπίστηκε ένας εν μέρει λαξευμένος σπόνδυλος που εξαιτίας των διαστάσεών του θα προοριζόταν για το ναό, βλ. Norman 1984, 171 σημ.14. Δεν έχει γίνει ανάλυση του μαρμάρου του ναού, ώστε σε κάποιες μελέτες δεν ταυτίζεται σίγουρα με μάρμαρο Δολιανών, βλ. Pakkanen 1998, 8 σημ.45.

αναγνώρισή του, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις ναών του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁶³³. Διάφορα στοιχεία της αρχιτεκτονικής του ναού παραπέμπουν στο ναό του Απόλλωνα των Βασσών, ο οποίος θεωρείται ότι λειτούργησε ως πρότυπό του, αλλά και σε αθηναϊκά κτίσματα¹⁶³⁴. Πέραν των επιμέρους χαρακτηριστικών ο ναός της Τεγέας παρουσιάζει ως κοινό χαρακτηριστικό με το ναό των Βασσών το ενδιαφέρον για τη δημιουργία και τη διάρθρωση του εσωτερικού χώρου και τον συνδυασμό των διαφορετικών ρυθμών, που αποτελούν τη νέα βασική κατεύθυνση για τη ναοδομία του 4^{ου} αι. π.Χ.

Αβεβαιότητες υπάρχουν για την αναπαράσταση του σηκού, στον οποίο υπήρχαν σίγουρα κορινθιακοί ημικίονες, όπως είχε ήδη προταθεί στη γαλλική δημοσίευση με βάση το σωζόμενο υλικό¹⁶³⁵. Πολυάριθμα θραύσματα από τους κορμούς των ημικίωνων αναφέρονται στη γαλλική δημοσίευση, ωστόσο η Norman δεν κατάφερε να εντοπίσει κάποιο από αυτά κατά την επίσκεψή της στην Τεγέα¹⁶³⁶. Σύμφωνα με τα σχέδια των Γάλλων οι σπόνδυλοι φέρουν 11 βαθιές ιωνικές ραβδώσεις και από μία στενή ταινία εκατέρωθεν στα σημεία επαφής με τον τοίχο, καθώς και έναν ορθογώνιο τένοντα στο πίσω μέρος τους για τη σύνδεσή τους με τον τοίχο του σηκού. Ένα από τα σχέδια αυτά μαρτυρεί την ύπαρξη ιωνικής βάσης συμφυούς με τον κατώτερο σπόνδυλο του ημικίονα· ο τύπος της βάσης, που συναντάται σχεδόν ίδιος στο ναό της Νεμέας, είναι γενικότερα δημοφιλής στον 4^ο αι. π.Χ. και ιδίως στην Πελοπόννησο [πίν.2.33.γ]. Κατά τις γαλλικές ανασκαφές βρέθηκαν 14 μικρά θραύσματα από κορινθιακό κιονόκρανο, μερικά από τα οποία σήμερα είναι χαμένα¹⁶³⁷. Η αναπαράστασή του από τους Γάλλους εξαιτίας του πλούτου και της μοναδικότητάς του οδήγησε τον Hill στην προσεκτική εξέταση των θραυσμάτων αυτών, όταν στη δεκαετία του 1950 προετοίμαζε τη δημοσίευση του ναού της Νεμέας. Κατέληξε στην αναπαράσταση μίας πιο κανονικής μορφής, που βρίσκεται εγγύτερα στα κορινθιακά κιονόκρανα της Νεμέας¹⁶³⁸. Αρκετά τμήματα βρέθηκαν από τον περίτεχνα κοσμημένο τοιχοβάτη, ο οποίος λειτουργούσε ταυτόχρονα και ως βάση για τους ημικίονες συνδέοντάς τους με τους τοίχους του σηκού και ταυτόχρονα αναδεικνύοντάς τους¹⁶³⁹. Εξαιρετικά περίτεχνη είναι και η διακόσμηση της επικραντίδας του τοίχου του σηκού [πίν.2.34.α], που αποτελεί έναν αξιοσημείωτο

¹⁶³³ Βλ. Norman 1984, 172 με σημ.18· Pakkanen 1998, 9. Μάλιστα ο Winter 1982, 389-391 είχε υποθέσει ότι τα θεμέλια του ναού ανήκουν στον υστεροαρχαϊκό ναό που θα είχε κτιστεί γύρω στα 525 π.Χ. και τα ίδια θεμέλια χρησιμοποιήθηκαν με κάποιες επισκευές από τον Σκόπα για το νέο ναό. Πρβλ. Østby 1986, 76.

¹⁶³⁴ Βλ. Svenson-Evers 1996, 395· Gruben 2000, 144.

¹⁶³⁵ Βλ. Dugas 1924, 37-42, 45-51. Για τη διαμόρφωση του εσωτερικού του σηκού βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Winter 1982, 391-394.

¹⁶³⁶ Βλ. Dugas 1924, 47-48, εικ.17-19· Norman 1984, 176.

¹⁶³⁷ Βλ. Dugas 1924, 49-50, πίν. 76, 89-92.

¹⁶³⁸ Η σχεδιαστική αναπαράσταση του κορινθιακού κιονόκρανου της Τεγέας από τον Hill απεικονίζεται στη δημοσίευση του ναού της Νεμέας του 1966 χωρίς κάποιο συνοδευτικό κείμενο, ωστόσο η Norman 1984, 177-178, εικ.5 αναπτύσσει το σκεπτικό του Hill με βάση τις σημειώσεις του. Ο Bauer 1973, 65-71, 142 συζητά τις δύο αναπαραστάσεις και προτείνει μία άλλη, που ωστόσο είναι παρόμοια με του Hill διαφοροποιούμενη ως προς τις αναλογίες.

¹⁶³⁹ Πρόκειται για λίθους ύψους 0,295 μ., στους οποίους έχει λαξευτεί με επιμέλεια αστράγαλος, λέσβιο κυμάτιο και σύνθετος πλοχμός. Κάποιοι διαμορφώνονται σε καμπύλη για την έδραση των ημικίωνων, ενώ η διαμόρφωση άλλων σε ορθή γωνία μαρτυρεί την ύπαρξη παραστάδων στις γωνίες. Βλ. Dugas 1924, 46, πίν. 64-65, 74-75, 88-89· Norman 1984, 175-176, πίν.30,5-7. Πολλά μικρά θραύσματα από τον τοιχοβάτη όπως και από τη σίμη βρέθηκαν στο εσωτερικό του σηκού και κατά τις εργασίες καθαρισμού το 1965, βλ. Χρήστου – Δημακοπούλου 1965, 169.

συνδυασμό εσωτερικών και εξωτερικών στοιχείων: δεν είναι απλώς η επίστεψη του τοίχου του σηκού, αλλά φαντάζει ως ένα είδος προεξέχοντος γείσου¹⁶⁴⁰. Άγνωστη είναι η μορφή του επιστυλίου πάνω από τους κορινθιακούς ημικίονες¹⁶⁴¹.

Προβληματική είναι η αναπαράσταση του τμήματος των τοίχων του σηκού πάνω από τους κορινθιακούς ημικίονες, που θα μπορούσε να συμπληρωθεί με ιωνικούς ημικίονες ή πεσσούς κατά αναλογία με το ναό του Δία στη Νεμέα, στον οποίο γενικώς αναγνωρίζονται επιδράσεις του ναού της Τεγέας. Η συμπλήρωση αυτή έχει συσχετιστεί με τη μαρτυρία του Πausανία για την παρουσία των τριών ρυθμών σε σχέση με το ναό της Τεγέας. Αφού αναφέρει τον δωρικό ρυθμό, που αφορά τους κίονες της περίπτωσης, και τον κορινθιακό, που αφορά τους εσωτερικούς ημικίονες, προσθέτει «έστήκασι δὲ καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ κίονες ἐργασίας τῆς ἰώνων»¹⁶⁴². Παρόλο που το χωρίο παραδίδεται ως έχει από όλα τα χειρόγραφα του Πausανία εξαρχῆς προτάθηκε η διόρθωση «ἐντὸς τοῦ ναοῦ» ως ορθότερη σύμφωνα με τα συμφραζόμενα. Καθώς κατά την ανασκαφή του ναού δεν βρέθηκαν στοιχεία που να υποδεικνύουν την ύπαρξη του ιωνικού ρυθμού στο ναό, ο Dugas επιστρέφει στη γραφή των χειρογράφων και υποθέτει ότι ο Πausανίας αναφέρεται σε δύο ιωνικούς αναθηματικούς κίονες που αναπαριστᾶ στις δύο μεγάλες βάσεις που βρίσκονται σε επαφή με τη ΒΑ και τη ΝΑ γωνία της περίπτωσης¹⁶⁴³. Η Norman δέχεται την ύπαρξη ιωνικών ημικίωνων πάνω από τους κορινθιακούς¹⁶⁴⁴ [πίν. 2.33.β, 2.34.β]. Θεωρεί ότι ο Πausανίας συσχετίζει σαφώς τους τρεις ρυθμούς με το ναό, ενώ παρατηρεί ότι οι δύο βάσεις εκτός του ναού δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι ἔφεραν αναθηματικούς κίονες¹⁶⁴⁵. Το βασικό επιχείρημά της ἔγκειται στη διαφορετική αναπαράσταση της κορινθιακής κιονοστοιχίας εκ μέρους της, σύμφωνα με την οποία μένει κενός επαρκής χώρος για τη συμπλήρωση

¹⁶⁴⁰ Πρβλ. τον χαρακτηρισμό του Gruben 2000, 139 για τη διαμόρφωση του εσωτερικού του ναού του Βασσών ως «μια ολοκληρωμένη περίπτωση, στραμμένη προς το εσωτερικό». Ἐχουν σωθεῖ κάποιοι λίθοι ὕψους 0,375 μ., που κοσμούνται με ιωνικό κυμάτιο, αστράγαλο και φυτικό πλοχμό. Βλ. Norman 1984, 180-181, εικ.7, πίν.31,11-13. Τα περισσότερα από τα θραύσματα της επικραντίδας φαίνεται ότι εντοπίστηκαν εντοιχισμένα σε σπίτια του χωριού, βλ. Mendel 1901, 252-256 αρ.7, εικ.4· Dugas 1924, 53-54, πίν.79-80. Για ένα θραύσμα ο Ρωμαῖος 1909, 302, πίν.23 λέει ότι βρέθηκε «μίαν περίπου ὥρα ΝΑ του Πιαλή».

¹⁶⁴¹ Οι Γάλλοι του απέδωσαν 4 μικρά θραύσματα με κυμάτια, τα οποία ωστόσο φαίνεται να ανήκουν αλλού, ἴσως σε ἀνώφλι, ὅπως εἶχε ἤδη υποθέσει ο Hill και πιστεύει η Norman. Η τελευταία υποθέτει ότι το επιστύλιο θα ἦταν τριταίνωτό και θα εἶχε ὕψος 0,402 μ. κατά αναλογία με το επιστύλιο του ναού της Νεμέας και με βάση ένα θραύσμα που εἶχαν δημοσιεύσει οι Γάλλοι αποδίδοντάς το στο ἀνώφλι της Α θύρας. Βλ. Dugas 1924, 52-53, πίν.78· Norman 1984, 178-179, εικ.6.

¹⁶⁴² Πaus. 8,45,5.

¹⁶⁴³ Ὅπως εἶχε πρῶτος προτείνει ο Thiersch 1913, 266, βλ. Dugas 1924, 51, 65, 129 σημ.1, πίν. 2-5 (Η και Γ), 82. Στη γαλλική δημοσίευση δεν προτείνεται αναπαράσταση για το ἀνώτερο τμήμα του σηκού πάνω από το επίπεδο του κορινθιακού επιστυλίου. Ενδεχομένως ο εναπομείνας χώρος ὕψους περίπου 2,2 μ. σύμφωνα με τους υπολογισμούς τους δεν φάνηκε επαρκής για την προσθήκη μίας κιονοστοιχίας κατά τη Norman 1984, 179.

¹⁶⁴⁴ Στο πλαίσιο της μελέτης και της αναπαράστασης του σηκού επικυρώνοντας υποθέσεις που εἶχαν εκφραστεί στην ἔρευνα, βλ. Norman 1984, 179-180, εικ. 4, 8.

¹⁶⁴⁵ Norman 1984, 179 με σημ.66, ὅπου αναφέρει την υπόθεση του Stewart 1977, 83 ότι στη Ν βάση ἦταν πιθανόν στημένο το ἀγάλμα από το οποίο θα προέρχεται η κεφαλή της λεγόμενης Υγείας (E.M. αρ.ευρ.3602), που βρέθηκε σε σχέση με τη βάση αυτή.

μίας δεύτερης κιονοστοιχίας¹⁶⁴⁶. Επιπλέον, κατά την αυτοψία της στον χώρο εντόπισε ένα μικρό διαβρωμένο θραύσμα που απέδωσε σε ιωνικό ημικίονα¹⁶⁴⁷.

Ο Pakkanen πιστεύει ότι οι κορινθιακοί ημικίονες στηρίζονταν σε πόδιο όπως στη θόλο των Δελφών¹⁶⁴⁸ [πίν.2.34.γ]. Παρόλο που αργότερα αναγνωρίζει τον υποθετικό χαρακτήρα της αναπαράστασής του, ωστόσο είναι πεπεισμένος ως προς το ότι κανένα αρχιτεκτονικό μέλος δεν μπορεί να αποδοθεί σε μία ιωνική κιονοστοιχία στο εσωτερικό του σηκού¹⁶⁴⁹. Ως εκ τούτου θα πρέπει να διατηρηθεί η γραφή των χειρογράφων του Πausanias «έκτός του ναού» για τους ιωνικούς κίονες, που θα μπορούσε να αφορά είτε δύο αναθηματικούς ιωνικούς κίονες που έφεραν αγάλματα πάνω στις δύο βάσεις μπροστά από το ναό είτε κάποιο άλλο κτήριο ιωνικού ρυθμού του ιερού που δεν έχει εντοπιστεί¹⁶⁵⁰. Απορρίπτει τις μετρήσεις και τους υπολογισμούς της Norman για το ύψος του κορινθιακού ημικίονα και την παράθεση των γωνιόλιθων στους τοίχους του σηκού. Όσον αφορά το θραύσμα του ιωνικού κίονα, ο Pakkanen αρχικά ισχυρίζεται εύλογα ότι θα μπορούσε να προέρχεται από κάποιο άλλο κτίσμα του ιερού, ενώ αργότερα σημειώνει ότι προέρχεται στην πραγματικότητα από δωρικό κίονα¹⁶⁵¹. Εφόσον από την επανεξέταση των στοιχείων δεν περισσεύει χώρος για μία ιωνική κιονοστοιχία πάνω από τους κορινθιακούς ημικίονες, πιστεύει πως είναι η μόνη λύση είναι οι κορινθιακοί ημικίονες να ήταν στημένοι πάνω σε πόδιο, όπως εξάλλου είχε ήδη προτείνει ο Büsing, χωρίς όμως να λάβει υπόψη στην αναπαράστασή του το σωζόμενο υλικό¹⁶⁵².

Ένα άλλο ζήτημα του υστεροκλασικού ναού που έχει απασχολήσει την έρευνα είναι η πιθανή ύπαρξη μίας δεύτερης πλευρικής εισόδου. Στο μέσο της Α και της Β πλευράς υπάρχουν δύο παρόμοιες προεξέχουσες ορθογώνιες θεμελιώσεις, στις οποίες αποκαθίστανται ράμπες ανόδου (αναβάθρες)¹⁶⁵³. Σύμφωνα με τη Norman το γεγονός ότι οι δύο θεμελιώσεις δεν συνδέονται με το κρηπίδωμα του ναού συνιστά μία συνήθη πρακτική, που συναντάται επίσης στο ναό της Νεμέας, και δεν υπάρχει λόφος να αμφισβητήσουμε ότι και οι δύο ανήκουν στον πρωταρχικό σχεδιασμό του ναού¹⁶⁵⁴. Ράμπες ανόδου για την πρόσβαση στο ναό συναντώνται συχνά στην Πελοπόννησο αλλά και εκτός αυτής από την αρχαϊκή περίοδο και στο εξής. Η κατασκευή τους είναι δύσκολη και δαπανηρή και υποδεικνύει πιθανόν ότι αναμενόταν μεγάλη προσέλευση κόσμου στο ναό¹⁶⁵⁵. Η παρουσία της ράμπας στη Β

¹⁶⁴⁶ Συγκεκριμένα 3,755 μ. έναντι των 2,2 μ. που είχαν υπολογίσει οι Γάλλοι· η διαφορά αυτή προκύπτει από το χαμηλότερο ύψος του επιστυλίου και του κορινθιακού ημικίονα όπως τα υπολογίζει η Norman. Όπως είδαμε, τα θραύσματα που αποδίδονται από τους Γάλλους στο επιστύλιο πρέπει να ανήκουν αλλού. Το ακριβές ύψος του κορινθιακού ημικίονα είναι αβέβαιο, ωστόσο η Norman 1984, 176 βρίσκει υπερβολικό το υπολογιζόμενο συνολικό ύψος των 7,773 μ. στη γαλλική δημοσίευση και το υπολογίζει στα 6,963 μ., που είναι συγκρίσιμο με τις αναλογίες που παρατηρούνται στο ναό της Νεμέας και σε άλλα κτήρια του 4^{ου} αι. π.Χ.

¹⁶⁴⁷ Norman 1984, 180, πίν.30,10.

¹⁶⁴⁸ Βλ. Pakkanen 1996, 153-164, εικ.8.

¹⁶⁴⁹ Βλ. Pakkanen 1998, 5 με σημ.19, 9.

¹⁶⁵⁰ Pakkanen 1996, 156 με σημ.73.

¹⁶⁵¹ Pakkanen 1996, 155· Pakkanen 1998, 5 σημ.19.

¹⁶⁵² Βλ. Büsing 1970, 31-32, πίν.45-46· πρβλ. Winter 1982, 391, ο οποίος φαίνεται να αποδέχεται αυτή την πρόταση παρά τις αδυναμίες της.

¹⁶⁵³ Βλ. Dugas 1924, 9, 17, 51-52, 57-58, πίν. 9-11, 83, Β· Norman 1984, 188-189.

¹⁶⁵⁴ Βλ. Norman 1984, 170 σημ.5, 188 σημ.109.

¹⁶⁵⁵ Corbett 1970, 153 με σημ.33. Για παραδείγματα ναών με αναβάθρα βλ. Νακάσης 2004, 186 σημ.203, 220.

πλευρά του ναού και οι παρόμοιες διαστάσεις της (5,82 x 3,10 μ.) με τη ράμπα στην Α πλευρά υποδεικνύουν ότι υπήρχε μία πλευρική θύρα στον Β τοίχο του σηκού ενδεχομένως εξίσου σημαντική με την Α, για τη διαμόρφωση της οποίας δεν διαθέτουμε σαφή στοιχεία¹⁶⁵⁶.

Η λειτουργία της δεύτερης εισόδου στο ναό της Τεγέας όπως και σε άλλους ναούς της Αρκαδίας δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ασφάλεια. Προφανώς σχετίζεται με ανάγκες του ιερού, που ενδεχομένως δεν είναι παντού οι ίδιες, όπως εξάλλου δεν είναι παντού ίδιο το σχέδιο των ναών και η διαμόρφωση της πλευρικής εισόδου¹⁶⁵⁷. Γενικότερα οι πλευρικές εισοδοί σχετίζονται με την τέλεση «δρώμενων» και «επιφανειών». Η ύπαρξη δύο ραμπών ανόδου στον περίπτερο ναό της Τεγέας είναι ένα μοναδικό φαινόμενο, για το οποίο δεν έχει διατυπωθεί μία ικανοποιητική εξήγηση. Αιτία θα μπορούσε να αποτελεί κάποιο ιδιαίτερο στοιχείο της περιοχής Β του ναού, ωστόσο η τοπογραφία του ιερού και η ευρύτερη της περιοχής του μας είναι ελλιπώς γνωστή. Αρχικά οι Γάλλοι συσχέτισαν την ύπαρξη της πλευρικής εισόδου με την κρήνη, η οποία θα είχε ρόλο σε διάφορα τελετουργικά του ιερού, ώστε η υπόθεση αυτή θεωρείται από τις βασιμότερες¹⁶⁵⁸. Πιο ελκυστική, παρά τον καθαρά υποθετικό της χαρακτήρα, φαίνεται η πρόταση της Norman ότι σχετίζεται με το στάδιο, που θα βρισκόταν Β του ναού: οι πομπές των αθλητών θα οδηγούνταν απευθείας από το στάδιο μέσω της Β εισόδου στο εσωτερικό του σηκού, όπου και ίσως θα τους απονέμονταν τα βραβεία όπως στην Ολυμπία¹⁶⁵⁹.

Ο Roux χαρακτηρίζει τους ναούς με περισσότερες θύρες, σπάνιο χαρακτηριστικό της ελληνικής αρχιτεκτονικής, ως «temples-sanctuaires»¹⁶⁶⁰. Αυτοί οι ναοί περιλαμβάνουν ιδιαίτερα στοιχεία στο εσωτερικό τους, όπου λαμβάνουν χώρα διαφορετικών ειδών τελετουργίες. Ως εκ τούτου παρουσιάζουν αποκλίσεις και διαφορές από το κανονικό σχέδιο του ναού, ενώ ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό τους είναι ότι η θέση του ναού παραμένει η ίδια κατά τη διάρκεια της ζωής του ιερού. Το χαρακτηριστικό αυτό πράγματι ισχύει για την Τεγέα, όπου, όπως προαναφέρθηκε, από τη

¹⁶⁵⁶ Για τη μορφή της Α θύρας λίγα πράγματα αναφέρονται στη γαλλική δημοσίευση βλ. Dugas 1924, 52. Η Norman 1984, 187-188 υποθέτει ότι θα είχε πλάτος 3,84 μ. και ύψος άνω των 10 μ. και ταυτίζει κάποια θραύσματα από το κατώφλι και το ανώφλι. Στη γαλλική δημοσίευση αποδίδονται στη Β θύρα 6 θραύσματα και φαίνεται να θεωρείται κάπως ασήμαντη, βλ. Dugas 1924, 43-44, 52, εικ.16B, πίν.9-11. Σύμφωνα με τη Norman στη Β θύρα πρέπει να ανήκει ένα θραύσμα από κατώφλι που οι Γάλλοι αποδίδουν στην κύρια Α είσοδο, βλ. Norman 1984, 187, 188-190.

¹⁶⁵⁷ Βλ. Tomlinson 1976, 119-121. Στον κλασικό ναό του Απόλλωνα των Βασσών υπάρχει πλευρική είσοδος στον σηκό προς την περιοχή του αδύτου, ενώ ανάλογη θεωρείται ότι ήταν και η διαμόρφωση του αρχαϊκού ναού. Πιθανόν με την πλευρική θύρα εξασφαλιζόταν ο φωτισμός του αδύτου, ενώ έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι στόχος ήταν οι ακτίνες του ήλιου να πέσουν στο λατρευτικό άγαλμα μία συγκεκριμένη ημέρα του έτους. Για τη διαμόρφωση του αδύτου και την πλευρική θύρα στον αρχαϊκό και στον κλασικό ναό των Βασσών βλ. Kelly 1995, 241-243. Την ύπαρξη πλευρικής θύρας στο άδυτο του αρχαϊκού ναού είχε υποθέσει ο Østby 1986, 86 και για την Τεγέα. Στο ναό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα η ύπαρξη της πλευρικής θύρας έχει συσχετιστεί με τις βαθμίδες στην πλαγιά του λόφου αμέσως στα Ν του ναού. Ωστόσο στη νεότερη έρευνα διακρίνεται μία τάση αποσυσχέτισης της πλευρικής θύρας από λατρευτικά δρώμενα και απόδοση της σε πρακτικούς και αισθητικούς λόγους, βλ. Damaskos 1999, 69, Becker 2003, 235 σημ.1151 και εδώ στο κεφ.2.9.

¹⁶⁵⁸ Βλ. Mendel 1901, 245-246· Dugas 1924, 51-52 ή 57-58· Stewart 1977, 63· Stewart 1990, 184· Moggi – Osanna 2003, 508.

¹⁶⁵⁹ Βλ. Norman 1984, 189 με σημ.117.

¹⁶⁶⁰ Βλ. Roux 1979, 124 και ιδίως Roux 1984, 162-166.

γεωμετρική εποχή και στο εξής παραμένει αμετακίνητη η θέση του ναού σε αντίθεση με τη μετακίνηση του βωμού. Σύμφωνα με τον Roux η παρουσία ενός εσωτερικού βωμού είναι το πιο σαφές και σύνηθες χαρακτηριστικό που ορίζει έναν ναό ως «temple-sanctuaire». Ως μαρτυρία για την ύπαρξη εσωτερικού βωμού στο ναό της Τεγέας προβάλλει το εύρημα θραυσμάτων μαρμάρινων οπαιών κεραμίδων που αναφέρει ο Ορλάνδος παραπέμποντας στον Dörpfeld¹⁶⁶¹.

Κατά τις πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή Β του ναού δεν βρέθηκαν στοιχεία που να βοηθούν στην ερμηνεία της λειτουργίας της πλευρικής εισόδου¹⁶⁶². Αντιθέτως προέκυψαν δεδομένα που οδήγησαν στην αμφισβήτηση της αναπαράστασης της θεμελίωσης ως ράμπας ανόδου προς το ναό¹⁶⁶³. Η κάθετη διαφορά μεταξύ της ευθυνηρίας του ναού και των δύο βάσεων στα Β του, που αντιστοιχούν στο επίπεδο χρήσης του υστεροκλασικού ναού, είναι μεγάλη, περίπου 1,20-1,30 μ., και δεδομένης της μικρής απόστασης ανάμεσά τους, περίπου 5,50 μ., η κλίση της ράμπας θα ήταν αξιοσημείωτη έως μη πρακτική [πίν.2.34.α]. Επιπλέον, από τη μελέτη της στρωματογραφίας στην περιοχή αυτή δεν φαίνεται ότι η πλαγιά ήταν στην πραγματικότητα απότομη, όπως υποδηλώνεται από τη διαφορά ύψους. Ως εκ τούτου ο Østby πιστεύει ότι η θεμελίωση αυτή αντιστοιχεί σε ένα είδος «πλατφόρμας» ή «βήματος», που προεξείχε και είχε κατασκευαστεί για άγνωστους σκοπούς ενδεχομένως λατρευτικής φύσης. Θα μπορούσε για παράδειγμα να αφορά τη μεταφορά του λατρευτικού αγάλματος, ωστόσο αυτή την «επιφάνεια» της θεότητας δεν θα την παρακολουθούσε ένα κοινό λατρευτών, καθώς τα ανασκαφικά δεδομένα δείχνουν ότι η περιοχή Β του ναού ήταν μία άδεια ανοικτή αυλή, στην οποία πιθανόν απαγορευόταν η κυκλοφορία και ο ρόλος της στη λατρεία δεν έχει αφήσει ίχνη. Δεν αποκλείει να υπήρχε κάποιος χώρος λατρείας σε σχέση με την ιερή κρήνη, όπως είχε προτείνει η Norman αποδίδοντάς τον στον Ασκληπιό και στην Υγεία, στο βαθμό που η περιοχή Β της κρήνης είναι ανεξερεύνητη¹⁶⁶⁴.

Για το ζήτημα της χρονολόγησης του ναού, που έχει απασχολήσει επί μακρόν την έρευνα¹⁶⁶⁵, θα πρέπει να συνεκτιμηθούν τα δεδομένα σχετικά με την αρχιτεκτονική του ναού και την τυπολογική του σύγκριση με άλλα κτήρια του 4^{ου} αι. π.Χ., τη στιλιστική ανάλυση των αρχιτεκτονικών γλυπτών του, τις πληροφορίες που διαθέτουμε για τη δράση του Σκόπα, που φέρεται ως ο αρχιτέκτονας του από τον Παισαυσία, καθώς και πτυχές της θρησκευτικής και όχι μόνο ζωής της Τεγέας την περίοδο αυτή. Οι μαρτυρίες των διαφορετικών αυτών κατηγοριών είναι συχνά αντικρουόμενες και σίγουρα δεν έχουν όλες την ίδια αξία ούτε εμπεριέχουν την ίδια βασιμότητα. Οι χρονολογήσεις που έχουν προταθεί συμπίπτουν με το χρονικό πλαίσιο δράσης του Σκόπα, που τοποθετείται περίπου από το 375/70 ως το 335/30 π.Χ.¹⁶⁶⁶. Στο ίδιο χρονικό πλαίσιο εντοπίζονται τα παράλληλα που έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί για συγκρίσεις όσον αφορά την αρχιτεκτονική του ναού, ο οποίος εντάσσεται θα λέγαμε μεταξύ του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (380/70 π.Χ.) και του ναού του Δία στη Νεμέα (330/20 π.Χ.). Ωστόσο το μόνο σίγουρο χρονολογικό στοιχείο για τη δράση του Σκόπα είναι η

¹⁶⁶¹ Roux 1979, 124 με σημ.57· Ορλάνδος 1955, 107 με σημ.8.

¹⁶⁶² Tarditi 2005, 200-201.

¹⁶⁶³ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 114-115, 140-141, εικ.35· Østby 1994, 48· Østby 2002, 144, εικ.8· Østby 2006α, 451.

¹⁶⁶⁴ Østby κ.ά. 1994, 141 σημ.181. Βλ. Norman 1986, 429-430.

¹⁶⁶⁵ Για τη συγκέντρωση των σημαντικότερων απόψεων της έρευνας σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού βλ. Svenson-Evers 1996, 397-400.

¹⁶⁶⁶ Βλ. Stewart 1977, 1 με σημ.1-4.

συμμετοχή του στην εκτέλεση του γλυπτού διακόσμου στο Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού στη δεκαετία 360-350 π.Χ., και έτσι το ερώτημα για τη χρονολόγηση του ναού της Τεγέας για αρκετούς ερευνητές μετατράπηκε στο αν ο Σκόπας εργάστηκε στην Τεγέα πριν ή μετά την Αλικαρνασσό.

Στο πλαίσιο της μελέτης του 1977 για τον Σκόπα και τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο του ναού της Τεγέας ο Stewart πιστεύει ότι ο ναός κτίστηκε στην περίοδο 370-340 π.Χ. Συμπεραίνει ότι τα αρχιτεκτονικά γλυπτά της Τεγέας εξαιτίας του στίλ και της τεχνικής τους είναι μεταγενέστερα των γλυπτών του Μαυσωλείου και χρονολογούνται στη δεκαετία 350-340 π.Χ. Υποθέτει ότι ο Σκόπας ξεκίνησε τον σχεδιασμό και τις εργασίες κατασκευής του ναού στην Τεγέα μετά τη μάχη των Λεύκτρων, δεχόμενος την άποψη για την πρώιμη χρονολόγηση της αρχιτεκτονικής του ναού, και μετά την οριστική επιστροφή του από τη Μικρά Ασία στη δεκαετία του 340 π.Χ. ανέλαβε την κατασκευή των λατρευτικών αγαλμάτων του Ασκληπιού και της Υγείας και πιθανόν την επίβλεψη των αρχιτεκτονικών γλυπτών. Στο ενδιάμεσο διάστημα θα είχε αφήσει κάποιον άλλο υπεύθυνο για την εκτέλεση του έργου και κατά διαστήματα θα μετέβαινε στην Τεγέα για έλεγχο των εργασιών¹⁶⁶⁷.

Για το ζήτημα της χρονολόγησης σημαντική είναι η συμβολή της Norman, η οποία επιχειρεί μία συνολική θεώρηση¹⁶⁶⁸. Απορρίπτει την πρώιμη χρονολόγηση της αρχιτεκτονικής του ναού επισημαίνοντας ως ύστερα στοιχεία τη διαμόρφωση της οριζόντιας σίμης και κυρίως της βάσης του κορινθιακού ημικίονα, που εντάσσεται σε έναν τύπο του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. Θεωρεί λοιπόν ότι ο ναός κι όχι μόνο ο γλυπτός διάκοσμός του σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε από τον Σκόπα μετά την επιστροφή του από τη Μικρά Ασία στη δεκαετία 345-335 π.Χ. Ως επιπλέον επιχειρήματα χρησιμοποιεί το ανάγλυφο που βρέθηκε στην περιοχή του ναού και απεικονίζει τον Δία Στράτιο, την Άδα και τον Ιδριέα, δυνάστες της Καρίας στα χρόνια 351/0-341/0 π.Χ., το οποίο θεωρεί ότι είναι αφιέρωμα ενός από τους Κάρες τεχνίτες που ακολούθησαν τον Σκόπα στην Τεγέα μετά την Αλικαρνασσό. Επίσης υποθέτει ότι ο βωμός, όπως μας περιγράφεται από τον Πausanias, ανήκει στον «ασιατικό» τύπο και θα μπορούσε να είχε κατασκευαστεί από τον Σκόπα μόνο μετά την εργασία του στο Μαυσωλείο.

Η ανάλυση της Norman έχει γίνει σε γενικές γραμμές αποδεκτή από την έρευνα¹⁶⁶⁹. Η ένταξη του ναού στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. φαίνεται να υποστηρίζεται από τις στρωματογραφικές παρατηρήσεις και την κεραμική από την πρόσφατη διερεύνηση της περιοχής Β του ναού¹⁶⁷⁰. Επιπλέον, κατά τις έρευνες στην περιοχή του ναού βρέθηκαν στην κοίτη θεμελίωσης στη Δ πλευρά του εγκάρσιου τοίχου μεταξύ του σηκού και του πρόναου 8 μικρογραφικές κοτύλες και λίγα οστά ζώων. Παρόλο που οι κοτύλες αυτές δεν είναι ενδεικτικές για τη χρονολόγηση, καθώς η μικρογραφική κοτύλη έχει μία συνεχή παρουσία κατά την περίοδο χρήσης του υστεροκλασικού ναού αλλά και την

¹⁶⁶⁷ Βλ. Stewart 1977, 80-81, 93, 104. Για την κριτική ως προς την υπόθεση αυτή βλ. O. Palagia, JHS 99, 1979, 213. Για την τεχνική των γλυπτών βλ. Stewart 1977, 39-47, όπου συμπεραίνει ότι η χρήση του τρέχοντος τρυπανιού ιδίως τα κατατάσσει μετά το Μαυσωλείο και τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Για το στίλ βλ. Stewart 1977, 70-79, όπου λέει ότι τα γλυπτά χρονολογούνται μεταξύ του Μαυσωλείου (περίπου 360-350 π.Χ.) και έργων όπως το ανάθημα του Δαόχου στους Δελφούς και τη ζωφόρο του Λυσικράτη στη δεκαετία του 330 π.Χ. Αργότερα ο Stewart αναθεωρεί την άποψή του.

¹⁶⁶⁸ Βλ. Norman 1984, 191-193.

¹⁶⁶⁹ Επίσης ο Winter 1982, 390 με σημ.14 είχε θεωρήσει απίθανο η αρχιτεκτονική και η πλαστική του ναού να χρονολογούνται πριν το Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού και είχε χρονολογήσει το ναό γύρω στα 345-330 π.Χ., όπως είχε ήδη προταθεί από τον Hill.

¹⁶⁷⁰ Pakkanen 1996, 153 σημ.54· Pakkanen 1998, 9.

προγενέστερη, το εύρημα αυτό συνιστά μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μαρτυρία ενός τελετουργικού για την ίδρυση του ναού («foundation deposit»)¹⁶⁷¹.

Αξίζει να αναφερθούμε στην άποψη του Svenson-Evers, ο οποίος διαφοροποιείται κυρίως όσον αφορά την εμπλοκή του Σκόπα στην ανοικοδόμηση του ναού¹⁶⁷². Δέχεται ότι ο Σκόπας εργάστηκε στην Τεγέα μετά το Μαυσωλείο, ωστόσο ήταν υπεύθυνος για την τελική φάση του έργου, όταν ο ναός είχε σχεδόν ολοκληρωθεί. Υπογραμμίζει ότι δεν θα πρέπει ερμηνευθεί η πληροφορία του Πausanias ότι ο Σκόπας ήταν ο αρχιτέκτονας του ναού αυτονόητα ότι συμμετείχε εξαρχής ως το τέλος στον σχεδιασμό και στην εκτέλεση του έργου, καθώς από άλλες μαρτυρίες προκύπτει η συμμετοχή περισσότερων αρχιτεκτόνων στις οικοδομικές εργασίες. Σύμφωνα με τον Svenson-Evers η αρχιτεκτονική και ο γλυπτός διάκοσμος του ναού υποδεικνύουν τη χρονολόγησή του γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο δεν γνωρίζουμε τη διάρκεια των εργασιών, η οποία δεν θα μπορούσε να είναι μόνο μία δεκαετία σύμφωνα με τη χρονολόγηση της Norman. Η πρότασή του αναδεικνύει ως ψευτοδίλημμα την εξάρτηση της χρονολόγησης του ναού της Τεγέας από τη δραστηριότητα του Σκόπα στη Μικρά Ασία. Χωρίς να προσδιορίζει την αρχή των εργασιών για την κατασκευή του νέου ναού, ωστόσο θεωρεί ότι δεν θα μπορούσε η σημαντικότερη θεότητα της Τεγέας να έμεινε χωρίς ναό για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στα πρώτα στάδια της κατασκευής του ναού αποκλείεται να συμμετείχε ο Σκόπας, ο οποίος εξάλλου ήταν γλύπτης, ωστόσο το όνομά του συνδέθηκε με το ναό εξαιτίας της φήμης του¹⁶⁷³. Παρόλο που ο Pausanias δεν του αποδίδει τις εναέτιες συνθέσεις του ναού, ωστόσο φαίνεται ότι σε αυτές έγκειται η συμβολή του στην ολοκλήρωση του ναού. Επιπλέον υποθέτει ότι ο τρόπος κατασκευής των μετοπών υποδεικνύει μία επιθυμία για τη συμπλήρωση του εικονογραφικού προγράμματος που δεν υπήρχε στα αρχικά σχέδια και ίσως συνδέεται με την ανάθεση της ολοκλήρωσης του ναού και του γλυπτού διακόσμου του στον Σκόπα¹⁶⁷⁴.

Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού

Έχουν βρεθεί λίγα θραύσματα από το ένα κεντρικό ανθεμωτό ακρωτήριο του ναού¹⁶⁷⁵, ενώ τα πλευρικά ακρωτήρια ήταν γυναικείες μορφές, πιθανόν Νύμφες στο Α και Νίκες στο Δ αέτωμα. Γλυπτά

¹⁶⁷¹ Βλ. Hammond 1998, 228-229 με σημ.67-68· Hammond 2005, 424-425 με σημ.45-46. Για την πρακτική εναπόθεσης προσφορών στα θεμέλια κτηρίων και ναών σε προγενέστερους περιόδους βλ. Burkert 2003, 86-89.

¹⁶⁷² Βλ. Svenson-Evers 1996, 400-405, 497-498.

¹⁶⁷³ Όπως υπογραμμίζει ο Svenson-Evers 1996, 498 δεν πρόκειται για ένα μεμονωμένο περιστατικό παραπέμποντας για παράδειγμα στο προστώ της Ελευσίνας, του οποίου ως αρχιτέκτονας μας παραδίδεται από τον Βιτρούβιο ο Φίλων της Ελευσίνας, ωστόσο από επιγραφική μαρτυρία προκύπτει ότι αυτός απλώς ήταν υπεύθυνος για την ολοκλήρωση του έργου.

¹⁶⁷⁴ Ο Svenson-Evers 1996, 404 θεωρεί διαφορετική την περίπτωση της ζωφόρου του Ερέχθειου, καθώς εκεί η ίδια πρακτική υπαγορεύεται από τη χρήση διαφορετικού υλικού για τις μορφές.

¹⁶⁷⁵ Σώζονται ορισμένα θραύσματα σε κακή κατάσταση εξαιτίας της διάβρωσης και το πρωταρχικό ύψος του έχει υπολογιστεί μεταξύ 1,80 έως 2,10 μ. Παρά την αποσπασματική του κατάσταση σύμφωνα με τον Danner 1989, 15 αρ.89, 39-40 ουσιαστικά παρουσιάζει την ίδια δομή με το κεντρικό ακρωτήριο του Παρθενώνα με τη διαφορά ότι πλέον τα επιμέρους μοτίβα του αποδίδονται με περισσότερες λεπτομέρειες, μεγαλύτερη πλαστικότητα και έντονη κίνηση, ενώ το κάπως νεότερο ανθεμωτό ακρωτήριο της θόλου της Επιδάουρου ξεπερνάει το ακρωτήριο της Τεγέας ως προς τη σχέση με τον χώρο. Στη γαλλική δημοσίευση επιχειρείται μία κατά προσέγγιση αναπαράσταση με βάση δύο σημαντικά τμήματα και περισσότερα μικρά θραύσματα, βλ. Dugas 1924, 29, εικ.10, πίν. 12-14, 89, C. Βασική είναι η ανάλυση και η αναπαράσταση του Gropengiesser 1961, 29-42, 48-49, 51, πίν.23-

έφεραν οι μετόπες μόνο στον πρόναο και στον οπισθόδομο, συνήθεια μάλλον χαρακτηριστική των πελοποννησιακών κλασικών ναών, από τις οποίες σώζονται λίγα σπαράγματα. Διάφορα θραύσματα γλυπτών έχουν αποδοθεί στον διάκοσμο των αετωμάτων, για τα θέματα των οποίων μας πληροφορεί ο Πausanias: στο Α αέτωμα το κυνήγι του καλυδώνιου κάπρου και στο Δ η μάχη του Τηλεφου και του Αχιλλέα στον Κάικο ποταμό¹⁶⁷⁶ [πίν.2.36.α]. Ωστόσο τα περισσότερα σώζονται σε αποσπασματική και κακή κατάσταση, ενώ προβληματικές είναι οι συνθήκες ανεύρεσής τους. Τα γλυπτά όπως και τα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό από τους παλαιότερους έως τους νεότερους χρόνους στην περιοχή του ιερού αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Τεγέας. Έχουν εκφραστεί κατά καιρούς δικαιολογημένες λιγότερο ή περισσότερο αντιρρήσεις για την απόδοση κάποιων γλυπτών στα αετώματα, ενώ έχουν προταθεί διαφορετικές αναπαραστάσεις. Σε γενικές γραμμές λίγα μπορούμε να πούμε με ασφάλεια για τα αετώματα, και μόνο κάποιες ανδρικές κεφαλές ξεχωρίζουν και είναι αποκαλυπτικές για το μοναδικό στυλ των εναέτιων γλυπτών έχοντας χρησιμοποιηθεί ως αφετηρία για την αποκατάσταση στοιχείων της τέχνης του Σκόπα, παρόλο που έχουν εκφραστεί αμφιβολίες για το αν αντιπροσωπεύουν το στυλ του ή ακόμη περισσότερο για το αν ο Σκόπας συμμετείχε στη διακόσμηση του ναού¹⁶⁷⁷.

Ως πλευρικά ακρωτήρια έχουν αναγνωριστεί δύο κορμοί από γυναικείες μορφές σε έντονη κίνηση, που θα είχαν πρωταρχικά ύψος περίπου 1,85 μ.¹⁶⁷⁸. Οι Νίκες του Α αετώματος του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο αναγνωρίζονται ως προδρομικές των μορφών αυτών, που διαφοροποιούνται ιδίως ως προς τη σύνθετη στάση και τον στροβιλισμό τους· επιπλέον υπογραμμίζονται οι πολυδιάστατες ομοιότητές τους με τις Νίκες του ναού της Άρτεμης στην Επίδαυρο

29. Η αναπαράστασή του θα πρέπει να αναθεωρηθεί με βάση το νεότερο εύρημα από τον καυλό του κεντρικού ανθεμίου, βλ. Δεληβορριάς 1968, 149. Η αναπαράσταση του Stewart 1977, 9 σημ.11, πίν.53 δεν λαμβάνει υπόψη τα σωζόμενα θραύσματα και του Stewart 1982 αποκλίνει από το παραδεδομένο περίγραμμα.

¹⁶⁷⁶ Βλ. Πaus. 8,45,6-7.

¹⁶⁷⁷ Την πρώτη συνολική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών γλυπτών έχουμε στη γαλλική δημοσίευση του 1924 από τον Dugas και τον γλύπτη Berchmans, βλ. Dugas 1924, 74-116. Στον σχετικό κατάλογο δημοσιεύονται όσα γλυπτά είχαν βρεθεί και κατά τις παλαιότερες έρευνες στο ιερό. Στη μονογραφία του για τον Σκόπα ο Stewart 1977 ασχολείται εκτενώς με τα αρχιτεκτονικά γλυπτά της Τεγέας από την άποψη της τεχνικής, του στυλ, της σύνθεσης και της ερμηνείας. Είχε το δικαίωμα δημοσίευσης μόνο των 32 από τα 150 θραύσματα γλυπτών που αποδίδονται στον διάκοσμο του ναού, ώστε δεν κατέστη δυνατό να καταρτιστεί ένας πλήρης κατάλογος, παρόλο που για τα συμπεράσματά του βασίστηκε στη μελέτη όλων των θραυσμάτων. Πρβλ. τη βιβλιοκρισία της O. Palagia, JHS 99, 1979, 212-213. Και ο Stewart επισημαίνει τα προβλήματα σχετικά με την προέλευση των γλυπτών, τα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν σε β' χρήση εντοιχισμένα σε υστερορωμαϊκούς ή βυζαντινούς τοίχους μεταξύ της Α πρόσοψης του ναού και της εκκλησίας ή και σε άλλα μέρη σε μεγαλύτερη απόσταση, ενώ κάποια εντόπισε ο ίδιος στην αποθήκη του Μουσείου Τεγέας, βλ. Stewart 1977, 5-6. Ο Mendel 1901, 257-260 αρ.1-8 είχε δημοσιεύσει ορισμένα θραύσματα αρχιτεκτονικών γλυπτών που εντόπισε εντοιχισμένα σε βυζαντινούς τοίχους· πρβλ. Dugas 1911, 260, 267-268. Περίπου 150 θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών του ναού και μερικά τμήματα γλυπτών αποτοιχίστηκαν από την υστερορωμαϊκή οικία που ανασκάφηκε χωρίς να αποκαλυφθεί ολόκληρη περίπου 200 μ. Ν του ναού, βλ. Χρήστου – Δημακοπούλου 1966.

¹⁶⁷⁸ Βλ. Stewart 1977, 9-14, 49-50, 59-60 για τα γλυπτά που αποδίδει στα ακρωτήρια, τη σύνθεση και την εικονογραφία τους. Από τα ακρωτήρια φαίνεται να προέρχονται διάφορα μικρά θραύσματα· ορισμένα έχουν δημοσιευθεί από τον Dugas και άλλα έχουν εντοπιστεί στην αποθήκη του Μουσείου της Τεγέας, βλ. Stewart 1977, 14 και Marcadé 1986, 322.

του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, στη ΝΑ γωνία του ναού τοποθετήθηκε από τον Stewart ο κορμός, ύψους 0,99 μ., που είχε ταυτιστεί από τους Γάλλους με την Αταλάντη του Α αετώματος¹⁶⁷⁹ [πίν.2.36.β]. Στον κορμό αποδίδεται ένα τμήμα από δεξί άκρο χέρι, με το οποίο φαίνεται να κρατά δύο αντικείμενα, ένα μαρμάρινο και ένα μεταλλικό, πιθανότατα ταινία και στεφάνι, τα συνήθη σύμβολα της Νίκης¹⁶⁸⁰. Ο Stewart πιστεύει ότι τα ακρωτήρια του Α αετώματος ήταν αρκαδικές Νύμφες Δρυάδες, που έχοντας κατά κάποιον τρόπο τη λειτουργία των Νικών κρατούσαν τα εμβλήματα νίκης για να τα αποδώσουν στη σύντροφό τους Αταλάντη για την επιτυχία της στο κυνήγι, που απεικονίζεται στο αντίστοιχο αέτωμα¹⁶⁸¹. Στη ΒΔ γωνία του ναού θα βρισκόταν ο άλλος κορμός, ύψους 0,86 μ., που συνιστά ένα νεότερο τυχαίο εύρημα¹⁶⁸² [πίν.2.36.γ]. Η μορφή αυτή έχει αναγνωριστεί ως Νίκη, παρόλο

¹⁶⁷⁹ Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.59. Βλ. Mendel 1901, 251, 259-260 αρ.8, εικ.7, πίν.VI· Dugas 1924, 80-84 αρ.1, εικ.31, πίν.96-98,Α· Stewart 1977, 9-10 αρ.1, 49, 59-60, πίν.1-2c· Delivorias – Linfert 1983, 281, εικ.3-5· Danner 1989, 27 αρ.168, πίν.29· Σταυρίδου 1996, 62, εικ.18-19. Ο κορμός είχε βρεθεί σε σχέση με βυζαντινά θεμέλια Α του ναού και σχεδόν 3 μ. από τον σύγχρονο δρόμο. Η μορφή φορά πέπλο που έχει γλιστρήσει από τον δεξιό ώμο αφήνοντας ακάλυπτο το δεξί στήθος. Το βάρος φέρεται από το δεξί σκέλος που προβάλλει προς τα μπρος γυμνό μέσα από το ένδυμα. Το αριστερό χέρι που σώζεται ως τον αγκώνα πέφτει χαλαρά προς τα κάτω κοντά στον κορμό, ενώ το δεξί θα ήταν ανασηκωμένο όπως προκύπτει από τη θέση του ώμου. Σώζεται η βάση του λαιμού από όπου προκύπτει ότι η κεφαλή θα ήταν στραμμένη προς το κέντρο αετώματος. Παρά την πρόταση αναγνώρισης του κορμού ως ακρωτήριο ο Dugas 1911, 261 επιμένει στην ταύτισή του με την Αταλάντη του Α αετώματος, όπως είχε προτείνει ο Mendel κατά την ανεύρεση και την πρώτη δημοσίευση του κορμού. Από τον Thiersch 1931, 271 θεωρήθηκε ότι ο κορμός ανήκει σε άγαλμα που θα ήταν στημένο σε έναν από τους δύο υποτιθέμενους ιωνικούς κίονες στην Α πρόσοψη του ναού, πιθανότητα που επαναλαμβάνεται και κατά την ανεύρεση του δεύτερου γυναικείου κορμού, βλ. Χρήστου – Δημακοπούλου 1965, 170. Ο Picard 1933, 411-417 αποκλείοντας όλες τις προταθείσες ταυτίσεις (εναέτια μορφή, ακρωτήριο, άγαλμα) συμπεραίνει ότι ο κορμός προέρχεται από τον γλυπτό διάκοσμο του βωμού και παριστάνει τη Νύμφη Αγνώ.

¹⁶⁸⁰ Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.56. Βλ. Dugas 1924, 120 αρ.98, πίν. 111,Α, 115,Β· Stewart 1977, 10-11 αρ.2, 44, 60, πίν.2d. Με την απόδοση αυτή συμφωνεί και ο Marcadé 1986, 322.

¹⁶⁸¹ Βλ. Stewart 1977, 60, όπου σημειώνεται ότι οι Δρυάδες Νύμφες θα ήταν ιδιαίτερα κατάλληλες, αν μάλιστα στο κέντρο του Α αετώματος υπήρχε δένδρο, όπως υποδεικνύεται από την απεικόνιση της Αταλάντης που επιτίθεται στον κάπρο σε τεγεατικά νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. NCP 112 αρ.1, πίν.V,20. Ο Danner 1989, 66, 77 δέχεται την ταύτιση των πλευρικών ακρωτηρίων του Α αετώματος με Δρυάδες Νύμφες.

¹⁶⁸² Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.2288. Βλ. Χρήστου – Δημακοπούλου 1965, 169-170, πίν.151· Stewart 1977, 11-12 αρ.3, 49-50, 59-60, πίν.3· Gulaki 1981, 74-78, εικ.28-29· Danner 1989, 20 αρ.120, πίν.13· Σταυρίδου 1996, 73, εικ.32. Ο κορμός βρέθηκε το 1964 στην αυλή σπιτιού περίπου 200 μ. Ν του ναού, σε βάθος περίπου 2,20 μ., μαζί με άλλα αρχιτεκτονικά μέλη από την περιοχή των αετωμάτων που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό μίας υστερορωμαϊκής οικίας, βλ. Χρήστου – Δημακοπούλου 1965 και Χρήστου – Δημακοπούλου 1966· πρβλ. BCH 92, 1968, 808-810, εικ.1-4. Ανάμεσά τους συγκαταλέγεται και τμήμα ανδρικής μορφής (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.2292) που αποδίδεται στο Α αέτωμα από τον Stewart 1977, 21-22 αρ.15, 59-60, πίν.12c-d. Η εμφάνιση και η στάση του κορμού είναι ανάλογη με του άλλου κορμού, μόνο που σώζεται πιο αποσπασματικά, ενώ η μορφή φορά και ιμάτιο ορατό στην οπίσθια όψη. Στον κορμό ο Stewart αποδίδει με κάποια επιφύλαξη μία αποσπασματικά σωζόμενη κεφαλή, που είχε βρεθεί το 1914 σε β' χρήση σχεδόν 100 μ. Ν του ναού (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.61). Βλ. Dugas 1924, 124-125 αρ.106, πίν.116· Stewart 1977, 12-13 αρ.4, 50, πίν.4. Ο Marcadé 1986, 323 με σημ.21 εκφράζει επιφυλάξεις για την απόδοση αυτή κυρίως εξαιτίας της καλής κατάστασης διατήρησης της κεφαλής που δεν αρμόζει για ένα ακρωτήριο ακόμη κι αν είχε μηνίσκο, όπως τεκμαίρει ο Stewart 1977, 13 από μία ορθογώνια οπή στην κορυφή του κρανίου. Σύμφωνα με τη Ridgway 1997, 51 η κεφαλή παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με τις ανδρικές κεφαλές των αετωμάτων.

που δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη φτερών. Για τον Stewart αυτό υποδεικνύεται από τα ενδύματά της (πέπλος και μιάτιο) και την απόδοσή τους, αλλά και από τη στάση της σαν να ίπταται, ενώ η κατάσταση διατήρησής της θα οφείλεται για την απουσία ενδείξεων για τα φτερά, τα οποία θα μπορούσαν να ήταν μεταλλικά¹⁶⁸³.

Παρόλο που η ταύτιση των δύο γυναικείων κορμών ως πλευρικών ακρωτήριων έχει γίνει ευρέως αποδεκτή από την έρευνα, αφενός υπογραμμίζεται ότι ο Stewart δεν έλαβε υπόψη του τον αποσπασματικά σωζόμενο κορμό γρύπα που ο Dugas είχε υποθέσει ότι αποτελούσε πλευρικό ακρωτήριο¹⁶⁸⁴ και αφετέρου ο Marcadé εκφράζει τις επιφυλάξεις του θεωρώντας πως έχει ακόμη κάποια αξία η παλαιά απόδοση από τον Picard της λεγόμενης Αταλάντης στον γλυπτό διάκοσμο του βωμού, στον οποίο θα μπορούσε να ανήκει και ο άλλος κορμός που έχει ερμηνευθεί ως Νίκη¹⁶⁸⁵. Το μάρμαρο της μορφής αυτής είναι διαφορετικό από των εναέτιων γλυπτών και είχε χαρακτηριστεί από κάποιους ως παριανό. Επίσης παρατηρείται ότι τα ίχνη της διάβρωσης δεν διακρίνονται εξίσου σε όλη την επιφάνεια των δύο κορμών και παρόλο που αυτό μπορεί να οφείλεται σε άλλους παράγοντες θεωρείται ότι θα μπορούσε να εξηγηθεί εξίσου αν βρισκόταν σε κάποια θέση εν μέρει στεγασμένη. Ο ίδιος ο Stewart δέχεται τη διαφορά του μαρμάρου, μάλιστα πιθανόν και για το άλλο ακρωτήριο, θεωρώντας ωστόσο ότι πρόκειται για μάρμαρο των Δολιανών όμως καλύτερης ποιότητας, που κρίθηκε απαραίτητο για τα ακρωτήρια, καθώς επρόκειτο για ολόγλυφα αγάλματα περισσότερο εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες¹⁶⁸⁶.

Πολύ λίγα μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα για τον γλυπτό διάκοσμο που έφεραν οι μετόπες του πρόναου και του οπισθόδομου¹⁶⁸⁷. Στα λίγα σωζόμενα θραύσματα και σε ένα τμήμα επιστυλίου διατηρούνται τόρμοι στην πρόσθια και στην άνω επιφάνεια αντίστοιχα, που δηλώνουν ότι οι μορφές ήταν κατασκευασμένες ξεχωριστά και στερεώνονταν στις μετόπες στο ύψος του κορμού και τα πόδια τους στο επιστύλιο¹⁶⁸⁸. Από τις μορφές των μετοπών, πολλές εκ των οποίων φαίνεται ότι ήταν

¹⁶⁸³ Όπως στα ακρωτήρια του ναού της Άρτεμης στην Επίδαυρο, βλ. Stewart 1977, 12 σημ.19, 60. Ο Marcadé 1986, 322 σημ.19 απορρίπτει την άποψη αυτή, ενώ η Ridgway 1997, 51 παρατηρεί ότι η αποσπασματικότητα του κορμού δεν μας επιτρέπει να πούμε ότι η μορφή δεν είχε φτερά. Το είδος και η διευθέτηση των ενδυμάτων στον κορμό της Τεγέας συμφωνούν με την απεικόνιση ακρωτηρίων Νικών κατά την κλασική περίοδο και ιδίως από το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. και στο εξής, βλ. Danner 1989, 45-46. Η μορφή αναγνωρίζεται ως Νίκη και από τη Gulaki 1981, ό.π., η οποία επισημαίνει ομοιότητες με τη Νίκη της Κυρήνης και προτείνει ότι δύο Νίκες από τη Σίδα συνιστούν μιμήσεις των αυτοκρατορικών χρόνων του ακρωτηρίου της Τεγέας· σχετικά πρβλ. Ridgway 1997, 51: «Distance in time and place may imply generic, typological affinities, rather than direct inspiration». Ο Stewart 1977, 60, 64, πίν.28b θεωρεί πιθανότερο η Νίκη να κρατούσε κλαδί φοίνικα ή δόρυ παρά ταινία ή στεφάνι.

¹⁶⁸⁴ Ο. Palagia, JHS 99, 1979, 213· Ridgway 1997, 51 σημ.72. Βλ. Dugas 1924, 29, εικ.12, πίν.12-14· πρβλ. Picard 1933, 415.

¹⁶⁸⁵ Βλ. Marcadé 1986, 322-323. Αντίθετα ο Stewart 1977, 10 σημ.15 είχε θεωρήσει ότι ακριβώς με την ανεύρεση του δεύτερου κορμού δόθηκε λύση στο πρόβλημα· πρβλ. Ridgway 1997, 51.

¹⁶⁸⁶ Βλ. Stewart 1977, 39 με σημ.1· Stewart 1982, 19.

¹⁶⁸⁷ Βλ. Stewart 1977, 30-32, 43-44, 46, 57-58, 62-64, 150 για τα θραύσματα που αποδίδει στις μετόπες, την τεχνική, τη σύνθεση και την εικονογραφία.

¹⁶⁸⁸ Βλ. Dugas 1924, 36-37, πίν. 58,Ε, 59,Β· Stewart 1977, 46. Σε δύο γυναικείες κεφαλές που αποδίδονται στις μετόπες σώζονται οπές που μαρτυρούν τον τρόπο στερέωσής τους, ενώ τα θραύσματα των πτυχώσεων είναι λειασμένα στην οπίσθια όψη τους και επεξεργασμένα με βελόνι πιθανόν για τη στερέωσή τους μέσω κολλητικής

ολόγλυφες σύμφωνα με τον Stewart, σώζονται περίπου 18 θραύσματα¹⁶⁸⁹. Το πρωταρχικό ύψος τους κυμαίνεται από 0,60 έως περίπου 1,40 μ., δηλαδή αν η μορφή με τη μέγιστη τιμή ύψους ήταν όρθια θα ξεπερνούσε το ύψος της μετόπης (0,933 μ.), στοιχείο που επιφέρει ερωτηματικά για την απόδοση των θραυσμάτων. Οι απεικονίσεις των μετοπών συνοδεύονται από επιγραφές χαραγμένες στο υποκείμενο επιστύλιο. Στους δύο από τους τρεις σωζόμενους λίθους του επιστύλιου υπάρχουν οι επιγραφές «Καφεΐδα» και «Αΰγα, Τήλεφος, Άϊλεος»¹⁶⁹⁰. Ο πρώτος λίθος βρέθηκε Β του ναού αλλά κοντά στην Α πρόσοψή του και ο δεύτερος μπροστά από τη Δ πρόσοψη. Ως εκ τούτου εικάζεται ότι οι Α μετόπες θα απεικόνιζαν σκηνές από μύθους της Τεγέας και οι Δ από τη ζωή του Τήλεφου, ο οποίος παριστανόταν εξάλλου στο αντίστοιχο αέτωμα.

Η τεχνική της στερέωσης των γλυπτών συναντάται παρόμοια στη ζωφόρο του Ερεχθείου και στη βάση των λατρευτικών αγαλμάτων του Ηφαιστείου, ωστόσο εκεί φαίνεται να οφείλεται σε άλλους λόγους και συγκεκριμένα στη χρήση διαφορετικών υλικών: οι μορφές από λευκό μάρμαρο στερεώνονται σε ένα φόντο κατασκευασμένο από τον μελανόφαιο ελευσίνιο λίθο. Η χρήση της τεχνικής στο ναό της Τεγέας δεν οφείλεται σε αισθητικούς λόγους, καθώς οι μορφές είναι κατασκευασμένες από το ίδιο μάρμαρο των Δολιανών. Ο Stewart θεωρεί ότι ίσως υπήρχε δυσκολία για την κατασκευή των μορφών σε ανάγλυφο, ενώ παράλληλα εξοικονομούσαν χρόνο για την ολοκλήρωση των οικοδομικών εργασιών, όπως πιστεύει και η Norman¹⁶⁹¹. Ενδεχομένως, ωστόσο, η χρήση αυτής της τεχνικής να μαρτυρεί ότι τα γλυπτά των μετοπών αποτελούν μία μεταγενέστερη προσθήκη που δεν υπήρχε στα αρχικά σχέδια κατά τον Svenson-Evers¹⁶⁹².

Παρά τις σκέψεις που κάνει ο Stewart σχετικά με τη σύνθεση των μετοπών και την ταύτιση των απεικονιζόμενων σκηνών με βάση τα θραύσματα που αποδίδει σε αυτές, ωστόσο στο τέλος της μονογραφίας του παραθέτει μία προσθήκη, όπου φαίνεται να αμφισβητεί την απόδοση αρκετών θραυσμάτων στις μετόπες εξαιτίας του μεγάλου ύψους τους σε σχέση με το πλαίσιο της μετόπης (συμπεριλαμβανομένης της ταινίας 1,022 x 0,933 μ.) και να αντιπροτείνει την απόδοσή τους στον βωμό¹⁶⁹³. Έντονες αντιρρήσεις ως προς την απόδοση των θραυσμάτων στις μετόπες από τον Dugas και

ουσίας. Για τις δύο κεφαλές βλ. Stewart 1977, 31 αρ.28-29, 46, πίν.23a-b, όπως και παρακάτω για την ενδεχόμενη απόδοσή τους στον βωμό.

¹⁶⁸⁹ Βλ. Dugas 1924, 102-104 αρ.90-96· Stewart 1977, 30-32 αρ.27-32, πίν.23a-b.

¹⁶⁹⁰ IG V2, 78-79A. Βλ. Ρωμαίος 1909, 310· Dugas 1911, 259· Dugas 1924, 35-36, 103-104, πίν. 58,Ε, 88,Α· Stewart 1977, 57.

¹⁶⁹¹ Βλ. Norman 1984, 173 με σημ.30, και γενικότερα για την τεχνική των μετοπών Stewart 1977, 43-44, 46. Η Ridgway 1997, 49 σημ.64 παρατηρεί ότι αυτή η τεχνική του Ερέχθειου και της Τεγέας φαίνεται να έχει συνέχεια σε επιτύμβιους ναΐσκους του Τάραντα από τον ύστερο 4^ο ως τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.

¹⁶⁹² Ο Svenson-Evers 1996, 404 υποθέτει ότι οι απεικονίσεις στις μετόπες δεν περιλαμβάνονταν στα αρχικά σχέδια του ναού αλλά αποφασίστηκαν σε μία μεταγενέστερη φάση, όταν ίσως εξαιτίας της μεταβολής των πολιτικών συνθηκών κρίθηκε απαραίτητη η συμπλήρωση του εικονογραφικού προγράμματος, ενώ τότε πιθανόν κλήθηκε να εργαστεί στο ναό της Τεγέας ο Σκόπας.

¹⁶⁹³ Βλ. Stewart 1977, 150 Addenda Το p.30f. Αυτό ισχύει για τις τρεις κεφαλές, μία ανδρική και δύο γυναικείες, που ξεπερνούν το ύψος της μετόπης κατά 40%, 30% και 15% αντίστοιχα, βλ. Stewart 1977, 30-31 αρ.27-29, 150, πίν.23a-b. Αλλά τότε και το τμήμα κορμού βρέφους ή παιδιού, που πρωταρχικά θα είχε ύψος 0,70-0,80 μ., θα μπορούσε να είναι το βρέφος Δίας που απεικονίζεται στον βωμό κι όχι ο μικρός Τήλεφος στην σκηνή της έκθεσής του, αν ανήκε στις μετόπες, βλ. Stewart 1977, 32 αρ.32, 150, πίν.23a. Οπότε από τα πέντε θραύσματα που

τον Stewart και ερωτηματικά για τις συνθήκες εύρεσης και φύλαξής τους εκφράζει ο Marcadé¹⁶⁹⁴. Σε καμία περίπτωση το μικρό μέγεθος των μορφών δεν συνηγορεί από μόνο του για την απόδοση των θραυσμάτων στις μετόπες, εφόσον θα μπορούσαν να προέρχονται εξίσου από αγαλμάτια. Θεωρεί πως το καλύτερο κριτήριο για την αναγνώριση των γλυπτών των μετοπών είναι η διατήρηση στοιχείων από τη στερέωσή τους.

Ουσιαστικά οι μοναδικές μας ενδείξεις για τη θεματολογία των μετοπών είναι οι επιγραφές που σώζονται στο επιστύλιο. Με βάση αυτές έχουν προταθεί διάφορα θέματα που σχετίζονται στενά με τους μύθους της Τεγέας, ωστόσο παραμένουν απλές υποθέσεις. Οπωσδήποτε όμως είναι ενδιαφέρον ότι φαίνεται να δίνεται έμφαση στους τοπικούς ήρωες της Τεγέας, ουσιαστικά στην οικογένεια του Αλέου, ιδρυτή του ιερού. Με αφητηρία τον λίθο με την επιγραφή «Καφεΐδαι» θεωρείται ότι όλες οι μετόπες της Α πλευράς απεικόνιζαν επεισόδια από τη ζωή του Κηφέα, γιου του Αλέου και αδελφού της Αύγης, ή και των παιδιών και απογόνων του. Είναι πολύ πιθανό η ονομασία στον πληθυντικό να αφορά τους γιους του Κηφέα που θα παριστάνονταν να μάχονται εναντίον των Ιπποκοωντιδών της Σπάρτης¹⁶⁹⁵. Ο μύθος ήταν πολύ δημοφιλής στη Σπάρτη και φαίνεται ότι ήταν αρκετά παλαιός, ενώ στην ίδια την Τεγέα η σημασία του υποδεικνύεται και από την ύπαρξη ενός αγάλματος του Ηρακλή με τραύμα στον μηρό από την πρώτη σύγκρουσή του με τους Ιπποκοωντίδες, το οποίο σύμφωνα με τον Πausανία βρισκόταν στην «κοινή εστία των Αρκάδων»¹⁶⁹⁶. Σύμφωνα με τον Απολλόδωρο για να δεχθεί ο Κηφέας να βοηθήσει τον Ηρακλή εναντίον των Ιπποκοωντιδών, ο τελευταίος έδωσε στη Στερόπη, κόρη του Κηφέα, τον «βόστρυχον Γοργόνος» ως φυλακτό της πόλης, που είχε πάρει από την Αθηνά¹⁶⁹⁷. Δεν αποκλείεται μία ανάλογη σκηνή να απεικονιζόταν σε μία από τις μετόπες, όπως εξάλλου την βλέπουμε στα αυτόνομα νομίσματα της πόλης, όπου εμφανίζεται η Αθηνά με τη Στερόπη και ενίοτε και ο Κηφέας¹⁶⁹⁸. Όσον αφορά τη Δ πλευρά υπογραμμίζεται η μοναδικότητα της θεματικής σχέσης μεταξύ των μετοπών και του αετώματος, η οποία μάλιστα ίσως να είχε και χρονολογική ακολουθία, καθώς εικάζεται ότι στις μετόπες παριστανόταν η ζωή του Τήλεφου με αποκορύφωμα τη μάχη στον Κάικο ποταμό του αετώματος. Οπωσδήποτε η συνάφεια είναι εντυπωσιακή, παρόλο που δεν γνωρίζουμε τις σκηνές των μετοπών και παρά το ότι ο συσχετισμός αυτός μειωνόταν από το γεγονός ότι οι μετόπες δεν βρίσκονταν στο εξωτερικό του κτηρίου. Γενικώς είναι αποδεκτό ότι η μετόπη στην οποία αντιστοιχούν τα ονόματα Αύγη, Τήλεφος και ίσως Άλεος, παρίστανε τη στιγμή που ο Άλεος ανακαλύπτει την κόρη του με τον καρπό από την ένωσή της με τον Ηρακλή¹⁶⁹⁹.

αποδίδει αρχικά στις μετόπες ο Stewart μένουν μόνο δύο θραύσματα κορμών ανδρικών μορφών, η μία εκ των οποίων φορά ζωμένο χιτώνα και ταυτίζεται με ηνίοχο, βλ. Stewart 1977, 31-32 αρ.30-31, πίν.23a-b.

¹⁶⁹⁴ Βλ. Marcadé 1986, 320-322, ο οποίος απορρίπτει όλες τις αποδόσεις του Stewart και υποθέτει ότι τα τρία θραύσματα των ανδρικών κορμών προέρχονται από αναθηματικά αγαλμάτια.

¹⁶⁹⁵ Όπως υπέδειξε ο Dugas 1924, 103-104 σε αντίθεση με τον Ρωμαίο 1909, 310, που υπέθεσε ότι με το συλλογικό όνομα νοούνται η κόρη του Κηφέα Αερόπη με τον Αέροπο, καρπό της ένωσής της με τον Άρη. Πρβλ. Picard 1934, 392-393· Stewart 1977, 62.

¹⁶⁹⁶ Πaus. 8,53,9. Για τον μύθο και τη σημασία του στη Σπάρτη βλ. στο κεφ.5.16.

¹⁶⁹⁷ Βλ. Απολλόδ. 2,7,3.

¹⁶⁹⁸ Stewart 1977, 62: «Picard's most plausible suggestion». Βέβαια, αυτός ο μύθος συνδέεται άρρηκτα από τον Πaus. 8,47,5 με το ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος.

¹⁶⁹⁹ Dugas 1911, 259· Dugas 1924, 103· Stewart 1977, 63.

Στο Α αέτωμα του ναού θα υπήρχαν από 15 έως 18 μορφές μέγιστου ύψους περίπου 1,60 μ. Είναι αποδοσμένες σε ελαφρώς μικρότερη κλίμακα από τις μορφές του Δ αετώματος, το ύψος των οποίων συμπίπτει σχεδόν με το μέγιστο ύψος 1,90 μ. του αετώματος. Η διαφορά στην κλίμακα των μορφών όπως και κάποια στοιχεία της εικονογραφίας οδήγησαν τον Stewart στην απόδοση των θραυσμάτων των γλυπτών στο κάθε αέτωμα¹⁷⁰⁰. Χάρη στις πληροφορίες του Πausanias και την πλούσια εικονογραφική παράδοση του μύθου μπορούν να προσδιοριστούν τα βασικά στοιχεία της σύνθεσης, ωστόσο εξαιτίας της αποσπασματικής κατάστασης των γλυπτών έχουν προταθεί διαφορετικές αναπαραστάσεις¹⁷⁰¹.

Το θέμα επιβεβαιώνεται από την ανεύρεση τμημάτων από τον κάπρο [πίν.2.37.α] και από δύο σκύλους¹⁷⁰². Ο κάπρος απεικονίζεται σε κατατομή προς τα αριστερά και θα είχε πρωταρχικά ύψος περίπου 1,70 μ. Μπροστά από τον κάπρο, που ίσως είχε ανυψωμένη την κεφαλή του, τοποθετείται ο ένας σκύλος σε στάση άλματος, όπως προκύπτει από τη διαμόρφωση του σωζόμενου κορμού και επιβεβαιώνεται από άλλες απεικονίσεις του κυνηγιού. Σύμφωνα με τον Πausanias την κεντρική θέση του αετώματος καταλαμβάνει ο κάπρος («κατά μέσον μάλιστα»). Μπροστά από τον κάπρο, δηλαδή στο αριστερό τμήμα του αετώματος θα παριστάνονταν η Αταλάντη, ο Μελέαγρος και οι άλλοι επτά ήρωες, ενώ πίσω από τον κάπρο θα υπήρχαν μόνο έξι ήρωες¹⁷⁰³. Το στοιχείο αυτό της ασυμμετρίας ως προς την παράθεση των μορφών έχει προβληματίσει την έρευνα και θεωρείται πιθανότερο να υπήρχαν στο δεξιό τμήμα του αετώματος τρεις επιπλέον μορφές, οι οποίες είτε έχουν παραλειφθεί από τον Πausanias είτε από τους μεταγενέστερους αντιγραφείς του¹⁷⁰⁴.

Στην Αταλάντη απέδωσε ο Stewart ένα τμήμα γυναικείου κορμού, που βρέθηκε σε β' χρήση στην υστερορωμαϊκή οικία περίπου 200 μ. Ν του ναού μαζί με τον κορμό του σκύλου και άλλο υλικό από το ναό¹⁷⁰⁵ [πίν.2.37.β]. Στο άνω μέρος του κορμού υπάρχει κοιλότητα διαμέτρου 0,12 και βάθους

¹⁷⁰⁰ Βλ. Stewart 1977, 14-22, 50-53, 61-63 για τα θραύσματα που αποδίδει στο Α αέτωμα, τη σύνθεση και την εικονογραφία. Για λόγους που δεν είναι σαφείς οι μορφές του Α αετώματος του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο αποδίδονται σε μεγαλύτερη κλίμακα από τις μορφές του Δ αετώματος, βλ. Stewart 1977, 7-8.

¹⁷⁰¹ Βλ. επίσης Delivouras 1973, 112 με σημ.3 για τη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁷⁰² Η κεφαλή του κάπρου (Ε.Μ. αρ.ευρ.178) μαζί με δύο ανδρικές κεφαλές από τα αετώματα (Ε.Μ. αρ.ευρ.179-180) είχαν εντοπιστεί το 1879 από τον Milchhöfer εντοιχισμένες στο σπίτι ενός χωρικού, που τα είχε βρει στο χωράφι του κοντά στη ΒΑ γωνία του ναού, βλ. Frazer IV, 426-427· Mendel 1901, 242 με σημ.1 για τη σχετική βιβλιογραφία. Για την κεφαλή του κάπρου βλ. Dugas 1924, 84-85 αρ.3, πίν.108,Α· Stewart 1977, 14-15 αρ.5, 51, πίν.5α. Στη δεξιά πλευρά της κεφαλής, που είναι ατελώς επεξεργασμένη, και κοντά στο στόμα υπάρχουν δύο μικρές ορθογώνιες οπές πιθανόν για μεταλλικές ράβδους, που ερμηνεύονται είτε ως δόρατα ή βέλη είτε για τη στερέωσή του στο αέτωμα, ερμηνείες που δεν βρίσκει ικανοποιητικές ο Stewart 1977, 14. Η αποσπασματικά σωζόμενη κεφαλή του ενός σκύλου (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.89) είχε βρεθεί εντοιχισμένη στους βυζαντινούς τοίχους Α του ναού, βλ. Mendel 1901, 258 αρ.5d, εικ.6· Dugas 1924, 86 αρ.5, πίν.109, F-G· Stewart 1977, 15 αρ.6, 51, πίν.5b-c· Σταυρίδου 1996, 54, εικ.10-11. Ο κορμός του άλλου σκύλου (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.2300) είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στην υστερορωμαϊκή οικία περίπου 200 μ. Ν του ναού, βλ. Χρήστου – Δημακοπούλου 1966, 154 αρ.3· Δεληβορριάς 1968, 149· Stewart 1977, 15 αρ.7, 51, πίν.6α.

¹⁷⁰³ Βλ. Πaus. 8,45,6-7.

¹⁷⁰⁴ Για τη σχετική συζήτηση βλ. Stewart 1977, 50-51.

¹⁷⁰⁵ Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.2297. Βλ. Χρήστου – Δημακοπούλου 1966, 153 αρ.2, πίν.147δ· Stewart 1977, 16 αρ.8, 51, πίν.6b-c· Marcadé 1986, 318-320, εικ.1. Το γλυπτό, ύψους 0,26 μ., είναι φθαρμένο, αποκρουσμένο και σπασμένο διαγώνια κάτω από το στήθος. Η επεξεργασία της περιοχής πίσω από τον αριστερό ώμο υποδεικνύει

0,05 μ. για την ένθεση της κεφαλής. Ένθετο ήταν και το δεξί χέρι της μορφής που στερεωνόταν με μεταλλικό γόμφο στη σωζόμενη ορθογώνια οπή. Η μορφή φορά χιτώνα και ιμάτιο ορατό στην οπίσθια όψη να διέρχεται διαγώνια από τον αριστερό ώμο. Σύμφωνα με τον Stewart η μορφή παριστάνεται σε όψη $\frac{3}{4}$ να κινείται έντονα προς τα δεξιά, ενώ η ενδυμασία της παραπέμπει στην εικονογραφία της Άρτεμης. Δεν θα μπορούσε να πρόκειται παρά μόνο για την Αταλάντη που θα βρισκόταν μπροστά από τον κάπρο, όπως περίπου απεικονίζεται σε νόμισμα της Τεγέας των χρόνων των Σεβήρων¹⁷⁰⁶. Με βάση το νόμισμα αυτό αναπαριστά ένα δέντρο στο κέντρο του αετώματος, πίσω από τον κάπρο, ενώ υποθέτει ότι ο Μελέαγρος θα βρισκόταν αμέσως αριστερά της Αταλάντης και ενδεχομένως θα την επικάλυπτε εν μέρει¹⁷⁰⁷. Η ταύτιση του γυναικείου κορμού με την Αταλάντη του Α αετώματος απορρίπτεται κατηγορηματικά από τον Marcadé. Ως επιχειρήματα χρησιμοποιούνται η τεχνική της ένθεσης της κεφαλής και του δεξιού χεριού, η μικρή κλίμακα του κορμού σε σχέση με άλλα γλυπτά που αποδίδονται στο ίδιο αέτωμα και το στίλ¹⁷⁰⁸. Ο ίδιος πιστεύει ότι πρόκειται για το τμήμα ενός αναθηματικού αγάλματος, τα οποία θα πρέπει να ήταν πολλά στο ιερό.

Στο Α αέτωμα ο Stewart αποδίδει επίσης δύο ανδρικές κεφαλές και τμήματα από τον κορμό τεσσάρων γυμνών ανδρικών μορφών, όπως επίσης και κάποια μικρότερα θραύσματα άκρων που είχε δημοσιεύσει ο Dugas εξαιτίας της κλίμακάς τους¹⁷⁰⁹. Η μία εκ των δύο ανδρικών κεφαλών, ύψους 0,24 μ., σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση¹⁷¹⁰ [πίν.2.37.γ]. Είναι διαγώνια κομμένη στο άνω μέρος του κρανίου ώστε να συναρμολογεί στο καταέτιο γείσο. Ξεχωρίζει με την κυβική της μορφή, που είναι περισσότερο έκδηλη σε σχέση με άλλων κεφαλών των αετωμάτων, και τον παχύ της λαιμό. Ο Stewart πιστεύει ότι ανήκει σε μία πληγωμένη καθιστή μορφή προς τη δεξιά γωνία του αετώματος με βάση την κλίση της κεφαλής, την έκφραση του προσώπου και τη διαφορετική επεξεργασία των επιμέρους επιφανειών της¹⁷¹¹. Με βάση τα τμήματα των ανδρικών κορμών ο Stewart αναπαριστά έναν ήρωα πίσω από τον κάπρο που θα κρατούσε ρόπαλο ή ξίφος¹⁷¹². Δίπλα του ένας ήρωας με στραμμένα τα

ότι ακουμπούσε με το σημείο αυτό στο τύμπανο του αετώματος. Ο Δεληβορριάς 1969, 130, πίν.117β είχε θεωρήσει ότι ο κορμός προέρχεται από τη γωνιακή ανακεκλιμένη γυναικεία μορφή του Δ αετώματος, άποψη που απορρίπτεται από τον Stewart 1977, 51 σημ.22, πρβλ. Marcadé 1986, 320 σημ.9.

¹⁷⁰⁶ Βλ. NCP 112 αρ.1, πίν.ν.20· Stewart 1977, 51, πίν.29a. Στο νόμισμα η Αταλάντη φέρει φαρέτρα, ίχνη της οποίας δεν σώζονται στον κορμό, βλ. Stewart 1977, 53 σημ.31, 61. Πρβλ. Frazer IV, 428.

¹⁷⁰⁷ Βλ. Stewart 1977, 53.

¹⁷⁰⁸ Βλ. Marcadé 1986, 318-320. Επιπλέον ο Marcadé θεωρεί πως η επεξεργασία του αριστερού τμήματος, παρόλο που θα μπορούσε να ισχύει για μία μορφή σε σχέση με το τύμπανο του αετώματος, ανάγεται στη β' χρήση του γλυπτού. Επισημαίνει την ξηρότητα και στην απόδοση των πτυχώσεων θεωρώντας απίθανο ένα τόσο σημαντικό πρόσωπο όπως η Αταλάντη να παραμελήθηκε από τον γλύπτη. Επιφυλάξεις για τη χρήση της τεχνικής της ένθεσης σε μία εναέτια μορφή εκφράζουν οι Χρήστου – Δημακοπούλου 1966, 153 και η Ridgway 1997, 51.

¹⁷⁰⁹ Βλ. Stewart 1977, 22.

¹⁷¹⁰ Για την ανδρική κεφαλή (E.M. αρ.ευρ.179), που βρέθηκε μαζί με την κεφαλή του κάπρου, βλ. Mendel 1901, 242 με σημ.1· Frazer IV, 426-427, εικ.43· Dugas 1924, 91-92 αρ.17, πίν.102,β· Stewart 1977, 16-18 αρ.9, 51-52, πίν. 7, 8a-b, 38c-d, 52b-c. Η άλλη ανδρική κεφαλή, που εντοπίστηκε από τον Stewart στην αποθήκη του Μουσείου της Τεγέας, σώζεται σε εξαιρετικά κακή κατάσταση, βλ. Stewart 1977, 18 αρ.10, 52, πίν.8c-d.

¹⁷¹¹ Βλ. Stewart 1977, 51-52.

¹⁷¹² Σώζεται τμήμα από το άνω μέρος του κορμού με τον λαιμό, τους ώμους και το στήθος (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.65), βλ. Dugas 1924, 93 αρ.21, εικ.35, πίν.105,Α-Β· Stewart 1977, 18-19 αρ.11, 52, πίν.9a-b.

νώτα προς τον θεατή πιθανόν κρατούσε δόρυ για να πληγώσει τον κάπρο¹⁷¹³. Σε αναλογία με το δεξιό τμήμα του αετώματος, όπου σύμφωνα με τον Πausανία ο Έποχος συγκρατεί τον τραυματισμένο Αγκαίο, φαίνεται ότι υπήρχε ένα αντίστοιχο ζεύγος μορφών στο αριστερό τμήμα του αετώματος, όπως τεκμαίρει ο Stewart από τη στάση του κάτω μέρους του κορμού μίας ανδρικής μορφής και πιστεύει ότι πρόκειται για τον Πολυδεύκη ή τον Πηλέα που βοηθά τον πεσμένο Τελαμώνα¹⁷¹⁴. Άγνωστη είναι η θέση ενός άλλου θραύσματος από το κάτω μέρος του κορμού ανδρικής μορφής, το οποίο βρέθηκε τα νεότερα χρόνια εντοιχισμένο μαζί με το ακρωτήριο¹⁷¹⁵.

Εξαιρετικά δύσκολη είναι η αναπαράσταση του Δ αετώματος, καθώς ο αποσπασματικός χαρακτήρας των γλυπτών δεν επιτρέπει πολλά συμπεράσματα, από τη στιγμή μάλιστα που ο Πausανίας δεν προσφέρει απολύτως καμία πληροφορία για τη σύνθεση του αετώματος, ενώ και η εικονογραφική παράδοση του μύθου αυτού είναι ιδιαίτερα φτωχή¹⁷¹⁶. Σύμφωνα με τον Stewart στο Δ αέτωμα μπορούν να αποδοθούν εξαιτίας της μεγαλύτερης κλίμακας τους τμήματα από 8-9 μορφές, καθώς και πολλά από τα θραύσματα των άκρων που βρήκε και δημοσίευσε ο Dugas, όπως και έξι θραύσματα ασπίδων¹⁷¹⁷. Πυκνά τοποθετημένοι στο αέτωμα και έντονα κινημένοι θα παριστάνονταν 16-18 πολεμιστές και στο κέντρο του η άμπελος μεταξύ των δύο μονομάχων. Στις γωνίες του αετώματος υπήρχαν δύο ανακεκλιμένες μορφές. Έχει σωθεί το κεντρικό τμήμα μίας γυναικείας μορφής μαζί με την πλίνθο που προέρχεται από την αριστερή γωνία του αετώματος¹⁷¹⁸. Ταυτίζονται με γυναίκες της Μυσίας που είχαν λάβει μέρος στη μάχη σύμφωνα με ύστερες πηγές ή με προσωποποιήσεις κατά το παράδειγμα του Α αετώματος της Ολυμπίας¹⁷¹⁹.

Προβληματική είναι η ταύτιση της γνωστής νεανικής κεφαλής με λεοντή [πίν.2.37.δ], ύψους 0,314 μ., η οποία ταυτίζεται γενικώς με τον Ηρακλή, ωστόσο ιδίως ο Δελιβορριάς αλλά και ο Stewart υπέδειξαν ότι θα πρέπει να απεικονίζει τον Τήλεφο¹⁷²⁰. Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορούν η νεανική

¹⁷¹³ Σώζονται δύο συνανήκοντα (σύμφωνα με τον Stewart) τμήματα από το άνω μέρος του κορμού και από την περιοχή των γοφών (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ. 64 και 1309 αντίστοιχα), βλ. Dugas 1924, 93-96, 134-136 αρ.22-23, εικ.37, πίν.103-104· Stewart 1977, 19-21 αρ.12-13, 52, πίν. 9c, 10-11.

¹⁷¹⁴ Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.66. Βλ. Dugas 1924, 96-97 αρ.24, εικ.38, πίν.105,C-D· Stewart 1977, 21 αρ.14, 52-53, πίν.12a-b.

¹⁷¹⁵ Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.2292. Βλ. Χρήστου – Δημακοπούλου 1965, 170, πίν.152α· Stewart 1977, 21-22 αρ.15, 53, πίν.12c-d· Marcadé 1986, 318.

¹⁷¹⁶ Βλ. Stewart 1977, 22-30, 53-57, 63-66 για τα θραύσματα που αποδίδει στο Δ αέτωμα, τη σύνθεση και την εικονογραφία. Ο Delivorias 1973 ασχολείται με την εικονογραφία της μάχης και την αναπαράσταση του Δ αετώματος.

¹⁷¹⁷ Βλ. Stewart 1977, 22, 27, 29-30, πίν.20-22.

¹⁷¹⁸ Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.194. Βλ. Dugas 1924, 90 αρ.10, εικ.34, πίν.107,C-D· Delivorias 1973, 114-115· Stewart 1977, 26 αρ.20, 55, πίν.17b· Σταυρίδου 1996, 69, εικ.26. Στη μορφή αυτή ο Stewart αποδίδει μία αποσπασματικά σωζόμενη γυναικεία κεφαλή στην αποθήκη του Μουσείου της Τεγέας, βλ. Stewart 1977, 25-26 αρ.19, 55, πίν.17a.

¹⁷¹⁹ Βλ. Delivorias 1973, 114-115· Stewart 1977, 64.

¹⁷²⁰ Η κεφαλή (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.60) είχε βρεθεί εντοιχισμένη στους βυζαντινούς τοίχους Α του ναού και εκλάπη το 1992 από το Μουσείο της Τεγέας μαζί με άλλα 102 αναθήματα από το ιερό της Αλέας Αθηνάς και 18 γλυπτά της Τεγέας. Βλ. Mendel 1901, 258-259 αρ.7, πίν.VII-VIII· Dugas 1924, 87-88 αρ.7, πίν. 99,A, 100,A-C· Delivorias 1973, 122-127, εικ.2-4· Stewart 1977, 22-23 αρ.16, 53-54, πίν. 13, 14a-b, 52b-c· Palagia – Coulson 1993, 271 εικ.1· Σταυρίδου 1996, 60-62, εικ.15-16.

εμφάνιση και το κάλυμμα της κεφαλής, που στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για κανονική λεοντή αλλά για ένα είδος κράνους που συναντάμε και σε άλλες μορφές¹⁷²¹. Κατά αυτόν τον τρόπο διακρίνεται ο Τήλεφος από τους υπόλοιπους πολεμιστές και υπογραμμίζεται η βασιλική του υπόσταση και κυρίως η σχέση του με τον Ηρακλή. Η σχέση του αυτή φαίνεται να αφορούσε και την εξωτερική του εμφάνιση, αν εμπιστευτούμε την πληροφορία του Παυσανία ότι ο Τήλεφος έμοιαζε περισσότερο από τους άλλους γιους του στον ήρωα¹⁷²².

Ο Δεληβορριάς πιστεύει ότι ο Ηρακλής ήταν παρών στη σκηνή της μάχης και τον αναγνωρίζει σε μία μαρμάρινη κεφαλή, ύψους 0,36 μ., που είχε παρουσιαστεί σύντομα το 1916 από τον Dugas, ο οποίος αναφέρει ότι είχε βρεθεί παλαιότερα στην Παλαιά Επισκοπή¹⁷²³ [πίν.2.38.α]. Την παρουσίαση αυτή φαίνεται ότι δεν έχει λάβει υπόψη του ο Δεληβορριάς, ενώ λέει ότι η κεφαλή είχε βρεθεί στο ιερό¹⁷²⁴. Ο Stewart παρόλο που δέχεται την ταύτιση της νεανικής κεφαλής με τον Τήλεφο και αναγνωρίζει τον σκοπάδειο χαρακτήρα της κεφαλής του Ηρακλής χρονολογώντας γύρω στα 350-340 π.Χ., ωστόσο απορρίπτει την απόδοση της τελευταίας στο Δ αέτωμα, στο οποίο εξάλλου θεωρεί ότι δεν απεικονίζονταν ο Ηρακλής. Πιστεύει πως η κεφαλή του Ηρακλή θα πρέπει να ανήκει σε ένα ολόγλυφο άγαλμα, ίσως από ένα σύνταγμα με τον Τήλεφο στο ιερό, εξαιτίας της κλίμακάς της, της οπής για μηνίσκο στην κορυφή της, της τελικής επεξεργασίας της οπίσθιας όψης, της σχεδόν μετωπικής στάσης της και του τρόπου της διάβρωσης¹⁷²⁵. Παρόλο που η παρουσία του μηνίσκου δεν θεωρείται προβληματική για ένα εναέτιο γλυπτό¹⁷²⁶, ωστόσο γενικώς επικρατεί αμφιβολία στην έρευνα για την απόδοση της κεφαλής του Ηρακλή στο αέτωμα. Άσχετα με αυτό το ζήτημα η αμφιβολία παραμένει και για την ταύτιση της νεανικής κεφαλής με τον Τήλεφο ή τον Ηρακλή¹⁷²⁷.

Στην ίδια ακριβώς κλίμακα με τη νεανική κεφαλή με τη λεοντή είναι αποδοσμένες δύο ανδρικές κεφαλές που φορούν αττικό κράνος. Η καλύτερα σωζόμενη εκ των δύο έχει απασχολήσει εξίσου την έρευνα όπως και η κεφαλή με τη λεοντή, μάλιστα στάθηκε ως πρότυπο για μία σύγχρονη πλαστογράφηση¹⁷²⁸ [πίν.2.38.β]. Ο πολεμιστής αναπαρίσταται από Stewart σε επιθετική στάση με

¹⁷²¹ Σχετικά βλ. Delivorias 1973, 122 με σημ.39· Stewart 1977, 54· Ridgway 1997, 50 σημ.66. Για παραδείγματα κρανών σε μορφή κεφαλής ζώου ή κοσμημένων με μορφές ζώων βλ. Τριάντη 1985, 93-94 με τη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁷²² Βλ. Παυσ. 10,28,8.

¹⁷²³ Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.48. Βλ. Dugas 1916· Delivorias 1973, 131-135, εικ.9· Σταυρίδου 1996, 58-59, εικ.13.

¹⁷²⁴ Μάλιστα ο Delivorias 1973, 131 το θεωρεί ως ένα από τα παλαιότερα ευρήματα από το ιερό εξαιτίας του μικρού αύξοντος αριθμού στο ευρετήριο του Μουσείου της Τεγέας, όπου διακρίνει τα γράμματα του Ρωμαίου στην περιγραφή της κεφαλής.

¹⁷²⁵ Βλ. Stewart 1977, 54 με σημ.40, 115, πίν.47α. Τις αντιρρήσεις του δέχεται ο Marcadé 1986, 320 σημ.10, ο οποίος επισημαίνει την ύπαρξη ενός θραύσματος στην αποθήκη του Μουσείου της Τεγέας που θα μπορούσε να συνανήκει με την κεφαλή.

¹⁷²⁶ Βλ. Delivorias 1973, 133 σημ.53· O. Palagia, JHS 99, 1979, 213.

¹⁷²⁷ Στο LIMC η κεφαλή ταυτίζεται και με τους δύο ήρωες στα αντίστοιχα λήμματα. Όπως χαρακτηριστικά καταλήγει η Ridgway 1997, 50: «At the present state of our knowledge, it is impossible to decide, although I would at least favor the Telephos identification.»

¹⁷²⁸ Η κεφαλή (E.M. αρ.ευρ.180) είχε βρεθεί μαζί με την κεφαλή του κάπρου και την καλά σωζόμενη ανδρική κεφαλή από το Α αέτωμα. Βλ. Mendel 1901, 242 με σημ.1· Frazer IV, 426-427, εικ.42· Dugas 1924, 89-90 αρ.9, πίν.102,Α· Delivorias 1973, 127-131, εικ.6-8· Stewart 1977, 23-24 αρ.17, 55, πίν. 14c-d, 15, 35c-d, 52a-c· Stewart 1982, 19, 22, εικ. 32-33, 35-36. Το κρανίο είναι κομμένο κατά τον ίδιο τρόπο όπως η ανδρική κεφαλή του Α

έντονη κλίση στο δεξιό τμήμα του αετώματος. Παρόμοια είναι η αναπαράσταση του Δεληβορριά, ο οποίος, ωστόσο, ταυτίζει τη μορφή με τον Αχιλλέα και ως εκ τούτου θεωρεί ότι στο κέντρο του αετώματος μεταξύ του Αχιλλέα και του Τήλεφου υπάρχει χώρος για την απεικόνιση του Ηρακλή, του Διόνυσου και πιθανόν της Αθηνάς¹⁷²⁹. Η άλλη κρανοφόρος κεφαλή έχει αποδοθεί σε έναν πεσμένο πολεμιστή στο δεξιό τμήμα του αετώματος σε στάση που είναι γνωστή από τη στήλη του Δεξιλέω¹⁷³⁰. Στο Δ αέτωμα αποδίδονται ακόμη τρεις αποσπασματικά σωζόμενες ανδρικές κεφαλές, οι δύο εκ των οποίων θα μπορούσαν να ανήκουν σε τραυματισμένους πολεμιστές¹⁷³¹. Από τα υπόλοιπα θραύσματα ξεχωρίζει ένα τμήμα γυμνού ανδρικού κορμού, ύψους 0,442 μ., που διασώζει την κοιλιακή και την ηβική χώρα¹⁷³². Φαίνεται πως η μορφή έκλινε ελαφρά προς τα αριστερά με το δεξί σκέλος τοποθετημένο μπροστά. Σύμφωνα με τον Stewart θα πρέπει να ανήκει στον Τήλεφο ή στον Αχιλλέα ή σε κάποιον άλλο πολεμιστή κοντά σε αυτούς¹⁷³³.

Όσον αφορά το ζήτημα της παρουσίας των θεών στο Δ αέτωμα ο Δεληβορριάς στο σχετικό άρθρο του τοποθετεί στο κέντρο την Αθηνά, στα δεξιά της τον Τήλεφο με τον Διόνυσο και στα αριστερά της τον Αχιλλέα με τον Ηρακλή για λόγους περιεχομένου και συμμετρίας της σύνθεσης. Η παρουσία του Διονύσου, αν και όχι αναγκαστική, ήταν ένα βασικό στοιχείο της εικονογραφίας της μάχης, κι ως εκ τούτου επιβάλλεται και η παρουσία του Ηρακλή, που είχε εξάλλου τόσο μεγάλη σημασία στους μύθους της Τεγέας. Μεταξύ των δύο αντίρροπων θεϊκών δυνάμεων ίσως είχε κάποιο νόημα η παρουσία της Αθηνάς στο κέντρο του αετώματος ως συμφιλιοτική για τις δύο πλευρές. Κατά τον μελετητή η Αλέα Αθηνά αφενός είχε μεριμνήσει ιδιαίτερα για την τύχη της Αύγης και του γιου της, και αφετέρου το θέμα του τραυματισμού δεν είναι άσχετο από την θεραπευτική ιδιότητα της θεάς που υπογραμμίζεται με την πλαισίωση του λατρευτικού της αγάλματος από τα αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας¹⁷³⁴.

Σύμφωνα με την αναπαράσταση της σύνθεσης στο Δ αέτωμα που προτείνει ο Stewart δεν απεικονίζονται καθόλου θεοί, όπως είχε προταθεί παλαιότερα¹⁷³⁵. Θεωρεί εξάλλου πως δεν υπάρχει λόγος να υπάρχουν και ίσως ακριβώς αυτή η απουσία να εξηγεί τη λακωνική αναφορά του Πausανία,

αετώματος στο σημείο επαφής του με το καταέτιο γείσο. Η περιοχή γύρω από το δεξιό αυτί είναι συνοπτικά αποδοσμένη. Η κεφαλή στρέφεται ελαφρώς προς τα αριστερά και ο λαϊμός είναι τεντωμένος. Η λεγόμενη κεφαλή de Bry, που αγοράστηκε το 1978 από το Μουσείο Getty, ταυτίστηκε από τον Stewart με τον Αχιλλέα, βλ. Stewart 1982, 19-25, εικ. 24-31, 46. Οι επιφυλάξεις για τη γνησιότητά της επιβεβαιώθηκαν από την έρευνα του Hafner 1984.

¹⁷²⁹ Βλ. Delivorias 1973, 129, 131.

¹⁷³⁰ Η κεφαλή (Μουσείο Τεγέας αρ.εμρ.61) βρέθηκε σε β' χρήση σε έναν τοίχο που είχε κτιστεί στο εσωτερικό της κρήνης. Βλ. Dugas 1924, 88-89 αρ.8, πίν. 99,B, 101,A-B· Delivorias 1973, 125, εικ.5· Stewart 1977, 24-25 αρ.18, 55, πίν.16· Σταυρίδου 1996, 66, εικ.23 αρ.εμρ.154 (61).

¹⁷³¹ Μουσείο Τεγέας αρ.εμρ. 62, 63, 1597. Βλ. Dugas 1924, 92 αρ.18-20, πίν. 100,D, 101,C-D, 112B· Stewart 1977, 27-28 αρ.22-24, πίν. 18-19a.

¹⁷³² Μουσείο Τεγέας αρ.εμρ.67. Βλ. Dugas 97-98 αρ.25, πίν.106,A-B· Stewart 1977, 29 αρ.26, 55-56, πίν.19c-d.

¹⁷³³ Βλ. Stewart 1977, 56.

¹⁷³⁴ Βλ. Delivorias 1973, 118.

¹⁷³⁵ Stewart 1977, 56, 64. Από τις υπόλοιπες παλαιότερες απόψεις ξεχωρίζει ιδίως αυτή του Picard 1935, 488-504, ο οποίος θεωρεί ότι παρίστανται οι προστάτες θεοί και οι πατέρες των ηρώων ως θεατές στη μονομαχία: στο κέντρο απεικονίζεται αριστερά ο Αχιλλέας και δεξιά ο Τήλεφος, πίσω από τον Αχιλλέα ο Διόνυσος και ο Πηλέας, πίσω από τον Τήλεφο η Αθηνά και ο Ηρακλής.

ο οποίος είχε μπροστά του απλώς μία σκηνή μάχης. Αργότερα ο Stewart αναθεωρεί κάπως τις απόψεις του για τη σύνθεση και την εικονογραφία του αετώματος¹⁷³⁶. Ο Τήλεφος, που ταυτίζεται με τη νεανική κεφαλή με τη λεοντή, είναι γονατιστός παγιδευμένος στις ρίζες της αμπέλου και με το δόρυ του Αχιλλέα στον αριστερό του μηρό αμέσως αριστερά από το κέντρο του αετώματος. Από πάνω του και στα δεξιά του στέκεται σε στάση επίθεσης ο Αχιλλέας με στραμμένη την κεφαλή προς τα πάνω. Για λόγους ισορροπίας της σύνθεσης μία τρίτη μορφή αναπαρίσταται στα δεξιά του Τήλεφου πιθανότατα για να τον προστατεύσει, ίσως η Ιέρα, σύζυγος του Τήλεφου. Έτσι η σύνθεση παραπέμπει στο κέντρο του Α αετώματος με την Αταλάντη και έναν ήρωα να ορμούν προς τον πληγωμένο κάπρο στο κέντρο, ενώ ο Stewart παρατηρεί ότι τέτοιες τριάδες είναι εξαιρετικά συνήθεις στην αρχιτεκτονική πλαστική του 4^{ου} αι. π.Χ. Υπογραμμίζοντας τη θέση του Τήλεφου στα αριστερά, στην πλευρά δηλαδή των νικητών, δεν αποκλείει την παρουσία της Αθηνάς, προς την οποία θα έστρεφε το κεφάλι του ο Αχιλλέας.

Ο βωμός

Τμήματα της θεμελίωσης του μεγάλου βωμού που αντιστοιχεί στον υστεροκλασικό ναό ανασκάφηκαν εν μέρει και καταχώθηκαν στη συνέχεια περίπου 26 μ. Α του ναού, ακριβώς μπροστά από την εκκλησία του Αγ. Νικολάου. Στον σύγχρονο δρόμο αμέσως Δ της εκκλησίας ο Milchhöfer είχε κάνει το 1879 μία τομή στον άξονα Β-Ν και εντόπισε σε βάθος 1,80 μ. αρχαία θεμελίωση από ιζηματογενείς πλάκες πάχους 0,27 μ. σε 3 στρώσεις¹⁷³⁷. Σε διάφορα σημεία διαπιστώθηκε διατάραξη των στρωμάτων κατά τα μεταγενέστερα χρόνια – τοίχοι κατασκευασμένοι με αρχαίο οικοδομικό υλικό και συνδετικό κονίαμα, καθώς και ταφές. Σε κοντινή περιοχή ο Milchhöfer βρήκε επίσης και γωνιόλιθους με ανάγλυφα βουκράνια που απέδωσε στον βωμό¹⁷³⁸. Τα θεμέλια αποδόθηκαν σε ένα μεγάλο βωμό από τον Dörfeld λίγα χρόνια αργότερα, παρόλο που δεν μπόρεσε να τα δει, καθώς είχαν ήδη καλυφθεί με χώμα¹⁷³⁹.

Μία καλύτερη εικόνα για την υποθεμελίωση του βωμού αποκτήθηκε από τομές που διανοίχθηκαν από τον Dugas, ο οποίος, ωστόσο, δημοσιεύει μόνο μία συνοπτική παρουσίαση¹⁷⁴⁰. Η υποθεμελίωση έχει τη μορφή εσχάρας, αποτελούμενη από ένα σύστημα εγκάρσιων τοίχων. Το πλάτος της είναι περίπου 11 μ. και το μήκος ξεπερνά τα 23 μ. Το πάχος των λίθων είναι περίπου όμοιο με των λίθων των θεμελίων του ναού, με τα οποία βρίσκονται στο ίδιο σχεδόν επίπεδο, ενώ ο Dugas παρατηρεί ότι το είδος του λίθου είναι διαφορετικό και συγκεκριμένα πιο σκληρό. Ο Dugas απέδωσε στην ανωδομή του βωμού θραύσματα γείσου, που κοσμούνται με κυμάτια και μοτίβα κατά τρόπο παρόμοιο με αρχιτεκτονικά μέλη του ναού, ωστόσο δεν μπορούν να αποδοθούν σε αυτόν εξαιτίας του μικρού μεγέθους τους, ενώ η επεξεργασία τους είναι λιγότερο επιμελής¹⁷⁴¹.

¹⁷³⁶ Βλ. Stewart 1982.

¹⁷³⁷ Βλ. Milchhöfer 1880, 53-54, πίν.ΙΙ.

¹⁷³⁸ Βλ. Milchhöfer 1880, 68, πίν.ΙΙΙα· Ρωμαίος 1909, 319.

¹⁷³⁹ Dörfeld 1883, 277.

¹⁷⁴⁰ Βλ. Dugas 1911, 263-265· Dugas 1924, 66-69, εικ.24-25, πίν. 86C, 95B.

¹⁷⁴¹ Βλ. Mendel 1901, 252-253, εικ.5· Dugas 1924, 68-69, εικ.25, πίν.86C· Norman 1984, 190. Ο Picard 1933, 396 σημ.3 θεωρεί ότι θα μπορούσαν να προέρχονται από κάποια μικρή βάση ή οποιοδήποτε άλλο μνημείο του ιερού και ο Ρωμαίος 1909, 320 τα αποδίδει σε μία στοά σύγχρονη με το ναό.

Δεν διαθέτουμε στοιχεία χρονολόγησης από τα ανασκαφικά δεδομένα, ωστόσο κατά γενική ομολογία ο βωμός θεωρείται σύγχρονος με το ναό του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁷⁴². Μάλιστα ο Stewart¹⁷⁴³ εντοπίζει διάφορες αξονικές και οπτικές σχέσεις μεταξύ των ακρωτηρίων και των αετωμάτων αλλά και μεταξύ του ναού και του βωμού. Συγκεκριμένα διαπιστώνει ότι οι νοητές γραμμές από τη θέση θέασης των κεφαλών των ακρωτηρίων συναντούν την προέκταση του κεντρικού άξονα του ναού σε κεντρικό σημείο του βωμού. Καταλήγει πως ο ναός, ο διάκοσμός του και ο βωμός συνιστούν μέρη ενός ενιαίου προγράμματος, ενώ οι σχέσεις που διαπιστώνονται είναι θρησκευτικού χαρακτήρα. Τέτοιου είδους συσχετισμοί είναι γνωστοί από τη Μικρά Ασία όπως προκύπτει από τη μελέτη του Bammer για το νεότερο Αρτεμίσιο της Εφέσου, στην οποία βασίζουν τις παρατηρήσεις τους για το ναό και τον βωμό της Τεγέας εκτός από τον Stewart και η Norman¹⁷⁴⁴. Ένα άλλο συμπέρασμα του Bammer για τους μικρασιατικούς βωμούς του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ., που επίσης φαίνεται να ισχύει στην Τεγέα, είναι ότι το μήκος του βωμού (περίπου 28 μ.) είναι παραπλήσιο με την απόσταση του βωμού από το ναό (26,25 μ.).

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία όπως και το μέγεθος της υποθεμελίωσης η Norman πιστεύει ότι ο βωμός της Τεγέας ανήκει στον μνημειακό «ασιατικό» τύπο βωμού, τον οποίο θα γνώρισε ο Σκόπας κατά τη δραστηριότητά του στη Μικρά Ασία, ιδίως αν εργάστηκε πράγματι και στην Έφεσο. Υπέρ του συμπεράσματος αυτού συνηγορεί και ο διάκοσμος του βωμού σύμφωνα με τις πληροφορίες του Πausanias, όπως είναι γενικώς αποδεκτό¹⁷⁴⁵. Φαίνεται όντως πιθανό ο βωμός της Τεγέας να ανήκει στον τύπο των ελληνιστικών μνημειακών βωμών με ανάγλυφο ή ολόγλυφο διάκοσμο, για τον οποίο υπάρχει μεγάλη συζήτηση στην έρευνα σχετικά με την ονομασία και κυρίως την εξέλιξή του και τις χρονολογήσεις των διαφορετικών μνημείων. Προδρομικές μορφές αυτού του τύπου, που συναντάται στη Μικρά Ασία και στα νησιά, αναγνωρίζονται στην αρχαϊκή Ιωνία. Δεδομένης της σύγχυσης που επικρατεί για την τυπολογική εξέλιξη των βωμών αυτών και των ελάχιστων πληροφοριών για τον βωμό της Τεγέας είναι παρακινδυνευμένο να προχωρήσουμε περαιτέρω στο ζήτημα της εμφάνισής του¹⁷⁴⁶.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις του Waywell για τον βωμό της Τεγέας με αφετηρία το γνωστό ανάγλυφο όπου απεικονίζονται ο Δίας Στράτιος ή Λαβρανδεύς, η Άδα και ο Ίδριεύς¹⁷⁴⁷

¹⁷⁴² Βλ. Dugas 1924, 67, 69· Picard 1933, 396· Østby 1986, 75-76· Østby 2006β, 112.

¹⁷⁴³ Βλ. Stewart 1977, 50, εικ.4-5.

¹⁷⁴⁴ Βλ. Norman 1984, 190-191.

¹⁷⁴⁵ Ήδη ο Picard 1933, 397 είχε θεωρήσει ότι ο βωμός που δημιουργήθηκε υπό την έμπνευση του Σκόπα στην περίοδο 360-340 π.Χ. είναι προδρομικός των μνημειακών βωμών στη Μικρά Ασία έχοντας ως παράλληλο στην Πελοπόννησο του 6^{ου} αι. π.Χ. τον θρόνο του Βαθυκλή από τη Μαγνησία στο ιερό των Αμυκλών.

¹⁷⁴⁶ Πρβλ. Ridgway 1997, 54: «Such a richly decorated altar seems more in keeping with early Hellenistic formulas, as at Priene, and at any rate, it cannot be profitably discussed here for lack of concrete evidence». Για αυτούς τους μνημειακούς βωμούς βλ. ενδεικτικά Etienne 1992, 297-302· Müller-Wiener 1995, 163 με σημ.17· ThesCRA IV 17-20 λ. Hofaltar [U. Sinn].

¹⁷⁴⁷ Το αποσπασματικά σωζόμενο μαρμάρινο ανάγλυφο μαζί με άλλες αρχαιότητες είχε επισημάνει το 1868 ο Foucart σε ένα σπίτι κοντά στο ιερό της Αλέας Αθηνάς, από όπου πιστεύεται γενικώς ότι προέρχεται. Βλ. Waywell 1993, 79 με σημ.1 για τη βιβλιογραφία σχετικά με το ανάγλυφο που κατέληξε το 1914 στο Βρετανικό Μουσείο αρ.επρ. 1914.7-14.1. Οι τρεις μορφές ταυτίζονται με επιγραφές «Ζεύς, Άδα, Ίδριεύς» (IG V2, 89), ενώ η ιδιαίτερη υπόσταση του Δία προκύπτει από τα σύμβολά του: κρατά διπλό πέλεκυ και δόρυ, ενώ στον κορμό του φέρει μαστούς.

[πίν.2.40.δ]. Εκατέρωθεν του θεού σε μικρότερη κλίμακα του αποδίδουν τιμές οι δύο Εκατομνίδες δυνάστες. Τα δύο αδέρφια ανέλαβαν την ηγεμονία της Καρίας μετά το ζεύγος των αδελφών τους Μαύσωλου και Αρτεμισίας το 351/0 π.Χ. ως το 344/3 π.Χ., οπότε πέθανε ο Ιδριεύς, ενώ η Άδα διατήρησε για λίγο ακόμη την εξουσία¹⁷⁴⁸. Το ανάγλυφο αναγνωρίζεται παραδοσιακά ως ένα μεμονωμένο ανάθημα και ένδειξη της προσωπικής ευλάβειας ενός από τους Κάρες τεχνίτες που θα ακολούθησαν τον Σκόπα στην Τεγέα μετά τις εργασίες στο Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού. Ωστόσο ο Waywell πιστεύει ότι η μορφή του ανάγλυφου παραπέμπει σε ψηφισματικό ανάγλυφο¹⁷⁴⁹, και ως εκ τούτου θα έφερε μία επιγραφή της πόλης σχετικά με μία ευεργεσία των Κάρων δυναστών, που θα μπορούσε να σχετίζεται με το οικοδομικό πρόγραμμα όπου συμμετείχε ο Σκόπας και ιδιαίτερα με τον βωμό. Θεωρεί την επιλογή του θέματος της γέννησης του Δία ως επίδραση της Καρίας. Ο βωμός της Τεγέας θα ήταν το πρώτο δείγμα στην υστεροκλασική περίοδο ενός αρχαϊκού ιωνικού τύπου που γνώρισε νέα άνθηση στην ελληνιστική περίοδο¹⁷⁵⁰.

Η θεωρία του Waywell φαίνεται πιο πειστική από τη «ρομαντική» άποψη ότι το ανάγλυφο είναι προσφορά ενός νοσταλγικού Κάρα τεχνίτη, ακόμη κι αν δεν την αποδεχτούμε σε όλο το εύρος της. Ο ίδιος υποθέτει ότι πίσω από το ανάθημα των Μιλησίων στο ιερό των Δελφών με χάλκινα αγάλματα του Ιδριέα και της Άδας υποκρύπτεται μία ανάλογη δωρεά κατά την ανέγερση του νέου ναού του Απόλλωνα στα ίδια χρόνια¹⁷⁵¹. Παρόλο που δέχεται την απουσία των πληροφοριών για τον βωμό της Τεγέας βρίσκει πολύ πιθανό να πρόκειται για ένα «*podium-altar, perhaps without surrounding colonnade*». Σε αυτή την περίπτωση οι σκηνές της γέννησης της Δία θα ήταν ανάγλυφες και τον βωμό θα τον πλαισιώναν, ίσως μεταξύ των κιόνων αν αυτοί υπήρχαν, τα αγάλματα των Μουσών και της Μνημοσύνης. Σε μία από τις Μούσες αυτές πιστεύει ότι ανήκει η κεφαλή της λεγόμενης Υγείας, και ως εκ τούτου ο βωμός θα ήταν σχεδόν σύγχρονος με το ναό που κτίστηκε μετά το 345 π.Χ.¹⁷⁵².

¹⁷⁴⁸ Για την ιστορία της δυναστείας των Εκατομνιδών βλ. τελευταία Carney 2005, 65-70.

¹⁷⁴⁹ Εξαιτίας της αετωματικής απόληξης, της τοποθέτησης των μικρών ανάγλυφων μορφών σε ένα πλαίσιο και του σχετικά μεγάλου πάχους (0,11 μ.) σε σχέση με το πλάτος του (0,43 μ.), που υποδηλώνει ότι η στήλη θα είχε πρωταρχικά μεγάλο ύψος και θα έφερε επιγραφή. Ο Waywell 1993, 80 με σημ.9-10 παραπέμπει σε παρόμοια ψηφισματικά ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Αττική σημειώνοντας ότι αυτή την περίοδο συναντώνται και εκτός αυτής, μάλιστα από την Τεγέα προέρχεται ένα πιθανό δείγμα του 362/1 π.Χ.

¹⁷⁵⁰ Βλ. Waywell 1993, 85. Ως προηγούμενο ιωνικής επίδρασης στη γειτονική Σπάρτη είναι ο λεγόμενος θρόνος του Αμυκλαίου Απόλλωνα με τον πλούσιο γλυπτό διάκοσμο και τη μείξη του δωρικού και του ιωνικού ρυθμού που συναντάται ξανά στους ανδρώνες του Μαύσωλου και του Ιδριέα στο ιερό της Λαβράνδας.

¹⁷⁵¹ Σύμφωνα με τον Waywell 1993, 81, 83 οι τύποι της Άδας και του Ιδριέα στο ανάγλυφο της Τεγέας βρίσκουν παράλληλα στα αγάλματα του Μαυσωλείου, όμως η παρουσία του Δία πιθανόν υποδεικνύει ότι η έμπνευση ανάγεται σε ένα γλυπτό έργο που βρισκόταν στα Μύλασα ή μάλλον στο ιερό της Λαβράνδας παρά στα χάλκινα αγάλματα του Πάριου Σάτυρου στο ιερό των Δελφών όπως είχε προταθεί παλαιότερα. Για τη βάση των αγαλμάτων στο ιερό των Δελφών βλ. Marcadé 1953, 93, πίν.37,1. Για τη σχέση των Εκατομνιδών με το ιερό της Αθηνάς στην Πριήνη βλ. Waywell 1993, 81 με σημ.13 και με τις Ερυθρές, όπου εκτός των άλλων τιμών που τους αποδόθηκαν το μαρμάρινο άγαλμα της Αρτεμισίας στήθηκε στο ιερό της Αθηνάς, βλ. Carney 2005, 72.

¹⁷⁵² Βλ. Waywell 1993, 83-84, εικ.6. Βλ. παραπάνω για αποδόσεις θραυσμάτων από τον Stewart στις μετόπες ή στον γλυπτό διάκοσμο του βωμού, καθώς και για τον υποθετικό συσχετισμό με αυτόν των δύο ακρωτηρίων.

Η Β περιοχή

Με την κατασκευή του ναού έλαβαν χώρα κάποιες εργασίες γεμίματος και ισοπέδωσης της Β περιοχής, προφανώς με υλικό που προέκυψε κατά την ανοικοδόμηση του ναού¹⁷⁵³. Αυτό μαρτυρείται από το σχετικά παχύ στρώμα που εντοπίστηκε σε όλους τους ανασκαφικούς τομείς πάνω στο βοτσαλωτό δάπεδο. Περιέχει ανακατωμένο υλικό από διάφορες περιόδους, ενώ από πάνω υπάρχει ένα στρώμα λατύπης μαρμάρου Δολιανών, που προέρχεται προφανώς από την τελική επεξεργασία των αρχιτεκτονικών μελών του ναού. Τα λίγα υστεροκλασικά και πρώιμα ελληνιστικά όστρακα υποδεικνύουν τη στιγμή που έγινε αυτό το γέμισμα. Αντιθέτως βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός ιδίως χάλκινων μικροευρημάτων του 8^{ου} και του 7^{ου} αι. π.Χ. και της αρχαϊκής εποχής, που δείχνουν ότι το χώμα που χρησιμοποιήθηκε για το γέμισμα της περιοχής προήλθε από κάποιο άλλο σημείο του ιερού, πιθανότατα από τη διάνοιξη θεμελίων για τον υστεροκλασικό ναό, όπου θα υπήρχαν αρχαιότερα στρώματα και πρώιμοι αποθέτες.

Από τη μελέτη της στρωματογραφίας στη Β περιοχή προέκυψε ότι οι ναοί διαχρονικά βρίσκονταν σε ένα χαμηλό αλλά ευδιάκριτο ύψωμα, στη Β πλαγιά του οποίου ήταν η πηγή¹⁷⁵⁴. Επιπλέον, στην περιοχή αυτή διαπιστώθηκαν διαχρονικά πλημμύρες που πιθανότατα σχετίζονται με τον Σαρανταπόταμο και τη διαφορετική πορεία που ακολουθούσε κατά καιρούς, οι οποίες ωστόσο δεν φαίνεται ποτέ να επηρέασαν την κορυφή του υψώματος με τους ναούς. Η φυσική κλίση της πλαγιάς θα ήταν πιο έντονη πριν την ανέγερση του υστεροκλασικού ναού, όταν η επιφάνεια ανυψώθηκε σημαντικά χωρίς ωστόσο να επηρεαστεί η εντύπωση του ναού πάνω στο ύψωμα¹⁷⁵⁵. Έτσι, προς το Β τμήμα της περιοχής κοντά στον σύγχρονο δρόμο η επίχωση είναι σχεδόν ανύπαρκτη, ενώ πιο κοντά στο ναό φτάνει σε αξιοσημείωτο βάθος δημιουργώντας μία μαλακή τεχνητή πλαγιά προς τον λόφο του ναού.

Κατά τη μακρά περίοδο λειτουργίας του ναού, από περίπου το 300 π.Χ. ως το τέλος της αρχαιότητας, η Β περιοχή διατηρήθηκε στο ίδιο σχεδόν επίπεδο, περίπου 1,40 μ. χαμηλότερα από την ευθυντηρία του ναού, και είχε τη μορφή ενός ανοικτού υπαίθριου χώρου χωρίς καθόλου κτίσματα, στον οποίο φαίνεται ότι απαγορευόταν η συσσώρευση χώματος ή άλλων απορριμμάτων και καθαριζόταν περιοδικά¹⁷⁵⁶. Δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη δαπέδων ή κάποιες άλλες ενδείξεις για δραστηριότητα στην περιοχή, καθώς και τα ευρήματα είναι λιγοστά (ελάχιστα υστεροελληνιστικά και ρωμαϊκά όστρακα, θραύσματα γυαλιού, αδιάγνωστα χάλκινα νομίσματα). Επιπλέον το χώμα δεν είναι σκληρό, στοιχείο που υποδηλώνει ότι δεν υπήρχε κυκλοφορία στην περιοχή με μοναδική εξαίρεση ένα μεμονωμένο εύρημα από αύλακες από τροχούς άμαξας, μεγάλης και βαριάς¹⁷⁵⁷. Η Tarditi διακρίνει και ένα υπερκείμενο στρώμα με αρκετή ποσότητα λατύπης, το οποίο ίσως ανάγεται μεταξύ του τέλους της ελληνιστικής περιόδου και των αυτοκρατορικών χρόνων¹⁷⁵⁸.

¹⁷⁵³ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 110-111· Østby 2002, 142, 144· Tarditi 2005, 200-201.

¹⁷⁵⁴ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 140.

¹⁷⁵⁵ Østby 2002, 144· Tarditi 2005, 201.

¹⁷⁵⁶ Βλ. Voyatzis – Østby 1993, 347· Østby κ.ά. 1994, 109-110· Østby 2002, 143-144· Tarditi 2005, 201-202.

¹⁷⁵⁷ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 110, εικ.28· Østby 2002, 143.

¹⁷⁵⁸ Tarditi 2005, 201-202.

Ουσιαστικά οι μοναδικές κατασκευές είναι οι δύο βάσεις που είχαν βρεθεί κατά τις γαλλικές ανασκαφές¹⁷⁵⁹. Το 1992 αποκαλύφθηκαν εξολοκλήρου και κατέστη δυνατή η διερεύνησή τους, διορθώνοντας την περιγραφή του Dugas ιδίως όσον αφορά την Α βάση, όπως και της στρωματογραφίας της περιβάλλουσας περιοχής τους¹⁷⁶⁰. Ίσως σε μία τέτοια τρίτη βάση μνημείου αντιστοιχεί ένας αρχαίος ορθογώνιος λάκκος, διαστάσεων περίπου 0,70 x 0,90 μ., που εντοπίστηκε ΒΑ της Α εκ των δύο βάσεων στο ίδιο επίπεδο¹⁷⁶¹. Οι δύο βάσεις είναι θεμελιωμένες στο ίδιο στρώμα της μαρμάρινης λατύπης που σχετίζεται με την τελική επεξεργασία του ναού και τη δημιουργία της ανοικτής αυλής στα Β του. Επομένως δεν μπορεί να είναι προγενέστερες του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ., αν και οι ζητόμορφοι σύνδεσμοι μπορούν να εκληφθούν ως μαρτυρία για την πρωιμότερη χρονολόγησή τους, παρόλο που χρησιμοποιούνται περιστασιακά στον 4^ο αι. π.Χ. ιδίως σε μικρές κατασκευές¹⁷⁶². Οι βάσεις βρίσκονται σε απόσταση περίπου 11 μ. από την ευθυντηρία του υστεροκλασικού ναού και οι διαφορές των επιπέδων μεταξύ τους είναι 1,20-1,30 μ.

Τα αναθήματα του πρώιμου ιερού

Κατά τις νεότερες ανασκαφές στο εσωτερικό του υστεροκλασικού ναού και στην περιοχή Β του βρέθηκαν χιλιάδες μικροευρήματα από διάφορα υλικά: χαλκό, πηλό, οστό, ελεφαντοστό, μόλυβδο, σίδηρο, χρυσό, ασήμι, γυαλί. Μακράν μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των χάλκινων αναθημάτων. Βρέθηκαν επίσης σε αφθονία κεραμική, θραύσματα κεραμίδων και κατάλοιπα μεταλλουργίας. Η πλειονότητα των νεότερων ευρημάτων προέρχεται από ασφαλή στρωματογραφημένα συμφραζόμενα σε αντίθεση με τα παλαιότερα ευρήματα, για τα οποία υπάρχουν λίγες ή καθόλου πληροφορίες. Σε άρθρο του 1921 ο Dugas είχε δημοσιεύσει πολλά μικροευρήματα που χρονολογούνται από το τέλος της μυκηναϊκής εποχής ως τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., τα περισσότερα εκ των οποίων, ωστόσο, ανήκουν

¹⁷⁵⁹ Βλ. Dugas 1924, 71-72, εικ.28-29, πίν.1-2 (tranche G bases 1 et 2).

¹⁷⁶⁰ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 112-114, εικ.32-34. Η Δ βάση, εξολοκλήρου κατασκευασμένη από τοπικό μάρμαρο, αποτελείται από ευθυντηρία ύψους 0,18 μ., εξωτερικών διαστάσεων 1,11 x 1,93 μ., και από δύο λίθους σχεδόν ισομεγέθεις, ύψους 0,285 μ., συνδεόμενους με δύο συνδέσμους διπλού Τ. Θα υπήρχε και υπερκείμενη στρώση που θα κάλυπτε την αδρά επεξεργασμένη άνω επιφάνεια των δύο λίθων αφήνοντας ορατή μόνο τη λειασμένη παρυφή τους, πλάτους 0,04 μ., περιμετρικά. Ως υπόβαθρο για την Α βάση χρησιμοποιήθηκαν ακανόνιστου σχήματος μαρμάρινοι λίθοι ύψους 0,10-0,20 μ. Η πρώτη στρώση, ύψους 0,17 μ. και εξωτερικών διαστάσεων 1,06 x 1,42 μ., αποτελείται από 4 μαρμάρινους λίθους που συνδέονται μεταξύ τους με ζητόμορφους συνδέσμους και έχουν ακανόνιστη την εσωτερική τους παρυφή πλαισιώνοντας έναν ακανόνιστου σχήματος λίθο από ιζηματογενές πέτρωμα. Και εδώ θα υπήρχε μία υπερκείμενη στρώση που θα κάλυπτε όλα αυτά τα στοιχεία αφήνοντας ορατή μόνο τη λειασμένη παρυφή πλάτους 0,05 μ. των 4 μαρμάρινων λίθων. Στην κατακόρυφη πλευρά αυτών διαμορφώνεται ένα προεξέχον πλαίσιο, το οποίο βρίσκεται περίπου στο ίδιο επίπεδο με την ευθυντηρία της Δ βάσης.

¹⁷⁶¹ Østby κ.ά. 1994, 109, εικ.26-27· Østby 2002, 143.

¹⁷⁶² Βλ. Østby κ.ά. 1994, 114 με σημ.66.

στη γεωμετρική εποχή¹⁷⁶³. Τα μικροευρήματα αυτά όπως και άλλα αδημοσίευτα στο Μουσείο της Τεγέας, που χρονολογούνται ως το 600 π.Χ., μελετήθηκαν εκ νέου από τη Voyatzis¹⁷⁶⁴.

Χάλκινα

Τα χάλκινα ευρήματα συνιστούν τη σημαντικότερη ομάδα από άποψη ποσότητας και ποικιλίας, ενώ κάποιες κατηγορίες θεωρούνται αποκαλυπτικές λιγότερο ή περισσότερο για τη φύση της λατρευόμενης θεότητας. Σύμφωνα με τη Voyatzis τα περισσότερα πρέπει να συνιστούν τοπικά προϊόντα, όπως είχε ήδη συμπεράνει από τη μελέτη τους με βάση στιλιστικά κριτήρια, τα ασυνήθιστα χαρακτηριστικά και τη διασπορά τους, και όπως προκύπτει από τα ευρήματα των νεότερων ανασκαφών με τον εντοπισμό της εργαστηριακής εγκατάστασης στην περιοχή του πρόναου και τα κατάλοιπα επεξεργασίας χαλκού και σιδήρου στην περιοχή του ιερού.

Μία βασική διαφορά από τις παλαιότερες ανασκαφές είναι ότι για πρώτη φορά τώρα αναφέρονται ευρήματα χάλκινων αγγείων. Μόνο στις ανασκαφές του Σταϊνχάουερ στη Β περιοχή είχε βρεθεί το χείλος διαμέτρου 0,13 μ. ενός ανοικτού αγγείου, πιθανόν λέβητα¹⁷⁶⁵. Από την ίδια περιοχή προέρχονται κάποια θραύσματα από μικρά ανοικτά αγγεία, ενώ βρέθηκαν και δύο ακέραια, το ένα, που φέρει οπή ανάρτησης στο χείλος, με έναν πρωτοκορινθιακό αρύβαλλο¹⁷⁶⁶. Μεγάλος αριθμός χάλκινων ορθογώνιων ελασμάτων, μήκους 0,05 έως 0,11 μ., με σιλική διακόσμηση αναφέρεται ότι βρέθηκε κατά τις γαλλικές ανασκαφές, στα οποία προστίθενται τουλάχιστον 50 νέα ευρήματα¹⁷⁶⁷. Τα ελάσματα αυτά είναι γνωστά από πολλά ιερά της Πελοποννήσου και ερμηνεύονται ως επένδυση ξύλινων αντικειμένων ή ως στοιχεία κόσμησης ενδυμάτων, ζώνες και κυρίως ως διαδήματα, αναθηματικά ή μη¹⁷⁶⁸.

Την πλειονότητα των χάλκινων αναθημάτων συνιστούν τα κοσμήματα, τα οποία συναντάμε επιπλέον και σε άλλα υλικά. Ανάμεσα σε αυτά κυριαρχούν, όπως είχε ήδη παρατηρήσει ο Dugas, οι περόνες διαφόρων τύπων, κυρίως γεωμετρικών αλλά και αρχαϊκών· οι αριθμοί τους αυξήθηκαν κατά

¹⁷⁶³ Βλ. Dugas 1921, 336-340, εικ.1. Σύμφωνα με τον Dugas τα τελευταία βρέθηκαν σε στρώματα μαύρου χώματος με απορρίμματα θυσιών, που εντοπίζονται σε τρία σημεία του ιερού (couche A-C)· στα δεδομένα αυτά βασίζεται εξάλλου ο Dugas για να διαγράψει την ιστορία του προκλασικού ιερού, όπως αναφέραμε.

¹⁷⁶⁴ Βλ. Voyatzis 1990. Ορισμένα από τα ευρήματα της Τεγέας έχουν συμπεριληφθεί εξάλλου σε νεότερες μελέτες και αναλύσεις που εστιάζουν σε διαφορετικές κατηγορίες μικροευρημάτων. Η Voyatzis είναι υπεύθυνη για τη δημοσίευση των κινητών ευρημάτων από τις νεότερες ανασκαφές. Σε άρθρα της προσφέρει μία γενική παρουσίαση των ευρημάτων συγκρίνοντάς κάποια από αυτά με το ήδη γνωστό υλικό από το ιερό της Τεγέας αλλά και από άλλα ιερά της Πελοποννήσου. Επιπλέον προχωρεί στην ανάλυση κάποιων κατηγοριών ευρημάτων αλλά και αναθημάτων, μέσα από την οποία εξάγει συμπεράσματα για τη φύση της λατρείας και τον χαρακτήρα της πρώιμης θεότητας. Για τη δημοσίευση των ευρημάτων των νεότερων ανασκαφών βλ. Østby κ.ά. 1994 και Voyatzis 2002. Βλ. επίσης Voyatzis 1992β (ιδιαίτερος τύπος χάλκινων ειδωλίων)· Voyatzis 1995 (το ιερό της Τεγέας σε σχέση με τη γεωμετρική Αρκαδία)· Voyatzis 1998 (ο χαρακτήρας της θεότητας και η φύση της λατρείας)· Voyatzis 2005 (κεραμική).

¹⁷⁶⁵ Βλ. Voyatzis 1990, 202, πίν.145.

¹⁷⁶⁶ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 123, 138 αρ.III.1, εικ.80· Voyatzis 2002, 161.

¹⁷⁶⁷ Βλ. Dugas 1921, 391 αρ.196-198, εικ. 19, 39· Voyatzis 1990, 203· Østby κ.ά. 1994, 122, 138, εικ.76.

¹⁷⁶⁸ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 99· Dengate 1988, 106· Voyatzis 1990, 203· Raubitschek 1998, 54-60.

τις πρόσφατες ανασκαφές¹⁷⁶⁹. Ο πιο δημοφιλής τύπος στο ιερό είναι ο λεγόμενος Γεωμετρικός τύπος III ή οι Mehrkorfnadeln σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση της Kilian-Dirlmeier, τύπος που εμφανίζεται ήδη στην υστερογεωμετρική περίοδο και συνεχίζει κατά τον 7^ο αι. π.Χ.¹⁷⁷⁰. Μεγάλος αριθμός αυτών των περονών έχει βρεθεί σχεδόν σε όλα της ιερά της Πελοποννήσου και σπάνια εκτός αυτής, με ιδιαίτερα μεγάλες ποσότητες στο ιερό της Ορθείας στη Σπάρτη και στο Ηραίο του Άργους. Βρέθηκαν επίσης πολλά δακτυλίδια (συνολικά περίπου 166), πόρπες διάφορων τύπων, πολλές ψήφοι όρμων και μόνο λίγα ενώτια¹⁷⁷¹.

Μία ιδιαίτερη κατηγορία πρώιμων αναθημάτων συνιστούν τα πολλά χάλκινα περιάπτα, ουσιαστικά μικρά αντικείμενα διαφόρων τύπων που φέρουν οπή ανάρτησης¹⁷⁷². Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι λεγόμενες σφραγίδες και τα ρόδια («stamp and pomegranate pendants») [πίν.2.38.δ], που έχουν βρεθεί σε έναν αξιοσημείωτο αριθμό στο ιερό της Τεγέας (περίπου 115 δείγματα) και συναντώνται μόνο σε μικρότερους αριθμούς σε λίγα ιερά της Αρκαδίας και της υπόλοιπης Πελοποννήσου, ώστε η Voyatzis θεωρεί την Τεγέα ως το βασικό κέντρο παραγωγής αυτών των περιάπτων κατά τον 8^ο αι. π.Χ.¹⁷⁷³. Το ύψος τους ανέρχεται σε λίγα μόνο εκατοστά, περίπου 1,6-5 εκ. των σφραγίδων και περίπου 3,6-8,5 εκ. των ροδιών. Ο Dugas τα ταυτίζει με μικρογραφικές αγνύθες που είχαν κατασκευαστεί συγκεκριμένα ως αναθήματα, όπως πρωτότερα ο Milchhöfer, που πρώτος εντόπισε αυτού του είδους τα ευρήματα στο ιερό της Τεγέας¹⁷⁷⁴. Ως περιάπτα αναγνωρίστηκαν από την Kilian-Dirlmeier, καθώς παρατηρεί ότι τα ίχνη φθοράς σε σχέση με τις οπές υποδεικνύουν μία παρατεταμένη χρήση τους και δεν εξηγούνται απλώς ως αποτέλεσμα της ανάρτησής τους στο ιερό ως αναθήματα, συμπέρασμα με το οποίο αρχικά συμφωνεί και η Voyatzis¹⁷⁷⁵.

Οι σφραγίδες διακρίνονται σε 9 τύπους με κριτήριο τη μορφή του περιάπτου και τη διαμόρφωση της βάσης και της κάτω όψης της¹⁷⁷⁶. Ανάλογα ευρήματα από τη Σπάρτη και το Άργος είχαν θεωρηθεί ότι λειτουργούσαν ως βαρίδια ή και ως πραγματικές σφραγίδες¹⁷⁷⁷. Η πρωταρχική λειτουργία τους δεν είναι βέβαιη, αλλά φαίνεται ότι κάποιιοι τύποι θα μπορούσαν να είχαν λειτουργήσει ως σφραγίδες, ενώ άλλοι να δημιουργήθηκαν συγκεκριμένα ως αναθήματα, όπως

¹⁷⁶⁹ Βλ. Dugas 1921, 375-381 αρ.107-138, εικ. 20, 38-41· Voyatzis 1990, 203-209, 339-342 αρ.Β207-242, πίν.147-162· Østby κ.ά. 1994, 121-122, 136-137 αρ.ΙΙC.1-14, εικ.61-70.

¹⁷⁷⁰ Στις 140 ήδη γνωστές περόνες αυτού του τύπου προστέθηκαν άλλα 18 δείγματα από τις πρόσφατες ανασκαφές, βλ. Østby κ.ά. 1994, 121, εικ.66. Για τον τύπο βλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 163-203, πίν.65-83· Voyatzis 1990, 207, πίν.159-160.

¹⁷⁷¹ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 122 με σημ.104-105, 137, εικ.71-72 (δακτυλίδια)· Østby κ.ά. 1994, 122, 137-138, εικ.73-75 (ενώτια). Σύμφωνα με τη Voyatzis 1990, 196 στο ιερό της Τεγέας έχει βρεθεί η μεγαλύτερη ποσότητα χάλκινων ψήφων στην Πελοπόννησο, ενώ οι τρεις βασικοί τύποι που αναγνωρίζονται φαίνεται να χρονολογούνται από τον 8^ο αι. π.Χ. έως την αρχαϊκή περίοδο. Βλ. Dugas 1921, 386 αρ.160-164, εικ.42· Voyatzis 1990, 209-218, 342-345 αρ.Β243-258, πίν.163-168· Østby κ.ά. 1994, 120, 137, εικ.58-59.

¹⁷⁷² Για την πραγμάτευση των διαφορετικών τύπων βλ. Voyatzis 1990, 175-195, πίν.92-125, η οποία βασίστηκε στη μονογραφία της Kilian-Dirlmeier 1979 για τα πρώιμα περιάπτα από τον ελλαδικό χώρο.

¹⁷⁷³ Βλ. Voyatzis 1990, 177, 186, εικ.25.

¹⁷⁷⁴ Βλ. Milchhöfer 1880, 67, πίν.IVb,c· Dugas 1921, 369-373 αρ.80-101, εικ.22-36.

¹⁷⁷⁵ Βλ. Kilian-Dirlmeier 1979, 40· Voyatzis 1990, 178 με σημ.18, όπου αναφέρεται ότι σε δύο περιπτώσεις ροδιών έχουν διασωθεί μικρά τμήματα σύρματος στις οπές ανάρτησης.

¹⁷⁷⁶ Βλ. Kilian-Dirlmeier 1979, 29-42· Voyatzis 1990, 177-183, 317-329 αρ.Β62-125, πίν.95-109.

¹⁷⁷⁷ Βλ. Voyatzis 1990, 177 με σημ.14-15.

καταλήγει η Kilian-Dirlmeier και συμφωνεί η Voyatzis, η οποία εντόπισε ίχνη ερυθρού χρώματος στην κάτω όψη των βάσεων μερικών¹⁷⁷⁸. Τα περίαπτα ρόδια, που παρουσιάζουν λιγότερες παραλλαγές ως προς τη μορφή και το στίλ, έχουν πολύ μικρότερη διασπορά¹⁷⁷⁹. Τουλάχιστον 30 έχουν βρεθεί στο ιερό της Τεγέας, 5 στη Σπάρτη και 5 στην κεντρική Ελλάδα. Επομένως θα μπορούσαν να αναγνωριστούν ως μία κατηγορία αναθημάτων που είναι ιδιαίτερη για το ιερό της Τεγέας και χαρακτηριστική για τη θεότητα. Περίαπτα ρόδια είναι γνωστά από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και η Voyatzis δεν αποκλείει να συνιστούν στην Τεγέα μία επιβίωση. Πιθανόν σχετίζονται με τη λατρεία και προσδίδουν στη θεά ιδιότητες θεότητας της βλάστησης και της γονιμότητας¹⁷⁸⁰.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μία άλλη κατηγορία χάλκινων περιάπτων. Πρόκειται για τουλάχιστον 24 διπλούς πελέκεις, μήκους 0,031-0,053 μ., πολλοί εκ των οποίων κοσμούνται με εγχάρακτους κύκλους¹⁷⁸¹. Συναντώνται κυρίως σε πελοποννησιακά ιερά με πρώτο το σπαρτιατικό ιερό της Ορθείας, όπου βρέθηκαν πολλοί χάλκινοι αλλά και οστέινοι. Ένας μικρός οστέινος διπλός πέλεκυς συγκαταλέγεται στα ευρήματα του νεότερου εκ των δύο αψιδωτών ναών¹⁷⁸². Πιθανόν τους αναρτούσαν στα ιερά και είχαν τον χαρακτήρα φυλακτού ή συμβόλου. Σύμφωνα με τη Voyatzis η αξιοσημείωτη συγκέντρωση των περιάπτων αυτών στην περιοχή της Σπάρτης και της Τεγέας πιθανόν δηλώνει τη διατήρηση σε αυτές τις σχετικά απομονωμένες περιοχές του προϊστορικού συσχετισμού μεταξύ της τελετουργικής θυσίας και του διπλού πελέκεως, η οποία εκφράζεται με τη προσφορά μικρογραφικών δειγμάτων στις τοπικές θεότητες της φύσης και της βλάστησης¹⁷⁸³.

Εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των 7 γεωμετρικών χάλκινων ειδωλίων ελαφίων από τις παλαιές ανασκαφές στο ιερό, ιδίως συγκριτικά με άλλα ιερά του ελληνικού κόσμου, ενώ κανένα δεν είναι γνωστό από άλλο ιερό της Αρκαδίας· σύμφωνα με τη Voyatzis συνιστούν τοπικά προϊόντα και θα πρέπει να σχετίζονται κατά κάποιο τρόπο με την πρώιμη λατρεία¹⁷⁸⁴. Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και 6 πλαγιασμένα βόδια σε ορθογώνιες βάσεις, καθώς παρόμοια έχουν βρεθεί μόνο δύο στη Σπάρτη και ένα στην Ολυμπία¹⁷⁸⁵. Ωστόσο φαίνεται να σχετίζονται άμεσα με ανάλογες μορφές πλαγιασμένων ζώων σε οστό και ελεφαντοστό της υστερογεωμετρικής και της ανατολίζουσας περιόδου, που έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις συμπεριλαμβανόμενου και του ιερού της Ορθείας στη Σπάρτη και του Ηραίου της Περαχώρας. Ανάλογοι οστέινοι ξαπλωμένοι κριοί έχουν βρεθεί και στο

¹⁷⁷⁸ Βλ. Kilian-Dirlmeier 1979, 40-41· Voyatzis 1990, 178.

¹⁷⁷⁹ Βλ. Dugas 1921, 373 αρ.96-101, εικ. 20, 22, 33· Kilian-Dirlmeier 1979, 123-127· Voyatzis 1990, 184-185, 329-333 αρ.Β126-146, πίν.110-114· Voyatzis 2002, 162 με σημ.22, εικ.7. Ένα τμήμα αυτού του τύπου του περιάπτου βρέθηκε στις πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή του ναού βλ. Østby κ.ά. 1994, 120, 136, αρ.ΙΙ.Β5, εικ.57.

¹⁷⁸⁰ Βλ. Voyatzis 1990, 185, 187· Voyatzis 1998, 139.

¹⁷⁸¹ Βλ. Dugas 1921, 390 αρ.183-186, εικ.41-42· Kilian-Dirlmeier 1979, 247-254, πίν.91-96· Voyatzis 1990, 194-195, 336 αρ.Β164-169, πίν.123-125. Ένας ακόμη αναφέρεται ότι βρέθηκε στις πρόσφατες ανασκαφές, βλ. Østby κ.ά. 1994, 120, 136 αρ.ΙΙΒ.1, εικ.56.

¹⁷⁸² Βλ. Østby κ.ά. 1994, 101, 138 αρ.ΙΙΙ.1, εικ.82· Østby 1994, 55, πίν.24d.

¹⁷⁸³ Voyatzis 1990, 195. Βλ. Dubois 1986, 313-314 και Voyatzis 1990, 194 σημ.82 για ένα ενδιαφέρον εύρημα από το Παλλάντιο ενός μυκηναϊκού πελέκεως που φέρει αναθηματική επιγραφή του 6^{ου} αι. π.Χ.

¹⁷⁸⁴ Βλ. Voyatzis 1990, 140-142, 261, 308-309 αρ.Β22-28, πίν.74-76. Βλ. επίσης Voyatzis 1990, 74, πίν.15 για τη σπάνια απεικόνιση ελαφίων στον λαιμό ενός υστερογεωμετρικού αμφορέα από το ιερό.

¹⁷⁸⁵ Βλ. Voyatzis 1990, 144-147, 310-311 αρ.Β34-37, πίν.78-80.

ιερό της Τεγέας από τον Σταϊνχάουερ. Ο τύπος αυτός του ζώου έχει ανατολικά πρότυπα, ενώ τα χάλκινα ειδώλια της Τεγέας χρονολογούνται από τη Voyatzis στον ύστερο 8^ο - πρώιμο 7^ο αι. π.Χ.

Έχουν βρεθεί γύρω στα 10 ειδώλια αλόγων, που είναι είτε αργεϊτικού ή λακωνικού στιλ είτε συνιστούν μείγμα επιδράσεων από αυτές τις δύο περιοχές, όπως εξάλλου διαπιστώνεται και για άλλα γεωμετρικά χάλκινα ειδώλια αλόγων από την Αρκαδία¹⁷⁸⁶. Επίσης βρέθηκαν ένα πρόβατο ή αιλουροειδές, ένας σκύλος, καθώς και δύο ταύροι κι ένα λιοντάρι αρχαϊκών χρόνων¹⁷⁸⁷, ενώ πρόσφατα στη Β περιοχή ένας λαγός¹⁷⁸⁸. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν 5 χάλκινα περιάπτα που έχουν τη μορφή κεφαλών ταύρου¹⁷⁸⁹. Είναι αρκετές οι απεικονίσεις γενικώς των βοοειδών στο ιερό και ίσως υποδεικνύουν κάποια ιδιαίτερη σχέση τη λατρεία. Επιπλέον ένα άλλο περιάπτο έχει τη μορφή χελώνας¹⁷⁹⁰. Μαζί με ένα πολύ στενό παράλληλο από το ιερό της Ορθείας συνιστούν τα δύο μοναδικά γνωστά χάλκινα περιάπτα χελώνας στην Πελοπόννησο. Η χελώνα ως ανάθημα σχετίζεται κυρίως με τις γυναικείες θεότητες και θεωρείται ως δηλωτική για τη σφαίρα επιρροής της θεάς στη γη και τη γονιμότητα σύμφωνα με τον Bevan¹⁷⁹¹. Από τις παλαιότερες ανασκαφές στο ιερό προέρχονται και 18 χάλκινα ειδώλια πτηνών, συμπεριλαμβανομένων και των περιάπτων, που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία τύπων και διαφορετικές επιδράσεις¹⁷⁹².

Στο β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. χρονολογούνται ένα σύμπλεγμα ανθρώπινης μορφής με δύο ζώα, καθώς και μία όρθια μορφή που στηρίζει με το δεξί χέρι ένα αγγείο πάνω στην κεφαλή της, σε μία στάση γνωστή από τον τύπο της υδροφόρου που συναντάμε αργότερα σε όλο τον ελληνικό κόσμο¹⁷⁹³. Η Voyatzis επισημαίνει ότι τέτοιες απεικονίσεις δεν είναι συνηθείς κατά τη γεωμετρική και την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο και θεωρεί ότι υποδεικνύουν κάτι για τη λατρεία. Δύο μικρές όρθιες ανδρικές μορφές με κωνικά κράνη φαίνεται ότι συνιστούν τοπικές δημιουργίες που λαμβάνουν υπόψη τους τις

¹⁷⁸⁶ Η Voyatzis πραγματεύεται αναλυτικά τα ειδώλια αλόγων που προέρχονται από το ιερό: 4 από τις γαλλικές ανασκαφές, 3 αδημοσίευτα στο Μουσείο της Τεγέας και 2 στην Οξφόρδη που έχουν ως προέλευση την Τεγέα, βλ. Voyatzis 1990, 127-133, 139, 306-308 αρ. 13-15, 17-21, πίν.66-69. Σε αυτά προστίθεται και ένα ακόμη από τις πρόσφατες έρευνες στο ιερό, που βρέθηκε σε έναν βυζαντινό λάκκο στη Β περιοχή, βλ. Østby κ.ά. 1994, 119-120, 135 αρ.ΙΙΑ.1, εικ.35· Voyatzis 1998, 136· Voyatzis 2002, 161.

¹⁷⁸⁷ Βλ. Voyatzis 1990, 142-143, 309-310 αρ.Β29-33, πίν.77-78.

¹⁷⁸⁸ Voyatzis 1998, 136, εικ.60· Voyatzis 2002, 161, εικ.4.

¹⁷⁸⁹ Βλ. Voyatzis 1990, 191 πίν.119.

¹⁷⁹⁰ Βλ. Dugas 1921, 352 αρ.40, εικ.42· Kilian-Dirlmeier 1979, 215 αρ.1332, πίν.73· Voyatzis 1990, 196-197, αρ.Β184, πίν.134. Με σκαραβαίο ταυτίζει η Voyatzis 1990, 197, πίν.134 το χάλκινο ειδώλιο χελώνας κατά τον Dugas 1921, 352 αρ.41.

¹⁷⁹¹ Βλ. Bevan 1988, όπου συγκεντρώνει σχεδόν 50 ομοιώματα χελώνας από 16 ιερά, εκ των οποίων τα περισσότερα (27 πηλίνα) προέρχονται από το ιερό της Αθηνάς στη Λίνδο και τα υπόλοιπα από ιερά της Άρτεμης, του Απόλλωνα, της Ήρας, και της Αφαίας

¹⁷⁹² Έχουν τύχη προσοχής στην έρευνα και η Voyatzis τα πραγματεύεται συνολικά, βλ. Voyatzis 1990, 147-154, 157, 311-315 αρ.Β38-54, πίν.83-91. Κάποιοι τύποι θεωρεί ότι συνιστούν τοπικά προϊόντα, όπως π.χ. οι λεγόμενοι πετεινοί τύπου Τεγέας όπως είχαν χαρακτηριστεί από την Kilian-Dirlmeier. Γενικότερα εντοπίζεται ποικιλία επιδράσεων, ενώ κάποιοι τύποι πτηνών της Τεγέας, όπως και της Πελοποννήσου γενικότερα, έχουν παράλληλα στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία, πράγμα που διαπιστώνεται και όσον αφορά ορισμένα από τα χάλκινα περιάπτα της Τεγέας.

¹⁷⁹³ Βλ. Dugas 1921, 354 αρ.50-51, εικ.16-17· Voyatzis 1990, 108-110 αρ.Β2, 115-116 αρ.Β4, πίν.55-56, εικ.27.

γεωμετρικές συμβάσεις για την απεικόνιση του πολεμιστή¹⁷⁹⁴. Μία περίεργη καθιστή μορφή εντάσσεται σε έναν τύπο, ο οποίος φαίνεται ότι πρωτοεμφανίζεται στην Πελοπόννησο στη γεωμετρική εποχή¹⁷⁹⁵. Ως νεότερη εκδοχή του παραπάνω τύπου μπορεί να ειδωθεί μία καθιστή μορφή του πρώιμου 7^{ου} αι. π.Χ. με κεφαλή αρκούδας¹⁷⁹⁶. Φαίνεται ότι συνιστά τοπική δημιουργία, καθώς παράλληλα μπορούν να εντοπιστούν μόνο όσον αφορά τον συνδυασμό κεφαλής ζώου με ανθρώπινο σώμα. Τα σχετικά παράλληλα προέρχονται από την Αρκαδία, όπου γενικότερα σημαντικό ρόλο στον μύθο και στη λατρεία είχαν τα ζώα, ιδίως η αρκούδα, ο λύκος και το άλογο¹⁷⁹⁷. Το συγκεκριμένο ειδώλιο, όπου έχουμε πιθανόν μία από τις πρωιμότερες απεικονίσεις αρκούδας, θα μπορούσε είτε να συσχετιστεί με τον μύθο της Καλλιστούς ή της Αταλάντης είτε να θεωρηθεί σύμβολο μητρότητας και κατάλληλη προσφορά σε μία θεότητα της φύσης.

Στον αποθέτη της ΒΑ γωνίας του ναού (*couche B*) είχε βρεθεί και δημοσιευτεί από τον Dugas ένα χάλκινο ειδώλιο ύψους 0,104 μ., που παριστάνει μία γυμνή γυναικεία μορφή να πιάνει τα στήθη της [πίν.2.39.γ]. Η εμφάνιση του ειδωλίου γενικότερα και ως προς επιμέρους στοιχεία είναι περίεργη και δυσχεραίνει την αξιολόγησή του σε διάφορα επίπεδα¹⁷⁹⁸. Η Voyatzis χρονολογεί το ειδώλιο στον 12^ο αι. π.Χ. και υποθέτει ότι είναι επείσακτο από την Κύπρο στο πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ του νησιού και της Αρκαδίας, ειδικότερα της Τεγέας, κατά τους Σκοτεινούς Αιώνες¹⁷⁹⁹. Η υψηλή χρονολόγησή του θα μπορούσε να εκληφθεί ως πιθανή ένδειξη για την αναγωγή των απαρχών της λατρείας στην περίοδο αυτή, όπως εξάλλου κάποια άλλα ευρήματα από το ιερό. Δεν αποκλείει ωστόσο να πρόκειται για ένα κειμήλιο που θεωρήθηκε σε κάποια μεταγενέστερη στιγμή ως κατάλληλη

¹⁷⁹⁴ Βλ. Dugas 1921, 355-356 αρ.53-54, εικ.19· Voyatzis 1990, 116-117 αρ.Β5, πίν.57.

¹⁷⁹⁵ Βλ. Dugas 1921, 354-355 αρ.52, εικ.17-17bis· Voyatzis 1990, 110-115 αρ.Β3, πίν.54, εικ.27.

¹⁷⁹⁶ Βλ. Dugas 1921, 356-357 αρ.55, εικ.17· Voyatzis 1990, 117-120 αρ.Β6, πίν.58.

¹⁷⁹⁷ Βλ. Voyatzis 1990, 118-119, όπου επίσης επισημαίνει αρκετές παρόμοιες μορφές από την Κύπρο, στις οποίες ωστόσο δηλώνεται σαφώς ότι φοράνε μάσκες. Στο Πετροβούνι της κεντρικής Αρκαδίας ένα χάλκινο σύμπλεγμα χορευτών με ζωικές κεφαλές φαίνεται ότι σχετίζεται άμεσα με τη λατρεία του Ποσειδώνα Ιππίου, κατά την οποία ίσως φορούσαν μάσκες αλόγων, ενώ μεταγενέστερα είναι τα υπόλοιπα παράλληλα από την Αρκαδία, ένας χάλκινος Πάνας του 5^{ου} αι. π.Χ. από τους Λούσους και τα οψιμότερα πήλινα ειδώλια από το ιερό της Λυκόσουρας μορφών με μακριά ενδύματα και ποικιλία ζωικών κεφαλών (2^{ος} αι. π.Χ. κ.ε.), όπως εξάλλου και οι ανάγλυφες μορφές στο ένδυμα του λατρευτικού αγάλματος της Δέσποινας, σχετικά βλ. επίσης Jost 1985, 328-329, 332-333, πίν.45 και Jost 2003, 157-161.

¹⁷⁹⁸ Βλ. Dugas 1921, 357-359 αρ.56, εικ.18. Στον Dugas θύμισε μυκηναϊκά ειδώλια, ωστόσο εξαιτίας της γυμνότητάς του θεώρησε ότι δεν μπορεί παρά να είναι αρχαϊκό. Υπογραμμίζει τη μοναδικότητα της χειρονομίας σε σχέση με τις λίγες άλλες πρώιμες γυμνές μορφές του ελληνικού κόσμου και δέχεται ότι απεικονίζουν θεότητες της γονιμότητας. Μάλιστα συσχετίζει το συγκεκριμένο ειδώλιο με τη Δήμητρα και την Κόρη, που στην Τεγέα έφεραν την επίκληση Καρποφόροι κατά τον Πaus. 8,53,7. Αντίστοιχα η Jost 1985, 153, 374 με σημ.3, πίν.37,2 θεωρεί τη γυμνή θεά ως τοπική δημιουργία, ίσως του 6^{ου} αι. π.Χ., με βάση ανατολικά πρότυπα και πιστεύει ότι προσδίδει στην Αλέα την όψη της θεάς της γονιμότητας.

¹⁷⁹⁹ Για τις σχέσεις βλ. ενδεικτικά Voyatzis 1985 και Roy 1987. Για το χάλκινο ειδώλιο βλ. Voyatzis 1985, 158-160, πίν.20,1-3· Voyatzis 1990, 123-124, 260, 270, 304 αρ.Β8, πίν.60· Voyatzis 1998, 139, εικ.63. Επισημαίνει το μεγάλο βάρος του, που ίσως δηλώνει μεγάλη περιεκτικότητα σε μόλυβδο, καθώς και το γεγονός ότι δεν υπάρχουν ακριβή παράλληλα της συγκεκριμένης απεικόνισης. Η γενική εμφάνισή του και η χειρονομία βρίσκουν παράλληλα στην Κύπρο, όμως η μεγάλη κεφαλή του, που δεν είναι καθόλου γυναικεία, παραπέμπει περισσότερο σε μυκηναϊκά πήλινα ειδώλια.

προσφορά προς μία θεότητα της γονιμότητας. Η Böhm το χρονολογεί στον 8^ο αι. π.Χ. σύμφωνα με τις πληροφορίες του Dugas για τη χρονολόγηση του περιεχομένου του αποθέτη στον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ.¹⁸⁰⁰. Σύμφωνα με τη μελέτη της γυμνής μορφές δεν είναι γνωστές στην υπομυκηναϊκή περίοδο, εμφανίζονται για πρώτη φορά στη γεωμετρική εποχή σε πηλό ή χαλκό. Ωστόσο κρίνει τη χειρονομία με τα χέρια στο στήθος μοναδική για τη γεωμετρική εποχή και θεωρεί ότι δεν ανάγεται αναγκαστικά σε πρότυπα της Εγγύς Ανατολής αλλά συνιστά κληρονομιά της μινωικής και της μυκηναϊκής εποχής.

Το μικρότερο χάλκινο ειδώλιο από το ιερό έχει ύψος μόλις 2,95 εκ. και χρονολογείται στο β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.: πρόκειται για μία γυμνή γυναικεία μορφή καθιστή σε άλογο πάνω σε μία ορθογώνια συμπαγή βάση¹⁸⁰¹ [πίν.2.39.α]. Παρόμοια ειδώλια έχουν βρεθεί δύο στο ιερό της Ημέρας στους Λούσους και από ένα στην Ολυμπία και στο Ηραίο της Σάμου. Ανάλογες μορφές μας είναι γνωστές σε πηλό από τον 7^ο και κυρίως από τον 6^ο αι. π.Χ. και στο εξής κυρίως από ιερά της Πελοποννήσου. Σύμφωνα με τη Voyatzis αυτά τα γεωμετρικά χάλκινα ειδώλια θα πρέπει να είχαν κάποια θρησκευτική σημασία και να ανάγονται κατά κάποιο τρόπο σε παλαιότερες πεποιθήσεις και μορφές λατρείας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, που επιβίωσαν στα μέρη αυτά και σχετίζονται πιθανόν με μία ινδοευρωπαϊκή λατρεία του αλόγου υπό τη μορφή της θεάς των αλόγων και της γονιμότητας. Την εποχή αυτή υπάρχει πλήθος απεικονίσεων σε διάφορα υλικά γυναικών καθιστών κατ' αυτό τον τρόπο πάνω σε άλογα και τετράποδα, οι οποίες φαίνεται ότι είχαν κάποια θρησκευτική σημασία. Αναπτύσσοντας υποθέσεις της έρευνας η Voyatzis δεν αποκλείει να υπήρχε στην Αρκαδία μία αρχέγονη λατρεία μίας θεότητας σε σχέση με τα άλογα που μας γίνεται γνωστή ως Δέσποινα, κόρη της Δήμητρας και του Ποσειδώνα¹⁸⁰².

Ενδεχομένως με αυτή τη λατρεία θα μπορούσε να συσχετιστεί και ακόμη ένα εύρημα από το ιερό της Τηγέας, ένας αποσπασματικά σωζόμενος γεωμετρικός μικρός χάλκινος δίσκος με εγχάρακτη διακόσμηση¹⁸⁰³ [πίν.2.39.β]. Διακρίνεται μία γυμνή γυναικεία μορφή που κρατά με το ανυψωμένο χέρι της παπαρούνα να στέκεται όρθια πάνω σε ένα τετράποδο ζώο, ενώ στα δεξιά παριστάνεται ένα μεγάλο πτηνό. Μετά τη δημοσίευσή του από τον Dugas κέρδισε την προσοχή πολλών μελετητών, που γενικώς συμφωνούν ως προς το ότι χρονολογείται στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. και ότι η σκηνή αναπαράγει το ανατολικό μοτίβο της θεάς πάνω σε ζώο με τις συμβάσεις του γεωμετρικού ρυθμού, ενώ σχετίστηκε με τις απεικονίσεις σε πόρτες χωρίς όμως να υπάρχει συμφωνία για τον τόπο παραγωγής αυτού του δίσκου. Αναγνωρίστηκε ότι κρατάει παπαρούνα και όχι ρόδι όπως είχε πει ο Dugas και ότι το ζώο θυμίζει ταύρο. Το πτηνό και η παπαρούνα θεωρείται ότι παραπέμπουν στη μυκηναϊκή εικονογραφία.

Ως μία συμβολική απεικόνιση της θεάς που σχετίζεται με τα άλογα θα μπορούσε να εκληφθεί σύμφωνα με τη Voyatzis και ένα περίεργο χάλκινο περίαπτο που είχε βρεθεί κατά τις γαλλικές ανασκαφές στο ιερό¹⁸⁰⁴ [πίν.2.38.στ]. Αποτελείται από δύο κάθετα στελέχη που απολήγουν σε φυσιοκρατικά ανθρώπινα πόδια και τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με ένα οριζόντιο στέλεχος στο

¹⁸⁰⁰ Βλ. Böhm 1990, 21-22, 45-46, 53-54, 152 αρ.Β9, πίν.17α.

¹⁸⁰¹ Βλ. Dugas 1921, 354 αρ.49, εικ.17· Voyatzis 1990, 103-108, 303 αρ.Β1, εικ.27, πίν.54· Voyatzis 1992β, 262 αρ.3, εικ.3.

¹⁸⁰² Βλ. Voyatzis 1995, 282.

¹⁸⁰³ Βλ. Dugas 1921, 384-385 αρ.154, εικ.45· Voyatzis 1990, 214-216, εικ.28· Voyatzis 1998, 139, εικ.68.

¹⁸⁰⁴ Βλ. Dugas 1921, 393 αρ.199, εικ.19· Voyatzis 1990, 175-176, 192-193, 336 αρ.Β162, πίν. 92-94, 121· Voyatzis 1995, 282 με σημ.56, εικ.10.

κέντρο του οποίου υπάρχει ένα πτηνό. Στο άνω μέρος τους διαμορφώνονται δύο ζεύγη αντιθετικών προτομών ζώων πολύ σχηματοποιημένων, πιθανόν πτηνών και αλόγων. Από ένα περίαπτο αυτού του τύπου βρέθηκε στο ιερό της Άρτεμης στο Μαυρίκι στην περιοχή της Τεγέας και στο ιερό των Βασσών. Το μοτίβο της διπλής προτομής αλλά σε πολύ διαφορετικούς τύπους είναι γνωστό από τη Θεσσαλία. Επιπλέον στο ιερό της Ορθείας βρέθηκαν πολυάριθμα μολύβδινα και πήλινα περίαπτα που απεικονίζουν διπλές προτομές αλόγων και μεταξύ τους μία γυναικεία μορφή ή κεφαλή, ίσως την ίδια τη θεότητα· στο κάτω μέρος φύονται επιμηκυσμένα ρόδια. Υπάρχει κάποια ομοιότητα με τα ευρήματα της Ορθείας αλλά το σύνολο της σύνθεσης είναι δυσερμήνευτο¹⁸⁰⁵. Όσον αφορά το μοναδικό στοιχείο των ανθρώπινων ποδιών που συνδέονται με ένα οριζόντιο στέλεχος η Voyatzis παρατήρησε ότι απεικονίζεται σε ένα τμήμα υστερογεωμετρικού αμφορέα από το ιερό¹⁸⁰⁶ [πίν.2.38.ζ].

Κατά τις γαλλικές ανασκαφές στην Τεγέα είχαν βρεθεί 15 μικρογραφικές ασπίδες ωοειδούς σχήματος με δύο κυκλικές εσοχές πλευρικά¹⁸⁰⁷ [πίν.2.38.γ]. Το σχήμα τους παραπέμπει στη λεγομένη ασπίδα του Διπύλου που συναντάται συχνά στην αττική υστερογεωμετρική κεραμική¹⁸⁰⁸. Το μήκος των ασπιδίσκων κυμαίνεται από 0,065 έως 0,15 μ. Φέρουν στικτή διακόσμηση και πολλές μαστοειδείς αποφύσεις, ενώ σε μερικές υπάρχουν μία ή δύο οπές για την ανάρτηση ή τη στερέωσή τους. Θεωρούνται ως ένα δημοφιλές ανάθημα στα αρκαδικά ιερά: μία βρέθηκε στο ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα, δύο στο ιερό των Λούσων και μόνο από μία στην Ολυμπία και σε τάφο του Διπύλου. Η Voyatzis καταλήγει ότι πρόκειται για ασυνήθιστα και ιδιαίτερα αναθήματα, όπου μπορεί να αντικατοπτρίζονται κάποιες μυκηναϊκές επιβιώσεις. Δεδομένου του μεγάλου αριθμού τους στο ιερό της Τεγέας θα πρέπει να είχαν κάποια ιδιαίτερη σημασία για την πρώιμη λατρεία αποδίδοντας στη θεά την όψη της προστάτιδας αλλά και πιθανόν συνδέοντάς την με μία πρωιμότερη μυκηναϊκή λατρεία. Ένα ασυνήθιστο χάλκινο περίαπτο φαίνεται να παριστάνει μία ορθογώνια ασπίδα παρόμοιου τύπου, ενώ στις παρυφές της κοσμεύεται με μορφές πτηνών¹⁸⁰⁹.

Στον τύπο των μικρογραφικών χάλκινων κυκλικών ασπίδων, που συναντάται σε διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου, πιθανότατα εντάσσονται κάποιοι από τους χάλκινους δίσκους που έχουν βρεθεί κατά τις γαλλικές και τις νεότερες ανασκαφές στο ιερό¹⁸¹⁰. Ο Dugas δημοσιεύει έναν τέτοιο δίσκο, διαμ. 0,088 μ., κοσμημένο με στικτούς ομόκεντρους κύκλους και κάνει λόγο για άλλα 12 δείγματα του ίδιου τύπου, όμως γενικώς μικρότερου μεγέθους και χωρίς διακόσμηση με οπή στο κέντρο τους¹⁸¹¹. Επιπλέον αναφέρει και παρόμοια δισκάκια από χρυσό, μέγ. διαμ. 0,03 μ., με στικτούς

¹⁸⁰⁵ Η ομοιότητα είχε ήδη επισημανθεί από τον Déonna 1931, ο οποίος σε σχετικό άρθρο του είχε προτείνει μία ενδιαφέρουσα ερμηνεία της σύνθεσης ως σύντηξη της μετωπικής όψης ενός άρματος κατά τον τρόπο που απεικονίζεται σε κορινθιακά αγγεία.

¹⁸⁰⁶ Βλ. Voyatzis 1990, 287 αρ.Ρ26, πίν.12.

¹⁸⁰⁷ Βλ. Voyatzis 1990, 198-200, 337-338 αρ.Β186-196, πίν.135-140. Ο Dugas 1921, 392 αρ.190-193, εικ. 19, 39, τις δημοσιεύει αδιακρίτως μαζί με τα χάλκινα διακοσμημένα ελάσματα, όπως εξάλλου είχε κάνει ο Ορλάνδος 1967-68, 100, εικ.66 για το δείγμα από το ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα.

¹⁸⁰⁸ Είναι διαφιλονικούμενο το ζήτημα της ασπίδας του Διπύλου, για το αν αντιστοιχεί σε πραγματικές ασπίδες που χρησιμοποιούνταν στα γεωμετρικά χρόνια ή αν συνιστούν παραλλαγές της μυκηναϊκής οκτώσχημης ασπίδας, βλ. Voyatzis 1990, 198-199· πρβλ. Μαζαράκης Αινιάν 2000, 202.

¹⁸⁰⁹ Βλ. Kilian-Dirlmeier 1979, 215 αρ.1329· Voyatzis 1990, 192, πίν.120.

¹⁸¹⁰ Βλ. Voyatzis 1990, 200· Østby κ.ά. 1994, 123.

¹⁸¹¹ Βλ. Dugas 1921, 392 αρ.195, εικ.42.

κύκλους¹⁸¹². Στην περιοχή του ναού βρέθηκε ένας επίπεδος δίσκος, διαμ. 0,033 μ., με δύο σειρές στικτών γραμμών και οπή, καθώς και 4 παρόμοιοι στη Β περιοχή¹⁸¹³. Θεωρείται πιθανό να πρόκειται για αναθηματικές ασπίδες του 8^{ου}-7^{ου} αι. π.Χ. Ωστόσο, κάποιοι άλλοι χάλκινοι δίσκοι ταυτίζονται με μικρογραφικές φιάλες και ίσως δεν είναι πάντα εύκολο να γίνει η διάκριση¹⁸¹⁴. Κατά τις γαλλικές ανασκαφές είχαν βρεθεί επίσης ένα μικρογραφικό χάλκινο ξίφος, σωζ. μήκ. 0,12 μ.¹⁸¹⁵, καθώς και περίπου 12 μικρογραφικές χάλκινες αιχμές βελών διαφόρων τύπων, με παρόμοια δείγματα γνωστά και από άλλα ιερά¹⁸¹⁶.

Τέλος, ο Dugas δημοσιεύει ένα μικρό χάλκινο λοφίο κράνους, ύψους 0,058 μ., το οποίο φαίνεται να θεωρεί ως αυτοτελές ανάθημα προς την Αθηνά παραπέμποντας σε ανάλογα ευρήματα από την Ακρόπολη¹⁸¹⁷. Το λοφίο κοσμείται με εγχαράξεις κατά τρόπο που παραπέμπει στο λοφίο του χάλκινου ειδωλίου της Αθηνάς από το ιερό. Χωρίς να έχουμε περισσότερα δεδομένα στη διάθεσή μας υποθέτουμε ότι θα μπορούσε εξίσου να προέρχεται από μία χάλκινη περιτμητή μορφή πιθανόν της Αθηνάς. Με αφορμή αυτό το εύρημα αναφέρουμε έναν μαρμάρινο λίθο, διαστ. 0,30 x 0,35 μ., ο οποίος στην άνω όψη του φέρει το αποτύπωμα ενός λοφίου κράνους. Είχε δημοσιευτεί από τον Mendel, που το είδε στον κήπο του Μουσείου της Παλαιάς Επισκοπής. Θεωρεί ότι σε αυτό ήταν τοποθετημένο ένα χάλκινο λοφίο ως ανάθημα πιθανόν προς την Αθηνά¹⁸¹⁸.

Πήλινα

Ελάχιστα αλλά πρώιμης χρονολόγησης ήταν τα πήλινα αναθήματα που βρέθηκαν κατά τις νεότερες ανασκαφές στην περιοχή του ναού συμπεριλαμβανομένων και των δύο τμημάτων από μυκηναϊκά ειδώλια¹⁸¹⁹. Στα ευρήματα του πρώιμου εκ των δύο αφιδωτών ναών συγκαταλέγεται ένα τμήμα αλόγου με γραπτή διακόσμηση που παραπέμπει στην υστερογεωμετρική κεραμική και το οποίο φαίνεται να συνανήκει με ένα άλλο θραύσμα που είχε ήδη δημοσιεύσει ο Dugas¹⁸²⁰. Επίσης βρέθηκε ένα τμήμα από στεφάνι με εγχαράξεις, ενώ ένα παρόμοιο θραύσμα προέρχεται από τη Β περιοχή του ιερού· παρατηρείται μία γενική ομοιότητα με ανάλογα αναθήματα από το Ηραίο της Περαχώρας¹⁸²¹. Στα ευρήματα του ύστερου αφιδωτού περιλαμβάνονται δύο ενδιαφέροντα αποσπασματικά σωζόμενα πήλινα ειδώλια: το σώμα ενός πτηνού με γραπτή διακόσμηση¹⁸²² και ο κορμός μίας γυμνής γυναικείας

¹⁸¹² Βλ. Dugas 1921, 428 αρ.367.

¹⁸¹³ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 123, 138 αρ.ΙΙΗ.1, εικ.79.

¹⁸¹⁴ Βλ. Voyatzis 1990, 201, πίν.142-143· Østby κ.ά. 1994, 123, 138 αρ.ΙΙΗ.2, εικ.78.

¹⁸¹⁵ Βλ. Dugas 1921, 390 αρ.182, εικ.20· Voyatzis 1990, 200 με σημ.130 για την πιθανότητα ένα ακόμη αναθηματικό ξίφος να προέρχεται από το ιερό.

¹⁸¹⁶ Βλ. Dugas 1921 389 αρ.178-180, εικ.40-41· Simon 1986, 237 αρ.18· Voyatzis 1990, 201.

¹⁸¹⁷ Βλ. Dugas 1921, 389 αρ.181, εικ.42· Jost 1985, 381.

¹⁸¹⁸ Mendel 1901, 265 αρ.8, εικ.9.

¹⁸¹⁹ Βλ. Voyatzis 2002, 160 με σημ.3, εικ.1 και παραπάνω.

¹⁸²⁰ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 103, 117, 119 με σημ.77, 135 αρ.ΙΒ.1, εικ.45· Voyatzis 2002, 160 με σημ.4· Nordquist 2002, 155.

¹⁸²¹ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 103, 119, 135 αρ.ΙC.2-3, εικ.51· Nordquist 2002, 155.

¹⁸²² Βλ. Østby κ.ά. 1994, 101, 117, 119, 135 αρ.ΙΒ.2, εικ.46· Nordquist 2002, 153.

μορφής¹⁸²³ [πίν.2.39.δ]. Πρόκειται για το μοναδικό γνωστό έως σήμερα από το ιερό πήλινο γεωμετρικό ειδώλιο ανθρώπινης μορφής. Έχει σωζόμενο ύψος 0,053 μ. και χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ.

Ουσιαστικά η πλειονότητα των πήλινων ευρημάτων των πρόσφατων ανασκαφών, κυρίως ειδώλια, προέρχεται από τη Β περιοχή και χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή¹⁸²⁴. Ο πιο συνήθης τύπος είναι αρχαϊκά γυναικεία ειδώλια κυρίως χειροποίητα με αδρά χαρακτηριστικά [πίν.2.39.ε-ζ]. Στις περιπτώσεις που σώζεται η κεφαλή θεωρείται ότι φοράνε πόλο, ωστόσο συνήθως διατηρείται ο παχύς λαιμός και ο ώμος, όπου διακρίνονται περιδέραιο και άλλες πλαστικές ταινίες¹⁸²⁵. Ένα ειδώλιο αυτού του τύπου είχε δημοσιεύσει και ο Dugas λέγοντας ότι ο τύπος αυτός της καθιστής θεάς είναι εξαιρετικά συνήθης στο ιερό του Αγ. Σώστη στην Τεγέα¹⁸²⁶ [πίν.2.39.ε]. Πρόκειται για έναν αργεϊτικό τύπο που έχει πολλά παράλληλα στο Ηραίο του Άργους και έχει χρονολογηθεί στον 7^ο και στον 6^ο αι. π.Χ.¹⁸²⁷. Σύμφωνα με τον Guggisberg αυτός ο χαρακτηριστικός για όλη την Αργολίδα «πρωτόγονος» τύπος δύσκολα μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Εξαιτίας της αφαιρετικότητάς τους και της ομοιότητας των προσώπων τους με μυκηναϊκά ειδώλια η αρχή της παραγωγής τους έχει τοποθετηθεί υποθετικά στον 8^ο ή στον 7^ο αι. π.Χ., ωστόσο φαίνεται ότι χρονολογούνται στον 6^ο αι. π.Χ. και παραπέμπουν σε πρώιμα ξόανα¹⁸²⁸.

Άλλα αρχαϊκά γυναικεία ειδώλια σε διάφορες στάσεις που έχουν βρεθεί στο ιερό της Τεγέας είναι κατασκευασμένα σε μήτρα και παράλληλά τους εντοπίζονται σε πολλά ιερά ιδίως γυναικείων θεοτήτων¹⁸²⁹. Δύο ειδώλια υπέων προστίθενται σε ένα τρίτο που είχε δημοσιευτεί από τον Dugas· χρονολογούνται πιθανόν στον 7^ο αι. π.Χ. και έχουν αργεϊτικές επιδράσεις¹⁸³⁰. Ασυνήθιστη είναι μία ανδρική κεφαλή δαιδαλικού τύπου, η οποία φαίνεται να είναι λακωνικού στιλ και να χρονολογείται στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ.¹⁸³¹. Ανάμεσα στα ειδώλια ζώνων, βασικά τετράποδων, ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα θραύσμα μαϊμούς από καλής ποιότητας κορινθιακό πηλό· εξαιτίας της διάτρητης κεφαλής πιθανόν προέρχεται από ένα πλαστικό αγγείο που ίσως είχε τελετουργική λειτουργία¹⁸³².

Κατά τις γαλλικές ανασκαφές σε διάφορα σημεία του ιερού βρέθηκαν λίγα πήλινα ειδώλια, και όπως παρατηρεί ο Dugas η πρακτική προσφοράς ενός πήλινου ειδωλίου στην Αλέα Αθηνά φαίνεται ότι δεν ήταν και τόσο διαδεδομένη¹⁸³³. Δεν γνωρίζουμε την ποσότητά τους, καθώς δημοσιεύει μόνο κάποια αντιπροσωπευτικά δείγματα των τύπων. Τα περισσότερα από αυτά χρονολογούνται στον 6^ο και στον 5^ο αι. π.Χ., ενώ κυριαρχούν οι γυναικείες μορφές και τα τετράποδα ζώα. Παρόμοιοι τύποι

¹⁸²³ Βλ. Voyatzis 1992α, 23, εικ.13· Østby κ.ά. 1994, 101, 117, 134 αρ.ΙΑ.2, εικ.44· Østby 1994, 55, πίν.24b· Voyatzis 1998, 139, εικ.62· Voyatzis 2002, 160, 165.

¹⁸²⁴ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 117-119, 134-136, εικ.43-53· Voyatzis 2002, 159-160.

¹⁸²⁵ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 119, 134-135 αρ.ΙΑ.4-9, εικ.48-49· Voyatzis 2002, 160, εικ.2.

¹⁸²⁶ Βλ. Dugas 1921, 424 αρ.346, εικ.63. Για ένα παρόμοιο ακέραιο πήλινο ειδώλιο από το ιερό των Βασσών βλ. Yalouris 1979, 91, πίν.41d.

¹⁸²⁷ Βλ. Voyatzis 1990, 242.

¹⁸²⁸ Βλ. Guggisberg 1988, 170-173, εικ.3.

¹⁸²⁹ Voyatzis 1998, 137.

¹⁸³⁰ Βλ. Dugas 1921, 424 αρ.348, εικ.63· Voyatzis 1990, 240, πίν.174· Østby κ.ά. 1994, 119 με σημ.82, 135 IB.4.

¹⁸³¹ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 119, 134 αρ.ΙΑ.3, εικ.47.

¹⁸³² Βλ. Østby κ.ά. 1994, 119 με σημ.81, 135 αρ.ΙΒ.3, εικ.50· Voyatzis 2002, 160.

¹⁸³³ Βλ. Dugas 1921, 423-426 αρ.345-362, εικ. 52-53, 49, 59, 61, 63-64. Βλ. Voyatzis 1990, 239-242 για την πραγματέυση των γεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών πήλινων ειδωλίων.

συναντώνται στο ιερό του Αγ. Σώστη, όπου βρέθηκαν κατά χιλιάδες. Το ιερό αυτό, που βρίσκεται στις ΝΑ πλαγιές του λόφου Αγ. Σώστη στα Β της Τεγέας, έχει ταυτιστεί με το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης Καρποφόρων¹⁸³⁴. Κυριαρχούν οι ένθρονες γυναικείες μορφές καθώς και γυναίκες που κρατούν υδρία ή χοιρίδιο. Ένα ειδύλιο γυναίκας με χοιρίδιο έχει δημοσιεύσει και ο Dugas χρονολογώντας το στον 5^ο αι. π.Χ. και σημειώνοντας ότι ο τύπος συναντάται συχνά στην Τεγέα και σε άλλα μέρη¹⁸³⁵.

Αλλά πήλινα ευρήματα των νεότερων ανασκαφών είναι στεφάνια και αγνύθες: ένα θραύσμα από αρχαϊκό στεφάνι είναι ίδιο με ένα παλαιότερο εύρημα από το ιερό¹⁸³⁶, ενώ μία πυραμιδόσχημη αγνύθα είναι μοναδική ως προς το σχήμα της για το ιερό της Τεγέας, αν και έχουν βρεθεί πολλές τέτοιες χάλκινες αγνύθες¹⁸³⁷. Βρέθηκε επίσης μία αποσπασματικά σωζόμενη αρχαϊκή κυκλική ασπίδα, διαμ. 0,071 μ, που φαίνεται να κοσμεύεται στο κέντρο της με γοργόνειο¹⁸³⁸, καθώς και ένα τμήμα πήλινης πλάκας με ανάγλυφη τη θέουσα Γοργώ¹⁸³⁹.

Άλλα υλικά

Μία σχετικά μικρή αλλά ενδιαφέρουσα ομάδα συνιστούν τα οστέινα και τα λιγότερα ελεφαντοστέινα μικροευρήματα, που θεωρούνται ως επείσακτα από τη Λακωνία, όπου υπήρχε αξιόλογη παραγωγή στον ύστερο 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ. Τα περισσότερα από τα ευρήματα της Τεγέας συναντώνται σε μεγάλους αριθμούς στο ιερό της Ορθείας, ενώ εντοπίζονται παράλληλα και στα Ηραία του Άργους και της Περαχώρας. Ο Dugas είχε δημοσιεύσει 4 οστέινες κυκλικές σφραγίδες με διακόσμηση και στις δύο όψεις αετού ή γρύπα και ρόδακα ή γεωμετρικού μοτίβου, καθώς και μία μεγαλύτερη ελεφαντοστέινη με πτηνό και γρύπα¹⁸⁴⁰. Μία παρόμοια σφραγίδα βρέθηκε κατά τις ανασκαφές του Σταϊνχάουερ στη Β περιοχή, όπως επίσης και δύο οστέινοι ξαπλωμένοι κριοί του 7^{ου} αι. π.Χ. Ίσως η στάση αυτή που έχει ανατολικά πρότυπα ενέπνευσε στην Τεγέα την παραγωγή ξαπλωμένων βοδιών σε χαλκό όπως προαναφέρθηκε¹⁸⁴¹. Περισσότερες σφραγίδες του ίδιου τύπου, που χρονολογείται στον ύστερο 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ., βρέθηκαν κατά τις νεότερες ανασκαφές. Η πλειονότητα των οστέινων και ελεφαντοστέινων αντικειμένων βρέθηκε στο εσωτερικό των δύο αψιδωτών ναών και βασικά του ύστερου: σφραγίδες, κεφαλές περονών, αιχμές βέλους, ψήφοι και περιάπτα, διπλός πέλεκυς, ελεφαντοστέινο κοίλο πλακίδιο με εγχάρακτο αετό και τμήμα οστέινου πλακιδίου με ανάγλυφο, ίσως από πόρπη, όπου διασώζεται το σκέλος ανδρικής μορφής¹⁸⁴².

¹⁸³⁴ Από ανασκαφές στο ιερό κατά τον 19^ο αι. εκατοντάδες πήλινα και χάλκινα μικροευρήματα βρέθηκαν σε μουσεία του εξωτερικού, ενώ στη θέση διενήργησε ανασκαφές ο Ρωμαίος στα 1909-10. Βλ. σύντομα για το ιερό Nagel 2006.

¹⁸³⁵ Βλ. Dugas 1921, 425 αρ.349, εικ.52.

¹⁸³⁶ Βλ. Voyatzis 1990, 82, πίν.45· Østby κ.ά. 1994, 119, 135 αρ.ΙC.1.

¹⁸³⁷ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 119, 135 αρ.ID.2, εικ.52· πρβλ. Voyatzis 1990, 183, πίν.105-109.

¹⁸³⁸ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 119, 135 αρ.ID.3, εικ.53.

¹⁸³⁹ Voyatzis 2002, 160.

¹⁸⁴⁰ Βλ. Dugas 1921, 430-431 αρ.381-384, εικ. 39, 66-67 και 432 αρ.386, εικ. 20, 39, 66. Για τον τύπο αυτόν της σφραγίδας βλ. Voyatzis 1990, 246-246, πίν.186· Østby κ.ά. 1994, 124 με σημ.114, εικ.81.

¹⁸⁴¹ Βλ. Voyatzis 1990, 144-147, 247, πίν. 78-79, 186.

¹⁸⁴² Βλ. Voyatzis 1992α, 23, εικ.14· Østby κ.ά. 1994, 101, 123-124, 138-139 αρ.III.1-8, εικ.81-87· Voyatzis 2002, 162-163· Nordquist 2002, 152-153.

Από μολύβδινα μικροευρήματα ο Dugas είχε δημοσιεύσει 5 μικρούς ακτινωτούς δακτυλίου (στεφάνια), μία οκτώσημη πόρπη και πιθανό θραύσμα από δεύτερη, και τη μικρή μορφή πολεμιστή, για την οποία λέει ότι βρέθηκε στο «μαύρο στρώμα» Β του βωμού¹⁸⁴³. Στην ίδια περιοχή (couché Β) είχε αναφέρει ότι βρέθηκαν και τα μικρά μολύβδινα στεφάνια¹⁸⁴⁴. Περισσότερα βρέθηκαν κατά τις νεότερες ανασκαφές και μάλιστα σχεδόν αποκλειστικά στη Β περιοχή. Στις πρώτες ανασκαφικές περιόδους αναφέρονται 6 στεφάνια και 7 δακτυλίδια, αλλά γενικότερα γίνεται λόγος και για πλακίδια, δίσκους και ανθρώπινες μορφές¹⁸⁴⁵. Τα στεφάνια, τα δακτυλίδια και οι περισσότερες από τις μορφές έχουν στενά παράλληλα στο σπαρτιατικό ιερό της Ορθείας, όπου έχουν βρεθεί κατά χιλιάδες. Η Voyatzis πιστεύει ότι πρόκειται για αναθήματα Σπαρτιατών, αν και υπάρχει η υπόθεση για κατά τόπους παραγωγή στην αρχαϊκή εποχή κατά μίμηση των λακωνικών μολύβδινων¹⁸⁴⁶.

Λιγοστά είναι τα χρυσά αντικείμενα ιδίως σε σύγκριση με άλλα ιερά της Πελοποννήσου, αν και δεν αναφέρονται χρυσά ευρήματα από άλλο ιερό στην Αρκαδία κατά τον 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ.¹⁸⁴⁷. Πρόκειται για μικρά ελάσματα και δίσκους, σύρματα, ψήφους, ενώ ένα μικρό ενώτιο βρέθηκε πρόσφατα στην περιοχή του ναού. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα πολύ μικρό χρυσό ανάγλυφο πλακίδιο, ύψους 0,03 μ., με την απεικόνιση της Πότνιας Θηρών¹⁸⁴⁸. Κατά τις πρόσφατες ανασκαφές κυρίως στην περιοχή του ναού βρέθηκαν αρκετές διάτρητες γυάλινες ψήφοι από περιδέραια, διαφόρων μεγεθών και χρωμάτων, που χρονολογούνται στον 8^ο και στον 7^ο αι. π.Χ.¹⁸⁴⁹. Πενήντα παρόμοια δείγματα είναι γνωστά από τις γαλλικές ανασκαφές¹⁸⁵⁰.

Αξιοσημείωτες ποσότητες σιδερένιων αντικειμένων βρέθηκαν σε όλους τους τομείς της πρόσφατης ανασκαφής, ενώ δεν υπάρχει αντίστοιχη μνεία τους στη δημοσίευση των γαλλικών ανασκαφών¹⁸⁵¹. Βέβαια, τα περισσότερα σώζονται σε πολύ κακή κατάσταση, όντας εξαιρετικά οξειδωμένα και αποσπασματικά, ενώ πολλά από αυτά είναι καρφιά. Εικάζεται κάποια μεγαλύτερα θραύσματα να προέρχονται από οβελούς, αν όχι περόνες, που μας είναι γνωστό εύρημα από τα ιερά της Λακωνίας και γενικότερα της Πελοποννήσου¹⁸⁵². Ως καλύτερα διατηρημένα δημοσιεύονται δύο κεφαλές περονών του 7^{ου} αι. π.Χ. και μία αιχμή βέλους από την ανασκαφή στην περιοχή του υστεροκλασικού σηκού.

Τα λατρευτικά αγάλματα

Το λατρευτικό άγαλμα της Αλέας Αθηνάς

¹⁸⁴³ Βλ. Dugas 1921, 428-429 αρ.370-378, εικ. 39, 42. Σύμφωνα με τον Boss 2000, 223 αρ.9 από την Τεγέα πιθανότατα προέρχεται ο κορμός ενός μολύβδινου κούρου.

¹⁸⁴⁴ Dugas 1921, 338.

¹⁸⁴⁵ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 124-125, 139 αρ.V.1-3, εικ.90-91· Voyatzis 1998, 136-137· Voyatzis 2002, 161, εικ.3.

¹⁸⁴⁶ Βλ. τη μονογραφία του Boss 2000, ιδίως 5-6, 12-14, 218-223.

¹⁸⁴⁷ Βλ. Dugas 1921, 427-428 αρ.364-368· Voyatzis 1990, 247-248· Østby κ.ά. 1994, 124, 139 αρ.IV.1-4, εικ.88-89· Voyatzis 2002, 160.

¹⁸⁴⁸ Βλ. Dugas 1921, 427 αρ.365, εικ.54· Voyatzis 1990, 247-248, εικ.28.

¹⁸⁴⁹ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 126, 139 αρ.VII.A1, εικ.94· Voyatzis 2002, 163 με σημ.29.

¹⁸⁵⁰ Βλ. Dugas 1921, 432 αρ.389-392, εικ.68· Voyatzis 1990, 247, πίν.187.

¹⁸⁵¹ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 125-126, 139 αρ.VI.1-2, εικ.92-93· Voyatzis 2002, 160-161.

¹⁸⁵² Voyatzis 1998, 137· Voyatzis 2002, 160.

Το ελεφαντοστέινο λατρευτικό άγαλμα της Αλέας Αθηνάς, που επιβίωσε της καταστροφής του αρχαϊκού ναού και διαρπάχθηκε από τον Αύγουστο, αποδίδεται από τον Πausanias στον Ένδοιο¹⁸⁵³. Άγνωστη είναι η εμφάνισή του, ωστόσο θα πρέπει να φανταστούμε ότι εναρμονιζόταν με την εδραιωμένη στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. εικονογραφία της Αθηνάς έχοντας τουλάχιστον κάποια στοιχεία πολεμικής εξάρτυσης. Σε αυτή την κατεύθυνση οδηγούν όλες οι ενδείξεις που έχουν εκληφθεί ως μαρτυρίες για την εμφάνιση του αγάλματος: οι πληροφορίες του Πausanias, τα έργα που αποδίδονται στον Ένδοιο, οι νομισματικές απεικονίσεις και δύο χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς από την Τεγέα.

Μεταξύ της κατασκευής του λατρευτικού αγάλματος από τον Ένδοιο και της ανέγερσης του αρχαϊκού ναού φαίνεται να μεσολαβεί ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Δεν ξέρουμε αν υπήρχε ένα προγενέστερο λατρευτικό άγαλμα, ακόμη ενδεχομένως και πριν την ανέγερση του ναού, και ποια εμφάνιση θα μπορούσε να έχει. Η μοναδική ένδειξη για το στήσιμο του λατρευτικού αγάλματος στον αρχαϊκό ναό παρέχεται από τους τρεις λίθους του εγκάρσιου θεμελίου που αντιστοιχεί στο τελευταίο ζεύγος των εσωτερικών κιόνων και το οποίο θα μπορούσε να συσχετιστεί, όπως είδαμε, είτε με ένα διαχωριστικό στοιχείο σε σχέση με το λατρευτικό άγαλμα είτε με τη βάση του ή ακόμη και με μία προσωρινή κατασκευή στέγασής του μετά την καταστροφή του ναού. Δεν γνωρίζουμε ποιος ήταν ο ρόλος του αδύτου που ίσως υπήρχε στο ναό σύμφωνα με τον Østby και χωροταξικά και όσον αφορά το ζήτημα του λατρευτικού αγάλματος. Από την άλλη εντυπωσιάζει το μικρό μέγεθος που πιθανόν είχε το άγαλμα του Ενδοίου σε έναν τόσο μεγάλο ναό.

Στο σημείο αυτό αξίζει να κάνουμε λόγο για ένα περίεργο γλυπτό που είχε δημοσιεύσει ο Dugas, χωρίς ωστόσο να δίνει στοιχεία για την προέλευσή του¹⁸⁵⁴ [πίν.2.39.η]. Πρόκειται για μία μαρμάρινη προτομή ύψους 0,153 μ., που θυμίζει θα λέγαμε κυκλαδικά ειδώλια. Ο λαιμός είναι ορθογώνιας διατομής και εξαιρετικά υψηλός. Ως προέκτασή του διαμορφώνεται η σχεδόν κυβική κεφαλή, στην οποία δεν αποδίδεται καμία απολύτως λεπτομέρεια. Στο άνω τμήμα του κορμού, που είναι σχεδόν τραπεζιόσχημος, και στη βάση του λαιμού αποδίδεται μόνο μία καμπυλόγραμμη ράβδωση, που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως παρυφή ενδύματος ή μάλλον ως περιδέραιο. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στα αρχαϊκά πήλινα ειδώλια αργεϊτικού τύπου που έχουν βρεθεί και στο ιερό¹⁸⁵⁵. Επιπλέον, η απλότητα της μορφής και η σχεδόν κυβική κεφαλή θυμίζουν στη Voyatzis κάποια πήλινα ειδώλια από το ιερό των Λούσων¹⁸⁵⁶. Είναι εντυπωσιακή η απουσία χαρακτηριστικών στο πρόσωπο, στην οποία ίσως υποκρύπτεται μία επιθυμία διάκρισης της μορφής αυτής από τις κανονικές ανθρώπινες μορφές. Το στοιχείο αυτό όπως και το κάπως μεγάλο μέγεθος σε σχέση με τα ειδώλια αλλά κυρίως η χρήση του μαρμάρου οδηγούν τη Voyatzis στην υπόθεση ότι πρόκειται για την

¹⁸⁵³ Πaus. 8,46,1/4-5.

¹⁸⁵⁴ Βλ. Dugas 1921, 427 αρ.363, εικ.65· Voyatzis 1990, 245-246, 347 αρ.M1, πίν.185.

¹⁸⁵⁵ Βλ. Voyatzis 1990, 242, 245. Σύμφωνα με τον Guggisberg 1988, 170-173, εικ.3 τα αργεϊτικά ειδώλια αυτού του τύπου χρονολογούνται στον 6^ο αι. π.Χ. και η «πρωτόγονη» μορφή τους πιθανόν σχετίζεται με τη μορφή πρώιμων ξόανων.

¹⁸⁵⁶ Βλ. Voyatzis 1990, 243-244, 245, πίν.181-184.

απεικόνιση της Αλέας και ότι θα μπορούσε να ανάγεται στο τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ. σε σχέση με τον πρώτο μνημειακό ναό του ιερού¹⁸⁵⁷.

Ο Ένδοιος

Πρόκειται για έναν σπουδαίο γλύπτη του β' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ., που εργάστηκε στην Ιωνία και στην Αθήνα¹⁸⁵⁸, έναν από τους λίγους γλύπτες της αρχαϊκής περιόδου για τον οποίο διαθέτουμε και γραμματειακές και επιγραφικές μαρτυρίες. Από αυτές προκύπτει ότι ήταν δημιουργός λατρευτικών αγαλμάτων αλλά και αναθηματικών και επιτύμβιων έργων και ότι δούλεψε με διαφορετικά υλικά, ενώ ίσως ήταν και ζωγράφος. Η παρουσία του Ενδοίου στην αρκαδική Τεγέα μπορεί να μας εκπλήσσει, ωστόσο από την άλλη φαίνεται να υποδεικνύει το υψηλό επίπεδο υπεροχής και αναγνωσιμότητας που έχαιρε η πόλη αλλά και το ιερό της Αλέας αυτή την περίοδο¹⁸⁵⁹. Ο Viviers πιστεύει ότι ο Ένδοιος πιθανόν εξαιτίας της εισβολής του Κύρου κατέφυγε από την Ιωνία, όπου εργάστηκε στη δεκαετία 550-540 π.Χ., στην Αθήνα με ενδιάμεσο σταθμό την Πελοπόννησο και την Τεγέα¹⁸⁶⁰. Από όσο γνωρίζουμε η απόδοση του λατρευτικού αγάλματος της Τεγέας στον Ένδοιο δεν έχει αμφισβητηθεί, αν και είναι μία πιθανότητα που δεν μπορεί να αποκλειστεί.

¹⁸⁵⁷ Καθώς στη συνέχεια η Voyatzis 1990, 246 κάνει λόγο για τα πρωιμότερα δείγματα της μνημειακής πλαστικής από την Αρκαδία αξίζει να αναφέρουμε ότι είναι μικρός ο αριθμός τους και ότι σύμφωνα με την Κοκκορού-Αλευρά 1993, 17 τα σημαντικότερα από αυτά έχουν θεωρηθεί είτε λακωνικά είτε αργεϊτικά και μόνο ελάχιστα «κακότεχνα, πρωτόλεια» γλυπτά ως έργα των Αρκάδων.

¹⁸⁵⁸ Υπάρχει διχογνωμία στην έρευνα για το αν ο Ένδοιος ήταν Αθηναίος ή Ίωνας που μετανάστευσε στην Αθήνα. Ο Viviers 1992, ιδίως 55-102, 153-174 δέχεται την ιωνική καταγωγή του γλύπτη αλλά και του Φίλεργου και του Αριστοκλή, που συμμετείχαν στο εργαστήριό του, και πραγματεύεται τη δραστηριότητά τους στην αρχαϊκή Αθήνα. Για τον Ένδοιο βλ. επίσης Overbeck 1868, 348-353· Raubitschek 1942· Raubitschek 1949, 491-495· Ridgway 1977, 290-295, 300-302· Boardman 1982, 104-106· Fuchs – Floren 1987, 297-299· Stewart 1990, 122-123, 248-249· Martini 1990, 221-225· Keesling 1999, ιδίως 523-528· Künstlerlexikon τ.1 (2001) 204-205 λ. Endoios [V. Brinkmann].

¹⁸⁵⁹ Στη γειτονική Σπάρτη μαρτυρείται η δράση ξένων καλλιτεχνών κατά τον 6^ο αι. π.Χ. και ο Βαθυκλής από τη Μαγνησία του Μαιάνδρου είχε κληθεί για να κατασκευάσει τον «θρόνο» του Αμυκλαίου Απόλλωνα σύμφωνα με τον Πaus. 3,18,9. Για το λατρευτικό άγαλμα του Απόλλωνα στις Αμύκλες βλ. Romano 1980, 99-114. Η ακριβής χρονολόγηση του «θρόνου» του Απόλλωνα εντός του 6^{ου} αι. π.Χ. είναι προβληματική, αν και φαίνεται να επικρατεί η χρονολόγηση προς το τέλος του αιώνα, βλ. Svenson-Evers 1996, 441-460. Για τον Βαθυκλή αλλά και για άλλους καλλιτέχνες στη Σπάρτη ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. κ.ε. βλ. Künstlerlexikon τ.1 (2001) 114-115 λ. Bathykses [W. Müller]. Στην ίδια την Τεγέα ως δημιουργός του επίχρυσου λατρευτικού αγάλματος του Απόλλωνα φέρεται από τον Πausανία ο Χειρίσοφος από την Κρήτη, γλύπτης άγνωστος από αλλού, που τοποθετείται, ωστόσο, στην αρχαϊκή εποχή, βλ. Πaus. 8,53,7-8, ο οποίος όμως αναφέρει ότι δεν γνωρίζει τη εποχή που έζησε ο Χειρίσοφος ούτε ποιος ήταν ο δάσκαλός του. Το άγαλμα αυτό του Απόλλωνα πιθανότατα μαρτυρείται σε έναν ενεπίγραφο βωμό των χρόνων του Αυγούστου (IG V2, 83). Για τη χρονολόγηση του Χειρίσοφου στον 7^ο ή στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. βλ. Κοκκορού-Αλευρά 1993, 13 και Künstlerlexikon τ.1 (2001) 136 λ. Cheirisophos (I) [R. V.]. Η Jost 1985, 148 με σημ.3 εκφράζει αμφιβολίες για την ένταξη του γλύπτη στην αρχαϊκή εποχή εξαιτίας και μόνο της κρητικής καταγωγής του. Πάντως σύμφωνα με τη Romano 1980, 421-422 μαρτυρείται ένας μεγάλος αριθμός επίχρυσων πρώιμων λατρευτικών αγαλμάτων του Απόλλωνα, στα οποία συμπεριλαμβάνει και το άγαλμα της Τεγέας.

¹⁸⁶⁰ Βλ. Viviers 1992, 100 με σημ.156, 101· πρβλ. Celani 1998, 140.

Σύμφωνα με τον Πausανία ο Ένδοιος ήταν «γένος μὲν Ἀθηναῖος» και μαθητής του Δαίδαλου, τον οποίο ακολούθησε στην εξορία του στην Κρήτη¹⁸⁶¹. Αναφέρει ως έργα του το καθιστό άγαλμα της Αθηνάς στην Ακρόπολη, το οποίο έφερε επίγραμμα, όπου κατονομαζόταν ως αναθέτης ο Καλλίας και ως γλύπτης ο Ένδοιος, και το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Πολιάδος στις Ερυθρές¹⁸⁶². Ο Αθηναγόρας μνημονεύει τον Ένδοιο ως μαθητή του Δαίδαλου και αναφέρει ότι κατασκεύασε το άγαλμα της Άρτεμης στην Έφεσο, καθώς «καὶ τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ... τὸ ἀπὸ τῆς ἐλαίας τὸ παλαιὸν καὶ τὴν καθημένην»¹⁸⁶³. Πιθανότατα εννοεί το αρχαίο άγαλμα της Αθηνάς στην Ακρόπολη, δηλαδή το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Πολιάδος, και την καθιστή Αθηνά του Καλλία που είδε ο Πausανίας στην Ακρόπολη, ωστόσο έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις. Η Άρτεμη της Εφέσου αποδίδεται στον Ένδοιο και από τον Πλίνιο, αν και σε κάποιες περιπτώσεις τα χειρόγραφα παρουσιάζουν φθορές¹⁸⁶⁴.

Η εκτέλεση των σημαντικών λατρευτικών αγαλμάτων της Άρτεμης και της Αθηνάς στην Έφεσο και τις Ερυθρές πιθανότατα υποδεικνύει την ιωνική καταγωγή του Ενδοίου, ο οποίος στη συνέχεια θα μετανάστευσε στην Αθήνα όπως και πολλοί άλλοι σύγχρονοί του καλλιτέχνες και τεχνίτες. Ως επιπλέον επιχειρήματα προβάλλονται η ιωνική μορφή κάποιων γραμμάτων στις σωζόμενες υπογραφές του από την Αθήνα κατά το τελευταίο τρίτο του 6^{ου} αι. π.Χ., καθώς και το ότι πελάτες του ήταν πιθανότατα Ίωνες¹⁸⁶⁵. Με τις τρεις ενυπόγραφες βάσεις δεν μπορεί να συνδεθεί με αδιαμφισβήτητη βεβαιότητα κάποιο γλυπτό. Για τη γνώση του στίλ του και ως αφορμή για την απόδοση περισσότερων έργων σε αυτόν καθοριστική υπήρξε αφενός η αβέβαιη συμπλήρωση της υπογραφής του Ενδοίου στο λεγόμενο Ανάγλυφο του Κεραμέα του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ. από την Ακρόπολη¹⁸⁶⁶ και αφετέρου η ταύτιση του αναθήματος του Καλλία¹⁸⁶⁷ με το σωζόμενο μαρμάρινο καθιστό άγαλμα της Αθηνάς, που

¹⁸⁶¹ Πaus. 1,26,4.

¹⁸⁶² Πaus. 7,5,9. Ως επιχείρημα για την κρίση του αυτή χρησιμοποιεί τα μαρμάρινα αγάλματα των Χαρίτων και των Ωρών που ήταν στημένα μπροστά από το ναό και προφανώς έφεραν την υπογραφή του καλλιτέχνη. Μία αξιόλογη κόρη από το ιερό της Αθηνάς στις Ερυθρές (Μουσείο Σύμνης αρ.ευρ.5301) έχει θεωρηθεί ως έργο του Ενδοίου, βλ. Hermary 1998, 71-74, εικ.9, ο οποίος προτείνει την ταύτισή της με μία από τις Χάριτες ή τις Ωρες. Η Αθηνά των Ερυθρών θεωρείται από τους μελετητές έργο του Ενδοίου, παρόλο που η απόδοση οφείλεται στην προσωπική κρίση του Πausανία. Βλ. Hermary 1998, 72-73· πρβλ. Graf 1985, 209 σημ.6 και Marx 1993, 242 σημ.65.

¹⁸⁶³ Αθηναγ. Πρεσβ. π. Χριστ. 17,4.

¹⁸⁶⁴ Βλ. Plin. Nat. 16,79. Για το πρόβλημα των χειρογράφων βλ. Marx 1993, 242 σημ.65. Δεν θα υπεισέλθουμε στο ζήτημα της Εφεσίας Άρτεμης, καθώς είναι περίπλοκο και δεν συμβάλλει στη συζήτησή μας για το λατρευτικό άγαλμα της Τεγέας, σχετικά βλ. Romano 1980, 236-249· LIMC II (1984) 755-763 λ. Artemis Ephesia [R. Fleischer]· Viviers 1992, 154-155.

¹⁸⁶⁵ Βλ. Viviers 1992, 98-102· Marx 1993, 241 με σημ.63-64· Keesling 1999, 523.

¹⁸⁶⁶ Η συμπλήρωση της υπογραφής του Ενδοίου (IG³ 764) στο Ανάγλυφο του Κεραμέα (Μ.Α. αρ.ευρ.1332) από τον Raubitschek έχει σπάνια αμφισβητηθεί, ωστόσο έχουν εκφραστεί επιφυλάξεις στη νεότερη έρευνα, βλ. Raubitschek 1942 και Raubitschek 1949, αρ.70· πρβλ. Viviers 1992, 90-96 και Keesling 1999, 524-525.

¹⁸⁶⁷ Ο Καλλίας ταυτίζεται συνήθως με τον Αλκμεωνίδη γιο του Φαινίππου και πολιτικό εχθρό του Πεισίστρατου (Ηρόδ. 6,121-122), ενώ αντίθετα ο Viviers προτείνει την ταύτισή του με τον Καλλία του Υπεροχίδου, που ήταν πεθερός του Ιππία (Θουκ. 6,55,1), βλ. Viviers 1992, 63-67· πρβλ. Keesling 1999, 525 με σημ.66-67 και Consoli 2004, 48-49.

χρονολογείται γύρω στα 530-520 π.Χ.¹⁸⁶⁸. Ο Ένδοιος θεωρείται ότι συνέβαλε ουσιαστικά στην εικονογραφία της Αθηνάς σε μία σημαντική φάση διαμόρφωσης και παγίωσης της υπό την αιγίδα του Πεισίστρατου και των Πεισιστρατιδών.

Το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Πολιάδος στις Ερυθρές συνιστά την πρωιμότερη μαρτυρία μας για την εικονογραφία της Αθηνάς Εργάνης, σε μία εποχή και περιοχή όπου εντοπίζεται η γένεση της εικονογραφίας της Αθηνάς ως Εργάνης¹⁸⁶⁹. Πήλινα ειδώλια του 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Σικελία που παριστάνουν την Αθηνά καθιστή να κρατά ηλακάτη και άτρακτο συνιστούν τις πρωιμότερες σωζόμενες αδιαμφισβήτητες απεικονίσεις της θεάς υπό αυτή την όψη της¹⁸⁷⁰. Σε αυτά η Αθηνά αναγνωρίζεται σαφώς από το κράνος και την αιγίδα, ενώ το άγαλμα των Ερυθρών φορούσε πόλο σύμφωνα με τον Παιουσία, και ίσως η αιγίδα, που είναι άγνωστο αν έφερε, θα μπορούσε να συνιστά το μοναδικό γνώριμο στοιχείο της εμφάνισης της θεάς¹⁸⁷¹.

¹⁸⁶⁸ M.A. αρ.ευρ.625. Για τη συζήτηση γύρω από την ταύτιση, τη στιλιστική ανάλυση και τη χρονολόγηση του αγάλματος με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Viviers 1992, 162-169, εικ.38-39, ο οποίος δέχεται ότι πρόκειται για έργο του Ενδοίου, στο οποίο διατηρούνται κάποια χαρακτηριστικά της ιωνικής τέχνης και η πρωτοτυπία του έγκειται στην εσωτερική δυναμική του αγάλματος και της στάσης του. Σύμφωνα με τις διαφορετικές και ασαφείς πληροφορίες για τις συνθήκες ανεύρεσης του αγάλματος θεωρούνταν ότι έπεσε στη Β κλιτύ από την περιοχή του Ερέχθειου, όπου πιθανόν θα ήταν στημένο όπως προκύπτει από τα λεγόμενα του Παιουσία, 1,26,4. Για τον προσδιορισμό των πραγματικών συνθηκών ανεύρεσης και την τύχη του αγάλματος σημαντική υπήρξε η συμβολή της Marx 2001, η οποία διαπίστωσε ότι το άγαλμα ήταν εντοιχισμένο σε ένα τμήμα τείχους στη Β κλιτύ. Μετά τη σκόπιμη καταστροφή του στην ύστερη αρχαιότητα είτε από ξένους εισβολείς είτε από Χριστιανούς το άγαλμα ενσωματώθηκε στο τείχος σε κανονική θέση πιθανόν από σεβασμό, με αποτέλεσμα η πρόσθια άποψη του να μείνει εκτεθειμένη επί αιώνες. Βλ. επίσης Boardman 1982, 104-105· Stewart 1990, 248· Ridgway 1992, 138-139· Marx 1993, 246-250, εικ.14-15· Consoli 2004, 47-50, εικ.7. Παρόλο που κανένα σωζόμενο γλυπτό δεν μπορεί να αποδοθεί με απόλυτη βεβαιότητα στον Ένδοιο, ωστόσο ιδίως στην παλαιότερη έρευνα γίνονται προσπάθειες για την ανασύσταση του έργου του και αποδίδεται στον ίδιο ή στο εργαστήριό του μία πληθώρα γνωστών γλυπτών της αρχαϊκής περιόδου. Βλ. Stewart 1990, 248· Viviers 1992, 158-174· Marx 1993, 242 σημ.66· Keesling 1999· *Künstlerlexikon* τ.1 (2001) 204-205 λ. Endoios [V. Brinkmann].

¹⁸⁶⁹ Για την πραγμάτευση του ζητήματος αυτού βλ. Graf 1985, 209-214 και ιδίως Villing 1998. Από τουρκικές ανασκαφές στην ακρόπολη των αρχαίων Ερυθρών (Ildir) έχει αποκαλυφθεί το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος, η ταύτιση του οποίου επιβεβαιώνεται κι από νεότερες επιγραφές, με οικοδομικά λείψανα που ανάγονται στον 8^ο αι. π.Χ., βλ. για το ιερό και τη λατρεία Graf 1985, 209-217, 367-375· Simon 1986, 128-139. Ο Graf 1985, 210 υποθέτει ότι ο Ένδοιος θα κατασκεύασε το λατρευτικό άγαλμα της θεάς για έναν υποτιθέμενο νέο ναό μετά την καταστροφή του ιερού από τους Πέρσες το 545/4 π.Χ.

¹⁸⁷⁰ Σύμφωνα με τη Villing 1998, 154, εικ.5, που εξετάζει και άλλες αβέβαιες περιπτώσεις, βλ. Villing 1998, 154-159· πρβλ. Demargne 1984, 961-964. Εξαιτίας της προέλευσης των σικελικών ειδωλίων από περιοχές σε στενή σχέση με τη Γέλα (Scornavacche και Camarina), που θεωρούνταν αποικία Κρητών και Ροδίων από τη Λίνδο, ο τύπος ανάχθηκε σε πρότυπα της Ανατολικής Ελλάδας. Από το ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη της Λίνδου κάποια πήλινα ειδώλια του 5^{ου} αι. π.Χ. γυναικείων μορφών με ηλακάτη θα μπορούσαν να παριστάνουν τη θεά, βλ. Demargne 1984, 962 αρ.45· Graf 1985, 210 με σημ.14, 214· Villing 1998, 154 με σημ.37, εικ.6. Επίσης από την περιοχή της Νότιας Ιταλίας είναι γνωστά πήλινα υφαντικά βάρη των τελευταίων αρχαϊκών χρόνων με απεικονίσεις γλαύκας που γνέθει, βλ. Demargne 1984, 962 αρ.44.

¹⁸⁷¹ Βλ. Marx 1993, 243 με σημ.70. Όπως παρατηρεί η Ridgway 1992, 129 σημ.36 η Αθηνά δεν χρειάζεται να φορά πάντα κράνος, καθώς και η στεφάνη ακόμη και ο πόλος φαίνεται εξίσου κατάλληλα για τη θεά, που στις περιπτώσεις αυτές θα ταυτιζόταν από άλλα σύμβολα.

Εξαιρετικά σημαντική είναι η σύνδεση του αρχαίου σεβάσμιου αθηναϊκού αγάλματος της Αθηνάς Πολιάδος με τον Ένδοιο, αν, βέβαια, μπορούμε να εμπιστευτούμε τον Αθηναγόρα, που είναι ο μοναδικός συγγραφέας που συσχετίζει το άγαλμα αυτό με κάποιον γλύπτη. Επιπλέον, το συγκεκριμένο χωρίο του Αθηναγόρα παρουσιάζει κάποιες δυσκολίες όντας εν μέρει φθαρμένο στο μοναδικό χειρόγραφο που μας σώζεται. Μάλιστα έχει διορθωθεί από κάποιους ώστε να αναφέρεται στην Αθηνά της Τεγέας¹⁸⁷². Την αντίθετη άποψη έχει ο Kroll, ο οποίος αφενός θεωρεί ότι η φθορά περιορίζεται μόνο στην ενδιάμεση παρενθετική φράση του Αθηναγόρα και αφετέρου προσπαθεί να εξηγήσει την επέμβαση του Ενδοίου ως «εξανθρωπισμό» του αρχαίου αγάλματος¹⁸⁷³.

Από την άλλη πολλά ερωτηματικά υπάρχουν σχετικά με αυτό το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς στην Ακρόπολη και πολλά ζητήματα παραμένουν ανοικτά παρά την επί μακρόν συζήτηση στην έρευνα¹⁸⁷⁴. Φαίνεται ότι ήταν ένα απλό ξύλινο άγαλμα σχετικά μικρού μεγέθους, που μπορεί να ανάγεται σύμφωνα με τη Romano ήδη στον 8^ο αι. π.Χ.¹⁸⁷⁵. Το διαφιλονικούμενο ζήτημα για το αν ήταν όρθιο ή καθιστό παραμένει ανοικτό, ενώ φαίνεται πως φορούσε πραγματικό ένδυμα. Από τους καταλόγους απογραφών των ταμιών της Αθηνάς του 4^{ου} αι. π.Χ. πληροφορούμαστε για τα σύμβολα και τον «κόσμον» του αγάλματος, ωστόσο δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα από πότε υπήρχαν στο άγαλμα¹⁸⁷⁶. Το αργότερο στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. το «Αθηνᾶς Παλλάδος σεμνὸν βρέτας» φορούσε αιγίδα με γοργόνειο όπως προκύπτει από ένα χωρίο του Ευριπίδη¹⁸⁷⁷.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Kroll το αρχαίο άγαλμα της Αθηνάς από ξύλο ελιάς είχε σχεδόν ή εντελώς ανεικονικό χαρακτήρα και «εξανθρωπίστηκε» από τον Ένδοιο με την προσθήκη των άκρων και ίσως και του προσώπου ουσιαστικά σε έναν ξύλινο στύλο. Παρά την αβεβαιότητα που και ο ίδιος ο Kroll διαφαίνεται να δέχεται ότι μπορεί να υπάρχει ως προς αυτή τη μεταμόρφωση, ωστόσο σίγουρα υποστηρίζει ότι ο Ένδοιος προσέθεσε στο άγαλμα τα χαρακτηριστικά σύμβολά του, που καταγράφονται στους καταλόγους απογραφών του 4^{ου} αι. π.Χ., και ότι το άγαλμα αυτό είναι που απεικονίζεται στον οπισθότυπο ορισμένων αθηναϊκών νομισμάτων του τελευταίου τρίτου ή τέταρτου

¹⁸⁷² Βλ. Herington 1955, 24 σημ.1, 69-70. Η Romano 1980, 44 φαίνεται να μη δέχεται την απόδοση της Αθηνάς Πολιάδος στον Ένδοιο, από τη στιγμή που και σε καμία άλλη πηγή δεν μνημονεύεται κάποιος γλύπτης σε σχέση με το άγαλμα αυτό, ενώ ανάλογες αντιρρήσεις εκφράζει και η Marx 1993, 250-251.

¹⁸⁷³ Βλ. Kroll 1982, 67 με σημ.15.

¹⁸⁷⁴ Για τις πηγές σχετικά με το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη και τη συζήτηση γύρω από την εμφάνισή του και άλλα ζητήματα βλ. Romano 1980, 42-57· Kroll 1982· Mansfield 1985, 135-137· Alroth 1989, 48-54· Ridgway 1992, 120-127· Nick 2002, 142-145.

¹⁸⁷⁵ Βλ. Romano 1980, 52-53.

¹⁸⁷⁶ Σύμφωνα με αυτούς από το 371 π.Χ. και στο εξής βλέπουμε ότι το άγαλμα φορά χρυσή αιγίδα με χρυσό γοργόνειο, κοσμήματα, στεφάνη, κρατά χρυσή φιάλη με το ένα χέρι, προφανώς με το προτεταμένο δεξί, ενώ αναφέρεται και μία χρυσή γλαύκα, η θέση της οποίας έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως. Βλ. Romano 1980, 45-47· Kroll 1982, 68-70· Alroth 1989, 50· Ridgway 1992, 120, 122.

¹⁸⁷⁷ Βλ. Ευρ. Ηλ. 1254-1257. Ο Πλούτ. Θेम. 10,7 κάνει λόγο για την απώλεια του γοργόνειου από το άγαλμα της Θεάς κατά την εκκένωση της πόλης εν όψει του περσικού κινδύνου το 480 π.Χ. Η «Γοργείη κεφαλή» στην αιγίδα της Αθηνάς μαρτυρείται ήδη στον Όμηρο (βλ. Ιλ. Ε 738-742), ωστόσο το χωρίο αυτό έχει ερμηνευθεί ως εμβόλιμο των χρόνων του Πεισίστρατου, βλ. Hartswick 1993, 275, 279. Σύμφωνα με ένα απόσπασμα του Φερεκύδη (α' μισό 5^{ου} αι. π.Χ.) η Αθηνά πήρε την κεφαλή της Μέδουσας από τον Περσέα και την έβαλε στην αιγίδα της, βλ. Hartswick 1993, 275 με σημ.21.

του 3^{ου} αι. π.Χ., από τα οποία επιβεβαιώνεται η όρθια στάση του αγάλματος¹⁸⁷⁸. Ο Kroll θεωρεί πως ο εξωραϊσμός της Αθηνάς Πολιάδος μπορεί να έλαβε χώρα μεταξύ του 550 και του 480 π.Χ., περίοδος που αντιστοιχεί στη δράση του Ενδοίου¹⁸⁷⁹.

Το ακέφαλο μαρμάρινο καθιστό άγαλμα της Αθηνάς, σωζ. ύψ. 1,45 μ., είναι το πρωιμότερο σωζόμενο μνημειακό άγαλμα από την Αθήνα που παριστάνει αναμφισβήτητα τη θεά. Φοράει χιτώνα και αιγίδα που καλύπτει την οπίσθια όψη της και μπροστά το άνω τμήμα του κορμού της. Στην παρυφή της αιγίδας υπήρχαν μεταλλικά φίδια, όπως υποδεικνύεται από τις σωζόμενες σπές, ενώ μπροστά έφερε ένα μεγάλο ανάγλυφο γοργόνειο οι λεπτομέρειες του οποίου έχουν εντελώς καταστραφεί. Εντυπωσιακή και πρωτοποριακή είναι η στάση του αγάλματος που διαπνέεται από ζωντάνια και δυναμισμό. Ανάλογη είναι η στάση γυναικών που γνέθουν σε υστεροαρχαϊκές ανάγλυφες πήλινες πλάκες από την Ακρόπολη, στοιχείο που σε συνδυασμό με την πιθανή συμπλήρωση ηλακάτης και ατράκτου στα χαμένα χέρια της θεάς οδήγησαν κάποιους στην υπόθεση ότι η Αθηνά απεικονίζεται ως Εργάνη κατά το παράδειγμα της Αθηνάς Πολιάδος του Ενδοίου στην ακρόπολη των Ερυθρών, αν και θα μπορούσαμε να την φανταστούμε εξίσου να κρατά δόρυ ίσως και ασπίδα¹⁸⁸⁰.

¹⁸⁷⁸ Βλ. Kroll 1982, 70-71 με σημ.28, πίν.11. Σύμφωνα με τον Kroll 1982, 67-68 η όρθια στάση του αγάλματος προκύπτει από τον τρόπο αντιπαράθεσης των δύο αγαλμάτων της Αθηνάς από τον Αθηναγόρα και από το γεγονός ότι ο Στρ. 13,1,41 κάνοντας λόγο για τα αρχαία καθιστά αγάλματα της Αθηνάς δεν περιλαμβάνει την Αθήνα. Στα νομίσματα η Αθηνά έχει επιπλέον κορινθιακό κράνος, που θα μπορούσε να φορά το άγαλμα μαζί με τη στεφάνη, και κρατά γλαύκα με το ανασηκωμένο στο ύψος των ώμων αριστερό χέρι.

¹⁸⁷⁹ Βλ. Kroll 1982, 72. Τη θεωρία του Kroll δέχονται η Keesling 1999, 523 σημ.56 και ο Stewart 1990, 104, 249, ο οποίος παραθέτει ως παράλληλο τον «εξανθρωπισμό» του αρχαίου «σανιδόμορφου» λατρευτικού αγάλματος της Ήρας στη Σάμο από τον Αιγινήτη Σμίλη, βλ. Πaus. 7,4,4-5/7. Η Ridgway 1992, 122 με σημ.8, 124 αντιμετωπίζει με προσοχή και κριτικό πνεύμα τη θεωρία του Kroll, ωστόσο αμφισβητεί την επέμβαση του Ενδοίου στο άγαλμα που διακατεχόταν από «venerability, which would have made it 'untouchable'», ενώ υποθέτει ότι το άγαλμα θα μεταμορφώθηκε σταδιακά με την προσθήκη συμβόλων σε μία πιο «τυπική» Αθηνά με πολεμικά χαρακτηριστικά εντός του 6^{ου} αι. π.Χ., ίσως σε σχέση με την αναδιοργάνωση των Παναθηναίων το 566 π.Χ. Επίσης ο Mansfield συμφωνεί ότι η Αθηνά Πολιάς ήταν όρθια, όπως υπέδειξε ο Kroll, όμως διαφωνεί με την απόδοση ρεαλιστικών χαρακτηριστικών στο άγαλμα από τον Ένδοιο γύρω στα 550 π.Χ., βλ. Mansfield 1985, 137, 168-174. Ο Demargne πρεσβεύει την άποψη που είχε αποκρυσταλλωθεί από τον Herington 1955, 16-27 για την καθιστή στάση του αρχαίου αγάλματος με βάση και τη μαρτυρία κάποιων υστεροαρχαϊκών πήλινων ειδωλίων από την Ακρόπολη, ενώ γενικότερα θεωρεί πως η καθιστή Αθηνά είχε τη σημασία της Πολιάδος ιδίως κατά την αρχαϊκή περίοδο, βλ. Demargne 1984, 959-960, 1017-1018. Κριτική στην άποψη αυτή εκφράζει ο Fowler, ο οποίος πιστεύει ότι οι προσθήκες των συμβόλων στο αρχαίο άγαλμα έγιναν από τον Ένδοιο κατά παραγγελία των Πεισιστρατιδών, βλ. Fowler 1988, 110, 112-113. Ο Floren δέχεται την απόδοση του αγάλματος στον Ένδοιο αλλά υποθέτει ότι θα είχε εμφάνιση όμοια με το λατρευτικό άγαλμα των Ερυθρών, βλ. Fuchs – Floren 1987, 298.

¹⁸⁸⁰ Την υπόθεση αυτή, που είχε διατυπωθεί παλαιότερα στην έρευνα, επαναλαμβάνει πρόσφατα στο πλαίσιο της μελέτης της για τη λατρεία της Αθηνάς Εργάνης στην Ακρόπολη η Consoli 2004, ιδίως 49-50. Κατά τις ανασκαφές στην Ακρόπολη στα 1885-1890 βρέθηκαν περίπου 70 θραύσματα από ανάγλυφες πήλινες πλάκες του τέλους του 6^{ου} και των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ., όπου φαίνεται να απεικονίζεται η Αθηνά στις διάφορες όψεις της. Σε δύο περιπτώσεις μία καθιστή γυναικεία μορφή που φορά πόλο πιθανότατα ταυτίζεται με τη θεά, ενώ σε δύο άλλες περιπτώσεις η καθιστή γυναικεία μορφή που γνέθει φορά σάκκο, στοιχείο που ίσως αποκλείει την ταύτισή της με τη θεά, αν και έχει προταθεί η αναγνώρισή της ως Αθηνάς Εργάνης, βλ. Consoli 2004, 50-53, εικ.9-11· πρβλ. Demargne 1984, 959 αρ.16, 962 αρ.43, 1017, 1019. Η Villings 1998, 155-156 δεν αποκλείει η καθιστή Αθηνά να κρατούσε ηλακάτη και άτρακτο, ενώ υπογραμμίζει την εκπληκτική απουσία από την Αθήνα απεικονίσεων της

Παρατηρήσεις για την εμφάνιση της Αλέας Αθηνάς

Από τη στιγμή που ο Πausanías μας λέει ότι το άγαλμα του Ενδοίου ήταν κατασκευασμένο εξολοκλήρου από ελεφαντοστό («ἐλέφαντος διὰ παντός πεποιημένον»), δεν πρέπει να είχε ξύλινο πυρήνα, χωρίς βέβαια να αποκλείεται η χρήση χρυσού και χρωμάτων για τη διακόσμησή του, ώστε θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε και χρυσελεφάντινο σύμφωνα με τον Lapatin¹⁸⁸¹. Εξαιτίας της απουσίας ξύλινου πυρήνα το άγαλμα θα ήταν αναγκαστικά μικρών διαστάσεων, όπως είναι ευρέως αποδεκτό στην έρευνα. Εξάλλου ακόμη και τα χρυσελεφάντινα αγάλματα πριν την εποχή του Φειδία σπάνια ήταν μεγαλύτερα του φυσικού μεγέθους¹⁸⁸². Καθώς ο Πausanías δεν αναφέρει άλλα υλικά σε σχέση με την κατασκευή του αγάλματος, ο Lapatin βρίσκει ελκυστική την ιδέα να είχε δημιουργηθεί εξολοκλήρου από έναν χαυλιόδοντα όπως στην περίπτωση ενός αγαλματίου του Χριστού του 18^{ου} αι., το ύψος του οποίου δεν ξεπερνά τα 0,70 μ.¹⁸⁸³. Βέβαια, τα μέρη του αγάλματος θα μπορούσαν εξίσου να είχαν κατασκευαστεί μεμονωμένα από διάφορα τμήματα ελεφαντοστού και στη συνέχεια να συναρμόστηκαν, αλλά δεν μπορούμε να προβούμε σε περαιτέρω υποθέσεις εξαιτίας της έλλειψης άλλων πληροφοριών για την εμφάνισή του. Στον Πausanías συναντάμε δύο ακόμη περιπτώσεις ελεφαντοστίνων λατρευτικών αγαλμάτων, στα οποία αποδίδεται μεγάλη αρχαιότητα, παρόλο που δεν προσδιορίζεται ότι ήταν κατασκευασμένα εξολοκλήρου από αυτό το υλικό¹⁸⁸⁴.

Αθηνάς Εργάνης δεδομένης της αρχαιότητας της λατρείας· σύμφωνα με τον Πaus. 1,24,3 πρώτοι οι Αθηναίοι ονόμασαν την Αθηνά Εργάνη. Ο Viviers 1992, 164 σημ.56 δεν συμφωνεί με την ταύτιση αυτή χωρίς να τεκμηριώνει ιδιαίτερα την άποψή του. Η Ridgway, που αμφιβάλλει για την ταύτιση της καθιστής Αθηνάς με το ανάθημα του Καλλία, θεωρεί πως θα μπορούσε να κρατά ρόκα και αδράχτι αλλά και εξίσου δόρυ και ασπίδα, ενώ δέχεται την ύπαρξη της λατρείας της Αθηνάς Εργάνης από την αρχαϊκή περίοδο με βάση τις ανάγλυφες πήλινες πλάκες, βλ. Ridgway 1992, 138-139, εικ.90-93. Το άγαλμα θα μπορούσε να κρατά με το απλωμένο δεξί χέρι δόρυ και με το αριστερό χέρι την ασπίδα, βλ. Künstlerlexikon τ.1 (2001) 204 λ. Endoios [V. Brinkmann]. Ο Demargne φαίνεται να θεωρεί την καθιστή Αθηνά, που θα μπορούσε να είναι έργο του Ενδοίου, πλησιέστερη προς την εικονογραφία του καθιστού λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς Πολιάδος παρά της Αθηνάς Εργάνης, βλ. Demargne 1984, 959 αρ.18, 1017, 1019, όπου καταγράφονται και δύο άλλα αποσπασματικά σωζόμενα γυναικεία καθιστά αγάλματα από την Ακρόπολη που χρονολογούνται στα 530-520 π.Χ. (Μ.Α. αρ.ευρ. 620 και 618). Άγνωστο παραμένει αν το συγκεκριμένο καθιστό άγαλμα της Αθηνάς αποτελεί ένα από τα λατρευτικά αγάλματα της θεάς στην Ακρόπολη. Ο Robertson είχε υποθέσει ότι πρόκειται για ανάθημα του ομώνυμου εγγονού του Καλλία του 6^{ου} αι. και σημαντικού πολιτικού στη δεκαετία του 460 π.Χ. με την περίπτωση της συνθηκολόγησης με τους Πέρσες. Για τις νεότερες σχετικές έρευνες στην Ακρόπολη, όπου διαπιστώθηκε ότι στο Β πτερό του Παρθενώνα ενσωματώθηκε ένα προϋπάρχον αρχαϊκό ιερό με ναϊσκο και βωμό, το οποίο θα μπορούσε να ανήκει στην Αθηνά Εργάνη, βλ. τελευταία στο άρθρο της Consoli 2004.

¹⁸⁸¹ Βλ. Lapatin 1997, 664 σημ.2· Lapatin 2001, 4, 56.

¹⁸⁸² Lapatin 1997, 664 με σημ.8.

¹⁸⁸³ Βλ. Lapatin 2001, 18, 56.

¹⁸⁸⁴ Σύμφωνα με τον Πaus. 9,33,5-7 στο ναό της Αθηνάς στις Αλαλκομενές υπήρχε «ἄγαλμα ἀρχαῖον ἐλέφαντος», το οποίο άρπαξε ο Σύλλας. Το βοιωτικό αυτό ιερό ήταν σύμφωνα με τον Στρ. 9,2,36 «ἀρχαῖον ἱερὸν Ἀθηνᾶς σφόδρα τιμώμενον», ενώ η Αλαλκομενής Ἀθήνη μαρτυρείται ήδη από τον Όμηρο (Ιλ. Δ 8 και Ε 908). Για τη λατρεία της Αθηνάς Αλαλκομεν(ε)ίας βλ. στο κεφ.2.14. Στο ναό της Αφροδίτης στα Μέγαρα ο Πaus. 1,43,6 κάνει λόγο για ένα «ἄγαλμα δὲ ἐλέφαντος Ἀφροδίτη πεποιημένον πρᾶξις ἐπίκλησιν», το οποίο ήταν το «ἀρχαιότατον ἐν τῷ ναῷ», καθώς υπήρχαν ακόμη αγάλματα της Πειθούς και της Παρηγόρου από τον Πραξιτέλη, αλλά και αγάλματα του Έρωτα, του Ίμερου και του Πόθου από τον Σκόπα. Η ελεφαντοστίνη κεφαλή του Απόλλωνα που

Από τη στιγμή που κατά την αρχαϊκή εποχή συναντάται η χρήση του ελεφαντοστού για την κατασκευή λατρευτικών και όχι μόνο αγαλμάτων σε διάφορες περιοχές, δεν υπάρχει λόγος να αποδώσουμε την επιλογή του υλικού για το άγαλμα στον Ένδοιο εξαιτίας της υποτιθέμενης ιωνικής καταγωγής του, επειδή δηλαδή στην Ανατολική Ελλάδα υπήρχε από τα γεωμετρικά χρόνια μία μακρά παράδοση κατασκευής οστέινων και ελεφαντοστέινων αντικειμένων¹⁸⁸⁵. Μία τέτοια αξιόλογη παραγωγή υπήρχε εξάλλου ήδη κατά τον 7^ο αι. π.Χ. στη γειτονική Λακωνία, από όπου οι Τεγεάτες θα μπορούσαν να είχαν προμηθευθεί το πολύτιμο υλικό για το σεβάσμιο άγαλμά τους. Ίσως η επιλογή του υλικού να μην είναι άσχετη με την ύπαρξη στο ιερό των δοντιών του καλυδώνιου κάπρου, τα οποία επίσης αρπάγησαν από τον Αύγουστο μαζί με το λατρευτικό άγαλμα. Τα δόντια αυτά δεν αποκλείεται να ήταν χαυλιόδοντες μαμούθ, όπως προκύπτει από την περιγραφή τους από Λατίνους συγγραφείς¹⁸⁸⁶. Γενικώς απολιθωμένα οστά από μεγάλα ζώα που είχαν εκλείψει έβρισκαν και διατηρούσαν ως σημαντικά κειμήλια οι αρχαίοι αποδίδοντάς τα σε ήρωες ή τερατώδεις υπάρξεις, όπως φαίνεται από τις πολλές μαρτυρίες στους αρχαίους συγγραφείς. Ακόμη κι αν δεχτούμε ότι στην Τεγέα είχαν βρει χαυλιόδοντες μαμούθ ήδη από μία πρώιμη εποχή, είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι τμήμα τους χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του λατρευτικού αγάλματος –υπόθεση που θα ήταν εξαιρετικά γοητευτική–, επειδή εκτός των άλλων τα απολιθωμένα οστά δύσκολα προσφέρονται για επεξεργασία σύμφωνα με τον Lapatin¹⁸⁸⁷. Μπορεί, ωστόσο, το εύρημα αυτό να καθόρισε την επιλογή του υλικού για το λατρευτικό άγαλμα της θεάς.

Όσον αφορά την εικονογραφία της Αλέας Αθηνάς θεωρείται ότι η επιλογή του αγάλματος της Αθηνάς Ιππίας να την αντικαταστήσει θα πρέπει να υπαγορεύτηκε για θρησκευτικούς λόγους από την ομοιότητά του με το κλαπέν άγαλμα. Ως εκ τούτου η Αλέα Αθηνά του Ενδοίου θα πρέπει να ήταν μία πολεμική Αθηνά, εφόσον η Αθηνά Ιππία των Μανθουρέων, εξαιτίας της σύνδεσής της με τη γιγαντομαχία σύμφωνα με την τοπική παράδοση, θα παρίστανε τη θεά ετοιμοπόλεμη¹⁸⁸⁸. Πρόκειται για μία εύλογη άποψη, που ωστόσο περιλαμβάνει πολλές υποθέσεις και αβεβαιότητες, και τελικώς δεν συμβάλλει στη γνώση μας για την εικονογραφία του αρχαϊκού αγάλματος, εφόσον αφενός δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα τους λόγους που υπαγόρευσαν την επιλογή του αγάλματος της Αθηνάς Ιππίας και αφετέρου δεν γνωρίζουμε τίποτε για τη χρονολόγηση και την εμφάνιση αυτού του αγάλματος.

είδε ο Παυσ. 3,22,7 στο ναό του στην ακρόπολη των Γερονθρών και είχε επιβιώσει από την πυρκαγιά που είχε καταστρέψει τον προγενέστερο ναό δεν είναι δυνατόν να πούμε αν ανήκε σε άγαλμα εξολοκλήρου κατασκευασμένου από ελεφαντοστό, όπως παρατηρεί και η Norman 1986, 426 σημ.7 σε αντίθεση με τη Romano 1980, 367.

¹⁸⁸⁵ Για αυτόν τον συσχετισμό βλ. Raubitschek 1949, 491 και Viviers 1992, 62, 99. Βλ. Fuchs – Floren 1987, 7-8 για τα εργαστήρια κατεργασίας του ελεφαντοστού στην Ανατολική Ελλάδα και για την ανάδειξη της Σπάρτης ως το βασικότερο κέντρο στην κυρίως Ελλάδα εξαιτίας των επαφών της με τη Σάμο· για την παραγωγή της Λακωνίας βλ. Marangou 1969. Βλ. επίσης Carter 1985.

¹⁸⁸⁶ Βλ. Lapatin 2001, 9.

¹⁸⁸⁷ Βλ. Lapatin 2001, 8-9 για την παρουσία απολιθωμένων οστών στην αρχαία Ελλάδα και τη δυνατότητα χρήσης τους για την κατασκευή αντικειμένων.

¹⁸⁸⁸ Dugas 1921, 363 σημ.2· Jost 1985, 380· Norman 1986, 427· πρβλ. Alroth 1989, 46.

Θεωρείται, ωστόσο, πιθανό η Αθηνά Ιππία να ταυτίζεται με την απεικόνιση της θεάς σε νομίσματα της πόλης στα χρόνια των Σεβήρων¹⁸⁸⁹ [πίν.2.42.γ]. Σε αυτά η θεά παριστάνεται σε όψη $\frac{3}{4}$ στον τύπο του Παλλάδιου, δηλαδή με τα σκέλη ενωμένα να κρατά δόρυ με το ανυψωμένο δεξί χέρι και την ασπίδα με το αριστερό. Φαίνεται να φορά κορινθιακό κράνος και αττικό πέπλο. Θα μπορούσε όμως να πρόκειται για την Αθηνά Πολιάτιδα, παρόλο που δεν γνωρίζουμε τίποτε για το λατρευτικό της άγαλμα, όπως παρατηρεί και ο Lacroix, ο οποίος εξάλλου επισημαίνοντας τη διασπορά αυτού του τύπου θεωρεί πιθανό να μην αποδίδεται κάποιο συγκεκριμένο άγαλμα της Αθηνάς¹⁸⁹⁰. Το ζήτημα φαίνεται να περιπλέκεται από την απεικόνιση της Αθηνάς στον τύπο της Πρόμαχου με αρχαϊστικά χαρακτηριστικά στον οπισθότυπο ορισμένων ελληνιστικών κοπών της πόλης. Όμως, καθώς ο τύπος αυτός έχει ευρεία διάδοση, δεν μπορεί να συσχετιστεί με ένα συγκεκριμένο άγαλμα της Αθηνάς¹⁸⁹¹.

Ίσως περισσότερο αποκαλυπτική για την εικονογραφία της Αλέας Αθηνάς είναι η αρπαγή του αγάλματος από τον Αύγουστο και το στήσιμό του στο forum που κατασκεύασε από λάφυρα πολέμων. Δυστυχώς η παρουσία της Αλέας Αθηνάς στο Forum του Αυγούστου δεν μνημονεύεται από κάποιον άλλο συγγραφέα εκτός του Πausανία («ές τήν αγοράν τήν ὑπὸ Αὐγούστου ποιηθεῖσαν, ἔς ταύτην ἔστιν ἰόντι»)¹⁸⁹². Ο Πλίνιος μόνο παρεμπιπτόντως αναφέρει έναν ελεφαντοστέινο Απόλλωνα στο Forum του Αυγούστου και εικάζεται ότι τα δύο αγάλματα θα μπορούσε να ήταν στημένα σε αντιστοιχία μεταξύ τους στην είσοδο του Forum¹⁸⁹³. Πέραν της αρχαιότητας και του πολύτιμου υλικού του το άγαλμα του Ενδοίου ενδεχομένως επιλέχθηκε από τον Αύγουστο και εξαιτίας της εικονογραφίας του. Γενικώς έχει γίνει αποδεκτή η άποψη του Zanker ότι η Αθηνά του Ενδοίου στο Forum του Αυγούστου παρέπεμπε στο τρωικό Παλλάδιο και στη διάσωσή του από τον Αινεία, τον μυθικό του πρόγονο¹⁸⁹⁴. Ως εκ τούτου φαίνεται πιθανό η Αθηνά του Ενδοίου να είχε την τυπική εμφάνιση του Παλλάδιου όπως μας είναι γνωστή από το πλήθος των απεικονίσεων της σε διάφορα μέσα και όπως την είδαμε στα αυτοκρατορικά νομίσματα της πόλης.

Ωστόσο, έχει εκφραστεί η άποψη ότι το λατρευτικό άγαλμα του Ενδοίου θα μπορούσε να απεικονίζει την Αθηνά καθιστή, από τη στιγμή που στον ίδιο καλλιτέχνη αποδίδονται καθιστά αγάλματα της θεάς στην Ακρόπολη (συμπεριλαμβανόμενου και του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς Πολιάδος που ήταν καθιστό σύμφωνα με ορισμένους) και στην ακρόπολη των Ερυθρών. Μάλιστα θεωρείται ότι η αύξηση των καθιστών μορφών στην Αττική κατά το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. θα μπορούσε να ανάγεται σε επίδραση της Ιωνίας, όπου ο τύπος είναι συνήθης και συναντάται

¹⁸⁸⁹ NCP 112 αρ.2, πίν.V,21. Πρβλ. Dugas 1921, 363 σημ.2· Picard 1934, 388.

¹⁸⁹⁰ Lacroix 1949, 129 με σημ.3· πρβλ. Alroth 1989, 46.

¹⁸⁹¹ Ο τύπος αυτός θυμίζει την Αθηνά των παναθηναϊκών αμφορέων, η οποία θεωρείται ότι ενέπνευσε έναν παρόμοιο νομισματικό τύπο που συναντάται συχνά σε κοπές των ελληνιστικών ηγεμόνων. Για το νομισματικό τύπο και τη σχέση του με τον Μεγάλο Αλέξανδρο, τους διαδόχους και τους υπόλοιπους ηγεμόνες της ελληνιστικής εποχής, βλ. Lacroix 1949, 116-121 και τελευταία Voutiras 1998, 125-128, εικ.8-11. Ο τύπος αυτός παλαιότερα αναγνωριζόταν ως η Αθηνά «Αλκίς ή Αλκίδημος» της Πέλλας, βλ. Voutiras 1998, 121-124 για την προβληματική περίπτωση της επίκλησης και της λατρείας αυτής της Αθηνάς. Ως εκ τούτου η Αθηνά αυτή των νομισμάτων της Τεγέας είχε αναγνωριστεί ως «Athena Alkis», βλ. SNG Cop. αρ.308.

¹⁸⁹² Πaus. 8,46,4.

¹⁸⁹³ Pl. H.N. 7,53,183. Πρβλ. Ridgway 1984, 18, 109· Norman 1986, 426 με σημ.8· Lapatin 2001, 126.

¹⁸⁹⁴ Βλ. Norman 1986, 426 σημ.9· Moggi – Osanna 2003, 502.

από τις αρχές του αιώνα, και να οφείλεται στον Ένδοιο¹⁸⁹⁵. Η στάση αυτή φαίνεται ότι άρμοζε για τα πρώιμα λατρευτικά αγάλματα της Αθηνάς σύμφωνα με τον Στράβωνα, ο οποίος στο ζήτημα που απασχολούσε ήδη τους αρχαίους για το αν η Αθηνά της Τροίας στον Όμηρο ήταν καθιστή ή όρθια αποφαίνεται υπέρ του πρώτου επειδή και: «πολλά δὲ τῶν ἀρχαίων τῆς Ἀθηνᾶς ξοάνων καθήμενα δείκνυται, καθάπερ ἐν Φωκαίᾳ, Μασσαλίᾳ, Ῥώμῃ, Χίῳ, ἄλλαις πλείοσιν»¹⁸⁹⁶. Μάλιστα κάποιοι υπέθεσαν ότι το άγαλμα στη Ρώμη που αναφέρεται στο χωρίο αυτό δεν είναι άλλο από την Αλέα Αθηνά που μεταφέρθηκε εκεί από τον Αύγουστο, αν και τίποτε δεν μας οδηγεί σε αυτή την ερμηνεία¹⁸⁹⁷. Δεν πρέπει να είναι τυχαίο ότι με εξαίρεση τη Ρώμη οι άλλες δύο πόλεις ανήκουν στην Ιωνία, ενώ η Μασσαλία φέρεται ως αποικία της Φώκαιας, ώστε επιβεβαιώνεται η σχέση της καθιστής μορφής γενικότερα και ειδικότερα της Αθηνάς με τον ιωνικό χώρο¹⁸⁹⁸.

Δύο χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς

Τα δύο χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς από την Τεγέα παριστάνουν τη θεά στον τύπο του Παλλάδιου, της μετωπικής άκαμπτης κρανοφόρου Αθηνάς που προτάσσει με το ανασηκωμένο δεξί χέρι το δόρυ και με το αριστερό κρατά ασπίδα που φέρει μπροστά από τον κορμό. Άγνωστη είναι η ακριβέστερη προέλευση του ενός εκ των δύο, καθώς είχε επισημανθεί πριν το 1865 εξαιτίας της επιγραφής που φέρει («άνέθεκεν τάθηναιαι») και στα χρόνια του Dugas θεωρούνταν χαμένο, μέχρι

¹⁸⁹⁵ Βλ. Viviers 1992, 161-162 με σημ.46 για την παράθεση των καθιστών μορφών της αττικής πλαστικής κατά τα πρώτα τρία τέταρτα του 6^{ου} αι. π.Χ. Πρβλ. Consoli 2004, 47 σημ.87. Αλλά και η Keesling 1999, 523, 532 αναφέρει ότι το λατρευτικό άγαλμα της Τεγέας ήταν καθιστό λέγοντας μόνο ότι τα λατρευτικά αγάλματα του Ενδοίου και το ανάθημα του Καλλία μαρτυρούν τη χρήση της καθιστής στάσης για τις θεϊκές μορφές στην αρχαϊκή πλαστική και της Ανατολικής και της κυρίως Ελλάδας, που μας είναι γνωστή από αναθηματικά αγάλματα στο Διδυμαίο και στο Ηραίο της Σάμου από το α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα με τον Picard 1934, 387-388 το λατρευτικό άγαλμα του «ΐωνα γλύπτη και ζωγράφου» Ενδοίου θα απεικόνιζε τη θεά καθιστή όπως αντίστοιχα τα υπόλοιπα αγάλματα της Αθηνάς από τον ίδιο γλύπτη, καθώς επιπλέον η Αθηνά της Τεγέας ήταν μία «Πότνια». Επίσης ο Demargne 1984, 959 περιλαμβάνει το λατρευτικό άγαλμα της Τεγέας στον τύπο της καθιστής Αθηνάς.

¹⁸⁹⁶ Βλ. Στρ. 13,1,4, ο οποίος σχολιάζει τα γνωστά χωρία της Ιλιάδας σχετικά με την προσφορά πέπλου προς την Αθηνά, που τοποθετείται πάνω στα πόδια του αγάλματος (Ζ 92 και 273 «Αθηναίης επί γούνασιν»), ενώ αναφέρει ότι επί των ημερών του η Αθηνά της Τροίας ήταν όρθια.

¹⁸⁹⁷ Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε να ισχύει η παρατήρηση της Norman 1986, 426 σημ.9 ότι το άγαλμα στα νέα του συμφραζόμενα μπορεί να παρέπεμπε στη θεά Roma, όμως πρβλ. Alroth 1989, 47 σημ.238.

¹⁸⁹⁸ Πρβλ. Graf 1985, 210. Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για την εμφάνιση των αγαλμάτων στις πόλεις αυτές ούτε πολλά για τη λατρεία της θεάς. Εκτός από το ιερό της Αθηνάς στο Εμποριό της Χίου, που μας είναι γνωστό από τις αγγλικές ανασκαφές, και στο οποίο φαίνεται ότι το λατρευτικό άγαλμα ήταν όρθιο με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα, στην πόλη της Χίου μαρτυρείται το ιερό της «Αθηναίης πολιούχου» από τον Ηρόδ. 1,160,3 και πιθανόν σε αυτό θα βρισκόταν το αρχαίο καθιστό άγαλμα της Αθηνάς που εννοεί ο Στράβωνας. Βλ. Graf 1985, 44-49 για τη λατρεία της Αθηνάς στο νησί της Χίου. Βλ. Graf 1985, 409-410 για το ιερό της Αθηνάς στη Φώκαια, το οποίο έχει εντοπιστεί ανασκαφικά στο υψηλότερο σημείο της χερσονήσου που καταλάμβανε η αρχαϊκή πόλη και ανάγεται με βάση την ανευρεθείσα κεραμική στη γεωμετρική εποχή. Σύμφωνα με τον Παυσ. 7,5,4 ο ναός της θεάς ανήκει στους αρχαιότερους και ωραιότερους ναούς της Ιωνίας παρά την καταστροφή του από τους Πέρσες, ενώ ο ναός υπέστη νέα καταστροφή από κεραυνό το 409 π.Χ., βλ. Ξεν. Ελλ. 1,3,1.

που εντοπίστηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο από τη Jost¹⁸⁹⁹ [πίν.2.40.γ]. Έχει ύψος 0,10 μ. και στέκεται πάνω σε μία χαμηλή τετράπλευρη βάση. Η θεά φορά πέπλο με κοντό απόπτυγμα και κράνος. Στο ανασηκωμένο δεξί χέρι διακρίνεται η οπή για το δόρυ, ενώ με το αριστερό χέρι που είναι αποκρουσμένο θα κρατούσε την ασπίδα μπροστά από το σώμα, το άνω μέρος του οποίου ακριβώς εξαιτίας της απουσίας της ασπίδας είναι κάπως ασύμμετρα αποδοσμένο¹⁹⁰⁰. Σύμφωνα με τη Herfort-Koch πρόκειται για λακωνική δημιουργία που χρονολογείται γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο η επιγραφή έχει χρονολογηθεί στον 5^ο αι. π.Χ., ενώ είναι περίεργο που συναντάται το όνομα της θεάς στην ιωνική του μορφή¹⁹⁰¹.

Το άλλο ειδώλιο της Αθηνάς βρέθηκε το 1910 στο στρώμα μαύρου χρώματος που εκτείνεται Β των θεμελίων του βωμού (couche C), σε βάθος 0,80 μ., και ξεχωριστά το λοφίο του [πίν.2.40.α-β]. Το στρώμα αυτό σύμφωνα με τον Dugas φαίνεται να είναι σύγχρονο με τον αρχαϊκό ναό και να περιέχει υλικό που θα απορρίφθηκε από τον αρχαϊκό βωμό που θα βρισκόταν κοντά του· θεωρεί ότι το περιεχόμενό του χρονολογείται στον 6^ο και στον 5^ο αι. π.Χ., ενώ από άλλα ευρήματα αναφέρει περόνες, δακτυλίδια και μολύβδινα στεφάνια¹⁹⁰². Ο Dugas χρονολόγησε το ειδώλιο γύρω στα 500 π.Χ. και θεώρησε ότι αναπαράγει το άγαλμα του Ενδοίου. Έκτοτε πολλά και διάφορα έχουν ειπωθεί όσον αφορά τη χρονολόγηση και το εργαστήριο αλλά και για τη σχέση του ειδωλίου με το λατρευτικό άγαλμα: έχει θεωρηθεί από αντίγραφο του αγάλματος του Ενδοίου ως μία απλή ένδειξη για τον τύπο του αγάλματος. Το τελευταίο πρεσβεύει κυρίως η νεότερη έρευνα, όπως είχε ήδη υποστηρίξει παλαιότερα ο Niemeyer επισημαίνοντας παράλληλα τη δυσκολία της επακριβούς χρονολόγησής του¹⁹⁰³. Το ειδώλιο απασχόλησε τους μελετητές και στο πλαίσιο της έρευνας για τον γλύπτη Ένδοιο, ενώ σημαντική για τον συσχετισμό του με τον καλλιτέχνη υπήρξε η συμβολή του Floren. Γενικώς το ειδώλιο χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και θεωρείται ως λακωνική δημιουργία ή αρκαδική με έντονη τη λακωνική επίδραση. Από τον Picard¹⁹⁰⁴ θεωρείται ότι δεν σχετίζεται καθόλου με το άγαλμα του Ενδοίου, το οποίο θα ήταν καθιστό και μεταγενέστερο στυλιστικά του ειδωλίου, ενώ εντελώς διαφορετική είναι η προσέγγιση του Stibbe ως προς το ότι βλέπει σε αυτό μία μίμηση του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς Χαλκίοικου στη Σπάρτη. Ο τελευταίος υπογραμμίζει τα πολλά

¹⁸⁹⁹ Ε.Μ. αρ.ευρ.16352· IG V2, 76. Βλ. Dugas 1921, 362 σημ.8· Jost 1975, 347 σημ.27, 349, εικ.19· Lazzarini 1976, 8· Jost 1985, 379· Herfort-Koch 1986, 26, 91-92 αρ.Κ43, πίν.4,4· Alroth 1989, 47-48· Marx 1993, 245· Rolley 2006, 396 σημ.12, 421.

¹⁹⁰⁰ Για το στοιχείο αυτό όπως και για την κοντή χειρίδα του ενδύματος πρβλ. το χάλκινο Παλλάδιο στη Βαλτιμόρη, Walters Art Gallery 54.780, βλ. Cohen 1997-98, ιδίως 12, 21, εικ.1-3.

¹⁹⁰¹ Αυτό επισημαίνεται από τον Rolley 2006, 396 σημ.12, 421 ο οποίος μάλιστα θεωρεί ότι η επιγραφή χαραχθηκε πριν τη χύτευση και το συγκαταλέγει στα λακωνικά ειδώλια του 6^{ου} αι. π.Χ.

¹⁹⁰² Βλ. Dugas 1911, 266-267, εικ.2-4 και Dugas 1921, 338 και 359-363 αρ.58, εικ.18, πίν.13 για το ειδώλιο της Αθηνάς (Ε.Μ. αρ.ευρ.14828) με το δόρυ στην κατάσταση που βρέθηκε πριν ισιωθεί. Η Voyatzis 1990, 27 συμφωνεί ότι η περιοχή αυτή χρησίμευε ως «votive dump» μετά την ανέγερση του αρχαϊκού ναού. Για το ειδώλιο βλ. επίσης Lamb 1925-26, 140-141 αρ.19· Jost 1975, 348-349, εικ.16-18· Floren 1977, 83-86, 89 κ.ε.· Jost 1985, 153, 369, 379, πίν.37,4· Norman 1986, 426, πίν.28,1· Halm-Tisserant 1986, 272-274, εικ.6.1· Herfort-Koch 1986, 26· Alroth 1989, 47-48, εικ.21· Stewart 1990, 123, εικ.182· Viviers 1992, 155-158, εικ.37· Marx 1993, 245, 255 αρ.3, εικ.12-13· Stibbe 1996, 118-119· Cohen 1997-98, 15-16, εικ.13· Stibbe 2000α, 73-75, εικ.7-8· Stibbe 2000β, 73, εικ.7-6· Vierck 2000, 26 αρ.2, 30-31, 37· Rolley 2006, 6, εικ.16.

¹⁹⁰³ Niemeyer 1960, 23.

¹⁹⁰⁴ Picard 1934, 388.

λακωνικά χαρακτηριστικά του ειδωλίου, ωστόσο η Herfort-Koch το θεωρεί ως τοπική δημιουργία με κάποια λακωνικά στοιχεία, που θα μπορούσε να σχετίζεται με το λατρευτικό άγαλμα του Ενδοίου¹⁹⁰⁵.

Το ειδώλιο έχει συνολικό ύψος 0,126 μ. και 0,095 μ. χωρίς το κράνος. Στέκεται σε συμφυή κυκλική λεπτή βάση με δύο σπές προφανώς για τη στερέωσή της¹⁹⁰⁶. Η θεά παριστάνεται μετωπική, σχεδόν άκαμπτη, με ενωμένα τα σκέλη, που δεν διακρίνονται κάτω από το ένδυμα, από το οποίο προβάλλουν μόνο στην πρόσθια όψη τα άκρα πόδια, με το αριστερό να βρίσκεται ελαφρώς πιο μπροστά από το δεξί¹⁹⁰⁷. Με το λυγισμένο ανασηκωμένο δεξί χέρι κρατά διαγώνια ένα μακρύ δόρυ, ενώ με το αριστερό χέρι μακριά από το σώμα μία κυκλική ασπίδα, που φέρει προς τα μπροστά σε λοξή θέση. Φορά κράνος εν είδει καλύμματος κεφαλής με παραγναθίδες, κάτω από το οποίο προβάλλει η κόμη, που φέρει απλές κάθετες χαράξεις. Το κράνος φέρει πλευρικά δύο περιέργες προσφύσεις, καθώς και ένα υψηλό περίτεχνο λοφίο. Το πρόσωπο της θεάς είναι μεγάλο και στιβαρό με έντονα χαρακτηριστικά. Φορά ένα μακρύ ένδυμα, πιθανότατα πέπλο, στον οποίο αποδίδονται παράλληλες κατακόρυφες πτυχώσεις μόνο στην οπίσθια όψη, στοιχείο που θεωρείται ότι παραπέμπει σε λακωνικό εργαστήριο¹⁹⁰⁸. Η κάτω παρυφή του ενδύματος μπροστά κοσμεύεται με μικρούς εγχάρακτους κύκλους όπως εξάλλου και η ασπίδα και η πρόσφυση του λοφίου του κράνους. Το μεγαλύτερο τμήμα του άνω μέρους του σώματος καταλαμβάνει ένα μεγάλο γοργόνειο. Η αιγίδα διακρίνεται στην οπίσθια όψη και μοιάζει με κοντό επίβλημα που απολήγει σε δύο οξείες γωνίες και κοσμεύεται με πυκνά τοποθετημένους μικρούς εγχάρακτους κύκλους¹⁹⁰⁹.

Από την έρευνα έχει υπογραμμιστεί η ύπαρξη των περιέργων στοιχείων που φύονται πλευρικά στο κράνος. Τα στοιχεία αυτά σε παρόμοια μορφή και ενίοτε με την προσθήκη ενός τρίτου στο μέσο του μετώπου συναντώνται και σε κάποια άλλα αρχαϊκά χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς¹⁹¹⁰. Ο Dugas

¹⁹⁰⁵ Βλ. Stibbe 2000α, 73-75· Herfort-Koch 1986, 26.

¹⁹⁰⁶ Dugas 1921, 359. Για παρόμοιες βάσεις σε χάλκινα ειδώλια από την Αρκαδία βλ. Lamb 1925-26, 136 αρ.3, εικ.3, 137 αρ.5-6.

¹⁹⁰⁷ Πρβλ. την Πεπλοφόρο της Ακρόπολης (Μ.Α. αρ.ευρ.679), που χρονολογείται γύρω στο 530 π.Χ.

¹⁹⁰⁸ Ο πέπλος με κοντό απόπτυγμα που παρουσιάζει κάθετες πτυχώσεις συχνά μόνο στην οπίσθια όψη είναι χαρακτηριστικός για τα γυναικεία λακωνικά ειδώλια του 6^{ου} αι. π.Χ. σύμφωνα με τον Rolley 2006, 396. Έτσι παριστάνεται και η λακωνική Άρτεμη Δαιδαλεία από το Μάζι (περίπου 530-520 π.Χ.), όπως είχε ήδη παρατηρήσει ο Dugas 1921, 361· για το χάλκινο αυτό αγαλμάτιο στη Βοστώνη, Museum of Fine Arts 98.658, βλ. Cohen 1997-98, 20, εικ.22.

¹⁹⁰⁹ Ο Dugas 1921, 359-360 αποκλείει να πρόκειται για αιγίδα ούτε δέχεται ότι οι εγχάρακτοι κύκλοι σε αυτό το περίεργο στοιχείο, όπως το χαρακτηρίζει, συμβάλουν στην ταύτισή της, καθώς αποδίδει σε όλους τους εγχάρακτους μικρούς κύκλους του αγαλματίου καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα. Κάνει λόγο για «une sorte de pèlerine» και θεωρεί πιθανό να ταυτίζεται με τη μάλλινη χλαίνα (ή χλανίδιον). Το μοτίβο των κύκλων συναντάται συχνά σε λακωνικά χάλκινα αγαλμάτια, βλ. Cohen 1997-98, 20 με σημ.55. Ωστόσο, σίγουρα με αυτούς δηλώνεται η αιγίδα, όπως είχε ήδη αναγνωρίσει ο Picard 1934, 388 σημ.1.

¹⁹¹⁰ Μόνο δύο σε πολύ σχηματική μορφή αποδίδονται στο ειδώλιο από το ιερό της Λυκόσουρας (Ε.Μ. αρ.ευρ.13380), βλ. εδώ στο κεφ.2.9. Περισσότερο τη μορφή συμπαγών δίσκων έχουν στο κράνος ενός ειδωλίου στην Οξφόρδη που αγοράστηκε στο Αίγιο (Ashmolean Museum G.416), βλ. Gardner 1910, 229-230 αρ.2, πίν.13.1· Niemeyer 1960, 56-57, εικ.14· Jost 1975, 347, εικ.21-22. Παρόμοια είναι η μορφή τους σε ένα αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο πιθανότατα λακωνικού εργαστηρίου από την Κίρρα στο Λούβρο Br 145 (βλ. Herfort-Koch 1986, 26, 48, 91 αρ.Κ41, πίν.5,4-6· Stibbe 2000α, 73, εικ.5-6) και επίσης σε ένα ειδώλιο στο Βρετανικό Μουσείο

θεωρεί ότι τα στοιχεία αυτά έχουν διακοσμητικό ρόλο όπως τα «aigrettes plumes» που κοσμούν συνήθως το κράνος της Αθηνάς· υποθέτει ότι ταυτίζονται με τους ομηρικούς «φαλούς», ώστε το κράνος αυτό θα μπορούσε να νοείται ως η «ἀμφίφαλος κυνέη»¹⁹¹¹. Η Jost δέχεται επίσης τον διακοσμητικό ρόλο αυτών των στοιχείων και ισχυρίζεται ότι συναντώνται βασικά σε πελοποννησιακά χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς, υπό την επίδραση των οποίων τα στοιχεία αυτά σε παραπλήσια μορφή εμφανίζονται σε δύο αττικά ειδώλια¹⁹¹². Ο Stibbe υποθέτει ότι τα στοιχεία αυτά ταυτίζονται με άνθη και συνιστούν λεπτομέρειες που θα μπορούσαν να ανάγονται στο λατρευτικό άγαλμα που αντιγράφει το ειδώλιο της Κίρρας προσθέτοντας ότι τέτοια ανθεμωτά στεφάνια ή διαδήματα ήταν αγαπητά στη Λακωνία¹⁹¹³.

Ίσως το πιο εντυπωσιακό στοιχείο στο αγαλμάτιο της Τεγέας είναι το μεγάλο γοργόνειο, εξαιτίας του οποίου έχει συσχετιστεί από τον Floren με την καθιστή Αθηνά της Ακρόπολης, όπου για πρώτη φορά στη μνημειακή πλαστική αποδίδεται το γοργόνειο στην αιγίδα της Αθηνάς. Θεωρεί ότι το γοργόνειο της καθιστής Αθηνάς θα είχε τα ίδια χαρακτηριστικά με το γοργόνειο της Τεγέας και εντοπίζει ως συνδετικό κρίκο δύο πήλινα ανάγλυφα από την ίδια μήτρα με την καθιστή Αθηνά σε κατατομή από την Ακρόπολη και ένα πήλινο αγαλμάτιο της ένθρονης Αθηνάς από την Ακρόπολη. Σύμφωνα με τον Floren και στις τέσσερις περιπτώσεις είναι όμοια η σχεδόν ολόγλυφη διαμόρφωση του γοργόνειου, που διαφοροποιείται από άλλες απεικονίσεις ως προς τα εξανθρωπισμένα χαρακτηριστικά του, και σίγουρα η πρωτοτυπία στην απόδοσή του υποδεικνύει μία μεγάλη καλλιτεχνική προσωπικότητα που δεν είναι άλλη από τον Αθηναίο Ένδοιο¹⁹¹⁴.

Η προσθήκη του γοργόνειου στην αιγίδα της Αθηνάς θεωρείται ως παρακαταθήκη του Ενδοίου και από τη Halm-Tisserant¹⁹¹⁵. Χρονολογεί στα 550-540 π.Χ. τα δύο έργα του όπου για πρώτη φορά εμφανίζεται το γοργόνειο: την καθιστή Αθηνά της Ακρόπολης και το λατρευτικό άγαλμα της Τεγέας, ως αντίγραφο του οποίου εκλαμβάνει το χάλκινο ειδώλιο. Πιστεύει ότι σε αυτά τα δύο έργα ανάγεται η έμπνευση για την προσθήκη του γοργόνειου στην αιγίδα της Αθηνάς στη μικροτεχνία από το 530 π.Χ. και στο εξής. Η Marx στο άρθρο του 1993 απορρίπτει τις θέσεις της Halm-Tisserant θεωρώντας καταρχήν λανθασμένες τις χρονολογήσεις της. Από την έρευνά της προκύπτει ότι το γοργόνειο στην αιγίδα εμφανίζεται στην αττική μικροτεχνία γύρω στα 540 π.Χ. και είναι σπάνιο μέχρι το θάνατο του Πεισίστρατου το 527 π.Χ. Ισχυρίζεται ότι ως έμπνευση θα στάθηκε ένα σημαντικό λατρευτικό άγαλμα της θεάς στην Αθήνα, πιθανότατα της Αθηνάς Πολιάδος, στο οποίο θα προστέθηκε το γοργόνειο γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Η πρώτη εμφάνιση του γοργόνειου στην αιγίδα της Αθηνάς Πολιάδος προβάλλεται και από άλλους –άσχετα αν συνιστά συμβολή του Ενδοίου– και συσχετίζεται με την πολιτική του Πεισίστρατου και των Πεισιστρατιδών.

1934,0717.1, για το οποίο δίνεται ως προέλευση ο Πύργος και θεωρείται πιθανόν αρκαδικό, βλ. Niemeyer 1960, 59-60· Jost 1975, 353, εικ.27-28.

¹⁹¹¹ Βλ. Dugas 1921, 360-361.

¹⁹¹² Ε.Μ. αρ.ευρ. 16354 και 6459. Βλ. Jost 1975, 353· για το ειδώλιο της Λυκόσουρας θεωρεί εξίσου πιθανό να ταυτίζονται με τα αυτιά του δέρματος ζώου που αποτελούσε το κράνος.

¹⁹¹³ Βλ. Stibbe 2000α, 73 με σημ.52.

¹⁹¹⁴ Για τη διαμόρφωση του γοργόνειου στην υστεροαρχαϊκή περίοδο και τη συμβολή του Ενδοίου βλ. Floren 1977, 74-100, ιδίως 83-86, πίν.7-8,2 για τη σύγκριση των τεσσάρων περιπτώσεων.

¹⁹¹⁵ Βλ. Halm-Tisserant 1986, 270-276.

Ο Viviers δεν δέχεται ότι το γοργόνειο στο ειδώλιο της Τεγέας παραπέμπει στην τέχνη του Ενδοίου, ενώ η άγνωστη μορφή του γοργόνειου της καθιστής Αθηνάς δεν επιτρέπει συγκρίσεις. Παρατηρεί ότι αφενός το γοργόνειο στην αιγίδα είναι σχετικά σπάνιο στην Αθήνα του β' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. και αφετέρου περίπου την ίδια περίοδο το συναντάμε και στην Πελοπόννησο έστω και σπάνια¹⁹¹⁶. Η Jost εξάλλου είχε ισχυριστεί το 1975 ότι σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα η παρουσία του γοργόνειου σε χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς τουλάχιστον της αρχαϊκής περιόδου συνιστά μία πελοποννησιακή συνήθεια. Εκτός από το ειδώλιο της Τεγέας, το οποίο θεωρεί αρκαδικό με λακωνική επίδραση, το γοργόνειο εμφανίζεται σε δύο ειδώλια της θεάς από τη Λυκόσουρα και την ακρόπολη της Σπάρτης¹⁹¹⁷. Αργότερα η Jost φαίνεται να αναθεωρηθεί κάπως: το ειδώλιο είναι μεν λακωνικό, αλλά το μεγάλο γοργόνειο παραπέμπει πράγματι στη λεγόμενη Αθηνά του Ενδοίου, αν και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την αποδοχή μίας ιδιαίτερης σχέσης¹⁹¹⁸. Από τη συγκέντρωση των απεικονίσεων του γοργόνειου στην αιγίδα της Αθηνάς από τη Marx το ειδώλιο της Τεγέας, χρονολογούμενο στα 525-510 π.Χ., αποτελεί μία από τις πρώτες απεικονίσεις εκτός Αττικής μαζί με ένα βοιωτικό πήλινο ειδώλιο¹⁹¹⁹. Η Marx πιστεύει ότι τα δύο χάλκινα ειδώλια της Τεγέας έχουν αρκετές ομοιότητες ώστε θα μπορούσαν να απηχούν το ίδιο λατρευτικό άγαλμα του Ενδοίου, το οποίο θα ήταν όρθιο και για τον λόγο ότι ο Πausanias συνήθως υποδεικνύει ποια αγάλματα είναι καθιστά¹⁹²⁰.

Τα λατρευτικά αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας

Ο Δεληβορριάς το 1967 εντόπισε στις αποθήκες του Μουσείου της Τεγέας ένα τμήμα μαρμάρινου γυναικείου κορμού, το οποίο δημοσίευσε αποδίδοντάς το στο πρωτότυπο σκοπάδειο λατρευτικό άγαλμα της Υγείας στο ναό της Αλέας Αθηνάς· η ταύτιση αυτή ενισχύθηκε σε ένα άρθρο του 1983 που συνυπογράφει με τον Linfert¹⁹²¹ [πίν.2.41.α]. Παρόλο που δεν υπάρχουν πληροφορίες για την ανεύρεση του γλυπτού, ο Δεληβορριάς πιστεύει ότι θα μπορούσε να προέρχεται από το ιερό. Το σωζόμενο ύψος του κορμού είναι 0,335 μ. και το πρωταρχικό ύψος του αγάλματος υπολογίζεται στα 1,80 έως 2,10 μ. Η μορφή φορά χειριδωτο χιτώνα, ζωσμένο ψηλά κάτω από το στήθος, και μάτιο. Στη ζώνη διακρίνονται δύο οπές όπου θα ήταν στερεωμένη η μεταλλική αγκράφα. Η ένθετη κεφαλή της μορφής θα ήταν στραμμένη προς τα δεξιά. Ένθετο ήταν και το δεξί χέρι της.

Ως επιχειρήματα για την ταύτιση προβάλλονται: η ποιότητα του γλυπτού που υποδεικνύει έναν μεγάλο καλλιτέχνη· η τεχνοτροπική συγγένεια με τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του ναού· το υπερφυσικό του μέγεθος· το μάρμαρο που είναι πεντελικό σε συμφωνία με τη μαρτυρία του Πausanias για το υλικό των αγαλμάτων του Σκόπα· η καλή διατήρηση της επιδερμίδας του μαρμάρου και η έλλειψη διάβρωσης, που υποδεικνύουν ότι ήταν στημένο σε έναν στεγασμένο χώρο.

¹⁹¹⁶ Βλ. Viviers 1992, 156-157.

¹⁹¹⁷ Jost 1975, 350· Ε.Μ. αρ.ευρ.12736 και 15896.

¹⁹¹⁸ Βλ. Jost 1985, 379.

¹⁹¹⁹ Βλ. Marx 1993, 254-255· χρονολογεί το ειδώλιο της Σπάρτης (Ε.Μ. αρ.ευρ.15896) γύρω στα 500 π.Χ. και της Λυκόσουρας (Ε.Μ. αρ.ευρ.12736) στην περίοδο 510-480 π.Χ., οπότε αρχίζουν οι απεικονίσεις του γοργόνειου σε απεικονίσεις της θεάς εκτός της Αττικής.

¹⁹²⁰ Βλ. Marx 1993, 244 με σημ.73, 245.

¹⁹²¹ Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.1635. Βλ. Δεληβορριάς 1968 και Delivorias – Linfert 1983. Πρβλ. Norman 1986, 427-428, πίν.28, εικ.2.

Καθοριστική για την ταύτιση υπήρξε η ομοιότητα του κορμού με την Υγεία που απεικονίζεται μαζί με τον Ασκληπιό σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο της Τεγέας, όπου πιστεύεται ότι απηχούνται τα αγάλματα του Σκόπα. Πρόκειται για ένα μεγάλο μαρμάρινο ανάγλυφο, ύψους 0,62 μ., που γενικώς χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} ή στην αρχή του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁹²² [πίν.2.41.β]. Οι δύο θεοί απεικονίζονται κατενώπιον σε στάση που παραπέμπει σε λατρευτικά αγάλματα. Ο Ασκληπιός είναι τυλιγμένος με το ιμάτιο έχοντας εν μέρει γυμνό τον κορμό και με το δεξί χέρι κρατά φιάλη, κάτω από την οποία διακρίνεται φίδι. Η Υγεία φορά υψηλά ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το κάτω μέρος του σώματος. Το ότι ο Ασκληπιός απεικονίζεται αγένειος είναι ένα εντυπωσιακό στοιχείο, που μας μαρτυρείται από τον Πausanία για ελάχιστα αγάλματα του θεού στην Πελοπόννησο, μεταξύ των οποίων και για το άγαλμα που έκανε ο Σκόπας στην αρκαδική Γόρτυνα¹⁹²³.

Η ταύτιση του γυναικείου κορμού με την Υγεία του Σκόπα έχει συναντήσει πολλές αντιρρήσεις, καθώς πολλά σημεία είναι προβληματικά και κάποιες κρίσεις υποκειμενικές. Ακόμη περισσότερο η αποσπασματική κατάσταση διατήρησής του δυσχεραίνει την ασφαλή απόδοσή του σε ένα άγαλμα της Υγείας. Κάποιοι αντιμετώπισαν την ταύτιση με συγκρατημένη αμφισβήτηση επισημαίνοντας τη χαμηλή ποιότητα του έργου για ένα λατρευτικό άγαλμα από έναν σπουδαίο γλύπτη¹⁹²⁴. Έντονη κριτική ασκήθηκε από τον Marcadé¹⁹²⁵, ο οποίος επισημαίνει όλες τις αδυναμίες του σχετικού σκεπτικού. Επιπλέον, δεν εντοπίζει παρά μόνο μία γενική τυπολογική ομοιότητα μεταξύ του κορμού και της Υγείας του αναθηματικού ανάγλυφου, ενώ θεωρεί ότι ο τρόπος της ένθεσης της κεφαλής και του δεξιού χεριού παραπέμπουν στην ύστερη ελληνιστική περίοδο.

Η Λεβέντη¹⁹²⁶ μη δεχόμενη τις αμφιβολίες των υπόλοιπων μελετητών πιστεύει ότι πράγματι ο κορμός προέρχεται από το λατρευτικό άγαλμα της Υγείας που ήταν στημένο στο ναό της Αλέας Αθηνάς και το οποίο απηχείται στο αναθηματικό ανάγλυφο. Ωστόσο, χρονολογεί και τον κορμό και το ανάγλυφο στον ύστερο 2^ο ή τον πρώιμο 1^ο αι. π.Χ. βασιζόμενη σε στιλιστικά παράλληλα και σε εικονογραφικά μοτίβα. Ως εκ τούτου η Λεβέντη υποθέτει ότι υπάρχει μία σύγχυση ως προς την απόδοση των λατρευτικών αγαλμάτων εκ μέρους του Πausanία στον Σκόπα, ο οποίος δεν θα μπορούσε να είναι ο γνωστός καλλιτέχνης του 4^{ου} αι. π.Χ. και αρχιτέκτονας του ναού, αλλά ένας νεότερος συνονόματός του. Η ύπαρξη του τελευταίου μπορεί να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιη, καθώς στις αρχαίες πηγές μαρτυρούνται περισσότεροι γλύπτες με το όνομα Σκόπας, χωρίς να γίνεται διαφοροποίηση μεταξύ τους, οι οποίοι φαίνεται ότι ανήκουν στην ίδια παριανή καλλιτεχνική οικογένεια. Η Ridgway¹⁹²⁷ υπογραμμίζει ιδιαίτερα αυτή τη διαπίστωση και επιχειρεί μία υποθετική γενεαλογία της οικογένειας από τον 5^ο αι. π.Χ. έως το 100 μ.Χ. (Σκόπας I-IV). Δέχεται την άποψη της Λεβέντη για την ύστερη χρονολόγηση των λατρευτικών αγαλμάτων του Ασκληπιού και της Υγείας, τα οποία αποδίδει στον Σκόπα III του 2^{ου} αι. π.Χ.

¹⁹²² Μουσείο Τεγέας αρ.επρ.29. Το ανάγλυφο εντόπισε στο Μουσείο της Παλαιάς Επισκοπής και δημοσίευσε ο Mendel 1901, 264 αρ.2, πίν.III θεωρώντας το ως ένα μέτριο έργο του 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Delivorias – Linfert 1983, 283-285, εικ.6· Jost 1985, 501, πίν.38,1· Norman 1986, 428, πίν.28, εικ.3· Λεβέντη 1993, 119, εικ.1· Σταυρίδου 1996, 76, εικ.35· Riethmüller 2005, 229-230 με σημ.237 για την παράθεση της συνολικής βιβλιογραφίας.

¹⁹²³ Πaus. 8,28,1. Βλ. Delivorias – Linfert 1983, 283 με σημ.12.

¹⁹²⁴ Stewart 1977, 84· LIMC V (1990) λ. Hygieia 560 αρ.58, 570-571 [F. Croissant].

¹⁹²⁵ Βλ. Marcadé 1986, 323-324, εικ.3. Τις εύλογες επισημάνσεις του αποδέχεται και ο Riethmüller 2005, 230.

¹⁹²⁶ Βλ. Λεβέντη 1993.

¹⁹²⁷ Βλ. Ridgway 1997, 251-252 και ιδίως σημ.45 και σημ.47.

Σε άρθρο της το 1986 η Norman¹⁹²⁸ δέχεται μεν ότι το τμήμα του κορμού ανήκει στην Υγεία του Σκόπα και ότι τα δύο αγάλματα απηχούνται στο αναθηματικό ανάγλυφο, ωστόσο εκφράζει προβληματισμούς όσον αφορά τα πρωταρχικά συμφραζόμενα των δύο αγαλμάτων. Μέχρι τότε θεωρούνταν αποδεκτό ότι με την ανέγερση του νέου ναού ο Σκόπας δημιούργησε τα δύο αγάλματα για να πλαισιώσουν το ελεφαντοστέινο λατρευτικό άγαλμα της Αλέας Αθηνάς. Ως υποθεμελίωση της μεγάλης ενιαίας βάσης τους είχε ερμηνευτεί η λεγόμενη λίθινη «πλατφόρμα» στο πίσω μέρος του σηκού, ερμηνεία που όμως δεν ισχύει, όπως είδαμε. Επιπλέον, η Norman θεωρεί αδιανόητη τη σύνθεση ενός λατρευτικού συντάγματος από διαφορετικές θεότητες και αγάλματα διαφορετικών περιόδων και υλικών για την κλασική πραγματικότητα και για λόγους αισθητικής και για λόγους λατρείας. Πιστεύει ότι τα αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό του ναού της Αλέας Αθηνάς μόνο στα ρωμαϊκά χρόνια, μετά την αρπαγή του λατρευτικού αγάλματος από τον Αύγουστο και ίσως σε σχέση με το στήσιμο της Αθηνάς Ιππίας των Μανθυρέων που το αντικατέστησε. Είναι όντως ελκυστική και πιθανή η υπόθεση τότε να ανάγεται το στήσιμο των τριών αγαλμάτων στον σηκό κατά τον τρόπο που τα είδε ο Πausanias. Όσον αφορά την πρωταρχική θέση των δύο αγαλμάτων η Norman υποθέτει ότι ήταν στημένα σε κάποιο άλλο σημείο του τεμένους της Αλέας Αθηνάς ή ότι βρίσκονταν μέσα στο ναό ως αναθήματα, υπόθεση που μας φαίνεται πολύ λιγότερο πιθανή. Δεδομένων των μαρτυριών για τη λατρεία του Ασκληπιού στην Τεγέα από τον 4^ο αι. π.Χ. και στο εξής καταλήγει ότι οι δύο θεότητες είχαν τη δική τους ανεξάρτητη λατρεία εντός του τεμένους της Αλέας Αθηνάς¹⁹²⁹. Μάλιστα εντοπίζει ως εστία της λατρείας τους την περιοχή κοντά στην κρήνη του ιερού δεδομένης της σημασίας του νερού για τη λατρεία του Ασκληπιού και χωρίς η σύνδεση της κρήνης με την Αύγη να αποτελεί εμπόδιο ως προς αυτό, ενώ δεν αποκλείει τα δύο αγάλματα να ήταν στημένα στις δύο βάσεις αμέσως Β του ναού.

Τελευταία ο Riethmüller απορρίπτει την πρόταση της Norman και επανέρχεται στην άποψη ότι τα δύο αγάλματα κατασκευάστηκαν εξ αρχής από τον Σκόπα για να πλαισιώσουν το λατρευτικό άγαλμα της Αλέας Αθηνάς, πιθανόν στην ίδια βάση, ως σύνναοι θεοί έχοντας τη δική τους λατρεία στο ιερό¹⁹³⁰. Συνοψίζοντας τους σχετικούς προβληματισμούς τεκμηριώνει διαφορετικά την άποψή του για τη συνύπαρξη αυτή σε σχέση με την παλαιότερη έρευνα: διατείνεται ότι δεν στοιχειοθετείται και τόσο από τα δεδομένα η περίπτωση η Αλέα Αθηνά να είχε θεραπευτικό χαρακτήρα και ότι δεν διαπιστώνονται γενικότερα λατρευτικές συνδέσεις μεταξύ της Αθηνάς και του Ασκληπιού. Πιστεύει ότι επρόκειτο για μία κίνηση πολιτικής να δοθεί αυτή η εξέχουσα θέση στον σπουδαιότερο ναό της πόλης στις δύο θεότητες που έχαιραν μεγάλης σημασίας στην Τεγέα. Θεωρεί ότι η παρουσία του Ασκληπιού στο ιερό διαφαίνεται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, όπως είχε ήδη διαπιστωθεί στην έρευνα, ενώ ότι η σύνδεσή του με την Αλέα Αθηνά ανάγεται περισσότερο στον χθόνιο χαρακτήρα των δύο θεοτήτων παρά στην υποτιθέμενη ιαματική λειτουργία της θεάς.

Για το ζήτημα αυτό εξ αρχής θα πρέπει να διαπιστώσουμε ότι είναι περίεργο που δεν κατασκευάστηκε από τον Σκόπα (ή κάποιον άλλον γλύπτη) ένα λατρευτικό άγαλμα της Αλέας Αθηνάς για το νέο περίλαμπρο ναό της θεάς άσχετα από την επιβίωση του αρχαίου και σεβάσμιου αγάλματος του Ενδοίου. Πρόκειται για μια εποχή που έχει εδραιωθεί η πρακτική μεγάλου μεγέθους λατρευτικών

¹⁹²⁸ Βλ. Norman 1986.

¹⁹²⁹ Βλ. Norman 1986, 429-430.

¹⁹³⁰ Βλ. Riethmüller 2005, 225-235, ιδίως 230-234.

αγαλμάτων, συχνά από πολύτιμα υλικά, που ενίοτε συνεχίζουν να συνυπάρχουν με τα παλαιότερα λατρευτικά αγάλματα. Η κατασκευή ενός νέου αγάλματος θα ήταν ιδίως αναμενόμενη, αν σκοπός ήταν να πλαισιωθεί από τα μαρμάρινα λατρευτικά αγάλματα του Σκόπα και της Υγείας. Από την άλλη θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί ότι συνειδητά δεν κατασκευάστηκε ένα νέο λατρευτικό σύνταγμα, καθώς πρόθεση ήταν να δηλώνεται η διαφορετικότητα του αγάλματος της Αθηνάς ως πρωταρχικής κατόχου του ιερού. Επιπλέον, ίσως η ιδιαιτερότητα της λατρείας, που διαπιστώνεται από μία πρώιμη εποχή, να λειτούργησε ανασταλτικά ως προς τη δημιουργία μίας νέας εικόνας της θεάς.

Κατά δεύτερον είναι όντως κάπως περίεργη η σύνθεση με δύο νέα υστεροκλασικά μαρμάρινα αγάλματα, προφανώς υπερφυσικού μεγέθους, να πλαισιώνουν ένα αρχαϊκό ελεφαντοστέινο άγαλμα πιθανότατα μικρότερων διαστάσεων. Ως παράλληλο θα μπορούσε να αναφερθεί ο ναός της Αφροδίτης στα Μέγαρα, στον οποίο υπήρχε το ελεφαντοστέινο λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης Πράξης και αργότερα προστέθηκαν άλλα αγάλματα του Πραξιτέλη και του Σκόπα σύμφωνα με τον Πausανία: ο πρώτος έκανε τα αγάλματα της Πειθούς και της Παρηγόρου και ο δεύτερος του Έρωτα, του Ίμερου και του Πόθου¹⁹³¹. Ωστόσο ο περιηγητής δεν παρέχει κάποια πληροφορία για την εμφάνιση και τη θέση των αγαλμάτων αυτών, ενώ συνήθως επισημαίνει πότε τα αγάλματα βρίσκονται το ένα δίπλα στο άλλο, όπως και στην περίπτωση της Τεγέας. Πρόκειται εξάλλου για μία διαφορετική περίπτωση, επειδή οι θεότητες στο ναό των Μεγάρων παριστάνουν προσωποποιημένες έννοιες άμεσα συνδεδεμένες με την Αφροδίτη, για τις οποίες δεν γνωρίζουμε αν προϋπήρχαν στο ιερό¹⁹³².

Ο Pausanias είδε μεν την Αθηνά να πλαισιώνεται από τον Ασκληπιό και την Υγεία, ωστόσο δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η κατάσταση αυτή ανάγεται στην περίοδο κατασκευής του ναού. Μας μεταφέρει την πραγματικότητα των ημερών του, που δεν αντικατοπτρίζει αναγκαστικά την πρωταρχική κατάσταση, όπως παρατηρούμε και σε άλλες περιπτώσεις. Εύλογο είναι να υποθέσουμε ότι έλαβε χώρα κάποια αναδιαμόρφωση στο εσωτερικό του ναού, όταν ο Αύγουστος πήρε μαζί του στη Ρώμη το αρχαϊκό λατρευτικό άγαλμα και οι Τεγεάτες αναγκάστηκαν να το αντικαταστήσουν, όπως μας περιγράφει ο Pausanias. Η ρωμαϊκή Τεγέα βρισκόταν σε παρακμή και αναμφίβολα πολλά ιερά της πρέπει να είχαν εγκαταλειφθεί ή και ερειπωθεί, ενώ ο ναός της Αλέας Αθηνάς είχε παραμείνει σώος έχοντας αποκτήσει τον χαρακτήρα ενός «μουσείου» με τη διατήρηση πολλών αναθημάτων στο πέρασμα του χρόνου.

Δεν αποκλείεται ο Σκόπας να κατασκεύασε τα γλυπτά για ένα ιερό του Ασκληπιού και να μεταφέρθηκαν στο ναό της Αλέας Αθηνάς στα ρωμαϊκά χρόνια. Με την ευκαιρία της παρουσίας του στην Τεγέα για τις εργασίες του στον υστεροκλασικό ναό μπορεί να του ανατέθηκε η παραγγελία για την κατασκευή των λατρευτικών αγαλμάτων ενός άλλου ιερού της Τεγέας. Από την άλλη δεν μπορεί να απορριφθεί μία συνειδητή επιλογή δημιουργίας εντός του ιερού της Αλέας Αθηνάς ενός χώρου λατρείας για τις νέες θεότητες. Σε ένα ιερό, ιδίως της εμβέλειας και της αρχαιότητας του ιερού μας, θα αναμέναμε την ύπαρξη περισσότερων λατρειών. Υπό αυτή την οπτική όμως η σημασία έγκειται στο κύρος του ιερού και όχι τόσο στη φύση της λατρείας της λατρευόμενης θεότητας, όπως περίπου βλέπουμε τον Ασκληπιό να «εγκαθίσταται» στην κλιτύ της αθηναϊκής Ακρόπολης. Περισσότερο ενδεικτική για τη σύνδεση των θεοτήτων είναι η παράδοση για την ίδρυση του βωμού του ιερού από τον θεραπευτή μάντη Μελάμποδα και λιγότερο ίσως η χθόνια φύση της Αλέας. Όσον αφορά την

¹⁹³¹ Βλ. Paus. 1,43,6.

¹⁹³² Βλ. Pirenne-Delforge 1994, 89-90.

ερμηνεία ενός πήλινου ανδρικού ποδιού με οπή ανάρτησης [πίν.2.38.ε] ως αναθήματος κατάλληλου προς θεότητες με ιαματική λειτουργία, θα πρέπει να επισημάνουμε αφενός ότι αποδέκτρια τέτοιου είδους αναθημάτων μπορεί να είναι και η Αθηνά και αφετέρου ότι μπορεί να αναγνωριστεί ως τμήμα πλαγγόνας¹⁹³³.

2.22. ΤΕΓΕΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΠΟΛΙΑΤΙΔΟΣ

Παυσ. 8,47,5 «ιερόν Ἀθηνᾶς πολιάτιδος»

νομίσματα αυτόνομα

αναθηματικό ανάγλυφο;

Τα δεδομένα για το ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος

Ο Πausanias, αφού αναφέρει το ναό του Αιπύτου Ερμή σε απόσταση περίπου τριών σταδίων από την κρήνη του ιερού της Αθηνάς Αλέας και προτού περάσει στην αγορά της Τεγέας, προσθέτει ότι οι Τεγεάτες έχουν και ένα ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος, που ονομάζουν και Έρυμα, στο οποίο ο ιερέας μπαίνει μόνο μία φορά τον χρόνο. Σε σχέση με το ιερό αυτό έχουν την παράδοση «πως στον Κηφέα, το γιο του Αλέου, η Αθηνά παραχώρησε ως δώρο να μένει πάντα ακυρίευτη η Τεγέα· λένε ακόμα πως η θεά έκοψε μέρος της κόμης της Μέδουσας και το έδωσε στον Κηφέα ως φυλαχτό της πόλης»¹⁹³⁴.

Την παράδοση των Τεγεατών σε σχέση με το ιερό τη συναντάμε κάπως διαφοροποιημένη και με περισσότερες πληροφορίες στον Απολλόδωρο¹⁹³⁵. Ο Ηρακλής, μετά την άλωση της Ήλιδος και της Πύλου, εκστράτευσε εναντίον της Λακεδαιμόνος για να εκδικηθεί τους Ιπποκοωντίδες. Φτάνοντας στην Αρκαδία ζήτησε τη βοήθεια του Κηφέα και των 20 γιων του. Όμως ο Κηφέας αρνήθηκε φοβούμενος ότι, αν εγκαταλείψει την Τεγέα, θα εκστρατεύσουν εναντίον της οι Αργείοι. Για να εξασφαλίσει τη βοήθεια του Κηφέα αποτρέποντας αυτόν τον κίνδυνο ο Ηρακλής «παρ' Ἀθηνᾶς λαβὼν ἐν ὑδρία χαλκῆ βόστρυχον Γοργόνος Στερόπη τῆ Κηφέως θυγατρὶ δίδωσιν, εἰπὼν, ἐὰν ἐπὶ στρατός, τρὶς ἀνασχούσης ἐκ τῶν τειχῶν τὸν βόστρυχον καὶ μὴ προΐδουσας τροπὴν τῶν πολεμίων ἔσσεσθαι». Τότε ο Κηφέας και οι γιοι του ακολούθησαν τον Ηρακλή στην εκστρατεία του εναντίον των Ιπποκοωντιδών και έπεσαν στη μάχη. Παρόμοια είναι η εκδοχή στο Σούδα στο λήμμα «πλόκιον Γοργάδος», το οποίο και σε άλλους όψιμους συγγραφείς έχει παροιμιακή χρήση δηλώνοντας ένα αποτροπαϊκό σύμβολο¹⁹³⁶.

¹⁹³³ Βλ. Dugas 1921, 363 αρ.60, εικ.19· Jost 1985, 381· Riethmüller 2005, 231 με σημ.249. Μας θυμίζει επίσης τα πόδια στο περίεργο σύνθετο χάλκινο περιάπτο που αναφέραμε στα αναθήματα του πρώιμου ιερού.

¹⁹³⁴ Παυσ. 8,47,5: «Τεγεάταις δέ ἐστὶ καὶ ἄλλο ἱερόν Ἀθηνᾶς πολιάτιδος· ἐκάστου δὲ ἅπαξ ἔτους ἱερεὺς ἐς αὐτὸ ἔσεισι· τοῦτο Ἔρυμα τὸ ἱερόν ὀνομάζουσι, λέγοντες ὡς Κηφεῖ τῷ Ἀλέου γένοιτο δωρεὰ παρὰ Ἀθηνᾶς ἀνάλωτον ἐς τὸν πάντα χρόνον εἶναι Τεγέαν, καὶ αὐτῷ φασιν ἐς φυλακὴν τῆς πόλεως ἀποτεμοῦσαν τὴν θεὸν δοῦναι τριχῶν τῶν Μεδούσης».

¹⁹³⁵ Βλ. Απολλόδ. 2,7,3.

¹⁹³⁶ Σούδα λ. πλόκιον Γοργάδος· τὸν δοθέντα πλόκαμον τῆς Γοργόνης Ἀστερόπη τῆ Κηφέως· καθ' ὃν χρόνον Κηφεὺς Ἡρακλεῖ συνεστράτευσεν εἰς Λακεδαιμονίαν, ἵνα τούτου ἀποδημοῦντος ἡ πόλις ἀπόρθητος μείνη. Βλ. επίσης Frazer IV, 433.

Στο Σούδα η κόρη του Κηφέα ονομάζεται Αστερόπη κι όχι Στερόπη όπως στον Απολλόδωρο. Ο Πausανίας γνωρίζει ως κόρη του Κηφέα την Αερόπη¹⁹³⁷. Σε αυτόνομα νομίσματα της Τεγέας η Αθηνά προσφέρει τον πλόκαμο της Γοργούς είτε σε μία μικρή γυναικεία μορφή που βαστά αγγείο για να το τοποθετήσει είτε σε έναν πολεμιστή και μία γυναικεία μορφή ανάμεσά τους κρατά το αγγείο [πίν.2.42.β]. Προφανώς οι μορφές αυτές ταυτίζονται με τον βασιλέα Κηφέα και την κόρη του. Από τους Gardner και Head ο νομισματικός τύπος με την κόρη του Κηφέα χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. και ο άλλος με τον Κηφέα μετά το 146 π.Χ.· αντίστροφα τοποθετεί τους δύο τύπους ο Ρωμαίος και η άποψη του έχει γίνει αποδεκτή¹⁹³⁸. Η απουσία νύξης για τον Ηρακλή στα νομίσματα και στον Πausανία αναδεικνύουν τον ρόλο της θεάς στην τοπική εκδοχή του μύθου, ενώ η εκδοχή του Απολλόδωρου, που μπορεί να αποτελεί μεταγενέστερη εισαγωγή εξαιτίας της παρουσίας του Ηρακλή στην Τεγέα, αγνοεί τη λατρευτική σημασία του επεισοδίου, που έγκειται βασικά στην Αθηνά και στη μαγική της δύναμη ως προστάτιδα θεά¹⁹³⁹. Το ίδιο το φυλακτό, το γοργόνειο, είναι το έμβλημα των πρώτων νομισμάτων της Τεγέας στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., απεικόνιση που δεν αποκλείεται να παραπέμπει στον μύθο της Αθηνάς Πολιάτιδος¹⁹⁴⁰.

Το ιερό αυτό της Αθηνάς μας μαρτυρείται μόνο από τον Πausανία, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η επίκληση της θεάς και η ονομασία του ιερού. Σύμφωνα με τον Burkert η επίκληση Πολιάτις φαίνεται πως σχετίζεται με μία πιο αρχαϊκή μορφή της λέξης «πολίτης»¹⁹⁴¹. Στον Αισχύλο οι «θεοί πολίται» νοούνται ως οι θεοί της πόλης, ως συνώνυμο του «πολιοῦχοι»¹⁹⁴², ενώ η επίκληση Πολίτης συναντάται για τον Διόνυσο στην αρκαδική Ηραία¹⁹⁴³. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο την αρχαιότητα της λατρείας και βασικά της επίκλησης του Διονύσου, που φαίνεται να παραπέμπει σε μία σπάνια για τον θεό αυτό κοινωνική και πολιτική λειτουργία. Το περιεχόμενο της λέξης «ἔρυμα» συνδέεται ήδη από τον Όμηρο άμεσα με την άμυνα και την προστασία¹⁹⁴⁴. Είναι μία αρμόζουσα ονομασία για το ιερό στο οποίο βρισκόταν το φυλακτό που εξασφάλιζε την ίδια την ύπαρξη της πόλης εναντίον εξωτερικών απειλών και, τουλάχιστον στα χρόνια του Πausανία, άνοιγε μόνο μία φορά τον χρόνο.

Σύμφωνα με τη Jost¹⁹⁴⁵ το δώρο της Αθηνάς προς την πόλη, που την καθιστούσε απόρθητη, παραπέμπει στην αρχέγονη μαγική δύναμη της προστάτιδας θεάς έχοντας την ίδια λειτουργία όπως τα

¹⁹³⁷ Βλ. Πaus. 8,44,7-8· σύμφωνα με τεγεατική παράδοση ο Άρης συνευρέθηκε με την Αερόπη, η οποία πέθανε κατά τον τοκετό, ωστόσο το βρέφος, στο οποίο δόθηκε το όνομα Αέροπος, θήλαζε γάλα άφθονο από τη νεκρή μητέρα του σύμφωνα με τη θέληση του Άρη, ο οποίος για αυτό τον λόγο εξέλαβε την επίκληση Αφνειός στο ιερό του που βρισκόταν στο όρος Κρήσιον στην περιοχή της Μανθουρικής πεδιάδας, στα σύνορα της Τεγέας.

¹⁹³⁸ Βλ. NCP 113 αρ.3, πίν. V, 22-23· BMC 202-203 αρ.17-24, πίν.37,18-20· HN² 455· Ρωμαίος 1912α, 51· Jost 1985, 366-367, 381, πίν.36,2-4· SNG Cop. αρ.300-302.

¹⁹³⁹ Σχετικά βλ. Jost 1985, 367-368· Jost 1998, 229-230.

¹⁹⁴⁰ NCP 113 αρ.3· Babelon II,3 651-653 αρ.972-973, πίν.227,9-10· Ρωμαίος 1912α, 51, Jost 1985, 368· Robertson 1996α, 415.

¹⁹⁴¹ Burkert 1995, 208.

¹⁹⁴² Αισχ. Επτ. Θ. στ.253 «θεοί πολίται», πρβλ. στ.271 «τοῖς πολισσοῦχοις θεοῖς», στ.311-312 «πολιοῦχοι θεοί».

¹⁹⁴³ Βλ. Πaus. 8,26,1. Πρβλ. Jost 1985, 437.

¹⁹⁴⁴ Βλ. LSJ λ. ἔρυμα, πρβλ. λ. ἔρυμνός «fenced, fortified, strong, by art or nature». Στην Επίδαυρο μαρτυρείται επιγραφικά λατρεία της Αφροδίτης Ερυμίας, βλ. εδώ στο κεφ.1.6.

¹⁹⁴⁵ Βλ. Jost 1985, 368. Για τη σχέση της Γοργούς ή Μέδουσας με την Αθηνά και την καταστροφική δύναμη του γοργόνειου βλ. Parachatzis 1988, 86-91.

παλλάδια ή οι ιερές ασπίδες. Εναρμονίζεται με μία παλαιά αντίληψη για την προστασία που παρέχει η θεά, που αργότερα εκφράζεται με τη δύναμη των όπλων της. Ο πλόκαμος της Μέδουσας συγκεντρώνει όλες τις αποτροπαϊκές ιδιότητες του γοργόνειου και διατηρεί στην Τεγέα τη μαγική δύναμή του, μάλιστα δε και σε επίσημο επίπεδο με την απεικόνιση του γοργόνειου στα νομίσματα της πόλης, όταν σε άλλα μέρη από την κλασική εποχή και στο εξής το γοργόνειο τείνει να γίνει ένα απλό σύμβολο της Αθηνάς. Η πρωτοτυπία του μύθου αυτού εξηγεί για τη Jost το γεγονός ότι η λατρεία της Αθηνάς Πολιάτιδος παρέμεινε ζωντανή παρά την ύπαρξη και τη σημασία της Αλέας Αθηνάς.

Η Αθηνά αυτή έχει πολεμικό χαρακτήρα και φέρεται ως η κατεξοχήν προστάτιδα της ίδιας της πόλης. Είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε με ασφάλεια διάφορα στοιχεία όσον αφορά τον ακριβή χαρακτήρα της θεάς, την αρχαιότητα και τη σημασία της λατρείας της, από τη στιγμή που «επισικιάζεται» από την Αλέα Αθηνά στη σύγχρονη έρευνα τουλάχιστον, και ακόμη περισσότερο να πούμε με βεβαιότητα κάποια πράγματα για τη θέση και τη διαμόρφωση του ιερού της. Με την Αθηνά Πολιάτιδα ασχολήθηκε σε σχετικό άρθρο του το 1912 ο Ρωμαίος αποκρούοντας μάλιστα κάποιες απόψεις παλαιότερων μελετητών για την ανυπαρξία της θεάς αυτής¹⁹⁴⁶, θεωρώντας την αντιθέτως ως την πολιούχο της πόλης. Σύμφωνα με τον μελετητή ο ιερέας της Αθηνάς Πολιάτιδος είναι ο επώνυμος του έτους, σε αυτήν ανάγεται το όνομα της φυλής ἐπ' Ἀθαναίαν, στην οποία πιθανόν ανήκε πρωταρχικά το ιερό, ενώ με αυτή τη θεά σχετίζονται οι απεικονίσεις στα νομίσματα της πόλης, όχι μόνο του μύθου για τον βόστρυχο της Μέδουσας αλλά και του γοργόνειου και της γλαύκας¹⁹⁴⁷.

Ο Ρωμαίος πιστεύει ότι η μορφή της θεάς στα νομίσματα που απεικονίζουν τον μύθο σχετικά με το φυλακτό της πόλης, καθώς παραμένει η ίδια από τον 4^ο έως τον 1^ο αι. π.Χ., ανάγεται σε ένα πρότυπο που θα μπορούσε να είναι το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Πολιάτιδος. Το ίδιο πρότυπο θεωρεί επίσης ότι έχει η μορφή της θεάς σε ένα μαρμάρινο ανάγλυφο που βρήκε το 1907 στην Τεγέα¹⁹⁴⁸ [πίν.2.41.γ]. Στο ανάγλυφο, που μοιάζει με τα αττικά αναθηματικά ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ., απεικονίζεται στα αριστερά η Αθηνά, προς την οποία κατευθύνονται οκτώ λατρευτές με δύο ζώα. Η παρουσία του βωμού δίπλα της και οι αναρτημένες ασπίδες υποδεικνύουν ότι βρισκόμαστε στον χώρο ενός ιερού. Παρόλο που το ανάγλυφο σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση εξαιτίας της β' χρήσης του, όπως προκύπτει από σφυροκοπήματα και άφθονα ίχνη ασβέστη στην επιφάνειά του, ο Ρωμαίος θεωρεί ότι εξαιτίας της στάσης του νοείται ένα άγαλμα της Αθηνάς, το οποίο έχει παρόμοια εμφάνιση με την Αθηνά των νομισμάτων. Αποκλείει να πρόκειται για την Αλέα Αθηνά του Ενδοίου, επειδή τίποτε δεν υποδηλώνει ότι πρόκειται για αρχαϊκό άγαλμα. Συμπεραίνει ότι το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Πολιάτιδος, που θα χρονολογείται μετά το 369 π.Χ., φορούσε κορινθιακό κράνος με μεγάλο λοφίο, ποδήρη χιτώνα με μακρύ ζωσμένο απόπτυγμα, ενώ κρατούσε μόνο δόρυ και όχι ασπίδα.

Παρόλο που ο Ρωμαίος επισημαίνει ότι θα ήταν λανθασμένο να συμπεράνουμε από την παράσταση του ανάγλυφου ότι το άγαλμα θα ήταν στημένο στο υπαιθρο κοντά σε βωμό, ωστόσο δεν αποκλείει αυτή την περίπτωση θεωρώντας εξίσου πιθανό να βρισκόταν εντός ενός κτίσματος κοντά στον βωμό, ενώ ο πλόκαμος της Μέδουσας θα ήταν σε έναν άλλο χώρο του ιερού, ένα «άδυτον»¹⁹⁴⁹.

¹⁹⁴⁶ Βλ. Ρωμαίος 1912α, 49. Πρβλ. Stiglitz 1967, 86 με σημ.3· Jost 1985, 365.

¹⁹⁴⁷ Ρωμαίος 1912α, 51.

¹⁹⁴⁸ Βλ. Ρωμαίος 1912α, 52-54, εικ.5. Το ανάγλυφο είναι κατασκευασμένο από μάρμαρο Δολιανών και έχει μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: μήκος 0,67 μ., ύψος 0,55 μ., πάχος 0,28.

¹⁹⁴⁹ Ρωμαίος 1912α, 54.

Τον χώρο αυτό και μόνο πιστεύει ότι αφορά η πληροφορία του Πausανία ότι ο ιερέας εισερχόταν μία φορά τον χρόνο. Η Jost, που αποδέχεται ότι στο ανάγλυφο απεικονίζεται η Αθηνά Πολιάτις, όχι όμως αναγκαστικά και το λατρευτικό άγαλμά της, δεν δέχεται την άποψη του Ρωμαίου για τους διαφορετικούς χώρους στο ιερό. Πιστεύει ότι από τον Πausανία προκύπτει ότι στο ιερό εισέρχονταν μία φορά το έτος όχι μόνον ο ιερέας αλλά και οι πιστοί. Τη μέρα που άνοιγε το ιερό θα λάβαιναν χώρα θυσίες δημόσιες και ιδιωτικές¹⁹⁵⁰. Η ίδια ερμηνεύει το ανάγλυφο ως μία αναμνηστική προσφορά της ετήσιας εορτής προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάτιδος, στο οποίο απεικονίζονται ο ιερέας και ιδιώτες που έρχονται να τιμήσουν τη θεά¹⁹⁵¹. Από την άλλη, φαίνεται να τείνει προς την άποψη, βασιζόμενη στο ανάγλυφο, ότι στο ιερό δεν υπήρχαν κτίσματα, παρά μόνο ο βωμός και το λατρευτικό άγαλμα στημένο στο ύπαιθρο¹⁹⁵². Δεν υπάρχει λόγος, ωστόσο, να θεωρήσουμε ότι δεν υπήρχε ναός στο ιερό, ενώ από την άλλη για το φυλακτό της πόλης θα περιμέναμε να υπάρχει κάποιο κτίσμα.

Δύσκολα αποδεκτή είναι η άποψη του Ρωμαίου ότι το ιερό βρισκόταν στην αγορά της πόλης· για την άποψη αυτή φαίνεται να βασίζεται στην προέλευση του ανάγλυφου, που βρήκε «παρερριμένον εν τω κήπω της Π. Επισκοπής, εν θέσει δηλ. πλησίον κειμένη της αρχαίας αγοράς»¹⁹⁵³. Τίποτε δεν αποκαλύπτει για τα πρωταρχικά συμφραζόμενά του η θέση εύρεσης του ανάγλυφου, το οποίο φέρει εξάλλου σαφή ίχνη β' χρήσης. Από τον Πausανία δεν έχουμε καμία τοπογραφική πληροφορία για τη θέση του ιερού, το οποίο αναφέρει μετά το ιερό της Αθηνάς Αλέας και πριν την αγορά. Η λειτουργία της Αθηνάς Πολιάτιδος, η επίκλησή της και η εναλλακτική ονομασία του ιερού, που σημαίνει «οχυρό», παραπέμπουν στη λατρεία της Αθηνάς ως Πολιάδος, που συναντάται συνήθως στις ακροπόλεις, σίγουρα σε μία θέση εξέχουσα από την οποία η θεά εποπτεύει την πόλη εγγυώμενη την ασφάλειά της. Η αρχαία πόλη βρίσκεται σε μία πεδινή θέση που περιβάλλεται από ένα λοφώδες τοπίο, ενώ στα Β της υπάρχουν δύο μεμονωμένοι χαμηλοί λόφοι του χωριού Άκρα (πρώην Μερτσαούση ή Ομέρ Τσαούση), ύψους 679 μ., και του Αγ. Σώστη, ύψους 706 μ., αμέσως στα ΒΔ του προηγούμενου. Σε έναν από τους δύο λόφους, που βρίσκονται εκτός των τειχών και σε απόσταση περίπου 1.500 από την αγορά, αποδίδεται η λειτουργία της ακρόπολης και επίσης τοποθετείται το ιερό από τους περισσότερους μελετητές¹⁹⁵⁴.

Ακρόπολη στην Τεγέα μαρτυρείται από τον Πολύβιο, ο οποίος αναφέρει ότι το 218 π.Χ. ο βασιλιάς της Σπάρτης Λυκούργος μετά την κατάληψη της πόλης και την αποχώρηση των στρατιωτών στην «ἄκρα», τους πολιορκησε εκεί, άλλα έλυσε την πολιορκία, καθώς διαπίστωσε ότι δεν θα μπορούσε να φέρει γρήγορα ευνοϊκό αποτέλεσμα¹⁹⁵⁵. Προφανώς η «ἄκρα» θα είχε τη δική της ξεχωριστή οχύρωση. Η «ἄκρα» του Πολύβιου θα πρέπει να ταυτίζεται με «τὸν λόφον ὃν Φυλακτρίδα ἐφ' ἡμῶν ὀνομάζουσι» του Πausανία, ο οποίος τον μνημονεύει στο πλαίσιο της αφήγησης της εισβολής του Λακεδαιμόνιου βασιλιά Χαρίλλου και τη συμμετοχή στη μάχη των γυναικών, που είχαν

¹⁹⁵⁰ Jost 1985, 365, όπου μνημονεύει την ανάλογη περίπτωση του ιερού της Ευρυνόμης στη Φιγάλεια, βλ. Πaus. 8,41,5-6.

¹⁹⁵¹ Jost 1985, 366.

¹⁹⁵² Jost 1985, 147.

¹⁹⁵³ Ρωμαίος 1912α, 52, πρβλ. 50.

¹⁹⁵⁴ Για το ζήτημα βλ. Παπαχατζής 4, 396-397 σημ.5· Voyatzis 1990, 16-17· Moggi – Osanna 2005, 508-509, 529.

¹⁹⁵⁵ Πολύβ. 5,17,1-2.

στήσει ενέδρα κάτω από τον λόφο αυτό¹⁹⁵⁶. Η ονομασία Φυλακτρίς πιθανότατα ανάγεται στη μόνιμα εγκατεστημένη φρουρά που από τη θέση αυτή θα κατόπτευε την περιοχή. Από την άλλη ο Πausanias κάνει λόγο για ένα «χωρίον ύψηλόν» που ονομάζεται του Κλάριου Δία και στο οποίο βρίσκονται πολλοί βωμοί των Τεγεατών¹⁹⁵⁷. Η ύπαρξη ενός δεύτερου υψώματος σε σχέση με την πόλη της Τεγέας, που προφανώς είναι διαφορετικό από τη Φυλακτρίδα, δυσχέρανε την ταύτιση των δύο λόφων. Από τον καιρό των γαλλικών ερευνών στο τέλος του 19^{ου} αι. θεωρήθηκε ως καταλληλότερος για ακρόπολη ο λόφος του Αγ. Σώστη¹⁹⁵⁸. Ωστόσο με τις ανασκαφές του Ρωμαίου στον λόφο αυτό στις αρχές του 20^{ου} αι. προτάθηκε η απόδοσή του στον Δία Κλάριο, καθώς βρέθηκαν λείψανα ιερών, στοιχείο που ταιριάζει με την πληροφορία του Πausanias¹⁹⁵⁹. Ως εκ τούτου το άλλο ύψωμα αναγνωρίστηκε ως η ακρόπολη και μετονομάστηκε από Ομέρ Τσαούση σε Άκρα. Ωστόσο από άλλους η ακρόπολη και ο τόπος του Δία Κλάριου ταυτίζονται¹⁹⁶⁰. Ουσιαστικά το ζήτημα της ταύτισης αυτών των δύο λόφων παραμένει ανοικτό, από τη στιγμή μάλιστα που το μοναδικό ύψωμα που έχει διερευνηθεί στην περιοχή της Τεγέας και μόνο εν μέρει είναι εκείνο του Αγ. Σώστη¹⁹⁶¹.

Ο Robertson¹⁹⁶² επισημαίνει ότι η επίκληση Πολιάτις παραπέμπει σε ακρόπολη, που ωστόσο δεν υπήρχε στην Τεγέα, οπότε θεωρεί ότι το ιερό της θεάς που προφύλασσε την πόλη θα πρέπει να βρισκόταν εντός της, μάλλον κοντά σε μία πύλη των τειχών της. Υποθέτει ότι ο Πausanias εισήλθε στον περίβολο της Τεγέας από τα ΝΔ, όπου βρίσκεται το ιερό της Αθηνάς Αλέας, και στη συνέχεια κατευθύνθηκε προς την αγορά στα ΒΑ. Η θέση στην είσοδο της πόλης και μάλιστα σε ύψωμα, όπου υπάρχει, είναι η συνήθης για ένα «Palladium shrine» σύμφωνα με τη θεωρία του Robertson¹⁹⁶³. Η διαφορά είναι ότι στην Τεγέα το μαγικό φυλακτό που εξασφαλίζει τη σωτηρία της πόλης δεν είναι ένα άγαλμα της Αθηνάς αλλά ο πλόκαμος της Μέδουσας. Κοντά θα βρισκόταν το ιερό της Άρτεμης Ηγεμόνης, το οποίο μαρτυρείται έμμεσα από τον Πausanias μετά τη μνεία του ιερού της Αθηνάς Πολιάτιδος¹⁹⁶⁴. Ως παράλληλο ο Robertson αναφέρει την περίπτωση της αχαικής Πελλήνης, όπου στην είσοδο της πόλης βρισκόταν ο ναός της Αθηνάς και κοντά το ιερό της Άρτεμης Σώτειρας¹⁹⁶⁵. Το τελετουργικό που μας παραδίδεται από τον Απολλόδωρο με την ανύψωση του πλοκάμου της Μέδουσας, που τρέπει σε φυγή τους εχθρούς, παρουσιάζει ομοιότητες με ένα ανάλογο τελετουργικό

¹⁹⁵⁶ βλ. Πaus. 8,48,4.

¹⁹⁵⁷ Πaus. 8,53,9.

¹⁹⁵⁸ βλ. Bérard 1892, 541-543.

¹⁹⁵⁹ βλ. Ρωμαίος 1918.

¹⁹⁶⁰ Για παράδειγμα ο Fuchs(βλ. PECS 890 λ. Tegea) ταυτίζει την ακρόπολη, την άκρα του Πολύβιου και τη φυλακτρίδα του Πausanias, με τον λόφο του Άγ. Σώστη και θεωρεί ότι εδώ βρισκόταν το ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος. Πρβλ. Moggi – Osanna 2003, 508-509. Επίσης η Morgan 1999, 396-397 πιστεύει πως ο Άγ. Σώστης όντας ψηλότερος συγκεντρώνει περισσότερες πιθανότητες για να ταυτιστεί με την ακρόπολη και υποθέτει ότι εδώ ήταν το ιερό του Δία Κλάριου.

¹⁹⁶¹ Έτσι ο Callmer 1943, 127-128 πιστεύει ότι η ακρόπολη με το ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος ταυτίζεται με τον λόφο του Αγ. Σώστη και ο τόπος του Δία Κλάριου με ένα άλλο ύψωμα. Ο Pritchett 1965, 126-127 υποθέτει ότι θα πρέπει να υπήρχε ένα ύψωμα εντός των τειχών, το οποίο θα ήταν η ακρόπολη και δεν είναι ορατό σήμερα εξαιτίας των αλλουβιακών προσχώσεων.

¹⁹⁶² βλ. Robertson 1996α, 413-416.

¹⁹⁶³ βλ. Robertson 1996α, 427-438 για τον χαρακτήρα των ιερών αυτών.

¹⁹⁶⁴ βλ. Πaus. 8,47,6.

¹⁹⁶⁵ βλ. Πaus. 7,27,2-3.

στην Πελλήνη, που ωστόσο δεν είναι σαφές αν αφορά το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς ή της Άρτεμης¹⁹⁶⁶. Το τελετουργικό αυτό αναπαρίσταται από τον Robertson με βάση τις διαθέσιμες μαρτυρίες ως εξής. Κάθε χρόνο ο ιερέας εισέρχεται στο Έρυμα, από όπου παίρνει τη χάλκινη υδρία με το φυλακτό και τη δίνει σε ένα κορίτσι στην υπηρεσία της θεάς, που στον μύθο ενσαρκώνεται από τη Στερόπη. Το νεαρό κορίτσι κατευθύνεται σε έναν από τους λόφους στα Β της πόλης, στην κατεύθυνση που οδηγούσε προς το Άργος, και ανυψώνει τον πλόκαμο πάνω από τα τείχη ενός οχυρού. Ο Robertson υποθέτει ότι κατά το παράδειγμα άλλων πόλεων τότε λάβαινε χώρα κοντά στον λόφο μία τελετουργική μάχη. Ως επιπλέον επιχείρημα χρησιμοποιεί τη μαρτυρία του Frontinus ότι οι Σπαρτιάτες διείσδυσαν στην Τεγέα με την ευκαιρία μίας εορτής, κατά την οποία οι Τεγεάτες είχαν εγκαταλείψει την πόλη για να εορτάσουν τελετουργίες της Αθηνάς¹⁹⁶⁷.

Αθηνά Πολιάτις ή Αθηνά Αλέα;

Ανάθημα προς την Αθηνά Αλέα ή την Πολιάτιδα;

Σε δύο θραύσματα μαρμάρινης βάσης, τυχαίας προέλευσης, σώζεται τμήμα επιγραφής με μεγάλα γράμματα, όπου αναγνωρίζεται ως αναθέτης ο «Λεύκιος Μόμμιος Λευκίου στρατη[γός] ὕπατος Ῥωμαίων ...»¹⁹⁶⁸. Η συμπλήρωση του τίτλου του κατακτητή της Κορίνθου θεωρείται βέβαιη με βάση αναθηματικές επιγραφές του που έχουν βρεθεί στο ιερό της Ολυμπίας. Υπολογίζεται ότι το συνολικό μήκος της βάσης θα έφτανε τα περίπου 4 μ. Πάνω από αυτή την επιγραφή σώζονται τα λείψανα μίας επιγραφής με μικρότερα γράμματα του 5^{ου} αι. π.Χ., πιθανόν του β' τέταρτου. Διακρίνονται σε απόσταση μεταξύ τους δύο ονόματα στη γενική: «Φαστυόχο» και «Ηρακλέος», ενώ πάνω από το πρώτο κάποια ίχνη γραμμάτων ίσως αποκαθιστούν το ρήμα «ἀνέθεκε». Θεωρείται ότι ο Μόμμιος χρησιμοποίησε ένα προϋπάρχον μνημείο που ανέθεσε εκ νέου, σύμφωνα με την πρακτική που βλέπουμε ότι ακολούθησε και σε άλλες περιοχές.¹⁹⁶⁹

Καθώς η λέξη «Φαστυόχο» θα μπορούσε να συνιστά επίθετο της Αθηνάς υπό την ιδιότητά της ως προστάτιδας της πόλης και η παρουσία του Ηρακλή σε σχέση με την Αθηνά θα μπορούσε να παραπέμπει στην τοπική παράδοση για το «πλόκιον Γοργάδος», θεωρήθηκε ότι στη βάση ήταν στημένα τα αγάλματα της Αθηνάς, του Ηρακλή, του Κηφέα και της Στερόπης αποδίδοντας το μυθολογικό επεισόδιο που απεικονίζεται στα αυτόνομα νομίσματα της πόλης. Με βάση τα ανωτέρω το ανάθημα αυτό θα βρισκόταν στο ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος, όπου και το ανέθεσε εκ νέου ο Μόμμιος. Μάλιστα ο Hiller von Gaertringen πρότεινε την εξής σχετική συμπλήρωση: «Λεύκιος Μόμμιος Λευκίου στρατη[γός] ὕπατος Ῥωμαίων Ἀθηνᾶι Πολιάδι»¹⁹⁷⁰. Η πλειονότητα των μελετητών

¹⁹⁶⁶ Piettre 2000, 48 σημ.25. Πρβλ. εδώ στο κεφ.3.13.

¹⁹⁶⁷ Front. Strat. 3,2,8: «Aristippus Lacedaemonius festo die Tegeatarum, quo omnis multitudo ad celebrandum Minervae sacrum urbe egressa erat, iumenta saccis frumentariis palea refertis onusta Tegeam misit, agentibus ea militibus, qui negotiatorum specie inobservati portas aperuerunt suis».

¹⁹⁶⁸ IG V2, 77. Για την κατάσταση των θραυσμάτων και τον εντοπισμό τους βλ. Guarducci 1936, 41, 43.

¹⁹⁶⁹ Προσφορές του είναι γνωστές από τα ιερά της Ολυμπίας και των Δελφών, από τη Βοιωτία και από το ιερό της Επιδαύρου, ενώ σύμφωνα με τον Πολύβ. 39,6 το 145 π.Χ. επισκέφθηκε κάποιες πόλεις της Πελοποννήσου, όπου δέχθηκε τιμές από τους κατοίκους. Για τον Μόμμο και τα αναθήματά του βλ. Guarducci 1936, 41-43· Pape 1975, 16-19· Ridgway 1984, 17.

¹⁹⁷⁰ IG V2, 77,1.

από παλαιά μέχρι σήμερα θεωρεί ότι η λέξη «άστυοχος» είναι συνώνυμη του «πολιοῦχος», και επομένως στην Τεγέα παραπέμπει στην Αθηνά Πολιάτιδα και όχι στην Αθηνά Αλέα¹⁹⁷¹. Μόνον η Cole αποδίδει το επίθετο στον Ηρακλή της επιγραφής χωρίς να το σχολιάζει¹⁹⁷². Σε αυτή την περίπτωση έχουμε μία μαρτυρία για τη λατρεία του Ηρακλή στην Τεγέα, πράγμα που δεν θεωρεί πιθανό η Jost ούτε για αυτή την επιγραφή ούτε για μία αρχαϊκή επιγραφή, όπου ο Ηρακλής εμφανίζεται μαζί με τον Ποσειδώνα και τον Ερμή¹⁹⁷³.

Εντελώς διαφορετική άποψη έχει εκφράσει σε σχετικό άρθρο της το 1936 η Guarducci, η οποία θεώρησε απίθανο το ανάθημα του Μόμμιου να απευθυνόταν στη λιγότερο σημαντική Αθηνά Πολιάτιδα, από τη στιγμή που υπήρχε το φημισμένο ιερό της Αλέας Αθήνας¹⁹⁷⁴. Παρόλο που η θεωρία της δεν βρήκε ιδιαίτερη απήχηση, ωστόσο έχει αξία και ως προς την ερμηνεία της λέξης «Φαστυόχο» αλλά και γενικότερα, καθιστώντας έτσι αβέβαιη την ερμηνεία του αναθήματος και την απόδοση του με βεβαιότητα σε κάποιο από τα ιερά της Τεγέας. Η Guarducci πιστεύει ότι το ανάθημα βρισκόταν και στον 5^ο αι. π.Χ. και στις μέρες του Μόμμιου στο ιερό της Αλέας Αθηνάς και ότι η λέξη «Φαστυόχο» θα μπορούσε να αρμόζει και στην Αλέα Αθηνά, την κατεξοχήν προστάτιδα και κυρίαρχη θεότητα της Τεγέας, ή να αντιστοιχεί σε ένα κύριο όνομα ήρωα ή θνητού. Το όνομα Αστυοχος συναντάται ως κύριο, ενώ ως επίθετο δεν μαρτυρείται σε καμία άλλη πηγή ούτε για την Αθηνά ούτε για κάποια άλλη θεότητα· για τον προσάτη θεό της πόλης μαρτυρείται μόνο το παρόμοιο επίθετο «άστυνόμος»¹⁹⁷⁵. Σύμφωνα με τη Guarducci ο Αστυόχος θα ήταν είτε ένας τοπικός ήρωας είτε ο ίδιος ο αναθέτης, στον οποίο θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε τον επιτυχημένο Σπαρτιάτη ναύαρχο του πελοποννησιακού πολέμου, που το 412/1 π.Χ. συνέβαλε στην αποστασία των ιωνικών πόλεων από την Αθήνα¹⁹⁷⁶. Τίποτε δεν μας επιτρέπει να αναπαραστήσουμε τη γνωστή σκηνή με τη Στερόπη και τον Κηφέα, στην οποία εξάλλου ο Ηρακλής δεν είχε θέση σύμφωνα με τις τοπικές παραδόσεις¹⁹⁷⁷. Αντιθέτως δεν θα ήταν περιεργό, κατά τη Guarducci, να ήταν σημéνος ο ναύαρχος Αστυόχος δίπλα στον Ηρακλή και ενδεχομένως και σε άλλες θεότητες που ήταν σημαντικές για τη Σπάρτη ή την Αρκαδία και κατά το παράδειγμα των δελφικών αναθημάτων των Αθηναίων για τον Μαραθώνα και των Λακεδαιμονίων για τους Αιγός Ποταμούς.

Οι φυλές της Τεγέας

Με αφορμή τη λατρεία του Απόλλωνα Αγυιέα και τα τέσσερα αγάλματά του στην Τεγέα ο Πausανίας αναφέρει ότι το κάθε άγαλμα είχε στηθεί από μία φυλή: «Κλαρεῶτις» (ή «Κλαριῶτις»), «Ἴπποθοῖτις» (ή «Ἰπποθοῖτις»), «Ἀπολλωνιᾶτις» και «Ἀθανεᾶτις» (ή «Ἀθαναιᾶτις»)¹⁹⁷⁸. Οι τέσσερις αυτές φυλές της Τεγέας μαρτυρούνται ήδη από τον 4^ο και τον 3^ο αι. π.Χ. σε αρκετές επιγραφές με

¹⁹⁷¹ Fougères 1898, 292 σημ.2· Ρωμαίος 1912α, 49· Picard 1934, 397· Callmer 1943, 123-124· Stiglitz 1967, 86 σημ.33· Dubois 1986, 14· Jeffery 1990, 212, 216 αρ.26· Robertson 1996α, 415 σημ.109.

¹⁹⁷² Cole 1995, 301 σημ.35.

¹⁹⁷³ IG V2, 95. Βλ. Jost 1985, 533.

¹⁹⁷⁴ Βλ. Guarducci 1936.

¹⁹⁷⁵ Βλ. LSJ λ. άστυόχος και λ. άστυνόμος· Cole 1995, 301.

¹⁹⁷⁶ Βλ. Guarducci 1936, 49.

¹⁹⁷⁷ Βλ. Guarducci 1936, 45 με σημ.27.

¹⁹⁷⁸ Βλ. Paus. 8,53,1-6· τα ονόματα στις παρενθέσεις συνιστούν διαφορετικές προτάσεις των εκδοτών του Pausanias, βλ. Παπαχατζής 4, 513 σημ.9-11.

ελαφρώς τροποποιημένη την ονομασία τους ως «Κραριῶται», «Ἴπποθοῖται», «Ἀπολλωνιάται» και «ἐπ' Ἀθαναϊαν»¹⁹⁷⁹. Οι λειτουργίες των φυλών είναι σε μεγάλο βαθμό άγνωστες, καθώς οι σχετικές επιγραφές συνιστούν δημόσια έγγραφα άγνωστου χαρακτήρα· οι δύο είναι κατάλογοι πεσόντων, ενώ οι υπόλοιπες επιγραφές με εξαίρεση μίας είναι κατάλογοι ονομάτων¹⁹⁸⁰. Ο Jones επισημαίνοντας την επιβίωση της οργάνωσης αυτής για περισσότερο από μισή χιλιετία δεν αποκλείει οι φυλές να είχαν κάποια διοικητική λειτουργία, από τη στιγμή μάλιστα που τέτοια δεν φαίνεται να είχαν οι 9 δήμοι της Τεγέας¹⁹⁸¹. Γενικώς θεωρείται ότι οι φυλές αντιστοιχούν σε ισάριθμες περιοχές της αρχαίας πόλης, στις οποίες υπήρχε το αντίστοιχο ιερό της επώνυμης θεότητας. Αυτό υποδεικνύεται από την ονομασία της φυλής «ἐπ' Ἀθαναϊαν», όπου εμπεριέχεται ένας τοπογραφικός προσδιορισμός¹⁹⁸².

Όταν κατονομάζει τις φυλές ο Πausanίας εξηγεί την ονομασία των δύο λιγότερο σαφών περιπτώσεων λέγοντας πως ο Ιππόθους είναι ο γιος του Κερκύονα και ότι η φυλή Κλαρεώτις ονομάστηκε «από την κλήρωση που έκανε μεταξύ των γιων του ο Αρκάς μοιράζοντάς τους τη χώρα»¹⁹⁸³. Η φυλή αυτή σχετίζεται αναμφίβολα με τον Δία όπως προκύπτει από την πληροφορία του Πausanίας ότι «ο ψηλός τόπος όπου βρίσκονται οι πολλοί βωμοί των τεγεατών ονομάζεται του κλάριου Δία και είναι φανερό πως το προσωνύμιο του θεού οφείλεται στην κλήρωση που έγινε χάριν των γιων του Αρκάδα»¹⁹⁸⁴. Το επίθετο Κλάριος που μας παραδίδει ο Πausanίας καθώς και η σχετική εξήγηση ανήκουν σε μία ύστερη εποχή. Η επίκληση του Δία πρέπει να ήταν Κράριος, όπως εξάλλου υποδεικνύεται από το όνομα της φυλής στις επιγραφές, που ορίζει τον Δία ως θεό των υψωμάτων, όπως ακριβώς εξάλλου βλέπουμε να ισχύει στην Τεγέα¹⁹⁸⁵. Για τη λατρεία του Απόλλωνα στην Τεγέα διαθέτουμε διάφορες μαρτυρίες¹⁹⁸⁶.

Η πιο προβληματική περίπτωση είναι της φυλής των Ιπποθοιτών. Σύμφωνα με την αρκαδική γενεαλογία που μας παραδίδεται από τον Πausanία ο Ιππόθους, γιος του Κερκύονα, γιου του Αγαμήδη, γιου του Στυμφήλου ανέλαβε την ηγεμονία των Αρκάδων μετά τη δυναστεία του Αλέου, ενώ

¹⁹⁷⁹ βλ. IG V2, 6b, 36, 38-41, 173-174a.

¹⁹⁸⁰ βλ. Jones 1987, 142· Nielsen 1996a, 129. Από το περιεχόμενο της επιγραφής IG V2, 173 φαίνεται ότι πρόκειται για νεκρούς που έπεσαν σε μάχη εναντίον της Σπάρτης. Για την επιγραφή IG V2, 174 και την προέλευσή της από περιοχή με ταφές του 5^{ου} και κυρίως του 4^{ου} αι. π.Χ. βλ. Ρωμαίος 1912β, 367-370 αρ.5, εικ.5.

¹⁹⁸¹ Για τον χαρακτήρα και τις λειτουργίες των φυλών βλ. Jones 1987, 139-142. Για τις φυλές τις Τεγέας βλ. επίσης Jost 1985, 146-147, 148, 156, 365.

¹⁹⁸² Σε μία τέτοια ερμηνεία, καθώς υπάρχουν σχετικά παράλληλα, οδηγούν και τα ονόματα σε θηλυκό γένος και σε ενικό αριθμό, που προφανώς είδε ο Πausanίας σε σχέση με τα αγάλματα του Απόλλωνα Αγυιέα, σύμφωνα με τον Jones 1987, 141 με σημ.10, ο οποίος επίσης παρατηρεί ότι οι διαφορετικές ονομασίες των φυλών μπορεί να ήταν ταυτόχρονα σε χρήση.

¹⁹⁸³ Πaus. 8,53,6. Ο Αρκάς έδωσε την Αρκαδία διαιρώντας την σε τρία μέρη στους γιους του Αζάνα, Αφείδαντα και Έλατο, βλ. Πaus. 8,4,2-4.

¹⁹⁸⁴ Πaus. 8,53,9.

¹⁹⁸⁵ βλ. Jost 1985, 271· Jones 1987, 140.

¹⁹⁸⁶ Ο Πaus. 8,53,7-8 αναφέρει ναό του θεού με άγαλμά του επίχρυσου του Χειρίσοφου από την Κρήτη. Α της αγοράς βρέθηκε ένας ανεπίγραφος βωμός των χρόνων του Αυγούστου, όπου αναφέρεται ότι ο αναθέτης εκτός των άλλων «έχρυσωσε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα» (IG V2, 83). Επίσης ο Πaus. 8,54,5 είδε στο δρόμο από την Τεγέα προς το Ἄργος ένα ερειπωμένο ιερό του Απόλλωνα Πύθιου· για τον υποθετικό εντοπισμό του ιερού βλ. Ρωμαίος 1912β, 358.

παριστανόταν και στο Α αέτωμα του ναού της Αλέας Αθηνάς με το κυνήγι του καλυδώνιου κάπρου¹⁹⁸⁷. Ο Ιππόθους και εξαιτίας του ονόματος του πατέρα του Κερκύονα παραπέμπει στον Ιπποθόωντα, που ήταν ο επώνυμος ήρωας μίας εκ των δέκα αττικών φυλών, γιος του Ποσειδώνα και της κόρης του Κερκύονα. Καθώς τα ονόματα των υπόλοιπων φυλών της Τεγέας προέρχονται από το όνομα ενός θεού, θεωρήθηκε ότι δεν θα μπορούσε η φυλή αυτή να ονομάστηκε από έναν ήρωα, ώστε είναι γενικώς αποδεκτό πως ο προστάτης θεός αυτής της φυλής ήταν ο Ποσειδώνας άσχετα με το ποια ακριβώς σχέση είχε ο θεός με την ονομασία της φυλής¹⁹⁸⁸. Ένα ισχυρό επιχείρημα εντοπίζεται στο ψήφισμα της Τεγέας, που στήθηκε στους Δελφούς, για τον επαναπατρισμό των εξόριστων μετά τη διαταγή του Μεγάλου Αλεξάνδρου το 324 π.Χ. Πολύ εύστοχα αναγνωρίστηκε εξ αρχής ότι οι τέσσερις όρκοι θεοί (στ.57 «ὄμνύω Δία Ἀθάναν Ἀπόλλωνα Ποσειδᾶνα») αντιστοιχούν στις τέσσερις αυτές φυλές της Τεγέας.

Υπάρχει αβεβαιότητα για το αν η φυλή «ἐπ' Ἀθαναίαν» αφορά την Αθηνά Αλέα ή την Αθηνά Πολιάτιδα. Ο Bérard την συσχετίζει με το ιερό της Αλέας Αθηνάς και ως εκ τούτου θεωρεί ότι τα μέλη της θα κατοικούσαν στη Ν περιοχή της πόλης¹⁹⁸⁹. Μάλιστα νομίζει ότι η περιοχή της φυλής «ἐπ' Ἀθαναίαν» ταυτίζεται με την περιοχή «ἰν Ἀλέαι» της επιγραφής του περίπου 400 π.Χ., όπου ορίζονται τα δικαιώματα βοσκής ζώων και άλλα ζητήματα σε σχέση με το ιερό¹⁹⁹⁰. Σύμφωνα με τη διαίρεσή του η Β περιοχή αντιστοιχεί στη φυλή «Κραριῶται», εφόσον το ύψωμα του Κλάριου Δία θα πρέπει να ταυτίζεται με έναν εκ των δύο λόφων που ξεχωρίζουν στην περιοχή Β της αρχαίας πόλης, και συγκεκριμένα με τον λόφο του χωριού Ἄκρα (πρώην Ομέρ Τσαούση). Η φυλή «Ἀπολλωνιᾶται» εντοπίζεται στον Α τομέα της πόλης, επειδή ο ναός του Απόλλωνα βρισκόταν κοντά στα δύο ιερά του Διονύσου, τα οποία θα πρέπει να ήταν κοντά στο θέατρο που ανακαλύφθηκε στην Παλαιά Επισκοπή. Ως εκ τούτου για τη φυλή «Ἴπποθοῖται» μένει η Δ περιοχή της πόλης.

Ο Ρωμαίος πιστεύει ότι η φυλή «ἐπ' Ἀθαναίαν» σχετίζεται με την Αθηνά Πολιάτιδα σε αντίθεση με τους περισσότερους μελετητές της εποχής του¹⁹⁹¹. Πέραν της λειτουργίας της Αθηνάς Πολιάτιδος, που συνάδει με την ονομασία μίας φυλής από αυτήν, αν η φυλή σχετιζόταν με την Αλέα Αθηνά, τότε θα έπρεπε να ονομάζεται «Ἐπαλέαν» σύμφωνα με το παράδειγμα της Μαντίνειας. Τις ίδιες ακριβώς απόψεις πρεσβεύει και η Jost, η οποία σημειώνει επιπλέον ότι στην περίπτωση της Αλέας η Αθηνά είναι μία «assimilation secondaire», ενώ η λατρεία της Αθηνάς Πολιάτιδος θα μπορούσε να σχετίζεται πρωταρχικά με τη διαίρεση σε φυλές¹⁹⁹².

¹⁹⁸⁷ Βλ. Πaus. 8,5,4 και 8,45,7.

¹⁹⁸⁸ Σχετικά βλ. Stiglitz 1967, 91-92· Jost 1985, 148· Mylonopoulos 2003, 125.

¹⁹⁸⁹ Βλ. Bérard 1893, 549.

¹⁹⁹⁰ Για την επιγραφή IG V2, 3 βλ. παραπάνω. Βλ. Bérard 1889, 289-290· Bérard 1893, 1-2. Υποθέτει ότι σε κάποια στιγμή μπορεί να υπήρχε η ονομασία «ἐπ' Ἀλέαν» σε αναλογία με τη φυλή της Μαντίνειας και ίσως η ονομασία αυτή επιβίωσε στο όνομα του σύγχρονου χωριού Πιαλί. Ο Ρωμαίος 1912α, 49 σημ.4 θεωρεί αυτή την υπόθεση αυθαίρετη, ενώ επισημαίνει ότι το ακριβές όνομα του χωριού «του Πιαλή» πιθανότατα ανάγεται σε έναν παλαιό Τούρκο ιδιοκτήτη της περιοχής. Την υπόθεση του Bérard, ωστόσο, φαίνεται να υιοθετεί ο Jones 1987, 140.

¹⁹⁹¹ Βλ. Ρωμαίος 1912α, 50 με σημ.1, 51. Την άποψη αυτή δέχεται η Guarducci 1936, 46 σημ.31, παρόλο που κατά τα άλλα δεν συμφωνεί με τους συσχετισμούς από τον Ρωμαίο του επώνυμου ιερέα και των νομισμάτων της πόλης με την Αθηνά Πολιάτιδα.

¹⁹⁹² Jost 1985, 146.

Τα νομίσματα της Τεγέας

Η Αθηνά κυριαρχεί στα νομίσματα της Τεγέας [πίν.2.42]. Η κρανοφόρος κεφαλή της θεάς εμφανίζεται πολύ συχνά στον εμπροσθότυπο των αυτόνομων νομισμάτων. Επιπλέον, άλλες απεικονίσεις αφορούν σύμβολά της ή μυθικές σκηνές που σχετίζονται με τη θεά. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν και σε ποιες περιπτώσεις η απεικόνιση της θεάς στα νομίσματα σχετίζεται με τη λατρεία της ως Αλέας ή ως Πολιάτιδος. Προβληματική είναι η χρονολόγηση του νομισματοκοπείου της Τεγέας και των φάσεων του, όπως ισχύει εξάλλου για τις υπόλοιπες αρκαδικές πόλεις ελλείψει διεξοδικής μελέτης. Γενικώς τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. χωρίς να αποκλείεται να ξεκίνησε παλαιότερα στον αιώνα αυτό¹⁹⁹³. Στον εμπροσθότυπο των πρώτων νομισμάτων απεικονίζεται γοργόνειο ή γλαύκα ή (σπανιότερα) κορινθιακό κράνος χωρίς λοφίο¹⁹⁹⁴. Σώζεται και ένα σιδερένιο νόμισμα του ύστερου 5^{ου} ή του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. με γοργόνειο στο εμπροσθότυπο και γλαύκα στον οπισθότυπο, κατά τον τύπο σύγχρονων χάλκινων νομισμάτων¹⁹⁹⁵. Στο α' τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ. (ήδη από το γ' τρίτο του 5^{ου} αι. π.Χ. σύμφωνα με τον Gardner) στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται η κεφαλή της Αθηνάς με αττικό κράνος και στον οπισθότυπο συνήθως η γλαύκα με κλαδί ελιάς¹⁹⁹⁶. Ο Babelon παρατηρεί ότι αυτά τα αργυρά και χάλκινα νομίσματα παραπέμπουν συνειδητά στα νομίσματα της Αθήνας, στην οποία προσβλέπουν οι Τεγεάτες για βοήθεια στους αγώνες τους εναντίον των Λακεδαιμονίων.

Στην περίοδο 370-240 π.Χ. συχνός είναι ο τύπος με την κρανοφόρο κεφαλή της Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και τη μορφή ενός ένοπλου γυμνού ήρωα σε στάση μάχης στον οπισθότυπο. Η μορφή του ηρώα βρίσκει παράλληλα σε άλλες νομισματικές απεικονίσεις και θα μπορούσε να ταυτίζεται με τον Άλεο, τον Κηφέα, τον Τήλεφο, τον Έχεμο, σημαντικούς Τεγεάτες ήρωες, ή τον Αρκάδα. Η ταύτιση με τον Κηφέα βασίζεται στην παρουσία του γράμματος Κ σε κάποιες κοπές και με τον Αρκάδα στην παρουσία του μονογράμματος ΑΡ(Κ), εκτός κι αν το τελευταίο παραπέμπει σε μία τάση, που παρατηρείται γενικώς μετά το 370 π.Χ., για την προβολή της αρκαδικής ταυτότητας των Τεγεατών· οπωσδήποτε αυτό ισχύει ούτως ή άλλως αν πράγματι σε αυτά τα νομίσματα απεικονίζεται ο Αρκάς¹⁹⁹⁷. Εναλλακτικά βλέπουμε στον οπισθότυπο να απεικονίζεται ένας πετεινός, που ως έμβλημα

¹⁹⁹³ Η αρχή του νομισματοκοπείου της Τεγέας εντοπίζεται από τον Head στα 420 π.Χ., από τον Babelon στα 423 π.Χ., ενώ από τον Gardner πριν το 431 π.Χ. χωρίς να αποκλείεται να ανάγεται στα αρχαϊκά χρόνια σύμφωνα με τη μαρτυρία θησαυρών, βλ. IACP 532. Η παύση της παραγωγής του «ομοσπονδιακού» νομίσματος με την επιγραφή «άρκαδικόν», του οποίου η Τεγέα αποτελούσε ένα από τα τρία νομισματοκοπεία των Αρκάδων κατά με τον Williams 1965, αντικαταστάθηκε από τοπικές κοπές στις διάφορες πόλεις της Αρκαδίας γύρω στα 418 π.Χ. σύμφωνα με τον Kraay 1976, 99.

¹⁹⁹⁴ BMC 200 αρ. 1-3, 5, πίν. 37, 6-8, 10· Babelon II,3 651-653 αρ.972-973, 653-654 αρ.977-980, πίν.227, 9-10, 15-19.

¹⁹⁹⁵ Ο Köhler 1882 είχε δημοσιεύσει μερικά σιδερένια νομίσματα της Ηραίας, της Τεγέας και του Άργους και πιθανόν και του Φλιούντα, η λειτουργία των οποίων θεωρείται αβέβαιη από τον Kraay 1976, 103. Βλ. BMC κλί· κλνvii· HN² 454· Babelon II,3 655-656 αρ.981, πίν.227,20, 657-658, 679.

¹⁹⁹⁶ BMC 200-201 αρ.6-10, πίν.37,11-13· Babelon II,3 657-660 αρ.982-989, πίν.227,21-27.

¹⁹⁹⁷ Για αυτές τις κοπές βλ. BMC Ix-Ixi, 201 αρ.11-13, πίν.37-14-15 (Αρκάς)· Frazer IV, 429· Babelon II,3 659-662 αρ.990-992, 662 με σημ.6, πίν.227,28-29 (Κηφεύς)· πρβλ. HN² 455 και NCP 113 αρ.3, όπου ταυτίζεται υποθετικά με τον Κηφέα.

αγωνιστικού χαρακτήρα συσχετίζεται από τον Babelon με την εορτή Αλώτια.¹⁹⁹⁸. Ανάλογα με την ταύτιση του ήρωα η Jost θεωρεί ότι η κεφαλή της θεάς αντιστοιχεί στην Αθηνά Πολιάτιδα ή Αλέα¹⁹⁹⁹.

Σε έναν άλλο τύπο της ίδιας περιόδου με την κεφαλή της Αθηνάς στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται στον οπισθότυπο ο Τήλεφος να θηλάζει μία έλαφο ενίοτε με την παρουσία μίας γλαύκας. Μαρτυρείται λοιπόν η τοπική παράδοση που μας μεταφέρει ο Πausανίας ότι στο Παρθένιο όρος στην περιοχή της Τεγέας, όπου υπήρχε τέμενος του ήρωα, είχε εκτεθεί ο Τήλεφος ως βρέφος και τον έτρεφε μία έλαφος²⁰⁰⁰. Σε αυτό τον τύπο, που συναντάται ξανά στις κοπές της πόλης μετά το 146 π.Χ.²⁰⁰¹, πιστεύεται ότι η θεά πρέπει να νοηθεί ως η Αλέα Αθηνά λόγω της σχέσης του ήρωα με το ιερό της²⁰⁰². Σε κάποια από αυτά τα νομίσματα η κεφαλή της Αθηνάς απεικονίζεται σε όψη $\frac{3}{4}$ στον τύπο της Αθηνάς Παρθένου, όπως παρατηρείται εξάλλου ήδη από τον ύστερο 5^ο και κυρίως από τον 4^ο αι. π.Χ. και στο εξής σε νομίσματα πολλών πόλεων του ελληνικού κόσμου, αν και η Τεγέα συνιστά τη μοναδική περίπτωση στην Πελοπόννησο²⁰⁰³. Η επίδραση της Αθηνάς είναι φανερή εξάλλου ήδη στα προαναφερθέντα νομίσματα της Τεγέας όπου απεικονίζεται η γλαύκα και το κλαδί της ελιάς.

Ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. και ιδίως μετά το 146 π.Χ. στον οπισθότυπο των νομισμάτων απεικονίζεται ο τοπικός μύθος σε σχέση με το ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος, όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Με το ιερό της Αθηνάς Αλέας σχετίζονται άμεσα μερικά ύστερα χάλκινα νομίσματα. Σε αυτά απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο η κεφαλή της Αθηνάς με κορινθιακό κράνος και στον οπισθότυπο γλαύκα πάνω σε βωμό, ενώ εκατέρωθεν της υπάρχει η επιγραφή ΑΘΑΝΑ(Σ) ΑΛΕΑ(Σ). Από τον Gardner συμπεριλαμβάνονται στα λεγόμενα «temple coins» που κόβουν διάφορες πόλεις της Πελοποννήσου στην περίοδο 146-31 π.Χ., τα περισσότερα με απεικονίσεις που παραπέμπουν άμεσα σε τοπικά ιερά ή εορτές· υποθέτει ότι οι Ρωμαίοι ίσως ήταν πιο δεκτικοί στην ύπαρξη νομισματοκοπείων σε σχέση με τα ιερά, χωρίς να αποκλείει κάποια από αυτά να κόπηκαν με την αφορμή εορτών²⁰⁰⁴. Η όρθια μορφή της θεάς συναντάται και σε μερικά ελληνιστικά νομίσματα της πόλης. Τέλος, λιγότερες είναι οι απεικονίσεις σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων, όπου εμφανίζεται η Αταλάντη να κατευθύνει το δόρυ προς τον καλυδώνιο κάπρο²⁰⁰⁵, μία ερμαϊκή στήλη του Ηρακλή²⁰⁰⁶, ένας πολεμιστής, ίσως ο Κηφέας²⁰⁰⁷, καθώς και η Αθηνά.

2.23. ΤΕΥΘΙΣ. ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Πaus. 8,28,4-6 «... ἄγαλμα Ἀθηνᾶς ...» με Σχολ.

Η Τεύθις βρισκόταν ανάμεσα στην περιοχή του Ορχομενού και της Μεγαλόπολης και ταυτίζεται με τη σημερινή Δημητσάνα. Είχε την ίδια τύχη με τις γειτονικές πόλεις Θεισόα και

¹⁹⁹⁸ HN² 455· Babelon II,661-662 αρ.993, πίν.227,30.

¹⁹⁹⁹ Βλ. Jost 1985, 366 σημ.6.

²⁰⁰⁰ Πaus. 8,54,7. Βλ. BMC 202 αρ.14-16, πίν.37,16-17· NCP 113 αρ.4· HN² 455.

²⁰⁰¹ BMC 203, αρ.25, πίν.37,12.

²⁰⁰² Stewart 1977, 63· Jost 1985, 366.

²⁰⁰³ Βλ. BMC 202 αρ.14, πίν.37,16· SNG Cop. αρ.300-302· Jost 1985, 381, πίν.36,2.

²⁰⁰⁴ Βλ. BMC xxii. Ο Head τα χρονολογεί μετά το 370 π.Χ. [HN² 455].

²⁰⁰⁵ NCP 112 αρ.1, πίν.V,20.

²⁰⁰⁶ NCP 113 αρ.6, πίν.V,24.

²⁰⁰⁷ NCP 113 αρ.3.

Μεθύδριον, που ενσωματώθηκαν στον Ορχομενό γύρω στα 400 π.Χ., και οι διεκδικήσεις παύτηκαν με την ίδρυση της Μεγαλόπολης· στη συνέχεια φαίνεται πως γνώρισε περιόδους ανεξαρτησίας. Ως «κώμη» της Μεγαλοπολίτιδος την βρήκε ο Πausanίας, που λέει ότι «πάλαι δὲ ἦν πόλισμα»· ο περιηγητής μνημονεύει ιερά της Αφροδίτης και της Ἄρτεμης, ενώ η μοναδική άλλη πληροφορία που παραθέτει αποτελεί τη διεξοδική αφήγηση ενός τοπικού μύθου για την Αθηνά²⁰⁰⁸.

Στα χρόνια του Τρωικού πολέμου οι κάτοικοι της Τεύθιδας έστειλαν από τη μεριά τους έναν αρχηγό, τον Τεύθι ή, κατ' άλλους, τον Ὀρνυτο. Καθώς δεν φυσούσε ευνοϊκός άνεμος για να ξεκινήσουν οι Έλληνες από την Αυλίδα, ο Τεύθις φιλονίκησε με τον Αγαμέμνονα και θέλησε να επιστρέψει πίσω με τους Αρκάδες που είχε υπό τις διαταγές του. Η Αθηνά με τη μορφή του Μέλανα, γιου του Ὀπα, προσπάθησε να μεταστρέψει τον Τεύθι και να τον φέρει πίσω. Εκείνος, όμως, εξαγριωμένος, χτύπησε τη θεά με τη λόγχη του στον μηρό κι επέμενε να αποσύρει τον στρατό του από την Αυλίδα. Όταν επέστρεψε στο σπίτι του, νόμισε ότι έβλεπε τη θεά να του εμφανίζεται με την πληγή στο μηρό. Τότε ο Τεύθις αρρώστησε σοβαρά από φθίση, ενώ η σοδειά των κατοίκων της περιοχής ήταν ανύπαρκτη. Αργότερα, ένας χρησμός από τη Δωδώνη υπέδειξε τις τελετές που θα μπορούσαν να καταπραΰνουν τη θεότητα και οι κάτοικοι «καὶ ἄγαλμα ἐποιήσαντο Ἀθηνᾶς ἔχον τραῦμα ἐπὶ μηροῦ». Αυτό το άγαλμα το είδε ο ίδιος ο Πausanίας με πορφυρό επίδεσμο στο μηρό («Τοῦτο καὶ αὐτὸς τὸ ἄγαλμα εἶδον, τελαμῶνι πορφυρῶ τὸν μηρὸν κατελιημένον»).

Μια Αθηνά με σώμα ορατό και ξεγυμνωμένο, με έναν μηρό να αιμορραγεί παραπέμποντας σε απολύτως ανθρώπινα χαρακτηριστικά συνιστά αναμφίβολα μια πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση. Ο συγκεκριμένος μύθος φέρνει στο νου άλλες ιστορίες της ελληνικής μυθολογίας, για παράδειγμα την απόπειρα βιασμού της Αθηνάς από τον Ἥφαιστο, το σπέρμα του οποίου κράτησε η Γη και γέννησε τον Εριχθόνιο. Ἡ, ακόμη, τον Τειρεσία που είδε γυμνή τη θεά στο μπάνιο της. Κατά την Pieltre, που επιχειρεί μία συνολική θεώρηση του αγάλματος και της λατρείας της Τεύθιδας, η Αθηνά είναι η μόνη θεότητα που λατρεύτηκε ως θεά πληγωμένη από έναν θνητό. Πρόκειται για μια Αθηνά αρκαδική και σε αυτή την περίπτωση δεν πρέπει να θεωρούμε την Αρκαδία σαν μια περιοχή στο περιθώριο του ελληνισμού: αντίθετα η όλη σύλληψη παραπέμπει σε επικά και μυθικά πρότυπα. Ο Τεύθις είναι ένας βασιλιάς που κατάφερε πλήγμα στην ακεραιότητα της θεάς και η συνέπεια ήταν να πληγεί ταυτόχρονα η χώρα του από ακαρπία. Η πλοκή του μύθου διέπεται από την κλασική δομή της παράβασης, της θεϊκής τιμωρίας και της χρησιμοδότησης από το μαντείο και εκτέλεσης των οδηγιών, που αποκαθιστούν την τάξη. Το πρώτο επεισόδιο της παράβασης εξελίσσεται ως τμήμα του τρωικού κύκλου, ενώ η τιμωρία και η επανόρθωση περιορίζονται στο πλαίσιο της Αρκαδίας. Υπάρχει η πιθανότητα ο μύθος να έχει συντεθεί από κάποιον τοπικό ραψωδό σύμφωνα με τα πρότυπα του έπους.

Από σχόλιο στο χωρίο του Πausanία πληροφορούμαστε ότι κατά τον Καλλίμαχο είχε πάψει το τελετουργικό της επίδεσης της πληγής στο άγαλμα²⁰⁰⁹. Συνεπώς, πρέπει να φανταστούμε την επαναφορά του εθίμου στο διάστημα από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι το 2^ο αι. μ.Χ., την εποχή του Πausanία. Αυτή η παρατήρηση έχει σημασία, μιας και πιστοποιεί ότι ο επίδεσμος τοποθετούνταν τελετουργικά

²⁰⁰⁸ Βλ. Πaus. 8,28,4-6. Για την Τεύθίδα βλ. Πίκουλας 1986· Jost 1985, 212-213, 382, 385-386· IACP 533 αρ.298. Το άγαλμα και τη λατρεία της Τεύθιδας πραγματεύεται η Pieltre 2000.

²⁰⁰⁹ Βλ. Nielsen 1999, 53· Pieltre 2000, 51, 58. Για την αναγνώριση της ιστορίας της Τεύθιδας σε ένα αίτιον του Καλλίμαχου βλ. Hollis 1992.

και δεν επρόκειτο για ένα μόνιμο εξάρτημα ούτε για μια απλή εικονογραφική λεπτομέρεια. Στην Τεύθιδα υπήρχε λατρεία της Αθηνάς που ο Καλλίμαχος θεωρούσε σε παρακμή στην εποχή του, αλλά τη μαρτυρεί ο Πausανίας. Η βασική τελετή συνίστατο στην επίδεση του μηρού του αγάλματος και μπορεί να αναχθεί ως την κλασική εποχή. Υπήρχε, δηλαδή, ένα τοπικός αιτιολογικός μύθος, που ενσωματωνόταν στον τρωικό κύκλο και επεξηγούσε πώς πληγώθηκε η Αθηνά²⁰¹⁰.

Προκειμένου να γίνει καλύτερα αντιληπτή η λατρεία της πληγωμένης Αθηνάς η Pieltre, αξιοποιώντας τα συμπεράσματα της Jost, επιχειρεί μια συνολική θεώρηση των λατρευτικών συμφραζομένων της Αρκαδίας²⁰¹¹. Συμπερασματικά, η λατρεία της Αθηνάς στην Τεύθιδα εγγράφεται σε ένα περιβάλλον όπου υπήρχαν ήρωες πληγωμένοι (όπως ο Τήλεφος και ο Ηρακλής), σε μια περιοχή όπου γεννήθηκε και της είναι οικεία, όπου μεγάλωσε, όπου αντιμετώπισε τους γίγαντες, όπου ενδύεται την αύρα μίας θεότητας ζοφερής, αλλά ευεργετικής. Επιπλέον, πολλά χαρακτηριστικά τοποθετούν την Αθηνά σε σύνδεση με την τρωική παράδοση. Η Αθηνά της Τεύθιδας μας μοιάζει ως εκ τούτου ενταγμένη στο λατρευτικό πλαίσιο της περιοχής, λιγότερο απομονωμένη απ' ό,τι φαινόταν με την πρώτη ματιά.

Σε ό,τι αφορά την εικονογραφία του αγάλματος στην Τεύθιδα, ο Πausανίας δεν δίνει πολύ συγκεκριμένες πληροφορίες, πέραν της αναφοράς του επίδεσμου, που προϋποθέτει ένα γυμνό μηρό. Μια και δεν σημειώνει τίποτε για το υλικό ή την εικονογραφία του, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το άγαλμα δεν παρουσίαζε καμιά ιδιαιτερότητα εκτός από τον επίδεσμο. Στο πρακτικό ερώτημα πού θα δενόταν ο επίδεσμος, η Pieltre επισημαίνει ότι συχνά σε απεικονίσεις της η μαχόμενη θεά αποκαλύπτει την κνήμη. Θα μπορούσε ο καλλιτέχνης να αποδώσει με τέτοιο τρόπο το ένδυμα, ώστε να αποκαλύπτεται ο μηρός. Κατά τη Jost ο τύπος μας κάνει να σκεφτούμε την εικονογραφία των Αμαζόνων του 5ου αι. π.Χ., ιδιαίτερα του τύπου Mattei, που φέρει τραύμα στον αριστερό μηρό²⁰¹².

2.24. ΦΕΝΕΟΣ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΤΡΙΤΩΝΙΑΣ

Πaus. 8,14,4 «ναός ἐστὶν Ἀθηνᾶς ἐπὶ κλησὶν τριτωνίας»

Η αρχαία πόλη της ΒΑ Αρκαδίας έχει εντοπιστεί από τις αρχές του 19^{ου} αι. στην περιοχή της κοινότητας Καλυβίων Κορινθίας και ΝΔ του σύγχρονου χωριού Φενεός, στο ΒΔ άκρο της φενεατικής πεδιάδας, την οποία κατά καιρούς κάλυπτε η ομώνυμη λίμνη. Από τις αυστριακές έρευνες των νεότερων χρόνων έχει σχηματιστεί μία ικανοποιητική συνολική εικόνα της ελλειπώς γνωστής ευρύτερης περιοχής του Φενεού²⁰¹³. Από τους αρχαίους συγγραφείς πληροφορούμαστε για τις περιοδικές πλημμύρες της φενεατικής λεκάνης και τον σχηματισμό της λίμνης. Όπως στην ανάλογη περίπτωση της Στυμφάλου έτσι και στον Φενεό από τη μυθική παράδοση αναδεικνύεται η ευεργετική δράση του

²⁰¹⁰ Pieltre 2000, 58.

²⁰¹¹ Βλ. Pieltre 2000, 59-63.

²⁰¹² Jost 1985, 382.

²⁰¹³ Στόχος του προγράμματος υπήρξε η έρευνα για το οδικό δίκτυο της ΒΑ Αρκαδίας και ιδίως των περιοχών του Φενεού και των Λούσων, ο εντοπισμός θέσεων και η ανάλυση και ιστορική ταξινόμηση των ευρημάτων. Στον τόμο Tausend 1999 συγκεντρώνονται διάφορα άρθρα για την τοπογραφία, τις γραπτές πηγές, τα αρχαιολογικά δεδομένα και τις λατρείες αυτών των περιοχών μαζί με τα πορίσματα των νεότερων ερευνών, κατά τις οποίες εντοπίστηκαν περίπου 20 νέες θέσεις με μακρά διάρκεια ζωής στη λεκάνη του Φενεού. Συγκεκριμένα για την ιστορία της έρευνας στην περιοχή της αρχαίας πόλης του Φενεού βλ. Erath 1999α.

Ηρακλή: σύμφωνα με τους Φενεάτες, όταν ο ήρωας έμενε στον Φενεό, κατασκεύασε «βάραθρα» (καταβόθρες) για την απορροή των νερών και άνοιξε κοίτη («ὄρυγμα») για τον ποταμό Όλβιο ή Αροάνιο²⁰¹⁴.

Ουσιαστικά εξαιτίας αυτού του φαινομένου του σχηματισμού της λίμνης είναι που συναντάμε τον Φενεό στους αρχαίους συγγραφείς και ελάχιστα είναι γνωστά για την ιστορία του. Πρέπει ωστόσο να ήταν μία αξιόλογη πόλη από τα πρώιμα χρόνια έως και τα ελληνιστικά²⁰¹⁵. Στον Κατάλογο των Νηών μνημονεύεται πρώτη από τις πόλεις της Αρκαδίας μετά το όρος Κυλλήνη και τον τύμβο του Αιπύτου, που βρίσκονταν στην περιοχή του²⁰¹⁶. Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, ο οποίος κάνει λόγο για τα σύνορα της πόλης και σημειώνει ότι το όνομά της είναι και θηλυκού και αρσενικού γένους, ο Φενεός ήταν πόλη της Αζανίας²⁰¹⁷. Ως οικιστής της πόλης στα χρόνια του Πausanias φερόταν ένας αυτόχθων Φενεός²⁰¹⁸, ο οποίος δεν σχετίζεται με τη μυθική γενεαλογία των Αρκάδων ηγεμόνων. Παρά την εικόνα παρακμής των ρωμαϊκών χρόνων που μας μεταφέρει ο Πausanias με πολλά από τα ιερά της

²⁰¹⁴ Βλ. Πaus. 8,14,1-3 και 8,19,4 για «τοῦ Ἡρακλέους τὸ ἔργον», καθώς και 8,14,9-10 για τη φενεατική παράδοση σχετικά με τον Ιφικλή, αδελφό του Ηρακλή και πατέρα του Ιόλαου, τον τάφο του οποίου αναφέρει σε λόφο της πόλης ο Πausanias λέγοντας πως τον τιμούν με εναγισμούς ως ήρωα μέχρι των ημερών του. Σύμφωνα με τον Διόδ. Σικ. 4,33,2-4 και 4,34,1 μετά την εκδίωξή του από τον Ευρυσθέα ο Ηρακλής εγκαταστάθηκε στον Φενεό μαζί με την Αλκμήνη, τον Ιφικλή και τον Ιόλαο έχοντας την πόλη ως βάση του για πέντε χρόνια· πρβλ. Pretzler 1999β, 45-46. Το ιερό του Απόλλωνα Πυθίου σε απόσταση περίπου 15 σταδίων από την πόλη, για το οποίο κάνει λόγο ο Πaus. 8,15,5-7, είχε ιδρυθεί σύμφωνα με τους κατοίκους από τον Ηρακλή, αφού κυρίεψε την Ἡλιδα, και στο ιερό υπήρχαν τάφοι των ηρώων που είχαν σκοτωθεί στη μάχη αυτή εναντίον των Ηλείων. Στα χρόνια του Πausanias ο ναός είχε ήδη ερειπωθεί ωστόσο υπήρχε ένας μεγάλος μαρμάρινος βωμός στον οποίο θυσίαζαν για τον Απόλλωνα και την Ἄρτεμη. Ο Πλούτ. Περί τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων 12 με αφορμή μία πλημμύρα στα χρόνια του σχολιάζει την παράδοση ότι ο Ηρακλής έχοντας αρπάξει τον δελφικό τρίποδα τον πήγε στον Φενεό και ο Απόλλωνας εκδικήθηκε μετά από 1.000 χρόνια φράζοντας τις καταβόθρες και κατακλύζοντας με νερά την καλλιεργήσιμη γη. Για τη λατρεία του Απόλλωνα και τη σχέση του με τον Ηρακλή στον Φενεό βλ. Jost 1985, 489-491. Για τη διαχρονική σχέση του Ηρακλή με το νερό και τον ρόλο του ως «Ur-hydraulic engineer» βλ. Salowey 1994, που βασίζεται στις μελέτες του Knauss για τα υδραυλικά έργα στην Πελοπόννησο. Η όψη αυτή του Ηρακλή αναδεικνύεται και στη διατριβή της για τη λατρεία του Ηρακλή στην Πελοπόννησο, βλ. Salowey 1995. Τις πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων για τη λίμνη του Φενεού συγκεντρώνει η Pretzler 1999β, 56-58, 81-83. Στο κλειστό οροπέδιο του Φενεού όπως και της Στυμφάλου η αποστράγγιση των υδάτων γίνεται μόνο μέσω καταβόθρων, με αποτέλεσμα να δημιουργείται λίμνη όταν φράζουν οι καταβόθρες ενδεχομένως εξαιτίας σεισμικής δραστηριότητας. Για τη γεωμορφολογία και την υδρολογική κατάσταση των περιοχών αυτών βλ. Frazer IV, 231-234· Baker-Penoyre 1902· Παπαχατζής 4, 230-231 σημ.4· Baladié 1980, 93-107· Knauss 1990· Stangl 1999· Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2001.

²⁰¹⁵ Όσον αφορά την ελληνιστική περίοδο είναι ενδεικτικό και το γεγονός ότι ο Φενεός περιλαμβάνεται στις δέκα σημαντικές πόλεις της Α Πελοποννήσου που απέσπασε ο Κλεομένης Γ' το 225/4 π.Χ. από την Αχαϊκή Συμπολιτεία είτε με την πειθώ είτε με απειλές, βλ. Πολύβ. 2,52,1-2· πρβλ. Pretzler 1999β, 70-71.

²⁰¹⁶ Ἰλ. Β 603-605: «Οἱ δ' ἔχον Ἀρκαδίην ὑπὸ Κυλλήνης ὄρος αἰπύ / Αἰπύτιον παρὰ τύμβον Ἴν' ἄνδρες ἀγχιμαχῆται, / οἱ Φενεόν τ' ἐνέμοντο καὶ Ὀρχομενὸν πολὺμηλον ...». Τον τάφο του Αιπύτου, γιου του Έλατου, γιου του Αρκάδα, είδε στην περιοχή του Φενεού με ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο Πaus. 8,16,2-3 ακριβώς επειδή μνημονεύεται από τον Όμηρο.

²⁰¹⁷ Βλ. Στέφ. Βυζ. λ. Φενεός.

²⁰¹⁸ Πaus. 8,14,4.

Φενεατικής ερειπωμένα, ταυτόχρονα βλέπουμε ότι οι τοπικές παραδόσεις και λατρείες έχουν παραμείνει ζωντανές²⁰¹⁹.

Ο Πausανίας είναι η βασική μας πηγή για τις λατρείες στην πόλη και ιδίως στη χώρα του Φενεού, μία από τις πλουσιότερες περιοχές σε λατρείες και θρησκευτικές παραδόσεις με πολλά στοιχεία πρωτοτυπίας²⁰²⁰. Μεγάλη αρχαιότητα προσδίδεται σε κάποια ιερά που φέρεται ότι έχουν ιδρυθεί από ήρωες, αλλά και στις σχέσεις του Φενεού με τους Δελφούς και την Ελευσίνα. Σημαντική φαίνεται να είναι η θέση της Δήμητρας στο τοπικό πάνθεον, η οποία λατρεύεται ως Ελευσινία, Κιδάρια και Θεσμία²⁰²¹. Από το ιερό της τελευταίας θα μπορούσε να προέρχεται ένας ιερός νόμος της Δήμητρας Θεσμοφόρου που χρονολογείται γύρω στα 525 π.Χ. και είναι χαραγμένος σε μία χάλκινη πινακίδα άγνωστης ακριβούς προέλευσης. Πρέπει να προέρχεται από τη Β Αρκαδία και συνιστά την αρχαιότερη μαρτυρία της επίκλησης Θεσμοφόρου για τη θεά, που παραλληλίζεται με την επίκληση Θεσμία²⁰²².

Ο κυριότερος θεός του Φενεού είναι ο Ερμής σύμφωνα με τη κατηγορηματική ρήση του Πausανία αλλά και την πληθώρα άλλων μαρτυριών που πιστοποιούν την αρχαιότητα και τη σημασία της λατρείας²⁰²³. Εξάλλου στην περιοχή του Φενεού βρίσκεται το όρος Κυλλήνη όπου γεννήθηκε ο θεός, ένα από τα υψηλότερα αρκαδικά βουνά που δεσπόζει στις πεδιάδες του Φενεού και της Στυμφάλου. Η παράδοση αυτή είναι η αρχαιότερη και καλύτερα μαρτυρημένη σε πανελλήνιο επίπεδο, όπου οπωσδήποτε είναι αποδεκτή η γέννηση του Ερμή στην Αρκαδία. Ίσως είναι κάπως περίεργο που ο Πausανίας αναφέρεται μόνο σε δύο επεισόδια από τα παιδικά χρόνια του Ερμή στη Φενεατική²⁰²⁴.

²⁰¹⁹ Ο Στρ. 8,8,2 περιλαμβάνει τον Φενεό στις αρκαδικές πόλεις που «ἢ οὐκέτ' εἰσὶν ἢ μόλις αὐτῶν ἴχνη φαίνεται καὶ σημεῖα». Ο Hejnic 1961, 41-42 υπογραμμίζει τον σημαντικό αριθμό των τοπικών μύθων που θα πρέπει να έμαθε ο Πausανίας κατά την επίσκεψή του στη Φενεατική.

²⁰²⁰ Βλ. τις διεξοδικές αναλύσεις της Jost 1985, 27-37 και του Tausend 1999γ, 347-362. Η Pretzler 1999β, 43-56 συγκεντρώνει τις γραπτές πηγές για τους μύθους και τις λατρείες. Για τις πιθανές ταυτίσεις τριών εξω-αστικών ιερών βλ. Erath 1999β, πρβλ. Morgan 1999, 421· Πίκουλας 1999β, 140 με σημ.7-8· Baumer 2004, 33.

²⁰²¹ Βλ. Πaus. 8,15,1-4. Για τη λατρεία της Δήμητρας βλ. Jost 1985, 317-326· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 191-193· Pretzler 1999β, 45, 52-53· Jost 2003.

²⁰²² SEG 11,1112. Δημοσιεύτηκε από τον Robinson 1943, που την απέκτησε από έναν έμπορο, σύμφωνα με τον οποίο η πινακίδα μεταφέρθηκε στα Καλάβρυτα είτε από τον Κλείτορα είτε από τη Λυκόσουρα. Ο Robinson υποθέτει ότι προέρχεται από τον Κλείτορα ή τους Λούσους, ενώ η απόδοση στον Φενεό προτάθηκε εξαιτίας της μαρτυρημένης λατρείας της Δήμητρας Θεσμίας στην περιοχή του. Για τις εκδόσεις της επιγραφής και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. IPArk 269-273 αρ.20. Βλ. επίσης Παπαχατζής 4, εικ.210· Jost 1985, 32 325-326· Dubois 1986, 195-202· Jeffery 1990, 209, 214 αρ.2, πίν.40· Pretzler 1999β, 53· Erath 1999β, 240· Tausend 1999γ, 354-355.

²⁰²³ Πaus. 8,14,10: «Από τους θεούς οι φεναάτες τιμούν ιδιαίτερα τον Ερμή, και τελούν αγώνες Έρμαια ...». Ίσως οι αγώνες αυτοί λάβαιναν χώρα στο στάδιο που μόλις πριν ανέφερε ο Πaus. 8,14,9 κατεβαίνοντας από την ακρόπολη. Σύμφωνα με τη Jost 1985, 449 στο στάδιο παραπέμπει ο στύλος μπροστά από τον όρθιο Ερμή σε ένα νόμισμα του Φενεού των αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. NCP 101 αρ.2, πίν.Τ,6. Οι αγώνες προς τιμήν του Ερμή της Κυλλήνης μαρτυρούνται ήδη από τον Πίνδ. Ολ. 6,79, πρβλ. Σχολ. Πίνδ. Ολ. 7,153a: «Εν Αρκαδία πολλοὶ ἀγῶνες ἄγονται· Λύκαια· Κόρεια· Ἑρμαια», αν και δεν είναι σαφής από τον Πίνδαρο ο τόπος διεξαγωγής τους όπως επισημαίνει η Jost 1985, 446 σημ.4. Για τους αγώνες βλ. και Tausend 1999β, 374-375. Για τη λατρεία του Ερμή στον Φενεό βλ. Jost 1985, 29-30, 33-35, 441-449· Pretzler 1999β, 44, 48-49, 51-52.

²⁰²⁴ Βλ. Πaus. 8,16,1 (στο βουνό Τρίκρηνα τρεις κρήνες είναι ιερές του Ερμή, επειδή τον έλουσαν εκεί οι νύμφες μετά τη γέννησή του) και 8,17,5 (στο βουνό Χελυδορέα ο Ερμής βρήκε μία χελώνα και κατασκεύασε λύρα). Πρβλ.

Βέβαια, κάνει λόγο για τον ερειπωμένο ναό του Κυλλήνιου Ερμή στην κορυφή της Κυλλήνης και για το ξύλινο άγαλμά του²⁰²⁵, ενώ προφανώς στην πόλη είδε ένα ναό του Ερμή με μαρμάρινο άγαλμα από τον Αθηναίο Εύχειρα, γιο του Ευβουλίδη, και πίσω από το ναό τάφο του γιου του Μυρτίλου²⁰²⁶.

Ο Ερμής και τα σύμβολά του κυριαρχούν στη νομισματοκοπία του Φενεού ήδη από την αρχή της κατά τον ύστερο 5^ο και τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ.²⁰²⁷. Στον οπισθότυπο των αργυρών στατήρων μετά το 362 π.Χ. παριστάνεται ο Ερμής όρθιος που μεταφέρει το βρέφος Αρκάδα, απεικόνιση που προβάλλει τον ρόλο του Φενεού εντός της Αρκαδίας, τη διεκδίκηση μίας εξέχουσας θέσης στις μυθικές απαρχές των Αρκάδων. Σε άλλα αυτόνομα νομίσματα συναντώνται στον εμπροσθότυπο οι κεφαλές της Δήμητρας, του Ερμή και της Άρτεμης, καθώς και το πρόσθιο τμήμα κριού, και στον οπισθότυπο ο ταύρος, ο κριός, το κηρύκειο, το άλογο και ο σκύλος²⁰²⁸. Στα αργυρά νομίσματα που κόβει ο Φενεός επί Αχαϊκής Συμπολιτείας εμφανίζεται ως σύμβολο το κηρύκειο²⁰²⁹. Σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων αναφέρεται ότι απεικονίζονται ο Ερμής, ο Άδης, ο Διόνυσος, ένας Σάτυρος, ίσως και ο Ασκληπιός.

Jost 1985, 442-443 και Jost 1998, 235-236, η οποία μάλιστα παρατηρεί ότι σε άλλο σημείο ο Πaus. 8,36,10 κάνοντας λόγο για την τοπική παράδοση του Ακακήσιου της Μεγαλοπολίτιδος σχετικά με την ανατροφή του Ερμή αναφέρει ότι οι Βοιωτοί έχουν διαφορετικές εκδοχές αλλά παραλείπει τις παραδόσεις σχετικά με την Κυλλήνη. Η γέννηση του «Κυλλήνιου» Ερμή στο βουνό της Αρκαδίας από τον Δία και τη Μαία παραδίδεται από τον ομηρικό ύμνο προς τον Ερμή, που τοποθετείται στον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. βλ. Jost 1985, 441-445 για τον μύθο της γέννησης του Ερμή στην Αρκαδία και τις εκδοχές του. Η πρωιμότερη μαρτυρία της λατρείας του Ερμή στον Φενεό είναι η επιγραφή IG V2, 360 «Ερμᾶνος Φενεοῖ» του 5^{ου} ή 4^{ου} αι. π.Χ. σε μία μικρή πήλινη κεφαλή κάπρου άγνωστης ακριβούς προέλευσης, βλ. Jost 1985, 29, 448· Dubois 1986, 204· Jeffery 1990, 216 αρ.34. Στο ιερό της Ολυμπίας οι Φενεάτες είχαν αναθέσει ένα άγαλμα του Ερμή, έργο του Ονάτα και του Καλλιτέλη, το οποίο κρατούσε κριάρι, στην κεφαλή έφερε «κυνήν», και φορούσε χιτώνα και χλαμύδα, βλ. Πaus. 5,27,8· πρβλ. Jost 1985, 446-447.

²⁰²⁵ βλ. Πaus. 8,17,1-2, όπου προσθέτει: «Είναι φανερό πως το βουνό έχει το όνομά του και ο θεός το προσωνύμιο από τον Κυλλήνα, το γιο του Έλατου». Ο Έλατος, στον οποίο δόθηκε το βουνό Κυλλήνη, μαζί με τον Αζάνα και τον Αφείδαντα ήταν γιοι του Αρκάδα και της νύφης Ερατούς, ενώ ο ίδιος είχε πέντε γιους, τον Αίπυτο, τον Περέα, τον Κυλλήνα, τον Ίσχυ και το Στύμφηλο, βλ. Πaus. 8,4,2-6.

²⁰²⁶ βλ. Πaus. 8,14,10-11.

²⁰²⁷ Σχετικά βλ. NCP 101, πίν.Τ,3-8· BMC 193-195, πίν.36,1-36,14· HN² 452· Babelon II,3 597-610, πίν.224,24-225,14· SNG Cop. Argolis αρ.271-278.

²⁰²⁸ Στα πρώτα νομίσματα της πόλης κατά τον ύστερο 5^ο και τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. απεικονίζονται στον εμπροσθότυπο η κεφαλή ή η προτομή του Ερμή με πέτασο και χλαμύδα, σπανιότερα ο θεός καθιστός, και στον οπισθότυπο ο κριός, ο ταύρος, το κηρύκειο. Πιθανόν μετά το 362 π.Χ. χρονολογούνται οι ωραίοι αργυροί στατήρες του Φενεού, οι οποίοι μαζί με τους περίπου σύγχρονους της γειτονικής Στυμφάλου συνιστούν τους μοναδικούς στατήρες αρκαδικών πόλεων αυτής της περιόδου εκτός από εκείνους του αρκαδικού κοινού. Στον εμπροσθότυπο παριστάνεται μία γυναικεία κεφαλή (Δήμητρα ή Μαία ή Καλλιστώ ή Κόρη). Για τους στατήρες βλ. BMC 194 αρ.12-13, πίν.36,7-8· Babelon II,3 601 αρ.897-900, 605-608, πίν.225,6-7· Kraay 1976, 101-102, πίν.17,321· Παπαχατζής 4, 235 σημ.2, εικ.206· Jost 1985, 34, 448-449, πίν.2,2· Erath 1999β, 245· Ritter 2002, 95-99. Σε ένα νόμισμα, που θεωρείται ύστερο, απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο η προτομή του Ερμή και στον οπισθότυπο ένα άλογο που βόσκει και η επιγραφή «ΕΠΙ ΙΕΡΕΟΣ ΕΡΜΑΞΟΟΥ», βλ. BMC 196 αρ.25, πίν.36,13 (146-31 π.Χ.)· Babelon II,3 610 (επί Αχαϊκής Συμπολιτείας)· HN² 452· SNG Cop. Argolis αρ.278.

²⁰²⁹ Clerk 1895, 33· HN² 418.

Σύμφωνα με τον Πausανία στην ακρόπολη, που ήταν «ἀπότομος πανταχόθεν» ώστε μόνο εν μέρει είχε οχυρωθεί, βρίσκονταν τα ερείπια του ναού της Αθηνάς Τριτωνίας και ένα χάλκινο άγαλμα του Ποσειδώνα Ιππίου, το οποίο κατά τους Φενεάτες είχε ανατεθεί από τον Οδυσσέα²⁰³⁰. Αναφέρεται στη συνέχεια στις σχετικές τοπικές παραδόσεις, τις οποίες βρίσκει εύλογες, ωστόσο αποκλείει το άγαλμα του Ποσειδώνα να είναι ανάθημα του Οδυσσέα, επειδή, όπως λέει, στην εποχή του ήρωα δεν ήταν γνωστή η κατασκευή μονοκόμματων χάλκινων αγαλμάτων²⁰³¹. Ο Οδυσσέας υποτίθεται ότι αφιέρωσε το άγαλμα του Ποσειδώνα και ταυτόχρονα ίδρυσε ένα ιερό για την Άρτεμη Ευρίππα, όταν αναζητώντας τις φοράδες του τις βρήκε στην περιοχή του Φενεού, στο σημείο όπου ίδρυσε και το ιερό της Άρτεμης. Επιπλέον, ο Οδυσσέας αποφάσισε να εκτρέφει άλογα στη χώρα των Φενεατών και οι Φενεάτες έδειξαν στον Πausανία μία επιγραφή στο βάθρο του αγάλματος του Ποσειδώνα ως παραγγελία του Οδυσσέα για τους βοσκούς των αλόγων.

Φαίνεται πως η λατρεία της Αθηνάς Τριτωνίας είχε εγκαταλειφθεί ήδη στα χρόνια του Πausανία και επειδή ο ναός της θεάς είχε καταστραφεί και επειδή ο περιηγητής, η μοναδική μας πηγή για τη λατρεία της Αθηνάς στον Φενεό, δεν παρέχει κάποια άλλη σχετική πληροφορία. Παρόλο που και ο ναός του Απόλλωνα Πυθίου, σε απόσταση περίπου 15 σταδίων από την πόλη, είχε ερειπωθεί, ωστόσο ακόμη και επί των ημερών του Πausανία συνέχιζαν να θυσιάζουν προς τον Απόλλωνα και την Άρτεμη σε έναν μεγάλο μαρμάρινο βωμό²⁰³². Η Jost πιστεύει μάλιστα ότι το ιερό της Αθηνάς δεν πρέπει να ήταν ποτέ ιδιαίτερα σημαντικό, από τη στιγμή που, ενώ η θεά συναντάται πολύ συχνά στα νομίσματα των αρκαδικών πόλεων, δεν εμφανίζεται στα νομίσματα του Φενεού²⁰³³.

Από την άλλη δεν είναι άνευ σημασίας που η Αθηνά φέρει την επίκληση Τριτωνία, ακόμη ίσως και το γεγονός ότι η επίκληση αυτή παρέμεινε ως ανάμνηση. Είναι πιθανό η Αθηνά να έχαιρε κάποιες σημασίας σε μία πρώιμη εποχή και στη συνέχεια να υποσκελίστηκε από τις άλλες λατρείες της Φενεατικής. Εξάλλου σε μία επιγραφή του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. σε χάλκινη υδρία από τη Σινώπη μαρτυρείται μία εορτή με αγώνες προς τιμήν των Διοσκούρων στον Φενεό, για τη λατρεία των οποίων δεν διαθέτουμε κάποια άλλη μαρτυρία ούτε από τον Πausανία²⁰³⁴. Η πιθανότητα αυτή βρίσκει έρεισμα και στην επίκληση της Αθηνάς, η οποία ίσως ανάγεται σε μία τοπική παράδοση για τη γέννηση ή και την ανατροφή της θεάς στην περιοχή του Φενεού και συγκεκριμένα σε σχέση με τη λίμνη. Την ύπαρξη μίας λίμνης ή ενός ποταμού ή μίας πηγής με το όνομα Τρίτων ή Τριτωνίας επικαλούνται οι αρχαίοι σε διάφορες περιοχές για να αποδείξουν ότι η θεά γεννήθηκε στα μέρη τους. Στην ίδια την Αρκαδία υπήρχε παράδοση για τη γέννηση και την ανατροφή της Αθηνάς στην Αλίφειρα, όπου υπήρχε μία «κρήνη» Τριτωνίς²⁰³⁵. Σύμφωνα με μία εκδοχή η Αθηνά είναι η κόρη του Ποσειδώνα

²⁰³⁰ Πaus. 8,14,4-5: «Ἔστι δέ σφισιν ἀκρόπολις ἀπότομος πανταχόθεν, τὰ μὲν πολλὰ ἔχουσα οὕτως, ὀλίγα δὲ αὐτῆς καὶ ὠχυρώσαντο ὑπὲρ ἀσφαλείας. Ἐνταῦθα ἐν τῇ ἀκροπόλει ναός ἐστιν Ἀθηνᾶς ἐπίκλησιν τριτωνίας, ερείπια δὲ ἐλείπετο αὐτοῦ μόνα· καὶ Ποσειδῶν χαλκοῦς ἔστηκεν ἐπωνυμίαν Ἴππιος, ἀναθεῖναι δὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ποσειδῶνος Ὀδυσσέα ἔφασαν· ...».

²⁰³¹ βλ. Πaus. 8,14,5-8. Πρβλ. Παπαχατζής 4, 234 σημ.1 για την αντίρρηση του Πausανία.

²⁰³² βλ. Πaus. 8,15,5.

²⁰³³ Jost 1985, 28. Μόνο στη διαδικτυακή ηλεκτρονική βάση δεδομένων της American Numismatic Society εντοπίσαμε ένα χάλκινο νόμισμα του Φενεού (1944.100.40188) με την κεφαλή της Αθηνάς στον εμπροσθότυπο και τάυρο στον οπισθότυπο, βλ. <http://data.numismatics.org/cgi-bin/showobj?accnum=1944.100.40188>.

²⁰³⁴ SEG 39,1365. βλ. Pretzler 1999β, 55, 65· Tausend 1999β, 375-376· Tausend 1999γ, 348.

²⁰³⁵ βλ. Πaus. 8,26,6 και στο κεφ.2.2.

και της λίμνης Τριτωνίδας και ίσως έτσι εξηγείται η παρουσία του Ποσειδώνα στην ακρόπολη του Φενεού²⁰³⁶.

Τριτωνίς, Τριτωνία και Τριτογένεια είναι συνήθη προσωνύμια της Αθηνάς, ωστόσο μόνο στον Φενεό μαρτυρείται ένα ιερό της Αθηνάς με την επίκληση Τριτωνία. Η λατρεία της Αθηνάς Τριτωνίας δεν είναι γνωστή ως προς τις ιδιαιτερότητές της, ωστόσο εξαιτίας της σχέσης που υποκρύπτεται με το υγρό στοιχείο, φαίνεται να σχετίζεται με λατρείες της γονιμότητας και της βλάστησης, που ίσως βρίσκει κάποιο έρεισμα στην περιοχή του Φενεού²⁰³⁷. Η Jost δέχεται την πιθανότητα ύπαρξης μίας τέτοιας παράδοσης σε σχέση με τη λίμνη του Φενεού, ωστόσο όπως παρατηρεί δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο για τη λατρεία της Αθηνάς στον Φενεό και είναι υπερβολικό να υποστηρίξουμε τη βοιωτική προέλευση της λατρείας όπως είχε προταθεί από κάποιους²⁰³⁸.

Όσον αφορά το χάλκινο άγαλμα του Ποσειδώνα Ιππίου δεν καθίσταται σαφές από τον Πausανία, παρόλο που φαίνεται να επισκέφθηκε τον χώρο της ακρόπολης, πού ακριβώς ήταν στημένο ούτε αν υπήρχε ένα ιερό του θεού αυτού. Προφανώς ο Ποσειδώνας Ιππιος βρισκόταν στην ακρόπολη όπως διαφαίνεται από τα λεγόμενα του Πausανία και όταν στη συνέχεια έχοντας αναφέρει τις παραδόσεις για τον Οδυσσέα λέει: «Φενεατῶν δὲ ἐκ τῆς ἀκροπόλεως καταβαίνοντι ἔστι μὲν στάδιον, ...»²⁰³⁹. Αγνωστη είναι και η θέση του ιερού της Ἄρτεμης Ευρίππας, που μάλλον δεν βρισκόταν στην ίδια περιοχή με το άγαλμα του Ποσειδώνα και ο Πausανίας δεν το είχε επισκεφθεί²⁰⁴⁰, παρόλο που η ανάθεση του αγάλματος και η ίδρυση του ιερού ανάγονται στο ίδιο πρόσωπο και στην ίδια περίπτωση. Βέβαια, αναφέρεται σαφώς ότι ο Οδυσσέας ίδρυσε το ιερό της Ἄρτεμης στο σημείο που βρήκε τις φοράδες του, το οποίο θα μπορούσε να είναι οπουδήποτε στη χώρα του Φενεού, και ως εκ τούτου θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι επέλεξε να αναθέσει το άγαλμα του Ποσειδώνα σε μία εξέχουσα θέση, στην ακρόπολη, ίσως στο ιερό του θεού ή στο ιερό της Αθηνάς.

Παρόλο που οι σχέσεις είναι ανεπιβεβαιώτες, τα δεδομένα πενιχρά και οι περιστάσεις διαφορετικές, ωστόσο η κοινή κατά κάποιον τρόπο μνεία της Αθηνάς, του Ποσειδώνα και του Οδυσσέα σε αυτό το χωρίο του Πausανία μας οδηγεί συνειρμικά στο ερειπωμένο ιερό της Αθηνάς Σωτείρας και του Ποσειδώνα στο Βόρειον όρος της Ασέας, που ίδρυσε ο Οδυσσέας κατά την επιστροφή του από την Τροία²⁰⁴¹. Η αναλογία φαίνεται να έγκειται περισσότερο στη σχέση του Ποσειδώνα με τον Οδυσσέα στην Αρκαδία, ενώ δεν μπορούμε να πούμε τίποτε για μία ενδεχόμενη σχέση του Ποσειδώνα με την Αθηνά στον Φενεό. Από την άλλη ίσως κάνει εντύπωση η σχέση της Ἄρτεμης με τα άλογα στο πλαίσιο του μύθου του Οδυσσέα. Θεωρείται ότι η επίκληση Ευρίππα προέρχεται από μία αρχική «Εύίππα», η οποία προσαρμόστηκε στη συνέχεια με την τοπική παράδοση²⁰⁴². Η σχέση της Ἄρτεμης με τα άλογα είναι σπάνια αλλά όχι ασυνήθιστη²⁰⁴³. Με την Ἄρτεμη

²⁰³⁶ Βλ. Ηρόδ. 4,180. Πρβλ. Mylonopoulos 2003, 412.

²⁰³⁷ Βλ. Moggi – Osanna 2003, 356-357. Ο Knauss 1990, 14 με σημ.31 συσχετίζει τη λατρεία της Αθηνάς Τριτωνίας αλλά και της Δήμητρας Ελευσινίας με τη λίμνη του Φενεού.

²⁰³⁸ Βλ. Kiechle 1962, 194 («la Tritonis béotienne était poliade à Pheneos»). Stiglitz 1967, 134. Πρβλ. Jost 1985, 361 με σημ.4.

²⁰³⁹ Πaus. 8,14,9.

²⁰⁴⁰ Πρβλ. Jost 1985, 35-36.

²⁰⁴¹ Βλ. Πaus. 8,44,4 και εδώ στο κεφ.2.5.

²⁰⁴² Fougères 1898, 241· πρβλ. Jost 1985, 411.

²⁰⁴³ Σχετικά βλ. Stiglitz 1967, 101 με σημ.427· Jost 1985, 410-411.

Ευρίππα είχε ταυτιστεί η κεφαλή της Άρτεμης στον εμπροσθότυπο χάλκινων νομισμάτων του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ το άλογο που βόσκει στον οπισθότυπο θεωρήθηκε ως παραπομπή στα άλογα του Οδυσσέα ή ως σύμβολο του Ποσειδώνα Ιππίου²⁰⁴⁴. Ωστόσο η Jost εκφράζει επιφυλάξεις για τον συσχετισμό αυτών των απεικονίσεων με τον τοπικό μύθο για τον Οδυσσέα, από τη στιγμή που σε άλλα αυτόνομα νομίσματα του Φενεού η Άρτεμη συνδυάζεται με το κηρύκειο στον οπισθότυπο, ενώ το άλογο που βόσκει συνδυάζεται με την κεφαλή του Ερμή στον εμπροσθότυπο²⁰⁴⁵.

Η απεικόνιση του αλόγου πρέπει να ανάγεται στην εκτροφή αλόγων στη λεκάνη του Φενεού, η οποία εξάλλου τεκμηριώνεται κατά μοναδικό τρόπο από την ύπαρξη της σχετικής τοπικής παράδοσης για τον Οδυσσέα. Εκτός από τη ξυλεία και τους μισθοφόρους η εκτροφή αλόγων για τον στρατό αλλά και για τα αγωνίσματα φαίνεται ότι υπήρξε μία πιθανή πηγή εσόδων για τον Φενεό, που φαίνεται ότι απήλαυσε ευημερία επί μακρόν²⁰⁴⁶. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τη Jost²⁰⁴⁷, ο Ποσειδών Ιππίος προβάλλεται στον Φενεό ως ο κύριος και ο προστάτης των αλόγων και δεν έχει τη χθόνια όψη που μαρτυρείται αλλού για αυτόν τον θεό στην Αρκαδία. Η απόδοση του αγάλματός του στον Οδυσσέα δεν μαρτυρεί παρά μόνο την αρχαιότητα που προσέδιδαν στην παρουσία ή την πιθανή λατρεία του Ποσειδώνα στον Φενεό. Παρόλο που εντοπίζονται και αλλού στην Αρκαδία σχέσεις του Οδυσσέα με τον Ποσειδώνα δεν ισχύει η υπόθεση ότι ο Οδυσσέας ήταν ένας τοπικός ήρωας τη θέση του οποίου κατέλαβε ο Ποσειδώνας²⁰⁴⁸.

Η ακρόπολη του Φενεού έχει εντοπιστεί στο κέντρο μίας λοφοσειράς που εισέρχεται στο ΒΔ άκρο της φενεατικής πεδιάδας, και συγκεκριμένα στον υψηλότερο κωνικό λόφο που ξεχωρίζει με ύψος περίπου 60 μ. Εκατέρωθεν του κωνικού λόφου, αμέσως στα Β και στα Ν του, διαμορφώνονται δύο χαμηλότερα υψώματα με επίπεδη κορυφή, ώστε εκεί ήταν δυνατό να είχαν θεμελιωθεί οικοδομήματα κατά την αρχαιότητα²⁰⁴⁹. Ο χαρακτηρισμός της ακρόπολης από τον Πausανία ως «ἀπότομος πανταχόθεν» δεν ανταποκρίνεται στη μορφή του λόφου και έχουν εκφραστεί αμφιβολίες ως προς την ταύτιση της ακρόπολης κυρίως από περιηγητές του 19^{ου} αι. Ωστόσο η ταύτιση είναι σε γενικές γραμμές αποδεκτή: η περιγραφή του Πausανία ανταποκρίνεται ενδεχομένως στο βαθμό που ο λόφος ξεχωρίζει σαφώς από τη γύρω πεδινή περιοχή, ενώ τα ευρήματα από την περιοχή του υπαγορεύουν τον εντοπισμό της πόλης στη θέση αυτή και δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε πως αλλού βρισκόταν η ακρόπολη²⁰⁵⁰.

Γύρω από την ακρόπολη σε ορισμένα σημεία και ιδίως στη ΒΔ πλαγιά της ήταν ορατά τον 19^ο αι. λείψανα πολυγωνικών τειχών και πύργων. Μετά από εργασίες καθαρισμού σε τμήματα των τειχών

²⁰⁴⁴ Βλ. NCP 101 αρ.1· HN² 452· Babelon II,3 603 αρ.905-907, 608, πίν.225-13-14· SNG Cop. Argolis αρ.274.

²⁰⁴⁵ Jost 1985, 36· την άποψή της συμμαρτυρεί η Pretzler 1999β, 54.

²⁰⁴⁶ Σχετικά βλ. Tausend 1999δ, ιδίως 366-368.

²⁰⁴⁷ Βλ. Jost 1985, 287· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 189.

²⁰⁴⁸ Τη θεϊκή υπόσταση του Οδυσσέα είχε υποστηρίξει ο Fougères 1898, 240-247· πρβλ. Jost 1985, 141, 287 σημ.4 και Mylonopoulos 2003, 123.

²⁰⁴⁹ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2001, 434.

²⁰⁵⁰ Για τις απόψεις σχετικά με την ταύτιση της ακρόπολης στην παλαιότερη έρευνα βλ. Frazer IV, 235-237 με τη σχετική βιβλιογραφία. Για την περιγραφή της ακρόπολης βλ. Baker-Penoyre 1902, 234-235· Hope Simpson – Lazenby 1970, 91, πίν.7b· Παπαχατζής 4, 233, εικ.202· Jost 1985, 31, πίν.2,1· Jost 1996β, 725 σημ.26· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 189· Erath 1999α, 185-187· Pritchett 2000-03, 315· Moggi – Osanna 2003, 356.

αποδείχθηκε ότι κάποια σώζονται σε ύψος μέχρι 2 και 2,50 μ.²⁰⁵¹. Στην κορυφή του λόφου και στην Α πλαγιά του είχαν επισημανθεί από κάποιους ξένους περιηγητές ύστερα οικοδομικά λείψανα που φαίνεται ότι ανήκουν σε ένα μεσαιωνικό οχυρό και στο χωριό που υπήρχε στον λόφο κατά τον 17^ο και τον 18^ο αι.²⁰⁵². Ουσιαστικά εκτός από τα τείχη δεν υπάρχουν άλλα ορατά αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα στην ακρόπολη. Ο Frazer είδε το 1895 στα Ν της ακρόπολης έναν σπόνδυλο (;) και μερικούς μεγάλους γωνιόλιθους στους ΝΔ πρόποδες του λόφου²⁰⁵³.

Από επιφανειακή έρευνα το 1958 ιδίως στις ΝΑ πλαγιές της ακρόπολης προέκυψε η πιθανότητα ύπαρξης ενός αξιολογικού προϊστορικού οικισμού, ενώ ανάμεσα στα ευρήματα γίνεται λόγος για κεραμική των ιστορικών χρόνων συμπεριλαμβανομένων μελαμβαφών οστράκων του 5^{ου} αι. π.Χ. και μίας βάσης γεωμετρικού σκύφου²⁰⁵⁴. Κατά την έρευνά της στην περιοχή της αρχαίας πόλης το 1964 η Πρωτονοταρίου-Δειλάκη σημειώνει ότι σε όλη την επιφάνεια της ακρόπολης υπάρχουν θραύσματα μυκηναϊκών αγγείων, ενώ από την κορυφή της συνέλεξε δύο όστρακα Πρωτοελλαδικής εποχής²⁰⁵⁵. Γενικώς διάφορα ευρήματα από την περιοχή της αρχαίας πόλης υποδεικνύουν την πυκνή κατοίκηση του χώρου στην Εποχή του Χαλκού.

Οι μοναδικές αρχαιολογικές έρευνες συστηματικού χαρακτήρα στην περιοχή της αρχαίας πόλης έλαβαν χώρα στην περίοδο από το 1958 μέχρι το 1977 από την Πρωτονοταρίου-Δειλάκη και εντοπίζονται βασικά στις Α υπώρειες του λόφου Ν της ακρόπολης, όπου αποκαλύφθηκε μέρος ενός μεγάλου συγκροτήματος²⁰⁵⁶. Η περιοχή αυτή κατά τους γεωμετρικούς χρόνους είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο²⁰⁵⁷. Σε μία δοκιμαστική τομή Β του συγκροτήματος βρέθηκε αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους ένας μυκηναϊκός τοίχος και σε μεγαλύτερο βάθος μία αλληλουχία στρωμάτων με οικοδομικά λείψανα και ευρήματα που καλύπτουν όλη τη Μεσοελλαδική περίοδο²⁰⁵⁸.

Το συγκρότημα του Ασκληπιείου, όπως ονομάστηκε από την ανασκαφέα, θεωρείται ότι ιδρύθηκε γύρω στα τέλη του 3^{ου} ή τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. Δεν έχει διερευνηθεί ανασκαφικά σε όλη του την έκταση και είναι αδημοσίευτο, ώστε είναι άγνωστος ο χαρακτήρας και η λειτουργία του. Ο Riethmüller επανεξετάζει τα διαθέσιμα δεδομένα για το συγκρότημα αυτό διατυπώνοντας αμφιβολίες για τον χαρακτηρισμό του ως Ασκληπιείο²⁰⁵⁹. Ουσιαστικά στη Δ πλευρά μίας αυλής, που έχει αποκαλυφθεί σε έκταση 27,50 x 25,50 μ., βρέθηκαν δύο ναόσχημοι χώροι, καθώς και τμηματικά άλλοι χώροι πιθανόν βοηθητικού χαρακτήρα. Ο Ν χώρος είναι ναός του Ασκληπιού και της Υγείας όπως προκύπτει από τα ευρήματα. Στον Β χώρο σώζεται μία βάση για δύο λατρευτικά αγάλματα και ο Riethmüller τον αποδίδει υποθετικά στον Απόλλωνα και την Άρτεμη²⁰⁶⁰.

²⁰⁵¹ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2001, 434.

²⁰⁵² Βλ. Leake 1830III, 140· Frazer IV, 235-236· Baker-Penoyre 1902, 235· πρβλ. Erath 1999α, 186.

²⁰⁵³ Βλ. Frazer IV, 235.

²⁰⁵⁴ Βλ. Hope Simpson – Lazenby 1970, 91. Πρβλ. Morgan 1999, 420 με σημ.263.

²⁰⁵⁵ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1965, 159.

²⁰⁵⁶ Βλ. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1961-62· Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1965· Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2001. Πρβλ. Erath 1999α, 187-189 με σημ.62 για τις ανακοινώσεις στα ξενόγλωσσα περιοδικά.

²⁰⁵⁷ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2001, 438.

²⁰⁵⁸ Βλ. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1965, 159.

²⁰⁵⁹ Βλ. Riethmüller 2005, 219-224, εικ.119. Βλ. επίσης Jost 1985, 29, 31-32, πίν.2,4-5· Παπαχατζής 4, εικ. 203-205, 207-208.

²⁰⁶⁰ Riethmüller 2005, 224· πρβλ. Damaskos 1999, 28.

Τα ακρόλιθα λατρευτικά αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας χρονολογούνται στο β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., όπως υποδεικνύεται από τα σωζόμενα τμήματα και την ενεπίγραφη βάση τους, όπου διασώζεται η υπογραφή του Αθηναίου γλύπτη Άτταλου, γιου του Λαχάρου²⁰⁶¹. Στην ίδια περίοδο φαίνεται ότι ανάγεται και το μαρμάρινο λατρευτικό άγαλμα του Ερμή στην πόλη του Φενεού, για το οποίο ο Πausanias μας πληροφορεί ότι έγινε από τον Εύχειρα του Ευβουλίδη, γνωστό νεοαττικό γλύπτη²⁰⁶². Δεν αποκλείεται, όπως υποθέτει ο Riethmüller, στα χρόνια αυτά να έλαβε χώρα κάποια αναδιαμόρφωση των ιερών του Φενεού μετά από μία καταστροφική πλημμύρα²⁰⁶³. Στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. το συγκρότημα πρέπει να υπέστη καταστροφές από σεισμό όπως υποδηλώνεται από μετασκευές με υλικό σε β' χρήση²⁰⁶⁴. Η τελική καταστροφή του τοποθετείται περί τα τέλη του 1^{ου} ή τις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. και οφείλεται σε έναν αιφνίδιο σεισμό και μία επακολουθείσα πλημμύρα, όπως διαπιστώθηκε και ανασκαφικά²⁰⁶⁵.

Ίσως για αυτόν τον λόγο ο Πausanias δεν κάνει λόγο για το συγκρότημα αυτό, που στο μεταξύ θα είχε καταστραφεί και καλυφθεί από λάσπη, γιατί αλλιώς θα περιμέναμε να αναφέρει τουλάχιστον το αξιόλογο λατρευτικό σύνταγμα ενός γνωστού γλύπτη. Ουσιαστικά ο περιηγητής στην πόλη συναντά ένα στάδιο κατεβαίνοντας από την ακρόπολη και πάνω σε έναν λόφο τον τάφο του Ιφικλή, τον οποίο τιμούσαν με εναγισμούς μέχρι των ημερών του²⁰⁶⁶. Στην πόλη θα πρέπει να βρισκόταν ο ναός του Ερμή με το λατρευτικό άγαλμα του Εύχειρα, τον οποίο αναφέρει στη συνέχεια ο Πausanias χωρίς να προσδιορίζει τη θέση του, και πίσω από το ναό τον τάφο του Μυρτίλου²⁰⁶⁷. Ενδεχομένως στο προαναφερθέν στάδιο να τελούσαν οι αγώνες Έρμια που μνημονεύονται στο σημείο αυτό από τον περιηγητή²⁰⁶⁸. Στη συνέχεια ο Πausanias κάνει λόγο για το ιερό της Ελευσινίας Δήμητρας και τον κοντινό χώρο λατρείας της Δήμητρας Κιδαρίας²⁰⁶⁹. Αφού αναφέρει τον ναό της Δήμητρας Θεσμίας σε

²⁰⁶¹ SEG 19,328· Dubois 1986, 205. «Ἐπὶ ἱερέως τοῦ Ἀσκληπιοῦ Θηριλάου τοῦ Ἡρώϊδα κατεσκευήθη τὰ ἀγάλματα / Ἄτταλος Λαχάρου Ἀθηναῖος ἐποίησεν». Για τη διεξοδική πραγμάτευση των αδημοσίεωτων ευρημάτων βλ. Damaskos 1999, 24-30, ο οποίος επισημαίνει τη δυσκολία της επακριβούς αναπαράστασης του λατρευτικού συντάγματος, ενώ διακρίνει έντονες κλασικιστικές τάσεις στη σωζόμενη κεφαλή της Υγείας, την οποία χρονολογεί προς το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. Ο Damaskos 1999, 27 ισχυρίζεται ότι ο γλύπτης δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με τον Αθηναίο Άτταλο που αναφέρεται από τον Πaus. 2,19,3 ως δημιουργός του λατρευτικού αγάλματος του Απόλλωνα Λυκείου στο Άργος· για την αντίθετη άποψη βλ. Riethmüller 2005, 222 με σημ.191 για τη σχετική βιβλιογραφία.

²⁰⁶² Μας σώζονται υπογραφές του Εύχειρα μαζί με τον πατέρα του Ευβουλίδη από τον 2^ο αι. π.Χ., βλ. Damaskos 1999, 30 με σημ.142· Riethmüller 2005, 224 με σημ.207. Ίσως αυτό το λατρευτικό άγαλμα του Ερμή απεικονίζεται στα νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων του Φενεού, βλ. NCP 101 αρ.2, πίν.Τ,6· Jost 1985, 30· Damaskos 1999, 31.

²⁰⁶³ Riethmüller 2005, 224.

²⁰⁶⁴ Βλ. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2001, 437, εικ.5.

²⁰⁶⁵ Βλ. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2001, 434-435. Μετά το 100 μ.Χ. και κατά την επίσκεψη του Πausanias στον Φενεό δεν υπήρχε η λίμνη, βλ. Stangl 1999, 28.

²⁰⁶⁶ Βλ. Πaus. 8,14,9-10.

²⁰⁶⁷ Βλ. 8,14,10-12.

²⁰⁶⁸ Η απαρτίθμηση αυτών των μνημείων από τον Πaus. 8,14,9-12 μπορεί να υποδεικνύει τοπογραφική γειτνίαση και πράγματι στο στάδιο, που θα βρισκόταν στους πρόποδες της ακρόπολης, να εορτάζονταν τα Έρμια, βλ. Jost 1985, 29· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 190· Tausend 1999γ, 348.

²⁰⁶⁹ Βλ. Πaus. 8,15,1-4.

απόσταση περίπου 15 σταδίων από την πόλη ξεκινά την περιγραφή της χώρας του Φενεού. Προφανώς οι προαναφερθείσες φυσικές καταστροφές θα οδήγησαν στην καταστροφή και στην τελική εγκατάλειψη και του ιερού της Αθηνάς Τριτωνίας στην ακρόπολη. Περισσότερα για το ιερό αλλά και για την αρχαία πόλη θα αποκαλύψει η μελλοντική αρχαιολογική έρευνα. Το 2008 διάφορες εργασίες έλαβαν χώρα στην περιοχή του Φενεού από τη νεοσύστατη ΛΖ' Ε.Π.Κ.Α. Εκτός των άλλων αναφέρεται ότι καθαρίστηκαν τα τείχη της ακρόπολης, ενώ εντοπίστηκε ένας δρόμος που οδηγεί προς αυτήν αμέσως στα Δ του συγκροτήματος του Ασκληπιείου²⁰⁷⁰.

2.25. ΦΙΓΑΛΕΙΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (ΠΟΛΙΑΔΟΣ ΚΑΙ ΚΟΡΙΑΣ)

IG V2, 421 «τᾶι Πολι[άδι?]

SEG 23,237 «[- -]ππου έπεσκεύ[ασεν - -] / [- -]ον Ἀθηνᾶ» (1ος αι. μ.Χ.)

νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων

ανασκαμμένο ιερό

SEG 51,510 Αθηνά Κορία (αρχαϊκών χρόνων)

«τάθαναίαι ἄρδι<ν>» (τέλος 6ου αι. π.Χ.)

SEG 51,512 Αθηνά Πολιάς (4ος-1ος αι. π.Χ.)

«ΑΘΑΝΑΙ / ΔΙ ΣΩΤΗΡΙ» (4ος-1ος αι. π.Χ.)

δύο χάλκινες περιτμήτες μορφές Αθηνάς

Η πόλη

Η χώρα της Φιγάλειας²⁰⁷¹ καταλαμβάνει μία ορεινή και δύσβατη περιοχή Ν της Αλίφειρας, στα σύνορα Αρκαδίας, Τριφυλίας και Μεσσηνίας [πίν.2.43.α]. Ενώ γεωγραφικά φαίνεται να ανήκει περισσότερο στην Τριφυλία –όντας χωρισμένη με βουνά από την Αρκαδία–, ήταν μία από τις σημαντικότερες αρκαδικές πόλεις, στα όρια της επικράτειας της οποίας βρισκόταν το περιώνυμο ιερό του Απόλλωνα Επικούριου στη θέση Βάσσαι του Κωτίλιου όρους. Παρόλο που λίγα είναι γνωστά για την πρώιμη ιστορία της, φαίνεται ωστόσο ότι εξαρχής είχε στενές σχέσεις με τους γειτονικούς πληθυσμούς στην Αρκαδία και στη Ν Τριφυλία, αλλά και με τους Μεσσήνιους, των οποίων φέρεται αρωγός στους μακραίωνες αγώνες τους εναντίον της Σπάρτης²⁰⁷².

²⁰⁷⁰ Βλ. K. Kissas, "The plain of Pheneos: recent research results of the archaeological service" στα αδημοσίευτα προς το παρόν πρακτικά του συνεδρίου του 2009 Corinthia and the Northeast Peloponnesus: topography and history from prehistoric times until the end of antiquity.

²⁰⁷¹ Για τις διαφορετικές μορφές του ονόματος της πόλης στις γραπτές πηγές βλ. Meyer 1938, 2065-2067 και IACP 527-528 αρ.292. Το τοπωνύμιο δεν μαρτυρείται σε αρχαϊκές και κλασικές πηγές, παρά μόνο το εθνικό «Φιγαλεύς» στον Ηρόδ. 6,83,2 και σε επιγραφές του α' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. Στα ελληνιστικά χρόνια την συναντάμε ως «Φιγάλεια» και «Φιάλεια». Σύμφωνα με τον Πausανία η πόλη πήρε το όνομα «Φιγαλία» από τον γιο του Λυκάονα Φίγαλο, που ήταν ο πρώτος οικιστής της πόλης, και στη συνέχεια η πόλη μετονομάστηκε σε «Φιαλία» από τον Φιάλο, γιο του Βουκολίωνα, ενώ μας μεταφέρει και δύο λιγότερο αξιόπιστες παραδόσεις για την προέλευση του ονόματος από έναν ντόπιο Φίγαλο ή μία δρυάδα νύμφη Φιγαλία, βλ. Paus. 8,3,1-2 και 8,39,2.

²⁰⁷² Στοιχεία για την ιστορία της Φιγάλειας και τις στενές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις με τους γειτονικούς πληθυσμούς με σημείο αναφοράς την ιστορία και εξέλιξη του ιερού του Απόλλωνα στις Βάσσες παρέχει ο Cooper 1996, 42-80. Συγκεκριμένα για την αναπαράσταση της ιστορικής πορείας της αρχαϊκής και κλασικής Φιγάλειας αλλά και του Λέπρεου της Τριφυλίας, τις οποίες θεωρεί «twin cities» εξαιτίας της γεινιάσής τους

Η αρχαία πόλη ταυτίζεται με τα σημαντικά λείψανα γύρω από και πάνω στα οποία βρίσκεται σήμερα το ομώνυμο χωριό, που παλαιότερα ονομαζόταν Παύλιτσα, σε μία δυσπρόσιτη θέση στην πλαγιά μίας στενής κοιλάδας, τριγυρισμένη από ψηλά βουνά, που στην αρχαιότητα αποτελούσαν φυσική οχύρωση²⁰⁷³ [πίν. 2.43.β, 2.44.α]. Τα ερείπια των τειχών, τα διάσπαρτα λείψανα της πόλης και ευρήματα από τα γεωμετρικά χρόνια έως την υστερορρωμαϊκή εποχή, καθώς και το άφθονο αρχαίο υλικό που είναι εντοιχισμένο σε νεότερα κτίσματα ήταν φυσικό να προκαλέσουν εξαρχής το ενδιαφέρον των ερευνητών, αλλά ο χώρος δεν είχε ανασκαφεί συστηματικά μέχρι πρόσφατα²⁰⁷⁴.

Την πόλη περιβάλλει ισχυρός οχυρωματικός περίβολος μήκους περίπου 4,5 χμ., με πολλούς πύργους, που σώζεται ακόμη και σήμερα σε πολύ καλή κατάσταση και σε αρκετό ύψος²⁰⁷⁵. Έχουν εντοπιστεί και μεμονωμένες κεραιές τειχών, που έχουν ερμηνευτεί ως υποτειχίσματα και προτειχίσματα. Εντός των τειχών και προς το Β/ΒΑ άκρο της πόλης ένα μικρό ύψωμα που έφερε ξεχωριστή οχύρωση χρησίμευε ως ακρόπολη. Περίπου σε εκ διαμέτρου αντίθετη θέση βρίσκεται ο χαμηλός λόφος Κουρδουμπούλι, στο Δ άκρο του σύγχρονου χωριού, με τα λείψανα ενός αρχαίου κτηρίου που φαινόταν ότι θα μπορούσε να ταυτιστεί με ναό της Αθηνάς. ΒΑ του λόφου αυτού πιθανότατα εκτεινόταν η αγορά της πόλης, στον επίπεδο χώρο ανάμεσα στους πρόποδες μικρών λόφων, εκεί που βρίσκονται και τα περισσότερα θεμέλια αρχαίων κτηρίων²⁰⁷⁶.

Η πρόσφατη ανασκαφική δραστηριότητα ξεκίνησε το 1994, όταν σε μία σωστική ανασκαφή βρέθηκε ένα λακωνικό μαρμάρινο περιρραντήριο της Μέσης Δαιδαλικής περιόδου²⁰⁷⁷. Ακολούθησε το

αλλά και της κοινής συμπαράστασής τους προς τους Μεσσήνιους έναντι των Σπαρτιατών, βλ. Cooper 1996, 51-55. Σύμφωνα με τον μελετητή το ιερό των Βασσών και οι λατρείες του συσχετίζονται άμεσα με τα γεγονότα και τις επιπτώσεις τους αναφορικά με τους μεσσηνιακούς πολέμους, όπως μπορεί να διαφανεί εξάλλου από τη μεθοριακή θέση του ιερού και τα αρχαιολογικά δεδομένα.

²⁰⁷³ Πρβλ. την περιγραφή του Πaus. 8,39,5 και 8,41,7. Για την ταύτιση και την περιγραφή της θέσης βλ. Te Riele 1966, 248 με σημ.2-3· Παπαχατζής 4, 354 σημ.1· Jost 1985, 82-83, 86· Αραπογιάννη 2001, 299· Αραροjanni 2002, 317.

²⁰⁷⁴ Εκτός από κάποιες βραχύχρονες σωστικές ανασκαφές είχε ανασκαφεί μία πρώιμη ελληνιστική κρήνη από τον Ορλάνδο, εκτός των τειχών και κοντά στη ΝΑ πύλη, από τα άφθονα νερά της οποίας υδρεύεται μέχρι σήμερα το χωριό, βλ. Ορλάνδος 1927-28· πρβλ. Παπαχατζής 4, εικ.364-367 και Jost 1985, 86, πίν.20,1. Για ένα ναό στη θέση Περιβόλια, που είχε ήδη εντοπιστεί από τον Cooper 1972, 363-367, βλ. Αραπογιάννη 2004. Βλ. Αραροjanni 1996, 66 σημ.2 για τη συνολική παράθεση της βιβλιογραφίας για τη Φιγάλεια και 68 με σημ.4 για μία εικόνα των άφθονων αρχαιοτήτων στην περιοχή. Για την επισήμανση αρχαιοτήτων και τη δημοσίευση επιγραφών βλ. Te Riele 1966. Γενικά για τη Φιγάλεια βλ. επίσης Frazer IV, 389-409· Meyer 1938· Cooper 1976· Παπαχατζής 4, 354-360, εικ.361-379· Jost 1985, 82-98· Morgan 1999, 409-413· IACP 527-528 αρ.292.

²⁰⁷⁵ Τα τείχη της Φιγάλειας είχαν προκαλέσει εντύπωση και αποτυπωθεί για πρώτη φορά από την Expedition scientifique de Morée, βλ. Blouet 1833, 2-3, πίν.1-3. Για την οχύρωση της Φιγάλειας βλ. Cooper 1978, 201-205· Cooper – Myers 1981. Πρβλ. Παπαχατζής 4, 354 σημ.1, εικ. 361-363, 368, 371-378· Jost 1985, 86, πίν.19,2· Αραπογιάννη 2001, 299, εικ.1· Αραροjanni 2002, 317, εικ.1.

²⁰⁷⁶ Βλ. Cooper 1976, 703 και Jost 1985, 88. Στην περιοχή αυτή υποτίθεται ότι βρέθηκε το 1890 ένας μαρμάρινος κούρος, που ταυτίστηκε υποθετικά με τον ανδριάντα του παγκρατιαστή Αραρχίωνα (572-564 π.Χ.), που είδε ο Πaus. 8,40,1-2 στην αγορά της Φιγάλειας. Για τον κούρο, που θεωρείται λακωνικό έργο των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ., και το ζήτημα της ταύτισής του βλ. Frazer IV, 391-392, Κοκκορού-Αλευρά 1993, 20-23, και κυρίως Morgan 1999, 409-410 με τη σχετική βιβλιογραφία· πρβλ. Παπαχατζής 4, 355 σημ.4, εικ.370, και Cooper 1996, 52.

²⁰⁷⁷ Το περιρραντήριο με την «Πότνια Θηρών» ανάμεσα σε δυο ξαπλωμένα λιοντάρια δημοσιεύτηκε από την Αραροjanni 1996. Βρέθηκε σε μία κατασκευή που κτίστηκε στον 4^ο ή στον 5^ο αι. μ.Χ. με αρχαίο υλικό, σε μικρή

1995 η ανασκαφική έρευνα του ιερού στον λόφο Κουρδουμπούλι και παράλληλα ανασκάφηκε εν μέρει ένα νεκροταφείο στη θέση «Τρανή Πέτρα», στα Δ της αρχαίας πόλης²⁰⁷⁸. Το ιερό στο Κουρδουμπούλι αποδόθηκε εξαρχής στην Αθηνά και στον Δία Σωτήρα εξαιτίας μίας ενεπίγραφης βάσης που βρέθηκε στο ναό.

Οι λατρείες με βάση τον Πausανία και τα νομίσματα

Ο Pausanias παρέχει πολλές πληροφορίες για τη γεωγραφία, τις διάφορες ιστορικές και μυθικές παραδόσεις και τις λατρείες στην περιοχή της Φιγαλίας, ωστόσο ως προς την τροφοδότηση των πληροφοριών διαφαίνεται μία επιλογή εκ μέρους του με βάση το αξιοπερίεργο. Εξάλλου αφιερώνοντας ένα ολόκληρο κεφάλαιο στη Μέλαινα Δήμητρα, που λατρευόταν σε σπήλαιο στο Ελάιον όρος, ο περιηγητής διατείνεται: «Προσωπικά επισκέφτηκα τη Φιγαλία ιδίως χάριν αυτής της Δήμητρας»²⁰⁷⁹. Λίγες και σχεδόν επιγραμματικές είναι οι πληροφορίες του περιηγητή για τα μνημεία εντός της τειχισμένης πόλης. Αναφέρει ένα ιερό της Άρτεμης Σωτείρας με λατρευτικό άγαλμα λέγοντας ότι από το ιερό αυτό συνηθίζουν να ξεκινούν οι πομπές των Φιγαλέων, στο γυμνάσιο ένα άγαλμα του Ερμή ιματιοφόρου «ές τὸ τετράγωνον σχῆμα», και το ναό του Διονύσου Ακρατοφόρου²⁰⁸⁰. Η λατρεία του Διονύσου θα πρέπει να ήταν σημαντική για την πόλη σύμφωνα με τη μαρτυρία άλλων γραπτών πηγών²⁰⁸¹. Το ιερό της Άρτεμης Σωτείρας τοποθετείται παραδοσιακά στην ακρόπολη εξαιτίας των περιφραζόμενων του Pausanias. Ωστόσο εύλογα η Jost υποστηρίζει ότι θα πρέπει να βρισκόταν κοντά στη ΝΑ είσοδο της πόλης με βάση την πιο προσεκτική αντιμετώπιση του σχετικού χωρίου του Pausanias και το γεγονός ότι το ιερό συνιστούσε την αφετηρία για πομπές προφανώς προς τα ιερά της χώρας²⁰⁸².

απόσταση Ν της μικρής εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου, περίπου στο κέντρο του χωριού, κοντά στην αρχαία αγορά. Η εκκλησία είναι κτισμένη με πολύ αρχαίο υλικό και φαίνεται να εδράζεται πάνω σε ένα ναό. Η Ararojanni 1996, 76-77 υποθέτει ότι εδώ θα μπορούσε να ήταν στημένο το περιρραντήριο, αν όχι στο ιερό της Άρτεμης Σωτείρας στην ακρόπολη.

²⁰⁷⁸ Για το νεκροταφείο βλ. Αραπογιάννη 2001, 304-305, πίν.30,3· Ararojanni 2002, 324, εικ.16· Αραπογιάννη 2006, 157-158, εικ.1. Ερευνήθηκαν 5 μνημειακοί τάφοι, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, οι οποίοι ήταν συλημένοι και σύμφωνα με την ανευρεθείσα κεραμική χρονολογούνται στο β' μισό του 3^{ου} αι., ενώ κάποια αγγεία μπορεί να ανάγονται στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. Δύο από αυτούς έχουν ναόσχημη πρόσοψη και θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην ομοιότητά τους με μνημειακούς τάφους της γειτονικής Αλίφειρας, οι οποίοι στα χρόνια του Ορλάνδου θεωρούνταν μοναδικοί στην Πελοπόννησο, βλ. Ορλάνδος 1967-68, 203-243, ιδίως 209-210.

²⁰⁷⁹ Πaus. 8,42,11. Επιπλέον, στο Κωτίλιον όρος ο Paus. 8,41,8 εκφράζει τον θαυμασμό του για το ναό του Επικούριου Απόλλωνα και αναφέρει μόνο έναν ημικατεστραμμένο ναό της Αφροδίτης «έν Κωτίλω», βλ. Paus. 8,41,10. Επισκέπτεται επίσης το ιερό της Ευρυνόμης, περίπου 12 στάδια από την πόλη, ένα ιερό σεβαστό από παλαιά και δύσκολα προσιτό, χωρίς όμως να δει το περίεργο λατρευτικό άγαλμα, γιατί το ιερό άνοιγε μόνο μία ορισμένη μέρα κάθε χρόνο, βλ. Paus. 8,41,4-6.

²⁰⁸⁰ βλ. Paus. 8,39,5-6.

²⁰⁸¹ Το ιερό του θα βρισκόταν ίσως κοντά στο θέατρο, που δεν έχει εντοπιστεί, και θα περιλάμβανε περισσότερους χώρους για συμπόσια ίσως και μυστήρια, ενώ λαμπρός φαίνεται ότι ήταν ο εορτασμός των Διονυσίων. Σχετικά βλ. Jost 1985, 84-85, 429, 430, 436-437. Μάλιστα, ο Meyer 1938, 2083-2084 θεωρεί πως ο Διόνυσος ήταν η κύρια θεότητα της πόλης.

²⁰⁸² βλ. Jost 1985, 84, 88 με σημ.1 και ιδίως Jost 1996β, 730-731. Πρβλ. Brulotte 1994, 89-90. Αλλά και ο Baumer 2004, 73 πιστεύει ότι το ιερό θα βρισκόταν στην είσοδο της πόλης. Στον υψηλό λόφο κοντά στο Β άκρο του

Εν όψει της ξεχωριστής τοπογραφίας της Φιγάλειας μεγαλύτερη σημασία πρέπει να είχαν τα αγροτικά ιερά, που συνδέονταν μέσω πομπών με την πόλη, ενδεχομένως ήδη από μία πρώιμη εποχή²⁰⁸³. Η αγριότητα του τοπίου και ένας σαφής συντηρητισμός εκδηλώνεται στα λατρευτικά αγάλματα που έχουν θηριομορφική όψη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η λατρεία της Δήμητρας Μελαινας όσον αφορά το λατρευτικό άγαλμα, το τελετουργικό και τις σχετικές παραδόσεις, στις οποίες διαπιστώνονται αναμφισβήτητες σχέσεις με τη λατρεία της θεάς στον Φενεό και στη Θέλλουσα²⁰⁸⁴. Το μνημειακό ιερό του Απόλλωνα των Βασσών ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα ιερά της χώρας. Δεν φαίνεται να ήταν ο σημαντικότερος θεός της πόλης, ωστόσο η παραχώρηση του κολοσσικού χάλκινου αγάλματός του στη Μεγαλόπολη συνιστά τη συμβολή της Φιγάλειας στη διαμόρφωση του πάνθεου της νέας πόλης κατά την εποχή ακμής του αρκαδικού κοινού²⁰⁸⁵.

Προφανώς εντός της πόλης θα υπήρχαν περισσότερα ιερά, αλλά ο Πausanias δεν κάνει καμία νύξη για κανένα είτε επειδή δεν τα είδε ή δεν του προξένησαν το ενδιαφέρον είτε επειδή στην εποχή του είχαν πλέον καταστραφεί και εγκαταλειφθεί. Η εικόνα που μας δίνει ο περιηγητής για τις λατρείες της Φιγάλειας επιβεβαιώνεται και συμπληρώνεται από τις απεικονίσεις στα νομίσματα που έκοψε η πόλη επί Σεπτιμίου Σεβήρου και Καρακάλλα²⁰⁸⁶. Σε αυτά συναντάται η Άρτεμη σε διάφορους τύπους, ο Ερμής και κατά τρόπο που φαίνεται να απηχεί το άγαλμα που είδε ο Πausanias στο γυμνάσιο, ο Διόνυσος κρατώντας θύρσο και αγγείο πόσης, καθώς κι ένας ποτάμιος θεός, ίσως ο προσωποποιημένος τοπικός ποταμός Λύμακας²⁰⁸⁷. Η Δήμητρα παριστάνεται όρθια καλυμμένη με ιμάτιο και κρατώντας άλλοτε σκήπτρο και άλλοτε ίσως άνθος παπαρούνας ή αραβόσιτο. Συναντώνται, επίσης, η γυμνή Αφροδίτη να στηρίζεται σε στύλο, η Τύχη και ο Ασκληπιός. Όσον αφορά τον τελευταίο αξίζει να σημειωθεί ότι λατρεία της Υγείας μαρτυρείται στη Φιγάλεια για τον 4^ο αι. π.Χ. από μία αναθηματική επιγραφή, χαραγμένη πιθανόν σε μεγάλη βάση²⁰⁸⁸.

περιβόλου της αρχαίας πόλης ο Leake 1830I, 495-496 είχε δει έναν ελλειπτικό περίβολο και τα ερείπια δύο παρεκκλησιών του Αγ. Ηλία και της Παναγίας στο εσωτερικό του· πρβλ. Blouet 1833, 3, πίν.1, L. Την ίδια κατάσταση περιγράφει και ο Frazer IV, 390-391 λέγοντας πως ο περίβολος φαίνεται να είναι ύστερος και ότι στη θέση ενός εκ των παρεκκλησιών θα πρέπει να βρισκόταν το ιερό της Άρτεμης Σωτείρας· πρβλ. Παπαχατζής 4, 355 σημ.1. Την ίδια υπόθεση επαναλαμβάνει και η Ararojanni 1996, 76.

²⁰⁸³ Jost 1985, 83· Morgan 1999, 411· Baumer 2004, 73.

²⁰⁸⁴ Βλ. Πaus. 8,42. Για την ανάλυση της αφήγησης του Πausanias ιδίως σε σχέση με το ιδιαίτερο τελετουργικό της Θυσίας βλ. Bruit 1986. Βλ. επίσης Jost 1985, 82, 89-90, 92, 301, 312-317.

²⁰⁸⁵ Βλ. Πaus. 8,30,3-4, 8,41,9. Η Jost 1985, 98 συμπεριλαμβάνει και τη λατρεία του Πάνα Σινόνεντα, ο οποίος μαρτυρείται επιγραφικά στο ιερό των Βασσών, ενώ άγαλμά του υπήρχε στο ιερό του Λύκαιου Δία στην αγορά της Μεγαλόπολης, μπροστά από το οποίο ήταν στημένος ο χάλκινος Απόλλωνας Επικούριος. Για το άγαλμα του Απόλλωνα Επικούριου και τη λειτουργία του βλ. Jost 1985, 222-223· Cooper 1996, 70.

²⁰⁸⁶ Βλ. BMC 197· HN² 453· NCP 110-111· Παπαχατζής 4, εικ.69. Δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε τη μονογραφία Α. Π. Τζαμαλής, Νομίσματα της αρχαίας Φιγαλείας, 208 π.Χ.–211 μ.Χ. (1996), στην οποία παραπέμπει η Αραπογιάννη. Πρωτύτερα η πόλη είχε κόψει νομίσματα μόνο επί Αχαϊκής Συμπολιτείας με την επιγραφή ΑΧΑΙΩΝ ΦΙΓΑΛΕΩΝ ή ΦΙΑΛΕΩΝ [HN² 418].

²⁰⁸⁷ Ο Λύμακας περνώντας κοντά από τη Φιγάλεια ενώνεται με τον ποταμό Νέδα και σύμφωνα με τον Πaus. 8,41,2-3 πήρε το όνομά του από τον καθαρό της Ρέας μετά τη γέννηση του Δία.

²⁰⁸⁸ Βλ. Te Riele 1966, 251 αρ.1, εικ.5-7. Ο Riethmüller 2005, 225 δεν αποκλείει να υπήρχε ιερό του Ασκληπιού και της Υγείας στις Ν παρυφές της αρχαίας πόλης

Ωστόσο, η πιο σημαντική «παράλειψη» του Πausanias είναι η Αθηνά, που απεικονίζεται συχνά σε πολλά από τα νομίσματα της πόλης των αυτοκρατορικών χρόνων. Σε αυτά η θεά παριστάνεται όρθια κρατώντας διαφορετικά αντικείμενα, και συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται, φιάλη και σκήπτρο (;) ή κλαδί ελιάς και δόρυ ή δόρυ και ασπίδα ή Νίκη και δόρυ²⁰⁸⁹. Σε ένα νόμισμα η θεά με αττικό πέπλο και κορινθιακό κράνος με λοφίο παριστάνεται σε όψη $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά με ελεύθερο το δεξί σκέλος να στηρίζει το δόρυ με το ανασηκωμένο δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό της χέρι βαστά την ασπίδα, που βρίσκεται όρθια στο έδαφος αριστερά της²⁰⁹⁰ [πίν.2.44.β]. Σε άλλα νομίσματα η Αθηνά απεικονίζεται κατενώπιον με μία δεύτερη απροσδιόριστη μορφή στα αριστερά της, πίσω από την οποία διακρίνεται βωμός²⁰⁹¹ [πίν.2.44.γ]. Η θεά απεικονίζεται κατενώπιον με στάσιμο το αριστερό σκέλος, που καλύπτεται από τις πτυχώσεις του ενδύματος, ενώ το δεξί φαίνεται να λυγίζει έντονα στο γόνατο και να πατά με ανασηκωμένο το πέλμα. Παριστάνεται κατά αδέξιο τρόπο να βαστά με το δεξί λυγισμένο και σηκωμένο χέρι το όρθιο δόρυ, ενώ το αριστερό χέρι κατεβαίνει χαλαρά ελαφρώς γωνιασμένο και «χάνεται» πίσω περίπου από τον γοφό. Εντυπωσιακός είναι ο τρόπος που δηλώνεται ο όγκος και το μέγεθος του λοφίου του κράνους.

Η άλλη μορφή είναι στραμμένη προς την Αθηνά έχοντας το δεξί χέρι απλωμένο μπροστά και προς τα κάτω ελαφρώς λυγισμένο στον αγκώνα. Το αριστερό χέρι της φαίνεται να είναι έντονα λυγισμένο σε οξεία γωνία, αν και από κάποιους θεωρείται ότι και τα δύο χέρια είναι απλωμένα μπροστά²⁰⁹². Δεν είναι εύκολο να πούμε αν πρόκειται για ανδρική ή γυναικεία μορφή, επειδή δεν σώζεται καλά η κεφαλή και με δυσκολία αναγνωρίζονται τα ενδύματά της. Σίγουρα δεν φαίνεται να έχει μακριά κόμη ή καλυμμένη κεφαλή, οπότε θα μπορούσε να πρόκειται για γυναίκα με μαζεμένη την κόμη, αν όχι για νεαρό άνδρα. Φορά μακρύ ένδυμα, ίσως πέπλο με μακρύ απόπτυγμα, που δεν μπορούμε να διακρίνουμε καθαρά αν είναι ζωσμένο κάτω από το στήθος. Πιθανόν φέρει και ένα κοντό ιμάτιο εν είδει επιβλήματος στους ώμους, που φαίνεται να πλαισιώνει τον κορμό κι ίσως να καλύπτει εν μέρει το δεξί χέρι.

Υπάρχει τάση για ταύτιση της δεύτερης μορφής με τη Δήμητρα, ενώ η Αραπογιάννη αναρωτιέται αν θα μπορούσε να πρόκειται εναλλακτικά για τον Απόλλωνα ή τον Δία²⁰⁹³. Πιστεύουμε πως πρέπει να αποκλειστεί η τελευταία υπόθεση, καθώς δεν υποστηρίζεται εικονογραφικά και φαίνεται να έχει υπαγορευτεί περισσότερο από το επιγραφικό εύρημα από το ιερό της Φιγάλειας, όπου κατονομάζονται η Αθηνά και ο Δίας Σωτήρας. Ο Απόλλωνας δεν εμφανίζεται περιέργως καθόλου στα νομίσματα της πόλης²⁰⁹⁴. Η Δήμητρα απεικονίζεται κατά διαφορετικό τρόπο στα νομίσματα της

²⁰⁸⁹ NCP 111 αρ.7.

²⁰⁹⁰ Παρίσι, Cabinet des médailles αρ.391· Jost 1985, πίν.19,3. Μόνο αυτή την περίπτωση αναφέρει η Αραπογιάννη 2001, 301. Σε άλλα νομίσματα της Φιγάλειας στο εμπόριο (που εντοπίστηκαν στην ιστοσελίδα <http://www.coinarchives.com>) η θεά απεικονίζεται κατά παρόμοιο τρόπο αλλά αντίστροφα: έχοντας ελεύθερο το αριστερό σκέλος με το ανασηκωμένο αριστερό χέρι στηρίζει το δόρυ, ενώ έχει απλωμένο μπροστά το δεξί χέρι κρατώντας φιάλη. Σε μία περίπτωση το κράνος φαίνεται να είναι διαφορετικού τύπου και διακρίνεται καθαρά η αιγίδα ωοειδούς σχήματος να καλύπτει το άνω τμήμα του κορμού.

²⁰⁹¹ Βλ. BMC 197 αρ.1, πίν.36,15· NCP 111 αρ.7, πίν.V,19· Jost 1985, 85, πίν.23,5· Αραπογιάννη 2001, 301, πίν.29,3· Αραπογιάννη 2002, 318.

²⁰⁹² BMC 197 αρ.1· NCP 111 αρ.7.

²⁰⁹³ Αραπογιάννη 2001, 301 σημ.8.

²⁰⁹⁴ Σύμφωνα με τον Cooper 1996, 69-70 ο Απόλλωνας των Βασσών σχετίζεται με τον Απόλλωνα Κιθαρωδό.

Φιγάλειας, φορώντας χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το σώμα και την κεφαλή της. Ομοιότητες παρουσιάζει με τη μορφή που ταυτίζεται με την Άρτεμη Σώτειρα ή τη Δήμητρα σε νομίσματα της πόλης· φορά μακρύ ένδυμα και έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη κρατώντας από μία δάδα στο κάθε χέρι²⁰⁹⁵ [πίν.2.44.δ]. Από την άλλη, η ύπαρξη του βωμού, που όμως δεν διακρίνεται εύκολα πίσω από την αταύτιστη μορφή, σε συνδυασμό με την κατενώπιον στάση της Αθηνάς πιθανόν υποδεικνύουν την αναγνώριση ενός λατρευτικού αγάλματος, άσχετα αν νοείται ένα πραγματικό άγαλμα της θεάς στη Φιγάλεια. Θα μπορούσαμε και να υποθέσουμε ότι παριστάνεται σκηνή από έναν άγνωστο μύθο με τη θεά ή το άγαλμά της και μία μορφή ήσσονος σημασίας.

Η έρευνα για το ιερό της Αθηνάς και γενικά στοιχεία

Στην παλαιότερη έρευνα σχεδόν ανύπαρκτη φαντάζει η λατρεία της Αθηνάς στη Φιγάλεια, παρά τη νομισματική μαρτυρία των αυτοκρατορικών χρόνων. Επίσης γνωστή από παλιά ήταν μία ακρωτηριασμένη επιγραφή, όπου διαβαζόταν σε δύο στίχους η επίκληση Πολιάς στη δοτική²⁰⁹⁶. Είχε βρεθεί στο βυζαντινό παρεκκλήσι του Σταυρού (Σταυρούλι) στα Δ του χωριού, όχι μακριά από τον λόφο Κουρδουμπούλι, ενώ στην ευρύτερη περιοχή είχε εντοπιστεί κι άλλο αρχαίο υλικό²⁰⁹⁷. Δυστυχώς σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση και δεν μπορεί να χρονολογηθεί. Φαίνεται ότι το περιεχόμενό της παρουσιάζει γενικότερο ενδιαφέρον για τη θρησκευτική ζωή της πόλης συνιστώντας ταυτόχρονα και τη μοναδική μαρτυρία για την ύπαρξη ενός συστήματος φυλών στη Φιγάλεια· δεν αποκλείεται να πρόκειται για ένα ημερολόγιο θυσιών²⁰⁹⁸.

Αποφασιστικής σημασίας για την τεκμηρίωση της ύπαρξης ιερού αφιερωμένου στην Αθηνά ήταν το επιγραφικό εύρημα από τον λόφο Κουρδουμπούλι που δημοσίευσε ο Te Riele το 1966²⁰⁹⁹. Πρόκειται για έναν λίθο [πίν.2.45.α] σπασμένο πλευρικά, στην πρόσθια όψη του οποίου σώζονται τμηματικά δύο στίχοι επιγραφής του 1^{ου} αι. μ.Χ.: «[- -]ππου έπεσκεύ[ασεν - -] / [- -]ον Άθηνᾶ». Εύλογα ο Te Riele υπέθεσε ότι η επιγραφή αφορά κάποια επισκευή σε σχέση με το ιερό της Αθηνάς από κάποιον ιδιώτη. Το κτίσμα αυτό θα μπορούσε να είναι ο ναός ή ο πρόναος σύμφωνα με την πρόταση συμπλήρωσης μετά τη δημοσίευση της επιγραφής²¹⁰⁰. Στον λίθο, ύψους 0,305 μ., πάχους 0,23 μ. και μέγ. σωζ. μήκους 0,45 μ., διακρίνονται δύο ορθογώνιοι τόρμοι αβέβαιης ερμηνείας στην άνω και στην οπίσθια επιφάνεια. Η επεξεργασία της οπίσθιας επιφάνειας και ο τόρμος ίσως ανάγονται σε μία προγενέστερη χρήση του λίθου ως αρχιτεκτονικό μέλος. Στον λόφο υπήρχε ένας εκτεταμένος αμπελώνας και στο άλλο άκρο του ήταν ορατά τα λείψανα ενός ορθογώνιου κτηρίου [πίν.2.44.ε], που ο Te Riele απέδωσε υποθετικά στο πολυάνδριο των Ορεσθασίων θεωρώντας ότι στη θέση αυτή βρισκόταν η αγορά²¹⁰¹.

²⁰⁹⁵ Βλ. NCP 110 αρ.1, πίν. V, 10. Ίσως το στοιχείο που ερμηνεύσαμε ως αριστερό χέρι να είναι δάδα ή φαρέτρα, αν δεχτούμε πως η μορφή με την Αθηνά έχει και τα δύο χέρια απλωμένα μπροστά.

²⁰⁹⁶ Βλ. IG V2, 421 στ.2 [τᾶι] Πολιά[δι?], στ.5 τᾶι Πολι[άδι?].

²⁰⁹⁷ Βλ. Te Riele 1966, 248, εικ.4· Jost 1985, 87.

²⁰⁹⁸ Σχετικά βλ. Jones 1987, 139, 392· πρβλ. Jost 1985, 85, IACP 528. Στον στ.7 διαβάζουμε «θυ[σ]ίαι εν άγοραῖ θε[οῖς?], ενώ αβέβαιη είναι η συμπλήρωση στον στ.4 «Αφ[ροδίτα?].»

²⁰⁹⁹ Βλ. Te Riele 1966, 266 αρ.11, εικ.22-23 (= SEG 23,237).

²¹⁰⁰ Βλ. Jost 1985, 85.

²¹⁰¹ Βλ. Te Riele 1966, 266, εικ.21. Πρβλ. Αραπογιάννη 2001, 301. Το κτήριο εντοπίζεται ενδεχομένως ανάμεσα στις «constructions antiques» στο τοπογραφικό διάγραμμα του Blouet 1833, 3, πίν.1,Ο. Το πολυάνδριο των

Από την έρευνα του Cooper στην περιοχή της αρχαίας πόλης το ορθογώνιο κτήριο αποδόθηκε σε ναό της Αθηνάς, ενώ η αγορά εντοπίστηκε στον επίπεδο χώρο κάτω από τον λόφο²¹⁰². Και η Jost θεώρησε ότι πρόκειται για ναό με βάση τη διάρθρωση και τον προσανατολισμό του κτηρίου. Από την αυτοψία της στον χώρο κάνει λόγο για ένα κτήριο διαστάσεων περίπου 8 x 14 μ., οι τοίχοι του οποίου σώζονταν σε ύψος 1 μ.· στην Α πρόσοψη άνοιγε θύρα προς τον πρόναο και διακρινόταν το κατώφλι που έδινε πρόσβαση στον σηκό²¹⁰³. Ωστόσο δεν είναι σίγουρη αν πρέπει να αποδοθεί στον Διόνυσο ή στην Αθηνά, λέγοντας ότι η επιγραφή που κάνει λόγο για την πιθανή επισκευή του ναού της θεάς βρέθηκε στο άλλο άκρο του αμπελώνα σε σχέση με το κτήριο. Όταν το 1995 άρχισε η συστηματική ανασκαφή από την Αραπογιάννη στον λόφο Κουρδουμπουλί αμέσως διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ναό και μάλιστα αφιερωμένο στην Αθηνά και στον Δία Σωτήρα εξαιτίας μίας ενεπίγραφης βάσης αγάλματος που βρέθηκε στο εσωτερικό του. Η ανασκαφή ολοκληρώθηκε το 1998 και επίκειται η τελική δημοσίευσή της· προς το παρόν διαθέτουμε μόνο τις ανασκαφικές εκθέσεις, καθώς και δύο άρθρα που παρέχουν μία πρώτη συνοπτική και συνολική εικόνα για το ιερό²¹⁰⁴.

Προκαταβολικά αξίζει να σημειωθεί ότι γενικώς γίνεται λόγος για ναό της Αθηνάς και του Δία Σωτήρα, παρόλο που δεν φαίνεται να υπάρχουν άλλες μαρτυρίες πλην της ενεπίγραφης βάσης για λατρεία του Δία στο ιερό αυτό. Η παλαιότητα της λατρείας της Αθηνάς μαρτυρείται από δύο αρχαϊκές επιγραφές, ενώ στις ανασκαφές βρέθηκαν και δύο χάλκινα ελάσματα που απεικονίζουν τη θεά, όπως θα δούμε παρακάτω. Όπως είδαμε, στην επιγραφή του 1^{ου} αι. μ.Χ. σχετικά με κάποια επισκευή στο ιερό μνημονεύεται μόνο η Αθηνά. Επιπλέον, σε μία από τις πρόσφατα ανευρεθείσες επιγραφές εμφανίζεται η Αθηνά ως Πολιάς, γεγονός που εναρμονίζεται με την απόδοση της επίκλησης στη θεά αυτή σε σχέση με το παλαιότερο επιγραφικό εύρημα που προαναφέραμε²¹⁰⁵. Τέλος, σύμφωνα με την ανασκαφέα, ο ιδιοκτήτης του αμπελώνα ανέφερε ότι στον χώρο της ανασκαφής είχε βρεθεί παλαιότερα ενεπίγραφη στήλη ή βάθρο όπου διακρινόταν το όνομα της θεάς, και το οποίο δεν

Ορεσθασίων στην αγορά της Φιγάλειας μαρτυρείται από τον Πaus. 8,41,1, ο οποίος αφηγείται διεξοδικά πώς οι 100 επίλεκτοι πολεμιστές από το Ορεσθάσιο συνέβαλαν αποφασιστικά το 659 π.Χ. στη διάσωση της Φιγάλειας από τους κατακτητές Σπαρτιάτες, βλ. Paus. 8,39,3-5· πρβλ. Jost 1985, 85, 538-539.

²¹⁰² Βλ. Cooper 1976. Ήδη ο Frazer IV, 391 είχε υποθέσει ότι σε αυτή την περιοχή βρισκόταν η αγορά επισημαίνοντας κοντά τρία παρεκκλήσια που είχαν κτισθεί και με αρχαίο οικοδομικό υλικό, τα οποία ίσως κατείχαν τη θέση ναών· πρβλ. Blouet 1833, 3, πίν.1,A-C. Την ίδια υπόθεση είχε εκφράσει και ο Leake 1830I, 495 περιγράφοντας τον απότομο λόφο που υψώνεται πάνω από την αγορά, όπου παρατηρεί ότι σε ένα πλάτωμα κοντά στην κορυφή θα μπορούσε να βρισκόταν ο ναός της «Minerva Soteira», όπως εκ παραδρομής εκλαμβάνει το ιερό της Άρτεμης Σώτειρας στον Πausανία.

²¹⁰³ Βλ. Jost 1985, 87, 88, πίν.21,1-4.

²¹⁰⁴ Βλ. Αραπογιάννη 2001 και Αγαροζαννί 2002, 317-324. Βλ. επίσης τις ανασκαφικές εκθέσεις της Ξ. Αραπογιάννη στα ΠΑΕ και στο Έργον από το 1996 ως το 1998. Τα πρώτα δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνας στο ναό παρουσιάστηκαν το 1996 στην Α' Αρχαιολογική Σύνοδο Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, τα πρακτικά της οποίας δημοσιεύτηκαν το 2006, βλ. Αραπογιάννη 2006, 156-158.

²¹⁰⁵ Σε ένα προξενικό ψήφισμα προς τιμήν κάποιου Αριστοβόλα, που αποκτά το δικαίωμα να εμπορεύεται στην πόλη και επικράτεια της Φιγάλειας, βλ. Αραπογιάννη 2001, 303 (= SEG 51,512), η οποία πουθενά δεν κάνει νύξη της επιγραφής IG V2, 421.

στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί, έχοντας πιθανόν κατακρημνισθεί στην απότομη Δ πλευρά του λόφου²¹⁰⁶.

Ο ναός είναι κτισμένος στο Ν τμήμα ενός αρκετά μεγάλου πλατώματος στον χαμηλό λόφο Κουρδουμπούλι [πίν.2.45.β]. Η Ν μακρά πλευρά του βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον βραχώδη όγκο της κορυφής του λοφίσκου, που υψώνεται σχεδόν κατακόρυφα στο σημείο αυτό. Ο λόφος Κουρδουμπούλι, που υψώνεται στο Δ άκρο του σύγχρονου χωριού, δέσποζε στην περιοχή της αγοράς, που εντοπίζεται στα Β/ΒΑ του, ενώ από την άλλη πλευρά του σχηματίζεται ένα βαθύ και απόκρημνο βάραθρο, στη ρίζα του οποίου ρέει η Νέδα. Σύμφωνα με την Αραπογιάννη η θέση του ναού είναι πολύ χαρακτηριστική, καθώς το πλάτωμα με το ναό θα ήταν ορατό σε όσους προσέγγιζαν την πόλη από την κατεύθυνση των Βασσών²¹⁰⁷. Απέναντι από τον λόφο υψώνεται η απότομη και κατάφυτη πλαγιά του Ελαίου όρους.

Ο ναός εδράζεται σε επιχώσεις με προϊστορικά λείψανα²¹⁰⁸. Κατά τη διάνοιξη ανασκαφικών τομών στο ευρύχωρο πλάτωμα Β του ναού και την αφαίρεση μόλις του πρώτου επιφανειακού στρώματος (πάχους περίπου 0,20–0,50 μ.) αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα και μικροεργήματα από έναν προϊστορικό οικισμό με μακρά διάρκεια ζωής²¹⁰⁹. Παρόλο που η διερεύνησή του δεν προχώρησε προς όφελος του ιερού των ιστορικών χρόνων, ωστόσο με βάση την ανευρεθείσα κεραμική διακρίνονται δύο φάσεις, μία της Μεσοελλαδικής εποχής και μία της Πρώιμης Υστεροελλαδικής περιόδου. Τα προϊστορικά λείψανα θα πρέπει να ήταν τουλάχιστον εν μέρει ορατά στη διάρκεια ζωής του ιερού, ενώ εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι πως για την περιοχή Β του ναού δεν έχει καταγραφεί μέχρι στιγμής τουλάχιστον κάποιο εύρημα των ιστορικών χρόνων. Σε άμεση επαφή με τον Β τοίχο του σηκού διασώθηκε ένα τμήμα ορθογώνιου κτίσματος, στον έναν τοίχο του οποίου βρέθηκε αδιατάρακτη μία μυκηναϊκή ταφή βρέφους²¹¹⁰.

²¹⁰⁶ Αραπογιάννη 1996, 130 σημ.5 (ΑΘΑΝΑ)· Αραπογιάννη 2001, 301 σημ.7· Αραπογιάννη 2002, 318 σημ.4. Αναφέρεται επίσης ότι από το ίδιο άτομο είχε παραδοθεί το 1979 στην Ζ' ΕΠΚΑ στην Ολυμπία τμήμα ενεπίγραφης στήλης (αρ.ευρ.Λ1220).

²¹⁰⁷ Βλ. Αραπογιάννη 1996, 130· Αραπογιάννη 2001, 301, πίν.29,2· Αραπογιάννη 2002, 318, εικ.2· Αραπογιάννη 2006, 156.

²¹⁰⁸ Πλήθος προϊστορικών οστράκων βρέθηκε σε μία μικρή δοκιμαστική τομή στη ΒΑ εξωτερική γωνία του ναού, ενώ μπροστά από την είσοδό του παρατηρήθηκαν λείψανα τοίχων με κατεύθυνση Α-Δ να προχωρούν κάτω από τα θεμέλιά του [Αραπογιάννη 1996, 137]. Σε δύο τομές που έγιναν στον πρόναο σε όλο το πλάτος της Β και της Ν πλευράς του βρέθηκαν σε μικρό βάθος από την επιφάνειά του (περίπου 0,20 μ.) λείψανα προϊστορικών κτισμάτων με ανάλογη κεραμική, ενώ σε αρκετά σημεία αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος [Αραπογιάννη 1997, 116· Έργον 1997, 43]. Για την τομή που διανοίχθηκε στον σηκό βλ. Αραπογιάννη 1998, 127, πίν.71β και παρακάτω.

²¹⁰⁹ Βλ. Αραπογιάννη 1997, 119, πίν. 66α, 68γ· Έργον 1997, 43, 48-49, εικ.33· Αραπογιάννη 1998, 128, πίν.72β· Αραπογιάννη 2001, 304, πίν.29,2· Αραπογιάννη 2002, 321, 324 εικ.14-15.

²¹¹⁰ Σύμφωνα με την ανασκαφέα ο τάφος δεν καταστράφηκε από τους κτίστες του ναού, αν και θα πρέπει να ήταν ορατός, βλ. Αραπογιάννη 1997, 119 και Έργον 1997, 49. Η έρευνα σε βάθος 2 μ. εντός του κτίσματος αυτού που εφάπτεται στη Β πλευρά του ναού αποκάλυψε αλληπάλλληλα στρώματα κατοίκησης, σχετικά βλ. Αραπογιάννη 1998, 128, πίν.72α και Έργον 1998, εικ.47. Για την ταφή και τον πιθαμφορίσκο που την συνόδευε βλ. επίσης Αραπογιάννη 2001, 304 και Αραπογιάννη 2002, 324, εικ.14.

Σύμφωνα με την ανασκαφέα τα μόνα ιστορικά κατάλοιπα στην περιοχή ανήκουν ουσιαστικά στο ιερό, το οποίο υπήρχε ήδη κατά την αρχαϊκή περίοδο²¹¹¹. Παρόλο που οι απαρχές της λατρείας και οι πρώιμες φάσεις του ιερού αλλά και γενικότερα η διαχρονική εικόνα της περιοχής του είναι ακόμη άγνωστες σε μεγάλο βαθμό εν αναμονή και της τελικής δημοσίευσής του, ωστόσο φαίνεται ότι ο 4^{ος} αι. π.Χ. σηματοδοτεί την τελική φάση διαμόρφωσής του εκτός των άλλων με την ανέγερση του σωζόμενου ναού. Στην περίοδο λειτουργίας του εντάσσεται ένας αρκετά μεγάλος αριθμός επιγραφών που βρέθηκαν σε σχέση με αυτόν, η χρονολόγηση των οποίων κυμαίνεται από τον 4^ο αι. π.Χ. έως τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια²¹¹².

Η περιοχή του ναού

Η ανασκαφική εικόνα

Δύσκολα αναπαρίστανται οι οικοδομικές φάσεις στην περιοχή του ναού αλλά κυρίως οι συνθήκες καταστροφής και η μεταγενέστερη τύχη του κτηρίου με βάση τις διαθέσιμες πληροφορίες, ενώ δεν καθίσταται ιδιαίτερα σαφής η ανασκαφική εικόνα στην περιοχή του ναού, της οποίας θα παραθέσουμε στη συνέχεια κάποια στοιχεία. Τα λείψανα του ναού ήταν ορατά από παλαιά, ενώ διαγώνια πάνω από το Δ τμήμα του διερχόταν ένας νεότερος πλατύς μαντρότοιχος· κατά τη διάλυσή του βρέθηκαν θραύσματα επιγραφών. Από φωτογραφίες προγενέστερες της ανασκαφικής έρευνας δεν διακρίνεται να υπάρχει μεγάλη επίχωση στον πρόναο²¹¹³.

Μία βασική διαπίστωση για την ιστορία του κτηρίου [πίν.2.46.α] είναι ότι ο πρωταρχικός Δ τοίχος του ναού είχε καταστραφεί και αντικαταστάθηκε σε ύστερους χρόνους από έναν νεότερο, πάχους 1 μ., που κατασκευάστηκε από αρχαίο υλικό. Κατά την αποξήλωση του τοίχου αυτού συλλέχθηκαν θραύσματα επιγραφών, τμήματα αρχιτεκτονικών μελών και μία βάση ενεπίγραφης στήλης²¹¹⁴. Διαπιστώθηκε ότι τα δύο άκρα του κατέληγαν στους δύο μακρούς τοίχους του ναού, ενώ για τη θεμελίωσή του είχε διανοιχθεί τάφρος πλάτους 0,85 μ., καθώς κτίστηκε εσωτερικά του αρχαίου τοίχου και σε επαφή με αυτόν²¹¹⁵. Η επέμβαση αυτή σχετίζεται με την επαναχρησιμοποίηση του κτηρίου πιθανότατα ως κατοικίας «στους μεταχριστιανικούς χρόνους ή στην εποχή της

²¹¹¹ Όσον αφορά την ευρύτερη περιοχή σημειώνουμε ότι το 1998 κατά τη διάνοιξη δύο δοκιμαστικών τομών (5 x 5 μ.) σε έναν χαμηλό λόφο που σχηματίζεται στο Β άκρο του πλατώματος του ναού, μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, πάχους περίπου 0,30 εκ., εμφανίστηκε το κοκκινωπό και σκληρό φυσικό χρώμα της περιοχής, ενώ αναφέρεται ότι «συλλέχθηκαν αρκετά τμήματα κεραμίδων κλασικών χρόνων, αλλά καθόλου λεπτή κεραμική», Αραπογιάννη 1998, 128, πρβλ. Έργον 1998, 53.

²¹¹² Ας σημειωθεί ότι από τα ελάχιστα νομίσματα που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή μόνο τρία σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση και χρονολογούνται από τα μέσα του 4^{ου} ως τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. Αραπογιάννη 1996, 137.

²¹¹³ Te Riele 1966, εικ.21· Jost 1985, πίν.21,3. Βλ. επίσης την παρατήρηση της Jost 1985, 87 σημ.4: «Plusieurs blocs ont été déplacés: le bloc de jambage de la deuxième porte se trouve maintenant dans la porte principale».

²¹¹⁴ Η Αραπογιάννη 1997, 116 κάνει λόγο για 10 τμήματα ενεπίγραφων στηλών που χρονολογούνται στην περίοδο 4^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ., για μία βάση ενεπίγραφης στήλης με επιμήκη τόρμο, καθώς και για τμήματα αρχιτεκτονικών μελών χωρίς να προσδιορίζει το είδος ή η μορφή τους.

²¹¹⁵ Αραπογιάννη 1997, 115.

φραγκοκρατίας»²¹¹⁶. Στις ανασκαφικές εκθέσεις ο τοίχος χαρακτηρίζεται κυρίως ως υστεροβυζαντινός, ενώ θεωρείται πιθανό στην ίδια φάση το δάπεδο του σηκού να στρώθηκε με τετράγωνες πήλινες πλάκες²¹¹⁷.

Στην επίχωση στο εσωτερικό του ναού βρέθηκαν θραύσματα επιγραφών και πολλά βάθρα για την ίδρυση ενεπίγραφων στηλών, ενώ αντιθέτως ελάχιστη και αποσπασματική ήταν η κεραμική και ανύπαρκτα τα μικροευρήματα με μοναδική εξαίρεση μία οστέινη οκτώσχημη πόρπη, που βρέθηκε σφηνωμένη στη βάση του Β τοίχου, δίπλα στο βάθρο του λατρευτικού αγάλματος²¹¹⁸. Διάσπαρτα στην επίχωση του ναού και κυρίως στον σηκό βρέθηκαν πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που αποδόθηκαν σε μία προγενέστερη οικοδομική φάση του ναού όπως θα δούμε παρακάτω.

Στον σηκό βρέθηκαν τρεις βάσεις, άτακτα ριγμένες μπροστά από τη Β πλευρά του βάθρου του λατρευτικού αγάλματος. Στη μία βάση ήταν στημένο το χάλκινο άγαλμα ενός Καλλικράτη που είχε αφιερώσει κάποιος Ευαγόρας στην Αθηνά και στον Δία Σωτήρα, όπως προκύπτει από την αναθηματική επιγραφή που φέρει σε αρκαδική διάλεκτο και τους τόρμους στην άνω επιφάνειά της²¹¹⁹. Δεδομένης της σπανιότητας του ονόματος ίσως πρόκειται για τον ίδιο Ευαγόρα που εμφανίζεται σε μία επιγραφή του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ., την οποία είχε εντοπίσει εντοιχισμένη σε ένα από τα σπίτια του χωριού ο Te Riele²¹²⁰. Επιπλέον, κάτω από τη μία βάση στα δεξιά του βάθρου του λατρευτικού αγάλματος βρέθηκαν τμήματα δύο μαρμάρινων αγαλμάτων: μία νεανική ανδρική κεφαλή [πίν.2.48.α] με ταινία στην κόμη, μεγέθους λίγο μικρότερου του φυσικού, που φέρει μία ορθογώνια μολυβδοχορημένη οπή τόρμου στο κάτω μέρος του λαιμού, και μία σφαίρα με συμφυή τα δάκτυλα του δεξιού χεριού παιδιού ή γυναίκας που την κρατούν²¹²¹ [πίν.2.48.β].

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν αυτές οι τρεις βάσεις ήταν στημένες πρωταρχικά στο εσωτερικό του ναού· πιθανόν πετάχτηκαν εκεί, όπως ενδεχομένως συνέβη με το υπόλοιπο υλικό που βρέθηκε στην επίχωση εσωτερικά του. Με τις λίγες πληροφορίες που διαθέτουμε για τα τμήματα των δύο αγαλμάτων μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η κεφαλή φαίνεται να ανήκει σε εφηβική μορφή των ελληνιστικών χρόνων, ενώ προβληματική ίσως είναι η γόμφωση της κεφαλής, που ίσως υποδεικνύει μία μεταγενέστερη επισκευή του αγάλματος. Όσο για τα χέρια με τη σφαίρα, αν πράγματι

²¹¹⁶ Αραπογιάννη 2001, 302· Αραροjanni 2002, 320.

²¹¹⁷ Βλ. Αραπογιάννη 1996, 132, 135· Έργον 1996, 44· Αραπογιάννη 1997, 115.

²¹¹⁸ Αραπογιάννη 1996, 135 σημ.9· Αραπογιάννη 2001, 302· Αραροjanni 2002, 320, εικ.5. Η αρχαϊκή αυτή πόρπη βρίσκει παράλληλα στις ελεφαντοστέινες και οστέινες πόρπες από το ιερό της Ορθείας στη Σπάρτη, που θεωρούνται μιμήσεις του γεωμετρικού τύπου της χάλκινης οκτώσχημης πόρπης, βλ. Dawkins 1929, 224-225, πίν. 132-134, και ιδίως πίν. 132 αρ. 6-8 για δείγματα πολύ παρόμοια.

²¹¹⁹ «ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΕΑ / ΑΡΚΙΛΑΥ / ΑΘΑΝΑΙ / ΔΙ ΣΩΤΗΡΙ ΕΥΑΓΟ.. / ΕΙ...ΩΑ.Ν.ΓΗΙ». Βλ. Αραπογιάννη 1996, 134, πίν.48α· Έργον 1996, 43· Αραπογιάννη 2001, 302· Αραροjanni 2002, 320.

²¹²⁰ Βλ. Te Riele 1996, 251-253 αρ.2, εικ.8-9. Κατά την αναζήτηση του κύριου αυτού ονόματος στις IG (στη διαδικτυακή βάση <http://epigraphy.packhum.org>) βρέθηκαν μόνο 4 περιπτώσεις στην Πελοπόννησο, εκ των οποίων μόνο μία επιγραφή από την Αρκαδία, και συγκεκριμένα τη Μεγαλόπολη IG V2, 448 (κατάλογος ονομάτων χωρίς χρονολόγηση), η οποία σύμφωνα με τον Dubois 1986, 265 συνιστά την πρώτη μαρτυρία εμφάνισης αυτού του ονόματος των Κύπριων βασιλέων της Σαλαμίνας στην Αρκαδία.

²¹²¹ Για την ανδρική κεφαλή βλ. Αραπογιάννη 1996, 134, πίν.48γ (τέλους κλασικής εποχής)· Έργον 1996, 44, εικ.23 (4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ.)· Αραπογιάννη 2001, 302, πίν.29,6· Αραροjanni 2002, 320, εικ.4. Για τα δάκτυλα με τη σφαίρα βλ. Αραπογιάννη 1996, 134, πίν.48β· Έργον 1996, 44, εικ.24 (4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ.)· Αραπογιάννη 2001, 302· Αραροjanni 2002, 320.

πρόκειται για σφαίρα και όχι για δισκόμορφο αντικείμενο, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ανήκει σε άγαλμα νεαρού αθλητή.

Στις ανασκαφικές εκθέσεις του 1996 γίνεται λόγος για ένα παχύ στρώμα στάχτης που κάλυπτε το δάπεδο του σηκού γύρω από την τράπεζα και σε μεγαλύτερη έκταση μπροστά από το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος, μέσα από το οποίο συλλέχθηκαν λίγα καμένα δυσδιάγνωστα όστρακα, και το οποίο αποδίδεται σε πυρκαγιά²¹²². Δεν διαθέτουμε περαιτέρω πληροφορίες σχετικά ώστε να ερμηνεύσουμε το στοιχείο αυτό. Σε μία ανασκαφική φωτογραφία από το εσωτερικό του σηκού φαίνεται να διακρίνεται το στρώμα στάχτης μπροστά από το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος, ενώ Β του τελευταίου διακρίνονται οι τρεις βάσεις κι ένας σπόνδυλος²¹²³. Απ' όσο φαίνεται ακόμη δεν έχει αποκαλυφθεί η βάση του Β τοίχου ούτε οι πήλινες πλάκες στο Α τμήμα του σηκού, ενώ στο βάθος διακρίνεται μικρό τμήμα του μεταγενέστερου Δ τοίχου.

Οι επιγραφές

Τμήματα από περίπου 30 επιγραφές βρέθηκαν κατά τη διάλυση του σύγχρονου μαντρότοιχου και του μεταγενέστερου Δ τοίχου του ναού, καθώς και στην επίχωση στο εσωτερικό του σηκού²¹²⁴. Το επιγραφικό αυτό υλικό, παρότι αδημοσίευτο, θεωρείται ότι συμπίπτει με τη λειτουργία του σωζόμενου ναού και χρονολογείται από τον 4^ο αι. π.Χ. έως τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια (1^{ος} αι. π.Χ.). Από την προσωρινή παρουσίαση του υλικού φαίνεται ότι την πλειονότητά του συνιστούν προξενικά ψηφίσματα (11) και κατάλογοι προξένων (7), που παρέχουν πολύτιμα στοιχεία για τις σχέσεις της Φιγάλειας με άλλες πόλεις. Αναφέρονται πρόξενοι που κατάγονται από τις γειτονικές πόλεις Αλίφειρα και Λέπρεο, αλλά και από τη Μεγαλόπολη, την Αλέα, το Αίγιο, την Κεφαλληνία, το Βυζάντιο και την Έφεσο. Σε ένα προξενικό ψήφισμα προς τιμήν κάποιου Αριστοβόλα, που αποκτά το δικαίωμα να εμπορεύεται ελεύθερα στην επικράτεια της Φιγάλειας, είναι που η Αθηνά φέρει την επίκληση Πολιάς²¹²⁵. Ο Άρχιππος του Αγάλλου, που κατονομάζεται σε ένα άλλο προξενικό ψήφισμα, συναντάται σε ένα ενεπίγραφο βάθρο τιμητικού ανδριάντα που ίδρυσε η πόλη της Φιγάλειας στα Ν του Φιλιππίου στην Ολυμπία²¹²⁶. Κατά την αποξήλωση του ύστερου Δ τοίχου βρέθηκαν 10 τμήματα ενεπίγραφων στηλών. Οι περισσότερες επιγραφές φαίνεται να σχετίζονται με προξένους – ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα προξενικό ψήφισμα προς τιμήν του Φιαλέα του Προκλείδα, το οποίο ακολουθείται από επιστολή του Κοινού των Λακεδαιμονίων (2^{ος} αι. π.Χ.).

Ωστόσο γίνεται λόγος και για αναθηματικές επιγραφές και τιμητικά ψηφίσματα (σε ένα τιμάται ένας Αλιφειρέυς)²¹²⁷. Μία αναθηματική επιγραφή και μία συνθήκη σε σχέση με τους Λεπρεάτες αναφέρονται μεταξύ των επιγραφών που βρέθηκαν στην επίχωση του σηκού και από τη διάλυση του μαντρότοιχου²¹²⁸. Πολλά τμήματα βάθρων για την ίδρυση στηλών προέρχονται εξάλλου

²¹²² Αραπογιάννη 1996, 132· Έργον 1996, 43· Αραπογιάννη 2006, 157.

²¹²³ Αγαροϊαννί 2002, εικ.3.

²¹²⁴ Βλ. Αραπογιάννη 1996, 134-135· Έργον 1996, 44· Αραπογιάννη 1997, 116· Έργον 1997, 44· Αραπογιάννη 2001, 303-304· Αγαροϊαννί 2002, 321.

²¹²⁵ Αραπογιάννη 2001, 303 (= SEG 51,512).

²¹²⁶ Αραπογιάννη 2001, 303.

²¹²⁷ Βλ. Αραπογιάννη 1997, 116· Έργον 1997, 44· Αραπογιάννη 2001, 304.

²¹²⁸ Αραπογιάννη 1996, 134.

από την επίχωση εσωτερικά του ναού, ενώ έξω από το ναό βρέθηκε ένα μεγάλο λίθινο βάθρο αριστερά της εισόδου, το οποίο έφερε δύο τόρμους, έναν επιμήκη κι έναν τετράγωνο, για την ένθεση αντίστοιχων στηλών²¹²⁹. Μία βάση στήλης με επιμήκη τόρμο βρέθηκε και από τη διάλυση του Δ τοίχου²¹³⁰. Το στήσιμο των επιγραφών στο ιερό μαρτυρεί αναμφίβολα την ακμάζουσα δραστηριότητα του στην περίοδο αυτή αλλά και την πολιτική σημασία του για τους Φιγαλείς. Φαίνεται πως θεωρούνταν ως κατάλληλος χώρος για την ανακοίνωση δημοσίων κειμένων, όπου συχνάζε πολύ κόσμος.

Ο ναός

Ο ναός [πίν.2.45-46] έχει διαστάσεις 15,70 x 7,70 μ. και αποτελείται από πρόναο (εσωτ. διαστ. 2,85 x 5,80 μ.) και σηκό (εσωτ. διαστ. 8,80 x 5,80 μ.)²¹³¹. Ο ναός είναι κτισμένος με μεγάλους ορθογώνιους γωνιόλιθους κατά το ακανόνιστο ισόδομο σύστημα και σώζεται σε μέγιστο ύψος τριών ισοϋψών στρώσεων (μ.ό. ύψους 1,50 μ.)²¹³². Με την αποξήλωση του μεταγενέστερου Δ τοίχου, που είχε κτιστεί εσωτερικά και σε επαφή με τον αρχαίο τοίχο, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια της Δ πλευράς, τα οποία είναι κατασκευασμένα από μεγάλους ακανόνιστους πλακοειδείς λίθους· το μέγιστο πλάτος της θεμελίωσης είναι 1,10 μ. και το ύψος 0,65–0,74 μ.²¹³³. Πολλά θραύσματα από τις πήλινες κεραμίδες του ναού αναφέρεται ότι βρέθηκαν στην επίχωση μεταξύ της Ν πλευράς του ναού και της βραχώδους πλαγιάς· φαίνεται ότι σχετίζονται με την τελική καταστροφή του ναού ή και με προγενέστερες επισκευές στην στέγη του. Αρκετές από τις κεραμίδες αυτές είναι ενσφράγιστες και φέρουν τις επιγραφές ΔΑΜΟΣΙΟΝ ή ΔΑΜΟΣ ΦΙΑΛΕΩΝ ή ΦΙΓΑΛΕΩΝ ΔΑΜΟΣΙΟΣ²¹³⁴ [πίν.2.47.γ]. Σώζεται σε καλή κατάσταση στη θέση του το κατώφλι της εισόδου προς τον πρόναο στην Α πλευρά (πλάτος ανοίγματος 1,80 μ.) [πίν.2.45.γ]. Την είσοδο προς τον σηκό εξασφάλιζε ένα μονολιθικό μνημειακό κατώφλι (διαστ. 4 x 1,30 μ.), όπου διακρίνονται οι εγκοπές για τη στερέωση των ξύλινων σταθμών της θύρας²¹³⁵.

Στο βάθος του σηκού βρέθηκε *in situ* μία λίθινη κυβική βάση, ύψους 0,60 μ. και διαστάσεων 1,70 x 1,64 μ. [πίν.2.46.β-γ]. Αποτελείται από κρηπίδα και κορμό, στην άνω επιφάνεια του οποίου υπάρχει ένα μεγάλο ορθογώνιο λάξευμα. Δεν δίνονται άλλες μετρήσεις και λεπτομέρειες για τη

²¹²⁹ Έργον 1996, 44· Αραπογιάννη 1996, 135, πίν.46α.

²¹³⁰ Αραπογιάννη 1997, 116.

²¹³¹ Για την περιγραφή του ναού βλ. Έργον 1996, 41-43, εικ.20-22· Αραπογιάννη 1996, 130-135, εικ.1-2, πίν. 46-47, 49· Αραπογιάννη 2001, 301-302, πίν.29,4· Αραπογιάννη 2002, 318-320, εικ. 2-3, 6· Αραπογιάννη 2006, 156-157.

²¹³² Αραπογιάννη 1996, 132, πίν.47α, όπου απεικονίζεται τμήμα του Ν τοίχου, ο οποίος φαίνεται να είναι διαφορετικός από τον κάπως αμελέστερο Β τοίχο, βλ. Αραπογιάννη 1996, 46β και Έργον 1996, εικ.21.

²¹³³ Αραπογιάννη 1997, 115, πίν.66α· Έργον 1997, 43, εικ.34.

²¹³⁴ Βλ. Αραπογιάννη 1997, 116· Έργον 1997, 44, εικ.35· Αραπογιάννη 1998, 128· Έργον 1998, 52· Αραπογιάννη 2001, 303, πίν.30,2· Αραπογιάννη 2002, 321, εικ.11. Ανάλογες επιγραφές φαίνεται ότι έφεραν και οι κεραμίδες του υστεροκλασικού ή πρώιμου ελληνιστικού ναού στη θέση Περιβόλια στα ΒΔ της Φιγαλείας, βλ. Αραπογιάννη 2004, 49, εικ.10-12, αλλά και κάποιες του ναού του Απόλλωνα στις Βάσσειες, βλ. Dubois 1986, 270-271.

²¹³⁵ Πρβλ. Αραπογιάννη 1996, 132 σημ.6: «Το κατώφλι καταστράφηκε περίπου στο μέσον του, σχετικά πρόσφατα, από επέμβαση βανδάλων - αρχαιοκαπήλων, σύμφωνα με τις μαρτυρίες ηλικιωμένων χωρικών που μας επισκέφθηκαν στην ανασκαφή».

διαμόρφωση της βάσης. Από το σχέδιο της κάτοψης του ναού και φωτογραφίες²¹³⁶ η κρηπίδα φαίνεται ότι αποτελείται από 4 πλάκες, ενώ σε μία φωτογραφία διακρίνεται μία δεύτερη υποκείμενη στρώση ανάλογων πλακών. Το ορθογώνιο λάξευμα φαίνεται να έχει σχετικά λεία τοιχώματα, ενώ από το σχέδιο της κάτοψης του ναού διακρίνεται να δημιουργούνται δύο εσοχές, ώστε το οπίσθιο τμήμα του είναι πλατύτερο από το πρόσθιο μεγαλύτερο τμήμα. Αμέσως μπροστά από τη βάση ήταν στημένη η λίθινη τράπεζα προσφορών. Πάνω στις δύο στενές ορθογώνιες βάσεις, που ήταν τοποθετημένες στο έδαφος μπροστά από τη βάση του λατρευτικού αγάλματος, ήταν στερεωμένες με μολύβδινους συνδέσμους οι δύο κάθετες λίθινες πλάκες (διαστ. 0,82 x 0,94 μ. και πάχους 0,10-0,12 μ.), που απολήγουν σε άκρα πόδια λιονταριών και φέρουν κατακόρυφες ραβδώσεις στην πρόσθια όψη [πίν.2.47.α]. Η μία πλάκα βρέθηκε πεσμένη μπροστά στο βάθρο [πίν.2.47.β] και η άλλη πίσω του, ενώ διάσπαρτα στον χώρο του σηκού βρέθηκαν πολλά θραύσματα από την οριζόντια πλάκα της τράπεζας²¹³⁷.

Προγενέστερες οικοδομικές φάσεις

Κατά την ανασκαφή του ναού προέκυψαν διάφορα αρχιτεκτονικά στοιχεία κατά χώραν και μη, τα οποία αποδίδονται από την ανασκαφέα σε παλαιότερες οικοδομικές φάσεις. Πολλαπλά ερωτηματικά ανακύπτουν σχετικά με τα στοιχεία αυτά και τη διαδοχή των οικοδομικών φάσεων στη θέση του σωζόμενου ναού, ωστόσο εν αναμονή της τελικής δημοσίευσης αρκούμαστε σε μία παράθεση των δημοσιευμένων πληροφοριών.

Εκατέρωθεν της βάσης του λατρευτικού αγάλματος και λίγο βαθύτερα από το επίπεδο του δαπέδου του σηκού αποκαλύφθηκαν δύο αργολιθοδομικοί τοίχοι, πλάτους 0,50 μ., με κατεύθυνση παράλληλη προς τους μακρούς τοίχους του ναού [πίν.2.46]. Οι δύο τοίχοι έχουν μεταξύ τους απόσταση 2,80 μ. και αποκαλύφθηκαν σε μήκος περίπου 3 μ. Τα Δ άκρα των τοίχων καταστράφηκαν από τη διάνοιξη τάφρου πλάτους 0,85 μ. για την κατασκευή του μεταγενέστερου Δ τοίχου. Δεν είναι σαφής η εικόνα για τα Α άκρα των τοίχων αυτών. Καταγράφεται μόνο ότι «στο ανατολικό τους άκρο οι δύο αυτοί τοίχοι τέμνονται από εγκάρσιο τοίχο γ, του οποίου σώζεται μικρό τμήμα (μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: μήκ. 0,76 μ. και πλ. 0,75 μ.)»²¹³⁸. Καθώς η περιγραφή δεν συνοδεύεται από σχετικό σχέδιο, δεν ξέρουμε αν πρέπει να ταυτίσουμε τον αναφερθέντα τοίχο γ με το τμήμα που φαίνεται να γωνιάζει σε σχέση με τον Β αργολιθοδομικό τοίχο στις φωτογραφίες και στο σχέδιο της κάτοψης του ναού. Επιπλέον, σε δοκιμαστική τομή που έγινε το 1998 στη ΒΑ γωνία του σηκού αποκαλύφθηκε παλαιότερο λιθόστρωτο δάπεδο, κατασκευασμένο από μικρούς ακανόνιστους λίθους, χαλαρά συνδεδεμένους με χώμα. Το δάπεδο αυτό θεωρείται σύγχρονο με τους δύο αργολιθοδομικούς τοίχους, καθώς βρίσκεται στο ίδιο βάθος 0,73–0,74 μ.²¹³⁹.

Οι δύο αργολιθοδομικοί τοίχοι φαίνεται να αποδίδονται από την ανασκαφέα στον πρωταρχικό ναό του ιερού που θα κτίστηκε στη θέση αυτή πιθανότατα κατά τους αρχαϊκούς χρόνους. Πράγματι,

²¹³⁶ Βλ. Αραπογιάννη 1996, εικ.1· Αραπογιάννη 1998, πίν.71β.

²¹³⁷ Βλ. Αραπογιάννη 1996, 132, πίν.47β, εικ.3 (σχεδιαστική αποτύπωση των πλακών)· Έργον 1996, 42· Αραπογιάννη 2001, 301, πίν.29,5 (η μία πλάκα κατά την ανεύρεσή της μπροστά από το βάθρο)· Αραπογιάννη 2002, 320.

²¹³⁸ Αραπογιάννη 1997, 115.

²¹³⁹ Βλ. Αραπογιάννη 1998, 127, πίν.71α· πρβλ. Έργον 1998, 51, εικ.45.

άσχετα από την ερμηνεία τους και την ακριβέστερη χρονολόγησή τους, οι δύο αργολιθοδομικοί τοίχοι συνιστούν τα παλαιότερα οικοδομικά λείψανα του ιερού που σώζονται *in situ* στην περιοχή του ναού, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, κτίστηκε πάνω σε έναν προϊστορικό οικισμό, οικοδομικά λείψανα του οποίου εντοπίστηκαν σε σχετικά μικρό βάθος σε σχέση με την Α και τη Β εξωτερική πλευρά του ναού, καθώς και σε τομές που έγιναν στον πρόναο. Στον σηκό διανοίχθηκε το 1998 μία τομή στο πίσω μέρος της βάσης του λατρευτικού αγάλματος και κάτω από αυτή, σε βάθος 0,94 μ., αποκαλύφθηκε αργολιθοδομικός τοίχος σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης με κατεύθυνση Α-Δ, ωστόσο η κεραμική που συλλέχθηκε γύρω του τον χρονολογεί στους μεσοελλαδικούς χρόνους²¹⁴⁰.

Διάσπαρτα στην επίχωση του ναού και κυρίως στον σηκό βρέθηκαν αρκετά φθαρμένα πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν ένα δωρικό κιονόκρανο, δύο τμήματα ραβδωτών κίωνων και πολλά θραύσματα επιστυλίου. Το κιονόκρανο και τα τμήματα των κίωνων βρέθηκαν κοντά στη βάση του λατρευτικού αγάλματος όπως αναφέρεται²¹⁴¹ και φαίνεται και στις δημοσιευμένες φωτογραφίες από το εσωτερικό του σηκού. Τα μέλη αυτά συσχετίστηκαν με τους μεγάλους πώρινους γωνιόλιθους που φαίνεται να βρίσκονται σε β' χρήση στη ΝΔ γωνία του σωζόμενου ναού. Τα στοιχεία αυτά αποδίδονται από την ανασκαφέα σε μία άλλη οικοδομική φάση, απ' όσο μπορούμε να καταλάβουμε, μεταγενέστερη των αργολιθοδομικών τοίχων και προγενέστερη του σωζόμενου ναού του 4^{ου} αι. π.Χ.²¹⁴². Μόνον κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο τα μέλη αυτά είχαν αποδοθεί υποθετικά στην ανωδομή του σωζόμενου ναού²¹⁴³.

Οι περιοχές Α και Ν του ναού

Α του ναού διαμορφώνεται ένα σχετικά ευρύ πλάτωμα και κατά την ανασκαφή ακριβώς μπροστά από την είσοδο του πρόναου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός λιθόστρωτου δαπέδου²¹⁴⁴. Στον υπόλοιπο χώρο υπήρχε παχιά επίχωση καστανομέλανου χρώματος, η οποία κάλυπτε το φυσικό βραχώδες έδαφος εξομαλύνοντάς το. Το χώμα είχε υποστεί την επίδραση της φωτιάς και περιείχε πλήθος ευρημάτων διαφόρων ειδών από πηλό, χαλκό, σίδηρο και μόλυβδο. Το υλικό αυτό είτε προέρχεται από κάποιο καθαρισμό που έλαβε χώρα στο ιερό και χρησιμοποιήθηκε για την εξομάλυνση του εδάφους σε σχέση με κάποια οικοδομική φάση του είτε περιέβαλε τον βωμό του ιερού που θα περιμέναμε να βρίσκεται στην περιοχή αυτή, χωρίς ωστόσο να έχουν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα που να μπορούν να του αποδοθούν²¹⁴⁵.

Παρόλο που λέγεται ότι από τον λεπτομερή καθαρισμό στο πλάτωμα μπροστά από το ναό καθορίστηκε με ακρίβεια η έκταση του λιθόστρωτου δαπέδου, δεν μας δίνονται οι σχετικές

²¹⁴⁰ Βλ. Αραπογιάννη 1998, 127, πίν.71β.

²¹⁴¹ Αραπογιάννη 2006, 157.

²¹⁴² Αραπογιάννη 1996, 135: «Όμως τα διάσπαρτα πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως ένα δωρικό κιονόκρανο, δύο τμήματα ραβδωτών κίωνων και πολλά θραύσματα επιστυλίου, που βρέθηκαν κυρίως στον σηκό (πίν.47β), καθώς και το τμήμα του τοίχου από πωρόλιθους που έχει ενσωματωθεί στη νοτιοδυτική γωνία του ναού πίσω από το βάθρο των λατρευτικών αγαλμάτων (πίν.49α) μαρτυρούν και άλλη παλαιότερη οικοδομική φάση του». Πρβλ. Έργον 1996, 44· Αραπογιάννη 2001, 302· Αραροjanni 2002, 320.

²¹⁴³ Βλ. Αραπογιάννη 2006, 157.

²¹⁴⁴ Βλ. Αραπογιάννη 1996, 136, πίν.46α· Αραπογιάννη 1998, 128· Έργον 1998, 52· Αραροjanni 2002, 320.

²¹⁴⁵ Αραπογιάννη 1996, 136· Έργον 1996, 44-45· Αραπογιάννη 2001, 302· Αραροjanni 2002, 320, όπου φαίνεται να προτιμάει την πρώτη εκδοχή.

μετρήσεις²¹⁴⁶. Λογικά το λιθόστρωτο δάπεδο θα όριζε την περιοχή μεταξύ του ναού και του βωμού που θα ήταν στα Α του. Δεν μπορούμε να ελέγξουμε την πιθανότητα ο βωμός να βρισκόταν σε μεγαλύτερη απόσταση σε ανεξερεύνητη περιοχή. Ο βωμός θα μπορούσε να μην ήταν κτιστός και κάποια περιοχή της επίχωσης να σχετίζεται με την ύπαρξή του. Ωστόσο είναι πιθανό λόγω των ευρημάτων οι επιχώσεις αυτές να προέρχονται από τον καθαρισμό του ιερού ενδεχομένως σε σχέση με την ανέγερση του ναού. Σε αυτή την περίπτωση ανακύπτει το ερώτημα πού βρισκόταν ο βωμός στις πρώιμες φάσεις του ιερού.

Στην επίχωση αυτή βρέθηκε το 1996 ένα χάλκινο έλασμα με εγχάρακτη αρχαϊκή επιγραφή, όπου η Αθηνά Κορία κατονομάζεται ως η αποδέκτρια των προστίμων σε περίπτωση κατάλυσης της ελευθερίας μίας απελευθερωμένης δούλης²¹⁴⁷. Από την περιοχή αυτή προέρχονται επίσης δύο χάλκινα περίτμητα ελάσματα όπου η Αθηνά απεικονίζεται με πολεμική εξάρτυση [πίν.2.48.γ]. Στο ένα βλέπουμε τη θεά σε κατατομή να αποδίδεται ανάγλυφα μέχρι τη μέση²¹⁴⁸. Ο κορμός της καλύπτεται από μία κυκλική ασπίδα, που κοσμεείται με στιγμές στην άντυγα, την οποία θα κρατούσε η θεά με το ένα χέρι μαζί με το δόρυ που διακρίνεται πίσω από την ασπίδα και από το οποίο σώζεται μόνο το κάτω άκρο. Κάτω από την ασπίδα διακρίνεται τμήμα πτυχωμένου ενδύματος. Το άλλο χέρι εκτείνεται μπροστά λυγισμένο στον αγκώνα, όμως είναι σπασμένο στον πήχη. Η θεά φορά κορινθιακό κράνος με λοφίο, κάτω από το οποίο διακρίνεται μαζεμένη η κόμη. Από όσο μπορούμε να κρίνουμε από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες με βάση τα χαρακτηριστικά του προσώπου θα μπορούσε να θεωρηθεί κλασική δημιουργία του 5^{ου} αι. π.Χ.

Η άλλη απεικόνιση της θεάς βρέθηκε το 1997 κατά την αφαίρεση της ημίσαφου επίχωσης έξω από τη ΝΑ γωνία του ναού²¹⁴⁹. Πρόκειται για ένα μεγαλύτερο περίτμητο έλασμα όπου διαγράφεται μόνο το περίγραμμα της όρθιας Αθηνάς και είναι σπασμένο στη μία πλευρά του κορμού, ώστε δεν μπορούμε να πούμε πολλά για τη στάση και την εμφάνισή της. Σίγουρα στην κεφαλή φέρει κράνος στο κέντρο του οποίου φύεται ένα μεγάλο λοφίο. Το κράνος φαίνεται να καλύπτει την κεφαλή αφήνοντας να διαφανούν τμήματα της κόμης. Το ένα της χέρι είναι λυγισμένο αδέξια και ακουμπά σχεδόν στον γοφό κρατώντας ενδεχομένως ταινία, αν ερμηνεύουμε σωστά τη διχαλωτή λωρίδα που διακρίνεται να πέφτει σχεδόν κατακόρυφα από το σημείο αυτό. Τα άκρα πόδια της αποδίδονται σε μία αδέξια στάση βηματισμού που θα μπορούσε να υποδεικνύει ότι η θεά απεικονίζεται στον τύπο της Προμάχου κρατώντας ίσως με το χαμένο ανασηκωμένο άλλο χέρι το δόρυ.

Στα πολλά χάλκινα ευρήματα της επίχωσης Α του ναού συγκαταλέγονται επίσης τμήματα ελασμάτων και ταινιών με έκτυπη διακόσμηση κοκκίδων και πλοχμών, περόνες, κρίκοι, ασπιδίσκες, ένα τμήμα λιονταριού από λαβή χάλκινου αγγείου κι ένα μικρό φίδι²¹⁵⁰. Πλούσια ήταν και τα πήλινα αναθήματα, που αποτελούνται από μικρογραφικά αγγεία, πηνία, αγνύθες και πολλά ειδώλια

²¹⁴⁶ Αραπογιάννη 1998, 128.

²¹⁴⁷ Αναμένουμε με ενδιαφέρον τη δημοσίευση του κειμένου της επιγραφής που διακρίνεται στο αποσπασματικά σωζόμενο έλασμα. Βλ. Αραπογιάννη 1996, 136, πίν.51β· Έργον 1996, 46, εικ.27· Αραπογιάννη 2001, 303 (= SEG 51,510)· Αραπογιάννη 2002, 321 (= SEG 52,457E).

²¹⁴⁸ Βλ. Αραπογιάννη 1996, 136, πίν.50γ· Έργον 1996, 46, εικ.26· Αραπογιάννη 2002, 321, εικ.9.

²¹⁴⁹ Αραπογιάννη 1997, 118· Έργον 1997, 47, εικ.42· Αραπογιάννη 2001, 303, πίν.30,1· Αραπογιάννη 2002, 321, εικ.9.

²¹⁵⁰ Βλ. Αραπογιάννη 1996, 136, πίν. 50α (περόνες), 50β (τμήμα λιονταριού), 51β (φίδι)· Έργον 1996, 44, 46, εικ.28 (τμήμα λιονταριού).

διαφόρων ειδών. Ανάμεσα στα ειδώλια ξεχωρίζουν τρία πρώιμα σχηματοποιημένα με τα χέρια υψωμένα στη γνωστή λατρευτική κίνηση, για τα οποία δεν διαθέτουμε, δυστυχώς, άλλες πληροφορίες ούτε φωτογραφίες, όπως εξάλλου και για το εύρημα μίας πήλινης κεφαλής Γοργούς²¹⁵¹. Ιδιαίτερα εντυπωσιακός ήταν και ο αριθμός μικροσκοπικών ομοιωμάτων λέμβων²¹⁵². Βρέθηκε επίσης πλήθος μικρών μολύβδινων ακτινωτών στεφάνων. Μεγάλος ήταν ο αριθμός των σιδερένιων ευρημάτων, που προέρχονται από εργαλεία και σκευή ή είναι εξαρτήματα διαφόρων αντικειμένων²¹⁵³.

Ανάλογα ήταν και τα ευρήματα από την επίχωση στην εξωτερική ΝΑ γωνία του ναού, που ανασκάφηκε το 1997· παρά το μικρό πάχος του χώματος πάνω από τον φυσικό βράχο τα ευρήματα ήταν πλούσια και σημαντικά²¹⁵⁴. Βρέθηκαν κι εδώ πολλοί μολύβδινοι ακτινωτοί δακτύλιοι και πολλά σιδερένια εργαλεία ή τμήματα σκευών. Παρόμοια λέγεται πως ήταν τα πήλινα αναθήματα: μικρογραφικά αγγεία, πηνία, αγνύθες, λέμβοι και τμήματα πλακιδίων σφιγγών²¹⁵⁵. Με βάση τη φωτογραφία που δίνεται για τα πλακίδια σφιγγών θα πρέπει ίσως να ερμηνεύσουμε αναλόγως του ίδιου αρχαϊκού τύπου γυναικείες κεφαλές με πόλο ή κάλαθο και οροφωτή φενάκη, που δημοσιεύονται το 1996 ως γυναικείες προτομές²¹⁵⁶. Όσον αφορά τα χάλκινα αναθήματα εκτός από το περίτμητο έλασμα της Αθηνάς και το πλήθος ελασμάτων και ταινιών και τα τμήματα σκευών γίνεται λόγος επίσης για δακτυλίδια, ενώτια, πόρπες, αιχμές βελών, καθώς και για ένα ακόμη λεπτό φίδι, ένα πόδι μικρού λιονταριού κι ένα έλασμα με έκτυπη απεικόνιση ταύρου²¹⁵⁷. Μεταξύ αυτών των ευρημάτων ερώτημα προξένησε η παρουσία αρκετής ποσότητας ακατέργαστης μάζας σιδήρου, η οποία εντοπίστηκε σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στην επίχωση αμέσως Ν του ναού²¹⁵⁸.

Στα Ν του ναού, μετά από την αφαίρεση της επίχωσης πάχους περίπου 1,50 μ. εξωτερικά και κατά μήκος της Ν πλευράς του, αποκαλύφθηκε η βραχώδης πλευρά της κορυφής του λοφίσκου, η οποία είχε εν μέρει εξομαλυνθεί τεχνητά, ώστε σχηματίζεται ένα αρκετά ευρύχωρο πλάτωμα (πλάτους περίπου 2 μ.). Στην περιοχή αυτή διαπιστώθηκε η ύπαρξη μίας φυσικής σχισμής στον σχιστολιθικό βράχο, η οποία προχωρεί σε μεγάλο βάθος σχηματίζοντας ένα είδος χάσματος που επεκτείνεται κατά μήκος προς τα Β και εισχωρεί κάτω από το δάπεδο του σηκού²¹⁵⁹. Στη μία πλευρά της σχισμής ο βράχος είχε λαξευτεί κατά τρόπο ώστε να σχηματίζεται ένα επίμηκες έδρανο, ύψους 0,65 μ. και

²¹⁵¹ Αραπογιάννη 1996, 137· Έργον 1996, 46· Αραπογιάννη 2001, 303· Αραροjanni 2002, 321.

²¹⁵² Βλ. Αραπογιάννη 1996, 137, πίν.52· Έργον 1996, 46, εικ.29· Αραπογιάννη 2001, 303· Αραροjanni 2002, 321, εικ.13.

²¹⁵³ Αραπογιάννη 1996, 136· Έργον 1996, 44· Αραπογιάννη 2001, 303· Αραροjanni 2002, 321, εικ.10.

²¹⁵⁴ Βλ. Αραπογιάννη 1997, 118-119· Έργον 1997, 47-48.

²¹⁵⁵ Βλ. Αραπογιάννη 1997, 119, πίν.68β (πηνία)· Έργον 1997, 48, εικ.44 (πλακίδια σφιγγών).

²¹⁵⁶ Αραπογιάννη 1996, 136, πίν.51γ· Έργον 1996, 44, εικ.25. Στη συνολική παρουσίαση του υλικού [Αραροjanni 2002, 321, εικ.12· Αραπογιάννη 2001, 303] γίνεται λόγος για ειδώλια ζώων, περίτμητα πλακίδια σφιγγών και προτομές γυναικών, οι οποίες όμως είναι διαφορετικές και φέρουν οπή στο άνω μέρος και ίσως συσχετίζονται με τις γυναικείες προτομές από τη Ν πλευρά, όπως θα δούμε παρακάτω.

²¹⁵⁷ Βλ. Αραπογιάννη 1997, 118· Έργον 1997, 47, εικ.38 (ελάσματα), εικ.39 (πόρπες), εικ.40 (έλασμα με ταύρο), εικ.43 (πόδι λιονταριού)· Αραροjanni 2002, 321, εικ.8 (έλασμα με ταύρο).

²¹⁵⁸ Αραπογιάννη 1997, 119· Αραπογιάννη 2001, 303· Αραροjanni 2002, 321.

²¹⁵⁹ Βλ. Αραπογιάννη 1997, 118, όπου δίνονται οι διαστάσεις της σχισμής στο βαθμό που κατέστη δυνατό να καταμετρηθούν κατά προσέγγιση: πλάτος 0,50 μ., μήκος 2 μ., βάθος 3,40 μ. Πρβλ. Αραπογιάννη 2001, 302-303· Αραροjanni 2002, 320-321.

διαστάσεων 2,80 x 0,30-0,55 μ., στο οποίο θεωρείται ότι οι πιστοί τοποθετούσαν τα αφιερώματά τους²¹⁶⁰.

Πάνω στο έδρανο βρέθηκε μία ακέραιη μεγάλη χάλκινη περόνη, η οποία εντάσσεται στην κατηγορία των αρχαϊκών περονών με κεφαλή που διαμορφώνεται από σχετικά μεγάλο επίπεδο δίσκο με μικρό κομβίο και πιο κάτω δύο σφαιρίδια, τύπος που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος στην Πελοπόννησο [πίν.2.48.δ]. Στο ανώτερο σφαιρίδιο της περόνης είναι εγχάρακτη η επιγραφή «τάθαναίαι ἄρδι<ν>», η οποία βάσει του σχήματος των γραμμάτων χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Με τη λέξη «ἄρδι» δηλώνεται το ίδιο το αντικείμενο που αφιερώνεται στην Αθηνά συνεκδοχικά, εφόσον «ἄρδις» σημαίνει ακίδα, αιχμή, ενώ φαίνεται ότι τουλάχιστον στην ηλειακή διάλεκτο θα μπορούσε να είναι η ονομασία της περόνης²¹⁶¹.

Στην περιοχή αυτή και κυρίως μπροστά στο άνοιγμα της σχισμής του βράχου βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός μικρών πήλινων γυναικείων προτομών. Στο πίσω μέρος της κεφαλής υπάρχει οπή που υποδεικνύει την ανάρτησή τους πιθανόν από τα κλαδιά δέντρων, αν και στην αρχική παρουσίαση του ευρήματος υπονοείται ότι είχαν πακτωθεί στο έδαφος στο πλαίσιο μίας ιεροτελεστίας προς τιμήν της Αθηνάς που λάβαινε χώρα στην περιοχή αυτή²¹⁶². Η αρχική παρουσίαση συνοδεύεται από φωτογραφίες μίας ακέραιης προτομής και των κεφαλών από δύο άλλες: παρόλο που δεν είναι ασφαλές να διατυπώσουμε κρίσεις με βάση αυτές τις φωτογραφίες, φαίνεται τουλάχιστον αυτές οι τρεις να ανήκουν στον ίδιο τύπο γυναικείας μορφής με καλυμμένη την κεφαλή, ο οποίος θα μπορούσε να θεωρηθεί κλασικών χρόνων. Στο άρθρο του 2002 γίνεται λόγος εν μέσω άλλων πήλινων αναθημάτων γενικά από το ιερό για γυναικείες προτομές, που συνοδεύονται από φωτογραφία τεσσάρων αποσπασματικά σωζόμενων παρόμοιων μεταξύ τους προτομών, στις δύο εκ των οποίων σώζεται η οπή ανάρτησης, αλλά η κακή κατάσταση διατήρησής τους δεν επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις²¹⁶³ [πίν.2.48.ζ].

Η περιοχή αυτή μεταξύ της Ν πλευράς του ναού και της βραχώδους πλαγιάς του λόφου είναι αποκαλυπτική για τη φύση της λατρείας αλλά και για την καταγραφή των χρονικών φάσεων του ιερού. Στην περιοχή αυτή παρατηρείται λατρευτική δραστηριότητα κατά την αρχαϊκή και την κλασική εποχή, χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε με ασφάλεια ακριβέστερα το χρονικό πλαίσιο και τον χαρακτήρα της, ωστόσο δημιουργείται η εντύπωση ότι η δραστηριότητα αυτή αναστέλλεται με την ανέγερση του ναού. Αναμένουμε με εξαιρετικό ενδιαφέρον την τελική δημοσίευση του ιερού, ώστε να έχουμε μία πλήρη εικόνα και αξιολόγηση των δεδομένων από αυτήν την περιοχή, καθώς στις διαθέσιμες έως σήμερα πληροφορίες διαπιστώνονται ασάφειες και ελλείψεις.

Σύμφωνα με την ανασκαφική έκθεση του 1997 στην επίχωση διακρίνονται τρία στρώματα: 1) το ανώτερο που δημιουργήθηκε με φυσικές αποθέσεις μετά την αχρήστευση του ναού, 2) ένα

²¹⁶⁰ Αραπογιάννη 1997, 117· Έργον 1997, 45.

²¹⁶¹ Για την περόνη και την επιγραφή της βλ. Αραπογιάννη 1997, 117-118, εικ.1, πίν.67α. Βλ. επίσης Αραπογιάννη 2001, 303 και Αραροjanni 2002, 321, εικ.7, όπου θεωρείται ως προσφορά προς την Αθηνά από μία ιερείά της. Για τον τύπο της περόνης, που εντάσσεται στις «Orientalizing or Archaic pins» σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Jacobstahl ή στον τύπο Β των αρχαϊκών περονών κατά την Kilian-Dirlmeier, βλ. Voyatzis 1990, 208 και διεξοδικά Kilian-Dirlmeier 1984, 219-258. Οι περόνες αυτού του τύπου φαίνεται ότι κατασκευάζονταν στην Πελοπόννησο ήδη πριν τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ.

²¹⁶² Βλ. Αραπογιάννη 1997, 118, πίν.67β· Έργον 1997, 45, εικ.37· Αραπογιάννη 2001, 303· Αραροjanni 2002, 321.

²¹⁶³ Αραροjanni 2002, 321, εικ.12.

ενδιάμεσο στρώμα που περιέχει μεγάλο αριθμό από κατεστραμμένες κεραμίδες του ναού και «λατύπη από την επεξεργασία των δόμων του ναού», 3) το κατώτερο στρώμα «με μεγάλο αριθμό ευρημάτων, γεγονός το οποίο υποδεικνύει ότι ανήκει στην περίοδο λειτουργίας του ναού»²¹⁶⁴. Αν η λατύπη στο ενδιάμεσο στρώμα σχετίζεται πράγματι με την ανέγερση του ναού, τότε το κατώτερο στρώμα που σφραγίζεται από αυτήν δεν μπορεί να αντιστοιχεί στη φάση λειτουργίας του· ακόμη περισσότερο φαίνεται ότι αλλάζει ο χαρακτήρας της περιοχής. Επιπλέον δεν είναι σαφές αν τα τμήματα των κεραμίδων ανήκουν στο «στρώμα καταστροφής» του ναού ή αν συνιστούν απορρίμματα κατεστραμμένων κεραμίδων που αντικαταστάθηκαν· δεν αποκλείεται βέβαια να ισχύουν και οι δύο περιπτώσεις και αυτό να διαπιστώθηκε κατά την πορεία των εργασιών²¹⁶⁵. Όσον αφορά τον μεγάλο αριθμό ευρημάτων στο κατώτερο στρώμα, δεν μπορούμε να καταλάβουμε σε ποια αντιστοιχούν. Γενικώς κατά την αφαίρεση της επίχωσης αναφέρεται ότι βρέθηκε κάποια ποσότητα κεραμικής κυρίως των κλασικών χρόνων. Αλλού γίνεται λόγος για την εντυπωσιακά μεγάλη «ποσότητα ακατέργαστης μάζας σιδήρου» στην επίχωση αυτή χωρίς περαιτέρω πληροφορίες²¹⁶⁶.

Παρατηρήσεις για το ιερό και τη λατρεία

Τα μικροενηρήματα

Για τα πολλά χάλκινα ελάσματα και τις ταινίες με απλή έκτυπη διακόσμηση κοκκίδων και πλοχμών μπορούμε να πούμε ότι συναντώνται σε πολλά ιερά της Αρκαδίας και γενικότερα της Πελοποννήσου ήδη από τη γεωμετρική και κατά την αρχαϊκή εποχή και ερμηνεύονται ποικιλοτρόπως ως αναθηματικά διαδήματα, περιβραχιόνια, ζώνες ή ως επένδυση ξύλινων κιβωτιδίων ή επίπλωσης²¹⁶⁷. Λίγες εκτιμήσεις μπορούμε να κάνουμε με βάση τα διαθέσιμες πληροφορίες για τα πήλινα ειδώλια διαφόρων ειδών· γίνεται γενικά λόγος για ομοιώματα ζώων, πλακίδια σφιγγών και γυναικείες προτομές. Όσον αφορά τις τελευταίες αξίζει να αναφερθεί ως παράλληλο το ιερό που έχει βρεθεί στο Κωτίλιον όρος, όπου κατά την κλασική περίοδο οι γυναικείες προτομές αποτελούν την πιο τυπική προσφορά, εκτός από τα χάλκινα κάτοπτρα²¹⁶⁸. Πήλινα ειδώλια που χρονολογούνται από τον 6^ο

²¹⁶⁴ Βλ. Αραπογιάννη 1997, 116-117· πρβλ. Έργον 1997, 44-45.

²¹⁶⁵ Ωστόσο και πάλι παρατηρείται ασάφεια στις διαθέσιμες πληροφορίες βλ. ενδεικτικά την αντιδιαστολή στη διατύπωση «Η επίχωση ήταν αρχαία και περιείχε θραύσματα αγγείων κλασικής εποχής αλλά και πολλά κεραμίδια του ναού σε θραύσματα που προέρχονται από κάποια σοβαρή βλάβη της στέγης του» [Έργον 1998, 52] και «Ελάχιστη ήταν η κεραμική μετά την αφαίρεση της επίχωσης, κυρίως κλασικών χρόνων, ενώ συλλέχθηκε μεγάλος αριθμός κεραμίδων από τη στέγη του ναού, που είχαν σχηματίσει ένα καλά διακρινόμενο στρώμα καταστροφής» [Αραπογιάννη 1998, 128].

²¹⁶⁶ Αραπογιάννη 2001, 303· Αραρογιάννη 2002, 321. Όπως είδαμε, κάποια ποσότητα είχε βρεθεί και κατά την αφαίρεση της επίχωσης ΝΑ του ναού.

²¹⁶⁷ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 99· Dengate 1988, 106· Voyatzis 1990, 203. Για την ταύτιση των χάλκινων ελασμάτων από το ιερό του Ποσειδώνα στην Ίσθμια με ζώνες, που φαίνεται να ισχύει ιδίως για τα ελάσματα που φέρουν πολλές οπές, βλ. Raubitschek 1998, 54-60.

²¹⁶⁸ Βλ. Dengate 1988, 116· Cooper 1996, 67-68.

έως τον 4^ο αι. π.Χ. έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις της ΝΔ Αρκαδίας, ωστόσο τα περισσότερα είναι αδημοσίευτα²¹⁶⁹.

Χάλκινες περόνες, πόρπες, ενώτια και δακτυλίδια έχουν βρεθεί σε πολλά ιερά κυρίως γυναικείων θεοτήτων και συσχετίζονται κατά βάση με γυναίκες αναθέτριες²¹⁷⁰. Δεν γνωρίζουμε το πλήθος και τους τύπους των περονών· σε μία δημοσιευμένη φωτογραφία οι περόνες συνιστούν παραλλαγές της ίδιας ευρύτερης κατηγορίας αρχαϊκών περονών, στην οποία εντάσσεται και η ενεπίγραφη περόνη που αφιερώθηκε στην Αθηνά²¹⁷¹. Γενικότερα οι πόρπες συναντώνται σε μικρότερο αριθμό και ποικιλία στην Πελοπόννησο και δεν γνωρίζουμε το εύρος τους στη Φιγάλεια. Σε μία δημοσιευμένη φωτογραφία με δύο πόρπες η μία είναι αποσπασματική, ενώ η άλλη φαίνεται να είναι περόνη και μάλιστα ενός γεωμετρικού τύπου που συναντάται σχεδόν σε όλα τα ιερά της Πελοποννήσου από την Υστερογεωμετρική περίοδο ως τις αρχές τις αρχαϊκής εποχής στον 7^ο αι. π.Χ.²¹⁷²

Όσον αφορά τις χάλκινες ασπίδες και τις αιχμές βελών δεν γνωρίζουμε κάτι για την ποσότητα και τη μορφή τους. Οπωσδήποτε φαίνεται να είναι κατάλληλες προσφορές για την πολεμική Αθηνά, όπως την βλέπουμε να απεικονίζεται στα δύο περίτμητα χάλκινα ελάσματα, ως σημειωθεί ωστόσο ότι τέτοια αναθήματα συναντώνται σε ιερά κι άλλων θεοτήτων²¹⁷³. Σημειωτέον ότι από το ιερό του Απόλλωνα στις Βάσσεις προέρχεται ένα μοναδικό εύρημα μικρογραφικών χάλκινων και σιδερένιων στοιχείων οπλισμού²¹⁷⁴. Ένα άλλο είδος αναθήματος που παραπέμπει στην Αθηνά είναι οι πήλινες

²¹⁶⁹ Γενικότερα στα αρκαδικά ιερά, σύμφωνα με τη Voyatzis 1990, 44-45, τα πήλινα ειδώλια αρχίζουν να είναι δημοφιλή από τον 7^ο αι., ενώ αυξάνουν από τον 6^ο αι. π.Χ. κ.ε.· στους Λούσους φαίνεται να υπάρχει μία πρώιμη τοπική παραγωγή απλών πρωτόγονων τύπων.

²¹⁷⁰ Σχετικά βλ. Voyatzis 2002, 165-166.

²¹⁷¹ Αραπογιάννη 1996, πίν.50α. Πρβλ. ενδεικτικά Kilian-Dirlmeier 1984, πίν. 87-88, 90, 100 και Voyatzis 1990, 208, πίν. 160-161, 169.

²¹⁷² Έργον 1997, εικ.39. Πρόκειται για τον Γεωμετρικό Τύπο III του Jacobstahl ή τις Mehrkorfnadeln σύμφωνα με την Kilian-Dirlmeier, που συνίσταται από έναν επίπεδο δίσκο και μία σειρά σφαιριδίων ο οποίος εμφανίζεται κατά την Υστερογεωμετρική περίοδο και είναι συνήθης μέχρι τις αρχές τις αρχαϊκής εποχής στον 7^ο αι. π.Χ. Βλ. Kilian-Dirlmeier 1984, 163-203, πίν.65-83· Voyatzis 1990, 207, πίν. 159-160, 169. Για πόρπες στην Αρκαδία και γενικότερα στην Πελοπόννησο βλ. Voyatzis 1990, 209-220, πίν.163-168.

²¹⁷³ Ο Simon 1986, 253-262 από τη σχετική γενική ανάλυση συμπεραίνει ότι ενώ τέτοια αναθήματα είναι ιδιαίτερα συνήθη σε ιερά Αθηνάς, όπως και του Δία και του Απόλλωνα, βρίσκονται επίσης σε ιερά γυναικείων θεοτήτων, συμπεριλαμβανομένης της Άρτεμης και της Ήρας. Πρβλ. Cooper 1996, 72 πίν.3-2. Χάλκινες κυκλικές μικρογραφικές ασπίδες με έκτυπη διακόσμηση είναι γνωστές από το ιερό των Βασσών και παρόμοιες έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις του ελληνικού κόσμου, ενώ περίπου 12 τέτοιες έχουν βρεθεί στο ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, σχετικά βλ. Voyatzis 1990, 200 και Østby κ.ά. 1994, 123. Για χάλκινες αιχμές βελών ως αναθήματα στην Αρκαδία βλ. Voyatzis 1990, 201, και γενικότερα Simon 1986, 237-240.

²¹⁷⁴ Παλαιότερα είχαν ερμηνευθεί από τον Snodgrass ως αναθήματα των Κρητών μισθοφόρων που είχαν πολεμήσει στο πλευρό των Σπαρτιατών κατά τον β' μεσσηνιακό πόλεμο και την κατάληψη της Φιγάλειας, ενώ από τον Cooper ερμηνεύονται ως προσφορά στον Απόλλωνα, προστάτη των Αρκάδων «επικούρων» (σύμμαχοι – μισθοφόροι), μετά το τέλος του β' μεσσηνιακού πολέμου και την εγκατάσταση Μεσσηνίων στην περιοχή της Φιγάλειας. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Voyatzis 1990, 218-220· Cooper 1996, 70-73. Η Morgan 1999, 111, χωρίς να παραγνωρίζει την ιδιαιτερότητα του συνόλου αυτού, επισημαίνει την παρουσία αυτής της πρακτικής και σε άλλα ιερά της Αρκαδίας. Πολυάριθμες αιχμές βελών και δοράτων καθώς και μία ασπίδισκη βρέθηκαν μαζί με άλλα αναθήματα σε έναν υστεροαρχαϊκό αποθέτη στο «άνω» Ασκληπιείο της αρκαδικής Γόρτυνας· ο Riethmüller

αγνύθες και τα πηνία. Ωστόσο αποτελούν αρκετά συνήθη ευρήματα των ιερών γενικότερα και κυρίως γυναικείων θεοτήτων, συναντώνται δε ιδίως σε ιερά της Αθηνάς, αλλά και της Άρτεμης, της Ήρας και της Δήμητρας σύμφωνα με τη συγκέντρωση του σχετικού υλικού από τον Simon²¹⁷⁵.

Ελάχιστη φαίνεται να είναι η κεραμική στο ιερό, ενώ τα τμήματα χάλκινων αγγείων και σκευών ίσως δηλώνουν τη σημασία του ιερού σε μία πρώιμη εποχή όντας, βέβαια, ένα σύνθηρες εύρημα για τα ιερά γενικότερα²¹⁷⁶. Τα πήλινα μικρογραφικά αγγεία συναντώνται επίσης σε διάφορα ιερά του ελληνικού κόσμου και σε διαφορετικές εποχές και θεωρείται ότι έχουν κάποια λατρευτική σημασία, στην περίπτωση της Φιγαλίας ωστόσο δεν έχουμε καθόλου πληροφορίες σχετικά ώστε να προβούμε σε οποιεσδήποτε εκτιμήσεις²¹⁷⁷. Ως προς το πλήθος τους εντυπωσιάζουν οι μολύβδινοι μικροί ακτινωτοί δακτύλιοι ή στεφάνια. Η Voyatzis καταγράφει μόνο λίγα μολύβδινα στεφάνια κι άλλα αντικείμενα από τα αρκαδικά ιερά θεωρώντας τα επείσακτα από την Σπάρτη, όπου υπήρχε αξιοσημείωτη παραγωγή κατά τον 7^ο αι. π.Χ.²¹⁷⁸. Ωστόσο έχουν βρεθεί και σε πολλές θέσεις της Αρκαδίας και γενικότερα της Πελοποννήσου κατά την αρχαϊκή εποχή. Σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη των λακωνικών μολύβδινων αναθημάτων από τον Boss η παραγωγή τους εντάσσεται στην περίοδο 650-500 π.Χ. και η προέλευσή τους εντοπίζεται σε στρώματα με κατάλοιπα θυσιών σε ιερά διαφόρων θεοτήτων. Ιδιαίτερα για τα στεφάνια ο Boss παρατηρεί ότι κατά το β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. συνιστούν το 80% των μολύβδινων αντικειμένων στα λακωνικά ιερά υποδηλώνοντας την ύπαρξη μίας συγκεκριμένης λατρευτικής πρακτικής που δεν εντοπίζεται μόνο στη Λακωνία αλλά και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, όπου ίσως υπήρχαν ανεξάρτητα κέντρα παραγωγής τέτοιων αντικειμένων²¹⁷⁹.

Οπωσδήποτε εντύπωση προκαλεί και το μεγάλο πλήθος των σιδερένιων ευρημάτων (εργαλεία, σκεύη, εξαρτήματα αντικειμένων) όπως και η μεγάλη ποσότητα της ακατέργαστης μάζας σιδήρου από την επίχωση N του ναού. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι σχετίζονται με ανάγκες του ιερού π.χ. σε σχέση με την ανέγερση του ναού και την ίδρυση των πολλών ενεπίγραφων στηλών, ακόμη και με μία περιστασιακή ή μη βιοτεχνική δραστηριότητα. Κάποια μπορεί να ανήκαν στην οικοσκευή του ιερού και κάποια να αποτελούσαν προσφορές. Ίσως αξίζει να σημειωθεί σχετικά ότι με βάση κάποια ευρήματα από το ιερό των Βασσών έχουν διατυπωθεί υποθέσεις για την ύπαρξη ενός εργαστηρίου επεξεργασίας σιδήρου στην περιοχή Β του ναού, ενώ γενικότερα και με βάση ιδιαιτερότητες κάποιων αναθημάτων θεωρείται πιθανό οι Φιγαλείς να είχαν πρόσβαση σε πηγές

υπογραμμίζει την ασυνήθιστη ανάθεση στοιχείων οπλισμού στον Ασκληπιό, που φαίνεται να εναρμονίζεται με την πληροφορία του Πaus. 8,28,1 ότι ο Μέγας Αλέξανδρος είχε αφιερώσει στον Ασκληπιό τον θώρακά του κι ένα δόρυ, και θεωρεί ότι υποδεικνύουν μία πολεμική όψη του θεού που ερμηνεύεται με την λειτουργία του «als oberste Stadtgottheit», βλ. Riethmüller 2005, 196.

²¹⁷⁵ Simon 1986, 263-270· πρβλ. Williams – Schaus 2001, 88-89.

²¹⁷⁶ Dengate 1988, 104.

²¹⁷⁷ Για μικρογραφικά αγγεία από την Τεγέα αλλά και από την υπόλοιπη Πελοπόννησο βλ. Hammond 1998. Στα μικρογραφικά αγγεία από το ιερό των Βασσών έχουν αναγνωριστεί έντονοι λακωνικές επιδράσεις, βλ. Hammond 1998, 142-144 και Hammond 2005, 418.

²¹⁷⁸ Βλ. Voyatzis 1990, 247.

²¹⁷⁹ Βλ. Boss 2000, ιδίως 5-6, 15, 112, 218, 231-232.

σιδήρου και μολύβδου, ώστε να καλύψουν τις ανάγκες τους για την παραγωγή αναθημάτων ήδη από μία πρώιμη εποχή²¹⁸⁰.

Τα ομοιώματα λέμβων και η Νέδα

Αναμφίβολα το πιο ιδιαίτερο ανάθημα και ως εκ τούτου ενδεικτικό για τη φύση της λατρείας στο συγκεκριμένο ιερό είναι ο μεγάλος αριθμός πήλινων μικρογραφικών ομοιωμάτων λέμβων²¹⁸¹ [πίν.2.48.στ]. Η Αραπογιάννη εύλογα συσχετίζει την παρουσία τους με τον ποταμό Νέδα, που ρέει στους πρόποδες του λόφου Κουρδουμπούλι, και την πληροφορία του Πausανίας ότι κοντά στη θάλασσα το ρεύμα της Νέδας είναι πλωτό από μικρά πλοία. Στο ίδιο χωρίο ο Πausανίας αναφέρει επίσης ότι: «Στο μέρος όπου η Νέδα πλησιάζει περισσότερο την πόλη Φιγαλία τα παιδιά των φιγαλέων κόβουν τα μαλλιά τους προσφέροντάς τα στον ποταμό»²¹⁸². Σύμφωνα με τον περιηγητή οι πηγές του ποταμού βρίσκονται στο βουνό Κεραύσιο, που ανήκει στο όρος Λύκαιον, και η Νέδα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το δεύτερο σε ελιγμούς ποτάμι μετά τον Μαίανδρο. Η πορεία του προς τη θάλασσα, ωστόσο, είναι πιο ομαλή, ενώ στην περιοχή της Φιγαλίας έχουν εντοπιστεί ίχνη από νεώσοικους ή παρόχθιους χώρους διαμορφωμένους ως αγκυροβόλια²¹⁸³.

Η Νέδα, το μοναδικό ποτάμι με ονομασία θηλυκού γένους, εξασφάλιζε στους Φιγαλείς την πρόσβαση στην ακτή της Τριφυλίας περίπου 15 χμ. προς τα Δ, και ταυτόχρονα συνιστούσε το όριο της Μεσσηνίας με την Αρκαδία και την Ηλεία²¹⁸⁴. Στην ίδια τη Μεσσηνία υπάρχει ο ποταμός Νέδων με τον οποίο συσχετίζονται δύο ιερά της Αθηνάς, στα οποία φέρει την επίκληση Νεδουσία, όπως μας παραδίδεται από τον Στράβωνα²¹⁸⁵. Η παρόμοια ονομασία των ίδιων ποταμών όπως και άλλων σχετικών τοπωνυμίων στη ΝΔ Πελοπόννησο εξηγείται ετυμολογικά από την αναγωγή τους στην ίδια ινδοευρωπαϊκή ρίζα που σχετίζεται με το νερό, τη ροή ή τη βοή²¹⁸⁶. Εκτός των ποταμών, όπως στη Μεσσηνία μαρτυρείται ένας τόπος Νέδων, έτσι και στην Αρκαδία μαρτυρείται μία πόλη Νέδη, η οποία θεωρείται ότι πήρε το όνομά της από την ομώνυμη νύμφη, στην οποία ανάγεται και το όνομα του ποταμού Νέδα²¹⁸⁷.

Η Νέδα μαζί με τις νύμφες Θεισόα και Αγνώ ανάθρεψαν τον Δία στο Λύκαιον όρος σύμφωνα με την αρκαδική παράδοση που μας μεταφέρεται από τον Πausανία²¹⁸⁸. Στην τράπεζα προσφορών που είδε ο Πausανίας στο ναό των Μεγάλων Θεών στη Μεγαλόπολη απεικονίζονταν νύμφες με τη Νέδα να κρατά τον Δία ως βρέφος, ενώ στην ανάγλυφη παράσταση με τη γέννηση του Δία που κοσμούσε τον βωμό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα η Νέδα παριστάνεται έχοντας ήσσοнос σημασία

²¹⁸⁰ Σχετικά βλ. Voyatzis 1990, 38-39· Morgan 1999, 411 με σημ.196.

²¹⁸¹ Αραπογιάννη 1996, 137, πίν.52· Έργον 1996, 46, εικ.29· Αραπογιάννη 2001, 303· Αραροjanni 2002, 321, εικ.13.

²¹⁸² Πaus. 8,41,3.

²¹⁸³ Βλ. Cooper 1972, 359-362· πρβλ. Παπαχατζής 4, 360 σημ.1.

²¹⁸⁴ Στρ. 8,3,22· Πaus. 4,20,2. Για τον ποταμό Νέδα βλ. Breuillot 1985, 793-795.

²¹⁸⁵ Βλ. Στρ. 8,4,4 και το κεφ.6.7.

²¹⁸⁶ Βλ. Breuillot 1985, 794· Robertson 1996α, 460-461.

²¹⁸⁷ Στέφ. Βυζ. λ. Νέδη, πόλις Ἀρκαδίας, ἀπὸ νύμφης Νέδης. Γράφεται καὶ Νεδέοι: ὄθεν ὁ πολίτης Νεδεήσιος.

²¹⁸⁸ Βλ. Πaus. 8,38,2-3.

ρόλο²¹⁸⁹. Οπωσδήποτε όμως η Νέδα ανήκει στον βασικό κορμό των νυμφών σε σχέση με τις αρκαδικές παραδόσεις για τη γέννηση του Δία στην Αρκαδία, οι οποίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ανταγωνίζονται ήδη από την αρχαιότητα τις κρητικές²¹⁹⁰. Σύμφωνα με τη Jost η παράδοση του Λύκαιου όρους είναι αυτή που επισημοποιήθηκε στον 4^ο αι. π.Χ. με την ίδρυση της Μεγαλόπολης, όταν με σκοπό την ενίσχυση της πολιτικής συνοχής εναρμονίστηκαν οι διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις²¹⁹¹.

Μία τοπική παράδοση φαίνεται να υπήρχε και στη Φιγάλεια, καθώς ένας ποταμός της περιοχής της, που χυνόταν στη Νέδα, λεγόταν ότι πήρε το όνομα Λύμαξ από τον καθαρμό της Ρέας: «οι νύμφες δηλαδή που έκαναν τον καθαρμό της θεάς μετά τον τοκετό έρριξαν στο ποτάμι το ρύπο του καθαρμού, για τον οποίο οι αρχαίοι είχαν το όνομα λύματα»²¹⁹². Ο καθαρμός της Ρέας γίνεται στην ίδια τη Νέδα σύμφωνα με άλλους συγγραφείς²¹⁹³. Στον Καλλίμαχο, που προσφέρει μία συμβιβαστική λύση μεταξύ των κρητικών και αρκαδικών παραδόσεων, διαβάζουμε ότι η Ρέα γέννησε τον Δία στην Παρρασία, όμως παρέδωσε το βρέφος στη «Νέδη», την «πρεσβυτάτη νυμφέων» που βρίσκονταν κοντά της, για να το μεταφέρει κρυφά στην Κρήτη, και προς τιμήν της έδωσε το όνομα στο ρεύμα νερού που δημιούργησε για να καθαρθεί²¹⁹⁴. Αλλά και στον μεσσηνιακό μύθο για τη γέννηση του θεού η Νέδα παρουσιάζεται ως τροφός του Δία μαζί με τη νύμφη Ιθώμη²¹⁹⁵.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται πως η Νέδα θεωρούνταν μία σημαντική νύμφη, εφόσον συνδέεται άμεσα με τις αρκαδικές και τις μεσσηνιακές παραδόσεις για τη γέννηση του Δία. Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε με ασφάλεια τον ρόλο της στη θρησκευτική ζωή της Φιγάλειας και ειδικότερα την ενδεχόμενη σχέση της με τη λατρεία της Αθηνάς στο ιερό στον λόφο Κουρδουμπούλι. Η θέση του ιερού, η πληροφορία του Πausανία για το τελετουργικό των εφήβων, το εύρημα των μικρογραφικών λέμβων σε συνδυασμό με την ύπαρξη ιερών Αθηνάς με την επίκληση Νεδουσία στη γειτονική Μεσσηνία, καθιστούν πολύ πιθανή την υπόθεση στο ιερό της Φιγάλειας να υπήρχε στενή σχέση μεταξύ της θεάς και της νύμφης, η οποία ίσως δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια ως προς τη φύση της και το χρονικό πλαίσιο της.

Με βάση τις γραπτές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα πραγματικά πλοία ή τμήματά τους και αντίστοιχα ομοιώματα πλοίων ή τμημάτων τους σε διάφορα υλικά αφιερώνονταν σε ιερά διαφόρων θεοτήτων. Από όσο μπορούμε να πούμε η προσφορά γινόταν σε διαφορετικές περιστάσεις, κάποιες από τις οποίες δεν μπορούν να αναγνωριστούν, είτε σε δημόσιο είτε σε ιδιωτικό επίπεδο: ως

²¹⁸⁹ Για την τράπεζα της Μεγαλόπολης βλ. Paus. 8,31,4. Στον βωμό της Τεγέας το βρέφος Δία κρατούν η Ρέα και η νύμφη Οινόη, ενώ στις δύο πλευρές απεικονίζονται από τέσσερις νύμφες, μεταξύ των οποίων και η Νέδα, βλ. Paus. 8,47,3.

²¹⁹⁰ Σχετικά βλ. την ανάλυση της Jost 1985, 241-249.

²¹⁹¹ Jost 1973, 266· Jost 1985, 243, 245. Βασικές διαφορές παρουσιάζει η εκδοχή των Μεθυδριέων, σύμφωνα με τους οποίους, η Ρέα όντας έγκυος πήγε σε ένα σπήλαιο στο Θαυμάσιον όρος έχοντας προετοιμάσει τον Οπλόδαμο και τους περί αυτόν γίγαντες να σπεύσουν σε βοήθεια, και στο σημείο αυτό εξαπάτησε τον Κρόνο, παρόλο που τελικά γέννησε τον Δία σε ένα μέρος του Λυκαίου, βλ. Paus. 8,36,2-3.

²¹⁹² Paus. 8,41,2.

²¹⁹³ Βλ. Καλλίμ. Ύμνος εις Δίαν στ.30-38· Πολύβ. 8,3,22. Σύμφωνα με τον Στρ. 8,3,22 η Νέδα πηγάζει από την πηγή του Λύκαιου όρους που δημιούργησε η Ρέα για να πλυθεί.

²¹⁹⁴ Καλλίμ. Ύμνος εις Δίαν στ. 4, 10-14, 30-38. Πρβλ. Jost 1985, 242.

²¹⁹⁵ Βλ. Paus. 4,33,1.

ανάμνηση ή ευχαριστία είτε για ένα επιτυχημένο πολεμικό ή εμπορικό εγχείρημα στη θάλασσα είτε για την παρεχόμενη από τους θεούς ασφάλεια στα θαλασσινά ταξίδια, κι ως εκ τούτου σχετίζονται με θεότητες που φέρονται ως προστάτες της ναυσιπλοΐας και με ιερά που βρίσκονται στους θαλάσσιους δρόμους ή/και έχουν ένα υψηλό κύρος. Επιπλέον, είναι πιθανό να σχετίζονται άμεσα με τις ιδιότητες και τις δραστηριότητες των αναθετών. Σε κάποιες περιπτώσεις, ωστόσο, ιδίως όσον αφορά τα ομοιώματα μικρογραφικών πλοίων, η πλειονότητα των οποίων ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή, η προσφορά θα μπορούσε να παραπέμπει σε κάποια όψη της λατρείας στο συγκεκριμένο ιερό, που δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια.

Αντίστοιχα και τα πολλά παρόμοια ομοιώματα λέμβων με την απλουστευμένη τους μορφή από το ιερό της ορεινής Φιγάλειας θα μπορούσαν να ερμηνευθούν στο πλαίσιο ενός τελετουργικού, αν όχι ενός άγνωστου αιτιολογικού μύθου, που οφείλεται στην παρουσία του ποταμού Νέδα στους πρόποδες του λόφου του ιερού. Δεν μπορούμε να πούμε περισσότερα για τη διαδικασία και τον αποδέκτη του τελετουργικού αυτού. Ίσως, δηλαδή, είναι λιγότερο πιθανός ο καθαρά αναθηματικός χαρακτήρας τους, αν και δεδομένης της σημασίας του ποταμού που εξασφάλιζε την επικοινωνία και την πρόσβαση προς τη θάλασσα τα ομοιώματα μπορεί να αντικατοπτρίζουν τα ενδιαφέροντα και τις ασχολίες αυτών που τα προσφέρουν σε ένα ιερό που βρίσκεται κοντά στον ποταμό και ανήκει στην προστάτιδα θεά τους²¹⁹⁶.

Ο σωζόμενος ναός

Εξαρχής διαπιστώθηκε ότι ο ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια εντάσσεται στην κατηγορία των μικρών αρκαδικών ιερών της κλασικής εποχής και χρονολογήθηκε στον 4^ο αι. π.Χ. Εντοπίστηκαν μάλιστα ομοιότητες με το ναό του Ασκληπιού στη γειτονική Αλίφειρα [πίν.2.47.δ-ε], ο οποίος χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και ίσως προς τα τέλη του αιώνα αυτού, ως προς την τοιχοδομία, τη διάταξη των χώρων και κυρίως την τράπεζα των προσφορών, που σύμφωνα με την Αραπογιάννη και στους δύο ναούς θα μπορούσε να είχε κατασκευασθεί ακόμη και από τον ίδιο τεχνίτη²¹⁹⁷. Κατά την πρόσφατη επανεξέταση των οικοδομικών λειψάνων του ιερού του Ασκληπιού οι

²¹⁹⁶ Για τα ομοιώματα πλοίων βλ. Johnston 1985. Ομοιώματα πλοίων συναντώνται από τον 6^ο αι. π.Χ. σε ιερά του Ποσειδώνα στην Πελοπόννησο, βλ. Mylonopoulos 2003, 365. Αρχαϊκά πήλινα ειδώλια από πελοποννησιακά ιερά της Ήρας, όπου η θεά απεικονίζεται να κρατά μικρό πλοίο καλυμμένο με άνθη, έχουν ερμηνευτεί είτε σε σχέση με την αλιευτική δραστηριότητα των αναθετών (βλ. Baumbach 2004, 67, 96-97) είτε σε σχέση με στοιχεια τοπικών παραδόσεων και αιτιολογικών μύθων εν όψει των περίπου 40 ξύλινων ομοιωμάτων πλοίων από το Ηραίο της Σάμου, το υλικό και κυρίως η απλουστευμένη μορφή των οποίων ίσως υποδεικνύουν τη χρήση τους ως συμβολικά αντικείμενα στο πλαίσιο ενός τελετουργικού της σαμιακής Ήρας (βλ. Kyrieleis 1993, 112-113). Παρόμοιες σκέψεις είχε διατυπώσει και ο Sinn 1988, 151-152, εικ.2-3 σχετικά με ανάλογα ευρήματα από το ιερό της Αφαίας στην Αίγινα. Έχουν εκφραστεί υποθέσεις για πομπές που αφορούσαν ένα λατρευτικό πλοίο ή ομοιώματα πλοίων στο πλαίσιο της εορτής διαφόρων θεοτήτων, όπως μας μαρτυρούνται για παράδειγμα για την Ίσιδα ή για την πομπή των Παναθηναίων με το πλοίο που έφερε τον πέπλο της Αθηνάς.

²¹⁹⁷ Αραπογιάννη 1996, 129 με σημ.2, 135· Έργον 1996, 43· Αραπογιάννη 2001, 301-302· Αραπογιάννη 2002, 320· Αραπογιάννη 2006, 156.

Alevridis και Melfi υπογραμμίζουν τις ομοιότητες μεταξύ των δύο ναών ως προς τη μορφή, την εσωτερική διάρθρωση και επιμέρους στοιχεία και τις ερμηνεύουν πολλαπλώς²¹⁹⁸.

Οι ομοιότητες μεταξύ των δύο ναών δεν εντοπίζονται τόσο στο σχέδιο και στη μορφή. Όπως παραδέχονται οι Alevridis και Melfi είναι διαφορετικές οι διαστάσεις και η οικοδομική τεχνική, αν και ίσως υπάρχουν κάποιες ομοιότητες ως προς την τοιχοδομία²¹⁹⁹. Ακόμη περισσότερο ο ναός της Αλίφειρας αναπαρίσταται από τον Ορλάνδο ως δίτυλος εν παραστάσι με βάση τα σωζόμενα λείψανα. Όσον αφορά την ομοιότητα που εντοπίζουν οι Alevridis και Melfi ως προς το ότι «both temples show the same division in two rooms, originally paved with stone slabs»²²⁰⁰ θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι σίγουρα δεν είναι αξιοσημείωτη η διαίρεση σε δύο χώρους, κι ενδεχομένως και η πλακόστρωση, για την οποία ωστόσο στη Φιγάλεια δεν έχουμε ασφαλή δεδομένα. Οι εν μέρει φαινομενικές ομοιότητες μεταξύ των δύο ναών ανάγονται στις τάσεις της εποχής και της ευρύτερης περιοχής για τη διαμόρφωση των ναών και δεν είναι απαραίτητο να ερμηνευθούν με την ύπαρξη κοινών λατρευτικών πρακτικών ή πολιτισμικών ανταλλαγών μεταξύ αυτών των δύο γειτονικών περιοχών²²⁰¹.

Σε γενικές γραμμές πολλοί ναοί του 4^{ου} αι. π.Χ. και των ελληνιστικών χρόνων στην Αρκαδία συνεχίζοντας την αρχαϊκή παράδοση των οίκων, που συνυπήρχαν με τους περίπτερους ναούς, είναι απλά δίχωρα κτήρια και παραλλάσσουν ως προς την ύπαρξη κίωνων εν παραστάσι, πρόστασης ή προστώου²²⁰². Κλειστή πρόσοψη με κεντρική θύρα χωρίς κίονες όπως στη Φιγάλεια φαίνεται ότι είχε και ο σύγχρονος (;) ναός στην ακρόπολη της Στυμφάλου, που είναι παρόμοιος αν και μικρότερων διαστάσεων. Πάντως φαίνεται ότι αυτοί οι δύο ναοί συνιστούν μοναδικές εξαιρέσεις οίκων χωρίς κίονες γενικότερα και ιδίως σε τόσο ύστερη εποχή. Απλή μορφή με κάποιες αδιευκρίνιστες ιδιαιτερότητες παρουσιάζει ο μικρός υστεροκλασικός ή πρώιμος ελληνιστικός δωρικός ναός στη θέση Περιβόλια περίπου 3 χμ. ΒΔ της Φιγάλειας, που ανήκει σε ένα άγνωστο ιερό, πιθανότατα παρά την αρχαία οδό που οδηγούσε από την πόλη στο ιερό των Βασσών²²⁰³.

²¹⁹⁸ Βλ. Alevridis – Melfi 2005, ιδίως 275-276 για τη σύγκριση με το ναό της Φιγάλειας (βασίστηκαν στις ανασκαφικές εκθέσεις στα ΠΑΕ 1996-1998). Ο ναός του Ασκληπιού στην Αλίφειρα ανασκάφηκε και δημοσιεύτηκε από τον Ορλάνδο 1967-68, 169-202· βλ. επίσης Riethmüller 2005, 189-194.

²¹⁹⁹ Στο ναό της Αλίφειρας οι τοίχοι έχουν δύο διαφορετικές παρειές και η εξωτερική αποτελείται από μεγάλους κανονικούς γωνιόλιθους σε ισοϋψείς στρώσεις κατά το ακανόνιστο ισόδομο σύστημα, ενώ γενικώς δεν υπάρχουν σύνδεσμοι ή γόμφοι, βλ. Ορλάνδος 1967-68, 172-173, εικ.112-114. Επιπλέον είναι χαρακτηριστική η απόδοση των ακμών στις 4 γωνίες του ναού με τη διαμόρφωση λείων κατακόρυφων ταινιών, στοιχείο που είχε επισημάνει η Jost 1985, 87, πίν.21,4 στη ΒΑ γωνία του ναού της Φιγάλειας.

²²⁰⁰ Alevridis – Melfi 2005, 275.

²²⁰¹ Όπως, δηλαδή, υποστηρίζουν οι Alevridis – Melfi 2005, 276. Βέβαια, αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη μνημειακών ελληνιστικών τάφων στις δύο πόλεις, όπως προείπαμε, παρόλο που κι αυτοί μπορεί να σχετίζονται με κοινούς εξωτερικούς παράγοντες.

²²⁰² Ελλείψει συστηματικής μελέτης η Jost 1999, 212-214 συγκεντρώνει κάποια παραδείγματα αρκαδικών ναών του 4^{ου} αι. π.Χ. και της ελληνιστικής εποχής με κάποιες ελλείψεις και ενδεχομένως και λάθη. Δέχεται ότι ο ναός της Φιγάλειας είχε κλειστή πρόσοψη μόνο με κεντρική θύρα, ωστόσο δεν ασχολείται με το ναό στην ακρόπολη της Στυμφάλου, ενώ θεωρεί ότι ο ναός του Ασκληπιού στην Αλίφειρα ήταν ένας απλός σηκός με δύο κίονες εν παραστάσι πιθανόν χωρίς πρόναο.

²²⁰³ Ο ναός είχε εντοπιστεί ήδη από τον Cooper, που τον είχε χρονολογήσει στο τέλος του 4^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. Cooper 1972, 363-367. Η Αραπογιάννη 2004 χρησιμοποιεί και τις πληροφορίες από την αναλυτική έκθεση που κατέθεσε μετά τον καθαρισμό του ναού ο Cooper το 1978 στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Ολυμπίας.

Κάποιο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση του ναού της Αθηνάς στη Φιγάλεια με το ναό του Ασκληπιού στην Αλίφειρα, ο οποίος μάλιστα σώθηκε σε παρόμοια καλή κατάσταση, σε ύψος μέχρι σχεδόν 1,25 μ. Είναι σαφώς μικρότερος έχοντας εξωτερικές διαστάσεις 9,30 x 5,75 μ. έναντι των διαστάσεων 15,70 x 7,70 μ. του ναού της Φιγάλειας, ωστόσο οι πρόναοι έχουν το ίδιο εσωτερικό βάθος (2,85 μ.). Ένα ενδιαφέρον στοιχείο του ναού της Αλίφειρας που μπορεί να μας βοηθήσει στην ερμηνεία της κατάστασης του ναού της Φιγάλειας αφορά τα δάπεδα. Στην Αλίφειρα η πρωταρχική πλακόστρωση αντικαταστάθηκε σε κάποια μεταγενέστερη στιγμή μόνο στον σηκό με μαρμάρινη λατύπη εντός ασβεστοκονιάματος, στο οποίο βρέθηκαν μπηγμένες οι δύο κατακόρυφες πλάκες της τράπεζας προσφορών²²⁰⁴. Στις δημοσιευμένες εικόνες του ναού της Φιγάλειας φαίνεται να σώζεται τμήμα πλακοστρωμένου δαπέδου στον πρόναο σε σχέση με το κατώφλι της εισόδου, ενώ τρεις λίθοι διακρίνονται σε επαφή με το κατώφλι του σηκού και εσωτερικά αυτού. Η πλακόστρωση με τις πήλινες πλάκες στο Α τμήμα του σηκού θα μπορούσε να σχετίζεται με μία ύστερη φάση λειτουργίας του ναού κι όχι με την εικαζόμενη μεταγενέστερη διαφορετική χρήση του κτηρίου²²⁰⁵.

Η ομοιότητα μεταξύ των ναών της Αλίφειρας και της Φιγάλειας εντοπίζεται περισσότερο ως προς τη διάρθρωση του σηκού με τη σχεδόν κυβική βάση του λατρευτικού αγάλματος, στημένη σε κάποια απόσταση από τον οπίσθιο τοίχο, και την τράπεζα προσφορών μπροστά της. Σε μία πρώτη ματιά και ανάγνωση οι βάσεις φαίνονται παρόμοιες. Η βάση της Αλίφειρας αποτελείται από κρηπίδα σχεδόν τετράγωνη, διαστάσεων 1,055 x 1,23 μ. και ύψους 0,18 μ., κορμό από υποκύανο μάρμαρο, εξωτερικώς λείο, ύψους 0,34 μ., και από μία καλυπτήρια πλάκα. Στην καλυπτήρια πλάκα και στον κορμό υπάρχουν βαθιά λαξεύματα, που θα χρησίμευαν για την πάκτωση ενός ακρελεφάντινου αγάλματος, όπως συμπεραίνει ο Ορλάνδος και με βάση τα λίγα σχετικά ευρήματα²²⁰⁶. Η βάση της

Φαίνεται πως πρόκειται για ένα απλό μονόχωρο κτήριο, εξωτερικών διαστάσεων 10,04 x 6,67 μ., που ωστόσο είχε ιδιαίτερη διαμόρφωση στην πρόσοψη. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Cooper στον λοφίσκο σε μικρή απόσταση Α του ναού βρέθηκε ένα τμήμα δωρικού ημικίονα που ίσως ήταν προσαρτημένο στον Α ορθοστάτη του ναού, βλ. Αραπογιάννη 2004, 42. Η Αραπογιάννη 2004, 50 εικάζει ότι πρόκειται για μονόχωρο ναό που είχε στενό προθάλαμο πίσω από δύο κίονες μεταξύ παραστάδων. Αναπάντητα προς το παρόν ερωτήματα δημιουργούν η παρουσία δωρικών τριγλύφων με συμφυείς μετόπες και ένα τμήμα από ιωνικό επιστύλιο ή επίκρανο, ενώ από την έρευνα της Αραπογιάννη δεν βρέθηκαν τμήματα δωρικού επιστυλίου ή γείσου, βλ. Αραπογιάννη 2004, 47, 51 με σημ.10.

²²⁰⁴ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 176, 181, εικ.111.

²²⁰⁵ Οι πήλινες πλάκες φαίνεται να καλύπτουν μόνο το Α τμήμα του σηκού σε όλο το πλάτος του και σε ένα μέγ. σωζ. μήκος 3,50 μ., βλ. Αραπογιάννη 1996, 132, πίν.47β. Ωστόσο τμήμα πήλινης πλακόστρωσης διακρίνουμε με επιφύλαξη και μεταξύ των δύο βάσεων της τράπεζας, βλ. Αραπογιάννη 1996, πίν.49β και Αγαροζαννί 2002, εικ.6. Αυτό το στοιχείο διακρίνεται και στη φωτογραφία με την πλάκα της τράπεζας κατά την ανεύρεσή της μπροστά από τη βάση του λατρευτικού αγάλματος, βλ. Αραπογιάννη 2001, 301, πίν.29,5.

²²⁰⁶ Για τα ευρήματα αυτά και την περιγραφή της βάσης της Αλίφειρας βλ. Ορλάνδος 1967-68, 177-180, εικ.117-121. Όπως παρατηρεί ο Ορλάνδος 1967-68, 178 σημ.1 όμοια είναι η σύνθεση της βάσης στο Ασκληπιείο του Φενεού, βλ. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1961-62, 59-60, πίν.65α. Η συγκεκριμένη βάση στο Ν χώρο του λεγόμενου Ασκληπιείου είναι πολύ μεγαλύτερη, ύψους 1 μ. και διαστάσεων 2,95 x 4,81 μ., και έφερε τα λατρευτικά αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας που είχε κατασκευάσει σύμφωνα με την ανευρεθείσα επιγραφή ο Αθηναίος Άτταλος γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Παρόλο που λείπει η επίστεψη κι εδώ παρατηρούνται στον κορμό ίχνη στερέωσης των κολοσσικών ακρόλιθων λατρευτικών αγαλμάτων, τμήματα των οποίων βρέθηκαν κατά την ανασκαφή· σχετικά βλ. Riethmüller 2005, 221-222.

Φιγάλλιας είναι μεγαλύτερη, χωρίς να διαθέτουμε ακριβείς μετρήσεις πέραν των διαστάσεων 1,70 x 1,64 μ., ενώ το ύψος των 0,60 μ. αντιστοιχεί περίπου στο συνολικό ύψος της βάσης της Αλίφειρας. Παρόμοια είναι και η σύνθεσή της από μία περίπου τετράγωνη κρηπίδα (ίσως διβαθμιδωτή, εκτός κι αν η υποκείμενη στρώση που διακρίνουμε συνιστά την υποθεμελίωση) κι έναν κορμό. Στο ορθογώνιο λάξευμα της άνω επιφάνειας του κορμού πιθανόν εφαρμόζε μία καλυπτήρια πλάκα επίστεψης, όμως δεν έχουμε εικόνα για τον τρόπο συναρμογής της επίστεψης στον κορμό²²⁰⁷. Δύσκολα μπορούμε να δεχτούμε μία τόσο κανονική πλίνθο αγάλματος, όπως αναφέρεται στις πρώτες ανασκαφικές εκθέσεις. Στις ίδιες εκθέσεις, επιπλέον, λέγεται ότι στη βάση ήταν στημένα τα λατρευτικά αγάλματα του Δία και της Αθηνάς, ωστόσο σε αυτή την περίπτωση θα περιμέναμε να ήταν ορθογώνια ώστε να υπάρχει χώρος για δύο αγάλματα²²⁰⁸. Δεν αναφέρεται κανένα εύρημα που να σχετίζεται με το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς, το οποίο θα ήταν υπερφυσικού μεγέθους. Ίσως αν ήταν εξολοκλήρου μαρμάρινο να είχε σωθεί κάποιο σπάραγμα του.

Όσον αφορά την τράπεζα προσφορών, οι δύο μαρμάρινες κατακόρυφες πλάκες της τράπεζας στην Αλίφειρα φαίνεται να έχουν παρόμοιες διαστάσεις με της Φιγάλλιας. Απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε από τις φωτογραφίες και τα σχέδια του Ορλάνδου πρόκειται για δύο απλές πλάκες που δεν φέρουν την ιδιαίτερη διαμόρφωση των δύο στενών όψεων των πλακών της τράπεζας της Φιγάλλιας, ιδίως με τις ραβδώσεις στην πρόσθια όψη και τα πιο περίτεχνα λεοντοπόδαρα²²⁰⁹. Παρόλο που δεν είναι ασφαλές να προβούμε σε κρίσεις χωρίς να εξετάσουμε τα στοιχεία των δύο τραπεζών, ωστόσο δεν φαίνεται να έχουν ιδιαίτερες ομοιότητες μεταξύ τους πέραν του ότι ανήκουν στον ίδιο τύπο. Όπως είχε ήδη συμπεράνει ο Μπακαλάκης αυτός ο τύπος της τράπεζας παρακολουθείται πολύ καλά από τον 5^ο αι. π.Χ. και στο εξής, ενώ από τον 4^ο αι. π.Χ. συναντώνται τέτοιες σχετικά απλές τράπεζες σε διάφορα ιερά του ελληνικού κόσμου²²¹⁰. Επιπλέον, ο Ορλάνδος παραθέτει διάφορα παράλληλα για τα τραπεζοφόρα της Αλίφειρας, ιδιαίτερα στην Αρκαδία την τράπεζα στο Ασκληπιείο του Φενεού και στο ναό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα²²¹¹.

Ως προς τη λατρεία είναι σημαντικό ότι στη Φιγάλλια δεν έχει βρεθεί βωμός, ενώ αντίθετα στην Αλίφειρα υπάρχει μνημειακός βωμός Α του ναού²²¹². Δεν γνωρίζουμε σε ποια αρχαιολογικά δεδομένα βασίζονται οι Alevridis και Melfi λέγοντας ότι οι θυσίες στη Φιγάλλια λάβαιναν χώρα εντός του ναού (ίσως στο στρώμα στάχτης στον σηκό;), ενώ στην Αλίφειρα υπάρχει αλλαγή στις λατρευτικές πρακτικές, ώστε η τράπεζα χρησιμοποιούνταν μόνο για μη αιματηρές προσφορές²²¹³. Η απουσία κτιστού βωμού από το ιερό της Φιγάλλιας, που θα τον περιμέναμε τουλάχιστον για το ναό του 4^{ου} αι.

²²⁰⁷ Ο κορμός της βάσης της Αλίφειρας βρέθηκε αποκρουσμένος και η πλάκα της επίστεψης σπασμένη· ο Ορλάνδος την αποκατάστησε στην αρχική μορφή χωρίς να δίνει επιμέρους σχέδια, βλ. Ορλάνδος 1967-68, εικ.119-120.

²²⁰⁸ Αραπογιάννη 1996, 134· Έργον 1996, 43· Αραπογιάννη 2006. Στα δύο άρθρα γίνεται λόγος μόνο για τη βάση του λατρευτικού αγάλματος (στον ενικό) χωρίς αναφορά για την ένθεση πλίνθου αγάλματος, βλ. Αραπογιάννη 2001, 301 και Αραροjanni 2002, 318.

²²⁰⁹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 180-181, εικ.117-120. Πρβλ. Alevridis – Melfi 2005, 275: «Both feet of the offering tables are shaped as lion legs, more sketchy in the case of Alipheira, and they have nearly the same dimensions».

²²¹⁰ Πρόκειται για τον τύπο Α που διακρίνει ο Μπακαλάκης 1948.

²²¹¹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 180 σημ.2.

²²¹² Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 182-198, εικ. 123, 125-129, 135.

²²¹³ Alevridis – Melfi 2005, 275.

π.Χ., αντιστοιχεί στην περίπτωση του ιερού του Απόλλωνα στις Βάσσειες, όπου δεν έχει βρεθεί βωμός. Ο Cooper είναι κατηγορηματικός ότι στο ιερό των Βασσών δεν υπήρχε σε καμία φάση του βωμός και ότι ως εκ τούτου οι θυσίες πιθανόν δεν ήταν μέρος της λατρείας του Απόλλωνα χρησιμοποιώντας ως επιπλέον επιχείρημα την απουσία αγγείων πόσης και κατανάλωσης τροφής²²¹⁴.

Το ιερό στο πέραςμα των χρόνων

Η θέση του ιερού της Αθηνάς στη Φιγάλεια δεν είναι τυχαία. Βρίσκεται πάνω σε έναν λόφο, στη Ν παρυφή της μετέπειτα τειχισμένης πόλης, και μάλιστα δίπλα στη βραχώδη κορυφή του. Η ύπαρξη του φυσικού χάσματος στο σημείο αυτό αλλά και τα λείψανα του προϊστορικού οικισμού, που θα πρέπει να ήταν τουλάχιστον εν μέρει ορατά, φαίνεται να συντέλεσαν ως παράγοντες κατά την επιλογή της θέσης του ιερού προσδίδοντας στην περιοχή ιερότητα και αρχαιότητα. Δεν γνωρίζουμε πολλά για τις απαρχές της λατρείας και τις πρώιμες φάσεις, μάλιστα και σε σχέση με την άγνωστη οικιστική ιστορία της Φιγάλειας. Από όσο μπορούμε να κρίνουμε, τα παλαιότερα εκ των δημοσιευμένων αναθημάτων χρονολογούνται με ασφάλεια στον 7^ο αι. π.Χ., ενώ σώζονται πολλά από την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο²²¹⁵. Οποσδήποτε μόνο από την τελική δημοσίευση θα αποκτήσουμε σαφή δεδομένα για την αξιολόγηση των μικροεπιθημάτων και σε σχέση με το ιερό. Δεν είναι σαφής η διαμόρφωση του ιερού πριν την ανέγερση του ναού του 4^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο πιθανόν στο χάσμα εντοπίζεται η εστία της λατρείας, όπως μαρτυρείται και από τη λάξευση του εδράνου δίπλα του και το οποίο δεν ξέρουμε κατά πόσο θα μπορούσε να ειπωθεί ως ένα είδος βωμού.

Ένα αδημοσίευτο επιγραφικό εύρημα από το ιερό συνιστά πολύτιμη μαρτυρία για την απόδοση της επίκλησης Κορία στην Αθηνά στην αρχαϊκή Φιγάλεια, που έως τώρα ήταν γνωστή από τον Κλείτορα. Θα μπορούσε ακόμη και να εκληφθεί ως ένα επιχείρημα για αυτούς που υποστηρίζουν ότι οι Φιγαλείς ανήκαν στους Αζάνες²²¹⁶. Από την άλλη φαίνεται να προσδίδει στη λατρεία της Αθηνάς της Φιγάλειας έναν μυητικό χαρακτήρα, όπως προτείνεται για την Αθηνά Κορία του Κλείτορα. Μπορεί, δηλαδή, η θεά πέραν του γνωστού πολεμικού χαρακτήρα της, που υποδεικνύεται από κάποια εκ των αναθημάτων, να είχε και κουροτροφικές ιδιότητες και ως εκ τούτου να υπήρχε κάποια σχέση με τον ποταμό Νέδα, που έρρεε στο απότομο βράθρο στα ριζά του λόφου. Βέβαια, μπορεί να υπήρχε λατρεία της Νέδας στο ιερό, καθώς στα αυτοκρατορικά χρόνια μαρτυρείται το γνωστό από πολλές περιοχές τελετουργικό σε σχέση με τον ποταμό. Ίσως κάποιο ρόλο διαδραμάτιζε σχετικά το φυσικό

²²¹⁴ Βλ. Cooper 1996, 6, 69, 70, 79, 137 σημ.16. Για τις ανασκαφικές ενδείξεις όσον αφορά την ύπαρξη μη κτιστού βωμού τουλάχιστον στο προκλασικό ιερό βλ. Dengate 1988, 89, 98-99. Βωμός φαίνεται, ωστόσο, ότι υπήρχε σε σχέση με τον ναό των Περιβολίων στη Φιγάλεια: σύμφωνα με τον Cooper τοποθετείται περίπου 3,5 μ. ΝΑ του ναού, ενώ μεγάλο μέρος των θεμελίων του φαίνεται ότι καταστράφηκε κατά τις εργασίες διάνοιξης του σύγχρονου δρόμου, βλ. Αραπογιάννη 2004, 44.

²²¹⁵ Μία κάπως ανάλογη εικόνα φαίνεται να παρουσιάζει το ιερό των Βασσών, όπου τα παλαιότερα αναθήματα χρονολογούνται στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο κι ο αριθμός τους αυξάνεται ραγδαία μετά του μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. και στο εξής, βλ. Voyatzis 1990, 42, 219-220.

²²¹⁶ Τελευταία ο Tausend περιλαμβάνει τη Φιγάλεια στις αζανικές κοινότητες, βλ. Tausend 1993, 16-17 και Tausend 1999, 343-345. Τα βασικά επιχειρήματα εντοπίζονται στους μύθους και στις λατρείες, ιδίως της Δήμητρας Μελαίνας, καθώς και στον δελφικό χρησμό που μας παραδίδεται από τον Πaus. 8,42,6, όπου οι Φιγαλείς χαρακτηρίζονται ως Αζάνες. Για την αξιολόγηση των επιχειρημάτων αυτών και αντιρρήσεις ως προς την απόδοση της Φιγάλειας στην Αζανία βλ. Πίκουλας 1981-82, 274-278 και Nielsen – Roy 1998, 7, 12, 33.

χάσμα στο βραχώδες έδαφος Ν του ναού. Ωστόσο δεν αποκλείεται η ίδια η Αθηνά να ήταν η αποδέκτρια των λέμβων, όπως την βλέπουμε κι αλλού να σχετίζεται με τα ποτάμια, και ιδίως με αυτά που συνιστούν σύνορα²²¹⁷. Επιπλέον, η θεά ίσως είχε ενσωματώσει τις κουροτροφικές ιδιότητες των ποτάμιων θεών, καθώς και ο ρόλος της στα διαβατήρια έθιμα των έφηβων και μελλοντικών πολιτών της πόλης είναι γνωστός κι από αλλού.

Στην τελική φάση διαμόρφωσης του ιερού πιθανότατα στον 4^ο αι. π.Χ. ίσως μεταβάλλεται ο χαρακτήρας του. Ακριβώς επειδή επρόκειτο για ένα ιερό Αθηνάς σε ένα ύψωμα εντός της πόλης, που θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως ακρόπολη, το οποίο δέσποζε στην περιοχή της αγοράς, αποκτά ίσως μία πιο «κανονική μορφή» και η θεά πιθανόν τότε την επίκληση Πολιάς κατά το παράδειγμα πολλών άλλων πόλεων. Η σημασία του ιερού για τη δημόσια και την πολιτική ζωή της πόλης υποδεικνύεται από το στήσιμο επιγραφών. Ίσως μέσα σε αυτό το πλαίσιο νοείται και η ανάθεση αγάλματος στην Αθηνά αλλά και στον Δία Σωτήρα. Δεν γνωρίζουμε με ασφάλεια αν υπήρχε και λατρεία του στο ιερό της Φιγάλειας ούτε ακόμη και κατά πόσο αυτή θα μπορούσε να νοηθεί σε σχέση με τις παραδόσεις που σχετίζουν τη νύμφη Νέδα με τη γέννηση του θεού. Η πρωταρχική κάτοχος του ιερού ήταν η Αθηνά και μόνο το δικό της λατρευτικό άγαλμα φαίνεται ότι ήταν στημένο στον σηκό. Βέβαια, ο Δίας συναντάται συχνά ως Πολιεύς έχοντας συνήθως δευτερεύουσα σημασία δίπλα στην Αθηνά Πολιάδα των ακροπόλεων και αντίστοιχα νοείται ο Δίας Σωτήρας, παρόλο που η επίκληση αυτή παραπέμπει στη θέση της λατρείας του στις αγορές²²¹⁸.

Όπως αναφέρεται οι ανευρεθείσες επιγραφές φθάνουν μέχρι τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Στη συνέχεια πιθανόν το ιερό παρήκμασε, όπως εξάλλου παρατηρείται γενικότερα και λόγω των ιστορικών συνθηκών. Ωστόσο στο παλαιότερο επιγραφικό εύρημα από τον λόφο του 1^{ου} αι. μ.Χ. γίνεται λόγος για μία επισκευή σε σχέση με το ιερό της Αθηνάς, ενώ από την άλλη η θεά εμφανίζεται συχνά στα νομίσματα της πόλης του πρώιμου 3^{ου} αι. μ.Χ. Η αταύτιστη μορφή σε κάποιες από αυτές τις κοπές ίσως θα μπορούσε και να είναι η νύμφη Νέδα. Η λατρεία της Αθηνάς δεν έσβησε στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, παρόλο που δεν μαρτυρείται από τον Πausανία, και ίσως δεν αποκλείεται οι μεταγενέστερες επεμβάσεις που διαπιστώνονται στον σωζόμενο ναό (ανακατασκευή του Δ τοίχου, πήλινες πλάκες στον σηκό) να ανάγονται σε αυτά τα χρόνια κι όχι σε μία μεταγενέστερη διαφορετική χρήση του.

2.26. ΨΩΦΙΣ. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

νομίσματα αυτόνομα

Η Ψωφίς, το «όμολογούμενον και παλαιόν Ἀρκάδων κτίσμα τῆς Ἄζανίδος» κατά τον Πολύβιο²²¹⁹, βρισκόταν στο ΒΔ άκρο της Αρκαδίας και συνόρευε με την Αχαΐα και την Ηλεία, ενώ σήμερα υπάγεται στον δήμο Αροανίας της επαρχίας Καλαβρύτων. Η θέση της αρχαίας πόλης είχε εξαρχής εντοπιστεί εύκολα με βάση τις τοπογραφικές πληροφορίες ιδίως του Πολύβιου αλλά και του Πausανία στη συμβολή τριών ποταμών παρά τον σύγχρονο οικισμό των Τριποτάμων και το χωριό Χόζοβα που έχει μετονομαστεί σε Ψωφίς. ΒΔ της υψώνεται ο Ερύμανθος, στα Δ η Φολόη, ενώ το όρος

²²¹⁷ Βλ. Zunino 1997, 160 με σημ.32.

²²¹⁸ Βλ. Cole 1995, 304.

²²¹⁹ Πολύβ. 4,70,3.

Αφροδίσιον στα Ν χωρίζε την περιοχή της από την αρκαδική Θέλπουσα· στα Α της συνόρευε με τον Κλείτορα. Παρά τις καταστροφές που υπέστη η πόλη μέχρι και τα νεότερα χρόνια φαίνεται ότι υπήρξε ένα σημαντικό αστικό κέντρο που περιβαλλόταν από ισχυρά τείχη, το οποίο βρισκόταν σε μία φυσικά οχυρή αλλά και στρατηγική θέση²²²⁰ [πίν.2.49.β]. Με βάση τη νομισματική μαρτυρία στην Ψωφίδα θα πρέπει να υπήρχε ιερό της Αθηνάς, παρόλο που δεν υπάρχει σχετική μνεία από τον Πausanias ή κάποιον άλλο συγγραφέα. Όσον αφορά τις λατρείες της πόλης αυτής είναι ενδιαφέρον να αντιπαραβάλουμε τις πληροφορίες του Πausanias με τις νομισματικές απεικονίσεις, που εν μέρει τον επιβεβαιώνουν ή συμπληρώνουν, αλλά παράλληλα παρατηρείται μία αντινομία.

Ο Πausanias φαίνεται ότι βρίσκει την πόλη υποβαθμισμένη με λίγους κατοίκους και ασχολείται περισσότερο με γεωγραφικά στοιχεία και μύθους της περιοχής²²²¹. Καταγράφοντας τις τοπικές παραδόσεις για τον οικιστή της πόλης θεωρεί πιθανότερο να πρόκειται για την Ψωφίδα του Έρικα, ηγεμόνα της Σικανίας, με την οποία είχε συνευρεθεί ο Ηρακλής, λέγοντας ότι πρωταρχικά η πόλη ονομαζόταν Ερύμανθος και κατόπιν Φηγία²²²². Παραπέμπει στον Όμηρο για τους κάπρους και τα ελάφια στο όρος Ερύμανθο και αναφέρει την παράδοση για τον άθλο του Ηρακλή με τον Ερυμάνθιο κάπρο²²²³. Στην πόλη των Ψωφιδίων κάνει λόγο για το ερειπωμένο ιερό της Αφροδίτης Ερυκίνης, που είχαν ιδρύσει οι γιοι της Ψωφίδας, αναφερόμενος και στο εξαιρετικά σεβαστό ιερό της Ερυκίνης στον Έρικα της ΒΔ Σικελίας λέγοντας πως δεν υστερεί σε πλούτο από το ιερό της Πάφου. Μνημονεύει επίσης τα ηρώα των γιων της Ψωφίδας και το μνήμα του Αλκμαίωνα του Αμφιάραου διηγούμενος την

²²²⁰ Για την ταύτιση και την περιγραφή των ερειπίων από τους ξένους περιηγητές, βλ. Frazer IV, 280-282. Για τους ορεινούς όγκους που οριοθετούν τη χώρα της Ψωφίδας από τις όμορες πόλεις της, καθώς και για την ταύτιση των ποταμών της περιοχής, βλ. Jost 1985, 53-54, 55-56· Pritchett 1989, 23-24· Αλεξοπούλου 1999-01, 161. Για μία συνοπτική περιγραφή των οδικών αξόνων στην ευρύτερη περιοχή βλ. Αλεξοπούλου 1999-01, 165-167, η οποία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Ψωφίς είχε καλή οδική επικοινωνία με τους Ηλείους. Σύμφωνα με τον Πετρόπουλο 2005, 370 η πόλη είναι παλαιότατη και ιδρύθηκε εκεί λόγω της στρατηγικής θέσης, η οποία και της έδινε το δικαίωμα να επιλέγει κατά καιρούς συμμαχίες, που δεν υπήρξαν πάντα επιτυχείς. Αυτό συνέβη όταν ο Φίλιππος Ε΄ κατέλαβε την Ψωφίδα το 219 π.Χ. για να ελέγχει τη χώρα των Ηλείων, με τους οποίους είχαν συμμαχήσει οι Ψωφιδιοί κατά τον Συμμαχικό πόλεμο, και στη συνέχεια η πόλη έγινε μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Τα σχετικά ιστορικά γεγονότα αφηγείται ο Πολύβ. 4,70,3-4,72,9, ο οποίος μας δίνει μία εξαιρετικά καλή περιγραφή της θέσης της αρχαίας πόλης, σχετικά βλ. Παπαχατζής 4, 270-272 σημ.4 και Pritchett 1989, 26-27.

²²²¹ βλ. Πaus. 8,24.

²²²² Οι δύο άλλες παραδόσεις που αναφέρει ο Πaus. 8,24,1 αφορούν έναν επώνυμο ήρωα ή μία ηρωίδα ενταγμένους στην αρκαδική βασιλική γενεαλογία, και οι δύο μέσω του Ερύμανθου. Ο Πaus. 8,24,2 εστιάζει αρκετά στην παράδοση για τον Ηρακλή και την Ψωφίδα του Έρικα, λέγοντας πως η πόλη μετονομάστηκε από τους γιους τους, Εχέφρονα και Πρόμαχο. Για την ονομασία Φηγία, που διατήρησε η πόλη μέχρι και τον τρωικό πόλεμο, και τον μυθικό βασιλιά Φηγέα βλ. και Πaus. 8,24,8-11· η ονομασία αυτή ίσως οφείλεται στις πολλές βαλανιδιές της περιοχής. Τέλος, ο Πaus. 8,24,3 προσθέτει ότι Ψωφίς ονομάζεται και η ακρόπολη της Ζακύνθου, «γιατί πρώτος πέρασε με πλοία στο νησί και έγινε οικιστής του ένας ψωφίδιος και ο Ζάκυνθος, ο γιος του Δαρδάνου». Σχετικά βλ. Παπαχατζής 4, 272 σημ.1-4· Casevitz – Jost – Marcadé 1998, 206· Αλεξοπούλου 1999-01, 161-162 με σημ.8· Πετρόπουλος 2005, 369-371.

²²²³ Πaus. 8,24,4. Το συγκεκριμένο χωρίο στον Πausanias για τον Όμηρο είναι φθαρμένο και μπορεί να αποκατασταθεί με βάση το χωρίο της Οδύσσειας ζ' 103-105, όπου η Άρτεμη εμφανίζεται να κυνηγά στον Ταΰγετο ή στον Ερύμανθο κάπρους και ελάφια [Παπαχατζής 4, 273 σημ.1].

ιστορία του²²²⁴. Ο περιηγητής προσθέτει ότι οι Ψωφίδιοι έχουν και ναό του Ερύμανθου με άγαλμά του κοντά στο ομώνυμο ποταμό. Τέλος, κατευθυνόμενος προς τη Θέλπουσα αναφέρει μία θέση Τρόπαια, έναν «δρυμό» Αφροδίσιον και στη συνέχεια τους όρους των Ψωφιδίων προς τη Θελπουσία χώρα²²²⁵.

Η Ψωφίς έκοψε για πρώτη φορά νομίσματα αργυρά στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. (πριν το 471 π.Χ.) με απεικονίσεις που φαίνεται να σχετίζονται με τις μυθολογικές παραδόσεις της περιοχής²²²⁶. Στο ελάφι που απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο, ενίοτε τμηματικά, έχει αναγνωριστεί η Κερυνίτις έλαφος από τον σχετικό άθλο του Ηρακλή. Από τον Πausanias μνημονεύεται μόνο ο άθλος του Ηρακλή με τον Ερυμάνθιο κάπρο σε σχέση με την Ψωφίδα, και πράγματι σε μεταγενέστερα νομίσματα της πόλης έχουμε την απεικόνιση της κεφαλής του Ηρακλή στον εμπροσθότυπο κι ενός κάπρου που τρέχει στον οπισθότυπο²²²⁷. Σημειωτέον ότι σε άλλα νομίσματα απεικονίζεται το ρόπαλο του Ηρακλή. Στον οπισθότυπο των πρώτων νομισμάτων της πόλης υπάρχουν εκτός από τα αρχικά του εθνικού ένα ψάρι μέσα σε έγκοιλο τετράγωνο και ενίοτε ένα βαλανίδι. Το ψάρι φαίνεται να σχετίζεται με τους λεγόμενους «φθεγγομένους ίχθεις» στον Αροάνιο ποταμό, ενώ το βαλανίδι μπορεί να παραπέμπει στην αρχική ονομασία της πόλης και στον μυθικό βασιλιά Φηγέα, αν όχι στις πολλές βαλανιδιές τις περιοχής²²²⁸.

Ήδη στα αργυρά νομίσματα του 5^{ου} αι. π.Χ. (περίπου 470-431 π.Χ.) εκτός από τους παραπάνω τύπους συναντάμε την κεφαλή της Αθηνάς με αττικό κράνος και στον οπισθότυπο ρόπαλο²²²⁹ [πίν.2.49.α]. Η κεφαλή της θεάς με κορινθιακό κράνος σε κατατομή προς τα δεξιά απεικονίζεται και στον εμπροσθότυπο των χάλκινων νομισμάτων που άρχισε να κόβει η πόλη μετά από μία διακοπή περίπου ενός αιώνα μετά το 323 π.Χ. σύμφωνα με τον Babelon· στον οπισθότυπο αυτών των νομισμάτων απεικονίζεται η Κερυνίτις έλαφος²²³⁰. Σύμφωνα με τον Head τα νομίσματα αυτά χρονολογούνται από τον 2^ο αι. π.Χ. και στο εξής²²³¹. Στα αυτόνομα νομίσματα της πόλης απεικονίζονται

²²²⁴ βλ. Paus. 8,24,7-11.

²²²⁵ βλ. Paus. 8,25,1.

²²²⁶ βλ. BMC 198 αρ.1-5, πίν.36,18-21· Babelon II,1 874-877, πίν.38,23-29· HN² 453· SNG Cop. Argolis αρ.280-282· Αλεξοπούλου 1999-01, 165.

²²²⁷ Paus. 8,24,5· αλλά και στον Απολλόδ. 2,5,4 διαβάζουμε: «τοῦτο δὲ τὸ θηρίον ἠδίκηκε τὴν Ψωφίδα, ὀρμώμενον ἐξ ὄρους ὃ καλοῦσιν Ἐρύμανθον». Για τα νομίσματα βλ. Babelon II,3 620· HN² 453· NCP 105 αρ.2. Ὅσον αφορά τον εύλογο συσχετισμό του απεικονιζόμενου ελαφιού με τον άθλο του Ηρακλή βλ. Babelon II,1, 877-878· HN² 453· Kraay 1976, 96· Jost 1985, 532. Η προέλευση της Κερυνίτιδος ελάφου αλλά κυρίως το κυνήγι της από τον Ηρακλή τοποθετούνται στη Δ Αρκαδία, για τον μύθο βλ. Grimal 1991, 256 και 272.

²²²⁸ Αλεξοπούλου 1999-01, 165 σημ.25. Για τα ιδιαίτερα ψάρια που έχουν φωνή κάνει λόγο ο Paus. 8,21,2 σε σχέση με τον Αροάνιο ποταμό στην περιοχή του Κλείτορα, αλλά και αρχαιότεροι συγγραφείς που σχετίζουν τα ψάρια αυτά με διάφορα ποτάμια στην ίδια περίπου ευρύτερη περιοχή της Αρκαδίας, σχετικά βλ. Frazer IV, 265-266· Παπαχατζής 4, 453 σημ.2. Για τον συσχετισμό της νομισματικής απεικόνισης με τα ψάρια αυτά βλ. Babelon II,1, 877-878· HN² 453· NCP 105 αρ.4.

²²²⁹ Babelon II,3 617 αρ.932, πίν.226,7· HN² 453· Jost 1985, 55· IACP 529. Η χρονολογία των νομισμάτων των αρκαδικών πόλεων είναι ασαφής ελλείψει συνολικής μελέτης των νομισματοκοπειών της Αρκαδίας, ωστόσο σύμφωνα με τον Kraay 1976, 99 η Ψωφίς περιλαμβάνεται στις πόλεις που έκοψαν περιστασιακά νομίσματα πριν το 400 π.Χ.

²²³⁰ Babelon II,3 617 αρ.933, πίν.226,8.

²²³¹ HN² 453.

επίσης η κεφαλή του Ηρακλή με τον Ερυμάνθιο κάπρο και μία νεανική ανδρική κεφαλή, πιθανόν ο Ερύμανθος, με ψάρι²²³².

Ναός του Ερύμανθου υπήρχε σύμφωνα με τον Πausανία κοντά στον ποταμό και σίγουρα με αυτόν ταυτίζεται ο ποτάμιος θεός που απεικονίζεται στα νομίσματα της πόλης κατά την περίοδο των Σεβήρων²²³³. Στα νομίσματα αυτά η απεικόνιση του Πάνα σχετίζεται με την πληροφορία του Πausανία ότι το όρος Λάμπεια ήταν ιερό του Πάνα²²³⁴. Συναντάται επίσης συχνά η Άρτεμη²²³⁵ αλλά και ο Διόνυσος²²³⁶, για τους οποίους είναι δύσκολο να πούμε αν είχαν δικό τους ιερό στην πόλη ή στη χώρα και πολύ περισσότερο αν επρόκειτο για παλιές λατρείες που αναβίωσαν ή για σχετικά πρόσφατες ιδρύσεις, όπως παρατηρεί η Jost²²³⁷. Σχετικά η Αλεξοπούλου θεωρεί ότι στις επαρχιακές αυτές ψευδο-αυτόνομες κοπές γίνεται αναφορά στο πάνθεον που κυριαρχούσε στην ελληνιστική πόλη και συνεχίστηκε και στους ρωμαϊκούς χρόνους²²³⁸. Στα νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων εμφανίζονται επίσης ο Απόλλωνας, η Νίκη, η Ίσις και η νύμφη Ψωφίς²²³⁹.

Έκπληξη ίσως προξενεί το γεγονός ότι σε κανένα νόμισμα της πόλης δεν αναγνωρίζεται η Αφροδίτη Ερυκίνη, το ερειπωμένο ιερό της οποίας είδε ο Πausανίας στην πόλη, και με βάση τις παραδόσεις που μας μεταφέρει φαίνεται ότι ήταν σημαντικό για την Ψωφίδα. Από την άλλη στην Ψωφίδα θα πρέπει να υπήρχε ιερό της Αθηνάς με βάση τη συχνή παρουσία της θεάς στις αυτόνομες κοπές της πόλης, όπου μάλιστα βλέπουμε να συσχετίζεται έμμεσα με τον Ηρακλή. Το πόσο δημοφιλής ήταν ο τελευταίος σε μία πρώιμη εποχή το διαπιστώνουμε εξάλλου και πάλι από τα νομίσματα της πόλης, ενώ στον Πausανία συναντάμε μόνο την παράδοση που τον συνδέει με την επώνυμη ηρωίδα και την αναφορά για τον άθλο του Ερυμάνθιου κάπρου²²⁴⁰. Ούτε ο Ηρακλής αλλά ούτε και η Αθηνά απεικονίζονται στα νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων. Βασισόμενη, λοιπόν, στη νομισματική μαρτυρία η Jost θεωρεί πιθανό να υπήρχε ιερό της Αθηνάς ως Πολιάδος, το οποίο είχε εγκαταλειφθεί κατά την αυτοκρατορική περίοδο, φαινόμενο που παρατηρείται κι αλλού στην Αρκαδία²²⁴¹. Από την ίδια υπογραμμίζεται εξάλλου η αντιφατική εικόνα που παρουσιάζεται από τις διαφορετικές πηγές για τις λατρείες της Ψωφίδας, ενώ από την άλλη παρατηρεί ότι είναι εύλογο στην πόλη αυτή, που διαπερνάται από ρέματα και περικυκλώνεται από βουνά, να είχαν περισσότερο σημασία θεότητες της φύσης και μόνο η Αθηνά θα επαρκούσε για να καλύψει την πολιτική σφαίρα²²⁴².

²²³² Βλ. Babelon II,3 617-620· HN² 453.

²²³³ Πaus. 8,24,12. Βλ. NCP 105 αρ.3, πίν.Τ,18· Παπαχατζής 4, εικ.262· Jost 1985, 54, πίν.7 εικ.4.

²²³⁴ Πaus. 8,24,4· το ίδιο μαρτυρείται και στην Παλατ. Ανθ. 9, 341 στ.5. Σε νόμισμα του Γέτα ο Πάνας απεικονίζεται όρθιος κρατώντας μάσκα ή σύριγγα, βλ. NCP 105 αρ.6 και Jost 1985, 57, πίν.7 εικ.5.

²²³⁵ Βλ. NCP 105 αρ.5, πίν.Τ,19-20, όπου φαίνεται να συσχετίζεται η παρουσία της, όπως εξάλλου και του ελαφιού στο οποίο δεν αναγνωρίζεται η Κερυνίτις έλαφος, με τα πλούσια θηράματα της περιοχής του Ερύμανθου.

²²³⁶ BMC 198 αρ.6, πίν.36,2· NCP 105 αρ.7, πίν.Τ,21.

²²³⁷ Jost 1985, 55.

²²³⁸ Αλεξοπούλου 1999-01, 165.

²²³⁹ HN² 453.

²²⁴⁰ Πρβλ. Salowey 1995, 31.

²²⁴¹ Jost 1985, 55.

²²⁴² Jost 1985, 60.

Από την περιοχή της αρχαίας πόλης δεν έχει προκύψει έως τώρα κάποιο αρχαιολογικό δεδομένο που να στοιχειοθετεί λατρεία της Αθηνάς. Μέχρι πρόσφατα η πόλη μας ήταν γνωστή βασικά μόνο από τη λεπτομερή περιγραφή οικοδομικών λειψάνων και διάφορων κινητών ευρημάτων από τον Παπανδρέου²²⁴³. Ωστόσο από το 1998 ξεκίνησε από τη ΣΤ' ΕΠΚΑ για πρώτη φορά συστηματική έρευνα και πρόγραμμα για την ανάδειξη της αρχαίας Ψωφίδας, στο πλαίσιο του οποίου εντάσσεται εκτός των άλλων η προσπάθεια εντοπισμού και ταύτισης των ιερών της πόλης²²⁴⁴. Δεν θα αναλωθούμε στην περιγραφή των διάφορων οικοδομικών λειψάνων εντός της πόλης που φαίνεται ότι έχουν δημόσιο χαρακτήρα και κάποια θα μπορούσαν να συσχετιστούν με ιερά, ωστόσο αξίζει να αναφερθούμε στην περίπτωση της Μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου των Τριποτάμων, που κτίστηκε στα 1825-26 με άφθονο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Σε μία μεγάλη δοκιμαστική τομή εξωτερικά του καθολικού βρέθηκε πρόσφατα ένα ασβεστολιθικό δωρικό κιονόκρανο, διαμέτρου μεγαλύτερης του 1 μ., ενώ ήδη από τον Παπανδρέου είχαν εντοπιστεί στην περιοχή σπόνδυλοι επίσης μεγάλης διαμέτρου. Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη πιστεύεται ότι προέρχονται από έναν σημαντικό ναό που βρισκόταν στη θέση της Μονής και ο οποίος θα μπορούσε να ταυτιστεί με το ναό της Αφροδίτης Ερυκίνης σύμφωνα με τον Παπανδρέου και πρόσφατα με τον Πετρόπουλο²²⁴⁵. Όμως δεν είναι γνωστά περισσότερα δεδομένα για το ναό αυτό όπως και γενικότερα για τη μνημειακή τοπογραφία της πόλης, ενώ από την άλλη δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε με ασφάλεια την παρουσία της Αφροδίτης Ερυκίνης στην πόλη ούτε και τις σχετικές με αυτήν παραδόσεις που συνδέουν την αρκαδική πόλη με τη Σικελία²²⁴⁶.

²²⁴³ Βλ. Παπανδρέου 1920, 130-146· πρβλ. Jost 1985, 56-57, πίν.6-8 και Pritchett 1989, 22-28 για διάφορες παρατηρήσεις που απορρέουν από την αυτοψία τους στον χώρο. Για μία συνολική παρουσίαση της αρχαίας Ψωφίδας βλ. IACP 529 αρ.294.

²²⁴⁴ Βλ. Πετρόπουλος 2005, καθώς και Αλεξοπούλου 2005, όπου παρουσιάζονται στοιχεία για την ευρύτερη τοπογραφία της ΒΔ Αρκαδίας, τα οποία συνιστούν αντικείμενο της υπό εκπόνησης διδακτορικής διατριβής της, όπως αναφέρει στη σημείωση της σ. 285. Για τα πρώτα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας αλλά και για μία συνοπτική διαχρονική παρουσίαση της πόλης και των λειψάνων της βλ. Αλεξοπούλου 1999-01.

²²⁴⁵ Παπανδρέου 1920, 139-140. Βλ. Πετρόπουλος 2005, 368-369, ο οποίος τοποθετεί την αγορά της αρχαίας πόλης προς τα Δ της Μονής. Για την ύπαρξη ναού στη θέση της Μονής βλ. και Αλεξοπούλου 1999-01, 170, 172-173, εικ.9. Όσον αφορά το σημαντικό ιερό στη θέση Άγ. Πέτρος Κοντοβάζαινας στο όρος Αφροδίσιον, που είχε ανασκάψει και δημοσιεύσει ως ιερό και μαντείο της Αφροδίτης Ερυκίνης η Καρδάρη 1988, εύλογα έχουν διατυπωθεί αντιρρήσεις για την ταύτισή του, καθώς ο Παισ. 8,24,6 ρητά αναφέρει το ιερό της Αφροδίτης Ερυκίνης «έν τῆ πόλει»· ακόμη κι αν πρόκειται για ιερό της Αφροδίτης, δεν ταυτίζεται με αυτό που είδε ο περιηγητής. Για την κριτική ως προς την ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας αλλά και της ερμηνείας των κτισμάτων και του χαρακτήρα του ιερού βλ. Jost 1985, 58-60 (που βασίστηκε μόνο στις δημοσιευμένες μέχρι το 1982 ανασκαφικές εκθέσεις), Morgan 1999, 422-424, και κυρίως Πίκουλας 2000-03. Το ιερό αυτό είχε μακρά διάρκεια ζωής και με βάση τα ευρήματα φαίνεται ότι ήταν αφιερωμένο σε μία γυναικεία θεότητα, αλλά δεν ήταν μαντείο. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι παρατηρήσεις τους όσον αφορά τον τοπογραφικό εντοπισμό του ιερού, που έχουν επίπτωση και στην ταύτισή του με ιερό της Αφροδίτης, αλλά αναδεικνύουν και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ως ιερό των συνόρων, που μπορεί να «ανήκε» και στην Ψωφίδα και στην όμορη Θέλπουσα. Κρίνεται απαραίτητη η επανεξέταση όλων των διαθέσιμων σχετικών δεδομένων και η ολοκλήρωση της αρχαιολογικής έρευνας στο ίδιο το ιερό και στην περιοχή του.

²²⁴⁶ Η παράδοση για την επώνυμη ηρωίδα από τον Έρικα της Σικελίας σχετίζεται άμεσα με την ύπαρξη του ιερού της Αφροδίτης Ερυκίνης στην Ψωφίδα, εφόσον στον Έρικα της Σικελίας υπήρχε ένα φημισμένο ιερό της Αφροδίτης, το οποίο ήταν ιδιαίτερα σεβαστό και από τους Έλληνες αποίκους, όπως μαθαίνουμε από τον Θουκ. 6,46. Το ζήτημα είναι πώς ερμηνεύουμε αυτή τη σύνδεση των δύο περιοχών και κατ' επέκταση των λατρειών. Ο

Ιερό του Απόλλωνα Βασσών

Ως ένα από τα αξιοσημείωτα ευρήματα των ανασκαφών του Γιαλούρη στο ιερό των Βασσών αναφέρεται μία υστεροαρχαϊκή χάλκινη κεφαλή Αθηνάς²²⁵⁰ [πίν.2.50]. Βρέθηκε το 1975 στο ορθογώνιο κτήριο απέναντι από τη Β πρόσοψη του κλασικού ναού, σε μία περιοχή όπου ο Γιαλούρης εντόπισε πολλά ερειπωμένα κτίσματα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, τα οποία θεωρεί μνημειακού χαρακτήρα άλλα άγνωστης λειτουργίας²²⁵¹. Από τις ανασκαφές του Β και ΒΔ του ναού βρήκε πολλά ευρήματα κυρίως αρχαϊκά, τα περισσότερα εκ των οποίων σε ένα στρώμα με έντονα ίχνη καύσης²²⁵². Χωρίς να διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες για την κεφαλή της Αθηνάς και τα συμφραζόμενα ανεύρεσής της δεν μπορούμε να πούμε περισσότερα. Πιθανόν πρόκειται για ένα μεμονωμένο εύρημα που δεν εκπλήσσει η παρουσία του σε ένα σημαντικό ιερό, όπου προσέρχονταν πολλοί πιστοί και στο οποίο μαρτυρούνται περισσότερες θεότητες²²⁵³.

Το κράνος της Αθηνάς αποδίδεται σαν ένα απλό κάλυμμα κεφαλής από το οποίο εκφύεται ένα υπερμέγεθες λοφίο. Μία σειρά κυκλικών βοστρύχων πλαισιώνει το μέτωπο, ενώ πίσω πέφτει η κόμη σαν μία ενιαία μάζα με εγχαράξεις. Συγκρίνοντας την κεφαλή με πελοποννησιακά χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς θυμίζει κάπως τη λακωνική Αθηνά από την Κίρρα στο Λούβρο (περίπου 550-540 π.Χ.) ως προς το λοφίο και την παράθεση της κόμης πίσω και ως προς τα χαρακτηριστικά του προσώπου ένα χάλκινο Παλλάδιο του β' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. στη Βαλτιμόρη, με υποτιθέμενη προέλευση από τη Σπάρτη, που έχει χαρακτηριστεί και ως μεσσηνιακό έργο²²⁵⁴.

Ναός στη Δίβριτσα (Δήμητρα)

Κατά την ανασκαφή του Λεονάρδου σε ένα πλάτωμα της Ν πλευράς της κοιλάδας του Λάδωνα, περίπου 1 χμ. ΝΑ του χωριού Δίβριτσα (Δήμητρα) αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός ναού, που ταυτίζεται ίσως με το ιερό της Δήμητρας Ελευσινίας στα σύνορα της Θέλπουσας με τον Κλείτορα, στο οποίο ο Πausanias αναφέρει αγάλματα της Δήμητρας, της Κόρης και του Διόνυσου²²⁵⁵. Αναθηματική επιγραφή προς την Κόρη σώζεται σε ένα μικρό χάλκινο κρατήρα. Ως ευρήματα του ιερού, από τα οποία δεν προκύπτει με σαφήνεια η ταύτιση της θεότητας, αναφέρονται δύο κύμβαλα και άλλα δύο

²²⁵⁰ Yalouris 1979, 94, πίν.42b. Η κεφαλή της Αθηνάς μνημονεύεται από τον Cooper 1996, 67 ως παράδειγμα των χάλκινων ειδωλίων υψηλής ποιότητας από το ιερό των Βασσών που χρονολογούνται στο β' μισό του 6^{ου} και στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

²²⁵¹ Βλ. Yalouris 1979, 90, εικ.1, πίν.38a.

²²⁵² Βλ. Yalouris 1979, 91, 94.

²²⁵³ Στη γνωστή επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. χαραγμένη σε ένα χάλκινο έλασμα μία πράξη απελευθέρωσης έχει ως εγγυητές «[τ]ἀπόλλωνι τοῖ Βασί[τ]αι καὶ τοῖ Πανί [τ]ῶι Σινόεντι [κ]αὶ τάρτέμι τᾶι Κοτιλεοῖ καὶ τᾶ<ι> Forθασία<ι>», βλ. IG V2, 429· Jost 1985, 91· Dubois 1986, 258-264· Cooper 1996, 385 αρ.2. Σύμφωνα με τον Cooper 1996, 65 η λατρεία της Ορθασίας δεν έχει ανιχνευτεί στο ιερό, ενώ από την άλλη εκπλήσσει η παρουσία της Αφαίας σε μία αναθηματική επιγραφή σε αττικό μελαμβαφή σκύφο του γ' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. Cooper 1978, 185, εικ.70· Cooper 1996, 63-64. Για μία συνολική θεώρηση της λατρείας του Απόλλωνα με βάση κυρίως τα αρχαιολογικά δεδομένα βλ. Dengate 1988, 87-119. Για τις λατρείες των Βασσών βλ. επίσης Jost 1985, 90-97, 485-489.

²²⁵⁴ Μουσείο Λούβρου αρ.εμπ.Br 145. Βλ. Herfort-Koch 1986, 26, 48, 91 αρ.Κ41, πίν.5,4-6· Stibbe 2000α, 73, εικ.5-6. Walters Art Gallery 54.780. Βλ. Pipili 1987, 45· Cohen 1997-98, ιδίως 12-13, 20-21, εικ.1-3.

²²⁵⁵ Βλ. Πaus. 8,25,2-3. Για τα ευρήματα του ιερού και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Jost 1985, 69-70· Baumer 2004, 34, 118 αρ.4.

χάλκινα αγγεία, 15 πήλινα γυναικεία ειδώλια, τρεις σιδερένιες αιχμές δοράτων, ένας πήλινος δίσκος με γοργόνειο, καθώς και η κεφαλή ενός πήλινου ειδωλίου της Αθηνάς κι ένα γοργόνειο από ειδώλιο.

Παλλάντιον

Η πόλη της Μαιναλίας όφειλε το όνομά της στον Πάλλαντα, γιο του Λυκάονα, πρώτου βασιλιά της Αρκαδίας. Αυτός ο Πάλλας πάντρεψε την κόρη του Χρυσή με τον Δάρδανο, μελλοντικό ιδρυτή της Τροίας, και εμπιστεύτηκε στον γαμπρό του το Παλλάδιο. Μια άλλη αρκαδική εκδοχή του μύθου θέλει αυτόν τον Πάλλαντα θετό πατέρα της Αθηνάς, που την ανέθρεψε μαζί με τη φυσική κόρη του Νίκη. Είναι, βέβαια, εμφανής η πρόθεση του μυθογράφου να συνδέσει τις απαρχές της Ρώμης και των λατρειών στον Παλατίνο λόφο με της απαρχές της Τροίας πριν τον Αινεία περνώντας από την Αρκαδία ήδη πριν τον Εύανδρο.

3. ΑΧΑΪΑ

3.1. ΑΙΓΕΙΡΑ. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 7,26,4 «Ἀθηνᾶς ἄγαλμα»

νομίσματα αυτόνομα και αυτοκρατορικών χρόνων

Η Αίγειρα είναι η καλύτερα γνωστή αρχαιολογικά πόλη της Αχαΐας και παράλληλα η περίπτωση της είναι διδακτική για τη συγκράτηση και επιφύλαξη που πρέπει να επιδεικνύεται κατά τη χρήση των γραπτών πηγών στην προσέγγιση της τοπογραφίας μίας πόλης [πίν.3.2.α]. Παρά τη συστηματική έρευνα των Αυστριακών στην Αίγειρα, όπου έχουν αποκαλυφθεί διάφοροι χώροι λατρείας κι άλλα δημόσια κτήρια, παραμένουν ανοικτά ουσιώδη ζητήματα της τοπογραφίας της, ακόμη και στο επίπεδο των ταυτίσεων. Παρόλο που ο Πausanias κάνει λόγο για αρκετά ιερά στην πόλη, έχει σταθεί αδύνατο να συμβιβαστούν πέραν αμφιβολίας τα λεγόμενά του σε σχέση με τα ανασκαφέντα μνημεία, ενώ νεότερες ανακαλύψεις ανατρέπουν τις εδραιωμένες προσεγγίσεις. Τα λείψανα της αρχαίας πόλης ήταν ήδη γνωστά στους περιηγητές του 19^{ου} αι.²²⁵⁶. Ανασκαφές έχει διεξάγει το Αυστριακό Ινστιτούτο υπό τον Walter το 1915-16 και το 1925, και σχεδόν συνεχώς από το 1972 έως σήμερα²²⁵⁷.

Οι γνώσεις μας για την πρώιμη ζωή της πόλης και μάλιστα τη θρησκευτική προέρχονται μόνο από την ακρόπολη, όπου έχουν βρεθεί λείψανα δύο κτισμάτων που ερμηνεύονται ως ναοί. Τα παλαιότερα ευρήματα χρονολογούνται στη γεωμετρική εποχή, ενώ στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο η ακρόπολη εγκαταλείπεται. Τα υπόλοιπα λατρευτικά κτίσματα που είναι γνωστά στην πόλη χρονολογούνται στα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια. Ο 3^{ος} αι. π.Χ. σηματοδοτεί μία τομή στην ιστορία και στην οικιστική της Αίγειρας. Τότε κτίζεται το θέατρο στα ΒΑ της ακρόπολης και σε άμεση σχέση με αυτό αποκαλύφθηκαν τρεις μικροί ναοί, η ταύτιση των οποίων έχει απασχολήσει επί μακρόν την έρευνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανακάλυψη κατά τα νεότερα χρόνια δύο ακόμη ελληνιστικών ναών σε κάποια απόσταση ΒΑ του θεάτρου, στη θεμελίωση των οποίων αναγνωρίστηκαν σπόλια ενός παλαιότερου ναού. Η περιγραφή του Πausanias δίνει την εντύπωση πως η πόλη συνέχισε να ευημερεί κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια, οπότε λαμβάνουν χώρα επισκευές ή ανακατασκευές στα προϋπάρχοντα κτίσματα.

²²⁵⁶ Βλ. Frazer IV, 176-178. Βρίσκεται σε μία οχυρή θέση, όχι μακριά από την ακτή, σε ένα σχεδόν απομονωμένο πλάτωμα του βουνού Εβροστίνια, προσβάσιμο μόνο από τα Ν· οι στρατηγικές ιδιότητες της θέσης υπογραμμίζονται από τους αρχαίους συγγραφείς, βλ. Πολύβ. 4,75,5· Στρ. 8,7,5. Για την Αίγειρα βλ. Παπαχατζής 4, 160-167, εικ.125-140· Alzinger κ.ά. 1985· Alzinger κ.ά. 1986· Gogos 1986-87· Alzinger 1989· Alzinger 1990· Carinci 1994, 19-21· Gneisz 1994· Rizakis 1995, 215-222· Osanna 1996, 249-275· Osanna 1998· Bammer 1998· Damaskos 1999, 33-40· Bammer 2001· Bammer 2003· IACP 479-480 αρ.230· Riethmüller 2005, 176-181.

²²⁵⁷ Υπό τον Alzinger (1972-88) ερευνήθηκε συστηματικά η ακρόπολη, ο τομέας του θεάτρου με τους ναούς κι εν μέρει η θέση Παλάτι. Υπό τον Bammer (1990-97) έλαβαν χώρα ευρείας κλίμακας έρευνες στην περιοχή της πόλης σε σχέση με τη διερεύνηση του πολεοδομικού ιστού, ενώ σημαντική υπήρξε η ανακάλυψη δύο ναών, που προστέθηκαν στους ήδη γνωστούς, γεγονός κρίσιμο για τη μελέτη μας. Από το 1998 υπό τον Ladstätter οι έρευνες έχουν επικεντρωθεί αφενός στο σύστημα υδροδότησης της πόλης, με διάρκεια ζωής από τα προ-ελληνιστικά χρόνια ως την ύστερη αρχαιότητα, κι αφετέρου σε μία περιοχή με ιδιωτικές οικίες ΒΔ της ακρόπολης.

Ο Πausανίας για τις λατρείες της Αίγειρας

Ο Πausανίας ξεκινά τον σχετικά μακρύ λόγο του για την Αίγειρα με το ομώνυμο επίκειο σε απόσταση 12 σταδίων από την πόλη, όπου δεν υπάρχει τίποτε αξιομνημόνευτο²²⁵⁸. Στη συνέχεια σημειώνει ότι η πόλη ονομάζεται Υπερησία στα ομηρικά έπη, όπως την συναντάμε πράγματι, και περιγράφει τις περιστάσεις που οδήγησαν στη μετονομασία της²²⁵⁹. Με ένα τέχνασμα που εμπνεύστηκαν από την Άρτεμη και κατά το οποίο χρησιμοποίησαν αίγες κατόρθωσαν να γλιτώσουν από την εισβολή των Σικυωνίων. Έτσι άλλαξαν το όνομα της πόλης τους από τις «αίγες», χωρίς όμως το όνομα να καθιερωθεί αμέσως, και ίδρυσαν ιερό της Άρτεμης Αγροτέρας, το οποίο αναφέρει ο Πausανίας στον δρόμο που οδηγεί από την πόλη στο λιμάνι²²⁶⁰. Οι συγκρούσεις με τους Σικυωνίους και η μετονομασία της πόλης τοποθετούνται στον 7^ο αι. π.Χ. Θεωρείται ότι η μετονομασία συνδέεται με έναν πιθανό συνοικισμό, για τον οποίο υπάρχουν κάποιες ενδείξεις²²⁶¹. Η ύπαρξη οικισμού στην περιοχή της αρχαίας πόλης ανάγεται στον 10^ο-8^ο αι. π.Χ. με βάση τα ευρήματα στην ακρόπολη, ωστόσο λίγα είναι γνωστά για την οργάνωσή του κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο. Ο αιτιολογικός μύθος του Πausανία αναγάγει το όνομα της πόλης στη λέξη «αΐξ», όπως στο Αίγιο, ενώ Αιγαί ονομάζεται και η γειτονική πόλη, η οποία κάποια στιγμή μεταξύ του 4^{ου} και του 1^{ου} αι. π.Χ. ενσωματώθηκε στην Αίγειρα²²⁶². Η Άρτεμη Αγροτέρα προβάλλεται ως θεότητα μεγάλης αρχαιότητας και ύψιστης σημασίας, που εγγυάται τη σωτηρία της χώρας ακόμη και με τη θέση του ιερού της στο νευραλγικό σημείο των Α συνόρων, και είναι ίσως υπό την αιγίδα της που πραγματοποιήθηκε η συνένωση των οικισμών, όπως ανάλογα συνέβη στην Πάτρα²²⁶³.

Η απαρίθμηση των λατρειών στην πόλη της Αίγειρας γίνεται με το κριτήριο του Πausανία για τη μνεία των αξιομνημόνευτων. Το πρώτο ιερό για το οποίο ο περιηγητής κάνει λόγο στην πόλη είναι αυτό του Δία, με λατρευτικό άγαλμα του θεού καθιστού, κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο, έργο του Αθηναίου Ευκλείδη· στο ιερό του Δία είδε κι ένα χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς²²⁶⁴. Αμέσως μετά αναφέρεται από τον Πausανία «Άρτέμιδός τε ναός και ἄγαλμα τέχνης τῆς ἐφ' ἡμῶν», όπου «ἔστηκε δὲ καὶ ἄγαλμα ἐνταῦθα ἀρχαῖον, Ἰφιγένεια ἢ Ἀγαμέμνωνος, ὡς οἱ αἰγειρᾶται φασιν»²²⁶⁵. Στη συνέχεια κάνει λόγο για ένα ιερό του Απόλλωνα, εντυπωσιασμένος από την αρχαιότητά του: «Ἔστι καὶ Ἀπόλλωνος ἱερὸν ἐς τὰ μάλιστα ἀρχαῖον τό τε ἱερὸν αὐτὸ καὶ ὀπόσα ἐν τοῖς ἀετοῖς, ἀρχαῖον δὲ καὶ

²²⁵⁸ Βλ. Πaus. 7,26,1. Το λιμάνι της Αίγειρας εντοπίζεται στα Μαύρα Λιθάρια, όπου έχουν βρεθεί εκτός των άλλων λείψανα αρχαίου μόλου, βλ. Rizakis 1995, 216 αρ.325· Bammer 2003, 239.

²²⁵⁹ Πaus. 7,26,2-4. Στην Ιλιάδα (Β 573) περιλαμβάνεται στον Αιγιαλό, που μαζί με τις πόλεις της Αργολίδας, της Κορινθίας και της Σικυωνίας ανήκουν στην επικράτεια του Αγαμέμνονα· στην Οδύσσεια (ο 252-255) γίνεται λόγος για έναν απόγονο του Μελάμποδα που απέκτησε τη μαντική ικανότητα από τον Απόλλωνα και εγκαταλείποντας την Αργολίδα εγκαταστάθηκε στην Υπερησία.

²²⁶⁰ Πaus. 7,26,11.

²²⁶¹ Σχετικά βλ. Osanna 1996, 250· Morgan – Hall 1996, 173-174· Bammer 2003, 237, 254· IACP 479.

²²⁶² Για τις Αιγές βλ. Mylonopoulos 2003, 29-30· IACP 478-479 αρ.229.

²²⁶³ Βλ. Osanna 1996, 269-270.

²²⁶⁴ Πaus. 7,26,4, σχετικά βλ. παρακάτω.

²²⁶⁵ Βλ. Πaus. 7,26,5, όπου λέει ότι, αν πράγματι το αρχαίο άγαλμα παριστάνει την Ιφιγένεια, τότε ο ναός της Άρτεμης, όπου είδε επιπλέον και το νεότερο άγαλμα αυτής της θεάς, θα ανήκε πρωταρχικά στην Ιφιγένεια. Πρβλ. Osanna 1996, 252-254.

τοῦ θεοῦ τὸ ξόανον, γυμνός, μεγέθει μέγας»²²⁶⁶. Σύμφωνα με τον Osanna θα μπορούσε το ιερό να βρίσκεται στην ίδια περιοχή με το ιερό της Ἄρτεμης, ωστόσο αυτό δεν καθίσταται καθόλου σαφές²²⁶⁷. Παρακάτω ο Πausanίας αναφέρει: «Ἀσκληπιοῦ δὲ ἀγάλματα ὀρθὰ ἔστιν ἐν ναῶ καὶ Σαράπιδος ἐτέρωθι καὶ Ἴσιδος, λίθου καὶ ταῦτα πεντελησίου»²²⁶⁸. Στη συνέχεια λέει ότι «σέβουσι μὲν τὰ μάλιστα» την Ουρανία, στο ιερό της οποίας απαγορεύεται η είσοδος, και προσθέτει ότι στο ιερό της Συρίας μπαίνουν μόνο σε προκαθορισμένες ημέρες, αφού υποβληθούν στους καθιερωμένους καθαρμούς²²⁶⁹. Πρόκειται αναμφίβολα για λατρείες που θα εγκαθιδρύθηκαν στην πόλη κατά την ελληνιστική εποχή²²⁷⁰. Ο Πausanίας ολοκληρώνει την παράθεση των λατρειών με τη ρητή διατύπωση «Οἶδα καὶ οἶκημα ἐν Αἰγείρᾳ θεασαμένος»²²⁷¹. Στο οἶκημα υπήρχε ἀγαλμα της Τύχης με κέρας της Αμάλθειας και κοντά της φτερωτός Ἐρωτας, καθώς και μία πολυπρόσωπη παράσταση. Στο τέλος ο περιηγητής κάνει λόγο για το «πόλισμα» Φελλόη με ιερά του Διόνυσου και της Ἄρτεμης· στη Φελλόη οδηγεί ένας δρόμος από το ιερό του Δία, ανηφορικός ανάμεσα στα βουνά και μήκους 40 σταδίων²²⁷².

Τον τρόπο περιγραφῆς του Πausanίας για την Αίγαιρα έχει πραγματευθεί διεξοδικά ο Osanna²²⁷³, κατά τον οποίο η οργάνωση του κειμένου του περιηγητή δεν ακολουθεῖ την τοπογραφία, αλλά μάλλον διαρθρώνεται με βάση τους συσχετισμούς λατρειών. Πρώτος αναφέρεται ο Δίας, από τις σημαντικότερες θεότητες όχι μόνο της πόλης αλλά και ολόκληρης της Αχαΐας, μετά η Ἄρτεμη, η οποία μοιράζεται με τον Δία την πρώτη θέση και στην πόλη αλλά και στη χώρα της Αίγαιρας, όπου βρίσκεται το ιερό της Ἄρτεμης Αγροτέρας, ακολουθεῖ ο Απόλλωνας, ἀδελφός της Ἄρτεμης, και στη συνέχεια ο Ἀσκληπιός, γιος του Απόλλωνα, ο οποίος συνιστά τη μετάβαση προς τις ανατολικές και νεότερες λατρείες με πρώτους τον Σάραπη και την Ἴσιδα. Η στενή σχέση σε επίπεδο λατρείας της Ουρανίας και της Συρίας μπορεί να προδίδει και την τοπογραφική σχέση των ιερών τους, τα οποία ενδεχομένως δεν επισκέφθηκε ο Πausanίας. Γι' αυτό ίσως ολοκληρώνει τον λόγο του με τη διατύπωση της αυτοψίας του οικήματος της Τύχης.

²²⁶⁶ Ο Πaus. 7,26,6 ρώτησε ποιος ήταν ο καλλιτέχνης του ξόανου, όμως καθώς οι ντόπιοι δεν γνώριζαν, υπέθεσε ότι θα μπορούσε να είναι ἔργο του αρχαϊκού γλύπτη Λαφάη από τον Φλιούντα θεωρώντας ότι μοιάζει με τον Ηρακλή της Σικυώνας, που είχε γίνει από αυτόν τον καλλιτέχνη, πρβλ. Πaus. 2,10,1 («ξόανον ἀρχαῖον, τέχνη φλιασίου Λαφάους»).

²²⁶⁷ Osanna 1996, 254.

²²⁶⁸ Πaus. 7,26,7. Το ἀγαλμα του Ἀσκληπιοῦ βρίσκεται σε ἕναν ναό του θεοῦ αὐτοῦ και ὄχι στο ναό του Απόλλωνα ὅπως ἔχει θεωρηθεῖ από κάποιους, ἐνῶ αλλοῦ («ἐτέρωθι») εἶναι στημένα τα ἀγάλματα του Σάραπη και της Ἴσιδας, σχετικά βλ. Osanna 1996, 255· Riethmüller 2005, 176 με σημ.3. Εξάλλου ἄλλες μαρτυρίες συνηγοροῦν υπέρ μίας ανεξάρτητης λατρείας του Ἀσκληπιοῦ στην Αἰγαιρα.

²²⁶⁹ Πaus. 7,26,7.

²²⁷⁰ βλ. Pirenne-Delforge 1994, 249-250· Osanna 1996, 255-257.

²²⁷¹ βλ. Πaus. 7,26,8-9. Πρβλ. Osanna 1996, 257-259.

²²⁷² βλ. Πaus. 7,26,10-11· η πολίχνη αὐτὴ εἶναι ἀσήμαντη ὁμως ἔχει ἀφθονα νερά και εἶναι κατάλληλη για την καλλιέργεια της ἀμπέλου, ἐνῶ στα πετρώδη μέρη υπάρχουν βαλανιδιές και ἄγρια ζῶα, ελάφια και ἀγριογούρουνα. Μπορεῖ η Φελλόη να αποτελεί ἕναν από τους δήμους που υποθετικά συνενώθηκαν κατά τον συνοικισμό της Αἰγαιρας, από την οποία ἀπέχει περίπου 8 χμ. Κατά την ἐρευνα στις Δ πλαγιές της Εβροστίνας βρέθηκαν μαρτυρίες για ἕναν οικισμό από τον 8^ο αι. π.Χ., που φαίνεται ότι συνεχίζει και κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο, βλ. Rizakis 1995, 221-222· Osanna 1996, 271-272· Morgan – Hall 1996, 174· Bammer 2003, 236.

²²⁷³ βλ. το ἀρθρο του Osanna 1998· πρβλ. Osanna 1996, 251, 256, 267,272-275 και Moggi – Osanna 2000, 336-337.

Ακόμη κι αν δεν αποδεχτούμε στο σύνολό της την προσέγγιση του Osanna, καθίσταται σαφές ότι στην περίπτωση της Αίγειρας η παράθεση των ιερών από τον Πausanία γίνεται χωρίς τοπογραφικές ενδείξεις και μεταβάσεις. Από την άλλη δεν μπορεί να αποκλειστεί από την παράθεση αυτή να υποκρύπτεται εν μέρει μία τοπική αλληλουχία. Πάντως είναι εντυπωσιακό που σε κανένα σημείο δεν υπάρχει μνεία του θεάτρου, που σε άλλες πόλεις χρησιμοποιείται από τον περιηγητή ως σημείο αναφοράς για τις περιγραφές του. Αυτό που αν μη τι άλλο πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι στην Αίγειρα πρέπει να έχουμε περισσότερο από αλλού προσοχή ως προς την ταύτιση των μνημείων με βάση τη σειρά της μνείας τους στο κείμενο του Πausanία.

Τα νομίσματα της πόλης

Στις αυτόνομες κοπές της Αίγειρας, η αρχή των οποίων τοποθετείται στα μέσα ή στο τελευταίο τρίτο του 4^{ου} αι. π.Χ., έχει διαρκή παρουσία η αίγα ως «Warrentier» και λαλούν σύμβολο της πόλης²²⁷⁴. Απεικονίζεται ολόκληρη ή αποσπασματικά και αποτελεί σύμβολο στα νομίσματα που έκοψε η πόλη επί Αχαϊκής Συμπολιτείας. Ως παλαιότερη φέρεται η κοπή με την κεφαλή της Αθηνάς φορώντας αττικό κράνος με λοφίο σε κατατομή προς τα δεξιά στον εμπροσθότυπο και το ημίτομο κασίκας στον οπισθότυπο²²⁷⁵ [πίν.3.2.β]. Σε μεταγενέστερα αυτόνομα νομίσματα συναντώνται μία γυναικεία προτομή με ιμάτιο υπέρ την κεφαλή και μία δαφνοστεφανωμένη ανδρική κεφαλή (Ασκληπιός ή Δίας). Προβληματική είναι η χρονολόγηση του λεγόμενου τύπου «Schleierbüste» και της ταύτισής του· κατά τον Hainzmann θα πρέπει να χρονολογείται μετά την εισχώρηση της Αίγειρας στην Αχαϊκή Συμπολιτεία το 274 π.Χ., ίσως μετά το 251 π.Χ., και να παριστάνει την Ιφιγένεια²²⁷⁶.

Όταν επί Σεβήρων κόβει ξανά νομίσματα, φαίνεται ότι ήταν μία μικρή πόλη υπό τη σκιά των αποικιών της Πάτρας και της Κορίνθου. Σε αυτά παριστάνονται ο Δίας καθιστός κατά το πρότυπο της Ολυμπίας, δύο τύποι της Άρτεμης ως κυνηγέτιδας, η Τύχη με σκήπτρο και κέρας Αμάλθειας μόνη ή με τον Έρωτα, ο Σάραπης, η Ίσιδα, ο Ασκληπιός, η Υγεία και η Νίκη· η λατρεία των δύο τελευταίων θεοτήτων δεν μας μαρτυρείται από τον Πausanία. Επιπλέον ως νέος τύπος έχει αναγνωριστεί η Εκάτη, η οποία ερμηνεύεται μέσα από τη διαδικασία μετεξέλιξης της Ιφιγένειας σε Άρτεμη και της Άρτεμης σε Εκάτη²²⁷⁷. Απεικονίζεται επίσης η Αθηνά κατενώπιον με την κεφαλή σε κατατομή προς τα αριστερά κρατώντας με το δεξί χέρι δόρυ και με το αριστερό την άντυγα ασπίδας, που στέκεται όρθια δίπλα της²²⁷⁸ [πίν.3.2.γ]. Η θεά φαίνεται να φορά κορινθιακό κράνος με λοφίο και ζωσμένο πέπλο. Ο τύπος αυτός, που δεν θεωρείται συνήθης για την Πελοπόννησο, συναντάται επίσης παρόμοιος στα αυτοκρατορικά νομίσματα του Αιγίου²²⁷⁹.

Η ομοιότητα των νομισματικών απεικονίσεων της Αίγειρας και του Αιγίου υποδεικνύει ίσως ότι στα αυτοκρατορικά νομίσματα της Αίγειρας δεν γίνεται παραπομπή σε ένα πραγματικό άγαλμα της

²²⁷⁴ Για τις αυτόνομες και τις ψευδο-αυτόνομες κοπές της Αίγειρας βλ. BMC 17· NCP 93-95· HN² 412· Hainzmann 1991· Hainzmann 1996· Hainzmann 1997.

²²⁷⁵ Βλ. BMC 17 αρ.1-3, πίν.4,7-8· HN², 412· Hainzmann 1991, 195, 196 πίν.1 αρ.1· Hainzmann 1997, 40, 43, 44 πίν.1.

²²⁷⁶ Βλ. Hainzmann 1991, 201-203· Hainzmann 1997, 45-46.

²²⁷⁷ Βλ. Hainzmann 1996, 114, 116-117· Hainzmann 1997, 45-46.

²²⁷⁸ Βλ. NCP 94 αρ.3, πίν.5,7· Παπαχατζής 4, εικ.125· Hainzmann 1991, 198 πίν.2 αρ.7· Hainzmann 1996, 114, 115.

²²⁷⁹ NCP 91, πίν.R,20. Πρβλ. Hainzmann 1996, 115-116 για την εξάρτηση των θεμάτων των ψευδο-αυτόνομων κοπών της Αίγειρας από της Ρώμης.

Αθηνάς στην πόλη, παρόλο που έχει συσχετιστεί με το χρυσελεφάντινο άγαλμα που είδε ο Πausanías στο ιερό του Δία. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον προκαλεί η παρουσία της Αθηνάς στα παλαιότερα αυτόνομα νομίσματα της πόλης, με βάση τα οποία θα πρέπει να δεχθούμε ότι υπήρχε λατρεία της θεάς, και μάλιστα σημαντική. Κατά πάσα πιθανότητα η θεά θα είχε το δικό της ιερό στην Αίγεια, παρόλο που δεν υπάρχει κάποια άλλη μαρτυρία για αυτό. Στο πέρασμα των αιώνων διάφορες αλλαγές θα επήλθαν στο πάνθεον και στην εικόνα της πόλης. Έτσι βλέπουμε για παράδειγμα ότι στα χρόνια του Πausanías τις μεγαλύτερες τιμές απολάμβανε η Ουρανία, ώστε θεωρείται ότι είχε τον χαρακτήρα πολιούχου θεότητας²²⁸⁰. Ωστόσο, αυτόν τον χαρακτήρα μάλλον είχε περισσότερο η Άρτεμη, καθώς φαίνεται ότι η λατρεία της ήταν από τις αρχαιότερες και στο επίκεντρο της θρησκευτικής και όχι μόνον ζωής της πόλης διαχρονικά. Η αρχαιότητα της λατρείας του Απόλλωνα προκύπτει από τον Πausanías, ωστόσο, η σημασία του δεν μπορεί ίσως να εξισωθεί με της Άρτεμης, από τη στιγμή μάλιστα που απουσιάζει από τα νομίσματα της πόλης²²⁸¹.

Το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς

«Παρείχετο δὲ ἡ Αἴγεια ἕς συγγραφὴν ἱερὸν Διὸς καὶ ἄγαλμα καθήμενον λίθου τοῦ πεντελησίου, ἀθηναίου δὲ ἔργον Εὐκλείδου. Ἐν τούτῳ τῷ ἱερῷ καὶ Ἀθηνᾶς ἄγαλμα ἔστηκε· πρόσωπόν τε καὶ ἄκραι χεῖρες ἐλέφαντος καὶ οἱ πόδες, τὸ δὲ ἄλλο ξόانون χρυσῷ τε ἐπιπολῆς διηρθισμένον ἔστι καὶ φαρμάκοις»²²⁸². Ο Πausanías δεν χαρακτηρίζει το άγαλμα της Αθηνάς στην Αίγεια ως «ἐλέφαντος καὶ χρυσοῦ», όπως κάνει κατά κανόνα για τα χρυσελεφάντινα αγάλματα. Τον ίδιο τρόπο χρησιμοποιεῖ περίπου αλλοῦ μόνο για το άγαλμα της Αθηνάς στην ακρόπολη των Μεγάρων: «ἄγαλμα δὲ ἔστιν ἐπίχρυσον πλὴν χειρῶν καὶ ἄκρων ποδῶν· ταῦτα δὲ καὶ τὸ πρόσωπόν ἔστιν ἐλέφαντος»²²⁸³. Πιθανόν η απόκλιση από τον συνήθη χαρακτηρισμό των χρυσελεφάντινων αγαλμάτων αντικατοπτρίζει κάποια διαφοροποίηση στην τεχνική των δύο αυτών αγαλμάτων της Αθηνάς, που ίσως υποδεικνύει την πρώιμη χρονολόγησή τους. Πριν από τον Φειδία τα χρυσελεφάντινα αγάλματα κατασκευάζονταν με την προσάρτηση των άκρων και του προσώπου, μεμονωμένα επεξεργασμένων, σε έναν ξύλινο πυρήνα, που στη συνέχεια επιχρυσωνόταν. Κατά τον τρόπο αυτό φαίνεται να είναι κατασκευασμένα τα αγάλματα της Αθηνάς στην Αίγεια και στα Μέγαρα, για τα οποία, ωστόσο δεν διαθέτουμε άλλες ενδείξεις χρονολόγησης· η σύνθετη αυτή τεχνική μπορεί να οφείλεται και σε οικονομικούς λόγους²²⁸⁴.

Επιπλέον, μοναδική στον Πausanías είναι η χρήση του όρου «ξόανον» σε σχέση με αυτά τα υλικά και παραλληλίζεται με την περιγραφή που ακολουθεί για τα ακρόλιθα²²⁸⁵. Ο όρος μπορεί να υποδεικνύει την αρχαιότητα του αγάλματος ή/και τη λατρευτική του λειτουργία, ωστόσο δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι για τίποτε από τα δύο²²⁸⁶. Από το κείμενο του Πausanías

²²⁸⁰ Βλ. Rizakis 1995, 220 αρ.331.

²²⁸¹ Τον Απόλλωνα έναντι της Άρτεμης φαίνεται να προτιμά ως πολιούχο θεότητα ο Osanna 1996, 260, 273-274.

²²⁸² Πaus. 7,26,4.

²²⁸³ Πaus. 1,42,4.

²²⁸⁴ Βλ. Lapatin 1997, 664 με σημ.10· Lapatin 2001, 18.

²²⁸⁵ Βλ. Vincent 2003, 44-46.

²²⁸⁶ Για την αρχαιότητα του αγάλματος βλ. Rizakis 1995, 219· Casevitz – Lafond 2000, 233· Vincent 2003, 37 σημ.23. Σύμφωνα με τη Häger-Weigel ο όρος «ξόανον» αποδίδεται από τον Πausanías ουσιαστικά στα ξύλινα λατρευτικά αγάλματα, κι ως εκ τούτου τα ακρόλιθα αγάλματα θεωρούνται λατρευτικά, βλ. Häger-Weigel 1997, 3-11.

προκύπτει μια διαφοροποίηση του αγάλματος της Αθηνάς από το άγαλμα του Δία, το οποίο είναι μαρμάρινο και αποδίδεται στον Ευκλείδη, Αθηναίο γλύπτη γνωστό από τον Πausανία, σύμφωνα με τον οποίο κατασκεύασε, επίσης από πεντελικό μάρμαρο, λατρευτικά αγάλματα στην αχαϊκή Βούρα²²⁸⁷. Η διαφοροποίηση αυτή είναι ενδεχομένως και χωροταξική. Δεν μπορούμε να πούμε σε ποια θέση του ιερού του Δία ήταν στημένο το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς και ποια ήταν η λειτουργία του. Ο Πausανίας δεν κάνει λόγο για ναό, ο οποίος όμως προφανώς θα υπήρχε στο ιερό. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιεί τη λέξη «ιερό» ως ταυτόσημη με τη λέξη «ναός» ή απλώς παραλείπει το ναό. Έτσι δυσχεραίνεται το πρόβλημα της θέσης, και συνακόλουθα του χαρακτήρα του αγάλματος της Αθηνάς, εφόσον ο τοπογραφικός προσδιορισμός για αυτό «έν τούτῳ τῷ ἱερῷ» μπορεί να σημαίνει «μέσα σε αυτόν το ναό» αλλά και «μέσα σε αυτό το ιερό».

Αν το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς βρισκόταν εντός του ναού του Δία, τότε θα μπορούσε να είναι λατρευτικό, αν ήταν στημένο δίπλα στον Δία. Σε αυτή την περίπτωση, θα πρέπει να αναλογιστούμε αν ήταν δυνατό δύο λατρευτικά αγάλματα διαφορετικών θεοτήτων, στημένα το ένα δίπλα στο άλλο μπροστά από τον οπίσθιο τοίχο του σηκού, θα μπορούσαν να είναι από διαφορετικό υλικό, και το τι θα μπορούσε να σημαίνει αυτό για τη λατρεία και την ιστορία του ιερού. Αλλά το ότι η Αθηνά δεν φαίνεται να ήταν στημένη δίπλα στον Δία προκύπτει από τον Πausανία, ο οποίος δεν το λέει ρητά, ενώ συνήθως σε άλλες περιπτώσεις το διευκρινίζει. Μία άλλη περίπτωση όπου αδυνατούμε να κρίνουμε με βεβαιότητα τη λειτουργία των αγαλμάτων με βάση την αναφορά του Πausανία είναι αυτή του ναού του Άρη στην αθηναϊκή Αγορά· σημαντική ως προς το ζήτημα της λατρείας στο ναό αυτό υπήρξε η συμβολή της αρχαιολογίας²²⁸⁸.

Θα μπορούσαμε να δεχτούμε ότι το άγαλμα της Αθηνάς ήταν στημένο σε κάποιο άλλο σημείο του ναού, καθώς μέσα σε ένα ναό μπορούσαν να υπάρχουν περισσότερα αγάλματα, χωρίς να ερμηνεύονται όλα ως λατρευτικά²²⁸⁹. Βέβαια, το πολύτιμο υλικό του αγάλματος της Αθηνάς, που

²²⁸⁷ Βλ. Πaus. 7,25,8-9. Διαφιλονικούμενο είναι το ζήτημα για το αν ο Ευκλείδης χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. (και ταυτίζεται με κάποιον σύγχρονο του Πλάτωνα «λιθοτόμο») ή στον 2^ο αι. π.Χ., οπότε θα απασχολήθηκε στην Αχαΐα αντίστοιχα με τον Δαμοφώντα στο πρόγραμμα αναβίωσης των λατρειών κατά την περίοδο ακμής της Αχαϊκής Συμπολιτείας, βλ. Osanna 1996, 238.

²²⁸⁸ Πaus. 1,8,4: «Ἄρεως ἔστιν ἱερόν, ἔνθα ἀγάλματα δύο μὲν Ἄφροδίτης κεῖται, τὸ δὲ τοῦ Ἄρεως ἐποίησεν Ἄλκαμένης, τὴν δὲ Ἄθηνᾶν ἀνὴρ πάριος, ὄνομα δὲ αὐτῷ Λόκρος. Ἐνταῦθα καὶ Ἐνυοῦς ἄγαλμα ἔστιν, ἐποίησαν δὲ οἱ παῖδες οἱ Πραξιτέλους· περὶ δὲ τὸν ναὸν ἔστ᾿αὲν Ἡρακλῆς καὶ Θησεὺς καὶ Ἀπόλλων». Τα πέντε πρώτα αγάλματα θεοτήτων που αναφέρει είναι σίγουρο ότι βρισκόταν μέσα στο ναό, εφόσον υπάρχει αντιδιαστολή με τα επόμενα τρία αγάλματα «περὶ δὲ τὸν ναὸν». Αν δεν υπήρχε αυτή η αντιδιαστολή, δεν θα μπορούσαμε να πούμε πού βρισκόταν όλα αυτά τα αγάλματα. Ο αριθμός και μόνο των αγαλμάτων στο ναό, που είναι διαφορετικών θεοτήτων και καλλιτεχνών, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο ναός του Άρη εντάσσεται σε ένα συγκεκριμένο οικοδομικό πρόγραμμα των χρόνων του Αυγούστου γεννά υποψίες ως προς τη λειτουργία των αγαλμάτων αυτών. Σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση σχετικά θα βρισκόμαστε, αν δεν είχαμε απολύτως κανένα δεδομένο από την αρχαιολογία κι ο Πausανίας συνιστούσε τη μοναδική μαρτυρία για το ιερό του Άρη στην αθηναϊκή Αγορά. Ακόμη περισσότερο που νεότερες ανακαλύψεις ανατρέπουν τις απόψεις της έρευνας για την πρωταρχική θέση και τον κάτοχο του ναού και συνακόλουθα την αξιολόγηση της λατρείας στα νέα της συμπραζόμενα.

²²⁸⁹ Μία περίπτωση όπου στο εσωτερικό του ναού υπήρχαν περισσότερα αγάλματα και μάλιστα της ίδιας θεότητας, χωρίς όμως να είναι όλα λατρευτικά, είναι αυτή του ναού του Απόλλωνα Πατρώου στην αθηναϊκή Αγορά, βλ. Πaus. 1,3,4: «... Εὐφράνῳρ ... ἐποίησεν ἐν τῷ ναῷ τὸν Ἀπόλλωνα πατρῶων ἐπίκλησιν· πρὸ δὲ τοῦ νεῦ

παραπέμπει σε λατρευτικά αγάλματα, αν κι όχι αποκλειστικά, προξενεί ερωτήματα. Θα ήταν ίσως λίγο περίεργο κάποιος να επιλέξει να αναθέσει στον Δία ένα χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς. Πιστεύω περισσότερο ότι το άγαλμα της Αθηνάς θα είχε μεταφερθεί στο ναό (ή και στο ιερό) του Δία είτε εξαρχής είτε σε μία μεταγενέστερη στιγμή από κάποιον άλλο χώρο λατρείας της θεάς. Η χρονική αυτή στιγμή θα μπορούσε να είναι είτε ο 3^{ος} αι. π.Χ., που συνιστά τομή για την ιστορία της Αίγαιρας, είτε τα αυτοκρατορικά χρόνια, οπότε παρατηρούνται γενικώς πολλές και ποικίλες αλλαγές και εξαιτίας της παρακμής λατρειών και ιερών.

Από την άλλη, το άγαλμα της Αθηνάς θα μπορούσε να ήταν στημένο σε κάποιον άλλο χώρο του ιερού του Δία, ο οποίος ωστόσο θα έπρεπε να είναι στεγασμένος εξαιτίας της φθαρτής φύσης του υλικού του. Ο χώρος αυτός θα μπορούσε να είναι για παράδειγμα μία στοά, οπότε όμως και πάλι θα υπήρχαν ερωτηματικά γύρω από τη λειτουργία του, χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα μεταφοράς ενός παλαιού λατρευτικού αγάλματος σε νέα συμφραζόμενα. Ακόμη περισσότερο, θα μπορούσε το άγαλμα της Αθηνάς να ήταν στημένο μόνο του σε έναν άλλο ναό εντός του ιερού του Δία και να θεωρηθεί ως λατρευτικό. Παρόλο που ο Πausanias δεν κάνει λόγο για περισσότερους ναούς, όπως θα περιμέναμε, η συνοπτική καταγραφή του δεν αποκλείει αυτό το ενδεχόμενο.

Γενικώς στην έρευνα, χωρίς να υπάρχει ανάλυση του ζητήματος, επισημαίνεται η ασάφεια του κειμένου του Πausanias και προτιμάται η λατρευτική λειτουργία του αγάλματος της Αθηνάς: είτε η Αθηνά βρισκόταν δίπλα στον Δία ως πάρεδρος είτε σε δικό της ναό εντός του ιερού του Δία. Από τον Πausanias δεν μπορεί να προκύψει μία οριστική απάντηση και ο ίδιος φαίνεται να θεωρεί το ιερό αποκλειστικά του Δία. Μόνο από την αρχαιολογία θα δοθεί μία λύση, η οποία μάλιστα θα συμβάλλει γενικότερα στην κατανόηση των λεγομένων του περιηγητή. Ωστόσο, τα μέχρι τώρα δεδομένα δεν βοηθούν, και παρατηρείται ένας φαύλος κύκλος υποθέσεων συμβιβασμού των ασαφών λεγομένων του Πausanias με τα ασαφή αρχαιολογικά δεδομένα.

Ναοί στην Αίγαιρα

Ο λόφος της ακρόπολης (416 μ.) υψώνεται πάνω από το θέατρο και είναι διαρθρωμένος σε δύο πλατώματα, εκ των οποίων έχει ερευνηθεί το Δ, που είναι το μεγαλύτερο και υψηλότερο. Μετά την υστερομικηναϊκή περίοδο οικοδομική δραστηριότητα στην ακρόπολη παρατηρείται κατά τη γεωμετρική εποχή, στην οποία ανάγεται η θεμελίωση ενός μικρού, σχεδόν τετράγωνου κτίσματος, του λεγόμενου Ναού Α²²⁹⁰. Αυτόν υποθετικά διαδέχθηκε αμέσως στα Β του στον 7^ο αι. π.Χ. ο Ναός Β, που αποκαθίσταται με διαστάσεις 6 x 20 μ. με βάση τα αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα θεμελίων στο Α

τὸν μὲν Λεωχάρης, ὃν δὲ καλοῦσιν ἀλεξίκακον Κάλαμις ἐποίησε». Η άποψη ότι τα δύο αγάλματα ήταν στημένα στον πρόναο έχει γίνει γενικώς αποδεκτή, και μάλιστα φαίνεται να υποστηρίζεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα, σχετικά βλ. Hadjikakou 1991, 268.

²²⁹⁰ Για την ακρόπολη της Αίγαιρας βλ. Alzinger κ.ά. 1985· Alzinger 1988· Alzinger 1989, 143-144, εικ.4· Morgan – Hall 1996, 171-173· Osanna 1996, 259-261· Osanna 1998, 211· Bammer 2003, 239-241, εικ.5-8. Για την προϊστορική ακρόπολη βλ. τώρα Alram-Stern – Deger-Jalkotzy 2006. Η απόδοση της θεμελίωσης σε ναό από τον Alzinger κ.ά. 1985, 449 βασίζεται κυρίως στην εύρεση θραυσμάτων ενός γεωμετρικού χάλκινου τρίποδα στο εσωτερικό του κτίσματος, αν και ο Bammer 2003, 240, εικ.5 διατηρεί επιφυλάξεις εξαιτίας της απουσίας μορφολογικών χαρακτηριστικών ενός ναϊκού κτίσματος.

και στο Δ άκρο του ανδρήρου²²⁹¹. Σε μία δεξαμενή βάθους 3,5 μ. αμέσως ΝΑ του Ναού Α βρέθηκε υλικό από την υστερογεωμετρική ως την ελληνιστική εποχή (κεραμική και ειδώλια)²²⁹². Η λατρεία στην ακρόπολη έχει εγκαταλειφθεί πια στην ελληνιστική περίοδο, σε μία στιγμή κρίσιμη για την ανάπτυξη της πόλης²²⁹³.

Στον 3^ο αι. π.Χ. μεταμορφώνεται ο πολεοδομικός ιστός της πόλης, ο οποίος πλέον ακολουθεί το υποδάμειο σύστημα και περιβάλλεται από τείχη, ενώ δημιουργείται ένας σημαντικός δημόσιος πόλος με την ανέγερση του θεάτρου και διαφόρων νέων λατρευτικών χώρων, σε απόσταση από την υποτιθέμενη θέση της αγοράς²²⁹⁴. Η μεγάλη πλατεία Α του θεάτρου συνιστά ίσως τον σημαντικότερο πυρήνα λατρειών της πόλης με βάση τα ανευρεθέντα ναϊκά κτίσματα [πίν.3.3.α]. Οπωσδήποτε αυτή η έντονη οικοδομική δραστηριότητα που μετέλλαξε την εικόνα της ελληνιστικής Αίγειρας θα πρέπει να σχετίζεται με την ίδρυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας και την κάπως μεταγενέστερη εισχώρηση της πόλης σε αυτήν, ενώ μέχρι τα 228 π.Χ. η κατάσταση ήταν ευνοϊκή πολιτικά και οικονομικά για οικοδομικά προγράμματα. Το θέατρο κτίστηκε γύρω στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ στα αυτοκρατορικά χρόνια μετατράπηκε το προσκήνιο σε ρωμαϊκού τύπου *scaenae frons*²²⁹⁵. Σε άμεση τοπογραφική συνάφεια με το θέατρο κτίζονται τρεις ναΐσκοι, οι λεγόμενοι Ναοί D, E, F [πίν.3.3.β]. Ανατολικότερα βρίσκονται τα λείψανα του λεγόμενου γυμνασίου, ενώ τα τελευταία χρόνια προς τα ΒΑ του πλατώματος ήρθαν στο φως δύο ακόμη ελληνιστικοί ναοί (Ναοί I και II). Σύμφωνα με τον Bammer²²⁹⁶ είναι αξιοσημείωτο που στην πλατεία Α του θεάτρου συνυπάρχουν δύο πολεοδομικά συστήματα: όλοι οι ναοί έχοντας τον ίδιο προσανατολισμό εντάσσονται στο νέο υποδάμειο σύστημα της ελληνιστικής πόλης, ενώ ένα διαφορετικό σύστημα αντικατοπτρίζεται από το θέατρο και το λεγόμενο γυμνάσιο, που ίσως υποδεικνύει την ύπαρξη προγενέστερων φάσεων τους.

²²⁹¹ Και πάλι ο Bammer 2003, 241, εικ.6 αμφισβητεί την αναπαράσταση αυτή παρατηρώντας ότι τα δύο τμήματα των θεμελίων δεν βρίσκονται στον ίδιο άξονα.

²²⁹² Αποδόθηκαν από τον Alzinger σε αλληπάλληλες ανακατασκευές της στέγης του Ναού Β κατά τον 6^ο και τον 5^ο αι. π.Χ., βλ. Alzinger κ.ά. 1985, 441, 446 και Gneisz 1994, 125-128 για την περαιτέρω ανάλυση του υλικού. Παρά τις αρχικές αμφιβολίες του Bammer 2003, 241 ως προς την απόδοση αυτή, κι ο ίδιος τελικά δέχεται ότι το υλικό της δεξαμενής θα μπορούσε να προέρχεται μόνο από την περιοχή της ακρόπολης.

²²⁹³ Σύμφωνα με τον Bammer 2003, 253 η ακρόπολη εγκαταλείφθηκε στην ύστερη κλασική εποχή. Για την κατάργηση του Ναού Β πριν τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. βλ. Alzinger κ.ά. 1985, 450.

²²⁹⁴ Για την αγορά βλ. Bammer 1998, 203-204· Bammer 2003, 250, 253, εικ. 3, 25.

²²⁹⁵ Μεταξύ των δύο οικοδομικών φάσεων έχουν παρατηρηθεί μικρότερες επεμβάσεις, ενώ οι εργασίες της τελικής φάσης των αυτοκρατορικών χρόνων δεν ολοκληρώθηκαν αλλά εγκαταλείφθηκαν στον 3^ο αι. μ.Χ. Με εξαίρεση κάποιες τομές του Walter το 1925, το θέατρο αποκαλύφθηκε και διερευνήθηκε κατά τη συστηματική φάση των αυστριακών ερευνών από το 1972 ως το 1983, βλ. Alzinger κ.ά. 1986, 6-31 και κυρίως Gogos 1992. Για το θέατρο και τη σχέση του με τους ναούς, που εκλαμβάνονται ως ενιαίος λατρευτικός χώρος, βλ. Gogos 2001. Οι μετατροπές στο θέατρο με βασικότερη αυτή της σκηνής αρχικά τοποθετούνται προσωρινά επί Αδριανού και θεωρείται ότι συνεχίζουν, ώστε σύμφωνα με τον Alzinger 1989, 145 το θέατρο κατά την επίσκεψη του Πausανία ήταν ένα ατελές έργο που δεν άξιζε μνείας. Για τις οικοδομικές φάσεις βλ. Gogos 1992, 174-184. Αργότερα ο Gogos 2001 δεν χρονολογεί την ανακατασκευή της σκηνής και λέει μόνο ότι η τελική φάση των εργασιών δεν ολοκληρώθηκε και διακόπηκε στο α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.

²²⁹⁶ Βλ. Bammer 1998, 202· Bammer 2001, 95, 105· Bammer 2003, 244-245, 253-254.

Ο Ναός D, διαστάσεων 18,75 x 8,30 μ., βρίσκεται περίπου 21 μ. ΒΔ της σκηνής του θεάτρου και αναπαριστάται ως ιωνικός πρόστυλος τετράστυλος²²⁹⁷. Το οπίσθιο τμήμα του σηκού καταλαμβάνει ένα πόδιο, βάθους 3,80 μ. και ύψους 0,80 μ., πάνω στο οποίο διασώθηκαν γωνιόλιθοι από τη βάση του λατρευτικού αγάλματος. Η οικοδομική ιστορία του ναού δεν είναι ξεκάθαρη, καθώς δεν είναι διαθέσιμα και ασφαλή στρωματογραφικά δεδομένα· πάντως θεωρείται ως ένα από τα πρωιμότερα λατρευτικά κτήρια της ελληνιστικής πόλης. Το ψηφιδωτό στο δάπεδο του σηκού, όπου απεικονίζονται πλαισιωμένοι από διακοσμητικά μοτίβα αετός και φίδι, υποδεικνύει τη χρονολόγηση του ναού στο β' τρίτο του 3^{ου} αι. π.Χ., που υποστηρίζεται επίσης από την κεραμική και νομισματική μαρτυρία. Το μεγάλο πόδιο όπως και η βάση φαίνεται ότι αποτελούσαν στοιχεία της πρωταρχικής κατασκευής και υπέστησαν ριζική μετασκευή στον 2^ο αι. π.Χ., όπως φαίνεται από την κεραμική στο γέμισμα του πώδιου, όπου βρέθηκαν επίσης κεραμίδες και θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και μαρμάρινων γλυπτών, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει μία κολοσσική μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή [πίν.3.4.β]. Στα αυτοκρατορικά χρόνια το δάπεδο του σηκού ανυψώθηκε και εκεί σφραγίστηκαν διάφορα πολύτιμα ευρήματα: μία κολοσσική μαρμάρινη κεφαλή γενειοφόρου θεού [πίν.3.4.α], ένας κορμός θωρακοφόρου υπερφυσικού μεγέθους των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, καθώς και μία βάση χάλκινου αγάλματος με αναθηματική επιγραφή προς τον Ασκληπιό του 4^{ου} αι. π.Χ.²²⁹⁸.

Οι δύο κολοσσικές μαρμάρινες κεφαλές προφανώς παριστάνουν θεούς και θεωρείται ότι προέρχονται από ακρόλιθα λατρευτικά αγάλματα, που διαπνέονται από τον κλασικισμό που χαρακτηρίζει τον 2^ο αι. π.Χ.²²⁹⁹. Η ανδρική κεφαλή είχε εναποτεθεί με προσοχή κοντά στο Ν τοίχο του ναού μαζί με τον χαμένο σήμερα κορμό του θωρακοφόρου. Το σωζόμενο ύψος της κεφαλής είναι 0,88 μ. και ανήκει σε μορφή μεγέθους τρεις φορές μεγαλύτερου του φυσικού, που ως εκ τούτου θα πρέπει να αναπαρασταθεί ως καθιστή²³⁰⁰. Η γυναικεία κεφαλή βρέθηκε το 1987 στο Β τμήμα του πώδιου, που είχε εν μέρει διερευνηθεί και από τον Walter²³⁰¹. Το σωζόμενο ύψος της κεφαλής είναι 0,47 μ. και ανήκει σε μορφή μεγέθους διπλού του φυσικού. Λείπει το άνω τμήμα της κόμης που ήταν πρόσθετο. Η κόμη της ήταν μαζεμένη ψηλά κατά τρόπο που εμφανίζεται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και γίνεται αγαπητός ιδιαίτερα στην ελληνιστική περίοδο, όταν χρησιμοποιείται κυρίως για την Αφροδίτη αλλά και την Άρτεμη, τις Μούσες ή Νύμφες²³⁰².

²²⁹⁷ Βλ. Alzinger κ.ά. 1986, 32-38 για τη διεξοδική πραγμάτευση του ναού. Για το ναό και τις αυστριακές ανασκαφές σε αυτόν το 1916, 1925, 1972 και 1987 με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Riethmüller 2005, 176-179 με σημ. Βλ. επίσης Trummer 1993, 140, 147-148· Gneisz 1994, 128-131· Osanna 1996, 261-265.

²²⁹⁸ SEG 11,1268. Για τον θωρακοφόρο βλ. Damaskos 1999, 34 με σημ.166 για τη σχετική βιβλιογραφία.

²²⁹⁹ Για την πραγμάτευση της ανδρικής (Ε.Μ. αρ.ευρ.3377) και της γυναικείας κεφαλής, που κλάπηκε λίγο μετά την ανεύρεσή της και δεν έχει βρεθεί, βλ. Trummer 1993· Osanna 1996, 262-264· Faulstich 1997, 94-100, 187-189 αρ.3, εικ.8-10· Damaskos 1999, 33-40· Riethmüller 2005, 176-181.

²³⁰⁰ Τα μάτια της κεφαλής ήταν ένθετα από άλλο υλικό. Λείπει το πίσω τμήμα της, που στερεωνόταν με σιδερένιους συνδέσμους, όπως και μεγάλο τμήμα της κόμης, που ήταν πρόσθετο. Οι σωζόμενες οπές υποδεικνύουν ότι φορούσε στεφάνι. Λίγα χρόνια αργότερα βρέθηκαν από τον Walter ένα τμήμα χεριού, που φαίνεται ότι κρατούσε ένα κυλινδρικό αντικείμενο, ίσως σκήπτρο, και ένα θραύσμα από δάκτυλο, που προέρχονται πιθανότατα από την ίδια μορφή. Το χέρι (Ε.Μ. αρ.ευρ.3481) εντοπίστηκε από χωρικούς κοντά στο ναό και το δάκτυλο (Ε.Μ. αρ.ευρ.3481α) βρέθηκε στο ναό, βλ. Trummer 1993, 146-147· Riethmüller 2005, 178.

²³⁰¹ Βλ. Trummer 1993, 148.

²³⁰² Βλ. Trummer 1993, 150 με σημ.86.

Με βάση στιλιστικά και τεχνικά στοιχεία η χρονολόγηση της ανδρικής κεφαλής έχει εδραιωθεί στον 2^ο αι. π.Χ. και βασικά στο β' μισό του²³⁰³. Συγκεκριμένα η Trummer θεωρεί ότι και οι δύο κεφαλές χρονολογούνται γύρω στα 120 π.Χ.²³⁰⁴. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, η γυναικεία κεφαλή θα κατέληξε στο πόδιο όχι κατά τη μετασκευή του τον 2^ο αι. π.Χ. αλλά αργότερα, ενδεχομένως σε σχέση με τη ριζική επέμβαση στο ναό κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια²³⁰⁵. Η επέμβαση αυτή και η απόθεση της ανδρικής κεφαλής θα έλαβε χώρα ίσως κάποια στιγμή μετά τις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. εξαιτίας της σχετικής χρονολόγησης του θωρακοφόρου, που αποτέθηκε μαζί με την κεφαλή²³⁰⁶. Το άγαλμα θα μπορούσε να παριστάνει κάποιον αυτοκράτορα και να χαρακτηριστεί ως αναθηματικό ή και ως λατρευτικό. Επιπρόσθετα ερωτήματα προξενεί και η ενεπίγραφη βάση προς τον Ασκληπιό, που σφραγίστηκε επίσης μαζί τους κατά την ανύψωση του δαπέδου. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν η απόθεση και η επέμβαση στο ναό χρονολογούνται πριν ή μετά την επίσκεψη του Πausανία στην Αίγαιρα. Πρόκειται για μια σημαντική παράμετρο που πρέπει να ληφθεί υπόψη όσον αφορά το ζήτημα της ταύτισης των αρχαιολογικών δεδομένων με βάση τις πληροφορίες του περιηγητή, καθώς μάλιστα αντίστοιχες επεμβάσεις στα αυτοκρατορικά χρόνια εντοπίζεται και στους άλλους δύο ναούς.

Μόλις ο Walter το 1916 βρήκε την κολοσσιακή μαρμάρινη ανδρική κεφαλή την ταύτισε με τον Δία του Ευκλείδη που είδε ο Πausανίας, και συνακόλουθα απέδωσε το Ναό D στον θεό αυτό. Αργότερα αναθεώρησε κάπως την υπόθεσή του θεωρώντας ότι η βάση και το κτίσμα ήταν πολύ μικρά για να δεχθούν ένα λατρευτικό άγαλμα τέτοιου μεγέθους²³⁰⁷. Οι επιφυλάξεις αυτές ξεπεράστηκαν με τη νεότερη έρευνα των Alzinger και Gogos²³⁰⁸. Σύμφωνα με αυτούς ο Ναός D κτίστηκε στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. για τον Δία, όπως προκύπτει και από το θέμα του ψηφιδωτού δαπέδου του σηκού με αετό να κατασπαράσσει φίδι. Στον επόμενο αιώνα θα στήθηκε το λατρευτικό άγαλμα του Ευκλείδη, από το οποίο και μας σώθηκε η κεφαλή. Οι διαπιστωμένες επεμβάσεις στην περιοχή του πόδιου σχετίζονται ακριβώς με την ίδρυση του νέου λατρευτικού αγάλματος. Θεωρούν ότι αμέσως μετά την επίσκεψη του Πausανία η κεφαλή του λατρευτικού αγάλματος εναποτέθηκε προσεκτικά κατά την ανύψωση του δαπέδου του σηκού. Στον βασικό θεό του ιερού αποδίδεται ο Ναός D ως ο μεγαλύτερος των τριών ναών σε σχέση με το θέατρο, που θεωρούνται ως ενιαίο ιερό, ενώ θεωρείται ότι η θέση αυτού συμπίπτει με την πληροφορία του Πausανία για την ύπαρξη δρόμου προς τη Φελλή, που ξεκινά από το ιερό του Δία²³⁰⁹.

²³⁰³ Για τις απόψεις της έρευνας όσον αφορά το ζήτημα της χρονολόγησης σε σχέση και με την απόδοση στον Ευκλείδη βλ. Alzinger κ.ά. 1986, 50-52· Madigan 1991, 503 με σημ.5· Trummer 1993, 143 με σημ.13· Osanna 1996, 264 με σημ.56-57· Riethmüller 2005, 176 με σημ.9.

²³⁰⁴ Βλ. Trummer 1993, 151-152.

²³⁰⁵ Βλ. Osanna 1996, 262, 265.

²³⁰⁶ Damaskos 1999, 38.

²³⁰⁷ Σχετικά βλ. Osanna 1996, 264 με σημ.59· Riethmüller 2005, 178-179.

²³⁰⁸ Βλ. Alzinger κ.ά. 1986, 37-38, 50-52· Alzinger 1989, 142-143· Alzinger 1990, 549· Gogos 2001, 85-86.

²³⁰⁹ Πaus. 7,26,10: «Οδός δὲ ἐξ Αἰγείρας εὐθεία ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς διὰ τε ὀρῶν καὶ ἀνάπτης ἐστί...». Για την άποψη ενός ενιαίου λατρευτικού χώρου για τον Δία, όπου μάλιστα οι ναῖσκοι αποτελούν θησαυρούς βλ. Rizakis 1995, 216· Riethmüller 2005, 179 με σημ.18.

Μόνο 1,50 μ. από το Ν μακρό τοίχο του Ναού D απέχει ο Ναός Ε, που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον τελευταίο, αν και είναι μικρότερος (12,40 x 7,80 μ.)²³¹⁰. Σε αυτόν αναγνωρίζονται δύο οικοδομικές φάσεις χωρίς προβλήματα, εφόσον η στρωματογραφία δεν ήταν διαταραγμένη²³¹¹. Στη δεύτερη φάση των αυτοκρατορικών χρόνων πιστεύεται ότι ο ναός είχε δύο λατρευτικά αγάλματα, μάλλον από διαφορετικό υλικό, στοιχείο που εκτός άλλων οδήγησε στην ταύτιση του ναού με της Άρτεμης, στον οποίο ο Πausanias είδε το νεότερο άγαλμα της θεάς μαζί με το αρχαίο άγαλμα της Ιφιδένης. Πιστεύεται ότι η λατρεία αυτή ως η σημαντικότερη της πόλης αρχικά στεγαζόταν στην ακρόπολη και στα ελληνιστικά χρόνια μεταφέρθηκε στην περιοχή του θεάτρου²³¹². Ο Ναός F (14,53 x 6,70 μ.) βρίσκεται αμέσως Ν της σκηνής του θεάτρου και είναι μεταγενέστερος όλων²³¹³. Για το Ναό F προτείνεται από τον Alzinger ο Ασκληπιός σύμφωνα με τη σειρά της περιγραφής του Πausanias²³¹⁴. Η ταύτιση αυτή θα μπορούσε να ισχύει δεδομένου ότι η αναθηματική επιγραφή προς τον Ασκληπιό βρέθηκε στον κοντινό Ναό D, ωστόσο το ζήτημα θα πρέπει να μείνει ανοικτό, εφόσον θα μπορούσε εξίσου να πρόκειται για το ναό άλλης θεότητας, ακόμη και του Διόνυσου εξαιτίας της γεινιάσής του με το θέατρο²³¹⁵.

Από το 1993 έως το 1996 αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη ελληνιστικοί ναοί, που πλουτίζουν κατά δραματικό τρόπο τα δεδομένα μας για τη μνημειακή τοπογραφία της Αίγειρας²³¹⁶ [πίν.3.4.γ]. Οι δύο ναοί είναι προσανατολισμένοι προς τα Α και ενταγμένοι στο ίδιο σύστημα με τους Ναούς D και Ε της περιοχής του θεάτρου, ευρισκόμενοι περίπου 50 μ. ΒΑ του Ναού D. Κατά την ανασκαφή τους βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη μόνο δωρικού ρυθμού. Ο Ναός II έχει περίσταση ίσως 6 x 11 κίωνων και διαστάσεις 11,82 x 20,40 μ. Δεν έχει οπισθόδομο και διατρέχεται από εσωτερική διπλή κιονοστοιχία. Η αναπαράσταση του Ναού I είναι πιο προβληματική και προτιμάται για αυτόν ο τύπος του εξάστυλου πρόστυλου. Έχει μήκος 18,90 μ. και, όπως στους Ναούς D και Ε, το πρόστυλο προστώο είναι

²³¹⁰ Ο Walter είχε ανασκάψει μόνο στον σηκό και ο ναός αποκαλύφθηκε πλήρως το 1983, βλ. για τη σχετική βιβλιογραφία Riethmüller 2005, 179 σημ.19. Για το Ναό Ε βλ. Alzinger κ.ά. 1986, 39-45· Alzinger 1989, 143· Alzinger 1990, 549-550· Gneisz 1994, 132-133· Osanna 1996, 266-268· Damaskos 1999, 38-39· Gogos 2001, 86-87.

²³¹¹ Ο ναός φαίνεται ότι ανεγέρθηκε στον 3^ο αι. π.Χ. σε μία περιορισμένη περιοχή μεταξύ της σκηνής του θεάτρου και του Ναού D. Στα αυτοκρατορικά χρόνια δέχθηκε ευρείας κλίμακας ανακατασκευή από το ύψος της πρώτης στρώσης των ορθοστατών, κατά την οποία το δάπεδο ανυψώθηκε περίπου 0,85 μ. Για την κατασκευή των νέων τοίχων χρησιμοποιήθηκαν ευτελή υλικά και εν μέρει σπόλια· η παρουσία δύο ημικίωνων που προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από το ελληνιστικό προσκήνιο του θεάτρου τοποθετούν την ανακατασκευή του Ναού Ε αμέσως μετά τη ρωμαϊκή μετασκευή της σκηνής.

²³¹² Βλ. Alzinger κ.ά. 1985, 447-448, 450-451· Gogos 1986-87· Alzinger 1989, 143-144· Alzinger 1990, 549· Gogos 2001, 79. Πρβλ. Lafond 1991, 415-417 και Osanna 1996, 260-261, 266-267, 273-274.

²³¹³ Βλ. Alzinger κ.ά. 1986, 45-49· Alzinger 1990, 550-551· Osanna 1996, 68· Damaskos 1999, 39-40· Gogos 2001, 86-87. Ο συσχετισμός του Ναού F με το σκηνικό κτίσμα εξηγεί ενδεχομένως την απόκλιση στον προσανατολισμό του, που φαίνεται ότι υπαγορεύεται από την οπτική και όχι από λόγους λατρείας. Η κάτοψή του είναι πολύ όμοια με του Ναού D και θα μπορούσε να είναι πρόστυλος τετράστυλος, όμως είναι άγνωστος ο ρυθμός του. Κατά μήκος του οπίσθιου τοίχου του σηκού υπάρχει πόδιο και στο δάπεδο ψηφιδωτό. Όπως και στους άλλους ναούς διαπιστώνονται κάποιες μεταγενέστερες επισκευές.

²³¹⁴ Alzinger 1989, 144· Alzinger 1990, 551.

²³¹⁵ Πρβλ. Osanna 1996, 268· Riethmüller 2005, 179.

²³¹⁶ Βλ. Bammer 1998, 202-203· Bammer 2001· Bammer 2003, 247-250.

διευρυμένο (10,00 μ.) σε σχέση με το πλάτος του σηκού (8,50 μ.). Στο οπίσθιο τμήμα του σηκού διαμορφώνονται δύο χώροι.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ανεύρεση στα θεμέλια των δύο ναών αρχιτεκτονικών μελών από αμμόλιθο, τα οποία προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από έναν υστεροαρχαϊκό ή πρώιμο κλασικό δωρικό περίπτερο ναό, του οποίου αγνοούμε την πρωταρχική θέση²³¹⁷. Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά μέλη από αμμόλιθο που συναντώνται σε β' χρήση στον ελληνιστικό περίπτερο ξεχωρίζουν ένα θραύσμα γείσου και 4 δωρικά κιονόκρανα που φέρουν κονίαμα. Αντίθετα στον ελληνιστικό πρόστυλο γωνιόλιθοι από αμμόλιθο έχουν χρησιμοποιηθεί μόνο στην ευθυντηρία του πρόναου. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η πιστοποίηση της ύπαρξης στην Αίγαιρα ενός μνημειακού δωρικού ναού του τέλους του 6^{ου} ή των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ., δεδομένο μάλλον όχι μεμονωμένο, αν λάβουμε υπόψη τα πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη της πρώιμης κλασικής περιόδου από τη δεξαμενή της ακρόπολης· δύο θραύσματα σίμης όμοιου τύπου βρέθηκαν επίσης κοντά στους δύο ναούς και θα μπορούσαν να ανήκουν στον ίδιο πρώιμο ναό με τα αρχιτεκτονικά μέλη από αμμόλιθο²³¹⁸.

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα ο ναός του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. ενδεχομένως βρισκόταν στην περιοχή των δύο μεταγενέστερων ναών, αν και όχι ίσως στην ίδια θέση. Η χρήση υλικού του παλαιότερου στην κατασκευή και των δύο νεότερων ναών πιθανόν υπαγορεύτηκε όχι τόσο από πρακτικούς λόγους αλλά συνιστούσε συνειδητή παραπομπή στο αρχαιότερο ιερό²³¹⁹. Η παρουσία των πρώιμων αρχιτεκτονικών μελών σε β' χρήση υποδεικνύει ότι οι δύο ελληνιστικοί ναοί ανεγέρθησαν ταυτόχρονα συνιστώντας ενιαία σύλληψη, πράγμα που προκύπτει κι από άλλα στοιχεία²³²⁰. Το πλάτωμα Α του πρόστυλου ναού οριζόταν από ορθοστάτες και έφερε βοτσαλωτό δάπεδο ως τα λείψανα ενός βωμού σχήματος Π, περίπου ίδιου πλάτους με την πρόσοψη του ναού· μπροστά από τον βωμό μία ορθογώνια βάση φέρει τόρμους, όπου στερεώνονταν οι αλυσίδες των θυσιαστήριων ζώων²³²¹. Είναι πιθανό ότι ο βωμός εξυπηρετούσε τις λατρευτικές ανάγκες και του περιπτέρου, ώστε οι δύο ναοί θα πρέπει να εκληφθούν ως μέρη του ίδιου ιερού.

Η ταύτιση της γενειοφόρας κεφαλής με τον Δία αμφισβητήθηκε το 1991 από τον Madigan²³²², ο οποίος πρότεινε ότι προέρχεται από το καθιστό λατρευτικό άγαλμα του Διόνυσου στο Ναό D. Άσχετα με τον αντίκτυπο της θεωρίας του συνολικά και ως προς τα επιμέρους σημεία της, κάποιες από τις παρατηρήσεις του άνοιξαν τον δρόμο για νέες σκέψεις. Ο Osanna²³²³, παρόλο που δεν βρίσκει σκόπιμο να μην δεχθούμε ότι πρόκειται για τον Δία, ωστόσο ισχυρίζεται ότι αν αποκλειστεί ο Δίας, ο τύπος φαίνεται να ταιριάζει περισσότερο στον Ασκληπιό, ο οποίος γνωρίζουμε ότι είχε μαρμάρινο λατρευτικό άγαλμα στην Αίγαιρα, ενώ ίχνη της λατρείας του έχουν σωθεί στο Ναό D. Περισσότερο αποφασιστικός εν όψει και των νεότερων αποκαλύψεων στην Αίγαιρα είναι ο Riethmüller²³²⁴. Αν και επιφυλακτικός, φαίνεται να προβάλλει τη δυνατότητα ύπαρξης ενός λατρευτικού συντάγματος του

²³¹⁷ Βλ. Bammer 1998, 202-203· Bammer 2001, 95, 99, 102, 105· Bammer 2003, 247, 249.

²³¹⁸ Βλ. Bammer 2001, 95, 105, πίν.11,7· Bammer 2003, 241, 247, εικ.7-8.

²³¹⁹ Bammer 2003, 49.

²³²⁰ Βλ. Bammer 1998, 203· Bammer 2001, 102, 105· Bammer 2003, 249.

²³²¹ Bammer 1998, 203· Bammer 2001, 105, πίν.11,6.

²³²² Βλ. Madigan 1991. Σχεδόν πλήρης αποδοχής έτυχαν οι απόψεις του από τη Ridgway 2000, 239 με σημ.26.

²³²³ Βλ. Osanna 1996, 263-265.

²³²⁴ Βλ. Riethmüller 2005, 179-180.

Ασκληπιού με την Υγεία, από το οποίο μας έχουν σωθεί στο Ναό D οι δύο κεφαλές. Σύμφωνα με τον Damaskos²³²⁵ η ανδρική κεφαλή θα μπορούσε να ανήκει στον Δία του Ευκλείδη, ωστόσο υπάρχουν διάφορες δυσκολίες για την απόδοση του αγάλματος στο Ναό D, ενώ δεν μπορούμε να πούμε κάτι με βεβαιότητα για τη γυναικεία κεφαλή. Η Trummer²³²⁶ πιστεύει ότι οι δύο κολοσσικές κεφαλές θα μπορούσαν να αποτελούν τμήματα ενός συντάγματος στημένου στο πόδιο του Ναού D. Ακολουθεί γενικώς την παραδοσιακή απόδοση της κεφαλής και του ναού στον Δία, όμως δεν ασχολείται περαιτέρω με την ταύτιση της γυναικείας μορφής. Ακολουθώντας επίσης την παραδοσιακή ταύτιση ο Osanna²³²⁷ υπογραμμίζει ιδιαίτερα το υλικό και τον τρόπο που αυτό αποτέθηκε στο Ναό D ως μέσο για την κατανόηση του ζητήματος. Τα γλυπτά εκτός από την κεφαλή του Δία θα μπορούσαν να προέρχονται είτε από το Ναό D είτε από κάποιο άλλο ιερό χώρο της περιοχής. Στην πρώτη περίπτωση η γυναικεία κεφαλή θα μπορούσε να είναι η Αφροδίτη, ώστε υποθέτει ότι ίσως υπήρχε στο ναό η τριάδα των θεών που συναντώνται στο «ομοσπονδιακό» ιερό του Δία Ομαγύριου στο Αίγιο (Δίας, Αθηνά, Αφροδίτη).

Η νεότερη εύρεση των δύο ναών αλλάζει τα δεδομένα. Ο Bammer²³²⁸ πιστεύει πως οι δύο ναοί ανήκουν στο ίδιο ιερό (που χαρακτηρίζει ως «Doppelheiligtum»), αφού εκτός των άλλων μοιράζονται τον ίδιο βωμό. Ως εκ τούτου σκέφτεται ότι θα μπορούσαν να ανήκουν στον Απόλλωνα και στην Άρτεμη, αν και τελικά φαίνεται να προτιμά να ανήκουν στον Δία και στην Αθηνά. Δέχεται ότι η μαρμάρινη κεφαλή ταυτίζεται με τον Δία του Ευκλείδη, που θα μπορούσε να ήταν στημένος μόνο στον πρόστυλο ναό, εφόσον η εσωτερική κιονοστοιχία του περίπτερου αποκλείει το στήσιμο ενός κολοσσικού λατρευτικού αγάλματος. Δεν απορρίπτει όμως και το ενδεχόμενο της ταύτισης της κεφαλής με τον Διόνυσο, οπότε σε αυτή την περίπτωση ο περίπτερος θα ανήκε στον Δία και ο πρόστυλος στην Αθηνά, η οποία λατρεύεται σύμφωνα με τον Πausanias στο ίδιο ιερό με τον Δία. Στο σκεπτικό του ο Bammer θεωρεί αναπόσπαστη τη σχέση των δύο ναών με το σπήλαιο που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον περίπτερο ναό, στην πλαγιά του πλατώματος A του θεάτρου. Πιστεύει πως πρόκειται για ένα πρώιμο λατρευτικό κέντρο της περιοχής, παρόλο που δεν έχουν εντοπιστεί σε σχέση με αυτό αρχαιολογικά δεδομένα για την ύπαρξη λατρείας και μάλιστα του Δία.

Επεκτείνοντας το σκεπτικό του Bammer θα αποτολμούσαμε την υπόθεση ότι ο πρώιμος περίπτερος ναός, αν τα σπόλια του χρησιμοποιήθηκαν πράγματι συνειδητά στους ελληνοιστικούς ναούς, ανήκε στην Αθηνά. Η Αθηνά ήταν σημαντική θεά της πόλης, πριν αυτή «μεταμορφωθεί» στην ελληνοιστική εποχή, και θα πρέπει να είχε τον δικό της ναό όπως εικάσαμε με βάση τη νομισματική μαρτυρία. Αργότερα θα κτίστηκε ένας νέος ναός για αυτήν, ο οποίος θα είχε την ίδια κάτοψη του περίπτερου και στον οποίο θα μεταφέρθηκε το χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα της θεάς. Σύμφωνα με τα νέα δεδομένα όσον αφορά την επανίδρυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας η εμβληματική λατρεία του Δία θα ανυψώθηκε και συνδυάστηκε με την παλαιότερη λατρεία της Αθηνάς, στεγαζόμενη στον γειτονικό πρόστυλο ναό, στον οποίο ανήκε και ο βωμός. Ωστόσο, εξίσου πολλές αντιρρήσεις και άλλες υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν και συνεχίζει να είναι προβληματική η θέση του αγάλματος της Αθηνάς. Αν δεχθούμε ότι το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς προέρχεται από ένα

²³²⁵ Βλ. Damaskos 1999, 36-38.

²³²⁶ Βλ. Trummer 1993, 152.

²³²⁷ Βλ. Osanna 1996, 265.

²³²⁸ Βλ. Bammer 1998, 202-203· Bammer 2001, 105· Bammer 2003, 249-250.

ιερό που εγκαταλείφθηκε, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί ακόμη και να πρόκειται για το ιερό της ακρόπολης. Το μόνο που μπορούμε να επισημάνουμε είναι ότι στην Αίγαιρα ένα άγαλμα της Αθηνάς, που ίσως προέρχεται από ένα προ-ελληνιστικό ιερό της θεάς, συσχετίζεται από τον Πausανία με ένα άγαλμα του Δία. Η σύνδεση των δύο θεοτήτων είναι σαφέστερη σε δύο άλλες πόλεις της Αχαΐας, στο Αίγιο και στην Πάτρα. Το ζήτημα της ταύτισης της θρησκευτικής τοπογραφίας της Αίγειρας θα πρέπει να παραμείνει ανοικτό εξαιτίας των ελλείψεων και των αβεβαιοτήτων στην ανασκαφική εικόνα της πόλης και των σαφών μεταβολών που υπέστη στην ιστορία της από τη γεωμετρική εποχή έως την επίσκεψη του Πausανία.

3.2. ΑΙΓΙΟ. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Πaus. 7,23,9 «Ἀθηνᾶς τε ναὸς ... δύο ἀγάλματα»

νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων

Στο Αίγιο ο Πausανίας αναφέρει πρώτα τους ποταμούς Φοίνικα και Μειγανίτα, που βρίσκονται Δ της πόλης, και μία στοά για έναν ολυμπιονίκη Στράτωνα κοντά στην πόλη²³²⁹. Παρά τη διαχρονική σημασία του Αιγίου ο Πausανίας περιορίζεται ουσιαστικά στην παρουσίαση μόνο κάποιων λατρευτικών της πόλης παραλείποντας ακόμη και μία εισαγωγή μυθολογικού χαρακτήρα, την οποία προτάσσει συνήθως της περιγραφής μίας πόλης. Αρχικά κάνει λόγο για ένα «αρχαίο» ιερό της Ειλείθυιας με ακρόλιθο λατρευτικό άγαλμα του Δαμοφώντα και κοντά του ένα τέμενος του Ασκληπιού με αγάλματα του ίδιου και της Υγείας, επίσης έργα του Δαμοφώντα σύμφωνα με την επιγραφή στη βάση τους²³³⁰. Αμέσως μετά μνημονεύει ένα ναό της Αθηνάς με «δύο αγάλματα λευκοῦ λίθου», καθώς κι ένα άλσος ή ναό της Ἥρας με άγαλμα της θεάς, που επιτρεπόταν να δει μόνο η ἱερεία της²³³¹. Στη συνέχεια αναφέρει το ιερό του Διονύσου κοντά στο θέατρο και φτάνει στην περιοχή της αγοράς.

Ο ναός της Αθηνάς πιθανόν βρισκόταν στον δρόμο που οδηγούσε από τη Δ είσοδο της πόλης [πίν.3.5.α] στην αγορά, χωρίς όμως να είναι δυνατό να προσδιοριστεί η θέση του. Η είσοδος στην αρχαία πόλη για κάποιον που έρχεται οδικώς από την Πάτρα, όπως κατά πάσα πιθανότητα ο Πausανίας, εντοπίζεται στο Δ τμήμα της σημερινής πόλης, στην περιοχή της λεγόμενης Δεξαμενής και Ν της πλατείας Καλλιθέας, όπου έχουν έρθει στο φως διάφορα αρχιτεκτονικά λείψανα των κλασικών χρόνων²³³². Μεταξύ τους ξεχωρίζουν ίχνη δύο κτηρίων του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. και ένα τετράγωνο υστερορωμαϊκό κτήριο, στο οποίο χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ παρόμοια αρχιτεκτονικά μέλη εντοπίστηκαν διάσπαρτα στον περιβάλλοντα χώρο. Η περιοχή αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως κατάλληλο σημείο για τη Δ είσοδο της πόλης, καθώς πλαισιώνεται κι από νεκροταφεία.

²³²⁹ Βλ. Πaus. 7,23,5. Πρβλ. Παπαχατζής 4, 139-140.

²³³⁰ Βλ. Πaus. 7,23,5-7. Για τα δύο ιερά και τη δράση του Δαμοφώντα στο Αίγιο βλ. Osanna 1996, 179-187.

²³³¹ Πaus. 7,23,9: «Αἰγιεῦσι δὲ Ἀθηνᾶς τε ναὸς καὶ Ἥρας ἐστὶν ἄλσος· Ἀθηνᾶς μὲν δὴ δύο ἀγάλματα λευκοῦ λίθου». Για τη διόρθωση που έχει προταθεί «ναὸς καὶ Ἥρας ἐστὶν ἄλλος» βλ. Παπαχατζής 4, 144 σημ.1, 452 σημ.4· Rizakis 1995, 199 αρ.299.

²³³² Για την τοπογραφία και τα ευρήματα της περιοχής σε σχέση με την πορεία του Πausανία βλ. Γιαλούρης 1954· Παπακώστα 1991, 236, 238· Rizakis 1995, 195· Osanna 1996, 178, 198· Morgan – Hall 1996, 176· Κατσωνοπούλου 1998, 37.

Τα ανευρεθέντα οικοδομικά λείψανα, που μαρτυρούν τη Δ επέκταση της αστικής ζώνης κατά την κλασική εποχή αλλά και την ύπαρξη τότε μνημειακών κατασκευών, έχει υποτεθεί ότι θα μπορούσαν να σχετίζονται με τα ιερά που αναφέρει ο Πausanias στην αρχή του λόγου του για το Αίγιο. Ωστόσο τα ανασκαφικά στοιχεία δεν επιτρέπουν την ερμηνεία της λειτουργίας τους, ενώ κάποια προβλήματα δημιουργούνται για την ταύτιση εξαιτίας της θέσης τους σε σχέση με το τμήμα τείχους που αποκαλύφθηκε στα ΒΔ της Δεξαμενής, κοντά σε ένα κλασικό νεκροταφείο²³³³. Εν πάση περιπτώσει η περιφερειακή θέση θεωρείται κατάλληλη για τα γειτονικά ιερά της Ειλείθειας και του Ασκληπιού, όμως είναι δεν είναι δυνατός ο εντοπισμός του ιερού της Αθηνάς ούτε κατά προσέγγιση με βάση το κείμενο του Πausanias²³³⁴.

Ουσιαστικά τίποτε δεν μπορούμε να πούμε για το ιερό της Αθηνάς, που μαρτυρείται μόνο από τον Πausanias. Ο Osanna υποθέτει ότι θα ήταν αρχαίο, υποκινούμενος από τη σημασία της λατρείας της Αθηνάς σε όλη την Αχαΐα, αλλά και στις αχαϊκές αποικίες της Δύσης²³³⁵. Ουσιαστικά άγνωστη είναι η τοπογραφία του Αιγίου, καθώς οι σεισμοί και κυρίως η συνεχής κατοίκηση από τη Νεολιθική εποχή έως και σήμερα έχουν εξαφανίσει τα λείψανα της αρχαιότητας²³³⁶. Τα ευρήματα από την αρχαία πόλη και την περιοχή της ανάγονται έως τη γεωμετρική εποχή, ωστόσο ο πολεοδομικός ιστός της πόλης φαίνεται ότι διαμορφώνεται κατά την κλασική εποχή, πιθανότατα σε σχέση με τον μαρτυρούμενο συνοικισμό της²³³⁷. Η πιο γνωστή ανασκαφικά περίοδος είναι αυτή των ελληνιστικών χρόνων, όπου σχηματίζεται η εικόνα μίας σημαντικής και πλούσιας πόλης, αν και φαίνεται ότι εξακολουθεί να αναπτύσσεται ικανοποιητικά και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια.

Ελλείπει περαιτέρω στοιχείων δεν μπορεί να αξιολογηθεί ούτε η πληροφορία του Πausanias για την ύπαρξη δύο μαρμάρινων αγαλμάτων της Αθηνάς στο ναό της. Η λακωνική αναφορά του Πausanias αποτρέπει τη διατύπωση εικασιών, καθώς αφήνει ανοικτά όλα τα ενδεχόμενα. Ούτε μπορούμε να πούμε αν κάποιο από τα δύο αγάλματα συνδέεται με την απεικόνιση της θεάς σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων [πίν.3.5.β], όπου εμφανίζονται και οι άλλες θεότητες που

²³³³ Περισσότερο αρνητικός για τον εντοπισμό των ιερών σε αυτή την περιοχή εμφανίζεται ο Rizakis 1995, 195. Τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου έχουν αποκαλυφθεί σε διάφορα σημεία της πόλης, όχι όμως επαρκώς ώστε να καθοριστεί με ακρίβεια η έκτασή του, και σε αυτά αναγνωρίζονται τουλάχιστον δύο φάσεις, του 4^{ου} και του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. Παπακώστα 1991, 238-239.

²³³⁴ Για τη λατρεία του Ασκληπιού στο Αίγιο βλ. Riethmüller 2005, 181-182. Ο Ριζάκης τοποθετεί το ναό της Αθηνάς και το άλσος της Ήρας «sur le plateau de l'agora», βλ. Rizakis 1995, 298, 299. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Osanna 1996, 213 σχετικά με τη γειτνίαση των λατρειών της Αθηνάς και της Ήρας, αν και αυτή δεν προκύπτει από τον Πausanias: «Le grandi potenze femminili del pantheon acheo, Athena ed Hera, vengono a caratterizzare un'altra area dello spazio cittadino, rispondendo a funzioni complementari che accomunano le dee anche nei panthea coloniali: si pensi ad esempio all'associazione delle due personalita nel santuario cittadino di Metaronto».

²³³⁵ βλ. Osanna 1996, 187.

²³³⁶ Φτωχή είναι η βιβλιογραφία για το Αίγιο. Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες από τους περιηγητές (βλ. Frazer IV, 159-160), ενώ πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τα ορατά ως κάποια εποχή λείψανα παραμένει η μονογραφία Σταυρόπουλος 1954. Για την ανασύσταση της τοπογραφίας της πόλης με βάση τα στοιχεία σωστικών ανασκαφών των νεότερων χρόνων βλ. Παπακώστα 1991, πρβλ. Morgan – Hall 1996, 176. Για το Αίγιο βλ. επίσης Παπαχατζής 4, 139-148· Rizakis 1995, 195-203· Osanna 1996, 175-215· Κατσωνοπούλου 1998, 31-38· Freitag 1999, 268-275.

²³³⁷ Κατά τον Στρ. 8,3,2 το Αίγιο συνοικίστηκε από επτά ή οκτώ δήμους, σχετικά βλ. Moggi 1976, 125-127, όμως πρβλ. Freitag 1999, 268.

μαρτυρεί ο Πausanías για το Αίγιο (Ειλείθια, Ασκληπιός, Υγεία, Δίας, Άρτεμη, Ποσειδώνας, Αφροδίτη, Δήμητρα)²³³⁸. Στα νομίσματα η Αθηνά στέκεται κατενώπιον έχοντας ελεύθερο το αριστερό σκέλος και την κεφαλή στραμμένη προς τα αριστερά της. Με το δεξί χέρι κρατά το δόρυ και με το αριστερό ακουμπά την ασπίδα που στέκεται όρθια δίπλα της. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο παρόμοια είναι η απεικόνιση της Αθηνάς σε αυτοκρατορικά νομίσματα της Αίγειρας.

3.3. ΑΙΓΙΟ. ΑΓΟΡΑ, ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΤΩΝ «ΘΕΩΝ ΕΞ ΑΡΓΟΥΣ»: ΠΟΣΕΙΔΩΝΑΣ, ΗΡΑΚΛΗΣ, ΔΙΑΣ, ΑΘΗΝΑ

Πaus. 7,23,10-11 «ἔστι μὲν Ποσειδῶν καὶ Ἡρακλῆς, ἔστι δὲ Ζεὺς τε καὶ Ἀθηνᾶ»

Μετά την αναφορά του ιερού του Διονύσου κοντά στο θέατρο ο Πausanías κάνει λόγο για το τέμενος του Δία Σωτήρα στην αγορά²³³⁹ και συνεχίζει ως εξής: «Σε οικοδόμημα αντίκρυ στην είσοδο υπάρχουν αγάλματα του Ποσειδώνα και του Ηρακλή, καθώς και του Δία και της Αθηνάς, χάλκινα κι αυτά. Τα ονομάζουν «θεούς από το Άργος», επειδή, κατά τα λεγόμενα των αργείων, τα αγάλματα έγιναν στην πόλη του Άργους, ενώ κατά τα λεγόμενα των αιγίων τα αγάλματα τα είχαν παραδώσει οι αργεῖοι σ' αυτούς για να τα φυλάξουν. Λένε ακόμα οι αιγίεις πως οι αργεῖοι τους είχαν παραγγείλει να θυσιάζουν για τα αγάλματα κάθε μέρα· οι αιγίεις σοφίστηκαν να θυσιάζουν όσο μπορούσαν πιο πολλά ζώα, να τρώνε όμως όλοι από τα σφάγια, ώστε να μην έχουν ιδιαίτερα έξοδα χάριν των αγαλμάτων. Όταν τελικά οι αργεῖοι ζήτησαν τα αγάλματα, ζήτησαν και οι αιγίεις τα έξοδα που είχαν κάνει για τις θυσίες· οι αργεῖοι, μην μπορώντας να πληρώσουν τα έξοδα, άφησαν στους αιγίεις τα αγάλματα»²³⁴⁰. Στη συνέχεια ο Πausanías κάνει λόγο για ένα ναό του Απόλλωνα και της Άρτεμης κοντά στην αγορά, ένα ιερό της Άρτεμης στην αγορά και για τον τάφο του κήρυκα Ταλθύβιου²³⁴¹.

Η αρχική φράση «Ἐν δὲ οἰκίῃ κατευθὺ τῆς ἐσόδου» συνιστά διόρθωση, η οποία απορρίπτεται από τον Ριζάκη και τον Osanna, που δέχονται τη γραφή των χειρογράφων «κατευθὺ τῆς ὁδοῦ»²³⁴². Οπότε, κατά τον δεύτερο, το οίκημα δεν βρίσκεται στην αγορά, αλλά στον δρόμο που οδηγεί τον Πausanία από το θέατρο στην πλατεία της αγοράς, κι έτσι εξηγείται γιατί στο επόμενο χωρίο ο περιηγητής αναφέρει ένα ναό του Απόλλωνα και της Άρτεμης κοντά στην αγορά κι όχι ακριβώς στην ίδια. Από την άλλη ο Osanna υποθέτει ότι στον ανοικτό χώρο της αγοράς ίσως γίνονταν δημόσια συμπόσια στο πλαίσιο της λατρείας των θεοτήτων αυτών με βάση τις πληροφορίες του Πausanία²³⁴³.

Η αγορά του Αιγίου εντοπίζεται στο Α τμήμα της σημερινής πόλης, στην περιοχή της διασταύρωσης των οδών Κανελλοπούλου και Πλαστήρα, όπου έχουν αποκαλυφθεί αξιόλογα

²³³⁸ Για τα νομίσματα του Αιγίου βλ. NCP 87-92· HN² 412-413· Παπαχατζής 4, εικ.103-104· Kroll 1996.

²³³⁹ Βλ. Πaus. 7,23,9. Σύμφωνα με τον Osanna 1996, 192-193 η λατρεία του Δία ήταν η κυρίαρχη στο Αίγιο και θα εγκαθιδρύθηκε στην αγορά της συνοικισμένης πόλης κατά τον 5^ο αι. π.Χ.

²³⁴⁰ Πaus. 7,23,10-11 («Ἐν δὲ οἰκίῃ κατευθὺ τῆς ἐσόδου, χαλκοῦ καὶ ταῦτα, ἔστι μὲν Ποσειδῶν καὶ Ἡρακλῆς, ἔστι δὲ Ζεὺς τε καὶ Ἀθηνᾶ· θεοὺς δὲ σφᾶς καλοῦσιν ἐξ Ἄργους, ὡς μὲν ὁ ἀργείων ἔχει λόγος, ὅτι ἐποιήθησαν ἐν τῇ πόλει τῇ Ἀργείων, ὡς δὲ αὐτοὶ λέγουσιν οἱ Αἰγίεις, παρακαταθήκη σφίσις ὑπὸ Ἀργείων ἐδόθη <τὰ> ἀγάλματα ...»).

²³⁴¹ Βλ. Πaus. 7,24,1.

²³⁴² Βλ. Rizakis 1995, 200 αρ.302· Osanna 1996, 179, 189.

²³⁴³ Βλ. Osanna 1996, 190.

οικοδομικά λείψανα των ελληνοιστικών χρόνων²³⁴⁴. Δεν έχουμε μία σαφή και συνθετική εικόνα των οικοδομικών λειψάνων και της ερμηνείας τους. Θα μπορούσε μεταξύ τους να βρίσκεται και το οίκημα με τα τέσσερα χάλκινα αγάλματα από το Άργος, ωστόσο ίσως είναι δύσκολο να ανιχνευθεί, καθώς θα μπορούσε να πρόκειται για μία απλή κατασκευή. Ο όρος «οίκημα» είναι αρκετά γενικός και δεν μπορούμε να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τη μορφή του, αν και χρησιμοποιείται από τον Παισανία κυρίως για λατρευτικά κτίσματα που δεν έχουν κανονική μορφή²³⁴⁵. Τον όρο αυτόν χρησιμοποιεί ο Παισανίας για παράδειγμα και στην Αίγεια σε σχέση με τα αγάλματα της Τύχης και του Έρωτα και μία πολυπρόσωπη παράσταση· από τα αρχαιολογικά δεδομένα προκύπτει ότι πρόκειται για μία κατασκευή με μορφή εξέδρας²³⁴⁶.

Η αλήθεια είναι ότι δεν μπορούμε να εξαγάγουμε ασφαλή στοιχεία για τους «θεούς έξ Άργους» από την ανεκδοτική αφήγηση του Παισανία, την αξιοπιστία της οποίας δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε. Προφανώς πρόκειται για μία ιδιαίτερη λατρεία του Αιγίου, χωρίς να γνωρίζουμε πότε και γιατί ιδρύθηκε ούτε και τι υποκρύπτεται στην ιδιαίτερη ονομασία των θεοτήτων και τη σχετική παράδοση. Μας είναι γνωστές περιπτώσεις λατρευτικά αγάλματα να μεταφέρονται προσωρινά ή μη από μία πόλη σε άλλη εν όψει επικείμενου (πολεμικού) κινδύνου ή και σε καιρό ειρήνης, συνοδευόμενα ή όχι και από φυγάδες που εγκαθίστανται στην πόλη που τους παρέχει προστασία²³⁴⁷. Το ενδιαφέρον στοιχείο στην περίπτωση αυτή είναι η έμφαση που δίνεται στην εξασφάλιση της συνέχειας του τελετουργικού της καθημερινής θυσίας προς τα τέσσερα αγάλματα.

Αν πράγματι τα αγάλματα ονομάστηκαν έτσι γιατί παραχωρήθηκαν από το Άργος στο Αίγιο, κι όχι επειδή απλώς κατασκευάστηκαν στην πόλη αυτή όπως υποτίθεται ότι ισχυρίζονταν οι Αργείοι, είναι εύλογη η σκέψη της έρευνας ότι η συγκυρία εντάσσεται στο πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ των δύο πόλεων κατά την εποχή της επέκτασης της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Μπορεί η παραχώρηση των αγαλμάτων να προέκυψε από τη διάθεση προβολής του Άργους όσον αφορά τη σχέση του με την Αχαϊκή Συμπολιτεία, ενώ οι ιστορικές περιστάσεις της αρχικής εισχώρησης της πόλης το 229 π.Χ. και οι επακόλουθες αποχωρήσεις και επανεισχωρήσεις να αποτελούν το υπόβαθρο για την παραδιδόμενη απαίτηση των Αργείων να τους επιστραφούν τα αγάλματα²³⁴⁸. Σύμφωνα με τον Giacometti²³⁴⁹ δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα τα αγάλματα να είχαν μεταφερθεί ήδη στον 5^ο αι. π.Χ., όταν οι σχέσεις των δύο πόλεων θα μπορούσαν να ήταν στενές. Τις φιλικές σχέσεις μεταξύ των δύο πόλεων αυτή την εποχή θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει η δραστηριότητα του Αργείου Αγελάδα στο Αίγιο, ο οποίος κατασκεύασε τα χάλκινα αγάλματα των αγένειων Δία και Ηρακλή, που σύμφωνα με τον Παισανία φυλάσσονταν στην οικία των ιερέων²³⁵⁰.

Έχει παρατηρηθεί ότι οι «θεοί από το Άργος» είναι αντιπροσωπευτικοί για το πάνθεο του Άργους, παρόλο που θα περιμέναμε να συμπεριλαμβάνονται επίσης η Ήρα και ο Απόλλωνας εξαιτίας

²³⁴⁴ Βλ. Παπακώστα 1991, 238· Rizakis 1995, 195, 199-200· Κατσωνοπούλου 1998, 37.

²³⁴⁵ Βλ. Osanna 1996, 190, 257-258· Mylonopoulos 2003, 32. Με τον ίδιο όρο χαρακτηρίζει ο Παισ. 1,26,5 ακόμη και το Ερέχθειο, προφανώς εξαιτίας της ακανόνιστης κάτοψής του.

²³⁴⁶ Βλ. Παισ. 7,26,8. Σχετικά βλ. Alzinger 1989, 144· Rizakis 1995, 221· Osanna 1996, 190, 268-269, πίν.16,1.

²³⁴⁷ Σχετικά βλ. Scheer 2000, 213-214.

²³⁴⁸ Osanna 1996, 191· Mylonopoulos 2003, 34.

²³⁴⁹ Βλ. Giacometti 2001, 32-34.

²³⁵⁰ Βλ. Παισ. 7,24,4. Για τα δύο αγάλματα βλ. Rizakis 1995, 202-203 αρ.308· Osanna 1996, 195-197.

της ύψιστης σημασίας τους για την πόλη αυτή. Ο Ηρακλής και ο Ποσειδώνας σχετίζονται με τους αργεΐτικους μύθους και το δωρικό παρελθόν, ενώ ο Δίας και η Αθηνά συναντώνται εκτός των άλλων στην ακρόπολη Λάρισα. Ωστόσο, τίποτε δεν επιβεβαιώνει την υπόθεση του Vollgraff ότι στους δύο ναούς της Λάρισας ήταν στημένα πρωταρχικά τα αγάλματα του Δία και της Αθηνάς²³⁵¹. Ο Vollgraff αναγάγει την περίπτωση αυτή στο πλαίσιο των αρχαίων σχέσεων του Άργους με τους Αχαιούς με αφορμή τα ονόματα τριών αργεΐτικων φατριών (Άχαιοί, Δυμμάδαι, Αΐσχιάδαι) θεωρώντας επίσης το ιερό της Αθηνάς Λαρισαίας στη Δύμη ως «filiale» του ναού της Αθηνάς στη Λάρισα του Άργους²³⁵².

3.4. ΑΙΓΙΟ. ΑΙΓΙΑΛΟΣ, ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΔΙΑ ΟΜΑΓΥΡΙΟΥ. Ο ΔΙΑΣ ΑΜΑΡΙΟΣ ΚΑΙ Η ΑΘΗΝΑ ΑΜΑΡΙΑ

Παυσ. 7,24,2 «Διὸς καὶ Ἀφροδίτης ἐστὶ καὶ Ἀθηνᾶς ἀγάλματα»

IG V2, 344 «ὄμνύω Δία Ἀμάριον, Ἀθάναν Ἀμαρίαν, Ἀφροδίταν καὶ τοὺς θεοὺς πάντας» (γ' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.)
επιγραφή «Διὸς Ἀμαρίου καὶ Ἀθηνᾶς Ἀμαρίας» (ελληνιστικῶν χρόνων)

Ο Πausανίας ολοκληρώνει την επίσκεψή του στο Αίγιο ερχόμενος στην παραλία: «Στο Αίγιο, κοντά στη θάλασσα, υπάρχει ιερό της Αφροδίτης, κατόπιν ένα ιερό του Ποσειδῶνα, άλλο της Κόρης της Δήμητρας και τέταρτο ιερό για τον ομαγύριο Δία· υπάρχουν αυτού αγάλματα του Δία, της Αφροδίτης και της Αθηνάς· το προσωνύμιο του Δία ομαγύριος οφείλεται στο ότι ο Αγαμέμνονας συγκέντρωσε σ' αυτό το μέρος τους αξιολογότερους άνδρες της Ελλάδας για να συσκεφθούν με ποιο τρόπο πρέπει να γίνει η εκστρατεία κατά του κράτους του Πριάμου»²³⁵³. Μετά το ιερό του Ομαγύριου Δία αναφέρει το ιερό της Παναχαιάς Δήμητρας και προσθέτει: «Στον αιγιαλό, όπου οι αιγιείς έχουν τα παραπάνω ιερά, υπάρχει και πηγή άφθονου νερού που είναι ευχάριστο να το βλέπει κανείς και να το πίνει»²³⁵⁴. Στη συνέχεια, αφού αναφερθεί στο ιερό της Σωτηρίας και στα χάλκινα αγάλματα του Δία και του Ηρακλή από τον Αγελάδα²³⁵⁵, ολοκληρώνει τον λόγο του για το Αίγιο: «Στο Αίγιο συνεδριάζουν και επί των ημερών μας οι αντιπρόσωποι της αχαϊκής συμπολιτείας («συνέδριον τὸ ἀχαιῶν»), όπως συνέρχονται στις Θερμοπύλες και στους Δελφούς οι αμφικτύονες»²³⁵⁶.

Ανοικτό παραμένει το ζήτημα που έχει απασχολήσει την έρευνα για το αν το ιερό του Ομαγύριου Δία που είδε ο Πausανίας στο Αίγιο ταυτίζεται με το «ομοσπονδιακό» ιερό του Δία Ομάριου ή Αμάριου, που προβάλλεται ως ο προστάτης θεός των Αχαιών και της Αχαϊκής Συμπολιτείας και το ιερό του, γνωστό κι ως Ομάριον ή Αμάριον, ως ο τόπος συγκεντρώσεων της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Το ζήτημα της ταύτισης των δύο ιερών δυσχεραίνεται από το γεγονός ότι δεν μπορούμε να πούμε πολλά με βεβαιότητα για το ιερό και τη λατρεία του Δία Ομάριου ή Αμάριου. Ασαφής είναι ακόμη και η σωστή ορθογραφία της επίκλησης του θεού και κατ' επέκταση η σημασία της. Στα χειρόγραφα των αρχαίων συγγραφέων και στις επιγραφές συναντάται σε διάφορες παραλλαγές. Οι διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης της ορθογραφίας των λέξεων αυτών, όσον αφορά την ύπαρξη των

²³⁵¹ Vollgraff 1959, 255. Πρβλ. Mylonopoulos 2003, 34.

²³⁵² Βλ. Vollgraff 1959. Τις σχέσεις της Αχαΐας με το Άργος εξετάζει ο Giacometti 2001, 31-41.

²³⁵³ Παυσ. 7,24,2 («Πρὸς θαλάσση δὲ Ἀφροδίτης ἱερὸν ἐν Αἰγίῳ καὶ μετ' αὐτὸ Ποσειδῶνος, Κόρης τε πεποιήται τῆς Δήμητρος καὶ τέταρτον Ὅμαγυρίῳ Δίῳ. Ἐνταῦθα Διὸς καὶ Ἀφροδίτης ἐστὶ καὶ Ἀθηνᾶς ἀγάλματα»).

²³⁵⁴ Παυσ. 7,24,3.

²³⁵⁵ Βλ. Παυσ. 7,24,3-4.

²³⁵⁶ Παυσ. 7,24,4.

δύο μορφών και της ψιλής ή δασείας, έχουν επιφέρει σύγχυση ως προς τη σωστή καταγραφή τους και στο πλαίσιο αυτής της εργασίας²³⁵⁷.

Οι Αχαιοί, το Αίγιο και ο Δίας

Αναμφισβήτητη δύναμη στην ελληνιστική Πελοπόννησο ήταν η Αχαϊκή Συμπολιτεία, το πραγματικό όνομα της οποίας ήταν κατά πάσα πιθανότητα «κοινό των Αχαιών». Η ιστορία της πολιτικής οργάνωσης των Αχαιών είναι, όμως, λίγο γνωστή πριν την επανίδρυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας το 281/0 π.Χ. με πρωτοβουλία των τεσσάρων πόλεων της Δ Αχαΐας²³⁵⁸. Συχνά θεωρείται ότι από μία πολύ πρώιμη εποχή υπήρχε κάποιας μορφής ένωση των διαφόρων κοινοτήτων της Αχαΐας σε επίπεδο έθνους και περιοχής. Το είδος της ένωσης και ο τρόπος που ορίζεται αυτή όπως και η ιστορία της έχουν σκιαγραφηθεί ποικιλοτρόπως στην έρευνα²³⁵⁹. Η ύπαρξη ενός πρώιμου αχαϊκού κοινού θεωρείται βέβαιη τουλάχιστον από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. με βάση τις διαθέσιμες μαρτυρίες, και πολλοί πιστεύουν ότι υπήρχε ήδη κατά τον 5^ο αι. π.Χ. Κάποιοι θεωρούν ότι είναι ακόμη αρχαιότερο συσχετίζοντάς το ακόμη και με τον β' αποικισμό ή με τον σπαρτιατικό επεκτατισμό του 6^{ου} αι. π.Χ. Αν και δεν υπάρχουν ασφαλή δεδομένα για μία πρώιμη πολιτική ένωση, μπορούμε να κάνουμε λόγο για την ύπαρξη «αχαϊκής ταυτότητας» τουλάχιστον από τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ., όταν «Achaios appears to be used as a regional/ethnic designation rather than as a political label in the strict sense»²³⁶⁰.

Μέχρι τη φυσική καταστροφή της το 373/2 π.Χ. η Ελίκη ήταν η σημαντικότερη πόλη της Αχαΐας²³⁶¹. Με τη φημισμένη λατρεία του Ελικώνιου Ποσειδώνα συνδέονται άμεσα οι Ίωνες που σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς κατοικούσαν στον Αιγιαλό ή Αιγιαλεία, ονομασία της περιοχής πριν την έλευση των Αχαιών, που διατηρήθηκε ως τα χρόνια του Πausανία. Είναι πιθανό το ιερό αυτό του Ποσειδώνα να ήταν το θρησκευτικό κέντρο της περιοχής και να αποτέλεσε το πρότυπο για τη μετέπειτα ενοποίηση των αχαϊκών κοινοτήτων. Πάντως μετά την καταστροφή της Ελίκης αυξάνεται κατακόρυφα η σημασία του Αιγίου, το οποίο αποτελεί πλέον το νέο πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο των Αχαιών έχοντας οικειοποιηθεί και την περιοχή της Ελίκης στα Α του. Ιδιαίτερη άνθηση γνωρίζει το Αίγιο ως θρησκευτικό κέντρο της νέας Αχαϊκής Συμπολιτείας, στην οποία εισέρχεται το 276/5 π.Χ. Εκεί αποφασίζεται να λαμβάνουν χώρα οι συγκεντρώσεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας εξαιτίας της σημασίας

²³⁵⁷ Το ζήτημα αναλύει εξετάζοντας τις γραπτές πηγές και τις διαφορετικές προτάσεις ο Aymard 1935. Τη μορφή «Όμάριος» χρησιμοποιεί ο Πολύβιος, η μαρτυρία του οποίου ως πολιτικής προσωπικότητας της Αχαϊκής Συμπολιτείας έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, ωστόσο στις επιγραφές συναντάται η μορφή με αρχικό γράμμα το Α, χωρίς να είναι βέβαιο αν έφερε ψιλή ή δασεία.

²³⁵⁸ Για την επανίδρυση του κοινού των Αχαιών με πυρήνα την Πάτρα, τη Δύμη, την Τριταΐα και τις Φαρές βλ. Πολύβ. 2,41 και Στρ. 8,7,3-4· πρβλ. Rizakis 1995, 259-262 αρ.430, 302 αρ.527, 303-306 αρ.529-530.

²³⁵⁹ Για την πρώιμη ιστορία της Αχαΐας και των οικισμών της, την ανάπτυξη των πόλεων και τις μεταξύ τους σχέσεις, τη διαμόρφωση μίας συλλογικής «αχαϊκής ταυτότητας» και της πολιτικής οργάνωσης και ενοποίησης των Αχαιών βλ. τελευταία κυρίως Morgan – Hall 1996, ιδίως 193-199· Beck 1997, 55-66· Walbank 2000· Moggi 2003· IACP 474-477.

²³⁶⁰ IACP 476.

²³⁶¹ Για τη συνθετική παρουσίαση των στοιχείων της έρευνας για την Ελίκη και τη λατρεία του Ποσειδώνα βλ. Osanna 1996, 217-225· Mylonopoulos 2003, 35-40, 424-427. Βλ. επίσης Κατσωνοπούλου κ.ά. 1998.

της πόλης ή της καταλληλότητας της θέσης της, όπως μαρτυρείται από τους αρχαίους συγγραφείς²³⁶². Όμως από το 188 π.Χ., όταν πλέον στην Αχαϊκή Συμπολιτεία έχει ενσωματωθεί σχεδόν ολόκληρη η Πελοπόννησος, με μεταρρύθμιση του Φιλοποίμενα η αποκλειστικότητα του Αιγίου παραμερίζεται και οι συγκεντρώσεις γίνονται εναλλάξ στις μεγάλες πόλεις²³⁶³.

Το ιερό του Δία Ομάριου ή Αμάριου στο Αίγιο αποτελεί το κεντρικό ιερό της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Η κεφαλή του Δία ως προστάτη των Αχαιών απεικονίζεται στο κοινό νόμισμα που κόβουν οι πόλεις που εισχωρούν σε αυτήν από το 280 π.Χ. κι εξής· στον οπισθότυπο εκτός από το μονόγραμμα ΑΧ μέσα σε στεφάνι υπάρχουν τοπικά σύμβολα, ονόματα αξιωματούχων ή πόλεων, που επιτρέπουν τη σύνδεση των νομισμάτων με την εκάστοτε πόλη²³⁶⁴. Ο Δίας με το μονόγραμμα ΑΧ εμφανίζεται και σε κάποια αργυρά νομίσματα του β' τρίτου του 4^{ου} αι. π.Χ. που συσχετίζονται με το πρώιμο κοινό των Αχαιών, όπως αντίστοιχα τα νομίσματα του αρκαδικού κοινού μετά τη μάχη των Λεύκτρων²³⁶⁵. Η κοπή αυτών των νομισμάτων φαίνεται ότι διήρκεσε για μικρό διάστημα και αφορούσε περισσότερες πόλεις της Αχαΐας. Από αυτά προκύπτει ότι ο Δίας υπήρξε προστάτης του αχαϊκού κοινού πριν την επανίδρυσή του στην ελληνιστική εποχή. Είναι διαφιλονικούμενο αν ο Δίας είχε αυτή την ιδιότητα εξαρχής, καθώς εκφράζεται η υπόθεση ότι το ιερό του Δία Ομάριου έγινε το «ομοσπονδιακό» ιερό των Αχαιών μόνο μετά την καταστροφή της Ελίκης αντικαθιστώντας έτσι το ιερό του Ποσειδώνα Ελικώνιου. Η χρονολόγηση των εν λόγω νομισμάτων στα 370-360 π.Χ. θεωρείται ότι σηματοδοτεί αυτή τη μεταφορά λειτουργίας από το ένα ιερό στο άλλο²³⁶⁶. Πάντως, οι αρχαίες παραδόσεις για την ανατροφή του Δία από αίγα στο Αίγιο σχετίζονται άμεσα με την επιλογή του θεού ως προστάτη και της πόλης ως έδρας των Αχαιών²³⁶⁷.

Ο Δίας και οι θεές

Ο Στράβωνας είναι ουσιαστικά ο μοναδικός συγγραφέας που μαρτυρεί την πολιτική λειτουργία του ιερού του Δία σε σχέση με το «κοινόν τῶν Ἀχαιῶν» που ιδρύθηκε το 281/0 π.Χ. ανάγοντας μάλιστα την ύπαρξή του στο ιωνικό παρελθόν της περιοχής: «καὶ κοινοβούλιον εἰς ἓνα τόπον συνήγετο αὐτοῖς (ἐκαλεῖτο δὲ Ἀμάριον) ἐν ᾧ τὰ κοινὰ ἐχρημάτιζον καὶ οὗτοι καὶ Ἴωνες

²³⁶² Βλ. Πολύβ. 5,1,7· Liv. 38,30,2· Παυσ. 7,7,1-2. Επίσης, σχεδόν σίγουρη είναι η συμπλήρωση του ονόματος της πόλης στην ελληνιστική επιγραφή από τον Ορχομενό, που θα αναφέρουμε παρακάτω, βλ. Rizakis 1995, 340-341 αρ.599.

²³⁶³ Βλ. Liv. 38,30,2-5. Για τη μεταρρύθμιση του Φιλοποίμενα βλ. Aymard 1938, 293-302. Συγκεντρώσεις σε διαφορετικές πόλεις μαρτυρούνται από τον Πολύβ. 23,17, 24,10.

²³⁶⁴ Βλ. HN² 416-418. Για τα χάλκινα νομίσματα των πόλεων του κοινού των Αχαιών βλ. την πρόσφατη μονογραφία της Warren 2007.

²³⁶⁵ Βλ. HN² 416· Kraay 1976, 101.

²³⁶⁶ Βλ. π.χ. Morgan – Hall 1996, 196 και για την αντίθετη άποψη Walbank 2000, 25: «It is highly improbable that this Achaian issue has anything to do with the adoption of a new federal cult». Για το ζήτημα αυτό, στο οποίο δεν επιθυμούμε να υπεισέρθουμε περαιτέρω, βλ. συνοπτικά Mylonopoulos 2003, 424-427· στην τελική διαπίστωση του ότι η εναλλαγή του προστάτη θεού συσχετίζεται με μία μεταβολή της αμφικτυονίας σε πολιτικό όργανο μόνο μετά την καταστροφή της Ελίκης μπορεί να προβληθεί ως αντίρρηση εκτός των άλλων η μαρτυρία για την απονομή του δικαιώματος του πολίτη «ομοσπονδιακού» κράτους στους Καλυδώνιους κατά τα 389 π.Χ. (Ξεν. Ελλ. 4,6,1: «οἱ Ἀχαιοὶ ... πολίτας πεποιημένοι τοὺς Καλυδωνίους»), βλ. Beck 1997, 63.

²³⁶⁷ Σχετικά βλ. Osanna 1996, 175-176.

πρότερον»²³⁶⁸. Παρακάτω κάνοντας λόγο για τις περιοχές που ανήκαν στο Αίγιο προσθέτει: «Αιγιέων δ' ἔστι καὶ ταῦτα καὶ Ἐλική καὶ τὸ τοῦ Διὸς ἄλλος τὸ Ἄμαριον, ὅπου συνησαν οἱ Ἀχαιοὶ βουλευσόμενοι περὶ τῶν κοινῶν»²³⁶⁹.

Ὅσον αφορά την αρχαιότητα της λατρείας του Δία Ομάριου αλλά και του ίδιου του κοινού των Αχαιών η μοναδική γραμματειακή ένδειξη που έχουμε μας παρέχεται από τον Πολύβιο: όταν περί τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. σημειώθηκαν στη Μεγάλη Ελλάδα κοινωνικές και συνταγματικές αναταραχές επικράτησε μία κίνηση για την υιοθέτηση της αχαϊκής «πολιτείας» και σε αυτό το πλαίσιο ο Κρότωνας, η Σύβαρη και η Καυλωνία κατά το πρότυπο των Αχαιών ίδρυσαν ένα κοινό ιερό του Δία Ομάριου, όπου και συγκεντρώνονταν²³⁷⁰. Ωστόσο, δεν είναι αποδεκτή από όλους η εγκυρότητα και η αναδρομικότητα της πληροφορίας του Πολύβιου, από την οποία προκύπτει η ύπαρξη ενός ιερού του Δία Ομάριου στην Αχαΐα ήδη κατά τον 5^ο αι. π.Χ. και σε σχέση με το πρώιμο αχαϊκό κοινό²³⁷¹.

Το στήσιμο των ψηφισμάτων της Αχαϊκής Συμπολιτείας «εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Διὸς τοῦ Ἄμαριου» μας μαρτυρείται από μία ελληνιστική επιγραφή που έχει βρεθεί στη Μαγνησία του Μαιάνδρου²³⁷². Η λειτουργία αυτή του ιερού υπογραμμίζεται συχνά με την πληροφορία του Πολύβιου σχετικά με τον διακανονισμό μίας διαφοράς που αφορούσε τη Μεγαλόπολη από τον Ἄρατο το 217 π.Χ., όπου διαβάζουμε: «ἐφ' οἷς δ' ἔληξαν τῆς πρὸς ἀλλήλους διαφορᾶς, γράψαντες εἰς στήλην παρὰ τὸν τῆς Ἑστίας ἀνέθεσαν βωμὸν ἐν Ὀμαρίῳ»²³⁷³. Ωστόσο, έχει εκφραστεί η άποψη από τους ανασκαφείς της Μεγαλόπολης ότι το συγκεκριμένο Ομάριον βρισκόταν στην πόλη αυτή και ότι ταυτίζεται με ένα ιερό του Δία που έχει ανασκαφεί πρόσφατα στη Δ πλευρά της αγοράς της Μεγαλόπολης²³⁷⁴.

Το 1900 βρέθηκε κοντά στο Damanhour στο Δέλτα του Νείλου μία ασβεστολιθική στήλη με την επιγραφή «Διὸς Ἄμαριου / καὶ Ἀθηνᾶς / Ἄμαρίας»²³⁷⁵. Χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στην ελληνιστική εποχή και συσχετίζεται από τους μελετητές με Αχαιούς μισθοφόρους στην υπηρεσία των Πτολεμαίων. Δεν μπορούμε να πούμε περισσότερα για τα συμφραζόμενα της επιγραφής και για την ύπαρξη μίας τέτοιας λατρείας στην Αίγυπτο. Το λιγότερο που μπορεί να ειπωθεί είναι αυτό που επισημαίνει ο Walbank, ότι, δηλαδή, ανάγεται στην επιθυμία κάποιου Αχαιού να δηλώσει την εθνική και θρησκευτική του ταυτότητα σε μία ξένη χώρα την εποχή ακμής της Αχαϊκής Συμπολιτείας²³⁷⁶.

Στην πράξη εισχώρησης του αρκαδικού Ορχομενού στην Αχαϊκή Συμπολιτεία στο γ' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. διαβάζουμε σχετικά με τον κοινό όρκο που δίνουν οι Ορχομένιοι και οι Αχαιοί: «ὄμνῶν

²³⁶⁸ Βλ. Στρ. 8,7,3. Για τις γραφές του ονόματος του ιερού στα χειρόγραφα του Στράβωνα και τις προταθείσες διορθώσεις βλ. Aymard 1935, 456-457.

²³⁶⁹ Στρ. 8,7,5.

²³⁷⁰ Βλ. Πολύβ. 2,39,6. Πρβλ. Aymard 1935, 454-455. Για τον εντοπισμό του ιερού αυτού βλ. Osanna 1989.

²³⁷¹ Τελευταία, η ιστορική αξία της μαρτυρίας του Πολύβιου έχει αμφισβητηθεί από τους Morgan – Hall 1996, 194-196, τις αντιρρήσεις των οποίων δεν βρίσκει πειστικές ο Walbank 2000, 23-25.

²³⁷² Για την επιγραφή βλ. Aymard 1935, 458-459, ο οποίος δέχεται τη χρονολόγησή της γύρω στα 207/6 π.Χ.

²³⁷³ Πολύβ. 5,93,10.

²³⁷⁴ Στην ελληνιστική ανακατασκευή του ιερού, η αρχική φάση του οποίου τοποθετείται αμέσως μετά την ίδρυση της πόλης, εμπλέκονται δύο εξέχοντες Μεγαλοπολίτες, ο στρατηγός της Αχαϊκής Συμπολιτείας Φιλοποίμη κι ο ιστορικός Πολύβιος με βάση τη μαρτυρία ενσφράγιστων κεραμιδιών, βλ. Lauter 2002· Lauter 2005, 238-240.

²³⁷⁵ Για την επιγραφή και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Aymard 1935, 459· Aymard 1938, 278· Walbank 2000, 28-29.

²³⁷⁶ Walbank 2000, 29. Για την παρουσία Αχαιών στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο βλ. Bingen 1991.

Δία Ἀμάριον, Ἀθάναν Ἀμαρίαν, Ἀφροδίταν καὶ τοὺς θεοὺς πάντας»²³⁷⁷. Ὁ Δίας Ἀμάριος κατονομάζεται καὶ νωρίτερα ὡς ἀποδέκτης χρηματικῆς προστίμου. Ἡ Ἀθηνά προκύπτει ἄμεσα συνδεδεμένη μετὸν Δία ἔχοντας τὴν ἴδια ἐπίκληση μετὸν αὐτόν, νὰ του συμπαρίσταται στὸν ρόλο του ὡς προστάτη τοῦ ἀχαιϊκοῦ κοινοῦ. Στους ὄρκιους θεοὺς περιλαμβάνεται ἐπίσης ἡ Ἀφροδίτη, στοιχεῖο ποῦ μας ἐπαναφέρει στὸ ζήτημα τῆς ταύτισης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δία Ὁμαγύριου μετὸν Ὁμάριον.

Λαμβάνοντας ὑπόψη αὐστηρὰ μόνο τὴ μαρτυρία τοῦ Πausanias θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἱερό τοῦ Δία Ὁμαγύριου στὸ Αἴγιο σχετίζεται μετὸν Ἀχαιϊκὴ Συμπολιτεία ἢ τουλάχιστον τὴ μορφή ποῦ θὰ εἶχε τὸ κοινὸ κατὰ τὰ αυτοκρατορικὰ χρόνια. Ὅπως ὁ ἴδιος μας πληροφορεῖ εἶχε καταργηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους μετὰ τὴ νίκη τοῦ Μόμμιου, ὅπως ἐξάλλου καὶ οἱ ἄλλες πολιτικὲς ἐνώσεις μετὰ τὴν ἐθνικότητα («συνέδριά τε κατὰ ἔθνος»), ὁμῶς ὄχι πολλὰ χρόνια ἀργότερα οἱ Ῥωμαῖοι ἐπέτρεψαν τὴν ἀνασύσταση αὐτῶν τῶν ἐνώσεων²³⁷⁸. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Πausanias τὸ «συνέδριον τὸ ἀχαιῶν» συνεδριάζει στὸ Αἴγιο²³⁷⁹, πληροφορία ποῦ δὲν συναρτάται ὁμῶς μετὸν ἱερό τοῦ Δία Ὁμαγύριου, ἀλλὰ βρίσκεται στὸ τέλος τοῦ λόγου τοῦ γιὰ τὸ Αἴγιο καὶ προτοῦ προχωρήσει στὴν Εἰλική. Ἀπὸ κάποιους τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐκλαμβάνεται ὡς ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ταύτισης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δία Ὁμαγύριου μετὸν Ὁμάριον.

Τὸ ἱερό τοῦ Ὁμαγύριου Δία μας μαρτυρεῖται μόνο ἀπὸ τὸν Πausanias, ὁ ποῖος σημειωτέον φαίνεται νὰ μὴ γνωρίζει τὸ Ὁμάριον, τὸν Δία Ὁμάριο ἢ Ἀμάριο οὔτε κάποια ἄλλη λατρεία ποῦ νὰ σχετίζεται μετὸν κοινὸ τῶν Ἀχαιῶν. Ἡ ἐπίκληση Ὁμαγύριος ὁμοιάζει κάπως μετὸν ἐπίκληση Ὁμάριος, στὸ βαθμὸ ποῦ καὶ τὰ δύο ἐπίθετα παραπέμπουν στὴ συγκέντρωση, ἀλλὰ ἡ διαμόρφωση τῶν λέξεων παραμένει διαφορετικὴ²³⁸⁰. Ἡ ἐξήγηση τῆς ἐπίκλησης ἀπὸ τὸν Πausanias, ὅτι δηλαδὴ ἐκεῖ συγκέντρωσε ὁ Ἀγαμέμνωνας τοὺς Ἕλληνας γιὰ νὰ συσκεφθῶν πρὶν τὴν Τροία, υποτίθεται ὅτι προσδίδει κάποια ἀρχαιότητα καὶ ἀξία στὸ ἱερό. Ἐὰν μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀλληγορία γιὰ τὸ ἀχαιϊκὸ κοινὸ ἐξαιτίας καὶ τοῦ συνειρμοῦ μετὰ τῶν Ἀχαιῶν στὴν Τροία καὶ τῶν Ἀχαιῶν ποῦ ἠττήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους²³⁸¹.

Εἶναι ἐνδιαφέρον, μάλιστα, ὅτι σύμφωνα μετὸν Πausanias κοντὰ στὸ ἱερό τοῦ Δία Ὁμαγύριου βρίσκεται τὸ ἱερό τῆς Δήμητρας Παναχαιῆς²³⁸². Ἐξαιτίας τῆς γειτνίασης τῶν ἱερῶν καθίσταται σαφέστερη ἡ σχέση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δία μετὸν ἀχαιϊκὸ κοινὸ. Ἡ ἐπίκληση χαρακτηρίζει τὴ θεὰ ὡς προστάτιδα ὅλων τῶν Ἀχαιῶν, κατὰ τρόπο ἀνάλογο μετὸν ἐπίκληση Παναχαιῆς γιὰ τὴν Ἀθηνά στὴν ἀκρόπολη τῆς Πάτρας. Θεωρεῖται ὅτι ἡ λατρεία τῆς Δήμητρας στὴν Ἀχαΐα ἦταν ἀρχαία καὶ ὅτι θὰ

²³⁷⁷ IG V2, 344· IPArk αρ.16.

²³⁷⁸ βλ. Πaus. 7,16,9-10.

²³⁷⁹ Πaus. 7,24,4: «Ἐς δὲ Αἴγιον καὶ ἐφ' ἡμῶν ἔτι συνέδριον τὸ ἀχαιῶν ἀθροίζεται, καθότι ἐς Θερμοπύλας τε καὶ ἐς Δελφοὺς οἱ ἀμφικτύονες».

²³⁸⁰ Ὁ Aymard 1935, 454 σημ.1 στὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ γιὰ τὴν ἐπίκληση τοῦ Δία δὲν ἀσχολεῖται μετὸν ἐπίθετο Ὁμαγύριος. Ὁ Osanna 1996, 208-209 δὲν ἀποκλείει νὰ πρόκειται γιὰ μία περίπτωση «ἐκσυγχρονισμοῦ» τῆς ἐπίκλησης, ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ τὰ δύο ἐπίθετα μποροῦν νὰ ἐρμηνευτοῦν ὅτι χαρακτηρίζουν τὸν Δία ὡς ἐγγυητὴ τῆς συγκέντρωσης.

²³⁸¹ Ὁ Osanna 1996, 208 πιστεύει ὅτι μετὸν αἰτιολογικὸ μῦθο προσδίδεται μεγάλη ἀξία στὴ δραστηριότητα τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας, καθὼς οἱ Ἀχαιοὶ τοῦ κοινοῦ ταυτίζονται μετὸν ἐνδοξοὺς Ἀχαιοὺς τοῦ μῦθου. Πρβλ. Pirenne-Delforge 1994, 245 μετὰ σημ.41.

²³⁸² Πaus. 7,24,3: «Ἐφεξῆς δὲ τῶ Ὁμαγυρίῳ Δίῳ Παναχαιῆς ἔστι Δήμητρος».

μπορούσε να συμπεριληφθεί στις προστάτιδες θεότητες της Αχαϊκής Συμπολιτείας ως θεότητα που διαφυλάττει τις συγκεντρώσεις²³⁸³.

Η παρουσία της Αθηνάς και της Αφροδίτης υπό τη μορφή λατρευτικών αγαλμάτων παρά τον Δία στο ιερό του Αιγίου υποδεικνύει την πολιτική σημασία της λατρείας αυτών των δύο θεαινών, καθώς εμφανίζονται μαζί με τον κατεξοχήν προστάτη όλων των Αχαιών. Σε αυτόν του τον ρόλο η Αθηνά συνοδεύει τον Δία κατά την ελληνιστική εποχή όπως μαρτυρούν οι δύο προαναφερθείσες επιγραφές. Στην επιγραφή του Ορχομενού ως όρκιοι θεοί μαζί με τον Δία Αμάριο και την Αθηνά Αμαρία εμφανίζεται και η Αφροδίτη. Η συνύπαρξη των τριών θεοτήτων και στην επιγραφή και στο ιερό του Δία Ομαγύριου θα μπορούσε να εκληφθεί ως σημαντική ένδειξη για τη σύνδεση ή ακόμη και την ταύτιση του Δία Ομαγύριου με τον Δία Ομάριο ή Αμάριο. Ωστόσο, θα μπορούσε να πρόκειται για σύμπτωση και η Αφροδίτη της επιγραφής να παραπέμπει ουσιαστικά σε μία λατρεία της θεάς στον Ορχομενό.

Δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε τη σημασία και την αρχαιότητα της μαρτυρούμενης λατρείας της Αφροδίτης στον Ορχομενό, όπου η βασική θεότητα, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα της ζωής της πόλης από τον 4^ο ως τον 2^ο αι. π.Χ., υπήρξε η Άρτεμη Μεσοπολίτις²³⁸⁴. Η Pirenne-Delforge²³⁸⁵ βρίσκει καταχρηστικό να θεωρήσουμε ως σύμπτωση την ταύτιση των τριών θεοτήτων στις δύο περιπτώσεις, από την στιγμή μάλιστα που δεν γνωρίζουμε τη σπουδαιότητα του ιερού της Αφροδίτης για τον Ορχομενό. Υποθέτει ότι η λατρεία της Αφροδίτης θα μπορούσε να είχε εισχωρήσει στο Ομάριον στην ελληνιστική εποχή, καθώς από τον 4^ο αι. π.Χ. και στο εξής αρχίζει να ανιχνεύεται η εμπλοκή της θεάς στο πολιτικό επίπεδο.

Το πρόβλημα της θέσης των ιερών

Στο ζήτημα της ταύτισης ή μη του Δία Ομάριου και του Δία Ομαγύριου έχουν χρησιμοποιηθεί επιχειρήματα σε σχέση με τη θέση των ιερών. Ωστόσο, η αδυναμία αξιολόγησης των πληροφοριών για τον εντοπισμό των δύο ιερών όπως και η ελλιπής γνώση μας για την αρχαία τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής του Αιγίου επιφέρουν μόνο περαιτέρω σύγχυση. Ο Πausανίας εντοπίζει τα ιερά της Αφροδίτης, του Ποσειδώνα, της Κόρης, του Δία Ομαγύριου και της Δήμητρας Παναχαιάς στον «αιγιαλό» προσθέτοντας ότι εκεί υπήρχε και πηγή άφθονου καλού νερού²³⁸⁶. Οι ξένοι περιηγητές του 19^{ου} αι. κάνουν λόγο για πηγές στην παραλία του Αιγίου, ενώ η πηγή που είδε ο Πausανίας συσχετίζεται παραδοσιακά με μία μνημειακή κρήνη των νεότερων χρόνων κοντά στο λιμάνι, τη λεγόμενη «βρύση του μώλου» ή «δώδεκα βρύσες»²³⁸⁷.

²³⁸³ Βλ. Rizakis 1995, 201· Osanna 1996, 209-210, 214.

²³⁸⁴ Το ιερό της Αφροδίτης όπως και εκείνο του Ποσειδώνα μνημονεύονται από τον Πaus. 8,13,2 ως αξιοθέατα της νεότερης πόλης του Ορχομενού, στην περιοχή της οποίας, ωστόσο, έχουν εντοπιστεί ίχνη παλαιότερου οικισμού, ενώ το ιερό της Άρτεμης Μεσοπολίτιδος αποκαλύφθηκε στην παλαιότερη πόλη των Ορχομενίων στο ψηλότερο μέρος της κορυφής του βουνού, όπου ο Πausανίας είδε ερείπια της αγοράς και τειχών. Σχετικά βλ. εδώ στο κεφ.2.19.

²³⁸⁵ Βλ. Pirenne-Delforge 1994, 246-247.

²³⁸⁶ Πaus. 7,24,3: «Παρέχεται δὲ ὁ αἰγιαλός, ἐν ᾧ καὶ τὰ ἱερά αἰγιεῦσιν ἔστιν τὰ εἰρημένα, ὕδωρ ἄφθονον θεάσασθαι τε καὶ πιεῖν ἐκ πηγῆς ἡδύ».

²³⁸⁷ Βλ. Leake 1830III, 185· Curtius 1851, 460· Frazer IV, 260, 163· Παπαχατζής 4, 147 σημ.1, εικ.111· Rizakis 1995, 202· Osanna 1996, 201-202· Κατσωνοπούλου 1998, 38.

Τα πέντε ιερά θα βρίσκονταν στη στενή παραλιακή ζώνη του Αιγίου, από την όλη έκταση της οποίας προέρχονται μεμονωμένα ευρήματα, χωρίς να έχει διερευνηθεί ανασκαφικά. Ο Πausanias είναι ασαφής ως προς την ακριβή θέση τους. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ποια ήταν η συνολική έκταση στην οποία εκτείνονταν ούτε η μεταξύ τους απόσταση. Είναι χαρακτηριστικό δε ότι ο Osanna τα κατατάσσει στα ιερά της χώρας του Αιγίου²³⁸⁸. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους και σε σχέση με το αρχαίο λιμάνι θα βρίσκονταν το ιερό της Αφροδίτης με εκείνο του Ποσειδώνα, όπως συνηθίζεται και σε άλλες πόλεις²³⁸⁹. Το ιερό της Κόρης ίσως ήταν απομονωμένο από τα υπόλοιπα ιερά. Αντιθέτως με τη λέξη «έφεξις» δηλώνεται η γειτνίαση των ιερών του Ομαγύριου Δία και της Παναχαϊάς Δήμητρας. Παρόλο που το ιερό της Σωτηρίας που μνημονεύεται στη συνέχεια δεν συγκαταλέγεται στα ιερά του «αιγιαλού», θα πρέπει να βρισκόταν κοντά στη θάλασσα εξαιτίας του τελετουργικού που μας περιγράφει ο Πausanias και της φύσης της θεότητας²³⁹⁰.

Από την άλλη, το Αμάριον ήταν σύμφωνα με τον Στράβωνα ένα άλσος του Δία, το οποίο με βάση τα συμφραζόμενα της περιγραφής του θα πρέπει να βρισκόταν στη χώρα του Αιγίου και ίσως αρχικά ανήκε στην Ελική, η περιοχή της οποίας περιήλθε υπό την κυριαρχία των Αιγίων μετά την καταστροφή της πόλης²³⁹¹. Το ιερό έχει αναζητηθεί από κάποιους στα Α κράσπεδα του Αιγίου προς την κατεύθυνση του ποταμού Σελινούνα²³⁹². Ως υποψήφια φέρεται η θέση με το χαρακτηριστικό όνομα Ελληνικό στα ΒΑ της σημερινής πόλης, όπου ήταν ορατά μέχρι πριν λίγες δεκαετίες τα ερείπια μεγάλων κτηρίων, αν και από έρευνες στην περιοχή δεν έχει έρθει στο φως μέχρι στιγμής κάποιο αποκαλυπτικό εύρημα²³⁹³. Η θεωρία αυτή αποδυναμώνεται με βάση κάποια ευρήματα που υποδεικνύουν την αναζήτηση του ιερού προς την αντίθετη κατεύθυνση, προς τα Δ της πόλης και κοντά στον ποταμό Μειγανίτα²³⁹⁴.

Η περιοχή του παλαιού εργοστασίου χαρτοποιίας δίδεται ως προέλευση ευρημάτων (βάσεις, αρχιτεκτονικά μέλη, επιγραφές) που θα μπορούσαν να συσχετιστούν με ένα ιερό σε σχέση με το κοινό των Αχαιών. Δυστυχώς, δεν μπορούν να ελεγχθούν οι πληροφορίες για τα σημεία ανεύρεσης και είναι άγνωστα τα πρωταρχικά συμφραζόμενα. Ένα θραύσμα επιγραφής του β' μισού του 3^{ου} αι. π.Χ. αφορά τον διακανονισμό συνόρων και εξαιτίας του περιεχομένου του θεωρείται ότι αποτελεί ψήφισμα της

²³⁸⁸ Βλ. Osanna 1996, 200-201, 215.

²³⁸⁹ Για να μείνουμε στην Αχαΐα, από τον Πaus. 7,21,7-10 μαθαίνουμε ότι στην Πάτρα υπήρχε κοντά στο λιμάνι ιερό του Ποσειδώνα και δίπλα του ιερά της Αφροδίτης, πρβλ. Pirenne-Delforge 1994, 243.

²³⁹⁰ Βλ. Πaus. 7,24,3. Ιερό της Σωτηρίας αναφέρει ο Πaus. 7,21,7 και στην Πάτρα στον δρόμο προς το λιμάνι της πόλης. Για τη θεά βλ. Παπαχατζής 4, 120 σημ.2· Rizakis 1995, 202. Ο Osanna 1996, 210 πιστεύει ότι το ιερό της θεάς στο Αίγιο συνδέεται με την πηγή στον αιγιαλό.

²³⁹¹ Βλ. Στρ. 8,7,5. Πρβλ. όμως Osanna 1996, 205-206 για τις διαφορετικές πιθανότητες ερμηνείας του χωρίου αυτού του Στράβωνα.

²³⁹² Πρβλ. Πaus. 7,24,5: «Πιο πέρα (από το Αίγιο) είναι ο ποταμός Σελινούς, και σ' απόσταση σαράντα σταδίων από το Αίγιο, βρίσκεται στη θάλασσα ένας τόπος Ελική». Για τον ποταμό βλ. Baladié 1980, 82· Rizakis 1995, 203 αρ.310.

²³⁹³ Βλ. Anderson 1954, 81· Παπακώστα 1991, 240· Rizakis 1995, 201.

²³⁹⁴ Πaus. 7,23,5.

Αχαϊκής Συμπολιτείας και όχι της πόλης του Αιγίου²³⁹⁵. Από την ίδια περιοχή προέρχονται δύο άλλες επιγραφές, που παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς εξαιτίας της χρονολόγησής τους στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. σχετίζονται με το πρώιμο κοινό των Αχαιών. Μάλιστα από τη μία επιγραφή, παρά την κακή κατάσταση διατήρησής της, που δυσχεραίνει και τη χρονολόγηση, πληροφορούμαστε για τα όργανα του κοινού: κατονομάζονται σε αυτήν «ἄ τε βουλ[ὰ] τῶν Ἀχα[ιῶν καὶ - - - - δα]μιουργοί»²³⁹⁶. Η άλλη επιγραφή χρονολογείται στα 330-323 π.Χ. και ερμηνεύεται ως τιμητικό ψήφισμα του αχαϊκού κοινού²³⁹⁷.

Καθώς δεν υπάρχει κάποιο αδιαμφισβήτητο στοιχείο από την τοπογραφία και είναι ασαφείς οι πληροφορίες των συγγραφέων για τη θέση των ιερών του Δία Ομαγύριου και Ομάριου, πολλές υποθέσεις μπορούν να γίνουν²³⁹⁸. Είτε τα δύο ιερά δεν ταυτίζονται, όπως συνήθως υποστηρίζεται κυρίως στην παλαιότερη έρευνα, και έχουμε δύο διαφορετικές λατρείες του Δία, είτε πρόκειται για το ίδιο ιερό του προστάτη θεού του κοινού των Αχαιών, του οποίου μεταβλήθηκε μόνο η επίκληση στο πέρασμα των αιώνων. Η τρίτη εναλλακτική που μπορεί να υποστηριχθεί είναι η αντικατάσταση του ενός ιερού από το άλλο σε διαφορετική θέση του Αιγίου, περίπτωση που φαίνεται να εξισορροπεί τις αντιφάσεις των δεδομένων και να εξηγεί τις ομοιότητες που υπάρχουν μεταξύ των δύο μαρτυρούμενων ιερών. Από αυτή την άποψη ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόταση της Pirenne-Delforge²³⁹⁹: το Αμάριον ήταν ένα εξω-αστικό ιερό του Αιγίου που εγκαταλείφθηκε το 146 π.Χ. και το ιερό του Δία Ομαγύριου δημιουργήθηκε με την αποκατάσταση του κοινού μετά το 146 π.Χ.· στο μεταξύ η επίκληση του θεού είχε παραποιηθεί, ενώ οι Αχαιοί προσπάθησαν ενδεχομένως να διατηρήσουν μία σχετική πιστότητα στην αρχαία λατρεία συμπεριλαμβάνοντας την Αθηνά κι ίσως και την Αφροδίτη.

3.5. ΔΥΜΗ. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 7,17,9 «Ἀθηνᾶς ναὸς καὶ ἄγαλμα»

νομίσματα αυτόνομα και ρωμαϊκής αποικίας

Η Δύμη, η δυτικότερη πόλη της Αχαΐας όπως υποδηλώνεται και από την ονομασία της²⁴⁰⁰, βρίσκεται στο υψίπεδο που καταλαμβάνεται σήμερα από την κωμόπολη της Κάτω Αχαΐας ή Αχαγιάς.

²³⁹⁵ Βρέθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο ΒΔ του Αιγίου κοντά στη μεγάλη χαρτοποιία παρά την όχθη του Μειγανίτα. Βλ. Bingen 1953, 616-628 αρ.1.

²³⁹⁶ Βλ. Bingen 1954, 402-407 αρ.18· Åström 1955. Πρβλ. Beck 1997, 64-65.

²³⁹⁷ Βλ. Bingen 1954, 407-409 αρ.19. Πρβλ. Παπαχατζής 4, εικ.105.

²³⁹⁸ Τα επιγραφικά ευρήματα από το ΒΔ τμήμα του Αιγίου δεν είναι ιδιαίτερα δηλωτικά. Ο Rizakis 1995, 200-201 αρ.305 φαίνεται να αποδέχεται ότι στην περιοχή αυτή, από όπου προέρχονται οι επιγραφές, βρισκόταν το «ομοσπονδιακό» ιερό του Δία, το οποίο είτε παρέμεινε στην ίδια θέση παρά τη μεταβολή στην επίκληση του θεού (από Ομάριος σε Ομαγύριος) είτε ότι το Ομάριον είχε εγκαταλειφθεί και αντικαταστάθηκε από το ιερό του Ομαγύριου Δία, όπου θα είχαν μεταφερθεί κάποιες επιγραφές από το Ομάριον. Η αρχαιολογική διερεύνηση της περιοχής αυτής μπορεί να συμβάλει στη διαλεύκανση του περίπλοκου ζητήματος.

²³⁹⁹ Βλ. Pirenne-Delforge 1994, 243-246.

²⁴⁰⁰ Βλ. Στρ. 8,7,5· Στέφ. Βυζ. λ. Δύμη· Μέγ. Ετυμ. λ. Δύμη. Στις δύο πρώτες πηγές αναφέρεται ότι η πόλη ονομαζόταν παλαιότερα Στράτος, ενώ ο Παυσ. 8,17,6 λέει ότι ονομαζόταν Πάλεια και μετονομάστηκε σε Δύμη επί των Ιώνων, παρόλο που διατηρήθηκε η ανάμνηση της παλαιάς ονομασίας. Για την ονοματολογία της Δύμης βλ. Osanna 1996, 21-22· Τριανταφύλλου 2000.

Τα δεδομένα της νεότερης αρχαιολογικής έρευνας επιτρέπουν την καταγραφή της εξέλιξης της πόλης αλλά και της χώρας της, μεταξύ των ποταμών Λάρισου και Πείρου, περίπου από τις αρχές ως την εγκατάλειψη στο τέλος της αρχαιότητας, που φαίνεται να εναρμονίζεται με όσα μας είναι γνωστά για τη Δύμη από τις γραπτές πηγές²⁴⁰¹. Η πληροφορία του Στράβωνα ότι η Δύμη προήλθε από τον συνοικισμό οκτώ δήμων, όπως θεωρείται στην κλασική εποχή, που βρίσκει έρεισμα και σε άλλες γραμματειακές μαρτυρίες, φαίνεται να επαληθεύεται από την αρχαιολογική έρευνα, από την οποία προκύπτει ότι τα παλαιότερα μέχρι στιγμής ευρήματα από το υψίπεδο της Κάτω Αχαγιάς δεν χρονολογούνται πριν από τον 5^ο αι. π.Χ.²⁴⁰².

Η ελληνιστική εποχή και ιδίως ο 3^{ος} αι. π.Χ. συνιστά την περίοδο ακμής της πόλης [πίν.3.5.γ]. Ήταν η μεγαλύτερη πόλη της Δ Αχαΐας μετά την Πάτρα, με την οποία, καθώς και με την Τριταία και τις Φαρές, προέβησαν το 281/0 π.Χ. στην ανασύσταση της Αχαϊκής Συμπολιτείας²⁴⁰³. Τότε χρονολογούνται τα παλαιότερα σωζόμενα οικοδομικά λείψανα κι ο πολεοδομικός ιστός της πόλης καλύπτει το υψίπεδο της Κάτω Αχαγιάς. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την ελληνιστική περίοδο παρατηρείται παράλληλα μία δραματική αύξηση κι ως προς τον αριθμό κι ως προς τη σημασία των αγροτικών εγκαταστάσεων στη χώρα της²⁴⁰⁴. Ωστόσο από την ύστερη ελληνιστική περίοδο παρατηρείται μία σταδιακή παρακμή της πόλης, που οδηγεί τον Πομπήιο στην εγκατάσταση πειρατών σε αυτήν²⁴⁰⁵. Μία παροδική ανάκαμψη σημειώνεται με την εγκατάσταση ρωμαϊκής αποικίας πιθανότατα το 44 π.Χ. από τον Καίσαρα (αν όχι από την Τριανδρία), ενώ νέα ίδρυση αποικίας σημειώνεται από τον Αύγουστο μετά το Άκτιο· όμως στο εξής η παρακμή είναι συνεχής, ενώ επί Τιβέριου ή λίγο αργότερα η Δύμη προσαρτάται στην Πάτρα²⁴⁰⁶. Η πενιχρότητα των πληροφοριών του Πausανία (κυρίως ιστορικού χαρακτήρα) δείχνει ότι η πόλη κατά

²⁴⁰¹ Η ταύτιση, που είχε ήδη προταθεί από τον von Duhn 1878, 72-79 σε αντίθεση με όσους αναγνώριζαν στη θέση αυτή την αρχαία Ώλενο (βλ. για τις σχετικές απόψεις Frazer IV, 135-136, 140-141), επιβεβαιώθηκε από επιγραφική μαρτυρία στα μέσα του 20^{ου} αι. (βλ. Bingen 1954, 395-400) και επαληθεύτηκε από τη νεότερη αρχαιολογική έρευνα. Το 1985 εγκαινιάστηκε ένα πρόγραμμα συνεργασίας για τη Δ Αχαΐα ανάμεσα στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, το Υπουργείο Πολιτισμού και το Γαλλικό Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (C.N.R.S.). Στον τόμο Rizakis 1992 δημοσιεύονται τα αποτελέσματα της διεπιστημονικής και διαχρονικής έρευνας της ευρύτερης περιοχής της Δύμης. Στον τόμο Ριζάκης 2000α είναι συγκεντρωμένες διάφορες μελέτες για τη Δύμη και τη χώρα της. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα από τον αστικό πυρήνα της Δύμης, που προέρχονται από σωστικές ανασκαφές ιδίως από το 1984 κι εξής, βλ. Lakakis – Rizakis 1992 και Λακάκη-Marchetti 2000. Για μία συνθετική εικόνα και ανάλυση των λατρευτικών της πόλης και της χώρας της, βλ. Osanna 1996, 21-51 και Ριζάκης 2000β. Για τη Δύμη βλ. επίσης Παπαχατζής 4, 66-70· Rizakis 1995, 154-159· Morgan-Hall 1996, 186-189· IACP 481-482 αρ.234.

²⁴⁰² Στρ. 8,3,2. Πρβλ. Rizakis 1995, 157 και Ριζάκης 2000β, 131. Για τις γραπτές πηγές που αφορούν τον συνοικισμό της Δύμης και τη συνεπαγόμενη συζήτηση βλ. Moggi 1976, 121-125· Παπαχατζής 4, 71 σημ.2· Osanna 1996, 23-25· Morgan-Hall 1996, 186-187.

²⁴⁰³ Βλ. Πολύβ. 2,41 και Στρ. 8,7,3-4· πρβλ. Rizakis 1995, 259-262 αρ.430, 302 αρ.527, 303-306 αρ.529-530.

²⁴⁰⁴ Βλ. Rizakis 1992, 68-70.

²⁴⁰⁵ Η μαρτυρούμενη καταστροφή της πόλης από τον Ρωμαίο ύπατο και στρατηγό Sulpicius Galba (μεταξύ του 210 και 208 π.Χ.) δεν έχει αφήσει εμφανή ίχνη· η πόλη γρήγορα επανήλθε με πρωτοβουλία του Φίλιππου Ε'. Η συνεχής παρακμή, κατά βάση δημογραφική, οδήγησε τον Πομπήιο στην εγκατάσταση πειρατών το 68/7 π.Χ. Για τα γεγονότα αυτά βλ. Παπαχατζής 4, 70 σημ.1-2· Rizakis 1990, 261-262· Rizakis 1992, 79· Rizakis 1995, 156 αρ.240.

²⁴⁰⁶ Για τις μαρτυρίες σχετικά με την ίδρυση της colonia και την τελική προσάρτηση της πόλης στην Πάτρα βλ. Amandry 1981· Amandry 1983· Παπαχατζής 4, 71 σημ.1· Rizakis 1990· Rizakis 1995, 156-157 αρ.241.

τον 2^ο αι. μ.Χ. βρισκόταν σε μία γενικότερη παρακμή σε αντιδιαστολή με την άνθηση της γειτονικής Πάτρας²⁴⁰⁷.

Ο Πausανίας αναφέρει μόνο δύο ιερά στην πόλη: «Οι δυμαίοι έχουν και ναό της Αθηνάς με λατρευτικό άγαλμα πολύ αρχαίο. Έχουν και ιερό αφιερωμένο στη θεά Μητέρα του Δινδύμου όρους και στον Άττι»²⁴⁰⁸. Παρόλο που δεν είναι σαφής ως προς την τοπογραφική θέση των δύο ιερών, συνάγεται από τα συμφραζόμενα της αφήγησής του ότι αυτά βρίσκονται στον αστικό πυρήνα της Δύμης, εντός των τειχών, όπως κι εκλαμβάνεται από όλους τους μελετητές. Λίγες μόνο σκέψεις μπορούν να γίνουν για το ιερό της Αθηνάς. Ουσιαστικά η μόνη αξιοποιήσιμη πληροφορία που μας παρέχεται από τον Πausανία είναι ότι χαρακτηρίζει το λατρευτικό άγαλμα στο ναό της θεάς «ές τὰ μάλιστα ἀρχαῖον»²⁴⁰⁹. Ο χαρακτηρισμός αυτός υποδεικνύει την παλαιότητα της λατρείας και θεωρείται ότι αναγάγει τη χρονολόγηση του λατρευτικού αγάλματος τουλάχιστον στην αρχαϊκή εποχή²⁴¹⁰.

Ο Osanna²⁴¹¹ βασιζόμενος στην αρχαιότητα του λατρευτικού αγάλματος αλλά και της παρουσίας της Αθηνάς στην Αχαΐα και στις αχαϊκές αποικίες της Δύσης πιστεύει ότι το ιερό θα προϋπήρχε της ίδρυσης της Δύμης στο υψίπεδο της Κάτω Αχαγιάς και ότι θα ανήκε σε μία από τις κώμες που συνοικίστηκαν σε αυτήν. Εναλλακτικά η λατρεία της Αθηνάς μπορεί να μεταφέρθηκε κατά τα χρόνια του συνοικισμού από μία κώμη στη νέα πόλη, όπου θα κτίστηκε προφανώς ναός για να στεγάσει το λατρευτικό άγαλμα του παλαιού ιερού²⁴¹². Δεδομένων των αβεβαιοτήτων που υπάρχουν σχετικά δεν αποκλείεται, ωστόσο, το ιερό και το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς να ανάγονται στα χρόνια του συνοικισμού.

Σε κάθε περίπτωση η Αθηνά στη Δύμη προβάλλεται στην έρευνα ως προστάτιδα της νέας πολιτικής κατάστασης που προέκυψε από τον συνοικισμό έχοντας έναν πρωτεύοντα ρόλο, ώστε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως η πολιούχος θεότητα²⁴¹³. Η λειτουργία της θεάς ως εγγυήτριας της πολιτικής ενότητας, της γένεσης και συνέχειας της πόλης είναι γνωστή κι από άλλες περιοχές, ενώ είναι ενδεικτικό για τη Δύμη ότι η ίδια θεά συναντάται επίσης στα σύνορα της χώρας της, παρά τον Λάρισσο ποταμό, όπως θα δούμε παρακάτω. Δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο εξάλλου ότι ο Πausανίας αναφέρει μόνο αυτή τη λατρεία στην πόλη πέραν της νεότερης ανατολικής λατρείας της Μητέρας και του Άττι, είτε εξαιτίας της σημασίας της για την πόλη είτε επειδή το ιερό διασώθηκε ως τα χρόνια του

²⁴⁰⁷ Rizakis 1995, 154· Ριζάκης 2000β, 123. Παρόλα αυτά η αποσπασματική εικόνα που μας παρουσιάζει ο Πausανίας, ιδίως όσον αφορά τις λατρείες, δεν αντιστοιχεί απόλυτα στην πραγματικότητα, ενώ έχουν εντοπιστεί κι ορισμένες άλλες δυσεξηγήτες ελλείψεις στο κείμενό του, βλ. Rizakis 1995, 154-156· Ριζάκης 2000β, 123-124. Χαρακτηριστική είναι η απουσία μνείας του φημισμένου και επιβλητικού Τείχους των Δυμαίων κοντά στον Λάρισσο ποταμό, στην περιοχή του οποίου αναφέρει μόνο το ιερό της Αθηνάς Λαρισσαίας, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

²⁴⁰⁸ Πaus. 7,17,9.

²⁴⁰⁹ Πaus. 7,17,9: «Δυμαίοις δὲ ἔστι μὲν Ἀθηνᾶς ναὸς καὶ ἄγαλμα ἐς τὰ μάλιστα ἀρχαῖον, ...». Ο Ριζάκης λανθασμένα κάνει λόγο για ξόανο, βλ. Rizakis 1995, 154: «χοanon cultuel» και Ριζάκης 2000β, 125: «λατρευτικό ξόανον».

²⁴¹⁰ Osanna 1996, 26· Ριζάκης 2000β, 125. Για την απαιτούμενη προσοχή ως προς τη χρήση από τον Πausανία της λέξης «ἀρχαῖος» βλ. Donohue 1988, 146-147.

²⁴¹¹ Βλ. Osanna 1996, 26-27.

²⁴¹² Βλ. Παπαχατζής 4, 73 σημ.1.

²⁴¹³ Βλ. Ριζάκης 2000β, 124-125.

για τον ίδιο λόγο²⁴¹⁴. Η σημασία της Αθηνάς για τη Δύμη υπαγορεύεται από το γεγονός ότι η κρανοφόρος προτομή της θεάς απεικονίζεται σε κάποια από τα νομίσματα της ελληνιστικής πόλης και της ρωμαϊκής αποικίας²⁴¹⁵. Στο λήμμα του Στέφανου Βυζάντιου για τη Δύμη διαβάζουμε: «Εύφορίων ἢ τις ἔχεις κληϊδας ἐπιζεφύριοι Δυμαίης», διὰ τὸ πρὸς δύσιν ἐπιζεφυρον»²⁴¹⁶. Ο Ριζάκης θεωρεί πως στο απόσπασμα του Ευφορίωνα γίνεται λόγος για την Αθηνά, που παρουσιάζεται ως η κλειδούχος της πόλης. Παρόλο που επισημαίνει ότι το επίθετο «κληδοῦχος» είναι σπάνιο για την Αθηνά κι ότι εδώ ο χαρακτηρισμός μπορεί να είναι αλληγορικός, ωστόσο πιστεύει ότι εκφράζει την πολιούχο υπόσταση της θεάς στη Δύμη²⁴¹⁷.

Όσον αφορά τον εντοπισμό του ιερού της Αθηνάς, από τη στιγμή που δεν μας είναι καλά γνωστός ο πολεοδομικός ιστός της πόλης και δεν έχουμε καμία πληροφορία σχετικά με αυτό, θα μπορούσαμε υποθετικά να το αναζητήσουμε στην περιοχή της ακρόπολης, που ταυτίζεται με την κορυφή του λόφου Ριάρι και συγκεκριμένα το Δ άκρο του²⁴¹⁸. Ο Ριζάκης έχει κάνει λόγο για μία υπό εξέλιξη ανασκαφή στην περιοχή της ακρόπολης, κατά την οποία ανακαλύφθηκαν διάφορες κατασκευές και βρέθηκαν ελληνιστική κεραμική πολύ καλής ποιότητας, καλαθίσκοι και πήλινα ειδώλια, ενώ στην ίδια περιοχή είχε βρεθεί ένα μαρμάρινο γυναικείο άγαλμα²⁴¹⁹. Ωστόσο δεν υπάρχουν περαιτέρω πληροφορίες για τα ευρήματα αυτά, που φαίνεται ότι ανήκουν σε ένα ιερό²⁴²⁰. Στο λιγότερο ερευνημένο ΒΑ τμήμα της αρχαίας πόλης ο Rouqueville είχε δει μία μικρή εκκλησία κτισμένη πάνω στα λείψανα ενός αρχαίου ναού²⁴²¹. Θεωρείται πιθανό στο ναό αυτό να ανήκει ένας

²⁴¹⁴ Στην πόλη μαρτυρούνται επίσης οι λατρείες της Venus και της Stata Mater, οι οποίες, όπως και αυτή της Μητρός Δινδυμήνης και του Άττη, συνδέονται με την εγκατάσταση των Ρωμαίων αποίκων στο β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ., σχετικά βλ. Osanna 1996, 27-29.

²⁴¹⁵ Βλ. NCP 74· Osanna 1996, 26· Ριζάκης 2000β, 124, εικ.2· Parageorgiadou-Bani 2004, 69, 125. Εναλλακτικά στον εμπροσθότυπο των αυτόνομων κοπών απεικονίζονται γυναικείες κεφαλές, που ταυτίζονται με την επώνυμη ηρωίδα Δύμη και με τη Δήμητρα. Η κρανοφόρος προτομή της Αθηνάς που απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο κοπών της colonia στα χρόνια 44-31 π.Χ. βασίζεται σε ρωμαϊκά πρότυπα σύμφωνα με τον Amandry 1981, 51, 54, πίν.14,II-III.

²⁴¹⁶ Στέφ. Βυζ. λ. Δύμη· πρβλ. Rizakis 1995, 290-291 αρ.493. Για τον Ευφορίωνα, ποιητή και γραμματικό του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. Σούδ. λ. Εύφορίων.

²⁴¹⁷ Βλ. Ριζάκης 2000β, 124 με σημ.13-14· πρβλ. Rizakis 1995, 291. Κλειδούχος θεότητα είναι κυρίως η Ήρα, ακολουθούμενη από την Άρτεμη, την Κυβέλη, τον Πλούτωνα και την Περσεφόνη. «Κληδοῦχος» αποκαλείται η θεά σε ένα χορικό στις Θεοδοφοριάζουσες (βλ. Αριστοφ. Θεσμ. 1137-1142), ώστε να αποδοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην πολιούχο και προστάτιδα Αθηνά εναντίον κάθε είδους απειλών, όπως επιβάλλεται από τις περιστάσεις του έργου. Σχετικά βλ. Anderson 1995, 57-68, ιδίως 65-66· το επίθετο «κληδοῦχος», μοναδικό για τον Αριστοφάνη, παραπέμπει σε ένα χωρίο των Ευμενίδων, όπου η Αθηνά διακηρύττει: «κληϊδας οἶδα δώματος μόνη θεῶν / ἐν ᾧ κεραυνός ἐστιν ἐσφραγισμένος» (Αισχ. Ευμεν. 827-828).

²⁴¹⁸ Για τον εντοπισμό της ακρόπολης και κάποια λείψανα τειχών βλ. Rizakis 1992, 81-84. Σε αυτό το ευρύτερο ΒΔ τμήμα της πόλης έχουν βρεθεί ελληνιστικές οικίες και τμήμα από ένα ελληνιστικό κτήριο δημόσιου χαρακτήρα, βλ. Rizakis 1992, 92.

²⁴¹⁹ Βλ. Rizakis 1992, 92.

²⁴²⁰ Πρβλ. Osanna 1996, 30. Αργότερα ο Ριζάκης 2000β, 125 δεν αναφέρεται στα ευρήματα αυτά και λέει μόνο ότι η ακρόπολη είναι ένας πιθανός χώρος αναζήτησης του ιερού της Αθηνάς, για τη θέση του οποίου οι ανασκαφές δεν έχουν ρίξει το απαραίτητο φως.

²⁴²¹ Βλ. Rouqueville 1824, 376.

πώρινος τοίχος επιμελημένης εργασίας που αποκαλύφθηκε με αφορμή έργα ύδρευσης στην Α πλευρά της πλατείας της Δημοκρατίας²⁴²². Η Λακάκη-Marchetti προσθέτει ότι στην ευρύτερη περιοχή της πλατείας έχει βρεθεί ένας αποθέτης, που θα μπορούσε να σχετίζεται με το υποτιθέμενο ιερό²⁴²³.

3.6. ΔΥΜΗ. ΧΩΡΑ, ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΛΑΡΙΣΑΙΑΣ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΛΑΡΙΣΟ ΠΟΤΑΜΟ

Παυσ. 7,17,5 «Ἀθηνᾶς ναός λαρισαίας»

Ο Πausανίας ξεκινάει την περιγραφή της Αχαΐας από τον ποταμό Λάρισσο, σύνορο της χώρας των Αχαιών και των Ηλείων, ο οποίος σήμερα είναι γνωστός ως Μάνα ή Ριολίτικο ποτάμι²⁴²⁴. Η αόριστη και λακωνική διατύπωση του Πausανία ότι «στον ποταμό υπάρχει ναός της Αθηνάς λαρισαίας» δημιουργεί εύλογα αμφιβολίες για το αν ο ίδιος τον είχε επισκεφθεί²⁴²⁵. Ο Πausανίας αποτελεί τη μοναδική πηγή για το ιερό αυτό της θεάς, για την επίκληση της οποίας διαθέτουμε ένα στοιχείο από τον Στράβωνα. Ο γεωγράφος απαριθμώντας τις γνωστές του «Λάρισες» σημειώνει μετά τη μνεία του ποταμού Λάρισου ως ορίου των Ηλείων και της Δύμης ότι ο Θεόπομπος κάνει λόγο για μία πόλη Λάρισα «κειμένην ἐν τῇ αὐτῇ μεθορίᾳ»²⁴²⁶. Η ίδια πόλη φαίνεται ότι συναντάται σε χειρόγραφα του Ξενοφώντα, ωστόσο μη γνωρίζοντας τίποτε άλλο για αυτή δεν μπορούμε να πούμε αν ανήκε όντως στην Αχαΐα ή στην Ηλεία²⁴²⁷.

Δεδομένης της γενικής χρήσης του τοπωνύμιου «Λάρισα» για οχυρές θέσεις έχει προταθεί από παλαιά στην έρευνα η ταύτιση της πόλης του Θεόπομπου με το λεγόμενο Κάστρο της Καλογριάς, ένα εντυπωσιακό μυκηναϊκό οχυρό στην περιοχή του ακρωτήριου Άραξος, Ν του οποίου εκβάλλει ο Λάρισος²⁴²⁸. Το οχυρό αυτό μας είναι γνωστό από την εξιστόρηση του Πολύβιου των πολεμικών γεγονότων μεταξύ Αχαιών, Αιτωλών και Ηλείων το 220-217 π.Χ.²⁴²⁹. Από τον ιστορικό μαθαίνουμε ότι επρόκειτο για ένα φρούριο των Δυμαίων παρά τον Άραξο, που ονομαζόταν «Τείχος», καθώς και την παράδοση ότι το είχε κτίσει ο Ηρακλής για να το χρησιμοποιήσει ως ορμητήριο εναντίον των

²⁴²² Βλ. Rizakis 1992, 93 με σημ.46· Λακάκη-Marchetti 2000, 118.

²⁴²³ Βλ. Λακάκη-Marchetti 2000, 118, σχέδ.1Γ, εικ.3-4.

²⁴²⁴ Παυσ. 7,17,5· το ίδιο αναφέρει και στο τέλος των Ηλιακών (6,26,10), όπου προσθέτει ότι παλαιότερα σύνορο ήταν το ακρωτήριο Άραξος. Επίσης ο Στρ. 8,7,5 λέει για τη Δύμη: «Διαιρεῖ δ' αὐτὴν ἀπὸ τῆς Ἡλείας κατὰ Βουπράσιον ὁ Λάρισος ποταμός, ῥέων ἐξ ὄρους τοῦτο δ' οἱ μὲν Σκόλλιν καλοῦσιν, Ὅμηρος δὲ πέτρην Ὀλενίην»· για τη μνεία του Άραξου σε άλλα χωρία του γεωγράφου βλ. Rizakis 1995, 298-299 αρ.519. Για τις αρχαίες πηγές και τη βιβλιογραφία σχετικά με τον ποταμό Λάρισσο ως σύνορο των δύο περιοχών βλ. Baladié 1980, 67-68· Rizakis 1995, 151 αρ.224· Osanna 1996, 21 σημ.1, 23 με σημ.13.

²⁴²⁵ Παυσ. 7,17,5: «Ἀχαιοῖς δὲ ὄροι καὶ ἠλείοις τῆς χώρας ποταμός τε Λάρισος καὶ Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῷ ποταμῷ ναός ἐστι λαρισαίας, καὶ ἀχαιῶν πόλις Δύμη σταδίου ὅσον τε τριάκοντα ἀπέχει τοῦ Λαρίσου».

²⁴²⁶ Βλ. Στρ. 9,5,19.

²⁴²⁷ Για το ζήτημα των γραπτών πηγών βλ. IACP 499 αρ.255.

²⁴²⁸ Βλ. Frazer IV, 112-113. Σύμφωνα με μία άλλη άποψη στο μυκηναϊκό οχυρό αναγνωρίζεται η ομηρική «Μύρσινος ἔσχατόωσα» των Επειών (Ιλ. Β 616), βλ. σχετικά Hope Simpson – Lazenby 1970, 98.

²⁴²⁹ Βλ. Πολύβ. 4,59,4-60,2, 4,83,1-5. Πρβλ. Rizakis 1995, 271-272 αρ.444, 273-274 αρ.449. Για το μυκηναϊκό οχυρό και τον στρατιωτικό ρόλο του κυρίως κατά την ελληνιστική περίοδο βλ. Rizakis 1992, 102-107, 118-123, 178-179 αρ.7.

Ηλείων²⁴³⁰. Στην περιοχή της κύριας εισόδου του φρουρίου βρέθηκε ένας «βωμός», που ανάγεται ίσως στη γεωμετρική εποχή, μαζί με αναθήματα αρχαϊκών ως ελληνιστικών χρόνων, ενώ επιγραφές στο παρακείμενο τμήμα του τείχους, για τις οποίες δίδεται η χρονολόγηση 4^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ., μαρτυρούν τη λατρεία του Αφήτου (που ταυτίζεται με τον Απόλλωνα) και της Άρτεμης, του Ευάλιου και της Αφροδίτης²⁴³¹. Τελευταία, οι Παπαχατζής και Osanna φαίνεται να αποδέχονται ότι η επίκληση Λαρισαία ανάγεται στην πόλη Λάρισα που ταυτίζεται με το Τείχος των Δυμαίων όντας ενδεχομένως μία από τις κώμες που συνοικίστηκαν στη Δύμη· ο τελευταίος πιθανολογεί η λατρεία της Αθηνάς να εγκαθιδρύθηκε εκεί κατά την πρώιμη αρχαϊκή εποχή όπως και σε άλλες περιπτώσεις μυκηναϊκών οχυρών²⁴³².

Ωστόσο, με βάση νεότερες έρευνες πιστεύεται ότι η αναζήτηση του ιερού της Αθηνάς Λαρισαίας θα πρέπει να προσανατολιστεί προς άλλη κατεύθυνση, και μάλιστα προς την αριστερή όχθη του ποταμού, αν και θα περιμέναμε ότι η θέση αυτή, Ν του Λάρισου, δεν εντάσσεται στη χώρα της Δύμης. Στο ναό της Αθηνάς αποδίδονται τα ερείπια ενός σημαντικού κτίσματος σε απόσταση περίπου 150 μ. από την αριστερή όχθη του Λάρισου, περίπου στο μέσο του πλου του. Συγκεκριμένα κοντά στο χωριό Ρίοιο, στη θέση «Καταρράχια», εντοπίστηκαν μεγάλοι επιμελημένοι γωνιόλιθοι από υπόλευκο πωρόλιθο που προέρχονται πιθανόν από τον στυλοβάτη ενός κτηρίου της κλασικής εποχής (;)²⁴³³. Στα γύρω αμπέλια αναφέρεται ότι υπάρχουν διάσπαρτα θραύσματα κεραμίδων και όστρακα κλασικά και ελληνιστικά, αλλά και κάποια της Εποχής του Χαλκού.

Στην περίπτωση αυτή η επίκληση της Αθηνάς θα προέρχεται από το όνομα του ποταμού, πράγμα όχι ασύνηθες²⁴³⁴. Ο Osanna θεωρεί ότι η ταύτιση του Ριζάκη συναντά μία σειρά δυσκολιών, κυρίως ελλείψει σαφών στοιχείων για την ιερότητα του χώρου, και υποθέτει ότι οι γωνιόλιθοι θα μπορούσαν να ανήκουν σε οποιοδήποτε άλλο οικοδόμημα²⁴³⁵. Επανερχόμενος με κάποια συγκράτηση ο Ριζάκης στο θέμα της ταύτισης του κτίσματος παραδέχεται ότι μόνο μία συστηματική ανασκαφή θα μπορούσε να επιβεβαιώσει την κατά τα άλλα ελκυστική υπόθεση της σύνδεσής του με το ναό της Αθηνάς, καθώς δεν αποκλείεται – δεδομένης και της θέσης – τα λείψανα να ανήκουν σε κάποιο δημόσιο κτήριο πιθανότατα θρησκευτικού χαρακτήρα²⁴³⁶.

²⁴³⁰ Πολύβ. 4,59,4-5: «... παρά τὸν Ἄραξον φρούριον τῶν Δυμαίων εὐκαιρον τὸ καλούμενον Τεῖχος, ὃ φασιν οἱ μῦθοι τὸ παλαιὸν Ἡρακλέα πολεμοῦντα τοῖς Ἡλείοις ἐποικοδομησάμενον, βουλόμενον ὀρημητρίῳ χρῆσθαι τούτῳ κατ' αὐτῶν». Πρβλ. Πολύβ. 4,83,1: «Μετὰ δὲ ταῦτα ἀναξεύξας ὁ βασιλεὺς, καὶ ποιησάμενος τὴν πορείαν διὰ Πατρῶν καὶ Δύμης, ἦκε πρὸς τὸ φρούριον, ὃ καλεῖται μὲν Τεῖχος, πρόκειται δὲ τῆς Δυμαίων χώρας ...».

²⁴³¹ SEG 41,403· πρβλ. Lafond 1991, 414-415. Ανασκαφές στο οχυρό έχουν διεξαχθεί στη δεκαετία του 1960 από τον Μαστροκόστα, βλ. Ριζάκης 2000β, 124 σημ.6 για τη σχετική βιβλιογραφία. Για τις μαρτυρούμενες θεότητες και για το ζήτημα της αναγωγής της λατρείας στα μυκηναϊκά χρόνια βλ. Osanna 1996, 43-46, 47-48· Ριζάκης 2000β, 125-127· Gonzales 2004, 154-155.

²⁴³² Παπαχατζής 4, 66 σημ.5· Osanna 1996, 32· Moggi – Osanna 2000, 280.

²⁴³³ Βλ. Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 43, 1988, 164-166· Rizakis 1992, 24, 70, 220 αρ.77, πίν.ΧVII-3· Rizakis 1995, 156 αρ.239,2· Ριζάκης 2000β, 125 με σημ.18 για τη συνολική βιβλιογραφία.

²⁴³⁴ Μία ανάλογη περίπτωση θα μπορούσε να εντοπιστεί στις μαρτυρίες για το αποικιακό περιβάλλον της Αχαΐας, όπου στη Σύβαρη μαρτυρείται μία Αθηνά που έφερε προφανώς το όνομα Κραθία κοντά στην όχθη του ποταμού Κράθη, βλ. Moggi – Osanna 2000, 280.

²⁴³⁵ Osanna 1996, 46· η ίδια επιφύλαξη συνεχίζει να διατηρείται από τους Moggi – Osanna 2000, 280, όπου θεωρείται ότι ο ναός της Αθηνάς Λαρισαίας δεν έχει ταυτιστεί ακόμη.

²⁴³⁶ Ριζάκης 2000β, 125.

Η τοπογραφία αυτής της συνοριακής περιοχής μας είναι άγνωστη και δεν μπορεί να συμβιβαστεί με όσα διαθέτουμε από τις γραπτές πηγές, από τις οποίες μας παραδίδεται εκτός από την αιγιματική Λάρισα και το Βουπράσιον. Πρόκειται για ομηρική πόλη των Επειών, που φαίνεται ότι δεν υπήρχε στην ιστορική εποχή και είναι άγνωστη η θέση της, αν και έχει συσχετιστεί με ένα ηλιακό ιερό της Αθηνάς²⁴³⁷. Σε κάθε περίπτωση, η επίκληση Λαρισαία αφενός συνδεόμενη προφανώς με κάποιο τοπωνύμιο αποτελεί ισχυρότατη ένδειξη για την εντοπιότητα και την αρχαιότητα της λατρείας της Αθηνάς, κι αφετέρου ταιριάζει με την ιδιότητά της που συνδέεται με την ασφάλεια των πόλεων: η Λαρισαία Αθηνά έχοντας το ιερό της σε αυτό το νευραλγικό σημείο «ιεροποιεί» και προστατεύει τα σύνορα της Δυμαίας χώρας, είναι η φρουρός και η εγγυήτρια της ακεραιότητας ακόμη κι ολόκληρης της Αχαΐας²⁴³⁸. Απίθανη φαίνεται πάντως η παλαιότερη υπόθεση του Vollgraff ότι ο ναός της Αθηνάς Λαρισαίας ήταν «une filiale» του ναού της θεάς στη Λάρισα του Άργους²⁴³⁹.

3.7. ΠΑΤΡΑ. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

νομίσματα αυτόνομα και ρωμαϊκής αποικίας

Σύμφωνα με τις παραδόσεις που μεταφέρει ο Πausanias στην αρχή του λόγου του για την Πάτρα αναγνωρίζονται τρεις φάσεις στη μυθική προϊστορία της περιοχής, που αντιστοιχούν στους αυτόχθονες και την ίδρυση των τριών κωμών (Αρόη, Άνθεια, Μεσάτις), στους Ίωνες με κεντρική μορφή τον Θεσσαλό βασιλιά Ευρύπυλο και στους Αχαιούς, οπότε συνοικίστηκε η πόλη της Πάτρας. Στην κάθε φάση πρωταγωνιστούν διαφορετικοί ήρωες και σε όλες αναδεικνύεται η λατρεία της Άρτεμης αλλά και του Διόνυσου, θεότητες που προβάλλονται ως οι κυριότερες της πόλης από την περιγραφή του Πausanias. Ιδιαίτερα η Άρτεμη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η πολιούχος θεότητα. Η Αθηνά απουσιάζει από τις παραδόσεις αυτές, ωστόσο, όπως θα δούμε παρακάτω, συσχετίζεται με κάποιους από τους τοπικούς ήρωες.

Ο συνοικισμός της Πάτρας [πίν.3.6.α], όπως και άλλων αχαϊκών πόλεων, ή έστω η τελική φάση του, τοποθετείται στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., όμως πιστεύεται ότι συνέχισαν να υπάρχουν οι κοινότητες που συμμετείχαν σε αυτόν²⁴⁴⁰. Οι «Πατρές» συγκαταλέγονται από τον Ηρόδοτο στα δώδεκα «μέρεα» της Αχαΐας²⁴⁴¹. Η πόλη ως θαλάσσιος σταθμός βρέθηκε στο προσκήνιο κατά τον πελοποννησιακό πόλεμο και το 419 π.Χ. οι κάτοικοι πείστηκαν από τον Αλκιβιάδη να επεκτείνουν τα τείχη ως τη θάλασσα²⁴⁴². Σύμφωνα με τον Πausanias οι Πατρείς συνέδραμαν τους Αιτωλούς εναντίον

²⁴³⁷ βλ. Ιλ. Β 615, Λ 756, 760, Ψ 631· πρβλ. Rizakis 1992, 24. Για το ζήτημα βλ. στο κεφ.4.2.

²⁴³⁸ βλ. Osanna 1996, 32· Ριζάκης 2000β, 124.

²⁴³⁹ Vollgraff 1959, 255.

²⁴⁴⁰ Για τη σχετική συζήτηση βλ. Moggi 1976, 89-95, 120-121, κατά τον οποίο η τελική φάση ανάγεται στα 480-430 π.Χ. και η αρχική ενδεχομένως στον 6^ο αι. π.Χ. βλ. επίσης Rizakis 1995, 163, ο οποίος χρησιμοποιεί ως κριτήρια την απουσία αρχαϊκών ευρημάτων από την περιοχή της πόλης και τη χρονολόγηση του παλαιότερου νεκροταφείου στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο Osanna χρονολογεί τον συνοικισμό της Πάτρας στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. Osanna 1993, 102 και Osanna 1996, 67-69.

²⁴⁴¹ Ηρόδ. 1,145· πρβλ. Στρ. 8,7,4 και Πολύβ. 2,41,8. Η χρήση του εθνικού στον πληθυντικό από τον Ηρόδοτο αντί του ονόματος της πόλης ίσως υποδεικνύει την ύπαρξη πολλαπλών οικιστικών πυρήνων, βλ. IACP 484.

²⁴⁴² Θουκ. 5,52,2· Πλούτ. Αλκ. 15,6,3-4. Πρβλ. Beck 1997, 58-59. Σχετικά με τα «μακρά τείχη» της Πάτρας και σωζόμενα πιθανά ίχνη τους βλ. Παπαποστόλου 1990, 465, 466 με σημ.11· ΑΔ 52, 1997, 273-275.

των Γαλατών το 279 π.Χ. στη Φωκίδα και μετά τις συμφορές των χρόνων εκείνων, παρά τη νίκη των Ελλήνων, διασκορπίστηκαν από την πόλη στα «πολίσματα» «Μεσάτιν καὶ Ἄνθειαν καὶ Βολίνην καὶ Ἄργυρᾶν τε καὶ Ἄρβαν»²⁴⁴³. Υπάρχουν αμφιβολίες για το αν ο «διοικισμός» της Πάτρας ανάγεται πράγματι τότε ή στα 146 π.Χ., από τη στιγμή που το μέγεθος της ήττας στον Παιονία μοιάζει με την περιγραφή του Πολύβιου για τις τελευταίες δραματικές στιγμές της Αχαϊκής Συμπολιτείας²⁴⁴⁴. Πάντως και στις δύο χρονικές στιγμές φαίνεται ότι η πόλη δεν εγκαταλείφθηκε εντελώς²⁴⁴⁵.

Μετά τη νίκη στο Ἄκτιο ο Αύγουστος εγκατέστησε στην Πάτρα απόμαχους λεγεωνάριους και την κατέστησε *colonia*, πιθανότατα το 15/4 π.Χ. (*Colonia Augusta Achaica Patrensis*)²⁴⁴⁶. Ο αποικισμός συνοδεύθηκε από την ενσωμάτωση οικισμών και πληθυσμού από τα παλαιότερα πολίσματα, από γειτονικές πόλεις της Αχαΐας αλλά και από περιοχές της Αιτωλίας και της Λοκρίδας. Όταν επισκέφθηκε την πόλη ο Παιονίας το 173/4 μ.Χ. ήταν ένα από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα όχι μόνο της Πελοποννήσου αλλά ολόκληρου του ελλαδικού χώρου. Η Πάτρα είναι η μοναδική πόλη της Αχαΐας που ο περιηγητής περιγράφει διεξοδικά, αν και αναφέρεται λιγότερο στα μνημεία και περισσότερο σε μύθους και στοιχεία των λατρειών.

Δεν διαθέτουμε μία πλήρη και συνθετική εικόνα για την πόλη από την αρχαιολογική έρευνα και δεν είναι εύκολο να συμβιβάσουμε τα αποτελέσματά της με τα στοιχεία των γραπτών πηγών²⁴⁴⁷. Η τοπογραφία της Πάτρας, κατά βάση των ρωμαϊκών χρόνων, άρχισε να φωτίζεται μετά το 1970 με τις πολυάριθμες σωστικές ανασκαφές κατά την ανοικοδόμηση της σύγχρονης πόλης. Η αδιάσπαστη κατοίκηση της περιοχής από τα αρχαία χρόνια καθιστά προβληματική την αναπαράσταση της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης και τον εντοπισμό των ιερών της, από τα οποία κανένα δεν έχει ταυτιστεί.

Φαίνεται ότι έως και τα κλασικά χρόνια η πόλη ήταν περιορισμένη στην περιοχή του Κάστρου, που ταυτίζεται με την ακρόπολη και στην περιοχή του οποίου εντοπίζεται η Αρόη. Ορισμένα ιερά της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου έχουν εντοπιστεί εκτός των ορίων του άστεως. Από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. αρχίζει η σταδιακή επέκταση και ανάπτυξη της πόλης που κορυφώνεται κατά την ελληνιστική εποχή, όταν έχει πια εξαπλωθεί Ν και ΝΔ της ακρόπολης. Γνωρίζουμε ότι το 280 π.Χ. η Πάτρα αναλαμβάνει μαζί με τη Δύμη, τις Φαρές και την Τριταία να αναδιοργανώσει το παλαιό αχαϊκό κοινό²⁴⁴⁸.

Στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια δεν σημειώνεται αξιόλογη πολεοδομική ανάπτυξη σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, όμως ακμή εντοπίζεται κυρίως κατά τον 2^ο αι. και το α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ., οπότε χρονολογούνται τα περισσότερα από τα δημόσια κτήρια που έχουν έρθει στο φως. Ένα μεγάλο τμήμα της πόλης, ιδίως προς τη θάλασσα, φαίνεται ότι αποτελεί προσθήκη των ρωμαϊκών χρόνων. Στην άνω πόλη όπου εκτεινόταν η ελληνιστική πόλη διαμορφωμένη σε άνδρα

²⁴⁴³ Βλ. Παιον. 7,18,6, πρβλ. 7,20,6 και 10,22,6.

²⁴⁴⁴ Βλ. Πολύβ. 38,16,4· πρβλ. Rizakis 1995, 282-283 αρ.466.

²⁴⁴⁵ Βλ. Παπαποστόλου 1990, 468-469· Rizakis 1995, 165.

²⁴⁴⁶ Συνήθως χρησιμοποιείται η συντομότερη μορφή *Colonia Patrensis*· για τον επίσημο τίτλο της αποικίας βλ. Rizakis 1995, 166-167 και Rizakis 1998, 21.

²⁴⁴⁷ Για μία συνολική διαχρονική θεώρηση των αρχαιολογικών δεδομένων για την Πάτρα βλ. Παπαποστόλου 1990 και Παπαποστόλου 1991.

²⁴⁴⁸ Βλ. Πολύβ. 2,41 και Στρ. 8,7,3-4.

φαίνεται ότι διατηρήθηκε η παλαιότερη πολεοδομική διάταξη. Σε διάφορα σημεία των ανασκαφών αποκαλύπτεται ένα στρώμα εκτεταμένων καταστροφών από πυρκαγιές κατά το β' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ., που μπορεί να ανάγεται στην εισβολή των Ερούλων ή σε σεισμούς.

Οι μεταβολές που υπέστη η πόλη στο πέρασμα των αιώνων, η άγνοια για την πρώιμη ζωή της, η μετατροπή της σε *colonia* από τον Αύγουστο με τη συρροή ετερογενούς πληθυσμού και διαφορετικών ιδεολογιών, παραδόσεων και λατρειών, καθώς και τα ελλιπή αρχαιολογικά δεδομένα δεν μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε το θρησκευτικό σύστημα της προ-ρωμαϊκής Πάτρας έχοντας εξάλλου ως βασική πηγή μας τον Πausανία. Σε γενικές γραμμές στην έρευνα θεωρείται πιθανή έως και αναμφισβήτητη η αρχαιότητα ορισμένων λατρειών που μαθαίνουμε από τον Πausανία. Για παράδειγμα μεταξύ των αρχαιότερων τοπικών θεοτήτων συγκαταλέγονται κατά γενική ομολογία η Άρτεμη Τρικλαρία και ο Διόνυσος Αισυμνήτης, το τελετουργικό και ο μύθος των οποίων «αποτελούν θρησκευτική έκφραση της δημιουργίας της πόλης»²⁴⁴⁹. Ωστόσο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και την οπτική του Auffarth ότι η εικόνα του Πausανία για τη θρησκευτική ζωή της Πάτρας αποτελεί ένα μεταγενέστερο κατασκευάσμα της ρωμαϊκής αποικίας, που βασίστηκε σε στοιχεία επείσακτα από τη Ρώμη και άλλα μεγάλα θρησκευτικά κέντρα της εποχής, και στη συνέχεια μέσα από τη διαδικασία της *interpretatio Graeca* χρησιμοποιήθηκε για να προσδώσει αρχαιότητα και ελληνικότητα σε αυτή την τόσο ιδιαίτερη περίπτωση πόλης²⁴⁵⁰.

Εν αντιθέσει με άλλες πόλεις της Αχαΐας δεν έχουμε νομίσματα της Πάτρας από την κλασική εποχή. Σε κάποια από τα χάλκινα νομίσματα της ελληνιστικής περιόδου (250-146 π.Χ.) απεικονίζονται γλαύκα στον εμπροσθότυπο και τρίαινα μέσα σε στεφάνι στον οπισθότυπο²⁴⁵¹ [πίν.3.6.β]. Κατά την επόμενη περίοδο (146-32 π.Χ.) στα χάλκινα νομίσματα της πόλης εμφανίζεται η Αθηνά είτε στον εμπροσθότυπο είτε στον οπισθότυπο [πίν.3.6.γ]. Στην πρώτη περίπτωση βλέπουμε την κρανοφόρο προτομή της θεάς σε κατατομή προς τα δεξιά και πίσω τον Ποσειδώνα στη στάση του «Θεού του Αρτεμισίου» να κρατά τρίαινα και δελφίνι²⁴⁵². Στη δεύτερη με την κεφαλή του Ηρακλή στον εμπροσθότυπο η Αθηνά παριστάνεται σε στάση επίθεσης προς τα δεξιά κρατώντας δόρυ και κυκλική ασπίδα· ενίοτε μπροστά της διακρίνεται γλαύκα ή φοίνικας πίσω²⁴⁵³. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η σημασία της λατρείας του Ποσειδώνα για την Πάτρα προκύπτει και από τη χρήση του δελφινιού ως εμβλήματος στον οπισθότυπο των νομισμάτων που έκοψε η πόλη επί Αχαϊκής Συμπολιτείας²⁴⁵⁴.

²⁴⁴⁹ Βλ. De Polignac 2000, 104.

²⁴⁵⁰ Βλ. Auffarth 1997. Αναλύοντας τις λατρείες της Πάτρας ο Osanna επιχειρεί να εντάξει τα δεδομένα για την καθεμία στην αντίστοιχη χρονολογική φάση της πόλης, βλ. Osanna 1996, 65-150. Ο Lafond 1998 σε άρθρο του κάνει λόγο για τη θρησκευτική τοπογραφία και την ταυτότητα μίας ελληνικής πόλης που έγινε ρωμαϊκή αποικία μέσα από την οπτική του Πausανία.

²⁴⁵¹ Βλ. BMC 22 αρ.4, πίν.5,6· NCP 85 αρ.11· Osanna 1996, 80· Mylonopoulos 2003, 43. Από τον Head χρονολογούνται στα 146-32 π.Χ., καθώς αναγνωρίζει μόνο μία περίοδο για τα αυτόνομα νομίσματα της πόλης, βλ. HN² 414-415.

²⁴⁵² Βλ. BMC 22 αρ.5-6, πίν.5,7· NCP 85 αρ.11, πίν.Q,20· HN² 415· Osanna 1996, 81· Mylonopoulos 2003, 43.

²⁴⁵³ Βλ. BMC 23 αρ.7-13, πίν.5,8· NCP 82 αρ.6· HN² 415· Osanna 1996, 124.

²⁴⁵⁴ Βλ. HN² 417· Mylonopoulos 2003, 42-43.

Η παραγωγή του νομισματοκοπέιου της ρωμαϊκής αποικίας δεν προσεγγίζει ως προς τον αριθμό, την ποικιλία και τη δημιουργική ελευθερία τα αντίστοιχα νομίσματα της Κορίνθου²⁴⁵⁵. Ένα βασικό χαρακτηριστικό του είναι η χρήση επεξηγηματικών επιγραφών για την ταύτιση των θεοτήτων, πολλές από τις οποίες συσχετίζονται με την αυτοκρατορική λατρεία. Τα νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων έχουν εμφανή ελληνικά χαρακτηριστικά και σε αυτά απεικονίζονται πολυάριθμες θεότητες και στοιχεία τοπικών λατρειών με την Άρτεμη και σχετικά θέματα από τον εικονογραφικό της κύκλο να αποτελούν την πιο συχνή επιλογή. Επί Αδριανού, οπότε φαίνεται ότι αναδεικνύονται οι τοπικές θεότητες (Άρτεμη, Ήρα, Ποσειδώνας), συναντούμε την Αθηνά²⁴⁵⁶. Η θεά παριστάνεται κατά τρόπο ανάλογο με των αυτόνομων νομισμάτων, με τη διαφορά ότι στέκεται έχοντας στάσιμο το αριστερό σκέλος. Επί Μάρκου Αυρηλίου, όταν συναντώνται περισσότερα τοπικά θέματα, και επί Κόμοδου, οπότε είναι μεγαλύτερος ο αριθμός των κοπών και η ποικιλία των τύπων, η Αθηνά παριστάνεται στο εσωτερικό δίστυλου ναΐσκου με μηνίσκο στο αέτωμα, όπως και άλλες θεότητες της Πάτρας²⁴⁵⁷. Η θεά κρατά με το αριστερό χέρι δόρυ, δίπλα στο οποίο στηρίζεται ασπίδα, και με το δεξί χέρι προτείνει φιάλη, ενώ σε αυτή την πλευρά στέκεται και γλαύκα.

3.8. ΠΑΤΡΑ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΠΑΝΑΧΑΪΔΟΣ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΗΣ ΛΑΦΡΙΑΣ

Παυσ. 7,20,2 «Αθηνᾶς ναὸς ἐπὶ κλησὶν παναχαΐδος· ἐλέφαντος τὸ ἄγαλμα καὶ χρυσοῦ»

επιγραφή «Αθηνᾶι Παναχαΐδι» (ελληνιστικών χρόνων;)

νομίσματα (;) αυτόνομα και ρωμαϊκής αποικίας

Τον χώρο της ακρόπολης, από όπου ξεκινάει ο Πausανίας την περιήγησή του στην Πάτρα, καταλαμβάνει το ιερό της Άρτεμης Λαφρίας, το σημαντικότερο για τη ρωμαϊκή πόλη. Ο Πausανίας εξαρχής επισημαίνει ότι το επίθετο Λαφρία για την Άρτεμη είναι ξένο και κάνει λόγο για τη μεταφορά από τον Αύγουστο στην Πάτρα, εκτός άλλων λαφύρων από την Καλυδώνα, του χρυσελεφάντινου λατρευτικού αγάλματος των Ναυπάκτιων Μέναιχμου και Σοΐδα από το ομώνυμο ιερό της Άρτεμης, όταν η Καλυδώνα και η υπόλοιπη Αιτωλία ερημώθηκαν κατά τον συνοικισμό της Νικόπολης· στη συνέχεια επικεντρώνεται στον ιδιαίτερο τρόπο θυσίας των Πατρών με κάθε είδους ζώα και καρπούς κατά την ετήσια εορτή Λάφρια²⁴⁵⁸. Λέγοντας ότι ανάμεσα στο ναό της Άρτεμης Λαφρίας και στον βωμό υπάρχει «μνήμα» για τον Θεσσαλό βασιλιά Ευρύπυλο πραγματοποιεί μία εκτεταμένη παρέκβαση για το ιωνικό παρελθόν της περιοχής και τις λατρείες της Άρτεμης Τρικλαρίας και του Διόνυσου Αισυμνήτη²⁴⁵⁹. Ο Πausανίας ολοκληρώνει τον λόγο του για την ακρόπολη προσθέτοντας ότι εντός του

²⁴⁵⁵ Σχετικά βλ. Παπαγεωργιάδου 1991· Parageorgiadou-Bani 2004, ιδίως 65-69.

²⁴⁵⁶ Βλ. BMC 26 αρ.32, πίν.5,19· NCP 82 αρ.6, πίν.Q,15· Παπαγεωργιάδου 1991, 206· Parageorgiadou-Bani 2004, 66, 121, 124.

²⁴⁵⁷ Βλ. NCP 82-83 αρ.6, πίν.Q,14· Παπαγεωργιάδου 1991, 206· Osanna 1996, 81, πίν.9,2· Parageorgiadou-Bani 2004, 67, 122, 123.

²⁴⁵⁸ Βλ. Παυσ. 7,18,8-13.

²⁴⁵⁹ Βλ. Παυσ. 7,19,1-7,20,2. Οι Ίωνες ζούσαν στις τρεις κώμες έχοντας ως κοινό το ιερό της Άρτεμης Τρικλαρίας παρά τον Μείλιχο ποταμό. Όταν η ιέρεια της θεάς Κομαιθώ ενώθηκε με τον Μελάνυππο στο ιερό, ξέσπασε η οργή της Άρτεμης και σύμφωνα με τον δελφικό χρησμό έπρεπε να την εξευμενίσουν με ανθρωποθυσίες, οι οποίες σταμάτησαν μόνο όταν ήρθε στον τόπο ένας ξένος βασιλιάς φέρνοντας μαζί του έναν ξένο θεό. Αυτός

περιβόλου του ιερού της Άρτεμης Λαφρίας υπάρχει επίσης ναός της Αθηνάς Παναχαΐδος με χρυσελεφάντινο άγαλμα της θεάς²⁴⁶⁰.

Η μεταφύτευση της λατρείας της Άρτεμης Λαφρίας από το αιτωλικό ιερό στην Πάτρα και η προώθησή της από τον Αύγουστο, όπως προκύπτει κι από τον συσχετισμό της με την αυτοκρατορική λατρεία, συνδέεται άμεσα με την ίδρυση της Colonia Augusta Achaica Patrensis και εντάσσεται στην πολιτική του αυτοκράτορα, γνωστή ιδιαίτερα από την Αθήνα, για την ανασύλωση ιερών και την αναβίωση τοπικών λατρειών στις επαρχίες²⁴⁶¹. Στο πλαίσιο ενός προσεκτικά σχεδιασμένου και κεντρικά ελεγχόμενου προγράμματος ιδιαίτερη βαρύτητα είχε η μεταφορά της συγκεκριμένης λατρείας από τον Αύγουστο στην Πάτρα επίσης και ως προς τον παραλληλισμό του με τον Ευρύπυλο: και οι δύο καθιέρωσαν τη λατρεία ενός ξένου θεού και έφεραν τάξη στο χάος που επικρατούσε στη θρησκευτική και όχι μόνο ζωή της περιοχής²⁴⁶². Το ερώτημα που ανακύπτει είναι ποια ήταν η κατάσταση στην ακρόπολη σε επίπεδο λατρειών και διαμόρφωσης του χώρου πριν την εγκαθίδρυση της λατρείας της Άρτεμης Λαφρίας, και συγκεκριμένα όσον αφορά τη λατρεία της Αθηνάς.

Κυριαρχεί η άποψη ότι η λατρεία της Λαφρίας εγκαθιδρύθηκε σε ένα προϋπάρχον ιερό της Άρτεμης στην ακρόπολη της Πάτρας. Με βάση τις παραδόσεις που μας μεταφέρονται από τον Πausανία πιστεύεται ότι πρόκειται για το ιερό της Άρτεμης Τρικλαρίας, η λατρεία της οποίας θα είχε μεταφερθεί στην ακρόπολη κατά τον συνοικισμό της Πάτρας. Ο συνοικισμός στη μυθική παράδοση ανάγεται στους Αχαιούς, οι οποίοι εκδίωξαν από την περιοχή τους Ίωνες που κατοικούσαν στις τρεις κώμες κι είχαν ως κοινό ιερό τους το τέμενος της Άρτεμης Τρικλαρίας παρά τον Μείλιχο ποταμό²⁴⁶³. Με τον συνοικισμό εκτός από τη μεταφορά άλλων λατρειών της χώρας υποτίθεται ότι η Άρτεμη αναδείχθηκε ως προστάτρια θεότητα των συνοικισμένων τριών κωμών και εγκαταστάθηκε στην ακρόπολη έχοντας εκλάβει την επίκληση Τρικλαρία. Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορεί η παρουσία του μνήματος του Ευρύπυλου στο ιερό της ακρόπολης, επειδή ο ήρωας συνδέεται άμεσα με τη λατρεία της Άρτεμης Τρικλαρίας σχεδόν ως επανιδρυτής της με την παύση των ανθρωποθυσιών προς

ήταν ο Θεσσαλός Ευρύπυλος, που μετά την άλωση της Τροίας έχοντας ως λάφυρο μία λάρνακα με το άγαλμα του Διόνυσου Αισυμνήτη περιπλανήθηκε και κατέληξε στην Πάτρα, όπου εισήγαγε τη λατρεία του θεού αυτού. Το ιερό του Διόνυσου Αισυμνήτη μνημονεύει ο Πaus. 7,21,6 δεξιά του δρόμου που οδηγεί από την αγορά στο λιμάνι λέγοντας ότι σε αυτό κατά την εορτή του θεού μεταφέρουν τα αγάλματα του Διόνυσου Μεσατέα, Ανθέα και Αροέα, ομώνυμα και ισάριθμα προς τα αρχαία πολιίσματα. Για το τελετουργικό που αφορά τον Διόνυσο και την Άρτεμη πρβλ. Rizakis 1995, 172-173.

²⁴⁶⁰ Πaus. 7,20,2: «Ταῦτα μὲν σφισιν οὕτω δρᾶν καθέστηκε, τοῦ περιβόλου δέ ἐστὶν ἐντὸς τῆς Λαφρίας καὶ Ἀθηνᾶς ναὸς ἐπίκλησιν παναχαΐδος· ἐλέφαντος τὸ ἄγαλμα καὶ χρυσοῦ».

²⁴⁶¹ Βλ. Rizakis 1998, 35-37 με τη σχετική βιβλιογραφία. Η θεά συναντάται σε επιγραφές και νομίσματα της αποικίας ως Diana Augusta Laphria, σχετικά βλ. επίσης Osanna 1996, 76-77. Για τη λατρεία της Άρτεμης Λαφρίας στην Καλυδώνα βλ. Antonetti 1990, 253-260 και στην Πάτρα βλ. Herbillon 1929, 55-74, 118· Lafond 1991, 417-418, 422-431· Rizakis 1995, 169-171 αρ.253· Osanna 1996, 70-78.

²⁴⁶² Βλ. Osanna 1996, 146.

²⁴⁶³ Το ιερό βρισκόταν εκτός της πόλης και ο Πausανίας αναφέρει ότι δεν είχε πια λατρευτικό άγαλμα, βλ. Πaus. 7,19,1 και 7,22,11. Για τις προτάσεις ταύτισης του ποταμού Μείλιχου και του ιερού βλ. Πετρόπουλος 1991, 254-256· Rizakis 1995, 171-172.

τιμήν της²⁴⁶⁴. Παρά τις αβεβαιότητες της υπόθεσης αυτής, η Άρτεμη προβάλλεται ως η κυρίαρχη θεότητα της Πάτρας διαχρονικά, ενώ για την προ-ρωμαϊκή περίοδο η Άρτεμη Τρικλαρία θα μπορούσε να θεωρηθεί ίσως ως η πολιούχος θεότητα²⁴⁶⁵.

Η αρχαία ακρόπολη καταλαμβάνεται από το Κάστρο της Πάτρας, που κτίστηκε επί Ιουστινιανού στις υπώρειες του όρους Παναχαϊκό, σε απόσταση 800 μ. περίπου από την ακτή. Κατά τη μακραίωνη ιστορία του, που συνδέεται άμεσα με αυτή της πόλης, δέχτηκε πολλές μετατροπές, προσθήκες και επισκευές από τους Φράγκους, τους Ενετούς και τους Τούρκους. Για την κατασκευή του φρουρίου χρησιμοποιήθηκε άφθονο οικοδομικό υλικό από διάφορα αρχαία μνημεία, ενδεχομένως όχι μόνον της ακρόπολης. Επιπλέον, η επίχωση είναι μεγάλη, καθώς γνωρίζουμε ότι το εσωτερικό του είχε κατοικηθεί²⁴⁶⁶. Η ευρύτερη χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού παρατηρείται στον Β βραχίονα του τείχους, κι ιδίως στην εξωτερική του όψη: πολυάριθμοι πώρινοι γωνιόλιθοι διαφόρων διαστάσεων, δωρικοί σπόνδυλοι κι άλλα αρχιτεκτονικά μέλη πιστεύεται ότι προέρχονται κατά βάση από τους ναούς της Άρτεμης και της Αθηνάς²⁴⁶⁷. Από την περιοχή της ακρόπολης προέρχονται τυχαία ευρήματα, ενώ για διάφορα γλυπτά που είδαν εντοιχισμένα στο κάστρο κάνουν λόγο ερευνητές του 19^{ου} αι.: πρόκειται κυρίως για γυναικεία αγάλματα, ορισμένα υπερφυσικού μεγέθους, κάποια εκ των οποίων ταυτίζονται με την Άρτεμη κι ένα ακέφαλο με την Αθηνά²⁴⁶⁸.

Έχει υποτεθεί ότι ο ναός της Άρτεμης Λαφρίας βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο της ακρόπολης με βάση τον προσδιορισμό του Πausανία «έν ἄκρῃ τῇ πόλει» αλλά και τη νομισματική μαρτυρία των αυτοκρατορικών χρόνων με όψη της πόλης από το λιμάνι, όπου ξεχωρίζουν στοές κι ένας περίπτερος ναός στο βάθος²⁴⁶⁹. Πράγματι, κοντά στο ΒΔ άκρο του φρουρίου κάποια οικοδομικά λείψανα είχαν συσχετιστεί παλαιότερα με το ναό²⁴⁷⁰. Για το ναό της Λαφρίας παρουσιάζει ενδιαφέρον η υπόθεση ότι από το ιερό της Καλυδώνας δεν μεταφέρθηκε επί Αυγούστου μόνο το λατρευτικό άγαλμα αλλά και τμήμα της ανωδομής του ναού και ίσως και άλλο υλικό. Κατά τις εργασίες συντήρησης του κάστρου αποτοιχίστηκε ένας ασβεστολιθικός γωνιόλιθος παραστάδας με δύο

²⁴⁶⁴ Για τον Ευρύπυλο και τη σχέση του με τις λατρείες της Άρτεμης και του Διόνυσου βλ. Kearns 1992, 89-91· Rizakis 1995, 173· Osanna 1996, 78-79. Για άλλους ομώνυμους ήρωες, που φαίνεται ότι ανάγονται σε μία αρχετυπική ηρωική μορφή της Θεσσαλίας, βλ. Sakellariou 1991, 17-18.

²⁴⁶⁵ Για την εγκαθίδρυση της λατρείας της Άρτεμης Τρικλαρίας στην ακρόπολη κατά τον συνοικισμό, για την οποία εκφράζει επιφυλάξεις βασικά ο Lafond 1991, 419, βλ. Herbillon 1929, 41· Παπαχατζής 4, 97 σημ.1· Kearns 1992, 91· Rizakis 1995, 171, 173· Rizakis 1998, 37. Σύμφωνα με τον Osanna η Άρτεμη ήταν διαχρονικά η κυρίαρχη θεότητα της Πάτρας και με την ίδρυση της πόλης στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. η λατρεία της εδραιώθηκε στην ακρόπολη υπό τον χαρακτήρα της πολιούχου θεάς· τότε ανάγεται το άγαλμα των Μέναιχμου και Σοΐδα, που από σύγχυση ο Pausanias τους συσχετίζει με το καλυδώνιο λατρευτικό άγαλμα της Λαφρίας, απόδοση για την οποία υπάρχουν ερωτηματικά στην έρευνα. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Osanna 1993, 101-103 και Osanna 1996, 71-76, 78-79.

²⁴⁶⁶ Τριανταφύλλου 1991, 247, ο οποίος σημειώνει: «Μία μόνον τομή έγινε το 1950 από τον αρχαιολόγον Πέτρον Στεργιανόπουλον εις βάθος 10 μ. και κατέδειξεν το πλούσιον ενδιαφέρον του τόπου, αφού απηντήθησαν υπολείμματα πολλών εποχών, μέχρι και αρχαιότητας».

²⁴⁶⁷ Βλ. Τριανταφύλλου 1991, 247· Παπαχατζής 4, εικ. 37-38, 41-48· Osanna 1996, 84-85.

²⁴⁶⁸ Βλ. με τη σχετική βιβλιογραφία Rizakis 1995, 167 σημ.3, 177· Osanna 1996, 86.

²⁴⁶⁹ Πaus. 7,18,8. NCP πίν. Q,22.

²⁴⁷⁰ Βλ. Meyer 1949, 2198· Θωμόπουλος 1950, 197· Osanna 1993, 100 σημ.6· Rizakis 1995, 171· Osanna 1996, 70-71, 79 σημ.62, 86.

επιγραφές: μία λατινική του τέλους του 1^{ου} αι. π.Χ. ή των αρχών του 1^{ου} αι. μ.Χ. στην πλευρική όψη και μία ελληνιστική στην κύρια όψη, που αποτελεί απελευθερωτική πράξη και φαίνεται ότι ήταν πρωταρχικά στημένη στο αιτωλικό ιερό²⁴⁷¹.

Στην ερειπωμένη εκκλησία της Αγ. Σοφίας εντός του φρουρίου, η οποία είχε μετατραπεί σε τζαμί κατά την τουρκοκρατία, εντοπίστηκε τον 19^ο αι. εντοιχισμένη η επιγραφή «Αθηνῶν Παναχαΐδι», κι ως εκ τούτου θεωρήθηκε πως στη θέση αυτή βρισκόταν ο ναός της Αθηνάς· για τη χρονολόγηση της επιγραφής δίδεται η ελληνιστική εποχή με ερωτηματικό²⁴⁷². Δεν γνωρίζουμε, βέβαια, αν η εκκλησία ιδρύθηκε στη θέση αρχαίου ναού, ενώ η μαρτυρία της επιγραφής κάθε άλλο παρά δεσμευτική είναι για αυτή την ταύτιση, εφόσον πρόκειται για οικοδομικό υλικό από την περιοχή της ακρόπολης: το μόνο που καταμαρτυρεί είναι η ύπαρξη της λατρείας της Αθηνάς με αυτή την επίκληση επιβεβαιώνοντας τον Πausανία. Αν δεχτούμε ότι η εκκλησία κτίστηκε στη θέση ναού, όπως συμβαίνει συχνά, φαίνεται πιθανότερο ο ναός αυτός να ανήκε στην Αθηνά παρά στην Άρτεμη, εφόσον κάνοντας λόγο για τη διαδοχή της παγανιστικής λατρείας από μία αντίστοιχη χριστιανική η θεά της Μήτιδος είναι ιδανική «προκάτοχος» για την Αγ. Σοφία²⁴⁷³.

Πιστεύεται γενικώς ότι η λατρεία της Αθηνάς στην ακρόπολη προϋπήρχε της ίδρυσης της *colonia*, ωστόσο τίποτε δεν μπορεί να ειπωθεί με ασφάλεια για την προέλευση και τη χρονολόγηση της λατρείας ούτε για τη σχέση της με την Άρτεμη και μία ενδεχόμενη προγενέστερη λατρεία της τελευταίας στην ακρόπολη. Η επιγραφή επιβεβαιώνει τη μαρτυρία του Πausανία για την επίκληση Παναχαΐς που έφερε η θεά, αν και η αβέβαιη χρονολόγησή της δεν επιτρέπει τη διατύπωση περαιτέρω κρίσεων. Η ίδια η επίκληση συνδέει πιθανότατα την Αθηνά με το κοινό των Αχαιών, χωρίς όμως να μπορούμε να πούμε με ποια φάση του. Όπως είδαμε, η Αθηνά εμφανίζεται δίπλα στον Δία ως προστάτιδα των Αχαιών, ενώ ανάλογη είναι η επίκληση της Δήμητρας στο Αίγιο, όπου ο Πausανίας αναφέρει το ιερό της Δήμητρας Παναχαΐδας κοντά στο ιερό του Δία Ομαγύριου, το οποίο συνδέεται κατά κάποιο τρόπο με την «ομοσπονδιακή» λατρεία των Αχαιών²⁴⁷⁴.

Εύλογη είναι η σκέψη η λατρεία να ανάγεται στο 281/0 π.Χ., όταν η Πάτρα πρωτοστατεί μαζί με τη Δύμη, την Τριταΐα και τις Φαρές στην ανασύσταση της Αχαικής Συμπολιτείας. Είναι πολύ πιθανό τότε να εγκαθιδρύθηκε στην ακρόπολη η λατρεία της Αθηνάς Παναχαΐδος με την ανέγερση του ναού που είδε ο Πausανίας. Θα μπορούσε, εξίσου, το γεγονός αυτό να έδωσε νέα ώθηση σε μία ήδη υπάρχουσα λατρεία της Αθηνάς στην ακρόπολη, με την προσθήκη της επίκλησης Παναχαΐς, χωρίς όμως να μπορούμε να πούμε αν ανάγεται τότε και ο ναός της θεάς. Δεν αποκλείεται η λατρεία της Αθηνάς στην ακρόπολη να υπήρχε και κατά την κλασική εποχή, όταν η πόλη που προέκυψε από τον συνοικισμό ήταν περιορισμένη στην περιοχή του Κάστρου. Εδώ εκτεινόταν η Αρόη, η μόνη εκ των

²⁴⁷¹ Για το ζήτημα βλ. Παπαχατζής 4, εικ.37· Rizakis 1995, 170· Osanna 1996, 85· Rizakis 1998, 37, 153-154 αρ.153.

²⁴⁷² Βλ. Θωμόπουλος 1950, 197, 416, 610 σημ.5· Παπαχατζής 4, 104· Osanna 1996, 86-87· Rizakis 1998, 83 αρ.3. Στη θέση αυτή ο Herbillon 1929, 58 σημ.4 είχε τοποθετήσει, χωρίς επιχειρήματα, το ναό της Άρτεμης Λαφρίας, πρβλ. τις αμφιβολίες των Meyer 1949, 2197 και Rizakis 1995, 171.

²⁴⁷³ Osanna 1996, 81, 96· Rizakis 1998, 83.

²⁴⁷⁴ Για τη Δήμητρα βλ. Rizakis 1995, 201· Osanna 1996, 209-210, 214. Για τα ιερά του Αιγίου (Πaus. 7,24,3), καθώς και για το κοινό των Αχαιών και τις λατρείες του βλ. στο κεφ.3.4.

κωμών της Πάτρας για την οποία είναι βέβαιη η θέση, οπότε δεν αποκλείεται η λατρεία της Αθηνάς να ανάγεται ακόμη παλαιότερα²⁴⁷⁵.

Η επίκληση της Αθηνάς θα μπορούσε να συσχετίζεται κατά κάποιον τρόπο με το Παναχαϊκό, το βουνό που ορίζει την παράκτια πεδιάδα της Πάτρας και μαρτυρείται για πρώτη φορά από τον Πολύβιο²⁴⁷⁶. Όμως δεν γνωρίζουμε για ποιον λόγο και πότε το συγκεκριμένο βουνό, στις υπώρειες του οποίου βρίσκεται η ακρόπολη, απέκτησε αυτή την ονομασία. Θα μπορούσε να συνδέεται είτε με το αχαϊκό κοινό είτε με κάποια θεότητα που λατρευόταν εκεί έχοντας αντίστοιχη επίκληση ή απλώς να οφείλεται στο γεγονός ότι πρόκειται για το μεγαλύτερο βουνό της Αχαΐας, ευρισκόμενο στο κέντρο της²⁴⁷⁷. Ας μην ξεχνάμε, επιπλέον, ότι οι όροι Αχαΐα και Αχαιοί ήταν πολυσήμαντοι στην αρχαιότητα, και η ελληνική ιστορία διατρέχεται από αυτούς: από τους Αχαιούς του Ομήρου ως τη ρωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας, που ονομάστηκε έτσι καθώς για τουλάχιστον έναν αιώνα πριν την ήττα της Κορίνθου η Πελοπόννησος βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Αχαϊκής Συμπολιτείας²⁴⁷⁸. Σύμφωνα με τις αρχαίες παραδόσεις οι Αχαιοί εγκαταστάθηκαν στη συγκεκριμένη περιοχή της Β Πελοποννήσου, που ονομαζόταν Αιγιαλός ή Αιγιαλεία, έχοντας εκδιώξει τους Ίωνες. Η επίκληση θα μπορούσε ακόμη και να ανάγεται σε αυτή τη μυθική περίπτωση²⁴⁷⁹ και να σηματοδοτεί τον συνοικισμό της πόλης από τον Πατρέα.

Γενικώς θεωρείται ότι η Αθηνά Παναχαΐς της ακρόπολης στην ελληνιστική εποχή προβάλλεται ως θεότητα προστάτιδα της πόλης αλλά και όλων των Αχαιών. Ως προς την οπτική του συσχετισμού με την Αχαϊκή Συμπολιτεία ίσως δεν είναι τυχαίο που, όπως είδαμε, από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. συναντούμε στα νομίσματα της πόλης τη γλαύκα· η παρουσία της Αθηνάς σε μεταγενέστερα νομίσματα μαρτυρεί εξίσου τη σημασία της για την πόλη²⁴⁸⁰ [πίν.3.6.β-γ]. Και στις δύο περιπτώσεις κατά πάσα πιθανότητα αντικατοπτρίζεται η λατρεία της ακρόπολης. Ο ναός της ακρόπολης πιστεύεται εξάλλου ότι νοείται στα αυτοκρατορικά νομίσματα με την απεικόνιση της Αθηνάς εντός ναΐσκου [πίν.3.7.α]. Αν και είναι αποδεκτό ότι παριστάνεται το χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Παναχαΐδος, ωστόσο είναι αβέβαιη η αξία της νομισματικής μαρτυρίας για την πραγματική εμφάνιση του συγκεκριμένου αγάλματος.

²⁴⁷⁵ Για τη θέση της Αρόης βλ. Rizakis 1995, 163· Osanna 1996, 68-69.

²⁴⁷⁶ Πολύβ. 5,30,4: «ἐπὶ τὸ Παναχαϊκὸν ὄρος καλούμενον ἐπιστρατοπεδεύσας, τὸ κείμενον ὑπὲρ τῶν Πατρῶν πόλεως».

²⁴⁷⁷ Για τις προτάσεις εξήγησης βλ. Osanna 1996, 65 σημ.2.

²⁴⁷⁸ Βλ. Mele 2003 για τη χρήση του όρου Αχαιοί από τα χρόνια του Ομήρου ως την αρχαϊκή εποχή. Στην Ιλιάδα (Β 404) μαρτυρείται επίσης ο όρος «Παναχαιοί», πρβλ. LSJ λ. Παναχαιοί.

²⁴⁷⁹ Herbillon 1929, 41, 100. Η τρωική εκστρατεία περιλαμβάνεται από τον Πaus. 7,6,3 στην ιστορία των πόλεμων των Αχαιών, οι οποίοι αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού στρατού και κατοικούσαν τότε ακόμη στο Άργος και στη Λακεδαίμονα. Στην αρχή των Αχαϊκών ο περιηγητής κάνει λόγο για την εκδίωξη του Ξούθου, πατέρα του Ίωνα και του Αχαιού, από τη Θεσσαλία και για το πώς ο Αχαιός με τη βοήθεια Αιγιαλέων και Αθηναίων επανήλθε στη Θεσσαλία και ανέκτησε την πατρώα αρχή, βλ. Paus. 7,1,2-3. Αχαΐα ή Αχαΐα Φθιώτις ονομαζόταν εξάλλου ένα από τα τμήματα της αρχαίας Θεσσαλίας, από δύο βασικές πόλεις της οποίας σώζονται ελληνιστικές επιγραφές με την επίκληση Παναχαΐα να χαρακτηρίζει την Άρτεμη και τη Δήμητρα.

²⁴⁸⁰ Πρβλ. Osanna 1996, 80-81.

3.9. ΠΑΤΡΑ. ΑΓΟΡΑ, ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΟΛΥΜΠΙΟΥ ΔΙΑ

Παυσ. 7,20,3 «έστῶσα Ἀθηνᾶ παρὰ τὸν θρόνον»

Ο Πausanίας ξεκινά την περιγραφή της αγοράς με αφετηρία το ναό του Ολύμπιου Δία: «Ἔστι δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ Διὸς ναὸς Ὀλυμπίου, αὐτὸς τε ἐπὶ θρόνου καὶ ἐστῶσα Ἀθηνᾶ παρὰ τὸν θρόνον, τῆς τε Ἥρας ἄγαλμα τοῦ Ὀλυμπίου πέραν ἱερὸν τε Ἀπόλλωνος πεποιήται ...»²⁴⁸¹. Το χωρίο αυτό είναι προβληματικό ως προς το τελευταίο τμήμα του, που έχει θεωρηθεί φθαρμένο και για το οποίο έχουν προταθεί πολλές διορθώσεις. Από την κάπως περίεργη σύνταξή του προκαλείται σύγχυση για το πού ήταν στημένο το άγαλμα της Ἥρας. Σύμφωνα με τη μία άποψη θα ήταν στο ναό του Δία, όπου θα υπήρχε δηλαδή λατρευτικό σύνταγμα των τριών θεών με τον ένθρονο Δία να πλαισιώνεται από την Αθηνά και την Ἥρα²⁴⁸². Διαμετρικά αντίθετος με αυτή την ερμηνεία είναι τελευταία ο Osanna, ο οποίος ισχυρίζεται ότι το χωρίο δεν είναι φθαρμένο και απορρίπτει τις διάφορες διορθώσεις των μελετητών. Διατείνεται ότι στο ναό του Ολύμπιου Δία υπήρχαν τα αγάλματα μόνο του Δία και της Αθηνάς, ενώ ο τοπικός προσδιορισμός «τοῦ Ὀλυμπίου πέραν» αφορά το άγαλμα της Ἥρας όπως και το ιερό του Απόλλωνα²⁴⁸³. Εναλλακτικά ο τοπικός προσδιορισμός μπορεί να αφορά μόνο το άγαλμα της Ἥρας, το οποίο θεωρείται ότι βρίσκεται είτε σε ένα ξεχωριστό ιερό της θεάς είτε στο εσωτερικό του ναού του Δία, οπότε δημιουργούνται προβλήματα για τη θέση του, καθώς το «πέραν» σημαίνει κατά βάση απέναντι.

Ἐχει θεωρηθεί ότι στο υποτιθέμενο χάσμα του χωρίου του Πausanία υπήρχε επίσης αναφορά στο ναό του Ηρακλή, ο οποίος μνημονεύεται από τον Βιτρούβιο και τον Πλίνιο μαζί με ένα ναό του Δία στην Πάτρα²⁴⁸⁴. Συγκεκριμένα, κάνοντας λόγο για τη χρήση πλινθων σε σημαντικά δημόσια κτήρια ο Βιτρούβιος αναφέρει μεταξύ των παραδειγμάτων που παραθέτει τους ναούς του Δία και του Ηρακλή, στους οποίους οι τοίχοι των σηκών είναι πλινθόκτιστοι, ενώ έχουν λίθινους κίονες και θριγκό· η ίδια πληροφορία μας παρέχεται από τον Πλίνιο, που φαίνεται ότι αντλεί από τον Βιτρούβιο²⁴⁸⁵. Μερικοί θεωρούν ότι μαρτυρείται από τον Βιτρούβιο ένας κοινός ναός για τον Δία και τον Ηρακλή στην Πάτρα, όμως προτιμότερη είναι η εξήγηση ότι έχουμε να κάνουμε με δύο ξεχωριστούς ναούς²⁴⁸⁶. Η χρήση των διαφορετικών υλικών και τα συμφραζόμενα του χωρίου του Βιτρούβιου καθιστούν πιθανό ότι οι ναοί ανάγονται στην ελληνιστική εποχή· εξάλλου ο Βιτρούβιος γράφει πριν την ίδρυση της *colonia*²⁴⁸⁷. Ο ναός του Ηρακλή πρέπει να ταυτίζεται με το «Ἡράκλειον» που καταστράφηκε από κεραυνό κατά τη

²⁴⁸¹ Παυσ. 7,20,3.

²⁴⁸² Για το ζήτημα και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Rizakis 1995, 175-176· Rizakis 1998, 39 με σημ.1.

²⁴⁸³ Βλ. Osanna 1996, 90-91, ιδίως 90 σημ.18.

²⁴⁸⁴ Βλ. Rizakis 1995, 176.

²⁴⁸⁵ Vit. 2,8,9: «... item Patris in aede Iovis et Herculis latericias cellas, cum circa lapidea in aede epistylia sint et columnae, ...». Plin. Nat. 35,172: «... Patris aedes Iovis et Herculis, quamvis lapideas columnas et epistylia circumdarent, ...». Πρβλ. Rizakis 1995, 328 αρ.578 και 245 αρ.398 αντίστοιχα.

²⁴⁸⁶ Όπως παρατηρεί ο Osanna 1996, 123 μπορεί μεν η σύνταξη του Βιτρούβιου «in aede Iovis» να παραπέμπει σε έναν ναό, ωστόσο υπέρ της αντίθετης άποψης είναι η χρήση του πληθυντικού «latericias cellas».

²⁴⁸⁷ Βλ. Παπαχατζής 4, 108 σημ.1· Müller-Wiener 1995, 50· Osanna 1996, 124.

διαμονή του Αντώνιου στην Πάτρα πριν το Άκτιο (32/1 π.Χ.) σύμφωνα με τον Πλούταρχο²⁴⁸⁸. Επιπλέον, θεωρείται πολύ πιθανό ο ναός του Δία να ταυτίζεται με το ναό της αγοράς που μαρτυρείται από τον Πausανία.

Όπως έχει παρατηρηθεί η συνύπαρξη των αγαλμάτων του Δία, της Αθηνάς και της Ήρας στο ναό του Ολύμπιου Δία παραπέμπει σε ένα Καπιτώλιο, χωρίς, βέβαια, να είναι γνωστό αν πληρούνται όλοι οι όροι για μια τέτοια ταύτιση πέραν της ύπαρξης των τριών θεοτήτων και της θέσης του ναού στην αγορά²⁴⁸⁹. Η καπιτωλιακή τριάδα (Iuppiter, Juno, Minerva) προστατεύει και εκπροσωπεί το ρωμαϊκό κράτος σε όλη την επικράτειά του. Είναι εύλογο η λατρεία της να αποτελεί μία από τις νέες της ρωμαϊκής αποικίας και είναι πιθανό να εγκαθιδρύθηκε σε έναν προϋπάρχοντα ναό του Δία στην αγορά της Πάτρας, πρακτική που συναντάται και σε άλλες ρωμαϊκές πόλεις. Ως επιφύλαξη διατυπώνεται το γεγονός ότι ο Πausανίας δεν κάνει λόγο για ναό του «Διὸς Καπετωλίου» όπως ρητά στην Κόρινθο²⁴⁹⁰.

Ο Δίας μαζί με την Ήρα και την Αθηνά συναντώνται επίσης στο «Φωκικόν», το οικοδόμημα όπου συνεδρίαζαν οι αντιπρόσωποι των πόλεων της Φωκίδας στον δρόμο μεταξύ Δαυλίδας και Δελφών: σύμφωνα με τον Πausανία στο βάθος του κτίσματος υπήρχαν τα αγάλματα του ένθρονου Δία, της Αθηνάς ὀρθίας στα αριστερά του και της Ήρας στα δεξιά του²⁴⁹¹. Λίγα είναι γνωστά στην έρευνα για το κτίσμα αυτό αλλά και για το κοινό των Φωκέων. Το κτίσμα που είδε ο Πausανίας ενδεχομένως ανάγεται στα ρωμαϊκά χρόνια, όταν θα ανασυστάθηκε το κοινό, το οποίο κατά την ελληνιστική περίοδο είχε ως «ομοσπονδιακό κέντρο» την Ελάτεια και το ιερό της Αθηνάς Κραναίας²⁴⁹². Η συνύπαρξη των τριών θεοτήτων στο Φωκικόν δεν αποκλείεται να οφείλεται σε ρωμαϊκή επίδραση²⁴⁹³.

Αν αποκλειστεί η δυνατότητα για την ύπαρξη της τριάδας στο ναό με βάση την αντίστοιχη διόρθωση του χωρίου του Πausανία, τότε αποδυναμώνεται η θεωρία του Καπιτωλίου. Σε αυτή την περίπτωση ο συσχετισμός του αγάλματος της Αθηνάς με τον Δία παραπέμπει στη σύνδεση των θεοτήτων με την Αχαϊκή Συμπολιτεία. Στο ζήτημα δεν συμβάλλουν οι νομισματικές απεικονίσεις, τα μόνα άλλα διαθέσιμα δεδομένα για τις θεότητες αυτές. Ο Δίας απεικονίζεται σε κοπές της ρωμαϊκής Πάτρας κατά τον τύπο του φειδιακού αγάλματος στην Ολυμπία κρατώντας με το δεξί χέρι Νίκη ή

²⁴⁸⁸ Βλ. Πλούτ. Αντ. 60,2. Η κεφαλή του Ηρακλή απεικονίζεται σε αυτόνομα νομίσματα της πόλης, ενώ ο ήρωας συναντάται και στα αυτοκρατορικά νομίσματα με την επιγραφή *Herculi Augusto*, βλ. Rizakis 1995, 176.

²⁴⁸⁹ Η άποψη αυτή προβλήθηκε βασικά από τον Παπαποστόλου 1991, 306-307. Βλ. επίσης Lafond 1994, 495· Rizakis 1995, 175· Rizakis 1998, 39· Auffarth 1997, 231· Lafond 1998, 197.

²⁴⁹⁰ Πaus. 2,4,5: «Υπὲρ δὲ τὸ θέατρον ἔστιν ἱερὸν Διὸς Καπετωλίου φωνῆ τῆ Ῥωμαίων: κατὰ Ἑλλάδα δὲ γλῶσσαν Κορυφαῖος ὀνομάζοιτο ἄν».

²⁴⁹¹ Βλ. Πaus. 10,5,1-2.

²⁴⁹² Για το κτίσμα Φωκικόν βλ. McInerney 1997 και για την ιστορία και τη λειτουργία του κοινού βλ. Beck 1997, 106-118. Στη δεκαετία του 1960 αποδόθηκαν στο Φωκικόν τα *disiecta membra* ενός κτίσματος, ενώ σε απόσταση σχεδόν 1 χμ. βρέθηκαν τα λείψανα από ένα ορθογώνιο κτήριο του 5^{ου} ή 4^{ου} αι. π.Χ. με μνημειακό βωμό. Ο McInerney πιστεύει ότι το κλασικό κτήριο ήταν το πρωταρχικό «Φωκικόν», που δεν υπήρχε πια στα χρόνια του Πausανία· σε αυτό θα γίνονταν θυσίες προς τον Δία, την Ήρα και την Αθηνά, όπως υποδεικνύεται από την παρουσία των θεοτήτων αυτών στο Φωκικόν της ρωμαϊκής περιόδου.

²⁴⁹³ Βλ. Graf 2001, 131 με σημ.24.

φιάλη, ενώ σε κάποιες παριστάνεται εντός ενός εξάστου ναού²⁴⁹⁴. Σε άλλα νομίσματα αναγνωρίζεται η Ήρα καθιστή σε θρόνο με υψηλό ερεισίνωτο κρατώντας ρόδι και μία μορφή (Νίκη ή ξόανο)²⁴⁹⁵. Για τη λατρεία της Ήρας δεν έχουμε άλλες μαρτυρίες στην Πάτρα αλλά και λίγες γενικότερα από την Αχαΐα, ωστόσο συναντάται στο Αίγιο και στην Πελλήνη, ενώ ο Osanna υπογραμμίζει και την αρχαία παρουσία της θεάς στις αχαϊκές αποικίες της Δύσης²⁴⁹⁶. Ο ίδιος μελετητής πιστεύει ότι η λατρεία του Δία στην Πάτρα ανάγεται τουλάχιστον στα χρόνια του συνοικισμού στον 5^ο αι. π.Χ. Όσον αφορά τη σημασία της λατρείας του Δία Ολύμπιου στην Αχαΐα ήδη από την αρχαϊκή εποχή αναφέρει ένα ενεπίγραφο κράνος που βρέθηκε στον Αλφειό με αναθηματική επιγραφή του τελευταίου τέταρτου του 6^{ου} αι. π.Χ., γραμμένη στο αχαϊκό αλφάβητο²⁴⁹⁷.

Μας είναι άγνωστη η ακριβής θέση της αγοράς, την οποία διέσχισε ο Πausanias μετά από την ακρόπολη και κατευθυνόμενος προς τη θάλασσα. Η πληροφορία του ότι η αγορά συνεχεται με το ωδείο, το οποίο έχει διασωθεί σε καλή κατάσταση στα Ν κρἀσπεδα της ακρόπολης, εξασφαλίζει ένα σταθερό σημείο για τον εντοπισμό της αγοράς, η οποία θα πρέπει να εκτείνεται στα Α του· οι άλλες περιοχές αποκλείονται εξαιτίας της διαμόρφωσης του εδάφους, ενώ η ταύτιση ενισχύεται από την ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων²⁴⁹⁸. Στην περιοχή αυτή βρισκόταν το κέντρο του οικισμού μετά την ύστερη αρχαιότητα έως τα νεότερα χρόνια. Ακολούθως η θέση του ναού του Ολύμπιου Δία εντοπίζεται παραδοσιακά στην περιοχή της εκκλησίας του Παντοκράτορα, Α του ωδείου και Ν της ακρόπολης²⁴⁹⁹. Η εκκλησία, που πιστεύεται ότι έχει βυζαντινό πυρήνα, είχε μετατραπεί σε ένα από τα σημαντικότερα τζαμιά της Πάτρας (Κioursoum tζami) και στη συνέχεια από τους Βενετούς σε εκκλησία του San Marco. Άγνωστη είναι και η μνημειακή διαμόρφωση της αγοράς (forum), για την οποία δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ότι επρόκειτο για την αγορά της ελληνικής πόλης που μετατράπηκε σύμφωνα με τις ανάγκες των αποίκων όπως στην Κόρινθο ή για το αν δημιουργήθηκε ένας νέος χώρος όπως στους Φιλίππους²⁵⁰⁰. Η πρώτη περίπτωση φαίνεται ότι ισχύει στην Πάτρα εκτός των άλλων επειδή το ιερό του Απόλλωνα που μνημονεύει ο Πausanias στην αγορά κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με το επιγραφικά μαρτυρημένο ιερό του Απόλλωνα στην αγορά της Πάτρας, όπου ορίζεται να στηθεί ένα ψήφισμα του 2^{ου} αι. π.Χ.²⁵⁰¹.

²⁴⁹⁴ NCP 83 αρ.8, πίν. Q,17· Παπαγεωργιάδου 1991, 206· Rizakis 1995, 175· Papageorgiadou-Bani 2004, 122, 123. Αδυνατούμε να αναγνωρίσουμε την Αθηνά που βλέπει και αναφέρει μόνο ο Osanna 1996, 89 δίπλα στον καθιστό Δία παραπέμποντας στο NCP πίν. Q,17.

²⁴⁹⁵ βλ. NCP 83-84 αρ.9, πίν. Q,18· Παπαγεωργιάδου 1991, 206· Osanna 1996, 91· Papageorgiadou-Bani 2004, 121.

²⁴⁹⁶ βλ. Osanna 1996, 91-92.

²⁴⁹⁷ βλ. Osanna 1996, 90 με σημ.115 για τη σχετική βιβλιογραφία.

²⁴⁹⁸ Για το ωδείο βλ. Πaus. 7,20,6· πρβλ. Παπαχατζής 4, 110-111 σημ.1, εικ.62-70 και Rizakis 1995, 177, εικ.2 αρ.1. Για τον εντοπισμό της αγοράς βλ. Herbillon 1929, 91· Παπαποστόλου 1991, 307, 309· Rizakis 1995, 174, 177· Riethmüller 2005, 185 με σημ.55. Για την αγορά και την τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής βλ. Osanna 1996, 88, 107-112.

²⁴⁹⁹ Παπαχατζής 4, 108 σημ.1· Rizakis 1995, 176, εικ.2 αρ.2· Osanna 1996, 89, 110.

²⁵⁰⁰ Σχετικά βλ. την ανάλυση του Ευαγγελίδη 2007, 449-456.

²⁵⁰¹ Η επιγραφή προέρχεται από τον Κλείτορα βλ. IG V2, 367 (168-146 π.Χ.)· IPArk 261-269 αρ.19 (γύρω στα 130 π.Χ.)· Rizakis 1995, 377-378 αρ.698 (150-100 π.Χ.). Για τη λατρεία του Απόλλωνα στην αγορά της Πάτρας (Πaus. 7,20,3-5), που φαίνεται ότι προωθήθηκε από τον Αύγουστο, βλ. Osanna 1996, 92-94.

3.10. ΠΑΤΡΑ. ΑΓΟΡΑ, ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟΝ ΤΑΦΟ ΤΟΥ ΠΑΤΡΕΑ

Παυσ. 7,20,5 «άγαλμά τε Ἀθηνᾶς»

Στην αγορά της Πάτρας ο Πausανίας κάνει λόγο μόνο για το ναό του Ολύμπιου Δία, το ιερό του Απόλλωνα και για τα εξής: «Ἔστι δὲ ἐν ὑπαίθρῳ τῆς ἀγορᾶς ἄγαλμά τε Ἀθηνᾶς καὶ πρὸ αὐτοῦ Πατρέως τάφος»²⁵⁰². Για το άγαλμα αυτό της Αθηνάς δεν μπορούμε να πούμε τίποτε περαιτέρω πέραν του ότι στα χρόνια του Πausανία συνδέεται άμεσα με τον μυθικό ιδρυτή και ομώνυμο ήρωα των Πατρών. Κατά την έλευση των Αχαιών από τη Λακωνία και μετά την εκδίωξη των Ιώνων από την περιοχή ο Πατρέυς, γιος του Πρευγένη, απαγόρευσε τους Αχαιούς να παραμείνουν στην Άνθεια και στη Μεσάτιδα και συνοίκισε με τη βοήθεια των Λακεδαιμονίων μία νέα πόλη στην ευρύτερη περιοχή της Αρόης περιβάλλοντάς την με τείχη, την οποία ονόμασε από το δικό του όνομα Πάτραι²⁵⁰³.

Οι αρχαίοι συγγραφείς συμφωνούν ότι οι Δωριείς ανάγκασαν τους Αχαιούς επί της βασιλείας του Τισαμενού, γιου του Ορέστη, να εγκαταλείψουν την Αργολίδα και τη Λακωνία και να εγκατασταθούν στη Β ακτή της Πελοποννήσου, που μετονομάστηκε σε Αχαΐα, ενώ οι Ίωνες που κατοικούσαν στην περιοχή αποχώρησαν για την Αθήνα και τη μικρασιατική Ιωνία²⁵⁰⁴. Σύμφωνα με τον Πausανία στις δώδεκα ιωνικές πόλεις εγκαταστάθηκαν οι Αχαιοί με τους βασιλείς τους και ανάμεσά τους τη μεγαλύτερη εξουσία είχαν οι γιοι του Τισαμενού και ένας ξάδελφός τους προσθέτοντας ότι την ίδια δύναμη με αυτούς «είχαν και ο Πρευγένης και ο γιος του Πατρέυς, αχαιοί από τη Λακεδαίμονα»²⁵⁰⁵. Η παράδοση για την ξεχωριστή δυναστεία Αχαιών του Πρευγένη στην Πάτρα πιθανόν αντικατοπτρίζει τη διακριτή θέση της περιοχής αυτής στο παρελθόν σε σχέση με τη διαπίστωση ότι ο Όμηρος κατατάσσει πόλεις μόνο της Α Αχαΐας στο βασίλειο του Αγαμέμνονα²⁵⁰⁶.

Η προνομιακή θέση του τάφου του ήρωα οικιστή στην αγορά της πόλης μας είναι γνωστή και από άλλες περιπτώσεις. Δεν μπορούμε ωστόσο να πούμε αν το μνημείο αυτό διατηρήθηκε από την ελληνική πόλη, οπότε στην περίπτωση αυτή θα είχαμε και μία επιπλέον ένδειξη για τη διαδοχή της αγοράς από το forum, ή αν αποτελεί δημιούργημα της ρωμαϊκής αποικίας, στην ταυτότητα της οποίας κρίσιμο ρόλο έχει η προβολή του ελληνικού παρελθόντος της πόλης. Η ίδια αβεβαιότητα υπάρχει για τη σύνδεση του αγάλματος της Αθηνάς με τον τάφο, το οποίο ίσως ευκολότερα θα φανταζόμασταν ως νεότερη δημιουργία. Παρομοίως και ίσως όχι τυχαία στο μέσο της αγοράς της ρωμαϊκής Κορίνθου ήταν στημένο ένα χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς²⁵⁰⁷. Έτσι, τουλάχιστον στη ρωμαϊκή Πάτρα, ο τάφος του Πατρέα αναδεικνύεται σε σύμβολο της πολιτικής ένωσης των κοινοτήτων, την οποία εγγυάται η παρουσία της Αθηνάς²⁵⁰⁸.

Ο Παπαχατζής υποθέτει ότι το άγαλμα της Αθηνάς όντας μικρό και στημένο στον τάφο του Πατρέα θα μπορούσε να ταυτιστεί με ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο, ύψους περίπου 1 μ., που αντιγράφει

²⁵⁰² Παυσ. 7,20,5.

²⁵⁰³ Βλ. Παυσ. 7,18,5, πρβλ. 3,2,1 και 7,6,1-2.

²⁵⁰⁴ Για τις παραδόσεις σχετικά με τους Ίωνες και τους Αχαιούς της Αχαΐας βλ. ενδεικτικά Sakellariou 1991.

²⁵⁰⁵ Παυσ. 7,6,2.

²⁵⁰⁶ Βλ. Ιλ. Β 573-577. Πρβλ. Anderson 1954, 72-73. Για τις τέσσερις γεωγραφικές και πολιτισμικές ενότητες που απαρτίζουν την Αχαΐα βλ. Morgan – Hall 2000, 106-108.

²⁵⁰⁷ Βλ. Παυσ. 2,3,1 και εδώ στο κεφ.1.11.

²⁵⁰⁸ Ο Osanna 1996, 95-96 αναγάγει τον συμβολισμό αυτό στην ελληνική πόλη και τον επεκτείνει λέγοντας πως η Αθηνά όπως και στην ακρόπολη αναδεικνύεται ως προστάτιδα όλων των Αχαιών.

την Αθηνά Παρθένο, παρόλο που είχε βρεθεί κάπως μακριά από τον χώρο της αγοράς, Ν της πλατείας των Ψηλών Αλωνιών²⁵⁰⁹. Από το αγαλμάτιο αυτό είναι γνωστή η αποσπασματικά σωζόμενη ανάγλυφη ασπίδα, η οποία εκλαμβάνεται από την έρευνα ως πολύτιμη μαρτυρία για την αποκατάσταση της σύνθεσης της Αμαζονομαχίας στο φειδιακό πρωτότυπο. Ο Πέτσας πιστεύει ότι το συγκεκριμένο αγαλμάτιο δεν έχει καμία σχέση με τον τάφο του Πατρέα και θα ήταν ένα από τα πολλά ρωμαϊκά αντίγραφα της φειδιακής Αθηνάς στην Πάτρα²⁵¹⁰. Πράγματι, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τη λειτουργία και τα συμφραζόμενα του αγαλματίου.

3.11. ΠΑΤΡΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΗΣ ΛΙΜΝΑΤΙΔΟΣ

Παυσ. 7,20,9 «Ἀθηνᾶ δὲ ἐλέφαντος εἴργασται καὶ χρυσοῦ ... τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ ἱεροῦ»

Στην έξοδο της αγοράς παρά το ιερό του Απόλλωνα, το οποίο όπως είδαμε βρισκόταν «τοῦ Ὀλυμπίου πέραν», ο Πausanias κάνει λόγο για μία πύλη με επίχρυσους ανδριάντες του Πατρέα, του Πρευγένη και του Αθερίωνα²⁵¹¹. Το γεγονός ότι απεικονίζονται ως παιδιά, που παραξένεψε κάπως και τον περιηγητή, μας κάνει να υποθέσουμε ότι ήταν διαφορετική η πρωταρχική ερμηνεία των αγαλμάτων πάνω στην πύλη, η οποία πιθανόν θα είχε τη μορφή μονής ή διπλής αψίδας²⁵¹². Απέναντι («ἄντικρυς») από αυτή την έξοδο της αγοράς υπάρχει σύμφωνα με τον Πausanias το «τέμενος» της Ἄρτεμης Λιμνάτιδος με ναό. Το «ἀρχαῖον ξόανον» της θεάς το είχε κλέψει από τη Σπάρτη ο Πρευγένης έπειτα από όνειρο, όταν οι Δωριεῖς κυρίευσαν την πόλη· μόνο κατά την εορτή της Ἄρτεμης Λιμνάτιδος το ξόανο μεταφέρεται στο τέμενος της αγοράς, καθώς τον υπόλοιπο χρόνο βρίσκεται στη Μεσάτιδα, επειδή εκεί το είχε φέρει ο Πρευγένης²⁵¹³. Κατά τη διάρκεια της ίδιας εορτής, όπως λέει ο Πausanias λίγο παρακάτω, οι Πατρείς κάνουν εναγισμούς για τον Πρευγένη και για τον Πατρέα.

Αμέσως πριν από αυτή την πληροφορία ο Πausanias λέει τα εξής: «Τούτου δὲ τοῦ τεμένους ἐστὶ καὶ ἄλλα τοῖς πατρεῦσιν ἱερά· πεποιήται δὲ ταῦτα οὐκ ἐν ὑπαίθρῳ, ἀλλὰ ἔσοδος ἐς αὐτὰ διὰ τῶν στοῶν ἐστὶ. Τὸ μὲν δὴ ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ, πλὴν ἐσθῆτος, λίθου τὰ ἄλλα· Ἀθηνᾶ δὲ ἐλέφαντος εἴργασται καὶ χρυσοῦ. Πρὸ δὲ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ ἱεροῦ Πρευγένους μνημὰ ἐστίν»²⁵¹⁴. Στην αρχή της φράσης συμπληρώνεται συνήθως ένα τοπικό επίρρημα που να προσδιορίζει τη σχέση των άλλων ιερών με το τέμενος της Ἄρτεμης Λιμνάτιδος: τα ιερά αυτά βρίσκονται μέσα στο τέμενος της Ἄρτεμης («ἐντός») ή κοντά σε αυτό («ἐγγύς»). Είναι πιθανότερο τα ιερά να βρίσκονταν στο εσωτερικό του τεμένους της Ἄρτεμης Λιμνάτιδος με βάση τον τρόπο περιγραφῆς και τα συμφραζόμενα του Πausanias αλλά και τους συσχετισμούς των λατρεῖων.

²⁵⁰⁹ Βλ. Παπαχατζής 4, 109-110 σημ.1, εικ.61. Για το αγαλμάτιο στο Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.6, βλ. Karanastassis 1987, 327, 332-333, 403-404 αρ.Β14, πίν.35,3-4 (μέσα 2ου αι. μ.Χ.).

²⁵¹⁰ Βλ. Πέτσας 1972.

²⁵¹¹ Βλ. Παυσ. 7,20,7.

²⁵¹² Για τη μορφή της πύλης βλ. Ευαγγελίδης 2007, 451-453. Για τις πιθανές ερμηνείες των τριών αγαλμάτων βλ. επίσης Παπαχατζής 4, 114 σημ.2· Rizakis 1995, 177· Osanna 1996, 96 σημ.149, 101· Lafond 1998, 197 σημ.61.

²⁵¹³ Παυσ. 7,20,8. Ο περιηγητής φαίνεται ότι εκ παραδρομῆς γράφει στο σημείο αυτό Μεσόα αντί για Μεσάτιδα, καθώς στη Σπάρτη το ιερό της Ἄρτεμης Λιμνάτιδος βρίσκεται στην κώμη Μεσόα [Παπαχατζής 4, 116 σημ.1, 447 σημ.11· Rizakis 1995, 178].

²⁵¹⁴ Παυσ. 7,20,9.

Το κείμενο του Πausανία γίνεται κατανοητό καλύτερα, αν υποθέσουμε ότι το τέμενος της Άρτεμης είχε μία παρόμοια διάρθρωση με το Ασκληπιείο της Μεσσήνης: ένα μνημειακό περίστυλο συγκρότημα με διάφορους χώρους λατρείας στις στοές, ενώ στην αυλή θα βρισκόταν ο ναός της Άρτεμης κι άλλα μνημεία. Σε αυτόν τον παραλληλισμό οδηγούμαστε βασικά από την περιγραφή ότι τα ιερά ήταν στεγασμένοι χώροι με λατρευτικά αγάλματα, στους οποίους η πρόσβαση γινόταν μέσω στοών, και δεν ήταν υπαίθρια, δηλαδή δεν βρίσκονταν στον ελεύθερο χώρο του τεμένους. Αν δεχτούμε την εναλλακτική συμπλήρωση τα ιερά του Ασκληπιού και της Αθηνάς να βρίσκονταν κοντά στο ιερό της Άρτεμης, τότε θα μπορούσε να γίνεται αναφορά στις στοές της αγοράς²⁵¹⁵. Ο Παπαχατζής πιστεύει ότι οποιαδήποτε συμπλήρωση στο χωρίο δεν είναι μόνο περιττή, αλλά επίσης αλλοιώνει την έννοια της περιγραφής του Πausανία, και ότι τα ιερά αναμφίβολα ήταν τμήματα του τεμένους της Άρτεμης²⁵¹⁶.

Ο λόγος του περιηγητή είναι ελλειπτικός και πιθανόν θα υπήρχαν περισσότερες λατρείες στο τέμενος. Μνημονεύονται μόνο ο Ασκληπιός και η Αθηνά ίσως εξαιτίας της ιδιαιτερότητας των λατρευτικών αγαλμάτων τους (ακρόλιθο και χρυσελεφάντινο) ή γιατί αποτελούσαν τις σπουδαιότερες θεότητες. Επιπλέον, το ιερό της Αθηνάς κατονομάζεται για να προσδιοριστεί η θέση του μνήματος του Πρευγένη, που θα βρισκόταν στην αυλή αμέσως μπροστά από το σημείο της στοάς που αντιστοιχούσε στο ιερό της Αθηνάς. Βέβαια, η θέση του μνήματος του Πρευγένη σε σχέση με το ιερό της Αθηνάς μπορεί να είναι τυχαία, αν και έχει ειπωθεί ακόμη και ότι η σύνδεση του ήρωα με την Αθηνά θα μπορούσε να είχε συντελέσει στην ενσωμάτωση της λατρείας της θεάς στο τέμενος της Άρτεμης²⁵¹⁷.

Η αναφορά των ιερών του Ασκληπιού και της Αθηνάς περικλείεται στον λόγο του Πausανία για τη λατρεία της Άρτεμης Λιμνάτιδος, που κλείνει με τη μνεία των εναγισμών για τον Πρευγένη και τον Πατρέα κατά την εορτή της. Δεν υπάρχει λόγος να αποσυσχετίσουμε από το τέμενος της Άρτεμης τα ιερά που αναφέρονται στο ενδιαμέσο, από τη στιγμή μάλιστα που δεν έχουν την αρχιτεκτονική αυτοτέλεια να χαρακτηριστούν από τον Πausανία με κάποιον όρο από αυτούς που χρησιμοποιεί, όταν αναφέρεται σε μη κανονική μορφή χώρου λατρείας. Ακόμη περισσότερο το μνήμα του Πρευγένη θα πρέπει να βρισκόταν στο εσωτερικό του ιερού της Άρτεμης Λιμνάτιδος, καθώς επρόκειτο για τον ιδρυτή της λατρείας της, άσχετα αν βλέπουμε εδώ ο ήρωας να συσχετίζεται κατά κάποιο τρόπο και με την Αθηνά, με την οποία είδαμε ότι συνδέεται ο γιος του Πατρέας.

Όλα αυτά τα μνημεία νοούνται ως μέρη ενός και μόνο ιερού χώρου της ρωμαϊκής Πάτρας κατά τρόπο ανάλογο με το ιερό της Άρτεμης Λαφρίας στην ακρόπολη: σε ένα ευρύτερο τέμενος της σπουδαιότερης θεάς για την πόλη υπάρχει το μνήμα ενός άλλου σημαντικού ήρωα της ιστορίας της πόλης και των λατρειών της, αλλά επιπλέον και η λατρεία της Αθηνάς στεγασμένη σε ναό πλέον. Στην ακρόπολη η πολιούχος Άρτεμη ως Λαφρία / Τρικλαρία (;) μαζί με τον Ευρύπυλο παραπέμπουν στην αρχή ύπαρξης της πόλης και κοντά στην αγορά η Άρτεμη Λιμνάτις μαζί με τον Πρευγένη αντιστοιχούν στη δεύτερη μυθική φάση της ζωής της πόλης. Επιπλέον, όπως ο χώρος της αγοράς διαρθρώνεται ιδεολογικά γύρω από τον τάφο του ιδρυτή της πόλης σε σχέση με την Αθηνά κατά ανάλογο τρόπο ο μεγάλος ανοικτός χώρος του τεμένους της Άρτεμης Λιμνάτιδος διαρθρώνεται γύρω από έναν άλλο

²⁵¹⁵ Όπως δέχεται ως εξίσου πιθανή δυνατότητα τελευταία ο Riethmüller 2005, 184· πρβλ. Rizakis 1995, 178.

²⁵¹⁶ Βλ. Παπαχατζής 4, 116 σημ.2. Βλ. επίσης Bursian 1872, 328· Herbillon 1929, 86· Meyer 1949, 2199, 2217· Osanna 1996, 99-100· Moggi – Osanna 2000, 302.

²⁵¹⁷ Kearns 1992, 89.

ήρωα σε σχέση με την ίδια θεά, που είναι ο πατέρας του πρώτου και ο ιδρυτής της λατρείας²⁵¹⁸. Υπό αυτή την οπτική η Αθηνά προβάλλεται ως θεότητα πολιτικής τάξης, συσχετιζόμενη μέσω των εν λόγω ηρώων με την αρχή και την τύχη της πόλης και κατ' επέκταση με την ευρύτερη περιοχή της Αχαΐας.

Η θέση του ιερού της Άρτεμης Λιμνάτιδος είναι άγνωστη, όμως πιστεύεται με βάση τα λεγόμενα του Πausανία ότι βρισκόταν Ν της αγοράς κι ενδεχομένως όχι μακριά από το ωδείο, που θα όριζε τη Δ πλευρά της, ίσως Β της πλατείας Ομονοίας ή πιο ΝΔ προς τα Ψηλά Αλώνια²⁵¹⁹. Από την ευρύτερη αυτή περιοχή προέρχονται κάποια ευρήματα που αποδίδονται στο ιερό του Ασκληπιού, για τα πρωταρχικά συμφραζόμενα των οποίων, ωστόσο, εκφράζονται αμφιβολίες²⁵²⁰. Η μορφή του τεμένους της Άρτεμης Λιμνάτιδος, αν την δεχτούμε όπως περιγράφηκε παραπάνω, θα μπορούσε να ανάγεται στα ελληνιστικά ή στα αυτοκρατορικά χρόνια, οπότε και άλλαξε η εικόνα της πόλης με την ίδρυση της αποικίας. Δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία για τη χρονολόγηση ή τους λόγους ίδρυσης του ιερού με τους συγκεκριμένους συσχετισμούς των λατρειών, που δεν ξέρουμε αν προϋπήρχαν στην περιοχή. Η λατρεία της Άρτεμης Λιμνάτιδος φαίνεται να έχει αρχαία καταγωγή, αν κρίνουμε από την τοπική παράδοση, και η μεταφορά της λατρείας από τη Μεσάτιδα στην πόλη τοποθετείται σίγουρα μετά τον συνοικισμό της Πάτρας στον 5^ο αι. π.Χ.²⁵²¹. Ωστόσο δεν αποκλείεται η μεταφορά να ανήκει σε νεότερη εποχή, όταν κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια παλαιές λατρείες θα συγκεντρώθηκαν σε ένα κοινό τέμενος. Η αρχαιότητα της λατρείας του Ασκληπιού στην Πάτρα πιστοποιείται από δύο αναθηματικά ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ., το ένα εκ των οποίων ίσως βρέθηκε στην περιοχή που μας ενδιαφέρει, ωστόσο ο θεός είχε δικό του ιερό «πέρα από την ακρόπολη, κοντά στην προς τη Μεσάτι πύλη του τείχους» σύμφωνα με τον Πausανία, που το αναφέρει στο τέλος της περιγραφής του, χωρίς μάλλον να το έχει επισκεφθεί²⁵²².

3.12. ΠΑΤΡΑ. ΧΩΡΑ, «ΤΕΙΧΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ»

Πaus. 7,22,10 «τὸ Ἀθηνᾶς καλούμενον τείχος»

²⁵¹⁸ Osanna 1996, 100.

²⁵¹⁹ Μετά το τέμενος της Άρτεμης ο Πaus. 7,20,9 κάνει λόγο για ναούς της Νέμεσης και της Αφροδίτης κοντά στο θέατρο, η θέση του οποίου είναι άγνωστη. Για τα ερείπια ενός μεγάλου αμφιθεατρικού κτίσματος, ίσως σταδίου ή αμφιθέατρου, που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία ΒΔ του ωδείου και τον ενδεχόμενο συσχετισμό τους με το θέατρο που είδε ο Πausανίας βλ. Παπαποστόλου 1991, 311· Rizakis 1995, 179-180, εικ.2 αρ.9-14· Osanna 1996, 111-112.

²⁵²⁰ Ως βασική ένδειξη εκλαμβάνεται ένας βωμός με λατινική επιγραφή προς τον Aesculapius του 2^{ου} (;) αι. μ.Χ., που υποτίθεται ότι βρέθηκε περίπου 200-300 μ. ΝΑ του ωδείου και κοντά στην πλατεία Ομονοίας, ωστόσο ο Ριζάκης τον απορρίπτει ως μαρτυρία για τη θέση του ιερού, βλ. Osanna 1996, 97· Rizakis 1998, 88-89 αρ.8· Moggi – Osanna 2000, 302· Riethmüller 2005, 186. Για άλλα ευρήματα βλ. Rizakis 1998, 87· Moggi – Osanna 2000, 302· Riethmüller 2005, 185-186.

²⁵²¹ Για τη λατρεία της Άρτεμης Λιμνάτιδος βλ. Lafond 1991, 419-420· Rizakis 1995, 178· Osanna 1996, 96-99. Για τη διασπορά της λατρείας αυτής στην Πελοπόννησο βλ. Sinn 1981, 31-35.

²⁵²² Πaus. 7,21,13. Το ιερό πιστεύεται ότι βρισκόταν ΒΑ της ακρόπολης, όπου έχουν βρεθεί κάποια ευρήματα που σχετίζονται με τον θεό, βλ. Rizakis 1995, 179· Osanna 1996, 81-82· Riethmüller 2005, 187. Για τα αναθηματικά ανάγλυφα βλ. Rizakis 1998, 87.

Στη συνοπτική περιγραφή της ακτής από την Πάτρα ως το Αίγιο ο Πausanίας αναφέρει το ακρωτήριο Ρίον, το λιμάνι Πάνορμος και «τὸ Ἄθηνᾶς καλούμενον τείχος»²⁵²³. Με βάση τον Pausanias αλλά και τις πληροφορίες του Θουκυδίδη και του Πολύβιου, ο Πάνορμος, ένα φυσικό και ασφαλές λιμάνι απέναντι από τη Ναύπακτο, ταυτίζεται με τη θέση «Γκολίμη» της περιοχής Τεκές του Αγ. Βασιλείου στα Β της Πάτρας, μεταξύ των ακρωτηρίων του Ρίου και του Δρέπανου²⁵²⁴. Η θέση του Τείχους της Αθηνάς έχει αναζητηθεί από τους ερευνητές είτε στο Δρέπανο είτε στον όρμο του Ψαθόπυργου, που σχηματίζεται στην Α πλευρά του. Προφανώς έτσι θα ονομαζόταν ένα οχυρό κατά το παράλληλο του «Τείχους» των Δυμαίων στο ακρωτήριο Άραξος, στα σύνορα της Αχαΐας με την Ηλεία²⁵²⁵. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, τίποτε άλλο για το συγκεκριμένο οχυρό ούτε για ποιον λόγο συνδέθηκε με την Αθηνά. Η σύνδεση αυτή θα μπορούσε να ανάγεται σε κάποια μυθική παράδοση ή στην ύπαρξη ιερού της θεάς στην περιοχή.

Ο Leake²⁵²⁶ υποθέτει με βάση τον Pausanias και πάρα κάποιες ανακρίβειες στις αποστάσεις που μας παρέχει ότι το Τείχος της Αθηνάς βρισκόταν σε σχέση με λιμάνι που εντοπίζει στον όρμο του Ψαθόπυργου. Εξαιτίας του νεότερου ονόματος του τελευταίου εικάζει ότι θα υπήρχε εκεί ένας πύργος, ίσως το ίδιο το αρχαίο οχυρό ή ένα μεταγενέστερο που θα είχε κτιστεί σε αρχαίες θεμελιώσεις. Στον όρμο του Ψαθόπυργου κάποιοι περιηγητές είχαν επισημάνει αρχαία λείψανα. Μάλιστα ο Rouquerville ταύτισε ένα αρχαίο κτήριο που είχε μετατραπεί σε εκκλησία με ναό της Αθηνάς²⁵²⁷. Από την πρόσφατη έρευνα στην περιοχή, ωστόσο, κανένα εύρημα δεν μπορεί να συσχετιστεί με ιερό ούτε με οχυρωματικό έργο²⁵²⁸. Ο Robertson πιστεύοντας ότι βρισκόταν στο ακρωτήριο Δρέπανο το περιλαμβάνει στα παραδείγματα ιερών της Αθηνάς σε ακρωτήρια, που συνιστούσαν σταθμούς για τα διερχόμενα καράβια μέσα στο πλαίσιο ανάδειξης της σχέσης της θεάς με τη ναυσιπλοΐα²⁵²⁹. Το Δρέπανο, το βορειότερο ακρωτήριο της Πελοποννήσου, μνημονεύεται από τον Pausanias σε άλλο σημείο και η ονομασία του ανάγεται στον Κρόνο, που πέταξε σε αυτό το μέρος το δρέπανο με το οποίο είχε ακρωτηριάσει τον Ουρανό²⁵³⁰.

²⁵²³ Πaus. 7,22,10: «Πλέοντας για το Αίγιο από τις Πάτρεις έχει κανείς πρώτα ένα ακρωτήρι ονομαζόμενο Ρίον που απέχει πενήντα στάδια από τις Πάτρεις και έπειτα το λιμάνι Πάνορμο σ' απόσταση δεκαπέντε σταδίων πιο πέρα από το ακρωτήρι. Άλλα τόσα στάδια απέχει από τον Πάνορμο το λεγόμενο Τείχος (οχυρό) της Αθηνάς. Ο παράκτιος πλους από το Τείχος της Αθηνάς ως το λιμάνι Ερινεός είναι ενενήντα στάδια, και από τον Ερινεό στο Αίγιο εξήντα. Η κατά ξηράν πορεία είναι κατά σαράντα περίπου στάδια συντομώτερη».

²⁵²⁴ Βλ. Θουκ. 2,86,4· Πολύβ. 5,102,9. Για το λιμάνι βλ. Παπαχατζής 4, 134 σημ.6· Πετρόπουλος 1991, 257· Rizakis 1995, 191 αρ.288.2, 321 αρ.561. Μας είναι γνωστό από μία ναυμαχία μεταξύ των Αθηναίων και των Λακεδαιμονίων το 429 π.Χ. αλλά και από τα γεγονότα του πολέμου των Αιτωλών, των Αχαιών και των Μακεδόνων λίγο πριν το 200 π.Χ.

²⁵²⁵ Μας είναι γνωστό από τον Πολύβ. 4,59,4-5 και 4,83,1· για το οχυρό αυτό βλ. στο κεφ.3.6.

²⁵²⁶ Βλ. Leake 1830III, 416-417· Leake 1846, 406-407.

²⁵²⁷ Rouquerville 1824, 401· πρβλ. Frazer IV, 157.

²⁵²⁸ Βλ. Rizakis 1995, 191 αρ.288,3.

²⁵²⁹ Βλ. Robertson 1996α, 463.

²⁵³⁰ Βλ. Πaus. 7,23,4.

3.13. ΠΕΛΛΗΝΗ. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 7,27,2 «Ἀθηνᾶς ναός ... ἐλέφαντος δὲ τὸ ἄγαλμα καὶ χρυσοῦ»
Πολύαιν. Στρατηγ. 8,59 «Ἀθηνᾶς ἰέρεια ... τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς»
νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων

Ἡ Πελλήνη και το ἱερό της Αθηνάς

Ἡ Πελλήνη ἢ Πελλάνα εἶναι ἡ ανατολικότερη πόλη της αρχαίας Αχαΐας και σήμερα βρίσκεται στην Κορινθία. Ἡ θέση της κοντά στο χωριό Ζούγρα (σήμερα Πελλήνη) δεν ἦταν δύσκολο να εντοπιστεί και ἔχει επιβεβαιωθεί ἀπὸ τα επιγραφικά ευρήματα των ανασκαφών του Ορλάνδου με ἀφορμή την κατασκευή δρόμου στα 1931-32²⁵³¹. Τα αρκετά ἀλλὰ ὄχι ἰδιαίτερος εμφανή λείψανα της αρχαίας πόλης ἀπλώνονται σε οχυρή θέση στις πλαγιές του λόφου Τσέρκοβα, ΒΔ της Ζούγρας, ἀνάμεσα στις κοιλάδες των ποταμῶν Σύθα (Τρικαλιώτικο ἢ ποτάμι Ξυλόκαστρου) και Κριού (Φόνισσα ἢ ποτάμι του Καμαριού)²⁵³². Στον Κατάλογο των Νεῶν συναντάμε την Πελλήνην, ὅπως και την Ὑπερησίην, τη Γονόεσσαν, το Αἴγιον και την Ἐλίκην, ως εξαρτημένες ἀπὸ τον Αγαμέμνονα²⁵³³. Σε κάποιες γραπτές μαρτυρίες διασώζεται ἡ ἀνάμνηση μακρόχρονων πολέμων μεταξύ της Πελλήνης και των Ορθαγοριδῶν τυράννων της γειτονικῆς Σικυῶνας (7^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.), οι οποίοι ἔληξαν με τη συντριπτική ἦττα και καταστροφή (;) της Πελλήνης ἀπὸ τους Σικυωνίους (πρώιμος 6^{ος} αι. π.Χ.)· λίγο ἀργότερα ὁμως οι Πελληνεῖς μετὰ ἀπὸ παραίνεση των Δελφῶν ἐπανίδρυσαν την πόλη τους σε ἄλλο σημεῖο²⁵³⁴. Ακολούθως ἐξαρχῆς θεωρήθηκε ὅτι ἡ πρωταρχική πόλη θα βρισκόταν σε κάποιο ἄλλο ἀγνωστο σημεῖο και ὅτι θα μεταφέρθηκε στον λοφίσκο Τσέρκοβα μόλις τον 6^ο αι. π.Χ.²⁵³⁵.

²⁵³¹ Βλ. Ορλάνδος 1931 και Ορλάνδος 1932· πρβλ. AJA 36, 1932, 189-190. Συγκεκριμένα, δύο ἀπὸ τις ἀνευρεθεῖσες επιγραφές επιβεβαιώνουν τη θέση της Πελλήνης, ἀλλὰ και την ἀκμή της κατὰ τα ρωμαϊκά χρόνια, βλ. Ορλάνδος 1931, 81. Για τη δίχως δυσκολίες ταύτιση της Πελλήνης ἤδη ἀπὸ τους περιηγητές του 19^{ου} αι. βλ. Frazer IV, 181-183· Ορλάνδος 1931, 73-74, 81· Παπαχατζής 4, 168 σημ.6· Osanna 1996, 277 με σημ.2, πίν.16,2. Πελ(λ)άνα εἶναι ἡ ἐπιχώρια ονομασία, ἐνῶ ἡ αττικο-ιωνική μορφή Πελλήνη συναντάται στις γραμματειακές πηγές με κάποιες ἐξαίρεσεις, βλ. σχετικά Meyer 1937, 354-355· Osanna 1996, 277 σημ.1· IACP 484 ἀρ.240. Ἢδη ἀπὸ τα χρόνια του Ἡρόδοτου συνιστοῦσε την πρώτη ἀχαϊκή περιοχή Δ της Σικυῶνας, ἐνῶ ἡ σύγχρονη Αχαΐα τελειώνει στην Αίγεια· πρβλ. Παυσ. 7,26,12, 7,27,12.

²⁵³² Για τους ποταμούς αυτοὺς βλ. Παπαχατζής 4, 173 σημ.3-4, εικ.143. Σύμφωνα με τον Παυσ. 7,27,1: «Ἡ πόλη των πελληνέων βρίσκεται σε βουνό, του οποίου ἡ κορυφή υψώνεται ἀπόκρημη και εἶναι γι' αὐτὸ ἀκατοίκητη. Ἡ πόλη εἶναι χτισμένη χαμηλότερα και δεν εἶναι συνεχῆς, ἀλλὰ διαιρεῖται σε δυο μέρη ἀπὸ την κορυφή που ἐξέχει ἀνάμεσα». Ο Στρ. 8,7,5 περιγράφει την Πελλήνη ως «φρούριον ἐρυμνόν». Ἐκτός ἀπὸ το ναὸ που θα μας ἀπασχολήσει στο παρὸν κεφάλαιο ο Ορλάνδος διερεύνησε την κορυφή της Τσέρκοβας, ὅπου υπήρχαν φτωχὰ οἰκοδομικά λείψανα της ὑστερης ἀρχαιότητας και της παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, μία θεατροειδῆ ἐξέδρα στην πλαγιά της Τσέρκοβας, ἓνα ψηφιδωτὸ δάπεδο ἐλληνιστικῶν χρόνων 200 μ. Δ του χωριού και τη θέση «Λεβέτι», ὅπου βρέθηκε τμήμα θωρακίου, πιθανόν ἀπὸ τον ἀνω ὄροφο οἰκίας του 4^{ου} ἢ 3^{ου} αι. π.Χ.

²⁵³³ Βλ. Ἰλ. Β 573-577.

²⁵³⁴ Morgan – Hall 1996, 170· IACP 484. Για τις σχετικές γραπτές μαρτυρίες και την ἀνάλυσή τους βλ. ἐπίσης Rizakis 1995, 138-140 ἀρ.196-197, 335-336 ἀρ.593.

²⁵³⁵ Ἀπὸ τον Στρ. 8,7,5 μας μαρτυρεῖται ἡ ὑπάρξη μίας κώμης με το ὄνομα Πελλήνη μετὰ της πόλης Πελλήνης και του Αιγίου. Ἴσως ἐκεῖ να ἦταν ἡ πρωταρχική θέση της ἢ/και ἡ πόλη να προέκυψε ἀπὸ συνοικισμό και να της δόθηκε το ὄνομα του σημαντικότερου οἰκισμοῦ. Σχετικά βλ. Rizakis 1995, 336· Morgan – Hall 1996, 171· Osanna 1996, 278-279· IACP 484.

Η Πελλήνη εμφανίζει μεγάλη άνθηση κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο. Μονοπωλείο το ενδιαφέρον των αρχαίων συγγραφέων έναντι των υπόλοιπων αρχαϊκών πόλεων κατά τον 5^ο και τον 4^ο αι. π.Χ. είτε επειδή οι Πελληνείς ήταν οι μόνοι από τους Αχαιούς που συμπαρατάχθηκαν με τους Σπαρτιάτες το 431 π.Χ. είτε εξαιτίας των αγώνων της. Ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ. μαρτυρούνται οι πανελλήνιοι αγώνες της Πελλήνης με έπαθλο μάλλινες χλαίνες, που, όπως προκύπτει από τον Πίνδαρο, ήταν ευρύτατα φημισμένες²⁵³⁶. Υπάρχει κάποια σύγχυση για την ταύτιση των αγώνων με τα Θεοξένια προς τιμήν του Απόλλωνα ή με τα Έρμια, που μαρτυρούνται κυρίως από σχολιαστές και λεξικογράφους²⁵³⁷. Τα Θεοξένια υπέπεσαν σε παρακμή στα χρόνια του Στράβωνα και μετά μετατρέπονται σε αγώνες μόνο για ντόπιους με χρηματικό έπαθλο, όπως μας πληροφορεί και ο Πausanίας, που είδε το ιερό του Απόλλωνα Θεοξένιου μέσα στην πόλη²⁵³⁸. Η λατρεία του Απόλλωνα, ο οποίος έχει διαχρονική παρουσία στα νομίσματα της πόλης, φαίνεται ότι ήταν από τις αρχαιότερες και τις σημαντικότερες της Πελλήνης.

Ο Pausanίας μας μεταφέρει δύο εκδοχές για την προέλευση του ονόματος της πόλης: σύμφωνα με την τοπική παράδοση η πόλη πήρε το όνομά της από τον Τιτάνα Πάλλαντα και σύμφωνα με την αργεϊτική παράδοση από τον Αργείο Πέλληνα, που συγκαταλέγεται μεταξύ των μυθικών βασιλέων του Άργους²⁵³⁹. Ωστόσο, από τον Απολλώνιο τον Ρόδιο μας παραδίδεται ως ιδρυτής της πόλης ο Πέλλης, η μυθική γενεαλογία του οποίου συσχετίζει την Πελλήνη με τη γειτονική Αίγαιρα²⁵⁴⁰. Άσχετα με το ποια είναι η σωστή προέλευση του ονόματος – η πραγματική εξάλλου μπορεί να είχε χαθεί στο πέρασμα των αιώνων – είναι σαφές ότι στα χρόνια του Pausanίας οι κάτοικοι το ανήγαγαν στον Πάλλαντα, οπότε μπορούμε να αναρωτηθούμε, αν υποκρύπτεται κάποια παράδοση σε σχέση με την Αθηνά, που λατρευόταν στην πόλη. Ο συσχετισμός αυτός θα μπορούσε να δηλώνει τουλάχιστον ότι η λατρεία της Αθηνάς παρέμενε ζωντανή κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια. Με το όνομα Πάλλαντας είναι γνωστές διάφορες μυθικές μορφές ενίοτε συνδυαζόμενες με παρόμοια τοπωνύμια²⁵⁴¹. Αν λάβουμε υπόψη τις παραδόσεις για την καταγωγή του Παλλάδιου, η Πελλήνη θα μπορούσε να περιληφθεί στις πολλές πόλεις που διατεινόταν ότι κατέχουν το πραγματικό Παλλάδιο της Τροίας²⁵⁴².

Ο Pausanίας κατευθύνεται προς την Πελλήνη ερχόμενος από το επίνειό της Αριστοναύται²⁵⁴³. Στον δρόμο προς την πόλη βλέπει ένα άγαλμα του Ερμή Δολίου²⁵⁴⁴, και στη συνέχεια στον ίδιο δρόμο

²⁵³⁶ Για τη μαρτυρία του Πίνδαρου και των σχολιαστών του βλ. Rizakis 1995, 240-242 αρ.382-386.

²⁵³⁷ Βλ. Johnston 2002, 117 με σημ.32, 129· IACP 485.

²⁵³⁸ Βλ. Στρ. 8,7,5· Paus. 7,27,4. Για τους αγώνες και τη λατρεία βλ. Rizakis 1995, 227 αρ.342, 381 αρ.703.

²⁵³⁹ Paus. 7,26,12, βλ. 2,16,1 για τον Πέλληνα. Η σχέση με το Άργος, που επίσης υποδεικνύεται από τον Ησύχ. λ. Πελλήνη, πόλις εν Άργει, προκύπτει και από το ιερό της Μυσίας Δήμητρας στη χώρα της Πελλήνης, βλ. Paus. 7,27,9 και 2,18,3. Για τη σχέση με το Άργος βλ. Giacometti 2001, 31-41, ιδίως 31-32.

²⁵⁴⁰ Βλ. Απολλών. Αργον. 1,176-178. Ο Πέλλης ήταν ο πατέρας του Υπερα/ησίου, ιδρυτή της Υπερησίας-Αίγειρας, ο οποίος με τη σειρά του ήταν ο πατέρας των Πελληνέων Αργοναυτών Αστερίου και Αμφίονα, σχετικά βλ. Osanna 1996, 178 με σημ.4, 277-278, ο οποίος θεωρεί πιθανότερη την προέλευση του ονόματος της πόλης από αυτό το πρόσωπο. Βλ. επίσης Rizakis 1995, 75 αρ.34.

²⁵⁴¹ Βλ. Grimal 1991, 527-528 λ. Πάλλαντας.

²⁵⁴² Βλ. Nick 2002, 106. Για τη σχέση μεταξύ του ονόματος της πόλης και της ύπαρξης σε αυτήν ενός Παλλάδιου βλ. Robertson 2001, 37.

²⁵⁴³ Paus. 7,26,14. Το επίνειο της Πελλήνης, στο οποίο δόθηκε αυτό το όνομα, επειδή οι ήρωες που έπλευσαν με την Αργώ είχαν προσορμιστεί και σε αυτό το λιμάνι, τοποθετείται είτε Δ του Ξυλόκαστρου, κοντά στις εκβολές

βλέπει ένα ναό της Αθηνάς αναφέροντας πιο πάνω ένα άλσος αφιερωμένο στην Άρτεμη Σώτειρα και απέναντι από το άλσος ιερό του Διόνυσου Λαμπτήρος²⁵⁴⁵. Υπάρχει κάποιο πρόβλημα ως προς τη θέση του ναού της Αθηνάς σε σχέση με την πόλη. Ο Osanna το χαρακτηρίζει ως ιερό της χώρας της Πελλήνης και κάπως άστοχα διαχωρίζει το ιερό της Άρτεμης Σώτειρας χαρακτηρίζοντας το ως προασιακό²⁵⁴⁶. Όμως, η φράση του Πausanias «κατά δὲ τὴν ὁδὸν ἐς αὐτὴν τὴν πόλιν» υποδεικνύει ότι το ιερό βρισκόταν στην πόλη και τουλάχιστον στην είσοδό της, αν όχι εντός τειχῶν²⁵⁴⁷. Γενικώς η περιγραφή του Πausanias για την Πελλήνη είναι σχετικά εκτενής και ακριβής παρά τις αβεβαιότητες που υπάρχουν ως προς τον εντοπισμό των μνημείων, ώστε πιστεύεται ότι ο περιηγητής επισκέφθηκε πράγματι την πόλη²⁵⁴⁸.

Εκτός από το ναό της Αθηνάς, που είναι κατασκευασμένος από ντόπιο μάρμαρο, ο Πausanias μας πληροφορεί για το λατρευτικό άγαλμα της θεάς, που είναι χρυσελεφάντινο και φέρεται ως δημιουργία του Φειδία, προγενέστερη των αγαλμάτων της Αθηνάς στην Ακρόπολη και στις Πλαταιές· προσθέτει και το εξής: «Οι πελληνεῖς λένε πως υπάρχει και ιερός χώρος άβατος της Αθηνάς («άδυτον»), ο οποίος προχωρεί βαθιά στη γη κάτω από το βάθρο του αγάλματος· ο αέρας από το άδυτο αυτό είναι υγρός, και επομένως κατάλληλος για τον ελέφαντα»²⁵⁴⁹. Προκύπτουν ερωτηματικά ως προς τη μορφή και τη λειτουργία του επονομαζόμενου «αδύτου», από τη στιγμή μάλιστα που φαίνεται ότι ο Πausanias δεν το είδε αλλά έμαθε για αυτό από τους ντόπιους εξηγητές. Από την άλλη παρατηρείται μεγάλη ευελιξία ως προς τη χρήση του όρου «άδυτον» στην αρχαιότητα, ο οποίος δεν συνδέεται με κάποιο συγκεκριμένο είδος χώρου και χρησιμοποιείται επίσης και για σπήλαια ή υπόγειες κατασκευές²⁵⁵⁰. Η αλήθεια είναι ότι ο περιηγητής επιδεικνύει σε ένα συγκεκριμένο χωρίο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα μέτρα συντήρησης των χρυσελεφάντινων λατρευτικών αγαλμάτων του

του Σύθα, είτε κοντά στο Καμάρι, περίπου 5 χμ. πιο Δ. Σχετικά βλ. Παπαχατζής 4, 168 σημ.5· Rizakis 1995, 224 αρ.336· Osanna 1996, 280· Riethmüller 2005, 182-183.

²⁵⁴⁴ βλ. Πaus. 7,27,1. Πρβλ. Rizakis 1995, 225 αρ.338· Osanna 1996, 283-284.

²⁵⁴⁵ βλ. Πaus. 7,27,2-3.

²⁵⁴⁶ Κατά τον Osanna 1996, 280 η διαδρομή του Πausanias στην περιοχή της Πελλήνης εντάσσεται στην κατηγορία περιγραφής του Markt-Typus: αναφέρει τα πιο σημαντικά μέρη της χώρας (7,27,1-2 άγαλμα Ερμή και ναός Αθηνάς), στη συνέχεια τα προασιακά ιερά (7,27,3 ιερά της Άρτεμης Σώτειρας και του Διόνυσου Λαμπτήρος), και εισέρχεται στην πόλη από την αγορά, όπου θα πρέπει να βρίσκονταν το ιερό του Θεοξένιου Απόλλωνα κι ο ναός της Άρτεμης (7,27,4). Πρβλ. Moggi – Osanna 2000, 344, όπου επαναλαμβάνεται η άποψη ότι το ιερό της Αθηνάς ήταν εξω-αστικό ιερό και το είδε ο Πausanias σε άμεση γειτνίαση με την πόλη, κατά μήκος της οδού που την συνέδεε με το λιμάνι.

²⁵⁴⁷ Ο Παπαχατζής 4, 170 μεταφράζει: «Στον ίδιο δρόμο, αλλ' ήδη στην πόλη, υπάρχει ναός της Αθηνάς ...» και ο Rizakis 1995, 225 αρ.339.1 θεωρεί ότι ο ναός βρισκόταν *intra muros*, στην είσοδο της πόλης. Για τον τοπογραφικό προσδιορισμό του Πaus. 7,27,2 «κατά δὲ τὴν ὁδὸν ἐς αὐτὴν τὴν πόλιν» έχει προταθεί σε άλλη έκδοση η γραφή «κατά δὲ τὴν ὁδὸν τὴν ἐς αὐτὴν τὴν πόλιν» [Παπαχατζής 4, 457 σημ.15].

²⁵⁴⁸ βλ. Rizakis 1995, 222· Osanna 1996, 279 με σημ.13.

²⁵⁴⁹ Πaus. 7,27,1: «Κατά δὲ τὴν ὁδὸν ἐς αὐτὴν τὴν πόλιν ἐστὶν Ἀθηνᾶς λίθου μὲν ἐπιχωρίου ναός, ἐλέφαντος δὲ τὸ ἄγαλμα καὶ χρυσοῦ· Φειδίαν δὲ εἶναι τὸν εἰργασμένον φασὶ πρότερον ἔτι ἢ ἐν τῇ ἀκροπόλει τε αὐτὸν τῇ ἀθηναίων καὶ ἐν Πλαταιαῖς ποιῆσαι τῆς Ἀθηνᾶς τὰ ἄγαλματα. Λέγουσι δὲ οἱ πελληνεῖς καὶ ἄδυτον τῆς Ἀθηνᾶς καθήκειν ἐς βάθος τῆς γῆς, εἶναι καὶ δι' αὐτὸ τῷ ἐλέφαντι ἐπιτήδειον».

²⁵⁵⁰ Σχετικά βλ. το άρθρο της Hollinshead 1999.

Δία στην Ολυμπία, της Αθηνάς Παρθένου στην Ακρόπολη και του Ασκληπιού στην Επίδαυρο²⁵⁵¹. Επ' ευκαιρίας του πρώτου αναφέρεται στην κατασκευή με λάδι μπροστά από το άγαλμα: το λάδι εμποδίζει τη φθορά του ελεφαντόδοντου από την υγρασία, ενώ στην Ακρόπολη, όπου υπάρχει μεγάλη ξηρασία, είναι ωφέλιμο το νερό. Προσθέτει, μάλιστα, ότι ρώτησε στην Επίδαυρο γιατί δεν υπάρχει ανάλογη πρόνοια και τον πληροφόρησαν ότι το άγαλμα βρίσκεται πάνω από ένα πηγάδι («φρέατι»). Αντίστοιχη φαίνεται να είναι η περίπτωση της Πελλήνης.

Υποθετική ταύτιση του ναού της Αθηνάς

Ο ναός της Αθηνάς ταυτίστηκε με κάποια επιφύλαξη από τον Ορλάνδο με το κτήριο που ανέσκαψε στα 1931-32 σε χαμηλό ύψωμα στα Α του χωριού Ζούγρα, στη θέση «Σεντερήνα», και για το οποίο διαθέτουμε πενιχρές πληροφορίες από τις ανασκαφικές εκθέσεις²⁵⁵². Ο ναός είχε μετατραπεί κατά τα βυζαντινά χρόνια σε εκκλησία και κατόπιν σε νεκροταφείο, με τους τάφους διανοιχθέντες «εντός των λίθων του αρχαίου κρηπιδώματος»²⁵⁵³. Συγκεκριμένα, σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους (0,50 μ.) αποκαλύφθηκε στο συνολικό του μήκος των 30 μ. το κρηπίδωμα μεγάλου κτηρίου, το μέγεθος και ο προσανατολισμός του οποίου επιτρέπουν την ερμηνεία του ως ναού. Πάνω από την ευθυντηρία η κρηπίδα με τρεις ισοϋψείς αναβαθμούς, εν μέρει σωζόμενους, είναι κατασκευασμένη από μεγάλους γωνιόλιθους ντόπιου μαλακού πωρόλιθου. Κατά την ανασκαφή ήρθαν στο φως πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη «αρίστης εργασίας»²⁵⁵⁴: τμήμα βαθμίδας, ύψους 0,24 μ., με δύο υποτομές, ένα επίκρανο παραστάδας, τμήμα γωνιαίας τριγλύφου με συμφυή μετόπη, καθώς και ένα τμήμα δωρικού κιονόκρανου με 4 ιμάντες και ίχνη κονιάματος· η καμπύλη του εχίνου είναι ελαφρώς παραβολική, ενώ μπορεί να προσδιοριστεί η άνω διάμετρος του κίονα σε 0,576 μ.

Με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία ο Ορλάνδος εντάσσει το ναό στο β' μισό του 5^{ου} ή στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. παρατηρώντας ότι στοιχεία των μελών, όπως η διπλή υποτομή και η καμπύλη του εχίνου, δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν το 420 π.Χ. Όμως, επειδή το σύστημα ανύψωσης των λίθων της κρηπίδας με «λιθάγρα» συναντάται σε αρχαϊκά κτήρια, ο Ορλάνδος υποστηρίζει ότι ο ναός θα μπορούσε να ανάγεται στο α' μισό του 5^{ου} αι. και ότι ανακατασκευάστηκε στον 4^ο αι. π.Χ., οπότε και χρονολογούνται τα ανευρεθέντα αρχιτεκτονικά μέλη της ανωδομής²⁵⁵⁵. Από τα παρατιθέμενα στοιχεία είναι αδύνατη η χρονολόγηση του ναού και η αναπαράσταση των ενδεχόμενων οικοδομικών φάσεων του. Το συγκεκριμένο σύστημα ανύψωσης των λίθων δεν περιορίζεται μόνο στην αρχαϊκή εποχή, καθώς η απλή αρπάγη χρησιμοποιείται διαχρονικά στην αρχαιότητα και οι αρθρωτές αρπάγες (που φέρουν τα αρχαία ονόματα καρκίνος ή λιθάγρα) συναντώνται στην αρχαϊκή περίοδο αλλά και στον 5^ο αι. π.Χ.²⁵⁵⁶. Οι υποτομές αποδίδονται κατά κανόνα στους αναβαθμούς της κρηπίδας από το τέλος του 5^{ου} και ιδίως κατά τον 4^ο αι. π.Χ., ωστόσο

²⁵⁵¹ Πaus. 5,11,10-11.

²⁵⁵² βλ. Ορλάνδος 1931, 74-77, εικ.1-3· Ορλάνδος 1932, 62· AJA 36, 1932, 190.

²⁵⁵³ Ορλάνδος 1931, 75. Ίσως σε αυτή την εκκλησία, πιθανόν της Αγίας Ειρήνης, να οφείλεται και η ονομασία της θέσης «Σεντερήνα», όπως αποκαλούνταν από τους ντόπιους αλβανόφωνους, βλ. Ορλάνδος 1931, 75 με σημ.1 και Ορλάνδος 1932, 62· πρβλ. Rizakis 1995, 223.

²⁵⁵⁴ βλ. Ορλάνδος 1931, 75-76, εικ.2-3.

²⁵⁵⁵ Ορλάνδος 1931, 76· Ορλάνδος 1932, 62.

²⁵⁵⁶ Για τον καρκίνο βλ. Ορλάνδος 1958, 170-171, εικ.124-126· Müller-Wiener 1995, 88.

εμφανίζονται σε δωρικά μνημεία ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁵⁵⁷. Στοιχείο οψιμότητας θεωρούνται και οι ισοϋψείς βαθμίδες²⁵⁵⁸. Τρίγλυφα συμφυή με μετόπες χαρακτηρίζουν στατιστικά όψιμα μνημεία σε περιοχές όπου δεν είναι διαθέσιμα σκληρά ασβεστολιθικά πετρώματα, ωστόσο για τον ίδιο λόγο συναντώνται και σε αρχαϊκούς ναούς²⁵⁵⁹.

Η εύλογη χρονολόγηση του ναού ή τουλάχιστον μίας φάσης του στον ύστερο 5^ο ή στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. δεν μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στο ζήτημα της ταύτισής του με το ναό της Αθηνάς. Η πληροφορία του Πausανία για το πρώιμο φειδιακό λατρευτικό άγαλμα δεν είναι δεσμευτική, καθώς είτε μπορεί να μην ισχύει η απόδοση αυτή είτε μπορεί το λατρευτικό άγαλμα να προϋπήρχε του συγκεκριμένου ναού, ακόμη κι αν δεν δεχτούμε την ύπαρξη διαφορετικών οικοδομικών φάσεων. Ο Ορλάνδος χρησιμοποιεί ως κριτήρια για την ταύτιση τη θέση του ναού και το γεγονός ότι είναι κατασκευασμένος «εκ λίθου εγχωρίου», όπως αναφέρει ο Πausανίας²⁵⁶⁰. Το δεύτερο στοιχείο είναι κάπως επισφαλές, εφόσον με τη φράση «λίθου μὲν ἐπιχωρίου» ο Πausανίας εννοεί μάρμαρο και ο ναός είναι πώρινος, ωστόσο θα έφερε κονίαμα που μπορεί να ήταν παραπειστικό. Επιπλέον, το γεγονός ότι δεν έχει εντοπιστεί στον ανασκαφέντα ναό κάποιο στοιχείο που να ταυτίζεται με το «άδυτο» κάτω από τη βάση του λατρευτικού αγάλματος δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο. Στην αντίστοιχη περίπτωση του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο δεν βρέθηκε κάποια κατασκευή που να ταυτίζεται με το «φρέαρ», για την ύπαρξη του οποίου ο Πausανίας πληροφορήθηκε από τους εξηγητές, πράγμα το οποίο ενδεχομένως συνέβη και στην Πελλήνη²⁵⁶¹. Η απόδοση του ναού στην Αθηνά είναι δύσκολο να υποστηριχθεί με βάση τη θέση του, από τη στιγμή που δεν διαθέτουμε πολλά στοιχεία για την τοπογραφία της περιοχής σε συνδυασμό με το γεγονός για τον προβληματικό εντοπισμό του ιερού με βάση το κείμενο του Πausανία, όπως προείπαμε²⁵⁶².

Το χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα

Σύμφωνα με τον Πausανία στην Πελλήνη λέγανε ότι το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς το είχε κατασκευάσει ο Φειδίας πριν τα αγάλματα της Αθηνάς στην Ακρόπολη και στις Πλαταιές²⁵⁶³. Δεν μπορούμε να πούμε αν υπονοείται μόνο η Αθηνά Παρθένος όντας χρυσελεφάντινο ή και τα άλλα φειδιακά αγάλματα στην Ακρόπολη (Αθηνά Πρόμαχος και Αθηνά Λημνία), ωστόσο σημασία έχει ότι δηλώνεται η πρωιμότητα του έργου, εφόσον είναι προγενέστερο και της ακρόλιθης Αθηνάς Αρείας

²⁵⁵⁷ Βλ. Ορλάνδος 1958, 270· Νακάσης 2004, 251 με σημ.351.

²⁵⁵⁸ Βλ. Müller-Wiener 1995, 95.

²⁵⁵⁹ Νακάσης 2004, 248.

²⁵⁶⁰ Ορλάνδος 1931, 76.

²⁵⁶¹ Βλ. Lapatin 2001, 62. Οι ανασκαφές στο ναό της Επιδαύρου δεν αποκάλυψαν κάποιο ιδιαίτερο στοιχείο στην περιοχή του λατρευτικού αγάλματος παρά μόνο έναν ρηχό λάκκο που έχει αποδοθεί σε λαθρανασκαφική δραστηριότητα.

²⁵⁶² Κατά τον Osanna 1996, 294 η παντελής έλλειψη δεδομένων πέραν της θέσης του ναού δεν επιτρέπει την ταύτιση, καθώς επιπλέον η χρονολόγησή του έρχεται σε αντίφαση με του λατρευτικού αγάλματος. Άλλοι θεωρούν ότι αν γίνει αποδεκτή η ταύτιση, τότε το φειδιακό άγαλμα θα μπορούσε να ήταν πρωταρχικά στημένο αλλού ή ο ναός να ανακατασκευάστηκε στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ., βλ. Παπαχατζής 4, 169· Carinci 1994, 21· Lapatin 2001, 62.

²⁵⁶³ Πaus. 7,27,1: «... ἐλέφαντος δὲ τὸ ἄγαλμα καὶ χρυσοῦ· Φειδίαν δὲ εἶναι τὸν εἰργασμένον φασὶ πρότερον ἔτι ἢ ἐν τῇ ἀκρόπολει τε αὐτὸν τῆ ἀθηναίων καὶ ἐν Πλαταιαῖς ποιῆσαι τῆς Ἀθηνᾶς τὰ ἀγάλματα».

των Πλαταιών. Η πληροφορία του Πausανία και ο τρόπος μεταφοράς της προκαλούν υποψίες, ώστε δεν υπάρχει ομοφωνία στην έρευνα για την απόδοση του αγάλματος στον Φειδία. Στη συζήτηση για την αξιοπιστία της πληροφορίας εμπλέκεται και η νομισματική μαρτυρία.

Με το λατρευτικό άγαλμα έχει συσχετιστεί η απεικόνιση της Αθηνάς σε νομίσματα της Πελλήνης επί των Σεβήρων²⁵⁶⁴ [πίν.3.7.β]. Η θεά αποδίδεται όρθια σε όψη $\frac{3}{4}$ έχοντας στάσιμο το αριστερό σκέλος. Κρατά με το σηκωμένο δεξί χέρι δόρυ, που φέρει διαγώνια μπροστά από το σώμα της με φορά προς τα κάτω, και με το αριστερό ασπίδα, που καλύπτει εν μέρει τον κορμό της. Σε κάποιες περιπτώσεις διακρίνεται κάπως το επίσημα της ασπίδας: ίσως πρόκειται για ανθρώπινο κορμό (Γίγαντα ή Τρίτωνα) ή για ένα φτερωτό γοργόνηο²⁵⁶⁵. Η Αθηνά φαίνεται ότι φορά κορινθιακό κράνος με λοφίο έχοντας την κόμη να πέφτει ελεύθερη στην πλάτη. Το στήθος της καλύπτει η αιγίδα, που δεν διακρίνεται καλά. Το κάτω μέρος του ενδύματος ποικίλλεται με πυκνές κατακόρυφες πτυχές και λιγότερες οριζόντιες ραβδώσεις. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στην Αθηνά των σπαρτιατικών νομισμάτων, όπου ερμηνεύεται ως πλαισίωση των ανάγλυφων σκηνών που κοσμούσαν το ένδυμα της Αθηνάς Χαλκιοίκου από τον Γιτιάδα.

Η αξία του νομίσματος για την εμφάνιση της χρυσελεφάντινης Αθηνάς είναι αμφισβητήσιμη, όπως συμβαίνει εξάλλου σε πολλές περιπτώσεις λατρευτικών αγαλμάτων. Η λεπτομέρεια, βέβαια, των οριζόντιων ταινιών πιθανόν υποδηλώνει ότι ο τεχνίτης είχε υπόψη του κάποια συγκεκριμένη απεικόνιση της θεάς. Ορισμένοι αποκλείουν οποιαδήποτε σχέση με το χρυσελεφάντινο άγαλμα διατεινόμενοι ότι πρόκειται για μία γενικευμένη απεικόνιση της Αθηνάς στον τύπο του Παλλάδιου. Όσοι δέχονται ότι στο νόμισμα παριστάνεται το συγκεκριμένο άγαλμα της Αθηνάς, επισημαίνουν τα αρχαϊκά στοιχεία της εμφάνισης και θεωρούν πως είναι προγενέστερο της δραστηριότητας του Φειδία, ώστε απορρίπτουν και την απόδοση του αγάλματος στον γλύπτη. Ωστόσο, το επιχείρημα αυτό αποδυναμώνεται, από τη στιγμή που αναγνωρίζεται στη στάση της θεάς το *contrapposto*, καθώς το δεξί σκέλος φαίνεται να φέρεται ελαφρώς προς το πλάι και πίσω.

Η απόδοση του λατρευτικού αγάλματος της Πελλήνης στον Φειδία είχε απορριφθεί ήδη στα τέλη του 19^{ου} αι. με το επιχείρημα ότι η απόδοση ανάγεται στη χρυσελεφάντινη τεχνική και στην αξιοσημείωτη αρχαιότητα του αγάλματος. Η Ridgway²⁵⁶⁶ βρίσκει περίεργο να ανατέθηκε στον Φειδία από μία σχετικά αφανή πόλη να κατασκευάσει το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, από τη στιγμή μάλιστα που μόνο αργότερα με την Αθηνά Παρθένο έγιναν δημοφιλή τέτοια λατρευτικά αγάλματα. Οπωσδήποτε η απόδοση στον Φειδία μπορεί να οφείλεται στους ντόπιους εξηγητές, που επιθυμούσαν να προσδώσουν αξία και κύρος στο άγαλμα. Εξάλλου δεν πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση, καθώς πολλά έργα έχουν αποδοθεί στον Φειδία είτε από λάθος είτε σκόπιμα.

Ανάλογες είναι οι παρατηρήσεις του Lapatin²⁵⁶⁷, ο οποίος επισημαίνει την προσοχή με την οποία παραθέτει ο Πausανίας την πληροφορία για τον Φειδία. Η μοναδική αντίρρησή του είναι ότι η χρυσελεφάντινη τεχνική ήταν ήδη δημοφιλής αρκετά πριν τον Φειδία, όμως από την άλλη θεωρεί κι αυτός απίθανο μία μικρή πόλη της Αχαΐας να ανέθεσε την κατασκευή στον Φειδία, πριν αυτός

²⁵⁶⁴ Βλ. NCP 95-96, πίν.5,10· Lacroix 1949, 129 σημ.6, πίν.10,5· Παπαχατζής 4, 170 σημ.2, εικ.141 αρ.1· Lapatin 2001, 62, εικ.147· Davison 2009, 274, 275-276, εικ.7.1.

²⁵⁶⁵ NCP 95.

²⁵⁶⁶ Βλ. Ridgway 1981, 169, πρβλ. 182.

²⁵⁶⁷ Βλ. Lapatin 2001, 62-63.

αποκτήσει διεθνή φήμη. Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η παρατήρηση ότι η ύπαρξη μέτρων συντήρησης, για τα οποία ενδιαφέρεται και ζητά πληροφόρηση ο Πausanias, βρίσκει παράλληλο μόνο στα χρυσελεφάντινα λατρευτικά αγάλματα στην Ακρόπολη, στην Ολυμπία και στην Επίδαυρο, και ως εκ τούτου καταδεικνύεται ότι η Αθηνά της Πελλήνης θα ήταν ένα αξιόλογο άγαλμα μνημειακού μεγέθους. Αν ισχύει αυτό, είναι πιθανότερο να πρόκειται για μία μετα-φειδιακή δημιουργία. Σε αυτή την περίπτωση το λατρευτικό άγαλμα εναρμονίζεται με τη χρονολόγηση του υποψήφιου ναού στον ύστερο 5^ο αι. ή στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ., ίσως ακόμη και με του τύπου της νομισματικής απεικόνισης, που ωστόσο είναι αμφισβητήσιμη.

Η μοναδική ένσταση στα προαναφερθέντα βασίμα επιχειρήματα θα μπορούσε ενδεχομένως να αφορά τα συμφραζόμενα γύρω από την ανάθεση της παραγγελίας. Αν δεχτούμε την παράδοση ότι ο Αργείος Αγελάδας υπήρξε δάσκαλος του Φειδία, τότε θα μπορούσαμε να φανταστούμε η Αθηνά της Πελλήνης να ήταν ένα από τα πρώτα έργα του νεαρού Φειδία, που ασκούσε τη μαθητεία του στο Άργος. Οπότε δεν θα ήταν περίεργο να ανατεθεί στον καλλιτέχνη η παραγγελία αυτή, από τη στιγμή εξάλλου που η Πελλήνη δεν ήταν και τόσο ασήμαντη πόλη στην πραγματικότητα. Εκτός των άλλων φαίνεται αφενός ότι είχε από παλαιά στενές σχέσεις με το Άργος και αφετέρου ότι εξαιτίας της στρατηγικής θέσης της κοντά στην Κορινθία είχε προσελκύσει το αθηναϊκό ενδιαφέρον στον 5^ο αι. π.Χ., όπως εξάλλου και η υπόλοιπη Αχαΐα, που εμφανίζεται πλέον ως σύμμαχος της Αθήνας μαζί με το Άργος στα μέσα του ίδιου αιώνα²⁵⁶⁸.

Παρά τις εύλογες αντιρρήσεις άλλοι αναγνωρίζουν την Αθηνά της Πελλήνης ως πρώιμο έργο του Φειδία²⁵⁶⁹. Σύμφωνα με τον Linfert²⁵⁷⁰ ο Φειδίας κατασκεύασε την Αθηνά της Πελλήνης αλλά και την Αθηνά της Τριταίας, και τα δύο αγάλματα στον τύπο της Προμάχου, που υπαγορεύεται από τις λατρευτικές περιστάσεις στις δύο πόλεις. Τα δύο φειδιακά αγάλματα στην Αχαΐα θα πρέπει να χρονολογούνται πριν τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., οπότε η Αχαΐα βρισκόταν στην αθηναϊκή σφαίρα επιρροής, εκτός κι αν υποθέσουμε ότι το άγαλμα της Τριταίας ανάγεται στα χρόνια που ο Φειδίας εργαζόταν στην κοντινή Ολυμπία.

Το επεισόδιο με τους Αιτωλούς

Το 241 π.Χ. οι Αιτωλοί επιτέθηκαν στην Πελλήνη, όμως η πόλη σώθηκε χάρη στην έμμεση επέμβαση της Αθηνάς κατά τον Πολύαινο ή της Άρτεμης κατά τον Πλούταρχο²⁵⁷¹. Σύμφωνα με τον Πολύαινο οι Αιτωλοί έλυσαν την πολιορκία της Πελλήνης, επειδή πίστεψαν ότι η Αθηνά είχε έρθει να βοηθήσει τους πολιορκημένους βλέποντας την ιέρεια της Αθηνάς «πανοπλίαν ἔχουσα καὶ τρίλοφον κράνος» να βγαίνει «ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς»²⁵⁷². Το ιερό της Αθηνάς σύμφωνα με την περιγραφή

²⁵⁶⁸ Για τον συσχετισμό των δυνάμεων σε σχέση με τη μαρτυρία για την παρουσία του Φειδία στην Πελλήνη βλ. Rizakis 1995, 26, 226· Giacometti 2001, 32, 39-40. Πρβλ. Beck 1997, 58-59 για τις σχέσεις των αχαϊκών πόλεων με την Αθήνα και τη Σπάρτη κατά τον 5^ο αι. π.Χ.

²⁵⁶⁹ Βλ. Stewart 1990, 257, 259 αρ.10· Strocka 2004, 212, 213 αρ.1.1· Davison 2009, 273-276.

²⁵⁷⁰ Βλ. Linfert 1982, 58, 66.

²⁵⁷¹ Βλ. Golan 1982· Rizakis 1995, 249-251 αρ.408.

²⁵⁷² Πολύαιν. Στρατηγ. 8,59: «Αἰτωλοὶ Πελληνεῦσιν ἐπεστράτευσον. Πρὸ τῆς Πελλήνης ὄχθος ἐστὶν ὑψηλὸς ἀντικρὺ τῆς ἀκροπόλεως, ἐφ' ὃν οἱ Πελληνεῖς συνελθόντες ὠπλίζοντο. Τῆς Ἀθηνᾶς ἰέρεια κατὰ τι νόμιμον ἐκείνης τῆς ἡμέρας πανοπλίαν ἔχουσα καὶ τρίλοφον κράνος, ἢ καλλίστη καὶ μεγίστη τῶν παρθένων, ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως ἀπέβλεπεν ἐς τὸ πλῆθος τῶν ὀπλιζομένων πολιτῶν. Αἰτωλοὶ παρθένον ὠπλισμένην ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς

αυτή βρισκόταν στην ακρόπολη, ενώ οι Πελληνεῖς είχαν συγκεντρωθεῖ σε ένα ὑψωμα ἀπέναντί της, ἐκτός της πόλης. Ὡς ἐπιφάνεια της θεᾶς φαίνεται ὅτι ἐκλαμβάνεται ἕνα τελετουργικό γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ στὴν Πελλήνη, κατὰ τὸ ὁποῖο ἡ ἱέρεια τῆς θεᾶς, «ἡ καλλίστη καὶ μεγίστη τῶν παρθένων», μεταμορφώνεται, ὅπως σε ἀνάλογες περιπτώσεις, στὴ θεότητα ποὺ υπηρετεῖ.

Ὁ Πλούταρχος²⁵⁷³ ἀναφέρεται διεξοδικά στὴν κατάληψη τῆς πόλης, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἀξιωματοῦχοι τῶν Αἰτωλῶν οἰκειοποιούνταν τὶς ντόπιες ἀιχμάλωτες βάζοντας τὸ κράνος τους σὲ αὐτές. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶχε βάλει τὸ τρίλοφο κράνος του σὲ μίᾳ νεαρή, «κάλλει καὶ μεγέθει σώματος εὐπρεπής», καὶ τὴν ἀφήσε στὸ ἱερό τῆς Ἄρτεμης. Ἡ γυναίκα ἀκούγοντας τὸν θόρυβο βγήκε ἀπὸ τὸ ἱερό καὶ «ὡς ἔστη πρὸ τῶν θυρῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ κατέβλεπεν εἰς τοὺς μαχομένους ἄνωθεν ἔχουσα τὴν τρίλοφιαν», οἱ Αἰτωλοὶ πίστεψαν πὺς πρόκειται γιὰ θεᾶ καὶ αἰσθάνθηκαν ἀνίκανοι νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ ὄπλα τους. Ὁ Πλούταρχος παραθέτει γιὰ τὸ γεγονός καὶ μίᾳ διαφορετικῆ ἐκδοχῆ τῶν Πελληνέων, τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι δὲν πιστεύει λέγοντας ὅτι ὁ Ἄρατος δὲν ἔχει καταγράψει τίποτε σχετικό στὸ ἔργο του γιὰ τὴν αἰφνιδιαστικὴ ἐπέμβασή του στὴν Πελλήνη. Σύμφωνα με τὴν τοπικὴ παράδοση «τὸ βρέτας τῆς θεοῦ» παραμένει «ἄψαυστον» καὶ σὲ περίπτωσι πομπῆς ἡ ἱέρεια τὸ μεταφέρει ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερό, ὁμῶς ὅλοι ἀποφεύγουν νὰ τὸ κοιτάξουν κατὰ πρόσωπο. Αὐτὸ υποτίθεται ὅτι συνέβη καὶ τότε, καὶ μόλις οἱ Αἰτωλοὶ εἶδαν τὸ ἀγάλμα γέμισαν τρόμο κι ἔχασαν τὰ λογικά τους.

Ὡς πρὸς τὴ θεᾶ ποὺ ἐμπλέκεται στὴ σωτηρία τῆς πόλης εἶναι προτιμότερο νὰ θεωρήσουμε πὺς πρόκειται γιὰ τὴν Ἄρτεμη, ἀπὸ τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ ἀπὸ τὸν Πausanias μᾶς μαρτυρεῖται ἕνα ἱερό τῆς Ἄρτεμης Σώτειρας ἀνω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς²⁵⁷⁴. Πιθανόν ἡ θεᾶ ἐξέλαβε τὴν ἐπικλήσι Σώτειρα μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο. Ἡ Ἄρτεμη ἰδίως με τὴν ἐπικλήσι αὐτὴ ἐμπλέκεται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις πολεμικῶν συγκρούσεων. Ὁ Πλούταρχος κάνει λόγο γιὰ τὸ ἱερό καὶ τὸ λατρευτικὸ ἀγάλμα τῆς θεᾶς, ποὺ μεταφέρεται ἀπὸ τὴν ἱέρεια σὸ πλαίσιο μίᾳς εορτῆς. Ἡ τρέλα ποὺ προκαλεῖ ἡ θέασι τοῦ ἀγάλματος, ὅπως γίνεται με ἀρχαία μικρὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα με μαγικὲς ιδιότητες, φαίνεται νὰ ἐναρμονίζεται με τὴν πληροφορία τοῦ Pausanias ὅτι εἶναι ἀπαγορευμένη ἡ εἴσοδος σὸ ἱερό τῆς Ἄρτεμης. Ὁ ἴδιος κάνει λόγο γιὰ ἄλσος περιφραγμένο με τοῖχο καὶ γιὰ ἄνδρες ἱερεῖς, μέλη διακεκριμένων οἰκογενειῶν, στοιχεῖο ποὺ δὲν ἔρχεται ἀναγκαστικά σὲ ἀντίφασι με τὴ μαρτυρία τοῦ Πλούταρχου γιὰ ἱέρεια.

Πιο ἀξιόπιστη φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἐκδοχῆ τοῦ Πλούταρχου, ἐνῶ ὁ Πολύαινος ἐξωραΐζοντας τὸ περιστάτικό κάνει ἰσὺς κάποια λάθη. Ὁ Pausanias στὴν προσεκτικὴ περιγραφή τῆς φυσικῆς θέσις τῆς Πελλήνης δὲν κάνει λόγο γιὰ ἀκρόπολη, ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε, τοποθετεῖ τὸ ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς σὸς παρυφῆς τῆς πόλης. Τὸ κοινὸ σημεῖο σὸς δύο συγγραφεῖς εἶναι ἡ νεαρή γυναίκα ποὺ ξεχωρίζει γιὰ τὸ «κάλλος» καὶ τὸ «μέγεθος» τῆς καὶ βρίσκεται νὰ φορᾶ τρίλοφο κράνος, ὡστε οἱ ἐχθροὶ πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιὰ θεᾶ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, βέβαια, ὅτι ὁ Πλούταρχος δὲν λέει ποια θεᾶ νόμισαν ὅτι εἶδαν οἱ Αἰτωλοὶ, παρὰ μόνο ὅτι ἡ γυναίκα βγήκε ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Ἄρτεμης· ὡστόσο, με αὐτὴ τὴν ἐμφάνισι μόνο ὡς ἡ Ἀθηνᾶ θα μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ.

προελθοῦσαν ἰδόντες αὐτὴν τὴν Ἀθηνᾶν σύμμαχον ἤκειν Πελληνεῦσι νομίσαντες ἀνέστρεψαν, Πελληνεῖς δὲ ἐπιδιώξαντες οὐκ ὀλίγους Αἰτωλῶν ἔκτειναν».

²⁵⁷³ Βλ. Πλούτ. Ἄρατ. 31-32,6.

²⁵⁷⁴ Πaus. 7,27,3. Γιὰ τὸ ζήτημα καὶ γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἄρτεμης στὴν Πελλήνη βλ. Osanna 1996, 285-288.

Ο Robertson²⁵⁷⁵ ισχυρίζεται πως οι διαφορετικές εκδοχές για το επεισόδιο με τους Αιτωλούς επιδεικνύουν την αγάπη των αρχαίων για τους αιτιολογικούς μύθους και ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση υποκρύπτονται διάφορες όψεις της λατρείας της Αθηνάς στην Πελλήνη. Η μαγική δύναμη που εμποτίζει το άγαλμα της θεάς ισχύει περισσότερο για την απεικόνιση της Αθηνάς με την αιγίδα και το γοργόνειο. Σύμφωνα και με μία παλαιότερη άποψη στο «άδυτο» του ναού της Αθηνάς φυλασσόταν ένα Παλλάδιο, ένα μικρό αρχαίο λατρευτικό άγαλμά της, που εξαιτίας της φύσης του έπρεπε να παραμείνει σφραγισμένο σε έναν κλειστό υπόγειο χώρο του ναού, δηλαδή το «άδυτο» που αναφέρεται από το Πausανία. Στο πλαίσιο της εορτής της Αθηνάς η ιερεία της έπαιρνε το άγαλμα από το άδυτο και το μετέφερε στον κοντινό λόφο με το ιερό της Άρτεμης κρατώντας το ψηλά και επιδεικνύοντάς το στο συγκεντρωμένο πλήθος. Δεν αποκλείεται τότε να λάβαινε χώρα και ένα τελετουργικό μίμησης μάχης όπως συσχετίζονται αλλού με την ύπαρξη του Παλλάδιου. Με αυτά δεν είναι άσχετο το όνομα της πόλης, που όπως και σε άλλες παρόμοιες ονομασίες σχετίζεται με την ύπαρξη του Παλλάδιου. Όσον αφορά τα τελετουργικά μαχών στη λατρεία της Αθηνάς, ωστόσο, όπως ο ίδιος παραδέχεται, δεν διαθέτουμε καμία άλλη αρχαία μαρτυρία πέραν των μύθων που ερμηνεύονται ανάλογα.

3.14. ΤΡΙΤΑΙΑ. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Πaus. 7,22,9 «Αθηνᾶς ναός, τὸ δὲ ἄγαλμα»

Η αρχαία Τριταία βρίσκεται στο ΝΔ τμήμα της ορεινής και μεσόγειας Αχαΐας μεταξύ της οροσειράς του Ερύμανθου και του όρους Σκόλλης. Συνορεύει στα Β με τη χώρα των Φαρών, στα Δ με τη Δύμη και στα Ν και ΝΔ της με την Αρκαδία και την Ήλιδα. Η πόλη περιλαμβάνεται από τον Ηρόδοτο στα δώδεκα πρωταρχικά «μέρεα» στην περιοχή της Αχαΐας²⁵⁷⁶. Μόνο ο Πausανίας την ονομάζει Τρίτεια, ενώ μας πληροφορεί ότι ο Αύγουστος την είχε υπαγάγει στην Πάτρα²⁵⁷⁷. Ο Κικέρωνας υπαινίσσεται ότι είχε προσαρτηθεί στην Αρκαδία μετά την ίδρυση της Μεγαλόπολης και ο Πausανίας διαβάζει στο ελεγείο ενός ανδριάντα των γιων του Πολυκλή στην Ολυμπία ότι οι κάτοικοι της Τρίτειας είναι Αρκάδες εκφράζοντας τις αντιρρήσεις του²⁵⁷⁸. Η Τριταία θα μπορούσε να θεωρείται αρκαδική μόνο μετά τη διάλυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας το 146 π.Χ.²⁵⁷⁹.

Με την Τριταία ταυτίζονται τα ερείπια στον λόφο Παναγιά περίπου 2 χμ. ΒΔ του χωριού Αγ. Μαρίνα, στις Δ υπώρειες του Ερύμανθου, όπως προτάθηκε για πρώτη φορά το 1901 και

²⁵⁷⁵ Βλ. Robertson 1985, 252-253· Robertson 1996α, 419-422· Robertson 2001, 36-38.

²⁵⁷⁶ Βλ. Ηρόδ. 1,145: «Τριταιέες, οἱ μούνοι τούτων μεσόγαιοι οἰκέουσι»· πρβλ. Στρ. 8,7,4. Για την Τριταία στις γραπτές πηγές βλ. IACP 486 αρ.244.

²⁵⁷⁷ Πaus. 7,22,6. Πρβλ. Στέφ. Βυζ. λ. Τριταία («Πόλις Ἀχαΐας. Στράβων ὀγδόη. Ὁ πολίτης Τριταιεύς») και λ. Τρίτεια («Πόλις Τρωική, Ἀρισβαίων κτίσμα. Ὁ πολίτης Τριτειεύς. Ἔστι καὶ ἄλλη μεταξύ Φωκίδος καὶ Λοκρῶν τῶν Ὀζολῶν. Ἔστι καὶ Ἀχαΐας ἄλλη διὰ δύο ττ»). Για τις διαφορετικές μορφές του τοπωνύμιου βλ. Meyer 1939γ, 237-238. Για το ζήτημα της προσάρτησης της Τριταίας όπως και των Φαρών και αργότερα της Δύμης στη ρωμαϊκή αποικία της Πάτρας, βλ. Rizakis 1995, 186-187 αρ.276.

²⁵⁷⁸ Βλ. Cic. Att. 6,2,3· Πaus. 6,12,8-9.

²⁵⁷⁹ Βλ. Carinci 1994, 15· Rizakis 1995, 87 αρ.74· Nielsen – Roy 1998, 38· IACP 486.

επιβεβαιώθηκε από τη διερεύνηση της περιοχής το 1932 από τον Νεράντζουλη²⁵⁸⁰ [πίν.3.7.γ]. Ο ερευνητής υπέθεσε ότι το εκκλησάκι της Παναγίας, που βρίσκεται σε περίοπτη θέση στο κέντρο της εκτεταμένης περιοχής των ερειπίων, είχε κτιστεί στη θέση αρχαίου ναού, καθώς στο κτίσιμό του είχε χρησιμοποιηθεί άφθονο αρχιτεκτονικό υλικό από κλασικό ναό. Από νεότερες έρευνες στην περιοχή τεκμηριώνεται η χρήση της από την ελληνιστική έως και την παλαιοχριστιανική εποχή και πιστεύεται ότι ιδίως στο πλάτωμα Ν από το εκκλησάκι εκτεινόταν η αγορά²⁵⁸¹.

Τα αρχαιότερα λείψανα γύρω από την Τριταία ανήκουν στην Εποχή του Χαλκού, ενώ δεν έχουν εντοπισθεί γεωμετρικές θέσεις και αμφίβολα είναι κάποια ευρήματα που αποδίδονται στα αρχαϊκά ή πρώιμα κλασικά χρόνια²⁵⁸². ΒΑ της Τριταίας και κάτω από το ορεινό χωριό Καλέντζι εντοπίστηκε ένα ορθογώνιο κτήριο διαστάσεων 6,50 x 3,40 μ., κτισμένο με μεγάλους γωνιόλιθους κατά το ισοδομικό σύστημα, το οποίο θα μπορούσε να είναι ναός που βρίσκεται σε μία απομονωμένη θέση²⁵⁸³. Στις Δ υπώρειες του Ερύμανθου, στην Πάνω Παναγία, υπήρχε ένας δωρικός ναός, πάνω στον οποίο κτίστηκε το καθολικό της παλαιάς μονής της Παναγίας Νοτενάς²⁵⁸⁴.

Ο Πausanίας μας μεταφέρει δύο παραδόσεις για τον ιδρυτή της πόλης: «Οικιστής της Τρίτειας μερικοί λένε πως υπήρξε ο Κελβίδας που ήρθε από την Κύμη των οπικών και άλλοι λένε πως ο Άρης είχε συνευρεθεί με την Τρίτεια, κόρη του Τρίτωνα, μια παρθένα που ήταν ιέρεια της Αθηνάς και πως ο Μελάνιππος, γιος του Άρη και της Τρίτειας, όταν μεγάλωσε, συνοίκισε την πόλη και της έδωσε το όνομα της μητέρας του»²⁵⁸⁵. Στη συνέχεια λέει ότι στην Τρίτεια υπάρχει ιερό των Θεών Μεγίστων με πλήρη λατρευτικά αγάλματα και εορτή διονυσιακού χαρακτήρα και προσθέτει: «Ἔστι δὲ καὶ Ἀθηνᾶς ναός, τὸ δὲ ἄγαλμα λίθου τὸ ἐφ' ἡμῶν· τὸ δὲ ἀρχαῖον ἐς Ῥώμην, καθὰ οἱ τριταεῖς λέγουσιν, ἐκομίσθη. Θύειν δὲ οἱ ἐνταῦθα καὶ Ἄρει καὶ τῇ Τριτεῖᾳ νομίζουσιν»²⁵⁸⁶. Από το κείμενο του Πausanία δεν προκύπτει με βεβαιότητα αν η θυσία προς τον Άρη και την Τρίτεια λάβαινε χώρα στο ιερό της Αθηνάς, όπως φαίνεται πιθανότερο, ή σε κάποιο άλλο μέρος της πόλης, καθώς και το επίρρημα «ἐνταῦθα» που χρησιμοποιείται θα μπορούσε να αναφέρεται εξίσου στο ιερό ή στην πόλη²⁵⁸⁷.

Οι πληροφορίες για την ηρωίδα Τρίτεια, που μας παρέχονται μόνο από τον Πausanία, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς οδηγούν σε μία σειρά από συσχετισμούς όσον αφορά τη φύση αλλά και τη σημασία της λατρείας της Αθηνάς στην Τριταία. Μας είναι γνωστές κι από αλλού

²⁵⁸⁰ Για τις παλαιότερες ταυτίσεις και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Frazer IV, 155-156 Παπαχατζής 4, 132 σημ.4· Rizakis 1995, 189 αρ.282.2· Osanna 1996, 170-171· Λακάκη-Marchetti 2006, 71-72.

²⁵⁸¹ Το 1986 ξεκίνησαν δοκιμαστικές ανασκαφές στην περιοχή βλ. Λακάκη 1987, οι οποίες το 1995 μετατράπηκαν σε συστηματικές βλ. Λακάκη-Marchetti 2006. Για την Τριταία βλ. επίσης Παπαχατζής 4, 132-134· Carinci 1994, 15-16· Rizakis 1995, 188-189 αρ.282, εικ.3· Osanna 1996, 169-174.

²⁵⁸² Βλ. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1991, 45.

²⁵⁸³ Βλ. Παπαχατζής 4, 132 σημ.4.

²⁵⁸⁴ Βλ. Πετρονώτης – Hadadt 1990.

²⁵⁸⁵ Πaus. 7,22,8. Ο λόγος του Πausanία για την Τριταία είναι σύντομος. Εκτός από τα όσα αναφέρουμε αφιερώνει αρχικά δύο παραγράφους σε ένα ταφικό μνημείο στην είσοδο της πόλης, οι γραπτές παραστάσεις του οποίου αποδίδονται στον Αθηναίο ζωγράφο Νικία, βλ. Πaus. 7,22,6-7.

²⁵⁸⁶ Πaus. 7,22,9.

²⁵⁸⁷ Osanna 1996, 171 με σημ.18. Ο Gonzales 2004, 132 χωρίς να σχολιάζει κάνει λόγο για θυσία προς τον Άρη και την Τρίτεια στο ιερό της Αθηνάς. Για συλλατρεία Αθηνάς και Άρη κάνει λόγο παρεμπιπτόντως ο Linfert 1982, 59 σημ.8: «Nach Paus. VII 22,5 teilte Athena das Heiligtum mit Ares!».

τοπικές ηρωίδες που παρουσιάζονται να έχουν μία στενή σχέση με την Αθηνά, μάλιστα κάποιες όντας ιερείες της, και οι οποίες συνήθως φέρονται να ενώνονται με κάποιον θεό. Τα ονόματα ορισμένων από αυτών συναντώνται ως επικλήσεις της Αθηνάς κατά τρόπο που παραπέμπει για παράδειγμα στη σχέση της Άρτεμης με την Ιφιγένεια. Ως εκ τούτου εξαρχής στην έρευνα οι ηρωίδες αυτές εκλήφθηκαν ως υποστάσεις της ίδιας της θεάς. Στο σημείο αυτό δεν θα υπεισέρθουμε περισσότερο μελετώντας τους μηχανισμούς αυτής της διαδικασίας ή κρίνοντας την ευστάθειά της²⁵⁸⁸. Αξίζει μόνο να σημειώσουμε στη περίπτωση μας ότι το ίδιο το όνομα της Τρίτειας καθώς και το γεγονός ότι θεωρούνταν κόρη του Τρίτωνα είναι ενδεικτικά για τη σχέση της ηρωίδας με τη θεά, στο βαθμό που παραπέμπουν στις επικλήσεις της Αθηνάς Τριτωνία και Τριτογένεια. Επιπλέον, με βάση αυτή τη σχέση και το ότι η Τρίτεια ήταν ιέρεια της Αθηνάς αλλά και η επώνυμη ηρωίδα της πόλης, βλέπουμε την Αθηνά να εμπλέκεται στον ιδρυτικό μύθο της πόλης. Ακόμη κι αν δεν επρόκειτο για την πολιούχο θεότητα, το ιερό της Αθηνάς στην Τριταία θα ήταν ένα από τα αρχαιότερα και σημαντικότερα στην πόλη²⁵⁸⁹.

Όσον αφορά την Αθηνά Τριτωνία ή Τριτογένεια, όπως εκλαμβάνουν κάποιοι μελετητές την Αθηνά της Τριταίας, αξίζει να σημειωθεί ότι στην Πελοπόννησο λατρεύεται στις αρκαδικές πόλεις Φενεός και Αλίφειρα. Θα μπορούσε να υπήρχε κάποια αρκαδική επίδραση στη λατρεία της Τριταίας, η οποία, όπως είδαμε στην αρχή, συσχετίζεται από τους αρχαίους συγγραφείς με την Αρκαδία. Η αλήθεια είναι ότι η πόλη συνορεύει με τη Β Αρκαδία, όπου εντοπίζεται η φυλή των Αζάνων, οι οποίοι από τον 6^ο αι. π.Χ. και στο εξής συναντώνται στις γραπτές πηγές ως Αρκάδες. Στο άρθρο τους για τους Αζάνες οι Nielsen και Roy δεν αποκλείουν στην Αζανία να περιλαμβάνονταν και κάποιες κοινότητες της Αχαΐας κατά την αρχαϊκή περίοδο ή ακόμη και στον 5^ο αι. π.Χ., όπως έχει υποτεθεί και από άλλους μελετητές, αντλώντας επιχειρήματα από τους μύθους και τη λατρεία²⁵⁹⁰.

Η διαχρονική σημασία του ιερού της Αθηνάς για την πόλη υποδεικνύεται ίσως και από τις πληροφορίες του Πausανία για τα λατρευτικά αγάλματα του ιερού. Μετά την αρπαγή του «αρχαίου» λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς από τους Ρωμαίους, βλέπουμε ότι οι κάτοικοι φρόντισαν να το αντικαταστήσουν με ένα νέο μαρμάρινο. Το «ἀρχαῖον» άγαλμα της Αθηνάς που μεταφέρθηκε στη Ρώμη σύμφωνα με τα λεγόμενα των κατοίκων της Τριταίας έχει ταυτιστεί υποθετικά με ένα χάλκινο

²⁵⁸⁸ Η περίπτωση της Τρίτειας έχει παραλληλιστεί με άλλες ηρωίδες που σχετίζονται με την Αθηνά και γίνονται μητέρες ηρώων μέσω της ένωσής τους συγκεκριμένα με τον Άρη, ενώ από τις διαφορετικές επικλήσεις της θα δημιουργούνταν στο εξής ανεξάρτητες ηρωίδες. Σύμφωνα με μία παλαιά υπόθεση πίσω από τις ηρωίδες αυτές θα πρέπει να δούμε την πρωταρχική εικόνα μίας μητροπρεπούς Αθηνάς που σχετίζεται με τον θεό, βλ. Frazer IV, 156. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Osanna 1996, 169-170. Για τα ζητήματα αυτά αλλά και γενικότερα για τις ηρωίδες βλ. τις σχετικές μελέτες των Larson 1995 και Lyons 1996. Ωστόσο, υπάρχουν αναλογίες και με άλλες ηρωίδες που δεν ενώνονται μόνο με τον Άρη αλλά και με άλλους θεούς.

²⁵⁸⁹ Ανάλογο είναι το σκεπτικό του Osanna 1996, 171, κατά τον οποίο δεν είναι απίθανο το ιερό της Αθηνάς να ταυτίζεται με την πολιούχο λατρεία με βάση της τις τοπικές παραδόσεις για την Τρίτεια, η οποία θα ήταν και η πρώτη ιέρεια της Αθηνάς. Σύμφωνα με τους Moggi – Osanna 2000, 314 το ιερό της Αθηνάς πιθανόν αντιστοιχεί στην πολιούχο λατρεία της Τριταίας και θα πρέπει να αναζητηθεί σε μία κεντρική θέση του αστικού πυρήνα, ίσως στη θέση της εκκλησίας της Παναγιάς.

²⁵⁹⁰ Βλ. Nielsen – Roy 1998, ιδίως 37-39.

άγαλμα της θεάς από τον Φειδία, το οποίο σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλίνιου ο Αιμίλιος Παύλος είχε αφιερώσει στο ναό της Fortuna huiusce diei²⁵⁹¹.

Ο Osanna τείνει προς αυτή την ταύτιση, από τη στιγμή μάλιστα που ο Φειδίας φέρεται ως δημιουργός ενός ακόμη λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς στην Αχαΐα, της χρυσελεφάντινης Αθηνάς στην Πελλήνη. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του η αρπαγή του αγάλματος της Τριταίας όπως και των αγαλμάτων των Διόσκουρων από τις γειτονικές Φαρές, για τα οποία επίσης λεγόταν ότι είχαν μεταφερθεί στη Ρώμη, θα πρέπει να ανάγεται στη ρεπουμπλικανική περίοδο, ώστε πλέον δεν είχε διατηρηθεί ανάμνηση του επεισοδίου. Μεταξύ των δύο υποψηφίων, του Αιμίλιου Παύλου και του Λεύκιου Μόμμιου, για τους οποίους μαρτυρείται από τις πηγές μυθώδης λεία που συνόδευε τον εορτασμό του θριάμβου τους στη Ρώμη, προτιμά τον πρώτο²⁵⁹².

Υπέρμαχος της ταύτισης αυτής είναι ο Linfert, ο οποίος θεωρεί ότι το άγαλμα της Τριταίας είναι αμέσως μεταγενέστερο του αγάλματος της Πελλήνης²⁵⁹³. Σύμφωνα με αυτόν οι δύο πόλεις βρίσκονται στα δύο άκρα της Αχαΐας, και μάλιστα η Τριταία κοντύτερα στην Ολυμπία, ώστε το άγαλμα της Τριταίας θα μπορούσε εξίσου να εντάσσεται στην ύστερη φάση της δημιουργίας του Φειδία. Ωστόσο θεωρεί ότι η Αθηνά της Τριταίας θα πρέπει να είναι ένα από τα πρώιμα αγάλματα της Αθηνάς από τον Φειδία με βάση τη φύση της λατρείας εξαιτίας της εμπλοκής του Άρη που παραπέμπει στην Αθηνά Αρεία των Πλαταίων αλλά και με βάση το ότι η Αχαΐα βρισκόταν στη σφαίρα επιρροής των Αθηναίων μέχρι το 447/6 π.Χ. Ο Linfert αναγνωρίζει με κάποια επιφύλαξη ως αντίγραφο της φειδιακής Αθηνάς της Τριταίας έναν κορμό στη Δρέσδη παρά τον έντονο εκρωμαϊσμό του· θεωρεί πως η απόδοση του ενδύματος αντιστοιχεί στις νομισματικές απεικονίσεις του αγάλματος της Πελλήνης, το οποίο θα είχε σταθεί ως πρότυπο για το άγαλμα της Τριταίας²⁵⁹⁴.

Ελλείπει άλλων δεδομένων για το λατρευτικό άγαλμα της Τριταίας αλλά και για τη φειδιακή Αθηνά στη Ρώμη δεν μπορούμε να δεχτούμε την ταύτισή τους με βάση και μόνο τους αληθοφανείς συλλογισμούς που παρατέθηκαν ανωτέρω. Ούτε κρίνουμε απαραίτητο να αναλωθούμε σε διάφορες παρατηρήσεις και αντιρρήσεις που μπορούν να διατυπωθούν σε επιμέρους σημεία αυτής της αλληλουχίας υποθέσεων και τα οποία καθιστούν απορριπτέα αυτή την ταύτιση²⁵⁹⁵.

²⁵⁹¹ Βλ. Plin. Nat. 34,54.

²⁵⁹² Βλ. Osanna 1996, 161-162, 172· συγκεκριμένα ο μελετητής συνδυάζει την επιλογή της αρπαγής των Διοσκούρων από τις Φαρές (Παυσ. 7,22,5) με μία μαρτυρία για την επιφάνεια Διοσκούρων κατά τη μάχη της Πύδνας. Για την επιλογή της λείας ως προς το περιεχόμενό της βλ. τις παρατηρήσεις των Pape 1975, 61-68 και Ridgway 1984, 17-19.

²⁵⁹³ Βλ. Linfert 1982, 58 με σημ.8.

²⁵⁹⁴ Βλ. Linfert 1982, 71 με σημ.77, πίν. 18,2, 19,2. Πρβλ. στο κεφ.3.13.

²⁵⁹⁵ Ο Stewart 1990, 259 αρ.11 πιθανολογεί η φειδιακή χάλκινη Αθηνά που άρπαξε ο Αιμίλιος Παύλος να προέρχεται από την Πελλήνη. Αν και πληροφορούμαστε ότι μεγάλο μέρος της λείας του ήταν έργα τέχνης, το μόνο γνωστό είναι η χάλκινη Αθηνά του Φειδία σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλίνιου (σχετικά βλ. και Pape 1975, 14-19, 60-64, 161-162), η οποία έχει επιδεχθεί αμφισβητήσεων. Ο Becatti 1951, 159, 122 αμφισβητεί την απόδοση της χάλκινης Αθηνάς στον Φειδία. Ο Pape 1975, 61 σημ.66 εμπιστεύεται την αξιοπιστία του Πλίνιου ως προς τα ονόματα των στρατηγών και θεωρεί αβέβαιες τις αποδόσεις σε καλλιτέχνες. Επιπλέον, θεωρείται ότι ο αναθέτης της χάλκινης Αθηνάς του Φειδία, που θα βρισκόταν μπροστά από το ναό της Fortuna huiusce diei, δεν θα μπορούσε να είναι ο γνωστός Αιμίλιος Παύλος, σχετικά βλ. Martin 1987, 106-107, 152. Για τα τέσσερα χάλκινα αγάλματα του Φειδία στο ναό αυτό βλ. επίσης Strocka 2004, 230 αρ.III.c-d.

4. ΗΛΕΙΑ

4.1. ΗΛΙΣ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Caes. Civ. 3,105,3 «templo Minervae ... simulacrum Minervae»

Plin. Nat. 35,54 «clipeum intus pinxit Elide Minervae»

Plin. Nat. 36,177 «Elide aedis est Minervae»

Παυσ. 6,26,3 «ιερὸν Ἀθηνᾶς· ἐλέφαντος δὲ τὸ ἄγαλμα καὶ χρυσοῦ ... Ἀθηνᾶς τῆς ἐργάνης ...»

Αθήν. 13, 565f-566a, 609f-610a «ἀγῶνα κάλλους ... τῆ Ἀθηνᾶ ... τοῦ ἱεροῦ»

μήνας Ἀθαναῖος

Οι Ηλείοι και η Ἴλιδα

Η πόλη κράτος Ἴλις είναι κάπως παραμελημένη από την έρευνα, που έχει στραφεί προς αυτήν τα τελευταία χρόνια, ευρισκόμενη στη σκιά του ιερού της Ολυμπίας, παρόλο που η μελέτη της θα μπορούσε να συμβάλει στην καλύτερη γνώση και κατανόηση των απαρχών και της ιδιαίτερης εξέλιξης του πανελληνίου ιερού²⁵⁹⁶. Οι Ηλείοι χαρακτηρίζονται ως ένας πληθυσμός της ΒΔ Ελλάδας που εγκαταστάθηκε στην κοιλάδα του Πηνειού, όπως δηλώνει και το όνομά τους: Φαλειῖοι, όπως είναι το εθνικό στην τοπική διάλεκτο, είναι οι κάτοικοι της κοιλάδας (= Fᾶλις). Η διαμόρφωση του ηλειακού κράτους, με πυρήνα του την Κοίλη Ἴλιδα [πίν.4.1], ήταν μία δύσκολη και μακρόχρονη διαδικασία.

Τουλάχιστον από τον 7^ο αι. π.Χ. φαίνεται ότι οι Ηλείοι παρουσιάζουν επεκτατικές τάσεις σε βάρος των γειτονικών πληθυσμών, με αποκορύφωση την εδραίωση της κυριαρχίας τους στην περιοχή μεταξύ του Πηνειού και του Αλφειού κατά το β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. Τότε ανάγεται η κατάκτηση της Πισάτιδας μετά από μακροχρόνιες συγκρούσεις και η οριστική απόκτηση του ελέγχου του ιερού της Ολυμπίας από τους Ηλείους, όσο κι αν είναι δύσκολο να αναπαραστήσουμε με ιστορική αξιοπιστία τις σωζόμενες μαρτυρίες για την πρώιμη διαμάχη μεταξύ της Ἴλιδας και της Πισάτιδας. Η διαδικασία επέκτασης της ηλειακής κυριαρχίας στις πόλεις Ν του Αλφειού ως τη Μεσσηνία φαίνεται ότι ολοκληρώνεται κατά το β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., το αργότερο στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ.

Στο ηλειακό κράτος ενσωματώνονται ορισμένες πόλεις, όπως συνέβη ιδίως με της Πισάτιδας, ενώ οι υπόλοιπες αποτελούν τις «περιοικίδες» πόλεις των Ηλείων, οργανωμένες σε μία συμμαχία όπου η Ἴλιδα διατηρεί τον ηγεμονικό ρόλο. Η συμμαχία αυτή μας είναι γνωστή από τον Θουκυδίδη και μπορεί να αναχθεί ως τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. με βάση τη μαρτυρία μίας επιγραφής που έγινε πρόσφατα γνωστή²⁵⁹⁷. Με την ήττα των Ηλείων στον πόλεμο εναντίον της Σπάρτης στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. οι περίοικοι απελευθερώνονται και οι πόλεις μεταξύ του Αλφειού και της Νέδας συγκροτούν το «ομοσπονδιακού» χαρακτήρα κράτος των Τριφυλίων (περίπου 399-369 π.Χ.). Στη συνέχεια ακολουθεί μία περίοδο ρευστότητας και ουσιαστικά μόνο το 146 π.Χ. επιτυγχάνεται η οριστική ενοποίηση της περιοχής σε αυτό που ονομάζουμε Ηλεία.

²⁵⁹⁶ Στην πρόσφατη μονογραφία της Ruggeri 2004 εξετάζεται η Ἴλιδα και οι πόλεις στην περιοχή της Ηλείας κατά την περίοδο 400-362 π.Χ. με αναφορές και στις υπόλοιπες περιόδους και παράθεση διεξοδικής βιβλιογραφίας. Για μία συνοπτική παρουσίαση της Ἴλιδας με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. IACP 494-498 αρ.251 Elis [J. Roy]. Για τις πόλεις των Ηλείων βλ. Roy 1999 και IACP 489-504 Elis [J. Roy].

²⁵⁹⁷ Βλ. Roy 1997, 292· Roy 2002β, 252.

Από τον Διόδωρο μαρτυρείται ο συνοικισμός της Ήλιδας από πολλές μικρές πόλεις το 471/0 π.Χ. και από τον Στράβωνα μετά τα περσικά²⁵⁹⁸. Σύμφωνα με τον τελευταίο δημιουργήθηκε η πόλη «ἐκ πολλῶν δήμων» (ή «ἐκ τῶν περιοικίδων»), ενώ παλαιότερα «ἡ χώρα κωμηδὸν ὤκεϊτο». Ο Roy παρατηρεῖ ότι κάποιοι μελετητές αντιμετωπίζουν τον συνοικισμό της Ήλιδας ως κύρια φάση στην εξέλιξη των Ηλείων, ωστόσο οι περιορισμένες διαθέσιμες μαρτυρίες καθιστούν πολύ ασαφή τη φύση του συνοικισμού και ακόμη περισσότερο το πόσο μπορεί να επέδρασε και σε άλλες όψεις της ζωής των Ηλείων²⁵⁹⁹. Ένα οργανωμένο ηλιακό κράτος θα πρέπει να υπήρχε πριν τον συνοικισμό, όπως υπήρχε και κατοίκηση στην περιοχή της κατοπινής πόλης. Η παράδοση στον Πausanias για έναν πρώιμο συνοικισμό της Ήλιδας από τον μυθικό βασιλιά Όξυλο προβάλλει την αρχαιότητα της πόλης και θα μπορούσε να εκληφθεί ως μαρτυρία για την ύπαρξη της ανάμνησης στην αρχαιότητα ενός αστικού κέντρου πριν τον συνοικισμό του 471 π.Χ.²⁶⁰⁰.

Η πόλη της Ήλιδας [πίν.4.3.α] βρίσκεται σε μία εύφορη πεδιάδα της ΒΔ Πελοποννήσου, περίπου 60 χμ. Β της Ολυμπίας. Ανασκαφές έχουν διεξαχθεί στα 1910-14 και 1931-32 από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο υπό τον Walter και από το 1960 και στο εξής από την Αρχαιολογική Εταιρεία σε συνεργασία με τους Αυστριακούς²⁶⁰¹. Σύμφωνα με τη σχετικά πρόσφατη ανάλυση των διαθέσιμων δεδομένων από τις Eder και Mitsopoulos-Leon εντοπίζεται ανθρώπινη δραστηριότητα στη θέση της πόλης για αιώνες πριν τον συνοικισμό, ήδη από τον ύστερο 11^ο ή τον 10^ο αι. π.Χ. και κυρίως από τον 8^ο αι. π.Χ. και στο εξής²⁶⁰². Οι περιορισμένες μαρτυρίες δεν επαρκούν για τον ασφαλή προσδιορισμό της έκτασης και της φύσης της οικιστικής στη θέση της μεταγενέστερης πόλης. Ωστόσο, πιθανόν υπήρχαν περισσότεροι μικροί οικισμοί και τουλάχιστον από τον 6^ο αι. π.Χ. μερικά δημόσια κτήρια σε κεντρική θέση. Στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. ανάγονται τα παλαιότερα σωζόμενα πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη, που κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται από ναούς ή δημόσια κτήρια, ενώ για την ύπαρξη και οργάνωση του κράτους έχει δοθεί από τη νεότερη έρευνα ιδιαίτερη σημασία σε μία επιγραφή δικαστικού περιεχομένου του α' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ.²⁶⁰³.

²⁵⁹⁸ Βλ. Διόδ. Σικ. 11,54,1· Στρ. 8,3,2. Για τις γραπτές πηγές που αφορούν τον συνοικισμό της Ήλιδας και τη σχετική συζήτηση βλ. Moggi 1976, 157-166· πρβλ. IACP 495-496.

²⁵⁹⁹ Για τις απόψεις του σχετικά με τον συνοικισμό της Ήλιδας βλ. Roy 1997, 286-288 και ιδίως Roy 2002β.

²⁶⁰⁰ Βλ. Paus. 5,4,3. Πρβλ. Roy 1997, 288 σημ.44.

²⁶⁰¹ Η πόλη εκτείνεται μεταξύ της αριστερής όχθης του Πηνειού και του λόφου Καλοσκοπή ή Αιγιάννης, όπου βρισκόταν η ακρόπολη, στην περιοχή των χωριών Παλιόπολη, Βουχιώτη, Καλύβια. Όσον αφορά τις νεότερες σωστικές ανασκαφές σημαντικά αν και αποσπασματικά αποτελέσματα προήλθαν κατά την κατασκευή συστήματος υδροδότησης από το φράγμα του Πηνειού, που διασχίζει την περιοχή της αρχαίας πόλης και καταλήγει στην πεδιάδα Γαστούνης – Λεχαινών. Βλ. τις ανασκαφικές εκθέσεις που έχουν δημοσιευτεί ετησίως στα περιοδικά ΠΑΕ και ΌJη· πρβλ. Mylonopoulos 2003, 133 σημ.2-3 αναλυτικά για τις παραπομπές. Για μία συνολική παρουσίαση της Ήλιδας βλ. PECS 299-300 λ. Elis [N. Yalouris]· EAA² 453-456 λ. Elide 2^ο [N. Yalouris]· Γιαλούρης 1996· Yalouris 2002. Για την παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων από την Ήλιδα και την ανάλυσή τους όσον αφορά τη ζωή της πόλης και ειδικότερα τη λειτουργία της αγοράς βλ. Donati 2010, 169-224.

²⁶⁰² Βλ. Eder – Mitsopoulos-Leon 1999. Τα αρχαιότερα ευρήματα που υποδεικνύουν κατοίκηση στην περιοχή ανάγονται στο τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., ωστόσο φαίνεται ότι ο προϊστορικός οικισμός εγκαταλείφθηκε και δεν σώζονται καθόλου ίχνη από οικισμό ή ταφές της μυκηναϊκής εποχής. Χρονολογικά τα επόμενα ευρήματα είναι μία σειρά υπομυκηναϊκών και πρωτογεωμετρικών ταφών, διασκορπισμένων στην περιοχή της αρχαίας πόλης.

²⁶⁰³ Βλ. Eder – Mitsopoulos-Leon 1999, 24· Roy 2002β, 253· Donati 2010, 199-202. Για τα πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη βλ. Eder – Mitsopoulos-Leon 1999, 25-33 και Donati 2010, 197-199, ο οποίος σωστά τονίζει ότι είναι

Κατά τις ανασκαφές στις αρχές του 20^{ου} αι. αποκαλύφθηκε σχεδόν ολόκληρη η περιοχή της αγοράς και το άμεσο περιβάλλον της, χωρίς να διερευνηθούν διεξοδικά, ενώ από το 1960 και στο εξής ή έρευνα επικεντρώθηκε σε κάποια από τα κτίσματα της αγοράς και σχεδόν αποκλειστικά στο θέατρο. Χάρη στις νεότερες σωστικές ανασκαφές συγκροτείται μία σχετικά ικανοποιητική εικόνα της αρχαίας πόλης έως και τα ρωμαϊκά χρόνια, που χαρακτηρίζεται από ευημερία και ακμάζουσα βιοτεχνική δραστηριότητα. Η αγορά καταλαμβάνει σχεδόν το ΒΔ επίπεδο τμήμα της πόλης μεταξύ της Ν όχθης του Πηνειού και της ακρόπολης, ενώ προς το ΒΑ όριο της βρίσκεται το πρώιμο ελληνιστικό θέατρο. Τα μόνα στοιχεία με τα οποία επιχειρείται να προσδοθεί ενός είδους κανονικότητα στη διαμόρφωση της αγοράς, όπου έχουν αποκαλυφθεί τα λείψανα διαφόρων, κυρίως μικρών κτισμάτων και κατασκευών, στην πλειονότητά τους της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, είναι οι δύο υστεροκλασικές μνημειακές στοές στη Δ και στη Ν πλευρά της²⁶⁰⁴. Προς τα Ν και τα ΝΔ έχουν αποκαλυφθεί ιερά και ιδιωτικές οικίες, ενώ στα Δ της αγοράς πιστεύεται ότι βρίσκονταν τα τρία γυμνάσια της πόλης.

Τα δεδομένα για το ιερό της Αθηνάς

Ο Πausανίας περιγράφει τα τρία γυμνάσια και την αγορά της Ήλιδας αναφέροντας διάφορα μνημεία και τόπους λατρείας²⁶⁰⁵ και ολοκληρώνει την περιγραφή της πόλης με το ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη, που είχε άγαλμα της θεάς χρυσελεφάντινο, για το οποίο λέγανε ότι είναι έργο του Φειδία· η μοναδική άλλη πληροφορία που παρέχει αφορά το άγαλμα: «Πάνω στο κράνος έχει πετεινό, γιατί οι πετεινοί είναι προθυμότατοι για μάχες· το πουλί θα μπορούσε να θεωρείται ιερό και της εργάνης Αθηνάς»²⁶⁰⁶. Το άγαλμα της Αθηνάς στην Ήλιδα αποδίδεται από τον Πλίνιο στον Κολώτη, τον μαθητή του Φειδία και βοηθό του στην κατασκευή του Ολύμπιου Δία όπως σημειώνει, ενώ λέει ότι το

πιθανότερο να προέρχονται από ιερά κτίσματα παρά από δημόσια κτήρια της αγοράς. Χωρίς να υπεισέλθουμε στη σχετική συζήτηση σημειώνουμε ότι η περιοχή της αρχαίας πόλης και το ιερό της Ολυμπίας θεωρείται ότι αποτελούσαν τα πολιτικά κέντρα των Ηλείων από τον 6^ο αι. π.Χ. και στο εξής. Για το ζήτημα και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Donati 2010, 172-173, 202-210, ο οποίος καταλήγει σε μία θέση αντίθετη με των περισσότερων μελετητών, ότι δηλαδή κατά την αρχαϊκή εποχή μόνο το ιερό της Ολυμπίας αποτελούσε το πολιτικό κέντρο των Ηλείων, το μέρος όπου συνεδρίαζαν οι αξιωματούχοι και όπου φυλάσσονταν τα κρατικά έγγραφα.

²⁶⁰⁴ Η ακανόνιστη μορφή της αγοράς των Ηλείων υπογραμμίζεται από τον Πaus. 6,24,2-5, ο οποίος κάνει λόγο για τις δύο αυτές στοές.

²⁶⁰⁵ Εκτός από βωμούς, γλυπτά και μνημεία διαφόρων θεών και ηρώων που υπήρχαν στα γυμνάσια και στην αγορά ο Πausανίας κάνει λόγο για το ιερό της Άρτεμης Φιλομείρακος κοντά στο γυμνάσιο Μαλθώ (6,23,8) και στην αγορά για το ναό του Απόλλωνα Ακέσιου, το ιερό των Χαρίτων, το ναό του Σειληνού και τον εγκαταλειμμένο ναό των Ρωμαίων αυτοκρατόρων (6,24,6-10). Πίσω από την Κερκυραϊκή στοά της αγοράς υπήρχε ναός της Αφροδίτης Ουρανίας με το χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα του Φειδία, που την παρίστανε να πατάει με το ένα πόδι σε χελώνα, καθώς και υπαίθριο τέμενος της Αφροδίτης Πανδήμου, όπου υπήρχε το χάλκινο άγαλμα της θεάς καθιστής σε τράγο, έργο του Σκόπα (6,25,1). Επιπλέον ο Πausανίας αναφέρει έναν ιερό περίβολο με ναό του Άδη και ιερό της Τύχης και του Σωσίπολη (6,25,2-4)· για τον Άδη λέει πως μόνο οι Ηλείοι τιμούν αυτό τον θεό, που είχε προστρέξει να βοηθήσει τους Πυλίου, όταν εκστράτευσε εναντίον τους ο Ηρακλής έχοντας τη βοήθεια της Αθηνάς. Στη συνέχεια κάνει λόγο για το θέατρο και το ιερό του Διονύσου μεταξύ της αγοράς και του ποταμού αναφέροντας ότι το άγαλμα του θεού είναι έργο του Πραξιτέλη (6,26,1).

²⁶⁰⁶ Πaus. 6,26,3: «Εν ακροπόλει δὲ τῆ ἡλείων ἐστὶν ἱερὸν Ἀθηνᾶς· ἐλέφαντος δὲ τὸ ἄγαλμα καὶ χρυσοῦ. Εἶναι μὲν δὴ Φειδίου φασὶν αὐτήν, πεποίηται δὲ ἄλεκτρῶν ἐπὶ τῷ κράνει, ὅτι οὗτοι προχειρότατα ἔχουσιν ἔς μάχας οἱ ἄλεκτρούνες· δύναιτο δ' ἂν καὶ Ἀθηνᾶς τῆς ἐργάνης ἱερὸς ὁ ὄρνις νομίζεσθαι».

εσωτερικό της ασπίδας του αγάλματος της Αθηνάς είχε ζωγραφίσει ο Πάναινος, ο αδελφός του Φειδία²⁶⁰⁷. Σε άλλο σημείο του έργου του ο Πλίνιος μνημονεύει το ναό της Αθηνάς στην Ήλιδα εξαιτίας της χρήσης σε αυτόν από τον Πάναινο ενός ιδιαίτερου είδους κονιάματος, που ο ίδιος είχε εισαγάγει προσθέτοντας γάλα και κρόκο. Ο Πλίνιος παρατηρεί ότι μέχρι των ημερών του αν ο τοίχος τριφτεί με σαλιωμένο δάκτυλο αναδύεται οσμή και γεύση κρόκου²⁶⁰⁸.

Είναι προφανές ότι οι Ηλείοι επωφελήθηκαν της παρουσίας του Φειδία και του συνεργείου του στην Ολυμπία για την κατασκευή του λατρευτικού αγάλματος του Δία. Οι πληροφορίες για τη δίκη και το τραγικό τέλος του Φειδία είναι αντιφατικές, ωστόσο είναι αποδεκτό ότι η δραστηριότητά του στην Ολυμπία τοποθετείται εντός της δεκαετίας του 430 π.Χ.²⁶⁰⁹. Σε αυτά τα χρόνια περίπου ανάγονται τα χρυσελεφάντινα λατρευτικά αγάλματα της Αφροδίτης Ουρανίας και της Αθηνάς στην Ήλιδα. Το πρώτο αποδίδεται στον Φειδία από τον Πλούταρχο και από τον Πausανία, ο οποίος χρησιμοποιεί τη φράση «τέχνη Φειδίου», που αντιδιαστέλλεται με τη ρήση για την Αθηνά «εἶναι μὲν δὴ Φειδίου φασὶν αὐτὴν»²⁶¹⁰.

Η Αθηνά της Ήλιδας θεωρείται από την έρευνα ως έργο του Κολώτη. Ο κατά τον Πλίνιο μαθητής και βοηθός του Φειδία στην Ολυμπία κατασκεύασε τον χρυσελεφάντινο Ασκληπιό της Κυλλήνης σύμφωνα με τον Στράβωνα και έκανε χάλκινα αγάλματα φιλοσόφων σύμφωνα με τον Πλίνιο²⁶¹¹. Από τον Πausανία του αποδίδεται μόνο η χρυσελεφάντινη τράπεζα στο Ηραίο της Ολυμπίας, όπου εξέθεταν τα στεφάνια των νικητών, ενώ στο κείμενό του υπάρχει μία σύγχυση ως προς την καταγωγή και τη χρονολόγηση του γλύπτη²⁶¹². Με τον Φειδία είχε συνεργαστεί στην Ολυμπία και ο ζωγράφος Πάναινος στη διακόσμηση του αγάλματος του Δία, κι επίσης ζωγράφησε τα φράγματα

²⁶⁰⁷ Plin. Nat. 35,54: «... praeterea in confesso sit octogesima tertia fuisse fratrem eius Panaenum, qui clipeum intus pinxit Elide Minervae, quam fecerat Colotes discipulus Phidiae et ei in faciendo Olympio adiutor».

²⁶⁰⁸ Plin. Nat. 36,177: «Elide aedis est Minervae, in qua frater Phidiae Panaenus tectorimu induxit lacte e croceo subactum, ut ferunt; ideo si teratur hodie in eo saliva pollice, odorem croci saporemque reddit».

²⁶⁰⁹ Για τη ζωή και το έργο του Φειδία βλ. Stewart 1990, 257-263· Harrison 1996· Strocka 2004. Βλ. επίσης το πρόσφατο τρίτομο έργο που βασίζεται στον σχολιασμό των διαθέσιμων πηγών για τον καλλιτέχνη Davison 2009.

²⁶¹⁰ Βλ. Πλούτ. Mor. 381e· Paus. 6,25,1. Για τη χρυσελεφάντινη Αφροδίτη Ουρανία της Ήλιδας βλ. Strocka 2004, 229-230 αρ.β, όπου θεωρείται ως αβέβαιο έργο του Φειδία όπως και η μαρμάρινη Αφροδίτη Ουρανία της Αθήνας, καθώς και Davison 2009, 29-37. Στην Ήλιδα βρέθηκε ένα τμήμα πήλινου αγαλματίου του 4^{ου} αι. π.Χ. που φαίνεται ότι είχε ως πρότυπο το χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα, βλ. Froning – Zimmermann-Elseify 2010, 54-56 αρ.55, πίν.9. Για τη λατρεία της Αφροδίτης στην Ήλιδα βλ. Pirenne-Delforge 1994, 231-236.

²⁶¹¹ Plin. Nat. 34,87. Για την Κυλλήνη, «τὸ τῶν Ἡλείων ἐπίνειον», ο Στρ. 8,3,4 λέει: «ἔστι δὲ κῶμη μετρία, τὸν Ἀσκληπιὸν ἔχουσα τὸν Κολῶτου, θαυμαστὸν ἰδεῖν ξόανον ἐλεφάντινον». Σημειωτέον ότι ως «ξόανον ... ἐλεφάντινον» χαρακτηρίζει ο Στρ. 8,3,30 και τον Δία της Ολυμπίας. Στην Κυλλήνη ο Paus. 6,26,5 κάνει λόγο μόνο για ιερό του Ασκληπιού· σχετικά βλ. Riethmüller 2005, 170-171.

²⁶¹² Για την περιγραφή της χρυσελεφάντινης τράπεζας βλ. Paus. 5,20,1-3· πρβλ. Riethmüller 2005, 173-174. Το σημείο του κειμένου με τις προσωπικές πληροφορίες του Κολώτη είναι φθαρμένο: «Ο Κολώτης λένε πως ήταν από την Ηράκλεια, όσοι όμως κατέγιναν σοβαρά με τη ζωή και το έργο των πλαστών τον παρουσιάζουν ως πάριο, μαθητή του Πασιτέλη, ο οποίος είχε μάθει την τέχνη ...» [Paus. 5,20,2]. Δεν αποκλείεται ο Κολώτης να ήταν Ηλείος και να καταγόταν από την Ηράκλεια της Πισατίας (πρβλ. Roy 2002α, 232), ενώ είναι λίγο πιθανό να συνδέεται με το νεοαττικό γλύπτη Πασιτέλη. Η άγνοια του Pausανία για τον Κολώτη φαίνεται να εξηγεί εν μέρει την απόδοση της Αθηνάς της Ήλιδας στον Φειδία. Για τον Κολώτη βλ. τελευταία Künstlerlexikon τ.1 (2001) 422-423 λ. Kolotes (I-III) [T. Ganschow].

που περιέκλειαν το λατρευτικό άγαλμα²⁶¹³. Από τους αρχαίους συγγραφείς θεωρείται αδελφός ή ανεψιός του Φειδία και άλλο γνωστό έργο του είναι η μάχη του Μαραθώνα στην Ποικίλη Στοά της αθηναϊκής Αγοράς²⁶¹⁴. Η συμβολή του Πάναινου ίσως δεν κατεβάζει πολύ στον 5^ο αι. π.Χ. τη χρονολόγηση της Αθηνάς, ακόμη κι αν αυτή αποδοθεί στον Κολώτη, όπως φαίνεται πιθανότερο. Το εργαστήριο του Φειδία στην Ολυμπία θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή εκτός από του Δία και άλλων χρυσελεφάντινων έργων του Φειδία ή του νεότερου συνεργάτη του Κολώτη, εξολοκλήρου ή μόνο εν μέρει, και ως ένα από αυτά αναφέρεται υποθετικά η Αθηνά στην ακρόπολη της Ήλιδας²⁶¹⁵.

Ο ναός της Αθηνάς στην Ήλιδα μνημονεύεται στο έργο *De Bello Civili*, με αφορμή τα αξιοπερίεργα που συνέβησαν σε διάφορα μέρη την ημέρα της αποφασιστικής νίκης του Ιουλίου Καίσαρα εναντίον του Πομπηίου στη μάχη της Φαρσάλου το 48 π.Χ.: το άγαλμα της Νίκης που ήταν στημένο μπροστά από το άγαλμα της Αθηνάς κοιτώντας το στράφηκε προς τη θύρα του ναού²⁶¹⁶. Την ίδια ημέρα ακούστηκε θόρυβος μάχης και σαλπίγγων στην Αντιόχεια και στην Πτολεμαΐδα και κυμβάλων στο άδυτο ναού στο Πέργαμο, ενώ στο ναό της Νίκης στις Τράλλεις, όπου υπήρχε άγαλμα του Καίσαρα, ξεπήδησε ένας φοίνικας. Δεν κατέστη δυνατό να εντοπίσουμε στη βιβλιογραφία κάποια αξιολόγηση για τη μνεία του ναού της Αθηνάς στην Ήλιδα ανάμεσα στους τόπους των θαυμάτων, που αποτελεί μάλιστα τον μοναδικό της μητροπολιτικής Ελλάδας. Ίσως η επιλογή του οφείλεται στην ύπαρξη του αγάλματος της Νίκης δεδομένης της σχέσης του Καίσαρα με τη *Victoria*. Κατά μία άποψη το χωρίο ερμηνεύεται ως οικειοποίηση εκ μέρους του Καίσαρα της προστάτιδας θεάς του Πομπηίου *Minerva*²⁶¹⁷.

Δεν γνωρίζουμε τίποτε για την εμφάνιση, τη θέση και τη χρονολόγηση του αγάλματος αυτού της Νίκης, που φαίνεται ότι υπήρχε στο ναό κατά τον 1^ο αι. π.Χ., ώστε να προβούμε σε περαιτέρω σκέψεις για τη λατρεία ή ακόμη και για την εικονογραφία του λατρευτικού αγάλματος. Η υπόθεση η θεά να κρατούσε τη Νίκη κατά το πρότυπο του Δία της Ολυμπίας και της Αθηνάς Παρθένου θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθεί εξαιτίας των φειδιακών επιδράσεων στην περιοχή. Από την άλλη θα πρέπει να υπογραμμίσουμε την κατά βάση πολεμική σημασία που είχε η Νίκη στην Ολυμπία και κατ' επέκταση στους Ηλείους, στα νομίσματα των οποίων εμφανίζεται κατά τον 5^ο αι. π.Χ.²⁶¹⁸.

²⁶¹³ Βλ. Στρ. 8,3,30· Πaus. 5,11,4-6.

²⁶¹⁴ Για τον Πάναινο βλ. Overbeck 1868, 209-211 αρ.1094-1108· Pollitt 1965, 107-108· Scheibler 1994, 58-59, 71, 87, 145· *Künstlerlexikon* τ.2 (2004) 180-181 λ. Panainos [W. Ehrhardt]· Strocka 2004, 211.

²⁶¹⁵ Schiering 1988, 234, 238· Stewart 1990, 258-259. Οι πήλινες μήτρες για γυαλί από την επίχωση ΝΔ του κτηρίου ανήκουν εκτός των άλλων στο ένδυμα μίας γυναικείας μορφής που θα είχε ύψος το λιγότερο 4,50 μ., για την οποία εξετάζεται η πιθανότητα να ταυτίζεται με τη Νίκη που κρατούσε ο Δίας, με το άγνωστο λατρευτικό άγαλμα του Μητρώου ή με κάποιο άλλο έργο, βλ. Schiering 1991, 130-145.

²⁶¹⁶ Caes. Civ. 3,105,3: «Item constabat Elide in templo Minervae repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum Caesar fecisset, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum esset et ante ad simulacrum Minervae spectavisset, ad valvas se templi limenque convertisse». Ο Cass. Dio 41,61,4 φαίνεται ότι συγχέει τις πληροφορίες για την Ήλιδα και τις Τράλλεις λέγοντας ότι στο ναό της Νίκης στις Τράλλεις φύτευσε φοίνικας και η θεά στράφηκε προς το άγαλμα του Καίσαρα δίπλα της· πρβλ. Raubitschek 1954, 65 σημ.3.

²⁶¹⁷ Βλ. Palmer 1990, 3-7.

²⁶¹⁸ Βλ. Moustaka 1993, 162-163.

Στο πλαίσιο μίας εορτής της Αθηνάς στην ακρόπολη της Ήλιδας θα πρέπει να λαμβάνει χώρα ο διαγωνισμός ομορφιάς («ἄγων κάλλους») για άνδρες και η πομπή που μας αφηγείται ο Αθήναιος βασιζόμενος στον Θεόφραστο και σε άλλους ελληνιστικούς συγγραφείς²⁶¹⁹. Στον διαγωνισμό δίνονται ως «ἄθλα ὄπλα», τα οποία αναθέτουν στην Αθηνά. Μετά την κρίση μία πομπή κατευθύνεται προς το ιερό της Αθηνάς και οι τρεις νικητές, φορώντας στεφάνια μυρτιάς, έχουν επίσης την τιμή να συμμετάσχουν στη λατρεία, ο πρώτος μεταφέροντας τα ιερά σκεύη της θεάς («τεύχη»), ο δεύτερος οδηγώντας το ζώο προς θυσία και ο τρίτος τοποθετώντας τα σφάγια στην πυρά. Θεωρείται ότι υπάρχει σύγχυση από τους αρχαίους συγγραφείς στο συγκεκριμένο χωρίο όσον αφορά τα έπαθλα και ουσιαστικά ο πρώτος νικητής μετέφερε τον οπλισμό της θεάς²⁶²⁰. Η ερμηνεία αυτή ταιριάζει καλύτερα με τη σημασία της λέξης τεύχη ή τεύχεα²⁶²¹.

Τέτοιοι αγώνες «εὐανδρίας» γίνονται και σε άλλα μέρη· μάλιστα στα Παναθήναια στους νικητές αυτών των αγώνων απονέμονται ασπίδες, στοιχείο που ίσως προκάλεσε τη σύγχυση στις πηγές του Αθήναιου²⁶²². Το τελετουργικό μπορεί να ειπωθεί στο πλαίσιο της μύησης και προετοιμασίας των νεαρών πολιτών και συνακόλουθα οπλιτών που τιμούν την προστάτιδα θεά της πόλης. Το στοιχείο του διαγωνισμού ομορφιάς δεν φαίνεται να είναι άσχετο με την επικράτηση φανερών ομοφυλοφιλικών σχέσεων στην Ήλιδα, που συχνά αναφέρεται μαζί με τη Βοιωτία από τους αρχαίους συγγραφείς ως προς το θέμα αυτό, ακόμη και για την πρακτική συμπαράταξης του ζεύγους στη μάχη²⁶²³. Η διάσταση αυτή μπορεί να διαφανεί και σε άλλες λατρείες της Ήλιδας: το ιερό της Άρτεμης με τη χαρακτηριστική επίκληση Φιλομείραξ βρισκόταν κοντά στο τρίτο γυμνάσιο της πόλης, ενώ ο τράγος πάνω στον οποίο παρέστησε την Αφροδίτη Πάνδημο ο Σκόπας αποδίδει πιθανόν την όψη της θεάς που οδηγεί το νέο στη σεξουαλική ωριμότητα.

Δεν γνωρίζουμε τίποτε για τη λατρεία της Αθηνάς στην Ήλιδα πριν από τον 5^ο αι. π.Χ. Δεν έχει διερευνηθεί ο λόφος Καλοσκοπή (Belvedere ή Παλιόπυργος), ύψους 400 μ., που ταυτίζεται με την ακρόπολη, περίπου 600 μ. ΒΑ της αρχαίας αγοράς, ενώ λίγα μπορούμε να πούμε για την Ήλιδα πριν τον συνοικισμό. Στην κορυφή του χαμηλού λόφου υπάρχει μεσαιωνικό οχυρό, στην κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκε αρχαίο υλικό, και ο Curtius κάνει λόγο για ίχνη παλαιότερης οχύρωσης και για θραύσματα δωρικών σπονδύλων²⁶²⁴. Κατά τις παλαιές αυστριακές ανασκαφές στην περιοχή της ακρόπολης βρέθηκαν μεσοελλαδικά όστρακα, ενώ οι τάφοι που αναφέρει ως γεωμετρικούς ο Γιαλούρης στους πρόποδες του λόφου είναι προγενέστεροι²⁶²⁵. Δεν γνωρίζουμε κάτι βέβαιο για τείχη

²⁶¹⁹ Βλ. Αθην. 13, 565f-566a, 609f-610a. Πρβλ. Maddoli – Nafissi 1999, 359· Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 2002, 305-306.

²⁶²⁰ Βλ. Robertson 1985, 250.

²⁶²¹ Βλ. LSJ λ. τεῦχος.

²⁶²² Αριστ. Αθην. Πολ. 60,3: «Ἔστι γὰρ ἄθλα τοῖς μὲν τὴν μουσικὴν νικῶσιν ἀργύριον καὶ χρυσᾶ, τοῖς δὲ τὴν εὐανδρίαν ἀσπίδες, τοῖς δὲ τὸν γυμνικὸν ἀγῶνα καὶ τὴν ἵπποδρομίαν ἔλαιον». Ἀκόμη και οι γέροντες που συμμετέχουν στην παναθηναϊκή πομπή ως θαλλοφόροι «ἐκλέγονται» με βάση το κάλλος τους όπως διαβάζουμε στον Ξεν. Συμπ. 4,17: «θαλλοφόρους γὰρ τῇ Ἀθηνᾷ τοὺς καλοὺς γέροντας ἐκλέγονται, ὡς συμπαρομαρτοῦντος πάσῃ ἡλικίᾳ τοῦ κάλλους».

²⁶²³ Βλ. Πλάτ. Συμπ. 182a-c· Ξεν. Λακεδ. Πολ. 2,12· Ξεν. Συμπ. 8,34. Πρβλ. Dover 1990, 89-90, 208-210· Lipka 2002, 132-133.

²⁶²⁴ Curtius 1852, 31.

²⁶²⁵ Σχετικά βλ. Eder – Mitsopoulos-Leon 1999, 4, 14-15.

στην πόλη ή στην ακρόπολη, όμως γύρω στα 400 π.Χ. η πόλη φαίνεται ότι ήταν ατείχιστη σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, ο οποίος σε άλλο σημείο κάνει λόγο για την κατάληψη της ακρόπολης από τους δημοκρατικούς το 365 π.Χ.²⁶²⁶. Για οχύρωση της ακρόπολης το 313/2 π.Χ. γίνεται λόγο από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη²⁶²⁷. Δεν αποκλείεται η λατρεία της Αθηνάς στην ακρόπολη να ανάγεται τουλάχιστον στον 6^ο αι. π.Χ., όταν μαρτυρείται αυξανόμενη δραστηριότητα στον χώρο της μεταγενέστερης πόλης. Ο συνοικισμός θα αποτέλεσε τομή και για τη λατρεία αυτή και στην πορεία του 5^{ου} αι. π.Χ. θα αποφασίστηκε ο εξωραϊσμός του ιερού της θεάς, αν δεχτούμε ότι προϋπήρχε η λατρεία. Με την Αθηνά της ακρόπολης θα πρέπει να σχετίζεται ο μήνας «Αθαναϊός», που μας μαρτυρείται για την Ήλιδα²⁶²⁸.

Ορισμένες παρατηρήσεις

Το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς φορούσε κράνος με πετεινό και είχε ασπίδα με γραπτή παράσταση στο εσωτερικό της. Δεν μπορούμε να πούμε κάτι άλλο με βεβαιότητα για την εμφάνιση του αγάλματος, το οποίο έχει προταθεί ότι απεικονίζεται σε ένα χρυσό έλασμα, εύρημα των παλαιών αυστριακών ανασκαφών²⁶²⁹. Η αναζήτηση της Αθηνάς στην αντιγραφική παράδοση στιγματίστηκε από την ανεύρεση ενός μαρμάρινου αγαλματίου του γ' τέταρτου του 2^{ου} αι. μ.Χ. στον τύπο της Αθηνάς Medici²⁶³⁰ [πίν.4.3.β]. Το αγαλμάτιο είδε ο Schober το 1910 στην Αμαλιάδα και λέει ότι είχε βρεθεί πριν περίπου 30 χρόνια κοντά στο χωριό Καλύβια, στην περιοχή δηλαδή της αρχαίας πόλης²⁶³¹. Από το αγαλμάτιο, που έχει ύψος 0,73 μ. και είναι κατασκευασμένο μάλλον από πεντελικό μάρμαρο, λείπουν η κεφαλή, ο δεξιός πήχης και ο αριστερός ένθετος πήχης. Η οπίσθια όψη είναι αποδοσμένη συνοπτικά και στο ύψος των ώμων υπάρχουν δύο σημεία μέτρησης, που έχουν επίσης ερμηνευθεί σε σχέση με τα λοφία του κράνους. Εντυπωσιασμένος από την ανακάλυψη αυτή ο Frickenhaus πρώτος πρότεινε ότι το αγαλμάτιο κι ως εκ τούτου ο τύπος της Αθηνάς Medici αποδίδει τη χρυσελεφάντινη Αθηνά στην ακρόπολη της Ήλιδας²⁶³².

Ο τύπος της Αθηνάς Medici έχει μια ευρεία διάδοση και έναν αρκετά μεγάλο αριθμό αντιγράφων και επαναλήψεων σε αγάλματα, αγαλμάτια και ανάγλυφα από την Ιταλία και την Ελλάδα, αλλά και από τη Μικρά Ασία και την Αφρική, που χρονολογούνται από την περίοδο των Φλαβίων ως τον 3^ο αι. μ.Χ. και υποδεικνύουν ότι το πρωτότυπο ήταν ένα αρκετά σημαντικό και ευρέως γνωστό άγαλμα²⁶³³. Εντυπωσιακή είναι στην αντιγραφική παράδοση η ομοιογένεια ως προς τη στάση, την εμφάνιση ακόμη και την απόδοση της πτύχωσης. Το αριστερό σκέλος είναι το στάσιμο, ενώ

²⁶²⁶ Βλ. Ξεν. Ελλ. 3,2,37 και 7,4,15 αντιστοίχως· πρβλ. IACP 498. Για το ζήτημα της ύπαρξης τειχών στην Ήλιδα βλ. Roy 1997, 301.

²⁶²⁷ Βλ. Διόδ. Σικ. 19,87,2-3.

²⁶²⁸ Βλ. Trümper 1997, 199-201.

²⁶²⁹ Βλ. Μητσοπούλου-Leon 2001-02, 219.

²⁶³⁰ Ε.Μ. αρ.εур.3000. Βλ. Karanastassis 1987, 347-348, 414-415 αρ.ΒII5, πίν.45,1-2· Davison 2009, 480-481 αρ.20.

²⁶³¹ Βλ. A. Schober, ÖJh 14, 1911, Beibl. 117-120, εικ.64-65.

²⁶³² Frickenhaus 1913, 360-361. Αλλά και ο Δεσπίνης 1975, 25-26 φαίνεται να προτιμά την Αθηνά της Ήλιδας υπογραμμίζοντας την ιδιαίτερη τεχνική και τον πολεμικό χαρακτήρα του τύπου της Αθηνάς Medici, ενώ θεωρεί ότι ένας πετεινός θα μπορούσε να υπήρχε στον πλούσιο επίθετο διάκοσμο του κράνους της Αθηνάς αυτού του τύπου.

²⁶³³ Για τον τύπο της Αθηνάς Medici βλ. Karanastassis 1987, 339-350· Davison 2009, 459-488.

εντοπίζεται μία ανεπαίσθητη στροφή του άνω τμήματος του σώματος και της κεφαλής προς τα δεξιά. Φαίνεται ότι με το αριστερό χέρι έφερε ασπίδα, ενώ λιγότερο βέβαιη είναι η αναπαράσταση του δεξιού χεριού, με το οποίο κρατούσε πιθανόν το δόρυ. Η θεά φορά χιτώνα, αττικό πέπλο και ιμάτιο. Η αιγίδα, στην οποία αποδίδονται φολίδες, είναι σχετικά κοντή και έχει γοργόνειο στο κέντρο. Το κράνος είναι αττικό και φαίνεται ότι έφερε εκτός από το κεντρικό λοφίο και δύο πλευρικά.

Εξαιτίας των ομοιοτήτων του τύπου ως προς το στίλ και την εμφάνιση με την Αθηνά Παρθένο και τα εναέτια γλυπτά του Παρθενώνα το πρωτότυπο χρονολογείται γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., από τους περισσότερους στη δεκαετία του 430 π.Χ., και αποδίδεται στον Φειδία ή σε έναν από τους μαθητές του. Δύο ενδιαφέροντα και ιδιαίτερα στοιχεία των αντιγράφων μεγάλης κλίμακας έχουν εκληφθεί ως αποκαλυπτικά για την εμφάνιση του πρωτότυπου αγάλματος²⁶³⁴. Η αντιστοιχία ως προς το μέγεθος των μεγάλων αντιγράφων θεωρείται από αρκετούς ότι αντικατοπτρίζει το πραγματικό μέγεθος του πρωτότυπου, που θα ήταν γύρω στα 3,30 μ. Οπωσδήποτε ένα τέτοιο ύψος για ρωμαϊκά αντίγραφα θεοτήτων είναι ασυνήθιστο και παραπέμπει σε ένα σημαντικό έργο. Αρκετά από τα αντίγραφα είναι ακρόλιθα και αποτελούνται από ένθετα μέρη και εξαρτήματα, μάλιστα υπάρχει ένα ελεφαντοστέινο δείγμα του τύπου αυτού. Το στοιχείο αυτό οδήγησε στην υπόθεση ότι το πρωτότυπο άγαλμα θα πρέπει να ήταν χρυσελεφάντινο ή ακρόλιθο. Ίσως όμως δεν πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα να ήταν χάλκινο, ενώ φαίνεται απίθανο να ήταν μαρμάρινο.

Η χρονολόγηση του τύπου και η υπόθεση να ανάγεται σε ένα χρυσελεφάντινο πρωτότυπο υποστηρίζουν την πρόταση αυτό να ταυτίζεται με το άγαλμα της Αθηνάς στην Ήλιδα. Η πρόταση αυτή ενισχύεται από την προέλευση του αγαλματίου. Επιπλέον, η στάση της ασπίδας αναπαρίσταται κατά τρόπο ώστε να είναι ορατό το εσωτερικό της, δηλαδή η γραπτή παράσταση του Πάναινου²⁶³⁵. Ωστόσο άλλες ενδείξεις, όπως η ευρεία διάδοση του τύπου, ο «παρθενώνειος» χαρακτήρας του, η παρόμοια απεικόνιση της Αθηνάς σε ρωμαϊκά νομίσματα της Αθήνας συνηγορούν υπέρ της πόλης αυτής και συγκεκριμένα της Ακρόπολης για τα συμφραζόμενα του πρωτοτύπου. Από την άλλη δεν αποκλείεται η Αθηνά της Ήλιδας να είχε στενή συνειδητή εξάρτηση από αθηναϊκά αγάλματα της θεάς, ακόμη και από την ίδια την Παρθένο, όπως προκύπτει ίσως ακόμη και από το υλικό²⁶³⁶. Ανάλογη σχέση έχει διατυπωθεί για τη χρυσελεφάντινη Αφροδίτη Ουρανία της Ήλιδας με το μαρμάρινο άγαλμα της ίδιας θεάς στην Αθήνα, ενώ παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι από την πρώτη μας έχουν σωθεί πολλά ρωμαϊκά αντίγραφα. Στην Ήλιδα υπήρχε επίσης λατρεία της Αφροδίτης ως Πάνδημου, που θα μπορούσε ίσως να συνδέεται με τον συνοικισμό όπως κατά την παράδοση η ίδια λατρεία στην Αθήνα²⁶³⁷. Οι ποικίλες σχέσεις της Ήλιδας με την Αθήνα κατά τον 5^ο αι. π.Χ. ίσως δεν άφησαν ανεπηρέαστη και τη διαμόρφωση της λατρείας της Αθηνάς στην Ήλιδα.

²⁶³⁴ Βλ. Davison 2009, 461-463.

²⁶³⁵ Chamoux 1944, 239· Davison 2009, 465.

²⁶³⁶ Σύμφωνα με τον Robertson 1985, 250 το λατρευτικό άγαλμα έμοιαζε επαρκώς με την Αθηνά Παρθένο ώστε να αποδοθεί στον Φειδία.

²⁶³⁷ Βλ. Mitsopoulos-Leon 2001β, 88-89. Παρόλο που ο συνοικισμός ίσως δεν συνδέεται άμεσα με κάποια πολιτική ή καθεστωτική αλλαγή, σταδιακά επικράτησε η δημοκρατία στην υστεροαρχαϊκή ή την πρώιμη κλασική περίοδο, ενώ η πόλη που προέκυψε ήταν οργανωμένη σε φυλές ανά περιοχή έχοντας ως υποδιαιρέσεις τους δήμους κατά το πρότυπο της Αττικής· βλ. Jones 1987, 142-145 για το σύστημα των φυλών και Roy 2002β, 258 για το πολίτευμα.

Στο κράνος της Αθηνάς παριστάνεται πετεινός, επειδή σύμφωνα με τον Πausανία «προχειρότατα ἔχουσιν ἕξ μάχας οἱ ἀλεκτρυόνες», άρα το πτηνό πιθανόν σχετίζεται με την πολεμική όψη της θεάς. Ιδίως στην αρχαϊκή και κλασική Αθήνα το πτηνό είναι γνωστό για την επιθετικότητά του και θεωρείται ως κατάλληλο σύμβολο αγωνιστικού πνεύματος και πολεμικού θάρρους· ως εκ τούτου το βλέπουμε να συσχετίζεται με την Αθηνά και τον Άρη. Είναι χαρακτηριστικό για παράδειγμα ότι από τα μέσα του 6^{ου} ως τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. οι πετεινοί εμφανίζονται πάνω στους κίονες που πλαισιώνουν την Αθηνά στους παναθηναϊκούς αμφορείς. Ενδιαφέρον για τον πετεινό, που ονομάζεται «περσικός ὄρνις», εμφανίζεται μετά τα περσικά, και σύμφωνα με ένα ανέκδοτο στον Αιλιανό ο Θεμιστοκλής σε ανάμνηση της νίκης εναντίον των Περσών καθιερώνει ετήσιες κοκορομαχίες, οι οποίες κατά τον 5^ο και τον 4^ο αι. π.Χ. αποκτούν αλληγορική και θρησκευτική σημασία²⁶³⁸. Τα αγωνίσματα αποτελούν ασκήσεις πολέμου και μέρος της διαδικασίας προετοιμασίας των νεαρών ανδρών. Ο πετεινός ως σύμβολο ανδροπρέπειας και ανταγωνιστικότητας παραλληλίζεται με τον άνδρα ακόμη και στον σεξουαλικό τομέα, και έτσι δεν είναι τυχαίο που τον συναντάμε ως δώρο ενήλικων ανδρών προς νέους. Η διάσταση αυτή ίσως δεν είναι άσχετη με τα όσα αναφέραμε παραπάνω για τον διαγωνισμό ομορφιάς ανδρών σε σχέση με τη λατρεία της Αθηνάς.

Ωστόσο, παραμένει το ερώτημα ποιοι λόγοι υποκρύπτονται από την εναλλακτική ερμηνεία που δίνει ο Πausανίας για την παρουσία του πετεινού στο κράνος της Αθηνάς συσχετίζοντάς τον με την ιδιότητα της θεάς ως Εργάνης. Από όσο μπορούμε να πούμε η δοξασία ότι ο πετεινός είναι το ιερό πτηνό της Αθηνάς Εργάνης δεν προκύπτει από κάποια μαρτυρία και ίσως ανάγεται στα ρωμαϊκά χρόνια. Τον συσχετισμό αυτόν, που φαντάζει κάπως περιττός από τη στιγμή που παραθέτει την κατά κάποιο τρόπο παραδεδομένη και εύλογη πεποίθηση, επιχειρεί ο Πausανίας ενδεχομένως ωθούμενος από τη φύση της λατρείας της Αθηνάς στην Ήλιδα, που θα έφερε ίσως την επίκληση Εργάνη²⁶³⁹. Ωστόσο δεν θα υπήρχε λόγος για τον Πausανία να μην χρησιμοποιήσει κανονικά την επίκληση αυτή αναφερόμενος στο ιερό. Πιο σωστό είναι ίσως να πούμε ότι η υπόσταση αυτή της θεάς υπήρχε στο ιερό της στην ακρόπολη της Ήλιδας, χωρίς να είμαστε σε θέση να την προσδιορίσουμε επακριβέστερα ελλείψει περαιτέρω πληροφοριών. Η λατρεία της Αθηνάς ως Εργάνης μαρτυρείται στις ακροπόλεις της Αθήνας και της Σπάρτης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Ολυμπία υπήρχε βωμός της Εργάνης, ο οποίος ήταν ο έκτος από τους 70 βωμούς σύμφωνα με τη σειρά που θυσίαζαν μία φορά τον μήνα σε αυτούς οι Ηλείοι²⁶⁴⁰. Έτσι μπορεί στο πανελλήνιο ιερό να αντικατοπτρίζεται αυτή η όψη της λατρείας του τοπικού πάνθεου της Ήλιδας. Βέβαια δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε την αρχαιότητα και τον χαρακτήρα της λατρείας αυτής, ενώ από την άλλη μπορούμε να φέρουμε ως παράλληλο για την Ολυμπία την παρουσία της Αθηνάς Εργάνης στο ιερό της Επιδαύρου ή στο δελφικό ιερό της Προναίας Αθηνάς. Επιπλέον μία σκέψη θα μπορούσε να γίνει ως προς την ιδιαίτερη λειτουργία του βωμού της Εργάνης σε σχέση με τους «φαιδυντές» του χρυσελεφάντινου λατρευτικού αγάλματος του Δία, που θεωρούνταν απόγονοι

²⁶³⁸ Βλ. Αιλιαν. Ποικ. Ιστ. 2,28. Βλ. Bruneau 1965 για τους διαχρονικούς συμβολισμούς των πετεινών και των κοκορομαχιών στον αρχαίο κόσμο. Ο Csapo 1993 εξετάζει τον συσχετισμό δυνάμεων και τις αξίες της αθηναϊκής κοινωνίας που υποκρύπτονται στον συμβολισμό του πετεινού.

²⁶³⁹ Η επίκληση Εργάνη για την Αθηνά της Ήλιδας φαίνεται ότι γίνεται αποδεκτή από τους Lapatin 2001, 193 και Casevitz – Rouilloux – Jacquemin 2002, 306.

²⁶⁴⁰ Βλ. Πaus. 5,14,5 και εδώ στο κεφ.4.5.

του Φειδία, σε συνδυασμό με την απόδοση του χρυσελεφάντινου λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς στον Φειδία σύμφωνα με τα λεγόμενα των Ηλείων.

Για τον Robertson η όψη της Αθηνάς Εργάνης συνδυάζεται όπως στην αθηναϊκή Ακρόπολη με την πολεμική θεά, το λατρευτικό άγαλμα της οποίας στην Ήλιδα θα έμοιαζε με την Αθηνά Παρθένο²⁶⁴¹. Ακόμη περισσότερο συμπεριλαμβάνει την Ήλιδα στις περιοχές με εορτές της Αθηνάς που παρουσιάζουν ομοιότητες με τα Παναθήναια. Βασική ομοιότητα είναι ο διαγωνισμός ομορφιάς για άνδρες, που μαρτυρείται και στις δύο πόλεις όπως είδαμε. Και στις δύο πόλεις πομπή οδηγείται προς το ιερό της ακρόπολης με τους στεφανωμένους νικητές να παραπέμπουν στους θαλλοφόρους και στην οποία μεταφέρονται προσφορές χαρακτηριστικές για τη θεά. Με την εορτή αυτή συνδέει και το τελετουργικό που υποκρύπτεται σύμφωνα με την άποψή του στον αιτιολογικό μύθο του ιερού της Αθηνάς Μητέρας, που θα μας απασχολήσει στο επόμενο κεφάλαιο: πρόκειται για μία παννυχίδα που λαμβάνει χώρα εκτός της πόλης, όπου οδηγούνται με πομπή οι πολίτες, πιθανόν ένοπλοι, με τις συζύγους τους· εναλλακτικά υποθέτει ότι μετά τη παννυχίδα ακολουθεί η πομπή των ενόπλων προς το ιερό της ακρόπολης. Κατά μία διαφορετική προσέγγιση η Pirenne-Delforge παραλληλίζει, επίσης, τη λατρεία της Αθηνάς στην Ήλιδα και στην Αθήνα εντοπίζοντας κοινά στοιχεία στις ηλειακές παραδόσεις για την Αθηνά Μητέρα και για την Αθηνά Ναρκαία, τις οποίες θεωρεί όψεις της Αθηνάς στην ακρόπολη της Ήλιδας²⁶⁴². Παρά το εύλογο σκεπτικό ελλείψει άλλων στοιχείων φαντάζει ίσως υπερβολική η συσώρευση για ένα ιερό τόσων επικλήσεων και ταυτόχρονα ιδιαίτερων, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

4.2. ΚΟΙΛΗ ΗΛΙΣ;· ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΜΗΤΕΡΑΣ

Παυσ. 5,3,2 «Αθηνᾶς ἱερὸν ἐπὶ κλησιν μητρὸς»

Ο Πausανίας αφηγούμενος το μυθικό παρελθόν των Ηλείων αναφέρεται διεξοδικά στις περιπέτειες του Ηρακλή σε σχέση με τον Αυγέα ή Αυγεία όπως μας είναι γνωστός από τον Ψευδο-Απολλόδωρο²⁶⁴³. Στη νικηφόρα εκστρατεία του εναντίον της Ήλιδας τον ήρωα βοήθησαν Αργείοι, Θηβαίοι και Αρκάδες, ενώ με το μέρος των Ηλείων πολέμησαν οι κάτοικοι της Πίσας και της ηλειακής Πύλου. Μετά την κατάληψη της Ήλιδας και τη λεηλασία της ο Ηρακλής παραχώρησε στον εκδιωχθέντα γιο του Αυγέα Φυλέα «τὴν Ἡλείαν καὶ τᾶλλα» και άφησε ελεύθερους τους αιχμαλώτους χωρίς να τιμωρήσει τον Αυγέα²⁶⁴⁴. Αμέσως μετά ο περιηγητής λέει: «Οι γυναίκες των ηλείων, επειδή η χώρα τους ερημώθηκε από ενήλικους, ευχήθηκαν κατά την παράδοση στην Αθηνά να μείνουν έγκυες ευθύς μόλις συνευρεθούν με τους άντρες. Η ευχή τους πραγματοποιήθηκε και ίδρυσαν ιερό της Αθηνάς με το προσωνύμιο μητέρα. Επειδή και οι άντρες και οι γυναίκες υπερευχαριστήθηκαν με τη συνουσία, το

²⁶⁴¹ Βλ. Robertson 1985, 250-251.

²⁶⁴² Βλ. Pirenne-Delforge 2005, 4-5.

²⁶⁴³ Βλ. Παυσ. 5,1,9-5,3,1. Για τον άθλο του Ηρακλή με την κόπρη του Αυγεία και την εκστρατεία του εναντίον της Ήλιδας πρβλ. Απολλόδ. 2,5,5 και 2,7,2 αντιστοίχως.

²⁶⁴⁴ Παυσ. 5,3,1.

μέρος όπου για πρώτη φορά συνευρέθηκαν το ονομάζον Βαδύ (Ηδύ) και το ποτάμι που ρέει εκεί το ονομάζον, σύμφωνα με τη διάλεκτο του τόπου, Βαδύ ὕδωρ»²⁶⁴⁵.

Το ιερό αυτό της Αθηνάς με τη μοναδική επίκληση Μήτηρ δεν μνημονεύεται ξανά από τον Πausανία ούτε μας είναι γνωστό από άλλου. Είναι δύσκολο να αξιολογήσουμε την πληροφορία για τη λατρεία αυτή, που δεν συνδέεται από τον Πausανία με κάποιο συγκεκριμένο τόπο. Δεν μπορούμε να πούμε αν το ιερό υπήρχε επί των ημερών του και αν ο ίδιος το είχε δει, αντιθέτως φαίνεται περισσότερο ότι παραθέτει μία τοπική παράδοση, την προέλευση της οποίας δεν γνωρίζουμε. Καθώς στην αφήγησή του διαχωρίζει τους Ηλείους από τους Πισαίους και τους Πυλίους, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η λατρεία αυτή εντοπίζεται γενικώς στην περιοχή της κοίλης Ἡλιδας χωρίς να είναι δυνατό να πούμε αν το ιερό βρισκόταν στην πόλη Ἡλιδα²⁶⁴⁶. Ούτε προκύπτει αναγκαστικά από τα λεγόμενα του Πausανία ότι το ιερό ιδρύθηκε στο μέρος της πρώτης συνεύρεσης των Ηλείων στο «χωρίον Βαδύ» κοντά στο ποτάμι²⁶⁴⁷.

Σε άλλες γραπτές πηγές η ονομασία (β)αδύ ή ήδύ ὕδωρ συνδέεται μόνο με τον Ηρακλή, πάλι όμως στα συμφραζόμενα της σύγκρουσής του με τους Ηλείους, όταν ηττήθηκε αρχικά από τους Ακτορίονες ή Μολιονίδες, που συμμετείχαν στην ηγεμονία της Ἡλιδας μαζί με τον Αυγεία²⁶⁴⁸. Πρόκειται για ένα σχόλιο στον πλατωνικό Φαίδωνα και για έναν πάπυρο του 3^{ου} αι. μ.Χ., που θεωρείται ότι ανάγονται στο έργο του Ζηνόβιου, παρομοιογράφου του 2^{ου} αι. μ.Χ.²⁶⁴⁹. Διαβάζουμε ότι ηττημένος ο Ηρακλής καταδιώχθηκε «ἄχρι τῆς Βουπράσιδος» και, όταν είδε ότι δεν τον είχε πλησιάσει ο εχθρός, ξεδίψασε στο ποτάμι που υπήρχε εκεί αποκαλώντας το «ευχάριστο, γλυκό νερό». Αναφέρεται επίσης ότι το ποτάμι, που αποκαλείται έτσι από τους ντόπιους, βρίσκεται «ιόντων ἐκ Δύμης εἰς Ἥλιν»²⁶⁵⁰.

Ἐχει εκφραστεί η υπόθεση το «Βαδύ ὕδωρ» να ταυτίζεται με τον ποταμό Λάρισσο, που συνιστά το όριο μεταξύ της Αχαΐας και της Ηλείας και όπου σύμφωνα με τον Πausανία υπήρχε ναός της Αθηνάς Λαρισαίας²⁶⁵¹. Μάλιστα για την αχαϊκή Δύμη, στη χώρα της οποίας πρέπει να ανήκε το ιερό της Αθηνάς Λαρισαίας, στον Στράβωνα και στον Στέφανο Βυζάντιο διαβάζουμε αντίστοιχα τα εξής: «διαίρει δ' αὐτὴν ἀπὸ τῆς Ἡλείας κατὰ Βουπράσιον ὁ Λάρισσος ποταμός» και «διαστέλλεται δὲ τῆς

²⁶⁴⁵ Πaus. 5,3,2: «Τῶν δὲ ἡλείων αἱ γυναῖκες, ἅτε τῶν ἐν ἡλικίᾳ σφίσιον ἡρημωμένης τῆς χώρας, εὐξασθαι τῇ Ἀθηνᾷ λέγονται κυῆσαι παραυτικά, ἐπειδὰν μυχθῶσι τοῖς ἀνδράσι. Καὶ ἢ τε εὐχὴ σφίσιον ἐτελέσθη καὶ Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἐπίκλησιν μητρὸς ιδρύσαντο. Ὑπερσθέντες δὲ ἀμφοτέροι τῇ μίξει καὶ αἱ γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες, ἔνθα συνεγένοντο ἀλλήλοισι πρῶτον, αὐτό τε τὸ χωρίον Βαδύ ὀνομάζουσι καὶ ποταμὸν τὸν ῥέοντα ἐνταῦθα ὕδωρ Βαδύ ἐπιχωρίῳ φωνῆ». Για το επίθετο «βαδύς» ή «Φαδύς» ως διαλεκτική μορφή του «ήδύς» βλ. Frazer III, 467· LSJ λ. βαδύς· Benaïssa 2009, 79-80.

²⁶⁴⁶ Τον πυρήνα του ηλιακού κράτους αποτελούσε η περιοχή της κοιλάδας του Πηνειού, που ονομάζεται για πρώτη φορά «κοίλη Ἥλις» από τον Θουκ. 2,25,3.

²⁶⁴⁷ Ὅπως θεωροῦν π.χ. ο Curtius 1852, 37 και ο Bon 1946, 23.

²⁶⁴⁸ Βλ. Grimal 1991, 460-461 λ. Μολιονίδες.

²⁶⁴⁹ Για το ζήτημα της ονομασίας και τις πηγές του συγκεκριμένου ανεκδότου βλ. Benaïssa 2009.

²⁶⁵⁰ Ο σχολιαστής του Πλάτωνα παραπέμπει για την εξήγηση στον Εχεφυλλίδα, ενώ παραθέτει τα ονόματα και άλλων αρχαίων συγγραφέων. Ο Εχεφυλ(λ)ίδας (4^{ος}-3^{ος} αι. π.Χ.) φαίνεται ότι συγκέντρωσε διάφορες ιστορίες του Ηρακλή στο έργο του Ηλιακά. Βλ. Bon 1946, 23 με σημ.1 και ιδίως Benaïssa 2009, 79.

²⁶⁵¹ Πaus. 7,17,5, πρβλ. 6,26,10, όπου προσθέτει ότι παλαιότερα τα σύνορα βρίσκονταν στο ακρωτήριο Ἄραξος. Για τις αρχαίες πηγές και τη βιβλιογραφία σχετικά με τον ποταμό Λάρισσο βλ. Baladié 1980, 67-68· Rizakis 1995, 151 αρ.224· Osanna 1996, 21 σημ.1, 23 με σημ.13. Βλ. επίσης στο κεφ.3.6.

Ἡλείας κατά τὴν Βουπρασίαν Λαρίσω τῷ ποταμῷ»²⁶⁵². Τα δεδομένα αυτά συμπίπτουν με την αφήγηση του επεισοδίου του Ηρακλή, όπου το ποτάμι Βαδὺ ὕδωρ βρίσκεται στην περιοχή της «Βουπράσιδος», στον δρόμο από τη Δύμη προς τὴν Ἡλίδα²⁶⁵³.

Το Βουπράσιον εἶναι γνωστό ουσιαστικά μόνο από τὴν Ἰλιάδα, όπου τοποθετεῖται στην επικράτεια τῶν Επειῶν²⁶⁵⁴. Ἡ μνεία του από τον Στράβωνα ἴσως υποδεικνύει μία επιθυμία, ἤδη από τὴν αρχαιότητα, αναγνώρισης τῆς πόλης βάσει τῆς ομηρικῆς μαρτυρίας, ωστόσο δεν υπήρχε στην ιστορική εποχή και ἡ θέση του ὅπως και ὁ ἴδιος ὁ χαρακτήρας του τοπωνυμίου παραμένουν αινιγματικά παρά τις υποθέσεις που ἔχουν διατυπωθεῖ²⁶⁵⁵. Στην ἴδια περιοχή τῶν συνόρων μεταξύ τῆς Ἡλίδας και τῆς ἀχαϊκῆς Δύμης τοποθετεῖται και μία πόλη Λάρισ(σ)α με βάση ἓνα ἀπόσπασμα του Θεόπομπου και χειρόγραφα του Ξενοφώντα, ωστόσο δεν γνωρίζουμε τίποτε ἄλλο για τὴν πόλη αὐτή²⁶⁵⁶. Ἀσχετα με τὸ ζήτημα τῆς πόλης Λάρισας τὸ ἱερό τῆς Αθηνᾶς Λαρισαίας πρέπει να βρισκόταν στη χώρα τῆς Δύμης, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τα συμφραζόμενα του Πausanias, και φαίνεται ἀπίθανη ἡ περίπτωση να ταυτίζεται με τὸ ἠλειακό ἱερό τῆς Αθηνᾶς Μητέρας²⁶⁵⁷.

Εφόσον ἡ ονομασία «Βαδὺ ὕδωρ» ἐξηγείται ἀπὸ τους περισσότερους και ἀρχαιότερους συγγραφείς σε σχέση με τὸν Ηρακλή, ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα τῆς ἀξίας τῆς παράδοσης που μας μεταφέρει ὁ Πausanias, τουλάχιστον ὡς προς τὸ ἓνα σκέλος τῆς. Ἡ μορφή τῆς ονομασίας υποδεικνύει τὴν ἀρχαιότητά τῆς, ωστόσο ἡ ἐρμηνεία τῆς σε σχέση με τὴν Αθηνᾶ φαίνεται να εἶναι μεταγενέστερη τῆς παράδοσης για τὸν Ηρακλή²⁶⁵⁸. Ἡ ἐπίκληση Μήτηρ φαίνεται περίεργη για μία παρθενική θεότητα

²⁶⁵² Στρ. 8,7,5· Στέφ. Βυζ. λ. Δύμη.

²⁶⁵³ Ὁ Λάρισος ταυτίζεται με τὸ «Βαδὺ ὕδωρ» ἀπὸ τους Curtius 1852, 37 με σημ.37, Bursian 1872, 309 σημ.2, Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 1999, 97, ἐνῶ ὁ Παπαχατζής 3, 200 σημ.3 δεν ἀποκλείει τὴν ταύτιση.

²⁶⁵⁴ Βλ. ἰλ. Β 615, Λ 756, 760, Ψ 631.

²⁶⁵⁵ Βλ. Rizakis 1992, 24· Visser 1997, 569-570· IACP 491 σημ.4.

²⁶⁵⁶ Για τὸ ζήτημα τῶν γραπτῶν πηγῶν βλ. IACP 499 ἀρ.255, ὅπου θεωρεῖται ὅτι ἡ Λάρισ(σ)α θα μπορούσε να ἀνήκει εἴτε στην Αχαΐα εἴτε στην Ηλεία. Βλ. ἐπίσης Rizakis 1992, 24, σύμφωνα με τὸν ὁποῖο ὁ ναός τῆς Λαρισαίας Αθηνᾶς θα πρέπει να βρισκόταν στη Δυμαία χώρα.

²⁶⁵⁷ Κατὰ τὴν ἐρευνα του στην περιοχή του χωριῦ Σανταμέρι, στο ὄρος Σκόλλις ἢ Σανταμέρι κοντὰ στα Β σύνορα με τὴν Αχαΐα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο πηγάζει ὁ Λάρισος ποταμός, ὁ Βon 1946, 20-23, εικ.3-4 ἐντόπισε στο πλάτωμα Ἄσπρα Λιθάρια, ὅπου υπήρχε λίγη κεραμική και κυρίως κλασικά μελαμβαφή ὄστρακα, ἓναν πύργο τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Δύο λίθοι ἀπὸ δωρική ζωφόρο θεώρησε ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο κτήριο ὅπως και τὸ τρίγλυφο που ἦταν ἐντοιχισμένο στη βρύση του χωριῦ Σανταμέρι, ὅπου υπήρχαν και ἄλλα ἀρχιτεκτονικά μέλη (σπόνδυλος κίονα, δύο μικρά κορινθιακά κιονόκρανα ὕστερης ἐποχῆς). Τα ἀρχιτεκτονικά μέλη τῆς δωρικῆς ζωφόρου εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τὸν ντόπιο σκληρὸ ἀσβεστόλιθο και συνδέονται με συνδέσμους διπλοῦ Τ. Ὁ Βon υποθέτει ὅτι τα μέλη αὐτά, που δεν εἶναι μικρῶν διαστάσεων, θα μπορούσαν να προέρχονται ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Αθηνᾶς Μητέρας, που θα βρισκόταν ἴσως στο πλάτωμα Ἄσπρα Λιθάρια, Β του χωριῦ Σανταμέρι και κοντὰ στις ὄχθες του Λάρισου ποταμοῦ. Ὁ ἴδιος προτείνει τὴν ταύτιση τῆς ἐγκατάστασης σε αὐτὴ τὴν περιοχή με τὸν Θριοῦντα, ὁ ὁποῖος εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ τὸν Αθηναῖο Θριοῦντα, που εἶχε στείλει με στρατιὰ ὁ Θησεύς για να βοηθήσουν τὸν Ηρακλή ἐναντίον τῶν Ηλείων (βλ. Στέφ. Βυζ. λ. Θριοῦς). Ὡστόσο ὁ Θριοῦς φαίνεται ὅτι ἦταν ἀχαϊκὴ πόλη, που ἴσως περιήλθε στην Ηλεία με τὴν ἀλλαγὴ τῶν συνόρων κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχή, βλ. IACP 491 σημ.3.

²⁶⁵⁸ Ἀν ἰσχύει αὐτὸ, τότε ἀποδυναμώνεται ἡ εικαζόμενη σχέση τῆς Αθηνᾶς τῆς Ἡλίδας με τὴν Κρήτη, ὅπου ἡ θεὰ ἐμφανίζεται ὡς «ἀδεῖα» σε μία ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἰδη, ἐνῶ ἔχει παραλληλιστεῖ με τὴ Βριτόμαρτη, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα στην ἀρχαιότητα ἐξηγείται ὡς «ἡ γλυκιά», βλ. Ησύχ. λ. Βριτύ, γλυκύ. Κρητες· Solin 11,8: «Britomartim quod sermons nostri sonat virginem dulcem»· πρβλ. LSJ λ. Βριτόμαρτις και βριτύ. Για τὴν ἀποψη αὐτὴ βλ. Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 1999, 97.

όπως εξάλλου και η λειτουργία της στον αιτιολογικό μύθο, που αρμόζει περισσότερο στην Αφροδίτη²⁶⁵⁹. Θεωρείται ότι σε αυτή την Αθηνά, όπως και σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, υποκρύπτεται η κληρονομιά της μινωικής-μυκηναϊκής θρησκείας με τις γυναικείες θεότητες της γονιμότητας²⁶⁶⁰. Από την άλλη η εικόνα αυτή για τη θεά δεν είναι ασύμβατη με την κατεξοχήν ιδιότητα της Αθηνάς ως προστάτιδας της πόλης, που μεριμνά για τους κατοίκους της σε καιρούς πολέμου και ειρήνης.

Δεν είναι, δηλαδή, περίεργο που οι γυναίκες των Ηλείων προσεύχονται στην Αθηνά σε μία περίπτωση που απειλείται η οντότητα της κοινότητας αφενός με την έλλειψη του πληθυσμού ως συνέπεια του πολέμου και αφετέρου με τη συνακόλουθη ανικανότητα υπεράσπισης της εναντίον μελλοντικών εχθρών. Το στοιχείο αυτό υπογραμμίζεται από τον Robertson, ο οποίος αρνείται οποιαδήποτε σχέση του περιεχομένου του αιτιολογικού μύθου με τη λατρεία θεοτήτων της γονιμότητας²⁶⁶¹. Επιπλέον, ενδιαφερόμενη για τη βιωσιμότητα και το μέλλον μίας πόλης η Αθηνά μπορεί να προβληθεί ως προστάτιδα του θεσμού του γάμου και της οικογένειας, όπως και ως προστάτιδα των παιδιών και των εφήβων, των μελλοντικών πολιτών²⁶⁶². Όπως λέει ο Farnell: «Athena Mήτηρ need mean little more than Athena the nurse or fosterer of children, just as the nurses who reared the infant Zeus in Crete were worshipped under the name of Μήτερες»²⁶⁶³. Ωστόσο παραμένει απορίας άξια η μοναδική χρήση της επωνομασίας Μήτηρ για την Αθηνά στην Ήλιδα, από τη στιγμή που φαίνεται ότι έχει καθιερωθεί για άλλες σαφώς «μητρικές» θεότητες, που συνδέονται άμεσα με τη γονιμότητα της γης (Γαία, Δήμητρα, Ρέα, Κυβέλη κτλ). Στο ερώτημα αυτό δεν μπορούμε να απαντήσουμε με ασφάλεια ελλείψει περισσότερων δεδομένων.

Σε πρόσφατο άρθρο της για τη μητρική όψη των θεαινών και για την ηλειακή Αθηνά Μητέρα η Pirenne-Delforge ξεκινά λέγοντας ότι η μητρότητα αποτελείται από τουλάχιστον δύο συνιστώσες: την αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών και τη φροντίδα για τους απογόνους²⁶⁶⁴. Οι παρθενικές θεές (Αθηνά, Άρτεμη, Εστία) αποκλείονται a priori σε επίπεδο βιολογίας, ωστόσο η μητρότητα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για αυτές μεταφορικά και συμβολικά. Όπως υπογραμμίζει η Pirenne-Delforge, η περίπτωση της Ήλιδας είναι ενδεικτική για τις δυσκολίες κατανόησης της πολυθεϊστικής λογικής από εμάς που δεν είμαστε εξοικειωμένοι με το σύστημα αυτό, αλλά επίσης και για τον πλούτο της σημαντικής που υποκρύπτει ο όρος σε θεϊκά συμφραζόμενα. Ανάλογη είναι η θέση της Αθηνάς στην Αθήνα όσον αφορά τη σχέση της με τον Εριχθόνιο αλλά και με τους ίδιους τους Αθηναίους, όπως

²⁶⁵⁹ Πρβλ. για μία ανάλογη περίπτωση στη Σπάρτη με την εμπλοκή της Αφροδίτης Pirenne-Delforge 1994, 204-205.

²⁶⁶⁰ Για την άποψη αυτή σε σχέση με την Αθηνά της Ήλιδας βλ. Maddoli – Saladino 1998, 193.

²⁶⁶¹ Βλ. Robertson 1985, 251, ο οποίος εντάσσει το τελετουργικό που υποκρύπτεται στην παράδοση της Αθηνάς Μητέρας στο πλαίσιο της λατρείας της θεάς στην ακρόπολη της Ήλιδας και καταλήγει ως εξής: «No doubt the “mothers” of Elis prayed separately at Bady on behalf of Elis’ military arm; this explains Athena’s title and does not imply any interest in fertility».

²⁶⁶² Farnell 1896, 302-303. Έτσι και ο Παπαχατζής 3, 200 σημ.2 πιθανολογεί ότι ίσως οι γυναίκες των Ηλείων καταφεύγουν στην Αθηνά υπό την ιδιότητά της ως Απατουρίας, καθώς απειλήθηκε το ξεκλήρισμα των γενεών.

²⁶⁶³ Farnell 1896, 303. Βλ. Διόδ. Σικ. 4,79,6-7 για το «*ἱερὸν τῶν Μητέρων*» που ίδρυσαν οι Κρήτες στη Σικελία μετά την άλωση της Τροίας μεταφέροντας μία πατροπαράδοτη λατρεία τους.

²⁶⁶⁴ Βλ. Pirenne-Delforge 2005.

έχουν εξάλλου αναλύσει άλλοι μελετητές²⁶⁶⁵. Για παράδειγμα στον Ευριπίδη η θεά αποκαλείται «μάτηρ, δέσποινά τε καὶ φύλαξ» της πόλεως και της γης των Αθηναίων, χωρίς τα ονόματα αυτά να έχουν λατρευτική υπόσταση²⁶⁶⁶.

Έτσι, λοιπόν, η επίκληση Μήτηρ της Αθηνάς στην Ήλιδα έχει μία μεταφορική έννοια και παραλληλίζοντας τις όψεις της με την Αθηνά της Αθήνας η Pirenne-Delforge πιστεύει ότι η υπόσταση αυτή αφορά τη θεά στην ακρόπολη της Ήλιδας, όπως εξάλλου είδαμε ότι είχε υποθέσει και ο Robertson. Την ίδια άποψη έχει και για την Αθηνά Ναρκαία, με βάση την παράδοση που μας μεταφέρεται κατά ανάλογο τρόπο από τον Πausανία, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Για την Pirenne-Delforge η Αθηνά Μήτηρ και η Αθηνά Ναρκαία «*sont des variations mythiques sur le thème de "l'Athéna qui protège sa cité", à l'instar de l'Athéna acropolitaine dont les enfants sont Athéniens*»²⁶⁶⁷. Η σύνδεση της Αθηνάς Μητέρας με την Αθηνά Ναρκαία υποστηρίζεται και μέσω της έκφρασης στον αιτιολογικό μύθο της πρώτης («Τῶν δὲ ἡλείων αἱ γυναῖκες»), που ίσως παραπέμπει στις δεκαέξι γυναίκες της Ήλιδας, που είχαν ιδιαίτερη θέση και καθήκοντα στο ηλειακό πάνθεον και με τις οποίες σχετίζεται η παράδοση για την Αθηνά Ναρκαία²⁶⁶⁸.

4.3. ΚΟΙΛΗ ΗΛΙΣ;· ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΑΡΚΑΙΑΣ

Πaus. 5,16,7 «Ἄθηνᾶς ἱερὸν ἐπὶ κλησὶν ναρκαιᾶς»

Κατά την περιγραφή του ιεροῦ της Ολυμπίας και με τη μνεία του ναοῦ της Ἴρας ο Πausανίας κάνει λόγο για τις «ἕξ καὶ δέκα γυναῖκες», υπεύθυνες για τη διοργάνωση των Ηραίων²⁶⁶⁹. Επίσης οι γυναίκες αυτές υφαίνουν ἀνά τετραετία τον πέπλο για την Ἴρα σε ένα οικοδόμημα στην αγορά της Ἴλιδας, όπως λέει σε ἄλλο σημείο ο Πausανίας²⁶⁷⁰. Ο περιηγητὴς αναφέρει και μία ἄλλη παράδοση για τις δεκαέξι γυναίκες: ὅταν στον πρώιμο 6^ο αἰ. π.Χ. οι Πισαῖοι και οι Ηλείοι επιθυμοῦσαν συνδιαλλαγή, διάλεξαν για τον σκοπὸ αὐτὸ ἀπὸ καθεμιά ἀπὸ τις δεκαέξι πόλεις που υπήρχαν τότε την πιο ηλικιωμένη και διακρινόμενη για το κύρος και την υπόληψη γυναίκα, και ἀργότερα ἀνατέθηκε σε αυτές τις γυναίκες η ὁργάνωση των Ηραίων και η ὑφανση του πέπλου της Ἴρας²⁶⁷¹. Σύμφωνα με τον Πausανία οι «ἕκκαίδεκα γυναῖκες» συγκροτοῦν δύο χορευτικές ομάδες («χορούς»), που τις ονομάζουν χορὸ της Ἰπποδάμειας και χορὸ της Φυσκόας. Για τη Φυσκὸα μας πληροφορεῖ ὅτι καταγόταν ἀπὸ την Κοίλη Ἴλιδα και ζούσε στον δῆμο Ορθία²⁶⁷². Με αὐτὴν συνευρέθηκε ο Διόνυσος και γεννήθηκε ο

²⁶⁶⁵ Βλ. Pirenne-Delforge 2005, 4 με σημ.10.

²⁶⁶⁶ Βλ. Ευριπ. Ηρακλ. 770-772. Για τη λατρεία της Αθηνάς στην Αθήνα ως μητέρα και ως παρθένο βλ. Kerényi 1952· πρβλ. την έντονη κριτική για τις θέσεις του ἀπὸ τον H. J. Rose, Maiden and Mother?, The Classical Review n.s.4, 1954, 139-140, ο οποίος καταλήγει στο εξής: «The motherhood and the virginity of Athena are of different dates, if the former ever existed at all».

²⁶⁶⁷ Pirenne-Delforge 2005, 5.

²⁶⁶⁸ Βλ. Maddoli – Saladino 1998, 193-194, 288, ὅπου γίνεται λόγος ἀκόμη και για ταύτιση των δύο λατρειῶν. Η σύνδεση αὐτὴ ἀπορρίπτεται ἀπὸ τους Casevitz – Rouilloux – Jacquemin 1999, 204.

²⁶⁶⁹ Βλ. Πaus. 5,16,2-8. Η εορτὴ ἀνάγεται στα ἀρχαία χρόνια και στην Ἰπποδάμεια, που μάζεψε τις δεκαέξι γυναίκες και ὁργάνωσε πρώτη τα Ηραία ἀπὸ ευγνωμοσύνη προς την Ἴρα για τον γάμο της με τον Πέλοπα.

²⁶⁷⁰ Πaus. 6,24,10.

²⁶⁷¹ Βλ. Πaus. 5,16,5-6.

²⁶⁷² Πaus. 5,16,6.

Ναρκαίος. Αυτός πολεμώντας με τους γείτονες απέκτησε μεγάλη δύναμη και ίδρυσε ένα ιερό της Αθηνάς με την επίκληση Ναρκαία. Ο Πausanias προσθέτει ότι λένε πως ο Διόνυσος τιμήθηκε πρώτα από το Ναρκαίο και τη Φυσκόα²⁶⁷³.

Όπως και στην περίπτωση του ιερού της Αθηνάς Μητέρας, το ιερό της Αθηνάς με την εντυπωσιακή και πάλι επίκληση Ναρκαία αναφέρεται από τον περιηγητή στα συμφραζόμενα ενός μυθικού γεγονότος χωρίς να συνδέεται με κάποιον συγκεκριμένο τόπο. Προφανώς θα βρισκόταν και αυτό στην Κοίλη Ήλιδα, ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε αν ήταν στην πόλη Ήλιδα ή στον δήμο της Ορθίας από όπου καταγόταν ο ιδρυτής του ιερού ή σε κάποιο άλλο μέρος. Δεν γνωρίζουμε πολλά για την οικιστική στην περιοχή της Ήλιδας, όπου φαίνεται ότι υπήρχαν πολλοί οικισμοί. Όσον αφορά τους δήμους ή τις κώμες που σχετίζονται με τον συνοικισμό της Ήλιδας μετά τα περσικά μας είναι γνωστή επίσης παρεμπιπτόντως από τον Πausanias η Πέτρα και οι Αγκριάδες κατά την προτεινόμενη ανάγνωση του Στράβωνα²⁶⁷⁴. Επιπλέον, ο συνοικισμός του 471 π.Χ. δεν φαίνεται να επηρέασε δραματικά το οικιστικό σύστημα στην περιοχή²⁶⁷⁵.

Η σχέση του Διόνυσου με τη λατρεία της Αθηνάς Ναρκαίας εντοπίζεται στον ιδρυτικό μύθο και στην επίκληση της θεάς, αλλά αναδεικνύεται έμμεσα και από το γεγονός ότι οι δεκαέξι γυναίκες σχετίζονται άμεσα με τη λατρεία του Διονύσου, που ήταν από τις σημαντικότερες της Ήλιδας²⁶⁷⁶. Ο Πλούταρχος αφηγείται ένα περιστατικό του πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ., στο οποίο διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο οι «αἱ περὶ τὸν Διόνυσον ἱεραὶ γυναῖκες, ἃς ἐκκαίδεκα καλοῦσιν»²⁶⁷⁷. Σε δύο άλλα έργα του κάνει λόγο για «τῶν Ἡλείων γυναῖκες», που δεν πρέπει να είναι άλλες από τις λεγόμενες δεκαέξι, και τον ύμνο που απευθύνουν στον Διόνυσο να εμφανιστεί ως ταύρος²⁶⁷⁸. Η επιφάνεια του θεού ως ταύρου και το σχετικό τελετουργικό φαίνεται να βρίσκουν αρχαιολογική επιβεβαίωση σε μία ιδιότυπη κατασκευή στο θέατρο της Ήλιδας, το οποίο χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁶⁷⁹. Το ιερό του Διονύσου βρισκόταν κοντά στο θέατρο σύμφωνα με τον Πausanias, ο οποίος υπογραμμίζει τις ιδιαίτερες τιμές για τον θεό από τους Ηλείους και κάνει λόγο για τη γιορτή των Θυίων με τη θαυματουργή εμφάνιση του κρασιού, σε μέρος που απέχει περίπου οκτώ στάδια από την πόλη²⁶⁸⁰. Το μέρος αυτό δεν κατονομάζεται και ίσως σχετίζεται με τον δήμο Ορθίας από τον οποίο κατάγεται η

²⁶⁷³ Πaus. 5,16,7: «Ταύτη τῇ Φυσκόα Διόνυσον συγγενέσθαι λέγουσι, Φυσκόαν δὲ ἐκ Διονύσου τεκεῖν παῖδα Ναρκαῖον· τοῦτον, ὡς ἠξήθη πολεμεῖν τοῖς προσοίκους καὶ δυνάμεως ἐπὶ μέγα ἀρθῆναι, καὶ δὴ καὶ Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἐπίκλησιν ναρκαίας αὐτὸν ἰδρύσασθαι· Διονύσω τε τιμὰς λέγουσιν ὑπὸ Ναρκαίου <καὶ> Φυσκόας δοθῆναι πρώτων».

²⁶⁷⁴ Βλ. Πaus. 6,24,5· Στρ. 8,3,2. Για το ζήτημα βλ. Roy 2002β, 254-256, 258· Ruggeri 2004, 35 με σημ.54.

²⁶⁷⁵ Roy 2002β, 256.

²⁶⁷⁶ Για τη λατρεία του Διόνυσου στην Ήλιδα και για τις δεκαέξι γυναίκες βλ. Mitsopoulos-Leon 1984· Maddoli – Saladino 1998, 287-288· Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 2002, 303-305.

²⁶⁷⁷ Βλ. Πλούτ. Mor. 251e. Πρβλ. Mitsopoulos-Leon 1984, 289 με σημ.89· Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 2002, 303.

²⁶⁷⁸ Πλούτ. Quaes. Gr. 36 [218]: «Διὰ τί τὸν Διόνυσον αἱ τῶν Ἡλείων γυναῖκες ὕμνοῦσαι παρακαλοῦσι βοέω ποδὶ παραγίγνεσθαι πρὸς αὐτάς; Ἐχει δ' οὕτως ὁ ὕμνος: Ἐλθεῖν, ἥρω Διόνυσε, Ἀλεῖον ἐς ναὸν ἀγνὸν σὺν Χαρίτεσσι ἐς ναὸν τῷ βοέω ποδὶ θύων'. Ἐῖτα δις ἐπάδουσιν ἄξιε ταῦρε'». Πρβλ. Πλούτ. Περί Ἰσ. και Οσ. 35.

²⁶⁷⁹ Πρόκειται για μία μεγάλη λεκάνη, κάτω από την οποία βρέθηκε μία κοιλότητα στην οποία υπήρχε εκτός των άλλων ένα κρανίο ταύρου, βλ. Mitsopoulos-Leon 1984, ιδίως 284-286, εικ.1.

²⁶⁸⁰ Βλ. Πaus. 6,26,1-2. Στην Ήλιδα μαρτυρείται μήνας Θυίος, βλ. Trümper 1997, 200. Βλ. επίσης Mitsopoulos-Leon 1984, 277 για δύο άλλες πηγές που αφορούν την εορτή.

Φυσκόα, καθώς το όνομα αυτής όπως και της εορτής θεωρείται ότι αντιστοιχούν στο κλίμα μίας εορτής του οίνου²⁶⁸¹.

Η σύνδεση της λατρείας της Αθηνάς με τις δεκαέξι γυναίκες και με τον Διόνυσο φαίνεται να προβάλλει την αρχαιότητα και τη σημασία της λατρείας. Παραμένει αινιγματική η επίκληση Ναρκαία για τη θεά, όσο κι αν στον αιτιολογικό μύθο η ίδρυση του ιερού προς την Αθηνά ανάγεται στον ήρωα Ναρκαίο και στις πολεμικές επιτυχίες του. Σύμφωνα με τον Farnell είτε πρόκειται για ένα παρεξηγημένο λατρευτικό όνομα, από το οποίο προέκυψε ένας τεχνητός ήρωας, που δηλώνει τη θεά που παραλύει και ακινητοποιεί με το βλέμμα ή/και το γοργόνειό της είτε η Αθηνά στην περιοχή αυτή έγινε αποδέκτης της λατρείας ενός τοπικού διονυσιακού ήρωα²⁶⁸². Στην πρώτη περίπτωση, που ίσως φαίνεται πιθανότερη εξαιτίας της ετυμολογίας του επιθέτου, η επίκληση Ναρκαία υποδηλώνει μία όψη της πολεμικής θεάς²⁶⁸³.

Κάποια σχέση της Αθηνάς με τον Διόνυσο ίσως υπονοείται από τη χρήση της επίκλησης Κισσαία για το ξόανο της θεάς στην ακρόπολη της Επιδαύρου²⁶⁸⁴. Η σύνδεση των δύο θεοτήτων είναι σαφέστερη στην Αττική με την παράξενη εορτή των Οσχοφορίων, που είχε ως κεντρικό γεγονός μία πομπή από το ιερό του Διονύσου στο ιερό της Αθηνάς Σκιράδος στο Φάληρο. Το τελετουργικό αυτό, που ερμηνεύεται ως εορτή του τρύγου, μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα διεργασιών και διαδικασιών που συντελέστηκαν στο πέρασμα των χρόνων με τη μεταφύτευση και εξέλιξη τοπικών λατρειών, στις οποίες περιλαμβάνεται και μία γυναικεία θεότητα του τρύγου²⁶⁸⁵.

4.4. ΜΑΚΙΣΤΟΣ (;). ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

ανασκαμμένο ιερό

SEG 30,422 «Μακιστίοιρ ... τᾶρ Ἀθανᾶρ» (399-369 π.Χ.)

πήλινο ειδώλιο Αθηνάς

Το ιερό και η έρευνα σε αυτό

Το ιερό που θα μας απασχολήσει στο παρόν κεφάλαιο βρίσκεται στο χωριό Σκιλλουντία, που παλαιότερα ονομαζόταν Μάζι και ήταν 1 χμ. Α της σημερινής του θέσης²⁶⁸⁶. Σε ευθεία γραμμή απέχει 4 χμ. από τον Αλφειό και 6 χμ. από την Ολυμπία. Διαφορετικό είναι το χωριό Μάκιστος, που υπήρξε θύμα των πυρκαγιών του 2007 στην περιοχή και βρίσκεται νοτιότερα. Καθώς τα ονόματα των χωριών δεν αντιστοιχούν στην αρχαία τοπογραφία της περιοχής, η οποία είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ασφάλεια, και για την αποφυγή συγχύσεων θα χρησιμοποιούμε το τοπωνύμιο Μάζι σε σχέση με το εκεί ιερό της Αθηνάς. Στο μέσο περίπου μεταξύ των δύο χωριών, της Σκιλλουντίας και του Μαζίου, υπάρχει ένας χαμηλός τραπεζιόσχημος λόφος, ο οποίος, παρόλο που δεν είναι ο υψηλότερος της περιοχής, είναι ορατός από την Κρέστενα και τις Μπάμπες στα ΝΔ και ΒΔ του Μαζίου. Ο λόφος

²⁶⁸¹ Βλ. Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 2002, 304· πρβλ. Mitsopoulos-Leon 1984, 279.

²⁶⁸² Βλ. Farnell 1896, 264-265.

²⁶⁸³ Βλ. LSJ λ. ναρκάω και λ. νάρκη, από όπου φαίνεται ότι η παράλυση μπορεί να προέλθει από κάποιο φυσικό φαινόμενο ή τρόπο και όχι από το κρασί, με εξαίρεση το λ. ναρκίον που σημαίνει τον άσκον.

²⁶⁸⁴ Βλ. Πaus. 2,29,1 και εδώ στο κεφ.1.6.

²⁶⁸⁵ Σχετικά βλ. Parke 2000, 107-116.

²⁶⁸⁶ Βλ. Τριάντη 1985, 17· Νακάσης 2004, 27, σχέδ.1-2. Το χωριό Μάζι μεταφέρθηκε στην ασφαλέστερη θέση Τρανό Πλάι στις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αι.

ονομάζεται Κάστρο, ενώ για τη θέση του ναού που βρίσκεται στην κορυφή του αναφέρονται στην παλαιότερη έρευνα οι ονομασίες Παλιόπορτα και Διαβολόπορτες.

Ο ναός έγινε γνωστός στην αρχαιολογική έρευνα το 1879, όταν επισκέφθηκαν τον χώρο ο Καστόρη και ο Καββαδίας, οπότε και διανοίχθηκαν κάποιες δοκιμαστικές τομές κατά μήκος της Α και της Δ πλευράς του μνημείου²⁶⁸⁷. Τότε σώζονταν στη θέση τους σπόνδυλοι από την περίπτωση και οι τοίχοι του σηκού έως κάποιο ύψος, ενώ ο ναός χρησίμευε σαν λατομείο οικοδομικού υλικού. Ο ναός συνέχισε να χρησιμοποιείται εντατικά για την εξόρυξη οικοδομικού υλικού από Λαγκαδινούς μαστόρους για τα σπίτια και ιδίως για την εκκλησία στο Μάζι αλλά και στην Κρέστενα έως τις αρχές του 20^{ου} αι., ώστε παρέμειναν τελικά στη θέση τους μόνο τα θεμέλια²⁶⁸⁸. Η λιθολόγηση του ναού πιστοποιείται επιπλέον και για μία παλαιότερη εποχή, καθώς μέλη του ναού εντοπίστηκαν εντοιχισμένα σε μία ερειπωμένη παλαιοχριστιανική τρίκλιτη βασιλική της περιοχής²⁶⁸⁹.

Εκτός από την αφαίρεση μεγάλης ποσότητας του υλικού καταστροφική υπήρξε η λατόμηση στην ίδια την περιοχή του ναού, κατά την οποία διαταράχθηκε η αρχαία στρωματογραφία. Αδύνατη είναι η ταύτιση των άμορφων λίθων στη θέση, ενώ τα διαρπαχθέντα μέλη βρίσκονται εντοιχισμένα και σοβατισμένα σε νεότερα κτίσματα. Κατά πάσα πιθανότητα από τους νεότερους λατόμους κτίστηκε μία ορθογώνια κατασκευή σε επαφή με τη Δ πλευρά του ναού δεδομένου ότι εδράζεται εν μέρει στις κατώτερες στρώσεις των θεμελίων και αποτελείται από ακανόνιστους λίθους και μέλη από κογχυλιάτη σε β' χρήση²⁶⁹⁰. Περαιτέρω καταστροφές υπέστη ο ναός κατά τις μεγάλες πυρκαγιές του 1975 και του 2007.

Ο επόμενος σταθμός στο ιστορικό της έρευνας του ναού είναι η τριήμερη ανασκαφή συστηματικού χαρακτήρα που διεξήγαγε το 1939 ο Σταυρόπουλος με αφορμή ένα τυχαίο εύρημα, τον μαρμάρινο κορμό ενός πολεμιστή από τη Δ πλευρά του ναού²⁶⁹¹. Τα ερείπια του ναού καλύπτονταν τότε από μία επιμήκη έξαρση του εδάφους, Δ και Α της οποίας διανοίχθηκαν δύο μεγάλα σκάμματα διαστάσεων 10 x 12 και 10 x 14 μ. αντιστοίχως. Εκτός από θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και κάποια μικροευρήματα βρέθηκαν σημαντικά τμήματα από τα μαρμάρινα εναέτια γλυπτά του ναού, που μεταφέρθηκαν στο Μουσείο της Πάτρας. Σε μία μικρή συμπληρωματική έρευνα το 1951 από τον Ζαφειρόπουλο καθορίστηκαν οι διαστάσεις του ναού (16 x 35 μ. στα θεμέλια) και βρέθηκαν διάφορα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και λιγότερα γλυπτών²⁶⁹².

²⁶⁸⁷ Τα αποτελέσματα της επιτόπιας έρευνας παρουσιάστηκαν σύντομα από τον Καστόρη στο περιοδικό Αθήναιον και στην εφημερίδα Παλιγγενεσία το 1880, σχετικά βλ. Τριάντη 1985, 17-19, η οποία παρατηρεί ότι δεν υπάρχει προγενέστερη μνεία του ναού από τους ξένους περιηγητές. Για το ιστορικό της έρευνας στο ιερό βλ. Τριάντη 1985, 17-20· Νακάσης 2004, 27-32. Βλ. επίσης Ruggeri 2004, 103 σημ.277 και σημ.279 για την παράθεση της συνολικής βιβλιογραφίας σε σχέση με το ιερό και τον οικισμό στο Μάζι.

²⁶⁸⁸ Βλ. Τριάντη 1978, 125· Τριάντη 1985, 17-18· Νακάσης 2004, 27, 175.

²⁶⁸⁹ Πρόκειται για την «Κόκκινη εκκλησία» στη θέση Ετιά, 100-200 μ. Α του αρχαίου ναού, στα αριστερά του δρόμου που οδηγεί από το χωριό Σκιλλουντία στο χωριό Μάζι. Βλ. Meyer 1957, 45· Τριάντη 1985, 18· Νακάσης 2004, 27 σημ.5, 35, 175, σχέδ.2, πίν.9β.

²⁶⁹⁰ Βλ. Τριάντη 1979, 135, εικ.2· Νακάσης 2004, 41 σημ.69, σχέδ.11, πίν.11α.

²⁶⁹¹ Ο ίδιος ο Σταυρόπουλος δεν είχε δημοσιεύσει σχετική αναλυτική έκθεση, την οποία δημοσίευσε αντ' αυτού αργότερα ο Τσελάλης, και πρόκειται προφανώς για την ίδια που είχε δοθεί για τα ανασκαφικά χρονικά των ξένων περιοδικών, σχετικά βλ. Τριάντη 1985, 19-20 με σημ.16· Νακάσης 2004, 30 με σημ.14.

²⁶⁹² Βλ. BCH 76, 1952, 223· Τριάντη 1985, 20.

Η Αρχαιολογική Εταιρεία αποφασίζει να διερευνήσει το ναό και το 1960 λαμβάνει χώρα η πρώτη συστηματική ανασκαφή από τον Γιαλούρη, Έφορο Αρχαιοτήτων Ολυμπίας²⁶⁹³. Κατά την ανασκαφή αυτή ανακαλύπτεται ο πρόναος και μέρος του σηκού και του οπισθόδομου, όπως και ο περιβάλλον χώρος του ναού, ιδίως Α και Δ του, ως το φυσικό βραχώδες έδαφος. Ως κυριότερα ευρήματα αναφέρονται πολλά τμήματα εναέτιων γλυπτών, θραύσματα ανθεμωτών ακροκέραμων, όστρακα και χάλκινα ελάσματα. Η διερεύνηση του ιερού συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε στα χρόνια 1978-83 από την Τριάντη, στην οποία είχε παραχωρηθεί η σχετική άδεια από τον Γιαλούρη. Κατά τα δύο πρώτα χρόνια αποκαλύφθηκε πλήρως ο ναός, ενώ το 1980, 1981 και 1983 η έρευνα επεκτάθηκε και σε σημεία του περιβάλλοντος χώρου του.

Ο ναός έχει κανονικό προσανατολισμό (Α-Δ) και βρίσκεται στο μέσο του ανώτερου πλατώματος του χαμηλού τραπεζιόσημου λόφου, σε υψόμετρο 354 μ. [πίν.4.4.α]. Η προσπέλαση προς το ιερό γινόταν από τα ΝΔ, οπότε ο ναός εμφανιζόταν υπό γωνία. Η πρόσβαση στην κορυφή του λόφου είναι ομαλότερη από τη Δ πλευρά, όπου διαμορφώνονται μικρά κλιμακωτά πλατώματα, σε αντίθεση με τις απόκρημνες πλαγιές κυρίως στη Β και Α πλευρά. Στα Α του ναού φαίνεται πως έγιναν εργασίες διαμόρφωσης του εδάφους με απολάξευση του βράχου, ενώ οι σχετικά μεγάλες επιχώσεις στα Ν και στα Δ ίσως οφείλονται στην ύπαρξη ανδρήρων που θα μπορούσαν να σχετίζονται με τα κατάλοιπα ενός ισχυρού τοίχου, που αποκαλύφθηκε εν μέρει στις τρεις πλευρές του λόφου. Τα κατάλοιπα αυτά ερμηνεύονται ως αναλημματικός τοίχος από τον Γιαλούρη και ως ο περίβολος του ιερού από τον Νακάση. Αντιθέτως η Τριάντη κάνει λόγο για τείχος, που θα μας επέτρεπε να ερμηνεύσουμε τον λόφο με το ναό ως την οχυρωμένη ακρόπολη της πόλης²⁶⁹⁴.

Στην παρυφή του αμέσως κατώτερου πλατώματος στα Δ ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος περίπου 36 μ. με κατεύθυνση ΒΑ προς ΝΔ. Έχει πλάτος 2,10 μ. και είναι κτισμένος με μεγάλους ογκόλιθους σε δύο σειρές, μεταξύ των οποίων υπάρχει γέμισμα με μικρές πέτρες. Το τμήμα αυτό καταλήγει στα ΝΔ σε ένα ορθογώνιο κτίσμα, που ερμηνεύεται ως πύργος και φαίνεται ότι συμπίπτει με την είσοδο. Παρόμοιο τμήμα τοίχου αποκαλύφθηκε και στα Α του λόφου, ενώ για τη Β πλευρά ο Γιαλούρης παρατηρεί ότι αναλημματικός τοίχος ήταν κατασκευασμένος κατά μήκος του απότομου Β πρανού²⁶⁹⁵. Η μοναδική αμφιβολία που εκφράζει η Τριάντη για την ερμηνεία του ως τείχους είναι ότι δεν είναι σαφή τα μέτωπά του²⁶⁹⁶. Το στοιχείο αυτό υπογραμμίζει ο Νακάσης λέγοντας ότι δεν έχει βρεθεί η εσωτερική παρειά του τοίχου, η ύπαρξη της οποίας θα ήταν ένα ισχυρό επιχείρημα υπέρ του οχυρωματικού χαρακτήρα του. Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα ο τοίχος περικλείει έναν χώρο με μέγιστες διαστάσεις περίπου 100 μ. στον άξονα Α-Δ και 90 μ. στον άξονα Β-Ν και ο ναός είναι κτισμένος στο Β τμήμα του. Ο τοίχος έχει χαρακτήρα περιβόλου, που οριοθετεί το ιερό της Αθηνάς, ενώ λειτουργεί και ως ανάλημμα για τη δημιουργία πλατώματος, σημαντικού για τις δραστηριότητες

²⁶⁹³ Βλ. Γιαλούρης 1960, 174-176· Έργον 1960, 135-140· Ν. Γιαλούρης, ΑΔ 16, 1960, 135-136· ΒΧΗ 85, 1961, 719-722, εικ.1-4.

²⁶⁹⁴ Τριάντη 1985, 22· ανάλογη είναι η διατύπωση του Pritchett 1989, 68. Για την περιγραφή και την ερμηνεία των σχετικών οικοδομικών λειψάνων βλ. Τριάντη 1980, 118· Έργον 1980, 3· Τριάντη 1981, 190-193· Έργον 1981, 53· Τριάντη 1983, 167-168· Έργον 1983, 67· Νακάσης 2004, 35-37, 245, 250, 264, σχέδ. Ι, ΙΙΙ, 5, πίν.7.

²⁶⁹⁵ Βλ. Γιαλούρης 1960, 174· Έργον 1960, 139.

²⁶⁹⁶ Τριάντη 1985, 21.

γύρω από το ναό και ιδιαίτερα στον ελεύθερο χώρο που έμενε Ν του. Καταλήγει ότι η κατασκευή του περιβόλου και της ΝΔ εισόδου θα πρέπει να συσχετιστεί με το πρόγραμμα της ανέγερσης του ναού²⁶⁹⁷.

Μπροστά από τον πρόναο και προς τη ΒΑ γωνία του ο Γιαλούρης αποκάλυψε το 1960 ένα μικρό ορθογώνιο κτίσμα σε κακή κατάσταση διατήρησης, αποτελούμενο από τοιχάρια κατασκευασμένα με αργούς λίθους ακανόνιστου μεγέθους²⁶⁹⁸. Ο Νακάσης υιοθετεί την υπόθεση του Γιαλούρη να πρόκειται για τον βωμό, παρόλο που δεν βρίσκεται σε αξονική σχέση με το ναό ούτε υπάρχουν άλλα δεδομένα για την ερμηνεία του²⁶⁹⁹. Σώζονται σε κατώτερη στάθμη από την ευθυντηρία του ναού τμήματα της θεμελίωσης, πλάτους 0,65 μ., από τις δύο πλευρές σε μήκος 3,40 (ΒΔ) και 5,60 (ΝΔ) μ. Η σωζόμενη Δ γωνία του κτίσματος απέχει 8,20 μ. από το ναό και η ΝΔ του πλευρά σχηματίζει γωνία 35° σε σχέση με την Α πλευρά του ναού. Ως προς την ασύμμετρη θέση του βωμού ο Νακάσης παραθέτει διάφορα παράλληλα, μεταξύ των οποίων και το ναό της Δήμητρας στο Λέπρεο²⁷⁰⁰. Αν δεχτούμε την ερμηνεία του κτίσματος ως βωμού, τότε θα πρέπει να προϋπήρχε της κατασκευής του ναού εξαιτίας της ασυμμετρίας που παρατηρείται.

Πιστεύεται ότι τα θεμέλια που απεκάλυψε ο Γιαλούρης ταυτίζονται με ένα κτίσμα που είδε το 1884 ο Blümpner, για το οποίο δίνει περισσότερες πληροφορίες αλλά αρκετά διαφορετικές: κάνει λόγο για ένα ναόσκημο κτήριο, διαστάσεων τουλάχιστον 9 x 5 μ., με προσανατολισμό προς τα Δ στα ΝΑ του ναού, από τον οποίο απέχει περίπου 29 μ.· υπάρχουν αναπάντητα ερωτήματα σχετικά με την ύπαρξη και τη μορφή αυτού του κτίσματος, πάντως η Τριάντη θεωρεί απίθανο να πρόκειται για ένα διαφορετικό κτήριο που καταστράφηκε στον βαθμό που να μην έχει μείνει το παραμικρό ίχνος του²⁷⁰¹.

Αινιγματικό είναι κι ένα ακόμη μικρό κτίσμα στα Β του ναού, για το οποίο ο Νακάσης παρέχει τις εξής πληροφορίες: «Κοντά στο βόρειο τμήμα του περιβόλου, στο μέσον περίπου του ναού και σε μέση απόσταση 13,20 μ. σώζονται θεμέλια τοίχων μικρού κτίσματος. Το κτίσμα αυτό συγκλίνει με τη βόρεια πλευρά του ναού προς τα ανατολικά, σχηματίζοντας γωνία 20°. Τα θεμέλια των τοίχων του έχουν πλάτος 0,80 μ. και σώζονται σε μήκος 6,70 μ., σε επίπεδο 0,12-0,13 μ. ψηλότερο από την ευθυντηρία του ναού»²⁷⁰². Σε ένα άλλο σημείο ο Νακάσης παρατηρεί ότι το κτίσμα είναι μάλλον μεταγενέστερο του ναού, εφόσον η σωζόμενη πλευρά του είναι σχεδόν παράλληλη με τη Β ευθυντηρία του ναού²⁷⁰³. Σε αυτό το κτίσμα φαίνεται ότι αναφέρεται η Τριάντη κάνοντας λόγο για έναν τοίχο μικρότερου πλάτους του τείχους, του οποίου θα αποτελούσε τμήμα²⁷⁰⁴.

²⁶⁹⁷ Νακάσης 2004, 264.

²⁶⁹⁸ Γιαλούρης 1960, 174, πίν.143β· Έργον 1960, 138· Ν. Γιαλούρης, ΑΔ 1960, 136.

²⁶⁹⁹ Βλ. Νακάσης 2004, 37-38, 250-251, σχέδ. Ι, 4.

²⁷⁰⁰ Βλ. Νακάσης 2004, 250-251. Στο ιερό του Λέπρεου ο Knell 1983, 122-123, εικ.4-5, πίν.32 ερμηνεύει με κάποια επιφύλαξη ως βωμό το ορθογώνιο θεμέλιο, διαστάσεων 4,89 x 1,46 μ., που βρίσκεται σε απόσταση 7,45 μ. από την Α πλευρά του ναού με την οποία σχηματίζεται γωνία 10°.

²⁷⁰¹ Τριάντη 1985, 9· πρβλ. Νακάσης 2004, 30 σημ.9.

²⁷⁰² Νακάσης 2004, 37, σχέδ. Ι, 6, πίν.10β.

²⁷⁰³ Νακάσης 2004, 264.

²⁷⁰⁴ Τριάντη 1981, 190, πίν.155: «Συνεχίστηκε η ισοπέδωση του βόρειου πλατώματος στο επίπεδο της ευθυντηρίας ως το βόρειο πρηνές του λόφου. Στο βόρειο άκρο του αποκαλύφθηκε κατώτατος δόμος από τοίχο κτισμένο με πωρόπλινθους από κογχυλιάτη. Οι πωρόπλινθοι αυτοί έχουν πολύ μικρότερες διαστάσεις από τους αντίστοιχους του τείχους που καθарίστηκε στη ΒΔ πλευρά του πλατώματος και λογικά θα αποτελούσαν τη συνέχειά του».

Ο Νακάσης καταγράφει, επίσης, 6 αδιάγνωστα μαρμάρινα θραύσματα από την περιοχή του ναού, στον οποίο δεν είναι δυνατόν να ανήκουν, και επίσης ένα μικρό δωρικό κιονόκρανο από κογχυλιάτη που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του Γιαλούρη, ίσως στο Α μέρος του ναού²⁷⁰⁵. Το κιονόκρανο δεν είναι απόλυτα συμμετρικό λόγω κακής κατασκευής και ερμηνεύεται ως αναθηματικό, καθώς δεν υπάρχουν ίχνη γομφώσεων στην άνω επιφάνεια του άβακα. Έχει μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,1160 μ. και διάμετρο στο άνω μέρος του εχίνου 0,1710 μ.

Όσον αφορά την κατάσταση του ιερού πριν την ανέγερση του υστεροαρχαϊκού ναού δεν μπορούμε να πούμε πολλά με ασφάλεια. Αν πράγματι το λοξά τοποθετημένο θεμέλιο Α του ναού ανήκει στον βωμό, τότε θα αποτελεί το μοναδικό προγενέστερο οικοδομικό στοιχείο, καθώς δεν αναφέρονται άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα πρωιμότερων φάσεων. Σύμφωνα με το Νακάση η υπόθεση για έναν προγενέστερο μικρό ναό δεν επαληθεύθηκε ανασκαφικά, οπότε η λατρεία θα ήταν υπαίθρια²⁷⁰⁶. Για τις απαρχές της λατρείας αφητηρία θα παρείχαν τα χρονολογικά δεδομένα από τα αναθήματα, για τα οποία διαθέτουμε ελάχιστες πληροφορίες.

Σύμφωνα με την ανασκαφική εικόνα σχεδόν σε όλο το πλάτωμα του ναού ως το επίπεδο της ευθυντηρίας τα χώματα ήταν μαύρα, μαλακά, ανασκαμμένα από τους νεότερους λατόμους και περιείχαν πολλά όστρακα αβαφή και μελαμβαφή κυρίως του 4^{ου} και λιγότερα του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁷⁰⁷. Στα κατώτερα της ευθυντηρίας στρώματα, πάνω στα οποία βρέθηκαν πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού, το χώμα είναι κίτρινο και σκληρό και περιέχει μυκηναϊκά και πολλά μεσοελλαδικά όστρακα. Κεραμική αυτής της χρονολόγησης βρέθηκε και σε μία τομή του Δ πλατώματος στα Ν του πύργου²⁷⁰⁸. Ενδεχομένως προϊστορικά είναι κάποια αδιάγνωστα οικοδομικά στοιχεία που εντοπίστηκαν σε τομές παρά τη Δ και τη Β πλευρά του ναού και σε μία μικρή τομή στο Α μέρος του σηκού²⁷⁰⁹.

Ο ναός

Ο ναός στο Μάζι [πίν.4.4.β] είναι ένας τυπικός δωρικός περίπτερος, διπλός εν παραστάσι, με 6 x 13 κίονες²⁷¹⁰. Οι διαστάσεις του είναι στην κρηπίδα 15,79 x 34,55 μ. και στον στυλοβάτη 14,18 x 32,94 μ. Ο οπισθόδομος έχει μεγαλύτερο βάθος από τον πρόναο. Στον σηκό υπήρχε διπλή, μάλλον δίτονη κιονοστοιχία, η οποία αποκαθίσταται ως δωρική. Σύμφωνα με τον Νακάση πρόκειται για τον αρχαιότερο γνωστό περίπτερο ναό στον ελλαδικό χώρο με ενιαίο μεταξόνιο σε όλες τις πλευρές²⁷¹¹. Ο ναός είχε τοποθετηθεί από την Τριάντη με βάση ορισμένες χαρακτηριστικές λεπτομέρειες στο α' μισό

²⁷⁰⁵ Βλ. Νακάσης 2004, 38-40, σχέδ.7-8.

²⁷⁰⁶ Νακάσης 2004, 264.

²⁷⁰⁷ Βλ. Τριάντη 1978, 127· Τριάντη 1979, 134· Τριάντη 1981, 21.

²⁷⁰⁸ Τριάντη 1985, 21.

²⁷⁰⁹ Σχετικά βλ. Τριάντη 1980, 115-117, εικ.1, πίν. 99α, 100δ· Έργον 1980, 32, εικ.61· Τριάντη 1981, 190 αρ.2, 191 αρ.3-4. Για την πιθανή ύπαρξη ενός προϊστορικού λαξευτού τάφου στις πλαγιές του λόφου βλ. Τριάντη 1985, 19· Νακάσης 2004, 35.

²⁷¹⁰ Ο ναός αποτελεί το αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής του Νακάση, που είχε εργαστεί στα 1978-81 ως αρχιτέκτονας στην ανασκαφή του Μαζίου, βλ. Νακάσης 2004. Πρβλ. τη συνοπτική περιγραφή του ναού από την ανασκαφέα Τριάντη 1979 και Τριάντη 1985, 21-24, σχέδ.3, πίν.1.

²⁷¹¹ Βλ. Νακάσης 2004, 230.

του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁷¹². Με την αρχιτεκτονική μελέτη ο Νακάσης παρατηρεί ότι ολοκληρώθηκε σε μία φάση εξαιτίας του ενιαίου χαρακτήρα των αρχιτεκτονικών στοιχείων και προσδιορίζει τη χρονολόγησή του στη δεκαετία 500-490 π.Χ.²⁷¹³. Την ίδια εποχή χρονολογούνται και άλλοι ναοί της Τριφυλίας: ο ναός του Δία στις Μπάμπες Μακρυσίων (500-490 π.Χ.), ο ναός της Άρτεμης Λιμνάτιδος στην Κομποθέκρα (478-475 π.Χ.) και ο ναός της Αθηνάς στο Πρασιδάκι (478-475 π.Χ.)²⁷¹⁴. Με τον τελευταίο εντοπίζονται μεγάλες ομοιότητες, ώστε έχουν χαρακτηριστεί από τον Νακάση ως «δίδυμοι» ναοί. Ομοιότητες υπάρχουν και με το ναό του Δία στην Ολυμπία (471-457 π.Χ.), ενώ ο σχετικά κοντινός ναός της Αθηνάς στην αρκαδική Αλίφειρα φέρεται ως πιθανό πρότυπο για το ναό του Μαζίου²⁷¹⁵.

Στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. προστέθηκαν στο ναό εναέτια γλυπτά και ακρωτήρια. Το στενό πλάτος των αετωμάτων και το γεγονός ότι το τύμπανο του αετώματος δεν υποχωρεί αλλά βρίσκεται περίπου στο ίδιο κατακόρυφο επίπεδο με το επιστύλιο και τα τρίγλυφα υποδεικνύουν ότι στα αρχικά σχέδια δεν προβλεπόταν η ύπαρξη γλυπτού διακόσμου²⁷¹⁶. Στα ίδια χρόνια παραπέμπουν τα τεκτονικά σημεία σε κάποιες από τις μαρμάρινες κεραμίδες του ναού. Εκτός από την αντικατάσταση ή έστω ανανέωση της κεράμωσης είναι πιθανό ότι τότε καταργήθηκε η κατώτερη εντομή στον κορμό των κίωνων. Σύμφωνα με το Νακάση η κάλυψή της με επίχρισμα τοποθετείται στην αρχαιότητα, ενώ η ύπαρξη μίας μόνο εντομής συμβαδίζει με την πρακτική και την αισθητική της κλασικής περιόδου²⁷¹⁷. Ο ναός καταστράφηκε από φωτιά, που κατέκαψε κυρίως τον πυρήνα του κτηρίου, η επίδραση της οποίας διαγιγνώσκεται σε πολλά θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και των μαρμάρινων κεραμίδων²⁷¹⁸. Παρά την εκτεταμένη καταστροφή του ναού και στην ύστερη αρχαιότητα αλλά κυρίως στα νεότερα χρόνια αντιπροσωπεύονται όλα τα στοιχεία της ανωδομής του σε αποσπασματική κατάσταση²⁷¹⁹.

Για την κατασκευή του ναού έχει χρησιμοποιηθεί ο κογχυλιάτης λίθος και μάρμαρο μόνο για την κεράμωση και για τα αρχιτεκτονικά γλυπτά. Για τα διαφορετικά μέρη του ναού έχει χρησιμοποιηθεί διαφορετικής ποιότητας κογχυλιάτης λίθος: στα θεμέλια και στην κρηπίδα σπηλαιώδης με αραιά κοχύλια, ενώ στον υπόλοιπο ναό πιο συνεκτικός και εύθρυπτος αλλά και πιο

²⁷¹² Βλ. Τριάντη 1985, 23-24· πρβλ. Τριάντη 1986, 155. Ορισμένοι μελετητές είχαν επηρεαστεί από τη χρονολόγηση των γλυπτών και χωρίς να έχουν μελετήσει τα πρώιμα στοιχεία του χρονολογούν το ναό στον 4^ο αι. π.Χ., για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Νακάσης 2004, 180 σημ.191, 236, 260 με σημ.385.

²⁷¹³ Για την πραγμάτευση του ζητήματος χρονολόγησης βλ. Νακάσης 2004, 180-181, 264-271.

²⁷¹⁴ Οι χρονολογίες είναι του Νακάση· για τη σύντομη παρουσίαση των ναών της Τριφυλίας βλ. Νακάσης 2004, 222-229.

²⁷¹⁵ Βλ. Νακάσης 2004, 25, 189, 229, 261-263. Ήδη ο Østby 1990-91, 382-383 είχε επισημάνει κοινά σημεία επαφής του ναού του Μαζίου με τους αρχαϊκούς ναούς της Αρκαδίας, των οποίων έπεται.

²⁷¹⁶ Νακάσης 2004, 267.

²⁷¹⁷ Βλ. Νακάσης 2004, 155, 186, 252, σχέδ.19. Ίσως τότε έγιναν και οι περιτένειες στους λίθους που αποδίδονται υποθετικά στην κρηπίδα [Νακάσης 2004, 270 σημ.411].

²⁷¹⁸ Βλ. Νακάσης 2004, 26, 41, 175. Αρχικά η Τριάντη 1979, 132 κάνει λόγο για σεισμό. Σύμφωνα με το Νακάση 2004, 175 σημ.178 η φωτιά διαπιστώθηκε κατά την ανασκαφή της Τριάντη σε αδιατάρακτα στρώματα.

²⁷¹⁹ Ο Νακάσης 2004, 48-148 καταγράφει όλα τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται στον χώρο του ναού και στο Μουσείο της Ολυμπίας. Σήμερα στην αρχική θέση τους σώζονται το μεγαλύτερο τμήμα της θεμελίωσης, αρκετές πλάκες των δαπέδων κι ένα μικρό τμήμα του τοιχοβάτη του σηκού στη ΝΔ γωνία. Στην περιοχή του ναού έχουν βρεθεί αρκετοί σπόνδυλοι από τους κίονες της περίπτωσης, γωνιόλιθοι από τους τοίχους του σηκού, πολλά τμήματα γείσων κυρίως των μακρών πλευρών και λιγότερα άλλα στοιχεία της ανωδομής, ενώ κάποια μέλη δεν αναγνωρίζονται ως προς τη χρήση τους.

ευκατέργαστος. Το πέτρωμα αυτό, πολύ γνωστό από τα μνημεία της Ολυμπίας, αφθονεί στις όχθες του Αλφειού ποταμού²⁷²⁰. Τα ορατά αρχιτεκτονικά μέλη του ναού φέρουν λευκό ασβεστολιθικό κονίαμα²⁷²¹. Για τις οριζόντιες συνδέσεις από την κρηπίδα και πάνω χρησιμοποιήθηκαν μολυβδοχοημένοι σιδερένιοι σύνδεσμοι σχήματος διπλού T²⁷²².

Ισχυρά θεμέλια έχουν κατασκευαστεί στα σημεία όπου ο ναός δεν εδράζεται απευθείας στον βράχο και όπου αναμένονταν κατακόρυφα φορτία, δηλαδή για τους στυλοβάτες και τον τοιχοβάτη²⁷²³. Στο Α τμήμα του ο ναός εδράζεται απευθείας στον ειδικά λαξευμένο βράχο. Τμήματα του βράχου, που δεν είναι παντού της ίδιας σκληρότητας, έχουν απολαξευθεί σε διάφορα σημεία, ώστε να περιληφθούν στο σύστημα της θεμελίωσης του ναού. Για τη Δ πλευρά του ναού είχε διανοιχθεί τάφρος θεμελίωσης βάθους σχεδόν 1,50 μ., που αντιστοιχεί σε τουλάχιστον πέντε δόμους²⁷²⁴. Και σε άλλα σημεία, ιδίως στη Β πλευρά του ναού, έχει εντοπιστεί ανασκαφικά η κοίτη θεμελίωσης, που γέμισε με λατύπες και προϊόντα εκσκαφής. Τα δάπεδα των πτερών και του κυρίως ναού είναι στρωμένα με πλάκες, οι οποίες στηρίζονται σε κρατευτές τοποθετημένους εγκάρσια σχηματίζοντας ένα είδος εσχάρας²⁷²⁵. Πολλοί από αυτούς τους λίθους έχουν διαρπαγεί από τους νεότερους λατόμους. Κάτω από τους κρατευτές και μέχρι τον φυσικό βράχο υπάρχει στρώμα με λατύπες και προϊόντα εκσκαφής, που αποτέθηκε σε διαδοχικές στρώσεις κατά τρόπο παρόμοιο με την πλήρωση των τάφρων θεμελίωσης. Η ευθυνηρία, που σώζεται σε αρκετά σημεία, αποτελείται από μεγάλους γωνιόλιθους καλά αρμοσμένους μεταξύ τους, χωρίς συνδέσμους, με αναθύρωση στις πλαϊνές πλευρές²⁷²⁶.

Η κρηπίδα υπολογίζεται ότι ήταν τριβαθμιδωτή με ύψος 1,003 μ., αν και κατά χώραν σώζονται μόνο τα αντιθήματα της πρώτης βαθμίδας²⁷²⁷. Παρόλο που δεν σώζονται οικοδομικά στοιχεία στο Α μέρος του ναού, ο Νακάσης υποθέτει ότι η άνοδος στο ναό γινόταν από την κρηπίδα με συμπληρωματικές βαθμίδες πρόσθετες ή λαξευμένες σε αυτήν²⁷²⁸. Ο Νακάσης αποδίδει υποθετικά στην πρώτη βαθμίδα της κρηπίδας τέσσερις γωνιόλιθους που είναι εντοιχισμένοι σε σπίτι του χωριού Μάζι ως ανώφλια²⁷²⁹. Στην πρόσθια όψη φέρουν πινάκωση με περιτένεια πλάτους περίπου 5 εκ. Η επεξεργασία αυτή συναντάται συνήθως από τον 4^ο αι. π.Χ. και στο εξής, αν και ο Νακάσης επισημαίνει ως πρώιμα δείγματα τον αρχαϊκό ναό της Αφαιάς και την ευθυνηρία του ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια. Επιπλέον σημειώνει ότι τα μέλη αυτά θα μπορούσαν να σχετίζονται με κάποια επισκευή ή ανακαίνιση του ναού, χωρίς να αποκλείει το ενδεχόμενο να προέρχονται από κάποιο άλλο κτήριο της αρχαίας πόλης²⁷³⁰.

²⁷²⁰ Σχετικά βλ. Τριάντη 1979, 132· Τριάντη 1985, 22 με σημ.35· Νακάσης 2004, 150 σημ.105-106, 152-153, 242-243.

²⁷²¹ Βλ. Νακάσης 2004, 26, 155-156.

²⁷²² Βλ. Νακάσης 2004, 151, 157, σχέδ.ΙΙ,3, σχέδ.59, πίν.22α.

²⁷²³ Για τη θεμελίωση του ναού βλ. Νακάσης 2004, 41-46, 163-166, 245-246.

²⁷²⁴ Βλ. Τριάντη 1980, 115-117, εικ.1, πίν.99· Νακάσης 2004, 44, 164, σχέδ.12, πίν. 6β, 11α.

²⁷²⁵ Βλ. Τριάντη 1979, 134· Τριάντη 1985, 23· Νακάσης 2004, 45, 165, πίν.6α.

²⁷²⁶ Βλ. Τριάντη 1979, 134.

²⁷²⁷ Βλ. Νακάσης 2004, 46-47, 166-167, 184-186, σχέδ.ΙV, σχέδ. 9, 10, 14.

²⁷²⁸ Βλ. Νακάσης 2004, 186, 220.

²⁷²⁹ Βλ. Νακάσης 2004, 47, 49, 166, 184-185, σχέδ.15, πίν.8-9α.

²⁷³⁰ Νακάσης 2004, 185 σημ.197, 251 με σημ.350, 270 σημ.11.

Από τους κίονες της περίπτωσης σώζονται αρκετοί σπόνδυλοι και τμήματα άλλων, καθώς και θραύσματα από τα κιονόκρανα και μόνο ένα σχεδόν ακέραιο²⁷³¹. Ο εχίνος είναι σχεδόν ίδιου ύψους με τον άβακα και σχηματίζει γωνία 45° με την οριζόντιο. Οι σπόνδυλοι είναι ανισούψεις κατά την αρχαϊκή παράδοση και περισσότερα στοιχεία διαθέτουμε για τους ανώτερους. Το υποτραχήλιο αρχικά είχε δύο εντομές, από τις οποίες αργότερα κλείστηκε η κατώτερη με κονίαμα²⁷³². Κανένα θραύσμα δεν μπορεί να αποδοθεί στους κίονες των προστάσεων, που πιθανόν θα καταστράφηκαν από τη φωτιά που θα ανέπτυξε υψηλές θερμοκρασίες στο εσωτερικό του μνημείου. Ίσως από αυτούς προέρχεται ένα μικρό θραύσμα κιονόκρανου, το μόνο που εντάσσεται σε διαφορετικό τύπο²⁷³³. Οι ιμάντες του συνίστανται σε ευθύγραμμο και καμπύλο τμήματα, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις αποτελούνται από ευθύγραμμο μόνο τμήματα. Η μορφή του θεωρείται εξελιγμένη, ώστε αν προέρχεται από τους κίονες της περίπτωσης θα μπορούσε να ανάγεται σε μία μεταγενέστερη οικοδομική φάση.

Ο Νακάσης καταγράφει δύο τμήματα από το επιστύλιο και δύο μετόπες με συμφυή τρίγλυφα, που σώζονται σε καλή κατάσταση²⁷³⁴. Σημειώνει ότι θα έπρεπε να είχε διασωθεί μεγαλύτερος αριθμός λίθων από το επιστύλιο, καθώς η φωτιά θα είχε καταστρέψει βασικά τον πυρήνα του ναού, ωστόσο η απουσία τους οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι θεωρήθηκαν κατάλληλοι για νέα χρήση. Η διαμόρφωση της ζωφόρου με τρίγλυφα συμφυή με μετόπες θεωρείται δείγμα οψιμότητας, ωστόσο συναντάται και σε πρώιμους ναούς, όπου φαίνεται να οφείλεται στο υλικό σε περιοχές που δεν υπάρχουν διαθέσιμοι σκληροί ασβεστόλιθοι²⁷³⁵. Αντιθέτως σώθηκε ένας μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από τα γείσα, επειδή το σχήμα τους δεν εξυπηρετούσε τους νεότερους λατόμους, αλλά και γιατί η λατόμηση δεν προχώρησε σε μεγάλο βάθος δεδομένου ότι τα γείσα μετά την πτώση τους ήταν τα πρώτα που καταπλακώθηκαν²⁷³⁶. Τα σωζόμενα θραύσματα των γείσων ανήκουν στις μακρές πλευρές του ναού και κυρίως στη Β εκτός από δύο που αναγνωρίστηκαν ως υπαέτια. Στους δύο αυτούς λίθους από τα οριζόντια γείσα των στενών πλευρών διατηρούνται στο πρόσθιο τμήμα τους τόρμοι για τη στήριξη των εναέτιων γλυπτών και στον έναν τραπεζιόσχημος τόρμος για την υποδοχή της πλίνθου γλυπτού που θα εξείχε του αετώματος²⁷³⁷.

Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την αναπαράσταση του εσωτερικού του σηκού²⁷³⁸. Το δάπεδό του είναι ανυψωμένο κατά 0,342 μ. από το δάπεδο των πτερών. Οι εσωτερικές κιονοστοιχίες βρίσκονταν πολύ κοντά στους μακρούς τοίχους. Συγκεκριμένα η θεμελίωση του στυλοβάτη αποκαλύφθηκε σε απόσταση ± 0,43 μ. από τον τοιχοβάτη του σηκού. Εξαιτίας του μικρού πλάτους της θεμελίωσης οι κίονες, που υποθετικά θα ήταν πέντε σε κάθε πλευρά, ήταν μικρότερης διαμέτρου από τους κίονες της περίπτωσης. Ο Νακάσης εικάζει ότι η εσωτερική κιονοστοιχία ήταν δίτονη και δωρική²⁷³⁹. Όπως παρατηρούν και η Τριάντη και ο Νακάσης, στον σηκό δεν υπάρχει κάποια ιδιαίτερη

²⁷³¹ Βλ. Νακάσης 2004, 49-63, 168-170, 186-192, 251-254, σχέδ.18-45.

²⁷³² Βλ. Νακάσης 2004, 155, 186, 252, σχέδ.19.

²⁷³³ Βλ. Νακάσης 2004, 63, 169, 180-181, 254, σχέδ.45, πίν.14γ-δ.

²⁷³⁴ Βλ. Νακάσης 2004, 70-71, 170-171, 204-209, σχέδ.51-54, πίν.18-19α.

²⁷³⁵ Βλ. Νακάσης 2004, 248.

²⁷³⁶ Νακάσης 2004, 175 με σημ.181. Βλ. Νακάσης 2004, 71-104, 171-173, 209-212, σχέδ.55-100.

²⁷³⁷ Βλ. Τριάντη 1985, 89-90, σχέδ.6· Νακάσης 2004, 101-102, 172-173, σχέδ.96-97, πίν.22α.

²⁷³⁸ Βλ. Τριάντη 1979, 135· Τριάντη 1985, 23· Νακάσης 2004, 41, 48, 170, 181, 194-199, 220, 231-232.

²⁷³⁹ Βλ. Νακάσης 2004, 194-199, όπου παρατηρεί ότι μόνο το κοιλόκυρτο (λέσβιο) κυμάτιο σε ένα σωζόμενο επίκρανο παραστάδας από τον σηκό μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη για ιωνική κιονοστοιχία.

κατασκευή ή θεμελίωση που να σχετίζεται με το λατρευτικό άγαλμα ή τη βάση του. Η Τριάντη φαίνεται να αποκλείει την πιθανότητα ενός μαρμάρινου λατρευτικού αγάλματος, ενώ ο Νακάσης εικάζει ότι θα είχε μικρό βάρος και θα προϋπήρχε της κατασκευής του ναού²⁷⁴⁰.

Η κεράμωση του ναού είναι μαρμάρινη κορινθιακού τύπου²⁷⁴¹. Οι ηγεμόνες κεραμίδες έχουν γραπτή διακόσμηση, όπως διαπιστώνεται από τα ίχνη της διάβρωσης, και σε ορισμένες υπάρχουν τεκτονικά σημεία. Οι ηγεμόνες στρωτήρες φέρουν στην πρόσθια όψη τους σύνθετο μαϊάνδρο και αβακωτό κόσμημα, θέμα ιδιαίτερα διαδεδομένο στην αρχαϊκή και την κλασική περίοδο²⁷⁴². Στους ηγεμόνες καλυπτήρες αποδίδεται πλαστικά το περίγραμμα και γραπτά το εσωτερικό ενός εννιάφυλλου ανθέμιου με δύο αντεστραμμένες έλικες και αντεστραμμένο άνθος λωτού²⁷⁴³. Οι στρωτήρες παρά το αέτωμα κατέληγαν σε επαέτιδα σίμη, από την οποία έχουν αναγνωριστεί τρία θραύσματα²⁷⁴⁴. Στις γωνίες της σίμης φαίνεται ότι υπήρχαν μαρμάρινες λεοντοκεφαλές ψευδοϋδρορρόδες²⁷⁴⁵. Ένα θραύσμα με το σαγόνι και τη γλώσσα του ζώου βρέθηκε κατά την ανασκαφή του ναού το 1960, ενώ ένα άλλο μεγαλύτερο τμήμα εντοπίστηκε στην αποθήκη του Μουσείου της Ολυμπίας με την ένδειξη «Μάζι». Σε αντίθεση με την Τριάντη ο Νακάσης εκφράζει επιφυλάξεις για το αν τα δύο θραύσματα συνανήκουν και για το αν το δεύτερο προέρχεται πράγματι από το ναό της Αθηνάς. Πιστεύει πάντως ότι η λεοντοκεφαλή θα πρέπει να τοποθετήθηκε όταν και τα εναέτια γλυπτά, μιμούμενη παλαιότερες μορφές, ώστε να εναρμονίζεται με το πνεύμα του ναού²⁷⁴⁶.

Δεν καθίσταται σαφές αν ο ναός κτίστηκε εξ αρχής έχοντας μαρμάρινη κεράμωση ή αν την απέκτησε αργότερα, πιθανότατα κατά την προσθήκη των γλυπτών. Το ζήτημα περιπλέκεται με την ανεύρεση μεγάλου αριθμού πήλινων λακωνικών κεραμίδων μικρού πάχους στην περιοχή του ναού. Για αυτές όμως δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες, ενώ ο Νακάσης ισχυρίζεται ότι δεν παρέχουν στοιχεία που να επιτρέπουν την απόδοσή τους σε πρώιμη φάση του μνημείου²⁷⁴⁷. Η Ohnesorg²⁷⁴⁸ διατηρεί τη λανθασμένη χρονολόγηση του ναού από κάποιους μελετητές με βάση την πλαστική στην

²⁷⁴⁰ Τριάντη 1975, 135· Νακάσης 2004, 41, 246.

²⁷⁴¹ Βλ. για την αναλυτική πραγμάτευση της Νακάσης 2004, 108-145, 174, 214-217, 258-260, σχέδ.106-160, πίν.23-29. Πρβλ. Τριάντη 1978, 128-129, πίν. 103α-γ, 104β· Ohnesorg 1993, 47-48. Έχει διασωθεί ένας μεγάλος αριθμός από ηγεμόνες κεραμίδες, ένας πολύ μικρός από αγελαίες και καμία κορυφαία. Θεωρείται ότι η φωτιά που κατέστρεψε το ναό ασβεστοποίησε τις αγελαίες και τις κορυφαίες κεραμίδες, που ήταν ευπρόσβλητες, αφού εδράζονταν στην ξύλινη στέγη [Νακάσης 2004, 132 σημ.102, 135]. Ενώ ο Νακάσης 2004, 132 και 144 αναγνωρίζει με βεβαιότητα μόνο από τέσσερις αγελαίους στρωτήρες και καλυπτήρες, στις ανασκαφικές εκθέσεις η Τριάντη κάνει λόγο για πολλά θραύσματα αγελαίων κεραμίδων, βλ. Τριάντη 1978, 129 και Τριάντη 1979, 137.

²⁷⁴² Βλ. Νακάσης 2004, 132-134, σχέδ.110.

²⁷⁴³ Βλ. Νακάσης 2004, 135-144, σχέδ.139, πίν.28α.

²⁷⁴⁴ Βλ. Νακάσης 2004, 108, 145, 174, σχέδ.158-160, πίν.29δ.

²⁷⁴⁵ Βλ. Τριάντη 1985, 23 με σημ.40· Νακάσης 2004, 41 σημ.70, 147-148, 217, 260, σχέδ. XII, XIII, σχέδ.161-162, πίν.30.

²⁷⁴⁶ Βλ. Νακάσης 2004, 260, 268.

²⁷⁴⁷ Νακάσης 2004, 181, πρβλ. 214 σημ.256, 249. Στην επίχωση του ναού υπήρχαν πολλά θραύσματα από κεραμίδες μαρμάρινες και από πήλινες κυρίως λακωνικού τύπου [Τριάντη 1985, 21]· πρβλ. Τριάντη 1980, 117-118: «Κάτω από τα πεσμένα μέλη της βόρειας πλευράς, στο ύψος της πρώτης βαθμίδας του κρηπιδώματος υπάρχει ένα στρώμα από σπασμένες πήλινες κεραμίδες, επίπεδες και κοίλες, ιδιαίτερα πολλές στο δυτικό μέρος ... Στα χώματα του χώρου βρέθηκαν τμήματα από αγγεία 4^{ου} αιώνα».

²⁷⁴⁸ Βλ. Ohnesorg 1993, 47-48.

πρώτη δεκαετία του 4^{ου} αι. π.Χ., οπότε και ανάγει τη μαρμάρινη κεράμωση. Διαπιστώνει μεγάλες ομοιότητες των ηγεμόνων κεραμίδων με τις αντίστοιχες από τους ναούς της Άρτεμης στο Δήλιο της Πάρου και της Ήρας στη Δήλο, και οι δύο των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ., ωστόσο θεωρεί ότι η κυκλαδική μαρμάρινη στέγη, εφόσον αποκτά τα χρόνια αυτά κανονιστική μορφή, διατηρείται ως προς τη μορφή της ως εξαγωγή αγαθό μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ. Ως παράλληλο φέρει την ελληνιστική στοά του Αντίγονου Γονατά στη Δήλο, στην οποία αποδίδονται ακροκέραμα που έχουν ακριβώς την ίδια μορφή με του υστεροαρχαϊκού ναού της Ήρας στη Δήλο. Οι μαρμάρινες κεραμίδες δεν παρουσιάζουν μορφολογικές διαφορές μεταξύ τους κατά το Νακάση, ο οποίος αμφιταλαντεύεται ως προς το ζήτημα της κεράμωσης του ναού χωρίς να εκφράζει με σαφήνεια τη θέση του αφήνοντας ανοικτά όλα τα ενδεχόμενα. Αναλύοντας τα τεκτονικά σημεία που υπάρχουν στις μαρμάρινες κεραμίδες διαπιστώνει ότι ορισμένα γράμματα έχουν πολύ πρώιμη μορφή του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ. και άλλα των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ τα υπόλοιπα χρησιμοποιούνται κατά τον 5^ο και κατά τον 4^ο αι. π.Χ.²⁷⁴⁹. Καθώς τα τεκτονικά σημεία εντάσσονται σε δύο σαφώς διακριτές περιόδους θεωρεί πιθανή την ύπαρξη δεύτερης κατασκευαστικής φάσης, που πιστοποιείται άλλωστε και από άλλα στοιχεία του ναού. Ταυτόχρονα φαίνεται να μην αποκλείει η κεράμωση όπως και οι λεοντοκεφαλές να τοποθετήθηκαν στο ναό την ίδια εποχή με τα γλυπτά και να μιμούνταν παλαιότερες μορφές²⁷⁵⁰. Ως ένδειξη για αυτό θα μπορούσε ίσως να εκληφθεί η διαπίστωση ότι οι κεραμίδες είναι κατασκευασμένες από το ίδιο είδος μαρμάρου όπως και τα γλυπτά.

Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά

Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του ναού, που έχουν μελετηθεί στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής της Τριάντη, σώζονται σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση. Τα διάφορα θραύσματα των γλυπτών βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές από το 1879 ως το 1983 ή παραδόθηκαν ως τυχαία ευρήματα στο Μουσείο της Ολυμπίας²⁷⁵¹. Με βάση το είδος του μαρμάρου και τη θέση εύρεσής τους, όπου αυτή είναι γνωστή, η Τριάντη διαχωρίζει τις μορφές του Α και του Δ αετώματος, κατασκευασμένες από χονδρόκοκκο μάρμαρο, ενώ γυναικείες μορφές από λεπτόκοκκο μάρμαρο ερμηνεύονται ως ακρωτήρια²⁷⁵². Στη Δ Πελοπόννησο δεν συνηθίζεται οι ναοί να έχουν γλυπτά στα αετώματα και για πρώτη φορά εμφανίζονται στο ναό του Δία στην Ολυμπία, που μπορεί να αποτέλεσε το πρότυπο για την προσθήκη γλυπτών στο ναό του Μαζίου πιθανότατα κατά την περίοδο ανεξαρτησίας των τριφυλιακών πόλεων (περίπου 399-369 π.Χ.).

²⁷⁴⁹ Βλ. Νακάσης 2004, 129-132, 181, 264-265.

²⁷⁵⁰ Βλ. Νακάσης 2004, 260, 268.

²⁷⁵¹ Τα πέντε σημαντικότερα τμήματα των γλυπτών που είχε βρει ο Σταυρόπουλος μεταφέρθηκαν με άλλα ευρήματα της ανασκαφής του στο Μουσείο της Πάτρας, ενώ το μοναδικό που είχε βρει ο Καβαδίας στο Εθνικό Μουσείο. Για τα ευρήματα του Σταυρόπουλου βλ. BCH 85, 719 και Τριάντη 1985, 19-20, καθώς και παρακάτω. Για το τμήμα του δεξιού χεριού (Ε.Μ. αρ.εμπ.5649), βλ. Τριάντη 1985, 18 με σημ.8, 72 αρ.ΙV,Β,43, πίν.71. Πολλά θραύσματα των εναέτιων γλυπτών βρέθηκαν και κατά την ανασκαφή του Γιαλούρη και άλλα κατά την έρευνα της Τριάντη.

²⁷⁵² Αντίστοιχα είναι διαρθρωμένοι οι κατάλογοι της Τριάντη 1985, 34-75, με μία τέταρτη ομάδα όπου περιλαμβάνονται θραύσματα των αετωμάτων ή των ακρωτηρίων χωρίς ενδείξεις, που προέρχονται από ανασκαφές, παραδόσεις και τη διερεύνηση ενός σωρού μαρμάρινων κεραμίδων που είχε συγκεντρωθεί ΒΑ του ναού.

Η Τριάντη εντοπίζει ομοιότητες και σχέσεις ως προς το στυλ και την τεχνοτροπία των γλυπτών του Μαζίου με άλλα πελοποννησιακά αρχιτεκτονικά γλυπτά της ίδιας εποχής, και συγκεκριμένα με τη ζωφόρο των Βασσών, τα γλυπτά του Ηραίου του Άργους, τα εναέτια γλυπτά του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, αλλά και με τρεις μορφές από το χωριό Μποζαΐτικα της Αχαΐας²⁷⁵³. Καταλήγει ότι τα τέσσερα αυτά σύνολα προέρχονται από ισάριθμα ανεξάρτητα πελοποννησιακά εργαστήρια της περιόδου 410-380 π.Χ., στα οποία ανιχνεύονται αττικές επιδράσεις σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Σύμφωνα με την Τριάντη τα γλυπτά του Μαζίου ανάγονται στυλιστικά στην πρώτη εικοσαετία του 4^{ου} αι. π.Χ. και είναι πολύ πιθανό να τοποθετήθηκαν στο ναό κατά τα πρώτα χρόνια της ύπαρξης του κοινού των Τριφυλίων. Ως εκ τούτου η τοποθέτηση των γλυπτών μπορεί να χαρακτηριστεί και ως μία «πολιτική» πράξη, ιδίως αν λάβουμε υπόψη κάποιες σκέψεις για το θέμα του ενός αετώματος, όπως θα δούμε παρακάτω, σε μία περίοδο όπου δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις. Έχει γίνει αποδεκτή η στυλιστική ανάλυση και η χρονολόγηση στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. με κατώτερο όριο τα γλυπτά του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (περίπου 380-370 π.Χ.)²⁷⁵⁴.

Αρχικά η Τριάντη διαπιστώνει ότι τα εναέτια γλυπτά όπως και οι κεραμίδες είναι κατασκευασμένα από το ίδιο χονδρόκοκκο μάρμαρο που μοιάζει με το παριανό²⁷⁵⁵. Ωστόσο, φαίνεται να προτιμά την προέλευση του μαρμάρου από ένα λατομείο της Πελοποννήσου²⁷⁵⁶. Εντοπίζει στοιχεία στο είδος του μαρμάρου που επιτρέπουν να θεωρηθεί περισσότερο πελοποννησιακό παρά νησιωτικό και επισημαίνει μνημεία της Πελοποννήσου όπου γίνεται χρήση παρόμοιου τύπου μαρμάρου, που θεωρούνταν στην παλαιότερη έρευνα νησιωτικό, όμως στη νεότερη εκφράζονται διάφορες αντιρρήσεις και προτιμάται η προέλευσή του από τα Δολιανά ή κάποιο άλλο λατομείο της Πελοποννήσου²⁷⁵⁷. Αμφιταλαντευόμενος για το είδος του μαρμάρου στον ελαφρώς προγενέστερο ναό της Αλίφειρας ο Ορλάνδος υπογραμμίζει τη χρήση νησιωτικού μαρμάρου την ίδια εποχή στην Ολυμπία²⁷⁵⁸. Από την άλλη η Ohnesorg θεωρεί σχεδόν αξιωματικά ότι η μαρμάρινη κεράμωση του ναού του Μαζίου, που χρονολογεί στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., είναι κυκλαδικής προέλευσης κι όχι μόνον ως προς το υλικό. Ο Νακάσης αμφιβάλλει για το αν τα γνωστά αρχαία πελοποννησιακά λατομεία δίνουν τέτοιου είδους μάρμαρο και προσθέτει την πιθανότητα κάποια από τα λευκά μάρμαρα σε πελοποννησιακά μνημεία να προέρχονται από την Αττική²⁷⁵⁹.

²⁷⁵³ Βλ. Τριάντη 1985, 109-134· Τριάντη 1986, 164-166.

²⁷⁵⁴ Βλ. Boardman 1995, 24-25, εικ.8 (περίπου 390 π.Χ.)· Ridgway 1997, 30-34, η οποία ωστόσο εντοπίζει αξιοσημείωτες σχέσεις μεταξύ των τεσσάρων εργαστηρίων.

²⁷⁵⁵ Τριάντη 1978, 128· Τριάντη 1979, 132.

²⁷⁵⁶ Βλ. Τριάντη 1985, 35, 76-77. Αργότερα η Τριάντη 1986, 155 δεν κατονομάζει την προέλευση του μαρμάρου των εναέτιων γλυπτών χαρακτηρίζοντάς το μόνο ως χοντρόκοκκο.

²⁷⁵⁷ Για παράδειγμα ο Cooper 1981 αναφέρει ένα αρχαίο λατομείο στη Μάνη υποστηρίζοντας με βάση αναλύσεις ότι το είδος του μαρμάρου σχετίζεται με εκείνο του ναού στο Μάζι, των κεραμίδων του ναού της Αθηνάς στην Αλίφειρα, της ζωφόρου των Βασσών και μνημείων στη Φιγάλεια και στη Μεσσήνη.

²⁷⁵⁸ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 80· Orlandos 1973, 34.

²⁷⁵⁹ Βλ. Νακάσης 2004, 153-154.

Αντιθέτως το μάρμαρο των γλυπτών που αποδίδει η Τριάντη στα ακρωτήρια είναι λεπτόκοκκο και μοιάζει πολύ με το πεντελικό όντας πιο κατάλληλο για την λάξευση κινημένων μορφών²⁷⁶⁰. Από τη στιγμή που τα θραύσματα προέρχονται από κινημένες γυναικείες μορφές με ανεμίζοντα ενδύματα, αναπαρίστανται ως Νίκες, οι οποίες συμπληρώνουν εξάλλου και από άποψη περιεχομένου τα θέματα των αετωμάτων, Γιγαντομαχία και Αμαζονομαχία, τις νικηφόρες μάχες θεών και ηρώων²⁷⁶¹. Μόνο λίγα θραύσματα σώζονται σε ικανοποιητική κατάσταση και δηλωτικός για την ταύτιση είναι ο τόρμος στην οπίσθια επιφάνεια μίας εκ των μορφών, που χρησίμευε πιθανόν για την ένθεση των φτερών²⁷⁶². Από το ίδιο είδος μαρμάρου είναι κατασκευασμένο, ωστόσο, ένα ρόπαλο, το οποίο θα μπορούσαμε να φανταστούμε στα αετώματα²⁷⁶³.

Διαθέτουμε περιορισμένα στοιχεία για την αναπαράσταση των εναέτιων συνθέσεων, καθώς τα θραύσματα των γλυπτών είναι μικρά και σχετικά λίγα. Είναι ωστόσο σαφές από τη βίαιη κίνηση των μορφών και την ύπαρξη όπλων ότι απεικονίζονταν και στα δύο σκηνές μάχης, και πριν τη μελέτη της Τριάντη είχαν προταθεί όλα τα πιθανά σχετικά θέματα (Κενταυρομαχία, Γιγαντομαχία, Αμαζονομαχία, μάχη Ελλήνων και βαρβάρων)²⁷⁶⁴. Η Τριάντη προσδιορίζει τεκμηριωμένα τα θέματα ως Γιγαντομαχία στο Α αέτωμα και Αμαζονομαχία στο Δ. Υπολογίζει την ύπαρξη 12-14 μορφών στο κάθε αέτωμα βασιζόμενη στις γενικές διαστάσεις των αετωμάτων: μήκος 12,60 μ. και μέγιστο ύψος στο μέσο 1,70 μ.²⁷⁶⁵. Από τη νεότερη μελέτη του Νακάση προκύπτουν μεγαλύτερες διαστάσεις (μήκος 13,543 μ. και κεντρικό ύψος 1,814 μ.), οπότε ο αρχιτέκτονας υποθέτει ότι στο κάθε αέτωμα υπήρχαν 14 ή 15 μορφές²⁷⁶⁶.

Από το Α αέτωμα προέρχονται οι τέσσερις κεφαλές που είχαν βρεθεί από τον Σταυρόπουλο και μεταφερθεί στο Μουσείο της Πάτρας. Η μεγαλύτερη [πίν.4.5.α] ανήκει σε έναν γενειοφόρο θεό, που εξαιτίας της κόμμωσης, της έκφρασης και του μεγέθους ταυτίζεται με τον Δία²⁷⁶⁷. Η κεφαλή σώζεται σχεδόν ολόκληρη με την αρχή του λαιμού και έχει ύψος 0,25 μ. Η επιμελημένη περίτεχνη κόμμωση με τις πλεξίδες παραπέμπει στον Αυστηρό Ρυθμό. Η δεξιά από τις δύο τούφες στους κροτάφους συμπληρώνεται με μικρούς χάλκινους βοστρύχους, ενώ η αριστερή είναι συνοπτικά δουλεμένη, καθώς γενικότερα τα χαρακτηριστικά αυτής της μη ορατής πλευράς είναι αμελέστερα αποδοσμένα. Στον Αυστηρό Ρυθμό παραπέμπει και η στάση διασκελισμού του θεού, όπως

²⁷⁶⁰ Βρίσκει εξαιρετικά πιθανό να πρόκειται πράγματι για πεντελικό μάρμαρο, από τη στιγμή που δεν έχουν εντοπιστεί λατομεία τέτοιας σύστασης μαρμάρου στην Πελοπόννησο. Βλ. Τριάντη 1985, 34, 77· Τριάντη 1986, 155. Πρβλ. Νακάσης 2004, 154.

²⁷⁶¹ Για την επιλογή του θέματος των Νικών βλ. Ridgway 1997, 34.

²⁷⁶² Για τα ακρωτήρια και τα θραύσματα που αποδίδονται σε αυτά βλ. Τριάντη 1985, 57-64 αρ.ΙΙΙ,1-37, 107-108, πίν.50-58· Τριάντη 1986, 159-160, πίν.142.

²⁷⁶³ Η Τριάντη 1985, 34 υποθέτει ότι το ρόπαλο και ένα κυλινδρικό πεπλατυσμένο αντικείμενο αποτελούν πρόσθετα μικρά τμήματα των εναέτιων μορφών.

²⁷⁶⁴ Βλ. Τριάντη 1985, 91 με σημ.169.

²⁷⁶⁵ Τριάντη 1985, 101, σχέδ.5.

²⁷⁶⁶ Νακάσης 2004, 261 με σημ.391.

²⁷⁶⁷ Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.206. Βλ. Τριάντη 1985, 35-36 αρ.Ι,1, 78-79, 101-102, πίν.4-6· Τριάντη 1986, 157, εικ.2, πίν.137,1-2.

αναπαρίσταται από την Τριάντη²⁷⁶⁸. Με το δεξί ανυψωμένο του χέρι υποθετικά κρατούσε κεραυνό, που κατεύθυνε προς τον αντίπαλό του, ενώ οι δύο αυτές μορφές πρέπει να βρίσκονταν στο κεντρικό τμήμα του αετώματος.

Μία γενειοφόρος κεφαλή [πίν.4.5.γ], ύψους 0,20 μ., αποδίδεται σε Γίγαντα που απομακρύνεται προς τα δεξιά έχοντας στραμμένη την κεφαλή προς τα αριστερά²⁷⁶⁹. Θα μπορούσε να αποτελεί σύμπλεγμα με τον Δία, που του τραβούσε τα γένια σύμφωνα με το ίχνος του χεριού στη δεξιά παρειά του Γίγαντα²⁷⁷⁰ [πίν.4.7.α]. Η κόμη του Γίγαντα διαμορφώνεται με κοντούς βοστρύχους και τα γένια με αραιότερους κυματισμούς. Τα μάτια είναι ορθάνοικτα και μεγάλα, με παχιά βλέφαρα και κυρτούς βολβούς, και πλαισιώνονται από ρυτίδες. Χαρακτηριστικές είναι οι δύο κάθετες ρυτίδες ανάμεσα στα φρύδια, ενώ το μέτωπο αυλακώνεται με δύο οριζόντιες ρυτίδες. Η μύτη, κοντή και καμπουρωτή, έχει πλατιά ρουθούνια, από τα οποία ξεκινούν δυο βαθιές ρυτίδες που κατευθύνονται προς το στόμα. Το στόμα είναι μισάνοικτο και φαίνονται τα δόντια. Οι πολλές έντονες ρυτίδες και η διαμόρφωση του στόματος αποδίδουν την έκφραση του πόνου και την άγρια φύση της μορφής.

Ανάλογα χαρακτηριστικά και πολλές ρυτίδες έχει και η άλλη γενειοφόρος κεφαλή²⁷⁷¹ [πίν.4.5.β]. Η κεφαλή με συνολικό σωζόμενο ύψος 0,256 μ. ξεχωρίζει εξαιτίας του ιδιόμορφου κράνους της που έχει τη μορφή κεφαλής ζώου. Στον λαιμό αποδίδεται κανονικά το επαυχένιο, ενώ είναι αποκρουσμένο το άνω τμήμα του κράνους. Ένθετα ήταν το ρύγχος και τα αυτιά του ζώου, όπως και το λοφίο και οι παραγναθίδες, οι οποίες στερεώνονταν μέσα σε εγκοπές με τη βοήθεια μεταλλικών γόμφων. Οι δύο τόρμοι για τη στερέωση των αυτιών του ζώου είναι τετράπλευροι και στο εσωτερικό του ενός έχει διασωθεί τμήμα του μαρμάρινου τένοντα. Ελλειψοειδής είναι ο τόρμος για την προσθήκη κατά ανάλογο τρόπο του ρύγχους και εδώ στο εσωτερικό του σώζεται τμήμα του μαρμάρινου τένοντα. Σύμφωνα με την Τριάντη το σχήμα του τόρμου και η λειασμένη επίπεδη ταινία που τον πλαισιώνει δηλώνουν ότι το κομμάτι που προστέθηκε είχε ανάλογη μορφή, σε αντίθεση δηλαδή με τους τετράπλευρους τόρμους των αυτιών²⁷⁷².

Κάποια ίχνη στο κάτω αριστερό τμήμα της κεφαλής του Γίγαντα αποδίδονται στον αποκρουσμένο αριστερό ώμο του από την Τριάντη, η οποία θεωρεί ότι το αριστερό χέρι βρισκόταν σε αμυντική θέση, ίσως ανασηκωμένο²⁷⁷³. Υποθέτει ότι η μορφή βρισκόταν στην αριστερή κερκίδα στραμμένη δεξιά προς μία επιτιθέμενη μορφή κοντά στο μέσο του αετώματος. Η συσχέτιση της κεφαλής αυτής με τον Δία είναι λιγότερο πιθανή, εκτός αν δεχτούμε ότι στο κέντρο του αετώματος

²⁷⁶⁸ Βλ. Τριάντη 1985, 102 με σημ.240, σχέδ.11. Στραμμένος ελαφρώς προς τα δεξιά ο Δίας θα είχε προτασόμενο το λυγισμένο αριστερό σκέλος και το δεξί τεντωμένο προς τα πίσω. Από το αριστερό πόδι του θεού μπορεί να προέρχεται ένα θραύσμα από την περιοχή του γόνατου, όπου εξωτερικά του μηρού σώζεται το τριγωνικό άκρο ιματίου, βλ. Τριάντη 1985, 43 αρ.Ι,18, 104, πίν.23β, σχέδ.11.

²⁷⁶⁹ Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.204. Βλ. Τριάντη 1985, 37 αρ.Ι,3, 102, πίν.10-12· Τριάντη 1986, 157-158, εικ.2, πίν.138,1-2.

²⁷⁷⁰ Κατά την Τριάντη 1985, 102, σχέδ.11 το μέγεθος και η στάση αυτής της δεύτερης κεφαλής επιτρέπει την αναπαράσταση ενός τέτοιου συμπλέγματος· ως αντίρρηση προβάλλει ότι ο θεός συνήθως κράτα σκήπτρο με το αριστερό του χέρι και μόνο σε μεταγενέστερα μνημεία πιάνει τον αντίπαλο Γίγαντα από τα γένια.

²⁷⁷¹ Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.205. Βλ. Τριάντη 1985, 38 αρ.Ι,4, 81-82, 102-103, πίν.13-14· Τριάντη 1986, 158, εικ.3, πίν.138,3-4.

²⁷⁷² Βλ. Τριάντη 1985, 82.

²⁷⁷³ Βλ. Τριάντη 1985, 38, 102-103, πίν.13, σχέδ.12.

υπήρχε σύμπλεγμα τριών μορφών. Περισσότερο πιθανή θεωρεί η Τριάντη τη συσχέτιση του Γίγαντα αυτού με τη θεά, από την οποία προέρχεται η τέταρτη κεφαλή²⁷⁷⁴ [πίν.4.6.α]. Η θεά θα κινούνταν προς τα αριστερά επιτιθεμένη εναντίον του Γίγαντα με το δεξί χέρι πιθανότατα οπλισμένο και ανυψωμένο ακουμπώντας στην κεφαλή της [πίν.4.7.β]. Η θέση αυτή του χεριού εξηγεί την ημίεργη εργασία στη δεξιά πλευρά του κρανίου και την ύπαρξη πουντέλλου πάνω από το μέτωπο²⁷⁷⁵.

Περισσότερα δεν μπορούμε να πούμε για τη σύνθεση του αετώματος. Τα υπόλοιπα θραύσματα προέρχονται ως επί το πλείστον από τα χέρια και τα πόδια μορφών· είναι χαρακτηριστική η παρουσία των όπλων καθώς και η ύπαρξη ενδεδυμένων γυναικείων μορφών²⁷⁷⁶. Τα θραύσματα των γυναικείων μορφών δεν μπορούν να συσχετιστούν μεταξύ τους ούτε να αποδοθούν σε συγκεκριμένες θεές. Κανένα δεν μπορεί να αποδοθεί στην Αθηνά, την οποία θα περιμέναμε να παριστάνεται στο κεντρικό τμήμα του αετώματος όντας πρωταγωνίστρια στη Γιγαντομαχία και κάτοχος του ναού. Στις γωνίες των αετωμάτων η Τριάντη αναπαριστά σύμφωνα με εικονογραφικά παράλληλα ξαπλωμένες μορφές νεκρών ή πληγωμένων Γιγάντων· από μία τέτοια μορφή θα μπορούσε να προέρχεται ένα θραύσμα με ακουμπισμένο το δεξί χέρι πάνω στην πλίνθο²⁷⁷⁷.

Το ιδιότυπο κράνος με μορφή κεφαλής ζώου αποκαλύπτει κάτι για την ταυτότητα της μορφής όπως γνωρίζουμε από άλλες περιπτώσεις²⁷⁷⁸. Η αρχική εντύπωση είναι ότι πρόκειται για κεφαλή κάπρου, όπως είχε διατυπωθεί πριν τη μελέτη της Τριάντη, η οποία ωστόσο καταλήγει ότι πρόκειται για έναν λύκο. Ως εκ τούτου αναγνωρίζει στη μορφή τον Αρπάλυκο, που μας παραδίδεται ως ένας από τους πενήντα γιους του Λυκάονα από τον Ψευδο-Απολλόδωρο, χωρίς να αποκλείει να πρόκειται ακόμη και για τον ίδιο τον Λυκάονα²⁷⁷⁹. Από τον ίδιο συγγραφέα μαθαίνουμε ότι ο Δίας κατακεραύνωσε τον Λυκάονα και τους γιους του στην Τραπεζούντα εξαιτίας της ασέβειάς τους. Έχει παρατηρηθεί ότι η αρκαδική αυτή παράδοση έχει πολλά κοινά στοιχεία με τη Γιγαντομαχία. Δεν είναι τυχαίο πως ορισμένοι από τους γιους του Λυκάονα φέρουν ονόματα Γιγάντων, ενώ από την άλλη η Αρκαδία συμπεριλαμβάνεται στους τόπους όπου υποτίθεται ότι έλαβε χώρα η Γιγαντομαχία²⁷⁸⁰. Έτσι, η Τριάντη θεωρεί πολύ πιθανό ότι στο Α αέτωμα εικονιζόταν όχι η γνωστή μάχη αλλά μία επιχώρια παραλλαγή του μύθου, κατά την οποία ως αντίπαλοι των θεών μάχονται οι «Γίγαντες» της Αρκαδίας. Αν δεχτούμε αυτή την ερμηνεία, τότε αυτόματα αποκτούμε μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα

²⁷⁷⁴ Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.203. Η κεφαλή, συγκολλημένη από δύο θραύσματα, έχει ύψος 0,19 μ. Το πρόσωπο είναι ωοειδές και πλαισιώνεται με τους αραιούς κυματισμούς της μαζεμένης κόμης. Βλ. Τριάντη 1985, 36-37 αρ.1,2, 79-80, 103-104, πίν.7-9· Τριάντη 1986, 157, εικ.3, πίν.137,3-4.

²⁷⁷⁵ Βλ. Τριάντη 1985, 103, πίν.9, σχέδ.12.

²⁷⁷⁶ Για τον κατάλογο των γλυπτών από το Α αέτωμα βλ. Τριάντη 1985, 35-48 αρ.1,1-43, πίν.4-28.

²⁷⁷⁷ Βλ. Τριάντη 1985, 41 αρ.1,12, 104, πίν.19.

²⁷⁷⁸ Για την ταύτιση του ζώου και της μορφής και τις συνακόλουθες σκέψεις για το θέμα του Α αετώματος βλ. Τριάντη 1985, 93-99. Ιδίως οι Γίγαντες φέρουν παρόμοια καλύμματα κεφαλής και είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της ζωφόρου του θησαυρού των Σιφνίων, όπου στα κράνη πέντε εκ των Γιγάντων υπάρχουν στοιχεία ζώων, ενώ σε έναν άλλο που επιγράφεται ως «ΚΑΘΑΡΟΣ» υπάρχει ένας κύνθηρος στη βάση του λοφίου.

²⁷⁷⁹ Βλ. Απολλόδ. 3,8,1. Η Τριάντη 1985, 95-96 κάνει λόγο για δύο αττικά αγγεία, όπου οι Γίγαντες φορούν δορά λύκου· επιπλέον αναφέρει έναν αμφορέα των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ., όπου ένας από τους Γίγαντες επιγράφεται ως Αρπόλυκος και του επιτίθεται με ξίφος η Ήρα.

²⁷⁸⁰ Ο Πaus. 8,29,1 μεταφέρει τον ισχυρισμό των Αρκάδων ότι η μάχη των Γιγάντων με τους θεούς έγινε στην Τραπεζουντία, ενώ σύμφωνα με τον Στέφ. Βυζ. λ. Αρκαδία την Αρκαδία ονομάζουν εναλλακτικά και Γιγαντίδα.

αρχαιολογική μαρτυρία για τη σφυρηλάτηση μίας αρκαδικής εθνικής ταυτότητας εκ μέρους των Τριφυλίων, που εντέλει το 369 π.Χ. εισχωρούν στο κοινό των Αρκάδων²⁷⁸¹.

Από το Δ αέτωμα προέρχεται ο κορμός του γυμνού κρανοφόρου πολεμιστή, που διασώζει ακέραιη την κεφαλή της μορφής²⁷⁸² [πίν.4.6.β]. Η κεφαλή φέρει κορινθιακό κράνος κι είναι ελαφρώς στραμμένη προς τα δεξιά ακολουθώντας την κίνηση του σώματος. Όπως φαίνεται από τη θέση των γλουτών ο πολεμιστής αποδίδεται σε στάση επίθεσης προς τα δεξιά προτάσσοντας το αριστερό πόδι λυγισμένο στο γόνατο και έχοντας το δεξί τεντωμένο προς τα πίσω²⁷⁸³. Από τα σωζόμενα ίχνη συμπεραίνεται ότι έφερε ασπίδα περασμένη στο ανυψωμένο αριστερό χέρι, που ακουμπούσε εν μέρει στον ώμο. Με το προτασόμενο δεξί του χέρι κτυπούσε ίσως με ξίφος τον αντίπαλό του, που θα βρισκόταν σε υψηλότερη θέση στα δεξιά. Το συνολικό ύψος της μορφής υπολογίζεται στα 1,35 μ., δηλαδή θα βρισκόταν κοντά στο κέντρο του αετώματος και πιθανόν σε άμεση εξάρτηση με το κεντρικό σύμπλεγμα [πίν.4.7.γ].

Από το Δ αέτωμα σώζονται λιγότερα θραύσματα, ωστόσο είναι περισσότερο διαφωτιστικά για το θέμα²⁷⁸⁴. Στη σκηνή της μάχης συμμετέχουν και έφιππες μορφές, όπως προκύπτει από τρία θραύσματα από πόδια αλόγων και ένα δεξί άκρο χέρι που κρατούσε κατά πάσα πιθανότητα χάλκινα ηνία²⁷⁸⁵. Πιο ενδεικτικά είναι τα θραύσματα με συμφυή την πλίνθο από δύο άκρα πόδια που φορούν κλειστά υποδήματα, ενδρομίδες, με ανασηκωμένη την μπροστινή άκρη τους²⁷⁸⁶. Οι έφιππες μορφές και το είδος των υποδημάτων υποδεικνύουν ότι στο αέτωμα παριστανόταν Αμαζονομαχία²⁷⁸⁷. Όπως υποδεικνύουν τα παραπάνω θραύσματα οι Αμαζόνες πολεμούσαν και έφιππες και πεζές. Η ηρωική γυμνότητα χαρακτηρίζει τους άνδρες που μάχονται εναντίον τους και φέρουν μόνο κάποια απαραίτητα στοιχεία πολεμικής εξάρτυσης. Η Τριάντη υποθέτει ότι το κέντρο του αετώματος θα καταλάμβανε μία έφιππη Αμαζόνα όπως στο Δ αέτωμα του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο²⁷⁸⁸.

Αν δεχτούμε ότι στο Α αέτωμα περιλαμβάνονται στοιχεία της τοπικής μυθικής παράδοσης, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι στο Δ αέτωμα παριστανόταν η μάχη του Ηρακλή με τις Αμαζόνες, θέμα που συναντάται εξάλλου σε διάφορα μνημεία της Ολυμπίας²⁷⁸⁹. Έχει βρεθεί ένα

²⁷⁸¹ Η προσέγγιση των γλυπτών ως έκφραση μίας πολιτικής ιδεολογίας από την Τριάντη δεν έχει συναντήσει κάποια αντίρρηση, πρβλ. για παράδειγμα Cucuzza 1994, 120 και Roy 1997, 290 με σημ.65. Για τις σχέσεις των τριφυλιακών πόλεων με την Αρκαδία βλ. στο κεφ.4.8. Για την προσχώρηση των Τριφυλίων στο αρκαδικό κοινό βλ. Ruggeri 2004, 140-143.

²⁷⁸² Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.207. Το γλυπτό είναι συγκολλημένο από τρία θραύσματα και έχει μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,67 μ. Σώζεται ως την αρχή των μηρών στα δεξιά της. Λείπει το αριστερό ισχίο με τμήμα του εφηβαίου, ενώ από τα χέρια σώζεται η αρχή των βραχιόνων. Βλ. Τριάντη 1985, 19, 48-49 αρ.ΙΙ,1, 81, 105, πίν.29-33· Τριάντη 1986, 158-159, 163, εικ.4, πίν.140,1-5.

²⁷⁸³ Βλ. Τριάντη 1985, 105, σχέδ.13.

²⁷⁸⁴ Για τον κατάλογο των γλυπτών από το Δ αέτωμα βλ. Τριάντη 1985, 48-57 αρ.ΙΙ,1-37, πίν.29-49.

²⁷⁸⁵ Βλ. Τριάντη 1985, 54-55 αρ.ΙΙ,23-25, πίν.44-46 και 50 αρ.ΙΙ,5, 88, πίν.5 αντιστοίχως, πρβλ. 105.

²⁷⁸⁶ Βλ. Τριάντη 1985, 52-53 αρ.ΙΙ,12-13, 106, πίν.40-41.

²⁷⁸⁷ Τριάντη 1985, 99· Τριάντη 1986, 160.

²⁷⁸⁸ Όσον αφορά τα στοιχεία για την αναπαράσταση της σύνθεσης του Δ αετώματος βλ. Τριάντη 1985, 105-107.

²⁷⁸⁹ Βλ. Τριάντη 1985, 99-100.

τμήμα ροπάλου, κατασκευασμένο ωστόσο από πεντελικό μάρμαρο όπως και τα ακρωτήρια²⁷⁹⁰. Αν δεχτούμε ότι το κρατούσε μία εναέτια μορφή, δηλαδή ο Ηρακλής, τότε σύμφωνα με την Τριάντη πιθανότερο είναι ο ήρωας να βρισκόταν στο Δ αέτωμα, καθώς στη Γιγαντομαχία παριστάνεται συνήθως κρατώντας τόξο²⁷⁹¹. Όσον αφορά την εκδοχή της Αμαζονομαχίας η Ridgway εντοπίζει μία τάση αυτή την εποχή στις πελοποννησιακές πόλεις στροφής προς τον επικό κύκλο εκτός από το ενδιαφέρον για την τοπική παράδοση²⁷⁹². Όπως εξάλλου παρατηρεί η ίδια ερευνήτρια σε άλλο έργο της είναι ιδίως η Αμαζονομαχία ως θέμα της αρχιτεκτονικής πλαστικής που φανερώνει πώς οι μύθοι εμπεριέχουν διαφορετικές έννοιες και αξίες ανάλογα με τον τόπο και τον χρόνο²⁷⁹³.

Τα μικροευρήματα

Για τα μικροευρήματα από τις ανασκαφές στο ιερό δεν έχουμε πολλές πληροφορίες και δεν είναι γνωστά ως επί το πλείστον τα συμφραζόμενά τους. Δεν μπορεί να εκτιμηθεί η ποσότητά τους, η χρονολόγησή τους και η σημασία τους μεμονωμένα αλλά και στο πλαίσιο της λατρείας και των διαφόρων φάσεων του ιερού. Δεν είμαστε σε θέση να πούμε ποια από τα ευρήματα είναι τα πρωιμότερα και ποια τα νεότερα, ώστε να προσδιορίσουμε με ασφάλεια τη διάρκεια ζωής του ιερού. Βέβαια, ένας παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη όσον αφορά τα ευρήματα από το ιερό γενικότερα είναι οι εκτεταμένες καταστροφές στα νεότερα χρόνια αλλά και παλαιότερα, που οδήγησαν στη διατάραξη των στρωμάτων και ενδεχομένως στη λεηλασία και μικροευρημάτων εκτός από οικοδομικό υλικό. Σε κάθε περίπτωση και προς το παρόν τουλάχιστον δεν εντοπίζεται στο Μάζι ένα ανάλογο ευρύ χρονολογικό πλαίσιο όπως αυτό έχει προσδιοριστεί από τον Sinn για τα αναθήματα στο γνωστό τριφυλιακό ιερό της Άρτεμης Λιμνάτιδος στην Κομποθέκρα, τη σημερινή Αρτέμιδα (9^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.)²⁷⁹⁴.

Η πλειονότητα της ανευρεθείσας κεραμικής φαίνεται ότι χρονολογείται στην κλασική περίοδο και ιδίως στον 4^ο αι. π.Χ. και ότι προέρχεται από την επίχωση στη θέση του ναού²⁷⁹⁵. Το 1981 κατά τη διερεύνηση του πλατώματος Β του ναού σε ένα κεντρικό του σημείο, σε απόσταση 10,75 μ. από τη Β ευθυντηρία, εντοπίστηκε μεγάλη συγκέντρωση οστράκων, που προέκυψε ότι βρισκόνταν σε έναν ρηχό «βόθρο» (βάθους 0,60 μ. από την ευθυντηρία)· από τα όστρακα συγκολλήθηκαν αγγεία που

²⁷⁹⁰ Το τμήμα του ροπάλου έχει σωζόμενο ύψος 0,30 μ.· το μικρότερο ανώτερο θραύσμα του βρέθηκε κατά την ανασκαφή του 1939, ενώ τα άλλα δύο προέρχονται από περισυλλογή του 1960, βλ. Τριάντη 1985, 73 αρ.ΙV,Β,45, πίν.72γ.

²⁷⁹¹ Τριάντη 1985, 100.

²⁷⁹² Βλ. Ridgway 1997, 33 με σημ.22-23.

²⁷⁹³ Βλ. Ridgway 1999, 156-162.

²⁷⁹⁴ Βλ. Sinn 1981, ιδίως 26-27, 30, 64-65.

²⁷⁹⁵ Ο Γιαλούρης 1960, 174 είχε βρει αρκετά όστρακα κυρίως από φιάλες, κύλικες και κρατήρες. Κατά την ανασκαφή στη Ν και τη Δ πλευρά του ναού βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφή και αβαφή από σκύφους, μόνωτα κυάθια, «ηλειακές» ληκύθους, πινάκια, φιαλίδια και κύλικες, βλ. Τριάντη 1978, 129, πίν.105ε. Για τις ηλειακές ληκύθους βλ. Sinn 1978. Ως ευρήματα κατά την αποκάλυψη του ναού αναφέρονται επίσης όστρακα αβαφών και μελαμβαφών αγγείων, βάσεις σκύφων, τμήματα λύχνων και δύο όστρακα από ερυθρόμορφα αγγεία [Τριάντη 1979, 137].

χρονολογούνται στο τέλος του 5^{ου} και στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁷⁹⁶. Από την ίδια περιοχή στα Β του ναού αναφέρονται κλασικά μελαμβραφή όστρακα²⁷⁹⁷. Την ίδια χρονολογική εικόνα με την κεραμική ίσως παρουσιάζουν τα ανευρεθέντα νομίσματα, στο βαθμό που μας γίνεται γνωστή η χρονολόγησή τους²⁷⁹⁸.

Ως ευρήματα της ανασκαφής του Γιαλούρη στο ναό αναφέρονται χάλκινα ελάσματα, μερικά με σφυρήλατη ή εγχάρακτη διακόσμηση²⁷⁹⁹. Χάλκινα ελάσματα είχε βρει και ο Σταυρόπουλος, ωστόσο η Τριάντη δεν μπόρεσε να εντοπίσει τα μικροευρήματα της ανασκαφής εκείνης, ανάμεσα στα οποία αναφέρονται διάφορα χάλκινα αντικείμενα, δύο νομίσματα κι ένας αργυρός ρόδακας με κεφαλή καρφιού²⁸⁰⁰. Τα χάλκινα ελάσματα ή τουλάχιστον ορισμένα από αυτά θα μπορούσαν να συγκαταλέγονται στα αρχαιότερα αναθήματα από το ναό. Από άλλα ιερά της Πελοποννήσου γνωρίζουμε ότι αποτελούν προσφιλή αναθήματα της γεωμετρικής και της αρχαϊκής περιόδου. Κάποια χάλκινα ελάσματα κοσμημένα με πλοχμό αναγνωρίστηκε ότι προέρχονται από την άντυγα ασπίδων, ενώ το εσωτερικό μίας ασπίδας φαίνεται ότι κοσμούσε ένα έλασμα με πολύφυλλο ρόδακα στο κέντρο και δύο οπές στην περιφέρειά του²⁸⁰¹. Ένα τμήμα από ασπίδα σε κακή κατάσταση διατήρησης, διακοσμημένη με πλοχμό στην άντυγα, βρέθηκε στο χαμηλότερο πλάτωμα του λόφου στα Δ του ναού, σε έναν σωρό από θραύσματα πήλινων κεραμίδων και αβαφών οστράκων²⁸⁰². Από άλλα όπλα αναφέρονται τρεις χάλκινες αιχμές βελών και τέσσερις σιδερένιες αιχμές δοράτων²⁸⁰³. Άλλα χάλκινα ευρήματα από τις ανασκαφές της Τριάντη στο ναό το 1978 και το 1979 είναι: δύο λαβές αγγείων, ένα ανθεμωτό κόσμημα, ένας δίσκος πτυκτού κατόπτρου, ένα μικρό κωνικό βάρος και ένα μικρό αγκιστροειδές αντικείμενο²⁸⁰⁴. Ως εύρημα των ανασκαφών του Γιαλούρη αλλά και της Τριάντη στο ναό αναφέρεται ένας μεγάλος αριθμός σιδερένιων και χάλκινων καρφιών, καθώς και χάλκινων εφηλίδων²⁸⁰⁵.

Από πήλινα αναθήματα αναφέρονται μόνο τρία τμήματα ειδωλίων από την επίχωση του σηκού²⁸⁰⁶. Ξεχωριστής σημασίας είναι ένα άλλο πήλινο ειδώλιο, το οποίο βρέθηκε το 1983 σε μία κοιλότητα του εδάφους εκτός του περιβόλου στο Α πρηνές του λόφου μαζί με μία «ηλειακή» λήκυθο

²⁷⁹⁶ Μεταξύ των οποίων αναφέρονται ένας σκύφος, ένας σκύφος-κύλικα, μία κύλικα με εμπίεστα ανθέμια, το κάτω μέρος ερυθρόμορφου κρατήρα με σάτυρο κι ένας μικρογραφικός αμφορέας. Βλ. Τριάντη 1981, 190 αρ.1, πίν.157.

²⁷⁹⁷ Τριάντη 1981, 190.

²⁷⁹⁸ Κατά την ανασκαφή του ναού βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα της Σικυώνας του 4^{ου} αι. π.Χ. κι ένα τρίτο στα ανώτερα στρώματα κατά τη διάνοιξη τομής παρά τη Β πλευρά του ναού μαζί με κλασικά όστρακα· ένα χάλκινο νόμισμα της Ηραίας (420-234 π.Χ.) βρέθηκε πάνω στον κρατευτή του οπισθόδομου, ενώ στο πλάτωμα Β του ναού βρέθηκαν δύο νομίσματα Φενεού και Ήλιδας. Βλ. Τριάντη 1978, 129, πίν.105α-δ· Έργον 1979, 19· Τριάντη 1981, 190-191, πίν.156β.

²⁷⁹⁹ Γιαλούρης 1960, 174.

²⁸⁰⁰ BCH 64-65, 1940-41, 246· Τριάντη 1985, 20.

²⁸⁰¹ Βλ. Γιαλούρης 1960, 174· Τριάντη 1978, 129, πίν.104γ· Τριάντη 1979, 137, πίν.103γ.

²⁸⁰² Βλ. Τριάντη 1983, 168.

²⁸⁰³ Τριάντη 1979, 137, πίν. 104β και 103β. Χάλκινη και σιδερένια αιχμή χωρίς περαιτέρω διευκρινήσεις αναφέρονται μεταξύ των ευρημάτων από την ισοπέδωση του πλατώματος Β του ναού, βλ. Τριάντη 1981, 190.

²⁸⁰⁴ Βλ. Τριάντη 1978, 129, πίν. 103δ, 104α· Τριάντη 1979, 137, πίν.104γ-ε.

²⁸⁰⁵ Γιαλούρης 1960, 174· Έργον 1960, 139· Τριάντη 1978, 129· Τριάντη 1979, 137.

²⁸⁰⁶ Τριάντη 1979, 137· Έργον 1979, 19.

του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ από τα επιφανειακά χρώματα περισυλλέχθηκε ένα μικρό μαρμάρινο θραύσμα πτύχωσης²⁸⁰⁷. Το αποσπασματικά σωζόμενο ειδώλιο χαρακτηρίζεται από την Τριάντη ως επαρχιακό υστεροαρχαϊκό [πίν.4.8.α]. Πρόκειται για μία γυναικεία μορφή καθιστή σε θρόνο που φέρει το αριστερό χέρι μπροστά από το στήθος και το δεξί λυγισμένο προς τα εμπρός. Φοράει ένα ιδιόμορφο κάλυμμα κεφαλής, στο οποίο μπορεί να αναγνωριστεί ένα κράνος, ώστε η μορφή ταυτίζεται με την Αθηνά. Σημειωτέον ότι από τον αρχαίο οικισμό στις κοντινές προς το Μάζι Μπάμπες προέρχεται το κάτω ήμισυ ενός υστεροαρχαϊκού πήλινου ειδωλίου ένθρονης μορφής, που πιθανόν παριστάνει την Αθηνά²⁸⁰⁸. Το πήλινο ειδώλιο αποτελεί μία ένδειξη για την απόδοση του ναού στην Αθηνά, που υποδεικνύεται από την ενεπίγραφη χάλκινη πινακίδα στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω. Και άλλες αδημοσίευτες επιγραφές χαραγμένες σε χάλκινες πινακίδες βρέθηκαν στο ιερό²⁸⁰⁹.

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι από το Μάζι προέρχονται θραύσματα από δύο ή τρία αρχαϊκά πήλινα ομοιώματα οίκων²⁸¹⁰. Τα δύο συνιστούν τυχαία ευρήματα που παραδόθηκαν από τον πρόεδρο του Μαζίου κι από έναν ιδιώτη, που ισχυρίστηκε ότι το βρήκε σε μία θέση κάτω από τον λόφο όπου βρίσκεται ο ναός της Αθηνάς. Το τρίτο ομοίωμα θα μπορούσε να προέρχεται από το Μάζι σύμφωνα με την Τριάντη, αν και συγκαταλέγεται στα ευρήματα που κατασχέθηκαν στα τέλη του 19^{ου} αι. «εκ των Κρεσταινών», «παρά τον αρχαίον Σκυλλούντα», και τα οποία δεν προέρχονται όλα αναγκαστικά από το ίδιο μέρος²⁸¹¹. Ο πηλός φαινομενικά είναι ο ίδιος και στα τρία, όπως και το καστανό-μελανό γάνωμα. Χρονολογούνται στον 6^ο αι. π.Χ. και παρουσιάζουν ομοιότητες με δείγματα από τη Λακωνία. Η Τριάντη αναρωτιέται αν θα μπορούσαν να προέρχονται από ένα πρώιμο ιερό της Ήρας στο Μάζι, η οποία εμφανίζεται ως η κατεξοχήν αποδέκτρια τέτοιου είδους αναθημάτων. Ωστόσο τέτοιοι οικίσκοι συναντώνται και σε ιερά της Αθηνάς, κι αν προέρχονται από το ιερό, πράγμα καθόλου σίγουρο, παρουσιάζει ενδιαφέρον η πρώιμη χρονολόγησή τους σε σχέση με το ναό, κατά τη διάρκεια μίας άγνωστης φάσης της λατρείας για την οποία δεν έχουν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα.

Η ταύτιση του ιερού και του οικισμού

Το 1978 μπροστά από τη Ν πλευρά του ναού βρέθηκε μία ενεπίγραφη χάλκινη πινακίδα²⁸¹² [πίν.4.8.β]. Πρόκειται για ένα ψήφισμα των Τριφυλίων, όπως φαίνεται από την έναρξη του κειμένου («Ἐδοξε τοῖρ Τριφυλίοιρ»), το οποίο αποτελείται από 13 στίχους και είναι γραμμένο στην ηλειακή διάλεκτο. Αυτό μαζί με ένα άλλο ψήφισμα σε χάλκινο δίσκο στο Λούβρο συγκαταλέγονται στις αρχαιότερες μαρτυρίες για την ονομασία Τριφυλία και για το κοινό που δημιουργήθηκε κατά την

²⁸⁰⁷ Βλ. Τριάντη 1983, 167, πίν.145γ· Έργον 1983, 67, εικ.92· Τριάντη 1985, 31, πίν.3.

²⁸⁰⁸ Βλ. Moustaka 2002, 308 αρ.4, εικ.3.

²⁸⁰⁹ Από την ανασκαφή του Σταυρόπουλου προέρχεται ένα μικρό χάλκινο έλασμα με κατάλογο ονομάτων και από του Γιαλούρη θραύσματα ελάσματος με σφυρήλατη επιγραφή, βλ. BCH 64-65, 1940-41, 246· Γιαλούρης 1960, 174· Έργον 1960, 139. Η Τριάντη 1983, 168 βρήκε ένα χάλκινο έλασμα με δύο ονόματα σε δύο σειρές κατά τη διάλυση της μάντρας Πισκοντάκη στο κατώτερο Δ πλάτωμα.

²⁸¹⁰ Τα πραγματεύεται η Trianti 1984. Βλ. επίσης Schattner 1990, 91-92 αρ.47-49.

²⁸¹¹ Βλ. Οικονόμου 1931, 47-53, εικ.27-34· Θέμελης 1968, 288.

²⁸¹² Μουσείο Ολυμπίας αρ.ευρ.Μ1128· SEG 35,389. Έχει διαστάσεις περίπου 0,27 x 0,15 μ. και φέρει έξι οπές προσήλωσης σε ξύλο, που φαίνεται ότι έγιναν πριν γραφεί το κείμενο. Βλ. Τριάντη 1985, 26-31, πίν.2· Τριάντη 1986, 166-168, εικ.5· Siewert 1987.

περίοδο ανεξαρτησίας των τριφυλιακών πόλεων (399-369 π.Χ.)²⁸¹³. Σύμφωνα με το ψήφισμα του Μαζίου παρέχεται «πολιτείαν» στα άτομα που αναγράφονται στο τέλος του κειμένου και τα οποία γίνονται Μακίστιοι. Ενδιάμεσα σημειώνεται: «Αν κάποιος αφαιρέσει (από αυτούς) το δικαίωμα να είναι πολίτες, είτε τους διώχνει από τα αξιώματα, ενώ αυτοί πολιτεύονται δίκαια και σύμφωνα με το νόμο, να είναι ασεβής απέναντι στην Αθηνά»²⁸¹⁴. Το εύρημα αυτό της ανασκαφής της Τριάντη ήταν αποφασιστικής σημασίας για την ταύτιση του ιερού και της πόλης στην οποία ανήκει. Η Μάκιστος για πρώτη φορά εντοπίσθηκε στο Μάζι, ταύτιση που αποτέλεσε αφετηρία για την προσέγγιση της άγνωστης τοπογραφίας της Τριφυλίας²⁸¹⁵. Παρά τις αμφιβολίες που έχουν διατυπωθεί για την ταύτιση της πόλης είναι γενικώς αποδεκτό ότι ο ναός του Μαζίου ανήκει στην Αθηνά. Στην επιγραφική μαρτυρία προστίθενται ως ενδείξεις το πήλινο ειδώλιο της θεάς και τα θέματα του αρχιτεκτονικού διακόσμου. Η Γιγαντομαχία και η Αμαζονομαχία στα αετώματα συμπληρωμένες με μορφές Νικών στα ακρωτήρια θεωρείται ότι συνηθίζονται για ναούς της Αθηνάς²⁸¹⁶.

Η Μάκιστος

Σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο η Μάκιστος είναι πόλη της Τριφυλίας, στην οποία είχαν κατοικήσει Καύκωνες, ονομαζόμενη από τον Μάκιστο, αδελφό του Φρίξου²⁸¹⁷. Δεν γνωρίζουμε αν πράγματι το όνομα της πόλης ήταν θηλυκού γένους, καθώς στον Στράβωνα συναντάται δύο φορές ως ουδέτερου γένους και μία ως αρσενικού, ενώ σε άλλες γραπτές πηγές μόνο στις πλάγιες πτώσεις²⁸¹⁸. Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει και το Μήκιστον ως πόλη της Τριφυλίας παραπέμποντας στον Εκαταίο και προσθέτοντας ότι υπάρχει ομώνυμη πόλη και στην Ήλιδα· η πληροφορία αυτή συνηγορεί υπέρ του ουδέτερου γένους για το τοπωνύμιο κατά τον 5^ο αι. π.Χ.²⁸¹⁹. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο πρόκειται για μία από τις έξι πόλεις που είχαν κτίσει οι Μινύες στην περιοχή της κατοπινής Τριφυλίας, έχοντας εκδιώξει τους Παρωρεάτες και τους Καύκωνες, οι περισσότερες εκ των οποίων είχαν καταληφθεί επί των ημερών του από τους Ηλείους²⁸²⁰. Από τον Πausανία μαθαίνουμε ότι κατά τον πόλεμο των Πισαίων εναντίον των Ηλείων στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ. αποστάτησαν από τους Ηλείους οι Μακίστιοι και οι Σκιλλούντιοι της Τριφυλίας, με αποτέλεσμα να καταστραφούν όλοι από τους Ηλείους²⁸²¹.

²⁸¹³ Βλ. Ruggeri 2004, 73, 89, 91, 93-94, 133-140. Ίσως από τα Κρέστενα, περίπου 6 χμ. Δ από το Μάζι, με βάση κάποιες ενδείξεις προέρχεται ο χάλκινος δίσκος στο Λούβρο, βλ. Ruggeri 2004, 73, 109. Αν τα Κρέστενα φέρονται ως προέλευση του δίσκου, τότε θα μπορούσε εξίσου να προέρχεται από το Μάζι, όπως συμβαίνει με το προαναφερθέν ομοίωμα του οικίσκου.

²⁸¹⁴ Η μετάφραση είναι της Τριάντη 1985, 28.

²⁸¹⁵ Για την ταύτιση βλ. Τριάντη 1985, 30-33.

²⁸¹⁶ Τριάντη 1985, 26, 99, 108, 136· Τριάντη 1986, 168.

²⁸¹⁷ Βλ. Στέφ. Βυζ. λ. Μάκιστος.

²⁸¹⁸ Βλ. Στρ. 8,3,16 «τὸν Μάκιστον», 8,3,18 και 8,3,25 «τὸ Μάκιστον». Ο Στρ. 8,3,16 αναφέρει ότι την πόλη κατείχαν οι Καύκωνες και ότι από μερικούς ονομάζεται Πλατανιστούς. Σε άλλο σημείο του έργου του μεταφέρει την παράδοση ότι η Ερέτρια είχε αποικισθεί «ἀπὸ Μακίστου τῆς Τριφυλίας ... ὑπ' Ἐρετριέως», βλ. Στρ. 10,1,10.

²⁸¹⁹ Στέφ. Βυζ. λ. Μήκιστον. Σχετικά βλ. IACP 544 αρ.307. Τα δύο λήμματα του Στέφανου Βυζάντιου πιθανότατα αναφέρονται στην ίδια πόλη και ενδεχομένως οι πληροφορίες για το Μήκιστον ανάγονται στην περίοδο της ηλειακής κυριαρχίας κατά τον 5^ο αι. π.Χ. [Nielsen 1997β, 133 σημ.29].

²⁸²⁰ Βλ. Ηρόδ. 4,148,4.

²⁸²¹ Πaus. 6,22,4. Πρβλ. Roy 1997, 282 με σημ.3.

Στον Ξενοφώντα η πόλη συναντάται παρεμπιπτόντως για να δηλωθεί η θέση του Ηλείου «μεταξύ πόλιν Ἡραίας καὶ Μακίστου»²⁸²². Ωστόσο, μαθαίνουμε από τον ίδιο συγγραφέα ότι, όταν ο Ἄγις εισέβαλε στην Ἡλιδα γύρω στα 400 π.Χ., οι Μακίστιοι επαναστάτησαν εναντίον των Ηλείων και πήγαν με το μέρος των Σπαρτιατών, όπως πρώτα οι Λεπρεάτες και μετά οι κάτοικοι του Επιτάλιου²⁸²³. Ως εκ τούτου προκύπτει ότι ήταν μία από τις πόλεις των περιόικων της Ἡλιδας, που στη συνέχεια συμμετείχε στον σχηματισμό του κοινού των Τριφυλιών²⁸²⁴. Προφανώς το αργότερο το 369 π.Χ. προσχώρησε μαζί με τις υπόλοιπες πόλεις της Τριφυλίας στο κοινό των Αρκάδων²⁸²⁵. Δεν είναι τυχαίο ότι συναντάμε τον Μηκιστέα (πιθανότατα ταυτίζεται με τον Μάκιστο), όπως και τον Καύκωνα, στον κατάλογο των γίων του Λυκάονα που μας παραδίδεται από τον Ψευδο-Απολλόδωρο²⁸²⁶.

Η Μάκιστος δεν μνημονεύεται από τον Πολύβιο μαζί με τις άλλες πόλεις της Τριφυλίας στο πλαίσιο της εκστρατείας του Φίλιππου Ε΄ το 219/8 π.Χ., ώστε πιστεύεται ότι είχε παρακμάσει ή και εγκαταλειφθεί. Σε μία επιγραφή που βρέθηκε πρόσφατα στη Μεσσήνη και χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ. γίνεται λόγος για τους πεσόντες στη Μάκιστο, όπου το όνομα της πόλης μπορεί να χρησιμοποιείται απλώς ως τοπωνύμιο και η ίδια δεν αποκλείεται να είχε εξαφανιστεί στην πορεία του 3^{ου} ή ακόμη και του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸²⁷. Ο Στράβωνας λέει ρητά ότι η πόλη δεν κατοικείται πλέον, γεγονός που μπορεί να ανάγεται στα χρόνια των ελληνιστικών πηγών του²⁸²⁸. Παρόλ' αυτά σημειώνει ότι το τέμενος του Ἄδη κοντά στο βουνό Μίνθη τιμάται από τους Πυλίους αλλά και από τους Μακίστιους, ενώ κάνει λόγο και για ένα ιερό του Ηρακλή Μακιστίου²⁸²⁹. Επιπλέον χρησιμοποιεί σχετικά συχνά την ονομασία Μακιστία δηλώνοντας την περιοχή Ν του Αλφειού²⁸³⁰.

Ωστόσο η πιο ενδιαφέρουσα πληροφορία του Στράβωνα, που είχε χρησιμοποιηθεί εκτός των άλλων και ως ένδειξη για τον εντοπισμό της Μακίστου, είναι ότι οι Μακίστιοι διοικούσαν το ιερό του Ποσειδώνα Σαμίου στο Σαμικόν, το πιο σεβάσμιο ιερό για το οποίο φρόντιζαν όλοι οι Τριφύλιοι, που έτσι προβάλλεται ως το «ομοσπονδιακό» ιερό τους²⁸³¹. Στην παλαιότερη έρευνα πιστευόταν ότι η Μάκιστος βρισκόταν κοντά στην ακτή και στο βουνό Καϊάφα, στην περιοχή του Σαμικού, κοντά στο ιερό του Ποσειδώνα του οποίου είχε την ευθύνη. Πρώτος ο Curtius ανέπτυξε τη θεωρία ότι Σάμος, Σαμικόν και Μάκιστον είναι διαφορετικά ονόματα για την ίδια πόλη σε διαφορετικές περιόδους, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο Ηρόδοτος και ο Ξενοφώντας αναφέρουν μόνο το Μάκιστον, ενώ ο Πολύβιος και ο Πausanίας μόνο το Σαμικόν²⁸³². Ακόμη κι αν δεν έγινε αποδεκτή από όλους η ταύτιση

²⁸²² βλ. Ξεν. Ελλ. 3,2,30.

²⁸²³ βλ. Ξεν. Ελλ. 3,2,25.

²⁸²⁴ IACP 544.

²⁸²⁵ βλ. Nielsen 1997β, 152-155.

²⁸²⁶ βλ. Απολλόδ. 3,8,1. Πρβλ. Nielsen 1997β, 134-135.

²⁸²⁷ SEG 47,406. Σχετικά βλ. IACP 544· Ruggeri 2004, 100 με σημ.72.

²⁸²⁸ Στρ. 8,3,25.

²⁸²⁹ βλ. Στρ. 8,3,14 και 8,3,21.

²⁸³⁰ βλ. Στρ. 8,13,3, 8,23,4, 8,3,25.

²⁸³¹ βλ. Στρ. 8,3,13. Για το ιερό και την περιοχή του Σαμικού βλ. επίσης Στρ. 8,3,16-20 και Πaus. 5,5,3, 5,6,1-3, 6,25,5-6. Για τη λατρεία και το ιερό του Σαμίου Ποσειδώνα και για την ιδιαίτερη σημασία που είχε για την Τριφυλία βλ. Tausend 1992, 19-21· Mylonopoulos 2003, 133-143· Ruggeri 2004, 96-108.

²⁸³² βλ. Curtius 1852, 78-83.

του Σαμικού με τη Μάκιστο, ωστόσο η πόλη θεωρούνταν ότι βρισκόταν κοντά στο Σαμικό²⁸³³. Όμως οι πληροφορίες που έχουμε για τη Μάκιστο και τη Μακιστία δεν αντιτίθενται στην πραγματικότητα με τον εντοπισμό της πόλης στο Μάζι. Μαρτυρούν τη σπουδαιότητα της πόλης και την υπεροχή της μεταξύ των πόλεων της Β Τριφυλίας, ώστε θα περιμέναμε από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα να αντικατοπτρίζεται αυτή η εικόνα των γραπτών πηγών.

Το ζήτημα της ταύτισης στην έρευνα

Εξαρχής, όπως είναι φυσικό, απασχόλησε την έρευνα το ζήτημα της απόδοσης του ναού του Μαζίου σε μία συγκεκριμένη θεότητα, το οποίο συνδέεται με το πρόβλημα της ταύτισης της πόλης στην οποία ανήκε το ιερό, ταύτιση που επιφέρει επιπτώσεις στη διασαφήνιση της άγνωστης τοπογραφίας της Τριφυλίας. Την πρώτη σκέψη που κάνουν ο Καστόρχης και ο Καββαδίας είναι ότι πρόκειται για το ναό της Άρτεμης Εφεσίας που είχε κτίσει ο Ξενοφώντας στην περιοχή του Σκιλλούντα. Οι ίδιοι όμως απορρίπτουν την υπόθεση αυτή θεωρώντας ότι το ιερό του Ξενοφώντα βρίσκεται πιο Δ, στην περιοχή των Μακρισίων²⁸³⁴. Εξάλλου ο ναός του Μαζίου είναι σχεδόν έναν αιώνα παλαιότερος από το ναό της Άρτεμης Εφεσίας, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα ήταν ιωνικού ρυθμού, εφόσον κατασκευάστηκε με πρότυπο το ναό της Εφέσου, όπως και το λατρευτικό άγαλμά του, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ξενοφώντα²⁸³⁵. Η ταύτιση αυτή συναντάται ενίοτε στη βιβλιογραφία παρά τις αδυναμίες της και την απόρριψή της στη συνέχεια και από τον Γιαλούρη και από την Τριάντη²⁸³⁶.

Ο Meyer πιστεύει ότι το ιερό του Μαζίου ανήκει στην τριφυλιακή πόλη Ήπειον, που τοποθετείται από τον Ξενοφώντα μεταξύ της Ηραίας και της Μακίστου· η ταύτιση αυτή, που είχε βρει απήχηση, δεν είναι πλέον αποδεκτή από τη σύγχρονη έρευνα²⁸³⁷. Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόδοση του ναού από τον Meyer στην Άρτεμη Δαιδαλεία εξαιτίας ενός ευρήματος που υποθετικά προέρχεται από το ιερό²⁸³⁸. Πρόκειται για ένα χάλκινο ειδώλιο της Άρτεμης, ύψους 0,192 μ., που θεωρείται λακωνικό έργο του β' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. (περίπου 530-520 π.Χ.)²⁸³⁹. Στο κάτω τμήμα του σώματος είναι χαραγμένη αναθηματική επιγραφή, που δηλώνει ότι αποτελεί προσφορά του Χιμαρίδα προς τη Δαιδαλεία²⁸⁴⁰. Όμως είναι άγνωστα τα συμφραζόμενα ανεύρεσης του ειδωλίου,

²⁸³³ Για την ανάλυση του ζητήματος βλ. Pritchett 1989, 65-67, 78· Ruggeri 2004, 102-107.

²⁸³⁴ Βλ. Ε. Καστόρχης, Αρχαιολογικά ειδήσεις, Αθήναιον 9, 1880, 161. Ο Ξεν. Ανάβ. 5,3,8/11 λέει ότι το ιερό βρίσκεται περίπου 20 στάδια από το ναό του Δία στην Ολυμπία και ότι η περιοχή του διαρρέεται από τον Σελινούντα, όπως ονομάζεται και το ποτάμι που ρέει κοντά στο Αρτεμίσιο της Εφέσου. Πρβλ. στο κεφ.4.7.

²⁸³⁵ Ξεν. Ανάβ. 5,3,12.

²⁸³⁶ Γιαλούρης 1960, 176· Έργον 1960, 140· Τριάντη 1985, 25.

²⁸³⁷ Ξεν. Ελλ. 3,2,30. Βλ. Meyer 1957, 68-69· πρβλ. Παπαχατζής 3, 211, 215, 382 σημ.3. Για το Ήπειον και την ταύτισή του βλ. Τριάντη 1985, 32-33· Pritchett 1989, 52, 57, 68-69, 73· IACP 542-543 αρ.304· Ruggeri 2004, 117 σημ.332, 118.

²⁸³⁸ Βλ. Meyer 1957, 45-46.

²⁸³⁹ Boston, Museum of Fine Arts αρ.ευρ.98.658. Βλ. Τριάντη 1985, 25 με σημ.60 για την προγενέστερη βιβλιογραφία· Herfort-Koch 1986, 25-27, 92 αρ.Κ45· Pipili 1987, 42-44 αρ.105, εικ.57· Brulotte 1994, 162-163· Cohen 1997-98, 20, εικ.22· Kaltsas 2006, 168 αρ.71. Η θεά στέκεται μετωπική με τα πόδια ενωμένα πάνω σε μία τριβαθμιδωτή βάση. Φοράει πέπλο, στον οποίο αποδίδονται κάθετες παράλληλες πτυχές μόνο στην οπίσθια όψη, και περιδέραιο με περίαπτο στον λαιμό. Με το λυγισμένο αριστερό χέρι κρατά τόξο, το κάτω τμήμα του οποίου έχει διασωθεί. Το δεξί χέρι πέφτει χαλαρά και είναι αποκρουσμένο στο άκρο του.

²⁸⁴⁰ SEG 16,284. Βλ. Jeffery 1990, 191, 202, 407 αρ.67, πίν.39.

που αποκτήθηκε από το Μουσείο της Βοστώνης κατά τη δημοπρασία της συλλογής του Michel Tyszkiewicz το 1898 και σύμφωνα με τον κατάλογο της δημοπρασίας είχε βρεθεί στο Μάζι, κοντά στην Ολυμπία, το 1897²⁸⁴¹. Από την άλλη έχει επισημανθεί ότι το όνομα Δαιδαλεία, που μεταφράζεται συνήθως ως «cunning», δεν μαρτυρείται για την Άρτεμη και ίσως θα ταίριαζε περισσότερο στην Αθηνά. Θα μπορούσε να συσχετιστεί με τον Δαίδαλο και ένα πρώιμο λατρευτικό άγαλμα ή να αποτελεί το όνομα μίας ανεξάρτητης θεότητας που αργότερα ταυτίστηκε με μία ολύμπια θεά. Για αυτόν τον λόγο πιθανόν ο Siewert υποθέτει ότι η λατρεία της Δαιδαλείας στο Μάζι ταυτίζεται με τη λατρεία της Αθηνάς²⁸⁴². Ωστόσο δεν υπάρχει λόγος να εικονολογούμε περαιτέρω, από τη στιγμή που θα μπορούσε να αμφισβητηθεί η προέλευση του ειδωλίου ακόμη κι από το Μάζι²⁸⁴³.

Ο Γιαλούρης πιστεύει ότι η τοπογραφική θέση του ναού στο Μάζι συμβιβάζεται με τις πληροφορίες του Στράβωνα για τη θέση του ναού της Αθηνάς Σκιλλουντίας στην περιοχή του Σκιλλούντα²⁸⁴⁴. Θεωρεί πως πρόκειται για ένα εξω-αστικό ιερό, καθώς ο Σκιλλούς βρίσκεται αρκετά χιλιόμετρα προς τα Δ του Μαζίου, όπως έχει προταθεί στην έρευνα²⁸⁴⁵. Κατά τη γνώμη του η απόδοση του ναού στην Αθηνά υποστηρίζεται από την απεικόνιση της Γιγαντομαχίας στο αέτωμα, κατά την οποία διακρίθηκε η θεά. Ωστόσο ο Θέμελης θεωρεί άγνωστη τη θέση του ναού της Αθηνάς Σκιλλουντίας θεωρώντας ότι το Μάζι βρίσκεται πολύ μακριά από τα Μακρίσια, όπου εντοπίζεται ο Σκιλλούς, ώστε το ιερό να ανήκει στην επικράτειά του· παρόμοιες αμφιβολίες εκφράζει και ο Pritchett²⁸⁴⁶.

Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο ναός του Μαζίου ταυτίζεται με το ναό της Αθηνάς Κυδωνίας στη Φρίζα, με το οποίο θα ασχοληθούμε παρακάτω²⁸⁴⁷. Στην ταύτιση αυτή επανέρχεται ο Cucuzza, ο οποίος δέχεται τον ευρέως αποδεκτό εντοπισμό της πόλης στον λόφο Παλαιοφάναρο, σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από το Μάζι, όμως πιστεύει ότι το ιερό της Αθηνάς Κυδωνίας βρισκόταν στη χώρα της Φρίζας και άρα θα μπορούσε να ταυτίζεται με το ιερό του Μαζίου²⁸⁴⁸. Διαφορετικής αξίας είναι τα στοιχεία στα οποία βασίζει τη συλλογιστική του, στην οποία εντοπίζονται και κάποια λάθη. Επιπλέον, καμία αφετηρία για την ταύτιση δεν αποτελεί το επιχείρημα ότι το μοναδικό ιερό της Αθηνάς που

²⁸⁴¹ Βλ. <http://www.mfa.org/collections/object/statuette-of-artemis-152664>.

²⁸⁴² Siewert 1991, 106.

²⁸⁴³ Πρβλ. Sinn 1981, 27 για τις απώλειες όσον αφορά τα αναθήματα του ιερού της Άρτεμης Λιμνάτιδος στην Κομποθέκρα, που οφείλονται στις λαθρανασκαφές, και για την παρατήρηση ότι είναι άγνωστος ο αριθμός των χάλκινων ειδωλίων άγνωστης προέλευσης στο εμπόριο αρχαιοτήτων κατά την καμπή από τον 19^ο στον 20^ο αι.

²⁸⁴⁴ Βλ. Γιαλούρης 1960, 175-176· Έργον 1960, 140· Ν. Γιαλούρης, ΑΔ 16, 135-136. Για το ιερό βλ. κεφ.4.7.

²⁸⁴⁵ Βλ. Γιαλούρης 1960, 175 με σημ.1, όπου υπογραμμίζει ότι η πόλη του Σκιλλούντα δεν εντοπίζεται στο Μάζι, όπως είχε παρερμηνευθεί η πρότασή του από τον G. Daux, BCH 86, 1962, 629, 978. Ο Sperling 1942, 83 αρ.23 είχε κάνει λόγο για ίχνη ενός κλασικού οικισμού σε έναν λόφο σε μικρή απόσταση Δ από το χωριό Μάζι πιθανολογώντας ότι πρόκειται για τον Σκιλλούντα.

²⁸⁴⁶ Βλ. Θέμελης 1968, 291-292· Pritchett 1989, 67.

²⁸⁴⁷ Βλ. Γ. Δημητρακόπουλος, Ολυμπιακά Χρονικά 1, 1970, 131-132. Την εναλλακτική αυτή άποψη επαναλαμβάνει και ο Παπαχατζής 3, 382 σημ.3, εικ.344 σημειώνοντας ότι δεν υπάρχει ακόμη επιγραφική ένδειξη για τη θεότητα ούτε για την πολίχνη στην οποία ανήκε ο ναός. Κατά την ανεύρεση της χάλκινης ενεπίγραφης πλάκας που υποδεικνύει ότι πρόκειται για ναό της Αθηνάς η Τριάντη 1979, 132 σημειώνει ότι δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για το ναό της Αθηνάς Κυδωνίας ή της Αθηνάς Σκιλλουντίας.

²⁸⁴⁸ Βλ. Cucuzza 1994, ιδίως 117-121 και εδώ στο κεφ.4.8.

μαρτυρείται στην περιοχή είναι αυτό της Κυδωνίας, από τη στιγμή μάλιστα που άγνωστη είναι η θέση και του προφανώς κοντινού ιερού της Αθηνάς Σκιλλουντίας.

Μεγαλύτερη βαρύτητα φαίνεται να έχουν οι παρατηρήσεις του Cucuzza σχετικά με τη μαρτυρία της επιγραφής και το περιεχόμενο της, που βασίζονται εν μέρει σε παλαιότερες διαπιστώσεις του Siewert²⁸⁴⁹. Σύμφωνα με τον τελευταίο η χρήση του όρου «Μακιστίοι» στην επιγραφή υποδηλώνει μία ευρύτερη σημασία της Μακίστου γεωγραφικά και εννοιολογικά και δεν σημαίνει ότι το ιερό βρισκόταν στην πόλη αυτή, για την οποία δέχεται την άποψη της παλαιότερης έρευνας σχετικά με τον εντοπισμό της στην περιοχή του Καϊάφα. Υποθέτει ότι οι Μακιστίοι ίσως αποτελούν μία εσωτερική υποδιαίρεση των Τριφυλίων σε αντιδιαστολή με τον πληθυσμό στην περιοχή του Λέπρεου, που διακρίνεται σαφώς γλωσσικά και γεωγραφικά από τη Β Τριφυλία με την οροσειρά του Λαπίθα. Το γεγονός ότι το επίσημο έγγραφο των Τριφυλίων βρέθηκε στο ιερό της Αθηνάς στο Μάζι δηλώνει κατά τον Siewert ότι είτε οι νέοι πολίτες εγκαταστάθηκαν στον άγνωστο οικισμό όπου εντασσόταν το ιερό είτε ότι το ιερό της Αθηνάς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κεντρικό ιερό των Τριφυλίων σε αναλογία με το ιερό του Ποσειδώνα στο Σαμικό²⁸⁵⁰.

Παρόλο που οι απόψεις του Siewert απορρίπτονται από τον Pritchett²⁸⁵¹ ο Cucuzza αναγνωρίζει ως ψευδοπρόβλημα τη μεία των Μακιστίων στην επιγραφή, ενώ παρατηρεί ότι το έγγραφο δεν είναι πλήρες, ώστε θα μπορούσαν να κατονομάζονται και πολίτες άλλων πόλεων. Επιπλέον αναγνωρίζει και αυτός τη σημασία του ιερού για το κοινό των Τριφυλίων, από τη στιγμή που σε αυτό φυλασσόταν ένα επίσημο έγγραφο του κοινού²⁸⁵². Ο οικισμός γύρω από το ναό του Μαζίου θεωρεί ότι ταυτίζεται με το Κυδωνάσιον μίας ελληνιστικής επιγραφής, που υποθετικά συσχετίζει με το ιερό της Αθηνάς Κυδωνίας στη Φρίξα²⁸⁵³. Για το έντονο κρητικό στοιχείο που ενυπάρχει στις παραδόσεις για το ιερό και την πόλη αυτή βρίσκει επιβεβαίωση στην προέλευση του χάλκινου ειδωλίου της Άρτεμης Δαιδαλείας από το Μάζι²⁸⁵⁴.

Ο εντοπισμός της Μακίστου στο Μάζι φαίνεται να επαληθεύεται από τις νεότερες γερμανικές έρευνες για την τοπογραφία της Τριφυλίας. Μέχρι πρόσφατα ήταν γνωστές λίγες ασφαλείς πληροφορίες για τον αρχαίο οικισμό, στον οποίο εντάσσεται ο λόφος με το ιερό της Αθηνάς. Η Τριάντη παρατηρεί ότι γύρω από τον λόφο εκτείνεται μία μεγάλη πόλη και ότι τα οικοδομικά λείψανα που είναι ορατά ανήκουν σε οικίες και μεγαλύτερα, πιθανότατα δημόσια κτήρια, ενώ και ο Νακάσης αναφέρει ότι στην ευρύτερη περιοχή του ναού υπάρχει πλήθος ευρημάτων, που δείχνουν, ως ένα βαθμό, την έκταση της πόλης που τον περιέβαλλε²⁸⁵⁵. Αμέσως μετά το χωριό Σκιλλουντία, Δ από τον λόφο του ναού, έχουν ερευνηθεί δύο νεκροταφεία του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸⁵⁶. Σύμφωνα και με τις έρευνες των Γερμανών τα ευρήματα από το νεότερο νεκροταφείο ανάγονται με ελάχιστες εξαιρέσεις στο β' μισό του 4^{ου} και στον 3^ο αι. π.Χ. Η διαπίστωση αυτή φαίνεται να εναρμονίζεται με την άποψη για την

²⁸⁴⁹ Βλ. Siewert 1987, πρβλ. Siewert 1991, 105.

²⁸⁵⁰ Siewert 1987, 276.

²⁸⁵¹ Βλ. Pritchett 1989, 78.

²⁸⁵² Cucuzza 1994, 118.

²⁸⁵³ Πρόκειται για την επιγραφή SEG 25,449 που βρέθηκε στο ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα· πρβλ. εδώ στα κεφ. 2.2 και 4.8.

²⁸⁵⁴ Cucuzza 1994, 119.

²⁸⁵⁵ Βλ. Τριάντη 1985, 22· Νακάσης 2004, 35 με σημ.56 για τη σχετική βιβλιογραφία.

²⁸⁵⁶ Βλ. Τριάντη 1985, 22· Νακάσης 2004, 27, 35, σχέδ.2· Rohn – Heiden 2009, 353-354.

εγκατάλειψη της Μακίστου κατά την πορεία του 4^{ου} ή του 3^{ου} αι. π.Χ. Το μέγεθος του αρχαίου οικισμού, όπως έγινε γνωστό από τις πρόσφατες έρευνες πεδίου, και η ποιότητα των ευρημάτων, συμπεριλαμβανομένου και του ναού της Αθηνάς, υποδεικνύουν ότι στο Μάζι υπήρχε μία σημαντική πόλη που θα μπορούσε να είναι η Μάκιστος δεδομένης της σπουδαιότητας που μαρτυρείται για αυτήν στις αρχαίες πηγές²⁸⁵⁷. Μάλιστα ως οικισμός της χώρας της Μακίστου αναγνωρίζεται η θέση στις Μπάμπες, περίπου 4 χμ. από το Μάζι και απέναντι από το ιερό της Ολυμπίας. Για τις Μπάμπες και το Μάζι αναφέρεται ότι οι παλαιότερες μαρτυρίες εγκατάστασης ανάγονται στην υστεροαρχαϊκή περίοδο²⁸⁵⁸. Η ανέγερση του ναού της Αθηνάς θα σηματοδοτεί μία σημαντική φάση στην οικιστική ιστορία της περιοχής.

Δεν μπορεί να προσδιοριστεί ακόμη με ασφάλεια ο ρόλος του ιερού και της λατρείας της Αθηνάς για τη Μάκιστο και γενικότερα για την Τριφυλία. Η σημασία που ίσως ήδη από παλαιότερα είχε το ιερό και η πόλη δεν είναι άμοιρη με την απόφαση να εξωραϊστεί ο ναός της Αθηνάς στην περίοδο ανεξαρτησίας των τριφυλιακών πόλεων, όταν μάλιστα η Μάκιστος φάνηκε να ανέλαβε έναν κυρίαρχο ρόλο σε αυτόν. Αν δεχτούμε τις σκέψεις για το θέμα του Α αετώματος, τότε ο ναός μετατρέπεται ως φορέας της ιδεολογίας των Τριφυλίων περί αρκαδικής καταγωγής τους. Δεν είναι τυχαίο που στο ιερό της Αθηνάς βρέθηκε το επίσημο έγγραφο των Τριφυλίων, ενώ μία άλλη επιγραφή από το ιερό μπορεί να είναι προξενικό ψήφισμα των Τριφυλίων²⁸⁵⁹. Το ιερό ενδεχομένως είχε κάποια σημασία για τους Τριφυλίους, αντίστοιχη με το ιερό του Ποσειδώνα Σαμίου στο Σαμικό, την ευθύνη του οποίου είχαν οι Μακίστιοι. Το ιερό του Ποσειδώνα φαίνεται ότι ήταν το κατεξοχήν ιερό του κοινού ή της αμφικτυονίας των Τριφυλίων, ωστόσο δεν γνωρίζουμε αν οι συγκεντρώσεις τους λάβαιναν επίσης χώρα σε αυτό και η Μάκιστος προβάλλει ως υποψήφια. Η Ruggeri εξετάζοντας το ζήτημα αυτό ισχυρίζεται πως το ιερό του Σαμικού θα ήταν το λατρευτικό κέντρο των Τριφυλίων, ενώ ο ναός της Αθηνάς στη Μάκιστο αντιπροσωπεύει καλύτερα την ταυτότητα των κατοίκων αυτής της πόλης²⁸⁶⁰.

4.5. ΟΛΥΜΠΙΑ. Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΔΙΑ

Παυσ. 5,14,4/5 «λιγίτιδι Ἀθηνᾶς», 5,14,5 «Εργάνη», 5,14,5 «Ἀθηνᾶς», 5,14,9 «Ἀθηνᾶς», 5,15,6 «Ἀθηνᾶς ἰπτίας»
Σχολ. Πίνδ. Ολ. 5,10c «βωμοί ... Ἦρας καὶ Ἀθηνᾶς»
χάλκινα ειδώλια Αθηνάς

Βωμοί στο ιερό του Δία

Στο ιερό της Ολυμπίας [πίν.4.9.α], εντός και εκτός της Ἄλτης, υπήρχαν 70 βωμοί διαφόρων θεοτήτων, στους οποίους σύμφωνα με τον Πausανία οι Ηλείοι θυσίαζαν μία φορά τον μήνα κατά

²⁸⁵⁷ Για τις εργασίες που έχουν λάβει χώρα από το 2006 στην περιοχή του Μαζίου αλλά και σε άλλες θέσεις της Τριφυλίας στο πλαίσιο του προγράμματος του DAI «Die antike Siedlungstopographie Triphyliens» βλ. http://www.poliskultur.de/120_Laufende%20Arbeiten.html. Τα αποτελέσματα των ερευνών δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά από τους Rohn – Heiden 2009.

²⁸⁵⁸ Πρβλ. Pritchett 1989, 66 σημ.150 για την πιθανότητα ύπαρξης του οικισμού στο Μάζι ήδη από τη γεωμετρική εποχή.

²⁸⁵⁹ Ruggeri 2004, 73 σημ.163.

²⁸⁶⁰ Βλ. Ruggeri 2004, 101-102.

«ἀρχαῖόν τινα τρόπον»²⁸⁶¹. Μετά την περιγραφή «τοῦ μεγίστου» βωμού του Δία απαριθμεί τους βωμούς με τη σειρά κατά την οποία θυσιάζουν σε αυτούς οι Ηλείοι κι όχι με βάση τη θέση τους, όπως υπογραμμίζει ο ίδιος δύο φορές²⁸⁶². Βέβαια, από την περιγραφή του προκύπτει μία ομαδοποίηση των βωμών ανά περιοχές, καθώς συχνά δηλώνει τη σχέση των βωμών με κάποιο κτίσμα ή χώρο του ιερού και συνήθως υποδεικνύει την εγγύτητα που έχουν ορισμένοι μεταξύ τους. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ορισμένοι βωμοί με λατρευτική συνάφεια αποτελούσαν έναν ιερό χώρο, ένα τέμενος, που είτε προϋπήρχε είτε δημιουργήθηκε τεχνητά. Η πορεία που ακολουθεί η πομπή των αξιωματούχων που είναι υπεύθυνοι για τις θυσίες μπορεί να αναπαρασταθεί με σχετική ακρίβεια. Ωστόσο δεν μπορούμε να τοποθετήσουμε με ασφάλεια τους βωμούς στον χώρο και μόνο για λίγους έχουμε κάποια πληροφορία για τη μορφή τους.

Για το τελετουργικό αυτό πιστεύεται ότι ο Πausανίας βασίζεται σε ένα γραπτό διάγραμμα του τοπικού ιερατείου ή στις πληροφορίες κάποιου εξηγητή²⁸⁶³. Δεν μπορούμε να πούμε με ασφάλεια πότε ανάγεται το τελετουργικό αυτό, που γενικώς θεωρείται αρχαίο, ή η κατασκευή των βωμών, που προφανώς δεν είναι όλοι σύγχρονοι μεταξύ τους. Σε γενικές γραμμές εικάζεται ότι οι σημαντικότεροι και αρχαιότεροι βωμοί βρίσκονταν στο εσωτερικό της Άλτης και στους πρόποδες του Κρονίου. Η θυσία σε αυτούς θεωρείται ότι αποτελεί το πρώτο τμήμα του τελετουργικού. Οι άλλοι μισοί βωμοί βρίσκονται και εκτός και εντός της Άλτης, όμως οι εντός θα ήταν ήσσονος σημασίας σε σχέση με τους βωμούς του πρώτου τμήματος²⁸⁶⁴. Οι περισσότεροι βωμοί (13) είναι αφιερωμένοι στον Δία, και ακολουθούν η Άρτεμη με 7 βωμούς, η Αθηνά με 5 και ο Απόλλων με 4.

Στην πρώτη ομάδα των βωμών, που εντοπίζεται στην περιοχή του ναού του Δία όπως διαφαίνεται από την περιγραφή του Πausανία, περιλαμβάνονται τρεις ξεχωριστοί βωμοί της Αθηνάς. Αφού θυσιάσουν πρώτα για την Εστία και μετά για τον Ολύμπιο Δία στο εσωτερικό του ναού του, στη συνέχεια οι Ηλείοι θυσιάζουν στον κοινό βωμό του Δία και του Ποσειδώνα, που φέρουν την επίκληση Λαοίτας, μετά για την Άρτεμη και κατόπιν για τη Ληίτιδα Αθηνά²⁸⁶⁵. Στα προβλήματα του χωρίου αυτού θα επανέλθουμε. Αμέσως μετά ο Πausανίας λέει: «Ἐκτον θυσιάζουν για την Εργάνη· και οι απόγονοι επίσης του Φειδία, οι οποίοι λέγονται φαιδρυνταί και έχουν πάρει από τους ηλείους το προνόμιο να καθαρίζουν το άγαλμα του Δία από ό,τι κάθεται πάνω του, κάνουν θυσία στην Εργάνη προτού

²⁸⁶¹ Στους βωμούς καίγανε λιβάνι με σιτάλευρο ζυμωμένο με μέλι βάζοντας πάνω τους και κλαδιά ελιάς, ενώ κάνανε και σπονδές με κρασί· τη φροντίδα των θυσιών την είχαν ο θεηκόλος, μάντεις, σπονδοφόροι, ο εξηγητής, ο αυλητής και ο ξυλεύς, βλ. Πaus. 5,15,10. Ο «αρχαίος τρόπος» της θυσίας δηλώνει τη μη αιματηρή θυσία, καθώς στην αρχαιότητα –και όχι μόνον– θεωρούνταν προγενέστερη της θυσίας ζώων. Σχετικά βλ. Weniger 1920, 5· Etienne 1992, 294, 307· Mylonopoulos 2003, 332.

²⁸⁶² Πaus. 5,14,4 και 10, βλ. Πaus. 5,14,4-5,15,9. Για τον σχολιασμό της περιγραφής του Πausανία και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Maddoli – Saladino 1998, 261-276· Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 1999, 178-195. Οι βωμοί και η μηνιαία θυσία των Ηλείων είχαν απασχολήσει την έρευνα ήδη μετά τις πρώτες συστηματικές ανασκαφές των Γερμανών στην Ολυμπία, βλ. Curtius 1882· Weniger 1909· Weniger 1915· Weniger 1920. Τελευταία βλ. Hölscher 2002, ιδίως 334-338, καθώς και Etienne 1992, 292-297, σύμφωνα με τον οποίο η περιγραφή του Πausανία μας επιτρέπει να θέσουμε ερωτήματα σχετικά με τους βωμούς εν γένει.

²⁸⁶³ Σχετικά βλ. Maddoli – Saladino 1998, 261.

²⁸⁶⁴ βλ. Weniger 1909, 292-293, 300· Weniger 1920, 11-12. Όμως πρβλ. Hölscher 2002, 336 σημ.21.

²⁸⁶⁵ βλ. Πaus. 5,14,4-5.

αρχίσουν το γυάλισμα του αγάλματος. Υπάρχει και άλλος βωμός της Αθηνάς κοντά στο ναό και κοντά σ' αυτόν ένας βωμός τετράγωνος της Άρτεμης, ο οποίος υψώνεται ελαφρά»²⁸⁶⁶.

Ένας άλλος βωμός της Αθηνάς, επίσης χωρίς επίκληση, υπάρχει εντός της Άλτης στην περιοχή του Ηραίου και του Μητρώου, ο οποίος μνημονεύεται από τον Πausανία αμέσως πριν από τον βωμό της Μητέρας των Θεών και μετά τον βωμό της Ομόνοιας²⁸⁶⁷. Εκτός της Άλτης ένας βωμός για την Αθηνά Ιππία συγκαταλέγεται μεταξύ άλλων βωμών που υπήρχαν στον ιππόδρομο: «Στην αφετηρία των ιππικών δρόμων, σχεδόν στη μέση της αφετηρίας, υπάρχουν στο ύπαιθρο βωμοί του Ποσειδώνος ιππίου και της Ήρας ιππίας και παρά τον κίονα βωμός των Διοσκούρων. Στην είσοδο προς τον λεγόμενον έμβολον από τη μια μεριά υπάρχει βωμός του ιππίου Άρη και από την άλλη της ιππίας Αθηνάς. Μέσα στον ίδιο τον έμβολο υπάρχει βωμός της αγαθής Τύχης, του Πάνα και της Αφροδίτης και στα ενδότερα του εμβόλου βωμός των Νυμφών που τις λένε ακμηνές»²⁸⁶⁸.

Επιπλέον, στο ιερό της Ολυμπίας σε μία παλαιότερη εποχή είναι γνωστή η ύπαρξη έξι βωμών που ανήκουν από κοινού ο καθένας σε δύο θεούς. Σύμφωνα με τον Ψευδο-Απολλόδωρο ο Ηρακλής μετά την κατάληψη της Ήλιδας καθιέρωσε τους ολυμπιακούς αγώνες, ίδρυσε έναν βωμό για τον Πέλοπα και έκτισε έξι βωμούς για τους δώδεκα θεούς²⁸⁶⁹. Η παράδοση αυτή ανάγεται στον 5^ο αι. π.Χ., καθώς ο Πίνδαρος στον Ολυμπιονικό για τον Αγησίδαμο από τους Επιζεφύριους Λοκρούς κάνει λόγο για τους αγώνες που ίδρυσε ο Ηρακλής κοντά στον τάφο του Πέλοπα και τους έξι βωμούς, αφού είχε σκοτώσει τους Μολιόνες θέλοντας να εκβιάσει τον Αυγέα²⁸⁷⁰. Παρακάτω στην ίδια ωδή αφηγείται πώς ο Ηρακλής συγκέντρωσε τον στρατό και τα λάφυρα από την άλωση της Ήλιδας στην Πίσα και περιέκλεισε την Άλτη δημιουργώντας ένα ιερό για τον μέγιστο πατέρα του, όπου θα τιμώνται ο Αλφειός «μετά δώδεκ' ανάκτων θεών»²⁸⁷¹.

Στον Ολυμπιονικό για τον Καμαριναίο Ψαύμη ο Πίνδαρος αναφέρει ότι ο αθλητής τίμησε τους «βωμούς έξι διδύμους» με θυσίες βοδιών²⁸⁷². Εξαιτίας της μαρτυρίας αυτής οι έξι δίδυμοι βωμοί για τους δώδεκα θεούς αποκτούν ιστορική οντότητα, ενώ το 456 π.Χ., χρονολογία της ολυμπιάδας στην

²⁸⁶⁶ Πaus. 5,14,5: «... έκτα Έργάνη· ταύτη τῆ Έργάνη και οί απόγονοι Φειδίου, καλούμενοι δέ φαιδρυνταί, γέρας παρὰ ήλείων ειληφότες τοῦ Διός τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τῶν προσυναζόντων καθαίρειν, οὔτοι θύουσιν ἐνταῦθα πρὶν ἢ λαμπρύνειν τὸ ἄγαλμα ἄρχονται. Ἔστι δὲ Ἀθηνᾶς και ἄλλος βωμός πλησίον τοῦ ναοῦ, και Ἀρτέμιδος παρ' αὐτὸν τετράγωνος ἀνήκων ἡρέμα ἐς ὕψος».

²⁸⁶⁷ Πaus. 5,14,9: «Εφεξῆς δὲ Ὀμονοίας βωμός και αὐθις Ἀθηνᾶς, ὁ δὲ Μητρὸς θεῶν».

²⁸⁶⁸ Πaus. 5,15,5-6: «Ἐν δὲ τῶν ἵππων τῆ ἀφέσει ἐν μὲν τῷ ὑπαίθρῳ, τῆς ἀφέσεως κατὰ μέσον που μάλιστα Ποσειδῶνος ιππίου και Ἡρας εἰσὶν ιππίας βωμοί, πρὸς δὲ τῷ κίονι Διοσκούρων. Τῆς δὲ πρὸς τὸν έμβολον καλούμενον έσόδου τῆ μὲν Ἄρεως ιππίου, τῆ δὲ Ἀθηνᾶς ιππίας βωμός, ἐς δὲ αὐτὸν τὸν έμβολον έσελθόντων Τύχης έστιν ἀγαθῆς βωμός και Πανός τε και Ἀφροδίτης, ἐνδοτάτῳ δὲ τοῦ έμβόλου Νυμφῶν ἄς ἀκμηνάς καλοῦσιν».

²⁸⁶⁹ Απολλόδ. 2,7,2: «Ἐθηκε δὲ και τὸν Ὀλυμπιακὸν ἀγῶνα, Πέλοπός τε βωμὸν ίδρύσατο, και θεῶν δώδεκα βωμούς έξ έδείματο». Σύμφωνα με τον Πausανία ο Ηρακλής τέλεσε τους αγώνες μετά την κατάκτηση της Ήλιδας (5,8,3-4) και αφιέρωσε τέμενος στον Πέλοπα ως απόγονός του θυσιάζοντας για αὐτὸν σε λάκκο (5,13,1-2).

²⁸⁷⁰ Πίνδ. Ολ. 10, 24-25: «ἀγῶνα δ' έξαιρετον ἀεῖσαι θέμιτες ὦρσαν Διός, ὄν ἀρχαίῳ σάματι παρ Πέλοπος / βωμῶν έξάριθμον έκτίσσατο, ...».

²⁸⁷¹ Βλ. Πίνδ. Ολ. 10, 43-50.

²⁸⁷² Βλ. Πίνδ. Ολ. 5, 5-6.

οποία νίκησε ο Ψαύμης, μπορεί να εκληφθεί ως το t.a.q. για την ύπαρξή τους²⁸⁷³. Με βάση τη μαρτυρία αυτή πιστεύεται ότι στους έξι βωμούς θυσίαζαν οι νικητές των αγώνων. Σύμφωνα με τον Hölscher το τελετουργικό αυτό αποδίδει μία λατρευτική διάσταση του χώρου διαφορετική από τη μνημειακή τοπογραφία αλλά και από τη διάρθρωσή του μέσω του τελετουργικού της μηνιαίας θυσίας των Ηλείων, ενώ οι δώδεκα θεότητες σχετίζονται με βασικές όψεις του ιερού της Ολυμπίας²⁸⁷⁴.

Οπωσδήποτε η αρχαιότητα των βωμών υποδεικνύεται από την παράδοση για τον Ηρακλή ότι ίδρυσε ταυτόχρονα το ιερό του Δία, τους αγώνες και τους βωμούς. Σύμφωνα με τα σχόλια στον στίχο αυτό του Πίνδαρου ο Ηρόδωρος, που έγραψε για τον Ηρακλή στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., αναφέρει ότι ο ήρωας έστησε αγάλματα των δώδεκα θεών και τους κατέστησε σύμβωμους κατασκευάζοντας έξι δίδυμους βωμούς, ο καθένας εκ των οποίων ανήκε σε δύο θεούς: στον Δία και στον Ποσειδώνα, την Ήρα και την Αθηνά, τον Ερμή και τον Απόλλωνα, τις Χάριτες και τον Διόνυσο, την Άρτεμη και τον Αλφειό, τον Κρόνο και τη Ρέα²⁸⁷⁵. Δεν είναι σαφές αν τα αγάλματα σχετίζονταν με τους βωμούς, όπως θα ήταν εύλογο, ούτε έχουμε άλλη πληροφορία για αυτά²⁸⁷⁶.

Ο Πausανίας κάνει λόγο για τους τέσσερις εκ των έξι διπλών βωμών σε διαφορετικά σημεία χωρίς να τους συνδέει με την παράδοση αυτή· αντιθέτως, φαίνεται να προσπαθεί να εξηγήσει τους λόγους που οι θεοί είναι σύμβωμοι. Κάνοντας λόγο για ένα χάλκινο άγαλμα του Δία που ανέθεσε ο δήμος των Κορινθίων σημειώνει ότι βρίσκεται κοντά στον βωμό του Λαοίτα Δία και του Λαοίτα Ποσειδώνα²⁸⁷⁷. Τα ονόματα αυτών των δύο θεών θεωρείται ότι έχουν εκπέσει από το προβληματικό χωρίο στην αρχή της απαρίθμησης των βωμών, όπου γίνεται η μηνιαία θυσία των Ηλείων²⁸⁷⁸. Δεν είναι σαφής ο λόγος της σύνδεσης των δύο θεών ούτε η σημασία της επίκλησης. Κατά κανόνα το επίθετο συνδέεται με την προστασία του λαού και θα μπορούσε να εμπεριέχει και έναν πολεμικό τόνο²⁸⁷⁹. Δεν αποκλείεται στη διάρθρωση των διπλών βωμών να αντικατοπτρίζεται, όπως έχει ειπωθεί, η θρησκευτική πραγματικότητα της περιοχής. Αυτό υποδεικνύεται από τις υπόλοιπες συνδέσεις, του Κρόνου και της Ρέας, λατρεία χαρακτηριστική της Ολυμπίας, του Διονύσου και των Χαρίτων, που συναντώνται στην Ήλιδα, και του Αλφειού με την Άρτεμη²⁸⁸⁰. Ουσιαστικά δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο

²⁸⁷³ Βλ. Mylonopoulos 2003, 138. Σύμφωνα με τον Weniger 1920, 36, 100 οι έξι βωμοί ανάγονται γύρω στο 580 π.Χ. και αντιστοιχούν στις κύριες θεότητες της Κοίλης Ήλιδας και της Πισάτιδας.

²⁸⁷⁴ Βλ. Hölscher 2002, 336-338.

²⁸⁷⁵ Σχολ. Πίνδ. Ολ. 5, 10b: «Ηρόδωρός φησι τὸν Ἡρακλέα ἐν Ὀλυμπίᾳ ἰδρύσασθαι δώδεκα θεῶν ἀγάλματα, συμβώμους δὲ αὐτοῦς ποιῆσαι ἕξ βωμοὺς κατασκευάσαντα». Σχολ. Πίνδ. Ολ. 5, 10c: «ἄλλως Ὀλυμπίασι βωμοὶ εἰσὶν ἕξ δίδυμοι τοῖς δώδεκα θεοῖς ἀνδρῶν ἐκαστοῦ βωμοῦ δύο θεοῖς καθωσιωμένοι· πρῶτος Διὸς καὶ Ποσειδῶνος· δεύτερος Ἡρας καὶ Ἀθηνᾶς· τρίτος Ἑρμοῦ καὶ Ἀπόλλωνος· τέταρτος Χαρίτων καὶ Διονύσου· πέμπτος Ἀρτέμιδος καὶ Ἀλφειοῦ· ἕκτος Κρόνου καὶ Ῥέας· ὡς φησὶν Ἡρόδωρος».

²⁸⁷⁶ Πρβλ. Mylonopoulos 2003, 137.

²⁸⁷⁷ Βλ. Πaus. 5,24,1.

²⁸⁷⁸ Πaus. 5,14,4. Για τον διπλό βωμό του Δία και του Ποσειδώνα βλ. Mylonopoulos 2003, 136-138.

²⁸⁷⁹ Βλ. Hölscher 2002, 338· Mylonopoulos 2003, 137 με σημ.28.

²⁸⁸⁰ Κοντά στο τέμενος του Πέλοπα ο Πaus. 5,14,10 είδε τον κοινό βωμό του Διονύσου και των Χαρίτων. Ο Διόνυσος φαίνεται ότι ήταν μία από τις σημαντικότερες θεότητες της Ήλιδας, στην οποία παραπέμπει και η σύνδεσή του με τις Χάριτες, που μαρτυρείται από τον ύμνο που απεύθυναν οι γυναίκες των Ηλείων προς τον θεό. Βλ. Πλούτ. Quaes. Gr. 36 [218]: «Ἐλθεῖν, ἦρω Διόνυσε, Ἄλειον ἐς ναὸν ἄγνων σὺν Χαρίτεσσιν ἐς ναὸν τῶ βοέω ποδὶ θύων ... ». Για τη λατρεία του Διονύσου βλ. Weniger 1915, 428-429, καθώς και στο κεφ.4.3. Ο Πausανίας αναφέρει ότι οι Ηλείοι θυσιάζουν για τον Αλφειό και την Άρτεμη στον ίδιο βωμό παραπέμποντας στη

στο κείμενο του Πausανία που να μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τους κοινούς βωμούς του Κρόνου με τη Ρέα και της Ήρας με την Αθηνά.

Το γεγονός ότι στη μηνιαία θυσία των Ηλείων περιλαμβάνονται μόνο οι τέσσερις από τους έξι διπλούς βωμούς οδήγησε μερικούς να συμπληρώσουν ανάλογα το προβληματικό χωρίο του Πausανία σε σχέση με τον πρώτο βωμό της Αθηνάς. Σύμφωνα με την επικρατούσα εκδοχή ο πέμπτος βωμός στον οποίο θυσιάζουν οι Ηλείοι ανήκει στην Αθηνά Ληίτιδα²⁸⁸¹. Ωστόσο σύμφωνα με άλλες προτάσεις η επίκληση της θεάς μπορεί να παραλλάσσει ή να απουσιάζει. Για παράδειγμα ο Weniger πιστεύει ότι στο χωρίο αυτό γίνεται λόγος για τρεις από τους έξι διπλούς βωμούς, που υποθέτει ότι βρίσκονταν Α του ναού του Δία και μπροστά από τη Στοά της Ηχούς²⁸⁸². Οι τρεις αυτοί βωμοί ανήκουν στον Δία Λαιοίτα και στον Ποσειδώνα Λαιοίτα, στον Κρόνο και στη Ρέα, και στην Ήρα και στην Αθηνά, οι οποίες φέρουν την επίκληση Λαιοίτις κατά αναλογία με τον Δία και τον Ποσειδώνα, που τις χαρακτηρίζει ως «Volkssammlierinnen»²⁸⁸³. Η σύνδεση των δύο θεαινών και η θέση του κοινού βωμού τους εξάγει τη σχέση που έχουν από μία πρώιμη εποχή και την υψηλή ιεράρχησή τους σε τοπικό και πανελλήνιο επίπεδο.

Παρά τα προβλήματα που υπάρχουν είναι γενικώς αποδεκτό ότι η Αθηνά στην Ολυμπία έφερε την επίκληση Ληίτις και χαρακτηριζόταν έτσι ως πολεμική θεά, αυτή που παρέχει λάφυρα. Ληϊς είναι η μορφή της λέξης λεία (που αφορά κυρίως τα ζώα) στον Όμηρο και στον Ησίοδο, ενώ το επίθετο ληϊτις είναι γνωστό για την Αθηνά στην Ιλιάδα²⁸⁸⁴. Σε αυτήν αφιέρωσε ο Οδυσσεύς τα όπλα του Δόλωνα και ευχήθηκε να τους δώσει πλουσιότερη λεία στην επικείμενη επίθεση κατά του Ρήσου και των Θρακών²⁸⁸⁵. Ανάλογης σημασίας είναι το επίσης επικό επίθετο της Αθηνάς άγγελειή²⁸⁸⁶, και ιδιαίτερα, απ' ό,τι φαίνεται, τα παράγωγα του ρήματος σκυλεύω, που συναντώνται επίσης για τη θεά (Σκυλήτρια, Σκυλλανίς, Σκυλλία)²⁸⁸⁷. Ως εκ τούτου ο βωμός δεν αποκλείεται να έχει κάποια σχέση με τις

λατρεία της Άρτεμης Αλφειαίας στους Λετρίνους και στη παράδοση για τον έρωτα του Αλφειού για την Άρτεμη, βλ. Πaus. 5,14,6 και 6,22,8-10. Για τη λατρεία της Άρτεμης Αλφειαίας στην Ολυμπία και στους Λετρίνους βλ. Ruggeri 2004, 174-177. Μετά τον βωμό στάχτης της Ήρας Ολυμπίας υπάρχει σύμφωνα με τον Πaus. 5,14,8 «του Απόλλωνα και του Ερμή κοινός βωμός, επειδή οι έλληνες έχουν την παράδοση πως ο Ερμής βρήκε τη λύρα και ο Απόλλωνας την κιθάρα». Η ιδιαίτερη σχέση των δύο θεών διαφαίνεται εκτός των άλλων στον Ομηρικό Ύμνο προς τον Ερμή, σχετικά βλ. το άρθρο της Johnston 2002.

²⁸⁸¹ Πaus. 5,14,4: «Θύουσι δὲ Ἑστία μὲν πρώτη, δευτέρω δὲ τῷ ὀλυμπίῳ Διὶ ἰόντες ἐπὶ τὸν βωμὸν τὸν ἐντὸς τοῦ ναοῦ, τρίτα δὲ <λαοίτα Διὶ καὶ Ποσειδῶνι λαοίτα>· ἐπὶ ἐνὸς βωμοῦ καὶ αὕτη καθέστηκεν ἡ θυσία. <Τέταρτα καὶ> πέμπτα Ἀρτέμιδι θύουσι καὶ ληίτιδι Ἀθηνᾶ, ἕκτα Ἐργάνη· ...». Η συμπλήρωση των δύο θεών, για τους οποίους γίνεται θυσία στον έναν ίδιο βωμό, βασίζεται στη μνεία του βωμού για τον Λαιοίτα Δία και τον Λαιοίτα Ποσειδώνα από τον Πaus. 5,24,1. Για τις άλλες γραφές του χωρίου βλ. Παπαχατζής 3, 484 σημ.1-3. Για το ζήτημα βλ. Maddoli – Saladino 1998, 262 και Casevitz – Rouilloux – Jacquemin 1999, 178-181.

²⁸⁸² Βλ. Weniger 1915, 401-404· πρβλ. Weniger 1909, 294, 302.

²⁸⁸³ Weniger 1915, 404. Για την ίδια άποψη βλ. επίσης Curtius 1882, 8. Σύμφωνα με τον Hölscher 2002, 338 η Ήρα με την Αθηνά αποτελούν «weiblichen Pendants» του Δία και του Ποσειδώνα.

²⁸⁸⁴ Βλ. LSJ λ. λεία και λ. ληϊτις.

²⁸⁸⁵ Βλ. Ιλ. Κ 460-465.

²⁸⁸⁶ Βλ. LSJ λ. άγγελειή.

²⁸⁸⁷ Βλ. Malkin 1994, 58-59 για τη λατρεία στην Κάτω Ιταλία. Σε μία ελληνιστική επιγραφή από την Ελεύθερα ως όρκοι θεοί εμφανίζονται ο Δίας Σκύλλιος και η Αθηνά Σκυλλία (SEG 41,743). Η Αθηνά προβάλλεται ίσως ως πάροχος της λείας («Μεθάν[ιοι] άνέθε[ν] Ἀθάναι [έκ] λαίδο[ς]») σε μία αμφιλεγόμενη επιγραφή του α' μισού του

στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά την επέκταση των Ηλείων στην αρχαϊκή εποχή και στον 5^ο αι. π.Χ., όταν μαθαίνουμε ότι ο ναός του Δία κτίζεται από τα λάφυρα που πήραν οι Ηλείοι στις συγκρούσεις που οδήγησαν στην εδραίωση της κυριαρχίας τους στην περιοχή²⁸⁸⁸.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι μετά την πολεμική θεά οι Ηλείοι θυσιάζουν στην Εργάνη. Μπορεί να πρόκειται για σύμπτωση, ωστόσο μας κάνει να σκεφτούμε τη δυαδική φύση της Αθηνάς ως προστάτιδας της πόλης σε καιρό πολέμου και ειρήνης. Έτσι ενδεχομένως την συναντάμε στην ακρόπολη της Ήλιδας, όπου ίσως υπήρχε λατρεία της θεάς ως Εργάνης. Η Εργάνη είναι, βέβαια, παρούσα και στα πανελλήνια ιερά των Δελφών και της Επιδαύρου. Το γεγονός ότι στον ίδιο βωμό της Εργάνης θυσιάζουν επίσης οι φαιδρυνταί σύμφωνα με τον Πausανία δεν σημαίνει απαραίτητα ότι υπήρχε ιδιαίτερη σχέση με αυτούς τους αξιωματούχους, που ήταν υπεύθυνοι για την επιμέλεια του χρυσελεφάντινου Δία και θεωρούνταν απόγονοι του Φειδία. Ίσως ο βωμός βρισκόταν σε ένα σημείο με εύκολη την πρόσβαση προς το λατρευτικό άγαλμα²⁸⁸⁹. Σε μία ενεπίγραφη βάση του 2^{ου} αι. μ.Χ. από την Ολυμπία τιμάται ένας Τ. Φλάβιος Ηράκλειτος, που χαρακτηρίζεται ως «τὸν ἀπὸ Φειδίου, φαιδυντὴν τοῦ Διὸς τοῦ Ὀλυμπίου»²⁸⁹⁰. Ὅπως ἔχει δείξει ο Donnay πρόκειται για την αρχαιότερη από τις λίγες επιγραφικές μαρτυρίες του τίτλου αυτού («φαιδυντής»), που φαίνεται ότι καθιερώθηκε στα χρόνια του Αδριανού²⁸⁹¹.

Οι δύο παραπάνω βωμοί όπως κι ένας τρίτος της Αθηνάς χωρίς κάποια επίκληση, κοντά σε έναν βωμό της Ἄρτεμης, τοποθετούνται στον χώρο σε σχέση με το ναό του Δία, δεν μπορούμε όμως να πούμε αν χρονολογούνται μετά την ανέγερση του ναού. Σε αυτή την πρώτη ομάδα των βωμών οι θεότητες ερμηνεύεται ότι σχετίζονται με τις πολιτικές και κοινωνικές δομές²⁸⁹². Ο τέταρτος βωμός της Αθηνάς, επίσης χωρίς επίκληση, φαίνεται ότι βρισκόταν σε μία εξίσου σημαντική θέση εντός της Ἄλτης, στην περιοχή του Μητρώου. Στην περιοχή αυτή και προς τα Δ του υπήρχαν πολλοί βωμοί, καθώς κι ο μεγάλος βωμός στάχτης του Δία²⁸⁹³. Ο βωμός της Αθηνάς αναφέρεται από τον Πausανία μεταξύ των βωμών της Μητέρας των Θεών και της Ομόνοιας, που ανάγονται πιθανόν στον 4^ο αι.

5^{ου} αι. π.Χ., χαραγμένη σε χάλκινη αιχμή δόρατος, από το μεσσηνιακό ιερό του Απόλλωνα Κορύθου. Σύμφωνα με την εναλλακτική συμπλήρωση, που φαίνεται να προτιμάται, στην επιγραφή δεν γίνεται λόγος για την Αθηνά αλλά για τους Αθηναίους («Μεθάν[ιοι] άνέθε[ν] άπ' Ἄθαναί[ον τὰς] λαίδο[ς]»). Βλ. Jeffery 1990, 203-204, 206 αρ.3, πίν.39,3· Bauslaugh 1990, 661-668· Zunino 1997, 165-166· Figueira 1999, 214· IACP 561.

²⁸⁸⁸ Στον Ξενοφώντα συναντάται η αμάρτυρη λέξη «ἐπιληΐδας» για τις περιοικίδες πόλεις που κατείχαν οι Ηλείοι, προφανώς έχοντας τις κατακτήσει, και αρνούσαν να τις απελευθερώσουν παρά τις αξιώσεις των Λακεδαιμονίων στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., βλ. Ξεν. Ελλ. 3,2,23, πρβλ. Roy 1997, 291.

²⁸⁸⁹ Curtius 1882, 7.

²⁸⁹⁰ IvO 466. Πρβλ. Frazer III, 560-561.

²⁸⁹¹ Βλ. Donnay 1967. Για το αξίωμα βλ. επίσης Mansfield 1985, 559-563· Maddoli – Saladino 1998, 263· Casevitz – Rouilloux – Jacquemin 1999, 181-182. Το αξίωμα αυτό νοείται στο περιβάλλον της αδριάνειας εποχής, όπως εξάλλου και η ίδια η ονομασία του, που παραπέμπει στην ελευσιναϊκή λατρεία, όπου μαρτυρούνται επιγραφικά ομότιπλοι αξιωματούχοι και για τα ρωμαϊκά χρόνια και για την κλασική εποχή. Ο Donnay παρατηρεί επίσης ότι το γεγονός ότι οι φαιδυνταί στην Ολυμπία προσφέρουν, προτού ασχοληθούν με το λατρευτικό άγαλμα, θυσία προς την Αθηνά Εργάνη τους καθιστά περισσότερο θρησκευτικούς λειτουργούς σε αναλογία για παράδειγμα με τις Πραξιεργίδες στην Αθήνα.

²⁸⁹² Hölscher 2002, 334.

²⁸⁹³ Βλ. Πaus. 5,14,7-9. Για το ζήτημα της θέσης του βωμού του Δία βλ. τελευταία Kyrieleis 2006, 48-50.

π.Χ.²⁸⁹⁴. Όπως είδαμε ο τελευταίος βωμός της Αθηνάς στο ιερό της Ολυμπίας ήταν στο υπόδρομο μαζί με βωμούς άλλων θεοτήτων, εκ των οποίων ο Ποσειδώνας και η Ήρα, η Αθηνά και ο Άρης χαρακτηρίζονται ως Ίππιοι.

Ο Πausanίας κάνει λόγο για τον υπόδρομο μετά το στάδιο περιγράφοντάς τον διεξοδικά και ιδίως την περιοχή της αφετηρίας, όπου ήταν οι βωμοί, με τον εντυπωσιακό μηχανισμό εκκίνησης²⁸⁹⁵. Στη Δ πλευρά του υπόδρομου υπήρχε η στοά του Αγνάπτου και από μπροστά της η αφετηρία διαμορφωμένη σε τριγωνικό σχήμα, σαν πλήρη πλοίου με το άκρο της, το έμβολο, στα Α. Η υπάφεση φέρεται ως επινόηση του Αθηναίου ανδριαντοποιού Κλεοίτα και ο Πausanίας προσθέτει ότι αργότερα ο Αριστείδης εισήγαγε στον μηχανισμό κάποια άλλα στοιχεία²⁸⁹⁶. Άγνωστη είναι η μορφή του υπόδρομου, που τοποθετείται Ν του σταδίου, καθώς διαθέτουμε ελάχιστα άλλα δεδομένα²⁸⁹⁷. Σύμφωνα με τον Mylonopoulos το t.p.q. για τη χρονολόγηση των βωμών των θεών Ιππίων θα μπορούσε να σχετίζεται, χωρίς βέβαια να είναι απαραίτητο, είτε με την εισαγωγή του αγώνα τεθρίπων γύρω στα 680 π.Χ. είτε με την κατασκευή της υπάφεσης υποθετικά στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ., οπότε και θα έλαβε χώρα η αναμόρφωση του υπόδρομου με την τοποθέτηση των βωμών στα σημεία που τους είδε ο Πausanίας²⁸⁹⁸.

Ο βωμός της Αγαθής Τύχης, του Πάνα και της Αφροδίτης στο εσωτερικό του εμβόλου παραπέμπει σε μία συνύπαρξη των θεοτήτων αυτών τυπική για την ελληνιστική εποχή²⁸⁹⁹. Παρά τον κίονα της αφετηρίας υπήρχε βωμός για τους Διόσκουρους, η σχέση των οποίων με τα άλογα είναι γνωστή, ενώ στον Ολυμπιόνικο του Πίνδαρου για τον Θήρωνα από τον Ακράγαντα, νικητή στο τέθριππο, διαβάζουμε ότι ο Ηρακλής τους κατέστησε υπεύθυνους για τη διοργάνωση των ιππικών αγώνων²⁹⁰⁰. Οι τέσσερις θεοί Ίππιοι με την επίκληση αυτή χαρακτηρίζονται ως προστάτες του τόπου των ιππικών αγωνισμάτων αλλά και των αθλητών που συμμετέχουν σε αυτά. Η επίκληση είναι γνωστή για τον Ποσειδώνα και την Αθηνά, οι βωμοί τους ωστόσο δεν συσχετίζονται. Ο βωμός της Αθηνάς συνδέεται με τον βωμό του Άρη. Για τον Άρη η επίκληση Ίππιος συναντάται μόνο στην Ολυμπία, όμως οι ρωμαϊκές πηγές μαρτυρούν τη σχέση του με τα άλογα, ενώ στις μυθικές παραδόσεις σχετίζεται άμεσα με τον Οινόμαο φερόμενος ακόμη και ως πατέρας του²⁹⁰¹. Μετά από τους βωμούς στον «έμβολον» του υπόδρομου ο Πausanίας επιστρέφοντας από τη στοά του Αγνάπτου βλέπει στα δεξιά έναν βωμό της Άρτεμης²⁹⁰². Η θέση του πιθανόν ταυτίζεται με τον χώρο λατρείας της Άρτεμης στα Ν της λεγόμενης Οικίας του Νέρωνα, σε σημείο που θα αντιστοιχούσε στην είσοδο προς τον υπόδρομο.

²⁸⁹⁴ Για την Ομόνοια και την επιγραφική μαρτυρία της στην Ολυμπία βλ. Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 1999, 185. Για τους βωμούς στην περιοχή αυτή και τον πιθανό συσχετισμό τους με ανευρεθέντα λείψανα στην παλαιότερη έρευνα βλ. Weniger 1915, 419-423· Παπαχατζής 3, 269 σημ.4-5.

²⁸⁹⁵ Βλ. Πaus. 6,20,10-16.

²⁸⁹⁶ Βλ. Πaus. 6,20,14.

²⁸⁹⁷ Σχετικά βλ. Ebert 1991. Η θέση του προσδιορίστηκε μόλις τα τελευταία χρόνια με γεωμαγνητική διασκόπηση και διερευνάται ανασκαφικά, βλ. ενδεικτικά http://www.uni-mainz.de/downloads/O2_sport_olympia_zusatz.pdf.

²⁸⁹⁸ Mylonopoulos 2003, 139-140. Για τις μαρτυρίες για τον γλύπτη Κλεοίτα βλ. Overbeck 1868, 184 αρ.1031-1033.

²⁸⁹⁹ Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 1999, 194.

²⁹⁰⁰ Βλ. Πίνδ. Ολ. 3, 35-40.

²⁹⁰¹ Βλ. Maddoli – Saladino 1998, 276· Gonzales 2004, 131-132.

²⁹⁰² Πaus. 5,15,6.

Βρέθηκε ένας ρωμαϊκός βωμός της Άρτεμης Ιππίας ή Ιππικής, όπως δηλώνει η γραπτή επιγραφή του, και κοντά ένας ναΐσκος του β' μισού του 1^{ου} αι. π.Χ., ενώ σε χαμηλότερα επίπεδο στα Ν βρέθηκαν τα κατάλοιπα των θυσιών γύρω από τον υστεροαρχαϊκό βωμό της θεάς με πολλά αναθήματα, που χρονολογούνται ως την ελληνιστική εποχή²⁹⁰³.

Χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς

Πραγματευόμενη τους «επισκέπτες θεούς» στο ιερό της Ολυμπίας η Alroth κάνει λόγο για 16 ειδώλια που αντιπροσωπεύουν 8 θεότητες: Αθηνά (η οποία κυριαρχεί), Ερμής, Πάνας, Σιληνός, Άρτεμη, Αφροδίτη, ίσως Διόνυσος και Ηρακλής²⁹⁰⁴. Δεν μπορούμε να πούμε αν οι αποδέκτες αυτών των ειδωλίων ήταν ο Δίας ή η Ήρα ή οι ίδιες οι απεικονιζόμενες θεότητες, καθώς θα μπορούσαν να νοηθούν ως προσφορές σε σχέση με τους πολλούς βωμούς στο ιερό. Ωστόσο η θέση των βωμών είναι άγνωστη, και επιπλέον για τα περισσότερα από τα ειδώλια δεν γνωρίζουμε τα πρωταρχικά τους συμφραζόμενα. Τα ειδώλια θα μπορούσαν εξίσου να προσφέρονταν στον Δία, από τη στιγμή μάλιστα που πολλές από τις θεότητες είχαν ιδιαίτερη σχέση με αυτόν. Γενικώς η Alroth παρατηρεί ότι ο αριθμός των ειδωλίων είναι κάπως μικρός για ένα πανελλήνιο ιερό, όπου υπήρχαν πολλοί βωμοί διαφορετικών θεοτήτων. Υποθέτει ότι εν μέρει εξηγείται από το γεγονός ότι τα περισσότερα φαίνεται ότι ήταν κατασκευασμένα από χαλκό, και ως εκ τούτου προορίζονταν στην αρχαιότητα για λιώσιμο. Προσθέτει ωστόσο ότι, ακόμη κι αν ο αποδέκτης των ειδωλίων αυτών ήταν ο Δίας, ο αριθμός των ειδωλίων αλλά και των απεικονιζόμενων θεοτήτων δεν διαφέρει ιδιαίτερα σε σύγκριση με άλλα ιερά²⁹⁰⁵.

Ένα από τα χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς βρίσκεται στο Βερολίνο και αγοράστηκε το 1873 ως προερχόμενο από την Ολυμπία, παρόλο που η προέλευσή του θα μπορούσε να αμφισβητηθεί σύμφωνα με τον Kunze²⁹⁰⁶ [πίν.4.9.β]. Η θεά φορά πέπλο με άζωστο απόπτυγμα. Η κόμη της πέφτει χαλαρά πλευρικά και πίσω· διακρίνεται στο μέτωπο κάτω από το αποκρουσμένο αττικό κράνος με σηκωμένες τις παραγναθίδες. Με το αριστερό χέρι θα κρατούσε την ασπίδα και με το έντονα ανασηκωμένο και λυγισμένο δεξί, που είναι αποκρουσμένο στο πέρασ του πήχη, δόρυ. Η κεφαλή ενός άλλου κλασικού χάλκινου ειδωλίου της Αθηνάς [πίν.4.9.γ] είχε βρεθεί στο Ν τμήμα της παλαιστρας²⁹⁰⁷. Το κράνος φέρει ένα τριπλό λοφίο, εν μέρει αποκρουσμένο. Από τις ανασκαφές του Kunze στο ΝΑ τμήμα του ιερού προέρχεται μία πρώιμη κλασική Αθηνά στον τύπο του Παλλάδιου²⁹⁰⁸ [4.10.α]. Η θεά στέκεται σε μία ορθογώνια βάση και φορά ζωσμένο πέπλο, αιγίδα και κορινθιακό κράνος, ενώ η κόμη της πέφτει μαζεμένη στην πλάτη. Από τα χέρια σώζονται μόνο οι βραχίονες, ωστόσο είναι σαφές από τη θέση τους ότι με το ανασηκωμένο δεξί χέρι κρατούσε το δόρυ και με το αριστερό σε κάποια απόσταση από το σώμα την ασπίδα.

²⁹⁰³ Βλ. Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 1999, 194-195 και Lo Monaco 2009, 516 με τη σχετική βιβλιογραφία.

²⁹⁰⁴ Βλ. Alroth 1989, 67-73.

²⁹⁰⁵ Βλ. Alroth 1989, 73.

²⁹⁰⁶ Berlin, Staatliche Museum αρ.εup.6320. Βλ. Furtwängler 1890, 21· Niemeyer 1960, 71· Kunze 1961, 162 σημ.41· Dörig 1987, 24 αρ.20, πίν.74-75· Alroth 1989, 69 αρ.1a.

²⁹⁰⁷ Μουσείο Ολυμπίας Br 11902. Βλ. Furtwängler 1890, 23 αρ.67, πίν.9· Alroth 1989, 69 αρ.1c.

²⁹⁰⁸ Μουσείο Ολυμπίας αρ.εup.B6080 / 210031. Βλ. E. Kunze, ΑΔ 19, 1964, 172· Tölle-Kastenbein 1980, 156-157, αρ.25-26· Alroth 1989, 69 αρ.1b.

Μεταξύ των πλούσιων ευρημάτων από ένα αρχαϊκό πηγάδι στο Β τμήμα του σταδίου της Ολυμπίας συγκαταλέγεται ένα χάλκινο ειδώλιο, το οποίο χρονολογείται από τον Kunze στο β' τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. και χαρακτηρίζεται ως «Παλλάδιο» χωρίς αναγκαστικά να παριστάνει την Αθηνά²⁹⁰⁹ [πίν.4.10.β]. Το ειδώλιο στέκεται πάνω σε μία ορθογώνια κοίλη βάση, όπου διακρίνονται δύο οπές για καρφιά, και έχει συνολικό ύψος 0,153 μ. Η μορφή φορά ένα μακρύ ένδυμα με κοντές χειρίδες και λεπτή ζώνη στη μέση, στο οποίο δεν αποδίδονται λεπτομέρειες, ενώ ανατομικά διαγράφεται μόνο ο όγκος των γλουτών. Κάτω από την σωληνοειδή παρυφή του ενδύματος αποκαλύπτονται τα μεγάλα χονδροειδή πόδια, στα οποία τα νύχια αποδίδονται με χαράξεις. Σωληνοειδής είναι και η παρυφή των χειρίδων, όμως δεν δηλώνεται καθόλου το πέρασ του ενδύματος στο άνω μέρος του κορμού. Το δεξί χέρι είναι ανασηκωμένο στο ύψος του προσώπου κρατώντας προφανώς το δόρυ που προσαρμοζόταν στην οπή του άκρου του. Το αριστερό χέρι σε κάποια απόσταση από το σώμα είναι λυγισμένο στον αγκώνα και μπορούμε να φανταστούμε ότι κρατούσε ασπίδα, παρόλο που είναι αποκρουσμένο. Η μορφή φορά ένα πρώιμο, πιθανότατα κορινθιακό κράνος με αποκρουσμένο το πίσω άκρο του λοφίου, που ποικίλλεται με χαράξεις²⁹¹⁰. Το κράνος καλύπτει το πρόσωπο αφήνοντας ορατά τα μάτια και το στόμα, ενώ είναι περιεργό που αποδίδονται τα αυτιά. Ίσως επιθυμία ήταν να δηλωθεί κατά κάποιον τρόπο ως η επήκοος θεότητα.

Η απουσία γυναικείων χαρακτηριστικών στην κεφαλή και στον κορμό επιφέρει αμφιβολίες για την ταύτιση της μορφής με την Αθηνά. Επιπλέον ασυνήθιστος είναι ο τύπος του κράνους και ο τρόπος που το φοράει, ακατάλληλα ίσως για μία γυναικεία μορφή. Το κορινθιακό κράνος κυριαρχεί στα σύγχρονα ειδώλια πολεμιστών, άφθονα δείγματα των οποίων βρέθηκαν και στην Ολυμπία. Μόνο το ένδυμα θα μπορούσε να χαρακτηρίσει τη μορφή ως γυναικεία, ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Kunze, μακρύ ένδυμα με ανάλογη διαμόρφωση του σώματος θα πρέπει να είχε και ο Απόλλωνας στις Αμύκλες και στον Θόρνακα²⁹¹¹. Επειδή όμως μάλλον αποκλείεται να κρατούσε τόξο με το αριστερό χέρι, ο Kunze πιστεύει πως πρόκειται για μία θεά χωρίς όμως η Αθηνά να είναι η μόνη υποψήφια, καθώς επίσης η Αφροδίτη και η Άρτεμη εμφανίζονται οπλισμένες στην πρώιμη Πελοπόννησο και επιπλέον συναντώνται όπως και η Αθηνά στην Ολυμπία. Εξαιτίας της εικονογραφίας και της μορφής του σώματος σαν στύλος πιστεύει ότι το ειδώλιο σχετίζεται με τα πρώιμα ξόανα.

Από άλλους το ειδώλιο της Ολυμπίας ταυτίζεται με την Αθηνά και θεωρείται ως ένα από τα πρωιμότερα σωζόμενα Παλλάδια στην πλαστική²⁹¹². Θα μπορούσε να παραλληλισθεί με δύο χάλκινα ειδώλια του 6^{ου} αι. π.Χ. ως προς τη διαμόρφωση του σώματος αλλά κι ως προς το ότι φορούν ιλλυρικό κράνος, που είναι ασυνήθιστο για τις γυναικείες μορφές. Στο Παλλάδιο της Βαλτιμόρης, πιθανόν λακωνική δημιουργία, το κράνος καλύπτει την κεφαλή χωρίς να είναι ορατή η κόμη, το φύλο ωστόσο δηλώνεται με την απόδοση του στήθους²⁹¹³. Το ειδώλιο του Harvard είναι προγενέστερο και θεωρείται

²⁹⁰⁹ Μουσείο Ολυμπίας αρ.εup.B4500 / 202459. Βλ. Kunze 1961, 160-163, πίν.70-71· Demargne 1984, 965 αρ.69· Alroth 1989, 70 αρ.9, 71· Cohen 1997-98, 16-18, εικ.16-17.

²⁹¹⁰ Για τον τύπο και τη μορφή του κράνους βλ. Cohen 1997-98, 17, 18.

²⁹¹¹ Βλ. Παυσ. 3,19,2 και Παυσ. 3,10,8. Πρβλ. Kunze 1961, 161· Cohen 1997-98, 11 με σημ.7.

²⁹¹² Βλ. Zellweger 1973, 140 σημ.13· Jost 1975, 347 σημ.27· Floren 1987, 231. Για τις πρώιμες απεικονίσεις της ένοπλης Αθηνάς στον τύπο του Παλλάδιου (ή Προμάχου) βλ. Μουστάκα 2002, πρβλ. Marinatos 2001, 107-110.

²⁹¹³ Baltimore, Walters Art Gallery αρ.εup.54.780. Βλ. Cohen 1997-98, 11-13, εικ.1-3.

Θεσσαλικό²⁹¹⁴. Σε αυτό δεν υπάρχει κάποιο δηλωτικό στοιχείο του φύλου, ερμηνεύεται όμως ως θεά εξαιτίας του συσχετισμού με ένα μεγαλύτερο χάλκινο Παλλάδιο από τη Θεσσαλία· και για αυτά τα δύο ειδώλια έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες για το αν παριστάνουν την Αθηνά ή κάποια άλλη σπλισμένη θεά²⁹¹⁵.

4.6. ΠΡΑΣΙΔΑΚΙ (ΠΥΡΓΟΣ/ΟΙ);. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ (ΑΓΟΡΙΟΥ;)

ανασκαμμένο ιερό

επιγραφή «Ἀθάναι Ἀγορίοι Ἄριουντίας ἀνέθεκε» (τέλη βου αι. π.Χ.)

επιγραφή «Ἀθάναι» (πρώιμος 5ος αι. π.Χ.)

πήλινα ειδώλια Αθηνάς (;)

χάλκινο ειδώλιο Αθηνάς

Η θέση του ναού και το πρόβλημα της ταύτισης του οικισμού

Το Πρασιδάκι είναι ένα μικρό χωριό του Νομού Ηλείας, Α του μεγαλύτερου χωριού Γιαννιτσοχώρι και 16 χμ. Β της μεσσηνιακής Κυπαρισσίας, το οποίο σχετικά πρόσφατα εγκαταλείφθηκε και μεταφέρθηκε σε άλλη θέση. Βρίσκεται στην καταπράσινη κοιλάδα που εκτείνεται Ν του αρχαίου Λέπρεου, και συγκεκριμένα κοντά στη Β όχθη της Νέδας, του ποταμού που διαχωρίζει την αρχαία Μεσσηνία από την Τριφυλία/Ηλεία και την Αρκαδία στα Α. ΒΔ του χωριού Πρασιδάκι στη θέση γνωστή και ως Ελληνικό ή Λενικό εντοπίστηκε μετά τα μέσα του 20^{ου} αι. ένας περίπτερος ναός, κτισμένος στην επίπεδη κορυφή ενός χαμηλού λόφου ύψους 270 μ. Το ύψωμα με το ναό είναι ορατό από την αρκαδική Φιγάλεια, που βρίσκεται στα Α, επίσης στην ίδια όχθη της Νέδας, απέχοντας σε νοητή ευθεία γραμμή περίπου 12 χμ., ενώ η απόστασή του από τη θάλασσα είναι περίπου 5 χμ.²⁹¹⁶. Γύρω από το ναό και σε ακτίνα σχεδόν 1 χμ. λείψανα μνημειακών κτισμάτων, τείχους και τάφων μαρτυρούν την ύπαρξη ενός αρχαίου οικισμού²⁹¹⁷. Δεν διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες για τον οικισμό και δεν γνωρίζουμε το όνομά του, αλλά ούτε και την ενδεχόμενη σχέση του με το Λέπρεο, από το οποίο απέχει περίπου 4 χμ. Δεν αποκλείεται δηλαδή να πρόκειται για έναν οικισμό μικρής κλίμακας εντός της επικράτειας του Λέπρεου, που ήταν η σπουδαιότερη πόλη της Ν τουλάχιστον Τριφυλίας.

Η θέση του οικισμού σε σχέση με τη Νέδα, από την οποία απέχει μόλις 2 χμ., και με τη Φιγάλεια ανταποκρίνεται στις τοπογραφικές ενδείξεις που παρέχει ο Στράβωνας για τους Πύργους λέγοντας για τον ποταμό Νέδα: «Ρεῖ δὲ παρὰ Φιγαλίαν, καθ' ὃ γειννῶσι Πυργῖται Τριφυλίων ἔσχατοι Κυπαρισσιεῦσι πρώτοις Μεσσηνίων»· επιπλέον, ξεκινά τη σχετική παράγραφο ως εξής: «Κυπαρισσία τέ ἐστιν ἐπὶ τῇ θαλάττῃ τῇ Τριφυλιακῇ καὶ Πύργοι καὶ ὁ Ἀκίδων ποταμὸς καὶ Νέδα»²⁹¹⁸. Οι Πύργοι συναντώνται επίσης στον Στέφανο Βυζάντιο ως «πόλις Μεσσήνης»²⁹¹⁹. Με άλλα λόγια στο Πρασιδάκι ή στην ευρύτερη περιοχή του, κοντά στις εκβολές της Νέδας, θα βρίσκονταν οι Πύργοι, η νοτιότερη τριφυλιακή πόλη που συνόρευε με τη Μεσσηνία. Ως ένδειξη για την ταύτιση του οικισμού με τους

²⁹¹⁴ Βλ. Cohen 1997-98, 12-13, εικ.4-6.

²⁹¹⁵ Βλ. Cohen 1997-98, 19-20.

²⁹¹⁶ Καραγιωργα-Σταθακοπούλου 1988, 133 σημ.4· Ararojanni 2010, 9.

²⁹¹⁷ Γιαλούρης 1971, 250· Γιαλούρης 1973, 155· Αραπογιάννη 1999, 168· Ararogianni 2002, 225· Rohn – Heiden 2009, 350· Ararojanni 2010, 10.

²⁹¹⁸ Βλ. Στρ. 8,3,22.

²⁹¹⁹ Στέφ. Βυζ. λ. Πύργοι, πόλις Μεσσήνης. Τὸ ἔθνικὸν Πυργῖται.

Πύργους μπορεί ίσως να εκληφθεί η μυθολογική παράδοση που τον συνδέει με το Λέπρεο. Ο Πausανίας αναφέρει ότι η πόλη πήρε το όνομά της από τον οικιστή Λέπρεο, γιο του Πυργέα, ή σύμφωνα με μερικούς από την κόρη του Πυργέα Λεπρέα, ενώ ότι άλλοι αποδίδουν το όνομα στην αρρώστια λέπρα²⁹²⁰. Δεν είναι βέβαιο αν οι Πύργοι του Στράβωνα ταυτίζονται με τον Πύργο που εμφανίζεται ως μία από τις έξι πόλεις των Μινύων στον Ηρόδοτο και ως μία από τις πόλεις της Τριφυλίας στον Πολύβιο, και ως εκ τούτου θα πρέπει να ήταν μία αρκετά σημαντική πόλη, πιθανόν με μακρά διάρκεια ζωής²⁹²¹. Κυρίως εξαιτίας του ενός εκ των χωρίων του Πολύβιου έχει θεωρηθεί από κάποιους ότι ο Πύργος βρισκόταν στη Β Τριφυλία, οπότε δεν μπορεί να ταυτίζεται με τους Πύργους του Στράβωνα²⁹²². Η Αραπογιάννη θεωρεί πιθανό ο οικισμός στο Πρασιδάκι να ταυτίζεται με την πόλη Πύργο, η οποία θα ενσωματώθηκε ίσως στο γειτονικό ισχυρό Λέπρεο μετά τις καταστροφές από τις συγκρούσεις με τους Ηλείους περίπου στα χρόνια του Ηρόδοτου²⁹²³.

Οπωσδήποτε στην ευρύτερη περιοχή του χωριού Πρασιδάκι έχουν εντοπιστεί και άλλες αρχαιολογικές θέσεις, που φέρονται από παλαιά στην έρευνα ως οικισμοί της Λεπρεάτιδας ή/και αποδίδονται στην πόλη Πύργος ή Πύργοι²⁹²⁴. Σε μία από αυτές τις θέσεις, στον Άγ. Ηλία κοντά στο Γιαννισσοχώρι, βρέθηκαν πολύ πρόσφατα πολλοί γωνιόλιθοι κογχυλιάτη, λακωνικές κεραμίδες και κεραμική καλής ποιότητας κλασικών χρόνων στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου για την τοπογραφία της Τριφυλίας. Στα αποτελέσματα των ερευνών του 2010, που έχουν αναρτηθεί προς το παρόν μόνο στο διαδίκτυο, εκφράζεται η υπόθεση ότι στη θέση αυτή ίσως βρισκόταν ο Πύργος, η νοτιότερη πόλη της Τριφυλίας, και ότι πιθανόν σε αυτόν ανήκε ως «εξω-αστικό ιερό» ο ναός στο Πρασιδάκι²⁹²⁵. Λίγα χρόνια πριν, στη μοναδική έως σήμερα δημοσίευση σε σχέση με αυτό το ερευνητικό πρόγραμμα, διατυπώνεται η άποψη ότι τα εκτεταμένα οικοδομικά κατάλοιπα στην ευρύτερη περιοχή του ναού υποδεικνύουν μία μεγάλη πόλη, που δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα, αν και θα μπορούσε να πρόκειται για τον Πύργο²⁹²⁶.

²⁹²⁰ Βλ. Πaus. 5,5,4-5. Η ιστορία του οικιστή Λεπρέου και η αντιπαράθεσή του με τον Ηρακλή, που αφηγείται ο Πausανίας, επαναλαμβάνεται με κάποιες διαφορές από τον Αθήν. 10,412a-b, κατά τον οποίο, ωστόσο, ο Λεπρέος ήταν γιος του Καύκωνα. Τάφος του Καύκωνα υπήρχε στην πόλη σύμφωνα με τα λεγόμενα των Λεπρεατών, βλ. Πaus. 5,5,5.

²⁹²¹ Βλ. Ηρόδ. 4,148,4· Πολύβ. 4,77,9 και 4,80,13. Για τη συζήτηση σχετικά με την ταύτιση ή μη των Πύργων με τον Πύργο, καθώς και για τις προσπάθειες εντοπισμού τους με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Pritchett 1989, 73-75· Ruggeri 2004, 113-114.

²⁹²² Από τον Πολύβ. 4,80,13 φαίνεται ότι ο Φίλιππος Ε' μετά την κατάληψη του Λέπρεου κατευθύνθηκε προς τα Β και περιέλαβε υπό τον έλεγχό του και τις υπόλοιπες πόλεις της Τριφυλίας κατακτώντας πρώτα το Σαμικόν και μετά τις πόλεις «Φρίξαν, Στυλάγγιον, Αΐπιον, Βώλακα, Πύργον, Έπιτάλιον». Ο Pritchett 1989, 65, 73 σημ.162, 75 τείνει προς την παλαιότερη άποψη του Meyer για τη διάκριση του Πύργου από τους Πύργους. Επιπλέον, ο Nielsen φαίνεται να δέχεται τη διάκριση των δύο πόλεων, ωστόσο δεν βρίσκει πειστική καμία σύνδεση με κανένα αρχαίο τοπωνύμιο του οικισμού στο Πρασιδάκι, τον οποίο χαρακτηρίζει υποθετικά ως «second-order settlement in the territory of Lepreon», βλ. IACP 541, 542, 543, καθώς και 545 αρ.310 για τον Πύργο.

²⁹²³ Βλ. Αραπογιάννη 1999, 168 με σημ.4-5. Πρβλ. Αραρογιάννη 2002, 325· Αραρογιάννη 2002, 225· Αραρογιάννη 2010, 10. Τελευταία η Ruggeri 2004, 113 με σημ.317, 114 βρίσκει ενδιαφέρουσα την πρόταση της Αραπογιάννη και κρίνει ως αβάσιμη την ύπαρξη δύο ξεχωριστών πόλεων (Πύργος και Πύργοι).

²⁹²⁴ Σχετικά βλ. Pritchett 1989, 75· IACP 545· Ruggeri 2004, 114.

²⁹²⁵ Βλ. http://www.poliskultur.de/120_Laufende%20Arbeiten.html#i__150637656_1997.

²⁹²⁶ Βλ. Rohn – Heiden 2009, 348 σημ.5, 350-351.

Η έρευνα στο ιερό και η απόδοσή του στην Αθηνά

Το 1971 ο Γιαλούρης επισημαίνει τα ορατά λείψανα κοντά στο Πρασιδάκι ενός μνημειακού δωρικού ναού, «πιθανώτατα ύστερων κλασικών χρόνων», που είχε εντοπιστεί από τον Cooper, αλλά ουσιαστικά ήταν άγνωστος ως τότε στην έρευνα²⁹²⁷. Ο ναός ήταν καλυμμένος με επίχωση, στην οποία υπήρχε πυκνή βλάστηση. Τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη στην περιοχή του ναού φαίνεται ότι προέρχονται από λαθρανασκαφές σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων του χωριού. Εκτός από μία σύντομη παρουσίαση του ναού ο Γιαλούρης κάνει λόγο για αναθήματα από την περιοχή του ναού, που υποδεικνύουν ότι η λατρεία ήταν ζωντανή κατά την πρώιμη αρχαϊκή εποχή. Επιπλέον, θεωρήθηκε ότι στη θέση αυτή υπήρχε ένας προδρομικός ναός της αρχαϊκής περιόδου με βάση τα ανευρεθέντα τμήματα κεραμίδων και ενός δισκοειδούς ακρωτήριου. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζει ένα πρώιμο κλασικό χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς, που βρέθηκε το 1970 περίπου 50 μ. Β του ναού²⁹²⁸ [πίν.4.19].

Το 1997 η Αραπογιάννη πραγματοποίησε αυτοψία στον χώρο, κατά την οποία βρήκε σε απόσταση περίπου 30 μ. από το ναό ένα τμήμα χάλκινης φιάλης με εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή στην άνω επιφάνεια του χείλους²⁹²⁹. Σε ένα σημείο του χείλους υπάρχει μικρή οπή, πιθανόν για την ανάρτηση του αγγείου. Η επιγραφή «Ἀθάναι Ἀγοριοὶ Ἄριουντίας ἀνέθεκε» χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. και είναι γραμμένη πιθανότατα στο ηλειακό αλφάβητο με κάποιες αποκλίσεις. Σύμφωνα με την Αραπογιάννη πιστοποιείται η απόδοση του ναού στην Αθηνά και η θέση του σε σχέση με την αγορά της πόλης εξαιτίας της επίκλησης που φέρει η θεά²⁹³⁰. Συγκεκριμένα, αντί του Αγοραία χρησιμοποιείται ένα αμάρτυρο επίθετο, το οποίο φαίνεται ότι σχετίζεται με τα ουσιαστικά ἄγορος, ἀγόρριον, ἄγορις, που συναντώνται στον Ευριπίδη και στον Ησύχιο²⁹³¹. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν η θεά έφερε ως επίσημο τίτλο την επίκληση Αγοραία. Πάντως, αν δεχτούμε τη σχέση του ιερού με την αγορά, τότε προκύπτει ότι το ιερό βρισκόταν σε κεντρικό σημείο ενός αστικού πυρήνα που υπήρχε τουλάχιστον κατά τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. Αμάρτυρο είναι και το όνομα του αναθέτη στην επιγραφή, που λόγω συσχετίσεων πιθανόν προέρχεται από τη Λακωνία, μαρτυρώντας έτσι για την Αραπογιάννη την εμβέλεια του ιερού και εκτός της Τριφυλίας²⁹³².

Τα λείψανα του δωρικού περιπτερου ναού [πίν.4.11.β] αποκαλύφθηκαν από την Αραπογιάννη σε δύο ανασκαφικές περιόδους το 1999 και το 2000, ενώ η έρευνα συνεχίστηκε τα επόμενα δύο έτη και περαιτέρω εργασίες καταγραφής, συντήρησης και ανάδειξης έλαβαν χώρα το 2003 και το 2005.

²⁹²⁷ Βλ. Γιαλούρης 1971· Καράγιωργα 1971.

²⁹²⁸ Μουσείο Ολυμπίας αρ.εур.М767 (ΒΕ1571). Βλ. Καράγιωργα 1971, 146, πίν.126 και για τη δημοσίευσή του Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988.

²⁹²⁹ Μουσείο Ολυμπίας αρ.εур.М1687. Βλ. Αραπογιάννη 1999. Το τμήμα του χάλκινου αγγείου αναφέρεται ότι βρέθηκε εντελώς επιφανειακά, στη ρίζα μιας ελιάς ΒΔ του ναού [Αραπογιάννη 1999, 167], ενώ αλλού αναφέρεται ότι βρέθηκε Α του ναού [Αραροjanni 2010, 10]. Ήδη κατά τη δημοσίευση της φιάλης η Αραπογιάννη θεωρεί εξαρχής ως δεδομένο ότι ο ναός ανήκει στην Αθηνά, βλ. Αραπογιάννη 1999, 167 με σημ.2. Πρβλ. Αραροjanni 2002, 225 με σημ.3· Αραροjanni 2010, 10.

²⁹³⁰ Βλ. Αραπογιάννη 1999, 169. Πρβλ. Αραροjanni 2002, 325· Αραροjanni 2002, 225· Αραροjanni 2010, 10.

²⁹³¹ Βλ. LSJ λ. ἄγορος και λ. ἀγόρριον. Η Αραπογιάννη 1999, 171 αντιπαραβάλλει επίσης την εορτή «παναγορία» και τον μήνα «Παναγόρσιος», που μαρτυρούνται επιγραφικά στην Τεγέα.

²⁹³² Βλ. Αραπογιάννη 1999, 171.

Έγινε αμέσως φανερό ότι ο ναός υπέστη εκτεταμένες καταστροφές κατά τα νεότερα χρόνια²⁹³³. Το μεγαλύτερο τμήμα του πιστεύεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό για τα σπίτια του χωριού Πρασιδάκι περίπου εκατό χρόνια πριν και η καταστροφή ολοκληρώθηκε από τις επανειλημμένες λαθρονασκαφές. Η λιθολόγηση εντοπίζεται ως το επίπεδο των θεμελίων. Εξ αρχής διαπιστώθηκε ότι είχαν διανοιχθεί μεγάλοι τάφροι για αυτόν τον σκοπό, ειδικά κατά μήκος των δύο μακρών πλευρών του ναού. Κατά τα άλλα η θέση του ναού ήταν καλυμμένη με έντονη βλάστηση και δέντρα, που δυσχέραιναν την πρόσβαση. Τα αποτελέσματα των ερευνών της Αραπογιάννη έχουν παρουσιαστεί σε κάποιες περιστάσεις εν αναμονή της τελικής δημοσίευσης, κατά την οποία θεωρείται πολύ πιθανό πολλές από τις διατυπωμένες διαπιστώσεις να τεκμηριωθούν καλύτερα ή και να απορριφθούν²⁹³⁴.

Ως βέβαιη πρέπει να εκληφθεί η χρονολόγηση του ναού στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. και η απόδοσή του στην Αθηνά, που μαρτυρείται επίσης από μία άλλη επιγραφή «ΑΘΑΝΑΙ» του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. Η επιγραφή αυτή είναι χαραγμένη σε έναν αποσπασματικά σωζόμενο ασβεστολιθικό γωνιόλιθο [πίν.4.14.β], που βρέθηκε την τελευταία ημέρα της ανασκαφικής περιόδου του 2000 σε μία δοκιμαστική τομή μπροστά από την είσοδο του ναού²⁹³⁵. Εξάλλου η ταύτιση ενισχύεται από το πρώιμο κλασικό χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς αλλά και από κάποια πήλινα ειδώλια των νεότερων ερευνών, όπως θα δούμε παρακάτω, ενώ αντιθέτως δεν ανιχνεύεται η παρουσία άλλων θεοτήτων.

Ο ναός

Ο προσανατολισμός του ναού παρουσιάζει απόκλιση με τον κεντρικό άξονα να βρίσκεται Δ/ΒΔ-Α/ΝΑ. Η κλίση του εδάφους στην περιοχή της εισόδου είναι συγκριτικά μικρή και η προσπέλαση του κτηρίου ίσως γινόταν από τα ΝΔ, οπότε ο ναός θα φαινόταν υπό γωνία, προοπτικά²⁹³⁶. Ο ναός είναι δωρικός περίπτερος με 6 x 13 κίονες, διπλή εσωτερική κιονοστοιχία και διαστάσεις στον στυλοβάτη 33,30 x 14,70 μ. Παρά την εκτεταμένη καταστροφή στα νεότερα χρόνια έχουν διασωθεί αρκετά στοιχεία που επιτρέπουν την αναπαράστασή του [πίν.4.11]. Παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το ναό της Αθηνάς στο Μάζι (Μάκιστος) ως προς τις διαστάσεις, τις αναλογίες, τον σχεδιασμό, την τεχνική και τη διαμόρφωση επιμέρους στοιχείων, ώστε ο Νακάσης τους χαρακτηρίζει «δίδυμους» ναούς και υποθέτει ότι ο ναός στο Μάζι (500-490 π.Χ.) αποτέλεσε το πρότυπο²⁹³⁷. Στο ναό στο Πρασιδάκι εντοπίζονται αρχαϊσμοί και κάποια πρώιμα στοιχεία όμως άλλα όπως και οι εξελιγμένες

²⁹³³ Βλ. Arapojanni 2002, 325, 328· Arapogianni 2002, 226· Arapojanni 2010, 11.

²⁹³⁴ Arapogianni 2002, 225 σημ.1: «After the completion of the research in the area, a full study of the monument will be published. The architect Σοφοκλής Αλευρίδης is responsible for the architectural remains and documentation of the temple»· πρβλ. Arapojanni 2010, 11 σημ.9, 20 σημ.18. Ουσιαστικά στο άρθρο Arapojanni 2010, όπου αναπαράγεται μία διάλεξη της Αραπογιάννη από το 2005, έχουμε μία συνολική παρουσίαση του ναού και των ευρημάτων του. Πέραν των λιγοστών πληροφοριών στις ανασκαφικές εκθέσεις διαφόρων περιοδικών η ανασκαφείας πραγματεύεται το ιερό σε δύο δημοσιεύσεις μετά την ανασκαφική αποκάλυψη του ναού, βλ. Arapojanni 2002, 325-329 και Arapogianni 2002. Για τις σύντομες ετήσιες ανασκαφικές εκθέσεις βλ. στο ΑΔ 1996 ως 2005. Το ναό στο Πρασιδάκι έχει μελετήσει ο Νακάσης στο πλαίσιο δημοσίευσης του ναού της Αθηνάς στη Μάκιστο, βλ. Νακάσης 2004, 223-227, 261-262.

²⁹³⁵ Βλ. Arapojanni 2002, 329· Arapogianni 2002, 227-228· Arapojanni 2010, 16, πίν.6,3.

²⁹³⁶ Νακάσης 2004, 223· Arapojanni 2010, 11.

²⁹³⁷ Βλ. Νακάσης 2004, 261-262.

φόρμες υποδεικνύουν ότι ανήκει περισσότερο στην πρώιμη κλασική περίοδο, στα χρόνια μετά τους περσικούς πολέμους.

Με βάση την αρχιτεκτονική, χωρίς ωστόσο να έχει μελετηθεί διεξοδικά, και τα ιστορικά συμφραζόμενα θεωρείται πιθανό ο ναός να κατασκευάστηκε μεταξύ του 478 και του 475 ή 473 π.Χ., και μάλιστα ίσως από τους τότε ανεξάρτητους Λεπρέατες²⁹³⁸. Ως όρια λαμβάνονται δηλαδή η μάχη των Πλαταιών, στην οποία συμμετείχε το Λέπρεο, και η ανέγερση του ναού του Δία στην Ολυμπία, που συμπίπτει με την οριστική κυριαρχία των Ηλείων στην Τριφυλία²⁹³⁹. Στο ναό αναγνωρίζονται διάφορες μεταγενέστερες επεμβάσεις, οι οποίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να αναχθούν είτε στην περίοδο ανεξαρτησίας των τριφυλιακών πόλεων (399-369 π.Χ.), όπως συνέβη με το ναό της Αθηνάς στο Μάζι, είτε στα ρωμαϊκά χρόνια. Είναι πολύ πιθανό ότι ο ναός καταστράφηκε, ενώ βρισκόταν ακόμη σε χρήση, από έναν μεγάλο σεισμό και μετά από φωτιά, κάποια στιγμή μεταξύ του 1^{ου} και του 2^{ου} αι. μ.Χ.²⁹⁴⁰. Κατά μήκος των δύο μακρών πλευρών του αποκαλύφθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής με κεραμίδες και πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη της ανωδομής με κατεύθυνση προς Β. Οι επιπτώσεις του σεισμού διαφαίνονται και στην καμπύλωση των θεμελιώσεων της Ν πλευράς του ναού. Επιπλέον υπάρχουν σαφές ενδείξεις για την επακολουθείσα πυρκαγιά, ιδίως στην περιοχή μπροστά από τη βάση του λατρευτικού αγάλματος: μέσα σε ένα παχύ στρώμα στάχτης βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός από λύχνους και ρωμαϊκά όστρακα.

Ως υλικό δομής έχει χρησιμοποιηθεί μαλακός πωρόλιθος κι όχι ο κογχυλιάτης λίθος όπως θα περιμέναμε, μάλλον επειδή λατομεία τέτοιας ποιότητας λίθου υπάρχουν στην περιοχή του Λέπρεου²⁹⁴¹. Όλα τα ορατά αρχιτεκτονικά μέλη φέρουν λευκό κονίαμα. Επιχρισμένοι ήταν οι εσωτερικοί τοίχοι του σηκού όπως υποδεικνύουν τα διασωθέντα ίχνη ερυθρού και μελανού χρώματος. Το δάπεδο του σηκού και των πτερών βρέθηκε καλυμμένο με μία στρώση παχιού κονιάματος με εξαίρεση το Α πτερό, όπου τοποθετήθηκαν σε μία μεταγενέστερη στιγμή τρεις σειρές πώρινων πλακών στο επίπεδο της ευθυντηρίας²⁹⁴². Στην ίδια στιγμή ίσως επιστρώθηκε το δάπεδο του ναού με κονίαμα, καθώς σε κάποιο σημείο η Αραπογιάννη αναφέρει ότι το δάπεδο του πτερού συνίσταται από πατημένο χώμα με χαλίκι, εκτός κι αν πρόκειται για τη θεμελίωση του δαπέδου²⁹⁴³.

Ισχυρά θεμέλια έχουν κατασκευαστεί για τα σημεία όπου υπήρχαν υψηλά κατακόρυφα φέροντα στοιχεία²⁹⁴⁴. Η Αραπογιάννη μάλιστα κάνει λόγο για την ύπαρξη στερεοβάτη, οι λίθοι του

²⁹³⁸ Βλ. Νακάσης 2004, 227, 261-262. Η Αραπογιάννη θεωρεί ότι η μορφή του κιονόκρανου υποδεικνύει μία χρονολόγηση στα 475 π.Χ. και δέχεται το σκεπτικό και τη χρονολόγηση του Νακάσης με την επιφύλαξη ότι δεν έχει ολοκληρωθεί η μελέτη του υλικού, βλ. Αραρογιάννη 2010, 12, 19 με σημ.17.

²⁹³⁹ Στη μάχη των Πλαταιών συμμετείχαν «Λεπρητέων δικόσιοι» σύμφωνα με τον Ηρόδ. 9,28,4. Για το Λέπρεο βλ. IACP 543-544 αρ.306.

²⁹⁴⁰ Για την καταστροφή του ναού βλ. Αραρογιάννη 2002, 328· Αραρογιάννη 2002, 227· Νακάσης 2004, 226· Αραρογιάννη 2010, 15-16.

²⁹⁴¹ Νακάσης 2004, 224 σημ.283, ο οποίος επισημαίνει ότι ο πωρόλιθος αυτός θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως ασβεστόλιθος με τη σημερινή έννοια του όρου.

²⁹⁴² Αραρογιάννη 2002, 227· Αραρογιάννη 2010, 11, 16.

²⁹⁴³ Αραρογιάννη 2002, 226. Ο Νακάσης 2004, 224 με σημ.285, 262 λέει ότι τα δάπεδα των μακρών πλευρών ήταν στρωμένα με δύο σειρές πλακών και είχαν ευτελή θεμελίωση από πατημένο χώμα με χαλίκι.

²⁹⁴⁴ Νακάσης 2004, 224· Αραρογιάννη 2010, 11.

οποίου συνδέονται με ξύλινους πελεκίνους, υπο-ευθυντηρίας και ευθυντηρίας²⁹⁴⁵. Οι πελεκίνοι όπως εξάλλου και οι ζητόμορφοι σύνδεσμοι, που έχουν χρησιμοποιηθεί στο ναό, συνηθίζονται σε πρώιμα μνημεία. Ενώ ο προγενέστερος ναός στο Μάζι έχει τους εξελιγμένους συνδέσμους διπλού T, ωστόσο ζητόμορφοι σύνδεσμοι συναντώνται στον ναό της Δήμητρας του 4^{ου} αι. π.Χ. στο Λέπρεο²⁹⁴⁶.

Η κρηπίδα είναι τριβαθμιδωτή και κτισμένη κατά το ισοδομικό σύστημα²⁹⁴⁷. Η πρώτη, χαμηλότερη βαθμίδα είναι μικρότερου βάθους από τις δύο ανώτερες, στοιχείο που είναι χαρακτηριστικό για πρώιμα μνημεία. Οι κίονες της περίπτωσης στερεώνονται με ξύλινους γόμφους σε τετράπλευρους τόρμους στον στυλοβάτη κατά τρόπο που είναι εξαιρετικά σπάνιος για την κλασική εποχή και ιδίως για δωρικούς ναούς²⁹⁴⁸ [πίν.4.12.β]. Το στοιχείο αυτό μας εξασφαλίζει την ακριβή θέση των κίωνων, εκ των οποίων έχουν διασωθεί κατά χώραν μόνο οι κατώτατοι σπόνδυλοι τριών.

Η διαμόρφωση του θριγκού ακολουθεί εν μέρει κλασικά πρότυπα²⁹⁴⁹. Τα τρίγλυφα είναι συμφυή με τις μετόπες, που εισέχουν ελαφρώς έναντι του επιστυλίου. Αυτά τα χαρακτηριστικά της ζωφόρου συναντώνται στους περισσότερους δωρικούς ναούς της Τριφυλίας²⁹⁵⁰. Στην άνω παρυφή του οριζώντιου γείσου αποδίδεται ένα απλό ιωνικό κυμάτιο. Το καταέτιο γείσο, από το οποίο σώζεται μόνο ένα μικρό θραύσμα, είναι ιωνικού τύπου²⁹⁵¹. Παρόλο που κανένα θραύσμα δεν μπορεί να αποδοθεί στο αέτωμα, ωστόσο δεν πρέπει να υπήρχαν γλυπτά, ενώ ακόσμητες είναι και οι μετόπες.

Οι ομοιότητες της σίμης και της κορινθιακής κεράμωσης του ναού [πίν.4.13] με κτισμάτων της Άλτης θεωρείται ότι υποδεικνύει την προέλευση όλων από ένα μεγάλο κορινθιακό εργαστήριο της εποχής²⁹⁵². Ένα άλλο ενδιαφέρον κοινό στοιχείο με την Ολυμπία αποτελεί η πιθανότητα ύπαρξης πήλινων αγαλμάτων ως πλευρικά ακρωτήρια του ναού στο Πρασιδάκι, όπως θα δούμε παρακάτω. Τα κεντρικά ακρωτήρια φαίνεται ότι ήταν δισκοειδή μικρού μεγέθους, όπως υποδεικνύεται από θραύσματα που βρέθηκαν κυρίως μπροστά από την είσοδο του ναού. Πολυάριθμα θραύσματα έχουν διασωθεί από την πήλινη σίμη «μεγαρικού» τύπου, που κοσμείται με φυτικά μοτίβα και μαιάνδρο σε έντονο ερυθρό και μελανό χρώμα. Στις τέσσερις γωνίες των αετωμάτων υπήρχαν λεοντοκεφαλές-υδρορρόες. Κατά μήκος της Β πλευράς του ναού στο ύψος της ευθυντηρίας βρέθηκε ένας ανοικτός πήλινος αγωγός, όπου θα κατέληγαν τα όμβρια ύδατα από τη στέγη²⁹⁵³. Αυτά οδηγούνταν σε ένα κυλινδρικό σιφόνι και από εκεί διοχετεύονταν μακριά από το ναό μέσω ενός κλειστού αγωγού, η πορεία του οποίου δεν έχει διερευνηθεί. Ένας τεράστιος αριθμός κορινθιακών κεραμίδων προέρχεται από τα άθικτα στρώματα καταστροφής που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος των δύο μακρών πλευρών του ναού. Σε πολλούς από τους ηγεμόνες στρωτήρες υπάρχει γραπτή διακόσμηση κυρίως με

²⁹⁴⁵ Βλ. Ararojanni 2002, 328· Ararogianni 2002, 226· Ararojanni 2010, 11, πίν.2,5.

²⁹⁴⁶ Βλ. Νακάσης 2004, 224 σημ.286, 227.

²⁹⁴⁷ Βλ. Ararogianni 2002, 226· Ararojanni 2010, 11, πίν.2,6.

²⁹⁴⁸ Για την περίπτωση του ναού βλ. Ararogianni 2002, 226· Νακάσης 2004, 224-225· Ararojanni 2010, 12, πίν.3,1-4.

²⁹⁴⁹ Βλ. Ararogianni 2002, 226-227· Νακάσης 2004, 225· Ararojanni 2010, 12-13, πίν.3,5.

²⁹⁵⁰ Εκτός από τους ναούς της Αθηνάς στο Μάζι, της Δήμητρας στο Λέπρεο και της Άρτεμις στην Κομποθέκρα η Ararogianni 2002, 226 σημ.7 και Ararojanni 2010, 13 συμπεριλαμβάνει το ναό της Αθηνάς στην Αλίφεια.

²⁹⁵¹ Νακάσης 2004, 225· Ararojanni 2010, 13.

²⁹⁵² Ararojanni 2010, 14. Σχετικά βλ. Ararojanni 2002, 328, εικ.19· Ararogianni 2002, 226-227, πίν.54B-C· Ararojanni 2010, 13-14, πίν.3-4.

²⁹⁵³ Ararojanni 2002, 328· Ararogianni 2002, 227· Ararojanni 2010, 15, πίν.4,5.

πλοχμούς. Το μέτωπο των ηγεμόνων καλυπτήρων είναι διαμορφωμένο σε επτάφυλλο ή εννιάφυλλο ανθέμιο, το οποίο αποδίδεται γραπτά ή και με χαμηλό ανάγλυφο.

Σε καλή κατάσταση σώζεται ο τοιχοβάτης του κυρίως ναού, που έφερε διπλή σειρά από ορθοστάτες μήκους 1,20 μ. και ύψους 0,86 μ.²⁹⁵⁴. Ο τοίχος πάνω από τους ορθοστάτες ήταν κτισμένος κατά το ισοδομικό σύστημα με γωνιόλιθους ύψους 0,31 μ. κατά μέσο όρο. Στον πρόναο, πλάτους 6,90 μ. και βάθους 3,45 μ., υπάρχουν δύο κίονες εν παραστάσι, που είναι μικρότεροι από τους κίονες της περίπτωσης²⁹⁵⁵. Τετράπλευροι τόρμοι στον στυλοβάτη ίσως προορίζονταν για τη στερέωση ξύλινης θύρας ή χωρίσματος. Ο οπισθόδομος έχει λίγο μεγαλύτερο βάθος, 3,60 μ., και διαφορετική διαμόρφωση από τον πρόναο, καθώς φαίνεται ότι ήταν άστυλος, δεν υπήρχαν δύο κίονες εν παραστάσι²⁹⁵⁶. Θεωρείται πιθανό να υπήρχε μία μικρή κεντρική θύρα στη Δ πρόσοψη, παρόλο που δεν κατέστη δυνατό να τεκμηριωθεί η ύπαρξή της. Ωστόσο, δεν υπάρχει πρόσβαση από τον χώρο αυτό στον σηκό, ώστε να χαρακτηριστεί ως «άδυτο».

Το δάπεδο του πρόναου φέρει ένα ψηφιδωτό από αραιά τοποθετημένα μικρά ποταμίσια βότσαλα λευκά και μαύρα, που δημιουργούν ένα ευρύ πλαίσιο με πλοχμό και μαϊάνδρο γύρω από ένα κεντρικό διάχωρο με ρομβοειδή μοτίβα. Το ψηφιδωτό αποκολλήθηκε από το δάπεδο του πρόναου, συντηρήθηκε και επανατοποθετήθηκε στη θέση του [πίν.4.12.δ]. Κατά τη διαδικασία αυτή το 2002 διαπιστώθηκε ότι ως υπόστρωμα για το ψηφιδωτό αυτό είχε χρησιμοποιηθεί ένα προγενέστερο, λιγότερο επιμελημένο βοτσαλωτό δάπεδο²⁹⁵⁷. Η είσοδος προς τον σηκό είναι κατεστραμμένη εκτός από δύο ορθοστάτες του εγκάρσιου τοίχου. Στο σημείο αυτό δίπλα στη θύρα προς τον σηκό υπάρχει μία πεσσόσχημη παραστάδα, που έφερε ερυθρό κονίαμα. Ο σηκός έχει εσωτερικές διαστάσεις 12,50 x 7,10 μ. και βρίσκεται σε ελαφρώς υψηλότερο επίπεδο από τον υπόλοιπο ναό. Διατρέχεται από μία διπλή δίτονη (μάλλον) κιονοστοιχία 5 δωρικών κίωνων, που βρίσκονται σε σχετικά μικρή απόσταση από τους τοίχους.

Στο κέντρο σχεδόν του σηκού, πλαισιωμένη από τις εσωτερικές κιονοστοιχίες, βρίσκεται η βάση του λατρευτικού αγάλματος, ύψους 0,60 μ. και με μήκος πλευράς 2,20 μ.²⁹⁵⁸. Αλλού δίνονται οι διαστάσεις 2,80 x 2,70 μ.²⁹⁵⁹. Δεν είναι σαφές αν οι τελευταίες διαστάσεις σχετίζονται με μία μεταγενέστερη φάση, κατά την οποία αναφέρεται ότι οι διαστάσεις της βάσης αυξήθηκαν. Στις δημοσιευμένες εικόνες βλέπουμε ότι η βάση και συγκεκριμένα η κρηπίδα της καταλαμβάνει σχεδόν όλο το πλάτος του κεντρικού κλίτους, 3,60 μ., και ότι ο κορμός της αποτελείται από συναρμοσμένους γωνιόλιθους. Για αυτούς αναφέρεται ότι συνδέονται με ζητόμορφους συνδέσμους. Σε πολλά σημεία της επιφάνειας της βάσης σώζονται ίχνη ερυθρού κονιάματος, το οποίο θα την επικάλυπτε. Εξαιτίας της ισχυρής θεμελίωσης της βάσης και των διαστάσεών της εικάζεται ότι το λατρευτικό άγαλμα θα ήταν μεγάλου μεγέθους, μαρμάρινο ή χάλκινο. Θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζουμε πότε τροποποιήθηκε η πρωταρχική βάση και αν η επέμβαση αυτή οφείλεται σε επισκευή του λατρευτικού

²⁹⁵⁴ Βλ. Νακάσης 2004, 226· Ararogjanni 2010, 14, πίν.4,4.

²⁹⁵⁵ Για τον πρόναο βλ. Ararogianni 2002, 227· Ararogjanni 2010, 14.

²⁹⁵⁶ Για τον οπισθόδομο βλ. Ararogjanni 2002, 328· Ararogianni 2002, 227· Ararogjanni 2010, 15. Πρβλ. Νακάσης 2004, 192 σημ.218, 223.

²⁹⁵⁷ Βλ. Ararogjanni 2010, 14, 17, πίν.10,1.

²⁹⁵⁸ Βλ. Ararogianni 2002, 227· Ararogjanni 2010, 15.

²⁹⁵⁹ Ararogjanni 2002, 328.

αγάλματος ή στην αντικατάστασή του. Αξιοπερίεργη είναι η θέση της βάσης σχεδόν στο κέντρο του σηκού για έναν ναό αυτής της περιόδου. Μάλλον αποκλείεται το ενδεχόμενο κατά τη δεύτερη φάση να μετακινήθηκε η βάση πιο Α, καθώς μόνο στο σημείο όπου βρίσκεται υπάρχει ισχυρή θεμελίωση. Ωστόσο, οι πενιχρές πληροφορίες που διαθέτουμε μας αποτρέπουν από τη διατύπωση περαιτέρω υποθέσεων.

Παλαιότερες οικοδομικές φάσεις

Σύμφωνα με την Αραπογιάννη ο περίπτερος ναός της πρώιμης κλασικής περιόδου αποτελεί την τελευταία εκ των τριών τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων στο ιερό²⁹⁶⁰. Η ύπαρξη προγενέστερων φάσεων ήταν αναμενόμενη από την ανεύρεση μεγάλου αριθμού πρώιμων μικροευρημάτων. Ανάμεσα σε αυτά είχαν επισημανθεί τμήμα δισκοειδούς ακρωτηρίου του 6^{ου} αι. π.Χ. και σύγχρονα λείψανα κεράμωσης²⁹⁶¹. Ωστόσο, οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις παλαιότερες οικοδομικές φάσεις του ιερού είναι περιορισμένες και ασαφείς, καθώς φαίνεται ότι διερευνήθηκαν εν μέρει και δεν έχει ολοκληρωθεί η μελέτη τους²⁹⁶². Διάφορα λείψανα προγενέστερων φάσεων ήρθαν στο φως το 2002 με αφετηρία τη διάνοιξη μίας βαθιάς τομής στην περιοχή του πρόναου, που έφτασε ως το κατώτατο όριο της θεμελίωσής του, σε βάθος 1,10 μ. από το δάπεδό του. Τμήμα ενός λατρευτικού κτίσματος αποκαλύφθηκε στην περιοχή Α της βάσης του λατρευτικού αγάλματος, ενώ περαιτέρω στοιχεία βρέθηκαν κατά τη διάνοιξη τομής στον οπισθόδομο.

Το τμήμα του λατρευτικού κτίσματος, που βρέθηκε σε βάθος στην περιοχή Α της βάσης του λατρευτικού αγάλματος, έχει ταυτόσημο προσανατολισμό με τον περίπτερο ναό²⁹⁶³ [πίν.4.14.α]. Περικλείεται από τα θεμέλια του σηκού και οι τοίχοι του εκτείνονται πιθανόν κάτω από τη θεμελίωση της βάσης, αν και όχι πέραν αυτής, καθώς δεν βρέθηκε τίποτε σχετικό κατά τη διάνοιξη τομής Δ της βάσης. Οι τοίχοι του, που σώζονται σε μέγιστο ύψος 1,20 μ., είναι κατασκευασμένοι στην εξωτερική όψη με πώρινους γωνιόλιθους και στην εσωτερική με μικρούς αργούς λίθους. Ο τοίχος της Α πλευράς, πλάτους 0,70 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 μ. Σε ένα τμήμα του διαμορφώνεται κοιλότητα, όπου βρέθηκαν πολλοί αστράγαλοι, ενώ αμέσως Α του βρέθηκαν σιδερένια εργαλεία. Τμήμα του Β τοίχου του σώζεται για 2,90 μ. και το πλάτος του κυμαίνεται μεταξύ 0,50 και 0,90 μ. Στο εσωτερικό του κτίσματος αποκαλύφθηκε ακόμη ένα τοιχάριο «πρωτόγονης» τεχνικής, παράλληλο με τον Α τοίχο, που παρουσιάζει μία ελαφρά καμπύλωση²⁹⁶⁴.

Η είσοδος του κτίσματος αυτού ταυτίζεται υποθετικά με την επικλινή επιφάνεια, διαστάσεων 2 x 1,60 μ., που εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή στο μέσο της Δ πλευράς του πρόναου. Αμέσως Ν της «ράμπας» αυτής βρέθηκαν τα λείψανα ενός αργολιθοδομικού τοιχάρου, ενώ στο επίπεδό της μία βάση όπου διασώζονται τα δύο άκρα πόδια αγάλματος. Για το άγαλμα αυτό δεν διαθέτουμε άλλες πληροφορίες πέραν του ότι είναι κατασκευασμένο από τον ίδιο μαλακό λευκό ασβεστόλιθο με διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν εντοιχισμένα σε β' χρήση σε πολλά σημεία του

²⁹⁶⁰ Αραρογιάννη 2010, 19.

²⁹⁶¹ Καράγιωργα 1971· Γιαλούρης 1971, 329· Αραπογιάννη 1999, 168· Morgan 1999, 410.

²⁹⁶² Ουσιαστικά οι σχετικές πληροφορίες που παρατίθενται στο εξής προέρχονται από την Αραρογιάννη 2010, 17-19.

²⁹⁶³ Βλ. Αραρογιάννη 2010, 18, πίν.10,3.

²⁹⁶⁴ Βλ. Αραρογιάννη 2010, 18-19.

περίπτερου ναού²⁹⁶⁵. Η αναφορά για τα μέλη αυτή γίνεται παρεμπιπτόντως. Δεν ξέρουμε ποια είναι η σχέση τους με τα 7 ημίεργα δωρικά κιονόκρανα που βρέθηκαν εντοιχισμένα στη θεμελίωση του πρόναου σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου του²⁹⁶⁶.

Στο Ν τμήμα του οπισθόδομου και σε βάθος 0,80 μ. από το επίπεδο του δαπέδου του αποκαλύφθηκε ένα δάπεδο με μεγάλες ορθογώνιες λίθινες πλάκες, που πιθανόν σχετίζεται με την αρχαϊκή φάση του ναού²⁹⁶⁷. Σε μεγαλύτερο βάθος και παράλληλα προς τον Β και το Ν τοίχο του οπισθόδομου βρέθηκαν δύο τοιχάρια πλάτους 0,50 μ., κατασκευασμένα από ανεπεξέργαστες λίθινες πλάκες, που θεωρείται ότι ανήκουν σε ένα προϊστορικό κτίσμα²⁹⁶⁸. Ένα κτίσμα της Μέσης Ελλαδικής περιόδου με βάση τα λίγα ανευρεθέντα όστρακα βρέθηκε, επίσης, κατά τη διάρκεια καθαρισμών το 2001 σε μικρό βάθος αμέσως Ν του περίπτερου ναού²⁹⁶⁹. Θα μπορούσε να είναι προϊστορικό και το τοιχάριο που προαναφέραμε στο εσωτερικό του λατρευτικού κτίσματος, ωστόσο η Αραπογιάννη δεν αναφέρει τίποτε σχετικά.

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να αναφερθούμε στην επιγραφή του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. με το όνομα της θεάς, χαραγμένη σε έναν αποσπασματικά σωζόμενο ασβεστολιθικό γωνιόλιθο, που βρέθηκε σε μία δοκιμαστική τομή μπροστά από την είσοδο του ναού [πίν.4.14.β]. Το υλικό, μαλακός λευκός ασβεστόλιθος, είναι διαφορετικό από τον πωρόλιθο που έχει χρησιμοποιηθεί στον περίπτερο ναό, αλλά φαίνεται να είναι το ίδιο που έχει χρησιμοποιηθεί κατά την προγενέστερη του ναού φάση του ιερού²⁹⁷⁰. Η χρονολόγηση της επιγραφής εναρμονίζεται με τη χρονολόγηση που προτείνεται για τον περίπτερο ναό. Το είδος του υλικού και η αμέλεια, από όσο διακρίνουμε από τη φωτογραφία, στη χάραξη της επιγραφής ίσως υποδηλώνουν τον συσχετισμό της με ένα άλλο εύρημα, παρόλο που δεν διαθέτουμε σχετική φωτογραφία. Πρόκειται για έναν ασβεστολιθικό λίθο που βρέθηκε αμέσως πριν την έναρξη της ανασκαφής σε κεντρικό σημείο του χώρου και φέρει την επιγραφή «ΔΑΪΑΛΚΗΣ»²⁹⁷¹. Σύμφωνα με την Αραπογιάννη το όνομα αυτό, που ανάγεται στο επίθετο δαΐος, δήϊος (= εχθρικός, καταστροφικός), μπορεί να ανήκει σε κάποιον αναθέτη ή σε κάποιον τεχνίτη που εργάστηκε στην ανέγερση του περίπτερου ναού²⁹⁷².

Πήλινα γλυπτά

²⁹⁶⁵ Ararojanni 2010, 18.

²⁹⁶⁶ Ararojanni 2010, 17, πίν.10,2.

²⁹⁶⁷ Ararojanni 2010, 19.

²⁹⁶⁸ Ararojanni 2010, 19.

²⁹⁶⁹ Ararojanni 2010, 17.

²⁹⁷⁰ Η διάκριση των δύο υλικών συναντάται μόνο στην Ararojanni 2010, καθώς πρωτίτερα γίνεται λόγος παντού για πωρόλιθους. Όπως αναφέρθηκε, από το υλικό αυτό είναι κατασκευασμένα η βάση και το άγαλμα που βρέθηκαν κάτω από τον πρόναο και η Ararojanni 2010, 18 αναφέρει ότι σε πολλά σημεία του περίπτερου ναού βρέθηκαν εντοιχισμένα σε β' χρήση μέλη από αυτό το υλικό.

²⁹⁷¹ Βλ. Ararogianni 2002, 225· Ararojanni 2010, 10.

²⁹⁷² Ένας «Δαΐαλκος» εμφανίζεται ως αναθέτης στο ιερό της Ολυμπίας στον ύστερο 6^ο ή τον 5^ο αι. π.Χ., βλ. SEG 40,383, ενώ ένας Σικυώνιος Δαΐαλκος είναι γνωστός από επιγραφές των Δελφών του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ., όπως προκύπτει από την αναζήτηση του ονόματος στη διαδικτυακή βάση των επιγραφών <http://epigraphy.packhum.org>.

Ανάμεσα στα ευρήματα των ανασκαφών στο Πρασιδάκι αναμφίβολα ξεχωρίζουν τα θραύσματα πήλινων γλυπτών, για τα οποία διαθέτουμε προς το παρόν ελάχιστες πληροφορίες. Δεν γνωρίζουμε αν ανήκουν στον γλυπτό διάκοσμο του ναού ή σε μεμονωμένα αναθήματα, όπως συνήθως αντιμετωπίζονται κατά περίπτωση γλυπτά αυτής της κατηγορίας. Τμήματα από τον κορμό και ιδίως τους γλυτούς πήλινων μορφών, που βρέθηκαν διασκορπισμένα σε διάφορα σημεία μέσα στο ναό ή στην επίχωσή του, αναφέρονται από την ανασκαφέα ως αναθήματα ή ακρωτήρια²⁹⁷³. Το σημαντικότερο ίσως εύρημα από τη διαταραγμένη επίχωση στην περιοχή της βάσης του λατρευτικού αγάλματος υπήρξε μία πήλινη γυναικεία κεφαλή του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ., που σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης²⁹⁷⁴ [πίν.4.15.α-β]. Θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Αθηνά, από τη στιγμή που παρουσιάζει ομοιότητες με τη γνωστή πήλινη κεφαλή της θεάς από την Ολυμπία²⁹⁷⁵ [πίν.4.15.γ]. Σημειωτέον ότι η χρονολόγηση της κεφαλής φαίνεται να συμπίπτει με του ναού. Κοντά στην κεφαλή αυτή βρέθηκε τμήμα μίας πήλινης κεφαλής κόρης, που αποτελεί ένα έργο εξαιρετικής ποιότητας της αρχαϊκής εποχής²⁹⁷⁶ [πίν.4.15.δ].

Μεγάλου μεγέθους πήλινα αγάλματα προέρχονται κατά βάση από ιερά και έχουν βρεθεί σχεδόν σε όλα τα μεγάλα ιερά, ωστόσο σημαντικά θραύσματα έχουν βρεθεί και σε πολλά μικρότερα ιερά²⁹⁷⁷. Ένας σημαντικός παράγοντας για την ύπαρξή τους είναι η μη διαθεσιμότητα μαρμάρου, στοιχείο που ισχύει για την Ηλεία, η οποία επιδεικνύει μία αξιόλογη παραγωγή στον τομέα αυτό. Γνωστά είναι τα πήλινα γλυπτά της Ολυμπίας, τα οποία σύμφωνα με τη μελέτη της Μουστάκα εντοπίζονται ιδίως στον ύστερο 6^ο και στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. και σχετίζονται με την έντονη οικοδομική δραστηριότητα μικρότερων κτισμάτων (θησαυρών), όπου χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ως ακρωτήρια, ίσως και ως εναέτια, ενώ κάποια αποτελούσαν ολόγλυφα αναθήματα²⁹⁷⁸. Επίσης, σε διάφορα σημεία της πόλης Ήλιδας έχουν βρεθεί θραύσματα πήλινων γλυπτών, το ενδιαφέρον των οποίων έγκειται στο γεγονός ότι χρονολογούνται από τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. μέχρι περίπου το 300 π.Χ., όταν τέτοια γλυπτά σπανίζουν σε πανελλήνιο επίπεδο, όπως υπογραμμίζουν στην πρόσφατη μελέτη τους οι Froning και Zimmermann-Elseify²⁹⁷⁹.

Αν η προαναφερθείσα κεφαλή από το Πρασιδάκι παριστάνει πράγματι την Αθηνά, ίσως θα πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο να ανήκει στο λατρευτικό άγαλμα του ναού. Ωστόσο, λατρευτικά

²⁹⁷³ Arapojanni 2002, 328, εικ.20· Arapogianni 2002, 227· Arapojanni 2010, 16.

²⁹⁷⁴ Arapogianni 2002, 227· Arapojanni 2010, 16, πίν.5,1.

²⁹⁷⁵ Βλ. Μουστάκα 1988· Moustaka 1993, 10-19, 19-20 αρ.Α1, 162-163, πίν.1-3. Σύμφωνα με τη Μουστάκα η κεφαλή της Αθηνάς, που χρονολογείται γύρω στο 500-490 π.Χ., προέρχεται από ένα σύμπλεγμα της θεάς με έναν Γίγαντα, που αποτελούσε το κεντρικό ακρωτήριο ενός εκ των θησαυρών, ο οποίος ίσως είχε ως πλευρικά ακρωτήρια Νίκες.

²⁹⁷⁶ Arapogianni 2002, 227, πίν.55Α· Arapojanni 2010, 16, πίν.5,3.

²⁹⁷⁷ Για παράδειγμα βλ. Goldman 1940, 443-453, εικ.106-132 για τα θραύσματα πήλινων γλυπτών από το ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη των βοιωτικών Αλών, όπου κατά πάσα πιθανότητα παριστάνεται και η ίδια η θεά. Όσον αφορά την Τριφυλία από το ιερό της Άρτεμης Λιμνάτιδος στην Κομποθέκτρα προέρχεται μόνο ένα θραύσμα χεριού πήλινου ανδρικού αγάλματος της πρώιμης κλασικής περιόδου, βλ. Gregarek 1998, 95-97 αρ.49, πίν.16,16.

²⁹⁷⁸ Βλ. Moustaka 1993, ιδίως 158-167 για τη λειτουργία τους.

²⁹⁷⁹ Βλ. Froning – Zimmermann-Elseify 2010, 37-65.

αγάλματα από πηλό πρέπει να ήταν σπάνια²⁹⁸⁰, ενώ η σωζόμενη κατάσταση στο ναό υποδεικνύει ένα μεγάλο μεγέθους λατρευτικό άγαλμα παρά τις αβεβαιότητες που υπάρχουν. Η πιθανότητα αυτή θα μπορούσε να έχει κάποια υπόσταση ίσως μόνο αν επρόκειτο για ένα μεμονωμένο εύρημα. Εφόσον η χρονολόγηση της κεφαλής και του ναού φαίνεται ότι σχεδόν συμπίπτουν, αν αποκλειστεί η πιθανότητα να πρόκειται για το λατρευτικό άγαλμα, καθίσταται πολύ πιθανό να πρόκειται για τμήμα του γλυπτού διακόσμου. Αντιθέτως η προγενέστερη κεφαλή της κόρης θα μπορούσε να θεωρηθεί αναθηματική. Δεν αποκλείεται επίσης τα τμήματα των κορμών να προέρχονται από ακρωτήρια Νίκης²⁹⁸¹ [πίν.4.16.α].

Αναθήματα

Εν όψει της τελικής δημοσίευσης λίγες πληροφορίες διαθέτουμε για τον πλούτο των ενδιαφερόντων ευρημάτων από το ιερό. Επαρκούν, ωστόσο, για να διαφανεί η σημασία και κάποιες όψεις της λατρείας, αλλά και η σχέση του ιερού με την ευρύτερη περιοχή του, όπως είδαμε για παράδειγμα σε σχέση με τα πήλινα γλυπτά. Επίσης, τα δημοσιευμένα αναθήματα, στην πλειονότητά τους πήλινα, μαρτυρούν την άνθηση του ιερού κατά την αρχαϊκή περίοδο. Δεν γνωρίζουμε άλλα χρονολογικά στοιχεία προς το παρόν ούτε για να προσδιορίσουμε τις απαρχές της λατρείας, που φαίνεται ότι ήταν ζωντανή κατά τον 7^ο αι. π.Χ.²⁹⁸².

Κατά την αποκάλυψη του περίπτερου ναού το 1999 και το 2000 τα ευρήματα ήταν πολυάριθμα και εντυπωσιακά²⁹⁸³. Βρέθηκε μία εξαιρετικά μεγάλη ποσότητα πήλινων ειδωλίων και ανάγλυφων πλακιδίων, που παριστάνουν κυρίως γυναικείες μορφές, σφίγγες, γοργόνειες και ζώα [πίν.4.16.β,δ]. Φαίνεται ότι ανήκουν στην προγενέστερη του περίπτερου ναού φάση του ιερού. Μεταξύ των γυναικείων ειδωλίων ξεχωρίζει ένα γυναικείο «δαιδαλικού» τύπου [πίν.4.16.γ], ενώ ένα άλλο ειδώλιο γυναίκας με πόλο του β' μισού του 7^{ου} αι. π.Χ. αναφέρεται ως παλαιότερο τυχαίο εύρημα από την περιοχή του ναού²⁹⁸⁴. Όσον αφορά τα χάλκινα μικροευρήματα γίνεται λόγος για πολλά ελάσματα, μία ανδρική κεφαλή από αγγείο, έναν αστράγαλο, έναν τροχό, καθώς και για ειδώλια κριού, πτηνού και λιονταριού. Μεταξύ των ευρημάτων από την επίχωση του ναού ξεχωρίζουν επίσης χάλκινες και σιδερένιες αιχμές δοράτων. Σύμφωνα με την Αραπογιάννη στις αποθήκες του Μουσείου Ολυμπίας βρίσκονται διάφορα τυχαία χάλκινα ευρήματα από τον χώρο του ναού: περόνες, δακτύλιοι, αιχμές βελών, δακτυλιόλιθος, δίσκος, κάτοπτρο, πτηνό, χαλινολί²⁹⁸⁵.

²⁹⁸⁰ Σύμφωνα με τον Πaus. 7,22,9 πήλινα είναι τα λατρευτικά αγάλματα των θεών που ονομάζονται Μέγιστοι στην αρχαϊκή Τρίτεια. Ως λατρευτικό άγαλμα θα μπορούσε να ερμηνευθεί η πήλινη πεπλοφόρος, μεγέθους μισού του φυσικού, που προέρχεται από την περιοχή του βωμού της Άρτεμης στην Ολυμπία, όπου όμως είναι διαφορετικά τα συμφραζόμενα. Το αγαλμάτιο χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. και είναι αδημοσίευτο, βλ. Moustaka 1993, 3 με σημ.7, 166 σημ.468· Froning – Zimmermann-Elseify 2010, 41 σημ.139.

²⁹⁸¹ Οι Froning – Zimmermann-Elseify 2010, 42 σημ.144 παραπέμπουν μεταξύ άλλων στο εύρημα από το Πρασιδάκι κάνοντας λόγο για πήλινα ακρωτήρια Νικών.

²⁹⁸² Ο Γιαλούρης 1971 κάνει λόγο για αναθήματα από την περιοχή του ναού που υποδεικνύουν ότι η λατρεία ήταν ζωντανή κατά την πρώιμη αρχαϊκή εποχή· σύμφωνα με τον Nielsen τα αναθήματα ανάγονται στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. [IACP 543].

²⁹⁸³ Βλ. Ararojanni 2002, 329, εικ.21-22· Ararogianni 2002, 227, πίν.55-56· Ararojanni 2010, 16, πίν.5-6,2.

²⁹⁸⁴ Βλ. Ararojanni 2010, πίν.5,4 και Αραπογιάννη 1999, 167 σημ.2 αντιστοίχως.

²⁹⁸⁵ Βλ. Αραπογιάννη 1999, 167 σημ.2.

Ένας αποθέτης κοντά στη ΝΔ γωνία του ναού περιείχε τεράστια ποσότητα από αρχαϊκά, ιδίως πήλινα αναθήματα: μικρογραφικά αγγεία, γυναικεία ειδώλια, πλακίδια με ανάγλυφα γοργόνηα, γυναίκες ή ζώα²⁹⁸⁶ [πίν.4.17.α]. Στις δημοσιευμένες φωτογραφίες²⁹⁸⁷ αναγνωρίζουμε τρία ειδώλια που κατά πάσα πιθανότητα παριστάνουν την Αθηνά [πίν.4.17.β]. Παρουσιάζουν τεχνοτροπικές και εικονογραφικές ομοιότητες μεταξύ τους παρά τη διαφορετική στάση και κατάσταση διατήρησής τους. Και οι τρεις γυναικείες μορφές φορούν ένα κάλυμμα κεφαλής, πιθανότατα κράνος με λοφίο και παραγναθίδες αδρά αποδοσμένες. Στα δύο από αυτά διακρίνεται ένα κυκλικό στοιχείο στον αριστερό ώμο, ίσως η περόνη του ενδύματος, στο οποίο δεν δηλώνονται άλλες λεπτομέρειες. Το ανασηκωμένο δεξί χέρι ενός εκ των ειδωλίων θα μπορούσαμε να το φανταστούμε να κρατά δόρυ. Τα ειδώλια αυτά φαίνεται ότι είναι χειροποίητα, τουλάχιστον εν μέρει, και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως σανιδόμορφα που παραπέμπουν σε πρώιμα λατρευτικά αγάλματα.

Στα στρώματα κάτω από το δάπεδο του σηκού μπροστά από τη βάση του λατρευτικού αγάλματος εκτός από πήλινα ειδώλια διαφορετικών τύπων, πλακίδια και αγγεία βρέθηκε η μεγαλύτερη ποσότητα πολύτιμων μεταλλικών ευρημάτων που παρόμοια δεν έχει εντοπιστεί σε κανένα άλλο σημείο²⁹⁸⁸. Αναφέρονται αργυρά ελάσματα και περικάρπια, δακτυλίδια, περόνες χάλκινες και σιδερένιες, γυάλινες ψήφοι, καθώς και ένα μοναδικό επίχρυσο αργυρό διάδημα [πίν.4.18.β]-επιπλέον, χάλκινα ειδώλια (γυναίκα, μαϊμού, σάτυρος) [πίν.4.18.α], το άνω τμήμα χάλκινης τριφυλλόστομης οινοχόης και ένας λίθινος σφαιρικός αρύβαλλος. Δεν αποκλείεται ιδίως τα κοσμήματα να φυλάσσονταν σε κάποιον συγκεκριμένο χώρο στο εσωτερικό του λατρευτικού κτίσματος που προηγήθηκε του περίπτερου ναού. Ορισμένα από τα κοσμήματα, ιδίως το διάδημα, θα μπορούσε να ανήκε στον «κόσμο» της θεάς.

Πολλά πρώιμα μικροευρήματα προέρχονται από τα στρώματα κάτω από το δάπεδο του πρόναου²⁹⁸⁹. Αναφέρεται και πάλι μία μεγάλη ποσότητα πήλινων πλακιδίων με οπές για την ανάρτησή τους, όπου παριστάνονται κυρίως γυναικείες μορφές και προτομές, καθώς και γοργόνηα, ενώ σπανιότερες είναι οι ανδρικές μορφές. Επίσης πολυάριθμα είναι τα πήλινα ειδώλια, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα, και τα μικρογραφικά αγγεία. Στην περιοχή αυτή φαίνεται ότι είναι μεγαλύτερος ο αριθμός των χάλκινων μικροευρημάτων: περόνες, ελάσματα ως στοιχεία ένδυσης, μικρογραφικές ασπίδες, ψήφοι, λαβίδες, δύο άγκιστρα, ένα δακτυλίδι, ένας δακτύλιος για πλόκαμο. Βρέθηκαν επίσης πήλινα υφαντικά βάρη και οστέινοι αστράγαλοι, ενώ απροσδιόριστη είναι η χρήση οστέινων δακτυλίων με ακτινωτό στεφάνι και μικρών πήλινων σφαιριδίων. Ομοιότητες παρουσιάζουν τα ευρήματα από την τομή κάτω από το δάπεδο του οπισθόδομου, που ωστόσο είναι πολύ λιγότερα²⁹⁹⁰. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν μία μικρογραφική χάλκινη αιχμή δόρατος, ένα χάλκινο ενώτιο και μία μολύβδινη μήτρα για κυκλική σφραγίδα με ρόδακα.

Το πιο ενδιαφέρον εύρημα από την περιοχή του πρόναου είναι τα πήλινα μικρογραφικά ομοιώματα λέμβων, καθώς παρουσιάζουν εκπληκτική ομοιότητα με ανάλογα ευρήματα από το ιερό

²⁹⁸⁶ Βλ. Ararojanni 2010, 17, πίν. 6,4, 7-9.

²⁹⁸⁷ Ararojanni 2010, πίν.6,4.

²⁹⁸⁸ Βλ. Ararojanni 2010, 19, πίν. 10,4, 11,1-2.

²⁹⁸⁹ Βλ. Ararojanni 2010, 18.

²⁹⁹⁰ Ararojanni 2010, 19.

της Αθηνάς στη Φιγάλεια²⁹⁹¹. Η παρουσία τους στο Πρασιδάκι υποδεικνύει κάποια σχέση μεταξύ των δύο ιερών αλλά και των δύο περιοχών. Κοινό σημείο αναφοράς των δύο ιερών, πέραν της απόδοσης στην ίδια θεά, είναι η γειτνίασή τους με τον ποταμό Νέδα, που έπαιξε ίσως κάποιο ρόλο στη λατρεία. Γενικότερα παρατηρείται μία αντιστοιχία με το ιερό της Φιγάλειας ως προς την αντιπροσώπευση των διαφόρων κατηγοριών αναθημάτων, για παράδειγμα μικρογραφικά αγγεία, πήλινα πλακίδια σφιγγών, πήλινες γυναικείες προτομές, κοσμήματα, χάλκινες ασπίδες. Όσον αφορά τη σχέση της Λεπρεάτιδας με τη Φιγάλεια ο Cooper παρατηρεί ότι εξαιτίας της γεωγραφικής γειτνίασης, επιγαμιών αλλά και της κοινής συμπαράστασής τους προς τους Μεσσήνιους εναντίον των Λακεδαιμονίων το Λέπρεο και η Φιγάλεια μπορούν να χαρακτηριστούν ως «δίδυμες» πόλεις²⁹⁹².

Τέλος, το χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς, που είχε βρεθεί το 1970 Β του ναού, χρονολογείται γύρω στα 460 π.Χ. από την Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, εντασσόμενο στην παράδοση των χάλκινων δωρικών Παλλάδων και «αρκαδικών» υστεροαρχαϊκών ειδωλίων της Αθηνάς²⁹⁹³ [πίν.4.18.γ, πίν.4.19]. Η θεά φορά πέπλο και λοξά την αιγίδα, που καλύπτει το αριστερό χέρι της και την πλάτη της. Κάτω από το περίτεχνο κράνος με το υψηλό λοφίο διακρίνεται η κόμη της, που πέφτει ελεύθερα στην πλάτη. Το δεξί σκέλος δηλώνεται ως το άνετο κατά συμβατικό τρόπο, ακουμπώντας μόνο εν μέρει στο έδαφος με τα δάκτυλα ανασηκωμένα, ενώ η θεά πατά με το αριστερό πέλμα, όπου υπάρχουν υπολείμματα από την επικόλληση της μορφής στη βάση. Παρόμοια ίχνη στην επιμήκη αβαθή εγκοπή στο τμήμα της αιγίδας που κρέμεται από τον αριστερό βραχίονα αποδίδονται στην ύπαρξη ασπίδας που θα στεκόταν όρθια δίπλα στη θεά. Με το ανασηκωμένο δεξί χέρι η θεά στηρίζει λοξά το δόρυ, ενώ με το λυγισμένο μπροστά αριστερό χέρι κρατά μία γλαύκα. Η Καράγιωργα-Σταθακοπούλου εντάσσει την παρουσία της γλαύκας, του κατεξοχήν συμβόλου της Αθήνας και της προστάτιδας θεάς της, στο πλαίσιο της πολιτικής της Αθήνας για τη διεξόδυσή της στην Πελοπόννησο κατά την πρώιμη κλασική περίοδο. Δεν θεωρεί ότι το χάλκινο ειδώλιο αντικατοπτρίζει κάποιο συγκεκριμένο αθηναϊκό άγαλμα της Αθηνάς. Αντιθέτως ισχυρίζεται ότι: «Στο χέρι της πελοποννησιακής αυτής Πολιούχου το αθηναϊκό σύμβολο μαρτυρεί την πολιτική πρόθεση του εντολοδότου της και δεν είναι παρά ένας σαφής πολιτικός υπαινιγμός συμπάθειας των αναθετών της Τριφυλίων ή Ηλείων προς την αθηναϊκή πολιτεία»²⁹⁹⁴.

4.7. ΣΚΙΛΛΟΥΣ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΚΙΛΛΟΥΝΤΙΑΣ

Στρ. 8,3,13/14 «τῆς Σκιλλουντίας δὲ Ἀθηνᾶς ἱερὸν»

Ο αρχαίος Σκιλλούς βρισκόταν Ν του Αλφειού, κοντά στην Ολυμπία. Λίγα πράγματα είναι γνωστά για την πόλη αυτή και κυρίως όσον αφορά την εγκατάσταση του εξόριστου Ξενοφώντα στην περιοχή της με πρωτοβουλία των Λακεδαιμονίων. Ο ίδιος ο ιστορικός περιγράφει το ιερό που ίδρυσε στον Σκιλλούντα για την Εφεσία Ἄρτεμη σε ένα «χωρίον» που αγόρασε για τη θεά, το οποίο διαρρέοταν από έναν ποταμό Σελινούντα όπως ακριβώς συνέβαινε στο ιερό της Εφέσου, που αποτέλεσε εξάλλου το πρότυπο για την κατασκευή του ναού και του λατρευτικού αγάλματος της

²⁹⁹¹ Agarjanni 2010, 18. Βλ. εδώ στο κεφ.2.25.

²⁹⁹² Βλ. Cooper 1996, 51-55.

²⁹⁹³ Μουσείο Ολυμπίας αρ.ευρ.Μ767 (ΒΕ1571). Βλ. Καράγιωργα 1971, 146, πίν.126· Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988.

²⁹⁹⁴ Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988, 135.

θεάς²⁹⁹⁵. Ο Σκιλλούντας χαρακτηρίζεται ως πόλη της Τριφυλίας μόνο από τον Πausανία. Ανήκε στη γεωγραφική περιοχή της και κατά πάσα πιθανότητα συμμετείχε στο κράτος των Τριφυλίων του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ.²⁹⁹⁶. Ωστόσο δεν είναι σαφής η ιστορία της πόλης και υπάρχει συζήτηση γύρω από το καθεστώς της αυτή την περίοδο, με αφετηρία τις περιστάσεις και τις πληροφορίες γύρω από την εγκατάσταση του Ξενοφώντα στην περιοχή²⁹⁹⁷. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες τριφυλιακές πόλεις που προσχώρησαν στο αρκαδικό κοινό ίσως περιήλθε υπό την κυριαρχία των Ηλείων λίγο μετά τη μάχη των Λεύκτρων. Το μόνο σίγουρο είναι ότι στη συνέχεια εξαφανίζεται από τις πηγές. Τα ερείπια του Σκιλλούντα είδε από απόσταση ο Πausανίας κατευθυνόμενος προς την Ολυμπία και έχοντας περάσει από το Σαμικό²⁹⁹⁸. Πιθανόν η πόλη είχε εγκαταλειφθεί κατά την ελληνιστική περίοδο ή βρισκόταν σε παρακμή.

Για την πρώιμη ιστορία του ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία του Πausανία ότι σύμφωνα με τα λεγόμενα των Ηλείων οι Σκιλλούντιοι είχαν κτίσει το ναό της Ήρας στην Ολυμπία περίπου οκτώ χρόνια αφότου ο Όξυλος έγινε βασιλιάς της Ήλιδας, παράδοση που συναντάμε και σε ύστερους λεξικογράφους²⁹⁹⁹. Η παράδοση αυτή υποδεικνύει ότι ο Σκιλλούς θα ήταν μία εκ των σημαντικότερων κοινοτήτων στην κοιλάδα του Αλφειού, οι οποίες θα πρέπει να είχαν στενή σχέση με το ιερό της Ολυμπίας κατά την εποχή πριν την επικράτηση των Ηλείων στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ.³⁰⁰⁰. Σύμφωνα με τον Πausανία, όταν ο βασιλιάς της Πίσας Πύρρος πολέμησε εναντίον των Ηλείων, αποστάτησαν από αυτούς οι Σκιλλούντιοι και οι Μακίστιοι και βοήθησαν τους Πισαίους, με αποτέλεσμα όλες αυτές οι πόλεις να καταστραφούν από τους Ηλείους³⁰⁰¹. Ο πόλεμος αυτός τοποθετείται γύρω στα 570 π.Χ. και θεωρείται ότι σηματοδοτεί την οριστική νίκη της Ήλιδας στις συγκρούσεις της με την Πισατίδα, που επέφερε την εδραίωση της ηλειακής κυριαρχίας στην περιοχή και στο ιερό της Ολυμπίας. Από την Ολυμπία προέρχεται μία αποσπασματική και δυσερμήνευτη επιγραφή του γ' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁰⁰². Αφορά τον Σκιλλούντα, που κατά πάσα πιθανότητα χαρακτηρίζεται ως «πόλις». Φαίνεται ότι πρόκειται για ένα ψήφισμα των Ηλείων, στους οποίους θα ήταν υποτελείς εκείνα τα χρόνια οι Σκιλλούντιοι.

²⁹⁹⁵ Βλ. Ξεν. Ανάβ. 5,3,7-13. Πρβλ. Στρ. 8,7,5· Πaus. 5,6,5-6· Διογ. 2,6,52-53. Βλ. L'Allier 1998 για το ιερό που ίδρυσε ο Ξενοφώντας, στη διαμόρφωση και στη λατρεία του οποίου αναγνωρίζονται πολλά στοιχεία που έχουν ανατολικά πρότυπα.

²⁹⁹⁶ IACP 545.

²⁹⁹⁷ Βλ. Ruggeri 2004, 119-132 για τη σχετική συζήτηση.

²⁹⁹⁸ Πaus. 5,6,4.

²⁹⁹⁹ Πaus. 5,16,1· βλ. Θέμελης 1968, 289.

³⁰⁰⁰ Σχετικά βλ. τις σκέψεις του Sinn 1981, 42-43. Από την άλλη, είναι αμφισβητήσιμη η αξία της μαρτυρίας για την πρωιμότητα της λατρείας της Ήρας στην Ολυμπία και στην ευρύτερη περιοχή, όπου δεν μαρτυρείται ιερό ή λατρεία της θεάς αυτής· σχετικά βλ. το άρθρο της Moustaka 2002, η οποία παρατηρεί ότι ως μοναδική πιθανή ένδειξη πρώιμης λατρείας της Ήρας θα μπορούσαν να εκληφθούν τα πήλινα ομοιώματα οικίσκων από το Μάζι [Moustaka 2002, 303].

³⁰⁰¹ Βλ. Πaus. 5,6,4, 6,22,3-4.

³⁰⁰² IVO 16. Βλ. Roy 1997, 296-297· Ruggeri 2004, 77, 89. Επίσης το εθνικό Σκιλλόντιοι ή Σκιλλούντιοι συμπληρώνεται στην επιγραφή IVO 930 του ύστερου 5^{ου} ή πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. σε χάλκινο αγγείο από την Ολυμπία, βλ. IACP 546.

Μόνο από τον Στράβωνα πληροφορούμαστε για την ύπαρξη ενός ιερού της Αθηνάς στην πόλη αυτή: «Καὶ τὸ τῆς Σκιλλουντίας δὲ Ἀθηνᾶς ἱερόν τὸ περὶ Σκιλλοῦντα τῶν ἐπιφανῶν ἐστίν, Ὀλυμπίας πλησίον κατὰ τὸν Φελλῶνα»³⁰⁰³. Στο κείμενο που μας παραδίδεται φαίνεται ότι το συγκεκριμένο χωρίο για το ιερό της Αθηνάς Σκιλλουντίας έχει μεταφερθεί στο σημείο όπου βρίσκεται από το τέλος της προηγούμενης παραγράφου, όπου ο Στράβωνας κάνει λόγο για «τὸ μάλιστα τιμώμενον τοῦ Σαμίου Ποσειδῶνος ἱερόν» στο Σαμικό³⁰⁰⁴. Η σωστή θέση του χωρίου προκύπτει όχι μόνο από άποψη περιεχομένου, αλλά και επειδή στην αρχή της επόμενης παραγράφου συναντάται η λέξη «ιερά» στον πληθυντικό, αναφερόμενη ακριβώς στα ιερά του Ποσειδῶνα και της Αθηνάς. Ἐτσι αναδεικνύεται ακόμη περισσότερο η φήμη του ιερού της Αθηνάς Σκιλλουντίας, αφού μνημονεύεται αμέσως μετά τη λατρεία του Σαμικού, που είχε ιδιαίτερη σημασία για όλους του Τριφυλίου³⁰⁰⁵. Επιπλέον, τα δύο ιερά φαίνεται να χρησιμοποιούνται ως σημείο αναφοράς για την τοποθέτηση της τριφυλιακής Πύλου περίπου 30 στάδια Β τους³⁰⁰⁶.

Ο Στράβωνας δεν αναφέρει τίποτε άλλο για τον Σκιλλούντα, ενώ άγνωστο είναι τι δηλώνεται με το τοπωνύμιο «Φελλῶνα», το οποίο φαίνεται να χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό της θέσης του ιερού πιθανόν στη χώρα του Σκιλλούντα. Κατά μία άποψη το τοπωνύμιο αυτό πρέπει να έχει παρερμηνευθεί ως Φολή σε ένα χωρίο του Ξενοφώντα: στο πλαίσιο της εορτής της Εφεσίας Ἄρτεμης λαμβάνει χώρα κυνήγι κάπρων και ελαφιών από τους νέους με θηράματα και από την περιοχή του ιερού και από τη Φολή³⁰⁰⁷. Επειδή το όρος Φολή βρίσκεται μακριά, περίπου 10 χμ. ΒΑ του Σκιλλούντα, πιστεύεται ότι πρόκειται για τον Φελλῶνα, ένα βουνό 4 χμ. Α του Σκιλλούντα³⁰⁰⁸. Τα πλούσια θηράματα στην περιοχή του Σκιλλούντα είναι πάντως γνωστά και από τον Πausανία³⁰⁰⁹.

Με βάση τις τοπογραφικές πληροφορίες του Ξενοφώντα και του Πausανία ο αρχαίος Σκιλλούς εντοπίζεται στην περιοχή Μακρисиών, Κρεστένων και Λαδικού, από όπου προέρχονται μεμονωμένα ευρήματα³⁰¹⁰. Η βλάβση είναι τόσο έντονη, όσο φαίνεται ότι ήταν και στην αρχαιότητα, ώστε δεν είναι ορατά αρχιτεκτονικά λείψανα, που να μπορούν να αποδοθούν στον οικισμό ή σε κάποιο ιερό. Ο λόφος του Προφήτη Ηλία στα Δ των Μακρисиών έχει θεωρηθεί από κάποιους ως ο πυρήνας του Σκιλλούντα. Σε αυτόν υπήρχε προϊστορικός οικισμός σε ακμή ήδη από τη μεσοελλαδική περίοδο, ενώ η πόλη των ιστορικών χρόνων θα εκτεινόταν στην ομαλή περιοχή Β του λόφου ως τον Αλφειό. Ο Σελινούς ταυτίζεται με το ρέμα Δ των Μακρисиών, που συμβάλλει με τον Αλφειό σε μικρή απόσταση

³⁰⁰³ Στρ. 8,3,14.

³⁰⁰⁴ Στρ. 8,3,13. Σχετικά βλ. Pritchett 1989, 67.

³⁰⁰⁵ Για το ιερό του Ποσειδῶνα Σαμίου βλ. Tausend 1992, 19-21· Mylonopoulos 2003, 133-143· Ruggeri 2004, 96-108.

³⁰⁰⁶ Στρ. 8,3,14: «Κατὰ ταῦτα δέ πως τὰ ἱερά ὑπέρεκται τῆς θαλάττης ἐν τριάκοντα ἢ μικρῶ πλείοσι σταδίοις ὁ Τριφυλιακὸς Πύλος ... ».

³⁰⁰⁷ Βλ. Ξεν. Ανάβ. 5,3,10.

³⁰⁰⁸ Βλ. L'Allier 1998, 7 με σημ.20.

³⁰⁰⁹ Πaus. 5,6,6: «Παρέχεται δὲ ὁ Σκιλλοῦς καὶ ἄγρας θηρίων, ὧν τε ἀγρίων καὶ ἐλάφων ...». Επίσης, στη Φελλή της Αίγειρας ο Πaus. 7,26,10 κάνει λόγο για ίδιου είδους θηράματα.

³⁰¹⁰ Βλ. Meyer 1957, 47-49, 63-66· Θέμελης 1968· PECS λ. Skillous [N. Yalouris]· Παπαχατζής 3, 218-222, εικ.189-194· Pritchett 1989, 67 με σημ.151. Βλ. Ruggeri 2004, 109 σημ.303 για τις απόψεις στην έρευνα όσον αφορά τον ακριβέστερο εντοπισμό του Σκιλλούντα, καθώς και 115 σημ.324 για τις αρχαιότητες στην περιοχή των Μακρисиών με τη σχετική βιβλιογραφία.

ΒΔ του χωριού. Από τα σποραδικά ευρήματα που έχουν καταγραφεί ξεχωρίζει ένας πλούσιος αποθέτης στη θέση Καμπούλη, Β των Μακρισίων και κοντά στον Αλφειό, που θα ανήκε στο μη εντοπισμένο ιερό μίας θεάς, πιθανόν της Άρτεμης³⁰¹¹.

4.8. ΦΡΙΞΑ. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΥΔΩΝΙΑΣ

Παυσ. 6,21,6 «Ἀθηνᾶς ἔστιν ἐπίκλησιν κυδωνίας ναός»

Η Φρίξα και το ιερό της Αθηνάς Κυδωνίας

Η Φρίξα εντοπίζεται σε έναν απόκρημνο κωνικό λόφο, ύψους 305 μ., παρά τη Ν όχθη του Αλφειού, περίπου 8 χμ. Α της Ολυμπίας, που δεσπόζει στην ευρύτερη περιοχή όντας ορατός από την Ολυμπία και από την αρκαδική Ηραία. Παλαιοφάναρο ή Φανάρι ήταν τα ονόματα του λόφου και του χωριού που υπήρχε σε αυτόν, ενώ κοντά του βρίσκεται το χωριό Φρίξα (πρώην Ανεμοχωράκι). Οι περιηγητές του 19^{ου} αι. επισημαίνουν ελάχιστα οικοδομικά κατάλοιπα στον λόφο αυτό³⁰¹². Σύμφωνα με τον Γιαλούρη υπήρχε οικισμός με ακρόπολη των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, όπως υποδεικνύουν τα ορατά λείψανα του οικισμού και των τειχών μαζί με τα άφθονα όστρακα και τις κεραμίδες στις πλαγιές του λόφου³⁰¹³. Στο πλαίσιο των πρόσφατων ερευνών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου αναφέρεται ότι δεν υπάρχουν άλλες ενδείξεις για τον οικισμό στον λόφο εκτός από τον μεγάλο αριθμό θραυσμάτων κεραμίδων και μερικούς κιβωτιόσχημους τάφους³⁰¹⁴. Το 2010 εντοπίστηκαν στον λόφο όστρακα κλασικής εποχής, καθώς και γωνιόλιθοι κογχυλιάτη και ένα μεγάλο τμήμα κορινθιακού στρωτήρα πολύ καλής ποιότητας, που θα μπορούσαν να προέρχονται ίσως από το ναό της Αθηνάς Κυδωνίας, ο οποίος μαρτυρείται από τον Πausανία στη Φρίξα³⁰¹⁵.

³⁰¹¹ Περιείχε εκατοντάδες μικρογραφικά αγγεία, κατά κύριο λόγο υδρίσκες, και πολλά πήλινα γυναικεία ειδώλια και προτομές, που χρονολογούνται μεταξύ 6^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Ν. Γιαλούρης, ΠΑΕ 1954, 292-294· Θέμελης 1968, 288, 290-291· Γιαλούρης 1973, 176· Μουστάκα 1989. Κάποια αρχαία πήλινα αντικείμενα που κατασχέθηκαν από τον Βαλέριο Στάη και μεταφέρθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αναφέρεται ότι προέρχονται «εκ των Κρεσαίνων», «παρά τον αρχαίον Σκιλλούντα», βλ. Οικονόμου 1931, 47-53, εικ.27-34· πρβλ. Θέμελης 1968, 288. Ο Οικονόμος δημοσιεύει ένα ομοίωμα οικίσκου, ειδώλια πτηνού, ένα ανδρικό, τρία γυναικεία και ένα ανάγλυφο πλακίδιο κόρης, καθώς και τέσσερα μικρογραφικά αγγεία, χειροποίητα και μη, και μία ομφαλωτή φιάλη. Καθώς αυτά τα αρχαϊκά αναθήματα κατασχέθηκαν μαζί με ελληνιστικά αγγεία ο Οικονόμος υποθέτει ότι δεν προέρχονται όλα από το ίδιο μέρος. Όντως, το ομοίωμα οικίσκου θα μπορούσε να προέρχεται από το Μάζι, βλ. Trianti 1984, 114. Ίσως από τα Κρέστενα, περίπου 6 χμ. Δ από το Μάζι, με βάση κάποιες ενδείξεις προέρχεται ο χάλκινος δίσκος στο Λούβρο με το ψήφισμα των Τριφυλίων, βλ. Ruggeri 2004, 73, 109. Αν τα Κρέστενα φέρονται ως προέλευση του δίσκου, τότε θα μπορούσε εξίσου να προέρχεται από το Μάζι, όπως συμβαίνει με το ομοίωμα του οικίσκου.

³⁰¹² Ο Dodwell 1819, 340-341, που πρώτος πρότεινε την ταύτιση, και ο Leake 1830II, 210 αναφέρουν λείψανα τειχών στην κορυφή του λόφου και ο Curtius 1852, 90 με σημ.96 επίσης τα θεμέλια ενός μεγάλου κτηρίου σε έναν λοφίσκο Α του λόφου. Αργότερα ο Bursian 1872, 286 και ο Frazer IV, 93-94 παρατηρούν ότι ορατή στον λόφο είναι μόνο μία δεξαμενή.

³⁰¹³ Βλ. Γιαλούρης 1973, 170-171, που επιβεβαιώνει την πληροφορία του Curtius για τα θεμέλια ενός κτηρίου 100 μ. Α του λόφου. Πρβλ. Pritchett 1989, 170-171, πίν.141-144, ο οποίος σημειώνει ότι κατά την αυτοψία του δεν είδε λείψανα τειχών και ότι δεν έχει κάτι να προσθέσει στις πληροφορίες του Γιαλούρη.

³⁰¹⁴ Rohn – Heiden 2009, 356.

³⁰¹⁵ Βλ. http://www.poliskultur.de/120_Laufende%20Arbeiten.html#i__150637656_1997.

Αφού ο Πausanias ολοκληρώσει τη μακρά περιγραφή του ιερού της Ολυμπίας, συνεχίζει την περιγραφή της Ηλείας που είχε διακόψει στο πέμπτο βιβλίο, εξετάζοντας πρώτα την περιοχή στα Α της Ολυμπίας μέχρι τα σύνορα με την Αρκαδία. Ο λόγος του για τη Φρίξα, που ήταν ερειπωμένη επί των ημερών του, αφορά ουσιαστικά το ιερό της Αθηνάς: «Στην περιοχή αυτή υπάρχει ένας λόφος κωνοειδής· στο λόφο αυτό είναι τα ερείπια της πόλης Φρίξας και ένας ναός της Αθηνάς, της ονομαζόμενης κυδωνίας. Ο ναός δεν διατηρείται καθ' όλα άρτιος, ο βωμός όμως υπήρχε και στις μέρες μου. Το ιερό λένε πως το ίδρυσε για τη θεά ο Κλύμενος, ένας απόγονος του ιδιαίτου Ηρακλή, ο οποίος ήρθε από την Κυδωνία της Κρήτης και τον Ιάρδανο ποταμό. Οι ηλείοι λένε πως και ο Πέλοπας θυσίασε στην κυδωνία Αθηνά προτού αγωνιστεί με τον Οινόμαο»³⁰¹⁶.

Σύμφωνα με τον Cucuzza δεν προκύπτει αναγκαστικά ότι το ιερό της Αθηνάς βρίσκεται στον λόφο της πόλης, δηλαδή στο εσωτερικό του οικισμού³⁰¹⁷. Υπογραμμίζει ότι η μνεία της πόλης και του ναού της Αθηνάς Κυδωνίας γίνεται σε ένα σημείο όπου ο Πausanias ασχολείται με τα Α σύνορα της Ηλείας. Ο περιηγητής δεν αναφέρει κανένα στοιχείο για την πόλη, αντιθέτως θα πρέπει να είδε το ιερό της Αθηνάς, εφόσον σχολιάζει την κατάσταση διατήρησής του· προκύπτει έτσι ακόμη περισσότερο η χωρική διάκριση του ιερού από την πόλη. Η αλήθεια είναι ότι τα συμφραζόμενα της μνείας του ναού της Αθηνάς Κυδωνίας είναι κάπως προβληματικά, ώστε να εξαγάγουμε συμπεράσματα, αν και από τη φράση του Πausanias («Ἐν ταύτῃ τῇ χώρᾳ λόφος ἐστὶν ἀνήκων ἐς ὄξύ, ἐπὶ δὲ αὐτῷ πόλεως Φρίξας ἐρείπια καὶ Ἀθηνᾶς ἐστὶν ἐπίκλησιν κυδωνίας ναός») φαίνεται περισσότερο ότι ο ναός βρίσκεται στον λόφο μαζί με τα ερείπια της πόλης. Πιστεύοντας ότι ο ναός της Αθηνάς Κυδωνίας βρίσκεται στη χώρα της Φρίξας ο Cucuzza βρίσκει περαιτέρω έρεισμα σε μία επιγραφική μαρτυρία. Σε ένα ψήφισμα του πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ. για τον διακανονισμό των συνόρων μεταξύ της Αλίφειρας και του Λέπρου αναφέρεται μία τοποθεσία «Κυδωνάσιον»³⁰¹⁸. Ο Ορλάνδος θεωρεί πιθανό να εξέλαβε την ονομασία της από το ιερό της Κυδωνίας Αθηνάς, που θα βρισκόταν κοντά, άποψη που ασπάζεται ο Cucuzza³⁰¹⁹. Ωστόσο φαίνεται απίθανο η Αλίφειρα και το Λέπρεο να είχαν κοινά σύνορα τόσο Β, ως την περιοχή της Φρίξας· αυτό θα σήμαινε ότι το μεγαλύτερο τμήμα της περιοχής μεταξύ του Αλφειού και της Νέδας ανήκε στις δύο αυτές πόλεις³⁰²⁰.

Η ονομασία Κυδωνία για την Αθηνά απαντά στην Αλεξάνδρα του Λυκόφρονα και στα σχετικά σχόλια, ποίημα περιώνυμο για τις ασυνήθεις και αινιγματικές μυθικές αναφορές του και το επιτηδευμένο ύφος του³⁰²¹. Αφηγούμενος την ιστορία του Πανοπέα, γιου του Φώκου και πατέρα του Επειού, λέει ότι συνόδευσε τον Αμφιτρύωνα στην εκστρατεία εναντίον των Ταφίων και ορκίστηκε στην

³⁰¹⁶ Πaus. 6,21,6: «Ἐν ταύτῃ τῇ χώρᾳ λόφος ἐστὶν ἀνήκων ἐς ὄξύ, ἐπὶ δὲ αὐτῷ πόλεως Φρίξας ἐρείπια καὶ Ἀθηνᾶς ἐστὶν ἐπίκλησιν κυδωνίας ναός. Οὗτος μὲν οὐ τὰ πάντα ἐστὶ σῶς, βωμός δὲ καὶ ἐς ἐμὲ ἔτι· ἰδρῦσασθαι δὲ τῇ θεῷ τὸ ἱερὸν Κλύμενόν φασιν ἀπόγονον Ἡρακλέους τοῦ ἰδαιού, παραγενέσθαι δὲ αὐτὸν ἀπὸ Κυδωνίας τῆς κρητικῆς καὶ τοῦ Ἰαρδάνου ποταμοῦ. Λέγουσι δὲ καὶ Πέλοπα οἱ ηλείοι τῇ Ἀθηνᾷ θῦσαι τῇ κυδωνίᾳ πρὶν ἢ ἐς τὸν ἀγῶνα αὐτὸν τῷ Οἰνομάῳ καθίστασθαι».

³⁰¹⁷ Βλ. Cucuzza 1994, 104, πρβλ. 118, 120. Στο άρθρο του αυτό ο Cucuzza αναλύει τα δεδομένα για τη Φρίξα και το ιερό της Αθηνάς Κυδωνίας και προτείνει την ταύτισή του με το ναό της Αθηνάς στο Μάζι, βλ. και κεφ.4.4.

³⁰¹⁸ Η επιγραφή (SEG 25,449) προέρχεται από το ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα (κεφ.2.2). Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 158-167 αρ.3-4, εικ.106-107 και IPArk 289-293 αρ.26.

³⁰¹⁹ Βλ. Ορλάνδος 1967-68, 160-161· Cucuzza 1994, 104.

³⁰²⁰ Pritchett 1989, 60 σημ.139.

³⁰²¹ Λυκόφρ. Αλεξ. 936 και Σχολ. Πρβλ. Maddoli – Nafissi 1999, 359· Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 2002, 271.

Αθηνά και στον Άρη να μην σφετεριστεί τα λάφυρα, όμως έσπασε τον όρκο του και η τιμωρία έπληξε τον γιο του³⁰²². Οι δύο θεοί αναφέρονται περιφραστικά και συγκεκριμένα για την Αθηνά χρησιμοποιείται το επίθετο Κυδωνία. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο ποιητής των ελληνοιστικών χρόνων έχει στο μυαλό του την Αθηνά της Φρίξας. Κυδωνία ονομάζεται η γνωστή πόλη της Κρήτης, στην περιοχή των Χανίων, και η κρανοφόρος κεφαλή της Αθηνάς εμφανίζεται σε μία ελληνοιστική κοπή της πόλης³⁰²³. Η λατρεία της Αθηνάς στην κρητική πόλη φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τη μαρτυρία για την ίδρυση στη Φρίξα ιερού της θεάς από τον Κυδωνιάτη Κλύμενο. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε σε κάποια στοιχεία των γραπτών πηγών και στις πολλαπλές επιρροές που δέχθηκε η Φρίξα προφανώς εξαιτίας της θέσης της.

Η πόλη

Η Φρίξα περιλαμβάνεται από τον Πολύβιο ρητά στις πόλεις της Τριφυλίας³⁰²⁴. Ωστόσο αποτελεί μία ιδιαίτερη και περίπλοκη περίπτωση, που διακρίνεται από τις υπόλοιπες τριφυλιακές πόλεις, προφανώς εξαιτίας της γεινιάσής της με την Ολυμπία και την Πισάτιδα αλλά και με την Αρκαδία. Στους αρχαίους συγγραφείς και συνακόλουθα και στους σύγχρονους μελετητές συναντάμε διαφορετικές θεωρήσεις για τη Φρίξα. Μπορούμε, όμως, να θεωρήσουμε ασφαλές ότι το αργότερο στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. αποτελούσε μία κοινότητα περίοικων της Ήλιδας και ότι μετά την απελευθέρωσή της έγινε μέλος του κοινού των Τριφυλίων και μέσω αυτού γύρω στα 369 π.Χ. του αρκαδικού κοινού³⁰²⁵.

Κάποιο πρόβλημα δημιουργείται από την περιγραφή της ευρύτερης περιοχής από τον Πausανία, που φαίνεται να περιλαμβάνει τη Φρίξα στην Πισάτιδα, καθώς συγχέει τη Β με τη Ν όχθη του Αλφειού και δεν δηλώνει σε ποια από τις δύο βρίσκεται η Φρίξα, ενώ παράλληλα περιπλέκεται και το ζήτημα της έκτασης της Πισάτιδας³⁰²⁶. Καθώς όμως είναι αποδεκτή η ταύτιση της θέσης της Φρίξας στη Ν όχθη του Αλφειού, το ερώτημα ίσως μετατρέπεται στο αν η Πισάτιδα εκτεινόταν και Ν του Αλφειού. Η αλήθεια είναι ότι η θέση και η έκταση της Πισάτιδας ποικίλλει και εκλαμβάνεται με διαφορετικούς όρους από τους αρχαίους συγγραφείς³⁰²⁷. Κατά μία άλλη άποψη ο Πausανίας ξεκινά

³⁰²² βλ. Λυκόφρ. Αλεξ. 933-945. Πρβλ. Grimal 1991, 534 λ. Πανοπέας.

³⁰²³ βλ. Sporn 2002, 270 με σημ.2029. Για τις λατρείες της πόλης και της χώρας της Κυδωνίας βλ. Sporn 2002, 268-281.

³⁰²⁴ βλ. Πολύβ. 4,77,8-9 και 4,80,13-14.

³⁰²⁵ βλ. IACP 545 αρ.309. Σύμφωνα με τον Ξεν. Ελλ. 3,2,30 η Φρίξα είναι μία από τις πόλεις που ανεξαρτητοποιήθηκαν από τους Ηλείους με το πέρας του πολέμου των Λακεδαιμονίων εναντίον των Ηλείων γύρω στο 400 π.Χ.: «... Φέας τε τὸ τεῖχος περιελείν καὶ Κυλλήνης καὶ τὰς Τριφυλίδας πόλεις ἀφεῖναι Φρίξαν καὶ Ἐπιτάλιον καὶ Λετρίνους καὶ Ἀμφιδόλους καὶ Μαργανέας, πρὸς δὲ ταύταις καὶ Ἀκρωρείους καὶ Λασιῶνα τὸν ὑπ' Ἀρκάδων ἀντιλεγόμενον». Το συγκεκριμένο σημαντικό χωρίο παρουσιάζει αρκετά προβλήματα ερμηνείας και όσον αφορά για το ποιες από τις πόλεις θεωρούνταν τριφυλιακές, σχετικά βλ. Nielsen 1997β, 138-139, 150· IACP 540-541· Ruggeri 2004, 110-111.

³⁰²⁶ Για το πρόβλημα στην περιγραφή του Πausανία βλ. Leake 1830II, 209-210· Curtius 1852, 90· Frazer IV, 93· Casevitz – Rouilloux – Jacquemin 2002, 270.

³⁰²⁷ Σχετικά βλ. Meyer 1950, 1736-1743 και τελευταία το άρθρο του Roy 2002α. Η Ruggeri 2004, 84 δέχεται ότι ο Πausανίας τοποθετεί τη Φρίξα στην Πισάτιδα, της οποίας θα αποτελούσε πρωταρχικά τμήμα, σύμφωνα και με τον Meyer 1950, 1738, 1743, 1752, μέχρι την κατάληψή της από τους Ηλείους γύρω στα 570 π.Χ., όποτε και η Φρίξα θα διαχωρίστηκε από τις υπόλοιπες πόλεις της Πισάτιδας.

κανονικά την περιγραφή της Πισάτιδας κατευθυνόμενος κατά μήκος της Β όχθης του Αλφειού, ωστόσο βλέπει απέναντι τον λόφο με την ερειπωμένη Φρίξα, που μπορεί να μην άξιζε επίσκεψης αλλά έχρηζε μνείας³⁰²⁸. Η πόλη φαίνεται να διακρίνεται και από την Πισάτιδα και από την Τριφυλία κατά την περιγραφή της πορείας του Αλφειού από τον Στράβωνα³⁰²⁹. Δεν μπορούμε να πούμε ακριβώς γιατί ο γεωγράφος ξεχωρίζει την πόλη και την συσχετίζει με τον Αλφειό, ο οποίος είναι αλήθεια ότι την πλαισιώνει κάπως με μία καμπή του, ενώ ακόμη ως τα νεότερα χρόνια ήταν πιο εύκολο το πέρασμα του ποταμού από το σημείο αυτό, ώστε δεν αποκλείεται και ο Πausanίας να διέσχισε τελικά τον ποταμό³⁰³⁰.

Η πόλη ως Φρίξαι συγκαταλέγεται από τον Ηρόδοτο στις έξι πόλεις που είχαν κτίσει οι Μινύες, στην περιοχή της κατοπινής Τριφυλίας, και οι περισσότερες εκ των οποίων επί των ημερών του είχαν κατακτηθεί από τους Ηλείους³⁰³¹. Ωστόσο τα ίδια περίπου χρόνια φαίνεται ότι υπάρχει στους αρχαίους και άλλη εκδοχή για τη Φρίξα, καθώς σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο ο Φερεκύδης την προσγράφει στην Αρκαδία³⁰³². Η μαρτυρία αυτή έχει εκληφθεί ως ένδειξη για τις σχέσεις της Αρκαδίας με τις πόλεις Ν του Αλφειού ήδη κατά τον 5^ο αι. π.Χ. και προτού επισημοποιηθούν τον 4^ο αι. π.Χ. με τις παραδόσεις για την αρκαδική ταυτότητα των Τριφυλίων και την εισχώρηση των τελευταίων στο αρκαδικό κοινό³⁰³³. Εξηγώντας την ονομασία Τριφυλία ο Στράβωνας λέει ότι τα τρία φύλα που πέρασαν από την περιοχή είναι οι Επειοί, οι Μινύες και οι Ηλείοι, αλλά και ότι μερικοί αντικαθιστούν τους Μινύες με τους Αρκάδες «άμφισβητήσαντας τῆς χώρας πολλάκις»³⁰³⁴. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η Φρίξα ευρισκόμενη κοντά στην Αρκαδία να βρισκόταν υπό την επιρροή της και αργότερα, κατά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., να υποτάχθηκε στους Ηλείους³⁰³⁵. Τα όρια της Τριφυλίας και της Ήλιδας με την Αρκαδία δεν ήταν ποτέ σταθερά και συχνά μεταβάλλονταν, κυρίως εξαιτίας της δυσκολίας των Ηλείων να ενώσουν και να διατηρήσουν ενωμένη την περιοχή³⁰³⁶. Οπωσδήποτε παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι

³⁰²⁸ Βλ. Maddoli – Nafissi 1999, 358-359.

³⁰²⁹ Σύμφωνα με τον Στρ. 8,3,12 ο Αλφειός μετά τη συμβολή του με τον Λάδωνα και τον Ερύμανθο διέρχεται «διὰ τῆς Φρίξης καὶ τῆς Πισάτιδος καὶ Τριφυλίας».

³⁰³⁰ Βλ. Curtius 1852, 90· Baladié 1980, 52-53· Maddoli – Nafissi 1999, 358.

³⁰³¹ Ηρόδ. 4,148,4: «Καὶ ἔπειτα ἔκτισαν πόλιας τάσδε ἐν αὐτοῖσι, Λέπρεον, Μάκιστον, Φρίξας, Πύργον, Ἴπιον, Νούδιον. Τουτέων δὲ τὰς πλεῦνας ἐπ’ ἐμέο Ἡλεῖοι ἐπόρθησαν».

³⁰³² Βλ. Στέφ. Βυζ. λ. Φρίξα.

³⁰³³ Βλ. Ruggeri 2004, 78-79, 83-84, καθώς και 94-96, 140-143 για τις σχέσεις της Τριφυλίας με την Αρκαδία στον 4^ο αι. π.Χ. Για τις διαδικασίες της δημιουργίας της εθνικής ταυτότητας και της πολιτικής οργάνωσης των Τριφυλίων βλ. το άρθρο του Nielsen 1997β.

³⁰³⁴ Στρ. 8,3,3. Για το ζήτημα της ονομασίας της Τριφυλίας και της ταύτισης των τριών φύλων, για το οποίο όπως διαφαίνεται από τον Στράβωνα δεν υπήρχε ομοφωνία ούτε στην αρχαιότητα, βλ. Ruggeri 2004, 77-87.

³⁰³⁵ Βλ. Meyer 1950, 1752-1753· Nielsen 1997β, 134-136· Maddoli – Nafissi 1999, 359· Roy 2000, 138· Ruggeri 2004, 84. Ανάλογη ίσως είναι η περίπτωση της Φαισάνας, αν ήταν όντως υπαρκτή πόλη, η οποία μάλιστα από κάποιους ταυτίζεται με τη Φρίξα: στον Πίνδ. Ολ. 6, 34 ο Αίπυτος παρουσιάζεται ως ο αρχηγός των Αρκάδων στη Φαισάνα κοντά στον Αλφειό, ενώ τον 3^ο αι. π.Χ. ο Ίστρος (FGrHist 334 απόσπ.41) την τοποθετεί στην Ήλιδα. Σχετικά βλ. Cucuzza 1994, 106· Roy 2000, 138 σημ.24· Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 2002, 271· IACP 491 σημ.4.

³⁰³⁶ Για το ζήτημα αυτό βλ. Roy 2000.

μία νύμφη Φρίξα, άγνωστη από άλλού, παρευρίσκεται μαζί με άλλες νύμφες στη γέννηση του Δία που παριστανόταν στον βωμό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα³⁰³⁷.

Ο Κλύμενος και η σχέση με την Κρήτη

Ο Κυδωνιάτης Κλύμενος, ιδρυτής του ιερού της Αθηνάς στη Φρίξα, είναι μία σημαντική προσωπικότητα του μυθικού παρελθόντος του ιερού της Ολυμπίας και των αγώνων του κατά τον Πausανία, τον μοναδικό συγγραφέα που αφηγείται την ιστορία του. Σύμφωνα με μία εκδοχή για την καταγωγή των ολυμπιακών αγώνων οι πρώτοι αγώνες διοργανώθηκαν και ονομάστηκαν Ολύμπια από τον Ιδαίο Ηρακλή, ο οποίος μαζί με τους αδελφούς του, τους Ιδαίους Δακτύλους ή Κουρήτες, είχαν έρθει από την Κρήτη για την περιφρούρηση του παιδιού Δία³⁰³⁸. Περίπου πενήντα χρόνια μετά τον κατακλυσμό του Δευκαλίωνα και μία γενιά πριν τον Πέλοπα ήρθε από την Κρήτη ο Κλύμενος του Κάρδου, απόγονος του Ιδαίου Ηρακλή, ο οποίος επίσης φέρεται ως ιδρυτής των αγώνων στην Ολυμπία και ο οποίος αργότερα απομακρύνθηκε από τον Ενδυμίωνα, που ανέλαβε την κυριαρχία της περιοχής³⁰³⁹. Ο Κλύμενος ίδρυσε βωμό προς τιμήν των Κουρητών και ιδίως του προγόνου του Ηρακλή, στον οποίο έδωσε το προσωνύμιο Παραστάτης³⁰⁴⁰. Σημαντική είναι επιπλέον η παράδοση που μας μεταφέρεται από τον Πausανία ότι ο βωμός στάχτης της Ήρας Ολυμπίας θεωρούνταν αφιέρωμα του Κλύμενου³⁰⁴¹.

Στο πλαίσιο αυτών των παραδόσεων περιλαμβάνεται, λοιπόν, και η ίδρυση από τον Κλύμενο, κυρίαρχο της περιοχής, του ιερού της Αθηνάς Κυδωνίας στη γειτονική με την Ολυμπία Φρίξα. Η αρχαιότητα και η σημασία του ιερού της Φρίξας υποδεικνύεται και από την παράδοση ότι ο Πέλοπας θυσίασε προς την Αθηνά Κυδωνία πριν την αρματοδρομία με τον Οινόμαο. Είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε την καταγωγή αυτών των δύο παραδόσεων, που συνδέουν το ιερό της Φρίξας με το μυθικό παρελθόν της Ολυμπίας. Οπωσδήποτε οφείλονται τουλάχιστον εν μέρει στη γειτνίαση της πόλης με το πανελλήνιο ιερό και την Πισάτιδα, ενώ από την άλλη το ιερό της Αθηνάς Κυδωνίας ίσως θα πρέπει να ήταν αρκετά αρχαίο ώστε να εμπλακεί σε αυτό το πλέγμα των τοπικών παραδόσεων.

³⁰³⁷ Πaus. 8,47,3. Κατά τον Cucuzza η παρουσία της Φρίξας στον βωμό υποδηλώνει τα Α όρια της Αρκαδίας, βλ. Cucuzza 1994, 108, 111-112. Η σχέση της Φρίξας με την Τριφυλία και εμμέσως με την Αρκαδία ίσως ήδη κατά τον 5^ο αι. π.Χ. προκύπτει από τον συνδυασμό της παράδοσης που συναντάμε στον Στέφ. Βυζ. λ. Μάκιστος ότι ο επώνυμος οικιστής της Φρίξας ήταν αδελφός του Μακίστου, από τον οποίο ονομάστηκε η πόλη της Τριφυλίας που είχε κατοικηθεί από Καύκωνες, με την εκδοχή του Απολλόδ. 3,8,1 για τον Μηκιστέα και τον Καύκωνα ως γιους του Λυκάονα. Παρόλο που ο Στέφανος Βυζάντιος δεν κατονομάζει την πηγή του, ο Nielsen δεν αποκλείει η παράδοση αυτή να ανάγεται στον 5^ο αι. π.Χ., οπότε και χρονολογείται συνήθως από την έρευνα η πηγή για τον κατάλογο των γιων του Λυκάονα στον Ψευδο-Απολλόδωρο, βλ. Nielsen 1997β, 134-136. Για τους γιους του Λυκάονα βλ. επίσης Roy 1968.

³⁰³⁸ Βλ. Πaus. 5,7,6-9· πρβλ. Διόδ. Σικ. 5,64,7. Ο Στρ. 8,3,30 απορρίπτει τις αρχαίες δοξασίες για την ίδρυση του ιερού και την αρχή των αγώνων, που άλλοι αποδίδουν στον Ιδαίο Ηρακλή και άλλοι στον Ηρακλή του Δία και της Αλκμήνης. Για τη βιβλιογραφία σχετικά με τη σχέση των δύο ομώνυμων ηρώων βλ. Cucuzza 1994, 114 σημ.51.

³⁰³⁹ Βλ. Πaus. 5,8,1-2.

³⁰⁴⁰ Πaus. 5,8,1. Τον βωμό του Ηρακλή Παραστάτη και των αδελφών του αναφέρει ο Πaus. 5,14,7 μεταξύ των βωμών του ιερού της Ολυμπίας στους οποίους οι Ηλείοι θυσίαζαν μία φορά τον μήνα. Επιπλέον και στο γυμνάσιο της Ήλιδας ένας από τους βωμούς που αναφέρει ο Πaus. 6,23,3 ανήκε στον Ιδαίο Ηρακλή με την επωνομασία Παραστάτης.

³⁰⁴¹ Πaus. 5,14,8.

Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στα χρόνια του Πausανία η λατρεία και οι παραδόσεις φαίνεται ότι ήταν ζωντανές, καθώς ο περιηγητής λέει ότι η πόλη ήταν ερειπωμένη, ο ναός της Αθηνάς εν μέρει, όμως ο βωμός της είχε διατηρηθεί ακέραιος.

Η σχέση της Φρίξας με την Κρήτη προκύπτει και από την ίδια την επίκληση της Αθηνάς ως Κυδωνίας. Φαίνεται να συσχετίζεται από τον Πausανία με το όνομα της πόλης καταγωγής του Κλύμενου, που προσδιορίζεται στον λόγο του για τη Φρίξα ως «ἀπὸ Κυδωνίας τῆς κρητικῆς καὶ τοῦ Ἰαρδάνου ποταμοῦ»³⁰⁴². Και παρόλο που ο Κυδωνιάτης Κλύμενος είναι άγνωστος κατά τα άλλα, το κρητικό στοιχείο υπάρχει στην Ολυμπία με την ύπαρξη ενός εναλλακτικού, αρχαιότερου Ηρακλή σε σχέση με την αρχή των ολυμπιακών αγώνων, που «υιοθετήθηκε» έναντι του γνωστού «δωρικού» ήρωα ενδεχομένως εξαιτίας μίας αντισπαρτιατικής διάθεσης³⁰⁴³. Ο Στέφανος Βυζάντιος κάνοντας λόγο για τη Φαιστό της Κρήτης αναφέρει ότι υπήρχε ομώνυμη πόλη και στην Αχαΐα αλλά και ότι: «Ἔστι καὶ ἄλλη Φαιστός Πελοποννήσου ἢ πρότερον Φρίξα καλουμένη»³⁰⁴⁴. Η πληροφορία αυτή δεν μπορεί να αξιολογηθεί και δεν γνωρίζουμε αν πράγματι και τότε η Φρίξα μετονομάστηκε σε Φαιστός³⁰⁴⁵.

Διάφορα στοιχεία μπορούν να αναφερθούν για τη σύνδεση της Κρήτης με την Πελοπόννησο, όπως για παράδειγμα η τεγεατική παράδοση ότι οι γιοι του Τεγεάτη Κύδων, Αρχήδιος και Γόρτυς μετοίκησαν στην Κρήτη και έδωσαν τα αντίστοιχα ονόματα στις πόλεις Κυδωνία, Κατρέα και Γόρτυνα³⁰⁴⁶. Δεν πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση κοινών ονομάτων και τοπωνυμίων μεταξύ των δύο περιοχών³⁰⁴⁷. Ενδεικτική επίσης είναι και η περίπτωση του Ιαρδάνου ποταμού, από τον οποίο κατάγεται ο Κλύμενος ως Κυδωνιάτης· ομώνυμος ποταμός μαρτυρείται και στην Ηλεία³⁰⁴⁸. Τις σχέσεις

³⁰⁴² Πaus. 6,21,6.

³⁰⁴³ Βλ. Cucuzza 1994, 105-106.

³⁰⁴⁴ Στέφ. Βυζ. λ. Φαιστός.

³⁰⁴⁵ Όπως είδαμε, στα χρόνια του Πausανία η πόλη είχε ερειπωθεί και δεν ήταν γνωστό στον περιηγητή το όνομα Φαιστός για αυτήν. Σύμφωνα με τον Curtius 1852, 90 η ονομασία Φαιστός σχετίζεται με τον χαρακτήρα της θέσης της αρχαίας πόλης, σε έναν λόφο κατάλληλο για εποπτεία της περιοχής και επικοινωνία με σήματα φωτιάς, σε αναλογία μάλιστα με την ονομασία Παλαιοφάναρο των νεότερων χρόνων. Πρβλ. Baladié 1980, 53. Ο Cucuzza 1994, 110-111 δεχόμενος την αξιολογία του Στέφανου Βυζάντιου υποθέτει ότι η πόλη μετονομάστηκε Φαιστός μετά το 370 π.Χ.

³⁰⁴⁶ Πaus. 8,53,4. Σύμφωνα με τις καθιερωμένες παραδόσεις την κρητική Κυδωνία ίδρυσε ο Μίνωας ή ο Κύδων, γιος της Ακακαλίδος, κόρης του Μίνωα, και του Απόλλωνα ή του Ερμή, βλ. Srogn 2002, 268, 272 με σημ.2042. Για τη Srogn 2002, 268 η παράδοση του Πausανία απηχεί τις στενές σχέσεις μεταξύ Κυδωνίας και Πελοποννήσου μέσω του θαλάσσιου εμπορίου των Κυδωνάτων. Επιπλέον, ο Κλύμενος είναι γνωστός στην Κρήτη μόνο από μία επιγραφή σε νόμισμα της Κυδωνίας, βλ. Cucuzza 1994, 105 με σημ.7. Ωστόσο το όνομά του φέρουν και κάποιες άλλες μυθικές προσωπικότητες, όπως εκείνος που εμπλέκεται σε αιμομικτική σχέση με την κόρη του Αρπαλύκη, ο οποίος θεωρείται βασιλιάς της Αρκαδίας ή του Άργους, βλ. Hyg. Fab. 206, 238, 242, 246, 253· Παρθέν. Ερωτ. Παθ. 13.

³⁰⁴⁷ Για παράδειγμα υπήρχε Τεγέα στην Κρήτη σύμφωνα με τον Στέφ. Βυζ. λ. Τεγέα, ενώ ήδη στον Πλάτ. Νόμοι 708a η Γόρτυνα της Κρήτης πήρε το όνομά της από την ομώνυμη πόλη της Αρκαδίας. Πρβλ. Cucuzza 1994, 106-107.

³⁰⁴⁸ Ο Όμηρος γνωρίζει τον ποταμό Ιάρδανο στην Κρήτη, στην περιοχή του οποίου κατοικούν οι Κύδωνες (Οδ. γ 292), αλλά και έναν ομώνυμο ποταμό σε σχέση με τη Φειά, που ήταν σημαντικό λιμάνι των Ηλείων και εντοπίζεται κοντά στο Κατάκωλο, βλ. Ιλ. Η 133-135. Για τη Φειά βλ. McDonald – Hope Simpson 1961, 224 αρ.1, εικ.1, πίν.76a και IACP 492. Ο Πaus. 5,5,9 μεταφέρει την πληροφορία από κάποια πηγή του ότι ο Ακίδαντας

της Φρίξας με την Κρήτη εξετάζει ο Cucusza συνδυάζοντας μυθικές και ιστορικές πληροφορίες για την Τριφυλία, την Κρήτη και την Αρκαδία³⁰⁴⁹. Όσον αφορά τις παραδόσεις του Πausανία για τον Κλύμενο και για την Αθηνά Κυδωνία πιστεύει ότι θα ήταν γνωστές τουλάχιστον εν μέρει κατά τον 5^ο αι. π.Χ. και ενδεχομένως ο Φερεκύδης, που είχε ασχοληθεί και με τον μύθο του Πέλοπα, υπήρξε πηγή του περιηγητή. Τις σχέσεις της Τριφυλίας με την Κρήτη τις αναγάγει στην εμπλοκή των Αρκάδων, που προέβαλλαν ανάλογες επαφές και που από παλαιότερα διεκδικούσαν την περιοχή αντιτιθέμενοι στη σπαρτιατική πολιτική. Εικάζει ότι οι παραδόσεις για τις σχέσεις με την Κρήτη αναβίωσαν κατά τη διαμάχη των Αρκάδων με τους Ηλείους στα 365/4 π.Χ.

Η Αθηνά Κυδωνία

Όπως είδαμε ο Πausανίας έμμεσα εξηγεί την επίκληση Κυδωνία για την Αθηνά στη Φρίξα με βάση το όνομα της πόλης καταγωγής του ιδρυτή του ιερού. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η εξήγηση αυτή είναι μεταγενέστερη και τεχνητή και ότι το επίθετο προέκυψε από τα «κυδώνια μήλα», το όνομα των οποίων δηλώνει εξάλλου την προέλευσή τους από την κρητική Κυδωνία. Παρόλο που πρόκειται για μία μοναδική περίπτωση της επίκλησης αυτής, δεν είναι σπάνιο τα λατρευτικά επίθετα των θεών να σχετίζονται με κάποιο φυτό, ενώ είναι γνωστή η ιδιαίτερη σχέση των θεοτήτων με διάφορα είδη φυτών. Με τη λέξη «μήλον» νοείται από τους αρχαίους Έλληνες οποιοδήποτε είδος κυκλικού φρούτου, το οποίο ενίοτε προσδιορίζεται με κάποιο επίθετο που δηλώνει την προέλευσή του, ώστε να αναγνωρίζεται το είδος του· ωστόσο η απουσία του επιθέτου δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να πρόκειται για άλλο φρούτο εκτός του μήλου³⁰⁵⁰.

Στην αρχαία γραμματεία υπάρχουν πολλαπλές περιπτώσεις σύνδεσης των «μήλων» κατά βάση με την Αφροδίτη αλλά και με άλλες θεότητες, ενώ η σχέση του «μήλου» με την ερωτική επιθυμία και πράξη, καθώς και με τον γάμο έχει απασχολήσει τη βιβλιογραφία. Ιδιαίτερα το «κυδώνιον μήλον» φαίνεται ότι έπαιζε κάποιο ρόλο στα τελετουργικά του γάμου στην Αθήνα, όπως μαρτυρείται από τον Πλούταρχο, ενώ ανάλογο έθιμο υπήρχε στους Πέρσες σύμφωνα με τον Στράβωνα³⁰⁵¹. Από τη συζήτηση του Αθήναιου για τα «μήλα» εξάγεται ότι η παλαιότερη αναφορά στα κυδώνια ανάγεται στον Αλκμάνα και ότι ο Στησίχορος αναφέρει ότι πετούσαν κυδώνια και άνθη στο γαμήλιο άρμα του Μενέλαου και της Ελένης³⁰⁵².

ποταμός στην περιοχή του Σαμικού, δηλαδή σαφώς Ν της Φειάς, ονομαζόταν παλαιότερα Ιάρδανος. Ο Στράβωνας ακολουθώντας το κείμενο του Ομήρου φαίνεται να ταυτίζει τον Ιάρδανο με ένα μικρό ποτάμι κοντά στο ακρωτήριο Φειά (8,3,12), αλλά επίσης αναφέρει τον τάφο του Ιαρδάνου και ένα λιβάδι που έφερε το όνομά του στην περιοχή του Σαμικού και κοντά στον Ακίδαντα (8,3,20) κάνοντας λόγο για τη σύγχυση που υπήρχε στην αρχαιότητα ως προς την ταύτιση της ομηρικής τοπογραφίας (8,3,21). Σχετικά βλ. Pritchett 1989, 61-62. Ως πρόσωπο ο Ιάρδανος είναι γνωστός ως βασιλιάς των Μαιόνων ή Λυδών και πατέρας της Ομφάλης, βλ. Διόδ. Σικ. 4,31,5· Απολλόδ. 2,6,3.

³⁰⁴⁹ Βλ. Cucusza 1994.

³⁰⁵⁰ Για μία επισκόπηση της έννοιας και του συμβολισμού του «μήλου» με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Pirenne-Delforge 1994, 410-412.

³⁰⁵¹ Βλ. Πλούτ. Μορ. 138d· Στρ. 15,3,17. Ο Faraone 1990, 219, 230-242 αναλύοντας τον συμβολισμό του «μήλου» δίνει έμφαση στην παρουσία του στα τελετουργικά του γάμου από αρχαιοτάτους χρόνους και εντοπίζει αντίστοιχες πρακτικές στην Εγγύς Ανατολή.

³⁰⁵² Βλ. Αθίν. 3,80e-3,83a. Για τα «κυδώνια μήλα» βλ. Trumpf 1960· Dörr 1995.

Ως εκ τούτου η σύνδεση της Αθηνάς στη Φρίξα με το «κυδώνιον μήλον» της προσδίδει την ιδιότητα της θεάς του γάμου. Μάλιστα η παράδοση για τη θυσία του Πέλοπα πριν την αρματοδρομία με τον Οινόμαο προς την Αθηνά Κυδωνία θα μπορούσε να επιβεβαιώσει την υπόθεση αυτή για τη φύση της θεάς, στο βαθμό που το εγχείρημα του ήρωα στοχεύει στον γάμο του με την Ιπποδάμεια³⁰⁵³. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα πότε η Αθηνά απέκτησε την επίκληση Κυδωνία και κατά πόσο αυτή ανταποκρίνεται σε αυτή την ασυνήθιστη για τη θεά λειτουργία. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε για παράδειγμα ότι το αρχαϊκό λατρευτικό άγαλμα της θεάς την παρίστανε κρατώντας κάποιον καρπό και ότι πρωταρχικά η θεά ήταν υπεύθυνη για τέτοιου είδους λειτουργίες με τις οποίες συνδέθηκαν αργότερα άλλες θεές³⁰⁵⁴. Ενδεχομένως για τον λόγο αυτό επιχειρήθηκε σε μία μεταγενέστερη εποχή η εξήγηση της επίκλησης μέσω της ομώνυμης πόλης καταγωγής του ιδρυτή του ιερού της. Πάντως η όψη αυτή της θεάς, αν την δεχτούμε, φαίνεται να ανάγει τη λατρεία της σε αρχαίους χρόνους, ενώ από την άλλη εναρμονίζεται κατά κάποιον τρόπο με ανάλογες πτυχές που υποκρύπτονται και διατηρήθηκαν ίσως σε κάποιες λατρείες.

³⁰⁵³ Βλ. Maddoli – Nafissi 1999, 359-360· Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 2002, 271.

³⁰⁵⁴ Για λατρευτικά αγάλματα της Αφροδίτης με καρπό βλ. Pirenne-Delforge 1994, 410-412.

5. ΛΑΚΩΝΙΑ

5.1. ΑΣΩΠΟΣ – ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑΣ

Παυσ. 3,22,9 «Ἀθηνᾶς ἱερόν ... κυπαρισσίας»
νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων

Για τον Ασωπό, πόλη του κοινού των Ελευθερολακώνων στη ΒΔ ακτή της χερσονήσου του Μαλέα [πίν.5.2.α], ο Πausανίας λέει τα εξής: «Από τις παραθαλάσσιες πόλεις, ο Ασωπός απέχει από τις Ακρίες εξήντα στάδια. Μέσα στην πόλη υπάρχει ναός ρωμαίων αυτοκρατόρων και στα ενδότερα, σ' απόσταση δώδεκα περίπου σταδίων, υπάρχει ιερό του Ασκληπιού που τον ονομάζουν φιλόλαο. Τα κόκκαλα που τα τιμούν στο γυμναστήριο έχουν μέγεθος πάνω από κανονικό, είναι όμως ανθρώπινα. Στην ακρόπολη υπάρχει και ιερό της Αθηνάς, της επονομαζόμενης κυπαρισσίας. Στα ριζά της ακρόπολης υπάρχουν ερείπια της πόλης που λέγεται των Παρακυπαρισσίων αχαιών. Υπάρχει στον τόπο αυτό και ένα ιερό του Ασκληπιού που απέχει περίπου πενήντα στάδια από τον Ασωπό. Το μέρος όπου είναι το ασκληπιείο το λένε Υπερτελέατον»³⁰⁵⁵.

Στην παράκτια πορεία από το Ταίναρο προς τον Μαλέα ο Στράβωνας³⁰⁵⁶ αναφέρει διαδοχικά τον Ψαμαθούντα, την Ασίνη, το Γύθειο, τις εκβολές του Ευρώτα ανάμεσα στο Γύθειο και στην Ακραιά, και το Έλος. Μετά το πεδίο Λεύκη λέει «εἴτα πόλις ἐπὶ χερρονήσου ἰδρυμένη Κυπαρισσία λιμένα ἔχουσα». Ακολουθούν η Όνου Γνάθος, η Βοία και οι Μαλέες και στο τέλος προσθέτει: «ἔστι δὲ καὶ Ἄσωπος πόλις ἐν τῇ Λακωνικῇ». Η ερειπωμένη πόλη που είδε ο Πausανίας πρέπει να ταυτίζεται με την Κυπαρισσία του Στράβωνα, αφού και ο πρώτος αναφέρει αμέσως μετά τον Ασωπό το ακρωτήριο Όνου Γνάθος λέγοντας ότι απέχει 200 στάδια. Η κάπως αμήχανη προσθήκη του Ασωπού στο τέλος του χωρίου του Στράβωνα συνηγορεί υπέρ του συσχετισμού του με την Κυπαρισσία, ο οποίος θα ήταν κάπως νεφελώδης για τον γεωγράφο³⁰⁵⁷.

Οι τοπογραφικές ενδείξεις των δύο συγγραφέων οδήγησαν την έρευνα στον εντοπισμό του Ασωπού και της Κυπαρισσίας στην περιοχή της μικρής ορεινής χερσονήσου που απολήγει στο ακρωτήριο Ξυλί, στα Ν του σημερινού χωριού Ασωπός που παλαιότερα ήταν γνωστό ως Κοντεβιάνικα. Ήδη από τους περιηγητές του 19^{ου} αι., κι ιδίως σε αυτούς, έντονος υπήρξε ο προβληματισμός γύρω από την ταύτιση των δύο πόλεων όπως και του ιερού της Αθηνάς Κυπαρισσίας με αρχαία λείψανα σε διαφορετικά σημεία της περιοχής αυτής, καθώς και η σχέση ανάμεσα σε αυτές τις τρεις θέσεις³⁰⁵⁸.

³⁰⁵⁵ Βλ. Παυσ. 3,22,9-10 (3,22,9: «Καὶ Ἀθηνᾶς ἱερόν ἐστὶν ἐν τῇ ἀκροπόλει κυπαρισσίας ἐπίκλησιν. Τῆς δὲ ἀκροπόλεως πρὸς τοῖς ποσὶ πόλεως ἐρείπια καλουμένης Ἀχαιῶν τῶν Παρακυπαρισσίων»). Ο Πaus. 3,21,7 λέει ότι ο Ασωπός είναι μία από τις πόλεις των Ελευθερολακώνων, προς τα Α του Γυθείου, πρώτη πριν τις Ακρίες. Η πόλη Ακραιά (Πaus. 3,22,4-5) ή Ακραιά (Στρ. 8,5,2) τοποθετείται κοντά στο χωριό Κοκκινιά, Ν των Μολάων, βλ. Παπαχατζής 2, 414 σημ.1· LS 308-309 αρ. MM219· Shipley 1997, 244 αρ.37· IACP 574.

³⁰⁵⁶ Βλ. Στρ. 8,5,2.

³⁰⁵⁷ Πρβλ. Leake 1830I, 226-227: «The fact, therefore, seems to have been, that Asopus, Cyparissia, and the city of the Paracyparissii were all the same place, of which Strabo, not having personally examined the coast, was ignorant».

³⁰⁵⁸ Βλ. Frazer III, 382-383 για την περιγραφή των αρχαίων λειψάνων και μία διεξοδική παράθεση των ταυτίσεων από τους περιηγητές. Πρβλ. Wace – Hasluck 1907-08, 163-164· Παπαχατζής 2, 418 σημ.2· Riethmüller 2005, 117 με σημ.1.

Σήμερα πλέον δεν υπάρχει αμφιβολία για την ταύτιση του Ασωπού με τον πλούσιο ερειπιώνα της Πλύτρας (κοινότητα Παπαδιάνικα του δήμου Ασωπού), την οποία πρέσβευε και η πλειονότητα των μελετητών³⁰⁵⁹. Πρόκειται για μία θέση παρά τον μυχό του κόλπου που σχηματίζεται με τη χερσόνησο Ξυλί, πλούσια σε οικοδομικά λείψανα, τα οποία έχουν κατακλυσθεί εν μέρει από τη θάλασσα, όπως έχει συμβεί κι αλλού στη Λακωνία. Ο Ασωπός φαίνεται ότι δεν υπήρχε πριν τη μέση ελληνιστική περίοδο, ενώ ακμάζει στους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως υποδεικνύεται από τις επιγραφικές μαρτυρίες και τα σωζόμενα αρχαιολογικά δεδομένα από την Πλύτρα³⁰⁶⁰. Πιστεύουμε ότι είναι ενδεικτικό για την ύστερη ίδρυση της πόλης το γεγονός ότι μέσα στην ίδια την πόλη ο Πausanίας αναφέρει μόνο ένα ναό των Ρωμαίων αυτοκρατόρων.

Σε ένα νόμισμα του Ασωπού των χρόνων του Σεπτιμίου Σεβήρου, που σώζεται σε κακή κατάσταση, απεικονίζεται η Αθηνά κατενώπιον με την κεφαλή στραμμένη προς τα αριστερά [πίν.5.3.α]. Με το σηκωμένο δεξί χέρι κρατά δόρυ, ενώ αδιάγνωστη είναι η στάση του αριστερού χεριού, για το οποίο αναφέρεται με κάποια επιφύλαξη ότι κρατά κλαδί κυπαρισσιού³⁰⁶¹. Η θεά φορά μάλλον κράνος και ζωσμένο πέπλο, ενώ διακρίνεται η ωοειδής παρυφή της αιγίδας. Φαίνεται να στηρίζεται και στα δύο σκέλη, καλυπτόμενα από το ένδυμα, στο οποίο δεν αποδίδονται λεπτομέρειες.

Η ακρόπολη με το ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας τοποθετούνταν από τους περιηγητές του 19^{ου} αι. στην κορυφή της βραχώδους χερσονήσου Ξυλί, όπου βρίσκεται ένας ερειπωμένος πύργος. Ελλείψει αρχαιοτήτων από την κορυφή της χερσονήσου (υψόμετρο περίπου 1.000 μ.) ο Wace υπέθεσε ότι το ιερό θα βρισκόταν στον κοντινό λόφο Γουλά, τον οποίο είδε καλυμμένο με μελαμβαφή όστρακα³⁰⁶². Η πρόταση του έχει γίνει αποδεκτή, ειδικά μετά τις έρευνες των Waterhouse και Hope Simpson, στους οποίους οφείλουμε τη μοναδική περιγραφή των λειψάνων στον λόφο Γουλά. Παρόλο που δεν γίνεται συσχέτιση κάποιων από τα λείψανα με το ιερό της Αθηνάς, αναγνωρίζεται σε αυτή την περιοχή η θέση της Κυπαρισσίας και η ακρόπολη του Ασωπού³⁰⁶³.

Ο λόφος Γουλάς (ή Καστέλλι) είναι το μεμονωμένο βραχώδες ύψωμα, πραγματικό φυσικό οχυρό, στα ριζά του Ξυλιού, σχεδόν 2 χμ. ΒΔ της Πλύτρας. Η χρήση του με βάση την κεραμική μαρτυρείται σχεδόν για όλη τη διάρκεια της προϊστορίας και ξανά από την κλασική εποχή και στο εξής³⁰⁶⁴. Άφθονη κλασική κεραμική εντοπίζεται στη Β και στην Α πλαγιά, καθώς και σε έκταση 300 μ.

³⁰⁵⁹ Βλ. Pritchett 1980, 255-257· Πίκουλας 1984, 179, 186· Κουρίνου – Πίκουλας 1989, 125-127.

³⁰⁶⁰ IACP 573. Σε δύο ελληνιστικές επιγραφές συναντάμε το εθνικό «Ἀσωπίτας» (IG V1, 962 και 1143), ενώ οι υπόλοιπες επιγραφές όπου κατονομάζεται η «πόλις τῶν Ἀσωπειτῶν» χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια, βλ. Shipley 1997, 244 αρ.39. Για τον Ασωπό βλ. επίσης DNP 2 (1997) 103 λ. Asoros [4] και LS 310 αρ.MM230.

³⁰⁶¹ NCP 67 αρ.1, πίν.Ο,10· πρβλ. HN² 433.

³⁰⁶² Wace – Hasluck 1907-08, 164. Ο Leake 1830I, 225, 227 και Leake 1846, 169 πίστευε ότι η ακρόπολη του Ασωπού ταυτιζόταν με την κορυφή του Ξυλιού, παρόλο που δεν βρήκε τίποτε αρχαίο σε αυτήν· την ίδια άποψη πρεσβεύουν στη συνέχεια και άλλοι περιηγητές. Προφανώς από κάποια σύγχυση κατά την ανάγνωση των Wace – Hasluck 1907-08, 164 γράφει ο Παπαχατζής 2, 418 σημ.1: «πάνω στο ίδιο το ύψωμα του ακρωτηρίου Ξυλί υπάρχουν ερείπια πύργου και όστρακα στυλνὰ μαύρα και επομένως μπορεί να ήταν αυτού η ... ακρόπολη με το ιερό της κυπαρισσίας Αθηνάς».

³⁰⁶³ Βλ. Waterhouse – Hope Simpson 1961, 139-141, πίν.26c.

³⁰⁶⁴ Στον πίνακα των Waterhouse – Hope Simpson 1961, 167 σημειώνονται όστρακα όλων των προϊστορικών περιόδων (εκτός των Υστεροελλαδικών Ι-II), κλασικά, ελληνιστικά, ρωμαϊκά και μεσαιωνικά. Στο LS 309-310

προς τα ΒΑ. Όστρακα νεολιθικά εντοπίζονται ιδίως στα ΝΑ, ενώ της Εποχής του Χαλκού κυρίως στην επίπεδη κορυφή του λόφου, όπου αναφέρονται «various remains of the foundations of small rectangular buildings»³⁰⁶⁵. Στη ΒΑ πλαγιά εντοπίστηκαν βαθμίδες στον βράχο και λαξεύματα δρόμου, ενώ στη ΒΔ και τη ΝΔ πλαγιά δύο δυσερμηνευτες μεγάλες ημισφαιρικές σπές στον βράχο (διαμέτρου 0,33 και 0,32 μ.).

Η άποψη των Waterhouse και Hope Simpson ότι στον Γουλά βρισκόταν η πόλη των Παρακυπαρισίων Αχαιών, οι κάτοικοι της οποίας είχαν μεταφερθεί στην Πλύτρα πριν από την εποχή του Πausanία, έχει υιοθετηθεί από τον Shipley, σύγχρονο μελετητή της λακωνικής τοπογραφίας: η Κυπαρισσία υπήρχε κατά την ελληνιστική και πιθανότητα κατά την κλασική εποχή και ο Ασωπός την διαδέχθηκε το αργότερο τον 2^ο αι. π.Χ., όμως επιβίωσε ως χώρος λατρείας κι ίσως και ως οικισμός, αν και θα είχε ερειπωθεί στα χρόνια του Πausanία· παρατηρείται επίσης ότι Κυπαρισσία θα μπορούσε να ήταν το όνομα της ακρόπολης με τον ιερό της χώρο και το όνομα θα μεταφέρθηκε σε όλη την πόλη στα χρόνια του Στράβωνα³⁰⁶⁶.

Η θέση του Ασωπού ή των Παρακυπαρισίων Αχαιών τοποθετούνταν από κάποιους περιηγητές στη θέση Μποζά, στην ακτή παρά τις Β υπώρειες του Ξυλιού³⁰⁶⁷. Τα σωζόμενα λείψανα ανήκουν κυρίως στην ύστερη αρχαιότητα και την παλαιοχριστιανική περίοδο, ώστε υποτίθεται ότι πρόκειται για τη συνέχεια του Ασωπού, αν όχι και για μία προδρομική του πόλη³⁰⁶⁸. Η θέση αυτή βρίσκεται πολύ κοντά στον λόφο Γουλά ώστε δεν αποκλείεται όλη αυτή η περιοχή να ανήκε στην Κυπαρισσία. Από αυτοψία του Σπυρόπουλου αναφέρεται ότι στο πλάτωμα Κρουανί, στη Δ πλευρά του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου του Γουλά και αμέσως πάνω από το ρέμα στα Ν του Μποζά, βρέθηκε κεραμική και κεραμίδες, που υποδεικνύουν τη μεγάλη έκταση του αρχαιολογικού χώρου³⁰⁶⁹. Σύμφωνα με τον ίδιο από την περιοχή του Μποζά προέρχονται εκτός από κάποια προϊστορικά ευρήματα μελαμβαφή όστρακα και ρωμαϊκή κεραμική, κεραμίδες, υστερορωμαϊκά όστρακα και κάποια οικοδομικά λείψανα, χωρίς όμως να γίνεται λόγος για το ιερό της Αθηνάς.

Το όνομα Παρακυπαρίσσιοι Αχαιοί παραπέμπει στον προ-δωρικό πληθυσμό της Λακωνίας, που υποτίθεται ότι υποτάχθηκε ή εκδιώχθηκε από τους Σπαρτιάτες³⁰⁷⁰. Για την πόλη φαίνεται να ισχύει κάτι ανάλογο όπως για τις Γερώνθρες: σύμφωνα με τον Πausanία οι Δωριείς της Λακεδαίμονος κατέστρεψαν την πόλη, εκδίωξαν τους Αχαιούς και έστειλαν στις Γερώνθρες δικούς τους εποίκους³⁰⁷¹. Το όνομα των προ-δωρικών κατοίκων της πόλης επαναλαμβάνεται στην επίκληση της Αθηνάς που λατρευόταν εκεί δηλώνοντας την αρχαιότητα της λατρείας. Στην παλαιότερη έρευνα θεωρούνταν πως επρόκειτο για Μινύες, για τους οποίους κάποιο ιδιαίτερο ρόλο είχε το κυπαρίσσι, αν και φαίνεται προτιμότερο η επίκληση να συσχετιστεί με την ύπαρξη κυπαρισσιών στην περιοχή³⁰⁷². Οι Waterhouse

αρ.ΜΜ228 δηλώνεται η χρήση κατά τη Νεολιθική Εποχή, την Εποχή του Χαλκού, την κλασική και την ελληνιστική εποχή.

³⁰⁶⁵ Waterhouse – Hope Simpson 1961, 139.

³⁰⁶⁶ Βλ. Shipley 1997, 244-245 αρ.39 και 246 αρ.46· Shipley 2000, 382· LS 309-310 αρ.ΜΜ228· IACP 575.

³⁰⁶⁷ Βλ. Curtius 1852, 290-291· Bursian 1872, 142-143.

³⁰⁶⁸ Βλ. Leake 1830I, 228· Leake 1846, 169· Παπαχατζής 2, 418 σημ.2· LS 309 αρ.ΜΜ227.

³⁰⁶⁹ Βλ. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 51, 1996, 148-149.

³⁰⁷⁰ Βλ. Στρ. 8,5,5· Πaus. 3,2,6, 7,1,5.

³⁰⁷¹ Πaus. 3,22,6· πρβλ. IACP 575.

³⁰⁷² Σχετικά βλ. Robertson 1996α, 459 με σημ.291.

και Hope Simpson περιλαμβάνουν τη λατρεία της Αθηνάς Κυπαρισσίας ανάμεσα στις νέες λατρείες που εμφανίζονται με τη δημιουργία των «δωρικών πόλεων», κάποιες μάλιστα σε θέσεις μυκηναϊκών οικισμών³⁰⁷³.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση της επίκλησης Κυπαρισσία για την Άρτεμη στην περιοχή του Ασωπού και συγκεκριμένα σε σχέση με τη λατρεία του Απόλλωνα Υπερτελεάτα, το ιερό του οποίου μαζί με το ιερό του Ποσειδώνα στο Ταίναρο αποτελούσαν τα θρησκευτικά κέντρα του Κοινού των Λακεδαιμονίων³⁰⁷⁴. Σε επιγραφή πιθανότατα του 3^{ου} αι. π.Χ. από το ιερό γίνεται λόγος για έναν ιερέα του Απόλλωνα και της «Αγροτέρας Κυφαρισσίας», ενώ στον οπισθότυπο σειράς νομισμάτων του Κοινού των Λακεδαιμονίων του 1^{ου} αι. π.Χ. η λέξη Κυπαρισσία συνοδεύει την Άρτεμη, η οποία μάλιστα κρατά κλάδο κυπαρισσιού στο δεξί της χέρι³⁰⁷⁵. Με βάση ένα σύνολο 18 αναθηματικών ανάγλυφων με απεικονίσεις μελών, 6 εκ των οποίων φέρουν το όνομα Κυφαρισία ή Κυπαρισ(σ)ία, από μία σωστική ανασκαφή στη Σπάρτη η Κουρίνου πιστεύει ότι η λατρεία της Άρτεμης Κυπαρισσίας, που είχε θεραπευτικές ιδιότητες, μεταφέρθηκε από τον Ασωπό σε ένα προϋπάρχον ιερό της Άρτεμης στον 1^ο αι. π.Χ.³⁰⁷⁶. Λατρεία του Απόλλωνα Κυπαρίσιου μαρτυρείται επιγραφικά στο Ασκληπιείο της Κω, ενώ η επίκληση συναντάται και για τον Ερμή στην Κρήτη³⁰⁷⁷.

5.2. ΓΕΡΟΝΘΡΕΣ. ΔΥΟ ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΖΩΣΤΗΡΙΑ

IG V1, 1116 «[Α]θαναία[ι] / [Ζοσ]τερίαι» (5ος αι. π.Χ.)

IG V1, 1117 «Α]θανα[ίαι»

Από το Γεράκι, τις αρχαίες Γερόνθρες, στους πρόποδες της οροσειράς του Πάρνωννα, 26 χμ. Α/ΝΑ από τη Σπάρτη [πίν.5.1], προέρχονται δύο αναθηματικές επιγραφές προς την Αθηνά, χωρίς να έχουμε ωστόσο, όπως θα δούμε, κανένα στοιχείο για τα πρωταρχικά τους συμφραζόμενα. Επιπλέον, συνιστούν τη μοναδική μαρτυρία για τη λατρεία της θεάς στην πόλη αυτή. Ο Πausanias κάνει λόγο μόνο για δύο ιερά: «στις ίδιες τις Γερόνθρες υπάρχει ναός του Άρη και άλσος. Έχουν μια γιορτή για το θεό κάθε χρόνο, κατά την οποία απαγορεύεται στις γυναίκες να μπουν στο άλσος ... Στην ακρόπολη υπάρχει ναός του Απόλλωνα και το κεφάλι ενός αγάλματος καμωμένου από ελεφαντοκόκκαλο· το υπόλοιπο άγαλμα καταστράφηκε από πυρκαϊά, μαζί με τον προηγούμενο ναό»³⁰⁷⁸.

Οι Γερόνθρες φαίνεται ότι ήταν μία σημαντική πόλη περιόικων ιδίως κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή, όπως υποδεικνύεται από τα διάφορα ευρήματα, λίγα όμως είναι γνωστά από τις

³⁰⁷³ Waterhouse – Hope Simpson 1961, 175 με σημ.342. Βλ. επίσης Robertson 1996α, 459: «Here is a case where Mycenaean ruins other than tombs were in effect labelled as such by later Greeks».

³⁰⁷⁴ Kennell 1999, 195. Για το Υπερτελεάτον, το αναφερόμενο από τον Pausanias Ασκληπιείο και τη σχέση του με το ανασκαμμένο σημαντικό ιερό του Απόλλωνα Υπερτελεάτα, Ν από το χωριό Φοινίκι, βλ. Wace – Hasluck 1907-08, 165-166· Dengate 1988, 164-168· LS 309 αρ.MM226· Riethmüller 2005, 128-130.

³⁰⁷⁵ IG V1, 977. Βλ. Grunauer-von Hoerschelmann 1978, 59-62, 162, πίν.18,XXIII,αρ.1-2.

³⁰⁷⁶ Βλ. Κουρίνου 2000, 167-185. Πρβλ. τις εύλογες αντιρρήσεις της Salapata στη βιβλιοκρισία <http://bmcr.brynmawr.edu/2001/2001-08-11.html>.

³⁰⁷⁷ Βλ. Sporn 2002, 63 με σημ.330.

³⁰⁷⁸ Βλ. Πaus. 3,22,6-7.

γραπτές πηγές³⁰⁷⁹. Η έντονη οικοδομική δραστηριότητα κατά τη βυζαντινή περίοδο κατέστρεψε τα ίχνη της αρχαιότητας: για πολλές από τις αξιόλογες βυζαντινές εκκλησίες του Γερακίου χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων οικοδομημάτων και επιγραφές³⁰⁸⁰. Μέλη της Αγγλικής Σχολής στην Αθήνα έκαναν ολιγοήμερη ανασκαφή το 1905 αναζητώντας μάταια το ναό του Απόλλωνα στην ακρόπολη· τα λιγοστά ευρήματα υπέδειξαν μόνο τη διαχρονική χρήση της³⁰⁸¹.

Από το 1995 το Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ ξεκίνησε ένα πρόγραμμα έρευνας υπό τον Crouwel με στόχο να τεκμηριωθεί μέσω ανασκαφής και εντατικών επιφανειακών ερευνών η ιστορία της κατοίκησης μέσα και γύρω από την ακρόπολη³⁰⁸². Η επιτόπια έρευνα που διεξήχθη μέχρι το 1999 έφερε στο φως ευρήματα από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Επιπλέον, έχουν εντοπιστεί σπόλια από έναν ή περισσότερους δωρικούς ναούς, όμως είναι αδύνατος ο προσδιορισμός της ταυτότητας και της αρχικής τους θέσης³⁰⁸³. Από τις ανασκαφές στην ακρόπολη έχει προκύψει μέχρι τώρα ο θρησκευτικός της χαρακτήρας από την αρχαϊκή εποχή ως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Κατά την ελληνιστική περίοδο ο χώρος κατοικείται και εγκαταλείπεται προς τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ.: ο ναός του Απόλλωνα φαίνεται ότι συνέχισε να λειτουργεί, ενώ άλλα τμήματα της ακρόπολης χρησιμοποιούνταν για ταφές³⁰⁸⁴.

Για τη μία εν μέρει σωζόμενη αναθηματική επιγραφή προς την Αθηνά σε μαρμάρινο θραύσμα δεν έχουμε κανένα άλλο στοιχείο πέραν του ότι βρίσκεται εντοιχισμένη στην εκκλησία του Ευαγγελισμού³⁰⁸⁵. Η άλλη σώζεται ακέραιη πάνω σε ένα αποκρουσμένο τμήμα μαρμαρίνης βάσης με ίχνος τόρμου στην άνω πλευρά και συνιστά αναθηματική επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ. από κάποιον Καλλιτελίδα στην Αθηνά Ζωστηρία³⁰⁸⁶. Στις αρχές του 20^{ου} αι. βρισκόταν μαζί με άλλες επιγραφές και αρχαιότητες στην οικία του φιλόarchyου δημάρχου του Γερακίου Παπανικολάου και μεταφέρθηκε το 1965 στο Μουσείο της Σπάρτης³⁰⁸⁷. Με βάση τις επιγραφές τεκμηριώνεται η ύπαρξη λατρείας της

³⁰⁷⁹ Βλ. Shipley 1997, 245 αρ.41· IACP 581-582 αρ.332. Σύμφωνα με τον Παυσ. 3,2,6 και 3,22,6 οι Γερόνθρες κατοικούσαν και πριν τον ερχομό των Ηρακλειδών, και επί Τήλεκλου οι Δωριείς της Λακεδαίμονος, όταν κατέλαβαν και τις Αμύκλες και τη Φάρη, κατέστρεψαν τις Γερόνθρες, εκδίωξαν τους Αχαιούς κατοίκους και εγκατέστησαν δικούς τους εποίκους.

³⁰⁸⁰ Βλ. Παπαχατζής 2, 415 σημ.1, εικ.419-420. Για τις επιγραφές που προέρχονται από τις Γερόνθρες βλ. IG V1, 1110-1142· Wace – Hasluck 1904-05, 105-112· Hondius 1919-21, 132-136 αρ.113-122· Le Roy 1974.

³⁰⁸¹ Βλ. Wace – Hasluck 1904-05.

³⁰⁸² Τα αποτελέσματα της κάθε ερευνητικής περιόδου του Department of Mediterranean Archaeology του University of Amsterdam από το 1995 κ.ε. δημοσιεύονται ετησίως στο περιοδικό *Pharos* του Ολλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών.

³⁰⁸³ Βλ. Crouwel κ.ά. 1996, 115-119· Crouwel κ.ά. 1997, 77-81. Ο ναός του Άρη τοποθετούνταν υποθετικά στη θέση Μητρόπολις, μόλις ΝΑ του χωριού, όπου βρίσκονταν τα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας, επειδή και στις γειτονικές εκκλησίες του Αγ. Νικολάου και του Αγ. Σώζωνος ήταν εντοιχισμένοι μαρμαρόπλινθοι και κάποια δωρικά τρίγλυφα. Ωστόσο από την ανασκαφική διερεύνηση του Α άκρου της εκκλησίας και δοκιμαστικές τομές στα παρακείμενα χωράφια δεν προέκυψε η ύπαρξη αρχαίου κτηρίου στην περιοχή αυτή, βλ. Wace – Hasluck 1904-05, 91-92.

³⁰⁸⁴ Crouwel κ.ά. 1997, 72.

³⁰⁸⁵ IG V1, 1117: «[— —]ιστρο[— — — —] / [— — Ά]θανα[ί(αι άνέθεκε)]».

³⁰⁸⁶ IG V1, 1116: «[Α]θαναία[ι] / [Ζοσ]τερία / [Καλ]λιτελίδα[ς] / [ά]νέθεκε».

³⁰⁸⁷ Για την τύχη των αρχαιοτήτων που είχε συγκεντρώσει ο Παπανικολάου, και συγκεκριμένα των επιγραφών, εκ των οποίων αρκετές έχουν χαθεί, βλ. Le Roy 1974, 219-220. Επίσης τα γλυπτά που περιγράφονται από τους Wace

Αθηνάς στις Γερόνθρες, που θα μπορούσε, βέβαια, να λαμβάνει χώρο στο ιερό κάποιου άλλου θεού. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν αποκλείεται η πιθανότητα ύπαρξης ιερού της θεάς, επειδή αυτό δεν μαρτυρείται από κάποιον αρχαίο συγγραφέα. Εξάλλου, στην πόλη μαρτυρούνται επιγραφικά λατρείες της Ελευσίας, του Κάστορα, του Δία Τέλειου, του Ερμή και του Ηρακλή, ενώ σε μία τιμητική επιγραφή του 1^{ου} αι. π.Χ. γίνεται λόγος για επισκευή ιερού της Ήρας³⁰⁸⁸.

Όσον αφορά την επιγραφή προς την Αθηνά Ζωστηρία, η πρωιμότητα και μνημειακότητα του αναθήματος και η εμφάνιση ιδιαίτερης επίκλησης φαίνεται να συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης ιερού της Αθηνάς, από το οποίο θα προέρχεται και η άλλη αναθηματική επιγραφή. Φαίνεται πως η εικόνα που παρουσίαζε η πόλη που επισκέφτηκε ο Πausanias ήταν πολύ διαφορετική από την εικόνα της πρώιμης πόλης, όπως προκύπτει και από τα αποτελέσματα των ολλανδικών ανασκαφών σχετικά με την κατοίκηση της ακρόπολης στη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής. Δεδομένης της κατάστασης που περιγράφηκε ανωτέρω δεν βρισκόμαστε σε θέση να πούμε περισσότερα για το πιθανό ιερό της Αθηνάς στις Γερόνθρες, παρά μόνο να κάνουμε κάποιες σκέψεις για τη φύση της λατρείας της βασισμένοι στην επίκληση Ζωστηρία.

Στον Ζωστήρα της Αττικής ο Πausanias κάνει λόγο για ένα βωμό της Αθηνάς, του Απόλλωνα, της Άρτεμης και της Λητούς· θεωρείται ότι πρόκειται για το ανασκαμμένο ιερό των Αλών Αιξωνιδών που αποδίδεται από επιγραφές στον Ζωστήρα Απόλλωνα, ενώ υπάρχει και μια μνεία της «ΆθENAΙΑΣ ΖΩΣΤΕΡΙΑΣ», η οποία πιθανόν λατρευόταν σε αυτό³⁰⁸⁹. Σύμφωνα με τον Στέφανο τον Βυζάντιο η Αθηνά Ζωστηρία λατρεύεται στην Α Λοκρίδα και με τον Ησύχιο στη Βοιωτία³⁰⁹⁰. Κοντά στον μεγάλο βωμό του ιερού της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς βρίσκονται πέντε βωμοί-στύλοι, αφιερωμένοι σύμφωνα με τις επιγραφές που φέρουν στην Ευλείθια, στην Υγεία, στον Δία Πολιέα, στην Αθηνά Εργάνη και στην Αθηνά Ζωστηρία. Στην περιοχή της Τανάγρας είχε βρεθεί ένας όρος ή αναθηματική επιγραφή, που προέρχεται από το ιερό των «[Διό]ς Μα[χ]ανέος, Άθανᾶς Ζω[στε]ι[ρ]ιάας»³⁰⁹¹. Στη Θήβα ο Πausanias είδε δύο αγάλματα της Αθηνάς Ζωστηρίας, για τα οποία λέει τα εξής: «Δύο λίθινα αγάλματα της Αθηνάς, της επονομαζόμενης ζωστηρίας λένε πως τα αφιέρωσε ο Αμφιτρύων, γιατί σ' αυτό το μέρος είχε φορέσει τα όπλα του ο Αμφιτρύων, όταν επρόκειτο ν' αντιταχθεί κατά των ευβοέων και του Χαλκώδοντα. Το να φορέσει κανείς τα όπλα οι παλιοί το έλεγαν ζώσασθαι· όταν δηλαδή ο Όμηρος παρουσιάζει τον Αγαμέμνονα να μοιάζει στη «ζώνη» με τον Άρη λένε πως αναφέρεται στην ομοιότητα του οπλισμού τους»³⁰⁹².

– Hasluck 1904-05 αναφέρεται ότι είχαν βρεθεί τα τελευταία χρόνια στο Γεράκι κι οφείλουν τη διάσωσή τους στον ίδιο άνθρωπο.

³⁰⁸⁸ IG V1, 1114, στ.19: «[τό] τε ἱερὸν τᾶς Ἥρας ἐπεσκευακώς» (τιμητική επιγραφή του 1^{ου} αι. π.Χ.). Αναθηματικό ανάγλυφο με την επιγραφή «Χορηβίς / Ἐλευσία» (IG V1,1118) του ύστερου 3^{ου} ή πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ. Θραύσμα κλασικού αναθηματικού ανάγλυφου με πολεμιστή δίπλα σε ἄλογο· σύμφωνα με την τμηματικά σωζόμενη επιγραφή ανατίθεται στον Κάστορα, βλ. Hondius 1919-21, 136 αρ.121. Βλ. Hondius 1919-21, 134-135 αρ.118-119 για το θραύσμα μαρμάρινης βάσης με την επιγραφή «Ερμάν[ος] και για τη βάση του 4^{ου} αι. π.Χ. με την επιγραφή «Ζεύς Τέλειος». Μαρτυρείται επίσης από επιγραφή των κλασικών χρόνων η αφιέρωση ιερής κρήνης στον Ηρακλή ως ευχαριστήριο για θεραπεία, βλ. IG V1,119· Hondius 1919-21, 135 αρ.120.

³⁰⁸⁹ Πaus. 1,31,1. Βλ. Κουρουγιώτης 1927-28· Robertson 1996α, 441-444.

³⁰⁹⁰ Στέφ. Βυζ. λ. Ζωστήρ· Ησύχ. λ. Ζώστειρα.

³⁰⁹¹ IG VII,548. Βλ. Schachter 1981, 132· Robertson 2004, 152 σημ.103.

³⁰⁹² Πaus. 9,17,3. Πρβλ. Schachter 1981, 132 αρ.5 για το προβληματικό αυτό χωρίο του Πausanias.

Το παραπάνω χωρίο του Πausανία οφείλεται για την εξήγηση της επίκλησης σε σχέση με την πολεμική φύση της θεότητας, η οποία θα αφορά και τον Απόλλωνα στον Ζωστήρα της Αττικής³⁰⁹³. Μία άλλη ερμηνεία αναγάγει την επίκληση όχι στον «ζωστήρα» ως πολεμική εξάρτυση των ανδρών αλλά στη γυναικεία «ζώνη», η οποία μάλιστα σε περιπτώσεις εγκυμοσύνης χρησίμευε ως μέσο στήριξης του βάρους της κοιλιάς³⁰⁹⁴. Μία τέτοια ερμηνεία της Αθηνάς Ζωστηρίας σε σχέση με τον τοκετό φαίνεται να βρίσκει έρεισμα στη γεινίαση του βωμού της στους Δελφούς με τους βωμούς της Υγείας και της Ειλείθυιας, ενώ φαίνεται να συσχετίζεται με τον ιδρυτικό μύθο του ναού της Αθηνάς Απατουρίας στην Σφαιρία ή Ιερά Νήσο (Πόρος): η Αίθρα ίδρυσε το ναό μετά τη συνένευσή της με τον Ποσειδώνα και όρισε να αφιερώνουν οι παρθένες των Τροϊζηνίων πριν από το γάμο τη ζώνη τους στην Απατουρία Αθηνά³⁰⁹⁵. Σε πρόσφατο άρθρο του ο Robertson³⁰⁹⁶ αποποιείται την άποψη, που είχε και ο ίδιος υιοθετήσει, για την πολεμική ερμηνεία της θεότητας θεωρώντας μάλιστα πως η επίκληση του Απόλλωνα στον Ζωστήρα ανάγεται στο τοπωνύμιο, και μόνο σε μία μεταγενέστερη στιγμή «Athens was emboldened by the coincidence of names and laid hands on Athena zosteria of Central Greece». Για την επίκληση Ζωστηρία πιστεύει ότι σχετίζεται με κάποιο τελετουργικό της ένδυσης του λατρευτικού αγάλματος, κατά το οποίο η θεά «ζώνεται» τον πέπλο της.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω αρχικά σημειώνουμε ότι είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον που συναντούμε την Αθηνά Ζωστηρία σε μία τόσο πρώιμη εποχή στις Γερόνθρες, και μάλιστα από τη στιγμή που μαρτυρείται μόνο στη Στερεά Ελλάδα. Το παράλληλο του ιερού στον Ζωστήρα ίσως θα μας έκανε να εξετάσουμε την πιθανότητα η λατρεία αυτή της Αθηνάς να στεγαζόταν στην ακρόπολη – αρμόζουσα για τη θεά θέση– μαζί με τον Απόλλωνα, ο οποίος ίσως ήταν ο σημαντικότερος θεός της πόλης, χωρίς, ωστόσο, να γνωρίζουμε αν είχε και άλλο ιερό σε αυτήν πέραν το μαρτυρούμενο από τον Πausανία. Σε μία υστεροαρχαϊκή επιγραφή ο θεός συναντάται ως «Απέλον Προστατέριος», επίκληση που δεν μπορούμε να πούμε αν αφορά τον θεό της ακρόπολης³⁰⁹⁷. Σε δύο προξενικά ψηφίσματα, που χρονολογούνται μετά το 146 π.Χ., ορίζεται το κείμενο να αναγραφεί σε λίθινη στήλη που θα στηθεί στο ιερό του Απόλλωνα και ανάλογο είναι το περιεχόμενο μίας τρίτης επιγραφής³⁰⁹⁸. Όσον αφορά για την περίπτωση συλλατρίας της Αθηνάς με τον Άρη αυτή φαίνεται να χάνει έδαφος εξαιτίας του αποκλεισμού των γυναικών από την εορτή του, στοιχείο που έρχεται σε έντονη αντίθεση με τις παραδόσεις για τον Άρη στην Τεγέα και στο Άργος, όπου οι γυναίκες ίσως συμμετείχαν στην επίσημη λατρεία του θεού³⁰⁹⁹. Μπορεί, βέβαια, η απαγόρευση αυτή που μαρτυρείται από τον Πausανία να τέθηκε σε ισχύ σε μία μεταγενέστερη εποχή.

³⁰⁹³ Σχετικά βλ. Farnell 1896, 308-313· Κουρουγιώτης 1927-28· RE 10A (1972) 852–854 λ. Zosteria [E. Meyer]· Robertson 1996α, 442-443.

³⁰⁹⁴ Βασικός υπέρμαχος της ερμηνείας αυτής είναι ο Picard 1932.

³⁰⁹⁵ Πaus. 2,33,1· για το ιερό αυτό βλ. εδώ στο κεφ.1.22.

³⁰⁹⁶ Βλ. Robertson 2004, 151-152.

³⁰⁹⁷ Βλ. Le Roy 1974, 220-222 αρ.1, εικ.1, ο οποίος πιστεύει ότι είναι διαφορετικός από τον πολιούχο Απόλλωνα της ακρόπολης.

³⁰⁹⁸ Βλ. IG V1, 1110-1111, IG V1,1113. Από την ακρόπολη προέρχονται κατάλογοι ονομάτων, που υποδεικνύουν ότι το εκεί ιερό θα μπορούσε να λειτουργεί ως «αρχεία» της πόλης, βλ. IG V1, 1133-1134· Jeffery 1990, 201 αρ.46· Hodkinson 1999, 156-157. Από την άλλη, μία τιμητική επιγραφή του 1^{ου} αι. π.Χ. (IG V1, 1114) ορίζεται να στηθεί «εις τὰ[ν] ἀ[γορὰ]ν εἰς / [τὸν ἐπιφανέστατον] τόπον», βλ. Le Roy 1974, 223-224 αρ.3, εικ.4.

³⁰⁹⁹ Βλ. Gonzales 2004, 114.

5.3. ΓΥΘΕΙΟ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 3,21,9 «ναός και ἄγαλμα Ἀθηνᾶς»

IG V1, 1171 «ἐπὶ ἱερείας τῆς Ἀθηνᾶς» (τέλος 1ου – αρχές 2ου μ.Χ.)

νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων

Από τον 6^ο ή τον 5^ο αι. π.Χ. το Γύθειο ήταν το κύριο λιμάνι και ο πολεμικός ναύσταθμος της Σπάρτης [πίν.5.1]. Την πρώτη μνεία του συναντάμε στον Ξενοφώντα, από τον οποίο, όπως και από τον Ψευδο-Σκύλακα, προκύπτει με ασφάλεια ότι στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. εκεί βρίσκονταν τα νεώρια των Λακεδαιμονίων, κι ότι η πόλη ήταν τειχισμένη³¹⁰⁰. Το 195 π.Χ. μετά την κατάκτησή του από τον Τίτο Φλαμίνιο ανακηρύχθηκε σε ελεύθερη πόλη και λίγο αργότερα πιθανόν πρωτοστάτησε στη δημιουργία του κοινού των Λακεδαιμονίων, στο οποίο ενώθηκαν οι απελευθερωμένες από τη Σπάρτη περιοικίδες πόλεις της Λακωνικής. Παρέμεινε η σημαντικότερη πόλη του κοινού και μετά την αναδιοργάνωσή του από τον Αύγουστο (κοινό των Ελευθερολακώνων), οπότε και γνωρίζει τη μεγαλύτερη άνθισή της³¹⁰¹.

Επισκεπτόμενος το Γύθειο ο Πausανίας αρχικά μεταφέρει την παράδοση των κατοίκων ότι η πόλη τους ιδρύθηκε από κοινού από τον Απόλλωνα και τον Ηρακλή μετά τη φιλονικία τους για την κατοχή του δελφικού τρίποδα. Μετά κάνει λόγο για διάφορα ιερά και αγάλματα στην αγορά³¹⁰² και ολοκληρώνει την περιγραφή του κατεξοχήν αστικού πυρήνα λέγοντας: «Καλοῦνται δὲ ἑνταῦθα καὶ πύλαι Καστορίδες, καὶ ἐν τῇ ἀκροπόλει ναὸς καὶ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς πεποῖηται»³¹⁰³. Στη συνέχεια κάνει λόγο για το νησί Κρανάη, τη θέση Μιγώνιον απέναντι του νησιού και το παρακείμενο ὄρος Λαρύσιον³¹⁰⁴. Οι πληροφορίες του Πausανία για τις λατρείες της πόλης συμπληρώνονται από επιγραφικές μαρτυρίες και τις νομισματικές απεικονίσεις των αυτοκρατορικών χρόνων³¹⁰⁵. Φαίνεται ότι ο Απόλλωνας ήταν η πιο σημαντική θεότητα του Γυθείου, όπου η λατρεία του είναι η καλύτερα μαρτυρημένη επιγραφικά σε όλη τη Λακωνία εκτός Σπάρτης³¹⁰⁶. Η Αθηνά απεικονίζεται ὀρθια σε ένα

³¹⁰⁰ Ξεν. Ελλ. 6,5,32, πρβλ. 1,4,11· Ψευδο-Σκύλαξ 46. Το 456/5 π.Χ. ο Αθηναίος ναύαρχος Τολμίδης λεηλάτησε την περιοχή του Γυθείου (Διόδ. Σικ. 11,84,6, Παυσ. 1,27,5). Στην ίδια εκστρατεία αναφέρεται ο Θουκ. 1,108,5 χωρίς να κατονομάζει το Γύθειο: «καὶ Πελοπόννησον περιέπλευσαν Ἀθηναῖοι Τολμίδου τοῦ Τολμαίου στρατηγοῦντος, καὶ τὸ νεώριον τῶν Λακεδαιμονίων ἐνέπρησαν ...».

³¹⁰¹ Με τα έργα του Νάβη είχε αυξηθεί η σημασία του λιμανιού του Γυθείου, το οποίο συνέχισε να λειτουργεί, αν και αυτόνομο, ως το μέσο επικοινωνίας της ρωμαϊκής Σπάρτης με τον έξω κόσμο, βλ. Cartledge – Spawforth 1989, 71-72 και 139-140. Λίγα πράγματα είναι γνωστά για το κοινό των Λακεδαιμονίων· φαίνεται πάντως πως επί Ευρυκλή η Σπάρτη επανάκτησε τον έλεγχο των περίοικων, όμως ο ισχυρός δυνάστης έχασε την εύνοια του Αυγούστου τα χρόνια πριν το θάνατό του, το 2 π.Χ., και με πρωτοβουλία του Αυγούστου δημιουργήθηκε το κοινό των Ελευθερολακώνων, βλ. σχετικά Cartledge – Spawforth 1989, 75-77, 99-101 και Kennell 1999. Ο Παυσ. 3,21,7 κατονομάζει 18 πόλεις των Ελευθερολακώνων.

³¹⁰² Βλ. Παυσ. 3,21,8. Για κάποιες από αυτές τις λατρείες και για την προβληματική θέση της αγοράς, βλ. Mylonopoulos 2003, 213-215· Riethmüller 2005, 214-217.

³¹⁰³ Παυσ. 3,21,9.

³¹⁰⁴ Βλ. Παυσ. 3,22,1-2.

³¹⁰⁵ Βλ. IG V1, 1143-1213· NCP 64-67· HN² 434· Παπαχατζής 2, εικ.417-418.

³¹⁰⁶ Βλ. Dengate 1988, 169-170.

νόμισμα των χρόνων του Γέτα κρατώντας με το δεξί της χέρι δόρυ³¹⁰⁷. Η απεικόνιση θα πρέπει να συνδέεται με το ιερό της ακρόπολης, όπως επίσης η μνεία ενός ιερέα της Αθηνάς ως επώνυμου στο τιμητικό ψήφισμα της πόλης των Γυθειών για τον Ηρώδη τον Αττικό³¹⁰⁸. Όσον αφορά τους επωνύμους αξιωματούχους για τη χρονολόγηση των εγγράφων του Γυθείου και άλλων λακωνικών πόλεων μετά το 188 π.Χ. και στο εξής, ωστόσο, ο Sherk συμπεραίνει ότι χρησιμοποιείται ο στρατηγός του κοινού των Λακεδαιμονίων και μετά των Ελευθερολακώνων³¹⁰⁹.

Η αρχαία πόλη βρισκόταν λίγο βορειότερα από τον αρχικό πυρήνα της σημερινής, στη θέση Παλαιόπολη. Ο σύγχρονος οικισμός άρχισε να κτίζεται στην αρχή του 19^{ου} αι. στη θέση του αρχαίου Μιγωνίου και στην πλαγιά του λόφου Κούμαρου (αρχαίο Λαρύσιον), απέναντι από τη νήσο Κρανάη που έχει ενωθεί μέσω προβλήτας με την ακτή. Εξαιτίας σεισμών με καταστρεπτικότερο αυτόν του 374/5 μ.Χ. μεγάλο τμήμα του Γυθείου από καθιζήσεις καλύφθηκε από τη θάλασσα. Εκτεταμένα ρωμαϊκά λείψανα σώζονταν τον 19^ο αι. στην Παλαιόπολη και μέσα στη θάλασσα σύμφωνα με την περιγραφή των περιηγητών, αρκετά από τα οποία έχουν εξαφανιστεί σήμερα από την ανοικοδόμηση. Το 1891 ο Σκιάς διενήργησε τις μοναδικές ανασκαφές συστηματικού χαρακτήρα, κατά τις οποίες αποκάλυψε το θέατρο και σποραδικά οικοδομικά λείψανα στην περιοχή του. Κατά τις νεότερες σωστικές ανασκαφές έρχονται στο φως οικοδομικά κατάλοιπα των αυτοκρατορικών χρόνων και ενίοτε των προγενέστερων φάσεων. Η τοπογραφία του αρχαίου Γυθείου μας είναι επιφανειακά γνωστή, ενώ δεν έχει βρεθεί κανένα ιερό³¹¹⁰.

Η ακρόπολη αναγνωρίζεται σε έναν τριγωνικό λόφο ύψους 50 μ., προς τα Δ της Παλαιόπολης, στην Α πλαγιά του οποίου βρίσκεται το ανασκαμμένο θέατρο³¹¹¹. Το θέατρο κτίστηκε στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Σύμφωνα με τον Σκιά ο Β δισκελής αναλημματικός τοίχος του κοίλου χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ. και πιθανόν ανήκει σε στάδιο ή γυμνάσιο που εκτεινόταν Β του θεάτρου³¹¹². Δεν μπορούμε να πούμε αν οι Καστορίδες πύλες σχετίζονταν κατά κάποιο τρόπο με την ακρόπολη. Ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για την οχύρωση του Γυθείου και οι περιηγητές είχαν δει μόνο λίγα τμήματα από το τείχος της ακρόπολης. Στις αρχές του 20^{ου} αι. ο Forster³¹¹³ κάνει λόγο για κάποια λείψανα ρωμαϊκών τειχών που λιθολογούνται, καθώς και για έναν πύργο ΝΔ της κορυφής της ακρόπολης. Ο ίδιος αναφέρει ότι η ακρόπολη είναι γεμάτη με ελαιόδεντρα και στενές πεζούλες, κατασκευασμένες κυρίως από αρχαίους γωνιόλιθους και εδώλια από το θέατρο.

³¹⁰⁷ NCP 66 αρ.8.

³¹⁰⁸ IG V1, 1171, στ.13-14: «ἐπὶ ἱερείας τῆς Ἀθηνᾶς / Ἀθηνίου»· πρβλ. Harter-Uiboruu 2004, 2.

³¹⁰⁹ Sherk 1990, 240.

³¹¹⁰ Τα ευρήματα των ανασκαφών του Σκιά δεν μπορούν πάντα να εντοπιστούν με ακρίβεια. Βλ. Α. Ν. Σκιάς, ΠΑΕ 1891, 27-34 και 71-90 (Περί του εν Γυθείω θεάτρου και του παρ' αυτό αρχαίου κτηρίου)· Α. Ν. Σκιάς, ΑΕ 1892, 55-64 (Τοπογραφικά Γυθείου), 185-204 (Επιγραφάι Γυθείου)· βλ. επίσης Frazer III, 376-378 για τις ανασκαφές του Σκιά και την προγενέστερη βιβλιογραφία. Την πληρέστερη περιγραφή της τοπογραφίας του Γυθείου οφείλουμε στον Forster 1906-07, 220-229· πρβλ. τις παρατηρήσεις από αυτοψία του Γιαννακόπουλου 1966. Για τις υποβρύχιες έρευνες βλ. Scoufopoulos-Stavrolakes 1985. Βλ. επίσης Παπαχατζής 2, 405-413· Musti – Torelli 1991, 262-266· LS 296-297 αρ. JJ128· Shipley 1997, 237-238 αρ.23· DNP 5 (1998) 37-38 λ. Gytheion· IACP 582 αρ.333.

³¹¹¹ Για το οποίο βλ. Σκιάς 1891· Γιαννακόπουλος 1966, 110-116.

³¹¹² Βλ. Σκιάς 1891, 78-81, πρβλ. 86.

³¹¹³ Forster 1906-07, 222.

Δεν έχει βρεθεί ο ναός της Αθηνάς που αναφέρει ο Πausανίας, ωστόσο στη βιβλιογραφία γίνεται λόγος για διάφορα λείψανα στην ακρόπολη, η τύχη των οποίων είναι άγνωστη, εφόσον και το θέατρο έχει υποστεί καταστροφές στα νεότερα χρόνια. Μόνον η μελλοντική συστηματική ανασκαφική έρευνα μπορεί να προσφέρει βάσιμες πληροφορίες για τη διαμόρφωση του χώρου της ακρόπολης και το εκεί μαρτυρούμενο ιερό της Αθηνάς. Έχει προταθεί ότι ο ναός της Αθηνάς αντικαταστάθηκε από μία παλαιοχριστιανική βασιλική, ερείπια της οποίας είναι ορατά στην κορυφή του λόφου³¹¹⁴. Στην ακρόπολη, ωστόσο, πρέπει να υπήρχαν κι άλλα κτήρια, όπως είχε παρατηρήσει ο Σκιάς και ρητά αναφέρει ο Γιαννακόπουλος: «Τούτο μαρτυρεί το πλήθος των διασωζόμενων ερειπίων, δια τα οποία δεν δυνάμεθα αν ομιλήσωμεν μετά βεβαιότητας εις τι κτίρια ανήκουν»³¹¹⁵.

Δεν μπορούμε να πούμε αν η Αθηνά νοείται με την έκφραση «τῆς θεοῦ» που συναντάμε σε δύο σημαντικές επιγραφές των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων από το Γύθειο. Αν πράγματι πρόκειται για την Αθηνά, όπως έχει προταθεί από κάποιους, χωρίς όμως να αποκλείονται και άλλες θεές, και καθώς είναι πιθανότερο να αφορούν το ιερό της στην ακρόπολη, προκύπτει ο κεντρικός ρόλος του ιερού στη δημόσια ζωή της πόλης κατά την αυτοκρατορική εποχή, οπότε και χρονολογούνται εξάλλου όλα τα διαθέσιμα δεδομένα για τη λατρεία της Αθηνάς στο Γύθειο. Πρόκειται για τον γνωστό ιερό νόμο του 15 μ.Χ. για την αυτοκρατορική λατρεία, όπου γίνεται λόγος για την πολυήμερη εορτή Καισάρεια και Ευρύκλεια και όπου ορίζεται οι αγώνες να ξεκινήσουν από το ιερό μίας θεάς (στ.22 «Ἀγέτω δὲ τοὺς ἀγῶνας ἀπὸ τῆς θεοῦ»)³¹¹⁶. Εξίσου άλλες θεές μπορεί να αφορά η μνεία εορτής «τῆς θεοῦ» στην άλλη επιγραφή, που χρονολογείται το 42 μ.Χ., και οι πληροφορίες της μπορούν να συνδυαστούν με αυτές του ιερού νόμου³¹¹⁷.

5.4. ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ ΛΙΜΗΡΑ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Πaus. 3,23,10 «Ἀθηνᾶς ἐν τῇ ἀκροπόλει ναός»

Τα ερείπια της Επιδαύρου Λιμηράς, για τα οποία μας παραδίδονται τα παλαιότερα τοπωνύμια Παλαιά Μονεμβασιά, Βούλα ή Παλιόκαστρο, βρίσκονται πάνω και γύρω από έναν βραχώδη λόφο στον Β μυχό ενός κόλπου περίπου 5 χμ. Β της Μονεμβασιάς³¹¹⁸ [πίν.5.3.β]. Ως αξιοθέατα στην πόλη ο

³¹¹⁴ Forster 1906-07, 222· Γιαννακόπουλος 1966, 189.

³¹¹⁵ Γιαννακόπουλος 1966, 151· πρβλ. Σκιάς 1891, 33. Σε μία σωστική ανασκαφή το 1981 στο οικόπεδο των εργατικών κατοικιών αποκαλύφθηκαν ρωμαϊκοί τάφοι και Ν τους σε πλάτωμα ερευνήθηκε ένα υστερορωμαϊκό κτίσμα, το οποίο ερμηνεύτηκε ως δημόσιο κτήριο, επειδή βρίσκεται στον χώρο της ακρόπολης. Η πληροφορία δίνεται παρεμπιπτόντως, χωρίς να προσδιορίζεται η θέση του κτηρίου και η σχέση του με άλλα λείψανα, βλ. ΑΔ 36, 1981, 125-126· κινητά ευρήματα ήταν ένα τμήμα αγαλματίου, που θεωρείται ότι ήταν στημένο σε μία από τις κόγχες του κτηρίου, λίγες ομάδες υστερορωμαϊκών οστράκων και τμήματα από δύο μαρμάρια ιωνικά κιονόκρανα.

³¹¹⁶ SEG 11,923. Η σημαντικότερη επιγραφή για την αυτοκρατορική λατρεία από την Ελλάδα βρέθηκε το 1923 περίπου 100 μ. Ν του θεάτρου, δίπλα στο θεμέλιο κτίσματος, που ταυτίστηκε με το Καισάρειον· βλ. Γιαννακόπουλος 1966, 116-125.

³¹¹⁷ IG V1, 1208. Βλ. Harter-Uiboruu 2004, ιδίως 8.

³¹¹⁸ Με τον βράχο της Μονεμβασιάς ταυτίζεται το ακρωτήριο Μινώα που υψώνεται παρά την πόλη σύμφωνα με τον Πaus. 3,23,11, ενώ από τον Στρ. 8,6,1 χαρακτηρίζεται ως «φρούριον»· πρβλ. Πτολ. 3,16,10: «ἐν δὲ τῷ Ἀργολικῷ κόλπῳ ἔτι Λακωνικῆς, Μινώα λιμῆν - Διὸς Σωτῆρος λιμῆν - Ἐπίδαυρος» με Σχολ. «Μινώα λιμῆν ἄκρα μονοεμβασιά» και «Ἐπίδαυρος, παλαιὰ μονοεμβασιά». Η πόλη της Μονεμβασιάς κτίστηκε στο τέλος του 6^{ου} αι.

Παυσανίας αναφέρει ένα ιερό της Αφροδίτης, ένα ιερό του Ασκληπιού, ένα ναό της Αθηνάς στην ακρόπολη κι ένα ναό του Δία Σωτήρα μπροστά στο λιμάνι· στην περιοχή της πόλης, κοντά στη θάλασσα, αναφέρει βωμούς του Ασκληπιού ανάμεσα σε ελαιόδεντρα και σε απόσταση περίπου 2 σταδίων το «καλούμενον ὕδωρ» της Ινούς, ενώ στον δρόμο από την πόλη προς τις γειτονικές Βοιές ένα ιερό της Ἄρτεμης Λιμνάτιδος³¹¹⁹.

Η ονομασία της πόλης και το εθνικό «Επιδαύριος» δηλώνουν τη σχέση της με τη γνωστή πόλη της Αργολίδας³¹²⁰. Πράγματι, σύμφωνα με τον Παυσανία³¹²¹, οι κάτοικοί της ισχυρίζονταν πως δεν είναι Λακεδαιμόνιοι και πως η πόλη ιδρύθηκε από Επιδαύριους απεσταλμένους προς την Κω σε σχέση με τη λατρεία του Ασκληπιού, οι οποίοι έμειναν για μόνιμη εγκατάσταση κατόπιν ονείρων· μάλιστα, είχαν φέρει από την Επίδαυρο ένα φίδι, το οποίο ξέφυγε από το πλοίο και τρύπωσε στη γη στο σημείο που ο Παυσανίας είδε τους βωμούς του Ασκληπιού. Ο Riethmüller δέχεται την ίδρυση της πόλης από Επιδαύριους και θεωρεί πως ο Ασκληπιός ήταν η κύρια θεότητα της πόλης έχοντας την ιδιότητα του αρχηγέτη³¹²².

Πάντως, στις γραπτές πηγές η πόλη χαρακτηρίζεται πάντα ως λακωνική, όπως διαφαίνεται ήδη από τον Θουκυδίδη, από τον οποίο και έχουμε την πρώτη μνεία της πόλης: κάνει λόγο για επανειλημμένες εισβολές και λεηλασίες της χώρας της Επιδαύρου Λιμηράς από τους Αθηναίους κατά τη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου³¹²³. Γενικά θεωρείται ότι η πόλη υπήρχε τουλάχιστον από τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., και επιπλέον ότι ήταν η σημαντικότερη περιοικίδα πόλη στην Α Λακωνία κατά τους κλασικούς και τους ελληνιστικούς χρόνους κατέχοντας μεγάλη εύφορη περιοχή και σημαντικό λιμάνι-σταθμό. Από την άλλη, η σχέση της με την Αργολίδα φαίνεται να εναρμονίζεται με την παραδοσιακή άποψη της έρευνας ότι η Α ακτή της Λακωνίας πέρασε από τον έλεγχο του Ἄργους στη

μ.Χ., και σε αυτήν μετοίκησε σταδιακά ο πληθυσμός της Επιδαύρου Λιμηράς. Για τη δίχως προβλήματα ταύτιση της Επιδαύρου Λιμηράς, τα ερείπια της οποίας είχε θαυμάσει ήδη ο Κυριάκος ο Αγκωνίτης, βλ. Wace – Hasluck 1907-08, 179 με σημ.5-7. Για την αρχαία πόλη βλ. Frazer III, 387-390· Wace – Hasluck 1907-08, 179-182· PECS 314 λ. Epidauros Limera [G. L. Huxley]· Παπαχατζής 2, 424-426, εικ.424-425· LS 310 αρ. NN235· Ζαββού 1996-97· IACP 580 αρ.329· Riethmüller 2005, 119-121.

³¹¹⁹ Βλ. Παυσ. 3,23,7-10. Για τις προτάσεις ταύτισης της θέσης του νερού της Ινούς βλ. Riethmüller 2005, 121-122. Το ιερό της Ἄρτεμης Λιμνάτιδος τοποθετείται παραδοσιακά στη θέση Αγία Θέκλα ή Λίμνες, βλ. Wace – Hasluck 1907-08, 176 και LS 311 αρ. NN240.

³¹²⁰ Για την εμφάνιση του ονόματος της πόλης και του εθνικού στις γραπτές πηγές βλ. Shipley 1997, 227 αρ.3 και IACP 580 αρ.329. Η σημασία του επιθέτου «λιμηρά», που την διακρίνει από την Επίδαυρο της Αργολίδας, ήταν αβέβαιη και για τους αρχαίους, που το συσχέτιζαν με τις λέξεις «λιμήν», «λιμός» και «λειμών», ενώ ο Στέφ. Βυζ. λ. Ἐπίδαυρος, που αναφέρει όλες τις απόψεις, προσθέτει ότι ονομαζόταν και Μειλισσία και Αίμηρά «διὰ τὸ συνεχῶς αἰμάσσεσθαι τὸν βωμὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὑπὸ τῶν θυσιῶν», βλ. σχετικά Παπαχατζής 2, 425· Ζαββού 1996-97, 497.

³¹²¹ Παυσ. 3,23,6-7.

³¹²² Βλ. Riethmüller 2005, 119-120· το ιερό φίδι του Ασκληπιού είναι κοινός τόπος στους ιδρυτικούς μύθους των θυγατρικών ιερών της Επιδαύρου στη Σικυώνα, στους Αλιείς, στην Αθήνα και στη Ρώμη.

³¹²³ Στα 424, 414 και 413 π.Χ., βλ. Θουκ. 4,56, 6,105, 7,18, 7,26. Για τις υπόλοιπες γραπτές πηγές βλ. IACP 580 αρ.329.

Σπάρτη πιθανότατα στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.³¹²⁴. Ενδεχομένως η ανασκαφική έρευνα, σχεδόν ανύπαρκτη μέχρι σήμερα, να ρίξει φως στα ερωτήματα σχετικά με την ίδρυση της πόλης.

Στην περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς υπήρχε σημαντική θέση κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, η ζωή της οποίας συνεχίζει και κατά την υπομυκηναϊκή περίοδο σύμφωνα με ταφικές μαρτυρίες³¹²⁵. Στην αρχαία πόλη, όπου δεν έχουν διενεργηθεί παρά μόνο ελάχιστες σωστικές ανασκαφές, αναφέρονται διάφορα λείψανα ρωμαϊκά, της ύστερης αρχαιότητας και μεσαιωνικά³¹²⁶. Επιπλέον, διάφορα γλυπτά ή άλλα ευρήματα που έχουν ανασυρθεί κατά καιρούς από το θαλάσσιο χώρο του κόλπου ή έχουν εντοπιστεί στη Μονεμβασιά αποδίδονται στην Επίδαυρο Λιμηρά³¹²⁷. Η πόλη πρέπει να άκμασε και στα αυτοκρατορικά χρόνια, όπως υποδεικνύεται εκτός των άλλων από ένα κτίσμα με ψηφιδωτό δάπεδο ΝΔ της ακρόπολης, όπου βρέθηκε τμήμα από ενεπίγραφο βάθρο του τέλους του 2^{ου} αι. μ.Χ., που έφερε ανδριάντες της Ιουλίας Δόμνας και της οικογένειάς της³¹²⁸.

Η πορεία των τειχών μπορεί να παρακολουθηθεί σε όλη της την έκταση, ενώ σε καλή κατάσταση σώζεται το Α τμήμα προς τη θάλασσα με σωζόμενο ύψος τα 2 μ. κατά μέσο όρο. Κατά διαστήματα ο περίβολος φέρει πολύ μικρούς τετράγωνους πύργους, ενώ κυκλικοί είναι οι πύργοι στη ΒΑ και ΝΑ γωνία του. Σύμφωνα με την έρευνα του Lawrence, αρχικά, πιθανόν τον 5^ο αι. π.Χ., τα τείχη κτίστηκαν ώστε να περικλείουν την ακρόπολη και την πλαγιά του λόφου προς τη θάλασσα, ενώ στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. ο περίβολος επεκτάθηκε προς τα ΝΔ, οπότε και γκρεμίστηκε το τείχος στην πλευρά αυτή³¹²⁹. Δεν αποκλείεται όμως και μία μεταγενέστερη χρονολόγηση των τειχών.

Στην ακρόπολη ο Curtius και ο Leake είδαν ένα άνδρηρο, όπου θεωρούν πως θα ήταν χτισμένος ο ναός της Αθηνάς. Επιπλέον, υποθετικά στα ιερά του Ασκληπιού και της Αφροδίτης απέδωσαν τμήματα από δύο αναλημματικούς τοίχους ανδρήρων στην κάτω πόλη προς τη θάλασσα³¹³⁰. Ο Hasluck κάνει λόγο για τρία ορθογώνια άνδρηρα σε διαφορετικά επίπεδα στην περιοχή της ακρόπολης, που τα θεωρεί ως υποθεμελιώσεις κτηρίων: σώζονται σε ύψος περίπου 1 μ. και η τοιχοδομία τους ομοιάζει των τειχών³¹³¹. Θα περιμέναμε το ναό της Αθηνάς να βρίσκεται στο υψηλότερο άνδρηρο στην επίπεδη κορυφή του λόφου, ωστόσο, δεν αναφέρονται άλλα ευρήματα και η σημερινή κατάσταση αποτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων. Όπως διατείνεται η Ζαββού, η συνεχής αγροτική χρήση του λόφου έχει

³¹²⁴ Ζαββού 1996-97, 497. Ως μοναδικές αρχαιολογικές μαρτυρίες πριν από το 500 π.Χ. αναφέρονται ένας δακτυλιόλιθος του 7^{ου} και μία λαβή χάλκινης υδρίας του 6^{ου} αι. π.Χ. από τη Μονεμβασιά, βλ. Cartledge 1979, 141.

³¹²⁵ Βλ. LS 310 αρ. NN234-NN235 και Eder 1998, 94-95 με σημ.253 για τη σχετική βιβλιογραφία.

³¹²⁶ Βλ. αναλυτικά Ζαββού 1996-97, 500-501.

³¹²⁷ Βλ. LS 311 αρ. NN237.

³¹²⁸ Βλ. Stroud – Stroud 1995.

³¹²⁹ Βλ. Lawrence 1979, 146-147, εικ.24.

³¹³⁰ Curtius 1852, 292 σημ.78· Leake 1830I, 212: «On the Acropolis there is a level space, which is separated from the remaining part of it by a little insulated rock, excavated for the foundations of wall. I take this platform to have been the position of the temple of Minerva. On the site of the lower town, towards the sea front, there are two terrace walls, one of which is a perfect specimen of the second order of Hellenic masonry. Upon these terraces may have stood the temples of Venus and Aesculapius».

³¹³¹ Βλ. Wace – Hasluck 1907-08, 181-182. Σύμφωνα με τον Riethmüller 2005, 121, εικ.94 ο Hasluck μπορεί να αναφέρεται στο εκτεταμένο συγκρότημα που διακρίνεται στο σχέδιό του στα ΝΑ, όπου θα μπορούσε να βρίσκεται ο ναός του Ασκληπιού κι ενδεχομένως και η αγορά.

καλύψει, αν δεν έχει καταστρέψει, μεγάλο μέρος των λειψάνων αυτών, ενώ η λιθολόγηση υπήρξε συστηματική κατά τους νεότερους χρόνους, κυρίως από κατοίκους της Μονεμβασιάς³¹³². Από επιφανειακή έρευνα που έγινε το 1957 στην ακρόπολη αναφέρονται μόνο προϊστορικά κινητά ευρήματα, που οδήγησαν στην πεποίθηση ότι εκεί βρισκόταν το μυκηναϊκό κέντρο, με το οποίο σχετίζονται οι ανευρεθέντες θαλαμωτοί τάφοι στην ευρύτερη περιοχή³¹³³.

5.5. ΙΠΠΟΛΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΙΠΠΟΛΑΪΤΙΔΟΣ

Παυσ. 3,25,9 «Αθηνᾶς ἱερὸν ἰππολαΐτιδος»

Ο Πausανίας είναι ο μόνος αρχαίος συγγραφέας που αναφέρει την Ιππόλα στη Δ ακτή της χερσονήσου του Ταΐναρου: «Από το ακρωτήριο Ταΐναρο απέχει δια θαλάσσης σαράντα περίπου στάδια η Καινήπολις, ... Σ' απόσταση τριάντα σταδίων απ' αυτού είναι το ακρωτήριο Θυρίδες και ερείπια μιας πόλης Ιππόλας, ανάμεσα στα οποία υπάρχει ένα ιερό της Αθηνᾶς ἰππολαΐτιδος· λίγο πιο πέρα είναι η πόλη και το λιμάνι Μέσσα»³¹³⁴. Από τις περιγραφές εύκολα αναγνωρίζονται οι Θυρίδες στην απότομη κρημνώδη ακτή που καταλήγει Ν στο Κάβο Γκρόσο³¹³⁵. Η ακτή αυτή συνιστά τη Δ πλευρά ενός επιμήκους βραχώδους πλατώματος (μήκος 6 χμ., πλάτος 300-600 μ.), που αποτελεί μία φυσικά οχυρωμένη τοποθεσία, με υψόμετρο από 190 ως 310 μ., όπου η πρόσβαση γίνεται εξαιρετικά δύσκολα. Οι περιηγητές του 19^{ου} αι. είχαν εικάσει ότι η Ιππόλα θα βρισκόταν είτε στο Ν τμήμα του πλατώματος με τα ερείπια του «Κάστρου της Ωριάς» στο ψηλότερο σημείο του, είτε στην πεδιάδα, στο παρακείμενο χωριό Κηπούλα ή Κιπούλα, το οποίο θα είχε διατηρήσει παραφθαρμένο το όνομα της αρχαίας πόλης, όπως εξάλλου και η ονομασία Άνω Πούλα, που αφορά όλο το πλάτωμα ή μόνο το Β τμήμα του³¹³⁶ [πίν.5.4].

Στις αρχές του 20^{ου} αι. ο Woodward ερεύνησε την περιοχή και προσδιόρισε τη θέση της αρχαίας Ιππόλας στην Άνω Πούλα, στο Β τμήμα του πλατώματος, μόλις 2 χμ. Δ από το χωριό Κηπούλα³¹³⁷. Στην περιοχή αυτή είδε πολλά όστρακα στην επιφάνεια του εδάφους, ενώ κι οι χωρικοί τον πληροφόρησαν ότι έβρισκαν πολλά κατά τις εργασίες άροσης. Η κεραμική που συνέλεξε τυχαία εκτείνεται από τον 7^ο αι. π.Χ. ως και τα ελληνιστικά χρόνια³¹³⁸. Ο Woodward θεωρεί πως σε αυτή τη

³¹³² Ζαββού 1996-97, 500. Στην ιστοσελίδα του ΥΠ.ΠΟ.Τ. για τον αρχαιολογικό χώρο της Επιδαύρου Λιμηράς η Ζαββού γράφει: «Δυστυχώς αν και σήμερα σώζονται ερείπια των ναών τα οικοδομήματα αυτά δεν έχουν ακόμα ταυτιστεί» [http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=6467].

³¹³³ Βλ. Waterhouse – Hope Simpson 1961, 136, εικ.10, όπου καταλήγουν στο εξής: «It is likely that there was once an important Mycenaean fortress on the summit».

³¹³⁴ Παυσ. 3,25,9 («καὶ πόλεως ἐρείπια Ἰππόλας ἐστίν, ἐν δὲ αὐτοῖς Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἰππολαΐτιδος»)· σε αυτόν παραπέμπει ο Στέφ. Βυζ. λ. Ἰππόλα.

³¹³⁵ Η ονομασία τους οφείλεται προφανώς στις πολυάριθμες κοιλότητες του βράχου, όπου φωλιάζουν αγριοπερίστερα. Οι Θυρίδες αναφέρονται και στην αρχή της περιγραφής της Λακωνίας από τον Στρ. 8,5,1, όπου χαρακτηρίζονται ως «ρόωδης κρημνός».

³¹³⁶ Βλ. Leake 1830I, 286-288, 302-303· Leake 1846, 175· Frazer III, 399· Παπαχατζής 2, 447 σημ.1-2· Christien 1989, 98· Wagstaff 1991, 145-146.

³¹³⁷ Βλ. Woodward 1906-07, 244-245.

³¹³⁸ Βλ. Woodward 1906-07, 244. Σύμφωνα με τον Cartledge 1979, 128 η πρωιμότερη κεραμική που βρήκε ανήκει στη «μεταβατική» κεραμική του α' μισού του 7^{ου} αι. π.Χ.: «it was presumably pottery of this transitional phase

θέση βρισκόταν ένα ιερό, κατά πάσα πιθανότητα της Αθηνάς Ιππολαΐτιδος. Στην ευρύτερη περιοχή, πάνω στο πλάτωμα αλλά και Α του στην πεδιάδα δεν βρήκε καθόλου αρχαίες θεμελιώσεις παρά μόνο πολλές ξερολιθιές, για το κτίσιμο των οποίων δεν αποκλείει να χρησιμοποιήθηκαν και αρχαίοι λίθοι. Επιπλέον, εικάζει ότι κατά τα ρωμαϊκά χρόνια η Ιππόλα μεταφέρθηκε στην περιοχή του χωριού Κούνος, περίπου 1,4 χμ. στα Ν της Κηπούλας, με βάση τα ευρήματα που του έδειξαν χωρικοί.

Από την έρευνα των Waterhouse και Hope Simpson το 1956 στην περιοχή φάνηκε να επιβεβαιώνονται οι απόψεις του Woodward για τον εντοπισμό του ιερού της Αθηνάς χωρίς όμως να αναφέρονται άλλα νέα ευρήματα σχετικά με αυτό. Από την έρευνά τους προέκυψε ότι στη θέση της Ιππόλας υπήρχε κατά πάσα πιθανότητα ένας μικρός υστεροελλαδικός οικισμός. Κατά τη διερεύνηση του υψηλότερου τμήματος του πλατώματος στα Ν, του «Κάστρου της Ωριάς», δεν βρήκαν καθόλου ευρήματα προγενέστερα των μεσαιωνικών³¹³⁹. Οι ταυτίσεις αυτές αναπαράγονται από τον Shipley με την ίδια σχετική βεβαιότητα, όπως και η αρχική υπόθεση του Woodward ότι η Ιππόλα μεταφέρθηκε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους στη θέση Κούνος³¹⁴⁰.

Πιστεύουμε πως η κεραμική και μόνο δεν συνηγορεί για την ύπαρξη ιερού στη θέση που υποδείχθηκε, πόσω δε μάλλον η ταύτισή του με το ιερό της Αθηνάς Ιππολαΐτιδος. Σημειώνεται πάντως ότι, αν πρόκειται πράγματι για ιερό, τότε θα είναι ένα από τα ελάχιστα εντοπισμένα αρχαιολογικά πρώιμα ιερά της Λακωνίας εκτός Σπάρτης³¹⁴¹. Από την άλλη δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε τη μαρτυρία του Πausanias, ο οποίος ταξιδεύοντας με πλοίο – όπως φαίνεται από το κείμενό του – είναι άγνωστο αν επισκέφτηκε την περιοχή. Αναφέρει ότι η πόλη είναι ερειπωμένη, κι ως εκ τούτου δεν την αναφέρει και μεταξύ των ελευθερολακωνικών πόλεων. Ωστόσο, στο κοινό αυτό θα ανήκε όπως συνάγεται από μία επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ. από τη Γερήνια³¹⁴².

Γεγονός είναι πως διαθέτουμε λιγοστές πληροφορίες για την περιοχή αυτή της Μάνης, ενώ βορειότερα θα βρισκόταν και η πόλη και λιμάνι Μέσσα, η οποία τοποθετείται υποθετικά μεταξύ του ακρωτηρίου Τηγάνι και του Μέζαπου³¹⁴³. Σε όλη αυτή την περιοχή από το Μέζαπο ως τον Γερολιμένα, τη Δ Μέσα Μάνη, αναφέρονται σποραδικές αρχαιότητες και ευρήματα, των οποίων η προέλευση δεν είναι σίγουρη. Η κατάσταση δυσχεραίνεται από τη μεταγενέστερη δραστηριότητα στην περιοχή αυτή, όπως υποδεικνύεται από τις πολυάριθμες μεσοβυζαντινές εκκλησίες. Προβληματική φαίνεται η παρουσία πολλών λιθοσωρών με κάποιο αρχαίο υλικό που επεσήμαναν κατά την αυτοψία τους στην

(described as 'orientalizing Geometric') which was found at Hippola, the first material evidence of settlement so far south in Lakonia in the historical period».

³¹³⁹ Waterhouse – Hope Simpson 1961, 123, εικ.7, πίν.20d· στον πίνακα της σ.166 για την Ιππόλα καταγράφεται κεραμική της Εποχής του Χαλκού, κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή.

³¹⁴⁰ LS 304 αρ. LL188 και αρ. LL193· Shipley 1997, 245 αρ.42· IACP 574.

³¹⁴¹ Βλ. Mazarakis Ainian 1997, 324-326.

³¹⁴² IG V1, 1336.

³¹⁴³ Για τη Μέσσα, που ταυτίζεται πιθανότατα με την ομηρική «πολυτρήρωνα» Μέσση (Ιλ. Β 582), βλ. Waterhouse – Hope Simpson 1961, 122-123, 174· Hope Simpson – Lazenby 1970, 76-77· Παπαχατζής 2, 448 σημ.1· Shipley 1997, 253 αρ.66· IACP 572, 573. Από την Christien 1989, 93 σημ.4 μαθαίνουμε την ύπαρξη αδημοσίευτης thèse του C. Le Roy, Recherches sur le Magne dans l'antiquité (1977). Στο AD 36, 1981, 131 γίνεται λόγος για μία μικρή σε έκταση ανασκαφική και τοπογραφική έρευνα στη Μάνη (Τριανταφυλλιά, Βάθεια, Ιππόλα κ.ά.) του Θ. Σπυρόπουλου και του Β. Λαμπρινουδάκη, τα αποτελέσματα της οποίας λέγεται ότι θα εκτεθούν σε σχετική πραγματεία· ωστόσο, στάθηκε αδύνατο να την εντοπίσουμε.

περιοχή οι Μουτσόπουλος και Δημητροκάλλης, οι οποίοι, μάλιστα, θεωρούν πως η Ιππόλα θα μπορούσε να βρίσκεται στην περιοχή των Παγκιών³¹⁴⁴.

Ουσιαστικά μόνο η επίκληση μας δίνει κάποια στοιχεία για το ιερό της θεάς στην πόλη. Αν δεχτούμε ότι εξέλαβε την επίκληση από το όνομα της πόλης συνιστώντας δηλαδή την «Αθηνά της Ιππόλας», θα μπορούσαμε να της αποδώσουμε τη λειτουργία της πολιούχου και σημαντικότερης θεότητας. Αυτό συνάδει με την αναφορά μόνο αυτού του ιερού στην Ιππόλα από τον Πausανία: είτε ήταν το πιο γνωστό και άμεσα συνδεδεμένο με αυτή είτε λόγω της σημασίας του διατηρήθηκε κατά κάποιον τρόπο παρά την ερείπωση της πόλης. Από κάποιους υποβάλλεται το ενδεχόμενο η Αθηνά Ιππολαΐτις να έδωσε το όνομα στην πόλη. Μάλιστα ο Wide θεωρεί την υπόσταση αυτή συγγενική με την Αθηνά Ιππία και άλλα παρόμοια επίθετα που συναντάμε ειδικά για τον Ποσειδώνα. Θεωρεί ότι η υπόθεση αυτή συμβαδίζει με την άποψη ότι οι δύο θεοί ως Ίππιοι ήταν παλαιές θεότητες των Μινύων, για τους οποίους παραδίδεται ότι είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή του Ταΐναρου, στην οροσειρά του Ταΰγετου³¹⁴⁵.

5.6. ΚΑΡΔΑΜΥΛΗ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Πaus. 3,26,7 «Ἀθηνᾶς τε ἱερὸν»

Η Καρδαμύλη έχει διατηρηθεί διαχρονικά περίπου στην ίδια θέση με το ίδιο όνομα μέχρι σήμερα ήδη από τα χρόνια του Ομήρου, ο οποίος την αναφέρει ως μία από 7 πόλεις που είχε υποσχεθεί ο Αγαμέμνωνας στον Αχιλλέα³¹⁴⁶. Μνημονεύεται από τον Ηρόδοτο ως «λακωνική» και φαίνεται πως ήταν πόλη περίοικων, που παραχωρήθηκε στη Μεσσηνία από τον Φίλιππο τον Β' και παρέμεινε μεσσηνιακή, μέχρι που ο Αύγουστος την παραχώρησε στη Σπάρτη ως επίγειο, όπως μαρτυρεί ο Πausανίας³¹⁴⁷. Σύμφωνα με τον Στράβωνα μεταξύ Λεύκτρου και Φαρών «ἐπὶ πέτρας ἔρυμνης ἴδρυται Καρδαμύλη»³¹⁴⁸. Ο Πausανίας την αναφέρει μετά το Λεύκτρο και πριν τη Γερήνια λέγοντας ότι απέχει 8 στάδια από τη θάλασσα και μας δίνει τις εξής πληροφορίες: «Στην ακροθαλασσιά υπάρχει τέμενος αφιερωμένο στις κόρες του Νηρέα, γιατί λένε πως αυτές σ' αυτή τη θέση βγήκαν από τη θάλασσα για να δουν τον Πύρρο, το γιο του Αχιλλέα, όταν πήγαινε στη Σπάρτη για να νυμφευτεί την Ερμιόνη. Μέσα στην πολίχνη υπάρχει ιερό της Αθηνάς και ένας κάρνειος Απόλλωνας, όπως τον συνηθίζουν οι δωριείς»³¹⁴⁹.

³¹⁴⁴ Βλ. Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης 1976-78, ιδίως 149-159.

³¹⁴⁵ Wide 1893, 60. Επίσης, σύμφωνα με την Καρδαρά 1979, 218-219 ενδέχεται η τοποθεσία να ονομάστηκε από τη λατρεία της Αθηνάς ως θεάς των αλόγων, πιθανώς μυκηναϊκής προέλευσης.

³¹⁴⁶ Ιλ. Ι 150. Η παραφθορά του ονόματος κατά τα νεότερα χρόνια σε Σκαρδαμούλα αναλογεί με τη χρήση του εθνικού Σκαρδαμυλίτης σε ύστερους συγγραφείς, βλ. Valmin 1930, 198, 199 σημ.6 και IACP 560.

³¹⁴⁷ Ηρόδ. 8,73,2. Πaus. 3,26,7. Ο Πτολ. 3,16,21 την αναφέρει στις μεσόγειες πόλεις της Λακωνικής. Σχετικά με την ιστορία της Καρδαμύλης βλ. Roebuck 1941, 30-31 σημ.17· MME 86, 93, 94, 46· Shipley 1997, 242 αρ.34· DNP 6 (1999) 270 λ. Kardamyle· Shipley 2000, 385-386· IACP 560-561 αρ.315, 569 σημ.1.

³¹⁴⁸ Στρ. 8,4,4.

³¹⁴⁹ Πaus. 3,26,7 («Ἐν δὲ τῷ πολισματί Ἀθηνᾶς τε ἱερὸν ...»).

Η αρχαία πόλη εντοπίστηκε σε ένα βραχώδες ύψωμα περίπου 1,5 χμ. ΒΑ του σημερινού παραθαλάσσιου ομώνυμου χωριού, 35 χμ. Ν της Καλαμάτας³¹⁵⁰ [πίν.5.5.α]. Φαίνεται ότι στους πρώτους αυτοκρατορικούς χρόνους, αν όχι πρωτύτερα, ο οικισμός μεταφέρθηκε στην παράκτια πεδιάδα. Ο Valmin είδε στην περιοχή της «κάτω πόλης» διάφορα τμήματα πλινθόκτιστων τοίχων και πολλά ρωμαϊκά μικροευρήματα, αλλά και πολλές αρχαιότητες εντοιχισμένες σε σπίτια και εκκλησίες³¹⁵¹. Κατά τη διερεύνηση της ακρόπολης ο Hope Simpson συνέλεξε όστρακα –εκτός των προϊστορικών– κλασικά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά. Στη ΝΑ πλευρά κάτω από το μεσαιωνικό τείχος εντόπισε τμήματα της αρχαίας οχύρωσης (κλασική ή ελληνιστική), για την οποία είχε κάνει λόγο και ο Valmin³¹⁵². Καταγράφει πως στην Α πλευρά του πλατώματος της ακρόπολης ήταν ορατή η γωνία αρχαίου κτηρίου, μαζί με θραύσματα κεραμίδων και μελαμβαφή όστρακα καλής ποιότητας, ενώ κοντά υπήρχαν μερικοί γωνιόλιθοι, ένας εκ των οποίων με σύνδεσμο σχήματος χελιδονοουράς³¹⁵³. Δεδομένης της διαχρονικής κατοίκησης της περιοχής και της ελλιπούς αρχαιολογικής έρευνας δεν μπορούμε να πούμε τίποτε για το ιερό της Αθηνάς στην Καρδαμύλη. Ενδεχομένως θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι βρισκόταν στην ακρόπολη, όπου μαρτυρείται δραστηριότητα από την κλασική ως τη ρωμαϊκή εποχή.

5.7. ΛΑΣ. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΣΙΑΣ

Παυσ. 3,24,7 «ναός Ἀθηνᾶς ἐπὶ κλησιν Ἀσίας»

νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων

Σχετικά διεξοδική είναι η περιγραφή του Πausανία για τη Λα, την οποία τοποθετεί 40 στάδια Δ από το Γύθειο και 10 από τη θάλασσα³¹⁵⁴. Η επί των ημερών του πόλη είναι κτισμένη ανάμεσα στα βουνά Ἴλιον, Ασία και Κνακάδιον, ενώ παλαιότερα βρισκόταν στην κορυφή του βουνού Ασία. Σύμφωνα με τον περιηγητή πάνω στο Ἴλιον υπάρχει ναός του Διονύσου και στην κορυφή ναός του Ασκληπιού, ενώ στο Κνακάδιον ο λεγόμενος Κάρνειος Απόλλωνας. Ως προς τη νεότερη πόλη δεν αναφέρει τίποτε παρά μόνο ότι κοντά της βρισκόταν μία κρήνη Γαλακώ και ένα γυμνάσιο με «αρχαίο» άγαλμα του Ερμή. Από την άλλη, αναφέρει ότι υπάρχουν ερείπια της αρχαίας πόλης και μπροστά από τα τείχη άγαλμα του Ηρακλή και τρόπαιο από Μακεδόνες στρατιώτες του Φιλίππου Ε', και προσθέτει: «Ανάμεσα στα ερείπια υπάρχει ναός της Αθηνάς, της επονομαζόμενης ασίας που λένε πως τον ίδρυσαν ο Πολυδεύκης και ο Κάστορας, όταν επέστρεψαν σώοι από την Κολχίδα· γιατί υπάρχει και στην Κολχίδα ιερό της Αθηνάς ασίας. Ξέρω πως οι γιοι του Τυνδάρεω έλαβαν μέρος στην εκστρατεία του Ιάσονα, πως όμως οι κολχοί τιμούν την Αθηνά ασία το άκουσα από τους λακεδαιμονίους»³¹⁵⁵. Στη

³¹⁵⁰ Βλ. Forster 1903-04, 163· Valmin 1930, 199-202· Hope Simpson 1957, 234-236, εικ.3· Hope Simpson 1966, 114· MME 290-291 αρ.147 291· Sachs 2006, 136-138.

³¹⁵¹ Βλ. Valmin 1930, 199-201.

³¹⁵² Βλ. Valmin 1930, 202, εικ.41· Hope Simpson 1957, 234.

³¹⁵³ Hope Simpson 1966, 114. Ο Sachs 2006, 137 σημ.552 δεν μπόρεσε να εντοπίσει τη θέση του κτηρίου αυτού. Στο ΑΔ 22, 1967, 206 αναφέρεται ότι στην ευρύτερη περιοχή της Καρδαμύλης βρέθηκαν από τον επιμελητή Α. Χωρέμη: τρία μαρμάρινα δωρικά κιονόκρανα αρχαϊκής εποχής (θέση Πρόγαγγη Καρδαμύλης), δύο δωρικά κιονόκρανα κλασικών χρόνων, ένα ιωνικό κιονόκρανο ελληνιστικών χρόνων και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη.

³¹⁵⁴ Βλ. Παυσ. 3,24,6-2,35,1.

³¹⁵⁵ Παυσ. 3,24,7.

συνέχεια περιηγείται διάφορα σημεία της χώρας μέχρι τη θάλασσα³¹⁵⁶. Σε μία θέση Αράϊνον ή Αράϊνος, κοντά στις εκβολές του ποταμού Σκύρα, βλέπει τον τάφο του επώνυμου οικιστή Λα με ανδριάντα του. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, ο Λας σκοτώθηκε από τον Αχιλλέα, όταν είχε έρθει στη χώρα ζητώντας από τον Τυνδάρεω την Ελένη³¹⁵⁷.

Η Λας μνημονεύεται ήδη στην Ιλιάδα ως μία από τις εννέα πόλεις του βασιλείου του Μενέλαου³¹⁵⁸. Αργότερα, σύμφωνα με τον Έφορο, όταν οι Ηρακλείδες Πρόκλης και Ευρυσθένης, αφού έγιναν κυρίαρχοι της Λακωνίας, ίδρυσαν πόλεις και οργάνωσαν τη διοίκηση, την χρησιμοποίησαν ως ναύσταθμο εξαιτίας του καλού λιμανιού της³¹⁵⁹. Φαίνεται και από άλλα στοιχεία ότι σε μια πρώιμη εποχή η Λας λειτούργησε ως λιμάνι της Σπάρτης μαζί με το Έλος και ότι η σημασία του λιμανιού της διατηρήθηκε και στην ιστορική εποχή³¹⁶⁰. Η σχέση των Διόσκουρων με τη Λα, όπου και ίδρυσαν το ιερό της Αθηνάς, φαίνεται ότι ανάγεται σε παλαιά εποχή. Τους αποδίδεται η επίκληση «Λαπέρσαι» στον Σοφοκλή, κι ο Στράβωνας και λεξικογράφοι εξηγούν πως επονομάστηκαν έτσι, επειδή είχαν κυριέψει τη Λα μετά από πολιορκία³¹⁶¹. Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για αυτή την αινιγματική παράδοση – ακόμη και η ύπαρξή της μπορεί να αμφισβητηθεί³¹⁶² – ούτε κατά πόσο μπορεί να συσχετιστεί με τον ιδρυτικό μύθο του ιερού της Αθηνάς. Αν και δεν κατονομάζεται ρητά από τον Πausανία, προκύπτει ότι οι Διόσκουροι επιστρέφοντας από την αργοναυτική εκστρατεία στη Λακωνία έφτασαν πιθανόν πρώτα στη Λα, όπου ως ευχαριστήριο για την επιτυχή έκβαση του ταξιδιού τους ή του όλου εγχειρήματος ίδρυσαν το ναό για την Αθηνά Ασία, επειδή η θεότητα αυτή είχε ιερό στην Κολχίδα. Ανάλογη είναι η παράδοση που διασώζει ο Πausανίας για το ιερό του Άρη Θηρίτα στο δρόμο από τη Θεράπνη προς τη

³¹⁵⁶ βλ. Πaus. 3,24,8-3,25,1.

³¹⁵⁷ βλ. Πaus. 3,24,10-11, όπου προβάλλει την αντίρρηση ότι μόνο ο Πάτροκλος ήταν μνηστήρας της Ελένης, οπότε αυτός ήταν που θα είχε σκοτώσει και τον Λα· ωστόσο, στον Eur. Ελένη στ.99 βλέπουμε ότι ο Αχιλλέας υπήρξε μνηστήρας της Ελένης. βλ. σχετικά Wide 1893, 234-236, ο οποίος θεωρεί ότι, αν δεχτούμε το όνομα Λας ως σύντμηση του Λαπίθη, εξηγούνται εύκολα οι σχέσεις με τον Αχιλλέα.

³¹⁵⁸ Ιλ. Β 585: «οἱ τε Λάαν εἶχον ἠδ' Οἴτυλον ἀμφενέμοντο». Για τη μορφή του ονόματος της πόλης στις γραπτές πηγές βλ. Παπαχατζής 2, 431 σημ.2· Shipley 1997, 228-229 αρ.5· IACP 584 αρ.337.

³¹⁵⁹ βλ. Στρ. 8,5,4.

³¹⁶⁰ Πρβλ. Παπαχατζής 2, 405-406 σημ.3. Στη Λα συγκεντρώθηκε το 411 π.Χ. ο σπαρτιατικός στόλος πριν κατευθυνθεί προς την Εύβοια (Θουκ. 8,91,2). Το 189 π.Χ. στην πόλη επιτέθηκαν οι Λακεδαιμόνιοι αναζητώντας πρόσβαση προς τη θάλασσα (Liv. 38,30-31).

³¹⁶¹ Στρ. 8,5,3: «τὴν δὲ Λᾶν οἱ Διόσκουροί ποτε ἐκ πολιορκίας ἐλεῖν ἰστοροῦνται, ἀφ' οὔ δὴ Λαπέρσαι προσηγορεύθησαν, καὶ Σοφοκλῆς λέγει που· νῆ τῷ Λαπέρσα, νῆ τὸν Εὐρώταν τρίτον, / νῆ τοὺς ἐν' Ἄργει καὶ κατὰ Σπάρτην θεοῦς». Ησύχ. λ. Λαπέρσαι· Λαπέρσας Δίδυμος τοὺς Διοσκόρους· ἀπὸ Λᾶ[πέρση] πόλεως. Ομοίως ο Στέφ. Βυζ. λ. Λᾶ («πόλις Λακωνική ... ταύτην ἐλόντες οἱ Διόσκουροι Λαπέρσαι ἐκλήθησαν»), ο οποίος επίσης κάνει λόγο για ένα βουνό Λαπέρσα, το οποίο δεν γνωρίζουμε πού βρίσκεται, λ. Λαπέρσα, θηλυκῶς, ὄρος Λακωνικῆς, οὗ μέμνηται Ῥιανὸς ἐν Ἡλιακῶν πρώτῳ. ἀπὸ τῶν Λαπερσῶν Διοσκούρων. τὸ ἐθνικὸν Λαπερσαῖος. Ο Λυκόφρων στο ποίημα Αλεξάνδρα χρησιμοποιεί το επίθετο όχι μόνο για τους Διόσκουρους (στ.511 «Λαπερσίους»), αλλά και ως επίκληση του Αγαμέμνονα-Δία (στ.1369 «πρῶτος μὲν ἦξει Ζηνὶ τῷ Λαπερσίῳ ὁμώνυμος Ζεὺς»)· αινιγματικό είναι το σχόλιο στον στίχο αυτό: «Λαπέρσαι δῆμος τῆς Λακωνικῆς, ἔνθα Ἀγαμέμνονος Διὸς ἱερόν ἐστιν· ὁ ὁμώνυμος οὖν τῷ Λαπερσίῳ Διὶ ὁ Ἀγαμέμνων, ὅστις ἐπὶ ἴλιον ἐστράτευσεν».

³¹⁶² Π.χ. Wide 1893, 313 σημ.2: « ... jedoch muss ich bemerken, dass diese von den Alten gemachte Zusammenstellung sehr fraglich ist».

Σπάρτη: λεγόταν ότι το λατρευτικό άγαλμα το είχαν φέρει μαζί τους οι Διόσκουροι από την Κολχίδα, ενώ ο Πausanias θεωρεί ότι την επίκληση αυτή του Άρη την άκουσαν από τους Κολχούς³¹⁶³.

Φαίνεται ότι η επίκληση της Αθηνάς προήλθε από το όνομα του βουνού Ασία, δηλαδή έχουμε την περίπτωση όπου η επίκληση μίας θεότητας ανάγεται στο τοπωνύμιο όπου λατρεύεται. Θα άξιζε ενδεχομένως να διερευνηθεί από πότε και γιατί δύο από τα βουνά στη Λα, το Ίλιον και η Ασία, φέρουν αυτά τα ονόματα που τα συνδέουν με τις μνήμες του Τρωικού πολέμου. Είδαμε βέβαια πως για την περιοχή υπάρχουν αρκετές παραδόσεις που αφορούν ομηρικούς ήρωες και αντίστοιχα ίσως θα περιμέναμε σε έναν από αυτούς να ανάγεται η ίδρυση του ιερού Αθηνάς Ασίας. Αντίθετα βλέπουμε να σχετίζεται με τον χώρο της Κολχίδας και να παρουσιάζεται κατά κάποιον τρόπο ως «ξένη» θεότητα. Ως προς αυτό ενδιαφέρον παρουσιάζει η συζήτηση για τη μυκηναϊκή προέλευση της Αθηνάς Ασίας με βάση τη μνεία της *Rotnia Aswiya* σε πινακίδα της Πύλου, καθώς και για τη σχέση της με τον χώρο της ΒΔ Μικράς Ασίας και συγκεκριμένα με τη χετιτική *Assuwa*³¹⁶⁴.

Οπωσδήποτε όλα τα στοιχεία για το ναό της Αθηνάς Ασίας που ίδρυσαν οι Διόσκουροι σε αυτή την αρχαία λακωνική πόλη φαίνεται να υποδεικνύουν την παλαιότητα, την ιερότητα και τη σπουδαιότητα αυτής της λατρείας, που πιθανόν επέζησε παρά την καταστροφή της αρχαίας πόλης μέχρι την επίσκεψη του Πausanias. Ο τελευταίος κάνει ρητά λόγο για ναό χωρίς όμως να προσδιορίζει την κατάστασή του. Δεν αποκλείεται να ήταν κι αυτός σε ανάλογη κατάσταση όπως τα ερείπια που τον περιέβαλλαν, αλλά η λατρεία θα μπορούσε να ήταν ακόμη ζωντανή, όπως βλέπουμε και από άλλες περιπτώσεις ερειπωμένων ναών.

Την εποχή των Σεβήρων η Λας μαζί με το Γύθειο αποτελούν τις μοναδικές πόλεις της χερσονήσου του Ταινάρου που κόβουν νομίσματα, όπου απεικονίζονται η Αθηνά, η Άρτεμη, ο Ηρακλής, ο Ασκληπιός, η Υγεία και η Τύχη³¹⁶⁵. Σε νόμισμα του Γέτα η Αθηνά απεικονίζεται όρθια κατενώπιον με στραμμένη την κεφαλή της δεξιά³¹⁶⁶ [πίν.5.5.β]. Φορά κράνος και αττικό πέπλο κι έχει το άνετο αριστερό σκέλος λυγισμένο προς τα πίσω. Με το δεξί ανυψωμένο και λυγισμένο χέρι κρατά δόρυ που έρχεται λοξά μπροστά από το άνω μέρος του κορμού της. Αριστερά της μία ασπίδα στέκεται όρθια σε κατατομή, όπου φαίνεται να ακουμπά το αριστερό της χέρι.

Η Λας ταυτίζεται παραδοσιακά με την περιοχή του απότομου λόφου του Πασσαβά και τη θέση Χωσιάρι στους πρόποδες του, περίπου 9 χμ. ΝΔ του Γυθείου στον δρόμο προς την Αρεόπολη. Ο βραχώδης λόφος του Πασσαβά, που φαίνεται να επεξηγεί την ονομασία της πόλης, ταυτίζεται με την Ασία, όπου θα βρισκόταν η ομηρική Λας και η αρχαιότερη πόλη του Πausanias³¹⁶⁷. Στους πρόποδες του λόφου προς τα Ν υπάρχει μία μικρή πεδιάδα, κλειστή και από άλλους λόφους, όπου εντοπίζεται η περιοχή της νεότερης πόλης. Από εδώ προέρχονται διάφορα τυχαία ευρήματα, ενώ έχει επισημανθεί

³¹⁶³ Βλ. Πaus. 3,19,7-8.

³¹⁶⁴ Βλ. Καρδαρά 1979, 214-215 (η οποία θεωρεί ανάλογη τη λατρεία της Αθηνάς Ασησιας στην περιοχή της Μιλήτου) και κυρίως το άρθρο της Morris 2001.

³¹⁶⁵ Βλ. HN² 436, πίν.26,19-21· NCP 68-69 αρ.1-5.

³¹⁶⁶ NCP 68 αρ.2, πίν.Ο,18· Παπαχατζής 2, εικ.418,7.

³¹⁶⁷ Στέφ. Βυζ. λ. Λά, ... κείται δὲ ἐπὶ πέτρας ὑψηλῆς, διὸ Λά καλεῖται. Για την ταύτιση από τους περιηγητές του 19^{ου} αι. βλ. Frazer III, 392. Την πρώτη συστηματική παρουσίαση ευρημάτων από την περιοχή οφείλουμε στον Forster 1906-07, 232-234· βλ. επίσης Waterhouse – House Simpson 1961, 118.

από τον Forster η ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων³¹⁶⁸. Στα Α βρίσκεται ο προστατευμένος κόλπος του Βαθιού όπου τοποθετείται το λιμάνι της Λα ή λίγο πιο Ν στον Αγέρανο, στον οποίο υποτίθεται ότι επέζησε η τοπωνυμία Αράινον, όπου ο Πausanίας τοποθετεί τον τάφο του οικιστή Λα³¹⁶⁹.

Στην κορυφή του λόφου υπάρχουν σήμερα τα ερείπια του φραγκικού κάστρου του Πασσαβά, στην οχύρωση του οποίου φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε μέρος του περιβόλου της αρχαίας πόλης. Στην αρχή θεωρήθηκε ότι μέρος του αρχαίου περιβόλου, μήκους περίπου 55 μ., ενσωματώθηκε στο Α μεσαιωνικό τείχος³¹⁷⁰, ενώ αργότερα διαπιστώθηκε ότι οι λίθοι, πολλοί από τους οποίους ξεπερνούν το 1 μ. σε μήκος και ύψος, βρίσκονταν εκεί σε β' χρήση³¹⁷¹. Άφθονα είναι τα όστρακα από την κλασική και ελληνιστική εποχή, απουσιάζουν όμως παντελώς ενδείξεις προϊστορικής κατοίκησης, παρόλο που η θέση φαίνεται ιδανική για ένα μυκηναϊκό οχυρό, ώστε δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν εκεί βρισκόταν η ομηρική Λας, όπως θα περιμέναμε³¹⁷². Τελευταία η Βανου προτείνει διαφορετική ταύτιση της ομηρικής και μεταγενέστερης πόλης ελλείψει προϊστορικών ευρημάτων από τον Πασσαβά και με βάση τις τοπογραφικές πληροφορίες του Πausanία³¹⁷³. Ο προβληματισμός γύρω από την ταύτιση της Λα αλλά και την επίκληση της Αθηνάς περιπλέκεται με το ζήτημα ή όχι της ύπαρξης λακωνικής Ασίνης σε αυτή την περιοχή, αν και οι δύο πόλεις δεν φαίνεται εντέλει να ταυτίζονται, όπως έχει προταθεί από κάποιους μελετητές³¹⁷⁴. Η επίκληση της Αθηνάς Ασία θα μπορούσε να σχετίζεται με τη λέξη «ἄσις» (έλος), όπως και το όνομα της Ασίνης και άλλα παρόμοια ονόματα πόλεων³¹⁷⁵.

5.8. ΛΕΥΚΤΡΟΝ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Πaus. 3,26,5 «ἱερὸν καὶ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς»

μαρμάρινη κεφαλή αγαματίου Αθηνάς (4ος αι. π.Χ.;

Το Λεύκτρον (ή Λεύκτρα στον Πausanία και στον Πλίνιο) στην Α πλευρά του Μεσσηνιακού κόλπου [πίν.5.1] δεν πρέπει να συγχέεται με τα Λεύκτρα (ή Λεύκτρον στον Πausanία) στη ΒΔ Λακωνία, στα σύνορα με την Αρκαδία³¹⁷⁶. Η πρωιμότερη γραπτή μαρτυρία που έχουμε είναι από τον Στράβωνα,

³¹⁶⁸ Στις υπώρειες του λόφου, στη θέση Τουρκόβρυση, υπάρχει μία πηγή και κοντά της τα λείψανα ενός μεγάλου κτηρίου, κτισμένου με πώρινους γωνιόλιθους, τα οποία ο Forster 1906-07, 233 ταύτισε με την κρήνη Γαλακώ και το παρακείμενο γυμνάσιο που αναφέρει ο Πaus. 3,24,7· πρβλ. Παπαχατζής 2, 432, 433 σημ.3, εικ.433. Αναφέρει επίσης ότι στα γειτονικά χωράφια και αμπελώνες υπάρχουν αξιοσημείωτα λείψανα κτηρίων («Hellenic and Roman») κάνοντας λόγο για την αποκάλυψη ενός δωρικού κτηρίου και μαρμάρινης επιτύμβιας επιγραφής.

³¹⁶⁹ Forster 1906-07, 234· Παπαχατζής 2, 435 σημ.2· IACP 584 αρ.337.

³¹⁷⁰ Βλ. Leake 1830I, 255-257· Frazer III, 392· Forster 1906-07, 232.

³¹⁷¹ Waterhouse – Hope Simpson 1961, 118.

³¹⁷² Waterhouse – Hope Simpson 1961, 118, όπου καταγράφεται χαρακτηριστικά: «and so far the only object which could be said to be prehistoric found on the hill (after a very intensive search) is a solitary chip of obsidian», ενώ αναφέρεται ότι δεν βρέθηκαν ίχνη προϊστορικού οικισμού ούτε στην ευρύτερη περιοχή, βλ. επίσης 173-174.

³¹⁷³ Βλ. Βανου 1996, 94-96.

³¹⁷⁴ Βλ. Forster 1906-07, 235· Shipley 1997, 240 αρ.29· Riethmüller 2005, 132.

³¹⁷⁵ Wide 1893, 58.

³¹⁷⁶ Βλ. για τις γραπτές πηγές Shipley 1997, 247 αρ.48 και IACP 557-558. Ο Πλούτ. Πελ. 7 διηγείται ότι πριν από τη μάχη των Λεύκτρων οι χρησμοί και το όραμα που είχε ο Πελοπίδας εφιστούσαν την προσοχή για τον κίνδυνο των Λεύκτρων, όμως πολλοί Θηβαίοι ήταν αβέβαιοι όσον αφορά την τοποθεσία, «ἐπεὶ καὶ τῆς Λακωνικῆς πολίχνην πρὸς τῇ θαλάσῃ Λεῦκτρον ὀνομάζεται, καὶ πρὸς Μεγάλῃ πόλει τῆς Αρκαδίας τόπος ἐστὶν ὁμώνυμος». Η πόλη

που αναφέρει το Λεύκτρον στον Μεσσηνιακό κόλπο, μεταξύ του Οιτύλου και της Καρδαμύλης, ως αποικία των βοιωτικών Λεύκτρων. Λίγο παρακάτω λέει ότι ιδρύθηκε από τον Πέλοπα, όπως και η Χαράδρα και οι Θαλάμαι, ο οποίος έφερε Βοιωτούς, όταν η αδελφή του Νιόβη παντρεύτηκε τον Αμφίονα. Αλλού το χαρακτηρίζει ως λακωνικό και αναφέρει ότι επί Φιλίππου Β' το διεκδίκησαν οι Μεσσήνιοι³¹⁷⁷. Στα αυτοκρατορικά χρόνια το Λεύκτρον ανήκει στη Λακωνία, όπως φαίνεται από τον Πλίνιο και τον Πτολεμαίο, ενώ και ο Πausanίας το συμπεριλαμβάνει στις πόλεις των Ελευθερολακώνων, αν και μεταφέρει τους ισχυρισμούς των Μεσσηνίων που θεωρούσαν ότι η πόλη ήταν μεσσηνιακή τον παλαιό καιρό³¹⁷⁸. Δεν μπορούμε να πούμε αν το Λεύκτρο ιδρύθηκε από τους Μεσσήνιους το 369 π.Χ. ή προϋπήρχε ως οικισμός³¹⁷⁹, αν και, όπως θα δούμε, η κατοίκηση της περιοχής τεκμηριώνεται αρχαιολογικά κατά την κλασική εποχή.

Ο Πausanίας είναι η μοναδική πηγή που διαθέτουμε για τις λατρείες της πόλης. Μέσα από τις λατρείες, κάποιες εκ των οποίων φαίνεται ότι είναι περισσότερο λακωνικές, εκφράζονται οι μεσσηνιακές διεκδικήσεις, που ίσως ανάγονται στην περίοδο της μεσσηνιακής κυριαρχίας στον 4^ο αι. π.Χ. Ο Πausanίας μαρτυρεί ότι οι κάτοικοι τιμούν ιδιαίτερα τον Ασκληπιό, που τον θεωρούν γιο της Αρσινόης, γεγονός που ο περιηγητής υποθέτει ότι σχετίζεται με τον ισχυρισμό των Μεσσηνίων για την προέλευση του ονόματος της πόλης από τον Λεύκιππο, τον αδελφό του Τυνδάρεω, που βασιλεύε στη Μεσσηνία³¹⁸⁰. Δεν κάνει λόγο όμως για κάποιο ιερό του θεού, παρά μόνο αναφέρει ότι υπάρχει ένα μαρμάρινο άγαλμα του Ασκληπιού, καθώς και ένα της Ινούς σε άλλη θέση. Στη συνέχεια κάνει λόγο για το ναό και το άγαλμα της Κασσάνδρας, που οι ντόπιοι ονομάζουν Αλεξάνδρα, και για ξόανα του Απόλλωνα Καρνείου, «όμοια με εκείνα που συνηθίζουν να κάνουν οι λακεδαιμόνιοι της Σπάρτης». Αμέσως μετά αναφέρει: «Επί δὲ τῆς ἀκροπόλεως ἔστιν ἱερὸν καὶ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς· καὶ Ἔρωτος ἔστιν ἐν Λεύκτροις ναὸς καὶ ἄλλος· ...»³¹⁸¹. Ολοκληρώνοντας τον λόγο του για την πόλη σημειώνει ότι επί των ημερών του βρέθηκε ένα άγαλμα του Ιθωμάτα Δία σε δάσος που καταστράφηκε από πυρκαγιά, γεγονός που αποδεικνύει για τους Μεσσήνιους ότι παλιά τα Λεύκτρα ανήκαν στη Μεσσηνία· ωστόσο ο

της ΒΔ Λακωνίας μαρτυρείται ήδη από τους Θουκ. 5,54 και Ξεν. Ελλ. 6,5,24 ως Λεῦκτρα, καθώς και από τον Πλούταρχο (Κλεομ. 6,2 και Πελ. 20,4), που τα εντάσσει στη Μεγαλοπολίτιδα, ενώ ο Πaus. 8,27,4 αναφέρει ότι το Λεῦκτρον ήταν μία από τις πόλεις των Αιγυτών που συνοικίστηκαν στη Μεγαλόπολη, βλ. σχετικά IACP 575 και Shipley 1997, 239 αρ.26.

³¹⁷⁷ Στρ. 8,4,4 και 8,4,6: «ἔστι δὲ καὶ ἄλλος Παμισὸς χαραδρῶδης μικρὸς περὶ Λεῦκτρον ῥέων τὸ λακωνικόν, περὶ οὗ κρίσιν ἔσχον Μεσσήνιοι πρὸς Λακεδαιμονίους ἐπὶ Φιλίππου». Για τον μικρό ή λακωνικό Πάμισο, που διαχωρίζεται έτσι από τον Πάμισο της Μεσσηνίας, αλλά και από το ομώνυμο ποτάμι στην Τριφυλία, βλ. Baladié 1980, 71, 77.

³¹⁷⁸ Plin. Nat. 4,5,16· Πτολ. 3,16,9· Πaus. 3,21,7.

³¹⁷⁹ Βλ. Roebuck 1941, 30 σημ.17. Ο Shipley (IACP 557) θεωρεί ότι δεν μπορούμε να βασιστούμε στη μεταγενέστερη μαρτυρία του Πλούταρχου για την ύπαρξη του Λεύκτρου στην κλασική εποχή· ωστόσο, στις αρχαίες πηγές για το Λεύκτρο δεν περιλαμβάνει περιέργως το χωρίο του Στρ. 8,4,6, ώστε να το συνεκτιμήσει. Ο Hope Simpson (MME 94 σημ.100) υποθέτει ότι υπήρχε κατοίκηση στην περιοχή κατά την αρχαϊκή περίοδο, παρόλο που δεν υπάρχουν λείψανα από τότε.

³¹⁸⁰ Πaus. 3,26,4.

³¹⁸¹ Πaus. 3,26,5.

Παυσανίας αντιπροτείνει ότι μπορεί Λακεδαιμόνιοι να κατοικούσαν εκεί ανέκαθεν και να λάτρευαν αυτόν τον θεό³¹⁸².

Το αρχαίο Λεύκτρο βρίσκεται στην περιοχή του παραθαλάσσιου χωριού Στούπα της μεσσηνιακής Μάνης, κοντά στο σύγχρονο χωριό Λεύτρο, περίπου 6 χμ. ΝΑ της Καρδαμύλης. Στο Ν άκρο της Στούπας, δίπλα στην εθνική οδό, υπάρχει ένας φυσικά οχυρός λόφος, ύψους περίπου 30 μ., με τα ερείπια του φραγκικού οχυρού Beaufort στην επίπεδη κορυφή του. Ο λόφος αυτός ταυτίζεται με την ακρόπολη της αρχαίας πόλης [πίν.5.6.α]. Από αυτήν δεν αναφέρονται καθόλου αρχαία λείψανα που θα μπορούσαν να συνδεθούν με το ιερό της Αθηνάς. Αλλά και από την ίδια την πόλη ελάχιστα είναι γνωστά³¹⁸³. Αναφέρονται γενικά αρχαιότητες από τα κλασικά ως τα ρωμαϊκά χρόνια στους πρόποδες του λόφου και στη γύρω πεδιάδα, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν ψηφιδωτά δάπεδα των ρωμαϊκών χρόνων. Κοντά στο μικρό ξωκλήσι του Αγ. Νικολάου παρά την εθνική οδό, περίπου 190 μ. Α της ακρόπολης, ήταν ορατά κάποια αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία συνδέονται με το ιερό του Ασκληπιού, καθώς στην περιοχή είχε βρεθεί κι ένας μικρός μαρμάρινος ενεπίγραφος βωμός των αυτοκρατορικών χρόνων για τον θεό³¹⁸⁴. Το 2003 ο Sachs αναφέρει ότι δεν διακρίνονται καθόλου αρχαία ίχνη, η πεδιάδα γύρω από τον λόφο έχει σχεδόν ολοκληρωτικά ανοικοδομηθεί, ενώ ο λόφος δεν είναι προσβάσιμος και καλύπτεται από έντονη βλάστηση³¹⁸⁵. Διαθέτουμε, ωστόσο, μία ένδειξη για τη λατρεία της Αθηνάς στο Λεύκτρο. Πρόκειται για μία μικρή μαρμάρινη κεφαλή αγαλματίου (ύψους 0,095 μ.), που ανακοινώθηκε ως τυχαίο εύρημα μαζί με μία ρωμαϊκή επιγραφή («Φειδίας Ἄφροδισίου ἐποίει»)³¹⁸⁶ [πίν.5.6.β]. Η αδημοσίευτη κεφαλή της Αθηνάς εκτίθεται στο Μπενάκειο Μουσείο της Καλαμάτας, όπως κι ένα άλλο αξιόλογο εύρημα άγνωστης ακριβούς προέλευσης, ένα «υπερμέγεθες εξάιρετον μαρμάρινον υπέρθυρον κλασικῶν χρόνων εκ της περιοχῆς του Λεύκτρου» με ανθέμια στις γωνίες του³¹⁸⁷.

5.9. ΟΝΟΥ ΓΝΑΘΟΣ (ΒΟΙΕΣ). ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 3,22,10 «Ἀθηνᾶς ἱερὸν»

νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων

Σε απόσταση 200 σταδίων από τον Ασωπό ο Παυσανίας κάνει λόγο για το ακρωτήρι Ὀνου γνάθος, μετά το οποίο εισέχει στη στεριά ο Βοιατικός κόλπος με την πόλη Βοιαί στον μυχό του [πίν.5.7]. Σύμφωνα με τον περιηγητή στο ακρωτήριο αυτό υπάρχει ιερό της Αθηνάς χωρίς άγαλμα ούτε

³¹⁸² Παυσ. 3,26,6. Η Zunino 1997, 108-109 με σημ.60, 263 με σημ.20 βλέπει τη λατρεία του Δία Ιθωμάτα ως ακόμη μία ένδειξη για τη θρησκευτική «κοινή» μεταξύ των δύο περιοχών, ενώ αποδίδει την παράδοση ίδρυσης της πόλης από τον μεσσηνιακό ήρωα Λεύκιππο σε ένα μεταγενέστερο προπαγανδιστικό εύρημα, όχι άσχετο με τη συνωνυμία της πόλης με το μέρος όπου η Σπάρτη υπέστη τη συντριπτική της ήττα.

³¹⁸³ Βλ. Frazer III, 401· Forster 1903-04, 162· Valmin 1930, 203-204, εικ.42· Hope Simpson 1957, 233-234, εικ.2, πίν.47a· MME 290-291 αρ.148· Παπαχατζής 2, 453 σημ.1, εικ.454-455· Sachs 2006, 138-140 αρ.8.

³¹⁸⁴ IG V1, 1327. Βλ. Forster 1903-04, 162, 176 αρ.22· Valmin 1930, 204 με σημ.88· Riethmüller 2005, 134 με σημ.92-93 (είδε μόνο μερικούς αρράβδωτους σπονδύλους).

³¹⁸⁵ Sachs 2006, 139.

³¹⁸⁶ SEG 22,312. Η κεφαλή αναφέρεται ότι βρέθηκε στο χωριό Λεύκτρο και ότι είναι του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. BCH 1959, 640, εικ.20.

³¹⁸⁷ ΑΔ 25, 1970, 173.

στέγη, που λέγανε ότι έγινε από τον Αγαμέμνονα, καθώς και μνήμα για τον Κίναδο, κυβερνήτη του πλοίου του Μενέλαου³¹⁸⁸. Προφανώς το «μνήμα» του Κίναδου βρισκόταν πολύ κοντά στο ιερό της Αθηνάς, παρόλο που δεν προκύπτει αναγκαστικά από το κείμενο του Πausanías· οι ιδρυτικοί τους μύθοι, πάντως, έχουν ως κοινό σημείο αναφοράς τους «νόστους» δύο ομηρικών ηρώων.

Ο Βοιωτικός κόλπος αναγνωρίζεται εύκολα στην πλατιά εσοχή προς τα Ν της χερσονήσου του Μαλέα· σποραδικά λείψανα των αρχαίων Βοιών έχουν εντοπιστεί στον μυχό του κόλπου, όπου από το 1840 περίπου είχε αρχίσει να σχηματίζεται η σύγχρονη Νεάπολη. Τον κόλπο φράζει από τα Δ η Ελαφώνησος, που ταυτίζεται με το ακρωτήριο Όνου γνάθος. Έχει μετατραπεί σε νησί, όταν κατακλύστηκε από τη θάλασσα ο λαιμός που ένωνε τη βραχώδη χερσόνησο με την ακτή κατά τα μεσαιωνικά και τα νεότερα χρόνια³¹⁸⁹. Μαζί καταποντίστηκε κι ένας μεγάλος οικισμός της Εποχής του Χαλκού, που εντοπίστηκε από την υποβρύχια έρευνα το 1967 απέναντι από την Ελαφώνησο, μεταξύ της ηπειρωτικής ακτής και του μικρού νησιού Παυλοπέτρι, που συνιστά μέρος της θέσης αυτής³¹⁹⁰.

Αλλά και στην Ελαφώνησο έχουν εντοπιστεί πολλές θέσεις της Εποχής του Χαλκού, και προφανώς καθόλου μεταγενέστερα λείψανα³¹⁹¹. Οι θέσεις σε πλατώματα, που φαίνεται να ακολουθούν το μοτίβο των αγροικιών των νεότερων χρόνων, χρονολογούνται κυρίως στην Πρώιμη αλλά και στην Ύστερη Ελλαδική περίοδο, οπότε φαίνεται ότι μειώθηκε ο αριθμός τους. Μία σχετικά εκτεταμένη μυκηναϊκή θέση βρίσκεται στην περιοχή της εκκλησίας της Παναγίας³¹⁹². Οι Waterhouse και Hope Simpson αναφέρουν στην προνομιάς θέσης Βίγλα έναν λιθοσωρό, τον οποίο η ντόπια παράδοση σχετίζει με το ιερό της Αθηνάς: οι μεγάλοι λίθοι, μερικοί εκ των οποίων είναι αδρά γωνιασμένοι, εκτείνονται σε μία περιοχή περίπου 20 x 10 μ.· ελλείπει και αρχαίας κεραμικής φαίνεται ότι ανήκουν στα ερείπια μίας αγροικίας³¹⁹³.

Το 1806 ο Leake πίστεψε ότι ανακάλυψε το ιερό της Αθηνάς και το μνήμα του Κίναδου στην ξηρά απέναντι από την Ελαφώνησο³¹⁹⁴. Προς το Δ άκρο του στενού, περίπου 450 μ. από την ακτή, είδε «some traces of Hellenic foundations» και πολλούς λάκκους λατόμευσης. Στο κρημνώδες ύψωμα Βίγλες στα Β, ακριβώς στο χείλος του κρημνού, βρήκε «the ruin of an ancient pyramid», που περιβαλλόταν από τάφρο στις τρεις πλευρές. Υπέθεσε ότι τα πρώτα λείψανα ανήκουν στο ιερό της

³¹⁸⁸ Πaus. 3,22,10: «καλοῦσι δὲ Ὀνου γνάθον τὴν ἄκραν· ἐνταῦθὰ ἐστὶν Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἄγαλμα οὐκ ἔχον, οὐδὲ ὄροφος ἔπεστιν ἐπ' αὐτῷ· λέγεται δὲ ὡς ὑπὸ Ἀγαμέμνονος ἐποιήθη. Ἔστι δὲ καὶ μνήμα Κινάδου· νεὼς τῆς Μενελάου καὶ οὗτος κυβερνήτης ἦν».

³¹⁸⁹ Σήμερα το στενό έχει πλάτος 500 μ. και βάθος 3 μ. Έχει καταγραφεί ότι το 1677 ο στενός λαιμός ήταν προσβάσιμος, παρόλο που η Ελαφώνησος είχε αποσπαστεί από την ακτή, ενώ το 1839 η στάθμη του νερού ανυψώθηκε περίπου 2 μ., βλ. Wace – Hasluck 1907-08, 167 σημ.2· Waterhouse – Hope Simpson 1961, 145 με σημ.202. Ως «ἄκρα» μεταξύ του Ασωπού και των Βοιών καταγράφεται η Όνου γνάθος και από τον Πτολ. 3,16,9, ενώ ο Στρ. 8,5,1/2 την χαρακτηρίζει πιο συγκεκριμένα ως «ταπεινήν χερρόνησον ἐνδοτέρω τῶν Μαλεῶν ... λιμένα ἔχουσα». Πιθανότατα την Όνου Γνάθο είναι που κατέλαβαν οι Αθηναίοι το 413 π.Χ., όπως φαίνεται να νοείται από το κείμενο του Θουκ. 7,26· η περιγραφή «ἰσθμῶδες τι χωρίον» ταιριάζει για την Ελαφώνησο, που βρίσκεται πράγματι ακριβώς απέναντι από τα Κύθηρα. Σύμφωνα με την Christien 1989, 91 η σημασία της περιοχής αυτής που εξηγεί την επιχείρηση των Αθηναίων έγκειται στην ύπαρξη πλούσιων σιδηρωρυχείων.

³¹⁹⁰ Βλ. Harding κ.ά. 1969· LS 312 αρ.NN250.

³¹⁹¹ LS 313 αρ.NN252· βλ. την αναλυτική παρουσίαση των Waterhouse – Hope Simpson 1961, 146-148, εικ.14.

³¹⁹² Waterhouse – Hope Simpson 1961, 147 αρ.Η.

³¹⁹³ Waterhouse – Hope Simpson 1961, 148 αρ.Μ.

³¹⁹⁴ Βλ. Leake 1830I, 508-509.

Αθηνάς και ότι η πυραμίδα ταυτίζεται με τον τάφο του Κίναδου. Στην αντίρρηση ότι τα μνημεία δεν βρίσκονται στην Ελαφόνησο αντέταξε το γεγονός ότι η ονομασία Όνου Γνάθος για τους αρχαίους θα περικλείει και αυτή την περιοχή.

Αν και δεν αποκλείεται να έχει δίκαιο ως προς το τελευταίο, ωστόσο υπάρχουν δυσκολίες για την αποδοχή των ταυτίσεων του Leake, από τη στιγμή που κανένας μεταγενέστερος ερευνητής δεν αναφέρει ίχνη θεμελιώσεων, ενώ κατά την αυτοψία της Fracchia με τον Pritchett το 1982 και το 1983 από την «πυραμίδα» σωζόταν μόνο η θεμελίωσή της³¹⁹⁵. Η «πυραμίδα» βρίσκεται κοντά στο χωριό Βιγκλάφια και από κάτω εκτείνεται η αμμώδης παραλία και λατομεία αμμόλιθου άγνωστης χρονολόγησης³¹⁹⁶. Σημειώνεται ότι οι Wace και Hasluck αναπαράγουν ασχολίαστη την άποψη του Leake χωρίς να αναφέρουν άλλα ευρήματα, ενώ οι Waterhouse και Hope Simpson σημειώνουν μόνο ότι υπάρχουν μελαμβαφή όστρακα κοντά στα λατομεία, και ότι όλη η αμμώδης ακτή είναι γεμάτη με όστρακα της Εποχής του Χαλκού και απολείσματα οψιανού³¹⁹⁷.

Η Fracchia χαρακτηρίζει την περίπου τετράγωνη συμπαγή θεμελίωση της «πυραμίδας» (διαστ. 17,50 x 16 x 17,45 x 16 μ.) ως «monolithic plinth-like limestone foundation with one block left on top instead of Leake's rectangular masses». Στην τάφρο είδε πεσμένους διάφορους γωνιόλιθους – επισημαίνει έναν με τόρμο συνδέσμου T. Θεωρεί πως οι λίθοι εξορύχτηκαν επί τόπου, ώστε δημιουργήθηκε η τάφρος, βάθους 1,20-1,50 μ., που ίσως είχε λειτουργήσει ως δεξαμενή. Με βάση τα λίγα στοιχεία αποκαθιστά μία μικρή ξύλινη γέφυρα και δύο εισόδους στην κατασκευή³¹⁹⁸. Αυτή η αναπαράσταση αποκλείει την ταύτιση με τάφο, ερμηνεία που είχε σχετιστεί με τις υπόλοιπες γνωστές «πυραμίδες» στην Αργολίδα, οι οποίες αποκαθίστανται πειστικά ως πυραμιδοειδείς βάσεις μεμονωμένων πύργων – φυλακείων³¹⁹⁹. Βέβαια, ο Πίκουλας, που ασχολήθηκε σε άρθρο του ειδικότερα με την «πυραμίδα» του Ελληνικού της Αργολίδας, αναφέρει ότι η παρόμοια κατασκευή στα Βιγκλάφια είναι δυσερμήνευτη λόγω μορφής και θέσης³²⁰⁰. Ανεξάρτητα από αυτόν η Fracchia είχε καταλήξει ότι η κατασκευή στα Βιγκλάφια όπως και οι «πυραμίδες» στο Κεφαλάρι και στο Λιγουριό, που παρουσιάζουν κατ' αυτήν κοινά χαρακτηριστικά ως προς τη θέση και την παρουσία υδατοσυλλεκτικών κατασκευών, ερμηνεύονται ως πύργοι αγροικιών.

Η πεδιάδα της Βάτικας, πολύ εύφορη και σήμερα, ήταν πυκνοκατοικημένη κατά την Εποχή του Χαλκού. Εκτός από τα ευρήματα στην Ελαφόνησο και τον βυθισμένο οικισμό στο Παυλοπέτρι, με τον οποίο σχετίζονται προφανώς λαξευτοί τάφοι στην απέναντι ακτή³²⁰¹, υπήρχε μυκηναϊκός οικισμός και τάφοι κοντά στη Νεάπολη και θαλαμωτοί τάφοι στον Άγ. Γεώργιο³²⁰². Φαίνεται πως τα πλούσια

³¹⁹⁵ Βλ. Fracchia 1985, 683-689, εικ.ΙΙΙ.1-2, πίν.81. Την «πυραμίδα» επισκέφτηκε και η Christien 1989, 90, εικ.6-7, για την οποία παρατηρεί μόνο ότι είναι δύσκολο να καταλάβουμε τί είχε δει ο Leake.

³¹⁹⁶ Fracchia 1985, 684· Christien 1989, 89-90, εικ. 5, 8.

³¹⁹⁷ Wace – Hasluck 1907-08, 167-168· Waterhouse – Hope Simpson 1961, 146. Οι πληροφορίες αυτές αναπαράγονται από τον Shipley στο LS 312 αρ. NN248, όπου σημειώνεται: «Roofless temple of Athena was possibly here».

³¹⁹⁸ Βλ. Fracchia 1985, 684, εικ.ΙΙΙ,2.

³¹⁹⁹ Βλ. Fracchia 1985, 684-686· Πίκουλας 1996-97.

³²⁰⁰ Πίκουλας 1996-97, 43.

³²⁰¹ Βλ. Harding κ.ά. 1969, 127-132, εικ.13, πίν.26b.

³²⁰² Βλ. Waterhouse – Hope Simpson 1961, 142-145, εικ.13-14· για κάποιες διορθώσεις στον χάρτη της περιοχής βλ. Harding κ.ά. 1969, 114 σημ.7.

προϊστορικά λείψανα δημιούργησαν ένα ιδανικό υπόβαθρο για τη γένεση μυθικών παραδόσεων σε σχέση με το ιερό της Αθηνάς, η ίδρυση του οποίου ανάγεται στην ηρωική εποχή³²⁰³. Όπως προέκυψε από την υποβρύχια έρευνα ο οικισμός στο Παυλοπέτρι καταστράφηκε ή εγκαταλείφθηκε στην ΥΕΙΙΒ περίοδο, και τα ερείπιά του παρέμειναν ορατά για τους επόμενους αιώνες³²⁰⁴. Κατά την ίδια έρευνα βρέθηκαν κάποια όστρακα ρωμαϊκά, ίσως και ελληνιστικά³²⁰⁵. Στο κέντρο της νησίδας Παυλοπέτρι σώζονται κάποια λείψανα τοίχων από την προϊστορική εποχή και από πάνω τμήματα άλλων, ρωμαϊκών ή βυζαντινών· την ίδια εικόνα παρουσιάζει η στρωματογραφία στη διαβρωμένη ΒΔ πλευρά της νησίδας³²⁰⁶. Αναρωτιόμαστε αν κάποια από τα λείψανα της Εποχής του Χαλκού ή κάποια κατασκευή σε σχέση με αυτά στο Παυλοπέτρι (ή και στην Ελαφόνησο) μπορούν να συνδέονται με τα μνημεία που μας απασχολούν. Είναι πιο εύκολο να το δεχτούμε αυτό για το μνήμα του Κίναδου, που θα μπορούσε να συσχετιστεί με κάποιον από τους προϊστορικούς τάφους στην περιοχή, πρακτική γνωστή και από αλλού³²⁰⁷. Εν προκειμένω για το ιερό της Αθηνάς μία τέτοια σκέψη ευνοείται από την απλή μορφή που φαίνεται να είχε.

Σύμφωνα με τον Robertson το κείμενο του Πausanias «Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἄγαλμα οὐκ ἔχον, οὐδὲ ὄροφος ἔπεστιν ἐπ’ αὐτῷ» υποδεικνύει ότι επρόκειτο για ένα «walled precinct without a roof», το οποίο έχοντας εμφάνιση μεγάλης αρχαιότητας θα έμοιαζε στο λεγόμενο ιερό του Πανδίου στη ΝΑ γωνία της αθηναϊκής Ακρόπολης³²⁰⁸. Επίσης η Καρδαρά είχε θεωρήσει ότι η απουσία οροφής και αγάλματος υποδεικνύουν την αρχαιότητα της λατρείας, εξαιτίας της οποίας θα είχε πλαστεί ο ιδρυτικός μύθος, ενώ πιθανολογεί την ύπαρξη ανεικονικής λατρείας³²⁰⁹. Αυτή πρέπει να είναι η ερμηνεία του χωρίου του Πausanias για τη μορφή του ιερού, κι όχι ότι ο ναός είχε ερειπωθεί. Σε περιπτώσεις ερειπωμένων ναών είναι πιο περιγραφικός ή φαίνεται να χρησιμοποιεί το ρήμα «έχει» σε σχέση με τον «ὄροφον». Αποκαλυπτική πιστεύουμε ότι είναι η περιγραφή του για το «Δήμητρος

³²⁰³ Πρβλ. την κατακλείδα των Waterhouse – Hope Simpson 1961, 148: «Yet, although the ‘tomb of Cinadus’ and the ‘temple of Athena’ have not yet been found, it is seen that there is some truth behind the ancient traditions».

³²⁰⁴ Harding κ.ά. 1969, 142: «Thereafter Pavlopetri probably lay abandoned for centuries, and visitors to Cape Onougnathos passed it by».

³²⁰⁵ Harding κ.ά. 1969, 137, πίν.33c. Για την υπόθεση οι κιβωτιόσχημοι τάφοι εντός του οικισμού να ανήκουν στην πρωτογεωμετρική εποχή, βλ. Harding κ.ά. 1969, 140.

³²⁰⁶ Harding κ.ά. 1969, 127, 132 εικ.11-12. Συμπερασματικά, στο τέλος του άρθρου λέγεται πιο συγκεκριμένα ότι όστρακα που χρονολογούνται στον ύστερο 6^ο ή στον 7^ο αι. μ.Χ. υποδεικνύουν κάποια κατοίκηση στην περιοχή κατά την περίοδο των σλαβικών επιδρομών. Επιπλέον, μία γέφυρα στο κανάλι «perhaps of (?Late) Roman date or maybe much later» μαρτυρεί την ύπαρξη σημαντικής οδού που οδηγούσε προφανώς στην Ελαφόνησο, βλ. Harding κ.ά. 1969, 114, 132, εικ.2, πίν.26b.

³²⁰⁷ Η σχέση των δύο μνημείων με τα προϊστορικά λείψανα στην Ελαφόνησο και την ηπειρωτική ακτή προτείνεται από τους Musti – Torelli 1991, 270.

³²⁰⁸ Robertson 1996α, 458 με σημ.283. Το ιερό του Πανδίου συνιστά ένα ορθογώνιο κτίσμα, διαστάσεων περίπου 40 x 17 μ., με πρόπυλο, που διαιρείται σε δύο σχεδόν ισομεγέθεις χώρους· ήταν αστέγαστο, αν κρίνουμε από το μικρό πάχος των λίθινων τοίχων. Χρονολογείται στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ., όμως, εικάζεται ότι θα καταχώθηκε ένα προδρομικό κτίσμα, όταν ανυψώθηκε το επίπεδο σε αυτή την περιοχή με την ανέγερση των τειχών της Ακρόπολης. Βλ. Robertson 1996β, 40-42, ο οποίος μάλιστα το ταυτίζει με το ιερό του Ερεχθέα, το πραγματικό Ερέχθειον, και θεωρεί πιθανό το ιερό αυτό να ανάγεται στους Σκοτεινούς Αιώνες λαμβάνοντας υπόψη τα συμφραζόμενά του.

³²⁰⁹ Καρδαρά 1979, 219.

μουσίας ιερών», στο εσωτερικό του οποίου υπάρχει ναός: «Τούτω μὲν οὖν οὐκ ἔπεστιν ὄροφος· ἐν δὲ αὐτῷ ναός ἐστιν ἄλλος ὀπτῆς πλίνθου, ξόανα δὲ Κόρης καὶ Πλούτωνος καὶ Δήμητρος ἐστί»³²¹⁰.

Ἡ Ὄνου Γνάθος βρίσκεται στην περιοχή της πόλης-κράτους των Βοιών, για την πρώιμη εποχή του οποίου ελάχιστα είναι γνωστά. Για πρώτη φορά μνημονεύεται ως «Βοΐα» από τον Ψευδο-Σκύλακα³²¹¹. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν ισχύει και τότε χρονολογείται ο συνοικισμός των Βοιών, γνωστός μόνο από τον Πausανία, από κατοίκους τριών πόλεων της ευρύτερης περιοχής (Ἡτις, Αφροδισία ἢ Αφροδισιάς, Σίδη)³²¹². Οπωσδήποτε φαίνεται ότι η πόλη άκμασε κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια, όπως υποδεικνύεται και από τα τυχαία ευρήματα από τη Νεάπολη. Δεν μαρτυρείται στην πόλη λατρεία της Αθηνάς από τον Πausανία κι είναι άγνωστη η σχέση της με το ιερό στην Ὄνου Γνάθο. Υπάρχει αναφορά για την απεικόνιση της Αθηνάς ὀρθιας με δόρυ και ασπίδα σε ένα νόμισμα της πόλης από τους χρόνους του Γέτα³²¹³.

Ὅσον αφορά την παράδοση για την ίδρυση του ιερού της Αθηνάς από τον Αγαμέμνονα και για το μνήμα του Κίναδου, κυβερνήτη του Μενέλαου, μπορούμε να αντιπαραβάλλουμε κάποιες άλλες περιπτώσεις που γνωρίζουμε ήδη από τον Ὅμηρο για τις περιπέτειες των δύο αδελφών κατά την επιστροφή τους από την Τροία. Στην Οδύσσεια διαβάζουμε ότι, όταν ο Αγαμέμνονας πλησιάζει να παρακάμψει το ακρωτήριο του Μαλέα, ξεσπά θυέλλα, που τον παρέσυρε στο πέλαγος³²¹⁴. Καθώς ο Μενέλαος έφτανε στο Σούνιο, ο Απόλλωνας αναπάντεχα σκότωσε τον κυβερνήτη του Φρόντι, οπότε αναγκάστηκε να σταματήσει εκεί, να τον θάψει και να του προσφέρει νεκρώσιμες τιμές³²¹⁵. Ο Κίναδος μας είναι γνωστός μόνο από τον Πausανία και κάποιος πίστευαν ότι ο περιηγητής τον μπέρδειψε με τον Κίνοιθο, σύντροφο του Αινεία, τον οποίο ο τελευταίος έθαψε στο ακρωτήριο Κιναίθιο στην ακτή της Πελοποννήσου, όχι μακριά από τα Κύθηρα, σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά³²¹⁶. Το ακρωτήριο αυτό δεν μπορεί να ταυτίζεται με την Ὄνου Γνάθου, καθώς ο Στράβωνας, στον οποίο είναι γνωστή η Ὄνου Γνάθος, αλλού κάνει λόγο για ακρωτήριο Κιναίθιον κοντά στις Θυρίδες και το

³²¹⁰ Πaus. 2,18,3. Πρβλ. επίσης ενδεικτικά για ερειπωμένους ναούς Πaus. 2,12,2 («ναός Ἴηρας οὐκ ἔχων ἔτι οὔτε ἄγαλμα οὔτε ὄροφον»), Πaus. 2,24,3, Πaus. 2,36,2 («θύραι οὐκ ἔφεστήκασιν οὐδὲν ὄροφον εἶχεν»).

³²¹¹ βλ. Ψευδο-Σκύλαξ 46.

³²¹² βλ. Πaus. 3,22,11-12. Ο Moggi 1976, 11-16 αφήνει ανοικτή τη χρονολόγηση του συνοικισμού θεωρώντας πως θα μπορούσε να ανάγεται εξίσου στην αρχαϊκή εποχή και στα χρόνια του Αυγούστου. Σύμφωνα με τον Shipley πρέπει να υπήρχε πόλη περίοικων κατά την κλασική εποχή, ακόμη κι αν δεν είχε αυτό το όνομα, ενώ ο συνοικισμός πιθανόν σχετίζεται με μία αναδιοργάνωση της πόλης στα μέσα ή στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. παρά στην αρχική της ίδρυση, εφόσον μέχρι τότε ανάγονται οι μαρτυρίες για την ύπαρξη των άλλων τριών πόλεων, βλ. Shipley 1997, 226-227 αρ.2· Shipley 2000, 381-382· IACP 579-580 αρ.327. Για την τοπογραφία της περιοχής και τις πιθανές ταυτίσεις των τριών πόλεων βλ. Christien 1989, 89-93· LS 312-313 αρ.NN251· Riethmüller 2005, 119, 122-123· IACP 579-581, αρ.325, αρ.330, 587 αρ.344.

³²¹³ NCP 68 αρ.4.

³²¹⁴ βλ. Οδ. δ 515-517.

³²¹⁵ βλ. Οδ. γ 278-287. Επιπλέον, σύμφωνα με μια παράδοση που ανάγεται στον Εκαταίο, όταν ο Μενέλαος ήταν στην Αίγυπτο, έθαψε τον κυβερνήτη του Κάνωπο (ή Κάνωβο) στο νησί που πήρε το όνομά του, στις εκβολές του Νείλου· βλ. Detienne 1970, 169-170 με σημ.1· Grimal 1991, 343-344 λ. Κάνωπος.

³²¹⁶ Διον. Αλικ. Ant. Rom. 1,50,2. Η ταύτιση του Κίνοιθου με τον Κίναδο και συνακόλουθα του Κιναίθιου με την Ὄνου Γνάθο είχε προταθεί παλαιότερα στην έρευνα και τελευταία η Christien 1989, 90 σημ.3 κάνει λόγο για σύγχυση του περιηγητή, αν και τελικά ομολογεί ότι πρόκειται για ύστερη παράδοση που δεν γνωρίζουμε καλά.

Ταίναρο³²¹⁷. Πάντως, ο Αινείας φερόταν ως ο κτίστης της Ήτιδος και της Αφροδισιάδος, δύο εκ των τριών αρχαίων πόλεων της ευρύτερης περιοχής, από τις οποίες προέκυψαν οι Βοιές³²¹⁸.

Η ιδιαίτερη σχέση της Αθηνάς με τους κυβερνήτες των πλοίων θίγεται στο άρθρο του , όπου υπογραμμίζεται ότι η θεά μπορεί να παρέμβει στη διακυβέρνηση του πλοίου, και ότι οι καλοί κυβερνήτες πρέπει να μετέρχονται της μήτιδος³²¹⁹. Ανάλογες είναι οι επισημάνσεις του Robertson στο νεότερο άρθρο του³²²⁰, όπου θίγεται το ίδιο θέμα, αν και από άλλη προσέγγιση. Εντοπίζει τοπογραφική και νοηματική σύνδεση μεταξύ ιερών της Αθηνάς και μνημείων για μυθικούς κυβερνήτες στην Όνου Γνάθο, στο Σούνιο και στο Φάληρο. Από τις δύο ομάδες που διακρίνει τα ιερά της Αθηνάς που βρίσκονται σε ακρωτήριο και κοντά στη θάλασσα κατατάσσει τα δύο πρώτα στα «sea-lane shrines», για τα οποία παρατηρεί ότι έχουν παρόμοιους ιδρυτικούς μύθους: φέρονται να έχουν ιδρυθεί από ήρωες σε σταθμούς κατά τον δρόμο της επιστροφής. Συγκεκριμένα για τα ιερά της Αθηνάς στο Σούνιο και στην Όνου Γνάθο θεωρεί ότι οι μύθοι για τους κυβερνήτες δημιουργήθηκαν ως ενός είδους απότιση τιμής στους πραγματικούς κυβερνήτες, που αγκυροβολούσαν με τα καράβια τους στα μέρη αυτά. Οπωσδήποτε έχουμε να κάνουμε με ένα εξω-αστικό ιερό της Αθηνάς, ενδεχομένως αρκετά πρώιμο σύμφωνα με τις διαθέσιμες ενδείξεις, όπου η θεά συνδέεται άμεσα με τον κόσμο της ναυσιπλοΐας, καθώς το ίδιο ιερό φαίνεται να λειτουργούσε ως ένα «προσκύνημα» για τους διερχόμενους ναυτικούς: όχι τυχαία η περιοχή της Όνου Γνάθου προσφέρει το πρώτο ασφαλές αγκυροβόλι μετά τον επικίνδυνο περιήλου του διαβόητου Μαλέα.

5.10. ΠΡΑΣΙΑΙ. ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΙΟΣΚΟΥΡΩΝ Ή ΚΟΡΥΒΑΝΤΩΝ

Παυσ. 3,24,5 «Ἀθηνᾶς ἄγαλμα»

Οι Πρασιές είναι η βορειότερη πόλη των Ελευθερολακώνων σύμφωνα με τον Πausανία, που κάνει λόγο διεξοδικά για την τοπική παράδοση σχετικά με την ανατροφή του Διόνυσου στο μέρος αυτό³²²¹. Στην πόλη αναφέρει μόνο δύο ιερά, του Ασκληπιού και του Αχιλλέα, και καταλήγει ως εξής: «ἄκρα δέ ἐστιν ἐν ταῖς Βρασιαῖς μικρά, προέχουσα ἡρέμα ἐς τὴν θάλασσαν, καὶ ἐπ' αὐτῇ χαλκοῖ ποδιαίων ἐστήκασιν οὐ μείζονες, πῖλους ἐπὶ ταῖς κεφαλαῖς ἔχοντες, οὐκ οἶδα εἰ Διοσκούρους σφᾶς ἢ Κορύβαντας νομίζουσι: τρεῖς δ' οὖν εἰσὶ, τέταρτον δὲ Ἀθηνᾶς ἄγαλμα»³²²².

³²¹⁷ Στρ. 8,4,4. Ο Robertson 1996α, 458 σημ.285 απορρίπτει την ταύτιση των δύο προσώπων (του Κίναδου με τον Κίναιθο), αν και αργότερα δεν φαίνεται να την αποκλείει.

³²¹⁸ Βλ. Παυσ. 3,22,11.

³²¹⁹ Βλ. Detienne 1970, ιδίως 167-170· περιέργως δεν αναφέρει καν το ιερό της Αθηνάς στην Όνου Γνάθο, παρόλο που ασχολείται με τις παραδόσεις για τους κυβερνήτες του Μενέλαου.

³²²⁰ Βλ. Robertson 1996α, 458-459, 471-472 συγκεκριμένα για το ιερό της Όνου Γνάθου.

³²²¹ Βλ. Παυσ. 3,24,3-4: η πόλη μετονομάστηκε από Ορειάται σε Βρασιαί, επειδή εκεί είχε εκβρασθεί η λάρνακα με τη Σεμέλη και τον Διόνυσο, ο οποίος ανατράφηκε εκεί με τροφό την Ινώ, όταν αυτή έφτασε στη χώρα κατά την περιπλάνησή της. Μόνο από τον Πausανία παραδίδεται η ονομασία «Βρασιαί» για την πόλη, στους υπόλοιπους συγγραφείς συναντάται ως Πρασιαί και ως Πρασία (Ψευδο-Σκύλαξ 46, Πτολ. 3,16,10), βλ. Shipley 1997, 229-230 αρ.7· IACP 586 αρ.342.

³²²² Παυσ. 3,24,5.

Η χώρα των Πρασιών θεωρείται ότι συνιστά το Ν τμήμα της Κυνουρίας, ενώ το Β ταυτίζεται με τη Θυρεάτιδα. Άσχετα με το αν αυτό ισχύει, γεγονός είναι πως οι περιοχές αυτές λόγω γεωγραφικής θέσης υπήρξαν μήλο της έριδας μεταξύ της Αργολίδας και της Λακωνίας³²²³. Στην πρώιμη εποχή φαίνεται ότι βρίσκονταν υπό τη σφαίρα επιρροής του Άργους μέχρι τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.³²²⁴. Το 338 π.Χ. ο Φίλιππος Β΄ επιδίκασε την Κυνουρία στους Αργείους, και σίγουρα η Θυρεάτις έκτοτε δεν επανήλθε υπό τον έλεγχο της Σπάρτης³²²⁵.

Η πόλη των Πρασιών, λόγω της γεωγραφικής θέσης και του εύφορου κάμπου, φαίνεται ότι άκμασε σχεδόν σε όλες τις περιόδους, ενώ το λιμάνι της πρόσφερε μεγάλες δυνατότητες για τη θαλάσσια επικοινωνία κι είχε στρατηγική σημασία για τη Σπάρτη³²²⁶. Το 430 π.Χ. καταλήφθηκε και καταστράφηκε από τους Αθηναίους με επικεφαλής τον Περικλή: «ἀφίκοντο ἐς Πρασιάς τῆς Λακωνικῆς πόλισμα ἐπιθαλάσσιον, καὶ τῆς τε γῆς ἔτεμον καὶ αὐτὸ τὸ πόλισμα εἶλον καὶ ἐπόρθησαν»³²²⁷. Το 219 π.Χ. ο βασιλιάς της Σπάρτης Λυκούργος κυριεύει αιφνιδιαστικά την πόλη³²²⁸. Οι Πρασιές, όπως κι άλλες πόλεις της Κυνουρίας, μπορεί να παρέμειναν υπό τον έλεγχο της Σπάρτης μέχρι το 195 π.Χ., ενώ στα χρόνια του Αυγούστου φαίνεται ότι αποδόθηκαν στη Λακωνία³²²⁹.

Η αρχαία πόλη ταυτίζεται από τους περισσότερους με τα λείψανα παρά την Πλάκα του Λεωνιδίου, και ιδιαίτερα στην πλαγιά του λόφου του Αγ. Αθανασίου, που υψώνεται απότομα πάνω από το λιμάνι. Παρόλο που δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά, διάφορα ευρήματα μαρτυρούν τη ζωή του οικισμού από τον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. ως τα ρωμαϊκά χρόνια³²³⁰. Τα αγάλματα θα βρίσκονταν στο

³²²³ Για την Κυνουρία και την τοπογραφία της βλ. Φάκλαρης 1985. Το περιεχόμενο του όρου Κυνουρία έχει οριστεί κατά διαφορετικούς τρόπους. Σύμφωνα με τον Φάκλαρη 1985, 3-4 η Θυρεάτις είχε ως κύριο οικισμό τη Θυρέα και δευτερεύοντες την Ανθήνη, τη Νηρίδα, την Εύα και το Άστρον, ενώ στη χώρα των Πρασιών υπήρχαν οι δευτερεύοντες οικισμοί Πολίχνη, Τύρος, Γλυππία. Ο Shipley 2000, 377 αμφισβητεί τον διαχωρισμό παραθέτοντας κι άλλες απόψεις· σχετικά βλ. και Woysch-Méautis 2000, 166-168.

³²²⁴ Βλ. Φάκλαρης 1985, 27-33. Σύμφωνα με τους Waterhouse – Hope Simpson 1961, 174 οι πόλεις της Κυνουρίας δεν περιλαμβάνονται στο βασίλειο του Μενελάου στην Ιλιάδα, και για αυτή την πρώιμη εποχή φαίνεται ότι είχαν περισσότερο σχέσεις με την Αργολίδα αλλά και με την Αττική.

³²²⁵ Βλ. Πολύβ. 9,28,6-7· Πaus. 7,11,2. Πρβλ. Φάκλαρης 1985, 39-41· Shipley 2000, 378.

³²²⁶ Φάκλαρης 1985, 161-162· Shipley 1992, 218. Η πρώιμη σχέση των Πρασιών με την Αργολίδα προκύπτει από τη συμμετοχή της πόλης στην αμφικτυονία της Καλαύρειας (Στρ. 8,6,14), που δείχνει επίσης ότι επρόκειτο για αρκετά σημαντική πόλη στα αρχαία χρόνια. Σχετικά βλ. Cartledge 1979, 141· Φάκλαρης 1985, 162 με σημ.1· IACP 586.

³²²⁷ Θουκ. 2,56,6, βλ. 6,105,2, 7,18,3 για μία δεύτερη καταστροφική επιδρομή των Αθηναίων με τους Αργείους στα 414 π.Χ.· πρβλ. Αριστοφ. Ειρ. στ.242-243.

³²²⁸ Βλ. Πολύβ. 4,36,3-6.

³²²⁹ Ο Στρ. 8,6,2, αναφερόμενος πιθανόν στα χρόνια γύρω στο 100 π.Χ., σημειώνει ότι οι Πρασιές ανήκουν στους Αργείους· βλ. Φάκλαρης 1985, 163 με σημ.1, ο οποίος θεωρεί ότι η κεραμική δείχνει άμεση εξάρτηση από το Άργος τουλάχιστον κατά τον 2^ο αι. π.Χ.

³²³⁰ Για την αρχαία πόλη και τα ευρήματά της βλ. αναλυτικά Φάκλαρης 1985, 149-263, εικ.194, πίν.76-77· πρβλ. LS 282 αρ.ΒΒ33. Όσον αφορά τις λατρείες της πόλης, μόνον η θέση του ιερού του Αχιλλέα υποθετικά εντοπίζεται στη θέση της εκκλησίας του Αγ. Λεωνίδα, βλ. Φάκλαρης 1985, 243-244. Η θέση των Πρασιών ήταν διαφιλονικούμενη για τους περιηγητές, βλ. για τις απόψεις τους Frazer III, 391-392. Για πρώτη φορά υποδείχθηκε από τον Bursian 1872, 134 με σημ.1 και υποστηρίχθηκε από τους Wace – Hasluck 1907-08 174-175, Κ. Α. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1911, 278-279, Ρωμαίος 1955.

μικρό ακρωτήριο της Πλάκας, που ορίζει από Β το σημερινό λιμάνι³²³¹. Σύμφωνα με τον Φάκλαρη, εκτός από αυτό το λιμάνι, κι άλλο θα διαμορφωνόταν στα αρχαία χρόνια Β του ακρωτηρίου, το οποίο θα ήταν και το σπουδαιότερο, όμως οι προσχώσεις έχουν αλλοιώσει αισθητά τη μορφολογία του εδάφους³²³². Δεν μπορούμε να πούμε κάτι περισσότερο για τον τρόπο στησίματος και τη μορφή τους πέρα από αυτά που λέει ο Πausanias, από τον οποίο μάλιστα δεν προκύπτει με βεβαιότητα ότι και το άγαλμα της Αθηνάς είχε την ίδια μορφή με τα υπόλοιπα τρία, ήταν δηλαδή χάλκινο με ύψος περίπου 30 εκ.³²³³.

Προτού προχωρήσουμε στην πραγμάτευση των αγαλμάτων, οφείλουμε να καταγράψουμε και την πρόσφατη πρόταση ταύτισης των Πρασιών με τον αρχαίο οικισμό στο Νησί ή Παραλία του Αγ. Ανδρέα από τη Woysch-Méautis. Η θέση αυτή βρίσκεται αρκετά βορειότερα από το Λεωνίδι κι είχε ταυτιστεί με τις Πρασιές μόνο από τον Leake³²³⁴. Οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι και οι δύο προτάσεις ταύτισης των Πρασιών εμπεριέχουν αβεβαιότητες. Στηρίζονται μόνο σε ενδείξεις και εμπλέκονται σε συσχετισμούς που αφορούν όλη την προβληματική τοπογραφία της Κυνουρίας. Η Woysch-Méautis θεωρεί ότι η περιγραφή του Πausanias για το ακρωτήριο όπου ήταν στημένα τα αγάλματα αρμόζει καλύτερα με το Β άκρο της αρχαίας πόλης στην Παραλία του Αγ. Ανδρέα³²³⁵. Στη θέση αυτή βρίσκεται σήμερα μία ταβέρνα, μπροστά από την οποία είδε το 1997 έναν κυκλικό λίθο, διαμέτρου περίπου 70 εκ., με τόρμο πλίνθου. Υποθέτει ότι θα πρόκειται για το υπόβαθρο ενός εκ των αγαλμάτων, μάλιστα πληροφορήθηκε από τους κατοίκους ότι το 1927 άλλοι τρεις παρόμοιοι λίθοι ήταν ορατοί. Σήμερα όλοι αυτοί οι λίθοι είναι κατεστραμμένοι.

Για ένα παρόμοιο σύνταγμα με των Πρασιών κάνει λόγο ο Πausanias στη βραχονησίδα Πέφνο, απέναντι από την ομώνυμη πόλη στις εκβολές του μικρού ή λακωνικού Πάμισου, σε απόσταση 20 σταδίων από τις Θαλάμες: «Ἐν ταύτῃ τῇ νησίδι ἀγάλματα Διοσκύρων χαλκᾶ μέγεθος ποδιαῖα ἐν ὑπαίθρῳ τῆς νησίδός ἐστιν»³²³⁶. Σημειώνει επιπλέον ότι εκεί γεννήθηκαν οι Διόσκουροι σύμφωνα με τον Αλκμάν και τους Θαλαμάτες, αν και οι Μεσσήνιοι διεκδικούσαν αυτή την περιοχή όπως και τους Διόσκουρους. Το μνημείο της Πέφνου συνηγορεί υπέρ της ταύτισης των αγαλμάτων των Πρασιών με τους Διόσκουρους³²³⁷. Έχουμε έτσι σε παρόμοιες θέσεις, όχι τυχαία σχεδόν «μέσα» στη θάλασσα θα λέγαμε, αγάλματα των πανάρχαιων λακωνικών θεοτήτων, που εκτός των άλλων θεωρούνταν προστάτες των ναυτικών. Επιπλέον, έχει παρατηρηθεί ότι οι Πρασιές και η Πέφνος αντιστοιχούν στα

³²³¹ Φάκλαρης 1985, 245· Παπαχατζής 2, 431 σημ.1.

³²³² Φάκλαρης 1985, 153-154. Από το αρχαίο λιμάνι σώζονταν στην αποβάθρα, μέχρι τις αρχές του αιώνα μας, βαθμίδες λαξευμένες στον βράχο [Κ. Α. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1911, 278].

³²³³ Αυτό επισημαίνεται από τον Robertson 1996α, 457 σημ.279: «Pausanias can also be understood to say that Athena's statue was quite distinct from the others. His affectation of a running style leaves the meaning in doubt».

³²³⁴ Leake 1830I, 484, 498 και Leake 1846, 295. Βλ. Woysch-Méautis 2000. Για την περιγραφή των λειψάνων από την αρχαία πόλη βλ. Φάκλαρης 1985, 48-59, ο οποίος την ταυτίζει με την Ανθήνη.

³²³⁵ Βλ. Woysch-Méautis 2000, 176-178.

³²³⁶ Πaus. 3,26,2-3. Το βραχώδες νησάκι αναγνωρίζεται απέναντι από το χωριό Πλάτσα που έχει μετονομαστεί Πέφνος, βλ. Παπαχατζής 2, 452 σημ.1· LS 300 αρ.Λ149· Shipley 1997, 266-267 αρ.119· IACP 551, 572.

³²³⁷ Φάκλαρης 1985, 245-246. Ο Robertson 1996α, 458 θεωρεί ότι η λατρεία των Διοσκύρων και στα δύο μέρη ανάγεται στη μυκηναϊκή εποχή.

όρια της Λακωνίας, αν και είναι δύσκολο να πούμε αν πίσω από τα μνημεία αυτά υποκρύπτεται μία σκοπιμότητα οριοθέτησης της χώρας³²³⁸.

Από την άλλη, στις Πρασιές πέραν της προσθήκης της Αθηνάς υπάρχουν τρία κι όχι δύο αγαλμάτια, κι ίσως αυτός είναι ο λόγος που ο Πausανίας αμφιταλαντεύεται μεταξύ των Διοσκούρων και των Κορυβάντων. Σχετικά ο Φάκλαρης θεωρεί ότι το τρίτο αγαλμάτιο μπορεί να ταυτισθεί με τον, εφόσον φορούσε πύλο, ο οποίος σχετίζεται με τους Διόσκουρους, καθώς σύμφωνα με την παράδοση των Θαλαμών στον Πausανία, τους μετέφερε μετά τη γέννησή τους από την Πέφνο στην Πελλάνα³²³⁹. Ως προς την αναφορά των Κορυβάντων ενδιαφέρον παρουσιάζει μία παράδοση που διασώζεται στον Στράβωνα των κατοίκων των Πρασιών της Ρόδου «ὡς εἶεν Κορύβαντες δαίμονες τινες Ἀθηνᾶς καὶ Ἥλιου παῖδες»³²⁴⁰. Ο Ρωμαίος υποστήριξε ότι τα τρία αγαλμάτια απεικονίζουν τους Κορύβαντες και υπέθεσε ότι η λατρεία των Κορυβάντων και της Αθηνάς μπορεί να είχε μεταφερθεί από τη Ρόδο στις Πρασιές³²⁴¹. Σύμφωνα με μία τρίτη άποψη τα αγαλμάτια ταυτίζονται με τους Κάβειρους εξαιτίας του αριθμού τους, της θέσης τους, που υποδεικνύει ναυτική λειτουργία, και της σχέσης τους με την Αθηνά, που συναντάται ξανά στην Ίμβρο και στη Σαμοθράκη³²⁴².

Και για τις τρεις ταυτίσεις ως επιχείρημα προβάλλεται η ναυτική λειτουργία, που όμως μαρτυρείται για όλους, ενώ οι Κορύβαντες και οι Κάβειροι είναι παρόμοιες δαιμονικές υπάρξεις που σχετίζονται μεταξύ τους αλλά και με τους Διόσκουρους. Η σύγχυση που υπήρχε για τις μορφές αυτές ήδη στην αρχαιότητα διαφαίνεται από τη σχετική διήγηση του Στράβωνα³²⁴³. Ανάλογα θα μπορούσαμε να προτείνουμε ότι απεικονίζονται Κουρήτες σε σχέση με την τοπική παράδοση για την ανατροφή του Διονύσου στην περιοχή αυτή, αν κι θα εξηγούνταν πιο δύσκολα η παρουσία της Αθηνάς. Η σύγχυση αυτή ίσως υπήρχε και για τα ίδια τα αγάλματα από τους κατοίκους των Πρασιών. Αποκαλυπτική είναι μία μαρτυρία του Πausανία για λατρεία της Ἄμφισσας: «Οἱ ἀμφισσεῖς ἔχουν καὶ μυστικὴ τελετὴ τῶν λεγομένων Ἀνάκτων παίδων· ποιοὶ θεοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ Ἄνακτες παῖδες, δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία· ἄλλοι λένε πως εἶναι οἱ Διόσκουροι, ἄλλοι οἱ Κουρήτες, καὶ ὅσοι νομίζουν πως ξέρουν κάτι παραπάνω λένε πως εἶναι οἱ Κάβειροι»³²⁴⁴.

Ὅποια και αν είναι η ερμηνεία των αγαλματιών, δύσκολα ίσως θα μπορούσαμε να τα θεωρήσουμε προγενέστερα της ελληνοιστικής εποχής³²⁴⁵. Κλείνοντας αξίζει να αναφερθούν κάποια στοιχεία για την εικονογραφία των Διοσκούρων με βάση τα περίπου 50 σωζόμενα λακωνικά αναθηματικά ανάγλυφα όπου απεικονίζονται οι ήρωες ή τα σύμβολά τους (δόκανα, αμφορείς)³²⁴⁶. Τα περισσότερα είναι ελληνοιστικά ή των αυτοκρατορικών χρόνων και μόνο οκτώ χρονολογούνται στον 6^ο και στον 5^ο αι. π.Χ., στα οποία η εικονογραφία δεν είναι παγιωμένη. Ο πύλος για τους Διόσκουρους,

³²³⁸ Musti – Torelli 1991, xx-xxi, xxii. Ο μικρός Πάμισος συνιστά το όριο της Μεσσηνίας με τη Λακωνία από την ελληνοιστική εποχή, βλ. Meyer 1978, 169.

³²³⁹ Πaus. 3,26,1. Φάκλαρης 1985, 246.

³²⁴⁰ Στρ. 10,3,19.

³²⁴¹ Ρωμαίος 1955, 98-99. Η Woysch-Méautis 2000, 178 προτιμά αυτή την ερμηνεία παρά την προαναφερθείσα του Φάκλαρη.

³²⁴² Βλ. Wide 1893, 273, 313 σημ.1, 324· Musti – Torelli 1991, 275.

³²⁴³ Βλ. Στρ. 10,3.

³²⁴⁴ Πaus. 10,38,7.

³²⁴⁵ Musti – Torelli 1991, 275.

³²⁴⁶ Βλ. Motyka Sanders 1992· Motyka Sanders 1993· Köhne 1998.

που εμφανίζεται από το β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. στην αττική αγγειογραφία, δεν μαρτυρείται σε κανένα από τα ανάγλυφα αυτά για τους Διόσκουρους κατά την κλασική εποχή³²⁴⁷. Επιπλέον, από την αρχή της νομισματοκοπίας στη Σπάρτη μέχρι και τα αυτοκρατορικά χρόνια οι Διόσκουροι ή τα σύμβολά τους εμφανίζονται συχνά. Οι πύλοι φορεμένοι από τους Διόσκουρους ή ως μεμονωμένα σύμβολα απεικονίζονται σε νομίσματα ελληνιστικών χρόνων.

5.11. ΣΠΑΡΤΗ. ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΔΙΑ ΣΥΛΛΑΝΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΥΛΛΑΝΙΑΣ

Πλούτ. Λυκ. 6,1 «Διὸς Συλλανίου καὶ Ἀθανᾶς Συλλανίας ἱερὸν»

Η λεγόμενη Μεγάλη Ρήτρα, το παλαιότερο πολιτειακό κείμενο που μας είναι γνωστό από την αρχαία Ελλάδα, ξεκινά με την αναφορά ενός ιερού του Δία Συλλανίου και της Αθηνάς Συλλανίας. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι το συγκεκριμένο κείμενο ταλανίζει μέχρι σήμερα την έρευνα, καθώς δεν έχουν βρει οριστική λύση τα προβλήματα σχετικά με τη χρονολόγηση και την ερμηνεία του. Αποκαλυπτική των δυσκολιών αυτών είναι η παρατήρηση του Cartledge ότι το ακριβές νόημα καθεμιάς σχεδόν από τις πενήντα περίπου λέξεις της Μεγάλης Ρήτρας αποτελεί αντικείμενο έντονης αμφισβήτησης³²⁴⁸. Τα ίδια ισχύουν και για το ιερό του Δία και της Αθηνάς υπό την αινιγματική επίκληση Συλλάνιοι, αν κιόλας πρόκειται για τη σωστή ανάγνωση του επιθέτου. Για το ιερό δεν υπάρχει απολύτως καμία άλλη μαρτυρία – περιέργως, αν λάβουμε υπόψη τη σημασία της Μεγάλης Ρήτρας για την πόλη της Σπάρτης.

Η Μεγάλη Ρήτρα υποτίθεται ότι δόθηκε από το μαντείο των Δελφών στον θρυλικό νομοθέτη Λυκούργο, στον οποίο ήδη από την αρχαιότητα αποδιδόταν το ξεχωριστό πολιτειακό καθεστώς της Σπάρτης, καθώς και η κοινωνική οργάνωση που συμβάδιζε με αυτό, και για τα οποία σχηματίζουμε μία γενική εικόνα χάρη στον Βίο του Λυκούργου από τον Πλούταρχο³²⁴⁹. Ο τελευταίος είναι που μας παραδίδει το κείμενο της Μεγάλης Ρήτρας έχοντας χρησιμοποιήσει ως πηγή, όπως είναι γενικά παραδεκτό, μία χαμένη πραγματεία του Αριστοτέλη· επιπλέον, ο Πλούταρχος αναφέρει ότι αργότερα οι βασιλείς Θεόπομπος και Πολύδωρος πρόσθεσαν ακόμη μία φράση στο κείμενο της Ρήτρας³²⁵⁰.

³²⁴⁷ Köhne 1998, 176-177.

³²⁴⁸ Cartledge 2004, 66. Πρβλ. Oliva 1971, 77: «It is extremely difficult to determine the true purpose and significance of the rhetra and to date it». Η βιβλιογραφία για τη Μεγάλη Ρήτρα είναι ομολογουμένως τεράστια, πρβλ. τη διατύπωση του Cartledge 1979, 131: «over which more scholarly ink has been spilt than over any other Greek text of comparable length».

³²⁴⁹ Για την προσωπικότητα του Λυκούργου και τον σχολιασμό του Βίου του από τον Πλούταρχο, βλ. συνοπτικά Stibbe 1996α. Όπως θα δούμε παρακάτω στο σχετικό κεφάλαιο, ο Λυκούργος φερόταν και ως ο ιδρυτής του ναού της Αθηνάς Οφθαλμίτιδος στη Σπάρτη.

³²⁵⁰ Πλούτ. Λυκ. 6,1: «Οὕτω δὲ περὶ ταύτην ἐσπούδασε τὴν ἀρχὴν ὁ Λυκοῦργος ὥστε μαντεῖαν ἐκ Δελφῶν κομίσει περὶ αὐτῆς, ἣν ρήτραν καλοῦσιν. Ἔχει δὲ οὕτως· “Διὸς Συλλανίου καὶ Ἀθανᾶς Συλλανίας ἱερὸν ἰδρυσάμενον, φυλάς φυλάξαντα καὶ ὠβάς ὠβάξαντα, τριάκοντα γερουσίαν σὺν ἀρχαγέταις καταστήσαντα, ὥρας ἐξ ὥρας ἀπελλάζειν μεταξύ Βαβύκας τε καὶ Κνακιῶνος, οὕτως εἰσφέρειν τε καὶ ἀφίστασθαι· δάμω δὲ τὰν κυρίαν ἤμεν καὶ κράτος”», και 6,3: «Ὑστερον μέντοι τῶν πολλῶν ἀφαιρέσει καὶ προσθέσει τὰς γνώμας διαστρεφόντων καὶ παραβιαζομένων, Πολύδωρος καὶ Θεόπομπος οἱ βασιλεῖς τάδε τῇ ρήτρᾳ παρενέγραψαν· “Αἰ δὲ σκολιὰν ὁ δᾶμος ἔροιτο, τοὺς πρεσβυγενέας καὶ ἀρχαγέτας ἀποστατήρας ἤμεν”».

Δεν έχει νόημα στο σημείο αυτό να υπεισέλθουμε στο ζήτημα της χρονολόγησης κι ακόμη περισσότερο της ιστορικότητας του Λυκούργου, καθώς δεν πιστεύουμε ότι εντέλει μπορούν να προσφέρουν πολλά στην εκτίμηση της Μεγάλης Ρήτρας, και μάλιστα σε ό,τι αφορά το δικό μας ζητούμενο. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι ότι δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η γνησιότητα και η πρώιμη χρονολόγηση της Μεγάλης Ρήτρας, το περιεχόμενο της οποίας έχει αναμφισβήτητη πολιτική σημασία σε σχέση με τη συγκρότηση του σπαρτιατικού «κράτους».

Σημαντική ένδειξη για τη χρονολόγηση της Μεγάλης Ρήτρας είναι το ότι ήταν γνωστή στον Τυρταίο, όπως διαφαίνεται από το απόσπασμα ενός ποιήματός του με τον τίτλο «Ευνομία»: μάλιστα, ο Τυρταίος φαίνεται να αποδίδει όλο σχεδόν το κείμενο της Ρήτρας στους βασιλείς Θεόπομπο και Πολύδωρο (α' τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.)³²⁵¹. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο επικρατούσες τάσεις χρονολόγησης και αλληλοεξαρτώμενης ερμηνείας του κειμένου της Μεγάλης Ρήτρας: είτε θέτει το θεσμικό πλαίσιο του πολιτικού συστήματος στο πλαίσιο της δημιουργίας της νέας πόλης-κράτους με την ενσωμάτωση των Αμυκλών το 750 π.Χ. είτε συνιστά ένα από τα μέτρα που ελήφθησαν κατά την πολιτική κρίση που γνώρισε η Σπάρτη στο α' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. Γενικά στη σύγχρονη έρευνα φαίνεται να κυριαρχεί η άποψη ότι το κείμενο της Μεγάλης Ρήτρας, αν όχι παράχθηκε, τουλάχιστον καταγράφηκε μόλις στον 7^ο αι. π.Χ.

Τα επίθετα Συλλάνιοι για τον Δία και την Αθηνά, που δεν συναντώνται πουθενά αλλού ούτε βρίσκουν κανένα έρεισμα στην αρχαιολογία, έχουν προκαλέσει σύγχυση στους μελετητές, οι οποίοι φαίνεται να αποφεύγουν να ασχοληθούν ιδιαίτερα με το ακανθώδες αυτό ζήτημα³²⁵². Παρόλο που όλα τα χειρόγραφα του Πλούταρχου παραδίδουν τη γραφή Συλλάνιοι, προτάθηκαν διορθώσεις, που όμως κι αυτές δεν συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση του κειμένου³²⁵³. Οι παλαιότεροι μελετητές συνήθως αντικαθιστούν το υ με το ε και ανάγουν το επίθετο Σελλάνιος στο Ελλάνιος. Μία άλλη πρόταση, που έχει θεωρηθεί σχετικά πειστική, είναι το επίθετο Υλλάνιος, το οποίο προέρχεται από την παλαιά δωρική φυλή Υλλείς, από την οποία έλκουν την καταγωγή τους οι δύο βασιλικοί οίκοι της Σπάρτης. Στη σύγχρονη έρευνα ως εναλλακτική επικρατεί η γραφή Σκυλλάνιοι³²⁵⁴. Ως επιχειρήματα για τη γραφή αυτή χρησιμοποιούνται δύο λήμματα του Ησύχιου και του Στέφανου του Βυζάντιου, από τα οποία προκύπτει η σχέση με την Κρήτη και με την πολεμική σφαίρα για τις δύο θεότητες³²⁵⁵.

Όσον αφορά την ετυμολογία του επιθέτου Συλλάνιος διαφορετικές απόψεις έχουν διατυπωθεί. Τελευταία, ο Ogden εύλογα ανάγει την ετυμολογία του επιθέτου συν-λαν-ιος στη λέξη λᾶνος, δωρική μορφή του λῆνος, ονομασία που χρησιμοποιείται για οποιοδήποτε κοίλο

³²⁵¹ Βλ. Stibbe 1996α, 73 σημ.31· Cartledge 2004, 68.

³²⁵² Όπως παρατηρεί ο Link 2000, 84 σημ.314 μόνο παρεμπιπτόντως υπογραμμίζεται ότι η Μεγάλη Ρήτρα αρχίζει με εντολή για την ίδρυση ιερού. Αλλά και οι θρησκευολόγοι δεν ασχολήθηκαν με το ζήτημα π.χ. ο Wide 1893, 18 δεν επιχειρεί να εξηγήσει την αινιγματική επίκληση, καθώς δεν έχει να προσφέρει κάτι σίγουρο.

³²⁵³ Όπως είχε ήδη επισημάνει ο Oliva 1971, 78 όλες οι διορθώσεις είναι καθαρά υποθετικές (βλ. 77-78 για μία επισκόπησή τους), ενώ μεταξύ άλλων οι Cartledge 1979, 101 και Ogden 1994, 102 σημ.108 διατείνονται ότι δεν υπάρχει λόγος να απορρίψουμε τη γραφή των χειρογράφων και ότι καμία διόρθωση δεν είναι πειστική.

³²⁵⁴ Βλ. Thomas 2008, 319.

³²⁵⁵ Στέφ. Βυζ. λ. Σκύλλιον, ὄρος Κρήτης, οἱ παροικοῦντες Σκύλλιοι· Σκύλλιος γὰρ ὁ Ζεὺς αὐτοῦ τιμᾶται, ἔνθα φασὶν ἀποθέσθαι τοὺς Κουρῆτας μετὰ τῶν Σπαρτιατῶν τὸν Δία. Ησύχιος λ. σκυλλανίς, ἡ πολεμική. Ἴσως ἀπὸ τοῦ σκυλεύειν (το οποίο θεωρεῖται ὅτι θα μπορούσε να είναι επίθετο της Αθηνάς). Ο Δίας Σκύλλιος και η Αθηνά Σκυλλία συναντώνται σε μία ελληνιστική επιγραφή από την Ελεύθερνα (SEG 41,743).

αντικείμενο³²⁵⁶. Πιστεύει πως με αυτό το επίθετο χαρακτηρίζονται οι θεοί που προστατεύουν τις συγκεντρώσεις του λαού («άπελλάζειν») στο φυσικό κοίλωμα «μεταξύ Βαβύκας τε καὶ Κνακιῶνος» κατά το κείμενο της Μεγάλης Ρήτρας. Τα τοπωνύμια αυτά φαίνεται να υποδεικνύουν μία περιοχή κλειστή με βουνά και έλος, αν κρίνουμε από την ετυμολογική σχέση τους με τα αγριοκάτσικα και τους πελεκάνους.

Παρά την ισχυριζόμενη αρχαιότητα και τη θεσμική σημασία του ιερού των Συλλανίων δεν υπάρχει μνεία του από άλλους συγγραφείς ούτε καν από τον Πausανία, που δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τέτοιες λατρείες. Ως εκ τούτου γίνονται απόπειρες σύνδεσης του ιερού με παραδιδόμενες λατρείες του Δία και της Αθηνάς στη Σπάρτη υπό άλλη επίκληση.

Πρέπει να τονίσουμε ότι από το χωρίο προκύπτει η ίδρυση ενός ιερού για τον Δία και την Αθηνά κι όχι απαραίτητα ενός ναού – ούτε δύο ιερών ή δύο ναών όπως φέρεται από κάποιους. Το ερώτημα γιατί θα πρέπει να ιδρυθεί ιερό συγκεκριμένα για τους θεούς αυτούς με την επίκληση Συλλάνιοι παραμένει ανοικτό, καθώς μία ασφαλής απάντηση σε αυτό εξαρτάται από τα προβλήματα στα διαφορετικά επίπεδα που έχουν σκιαγραφηθεί ως εδώ. Οπωσδήποτε προκύπτει η άμεση σχέση της θρησκείας με την πολιτική, ένα τυπικό ελληνικό φαινόμενο ιδίως της πρώιμης εποχής. Ο Δίας είναι ο μυθικός πρόγονος των Σπαρτιατών, η Αθηνά η βασική θεά της πόλης, ενώ και οι δύο μαζί συλλατρεύονται από τους Σπαρτιάτες και σε άλλες περιπτώσεις. Και οι δύο μαζί φαίνεται να δρουν ως φύλακες και προστάτες της νέας τάξης και δομής της πόλης, προβάλλοντας ως τα ενωτικά σύμβολα μίας νέας πραγματικότητας, όποια κι αν ήταν αυτή.

Ο ρόλος αυτός των δύο θεών, ως προστατών της οντότητας της Σπάρτης, δηλώνεται και από μία άλλη μαρτυρία. Από τη Λακεδαιμονίων Πολιτεία του Ξενοφώντα πληροφορούμαστε για τις θυσιασθήριες τελετές που εκτελεί ο βασιλιάς κατά την έναρξη μίας εκστρατείας: «θύει μὲν γὰρ πρῶτον οἴκοι ὦν Διὶ Ἀγήτορι καὶ τοῖς σὺν αὐτῶ· ἦν δὲ ἔνταυθα καλλιερῆση, λαβὼν ὁ πυρφόρος πῦρ ἀπὸ τοῦ βωμοῦ προηγείται ἐπὶ τὰ ὄρια τῆς χώρας· ὁ δὲ βασιλεὺς ἐκεῖ αὖ θύεται Διὶ καὶ Ἀθηνᾶ. Ὅταν δὲ ἀμφοῖν τούτοις τοῖν θεοῖν καλλιερηθῆ, τότε διαβαίνει τὰ ὄρια τῆς χώρας»³²⁵⁷. Η θυσία προς τον Δία και την Αθηνά στα ὄρια της χώρας αλλού ονομάζεται «διαβατήρια» και ως πρακτική υπό την αυστηρή της έννοια φαίνεται ότι περιορίζεται μόνο στη Σπάρτη³²⁵⁸. Ὅπως παρατηρεῖ ο Pettersson με τα διαβατήρια εκφράζεται η διάκριση της πόλης κράτους και του κόσμου εκτός των ορίων της· όσο ο στρατός βρίσκεται εντός της επικράτειας θυσιάζει προς τον Δία και την Αθηνά, ενώ έξω από αυτήν και πριν τη μάχη μία αίγα θυσιάζεται στην Αγροτέρα Ἄρτεμη³²⁵⁹. Ο συλλογισμός αυτός εναρμονίζεται με την κατάδειξη του Δία και της Αθηνάς από τη Μεγάλη Ρήτρα ως ὑπιστων θεοτήτων της Σπάρτης. Μάλιστα ο Lipka θεωρεῖ ότι η διαβατήρια θυσία απευθύνεται στους Συλλάνιους θεούς³²⁶⁰.

³²⁵⁶ βλ. Ogden 1994, 102.

³²⁵⁷ Ξεν. Λακ. πολ. 13,2-3.

³²⁵⁸ βλ. Pritchett 1979, 67-71· Lonis 1979, 95-97· Lipka 2002, 212-213. Για τη θυσία προς τον Δία Αγήτορα βλ. παρακάτω. Στον Πολύαινο. Στρατηγ. 1,10 διαβάζουμε ότι «Ἡρακλεῖδα μὲν δὴ ἔθυσον τῇ Ἀθηνᾶ τῶν ὀρίων ὑπερβατήρια» και ο Lipka 2002, 213 αναρωτιέται αν στο σημείο αυτό αντλεί από τον Ξενοφώντα.

³²⁵⁹ Pettersson 1992, 118-119.

³²⁶⁰ Lipka 2002, 26, 213. Ο Prontera 1980, 223 υποθέτει ότι τα ὄρια της σπαρτιατικής περιοχής, που δεν κατονομάζονται από τον Ξενοφώντα, αντιστοιχούν στον Ευρώτα. Γνωρίζουμε ότι πριν τη διάβαση της γέφυρας υπήρχε ιερό της Αθηνάς Αλέας και αμέσως μετά του Δία Πλούσιου, όπως θα δούμε παρακάτω· ο μελετητής

5.12. ΣΠΑΡΤΗ. ΑΓΟΡΑ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΓΟΡΑΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΑ ΑΣΦΑΛ(Ε)ΙΟΥ (·)

Παυσ. 3,11,9 «τὸ δὲ Ἀθηναῖς ἀγοραίας καὶ Ποσειδῶνος ὄν ἐπονομάζουσιν ἀσφάλιον»

Ο Πausanίας ξεκινάει την περιγραφή της Σπάρτης από τη «θέας ἄξια» αγορά, την οποία θα χρησιμοποιήσει και ως σημείο εκκίνησης για τις διαδρομές του μέσα στην πόλη, αφού πρώτα επαναλάβει την αρχή του έργου του να ασχοληθεί μόνο με τα «μάλιστα ἄξια μνήμης» και τα «ἀξιολογώτατα»³²⁶¹. Αναφέρει πρώτα τα δημόσια κτήρια που στεγάζουν τις πολιτικές αρχές του τόπου («βουλευτήριον» της γερουσίας, «ἀρχεῖα» των εφόρων, των νομοφυλάκων και των βιδιαίων)³²⁶² και κάνει λόγο για το «ἐπιφανέστατον» κτήριο της αγοράς, τη λεγόμενη περσική στοά³²⁶³. Ναούς στην αγορά αναφέρει μόνο δύο αφιερωμένους στην αυτοκρατορική λατρεία, το ναό του Καίσαρα και το ναό του Αυγούστου³²⁶⁴. Στη συνέχεια απαριθμεί, όχι χωρίς ασάφειες, διάφορα ιερά, αγάλματα και τάφους ξεκινώντας από τα αγάλματα του Απόλλωνα Πυθαέα, της Ἀρτεμης και της Λητούς, και σημειώνοντας ότι η πλατεία λέγεται Χορός, επειδή σε αυτήν λαμβάνουν χώρα χοροὶ εφήβων κατά την εορτή των Γυμνοπαιδιών. Κοντά στα παραπάνω αγάλματα βλέπει ένα ιερό της Γης και του Δία Αγοραίου, ένα ιερό της Αθηνάς Αγοραίας και του Ποσειδῶνα Ασφάλειου κι ένα ιερό του Απόλλωνα και της Ἥρας³²⁶⁵.

Φαντάζει περίεργο που η Αθηνά Αγοραία λατρεύεται στο ίδιο ιερό με τον Ποσειδῶνα Ασφάλειο κι όχι με τον Δία Αγοραίο, που μοιράζεται άλλο ιερό με τη Γη. Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι οι δύο θεότητες με την ίδια επίκληση, που κατονομάζονται η μία μετά την άλλη, στην πραγματικότητα στεγάζονται στο ίδιο ιερό, όπως αφήνεται να εννοηθεί από κάποιους νεότερους μελετητές³²⁶⁶. Ο Wide δέχεται τη συλλατρεία αυτή, αλλά φαίνεται να αδυνατεί να την εξηγήσει, αν και

θεωρεί ότι θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε εδώ τη θέση όπου κατά την πρώιμη εποχή γίνονταν η διαβατήρια θυσία προς τον Δία και την Αθηνά.

³²⁶¹ Παυσ. 3,11,1.

³²⁶² βλ. Παυσ. 3,11,2.

³²⁶³ Σύμφωνα με τον Παυσ. 3,11,3 η στοά είχε κτιστεί από τα λάφυρα των περσικών, όμως «με τον καιρό την έχουν διαμορφώσει στο σημερινό της μέγεθος και το σημερινό διάκοσμο»: πάνω στους κίονες στέκονται μαρμάρيني Πέρσες, μεταξύ των οποίων και ο Μαρδόκιος, ενώ υπάρχει και γλυπτική εικόνα της Αρτεμισίας. Επίσης από τον Βιτρούβιο (1,1,6) πληροφορούμαστε ότι η στοά κτίστηκε μετά τη μάχη των Πλαταιών κι ότι αγάλματα αιχμαλώτων με βαρβαρικά ενδύματα κρατούν τη στέγη της.

³²⁶⁴ Παυσ. 3,11,4· κοντά στον βωμό του Αυγούστου είδε τον χάλκινο ανδριάντα του Αγία, μάντη του Λύσανδρου, ο οποίος είχε συμβάλει στη νίκη των Αιγός Ποταμών, βλ. Παυσ. 3,11,5-9. Η ανέγερση αυτών των δύο ναών τοποθετείται στα χρόνια του Αυγούστου και οφείλεται πιθανόν σε πρωτοβουλία του Ευρυκλή, βλ. Cartledge – Spawforth 1989, 127-128.

³²⁶⁵ Παυσ. 3,11,9: «Τούτων δὲ οὐ πόρρω Γῆς ἱερὸν καὶ Διὸς ἔστιν ἀγοραίου, τὸ δὲ Ἀθηναῖς ἀγοραίας καὶ Ποσειδῶνος ὄν ἐπονομάζουσιν ἀσφάλιον, καὶ Ἀπόλλωνος αὖθις καὶ Ἥρας».

³²⁶⁶ Η Villing 1997, 82 σημ.2 απαριθμώντας τις λατρείες της Αθηνάς στη Σπάρτη αναφέρει, χωρίς να σχολιάζει: «Pausanias saw a sanctuary of Athena Agoraia, probably shared with Zeus Agoraios, near the agora (3,11,9)». Αλλά και από τον σχολιασμό του Torelli φαίνεται να προτιμάται η συλλατρεία του Δία με την Αθηνά, με την οποία συσχετίζει τον Ποσειδῶνα, βλ. Musti – Torelli 1991, 197· πρβλ. στην εισαγωγή του τόμου: «... i santuari di Gea, di Zeus e Atena Agoraioi, di Posidone Asphalios, di Apollo, di Era e delle Moire» [Musti – Torelli 1991, xi].

πραγματεύεται σχετικά διεξοδικά τη στενή σχέση του Ποσειδώνα και της Αθηνάς στη Σπάρτη κι αλλού³²⁶⁷.

Το κείμενο του Πausanias δεν αφήνει αμφιβολία για διαφορετική ερμηνεία της σύζευξης των θεοτήτων, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι η λατρευτική σύνδεση της Γης με τον Δία δεν είναι καθόλου ασυνήθιστη, μάλιστα ανάγεται σε αρχαίους χρόνους, όπως εξάλλου και η ίδια η σπαρτιατική λατρεία της Γης³²⁶⁸. Μάλιστα, αν δεχτούμε τη θεωρία του Kenzler³²⁶⁹ για την πρωταρχικά χθόνια όψη του Δία ως θεού της αγοράς, ο οποίος εξέλαβε σε μία μεταγενέστερη στιγμή την επίκληση Αγοραίος ώστε να διαφοροποιηθεί και μόνο από τις υπόλοιπες υποστάσεις του, η συλλατρεία αυτή στην αγορά της Σπάρτης φαντάζει απόλυτα δικαιολογημένη. Λιγότερο συνηθισμένη είναι η σύνδεση του Απόλλωνα με την Ήρα, η οποία παραπέμπει στην Αργολίδα, όπως σημειωτέον και οι υπόλοιπες λατρείες της Ήρας στη Σπάρτη³²⁷⁰.

Για τον Mylonopoulos³²⁷¹ – που κάνει ρητά λόγο για ιερό Ποσειδώνα Ασφάλειου και Αθηνάς Αγοραίας χωρίς να προβληματίζεται – η εξήγηση για τη σύνδεση του Ποσειδώνα με μία κατεξοχήν πολιτική Αθηνά εντοπίζεται στον χαρακτήρα του Ποσειδώνα ως θεού του σεισμού, που συνιστούσε ιδιαίτερη απειλή για τη Σπάρτη: η Αθηνά Αγοραία και ο Ποσειδώνας Ασφάλειος προστατεύουν από κοινού ολόκληρη την πόλη από το δημόσιο κέντρο της. Μάλιστα, πιστεύει ότι το ιερό ιδρύθηκε κατά την ανοικοδόμηση της πόλης μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 464 π.Χ. Σε μία ενεπίγραφη εικονιστική ερμαϊκή στήλη από τις Αμύκλες του 3^{ου} αι. μ.Χ. τιμάται ο Σέκστος Εύδαμος Ονασικράτης, στον οποίο αποδίδονται 17 ιερατικά αξιώματα – μερικές λατρείες της Σπάρτης, μάλιστα, εμφανίζονται μόνο εδώ³²⁷². Ο Εύδαμος ήταν ιερέας του Ποσειδώνα Ασφάλειου όμως όχι και της Αθηνάς Αγοραίας. Σχετικά ο Mylonopoulos παρατηρεί ότι προφανώς οι δύο θεότητες παρά τον κοινό χώρο λατρείας είχαν ο καθένας το δικό του ιερατείο.

Σύμφωνα με τη Hupfloher με βάση το κείμενο του Πausanias είναι αδύνατο να πούμε ποια ήταν η σχέση μεταξύ των ιερών που αναφέρει στο χωρίο αυτό ο Πausanias από άποψη τοπογραφίας και διοίκησης³²⁷³. Το ίδιο ισχύει και για τη μορφή τους, που πιθανόν ήταν απλή, ουσιαστικά θα επρόκειτο για βωμούς ή τεμένη μικρών διαστάσεων³²⁷⁴. Αβεβαιότητες υπάρχουν για τη θέση των ιερών στον χώρο και τη χρονολόγηση των λατρειών, από τη στιγμή μάλιστα που είναι άγνωστη η διαμόρφωση και τα στάδια εξέλιξης της αγοράς και υπάρχει διχογνωμία ακόμη και ως προς τον εντοπισμό της. Το μοναδικό σταθερό σημείο για τον εντοπισμό της αγοράς είναι το θέατρο, το οποίο

³²⁶⁷ Wide 1893, 54: «Dies scheint etwas eigentümlich, ...», βλ. 36-38. Ρητή είναι η μετάφραση του Παπαχατζή 2, 340: «Κοντά στα αγάλματα υπάρχει ιερό της Γης και του αγοραίου Δία, ένα άλλο της αγοραίας Αθηνάς και του Ποσειδώνα που τον επονομάζουν ασφάλιον και άλλο του Απόλλωνα και της Ήρας».

³²⁶⁸ Βλ. Wide 1893, 7-8· Osanna 1990, 92-93.

³²⁶⁹ Βλ. Kenzler 1999, 196-202.

³²⁷⁰ Βλ. Wide 1893, 25-29.

³²⁷¹ Βλ. Mylonopoulos 2003, 218-219 και 406-407. Σύμφωνα με τον μελετητή η επίκληση Ασφάλειος συναντάται για τον Ποσειδώνα στην Πελοπόννησο κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια με ελάχιστες εξαιρέσεις, βλ. Mylonopoulos 2003, 376-377.

³²⁷² IG V1, 559. Βλ. Wide 1893, 368-369, 370 αρ.2· Spawforth 1984, 279-280 αρ.13· Mylonopoulos 2003, 219, εικ.15.

³²⁷³ Hupfloher 2000, 193.

³²⁷⁴ Musti – Torelli 1991, 197.

βρίσκεται αμέσως Δ της σύμφωνα με τον Πausανία³²⁷⁵. Οι διάφορες προτάσεις εντοπισμού της έχουν γεωγραφική συνάφεια με τον λόφο του Παλαιόκαστρου και τα πεδινά εδάφη Ν του, ενώ μεγαλύτερη είναι η ποικιλία των ταυτίσεων για τα μνημεία που βρίσκονταν στην αγορά, καθώς δεν μπορούν να τους αποδοθούν αρχαιολογικά κατάλοιπα πέραν πάσης αμφιβολίας³²⁷⁶. Περισσότερο πιθανή φαίνεται η ταύτιση της αγοράς με το εκτεταμένο πλάτωμα του Παλαιόκαστρου στα ΝΑ της ακρόπολης, μία χονδρικά τετράγωνη περιοχή, μήκους πλευράς περίπου 200 μ., η οποία περιλαμβάνεται εντός του Α τμήματος της ύστερης οχύρωσης. Δεν έχει αποκλειστεί, ωστόσο, η πιθανότητα η αγορά να βρίσκεται στην πεδινή περιοχή αμέσως στα Ν, στους πρόποδες του Παλαιόκαστρου.

5.13. ΣΠΑΡΤΗ. ΑΓΟΡΑ, ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑ ΞΕΝΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΞΕΝΙΑΣ

Πaus. 3,11,11 «Ζεύς ξένιος καὶ Ἀθηνᾶ ξενία»

Συνεχίζοντας από τα προηγούμενα ο Πausανίας κάνει λόγο στην αγορά για ένα κολοσσιαίο άγαλμα του Δήμου των Σπαρτιατών και προσθέτει ότι οι Λακεδαιμόνιοι έχουν επίσης ένα ιερό των Μοιρών³²⁷⁷. Κοντά στο ιερό αυτό («πρὸς αὐτῶ») βρίσκεται ο τάφος του Ορέστη και «παρὰ τὸν τάφον» ο ανδριάντας του Πολύδωρου³²⁷⁸. Προσθέτει ότι υπάρχει και Ερμής Αγοραῖος με τον Δίονυσο παιδί και «τὰ ἀρχαῖα καλούμενα ἔφορεῖα»· στο εσωτερικό τους βρίσκεται το μνήμα του Επιμενίδη από την Κρήτη και του Αφαρέα του Περιήρη. Ο Πausανίας ολοκληρώνει την περιγραφή της αγοράς με μία φράση που παρουσιάζει κάποιες δυσκολίες: «ἐνταῦθα, ἔνθα αἱ Μοῖραι, καὶ Ἔστια τοῖς λακεδαιμονίοις ἔστι καὶ Ζεὺς ξένιος καὶ Ἀθηνᾶ ξενία»³²⁷⁹.

Παρόλο που η ονομαστική του κύριου ονόματος μίας θεότητας στον Πausανία δεν αποκλείεται να αναφέρεται σε αγάλματα κι όχι ιερά, στη συγκεκριμένη περίπτωση πρέπει να γίνεται λόγος για λατρείες που σχετίζονται κατά πάσα πιθανότητα μόνο με βωμούς, ακόμη κι αν νοούνται ή υπήρχαν αγάλματα. Είναι δυσκολότερο να πούμε αν στεγάζονται στο εσωτερικό του ιερού των

³²⁷⁵ Ο Πaus. 3,14,1 κατευθυνόμενος από την αγορά προς τα Δ συναντά το κενοτάφιο του Βρασίδα και κοντά το θέατρο.

³²⁷⁶ Βλ. Κουρίνου 2000, 99-108.

³²⁷⁷ Πaus. 3,11,10.

³²⁷⁸ Έχει τονιστεί η γειννίαση του ιερού των Μοιρών με τον τάφο του Ορέστη και αποδοθεί στη συγγένεια των Μοιρών με τις Ευμενίδες, αν και θα ήταν ίσως ανεπιθύμητο να τονιστεί αυτή η όψη του ήρωα. Από την άλλη αυτές οι χθόνιες θεότητες συνδέονται στενά με τη φύση και από αυτή την άποψη μπορούμε να δεχτούμε τις Μοίρες στην αγορά της Σπάρτης, όπου εξάλλου υπάρχει και ιερό της ίδιας της Γης, ενώ και στον βωμό του Αμυκλαίου οι Μοίρες απεικονίζονται δίπλα στις Ὠρες μαζί με τη Δήμητρα, την Κόρη και τον Πλούτωνα (Πaus. 3,19,4). Πρβλ. Wide 1893, 207-208· Richer 1998, 240 σημ.38. Όσον αφορά τον τάφο του Ορέστη, θεωρείται ότι η μεταφορά των οστών των ήρωα, πιθανόν με την παράλληλη καθιέρωση λατρείας του, συνιστά μία πολιτική επιλογή με στόχο την οικειοποίηση της δυναστείας των Ατρείδων και του αχαϊκού παρελθόντος και προσδίδει έμφαση στη μεταβολή της σπαρτιατικής πολιτικής από επιθετική σε ειρηνική συνύπαρξη γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. βλ. Cartledge 1979, 138-139· Malkin 1994, 26-29· Κουρίνου 2000, 128.

³²⁷⁹ Αυτή φαίνεται πως είναι η σωστή γραφή (πρβλ. Richer 1998, 241 με σημ.41), καθώς οι παλαιότεροι εκδότες θεωρούσαν φθαρμένη τη φράση γράφοντας «ἐνταῦθα, ἔνθα αἱ μοῖραι, καὶ ἔστιν ἃ καὶ λακεδαιμονίοις. Ἔστι καὶ Ζεὺς ξένιος καὶ Ἀθηνᾶ ξενία» ή «ἐνταῦθα αἱ Μοῖραι ... καὶ ἔστιν ἃ καὶ λακεδαιμονίοις*». Ἔστι καὶ Ζεὺς ξένιος καὶ Ἀθηνᾶ ξενία», βλ. Παπαχατζής 2, 342 σημ.2 και 521 σημ.6 παραθέτει κι άλλη γραφή «ἐνταῦθα, ἔνθα αἱ Μοῖραι, ἔστι τὰ φειδίτια λακεδαιμονίοις. Ἔστι καὶ Ζεὺς».

Μοιρών, αλλά φαίνεται πως η μνεία του τελευταίου συνιστά ένδειξη για την τοπογραφική εγγύτητα και μόνο των λατρειών αυτών. Με την άποψή μας αυτή φαίνεται να εναρμονιζόμαστε μόνο με τον Richer, αν κρίνουμε από τις διαφορετικές απόψεις των ερευνητών, οι οποίες διατυπώνονται χωρίς ανάλυση. Όπως παρατηρεί ο μελετητής, εξάλλου, το ιερό των Μοιρών δηλώνεται κατά τον ίδιο τρόπο («αί Μοῖραι) και η αναφορά της Εστίας υπονοεί την ύπαρξη βωμού³²⁸⁰.

Πιστεύουμε πως ο Πausanias οριοθετεί μία συγκεκριμένη περιοχή της αγοράς, τα μνημεία της οποίας συνιστούν μία ενότητα από άποψη όχι μόνο χώρου αλλά και περιεχομένου. Η ενότητα αρχίζει και κλείνει με το ιερό των Μοιρών, από το οποίο αρχίζει η διαδοχή των τοπογραφικών εξαρτήσεων των αναφερθέντων μνημείων. Το σύνολο αυτό των λατρειών, των αγαλμάτων και των άλλων μνημείων στην περιοχή των αρχαίων εφορείων δηλώνει για τους περισσότερους μελετητές ότι βρισκόμαστε στο πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο, στην καρδιά της πόλης. Η εικόνα αυτή αναδεικνύεται μέσα από τις μελέτες των Kennell και Richer³²⁸¹. Ο πρώτος έδειξε πειστικά πως τα αρχαία εφορεία λειτουργούσαν ως πρυτανείο κατά την ύστερη ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή, άποψη που έχει γίνει ευρέως αποδεκτή, και ο δεύτερος προχώρησε στην ανάλυση του περιεχομένου των εφορείων και των γειτονικών λατρειών και μνημείων σε σχέση με τους εφόρους, για τους οποίους δέχεται τη λειτουργία των πρυτάνεων.

Γενικώς θεωρείται ότι η λατρεία της Εστίας στις ελληνικές πόλεις είχε πολιτικό περιεχόμενο, καθώς ήταν συνδεδεμένη με την «κοινή εστία» της πόλης· ως εκ τούτου συναντάται στο πρυτανείο ή και στο βουλευτήριο, καθώς την απαντάμε και με την επίκληση Βουλαία³²⁸². Όμως το πρυτανείο ως σύμβολο της πόλης είναι ο χώρος όπου η πόλη δεξιώνεται τους ξένους επίσημους εκτός των άλλων. Οπότε στην περίπτωση της Σπάρτης αρμόζει σε αυτή την περιοχή να υπάρχουν και λατρείες των δύο βασικών θεοτήτων της Σπάρτης, που φέρουν μάλιστα την αρμόζουσα επίκληση Ξένιοι. Ο Ξένιος Δίας προβάλλεται ιδιαίτερα στα ομηρικά έπη ως προστάτης των ξένων και των νόμων της φιλοξενίας. Η επίκληση αυτή για την Αθηνά είναι μοναδική, ωστόσο πιστεύουμε ότι εξηγείται από τη σημασία που έχει γενικότερα για τη Σπάρτη η θεά και η λατρευτική σύνδεση της με τον Δία. Από πολλά στοιχεία προκύπτει ότι ο Δίας με την Αθηνά είναι οι βασικοί θεοί του σπαρτιατικού κράτους, και υπό τη συγκεκριμένη επίκληση υποδέχονται τους ξένους παρά την εστία – σύμβολο της πόλης. Η λατρεία θα μπορούσε να ανάγεται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., όταν, εκτός των άλλων, παρατηρείται μία στροφή

³²⁸⁰ Richer 1998, 242 σημ.51, πρβλ. 241 σημ.38. Παρατίθενται κάποιες από τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί. Wide 1893, 9: δεν είναι εντελώς σαφές αν υπήρχε ιδιαίτερη λατρεία, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε πως πρόκειται οι Ξένιοι αποτελούν πρόσθετη επίκληση άλλων θεών π.χ. του Δία και της Αθηνάς Αγοραίων. Παπαχατζής 2, 342 σημ.2: εξαιτίας της ασάφειας στο κείμενο του Πausanias μπορούμε να πούμε είτε ότι η Εστία, ο Δίας και η Αθηνά είχαν παρόμοια ιερά κοντά στο ιερό των Μοιρών είτε βωμούς μέσα στο ιερό των Μοιρών. Villing 1997, 82 σημ.2: «Zeus Xenios and Athena Xenia were worshipped in the sanctuary of Fates». Κουρίνου 2000, 100: «η κοινή Εστία και τα αγάλματα του Διός Ξενίου και της Αθηνάς Ξενίας». Lipka 2002, 213 «the cult statue of Zeus Xenios was worshipped together with a statue of Athena Xenia». Η Thomas 2008, 331 ισχυρίζεται ότι στο ιερό των Μοιρών υπήρχε ο τάφος του Ορέστη, καθώς και τα αγάλματα της Εστίας, του Δία και της Αθηνάς Ξενίων, ενώ οι Musti – Torelli 1991, 197 θεωρούν πιθανότερο να επρόκειτο για βωμούς παρά για αγάλματα.

³²⁸¹ Βλ. Kennell 1985, 233-237· Kennell 1987, 421-422· Richer 1998, 235-249.

³²⁸² Για την Εστία βλ. τελευταία Kajava 2004.

στην εξωτερική πολιτική της Σπάρτης προς τη διπλωματική οδό³²⁸³. Τα «ἀρχαῖα ἐφορεῖα» θα πρέπει να ανάγονται μετά τον σεισμό του 464 π.Χ.³²⁸⁴.

Ενδεχομένως η μειονεκτική θέση της Αθηνάς σε αυτούς τους λατρευτικούς συσχετισμούς έναντι της υπεροχής του Δία σε αυτή τη λειτουργία υποδεικνύεται από δύο γραπτές μαρτυρίες. Η ύπαρξη ενός ιερού ξεχωριστού από το ιερό των Μοιρών προκύπτει και από ένα χωρίο του Φιλόστρατου: «περιστάντες δ' αὐτὸν οἱ Λακεδαιμόνιοι ξένον τε παρὰ τῷ Διῖ ἐποιοῦντο καὶ τῶν οἴκοι νέων πατέρα, βίου τε νομοθέτην καὶ γερόντων γέρας»· αυτός ο Δίας πρέπει να είναι ο Ξένιος³²⁸⁵. Από την άλλη ο Δίας Βουλαίος και η Εστία Βουλαία κατονομάζονται σε μία αφιέρωση των χρόνων του Αδριανού από τους εφόρους και τους νομοφύλακες³²⁸⁶.

Ένα ενδιαφέρον παράλληλο της τριάδας των θεοτήτων που βλέπουμε στον Πausανία βρίσκουμε στον Πλάτωνα: αφού πρώτα διαλέξει την κατάλληλη θέση για τη φανταστική αποικία, αποδίδει ένα ιερό σε θεότητες που θεωρεί σημαντικές για το κράτος: «θέμενον Ἐστίας πρῶτον καὶ Διὸς καὶ Ἀθηνᾶς ἱερὸν, ἀκρόπολιν ὀνομάζοντα, κύκλον περιβάλλοντα»³²⁸⁷. Από το χωρίο αυτό φαίνεται, επιπλέον, η σημασία της Εστίας για τη δημόσια θρησκεία και για τον αποικισμό³²⁸⁸. Από την άλλη ύστεροι σχολιαστές μαρτυρούν ότι το πρυτανεῖο της Αθήνας ήταν αφιερωμένο στην Αθηνά³²⁸⁹.

Τέλος, αναρωτιόμαστε αν η πρώτη θυσία που εκτελεί ο βασιλιάς κατά την έναρξη μιας εκστρατείας προς τον Δία Ἀγήτορα σύμφωνα με τον Ξενοφῶντα («θύει μὲν γὰρ πρῶτον οἴκοι ὧν Διὶ Ἀγήτορι καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ»³²⁹⁰), λάβαινε χώρα σε αυτή την περιοχή, στον βωμό κοντά στην κοινή εστία ως σύμβολο της πατρίδας. Κι ακόμη περισσότερο αν θα μπορούσαμε να δούμε στους Ξένιους θεούς το ισοδύναμο των Συλλανίων της Μεγάλης Ρήτρας. Το ιερό των τελευταίων θα το περιμέναμε στην αγορά λόγω του χαρακτήρα της Μεγάλης Ρήτρας. Οι Συλλάνιοι είναι οι προστάτες του κράτους, το οποίο συμβολίζει η εστία.

5.14. ΣΠΑΡΤΗ. ΑΦΕΤΑΪΣ ΟΔΟΣ, ΤΡΙΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΕΛΕΥΘΕΙΑΣ

Πaus. 3,12,4 «Ἀθηνᾶς ἱερὸν ... ἄγαλμα ... τῆς Κελευθείας ἱερὰ ἀριθμῶ τρία»

Η πρώτη διαδρομή του Πausανία στη Σπάρτη είναι κατά μήκος της Αφεταΐδος οδού, για την ονομασία της οποίας αναφέρει την παράδοση ότι εκεί είχε γίνει ο αγώνας δρόμου που είχε προκηρύξει ο Ικάριος για τους μνηστήρες της Πηνελόπης, και στον οποίο αναδείχθηκε νικητής ο Οδυσσεύς³²⁹¹. Ο περιηγητής ξεκινώντας από την αγορά αναφέρει πρώτα τα λεγόμενα Βοώνητα, όπου

³²⁸³ Ο Δίας Ξένιος στην αγορά της Σπάρτης αλλά και της Θήρας εκφράζει την πολύ συγκεκριμένη πολιτική που είχαν υιοθετήσει οι πόλεις σε σχέση με τους ξένους, Martin 1951, 186. Βλ. Hodkinson 2001, 454-476 για τις σχέσεις ξενίας και τον θεσμό της προξενίας στη Σπάρτη. Μία ιδιαιτερότητα της Σπάρτης είναι ο ορισμός των προξένων από τους βασιλείς (Ηρόδ. 6,57,2).

³²⁸⁴ Richer 1998, 235.

³²⁸⁵ Όπως υπογράμμισε ο Richer 1998, 242-243 μετά από τον Wide 1893, 9.

³²⁸⁶ IG V1, 62. Βλ. Spawforth 1992, 229, 233.

³²⁸⁷ Πλάτ. Νόμ. 745b.

³²⁸⁸ Malkin 1987, 125, 144.

³²⁸⁹ Βλ. Malkin 1987, 115.

³²⁹⁰ Ξεν. Λακ. πολ. 13,2.

³²⁹¹ Βλ. Πaus. 3,12,1-2.

βρισκόταν άλλοτε η κατοικία του βασιλιά Πολυδώρου³²⁹², και στη συνέχεια το ιερό της Αθηνάς Κελεύθειας αντίκρυ από το αρχείο των Βιδαιίων. Λένε πως ο Οδυσσεύς έστησε το λατρευτικό άγαλμα της θεάς, στην οποία και έδωσε αυτή την επίκληση, όταν νίκησε τους μνηστήρες της Πηνελόπης στον αγώνα δρόμου. Συγκεκριμένα, ο Πausanias αναφέρει ότι ο ήρωας ίδρυσε τρία ιερά της Αθηνάς Κελεύθειας σε απόσταση μεταξύ τους, ωστόσο παρακάτω δεν κάνει λόγο για τα άλλα δύο³²⁹³.

Η Αφεταιίς φαίνεται ότι ήταν η σημαντικότερη οδός της Σπάρτης, που διέσχιζε την πόλη στον άξονα Β-Ν καταλήγοντας στα Ν τείχη, όπως υποδεικνύεται από τον συνδυασμό τοπογραφικών ενδείξεων των αρχαίων συγγραφέων³²⁹⁴. Στη συζήτηση για την ταύτιση της ακριβούς πορείας της, από την οποία απουσίαζαν οι αρχαιολογικές ενδείξεις, η Κουρίνου προσέφερε ένα σταθερό σημείο με την ταύτιση της θέσης του τεμένους του Ταινάριου Ποσειδώνα, που βρισκόταν στην οδό αυτή³²⁹⁵. Φαίνεται λοιπόν πως η Αφεταιίς οδός ακολουθούσε σε γενικές γραμμές την πορεία της σημερινής οδού Γκορτσολόγου (Ακροπόλεως) και κατέληγε στην περιοχή Β/ΒΑ από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου, όπου θα υπήρχε αρχαία γέφυρα για τη ζεύξη της Μαγουλίτσας. Το σημείο εκκίνησης της Αφεταιΐδος οδού Ν από την αγορά εντοπίζεται από την Κουρίνου στο τμήμα της υστερορωμαϊκής οχύρωσης, Ν από τη ρωμαϊκή στοά, όπου έχουν βρεθεί δύο πύλες σε πολύ κοντινή απόσταση³²⁹⁶. Πέραν της παράδοσης που σχετίζεται με την Αφεταιΐδα και άλλα στοιχεία συνηγορούν για τη σημασία αλλά και την αρχαιότητα της οδού αυτής, η οποία φαίνεται ότι διέσχιζε την αγορά και προϋπήρχε αυτής³²⁹⁷.

Η επίκληση «κελεύθεια», που εμφανίζεται μόνο εδώ, παράγεται από τη λέξη «ή κέλευθος», συνώνυμη της οδού, που δηλώνει περισσότερο την πορεία, και συναντάται κυρίως στον Όμηρο³²⁹⁸. Ο Wide³²⁹⁹ αμφισβητεί τη σχέση της Αθηνάς Κελεύθειας με τον αγώνα δρόμου και υποθέτει ότι η επίκληση αποδόθηκε στη θεά ως προστάτιδα των δρόμων κατά αναλογία με άλλες θεότητες όπως π.χ. η Άρτεμη Ηγεμόνη ή ο Ερμής Οδαίος ή Πομπαίος, στις οποίες εμπεριέχεται μία χθόνια σημασία.

³²⁹² Σύμφωνα με τον Πaus. 3,12,3 μετά τον θάνατο του βασιλιά τα αγόρασαν από τη σύζυγό του δίνοντας βόδια κατά την αρχαία συνήθεια. Πιθανόν σε μία μεταγενέστερη στιγμή εδώ βρισκόταν η έδρα των υπεύθυνων αξιωματούχων για την αγορά των ζώων προς θυσία («βοῶναι).

³²⁹³ Πaus. 3,12,4: «Τοῦ δὲ τῶν βιδαιίων ἀρχείου πέραν ἐστὶν Ἀθηναῖς ἱερόν· Ὀδυσσεὺς δὲ ἰδρύσασθαι τὸ ἄγαλμα λέγεται καὶ ὀνομάσαι Κελεύθειαν, τοὺς Πηνελόπης μνηστῆρας τῷ δρόμῳ νικήσας. Ἰδρύσατο δὲ τῆς Κελευθείας ἱερά ἀριθμῶ τρία διεστηκότα ἀπ' ἀλλήλων».

³²⁹⁴ Στο τέρμα της Αφεταιΐδος οδού, πολύ κοντά στο τείχος, βρίσκεται το ιερό της Δίκτυνας (Πaus. 3,12,8), το οποίο εντοπίζεται στα Ν κράσπεδα της πόλης με βάση την περιγραφή του Liv. 34,38,5 για τα γεγονότα του 195 π.Χ. σχετικά με την επίθεση του Flaminius στην Σπάρτη. Η ταύτιση της πορείας της οδού υπήρξε ένα προσφιλέζ ζήτημα για όλους τους μελετητές της τοπογραφίας της Σπάρτης, οι περισσότεροι εκ των οποίων συνδέουν την Αφεταιΐδα με την οδό που οδηγούσε προς τις Αμύκλες ή το ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνα για την επισκόπηση των απόψεων και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Κουρίνου 2000, 132-134.

³²⁹⁵ Βλ. Κουρίνου 2000, 131-139, 238 αρ.4-5. Για το ιερό του Ποσειδώνα Ταινάριου βλ. Mylonopoulos 2003, 219-221.

³²⁹⁶ Κουρίνου 2000, 136-137.

³²⁹⁷ Stibbe 1989, 68· Κουρίνου 2000, 131-132. Ο Lénêque 1991 θέλοντας να δει πώς οι Σπαρτιάτες έβλεπαν τους Σκοτεινούς Αιώνες και την κάθοδο των Δωριέων αναλύει τα μνημεία της σημαντικότερης αυτής οδού της Σπάρτης.

³²⁹⁸ Βλ. LSJ λ. κέλευθος. Σύμφωνα με τον Lénêque 1991, 574 η λέξη είναι χαρακτήρα αρχαϊκού και αχαϊκού, συναντάται στον Όμηρο και διατηρήθηκε στην αρκαδική διάλεκτο.

³²⁹⁹ Wide 1893, 61-62.

Πράγματι στον Ησύχιο συναντάμε τη λέξη κελεύθιες ως χαρακτηρισμό για «τάς ένοδίους δαίμονας». Αντιρρήσεις ως προς αυτό προβάλλει ο Λένέκουε, για τον οποίο καμία ετυμολογία δεν είναι ικανοποιητική³³⁰⁰. Στη μυθική παράδοση για τον αγώνα δρόμου του Οδυσσέα μπορεί να ανιχνευτεί ο απόηχος (σπαρτιατικών) τελετουργικών μύησης σε σχέση με τον θεσμό του γάμου³³⁰¹, όμως είναι αμφίβολο αν αυτή η λειτουργία μπορεί να επεκταθεί στην Αθηνά.

Ενδιαφέρουσα είναι η σχετική ανάλυση των Detienne και Vernant³³⁰², όπου διαβλέπουν έναν ιδιότυπο ρόλο της Αθηνάς, την παρέμβασή της στην αγωνιστική δοκιμασία, η οποία έγκειται στην ιδιότητα της μήτιδος που κρίνεται απαραίτητη σε ένα τέτοιο αγώνισμα. Αποκαλυπτικός είναι ο αγώνας ταχύτητας που λαμβάνει χώρα στην Ιλιάδα στο πλαίσιο των άθλων για τον Πάτροκλο. Σε αυτόν σηκώθηκαν να διαγωνιστούν ο «ταχύς» Αίας, ο «πολύμητις» Οδυσσέας και ο Αντίλοχος του Νέστορα, που ήταν ο γρηγορότερος από όλους τους νέους. Ο Οδυσσέας ακολουθεί από πολύ κοντά τον προπορευόμενο Αίαντα και στην τελική ευθεία «εϋχετ' Άθηνάϊη γλαυκώπιδι», η οποία του δίνει δύναμη και κάνει τον Αίαντα να γλιστρήσει πριν φτάσουν στο τέρμα. Με την προσέγγιση των Detienne και Vernant πιστεύουμε ότι εξηγείται ικανοποιητικά η τριπλή τιμητική προσφορά του Οδυσσέα προς την Αθηνά Κελεύθεια. Σε κάθε «δρόμον» υπάρχουν τρεις κρίσιμες στιγμές αλλά και τόποι: η «ἄφεις», όπου επιδιώκεται η εξασφάλιση πλεονεκτικής θέσης, το «κάμπτρον», σημείο μεταβολής και το «τέρμα».

5.15. ΣΠΑΡΤΗ. ΒΩΜΟΣ/ΟΙ ΔΙΑ ΑΜΒΟΥΛΙΟΥ, ΑΘΗΝΑΣ ΑΜΒΟΥΛΙΑΣ, ΔΙΟΣΚΟΥΡΩΝ ΑΜΒΟΥΛΙΩΝ

Παυσ. 3,13,6 «Διὸς ἀμβουλίου καὶ Ἀθηνᾶς ἐστὶν ἀμβουλίας βωμὸς καὶ Διοσκούρων καὶ τούτων ἀμβουλίων»

Ο Πausanias βγαίνοντας από την αγορά από μία «έτέρα έξοδο» συναντά πρώτα την περίφημη Σκιάδα και κοντά της ένα «οικόδομημα περιφερές» με αγάλματα του Δία και της Αφροδίτης Ολύμπιων, σε μικρή απόσταση διάφορους τάφους, καθώς και το ναό της Κόρης Σώτειρας και τον χώρο λατρείας του Κάρνειου. Κοντά στον τελευταίο βλέπει ένα άγαλμα ονομαζόμενο Αφεταίο, όπου λέγανε πως ήταν η αφητηρία του αγώνα δρόμου για τους μνηστήρες της Πηνελόπης. Αμέσως μετά λέει: «Υπάρχει και χώρος με στοές σε σχήμα τετράγωνο όπου γίνονταν λιανική πώληση κοινών εμπορευμάτων, σε παλιότερους χρόνους. Αυτού κοντά υπάρχει βωμός του αμβουλίου Διός, της αμβουλίας Αθηνάς και των Διοσκούρων, αμβουλίων κι αυτών»³³⁰³. Μας πληροφορεί ότι «άπαντίκρου» βρίσκεται η ονομαζόμενη Κολώνα με το ναό του Διονύσου Κολωνάτα και άλλα ιερά, και προφανώς σε έναν κοντινό λόφο της Κολώνας ο ναός της Αργείας Ἴρας, ενώ σχολιάζοντας τις λατρείες της Ἴρας στη Σπάρτη ολοκληρώνει αυτή τη διαδρομή³³⁰⁴.

³³⁰⁰ Λένέκουε 1991, 574.

³³⁰¹ Βλ. Λένέκουε 1991, 576· Musti – Torelli 1991, 199, 200, 208· Thromas 2008, 324-325.

³³⁰² Βλ. Detienne – Vernant 1993, 261-269.

³³⁰³ Παυσ. 3,13,6: «Ἔστι δέ τι χωρίον ἔχον στοὰς ἐν τετραγώνῳ σχήματι, ἔνθα σφίσις ἐπιπράσκετο ὁ ῥῶπος τὸ ἀρχαῖον· πρὸς τούτῳ Διὸς ἀμβουλίου καὶ Ἀθηνᾶς ἐστὶν ἀμβουλίας βωμὸς καὶ Διοσκούρων καὶ τούτων ἀμβουλίων».

³³⁰⁴ Βλ. Παυσ. 3,12,10-3,13,9.

Η ταύτιση της διαδρομής αυτής του Πausανία όπως και των αναφερόμενων μνημείων αλλά και γεωγραφικών σημείων σε αυτή είναι ιδιαίτερα προβληματική³³⁰⁵. Ουσιαστικά επικρατούν δύο απόψεις στην έρευνα: είτε ο Πausανίας ακολούθησε ένα δρόμο από την αγορά παράλληλο προς την Αφεταιίδα είτε η Αφεταιΐς διέσχισε την αγορά και ουσιαστικά η αρχή της βρισκόταν στα Β της. Βασικό επιχείρημα της δεύτερης άποψης είναι το ότι ο Αφetaίος, δηλαδή η αφετηρία του αγώνα δρόμου των μνηστήρων, θα πρέπει να βρισκόταν στην Αφεταιίδα. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποφασίσουμε υπέρ της μίας ή της άλλης όψης, καθώς εμπλέκονται διάφορα τοπογραφικά προβλήματα και αλληλοσυσχετισμοί ταυτίσεων, ενώ δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις από την αρχαιολογία για τη διασαφήνιση της πορείας του Πausανία.

Προβληματική είναι όμως και σε σχέση με το «χωρίον» η θέση του βωμού των θεοτήτων που φέρουν την επίκληση Αμβούλιοι. Αρχικά πρέπει να πούμε ότι ίσως υπήρχε ένας μόνο βωμός αφιερωμένος σε όλες τις θεότητες, και δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε, όπως φαίνεται να υπερισχύει στην έρευνα, ότι υπήρχαν δύο βωμοί, ο ένας του Δία και της Αθηνάς κι ο άλλος των Διοσκούρων – χωρίς όμως να μπορεί να αποκλειστεί κι αυτή η περίπτωση³³⁰⁶. Επιπλέον, η ετυμολογία της μοναδικής αυτής επίκλησης, που συναντάται μόνο στο εγκυκλοπαιδικό λεξικό Σούδα ως κύριο όνομα, δεν έχει εξηγηθεί ικανοποιητικά³³⁰⁷. Η πρώτη εύλογη σκέψη είναι ότι σχετίζεται με τη λέξη «βουλή», οπότε αφορά τις θεότητες με συμβουλευτικό χαρακτήρα, που συνήθως σχετίζονται με τις πολιτικές συγκεντρώσεις, κι ως εκ τούτου ομοιάζει με την επίκληση Βουλαίος³³⁰⁸. Το πιο εξέχον παράλληλο της λατρείας αυτής βρίσκεται στην αθηναϊκή Αγορά, όπου σύμφωνα με τον Αντιφώντα: «έν αὐτῷ τῷ βουλευτηρίῳ Διὸς Βουλαίου καὶ Ἀθηνᾶς Βουλαίας ἱερόν ἐστι, καὶ εἰσιόντες οἱ βουλευταὶ προσεύχονται»³³⁰⁹. Αυτή η ερμηνεία της επίκλησης ενέχεται στην ταύτιση του χωρίου με τις στοές με την «αρχαία αγορά» της Σπάρτης από κάποιους παλαιότερους μελετητές³³¹⁰.

Θα πρέπει να αναγνωρίσουμε στο «χωρίον ἔχον στοὰς ἐν τετραγώνῳ σχήματι, ἔνθα σφίσιν ἐπιπράσκετο ὁ ῥῶπος τὸ ἀρχαῖον» μία εμπορική αγορά των ελληνιστικών χρόνων κατά το πρότυπο των αγορών της Ιωνίας, για τον χαρακτηρισμό των οποίων χρησιμοποιείται συχνά η λέξη «τετράγωνος», αν όχι ένα μάκελλον (ή ο μάκελλος), που εξάλλου σχετίζεται άμεσα με τις εμπορικές αγορές ως προς τη μορφή και τη λειτουργία, και μάλιστα η ύπαρξή του μαρτυρείται επιγραφικά για τη

³³⁰⁵ Βλ. τελευταία Sanders 2009, 200-202.

³³⁰⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι για έναν βωμό κάνουν λόγο οι Lipka 2002, 213 και Sanders 2009, 202 και για δύο (δηλαδή για έναν δεύτερο, ξεχωριστό βωμό για τους Διόσκουρους) οι Wide 1893, 13 και Stibbe 1996α, 80.

³³⁰⁷ Σούδ. λ. Αμβούλιος· ὄνομα κύριον.

³³⁰⁸ Βλ. LSJ λ. βουλή και λ. Αμβούλιος· Wide 1893, 13· Farnell 1896, 304· Frazer III, 333· Martin 1951, 183-184.

³³⁰⁹ Αντιφ., Περ. χωρ. 45. Ο Πaus. 1,3,5 είδε μέσα στο βουλευτήριο το ξόανο του Δία Βουλαίου, το οποίο θα είχε μεταφερθεί από το παλαιότερο βουλευτήριο, καθώς και αγάλματα του Απόλλωνα και του Δήμου· φαίνεται πως δεν θα είχε επιβιώσει στα χρόνια του το ξόανο της Αθηνάς, που είναι ασφαλές να υποθέσουμε ότι θα υπήρχε με βάση την πληροφορία του Αντιφώντα. Στη Σπάρτη μαρτυρείται ο Δίας Βουλαίος μαζί με την Εστία Βουλαία σε μία αφιέρωση των εφόρων και των νομοφυλάκων του χρόνου του Αδριανού (IG V1, 62), και συνάγεται ότι στο χώρο συγκέντρωσής τους ή κοντά του υπήρχε βωμός για τις δύο θεότητες βλ. Spawforth 1992, 229.

³³¹⁰ Βλ. Stein 1890, 13, 15-17, 21-22· Brackertz 1976, 66.

Σπάρτη επί των Αντωνίνων³³¹¹. Οι πρώτες μαρτυρίες για το μάκελλον στον ελλαδικό χώρο χρονολογούνται στα χρόνια του Αυγούστου και προέρχονται από τη Μαντίνεια και την Κόρινθο, ωστόσο ο Spawforth υποθέτει ότι το σπαρτιατικό θα ήταν κάπως παλαιότερο με βάση ένα χωρίο του Varro, από όπου εξάγεται ότι στα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. οι Σπαρτιάτες είχαν μία αγορά τροφίμων/λαχανικών, που την ονόμαζαν μάκελλον, αν και θεωρεί ότι είναι ασαφής η σχέση της με το επιγραφικό μαρτυρημένο μάκελλον³³¹². Θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε την αγορά αυτή με το «χωρίον» που είδε ο Πausanias, για το οποίο ο Spawforth λέει αλλού ότι πρόκειται για ελληνιστικό κτίσμα που εγκαταλείφθηκε στα χρόνια του Πausanias, ενώ σχετίζει την κατασκευή του με το άνοιγμα της τοπικής οικονομίας κατά την ελληνιστική περίοδο³³¹³.

Σύμφωνα με τον Torelli επρόκειτο για μία μικρή εμπορική αγορά, στην πλατεία της οποίας θα υπήρχαν τα ιερά του Δία, της Αθηνάς και των Διοσκούρων Αμβουλίων. Τις λατρείες αυτές θεωρεί «τεχνητές» και όψιμες· οι θεότητες με βάση την επίκλησή τους φαίνεται ότι συμβούλευαν τους Σπαρτιάτες για «σωστές αγορές» μέσα στο πλαίσιο του ιδανικού της σπαρτιατικής αυτάρκειας³³¹⁴. Όμως, το ζήτημα περιπλέκεται καθώς είναι άγνωστη η πρωταρχική (αν υπήρχε) και η μεταγενέστερη χρήση αυτής της περιοχής, εφόσον ο Πausanias λέει ότι χρησιμοποιούνταν «τὸ ἀρχαῖον» ως αγορά. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα σε ποια φάση ανάγεται η σχέση της με τη λατρεία των Αμβουλιών, σχέση που κατά τη γνώμη μας δεν είναι εξακριβωμένη παρά την άποψη της έρευνας. Εκλαμβάνεται, δηλαδή, σχεδόν ως δεδομένο ότι ο βωμός βρισκόταν μέσα στην πλατεία της αγοράς, όμως ο Πausanias χρησιμοποιεί τη φράση «πρὸς τούτῳ» (αναφερόμενος στο χωρίον).

Ο Wide³³¹⁵ πιθανολογεί οι βωμοί των Αμβουλιών να βρίσκονταν σε χώρο Α της «αρχαίας αγοράς», χωρίς όμως να τους αποσυνδέει από αυτήν, ενώ εξαίρει περισσότερο τη στρατιωτική σημασία της λέξης «βουλή». Ο Δίας, η Αθηνά και οι Διόσκουροι είναι οι δωρικές θεότητες του πόλεμου. Σε αυτές μάλλον θυσιάζει ο βασιλιάς πριν την αναχώρηση του στρατού σύμφωνα με τον Ξενοφώντα: «θύει μὲν γὰρ πρῶτον οἴκοι ὦν Διὶ Ἀγήτορι καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ»³³¹⁶. προφανώς οι υπόλοιποι θα είναι η Αθηνά κι οι Διόσκουροι, ίσως ακόμη να πρόκειται για τους Αμβούλιους. Η ερμηνεία αυτή όπως και η προβαλλόμενη πιθανότητα να νοούνται μόνο οι Διόσκουροι απορρίπτεται με βάση μία διαφορετική ανάγνωση της εν λόγω φράσης, κατά την οποία ο βασιλιάς «μαζί με αυτούς που είναι μαζί του» θυσιάζει προς τον Δία Αγήτορα μόνον³³¹⁷.

Ο Stibbe ακολουθώντας τις απόψεις του Stein θεωρεί ότι η επίκληση δείχνει ότι στις στοές λάμβαναν χώρα αρχικά πολιτικές συγκεντρώσεις, οπότε θα μπορούσαμε να έχουμε εδώ την «αρχαία

³³¹¹ IG V1, 149· IG V1, 150. Σχετικά βλ. De Ruyt 1983, ιδίως 227-230 και 263-264 για το μάκελλον στον ελλαδικό χώρο, 276-280 για τις ελληνιστικές αγορές, 280 σημ.2 για τον χαρακτηρισμό τους με τη λέξη «τετράγωνος», όπου συμπεριλαμβάνεται και η περίπτωση της Σπάρτης.

³³¹² Βλ. Cartledge – Spawforth 1989, 130-131.

³³¹³ Βλ. Cartledge – Spawforth 1989, 134.

³³¹⁴ Musti – Torelli 1991, 208.

³³¹⁵ Βλ. Wide 1893, 13.

³³¹⁶ Ξεν. Λακ. πολ. 13,2.

³³¹⁷ Βλ. Thomas 2008, 330 σημ.94. Από την άλλη, σύμφωνα με τον Lipka 2002, 212, αν νοούνταν μόνο οι Διόσκουροι, ίσως θα περιμέναμε δυαδικό αριθμό, οπότε ο ίδιος προτείνει επίσης και τον Μενέλαο, που ήταν σημαντικός για τους Σπαρτιάτες στο πεδίο της μάχης σύμφωνα με αρχαίους συγγραφείς.

αγορά», που μετά τη δημιουργία της νέας μετατράπηκε σε εμπορική³³¹⁸. Ο Δίας Αμβούλιος και η Αθηνά Αμβουλία αποτελούν ίσως ό,τι απέμεινε στο πέρασμα των χρόνων από τον τόπο λατρείας των θεών ως Συλλανίων. Η αναγωγή της επίκλησης στο δωρικό συλλᾶν (= συλλαμβάνειν) χαρακτηρίζει τους θεούς ως προστάτες των συγκεντρώσεων. Η υπόθεση αυτή παραμένει αβέβαιη, ενώ είναι πιθανότερο ο Πausanίας εξαιτίας της περιγραφής του να είδε μία μνημειακή κατασκευή της ελληνιστικής εποχής³³¹⁹.

5.16. ΣΠΑΡΤΗ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΞΙΟΠΟΙΝΟΥ

Πaus. 3,15,6 «ιερόν Ἀθηνᾶς ἰδρύεται, ἀξιοποίνου δὲ ἐπὶ κλησιν»

Κατά την τρίτη του διαδρομή με αφετηρία την αγορά ο Πausanίας κατευθύνεται προς τα Δ («ἐκ δὲ τῆς ἀγορᾶς πρὸς ἥλιον ἰόντι δυόμενον») συναντώντας το κενotáφιο του Βρασίδα και σε μικρή απόσταση το θέατρο (3,14,1) και καταλήγει στο ιερό του Ηρακλή πολύ κοντά στα τείχη (3,15,1-5), ενώ στη συνέχεια γυρνά προς τα Α, για να καταλήξει και πάλι στην περιοχή όπου βρίσκονται το θέατρο και τα Βωώνητα (3,15,10), από όπου θα κατευθυνθεί προς το ιερό της Ἄρτεμης Ορθίας. Αμέσως μετά το ιερό του Ηρακλή κάνει λόγο για το ιερό της Αθηνάς Αξιοποίνου, για το οποίο ωστόσο χρησιμοποιεί ως σημείο αναφοράς τον Δρόμο, τον οποίο είχε αναφέρει αρκετά παραπάνω (3,14,6): «Καθὼς κανεῖς βαδίζει ἀπὸ το Δρόμο πρὸς ἀνατολάς, ἔχει δεξιὰ μια ἀτραπὸ και ἱερό της λεγόμενης Αθηνᾶς ἀξιοποίνου· ἀφοῦ δηλαδή ο Ηρακλῆς, πολεμώντας, μεταχειρίστηκε τον Ἴπποκόωντα και τους γιους του ὅπως ἀξίζαν οι δικές τους οι πράξεις που προηγήθηκαν, ἰδρυσε ἱερό της Αθηνᾶς, της ἐπονομαζόμενης ἀξιοποίνου (που τιμωρεῖ κατ' ἀξίαν), γιατί τις τιμωρίες οι παλιοὶ τις ἔλεγαν ποινές»³³²⁰.

Το τμήμα αυτό του οδοιπορικού του Πausanία στην ευρύτερη Δ περιοχή της πόλης είναι το εκτενέστερο αλλά και το πιο προβληματικό για την έρευνα. Αυτή η Δ περιοχή του πλατώματος όπου εκτεινόταν η αρχαία Σπάρτη είναι πεδινή και οριοθετείται Δ με το ρέμα της Μαγουλίτσας (ή Τρυπιώτικο). Ουσιαστικά ο περιηγητής επισκέπτεται την Πιτάνη, την πιο γνωστή και μεγαλύτερη από τις κώμες της Σπάρτης³³²¹. Στην περιοχή αυτή βρίσκονταν ο Δρόμος και η θέση Πλατανιστάς, τόποι που συνδέονται άμεσα με την σπαρτιατική αγωγή των νέων. Σύμφωνα με τον Πausanία Δρόμος ονομάζεται από τους Λακεδαιμονίους «το μέρος όπου οι νέοι και επί των ημερών μας ασκούνται στο τρέξιμο», ενώ σημειώνει ότι «στον Δρόμο υπάρχουν και δύο γυμναστήρια, το ένα από τα οποία είναι αφιέρωμα του σπαρτιάτη Ευρυκλή»³³²². Σύμφωνα με τον Πausanία η θέση Πλατανιστάς, που ονομάζεται έτσι από τα ψηλά πλατάνια που είναι φυτωμένα γύρω, περιβάλλεται από τάφρο από νερό και έχει επικρατήσει εδώ να γίνεται μάχη μεταξύ των εφήβων· στο ένα από τα δύο γεφύρια με τα

³³¹⁸ Stein 1890, 21-22· Stibbe 1996α, 80 με σημ.78.

³³¹⁹ Hölscher 1998, 40 σημ.42· Raftoroulou 2002, 35 με σημ.50.

³³²⁰ Πaus. 3,15,6: «ἴοντι δὲ ἐκ τοῦ Δρόμου πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον ἀτραπὸς ἐστὶν ἐν δεξιᾷ καὶ Ἀθηνᾶς ἀξιοποίνου καλουμένης ἱερόν. Ὡς γὰρ δὴ ἀμυνόμενος Ἡρακλῆς Ἴπποκόωντα καὶ τοὺς παῖδας μετῆλθε κατ' ἀξίαν ὧν προὔπηρξαν, ἱερόν Ἀθηνᾶς ἰδρύεται, ἀξιοποίνου δὲ ἐπὶ κλησιν, ὅτι τὰς τιμωρίας οἱ παλαιοὶ τῶν ἀνθρώπων ὠνόμαζον ποινάς».

³³²¹ Η Πιτάνη αντιστοιχεί στο Δ και ΒΔ τμήμα της πόλης εντός τειχών και δεν υπάρχουν αμφιβολίες για τη θέση της, καθώς οι πληροφορίες της γραμματείας επιβεβαιώνονται από την αρχαιολογία, βλ. Stibbe 1989, 80-82· Κουρίνου 2000, 91-93· Riethmüller 2005, 139-140.

³³²² Πaus. 3,14,6.

οποία είναι προσιτή είναι στημένο άγαλμα του Ηρακλή και στο άλλο ανδριάντας του Λυκούργου, που είχε κάνει τους κανονισμούς για τη μάχη³³²³. Παραδοσιακά ο Δρόμος και ο Πλατανιστάς εντοπίζονται κοντά στην Αράπισσα, 600-700 μ. ΝΔ του θεάτρου και κοντά στον σύγχρονο δρόμο προς την Καλαμάτα, όπου έχει ανασκαφεί ένα μεγάλο συγκρότημα ρωμαϊκών θερμών, που έχει σχετιστεί με το γυμνάσιο του Ευρυκλή. Πρόσφατα ο Sanders απορρίπτει αυτή την ταύτιση θεωρώντας πιο κατάλληλη θέση για τον Πλατανιστά την κοιλάδα της Μούσγας, 200 μ. ΒΔ του θεάτρου, με συνέπειες ως προς τη θέση του Δρόμου αλλά κι όλων των μνημείων που αναφέρονται από τον Πausανία κατά τη διαδρομή αυτή³³²⁴.

Η μάχη του Ηρακλή με τον Ιπποκόωντα και τους γιους του είναι ένας αγαπητός λακωνικός μύθος, η πρωιμότητα του οποίου προκύπτει από τη μνεία της μάχης σε ένα απόσπασμα του Αλκμάν³³²⁵. Ο Ιπποκόων, ετεροθαλής αδελφός του Τυνδάρεω και του Ικάρου, με τη βοήθεια των γιων του σφετερίστηκε τη βασιλεία του Τυνδάρεω και τον εκδίωξε από την Σπάρτη. Ο Ηρακλής πολέμησε εναντίον του Ιπποκόωντα και των γιων του, τους σκότωσε και επανέφερε τον Τυνδάρεω στον θρόνο της Σπάρτης. Η παραχώρηση του βασιλείου από τον Ηρακλή στον Τυνδάρεω φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα για τη διεκδίκηση της χώρας από τους Ηρακλείδες, κι ως εκ τούτου εξασφάλιζε την καταγωγή από τον Ηρακλή των βασιλιάδων της Σπάρτης. Μετά την αποκατάσταση του Τυνδάρεω θεωρείται ότι αυτός ίδρυσε το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου στην ακρόπολη, το οποίο συνιστά έτσι το κέντρο της νέας πολιτικής τάξης³³²⁶. Το πεδίο μάχης του Ηρακλή με τους Ιπποκοωντίδες τοποθετείται σύμφωνα με τον Πausανία κοντά στα σύνορα των Λακεδαιμονίων προς τους Αργείους και τους Τεγεάτες, στη θέση Σκοτίτας, όπου βρισκόταν το ιερό του Δία Σκοτίτα· εκεί κοντά ο Πausανίας είδε άγαλμα του Ηρακλή και τρόπαιο που λένε ότι έστησε, όταν σκότωσε τον Ιπποκόωντα και τους γιους του³³²⁷.

Σύμφωνα με τον Πausανία η εχθρότητα του Ηρακλή προς τους Ιπποκοωντίδες ξεκίνησε από την άρνησή τους να τον υποβάλλουν σε καθασμό μετά το θάνατο του Ιφίτου, όμως συνέβαλε ιδιαίτερα το εξής: μαζί με τον Ηρακλή είχε πάει στη Σπάρτη ο εξάδελφός του ο Οϊωνός, γιος του Λικύμνιου, αδελφού της Αλκμήνης, ο οποίος έριξε πέτρα στον φρουρό σκύλο που του επιτέθηκε έξω από το σπίτι του Ιπποκόωντα, και τότε οι Ιπποκοωντίδες τον σκότωσαν με ρόπαλο. Ο Ηρακλής συνεπλάκη μαζί τους όμως τραυματίστηκε και έφυγε, κι αργότερα εκστράτευσε εναντίον τους για εκδίκηση³³²⁸. Το τραύμα του Ηρακλή θεράπευσε σύμφωνα με τοπική παράδοση ο Ασκληπιός και τότε ο ήρωας ίδρυσε το ναό του Ασκληπιού Κοτυλέως³³²⁹.

³³²³ Πaus. 3,14,8.

³³²⁴ βλ. Sanders 2009, 196-200.

³³²⁵ Για τη συγκέντρωση των αρχαίων πηγών και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Giangiulio 1996, 220 σημ.14 και 221 σημ.15.

³³²⁶ βλ. Giangiulio 1996, 222· Fortunelli 1999, 390-391.

³³²⁷ Πaus. 3,10,6.

³³²⁸ Πaus. 3,15,3-5.

³³²⁹ Σύμφωνα με τον Πaus. 3,20,5 μετά τον τραυματισμό του Ηρακλή από την πρώτη συμπλοκή με τους Ιπποκοωντίδες ο ήρωας κρύφτηκε στο ιερό της Ελευσινίας Δήμητρας κοντά στη Σπάρτη, στις Θήρες του Ταΰγετου, όπου ο Ασκληπιός θεράπευσε το τραύμα του στον μηρό· για τον Ασκληπιό και τα κατάλοιπα του Ελευσινίου στη θέση Καλύβια Σοχάς βλ. Riethmüller 2005, 148-149. Επειδή του θεράπευσε το τραύμα στον γοφό ο Ηρακλής ίδρυσε το ναό του Ασκληπιού Κοτυλέως μετά τη διάβαση του Ευρώτα προς τη Θεράπνη (Πaus.

Σύμφωνα με τον Ψευδο-Απολλόδωρο ο Ηρακλής μετά την κατάληψη της Ήλιδος και της Πύλου εκστράτευσε εναντίον της Λακεδαιμόνος, για να τιμωρήσει τους Ιπποκοωντίδες που είχαν πολεμήσει στο πλευρό του Νηλέα και περισσότερο για να τους εκδικηθεί για τον φόνο του γιου του Λικυμνίου – σε αυτό το σημείο ο Ψευδο-Απολλόδωρος επαναλαμβάνει το περιστατικό που μας είναι γνωστό από τον Πausanία³³³⁰. Στην εκστρατεία του Ηρακλή πείστηκε να συμμετάσχει ο βασιλιάς της Τεγέας Κηφέας με τους γιους του, οι οποίοι έπεσαν στη μάχη. Τελικά ο Ηρακλής σκότωσε τον Ιπποκόωντα και τους γιους του και απέδωσε την πόλη και το βασίλειο στον Τυνδάρεω.

Μετά τη μάχη ο Ηρακλής ίδρυσε όχι μόνο το ιερό της Αθηνάς Αξιοπόινου, αλλά και το ιερό της Ήρας Αιγοφάγου, «γιατί δεν βρήκε στον πόλεμο κανένα εμπόδιο από τη θεά όπως σε άλλα έργα του»³³³¹. Στο ιερό του Ηρακλή δίπλα στο τείχος υπήρχε άγαλμα του ήρωα οπλισμένο εξαιτίας ακριβώς αυτής της μάχης, ενώ πολύ κοντά στο ιερό βρισκόταν ο τάφος του Οϊωνού³³³². Βλέπουμε λοιπόν από τον Πausanία πως πολλές λατρείες και μνημεία στη Σπάρτη σχετίζονται άμεσα με τον μύθο αυτό, και σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν και τα ηρώα του Ιπποκοωντιδών που είδε ο Πausanίας σε διάφορα σημεία της διαδρομής του στη Δ περιοχή της πόλης³³³³.

Κατά τον Wide πρόκειται για έναν δυσσερμηνευτο μύθο, όπου προβάλλεται η πάλη του Ηρακλή εναντίον των χθόνιων δυνάμεων³³³⁴. Στην αρχαία ελληνική γραμματεία ήδη από τον Όμηρο εμφανίζονται ιδέες γύρω από τις αντιφάσεις στην προσωπικότητα του Ηρακλή, καθώς και τις θετικές και αρνητικές όψεις της δράσης του. Σχετικά με την υπερβολική βία που τον χαρακτηρίζει ορισμένοι συγγραφείς αντιτάσσουν τη δικαιοσύνη που υπαγορεύει τις πράξεις του και τον απώτερο στόχο για την επίτευξη του σωστού και καλού για την ανθρωπότητα³³³⁵. μάλιστα σε απόσπασμα του χαμένου έργου Ηράκλεια του επικού ποιητή Πείσανδρου από την Κάμυρο (7^{ος} ή 6^{ος} αι. π.Χ.) χαρακτηρίζεται ως «δικαιότατος φονεύς». Ο Ηρακλής μετά την επιτυχία του εγχειρήματός του δεν θα μπορούσε να μην ευχαριστήσει την προστάτιδά του, η οποία ως Αξιοπόινος προβάλλεται ως εγγυήτρια της τάξης. Η λατρεία αυτή εκλαμβάνεται ως ένα περαιτέρω στοιχείο για τη σχέση της Αθηνάς με τη δικαιοσύνη, η οποία αναδεικνύεται από τον ρόλο της στον εξαγνισμό του Ορέστη, από την επίκλησή της Σταθμία, γνωστή από τον Ησύχιο, και με την Αθηνά επί Παλλαδίω³³³⁶. Λιγότερο πιθανή είναι ίσως η ιδιότητα της Αθηνάς Αξιοπόινου ως προστάτιδας των εφήβων, μαζί με τον Ηρακλή, εξαιτίας της θέσης του ιερού της.

3,19,7), βλ. Riethmüller 2005, 146-148. Επίσης στην Τεγέα, στην ονομαζόμενη κοινή εστία των Αρκάδων, ο Πaus. 8,53,9 είδε ένα άγαλμα του Ηρακλή με τραύμα στο μηρό που σχετίζεται με αυτό το επεισόδιο. Το τραύμα του Ηρακλή μας είναι γνωστό από ένα απόσπασμα του Σωσίβιου στον Κλ. Αλεξ. Προτρ. 2,36,2, όμως η θεραπεία του από τον Ασκληπιό είναι μία τοπική λακωνική παράδοση που γνωρίζουμε μόνο από τον Πausanία και υποδεικνύει ίσως μία παλαιά λατρευτική σύνδεση του Ασκληπιού με τον Ηρακλή, βλ. Riethmüller 2005, 138-139.

³³³⁰ Απολλόδ. 2,7,3.

³³³¹ Βλ. Πaus. 3,15,9.

³³³² Πaus. 3,15,3 και 5.

³³³³ Βλ. Πaus. 3,14,6, 3,14,7, 3,15,1. Για την ενοποίηση της περιοχής μέσα από τα μνημεία που σχετίζονται με τον μύθο των Ιπποκοωντιδών βλ. Giangiulio 1996, 223-225.

³³³⁴ Βλ. Wide 1893, 19-20.

³³³⁵ Βλ. Giangiulio 1996, 227-229.

³³³⁶ Βλ. Wide 1893, 61· Musti – Torelli 1994, 200.

5.17. ΣΠΑΡΤΗ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 3,15,6 «καὶ ἄλλο ἱερὸν Ἀθηνᾶς»

Μετά την αναφορά του ιερού της Αθηνάς Αξιοποίνου ο Πausανίας ακολουθεί από τον Δρόμο άλλη οδό και συναντά ένα ιερό της Αθηνάς, το οποίο λένε ότι είναι αφιέρωμα του Θήρα, όταν οδήγησε αποικία στην Καλλίστη, που μετονομάστηκε από αυτόν σε Θήρα³³³⁷. Σε μικρή απόσταση από το ιερό σύμφωνα με τον Πausανία βρίσκεται ένας ναός για τον ολυμπιονίκη παλαιστή Ιπποσθένη, ο οποίος λατρευόταν ως Ποσειδώνας, και αντίκρου του ένα αρχαίο άγαλμα του Ενυάλιου που τον παριστάνει με δεσμά³³³⁸. Στη συνέχεια λέει ο Πausανίας: «Υπάρχει μια λέσχη στη Σπάρτη που λέγεται ποικίλη και κοντά σ' αυτή ηρώα του Κάδμου, γιου του Αγήνορα, και των απογόνων του, του Οιολύκου, γιου του Θήρα και του Αιγέα, γιου του Οιολύκου. Τα ηρώα τα έκαμαν, λένε, ο Μαΐσις, ο Λαίας και ο Ευρώπας, οι οποίοι ήταν γιοι του Υραίου, του γιου του Αιγέα. Έκαμαν επίσης και του Αμφιλόχου το ηρώο, ...»³³³⁹.

Ο Θηβαίος Θήρας, που ανήκε στο γένος του Κάδμου και ήταν απόγονος του Πολυνείκη, υπήρξε αντιβασιλέας στη Σπάρτη και επίτροπος των Ηρακλειδών Πρόκλη και Ευρυσθένη, γιων της αδελφής του Αργείας³³⁴⁰. Όταν αυτοί ενηλικιώθηκαν, ο Θήρας παίρνοντας μαζί του Λακεδαιμόνιους και Μινύες, που είχαν εκδιωχθεί από τη Λέσβο και εγκατασταθεί στη Λακωνία, θέλησε να μετοικήσει στο νησί Καλλίστη, όπου ο Κάδμος είχε εγκαταστήσει Φοίνικες. Αυτοί τον αποδέχτηκαν λόγω της συγγενειάς του με τον Κάδμο. Με τον σπαρτιατικό εποικισμό ο Θήρας μετονόμασε το νησί από το δικό του όνομα. Μέχρι και τις μέρες του Πausανία ο Θήρας τιμώνταν ως ήρωας οικιστής από τους Θηραίους με ετήσιους εναγισμούς³³⁴¹.

Ο Ηρόδοτος λέει ότι ο εγγονός του Θήρα Αιγέας έγινε ο επώνυμος ήρωας της σημαντικής σπαρτιατικής φυλής Αιγείδαι («Αιγεύς, ἐπ' οὗ Ἀιγεῖδαι καλέονται φυλή μεγάλη ἐν Σπάρτῃ») ³³⁴². Σύμφωνα με άλλες παραδόσεις ο Αιγέας ήταν ο αρχηγός των Καδμείων που είχαν εγκατασταθεί στη Σπάρτη. Οι Αιγείδες θεωρείται ότι ήταν ένα αχαϊκό φύλο που ανήγαγε την καταγωγή του στη Βοιωτία και στον Κάδμο. Η κατασκευή των παραδόσεων αυτών ανάγεται στον 7^ο και στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.³³⁴³. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές οι Αμύκλες καταλήφθηκαν με τη βοήθεια των Θηβαίων Αιγείδων. Η Faustoferri συμπεραίνει ότι οι Αιγείδες ήταν οι παραγγελιοδότες του θρόνου του Αμυκλαίου Απόλλωνα³³⁴⁴.

³³³⁷ Παυσ. 3,15,6: «Ἔστι δὲ καὶ ἄλλο ἱερὸν Ἀθηνᾶς ἰόντι ἐτέραν ὁδὸν ἀπὸ τοῦ Δρόμου· Θήραν δὲ ἀναθεῖναι τὸν Αὐτεσίωνος τοῦ Τισαμενοῦ τοῦ Θερασάνδρου φασίν, ἠνίκα ἀποικίαν ἔστειλλεν ἐπὶ τὴν νῆσον ἢ νῦν ἀπὸ Θήρα τούτου τὸ ὄνομα ἔσχηκε, τὸ δὲ ἀρχαῖον ἔκαλεῖτο Καλλίστη».

³³³⁸ Παυσ. 3,15,7. Για τον Ιπποσθένη και τη λατρεία του Ποσειδώνα βλ. Μυλιονοπουλος 2003, 224-225.

³³³⁹ Παυσ. 3,15,8.

³³⁴⁰ Ο πατέρας του Θήρα Αυτεσίων δεν διαδέχτηκε τον Τισαμενό στη βασιλεία της Θήβας, αλλά αναγκάστηκε από τις «ερινύες του Λαΐου και του Οιδίποδα» να μετοικήσει και ενώθηκε με τους Ηρακλείδες στην Πελοπόννησο, βλ. Παυσ. 9,15,5. Για τον Θήρα και τη γενεαλογία του βλ. Grimal 1991, 286-287 λ. Θήρας, πίν.14.

³³⁴¹ Βλ. Παυσ. 3,1,7-8 και 7,2,2, καθώς και Ηρόδ. 4,147-149, ο οποίος ασχολείται διεξοδικά με την αποίκηση της Θήρας.

³³⁴² Ηρόδ. 4,149.

³³⁴³ Βλ. Kiechle 1963, 88, 92· Stibbe 1996α, 34.

³³⁴⁴ Faustoferri 1993 και 1996.

Η ευρύτερη περιοχή στην οποία βρίσκεται το ιερό της Αθηνάς θεωρείται ότι σφραγίζεται από την παρουσία των Αιγιδίων. Εννοούμε τα ηρώα των Κάδμου, Οιολύκου και Αιγέα, όπου προβάλλεται η αρχαία γενεαλογία των Αιγιδίων, από την οποία απουσιάζει ο Θήρας. Η ποικίλη λέσχη, προφανώς στοά που έφερε τοιχογραφίες στον τοίχο της, φαίνεται ότι σχετίζεται άμεσα με τα ηρώα των Αιγιδίων³³⁴⁵. Η κατασκευή της λέσχης μπορεί να συσχετιστεί με τη μεγάλη στιγμή της λακωνικής αγγειογραφίας στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.³³⁴⁶. Η σημασία των Αιγιδίων παρακμάζει στην κλασική εποχή, όταν ο ρόλος τους στη Σπάρτη φαίνεται περιορίζεται μόνο στη σχέση με τη Θήρα και μέσα σε αυτό το πλαίσιο ίσως εντάσσεται η ίδρυση του ιερού της Αθηνάς από τον Θήρα, το οποίο βρίσκεται κοντά στα ηρώα των Αιγιδίων³³⁴⁷.

Σύμφωνα με τον Kiehle η γειτνίαση του ιερού της Αθηνάς με το ναό του Ιπποσθένη/Ποσειδώνα παραπέμπει στη βοιωτική σύνδεση της λατρείας των δύο θεών, όπως εκφράζεται κι από τις παραδόσεις για την ίδρυση από τον Κάδμο ιερών του Ποσειδώνα και της Αθηνάς στη Θήρα και στη Ρόδο³³⁴⁸. Ο Torelli παρατηρεί ότι και το άγαλμα της Αθηνάς, που φερόταν ως ανάθημα των αποίκων του Τάραντα, ήταν όχι τυχαία στημένο κοντά στο ιερό του Ποσειδώνα Ταινάρου – και στις δύο περιπτώσεις η Αθηνά εμφανίζεται στην όψη της πολιούχου θεότητας³³⁴⁹. Το ανάθημα ίσως υποδηλώνει ότι η ίδρυση της αποικίας τελούσε υπό την προστασία της Αθηνάς³³⁵⁰. Οπωσδήποτε το άγαλμα αυτό όπως και το ιερό της Αθηνάς προβάλλουν τους δεσμούς μεταξύ της μητρόπολης και των αποικιών χαρακτηρίζοντάς την ως την κατεχοχόν θεά της πόλης³³⁵¹. Η Αθηνά Πολιάς (όπως και ο Δίας Πολιεύς) μαρτυρούνται επιγραφικά για τη Θήρα από τον 5^ο αι. π.Χ. και στο εξής³³⁵².

5.18. ΣΠΑΡΤΗ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΧΑΛΚΙΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΟΥΧΟΥ

Από την αρχαϊκή εποχή σημαντική θεότητα του σπαρτιατικού πάνθεου, η Αθηνά ήταν θεά πολιούχος με κατεχοχόν αστική λατρεία που συνεχίζει ως τα ρωμαϊκά χρόνια. Βασική εστία λατρείας ήταν το ιερό της ακρόπολης όπου η θεά ονομάζεται «πολίαχος», για πρώτη φορά στην επιγραφή του Δαμώνονα (430 π.Χ.)³³⁵³, αλλά και Χαλκίοικος, επίκληση που παραπέμπει σε διάφορα μεταλλικά στοιχεία του ιερού αλλά και στην πολεμική της φύση. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι αποκαλείται και Μήτις³³⁵⁴. Το ιερό της ακρόπολης είναι το μοναδικό ιερό της θεάς που έχει βρεθεί στη Σπάρτη [πίν.5.8.α], αν και ελλιπώς σωζόμενο και διερευνημένο· η μνημειακή του φάση ανάγεται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Στο εσωτερικό του υπήρχαν περισσότεροι χώροι λατρείας και μνημεία

³³⁴⁵ Πρβλ. τη λέσχη των Κροτανών κοντά στους τάφους των Αγιαδών (Παυσ. 3,14,2).

³³⁴⁶ Βλ. Nafissi 1980-81, 204-205 και Nafissi 1985, 382.

³³⁴⁷ Nafissi 1980-81, 203 σημ.72.

³³⁴⁸ Βλ. Kiehle 1963, 32 με σημ.3.

³³⁴⁹ Musti – Torelli 1991, 201, 220. Παυσ. 3,12,5: «... τέμενος Ποσειδῶνος (ταινάριον δὲ ἐπονομάζουσιν), οὐ μακρὰν δὲ Ἀθηνᾶς ἄγαλμα, ὃ τοὺς ἑς Ἴταλίαν τε καὶ Τάραντα ἀποικισθέντας ἀναθεῖναι λέγουσι». Για το ιερό του Ποσειδώνα, που βρισκόταν στην Αφεταΐδα οδό, βλ. Μυλιονοπούλου 2003, 219-221.

³³⁵⁰ Πρβλ. Malkin 1994, 128.

³³⁵¹ Βλ. Thromas 2008, 320-321.

³³⁵² Για τις σχετικές μαρτυρίες βλ. IACP 784.

³³⁵³ «Δαμώνον ἀνέθεκε Ἀθαναίαι πολίαχοι», βλ. IG V1, 213 (SEG 49, 391).

³³⁵⁴ Βλ. Thromas 2008, 321 με σημ.34.

σύμφωνα με την περιγραφή του Πausανία, τον οποίο θα έχουμε ως αφετηρία για μία μη διεξοδική παράθεση των βασικών στοιχείων του ιερού. Επιπροσθέτες κατηγορίες μαρτυριών πιστοποιούν την ταύτιση του ιερού και των λατρειών του, κατά βάση τα πολυάριθμα ευρήματα του ιερού από τις αγγλικές ανασκαφές στις αρχές του 20^{ου} αι., μόνο εν μέρει δημοσιευμένα. Θα επιχειρηθεί μία πρώτη παρουσίαση του ιερού, καθώς η εξαντλητική του πραγμάτευση, από την οποία θα αποκομίζαμε σημαντικά στοιχεία για τη φύση της θεάς στην Πελοπόννησο, θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης.

Σύμφωνα με τον Πausανία το ιερό της Αθηνάς «πολιούχου καλουμένης και χαλκιοίκου τῆς αὐτῆς» βρισκόταν στην ακρόπολη της Σπάρτης, η οποία δεν είχε εξαιρετικό ύψος όπως η Καδμεία της Θήβας ή η Λάρισα του Άργους, αλλά ήταν ο σχετικά υψηλότερος από τους λόφους της πόλης³³⁵⁵. Κατά την παράδοση ο Τυνδάρεως είχε ξεκινήσει την κατασκευή του ιερού, και μετά τον θάνατό του θέλησαν οι γιοι του να ολοκληρώσουν «τὸ οἰκοδόμημα» με τα λάφυρα που είχαν πάρει από τους Αφιδναίους, όταν δηλαδή κατέλαβαν το οχυρό της Αττικής, όπου ο Θησεύς κρατούσε την Ελένη³³⁵⁶. Καθώς το έργο δεν ολοκληρώθηκε, «λακεδαιμόνιοι πολλοῖς ἔτεσιν ὕστερον τὸν τε ναὸν ὁμοίως καὶ <τὸ> ἄγαλμα ἐποίησαντο Ἀθηνᾶς χαλκοῦν»· ο ναός και το ἄγαλμα ήταν έργα του ντόπιου Γιτιάδα, που ήταν και συνθέτης δωρικών ασμάτων, μεταξύ αυτού και ενός ὕμνου για τη θεά³³⁵⁷.

Στη συνέχεια ο Πausανίας απαριθμεί τα θέματα των χάλκινων ανάγλυφων, που θα κοσμούσαν το ναό ή το λατρευτικό ἄγαλμα της Αθηνάς. Παριστάνονται πολλοί από τους ἄθλους και τα κατορθώματα του Ηρακλή, καθώς και έργα των Διοσκούρων, εκ των οποίων ο περιηγητής κατονομάζει μόνο την αρπαγή των Λευκιπιδών. Ως μεμονωμένα θέματα αναφέρει την απελευθέρωση των δεσμών της Ἴρας από τον Ἡφαιστο και την παράδοση δώρων από τις νύμφες στον Περσέα, προτού φύγει για τη Λιβύη. Ως προς την ποιότητα και την κλίμακά τους ο Πausανίας διακρίνει τη γέννηση της Αθηνάς και την Αμφιτρίτη με τον Ποσειδῶνα³³⁵⁸. Πρόκειται για γνωστούς μύθους, που κατά μεγάλο μέρος είχαν τοπική σημασία και συναντώνται στην αρχαϊκή λακωνική αγγειογραφία και σε άλλα μνημεία, ειδικότερα στον θρόνο του Αμυκλαίου Απόλλωνα³³⁵⁹. Στη γέννηση της Αθηνάς στο σπαρτιατικό ιερό αναφέρεται πιθανότατα ο επικούρειος Φιλόδημος λέγοντας ότι κατά την άποψη κάποιων και σύμφωνα με ορισμένα αρχαία έργα ο Ερμής είναι που κρατά τον πέλεκυ αντί του Ἡφαιστου και είναι πιθανό ο Γιτιάδας να ακολούθησε, ως προς αυτό, μία ιδιαίτερη λακωνική εκδοχή του μύθου³³⁶⁰. Οι

³³⁵⁵ Για την περιγραφή της ακρόπολης της Σπάρτης βλ. Πaus. 3,17-3,18,1.

³³⁵⁶ Πaus. 3,17,2. Πρβλ. Παπαχατζής 2, 378 σημ.1.

³³⁵⁷ Πaus. 3,17,2.

³³⁵⁸ Βλ. Πaus. 3,17,3 («Ἐπείργασται δὲ καὶ τὰ ἐς τὴν Ἀθηνᾶς γένεσιν καὶ Ἀμφιτρίτη καὶ Ποσειδῶν, ἃ δὴ μέγιστα καὶ μάλιστα ἦν, ἐμοὶ δοκεῖν, θεᾶς ἄξια»).

³³⁵⁹ Βλ. Πaus. 3,18,10-16. Βλ. Faustoferri 1993 και Faustoferri 1996 για τη διεξοδική πραγμάτευση του μνημείου, το οποίο χρονολογεί στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., την εικονογραφία και την ερμηνεία του. Την πρώιμη χρονολόγησή του, στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., υποστηρίζει και ο Stibbe 1996β, 53-54, σε αντίθεση με την προτιμώμενη χρονολόγησή του στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., βλ. τελευταία Svenson-Evers 1996, 460.

³³⁶⁰ Βλ. Svenson-Evers 1996, 435-436. Στο σημείο αυτό αναφέρουμε μία ακόμη πρώιμη απεικόνιση της γέννησης της Αθηνάς που μας μαρτυρείται για την Πελοπόννησο. Στο ιερό της Ἄρτεμης Αλφειωνίας των Λετρίνων, που εντοπίζεται στην περιοχή του σημερινού Πύργου Ηλείας, υπήρχαν σύμφωνα με τον Στρ. 8,3,12 φημισμένες ζωγραφικές δύο Κορίνθιων ζωγράφων: η ἄλωση της Τροίας και η γέννηση της Αθηνάς από τον Κλεάνθη και η Ἄρτεμη πάνω σε γρύπα από τον Αρήγοντα. Στη γέννηση της Αθηνάς του Κορίνθιου Κλεάνθη στο ιερό της

θεματικοί άξονες που διατρέχουν την εικονογραφία των ανάγλυφων αφορούν την αποκατάσταση της νόμιμης εξουσίας, τη σημασία της μήτιδας και τον μυητικό χαρακτήρα της λατρείας σε σχέση με τους μελλοντικούς πολίτες και οπλίτες, ενώ βρίσκουν παράλληλα και σε άλλα στοιχεία του ιερού της ακρόπολης³³⁶¹.

Ο Πausανίας δεν συγκεκριμενοποιεί τη θέση των αναγλύφων, ωστόσο είναι πιθανότερο να κοσμούσαν το ναό με βάση τα λεγόμενά του και κυρίως την ίδια την επίκληση της Αθηνάς, Χαλκίοικος³³⁶². Η άποψη αυτή βρίσκει έρεισμα στην αρχαιολογία με την ανεύρεση μεγάλου αριθμού χάλκινων πλακών, που μπορούμε να φανταστούμε ως επένδυση των τοίχων του ναού, πρακτική που έχει παράλληλα και σε άλλες περιοχές. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, και στο ίδιο το λατρευτικό άγαλμα να υπήρχαν ανάγλυφα, όπως είναι εύλογο να δεχτούμε για το ένδυμά του, πράγμα που υποδεικνύεται από τη νομισματική μαρτυρία που θα αναφερθεί παρακάτω. Όσον αφορά τον Γιτιάδα έχουν προταθεί στην έρευνα διάφορες χρονολογήσεις εντός του 6^{ου} αι. π.Χ., όταν τοποθετείται και από άλλα στοιχεία η βασική φάση διαμόρφωσης του ιερού. Ο Γιτιάδας φαίνεται ότι ήταν χαλκοπλάστης και κατά βάση υπεύθυνος για την εκτέλεση των ανάγλυφων, ώστε έτσι εξηγείται η αναφορά του ως αρχιτέκτονα.

Ο Πausανίας είναι ο μόνος συγγραφέας που αναφέρει το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Χαλκίοικου, που χρονολογείται γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Αναγνωρίζεται σε νομίσματα των Λακεδαιμονίων των αυτοκρατορικών χρόνων, από τα οποία προκύπτει ότι θα πρέπει να είχε τη μορφή ενός Παλλάδιου³³⁶³ [πίν.5.8.β]. Παριστάνεται μετωπικά ως άκαμπτη μορφή με την κεφαλή σε κατατομή προς τα δεξιά να κραδαίνει το δόρυ με το δεξί χέρι και να κρατά με το αριστερό χέρι την ασπίδα, που βρίσκεται πλευρικά. Φορά κράνος και μακρύ ένδυμα, το περίγραμμα του οποίου μειώνεται προς το κάτω μέρος του σώματος και στο οποίο αποδίδονται οριζόντιες γραμμές. Το τελευταίο στοιχείο έχει ερμηνευθεί ως ταινίες που πιθανόν έφεραν ανάγλυφες σκηνές σε σχέση με τη μαρτυρία του Πausανία για τα χάλκινα ανάγλυφα. Είναι αρκετά ασυνήθιστη η απεικόνιση της Αθηνάς, που παραλληλίζεται με απεικονίσεις του Απόλλωνα Αμυκλαίου, αν και παρόμοια η θεά εμφανίζεται σε αυτοκρατορικά νομίσματα στο Άργος, στην Πελλήνη, στην Τροιζήνα και στις Κλεωνές³³⁶⁴. Το λατρευτικό άγαλμα της Σπάρτης ή ένα αντίγραφό του έχει αναγνωρισθεί επίσης σε αυτοκρατορικά

Αλφειώσας Άρτεμης αναφέρεται παρεμπιπτόντως ο Αθίν. 8,346b-c λέγοντας ότι ο Ποσειδώνας προσφέρει τόνο στον Δία, που βρίσκεται σε ωδίνες. Ο Κορίνθιος Κλεάνθης φαίνεται ότι ήταν ένας από τους πρωτοπόρους της ζωγραφικής. Καθώς από τον Πλίνιο φέρεται ως επινοητής της σχεδίασης με περίγραμμα, θα πρέπει η δραστηριότητά του να τοποθετηθεί εν όψει της σύγκρισης με την αγγειογραφία στον πρώιμο 7ο αι. π.Χ., εκτός κι αν χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ., βλ. Scheibler 1994, 55-56.

³³⁶¹ Βλ. Fortunelli 1999 για την ανάλυση των θεμάτων και την προσπάθεια εντοπισμού του ιδεολογικού προγράμματος.

³³⁶² Ο Ευριπ. Τρωάδ. στ.113 την χαρακτηρίζει και ως «χαλκόφυλον τε θεάν»· πρβλ. το «Διός Βήλου ἱρόν χαλκόφυλον» στη Βαβυλώνα (Ηρόδ. 1,181,2). Το ίδιο το επίθετο Χαλκίοικος περιλαμβάνει τη λέξη «οίκος» όπως επισημαίνουν οι Piccirilli 1984, 6 και Villing 1997, 83· πρβλ. LSJ λ. χαλκίοικος, «she who dwells in a brazen house (i.e. Athena, whose name is freq. omitted), at Sparta, from the brazen shrine in which her statue stood». Την εξήγηση αυτή συναντάμε στην αρχαία γραμματεία, βλ. Liv. 35,36,9: «Aetoli circa Chalcioecon – Minervae aereum est templum – congregati caeduntur»· Σούδ. λ. Χαλκίοικος «ἡ Ἀθηνᾶ ἐν Σπάρτη. Ἡ ὅτι χαλκοῦν εἶχεν οἶκον ...»· Ησύχ. λ. Χαλκίναος· Χαλκίοικος.

³³⁶³ Βλ. NCP 62 αρ.8, πίν.Ν,13· BMC 131 αρ.87, πίν.26,8· Lacroix 1949, 129, 217-220, πίν.18,1· Grunauer-von Hoerschelmann 1978, 36, 92-94, 103-104, πίν.28-29, 32, 41· Villing 1997, 83, εικ.2.

³³⁶⁴ Grunauer-von Hoerschelmann 1978, 104.

νομίσματα της Μήλου, η οποία φέρεται ως αποικία των Λακεδαιμονίων ήδη από την κλασική εποχή³³⁶⁵. Απεικονίζεται εν είδει στύλου, που ομοιάζει με τον Απόλλωνα Αμυκλαίο· το πλάτος του παρουσιάζει μείωση στο κάτω μέρος και αποδίδεται σε έναν πιο πρωτόγονο τύπο απ' ό,τι στα νομίσματα της Σπάρτης. Κραδαίνει δόρυ με το δεξί χέρι και κρατά με το αριστερό ασπίδα, που κοσμεείται πιθανόν με κεφαλές ερπετών. Σε άλλα νομίσματα απηχείται ίσως η κεφαλή του αγάλματος: πρόκειται για μία ευδιάκριτα αρχαϊκή κεφαλή, που φορά αττικό κράνος με λοφίο, ενώ μακριοί βόστρυχοι πέφτουν στο λαιμό³³⁶⁶ [πίν.5.8.γ]. Επιπλέον, σε ένα ρωμαϊκό ανάγλυφο από τη Μήλο η Αθηνά παριστάνεται σε παρόμοια στάση με το κάτω μέρος του ενδύματος να διαχωρίζεται οριζόντια³³⁶⁷.

Το πρωιμότερο από τα χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς που βρέθηκαν στο ιερό της ακρόπολης παριστάνει τη θεά στον τύπο του Παλλάδιου και χρονολογείται στα 560-500 π.Χ.· θεωρείται αμφίβολη η σχέση του με το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Χαλκιοίκου³³⁶⁸ [πίν.5.9.α]. Είναι κομμένο το άνω μέρος της κεφαλής και στο οπίσθιο σωζόμενο τμήμα της φαίνεται το κράνος. Δύο ζεύγη πλοκάμων με εγχάρακτο βαθμιδωτό μοτίβο έρχονται μπροστά πάνω από το στήθος και το ίδιο μοτίβο αποδίδεται στους πλοκάμους που πέφτουν ως ενιαία μάζα στην πλάτη. Το μεγάλο ωοειδές πρόσωπο με μικρό και λεπτό στόμα, στρογγυλό σαγόκι και ευρείες παρειές χαρακτηρίζεται από ιδιόμορφα, βαθυμένα και μικρά κυκλικά μάτια, τα οποία έχει υποτεθεί ότι ήταν ένθετα από άλλο υλικό. Η θεά παριστάνεται όρθια με τα σκέλη κλειστά και ενωμένα σε άκαμπτη στάση. Οι πλαστικοί όγκοι αποδίδονται μόνο στην οπίσθια όψη, ενώ στην πρόσθια επίπεδη επιφάνεια μόλις που διακρίνεται το στήθος. Σώζεται η αρχή μόνο των χεριών, που βρίσκονται σαφώς σε απόσταση με τον κορμό· δεν γνωρίζουμε τη θέση τους, είναι όμως πιθανό να κρατούσε δόρυ και ασπίδα. Η θεά φορά μακρύ ζωσμένο πέπλο, κάτω από την παρυφή του οποίου διακρίνονται τα άκρα πόδια. Κοσμεείται με εγχάρακτους κύκλους με στιγμές εγχάρακτοι κύκλοι με στιγμές κάτω από ζώνη μέσα σε τρεις κάθετες σειρές. Το απόπτυγμα διακρίνεται σαφέστερα στην οπίσθια όψη.

³³⁶⁵ Βλ. NCP 62-63, πίν.Ν,15· Lacroix 1949, 218-220, πίν.18,2-4· Romano 1980, 129.

³³⁶⁶ NCP 62 αρ.8, πίν.Ν,14.

³³⁶⁷ Βλ. Romano 1980, 129.

³³⁶⁸ Μουσείο Σπάρτης αρ.ευρ.2018. Βλ. Dickins 1906-07α, 147-149 αρ.2, εικ.3-4· Herfort-Koch 1986, 25, 26, 90-91 αρ.Κ40, πίν.6,34· Alroth 1989, 30, εικ.11· Stibbe 2000α, 71-73, εικ.3-4· Förtsch 2001, 222 με σημ.1875, εικ.157-158. Από τις ανασκαφές στο ιερό προέρχονται δύο χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς στον τύπο της Προμάχου, που χρονολογούνται στο α' μισό του 5^{ου} αι. Το ένα (Ε.Μ. αρ.ευρ.15896) [πίν.5.9.β] φέρει στο άνω τμήμα του σώματος ένα σχετικά μεγάλο γοργόνειο, χωρίς όμως να αποδίδεται η αιγίδα. Βλ. Lamb 1926-27, 86 αρ.7, πίν.8· Niemeyer 1960, 61, εικ.17-18, πίν.5· Jost 1975, 350-351, εικ.23-24· Tölle-Kastenbein 1980, 165 σημ.310· Demargne 1984, 971 αρ.139· Herfort-Koch 1986, 45 σημ.160· Alroth 1989, 30 με σημ.111· Villing 1997, 84 σημ.12, εικ.4· Kaltsas 2006, 212 αρ.106. Στο άλλο (Μουσείο Σπάρτης αρ.ευρ.3240) σώζεται η επιγραφή «Αθανα[ι]α[ι]» (SEG 11,659) στο λοφίο του κράνους. Βλ. Lamb 1926-27, 87 αρ.8, εικ.2, πίν.9· Niemeyer 1960, 71· Tölle-Kastenbein 1980, 161 αρ.27c, 163-4, πίν.112-113· Dörig 1987, 22 αρ.8, πίν.32-34· Alroth 1989, 30 με σημ.112, 90 με σημ.556· Villing 1997, 84 σημ.12, εικ.5· Kaltsas 2006, 213 αρ.107. Δύο άλλα χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς από την ακρόπολη κρατούν με το δεξί χέρι φιάλη κατά έναν τύπο αρχαϊκό, αν και η χρονολόγησή τους είναι δύσκολη (Μουσείο Σπάρτης αρ.2020). Βλ. Tölle-Kastenbein 1980, 161 αρ.27e, 164-5, πίν.115· Demargne 1984, 975 αρ.185· Alroth 1989, 30. Το μοναδικό πήλινο ειδώλιο που ταυτίζεται με την Αθηνά με κάποια επιφύλαξη την παριστάνει καθιστή, βλ. Woodward 1927-28, 75, 82 αρ.23, εικ.4· Alroth 1989, 31.

Στο σημείο αυτό αναφέρουμε την παράδοση, γνωστή μόνο από τον Πλούταρχο, ότι το Παλλάδιο της Τροίας μεταφέρθηκε κατά την κάθοδο των Δωριέων από το Άργος στη Σπάρτη³³⁶⁹. Ο Εργιάιος, απόγονος του Διομήδη, έκλεψε το Παλλάδιο από το Άργος μαζί με τον Λέαγρο, που το έφερε στη Σπάρτη. Οι βασιλείς το έστησαν κοντά στο ιερό των Λευκιππίδων και κατασκεύασαν ένα ηρώο για τον Οδυσσέα ως φύλακά του. Πρόκειται για μία ακόμη από τις πολυάριθμες εκδοχές διεκδίκησης του αληθινού Παλλάδιου, που νοείται στα συμφραζόμενα ανταγωνισμού της Σπάρτης με το Άργος, ενώ η οικειοποίηση του Οδυσσέα από τους Σπαρτιάτες έχει κι άλλα παράλληλα³³⁷⁰.

Στην ακρόπολη κατά τον Πausανία υπάρχει κι άλλο ιερό της Αθηνάς ως Εργάνης³³⁷¹. Αυτό όπως και τα υπόλοιπα ιερά και αγάλματα άλλων θεοτήτων και τα μνημεία που αναφέρει αμέσως παρακάτω θα πρέπει να νοηθούν ως τμήματα του ίδιου ευρύτερου ιερού χώρου της ακρόπολης, που ήταν αφιερωμένος στην Αθηνά Πολιούχο και Χαλκίοκο, από τη στιγμή μάλιστα που εντοπίζονται από τον περιηγητή με αναφορά στα συστατικά στοιχεία του ιερού αυτού. Η ενότητα αυτή υποστηρίζεται από τις θεματικές σχέσεις μεταξύ της κεντρικής θεότητας και των άλλων λατρειών και βρίσκει έρεισμα στην επιγραφική μνεία του 3^{ου} αι. μ.Χ. για το ιερατικό αξίωμα «Ἀθηνᾶς Χαλκιοίκο[υ], [Ἀ]θηνᾶς Πολιάχου καὶ τ[ῶν] [συ]νκαθιδρυμένων ἐν [τῶ] τε]μένει θεῶν»³³⁷². Η κατάσταση αυτή μπορεί να αναχθεί σε παλαιότερες περιόδους, αν και δεν είμαστε απόλυτα βέβαιοι για τον προσδιορισμό της αρχαιότητας των λατρειών και των μνημείων σε όλες τις περιπτώσεις.

Το ιερό της Αθηνάς Εργάνης δεν τοποθετείται στον χώρο και ίσως μνημονεύεται πρώτο από τον Πausανία, επειδή ακριβώς είναι αφιερωμένο στη βασική κάτοχο του ιερού υπό άλλη ιδιότητα. Η ιδιότητα αυτή ίσως ξενίζει με μία πρώτη ανάγνωση με βάση την εικόνα που σχηματίζεται για τους

³³⁶⁹ Πλούτ. Quaest. Gr. 48 p. 302 C-D: «Διὰ τί ἐν Λακεδαίμονι παρὰ τὸ τῶν Λευκιππίδων ἱερὸν ἴδρυται τοῦ Ὀδυσσεῶς ἠρώον; Ἐργιάιος, εἷς τῶν Διομήδους ἀπογόνων, ὑπὸ Τημένου πεισθεὶς ἐξέκλεψε τὸ παλλάδιον ἐξ Ἄργου, συνειδότης Λεάγρου καὶ συνεκκλέπτοντος ἦν δ' οὗτος εἷς τῶν Τημένου συνήθων. ὕστερον δὲ τῶ Τημένῳ γενόμενος δι' ὀργῆς ὁ Λεάγρος εἰς Λακεδαίμονα μετέστη τὸ παλλάδιον κομίζων. οἱ δὲ βασιλεῖς δεξάμενοι προθύμως ἰδρύσαντο πλησίον τοῦ τῶν Λευκιππίδων ἱεροῦ, καὶ πέμψαντες εἰς Δελφοὺς διεμαντεύοντο περὶ σωτηρίας αὐτοῦ καὶ φυλακῆς. ἀνελόντος δὲ τοῦ θεοῦ ἕνα τῶν ὑφελομένων τὸ παλλάδιον φύλακα ποιεῖσθαι, κατεσκεύασαν αὐτόθι τοῦ Ὀδυσσεῶς τὸ ἠρώον, ἄλλως τε καὶ προσήκειν τῇ πόλει τὸν ἥρωα διὰ τὸν τῆς Πηνελόπης γάμον ὑπολαβόντες».

³³⁷⁰ Βλ. Malkin 1994, 30-31. Ο Robertson 1996α, 416-419 θεωρώντας περίεργο που το Παλλάδιο, το οποίο είχε στηθεί κοντά στο ιερό των Λευκιππίδων, σχετίζεται άμεσα με το ηρώο του Οδυσσέα, τον οποίο είχαν καταστήσει ως φύλακά του, πιστεύει ότι αυτή η ασυνήθιστη ιστορία συνιστά μία ευφάνταστη ερμηνεία ενός περίεργου μνημείου, το οποίο μάλιστα μας είναι γνωστό από τον Πausανία, αν και με διαφορετική ερμηνεία. Κοντά στο ιερό των Λευκιππίδων ο Πaus. 3,15,10-11 είδε πάνω σε ένα μικρό λόφο έναν αρχαίο ναό με ξόανο της οπλισμένης Αφροδίτης. Παρατηρεῖ ότι πρόκειται για το μοναδικό ναό που διαθέτει υπερώο, το οποίο είναι ιερό της Μορφούς: το κέδρινο άγαλμα την παριστάνει καθιστή με πέπλο στο κεφάλι και δεσμά στα πόδια. Το ξόανο της οπλισμένης Αφροδίτης ταυτίζεται με το Παλλάδιο και στο υπερώο θα βρισκόταν το ηρώο του Οδυσσέα με αυτή την περίεργη μορφή, ως ένα «*talisman with complementary powers*».

³³⁷¹ Πaus. 3,17,4: «Ἔστι δὲ καὶ ἕτερον αὐτόθι Ἀθηνᾶς ἐργάνης ἱερὸν». Με το ιερό αυτό συσχετίζεται μία επιγραφή από το ιερό με τη σύντμηση «FEP» Woodward 1907-08, 250 αρ.5, εικ.5,5, και πιθανόν μία επιγραφή του 5ου αι. π.Χ. (;) από τις Αμύκλες, βλ. Villing 1997, 89.

³³⁷² IG V1, 559. Για τον ενιαίο χαρακτήρα των λατρειών της ακρόπολης βλ. Osanna 1990, 81-82· Hupfloher 2000, 197 με σημ.1.

Σπαρτιάτες και την αποδοκιμασία τους για τη χειρωνακτική εργασία³³⁷³. Φαίνεται λίγο πιθανή η υπόθεση, η λατρεία να αφορά μία διαφορετική ομάδα του πληθυσμού, όπως τους περίοικους ή τους είλωτες. Δεν αποκλείεται η λατρεία να ιδρύθηκε σε μία μεταγενέστερη εποχή. Αντίστροφα η λατρεία θα μπορούσε να ανάγεται σε μία πρώιμη εποχή και προτού προκύψει η αποστροφή των Σπαρτιατών προς τις τέχνες, που σε μεγάλο βαθμό θεωρείται μετα-αρχαϊκή εξέλιξη. Η Αθηνά Εργάνη ερμηνεύεται επίσης ως προστάτιδα των χαλκουργών και κατ' επέκταση των οπλοποιών.

Δεν είναι γνωστή η θέση των δύο στοών που αναφέρει στη συνέχεια ο Πausανίας («Ἐς δὲ τὴν πρὸς μεσημβρίαν <ἰόντι> στοᾶν κοσμητᾶ τε ἐπίκλησιν Διὸς ναὸς καὶ Τυνδάρω πρὸ αὐτοῦ μνημᾶ ἐστίν· ἢ δὲ πρὸς δυσμὰς ἔχει ...»), ωστόσο δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε ότι ανήκαν στο ιερό της Αθηνάς Εργάνης³³⁷⁴. Θα μπορούσαμε να τις φανταστούμε να πλαισιώνουν τον χώρο στα Α του ναού της Αθηνάς Χαλκιοίκου. Η «πρὸς δυσμὰς» στοά αναφέρεται από τον Πausανία εξαιτίας των αναθημάτων του Λύσανδρου για τις δύο αποφασιστικές νίκες του εναντίον της αθηναϊκής ηγεμονίας παρά το Νότιον της Εφέσου και στους Αιγὸς ποταμούς³³⁷⁵. Ανάλογα με τη διαφορετική αντιμετώπιση του χωρίου του Πausανία οι δύο Νίκες ερμηνεύονται ως ακρωτήρια της στοάς ή ως αγάλματα πάνω σε αετούς, που εκλαμβάνονται ως «ἀπάντησις» στο παρόμοιο αντισπαρτιατικό μνημείο του ιερού της Ολυμπίας, τη Νίκη του Παιωνίου³³⁷⁶.

Η μοναδική επίκληση Κοσμητᾶς για τον Δία και η σύνδεση του ναού του με τον τάφο του Τυνδάρω υπογραμμίζουν τον πολιτικό χαρακτήρα της λατρείας του Δία στην ακρόπολη και την ύψιστη θέση του στο σπαρτιατικό κράτος. Όπως εκφράζεται ευρέως στην έρευνα, ο Δίας ως εκπρόσωπος της ιερῆς τάξης του σύμπαντος προβάλλεται ως εγγυητής της τάξης της πόλης, για την οποία είναι υπεύθυνοι οι βασιλείς της Σπάρτης μέσω της προνομιούχας σχέσης τους με τον θεό και την επικύρωση της εξουσίας τους από αυτόν. Η ίδρυση του ιερού της Αθηνάς στην ακρόπολη από τον Τυνδάρω θεωρείται ότι ανάγεται μετά την αποκατάσταση της νόμιμης εξουσίας του, την επαναφορά του στον θρόνο της Σπάρτης από τον Ηρακλή, που είχε συγκρουστεί και νικήσει τον σφετεριστή Ιπποκόωντα και τους γιους του³³⁷⁷.

«Ἐν ἀριστερᾷ δὲ τῆς Χαλκιοίκου» υπήρχε ιερό των Μουσών, «γιατί οι λακεδαιμόνιοι, όταν έβγαιναν για πόλεμο, δεν χρησιμοποιούσαν σάλπιγγες, αλλά μουσική αυλών με υπόκρουση λύρας και κιθάρας»³³⁷⁸. Μιλώντας για τη σπαρτιατική παιδεία επί Λυκούργου ο Πλούταρχος μαρτυρεί την πορεία προς τη μάχη υπό τον ήχο των αυλών για τους Σπαρτιάτες, τους οποίους περιγράφουν ως «μουσικωτάτους γὰρ ἅμα καὶ πολεμικωτάτους», και μάλιστα μας πληροφορεί ότι «ἐν ταῖς μάχαις προεθύετο ταῖς Μούσαις ὁ βασιλεύς»³³⁷⁹. Την πρωιμότερη μαρτυρία για τη χρήση του αυλού στον πόλεμο μας παρέχει ο Θουκυδίδης, σύμφωνα με τον οποίο οι Λακεδαιμόνιοι βαδίζουν αργά

³³⁷³ Για το ζήτημα αυτό και την αρχαιότητα της λατρείας της Αθηνάς Εργάνης στη σπαρτιατική ακρόπολη βλ. τις παρατηρήσεις της Villing 1997, 88-89.

³³⁷⁴ Πaus. 3,17,4. Τις στοές με το ιερό της Αθηνάς Εργάνης συνδέουν οι Waywell 1999, 8· Förtsch 2001, 61.

³³⁷⁵ Πaus. 3,17,4, πρβλ. 9,32,6.

³³⁷⁶ Βλ. Παπαχατζής 2, 379 σημ.1· Musti – Torelli 1991, 230· Förtsch 2001, 61-62. Σημειωτέον ότι στο ανάθημα του Λύσανδρου στους Δελφούς για τη νίκη στους Αιγὸς ποταμούς δεν παριστάνεται η Αθηνά μαζί με τους Διόσκουρους, τον Δία, τον Απόλλωνα, την Άρτεμη και τον Ποσειδώνα, βλ. Πaus. 10,9,7-10.

³³⁷⁷ Giangiulio 1996, 222· Fortunelli 1999, 391.

³³⁷⁸ Πaus. 3,17,5.

³³⁷⁹ Πλούτ. Λυκ. 21.

συνοδευόμενοι από πολλούς αυλητές, που τους δίνουν τον ρυθμό για να μην διασπαστεί η τάξη³³⁸⁰. Ο συσχετισμός των Μουσών με τον πόλεμο και η παρουσία τους στο ιερό της ακρόπολης, την αρχαιότητα των οποίων δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε, μπορούν να ερμηνευθούν και διαφορετικά. Για τον Wide πρόκειται για μία αρχαία λατρεία, αντίστοιχη με των Χαρίτων στην αθηναϊκή Ακρόπολη, που αργότερα εξέλαβε αυτή τη διάσταση³³⁸¹. Η λατρεία των Μουσών θα μπορούσε να ειπωθεί υπό μία ευρύτερη έννοια, αν λάβουμε υπόψη τη σημασία της μουσικής και του χορού ως μέσων για την επαφή με το θείο και ως τμήμα της εκπαίδευσης των αρχαίων και ιδίως των Σπαρτιατών³³⁸².

Κατά τον Πausανία: «Ὅπισθεν δὲ τῆς Χαλκιοῦκου ναὸς ἔστιν Ἄφροδίτης ἄρειας· τὰ δὲ ξόανα ἀρχαῖα, εἵπερ τι ἄλλο ἐν Ἑλλησι»³³⁸³. Η αναθηματική επιγραφή «Λύκειος Ἄρειαι» σε ένα τμήμα λεπίδας που βρέθηκε στο ιερό της ακρόπολης θα μπορούσε να υποστηρίξει την πρώιμη χρονολόγηση της λατρείας της Αφροδίτης στο ιερό της Αθηνάς³³⁸⁴. Η πρώιμη λατρεία της Αφροδίτης στην ακρόπολη πιστοποιείται από ένα άλλο δεδομένο. Σε σχεδόν 10 υστεροαρχαϊκά όστρακα από το ιερό διακρίνεται τμήμα εγχάρακτης ή γραπτής επιγραφής «βασιλιδ-», η οποία είχε ερμηνευτεί από τους πρώτους εκδότες ως όνομα μίας αναθέτριας Βασιλίδας. Ωστόσο, εύλογα ο Osanna³³⁸⁵ συμπλήρωσε τις επιγραφές ως «βασιλίδι» και έδειξε πως πρόκειται για επίκληση της Αφροδίτης βασιζόμενος στην ύπαρξη της λατρείας της θεάς ως Βασιλίδος στον Τάραντα με βάση τη ρητή μαρτυρία του Ησύχιου. Συγκεκριμένα, η λατρεία της εντοπίζεται στο εξω-αστικό ιερό στο Σατύριον (σημερινό Saturno), από όπου προέρχεται ένας ενυπόγραφος αμφορέας του Εξηκία με την επιγραφή σε δωρική διάλεκτο «Λεοκράτεια ἀνέθεκε τᾶι Βασιλίδι». Το ιερό στο ακρωτήριο ΝΑ του Τάραντα θεωρείται ότι θα είχε ιδιαίτερη σημασία για τους πρώτους Λακεδαιμόνιους αποίκους· τα παλαιότερα ευρήματά του ανάγονται στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ., ενώ άλλες επιγραφές σε αγγεία μαρτυρούν τη λατρεία της Γαίας. Φαίνεται λοιπόν πως οι πρώτοι άποικοι από τη Σπάρτη μεταφύτευσαν τη λατρεία αυτή από την πατρίδα τους στο σημαντικό από στρατηγική άποψη ιερό στο Σατύριον, όπου η Αφροδίτη μαζί με την αρχέγονη Γαία αναδεικνύονται ως οι προστάτιδες της νεοαποκτηθείσας περιοχής αλλά και της ευφορίας της.

Σχετικά με την ιστορία της λατρείας της Αφροδίτης στη Σπάρτη πολύ ενδιαφέρουσα είναι η θεωρία της Pirenne-Delforge³³⁸⁶. Η αρχαϊκή Αφροδίτη Βασιλὶς ταυτίζεται με την «αινιγματική» Αφροδίτη Ἥρα, το «αρχαίο» ξόανο της οποίας ο Πausανίας αναφέρει σε άλλο σημείο χωρίς όμως να προσδιορίζει τη θέση του και λέγοντας μόνο ότι θυσιάζουν σε αυτή τη θεά οι μητέρες, όταν

³³⁸⁰ Θουκ. 5,70. Για την εξέταση των σχετικών αρχαίων χωρίων βλ. Whibley 1909.

³³⁸¹ Βλ. Wide 1893, 210-214 για τη λατρεία των Μουσών μέσα από την ανάλυση των γραπτών πηγών.

³³⁸² Βλ. για παράδειγμα στο πλαίσιο της σπαρτιατικής λατρείας του Απόλλωνα Pettersson 1992, 52-55. Σύμφωνα με την Pirenne-Delforge 1994, 208 η εξήγηση της παρουσίας των Μουσών οφείλεται στην σπαρτιατική πολεμική ιδεολογία που αναβίωσε στα ρωμαϊκά χρόνια, όμως αν η λατρεία ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή δεν χρειάζεται να προταθεί μία τέτοια εξήγηση, και επαρκούν τα αποσπάσματα του Αλκμάνα για να φανεί αυτό.

³³⁸³ Πaus. 3,17,5.

³³⁸⁴ SEG 11,671 5^{ος} αι. π.Χ. (?)·Osanna 1990, 86 σημ.22· Villing 1997, 88 σημ.27. Βλ. επίσης Hupfloher 2000, 41 για την πρόταση συμπλήρωσης της επίκλησης Ἀρείας σε μία επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων (IG V1, 606).

³³⁸⁵ Βλ. Osanna 1990.

³³⁸⁶ Pirenne-Delforge 1994, 209.

παντρεύουν τις κόρες τους³³⁸⁷. Σημαντική ένδειξη θεωρείται το γεγονός πως η επίκληση Βασιλίσ ή Βασιλεία μαρτυρείται σε πολλές πόλεις για την Ήρα. Δεν είναι απίθανο, λοιπόν, δεδομένου και του κοινού ενδιαφέροντος των δύο θεαινών για τον γάμο, με το πέρασμα του χρόνου το ξόανο της Αφροδίτης Βασιλίδος στο ναό της Αφροδίτης Αρείας να φτάσει στις ημέρες του Πausανία να ονομάζεται Αφροδίτη Ήρα. Έτσι εξηγείται όχι μόνο η περίεργη επίκληση της Αφροδίτης αλλά και η αναφορά ξόανων στο ναό της ακρόπολης από τον Πausανία και από την άλλη η αποσιώπησή του για την παλαιά λατρεία της Αφροδίτης Βασιλίδος, που δεν θα υπήρχε στα χρόνια του.

Δεξιά της Χαλκιοίκου ο Πausανίας αναφέρει το άγαλμα του Δία Ύπατου περιγράφοντάς το ως σφυρήλατο και λέγοντας πως είναι το αρχαιότερο από τα χάλκινα, αν και το ότι ως δημιουργός του φερόταν ο Κλέαρχος από το Ρήγιο υποδεικνύει τη χρονολόγηση του αγάλματος στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.³³⁸⁸. Δεν έχουμε άλλες πληροφορίες από τον περιηγητή όσον αφορά τη θέση και του λειτουργία του αγάλματος, που ενίοτε χαρακτηρίζεται ως λατρευτικό. Κατά τις ανασκαφές του θεάτρου βρέθηκαν μικροί ενεπίγραφοι βωμοί των αυτοκρατορικών χρόνων για τον Δία Ύψιστο, ώστε οι ανασκαφείς πρότειναν τη διόρθωση της επίκλησης στον Πausανία, άποψη που έγινε αποδεκτή. Ωστόσο, η λατρεία του Δία ως Ύψιστου στον ελληνικό κόσμο μαρτυρείται από τον 2^ο αι. π.Χ. και στο εξής και συνδέεται ιδίως με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα· ως εκ τούτου από κάποιους μελετητές δεν θεωρείται αρχαία ούτε κρατική και αποσυνδέεται από το ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη και το άγαλμα του Δία Ύπατου, που εκλαμβάνεται ως ανάθημα³³⁸⁹.

Για το λεγόμενο «Σκηνώμα» που αναφέρει παρεμπιπτόντως στη συνέχεια ο Πausανίας δεν έχουμε άλλες πληροφορίες και εκφράζεται η υπόθεση ότι πιθανόν αναπαράγει στην ακρόπολη το ίδιο πλέγμα πεποιθήσεων και τελετουργιών σε σχέση με τη Σκιάδα της αγοράς υπογραμμίζοντας τις πολιτικές όψεις της λατρείας της Αθηνάς³³⁹⁰. Κοντά σε αυτό υπήρχε άγαλμα γυναίκας, που κατά τα λεγόμενα των Λακεδαιμονίων ήταν η Ευρυλεωνίς, που είχε κερδίσει ολυμπιακή νίκη με συνωρίδα το 368 π.Χ.³³⁹¹. Το άγαλμα της Ευρυλεωνίδος δεν θα ήταν νοητό σε έναν παραδοσιακό τόπο επίδειξης των ανδρικών κατορθωμάτων, αν δεν είχαν προηγηθεί οι ολυμπιακές νίκες το 396 και το 392 π.Χ. της Κυνίσκας, αδελφής του Αγησίλαου Β' και κόρης του Αρχίδαμου³³⁹².

«Παρά δὲ τῆς Χαλκιοίκου τὸν βωμὸν» υπήρχαν δύο χάλκινοι ανδριάντες του Πausανία, του αρχηγού των Πλαταιών, που είχαν κάνει οι Λακεδαιμόνιοι κατά επιταγή των Δελφών ορίζοντας μάλιστα και λατρεία για τον δαίμονα Επιδώτη, που θα απέτρεπε την οργή του Ικεσίου· ο περιηγητής

³³⁸⁷ Ο Πaus. 3,13,9 προσθέτει αυτή την πληροφορία αφού αναφέρει το ιερό της Υπερχειρίας με αφορμή το ναό της Αργείας Ήρας.

³³⁸⁸ Σύμφωνα με τον Πaus. 3,17,6 ο Κλέαρχος από το Ρήγιο θεωρούνταν από κάποιους μαθητής του Δίποινου και του Σκύλλι και από άλλους του ίδιου του Δαίδαλου, ενώ σε άλλο σημείο λέει ότι ήταν μαθητής του Κορίνθιου Εύχειρου, που είχε μαθητέψει στους Σπαρτιάτες Συάδρα και Χάρτα, βλ. Πaus. 6,4,4· πρβλ. Dörig 1987, 15. Για το άγαλμα βλ. Förtsch 2001, 82, 214.

³³⁸⁹ Βλ. Hupfloher 2000, 199, 205-206.

³³⁹⁰ Musti – Torelli 1991, 231· Fortunelli 1999, 387.

³³⁹¹ Πaus. 3,17,6 («Πρὸς δὲ τῷ Σκηνώματι ὀνομαζομένων γυναικός ἐστιν εἰκὼν, ...»).

³³⁹² Βλ. Πaus. 5,12,5 και 6,1,6 για αναθήματα της Κυνίσκας στο ιερό της Ολυμπίας· ηρώο της, πιθανόν μεταθανάτιο, υπήρχε στον Πλατανιστά (Πaus. 3,15,1). Από το Μενελάιον προέρχεται ένα μικρό δωρικό κιονόκρανο με το όνομά της (IG V1, 235). Για την Κυνίσκα και την «εισβολή» των Σπαρτιατισσών στον ανδρικό κόσμο των ιππικών αγωνισμάτων βλ. Hodkinson 2003, 7-8.

δεν αφηγείται τη γνωστή ιστορία του θανάτου του Σπαρτιάτη βασιλιά παρά μόνο το περιστατικό με τον φόνο της παρθένου Κλεονίκης, που υπήρξε ο λόγος για τον οποίον ήταν ο μόνος που δεν βρήκε σωτηρία από όσους είχαν καταφύγει ως ικέτες στη Χαλκιοίκω³³⁹³. Ο Επιδώτης και ο Ικέσιος ίσως θα πρέπει να εκληφθούν ως επικλήσεις του Δία, που εμπλέκεται στον εξευμενισμό για την ανόσια θανάτωση του Πausανία³³⁹⁴. Κοντά στους ανδριάντες του Πausανία υπήρχε άγαλμα της Αμβολογήρας Αφροδίτης, «ίδρυμένον κατὰ μαντείαν», και αγάλματα του Ύπνου και του Θανάτου³³⁹⁵. Μοναδική είναι η επίκληση της Αφροδίτης, που βρίσκει εκπληκτική αντιστοιχία στους στίχους που αποδίδονται στον Αλκμάνα «Ἀνάβαλλ' ἄνω τὸ γῆρας, ὦ καλὰ Ἀφροδίτα»³³⁹⁶. Τα αγάλματα αυτά ερμηνεύονται σε σχέση με τους ανδριάντες του Πausανία ως υπομνηματισμός του ιδανικού ηρωικού θανάτου που δεν είχε ο Σπαρτιάτης βασιλιάς³³⁹⁷.

Από τον Θουκυδίδη μαθαίνουμε για πρώτη φορά ότι, όταν οι έφοροι αποφάσισαν να συλλάβουν τον Πausανία για μηδισμό, κάποια στιγμή στη δεκαετία του 460 π.Χ., αυτός κατέφυγε στο ιερό της Χαλκιοίκου, «ἐς οἴκημα οὐ μέγα ὃ ἦν τοῦ ἱεροῦ ἐσελθών»³³⁹⁸. Στο οίκημα αυτό αφέθηκε να πεθάνει από αστία και αμέσως πριν εκπνεύσει τον έβγαλαν από το ιερό. Θέλησαν να τον πετάξουν στον Καιάδα αλλά τον έθαψαν κάπου κοντά, όμως ο θεός των Δελφών όρισε να μεταφέρουν τον τάφο του όπου πέθανε και «δύο σώματα ἀνθ' ἑνὸς τῆς Χαλκιοίκῃ ἀποδοῦναι». Έτσι και ανέθεσαν δύο χάλκινους ανδριάντες του Πausανία και ο Θουκυδίδης λέει «καὶ νῦν κεῖται ἐν τῷ προτεμενίσματι, ὃ γραφῆ στήλαι δηλοῦσι». Η θανάτωση του Πausανία στο ιερό της Χαλκιοίκου προβάλλεται από τον ρήτορα Λυκούργο, που εισηγείται είσαγγελίαν προδοσίας εναντίον του Λεωκράτη για τη φυγή του από την Αθήνα τις κρίσιμες στιγμές μετά την ήττα στη Χαιρώνεια, ως παράδειγμα για τη συμπεριφορά που αξίζει στους προδότες, τους οποίους δεν διαφυλάσσει ούτε η θεϊκή πρόνοια³³⁹⁹. Η ιστορία του θανάτου του Πausανία εντός του ιερού αναφέρεται συχνά από τους αρχαίους συγγραφείς όπως και οι χάλκινοι ανδριάντες του.

Ο διπλασιασμός των αγαλμάτων του Πausανία δηλώνει και ταυτόχρονα ερμηνεύεται από το θρησκευτικό περιεχόμενο που υποκρύπτεται στην πράξη στησίματος των ανδριάντων, που δεν αποτελούν απόδοση τιμής, παρόλο που εξέλαβαν αργότερα αυτό το περιεχόμενο³⁴⁰⁰. Αποτελεί ένα από τα μέτρα που ελήφθησαν για τον εξευμενισμό της Αθηνάς αλλά και του ίδιου του Πausανία, που του επιφυλάχθηκε αυτή η μεταχείριση, αν και ικέτη της θεάς. Δεν είναι τυχαία η θέση των ανδριάντων, που προς στιγμήν προξενεί έκπληξη, σε κεντρικό σημείο του ιερού και μάλιστα κοντά στον βωμό, ο οποίος αποτελεί ακριβώς το κατεξοχήν σύμβολο του ασύλου. Η προσφυγή στο μαντείο των Δελφών, αν και δεν είναι σαφής η αιτία που την προκάλεσε, ανάγεται πιθανότατα πριν τον πελοποννησιακό

³³⁹³ Βλ. Πaus. 3,17,7-9.

³³⁹⁴ Σχετικά βλ. Wide 1893, 14-17.

³³⁹⁵ Πaus. 3,18,1.

³³⁹⁶ Βλ. Παπαχατζής 2, 380 σημ.2· Pirenne-Delforge 1994, 210 σημ.89.

³³⁹⁷ Βλ. Musti – Torelli 1991, 232.

³³⁹⁸ Βλ. Θουκ. 1,134.

³³⁹⁹ Βλ. Λυκ., Κ. Λεωκρ. 128-129 («... έπειδή έφθασε καταφυγών εις τὸ τῆς Χαλκιοίκου ἱερόν, τὴν θύραν ἀποικοδομήσαντες, καὶ τὴν ὀροφὴν ἀποσκευάσαντες, καὶ κύκλῳ περιστρατοπεδεύσαντες, οὐ πρότερον ἀπῆλθον πρὶν ἢ τῷ λιμῷ ἀπέκτειναν, ...»).

³⁴⁰⁰ Για τον Πausανία και τους ανδριάντες του βλ. Förtsch 2001, 56-50.

πόλεμο, αν και δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ότι εξαρχής οι ανδριάντες στήθηκαν στο σημείο που τους είδε ο Πausanίας.

Το ιερό της Αθηνάς βρίσκεται στον λόφο πάνω από το θέατρο, στο Δ τμήμα του Παλαιόκαστρου στον Β τομέα της πόλης. Το Παλαιόκαστρο είναι ένα σύνθετο σύνολο υψωμάτων που στέφονται από μεγάλα πλατώματα και όπου η πρόσβαση είναι δυνατή μόνο από τα Α. Η κατάσταση αυτή δημιουργεί προβλήματα ως προς τον επακριβή ορισμό της έκτασης της ακρόπολης στην αρχαιότητα, και ιδίως όσον αφορά τον καθορισμό του Α ορίου της. Επιπτώσεις, το μέγεθος των οποίων δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε, είχε για τον χώρο του ιερού η οικοδομική δραστηριότητα στο θέατρο στα χρόνια του Αυγούστου (ή αμέσως μετά). Αναφέρεται γενικώς ότι καταπατήθηκε ο χώρος του ιερού από την κατασκευή του αναλημματικού τοίχου για το μεγάλο κοίλο³⁴⁰¹, αλλά η περιοχή συγκεκριμένα του ανώτερου τμήματος του κοίλου δεν έχει διερευνηθεί. Περαιτέρω καταστροφές σημειώθηκαν κατά την οικοδομική δραστηριότητα στα ρωμαϊκά χρόνια, και ιδίως κατά τη μετατροπή του χαρακτήρα του χώρου της ακρόπολης με την κατάργηση του ιερού, όταν η περιοχή του ισοπεδώθηκε και κτίστηκαν οικίες. Η οικιστική δραστηριότητα τοποθετείται στον 4^ο αι. μ.Χ. με βάση τη νομισματική μαρτυρία, αν και θεωρείται ότι το ιερό μπορεί να είχε εγκαταλειφθεί ήδη στον προηγούμενο αιώνα. Παρόλο που το κύριο τμήμα του πληθυσμού φαίνεται ότι παρέμεινε προσηλωμένο στην αρχαία θρησκεία τουλάχιστον μέχρι τον 4^ο αι. μ.Χ., ήδη από τα χρόνια του Μάρκου Αυρηλίου μαρτυρείται σημαντική κοινότητα Χριστιανών, η οποία φαίνεται ότι αυξήθηκε σε αριθμό και επιρροή κατά τις ευνοϊκές συνθήκες μετά τον Κωνσταντίνο³⁴⁰².

Κατά την ανασκαφή του Dickins στην ακρόπολη τον Απρίλιο του 1907 ήρθαν στο φως τα λείψανα ενός ορθογώνιου κτίσματος στον άξονα Α-Δ, που χαρακτηρίζεται από αυτόν ως «rectangular enclosure» και τέμενος ή ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου, ωστόσο πρέπει να πρόκειται για το ναό³⁴⁰³. Σε όλο του το μήκος των 25,20 μ. και σε καλή κατάσταση σώζεται ο Ν τοίχος, που σε ένα τμήμα του αναφέρεται ότι έφτανε το ύψος του 1,45 μ· αυτό οφείλεται στη μεταγενέστερη χρήση του ως υπόβαθρου για την κατασκευή πλατφόρμας που έφερε οικίες στην κορυφή του λόφου. Διασώθηκαν μόνο τμήματα του Α και του Δ τοίχου, ιδίως ο τελευταίος εξαιρετικά αποσπασματικά, οι οποίοι φαίνεται ότι είχαν λιθολογηθεί, εφόσον και η επίχωση ήταν πολύ μικρή. Ο Ν τοίχος βρέθηκε σύμφωνα με τον Dickins θεμελιωμένος εντός του «γεωμετρικού στρώματος» και η κατασκευή του παραλληλίστηκε με το ναό της Ορθείας του 6^{ου} αι. π.Χ. Μία περιοχή περίπου στο μέσο εσωτερικά του Ν τοίχου με απόθεση γκρίζου χώματος, που περιείχε έντονα ίχνη καύσης και μόνο θραύσματα οστών, ερμηνεύτηκε από τον Dickins εξαιτίας και του βάθους της ως απορρίμματα από τον βωμό του προγενέστερου ιερού· με αυτόν συνέδεσε υποθετικά ένα παρακείμενο τμήμα αργολιθοδομικού τοίχου εντός του γεωμετρικού στρώματος³⁴⁰⁴.

³⁴⁰¹ Waywell 1999, 17.

³⁴⁰² Cartledge – Spawforth 1989, 125, 193· Spawforth 1992, 237 με σημ.59.

³⁴⁰³ Βλ. Dickins 1906-07α, 142-146, εικ.1-2· Stibbe 1989, 93-94· Stibbe 1996α, 24-25· Waywell 1999, 6-8, πίν.5· Stibbe 2000α, 68. Ο Dickins ερμηνεύει αυτή την υποθεμελίωση ως «rectangular enclosure» και ιερό της ΑΧ, ενώ αναφέρεται στο Ν τοίχο ως «retaining-wall», χαρακτηρισμοί που διατηρήθηκαν και από τους επόμενους ανασκαφείς.

³⁴⁰⁴ Βλ. Dickins 1906-07α, 143-144, εικ.1,Ε και 145-146, εικ.1,С-D αντιστοίχως.

Κατά τις ανασκαφικές περιόδους του 1924 και 1925 οι Woodward και Hobling αποκάλυψαν το τμήμα μίας στοάς μεταξύ του ναού και του αναλημματικού τοίχου του θεάτρου, που ίσως ταυτίζεται με τη Ν στοά του Πausανία³⁴⁰⁵. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το Α τμήμα του Ν τοίχου του ναού, ούσα παράλληλη προς αυτόν, όμως σε χαμηλότερο επίπεδο με το Β τοίχο της να έχει και αναλημματική λειτουργία. Ο Β τοίχος της, πλάτους 0,90-1,10 μ., σώζεται σε μήκος 11,20 μ. και μέγιστο ύψος 1,60 μ. Ο Δ τοίχος, πλάτους 1,10-1,25 μ., έχει μήκος 3,50 μ., ενώ τίποτε δεν έχει διασωθεί από το Α άκρο της στοάς. Οι πέντε γωνιόλιθοι (διαστ. 1,00 x 0,55 x 0,50 μ.) στη Ν πλευρά έφεραν πιθανότατα ξύλινους στύλους. Στοιχεία από αυτή την πλευρά οδήγησαν στη διαπίστωση δύο οικοδομικών φάσεων για τη στοά, η πρωταρχική κατασκευή της οποίας ανάγεται στον 6^ο ή στον 5^ο αι. π.Χ. Ο Coulton προτιμά την πρώιμη χρονολόγηση της στοάς στον 6^ο αι. π.Χ. λέγοντας πως το πρωταρχικό μήκος της δεν θα ήταν πολύ μεγαλύτερο από το σωζόμενο³⁴⁰⁶.

Το 1926 ο Woodward ανακάλυψε τμήμα από ένα μικρό ορθογώνιο κτίσμα σε απόσταση περίπου 14 μ. Ν του ναού και σε ένα επίπεδο περίπου 6 μ. χαμηλότερα από αυτόν³⁴⁰⁷. Η διάρκεια ζωής του προσδιορίζεται μεταξύ του 7^{ου} και του 5^{ου} ή 4^{ου} αι. π.Χ. Το κεντρικό τμήμα του βρέθηκε διαταραγμένο από αγωγούς, ενώ είχε καλυφθεί στη συνέχεια σε μεγάλο βαθμό από τον αναλημματικό τοίχο του κοίλου του θεάτρου. Από τη θεμελίωση, ο προσανατολισμός της οποίας είναι χονδρικά Α-Δ, σώζεται μόνο η Β πλευρά στο αρχικό της μήκος των 9,4 μ. Παρόλο που δεν έχει διασωθεί κανένα ίχνος από τη Ν πλευρά, το πλάτος του υπολογίζεται στα 4,9 μ. με βάση τα σωζόμενα τμήματα στενών πλευρών και τη στρωματογραφία της περιοχής. Οι τοίχοι θα ήταν κτισμένοι με ωμές πλίνθους, όπως διαπιστώνεται από ίχνη τους εντός του κτίσματος. Πολλά θραύσματα κεραμίδων βρέθηκαν εκατέρωθεν του Β τοίχου. Έχει προταθεί η ταύτισή του με το ιερό της Αθηνάς Εργάνης³⁴⁰⁸.

5.19. ΣΠΑΡΤΗ. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΟΦΘΑΛΜΙΤΙΔΟΣ

Πaus. 3,18,2 «ναός Ἀθηνᾶς ὀφθαλμίτιδος»

Πλούτ. «ιερόν Ἀθηνᾶς ... Ὀπιλιτίν - Ὀπιλλέτιν»

Αμέσως μόλις τελειώνει την περιγραφή της ακρόπολης ο Πausανίας λέει: «Στο δρόμο προς το λεγόμενο Αλπιον υπάρχει ναός της Αθηνάς οφθαλμίτιδος που λένε πως τον αφιέρωσε ο Λυκούργος, όταν ο Άλκανδρος του έβγαλε το ένα μάτι, γιατί οι νόμοι του συνέβαινε να μην είναι αρεστοί στον Άλκανδρο. Ο Λυκούργος είχε καταφύγει στη θέση αυτή και οι λακεδαιμόνιοι τον είχαν βοηθήσει, ώστε να μη χάσει και το μάτι που του έμεινε, και γι' αυτό έχτισε ναό της Αθηνάς οφθαλμίτιδος»³⁴⁰⁹. Η ιστορία αυτή μας παραδίδεται και από τον Πλούταρχο σε δύο έργα του. Πιστεύεται ότι ο Πλούταρχος θα μπορούσε να είναι μία από τις πηγές του Πausανία, καθώς εντοπίζονται πολλές ομοιότητες. Και στα δύο κείμενά του διαβάζουμε ότι ο Λυκούργος «τοῦ δὲ πάθους ὑπόμνημα» ίδρυσε ιερό για την Αθηνά, την οποία ονόμασε «Ὀπιλιτίν» ή «Ὀπιλλέτιν», επειδή οι Δωριείς ονομάζουν τους οφθαλμούς

³⁴⁰⁵ Βλ. Woodward – Hobling 1923-25, 241-247. Πρβλ. Stibbe 1989, 94.

³⁴⁰⁶ Βλ. Coulton 1976, 34, 37, 285, εικ.20.

³⁴⁰⁷ Βλ. Woodward 1926-27, 39-43, εικ.1, πίν. V.

³⁴⁰⁸ Stibbe 1989, 94· Villing 2002, 243.

³⁴⁰⁹ Πaus. 3,18,2: «ἴοντι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ Ἄλπιον καλούμενον ναός ἐστιν Ἀθηνᾶς ὀφθαλμίτιδος· ἀναθεῖναι δὲ Λυκούργον λέγουσιν ... Διαφυγὼν δὲ ἐς τοῦτο τὸ χωρίον ... οὕτω ναὸν ὀφθαλμίτιδος Ἀθηνᾶς ἐποίησε».

«όπτιλ(λ)ους». Στον Βίο του Λυκούργου 11 ο Πλούταρχος παρουσιάζει και την εκδοχή κάποιων, ανάμεσα στους οποίους και του συγγραφέα της Λακωνικής Πολιτείας Διοσκορίδη, ότι ο Λυκούργος πληγώθηκε στο μάτι αλλά δεν τυφλώθηκε, και ίδρυσε το ιερό ως ευχαριστήριο προς τη θεά για τη θεραπεία του. Επίσης λέει ότι ο Άλκανδρος αναγκάστηκε να γίνει υπηρέτης του Λυκούργου και τελικά ενθουσιώδης οπαδός του. Αυτό όμως που μας ενδιαφέρει περισσότερο είναι ότι στα Λακωνικά Αποφθέγματα αναφέρεται ότι ο Λυκούργος ίδρυσε το ιερό της θεάς «έν τῷ τῆς Χαλκιοίκου τεμένει»³⁴¹⁰. Στον Βίο του Λυκούργου υπάρχει μόνο μία αόριστη αναφορά ότι ο Λυκούργος είχε καταφύγει σε ένα ιερό και τίποτε σχετικά με το ιερό της Χαλκιοίκου.

Υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για τη θέση του ιερού της Αθηνάς Οφθαλμίτιδος στην έρευνα, που από κάποιους θεωρείται ως δεδομένο ότι βρισκόταν στην ακρόπολη³⁴¹¹. Η Fortunelli θεωρεί ότι υπήρχαν δύο ιερά, το ένα στην ακρόπολη και το άλλο προς το Αλπίον, θεωρώντας πως ο διπλασιασμός της λατρείας είναι τυπικός για το θρησκευτικό σύστημα της Λακωνίας³⁴¹². Όπως επισημαίνει η Κουρίνου ο Πausanias χρησιμοποιεί την έκφραση «ἴοντι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ Ἄλπιον» για να προσδιορίσει την κατεύθυνση, ενώ εύλογη είναι η παρατήρηση της Hupfloher ότι δεν προκύπτει από τον Pausanias σίγουρα ότι το ιερό βρισκόταν στην ακρόπολη, αλλά μάλλον ότι βρισκόταν στο σημείο όπου ο δρόμος οδηγεί προς το Αλπίον³⁴¹³. Η πορεία του Pausanias μετά την ακρόπολη θεωρήθηκε δεδομένη από το 1907 χάρη στην εύρεση δύο ενσφράγιστων κεραμιδιών στις υπώρειες του λόφου Καλημέρη, Β/ΒΑ από την ακρόπολη, όπου αναγράφεται «παστάδος ἐν Ἄλπειω». Ωστόσο, νέα ευρήματα αφενός οδηγούν στη διόρθωση του τοπωνυμίου στον Pausanias σε Αλιτεῖον ή Αλιτίον και αφετέρου εξαιτίας της διασποράς τους δημιουργούν αμφιβολίες για την ιχνηλάτηση της πορείας του Pausanias³⁴¹⁴.

5.20. ΣΠΑΡΤΗ. ΟΔΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΘΕΡΑΠΝΗ, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΛΕΑΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ξεν. Ελλ. 6,5,27 «τῷ τῆς Ἀλέας ἱερῷ»

Πaus. 3,19,7 «Ἀθηνᾶς ξόανόν ἐστιν Ἀλέας»

SEG 46,400 «τᾶι χαλέαι» (α' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.)

IG V1, 887 «Ἀλέας» (β' μισό 1ου αι. π.Χ.)

Ο Pausanias, αφού ολοκληρώσει την πορεία από τη Σπάρτη προς τις Αμύκλες, επανέρχεται στην πόλη και ακολουθεί τον δρόμο προς τη Θεράπνη με το σημαντικό ιερό Μενελαῖον, που βρίσκεται στην αριστερή όχθη του Ευρώτα, περίπου 2 χμ. ΝΔ της Σπάρτης. Αναφέρει πρώτα στον δρόμο ένα ξόανο της Αλέας Αθηνάς και στη συνέχεια, αμέσως πριν τη διάβαση του Ευρώτα, ένα ιερό του Πλούσιου Δία, λίγο πάνω από την όχθη³⁴¹⁵. Κάνοντας λόγο για την εισβολή των Θηβαίων υπό τον Επαμεινώνδα στη Λακωνία το 370/69 π.Χ. ο Ξενοφώντας αναφέρει ότι προσεγγίζοντας την Σπάρτη δεν

³⁴¹⁰ Πλούτ. Μορ. 227 a-b· πρβλ. Wide 1893, 50. Για τη συγκέντρωση των αρχαίων πηγών βλ. Piccirilli 1978, 920 σημ.25.

³⁴¹¹ Piccirilli 1978, 928· Piccirilli 1984, 12· Villing 1997, 243 σημ.6.

³⁴¹² Fortunelli 1999, 396.

³⁴¹³ Κουρίνου 2000, 143· Hupfloher 2000, 199-200.

³⁴¹⁴ Βλ. Κουρίνου 2000, 98-99.

³⁴¹⁵ Πaus. 3,19,7: «Ἐτέρα δ' ἐκ τῆς πόλεως ὁδὸς ἐς Θεράπνην ἄγει· κατὰ δὲ τὴν ὁδὸν Ἀθηνᾶς ξόανόν ἐστιν Ἀλέας. Πρὶν δὲ ἢ διαβῆναι τὸν Εὐρώταν, ὀλίγον ὑπὲρ τῆς ὄχθης ἱερὸν δεῖκνυται Διὸς Πλουσίου».

επιχείρησαν να διαβούν τη γέφυρα του Ευρώτα, καθώς είδαν συγκεντρωμένους τους οπλίτες στο ιερό της Αλέας, οπότε προχώρησαν Ν έχοντας στα δεξιά τους τον Ευρώτα και τον διέσχισαν στις Αμύκλες³⁴¹⁶. Η πληροφορία του Ξενοφώντα για την ύπαρξη ιερού εφιστά την προσοχή μας για την αξιολόγηση των περιπτώσεων όπου ο Πausanias κατονομάζει μόνο ένα ξόανο κι όχι ιερό: σε αυτές τις περιπτώσεις εύλογα εικάζουμε ότι πρόκειται για λατρευτικό άγαλμα που στεγάζεται σε ναό.

Το ιερό είναι επίσης γνωστό από έξι ενσφράγιστες κεραμίδες με ονομαστική αναφορά της Αλέας και προσδιορισμό της χρήσης τους για τα τείχη, οι οποίες χρονολογούνται στον 1^ο αι. π.Χ.³⁴¹⁷. Είχαν βρεθεί κατά τις αγγλικές ανασκαφές στις αρχές του 20^{ου} αι. λίγο νοτιότερα από τις σύγχρονες γέφυρες του Ευρώτα, στη ΒΑ έξοδο της πόλης. Ο Wace είχε θεωρήσει ότι οι κεραμίδες είχαν κατασκευαστεί σε ένα εργαστήριο που ήταν ιδιοκτησία του ιερού της Αλέας, και το οποίο θα βρισκόταν κοντά στο ιερό. Ωστόσο η Κουρίνου πιστεύει, δεδομένης και της συγκέντρωσης τους σε ένα μέρος, πως η αναφορά του ιερού έχει την αξία γεωγραφικού προσδιορισμού, δηλαδή οι κεραμίδες προορίζονταν για τα τείχη στην περιοχή του ιερού της Αλέας.

Σε μία σωστική ανασκαφή το 1988 Ν από τις σύγχρονες γέφυρες του Ευρώτα, περίπου 100-150 μ. Δ από το «Ηρώων», βρέθηκε σε β' χρήση ένα μαρμάρινο ενεπίγραφο ερεισίνωτο θρόνου³⁴¹⁸. Στην ελαφρώς κοίλη εσωτερική του επιφάνεια φέρει έμμετρη αναθηματική επιγραφή προς την Αλέα, που χρονολογείται στο α' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁴¹⁹. Πρόκειται για το ανάθημα ενός Ιππανσίδα, μέλους της γερουσίας, ως υπόμνηση του αξιώματός του. Σύμφωνα με την Κουρίνου ο προσδιορισμός της χρήσης του θρόνου «ὥστ' ἀπὸ τούτῳ σαῖσθαι (> θεάομαι)» οδηγεί στην υπόθεση ότι στο ιερό λάμβαναν χώρα τελετές ή αγώνες ανάλογοι με τα Αλεαία στην Τεγέα, για τους οποίους όμως δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες.

Όπως είδαμε, το ιερό της Αθηνάς Αλέας αναφέρεται και από τους δύο συγγραφείς σε άμεση σχέση με την αρχαία γέφυρα του Ευρώτα, μέσω της οποίας εξασφαλιζόταν η επικοινωνία με την Α Λακωνία και προς τα Β με την Αρκαδία μέσω της Σκιρίτιδος. Στην έρευνα υπάρχουν δύο διαφορετικές απόψεις για τον εντοπισμό της γέφυρας και του ιερού: είτε στις ΒΑ παρυφές της πόλης στην περιοχή των σημερινών γεφυρών του Ευρώτα είτε στις Α/ΝΑ παρυφές, και συγκεκριμένα στην περιοχή Ματαλαίικα.

Στην περιοχή του Μύλου Ματάλλα ο Wace³⁴²⁰ είχε βρει ίχνη κεραμικών εργαστηρίων, που υπέθεσε ότι θα ανήκαν στο ιερό της Αλέας, που θα βρισκόταν στην ίδια περιοχή. Πιστεύει ότι εδώ θα βρισκόταν η πύλη που οδηγούσε στη γέφυρα του Ευρώτα, καθώς το σημείο αυτό βρίσκεται στην κοντινότερη απόσταση με τη Θεράπηνη. Μάλιστα πιστεύει ότι μπορούμε να ταυτίσουμε με το ιερό της Αλέας ή το ιερό του Δία Πλουσίου «the much ruined wall at the end of the garden, built of large blocks

³⁴¹⁶ Ξεν. Ελλ. 6,5,27: «... καὶ διὰ μὲν τῆς γέφυρας οὐδ' ἐπεχείρουν διαβαίνειν ἐπὶ τὴν πόλιν· καὶ γὰρ ἐν τῷ τῆς Ἀλέας ἱερῷ ἐφαίνοντο ἐνάντιοι οἱ ὀπλίται· ἐν δεξιᾷ δ' ἔχοντες τὸν Εὐρώταν παρῆσαν ...».

³⁴¹⁷ IG V1, 887: «δαμόσιος τειχέων Ἀλέας Ἀφροδισίου ἐπὶ Ἀρχιάδα». Από τους συσχετισμούς που μπορούν να γίνουν με βάση τον επώνυμο πατρονόμο Αρχιάδα η Κουρίνου κατέληξε στη χρονολόγησή τους στο β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. διορθώνοντας τη χρονολόγηση του Wace στον 2^ο αι. π.Χ.

³⁴¹⁸ Κουρίνου 2000, 157 με σημ.515.

³⁴¹⁹ Μουσείο Σπάρτης αρ.ευρ.7730. SEG 46, 400, 403: «Μνᾶμα γερωντείας ἠππανσίδας / τοῦτ' ἀνέσθηκε. τᾶι χαλέαι καὶ σαῖ-τρον. ἡὰ μὲν καλῆ ἡὼστ' ἀπὸ τούτῳ / σαῖσθαι τὼς δὲ νέως τοῖς περγυ-/τέροις ὑποχάδδην». Η δημοσίευση της επιγραφής από την Κουρίνου-Πίκουλα 1992-98.

³⁴²⁰ Βλ. Wace 1906-07, 5-7.

in the style of Λεωνίδαιον». Σε δοκιμαστικές τομές κοντά στον μύλο εντόπισε άλλα ίχνη ιερού (ύστερα ελληνιστικά πήλινα ειδώλια και λίγα μολύβδινα μικρογραφικά στεφάνια).

Στα ΒΑ της Σπάρτης και λίγο βορειότερα από τις δύο σύγχρονες γέφυρες σε μικρή απόσταση ΒΔ της σημερινής του δρόμου Σπάρτης-Τρίπολης σώζονται τα λείψανα μίας βυζαντινή γέφυρας, της λεγόμενης του μοναχού Νικόδημου, όπου εντοπίστηκαν και προγενέστερες φάσεις. Τα λείψανα αυτά σε συνδυασμό με άλλες μαρτυρίες πιστοποιούν ότι η περιοχή αυτή χρησίμευσε διαχρονικά ως σημείο ζεύξης του Ευρώτα και πιθανότατα ταυτίζεται με τη γέφυρα του Ξενοφώντα, αν και δεν σώζονται ίχνη από μία γέφυρα του 4^{ου} αι. π.Χ. Αν συνεκτιμήσουμε με τα υπόλοιπα δεδομένα το ότι στην ίδια περιοχή βρέθηκε και ο ενεπίγραφος θρόνος, αν και σε β' χρήση, θα πρέπει να αναζητήσουμε το ιερό της Αθηνάς στις ΒΑ παρυφές της πόλης, κοντά στην αρχαία και τις σύγχρονες γέφυρες.

Παρόλο που το ιερό δεν έχει εντοπιστεί, πρόκειται για το μοναδικό ιερό της Αθηνάς στη Σπάρτη, εκτός βέβαια από το ιερό της ακρόπολης, για το οποίο έχουμε τόσες πολλές πληροφορίες. Το ιερό υπήρχε τουλάχιστον από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., οπότε όμως ως κάτοχός του κατονομάζεται η Αλέα. Το όνομα Αλέα ως επίκληση της Αθηνάς εμφανίζονται μόνο στον Πausανία, ο οποίος μας πληροφορεί για την ύπαρξη ξόανου της θεότητας. Μπορούμε να δεχτούμε ότι η λατρεία της Αλέας μεταφέρθηκε από την Τεγέα στη Σπάρτη σε μία πρώιμη στιγμή. Πιστεύουμε πως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το ιερό της Αλέας βρίσκεται στον δρόμο αυτό, ο οποίος αφού περνούσε τον Ευρώτα οδηγούσε Β προς την Τεγέα μέσω της Σελλασίας. Οι σχέσεις των δύο κοντινών πόλεων πιστοποιούνται όχι μόνο από τις αρχαίες παραδόσεις σχετικά με τις προσπάθειες προσάρτησης της Τεγέας από τη Σπάρτη, αλλά και από την αρχαιολογία: μάλιστα, το ιερό της Αλέας στην Τεγέα είναι μία από τις θέσεις (εκτός της Λακωνίας) που συναντάμε πρωτογεωμετρική λακωνική κεραμική, και μάλιστα σε μεγάλες ποσότητες³⁴²¹.

5.21. ΣΠΑΡΤΗ. ΟΔΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΡΚΑΔΙΑ, ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΠΑΡΕΙΑΣ

Πaus. 3,20,8 «Αθηνᾶς παρείας ἄγαλμα ἐν ὑπαίθρῳ»

Κατά την τελευταία έξοδό του από τη Σπάρτη ο Πausανίας βλέπει στον δρόμο προς την Αρκαδία πρώτα ένα άγαλμα της Αθηνάς Παρείας, στημένο στο υπαίθρο, και κατόπιν ένα ιερό του Αχιλλέα³⁴²². Ο δρόμος αυτός βρισκόταν παρά τη Δ όχθη του Ευρώτα και οδηγούσε Β στη συνοριακή περιοχή Βελμινάτιδα ή Βελεμίνα³⁴²³. Με το ιερό του Αχιλλέα είχε ταυτιστεί από τους Άγγλους ανασκαφείς ένα μικρό παρόδιο ιερό λίγες εκατοντάδες μέτρα έξω από το Β τείχος της πόλης, στον δρόμο προς τη Μεγαλόπολη³⁴²⁴. Η μοναδική επίκληση της Αθηνάς είχε διορθωθεί ως Πρακείας, επειδή ο Πausανίας αμέσως παρακάτω αναφέρει τον Πράκα, τρίτο απόγονο του Νεοπτολέμου, ως ιδρυτή του

³⁴²¹ Eder 1998, 102 με σημ.282· Cartledge 2004, 345.

³⁴²² Πaus. 3,20,8: «Τὴν δὲ ἐπ' Ἀρκαδίας ἰοῦσιν ἐκ Σπάρτης Ἀθηνᾶς ἔστηκεν ἐπίκλησιν παρείας ἄγαλμα ἐν ὑπαίθρῳ, μετὰ δὲ αὐτὸ ἱερόν ἐστιν Ἀχιλλέως».

³⁴²³ Βλ. Πaus. 3,21,3. Για την περιοχή αυτή βλ. στο επόμενο κεφάλαιο.

³⁴²⁴ Βλ. Dickins 1906-07β.

ιερού του Αχιλλέα³⁴²⁵. Επίσης είχε διορθωθεί ως Αρείας ή Παρίας, ενώ ποικίλες ερμηνείες έχουν προταθεί³⁴²⁶.

Το όνομα Παρεία συναντάται στη μυθολογία μόνο στον Ψευδο-Απολλόδωρο για μία νύμφη με την οποία ο Μίνωας απέκτησε 4 γιους (Ευρυμέδοντα, Νηφαλίωνα, Χρύσην, Φιλόλαον)³⁴²⁷. Ως εκ τούτου ο Wide θεωρεί ότι υπήρχε σχέση της Αθηνάς με την κρητική νύμφη παραπέμποντας στις αρχέγονες σχέσεις μεταξύ Λακωνίας, Αρκαδίας και Κρήτης³⁴²⁸. Ωστόσο, το όνομα της νύμφης φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο με το νησί Πάρος, όπου πράγματι ζούσαν εκεί οι γιοι του Μινώα και της Παρείας: όπως διαβάζουμε αλλού στον Ψευδο-Απολλόδωρο, κατά την εκστρατεία του εναντίον των Αμαζόνων ο Ηρακλής βρέθηκε στην Πάρο, όπου οι γιοι του Μίνωα σκότωσαν δύο από τους συντρόφους του και ο Ηρακλής τους σκότωσε³⁴²⁹. Θα μπορούσε το όνομα της νύμφης να οφείλεται στην καταγωγή της από την Πάρο, αν και θα περιμέναμε τη γραφή Παρία. Αν επίσης η επίκληση της Αθηνάς παραπέμπει στην Πάρο, ίσως η πιο απλή σκέψη που θα κάναμε είναι να οφείλεται στο υλικό κατασκευής του αγάλματός της, τουλάχιστον περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο μυθολογικό ή λατρευτικό συσχετισμό.

Ως «παρείας ὄφεις», ενίοτε χωρίς το ουσιαστικό, είναι γνωστό ένα ιερό φίδι του Ασκληπιού³⁴³⁰. Γενικότερα οι αρχαίοι συγγραφείς όταν αναφέρονται στα μη βλαβερά φίδια του Ασκληπιού ή και του Σαβάζιου μας δίνουν το όνομα «παρείαι», το οποίο ανάγεται από τους ίδιους στο γεγονός ότι έχουν μεγάλες «παρειές», πράγμα που μας οδηγεί να τα αναζητήσουμε στην οικογένεια των colubrides³⁴³¹. Ως εκ τούτου ο Luyster περιλαμβάνει την Αθηνά Παρεία στις μαρτυρίες για τον στενό συσχετισμό της θεάς με το φίδι, που την χαρακτηρίζει ως θεότητα της γης³⁴³². Από την άλλη για την Thromas η θέση του αγάλματος στο ύπαιθρο κοντά στις πύλες δίνει κάποια ένδειξη για την ερμηνεία της επίκλησης ως προστάτιδας³⁴³³.

5.22. ΑΛΛΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΛΑΚΩΝΙΑ

Αιγιάι

Από τους Waterhouse και Hope Simpson δημοσιεύτηκε το 1961 ένα τυχαίο εύρημα από την περιοχή των Αιγίων, περίπου 8 χμ. Β/ΒΔ Γυθείου, μία ενεπίγραφη χάλκινη βαθιά φιάλη, χαμένη σήμερα. Γύρω από το χείλος φέρει την επιγραφή: «*Ευακίνθιοι ἀνέθεν <?Αθάν>αι τᾶι ἀπρόικο<ι>*»

³⁴²⁵ Βλ. Wide 1893, 233 σημ.2.

³⁴²⁶ Βλ. Wide 1893, 60-61 με σημ.9.

³⁴²⁷ Απολλόδ. 3,1,2.

³⁴²⁸ Βλ. Wide 1893, 61.

³⁴²⁹ Απολλόδ. 2,5,9.

³⁴³⁰ Βλ. LSJ λ. παρείας.

³⁴³¹ Σχετικά βλ. Bodson 1978, 75-76 με σημ.

³⁴³² Luyster 1965, 148. Η Bodson 1978, 75 σημ.126 πιστεύει πως παραμένει ασαφής η επίκληση της Αθηνάς.

³⁴³³ Thromas 2008, 329.

(ἀγροίκοι?)». Τα χαρακτηριστικά λακωνικά γράμματα της επιγραφής, που είναι γραμμένη επί τα λαία, χρονολογούνται στο β' μισό του 6^{ου} ή στην αρχή του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁴³⁴.

Βελμινάτις

Στη μεθόρια περιοχή της Βελμινάτιδος³⁴³⁵, σε μία κρίσιμη στρατηγικά θέση στον δρόμο Σπάρτης-Μεγαλόπολης, μας μαρτυρείται στον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. η ύπαρξη ενός οχυρού που ονομάζεται «Ἀθήναιον». Σύμφωνα με τον Πολύβιο, που το αναφέρει αρκετές φορές, ανήκε στους Μεγαλοπολίτες. Το 224 π.Χ. το τείχισε ο Κλεομένης Γ', ενώ το 219 π.Χ. μετά από πολιορκία το κατέλαβε ο Λυκούργος, και το επόμενο έτος κατασκάφτηκε από τους Λακεδαιμόνιους³⁴³⁶. Από τον Πλούταρχο μαθαίνουμε ότι ο Κλεομένης κατά την επιταγή των εφόρων κατέλαβε και οχύρωσε «τὸ περὶ τὴν Βέλβιναν Ἀθήναιον· ἐμβολὴ δὲ τῆς Λακωνικῆς τὸ χωρίον ἐστί, καὶ τότε πρὸς τοὺς Μεγαλοπολίτας ἦν ἐπίδικον»³⁴³⁷. Από τα λεγόμενα των συγγραφέων φαίνεται ότι η ονομασία Ἀθήναιον αφορούσε πρωταρχικά τη θέση κι ως εκ τούτου στη συνέχεια το οχυρό που ανεγέρθηκε εκεί. Το οχυρό βρισκόταν στην κορυφή του ψηλού λόφου του Χελμού, που κατέχει το σημείο όπου η κοιλάδα του Ευρώτα συνέχεται με τη Ν λεκάνη της Μεγαλόπολης³⁴³⁸. Ο εξωτερικός περίβολος είναι αρχαίος, αν και δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια, ενώ στο ψηλότερο σημείο σώζονται λείψανα μεσαιωνικών οχυρώσεων. Η τοιχοδομία ενός τμήματος εγκάρσιου τείχους συμβαδίζει χρονολογικά με το εγχείρημα του Κλεομένη³⁴³⁹. Σποραδικά ευρήματα γεωμετρικών ως ελληνοιστικών χρόνων από την ευρύτερη περιοχή γύρω από τον Χελμό και θέσεις με αρχαία κατάλοιπα συνηγορούν για την ύπαρξη προ-ελληνοιστικού οικισμού, αν και δεν είναι σίγουρο πού ακριβώς βρισκόταν. Παρόλο που δεν διαθέτουμε καμία άλλη σχετικά μαρτυρία, θεωρείται πιθανό το τοπωνύμιο να ανάγεται σε ένα ιερό της Αθηνάς στη θέση αυτή³⁴⁴⁰.

Κύθηρα

Από την Παλαιόπολη των Κυθήρων προέρχεται ένα σχετικά πρόσφατο και πολύ ενδιαφέρον εύρημα, του οποίου αναμένεται η δημοσίευση³⁴⁴¹. Στη θέση Χορόκαμπος μέσα σε ένα σπήλαιο με

³⁴³⁴ Waterhouse – Hope Simpson 1961, 175, εικ.27. Για τις Αιγιές βλ. Παπαχατζής 2, 405 σημ.1-2· LS 296 αρ. JJ124· Shipley 1997, 251-252 αρ.63· IACP 573. Βλ. Μπόνιας 1998 για ένα ιερό της Ἄρτεμης που ανασκάφηκε στις Αιγιές, στο οποίο βρέθηκε αφιδωτός ναός των μέσων του 7^{ου} και μικρός δωρικός οίκος του β' τέταρτου του 6^{ου} αι. π.Χ.

³⁴³⁵ Για τη διαφορετική ονομασία της περιοχής στους αρχαίους συγγραφείς βλ. Shipley 1997, 237 αρ.22· IACP 579 αρ.326. Πρωταρχικά ίσως ανήκε στην Αρκαδία, στην οποία αποδόθηκε μετά τη μάχη στα Λεύκτρα και μετά από τις περιπέτειες κατά την ελληνοιστική εποχή κατέληξε οριστικά στη Μεγαλόπολη το 189 π.Χ., όμως κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια από τις αρχαίες πηγές παρουσιάζεται να ανήκει στη Λακωνία. Βλ. Shipley 2000, 370-373.

³⁴³⁶ Βλ. Πολύβ. 2,46,5, 4,37,6, 4,60,3, 4,81,11· πρβλ. Πολύβ. 2,54,3.

³⁴³⁷ Βλ. Πλούτ. Ἄγεις και Κλεομένης (25) 4,1-2.

³⁴³⁸ Για την περιγραφή του οχυρού, όπως εξάλλου για την τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής, σημαντική υπήρξε η συμβολή του Loring 1895, 36-41, 71-74, εικ.6. Επιπλέον και για ευρήματα από διάφορες θέσεις του Χελμού βλ. Waterhouse – Hope Simpson 1961, 125, πίν.21a· Cartledge 1979, 187-188· Πίκουλας 1988, 115-123 αρ.170-179· IACP 579 αρ.326.

³⁴³⁹ Πίκουλας 1988, 116-117.

³⁴⁴⁰ Musti – Torelli 1991, 261· Shipley 1997, 237 αρ.22 («a temenos of Athena?»)· Billot 1997-98, 26 σημ.158· IACP 579 αρ.326 («may have been an important pre-C3 cult place»)

³⁴⁴¹ Βλ. Τσαρβάπουλος 1999.

κεραμοσκεπή επέκταση βρέθηκαν κεραμίδες και πολλά όστρακα που χρονολογούνται στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Δύο από αυτά φέρουν εγχάρακτες επιγραφές «χαλέας», που χρονολογούνται στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Στη σχετική ανακοίνωση αναφέρεται μόνον ότι η λατρεία της Αλέας θα πρέπει να εγκαθιδρύθηκε στο νησί με τη λακωνική κατάκτηση μετά τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., όπως και οι λατρείες των Διοσκούρων και του Ποσειδώνα.

6. ΜΕΣΣΗΝΙΑ

6.1. ΘΟΥΡΙΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

IG V1, 1384 «ἱερεὺς τῆς Ἀθάνας» (2ος αι. π.Χ.)

SEG 11,972 «ἐπὶ ἱερέος τῆς Ἀθάνας» (2ος αι. π.Χ.)

νομίσματα αυτόνομα και αυτοκρατορικών χρόνων
αρχαιολογικά δεδομένα

Στη Θουρία υπήρχε ιερό της Αθηνάς, πιθανότατα αρκετά σημαντικό, όπως υποδεικνύεται από δύο επιγραφές του 2^{ου} αι. π.Χ., όπου κατονομάζεται ως επώνυμος αξιωματούχος ο ιερέας της Αθηνάς· επίσης, η θεά απεικονίζεται σε περίπου σύγχρονες αυτόνομες κοπές της πόλης. Ωστόσο, τίποτε δεν αναφέρεται για την Αθηνά από τον Πausανία, που για την πόλη λέει τα εξής: «Οι θουριάτες, από την πόλη τους που παλαιά βρισκόνταν στα ψηλά, έχουν κατέβει και εγκατασταθεί στην πεδιάδα· δεν έχουν όμως εγκαταλείψει εντελώς την πάνω πόλη· υπάρχουν εκεί ερείπια τείχους και ιερό ονομαζόμενο της Συρίας θεάς»³⁴⁴².

Η Θουρία κατέχει μία δεσπόζουσα θέση στην κάτω κοιλάδα του Παμίσου, ευρισκόμενη στην επιμήκη λοφοσειρά Ελληνικά (ή Παλαιόκαστρο), μέγιστου ύψους 100 μ., η οποία εκτείνεται σε μήκος περίπου 2 χμ. (πλάτους περίπου 100 μ. στον άξονα Α-Δ) παράλληλα προς την εθνική οδό Τρίπολης-Καλαμάτας, περίπου 11 χμ. ΒΔ της Καλαμάτας [πίν.6.2.α]. Συγκεκριμένα, η αρχαία πόλη βρίσκεται, σύμφωνα με τα σωζόμενα λείψανα, στο Β τμήμα, ενώ στα Ν έχουν εντοπιστεί οικισμοί της πρωτοελλαδικής και της υστεροελλαδικής περιόδου. Η σημασία ιδιαίτερα του μυκηναϊκού οικισμού προβάλλεται από τους περίπου 32 θαλαμοειδείς τάφους που είναι λαξευμένοι στον βράχο κατά μήκος της Α πλαγιάς³⁴⁴³. Στο ομαλό έδαφος Δ του λόφου, στη θέση του σημερινού χωριού Άνθεια (πρώην Βεΐσαγα), διάφορα λείψανα υποδεικνύουν την ύπαρξη της νεότερης πόλης. Στη θέση Παλαιά Λουτρά σώζονται σε μεγάλο βαθμό τα λείψανα ενός μεγάλου (υστερο)ρωμαϊκού κτηρίου, που έχει ταυτιστεί με θερμές ή villa³⁴⁴⁴.

Στους ιστορικούς χρόνους η Θουρία ήταν η σπουδαιότερη πόλη της Δ Μεσσηνίας και δεύτερη σε σημασία μετά την ίδρυση της Μεσσήνης. Από τον Θουκυδίδη μαθαίνουμε ότι στην εξέγερση των ειλώντων μετά τον μεγάλο σεισμό του 464 π.Χ. συμμετείχαν και περίοικοι από τη Θουρία και την Αίθαια³⁴⁴⁵. Από τη Σπάρτη αποσπάστηκε είτε το 369 είτε το 338 π.Χ.³⁴⁴⁶. Το 182 π.Χ. η Θουρία μαζί με τις Φαρές και την Αβία αποσπάστηκαν από τη Μεσσήνη και με χωριστή απόφαση προσχώρησαν στην Αχαϊκή Συμπολιτεία ως ανεξάρτητα μέλη³⁴⁴⁷. Ο Αύγουστος παραχώρησε τη Θουρία στη Σπάρτη ως

³⁴⁴² Πaus. 4,31,2.

³⁴⁴³ Σε αρκετούς παρατηρήθηκε μεταγενέστερη χρήση με βάση ευρήματα πρωτογεωμετρικά, κλασικά και ρωμαϊκά, βλ. Sachs 2006, 110. Για τον μυκηναϊκό οικισμό, που μπορεί να ταυτιστεί με το «Λεύκτρον» των πινακίδων της Πύλου, και για τους τάφους βλ. ΜΜΕ 288-289 αρ.137· Sachs 2006, 22-23.

³⁴⁴⁴ Βλ. Leake 1830I, 356-357· Frazer III, 425· Valmin 1930, 56 με σημ.79, 60 με σημ.2· Meyer 1978, 182· Παπαχατζής 3, 102 σημ.1, εικ.22-24.

³⁴⁴⁵ Θουκ. 1,101,2.

³⁴⁴⁶ Βλ. Shipley 2000, 385· Luraghi 2002, 62· IACP 566.

³⁴⁴⁷ Πολύβ. 23,17,1-2. Βλ. Roebuck 1941, 102· Meyer 1978, 182.

ανταμοιβή μετά το Άκτιο³⁴⁴⁸. Αργότερα φαίνεται ότι κέρδισε την αυτονομία της, ωστόσο διατηρούσε στενούς συναισθηματικούς δεσμούς με τη Σπάρτη³⁴⁴⁹.

Η μία από τις δύο επιγραφές που μας αφορούν συνιστά κατάλογο εφήβων του 2^{ου} αι. π.Χ., που ξεκινά με τη φράση: «ἱερεὺς τᾶς Ἀθάνας Νίκων Νικοστρά[του]»³⁴⁵⁰. Ο Kolbe αναφέρει ότι είδε ο ίδιος το 1904 την επιγραφή σε δύο θραύσματα: το ένα ήταν ενσωματωμένο στην ιερή τράπεζα της Κοίμησης της Παναγίας του χωριού Βεΐσαγα, ενώ το άλλο βρισκόταν μπροστά από τη θύρα της εκκλησίας. Η δεύτερη επιγραφή, για την οποία έχουν προταθεί διάφορες χρονολογίες εντός του 2^{ου} αι. π.Χ., είναι χαραγμένη στη μία όψη μεγάλης ενεπίγραφης στήλης που είχε βρεθεί από τον Valmin κοντά στα Παλαιά Λουτρά³⁴⁵¹. Πρόκειται για ένα ψήφισμα σχετικά με τον διακανονισμό των συνόρων μεταξύ της Θουρίας και της Μεγαλόπολης με τη διαιτησία των Πατρών, που ξεκινά ως εξής: «ἐπὶ ἱερέος τᾶς Ἀθάνας Δαμίωνος, γραμματέος τῶν συνέδρων Ἀριστομενέος τοῦ Ἀριστίωνος»· ο ιερέας της Αθηνάς κατονομάζεται ξανά στο τέλος: «ὑπογράψας τὸν ἱερῆ τᾶς Ἀθάνας καὶ τὸ ψάφισμα». Στην πίσω όψη της στήλης είναι χαραγμένο ένα τιμητικό ψήφισμα του 1^{ου} αι. π.Χ., ίσως των χρόνων του Αυγούστου, προς τιμήν του Σπαρτιάτη Δαμόχαρη, από το οποίο αποκτούμε πολλές πληροφορίες για τη λατρεία της Συρίας θεάς στη Θουρία³⁴⁵².

Και στις δύο παραπάνω επιγραφές ορίζεται στο τέλος να αναγραφούν κάποια από τα σχετικά στοιχεία σε στήλη που θα στηθεί στο ιερό της Συρίας: συγκεκριμένα τα ονόματα των Θουριατών συνέδρων «ἀναγραψάτω ἐν τῷ ἱερῷ τᾶς Συρίας εἰς στάλαν λίθιναν» και για το ψήφισμα του Δαμόχαρη «ἀναγραψάντω δὲ τοῦτο τὸ ψάφισμα οἱ ἔφοροι οἱ μετὰ Μενέστρατον εἰς στάλαν λιθίαν, ἂν καὶ στασάντω πρὸ τοῦ ναοῦ τᾶς Συρίας θεοῦ». Εξαιτίας του βάρους της στήλης και του βάθους στο οποίο βρέθηκε η δεύτερη επιγραφή ο Valmin³⁴⁵³ συμπεραίνει ότι δεν μπορεί να είχε μεταφερθεί από αλλού, κι ως εκ τούτου μαρτυρεί την ύπαρξη της πόλης στην πεδιάδα ήδη από την αρχή του 2^{ου} αι. π.Χ. Μάλιστα εξαιτίας της τελικής αναγραφής θεωρεί πιθανό το ιερό της Συρίας να σχετίζεται με τα λείψανα του ρωμαϊκού κτίσματος, καθώς η στήλη βρέθηκε ανάμεσα σε τοίχους που φαινόταν να ανήκουν σε αυτό κι είχαν αποκαλυφθεί κατά την άρση. Όσον αφορά τη μαρτυρία του Πausανία για την ύπαρξη του ιερού της Συρίας στην άνω πόλη, πιστεύει ότι ο περιηγητής μπορεί να μην επισκέφτηκε ο ίδιος την πόλη και ότι οι πληροφορίες του δεν ήταν πολύ ακριβείς.

Η Αθηνά εμφανίζεται στις δύο από τις τρεις σειρές χάλκινων νομισμάτων που κυκλοφόρησε η Θουρία στα χρόνια της αυτονομίας της (β' μισό 2^{ου} ή αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.)³⁴⁵⁴ [πίν.6.2.β]. Στον εμπροσθότυπο της μίας, από την οποία είναι γνωστά λιγότερα δείγματα, απεικονίζεται η κρνοφόρος

³⁴⁴⁸ Βλ. Πaus. 4,31,1-2.

³⁴⁴⁹ Στο βάθρο ενός ανδριάντα για τον Τραϊανό ονομάζεται «μητρόπολη» η Λακεδαίμων (IG V1, 1381), ενώ στο πεδίο πολλών από τα νομίσματα που έκοψε η πόλη κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους (193-211 μ.Χ.) διακρίνονται τα γράμματα ΛΑ (BMC 119-120· HN² 433). Σχετικά βλ. και Cartledge – Spawforth 1989, 139· Musti – Torelli 1994, 250.

³⁴⁵⁰ IG V1, 1384· SEG 46,346. Βλ. Zunino 1997, αρ.Τ32.

³⁴⁵¹ SEG 11,972. Βλ. Valmin 1929, 108-123 αρ.1· Zunino 1997, 148-149 αρ.Τ33· Ager 1996, 394-396 αρ.145· Harter-Uiboruu 1998, 63-72.

³⁴⁵² SEG 11,974. Βλ. Valmin 1929, 123-137 αρ.2· Παπαχατζής 3, 103-104· Zunino 1997, 243-244 αρ.Τ5.

³⁴⁵³ Βλ. Valmin 1930, 57-61.

³⁴⁵⁴ Στην τρίτη σειρά απεικονίζονται η κεφαλή της Δήμητρας και ο Δίας Ιθωμάτας. Βλ. NCP 69-70· BMC xiv· HN² 433· Zunino 1997, 149-150 αρ.Τ34· Grandjean 2003, 222-224.

κεφαλή της Αθηνάς και στον οπισθότυπο στεφάνι σίτου³⁴⁵⁵. Στον εμπροσθότυπο της άλλης απεικονίζεται η κεφαλή του Δία και στον οπισθότυπο η Αθηνά όρθια σε όψη $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά βαστώντας με το δεξί χέρι δόρυ, ενώ με το αριστερό κρατά την άντυγα της ασπίδας που στέκεται όρθια δίπλα της³⁴⁵⁶. Η θεά φορά κορινθιακό κράνος και αττικό πέπλο ζωσμένο ψηλά με μακρύ απόπτυγμα. Η παρουσία του ανάγλυφου στοιχείου ως βάση, στο οποίο στέκεται, και ο στατικός χαρακτήρας της απεικόνισης δημιουργούν την αίσθηση ότι αναπαράγεται κάποιο άγαλμα³⁴⁵⁷.

Η προβολή του ιερέα της Αθηνάς ως επώνυμου αξιωματούχου της πόλης στον 2^ο αι. π.Χ. και η κυριαρχία της θεάς στα νομίσματα της ίδιας περιόδου υποδεικνύουν ότι κατείχε τη σημαντικότερη θέση στη θρησκευτική ζωή της πόλης, ενδεχομένως και τον ρόλο της πολιούχου θεότητας, όπως είναι γενικώς αποδεκτό στην έρευνα. Ως εκ τούτου θα περιμέναμε το ιερό της Αθηνάς να βρίσκεται στην παλαιότερη πόλη, στο Β τμήμα της λοφοσειράς, όπως εξάλλου και το ιερό της Συρίας θεάς που αναφέρει για αυτήν ο Πausanias μαζί με τα ερείπια του τείχους. Εντύπωση προκαλεί, ωστόσο, το γεγονός ότι τα ψηφίσματα στήνονται στο ιερό της Συρίας θεάς κι όχι της Αθηνάς όπως θα περιμέναμε. Τι μπορεί να δηλώνει αυτό για τη σχέση των δύο λατρειών και την τοπογραφία της πόλης; Σημειωτέον ότι σε μία άλλη επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ. γίνεται λόγος για στήσιμό της όχι στο ιερό της Συρίας, αλλά σε κάποιον χώρο, ίσως της αγοράς, που δυστυχώς δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής της³⁴⁵⁸. Η Zunino προσπαθώντας να συμβιβάσει τις αντικρουόμενες μαρτυρίες σε συνδυασμό με τις πληροφορίες του Πausanias θεωρεί ότι και οι δύο θεές λατρεύονταν στην ακρόπολη της Θουρίας, τουλάχιστον μέχρι τα χρόνια του Αυγούστου, μοιραζόμενες την ίδια πολιτική φύση και πολιούχο λειτουργία³⁴⁵⁹.

Δεδομένης της σιωπής του Πausanias είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι το ιερό της Αθηνάς βρισκόταν στην άνω πόλη και είτε είχε εγκαταλειφθεί είτε είχε μειωθεί η σημασία του κατά τον 2^ο αι. μ.Χ., ώστε δεν μνημονεύεται από τον περιηγητή. Η θεά πάντως απεικονίζεται σε νομίσματα της πόλης επί Σεβήρων, όπως επίσης ο Δίας, ο Ασκληπιός, η Άρτεμη, ο Απόλλωνας και η Τύχη³⁴⁶⁰. Σε αυτά διακρίνουμε δύο τύπους της Αθηνάς: ο ένας είναι παρόμοιος με εκείνον των αυτόνομων κοπών, ενώ στον άλλο η θεά κρατά με το απλωμένο δεξί χέρι φιάλη και με το αριστερό δόρυ [πίν.6.3.α]. Ο πρώτος τύπος ίσως πράγματι απεικόνιζε το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς στη Θουρία, καθώς κι ο δεύτερος θεωρείται ότι σχετίζεται με τον τύπο της Αθηνάς Παναχαΐδος στην Πάτρα³⁴⁶¹.

Ο χώρος λατρείας της Αθηνάς θα μπορούσε να ταυτιστεί με έναν από τους δύο ναούς που είχαν δει κάποιοι από τους περιηγητές του 19^{ου} αι., που όμως, όπως και τα άλλα λείψανα που αναφέρουν, έχουν «εξαφανιστεί» με το πέρασμα των χρόνων. Ανάλογα όμως και κάποιες από τις λατρείες ή η σημασία τους φαίνεται ότι «εξαφανίστηκαν» στο πέρασμα των αιώνων, μέχρι που ο Πausanias στον 2^ο αι. μ.Χ. κάνει λόγο μόνο για ερείπια τείχους και ιερό της Συρίας θεάς στην άνω πόλη. Άλλη σημαντική λατρεία της πρώιμης Θουρίας πρέπει να ήταν αυτή του Ποσειδώνα με βάση

³⁴⁵⁵ BMC 119, πίν.23,23· Grandjean 2003, 222, πίν.26,9.

³⁴⁵⁶ BMC 119, πίν.23,24· Grandjean 2003, 223-224, πίν.26,11.

³⁴⁵⁷ Grandjean 2003, 224.

³⁴⁵⁸ IG V1, 1380 στ.4-5: «στάλαν [ἀναγραψάτω καὶ ἀναθέτ]/ω εἰς τὰν ἀ[γορὰν ...».

³⁴⁵⁹ Zunino 1997, 246.

³⁴⁶⁰ βλ. NCP 69-70· HN² 433.

³⁴⁶¹ βλ. NCP 69, πίν.Ο,22· BMC 120, πίν.23,25-26· Παπαχατζής 3, εικ.21,3· Zunino 1997, 63 σημ.105, 160 σημ.33.

τους αγώνες «Θευρίαί Ποηοίδαία», που μας μαρτυρούνται από τη γνωστή επιγραφή του Δαμώνονα από τη Σπάρτη (5^{ος} αι. π.Χ.), καθώς κι από μία επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ. από την ίδια τη Θουρία ως «Ποσειδαία»³⁴⁶². Ο Mylonopoulos θεωρεί ότι το ιερό του Ποσειδώνα ήταν εξω-αστικό, όμως βρισκόταν σίγουρα στην περιοχή της Θουρίας, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους μελετητές που το ταυτίζουν με το ανασκαμμένο ιερό του Ποσειδώνα στα Ακοβίτικα της Καλαμάτας – ταύτιση που υποστηρίζουν με την υπόθεση ότι η χώρα της Θουρίας έφτανε μέχρι τη θάλασσα³⁴⁶³.

Η αρχαία πόλη σύμφωνα με την έρευνα του Hope Simpson εκτείνεται στο Β τμήμα των Ελληνικών και στις Δ πλαγιές τους μέχρι το ερειπωμένο χωριό Φαρμίσι. Η κεραμική από την περιοχή αυτή φαίνεται ότι είναι κυρίως κλασικών χρόνων, ο ερευνητής βρήκε όμως και ελληνοιστική και ρωμαϊκή κεραμική, όπως και κάποια πρωτογεωμετρικά όστρακα κοντά στη Μονή της Παναγίας³⁴⁶⁴. Ο Leake³⁴⁶⁵ είχε δει πολλές θεμελιώσεις και σπονδύλους στην περιοχή και περίπου στο κέντρο των ερειπίων μία δεξαμενή. Β από τη δεξαμενή, στο υψηλότερο τμήμα, βρήκε: «the portico of a temple, of which the lower part of the columns and the door are in their original places. The columns are Doric, two feet two inches in diameter (= 66,04 εκ.). They are formed, as well as the rest of the ruins, of a hard brown calcareous stone, in which are cockle and muscle shells extremely perfect. At right angles to the portico there are several pieces of columns in their places, with the remains of door-ways and pilasters». Τον ίδιο ναό πρέπει να είδε και ο Curtius, ενώ για τη δεξαμενή διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες³⁴⁶⁶. Κάποιοι περιηγητές κάνουν λόγο για ίχνη από θέατρο, που όμως φαίνεται ότι εξαφανίστηκαν γρήγορα.

Ο Bursian³⁴⁶⁷ είδε λείψανα από δύο δωρικούς ναούς στην άνω πόλη: ΝΑ του θεάτρου τα ερείπια ενός μικρού δωρικού ναού και προς το Β άκρο του πλατώματος τα θεμέλια ενός μεγαλύτερου δωρικού ναού, ο οποίος φαινόταν περίπτερος εξάστυλος (διάμ. κίωνων 1,32 μ., μετακίονιο 1,22 μ.). Ο Sachs συμπεραίνει ότι πρόκειται για έναν πρώιμο ναό, μεγέθους ανάλογου με της Αφαιάς στην Αίγινα³⁴⁶⁸. Αν ισχύουν οι πληροφορίες αυτές, θα μπορούσαμε να αποδώσουμε τον περίπτερο ναό στην Αθηνά, εφόσον η λατρεία της Συρίας θεάς μαρτυρείται στον ελλαδικό χώρο μόνο από το α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁴⁶⁹. Ο Valmin δεν κάνει νύξη για τα παραπάνω, σημειώνει μόνο ότι «εκτός από τα λείψανα

³⁴⁶² Βλ. IG V1, 213 και IG V1, 1387 αντιστοίχως.

³⁴⁶³ Βλ. Zunino 1997, 136-137· Luraghi 2002, 55· Mylonopoulos 2003, 251.

³⁴⁶⁴ Hope Simpson 1957, 245· Hope Simpson 1966, 122. Ο Sachs 2006, 108 εντόπισε στην Α πλαγιά ελληνοιστική κεραμική και μεμονωμένα αρχαϊκά όστρακα. Τα τείχη, κατασκευασμένα από μεγάλους γωνιόλιθους κατά μία παραλλαγή του ισοδομικού συστήματος, σώζονται σε καλή κατάσταση στη Β πλευρά και εξαιρετικά αποσπασματικά στη Δ πλευρά. Ο Valmin 1930, 56-59, εικ.4 τα χρονολόγησε προφανώς με βάση κάποια τεκτονικά σημεία στον ύστερο 5^ο ή πρώιμο 4^ο αι. π.Χ., όμως σύμφωνα με τον Hope Simpson 1966, 123-124, πίν.26b φαίνεται να ανήκουν στην περίοδο 320-270 π.Χ.· πρβλ. Παπαχατζής 3, 102 σημ.2, εικ.16-18.

³⁴⁶⁵ Leake 1830I, 354-355.

³⁴⁶⁶ Βλ. Curtius 1852, 161-162.

³⁴⁶⁷ Βλ. Bursian 1872, 168-169· πρβλ. Frazer III, 425.

³⁴⁶⁸ Sachs 2006, 107.

³⁴⁶⁹ Πρβλ. Παπαχατζής 3, 100, 104· Riethmüller 2005, 169 σημ.118. Για τη λατρεία της Συρίας θεάς και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Osanna 1996, 257· Zunino 1997, 246-248. Με τη Συρία θεά θα μπορούσε ενδεχομένως να συνδεθεί η δεξαμενή, όπου θα βρισκόνταν τα ιερά ψάρια της, όπως γνωρίζουμε κι από αλλού.

γνωστά από άλλους» παρατήρησε στο Β τμήμα του πλατώματος της ακρόπολης τοίχους που του φάνηκαν θεμέλια στοών³⁴⁷⁰.

Κατά την αυτοψία του Sachs το 2003 και το 2005 δεν ήταν ορατά αρχαία λείψανα εκτός από τμήματα των τειχών, καθώς όλη η περιοχή ήταν κατάφυτη με θάμνους και οπωροφόρα δέντρα. Ο ίδιος καταγράφει κάποια αρχιτεκτονικά μέλη που είδε ως οικοδομικό υλικό στις σύγχρονες πεζούλες. Επίσης κάνει λόγο για ένα μικρό οίκημα, περίπου 400 μ. Ν της Μονής, κτισμένο πάνω στα θεμέλια ενός αρχαίου κτηρίου: διακρίνεται τμήμα μίας δόμου από 4 γωνιόλιθους, διαστάσεων 1,27 x 0,60 μ.³⁴⁷¹. Προφανώς η περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί για την εξασφάλιση έτοιμου οικοδομικού υλικού κατά τον 19^ο και τον 20^ο αι.· επιπλέον και η Μονή κτίστηκε πάνω στα θεμέλια αρχαίου κτηρίου, σήμερα όμως είναι ασβεστωμένη και δεν φαίνεται τίποτε όπως παρατηρεί ο Sachs³⁴⁷².

Το 2004 ξεκίνησε ένα ερευνητικό πρόγραμμα της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής των Αθηνών σε συνεργασία με τη ΛΗ΄ ΕΠΚΑ, που περιλαμβάνει συστηματική επιφανειακή έρευνα («urban survey») με τη χρήση γεωφυσικών μεθόδων και την καταγραφή των οικοδομικών λειψάνων in situ. Κατά την υπό εξέλιξη ανασκαφική έρευνα στον βορειότερο λόφο της Θουρίας αποκαλύπτονται τρία μνημειακά κτήρια σε ένα άνδρηο. Το «Κτήριο Α», προσανατολισμού Α-Δ, είναι μεγάλο και κτισμένο κατά το ισοδομικό σύστημα· από ευρήματα αναφέρονται όστρακα κλασικών χρόνων κι ένα θραύσμα πήλινου ανάγλυφου με την Αθηνά. 5 μ. Ν του «Κτηρίου Α» βρίσκεται το ιωνικού ρυθμού «Κτήριο Β», που χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ., και στα Ν του διασώθηκε σε καλή κατάσταση το «Κτήριο Γ», που ταυτίζεται με ναό του ύστερου 4^{ου} ή του πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. με βάση μία ανευρεθείσα επιγραφή. Η συνέχιση των ερευνών και η δημοσίευση των αποτελεσμάτων τους αναμένεται να οδηγήσουν στην ταύτιση του ιερού της Αθηνάς, επαληθεύοντας τις πληροφορίες των ξένων περιηγητών, και στην απόκτηση σημαντικών δεδομένων για τις λατρείες, την οικιστική και την ιστορία της Θουρίας³⁴⁷³.

6.2. ΚΟΡΩΝΗ. ΑΚΡΟΠΟΛΗ, ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παυσ. 4,34,6 «Χαλκοῦν δὲ καὶ ἐν ἀκροπόλει τῆς Ἀθηνᾶς τὸ ἄγαλμά ἐστιν ἐν ὑπαίθρῳ»
νομίσματα αυτόνομα

Με βάση τις τοπογραφικές ενδείξεις του Στράβωνα και του Παιουσανία εξαρχής είχε εντοπιστεί η αρχαία Κορώνη στο Πεταλίδι, σε απόσταση περίπου 30 χμ. Δ/ΝΔ από την Καλαμάτα, αν και δεν υπάρχει ρητή επιγραφική μαρτυρία³⁴⁷⁴. Η αρχαία Κορώνη εγκαταλείφθηκε κατά την πρωτοβυζαντινή

³⁴⁷⁰ Valmin 1930, 59.

³⁴⁷¹ Sachs 2006, 109, εικ.20.

³⁴⁷² Βλ. Sachs 2006, 108 με σημ.437.

³⁴⁷³ Για τα τρία κτήρια βλ. τις πληροφορίες στη διαδικτυακή βάση δεδομένων Archaeology in Greece Online, <http://chronique.efa.gr/index.php/fiches/voir/1503/> και <http://chronique.efa.gr/index.php/fiches/voir/2083/>. Δεν γνωρίζουμε αν έχει δημοσιευτεί η διάλεξη της Χ. Αραρογάννη, "Survey nell'antica Thouria. I risultati di una collaborazione produttiva" στο πλαίσιο του L'archeologia degli Italiani vista dai Greci. Conversazioni in occasione del Centenario della SAIA, 19-20 giugno 2009. Περαιτέρω πληροφορίες για το ερευνητικό πρόγραμμα μπορούν να αντληθούν από το Notiziario della Scuola Archeologica Italiana di Atene, το οποίο είναι διαθέσιμο στο διαδίκτυο.

³⁴⁷⁴ Η ταύτιση ήδη από τον Leake 1830I, 443-446 επικράτησε ως communis opinio. Σύμφωνα με τον Στρ. 8,4,6 ο Πάμισος εκβάλλει περίπου στο μέσο του μεσσηνιακού κόλπου και κοντά στην Κορώνη, η οποία βρίσκεται στα

περίοδο, και οι κάτοικοί της εγκαταστάθηκαν στην οχυρή ακρόπολη της αρχαίας Ασίνης, η οποία μετονομάστηκε σε Κορώνη, όπως ακριβώς μας είναι γνωστή σήμερα³⁴⁷⁵. Σύμφωνα με τον Παισαρνία το παλαιό όνομα της Κορώνης ήταν «Αΐπεια», όμως μετά την επαναφορά των Μεσσηνίων στην Πελοπόννησο από τους Θηβαίους ο Επιμηλίδης, που είχε σταλεί ως οικιστής, την μετονόμασε σε Κορώνεια, επειδή ο ίδιος καταγόταν από την ομώνυμη πόλη της Βοιωτίας, και στους κατοίκους επικράτησε η ονομασία παραφρασμένη· για την προέλευση του ονόματος της πόλης μας μεταφέρει και μία άλλη παράδοση, ότι σκάβοντας για τα θεμέλια του τείχους βρήκαν μία «κορώνη χαλκή»³⁴⁷⁶.

Οι Lazenby και Hope Simpson θεωρούν πολύ πιθανό ότι η Κορώνη ιδρύθηκε *de novo* για πρώτη φορά στη θέση αυτή γύρω στα 365 π.Χ., πιθανόν ως μέτρο απομόνωσης της Ασίνης και της Μοθώνης, που είχαν παραμείνει πιστές στη Σπάρτη³⁴⁷⁷. Η άποψη αυτή, που έχει γίνει αποδεκτή εν μέρει, υποστηρίζεται και από το γεγονός ότι δεν υπάρχει μνεία της Κορώνης στις γραπτές πηγές και ο πρωιμότερος συγγραφέας που την αναφέρει είναι ο Στράβωνας, ενώ το όνομα της πόλης εμφανίζεται για πρώτη φορά στα νομίσματα του 2^{ου} αι. π.Χ.³⁴⁷⁸. Ενδεχομένως όμως να υπήρχε ένας οικισμός περίοικων πριν την (επαν)ίδρυση της Κορώνης, για τον οποίο δεν γνωρίζουμε αν είχε το ίδιο όνομα³⁴⁷⁹. Η ύπαρξη ενός προγενέστερου οικισμού υποδεικνύεται από κάποια ευρήματα και σίγουρα δεν μπορεί να αποκλειστεί, αν συλλογιστούμε και τα νεότερα ευρήματα από τη Μεσσήνη, που υποδεικνύουν την ύπαρξη οικισμού αρκετά πριν την ίδρυση της πόλης από τον Επαμεινώνδα³⁴⁸⁰. Το ενδιαφέρον είναι πως και στον ιδρυτικό μύθο της Μεσσήνης γίνεται λόγος για ένα «κρυφό» αντικείμενο, μία θαμμένη

δεξιά του, ενώ στα αριστερά του ποταμού βρίσκονται η Θουρία και οι Φαραί. Ο Παισαρν. 4,34,4 ακολουθώντας τον παραλιακό δρόμο Δ των εκβολών του Παμίσου αναφέρει πρώτα την Κορώνη χαρακτηρίζοντάς την ως πόλη στα δεξιά του ποταμού, παραθαλάσσια και κάτω από το βουνό Μαθία. Η ταύτιση του βουνού αυτού με το Λυκόδημο, που είναι και το υψηλότερο βουνό (959 μ.) στην περιοχή μεταξύ Πεταλιδίου και Πύλου, αποτελεί επίσης μία ισχυρή ένδειξη για την ταύτιση της αρχαίας Κορώνης. Ο Πτολ. 3,16,8 τοποθετεί την Κορώνη μεταξύ Ασίνης και Μεσσήνης, κι αμέσως μετά καταγράφει τις εκβολές του Παμίσου.

³⁴⁷⁵ Roebuck 1941, 22· Παπαχατζής 3, 161· Παπαθανασόπουλος 2000, 111. Το Πεταλίδι σχηματίστηκε λίγο πριν τα μέσα του 19^{ου} αι. με την εγκατάσταση Μανιατών. Για την Ασίνη βλ. MME 314-315 αρ.512· Meyer 1978, 198-199· Shipley 1997, 237-238 αρ.19· IACP 559 αρ.313· Sachs 2006, 162-166. Η ταύτιση της Ασίνης με την Κορώνη είχε αμφισβητηθεί μόνο εξαιτίας μίας αποσπασματικά σωζόμενης βάσης αγάλματος από τη σύγχρονη Κορώνη, όπου κατονομάζεται η πόλη των Κορωναίων (SEG 11,985). Ωστόσο, αυτή η μόνη βásiμη αντίρρηση για την ταύτιση της Κορώνης με το Πεταλίδι συντρίβεται από το πλήθος των αξιόπιστων τοπογραφικών ενδείξεων· εξάλλου κάθε άλλο παρά απίθανη δεν είναι η μεταφορά της βάσης, βλ. Roebuck 1941, 19-22· Hope Simpson 1957, 249 σημ.81· Hope Simpson 1972, 94 σημ.91· Meyer 1978, 195-196· Pritchett 1980, 262.

³⁴⁷⁶ Παισαρν. 4,34,5. Η ονομασία Κορώνεια συναντάται σε μία επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ. που βρέθηκε στη Σπάρτη (IG V1, 34).

³⁴⁷⁷ Lazenby 1972, 89· Hope Simpson 1972, 94 με σημ.125.

³⁴⁷⁸ Στρ. 8,4,5-6. Για τα νομίσματα βλ. παρακάτω. Για τις γραπτές πηγές βλ. Shipley 1997, 250 αρ.59· IACP 561 αρ.316. Ως νέα ίδρυση φέρεται η Κορώνη π.χ. στους Παπαθανασόπουλος 2000, 110· Hodgkinson 2001, 211 σημ.56· Riethmüller 2005, 154.

³⁴⁷⁹ Πρβλ. Meyer 1978, 195, 209· Luraghi 2002, 58.

³⁴⁸⁰ Luraghi 2002, 49, 58.

χάλκινη υδρία, η οποία φυλασσόταν στο εξής στο σεβάσμιο ιερό των Μεσσηνίων, εκείνο των Μεγάλων Θεών στην Ανδανία³⁴⁸¹.

Στην περίπτωση μας το «κρυφό» αντικείμενο, η «κορώνη χαλκή», φαίνεται να συνδέεται άμεσα με την Αθηνά, καθώς στην ακρόπολη το άγαλμα της θεάς κρατούσε το πτηνό αυτό, όπως μας πληροφορεί ο Πausanias: «Χαλκοῦν δὲ καὶ ἐν ἀκροπόλει τῆς Ἀθηνᾶς τὸ ἄγαλμα ἐστὶν ἐν ὑπαίθρῳ, κορώνην ἐν τῇ χειρὶ ἔχουσα»³⁴⁸². Η κορώνη είναι εξάλλου το λαλούν σύμβολο της πόλης, και η Αθηνά που συνδέεται με αυτό, ευρισκόμενη μάλιστα στην ακρόπολη, δεν μπορεί να είναι παρά η πολιούχος θεότητα³⁴⁸³. Ως εκ τούτου δεν είναι ίσως τυχαίο που μόνο η θεά αυτή απεικονίζεται στα αρχαιότερα νομίσματα της πόλης. Η Κορώνη είναι η μόνη πόλη της Μεσσηνίας πέραν της Μεσσήνης που έκοψε αργυρά νομίσματα στον 2^ο αι. π.Χ.: στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται η κεφαλή της Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, και στον οπισθότυπο τσαμπί σταφύλια μέσα σε στεφάνι κισσού³⁴⁸⁴ [πίν.6.3.γ]. Το διάστημα 195-180 π.Χ. σύμφωνα με την Grandjean πρέπει να ληφθεί ως τ.ρ.α. του τύπου αυτού, που συναντάται σπανιότερα και σε χάλκινα νομίσματα, επειδή η κεφαλή της Αθηνάς μοιάζει πολύ με την κεφαλή στα τετράδραχμα του Νάβιδος, ενώ ο οπισθότυπος παραπέμπει σε χάλκινα νομίσματα της Μεσσήνης από το 190-180 π.Χ.

Η σχέση της Αθηνάς με την πόλη υπογραμμίζεται από την ενδεχόμενη ύπαρξη του τάφου του οικιστή Επιμηλίδη κοντά στο άγαλμα της στην ακρόπολη. Αν και ο Πausanias δεν το μαρτυρεί ρητά, μπορούμε να συμπεράνουμε την τοπογραφική εγγύτητα των δύο μνημείων από τη ροή του λόγου του³⁴⁸⁵. Ο περιηγητής αρχικά αναφέρει ναούς της Άρτεμης Παιδοτρόφου, του Διόνυσου και του Ασκληπιού, στη συνέχεια στην αγορά αγάλματα του Ασκληπιού, του Διόνυσου και του Δία Σωτήρα, κατόπιν στην ακρόπολη το άγαλμα της Αθηνάς και αμέσως μετά ολοκληρώνει τον λόγο του για την πόλη της Κορώνης λέγοντας: «Εἶδον δὲ καὶ τοῦ Ἐπιμηλίδου μνήμα». Η συνοπτική αναφορά των λατρειών της Κορώνης από τον Πausanias εξηγεί κατά πάσα πιθανότητα την απουσία μνείας ενός βωμού σε σχέση με το χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς ή άλλων κτισμάτων, καθώς τα υπόλοιπα στοιχεία υποδεικνύουν ότι υπήρχε ιερό της θεάς στην ακρόπολη.

Η παρουσία της κορώνης στο άγαλμα της Αθηνάς θεωρείται ότι προσδιορίζει τη θεά ως προστάτιδα της ναυσιπλοΐας, όπως ιδιαίτερα επισημαίνει τελευταία ο Robertson³⁴⁸⁶. Ανάλογη θεωρείται η λατρεία της Αθηνάς Αίθειας στη Μεγαρίδα: από τον Πausanias μας παραδίδεται ότι πάνω στον βράχο της Αθηνάς Αίθειας, κοντά στη θάλασσα, βρίσκεται ο τάφος του Πανδίονα³⁴⁸⁷. Όταν οι Μητιονίδες εκθρόνισαν τον Πανδίονα και έδιωξαν τα παιδιά του από Αττική, η Αθηνά πήρε της μορφή

³⁴⁸¹ Βλ. Πaus. 4,26,5-8 και 4,33,5. Σχετικά βλ. τη διατύπωση της Alcock 2001, 150: «the burial and recovery of this “secret thing” essentially encompasses within itself the major narrative of this book – the loss and return of the Messenians to their land – while also invoking major places (Ithome, Andania) and major players (Aristomenes, Epaminondas) and linking the entire saga to Pausanias’s own personal experience».

³⁴⁸² Πaus. 4,34,6.

³⁴⁸³ Zunino 1997, 162 σημ.45· Grandjean 2003, 154.

³⁴⁸⁴ Βλ. NCP 72 αρ.1· BMC xlv-xlvn, 114, πίν.23,5-7· HN² 433· Zunino 1997, αρ.Τ29· Grandjean 2003, 153-155, πίν.26.

³⁴⁸⁵ Θεωρείται πολύ πιθανό από τη Zunino 1997, 162 με σημ.46, η οποία μάλιστα υποθέτει ότι θα μπορούσε να υπάρχει και λατρεία του Επιμηλίδη, χωρίς όμως να το θεωρούμε ως δεδομένο.

³⁴⁸⁶ Βλ. Robertson 1996α, 451-453· πρβλ. Grandjean 2003, 154.

³⁴⁸⁷ Βλ. Πaus. 1,5,3 και 1,41,6. Επίσης στον Λυκόφρ. Αλεξ. 359 συναντάται η «Αίθεια» ως ονομασία της Αθηνάς.

της αιθίας για να τον μεταφέρει στα Μέγαρα κρύβοντάς τον κάτω από τις φτερούγες της. Η κορώνη και η αίθια είναι θαλασσοπούλια, ενώ η σχέση της δεύτερης με τη θάλασσα υπογραμμίζεται από κάποιες παρομοιώσεις. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση στην Οδύσσεια, όπου περιγράφεται πώς η άλλοτε κόρη του Κάδμου Ινώ και τώρα θεά της θάλασσας Λευκοθέα βγήκε από τη θάλασσα μεταμορφωμένη σε αίθια («αίθυιή είκυϊα»), για να βοηθήσει τον Οδυσσέα³⁴⁸⁸. Αυτή η παρομοίωση είχε θεωρηθεί αποκαλυπτική για το νόημα της παρέμβασης της Αθηνάς Αίθιας στον τομέα της ναυσιπλοΐας από τους Detienne και Vernant, οι οποίοι ωστόσο, παρόλο που χαρακτηρίζουν την αίθια ως θαλάσσια κορώνη, στην ανάλυσή τους δεν κάνουν περιέργως καμία αναφορά στο άγαλμα της Αθηνάς στην Κορώνη³⁴⁸⁹. Η λειτουργία που αποδίδεται στην Αθηνά φαίνεται εύλογη, αν αναλογιστούμε τη σημασία των πτηνών για την αρχαία ναυσιπλοΐα³⁴⁹⁰. Από την άλλη η κορώνη παραπέμπει στην Κορωνίδα, τη μητέρα του Ασκληπιού σύμφωνα με τη θεσσαλική και αρχαιότερη εκδοχή, και φαίνεται να προκύπτει μία σχέση της Αθηνάς με τον χώρο της υγείας και της θεραπευτικής. Η άποψη αυτή προβάλλεται ιδιαίτερα από την Μπίμπη-Παπασυροπούλου, η οποία επισημαίνει τη διαχρονική και διατοπική σχέση της κουρούνας με την υγεία, ενώ παρατηρεί ότι ακόμη και σήμερα στο Πεταλίδι, όπου ευδοκμούν τα σύκα, το αγαπημένο φαγητό του πτηνού, βλέπεις σμήνη από κουρούνες³⁴⁹¹.

Κλείνοντας αναφέρουμε κάποια στοιχεία για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης [πίν.6.3.β]. Το Πεταλίδι είναι κτισμένο στην ακροθαλασσιά, στις υπώρειες ενός λόφου, όπου βρισκόταν η αρχαία ακρόπολη, και το οποίο ενώνεται με το Λυκόδημο. Οι παλαιότεροι ερευνητές κάνουν λόγο για πολυάριθμες αρχαιότητες που λιθολογούνται μέρα με τη μέρα στο ίδιο το Πεταλίδι και στην ακρόπολη³⁴⁹². Πράγματι, σήμερα η κατάσταση είναι πολύ διαφορετική: διακρίνονται μόνο ίχνη του αρχαίου λιμενοβραχίονα στο λιμάνι και κάποια υπολείμματα κτισμάτων της ρωμαιοκρατίας, ενώ στο πλάτωμα της ακρόπολης φυτεύτηκαν ελαιόδεντρα και φύτεψαν αγκαθωτοί θάμνοι³⁴⁹³. Στις αρχές του 20^{ου} αι. ο Tod³⁴⁹⁴ είδε στη Ν και τη Δ πλευρά της ακρόπολης αξιοσημείωτα λείψανα από τη θεμελίωση τείχους («doubtless belonging to the fourth century B.C.») και στη ΒΔ πλαγιά διάφορα ρωμαϊκά κτήρια με οπτόπλινθους. Στον χώρο της ακρόπολης σημειώνει ότι υπάρχουν διάφορα μαρμάρινα θραύσματα, σε ένα σημείο η κάτω δόμος ισοδομικού τοίχου, κι αλλού λαξεύματα στο βράχο από μικρό θεατρόσχημο κτήριο. Ο Valmin³⁴⁹⁵ κάνει λόγο για έναν πώρινο ισοδομικό τοίχο (τον ίδιο που είδε ο Tod;) στη νοτιότερη από τις δύο κορυφές της ακρόπολης, που θεωρεί ότι ανήκει σε ναό. Μεταφέρει την πληροφορία του γιατρού του χωριού ότι είχε βρει ένα μικρό χρυσό άγαλμα κοντά στον τοίχο, ενώ

³⁴⁸⁸ Βλ. Οδ. ε 333-357.

³⁴⁸⁹ Βλ. Detienne – Vernant 1993, 245-249.

³⁴⁹⁰ Robertson 1996α, 452: «Birds are so commonly, so obsessively, scrutinized for omens, above all by seafarers, that it is only natural to regard them at times as the very deities who control nature. Hence the epithet aithyia for the nautical Athena. No particular belief in bird-goddesses need be invoked».

³⁴⁹¹ Βλ. Μπίμπη-Παπασυροπούλου 1984.

³⁴⁹² Βλ. Leake 1830I, 438-439· Frazer III, 447· Tod 1905, 40-41· Valmin 1930, 177-180· Hope Simpson 1957, 249, εικ.10· Hope Simpson 1966, 124· Meyer 1978, 195-196· Sachs 2006, 151-153.

³⁴⁹³ Παπαθανασόπουλος 2000, 111· Sachs 2006, 152.

³⁴⁹⁴ Βλ. Tod 1905, 40-41.

³⁴⁹⁵ Βλ. Valmin 1930, 178.

ο ίδιος είδε ένα κοτύλιον, θραύσματα αγαλμάτων και σπονδύλους. Ο Hope Simpson³⁴⁹⁶ βρήκε στις ΒΑ υπώρειες της ακρόπολης πέντε πρώιμα κλασικά δωρικά κιονόκρανα από γκρίζο ασβεστόλιθο, «within a levelled area» όπου θα υπήρχε ναός.

6.3. ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑΣ

Παυσ. 4,36,7 «Ἔστι δὲ καὶ Ἀπόλλωνος ἐν Κυπαρισσιᾶς ἱερὸν καὶ Ἀθηνᾶς ἐπίκλησιν κυπαρισσίας»

Στέφ. Βυζ. λ. Κυπαρισσία «Κυπαρισσία ἢ Ἀθηνᾶ»

νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων

Ο Πausanias ολοκληρώνει το βιβλίο των Μεσσηνιακών ως εξής: «Φθάνοντας στις Κυπαρισσίας από την Πύλο έχει κανείς μια πηγή, κάτω από την πόλη και κοντά στη θάλασσα· η πηγή λένε πως ανάβλυσε για τον Διόνυσο, όταν αυτός χτύπησε με το θύρσο το έδαφος, και γι' αυτό ονομάζουν την πηγή Διονυσιάδα. Υπάρχει και ιερό του Απόλλωνα στις Κυπαρισσίας και της Αθηνάς, της ονομαζόμενης κυπαρισσίας. Στο λεγόμενο Αυλώνα υπάρχει ναός με λατρευτικό άγαλμα του Ασκληπιού αυλωνίου. Σ' αυτό το μέρος περνάει ο ποταμός Νέδα ανάμεσα στη Μεσσηνία και στην Ηλεία»³⁴⁹⁷.

Με βάση τον Pausanias και άλλους συγγραφείς η αρχαία Κυπαρισσία ή Κυπαρισσία ή Κυπαρισσιᾶς εντοπίζεται στην περιοχή της σύγχρονης ομώνυμης πόλης, περίπου 30 χμ. Ν του ποταμού Νέδα, που συνιστά το όριο μεταξύ της Μεσσηνίας και της Τριφυλίας³⁴⁹⁸. Εξαιτίας της συνεχούς κατοίκησης από την αρχαιότητα και της ελλιπούς αρχαιολογικής έρευνας λίγα είναι γνωστά για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης. Στον Ψευδο-Σκύλακα, όπου συναντάμε την πρώτη μνεία της πόλης, σημειώνεται ότι απέχει από τη θάλασσα 7 στάδια³⁴⁹⁹. Από το 365 π.Χ., που καταλήφθηκε από τους

³⁴⁹⁶ Βλ. Hope Simpson 1957, 249, εικ.10.

³⁴⁹⁷ Παυσ. 4,36,7. Ο Pausanias, ταξιδεύοντας προφανώς με πλοίο από την Πύλο στην Κυπαρισσία, παραλείπει την ενδιάμεση περιοχή, στο μέσο της οποίας περίπου βρισκόταν σύμφωνα με τον Στρ. 8,3,23 και 8,4,6 η πόλη Έρανα, την οποία ταυτίζει με την Κυπαρισσία ο Στέφ. Βυζ. λ. Κυπαρισσία, ο οποίος μνημονεύει και την Αθηνά Κυπαρισσία: «πόλις τῆς Τριφυλίας, ἢ τις Ἐρανα ἐκαλεῖτο· τὸ ἔθνικόν Κυπαρισεὺς καὶ Κυπαρισσία ἢ Ἀθηνᾶ». Όμως σύμφωνα με τον Στρ. 8,4,6 (πρβλ. 8,3,23) η Έρανα βρίσκεται στο μέσο της απόστασης μεταξύ Πύλου και Κυπαρισσίας. Η ομηρική πόλη Κυπαρισσῆεις (B 593) φαίνεται ότι ήταν ένας πρώιμος οικισμός περίπου στην ίδια περιοχή αλλά σε διαφορετική θέση [Shipley 1997, 243], καθώς και ο Στρ. 8,3,25 τον διαχωρίζει ρητά από τη «μεσσηνιακή Κυπαρισσία», βλ. 8,3,22-25· επιπλέον, το τοπωνύμιο συναντάται στις πινακίδες της Πύλου ([ku] – ra – ri – so). Σχετικά βλ. Valmin 1930, 126-136· Hope Simpson – Lazenby 1970, 84· MME 113, 276 αρ.70· Meyer 1978, 205· Sachs 2006, 167 σημ.698.

³⁴⁹⁸ Για την πόλη στους αρχαίους συγγραφείς βλ. Shipley 1997, 242-243 αρ.35· IACP 561 αρ.317. Η ταύτιση είχε προταθεί ήδη από τον Curtius 1852, 184-185 και συνιστά communis opinio· στην Κυπαρισσία έχει βρεθεί επιγραφή του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ., όπου γίνεται λόγος για «τὰν τῶν Κυπαρισσιέων χώραν» (IG V1, 1421). Για τελευταία φορά η Κυπαρισσία κατονομάζεται στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους (6^{ου} αι. μ.Χ.) κι από το 1097 εμφανίζεται το τοπωνύμιο Αρκαδία ή Αρκαδιά (ο δημώδης τύπος), που διατηρείται μέχρι την απελευθέρωση από τους Τούρκους.

³⁴⁹⁹ Ψευδο-Σκύλαξ 45.

Αρκάδες κι αποδόθηκε προφανώς στη Μεσσήνη, ως το 191 π.Χ., οπότε προσχώρησε ως ανεξάρτητο μέλος στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, φαίνεται ότι λειτούργησε ως λιμάνι της Μεσσήνης³⁵⁰⁰.

Ως ακρόπολη έχει χρησιμεύσει διαχρονικά ένας επιβλητικός λόφος, ύψους 150 μ. στο Α άκρο της πόλης, όπου βρίσκεται το Κάστρο της Αρκαδιάς. Στην κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί γωνιόλιθοι από τα αρχαία τείχη της ακρόπολης: ειδικότερα στη Ν πλευρά είναι ορατό από μακριά ένα τμήμα κατασκευασμένο εξολοκλήρου από γωνιόλιθους. Δεν είναι γνωστά άλλα ευρήματα από την ακρόπολη, από όπου ακόμη κι η κεραμική είναι δυσεύρετη, όπως συμβαίνει και σε άλλα κάστρα με μακραίωνη διάρκεια ζωής³⁵⁰¹. Το κέντρο της αρχαίας πόλης πρέπει να βρισκόταν στην περιοχή Μούσαγα/Φόρος, ΒΑ του σιδηροδρομικού σταθμού, όπου έχουν ανασκαφεί πολυάριθμα λείψανα οικιών και δημοσίων κτηρίων από την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή³⁵⁰². Οι παλαιότεροι ερευνητές κάνουν λόγο για τα λείψανα ενός κτηρίου ιωνικού ρυθμού, πιθανόν ναού, παρά το ερειπωμένο παρεκκλήσι του Αγ. Γεωργίου, στο μέσο περίπου της διαδρομής μεταξύ του Κάστρου και της παραλίας³⁵⁰³. Άλλα αρχιτεκτονικά μέλη στην ίδια περίπου περιοχή καταγράφει κι ο Κυπαρίσσης, η τύχη των οποίων αγνοείται με τη σύγχρονη ανοικοδόμηση³⁵⁰⁴.

Ο Frazer υποθέτει ότι ο ιωνικός ναός ανήκει στον Απόλλωνα και ότι ο ναός της Αθηνάς θα βρισκόταν στην ακρόπολη³⁵⁰⁵. Ανάλογα κι ο Παπαχατζής δέχεται την ύπαρξη διαφορετικών ναών για τους δύο θεούς υποθέτοντας ότι ο ναός του Απόλλωνα θα βρισκόταν στην αγορά και της Αθηνάς στην ακρόπολη³⁵⁰⁶. Αν και πρόκειται για εύλογες υποθέσεις, ελλείψει δεδομένων δεν μπορούμε να πούμε τίποτε περισσότερο παρά μόνο να επισημάνουμε ένα άλλο ενδεχόμενο. Η Zunino θεωρεί ότι η Αθηνά Κυπαρισσία συνιστά την πολιούχο θεότητα της πόλης (κατά αναλογία με τον λακωνικό Ασωπό, επίσης παραθαλάσσιο κέντρο), κι επιπλέον ότι μοιράζεται το ίδιο ιερό με τον Απόλλωνα ερμηνεύοντας έτσι το χωρίο του Πausανία, κατά έναν τρόπο που συνηθίζει η ίδια και σε άλλες περιπτώσεις³⁵⁰⁷. Δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία πέραν ίσως της λακωνικής μνείας του Πausανία ώστε να θεωρήσουμε ότι η

³⁵⁰⁰ Για την αρχαία Κυπαρισσία βλ. Frazer III, 462-463· Κυπαρίσσης 1911· Valmin 1930, 126-135· Roebuck 1941, 24-25· MME 276-277 αρ.70· Meyer 1978, 204-206· Παπαχατζής 3, 183-189 σημ.2, εικ.163-167· DNP 6 (1999) 981-982 λ. Kyparissia· Sachs 2006, 169-173.

³⁵⁰¹ Frazer III, 463· Valmin 1930, 126, εικ.20, 131 (εκτός από κεραμική νεότερων χρόνων μόνο στη Β πλαγιά βρήκε δύο μελανόμορφα όστρακα και λίγα μυκηναϊκά)· McDonald – Hope Simpson 1961, 232 αρ.22 (κάνουν λόγο για πολλά όστρακα, μυκηναϊκά, μόνο στο άνδρηο της Β κλιτύς).

³⁵⁰² Στην περιοχή είχε ανασκάψει ο Κυπαρίσσης 1911, 249-252, ενώ σωστικές ανασκαφές έλαβαν χώρα κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, βλ. Παπαχατζής 3, 183-189 σημ.2 και Sachs 2006, 171-172 για τη συνθετική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών και τη σχετική βιβλιογραφία.

³⁵⁰³ Βλ. Curtius 1852, 184· Frazer III, 463· Valmin 1930, 131.

³⁵⁰⁴ Βλ. Κυπαρίσσης 1911, 247-248.

³⁵⁰⁵ Frazer III, 463. Την άποψή του επαναλαμβάνει η Dengate 1988, 189.

³⁵⁰⁶ Παπαχατζής 3, 190 σημ.1.

³⁵⁰⁷ Zunino 1997, 163 με σημ.51. Για παράδειγμα στην Κορώνη (Πaus. 4,34,6: «Για θεούς, υπάρχει εδώ ναός της Άρτεμης που ονομάζεται παιδοτρόφος, του Διονύσου και του Ασκληπιού») η Zunino 1997, 66-67, 163 σημ.48, 184 σημ.163 πιστεύει ότι ο Ασκληπιός είναι σύνναος με την Άρτεμη και τον Δίονυσο, όπως και κάποιοι άλλοι μελετητές. Αντίθετα οι Frazer III, 231 και Musti – Torelli 1994, 185 μεταφράζουν «ναούς», ενώ κι ο Riethmüller 2005, 154 κάνοντας λόγο για το ναό του Ασκληπιού στην Κορώνη δεν αναφέρει καθόλου το ενδεχόμενο μίας τέτοιας συλλατρείας. Αμφίβολη είναι η βαρύτητα της χρήσης αλλού του ίδιου επιθέτου για τον Απόλλωνα, βλ. Κουρίνου 2000, 179.

Αθηνά Κυπαρισσία λατρευόταν στον ίδιο ναό με τον Απόλλωνα. Η θεά απεικονίζεται σε νομίσματα της πόλης κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια³⁵⁰⁸ [πίν.6.4.α]. Φορά (κορινθιακό) κράνος με λοφίο και αττικό πέπλο – σε κάποια διακρίνεται η αιγίδα. Με το δεξί χέρι, απλωμένο μπροστά, κρατά φιάλη και με το αριστερό δόρυ, που στηρίζεται στο έδαφος. Σε κάποιες περιπτώσεις η ασπίδα στέκεται όρθια ανάμεσα στη θεά και στο δόρυ.

6.4. ΜΕΣΣΗΝΗ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑΣ

επιγραφές «Αθάναι Κυπαρισσίαι» (3ος αι. π.Χ.)

νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων

Από τη Μεσσήνη προέρχεται μία σειρά ενεπίγραφων ασβεστολιθικών στηλών με καταλόγους ονομάτων αξιωματούχων στη λατρεία της Αθηνάς Κυπαρισσίας. Οι επιγραφές αυτές, που φαίνεται όλες να χρονολογούνται στον 3^ο αι. π.Χ., έχουν βρεθεί σε διαφορετικά σημεία της αρχαίας πόλης. Δύο στήλες βρέθηκαν εντοιχισμένες στην υστερορωμαϊκή κατασκευή που αποκαλύφθηκε στο μνημειακό κλιμακοστάσιο του Ασκληπιείου / Σεβαστείου από τον Ορλάνδο το 1960³⁵⁰⁹. Τρεις άλλες επιγραφές βρέθηκαν Β από το ναό της Ορθίας, στην επιφανειακή επίχωση και μέσα στις νεότερες αποθέσεις του εκεί χειμάρρου· σύμφωνα με τον Θέμελη μπορεί να προέρχονται από την πτώση της ανωδομής της παρακείμενης υστερορωμαϊκής στοάς ή να έχουν μεταφερθεί με τα νερά του χειμάρρου από κάποιο άλλο σημείο³⁵¹⁰. Με μία από αυτές τις τρεις στήλες συγκολλήθηκε ένα θραύσμα που είχε βρεθεί ακριβώς μπροστά από το κρηναίο οικοδόμημα της αγοράς³⁵¹¹. Τέλος, μία αποσπασματικά σωζόμενη στήλη βρέθηκε εντοιχισμένη σε χώρο της ύστερης φάσης του λεγόμενου «Οίκου των Ιερέων», αμέσως Ν από το Ασκληπιείο³⁵¹².

Φαίνεται απίθανο οι ενεπίγραφες αυτές στήλες να προέρχονται από την πόλη Κυπαρισσία, όπου υπήρχε ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας³⁵¹³. Όμως, μπορεί η λατρεία να προέρχεται από αυτή την πόλη και να εγκαθιδρύθηκε στη νέα πρωτεύουσα με την ενσωμάτωση της Κυπαρισσίας στο κράτος της Μεσσήνης³⁵¹⁴. Παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον πρωταρχικό χώρο λατρείας της θεάς η διαπίστωση του Θέμελη ότι δύο από τις στήλες, που έχουν παρόμοια αρχιτεκτονική διαμόρφωση και διαστάσεις, ήταν ενσωματωμένες ως παραστάδες ή θυρώματα στον χαμένο ναό της Αθηνάς Κυπαρισσίας, ενώ ανάλογη

³⁵⁰⁸ βλ. NCP 74 αρ.2, πίν.Ρ,18· Παπαχατζής 3, 190 σημ.1, εικ.166,1· Zunino 1997, 145 αρ.Τ23,1-2.

³⁵⁰⁹ Η μία στήλη σώζεται ακέραιη, βλ. ΠΑΕ 1960, 218, πίν.167· SEG 23,209· Zunino 1997, 143 αρ.Τ13. Η άλλη είναι αποκρουσμένη στο άνω τμήμα της, βλ. ΠΑΕ 1960, 218-219· SEG 23,210· Zunino 1997, 143 αρ.Τ14.

³⁵¹⁰ ΠΑΕ 1991, 95-96. Πρόκειται για: 1) μία ακέραιη πεσσόσχημη στήλη αρ.ευρ.3621, βλ. ΠΑΕ 1991, 99-100 αρ.7, πίν.62· SEG 43,144· Zunino 1997, 143 αρ.Τ15, 2) το άνω τμήμα πεσσόσχημης στήλης αρ.ευρ.3537, βλ. ΠΑΕ 1991, 100 αρ.8, πίν.63· SEG 43,143· Zunino 1997, 143 αρ.Τ16, 3) ένα θραύσμα στήλης αρ.ευρ.3454, που διασώζει τμήμα της δεξιάς κατακόρυφης πλευράς, όπου διακρίνονται μόνο οι καταλήξεις ονομάτων, αλλά είναι πολύ πιθανό να έχουμε κατάλογο του ίδιου τύπου, βλ. ΠΑΕ 1991, 101 αρ.9, πίν.64· SEG 43,147.

³⁵¹¹ Πρόκειται για ένα θραύσμα φθαρμένης στήλης αρ.ευρ.1351, βλ. ΠΑΕ 1989, 96-97, πίν.75β, που συγκολλήθηκε με τη στήλη αρ.2 της παραπάνω σημείωσης.

³⁵¹² Για τη στήλη αρ.ευρ.1147, βλ. ΠΑΕ 1988, 62-63, πίν.48α· SEG 39,381· SEG 41,341· Zunino 1997, 144 αρ.Τ17.

³⁵¹³ Την πιθανότητα αυτή εξετάζει και απορρίπτει η Zunino 1997, 164 με σημ.54.

³⁵¹⁴ Christien 1996-97, 457-458· Zunino 1997, 163. βλ. και στο προηγούμενο κεφάλαιο.

πιθανόν ήταν και η πρωταρχική θέση των υπολοίπων³⁵¹⁵. Προς στιγμήν ο Θέμελης ταύτισε τον χώρο της λατρείας της στη Μεσσήνη με το λεγόμενο ιερό Ω-Ω, που αποκαλύφθηκε στα χρόνια 1992-94 αμέσως Δ του υστεροκλασικού ναού της Ορθίας Άρτεμης, και το οποίο ταυτίζεται από τα ευρήματα με το ιερό της Δήμητρας και των Διόσκουρων³⁵¹⁶. Στο ιερό είχε βρεθεί ένα ειδώλιο της Αθηνάς και η Mũth στην πρόσφατη μονογραφία της για την πόλη εξετάζει το ενδεχόμενο ενσωμάτωσης της λατρείας της Αθηνάς στο ιερό αυτό³⁵¹⁷. Σημειωτέον ότι σε νομίσματα της Μεσσήνης των αυτοκρατορικών χρόνων μεταξύ των διαφόρων θεοτήτων που απεικονίζονται συναντούμε και την Αθηνά στον τύπο του Παλλάδιου³⁵¹⁸ [πίν.6.4.β].

Όλες οι επιγραφές ξεκινούν με την αναγραφή του επώνυμου ιερέα και του τίτλου «(κ)ιστιόκοσμοι καὶ προστάται Ἀθάναι Κυπαρισσίαι» – σε μία επιγραφή η θεότητα ορίζεται μόνο ως «Κυπαρισσία». Το όνομα της Αθηνάς σε δοτική σίγουρα αναφέρεται σε λειτουργούς της λατρείας της, 28 πάντα στον αριθμό, στους προστάτες και στους κιστιόκοσμους κατά τους Έλληνες μελετητές ή ιστιόκοσμους κατά τους ξένους. Αυτό το αξίωμα είναι άγνωστο από αλλού, ενώ οι προστάτες φαίνεται ότι είχαν διοικητική λειτουργία³⁵¹⁹. Μόνο σε μία από τις επιγραφές κάτω από τον κατάλογο των ονομάτων γίνεται λόγος για «ὑπηρέτας» και «πρόσπολος». Περισσότερα δεδομένα για το ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας στη Μεσσήνη και τη λειτουργία του θα προκύψουν ενδεχομένως από τη δημοσίευση των επιγραφών.

6.5. ΜΟΘΩΝΗ. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΝΕΜΩΤΙΔΟΣ

Παυσ. 4,35,8 «ναός ἐστὶν Ἀθηνᾶς ἀνεμώτιδος· Διομήδην δὲ τὸ ἄγαλμα ἀναθεῖναι»
νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων

Στο ΝΔ άκρο της χερσονήσου του Ακρίτα βρίσκεται η Μεθώνη, η αρχαία Μοθώνη και μεσαιωνική Μοδον με το περίφημο βενετσιάνικο φρούριο· το καλά προφυλαγμένο της λιμάνι στην καίρια αυτή γεωγραφική θέση υπήρξε επί χιλιετίες πέρασμα και σταθμός³⁵²⁰. Η μακραίωνη κατοίκηση και ιδιαίτερα η έντονη οικοδομική δραστηριότητα κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας οφείλεται για την απουσία ορατών λειψάνων από την αρχαία πόλη, για την οποία σήμερα δεν είναι πολλά γνωστά πέραν μεμονωμένων ευρημάτων. Στο ίδιο το φρούριο είναι

³⁵¹⁵ ΠΑΕ 1991, 101· Θέμελης 1999, 145.

³⁵¹⁶ βλ. ΠΑΕ 1988, 63· ΠΑΕ 1991, 101· Έργον 1991, 30. Για την ανασκευή της άποψης βλ. Έργον 1992, 37. Για το ιερό Ω-Ω βλ. Themelis 1998, 157-186· Θέμελης 1999, 87-89, εικ.40.

³⁵¹⁷ βλ. Mũth 2007, 132-140.

³⁵¹⁸ NCP 72 αρ.6, πίν.Ρ,7· HN² 432.

³⁵¹⁹ «Προστατίνα» στη Μεσσήνη είναι ο τίτλος μίας ιέρειας πιθανώς της Δήμητρας Μελαίνας (IG V1,1447). Για τα αξιώματα βλ. ΠΑΕ 1960, 219· Zunino 1997, 164.

³⁵²⁰ Ιδιαίτερα σημαντικό λιμάνι από τον 4^ο αι. μ.Χ., την εποφθαλιμούσαν οι Βενετοί και τελικά πέρασε στην κυριαρχία τους (1207-1500 και 1685-1715)· η Μοθώνη και η Κορώνη, τα «Μοθωκόρωνα», υπήρξαν τα «μάτια της Βενετίας». Για την ιστορία της Μεθώνης διαχρονικά βλ. Παπαθανασόπουλος 2000, 94-109, 127 για τη σχετική βιβλιογραφία. Η ονομασία «Μοθώνη», που μαρτυρείται από τον Ψευδο-Σκύλακα 46 και τον Παυσανία, υποδεικνύεται από τη σύντμηση ΜΟ σε νομίσματα του 3^{ου} αι. π.Χ. και προτιμάται έναντι της επίσης μαρτυρούμενης ονομασίας «Μεθώνη», βλ. σχετικά Valmin 1930, 152 σημ.5· Roebuck 1941, 23 σημ.84· Παπαχατζής 3, 162-163 σημ.5· IACP 564 αρ.319.

ενσωματωμένα σπόλια από τα τείχη και άλλα κτήρια της αρχαίας Μοθώνης. Αναφέρονται ελάχιστα λείψανα θεμελιώσεων κάτω από τα τείχη του φρουρίου και σε σχέση με τον αρχαίο λιμενοβραχίονα, ενώ μεμονωμένα αρχιτεκτονικά μέλη εντός του φρουρίου είχαν δει οι παλαιότεροι ερευνητές. Άλλα σποραδικά ευρήματα αναφέρονται από σωστικές ανασκαφές και στερεωτικές εργασίες του φρουρίου³⁵²¹.

Ο Πausanίας λέει ότι η πόλη αρχικά ονομαζόταν Πήδασος και μετονομάστηκε σε Μοθώνη, σύμφωνα με τους Μοθωναίους, μετά τον Τρωικό πόλεμο από την κόρη του Οινέα, που απέκτησε από μια παλλακίδα, όταν πήγε στον Διομήδη στην Πελοπόννησο³⁵²². Ο περιηγητής αντιτείνει τη δική του άποψη για την προέλευση του ονόματος της πόλης από τον βράχο Μόθωνα, ο οποίος σχημάτιζε και το λιμάνι της³⁵²³. Σύμφωνα με τον Πausanία η Μοθώνη κατακτήθηκε από τους Σπαρτιάτες μόνο μετά τον 2^ο μεσσηνιακό πόλεμο και εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της· οι Λακεδαιμόνιοι παραχώρησαν τη Μοθώνη στους κατοίκους της Ναυπλίας, που είχαν εκδιωχθεί ως φιλολάκωνες όταν βασιλιάς του Άργους ήταν ο Δαμοκρατίδας – πιθανόν στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ.³⁵²⁴. Ανάλογη είναι η περίπτωση της Ασίνης στη Μεσσηνία και στην Αργολίδα³⁵²⁵. Οι δύο γειτονικές πόλεις Μοθώνη και Ασίνη παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες και ως προς τη θέση τους και ως προς την ιστορία και την πολιτική

³⁵²¹ Για διάφορες αρχαιότητες από τη Μεθώνη και την περιοχή της βλ. Frazer III, 452· Tod 1905, 33-36· Valmin 1930, 152-154· Hope Simpson 1957, 252· MME 310-311 αρ.41· Meyer 1978, 200-201· Παπαχατζής 3, 162-164 σημ.5, εικ.118-132· Sachs 2006, 201-204. Στο ΑΔ 21, 1966, 164 αναφέρεται ότι στην πυριτιδαποθήκη στο Β τμήμα του φρουρίου «συνκεντρώθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων κτηρίων, κυρίως πώρινοι ημικίονες (πίν.156α), ευρεθέντες κατά καιρούς εντός του χώρου του κάστρου». Η παραπάνω είδηση παραφράζεται από τον Sachs 2006, 203: «Innerhalb des Pulvermagazins wurden bei Restaurierungsarbeiten in den sechziger Jahren des 20. Jh. einige Architekturteile eines archaischen Gebäudes – hauptsächlich dorische Halbsäulen aus Kalkstein – freigelegt». Από την άλλη, η εικόνα των ημικίωνων αυτών υπομνηματίζεται ως εξής στον Παπαχατζή 3, εικ.130: «Πώρινοι σπόνδυλοι δωρικών κίωνων από τη Μεθώνη. Ίσως από τον μόνο ρητά αναφερόμενο από τον Πausanία ναό της Αθηνάς ανεμώτιδος».

³⁵²² Πaus. 4,35,1. Και σύμφωνα με τον Στρ. 8,4,3 η Μεθώνη λεγόταν Πήδασος, ενώ αλλού (8,4,5) αναφέρει ότι μερικοί ονομάζουν Πήδασο την Κορώνη και Αίπεια τη Μεθώνη. Είναι ενδιαφέρον ότι οι «μόθωνες», που πιθανόν διαχωρίζονται από τους «μόθακες», ανήκουν στις ενδιάμεσες κοινωνικές ομάδες των Λακεδαιμόνιων, και ενδεχομένως ταυτίζονται με τα νόθα παιδιά των Σπαρτιατών από γυναίκες ειλώτων ή με τα παιδιά των ειλώτων που μετέχουν της σπαρτιατικής αγωγής, βλ. IACP 570. Ο Οινέας, ο γνωστός βασιλιάς της Καλυδώνας, απέκτησε από τη δεύτερη γυναίκα του Περίβοια τον Τυδέα, τον πατέρα του Διομήδη, βλ. Grimal 1991, 180-181 λ. Διομήδης, 505-506 λ. Οινέας, 663-664 λ. Τυδέας, πίν. 26, 29. Όταν γέρασε, του αφαίρεσαν το βασίλειο οι ανεψιοί του, όμως επενέβη ο Διομήδης, που τους σκότωσε, αποκατάστησε την τάξη και πήρε μαζί του στην Πελοπόννησο τον Οινέα. Υπάρχει η παράδοση ότι στη διάρκεια του ταξιδιού τους δύο από τους επιζώντες ανεψιούς του σκότωσαν τον Οινέα, ενώ διέσχισε την Αρκαδία.

³⁵²³ Βλ. Πaus. 4,35,1.

³⁵²⁴ Βλ. Πaus. 4,18,1, 4,23,1, 4,24,4, 4,35,2. Πρβλ. Cartledge 1979, 140· Musti – Torelli 1994, 268.

³⁵²⁵ Μετά τον 1^ο μεσσηνιακό πόλεμο οι Σπαρτιάτες εγκατέστησαν στη μεσσηνιακή Ασίνη φυγάδες από την ομώνυμη πόλη της Αργολίδας, κοντά στη Ναυπλία, την οποία είχαν καταλάβει και καταστρέψει οι Αργείοι στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., βλ. Πaus. 4,14,3· πρβλ. Cartledge 1979, 126. Η αργολική καταγωγή των Ασιναίων είναι γνωστή στον Ηρόδ. 8,7,32, και το γεγονός επαναλαμβάνεται από τον Στρ. 8,6,11, ο οποίος επίσης αναφέρει ότι οι Ναυπλιώτες εγκαταστάθηκαν από τους Λακεδαιμόνιους στην κατακτημένη από αυτούς χώρα, χωρίς να κάνει λόγο για τη Μοθώνη.

τους κατάστασ³⁵²⁶. Ο Hall πιστεύει πως η παράδοση για τη Μοθώνη διαπλάστηκε κατά το προϋπάρχον πρότυπο της Ασίνης και δεν αμφισβητεί το ενδεχόμενο της εγκατάστασης Ναυπλιωτών, μόνο που θεωρεί ότι αυτή θα έγινε στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., όταν παρατηρείται εγκατάλειψη των οικισμών στην πεδιάδα της Αργολίδας· υποθέτει μάλιστα ότι η σχετική παράδοση γεννήθηκε στη στιγμή της μεσσηνιακής ανεξαρτησίας³⁵²⁷.

Το 454 π.Χ. η Μοθώνη δέχτηκε επίθεση από τον αθηναϊκό στόλο σύμφωνα με τον Διόδωρο, ενώ και το 431 οι Αθηναίοι προσπάθησαν να την καταλάβουν χωρίς επιτυχία· από τη διήγηση του σχετικού περιστατικού στον Θουκυδίδη είναι σαφές ότι τότε υπήρχε τειχισμένη πόλη στο λιμάνι, παρόλο που παρατηρείται ότι το τείχος δεν ήταν ισχυρό³⁵²⁸. Κατά τον επαναπατρισμό των Μεσσηνίων οι Ναυπλιώτες, που έτρεφαν φιλικά αισθήματα προς αυτούς, παρέμειναν στην πόλη³⁵²⁹. Υπό τον έλεγχο της Μεσσηνίας η πόλη θα περιήλθε οριστικά μετά τη μάχη της Χαϊρώνειας, καθώς μαζί με την Ασίνη είχαν παραμείνει πιστές στη Σπάρτη³⁵³⁰. Κατά την ελληνιστική εποχή παρέμεινε μια μικρή πόλη, όμως γρήγορα στη συνέχεια άρχισε να αναπτύσσεται, ώστε αργότερα αναφέρεται ως η δεύτερη πόλη της Μεσσηνίας, ενώ φαίνεται ότι έγινε *civitas libera* από τον Τραϊανό³⁵³¹.

Στον σχετικά εκτενή λόγο για τη Μοθώνη ο Πausανίας παραθέτει διάφορα ιστορικά στοιχεία, όμως εκτός από την αναφορά ενός ιερού της Άρτεμης κάνει λόγο μόνο για ένα ναό της Αθηνάς Ανεμώτιδος: «το λατρευτικό της άγαλμα λένε πως το ανάθεσε ο Διομήδης, ο οποίος έδωσε και το προσωνύμιο στη θεά· επειδή δηλαδή άνεμοι, φυσώντας με ασυνήθη ορμή και παράκαιρα, έκαναν καταστροφές στη χώρα, ο Διομήδης ευχήθηκε στην Αθηνά, και από τότε καμιά συμφορά εξαιτίας ανέμων δεν ήρθε στον τόπο»³⁵³². Είναι σαφές και από τον ιδρυτικό μύθο και από την επίκληση της Αθηνάς ότι για τους κατοίκους της Μοθώνης η θεά προβάλλεται ως κυρίαρχος των ανέμων, σε μία περιοχή που μαστίζεται από αυτούς ως και σήμερα. Δεν υποκρύπτεται, όμως, κάποια ιδιαίτερη σχέση της Αθηνάς με τους ανέμους – περισσότερο δηλώνεται η σχέση της με τη ναυσιπλοΐα, εύλογη σκέψη αν αναλογιστούμε τη θέση της Μοθώνης³⁵³³. Κάθε ισχυρή θεότητα θα μπορούσε να έχει την κυριαρχία των ανέμων, όπως βλέπουμε στον Όμηρο να κάνει πάλι η Αθηνά για να βοηθήσει τον Οδυσσέα, έναν άλλο αγαπημένο της ήρωα³⁵³⁴.

Με βάση την παράδοση του Πausανία μπορούμε να εικάσουμε ότι η λατρεία της Αθηνάς στη Μοθώνη ήταν αρκετά αρχαία και μία από τις σημαντικότερες λατρείες σε αυτήν, αν όχι η

³⁵²⁶ Βλ. Henning 1996.

³⁵²⁷ Hall 1995, 584, βλ. 581-585 για την ιστορική και αρχαιολογική πραγματικότητα των παραδόσεων σχετικά με την Ασίνη και τη Ναυπλία.

³⁵²⁸ Διόδ. Σικ. 11,84,6. Θουκ. 2,25,1-2.

³⁵²⁹ Βλ. Πaus. 4,27,8 και 4,35,2.

³⁵³⁰ Βλ. Roebuck 1941, 57· MME 89.

³⁵³¹ Βλ. MME 90-92· Henning 1996, 22, 30-32.

³⁵³² Πaus. 4,35,8.

³⁵³³ Βλ. Leake 1830I, 432-433· Farnell 1896, 264· Musti – Torelli 1994, 269· Robertson 1996α, 462 σημ.297· Zunino 1997, 160-161.

³⁵³⁴ Οδ. ε 382-387: «Μα να που η Αθηνά, του Δία η κόρη, έρχεται τώρα μ' άλλες σκέψεις: δένει τον δρόμο στους ενάντιους ανέμους, τους προστάζει ανάπαυλα, όλους τους κατευνάζει. Σήκωσε μόνο τον γοργό βοριά, σπάζει τα κύματα μπροστά του, για να μπορεί, ξεφεύγοντας τον χάρο και τη μαύρη μοίρα, να σμίξει ο θεός Οδυσσεύς μ' εκείνους που έχουν χαρά τους το κουπί, τους Φαίακες».

σημαντικότερη. Η ίδρυση της λατρείας με την απόδοση της επίκλησης και την ανάθεση του λατρευτικού αγάλματος ανάγεται στον Διομήδη, ο οποίος εμπλέκεται και στην τοπική παράδοση για τη μετονομασία της πόλης μέσω του παππού του Οινέα. Ο ναός της Αθηνάς Ανεμώτιδος είναι ο μοναδικός από τις δύο λατρείες που αναφέρει ο Πausanias στη ρωμαϊκή πόλη, κι έτσι φαίνεται να υποδεικνύεται η διαχρονική σημασία της λατρείας. Όμως, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τη χρονολόγηση του ναού σε μία πρώιμη εποχή, περισσότερο αυτό μπορεί να ισχύει για το λατρευτικό άγαλμα, για το οποίο λέγεται σαφώς ότι το ανέθεσε ο Διομήδης. Στα αυτοκρατορικά νομίσματα της Μοθώνης συναντώνται δύο τύποι της Αθηνάς [πίν.6.4.γ]. Ο ένας τύπος παραλληλίζεται με την Αθηνά σε νομίσματα της Πάτρας, ενώ στον δεύτερο η φιάλη που κρατά με το δεξί χέρι η θεά και ο μικρός βωμός μπροστά της μπορεί να χαρακτηρίζουν την απεικόνιση ως λατρευτικό άγαλμα³⁵³⁵. Η παρουσία του «Αργείου» Διομήδη στις τοπικές παραδόσεις και για τη σημαντική λατρεία της Αθηνάς άμεσα και για την ίδρυση της πόλης έμμεσα, φαίνεται να επαληθεύει την άποψη για την αργολική καταγωγή του πληθυσμού της Μοθώνης. Ως εκ τούτου θα μπορούσαμε να πούμε ότι το ιερό της Αθηνάς χρονολογείται κατά την περίοδο της σπαρτιατικής κυριαρχίας και συνδέεται άμεσα με τους φυγάδες, στην πατρίδα των οποίων θα αναζητούσαμε τις απαρχές της λατρείας αυτής³⁵³⁶. Η Ναυπλία ήταν ένα εξαιρετικό φυσικό λιμάνι και είχε πιθανόν ως προσάτη της τον Ποσειδώνα, που φέρεται εξάλλου και ως ο πατέρας του επώνυμου οικιστή της³⁵³⁷.

6.6. ΠΥΛΟΣ – ΚΟΡΥΦΑΣΙΟΝ. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΟΡΥΦΑΣΙΑΣ

Πaus. 4,36,2 «ιερόν Αθηνᾶς ἐπίκλησιν κορυφασίας»

SEG 46,435 ιερᾶς τῆς Αθηνᾶς Κορυφασίας (2ος ἢ 1ος αἰ. π.Χ.)

επιγραφή ιερό τῆς Αθηνᾶς Κορυφασίας (1ος αἰ. π.Χ.)

νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων

Σύμφωνα με τον Πausanias η Πύλος βρίσκεται στο ακρωτήριο Κορυφάσιον και μπροστά από το λιμάνι της εκτείνεται το νησί Σφακτηρία. Ο περιηγητής αναφέρεται στο ομηρικό παρελθόν της, στο οποίο ανάγονται και τα μόνα αξιοθέατα που περιγράφει: «Στην Πύλο υπάρχει ιερό της Αθηνάς κορυφασίας και σπίτι λεγόμενο του Νέστορα, μέσα στο οποίο υπάρχει γραπτή παράσταση του Νέστορα· υπάρχει γι' αυτόν και τάφος μέσα στην πόλη, ενώ άλλος τάφος σε μικρή απόσταση από την Πύλο λένε πως είναι του Θρασυμήδη. Μέσα στην πόλη υπάρχει και μια σπηλιά, η οποία λένε πως χρησίμευε ως σταύλος για τις αγελάδες του Νέστορα και πριν του Νηλέα· ...»³⁵³⁸.

Η Πύλος των ιστορικών χρόνων εντοπίζεται στη βραχώδη χερσόνησο Κορυφάσιο (μήκους 1.400 μ. στον άξονα Β-Ν) στο Β άκρο του κόλπου του Ναβαρίνου κι απέχει μόλις 200 μ. από το νησί

³⁵³⁵ Βλ. NCP 72-73 αρ.2, πίν.Ρ,11-12· Παπαχατζής 3, εικ.129· Zunino 1997, 146 αρ.Τ27,1-4. Στα λίγα αυτόνομα νομίσματα της πόλης απεικονίζεται ο Ήφαιστος, βλ. HN² 433.

³⁵³⁶ Κατά αντιπαραβολή, σύμφωνα με τον Riethmüller 2005, 151 οι στενές λατρευτικές σχέσεις της Ασίνης με την Αργολίδα πιστοποιούνται επιγραφικά· ο ίδιος θεωρεί πιθανό η λατρεία του Ασκληπιού στην Ασίνη να προέρχεται από την Αργολίδα, εφόσον η κύρια θεότητα και στις δύο πόλεις είναι ο Πύθιος Απόλλωνας.

³⁵³⁷ Βλ. Mylonopoulos 2003, 82-84.

³⁵³⁸ Πaus. 4,36,2, βλ. 4,36,1-6. Ο Πτολ. 3,16,7 σημειώνει ξεχωριστά την Πύλο και το «Κορυφάσιον ἄκρον». Πρβλ. Στέφ. Βυζ. λ. Κορυφάσιον («χωρίον Λακωνικόν πλησίον Πύλου») και λ. Πύλος («πόλις ἐν Μεσσηνίᾳ. Ἐκαλεῖτο δὲ Κορυφάσιον ...»).

Σφακτηρία, που κλείνει τον κόλπο από τα Δ [πίν.6.5]. Το Κορυφάσιο δίνει την εντύπωση νησιού, καθώς η Α πλαγιά πέφτει προς τη λιμνοθάλασσα της Γιάλοβας (πρώην Οσμάν Αγά) αφήνοντας δύο στενές αμμώδεις λωρίδες για τη σύνδεση με την ξηρά: Ν έχει μήκος περίπου 2 χμ. και στα Β σχηματίζεται ο ρηχός αμμώδης όρμος της Βοϊδοκοιλιάς. Το πλάτωμα της κορυφής (υψόμετρο 137 μ.) περιβάλλεται από το μεγάλο ερειπωμένο κάστρο του 13^{ου} αι., γνωστό ως Παλαιόκαστρο ή Παλιοναβαρίνο. 6 χμ. ΒΔ από το Κορυφάσιο, στον λόφο του Άνω Εγκλιανού, στην περιοχή της Χώρας, βρίσκεται το λεγόμενο Ανάκτορο του Νέστορα³⁵³⁹.

Για πρώτη φορά μνημονεύεται η Πύλος από τον Θουκυδίδη: το 425/4 π.Χ. οι Αθηναίοι την κατέλαβαν κι εγκατέστησαν φρουρά από εξόριστους Μεσσήνιους της Ναυπάκτου, ενώ εκεί κατέφυγαν και είλωτες από τον Μαλέα· αυτοί επιδόθηκαν σε ένα είδος ανταρτοπόλεμου που κορυφώθηκε με τη γνωστή μάχη της Σφακτηρίας³⁵⁴⁰. Η Πύλος συνέχισε να λειτουργεί ως βάση των Αθηναίων στη Μεσσηνία μέχρι το 410/9 π.Χ., που καταλήφθηκε από τους Σπαρτιάτες. Το 365/4 π.Χ. καταλήφθηκε από τους Αρκάδες και περιήλθε στη Μεσσηνία, αν όχι τότε, το αργότερο το 338 π.Χ. Καθώς ο Θουκυδίδης περιγράφει την περιοχή ως έρημη, πιστεύεται ότι κανονικός οικισμός στο Κορυφάσιο δημιουργήθηκε μόνο μετά την αποχώρηση των Αθηναίων³⁵⁴¹.

³⁵³⁹ Ανασκάφηκε κατά την περίοδο 1939-61 από την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή υπό τον Blegen με συνεργάτες τον Κουρουνιώτη και μετά το 1945 τον Μαρινάτο. Για το πρόβλημα της ομηρικής Πύλου ήδη από την αρχαιότητα, που εύγλωττα δηλώνεται με την αρχαία παροιμία «ἔστι Πύλος πρὸ Πύλοιο, Πύλος γε μὲν ἔστι καὶ ἄλλος» (Στρ. 8,3,7· Στέφ. Βυζ. λ. Κορυφάσιον), βλ. ενδεικτικά DNP 10 (2001) 614-619 λ. Pylos. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία του Στρ. 4,2 ότι η παλαιά μεσσηνιακή Πύλος βρισκόταν κάτω από το όρος Αιγάλεω, και όταν καταστράφηκε, ορισμένοι εγκαταστάθηκαν στο Κορυφάσιο. Σχετικά βλ. Hope Simpson – Lazenby 1970, 82: «This is probably just a much-telescoped, traditional explanation of the process by which the classical Pylos came to be located at Koryphasion, and if this is so, we do not have to look for yet another Mycenaean Pylos at Koryphasion itself. The Mycenaean settlement there may be connected with the port for Ano Englianos». Όσον αφορά τον Άνω Εγκλιανό η νεότερη αμερικανική έρευνα ανέδειξε διάφορες φάσεις χρήσης της περιοχής μετά την καταστροφή του μυκηναϊκού ανακτόρου (γύρω στο 1200 π.Χ.) με βάση τα μετα-μυκηναϊκά ευρήματα που δεν είχαν τύχει ιδιαίτερης προσοχής κατά τις ανασκαφές του Blegen αλλά και νεότερες ανακαλύψεις. Η κεραμική από τα χώματα της ανασκαφής του Blegen υποδεικνύει την αναγνώριση τριών ευδιάκριτων περιόδων κατά τους Σκοτεινούς Αιώνες, την αρχαϊκή περίοδο και τον Μεσαίωνα, ενώ πολύ λιγότερα ήταν τα ελληνοιστικά και τα ρωμαϊκά όστρακα. Ακόμη σημαντικότερα ήταν τα αποτελέσματα της έρευνας για τη σποραδική οικοδομική δραστηριότητα από την αρχαϊκή εποχή ως τη φραγκοκρατία. Φαίνεται ότι υπήρχε ένας πρώιμος αρχαϊκός ναός, που καταστράφηκε και αντικαταστάθηκε από έναν άλλο στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Σώζονται επίσης στοιχεία τριών άλλων κεραμώσεων: δύο της ύστερης κλασικής περιόδου και μία της ελληνοιστικής. Πρόκειται για το Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Πύλου του Πανεπιστημίου της Minnesota (MARWP, The Minnesota Pylos Project, βλ. <http://marwp.cla.umn.edu/marwp/>), τα αποτελέσματα του οποίου ανακοινώνονται από το 1991 στο ΑΔ και στο ΑΙΑ. Το σχετικά πρόσφατο διεπιστημονικό και διαχρονικό Pylos Regional Archaeological Project εξετάζει την αρχαιολογία και την ιστορία της Πύλου με επίκεντρο την περιοχή του ανακτόρου. Βλ. τα σχετικά άρθρα στο *Hesperia* (από το 1997 ως το 2005) και τις συμβολές στον τόμο Davis 2005. Πρβλ. Παπαθανασόπουλος 2000.

³⁵⁴⁰ Η μάχη αυτή τράβηξε περισσότερο από κάθε άλλη την προσοχή του ιστορικού, που της αφιέρωσε 37 κεφάλαια, βλ. Θουκ. 4, 3-23, 26-41.

³⁵⁴¹ Θουκ. 4,3,2-3. Σύμφωνα με την Alcock 2005, 209, παρά την ασάφεια των αρχαίων πηγών, μόνο τότε πρέπει να ιδρύεται κανονικός οικισμός στη θέση του οχυρού που υπήρχε στο ακρωτήριο. Πρβλ. Shipley 1997, 265 αρ.109· Luraghi 2002, 57 σημ.71.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα από την περιοχή του Κορυφάσιου πιστοποιούν την ύπαρξη πόλης κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, η οποία φαίνεται ότι εκτεινόταν και πέρα από το ίδιο το ακρωτήριο³⁵⁴². Με την αποξήρανση της λιμνοθάλασσας της Γιάλοβας το 1962, η οποία δεν υπήρχε κατά την αρχαιότητα, εκτός από θέσεις της Εποχής του Χαλκού αποκαλύφθηκαν και τμήματα οικισμού, ελληνιστικού στο Ν λαιμό που ενώνει το Κορυφάσιο με την ξηρά και ύστερου ελληνιστικού ή πρώιμου ρωμαϊκού στο ΒΔ τμήμα³⁵⁴³. Ο λεγόμενος Τάφος του Θρασυμήδη αναγνωρίζεται παραδοσιακά στον θολωτό τάφο στο Β άκρο του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς, που βρίσκεται σε άμεση οπτική επαφή με το Κορυφάσιο. Πρέπει να ήταν ορατός στους ιστορικούς χρόνους, και μάλιστα τα ανασκαφικά ευρήματα από την περιοχή (μικρό κτίσμα, κεραμική, σχεδόν 400 ανάγλυφα πήλινα πλακίδια) μαρτυρούν ηρωική λατρεία κατά την πρώιμη ελληνιστική εποχή³⁵⁴⁴. Ως «σπηλιά του Νέστορα» είναι γνωστό το μεγάλο σπήλαιο σε δυσπρόσιτη θέση πάνω από το μέσο περίπου της Β πλαγιάς· από το εσωτερικό του αναφέρονται ευρήματα από όλη την προϊστορία, καθώς και από την κλασική περίοδο³⁵⁴⁵.

Ο κύριος οικισμός στο Κορυφάσιο, σύμφωνα με τις έρευνες του Μαρινάτου, έχει εντοπιστεί στο Β τμήμα του, κάτω από τη «σπηλιά του Νέστορα», όπου η κλίση είναι ομαλή, και στην περιοχή προς τη Βοϊδοκοιλιά. Ο ερευνητής κάνει λόγο για λείψανα τείχους και τοίχων, θεμελιώσεις μικρών οικιών, πλήθος οστράκων ελληνιστικής και κλασικής εποχής κι άλλα μικροευρήματα· θεωρεί ότι ο οικισμός εγκαταλείφθηκε κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, επειδή ανάμεσα στις οικίες βρήκε ταφές³⁵⁴⁶. Ο Pritchett υποθέτει ότι σε αυτή την περιοχή θα βρισκόταν το ιερό της Αθηνάς Κορυφασίας και ο «οἶκος» του Νέστορα³⁵⁴⁷. Το Ν άκρο του Κορυφάσιου περιγράφεται από τους ερευνητές ως μία περιοχή που βρίθει οστράκων· κυριαρχεί η ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική, όμως έχουν επισημανθεί και αρκετά κλασικά όστρακα, ώστε φαίνεται πως υπήρχε εδώ ένας οικιστικός πυρήνας με αδιάκοπη συνέχεια ζωής από τον 5^ο αι. π.Χ. ως και τα αυτοκρατορικά χρόνια³⁵⁴⁸. Η κατασκευή του φρουρίου έχει εξαλείψει σχεδόν όλα τα ίχνη της αρχαιότητας από την κορυφή.

Έχουμε στην Πύλο ακόμη μία περίπτωση όπου η επίκληση της Αθηνάς συμπίπτει με το τοπωνύμιο όπου βρίσκεται το ιερό της. Το επίθετο «κορυφάσιος» σχηματίζεται από τη λέξη «κορυφή», η οποία όμως εδώ αφορά εξίσου και το μέρος και τη θεά: φαίνεται να αρμόζει στο βραχώδες ακρωτήριο, αλλά και συνδέεται έμμεσα με την Αθηνά, που γεννήθηκε «έκ κορυφής» του

³⁵⁴² Η τοπογραφία της περιοχής έχει μελετηθεί σε σχέση με τη μάχη Σφακτηρίας και ανασκαφή διεξάχθηκε μόνο από τον Μαρινάτο, βλ. Μαρινάτος 1958 και Έργον 1958, 148-150. Βλ. Frazer III, 456-458· McDonald – Hope Simpson 1961, 243 αρ.60-62· Pritchett 1965, 6-29· MME 264-265 αρ.9· Meyer 1978, 201-203· Davis 2005.

³⁵⁴³ Βλ. Pritchett 1965, 6-9, 11-12, εικ.1.

³⁵⁴⁴ Βλ. McDonald – Hope Simpson 1961, 243 αρ.60· MME 264-265 αρ.8· Παπαχατζής 3, 180 σημ.2, εικ. 139, 141, 144· Sachs 2006, 200-201.

³⁵⁴⁵ Βλ. Frazer III, 458· McDonald – Hope Simpson 1961, 243 αρ.62· MME 264-265 αρ.10· Παπαχατζής 3, 180 σημ.3, εικ.142-143.

³⁵⁴⁶ Βλ. Μαρινάτος 1958, 184-186.

³⁵⁴⁷ Pritchett 1980, 263.

³⁵⁴⁸ Ο Μαρινάτος 1958, 186 με βάση και κάποια οικοδομικά λείψανα στην περιοχή αυτή συμπέρανε ότι εδώ βρισκόταν μία δεύτερη πολίχνη, που άκμασε μετά την εγκατάλειψη της πολίχνης στο Β τμήμα. Με βάση τα ευρήματα ο Pritchett 1980, 17-8, πίν.16 θεωρεί ότι ο οικισμός προϋπήρχε του πελοποννησιακού πολέμου. Βλ. επίσης Sachs 2006, 196-197, εικ.43-46.

πατέρα της, από το κεφάλι του Δία. Ο Robertson θεωρεί ότι με το τοπωνύμιο Κορυφάσιον υπονοείται «the summit shrine», έχει εκλείψει δηλαδή το ουσιαστικό «ιερόν», το οποίο δεν θα ήταν άλλο από το ιερό της Αθηνάς Κορυφασίας στο υψηλότερο σημείο, στο Β άκρο του ακρωτηρίου³⁵⁴⁹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία του Θουκυδίδη ότι «καλοῦσι δὲ αὐτὴν (τὴν Πύλο) οἱ Λακεδαιμόνιοι Κορυφάσιον»³⁵⁵⁰. Εξαιτίας αυτού θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η λατρεία της Αθηνάς Κορυφασίας ανάγεται στην περίοδο της σπαρτιατικής κυριαρχίας παρά στην περίοδο της ανεξαρτησίας της Πύλου: είτε προϋπήρχε των γεγονότων της Σφακτηρίας είτε εγκαθιδρύθηκε μετά την αποχώρηση των Αθηναίων και την πιθανή ίδρυση ενός οικισμού περιοίκων από τη Σπάρτη. Η αρχαιότητα του ιερού και η σχέση της λατρείας με το σπαρτιατικό περιβάλλον υποδεικνύεται από ένα επίγραμμα του Λεωνίδα του Ταραντίνου, στο οποίο κάποιος Άγνωσ αφιερώνει στην «Κορυφασία Ἀθάνᾶ» όπλα από τους Λευκανούς, προφανώς μετά από μία από τις πολλές συγκρούσεις που είχαν οι κάτοικοι του Τάραντα με τους αυτόχθονες κατοίκους της Κάτω Ιταλίας³⁵⁵¹. Η Αθηνά Κορυφασία στο επίγραμμα θα πρέπει ίσως να αναζητηθεί στη Δύση, στον Τάραντα ή ακόμη και στο Μεταπόντιο, που φερόταν ως πυλιακή ίδρυση³⁵⁵².

Η επίκληση Κορυφασία για την Αθηνά συναντάται σε μία επιγραφή του 2^{ου} ή του 1^{ου} αι. π.Χ., της οποίας δυστυχώς είναι άγνωστα τα πρωταρχικά συμφραζόμενα. Το 1996 η Antonetti δημοσίευσε μία ενεπίγραφη στήλη με αετωματική επίστεψη που είχε «βρεθεί» στην ευρύτερη περιοχή της Βερόνας το 1976/7³⁵⁵³. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για έναν κατάλογο εφήβων, που ξεκινά με την αναφορά του επώνυμου ιερέα της Αθηνάς Κορυφασίας. Η γεωχημική και πετρογραφική ανάλυση του κόκκινου μαρμάρου από το οποίο είναι κατασκευασμένη η στήλη υπέδειξε το λατομείο στον Προφήτη Ηλία, λίγα χμ. Β από το Ταίναρο. Δεν αποκλείεται η επιγραφή να προέρχεται όντως από την Πύλο δηλώνοντας έτσι και την κυρίαρχη θέση της Αθηνάς στην πόλη αυτή. Αυτή προκύπτει από μία πρόσφατα ανακαλυφθείσα επιγραφή της Μεσσήνης, που χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ.³⁵⁵⁴. Κατά τον καθαρισμό του ναού του Ασκληπιείου βρέθηκαν θραύσματα από ένα ψήφισμα της πόλης των Πυλίων, το μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό, όπου τιμάται ο Μεσσήνιος Αρχίδαμος ως πρόξενος και ευεργέτης. Η στήλη με το ψήφισμα ορίζεται να στηθεί στο ιερό της Αθηνάς Κορυφασίας στην Πύλο και ακριβώς αντίγραφο της στην πατρίδα του τιμώμενου. Τέλος, σε νομίσματα της πόλης επί Σεβήρων, που φέρουν

³⁵⁴⁹ Robertson 1996α, 462.

³⁵⁵⁰ Θουκ. 4,3,2. Πύλος πρέπει να ήταν η μεσσηνιακή ονομασία του ίδιου μέρους, στην οποία επιβιώνει η λέξη «ru-ro», που συναντάται αρκετά συχνά στις πινακίδες της Γραμμικής Β' από το ανάκτορο της Πύλου [IACP 557]. Το ακρωτήριο θα ήταν γνωστό κατά την σπαρτιατική κυριαρχία ως Κορυφάσιον και θα μετονομάστηκε σε Πύλος από τους Μεσσήνιους εποίκους [Meyer 1978, 202].

³⁵⁵¹ Βλ. Παλατ. Ανθ. 6, 129· πρβλ. Lippolis κ.ά. 1995, 321 αρ.5. Αβέβαιη είναι η βιογραφία του Ταραντίνου ποιητή, η δραστηριότητα του οποίου τοποθετείται με κάποια επιφύλαξη στο α' τρίτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Σε ένα άλλο επίγραμμά του λάφυρα από τους Λευκανούς αφιερώνονται στην «Παλλάδι», βλ. Παλατ. Ανθ. 6, 131. Για τη Zunino 1997, 157 το επίγραμμα δηλώνει την πολεμική φύση της Αθηνάς Κορυφασίας, και συνάμα συνιστά μία πολύτιμη μαρτυρία για τη ζωτικότητα μίας μεσσηνιακής λατρείας ακόμη και σε ένα λακωνικό περιβάλλον.

³⁵⁵² Σχετικά βλ. Lippolis κ.ά. 1995, 333-334.

³⁵⁵³ SEG 46,435. Βλ. Antonetti 1996.

³⁵⁵⁴ Βλ. Π. Θέμελης, Έργον 1997, 42-59· AR 54, 2008, 38.

την επιγραφή «Πυλίων», απεικονίζονται ο Ασκληπιός, ο Διόνυσος, ο Ποσειδώνας, η Αφροδίτη, καθώς και η Αθηνά, η οποία κρατά με το αριστερό χέρι δόρυ και με το δεξί φιάλη ή γλαύκα³⁵⁵⁵ [πίν.6.4.δ].

6.7. ΦΑΡΑΙ; ΔΥΟ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΕΔΟΥΣΙΑΣ

Στρ. 8,4,4 «ιερὸν Ἀθηνᾶς Νεδουσίας»

Στέφ. Βυζ. λ. Νέδων «Νεδουσία ἢ Ἀθηνᾶ»

Σούδ. λ. Νέδων «Νεδουσία Ἀθηνᾶ»

Σχεδόν τίποτε δεν είναι γνωστό για δύο ιερά της Αθηνάς με την επίκληση Νεδουσία στη Μεσσηνία, που μας παραδίδονται από τον Στράβωνα σε ένα κάπως προβληματικό χωρίο: «Παρά δὲ Φηρᾶς Νέδων ἐκβάλλει ῥέων διὰ τῆς Λακωνικῆς, ἕτερος ὢν τῆς Νέδας· ἔχει δ' ἱερὸν ἐπίσημον Ἀθηνᾶς Νεδουσίας. Καὶ ἐν Ποιαιέσση δ' ἐστὶν Ἀθηνᾶς Νεδουσίας ἱερὸν, ἐπώνυμον τόπου τινὸς Νέδοντος, ἐξ οὗ φασιν οἰκίσαι Τήλεκλον Ποιαιέσσαν καὶ Ἐχειᾶς καὶ Τράγιον»³⁵⁵⁶. Το πρώτο ιερό αναφέρεται σε σχέση με τον ποταμό Νέδοντα, που εκβάλλει κοντά στις Φαρές. Οι Φηραὶ ἢ Φαραὶ ἢ Φεραὶ ταυτίζονται με την Καλαμάτα κι ο Νέδων με τον χείμαρρο που διασχίζει σήμερα τη σύγχρονη πόλη³⁵⁵⁷. Είναι σαφές ότι η επίκληση της θεάς ανάγεται στο όνομα του ποταμού, κοντά στον οποίο θα βρισκόταν και το ιερό της. Ο Νέδων ως «ποταμὸς καὶ τόπος Λακωνικῆς» μαζί με τη «Νεδουσία Ἀθηνᾶ» συναντώνται στα παρόμοια λήμματα του Στέφανου Βυζάντιου και του λεξικού Σούδα³⁵⁵⁸. Ο Νέδων πηγάζει στον Ταῦγετο και η λεκάνη του βρίσκεται περίπου στον «ager Dentheliatas» [πίν.6.1], περιοχή διαφιλονικούμενη μεταξύ των Μεσσηνίων και των Λακεδαιμόνιων, γεγονός που εξηγεί γιατί σε άλλο σημείο ο Στράβωνας αναφέρει ότι ο Νέδων διασχίζει τη Μεσσηνία κι όχι τη Λακωνία όπως παραπάνω³⁵⁵⁹.

Με αφορμή, προφανώς, το «ἐπίσημον» ιερό της Αθηνάς Νεδουσίας γίνεται αναφορά από τον Στράβωνα στο ομώνυμο ιερό της Ποιαιέσσας, όπου, όμως, η επίκληση της θεάς φαίνεται να σχετίζεται με κάποια τοποθεσία Νέδων, από όπου ο βασιλιάς Τήλεκλος αποίκισε την ίδια την Ποιαιέσσα, τις Εχειές και το Τράγιο. Το χωρίο αυτό γίνεται πιο δυσνόητο, από τη στιγμή που δεν γνωρίζουμε από αλλού όλα τα αναφερθέντα τοπωνύμια. Όπως είδαμε, ο Νέδων ως «τόπος» είναι γνωστός στους δύο λεξικογράφους, και προφανώς θα είχε τοπική συνάφεια με τον ομώνυμο ποταμό. Οι τρεις πόλεις που αποίκισε ο Τήλεκλος είτε είναι μυθικές είτε ανάγονται σε πολύ παλαιά εποχή είτε επιβίωσαν στο

³⁵⁵⁵ βλ. NCP 73 αρ.1, πίν.Ρ,15· HN² 433· Παπαχατζής 3, εικ.145,2· Zunino 1997, 145 αρ.Τ25,1-3.

³⁵⁵⁶ Στρ. 8,4,4.

³⁵⁵⁷ Η ταύτιση των Φαρών με την Καλαμάτα, που πρέσβευαν ήδη ο Leake 1830I, 327, 343 κι οι υπόλοιποι περιηγητές του 19^{ου} αι. με βάση τις πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων, έχει γίνει αποδεκτή μετά τις νεότερες έρευνες. Ο Valmin 1930, 45-48 είχε ταυτίσει τις Φαρές με τη Γιάντισα, σημερινό Ελαιοχώρι, 5 χμ. Α της Καλαμάτας, όπου όμως από άλλους τοποθετείται η αρχαία πόλη Καλάμαι, βλ. Roebuck 1941, 15· MME 316-317 αρ.537 (ancient Kalamai?)· Meyer 1978, 180· Sachs 2006, 126-128. Για το ζήτημα της ταύτισης και τις διαφορετικές απόψεις βλ. Παπαχατζής 3, 91-92 σημ.1.

³⁵⁵⁸ Στέφ. Βυζ. λ. Νέδων, ποταμὸς καὶ τόπος τῆς Λακωνικῆς. Τὸ τοπικὸν Νεδούσιος καὶ Νεδουσία ἢ Ἀθηνᾶ. Κλίνεται δὲ Νέδοντος. Σούδ. λ. Νέδων, ποταμὸς καὶ τόπος Λακωνικῆς. Κλίνεται Νέδοντος· ὅθεν Νεδουσία Ἀθηνᾶ. Ζήτει καὶ τὸν παρὰ Λυκόφρονι.

³⁵⁵⁹ Στρ. 8,3,29. Ουσιαστικά η Δενθελιάτις φαίνεται ότι αντιστοιχεί στα υψίπεδα των πηγών του Νέδοντα, όπου βρίσκονται τα χωριά Νέδουσα, Αλαγονία και Αρτεμισία. Από τον Φίλιππο Β' παραχωρήθηκε στους Μεσσήνιους, από τον Αύγουστο μετά το Άκτιο στη Σπάρτη και οριστικά στη Μεσσηνία από τον Τιβέριο. Σχετικά βλ. Meyer 1978, 179· Sachs 2006, 8, 122.

πέραςμα των αιώνων με κάποιο άλλο όνομα. Υπάρχει μία πιθανότητα η Ποιάεσσα να ήταν μία από τις επτά πόλεις που πρόσφερε ο Αγαμέμνων στον Αχιλλέα σύμφωνα με την εναλλακτική ανάγνωση του σχετικού χωρίου του Ομήρου: αν το «ἱρήν ποιήεσαν» –όπου αναγκαστικά πρέπει να έχουμε ένα τοπωνύμιο κι ένα επίθετο–, μεταφράζεται όχι όπως συνήθως η «χλοερή Ἴρη», αλλά η «ιερή Ποιήεσσα»³⁵⁶⁰. Η κατάσταση περιπλέκεται από την πληροφορία του Στράβωνα ότι και στην Κέα, κοντά στη γνωστή μας πόλη Ποιήεσσα, υπάρχει ιερό της Αθηνάς Νεδουσίας, το οποίο είχε ιδρύσει ο Νέστορας κατά την επιστροφή του από την Τροία³⁵⁶¹. Η πληροφορία αυτή θεωρήθηκε λανθασμένη ή σύμπτωση ή ερμηνεύθηκε μέσω μίας απροσδιόριστης σχέσης της Μεσσηνίας με την Κέα και μεταξύ των δύο ιερών³⁵⁶².

Η επιχείρηση του Τήλεκλου συνιστά την πρώτη επέμβαση της Σπάρτης στη Μεσσηνία. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για μία ιστορική προσωπικότητα, αν και η βασιλεία του τοποθετείται στα 760-740 π.Χ. Σύμφωνα με τον Πausανία επί της βασιλείας του Τήλεκλου οι Λακεδαιμόνιοι κατέλαβαν μετά από πόλεμο τις Αμύκλες, τη Φάριν και τις Γερώνθρες, τις οποίες κατείχαν ακόμη τότε Αχαιοί³⁵⁶³. Η θανάτωσή του λίγο αργότερα από Μεσσήνιους προβαλλόταν ως αφορμή για την έναρξη του 1^{ου} μεσσηνιακού πολέμου. Για λόγους διαφορετικούς σύμφωνα με τις δύο πλευρές, όπως μας παραδίδεται από τον Πausανία, οι Μεσσήνιοι τον σκότωσαν στο ιερό της Άρτεμης Λιμνάτιδος στη θέση Λίμναι, που βρισκόταν στα σύνορα της Μεσσηνίας και ήταν κοινό για τους Μεσσήνιους και για τους Λακεδαιμονίους³⁵⁶⁴.

Σύμφωνα με τον Sargent³⁵⁶⁵ ο Νέδων ήταν το όριο της Μεσσηνίας κατά την πρώιμη εποχή και δεν είναι τυχαίο που η θανάτωση του Τήλεκλου έλαβε χώρα στο ιερό των Λιμνών, στις αρχές του ποταμού, το οποίο ήταν κοινό για τους Μεσσήνιους και τους Λάκωνες. Φαντάζεται ότι η επιχείρηση του Τήλεκλου εκτείνεται κατά μήκος του Νέδοντα και πιστεύει ότι τα ιερά της Αθηνάς Νεδουσίας θα βρίσκονταν το ένα ψηλά και το άλλο πιο χαμηλά. Αν μη τι άλλο, φαίνεται σωστή η διαπίστωσή του ότι η σχέση της Αθηνάς με τον ποταμό έγκειται ακριβώς στη λειτουργία του ως σύνορο, όπως και στην περίπτωση της Αθηνάς Λαρισιαίας στη χώρα της αχαϊκής Δύμης – η Αθηνά δεν έχει σχέση με τους ποταμούς αλλά με τα σύνορα³⁵⁶⁶.

Ο Θέμελης³⁵⁶⁷ υποθέτει ότι το «ἐπίσημον» ιερό της Αθηνάς Νεδουσίας θα βρισκόταν στην ακρόπολη των Φαρών, το σημερινό Κάστρο της Καλαμάτας, παρά την αριστερή όχθη του Νέδοντα,

³⁵⁶⁰ βλ. Ιλ. Θ 149-153.

³⁵⁶¹ Στρ. 10,5,6: «ἔστι δὲ καὶ πρὸς τῇ Κορησίᾳ Σμινθαίου Ἀπόλλωνος ἱερὸν καὶ πρὸς Ποιήεσση, μεταξύ δὲ τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν τῆς Ποιήεσσης ἐρειπίων τὸ τῆς Νεδουσίας Ἀθηνᾶς ἱερὸν, ἰδρυσαμένου Νέστορος κατὰ τὴν ἐκ Τροίας ἐπάνοδον». Για την πόλη της Κέας βλ. IACP 751 αρ.494.

³⁵⁶² βλ. Robertson 1996α, 461· Zunino 1997, 158-159.

³⁵⁶³ Πaus. 3,2,6.

³⁵⁶⁴ βλ. Πaus. 4,4,1-3, 4,31,3. Τα ίδια περίπου στοιχεία παραθέτει συνοπτικά κι ο Στρ. 8,4,9 χωρίς όμως να κατονομάζει τον Τήλεκλο. Το ιερό της Άρτεμης Λιμνάτιδος εντοπίζεται στη θέση Βόλυμος ή Βόλυμνος, περίπου 25 χμ. από την Καλαμάτα, όπου βρίσκεται το παρεκκλήσι της Παναγίας Βολυμνιώτισσας. Για τα ευρήματα από το ιερό και το ζήτημα της ταύτισής του βλ. Meyer 1978, 179-180· Παπαχατζής 3, 108-109 σημ.1· Sachs 2006, 121-126.

³⁵⁶⁵ Sargent 1978, 14.

³⁵⁶⁶ βλ. Daverio Rocchi 1988, 54-55.

³⁵⁶⁷ βλ. Θέμελης 1970, 124-125.

όπου υπάρχει το ερειπωμένο παρεκκλήσι της Παναγίας Καλομάτας. Κατά την άποψή του το επίθετο του Στράβωνα για το ιερό υποδεικνύει μία περίοπτη θέση κι αυτή δεν θα μπορούσε να είναι άλλη από την ακρόπολη, όπου εξάλλου συναντώνται συχνά τα ιερά της Αθηνάς. Επιπλέον, πιστεύει ότι δεν είναι τυχαία η σχέση του επιθέτου της Παναγίας με επίθετα της Αθηνάς (γλαυκώπις, οφθαλμίτις, οξυδερκής), ώστε η Αθηνά να «επιβίωσε» ως Παναγία Καλομάτα.

Ο Robertson³⁵⁶⁸ πιστεύει ότι η Ποιάεσσα θα ήταν λίγο Δ των Φαρών και οπωσδήποτε οι τρεις πόλεις και ο τόπος Νέδων δεν βρίσκονταν στη Δευθελιάτιδα. Θεωρεί ότι το «ἐπίσημον» ιερό της Αθηνάς Νεδουσίας βρισκόταν κοντά στις εκβολές του Νέδοντα κατά την αναλογία του παράκτιου (!) ομώνυμου ιερού της Κέας. Εφόσον οι Φαραί θεωρούνταν αποικία της Σπάρτης, μόνο από εκεί θα μπορούσε να είχε ξεκινήσει ο Τήλεκλος τον αποικισμό, κινούμενος προς την ενδοχώρα, από κάποιο ομώνυμο του ποταμού τόπο σε παράκτια θέση των Φαρών³⁵⁶⁹.

Στις Φαρές ο Πausανίας δεν αναφέρει τίποτε για τη λατρεία της Αθηνάς ούτε καν τον ποταμό Νέδοντα³⁵⁷⁰. Κατά τη γνώμη του το σημαντικότερο, σεβασμότερο ιερό της πόλης ήταν το ιερό του Νικόμαχου και του Γόργασου, γιων του Μαχάονα, που είχαν υπάρξει και βασιλιάδες των Φαρών³⁵⁷¹. Μέσα στην πόλη αναφέρει ένα ναό της Τύχης με αρχαίο άγαλμα και σε μικρή απόσταση από τις Φαρές άλσος του Κάρνειου Απόλλωνα³⁵⁷². Δεν σώζονται λείψανα της αρχαίας πόλης, αν και διάφορες αρχαιολογικές μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι ήταν ένας σημαντικός οικισμός από νωρίς, που φαίνεται ότι οχυρώθηκε μετά την ανεξαρτησία της Μεσσηνίας, ενώ σημείωσε αξιοσημείωτη επέκταση κατά την ελληνιστική εποχή.

³⁵⁶⁸ Βλ. Robertson 1996α, 460-461.

³⁵⁶⁹ Και η Zunino 1997, 158 πιστεύει ότι το ιερό βρισκόταν στις εκβολές του Νέδοντα. Αντίστοιχα κι ο Παπαχατζής 3, 93 υποθέτει ότι το ιερό της Αθηνάς βρισκόταν Α του ιερού του Ποσειδώνα στα Ακοβίτικα (για το ιερό βλ. Mylonopoulos 2003, 245-247), κάνει μάλιστα λόγο για γειτονική λατρεία Ποσειδώνα κι Αθηνάς στις Φαρές κατά το παράδειγμα άλλων περιοχών. Ο Θέμελης 1970, 124 απορρίπτει τη σχέση του ιερού στα Ακοβίτικα με την Αθηνά Νεδουσία.

³⁵⁷⁰ Βλ. Πaus. 4,30,2-31,1.

³⁵⁷¹ Πaus. 4,30,3, πρβλ. 4,3,2 και 4,3,10.

³⁵⁷² Πaus. 4,30,4 και 4,31,1.

Όψεις της λατρείας της Αθηνάς στην Πελοπόννησο

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΝΑ ΤΙΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Στη συνέχεια θα παρατεθεί μία συνοπτική εικόνα των ιερών, των λατρειών, της παρουσίας στην Αθηνά στην Πελοπόννησο, βάσει του τρόπου με τον οποίο παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν στα επιμέρους κεφάλαια τα διαθέσιμα δεδομένα ενταγμένα στα συμφραζόμενά τους. Η παρουσίαση αυτή περισσότερο χρησιμεύει ως οδηγός παρά αποτελεί μία εξαντλητική συνόψιση· αναδεικνύονται κάποια στοιχεία γενικότερου ή ειδικότερου ενδιαφέροντος, ενώ σε κάποια άλλα θα δοθεί περισσότερο έμφαση στα παρακάτω υποκεφάλαια.

Αργολιδοκορινθία

Πολλές μαρτυρίες διαφορετικών κατηγοριών διαθέτουμε για τη λατρεία της Αθηνάς στο Άργος, στο πάνθεον του οποίου κατέχει κυρίαρχη θέση. Στην κορυφή της Λάρισας, την ακρόπολη του Άργους, ο Πausanίας είδε τον ερειπωμένο ναό του Δία Λαρισαίου και τον αξιοθέατο ναό της Αθηνάς, στον οποίο είχε διατηρηθεί το ξόανο της θεάς, καθώς και άλλα αναθήματα, από τα οποία ο περιηγητής αναφέρει το ξόανο του Δία Έρκειου από την Τροία, που είχε αφιερώσει ο Σθένηςλος. Είναι πιθανό στο ιερό της Αθηνάς να υπήρχε και ο τάφος του Ακρίσιου σύμφωνα με ύστερες πηγές, από τις οποίες αποδίδεται επιπλέον στην Αθηνά η επίκληση Ακρία. Σίγουρα, όμως, η Αθηνά της Λάρισας έφερε την επίκληση Πολιάς, όπως μαρτυρείται από τον ιερό νόμο του α' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στην ακρόπολη. Κατά τις παλαιές γαλλικές ανασκαφές αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα ιερού στην κορυφή της ακρόπολης εντός του μεσαιωνικού φρουρίου. Τα ευρήματα ενός αποθέτη ανάγουν τις απαρχές της λατρείας τουλάχιστον στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. Στην αρχαϊκή εποχή θα πρέπει να κτίστηκαν οι ναοί του Δία και της Αθηνάς, στους οποίους αποδίδονται τμήματα πώρινων θεμελιώσεων.

Σε μία άλλη καίρια θέση της πόλης, κοντά στη βασιική πύλη της Δειράδος, βρισκόταν ένα άλλο ιερό της θεάς, αυτό της Αθηνάς Οξυδερκούς, ανάθημα του Διομήδη, που συνέχεται, σύμφωνα με τον Pausanias, με το ιερό του Απόλλωνα Δειραδιώτη. Έχει επιχειρηθεί η ταύτισή του με κάποια από τα αποκαλυφθέντα λείψανα του ιερού του Απόλλωνα, που παρουσιάζουν προβλήματα χρονολόγησης και ερμηνείας. Πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα ιερά του Άργους, αν και δεν μπορούν να αποκατασταθούν οι πρώιμες φάσεις του. Κάποια ειδώλια της Αθηνάς από τον 6^ο αι. π.Χ. και στο εξής έχουν συνδεθεί με το ιερό της θεάς. Πιθανότερη είναι η απόδοση στην Αθηνά της θόλου του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ., που βρισκόταν στο Ν και χαμηλότερο άνδηρο, το κάπως απομονωμένο από τα υπόλοιπα άνδηρα του ιερού του Απόλλωνα.

Μία ιδιαίτερη επίκληση της Αθηνάς από τους Αργείους είναι η Σάλπιγξ, με την οποία λάτρευαν έτσι τη θεά ως εφευρέτρια του μουσικού οργάνου. Το ιερό της θεάς αυτής αναφέρει ο Pausanias, παραδίδοντας έναν διαφορετικό ιδρυτικό μύθο. Στη θεά αποδίδονται υποθετικά τα λείψανα ναού στην περιοχή της αγοράς. Σε μία αδημοσίευτη επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε σε β' χρήση κοντά στην αγορά Άργους, αναφέρονται το ιερό, τα αγαθά και ο ιερέας της Παλλάδος. Στην επίσημη και ξεχωριστή λειτουργία του ιερού αυτού ρίχνει φως το πρόσφατο εύρημα πλήθους ενεπίγραφων χάλκινων πινάκων, του θησαυρού της Παλλάδος. Διαφιλονικούμενο είναι το ζήτημα σε ποιο ιερό της Αθηνάς στεγαζόταν το τρωικό Παλλάδιο. Στον πέμπτο ύμνο του Καλλίμαχου περιγράφεται ένα τελετουργικό της λατρείας της Αθηνάς στο Άργος, που αφορά το πλύσιμο του αγάλματος της Αθηνάς ή Παλλάδος, το οποίο οδηγείται στον ποταμό από ένα άρμα και συνοδεύεται από την ασπίδα του

Διομήδη. Με τοπικές παραδόσεις του τρωικού κύκλου συσχετίζονται δύο αγάλματα της θεάς, για τα οποία πληροφορούμαστε από τον Πausανία: το ένα βρίσκεται στο γυμνάσιο και το άλλο μαζί με αγάλματα της Άρτεμης και του Δία κοσμούν ένα χάλκινο σκεύος. Πιθανή είναι η ύπαρξη ενός ιερού της Αθηνάς με την επίκληση Ελλωτίς στο Άργος.

Σε δύο αντικρινές θέσεις της επικράτειας του Άργους ιδιαίτερη σημασία επιφυλάσσεται στην Αθηνά. Στην κώμη Λήσσα το λατρευτικό άγαλμα της θεάς ήταν αντίγραφο του ξόανου της ακρόπολης του Άργους. Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για το ιερό αυτό, από το οποίο προέρχονται πιθανόν ενεπίγραφα περιρραντήρια με αναθηματικές επιγραφές του 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ. προς τη θεά από το Λιγουριό. Στη Λέρνα ο Δαναός φέρεται ως ο ιδρυτής του ιερού της Αθηνάς Σαΐτιδος στην κορυφή του βουνού Ποντίνος, από το οποίο διατηρούνταν μόνο ερείπια στα χρόνια του Πausανία, όπως και τα θεμέλια της οικίας του μυθικού τοπικού ηγεμόνα Ιππομέδοντα.

Πολυδιάστατο είναι το ενδιαφέρον για τη λατρεία της Αθηνάς στα δύο σπουδαία προϊστορικά κέντρα της Αργολίδας, τις Μυκήνες και την Τίρυνθα. Συχνά συναντάμε στη βιβλιογραφία να χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα για τη συνέχεια της λατρείας της Αθηνάς από τη μυκηναϊκή ανακτορική θεά, παρόλο που δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς και ικανοποιητικά οι σχετικές μαρτυρίες, και επικρατεί ακόμη διχογνωμία για την απόδοση των ιερών στην Αθηνά ή στην Ήρα. Περισσότερο στην Αθηνά παρά στην Ήρα εξαιτίας και μίας επιγραφής του 5^{ου} αι. π.Χ., αν και προβληματικής ερμηνείας, φαίνεται να ανήκει το ιερό που δημιουργήθηκε στα ερείπια του μεγάρου των Μυκηνών κατά τη γεωμετρική εποχή και αναδιαμορφώθηκε στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο κατά την ανοικοδόμηση της πόλης μετά την καταστροφή της. Από επιγραφές του τέλους του 7^{ου} ή των αρχών του 6^{ου} αι. π.Χ. μαρτυρείται ρητά η λατρεία της Αθηνάς στην Τίρυνθα, κατέχοντας μάλιστα μία ιδιαίτερη θέση στην οργάνωση της πόλης. Αβεβαιότητες υπάρχουν για τη σχέση της λατρείας της με τον Δία, που επίσης εμφανίζεται στις επιγραφές, και για τον τόπο λατρείας τους. Δεν γνωρίζουμε τη θρησκευτική τοπογραφία της ακρόπολης των ιστορικών χρόνων. Ο λεγόμενος ναός της Ήρας στη θέση του μυκηναϊκού μεγάλου μεγάρου αποδείχθηκε από νεότερες έρευνες ότι αποτελεί μετασκευή του κτηρίου μετά την καταστροφή του ανακτόρου. Δεν αποκλείεται ωστόσο στην περιοχή να υπήρχε κατά την αρχαϊκή εποχή λατρεία της Ήρας, όπως υποδεικνύεται από το είδος των αναθημάτων που προέρχονται από έναν αποθέτη.

Η χερσόνησος που εκτείνεται Α-ΑΝ από την Αργολίδα ονομαζόταν στην αρχαιότητα Ακτή. Κεντρική θέση κατέχει η Αθηνά στις πόλεις της Ακτής μειονεκτώντας ενδεχομένως μόνο έναντι των κύριων θεοτήτων της εκάστοτε πόλης (Ασκληπιός, Ποσειδώνας, Δήμητρα). Άγνωστη είναι η τοπογραφία της αρχαίας πόλης της Επιδαύρου, στην ακρόπολη της οποίας θα υπήρχε ναός με το ξόανο της Αθηνάς Κισσαίας που αναφέρει ο Πausανίας. Στην Τροιζήνα η Αθηνά φαίνεται να διατηρεί έναν ισότιμο, συμπληρωματικό ρόλο ως προς τη λατρεία του Ποσειδώνα, που έχει ως βασική έδρα την Καλαύρεια· η σχέση τους αντικατοπτρίζεται στις τοπικές παραδόσεις για τη διαμάχη σχετικά με την κατοχή της χώρας. Η Αθηνά λατρεύεται στην ακρόπολη ως Σθενιάς και Πολιάς και στο νησί Σφαιρία ή Ιερά ως Απατουρία, άμεσα συνδεδεμένη με τον μύθο της Αίθρας. Στην Ερμιόνη η Αθηνά κατέχει δύο ιερά στην περιοχή της παλαιάς πόλης και συνέχισε να έχει ιδιαίτερη ιερή σημασία για τους Ερμιονείς. Η περιοχή μπορεί να σφραγίζεται από την παρουσία του Ποσειδώνα, ωστόσο δεν ήταν ευκαταφρόνητης σημασίας το ένα από τα δύο ιερά, στο οποίο ο Πausανίας είδε τα ερείπια ενός σταδίου δίπλα στο ναό. Ανεξήγητη είναι η παρουσία της Αθηνάς στο ναό της Δήμητρας Χθονίας στον Πρώνα, της κύριας θεότητας της Ερμιόνης, όπου ο Πausανίας είδε δύο «αγάλματα οὐκ ἄγαν ἀρχαῖα»

της Δήμητρας και της Αθηνάς. Ο Πausanías αναφέρει στον Βούπορθμο, ακρωτήριο της Ερμιονίδας, ένα ιερό της Δήμητρας και της Κόρης και ένα ιερό της Αθηνάς Προμαχώρμας. Τέλος, ανασκαφικά είναι γνωστή η ύπαρξη ιερού στην ακρόπολη των Αλιέων, της οποίας είναι έντονος περισσότερο από αλλού ο αμυντικός χαρακτήρας από μία πρώιμη εποχή. Αναθήματα μαρτυρούν τη λατρεία από τον 6^ο αι. π.Χ. και στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. ανάγεται η διαμόρφωση του υπαίθριου ιερού με δύο βάσεις εκατέρωθεν ενός βωμού. Η επικείμενη τελική δημοσίευση των αμερικανικών ερευνών αναμένεται να ρίξει φως στην ιστορία της λατρείας και τη μορφή του ιερού, αλλά κυρίως στην ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας για την οποία έχει προταθεί η Αθηνά (αλλά και η Ήρα).

Η καταστροφή της Κορίνθου το 146 π.Χ. και η ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας αποτελούν έναν σοβαρό παράγοντα που δυσχεραίνει την προσέγγιση των λατρειών της ελληνικής πόλης, μεταξύ των οποίων η Αθηνά κατέχει κεντρική θέση. Συνδεδεμένη με το μύθο του Πήγασου η κεφαλή της Αθηνάς εμφανίζεται στον οπισθότυπο των κορινθιακών στατήρων στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. Η σχετική λατρεία θα πρέπει να ήταν η βασικότερη της θεάς στην πόλη, αλλά δεν μπορούμε να πούμε αν έφερε την επίκληση Ιππία, όπως προκύπτει έμμεσα από τον Πίνδαρο, ή Χαλινίτις, το ιερό της οποίας με ακρόλιθο άγαλμα αναφέρει ο Πausanías στην ευρύτερη περιοχή της ρωμαϊκής αγοράς. Με την Αθηνά Ιππία και Χαλινίτιδα ταυτίζεται ενδεχομένως η κάπως αινιγματική Αθηνά Ελλωτίς, οι αγώνες προς τιμήν της οποίας Ελλώτια μαρτυρούνται ήδη στον Πίνδαρο. Ο δρόμος και διάφορα ιερά στην περιοχή του μεταγενέστερου forum έχουν συσχετισθεί με τις λατρείες αυτές. Στο μέσο του forum ο Πausanías αναφέρει ένα χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς με ανάγλυφα Μουσών στη βάση του. Ακόμη λιγότερα μπορούν να ειπωθούν για την πιθανή λατρεία της Αθηνάς ως Φοινίκης στην ελληνική πόλη, που μαρτυρείται από τον Λυκόφρονα και συνδέεται με τον μήνα Φοινικαίο και ένα ύψωμα Φοινικαίον σε άγνωστη θέση της.

Ιδιαίτερη σημασία, τουλάχιστον για την προ-ελληνιστική Σικυώνα, θα πρέπει να είχε το ιερό της Αθηνάς στην παλαιά ακρόπολη, για το οποίο ο Πausanías παρέχει αρκετές πληροφορίες ανάγοντας την ίδρυσή του στον Επωπέα, μυθικό ηγεμόνα της προ-δωρικής Σικυώνας – Αιγιάλειας. Στα χρόνια του Πausanías διατηρούνταν ο βωμός και κοντά του ο τάφος του Επωπέα και αγάλματα των Αποτρόπαιων Θεών, ενώ ο μνημειακός ναός του Επωπέα είχε κεραυνοβοληθεί από τον θεό. Την ίδια τύχη είχε κατά τον Πλίνιο το άγαλμα της Αθηνάς που είχαν κατασκευάσει ο Δίποινος και ο Σκύλλης για τους Σικυωνίους, ώστε μπορεί να ταυτίζεται με το λατρευτικό άγαλμα της ακρόπολης. Αλλά και στην Τιτάνη το αρχαίο ξόανο της Αθηνάς είχε χτυπηθεί από κεραυνό σύμφωνα με τον Πausanías, που αναφέρει το ιερό της θεάς στην κορυφή ενός λόφου. Ο λόφος της Τιτάνης, όπου υπήρχε επίσης ιερό του Ασκληπιού, αναγνωρίζεται με βάση τις νεότερες έρευνες ως σημαντικός ιερός τόπος της Σικυωνίας, που εντάχθηκε στο αμυντικό της σύστημα με την κατασκευή της οχύρωσης. Τέλος, λατρευτικό άγαλμα του Δίποινου και του Σκύλλι αναφέρει ο Πausanías στο ιερό της Αθηνάς στις παρηκμασμένες Κλεωνές.

Αρκαδία

Η λατρεία της Αθηνάς στην Αρκαδία γνώρισε μία τόσο ευρεία διάδοση όσο καμία άλλη θεότητα. Η λατρεία της μαρτυρείται στις περισσότερες πόλεις, επωφελούμενη κυρίως στο Α τμήμα με την επίδραση του ιερού της Τεγέας. Όταν ο Πausanías επισκέφθηκε την Αρκαδία πολυάριθμα ήταν τα ιερά της Αθηνάς, αν και τα περισσότερα ερειπωμένα. Από την εποχή του λίγες είναι οι μαρτυρίες για τη θεά, η οποία εμφανίζεται μόνο στα νομίσματα της Τεγέας και της Φιγάλειας. Ενδεικτική για τη

σημασία της Αθηνάς στην Αρκαδία είναι η ύπαρξη παραδόσεων για τη γέννησή της ή τοπικών μύθων ακόμη και στις μικρότερες πόλεις της περιοχής. Στην Τεύθιδα μαρτυρείται ένας τοπικός αιτιολογικός μύθος, ενταγμένος στο πλαίσιο του τρωικού πολέμου, για την τελετουργική επίδεση του μηρού ενός λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς, γνωστό στον Καλλίμαχο και στον Πausανία. Η θεά, την οποία είχε πληγώσει ο επώνυμος οικιστής, είναι η μοναδική που λατρεύτηκε ως θεά πληγωμένη από έναν θνητό. Η πρωιμότητα και σημασία της λατρείας της Αθηνάς και ιδιαίτερες όψεις της αναδεικνύονται από τα σωζόμενα ιερά της πρωτίστως στην Τεγέα, αλλά και στην Αλίφειρα, στη Φιγάλεια και στην Ασέα, όπου συλλατρεύεται με τον Ποσειδώνα.

Η ακμή της λατρείας της Αθηνάς κατά την κλασική εποχή και την αρχή της ελληνιστικής διακρίνεται επίσης από τη νομισματική μαρτυρία. Στη νομισματοκοπία σχεδόν όλων των πόλεων, που κόβουν νομίσματα, εμφανίζεται η θεά. Σύμφωνα με τη Jost είναι ακριβώς στην «*âge des cites*» που η λατρεία της Αθηνάς γνωρίζει μέγιστη διάδοση και προκύπτει ο ρόλος της τότε ως Πολιάδος³⁵⁷³. Μάλιστα σε κάποιες πόλεις μόνο η νομισματική μαρτυρία υποδεικνύει τη λατρεία της τη συγκεκριμένη εποχή. Η Ηραία, η μεγαλύτερη πόλη στα σύνορα με την Ηλεία, ήταν αξιόλογη ιδίως κατά την πρώιμη εποχή με νομισματοκοπία που αρχίζει ήδη από τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. Την εικόνα της Ήρας αντικαθιστά κατά τον ύστερο 5^ο και τον 4^ο αι. π.Χ. η Αθηνά. Το ιερό της βρισκόταν πιθανόν στην πόλη, από την οποία ελάχιστα είναι γνωστά. Πιστεύεται ότι υπήρχε κάποιου είδους αστικό κέντρο ήδη κατά τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. πριν τον συνοικισμό που μαρτυρείται στα 370 π.Χ. Από τον οχυρωμένο λόφο του Παλιόκαστρου στην περιοχή της Ηραίας προέρχεται μία επιγραφή που κατονομάζει τη θεά.

Ελάχιστα είναι γνωστά και για τις Καφυές, που παρέμειναν στη σκιά του ισχυρού γείτονά τους Ορχομενού. Ωστόσο, τα λίγα αυτόνομα νομίσματα του 3^{ου} αι. π.Χ. και ιδίως η χρήση της κεφαλής της Αθηνάς σε νομίσματα που έκοψε η πόλη επί Αχαϊκής Συμπολιτείας υποδεικνύουν ότι η θεά όχι μόνο είχε ιερό, αλλά ότι θα πρέπει να ήταν το σημαντικότερο. Δεν μπορούμε να πούμε αν με τη λατρεία της θεάς μπορούν να συσχετιστούν κατά κάποιο τρόπο οι παραδόσεις για την αναγωγή της ίδρυσης της πόλης στον Κηφέα, γιο του Αλέου. Αβέβαιη είναι η αξιοπιστία των διαθέσιμων μαρτυριών για τη λατρεία της θεάς στον Ορχομενό, που είναι πιθανόν να υπήρχε βέβαια, εφόσον πρόκειται για μία σημαντική πόλη της πρώιμης εποχής. Στον 4^ο αι. π.Χ. ως κύρια θεότητα προβάλλεται η Άρτεμη Μεσοπολίτις και ο Πausανίας αναφέρει ιερά του Ποσειδώνα και της Άρτεμης. Στα νομίσματα του 4^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζεται συχνά η Άρτεμη, ενώ κάποιες κοπές φέρουν μία κρανοφόρο κεφαλή γενειοφόρου ή/και της Αθηνάς. Σε επιγραφή του ίδιου αιώνα η Αθηνά Αρεία κατονομάζεται μεταξύ των όρκων θεών με τον Δία Άρη και τον Ενωάλιο Άρη. Στα αυτόνομα νομίσματα της αζανικής Ψωφίδας συναντούμε επίσης την Αθηνά εκτός από θέματα που παραπέμπουν στους άθλους του Ηρακλή στην περιοχή. Αξίζει να αναφερθεί σε αυτό το σημείο μία αντινομία που παρατηρείται μεταξύ της νομισματικής μαρτυρίας και εκείνης του Πausανία: σε κανένα νόμισμα της πόλης δεν αναγνωρίζεται η Αφροδίτη Ερυκίνη, το ερειπωμένο ιερό της οποίας ο τελευταίος είδε στην πόλη, και με βάση τις παραδόσεις που ο ίδιος μας μεταφέρει φαίνεται ότι ήταν σημαντικό για την Ψωφίδα.

Στην υπόλοιπη Αζανία, που συμπίπτει περίπου με την περιοχή της Β Αρκαδίας, η λατρεία της Αθηνάς, με κάποιες ιδιαιτερότητες, μαρτυρείται στον Κλείτορα και στον Φενεό. Ο Φενεός είναι γνωστός από τις γραπτές πηγές, βασικά εξαιτίας του φαινομένου του σχηματισμού λίμνης και τη σχετική δράση του Ηρακλή. Ωστόσο φαίνεται ότι θα ήταν αξιόλογη πόλη ως και την ελληνιστική εποχή,

³⁵⁷³ Jost 1985, 364.

που είχε ως αδιαμφισβήτητη πολιούχο θεότητα τον Ερμή σύμφωνα με πληθώρα μαρτυριών. Από τον Πausανία μεταδίδεται μία εικόνα παρακμής με πολλά από τα ιερά της Φενατικής ερειπωμένα, ταυτόχρονα όμως από την αφήγησή του προκύπτει ότι επρόκειτο για μία από τις πλουσιότερες περιοχές σε λατρείες και θρησκευτικές παραδόσεις με πολλά στοιχεία πρωτοτυπίας, η ανάμνηση των οποίων είχε μείνει ζωντανή στα χρόνια του. Μόνο από τον Πausανία είναι γνωστό το ιερό της Αθηνάς στην πόλη, το οποίο βρήκε ερειπωμένο στην ακρόπολη, παρέχοντάς μας για την Αθηνά την ενδιαφέρουσα επίκληση Τριτωνία.

Στη σπουδαιότερη πόλη των Αζάνων, τον Κλείτορα, ιδιαιτερότητες παρουσιάζει η λατρεία της Αθηνάς. Το ιερό της Αθηνάς Κορίας, ευρισκόμενο στην κορυφή ενός βουνού σε απόσταση από την πόλη, είναι από τα λίγα ιερά της Αθηνάς που εντοπίζονται στη χώρα. Φημισμένοι ήταν οι επιγραφικά μαρτυρημένοι αγώνες Κοριάσια σε σχέση με αυτή τη λατρεία, που φαίνεται ότι ήταν γνωστοί ήδη από τα χρόνια του Πίνδαρου. Στα αυτόνομα νομίσματα τουλάχιστον κατά τον 4^ο αι. π.Χ. κυριαρχεί η κεφαλή της Αθηνάς, ενώ στον οπισθότυπο απεικονίζεται ένα άλογο σε καλπασμό, συχνά με λυμένο τον χαλινό, όπως ήδη παρατηρείται σε προγενέστερες κοπές. Τα νομίσματα αυτά πιθανόν παραπέμπουν στα Κοριάσια και ταυτόχρονα αναδεικνύουν την όψη της Αθηνάς Κορίας σε σχέση με την εφεύρεση του τέθριππου και την Αθηνά Ιππία, κατά τη μαρτυρία αρχαίων συγγραφέων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μνεία από τον Καλλίμαχο της ίδιας επίκλησης για την Άρτεμη σε σχέση με τον μύθο της Άρτεμης Ημέρας των Λούσων. Το στοιχείο αυτό έχει χρησιμοποιηθεί για την ανάδειξη της Αθηνάς Κορίας ως θεάς των μυήσεων, που προκύπτει εξάλλου από την αναγωγή της επίκλησης στη λέξη «κόρη», αλλά και της θέσης του ιερού της, στην κορυφή ενός βουνού, μακριά από το αστικό κέντρο. Η ίδια επίκληση μαρτυρείται για την Αθηνά από αρχαϊκή επιγραφή στο ιερό της στη Φινάλεια, που έχει έρθει στο φως τα τελευταία χρόνια. Για το ιερό αυτό, όπως και για το σωζόμενο ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα της αρκαδικής Κυνουρίας θα γίνει ιδιαίτερος λόγος παρακάτω.

Οι Μαινάλιοι είναι η καλύτερα μαρτυρημένη φυλή της Αρκαδίας. Στην πόλη Μαίναλο, για την οποία ελάχιστα είναι γνωστά, ο Πausανίας είδε κάποια λείψανα του ναού της Αθηνάς, ένα στάδιο και έναν ιππόδρομο, που θα μπορούσαν να σχετίζονται με επιγραφικά μαρτυρημένους αγώνες ίσως σε σχέση με τη λατρεία της Αθηνάς. Είναι δύσκολο να πούμε, όμως, αν αυτή η θεά και αυτό το ιερό είχαν κάποια ιδιαίτερη σημασία στο φυλετικό κράτος των Μαιναλίων. Η Ασέα αποτελεί μία χαρακτηριστική περίπτωση όπου τα ιερά ιδρύονται για να οριοθετήσουν την περιοχή της πόλης κράτους ήδη από την αρχαϊκή περίοδο. Δεν ξέρουμε, βέβαια, πολλά για το ναό της Αθηνάς που αναφέρει ο Πausανίας στη θέση Αθήναιον, που πήρε προφανώς το όνομά της από το ιερό της θεάς. Στα σύνορα, όμως, με το Παλλάντιο έχει ανασκαφεί ναός, ο οποίος αποδίδεται στο ιερό της Αθηνάς Σώτειρας και στον Ποσειδώνα, που είχε ιδρύσει ο Οδυσσέας κατά την παράδοση.

Λίγα είναι γνωστά για τους Παρρασίους από τις αρχαίες πηγές και ιδίως από την έρευνα. Ύψιστη σημασία είχε ο Λύκαιος Δίας για τους Παρρασίους αλλά και για όλους τους Αρκάδες, ενώ σημαντικές ήταν και οι λεγόμενες Μεγάλες Θεές. Ενδιαφέρουσα είναι ωστόσο η παρουσία της Αθηνάς κοντά σε αυτές τις θεότητες ήδη από την αρχαϊκή εποχή, όπως υποδεικνύει μία ενεπίγραφη περικνημίδα από το ιερό του Λύκαιου, που αφιερώνεται στον Δία και στην Αθηνά, καθώς και η ανεύρεση ενός υστεροαρχαϊκού χάλκινου ειδωλίου της θεάς στο ιερό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα. Ένα δεύτερο ειδώλιο προέρχεται επίσης από τη Λυκόσουρα, όμως είναι άγνωστη η ακριβής προέλευσή του. Σχεδόν τίποτε δεν είναι γνωστό για τη Λυκόσουρα και το σεβάσμιο ιερό της Δέσποινας

πριν την αναδιαμόρφωσή του κατά τον 4^ο ή 3^ο αι. π.Χ. Σε ένα προβληματικό χωρίο ο Πausanίας κάνει λόγο για ένα ξόανο και ένα ιερό της Αθηνάς, η θέση του οποίου είναι άγνωστη.

Εντός της Μεγαλόπολης η Αθηνά συναντάται ως Πολιάς της νεοϊδρυθείσας πόλης. Το όνομά της φέρει μία εκ των πέντε φυλών που μαρτυρούνται στην ελληνιστική εποχή («Παναθαναίως»). Κάποια παρουσία έχει, όπως εξάλλου και πολλές άλλες θεότητες, στον περίβολο των Μεγάλων Θεών. Στο Ν τμήμα της πόλης συγκαταλέγεται μεταξύ των Θεών Εργατών υπό τη μορφή των ερμαϊκών στηλών μαζί με τον Απόλλωνα Αγυιέα, τον Ερμή, τον Ηρακλή και την Ειλείθια. Εκτός των τειχών το ιερό της Αθηνάς Μαχανίτιδος, το τέμενος του Βορέα και ο τάφος του Αριστόδημου φαίνεται ότι αποτελούν μία ενότητα που ανάγεται στην ανεπιτυχή επίθεση των Σπαρτιατών στην πόλη. Η επίκληση Μαχανίτις έχει δεχθεί πολλές ερμηνείες. Είναι ο Δίας που συναντάται συχνότερα ως Μαχανεύς, ενώ την επίκληση φέρει και η Αφροδίτη στη Μεγαλόπολη.

Ως Πολιάς μαρτυρείται η Αθηνά και στη Στύμφαλο σύμφωνα με ένα χαμένο όρο πιθανόν του 4^{ου} αι. π.Χ. Από τις νεότερες καναδικές έρευνες προέκυψε ότι η πόλη ιδρύθηκε κάποια στιγμή στον 4^ο αι. π.Χ. παρά τη ΒΔ όχθη της λίμνης και είναι πιθανό να βρισκόταν σε άλλη θέση παλαιότερα. Η εγκαθίδρυση της λατρείας της Αθηνάς ως Πολιάδος μπορεί να σχετίζεται ακριβώς με την επανίδρυση της πόλης. Δεν είναι, ωστόσο, βέβαιο ότι μπορεί να αποδοθεί σε αυτή τη θεά το ιερό της ακρόπολης, από το οποίο προέρχεται ο όρος. Για την επίλυση του ζητήματος της ταύτισής του, για την οποία προβάλλει ως υποψήφια και η Άρτεμη, αναμένεται η τελική δημοσίευση των καναδικών ανασκαφών.

Ξεχωριστή είναι η θέση της Αθηνάς στην Α Αρκαδία και βασικά όσον αφορά την όψη της ως Αλέα στις πόλεις Αλέα, Μαντίνεια και Τεγέα. Λίγα είναι γνωστά για την πόλη Αλέα και για τη λατρεία της Αθηνάς Αλέας, με την οποία πιθανότατα ταυτίζεται η κεφαλή της Αθηνάς σε νομίσματα της πόλης της κλασικής εποχής. Όμως δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ποια ήταν η σχέση της λατρείας της Αλέας Αθηνάς με τη Μαντίνεια και την Τεγέα, με τα προφανώς σημαντικότερα ιερά της ίδιας θεάς. Από μία επιγραφή του β' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. προκύπτει ότι το ιερό της Αλέας είχε κυρίαρχη θέση στην πολιτική και οικονομική ζωή της πρόσφατα συνοικισμένης Μαντίνειας. Ίσως δεν είναι τυχαίο που πρωταγωνίστρια στον ιδρυτικό μύθο είναι η κόρη του Κηφέα της Τεγέας, Αντινόη. Μία από τις πέντε φυλές της πόλης που μας είναι γνωστές για τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. ονομάζεται «Επαλέας». Με την επανίδρυσή της η νέα Μαντίνεια κόβει αργυρά και χάλκινα νομίσματα (370-240 π.Χ.), στα οποία παριστάνεται η κεφαλή της Αθηνάς. Ο Πausanίας κάνει λόγο για ιερό της Αθηνάς Αλέας χωρίς να δίνει περισσότερες πληροφορίες. Ερωτηματικά προκαλεί η παρουσία της Αθηνάς στο ναό της Ήρας στην περιοχή του θεάτρου. Ο Πausanίας κάνει λόγο για ένα λατρευτικό σύνταγμα του Πραξιτέλη, κατά το οποίο η ένθρονη Ήρα πλαισιώνεται από την Ήβη και την Αθηνά. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρώιμη λατρεία της Αθηνάς ως Αλαλκομεν(ε)ίας στα χρόνια πριν τον συνοικισμό της Μαντίνειας. Στα χρόνια του Πausanίας είχε μείνει ως ανάμνηση της λατρείας η πηγή Αλαλκομενίας, ωστόσο ένα τυχαίο εύρημα με αναθηματική επιγραφή μαρτυρεί τη λατρεία της ήδη στον ύστερο 6^ο ή στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. Το κατεξοχήν ιερό της Αλέας Αθηνάς βρισκόταν, βέβαια, στην Τεγέα, όπου η Αθηνά είχε ξεχωριστό ιερό με την επίκληση Πολιάτις, ενώ η Αθηνά Ιππία λατρευόταν στον δήμο των Μανθυρέων της Τεγέας. Το γεγονός ότι μαθαίνουμε για αυτήν παρεμπιπτόντως, επειδή ουσιαστικά το άγαλμά της μεταφέρθηκε στο ναό της Αλέας μετά την αρπαγή του αρχαϊκού λατρευτικού αγάλματος από τον Αύγουστο, μας υπενθυμίζει πόσα μπορούμε να αγνοούμε για τις λατρείες των μικρότερων οικιστικών μονάδων εντός της πόλης κράτους.

Αχαΐα

Η λατρεία της Αθηνάς στην Αχαΐα μαρτυρείται για την κλασική και ιδίως την ελληνιστική εποχή. Βέβαια, συγκριτικά με άλλες περιοχές τα διαθέσιμα μέχρι στιγμής δεδομένα για την οικιστική κατάσταση και τις λατρείες κατά τις προγενέστερες περιόδους είναι λίγα, ιδίως αν εξαιρέσουμε την Α Αχαΐα. Ο 5^{ος} αι. π.Χ. φέρεται ως η εποχή της τελικής διαμόρφωσης των πόλεων, συνήθως μετά από συνοικισμούς, και με αυτήν τη διαδικασία μπορεί να συσχετίζεται περισσότερο ή λιγότερο η Αθηνά. Η παρουσία και η σημασία της από μία πρώιμη εποχή προκύπτει ουσιαστικά έμμεσα από τις μαρτυρίες που διαθέτουμε για λατρείες της στις αχαϊκές αποικίες της Δύσης. Συχνή είναι η σύνδεση της Αθηνάς με τον Δία, καθώς τουλάχιστον από την ελληνιστική εποχή ως και τα αυτοκρατορικά χρόνια συναντάται δίπλα στον θεό ως προστάτη του κοινού των Αχαιών. Σε σύγκριση με άλλες γυναικείες θεότητες που εμφανίζονται υπό παρόμοια λειτουργία η Αθηνά ξεχωρίζει σαφώς και φαίνεται ότι είχε κάποιο ρόλο στο πλαίσιο της λατρείας του Δία Ομάρου ή Αμάρου, από τη στιγμή που κατονομάζεται δίπλα του έχοντας, μάλιστα, την ίδια επίκληση (Αμαρία) σε δύο επιγραφές των ελληνιστικών χρόνων.

Πολλές ασάφειες υπάρχουν για τη λατρεία της Αθηνάς στην Πελλήνη, παρά τις ενδείξεις που υποδεικνύουν τη διαχρονική σημασία της και την άποψη ότι θα μπορούσε να είναι μία από τις πόλεις που ισχυρίζονταν ότι είχαν στην κατοχή τους το πραγματικό Παλλάδιο. Αδυνατούμε να πούμε αν ο κλασικός ναός που ανέσκαψε ο Ορλάνδος ανήκει στη θεά. Σύμφωνα με τον Πausανία, που παρέχει αρκετές πληροφορίες για το ιερό, ως πρώιμη δημιουργία του Φειδία φερόταν το χρυσελεφάντινο άγαλμα, το οποίο ίσως απεικονίζεται σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων· ερωτηματικά προκαλεί η μνεία ενός αδύτου σε σχέση με το άγαλμα. Ενδιαφέροντα στοιχεία αποκομίζουμε από την αφήγηση του επεισοδίου για τη διάσωση της πόλης από τους Αιτωλούς, ωστόσο μπορεί να αφορούν τη λατρεία της Άρτεμης.

Η εικόνα που σχηματίζεται για την Αίγειρα και τις λατρείες της με βάση την αρχαιολογία και τον Pausanias αφορά τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, παρόλο που λατρευτική δραστηριότητα ανιχνεύεται στην ακρόπολη ήδη από τη γεωμετρική εποχή, ωστόσο και πάλι είναι δύσκολο να συμβιβάσουμε τα αρχαιολογικά δεδομένα με τις πληροφορίες του περιηγητή. Πιστεύουμε ότι υπήρχε ένα ιερό για την Αθηνά στην προ-ελληνιστική πόλη, επειδή η θεά εμφανίζεται στα πρώτα νομίσματά της στον 4^ο αι. π.Χ. Σε αυτό θα μπορούσε να ήταν πρωταρχικά στημένο το χρυσελεφάντινο άγαλμα που αναφέρει ο Pausanias στο ιερό του Δία. Η πληροφορία του μπορεί να ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως σε σχέση και με τους αποκαλυφθέντες ναούς στο πλάτωμα Α του θεάτρου. Οι αρχαιολογικές έρευνες δείχνουν ότι στον 3^ο αι. π.Χ. έλαβε χώρα αναδιαμόρφωση της πόλης και των λατρειών της, η οποία θα είχε επιπτώσεις στη λατρεία της Αθηνάς.

Η θέση της Αθηνάς στο πάνθεον του Αίγιου, πόλης με μακρά ιστορία και κεντρική σημασία για την Αχαΐα, είναι ουσιαστικά άγνωστη. Δεν είναι δυνατό να αξιολογηθεί η μαρτυρία του Pausanias για ύπαρξη ναού της θεάς στην πόλη με δύο αγάλματα. Για την ιδιαίτερη περίπτωση της λατρείας των «θεών εξ Άργους» (Ποσειδώνας, Ηρακλής, Δίας, Αθηνά), τα χάλκινα αγάλματα των οποίων στεγάζονταν σε ένα οίκημα της αγοράς, μπορούμε να πούμε ουσιαστικά μόνο ότι συγκαταλέγονται στα στοιχεία που μαρτυρούν τις σχέσεις της Αχαΐας με το Άργος. Σύγχυση επικρατεί όσον αφορά τη σχέση με το κοινό των Αχαιών και ιδίως την ταύτιση ή μη με το ομοσπονδιακό ιερό Αμάρου του ιερού του Δία Ομαγύριου, όπου η Αθηνά και η Αφροδίτη αποτελούσαν λατρευτικό σύνταγμα μαζί με το άγαλμα του θεού σύμφωνα με τον Pausanias, τη μοναδική πηγή μας για το ιερό.

Από την περιγραφή του Πausανίας προκύπτει έντονη η παρουσία της Αθηνάς στην Πάτρα, όπου όμως δεν παρουσιάζεται να έχει κάποια αυτόνομη λατρεία. Το γεγονός αυτό οφείλεται πιθανότατα στην αναδιάρθρωση του θρησκευτικού συστήματος της ρωμαϊκής αποικίας, κατά την οποία η Αθηνά φαίνεται ότι παραπέμπει στο παρελθόν της ελληνικής πόλης. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο Πausανίας επισκέφθηκε μία *colonia*, μία σύγχρονη και ακμάζουσα πόλη, κι είναι περισσότερο επισφαλές από αλλού να βασιζόμαστε στις πληροφορίες του για την ανασύσταση των λατρειών της ελληνικής πόλης. Ουσιαστικά η μοναδική αναμφισβήτητη μαρτυρία για τη λατρεία της Αθηνάς στην ελληνική Πάτρα είναι η απεικόνιση της θεάς και της γλαύκας σε ελληνιστικά νομίσματα της πόλης. Ο ναός της Αθηνάς Παναχαΐδος στην ακρόπολη εντός του ιερού της Άρτεμης Λαφρίας, λατρείας που μεταφυτεύτηκε από τον Αύγουστο, είναι και ο μοναδικός που έχει η θεά στην πόλη. Δεν αποκλείεται η λατρεία της Αθηνάς να είναι παλαιότερη και να ανάγεται τουλάχιστον έως τα χρόνια του συνοικισμού στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Λατρευτικό χώρο μη κανονικής μορφής διέθετε η Αθηνά στο ιερό της Άρτεμης Λιμνάτιδος στην περιοχή της αγοράς. Στην ίδια την αγορά το άγαλμα της Αθηνάς βρισκόταν κοντά στον τάφο του μυθικού οικιστή Πατρέα και δίπλα στον Ολύμπιο Δία στο ναό του θεού, για τον οποίο έχει προταθεί η λειτουργία Καπιτωλίου. Απροσδιόριστη είναι η εμπλοκή της θεάς όσον αφορά το μαρτυρούμενο «Τείχος της Αθηνάς» στην παράκτια χώρα της Πάτρας.

Αντίθετα στη Δύμη η λατρεία της Αθηνάς αναδεικνύεται ως η σπουδαιότερη της πόλης, παρόλο που λίγα γνωρίζουμε για αυτήν· διατηρήθηκε μετά την εγκατάσταση Ρωμαίων αποίκων, την προσάρτηση στην Πάτρα και την παρακμή της πόλης. Ο Πausανίας αναφέρει ναό και ιδιαίτερα αρχαίο άγαλμα της θεάς, η οποία εμφανίζεται σε νομίσματα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Η λειτουργία της ως κύριας προστάτιδας θεότητας της Δύμης, όπως υποδεικνύεται από διάφορες ενδείξεις, προκύπτει και από την ύπαρξη ναού για την Αθηνά Λαρισαία στη χώρα της, παρά τον Λάρισσο ποταμό: στα σύνορα της Δύμης και ουσιαστικά της Αχαΐας με την Ηλεία η Αθηνά Λαρισαία προβάλλει ως εγγυήτρια της ακεραιότητας και της πολιτικής ενότητας της περιοχής. Στη μεσόγεια Τριταία το ιερό της Αθηνάς φαίνεται ότι είναι το κυριότερο, αν και λίγα είναι γνωστά για την πόλη αυτή, που είχε προσαρτηθεί από τον Αύγουστο στην Πάτρα. Ως μοναδική μας πηγή ο Πausανίας παρέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη λατρεία της Αθηνάς, που συσχετίζεται με την επώνυμη ηρωίδα Τρίτεια, κόρη του Τρίτωνα, και τον Άρη.

Ηλεία

Μόνον το 146 π.Χ. επιτυγχάνεται η οριστική ενοποίηση της Ηλείας, μίας περιοχής όπου κατοικούσαν διαφορετικά φύλα, γνωστής βασικά εξαιτίας του πανελλήνιου ιερού του Δία στην Ολυμπία στον αρχαίο κόσμο και στη σύγχρονη έρευνα, η οποία έστρεψε το ενδιαφέρον της προς αυτήν την περιοχή ουσιαστικά προς το τέλος του 20^{ου} αι. Οι Ηλείοι με πυρήνα του κράτους τους την Κοίλη Ήλιδα εδραιώνουν την κυριαρχία τους μεταξύ του Πηνειού και του Αλφειού κατά το β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. και το αργότερο στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. την επεκτείνουν ως τη Μεσσηνία. Στην περιοχή μεταξύ του Αλφειού και της Νέδας, γνωστή ως Τριφυλία, αναπτύσσονται από μία πρώιμη εποχή διάφορες πόλεις με σαφώς διακριτή «εθνική» ταυτότητα· μετά από την υποταγή τους στους Ηλείους ανεξαρτητοποιούνται σχηματίζοντας ένα «ομοσπονδιακού» χαρακτήρα κράτος γύρω στα 399-369 π.Χ. και στη συνέχεια προσχωρούν για ένα διάστημα στο κοινό των Αρκάδων.

Ο συνοικισμός της Ήλιδας τοποθετείται μετά τα περσικά, όμως στη θέση μαρτυρείται οικιστική δραστηριότητα από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και στο εξής. Κάποιου είδους αστικός πυρήνας

διαμορφώνεται στον 6^ο αι. π.Χ., οπότε θα μπορούσε να αναχθεί η λατρεία της Αθηνάς στην ακρόπολη. Η μνημειακή φάση του ιερού εντοπίζεται μετά τον συνοικισμό με τη συμβολή του Κολώτη και του Πάναινου, συνεργατών του Φειδία στην Ολυμπία. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες στον Αθηναιο για τη λατρεία της Αθηνάς, που μαζί με κάποια άλλα στοιχεία αναδεικνύουν το ενδιαφέρον της για την προετοιμασία των νεαρών πολιτών. Ο πολεμικός και αγωνιστικός χαρακτήρας της προστάτιδας θεάς στην ακρόπολη της Ήλιδας συμπληρώνεται ενδεχομένως και με άλλες όψεις, όπως της Εργάνης, και ιδίως αν δεχτούμε την άποψη ότι οι λατρείες της Αθηνάς Μητέρας και της Αθηνάς Ναρκαίας σχετίζονται κατά κάποιο τρόπο με τη θεά της ακρόπολης. Τα δύο αυτά ιερά με μοναδικές επικλήσεις και παραδόσεις, φαινομενικά ασύμβατες με την εικόνα της Αθηνάς, μαρτυρούνται μόνο από τον Πausανία, και μάλιστα παρεμπιπτόντως στο πλαίσιο αφήγησης μυθικών γεγονότων και με κάποια διφορούμενα στοιχεία. Ίσως η Αθηνά λατρευόταν υπό τις επικλήσεις αυτές σε οικισμούς της Κοίλης Ήλιδας, ενδεχομένως ακόμη και πριν τον συνοικισμό της πόλης.

Το τελετουργικό της μηνιαίας θυσίας των Ηλείων στο ιερό του Δία στην Ολυμπία αφορούσε 70 βωμούς εντός και εκτός της Άλτης, όπως μας πληροφορεί ο Πausανίας. Οι περισσότεροι βωμοί (13) είναι αφιερωμένοι στον Δία, και ακολουθούν η Άρτεμη με 7 βωμούς, η Αθηνά με 5 και ο Απόλλωνας με 4. Η παράδοση για την ίδρυση από τον Ηρακλή έξι δίδυμων βωμών για τους δώδεκα θεούς δεν είναι γνωστή στον Πausανία, όμως στα χρόνια του Πίνδαρου θυσίαζαν σε αυτούς οι ολυμπιονίκες· η Αθηνά μοιράζεται από κοινού έναν βωμό με την Ήρα. Εκτός από χάλκινα ειδώλια της θεάς από το ιερό προέρχεται το αινιγματικό «Παλλάδιο» του 7^{ου} αι. π.Χ., για το οποίο δεν είναι βέβαιο ότι παριστάνει την Αθηνά.

Ιδιαίτερη σημασία φαίνεται ότι είχε η λατρεία της Αθηνάς για τις πόλεις της Τριφυλίας, όπου έχουν διασωθεί μάλιστα και δύο ναοί του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο ναός στο Πρασιδάκι, εντός αταύτιστου οικισμού που ταυτίζεται πιθανόν με τους Πύργους της Λεπρεάτιδας, ιδρύθηκε σε προϋπάρχον ιερό, το οποίο παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με το ιερό της Αθηνάς στη γειτονική Φιγάλεια της Αρκαδίας. Από το ιερό προέρχονται πλούσια και ενδιαφέρονται ευρήματα, που προσδιορίζουν τη διάρκεια ζωής του τουλάχιστον από τα πρώιμα αρχαϊκά ως τα αυτοκρατορικά χρόνια. Ασαφής είναι η εικόνα, εν όψει και της τελικής δημοσίευσης, των παλαιότερων οικοδομικών φάσεων του ιερού. Στο ναό στο Μάξι προστέθηκαν αρχιτεκτονικά γλυπτά έναν περίπου αιώνα μετά την ανέγερσή του. Η επιγραφή που οδήγησε στην ταύτιση του ιερού και της πόλης με τη σπουδαία πόλη της Β Τριφυλίας Μάκιστο ίσως μαρτυρεί και μία ιδιαίτερη σημασία της λατρείας της Αθηνάς για το κοινό των Τριφυλίων του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. Δεν είναι γνωστή η μορφή του ιερού πριν το οικοδομικό πρόγραμμα των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ., που αφορούσε την ανέγερση του περίπτερου ναού και την ευρύτερη διαμόρφωση του λόφου στον οποίο κτίστηκε και ίσως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ακρόπολη.

Δεν υπάρχει η δυνατότητα να πούμε τίποτε περαιτέρω για το ιερό της Αθηνάς Σκιλλουντίας στον Σκιλλούντα, που μαρτυρείται μόνο από τον Στράβωνα. Θα μπορούσαμε μόνο να υποθέσουμε ότι η λατρεία ήταν συνυφασμένη με την πόλη, όπως υποδεικνύει η επίκληση της θεάς, και ως εκ τούτου θα ήταν αρχαία και αρκετά σημαντική. Η ίδια η πόλη, για την οποία ελάχιστα είναι γνωστά, φαίνεται ότι ήταν αξιόλογη ήδη από μία πρώιμη εποχή και ότι είχε παρακμάσει ή εγκαταλειφθεί στην ελληνιστική περίοδο. Στην ερειπωμένη Φρίξα, μία πόλη που εξαιτίας της θέσης της δέχθηκε πολλαπλές επιρροές, ο Πausανίας αναφέρει μόνο τον εν μέρει σωζόμενο ναό της Αθηνάς Κυδωνίας και τον βωμό που υπήρχε επί των ημερών του. Οι παραδόσεις για το ιερό, που το συνδέουν με το

γειτονικό ιερό της Ολυμπίας, θα ήταν γνωστές ίσως τουλάχιστον κατά την κλασική εποχή. Η επίκληση της θεάς παραπέμπει στην κρητική καταγωγή του ιδρυτή του ιερού Κλύμενου και ίσως εμπεριέχει μία ιδιαίτερη σχέση της θεάς με τον θεσμό του γάμου μέσω του συμβολισμού των «κυδωνίων μήλων».

Λακωνία

Η Αθηνά κατέχει τα περισσότερα ιερά από όλες τις θεότητες στη Σπάρτη, όπως προκύπτει από τον Πausανία, δύσκολα όμως καθορίζεται η θέση τους στην τοπογραφία της πόλης, η χρονολόγηση και οι όψεις της λατρείας της θεότητας. Το αρχαίο και σύγχρονο φαινόμενο της «σπαρτιατικής χίμαιρας» δυσχεραίνει εξαιρετικά τη μελέτη της αρχαίας Σπάρτης, όπου η Αθηνά έχει μία εντυπωσιακή παρουσία. Ωστόσο, φαίνεται ότι είχε σημαντικό ρόλο στην πολιτική και κοινωνική ζωή της πόλης ως τα αυτοκρατορικά χρόνια και μαζί με τον Δία προβάλλονται ως επίσημοι προστάτες του σπαρτιατικού κράτους. Η λειτουργία τους αυτή διαφαίνεται ήδη στην αιγιματική Μεγάλη Ρήτρα, που ξεκινά με την μνεία ενός ιερού για τον Δία Συλλάνιο και την Αθηνά Συλλανία. Ως εγγυητές της ακεραιότητας της Σπάρτης απευθύνεται σε αυτούς η θυσία του βασιλιά στα σύνορά της πριν από μία εκστρατεία. Στην αγορά της πόλης λατρεύονται με τον Δία ως Ξένιοι σε περιοχή που λειτουργεί ως πρυτανείο, και σε άλλο σημείο η Αθηνά μαζί με τον Ποσειδώνα Ασφάλειο. Απροσδιόριστη είναι η λατρεία του Δία, της Αθηνάς και των Διοσκούρων ως Αμβουλίων. Στη βασική οδό της πόλης, την Αφεταΐδα, υπάρχουν τρία ιερά της Αθηνάς Κελεύθειας που ίδρυσε ο Οδυσσεύς. Στην περιοχή της Πιτάνης υπάρχει ένα ιερό της Αθηνάς Αξιοποιίου και ένα άλλο ιερό της θεάς που ίδρυσε ο Θήρας πριν τον αποικισμό της Θήρας. Προαστιακό ήταν το ιερό της Αθηνάς Αλέας, θεάς που μαρτυρείται τον 4^ο αι. π.Χ. ως Αλέα, καθώς και το άγαλμα της Αθηνάς Παρείας στο ύπαιθρο. Στην ακρόπολη βρισκόταν ένα από τα αρχαιότερα και σπουδαιότερα ιερά της πόλης, της Αθηνάς Χαλκιοίκου και Πολιούχου, όπου στεγάζονταν περισσότερες λατρείες, μάλιστα και της ίδιας της Αθηνάς ως Εργάνης, ενώ στην περιοχή της ακρόπολης ο ναός της Αθηνάς Οφθαλμίτιδος φερόταν ως ίδρυση του Λυκούργου.

Για τις πόλεις της Λακωνίας, όπως και της Μεσσηνίας, προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε μία γενικότερη εικόνα, εφόσον είναι περιορισμένη η έρευνα της τοπογραφίας, ώστε σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είμαστε καν σίγουροι για την ταύτιση της πόλης· τα τελευταία χρόνια νέες προσεγγίσεις πραγματοποιούνται για το ιδιαίτερο καθεστώς των περιοικίδων πόλεων σε αυτές τις περιοχές. Οι λατρείες μαρτυρούνται κατά βάση από τον Πausανία και νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων. Η Αθηνά είχε ναό με άγαλμα στην ακρόπολη του Γυθείου, για την οποία υπάρχουν σποραδικές αναφορές ευρημάτων. Η πόλη ήταν το κύριο λιμάνι της Σπάρτης από τον 6^ο ή τον 5^ο αι. π.Χ. Τον 2^ο αι. π.Χ. πρωτοστάτησε στη δημιουργία του κοινού στο οποίο ενώθηκαν οι απελευθερωμένες από τη Σπάρτη περιοικίδες πόλεις της Λακωνικής και συνέχισε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο κοινό μετά την αναδιοργάνωσή του από τον Αύγουστο. Μεγάλη είναι η άνθηση της πόλης κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια, οπότε χρονολογούνται τα διαθέσιμα δεδομένα μας για τη λατρεία της Αθηνάς· εκτός από τη μαρτυρία του Πausανία, μία επιγραφική μνεία του ιερέα της και η απεικόνιση της θεάς σε νομίσματα. Είναι αβέβαιο αν η Αθηνά υποκρύπτεται στη φράση «τῆς θεοῦ» σε δύο άλλες επιγραφές.

Ιερά της Αθηνάς στη χερσόνησο του Ταινάρου μαρτυρούνται, επίσης, στην Ιππόλα και στη Λα. Η τοπογραφία της περιοχής αυτής μας είναι λίγο γνωστή, όμως δεν αποκλείεται η παρουσία της θεάς να είχε κάποια αρχαιότητα. Η ερειπωμένη Ιππόλα με το ιερό της Αθηνάς Ιππολαΐτιδος αναφέρεται μόνο από τον Πausανία. Πιο σημαντική υπήρξε η πόλη Λας, και ενδεχομένως για την πρώιμη

σπαρτιατική ιστορία, όπως διαφαίνεται από τον πλούτο των μυθικών παραδόσεων. Ο Πausanias μνημονεύει στα ερείπια της παλαιότερης πόλης στην κορυφή του βουνού Ασία το ναό της Αθηνάς Ασίας, που είχαν ιδρύσει οι Διόσκουροι μεταφέροντας λατρεία της Κολχίδας, όπως αντίστοιχα παραδίδεται για το ιερό του Άρη Θηρίτα στη Σπάρτη. Πιθανότατα η λατρεία επέζησε της εγκατάλειψης της θέσης, όπως μαρτυρείται και από την απεικόνιση της θεάς σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων.

Ιερά της Αθηνάς υπήρχαν επίσης στην Καρδαμύλη και στο Λεύκτρον, δύο πόλεις που κατά διαστήματα ανήκαν στους Μεσσήνιους. Τίποτε δεν γνωρίζουμε για το ιερό της Αθηνάς που αναφέρει ο Πausanias στο «πόλισμα» της Καρδαμύλης, η οποία μαρτυρείται ήδη στον Όμηρο. Το Λεύκτρον ιδρύθηκε το 369 π.Χ. από τους Μεσσήνιους, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη ενός προγενέστερου οικισμού στην περιοχή. Γνωστή είναι η θέση της ακρόπολης, όπου υπήρχε ιερό και άγαλμα της Αθηνάς σύμφωνα με τον Πausanias. Από το ιερό πιθανόν προέρχεται η κεφαλή μαρμαρίνου αγαλματίου της Αθηνάς, τυχαίο εύρημα από το χωριό Λεύτρο, που ίσως χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ.

Στη χερσόνησο του Μαλέα η Αθηνά λατρεύεται στις ακροπόλεις του Ασωπού (ως Κυπαρισσία) και της Επιδαύρου Λιμηράς. Η πρώτη πόλη, που ακμάζει κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, δεν υπήρχε πριν τη μέση ελληνιστική περίοδο, ωστόσο στην περιοχή της εντοπίζεται η Κυπαρισσία των αρχαίων συγγραφέων. Η ακρόπολη με το ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας, που αναφέρει ο Πausanias, αναγνωρίζεται σε έναν χαμηλό λόφο σε απόσταση σχεδόν 2 χμ. από τα λείψανα του Ασωπού. Η Επίδαυρος Λιμηρά υπήρξε η σημαντικότερη πόλη της Α Λακωνίας από την κλασική ως την αυτοκρατορική εποχή. Η θέση του ναού της Αθηνάς εντοπίζεται υποθετικά σε ένα άνδρηρο της ακρόπολης.

Στο ακρωτήριο Όνου Γνάθος, το πρώτο ασφαλές αγκυροβόλι μετά τον επικίνδυνο περίπλοο του Μαλέα, σε μία περιοχή με πλούσια λείψανα της Εποχής του Χαλκού, ο Πausanias αναφέρει ένα ιερό της Αθηνάς, ιδρυμένο από τον Αγαμέμνονα, και μνήμα για έναν κυβερνήτη του Μενέλαου. Στην πεδιάδα της Βάτικας βρισκόταν η πόλη Βοιές, που προέκυψε από τον συνοικισμό τριών πόλεων της ευρύτερης περιοχής στον 4^ο αι. π.Χ., χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη μίας προγενέστερης πόλης· σε νόμισμα των αυτοκρατορικών χρόνων εμφανίζεται η Αθηνά. Το ιερό της Αθηνάς στο ακρωτήριο ήταν ενδεχομένως αρκετά πρώιμο και είχε μία απλή μορφή εν είδει περιβόλου, όπως ερμηνεύεται η περιγραφή του από τον Πausanias.

Η περίπτωση των Γερωνθρών είναι αποκαλυπτική για την αποσπασματική εικόνα που σχηματίζεται για μία πόλη και τις λατρείες της με βάση μόνον τις πληροφορίες του Πausanias. Τα ευρήματα υποδεικνύουν την ακμή της πόλης κατά την προ-ρωμαϊκή εποχή, παρόλο που καταστροφική υπήρξε η έντονη οικοδομική δραστηριότητα στο βυζαντινό Γεράκι, κατά την οποία χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό αρχιτεκτονικά μέλη από έναν ή περισσότερους δωρικούς ναούς κι άλλα αρχαία οικοδομήματα, καθώς και επιγραφές, που μαρτυρούν διάφορες λατρείες. Μεταξύ των επιγραφών αναφέρονται και δύο αναθηματικές προς την Αθηνά· η μία εκ των δύο είναι χαραγμένη σε μαρμαρίνη βάση, χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ. και μαρτυρεί για την Αθηνά την επίκληση Ζωστηρία, που μας είναι ουσιαστικά γνωστή από τη Στερεά Ελλάδα. Είναι πιθανότερο η θεά να είχε το δικό της ιερό, παρά να λατρευόταν στο ιερό του Απόλλωνα στην ακρόπολη ή στο ιερό του Άρη, τα οποία μας μαρτυρούνται από τον Πausanias. Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η ανεύρεση δύο εγχάρων επιγραφών των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. «χαλέας» σε όστρακα από ένα σπήλαιο των Κυθήρων, για το οποίο δεν διαθέτουμε

περισσότερες πληροφορίες, όπως κι ένα τυχαίο εύρημα με αναθηματική επιγραφή του β' μισού του 6^{ου} ή των αρχών 5^{ου} αι. από τις Αιγιές.

Σε ένα μικρό ακρωτήριο των Πρασιών της Κυνουρίας ο Πausanίας είδε μικρού μεγέθους χάλκινα αγάλματα της Αθηνάς και τρία των Διοσκούρων ή Κορυβάντων. Είναι δύσκολη η ερμηνεία του μνημείου αυτού, που παραλληλίζεται με τα χάλκινα αγάλματα των Διοσκούρων στην Πέφνο, σε μία διαμετρικά αντίθετη γεωγραφική θέση, στα σύνορα της Λακωνίας με τη Μεσσηνία. Σε μία κρίσιμη στρατηγική θέση, στη μεθόρια περιοχή της Βελμινάτιδος, μαρτυρείται από τους αρχαίους συγγραφείς στον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. το οχυρό Αθήναιον, κτισμένο σε μία ομώνυμη θέση, διαφιλονικούμενη μεταξύ των Λακώνων και των Αρκάδων. Είναι πιθανό το τοπωνύμιο να ανάγεται σε ένα ιερό της Αθηνάς, με το οποίο συνδέεται ο τεκμαιρόμενος από τα αρχαιολογικά δεδομένα προ-ελληνιστικός οικισμός στον Χελμό, ωστόσο στην παρούσα κατάσταση της έρευνας δεν μπορούμε να πούμε τίποτε περισσότερο σχετικά.

Μεσσηνία

Ελάχιστα γνωρίζουμε για την Κυπαρισσία και ουσιαστικά τίποτε για το εκεί ιερό της Αθηνάς, που έφερε ομώνυμη με την πόλη επίκληση κατά τον Πausanία· η θεά συναντάται, επίσης, σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων. Κατά την περίοδο 365-191 π.Χ. η Κυπαρισσία φαίνεται ότι αποτελούσε το λιμάνι της Μεσσηνίας. Ως εκ τούτου, είναι πολύ πιθανό από την πόλη αυτή να μεταφέρθηκε η λατρεία της Αθηνάς Κυπαρισσίας στη Μεσσηνή, που μαρτυρείται από αδημοσίευτες επιγραφές του 3^{ου} αι. π.Χ. με καταλόγους ονομάτων αξιωματούχων στην υπηρεσία της θεάς. Οι ενεπίγραφες στήλες προέρχονται από διαφορετικά σημεία της πόλης και πιθανόν ήταν ενσωματωμένες ως παραστάδες ή θυρώματα σε έναν άγνωστο ναό. Είναι κάπως περίεργο που δεν έχουμε άλλα δεδομένα για ιερά της Αθηνάς στην πρωτεύουσα των Μεσσηνίων, ακόμη περισσότερο που η μοναδική γνωστή λατρεία της σε αυτήν προέρχεται από άλλη πόλη. Η θεά απεικονίζεται, επίσης, σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων της Μεσσηνίας.

Η Πύλος των ιστορικών χρόνων βρίσκεται στο ακρωτήριο Κορυφάσιον, τη βραχύδη χερσόνησο που διαμορφώνεται στο Β άκρο του κόλπου του Ναβαρίνου. Σε αυτό ο Πausanίας αναφέρει μνημεία συνδεδεμένα με το ομηρικό παρελθόν της περιοχής και μόνο ένα ιερό: της Αθηνάς Κορυφασίας. Πιθανόν η λατρεία ανάγεται στην περίοδο της σπαρτιατικής κυριαρχίας, από τη στιγμή, μάλιστα, που οι Λακεδαιμόνιοι ονόμαζαν Κορυφάσιον την Πύλο και η σχέση της με το σπαρτιατικό περιβάλλον υποδεικνύεται από ένα επίγραμμα του Λεωνίδα του Ταραντίνου, στο οποίο γίνεται λόγος για ανάθεση όπλων από τους Λευκανούς στην Αθηνά Κορυφασία. Στη μεσσηνιακή πλέον Πύλο η Αθηνά Κορυφασία φαίνεται ότι είχε κεντρικό ρόλο. Στο ιερό της ορίζεται να στηθεί μία επιγραφή του 1^{ου} αι. π.Χ. και ο ιερέας της ως επώνυμος αξιωματούχος μνημονεύεται σε μία επιγραφή του 2^{ου} ή του 1^{ου} αι. π.Χ. Η Αθηνά απεικονίζεται, επίσης, σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων.

Εξαιτίας της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας ιδίως κατά την Ενετοκρατία έχουν εξαλειφθεί τα ίχνη της αρχαίας Μοθώνης, που βρίσκεται σε μία καίρια θέση για τη θαλάσσια επικοινωνία και αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια, όταν συναντάμε την απεικόνιση της θεάς στα νομίσματα. Ο Πausanίας αναφέρει μόνο ένα ιερό της Άρτεμης και το ναό της Αθηνάς Ανεμώτιδος, το άγαλμα της οποίας είχε αναθέσει ο Διομήδης, που έδωσε και αυτή την επίκληση στην Αθηνά μετά τη σωτήρια επέμβασή της. Από όσα γνωρίζουμε μπορούμε να πούμε ότι η λατρεία της Αθηνάς ήταν από τις αρχαιότερες και σπουδαιότερες της πόλης και συσχετίζεται πιθανόν

με τις πληροφορίες που έχουμε για την αργολική καταγωγή τμήματος του πληθυσμού της: μετά την κατάκτησή της οι Σπαρτιάτες είχαν εγκαταστήσει Ναυπλιώτες, οι οποίοι παρέμειναν στην πόλη μετά τον επαναπατρισμό των Μεσσηνίων.

Η λατρεία της Αθηνάς στην ακρόπολη της Κορώνης εγκαθιδρύθηκε πιθανόν κατά την (επαν)ίδρυση της πόλης στα 365 π.Χ. έχοντας τη λειτουργία της πολιούχου θεότητας, η οποία υποδεικνύεται και από την απεικόνιση της θεάς στα παλαιότερα νομίσματα της Κορώνης. Ο Πausανίας αναφέρει ένα χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς στο ύπαιθρο, που κρατούσε κορώνη, το λαλούν σύμβολο της πόλης. Ίσως στο ιερό που θα υπήρχε στην ακρόπολη βρισκόταν ο τάφος του Θηβαίου οικιστή Επιμηλίδη, στην καταγωγή του οποίου από την Κορώνεια ανάγεται σύμφωνα με μία παράδοση η μετονομασία της πόλης κατά την επαναφορά των Μεσσηνίων. Στην περιοχή της πόλης, από την οποία λίγα είναι γνωστά, είναι πιθανό να προϋπήρχε ένας οικισμός περίοικων.

Στο Β τμήμα της λοφοσειράς Ελληνικά, περίπου 11 χμ. ΒΔ της Καλαμάτας, εντοπίζεται η θέση της Θουρίας. Στα χρόνια του Πausανία ο οικισμός είχε μεταφερθεί στην πεδιάδα, δεν είχε εγκαταλειφθεί όμως εντελώς η άνω πόλη, όπου ο περιηγητής αναφέρει μόνο ερείπια του τείχους και ιερό της Συρίας Θεάς. Εκεί θα πρέπει να βρισκόταν το ιερό της Αθηνάς, στην οποία αποδίδεται από την έρευνα η λειτουργία της πολιούχου θεότητας. Σε δύο επιγραφές του 2^{ου} αι. π.Χ. κατονομάζεται ως επώνυμος αξιωματούχος ο ιερέας της και η θεά εμφανίζεται σε σχεδόν σύγχρονες αυτόνομες κοπές της πόλης· απεικονίζεται επίσης και σε κοπές μεταγενέστερες της επίσκεψης του Πausανία, που δεν αναφέρει κάτι για τη λατρεία της. Κατά την υπό εξέλιξη έρευνα των τελευταίων χρόνων έρχονται στο φως αξιόλογα λείψανα μνημειακών κτηρίων στον βορειότερο λόφο, επαληθεύοντας τις πληροφορίες των ξένων περιηγητών, μεταξύ των οποίων και του ιερού της Αθηνάς, από όσο μπορούμε να κρίνουμε προς το παρόν.

Άγνωστη είναι η θέση των δύο ιερών της Αθηνάς Νεδουσίας, που μας παραδίδονται μόνο από τον Στράβωνα σε ένα προβληματικό χωρίο. Η επίκληση της Αθηνάς ανάγεται προφανώς στον ποταμό Νέδοντα και έχουν εκφραστεί υποθέσεις για τον εντοπισμό των δύο ιερών σε διάφορα σημεία της πορείας του. Η λεκάνη του Νέδοντα, που πηγάζει στον Ταΰγετο, αντιστοιχεί περίπου στη Δενθελιάτιδα, περιοχή διαφιλονικούμενη μεταξύ των Μεσσηνίων και των Λακεδαιμόνιων. Ο ποταμός εκβάλλει κοντά στις Φαρές, που ταυτίζονται με την Καλαμάτα, όπου και θα βρισκόταν το ένα εκ των δύο ιερών της Αθηνάς. Το άλλο ιερό εντοπίζεται από τον Στράβωνα στην αινιγματική Ποιάεσσα.

ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Το σωζόμενο ιερό στην ακρόπολη της Στυμφάλου και το ζήτημα της ταύτισής του

Στην ακρόπολη της αρκαδικής Στυμφάλου ήταν ορατός κατά τον 19^ο αι. ένας ναός, ο οποίος αποδιδόταν στην Άρτεμη ή στην Ήρα με βάση τη μαρτυρούμενη από τις γραπτές πηγές σημασία των δύο θεαινών στο πάνθεον της πόλης, μέχρι την ανεύρεση στην περιοχή του από τον Ορλάνδο ενός όρου με την επιγραφή «Πολιάδος». Το ιερό αποτέλεσε από το 1994 έναν από τους βασικούς τομείς των канаδικών ανασκαφών στη Στύμφαλο. Η επικείμενη δημοσίευση αναμένεται να ρίξει φως σε διάφορα ζητήματα χρονολόγησης και ερμηνείας όσον αφορά το ιερό συνολικά αλλά και τα επιμέρους στοιχεία του, ορισμένα εκ των οποίων παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, και κατ' επέκταση να πλουτίσει τις γνώσεις μας για τη μικρή αυτή αρκαδική πόλη αλλά και όψεις της αρχαιοελληνικής θρησκείας. Πρωτίστως, βέβαια, να οδηγήσει στην ασφαλή ταύτιση του ιερού, η απόδοση του οποίου στην Αθηνά διατυπώνεται έως τώρα με λιγότερη ή περισσότερη επιφύλαξη. Με ασφάλεια μπορούμε να πούμε ότι στον 4^ο αι. π.Χ. βρίσκονταν σε χρήση τα βασικά συστατικά στοιχεία του ιερού: ο ναός, το άνδρηρο με τον βωμό στα Α του, καθώς και η πρώτη οικοδομική φάση του Κτηρίου Α, όπως ονομάστηκε από τους Καναδούς το «οίκημα των ιερών» του Ορλάνδου.

Το ζήτημα της ταύτισης της κατόχου θεότητας του ιερού στην ακρόπολη της Στυμφάλου είναι εξαιρετικά διδακτική από πολλές απόψεις. Καταδεικνύει ότι δεν είναι εύκολο να ταυτίσουμε τη θεότητα που λατρεύεται σε ένα οποιοδήποτε ιερό, ακόμη κι αν διαθέτουμε αρκετά δεδομένα διαφορετικών κατηγοριών για το ίδιο το ιερό αλλά και για την πόλη στην οποία βρίσκεται. Αναδεικνύει την προσοχή με την οποία πρέπει να αντιμετωπίζονται τα αρχαιολογικά δεδομένα στο πεδίο και εκτός αυτού και την αναγκαιότητα της τελικής δημοσίευσης των ανασκαφών, ώστε να υπάρχει μία ολοκληρωμένη εικόνα για το ιερό και τη λατρεία. Εν όψει αυτής είναι που αναγνωρίστηκαν πολύ πρόσφατα τα τμήματα τριών επιγραφών σε μικροευρήματα από το ιερό, που συνηγορούν για την ύπαρξη λατρείας της Ειλείθυιας, γεγονός που θέτει επί άλλης βάσεως την εξέταση των δεδομένων³⁵⁷⁴. Υπογραμμίζεται, έτσι η πρωταρχική βαρύτητα που πρέπει να έχουν τα επιγραφικά ευρήματα για την ταύτιση ενός ιερού, χωρίς, από την άλλη, να εκλαμβάνονται a priori ως αποδεικτικά στοιχεία, από τη στιγμή μάλιστα που υπάρχουν ερωτηματικά: δεν είναι σαφείς οι πληροφορίες ανεύρεσης του Ορλάνδου για τον όρο, που σήμερα είναι χαμένος. Επιπλέον, η περίπτωση της Στυμφάλου δείχνει πόσο ρευστά είναι τα όρια μεταξύ των σφαιρών επιρροής των θεοτήτων, αλλά και της ίδιας της θεότητας ανά περιοχή και εποχή. Αναζητώντας τη φύση της λατρείας μίας θεότητας μέσα από τα ευρήματα ενός ιερού θα πρέπει πρωταρχικά να είμαστε βέβαιοι για την ταύτισή του, ειδάλως δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος, κατά τον οποίο τα διαθέσιμα δεδομένα εναρμονίζονται με διαπιστωμένα παράλληλα, ώστε να τεκμηριωθεί η ταύτιση, και στη συνέχεια μετατρέπονται σε μαρτυρίες για τη φύση της λατρείας της θεότητας.

Ουσιαστικά η απόδοση του ιερού της Στυμφάλου στην Αθηνά οφείλεται στον χαμένο όρο. Βέβαια, η θέση του ιερού στην κορυφή της ακρόπολης θα μπορούσε από μόνη της να καταστήσει αυτή

³⁵⁷⁴ Από το διαδίκτυο αντλήσαμε αυτές τις πληροφορίες, που εικάζουμε ότι θα παρουσιάστηκαν στη διάλεξη του Schaus στην Αθήνα τον Μάιο του 2010 με θέμα «Arkadian aniconic pillars and Eileithyia at Stymphalos». Στο άρθρο των Williams – Schaus 2001 αναλύονται τα δεδομένα από το ιερό σε άμεσο συσχετισμό με τη λατρεία της Αθηνάς.

τη θεά ως υποψήφια κάτοχο του ιερού, ενώ η θεά ως Πολιάς συναντάται στην ακρόπολη. Η πιθανή απεικόνιση της Αθηνάς σε μία αργυρή σφενδόνη δακτυλιδιού από το ιερό δεν αποτελεί ούτε καν ένδειξη για την ταύτιση. Ως επιχείρημα για την απόδοση του ιερού στην Αθηνά έχει χρησιμοποιηθεί η ανεύρεση αγνύθων στο Δ πρόσκτισμα του βοηθητικού Κτηρίου Α, που ερμηνεύονται με την παρουσία ενός αργαλειού στον χώρο. Ωστόσο, ευρήματα που σχετίζονται με την ύφανση και τα ενδύματα ως προσφορές των γυναικών συναντώνται σε ιερά και άλλων γυναικείων θεοτήτων, ενώ η λατρευτική πρακτική προσφοράς ενδύματος στη θεότητα στο πλαίσιο τελετουργικού που μπορεί να αφορά την ένδυση του λατρευτικού αγάλματος ισχύει για διάφορες θεότητες, ακόμη κι ανδρικές.

Αν δεν υπήρχε ο ενεπίγραφος όρος, είναι πολύ πιθανό το ιερό να αποδιδόταν στην Άρτεμη εξαιτίας των ευρημάτων του και δεδομένης της σημασίας της θεάς για τη Στύμφαλο. Η λατρευόμενη θεότητα προσδιορίζεται ως γυναικεία με βάση τα πολλά κοσμήματα και τη σχεδόν απόλυτη κυριαρχία γυναικείων μορφών στα πήλινα ειδώλια. Της προσδίδεται από το μαρμάρινο άγαλμα του παιδιού και μερικά πήλινα ειδώλια η όψη της κουροτρόφου, που είναι συνηθέστερη για την Άρτεμη, στην οποία φαίνεται να παραπέμπει επίσης η διατήρηση του φυσικού βραχώδους εδάφους ως δαπέδου του ναού. Από την άλλη, το ενδιαφέρον για τα παιδιά θα μπορούσε να εξηγηθεί ενδεχομένως από την εποχή, καθώς στον 4^ο αι. π.Χ. παρατηρείται γενικώς μία στροφή προς την ιδιωτική σφαίρα, ή ακόμη και με βάση τον ρόλο της Αθηνάς ως προστάτιδας, ως εγγυήτριας της ευημερίας της πόλης και των κατοίκων της, όπως συνήθως ερμηνεύεται η κουροτροφική όψη που φαίνεται να αποδίδεται στην Αθηνά αλλού. Ως επιχείρημα υπέρ της απόδοσης του ιερού στην Αθηνά έχει εκφραστεί η σκέψη ότι η λατρεία της είχε εγκαταλειφθεί ουσιαστικά στα χέρια των γυναικών εξαιτίας της τακτικής απουσίας των ανδρών ως μισθοφόρων. Επιπλέον, κάποια από τα κοσμήματα, που συναντώνται εξάλλου σε ιερά της Αθηνάς και άλλων θεοτήτων, έχουν συσχετιστεί με αναθέτες άντρες.

Δεν γνωρίζουμε τις συνθήκες και τα συμφραζόμενα ανεύρεσης του ενεπίγραφου όρου «παρά το οίκημα των ιερέων». Δεν μπορούμε να πούμε αν ο λίθος βρέθηκε *in situ* και δεν είναι καθόλου απίθανο να «μετακινήθηκε», ίσως ήδη κατά την ύστερη αρχαιότητα, όταν ο χώρος του ιερού χρησιμοποιήθηκε για ταφές. Είναι πολύ πιθανό το ιερό της Αθηνάς να βρίσκεται σε κάποιο άλλο σημείο της ακρόπολης, σε χαμηλότερο επίπεδο στα Α του ανασκαμμένου ιερού, όπου, μάλιστα, ο Ορλάνδος είχε επισημάνει την ύπαρξη ακόμη δύο θεμελιώσεων ναών και λαξευμάτων μικρότερων ιερών· από τους Καναδούς ανασκαφείς αναφέρεται ότι η πυκνή βλάστηση υπήρξε βασικά αποτρεπτική για τον εντοπισμό των δύο θεμελιώσεων. Σε περίπτωση που δεχθούμε ότι ο όρος ανήκει στο ανασκαμμένο ιερό, θα δεχόμασταν ότι στο ιερό της Αθηνάς «φιλοξενούνταν» και άλλες λατρείες. Δεν ξέρουμε κατά πόσο θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε αν η επιγραφή ήταν χαραγμένη σε έναν πραγματικό όρο ή αν ο λίθος μπορεί να επιδεχθεί άλλης ερμηνείας. Τα δύο αυτά ενδεχόμενα αποκτούν βαρύτητα από τη στιγμή που έχουν βρεθεί οι πέντε ανεικονικές στήλες Β του ναού, που μαρτυρούν τη λατρεία περισσότερων θεοτήτων στο ιερό, και ο «tetragonos» στο εσωτερικό του ναού, στύλος στον οποίο αποδίδεται λατρευτική λειτουργία. Από τη στιγμή που προς το παρόν διαθέτουμε λίγες πληροφορίες για αυτές και ο λίθος του Ορλάνδου είναι χαμένος, δεν μπορούμε να προβούμε σε συγκρίσεις. Η ανεικονική λατρεία αποτελεί, πάντως, ένα πολύ ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ιερού της Στυμφάλου, που επιβεβαιώνει αρχαιολογικά την προτίμηση των Αρκάδων για τέτοιου είδους παραστάσεις των θεοτήτων.

Φαντάζει ελκυστικό να αποδώσουμε το ιερό της ακρόπολης στην Άρτεμη Βραυρωνία, την οποία με έκπληξη συναντάμε σε μία επιγραφή του πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ. από τη Στύμφαλο. Ως

αντίρρηση θα μπορούσε να ειπωθεί, εκτός των άλλων, ότι το ιερό χαρακτηρίζεται στην επιγραφή ως τόπος έκθεσης επιγραφών και δεν διαθέτουμε κάποιο τέτοιο εύρημα από το ιερό. Επιπλέον, δεν έχει αναγνωριστεί κάποιο πήλινο ειδώλιο που να απεικονίζει την Άρτεμη, για παράδειγμα, σαν εκείνα που είχε βρει ο Ορλάνδος στη δεξαμενή κάτω από την ακρόπολη. Το ζήτημα περιπλέκεται από τα δεδομένα που έχουμε για τις λατρείες της Άρτεμης στη Στύμφαλο. Εφόσον από τα αρχαιολογικά δεδομένα προκύπτει ότι το ιερό δεν λειτουργούσε κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια, δεν μπορεί να ταυτίζεται με το ιερό της Άρτεμης Στυμφαλίας που περιγράφει ο Πausanias, το οποίο εξάλλου θεωρείται ότι δεν θα είχε μία τόσο ταπεινή εμφάνιση. Δεν γνωρίζουμε τις περιστάσεις της εισαγωγής της λατρείας της Άρτεμης Βραυρωνίας από την Αθήνα στη Στύμφαλο, αν και υπογραμμίζονται οι στενές σχέσεις των δύο πόλεων κατά το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Έχει μάλιστα εκφραστεί η υπόθεση στο πλαίσιο αυτό να εξηγείται η παρουσία μίας υστεροαρχαϊκής κόρης στο ιερό της ακρόπολης, ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο του, που χρήζει ερμηνείας και μπορεί να συμβάλει στο ζήτημα της ταύτισής του. Πρόκειται για το πρωιμότερο σωζόμενο εύρημα όχι μόνον από το ιερό, αλλά και από αυτά που έχουν εντοπιστεί εντός της τειχισμένης πόλης. Η Στύμφαλος επανασχεδιάστηκε, αν όχι ιδρύθηκε στη θέση αυτή, κατά το «ιπποδάμειο» σύστημα και περικλείσθηκε με τείχη κάποια στιγμή στον 4^ο αι. π.Χ., όπως προέκυψε από τις καναδικές έρευνες. Δεν έχει ερμηνευθεί προς το παρόν η προγενέστερη δραστηριότητα που μαρτυρείται στην περιοχή της πόλης και ανάγεται έως τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. Ουσιαστικά άγνωστη παραμένει η πρωταρχική θέση και η λειτουργία της κόρης, όπως εξάλλου και ενός κούρου που πιθανόν διασώζεται σε ένα μαρμάρινο θραύσμα από το ιερό.

Η διαμόρφωση του πρώιμου ιερού της Τεγέας και η εξέλιξή του

Χάρη στις νεότερες μελέτες και τις νορβηγικές ανασκαφές στο ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, των οποίων εκκρεμεί η τελική δημοσίευση, όχι μόνον εμπλουτίστηκε ο όγκος των πληροφοριών και αποκτήθηκαν δεδομένα για τη διαλεύκανση προβληματικών σημείων του υστεροκλασικού ιερού, αλλά διαπιστώθηκε και επικυρώθηκε η ύπαρξη αρχαϊκού ναού, και, ακόμη περισσότερο, ήρθαν στο φως οικοδομικά κατάλοιπα από τις πρώτες φάσεις του ιερού, η ύπαρξη των οποίων δηλωνόταν από τα μικροευρήματα των παλαιότερων ανασκαφών. Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του υστεροκλασικού σηκού, στην περιοχή μεταξύ των δύο θεμελιώσεων του εσωτερικού στυλοβάτη του αρχαϊκού ναού, βρέθηκαν δύο αλληπάλλληλα αψιδωτά κτίσματα της υστερογεωμετρικής περιόδου, τα οποία φαίνεται ότι διαδέχθηκαν ένα πρωιμότερο κτίσμα στην ίδια περιοχή. Στην περιοχή του υστεροκλασικού πρόναου εντοπίστηκε μία εγκατάσταση επεξεργασίας μετάλλων, κάτω από την οποία βρέθηκε ένας «βόθρος», το περιεχόμενο του οποίου σηματοδοτεί την αρχή της λατρείας στον ύστερο 10^ο αι. π.Χ. Κάποια στοιχεία για το ιερό αυτής της φάσης αποκτήθηκαν από τη διερεύνηση της λεγόμενης Β περιοχής, παρόλο που εκεί η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βάθος.

Έτσι, το ιερό της Τεγέας μπορεί να συγκαταλεχθεί στα σχετικά λίγα ιερά του ελληνικού κόσμου οι απαρχές των οποίων ανάγονται με βεβαιότητα στον ύστερο 10^ο αι. π.Χ. Δεδομένων των πολλών ενδείξεων για προγενέστερη δραστηριότητα στο ιερό δεν αποκλείεται η λατρεία να ανάγεται σε παλαιότερους χρόνους, ακόμη και να υπάρχει μία συνέχεια από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, η οποία ωστόσο θα πρέπει να αποδειχθεί και να τεκμηριωθεί από την αρχαιολογική έρευνα, όπως παραδέχονται και οι ίδιοι οι ανασκαφείς παρά τη θετική τους αντιμετώπιση απέναντι σε μία τέτοια προοπτική. Εξάλλου, εξαιρετικά ελάχιστα είναι οι περιπτώσεις κατά τις οποίες τεκμηριώνεται η

αδιάσπαστη συνέχεια της λατρείας από την Εποχή του Χαλκού σε ιερά των ιστορικών χρόνων, γεγονός που υπογραμμίζεται με έμφαση στη νεότερη έρευνα³⁵⁷⁵.

Ιδιαίτερα για το ιερό της Τεγέας η προοπτική αυτή αναμένεται με ενδιαφέρον, εφόσον πρόκειται για ένα από τα σπουδαιότερα ιερά της Αρκαδίας, μίας περιοχής που θεωρείται ότι δεν επλήγη τόσο από τις αναταράξεις στο τέλος της Εποχής του Χαλκού και ότι στη διάλεκτό της διατηρήθηκαν πολλά στοιχεία της μυκηναϊκής γλώσσας. Ως εκ τούτου δεν αποκλείεται να επιβίωσαν και θρησκευτικές αντιλήψεις και πράξεις, οι οποίες αναγνωρίζονται συνήθως στον ιδιαίτερο και «πρωτόγονο» χαρακτήρα ορισμένων λατρειών της Αρκαδίας. Πραγματευόμενη τα πρώιμα ευρήματα από το ιερό η Voyatzis³⁵⁷⁶ είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι κάποια από τα γεωμετρικά αναθήματα φαίνεται να σχετίζονται με μυκηναϊκές αντιλήψεις, οι οποίες θα επιβίωσαν στην περιοχή, ακόμη κι αν δεχτούμε ότι δεν υπήρχε συνέχεια της λατρείας στο ιερό. Είχε θεωρήσει πολύ πιθανό στην περιοχή αυτή να λατρεύεται από το τέλος της μυκηναϊκής εποχής μία τοπική θεότητα της γονιμότητας και με ιδιότητες προστάτιδας που θα ονομαζόταν Αλέα.

Με βάση τα νεότερα δεδομένα η Voyatzis συμπεραίνει ότι στην πρώιμη φάση του ιερού η λατρευόμενη θεά είχε βασικά τις ιδιότητες μίας Πότνιας Θηρών και μίας θεότητας της γονιμότητας, ιδιότητες που συνηθέστερα σχετίζονται με την Άρτεμη, την Ήρα και τη Δήμητρα³⁵⁷⁷. Υπέρ αυτής της ταύτισης προβάλλονται τα τρία γυμνά γυναικεία ειδώλια, δύο χάλκινα κι ένα πήλινο, η μικρή γυμνή γυναικεία μορφή καθιστή πλευρικά σε άλογο και ο εγχάρακτος δίσκος με τη γυμνή γυναίκα πάνω σε άλογο που κρατά παπαρούνα, τα υπόλοιπα χάλκινα ειδώλια των ανθρώπινων μορφών, η μοναδικότητα για την Αρκαδία της ύπαρξης χάλκινων ειδωλίων ελαφιών, όπως και το περίαπτο της χελώνας, αλλά και τα περίαπτα με τη μορφή του ροδιού³⁵⁷⁸. Ταυτόχρονα, άλλα αναθήματα σύμφωνα με τη Voyatzis αποδίδουν στη λατρευόμενη θεά ιδιότητες που εναρμονίζονται περισσότερο με τη γνωστή εικόνα της Αθηνάς. Τα μικρογραφικά στοιχεία οπλισμού όπως και τα δύο μικρά χάλκινα ειδώλια οπλιτών παραπέμπουν στην Αθηνά ως αποδέκτρια πολλών αναθημάτων σε σχέση με τον πόλεμο στα ελληνικά ιερά³⁵⁷⁹. Τα περισσότερα από 100 χάλκινα περίαπτα με τη μορφή σφραγίδων και ροδιών, που είναι ελάχιστα γνωστά από άλλα ιερά, αν πράγματι είναι αγνύθες, τότε παραπέμπουν στη

³⁵⁷⁵ Βλ. τελευταία για τη σχετική συζήτηση Kyrieleis 2006, 62-70, όπου η περίπτωση της Τεγέας αντιμετωπίζεται ως ένα πιθανό παράδειγμα συνέχισης της λατρείας έστω και σε μικρή κλίμακα. Τα τελευταία χρόνια έχει αναδειχθεί ιδιαίτερα το ιερό του Απόλλωνα και της Άρτεμης στο Καλαπόδι ως αδιαμφισβήτητη περίπτωση ιερού όπου τεκμηριώνεται η αδιάσπαστη συνέχεια της λατρείας από την Εποχή του Χαλκού. Εξαιρετικά διδακτική είναι η περίπτωση του δελφικού ιερού της Αθηνάς Προναίας, όπου τα πολυάριθμα μυκηναϊκά ειδώλια θεωρούνταν επί μακρόν ως απόδειξη για την ύπαρξη ενός προδρομικού μυκηναϊκού ιερού, μέχρις ότου διαπιστώθηκε ότι στην πραγματικότητα βρέθηκαν σε πρώιμα αρχαϊκά συμφραζόμενα, και μάλιστα πιθανόν εναποτέθηκαν ως προσφορές στο πλαίσιο της τελετουργικής ίδρυσης του ιερού.

³⁵⁷⁶ Βλ. Voyatzis 1990, 270-271.

³⁵⁷⁷ Βλ. Voyatzis 2002, 164.

³⁵⁷⁸ Παρόλο που είναι σχεδόν κοινός τόπος η σύνδεση των γυμνών γυναικείων μορφών με τη γονιμότητα, ωστόσο δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την άποψη, σύμφωνα με την οποία η γυμνότητα δεν αποτελεί τίποτε άλλο πέραν μίας σύμβασης της γεωμετρικής τέχνης, βλ. Kyrieleis 2006, 87-88. Για ένα χάλκινο γυναικείο ειδώλιο του 8^{ου} αι. π.Χ. από την Ακρόπολη βλ. Ridgway 1992, 120.

³⁵⁷⁹ Voyatzis 1990, 201· Voyatzis 2002, 165.

θεά της ύφανσης. Η Voyatzis παρά τις αρχικές επιφυλάξεις της επανέρχεται σε αυτή την ερμηνεία³⁵⁸⁰. Από την ποικιλία των όψεων που χαρακτηρίζουν την πρώιμη θεότητα και η έμφαση στις οποίες μεταβάλλεται στο πέρασμα του χρόνου ανάλογα και με τις ανάγκες των λατρευτών οι ιδιότητες της πολεμικής και προστάτιδας θεάς επισκίασαν τις υπόλοιπες και τελικά κυριάρχησαν στη λατρεία που συνδέθηκε με την Αθηνά τον ύστερο 7^ο ή τον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ.³⁵⁸¹.

Κατά τον 8^ο αι. π.Χ. παρατηρείται μία εντατικοποίηση της λατρευτικής δραστηριότητας, ενώ από τα μέσα του αιώνα και στο εξής αυξάνεται εντυπωσιακά ο αριθμός των ευρημάτων και ανιχνεύεται οικοδομική δραστηριότητα. Από την άποψη αυτή το ιερό της Τεγέας φαίνεται να ακολουθεί τις εξελίξεις του υπόλοιπου ελληνικού κόσμου, όπου στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. εδραιώνονται ή και ακμάζουν τα πρώιμα ιερά. Οι δύο αφιδωτοί ναοί του ιερού της Τεγέας προστίθενται στα σχετικά λίγα σωζόμενα δείγματα των πρώιμων ελληνικών ναών, αν και δεν είναι εύκολο να ενταχθούν σε κάποιο ερμηνευτικό πλαίσιο με βάση τις θεωρίες που έχουν προταθεί. Είναι ασυνήθιστη για τη γεωμετρική εποχή η κατασκευαστική τεχνική τους. Η «πρωτόγονη» εμφάνιση και η μη λειτουργικότητά τους οδήγησαν ακόμη και στην υποθετική απόδοση λατρευτικής υπόστασης στα ίδια τα κτίσματα. Είναι ενδιαφέρον ότι οι «καλύβες» της Τεγέας αντιστοιχούν στην παράδοση για τον πρώτο ναό από δάφνη του Απόλλωνα στους Δελφούς, όπως ανάλογα για τον τρίτο χάλκινο ναό του Απόλλωνα τα ευρήματα από το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου στη Σπάρτη, που υποδεικνύουν ότι οι τοίχοι έφεραν χάλκινη επένδυση. Από το εσωτερικό των αφιδωτών της Τεγέας απουσιάζουν σαφή ίχνη επιφανειών χρήσης, και ίσως μόνο κάποιες αινιγματικές πασσαλότρυπες μπορούν να ερμηνευθούν σε σχέση με κάποια αντικείμενα, που θα είχαν λατρευτική ή τελετουργική σημασία. Δεν μπορούμε όμως να πούμε τίποτε για τις λατρευτικές πρακτικές που θα σχετιζόνταν με αυτά, ούτε καν αν αυτές υπήρχαν. Αν όμως δεχτούμε αυτή την άποψη, θα πρέπει ίσως να μην αποκλείσουμε ότι θα υπήρχε και μία απεικόνιση της θεότητας, ενώ η παρουσία της μπορεί να δικαιολογούσε περαιτέρω το «άβατο» των αφιδωτών.

Δεν έχουμε σαφή στοιχεία για τη διαμόρφωση του ιερού μετά την καταστροφή των αφιδωτών κατά τον 7^ο αι. π.Χ., οπότε χρονολογούνται πολλά από τα αναθήματα. Το μοναδικό οικοδομικό στοιχείο που σώζεται κατά χώραν και ανάγεται σε αυτή την περίοδο είναι η αινιγματική λίθινη «πλατφόρμα», που παλαιότερα θεωρούνταν ως η υποθεμελίωση της βάσης των λατρευτικών αγαλμάτων του υστεροκλασικού ναού. Στη Β περιοχή του ιερού έχουν βρεθεί τα κατεστραμμένα λείψανα ενός κτίσματος που χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ., ωστόσο υπάρχουν ερωτηματικά για την πρωταρχική μορφή και θέση του, που δεν αποκλείεται να εντοπίζεται στην ίδια θέση με των υπόλοιπων ναών. Παρά τη διαφορά στο σχήμα και στο μέγεθος ίσως συναντάμε στην «πλατφόρμα» της Τεγέας την ίδια λογική με τα λεγόμενα «circular pavings», μικρές κυκλικές λίθινες κατασκευές στην πλειονότητά τους υπαίθριες, που συναντώνται από τον 10^ο έως τον 7^ο αι. π.Χ. σε σχέση με προγενέστερα κτήρια και σε ορισμένες αναγνωρίζεται λατρευτική σημασία³⁵⁸².

³⁵⁸⁰ Βλ. Voyatzis 2002, 165 με σημ.40, 167· Voyatzis 1998, 140.

³⁵⁸¹ Βλ. Voyatzis 1998, 140-141· Voyatzis 2002, 165.

³⁵⁸² Βλ. Mazarakis Ainian 1997, 122-123. Ως παράδειγμα αναφέρουμε το μεγάλο αφιδωτό κτήριο της Ασίνης του 10^{ου} αι. π.Χ. («Building C»), πάνω στο οποίο κατασκευάστηκε στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, μετά την ερείπωσή του, ένα κυκλικό λίθινο δάπεδο («Structure 74F») πιθανόν λατρευτικού χαρακτήρα· βλ. Mazarakis

Η θέση της «πλατφόρμας» και η κόγχη που διαμορφώνεται σε αυτήν φαίνεται να διαφυλάσσουν την ανάμνηση των προγενέστερων ναών (ιδίως του πρώιμου αψιδωτού με τη συγκέντρωση των οπών στην αψίδα του), που αντιστοιχεί πιθανόν στη μεταγενέστερη θέση του λατρευτικού αγάλματος. Ανάλογες υποθέσεις έχουν εκφρασθεί με βάση τις διαθέσιμες ενδείξεις για τη δημιουργία μίας προσωρινής κατασκευής γύρω από το αρχαϊκό λατρευτικό άγαλμα μετά την καταστροφή του ναού, που λήφθηκε υπόψη κατά την κατασκευή του υστεροκλασικού ναού και εξηγεί, έτσι, τον σχεδόν ταυτόσημο προσανατολισμό του. Προκύπτει, δηλαδή, ότι ο πυρήνας γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε το ιερό διαχρονικά βρίσκεται στην περιοχή των αψίδων των γεωμετρικών ναών, διαπίστωση που εναρμονίζεται με τις σκέψεις για την ερμηνεία τους. Στο πέρασμα των αιώνων σταθερή παρέμεινε η περιοχή αυτή, ενώ παρατηρείται η μετακίνηση του βωμού σε αντίθεση με την πρακτική που παρατηρείται σε άλλα ιερά. Το στοιχείο της διατήρησης του ναού στην ίδια θέση του ιερού θεωρείται από τον Roux³⁵⁸³ ως χαρακτηριστικό των «temples-sanctuaires», όπως ονομάζει τους ναούς με ιδιαίτερα στοιχεία στο εσωτερικό τους, στο οποίο λαμβάνουν χώρα διάφορες τελετουργίες. Είναι ενδιαφέρον πως και δύο άλλα χαρακτηριστικά αυτών των ναών συναντώνται πιθανόν βάσει ενδείξεων στον υστεροκλασικό ναό της Τεγέας: η ύπαρξη επιπλέον θύρας και εσωτερικού βωμού.

Η θέση του βωμού στο πρώιμο ιερό δεν είναι γνωστή. Δεν αποκλείεται να σχετίζεται, όπως έχει προταθεί, με τον σημαντικό αποθέτη στη ΒΑ γωνία του υστεροκλασικού ναού, από τα θεμέλια του οποίου και θα καταστράφηκε. Κοντά βρίσκεται και η πηγή, ένα άλλο «landmark» του ιερού. Η τέλεση θυσιών και πιθανότατα και κοινών λατρευτικών γευμάτων στον χώρο του ιερού υπαγορεύεται από τα ευρήματα. Στα στρώματα των αψιδωτών ναών έχουν βρεθεί μερικά όστρακα και πολλά οστά ζώων που φέρουν ίχνη φωτιάς³⁵⁸⁴. Τα οστά ανήκουν σε βοοειδή, αιγοπρόβατα ή χοίρους, ενώ έχει παρατηρηθεί ότι λείπουν κάποια τμήματα π.χ. τα κρανία και τα κέρατα. Σύμφωνα με τα ίχνη που φέρουν προφανώς ψήθηκαν σε ανοικτές φωτιές κατά τη διάρκεια συνεστιάσεων, μάλιστα μερικά φαίνεται ότι έχουν φαγωθεί από σκύλους. Ίσως με αυτές τις συνεστιάσεις σχετίζονται οι σιδερένιοι οβελοί³⁵⁸⁵, αλλά και το πλήθος των ανοικτών αγγείων που έχει βρεθεί³⁵⁸⁶. Είναι πιθανό το ιερό της Αλέας, ευρισκόμενο σε κεντρική θέση της πεδιάδας, να λειτούργησε στα γεωμετρικά χρόνια ως βασική εστία λατρείας, και κυρίως ως τόπος συγκέντρωσης του πληθυσμού που θα κατοικούσε στους γύρω οικισμούς, όπως γνωρίζουμε από άλλες περιπτώσεις³⁵⁸⁷. Ίσως δεν είναι τυχαίο που κοντά σε αυτό το ιερό αναπτύχθηκε στη συνέχεια η συνοικισμένη πόλη.

Μετά το «χάσμα» του 7^{ου} αι. π.Χ. η ανέγερση ενός μεγαλειώδους ναού, η ανάμνηση του οποίου επιβίωσε ως τα χρόνια του Πausανία, σηματοδοτεί μία τομή για τη μνημειακή διαμόρφωση και τη ζωή του ιερού αλλά και για την ιστορία της Τεγέας. Γενικώς θεωρείται ότι πίσω από ένα τέτοιο εγχείρημα υποκρύπτεται μία πολιτική και οικονομική οργάνωση, τους στόχους της οποίας εξυπηρετεί,

Ainian 1997, 68-69, ο οποίος υποθέτει ότι κατασκευάστηκε σε ανάμνηση του σημαντικού κατόχου του αψιδωτού κτηρίου και τη λατρεία αυτού, χωρίς να αποκλείει την οικιστική λειτουργία του δαπέδου.

³⁵⁸³ Βλ. Roux 1979, 124 και ιδίως Roux 1984β, 162-166.

³⁵⁸⁴ Βλ. Østby κ.ά. 1994, 99 με σημ.46· Nordquist 2002, 150 με σημ.6.

³⁵⁸⁵ Mazarakis Ainian 1997, 81 σημ.392. Πρβλ. Voyatzis 1998, 137· Voyatzis 2002, 160.

³⁵⁸⁶ Morgan 1997, 189· Morgan 1999, 396.

³⁵⁸⁷ Για τη λειτουργία αυτή κάποιων πρώιμων ιερών βλ. ενδεικτικά De Polignac 1996, 64, 66 και De Polignac 2000, 48, 69.

και η οποία, ταυτόχρονα, κρίνεται απαραίτητη για την υλοποίησή του. Από αυτή την άποψη ίσως δεν είναι τυχαίο πως ο συνοικισμός της Τεγέας φαίνεται να ανάγεται νωρίς στον 6^ο αι. π.Χ. Στη συλλογιστική αυτή εμπλέκεται και το γεγονός της ανόδου της Λακωνίας αυτή την περίοδο. Συνδεόμενο με την ύπαρξη και τη ζωή της πόλης το ιερό της Αλέας αναπόφευκτα μετατρέπεται σε θεματοφύλακας της ιστορίας και της ταυτότητας των Τεγεατών, όπως διαφαίνεται από τη μαρτυρία των αρχαίων συγγραφέων.

Η ιερότητα της περιοχής των ναών και η ερμηνεία τους ως «temples-sanctuaires» μπορούν να εξηγήσουν τις διαπιστώσεις για το ζήτημα του λατρευτικού αγάλματος του αρχαϊκού ναού, γιατί, δηλαδή, μεσολάβησε χρόνος από την κατασκευή του ναού ως τη δημιουργία του αγάλματος, το οποίο θα ήταν μικρό για έναν τόσο μεγάλο ναό· και ακόμη περισσότερο γιατί με τον περίλαμπρο νέο υστεροκλασικό ναό δεν δημιουργήθηκε μία αντίστοιχη εικόνα της θεάς. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να ενταχθεί η υπόθεση του Østby για την πιθανή ύπαρξη αδύτου στον αρχαϊκό ναό ή η ερμηνεία της Voyatzis για τη μικρή μαρμάρινη προτομή ως απεικόνιση της Αλέας κατά τον 7^ο αι. π.Χ. Όλα αυτά τα ζητήματα μπορεί να σχετίζονται με ιδιαίτερες όψεις της τεγεατικής λατρείας και ίσως ιδιαίτερα με το ζήτημα της ύπαρξης της τοπικής θεότητας Αλέας, που συνδέθηκε κάποια στιγμή με την Αθηνά. Φαίνεται ότι η σύνδεση αυτή θα υλοποιήθηκε τουλάχιστον σε επίσημο επίπεδο το αργότερο με την κατασκευή του λατρευτικού αγάλματος από τον Ένδοιο. Ίσως δηλαδή εκείνα τα χρόνια και αργότερα από την ανέγερση του ναού, αν όχι ήδη με το κτίσιμό του, κρίθηκε απαραίτητο η εικόνα της θεάς να αναγνωρίζεται ως Αθηνά και ως εκ τούτου ανατέθηκε η δημιουργία της σε έναν γνωστό γλύπτη, ο οποίος φαίνεται από όσα γνωρίζουμε για το έργο του ότι συνέβαλε ιδιαίτερα στην εικονογραφία της θεάς. Όπως παρατηρεί, εξάλλου, τελευταία η Voyatzis η ανέγερση του μνημειακού αρχαϊκού ναού συμπίπτει με μία αυξανόμενη τάση σύνδεσης της τοπικής θεότητας με την πανελλήνια θεά σε μία διαδικασία συγχώνευσης, που όπως και σε άλλες περιπτώσεις, γίνεται ορατή σταδιακά³⁵⁸⁸.

Απαρχές και φάσεις των ιερών της Αθηνάς

Με τους περιορισμούς που τίθενται από την κατάσταση των γνώσεών μας επιχειρούμε στη συνέχεια μία διαγραμματική παρουσίαση των απαρχών της λατρείας και των βασικών φάσεων που διαπιστώνονται σε σωζόμενα ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο, κατά την οποία αναδεικνύονται ζητήματα που αφορούν όψεις της λατρείας και τη σχέση με άλλα ιερά και τις πόλεις στις οποίες εντάσσονται.

Η αρχή της λατρείας στο ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα τοποθετείται με βάση τις διαθέσιμες μαρτυρίες στον ύστερο 10^ο αι. π.Χ. Τα αναθήματα υποδεικνύουν την άνθηση της λατρείας κατά τον 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ., με αξιοσημείωτη τοπική παραγωγή, που υποδεικνύεται και από την ύπαρξη εργαστηριακής εγκατάστασης Α των αψιδωτών ναών, και σχέσεις με ιερά της υπόλοιπης Πελοποννήσου. Οικοδομική δραστηριότητα ανιχνεύεται πιθανόν από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ.· οι δύο αποκαλυφθέντες αψιδωτοί ναοί εντάσσονται στην περίοδο 720-670 π.Χ. Κάπως ασαφής είναι η κατάσταση στη συνέχεια έως την ανέγερση του πρωτοποριακού μνημειακού αρχαϊκού ναού στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. σύμφωνα με τη χρονολόγηση του Østby, ο οποίος τον εντάσσει τυπολογικά μεταξύ του Ηραίου του Άργους και του Ηραίου της Ολυμπίας. Ο βωμός του αρχαϊκού ιερού εντοπίζεται στη θέση του μεταγενέστερου βωμού και το λατρευτικό άγαλμα τοποθετείται στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.

³⁵⁸⁸ Voyatzis 2004, 192-193, 206.

Δραστηριότητα ανιχνεύεται στην περιοχή Β του ναού και η κατασκευή της σωζόμενης κρήνης χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ., όταν πλέον το ιερό χαίρει πανελλήνιας φήμης. Γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. ανάγεται η κατασκευή του δωρικού περίπτερου ναού, με τον οποίο έχει συνδεθεί το όνομα του Σκόπα, στον οποίο αντιστοιχούν τα θεμέλια του μνημειακού βωμού. Η περιοχή Β του ναού αλλάζει χαρακτήρα, αλλά δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε τις αλλαγές που θα έλαβαν χώρα στο ιερό, την έκταση του οποίου δεν γνωρίζουμε. Άνθηση της λατρείας παρατηρείται και κατά την ελληνιστική εποχή έως ότου το ιερό λεηλατείται από τον Αύγουστο. Η λατρεία και οι παραδόσεις του, ακόμη και η ανάμνηση του περιλάμπρου αρχαϊκού ναού, παραμένουν ζωντανές στην παρηκμασμένη Τεγέα των αυτοκρατορικών χρόνων.

Η αρχή της λατρείας της Αθηνάς στην Αλίφειρα με βάση τα μικροευρήματα των ανασκαφών του Ορλάνδου ανάγεται στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ., αν και η πλειονότητά τους χρονολογείται από τον 7^ο αι. π.Χ. και στο εξής. Από την άλλη, ερωτηματικά παρουσιάζουν κάποια μεμονωμένα ευρήματα, ορισμένα αμφιλεγόμενης προέλευσης, που πιθανόν χρονολογούνται πριν τον 8^ο αι. π.Χ. Σε κάθε περίπτωση η λατρεία της Αθηνάς φαίνεται ότι θα ήταν η παλαιότερη στην περιοχή της πόλης, για την οποία ωστόσο έχουμε μόνο κενά στις γνώσεις μας για τη διαμόρφωσή της, την οικιστική της, την ιστορία της, τις λατρείες της, αλλά και για την υπόλοιπη περιοχή στην οποία εντάσσεται, αυτή της αρκαδικής Κυνουρίας. Η πιστοποίηση της αρχαίας παρουσίας της Αθηνάς στην Αλίφειρα φαίνεται να εξηγεί γιατί οι κάτοικοί της την τιμούσαν περισσότερο από τους άλλους θεούς και είχαν την παράδοση πως γεννήθηκε και ανατράφηκε στον τόπο τους, όπως μας πληροφορεί ο Πausanias. Εξηγούνται, έτσι, ενδεχομένως και ορισμένα εντυπωσιακά χαρακτηριστικά του ιερού. Η περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση του ιερού της Αθηνάς στη μικρή αρκαδική πόλη θα μπορούσε να συμβάλει στην κατανόηση των επιμέρους στοιχείων του σωζόμενου ιερού και στη γνώση για τις πρώιμες φάσεις του, και εντέλει πιστεύουμε ότι μπορεί να αποφέρει ενδεχομένως πιο αποκαλυπτικά αποτελέσματα για την πρώιμη φύση της θεάς σε σύγκριση με άλλα μέρη.

Μόλις γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται η ύπαρξη του πρώτου ναού που ανιχνεύεται στο ιερό της Αλίφειρας με βάση τα λιγοστά θραύσματα πήλινων αρχιτεκτονικών μελών. Το ιερό βρίσκεται σε ένα τεχνητό άνδηρο με προσανατολισμό Β-Ν, που ορίζεται Ν από το τείχος της πόλης και Δ από το τείχος της ακρόπολης, η οποία φέρει ξεχωριστή οχύρωση και καταλαμβάνει το υψηλότερο πλάτωμα της λοφοσειράς της Αλίφειρας· στην Α πλευρά του υπάρχει ένα βαθμιδωτό ανάλημμα. Το Ν τμήμα του ανδῆρου καταλαμβάνει ο σωζόμενος περίπτερος ναός με προσανατολισμό Β-Ν, ο οποίος χρονολογείται στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. (500-490/480 π.Χ.). Στο Β τμήμα του ανδῆρου βρέθηκε η θεμελίωση του βωμού, που βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από το ναό και έχει διαφορετικό προσανατολισμό από αυτόν. Απέναντί της αποκαλύφθηκε η υποθεμελίωση ενός μεγάλου βάρθρου, στο οποίο θα ήταν στημένο το κολοσικό χάλκινο άγαλμα της θεάς που αναφέρουν ο Πολύβιος και ο Πausanias παρά την ασάφεια που υπάρχει στα λεγόμενά τους ως προς τη θέση του. Η ίδρυση του αγάλματος και η διαμόρφωση αυτής της περιοχής τοποθετούνται υποθετικά στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. Μπροστά από τη Β πρόσοψη του ναού βρέθηκε σειρά βάσεων, ενώ από τα επιγραφικά δεδομένα γνωρίζουμε ότι το ιερό χρησιμοποιούνταν κατά τον 3^ο και τον 2^ο αι. π.Χ. για τη δημοσίευση σημαντικών εγγράφων της πόλης. Άλλες βάσεις και το θραύσμα ενός χεριού από υστεροαρχαϊκό κούρο μαρτυρούν επιπλέον την αίγλη του ιερού. Η αρχαικότητα του σωζόμενου ναού και ο προσδιορισμός της σχέσης του με τον προγενέστερο ναό, ο αντικανονικός προσανατολισμός του, που φαίνεται να υπαγορεύεται από τη στενότητα του χώρου, η πιθανή ύπαρξη σε αυτόν ενός μικρού

αρχαϊκού λατρευτικού αγάλματος, που μας παραπέμπει στην περίπτωση του ιερού της Τεγέας, και η ανάγκη αυτό να «συμπληρωθεί» με το υπαίθριο κολοσσιαίο άγαλμα της θεάς, η ένταξη των πληροφοριών του Πausανία για την εορταστική πανήγυρη, τον βωμό του Δία Λεχεάτη και την κρήνη Τριτωνίδα στην πραγματικότητα του σωζόμενου ιερού αποτελούν κάποια από τα ζητήματα που χρήζουν διερεύνησης.

Η λακωνική πρωτογεωμετρική κεραμική από τα ιερά της Σπάρτης μαρτυρεί τη μετα-μυκηναϊκή ίδρυσή τους. Ο ύστερος 8^{ος} αι. π.Χ. αποτελεί μία κρίσιμη περίοδο για τη διαμόρφωση της πόλης και των βασικών ιερών της, στα οποία συγκαταλέγεται το ιερό της Αθηνάς στην κώμη Πιτάνη, αν και είναι πολύ λιγότερο γνωστό αρχαιολογικά σε σύγκριση με τα υπόλοιπα ιερά. Η μνημειακή διαμόρφωση του ιερού και ουσιαστικά η μόνη ανιχνεύσιμη αρχαιολογικά προς το παρόν τοποθετείται στον 6^ο αι. π.Χ., γύρω στα μέσα του, και συσχετίζεται στην έρευνα με τη νέα πολιτική κατάσταση που διαμορφώνεται με τον Χίλωνα. Τότε ανάγεται η κατασκευή του χάλκινου οίκου και του χάλκινου λατρευτικού αγάλματος της θεάς από τον ντόπιο Γιτιάδα. Ως Χαλκίοικος και Πολιούχος της Σπάρτης, όπως είναι ευρύτερα γνωστή ήδη κατά τον 5^ο αι. π.Χ., η Αθηνά προβάλλει ως η κεντρική θεότητα της πόλης με εξέχοντα πολιτικό ρόλο. Ο κρατικός χαρακτήρας της λατρείας διαφαίνεται εκτός των άλλων και από τη συμμετοχή των εφόρων στην εορτή Αθάναια, που μαρτυρούνται επιγραφικά από τον 5^ο αι. π.Χ. ως τον 3^ο αι. μ.Χ. Ο Pausanίας μας μεταφέρει την εικόνα ενός πλούσια διαρθρωμένου χώρου στην ακρόπολη, όπου περικλείονται ναοί και αγάλματα άλλων θεοτήτων και άλλα μνημεία. Ουσιαστικά στον λόφο του θεάτρου αποκαλύφθηκαν τμήμα του ναού, μίας στοάς και ένα μικρότερο κτίσμα. Η ανεπαρκής κατάσταση δημοσίευσης των παλαιών αγγλικών ανασκαφών, ιδίως όσον αφορά τα πολυάριθμα και ενδιαφέροντα ευρήματα, δυσχεραίνει τη συνολική μελέτη του υλικού και την εξαγωγή τεκμηριωμένων πορισμάτων. Προς αυτή την κατεύθυνση εξάλλου τα τελευταία χρόνια επιχειρείται η εκ νέου μελέτη του υλικού των παλαιότερων ανασκαφών από όλα τα ιερά της Σπάρτης.

Το ιερό στην ακρόπολη του Άργους είναι ένα από τα παλαιότερα ιερά στην περιοχή της πόλης, όπου διαπιστώνονται αρχαιολογικά διάφοροι οικιστικοί πυρήνες. Πρωτογεωμετρική είναι η παλαιότερη κεραμική της ιστορικής περιόδου, οπότε θα μπορούσε να ανάγεται η λατρεία, που πιστοποιείται με βεβαιότητα από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. Στην κορυφή της Λάρισας αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές των αρχών του 20^{ου} αι. τα λείψανα του μυκηναϊκού περιβόλου και τμήματα από δύο πώρινες θεμελιώσεις, στις οποίες αναγνωρίζονται ο αξιοθέατος ναός της Αθηνάς και ο ερειπωμένος ναός του Δία Λαρισαίου που αναφέρει ο Pausanίας. Δεν είναι δυνατή η ακριβής χρονολόγηση των δύο θεμελιώσεων, που μπορεί να ανάγονται ήδη στον 7^ο αι. π.Χ. και να δέχθηκαν μεταγενέστερες επεμβάσεις. Σποραδικά ευρήματα από τη Λάρισα υποδεικνύουν οικοδομική δραστηριότητα κατά τον 6^ο και τον 5^ο αι. π.Χ. Το τέμενος και ο ναός της Αθηνάς ως Πολιάδος μαρτυρούνται σε μία από τις πρωιμότερες σωζόμενες επιγραφές του Άργους, για την οποία οι προτεινόμενες χρονολογήσεις κυμαίνονται από τον ύστερο 7^ο ως τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Μπορεί η Ήρα να είναι η θεά των Αργείων όμως η Αθηνά είναι η θεά της πόλης του Άργους από τα πρώτα στάδια της διαμόρφωσής της. Η σημασία της Αθηνάς Πολιάδος φαίνεται να μειώνεται κάπως κατά την εγκαθίδρυση του δημοκρατικού καθεστώτος στη δεκαετία του 460 π.Χ. έναντι του Απόλλωνα Λυκείου. Η θεά συνεχίζει να κατέχει όμως καιρία θέση στο πάνθεον της πόλης όπως μαρτυρούν τα πολλά ιερά της και οι παραδόσεις που σχετίζονται με αυτά, καθώς και η πρόσφατα αναδειχθείσα μέσα από νέα ευρήματα λειτουργία του ιερού της Παλλάδος ως «κεντρικής τράπεζας» της πόλης.

Στις Μυκήνες η ύπαρξη ενός οικισμού και η διαμόρφωση μίας τοπικής ταυτότητας ανιχνεύονται από το τέλος της γεωμετρικής εποχής μέσα από τα κατάλοιπα λατρευτικών δραστηριοτήτων σε διάφορες θέσεις. Από το γεωμετρικό ιερό στην κορυφή της προϊστορικής ακρόπολης προέρχονται λίγα μικροευρήματα και γνωρίζουμε μόνο ότι στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. κατασκευάζεται το Β άνδρηο. Ασαφής είναι ο προσδιορισμός του αντίκτυπου των μυκηναϊκών καταλοίπων και της περαιτέρω οικοδομικής δραστηριότητα που ανιχνεύεται στην περιοχή. Σημαντικό είναι το εγχείρημα της κατασκευής του Ν ανδρήου και του πρώιμου αρχαϊκού ναού έναν αιώνα περίπου αργότερα, όμως λίγα είναι γνωστά για το ιερό και τα ευρήματά του. Το ιερό ακολουθεί την τύχη της πόλης: μετά την ήττα από τους Αργείους στον 5^ο αι. π.Χ. και την εγκατάλειψη οι Μυκήνες «επανιδρύονται» ως κώμη του Άργους στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και ο ναός της ακρόπολης ανοικοδομείται εκ νέου. Στις ερειπωμένες Μυκήνες ο Πausanias περιγράφει μνημεία μόνο του ένδοξου παρελθόντος τους.

Τα ίχνη μόνο του ιερού της Αθηνάς Σώτειρας και του Ποσειδώνα, που είχε ιδρυθεί από τον Οδυσσέα, αναφέρει ο Πausanias στο Βόρειον Όρος της Ασέας, που ταυτίζεται με το βουνό Γκράβαρη στα ΒΑ της πόλης, στα σύνορά της με το Παλλάντιο. Δεν γνωρίζουμε πόσο παλαιά είναι η λατρεία στο ιερό στη θέση Βίγλα, όπου ο πρώτος ναός τοποθετείται στα 630-620 π.Χ. Ενδιαφέρουσα είναι η αντιπαραβολή με το ναό του Αγ. Ηλία του Καντρέβα. Και στα δύο ιερά μαρτυρούνται με βάση στοιχεία κεράμωσης δύο οικοδομικές φάσεις του τέλους του 7^{ου} και του 6^{ου} αι. π.Χ. πριν την ανέγερση αξιόλογων περιπτέρων ναών, πιθανόν το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. στη Βίγλα και γύρω στα 500 π.Χ. στον Άγ. Ηλία. Τα δύο ιερά σηματοδοτούν τη συγκρότηση της πόλης κράτους της Ασέας, την οποία και οριοθετούν, χωρίς να έχουμε σαφή δεδομένα από το οικιστικό κέντρο του. Ο πλούτος των δύο ναών, που στην περίπτωση του ιερού της Βίγλας μαρτυρείται ακόμη και από την ύπαρξη εναέτιων γλυπτών, συμβαδίζει με τυχαία ευρήματα αρχαϊκών καθιστών αγαλμάτων, και εναρμονίζεται με την εικόνα της ακμής που διαπιστώθηκε κατά τις νεότερες έρευνες σε όλες τις θέσεις της κοιλάδα της Ασέας κατά την υστεροαρχαϊκή περίοδο. Πολύ λίγα γνωρίζουμε για τα μικροευρήματα της ανασκαφής του Ρωμαίου, που χρονολογούνται από τον ίδιο πριν τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. και ελάχιστα θεωρούνται μεταγενέστερα, ενώ απουσιάζουν από τον 5^ο αι. π.Χ., παρόλο που τότε ίσως ανάγονται επεμβάσεις στο ναό.

Στο Πρασιδάκι της Ηλείας και στην αρκαδική Φιγάλεια, παρά τον ποταμό Νέδα, ανασκάφηκαν στη δεκαετία του 1990 δύο ναοί της Αθηνάς. Κατά τον 7^ο αι. π.Χ. ζωντανή ήταν η λατρεία στα δύο ιερά, οι απαρχές της, ωστόσο, δεν μπορούν να προσδιοριστούν με βεβαιότητα, όπως ούτε και οι πρώιμες οικοδομικές φάσεις τους. Άγνωστη είναι η πρώιμη οικιστική δραστηριότητα στη Φιγάλεια και στον αταύτιστο οικισμό του Πρασιδακίου, ωστόσο φαίνεται ότι τα ιερά της Αθηνάς θα πρέπει να ήταν από τα πρώτα κτίσματα στις θέσεις αυτές. Και στις δύο περιπτώσεις ιδρύθηκαν πάνω στα λείψανα μίας μεσοελλαδικής εγκατάστασης, στοιχεία της οποίας φαίνεται ότι λαμβάνουν υπόψη τους τα κτίσματα των ιερών. Ιδιαίτερο στοιχείο του πρώιμου ιερού της Φιγάλειας είναι η ύπαρξη φυσικής σχισμής δίπλα στη βραχώδη κορυφή του λόφου, παρά την οποία λαξεύτηκε ένα έδρανο. Πάνω του βρέθηκε μία ενεπίγραφη περόνη με αναθηματική επιγραφή προς την Αθηνά του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ. Στην ίδια περίοδο η θεά έφερε την επίκληση Κορία σε μία άλλη επιγραφή από το ιερό. Η σωζόμενη φάση του ναού της Φιγάλειας, που έχει τη μορφή απλού δίχωρου οίκου, χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. Στον σηκό βρέθηκε η μεγάλη βάση του λατρευτικού αγάλματος, μπροστά από την οποία ήταν στημένη τράπεζα προσφορών. Η σημασία του ιερού για τη δημόσια και την πολιτική ζωή της πόλης ως τα

πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια υποδεικνύεται από το στήσιμο επιγραφών, στα οποία συναντάται η Αθηνά ως Πολιάς. Στο Πρασιδάκι γύρω στα 475 π.Χ., πάνω στα λείψανα ενός προγενέστερου λατρευτικού κτηρίου, κτίζεται ένας δωρικός περίπτερος ναός, ο οποίος είχε ως πρότυπο έναν άλλο ναό της Τριφυλίας που ήταν αφιερωμένος στην Αθηνά. Στο κέντρο σχεδόν του σηκού, πλαισιωμένα από τις εσωτερικές κιονοστοιχίες, βρίσκεται η βάση του λατρευτικού αγάλματος, στην οποία διαπιστώνονται μεταγενέστερες επεμβάσεις. Πλούσια είναι τα αναθήματα του ιερού, που μπορούν να παραλληλιστούν με ανάλογα από το ιερό της Φιγάλειας, ιδίως ως προς την ανεύρεση και στα δύο πήλινων ομοιωμάτων λέμβων· βρέθηκε επίσης ένα αξιοσημείωτο σύνολο πήλινων γλυπτών. Οι ομοιότητες που διαπιστώνονται μεταξύ των δύο ιερών μπορούν να αναχθούν και στην πιθανή σχέση του οικισμού του Πρασιδάκι με το Λέπρεο, το οποίο έχει χαρακτηριστεί από τον Cooper ως «δίδυμη πόλη» της Φιγάλειας.

Ένας αξιόλογος ναός του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. στο Μάζι της Ηλείας, στην αρχαία Β Τριφυλία, αποδίδεται στην Αθηνά και στην πόλη Μάκιστο χάρη σε μία επιγραφή που προέρχεται από αυτόν. Πρόκειται για έναν τυπικό περίπτερο δωρικό ναό, που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τους ναούς της Αθηνάς στην Αλίφειρα και στο Πρασιδάκι. Η ανέγερση του ναού σχετίζεται με ένα ευρύτερο οικοδομικό πρόγραμμα της διαμόρφωσης του ανώτερου πλατώματος του λόφου, στον οποίο βρίσκεται. Δημιουργείται ένα μεγάλο άνδηρο, στο Ν τμήμα του οποίου παρέμεινε ελεύθερος χώρος. Τμήματα τοίχων σε ορισμένα σημεία στις τρεις πλευρές του λόφου, που θα είχαν τουλάχιστον εν μέρει αναλημματική λειτουργία, ερμηνεύονται είτε ως ο περίβολος του ιερού είτε ως τείχος. Δύσκολη είναι η ερμηνεία θεμελίων από μικρά κτίσματα που θα υπήρχαν στο ιερό, καθώς υπέστησαν κι αυτά όπως ο ναός εκτεταμένη καταστροφή των νεότερων χρόνων. Περίπου έναν αιώνα αργότερα ο ναός απέκτησε αρχιτεκτονικά γλυπτά (Γιγαντομαχία στο Α αέτωμα, Αμαζονομαχία στο Δ, ακρωτήρια Νίκες), εποχή στην οποία μπορεί να ανάγονται κάποιες άλλες επεμβάσεις που έχουν επισημανθεί στο ναό. Η προσθήκη των γλυπτών αναδεικνύει την υπεροχή του ιερού αλλά συνακόλουθα και της κοινωνίας στην οποία εντάσσεται· μαρτυρεί την άνθηση της πόλης στην περίοδο ανεξαρτησίας των τριφυλιακών πόλεων και της συγκρότηση κράτους «ομοσπονδιακού» χαρακτήρα, στο οποίο πιθανόν είχε ιδιαίτερη θέση η πόλη αλλά και η λατρεία της Αθηνάς. Μέχρι την ανεύρεση της επιγραφής είχε δημιουργηθεί στην έρευνα ένας φαύλος κύκλος όσον αφορά την ταύτιση του ιερού και της πόλης και προτάθηκαν όλες οι δυνατές ταυτίσεις σε σχέση με όσα γνωρίζουμε από τους αρχαίους συγγραφείς για την τοπογραφία της Τριφυλίας. Η Μάκιστος φέρεται ως η σπουδαιότερη πόλη της Β Τριφυλίας, αλλιώς γνωστής ως Μακιστίας, σε αντιδιαστολή με το Λέπρεο και τη Λεπρεάτιδα στη Ν Τριφυλία. Η ταύτιση της πόλης επαληθεύεται από τις πρόσφατες γερμανικές έρευνες για την τοπογραφία της Τριφυλίας. Η ανέγερση του ναού της Αθηνάς φαίνεται να σηματοδοτεί μία σημαντική φάση στην οικιστική ιστορία της περιοχής. Στο ιερό δεν αναφέρονται προγενέστερες οικοδομικές φάσεις, ενώ και οι παλαιότερες διαθέσιμες έως τώρα αρχαιολογικές μαρτυρίες από την περιοχή ανάγονται στην υστεροαρχαϊκή περίοδο. Η κεραμική από το ιερό στην πλειονότητά της χρονολογείται στην κλασική περίοδο και ιδίως στον 4^ο αι. π.Χ. Στην πορεία του 3^{ου} αι. π.Χ., αν όχι πρωτίτερα, το ιερό όπως και η πόλη εγκαταλείπονται.

Εντύπωση ίσως προκαλεί η ταπεινή υπαίθρια μορφή του ιερού του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. στην ακρόπολη των Αλιέων και η έλλειψη δεδομένων για την προγενέστερη φάση του ως τον 6^ο αι. π.Χ., που μαρτυρείται μόνο από αναθήματα, ιδίως σε σύγκριση με την εξελιγμένη μορφή της πόλης κατά τον 6^ο αι. και τις αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις της οχύρωσης ήδη από τον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. Η

πιθανή απόδοση του ιερού στην Αθηνά (ή στην Ήρα) αναμένουμε να διαλευκανθεί με την επικείμενη δημοσίευση των αποτελεσμάτων των αμερικανικών ερευνών, όπως και οι συσχετισμοί που μπορεί να υπάρχουν μεταξύ της λατρείας της ακρόπολης και των διαφορετικών ιστορικών φάσεων της πόλης. Με την επανίδρυση της Στυμφάλου τον 4^ο αι. π.Χ. παρά τις ΒΔ όχθες της λίμνης φαίνεται ότι ιδρύεται στην ακρόπολη ιερό για την Αθηνά ως Πολιάδα, για την ταύτιση του οποίου με το ανασκαμμένο ιερό αναφερθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Δεν διαθέτουμε άλλες μαρτυρίες για τη λατρεία της Αθηνάς στην πόλη.

Περί αναθημάτων

Οι συχνές παραπομπές κατά την πραγμάτευση των διαφόρων πρώιμων μικροευρημάτων από το ιερό της Τεγέας σε ευρήματα από το σπαρτιατικό ιερό της Ορθείας, από τα Ηραία του Άργους και της Περαχώρας, από το αρκαδικό ιερό της Ημέρας Άρτεμης στους Λούσους, ακόμη και από το ιερό της Ολυμπίας, δείχνουν ότι δεν είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά για τη φύση της λατρευόμενης θεότητας, αλλά μάλλον θεωρούνται ως κατάλληλες προσφορές σε ένα πελοποννησιακό ιερό της γεωμετρικής και της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου, που, παρά τη σχετική απομόνωσή του, βρισκόταν σε ένα κομβικό σημείο. Σε γενικές γραμμές οι προσφορές των πιστών προς τη θεότητα αντικατοπτρίζουν τα ενδιαφέροντα και τις ανησυχίες τους σε μία συγκεκριμένη εποχή και περιοχή, και σε αυτή τη διαλεκτική σχέση θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η κοινωνία στην οποία εντάσσονται.

Σε κάποιες περιπτώσεις το είδος των αναθημάτων σε συνάρτηση με το ποσοστό που αντιπροσωπεύουν στο σύνολο των ευρημάτων ενός ιερού μπορεί να είναι αποκαλυπτικά για διάφορες όψεις της εκάστοτε λατρείας και εκείνων που συμμετέχουν σε αυτήν. Για αυτόν τον λόγο είναι αναγκαίο να διαθέτουμε μία όσον το δυνατό πληρέστερη παρουσίαση των ευρημάτων από ένα ιερό, πράγμα που δεν ισχύει σε πολλές περιπτώσεις για διάφορους λόγους. Ακόμη και με την προσέγγιση αυτή, όμως, δεν πρέπει να ξεχνάμε την περιπλοκότητα της κατάστασης, τις μεταβολές που σημειώνονται ανά εποχή ή τη δυναμική που παρουσιάζουν σε κάθε χρονική στιγμή τα ιερά για την τοπική κοινωνία. Έτσι, για παράδειγμα, η έντονη μείωση στον αριθμό των κοσμημάτων που προσφέρονται στην Αλέα στην Τεγέα κατά την αρχαϊκή περίοδο θα μπορούσε να είναι ενδεικτική για μία στενότερη σύνδεση της τοπικής θεότητας με μία «συμβατική» εικόνα της Αθηνάς· στο πρώιμο ιερό το γυναικείο στοιχείο θα είχε έντονη παρουσία προσφέροντας κοσμήματα επικαλούμενο όψεις της θεάς στη σφαίρα της γονιμότητας. Ωστόσο, η διαπίστωση αυτή μπορεί να οφείλεται στην αλλαγή των πρακτικών των προσφορών κατά την αρχαϊκή περίοδο ή ακόμη και στην πιθανότητα το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στον Άγ. Σώστη, που ακμάζει αυτά τα χρόνια, να αποτελεί τη νέα εστία των γυναικών της Τεγέας³⁵⁸⁹.

Πιο αποκαλυπτικά είναι ορισμένα αναθήματα που ξεχωρίζουν από το σύνολο εξαιτίας της ιδιομορφίας τους και της μοναδικότητάς τους. Ωστόσο η ερμηνεία τους συχνά εμπεριέχει δυσκολίες και ενίοτε διαφαίνεται η προσπάθεια να εναρμονιστεί με μία προκατασκευασμένη αντίληψη σχετικά με τη λατρεία. Επιπλέον, ορισμένα από αυτά φαίνεται να αποκαλύπτουν περισσότερο ορισμένες πτυχές της προσωπικότητας, εν προκειμένω της Αθηνάς στο συγκεκριμένο ιερό, παρά να την διαφοροποιούν από τις άλλες θεότητες γενικότερα. Ή να αναδεικνύουν ιδιαιτερότητες της προσωπικότητάς της που δεν σχετίζονται αναγκαστικά με το ποια θεότητα είναι. Για παράδειγμα σε

³⁵⁸⁹ Voyatzis 2002, 168 σημ.54.

αυτή την περίπτωση μπορεί να εμπίπτουν οι μικρογραφικοί χάλκινοι διπλοί πελέκει της Τεγέας, γνωστοί κυρίως σε πελοποννησιακά ιερά, που εμπεριέχουν τον συμβολισμό του προϊστορικού συσχετισμού μεταξύ της τελετουργικής θυσίας και του διπλού πελέκεως. Τα πήλινα μικρογραφικά ομοιώματα λέμβων στα ιερά της Αθηνάς στο Πρασιδάκι και στη Φιγάλεια ίσως συσχετίζονται κατά κάποιο τρόπο με τον ποταμό Νέδα.

Η πιο αποκαλυπτική περίπτωση για το πλήθος των ερμηνειών που μπορούν να προταθούν προσφέρεται από το ιδιαίτερος ασυνήθιστο εύρημα χάλκινων και πήλινων κουδουνιών από το ιερό της Αθηνάς στη Σπάρτη³⁵⁹⁰. Οι γραμματειακές πηγές μαρτυρούν την πολλαπλή χρήση τους, όμως όχι κάποια συγκεκριμένη σημασία για την Αθηνά της Σπάρτης, ενώ τα λίγα παράλληλα δεν είναι διαφωτιστικά. Ως εκ τούτου η παρουσία τους ως αναθημάτων στο ιερό της Σπάρτης έχει συσχετιστεί με τον πολεμικό χαρακτήρα της λατρείας ή των συμμετεχόντων σε αυτήν, με τους χαλκουργούς που υποτίθεται ότι προστατεύει η θεά, με χαρακτηριστικά της Αθηνάς (τη φωνή της), με τελετουργικά στο πλαίσιο της λατρείας της ή ευρύτερης σημασίας για τη ζωή της πόλης (π.χ. κηδεία του βασιλιά), ακόμη και με τον κόσμο των γυναικών και την αναπαραγωγή· η τελευταία δυνατότητα υποβάλλεται από την παρουσία γυναικών μεταξύ των αναθετών και την απόδοση στον ήχο του κουδουνιού προστατευτικών, ίσως μαγικών και αποτροπαϊκών ιδιοτήτων, που προκύπτει ως κοινός παρονομαστής σε όλες τις περιπτώσεις χρήσης τους.

Στην Τεγέα μία ιδιαίτερη κατηγορία πρώιμων αναθημάτων συνιστούν τα πολλά χάλκινα περιάπτα, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν αυτά που έχουν μορφή σφραγίδας και ροδιού ως δηλωτικά της φύσης της πρώιμης θεότητας. Η Τεγέα ήταν το βασικό κέντρο παραγωγής τους τον 8^ο αι. π.Χ. Συναντώνται σε μικρότερους αριθμούς σε λίγα ιερά της Αρκαδίας και τις υπόλοιπες Πελοποννήσου. Ειδικά τα ρόδια έχουν πολύ μικρότερη διασπορά και θεωρούνται ταιριαστά για μία θεά της βλάστησης και της γονιμότητας. Από την άλλη, η ερμηνεία τους ως αγνύθες τα καθιστά ως κατάλληλες προσφορές προς την Αθηνά. Πήλινα ρόδια αναφέρονται ως ευρήματα από το γεωμετρικό ιερό στην ακρόπολη του Άργους. Οι μικρογραφικές χάλκινες «ασπίδες του Διπύλου», αγαπητό ανάθημα των αρκαδικών ιερών, είναι ασυνήθιστα αναθήματα που χρονολογούνται στον 8^ο αι. π.Χ. ή μετά. Ερμηνεύονται ως μία σχηματοποιημένη παραπομπή στη μυκηναϊκή οκτώσχημη ασπίδα δηλώνοντας την αρχαιότητα της λατρείας και προσδίδοντας στη θεά την όψη της προστάτιδας. Από το ιερό της Τεγέας προέρχονται 15, από το ιερό των Λούσων 3 και 1 έχει αναγνωρισθεί μεταξύ των ευρημάτων από το ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα.

Στην έρευνα γίνεται πλέον διάκριση αυτών των ιδιαίτερων αναθημάτων από τις προσφορές γενικού χαρακτήρα που συναντώνται σε πολλά ιερά περισσότερων θεοτήτων. Χάλκινα ελάσματα και ταινίες με απλή διακόσμηση είναι γνωστά από πολλά ιερά της Πελοποννήσου και ερμηνεύονται ποικιλοτρόπως ως διαδήματα, αναθηματικά ή μη, ή άλλα κοσμήματα, ως στοιχεία ένδυσης (ζώνες) και κόσμησης ενδυμάτων, ως επένδυση ξύλινων αντικειμένων. Τα παλαιότερα ανάγονται στη γεωμετρική εποχή και κατά την πορεία της αρχαϊκής εποχής συναντάμε κάπως πιο εξελιγμένες τεχνικές και περίτεχνες μορφές. Κάποια προσοχή απαιτείται ως προς την αντιμετώπιση αυτού του είδους των μικροευρημάτων, καθώς μερικά μπορεί να μην σώζονται σε καλή κατάσταση, να προέρχονται από άλλα στοιχεία, να φέρουν επιγραφές ή και να ερμηνευθούν αλλιώς. Έτσι, για παράδειγμα, η Voyatzis αναγνώρισε μεταξύ των ελασμάτων της Αλίφειρας μία μικρογραφική ασπίδα τύπου Διπύλου. Πολλά

³⁵⁹⁰ Βλ. Villing 2002.

ελάσματα και μάλιστα πρώιμης χρονολόγησης με σικτική διακόσμηση προέρχονται από την Τεγέα, ενώ και στην Αλίφειρα φαίνεται να κυριαρχούν μαζί με τις περόνες. Ελάσματα βρέθηκαν στα ιερά της Φιγάλειας και της Μακίστου, ενώ εντυπωσιακά μεγάλη ήταν η ποσότητά τους στο Πρασιδάκι. Μικρές περίτμητες μορφές, η πλειονότητα των οποίων τοποθετείται στην αρχαϊκή περίοδο, φαίνεται ότι συνιστούν ένα τυπικό ανάθημα των αρκαδικών ιερών, και όχι μόνο, έχοντας τη λειτουργία των ειδωλίων: τα ζώα μπορεί να αναπαριστούν προσφορές, οι ανθρώπινες μορφές απεικονίζουν ίσως λατρευτές, ωστόσο παριστάνονται ενίοτε και οι θεότητες ή τα σύμβολά τους, όπως βλέπουμε στο παράδειγμα του ιερού της Αθηνάς Σώτειρας και του Ποσειδώνα στην Ασέα.

Αντίστοιχη ερμηνεία με τα χάλκινα περίτμητα έχουν και οι μικρές μολύβδινες απεικονίσεις ως αυτοτελείς προσφορές, που συναντώνται σε ιερά διαφόρων θεοτήτων, και ιδίως σε αποθέσεις που σχετίζονται με τον βωμό, κατά χιλιάδες στη Σπάρτη και πολύ λιγότερο εκτός αυτής στην υπόλοιπη Πελοπόννησο. Από το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου προέρχεται το τρίτο και σαφώς μικρότερο σύνολο μολύβδινων μορφών στη Λακωνία, που χρονολογούνται στα 650-500 π.Χ. Πλήθος μικρών ακτινωτών στεφάνων βρέθηκε στο ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια, όμως μόνο δύο αναφέρονται από την Αλίφειρα. Μερικά στεφάνια, δύο πόρπες και ένας πολεμιστής είχαν βρεθεί από τον Dugas στην περιοχή του βωμού, όμως περισσότερα και μεγαλύτερης ποικιλίας μολύβδινα αναθήματα, με στενά παράλληλα στο ιερό της Ορθείας, βρέθηκαν κατά τις νεότερες ανασκαφές και μάλιστα σχεδόν αποκλειστικά στη Β περιοχή. Από την ακρόπολη των Αλιέων προέρχονται αρκετά τέτοια μολύβδινα αναθήματα, που παραλληλίζονται με τα πρωιμότερα δείγματα της λακωνικής παραγωγής.

Τα κοσμήματα, και ιδίως οι περόνες, παρόλο που συναντώνται έστω και πιο σποραδικά και σε ιερά ανδρικών θεοτήτων ή σε άλλα συμφραζόμενα, φαίνεται ότι κατά βάση αποτελούν προσφορές γυναικών προς γυναικείες θεότητες³⁵⁹¹. Στην πρώιμη Τεγέα τα χάλκινα κοσμήματα συνιστούν την πλειονότητα των αναθημάτων· τα συναντούμε επιπλέον και σε άλλα υλικά. Κυριαρχούν οι περόνες διαφόρων τύπων, κυρίως γεωμετρικών αλλά και αρχαϊκών. Βρέθηκαν πολλές ψήφοι, μάλιστα πρόκειται για τη μεγαλύτερη ποσότητά τους στην Πελοπόννησο, πολλά δακτυλίδια, πόρπες και λίγα ενώτια. Στην Αλίφειρα φαίνεται ότι βρέθηκαν αρκετές περόνες, όπως λέει ο Ορλάνδος που δημοσιεύει μόνο τρεις· από το ιερό προέρχονται αδημοσίευτες περόνες στο Μουσείο της Ολυμπίας. Η πρωιμότερη εκ των 3 και 5 αδημοσίευτες περόνες ανήκει σε έναν υστερογεωμετρικό τύπο που βρίσκεται σε χρήση και στον 7^ο αι. π.Χ., ενώ υπάρχουν και άλλοι τύποι περονών, αρχαϊκοί ή απλούστερης μορφής ώστε να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Τα μόνα κοσμήματα που αναφέρονται από το ιερό της Βίγλας στην Ασέα είναι μόνο 15 περιβραχιόνια στην ανασκαφική έκθεση του 1910. Μεταξύ των ευρημάτων στην επίχωση Α του ναού της Αθηνάς στη Φιγάλεια αναφέρονται χάλκινες περόνες, πόρπες και ενώτια.

Οι περόνες ως ευρήματα τυχαία ή των ανασκαφών σε βάθος κάτω από τον περίπτερο ναό του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. συναντώνται στο ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι στο προγενέστερο κτίσμα που διαδέχθηκε ο ναός βρέθηκε συγκεντρωμένη η

³⁵⁹¹ Η Voyatzis 2002, 165-167 μελετώντας τη διασπορά των περονών κατά τον 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ. στην Πελοπόννησο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι βασικοί αποδέκτες είναι η Ήρα, η Άρτεμη και η Αθηνά. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι από το Ηραίο του Άργους προέρχονται 3.000 περόνες, από το ιερό της Ορθείας 1.500 και από το ιερό της Τεγέας μέχρι στιγμή 700, ενώ 22 είναι οι περόνες από πελοποννησιακά ιερά του Απόλλωνα και οι 300 περόνες της Ολυμπίας πιθανόν δεν έχουν τον Δία ως παραλήπτη.

μεγαλύτερη ποσότητα μεταλλικών αντικειμένων, που πιθανόν φυλάσσονταν σε έναν ιδιαίτερο χώρο του κτίσματος, και μάλιστα ορισμένα, όπως το μοναδικό επίχρυσο αργυρό διάδημα να ανήκουν στον «κόσμο» της θεάς. Γίνεται λόγος για διάφορα κοσμήματα, αργυρά ελάσματα και περικάρπια, δακτυλίδια, περόνες χάλκινες και σιδερένιες, γυάλινες ψήφους. Ανάλογη είναι η ερμηνεία του χρονολογικά μεταγενέστερου αξιοσημείωτου συνόλου κοσμημάτων στο ναό της ακρόπολης της Στυμφάλου.

Στο ιερό της ακρόπολης των Αλιέων ως η δεύτερη μεγάλη κατηγορία αναθημάτων του 6^{ου} και του 5^{ου} αι. π.Χ. μετά τα πήλινα ειδώλια αναφέρονται τα χάλκινα κοσμήματα: δακτυλίδια, ενώτια και περόνες, τα περισσότερα εκ των οποίων ανήκουν σε γνωστούς τύπους του 5^{ου} αι. π.Χ., λίγες είναι οι πόρπες και άλλα. Μεταξύ των λίγων ευρημάτων της υστερογεωμετρικής και της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου από το ιερό στις Μυκήνες αναφέρονται χάλκινες περόνες, δακτυλίδια, πόρπες. Στα ευρήματα του πλούσιου πρώιμου αποθέτη από την κορυφή της Λάρισας, που χρονολογούνται από τα μέσα του 8^{ου} ως τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ., περιλαμβάνονται εκατοντάδες δακτυλίδια, ενώ οι πόρπες αναφέρονται ως παράδειγμα χάλκινων μικροευρημάτων. Λίγα είναι τα κοσμήματα από το ιερό στην ακρόπολη της Σπάρτης και περιορισμένα στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ., καθώς γενικότερα τα ευρήματα υποδεικνύουν τη στενότερη σχέση του με την επίσημη ζωή της πόλης και αρκετά σχετίζονται με την πολεμική και αγωνιστική σφαίρα³⁵⁹².

Ειδώλια της Αθηνάς και άλλες απεικονίσεις

Πολύπλευρο είναι το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα ειδώλια και οι απεικονίσεις της Αθηνάς στη μικροτεχνία της Πελοποννήσου, όπως εξάλλου ισχύει γενικότερα για όλες τις θεότητες. Αναδεικνύεται το ζήτημα του κατά πόσο τα ειδώλια της Αθηνάς μπορεί να αποτελέσουν μαρτυρία για την απόδοση ενός συγκεκριμένου ιερού στη θεά, από τη στιγμή που τα συναντάμε σε ιερά διαφόρων θεοτήτων. Μπορεί να προσφέρουν ενδείξεις για την αρχαιότητα της παρουσίας ή της λατρείας της. Δηλώνουν τη σύλληψη της εικόνας της θεάς και σε ορισμένες περιπτώσεις παρουσιάζουν ενδιαφέροντα εικονογραφικά στοιχεία. Προβληματική είναι η σχέση τους με το λατρευτικό άγαλμα και γενικώς στη νεότερη έρευνα θεωρείται ότι μπορεί να αποτελούν μόνο ενδείξεις για τον γενικό τύπο του. Δύσκολη, ωστόσο, είναι συχνά η εκτίμηση του στυλ και της χρονολόγησής τους, ακόμη και των χάλκινων ειδωλίων της Αθηνάς που έχουν απασχολήσει περισσότερο την έρευνα. Για ορισμένα από τα ειδώλια σποραδικές είναι οι πληροφορίες και ήταν δύσκολη ακόμη κι η καταγραφή τους στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης· δεν αποκλείεται να υπάρχουν περισσότερα δημοσιευμένα ή αδημοσίευτα δείγματα.

Η παρουσία της Αθηνάς στη Λυκόσουρα και μάλιστα σε μία πρώιμη εποχή τεκμηριώνεται από δύο υστεροαρχαϊκά χάλκινα ειδώλια της θεάς στον λεγόμενο τύπο της Προμάχου, που συγκαταλέγονται στα παλαιότερα γνωστά ευρήματα από την περιοχή [πίν. 2.20.γ-δ, 2.21.α-β]. Προβληματική είναι η μνεία ενός ιερού και ενός ξόανου της Αθηνάς στη Λυκόσουρα από τον Παισαρνία όσον αφορά τη σχέση μεταξύ τους και τη θέση τους σε σχέση με το ιερό της Δέσποινας και την περιοχή της πόλης. Η προέλευση του ενός εκ των δύο ειδωλίων εγείρει ερωτήματα που σχετίζονται με την άγνωστη πρώιμη φάση του ιερού της Δέσποινας: βρέθηκε κατά τις ελληνικές ανασκαφές του τέλους του 19^{ου} αι. στο «δωμάτιον ω» που προσαρτάται στο Δ άκρο της στοάς στη Β πλευρά του ιερού της

³⁵⁹² Hodkinson 2003, 7.

Δέσποινας (Ε.Μ. αρ.ευρ.13880). Με βάση τις πληροφορίες της ανασκαφικής έκθεσης θα αποτολμούσαμε την υπόθεση να εντοπίστηκε σε μία απόθεση προγενέστερη της κατασκευής της στοάς, που σχετίζεται ίσως με απορρίμματα βωμού. Άγνωστη είναι η προέλευση του άλλου ειδωλίου (Ε.Μ. αρ.ευρ.12736), που φέρεται και ως τυχαίο εύρημα από την ακρόπολη της Λυκόσουρας· εκεί αναφέρονται ίχνη κτισμάτων και δωρικών αρχιτεκτονικών μελών, κυρίως σε σχέση με το ξωκλήσι του Αγ. Γεωργίου στο πλάτωμα της κορυφής του λόφου στα Δ του ιερού της Δέσποινας.

Παρά την ομοιότητα ως προς τον τύπο και τη χρονολόγηση (αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.·) τα δύο ειδώλια από τη Λυκόσουρα παρουσιάζουν διακριτές εικονογραφικές διαφορές αναδεικνύοντας την επιφύλαξη ως προς τη μεταχείριση έργων της μικροτεχνίας για την αναπαράσταση της πρότυπης εικόνας της θεότητας στην εκάστοτε περιοχή. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι τα δύο ειδώλια είναι ενδεικτικά για τον τρόπο που οι Αρκάδες τεχνίτες επιχείρησαν να αποδώσουν τον τύπο της Προμάχου χωρίς να κατανοούν επαρκώς τα αττικά πρότυπα. Το ίδιο ισχύει και για ένα χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς στην Οξφόρδη, για το οποίο έχουμε την πληροφορία ότι αγοράστηκε στο Αίγιο³⁵⁹³. Ο Πύργος Ηλείας, όπου εντοπίζονται οι αρχαίοι Λετρίνοι, φέρεται ως προέλευση ενός χάλκινου ειδωλίου της Αθηνάς Προμάχου στο Βρετανικό Μουσείο, πιθανόν αρκαδική δημιουργία των χρόνων γύρω στα 480 π.Χ.³⁵⁹⁴.

Δύο όμως μόνο είναι και τα χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς που προέρχονται από την Τεγέα [πίν.2.40], μάλιστα μόνο το ένα από το ιερό της Αλέας Αθηνάς· βρέθηκε κατά τις ανασκαφές του Dugas στο «μαύρο στρώμα» Β των θεμελίων του βωμού (Ε.Μ. αρ.ευρ.14828). Άγνωστη είναι η προέλευση του άλλου (Ε.Μ. αρ.ευρ.16352), το οποίο μάλιστα φέρει την επιγραφή «άνεθεκεν τάθεναίαι», πιθανόν μεταγενέστερη της κατασκευής του ειδωλίου. Και τα δύο παριστάνουν τη θεά στον τύπο του Παλλάδιου. Μία από τις «πατρίδες» του τύπου θεωρείται η Πελοπόννησος, όπως μαρτυρούν και αρκετά χάλκινα ειδώλια της αρχαϊκής εποχής, για τα οποία ωστόσο είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια η χρονολόγηση και ο τόπος κατασκευής. Τη μορφή του Παλλάδιου είχαν σύμφωνα με τον Niemeyer τα λατρευτικά αγάλματα των τριών φημισμένων ιερών της θεάς στην Πελοπόννησο: η Αθηνά Χαλκίοικος της Σπάρτης, η Αθηνά Πολιάς του Άργους και η Αλέα Αθηνά της Τεγέας³⁵⁹⁵.

³⁵⁹³ Oxford, Ashmolean Museum G.416. Βλ. Gardner 1910, 229-230 αρ.2, πίν.13,1· Niemeyer 1960, 56-57, εικ.14· Jost 1975, 347, εικ.21-22.

³⁵⁹⁴ British Museum 1934,0717.1. Βλ. Niemeyer 1960, 59-60· Jost 1975, 353 με σημ.52, εικ.27-28. Βλ. http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/search_object_details.aspx?objectId=463886&partId=1&searchText=Athena&fromDate=1200&fromADBC=bc&toDate=400&toADBC=ad&orig=%2fsearch%2fsearch_the_collection_database.aspx&images=on&numpages=10¤tPage=14. Η θεά αποδίδεται σχεδόν σε όψη ¾ σε διασκελισμό προς τα δεξιά. Τα χονδροειδή πόδια της πατούν με όλο το πέλμα πάνω σε μία ορθογώνια, κοίλη βάση. Με το δεξί χέρι ανυψωμένο κοντά στην κεφαλή θα κρατούσε το δόρυ, ενώ το αριστερό έρχεται λυγισμένο προς τα μπροστά και ίσως είχε περασμένη ασπίδα. Η θεά φορά χιτώνα και κράνος με μεγάλο λοφίο. Στην κορυφή του μετώπου και πλευρικά διακρίνονται τρία εξάρματα, παρόμοια με αυτά που συναντώνται σε χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς από την Αρκαδία.

³⁵⁹⁵ Βλ. Niemeyer 1960, 17-24, ιδίως 22-23. Επίσης η Zellweger 1973, 140 με σημ.14 παρατηρεί ότι η πλειονότητα των χάλκινων ειδωλίων του τύπου αυτού προέρχεται από την Πελοπόννησο και την Κρήτη. Για τις απεικονίσεις του Παλλάδιου στην ελληνική τέχνη βλ. Demargne 1984, 965-969, 1019, όπου όμως δεν έχουν καταγραφεί όλα τα αρχαϊκά χάλκινα ειδώλια ούτε τα δύο της Τεγέας. Για τον τύπο του Παλλάδιου και τη σχέση του με την Πελοπόννησο βλ. Marinatos 2001. Για το πήλινο Παλλάδιο του α' μισού του 7^{ου} αι. π.Χ. από το ιερό της Γόρτυνας, που συνιστά την πρωιμότερη ολόγλυφη απεικόνιση του τύπου, και άλλα πρώιμα Παλλάδια βλ. Μουστάκα 2002. Από την Ακρόπολη είναι γνωστό μόνο ένα χάλκινο Παλλάδιο (Ε.Μ. αρ.ευρ.6450), που χρονολογείται στο β'

Το ειδώλιο από το ιερό της Αλέας χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και θεωρείται ως λακωνική δημιουργία ή αρκαδική με έντονη τη λακωνική επίδραση. Πολλά έχουν ειπωθεί για τη χρονολόγηση και το στυλ του, όπως και για τη σχέση του με το ελεφαντοστέινο άγαλμα της Αλέας Αθηνάς, ενώ έχει χρησιμοποιηθεί ως μαρτυρία στο πλαίσιο της έρευνας για τον γλύπτη Ένδοιο. Ως επιχείρημα για τη σύνδεσή με τον γλύπτη αναφέρεται ίσως το πιο εντυπωσιακό στοιχείο του, το μεγάλο γοργόνειο. Από άλλους όμως το γοργόνειο στα χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς θεωρείται πελοποννησιακό χαρακτηριστικό, που συναντάται επίσης σε ένα από τα ειδώλια της Λυκόσουρας και σε ένα ειδώλιο από την ακρόπολη της Σπάρτης. Η ερμηνεία που έχει προταθεί για το ειδώλιο της Τεγέας από τον Stibbe, ο οποίος το συνδέει με το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Χαλκιοίκου, περιπλέκει περαιτέρω το ζήτημα των λατρευτικών αγαλμάτων και των σχέσεων των εικόνων της Αθηνάς. Το πρωιμότερο από τα πέντε χάλκινα ειδώλια της Αθηνάς που βρέθηκαν στο ιερό της σπαρτιατικής ακρόπολης απεικονίζει τη θεά στον τύπο του Παλλάδιου και χρονολογείται γύρω στα 560-550 π.Χ. (Μουσείο Σπάρτης αρ.ευρ.2018) [πίν.5.9.α]· παραλληλίζεται με ένα αποσπασματικά σωζόμενο λακωνικό ειδώλιο από την Κίρρα³⁵⁹⁶. Ως λακωνική ή και μεσσηνιακή δημιουργία θεωρείται ένα χάλκινο Παλλάδιο στη Βαλτιμόρη, ενώ ένα άλλο στο Mariemont λέγεται ότι προέρχεται από το Νησί της Καλαμάτας³⁵⁹⁷.

Πενιχρές είναι οι πληροφορίες για ειδώλια της Αθηνάς που βρέθηκαν στο Άργος. Ένα πήλινο Παλλάδιο [πίν.1.6.γ], που χρονολογείται πιθανότατα στον 7^ο αι. π.Χ., αποτελεί την αρχαιότερη μαρτυρία της παρουσίας της θεάς στην ακρόπολη, από την οποία προέρχεται, επίσης, ένα πήλινο ειδώλιο της ένθρονης Αθηνάς. Με την Αθηνά ταυτίζεται ένα χάλκινο ειδώλιο του 6^{ου} αι. π.Χ. που κρατά ρόδι στο αριστερό χέρι [πίν.1.6.α]. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στο περίτμητο χάλκινο έλασμα του πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ. από το ιερό της Αθηνάς Σώτειρας και του Ποσειδώνα στην Ασέα, όπου αναγνωρίζεται η Αθηνά να κρατά ρόδι και αιγίδα [πίν.2.16.γ]. Στις ανασκαφές της Δειράδας αναφέρεται ότι βρέθηκαν 3-4 ειδώλια της Αθηνάς [πίν.1.4.γ-δ].

Η Αθηνά θα πρέπει να αναγνωριστεί σε τρία παρόμοιας κατασκευής αρχαϊκά πήλινα ειδώλια που έχουν δημοσιευτεί ως ευρήματα από το ιερό της θεάς στο Πρασιδάκι [πίν.4.17.β]. Γύρω στα 460 π.Χ. χρονολογείται το χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς από το ίδιο ιερό [πίν. 4.18.γ, 4.19]· με το ανασηκωμένο δεξί χέρι η θεά στηρίζει λοξά το δόρυ, ενώ με το λυγισμένο μπροστά αριστερό χέρι κρατά μία γλαύκα. Ένα αποσπασματικά σωζόμενο υστεροαρχαϊκό πήλινο ειδώλιο της Αθηνάς βρέθηκε στο Α πρηνές του λόφου του ιερού της Μακίστου: η θεά παριστάνεται ένθρονη να φορά ένα ιδιόμορφο κάλυμμα κεφαλής που μπορεί να αναγνωριστεί ως κράνος [πίν.4.8.α]. Πιθανόν η Αθηνά αναγνωρίζεται σε ένα άλλο ειδώλιο ένθρονης μορφής, που προέρχεται από τον αρχαίο οικισμό στις κοντινές προς το Μάζι Μπάμπες. Ένα πήλινο ειδώλιο ίσως όρθιας γυναικείας μορφής που κρατά

τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., βλ. Demargne 1984, 965 αρ.72 και Ridgway 1992, 129-130, εικ.78. Αντιθέτως είναι γνωστά 11 χάλκινα ειδώλια που τοποθετούνται στην περίοδο περίπου 530-470 π.Χ. και απεικονίζουν την Αθηνά στον τύπο της Προμάχου, όπως ονομάζουμε συμβατικά την ένοπλη Αθηνά σε δρασκελισμό, η οποία θα μπορούσε να εκληφθεί ως η ενεργητική στάση της Αθηνάς στον τύπο του Παλλάδιου, βλ. Ridgway 1992, 129· Cohen 1997-98, 11 με σημ.9.

³⁵⁹⁶ Louvre αρ.ευρ.Br 145. Βλ. Herfort-Koch 1986, 26, 48, 91 αρ.Κ41, πίν.5,4-6· Stibbe 2000α, 73, εικ.5-6.

³⁵⁹⁷ Baltimore, Walters Art Gallery 54.780. Βλ. Cohen 1997-98, ιδίως 11-13, εικ.1-3. Musée du Mariemont αρ.ευρ.B31. Βλ. Demargne 1984, 965 αρ.73· Herfort-Koch 1986, 91 αρ.Κ42· Cohen 1997-98, 20, εικ.11-12.

ασπίδα φέρεται ως μία από τις ενδείξεις για την απόδοση του ιερού της ακρόπολης των Αλιέων στην Αθηνά. Κατά την αφαίρεση της επίχωσης Α του ναού της Αθηνάς στη Φιγάλεια βρέθηκαν δύο περίμητα χάλκινα ελάσματα που απεικονίζουν κατά διαφορετικό τρόπο την πολεμική θεά [πίν.2.48.γ].

Κατά τις ανασκαφές του 1975 στις Βάσσεις της Φιγάλειας βρέθηκε η κεφαλή ενός υστεροαρχαϊκού χάλκινου ειδωλίου της Αθηνάς [πίν.2.50], που παρουσιάζει ομοιότητες με άλλα πελοποννησιακά χάλκινα ειδώλια του β' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. Τρία χάλκινα ειδώλια της κλασικής εποχής που παριστάνουν την Αθηνά προέρχονται από το ιερό του Δία στην Ολυμπία [πίν.4.9.β-4.10.α], αναμφίβολα όμως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα άλλο ειδώλιο από το ιερό, το αινιγματικό «Παλλάδιο» του 7^{ου} αι. π.Χ. [πίν.4.10.β]. Πήλινα ειδώλια της Αθηνάς έχουν βρεθεί στο ιερό Ω-Ω των Διοσκούρων στη Μεσσήνη και στο αρκαδικό ιερό στη Δίβριτσα (Δήμητρα), που ίσως αποδίδεται στη Δήμητρα Ελευσινία. Τέλος, μολύβδινες μορφές της Αθηνάς, όπως και απεικονίσεις της σε οστέινα πλακίδια, έχουν βρεθεί στα ιερά της Σπάρτης, εκτός από το ιερό της ακρόπολης, όπως ισχύει εξάλλου και για άλλες θεότητες³⁵⁹⁸.

³⁵⁹⁸ Για τις λακωνικές αυτές παραγωγές βλ. τις μονογραφίες της Marangou 1969 και του Boss 2000.

Η ΘΕΣΗ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΗ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Η Αθηνά στις ακροπόλεις

Στην κορυφή της ακρόπολης του Άργους ο Πausανίας κάνει λόγο για τον εγκαταλειμμένο ναό του Δία Λαρισαίου και για τον αξιοθέατο ναό της Αθηνάς με ξόανο της θεάς και αναθήματα, μεταξύ των οποίων αναφέρει το ξόανο του Δία Έρκειου, ενώ με βάση όψιμες πηγές φαίνεται ότι υπήρχε ηρώ του Ακρίσιου. Στους δύο ναούς έχουν αποδοθεί τμήματα δύο αρχαϊκών πύρινων θεμελιώσεων Δ του μυκηναϊκού περιβόλου στην κορυφή της Λάρισας. Λίγες είναι οι πληροφορίες, που διαθέτουμε, για την ιστορία και τη διαμόρφωση του ιερού και τη λατρεία, που ανάγεται τουλάχιστον στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. Πάντως, σε μία επιγραφή του α' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. γίνεται λόγος για το τέμενος και τον οίκο της Αθηνάς Πολιάδος, στην οποία αποδίδεται η επίκληση Ακρία από τον Ησύχιο. Στην ακρόπολη της Επιδαύρου υπήρχε κατά τον Πausανία αξιοθέατο ξόανο της Αθηνάς Κισσαίας, το οποίο θα πρέπει να φανταστούμε στο εσωτερικό ενός ναού. Ως ακρόπολη αναγνωρίζεται η μία από τις δύο κορυφές της βραχώδους χερσονήσου Νησί, από όπου μία αναθηματική επιγραφή μαρτυρεί λατρεία της Αφροδίτης Ερυμίας. Σύμφωνα με τον Πausανία στην ακρόπολη της Τροιζήνας η Αθηνά Πολιάς και Σθενιάς είχε ναό με ξόανο του Αιγινήτη Κάλλωνα, ενώ η παράδοση, που μας μεταφέρει, υποδεικνύει ίσως την ύπαρξη και λατρείας του Ποσειδώνα Βασιλέα. Μία επιγραφή των κλασικών χρόνων από την περιοχή της ακρόπολης αναγνωρίζεται ως αναθηματική προς την Αθηνά. Σε νομίσματα της πόλης των αυτοκρατορικών χρόνων απεικονίζεται ο ναός της Αθηνάς να επιστέφει έναν βράχο, που συμβολίζει την ακρόπολη, και σε άλλα η θεά στον τύπο του Παλλάδιου. Η Σικυώνα είχε κατεδαφιστεί από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή το 303 π.Χ., που έκτισε τη νέα πόλη κοντά στην παλαιά ακρόπολη με το ιερό της Αθηνάς. Από το ιερό διατηρούνταν στα χρόνια του Πausανία μόνο ο βωμός· δίπλα του υπήρχε τάφος του Επωπέα με αγάλματα των Αποτρόπαιων Θεών, του μυθικού ηγεμόνα της προ-δωρικής Σικυώνας και ιδρυτή του ιερού, στον οποίο αναγόταν και η ίδρυση του κοντινού ιερού της Άρτεμης και του Απόλλωνα. Κατά τον περιηγητή το ναό του Επωπέα, «μεγέθει καὶ κόσμῳ τοὺς τότε ὑπερβεβλημένον», τον είχε κάψει με κεραυνούς ο θεός· το ίδιο μαθαίνουμε από τον Πλίνιο ότι έπαθε το άγαλμα της Αθηνάς που είχαν φτιάξει για τη Σικυώνα ο Δίποιος και ο Σκύλλης.

Το ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα έχει αποκαλυφθεί σε ένα άνδηρο με βαθμιδωτό ανάλημμα περίπου 5 μ. χαμηλότερα από την κορυφή της ακρόπολης, που φέρει ιδιαίτερη οχύρωση. Σημειωτέον ότι η θέση του ιερού στην ακρόπολη δεν δηλώνεται από τον Πausανία και εξάγεται έμμεσα από τον Πολύβιο, ενώ μνεία συγκεκριμένη του ναού συναντάμε μόνο σε μία επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ. από το ιερό. Σώζονται κατά χώραν τα θεμέλια του περιπτερου ναού του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ., βάσεις επιγραφών και αγαλμάτων, τα πιθανά λείψανα του βωμού και η υποθεμελίωση της βάσης του κολοσσικού χάλκινου αγάλματος της Αθηνάς, η λατρευτική λειτουργία του οποίου είναι αβέβαιη. Άγνωστη είναι η διαμόρφωση της περιοχής πριν τον 5^ο αι. π.Χ. Η λατρεία ανάγεται στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. και κάποια πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη χρονολογούνται αμέσως μετά τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Ο Πausανίας δεν συγκεκριμενοποιεί τη θέση του βωμού του Δία Λεχεάτη και της κρήνης Τριτωνίδας, που σχετιζόνταν με την τοπική παράδοση των Αλιφειρέων για τη γέννηση της Αθηνάς στα μέρη τους. Στην ακρόπολη της νεοϊδρυθείσας Στυμφάλου η Αθηνά ως Πολιάς μαρτυρείται από έναν χαμένο σήμερα ενεπίγραφο όρο του 4^{ου} αι. π.Χ., εξαιτίας του οποίου της αποδόθηκε το σωζόμενο ιερό στην κορυφή της· υπάρχουν, ωστόσο, αμφιβολίες για την ταύτισή του, και ίσως το ιερό της Αθηνάς βρισκόταν σε άλλο σημείο της ακρόπολης. Στην ακρόπολη του Φενεού ο Πausανίας αναφέρει τα

ερείπια του ναού της Αθηνάς Τριτωνίας και ένα χάλκινο άγαλμα του Ποσειδώνα Ιππίου, ανάθημα του Οδυσσέα, του οποίου είναι απροσδιόριστη η σχέση με το ιερό της θεάς, για τη λατρεία της οποίας δεν διαθέτουμε άλλη μαρτυρία από αυτή την αρκαδική πόλη.

Στην ακρόπολη της Πάτρας ο Πausanias αναφέρει ναό της Αθηνάς Παναχαΐδος με χρυσελεφάντινο άγαλμά της εντός του περιβόλου του ιερού της Άρτεμης Λαφρίας, η λατρεία της οποίας μεταφυτεύτηκε από τον Αύγουστο με την ίδρυση της *colonia*. Η λατρεία της Αθηνάς Παναχαΐδος στην ακρόπολη επιβεβαιώνεται από μία αναθηματική επιγραφή που χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια με ερωτηματικό. Δεν είναι γνωστές οι λατρείες της ακρόπολης στην ελληνική πόλη, αν προϋπήρχε, όπως πιστεύεται, λατρεία της Άρτεμης και ποια σχέση θα είχε με τη λατρεία της Αθηνάς, που θα μπορούσε να αναχθεί ίσως ως τα κλασικά χρόνια· η γλαύκα και η θεά απεικονίζονται στα αυτόνομα νομίσματα της πόλης των ελληνιστικών χρόνων. Η μνημειακή διαμόρφωση του ιερού της Αθηνάς στην ακρόπολη της Ήλιδας, για το οποίο πληροφορούμαστε από διάφορους αρχαίους συγγραφείς, εντοπίζεται σε σχέση με τη δραστηριότητα του Πάναινου και του Κολώτη, έργο του οποίου ήταν το χρυσελεφάντινο άγαλμα της θεάς. Δεν αποκλείεται η λατρεία να προϋπήρχε ακόμη και του συνοικισμού του 471/0 π.Χ., καθώς στην περιοχή της υπήρχε προγενέστερος οικισμός και θεωρείται πιθανή η ύπαρξη ενός δημόσιου κέντρου κατά τον 6^ο αι. π.Χ.· στις αρχές αυτές του αιώνα χρονολογούνται τα παλαιότερα σωζόμενα πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη, που, κατά πάσα πιθανότητα, προέρχονται από ναούς ή άλλα δημόσια κτήρια.

Ο Πausanias αναφέρει ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας στην ακρόπολη του Ασωπού και στα ριζά της τα ερείπια της πόλης των Παρακυπαρισσίων αχαιών· ο Ασωπός διαδέχθηκε το αργότερο τον 2^ο αι. π.Χ. την Κυπαρισσία, που μαρτυρείται από τον Στράβωνα. Ναούς της Αθηνάς αναφέρει ο Πausanias στις ακροπόλεις του Γυθείου και της Επιδαύρου Λιμηράς και ιερό της θεάς στην ακρόπολη του Λεύκτρου. Ο σχετικά υψηλότερος από τους λόφους στα Β της Σπάρτης λειτουργούσε ως ακρόπολη, που όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πausanias δεν είχε εξαιρετικό ύψος όπως η Καδμεία της Θήβας ή η Λάρισα του Άργους. Ο περιηγητής αναφέρει εντός του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου και Πολιούχου διάφορα μνημεία, ιερά, ναούς και αγάλματα περισσότερων θεοτήτων· μεταξύ αυτών και ένα ιδιαίτερο ιερό αφιερωμένο στην Αθηνά ως Εργάνη. Στην περιοχή της ακρόπολης ή και στο ίδιο το ιερό της ακρόπολης εντοπίζεται από κάποιους ο ναός της Αθηνάς Οφθαλμίτιδος, που φέρεται ως ίδρυση του Λυκούργου από τον Πausanias και τον Πλούταρχο. Κατά τις παλαιές αγγλικές ανασκαφές αποκαλύφθηκαν τμήματα του ναού, δύο άλλων κτισμάτων και πλήθος ευρημάτων, που καθιστούν το ιερό της ακρόπολης ένα από τα παλαιότερα και σπουδαιότερα της Σπάρτης. Στην ακρόπολη της Κορώνης ένα χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς που κρατούσε κορώνη, το λαλούν σύμβολο της πόλης, βρισκόταν στο υπαιθρο κατά τον Πausanias. Δεν γνωρίζουμε αν το ιερό ήταν υπαίθριο, όπως για παράδειγμα στους Αλιείς, ή υπήρχαν κτίσματα. Η μεσσηνιακή πόλη ιδρύθηκε γύρω στα 365 π.Χ., ενδεχομένως στην περιοχή ενός προγενέστερου οικισμού περίοικων. Με το ιερό της Αθηνάς μπορεί να συνδεόταν το αναφερόμενο από τον Πausanias «μνήμα» του οικιστή Επιμηλίδη. Η κεφαλή της θεάς απεικονίζεται στα αρχαιότερα νομίσματα της πόλης.

Στην Αθηνά είναι πιθανό να αποδίδονται τα ιερά που έχουν ανασκαφεί στην ακρόπολη των Αλιέων και στις Μυκήνες στην περιοχή του μυκηναϊκού μεγάρου· ως εναλλακτική κάτοχος θεότητα και στις δύο περιπτώσεις προτείνεται η Ήρα. Το πρώτο ιερό ήταν υπαίθριο κατά την αναδιαμόρφωσή του στον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ., ενώ τα παλαιότερα αναθήματα ανάγονται στον 6^ο αι. π.Χ. Στις Μυκήνες το Β άνδρηρο κατασκευάζεται στην υστερογεωμετρική εποχή και το Ν άνδρηρο με τον ναό στον ύστερο 7^ο αι.

π.Χ.· κατά την επανίδρυσή τους ως κώμης του Άργους στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. ο ναός ανοικοδομείται εκ νέου. Οι διασκορπισμένες μαρτυρίες λατρείας από την Άνω Ακρόπολη της Τίρυνθας (αρχιτεκτονικά μέλη και αναθήματα) είναι δύσκολο να ερμηνευθούν. Ο λεγόμενος ναός της Ήρας στη θέση του μυκηναϊκού μεγάλου μεγάρου έχει αποδειχθεί, κατά νεότερες έρευνες, ότι αποτελεί ανακατασκευή του μεγάρου, μεταγενέστερη της καταστροφής του. Αναθήματα των μέσων του 8^{ου} αι. π.Χ. και εξής έχουν συνδεθεί με λατρεία της Ήρας. Από την άλλη, η μνεία του Δία και της Αθηνάς σε πρώιμες αρχαϊκές επιγραφές στις σύριγγες εκτός των μυκηναϊκών τειχών οδήγησαν στην υπόθεση, ότι υπήρχε λατρεία τους στην κορυφή του λόφου. Ένας χώρος λατρείας της Αθηνάς εικάζεται ότι υπήρχε στη Μέση Ακρόπολη, από όπου προέρχονται σποραδικά ευρήματα που σχετίζονται με τη θεά.

Στη Μεγαλόπολη δεν υπήρχε ακρόπολη. Ο Πausanίας αναφέρει πίσω από τη Φιλίππειο στοά της αγοράς δύο χαμηλούς λόφους, στους οποίους βρισκόνταν τα ερείπια του ιερού της Αθηνάς Πολιάδος και ο ερειπωμένος ναός της Ήρας Τελείας. Μία εκ των έξι φυλών της νεοϊδρυθείσας πόλης έφερε την ονομασία Παναθαναία, που δεν μαρτυρείται πλέον στα αυτοκρατορικά χρόνια. Στη Φιγάλεια ο μικρός υψηλός λόφος της ακρόπολης με ξεχωριστή οχύρωση βρισκόταν προς το Β άκρο της πόλης. Εκεί τοποθετούνταν παραδοσιακά το ιερό της Άρτεμης Σώτειρας, που μαρτυρείται από τον Πausanία χωρίς όμως να κάνει λόγο για ακρόπολη, αν και είναι πειστική η πρόταση που το τοποθετεί στην είσοδο της πόλης. Το ιερό της Αθηνάς βρέθηκε σε εκ διαμέτρου αντίθετη θέση της τειχισμένης πόλης, στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ακρόπολη. Ο σωζόμενος δίχωρος ναός χρονολογείται τον 4^ο αι. π.Χ. και επιγραφές αυτής της φάσης μαρτυρούν την επίκληση Πολιάς για την Αθηνά, ενώ ένα άγαλμα ανατίθεται στην Αθηνά και στον Δία Σωτήρα. Λιγότερο σαφείς είναι οι πληροφορίες για τις προγενέστερες φάσεις. Στην αρχαϊκή περίοδο, όταν μαρτυρείται η επίκληση Κορία για τη θεά, φαίνεται ότι υπήρχε ένας μικρός οίκος και ένα έδρανο είχε λαξευτεί στον βράχο παρά το φυσικό χάσμα δίπλα στη βραχώδη κορυφή του λόφου. Το Β και υψηλότερο τμήμα της λοφοσειράς της Θουρίας ίσως θα μπορούσε να εκληφθεί ως ακρόπολη, όπου φαίνεται ότι ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια το ιερό της Αθηνάς. Δεν μνημονεύεται από κάποιον αρχαίο συγγραφέα, όμως η ύπαρξη και σημασία του προκύπτει από επιγραφές και νομίσματα της πόλης του 2^{ου} αι. π.Χ.

Ο ναός στο Μάζι της Ηλείας βρίσκεται στο μέσο του ανώτερου πλατώματος ενός χαμηλού λόφου εντός ενός μεγάλου οικισμού, που ταυτίζεται με την αρχαία Μάκιστο· λίγα είναι όμως τα δεδομένα που διαθέτουμε για την τοπογραφία της πόλης. Αν δεχτούμε την ερμηνεία του τοίχου που ορίζει το πλάτωμα του ναού ως τείχους, τότε θα πρόκειται για την οχυρωμένη ακρόπολη. Ο ναός στο Πρασιδάκι βρίσκεται εντός ενός αταύτιστου οικισμού, του οποίου δεν γνωρίζουμε το όνομα και το καθεστώς. Αναφέρεται ότι είναι κτισμένος σε ένα ύψωμα ορατό από απόσταση, που αναρωτιόμαστε αν θα μπορούσε να έχει τον χαρακτήρα της ακρόπολης. Η επίκληση της Αθηνάς («Αγορίοι») στην αναθηματική επιγραφή του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ. θα μπορούσε ίσως να δηλώνει τη γειτνίαση του υψώματος με την αγορά.

Άλλοι χώροι λατρείας της Αθηνάς εντός του άστεως

Στην αγορά της Σπάρτης η Αθηνά Αγοραία μοιράζεται ένα ιερό με τον Ποσειδώνα Ασφάλειο (αν όχι με τον Δία Αγοραίο) και λατρεύεται μαζί με τον Δία έχοντας την επίκληση Ξένιοι σε μία περιοχή που λειτουργεί ως το πρυτανείο της (υστερο)ελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλης. Επιπλέον, ο Πausanίας αναφέρει αντίκρυ από το αρχείο των Βιδιαίων της αγοράς το πρώτο από τα τρία ιερά της Αθηνάς

Κελεύθειας με άγαλμα, τα οποία είχε ιδρύσει ο Οδυσσεάς κατά μήκος της Αφεταΐδος οδού, της σημαντικότερης της Σπάρτης στον άξονα Β-Ν. Στο Άργος το ιερό της Αθηνάς Σάλπιγγος, μπροστά από το ναό της οποίας ο Πausανίας αναφέρει τον τάφο του Επιμενίδη, βρισκόταν στην αγορά ή σε άμεση γειτνίαση με αυτήν· στο ιερό έχουν αποδοθεί υποθετικά τα λείψανα ναού στη ΝΑ γωνία της αγοράς. Με βάση τα συμφραζόμενα του Πausανία, είναι πιθανό το ιερό με άγαλμα της Αθηνάς Αλέας στη Μαντίνεια να βρισκόταν στην περιοχή της αγοράς, χωρίς όμως αυτό να δηλώνεται σαφώς. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση η λατρεία να μεταφέρθηκε στην αγορά κατά την αναδιαμόρφωσή της τα αυτοκρατορικά χρόνια. Το ιερό της Αλέας, που μαρτυρείται ήδη σε επιγραφή του 460 π.Χ., φαίνεται ότι βρισκόταν εντός της πόλης που ιδρύθηκε στα χρόνια αυτά, ίσως μάλιστα προϋπήρχε της ίδρυσής της στη θέση αυτή.

Ο Πausανίας συνιστά τη μοναδική μαρτυρία, που έχουμε, για το λατρευτικό σύνταγμα του Πραξιτέλη στο ναό της Ήρας στην περιοχή του θεάτρου της Μαντίνειας, όπου παριστανόταν ένθρονη η Ήρα πλαισιωμένη από την Αθηνά και την Ήβη· έχει προταθεί η ταύτιση του ναού με μία από τις θεμελιώσεις κοντά στο θέατρο, παρά τη Δ πλευρά της αγοράς. Η ιδιότυπη λατρεία των «θεῶν ἐξ Ἄργους» που μας παραδίδεται από τον Πausανία αφορά τα χάλκινα αγάλματα της Αθηνάς, του Ποσειδώνα, του Ηρακλή και του Δία σε ένα οίκημα στην αγορά του Αιγίου. Η Αθηνά όπως και άλλες θεότητες ήταν παρούσα υπό μορφή ερμαϊκής στήλης στον περίβολο των Μεγάλων Θεών ΝΔ της αγοράς στη Μεγαλόπολη.

Το ιερό της Αθηνάς Χαλινίτιδος τοποθετείται στην ευρύτερη περιοχή του forum της Κορίνθου με βάση την περιγραφή του Πausανία, όμως δεν ξέρουμε αν το forum αντικατέστησε την ελληνική αγορά ούτε αν το ιερό διατηρήθηκε στην ίδια θέση μετά την καταστροφή της πόλης. Με το ακρόλιθο λατρευτικό άγαλμα της θεάς που αναφέρει ο περιηγητής έχει συσχετιστεί μία κολοσσιακή μαρμαρίνη κεφαλή και απεικονίσεις της Αθηνάς που κρατά χαλινό σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων. Στο κέντρο του forum υπήρχε χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς με ανάγλυφη παράσταση των Μουσών στη βάση του. Κατά αντιστοιχία θα μπορούσε να αναφερθεί το άγαλμα της Αθηνάς στο ύπαιθρο της αγοράς της Πάτρας, μπροστά από το οποίο βρισκόταν ο τάφος του Πατρέα. Στην ίδια αγορά συναντάμε την Αθηνά ως λατρευτικό άγαλμα στο ναό του Δία Ολυμπίου, που κατά μία θεωρία ήταν ναός τύπου Καπιτωλίου. Τα μνημεία αυτά πιθανόν ανάγονται στη ρωμαϊκή colonia, άσχετα με το ζήτημα της ρωμαϊκής αγοράς, που είναι πολύ πιθανό να βρισκόταν στην ίδια θέση. Επιπλέον στην Πάτρα, σύμφωνα πάλι με τον Πausανία, ιερό με χρυσελεφάντινο άγαλμα είχε η Αθηνά, όπως και ο Ασκληπιός, στο τέμενος της Άρτεμης Λιμνάτιδος, που βρισκόταν απέναντι από την έξοδο της αγοράς, ενδεχομένως κοντά στο ρωμαϊκό ωδείο. Η διαρρύθμιση του τεμένους και των ιερών χώρων παραλληλίζεται με του Ασκληπιείου της Μεσσήνης. Με βάση την πορεία του Πausανία στο Αίγιο το ιερό της Αθηνάς, με «δύο αγάλματα λευκού λίθου» κατά τον Πausανία, τοποθετείται πιθανόν στον δρόμο που οδηγούσε από τη Δ είσοδο της πόλης προς την αγορά, παρόλο που έχει προταθεί και η ίδια η αγορά ως θέση του ιερού της Αθηνάς.

Στη Σπάρτη ο Πausανίας αναφέρει βωμό ή βωμούς του Δία, της Αθηνάς και των Διοσκούρων με την επίκληση Αμβούλιοι κοντά στο «χωρίον ἔχον στοάς ἐν τετραγώνῳ σχήματι, ἔνθα σφίσιν ἐπιπράσκετο ὁ ῥῶπος τὸ ἀρχαῖον». Προβληματική είναι η ερμηνεία του «χωρίου» και η σχέση του με τη λατρεία αυτή. Θα πρέπει ίσως να αναγνωρίσουμε σε αυτό μία εμπορική αγορά των ελληνιστικών χρόνων, ενδεχομένως το μάκελλον που μαρτυρείται για τη Σπάρτη στα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. Σε έναν από τους δημόσιους πόλους της ελληνιστικής Αίγαιρας, μεταξύ των αποκαλυφθέντων ναών στο

πλάτωμα Α του θεάτρου αναζητείται το ιερό του Δία, όπου υπήρχε χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, η θέση του οποίου δεν προσδιορίζεται, ωστόσο, από τον Πausανία· περισσότερα ενδεχόμενα είναι ανοικτά, πιστεύουμε ακόμη και η ερμηνεία του ως λατρευτικού αγάλματος που μεταφέρθηκε στο ιερό του Δία από προϋπάρχον ιερό της θεάς. Πιθανή φαίνεται η πρόταση απόδοσης στον Δία και στην Αθηνά των δύο ελληνιστικών ναών που ανακαλύφθηκαν στη δεκαετία του 1990 και φαίνεται ότι ανήκουν στο ίδιο ιερό· στον ένα ναό βρέθηκαν σε β' χρήση σπόλια από έναν υστεροαρχαϊκό ή πρώιμο κλασικό δωρικό περίπτερο.

Δύο ιερά της Αθηνάς υπήρχαν στην «προτέρα» πόλη της Ερμιόνης, περιοχή που εντοπίζεται στη χερσόνησο Μπίστι και φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη θρησκευτική σημασία για τους Ερμιονείς των ημερών του Πausανία, ενδεχομένως και πρωτύτερα· έχει μάλιστα υποθεθεί ότι είχε τη συμβολική λατρευτική λειτουργία μίας ακρόπολης, που δεν υπήρχε εξάλλου στην πόλη. Το ένα ιερό της Αθηνάς χαρακτηρίζεται από τον Πausανία ως «οὐ μέγα», ωστόσο διέθετε λατρευτικό κτίσμα, εφόσον ο ίδιος αναφέρει ότι είχε καταρρεύσει η οροφή του. Το άλλο ιερό θα ήταν σπουδαιότερο και ο περιηγητής περιγράφει σε αυτό ένα ναό και κοντά του τα θεμέλια ενός σταδίου. Έχει προταθεί η ταύτισή του με τον υστεροαρχαϊκό δωρικό περίπτερο ναό που ήταν γνωστός από παλαιά στο Μπίστι, για τον οποίο προτιμάται η απόδοση στον Ποσειδώνα.

Στην ευρύτερη Δ περιοχή της Σπάρτης, που ταυτίζεται ουσιαστικά με την Πιτάνη, τοποθετεί ο Πausανίας το ιερό της Αθηνάς Αξιοποίνου, που είχε ιδρύσει ο Ηρακλής, κι ένα άλλο ιερό της θεάς που είχε ιδρύσει ο Θήρας· στην περιοχή αυτή βρίσκονταν ο Δρόμος και η θέση Πλατανιστάς, τόποι που συνδέονται άμεσα με τη σπαρτιατική αγωγή των νέων. Στο Ν τομέα της Μεγαλόπολης οι ερμαϊκές στήλες των θεών με την κοινή επίκληση Εργάται (Αθηνά Εργάνη, Απόλλωνας Αγουιεύς, Ερμής, Ηρακλής, Ειλείθυια) βρίσκονταν σύμφωνα με τον Πausανία σε έναν λόφο με ιερά της Άρτεμης Αγροτέρας και του Ασκληπιού. Στο Άργος το ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς κατά τον Πausανία συνεχεται με το ιερό του Απόλλωνα Δειραδιώτη. Τα ιερά βρίσκονταν κοντά στη βασική πύλη της Δειράδος. Έχει προταθεί η ταύτιση του ιερού της Αθηνάς με τη θόλο του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ. στο Ν άνδρηρο που ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα άνδρηρα του ιερού του Απόλλωνα Δειραδιώτη.

Αστικά ιερά της Αθηνάς σε άγνωστη θέση

Με βάση την απλή μνεία τους κατά τον συνήθη τρόπο του Πausανία μπορούμε να πούμε ότι σε απροσδιόριστη θέση εντός του άστεως βρίσκονταν τα εξής ιερά της Αθηνάς, σχετικά με τα οποία διατηρείται η ορολογία του περιηγητή και παρατίθενται επιπρόσθετα στοιχεία, όπου κρίνεται απαραίτητο:

- Κλεωνές, ιερό της Αθηνάς με «άγαλμα Σκύλλιδος τέχνη και Διποίνου». Το λατρευτικό άγαλμα αναγνωρίζεται υποθετικά σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων.
- Αλέα, ιερό της Αθηνάς Αλέας. Η λατρεία θα πρέπει να ανάγεται τουλάχιστον στην κλασική περίοδο με βάση τη νομισματική μαρτυρία αλλά και εξαιτίας του ονόματος της πόλης.
- Μαίναλος, ίχνη του ναού της Αθηνάς μεταξύ των ερειπίων της πόλης, με τον οποίο ίσως σχετίζονται ένα στάδιο και ένας ιππόδρομος. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ταύτισης με τα λείψανα ενός ιερού, για τα οποία διαθέτουμε ελάχιστες δημοσιευμένες πληροφορίες.
- Φρίξα, ναός της Αθηνάς Κυδωνίας στο λόφο με τα ερείπια της πόλης· δεν διασωζόταν σε καλή κατάσταση σε αντίθεση με το βωμό που υπήρχε επί των ημερών του Πausανία.

- Δύμη, ναός της Αθηνάς με «άγαλμα ἐς τὰ μάλιστα ἀρχαῖον». Το ιερό, πιθανόν, ανάγεται στα χρόνια του συνοικισμού της πόλης στον 5^ο αι. π.Χ., αν όχι παλαιότερα.
- Τριταία, ναός της Αθηνάς με «άγαλμα λίθου τὸ ἐφ' ἡμῶν», ενώ το «ἀρχαῖον» άγαλμα είχε μεταφερθεί στη Ρώμη, κατά τα λεγόμενα των κατοίκων.
- Ιππόλα, ιερό της Αθηνάς Ιππολαΐτιδος μεταξύ των ερειπίων της πόλης.
- Καρδαμύλη, ιερό της Αθηνάς «ἐν δὲ τῷ πολισμάτι».
- Λας, ναός της Αθηνάς Ασίας, ιδρυμένος από τους Διόσκουρους, μεταξύ των ερειπίων της αρχαίας πόλης στην κορυφή του βουνού Ασία.
- Κυπαρισσία, ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας.
- Μοθώνη, ναός της Αθηνάς Ανεμώτιδος με άγαλμα που ανέθεσε ο Διομήδης, ο οποίος έδωσε το προσωνύμιο στη θεά. Σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων απεικονίζεται η Αθηνά κρατώντας φιάλη και ένας μικρός βωμός μπροστά της.

Σε απροσδιόριστη θέση εντός της πόλης θα βρισκόταν επίσης το ιερό της Αθηνάς στην αρκαδική Τεύθιδα, που μαρτυρείται έμμεσα από τη μνεία του λατρευτικού αγάλματος της θεάς σε σχέση με ένα τελετουργικό από τον Καλλίμαχο και τον Πausανία, όπως και το ιερό της Αθηνάς Κυπαρισσίας στη Μεσσήνη, για το οποίο διαθέτουμε μόνο επιγραφές του 3^{ου} αι. π.Χ. όπου κατονομάζονται αξιωματούχοι στην υπηρεσία της θεάς. Το ιερό της Αθηνάς Κορυφασίας που αναφέρει ο Πausανίας σε σχέση με τον «οίκο» του Νέστορα στην Πύλο εικάζεται ότι θα βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο του βραχύδους ακρωτηρίου Κορυφάσιον, όπου βρισκόταν η πόλη των ιστορικών χρόνων· η λατρεία μαρτυρείται και από γραπτές πηγές της ελληνιστικής περιόδου.

Εξω-αστικά ιερά της Αθηνάς

Προαστικά ήταν τα ιερά της Αθηνάς Μαχανίτιδος στη Μεγαλόπολη, καθώς και τα ιερά της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, μόλις εκτός των τειχών όπως υποδεικνύουν νεότερες έρευνες, και στη Σπάρτη. Η περίπτωση του τελευταίου ιερού είναι διδακτική για τον ελλειπτικό τρόπο μνείας και συνακόλουθης ερμηνείας ιερών χώρων από τον Πausανία· στον δρόμο προς τη Θεράπνη και πριν τη διάβαση του Ευρώτα λέει μόνο: «κατὰ δὲ τὴν ὁδὸν Ἀθηνᾶς ξόανόν ἐστίν Ἀλέας». Το ιερό της Αλέας κατονομάζεται από τον Ξενοφώντα παρεμπιπτόντως ως τόπος συγκέντρωσης οπλιτών, στοιχείο που υποδεικνύει ενδεχομένως και το μέγεθός του. Η λατρεία της Αλέας στη Σπάρτη μαρτυρείται από αναθηματική επιγραφή του α' τέταρτου του 4^{ου} αι. στο ερεισίνωτο θρόνου, που μαρτυρεί την πιθανή ύπαρξη αγώνων, και από ενσφράγιστες κεραμίδες του 1^{ου} αι. π.Χ., που πιθανόν προέρχονται από τα τείχη στην περιοχή των οποίων βρισκόταν το ιερό. Όσον αφορά το ιερό της Αθηνάς Μαχανίτιδος στη Μεγαλόπολη, αναλογιζόμενοι τις πληροφορίες που αποκομίζουμε από τον Πausανία για το γειτονικό τέμενος του Βορέα, μπορούμε να δεχτούμε ότι η θέση του ιερού υπαγορεύτηκε από τα γεγονότα σε σχέση με τη σπαρτιατική πολιορκία της πόλης, και ως εκ τούτου ανάλογα ερμηνεύεται η επίκληση σε σχέση με τις πολεμικές μηχανές. Στη Σπάρτη ο Πausανίας αναφέρει εκτός των τειχών, στην οδό προς τη Μεγαλόπολη, το άγαλμα της Αθηνάς Παρείας «ἐν ὑπαίθρῳ»· η ύπαρξη ιδιαίτερης επίκλησης, ίσως υποδεικνύει τον λατρευτικό χαρακτήρα του. Εκτός των τειχών βρισκόταν το ιερό της Δήμητρας Χθονίας στην Ερμιόνη, στην είσοδο του ναού της οποίας ο Πausανίας αναφέρει «ἀγάλματα οὐκ ἄγαν ἀρχαῖα» της Αθηνάς και της Δήμητρας.

Γενικότερα πολύ λιγότερες είναι οι πληροφορίες μας για τις μικρότερες οικιστικές μονάδες μίας πόλης κράτους και για τις λατρείες τους. Για τον δήμο Μανθυρέων της Τεγέας μαθαίνουμε ότι θα

υπήρχε ιερό της Αθηνάς Ιππίας, το λατρευτικό άγαλμα του οποίου κατά τον Πausανία μεταφέρθηκε στο ναό της Αθηνάς Αλέας μετά την αρπαγή του αρχαίου ελεφαντοστέινου αγάλματος από τον Αύγουστο. Στην κώμη του Άργους Λήσσα ο Πausανίας αναφέρει ναό της Αθηνάς με «ξόανον οὐδέν τι διάφορον ἢ τὸ ἐν ἀκροπόλει τῆ Λαρίση»· η Λήσσα ταυτίζεται πιθανόν με τον αρχαίο οικισμό στο Λιγουριό, από όπου προέρχονται αναθηματικές επιγραφές προς την Αθηνά. Στη Λέρνα, «ἐπὶ κορυφῇ τοῦ ὄρους» Ποντίνου, βρίσκονταν τα ερείπια του ιερού της Αθηνάς Σαΐτιδος, που είχε ιδρύσει ο Δαναός, και «θεμέλια οἰκίας» του Ιππομέδοντα σύμφωνα με τον Πausανία, ο οποίος δεν κάνει λόγο για τον οικισμό που θα βρισκόταν σε άμεση σύνδεση με τον Ποντίνο. Μία επιγραφή και αρχιτεκτονικά μέλη από τον οχυρωμένο λόφο Παλιόκαστρο της Ηραίας ίσως υποδεικνύουν την ύπαρξη ιερού της Αθηνάς στην κορυφή του. Είναι άγνωστη η ονομασία και το καθεστώς του οικισμού σε σχέση με την Ηραία. Η λατρεία της Αθηνάς Αλαλκομεν(ε)ίας που υπήρχε στη Μαντίνεια με βάση ένα τυχαίο επιγραφικό εύρημα του ύστερου 6^{ου} ή πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. ανάγεται πριν τον συνοικισμό και την ίδρυση της πόλης και η διάρκειά της δεν είναι γνωστή. Με αυτήν θα σχετίζεται η πηγή «Αλαλκομενιάς» ή «Αλαλκομενείας» που αναφέρει ο Πausανίας λίγο πιο Β από την Πτόλιν και πριν τα ερείπια της κώμης Μαιράς· σε μία από τις δύο αυτές θέσεις θα ανήκε το ιερό της Αθηνάς, για το οποίο δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο.

Στην Τιτάνη το ιερό της Αθηνάς βρισκόταν κατά τον Πausανία πάνω σε έναν λόφο, κάτω από τον οποίο υπήρχε βωμός των Ανέμων και στην περιοχή του ένα ιερό του Ασκληπιού. Είναι γνωστός ο οχυρωμένος λόφος του ιερού, μάλιστα κάποια αρχιτεκτονικά μέλη, σήμερα χαμένα, είχαν αποδοθεί από τους περιηγητές του 19^{ου} αι. στο ναό της Αθηνάς, ωστόσο θα μπορούσαν να προέρχονται εξίσου από το ιερό του Ασκληπιού. Παλαιότερα ο λόφος θεωρούνταν ως η ακρόπολη ενός οικισμού της Σικυωνίας, όμως σχετικά πρόσφατα του αποδόθηκε η λειτουργία ως ιερού τόπου, που εντάχθηκε με την κατασκευή της οχύρωσης κατά την υστεροκλασική ή πρώιμη κλασική περίοδο στο αμυντικό σύστημα της Σικυωνίας, στα Ν σύνορά της με τον Φλιούντα. Είναι πιθανή η ύπαρξη ιερών Αθηνάς σε σχέση με δύο οχυρά εξαιτίας της ονομασίας τους: το Αθήναιον της μεθόριας Βελμινάτιδος ή Βέλβινας και το «Αθηνᾶς καλούμενον τεῖχος» που αναφέρει ο Πausανίας στη χώρα της Πάτρας, στο ακρωτήριο Δρέπανο ή στην περιοχή του. Στην πρώτη περίπτωση φαίνεται ότι η ονομασία Αθήναιον αφορούσε πρωταρχικά τη θέση όπου ανεγέρθηκε το οχυρό, για το οποίο γίνεται λόγος από τον Πολύβιο και τον Πλούταρχο στο πλαίσιο των συγκρούσεων μεταξύ των Σπαρτιατών και των Μεγαλοπολιτών τον 3^ο αι. π.Χ.

Τα όρια της χώρας της Ασέας στην αρχαϊκή εποχή σηματοδοτούνται από ιερά. Στην κορυφή του διάσελου στα σύνορα της Ασέας με το Παλλάντιο, στη θέση Βίγλα, έχει βρεθεί το ιερό της Αθηνάς Σώτειρας και του Ποσειδώνα, τα ίχνη του οποίου αναφέρει ο Πausανίας «ἐπὶ τῆ ἄκρα» του Βόρειου Όρους. Στον 7^ο αι. π.Χ. ανάγονται οι απαρχές της λατρείας και η πρώτη οικοδομική δραστηριότητα στο ιερό, που πιθανόν εγκαταλείφθηκε ήδη μέσα στην κλασική περίοδο. Στη θέση τους σώζονται μόνο τα θεμέλια του αξιόλογου περίπτερου ναού του τελευταίου τέταρτου του 6^{ου} αι. π.Χ. Ο Πausανίας κατευθυνόμενος προς την πόλη της Ασέας από τις Αιμονιές αναφέρει ένα «χωρίον» Αθήναιον και αριστερά του ναό της Αθηνάς με μαρμάρινο άγαλμα. Το ιερό, που εντοπίζεται σε μία ιδανική παρόδια θέση για διαχρονική κατοίκηση, θα έδωσε το όνομά του στον οικισμό, η θέση του οποίου έχει εντοπιστεί από τις νεότερες έρευνες· αντίστοιχα ένας οικισμός φαίνεται ότι είχε σχηματισθεί σε σχέση με το ιερό της Βίγλας. Στο ναό της Αθηνάς στο Αθήναιον αποδίδεται υποθετικά ένα απότμημα δωρικού γείσου του 4^{ου} αι. π.Χ.

Η παρουσία της Αθηνάς στην Ασέα μας κάνει να αναρωτηθούμε μήπως η θεά προστάτευε την πόλη κράτος και στον οικιστικό της πυρήνα, απουσιάζουν, ωστόσο, οι μαρτυρίες, ενώ η Ασέα δεν έκοψε ποτέ νομίσματα· στην ακρόπολη του Παλιόκαστρου, όπου ο Παισανίας αναφέρει μόνο τα ερείπια της πόλης, ανιχνεύεται λατρευτική δραστηριότητα από μία πρώιμη εποχή, όμως δεν μπορεί να προσδιοριστεί η λατρευόμενη θεότητα. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα στο πλαίσιο μίας εκστρατείας ο βασιλιάς της Σπάρτης «ἐπὶ τὰ ὄρια τῆς χώρας» θυσιάζει προς τον Δία και την Αθηνά. Η θυσία αυτή, που αλλού ονομάζεται «διαβατήρια», εκφράζει τη διάκριση της σπαρτιατικής πόλης κράτους, που σε αρκετές περιπτώσεις και ήδη στη Μεγάλη Ρήτρα βλέπουμε ότι τίθεται υπό την προστασία των δύο θεών, και του κόσμου εκτός των ορίων της. Με τη θυσία αυτή πιθανόν συσχετίζεται η μυθική θυσία των Ηρακλειδών «τῆ Ἀθηνᾶ τῶν ὀρίων ὑπερβατήρια», που διαβάζουμε στον Πολύαινο.

Η Αθηνά ήταν πιθανότατα πολιούχος της Δύμης, όπου ο Παισανίας αναφέρει ναό και άγαλμα της θεάς. Στη χώρα μόνο από τον περιηγητή μάς είναι γνωστός ο ναός της Αθηνάς Λαρισαίας παρά τον Λάρισο ποταμό, που αποτελούσε το όριο μεταξύ των Αχαιών (της Δύμης) και των Ηλείων. Στο ναό αποδόθηκαν με επιφύλαξη κάποια αρχιτεκτονικά μέλη κοντά στην όχθη του ποταμού, ενώ κατά μία άλλη άποψη η λατρεία της Αθηνάς θα ήταν εγκαταστημένη στο Τείχος των Δυμαίων εξαιτίας της υποθετικής ταύτισής του με την άγνωστη πόλη Λάρισα. Ο Στράβωνας παρέχει μία αινιγματική πληροφορία σχετικά με δύο ιερά της Αθηνάς Νεδουσίας στη Μεσσηνία, σε μία περιοχή διαφιλονικούμενη μεταξύ των Μεσσηνίων και των Λακεδαιμονίων, σε σχέση με τον ποταμό Νέδοντα, που εκβάλλει στις Φαρές, και με έναν τόπο Νέδοντα στην άγνωστη Ποιάεσσα. Οι επικλήσεις της Αθηνάς ανάγονται στα ονόματα των ποταμών κοντά στα οποία θα πρέπει να αναζητηθούν τα ιερά. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η θεά δεν φαίνεται να συνδέεται τόσο με τον ποταμό ως φυσικό στοιχείο αλλά ως όριο μεταξύ διαφορετικών περιοχών της Πελοποννήσου. Βέβαια, αβεβαιότητες/ασάφειες υπάρχουν για τη θέση των ιερών και τη λατρεία της Αθηνάς Νεδουσίας· το ένα εκ των δύο ιερών της, που χαρακτηρίζεται ως «ἐπίσημον», εντοπίζεται υποθετικά ακόμη και εντός της πόλης των Φαρών, στην ακρόπολη.

«Ἐπὶ ὄρους κορυφῆς» σε απόσταση περίπου 30 σταδίων από την πόλη του Κλείτορα αναφέρει ο Παισανίας το ιερό της Αθηνάς Κορίας με άγαλμα της θεάς. Η λατρεία ήταν κεντρικής σημασίας για την πόλη από μία πρώιμη εποχή, όπως μαρτυρούν οι νομισματικές απεικονίσεις του 4^{ου} αι. π.Χ. και τα επιγραφικά μαρτυρημένα Κοριάσια, εορτή με αγώνες γνωστούς στην Πελοπόννησο, που ανάγεται κατά πάσα πιθανότητα στον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. Το βουνό του ιερού της Αθηνάς ταυτίζεται με τον Άγ. Αθανάσιο, λίγα χμ. ΝΔ από την αρχαία πόλη, από την κορυφή του οποίου προέρχονται μεμονωμένα ευρήματα, μεταξύ των οποίων και ένα θραύσμα γραπτής σίμης του α' τέταρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για το μοναδικό ύψωμα που παρέχει εποπτεία της ευρύτερης περιοχής του Κλείτορα, κρίσιμη για μία πόλη (χωρίς ακρόπολη) σε μία πεδινή περιοχή χωρίς ορατότητα και με έντονη πολεμική δραστηριότητα από την αρχαϊκή περίοδο, ώστε έχει προταθεί η ένταξη του βουνού στο περιφερειακό δίκτυο της άμυνας του Κλείτορα και ίσως και στην ερμηνεία του ως υποκατάστατο ακρόπολης. Έτσι ίσως θα μπορούσε να εξηγηθεί η κάπως ασυνήθιστα απομονωμένη θέση του ιερού, που μπορεί να οδηγήσει από την άλλη σε σκέψεις για μία κουροτροφική όψη της Αθηνάς, που υποβάλλεται και από μία εκ των ερμηνειών για την επίκληση Κορία.

Το ιερό της Αθηνάς Απατουρίας βρισκόταν σε ένα νησί κοντά στην ακτή των Τροιζηνίων, που πιθανόν ταυτίζεται με την Καλαύρεια, αν όχι με κάποια νησίδα στην περιοχή της. Σύμφωνα με τον Παισανία το νησί ονομαζόταν Σφαιρία και εκεί υπήρχε «μνήμα» του Σφαιρίου, προς τον οποίο κατά

την παράδοση πήγε να προσφέρει χοές η Αίθρα, ενώθηκε με τον Ποσειδώνα, μετονόμασε το νησί σε Ιερά νήσος και ίδρυσε το ναό της Αθηνάς. Στο ακρωτήριο της Ερμιονίδας Βούπορθμος ο Πausanίας αναφέρει χωρίς περαιτέρω πληροφορίες ένα ιερό της Δήμητρας και της Κόρης και ένα ιερό της Αθηνάς Προμαχόρμας. Η επίκληση της θεάς υποδηλώνει τη σύνδεση του ιερού με κάποιο λιμάνι, αν και εκφράζεται η υπόθεση από νεότερους ερευνητές τα δύο ιερά να βρίσκονταν κάπως στα ενδότερα και να σχετίζονταν με κάποιο οικισμό. Σύμφωνα με τον Πausanία στο ακρωτήριο Όνου Γνάθος, το πρώτο ασφαλές αγκυροβόλι μετά τον περίπλου του Μαλέα, υπήρχε ιερό της Αθηνάς χωρίς άγαλμα ούτε στέγη, που λέγανε ότι έγινε από τον Αγαμέμνονα, καθώς και «μνήμα» για τον Κίναδο, κυβερνήτη του πλοίου του Μενέλαου, το οποίο πιθανότατα σχετιζόταν άμεσα με το ιερό της Αθηνάς, όπως αντιστοιχά το ιερό της Αθηνάς Σουινιάδος. Η απουσία αγάλματος και στέγης δεν δηλώνει την εγκατάλειψη του ιερού αλλά την ιδιαίτερη διαμόρφωσή του: φαίνεται ότι επρόκειτο για έναν απλό περίβολο και ότι πιθανόν η λατρεία ήταν ανεικονική. Τα πλούσια λείψανα της Εποχής του Χαλκού στην περιοχή της Ελαφώνησου και της Νεάπολης με τον αξιοσημείωτο βυθισμένο οικισμό στο Παυλοπέτρι δημιούργησαν προφανώς το υπόβαθρο για τη γένεση μυθικών παραδόσεων σε σχέση με το ιερό της Αθηνάς, ώστε αναρωτιόμαστε αν κάποια από αυτά ή μία κατασκευή σε σχέση με τα λείψανα μπορούν να σχετίζονται με το ιερό. Ιδιαίτερη περίπτωση χώρου λατρείας για την Αθηνά (;), την οποία ωστόσο θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε με επιφύλαξη, ελλείψει περαιτέρω δημοσιευμένων πληροφοριών, είναι το σπήλαιο με κεραμοσκεπή επέκταση στην Παλαιόπολη Κυθήρων, όπου αναφέρεται ότι βρέθηκαν δύο εγχάρακτες επιγραφές «χαλέας» μεταξύ πολλών οστράκων του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ.

Χώροι λατρείας της Αθηνάς σε απροσδιόριστη θέση

Ποικίλες είναι οι προτάσεις για τη θέση του ιερού της Αθηνάς Πολιάτιδος στην Τεγέα, όπου η κατάσταση είναι περίπλοκη. Δεν φαίνεται να υπήρχε ακρόπολη, ωστόσο μαρτυρείται «ἄκρα» από τον Πολύβιο, ενώ ο Πausanίας αναφέρει έναν λόφο με την ονομασία «Φυλακτρίδα» και ένα «χωρίον ὑψηλόν» του Κλάρου Δία, που ταυτίζονται με τους δύο λόφους Β της τειχισμένης πόλης στην πεδιάδα. Το ιερό τοποθετείται συνήθως σε έναν από τους δύο αυτούς λόφους εξαιτίας της επίκλησης της θεάς και της ονομασίας Έρυμα για το ιερό. Έχει εκφραστεί ακόμη και η υπόθεση να βρισκόταν σε ένα ύψωμα εντός της τειχισμένης πόλης, που θα εξαφανίστηκε από τις αλλουβιακές προσχώσεις. Επιπλέον, έχει προταθεί η θέση του ιερού κοντά σε μία πύλη εντός των τειχών κοντά στο ιερό της Αλέας Αθηνάς, αλλά και στην αγορά, άποψη που φαίνεται ως η λιγότερο πιθανή. Άγνωστη είναι η διαμόρφωση του ιερού παρά τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί με αφετηρία ένα αναθηματικό ανάγλυφο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Το ιερό της Αθηνάς στην Πελλήνη φαίνεται ότι βρισκόταν στην είσοδο της πόλης, εντός ή εκτός των τειχών, πάντως όχι στη χώρα όπως έχει προταθεί. Ο Πausanίας αναφέρει το ναό, κατασκευασμένο «λίθου μὲν ἐπιχωρίου», το χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα του Φειδία και για ένα «άδυτο» της Αθηνάς, που υποτίθεται ότι υπήρχε για τη διατήρηση του υλικού του αγάλματος. Κατά μία άλλη άποψη επρόκειτο για έναν υπόγειο χώρο, όπου παρέμενε αθέατο το Παλλάδιο. Αβέβαιη είναι η απόδοση στην Αθηνά του ναού που είχε ανασκάψει ο Ορλάνδος. Το ιερό της Παλλάδος στο Άργος, που μαρτυρείται από αδημοσίευτες επιγραφές, ίσως βρισκόταν στις παρυφές της πόλης προς την κατεύθυνση της αγοράς. Η κεντρική σημασία του για την πόλη προβάλλεται από το πρόσφατο εύρημα ενός πολύτιμου αρχείου ενεπίγραφων χάλκινων πινακίδων.

Άγνωστος είναι ο χώρος λατρείας της Αθηνάς Ζωστηρίας στις Γερόνθρες, που μαρτυρείται από μία αναθηματική επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ μία δεύτερη επιγραφή απευθύνεται μόνο στην Αθηνά χωρίς επίκληση. Από τον Στράβωνα μόνο γνωρίζουμε την ύπαρξη ενός «επιφανούς» ιερού της Αθηνάς Σκιλλουντίας στον Σκιλλούντα. Καμία πληροφορία δεν διαθέτουμε για το ιερό του Δία Συλλάνιου και της Αθηνάς Συλλανίας που μνημονεύεται στη Μεγάλη Ρήτρα. Η Αθηνά Φοινίκη της Κορίνθου, πιθανόν σημαντική θεότητα της ελληνικής πόλης, ίσως λατρευόταν σε ένα ύψωμα Φοινικαίων, για το οποίο δεν γνωρίζουμε τίποτε περαιτέρω. Προβληματική είναι η περιγραφή του Πausανία για το ιερό και το ξόανο της Αθηνάς στη Λυκόσουρα και είναι απροσδιόριστη η σχέση του με το ιερό της Δέσποινας, από το οποίο προέρχεται ένα υστεροαρχαϊκό χάλκινο ειδώλιο της θεάς. Έχει εκφραστεί η υπόθεση ιερό της Αθηνάς να υπήρχε στην ακρόπολη, που φέρεται ως προέλευση ενός δεύτερου ειδωλίου της θεάς.

Η απεικόνιση της Αθηνάς στα αυτόνομα νομίσματα της Ηραίας (ύστερος 5^{ος} αι. π.Χ. κ.ε.), των Καφυιών (3^{ος} αι. π.Χ. κ.ε.), του Ορχομενού (4^{ος} αι. π.Χ.), της Ψωφίδας (5^{ος} αι. κ.ε.) υποδεικνύει την ύπαρξη ιερών της θεάς σε αυτές τις αρκαδικές πόλεις, για τα οποία δεν έχουμε καμία άλλη πληροφορία. Τα ηλειακά ιερά της Αθηνάς Μητέρας και της Αθηνάς Ναρκαιάς μνημονεύονται μόνο από τον Πausανία εξαιτίας των ενδιαφερουσών παραδόσεων που σχετίζονται με αυτά. Η παρεμπιπτόντως μνεία τους εκτός του πλαισίου της περιγραφής της περιοχής αφήνει αμφιβολίες για τη θέση τους (σε κάποιον οικισμό της Κοίλης Ήλιδας;) ή ακόμη και για την ύπαρξή τους (όψεις της Αθηνάς στην ακρόπολη της Ήλιδας;).

Σε ένα ακρωτήριο των Πρασιών της λακωνικής Κυνουρίας, που μαζί με τη Θυρεάτιδα στα Β της αποτελούσαν περιοχές μήλο της έριδος μεταξύ της Αργολίδας και της Λακωνίας, υπήρχαν σύμφωνα με τον Πausανία μικρού μεγέθους χάλκινα αγάλματα της Αθηνάς και τριών Κορυβάντων ή Διοσκούρων. Το ακρωτήριο βρισκόταν μάλλον κοντά στο λιμάνι της πόλης ή κοντά σε αυτήν. Δεν ξέρουμε ακριβώς σε ποιο σημείο του αιγιαλού του Αιγίου εντοπίζεται το ιερό του Δία Ομαγύριου, όπου υπήρχε λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς, ενώ είναι άγνωστο αν ταυτίζεται με το Αμάριον.

Ιδιαίτερα στοιχεία των ιερών και της λατρείας της Αθηνάς

Η κρήνη Τριτωνίδα που είχαν οι Αλιφειείς στο πλαίσιο προσαρμογής της τοπικής παράδοσής τους στον γνωστό μύθο για τη γέννηση της Αθηνάς δεν μπορούμε να πούμε, με βάση το κείμενο του Πausανία, αν βρισκόταν στο ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη, όπως εξάλλου και ο βωμός του Δία Λεχεάτη. Ωστόσο, είναι πιθανό να ήταν σε άλλη θέση. Μάλιστα ταυτίζεται παραδοσιακά με την κρήνη Νεροσίτσα στα ΒΑ κράσπεδα της λοφοσειράς της Αλίφειρας. Από αυτή την άποψη η πηγή «Αλαλκομενιάς» ή «Αλαλκομενείας» που αναφέρει ο Πausανίας Β της Πτόλεως, κατευθυνόμενος προς την κώμη Μαιρά της Μαντινικής, μπορεί να μην προσδιορίζει αναγκαστικά τη θέση του ιερού της Αθηνάς Αλαλκομενείας. Είναι ενδιαφέρον ότι η αρχαϊκή αναθηματική επιγραφή που μαρτυρεί τη λατρεία της θεάς είναι χαραγμένη σε ένα χάλκινο αγγείο άντλησης νερού. Πάντως, και το βωμικό ιερό των Αλαλκομενών ήταν ιδρυμένο σε πεδινή θέση και υπήρχε ένας μικρός χείμαρρος με το όνομα Τρίτων, εξαιτίας της ύπαρξης τοπικής παράδοσης για τη γέννηση της θεάς και δεν αποκλείεται να υπήρχε μία αντίστοιχη παράδοση στη Μαντινεία. Κρήνη συναντάμε και στο ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, όπου συνδέεται με τον μύθο του Ηρακλή και της Αύγης. Η σωζόμενη κρηναία κατασκευή Β του ναού χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ. και πιθανότατα η φυσική πηγή στο σημείο ανάγεται στις απαρχές του ιερού. Ως άλλα ιδιαίτερα στοιχεία μνημονεύουμε το φυσικό χάσμα που διαπιστώθηκε αρχαιολογικά στο ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια και την πληροφορία που αποκόμισε ο Πausανίας από

τους Πελληνεΐς για την ύπαρξη «αδύτου» στο ναό της Αθηνάς ως μέτρου συντήρησης του χρυσελεφάντινου αγάλματος.

Από τον Πausανία πληροφορούμαστε για τη σύνδεση «τάφου» ή «μνήματος» ηρώων με την Αθηνά στις εξής περιπτώσεις:

- Άργος, τάφος που αποδίδεται στον Επιμενίδη μπροστά από το ναό της Αθηνάς Σάλπιγγος
- Σικυώνα, μνήμα/τάφος του Επωπέα μπροστά από τον βωμό του ιερού της Αθηνάς στην ακρόπολη και αγάλματα των Αποτρόπαιων Θεών
- Πάτρα, τάφος του Πατρέα μπροστά από το άγαλμα της Αθηνάς στην αγορά
- Πάτρα, μνήμα του Πρευγένη μπροστά από το ιερό της Αθηνάς στο τέμενος της Άρτεμης Λιμνάτιδος
- Σπάρτη, μνήμα του Τυνδάρεω μπροστά από το ναό του Δία Κοσμητά στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου και Πολιούχου στην ακρόπολη

Σε αυτές τις περιπτώσεις θα πρέπει να περιληφθεί και ο τάφος του Ακρίσιου «έν τῷ νεῷ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Λαρίσση» σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κλήμη Αλεξανδρέα και εμμέσως λεξικογράφων. Στην Κορώνη το μνήμα του Επιμηλίδη, οικιστή της πόλης, που αναφέρει ο Πausανίας μπορεί να σχετίζεται με το άγαλμα της Αθηνάς στην ακρόπολη, όπως στην Όνου Γνάθο το μνήμα του Κινάδου, κυβερνήτη του Μενέλαου, με το ιερό της Αθηνάς, που είχε ιδρύσει ο Αγαμέμνονας. Σύμφωνα με την παράδοση που μεταφέρει ο Πausανίας υπήρχε τάφος του Σφαίρου, ηνίοχου του Πέλοπα, στη Σφαιρία ή Ιερά Νήσο των Τροιζηνίων, όπου η Αΐθρα ίδρυσε το ναό της Αθηνάς Απατουρίας. Ο τάφος του νικητή των Πλαταιών Πausανία βρισκόταν στο «προτεμένισμα» του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου κατά τον Θουκυδίδη, ενώ κοντά στον βωμό της θεάς ήταν στημένοι οι δύο χάλκινοι ανδριάντες του Πausανία ως μέτρο εξευμενισμού για τον θάνατό του εντός του ιερού. Από τα λεγόμενα του Πausανία προκύπτει κάποια σύνδεση του ιερού της Αθηνάς Κορυφασίας με τον «οίκο» του Νέστορα στην Πύλο και του ιερού της Αθηνάς Σαΐτιδος με την «οικία» του Ιππομέδοντα στη Λέρνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Πύλο αλλά και ενδεχομένως στη Λέρνα βρισκόνταν σε διαφορετική θέση τα ιερά από τα προϊστορικά κατάλοιπα, που θα δημιούργησαν το υπόβαθρο γένεσης αυτών των παραδόσεων.

Στο ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα υπήρχε στάδιο, κατασκευασμένο με επισώρευση χώματος, όπου τελούνταν οι αγώνες Αλεαία και Αλώτια. Προβληματική είναι η θέση του, όμως θα πρέπει να βρισκόταν στις παρυφές του ιερού και πιθανόν κοντά στον βωμό, όπως τα πρώιμα στάδια στην Ολυμπία και στην Ισθμία. Κατά τις πρόσφατες έρευνες στο ιερό αναγνωρίστηκε ένας λίθος από την αφετηρία μεταξύ αρχιτεκτονικών μελών του υστεροκλασικού ναού. Τα Αλεαία μαρτυρούνται επιγραφικά από τον 3^ο αι. π.Χ. και στο εξής, όμως η εορτή με τους αγώνες προς τιμήν της Αλέας (Αθηνάς), που ήταν πανελλήνιας εμβέλειας, θα υπήρχε με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα από τον 6^ο αι. π.Χ. Προβληματική είναι η ύπαρξη και η ονομασία των αγώνων Αλώτια, για τα οποία δεν διαθέτουμε καμία άλλη μαρτυρία πέραν του Πausανία. Έχουν παραλληλισθεί με τα Ελλώτια της Κορίνθου και έχει προταθεί η σύνδεσή τους με τη λατρεία της Αθηνάς Ιππίας των Μανθυρέων. Σε μία επιγραφή γύρω στα 400 π.Χ. μαρτυρούνται σε σχέση με τη λατρεία της Αλέας οι εορτές «τριπανάγορσις» και «πανάγορσις», η τελευταία συνδεόμενη προφανώς με τον μήνα Παναγόρσιο. Η ερμηνεία ενός αναθήματος προς την Αλέα της Σπάρτης (ενεπίγραφος μαρμάρινος θρόνος του α' τέταρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.) οδηγεί στην υπόθεση ότι στο ιερό θα υπήρχε εορτή, πιθανόν με αγώνες, ανάλογη με της Τεγέας.

Στην «προτέρα» πόλη των Ερμιονέων ο Πausανίας αναφέρει ναό της Αθηνάς και «παρά δὲ αὐτῷ σταδίου θεμέλια», στο οποίο κατά την παράδοση είχαν αγωνισθεί οι Διόσκουροι. Πρόκειται για μία ενδιαφέρουσα πληροφορία που μαρτυρεί τη σπουδαιότητα της λατρείας της Αθηνάς στην Ερμιόνη

σε μία πρώιμη εποχή. Στην ερειπωμένη Μαίναλο ο Πausανίας αναφέρει μόνο «ναοῦ τε σημεῖα Ἀθηνᾶς καὶ στάδιον ἐς ἀθλητῶν ἀγῶνα καὶ τὸ ἕτερον αὐτῶν ἐς ἵππων δρόμον». Δεν γνωρίζουμε αν σε αυτή τη μνεία εμπεριέχεται τοπογραφική γειτνίαση ούτε αν οι αγώνες ήταν αφιερωμένοι στην Αθηνά. Σε μία ενεπίγραφη βάση αγάλματος του τέλους του 4^{ου} αι. ή των αρχών των 3^{ου} αι. π.Χ. από το Ἄργος μεταξύ των νικών ενός παλαιστή αναφέρονται και «ἐμ Μαινάλω».

Οι αγώνες και η εορτή Ελλώτια στην Κόρινθο που μνημονεύονται από τον Πίνδαρο έχουν συσχετιστεί υποθετικά με τον δρόμο στην περιοχή του μεταγενέστερου forum, όπως και με κάποιους από τους εκεί ανευρεθέντες χώρους λατρείας. «Πανήγυρις» μαρτυρείται από τον Pausanias με κάποια επιφύλαξη για την Αθηνά στην Αλίφειρα· ο όρος που χρησιμοποιείται όπως και η μαρτυρούμενη από τον περιηγητή προκαταρκτική θυσία για τον Μυίαγρο δηλώνουν ότι επρόκειτο για μία εορτή πιθανότατα με αγώνες, που ξεπερνούσε το τοπικό επίπεδο. Μεγάλη εμβέλεια φαίνεται ότι είχαν επίσης οι αγώνες προς τιμήν της Αθηνάς στον Κλείτορα ήδη από τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ., με τους οποίους συνδέονται νομισματικές απεικονίσεις του 4^{ου} αι. π.Χ. και οι οποίοι στη συνέχεια είναι γνωστοί ως Κοριάσια ή Κόρεια.

ΟΙ ΕΠΙΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Αγοραία

Στην αγορά της Σπάρτης η Αθηνά ως Αγοραία λατρεύεται πιθανότατα μαζί με τον Ποσειδώνα Ασφάλειο, κι όχι με τον Δία Αγοραίο, που αναφέρεται αμέσως πρωτύτερα από τον Πausανία να μοιράζεται από κοινού με τη Γη ένα ιερό. Έχει προταθεί η ίδρυση του ιερού στα χρόνια μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 464 π.Χ., ωστόσο δεν είναι γνωστή η ιστορία και η διαμόρφωση της σπαρτιατικής αγοράς. Ίσως αντί του Αγοραία συναντάται ένα αμάρτυρο επίθετο στην επιγραφή του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ. «Ἀθάναι Ἀγορίοι», χαραγμένη σε χάλκινη φιάλη από το ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι. Το ιερό βρίσκεται εντός ενός αταύτιστου οικισμού της Λεπρεάτιδας, του οποίου η τοπογραφία είναι άγνωστη.

Ακρία

Ως Ακρία χαρακτηρίζεται η Αθηνά στο Ἄργος «ἐπὶ τινὸς ἄκρας ἰδρυμένη ἀφ' ἧς καὶ Ἀκρίσιος ὠνομάσθη» από τον Ησύχιο, που αποδίδει την ίδια προσωνυμία στην Ἴρα, την Ἄρτεμη και την Αφροδίτη στο Ἄργος. Και σε άλλες όψεις πηγές μαρτυρείται ο συσχετισμός της λατρείας της Αθηνάς με την «ἄκρα» του Ἄργους και τον τάφο του Ακρίσιου, ώστε είναι πιθανή η ύπαρξη ηρώου του στο ιερό της Αθηνάς Πολιάδος στην κορυφή της Λάρισας. Ανηφορίζοντας ο Πausανίας αναφέρει ιερό της Ἴρας Ακραιάς. Οι παραπάνω προσωνυμίες έχουν τοπογραφικό χαρακτήρα και έχει εκφραστεί η πιθανότητα να προσδίδουν στις προσδιοριζόμενες θεότητες κουροτροφικές ιδιότητες.

Αρχηγέτις

Η επίκληση μαρτυρείται για την Αθηνά σε μία αναθηματική επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων από το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, ενώ σε μία άλλη επιγραφή από το ίδιο ιερό η θεά συναντάται ως Πολιάς.

Αλαλκομεν(ε)ία

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη λατρείας της Αθηνάς με αυτή την επίκληση στη Μαντινεία. Σε έναν αρχαϊκό χάλκινο κάδο σώζεται τμήμα της αναθηματικής επιγραφής «τ' Ἀθαναία τ' Ἀλαλκο(μενία)», που χρονολογείται γύρω στο 520 π.Χ. ή στο α' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Το τυχαίο αυτό εύρημα σχετίζεται με την πηγή «Ἀλαλκομενιάς» ή «Ἀλαλκομενείας» που αναφέρει ο Πausανίας Β από την Πτόλιν και σε κάποια απόσταση από την ερειπωμένη κώμη της Μαντινικής Μαιρά. Η Αλαλκομεν(ε)ία είναι γνωστή βασικά μόνο από τη Βοιωτία και συνδέεται με το αρχαίο σεβάσμιο ιερό της Αθηνάς στις Αλαλκομενές. Σχετικά τοπωνύμια συναντώνται και σε κάποια άλλα μέρη, ενώ ίσως υπήρχε λατρεία της Αθηνάς με παρόμοια επίκληση στη Χίο. Η «Ἀλαλκομενής Ἀθήνη» συναντάται δίπλα στην «Ἥρη τ' Ἀργείη» στον Όμηρο και χαρακτηρίζεται από την ετυμολογία του επιθέτου ως θεά προστάτιδα, πιθανότατα πολεμική.

Αλέα

Η Αλέα συγκαταλέγεται από την έρευνα στις αρχέγονες τοπικές θεότητες της Α Αρκαδίας και ερμηνεύεται βάσει της ονομασίας της ως προστάτιδα θεά (του ασύλου) ή ως θεότητα της γονιμότητας. Δεν είναι σαφής η διαδικασία συγχώνευσής της με την Αθηνά και η αποκατάσταση των σχέσεων

μεταξύ των τριών αρκαδικών ιερών της. Στις γραπτές πηγές η θεά της Τεγέας συναντάται ως Αλέα από τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. («χαλέαι») ή ως Αλέα Αθηνά ήδη στον Ηρόδοτο («τὸν νηὸν τῆς Ἀλέης Ἀθηναίης»). Η μορφή Αλέα Αθηνά, που εδραιώνεται στον 4^ο αι. π.Χ., δηλώνει το προβάδισμα της τοπικής θεότητας έναντι της πανελληνίας· μόνο ο Πausανίας την ονομάζει Αθηνά Αλέα. Η συγχώνευση των δύο θεοτήτων πρέπει να ανάγεται στα χρόνια ανέγερσης του αρχαϊκού μνημειακού ναού (γύρω στα 600 π.Χ.) ή, το αργότερο, της κατασκευής του λατρευτικού αγάλματος από τον Ένδοιο (β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.), όποτε τοποθετείται επιπλέον και το χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς στον τύπο του Παλλάδιου από την περιοχή του βωμού του ιερού. Η εικόνα της «Πότνιας» για την Αλέα, στην οποία μπορεί να ενυπάρχουν και οι δύο όψεις που προβάλλονται με βάση την ετυμολογία του ονόματός της, προκύπτει από την ανάλυση των αναθημάτων του πρώιμου ιερού. Συμβατή θεωρείται η θέση του ιερού, ασυνήθιστη για την Αθηνά, στην πεδιάδα και κοντά σε μία πηγή.

Από μία αινιγματική επιγραφή του 460 π.Χ. μαρτυρείται η ύπαρξη ιερού της Αλέας στη Μαντίνεια και η κυρίαρχη σημασία του για την πόλη. Μία εκ των πέντε φυλών, στην εκ νέου συνοικισμένη πόλη της Μαντίνειας στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., ονομάζεται «Επαλέας». Υπάρχουν πολλές αβεβαιότητες γύρω από το σύστημα των φυλών και τις σχέσεις του με την οικιστική της Μαντίνειας και τα ιερά των επώνυμων θεοτήτων, που φαίνεται ότι αντιστοιχούν σε παλαιές τοπικές λατρείες, ενδεχομένως σε σχέση με τους οικισμούς της Μαντινικής. Ο Πausανίας αναφέρει κατά την περιήγησή του στην πόλη ένα ιερό με άγαλμα της Αθηνάς Αλέας. Έχει υποτεθεί ότι η λατρεία θα είχε μεταφερθεί κατά τα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια στη Δ πλευρά της αγοράς. Θεωρείται πιθανό το ιερό της Αλέας να προϋπήρχε του συνοικισμού της Μαντίνειας και να ανήκε στον οικισμό που υποθετικά υπήρχε στην περιοχή της μεταγενέστερης πόλης. Η ιδιαίτερη σχέση της λατρείας με την πόλη, που προέκυψε από τον πρώτο συνοικισμό, και η απόδοση της ύπαρξής της σε μία πρώιμη επιρροή από την Τεγέα, προβάλλεται από τις παραδόσεις για την οικίστρια της Μαντίνειας Αντινόης ή Αυτονόης, κόρης του Κηφέα του Αλέου. Η σύνδεση της Αθηνάς με την Αλέα θεωρείται όψιμη εξέλιξη, μάλιστα ανάγεται στην περίοδο του δεύτερου συνοικισμού της πόλης, όποτε τοποθετείται και η εισαγωγή της λατρείας της Αθηνάς στη Μαντίνεια από το Άργος. Στα νομίσματα, που κόβει με την επανίδρυσή της στον 4^ο αι. π.Χ. η Μαντίνεια, απεικονίζεται συχνά η κεφαλή της Αθηνάς. Ωστόσο, η Αθηνά ως Αλαλκομενεία μαρτυρείται ήδη για την αρχαϊκή Μαντίνεια.

Το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην πόλη Αλέα, της οποίας φέρεται ως οικιστής ο Άλεος, μαρτυρείται μόνο από τον Πausανία. Κάποια ιδιαίτερη σημασία θα είχε η λατρεία της στην πόλη αυτή της ΒΑ Αρκαδίας, που φέρει το όνομα της θεότητας, ελάχιστα είναι όμως γνωστά. Η σύνδεση με την Αθηνά υποδεικνύεται για την υστεροκλασική περίοδο από την απεικόνιση της κρανοφόρου κεφαλής της θεάς στα νομίσματα της πόλης, στα οποία όμως δεν κυριαρχεί. Φαίνεται πιθανότερη η εισαγωγή της λατρείας της Αλέας Αθηνάς από την Τεγέα παρά η αποδοχή της άποψης που θεωρεί την πόλη ως πρώτη εστία της λατρείας της θεάς σύμφωνα με τις παλαιότερες θεωρίες. Η λατρεία της Αλέας (Αθηνάς) εικάζεται για τις Καφυές με βάση τον ιδρυτικό μύθο της πόλης, όπου εμπεριέχεται η έννοια του ασύλου σε σχέση με τον Κηφέα, γιο του Αλέου. Η ύπαρξη ιερού της Αθηνάς προκύπτει, πάντως, από τη νομισματική μαρτυρία του 3^{ου} αι. π.Χ.

Το προαστιακό ιερό της Αλέας στη Σπάρτη μαρτυρείται στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. από τον Ξενοφώντα και από μία αναθηματική επιγραφή στο ερεισίνωτο μαρμάρινου θρόνου με βάση την ερμηνεία του ευρήματος αυτού είναι πιθανό στο ιερό να υπήρχαν αγώνες όπως τα Αλέαια της Τεγέας. Δεν πρέπει να είναι τυχαίο που το ιερό βρισκόταν μόλις εκτός των τειχών, στην οδό που οδηγούσε

προς την Τεγέα· οι σχέσεις μεταξύ των δύο γειτονικών περιοχών πιστοποιούνται από τις μυθικές παραδόσεις και διαπιστώνονται αρχαιολογικά ήδη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία της λατρείας της θεάς «χαλέας» σε ένα σπήλαιο στην Παλαιόπολη των Κυθήρων από δύο ενεπίγραφα όστρακα των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. Η λατρεία θα πρέπει να ανάγεται στη λακωνική εγκατάσταση στο νησί μετά τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., όμως δεν διαθέτουμε άλλες πληροφορίες σχετικά.

Αμαρία

Ο Δίας Ομάριος ή Αμάριος είναι ο προστάτης του κοινού των Αχαιών· κάποια ερωτηματικά υπάρχουν για τη μορφή και την ερμηνεία της επίκλησης, όπως εξάλλου και για διάφορα άλλα στοιχεία της «ομοσπονδιακής» αυτής λατρείας. Ο Δίας Αμάριος και η Αθηνά Αμαρία συναντώνται ως όρκοι θεοί στην πράξη εισχώρησης του Ορχομενού στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, σε επιγραφή του γ' τετάρτου του 3^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στην αρκαδική πόλη. Από το Δέλτα του Νείλου προέρχεται μία ασβεστολιθική στήλη με την επιγραφή «Διὸς Ἀμαρίου / καὶ Ἀθηνᾶς / Ἀμαρίας», κατά πάσα πιθανότητα των ελληνιστικών χρόνων.

Αμβουλία

Άγνωστο από άλλες πηγές είναι το επίθετο Αμβούλιος που μαρτυρείται από τον Πausανία για τον Δία, την Αθηνά και τους Διόσκουρους στη Σπάρτη. Αβέβαιη είναι η σχέση του με την επίκληση Βουλαίος, που συναντάμε για παράδειγμα στο βουλευτήριο της Αθήνας για τον Δία και την Αθηνά. Έχουν προταθεί διάφορες ετυμολογίες και ερμηνείες σε σχέση και με τον κάπως προβληματικό εντοπισμό της λατρείας αυτής στον χώρο της πόλης.

Απατουρία

Η μοναδική μαρτυρία της επίκλησης για την Αθηνά στην Πελοπόννησο μαρτυρείται από τον Pausanία στη Σφαιρία ή Ιερά νήσο των Τροιζηνίων, όπου η Αίθρα ίδρυσε ναό της Αθηνάς Απατουρίας και όρισε να αφιερώνουν οι παρθένες πριν από τον γάμο τη ζώνη τους στη θεά. Η επίκληση στον ιδρυτικό μύθο φαίνεται να ανάγεται στην εξαπάτηση της Αίθρας που οδηγήθηκε στο νησί από την Αθηνά, ώστε να συνευρεθεί με τον Ποσειδώνα, αλλά προφανώς παραπέμπει στην ιωνική εορτή των Απατουριών. Η Αθηνά Απατουρία της Τροιζήνας μεριμνά για το γάμο και την οικογένεια υπό την οπτική της μεταβολής του κοινωνικού καθεστώτος των νέων και της εγγύησης της συνέχειας της κοινότητας.

Αρεία

Ο Δίας Άρης, η Αθηνά Αρεία και ο Ενωάλιος Άρης μνημονεύονται ως όρκοι θεοί στη συνθήκη ενσωμάτωσης του Ευαίμονα στον Ορχομενό γύρω στα 360-350 π.Χ. Για την προσθήκη του ονόματος του Άρη ως επίκληση στις τρεις θεότητες έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες που εναρμονίζονται με το πνεύμα και το περιεχόμενο της συνθήκης, ωστόσο αξιοσημείωτη παραμένει η περίπτωση του Ενωάλιου Άρη ως αμάρτυρης αντιστροφής της ομηρικής φόρμουλας Άρης Ενωάλιος. Πάντως, η Αθηνά με την επίκληση αυτή και μάλιστα δίπλα στον Άρη συναντάται συχνά στους όρκους.

Ασία

Ο ναός της Αθηνάς Ασίας στη Λα είχε ιδρυθεί κατά την παράδοση από τους Διόσκουρους με την επιστροφή τους από την Κολχίδα, όπου υπήρχε αντίστοιχη λατρεία της θεάς· τον ναό αναφέρει ο Πausανίας ανάμεσα στα ερείπια της παλαιότερης πόλης στην κορυφή του βουνού Ασία. Η επίκληση πιθανόν ανάγεται στο τοπωνύμιο, ενώ ο ιδρυτικός μύθος προσδιορίζει την Αθηνά ως «ξένη» θεότητα· έχει μελετηθεί στην έρευνα η σχέση με την Rotnia Aswiya της Πύλου και με τη χετιτική Assuwa.

Ανεμώτις

Ο ιδρυτικός μύθος της λατρείας της Αθηνάς Ανεμώτιδος από τον Διομήδη στη Μοθώνη προσδιορίζει τη θεά, όπως εξάλλου διαφαίνεται από το ίδιο το επίθετο, που μαρτυρείται μόνο από τον Πausανία, ως κυρίαρχο των ανέμων. Η λειτουργία αυτή αρμόζει σε οποιαδήποτε ισχυρή θεότητα και πιθανόν δηλώνει τη σχέση της Αθηνάς με τη ναυσιπλοΐα λαμβάνοντας υπόψη και τον χαρακτήρα της μεσσηνιακής πόλης ως σημαντικού λιμανιού.

Αξιόποινος

Ένα από τα ιερά που ίδρυσε στη Σπάρτη ο Ηρακλής μετά τη νίκη του εναντίον του σφετεριστή Ιπποκόωντα και των γιων του το αφιέρωσε στην Αθηνά με την επίκληση Αξιόποινο. Με αυτήν ουσιαστικά δηλώνεται ότι οι Ιπποκοωντίδες τιμωρήθηκαν για την ανάρμοστη συμπεριφορά τους, όπως τους άξιζε, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Πausανία, που προσθέτει «ὅτι τὰς τιμωρίας οἱ παλαιοὶ τῶν ἀνθρώπων ὠνόμαζον ποινάς».

Ελλωτία/Ελλωτίς

Οι αγώνες Ελλώτια μαρτυρούνται από τον Πίνδαρο και από ύστερες πηγές μαθαίνουμε για τη λατρεία της Αθηνάς Ελλωτίδος ή Ελλωτίας στην Κόρινθο. Στο Άργος υπήρχε «Ελλώτιον», πιθανόν ιερό της Αθηνάς με την ίδια επίκληση, όπως μαρτυρεί ένας ενεπίγραφος όρος του 5^{ου} αι. π.Χ.· τίποτε περαιτέρω δεν είναι, ωστόσο, γνωστό για το ιερό αυτό. Με την εορτή Ελλώτια συσχετίζονται από κάποιους τα Αλώτια της Τεγέας. Η Ελλωτίς θεωρείται ως μία λίγο γνωστή προελληνική θεότητα, που συγχωνεύτηκε με την Αθηνά, τουλάχιστον στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στο ημερολόγιο των θυσιών της Τετράπολης του Μαραθώνα του α' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. γίνεται λόγος για το Ελλώτιον και την εορτή της Αθηνάς Ελλωτίδος. Στη Γόρτυνα μαρτυρείται σχέση της Ελλωτίδος με την Ευρώπη, αν και κάποιοι μελετητές τη συνδέουν με την Αθηνά της ακρόπολης.

Εργάνη

Σύμφωνα με τον Πausανία στη Μεγαλόπολη η Αθηνά Εργάνη, ο Απόλλωνας Αγυιεύς, ο Ερμής, ο Ηρακλής κι η Ειλείθια απεικονίζονται στο «σχῆμα τετράγωνον» και φέρουν την κοινή επίκληση Εργάται. Περιγράφοντας ο Πausανίας το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου και Πολιούχου στην ακρόπολη της Σπάρτης αναφέρει ότι υπήρχε εκεί και άλλο ιερό της Αθηνάς ως Εργάνης. Στην ακρόπολη της Ήλιδας η αινιγματική μνεία του για το ότι ο πετεινός στο κράνος του χρυσελεφάντινου λατρευτικού αγάλματος της θεάς θα μπορούσε να θεωρηθεί ιερό πτηνό της Αθηνάς Εργάνης, θα μπορούσε να ερμηνευθεί υπέρ της απόδοσης αυτής της επίκλησης στην Αθηνά της Ήλιδας. Καθώς όμως ο Πausανίας δεν το αναφέρει ρητά και μπορούν να προταθούν και άλλες πιο εύλογες ερμηνείες για την παρουσία του πτηνού, είναι προτιμότερο να πούμε ότι η υπόσταση αυτή της θεάς υπήρχε στο ιερό.

Ίσως δεν είναι τυχαίο που βωμός της Αθηνάς Εργάνης υπήρχε κατά τον Πausανία στο ιερό του Δία στην Ολυμπία. Σε αυτόν θυσίαζαν επίσης οι φαιδρυνταί, αξιωματούχοι υπεύθυνοι για τον καθαρισμό του χρυσελεφάντινου Δία· το αξίωμα αυτό δεν είχε σχέση με τη λατρεία και φαίνεται ότι ανάγεται στα χρόνια του Αδριανού. Βωμός της Αθηνάς Εργάνης υπήρχε και στο πανελλήνιο ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, που φέρει την επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. «Ἀθαναίας Ἐργάνας» και εγχάρακτη απεικόνιση ίσως ρόκας και ηλακάτης. Από το ίδιο προέρχεται μία αναθηματική επιγραφή του 4^{ου} ή 3^{ου} αι. π.Χ. προς την Αθηνά Εργάνη και μία των αυτοκρατορικών χρόνων προς την Αθηνά Καλλίεργο.

Ζωστηρία

Η επίκληση αυτή για την Αθηνά, γνωστή βασικά από τη Στερεά Ελλάδα, μαρτυρείται σε μία αναθηματική επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ. από τις Γερόνθρες, από όπου προέρχεται κι ένα ακόμη θραύσμα αναθηματικής επιγραφής προς τη θεά. Η απουσία άλλων δεδομένων για την Αθηνά σε αυτή την εν πολλοίς άγνωστη λακωνική πόλη δεν επιτρέπει κρίσεις όσον αφορά τη συζήτηση για τη λατρεία της Αθηνάς Ζωστηρίας, και ειδικότερα για το αν συνδέεται με τις γυναίκες και τον τοκετό ή με τον πόλεμο.

Ιππία

Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν στην Κόρινθο η Αθηνά έφερε την επίκληση Ιππία, σίγουρα όμως είχε αυτή την όψη συνδεόμενη με τον μύθο του Πήγασου και πιθανότατα ταυτίζεται με τη Χαλινίτιδα, το ιερό της οποίας αναφέρει ο Πausανίας. Την επίκληση την συναντάμε στην αφήγηση του μύθου στον 13^ο Ολυμπιόνικο του Πίνδαρου: ο Βελλεροφόντης, αφού δάμασε τον Πήγασο, ίδρυσε έναν βωμό για την Αθηνά Ιππία. Διάφορες θεότητες προστατεύουν τον ιππόδρομο της Ολυμπίας και τους αθλητές μέσω βωμών τοποθετημένων στην περιοχή της υπάφησης. Εκατέρωθεν της εισόδου προς τον λεγόμενο «έμβολον» υπήρχαν βωμοί του Άρη Ιππίου και της Αθηνάς Ιππίας, ενώ στο μέσο της υπάφησης βωμοί του Ποσειδώνα Ιππίου και της Ήρας Ιππίας. Για τον Άρη η επίκληση Ίππιος συναντάται μόνο εδώ, αν και στις μυθικές παραδόσεις σχετίζεται άμεσα με τον Οινόμαο. Ο βωμός της Άρτεμης που αναφέρει στη συνέχεια ο Πausανίας πιθανότατα εντοπίζεται στον χώρο της λατρείας της θεάς στα Ν της λεγόμενης Οικίας του Νέρωνα, από όπου προέρχεται ένας ρωμαϊκός βωμός με τη θεά να φέρει ανάλογη επίκληση. Στον τεγεατικό δήμο των Μανθυρέων σύμφωνα με τον Πausανία η Αθηνά έφερε την επίκληση Ιππία, «ὅτι τῶ ἐκείνων λόγω γινομένης τοῖς θεοῖς πρὸς γίγαντας μάχης ἐπήλασεν Ἐγκελάδω ἵππων τὸ ἄρμα»· πρόκειται για μία ενδιαφέρουσα πληροφορία, καθώς η θεά συνδέεται με τη Γιγαντομαχία και το ἄρμα.

Ιππολαΐτις

Ο Πausανίας είναι η μοναδική πηγή μας για την πόλη Ιππόλα στη χερσόνησο του Ταΐναρου και για το ιερό της Αθηνάς Ιππολαΐτιδος. Δεδομένης της άγνοιάς μας για την πόλη και τη λατρεία της Αθηνάς είναι προτιμότερο να δεχθούμε ότι η επίκληση της θεάς ανάγεται στο όνομα της πόλης, παρά να καταφύγουμε σε υποθετικούς συσχετισμούς με την επίκληση Ίππιος.

Καλλίεργος

Έτσι επονομάζεται η Αθηνά σε μία επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων από το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, όπου μαρτυρείται επίσης λατρεία της Αθηνάς Εργάνης.

Κελεύθεια

Σύμφωνα με την παράδοση, που μεταφέρει ο Πausanías, Κελεύθεια ονόμασε την Αθηνά ο Οδυσσεάς και ίδρυσε τρία ιερά για αυτήν κατά μήκος της Αφεταΐδος οδού στη Σπάρτη, όπου και νίκησε σε αγώνα δρόμου τους μνηστήρες της Πηνελόπης. Περισσότερο από μία θεότητα προστάτιδα των οδών, «της κελεύθου», η Αθηνά φαίνεται εδώ να έχει αγωνιστικό χαρακτήρα, ενώ έχει προταθεί η σύνδεσή της με τελετουργικά γάμου. Με την προσέγγιση των Detienne και Vernant για τη σημασία της μήτιδος στα αγωνίσματα εξηγείται ικανοποιητικά η ίδρυση τριών ιερών από τον ήρωα για τη θεά, που αντιστοιχούν στις τρεις κρίσιμες στιγμές και τόπους κάθε αγώνα δρόμου («ἄφεις», «κάμπτρον», «τέρμα»).

Κισσαία

Έτσι επονομάζουν, σύμφωνα με τον Πausanία, το ξόανο της Αθηνάς στην ακρόπολη της Επιδαύρου. Στην επίκληση μπορεί να υποκρύπτεται η χρήση του κισσού στο πλαίσιο της λατρείας ή για την κατασκευή του λατρευτικού αγάλματος της θεάς, ενώ άγνωστη και αβέβαιη είναι η σχέση με τη διονυσιακή λατρεία.

Κορία

Η επίκληση Κορία για την Αθηνά στον Κλείτορα αποδίδεται από τον Πausanία και θα πρέπει να ανάγεται τουλάχιστον στην ελληνιστική περίοδο, με βάση την επιγραφική μαρτυρία των αγώνων Κοριάσια, οι οποίοι θα λάβαιναν χώρα πιθανόν ήδη από τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. Με τη λατρεία του Κλείτορα συνδεόταν η μαρτυρία του Κικέρωνα για τον συσχετισμό της ονομασίας Κορίας με τους Αρκάδες για την Αθηνά ως εφευρέτριας του τέθριππου. Η αξιοπιστία του Κικέρωνα ως προς την αρχαιότητα και τον αρκαδικό χαρακτήρα της ονομασίας προκύπτει από τη σχετικά πρόσφατη ανεύρεση αρχαϊκής επιγραφής στο ιερό της Φιγάλειας, το οποίο δεν μπορούμε να πούμε αν ήταν επίσημα αφιερωμένο στην Αθηνά ως Κορία· αργότερα μαρτυρείται για τη θεά στο ιερό η επίκληση Πολιάς.

Η επίκληση Κορία ερμηνεύεται με βάση τη μαρτυρούμενη από τους λεξικογράφους σχέση της με την Αθηνά Ιπλία, οπότε της αποδίδονται πολεμικές ιδιότητες, ή με βάση την αναγωγή της ονομασίας στη λέξη «κόρη» προσδίδοντας στη θεά μία κουροτροφική όψη. Είναι ενδιαφέρον, μάλιστα, που για την περιοχή του Κλείτορα μαρτυρείται η Άρτεμη ως Κορία από τον Καλλίμαχο. Η σύζευξη των δύο απόψεων μπορεί να είναι βιώσιμη με βάση τη θεωρία ότι τα ιππικά αγωνίσματα στις εορτές της Αθηνάς εντάσσονται στο πλαίσιο τελετουργικών μύησης των νέων. Η όψη αυτή για την Αθηνά θα μπορούσε να υποστηριχθεί από άλλα δεδομένα και στον Κλείτορα και στη Φιγάλεια, όμως η σχέση της με τα άλογα μόνο στον Κλείτορα.

Κορυφασία

Κεντρικής σημασίας ήταν το ιερό της Αθηνάς Κορυφασίας για την Πύλο των ιστορικών χρόνων, που εντοπίζεται στο βραχώδες ακρωτήριο Κορυφάσιον. Η ταύτιση της επίκλησης με το τοπωνύμιο, που φαίνεται ότι προτιμούσαν οι Λακεδαιμόνιοι κατά τη μαρτυρία του Θουκυδίδη, δηλώνει την αρχαιότητά της και τη σύνδεση με το λακωνικό περιβάλλον, όπως προκύπτει και από την πιθανότητα ύπαρξης αντίστοιχης λατρείας στον Τάραντα. Η επίκληση, που συναντάται και σε ελληνιστικές

επιγραφές της Πύλου, πιθανόν επανερμηνεύτηκε σε σχέση με τη γέννηση της Αθηνάς «έκ κορυφής» του Δία.

Κυπαρισσία

Από τον Πausανία μαρτυρούνται τα ιερά της Αθηνάς Κυπαρισσίας στη μεσσηνιακή Κυπαρισσία (ή Κυπάρισσο ή Κυπαρισσιαί) και στον λακωνικό Ασωπό, που διαδέχθηκε την πόλη των Παρακυπαρισσιέων Αχαιών του Πausανία ή την Κυπαρισσία του Στράβωνα. Στην ευρύτερη περιοχή της μεσσηνιακής πόλης συναντώνται παρόμοια τοπωνύμια στην Ιλιάδα και σε πινακίδες της Γραμμικής Β'. Η λατρεία της Αθηνάς Κυπαρισσίας στη Μεσσήνη, που μαρτυρείται από επιγραφές του 3^{ου} αι. π.Χ., θεωρείται ότι εισάχθηκε από τη μεσσηνιακή πόλη κατά την προσάρτησή της ως λιμάνι της (365-191 π.Χ.). Σημειωτέον ότι η ίδια επίκληση χρησιμοποιείται για την Άρτεμη στον Ασωπό αλλά και εκτός Πελοποννήσου, όπου την συναντάμε επίσης για τον Απόλλωνα και τον Ερμή.

Κυδωνία

Από την παράδοση του Πausανία για το ιερό της Αθηνάς Κυδωνίας στη Φρίξα η επίκληση ανάγεται στο όνομα της πόλης καταγωγής του ιδρυτή του ιερού Κλύμενου. Δεν γνωρίζουμε αν την ίδια λατρεία είχε υπόψη του ο Λυκόφρονας, που ονομάζει την Αθηνά Κυδωνία, ενώ στην ομώνυμη κρητική πόλη θα πρέπει να υπήρχε λατρεία της θεάς. Η λατρεία της Φρίξας συμπεριλαμβάνεται στις ενδείξεις για τις σχέσεις της ευρύτερης περιοχής, που έχει υποστεί διαφορετικές επιδράσεις εξαιτίας της θέσης της, με την Κρήτη. Από την άλλη, η σχέση της επίκλησης με τα «κυδώνια μήλα» κι ως εκ τούτου με τον θεσμό του γάμου, με τον οποίο συσχετίζονται, φαίνεται να βρίσκει έρεισμα στην παράδοση ότι ο Πέλοπας θυσιάσε προς αυτή τη θεά πριν την αρματοδρομία με τον Οινόμαο. Περαιτέρω, θα μπορούσε κανείς να αναλογιστεί το ενδεχόμενο να υπήρχε ένα πρώιμο λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς που θα κρατούσε κάποιον καρπό.

Λαρισαία

Μόνον ο Πausανίας αναφέρει το ναό της Αθηνάς Λαρισαίας στον Λάρισσο ποταμό, που αποτελούσε σύνορο των Αχαιών (συγκεκριμένα της Δύμης) με τους Ηλείους. Το επίθετο της θεάς ανάγεται στην ονομασία του ποταμού. Στην ίδια μεθωριακή περιοχή από γραμματειακές αναφορές τοποθετείται και μία άγνωστη πόλη Λάρισα, τοπωνύμιο γνωστό από πολλές περιπτώσεις για οχυρές θέσεις.

Ληίτις;

Ως αβέβαιη θα πρέπει να αντιμετωπιστεί η απόδοση του επιθέτου Ληίτις στην Αθηνά, που είναι γνωστό για τη θεά από την Ιλιάδα, σε σχέση με έναν από τους βωμούς της στο ιερό της Ολυμπίας, εξαιτίας προβλήματος στα χειρόγραφα του Πausανία. Σύμφωνα με άλλες προτάσεις η επίκληση της θεάς μπορεί να απουσιάζει ή να παραλλάσσει· έχει προταθεί η μορφή Λαιοίτις σε αντιστοιχία με την επίκληση Λαιοίτας, που συναντάται στο ίδιο ιερό για τον Δία και τον Ποσειδώνα. Η Αθηνά ως πάροχος της λείας πιστευόταν ότι κατονομαζόταν σε μία αμφιλεγόμενη επιγραφή του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., σε χάλκινη αιχμή δόρατος από το μεσσηνιακό ιερό του Απόλλωνα Κορύθου· σύμφωνα με μία εναλλακτική συμπλήρωση, που προτιμάται, δεν γίνεται λόγος για την Αθηνά αλλά για τους Αθηναίους.

Μαχανίτις

Στη Μεγαλόπολη υπήρχε ιερό της Αθηνάς Μαχανίτιδος εκτός των τειχών, ενώ μοναδική είναι η χρήση της ίδιας επίκλησης στην ίδια πόλη για την Αφροδίτη στον περίβολο των Μεγάλων Θεών. Και στις δύο περιπτώσεις η εξήγηση της επίκλησης που παραθέτει ο Πausανίας, η μοναδική πηγή μας για τις λατρείες αυτές, χαρακτηρίζει τις θεές ουσιαστικά ως επινοήτριες των διαφορετικών τρόπων που μετέρχονται οι άνθρωποι για να ανταπεξέρχονται στις υποθέσεις τους. Οι σκέψεις και τα τεχνάσματα που επινοεί η Αθηνά Μαχανίτις θεωρείται ότι μπορεί να σχετίζονται με πολύ διαφορετικούς τομείς, από τον πόλεμο έως τις χειρωνακτικές εργασίες. Ως Μαχανεύς συναντάται ο Δίας σε διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου, το περιεχόμενο της λατρείας του είναι όμως άγνωστο. Επιγραφική μαρτυρία των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Κω μαρτυρεί θυσίες αρχικά προς τον «Ζηνί Μαχανῆι» και κατόπιν την ίδια ημέρα προς την «Ἀθαναίαι Μαχα[νί]δι».

Μήτηρ

Η μοναδική αυτή και ασυνήθιστη επίκληση για την Αθηνά μαρτυρείται από τον Πausανία σε σχέση με έναν αιτιολογικό μύθο για την ίδρυση ιερού της θεάς, που πραγματοποίησε την ευχή των γυναικών των Ηλείων να μείνουν έγκυες ευθύς μετά τη συνεύρεση· η κρισιμότητα της προσευχής έγκειτο στο ότι η χώρα είχε ερημωθεί από ενήλικους μετά την εκστρατεία του Ηρακλή. Καθώς η παράδοση εντάσσεται στην αφήγηση του περιηγητή για το μυθικό παρελθόν των Ηλείων, δεν γνωρίζουμε σε ποιο μέρος της Κοίλης Ἡλιδας υπήρχε αυτή η λατρεία, ενώ έχει προταθεί ότι αφορά μία υπόσταση της Αθηνάς στην ακρόπολη της Ἡλιδας.

Μήτις

Η προσωνομία Μήτις αποδίδεται στην Αθηνά Χαλκίοικο σε ένα αλφαβητικό γλωσσάριο του ύστερου 2^{ου} ή πρώιμου 3^{ου} αι. μ.Χ. σε πάπυρο της Οξυρύγχου. Πρόκειται για μία μοναδική μαρτυρία για τη λατρεία της Αθηνάς στην ακρόπολη της Σπάρτης αλλά και γενικότερα. Η έννοια της μήτιδος έχει χρησιμοποιηθεί ως βασικός ερμηνευτικός άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφονται τα θέματα των χάλκινων ανάγλυφων του Γτιάδα στο ιερό, μεταξύ των οποίων φαίνεται ότι ξεχώριζε με βάση τα λεγόμενα του Πausανία η γέννηση της Αθηνάς, αλλά και οι συμβολισμοί των υπόλοιπων λατρειών που μαρτυρούνται στο ιερό της Αθηνάς στη σπαρτιατική ακρόπολη.

Ναρκαία

Κατά τον Πausανία το ιερό της Αθηνάς Ναρκαίας είχε ιδρυθεί από το Ναρκαίο, γιο του Διόνυσου και της Φυσκόας, που καταγόταν από την Κοίλη Ἡλιδα, μετά από πολεμικές επιτυχίες εναντίον γειτονικών πληθυσμών. Άγνωστη είναι η θέση του ιερού και άλλα στοιχεία για τη λατρεία. Τα συστατικά στοιχεία του αιτιολογικού μύθου υποδεικνύουν μία ερμηνεία της επίκλησης σε σχέση με τη διονυσιακή λατρεία, που ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τους Ηλείους. Δεν αποκλείεται ωστόσο η Αθηνά Ναρκαία να χαρακτηρίζει την πολεμική θεά που παραλύει με το βλέμμα της, όπως γνωρίζουμε από άλλες περιπτώσεις.

Νεδουσία

Δύο ιερά της Αθηνάς Νεδουσίας μαρτυρούνται από τον Στράβωνα σε ένα κάπως προβληματικό χωρίο: το ένα σε σχέση με τον ποταμό Νέδοντα, που εκβάλλει κοντά στις μεσσηνιακές Φαρές, και το άλλο ονομασμένο από έναν τόπο Νέδοντα στην αιγιματική Ποιάεσσα. Στους λεξικογράφους συναντάμε την ίδια σχέση της Αθηνάς Νεδουσίας με τον ποταμό και τον τόπο Νέδοντα. Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για τη λατρεία αυτή και τη θέση των δύο ιερών.

Ξενία

Είναι μοναδική η επίκληση για την Αθηνά και μαρτυρείται μόνο από τον Πausανία, ο οποίος αναφέρει τον Δία Ξένιο και την Αθηνά Ξενία στην αγορά της Σπάρτης («ένταῦθα, ἔνθα αἱ Μοῖραι, καὶ Ἑστία τοῖς λακεδαιμονίοις ἐστὶ καὶ Ζεὺς ξένιος καὶ Ἀθηνᾶ ξενία»). Οι δύο θεοί φαίνεται ότι λατρεύονταν στην περιοχή των αρχαίων εφορειών, που είχαν τη λειτουργία πρυτανείου κατά την ύστερη ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή.

Οξυδερκής

Στη Δειράδα του Ἄργους, κατά τον Πausανία, ο Διομήδης είχε αφιερώσει ιερό στην Αθηνά Οξυδερκή, επειδή όταν ήταν στην Τροία η θεά του είχε αφαιρέσει την «ἀχλὺν ... ἀπ' ὀφθαλμῶν», όπως είναι ήδη γνωστό από την Ιλιάδα. Μόνο η επίκληση «Οξυδέρκας» συναντάται σε μία επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου. Το επίθετο, που παραλληλίζεται με το «ὄβριμοδερκής» στον Βακχυλίδη, αρμόζει στη θεά με το έντονο και διαπεραστικό βλέμμα που ασκεί καταστροφική επίδραση, όπως μαρτυρείται από μία σειρά άλλων επιθέτων, παραδόσεων και συμβολισμών.

Οφθαλίτις ή Οπτιλίτις/Οπτιλλέτις

Τα επίθετα αυτά μας παραδίδονται από τον Πausανία και τον Πλούταρχο για το ιερό της Αθηνάς που ίδρυσε ο Λυκούργος στη Σπάρτη σε σχέση με τον τραυματισμό του στο μάτι από το νεαρό Ἄλκανδρο. Κάποιοι μελετητές αναγνωρίζουν την παράδοση ως αιτιολογικό μύθο της σπαρτιατικής αγωγής, με την οποία και συνδέουν την Αθηνά, ενώ άλλοι τη θεωρούν συγγενική με την Αθηνά Υγεία. Η επίκληση πρέπει να παραπέμπει στην πολεμική θεά όπως άλλες παρόμοιες.

Παλλάς

Το μοναδικό ιερό στο οποίο η Αθηνά φέρει την επίκληση Παλλάς είναι του Ἄργους. Η μελέτη των πρόσφατα ανευρεθεισών επιγραφών που σχετίζονται με αυτό αναμένεται να ρίξουν φως στη λατρεία. Μεταξύ των πόλεων που διεκδικούσαν την πραγματική εικόνα της Παλλάδος Αθηνάς ήταν το Ἄργος και η Σπάρτη, ενώ με το Παλλάδιον μπορεί να σχετίζονται εξαιτίας της ονομασίας τους το αρκαδικό Παλλάντιο και η αχαϊκή Πελλήνη.

Παναχαΐς

Η επίκληση Παναχαΐς για την Αθηνά στην ακρόπολη της Πάτρας μαρτυρείται από μία επιγραφή, πιθανόν των ελληνιστικών χρόνων, και από τον Πausανία, που είδε ναό της θεάς αυτής εντός του περιβόλου της Ἄρτεμης Λαφρίας. Είναι πιθανό να σχετίζεται με το κοινό των Αχαιών, στην ανασύσταση του οποίου πρωτοστάτησε η Πάτρα το 281/0 π.Χ., μαζί με τη Δύμη, την Τριταία και τις

Φαρές. Στο Αίγιο αναφέρεται από τον Πausανία ιερό της Παναχαιάς Δήμητρας μετά από το ιερό του Ομαγύριου Δία. Δεδομένης της πολυεπίπεδης έννοιας της λέξης Αχαιοί μπορούν να γίνουν και άλλες υποθέσεις π.χ. σε σχέση με τον μυθικό συνοικισμό της πόλης από τον Πατρέα κατά τον ερχομό των Αχαιών στην περιοχή.

Παρεία

Προβληματική είναι η επίκληση Παρεία του αγάλματος της Αθηνάς που ο Πausανίας αναφέρει στο ύπαιθρο στην οδό από τη Σπάρτη προς την Αρκαδία. Έχουν προταθεί διάφορες διορθώσεις (Πρακεία, Παρία, Αρεία) και αντίστοιχες ερμηνείες της επίκλησης, χωρίς κάποια να κρίνεται ως επαρκώς ικανοποιητική. Παρεία είναι γνωστή από τον Απολλόδωρο μία νύμφη που ενώθηκε με τον Μίνωα, ενώ η λέξη παραπέμπει και σε ιερό φίδι του Ασκληπιού («παρείας ὄφιος»).

Πολιάς

Στην ακρόπολη του Άργους το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος μαρτυρείται ήδη σε μία επιγραφή του α' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. Από τον Πausανία πληροφορούμε για το ιερό της Αθηνάς Σθενιάδος και Πολιάδος στην ακρόπολη της Τροιζήνας, το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος σε έναν λόφο πίσω από τη Φιλίππειο στοά της αγοράς στη Μεγαλόπολη και το ιερό της Αθηνάς Πολιάτιδος (ή Έρυμα) στην Τεγέα. Η Αθηνά Χαλκίοικος στην ακρόπολη της Σπάρτης έφερε επίσης το επίθετο Πολιούχος σύμφωνα με τον Πausανία ή Πολίαχος, όπως το συναντάμε σε μία επιγραφή του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. και σε μία άλλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. Στην ακρόπολη της Στυμφάλου είχε βρεθεί ένας όρος με την επιγραφή «Πολιάδος» του 4^{ου} αι. π.Χ. Επιγραφές από τον 4^ο αι. π.Χ. και στο εξής μαρτυρούν την επίκληση για την Αθηνά στο ανασκαμμένο ιερό της στη Φιγάλεια· σε μία επιγραφή του 6^{ου} αι. π.Χ. η θεά φέρει την επίκληση Κορία. Στις περιπτώσεις αυτές θα μπορούσε ίσως να προστεθεί και η Αθηνά Κισσαία στην ακρόπολη της Επιδαύρου, με βάση μία όψιμη επιγραφή από το ιερό του Ασκληπιού, όπου η Αθηνά ονομάζεται Πολιάς (σε μία άλλη χαρακτηρίζεται ως Αρχηγέτις).

Με τις επικλήσεις Πολιεύς και Πολιάς χαρακτηρίζονται μόνο ο Δίας και η Αθηνά³⁵⁹⁹. Η λατρεία της Αθηνάς ως Πολιάδος είναι εγκαθιδρυμένη στην ακρόπολη της πόλης· η Αθηνά είναι ο φύλακας της ακρόπολης, με την οποία επιτυγχάνεται η διαφύλαξη της πόλης. Η Αθηνά ως Πολιάς ή Πολιούχος ήταν δημοφιλής στην Αθήνα και στην Ιωνία, όπου συχνά συναντάται σε ένα εξέχον σημείο του οικισμού, κατά κανόνα στην κορυφή της ακρόπολης ή κοντά σε αυτήν³⁶⁰⁰. Συνήθως η χρήση του ποιητικού επιθέτου «πολιούχος» κρίνεται πιο κατάλληλη για τις έμμετρες αφιερώσεις. Η Πάρος και η Θάσος συγκαταλέγονται στις σπάνιες περιπτώσεις όπου ο τίτλος Πολιούχος συναντάται σε πεζές αφιερώσεις και δημόσια έγγραφα³⁶⁰¹.

Οπωσδήποτε για τη θέση του ιερού σημειώνονται τοπικές ιδιαιτερότητες. Για παράδειγμα, ελλείψει (κεντρικής) ακρόπολης σε πόλεις ιδρυμένες στην πεδιάδα, επαρκούσε κάποιου είδους ύψωμα, όπως για παράδειγμα βλέπουμε στην περίπτωση της Μεγαλόπολης. Δεν ήταν υποχρεωτικό από την άλλη η Αθηνά στην ακρόπολη να έφερε πάντα τον τίτλο Πολιάς. Η βασική αναφορά στην

³⁵⁹⁹ Βλ. Brackertz 1976, 191-203· Cole 1995, 301-305· Burkert 1995, 207-209.

³⁶⁰⁰ Simon 1986, 159, 164.

³⁶⁰¹ Για το ζήτημα βλ. Graf 1985, 44 με σημ.4, 209 με σημ.1· Cole 1995, 301. Για ένα αναθηματικό επίγραμμα από την ακρόπολη Αλών του β' μισού του 6^{ου} π.Χ. («...τάθά[ναι] [πολ]ιόχ[οι]») βλ. Graf 1985, 212 με σημ.32

ακρόπολη απέκτησε και μία δευτερεύουσα αναφορά στην πόλη, χωρίς να είναι ίσως δυνατό να καθορίσουμε ακριβώς πότε και πώς. Από την άλλη ο Burkert σκέφτεται μήπως αρχικά η λατρεία ήταν τοπικού χαρακτήρα δεδομένης και της σχετικά ύστερης εμφάνισης του τίτλου στην Αθήνα· από αυτή την άποψη αξιοσημείωτη είναι η μορφή Πολιάτις στην Τεγέα που φαίνεται να ανάγεται στην αρχαιότερη λέξη «πολιάτας» αντί του «πολίτης», αν και τελικά η ταπεινή εμφάνιση και περιορισμένη λειτουργία του ιερού τον αποτρέπουν από αυτή την εκτίμηση³⁶⁰². Ο τίτλος Πολιάς εξαιτίας του χαρακτήρα του δεν απέκλειε την περίπτωση να υπάρχει μία ιδιαίτερη επίκληση για την Αθηνά (Σπάρτη, Τροιζήνα, Φιγάλεια;).

Μία από τις πρωιμότερες μνείες της επίκλησης συνιστά η αρχαϊκή επιγραφή από την ακρόπολη του Άργους, για την οποία οι προτεινόμενες χρονολογήσεις κυμαίνονται από τον ύστερο 7^ο ως τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Στην Αθήνα χρησιμοποιείται από τον 5^ο αι. π.Χ. Τον ίδιο αιώνα συναντάμε τη μορφή Πολίαχος για την Αθηνά στην ακρόπολη της Σπάρτης. Οι μαρτυρίες για τη χρήση του τίτλου συσσωρεύονται ιδίως κατά την ελληνιστική περίοδο και στο εξής³⁶⁰³. Τα ιερά της Αθηνάς Πολιάδος στη Μεγαλόπολη και στη Στύμφαλο συνδέονται με την περίοδο της ίδρυσης των πόλεων.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η επίκληση Πολιάς δεν ισοδυναμεί με την πολιούχο θεότητα όπως χρησιμοποιούμε τον όρο σήμερα εννοώντας την κύρια προστάτιδα θεότητα της εκάστοτε πόλης· ουσιαστικά κανένα επίθετο δεν μπορεί να δηλώσει μονοσήμαντα την έννοια αυτή. Το επίθετο «πολιοῦχος» μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έναν ή περισσότερους θεούς της πόλης. Ο ορισμός της πολιούχου θεότητας της κάθε πόλης δεν είναι εύκολη διαδικασία³⁶⁰⁴. Εξάλλου σε ορισμένες περιπτώσεις είναι αδύνατο να προσδιορίσουμε μία συγκεκριμένη, ορισμένες πόλεις μπορεί να είχαν περισσότερες βασικές προστάτιδες θεότητες ή και καμία, άλλες μπορεί να άλλαξαν στο πέρασμα των χρόνων.

Προμαχόρμα

Μοναδικό είναι το επίθετο Προμαχόρμα που συναντάμε στον Πausανία για την Αθηνά στο ακρωτήριο Βούπορθμο της Ερμιονίδας και το οποίο χαρακτηρίζει τη θεά ως προστάτιδα του όρμου, του λιμανιού.

Σαΐτις

Κατά τον Pausanία στον Ποντίνο της Λέρνης το ιερό της Αθηνάς Σαΐτιδος είχε ιδρυθεί από τον Δαναό. Η επίκληση παραπέμπει στη θεά της αιγυπτιακής πόλης Σάεως Neith, που ταυτιζόταν με την Αθηνά ήδη από τα χρόνια του Ηρόδοτου.

Σάλπιγξ

Η Αθηνά ως Σάλπιγξ, ως εφευρέτρια της σάλπιγγας, λατρεύεται αποκλειστικά στο Άργος, όπως μαρτυρούν διάφοροι συγγραφείς από τον Λυκόφρονα ως τον Ευστάθιο. Διαφορετική είναι η εκδοχή που μεταφέρει ο Pausanίας στον ιδρυτικό μύθο του ιερού της Αθηνάς Σάλπιγγος από τον Ηγέlew, τον

³⁶⁰² Burkert 1995, 205.

³⁶⁰³ βλ. Cole 1995, 302 σημ.42.

³⁶⁰⁴ βλ. Brackertz 1976, 155-157 για τα κριτήρια που έθεσε και την κριτική της Cole 1995, 300-301 και του Burkert 1995, 201, 207-209.

γιο του Τυρσηνού. Η χρήση του μουσικού οργάνου σε διάφορες περιστάσεις, στον πόλεμο, στους αγώνες, στη λατρεία, στην εκπαίδευση των νέων, χαρακτηρίζει ανάλογα τη θεά προσδιορίζοντάς την ως προστάτιδα.

Σθενιάς

Σύμφωνα με τον Πausανία η Αθηνά στην ακρόπολη της Τροιζήνας έφερε τις επικλήσεις Σθενιάς και Πολιάς. Τη λέξη Σθένεια χρησιμοποιεί ο Λυκόφρονας για να κατονομάσει την Αθηνά. Η επίκληση Σθένιος συναντάται για τον Δία στην Τροιζήνα και στο Άργος· με βάση τις λίγες πληροφορίες για αυτές τις λατρείες μπορούμε να υποθέσουμε ότι σχετίζεται με τη σωματική ρώμη ως προαπαιτούμενο των νέων που οδηγούνται στην ενηλικίωση ή/και σε σχέση με τον πόλεμο. Δεν αποκλείεται να είχε ανάλογες λειτουργίες η Αθηνά στην Τροιζήνα.

Σκιλλουντία

Τίποτε δεν είναι γνωστό για το ιερό της Αθηνάς Σκιλλουντίας που αναφέρει ο Στράβωνας στον Σκιλλούντα ως επιφανές. Η επίκληση ανάγεται ασφαλώς στο όνομα της πόλης, που φαίνεται ότι υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική κατά τα πρώιμα χρόνια.

Συλλανία(;)

Η μνεία ενός ιερού για τον Δία Συλλάνιο και την Αθηνά Συλλανία στην αρχή της Μεγάλης Ρήτρας προσδίδει έναν πολιτικό χαρακτήρα στη λατρεία αυτή, για την οποία είναι αδύνατο να πούμε κάτι περισσότερο παρά τις διάφορες υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί. Ίσως το επίθετο ορίζει τους θεούς ως προστάτες των συγκεντρώσεων. Φαίνεται προτιμότερο να διατηρήσουμε αυτή τη μορφή παρά τις άλλες διορθώσεις που έχουν προταθεί στην έρευνα (Σκυλλάνιος, Σελλάνιος, Υλλάνιος).

Σώτειρα

Η επίκληση είναι συνήθης για την Άρτεμη, ενώ ο Δίας Σωτήρας είναι γνωστός κυρίως από τις αγορές. Παραπέμπει στη σωτηρία, χάρη στη θεϊκή παρέμβαση, από κάποιον κίνδυνο, κυρίως πολεμικό, και μπορεί να έχει πολιτικό χαρακτήρα. Μοναδική για την Πελοπόννησο είναι η λατρεία της Αθηνάς ως Σώτειρας στο Βόρειο Όρος της Ασέας, όπου είχε από κοινού με τον Ποσειδώνα ένα ιερό, το οποίο είχε ιδρύσει ο Οδυσσέας, σύμφωνα με τον Πausανία. Εκτός Πελοποννήσου η Αθηνά λατρεύεται ως Σώτειρα μαζί με τον Δία Σωτήρα ή μόνη της. Η διαφορετικότητα των στοιχείων για το ιερό της Ασέας μας επιτρέπει να αναλογιστούμε την πιθανή σχέση ή επίδραση από τις αρκαδικές λατρείες και παραδόσεις για τη Δήμητρα και την Κόρη, που ονομάζεται από τους Αρκάδες Δέσποινα ή Σώτειρα, στις οποίες εμπλέκεται και ο Ποσειδώνας. Από την άλλη, μπορεί να θεωρηθεί ότι η Αθηνά Σώτειρα προστατεύει την επικράτεια της Ασέας από τη νευραλγική συνοριακή θέση του ιερού, ενώ έχει προταθεί με βάση τη συνύπαρξη των δύο θεών και τον ιδρυτικό μύθο η σωτηρία να αφορά τα θαλασσινά ταξίδια και ο λαμπρός αρχαϊκός ναός να χρηματοδοτήθηκε από Αρκάδες μισθοφόρους.

Τριτωνία

Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία του Πausανία για την ύπαρξη ενός ερειπωμένου ιερού της Αθηνάς Τριτωνίας στην ακρόπολη του Φενεού, μία περιοχή με πλούσιες θρησκευτικές παραδόσεις. Από τον περιηγητή μαθαίνουμε ότι στην Αλίφειρα υπήρχε τοπική παράδοση για τη γέννηση και την

ανατροφή της Αθηνάς προσαρμοσμένη στον κοινό ελληνικό μύθο για τη γέννηση της θεάς σε σχέση με ένα στοιχείο νερού που φέρει αυτή την ονομασία, στη συγκεκριμένη περίπτωση την «κρήνη» Τριτωνίς. Κάποια ανάλογη τοπική παράδοση θα υπήρχε ίσως στην αχαϊκή Τριταία, καθώς πληροφορούμαστε από τον Πausανία ότι η επώνυμη ηρωίδα της πόλης Τρίτεια ήταν κόρη του Τρίτωνα και ιέρεια της Αθηνάς.

Φοινίκη

«Φοινίκη θεά» ονομάζει την Αθηνά ο Λυκόφρωνας και από τον Σχολιαστή του πληροφορούμαστε ότι πρόκειται για μία λατρεία της Κορίνθου. Με αυτήν μπορεί να συνδεθεί ο μήνας Φοινικαίος και το ύψωμα Φοινικαίον, όμως ελάχιστα είναι γνωστά με βεβαιότητα για αυτή τη λατρεία, που ενδεχομένως ήταν κάποιας σπουδαιότητας στην ελληνική πόλη.

Χαλινίτις

Η επίκληση Χαλινίτις για την Αθηνά στην Κόρινθο μαρτυρείται μόνο από τον Πausανία, που αναφέρει ιερό και άγαλμα της θεάς. Δεν γνωρίζουμε ποιες ακριβώς επιπτώσεις είχε η καταστροφή και εγκατάλειψη της πόλης στη διαμόρφωση του περιεχομένου της λατρείας και στη θέση του ιερού της θεάς. Η σύνδεση της λατρείας με τον μύθο εξημέρωσης του Πήγασου από τον Βελλεροφόντη μαρτυρείται ήδη από τις νομισματικές απεικονίσεις του 6^{ου} αι. π.Χ., όπου η Αθηνά προβάλλεται ως βασική προστάτιδα της πόλης.

Χαλκίοικος

Η Αθηνά στην ακρόπολη της Σπάρτης ονομάζεται Χαλκίοικος και Πολίαχος ή Πολιούχος από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και στο εξής. Η επίκληση αρμόζει στη θεά που κατοικεί στον χάλκινο οίκο, που έφερε δηλαδή χάλκινη επένδυση με ανάγλυφα. Τα επίθετα «χαλκόπυλος» και «χαλκίναος» για την Αθηνά της Σπάρτης συναντώνται στον Ευριπίδη και στον Ησύχιο αντίστοιχα. Η σημασία του χαλκού για τη λατρεία αναδεικνύεται από διάφορες όψεις του ιερού και ερμηνεύεται κατά βάση σε σχέση με τον πολεμικό χαρακτήρα της θεάς ή την ιδιότητά της ως προστάτιδας των χαλκουργών.

Η ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΟΙ

Στη συνέχεια παραθέτουμε τις περιπτώσεις όπου συναντάμε άλλες θεότητες να συνδέονται με την Αθηνά σε διάφορες περιστάσεις και σχέσεις, που δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιοριστούν με ακρίβεια και να ερμηνευθούν. Επιχειρείται μία συγκεντρωτική παρουσίαση των δεδομένων για παραπομπή στα σχετικά κεφάλαια και μόνο εν μέρει παρέχονται επιπρόσθετες πληροφορίες. Ας σημειωθεί ότι κάνοντας λόγο για κοινές επικλήσεις εννοούμε μόνο εντός της Πελοποννήσου.

Απόλλωνας

- Άργος, ιερό του Απόλλωνα Δειραδιώτη και ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς (Παυσανίας και αρχαιολογικά δεδομένα)
- Λυκόσουρα, ξόανα του Απόλλωνα και (;) της Αθηνάς (Παυσανίας)
- Μεγαλόπολη, ερμαϊκές στήλες θεών με την επίκληση Έργαται: Αθηνά Εργάνη, Απόλλωνας Αγυιεύς, Ερμής, Ηρακλής, Ειλείθυια (Παυσανίας)
- η Αθηνά ως «visiting god» στο ιερό των Βασσών

Μεταξύ των οικοδομικών λειψάνων του ιερού του Απόλλωνα στη Δειράδα του Άργους έχει αναζητηθεί το ιερό της Αθηνάς Οξυδερκούς, το οποίο κατά τον Παυσανία συνέχεται με το ναό του Απόλλωνα. Η Αθηνά είναι παρούσα στη Δειράδα από την αρχαϊκή εποχή και στο εξής· στο ιερό έχουν βρεθεί 4 ειδώλια της θεάς, όμως και μαρτυρίες για τη λατρεία άλλων θεοτήτων. Η αναλογία με τους Δελφούς ήταν που υπαγόρευσε εξ αρχής την απόδοση των λειψάνων της θόλου στη λατρεία της Αθηνάς. Την κοινή επίκληση Εργάτες φέρουν οι ερμαϊκές στήλες των πέντε θεοτήτων, στημένες σε έναν λόφο στο Ν τομέα της Μεγαλόπολης, που ενδεχομένως αποτελούν έναν αυτοτελή χώρο λατρείας, χωρίς να αποκλείεται να συνδέονται με το υψηλότερα ευρισκόμενο ιερό του Ασκληπιού και της Υγείας. Δεν μπορούν να αποκατασταθούν οι χωροταξικές και λατρευτικές σχέσεις των αγαλμάτων και ιερών που αναφέρει ο Παυσανίας στη Λυκόσουρα μετά την περιγραφή του ιερού της Δέσποινας (ιερό Πάνα – βωμός Άρη – αγάλματα Αφροδίτης σε ναό – ξόανο Απόλλωνα – ξόανο Αθηνάς – ιερό Αθηνάς). Το ξόανο του Απόλλωνα μνημονεύεται μαζί με της Αθηνάς είτε συνειρμικά είτε επειδή βρίσκονταν στον ίδιο χώρο, ο οποίος θα μπορούσε να είναι ή το ιερό της Αθηνάς ή το ιερό (ο ναός) της Αφροδίτης.

Άρης – Ενυάλιος

- Άργος, ανάθημα των αρχαϊκών χρόνων από την κορυφή της Λάρισας «το(ῦ) (Ε)νυφαλί(ο) ιαρά»
- Ορχομενός, όρκιοι θεοί σε επιγραφή του 360-350 π.Χ. («νει/ού τόν Δία τόν Άρηα, νει/ού τάν Άθάναν τάν Άρειαν, νει/ού τόν Ίνυάλιον τόν Άρηα»)
- Τριταΐα, θυσία προς τον Άρη και την Τρίτεια στο ιερό της Αθηνάς (;) (Παυσανίας)
- Ολυμπία, βωμός του Άρη Ιππίου και βωμός της Αθηνάς Ιππίας εκατέρωθεν της εισόδου προς τον λεγόμενο «ἔμβολον» του ιππόδρομου (Παυσανίας)

Η πινακίδα με εγχάρακτες απεικονίσεις δύο πολεμιστών στις δύο όψεις και την αρχαϊκή αναθηματική επιγραφή προς τον Ενυάλιο συγκαταλέγεται στα ανευρεθέντα αναθήματα από την κορυφή της ακρόπολης του Άργους. Οι χώροι λατρείας στη Λάρισα δεν μπορούν να αποκατασταθούν με βεβαιότητα και δεν αποκλείεται να υπήρχε ιδιαίτερη λατρεία του Ενυάλιου. Στο ιερό της Αθηνάς στην αρχαϊκή Τριταΐα είναι πολύ πιθανό να υπήρχε λατρεία του Άρη και της επώνυμης ηρωίδας Τρίτειας, καρπός της ένωσης των οποίων ήταν ο οικιστής της πόλης, σύμφωνα με τις πληροφορίες που

μας παρέχει μόνο ο Πausανίας για την πόλη και τις λατρείες της. Η θυσία που μαρτυρείται για τον Άρη και την Τρίτεια φαίνεται από τα συμφραζόμενα και τους συσχετισμούς ότι λάβαινε χώρα στο ιερό της Αθηνάς. Και από αλλού είναι γνωστή η στενή σχέση της Αθηνάς με τοπικές ηρωίδες που ενώνονται με τον Άρη. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Αγλαύρου, που γέννησε την Αλκίππη από τον Άρη· γνωστή είναι η σχέση της με την Αθηνά, ενώ το όνομά της συναντάται ως επίθετο της θεάς. Τους όρους της συνθήκης για την ενσωμάτωση του Ευαίμονα στον Ορχομενό εγγυώνται ο Δίας Άρης, η Αθηνά Αρεία και ο Ενωάλιος Άρης. Εντυπωσιακή είναι η emphatic προσθήκη του ονόματος του Άρη ως προσωνύμιο στα ονόματα και των τριών θεοτήτων. Ο Άρης και η Αθηνά, μάλιστα με την επίκληση Αρεία, συναντώνται ως όρκοι θεοί και σε άλλες περιπτώσεις· όπως σε αυτές, έτσι και στον Ορχομενό δεν μπορούμε να πούμε αν υπήρξαν αποδέκτες «κανονικής» λατρείας.

Άρτεμη

- Άργος, σκεύος με αγάλματα της Άρτεμης, του Δία και της Αθηνάς (Πausανίας)
- Μεγαλόπολη, υποθετική ερμηνεία των «κορών» στο λατρευτικό σύνταγμα του Δαμοφώντα στο ιερό των Μεγάλων Θεών ως Αθηνά και Άρτεμη (Πausανίας)
- Πάτρα, ναός της Αθηνάς Παναχαΐδος εντός του περιβόλου της Άρτεμης Λαφρίας στην ακρόπολη (Πausανίας)
- Πάτρα, ιερό της Αθηνάς στο τέμενος της Άρτεμης Λιμνάτιδος (Πausανίας)
- Πελλήνη, σύγχυση ή λατρευτική σύνδεση των δύο θεαινών σε σχέση με την αφήγηση για την επίθεση των Αιτωλών στην πόλη (Πολύαινος, Πλούταρχος)
- Λετρίνοι, «Αθηνᾶς γοναί» από τον Κορίνθιο ζωγράφο Κλεάνθη στο ιερό της Άρτεμης Αλφειωνίας (Στράβωνας)
- κοινές επικλήσεις: Ακρία, Ιππία, Κορία, Κυπαρισσία, Σώτειρα

Ασκληπιός

- Επίδαυρος, βωμός της Αθηνάς Εργάνης και αναθηματικές επιγραφές προς την Αθηνά στο πανελλήνιο ιερό του Ασκληπιού
- Τιτάνη, τελετουργικό μεταφοράς του ξόανου της Κορωνίδας από το Ασκληπιείο στο ιερό της Αθηνάς (Πausανίας)
- Τεγέα, λατρευτικά αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας στο ναό της Αθηνάς Αλέας (Πausανίας)

Κατά τον Πausανία το λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα πλαισιωνόταν από τα μαρμάρινα αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας, έργα του Σκόπα. Στη θέση αυτή θα είχαν λατρευτική λειτουργία και είναι γενικότερα αποδεκτό ότι οι δύο θεότητες εγκαταστάθηκαν ως σύννοιοι θεοί στον υστεροκλασικό ναό της Αλέας Αθηνάς. Ωστόσο, η εικόνα που παρουσιάζει ο Πausανίας δεν είναι βέβαιο ότι μπορεί να αναχθεί στον 4^ο αι. π.Χ. Ο Αύγουστος λεηλάτησε το ιερό και διάρπαξε το αρχαίο λατρευτικό άγαλμα του Ενδοίου, το οποίο αντικαταστάθηκε από το άγαλμα της Αθηνάς Ιππίας του τεγεατικού δήμου των Μανθυρέων. Μπορεί τα αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας να μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό του ναού μόνο κατά τα ρωμαϊκά χρόνια είτε από ένα ιερό τους στην Τεγέα, που θα είχε εγκαταλειφθεί, είτε από έναν ιδιαίτερο χώρο λατρείας τους εντός του ιερού της Αλέας Αθηνάς. Στη δεύτερη περίπτωση η εγκαθίδρυση της λατρείας του Ασκληπιού στο ιερό της Αθηνάς, αρκετά μεγάλο και σημαντικό ώστε να «φιλοξενεί» περισσότερες λατρείες, θα πρέπει να υπαγορεύθηκε κυρίως από μία πρόθεση απόδοσης κύρους στο νέο θεό.

Θα άξιζε ίσως περαιτέρω διερεύνησης η λατρευτική σύνδεση με την Κορωνίδα στην Τιτάνη, που από κάποιους παραλληλίζεται με την περίπτωση της μεσσηνιακής Κορώνης, όπου το άγαλμα της Αθηνάς κρατούσε κορώνη, που ήταν, βέβαια, το λαλούν σύμβολο της πόλης. Αντίστοιχη σχέση θα μπορούσε να προταθεί εξαιτίας της προβληματικής επίκλησης Παρεία για την Αθηνά στη Σπάρτη σε σχέση με το ιερό φίδι του Ασκληπιού. Η κοινή μνεία από τον Πausανία των ιερών του Ασκληπιού και της Αθηνάς εντός του τεμένους της Άρτεμης Λιμνάτιδος στην Πάτρα και η υπόθεση σύνδεσης των ερμαϊκών στηλών των Εργατών με το ιερό του Ασκληπιού στη Μεγαλόπολη δεν συνιστούν σχέσεις των θεών σε επίπεδο λατρείας.

Αφροδίτη

- Αίγιο, λατρευτικό σύνταγμα του Δία, της Αθηνάς και της Αφροδίτης στο ιερό του Δία Ομαγύριου (Pausanias)
- Σπάρτη, ναός της Αφροδίτης Αρείας, λατρεία της Αφροδίτης Βασιλίδος και άγαλμα της Αφροδίτης Αμβολογήρας στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου και Πολιούχου στην ακρόπολη (Pausanias και ενεπίγραφα όστρακα)
- κοινές επικλήσεις: Ακρία, Αρεία, Μαχανίτις

Στην ακρόπολη της Σπάρτης υπήρχε ναός της Αρείας Αφροδίτης με αρχαία ξόανα πίσω από το ναό της Αθηνάς Χαλκιοίκου σύμφωνα με τον Pausanias. Η αναθηματική επιγραφή «Λύκειος Άρειαι» σε τμήμα λεπίδας που βρέθηκε στο ιερό θα μπορούσε να υποστηρίξει την πρώιμη χρονολόγηση της λατρείας. Σε σχεδόν 10 υστεροαρχαϊκά όστρακα διακρίνεται τμήμα εγχάρακτης ή γραπτής επιγραφής «βασιλιδ», που συμπληρώνεται και ερμηνεύεται ως επίκληση της Αφροδίτης· η λατρεία της Αφροδίτης Βασιλίδος μαρτυρείται για τον Τάραντα. Δεν μπορούμε να πούμε αν αυτές οι δύο λατρείες ταυτίζονται. Γενικώς θεωρείται πιθανό η Αφροδίτη Αρεία να παριστανόταν οπλισμένη, ενώ συσχετίζεται και με την Αφροδίτη Ενόπλιο, που συναντάται στον Πλούταρχο και σε μία επιγραφή του 3^{ου} αι. μ.Χ. Οπλισμένο ήταν το ξόανο της Αφροδίτης σε άλλο ιερό της Σπάρτης και στο ιερό της Ουρανίας στα Κύθηρα, καθώς και το άγαλμα της Αφροδίτης στον ναό της στον Ακροκόρινθο. Τα αγάλματα αυτά έχουν συνδεθεί με ανατολικές λατρείες θεαινών του έρωτα και της γονιμότητας, οι οποίες ήταν επίσης πολεμικές θεότητες και προστάτιδες των βασιλέων.

Δήμητρα κτλ.

- Ερμιόνη, άγαλμα της Αθηνάς στο ναό της Δήμητρας Χθονίας στον Πρώνα (Pausanias)
- Λυκόσουρα, ιερό της Δέσποινας (Pausanias και αρχαιολογικά δεδομένα)
- Μεγαλόπολη, υποθετική ερμηνεία των «κορών» στο λατρευτικό σύνταγμα του Δαμοφώντα στο ιερό των Μεγάλων Θεών ως Αθηνά και Άρτεμη (Pausanias)
- Μεγαλόπολη, ερμαϊκή στήλη της Αθηνάς εντός του περιβόλου των Μεγάλων Θεών (Pausanias)
- η Αθηνά ως «visiting god» στο ναό της Δίβριτσας

Δίας

- Άργος, ναός του Δία Λαρισαίου και ναός της Αθηνάς Πολιάδος στην ακρόπολη
- Άργος, σκεύος με αγάλματα της Άρτεμης, του Δία (Μαχανέα) και της Αθηνάς (Pausanias)
- Τίρυνθα, λατρεία του Δία και της Αθηνάς σε επιγραφή του τέλους του 7^{ου} ή των αρχών του 6^{ου} αι. π.Χ.

- Αλίφειρα, παράδοση για τη γέννηση της Αθηνάς και βωμός του Δία Λεχεάτη (Παυσανίας)
- Ορχομενός, όρκιοι θεοί σε επιγραφή του 360-350 π.Χ. («νει/ού τὸν Δία τὸν Ἄρηα, νει/ού τὰν Ἄθάναν τὰν Ἄρειαν, νει/ού τὸν Ἴνουάλιον τὸν Ἄρηα»)
- Τεγέα, η γέννηση του Δία στον βωμό της Αθηνάς Αλέας (Παυσανίας)
- Φιγάλεια, αναθηματική επιγραφή προς την Αθηνά και τον Δία Σωτήρα σε βάση αγάλματος από το ιερό
- η Αθηνά ως «visiting god» στο Λύκαιον όρος
- Αίγειρα, χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς στο ιερό του Δία (Παυσανίας)
- η Αθηνά Αμαρία δίπλα στον Δία Αμάριο, τον προστάτη του κοινού των Αχαιών, σε δύο επιγραφές των ελληνιστικών χρόνων
- Αίγιο, λατρευτικό σύνταγμα του Δία, της Αθηνάς και της Αφροδίτης στο ιερό του Δία Ομαγύριου (Παυσανίας)
- Αίγιο, αγάλματα των θεών «ἐξ Ἄργους» σε οίκημα της αγοράς: Ποσειδώνας, Ηρακλής, Δίας, Αθηνά (Παυσανίας)
- Πάτρα, λατρευτικό άγαλμα της Αθηνάς στο ναό του Δία Ολύμπιου στην αγορά (Παυσανίας)
- Ολυμπία, βωμοί και ειδώλια της Αθηνάς στο ιερό του Δία
- Σπάρτη, ιερό του Δία Συλλάνιου και της Αθηνάς Συλλανίας (Πλούταρχος)
- Σπάρτη, θυσία του βασιλέα «ἐπὶ τὰ ὄρια τῆς χώρας» προς τον Δία και την Αθηνά (Ξενοφώντας)
- Σπάρτη, λατρεία του Δία Ξενίου και της Αθηνάς Ξενίας στην αγορά (Παυσανίας)
- Σπάρτη, βωμός/οί Δία Αμβουλίου, Αθηνάς Αμβουλίας, Διοσκούρων Αμβουλίων (Παυσανίας)
- Σπάρτη, ναός του Δία Κοσμητά και άγαλμα του Δία Ὑπατου στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου και Πολιούχου στην ακρόπολη (Παυσανίας)
- κοινές επικλήσεις (εκτός περιπτώσεων συλλατρίας): Αγοραία, Μαχανίτις, Σθενιάς, Σώτειρα

Ο Δίας και η Αθηνά συλλατρεύονται σε διάφορες περιστάσεις στη Σπάρτη. Η ιδιαίτερη σύνδεση και σημασία τους αναδεικνύεται από την εναρκτήρια επιταγή του κειμένου της Μεγάλης Ρήτρας να ιδρυθεί ιερό των δύο θεών με την επίκληση Συλλάνιοι, αν και πρόκειται για μία παραμελημένη από την έρευνα όψη της. Οι δύο θεοί προβάλλονται ως προστάτες της νέας πολιτικής πραγματικότητας και ως φύλακες της ακεραιότητας του σπαρτιατικού κράτους είναι που τους απευθύνεται η θυσία του βασιλέα στα όρια της χώρας. Η Αθηνά ως Ξενία συναντάται δίπλα στον Δία Ξένιο στην καρδιά της πόλης. Για τη λατρεία των θεών Αμβουλίων έχουν προταθεί διαφορετικές ερμηνείες και συσχετισμοί με τις υπόλοιπες περιστάσεις συλλατρίας του Δία και της Αθηνάς στη Σπάρτη. Στην αγορά ο Παυσανίας αναφέρει ένα ιερό της Γης και του Δία Αγοραίου και αμέσως μετά ένα ιερό της Αθηνάς Αγοραίας και του Ποσειδώνα Ασφάλειου. Θα μπορούσε να υποθεθεί ότι οι δύο θεοί με την κοινή επίκληση λατρεύονταν στο ίδιο ιερό, αν και η συλλατρεία της Γης με τον Δία είναι αποδεκτή λόγω και της χθόνιας φύσης του ως θεού της αγοράς. Ο μυθικός πρόγονος των Σπαρτιατών δεν θα μπορούσε να μην είναι παρών στο ιερό της πολιούχου θεάς και κόρης του στην ακρόπολη. Ως βασικές θεότητες και προστάτες της πρώιμης πόλης συναντώνται ο Δίας και η Αθηνά επίσης στην ακρόπολη του Ἄργους και στην Τίρυνθα, παρά τις αβεβαιότητες που υπάρχουν για τις περιστάσεις της λατρίας τους και τη διαμόρφωση των αντίστοιχων ιερών. Μετά το 373 π.Χ. ο Δίας προβάλλεται ως προστάτης του κοινού των Αχαιών με το Αίγιο ως έδρα του κοινού και της «ομοσπονδιακής» λατρίας. Περισσότερο από άλλες γυναικείες θεότητες η Αθηνά συνδέεται με τον Δία Αμάριο στη λειτουργία του

αυτή φέροντας την ίδια επίκληση Αμαρία σε δύο ελληνιστικές επιγραφές. Η σύνδεση της Αθηνάς με τον Δία σε άλλες περιπτώσεις στην Αχαΐα μπορεί να ανάγεται στο ίδιο υπόβαθρο.

Διόνυσος

- Επίδαυρος, ιερό της Αθηνάς Κισσαίας στην ακρόπολη (Παυσανίας)
- Κοίλη Ήλις, ιερό της Αθηνάς Ναρκαίας (Παυσανίας)

Αβέβαιη και απροσδιόριστη είναι η σχέση των δύο παραπάνω ιερών με τη διονυσιακή λατρεία, η οποία υποβάλλεται από τις επικλήσεις της Αθηνάς και στη δεύτερη περίπτωση επιπλέον από τον ιδρυτικό μύθο. Η σύνδεση των δύο θεοτήτων είναι γνωστή στην Αττική από την εορτή των Οσχοφορίων, που είχε ως κεντρικό γεγονός μία πομπή από το ιερό του Διονύσου στο ιερό της Αθηνάς Σκιράδος στο Φάληρο.

Διόσκουροι

- Ερμιόνη, παράδοση για τους Διόσκουρους σε σχέση με το στάδιο κοντά στο ναό της Αθηνάς (Παυσανίας)
- Λας, ιδρυτές του ναού της Αθηνάς Ασίας κατά την επιστροφή τους από την Κολχίδα (Παυσανίας)
- Πρασιές, αγάλματα της Αθηνάς και των Διοσκούρων ή Κορυβάντων (Παυσανίας)
- Σπάρτη, βωμός/οί Δία Αμβουλίου, Αθηνάς Αμβουλίας, Διοσκούρων Αμβουλίων (Παυσανίας)
- Σπάρτη, οι Διόσκουροι περιλαμβάνονται στον ιδρυτικό μύθο του ιερού της Αθηνάς στην ακρόπολη (Παυσανίας)
- η Αθηνά ως «visiting god» στο ιερό των Διόσκουρων στη Μεσσήνη

Ειλείθια

- Μεγαλόπολη, ερμαϊκές στήλες θεών με την επίκληση Έργαται: Αθηνά Εργάνη, Απόλλωνας Αγυιεύς, Ερμής, Ηρακλής, Ειλείθια (Παυσανίας)

Ερμής

- Μεγαλόπολη, ερμαϊκές στήλες θεών με την επίκληση Έργαται: Αθηνά Εργάνη, Απόλλωνας Αγυιεύς, Ερμής, Ηρακλής, Ειλείθια (Παυσανίας)
- Μεγαλόπολη, πιθανότητα συλλατρίας του Ερμή και της Αθηνάς με βάση τη συμπλήρωση επιγραφής ενσφράγιστης κεραμίδας;

Ήρα

- Μαντίνεια, λατρευτικό σύνταγμα της Ήρας, της Αθηνάς και της Ήβης από τον Πραξιτέλη στο ναό της Ήρας (Παυσανίας)
- Πάτρα, λατρευτικό σύνταγμα του Δία, της Αθηνάς και της Ήρας; στο ναό του Ολυμπίου Δία στην αγορά (Παυσανίας)
- Ολυμπία, βωμός της Ήρας και της Αθηνάς στο ιερό του Δία (Σχολ. Πίνδ.)
- Ολυμπία, βωμοί των θεών Ιππίων στον υπόδρομο: Ποσειδώνας και Ήρα, Άρης και Αθηνά (Παυσανίας)
- κοινή επίκληση: Ακρία

Ηρακλής

- Μεγαλόπολη, ερμαϊκές στήλες θεών με την επίκληση Έργάται: Αθηνά Εργάνη, Απόλλωνας Αγυιεύς, Ερμής, Ηρακλής, Ειλείθυια (Παυσανίας)
- Τεγέα, παράδοση για τον Ηρακλή και την Αύγη σε σχέση με την κρήνη του ιερού της Αθηνάς Αλέας (Παυσανίας)
- Αίγιο, αγάλματα των θεών «έξ'Αργους» σε οίκημα της αγοράς: Ποσειδώνας, Ηρακλής, Δίας, Αθηνά (Παυσανίας)
- Σπάρτη, ιδρυτής του ιερού της Αθηνάς Αξιοποίνου (Παυσανίας)

Μούσες

- Κόρινθος, «Μουσῶν ἀγάλματα ἐπειργασμένα» στη βάση του χάλκινου αγάλματος της Αθηνάς στο μέσο της αγοράς (Παυσανίας)
- Σπάρτη, ιερό των Μουσών στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου και Πολιούχου στην ακρόπολη (Παυσανίας)

Ποσειδώνας

- Τροιζήνα, παραδόσεις για τις σχέσεις της Αθηνάς με τον Ποσειδώνα (Παυσανίας)
- Ασέα, ιερό της Αθηνάς Σώτειρας και του Ποσειδώνα στο Βόρειον Όρος (Παυσανίας)
- Φενεός, χάλκινο άγαλμα του Ποσειδώνα Ιππίου στο ιερό της Αθηνάς Τριτωνίας (;) στην ακρόπολη (Παυσανίας)
- Αίγιο, αγάλματα των θεών «έξ'Αργους» σε οίκημα της αγοράς: Ποσειδώνας, Ηρακλής, Δίας, Αθηνά (Παυσανίας)
- Ολυμπία, βωμοί των θεών Ιππίων στον υπόδρομο: Ποσειδώνας και Ήρα, Άρης και Αθηνά (Παυσανίας)
- Σπάρτη, ιερό της Αθηνάς Αγοραίας και του Ποσειδώνα Ασφάλ(ε)ιου στην αγορά (Παυσανίας)

Στην Τροιζήνα η Αθηνά και ο Ποσειδώνας προβάλλονται ως οι κύριες θεότητες της πόλης, που εγγυώνται την προστασία, την ευημερία και τη συνέχειά της, ίσως υπό την επίδραση της Αθήνας, με την οποία η Τροιζήνα είχε στενές σχέσεις. Η χώρα ανήκε από κοινού στους δύο θεούς σύμφωνα με τον τοπικό μύθο της διαμάχης τους για την κατοχή της χώρας και αυτό δηλωνόταν, σύμφωνα με τον Παυσανία, ακόμη και στα αρχαία νομίσματα της πόλης, που έφεραν την τρίαινα και την κεφαλή της Αθηνάς. Η μεία λατρείας του Ποσειδώνα Βασιλέα σε αντιδιαστολή με τη λατρεία της Αθηνάς Σθηνιάδος και Πολιάδος στην ακρόπολη οδηγεί στην υπόθεση να υπήρχε λατρεία του θεού στο ιερό της θεάς, όμως δεν μπορεί να γίνει λόγος για συλλατρεία όπως είχε υποστηριχθεί στην παλαιότερη έρευνα. Ενδιαφέρουσα είναι η εμπλοκή της Αθηνάς στη σύλληψη του Θησέα σύμφωνα με τον ιδρυτικό μύθο στον Παυσανία του ναού της Αθηνάς Απατουρίας από την Αίθρα στο νησί των Τροιζηνίων Σφαιρία ή Ιερά, το οποίο μπορεί να πρόκειται ουσιαστικά για ένα τμήμα της Καλαύρειας με το σεβάσμιο ιερό του Ποσειδώνα.

Σύμφωνα με τον Παυσανία η Αθηνά ως Αγοραία συλλατρεύεται με τον Ποσειδώνα Ασφάλειο στην αγορά της Σπάρτης, σε ένα ιερό που θα είχε πιθανότατα ταπεινή μορφή. Η λατρεία θεωρείται ότι θα μπορούσε να αναθθεί στα χρόνια μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 464 π.Χ., παρόλο που είναι άγνωστη η ιστορία και η διαμόρφωση της αγοράς. Σε μία επιγραφή του 3^{ου} αι. μ.Χ. από τη Σπάρτη μαρτυρείται ένας ιερέας στην υπηρεσία μόνο του Ποσειδώνα Ασφάλειου. Στη Σπάρτη έχει προταθεί,

επίσης, λατρευτική σχέση των δύο θεών που παραπέμπει στη σύνδεσή τους στη Βοιωτία εξαιτίας της γειννίας του ιερού της Αθηνάς, που ίδρυσε ο Θήρας, με το ναό του Ιπποσθένη/Ποσειδώνα και την ανάθεση αγάλματος των αποίκων του Τάραντα κοντά στο τέμενος του Ταινάρου Ποσειδώνα.

Διάφορες σκέψεις θα μπορούσαν να γίνουν για τη συλλατρεία του Ποσειδώνα και της Αθηνάς Σώτειρας στο Βόρειον όρος της Ασέας. Στο σημείο αυτό αναφέρουμε ότι η επιπρόσθετη παρουσία του Οδυσσέα ως ιδρυτή του ιερού παραπέμπει στην περίπτωση του Φενεού, όπου ο ήρωας παρουσιάζεται ως αναθέτης του αγάλματος του Ποσειδώνα Ιππίου, το οποίο θα μπορούσε να σχετίζεται με το ιερό της Αθηνάς Τριτωνίας. Η σύνδεση των δύο θεοτήτων υποβάλλεται και από την επίκληση της Αθηνάς, που κατά περιπτώσεις θεωρείται κόρη του Ποσειδώνα και της Τριτωνίδας. Περαιτέρω συσχετισμοί μπορούν να γίνουν με την Αθηνά Κορία και την Αθηνά Ιππία, ως κόρη του Ποσειδώνα και της Κορύφης και εφευρέτριας του τέθριππου.

ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ

Αναζητώντας την Αθηνά στην Πελοπόννησο είχαμε την ευκαιρία να περιδιαβούμε όχι μόνο στις πόλεις της, την ιστορία, την τοπογραφία και τις λατρείες τους, αλλά και σε μονοπάτια της αρχαίας ελληνικής θρησκείας και λατρείας, και συνακόλουθα σε ζητήματα διαμόρφωσης των «ταυτοτήτων» των αρχαίων ανά τους αιώνες. Επιπλέον, εξαιτίας της διαφορετικότητας των μαρτυριών για τις λατρείες και τα ιερά ήρθαμε σε επαφή με την προβληματική και την πρόοδο της αρχαιολογικής έρευνας σε πολύ διαφορετικούς τομείς, που μπορεί να αφορούν από το ζήτημα της χρονολόγησης της πρωτογεωμετρικής λακωνικής κεραμικής ως το φαινόμενο της «σπαρτιατικής χίμαιρας», από την ελλιπή μελέτη των πελοποννησιακών νομισματοκοπειών ως τα προβλήματα της παράδοσης των χειρογράφων του Πausανία, από την κάπως παραμελημένη συμβολή της Αρκαδίας στην αρχαϊκή ναοδομία ως ζητήματα που αφορούν την πελοποννησιακή μικροτεχνία. Παρά την πρόοδο της αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή αυτή, ολοένα και περισσότερα νέα δεδομένα για τα ιερά της Αθηνάς, όπως και άλλων θεοτήτων, έρχονται στο φως τα τελευταία χρόνια (ακόμη και κατά τη διάρκεια συγγραφής της παρούσας εργασίας), τα οποία αναμένονται να συμβάλλουν στο ζήτημα της λατρείας της.

Σε πολλές περιπτώσεις αντιμετωπίσαμε την περιπλοκότητα και την πολυπλοκότητα αυτών των δεδομένων, που μπορεί να επιδέχονται διαφορετικών ερμηνειών, κι ως εκ τούτου απαιτούν την προσεκτική και συγκρατημένη προσέγγισή τους. Δύσκολη υπήρξε κάποιες φορές η τεκμηρίωση λατρείας, κι ακόμη περισσότερο ο τοπογραφικός εντοπισμός των ιερών. Οι δυσκολίες που υπάρχουν για την ένταξη ενός μαρτυρούμενου ιερού στον χώρο, ακόμη κι όταν είναι διαθέσιμα διάφορα στοιχεία, αναδεικνύονται από την περίπτωση του ιερού της Αθηνάς Πολιάτιδος (ή Ερύματος) στην Τεγέα, για το οποίο έχουν προταθεί διάφορες πιθανές θέσεις εντός και εκτός των τειχών της πόλης, ενώ, από την άλλη, στην παλαιότερη έρευνα από κάποιους απορρίπτονταν ακόμη και η ύπαρξή του. Το τελευταίο φαίνεται να υποστηρίζεται ως ενδεχόμενο από κάποιους για τα ηλιακά ιερά της Αθηνάς Μητέρας και Ναρκαίας, που μαρτυρούνται επίσης μόνο από τον Πausανία, ο οποίος δεν προσφέρει τοπογραφικές ενδείξεις για τα δυο ιερά αναφέροντάς τα στο πλαίσιο αφήγησης μυθικών παραδόσεων. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο για τις πρώιμες ενδιαφέρουσες λατρείες της Αθηνάς Ζωστηρίας στις Γερόνθρες, της Αθηνάς Φοινίκης στην Κόρινθο και για το ιερό του Δία και της Αθηνάς Συλλανίων, με τη μνεία του οποίου ξεκινά το παραδιδόμενο κείμενο της Μεγάλης Ρήτρας. Το «επιφανές» ιερό της Αθηνάς Σκιλλουντίας στον Σκιλλούντα μνημονεύεται μόνο από τον Στράβωνα, ενώ προβληματική είναι η θέση του ιερού της Αθηνάς στη Λυκόσουρα και ενδιαφέρουσα η πρώιμη παρουσία της στο ιερό της Δέσποινας. Η απεικόνιση της Αθηνάς στα αυτόνομα νομίσματα της Ηραίας, των Καφυ(ι)ών, του Ορχομενού και της Ψωφίδας ως μοναδική μαρτυρία για την παρουσία ιερού της θεάς στις αρκαδικές αυτές πόλεις αναδεικνύει τη σημασία των νομισματικών απεικονίσεων, που συχνά συμπληρώνουν τις πληροφορίες του Πausανία· η συγκριτική παράθεση και αξιολόγηση των πληροφοριών για τις λατρείες των πόλεων αυτών δείχνει τις μεταβολές που υπέστη το πάνθεόν τους στο πέρασμα των αιώνων. Το σχετικά πρόσφατο εύρημα του «θησαυρού της Παλλάδος» στο Άργος δίνει ασφαλή στοιχεία για την ύπαρξη, τη σημασία και την κατά προσέγγιση θέση του ιερού αυτού μεταξύ της αγοράς και των Α παρυφών της κλασικής πόλης. Για το ιερό της Αθηνάς στην Πελλήνη έχουν προταθεί διαφορετικές θέσεις και πιθανόν βρισκόταν στις παρυφές της πόλης, σε θέση που, κατά τη θεωρία του Robertson, αρμόζει στα «Palladium shrines».

Ιερά της Αθηνάς υπήρχαν στις ακροπόλεις 13 πόλεων (Επίδαυρος, Τροιζήνα, Σικυώνα, Αλίφειρα, Στύμφαλος, Φενεός, Ήλις, Ασωπός, Γύθειο, Επίδαυρος Λιμηρά, Λεύκτρο, Σπάρτη, Κορώνη). Στο σπαρτιατικό ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου και Πολιούχου υπήρχε επιπλέον ιδιαίτερο ιερό της Αθηνάς ως Εργάνης, εκτός από ιερά άλλων θεοτήτων, ενώ ο ναός της Αθηνάς Οφθαλμίτιδος βρισκόταν πιθανόν στην ευρύτερη περιοχή της ακρόπολης. Στην κορυφή της Λάρισας του Άργους υπήρχαν ναοί του Δία Λαρισαίου και της Αθηνάς Πολιάδος. Στη ρωμαϊκή Πάτρα ο ναός της Αθηνάς Παναχαΐδος βρισκόταν εντός του ιερού της Άρτεμης Λαφρίας στην ακρόπολη, ωστόσο η λατρεία της Αθηνάς θα προϋπήρχε στην ακρόπολη τουλάχιστον κατά την ελληνιστική εποχή.

Στην Αθηνά αποδίδονται πιθανόν τα σωζόμενα ιερά στις ακροπόλεις των Αλιέων και των Μυκηνών. Πιο περίπλοκη είναι η περίπτωση της Τίρυνθας, ενώ επιγραφές μαρτυρούν την κεντρική σημασία του Δία και της Αθηνάς για την πρώιμη πόλη. Η επίκληση Πολιάς χρησιμοποιείται για την Αθηνά της ακρόπολης, λαμβάνονται όμως υπόψη κατά περίπτωση οι τοπικές ιδιαιτερότητες. Έτσι, ελλείψει ακρόπολης το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος στη Μεγαλόπολη ήταν ιδρυμένο σε έναν λόφο στα Β της αγοράς και στη Φιγάλεια σε έναν λόφο διαφορετικό από την τειχισμένη ακρόπολη, η οποία ίσως είχε τη λειτουργία μόνο οχυρού. Ως ακρόπολη θα μπορούσε να εκληφθεί το τμήμα της άνω πόλης της Θουρίας, όπου ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια το ιερό της Αθηνάς. Στην Τριφυλία έχουν ανασκαφεί δύο ναοί της Αθηνάς στο Μάζι (Μάκιστος) και στο Πρασιδάκι πάνω σε υψώματα εντός των αρχαίων οικισμών, καθώς όμως είναι άγνωστη η τοπογραφία τους δεν μπορούμε να πούμε αν πρόκειται για ακροπόλεις. Τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα ιερά φαίνεται ότι συγκαταλέγονται μεταξύ των παλαιότερων ιερών εντός των πόλεων με βάση τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα ή/και τη σύνδεση των λατρειών με μυθικές παραδόσεις.

Σε 14-15 περιπτώσεις συναντάται η Αθηνά στην αγορά ή στην ευρύτερη περιοχή της, ωστόσο σε σχέση με άλλες θεότητες περίπου στις μισές από αυτές και μην έχοντας πάντα βεβαιωμένο λατρευτικό χαρακτήρα. Ιερά αφιερωμένα μόνο στην Αθηνά εντοπίζονται στην αγορά του Άργους (Σάλπιγξ), κοντά σε μία είσοδο της αγοράς στη Σπάρτη (Κελεύθεια), στην περιοχή του forum της Κορίνθου (Χαλινίτις) και ίσως στη Μαντίνεια (Αλέα). Σε άλλες 8 περιπτώσεις μας είναι γνωστή η θέση ιερών χώρων της Αθηνάς σε διάφορα σημεία εντός του άστεως. Σύμφωνα με τον Πausανία 14 ιερά της Αθηνάς βρίσκονταν εντός του άστεως σε άγνωστη όμως θέση. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι μπορεί να είναι τα μοναδικά ιερά που μνημονεύει ο περιηγητής στην εκάστοτε πόλη, μπορούμε να πούμε ότι τα περισσότερα εξ αυτών συγκαταλέγονταν στα αρχαιότερα και σπουδαιότερα ιερά των αντίστοιχων πόλεων (Κλεωνές, Αλέα, Μαίναλος, Φρίξα, Δύμη, Τριταΐα, Ιππόλα, Λας, Κυπαρισσία, Μοθώνη, Πύλος-Κορυφάσιον).

Η θέση του προαστιακού ιερού της Αθηνάς Μαχανίτιδος στη Μεγαλόπολη ίσως οφείλεται στον πιθανό συσχετισμό της ίδρυσής του με τα γεγονότα της σπαρτιατικής πολιορκίας. Το ιερό της Αλέας Αθηνάς στην πεδιάδα της Τεγέας σύμφωνα με νεότερες έρευνες εντοπίζεται εκτός των τειχών της πόλης. Αντίστοιχη είναι η θέση του ιερού της ίδιας θεάς στη Σπάρτη, και μάλιστα στην οδό που οδηγούσε από την πόλη Β προς την Τεγέα μέσω της Σελλασίας. Ιερά της Αθηνάς σε οικισμούς εντός της πόλης κράτους είναι γνωστά για τον δήμο των Μανθυρέων της Τεγέας, τη Λέρνα (στην κορυφή του Ποντίου) και τη Λήσσα του Άργους, και ίσως σε έναν οχυρωμένο λόφο στην περιοχή της Ηραίας, ενώ δεν αποκλείεται τα ιερά της Αθηνάς Ναρκαίας και της Αθηνάς Μητέρας να βρίσκονταν σε οικισμούς της Κοΐλης Ήλιδας. Στη Μαντινική πριν τον συνοικισμό της πόλης μαρτυρείται λατρεία της Αθηνάς Αλαλκομεν(ε)ίας, την οποία συναντάμε στη συνέχεια μόνο στον Pausanία σε σχέση με την ονομασία

μίας πηγής. Σε αρκετές περιπτώσεις φαίνεται ότι τα ιερά της Αθηνάς προϋπήρχαν σε οικισμούς στη θέση όπου ιδρύθηκαν με τη διαδικασία του συνοικισμού οι γνωστές μας πόλεις. Ως ιερός τόπος που εντάχθηκε στο αμυντικό σύστημα της Σικυωνίας στα Ν σύνορά της με τον Φλιούντα ερμηνεύεται κατά νεότερες έρευνες ο οχυρωμένος λόφος της Τιτάνης, ενώ οι ονομασίες Αθήναιον και Τείχος της Αθηνάς σε σχέση με δύο οχυρά στη Βελμινάτιδα και στην Αχαΐα μπορεί να ανάγονται στην ύπαρξη ιερών της θεάς, για τα οποία δεν διαθέτουμε μαρτυρίες.

Σε απόσταση από την πόλη του Κλείτορα, στην κορυφή ενός βουνού, στο οποίο αποδίδεται η λειτουργία οχυρού ή ακόμη και ακρόπολης, βρισκόταν το ιερό της Αθηνάς Κορίας, αναμφίβολα ένα από τα σημαντικότερα της πόλης. Κάποια εντύπωση δημιουργεί η απομονωμένη θέση του, που εξηγείται ενδεχομένως από το γεγονός ότι επρόκειτο για μία πόλη σε πεδιάδα περικλειστη από υψώματα, από την οποία δεν έχουμε πληροφορίες για τις λατρείες της πρώιμης φάσης της. Τα όρια της Ασεάτιδας σηματοδοτούνται ήδη από την αρχαϊκή εποχή με το ιερό της Αθηνάς Σώτειρας και του Ποσειδώνα στο πέρασμα προς το Παλλάντιο και την Τεγέα, και σε εκ διαμέτρου αντίθετη θέση με το χωρίον Αθήναιον και τον εκεί ναό της Αθηνάς. Στις περιπτώσεις αυτές η Αθηνά φαντάζει να διαφυλάττει τα όρια της χώρας, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο να είναι παρούσα και στο οικιστικό της κέντρο, όπως θα μπορούσαμε να δεχτούμε ότι συμβαίνει στη Δύμη: στην πόλη η Αθηνά θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η πολιούχος θεότητα, ενώ παρά τον ποταμό Λάρισσο, στα σύνορα με την Ηλεία, υπήρχε ναός της Αθηνάς Λαρισσαίας. Ανάλογο περιεχόμενο θα μπορούσε να έχει η λατρεία της Αθηνάς Νεδουσίας που συσχετίζεται με τον ποταμό Νέδοντα σε μία περιοχή διαφιλονικούμενη μεταξύ των Μεσσηνίων και των Λακεδαιμονίων, αν και δεν γνωρίζουμε περισσότερα για τα δύο ιερά που μας παραδίδονται σε ένα προβληματικό χωρίο του Στράβωνα. Κάποια σχέση με τον ποταμό Νέδα, όριο της Τριφυλίας/Ηλείας με την Αρκαδία και τη Μεσσηνία, ίσως είχαν τα δύο αστικά ιερά της Αθηνάς παρά την ίδια όχθη του ποταμού στο Πρασιδάκι και τη Φιγάλεια. Επανερχόμενοι στην έννοια των ορίων, που ανιχνεύεται όσον αφορά κάποια εξω-αστικά ιερά της Αθηνάς και σκιαγραφείται εύγλωττα από τη «διαβατήρια» θυσία του βασιλέα της Σπάρτης προς τον Δία και την Αθηνά «ἐπὶ τὰ ὄρια τῆς χώρας» κατά τον Ξενοφώντα, αξίζει να σημειωθεί η υπόθεση απόδοσης παρόμοιας λειτουργίας σηματοδότησης στο μνημείο των χάλκινων αγαλμάτων στις Πρασιές της Κυνουρίας, καθώς και η παρατήρηση για τις ξεχωριστές λατρείες της Αθηνάς στη Λέρνα και στη Λήσσα ως δηλωτικές της αργεΐτικης παρουσίας και εξουσίας του Άργους στα Ν και Α όριά του· αν αυτή η παρατήρηση είναι βάσιμη, θα μπορούσε να εξαχθεί μία περαιτέρω ένδειξη για την απόδοση στην ίδια θεά του ιερού των Μυκηνών στα Β όρια.

Η θέση του ιερού της Αθηνάς Απατουρίας στη Σφαιρία ή Ιερά νήσο των Τροιζηνίων πιθανόν σχετίζεται με τον μυητικό χαρακτήρα της λατρείας και τη σύνδεση με τη λατρεία του Ποσειδώνα της Καλαύρειας. Σαφή σχέση με τον κόσμο της ναυσιπλοΐας έχει το ιερό της Αθηνάς στο ακρωτήριο Όνου Γνάθος, όπου οι μυθικές παραδόσεις σχετικές με τους «νόστους» του Αγαμέμνονα και του Μενέλαου έχουν ερμηνευθεί ως ενός είδους απότισης τιμής στους πραγματικούς κυβερνήτες. Στο ακρωτήριο Βούπορθμος της Ερμιονίδος η Αθηνά Προμαχόρμα χαρακτηρίζεται ως φύλακας του αγκυροβολίου. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι ανάλογες ιδιότητες έχουν αποδοθεί από την έρευνα μεταξύ άλλων στην Αθηνά Κυπαρισσία, στην Αθηνά Κορυφασία, στην Αθηνά Νεδουσία, στο μνημείο των Πρασιών. Επιπλέον, η εξέχουσα θέση που φαίνεται να έχει η Αθηνά στην Κορώνη και στη Μοθώνη, παρά την αποσπασματικότητα των μαρτυριών μας, σε συνδυασμό με στοιχεία από τις λατρείες της και από την ιστορία και τον χαρακτήρα των δύο μεσσηνιακών πόλεων οδηγεί στη σύνδεση της Αθηνάς με

τον κόσμο της ναυσιπλοΐας· εκτός κι αν υποθέσουμε αντίστροφα ότι η Αθηνά, ενδεχομένως ως πολιούχος θεότητα των δύο πόλεων, εξέλαβε ιδιότητες που ήταν καίριας σημασίας για τους κατοίκους.

Από τα παραπάνω έχει διαφανεί ήδη ότι προκειμένου για την ανίχνευση του χαρακτήρα της λατρείας της Αθηνάς και τον εντοπισμό της σφαίρας επιρροής της συχνά συνδυάζονται οι διαθέσιμες πληροφορίες μας για τη θέση των χώρων λατρειών της στα εκάστοτε συμφραζόμενά τους, οι μυθικές παραδόσεις ή άλλες πληροφορίες που μπορεί να διαθέτουμε για αυτούς, καθώς και οι επικλήσεις που μαρτυρούνται για τη θεά. Οι τελευταίες από μόνες τους δεν μας προσφέρουν ασφαλή στοιχεία, καθώς συχνά μπορούν να ερμηνευθούν ποικιλοτρόπως, αναφερόμενες ακόμη και σε αντιφατικές λειτουργίες, όπως για παράδειγμα η επίκληση Ζωστηρία, που ερμηνεύεται σε σχέση με τον τοκετό ή τον πόλεμο. Η λατρεία των Αμβουλίων Δία, Αθηνάς, Διοσκούρων στη Σπάρτη προσεγγίζεται διαφορετικά αν συσχετίζεται όντως με το κτίσμα με τις στοές που αναφέρει ο Πausanias και την ερμηνεία που αυτό μπορεί να επιδεχθεί. Από την άλλη, για τις επικλήσεις επηρεαζόμαστε από τις ερμηνείες που προσφέρονται από τους αρχαίους συγγραφείς, όπου φαίνεται ότι κατά περιπτώσεις το πρωταρχικό περιεχόμενο των λατρειών είχε ξεχαστεί ή επανερμηνευθεί.

Ως εκ τούτου σε σχέση με τις επικλήσεις που φέρει η Αθηνά στην Πελοπόννησο αρκούμαστε στο σημείο αυτό να υπογραμμίσουμε ενδεικτικά την πρώιμη μνεία λατρειών της Αθηνάς Ζωστηρίας (Γερόνθρες) και της Αθηνάς Αλαλκομεν(ε)ίας (Μαντίνεια)· την ύπαρξη ιερών για την Αθηνά Απατουρία (Τροιζήνα) και την Αθηνά Τριτωνία (Φενεός)· την παρουσία της Αθηνάς Εργάνης (Σπάρτη, Ήλιδα, Επίδαυρος, Μεγαλόπολη) και της Αθηνάς Ιππίας (Ολυμπία, Τεγέα, Κόρινθος)· την ιδιαιτερότητα της αρκαδικής Αθηνάς Κορίας, που πλέον μαρτυρείται και για τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ.· τη χρήση της επίκλησης Μαχανίτις για την Αθηνά και την Αφροδίτη στην ίδια πόλη (Μεγαλόπολη)· την προσωνυμία Μήτις για την Αθηνά στην ακρόπολη της Σπάρτης. Την πρωιμότερη μνεία του τίτλου Πολιάς για την Αθηνά συναντάμε στην ακρόπολη του Άργους, ενώ η Αθηνά της σπαρτιατικής ακρόπολης φέρει τις δύο γνωστές επικλήσεις της ήδη κατά το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Στα χρόνια ίδρυσης των νέων πόλεων της Μεγαλόπολης και της Στυμφάλου θα ανάγεται και η ίδρυση των ιερών της Αθηνάς Πολιάδος. Οι επικλήσεις Ασία, Ιππολαΐτις, Κορυφασία, Κυπαρισσία, Λαρισαία, Νεδουσία, Σκιλλουντία, ίσως και Κυδωνία, ανάγονται στα τοπωνύμια, όπου υποκρύπτονται ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής, και δηλώνουν πιθανόν τη στενή σχέση της θεάς με την εκάστοτε πόλη, όπως ανάλογα και η λατρεία της Κορώνης, όπου το άγαλμα της Αθηνάς κρατά το «λαλούν σύμβολο» της πόλης. Προσπαθώντας να εξαγάγουμε από τις επικλήσεις στοιχεία για τη φύση της θεάς μπορεί να προκύψουν ιδιότητες που φαινομενικά να θεωρηθούν ασύμβατες με την εικόνα της θεάς, πράγμα που συμβαίνει εξίσου με τα αναθήματα προς αυτήν. Η «κουροτροφική» υπόσταση της Αθηνάς, που συχνά φαίνεται να προβληματίζει όπως διαπιστώσαμε, μπορεί να εξηγηθεί στο βαθμό που, όπως έχει ειπωθεί στην έρευνα, η θεά είναι υπεύθυνη για την είσοδο των νέων στον κόσμο των ενηλίκων υπό την ιδιότητα της πολεμικής θεότητας και προστάτιδας της πόλης.

Καταλήγοντας αρκεί να υπογραμμίσουμε ότι επιβάλλεται η ανάγκη μελέτης μίας λατρείας στα εκάστοτε συμφραζόμενά της, καθώς η υπόσταση μίας θεότητας μπορεί να μεταβάλλεται μέσα στον χώρο και τον χρόνο. Η αδυναμία εξαγωγής οριστικών συμπερασμάτων για την «προσωπικότητα» της Αθηνάς ελπίζουμε να αντισταθμίστηκε από την επιμέρους εξακρίβωση και ανάδειξη στοιχείων που αφορούν τη λατρεία της στις πελοποννησιακές πόλεις.

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ager 1996 S. L. Ager, *Interstate arbitration in the Greek world, 337-90 B.C.* (1996).
- Ajootian 1996 A. Ajootian, "Praxiteles" στο Palagia – Pollitt 1996, 91-129.
- Alcock 2001 S. E. Alcock, "The peculiar Book IV and the problem of the Mesenian past" στο S. E. Alcock – J. F. Cherry – J. Elsner (εκδ.), *Pausanias. Travel and memory in Roman Greece* (2001) 142-153.
- Alevridis – Melfi 2005 S. Alevridis – M. Melfi, "New archaeological and topographical observations on the sanctuary of Asklepios in Alipheira" στο Østby 2005α, 273-284.
- Alram-Stern – Deger-Jalkotzy 2006 E. Alram-Stern – S. Deger-Jalkotzy (εκδ.), *Aigeira I. Die mykenische Akropolis 3. Vormykenische Keramik. Kleinfunde. Archäozoologische und archäobotanische Hinterlassenschaften, naturwissenschaftliche Datierung* (2006).
- Alroth 1989 B. Alroth, *Greek gods and figurines. Aspects of anthropomorphic dedication* (1989).
- Altripp 2001 I. Altripp, "Small Athenas – Some remarks on Late Classical and Hellenistic statues" στο Deacy – Villing 2001, 181-195.
- Alzinger 1988 W. Alzinger, "Hyperesia - Aigeira. Der Wandel eines Heiligtums von spätmykenischer bis in klassische Zeit" στο Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, τ.Δ' (1988) 20-23.
- Alzinger 1989 W. Alzinger, "Was sah Pausanias in Aigeira? Archäologische und literarische Dokumente" στο S. Walker – A. Cameron (εκδ.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire. BICS Suppl. 55* (1989) 142-145.
- Alzinger 1990 W. Alzinger, "Die hellenistischen Tempel von Aigeira" στο Akten des XIII Internationalen Kongresses für klassische Archäologie (1990) 549-551.
- Alzinger κ.ά. 1985 W. Alzinger – E. Alram-Stern – S. Deger-Jalkotzy, *Aigeira–Hyperesia und die Siedlung Phelloe in Achaia. Österreichische Ausgrabungen auf der Peloponnes 1972-1983. Teil I: Akropolis, Klio 67, 1985, 389-451.*
- Alzinger κ.ά. 1986 W. Alzinger – S. Gogos – R. Trummer, *Aigeira–Hyperesia und die Siedlung Phelloe in Achaia. Österreichische Ausgrabungen auf der Peloponnes 1972-1983. Teil II: Theater und Umgebung, Klio 68, 1986, 5-62.*
- Amandry 1981 M. Amandry, *Le monnayage de Dymé (Colonia Dumaeorum) en Achaïe. Corpus, RN 23, 1981, 45-67.*
- Amandry 1983 M. Amandry, *Une nouvelle émission dyméene, RN 25, 1983, 53-56.*
- Anderson 1954 J. K. Anderson, *A topographical and historical study of Achaëa, BSA 49, 1954, 72-92.*

- Anderson 1995 C. A. Anderson, Athena's epithets. Their structural significance in plays of Aristophanes (1995).
- Antonetti 1990 C. Antonetti, Les Étolien. Image et religion (1990).
- Antonetti 1996 C. Antonetti, Una stele messenica al museo di Altino, QdAV 12, 1996, 142-147.
- Arafat 1992 K. W. Arafat, Pausanias' attitude to antiquities, BSA 87, 1992, 387-409.
- Arafat 1996 K. W. Arafat, Pausanias' Greece. Ancient artists and Roman rulers (1996).
- Arapogianni 2002 X. Arapogianni, "The Doric temple of Athena at Prasadaki" στο M. Stamatopoulou – A. Yeroulanou (εκδ.), Excavating classical culture. Recent archaeological discoveries in Greece (2002) 225-228.
- Arapojanni 1996 X. Arapojanni, Ein archaisches Perirrhanterion aus Phigalia, AM 111, 1996, 65-78.
- Arapojanni 2002 X. Arapojanni, "Neue archäologische Entdeckungen in der weiteren Umgebung von Olympia" στο Kyrieleis 2002, 317-329.
- Arapojanni 2010 X. Arapojanni, "Der dorische Athena-Tempel zu Prasadaki in Elis" στο H. Frielinghaus – J. Stroszeck (εκδ.), Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern. Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65. Geburtstag (2010) 9-20.
- Auffarth 1997 C. Auffarth, ">Verräter-Übersetzer<? Pausanias, das römische Patrai und die Identität der Griechen in der Achaëa" στο H. Cancik – J. Rüpke (εκδ.), Römische Reichsreligion und Provinzialreligion (1997) 219-238.
- Ault 2005 B. A. Ault, The excavations at ancient Halieis τ.2. The houses: the organization and use of domestic space (2005).
- Aymard 1935 A. Aymard, "Le Zeus fédéral achaien Hamarios-Homarios" στο Mélanges offerts à M. Octave Navarre (1935) 453-470.
- Aymard 1938 A. Aymard, Les assemblées de la confédération achaienne: étude critique d'institutions et d'histoire (1938).
- Åström 1955 P. Åström, Une inscription d'Aigion, OpAth 2, 1955, 4-9.
- Babelon E. Babelon, Traités de monnaies grecques et romaines, τ.I-IV (1901-1933).
- Baker-Penoyre 1902 J. Baker-Penoyre, Pheneus and the Pheneatike, JHS 22, 1902, 228-240.
- Baladié 1980 R. Baladié, Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique (1980).
- Bammer 1998 A. Bammer, "Zur Topographie von Aigeira" στο Κατσωνοπούλου κ.ά. 1998, 199-207.
- Bammer 2001 A. Bammer, "Neue Heiligtümer in Aigeira" στο Mitsopoulos-Leon 2001α, 95-105.
- Bammer 2003 A. Bammer, "Aigeira e Hyperesia" στο Greco 2003, 235-256.

- Banou 1996 E. Banou, Beitrag zum Studium Lakoniens in der mykenischen Zeit (1996).
- Bather 1892-93 A. G. Bather, The development of the plan of the Thersilion, JHS 13, 1892-93, 328-337.
- Bauer 1973 H. Bauer, Korinthische Kapitelle des 4. und 3. Jahrhunderts v. Chr. (1973).
- Baumbach 2004 J. D. Baumbach, The significance of votive offerings in selected Hera sanctuaries in the Peloponnese, Ionia, and Western Greece (2004).
- Baumer 2004 L. E. Baumer, Kult im Kleinen. Ländliche Heiligtümer spätarchaischer bis hellenistischer Zeit. Attika - Arkadien - Argolis - Kynouria (2004).
- Bauslaugh 1990 R. A. Bauslaugh, Messenian dialect and dedications of the "Methanioi", Hesperia 59, 1990, 661-668.
- Becatti 1951 G. Becatti, Problemi fidiaci (1951).
- Beck 1997 H. Beck, Polis und Koinon. Untersuchungen zur Geschichte und Struktur der griechischen Bundesstaaten im 4. Jahrhundert v. Chr. (1997).
- Becker 2003 T. Becker, Griechische Stufenanlagen. Untersuchungen zur Architektur, Entwicklungsgeschichte, Funktion und Repräsentation (2003).
- Benaissa 2009 D. Obbink – N. Gonis (εκδ.), The Oxyrhynchus papyri, τ.73 (2009) 71-80 αρ.4942 [A. Benaissa].
- Bettinetti 2001 S. Bettinetti, La statua di culto nella pratica rituale greca (2001).
- Bevan 1988 E. Bevan, Ancient deities and tortoise representations in sanctuaries, BSA 83, 1988, 1-6.
- Bérard 1889 V. Bérard, Inscription archaïque de Tégée, BCH 13, 1889, 281-284.
- Bérard 1892 V. Bérard, Tégée et la Tégéatide, BCH 16, 1892, 529-549.
- Bérard 1893 V. Bérard, Tégée et la Tégéatide, II. Les quatre tribus, la ville, BCH 17, 1893, 1-24.
- Billot 1990 M.-F. Billot, Terres cuites architecturales d'Argos et d'Épidaure. Notes de typologie et d'histoire, Hesperia 59, 1990, 95-139.
- Billot 1997 M.-F. Billot, Le décor des toits de Grèce du IIe s. av. au Ier s. ap. J.-C. Traditions, innovations, importations (Première partie), BCH 121, 1997, 235-290.
- Billot 1997-98 M.-F. Billot, Sanctuaires et cultes d'Athéna à Argos, OpAth 22-23, 1997-98, 7-52.
- Bingen 1953 J. Bingen, Inscriptions du Péloponnèse, BCH 77, 1953, 615-636.
- Bingen 1954 J. Bingen, Inscriptions d'Achaïe, BCH 78, 1954, 395-409.
- Bingen 1991 J. Bingen, "Le papyrus ptolémaïques et la diaspora achaienne" στο Πιζάκης 1991, 61-66.
- Blatter 1964 R. Blatter, Ein spätklassisches Athena-Relief aus Bronze in Basel, AA

- 79, 1964, 805-823
- Blech 1982 M. Blech, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (1982).
- Blouet 1833 A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français* (1833).
- Blum – Plassart 1914α G. Blum – A. Plassart, *Orchomène d’Arcadie. Fouilles de 1913. Topographie, architecture, sculpture, menus objets*, BCH 38, 1914, 71-88.
- Blum – Plassart 1914β G. Blum – A. Plassart, *Orchomène d’Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions*, BCH 38, 1914, 447-478.
- BMC P. Gardner, *British Museum Catalogue of Greek Coins*, τ.10 (1887).
- Boardman 1982 J. Boardman, *Ελληνική πλαστική. Η αρχαϊκή περίοδος* (1982) [μτφρ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά].
- Boardman 1995 J. Boardman, *Greek sculpture. The Late Classical period and sculpture in colonies and overseas* (1995).
- Bodson 1978 L. Bodson, *IEPA ΖΩΙΑ. Contribution à l’étude de la place de l’animal dans la religion grecque ancienne* (1978).
- Bon 1946 A. Bon, *ΗΛΕΙΑΚΑ*, BCH 70, 1946, 15-31.
- Bookidis 1967 N. Bookidis, *A study of the use and geographical distribution of architectural sculpture in the Archaic period* (1967).
- Bookidis 2003 N. Bookidis, “The sanctuaries of Corinth” στο *Williams – Bookidis 2003*, 247-259.
- Bookidis – Stroud 2004 N. Bookidis – R. S. Stroud, *Apollo and the archaic temple at Corinth*, *Hesperia* 73, 2004, 401-426.
- Boring 1979 T. A. Boring, *Literacy in ancient Sparta* (1979).
- Boss 2000 M. Boss, *Lakonische Votivgaben aus Blei* (2000).
- Bousquet 1959 J. Bousquet, *Inscriptions de Delphes*, BCH 83, 1959, 146-192.
- Böhm 1990 S. Böhm, *Die ‘Nackte Göttin’. Zur Ikonographie und Deutung unbekleideter weiblicher Figuren in der früharchaischen Kunst* (1990).
- Bölte 1930 RE 14,2 (1930) 1289-1344 λ. Mantinea [F. Bölte].
- Brackertz 1976 U. Brackertz, *Zum Problem der Schutzgottheiten griechischer Städte* (1976).
- Brandt 1992 H. Brandt, *IG IV 554. Aus Argos oder Halieis?*, *Chiron* 22, 1992, 83-90.
- Brandt 2006 R. J. Brandt, “Votives and veneration. Athena, Hellotis, and Europa at Gortyna” στο *Mattusch – Donohue – Brauer 2006*, 44-48.
- Breuillet 1985 M. Breuillet, *L’eau et les dieux de Messénie*, *DialHistAnc* 11, 1985, 789-804.
- Broneer 1932 O. Broneer, *The odeum. Corinth X* (1932).
- Broneer 1942 O. Broneer, *Hero cults in the Corinthian Agora*, *Hesperia* 11, 1942, 128-161.

- Brown 2008 A. R. Brown, *The city of Corinth and urbanism in late antique Greece*, Ph.D. University of California, Berkeley 2008.
- Bruit 1986 L. Bruit, *Pausanias à Phigalie*, *Métis* 1, 1986, 71-96.
- Brulotte 1994 E. L. Brulotte, *The placement of votive offerings and dedications in the Peloponnesian sanctuaries of Artemis* (1994).
- Bruneau 1965 P. Bruneau, *Le motif des coqs affrontés dans l'imagerie antique*, *BCH* 89, 1965, 90-121.
- Burkert 1993 W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή* (1993) [μτφρ. Ν. Π. Μπεζεντάκος – Α. Αβαγιανού].
- Burkert 1995 W. Burkert, "Greek *poleis* and civic cults: some further thoughts" στο M. Herman Hansen – K. Raaflaub (εκδ.), *Studies in the ancient Greek polis. Papers from the Copenhagen Polis Centre 2* (1995) 201-210.
- Burkert 1997 W. Burkert, *Ελληνική μυθολογία και τελετουργία* (1997²) [μτφρ. Η. Ανδρεάδη].
- Burkert 2003 W. Burkert, *Αρχαίος ελληνικός πολιτισμός. Η επίδραση της Ανατολής* (2003²) [μτφρ. Α. Λογιάκη].
- Bursian 1872 K. Bursian, *Geographie von Griechenland, τ.2. Peloponnesos und Inseln* (1872).
- Büsing 1970 H. H. Büsing, *Die griechische Halbsäule* (1970).
- Cairns 2005 D. Cairns, *Myth and the polis in Bacchylides' eleventh ode*, *JHS* 125, 2005, 35-50.
- Callmer 1943 C. Callmer, *Studien zur Geschichte Arkadiens* (1943).
- Campbell 1997 S. D. Campbell, *The Cistercian Monastery of Zaraka*, *EMC* 16, 1997, 177-196.
- Cappelletto 2003 P. Cappelletto, *I frammenti di Mnasea: Introduzione, testo e commento* (2003).
- Carinci 1994 *EAA*² (1994) 8-23 λ. Acaia [F. Carinci].
- Carney 2005 E. D. Carney, *Women and dynasteia in Caria*, *American journal of philology* 126, 2005, 65-91.
- Carter 1985 J. B. Carter, *Greek ivory-carving in the orientalized and archaic periods* (1985).
- Cartledge 1979 P. Cartledge, *Sparta and Lakonia. A regional history 1300-362 B.C.* (1979).
- Cartledge 2004 P. Cartledge, *Το μεγαλείο της Σπάρτης. Σπαρτιατικοί στοχασμοί* (2004) [μτφρ. Θ. Δαρβίρη].
- Cartledge – Spawforth 1989 P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta: a tale of two cities* (1989).
- Casevitz – Jost – Marcadé 1998 M. Casevitz – M. Jost – J. Marcadé, *Pausanias, Description de la Grèce, Livre VIII. L'Arcadie* (1998).
- Casevitz – Lafond 2000 M. Casevitz – Y. Lafond, *Pausanias. Description de la Grèce, Livre VII. L'Achaïe* (2000).

- Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 1999 M. Casevitz – J. Pouilloux – A. Jacquemin, Pausanias. Description de la Grèce, Livre V. L'Élide (I) (1999).
- Casevitz – Pouilloux – Jacquemin 2002 M. Casevitz – J. Pouilloux – A. Jacquemin, Pausanias. Description de la Grèce, Livre VI. L'Élide (II) (2002).
- Catling 1994 R. W. V. Catling, A fragment of an archaic temple model from Artemis Orthia, Sparta, BSA 89, 1994, 269-275.
- Catling 1995 R. W. V. Catling, Archaic Lakonian architecture: the evidence of a temple model, BSA 90, 1995, 317-324.
- Cavanagh – Walker 1998 W. G. Cavanagh – S. E. C. Walker (εκδ.), Sparta in Laconia (1998).
- Celani 1998 A. Celani, Opere d'arte greche nella Roma di Augusto (1998).
- Chamoux 1944 F. Chamoux, Le type de la Minerve Ingres (Athéna Médicis), BCH 58-69, 1944, 206-239.
- Chandezon 2003 C. Chandezon, L'élevage en Grèce (fin Ve - fin Ier s. a.C.): l'apport des sources épigraphiques (2003).
- Chaniotis 1996 A. Chaniotis, Conflicting authorities. Asyilia between secular and divine law in the Classical and Hellenistic poleis, Kernos 9, 1996, 65-86.
- Charneux 1987 P. Charneux, Du côté de chez Héra, BCH 111, 1987, 207-223.
- Charneux – Ginouvès 1956 P. Charneux – R. Ginouvès, Reconnaissance en Arcadie. Fortifications de Paliocastro, Saint Nicolas et Hellenico, BCH 80, 1956, 522-546.
- Christien 1989 J. Christien, Promenades en Laconie, DialHistAnc 15, 1989, 75-105.
- Christien 1996-97 J. Christien, "Sparte et le Péloponnèse après 369 B.C." στο Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ.Β' (1996-97) 433-465.
- Clerk 1895 M. G. Clerk, Catalogue of the coins of the Achaean League (1895).
- Cohen 1997-98 B. Cohen, The early Greek palladion: two bronze statuettes in America, The Journal of the Walters Art Gallery 55-56, 1997-98, 11-26.
- Cole 1995 S. G. Cole, "Civic cult and civic identity" στο M. H. Hansen (εκδ.), Sources for the ancient Greek city-state. Acts of the Copenhagen Polis Centre 2 (1995) 292-325.
- Consolaki – Hackens 1980 H. Consolaki – T. Hackens, "Un atelier monétaire dans un temple argien?" στο Études argiennes. BCH Suppl. 6 (1980) 279-294.
- Consoli 2004 V. Consoli, Atena Ergane. Sorgere di un culto sull'acropoli di Atene, ASAtene 82, 2004, 31-60.
- Cooper 1972 F. Cooper, Topographical notes from Southwest Arkadia, AAA 5, 1972, 359-367.
- Cooper 1976 PECS 703 λ. Phigalia [F. A. Cooper].
- Cooper 1978 F. A. Cooper, The temple of Apollo at Bassai: a preliminary study (1978).
- Cooper 1981 F. A. Cooper, A source of ancient marble in the southern

- Peloponnesos, *AJA* 85, 1981, 190-191.
- Cooper 1996 F. A. Cooper, The temple of Apollo Bassitas, I. The architecture (1996).
- Cooper – Myers 1981 F. A. Cooper – J. W. Myers, Reconnaissance of a Greek mountain city, *Journal of Field Archaeology* 8, 1981, 123-134.
- Corbett 1970 P. E. Corbett, Greek temples and Greek worshippers: the literary and archaeological evidence, *BICS* 17, 1970, 149-158.
- Corso 1988 A. Corso, Prassitele: fonti epigrafiche e letterarie: vita e opere, 1. Le iscrizioni e le fonti letterarie fino al medio impero compreso (IV sec. a.C. - 175 d.C. circa) (1988).
- Corso 2004 A. Corso, The art of Praxiteles. The development of Praxiteles' workshop and its cultural tradition until the sculptor's acme (364-1 BC) (2004).
- Corso 2005 A. Corso, "The triad of Zeus Soter, Artemis Soteira and Megalopolis at Megalopolis" στο *Østby 2005α*, 225-234.
- Corso 2007 A. Corso, The art of Praxiteles II. The mature years (2007).
- Coulson 1985 W. D. E. Coulson, The Dark Age pottery of Sparta, *BSA* 80, 1985, 29-84.
- Coulson 1986 W. D. E. Coulson, The Dark Age pottery of Messenia (1986).
- Coulton 1976 J. J. Coulton, The architectural development of the Greek stoa (1976).
- Crouwel κ.ά. 1996 J. H. Crouwel κ.ά., Geraki, an acropolis site in Lakonia. Preliminary report on the second season (1996), *Pharos* 4, 1996, 89-120.
- Crouwel κ.ά. 1997 J. H. Crouwel κ.ά., Geraki, an acropolis site in Lakonia. Preliminary report on the third season (1997), *Pharos* 5, 1997, 49-83.
- Csapo 1993 E. Csapo, Deep ambivalence. Notes on a Greek cockfight (part I), *Phoenix* 47, 1993, 1-28.
- Cucuzza 1994 N. Cucuzza, Phrixa, il naos di Athena Kydonia ed il tempio di Mazi, *Cronache di Archeologia* 33, 1994, 103-121.
- Curtius 1851 E. Curtius, Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel, τ.1 (1851).
- Curtius 1852 E. Curtius, Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel, τ.2 (1852).
- Curtius 1882 E. Curtius, Die Altäre von Olympia (1882).
- Damaskos 1999 D. Damaskos, Untersuchungen zu hellenistischen Kultbildern (1999).
- Danner 1989 P. Danner, Griechische Akrotere der archaischen und klassischen Zeit (1989).
- Daverio Rocchi 1988 G. Daverio Rocchi, Frontiera e confini nella Grecia antica (1988).
- Davies 2000 M. Davies, Euripides *Telephus* fr.149 (Austin) and the folk-tale origins of the Teuthranian expedition, *ZPE* 133, 2000, 7-10.
- Davis 2005 J. L. Davis (εκδ.), Πύλος η αμμουδερή (2005) [μτφρ. Μ. Κόμβου].

- Davison 2009 C. C. Davison, *Pheidias: the sculptures and ancient sources* (2009).
- Dawkins 1929 R. M. Dawkins, *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*. *JHS Suppl.*5 (1929).
- De la Genière 1993 J. De la Genière, “Statuaire archaïque de la Mère des dieux en Arcadie et en Laconie” στο *Palagia – Coulson 1993*, 153-158.
- De Polignac 2000 F. De Polignac, *Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης. Λατρείες, χώρος και κοινωνία 8^{ος}-7^{ος} αιώνας* (2000) [Ν. Κυριαζόπουλος].
- De Ruyt 1983 C. de Ruyt, *Macellum. Marché alimentaire des Romains* (1983).
- Deacy 2008 S. Deacy, *Athena* (2008).
- Deacy – Villing 2001 S. Deacy – A. Villing (εκδ.), *Athena in the classical world* (2001).
- Delivorias 1973 A. Delivorias, *Σκοπαδικά (I). Télèphe et la bataille du Caïque au fronton ouest du temple d’Aléa à Tégée*, *BCH* 47, 1973, 111-135.
- Delivorias – Linfert 1983 A. Delivorias – A. Linfert, *ΣΚΟΠΑΔΙΚΑ (II): La statue d’Hygie dans le temple d’Aléa à Tégée*, *BCH* 107, 1983, 277-288.
- Demargne 1984 LIMC II (1984) 955-1044 λ. *Athena* [P. Demargne].
- Dengate 1988 C. F. Dengate, *The sanctuaries of Apollo in the Peloponnesos* (1988).
- Detienne 1970 M. Detienne, *Le navire d’Athéna*, *RHistRel* 178, 1970, 133-177.
- Detienne 1971 M. Detienne, *Athena and the mastery of the horse*, *History of Religions* 11, 1971, 161-184.
- Detienne – Vernant 1993 J. P. Vernant – M. Detienne, *Μήτις. Η πολύτροπη νόηση στην αρχαία Ελλάδα* (1993) [μτφρ. Ι. Παπαδοπούλου].
- Déonna 1931 W. Déonna, *À propos d’une pendeloque archaïque de Tégée*, *BCH* 55, 1931, 229-239.
- Dickins 1906-07α G. Dickins, *Excavations at Sparta, 1907. 7. The hieron of Athena Chalkioikos*, *BSA* 13, 1906-07, 137-154.
- Dickins 1906-07β G. Dickins, *Excavations at Sparta, 1907. A sanctuary on the Megalopolis road*, *BSA* 13, 1906-07, 169-173.
- Dickins 1907-08 G. Dickins, *Excavations at Sparta, 1908. 6. The hieron of Athena Chalkioikos*, *BSA* 14, 1907-08, 142-146.
- Dodwell 1819 E. Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1891, 1805, and 1806*, τ.2 (1819).
- Donati 2010 J. C. Donati, *Towards an agora: the spatial and architectural development of Greek commercial and civic space in the Peloponnese*, Ph.D. New York University 2010.
- Donnay 1967 G. Donnay, *Damophon de Messène et les ΦΑΙΔΥΝΤΑΙ d’Olympie*, *BCH* 91, 1967, 546-551.
- Donohue 1988 A. A. Donohue, *Xoana and the origins of Greek sculpture* (1988).
- Dover 1990 K. J. Dover, *Η ομοφυλοφιλία στην αρχαία Ελλάδα* (1990) [μτφρ. Π. Χιωτέλλη].
- Dow 1942 S. Dow, *Corinthiaca I: The month Phoinikaios*, *AJA* 46, 1942, 69-72.

- Döpp 1995 S. Döpp, ΜΗΛΟΝ ΚΥΔΩΝΙΟΝ (“Malum Cydonium”): Quitte oder Apfel?, *Hermes* 123, 1995, 341-345.
- Dörig 1987 J. Dörig, *The Olympia Master and his collaborators* (1987).
- Dörpfeld 1883 W. Dörpfeld, *Der Tempel der Athena in Tegea*, *AM* 8, 1883, 274-285.
- Dracopoulos 1992 E. Dracopoulos, *Aseatis. The historical topography of the plain of Asea* (1992).
- Dracopoulos 1997 E. C. Dracopoulos, *Asea in Arcadia*, *AntCl* 67, 1997, 301-309.
- Dubbini 2008-09 R. Dubbini, *I culti delle agorai nelle città del Peloponneso. Corinto a confronto con le altre poleis peloponnesiache*, Ph.D. Università degli Studi di Roma “Sapienza” 2008-09
- Dublin 1969 S. Dublin, *A Greek acropolis and its goddess*, *Expedition* 11, 1969, 26-29.
- Dubois 1986 L. Dubois, *Recherches sur le dialecte arcadien, II. Corpus dialectal* (1986).
- Dugas 1911 C. Dugas, *Fouilles de Tégée*, *CRAI* 1911, 257-268.
- Dugas 1916 C. Dugas, *Tête d’Héraclès du Musée de Tégée*, *BCH* 40, 1916, 142-144.
- Dugas 1921 C. Dugas, *Le sanctuaire d’Aléa Athéna à Tégée avant le IVe siècle*, *BCH* 45, 1921, 335-435.
- Dugas 1924 C. Dugas – J. Berchmans – M. Clemmensen, *Le sanctuaire d’Aléa Athéna à Tégée au IVe siècle* (1924).
- Dušanić 1978 S. Dušanić, *Notes épigraphiques sur l’histoire arcadienne du IVe siècle*, *BCH* 102, 1978, 333-358.
- EAA² G. di Lella, *Enciclopedia dell’arte antica, classica e orientale. Secondo supplemento 1971–1994* (1994-97).
- Ebert 1991 J. Ebert, “*Neues zum olympischen Hippodromos*” στο Ριζάκης 1991, 99-103
- Eder 1998 B. Eder, *Argolis, Lakonien, Messenien. Vom Ende der mykenischen Palastzeit bis zur Einwanderung der Dorier* (1998).
- Eder – Mitsopoulos-Leon 1999 B. Eder – V. Mitsopoulos-Leon, *Zur Geschichte der Stadt Elis vor dem Synoikismos von 471 v. Chr.: Die Zeugnisse der geometrischen und archaischen Zeit*, *ÖJh* 68, 1999, Beibl., 1-40.
- Erath 1999α G. Erath, “*Die archäologische Forschung im Gebiet der antiken Stadt Pheneos*” στο Tausend 1999α, 181-198.
- Erath 1999β G. Erath, “*Heiligtümer und Kulte Nordostarkadiens. Der archäologische Befund*” στο Tausend 1999α, 238-246.
- Etienne 1992 R. Etienne, “*Autels et sacrifices*” στο A. Schachter (εκδ.), *Le sanctuaire grec* (1992) 291-319.
- Faraone 1990 C. Faraone, *Aphrodite’s keston and apples for Atalanta: aphrodisiacs in early Greek myth and ritual*, *Phoenix* 44, 1990, 219-243.

- Farnell 1896 L. R. Farnell, *The cults of the Greek states*, τ.Ι (1896).
- Faulstich 1997 E. I. Faulstich, *Hellenistische Kultstatuen und ihre Vorbilder* (1997).
- Faustoferri 1993 A. Faustoferri, "The throne of Apollo at Amyklai. Its significance and chronology" στο Palagia – Coulson 1993, 159-166.
- Faustoferri 1996 A. Faustoferri, *Il trono di Amyklai e Sparta: Bathykles al servizio del potere* (1996).
- Felten 1987 F. Felten, *Arkadien*. AW 18,2 (1987).
- Felten 1988 F. Felten, "Archaische arkadische Bronzestatuetten" στο K. Gschwantler – A. Bernhard-Walcher (εκδ.), *Griechische und römische Statuetten und Großbronzen* (1988) 237-243.
- Felten 1993 F. Felten, "Die Friese des Apollontempels von Bassai und die nacharchaische arkadische Plastik" στο Palagia – Coulson 1993, 47-56.
- Figueira 1999 T. J. Figueira, "The evolution of the Messenian identity" στο S. Hodkinson – A. Powell (εκδ.), *Sparta. New Perspectives* (1999) 211-244.
- Floren 1977 J. Floren, *Studien zur Typologie des Gorgoneion* (1977).
- Foley 1988 A. Foley, *The Argolid 800-600 B.C.: an archaeological survey* (1988).
- Forsén 1996-97 J. Forsén, "The Asea Valley from Archaic to Hellenistic times" στο Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ.Β' (1996-97) 289-297.
- Forsén κ.ά. 2009 B. Forsén – J. Forsén – T. Smekalova – E. Tikkala, "Το αίνιγμα της Αγίας Παρασκευής Αραχαμιτών" στο Ι. Πίκουλας (εκδ.), *Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία* (2009) 223-230.
- Forsén – Forsén 1997 J. Forsén – B. Forsén, "The *polis* of Asea. A case-study of how archaeology can expand our knowledge of the history of a polis" στο Nielsen 1997α, 163-176.
- Forsén – Forsén 2003 J. Forsén – B. Forsén, *The Asea Valley Survey. An Arcadian mountain valley from the Palaeolithic period until modern times* (2003).
- Forsén – Forsén – Karlsson 2002 J. Forsén – B. Forsén – L. Karlsson, *The walls of Asea*, OpAth 27, 2002, 83-104.
- Forsén – Forsén – Karlsson 2005 J. Forsén – B. Forsén – L. Karlsson, "Recent research concerning the walls of Asea" στο Østby 2005α, 307-319.
- Forsén – Forsén – Lavento 1996 J. Forsén – B. Forsén – M. Lavento, *The Asea Valley Survey. A preliminary report of the 1994 season*, OpAth 21, 1996, 73-97.
- Forsén – Forsén – Østby 1999 J. Forsén – B. Forsén – E. Østby, "The sanctuary of Agios Elias – its significance, and its relations to surroundings sanctuaries and settlements" στο Nielsen – Roy 1999, 169-191.
- Forster 1903-04 E. S. Forster, *South-western Laconia*, BSA 10, 1903-04, 158-166.
- Forster 1906-07 E. S. Forster, *Gythium and the North-West coast of the Laconian gulf*, BSA 13, 1906-07, 219-237.

- Fortunelli 1999 S. Fortunelli, Potere e integrazione nel programma chiloniano: il tempio di Athena Chalkioikos sull' acropolis di Sparta, *Όστρακα* 8, 1999, 387-405.
- Fougères 1888 G. Fougères, Bas-reliefs de Mantinée. Apollon, Marsyas et les Muses, *BCH* 12, 1888, 105-128.
- Fougères 1890α G. Fougères, Fouilles de Mantinée (1887-1888) I. L'enceinte et les environs, *BCH* 14, 1890, 65-90.
- Fougères 1890β G. Fougères, Fouilles de Mantinée (1887-1888) II. Topographie intérieure, *BCH* 14, 1890, 245-271.
- Fougères 1892 G. Fougères, Inscriptions archaïques de Mantinée, *BCH* 16, 1892, 568-579.
- Fougères 1896 G. Fougères, Inscriptions de Mantinée, *BCH* 20, 1896, 119-166.
- Fougères 1898 G. Fougères, Mantinée et l'Arcadie orientale (1898).
- Fowler 1988 R. L. Fowler, AΓ – in early Greek language and myth, *Phoenix* 42, 1988, 99–102.
- Förtsch 2001 R. Förtsch, Kunstverwendung und Kunstlegitimation im archaischen und frühklassischen Sparta (2001).
- Fracchia 1985 H. M. Fracchia, The Peloponnesian pyramids reconsidered, *AJA* 89, 1985, 683-689.
- Frazer III J. G. Frazer, Pausanias's description of Greece, τ.III. Commentary on Books II-V (1913²).
- Frazer IV J. G. Frazer, Pausanias's description of Greece, τ.IV. Commentary on Books VI-VIII (1898).
- Freitag 1999 K. Freitag, Der Golf von Korinth. Historisch-topographische Untersuchungen von der Archaik bis in das 1. Jh. v. Chr. (1999).
- Frickenhaus 1913 A. Frickenhaus, Phidias und Kolotes, *Jdl* 28, 1913, 341-369.
- Froning – Zimmermann-Elseify 2010 H. Froning – N. Zimmermann-Elseify, Die Terrakotten der antiken Stadt Elis (2010).
- Fuchs – Floren 1987 W. Fuchs – J. Floren, Die griechische Plastik 1. Die geometrische und archaische Plastik (1987).
- Furtwängler 1890 A. Furtwängler, Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia (1890).
- Gans 2002 U. W. Gans, "The sanctuary of Zeus Soter at Megalopolis" στο Hägg 2002, 187-190.
- Gardner 1910 P. Gardner, Some bronzes recently acquired for Ashmolean Museum, *JHS* 30, 1910, 226-235.
- Gardner κ.ά. 1892 E. A. Gardner – W. Loring – G. C. Richards – W. J. Woodhouse – R. W. Schultz, Excavations at Megalopolis, 1890-91. *JHS Suppl.* 1 (1892).
- Gell 1817 W. Gell, Itinerary of the Morea: being a description of the routes of that peninsula (1817).
- Giacometti 2001 D. Giacometti, L' Acaia fra VI e V sec. A.C., *RSA* 31, 2001, 7-41.

- Giangiulio 1996 M. Giangiulio, "Le héros fondateur, l'espace sacré de la déesse. Note sur Héraclès et les sanctuaires d'Héra du Péloponnèse, la Grande Grèce" στο C. Jourdain-Annequin – C. Bonnet (εκδ.), *Héraclès, les femmes et le féminin* (1996) 215-233.
- Glaser 1983 F. Glaser, *Antike Brunnenbauten in Griechenland* (1983).
- Gneisz 1994 D. Gneisz, "Die Dachterrakotten von Aigeira" στο N. A. Winter (εκδ.), *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods. Hesperia Suppl.27* (1994) 125-134.
- Gogos 1986-87 S. Gogos, *Kult und Heiligtümer der Artemis von Aigeira*, *ÖJh* 57, 1986-87, Beibl., 108-139.
- Gogos 1992 S. Gogos, *Das Theater von Aigeira. Ein Beitrag zum antiken Theaterbau* (1992).
- Gogos 2001 S. Gogos, "Das Theater von Aigeira. Ein Beitrag zur Chronologie des Zeus-Heiligtums" στο Mitsopoulos-Leon 2001α, 79-87.
- Golan 1982 D. Golan, "The case of Pellene, summer 241 B.C." στο Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (1982) 49-63.
- Goldberg 1982 M. Y. Goldberg, *Archaic Greek akroteria*, *AJA* 86, 1982, 193-217.
- Goldman 1915 H. Goldman, *Inscriptions from the Acropolis of Halae*, *AJA* 19, 1915, 438-445.
- Goldman 1940 H. Goldman, *The Acropolis of Halae*, *Hesperia* 9, 1940, 381-514.
- Goldman 1942 H. Goldman, *The origin of the Greek herm*, *AJA* 46, 1942, 58-68.
- Gonzales 2004 M. P. Gonzales, *Cults and sanctuaries of Ares and Enyalios: A survey of the literary, epigraphic, and archaeological evidence* (2004).
- Graf 1985 F. Graf, *Nordionische Kulte. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia* (1985).
- Graf 2001 F. Graf, "Athena and Minerva: two faces of one goddess?" στο Deacy – Villing 2001, 127-139.
- Grandjean 1990 C. Grandjean, *Le monnayage d'argent et de bronze d'Hermioné, Argolide*, *RN* 32, 1990, 28-55.
- Grandjean 2003 C. Grandjean, *Les messéniens de 370/369 au 1er siècle de notre ère: monnayages et histoire*. *BCH Suppl.* 44 (2003).
- Greco 2003 E. Greco (εκδ.), *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente* (2003).
- Gregarek 1998 H. Gregarek, *Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra. IV. Die Terrakotten der archaischen und klassischen Zeit*, *AM* 113, 1998, 75-102.
- Griffin 1982 A. Griffin, *Sikyon* (1982).
- Grimal 1991 P. Grimal, *Λεξικό της ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας* (1991) [μτφρ. Β. Άτσαλος].

- Gropengiesser 1961 H. Gropengiesser, Die pflanzlichen Akrotere klassischer Tempel (1961).
- Gruben 2000 G. Gruben, Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων (2000) [μτφρ. Δ. Ακτσελή].
- Grunauer-von Hoerschelmann 1978 S. Grunauer - von Hoerschelmann, Die Münzprägung der Lakedaimonier (1978).
- Guarducci 1936 M. Guarducci, La dedica di L. Mummio a Tegea, *Bulletino del Museo dell'Impero Romano* 7, 1936, 41-49.
- Guarducci 1951 M. Guarducci, Atena oracolare, *PP* 6, 1951, 338-355.
- Guarducci 1952 M. Guarducci, La legge die tegeati intorno ai pascoli di Alea, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 80, 1952, 49-68.
- Guggisberg 1988 M. Guggisberg, Terrakotten von Argos. Ein Fundkomplex aus dem Theater, *BCH* 112, 1988, 167-234.
- Gulaki 1981 A. Gulaki, Klassische und klassizistische Nikedarstellungen. Untersuchungen zur Typologie und zum Bedeutungswandel (1980).
- Gundersen 2005 B. Gundersen, "Traces of tribal puberty in Arkadian religion. A survey of Pausanias' tales" στο *Østby* 2005α, 65-76.
- Hadjikakou 1991 E. Hadjidakou - Abou Youssef, Kultbild und Kultraum (1991).
- Hadjisteliou-Price 1978 T. Hadjisteliou-Price, Kourotophos, cults and representations of nursing deities (1978).
- Hafner 1984 G. Hafner, "Ungemein schön und seelenvoll". Zum Kopf de Bry in Malibu, *AW* 15,2, 1984, 27-32.
- Hainzmann 1991 M. Hainzmann, "Pausanias und die Münzprägung von Aigeira" στο Ριζάκης 1991, 195-203.
- Hainzmann 1996 M. Hainzmann, "Greek imperials aus Aigeira. Eine Vorschau" στο Χαράκτηρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου (1996) 113-122.
- Hainzmann 1997 M. Hainzmann, "Fundmünzen aus Aigeira, 1. Lokale Prägungen" στο K. A. Sheedy – C. Papageorgiadou-Banis (εκδ.), *Numismatic archaeology, archaeological numismatics: proceedings of an international conference held to honour Dr. Mando Oeconomides in Athens 1995* (1997) 40-46.
- Hall 1995 J. M. Hall, How Argive was the "Argive" Heraion? The political and cultic geography of the Argive plain, 900-400 B.C., *AJA* 99, 1995, 577-613.
- Halm-Tisserant 1986 M. Halm-Tisserant, Le gorgoneion, emblème d'Athéna. Introduction du motif sur le bouclier et l'égide, *RA* 1986, 245-278.
- Hammond 1998 L. Hammond, The miniature votive vessels from the sanctuary of Athena Alea at Tegea (1998).
- Hammond 1999 L. Hammond, The miniature votive vessels from the Norwegian excavations at Tegea, *AJA* 103, 1999, 309-310.
- Hammond 2005 L. Hammond, "Arcadian miniature pottery" στο *Østby* 2005α, 415-434.

- Hansen 1996 M. H. Hansen (εκδ.), Introduction to an Inventory of Poleis. Acts of the Copenhagen Polis Centre 3 (1996).
- Hansen 1997 M. H. Hansen (εκδ.), The polis as an urban centre and as a political community. Acts of the Copenhagen Polis Centre 4 (1997).
- Hansen – Raaflaub 1996 M. H. Hansen – K. Raaflaub (εκδ.), More studies in the ancient Greek polis. Papers from the Copenhagen Polis Centre 3 (1996).
- Harding κ.ά. 1969 A. Harding – G. Cadogan – R. Howell, Pavlopetri, an underwater Bronze Age town in Laconia, BSA 64, 1969, 113-142.
- Harding – Williams 1992 P. Harding – H. Williams, Funerary inscriptions from Stymphalos, ZPE 93, 1992, 57-66.
- Harris 1992 D. Harris, Bronze statues on the Athenian Acropolis: the evidence of a lycurgan inventory, AJA 96, 1992, 637-652.
- Harrison 1996 E. B. Harrison, "Pheidias" στο Palagia – Pollitt 1996, 16-65.
- Harter-Uibopuu 1998 K. Harter-Uibopuu, Das zwischenstaatliche Schiedsverfahren im Achäischen Koinon. Zur friedlichen Streitbeilegung nach den epigraphischen Quellen (1998).
- Harter-Uibopuu 2004 K. Harter-Uibopuu, The trust fund of Phaenias Aromation (IG V.1 1208) and imperial Gytheion, Studia Humaniora Tartuensia 5, 2004, A.4, 1-17 [<http://www.ut.ee/klassik/sht/2004/harter-uibopuu1.pdf>].
- Hartswick 1993 K. J. Hartswick, The gorgoneion on the aegis of Athena: genesis, suppression and survival, RA 1993, 269-292.
- Hägg 1992 R. Hägg, "Geometric Sanctuaries in the Argolid" στο Piérart 1992, 9-23.
- Hägg 1994 R. Hägg (εκδ.), Ancient Greek cult practice from the epigraphical evidence (1994).
- Hägg 1996 R. Hägg (εκδ.), The role of religion in the early Greek polis (1996).
- Hägg 1998 R. Hägg (εκδ.), Ancient Greek cult practice from the archaeological evidence (1998).
- Hägg 2002 R. Hägg (εκδ.), Peloponnesian sanctuaries and cults (2002).
- Hägg – Marinatos – Nordquist 1988 R. Hägg – N. Marinatos – G. C. Nordquist (εκδ.), Early Greek cult practice (1988).
- Häger-Weigel 1997 E. Häger-Weigel, Griechische Akrolith-Statuen des 5. und 4. Jhs. v. Chr. (1997).
- Heiden 1995 J. Heiden, Die Tondächer von Olympia. Olympische Forschungen 24 (1995).
- Hejnic 1961 J. Hejnic, Pausanias the perieget and the archaic history of Arcadia (1961).
- Henning 1996 D. Henning, Asine und Mothone. Stadtentwicklung und Wirtschaft im südlichen Messenien seit dem 3.-2. Jh. v.Chr. Prosopographie der Asinäer und Mothonäer, Laverna 7, 1996, 17-

- Herbert 1986 S. Herbert, "The torch-race at Corinth" στο M. A. Del Chiaro (εκδ.), *Corinthiaca: Studies in honor of Darrell A. Amyx* (1986) 12-24.
- Herbillon 1929 J. Herbillon, *Les cultes de Patras avec une prosopographie patréene* (1929).
- Herfort-Koch 1986 M. Herfort-Koch *Archaische Bronzeplastik Lakoniens Boreas Beiheft 4* (1986)
- Herington 1955 C. J. Herington, *Athena Parthenos and Athena Polias: a study in the religion of Periclean Athens* (1955).
- Hermay 1998 A. Hermay, *Les têtes rapportées dans la sculpture grecque archaïque*, BCH 122, 1998, 53-74.
- Hiller 1996 S. Hiller, "Apsidenbauten in griechischen Heiligtümern" στο F. Blakolmer κ.ά. (εκδ.), *Fremde Zeiten. Festschrift für Jürgen Borchardt zum sechzigsten Geburtstag*, τ. 2 (1996) 27-53.
- HN² B. V. Head. *Historia numorum. A manual of Greek numismatics* (1911²).
- Hodkinson 2001 S. Hodkinson, *Ιδιοκτησία και πλούτος στη Σπάρτη της κλασικής εποχής* (2001) [μτφρ. Ι. Κράλλη].
- Hodkinson 2003 S. Hodkinson, "Female property ownership and status in Classical and Hellenistic Sparta" στο D. Lyons – R. Westbrook (εκδ.), *Women and property in ancient Near Eastern and Mediterranean societies* (2003) 1-22
[<http://chs.harvard.edu/wa/pageR?tn=ArticleWrapper&bdc=12&mn=1219>].
- Hodkinson – Hodkinson 1981 S. Hodkinson – H. Hodkinson, *Mantineia and the Mantinike: settlement and society in a Greek polis*, BSA 76, 1981, 239-296.
- Hodkinson – Powell 1999 S. Hodkinson – A. Powell (εκδ.), *Sparta: New perspectives* (1999).
- Holleaux 1897 M. Holleaux, *Deux inscriptions trouvées à Kleitor*, REG 10, 1897, 297-308.
- Hollinshead 1985 M. B. Hollinshead, *Against Iphigenia's adyton in three mainland temples*, AJA 89, 1985, 419-440.
- Hollinshead 1999 M. B. Hollinshead, "Adyton", "opisthodomos", and the inner room of the Greek temple, *Hesperia* 68, 1999, 189-218.
- Hollis 1992 A. S. Hollis, *Teuthis in Callimachus' Aetia* (P. Mich. inv.6235), ZPE 92, 1992, 115-117.
- Holmberg 1941 E. J. Holmberg, *A Doric temple near Asea in Arcadia*, Göteborgs Högskolas Årsskrifter 48, 1941, 2-25.
- Holmberg 1944 E. J. Holmberg, *The Swedish excavations at Asea in Arcadia* (1944).
- Homolle 1892 T. Homolle, *Remarques complémentaires sur une inscription de Mantinée*, BCH 16, 1892, 580-596.

- Hondius 1919-21 J. J. E. Hondius, Laconia. Inscriptions, BSA 24, 1919-21, 88-143.
- Hope Simpson 1957 R. Hope Simpson, Identifying a Mycenaean state, BSA 52, 1957, 231-259.
- Hope Simpson 1966 R. Hope Simpson, The seven cities offered by Agamemnon to Achilles, BSA 61, 1966, 112-131.
- Hope Simpson – Lazenby 1970 R. Hope Simpson – J. F. Lazenby, The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad (1970).
- Howell 1970 R. Howell, A survey of eastern Arcadia in prehistory, BSA 65, 1970, 79-127.
- Hölscher 2002 T. Hölscher, "Rituelle Räume und politische Denkmäler im Heiligtum von Olympia" στο Kyrieleis 2002, 331-345.
- Hubbard 1986 T. Hubbard, Pegasus' bridle and the poetics of Pindar's thirteenth Olympian, Harvard Studies in Classical Philology 90, 1986, 27-48.
- Hupfloher 2000 A. Hupfloher, Kulte im kaiserzeitlichen Sparta. Eine Rekonstruktion anhand der Priesterämter (2000).
- IACP M. H. Hansen – T. H. Nielsen (εκδ.), An Inventory of Archaic and Classical Poleis (2004).
- Ioakimidou 1997 C. Ioakimidou, Die Statuenreihen griechischer Poleis und Bünde aus spätarchaischer und klassischer Zeit (1997).
- IPArk G. Thür – H. Taeuber, Prozessrechtliche Inschriften der griechischen Poleis: Arkadien (IPArk) (1994).
- Jacobsthal 1956 P. Jacobsthal, Greek pins, and their connexions with Europe and Asia (1956).
- Jacquemin 1979 A. Jacquemin, Βορέας ο Θούριος, BCH 103, 1979, 189-193.
- Jameson 1953 M. H. Jameson, Inscriptions of Peloponnesos, Hesperia 22, 1953, 148-171.
- Jameson 1969 M. H. Jameson, Excavations at Porto Cheli and vicinity, preliminary report I: Halieis, 1962-1968, Hesperia 38, 1969, 311-342.
- Jameson 1974 M. H. Jameson, "A treasury of Athena in the Argolid (IG IV, 554)" στο D. W. Bradeen – M. P. Mc Gregor (εκδ.), Φόρος. Tribute to Benjamin Dean Meritt (1974) 67-75.
- Jameson 1994 EAA² (1994) λ. Halieis 21-23 [M. Jameson].
- Jameson 2004 M. H. Jameson, "Mapping Greek cults" στο F. Kolb (εκδ.), Chora und polis (2004) 147-183.
- Jameson κ.ά. 1994 M. H. Jameson – C. N. Runnels – T. H. van Andel, A Greek countryside. The Southern Argolid from prehistory to the present day (1994).
- Jantzen 1975 U. Jantzen (εκδ.), Führer durch Tiryns von den Mitarbeitern der Grabung (1975).
- Jeffery 1990 L. H. Jeffery, The local scripts of archaic Greece: a study of the origin of the Greek alphabet and its development from the eighth

- to the fifth centuries B.C. (1990).
- Johnston 1985 P. F. Johnston, Ship and boat models in ancient Greece (1985).
- Johnston 2002 S. I. Johnston, Myth, festival, and poet: The "Homeric Hymn to Hermes" and its performative context, *Classical Philology* 97, 2002, 109-132.
- Johnston – Mulroy 2009 R. W. Johnston – D. Mulroy, The *Hymn to Hermes* and the Athenian Altar of the Twelve Gods, *Classical World* 103, 2009, 3-16.
- Jones 1987 F. N. Jones, Public organization in ancient Greece: a documentary study (1987).
- Jost 1975 M. Jost, Statuettes de bronze provenant de Lykosoura, *BCH* 99, 1975, 339-364.
- Jost 1985 M. Jost, Sanctuaires et cultes d'Arcadie (1985).
- Jost 1986 M. Jost, Villages de l'Arcadie antique, *Ktéma* 11, 1986, 145-158.
- Jost 1992α M. Jost, "Sanctuaires ruraux et sanctuaires urbains en Arcadie" στο A. Schachter (εκδ.), *Le sanctuaire grec* (1992) 205-245.
- Jost 1992β M. Jost, "La légende de Mélampous en Argolide et dans le Péloponnèse" στο Piérart 1992, 173-184.
- Jost 1994 M. Jost, "The distribution of sanctuaries in civic space in Arkadia" στο S. E. Alcock – R. Osborne (εκδ.), *Placing the gods: sanctuaries and sacred space in ancient Greece* (1994) 217-230.
- Jost 1996α M. Jost, "Les cultes dans une ville nouvelle d'Arcadie au IVe siècle: Mégalopolis" στο P. Carlier (εκδ.), *Le IVe siècle av. J.-C. Approches historiographiques* (1996) 103-109.
- Jost 1996β M. Jost, *Le vocabulaire de la description des paysages dans les Arkadika de Pausanias*, *CRAI* 140, 1996, 719-738.
- Jost 1996γ M. Jost, "Évergétisme et tradition religieuse à Mantinée au Ier siècle avant J.C. " στο A. Chastagnol – S. Demougin – C. Lepelley (εκδ.), *Splendidissima civitas. Études d'histoire romaine en hommage à François Jacques* (1996) 193-200.
- Jost 1998 M. Jost, "Versions locales et versions «panhelléniques» des mythes arcadiens chez Pausanias" στο Pirenne-Delforge 1998, 227-240.
- Jost 1999 M. Jost, "Les schémas de peuplement de l'Arcadie aux époques archaïque et classique" στο Nielsen – Roy 1999, 192-247.
- Jost 2003 M. Jost, "Mystery cults in Arcadia" στο M. B. Cosmopoulos (εκδ.), *Greek mysteries. The archaeology and ritual of ancient Greek secret cults* (2003) 143-168.
- Jourdain-Annequin 1985 C. Jourdain-Annequin, Héraclès, latris et doulos. Sur quelques aspects du travail dans le mythe héroïque, *DialHistAnc* 11, 1985, 486-538.
- Kajava 2004 M. Kajava, Hestia hearth, goddess, and cult, *Harvard Studies in Classical Philology* 102, 2004, 1-20.

- Kaltsas 2006 N. Kaltsas (εκδ.), Athens – Sparta (2006).
- Karanastassis 1987 P. Karanastassis, Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland II: Kopien, Varianten und Umbildungen nach Athena - Typen des 5. Jhs. V. Chr., AM 102, 1987, 323-428.
- Karapanagiotou 2005 A. V. Karapanagiotou, "Preliminary notices on the excavation of a classical town at Kyparissia, Gortynia" στο Østby 2005α, 331-350.
- Kearns 1992 E. Kearns, "Between god and man: status and function of heroes and their sanctuaries" στο A. Schachter (εκδ.), Le sanctuaire grec (1992) 65-107.
- Keesling 1999 C. M. Keesling, Endoios's painting from the Themistoklean wall: a reconstruction, Hesperia 68, 1999, 509-548.
- Keesling 2005 C. M. Keesling, Patrons of Athenian votive monuments of the archaic and classical periods: three studies, Hesperia 74, 2005, 395-426.
- Kelly 1995 N. Kelly, The archaic temple of Apollo at Bassai: correspondences to the classical temple, Hesperia 64, 1995, 227-277.
- Kennell 1985 N. M. Kennell, The public institutions of Roman Sparta (1985).
- Kennell 1987 N. M. Kennell, Where was Sparta's prytaneion, AJA 91, 1987, 421-422.
- Kennell 1999 N. M. Kennell, "From perioikoi to poleis: The Laconian cities in the late Hellenistic period" στο Hodkinson – Powell 1999, 189-210.
- Kent 1966 J. H. Kent, The inscriptions 1926–1950. Corinth VIII,iii (1966).
- Kenzler 1999 U. Kenzler, Studien zur Entwicklung und Struktur der griechischen Agora in archaischer und klassischer Zeit (1999).
- Kerényi 1952 K. Kerényi, Die Jungfrau und Mutter der griechischen Religion. Eine Studie über Pallas Athene (1952).
- Kiechle 1962 F. Kiechle, Ostarkadische Ortsnamen auf pylischen Linear B-Tafeln. Ein Beitrag zur Besiedlungsgeschichte Arkadiens, Kadmos 1, 1962, 98-116.
- Kiechle 1963 F. Kiechle, Lakonien und Sparta: Untersuchungen zur ethnischen Struktur und zur politischen Entwicklung Lakoniens und Spartas bis zum Ende der archaischen Zeit (1963).
- Kilian-Dirlmeier 1979 I. Kilian-Dirlmeier, Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit (1979).
- Kilian-Dirlmeier 1984 I. Kilian-Dirlmeier, Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes (1984).
- Klein 1997 N. L. Klein, Excavation of the Greek temples at Mycenae by the British School at Athens, BSA 92, 1997, 247-322.
- Klein 2002 N. L. Klein, "Evidence for the Archaic and Hellenistic temples at Mycenae" στο Hägg 2002, 99-105.
- Knauss 1990 J. Knauss, Der Graben des Herakles im Becken von Pheneos und die Vertreibung der stymphalischen Vögel, AM 105, 1990, 1-52.

- Knauss – Heinrich – Kalcyk 1986 J. Knauss – B. Heinrich – H. Kalcyk, Der Damm bei Kaphyai und Orchomenos in Arkadien, AA 1986, 583-611.
- Knell 1983 H. Knell, Lepreon. Der Tempel der Demeter, AM 98, 1983, 113-147.
- Koenen 1969 L. Koenen, Eine Hypothese zur Auge des Euripides und tegeatische Plynterien (P. Colon. Inv. Nr. 264), ZPE 4, 1969, 7-18.
- Koerner 1985 P. Koerner, Tiryns als Beispiel einer frühen dorischen Polis, Klio 67, 1985, 452-457.
- Köhler 1882 U. Köhler, Peloponnesisches Eisengeld, AM 7, 1882, 377-379.
- Köhne 1998 E. Köhne, Die Dioskuren in der griechischen Kunst von der Archaik bis zum Ende des 5. Jahrhunderts v. Chr. (1998).
- Kraay 1976 C. M. Kraay, Archaic and Classical Greek coins (1976).
- Kreilinger 1995 U. Kreilinger, Neue Inschriften aus Megalopolis, AM 110, 1995, 373-385.
- Kreilinger 1997 U. Kreilinger, Τὰ ἀξιολογώτατα τοῦ Παιουσάνιου: Die Kunstauswahlkriterien des Pausanias, Hermes 125, 1997, 470-491.
- Kritzas 2006 C. Kritzas, Nouvelles inscriptions d'Argos: Les archives des comptes du trésor sacré (IVe s. av. J.-C.), CRAI 2006, 397-434.
- Kroll 1982 J. H. Kroll, "The ancient image of Athena Polias" στο Studies in Athenian architecture, sculpture and topography presented to Homer A. Thompson. Hesperia Suppl. 20 (1982) 65-76.
- Kroll 1996 J. H. Kroll, Hemiobols to Assaria; the bronze coinage of Roman Aigion, NumChron 1996, 49-78.
- Kunze 1961 E. Kunze, Ein frühes 'Palladion', OIBer 7 (1961) 160-163.
- Kyrieleis 1993 H. Kyrieleis, "The Heraion at Samos" στο Marinatos – Hägg 1993, 125-153.
- Kyrieleis 2002 H. Kyrieleis (εκδ.), Olympia 1875-2000. 125 Jahre deutscher Ausgrabungen (2002).
- Kyrieleis 2006 H. Kyrieleis, Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia. Die Ausgrabungen am Pelopion 1987-1996. Mit Beiträgen von B. Eder und N. Benecke. Olympische Forschungen 31 (2006).
- L'Allier 1998 L. L'Allier, Le domaine de Scillonte: Xénophon et l'exemple perse, Phoenix 52, 1998, 1-14.
- Lacroix 1949 L. Lacroix, Les reproductions de statues sur les monnaies grecques. La statuaire archaïque et classique (1949).
- Lacroix 1967 L. Lacroix, Les monnaies de Mantinée et les traditions arcadiennes, BAcadRoyBelg 53, 1967, 303-311.
- Lacroix 1968 L. Lacroix, Hélios, les Azanes et les origines de Cleitor en Arcadie, BAcadRoyBelg 54, 1968, 318-327.
- Lafond 1991 Y. Lafond, Artémis en Achaïe, REG 104, 1991, 410-433.
- Lafond 1994 Y. Lafond, Pausanias et les paysages d'Achaïe, REA 96, 1994, 485-

497.

- Lafond 1998 Y. Lafond, "Pausanias et le panthéon de Patras: l'identité religieuse d'une cite grecque devenue colonie romaine" στο Pirenne-Delforge 1998, 195-208.
- Lakakis – Rizakis 1992 M. Lakakis – A. D. Rizakis, "Dyme cite achéenne: son histoire à la lumière des fouilles récentes" στο Rizakis 1992, 77-100.
- Lamb 1925-26 W. Lamb, Arcadian bronze statuettes, BSA 27, 1925-26, 131-148.
- Lamb 1926-27 W. Lamb, Bronzes from the acropolis, 1924-27, BSA 28, 1926-27, 82-95.
- Lambrinoudakis 1990 V. Lambrinoudakis, Un réfugié argien à Épidaure au Ve siècle avant J.-C., CRAI 1990, 174-185.
- Lapatin 1997 K. D. S. Lapatin, Pheidias ελεφαντουργός, AJA 101, 1997, 663-682.
- Lapatin 2001 K. D. S. Lapatin, Chryselephantine statuary in the ancient Mediterranean world (2001).
- Larson 1995 J. Larson, Greek heroine cults (1995).
- Lattermann – von Gaertringen 1915 H. Lattermann – F. H. von Gaertringen, Stymphalos, AM 40, 1915, 71-90.
- Lauter 1986 H. Lauter, Die Architektur des Hellenismus (1986).
- Lauter 2002 H. Lauter, "Polybios hat es geweiht". Stiftungsinschriften des Polybios und des Philopoimen aus dem neuen Zeus-Heiligtum zu Megalopolis (Griechenland), AW 33, 2002, 375-386.
- Lauter 2005 H. Lauter, "Megalopolis: Ausgrabungen auf der Agora 1991-2002" στο Østby 2005α, 235-248.
- Lauter – Lauter-Bufe 2004 H. Lauter – H. Lauter-Bufe, Thersilion und Theater in Megalopolis. Das Bauensemble im Licht neuer Forschungen, AA 2004, 135-176.
- Lawrence 1979 W. Lawrence, Greek aims in fortification (1979).
- Lazzarini 1976 M. L. Lazzarini, Le formule delle dediche votive nella Grecia arcaica (1976).
- Le Roy 1974 C. Le Roy, "Inscriptions de Laconie inédites ou revues" στο Mélanges helléniques offerts à Georges Daux (1974) 219-229.
- Leake 1830I-III W. M. Leake, Travels in the Morea, τ. I-III (1830).
- Leake 1846 W. M. Leake, Peloponnesiaca: A supplement to Travels in the Morea (1846).
- Legrand 1893 P.-E. Legrand, Inscriptions de Trézène, BCH 17, 1893, 84-121.
- Legrand 1900 P.-E. Legrand, Inscriptions de Trézène, BCH 24, 1900, 179-215.
- Legrand 1905 P.-E. Legrand, Antiquités de Trézène. Notes de topographie, BCH 29, 1905, 268-318.
- Lehmann 1959 K. Lehmann, A bronze pail of Athena Alalkomenia, Hesperia 28, 1959, 153-161.
- Leschhorn 1984 W. Leschhorn, Gründer der Stadt. Studien zu einem politisch - religiösen Phänomen der griechischen Geschichte (1984).

- Levi 1945
D. Levi, Gleanings from Crete, *AJA* 49, 1945, 270-329.
- Lévêque 1991
P. Lévêque, "La mémoire achéenne de Sparte. Analyse de la rue Aphétaïs" στο D. Musti κ.ά. (εκδ.), *La transizione dal miceneo all' alto arcaismo. Dal palazzo alla città* (1991) 573-581.
- Lévy 1967
E. Lévy, *Sondages à Lykosoura et date de Damophon*, *BCH* 91, 1967, 518-545.
- Lévy – Marcadé 1972
E. Lévy – J. Marcadé, *Au musée de Lykosoura*, *BCH* 96, 1972, 967-1004.
- Linfert 1982
A. Linfert, *Athenen des Phidias*, *AM* 97, 1982, 57-77.
- Link 2000
S. Link, *Das frühe Sparta. Untersuchungen zur spartanischen Staatsbildung im 7. und 6. Jahrhundert v.Chr.* (2000).
- Lipka 2002
M. L. Lipka, *Xenophon's Spartan constitution: introduction, text, commentary* (2002).
- Lippolis κ.ά. 1995
E. Lippolis κ.ά. (εκδ.), *Taranto* (1995).
- Lisle 1955
R. Lisle, *The cults of Corinth* (1955).
- Lo Monaco 2009
A. Lo Monaco, *Il crepuscolo degli dei d'Achaia: religione e culti in Arcadia, Elide, Laconia e Messenia dalla conquista romana ad età flavia* (2009).
- Lolos 2005
Y. Lolos, *The sanctuary of Titane and the city of Sikyon*, *BSA* 100, 2005, 275-298.
- Lonis 1979
R. Lonis, *Guerre et religion en Grèce à l'époque classique: Recherches sur les rites, les dieux, l'idéologie de la victoire* (1979)
- Lonis 1980
R. Lonis, *La valeur du serment dans les accords internationaux en Grèce classique*, *DialHistAnc* 6, 1980, 267-286.
- Loring 1895
W. Loring, *Some ancient routes in the Peloponnese*, *JHS* 15, 1895, 25-89.
- Loucas-Durie 1989
E. Loucas-Durie, *Anytos, le parèdre arme de Despoina à Lykosoura*, *Kernos* 2, 1989, 105-114.
- Loucas – Loucas-Durie 1991
I. Loucas – E. Loucas-Durie, *Recherches scientifiques du C.E.R.G.A.*, *Kernos* 4, 1991, 317-319.
- Loucas – Loucas 1994
I. Loucas – E. Loucas, "The sacred laws of Lykosoura" στο Hägg 1994, 97-99.
- LS
W. Cavanagh – J. Grouwel – R. W. V. Catling – G. Shipley, *Continuity and change in a Greek rural landscape: The Laconia Survey*, τ.ΙΙ. *BSA Suppl.*27 (1996).
- LSJ
H. G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon. Revised and augmented by H. S. Jones* (1940).
- Lundgreen 1997
B. Lundgreen, *A methodological enquiry: the Great Bronze Athena by Pheidias*, *JHS* 117, 1997, 190-197.
- Luraghi 2002
N. Luraghi, *Becoming Messenian*, *JHS* 122, 2002, 45-69.
- Luyster 1965
R. Luyster, *Symbolic elements in the cult of Athena*, *History of Religions* 5, 1965, 133-163.

- Lyons 1996 D. Lyons, Gender and immortality: heroines in ancient Greek myth and cult (1996).
- Macurdy 1919 G. H. Macurdy, Aleuas and Alea, *The Classical Quarterly* 13, 1919, 170-171.
- Maddoli – Saladino 1998 G. Maddoli – V. Saladino, Pausania, Guida della Grecia V. L' Elide e Olimpia (19982).
- Maddoli – Nafissi 1999 G. Maddoli – M. Nafissi, Pausania, Guida della Grecia VI. L' Elide e Olimpia (1999).
- Madigan 1991 B. Madigan, A transposed head, *Hesperia* 60, 1991, 503-510.
- Malkin 1987 I. Malkin, Religion and colonization in ancient Greece (1987).
- Malkin 1994 I. Malkin, Myth and territory in the Spartan Mediterranean (1994).
- Mansfield 1985 J. M. Mansfield, The robe of Athena and the Panathenaic "peplos" (1985).
- Marangou 1969 L. Marangou, Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien (1969).
- Marcadé 1953 J. Marcadé, Recueil des signatures de sculpteurs grecs, τ.1 (1953).
- Marcadé 1957 J. Marcadé, Recueil des signatures de sculpteurs grecs, τ.2 (1957).
- Marcadé 1986 J. Marcadé, Tegeatika, *BCH* 110, 1986, 317-329.
- Marchand 2009 J. C. Marchand, Kleonai, the Corinth-Argos road, and the "Axis of History", *Hesperia* 78, 2009, 107-163.
- Marinatos 2001 N. Marinatos, "The palladion across a culture barrier? Mycenaean and Greek" στο S. Böhm – K.-V. von Eickstedt (εκδ.), *Ιθάκη. Festschrift für Jörg Schäfer zum 75. Geburtstag* (2001) 107-113.
- Marinatos – Hägg 1993 N. Marinatos – R. Hägg (εκδ.), *Greek sanctuaries: new approaches* (1993).
- Martha 1883 J. Martha, Stèle avec inscription trouvée au lac Stymphale, *BCH* 7, 1883, 486-487.
- Martin 1951 R. Martin, *Recherches sur l'agora grecque. Etudes d'histoire et d'architecture urbaines* (1951).
- Martin 1987 H. G. Martin, *Römische Tempelkultbilder: Eine archäologische Untersuchung zur späten Republik* (1987).
- Martini 1990 W. Martini, *Die archaische Plastik der Griechen* (1990).
- Marx 1993 P. A. Marx, The introduction of the gorgoneion to the shield and aegis of Athena and the question of Endoios, *RA* 1993, 227-268.
- Marx 2001 P. A. Marx, Acropolis 625 (Endoios Athena) and the rediscovery of its findspot, *Hesperia* 70, 2001, 221-254.
- Mattusch – Donohue – Brauer 2006 C. C. Mattusch – A. A. Donohue – A. Brauer, *Common ground: archaeology, art, science, and humanities. Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology* (2006).
- Mazarakis Ainian 1985 A. Mazarakis Ainian, *Contributions à l'étude de l'architecture*

- grecque des âges obscurs, *AntCl* 54, 1985, 5-48.
- Mazarakis Ainian 1997 A. Mazarakis Ainian, From rulers' dwellings to temple. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece (c. 1100-700 B.C.) (1997).
- McAllister 1969 M. H. McAllister, A temple at Hermione, *Hesperia* 38, 1969, 169-185.
- McAllister κ.ά. 2005 M. H. McAllister κ.ά., The excavations at ancient Halieis τ.1. The fortifications and adjacent structures (2005).
- McDonald – Hope Simpson 1961 W. A. McDonald – R. Hope Simpson, Prehistoric habitation in southwestern Peloponnese, *AJA* 65, 1961, 221-260.
- McDonald – Hope Simpson 1964 W.A. McDonald – R. Hope Simpson, Further exploration in southwestern Peloponnese: 1962-1963, *AJA* 68, 1964, 229-245.
- McDonald – Hope Simpson 1969 W. A. McDonald – R. Hope Simpson, Further explorations in southwestern Peloponnese: 1964-1968, *AJA* 73, 1969, 123-177.
- McInerney 1997 J. McInerney, The Phokikon and the Hero Archegetes, *Hesperia* 66, 1997, 193-207.
- Mele 2003 A. Mele, "Gli Achei da Omero all'età arcaica" στο *Greco* 2003, 67-93.
- Mendel 1901 G. Mendel, Fouilles de Tégée: rapport sommaire sur la campagne de 1900-1901, *BCH* 25, 1901, 241-281.
- Meritt 1931 B. D. Meritt, Greek inscriptions 1896–1927. *Corinth VIII,i* (1931).
- Merker 2003 G. S. Merker, "Corinthian terracotta figurines: the development of an industry" στο *Williams – Bookidis* 2003, 233-245.
- Meyer 1927 *RE* 13,2 (1927) 2417-2432 λ. Lykosoura [E. Meyer].
- Meyer 1937 *RE* 19 (1937) 354-366 λ. Pellene [E. Meyer].
- Meyer 1938 *RE* 19,2 (1938) 2065-2085 λ. Phigaleia [E. Meyer].
- Meyer 1939α E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen: Reisen und Forschungen zur antiken und mittelalterlichen Topographie von Arkadien und Achaia* (1939).
- Meyer 1939β *RE* 18 (1939) 887-905 λ. Orchomenos 4 [E. Meyer].
- Meyer 1939γ *RE* 7A.1 (1939) 237-241 λ. Tritaia [E. Meyer].
- Meyer 1949 *RE* 10 (1949) 2191-2222 λ. Patrai [E. Meyer].
- Meyer 1950 *RE* 20 (1950) 1732-1755 λ. Pisa, Pisatis [E. Meyer].
- Meyer 1957 E. Meyer, *Neue peloponnesische Wanderungen* (1957).
- Meyer 1978 *RE Suppl.* 15 (1978) 155-289 λ. Messenien [E. Meyer].
- Meyer 1989 M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs*. *AM Beih.* 13 (1989).
- Milchhöfer 1880 A. Milchhöfer, *Untersuchungsausgrabungen in Tegea*, *AM* 5, 1880, 52-69.
- Miller 1982 S. G. Miller, "A miniature Athena Promachos" στο *Studies in Athenian architecture, sculpture and topography*. Presented to Homer A. Thompson. *Hesperia Suppl.* 20 (1982) 93-99.

- Mitsopoulos-Leon 1984 V. Mitsopoulos-Leon, Zur Verehrung des Dionysos in Elis. Nochmals *ἄξιε ταύρε* und die sechzehn heiligen Frauen, AM 99, 1984, 275-290.
- Mitsopoulos-Leon 2001α V. Mitsopoulos-Leon (εκδ.), Forschungen in der Peloponnes (2001).
- Mitsopoulos-Leon 2001β V. Mitsopoulos-Leon, Tonstatuetten aus Elis. Zu Heiligtümern weiblicher Gottheiten: Funde aus einem Bothros im Bereich der Agora, ÖJh 70, 2001, 81-116.
- MME W. A. McDonald – G. E. Rapp Jr. (εκδ.), The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age regional environment (1972).
- Moggi 1976 M. Moggi, I sinecismi interstatali greci (1976).
- Moggi 2003 M. Moggi, “Sulle origini della lega achea” στο Greco 2003, 117-132.
- Moggi 2005 M. Moggi, “Marpessa detta Choira e Ares Gynaikothoinas” στο Østby 2005α, 139-150.
- Moggi – Osanna 2000 M. Moggi – M. Osanna, Pausania, Guida della Grecia VII. L’ Acaia (2000).
- Moggi – Osanna 2003 M. Moggi – M. Osanna, Pausania, Guida della Grecia VIII. L’ Arcadia (2003).
- Moretti 1953 L. Moretti, Iscrizioni agonistiche greche (1953).
- Morgan 1997 C. Morgan, “The archaeology of sanctuaries in Early Iron Age and Archaic ethne. A preliminary view” στο L. G. Mitchell – P. J. Rhodes (εκδ.), The development of the polis in archaic Greece (1997) 168-198.
- Morgan 1999 C. Morgan, “Cultural subzones in Early Iron Age and Archaic Arkadia?” στο Nielsen – Roy 1999, 382-456.
- Morgan 2000 C. Morgan, “Politics without the *polis*. Cities and the Achaean ethnos c. 800-500 BC” στο R. Brock – S. Hodkinson (εκδ.), Alternatives to Athens. Varieties of political organization and community in ancient Greece (2000) 189-211.
- Morgan 2003 C. Morgan, Early Greek states beyond the polis (2003).
- Morgan – Hall 1996 C. Morgan – J. M. Hall, “Achaian *poleis* and Achaian colonisation” στο Hansen 1996, 164-232.
- Morgan – Hall 2000 C. Morgan – J. Hall, “Αχαϊκές πόλεις και αχαϊκός αποικισμός” στο Ριζάκης 2000α, 105-112.
- Morgan – Whitelaw 1991 C. Morgan – T. Whitelaw, Pots and politics: ceramic evidence for the rise of the Argive state, AJA 95, 1991, 79-108.
- Morris 2001 S. P. Morris, “Potnia Aswiya: Anatolian contributions to Greek religion” στο R. Laffineur – R. Hägg (εκδ.), Potnia: deities and religion in the Aegean Bronze Age (2001) 423-433.
- Motyka Sanders 1992 J. Motyka Sanders, “The early Lakonian Dioskouroi reliefs” στο J. M. Sanders (εκδ.), Φιλολάκων. Lakonian studies in honour of

- Hector Catling (1992) 205-210.
- Motyka Sanders 1993 J. Motyka Sanders, "The Dioscuri in post-Classical Sparta" στο Palagia – Coulson 1993, 217-224.
- Moustaka 1993 A. Moustaka, Großplastik aus Ton in Olympia. Olympische Forschungen 22 (1993).
- Moustaka 2002 A. Moustaka, "Zeus und Hera im Heiligtum von Olympia und die Kulttopographie von Elis und Triphylien" στο Kyrieleis 2002, 301-315.
- Musti – Torelli 1986 D. Musti – M. Torelli, Pausania, Guida della Grecia II. La Corinzia e l' Argolide (1986).
- Musti – Torelli 1991 D. Musti – M. Torelli, Pausania, Guida della Grecia III. La Laconia (1991).
- Musti – Torelli 1994 D. Musti – M. Torelli, Pausania, Guida della Grecia IV. La Messenia (1994).
- Müller-Wiener 1995 W. Müller-Wiener, Η αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα (1995) [μτφρ. Μπ. Σμιτ-Δούνα].
- Müth 2007 S. Müth, Eigene Wege. Topographie und Stadtplan von Messene in spätklassisch-hellenistischer Zeit (2007).
- Mylonopoulos 2003 J. Mylonopoulos, Πελοπόννησος οικητήριον Ποσειδώνος. Heiligtümer und Kulte des Poseidon auf der Peloponnes. Kernos Suppl. 13 (2003).
- Nafissi 1980-81 M. Nafissi, A proposito degli Aigheidai: grandi ghene ed emporia nei rapporti Sparta-Cirene, Studi Classici 18, 1980-81, 183-209.
- Nafissi 1985 M. Nafissi, "Battiadi ed Aigeidai: per la storia dei rapporti tra Cirene e Sparta in età arcaica" στο G. Barker – J. Lloyd – J. Reynolds (εκδ.), Cyrenaica in Antiquity (1985) 375-385.
- Nagel 2006 A. Nagel, "On women festivals and piglets in ancient Tegea, Peloponnese" στο Mattusch – Donohue – Brauer 2006, 49-51.
- Nagy 1998 H. Nagy, "Divinity, exaltation, and heroization: thoughts on the seated posture in Early Archaic Greek sculpture" στο K. J. Hartswick – M. C. Sturgeon (εκδ.), Studies in honor of Brunilde Sismondo Ridgway (1998) 181-191.
- NCP F. Imhoof-Blumer – P. Gardner, Numismatic commentary on Pausanias, II. (continued), JHS 7, 1886, 57-113.
- NCP I F. Imhoof-Blumer – P. Gardner, Numismatic commentary on Pausanias, JHS 6, 1885, 50-101.
- Nick 2002 G. Nick, Die Athena Parthenos: Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption. AM Beih. 19 (2002).
- Nielsen 1996α T. H. Nielsen, "Arkadia: city-ethnics and tribalism" στο Hansen 1996, 117-163.
- Nielsen 1996β T. H. Nielsen, "Was there an Arkadian confederacy in the fifth century B.C.?" στο Hansen – Raaflaub 1996, 39-61.

- Nielsen 1996γ T. H. Nielsen, "A survey of dependent *poleis* in classical Arkadia" στο Hansen – Raaflaub 1996, 63-105.
- Nielsen 1997α T. H. Nielsen (εκδ.), Yet more studies in the ancient Greek polis. Papers from the Copenhagen Polis Centre 4 (1997).
- Nielsen 1997β T. H. Nielsen, "Triphylia. An experiment in ethnic construction and political organisation" στο Nielsen 1997α, 129-162.
- Nielsen 1999 T. H. Nielsen, "The concept of Arkadia – the people, their land, and their organization" στο Nielsen – Roy 1999, 16-79.
- Nielsen 2002α T. H. Nielsen (εκδ.), Even more studies in the ancient Greek polis. Papers from the Copenhagen Polis Centre 6 (2002).
- Nielsen 2002β T. H. Nielsen, Arkadia and its poleis in the Archaic and Classical periods (2002).
- Nielsen – Roy 1998 T. H. Nielsen – J. Roy, The Azanians of Northern Arkadia, *ClMed* 49, 1998, 5-44.
- Nielsen – Roy 1999 T. H. Nielsen – J. Roy (εκδ.), Defining ancient Arkadia. Acts of the Copenhagen Polis Centre 6 (1999).
- Niemeyer 1960 H. G. Niemeyer, Promachos: Untersuchungen zur Darstellung der bewaffneten Athena in archaischer Zeit (1960).
- Nordquist 1997 G. Nordquist, "Evidence for metalworking in late Geometric Tegea" στο C. Gillis – C. Risberg – B. Sjöberg (εκδ.), Trade and production in premonetary Greece. Production and the craftsman (1997) 197-207.
- Nordquist 1999 G. Nordquist, "Early cult in the sanctuary of Athena Alea at Tegea, Arcadia" στο R. F. Docter – E. M. Moorman (εκδ.), Classical archaeology towards the third millennium: reflections and perspectives. Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology (1999) 282-284.
- Nordquist 2002 G. C. Nordquist, "Evidence for pre-classical cult activity beneath the temple of Athena Alea at Tegea" στο Hägg 2002, 149-158.
- Nordquist 2005 G. C. Nordquist, "A house for Athena Alea? On two fragments of house models from the sanctuary at Tegea" στο Østby 2005α, 151-163.
- Norman 1984 N. J. Norman, The temple of Athena Alea at Tegea, *AJA* 88, 1984, 169-194.
- Norman 1986 N. J. Norman, Asklepios and Hygieia and the cult statue at Tegea, *AJA* 90, 1986, 425-430.
- Ogden 1994 D. Ogden, Crooked speech: The genesis of the Spartan Retra, *JHS* 114, 1994, 85-102
- Ohnesorg 1993 A. Ohnesorg, Inselionische Marmordächer (1993).
- Oliva 1971 P. Oliva, Sparta and her social problems (1971).
- Orlandini 1969-70 G. A. Orlandini, Considerazioni sul megaron di Despoina à Licosura, *ASAtene* 47-48, 1969-70, 343-357.

- Orlandos 1973 EAA Suppl. 1970 (1973) 33-35 λ. Alipheira [A. Orlandos].
- Osanna 1989 M. Osanna, Sull'ubicazione del santuario di Zeus Homarios in Magna Grecia, *Dialoghi di Archeologia* III s.7, 1989, 2, 55-63.
- Osanna 1990 M. Osanna, Sui culti arcaici di Sparta e Taranto. *Afrodite Basilis*, PP 251, 1990, 81-94.
- Osanna 1993 M. Osanna, Pausania a Patrasso: culti e organizzazione dello spazio sull' acropoli di una citta greca, *Όστρακα* 2, 1993, 99-103.
- Osanna 1996 M. Osanna, *Santuari e culti dell' Achaia antica* (1996).
- Osanna 1998 M. Osanna, "Descrizione autoptica e rielaborazione «a tavolino» in Pausania: il caso di Aigeira" στο *Pirenne-Delforge* 1998, 209-226.
- Osanna 2001 M. Osanna, "Tra monumenti, agalmata e mirabilia: organizzazione del percorso urbano di Corinto nella *Periegesis di Pausanias*" στο D. Knoepfler – M. Piérart (εκδ.), *Éditer, traduire, commenter Pausanias en l' an 2000* (2001) 185-202.
- Osanna 2005 M. Osanna, "L'agora di Megalopoli vista da Pausania: alia ricerca del tempo perduto in una citta sinecizzata" στο *Όstby* 2005α, 249-260.
- Overbeck 1868 J. Overbeck, *Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen* (1868).
- Όdegård 2005 K. Όdegård, "The topography of ancient Tegea: new discoveries and old problems" στο *Όstby* 2005α, 209-219.
- Όstby 1984 E. Όstby, The Archaic temple of Athena Alea at Tegea, *AAA* 17, 1984, 118-124.
- Όstby 1986 E. Όstby, The Archaic temple of Athena Alea at Tegea, *OpAth* 16, 1986, 75-102.
- Όstby 1990-91 E. Όstby, *Templi di Pallantion e dell' Arcadia: confronti e sviluppi*, *ASAtene* 68-69, 1990-91, 285-391.
- Όstby 1992-93 E. Όstby, "The temples of Pallantion and archaic temple architecture of Arcadia" στο *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ.Β' (1992-93)* 65-75.
- Όstby 1994 E. Όstby, "Recent excavations in the sanctuary of Athena Alea at Tegea (1990-1993)" στο *Sheedy* 1994, 39-64.
- Όstby 1997 E. Όstby, Early Iron Age in the sanctuary of Athena Alea at Tegea. Recent investigations, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia. Series altera* in 8, 9, 1997, 79-107.
- Όstby 2000 E. Όstby, "Delphi and Archaic Doric architecture in the Peloponnese" στο A. Jacquemin (εκδ.), *Delphes cent ans après la grande fouille. Essai de bilan. BCH Suppl.* 36 (2000) 239-262.
- Όstby 2002 E. Όstby, "Recent excavations in the sanctuary of Athena Alea at Tegea: results and problems" στο *Hägg* 2002, 139-147.
- Όstby 2005α E. Όstby (εκδ.), *Ancient Arcadia* (2005).

- Østby 2005β E. Østby, "Archaic temple architecture in Arcadia" στο Østby 2005α, 493-506.
- Østby 2006α E. Østby, "Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στο ιερό Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα" στο Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος (2006) 449-456.
- Østby 2006β E. Østby, "Recent archaeological investigations at Tegea" στο F. Costabile (εκδ.), Polis. Studi interdisciplinari sul mondo antico, τ.2 (2006) 111-126.
- Pakkanen 1996 J. Pakkanen, The height and reconstructions of the interior Corinthian columns in Greek classical buildings, Arctos. Acta philologica fennica 30, 1996, 139-166.
- Pakkanen 1998 J. Pakkanen, The temple of Athena Alea at Tegea. A reconstruction of the peristyle column (1998).
- Palagia 1993 O. Palagia, "An Athena Promachos from the Acropolis of Sparta" στο Palagia – Coulson 1993, 167-175.
- Palagia – Coulson 1993 O. Palagia – W. Coulson (εκδ.), Sculpture from Arcadia and Laconia (1993).
- Palagia – Pollitt 1996 O. Palagia – J. J. Pollitt (εκδ.), Personal styles in Greek sculpture (1996).
- Palmer 1990 R. E. A. Palmer, Studies of the Northern Campus Martius in ancient Rome, Transactions of the American Philosophical Society n.s. 80, 1990, 1-64.
- Papachatzis 1988 N. Papachatzis, L'origine de la déesse Athéna: un réexamen de l'évidence, Kernos 1, 1988, 79-92.
- Papageorgiadou-Bani 2004 H. Papageorgiadou-Bani, The numismatic iconography of the Roman colonies in Greece. Local spirit and the expression of imperial policy (2004).
- Pape 1975 M. Pape, Griechische Kunstwerke und ihre öffentliche Aufstellung in Rom (1975).
- Pariante – Touchais 1998 A. Pariante – G. Touchais (εκδ.), Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και πολεοδομία / Argos et l'Argolide. Topographie et urbanisme (1998).
- Parke 2000 H. W. Parke, Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα (2000) [μτφρ. Χ. Ορφανός].
- PECS R. Stillwel – W. L. MacDonald – M. H. McAllister, The Princeton Encyclopedia of Classical Sites (1976).
- Pettersson 1992 M. Pettersson, Cults of Apollo at Sparta. The Hyakinthia, the Gymnopaïdai and the Karneia (1992).
- Philipp 1981 H. Philipp, Bronzeschmuck aus Olympia. Olympische Forschungen 13 (1981).
- Philipp 2004 H. Philipp, Archaische Silhouettenbleche und Schildzeichen in Olympia. Mit einem Beitrag von H. Born. Olympische Forschungen 30 (2004).

- Picard 1932 C. Picard, Athéna Zostéria, REA 1932, 245-253.
- Picard 1933 C. Picard, Remarques sur les sculptures monumentales du sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée I. L'autel fédéral, REG 46, 1933, 381-422.
- Picard 1934 C. Picard, Remarques sur les sculptures monumentales du sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée II. Le côté oriental du temple, REG 47, 1934, 385-420.
- Piccirilli 1978 L. Piccirilli, Due ricerche spartane, Annali Sc. Normale Pisa 8, 1978, 917-936.
- Piccirilli 1984 L. Piccirilli, "Il santuario, la funzione guerriera della dea, la regalità: il caso di Atena Chalkioikos" στο M. Sordi (εκδ.), I santuari e la guerra nel mondo classico antico (1984) 3-19.
- Piettre 2000 R. Piettre, "Une blessure d'Athéna" στο M.-L. Desclos (εκδ.), Biographie des hommes, biographie des dieux (2000) 41-92.
- Piéart 1992 M. Piéart (εκδ.), Polydipsion Argos. Argos de la fin des palais mycéniens à la constitution de l'État classique. BCH Suppl.22 (1992).
- Piéart 1996 M. Piéart, Pour une approche du panthéon argien par la mythologie: le bouclier d'Athéna, Kernos 9, 1996, 171-194.
- Pikoulas 1999 Y. A. Pikoulas, "The road-network of Arkadia" στο Nielsen – Roy 1999, 248-319.
- Pimpl 1997 H. Pimpl, Perirrhantaria und Louteria. Entwicklung und Verwendung großer Marmor- und Kalksteinbecken auf figürlichem Untersatz in Griechenland (1997).
- Pipili 1987 M. Pipili, Laconian iconography of the sixth century B.C. (1987).
- Pirenne-Delforge 1994 V. Pirenne-Delforge, L'Aphrodite grecque. Contribution à l'étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique. Kernos Suppl.4 (1994).
- Pirenne-Delforge 1998 V. Pirenne-Delforge (εκδ.), Les panthéons des cités des origines à la Périégèse de Pausanias. Kernos Suppl. 8 (1998).
- Pirenne-Delforge 2005 V. Pirenne-Delforge, La maternité des déesses grecques et les déesses-mères: entre mythe, rite et fantasma, Clio. Histoire, femmes et sociétés [en ligne] 21, 2005, mis en ligne le 01 juin 2007 [<http://clio.revues.org/index1452.html>].
- Plassart 1914 A. Plassart, Inscriptions de Delphes. Règlement tégéate concernant le retour des bannis à Tégée, en 324 av. J.-C., BCH 38, 1914, 101-188.
- Plassart 1915 A. Plassart, Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions (2e article), BCH 39, 1915, 53-97.
- Pollitt 1965 J. J. Pollitt, The art of Greece, 1.400-31 BC: sources and documents (1965).
- Pouqueville 1824 F. C. H. L. Pouqueville, Voyage de la Grèce, τ.IV (1824).
- Pretzler 1999α M. Pretzler, "Myth and history at Tegea – Local tradition and

- community identity” στο Nielsen – Roy 1999, 89-129.
- Pretzler 1999β M. Pretzler, “Die antiken Quellen zum Raum Pheneos - Lousoi” στο Tausend 1999α, 36-87.
- Pretzler 2005 M. Pretzler, “Polybios to Pausanias: Arkadian identity in the Roman empire” στο Østby 2005α, 521-534.
- Pretzler 2007 M. Pretzler, Pausanias. Travel writing in ancient Greece (2007).
- Pritchett 1965 W. K. Pritchett, Studies in ancient Greek topography I (1965).
- Pritchett 1969 W. K. Pritchett, Studies in ancient Greek topography II (1969).
- Pritchett 1979 W. K. Pritchett, The Greek state at war III. Religion (1979).
- Pritchett 1980 W. K. Pritchett, Studies in ancient Greek topography III (1980).
- Pritchett 1989 W. K. Pritchett, Studies in ancient Greek topography VI (1989).
- Pritchett 1998 W. K. Pritchett, Pausanias Periegetes, τ.1 (1998).
- Pritchett 2000-03 W. K. Pritchett, Postscript on Pausanias’ alleged errors, *Hópos* 14-16, 2000-03, 311-322.
- Prontera 1980 F. Prontera, Il trono di Apollo in Amicle: appunti per la topografia e la storia religiosa di Sparta arcaica (1980).
- Pullen 2000 D. J. Pullen, The prehistoric remains of the acropolis at Halieis. A final report, *Hesperia* 69, 2000, 133-187.
- Raftopoulou 1993 E. G. Raftopoulou, “Sur certains archétypes de thèmes iconographiques provenant du centre du Péloponnèse” στο Palagia – Coulson 1993, 1-12.
- Raftopoulou 2002 S. Raftopoulou, “Contributo alla topografia di Sparta durante l’eta geometrica ed arcaica” Taranto e il Mediterraneo. Atti del 41° convegno di studi sulla Magna Grecia (2002) 25-42.
- Raubitschek 1942 A. Raubitschek, An original work of Endoios, *AJA* 46, 1942, 245-253.
- Raubitschek 1949 A. Raubitschek, Dedications from the Athenian Akropolis. A catalogue of the inscriptions of the sixth and fifth centuries B.C. (1949).
- Raubitschek 1954 A. Raubitschek, Epigraphical notes on Julius Caesar, *JRA* 44, 1954, 65-75.
- Raubitschek 1998 I. K. Raubitschek, Isthmia τ.7. The metal objects (1952-1989) (1998).
- Reichert-Südbeck 2000 P. Reichert-Südbeck, Kulte von Korinth und Syrakus: Vergleich zwischen einer Metropolis und ihrer Apoikia (2000).
- Rhodes 2003 R. F. Rhodes, “The earliest Greek architecture in Corinth and the 7th-century temple on Temple Hill” στο Williams – Bookidis 2003, 85-94.
- Richer 1998 N. Richer, Les Éphores: Études sur l’histoire et sur l’image de Sparta (1998).
- Ridgway 1977 B. S. Ridgway, The archaic style in Greek sculpture (1977).
- Ridgway 1981 B. S. Ridgway, Fifth century styles in Greek sculpture (1981).

- Ridgway 1984 B. S. Ridgway, Roman copies of Greek sculpture: the problem of the originals (1984).
- Ridgway 1990 B. S. Ridgway, Hellenistic Sculpture I. The styles of ca. 331-200 B.C. (1990).
- Ridgway 1992 B. S. Ridgway, "Images of Athena on the Akropolis" στο J. Neils (εκδ.), Goddess and Polis (1992) 119-142.
- Ridgway 1997 B. S. Ridgway, Fourth century styles in Greek sculpture (1997).
- Ridgway 1999 B. S. Ridgway, Prayers in stone: Greek architectural sculpture (ca. 600-100 B.C.E.) (1999).
- Ridgway 2000 B. S. Ridgway, Hellenistic Sculpture II. The styles of ca. 200-100 B.C. (2000).
- Riethmüller 2005 J. W. Riethmüller, Asklepios. Heiligtümer und Kulte (2005).
- Risberg 1992 C. Risberg, "Metal working in Greek sanctuaries" στο T. Linders – B. Alroth (εκδ.), Economics of cult in the ancient Greek world (1992) 33-40.
- Ritter 2001 S. Ritter, "Athena in Archaic Corinth: the creation of an iconography" στο Deacy – Villing 2001, 143-162.
- Ritter 2002 S. Ritter, Bildkontakte. Götter und Heroen in der Bildsprache griechischer Münzen des 4. Jahrhunderts v. Chr. (2002).
- Rizakis 1990 A. D. Rizakis, Cadastres et espace rural dans le nord-ouest du Péloponnèse, DialHistAnc 16, 1990, 259-280.
- Rizakis 1992 A. D. Rizakis κ.ά., Paysages d'Achaïe I: Le bassin du Peiros et la plaine occidentale (1992).
- Rizakis 1995 A. D. Rizakis, Achaïe I: Sources textuelles et histoire régionale (1995).
- Rizakis 1998 A. D. Rizakis, Achaïe II. La cité de Patras: épigraphie et histoire (1998).
- Robert 1937 F. Robert, Thyméle. Recherches sur la signification et la destination des monuments circulaires dans l'architecture religieuse de la Grèce (1937).
- Robertson 1976 N. Robertson, A Corinthian inscription recording honors at Elis for Corinthian judges, Hesperia 45, 1976, 253-266.
- Robertson 1985 N. Robertson, The origin of the Panathenaea, Rheinisches Museum für Philologie 128, 1985, 231–295.
- Robertson 1996α N. Robertson, "Athena and early Greek society: palladium shrines and promontory shrines" στο M. Dillon (εκδ.), Religion in the ancient world: New themes and approaches (1996) 383-475.
- Robertson 1996β N. Robertson, "Athena's shrines and festivals" στο J. Neils (εκδ.), Worshipping Athena. Panathenaia and Parthenon (1996) 27-77.
- Robertson 2001 N. Robertson, "Athena as weather goddess: the aegis in myth and ritual" στο Deacy – Villing 2001, 29-56.
- Robertson 2004 N. Robertson, The Praxiergidae Decree (IG I³ 7) and the dressing

- of Athena's statue with the peplos, GRBS 44, 2004, 111-161.
- Robinson 1943 D. M. Robinson, A new Arcadian inscription, *Classical Philology* 38, 1943, 191-199.
- Robinson 1976 H. S. Robinson, Excavations at Corinth: Temple Hill, 1968-1972, *Hesperia* 45, 1976, 203-239
- Roebuck 1941 C. A. Roebuck, A history of Messenia from 369 to 146 B.C. (1941).
- Rohn – Heiden 2009 C. Rohn – J. Heiden, "Neue Forschungen zur antiken Siedlungstopographie Triphyliens" στο A. Matthaei – M. Zimmermann (εκδ.), *Stadtbilder im Hellenismus* (2009) 348-364.
- Rolley 2006 C. Rolley, Η ελληνική γλυπτική Ι. Από τις αρχές έως τα μέσα του 5^{ου} αιώνα (2006) [μτφρ. Ε. Δημητρακοπούλου].
- Romano 1980 I. B. Romano, *Early Greek cult images* (1980).
- Ross 1841 L. Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland, 1. Reisen im Peloponnes* (1841).
- Roux 1957 G. Roux, Le sanctuaire argien d'Apollon Pythéen, *REG* 70, 1957, 474-487.
- Roux 1958 G. Roux, *Pausanias en Corinthie (Livres II, 1-15)* (1958).
- Roux 1961 G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.C.* (1961).
- Roux 1979 G. Roux, Le vrai temple d'Apollon à Délos, *BCH* 103, 1979, 109-135.
- Roux 1984 G. Roux, "Trésors, temples, tholos" στο G. Roux (εκδ.), *Temples et sanctuaires* (1984) 153-171.
- Roy 1968 J. Roy, The sons of Lycaon in Pausanias' Arcadian king list, *BSA* 63, 1968, 287-292.
- Roy 1972 J. Roy, Clitor and Orchomenus, *CIQ* 22, 1972, 78-80.
- Roy 1987 J. Roy, Pausanias VIII.5.2-3 and VIII.53.7: Laodice descendant of Agapenor; Tegea and Cyprus, *AntCl* 56, 1987, 192-200.
- Roy 1996 J. Roy, "Polis and tribe in classical Arkadia" στο Hansen – Raaflaub 1996, 107-112.
- Roy 1997 J. Roy, "The perioikoi of Elis" στο Hansen 1997, 282-320.
- Roy 1999 J. Roy, "Les cites d'Élide" στο J. Renard (εκδ.), *Le Péloponnèse. Archéologie et histoire* (1999) 151-176.
- Roy 2000 J. Roy, "The frontier between Arkadia and Elis in classical antiquity" στο P. Flensted-Jensen – T. H. Nielsen – L. Rubinstein (εκδ.), *Polis and politics. Studies in ancient Greek History presented to Mogens Hermann Hansen on his sixtieth birthday* (2000) 133-156.
- Roy 2002α J. Roy, "The pattern of settlement in Pisatis. The 'eight poleis'" στο Nielsen 2002α, 229-247.
- Roy 2002β J. Roy, "The synoikism of Elis" στο Nielsen 2002α, 249-264.
- Roy 2005 J. Roy, "Synoikizing Megalopolis: the scope of the synoikism and

- the interests of local Arkadian communities” στο Østby 2005α, 261-270.
- Roy 2007 J. Roy, “The urban layout of Megalopolis in its civic and confederate context” στο R. Westgate – N. Fisher – J. Whitley (εκδ.), *Building communities: house, settlement and society in the Aegean and beyond* (2007) 289-295.
- Ruggeri 2004 C. Ruggeri, *Gli stati intorno a Olimpia. Storia e costituzione dell’Elide e degli stati formati dai perieci elei (400-362 a.C.)* (2004).
- Rupp 1975 D. Rupp, *Greek altars of the Northeastern Peloponnese c. 750/725 B.C. to c. 300/275 B.C.*, Ph.D. Bryn Mawr College 1974.
- Sachs 2006 G. Sachs, *Die Siedlungsgeschichte der Messenier: vom Beginn der geometrischen bis zum Ende der hellenistischen Epoche* (2006).
- Sakellariou 1991 M. B. Sakellariou, “Le peuplement de l’Achaïe à la fin de l’Age du Bronze et le début de l’Age du Fer” στο Ριζάκης 1991, 13-18.
- Sakellariou – Faraklas 1971 M. Sakellariou – N. Faraklas, *Corinthia – Cleonaea* (1971).
- Salowey 1994 C. A. Salowey, “Herakles and the waterworks: Mycenaean dams, Classical fountains, Roman aqueducts” στο Sheedy 1994, 77-94.
- Salowey 1995 C. A. Salowey, *The Peloponnesian Herakles: cult and labors* (1995).
- Sanders 2009 G. D. R. Sanders, “Platanistas, the Course and Carneus: their places in the topography of Sparta” στο W. G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis, *Sparta and Laconia: from prehistory to pre-modern* (2009) 195-203.
- Sanders 2010 G. D. R. Sanders, “The Sacred Spring: landscape and traditions” στο S. J. Friesen – D. N. Schowalter – J. C. Walters (εκδ.), *Corinth in context: Comparative studies on religion and society* (2010) 365-390.
- Schachter 1981 A. Schachter, *Cults of Boiotia. 1. Acheloos to Hera* (1981).
- Schattner 1990 T. G. Schattner, *Griechische Hausmodelle. Untersuchungen zur frühgriechischen Architektur. AM Beih. 15* (1990).
- Scheer 2000 T. S. Scheer, *Die Gottheit und ihr Bild. Untersuchungen zur Funktion griechischer Kultbilder in Religion und Politik* (2000).
- Scheibler 1994 I. Scheibler, *Griechische Malerei der Antike* (1994).
- Schiering 1988 W. Schiering, “Gewandmatrizen aus der Werkstatt des Phidias in Olympia. Bisherige Ergebnisse, Beobachtungen und Folgerungen” στο Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, τ.Γ’ (1988) 234-238.
- Schiering 1991 W. Schiering, *Die Werkstatt des Phidias in Olympia. 2. Werkstattfunde. Olympische Forschungen 18* (1991).
- Schlesinger 1931 A. C. Schlesinger, *Associated divinities in Greek temples*, AJA 35, 1931, 161-169.

- Schmitt 1977 P. Schmitt, Athéna Apatouria et la ceinture: les aspects féminins des Apatouries à Athènes, *AnnEconSocCiv* 32, 1977, 1059-1073.
- Schwertfeger 1973 T. Schwertfeger, Bemerkungen zu einer Inschrift aus Alipheira in Arkadien, *Chiron* 3, 1973, 85-93.
- Scoufopoulos-Stavrolakes 1985 N. Scoufopoulos-Stavrolakes, "Ancient Gythion, the port of Sparta: history and survey of the submerged remnants" στο A. Raban (εκδ.), *Harbour Archaeology* (1985) 49-62.
- Scranton 1951 R. L. Scranton, Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic temple. *Corinth* I,iii (1951).
- Sergent 1978 B. Sergent, La situation politique de la Messénie du sud-est à l'époque mycénienne, *RA* 1978, 3-26.
- Serghidou 2001 A. Serghidou, "Athena Salpinx and the ethics of music" στο Deacy – Villing 2001, 57-74.
- Sheedy 1994 K. A. Sheedy (εκδ.), *Archaeology in the Peloponnese. New excavations and research* (1994).
- Sherk 1990 R. K. Sherk, The eponymous officials of Greek cities. Mainland Greece and the adjacent islands, *ZPE* 84, 1990, 231-295.
- Sherwood 1999 K. D. Sherwood, Corinthian products at Arcadian Stymphalos: a preliminary report on the votive terracottas from the acropolis temple, *AJA* 103, 1999, 310.
- Shingley 1997 G. Shingley, "The Other Lakedaimonians: The dependent perioikic poleis of Laconia and Messenia" στο Hansen 1997, 189-281.
- Shingley 2000 G. Shingley, The extent of Spartan territory in the Late Classical and Hellenistic periods, *BSA* 95, 2000, 367-390.
- Shingley 2008 G. Shingley, "Pseudo-Skylax on the Peloponnese" στο C. Gallou – M. Georgiadis – G. M. Muskett (εκδ.), *Dioskouroi: studies presented to W. G. Cavanagh and C. B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean archaeology* (2008) 281-291.
- Siewert 1977 P. Siewert, The ephebic oath in fifth-century Athens, *JHS* 97, 1977, 102-111.
- Siewert 1987 P. Siewert, Die neue Bürgerrechtsverleihung der Triphylier aus Masi bei Olympia, *Tyche* 2, 1987, 275-277.
- Siewert 1991 P. Siewert, "Die Inschriften der Landschaft Eleia ohne Olympia" στο Ριζάκης 1991, 105-107.
- Simon 1986 C. G. Simon, *The Archaic votive offerings and cults of Ionia* (1986).
- Sinn 1978 U. Sinn, Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra. I. Elische Lekythen, *AM* 93, 1978, 45-82.
- Sinn 1981 U. Sinn, Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra, *AM* 96, 1981, 25-71.
- Sinn 1988 U. Sinn, "Der Kult der Aphaia auf Aegina" στο Hägg – Marinatos – Nordquist 1988, 149-159.

- Sinn 1996 U. Sinn, "The influence of Greek sanctuaries on the consolidation of economic power" στο P. Hellström – B. Alroth (εκδ.), Religion and power in the ancient Greek world (1996) 67-74.
- Sokolowski 1969 F. Sokolowski, Lois sacrées de cités grecques (1969).
- Spawforth 1984 A. J. S. Spawforth, Notes on the third century A.D. in Spartan epigraphy, BSA 79, 1984, 263-288.
- Spawforth 1992 A. J. S. Spawforth, "Spartan cults under the Roman empire: some notes" στο Motyka Sanders 1992, 227-238.
- Sperling 1942 J. Sperling, Explorations in Elis, 1939, AJA 1942, 77-89.
- Sporn 2002 K. Sporn, Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit (2002).
- Stangl 1999 G. Stangl, "Zur Hydrographie der Becken von Pheneos und Lousoi" στο Tausend 1999α, 28-35.
- Stein 1890 H. K. Stein, Topographie des alten Sparta, nebst Bemerkungen über einige lakedaimonische Gottheiten (1890).
- Stewart 1977 A. Stewart, Skopas of Paros (1977).
- Stewart 1982 A. Stewart, Skopas in Malibu: The head of Achilles from Tegea and other sculptures by Skopas in the J. Paul Getty (1982).
- Stewart 1990 A. Stewart, Greek sculpture. An exploration (1990).
- Stibbe 1989 C. M. Stibbe, Beobachtungen zur Topographie des antiken Sparta, BABesch 64, 1989, 61-99.
- Stibbe 1994 C. M. Stibbe, Between Babyka and Knakion. Three addenda, BABesch 69, 1994, 63-102.
- Stibbe 1996α C. M. Stibbe, Das andere Sparta (1996).
- Stibbe 1996β C. M. Stibbe, Noch einmal die "Dame de Vix", Boreas 19, 1996, 115-123.
- Stibbe 2000α C. M. Stibbe, Gitiadas und der Krater von Vix, BABesch 75, 2000, 65-114.
- Stibbe 2000β C. M. Stibbe, The sons of Hephaistos. Aspects of the Archaic Greek bronze industry (2000).
- Stiglitz 1967 R. Stiglitz, Die großen Göttinnen Arkadiens. Der Kultname ΜΕΓΑΛΑΙ ΘΕΑΙ und seine Grundlagen (1967).
- Stone 2007 P. Stone, Ritual dining, drinking, and dedication at Stymphalos. A case study in the influence of "popular" culture on religion, M.A. University of Cincinnati 2007 [<http://etd.ohiolink.edu/send-pdf.cgi/STONE%20PETER%20J.pdf?ucin1172850651>].
- Strocka 2004 Künstlerlexikon (2004) 210-236 λ. Pheidias (I) [V. M. Strocka].
- Stroud – Stroud 1995 H. C. Stroud – R. S. Stroud, The Empress Julia Domna at Epidauros Limera, ZPE 105, 1995, 85-88.
- Sturgeon 2003 M. C. Sturgeon, "Sculpture at Corinth, 1896-1996" στο Williams – Bookidis 2003, 351-368.
- Sturgeon 2006 M. C. Sturgeon, New sculpture from the acropolis at Stymphalos,

- Greece, AIA Meeting 2006, AJA 110, 2006
- Svenson-Evers 1996 H. Svenson-Evers, Die griechischen Architekten archaischer und klassischer Zeit (1996).
- Tarditi 2005 C. Tarditi, "The sanctuary of Athena Alea at Tegea: recent excavations in the Northern Area. Results and problems" στο Østby 2005α, 197-207.
- Tausend 1992 K. Tausend, Amphiktyonie und Symmachie: Formen zwischenstaatlicher Beziehungen im archaischen Griechenland (1992).
- Tausend 1993 K. Tausend, Zur Bedeutung von Lousoi in archaischer Zeit, ÖJh 63, 1993, 13-26.
- Tausend 1999α K. Tausend (εκδ.), Pheneos und Lousoi. Untersuchungen und Topographie Nordostarkadiens (1999).
- Tausend 1999β S. Tausend, "Sportstätten und Agone in Lousoi und Pheneos" στο Tausend 1999α, 370-379.
- Tausend 1999γ K. Tausend, "Heiligtümer und Kulte Nordostarkadiens" στο Tausend 1999α, 343-362.
- Tausend 1999δ K. Tausend, "Die wirtschaftlichen Grundlagen der Becken von Lousoi und Pheneos" στο Tausend 1999α, 363-369.
- Te Riele 1966 G.-J. Te Riele, Inscriptions de Pavlitsa, BCH 90, 1966, 248-273.
- Te Riele 1967 G.-J. Te Riele, Le grand apaisement d'Alipheira, RA 1967, 209-224.
- Themelis 1994 P. Themelis, "Damophon of Messene: new evidence" στο Sheedy 1994, 1-37.
- Themelis 1996 P. Themelis, "Damophon" στο Palagia – Pollitt 1996, 154-185.
- Themelis 1998 P. Themelis, "The sanctuary of Demeter and the Dioscouri at Messene" στο Hägg 1998, 157-186.
- Thiersch 1913 H. Thiersch, Zum Problem des Tegeatempels, Jdl 28, 1913, 266-272.
- Thromas 2008 L. Thromas, "Athéna à Sparte aux époques hellénistique et impériale" στο C. Grandjean (εκδ.), Le Péloponnèse d'Épaminondas à Hadrien (2008) 317-333.
- Thür 1998 G. Thür, IPark 8: "Gottesurteil" oder "Amnestiedekret"? (Nochmals zu IG V 2,262), Dike 1, 1998, 117-130.
- Thür 2001 G. Thür, "Neues über eine alte Inschrift (IPark 8, IG V2, 262; Mantinea um 460 v. Chr.)" στο Mitsopoulos-Leon 2001α, 207-212.
- Thür 2002 G. Thür, "Two 'curses' from Mantinea (IPark 8, IG V 2, 262), prayers for justice and oaths" στο D. Cohen – E. Müller - Luckner (εκδ.), Demokratie, Recht und soziale Kontrolle im klassischen Athen (2002) 109-114.
- Tod 1905 M. N. Tod, Notes and inscriptions from south-western Messenia, JHS 25, 1905, 32-55.

- Tomlinson 1972 R. A. Tomlinson, Argos and the Argolid. From the end of the Bronze Age to the Roman occupation (1972).
- Tomlinson 1976 R. A. Tomlinson, Greek sanctuaries (1976).
- Torelli 2001 M. Torelli, "Pausania a Corintho. Un intellettuale greco del secondo secolo e la propaganda imperiale romana" στο D. Knoepfler – M. Piérart (εκδ.), Éditer, traduire, commenter Pausanias en l' an 2000 (2001) 135-184.
- Tölle-Kastenbein 1980 R. Tölle-Kastenbein, Frühklassische Peplosfiguren: Originale (1980).
- Trianti 1984 I. Trianti, Hausmodelle aus Mazi, AM 99, 1984, 113-119.
- Trummer 1993 R. Trummer, Zwei Kolossalköpfe aus Aigeira, AntPl 22 (1993) 141-155.
- Trumpf 1960 J. Trumpf, Kydonische Äpfel, Hermes 88, 1960, 14-22.
- Trümpy 1997 C. Trümpy, Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen (1997).
- Tsiolis 2001 V. Tsiolis, Espacios públicos y funciones urbanas de la ciudad de Mantinea, Universidad Complutense de Madrid 2001 [<http://eprints.ucm.es/tesis/ghi/ucm-t25125.pdf>].
- Tsiolis 2002 V. Tsiolis, Damofón, Sosígenes y la introducción de los Misterios Eleusinos en Megalópolis, Eutopia n.s. 2.1, 2002, 7-32.
- Valmin 1929 M. N. Valmin, Inscriptions de la Messénie (1929).
- Valmin 1930 M. N. Valmin, Études topographiques sur la Messénie ancienne (1930).
- van Effenterre – Ruzé 1994I-II H. van Effenterre – F. Ruzé, Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec (1994).
- Vatin 1981 C. Vatin, Monuments votifs de Delphes, BCH 105, 1981, 429-459.
- Vierck 2000 S. Vierck, Die Aigis. Zu Typologie und Ikonographie eines mythischen Gegenstandes, Diss. Münster 2000.
- Villing 1997 A. C. Villing, "Aspects of Athena in the Greek polis: Sparta and Corinth" στο A. B. Lloyd (εκδ.), What is a God? Studies in the nature of Greek divinity (1997) 81-100.
- Villing 1998 A. Villing, "Athena as Ergane and Promachos. The iconography of Athena in archaic east Greece" στο N. Fisher – H. van Wees (εκδ.), Archaic Greece. New approaches and new evidence (1998) 147-168.
- Villing 2002 A. Villing, For whom did the bell toll in ancient Greece? Archaic and classical Greek bells at Sparta and beyond, BSA 97, 2002, 223-295.
- Vincent 2003 J. - C. Vincent, Le xoanon chez Pausanias: littératures et réalités culturelles, DialHistAnc 29, 2003, 31-75.
- Vischer 1857 W. Vischer, Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland (1857).

- Visser 1997 E. Visser, Homers Katalog der Schiffe (1997).
- Viviers 1992 D. Viviers, Recherches sur les ateliers de sculpteurs et la cite d'Athènes à l'époque archaïque. Endoios, Philergos, Aristokles (1992).
- Vollgraff 1907 W. Vollgraff, Fouilles d'Argos, BCH 31, 1907, 139-184.
- Vollgraff 1910 W. Vollgraff, Inscriptions d'Argos, BCH 34, 1910, 330-354.
- Vollgraff 1928 G. Vollgraff, Arx Argorum, Mnemosyne 56, 1928, 315-328.
- Vollgraff 1929 G. Vollgraff, Inscriptio in arce Argorum reperta, Mnemosyne 57, 1929, 206-234.
- Vollgraff 1934 W. Vollgraff, Une offrande à Enyalios, BCH 58, 1934, 138-156.
- Vollgraff 1956 W. Vollgraff, Le sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos (1956).
- Vollgraff 1959 W. Vollgraff, Observations sur les noms de trois phratries argiennes, BCH 83, 1959, 254-257.
- von Duhn 1878 F. von Duhn, Bericht über eine Reise in Achaia, AM 1878, 60-81.
- von Gaertringen – Lattermann 1911 F. H. von Gaertringen – H. Lattermann, Arkadische Forschungen (1911).
- von Premerstein 1909 A. von Premerstein, Die Urkunde eines arkadischen Synoikismos, AM 34, 1909, 237-268.
- Vorster 1983 C. Vorster, Griechische Kinderstatuen (1983).
- Voutiras 1998 E. Voutiras, Athéna dans les cités de Macédoine, Kernos 11, 1998, 111-129.
- Voutiras 1999 E. Voutiras, Opfer für Despoina. Zur Kultsatzung des Heiligtums von Lykosura IG V2, 514, Chiron 29, 1999, 233-249.
- Voyatzis 1985 M. E. Voyatzis, Arcadia and Cyprus: aspects of their interrelationship between the twelfth and eighth centuries B.C., Report of the Department of Antiquities of Cyprus, 1985, 155-163.
- Voyatzis 1990 M. E. Voyatzis, The early sanctuary of Athena Alea at Tegea and other Archaic sanctuaries in Arcadia (1990).
- Voyatzis 1992α M. Voyatzis, Current fieldwork at the sanctuary of Athena Alea at Tegea, Archaeological News 17, 1992, 19-25.
- Voyatzis 1992β M. Voyatzis, Votive riders seated side-saddle at early Greek sanctuaries, BSA 87, 1992, 259-279.
- Voyatzis 1995 M. Voyatzis, "Geometric Arcadia" στο A. Peatfield – C. Morris (εκδ.), Klados. Essays in honour of J. N. Coldstream (1995) 271-283.
- Voyatzis 1997 M. E. Voyatzis, Illuminating the Dark Age: an examination of the Early Iron Age pottery from Tegea, AJA 101, 1997, 349-350.
- Voyatzis 1998 M. Voyatzis, "From Athena to Zeus: an A-Z guide to the origins of Greek goddesses" στο L. Goodison (εκδ.), Ancient goddesses. The myths and the evidence (1998) 133-147.
- Voyatzis 1999 M. E. Voyatzis, "The role of temple building in consolidating

- Arkadian communities” στο Nielsen – Roy 1999, 130-168.
- Voyatzis 2002 M. E. Voyatzis, “An analysis of votive types recently found at Tegea” στο Hägg 2002, 159-168.
- Voyatzis 2004 M. E. Voyatzis, “The cult of Athena Alea at Tegea and its transformation over time” στο M. Wedde (εκδ.), *Celebrations. Sanctuaries and vestiges of cult activity* (2004) 187-206.
- Voyatzis 2005 M. E. Voyatzis, “Pottery at the crossroads: ceramic trends in southeast Arcadia” στο Østby 2005α, 467-482.
- Voyatzis – Østby 1991 M. Voyatzis – E. Østby, The 1990 excavations at the Athena Alea sanctuary at Tegea, *AJA* 95, 1991, 303.
- Voyatzis – Østby 1992 M. Voyatzis – E. Østby, The 1991 season at the sanctuary of Athena Alea at Tegea, *AJA* 96, 1992, 346.
- Voyatzis – Østby 1993 M. Voyatzis – E. Østby, Current fieldwork at the sanctuary of Athena Alea at Tegea, *AJA* 97, 1993, 346-347.
- Voyatzis – Østby 1994 M. Voyatzis – E. Østby, The 1993 season at the sanctuary of Athena Alea at Tegea, *AJA* 98, 1994, 313.
- Voyatzis – Østby 1995 M. E. Voyatzis – E. Østby, The 1994 excavations at the temple of Athena Alea at Tegea, *AJA* 99, 1995, 340.
- Wace 1906-07 J. B. Wace, Excavations at Sparta, 1907. The city wall, *BSA* 13, 1906-07, 5-16.
- Wace – Hasluck 1904-05 A. J. Wace – F. W. Hasluck, Laconia, II. Geraki, *BSA* 11, 1904-05, 91-112.
- Wace – Hasluck 1907-08 A. J. B. Wace – F. W. Hasluck, Laconia. II. Topography. South-Eastern Laconia, *BSA* 14, 1907-08, 161-182.
- Wagstaff 1991 J. M. Wagstaff, Further observations on the location of Grand Magne, *Dumbarton Oaks Papers* 45, 1991, 141-148.
- Walbank 1986 M. B. Walbank, Athens and Stymphalos: IG II2,144+, *Hesperia* 55, 1986, 319-354.
- Walbank 2000 F. W. Walbank, “Hellenes and Achaians: ‘Greek nationality’ revisited” στο P. Flensted-Jensen (εκδ.), *Further studies in the ancient Greek polis. Papers from the Copenhagen Polis Centre* 5 (2000) 19-33.
- Warren 1989 J. Warren, “The 1980 Kato Klitoria hoard” στο G. Le Rider κ.ά. (εκδ.), *Numismatic studies in memory of C. M. Kraay and O. Mørkholm* (1989) 291-300.
- Warren 2007 J. A. Warren, *The bronze coinage of the Achaian Koinon. The currency of a federal idea* (2007).
- Waterhouse – Hope Simpson 1961 H. Waterhouse – R. Hope Simpson, *Prehistoric Laconia: Part II*, *BSA* 56, 1961, 114-175.
- Waywell 1971 G. B. Waywell, Athena Mattei, *BSA* 66, 1971, 373-382.
- Waywell 1993 G. B. Waywell, “The Ada, Zeus and Idrieus relief from Tegea in the British Museum” στο Palagia – Coulson 1993, 79-86.

- Waywell 1999 G. Waywell, Sparta and its topography, BICS 43, 1999, 1-26.
- Weber 1993 M. Weber, Zur Überlieferung der Goldelfeinbeinstatue des Phidias im Parthenon, Jdl 108, 1993, 83-122.
- Welter 1941 G. Welter, Troizen und Kalaureia (1941).
- Weniger 1909 L. Weniger, Die monatliche Opferung in Olympia I. Die Opferordnung, Klio 9, 1909, 291-303.
- Weniger 1915 L. Weniger, Die monatliche Opferung in Olympia II. Die Prozeßion, Klio 14, 1915, 398-446.
- Weniger 1920 L. Weniger, Die monatliche Opferung in Olympia III. Die heilige Handlung, Klio 16, 1920, 1-39.
- Whibley 1909 L. Whibley, The bronze trumpeter at Sparta and the earthquake of 464 B.C., Classical Quarterly 3, 1909, 60-62.
- Wide 1893 S. Wide, Lakonische Kulte (1893).
- Will 1955 E. Will, Korinthiaka. Recherches sur l'histoire et la civilisation de Corinthe des origines aux guerres médiques (1955).
- Williams 1965 R. T. Williams, The confederate coinage of the Arcadians in the fifth century B.C. (1965).
- Williams 1970 R. T. Williams, The archaic coinage of Arcadian Heraea, American Numismatic Society. Museum notes 16, 1970, 1-12.
- Williams 1978 C. K. Williams II, Pre-Roman cults in the area of the forum in ancient Corinth (1978).
- Williams 1983 H. Williams, Stymphalos: a planned city of ancient Arcadia, EMC 27, 1983, 194-205.
- Williams 1984 H. Williams, Investigations at Mytilene and Stymphalos, 1983, EMC 28, 1984, 169-186.
- Williams 1985 H. Williams, Investigations at Stymphalos, 1984, EMC 29, 1985, 215-225.
- Williams 1988 H. Williams, "Stymphalos. A planned city of classical Arcadia" στο Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας (1988) 231-234.
- Williams 1996 H. Williams, Excavations at Stymphalos, 1995, EMC 40, 1996, 75-99.
- Williams 2005 H. Williams, "The exploration of ancient Stymphalos, 1982-2002" στο Østby 2005α, 397-413.
- Williams κ.ά. 1997 H. Williams – G. Schaus – S.-M. Cronkite-Price – B. Gourley – H. Lutomsky, Excavations at ancient Stymphalos, 1996, EMC 41, 1997, 23-75.
- Williams κ.ά. 1998 H. Williams – G. Schaus – S.-M. Cronkite-Price – B. Gourley – C. Hagerman, Excavations at ancient Stymphalos, 1997, EMC 42, 1998, 261-321.
- Williams κ.ά. 2002 H. Williams – G. Schaus – B. Gourley – S.-M. Cronkite-Price – K. D. Sherwood – Y. Lolos, Excavations at ancient Stymphalos, 1999-

- 2002, *Mouseion* 2, 2002, 135-187.
- Williams – Bookidis 2003 C. K. Williams II – N. Bookidis (εκδ.), *Corinth, the centenary 1896-1996. Corinth XX* (2003).
- Williams – Cronkite-Price 1995 H. Williams – S.-M. Cronkite-Price, *Excavations at Stymphalos, 1994*, *EMC* 39, 1995, 1-22.
- Williams – Gourley 2005 H. Williams – B. Gourley, *The fortifications of Stymphalos*, *Mouseion* 5, 2005, 213-260.
- Williams – Schaus 2001 H. Williams – G. P. Schaus, "The sanctuary of Athena at ancient Stymphalos" στο Deacy – Villing 2001, 75-94.
- Winter 1971 F. E. Winter, *Greek fortifications* (1971).
- Winter 1982 F. E. Winter, *Tradition and innovation in Doric design IV: The fourth century*, *AJA* 86, 1982, 387-400.
- Winter 1987 F. E. Winter, *Arcadian notes, I. Identification of the agora buildings at Orchomenos and Mantinea*, *EMC* 31, 1987, 235-246.
- Winter 1989 F. E. Winter, *Arcadian notes, II. The walls of Mantinea, Orchomenos and Kleitor*, *EMC* 33, 1989, 189-200.
- Winter 1990 N. A. Winter, *Defining regional styles in Archaic Greek architectural terracottas*, *Hesperia* 59, 1990, 13-32.
- Winter 1991 F. E. Winter, *Early Doric temples in Arkadia*, *EMC* 35, 1991, 193-220.
- Winter 1993 N. A. Winter, *Greek architectural terracottas: from the prehistoric to the end of the Archaic period* (1993).
- Winter 2005 F. E. Winter, "Arkadian temple-designs" στο Østby 2005α, 483-490.
- Woodward 1906-07 A. M. Woodward, *Laconia II. Topography. Taenarum and Southern Maina*, *BSA* 13, 1906-07, 238-267.
- Woodward 1907-08 A. M. Woodward, *Excavations at Sparta, 1908. 5. The Inscriptions*, *BSA* 14, 1907-08, 74-141.
- Woodward 1923-25 A. M. Woodward – M. B. Hobling, *Excavations at Sparta, 1924-25. 4. The acropolis: 2. The finds*, *BSA* 26, 1923-25, 253-276.
- Woodward 1926-27 A. M. Woodward, *Excavations at Sparta. 3. The acropolis, 1926-27*, *BSA* 28, 1926-27, 37-48.
- Woodward 1927-28 J. M. Woodward, *Excavations at Sparta, 1924—28: 3. Terracottas, plastic vases, reliefs (from the acropolis, 1907-08 and 1924-27)*, *BSA* 29, 1927-28, 75-107.
- Woodward – Hobling 1923-25 A. M. Woodward – M. B. Hobling, *Excavations at Sparta, 1924-25. 4. The acropolis: 1. The site*, *BSA* 26, 1923-25, 240-252.
- Woysch-Méautis 2000 D. Woysch-Méautis, *Prasiai ou la topographie de la côte est du Péloponnèse*, *Πελοποννησιακά* 25, 2000, 149-192.
- Wright 1982 J. C. Wright, *The Old Temple Terrace at the Argive Heraeum and the early cult of Hera in the Argolid*, *JHS* 102, 1982, 186-201.
- Yalouris 1950 N. Yalouris, *Athena als Herrin der Pferde. Archäologische*

- Untersuchungen zu Pindars dreizehnter Olympie, Mus. Helv. 1950, 19-102.
- Yalouris 1979 N. Yalouris, "Problems relating to the temple of Apollo Epikourios at Bassai" στο J. N. Coldstream – M. A. R. Colledge (εκδ.), Greece and Italy in the classical world. Acta of the 11th International Congress of Classical Archaeology (1979) 89-104.
- Yalouris 2002 N. Yalouris, "Elis, die Wiege der Olympischen Spiele, im Lichte neuer Ausgrabungsergebnisse" στο Kyrieleis 2002, 347-357.
- Young 1963 J. H. Young, A migrant city in the Peloponnesus, Expedition 5, 1963, 2-11.
- Young 2001 A. Young, The jewelry from the sanctuary of "Athena", Stymphalos: preliminary findings, Mouseion 1, 2001, 111-126.
- Young 2006 A. Young, "Gold and gilded jewelry from the «Athena» sanctuary, Stymphalos" στο G. Nicolini (εκδ.), Les ors des mondes grec et "barbare" (2006) 129-138.
- Zellweger 1973 S. Zellweger, Ein frühes Palladion, AntK 16, 1973, 139-142.
- Zunino 1997 M. L. Zunino, Hiera Messeniaka: la storia religiosa della Messenia dall'età micenea all'età ellenistica (1997).
-
- Αλεξοπούλου 1999-01 Γ. Ζ. Αλεξοπούλου, Η αρκαδική Ψωφίς, AAA 32-34, 1999-01, 161-174.
- Αλεξοπούλου 2005 Γ. Ζ. Αλεξοπούλου, "Νεότερα στοιχεία για την τοπογραφία της βορειοδυτικής Αρκαδίας" στο Østby 2005α, 285-306.
- Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1991 Ο. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, "Προϊστορικά από την Τριταία" στο Ριζάκης 1991, 45-50.
- Αραπογιάννη 1996 Ξ. Αραπογιάννη, Ανασκαφή στη Φιγάλεια, ΠΑΕ 1996, 129-137.
- Αραπογιάννη 1997 Ξ. Αραπογιάννη, Ανασκαφή στη Φιγάλεια, ΠΑΕ 1997, 115-120.
- Αραπογιάννη 1998 Ξ. Αραπογιάννη, Ανασκαφή στη Φιγάλεια, ΠΑΕ 1998, 127-128.
- Αραπογιάννη 1999 Ξ. Αραπογιάννη, Αναθηματική επιγραφή από το Πρασιδάκι Ηλείας, Ηόρος 13, 1999, 167-172.
- Αραπογιάννη 2001 Ξ. Αραπογιάννη, "Ανασκαφές στη Φιγάλεια" στο Mitsoroulos-Leon 2001α, 299-305.
- Αραπογιάννη 2004 Ξ. Αραπογιάννη, Ο ναός των «Περιβολίων» Φιγαλείας, ΑΕ 143, 2004, 41-51.
- Αραπογιάννη 2006 Ξ. Αραπογιάννη, "Το έργο της Ζ' ΕΠΚΑ κατά το 1995 στην Ηλεία και τη Μεσσηνία" στο Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος (2006).
- Βερδελής κ.ά. 1975 Ν. Βερδελής – Μ. Jameson – Ι. Παπαχριστοδούλου, Αρχαϊκάί επιγραφαί εκ Τίρυνθος, ΑΕ 1975, 150-203.
- Γιαλούρης 1954 Ν. Γιαλούρης, Ανασκαφή εν Αιγίω, ΠΑΕ 1954, 287-290.

- Γιαλούρης 1960 Ν. Γιαλούρης, Ανασκαφή ναού Σκιλλουντίας Αθηνάς, Μαζίου Σκιλλουντίας, ΠΑΕ 1960, 174-176.
- Γιαλούρης 1971 Ν. Γιαλούρης, Κλασικός ναός εις περιοχήν Λεπρεού, ΑΑΑ 4, 1971, 245-251.
- Γιαλούρης 1973 Ν. Γιαλούρης, Οδηγός αρχαιοτήτων αρχαίας Τριφυλίας (νυν Ολυμπίας), Ολυμπιακά Χρονικά 4, 1973, 149-182.
- Γιαλούρης 1996 Ν. Γιαλούρης, Αρχαία Ήλιδα. Το λίκνο των Ολυμπιακών αγώνων (1996).
- Γιαννακόπουλος 1966 Π. Ε. Γιαννακόπουλος, Το Γύθειον (1966).
- Δεληβορριάς 1968 Α. Δεληβορριάς, Τεγέα. Σκόπα ποίημα, ΑΑΑ 1, 1968, 117-119.
- Δεληβορριάς 1969 Α. Δεληβορριάς, Μουσείον Τεγέας, ΑΔ 24, 1969, 130.
- Δεσπίνης 1975 Γ. Δεσπίνης, Ακρόλιθα (1975).
- Ευαγγελίδης 2007 Β. Ευαγγελίδης, Οι αγορές των ελληνικών πόλεων από τη ρωμαϊκή κατάκτηση ως τον 3ο αι. μ.Χ., Διδ. διατρ. Α.Π.Θ. 2007.
- Ζαββού 1996-97 Ε. Ζαββού, "Η χώρα της Επιδαύρου Λιμηράς" στο Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Β' (1996-97) 497-505.
- Θέμελης 1968 Π. Θέμελης, Σκιλλούς, ΑΔ 23, 1968, Α', 284-292.
- Θέμελης 1970 Π. Θέμελης, Αρχαϊκή επιγραφή εκ του ιερού του Ποσειδώνος εις Ακοβίτικα, ΑΔ 1970, Α', 109-125.
- Θέμελης 1993 Π. Θέμελης, "Ο Δαμοφών και η δραστηριότητά του στην Αρκαδία" στο Palagia – Coulson 1993, 99-109.
- Θέμελης 1999 Π. Γ. Θέμελης, Αρχαία Μεσσήνη (1999).
- Θωμόπουλος 1950 Σ. Ν. Θωμόπουλος, Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821 (1950²).
- Καράγιωργα 1971 Θ. Καράγιωργα, Τυχαία ευρήματα, περισυλλογή και επισήμανσις αρχαίων, ΑΔ 26, 1971, 146.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988 Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, "Μία πελοποννησιακή Αθηνά Πολιούχος" στο Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, τ. Γ' (1988) 132-140.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1992-93 Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, "Η μαντινική Πτόλις" στο Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Β' (1992-93) 97-111.
- Καρδαρά 1979 Χ. Καρδαρά, Οι Λακεδαιμόνιοι: πολιτική, κοινωνική, πολιτειακή και θρησκευτική ιστορία της αρχαίας Σπάρτης (1979).
- Καρδαρά 1988 Χ. Καρδαρά, Αφροδίτη Ερυκίνη. Ιερόν και μαντεῖον εις την ΒΔ Αρκαδίαν (1988).
- Κατσωνοπούλου 1998 Ν. Κατσωνοπούλου, "Τοπογραφικά της Αιγιαλείας" στο Κατσωνοπούλου κ.ά. 1998, 31-66.
- Κατσωνοπούλου 2003 Ν. Κατσωνοπούλου, "Παρατηρήσεις στη λατρεία του Ποσειδώνος στην Τροιζηνία" στο Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 117-126.
- Κατσωνοπούλου κ.ά. 1998 Ν. Κατσωνοπούλου – S. Soter – D. Schilardi (εκδ.), Αρχαία Ελική

	και Αιγιαλεία (1998).
Κοκκορού-Αλευρά 1993	Γ. Κοκκορού-Αλευρά, "Τμήμα κούρου από το Τουρκολέκα Μεγαλοπολέως" στο Palagia – Coulson 1993, 13-24.
Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003	Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (εκδ.), Αργοσαρωνικός. Πρακτικά 1 ^{ου} διεθνούς συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, τ. Β' (2003).
Κουρίνου 2000	Ε. Κουρίνου, Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της Σπάρτης (2000).
Κουρίνου-Πίκουλα 1992-98	Ε. Κουρίνου-Πίκουλα, Μνάμα γεροντείας, Ηόρος 10-12, 1992-98, 259-276.
Κουρίνου – Πίκουλας 1989	Ε. Κουρίνου – Γ. Α. Πίκουλας, Επιγραφή από τον Ασωπό (Πλύτρα) Λακωνίας, Ηόρος 7, 1989, 125 κ.ε.
Κουρουνιώτης 1906	Κ. Κουρουνιώτης, Αι εν Λυκοσούρα εργασίαι, ΠΑΕ 1906, 120-123.
Κουρουνιώτης 1912	Κ. Κουρουνιώτης, Το εν Λυκοσούρα μέγαρον της Δεσποίνης, ΑΕ 1912, 142-161.
Κουρουνιώτης 1927-28	Κ. Κουρουνιώτης, Το ιερόν του Απόλλωνος του Ζωστήρος, ΑΔ 11, 1927-28, 9-53.
Κρίτζας 2005	Χ. Κρίτζας, Οι χαλκοί ενεπίγραφοι πίνακες του Άργους, Αργειακή Γη 3, Δεκ. 2005, 13-26.
Κυπαρίσσης 1911	Ν. Κυπαρίσσης, Έκθεσις περί των εν Κυπαρισσία δοκιμαστικών ανασκαφών, ΠΑΕ 1911, 247-252
Λακάκη 1987	Μ. Λακάκη, Αρχαία Τριταία, ΑΔ 42, 1987, 160-163.
Λακάκη-Marchetti 2000	Μ. Λακάκη-Marchetti, "Σωστικές ανασκαφές στην Κάτω Αχαγιά" στο Ριζάκης 2000α, 113-121.
Λακάκη-Marchetti 2006	Μ. Λακάκη-Marchetti, "Συστηματικές ανασκαφές αρχαιολογικού χώρου Τριταίας" στο Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος (2006) 71-80.
Λεβέντη 1993	Ι. Λεβέντη, "Τα αγάλματα του Ασκληπιού και της Υγείας στο ναό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα" στο Palagia – Coulson 1993, 119-127.
Λεονάρδος 1896	Β. Λεονάρδος, Ανασκαφαί του εν Λυκοσούρα ιερού της Δεσποίνης, ΠΑΕ 1896, 93-126.
Μαζαράκης Αινιάν 2000	Α. Μαζαράκης Αινιάν, Όμηρος και αρχαιολογία (2000).
Μαρινάτος 1958	Σ. Μαρινάτος, Ανασκαφή Πύλου, ΠΑΕ 1958, 184-187
Μητσοπούλου-Leon 2001-02	Β. Μητσοπούλου-Leon, "Πήλινα ειδώλια από έναν αποθέτη στην αρχαία Ήλιδα" στο Πρακτικά του 9 ^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Β' (2001-02).
Μουστάκα 1988	Α. Μουστάκα, "Κεντρικό ακρωτήριο με παράσταση γιγαντομαχίας από την Ολυμπία" στο Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, τ. Γ' (1988) 194-199.
Μουστάκα 1989	Α. Μουστάκα, Λατρευτικός αποθέτης στις όχθες του Αλφειού, Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών (1989)

- 180-188.
- Μουστάκα 2002
Α. Μουστάκα, “Πρώιμα πήλινα παλλάδια” στο Δ. Δαμάσκος (εκδ.), Αρχαία ελληνική γλυπτική. Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη (2002) 17-29.
- Μουτζάλη 2004
Α. Γ. Μουτζάλη, “Μια υστεροβυζαντινή θέση στην ακρόπολη της αρκαδικής Ψωφίδος” στο Ι. Κακούρης – Σ. Χούλια – Τ. Αλμπάνη (εκδ.), Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη (2004) 159-167.
- Μουτσόπουλος – Δημητροκάλλης 1976-78
Ν. Κ. Μουτσόπουλος – Γ. Δημητροκάλλης, “Τα μεγαλιθικά μνημεία της Μάνης” στο Πρακτικά του Α’ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (1976-78) 135-169.
- Μπακαλάκης 1948
Γ. Μπακαλάκης, Ελληνικά τραπεζοφόρα (1948).
- Μπίμπη-Παπασπυροπούλου 1984
Α. Μπίμπη-Παπασπυροπούλου, “Κορώνη και Ασκληπιός στη Μεσσηνία” στο Πρακτικά Β’ Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (1984) 193-198.
- Μπόνιας 1998
Ζ. Μπόνιας, Ένα αγροτικό ιερό στις Αιγιές Λακωνίας (1998).
- Νακάσης 2004
Α. Νακάσης, Ο ναός της Αθηνάς Μακίστου (2004).
- Οικονομίδου 2003
Μ. Οικονομίδου, “Νομίσματα και θρησκευτική παράδοση της Τροιζήνας” στο Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 107-116.
- Οικονόμου 1931
Γ. Π. Οικονόμου, Ο εκ του Αργείου Ηραίου πήλινος οικίσκος κατά νέαν συμπλήρωσιν, ΑΕ 1931, 1-53.
- Ορλάνδος 1911
Α. Ορλάνδος, Η κρήνη της Λυκοσούρας, ΑΕ 1911, 200-206.
- Ορλάνδος 1927-28
Α. Ορλάνδος, Η κρήνη της Φιγαλείας, ΑΔ 11, 1927-28, 1-7.
- Ορλάνδος 1931
Α. Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφαί εν Πελλήνη, ΠΑΕ 1931, 73-82.
- Ορλάνδος 1932
Α. Κ. Ορλάνδος, Ανασκαφή Πελλήνης, ΠΑΕ 1932, 1-2, 62-63.
- Ορλάνδος 1955
Α. Κ. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, τ.1 (1955).
- Ορλάνδος 1958
Α. Κ. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, τ.2 (1958).
- Ορλάνδος 1967-68
Α. Κ. Ορλάνδος, Η αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της (1967-68).
- Παπαγεωργιάδου 1991
Χ. Παπαγεωργιάδου, “Η νομισματοκοπία της Colonia Patrensis: παρατηρήσεις στην εικονογραφία” στο Ριζάκης 1991, 205-209.
- Παπαθανασόπουλος 2000
Γ. Παπαθανασόπουλος – Θ. Παπαθανασόπουλος, Πύλος – Πυλία. Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο (2000).
- Παπακώστα 1991
Λ. Παπακώστα, “Παρατηρήσεις σχετικά με την τοπογραφία του αρχαίου Αιγίου” στο Ριζάκης 1991, 235-240.
- Παπανδρέου 1920
Γ. Παπανδρέου, Αρχαιολογικά και τοπογραφικά έρευναι εν τη επαρχία Καλαβρύτων, ΠΑΕ 1920, 95-146.
- Παπανικολάου 1996
Α. Ν. Παπανικολάου, Η αρχαία Αλίφειρα (1996).
- Παπαποστόλου 1990
Ι. Α. Παπαποστόλου, “Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα της κλασσικής και της πρώιμης ελληνιστικής πόλης

- των Πατρών” στο Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου, τ. Α’ (1990) 465-471.
- Παπαποστόλου 1991 Ι. Α. Παπαποστόλου, “Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαϊοκρατία” στο Ριζάκης 1991, 305-320.
- Παπαχατζής 1 Ν. Δ. Παπαχατζής, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, τ. 1. Βιβλίο 1. Αττικά (1974).
- Παπαχατζής 2 Ν. Δ. Παπαχατζής, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, τ. 2. Βιβλίο 2. και 3. Κορινθιακά και Λακωνικά (1976/1989).
- Παπαχατζής 3 Ν. Δ. Παπαχατζής, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, τ. 3. Βιβλία 4., 5. και 6. Μεσσηνιακά και Ηλιακά (1979/1994).
- Παπαχατζής 4 Ν. Δ. Παπαχατζής, Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, τ. 4. Βιβλίο 7 και 8. Αχαϊκά και Αρκαδικά (1980/1994).
- Πετριτάκη 1996 Μ. Πετριτάκη, Κλείτωρ. Μία πόλη της Αρκαδικής Αζανίας, Αρχαιολογία και Τέχνες 61, 1996, 81-88.
- Πετριτάκη 2001α Μ. Πετριτάκη, “Ο Κλείτωρ, ο Ακταίων και η Άρτεμις. Συσχετισμοί - αλληλεξαρτήσεις - προβληματισμοί” στο Α. Αλεξανδρή – Ι. Λεβέντη (εκδ.), Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου (2001) 255-270.
- Πετριτάκη 2001β Μ. Πετριτάκη, “Θέατρο Κλείτορος. Η αναδυόμενη εικόνα του μνημείου μέσα από τα πρώτα ανασκαφικά ευρήματα” στο Mitsopoulos-Leon 2001α, 117-124.
- Πετριτάκη 2005 Μ. Πετριτάκη, “Κλείτωρ. Η πόλη υπό το φως των ανασκαφών. Γενική θεώρηση ανασκαφικών δεδομένων” στο Østby 2005α, 351-362.
- Πετρονώτης 1973 Α. Πετρονώτης, Η Μεγάλη Πόλις της Αρκαδίας (1973).
- Πετρονώτης – Hadadt 1990 Α. Πετρονώτης – Ν. Hadadt, “Πάνω Παναγιά Νοτενά. Το καθολικό ενός ερειπωμένου μονυδρίου” στο Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου, τ. Α’ (1990) 477-493.
- Πετρόπουλος 1991 Μ. Πετρόπουλος, “Τοπογραφικά της χώρας των Πατρέων” στο Ριζάκης 1991, 249-258.
- Πετρόπουλος 2005 Μ. Πετρόπουλος, “Ερευνες για την αρχαία Ψωφίδα” στο Østby 2005α, 363-370.
- Πέτσας 1972 Φ. Πέτσας, Άγαλμα Αθηνάς και τάφος Πατρέως εν Πάτραις, AAA 5, 1972, 502-504.
- Πίκουλας 1981-82 Γ. Α. Πίκουλας, “Η αρκαδική Αζανία” στο Πρακτικά Β’ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Β’ (1981-82) 269-281.
- Πίκουλας 1983 Γ. Α. Πίκουλας, Αλίφειρα· το προάστειο της άκρας (Πολύβιος IV 78), Ηόρος 1, 1983, 45-55.
- Πίκουλας 1984 Γ. Α. Πίκουλας, Η Tabula Peutingeriana και η χερσόνησος του Μαλέα (Συμβολή πρώτη), Ηόρος 2, 1984, 175 κ.ε.
- Πίκουλας 1985-86 Γ. Α. Πίκουλας, “Συμβολή στην τεγεατική τοπογραφία (Πausανίας VIII 44.5,7)” στο Φύλιον δώρημα εις τον Τάσον Αθ. Γριτσόπουλον δια τα 50 χρόνια επιστημονικής του παρουσίας.

	Πελοποννησιακά τ. ΙΣΤ' (1985-86) 590-592.
Πίκουλας 1986	Γ. Α. Πίκουλας, Ο αρχαίος οικισμός της Δημητσάνας, <i>Ηόρος</i> 4, 1986, 99-123.
Πίκουλας 1988	Γ. Α. Πίκουλας, Η νότια μεγαλοπολιτική χώρα από τον 8 ^ο ως τον 4 ^ο αι. μ.Χ. (1988).
Πίκουλας 1990	Γ. Α. Πίκουλας, "Μαινάλιοι και Παρράσιοι. Πολιτική χειραγώγηση και χειραφέτηση" στο Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών. Τιμητικός τόμος εις Γεώργιον Μέρικαν (1990) 474-480.
Πίκουλας 1992-93	Γ. Α. Πίκουλας, "Το οδικό δίκτυο της κεντρικής Αρκαδίας" στο Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Β' (1992-93) 201-205.
Πίκουλας 1996-97	Γ. Α. Πίκουλας, "Οι «πυραμίδες» της Αργολίδας" στο Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Β' (1996-97) 43-50.
Πίκουλας 1999α	Γ. Α. Πίκουλας, Ο άνω ρους του Ελισσόγτος: οδικό δίκτυο και οικιστικό πλέγμα, <i>Ηόρος</i> 13, 1999, 97-132.
Πίκουλας 1999β	Γ. Α. Πίκουλας, Κλειτορία: διαβάσεις και άμυνα, <i>Ηόρος</i> 13, 1999, 137-154.
Πίκουλας 2002	Γ. Α. Πίκουλας, Αρκαδία. Συλλογή μελετών (2002).
Πίκουλας 2000-03	Γ. Α. Πίκουλας, «Αφροδίτη Ερυκίνη»: 25 χρόνια μετά ... Η επιβεβλημένη αναθεώρηση, <i>Ηόρος</i> 14-16, 2000-03, 333-344.
Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1961-62	Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ανασκαφή Φενεού 1958, 1959, 1961, <i>ΑΔ</i> 17, 1961-62, 57-61.
Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1965	Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ανασκαφή Φενεού, <i>ΑΔ</i> 20, 1965, 158-159.
Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2001	Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, "Καταστροφές από σεισμούς και πλημμύρες στην αρχαία Φενεό" στο Α. Αλεξανδρή – Ι. Λεβέντη (εκδ.), Καλλιόστειμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου (2001) 433-438.
Ριζάκης 1991	Α. Δ. Ριζάκης (εκδ.), Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία (1991).
Ριζάκης 2000α	Α. Δ. Ριζάκης (εκδ.), Αχαϊκό τοπίο II: Δύμη και Δυμαία Χώρα (2000).
Ριζάκης 2000β	Α. Δ. Ριζάκης, "Το λατρευτικόν πάνθεον της αρχαίας Δύμης: θεοί και ήρωες" στο Ριζάκης 2000α, 123-138.
Ρωμαίος 1909	Κ. Α. Ρωμαίος, Εργασίαι εν Τεγέα, ΠΑΕ 1909, 300-323.
Ρωμαίος 1910	Κ. Α. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1910, 274-276.
Ρωμαίος 1911	Κ. Α. Ρωμαίος, Αρκαδικοί ερμαί, ΑΕ 1911, 149-159.
Ρωμαίος 1912α	Κ. Α. Ρωμαίος, Η Αθηνά Πολιάτις εν Τεγέα, Εφημ. Νομισμ. Αρχαιολ / Journal international d'archéologie numismatique 14, 1912, 49-54.
Ρωμαίος 1912β	Κ. Ρωμαίος, Τεγεατικά επιγραφαί, BCH 36, 1912, 353-386.

Ρωμαίος 1918	Κ. Ρωμαίος, Εις την Αρκαδικήν τοπογραφίαν, ΑΔ 4, 1918, 102 κ.ε.
Ρωμαίος 1955	Κ. Α. Ρωμαίος, Πρασιαί ή Βρασιαί της Κυνουρίας, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 30, 1955, 94-99.
Ρωμαίος 1957	Κ. Α. Ρωμαίος, Ιερών Αθηνάς Σωτείρας και Ποσειδώνος κατά την Αρκαδικήν Ασέαν, ΑΕ 1957, 114-163.
Ρωμαίος 1958α	Κ. Α. Ρωμαίος, Ανασκαφαί εν Παλλαντίω και Ιασώ, ΠΑΕ 1958, 165-166.
Ρωμαίος 1958β	Κ. Α. Ρωμαίος, Παλλάντιον, Έργον 1958, 134-137.
Σκιάς 1891	Α. Ν. Σκιάς, Περί του εν Γυθείωι θεάτρου και του παρ' αυτό αρχαίου κτηρίου, ΠΑΕ 1891, 71-90.
Σπυρόπουλος 1993	Θ. Σπυρόπουλος, "Νέα γλυπτά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τριπόλεως" στο Palagia – Coulson 1993, 257-267.
Σταυρίδου 1996	Α. Σταυρίδου, Τα γλυπτά του Μουσείου Τεγέας. Περιγραφικός κατάλογος (1996).
Σταυρόπουλος 1954	Α. Σταυρόπουλος, Ιστορία πόλεως Αιγίου (1954).
Τερζής 2001-02	Γ. Ι. Τερζής, "Θραύσμα πήλινης σίμης από την Κλειτορία" στο Πρακτικά του Στ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Β' (2001-02) 121-128.
Τριανταφύλλου 1991	Κ. Ν. Τριανταφύλλου, "Η ακρόπολις των Πατρών" στο Ριζάκης 1991, 247.
Τριανταφύλλου 2000	Κ. Ν. Τριανταφύλλου, "Περί την ονοματολογίαν της Δύμης" στο Ριζάκης 2000α, 103-104.
Τριάντη 1978	Α. Τριάντη, Ανασκαφή ναού στο Μάζι Σκιλλουντίας, ΠΑΕ 1978, 125-129.
Τριάντη 1979	Α. Τριάντη, Ανασκαφή ναού στο Μάζι Ηλείας, ΠΑΕ 1979, 132-137.
Τριάντη 1980	Α. Τριάντη, Ανασκαφή ναού στο Μάζι Ηλείας, ΠΑΕ 1980, 115-119.
Τριάντη 1981	Α. Τριάντη, Ανασκαφή ναού στο Μάζι Ηλείας, ΠΑΕ 1981, 190-193.
Τριάντη 1983	Ι. Τριάντη, Ανασκαφή του ναού στο Μάζι Σκιλλουντίας, ΠΑΕ 1983, 167-168.
Τριάντη 1985	Α.-Ι. Τριάντη, Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού στο Μάζι της Ηλείας (1985).
Τριάντη 1986	Ι. Τριάντη, "Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού στο Μάζι της Ηλείας" στο Η. Kyrieleis (εκδ.), Archaische und klassische griechische Plastik: Akte des internationalen Kolloquiums vom 22-25 April 1985 in Athen, τ.2 (1986) 155-168.
Τσαραβόπουλος 1999	Α. Ν. Τσαραβόπουλος, Grafitti από τα Κύθηρα, Ηόρος 13, 1999, 261-264.
Φάκλαρης 1985	Π. Β. Φάκλαρης, Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον (1985).

Φαράκλας 1971	Ν. Φαράκλας, Σικυωνία (1971).
Φαράκλας 1972α	Ν. Φαράκλας, Επιδαυρία (1972).
Φαράκλας 1972β	Ν. Φαράκλας, Τροιζηνία, Καλαύρεια, Μέθανα (1972).
Φαράκλας 1973	Ν. Φαράκλας, Ερμιονίς – Αλιάς (1973).
Φιλαδελφεύς 1909	Α. Φιλαδελφεύς, Αι εν Ερμιονίδι ανασκαφαί, ΠΑΕ 1909, 172-184.
Φιλαδελφεύς 1931-32	Α. Φιλαδελφεύς, Ανασκαφαί Ηραίας, ΑΔ 14, 1931-32, 57-70.
Χρήστου – Δημακοπούλου 1965	Χ. Χρήστου – Α. Δημακοπούλου, Εργασίαι εις χώρον ναού Αλέας Αθηνάς εν Τεγέα, ΑΔ 20, 1965, 169-170.
Χρήστου – Δημακοπούλου 1966	Χ. Χρήστου – Α. Δημακοπούλου, Ανασκαφή εις Τεγέαν, ΑΔ 21, 1966, 152-154.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Αργολιδοκορινθία

- 1.1. α) Χάρτης της Αργολιδοκορινθίας [Παπαχατζής 2, 12-13]
- 1.1. β) Η Αργολίδα [Morgan – Whitelaw 1991, εικ.1]
- 1.2. Αλιείς: τοπογραφικό της ακρόπολης [Pullen 2000, εικ.4]
- 1.3. Τοπογραφικό της πόλης του Άργους [Παπαχατζής 2, εικ.154]
- 1.4. α) Άργος: κάτοψη του ιερού του Απόλλωνα Δειραδιώτη [Vollgraff 1956, πίν.3]
- 1.4. β) Άργος: κάτοψη της περιοχής της θόλου στο ιερό της Δειράδος [Vollgraff 1956, πίν.11]
- 1.4. γ) Άργος: τμήμα πήλινου ειδωλίου της Αθηνάς από τις ανασκαφές στη Δειράδα [Vollgraff 1956, εικ.41]
- 1.4. δ) Άργος: χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς από τις ανασκαφές στη Δειράδα [Vollgraff 1956, εικ.40]
- 1.5. α) Άργος: κάτοψη των σωζόμενων λειψάνων στην κορυφή της Λάρισας [Vollgraff 1928, πίν.IX]
- 1.5. β) Άργος: όψη των σωζόμενων λειψάνων στην κορυφή της Λάρισας [Vollgraff 1928, πίν.VII]
- 1.6. α) Άργος: αναθήματα από το ιερό στην ακρόπολη [Vollgraff 1928, πίν.VIII]
- 1.6. β) Άργος: πινακίδα προς τον Ενυάλιο από την ακρόπολη [Vollgraff 1934, εικ.2]
- 1.6. γ) Άργος: πήλινο Παλλάδιο από την ακρόπολη [Vollgraff 1956, εικ.43-44]
- 1.6. δ) Επίδαυρος: τοπογραφικό [Παπαχατζής 2, εικ.244]
- 1.7. α) Ερμιόνη: τοπογραφικό [McAllister 1969, εικ.1]
- 1.7. β) Ερμιόνη: κατόψεις του περίπτερου ναού στο Μπίστι [McAllister 1969, εικ.2-3]
- 1.8. α) Η περιοχή των Κλεωνών [Marchand 2009, εικ.1]
- 1.8. β) Κλεωνές: νόμισμα των αυτοκρατορικών χρόνων [NCP I, πίν.Η,1]
- 1.9. α) Κόρινθος: τοπογραφικό [Παπαχατζής 2, εικ.42]
- 1.9. β) Κόρινθος: τοπογραφικό της περιοχής της ρωμαϊκής αγοράς [Παπαχατζής 2, εικ.43]
- 1.10. α) Τίρυνθα: τοπογραφικό [Παπαχατζής 2, εικ.208]
- 1.10. β) Τίρυνθα: η περιοχή του μυκηναϊκού ανακτόρου [Hägg 1992, εικ.11]
- 1.11. α) Τροιζήνα: τοπογραφικό [Παπαχατζής 2, εικ.277]
- 1.11. β) Τροιζήνα: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.30,17-24]
- 1.11. γ) Τροιζήνα: αυτόνομο νόμισμα [BMC πίν.31,1]
- 1.11. δ) Τροιζήνα: νόμισμα των αυτοκρατορικών χρόνων [NCP I, πίν.Μ,3]
- 1.11. ε) Τροιζήνα: νόμισμα των αυτοκρατορικών χρόνων [BMC πίν.31,4]

Αρκαδία

- 2.1. Χάρτης της Πελοποννήσου με τις αρκαδικές πόλεις [Jost 1985]
- 2.2. Η αρχαία Αρκαδία [Jost 1985, πίν.Α]
- 2.3. α) Αλέα: τοπογραφικό [Παπαχατζής 4, εικ.255]
- 2.3. β) Αλέα: αυτόνομα νομίσματα [Babelon II,3, πίν.226]
- 2.4. α) Η περιοχή της Αλίφειρας [Ορλάνδος 1967-68, εικ.2]
- 2.4. β) Αλίφειρα: τοπογραφικό [Ορλάνδος 1967-68, εικ.24]

- 2.5. α) Αλίφειρα: τοπογραφικό της ακρόπολης [Ορλάνδος 1967-68, εικ.10]
- 2.5. β) Αλίφειρα: κατά πλάτος τομή του ανδρήρου με το ιερό της Αθηνάς [Ορλάνδος 1967-68, εικ.25]
- 2.5. γ) Αλίφειρα: κάτοψη του Β τμήματος του ανδρήρου με το ιερό της Αθηνάς [Ορλάνδος 1967-68, εικ.97]
- 2.6. α) Αποτύπωση των λειψάνων του ναού της Αθηνάς στην Αλίφειρα [Ορλάνδος 1967-68, εικ.28]
- 2.6. β) Κάτοψη του ναού της Αθηνάς στην Αλίφειρα [Ορλάνδος 1967-68, εικ.63]
- 2.6. γ) Όψη του ναού της Αθηνάς στην Αλίφειρα [Felten 1987, εικ.15]
- 2.7. α) Η θέση της μονόκλιτης βασιλικής σε σχέση με το ναό της Αθηνάς [Ορλάνδος 1967-68, εικ.8]
- 2.7. β) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: αρχιτεκτονικά μέλη και τμήματα βάσεων [Ορλάνδος 1967-68, εικ.57]
- 2.8. α) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: θραύσματα πήλινων ηγεμόνων καλυπτήρων [Ορλάνδος 1967-68, εικ.85-86]
- 2.8. β) Τμήματα ακρογείσιου από την Αλίφειρα και από την Ολυμπία [Ορλάνδος 1967-68, εικ.88]
- 2.8. γ) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: η θεμελίωση του βωμού [Ορλάνδος 1967-68, εικ.99]
- 2.8. δ) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: αρχιτεκτονικά μέλη που αποδίδονται στον βωμό [Ορλάνδος 1967-68, εικ.94-95]
- 2.9. α) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: όψη των λειψάνων του μεγάλου βάθρου [Ορλάνδος 1967-68, εικ.102]
- 2.9. β) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: κάτοψη των λειψάνων του μεγάλου βάθρου [Ορλάνδος 1967-68, εικ.101]
- 2.9. γ) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: οι βάσεις μπροστά από τη Β πλευρά του ναού [Ορλάνδος 1967-68, εικ.90]
- 2.9. δ) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: βάσεις από το ιερό [Ορλάνδος 1967-68, εικ.92]
- 2.9. ε) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: τμήμα μαρμάρινου χεριού από κούρο [Ορλάνδος 1967-68, εικ.93]
- 2.10. α) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: χάλκινα μικροευρήματα [Ορλάνδος 1967-68, εικ.74]
- 2.10. β) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: χάλκινη ασπίδισκη [Ορλάνδος 1967-68, εικ.66]
- 2.10. γ) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: χάλκινη σπαθίς ή περόνη [Ορλάνδος 1967-68, εικ.76-77]
- 2.10. δ) Ιερό της Αθηνάς στην Αλίφειρα: χάλκινες περόνες [Ορλάνδος 1967-68, εικ.72]
- 2.11. α) Η Ασέα στην Αρκαδία [Forsén – Forsén 2003, εικ.155]
- 2.11. β) Η περιοχή της Ασέας [Forsén – Forsén 1997, εικ.1]
- 2.12. α) Ασέα: αρχαϊκό καθιστό γυναικείο άγαλμα (Μουσείο Τρίπολης αρ.ευρ.30922) [Σπυρόπουλος 1993, εικ.1-2]
- 2.12. β) Ασέα: ο εντοπισμός του Αθήναιου [Dragoroulos 1992, εικ.8]
- 2.12. γ) Ασέα: η θέση Βίγλα [Sinn 1996, εικ.4]
- 2.12. δ) Ασέα: το εκκλησάκι πάνω στα λείψανα του ναού της Αθηνάς [Winter 2005, εικ.1]
- 2.13. α) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: σχεδιαστική αποκατάσταση πήλινων ηγεμόνων καλυπτήρων [Ρωμαίος 1957, εικ.4-5]
- 2.13. β) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: θραύσματα δισκοειδούς ακρωτηρίου [Ρωμαίος 1957, εικ.7]
- 2.13. γ) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: θραύσματα πήλινων ηγεμόνων καλυπτήρων [Ρωμαίος 1957, εικ.10]
- 2.13. δ) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: τμήμα πήλινου ακρογείσιου [Ρωμαίος 1957, εικ.8]

- 2.13. ε) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: σχεδιαστική αναπαράσταση της λακωνικής κεράμωσης του πρώιμου ναού [Ρωμαίος 1957, εικ.9]
- 2.14. α) Ασέα, Βόρειον όρος: αποτύπωση των σωζόμενων λειψάνων του περίπτερου ναού [Ρωμαίος 1957, εικ.16]
- 2.14. β) Ασέα, Βόρειον όρος: η κάτοψη του περίπτερου ναού [Ρωμαίος 1957, εικ.17]
- 2.14. γ) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: τμήμα μαρμάρινου εναέτιου γλυπτού [ΑΔ 1969, πίν.117α]
- 2.14. δ) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: θραύσμα μαρμάρινου εναέτιου γλυπτού [Ρωμαίος 1957, εικ.34]
- 2.15. α) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: θραύσμα μαρμάρινου εναέτιου γλυπτού [Ρωμαίος 1957, εικ.33]
- 2.15. β) Ασέα, Βόρειον όρος: τμήμα μαρμάρινου ανάγλυφου (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.1605) [Raftoroulou 1993, εικ.2]
- 2.15. γ) Μαρμάρينو ανάγλυφο «νεκρόδειπνου» από την Τεγέα (Ε.Μ. αρ.ευρ.2869 [Raftoroulou 1993, εικ.3]
- 2.15. δ) Οστέινο πλακίδιο από το ιερό της Ορθείας [Raftoroulou 1993, εικ.4]
- 2.16. α) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: χάλκινο έλασμα [Ρωμαίος 1957, εικ.37]
- 2.16. β) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: χάλκινες περιίτητες μορφές [Ρωμαίος 1957, 46-47]
- 2.16. γ) Ασέα, ιερό στο Βόρειον όρος: χάλκινη περιίτητη Αθηνά (;) [Ρωμαίος 1957, εικ.44]
- 2.16. δ) Οστέινο πλακίδιο από το ιερό της Ορθείας [Ρωμαίος 1957, εικ.45]
- 2.16. ε) Οστέινα πλακίδια από το ιερό της Ορθείας [Marangou 1967, εικ.140-141]
- 2.17. α) Ηραία: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.34]
- 2.17. β) Ηραία: αυτόνομα νομίσματα [Babelon II,3 πίν.228]
- 2.17. γ) Ηραία: ο λόφος Παλιόκαστρο [Charneux – Ginounès 1956, εικ.3]
- 2.18. α) Καφυαί: αυτόνομο νόμισμα [BMC πίν.34,4]
- 2.18. β) Καφυαί: νόμισμα επί Αχαϊκής Συμπολιτείας [<http://www.coinarchives.com/> Lot number 550]
- 2.18. γ) Χάρτης του Κλείτορα [Πίκουλας 1999β, χάρτης 1]
- 2.18. δ) Κλείτωρ: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.33,12-14]
- 2.18. ε) Κλείτωρ: αυτόνομα νομίσματα [Babelon II,3 πίν.225]
- 2.19. α) Κλείτωρ: ο Άγιος Αθανάσιος [Πίκουλας 1999β, πίν.28]
- 2.19. β) Κλείτωρ: θραύσμα επαέτιας σίμης από τον Άγ. Αθανάσιο [Τερζής 2001-02, εικ.2]
- 2.19. γ) Κλείτωρ: επαέτια σίμη από τον Άγ. Αθανάσιο [Τερζής 2001-02, σχέδ.2]
- 2.20. α) Λυκόσουρα: τοπογραφικό [Παπαχατζής 4, εικ.322]
- 2.20. β) Λυκόσουρα: κάτοψη του ιερού [Λεονάρδος 1896, πίν.1]
- 2.20. γ) Λυκόσουρα: χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς (Ε.Μ. αρ.ευρ.13880) [Jost 1975, εικ.25-26]
- 2.20. δ) Λυκόσουρα: χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς (Ε.Μ. αρ.ευρ.12736) [Felten 1987, εικ.38]
- 2.21. α) Λυκόσουρα: χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς (Ε.Μ. αρ.ευρ.12736) [Felten 1987, εικ.38]
- 2.21. β) Λυκόσουρα: χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς (Ε.Μ. αρ.ευρ.13880) [Jost 1975, εικ.13-15]
- 2.21. γ) Η Μαντινική [Hodkinson – Hodkinson 1981, εικ.2]
- 2.22. α) Η Μαντίνεια [Παπαχατζής 4, εικ.154]
- 2.22. β) Μαντίνεια: κάτοψη της αγοράς [Winter 1987, πίν.Ι]
- 2.23. α) Μαντίνεια: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.35]
- 2.23. β) Μαντίνεια: αρχαϊκός χάλκινος κάδος [Lehmann 1959, πίν.31a-b]

- 2.23. γ) Μαντίνεια: η επιγραφή στο χείλος του αρχαϊκού χάλκινου κάδου [Lehmann 1959, πίν.32]
- 2.24. Τοπογραφικό του κεντρικού τμήματος της Μεγαλόπολης [Πετρονότης 1973, εικ.7]
- 2.25. α) Ορχομενός: αυτόνομα νομίσματα [Babelon II,3 πίν.226,18-20]
- 2.25. β) Ορχομενός: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.35,16]
- 2.25. γ) Ορχομενός: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.35,5 & 34,29]
- 2.25. δ) Η πόλη της Στυμφάλου [Williams 2005, εικ.1]
- 2.26. α) Κάτοψη του ιερού στην ακρόπολη της Στυμφάλου [Stone 2007, εικ.2]
- 2.26. β) Κάτοψη του ναού στην ακρόπολη της Στυμφάλου από τον Ορλάνδο [ΠΑΕ 1922-24, εικ.5]
- 2.27. α) Ακρόπολη Στυμφάλου: αεροφωτογραφία του ιερού [Stone 2007, εικ.3]
- 2.27. β) Ακρόπολη Στυμφάλου: όψη του ιερού από τα Δ [Winter 2005, εικ.2]
- 2.27. γ) Ακρόπολη Στυμφάλου: όψη του ιερού από τα Β [http://issuu.com/wilfridlaurieruniversity/docs/insidelaugier_april10/5?mode=a_p]
- 2.28. α) Στύμφαλος: πήλινα ειδώλια από τη δεξαμενή κοντά στην ακρόπολη [ΠΑΕ 1925, εικ.3]
- 2.28. β) Ιερό στην ακρόπολη της Στυμφάλου: αργυρό μετάλλιο με απεικόνιση της Αθηνάς (;) [Young 2006, εικ.6]
- 2.28. γ) Ιερό στην ακρόπολη της Στυμφάλου: αναπαράσταση της κόρης [Williams κ.ά. 1998, πίν.8]
- 2.28. δ) Ιερό στην ακρόπολη της Στυμφάλου: τμήματα από μαρμάρινο παιδικό άγαλμα [http://issuu.com/wilfridlaurieruniversity/docs/insidelaugier_april10/5?mode=a_p]
- 2.29. α) Η Τεγέα και οι γειτονικές πόλεις [Παπαχατζής 4, εικ.421]
- 2.29. β) Η Τεγέα [Jost 1985, πίν.36,1]
- 2.30. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: κάτοψη της περιοχής του ιερού [Østby 2002, εικ.2]
- 2.30. β) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: σχεδιάγραμμα του ιερού μετά τις γαλλικές ανασκαφές [Dugas 1921, εικ.1]
- 2.30. γ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: τα βασικά συστατικά στοιχεία του ιερού [Norman 1986, εικ.2]
- 2.31. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: η Β περιοχή κατά τις νορβηγικές ανασκαφές [Tarditi 2005, εικ.2]
- 2.31. β) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: οι δύο αφιδωτοί ναοί [Østby 2005, εικ.2]
- 2.32. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: αποτύπωση των λειψάνων του αρχαϊκού ναού [Østby 1986, εικ.2]
- 2.32. β) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: κάτοψη του αρχαϊκού ναού [Østby 1986, εικ.29]
- 2.32. γ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: κάτοψη του αρχαϊκού ναού [Østby 1994, εικ.2b]
- 2.33. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: κάτοψη του υστεροκλασικού ναού [Norman 1984, εικ.9]
- 2.33. β) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: τομή κατά μήκος του υστεροκλασικού ναού [Norman 1984, εικ.8]
- 2.33. γ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: η βάση των εσωτερικών ημικίωνων [Norman 1984, πίν.30,7]
- 2.33.δ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: θραύσμα ημικίονα [Norman 1984, πίν.31,10]
- 2.34. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: τμήμα της επικρανίτιδας του τοίχου του υστεροκλασικού σηκού [Norman 1984, πίν.31,13]
- 2.34. β) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: αναπαράσταση του τοίχου του υστεροκλασικού σηκού [Norman 1984, εικ.4]

- 2.34. γ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: αναπαράσταση του τοίχου του υστεροκλασικού σηκού [Pakkanen 1996, εικ.8]
- 2.35. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: τομή της περιοχής Β του υστεροκλασικού ναού [Østby 2002, εικ.8]
- 2.35. β) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: οι δύο βάσεις Β του ναού [Østby κ.ά. 1994, εικ.34]
- 2.35. γ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: η κρήνη [Dugas 1924, εικ.26, πίν.86]
- 2.36. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: αναπαράσταση των αετωμάτων του υστεροκλασικού ναού [Stewart 1977, πίν.53]
- 2.36. β) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: μαρμάρινος γυναικείος κορμός (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.59) [Delivorias – Linfert 1983, εικ.3]
- 2.36. γ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: μαρμάρινος γυναικείος κορμός (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.2288) [ΑΔ 20, 1965, πίν.151]
- 2.37. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: μαρμάρινη κεφαλή κάπρου από το Α αέτωμα (Ε.Μ. αρ.ευρ.178) [Stewart 1977, πίν.5a]
- 2.37. β) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: τμήμα μαρμάρινου γυναικείου κορμού (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.2297) [Stewart 1977, πίν.6b-c]
- 2.37. γ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: μαρμάρινη ανδρική κεφαλή από το Α αέτωμα (Ε.Μ. αρ.ευρ.179) [Stewart 1977, πίν.7b-c]
- 2.37. δ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: μαρμάρινη ανδρική κεφαλή από το Δ αέτωμα (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.60) [Stewart 1977, πίν. 13, 14a-b]
- 2.38. α) Ιερό Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: μαρμάρινη κεφαλή Ηρακλή (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.48) [Stewart 1977, πίν.47a]
- 2.38. β) Ιερό Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: μαρμάρινη κεφαλή πολεμιστή από το Δ αέτωμα [Ε.Μ. αρ.ευρ.180] [Felten 1987, εικ.22]
- 2.38. γ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: χάλκινη οκτώσχημη μικρογραφική ασπίδα [Voyatzis 2002, εικ.15]
- 2.38. δ)) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: χάλκινο περίαπτο σε μορφή ροδιού [Voyatzis 2002, εικ.7]
- 2.38. ε) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: πήλινο πόδι με σπή [Dugas 1921, εικ.19]
- 2.38. στ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: χάλκινο σύνθετο περίαπτο [Dugas 1921, εικ.19]
- 2.38. ζ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: τμήμα υστερογεωμετρικού αμφορέα [Voyatzis 1990, πίν.12]
- 2.39. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: χάλκινο ειδώλιο γυμνής γυναικείας μορφής σε άλογο [Voyatzis 2002, εικ.14]
- 2.39. β) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: χάλκινος δίσκος με εγχάρακτη διακόσμηση [Dugas 1921, εικ.45]
- 2.39. γ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: χάλκινο ειδώλιο γυμνής γυναικείας μορφής [Voyatzis 1998, εικ.63]
- 2.39. δ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: τμήμα πήλινου ειδωλίου γυμνής γυναικείας μορφής [Voyatzis 1992α, εικ.13]
- 2.39. ε) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: πήλινο γυναικείο ειδώλιο [Dugas 1921, 424 αρ.346, εικ.63]
- 2.39. στ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: κεφαλή πήλινου γυναικείου ειδωλίου [Voyatzis 2002, εικ.2]
- 2.39. ζ) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: τμήματα πήλινων γυναικείων ειδωλίων [Østy κ.ά. 1994, εικ.48-49]

- 2.39. η) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: μαρμάρινη γυναικεία προτομή [Dugas 1921, εικ.65]
- 2.40. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: χάλκινο ειδώλιο Αθηνάς (Ε.Μ. αρ.ευρ.14828) [Norman 1986, εικ.1]
- 2.40. β) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: χάλκινο ειδώλιο Αθηνάς (Ε.Μ. αρ.ευρ.14828) [Viviers 1992, εικ.37]
- 2.40. γ) Τεγέα: χάλκινο ειδώλιο Αθηνάς (Ε.Μ. αρ.ευρ.16352) [Jost 1975, εικ.19]
- 2.40. δ) Τεγέα: μαρμάρινο ανάγλυφο με απεικόνιση του Δία Στράτιου, της Άδας και του Ιδριέα [Waywell 1993, εικ.1]
- 2.41. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: τμήμα μαρμάρινου γυναικείου κορμού (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.1635) [Delivorias – Linfert 1983, εικ.2]
- 2.41. α) Ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα: τμήμα μαρμάρινου γυναικείου κορμού (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.1635) [Delivorias – Linfert 1983, εικ.2]
- 2.41. β) Τεγέα: μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο με τον Ασκληπιό και την Υγεία (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.29) [Norman 1986, πίν.28, εικ.3]
- 2.41. γ) Τεγέα: τμήμα μαρμάρινου αναθηματικού ανάγλυφου [Ρωμαίος 1912, εικ.5]
- 2.42. α) Τεγέα: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.37]
- 2.42. β) Τεγέα: αυτόνομα νομίσματα [NCP V, πίν.22-23]
- 2.42. γ) Τεγέα: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP V, πίν.21]
- 2.43. α) Η περιοχή της Φιγάλειας [Cooper – Myers 1981, εικ.1]
- 2.43. β) Φιγάλεια: τοπογραφικό [Cooper – Myers 1981, εικ.4]
- 2.44. α) Φιγάλεια: τοπογραφικό [Αραπογιάννη 2001, εικ.1]
- 2.44. β) Φιγάλεια: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [Jost 1985, πίν.19,3]
- 2.44. γ) Φιγάλεια: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [Αραπογιάννη 2001, πίν.29,3]
- 2.44. δ) Φιγάλεια: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP 111 αρ.7, πίν.V,10]
- 2.44. ε) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: όψη του κτηρίου στον λόφο Κουρδουμπούλι [Te Riele 1966, εικ.21]
- 2.45. α) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: λίθος με τμήμα επιγραφής του 1^{ου} αι. μ.Χ. από τον λόφο Κουρδουμπούλι [Te Riele 1966, εικ.22-23]
- 2.45. β) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: αεροφωτογραφία [Αραροϊάννη 2002, εικ.2]
- 2.45. γ) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: όψη του ναού από τα Α [Αραπογιάννη 1996, πίν.46α]
- 2.46. α) Ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια: κάτοψη της υπάρχουσας κατάστασης και τομή [Αραπογιάννη 1996, εικ.1-2]
- 2.46. β) Ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια: όψη του σηκού από τα ΝΑ [Αραροϊάννη 2002, εικ.6]
- 2.46. γ) Ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια: όψη του σηκού από τα Α [Αραπογιάννη 1996, πίν.49β]
- 2.46. α) Ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια: κάτοψη της υπάρχουσας κατάστασης και τομή [Αραπογιάννη 1996, εικ.1-2]
- 2.46. β) Ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια: όψη του σηκού από τα ΝΑ [Αραροϊάννη 2002, εικ.6]
- 2.46. γ) Ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια: όψη του σηκού από τα Α [Αραπογιάννη 1996, πίν.49β]
- 2.47. α) Ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια: η τράπεζα των προσφορών [Αραπογιάννη 1996, εικ.3]
- 2.47. β) Ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια: η πλάκα της τράπεζας προσφορών όπως βρέθηκε [Αραπογιάννη 2001, πίν.29,5]
- 2.47. γ) Ναός της Αθηνάς στη Φιγάλεια: θραύσματα ενεπίγραφης κεραμίδας [Αραροϊάννη 2002, εικ.11]

- 2.47. δ) Κάτοψη και τομή του ναού του Ασκληπιού στην Αλίφειρα [Ορλάνδος 1967-68, εικ.111]
- 2.47. ε) Σχεδιαστική αναπαράσταση του σηκού του ναού του Ασκληπιού στην Αλίφειρα [Ορλάνδος 1967-68, εικ.120]
- 2.48. α) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: μαρμάρινη νεανική ανδρική κεφαλή [Αραροjanni 2002, εικ.4]
- 2.48. β) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: σφαίρα με συμφυή τα δάκτυλα μαρμάρινου αγάλματος [Έργον 1996, εικ.24]
- 2.48. γ) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: χάλκινες περιτμητες μορφές της Αθηνάς [Αραροjanni 2002, εικ.9]
- 2.48. δ) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: ενεπίγραφη χάλκινη περόνη [Αραπογιάννη 1997, εικ.1]
- 2.48. ε) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: πήλινη γυναικεία προτομή [Έργον 1997, εικ.37]
- 2.48. στ) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: πήλινα ομοιώματα λέμβων [Αραροjanni 2002, εικ.13]
- 2.48. ζ) Ιερό της Αθηνάς στη Φιγάλεια: τμήματα πήλινων γυναικείων προτομών [Αραροjanni 2002, εικ.12]
- 2.49. α) Ψωφίς: αυτόνομα νομίσματα [Babelon II,3 πίν.226,7-8]
- 2.49. β) Ψωφίς: τοπογραφικό [Αλεξοπούλου 1999-01, εικ.2]
- 2.49. γ) Ψωφίς: θραύσματα κορινθιακού στρωτήρα ή σίμης από την ακρόπολη [Αλεξοπούλου 1999-01, εικ.10]
- 2.50. Κεφαλή χάλκινου ειδωλίου Αθηνάς από το ιερό των Βασσών [Yalouris 1979, 94, πίν.42b]

Αχαΐα

- 3.1. Χάρτης της Αχαΐας [Rizakis 1995]
- 3.2. α) Αίγειρα : τοπογραφικό της περιοχής [Bammer 1998, εικ.1]
- 3.2. β) Αίγειρα: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.4,7-8]
- 3.2. γ) Αίγειρα: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.5,7]
- 3.3. α) Αίγειρα: οι ναοί Α του θεάτρου [Bammer 2003, εικ.11]
- 3.3. β) Αίγειρα: οι Ναοί D-F [Alzinger κ.ά. 1986, εικ.65]
- 3.4. α) Αίγειρα: κολοσσική μαρμάρινη κεφαλή θεού (Ε.Μ.αρ.ευρ.3377) [Madigan 1991, πίν.127]
- 3.4. β) Αίγειρα: κολοσσική μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή [Trummer 1993, πίν.69]
- 3.4. γ) Αίγειρα: κάτοψη των Ναών I-II [Bammer 2001, εικ.11]
- 3.5. α) Αίγιο: τοπογραφικό [Rizakis 1995, εικ.5]
- 3.5. β) Αίγιο: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.Ρ,20]
- 3.5. γ) Δύμη: τοπογραφικό [Rizakis 1995, εικ.1]
- 3.6. α) Πάτρα: τοπογραφικό της πόλης [Rizakis 1995, εικ.2]
- 3.6. β) Πάτρα: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.5,6]
- 3.6. γ) Πάτρα: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.5,7-8]
- 3.7. α) Πάτρα: νομίσματα της colonia [NCP πίν.Q,14-15]
- 3.7. β) Πελλήνη: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.5,10]
- 3.7. γ) Τριταΐα: τοπογραφικό [Rizakis 1995, εικ.3]

Ηλεία

- 4.1. Οι περιοχές και οι πόλεις της Ηλείας [Nielsen 1997β, 130]
- 4.2. Χάρτης της Τριφυλίας [Pritchett 1989, εικ.3]

- 4.3. α) Ήλις: τοπογραφικό της κλασικής και ελληνιστικής πόλης [ΕΑΑ² λ. Elide 2^ο εικ.502 (N. Yalouris)]
- 4.3. β) Μαρμάρινο αγαλμάτιο του γ' τέταρτου του 2^{ου} αι. μ.Χ. στον τύπο της Αθηνάς Medici (Ε.Μ.αρ.ευρ.3000) [Karanastassis 1987, πίν.45,1-2]
- 4.4. α) Κάτοψη του λόφου με το ναό της Αθηνάς στο Μάζι (Μάκιστος) [Νακάσης 2004, σχέδ. Ι]
- 4.4. β) Κάτοψη του ναού της Αθηνάς στο Μάζι (Μάκιστος) [Τριάντη 1985, σχέδ.3]
- 4.5. α) Ναός της Αθηνάς στο Μάζι: μαρμάρινη κεφαλή γενειοφόρου θεού (Δία) από το Α αέτωμα (Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.206) [Τριάντη 1986, πίν.137,1-2]
- 4.5. β) Ναός της Αθηνάς στο Μάζι: μαρμάρινη κεφαλή Γίγαντα από το Α αέτωμα (Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.203) [Τριάντη 1986, πίν.138,3-4]
- 4.5. γ) Ναός της Αθηνάς στο Μάζι: μαρμάρινη κεφαλή Γίγαντα από το Α αέτωμα (Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.204) [Τριάντη 1986, πίν.138,1-2]
- 4.6. α) Ναός της Αθηνάς στο Μάζι: μαρμάρινη κεφαλή θεάς από το Α αέτωμα (Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.203)[Τριάντη 1986, πίν.137,3-4]
- 4.6. β) Ναός της Αθηνάς στο Μάζι: μαρμάρινος κορμός γυμνού κρανοφόρου πολεμιστή από το Δ αέτωμα (Μουσείο Πάτρας αρ.ευρ.207) [Τριάντη 1986, πίν.140]
- 4.7. α) Ναός της Αθηνάς στο Μάζι: υποθετική αναπαράσταση συμπλέγματος Δία-Γίγαντα στο Α αέτωμα [Τριάντη 1986, εικ.2]
- 4.7. β) Ναός της Αθηνάς στο Μάζι: υποθετική αναπαράσταση συμπλέγματος Θεάς-Γίγαντα στο Α αέτωμα [Τριάντη 1986, εικ.3]
- 4.7. γ) Ναός της Αθηνάς στο Μάζι: αναπαράσταση του πολεμιστή του Δ αετώματος [Τριάντη 1985, σχέδ.13]
- 4.8. α) Ιερό της Αθηνάς στο Μάζι: πήλινο ειδώλιο Αθηνάς [Τριάντη 1983, πίν.145γ]
- 4.8. β) Ιερό της Αθηνάς στο Μάζι: ενεπίγραφη χάλκινη πινακίδα (Μουσείο Ολυμπίας αρ.ευρ.Μ1128) [Τριάντη 1986, εικ.5]
- 4.9. α) Το ιερό του Δία στην Ολυμπία [Hölscher 2002, εικ.3]
- 4.9. β) Χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς από την Ολυμπία [Furtwängler 1890, 21]
- 4.9. γ) Κεφαλή χάλκινου ειδωλίου της Αθηνάς από την Ολυμπία [Furtwängler 1890, πίν.9]
- 4.10. α) Χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς από την Ολυμπία [<http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/210031>]
- 4.10. β) Χάλκινο «Παλλάδιον» από την Ολυμπία [Kunze 1961, πίν.70-71]
- 4.11. α) Κάτοψη του ναού της Αθηνάς στο Πρασιδάκι [Αραροϊάννη 2010, πίν.2,3]
- 4.11. β) Κάτοψη του ναού της Αθηνάς στο Πρασιδάκι, αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης [Αραροϊάννη 2010, πίν.2,4]
- 4.12. α) Όψη από τα ΒΔ του ναού της Αθηνάς στο Πρασιδάκι [Αραροϊάννη 2002, εικ.17 από ΒΔ]
- 4.12. β) Ναός της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: όψη του στυλοβάτη της περίστασης [Αραροϊάννη 2010, πίν.3,1]
- 4.12. γ) Ναός της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: δωρικό κιονόκρανο από την περίσταση [Αραροϊάννη 2010, πίν.3,4]
- 4.12. δ) Ναός της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: το ψηφιδωτό στο δάπεδο του πρόναου [Αραροϊάννη 2010, πίν.10,1]
- 4.13. α) Ναός της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: τμήμα της σίμης [Αραροϊάννη 2002, εικ.19]
- 4.13. β) Ναός της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: κορινθιακός στρωτήρας [Αραροϊάννη 2010, πίν.3,8]
- 4.13. γ) Ναός της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: τμήματα της κορινθιακής κεράμωσης [Αραροϊάννη 2010, πίν.4]

- 4.14. α) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: όψη του προγενέστερου λατρευτικού κτίσματος εντός του ναού [Arapojanni 2010, πίν.10,3]
- 4.14. β) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: ασβεστολιθικός γωνιόλιθος με επιγραφή του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. [Arapojanni 2010, πίν.6,3]
- 4.15. α) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: πήλινη κεφαλή (Αθηνάς;) [Arapojanni 2010, πίν.5,1]
- 4.15. α) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: πήλινη κεφαλή (Αθηνάς;) [AR 2005-06, 44, εικ.68]
- 4.15. γ) Πήλινη κεφαλή της Αθηνάς από το ιερό της Ολυμπίας [Moustaka 1993, πίν. 1, 3a]
- 4.15. δ) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: πήλινη κεφαλή κόρης [Arapojanni 2010, πίν.5,3]
- 4.16. α) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: τμήμα πήλινου γυναικείου κορμού [Arapojanni 2002, εικ.20]
- 4.16. β) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: πήλινο ανάγλυφο πλακίδιο με σφίγγα [Arapojanni 2010, πίν.5,5]
- 4.16. γ) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: πήλινο γυναικείο ειδώλιο «δαιδαλικού» τύπου [Arapojanni 2010, πίν.5,4]
- 4.16. δ) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: πήλινα ανάγλυφα πλακίδια με γοργόνεια [Arapojanni 2010, πίν.5,6]
- 4.17. α) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: πήλινα πλακίδια και προτομές με γυναικείες μορφές [Arapojanni 2010, πίν.8]
- 4.17. β) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: πήλινα ειδώλια της Αθηνάς (;) [Arapojanni 2010, πίν.6,4]
- 4.18. α) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: χάλκινο γυναικείο ειδώλιο [Arapojanni 2010, πίν.11,1]
- 4.18. β) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: επίχρυσο αργυρό διάδημα [Arapojanni 2010, πίν.11,2]
- 4.18. γ) Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς (Μουσείο Ολυμπίας αρ.ευρ.Μ767/ΒΕ1571) [Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988, σχέδ.1]
- 4.19. Ιερό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι: χάλκινο ειδώλιο της Αθηνάς (Μουσείο Ολυμπίας αρ.ευρ.Μ767/ΒΕ1571) [Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1988]

Λακωνία

- 5.1. Χάρτης της Λακωνίας, αρχαίας και νέας [Παπαχατζής 2, 309]
- 5.2. α) Η χερσόνησος του Μαλέα [Riethmüller 2005, εικ.91]
- 5.2. β) Η χερσόνησος του Ταίναρου [Παπαχατζής 2, εικ.436]
- 5.3. α) Ασωπός: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.Ο,10]
- 5.3. β) Επίδαυρος Λιμηρά: τοπογραφικό [Riethmüller 2005, εικ.94]
- 5.4. Ιππόλα: τοπογραφικό [Waterhouse – Hope Simpson 1961, εικ.7]
- 5.5. α) Καρδαμύλη: τοπογραφικό [Hope Simpson 1957, εικ.3]
- 5.5. β) Λας: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.Ο,18]
- 5.6. α) Λεύκτρον: όψη της ακρόπολης από τη θέση του Αγ. Νικολάου
- 5.6. β) Λεύκτρον: μαρμάρινη κεφαλή αγαλματίου της Αθηνάς στο Μουσείο της Καλαμάτας (4ος αι. π.Χ.·)
- 5.7. Όνου Γνάθος και Βοιές [Waterhouse – Hope Simpson 1961, εικ.14]
- 5.8. α) Σπάρτη: όψη των λειψάνων του ιερού στην ακρόπολη [Stibbe 2000α, εικ.2]
- 5.8. β) Σπάρτη: νόμισμα των αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.Ν,13]
- 5.8. γ) Νόμισμα της Μήλου των αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.Ν,15]
- 5.9. α) Σπάρτη: χάλκινο Παλλάδιο από την ακρόπολη (Μουσείο Σπάρτης αρ.ευρ.2018) [Stibbe 2000α, εικ.3-4]

5.9. β) Σπάρτη: χάλκινο ειδώλιο Αθηνάς Προμάχου από την ακρόπολη (Εθνικό Μουσείο αρ.ευρ.15896) [Niemeyer 1960, εικ.17-18]

Μεσσηνία

6.1. Η Μεσσηνία στην αρχαιότητα [ΜΜΕ εικ.6-2]

6.2. α) Θουρία: τοπογραφικό [Hope Simpson 1966, εικ.6]

6.2. β) Θουρία: αυτόνομα νομίσματα [BMC πίν.23,23-24]

6.3. α) Θουρία: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.Ο,22]

6.3. β) Κορώνη: τοπογραφικό [Hope Simpson 1957, εικ.10]

6.3. γ) Κορώνη: αυτόνομο νόμισμα [Grandjean 2003, πίν.26,2]

6.4. α.) Κυπαρισσία: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.Ρ,18]

6.4. β) Μεσσήνη: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.Ρ,7]

6.4. γ) Μοθώνη: νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.Ρ,11-12]

6.4. δ) Πύλος: νόμισμα αυτοκρατορικών χρόνων [NCP πίν.Ρ,15]

6.5. Πύλος-Κορυφάσιον: τοπογραφικό [McDonald – Hope Simpson 1961, εικ.10]

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΑΡΓΟΛΙΔΟΚΟΡΙΝΘΙΑ

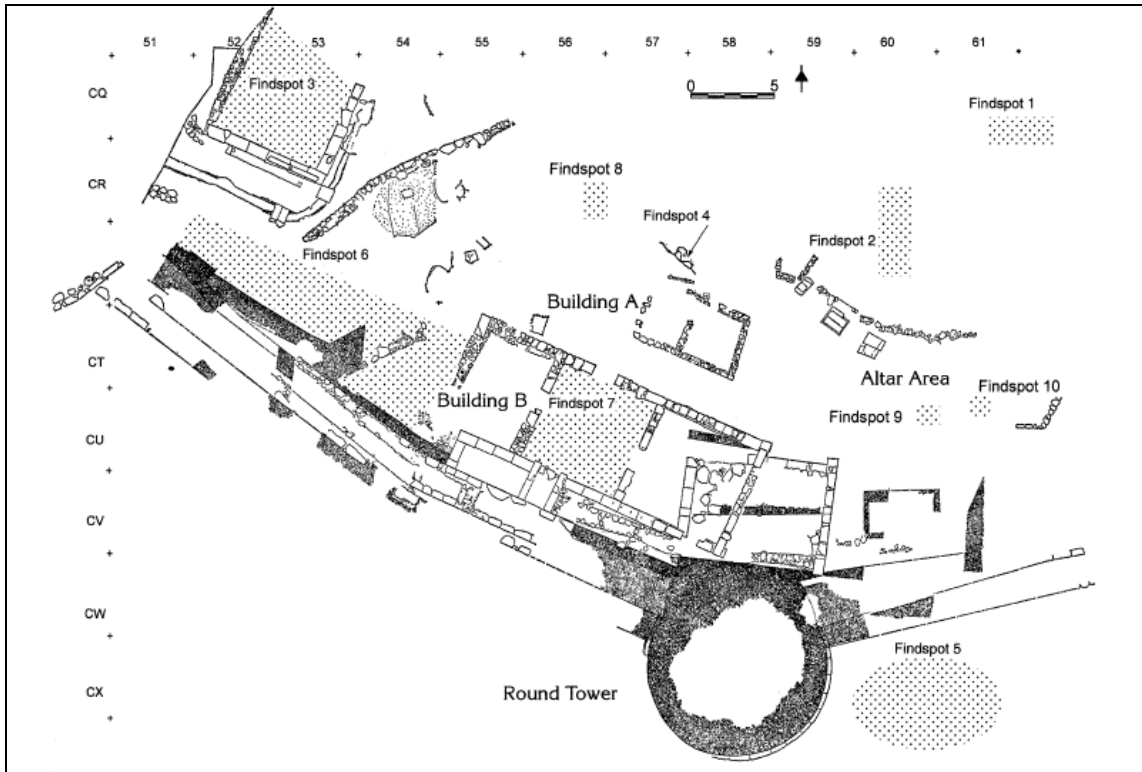

α)

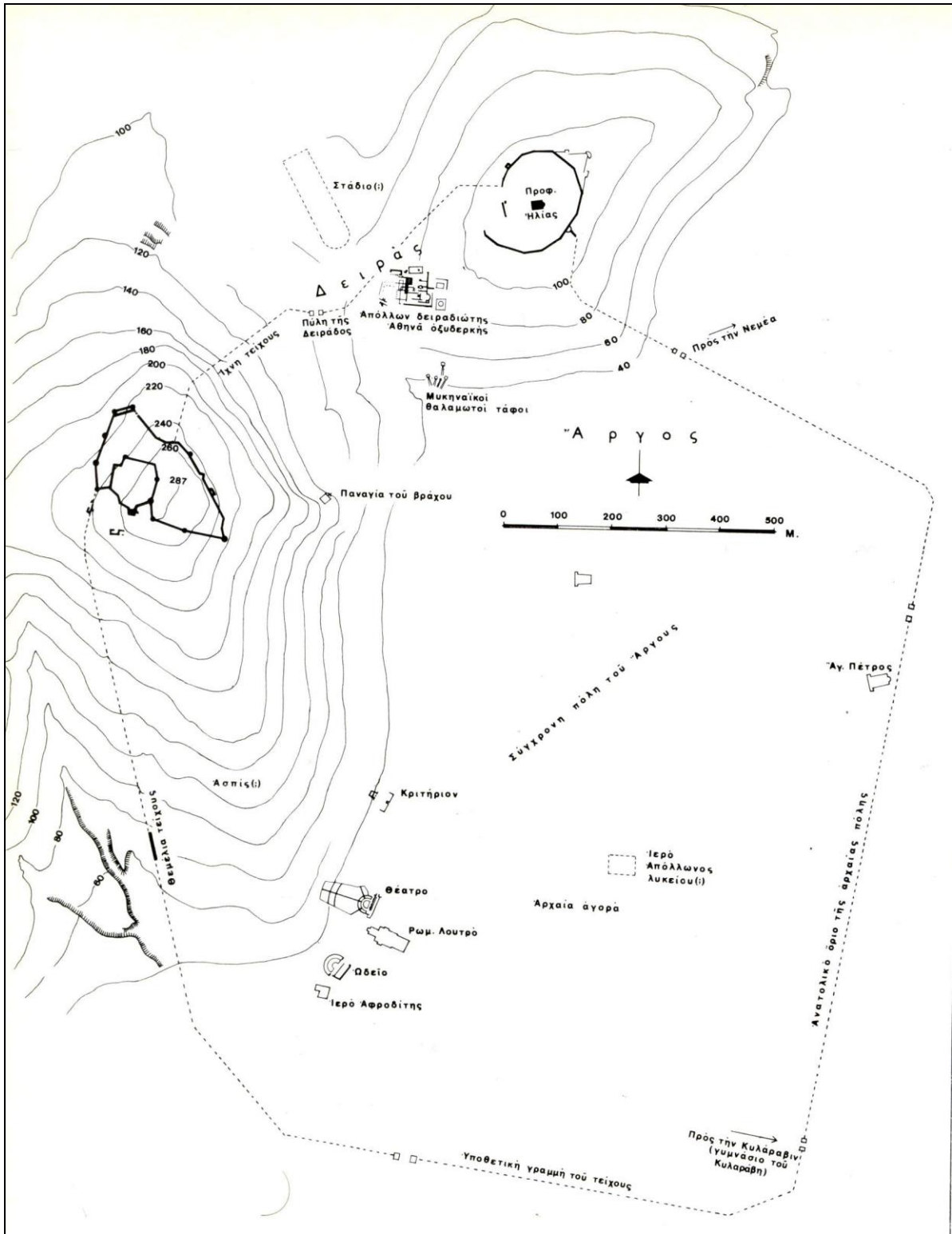

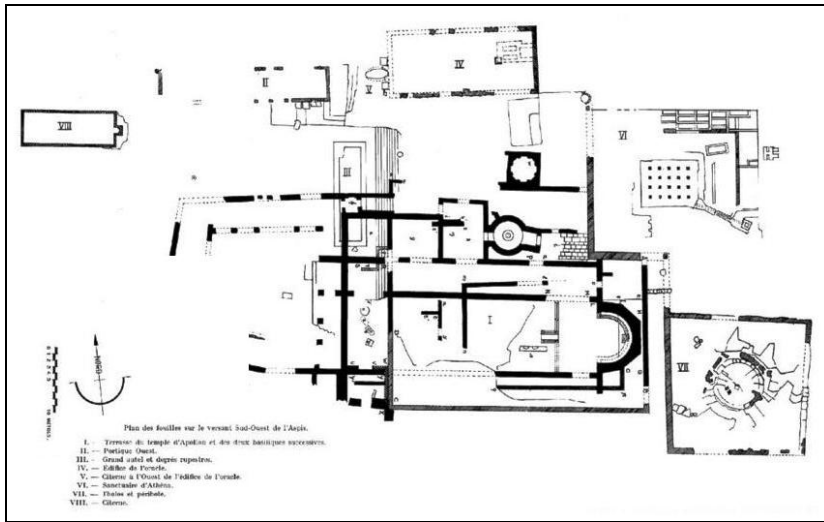
β)

ΑΑΙΕΙΣ

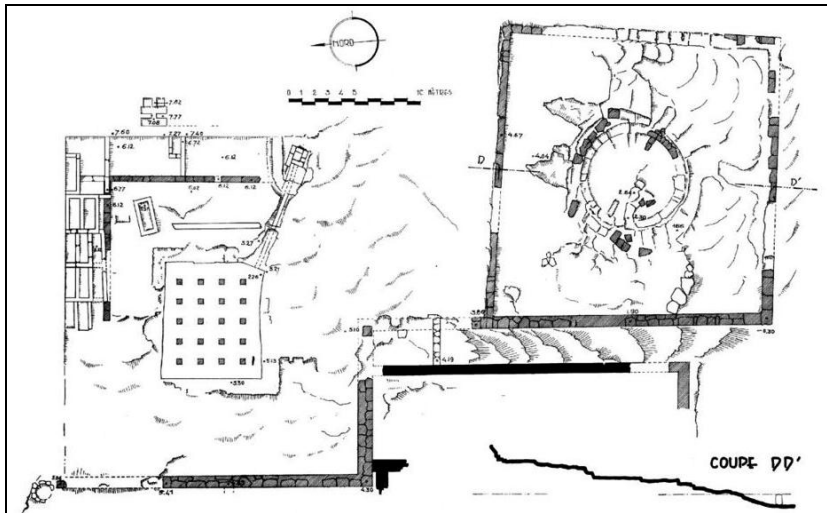

ΑΡΓΟΣ

α)

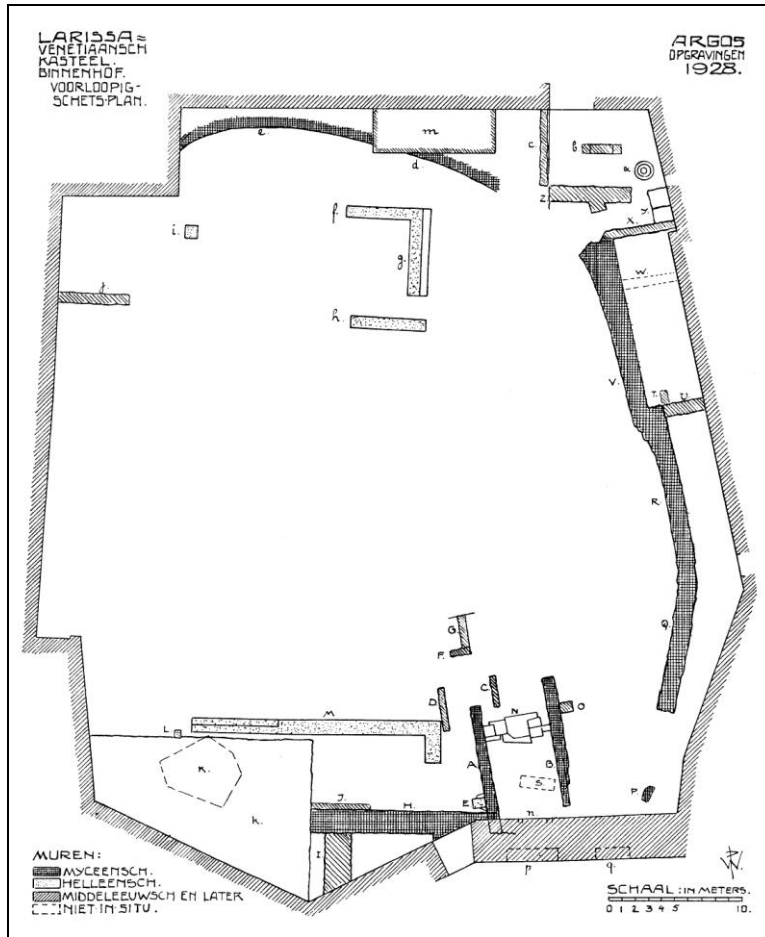
β)

γ)

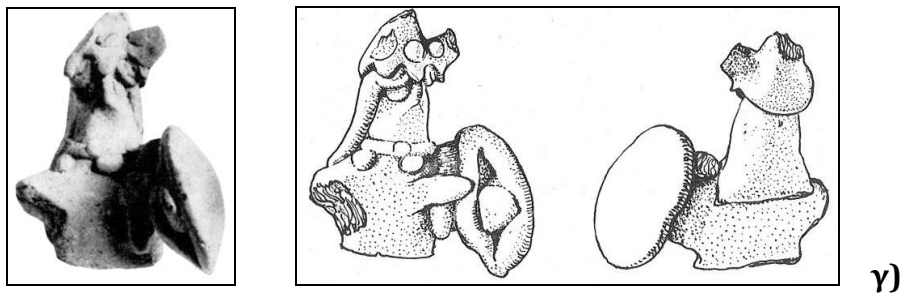
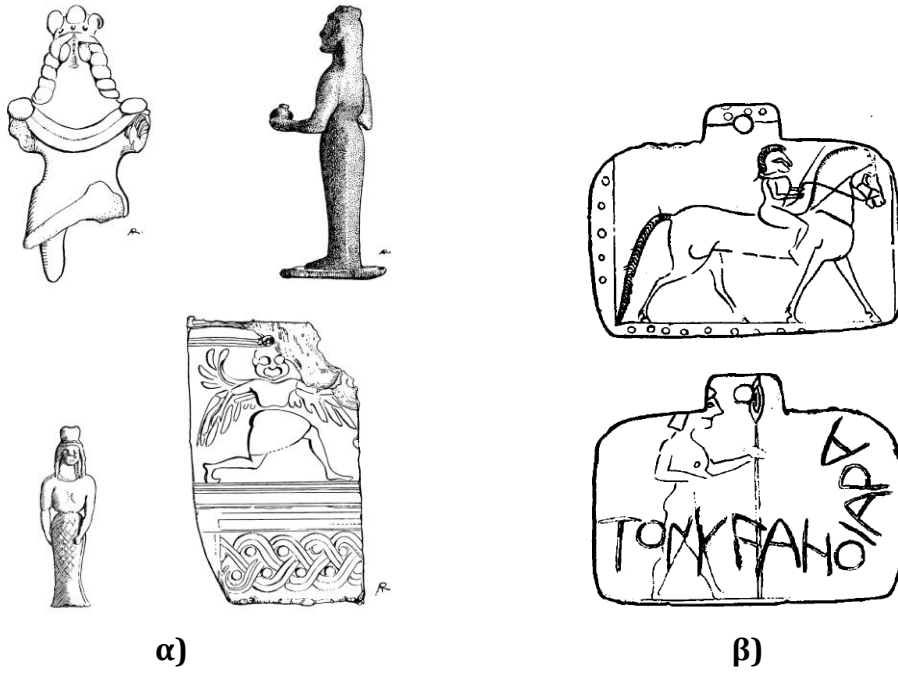
δ)

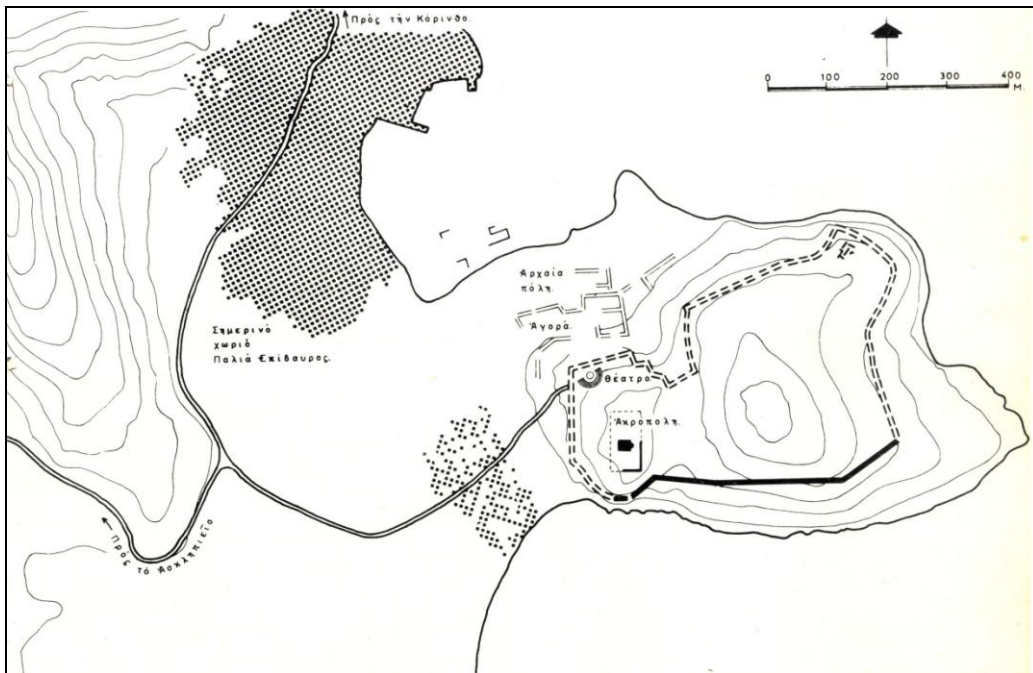
α)

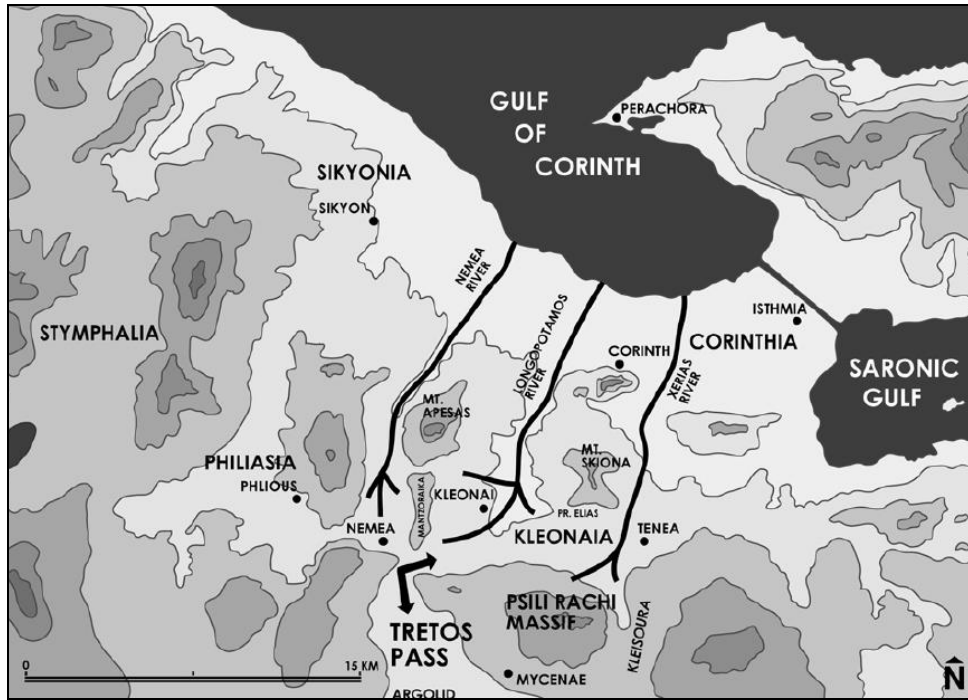
β)

ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ

ΚΛΕΩΝΕΣ

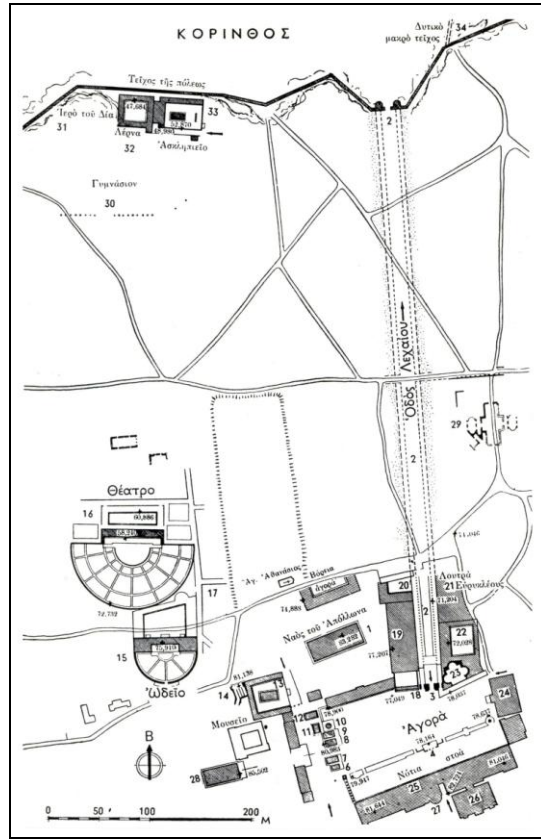

α)

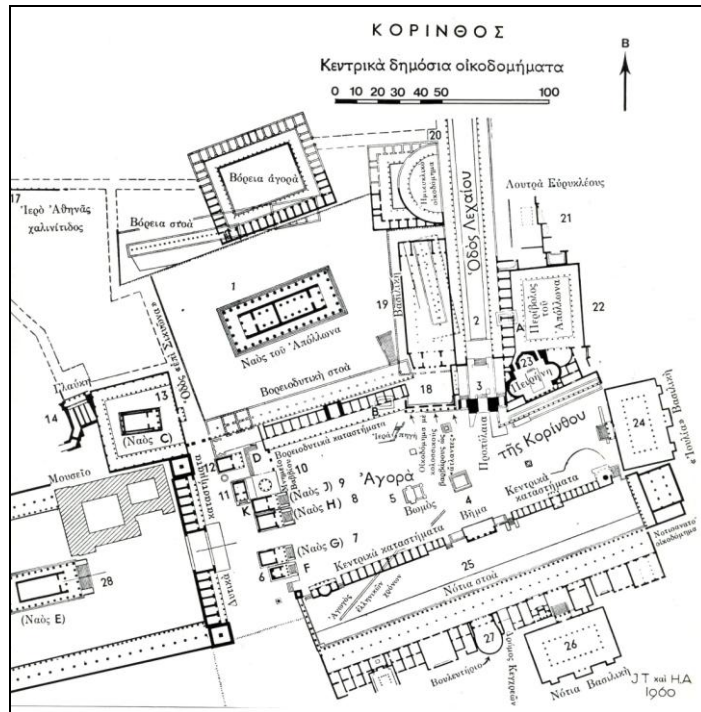

β)

ΚΟΡΙΝΘΟΣ

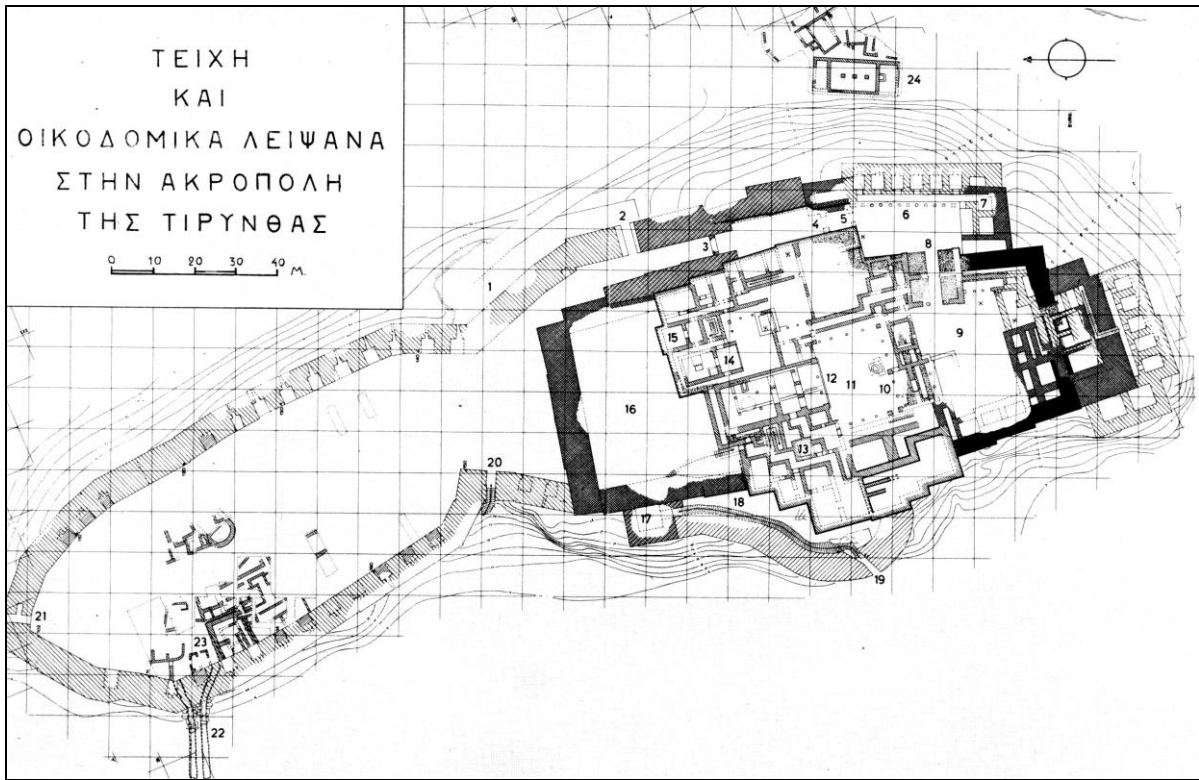

α)

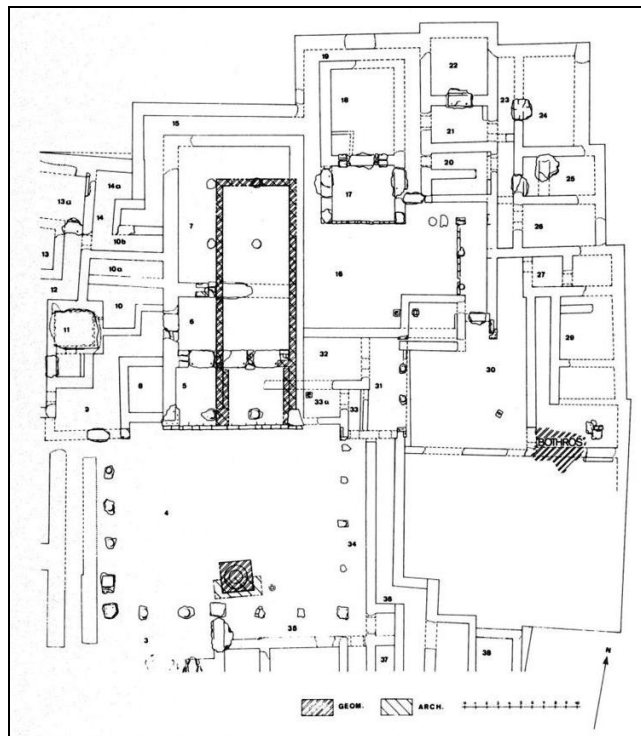

β)

ΤΙΡΥΝΘΑ

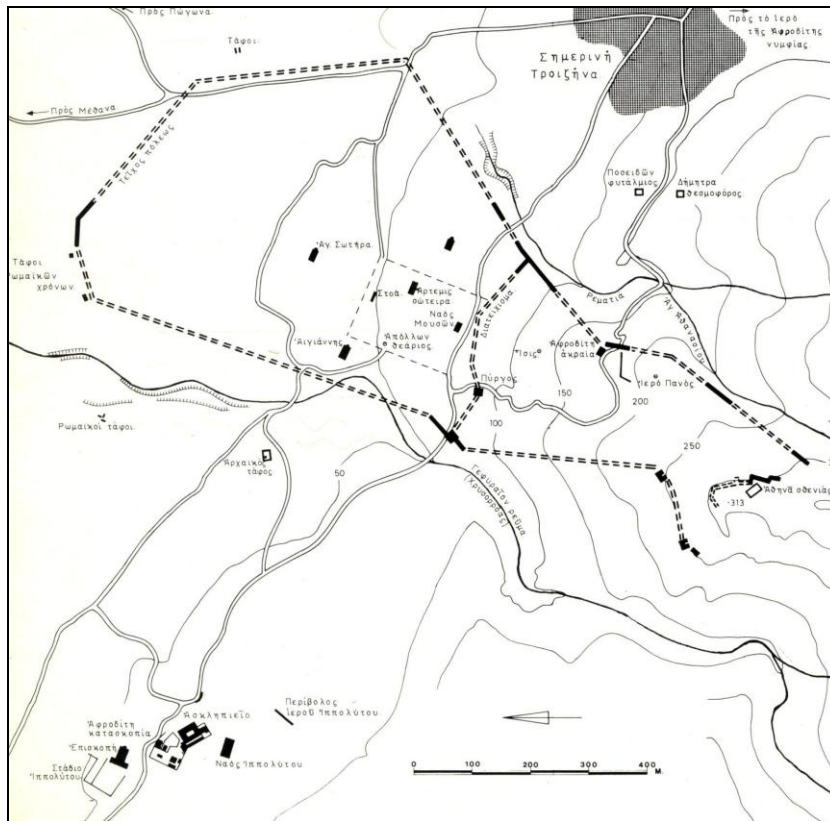

α)

β)

ΤΡΟΙΖΗΝΑ

α)

β)

γ)

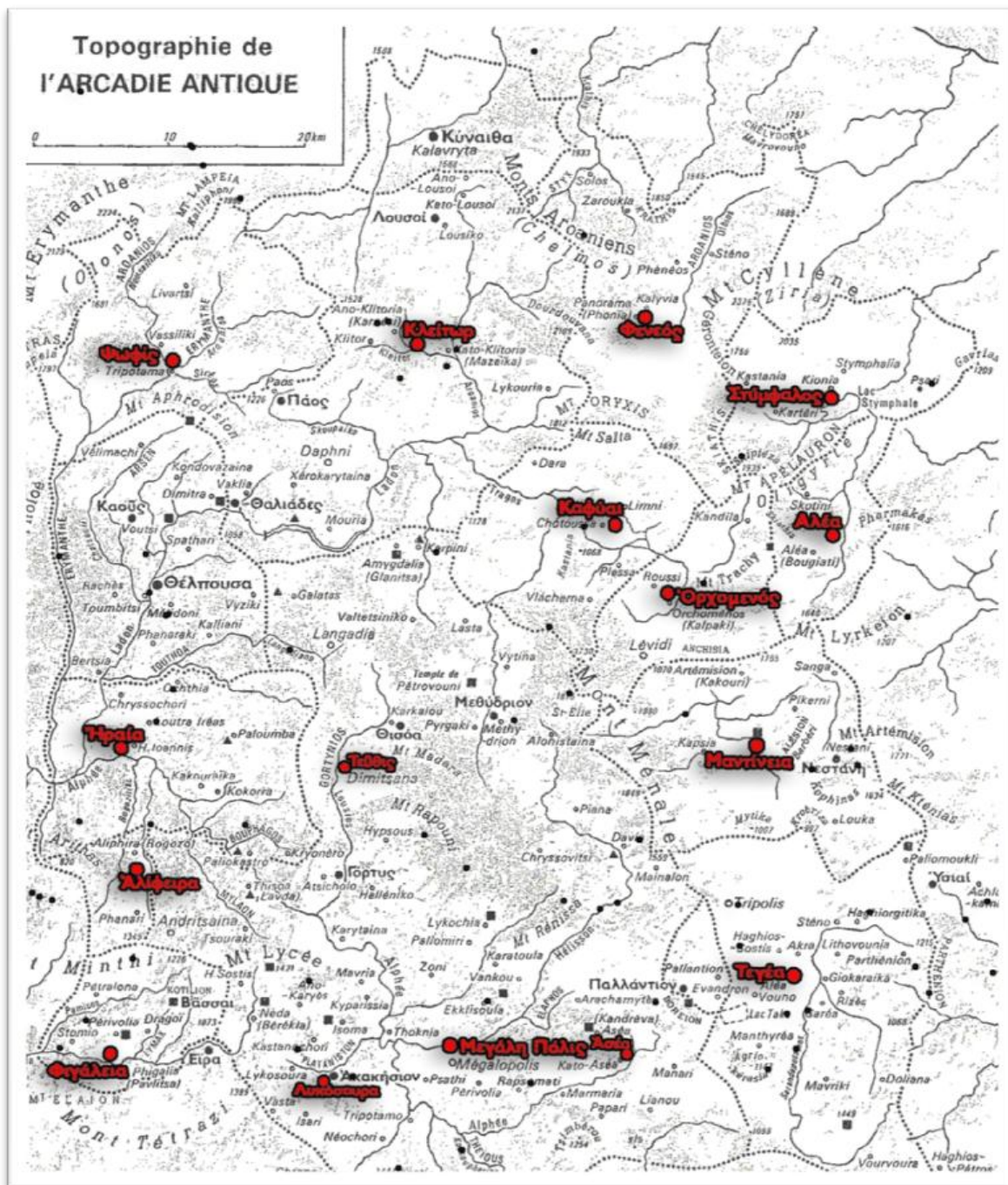
δ)

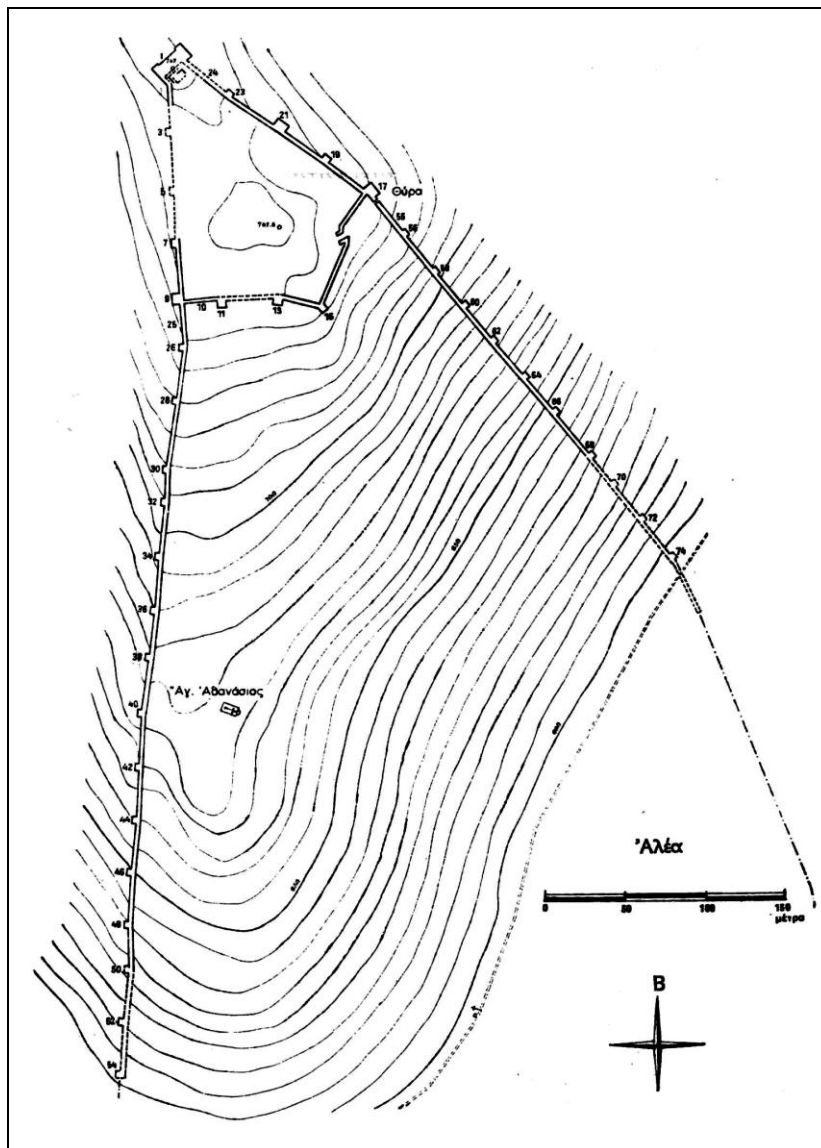
ε)

ΑΡΚΑΔΙΑ

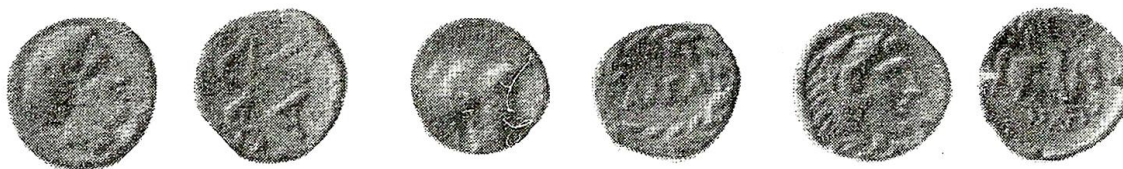

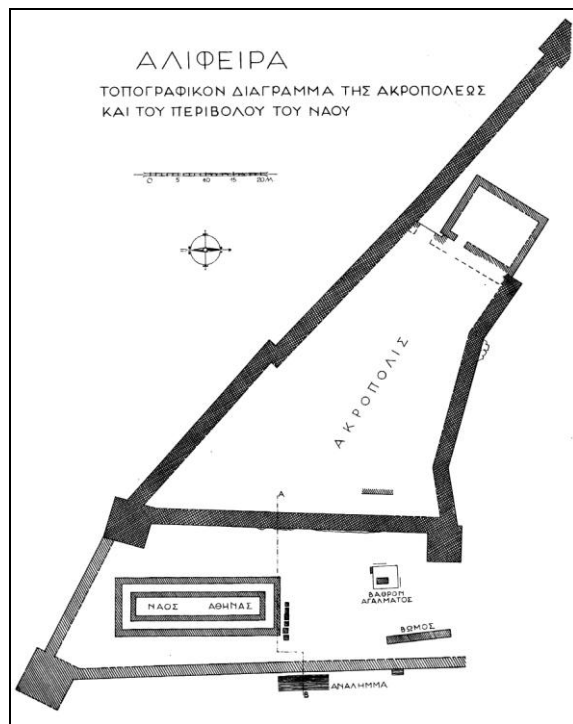
ΑΛΕΑ

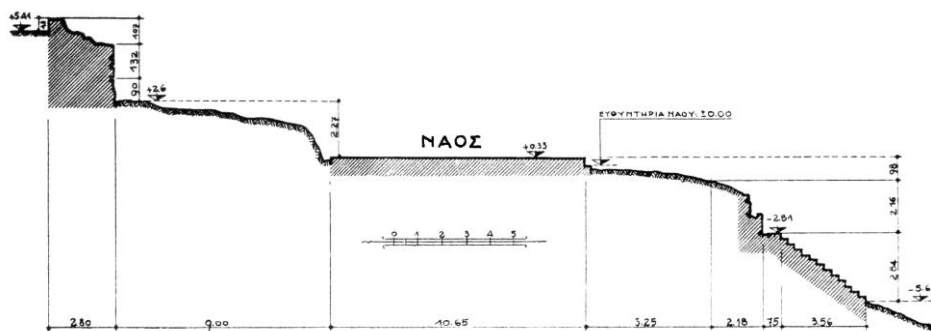
α)

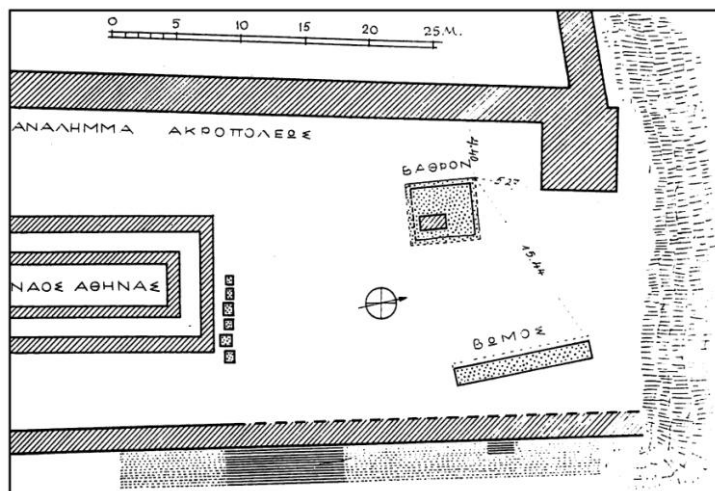
β)

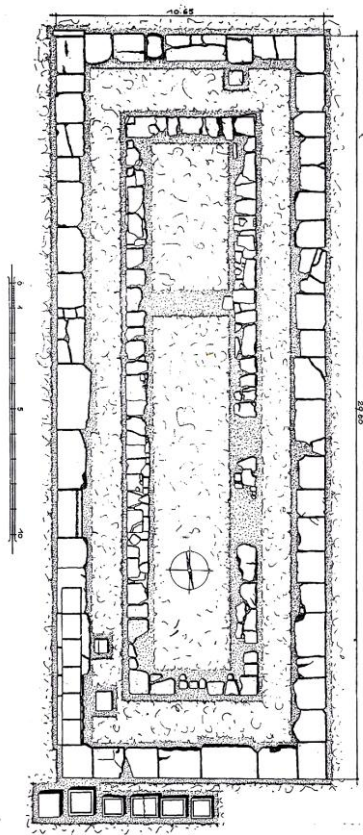
α)

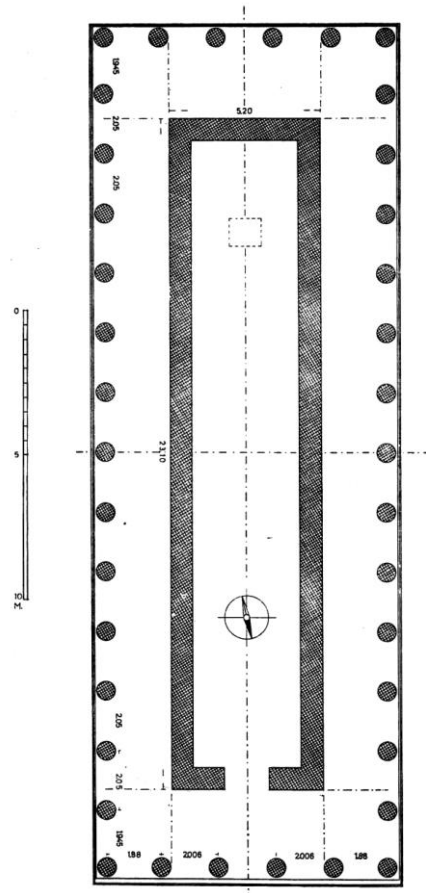
β)

γ)

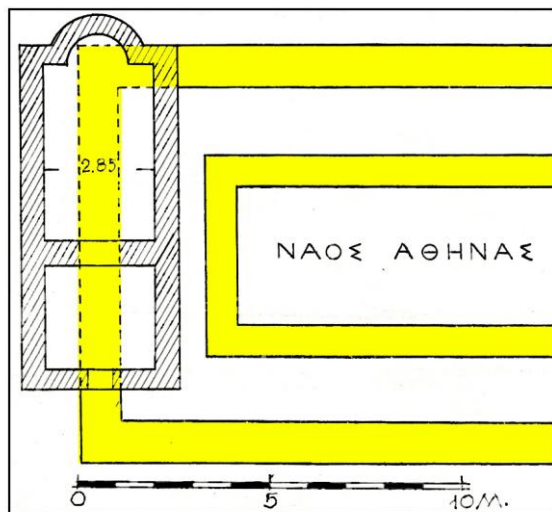
α)

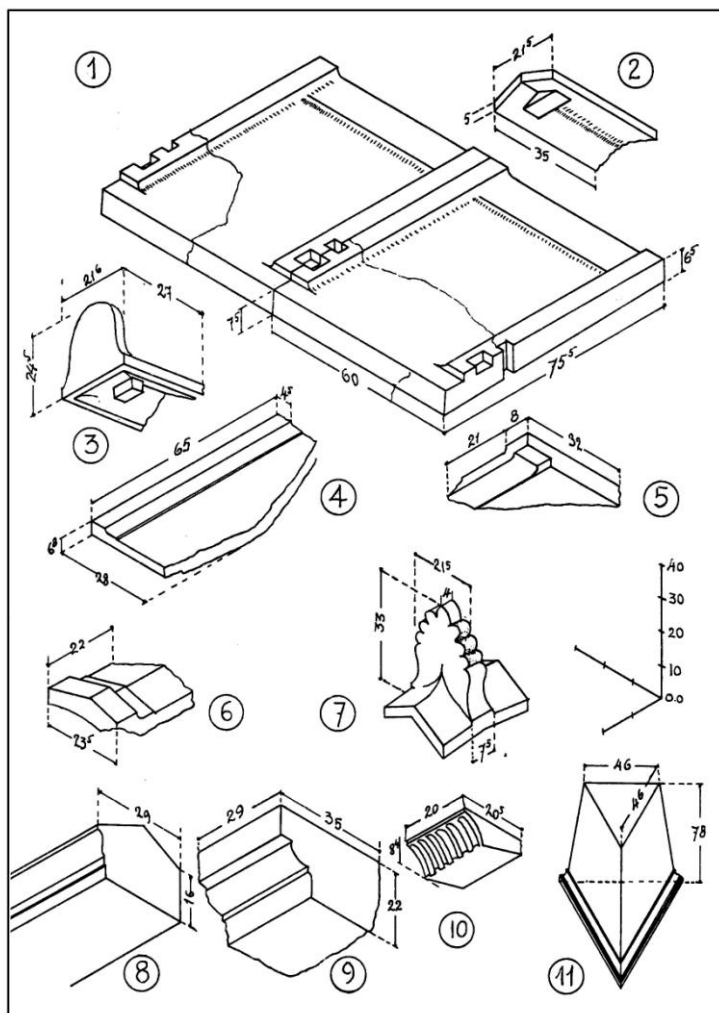
β)

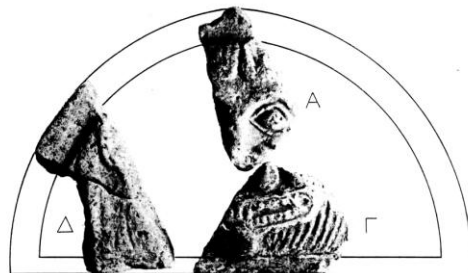
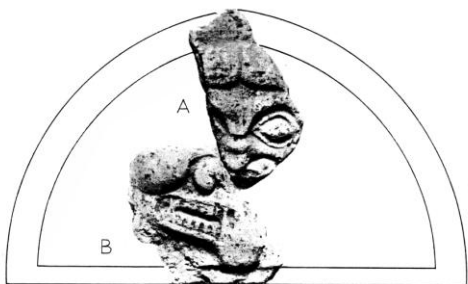
γ)

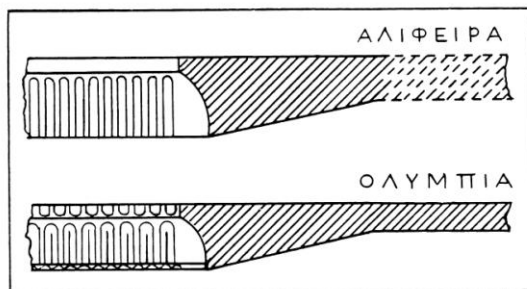
α)

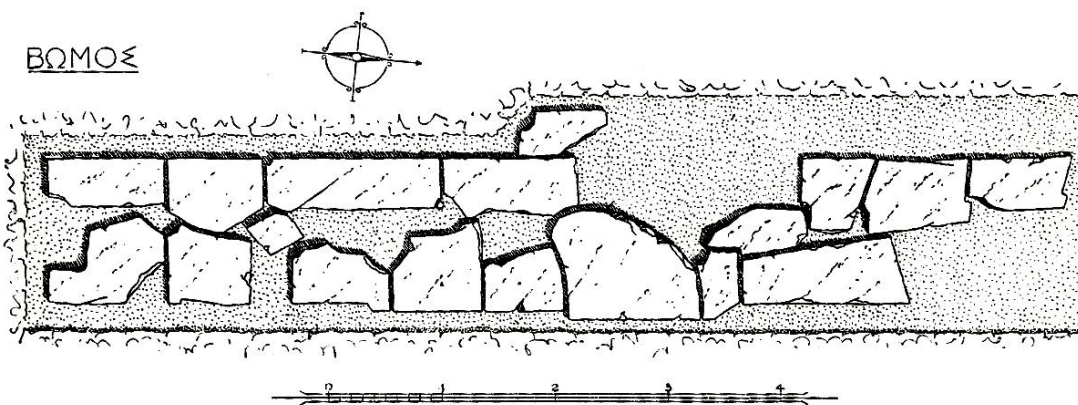
β)

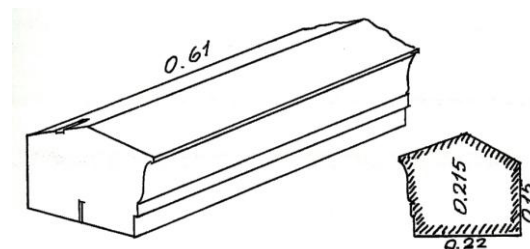
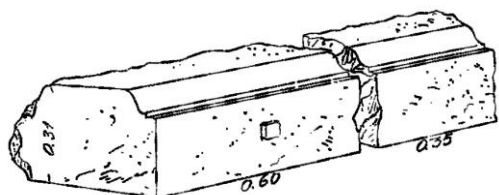
α)

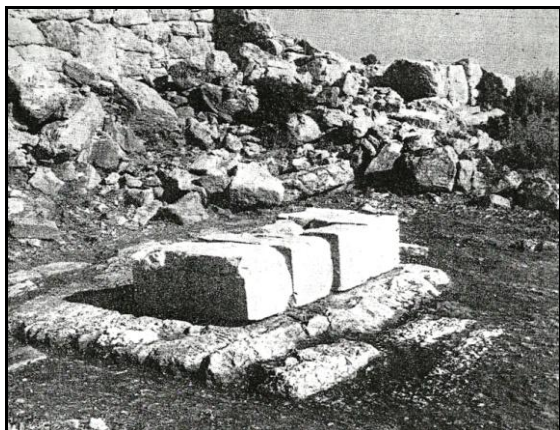
β)

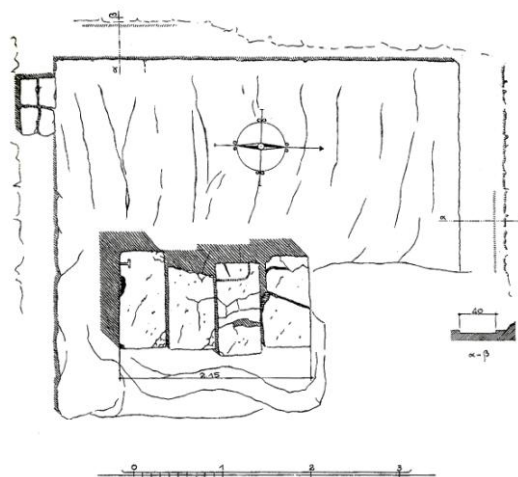
γ)

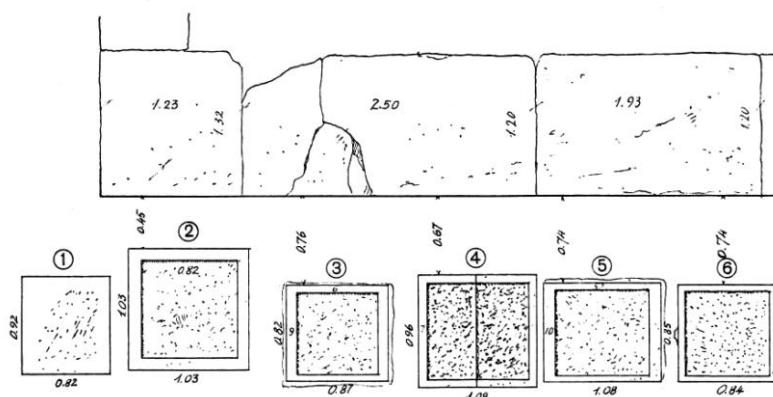
δ)

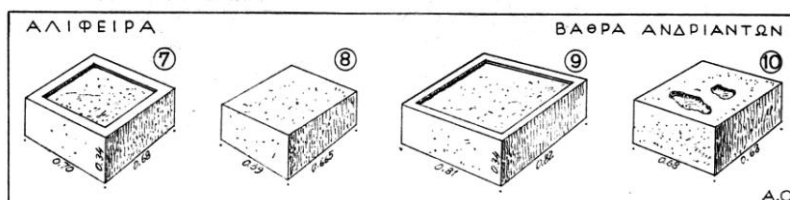
α)

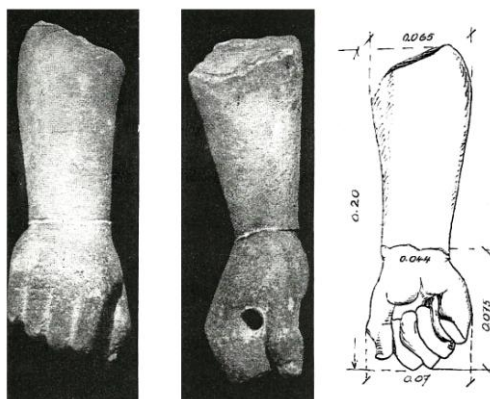
β)

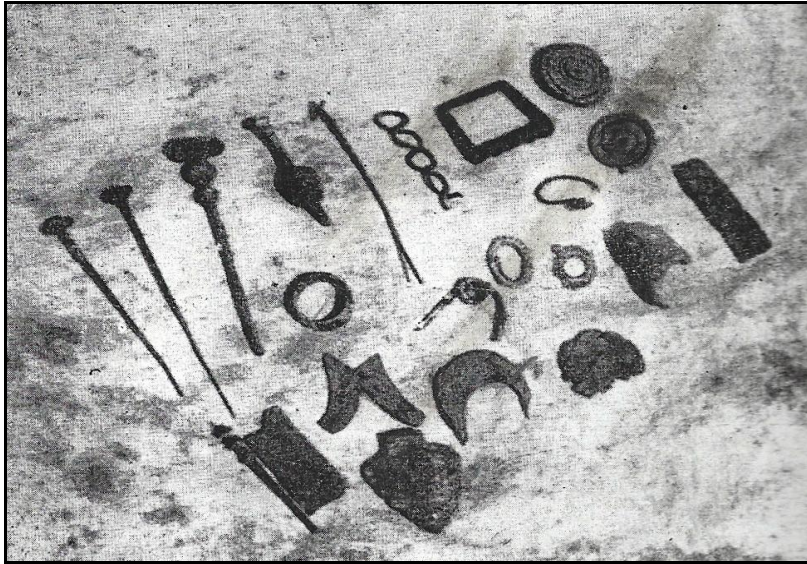
γ)

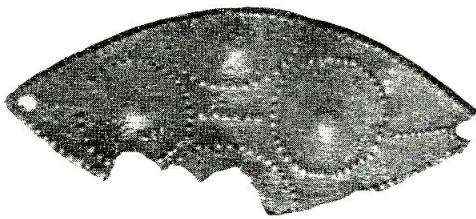
δ)

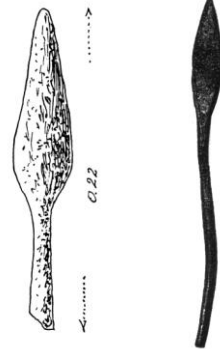
ε)

α)

β)

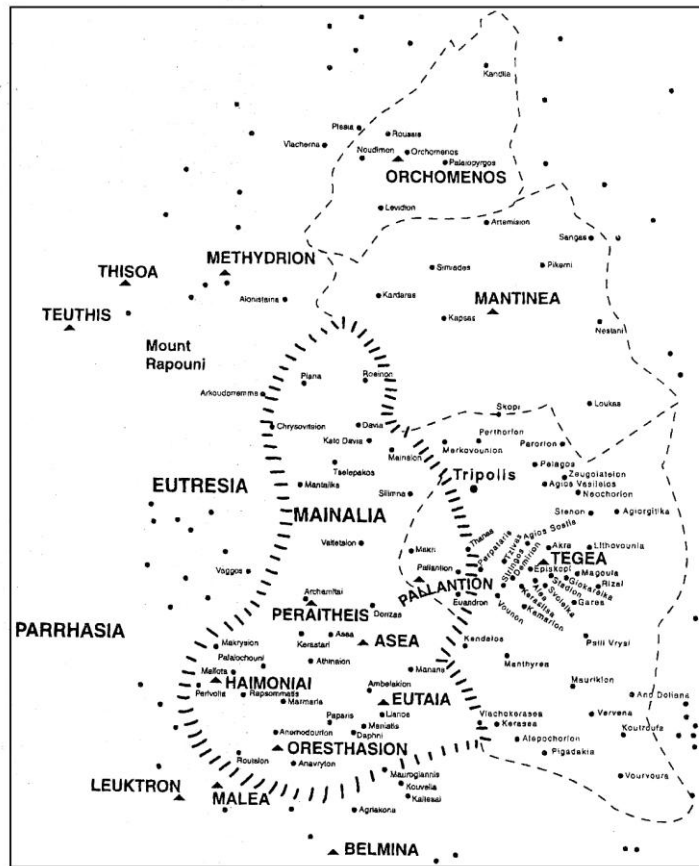

γ)

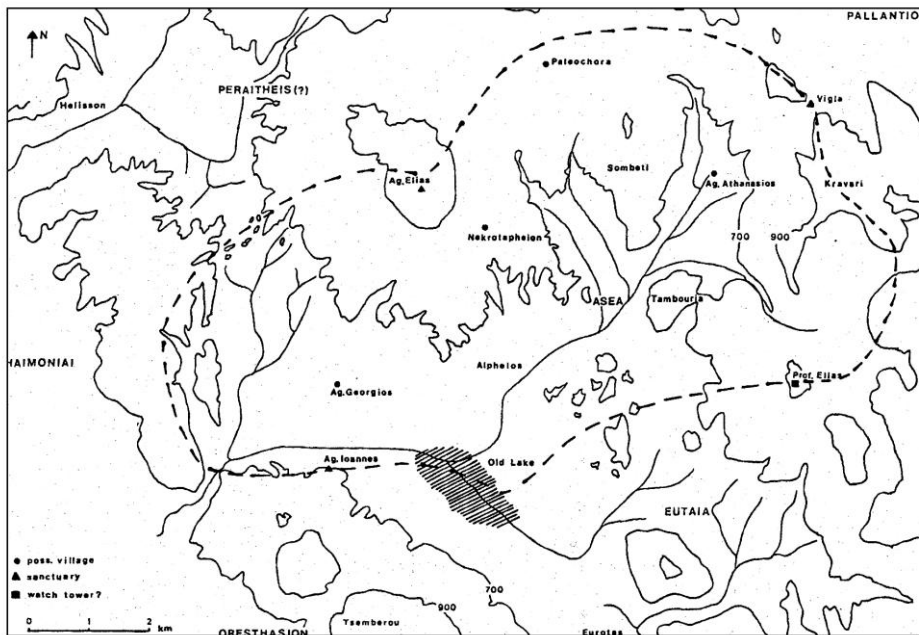

δ)

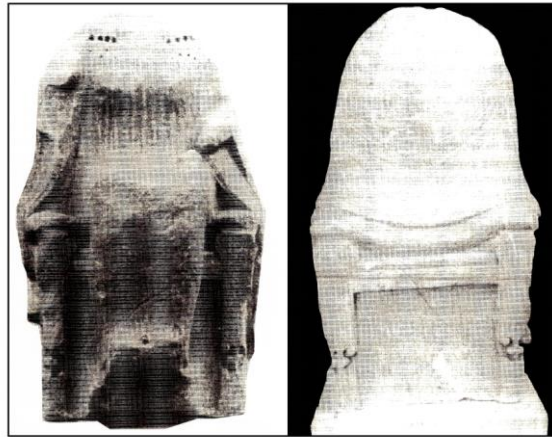
ΑΣΕΑ

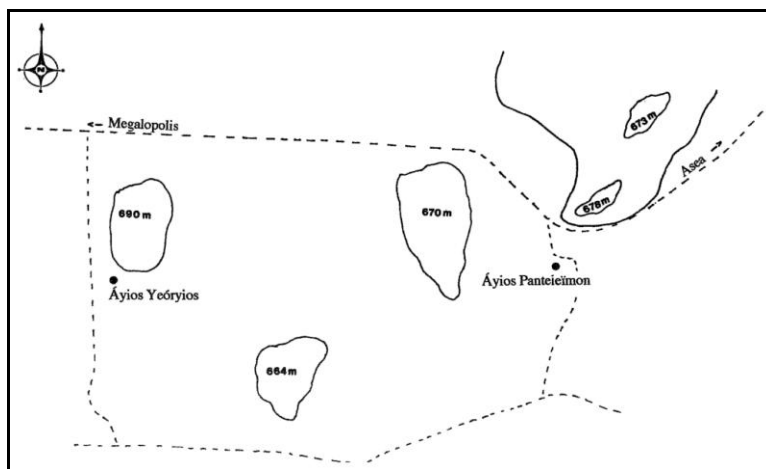
α)

β)

α)

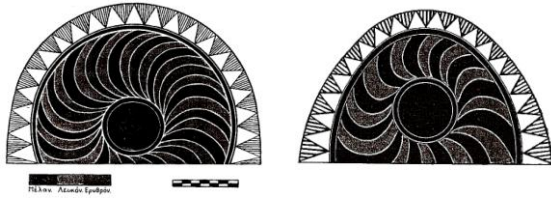
β)

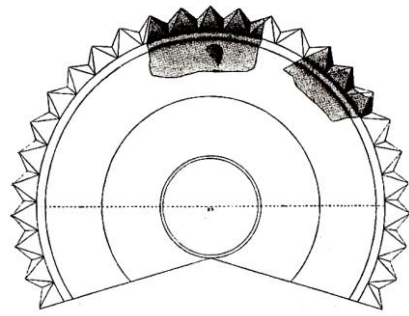
γ)

δ)

α)

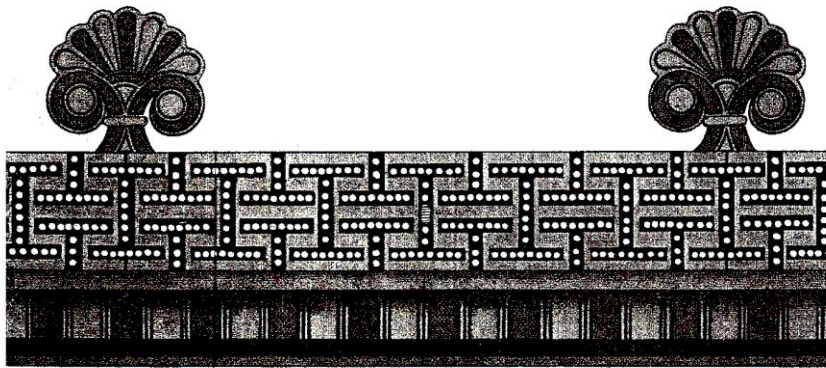
β)

γ)

δ)

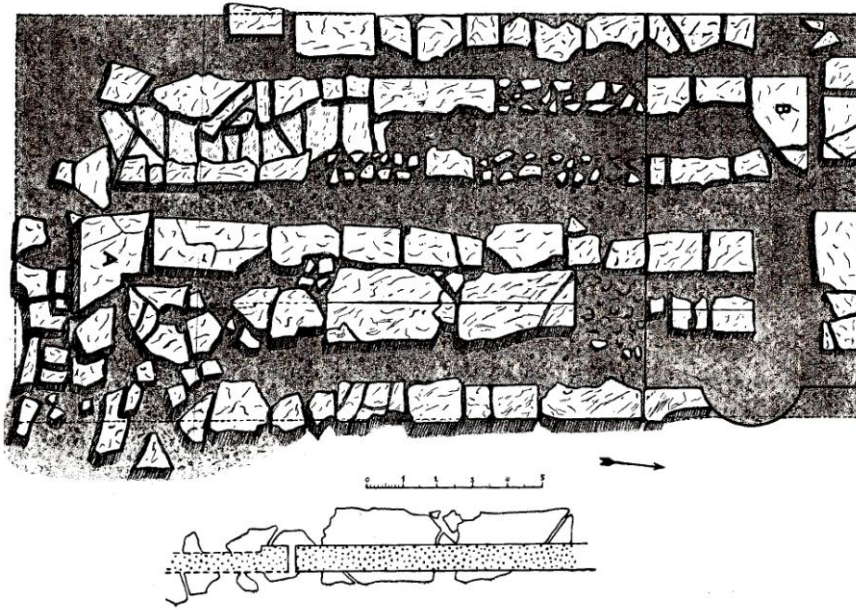

Μέλαν Λευκόν Ίωδες

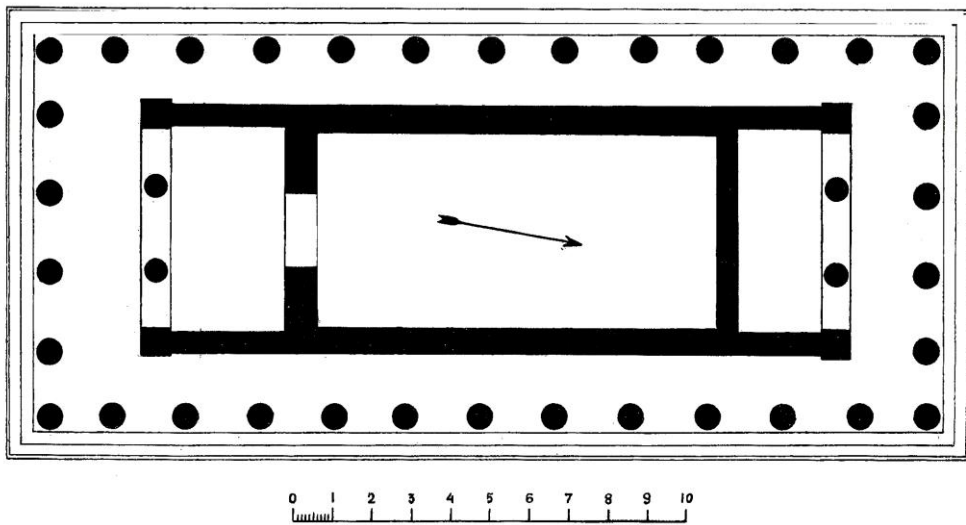
45,375

0 2 4 6

ε)

α)

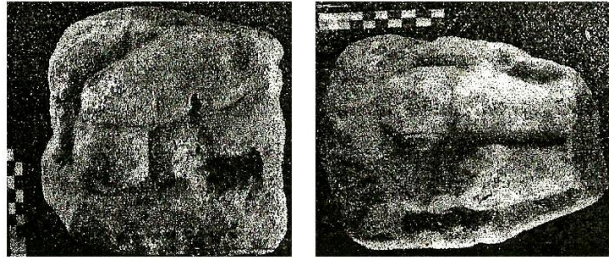
β)

γ)

δ)

α)

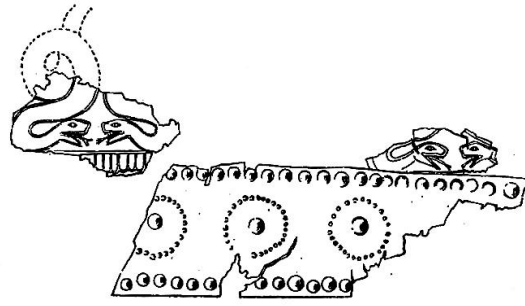
β)

γ)

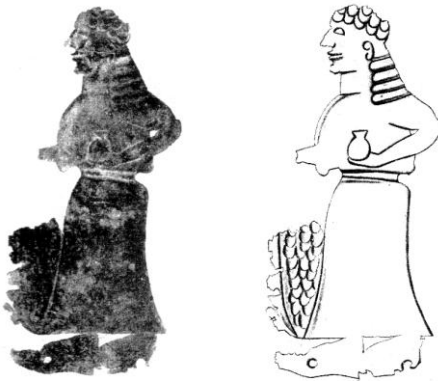
δ)

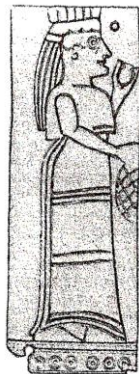
α)

β)

γ)

δ)

ε)

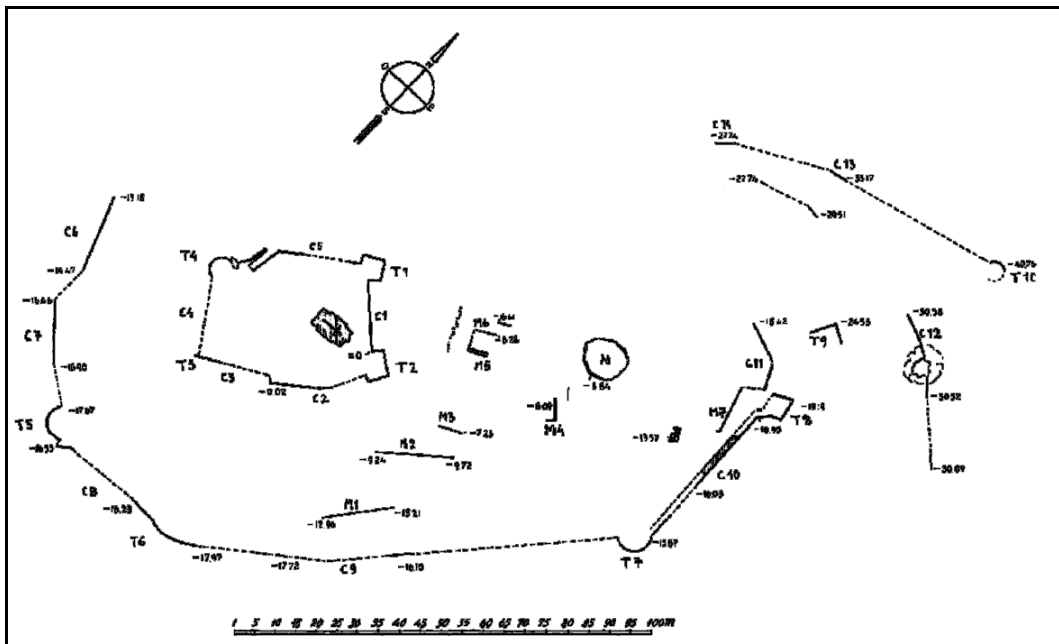
HPAIA

α)

β)

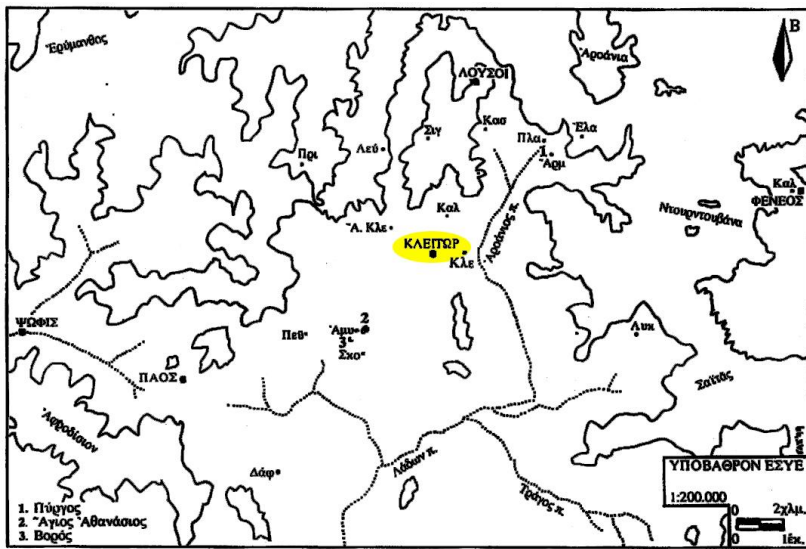

γ)

ΚΑΦΥΑΙ

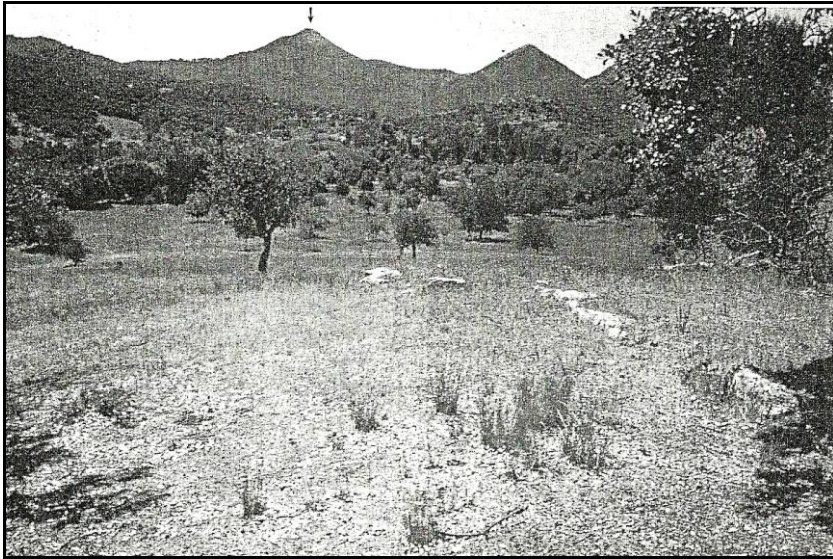

ΚΛΕΙΤΩΡ

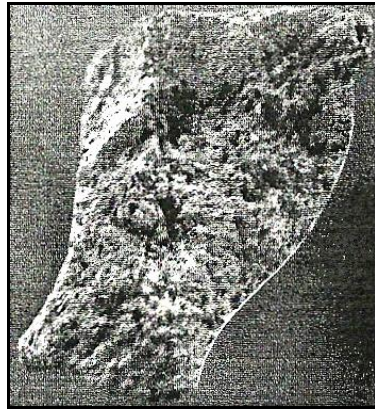

γ)

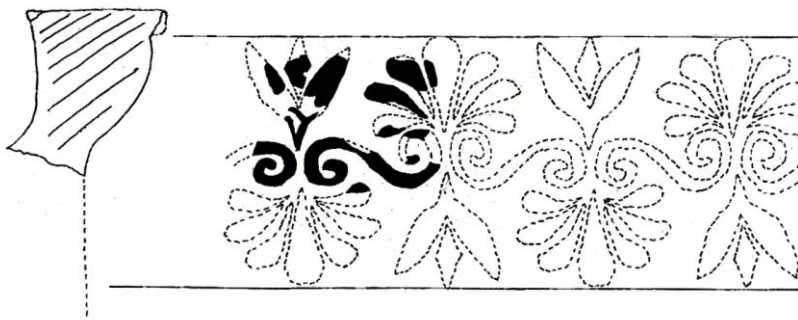

α)

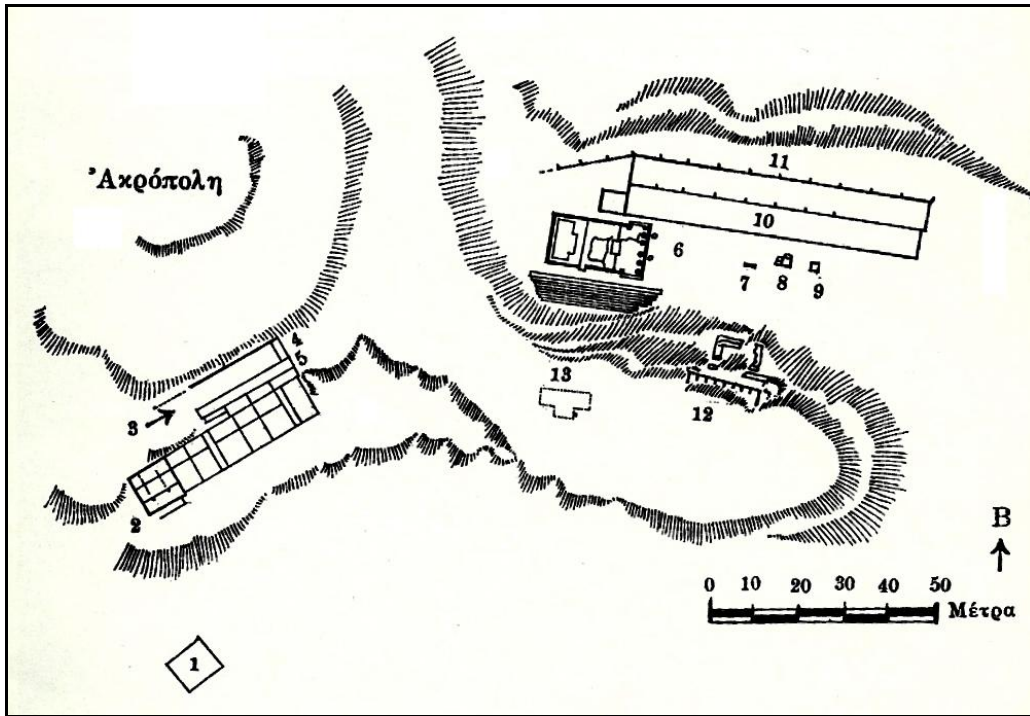

β)

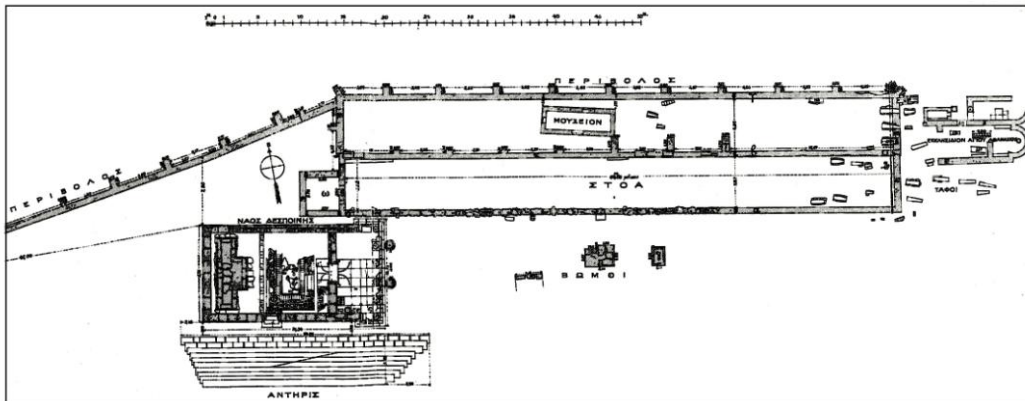

γ)

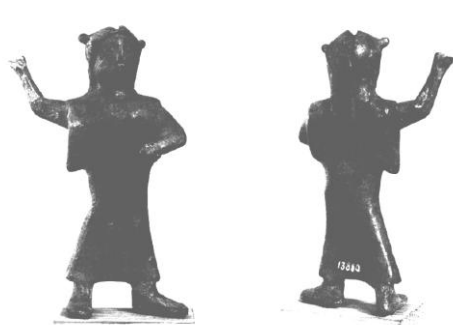
ΛΥΚΟΣΟΥΡΑ

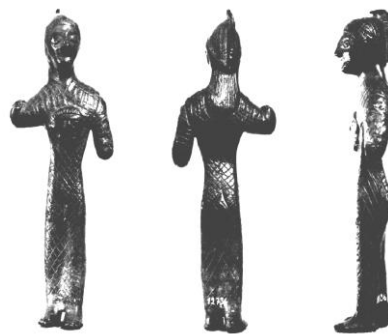
α)

β)

γ)

δ)

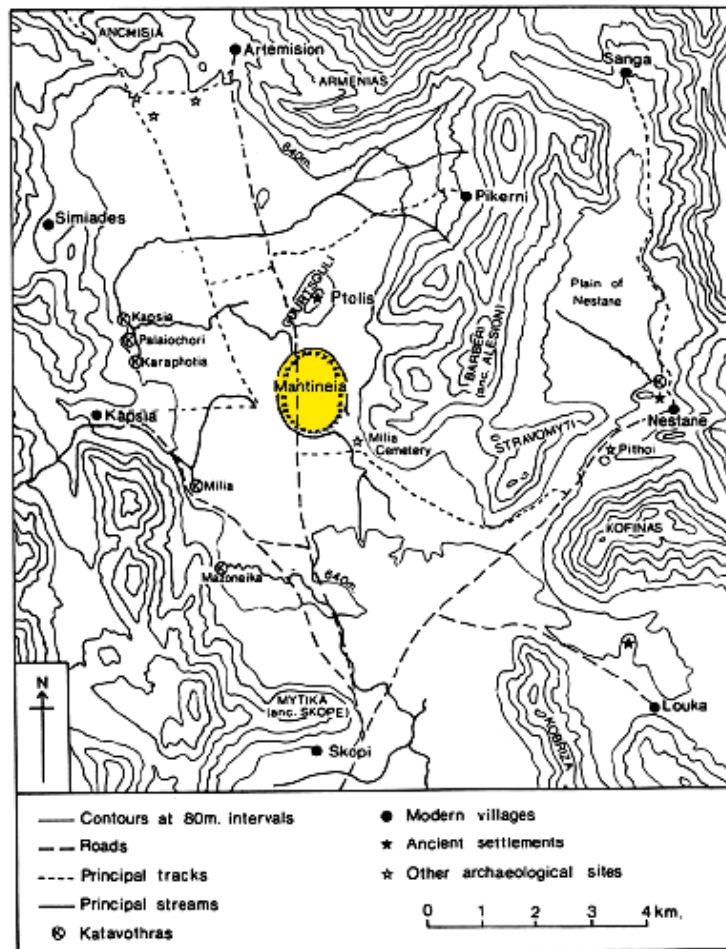

α)

β)

MANTINEIA

γ)

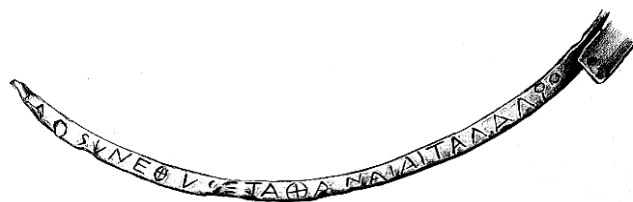

α)

β)

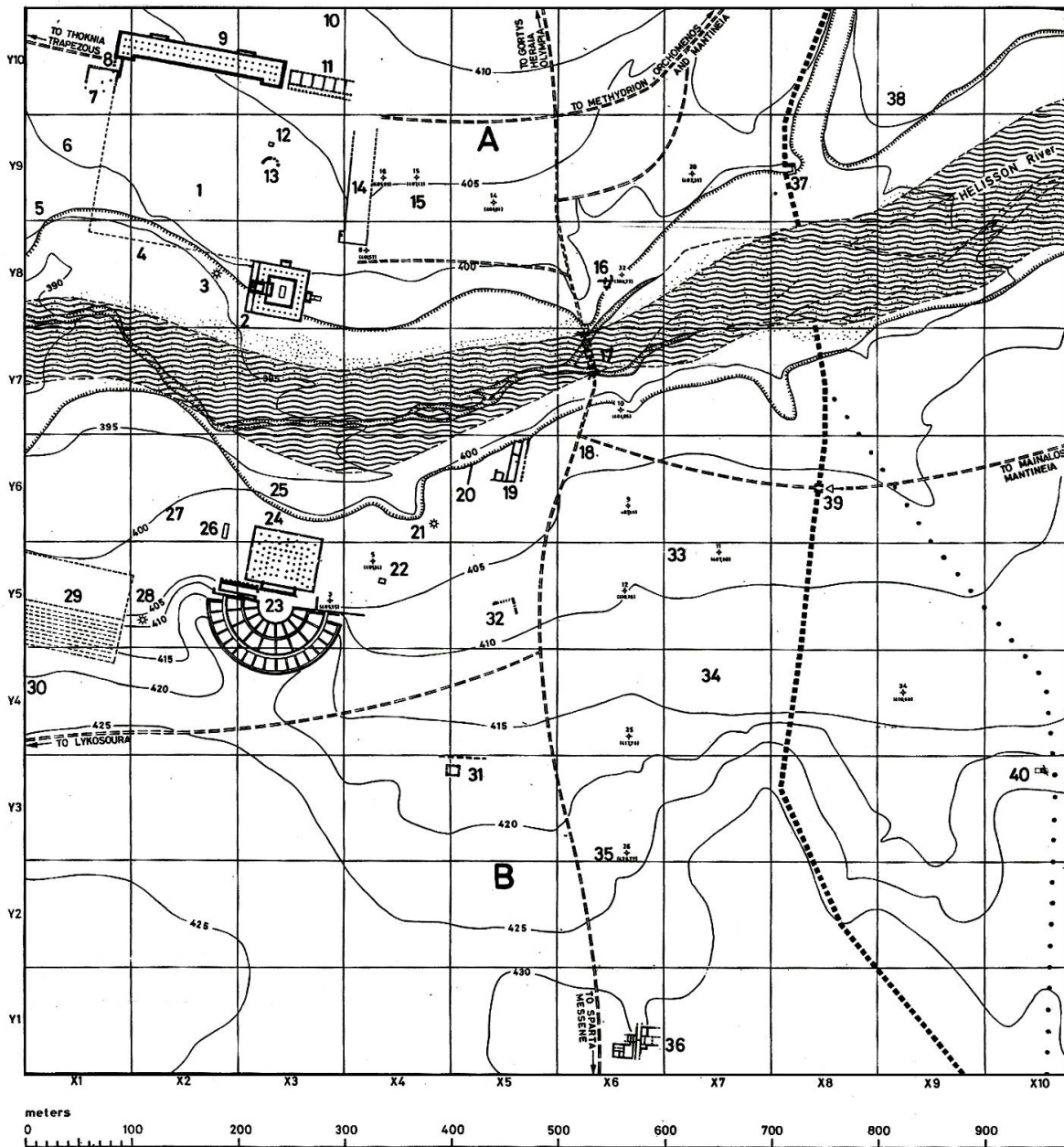
.....ΙΛΟΣΥΝΕΘΥΣΕΤΑΘΑΝΑΙΑΙΤΑΛΛΑΛΨΟ

γ)

MEGALE POLIS

CENTRAL PART - CLASSICAL TO ROMAN PERIOD (AFTER 371 B.C. - ca. 6TH CENT. A.D.)

MEGALE POLIS, THE DOUBLE CITY

A. MEGALA POLIS PROPER:

THE FEDERATE CITY

B. ORESTIA - THE FEDERAL CAPITAL

(numbers in parenthesis refer to PAUSANIAS, Book 8)

- 1 AGORA (30.2)
- 2 SANCTUARY OF ZEUS SOTER (30.10)
- 3 FOUNTAIN - ANCIENT ?
- 4 ARISTANDREIOS STOA (30.10)
- 5 ENCLOSURE OF THE GREAT GODDESSES (31.1-8)
- 6 GYMNASION ? (31.8)
- 7 BOULEUTERION ? (30.9)
- 8 LATER STOA
- 9 STOA OF PHILIPPOS (30.6)
- 10 TEMPLE OF TYCHE (30.7)
- 11 "ARCHEIA" (30.6)
- 12 ALTAR (OF ZEUS ?) (30.2)

- 13 APSE OF A FOUNTAIN (OR OF THE BOULEUTERION ?) (30.9)
- 14 MYROPOLIS STOA (30.7)
- 15 SECOND MARKETPLACE ?
- 16 ROMAN BATH OR HOUSE
- 17 ANCIENT BRIDGE UNDER THE MODERN ONE ?
- 18 REMAINS OF AN HYPOCAUST
- 19 SANCTUARY OF ASCLEPIOS PAIS ?
- 20 BRECCIA BUILDING (32.5)
- 21 SPRING OF ASCLEPIOS PAIS ? (32.5)
- 22 SMALL ALTAR
- 23 THEATER (32.1)
- 24 THERSILEION (32.1)
- 25 AREA OF THE "HOUSE" OF ALEXANDER THE GREAT ? (32.1)
- 26 GREAT ALTAR (OF ARES ?) (32.3)

- 27 SHRINE OF MUSES, APOLLO AND HERMES, & TEMPLE OF APHRODITE ? (32.2-3)
- 28 SPRING OF DIONYSOS ? (32.3)
- 29 STADION AREA ? (32.3)
- 30 TEMPLE OF HERMES AND HERACLES ? (32.3)
- 31 ROMAN HOUSE
- 32 GREEK HOUSE
- 33 SHRINE OF GODS ERGATAI ? (32.4)
- 34 SANCTUARY OF ASCLEPIOS AND HYGEIA ? (32.4)
- 35 TEMPLE OF ARTEMIS AGROTERA ? (32.4)
- 36 LARGE ROMAN HOUSE WITH MOSAIC PAVEMENTS
- 37 TOWER E OF CITY WALL
- 38 TUMULUS
- 39 GATE TO THE MARSH ? (36.5)
- 40 EXTENSIVE MORTAR FOUNDATIONS

A.C.E. Toposurvey Jan. 1 by S. Lagodir

† Ground survey stat

- * SPRINGS
- CITY WALL - MOST PROBABLE
- CITY WALL - LESS PROBABLE
- PROBABLE LINE OF AN ROADS
- PRESENT RIVER BED
- PROBABLE ANCIENT BED

Based on archaeological data by A. Petronotis; ancient writer A.C.E. Toposurvey; and maps 1:5,000 of the Hellenic Army Geographical Servi

Designed by M. Zagorissiou and A. Petronotis, Nov. 1972 - D-AGC-217

A. C. E. RESEARCH PROJECT: AN ANCIENT GREEK CITY

ΟΡΧΟΜΕΝΟΣ

α)

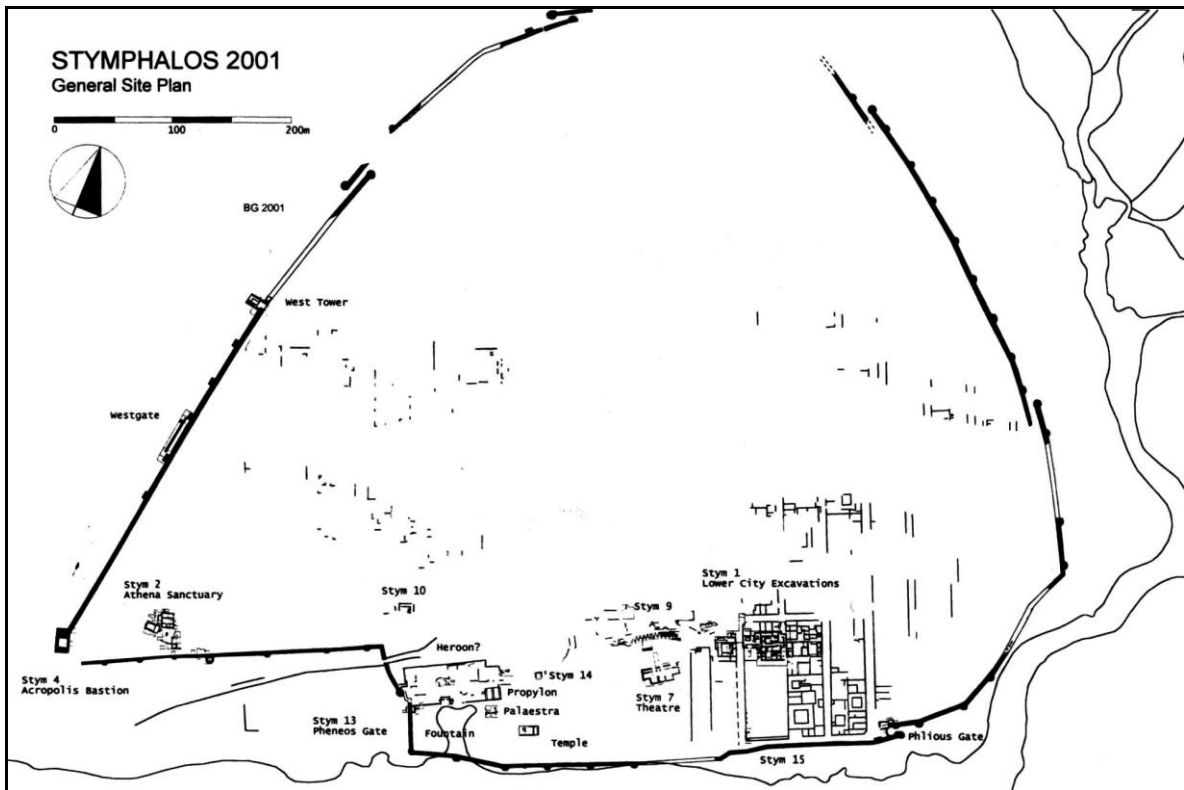

β)

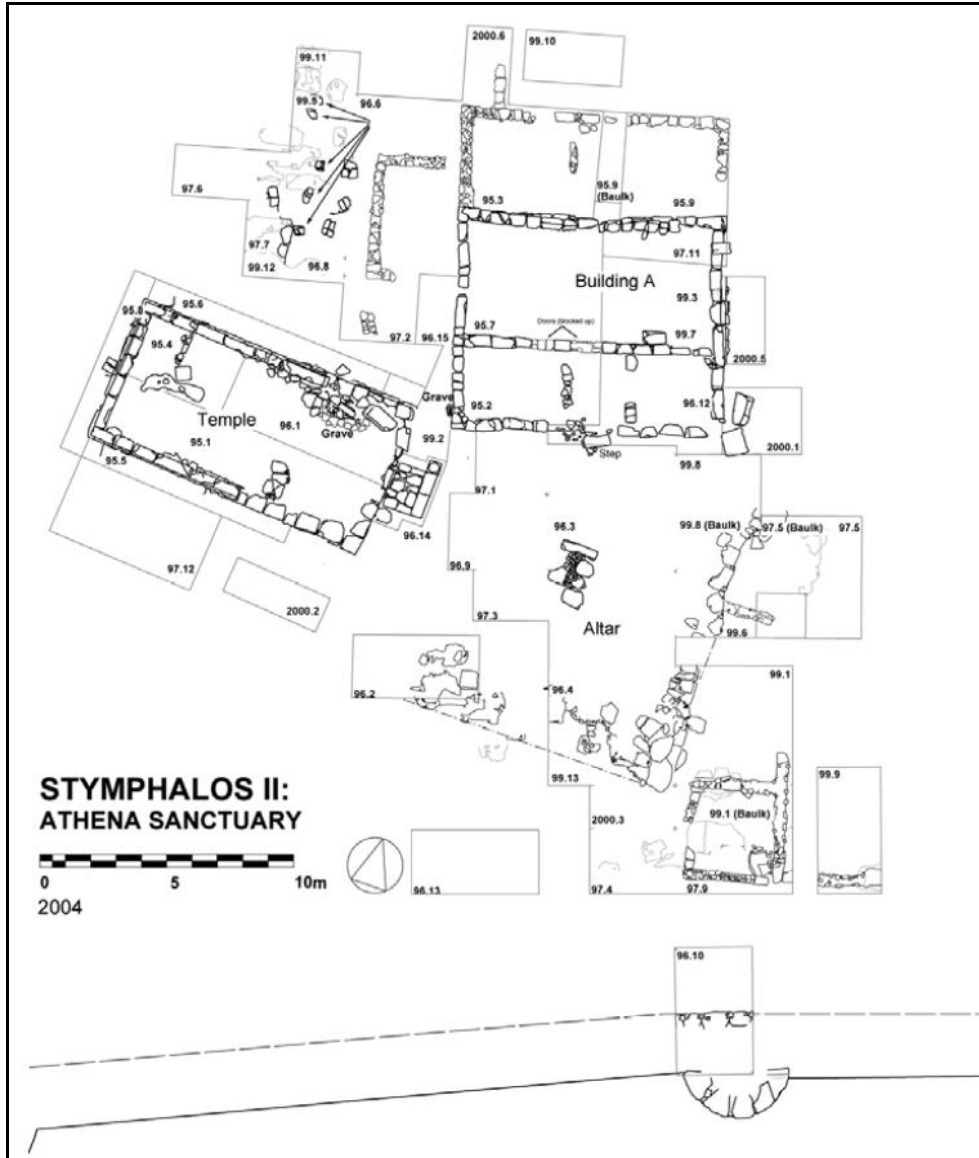

γ)

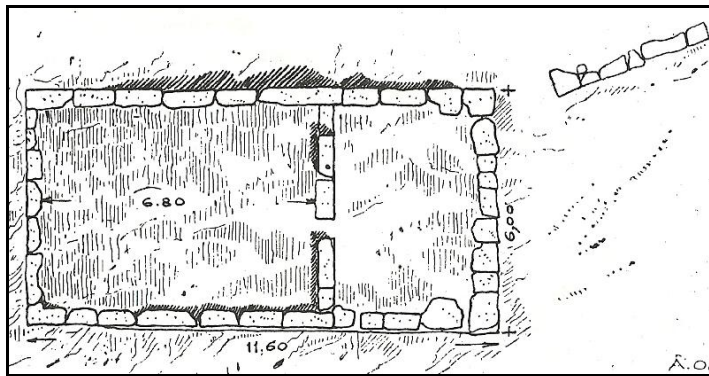
ΣΤΥΜΦΑΛΟΣ

δ)

α)

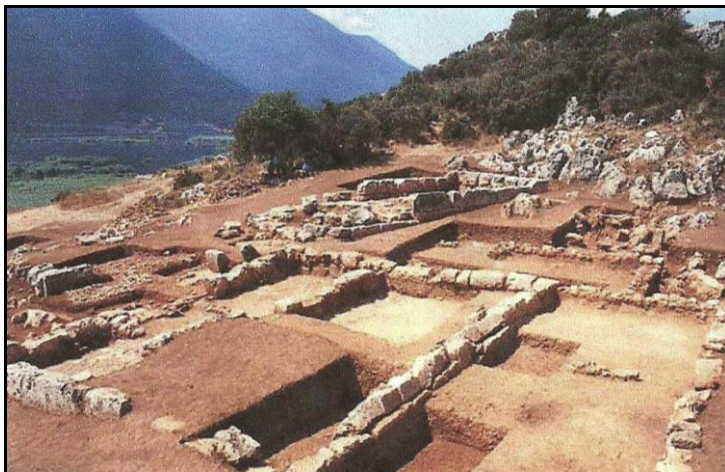
β)

α)

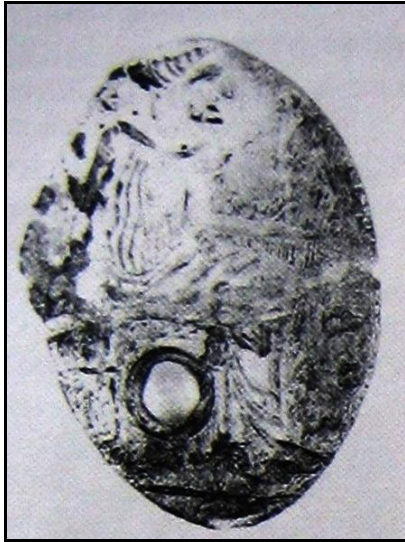
β)

γ)

α)

β)

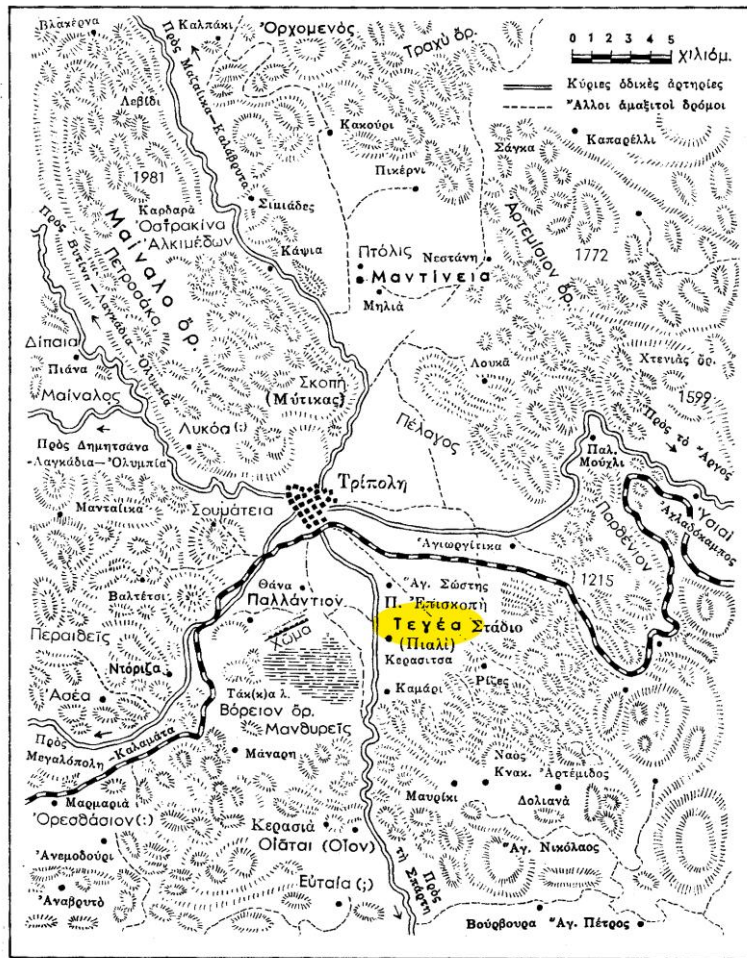

γ)

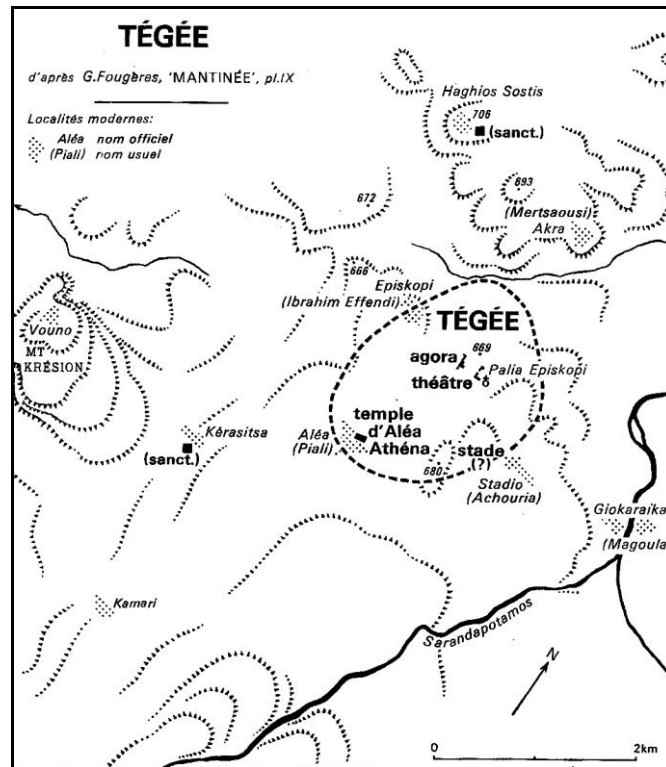

δ)

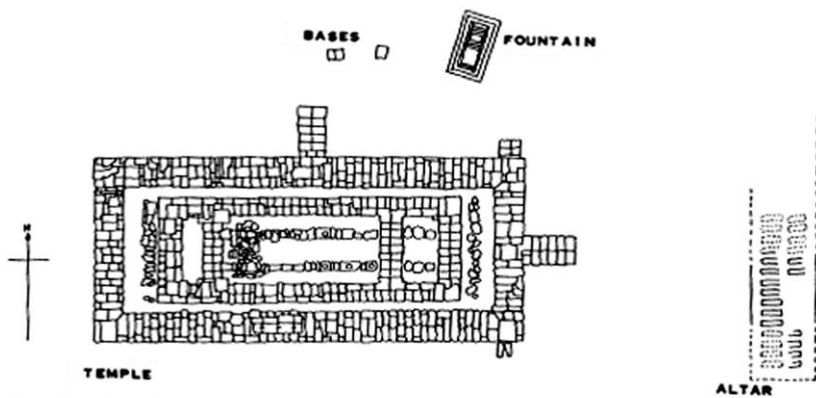
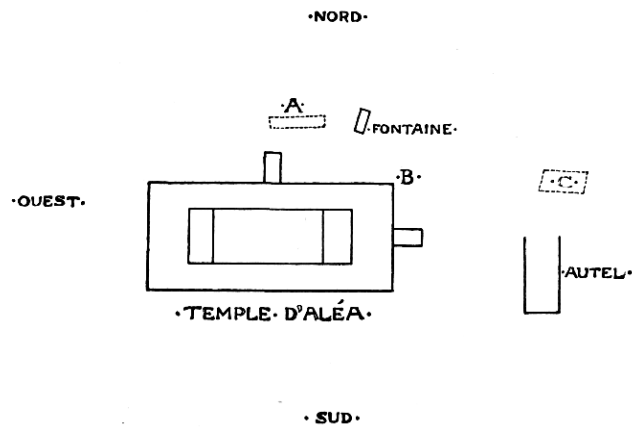
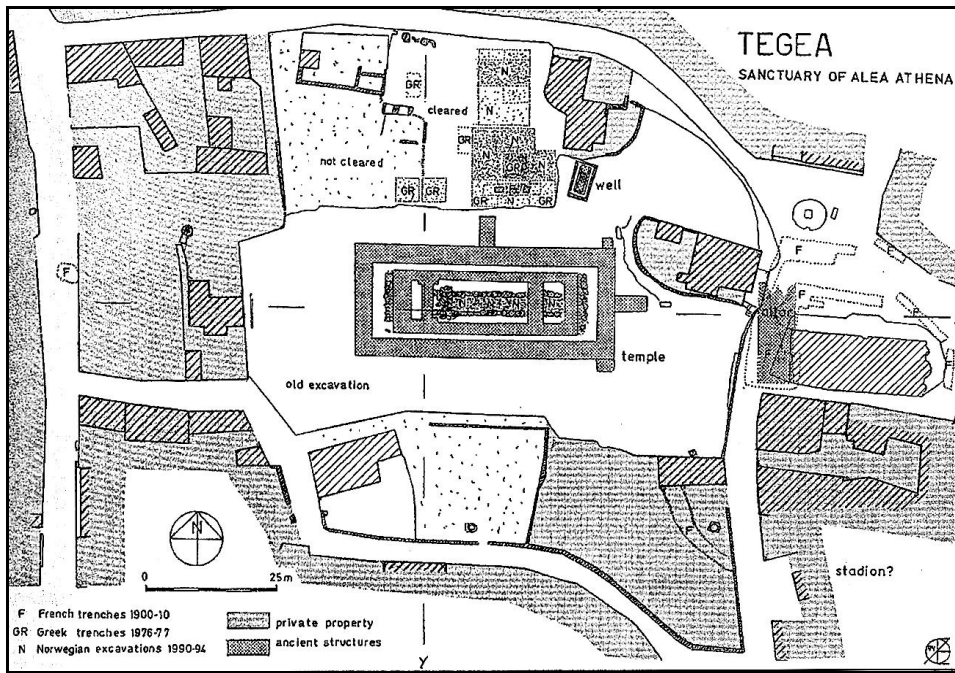
ΤΕΓΕΑ

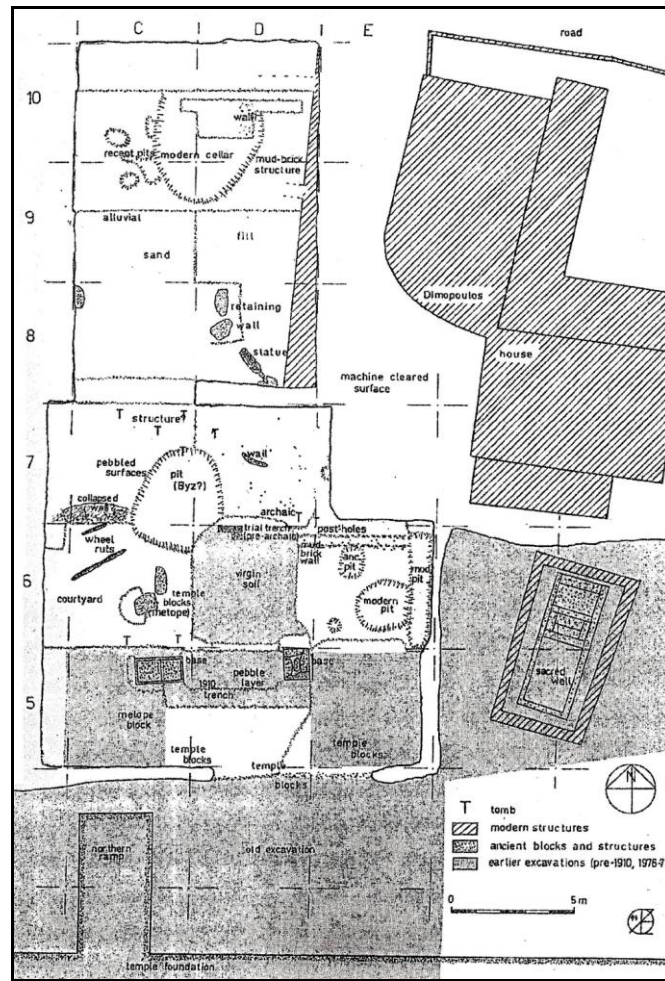

α)

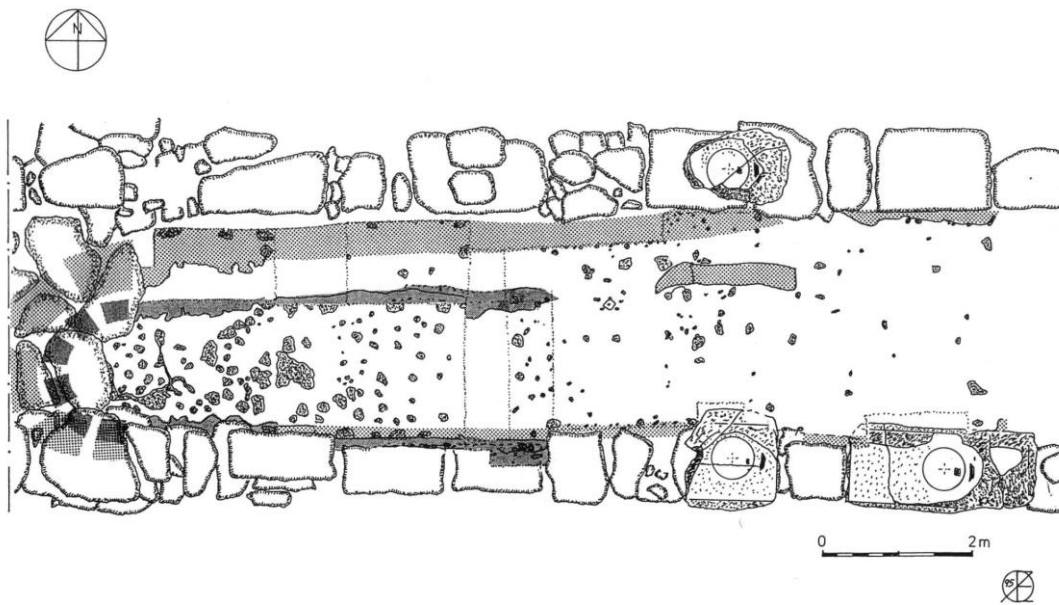

β)

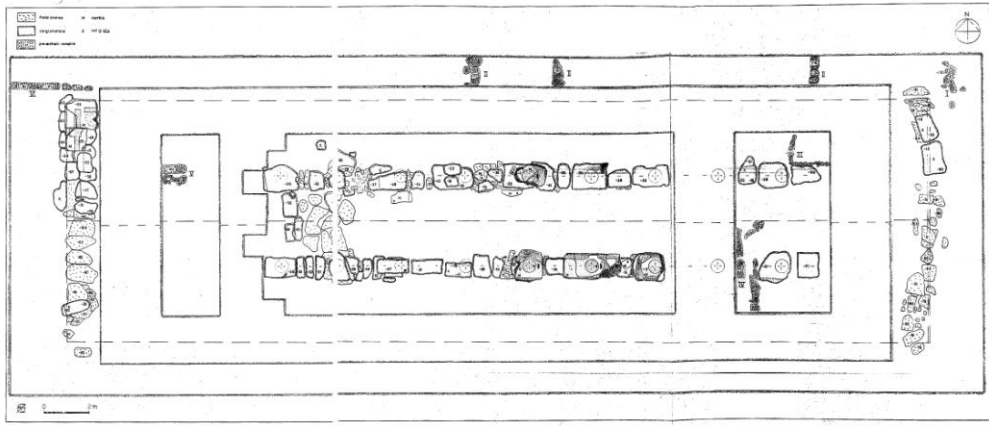

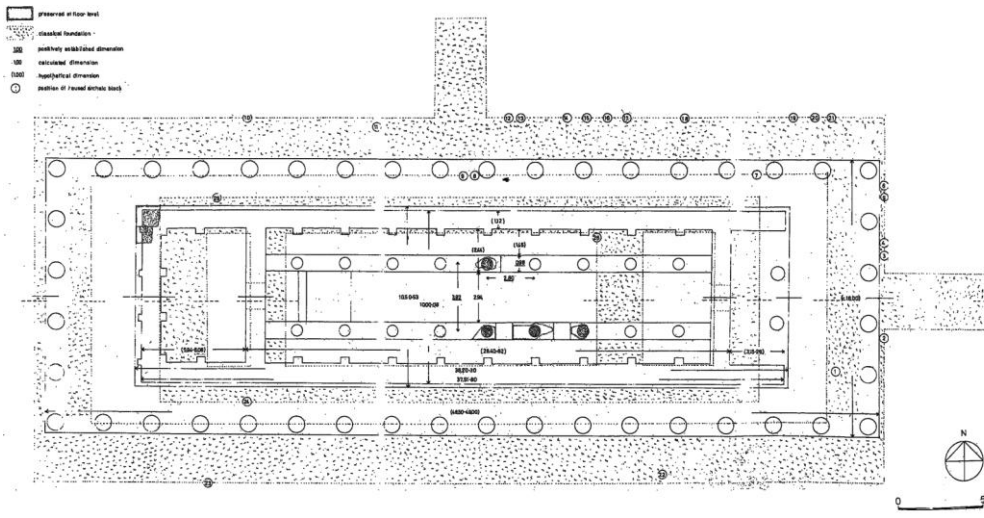
α)

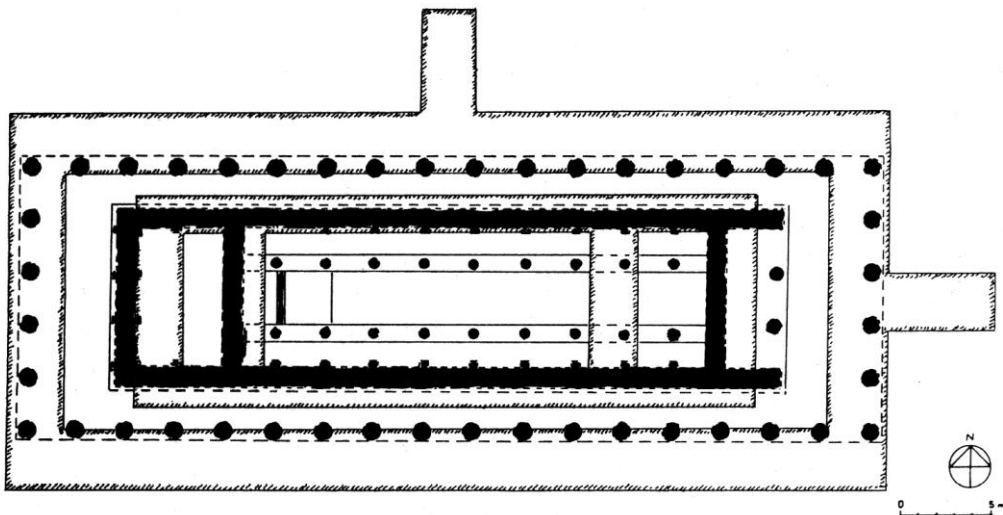
β)

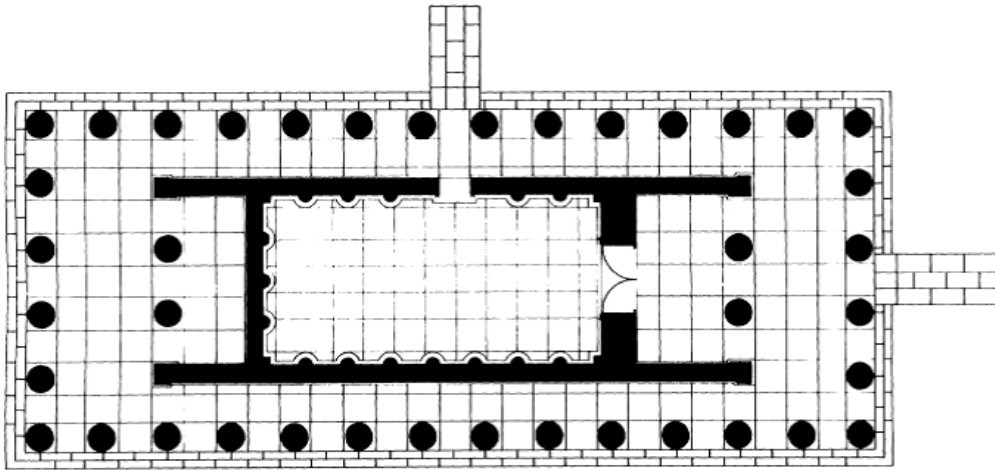
α)

β)

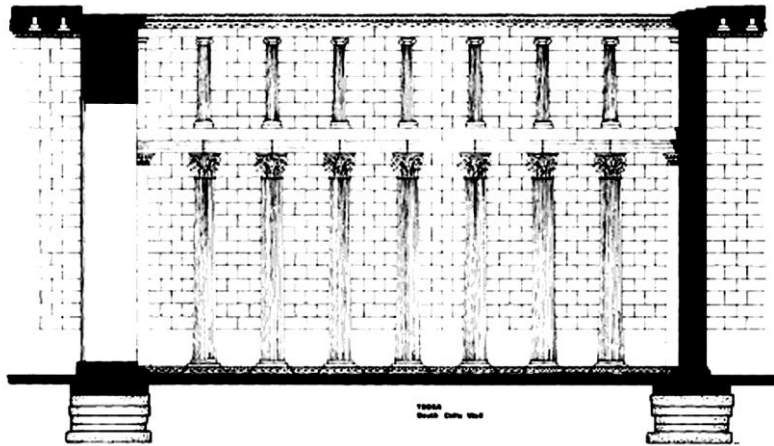

γ)

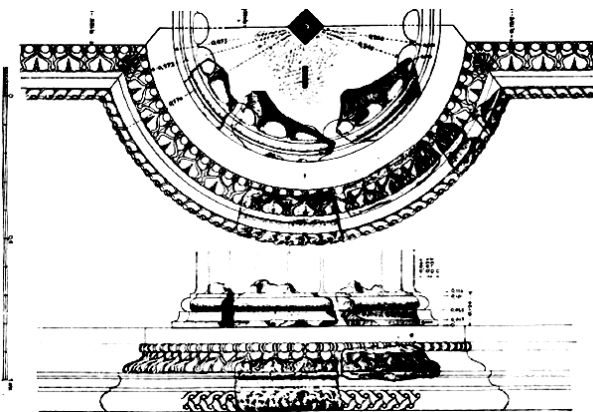

SCALE:
0 5 METERS
NJ NORMAN

α)

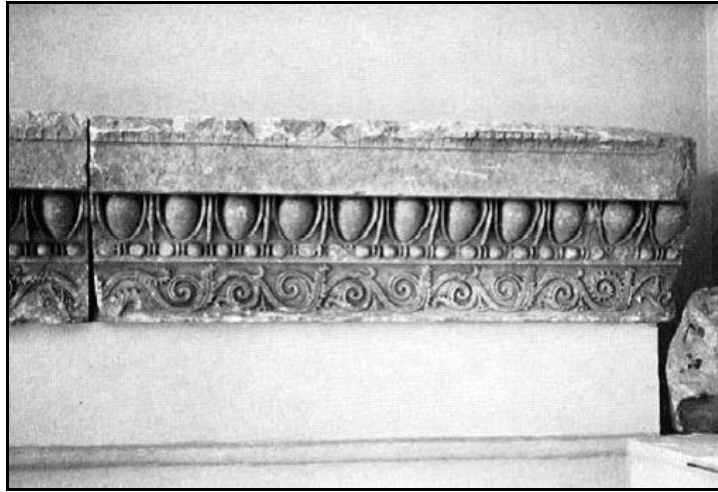
β)

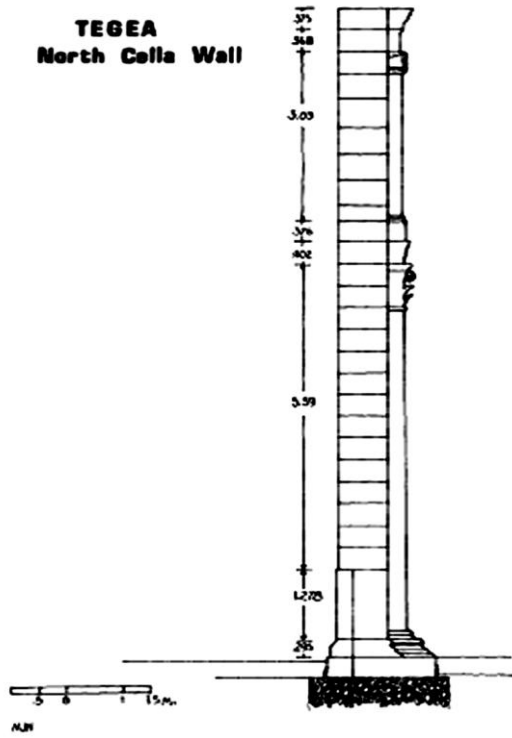
γ)

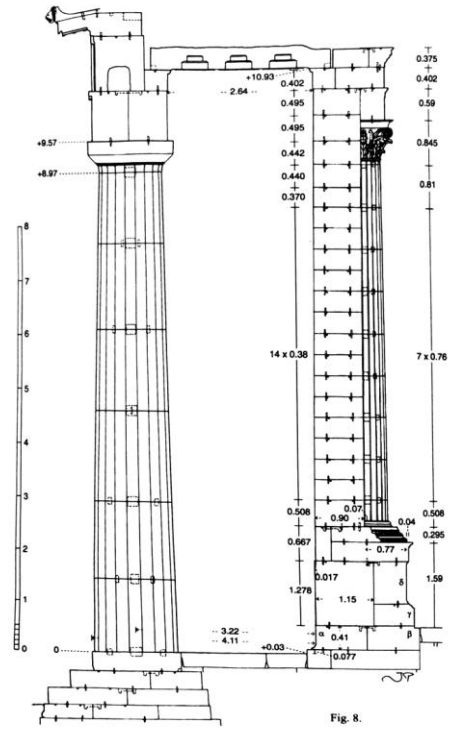
δ)

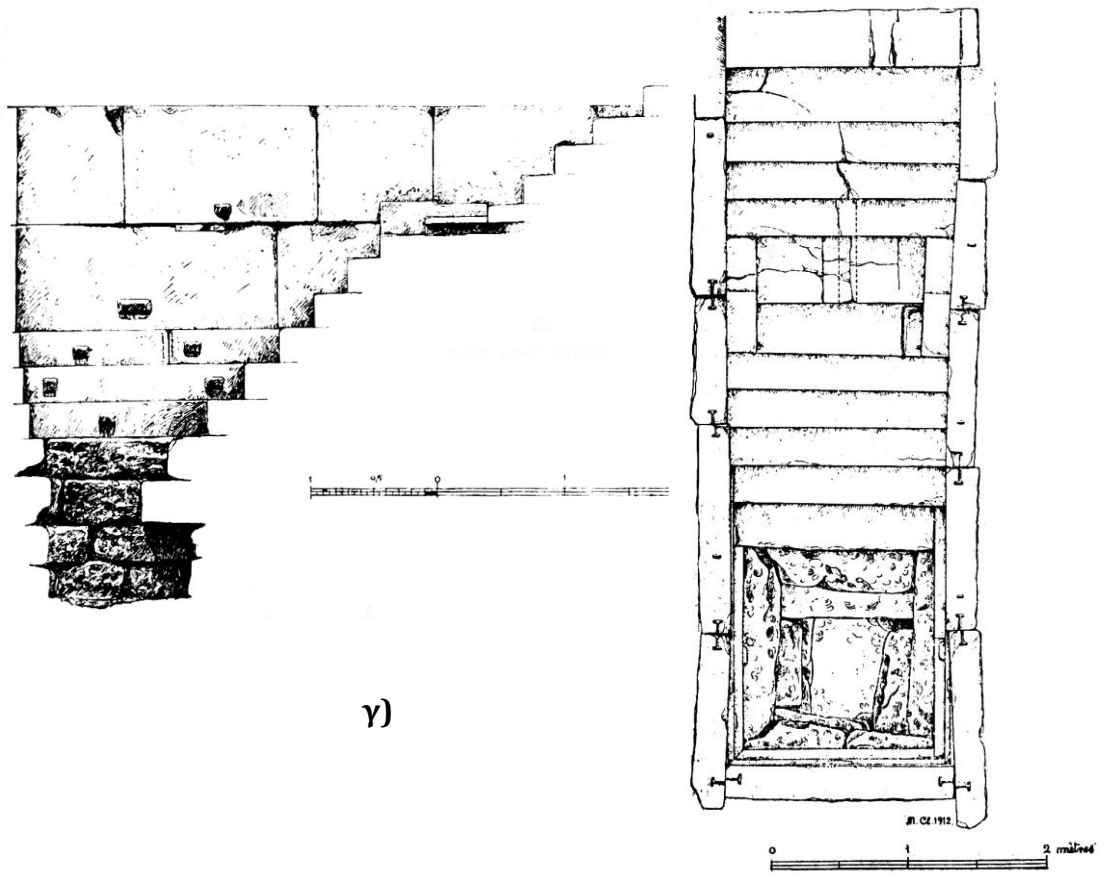
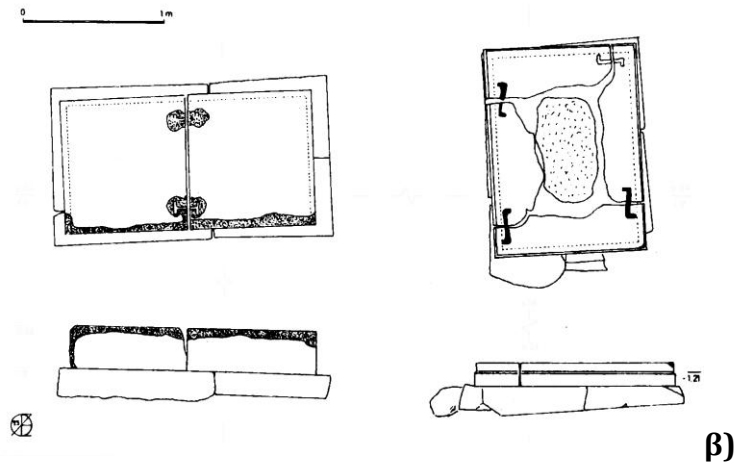
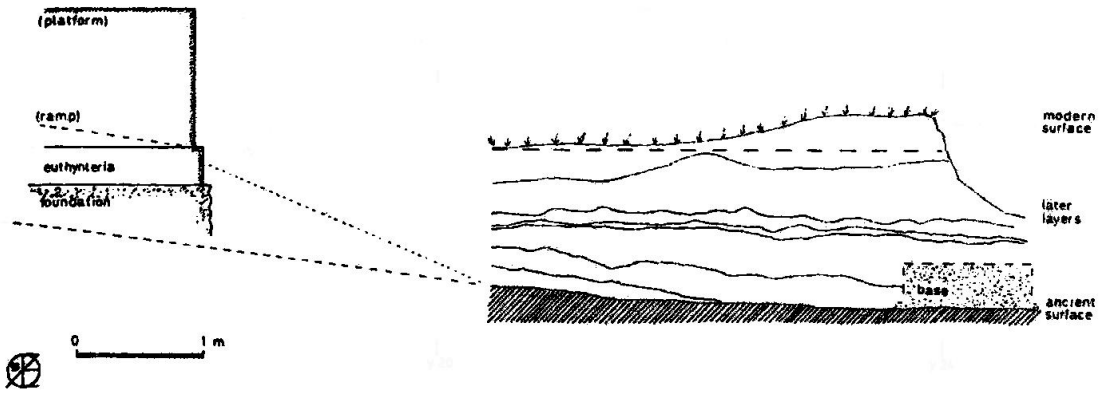
α)

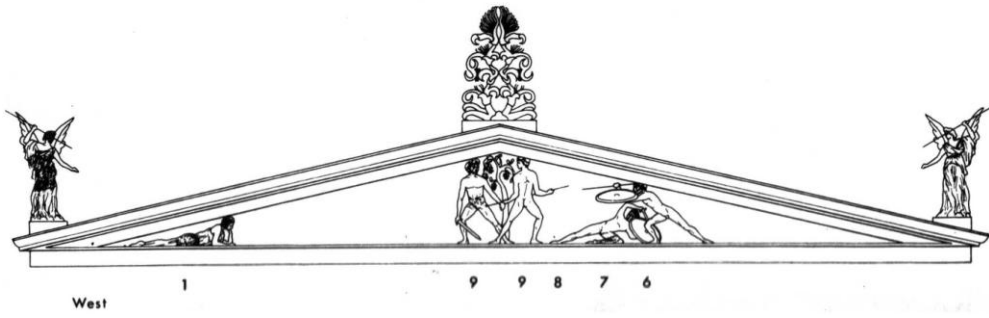
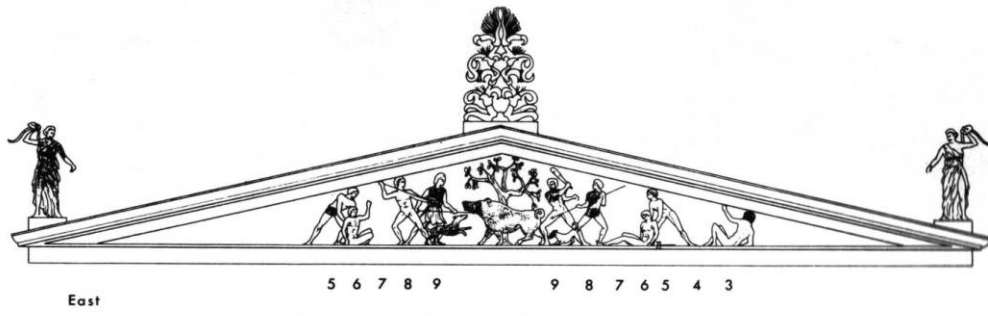

β)

γ)

α)

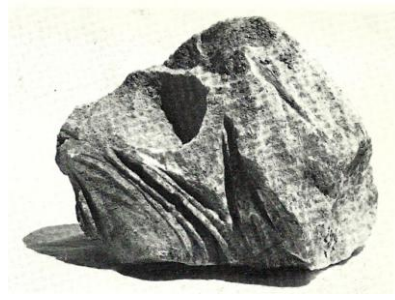
β)

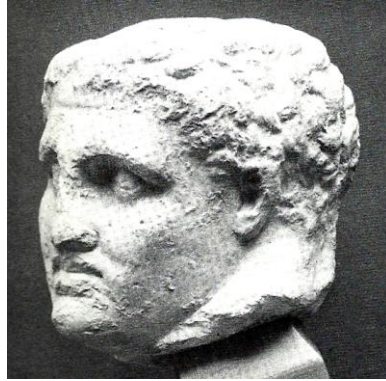
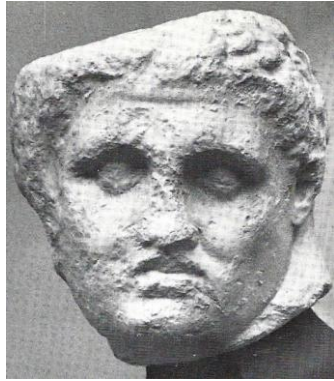
γ)

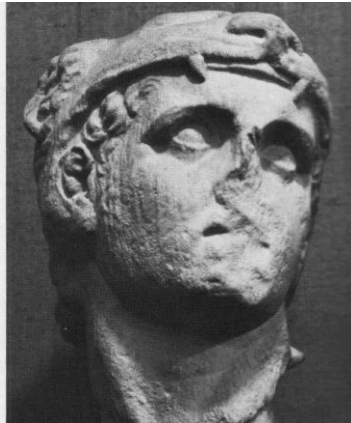
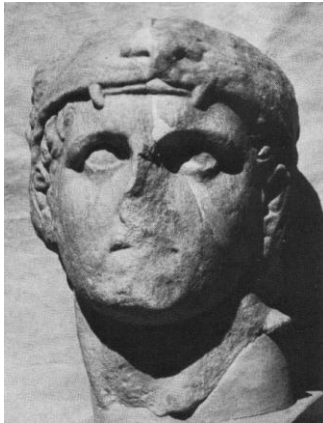
α)

β)

γ)

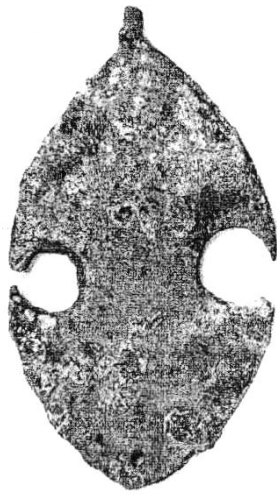
δ)

α)

β)

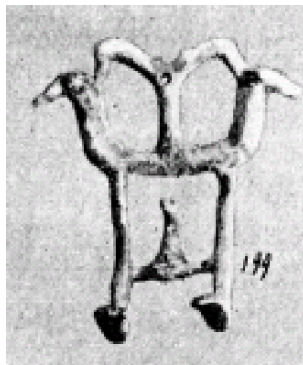
γ)

δ)

ε)

στ)

ζ)

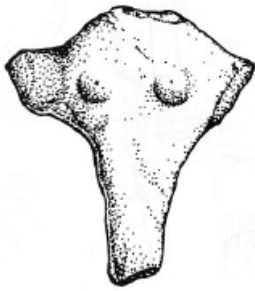
α)

β)

γ)

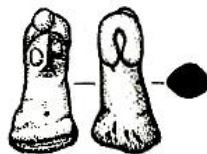
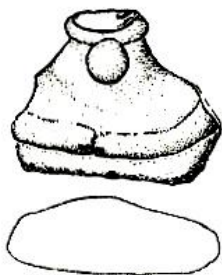
δ)

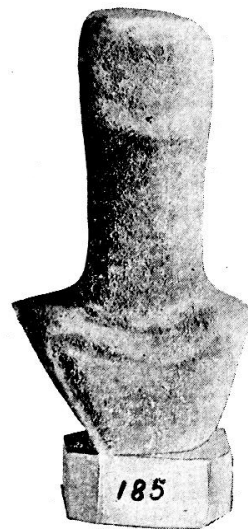
ε)

στ)

ζ)

η)

α)

β)

γ)

δ)

α)

β)

γ)

α)

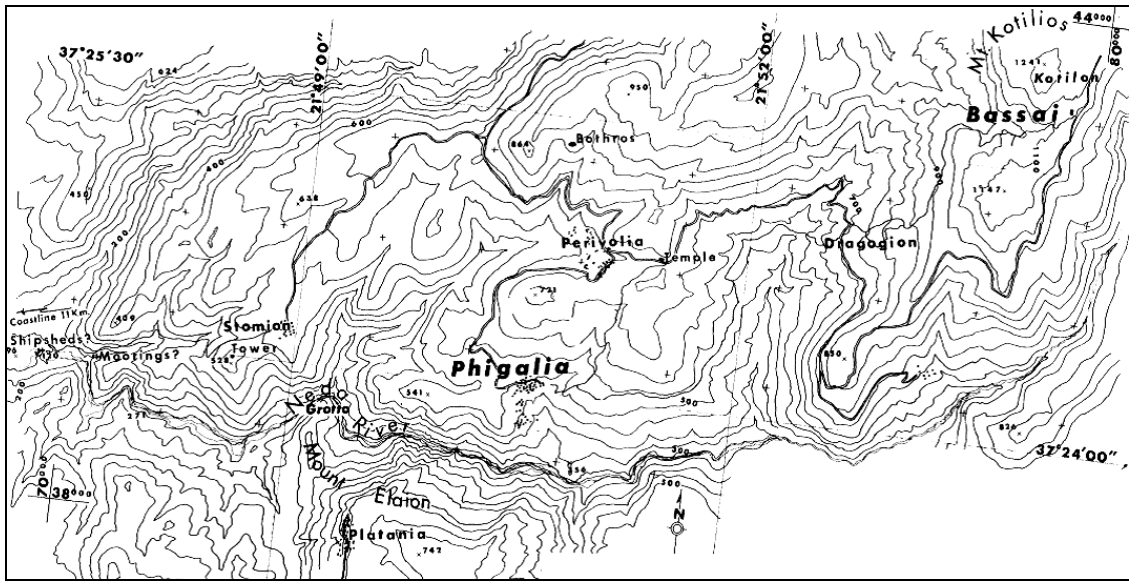

β)

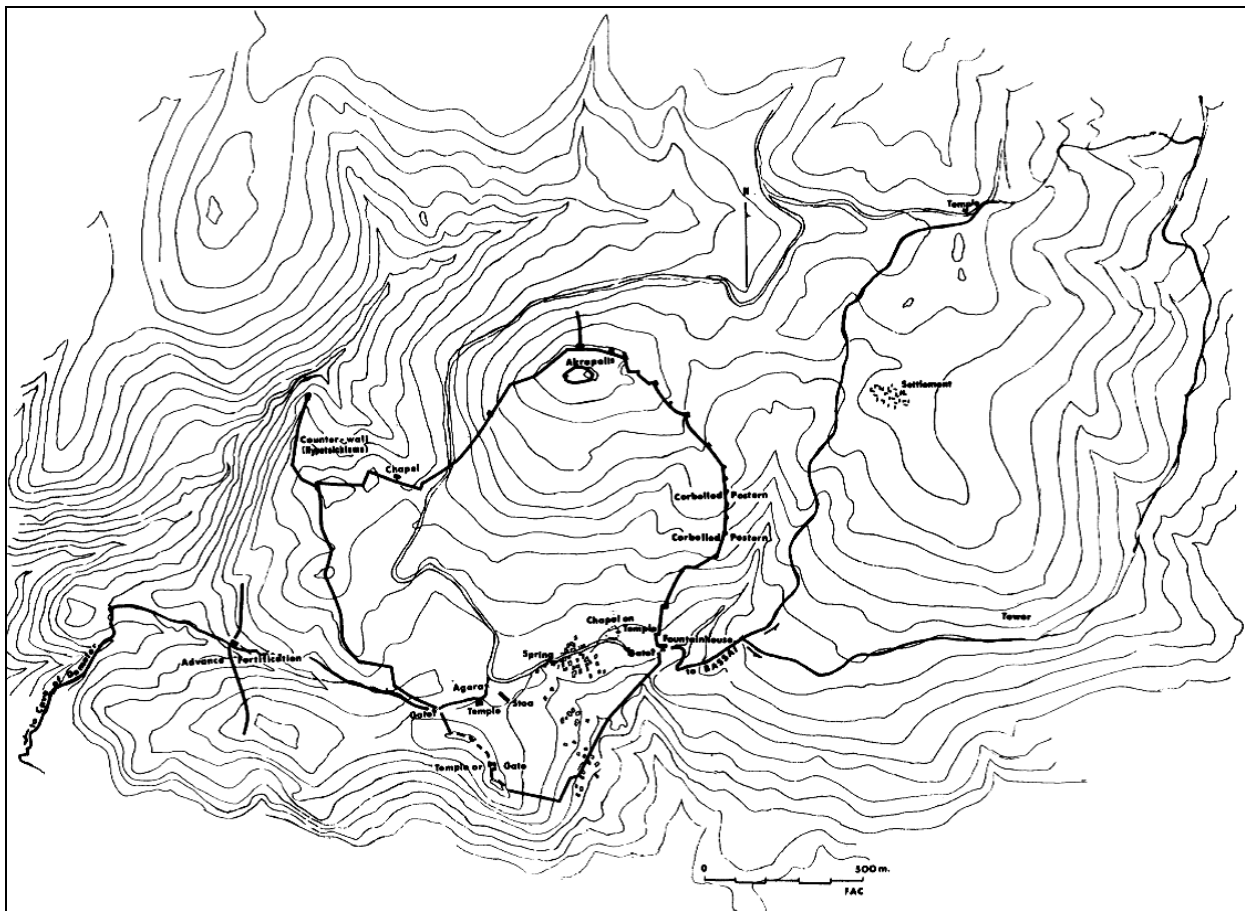

γ)

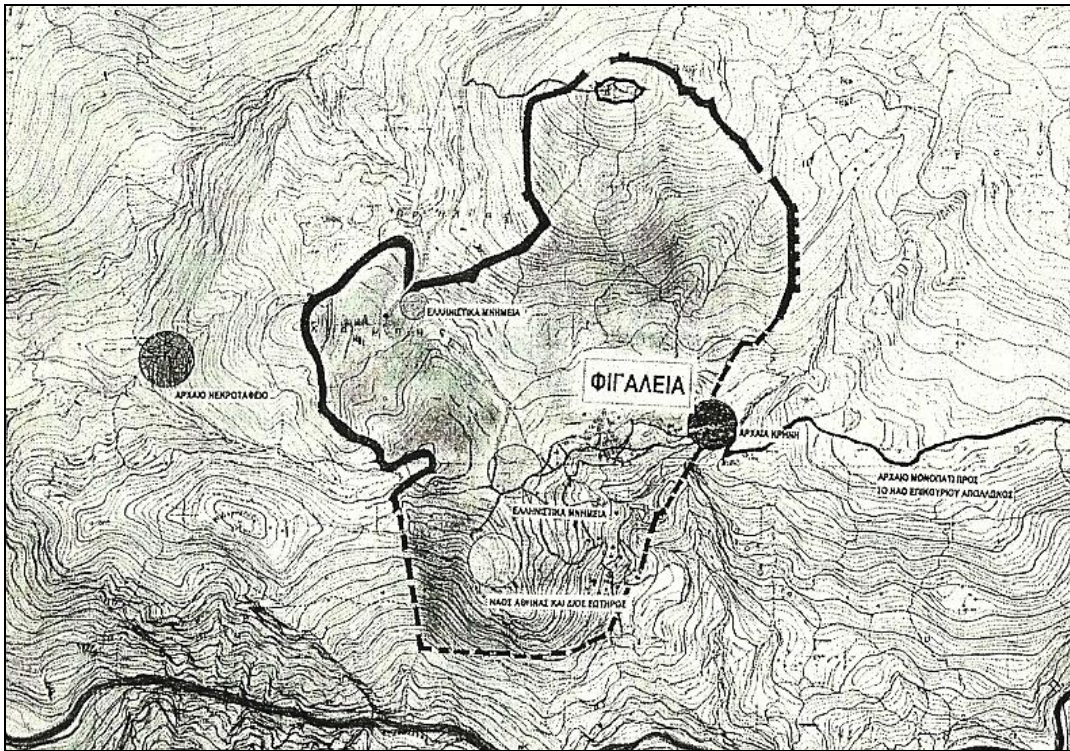
ΦΙΓΑΛΕΙΑ

α)

β)

α)

β)

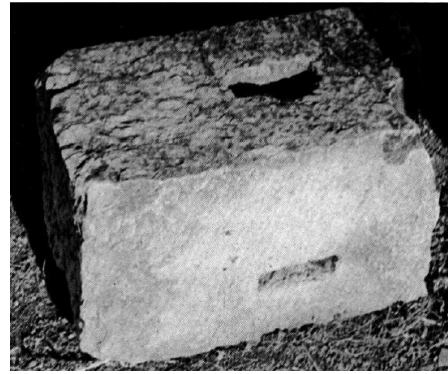
γ)

δ)

ε)

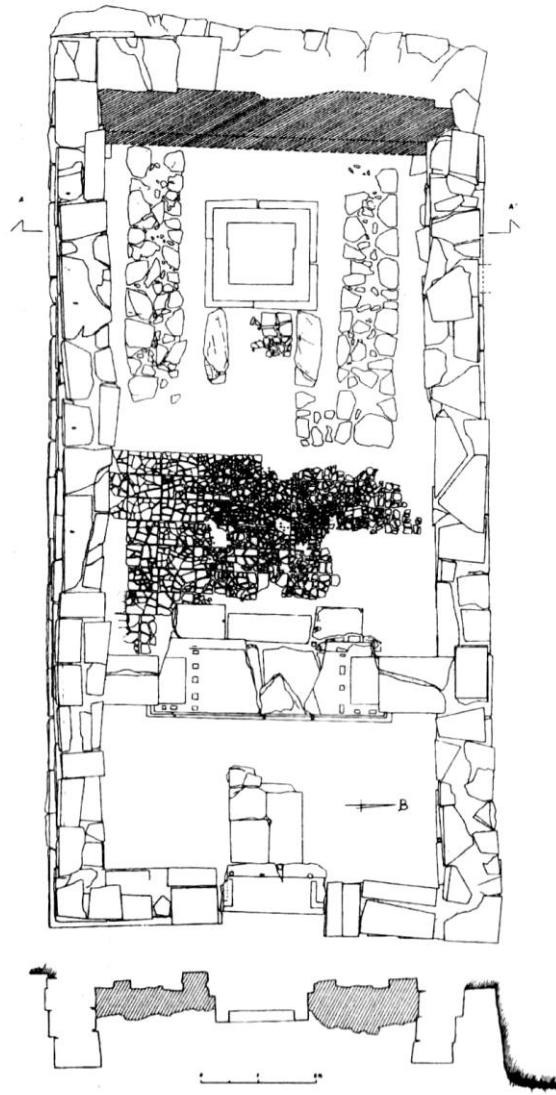
α)

β)

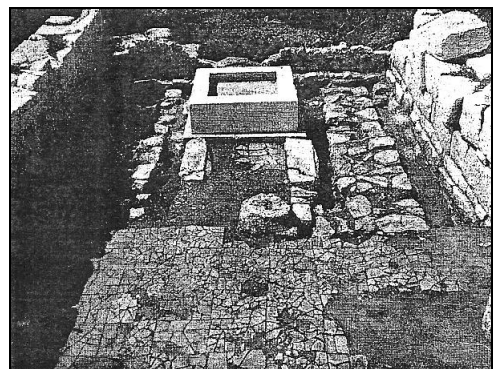
γ)

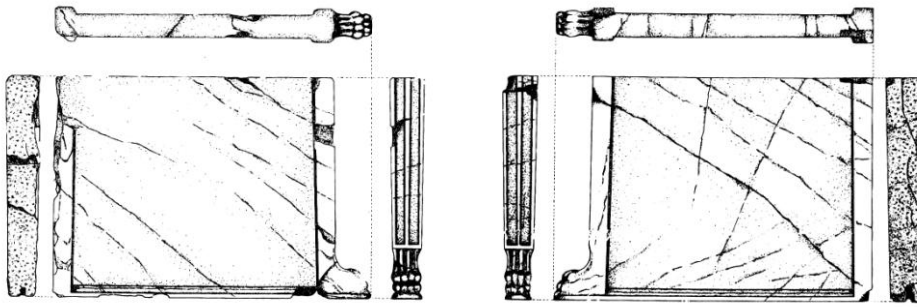
α)

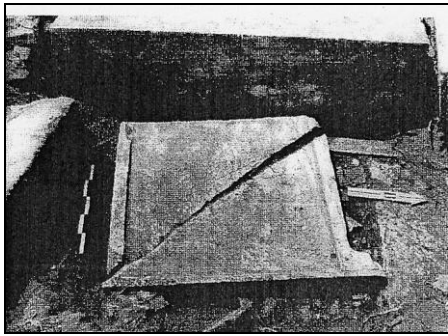
β)

γ)

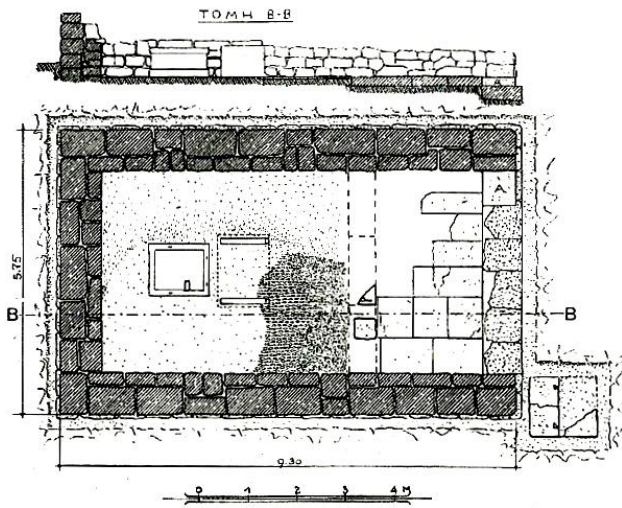
α)

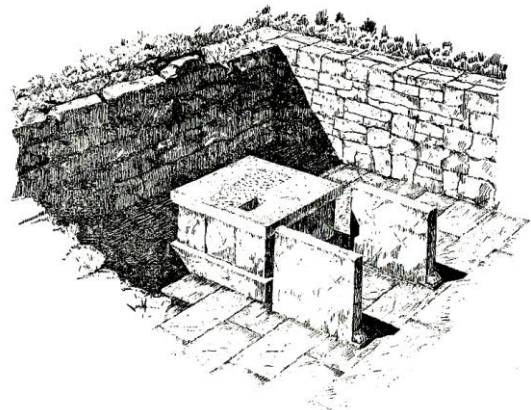
β)

γ)

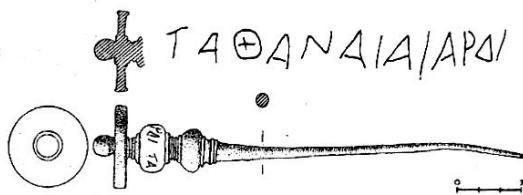
δ)

ε)

α) β) γ)

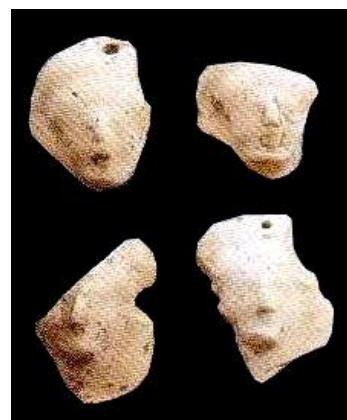
δ)

ε)

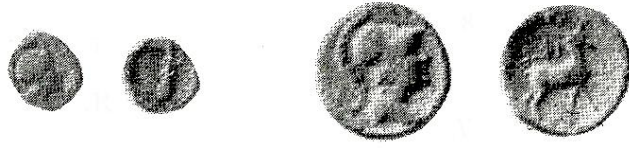

στ)

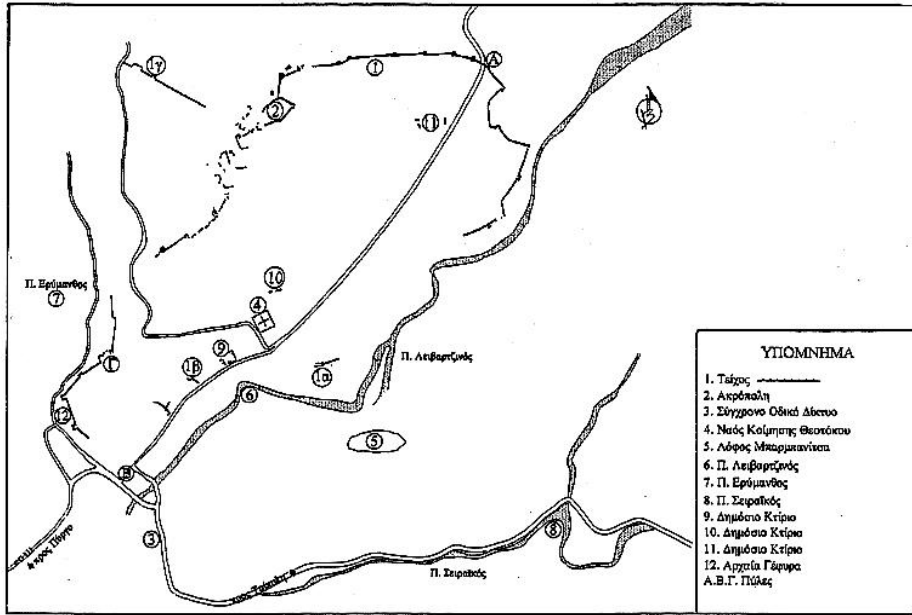

ζ)

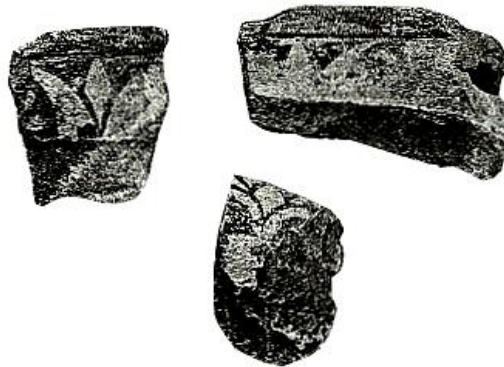
ΨΩΦΙΣ

α)

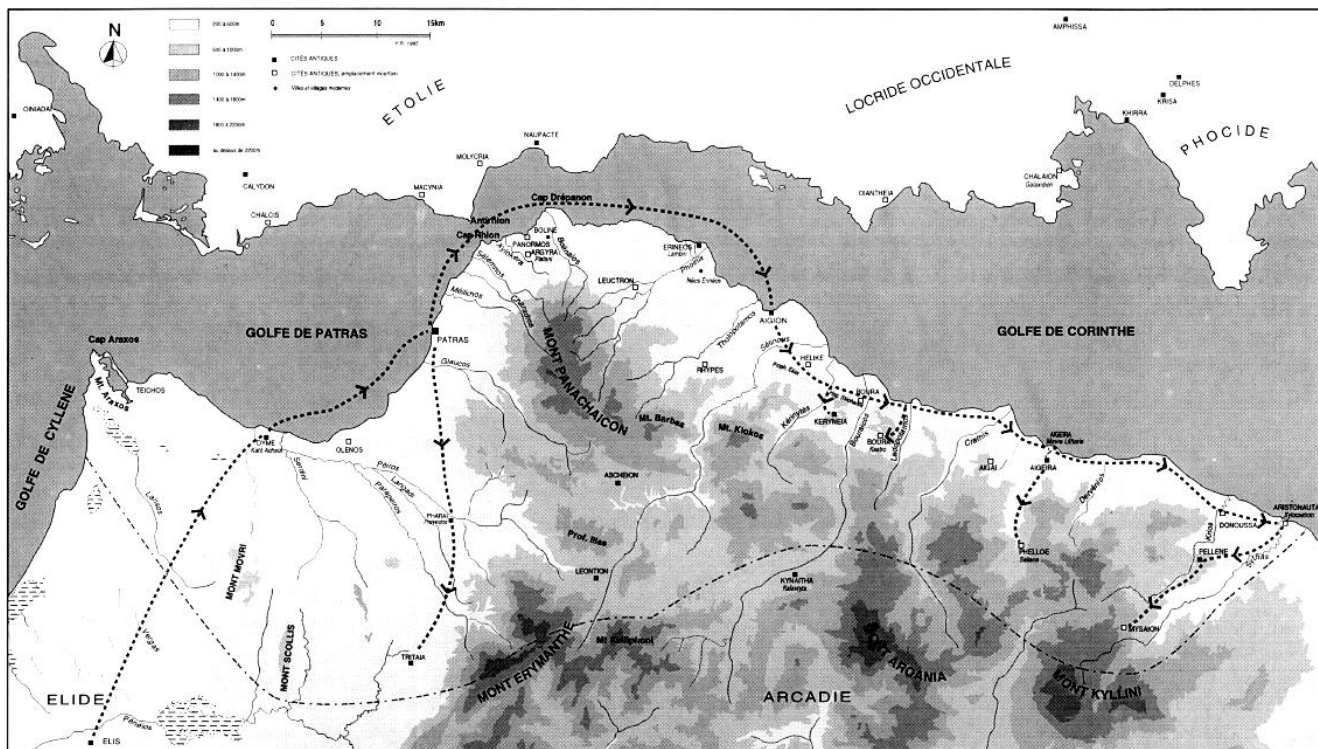
β)

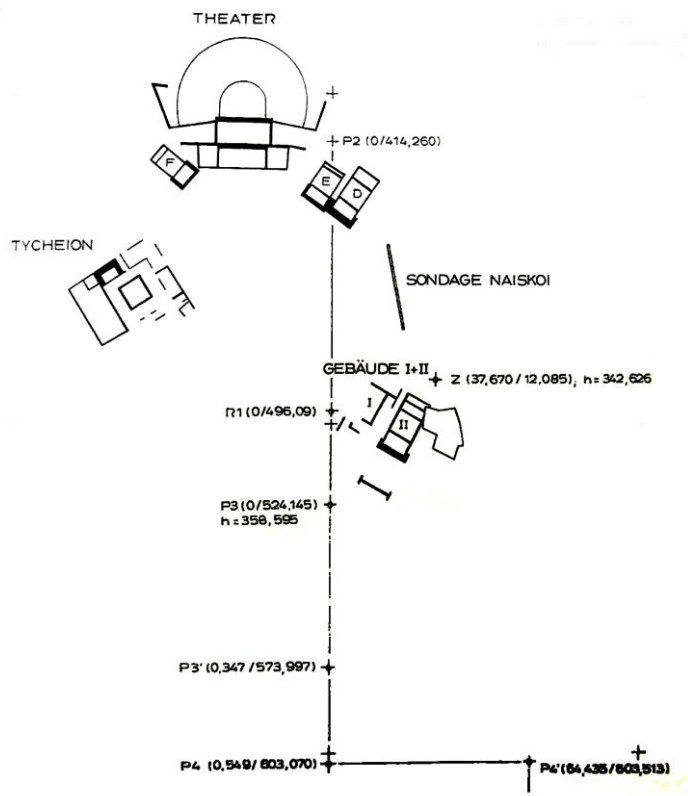

γ)

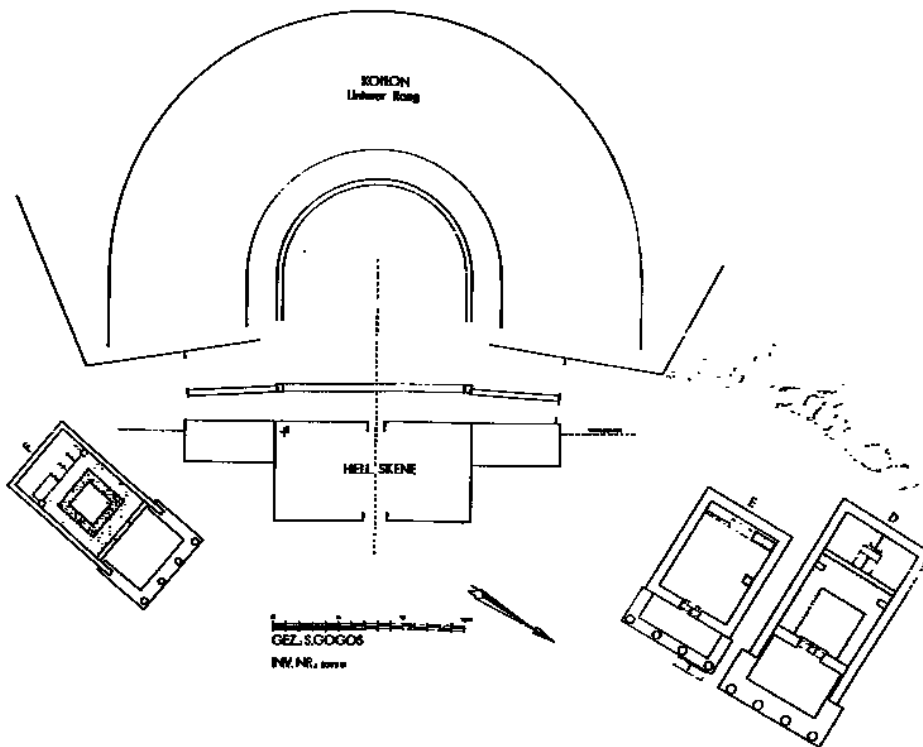

AXAÏA

α)

β)

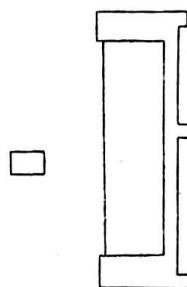
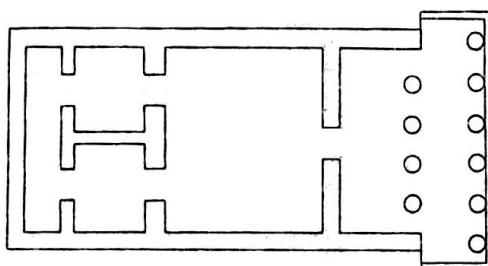

α)

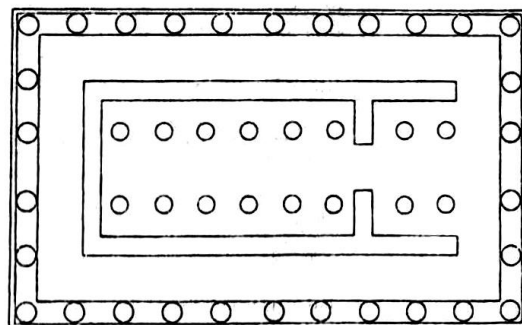

β)

GEBÄUDE I (Prostylos)

ALTAR

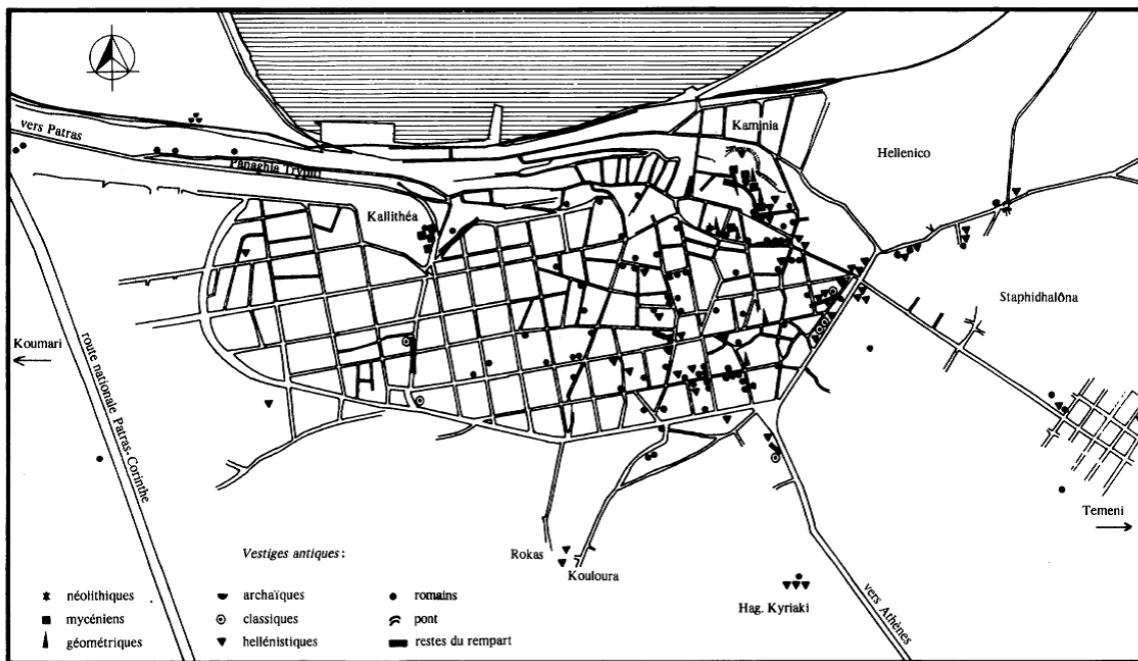

GEBÄUDE II (Peripteros)

ΑΙΓΕΙΡΑ 1997
 Rekonstruierter Grundriss
 0 5m
 Tek. A. ΒΑΜΒΕΡ
 gez. I. ΒΕΝΔΑ

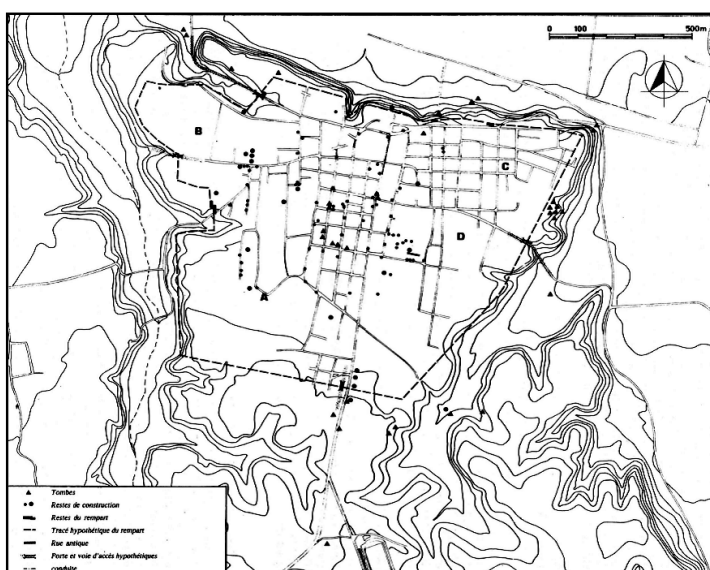
γ)

α)

β)

γ)

1. Odéon.
2. Eglise de *Pantocrator* (temple de Zeus?).
3. *Aedes Augustalium*.
4. Restes des constructions de l'agora, à l'est de l'odéon (rue *Londou* 51 et *Germanou* 75).
5. Restes d'une voie dallée, au sud de l'acropole (rue *G. Roufou*, 38-42).
6. Restes d'une construction absidale, au sud de l'odéon (rue *Germanou* 36-40).
7. Restes d'une construction absidale (rue *Sotiriadou* 27 et *Germanou*).
8. Restes d'une construction absidale (rue *G. Roufou* 18).
- 9-14. Restes de l'amphithéâtre.
15. Prolongement de la grande rue nord-sud, traversant la nécropole nord.
16. Restes d'une voie dallée (rue *Karaïskaki* 195).
17. Restes d'une voie dallée (rue *Votsi* 52).
18. Restes d'une voie dallée (rue *Philopomenos* 47).
- 19-26. Restes d'une voie dallée E—O (*cardo maximus*).
21. Construction avec une entrée sur la rue dallée (*tabernae*?), à l'angle des rues *Kanari* 62 et *Kanacari*.
23. Galerie sur la rue est-ouest, à côté du nymphaion.
27. Impasse dallée de l'axe principal est-ouest (croisement des rues *Corinthou* 288 et *Kanari*).
28. Restes de la voie principale dallée nord-sud (rue *I. Vlachou* 16 et *Maouli*).
29. Restes de la voie principale dallée nord-sud (îlot *I. Vlachou*, *Kanari*, *Ipsilandou* et *Gounari*).
30. Restes d'un nymphée à trois absides (au croisement des rues *Ipsilandou* et *Gounari*).
31. Reliefs des gladiateurs, bases de statues et place dallée (rue *Kalamogdarti*).
32. Salle d'une construction à deux étages (rue *Gounari* 69).
33. Restes d'une grande construction (*Sarapeion*), aux rues *Maizónos* 205 et *Trión Navarchôn*.
34. Restes d'une voie dallée avec galerie (rue *Kalamogdarti* 24).
35. Thermes (rue *B. Roufou* 121-125).
36. Restes des installations portuaires (rue *Bouboulinas*).

α)

β)

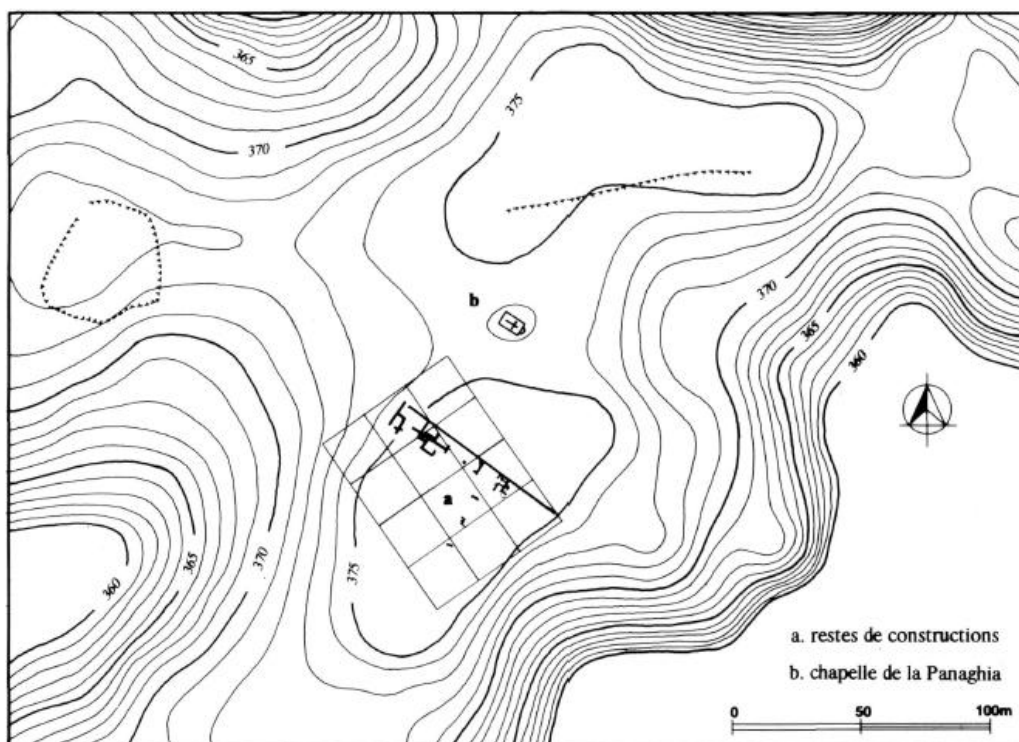
γ)

α)

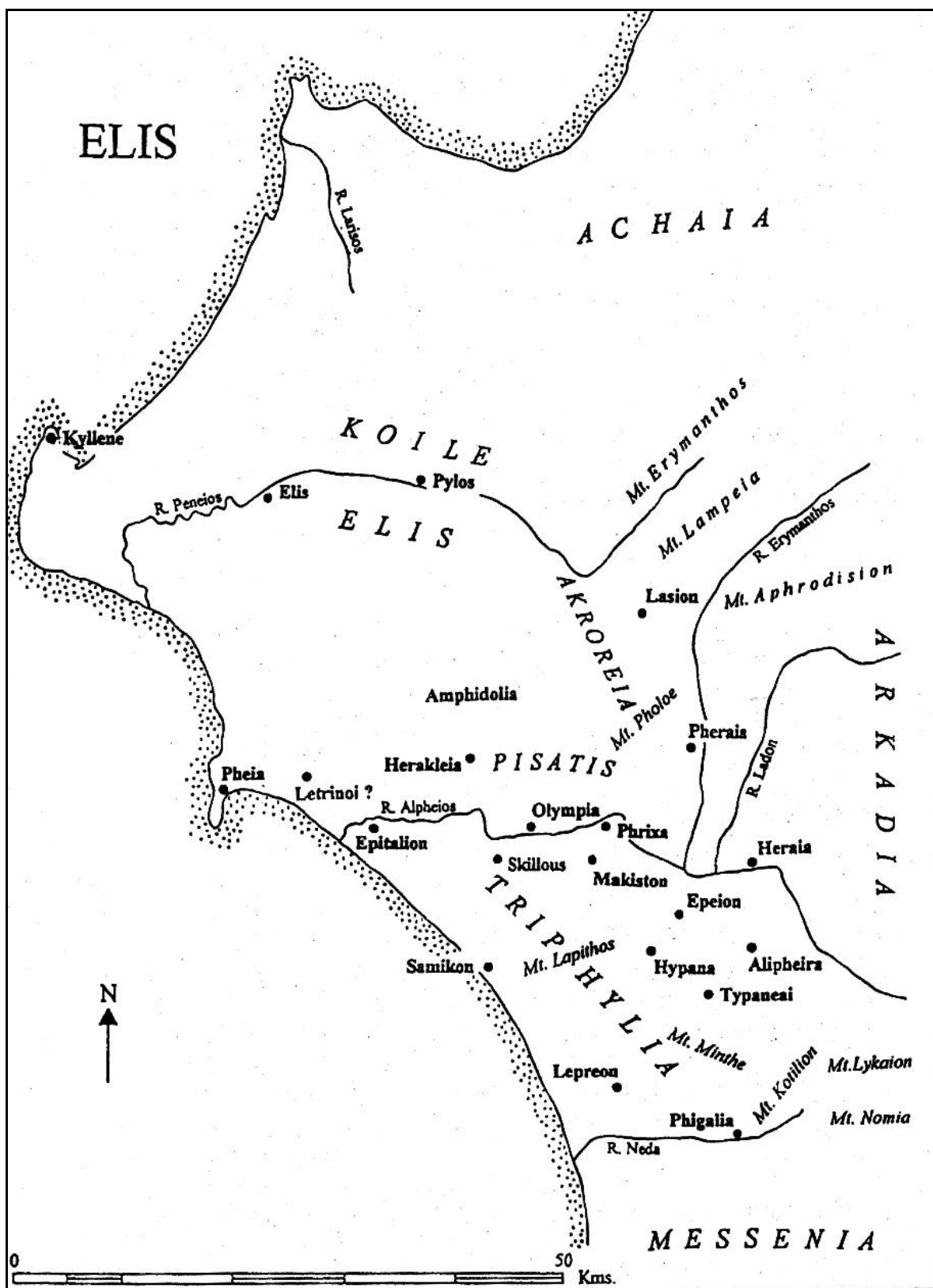

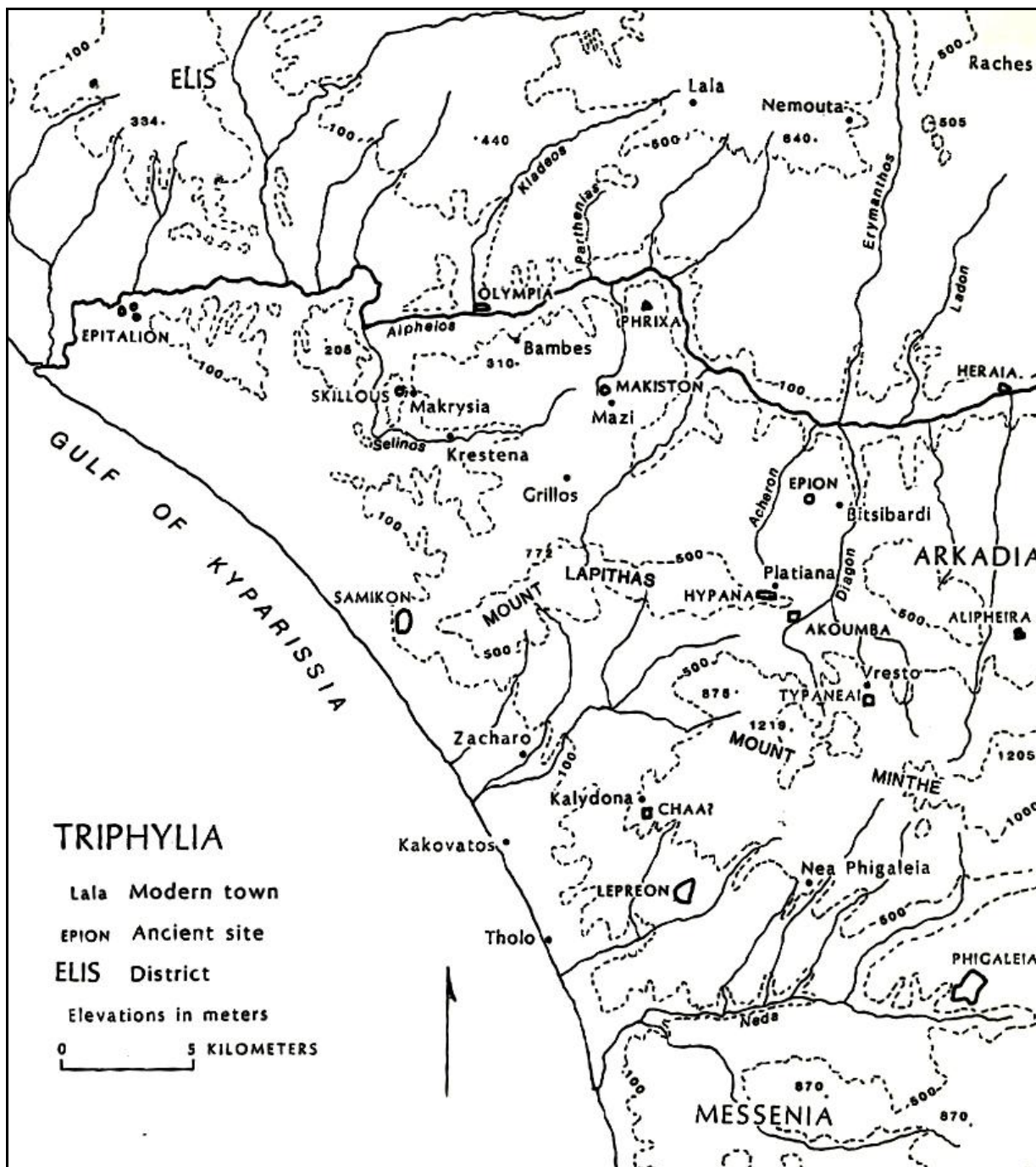
β)

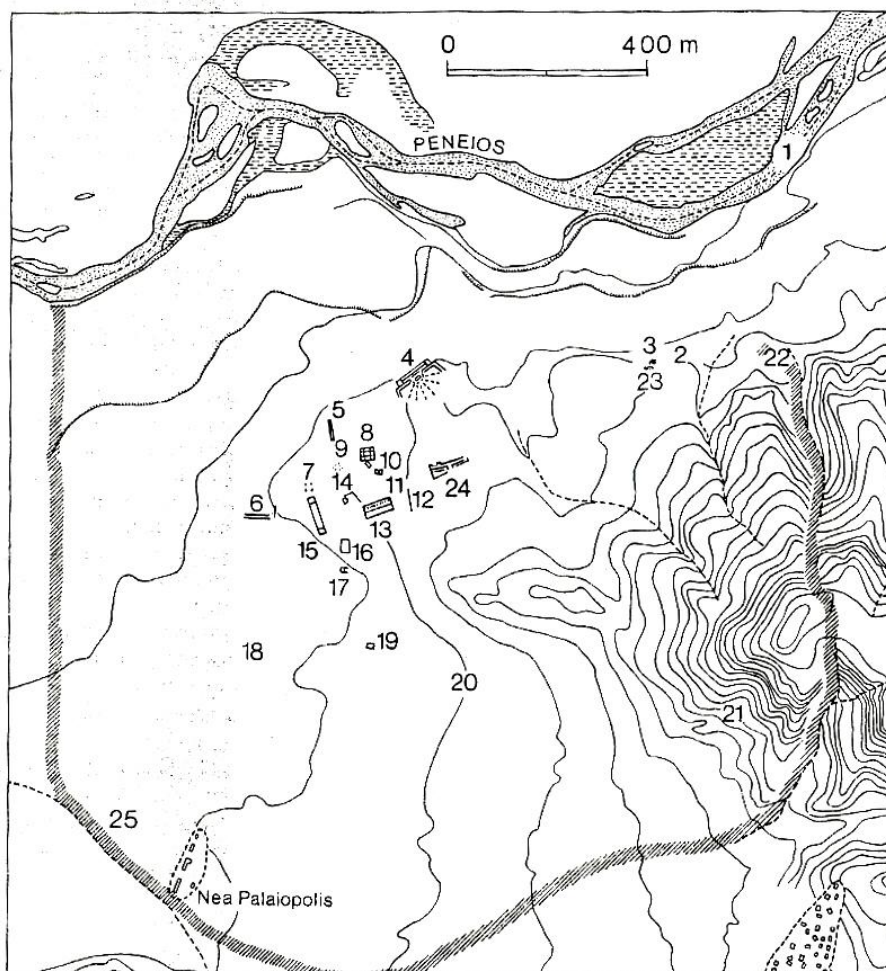
γ)

HAEIA

ΗΛΙΣ

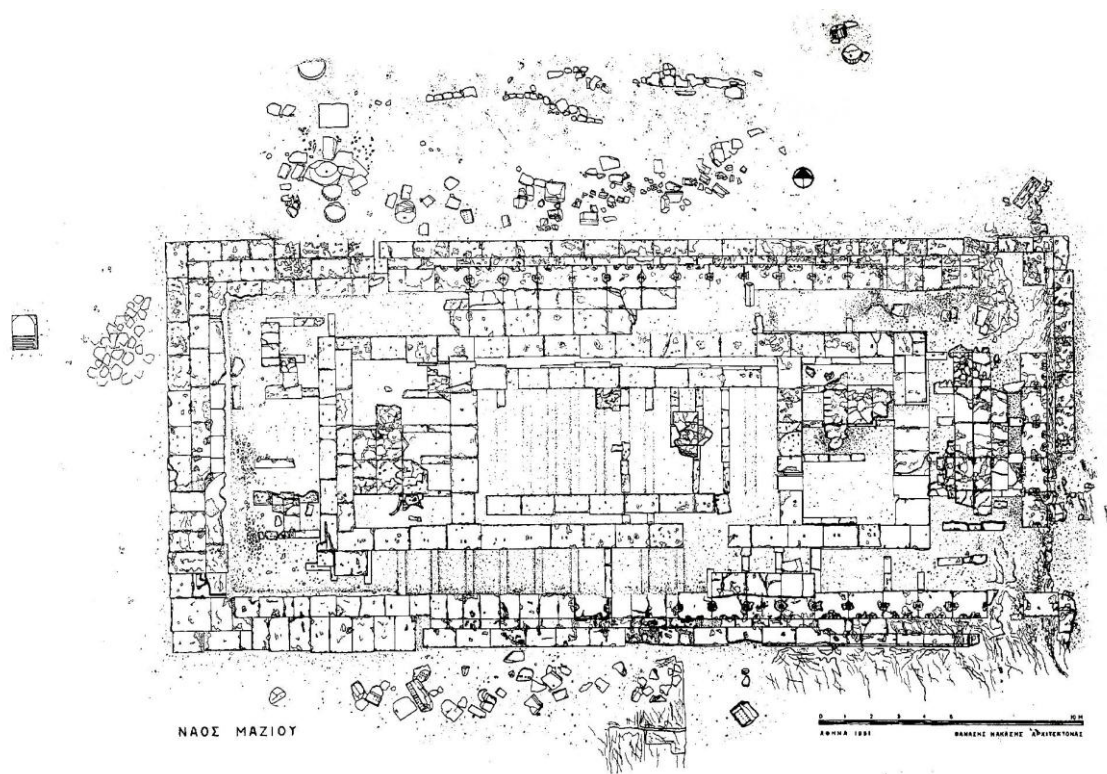
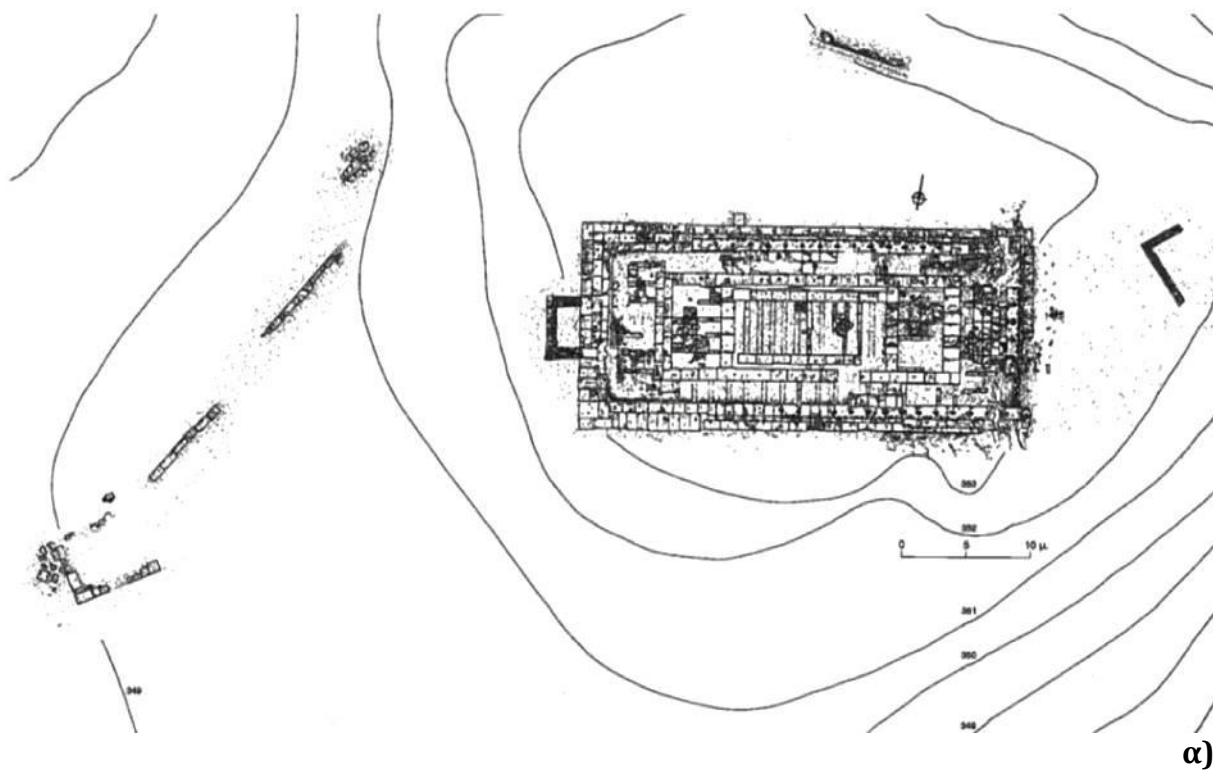
502. — ELIDE, 2°. Pianta della città di età classica ed ellenistica: 1) Resti di un ponte (?). 2-3) Mura. 4) Teatro. 5) Resti di abitazioni. 6) Ginnasio. 7) Hellanodikaiion. 8) Edificio N. 9-11) Altari. 12) Casa. 13) Stoà meridionale. 14) Altare quadrato. 15) Stoà degli Hellanodikai. 16) Temenos. 17) Tempio. 18-20) Area di abitazioni. 21) Fonte. 22) Resti delle mura dell'acropoli. 23) Resti di edifici. 24) Edificio monumentale. 25) Casa (dis. Meli)

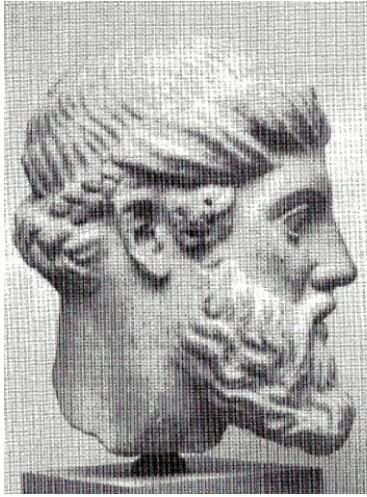
α)

β)

ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟ ΜΑΖΙ (ΜΑΚΙΣΤΟΣ;)

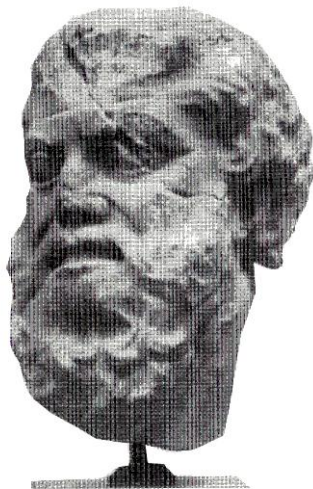

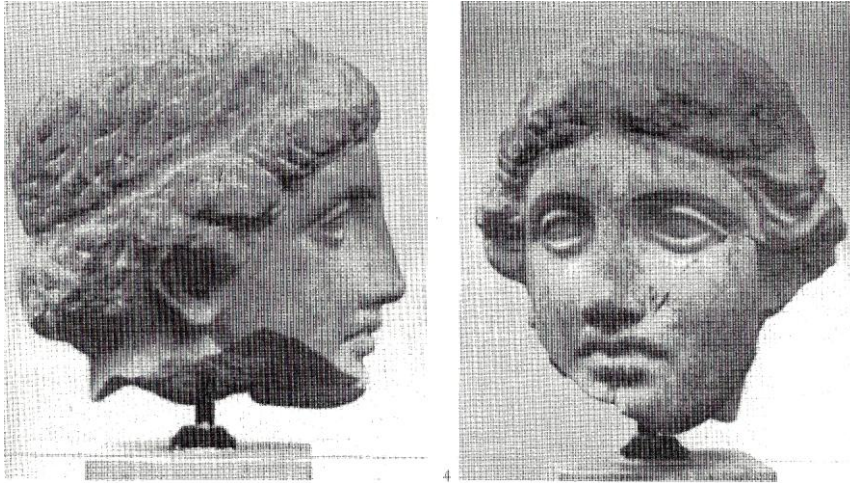
α)

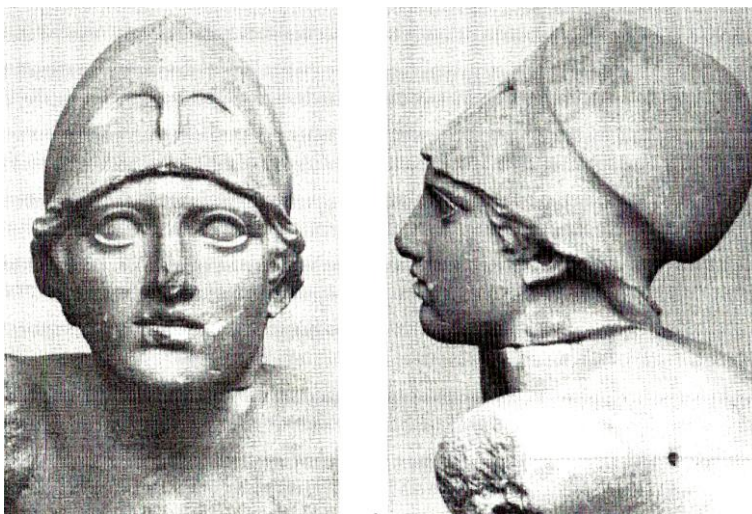
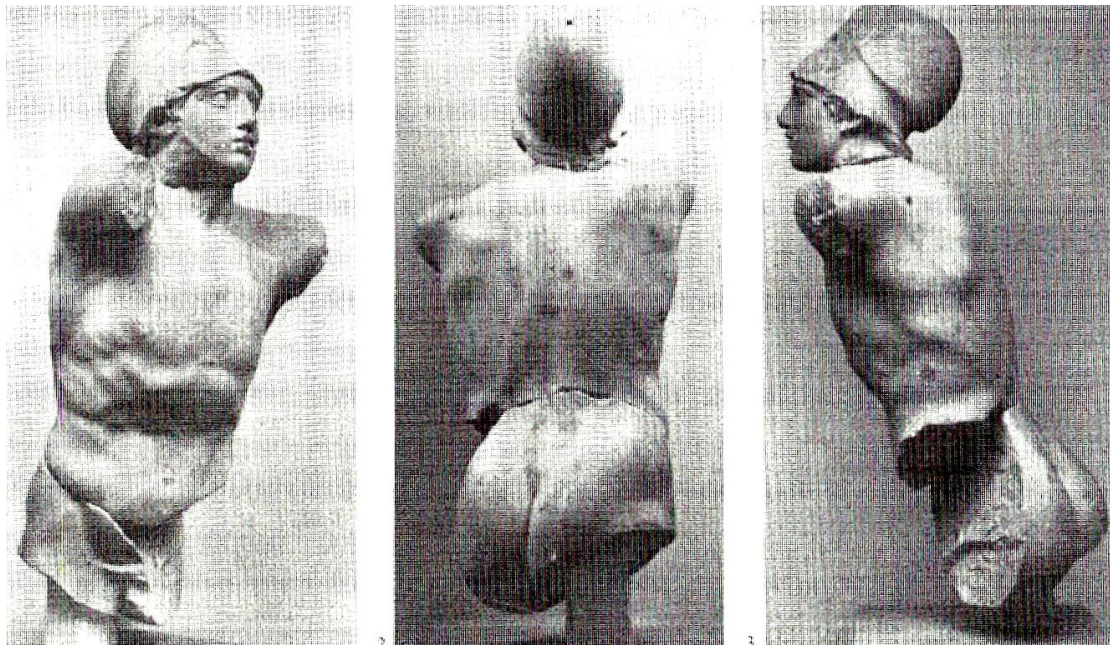
β)

γ)

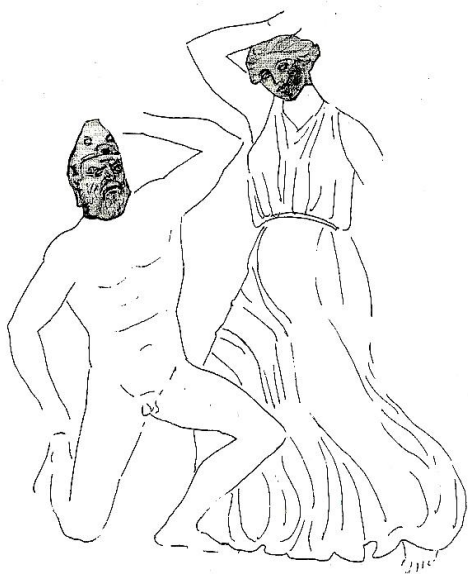
α)

β)

α)

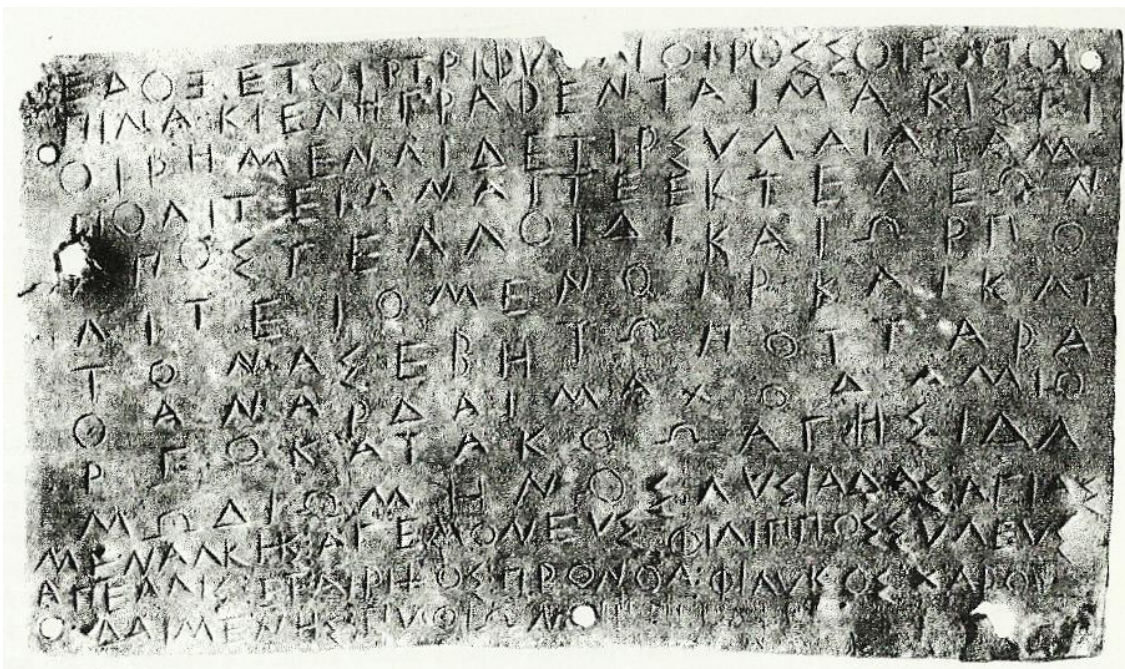
β)

γ)

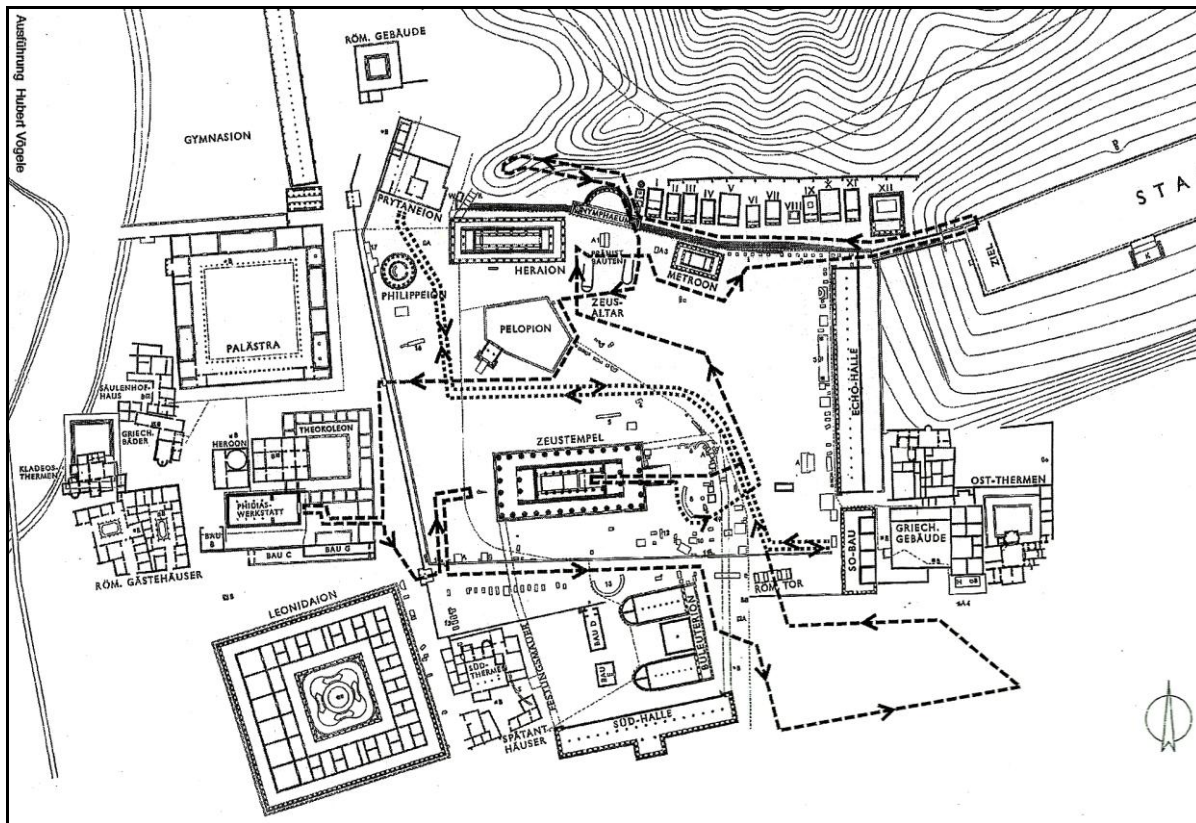

α)

β)

ΟΛΥΜΠΙΑ

α)

β)

γ)

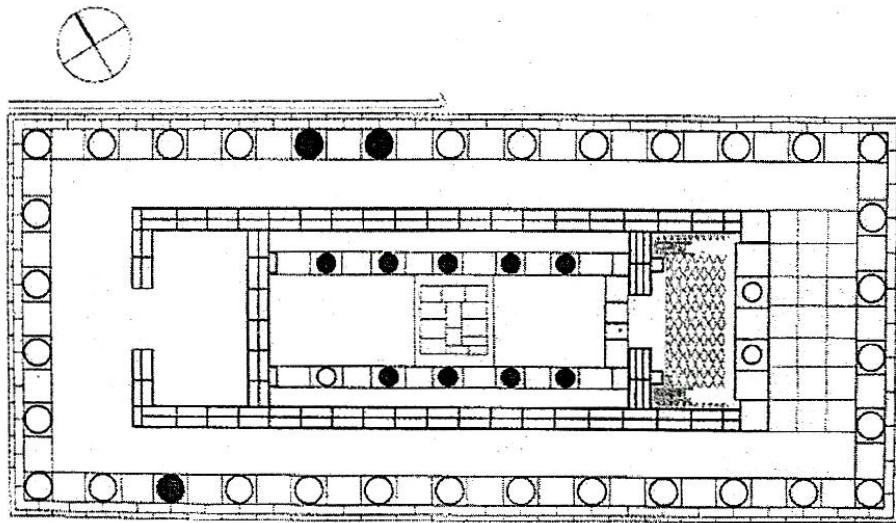

α)

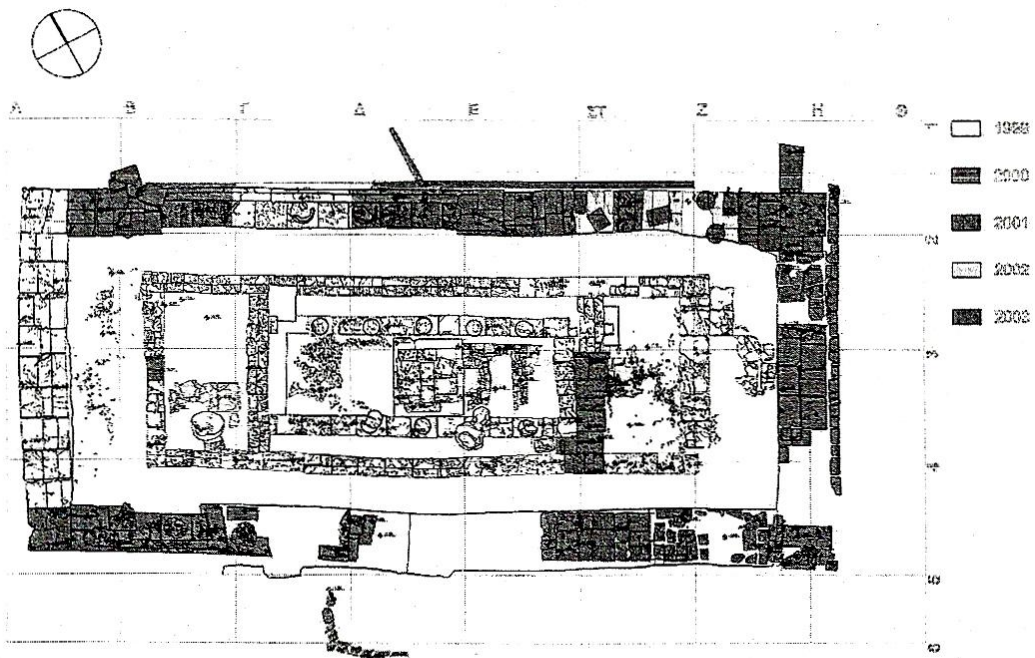
β)

ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟ ΠΡΑΣΙΔΑΚΙ

ΚΑΤΩΦΗ ΝΑΟΥ - ΔΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ IN SITU

α)

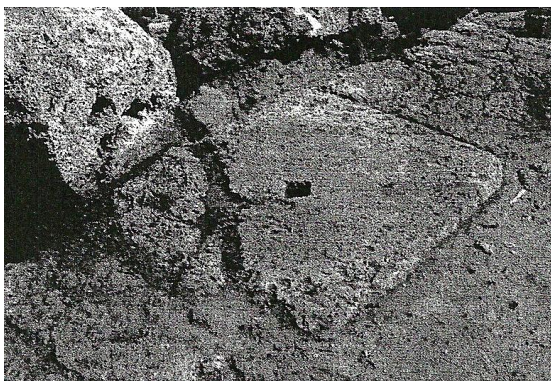

ΚΑΤΩΦΗ - ΑΥΣΤΥΧΙΣΤΗΝ ΥΦΑΡΜΟΝΕΑΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

β)

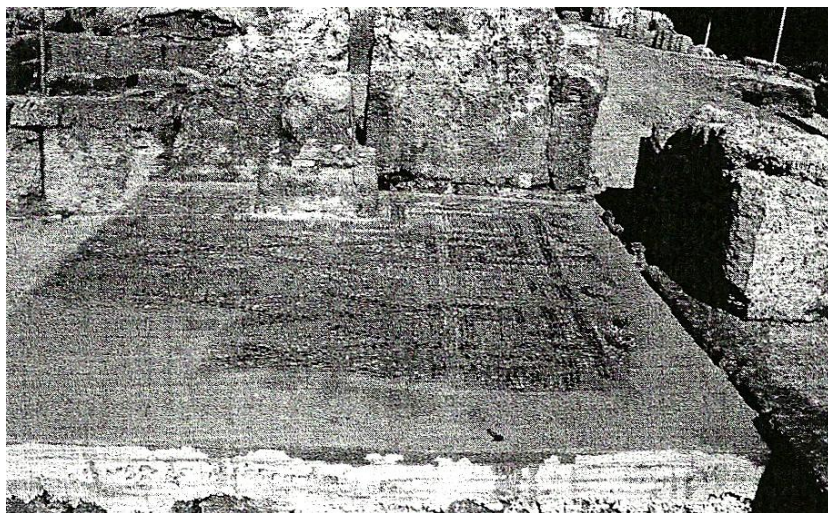
α)

β)

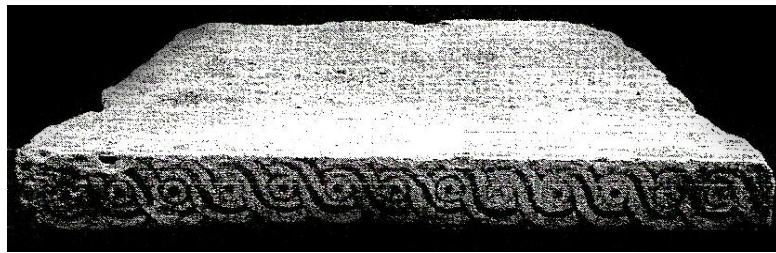
γ)

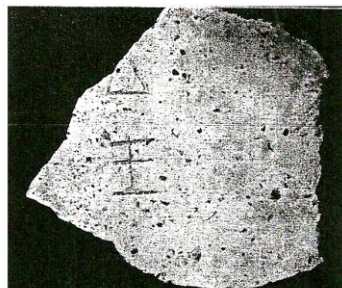
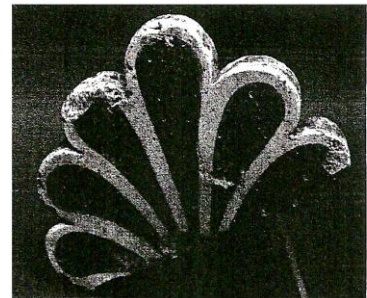
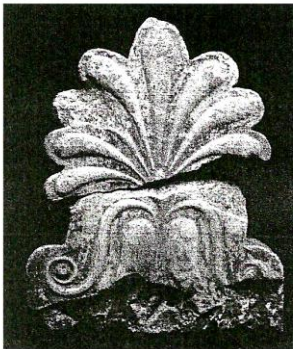
δ)

α)

β)

γ)

α)

β)

α)

β)

γ)

δ)

α)

β)

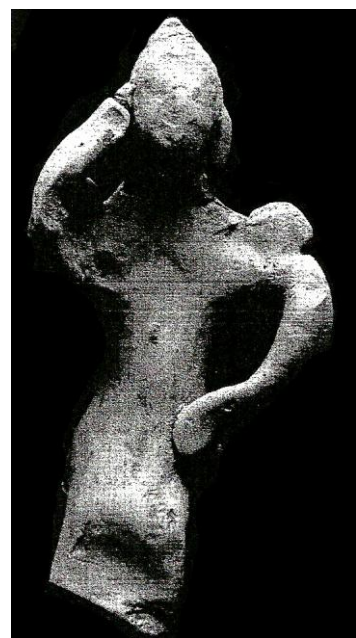
γ)

δ)

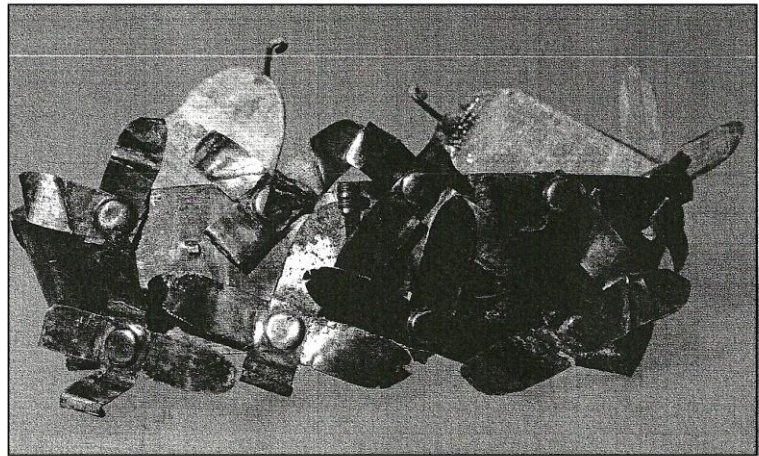
α)

β)

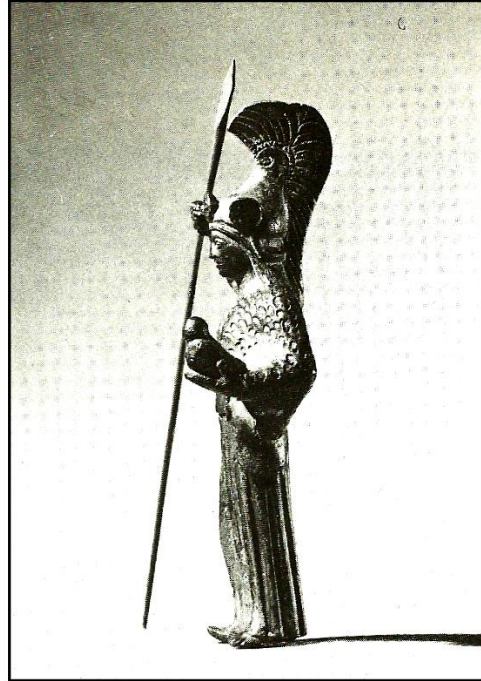
α)

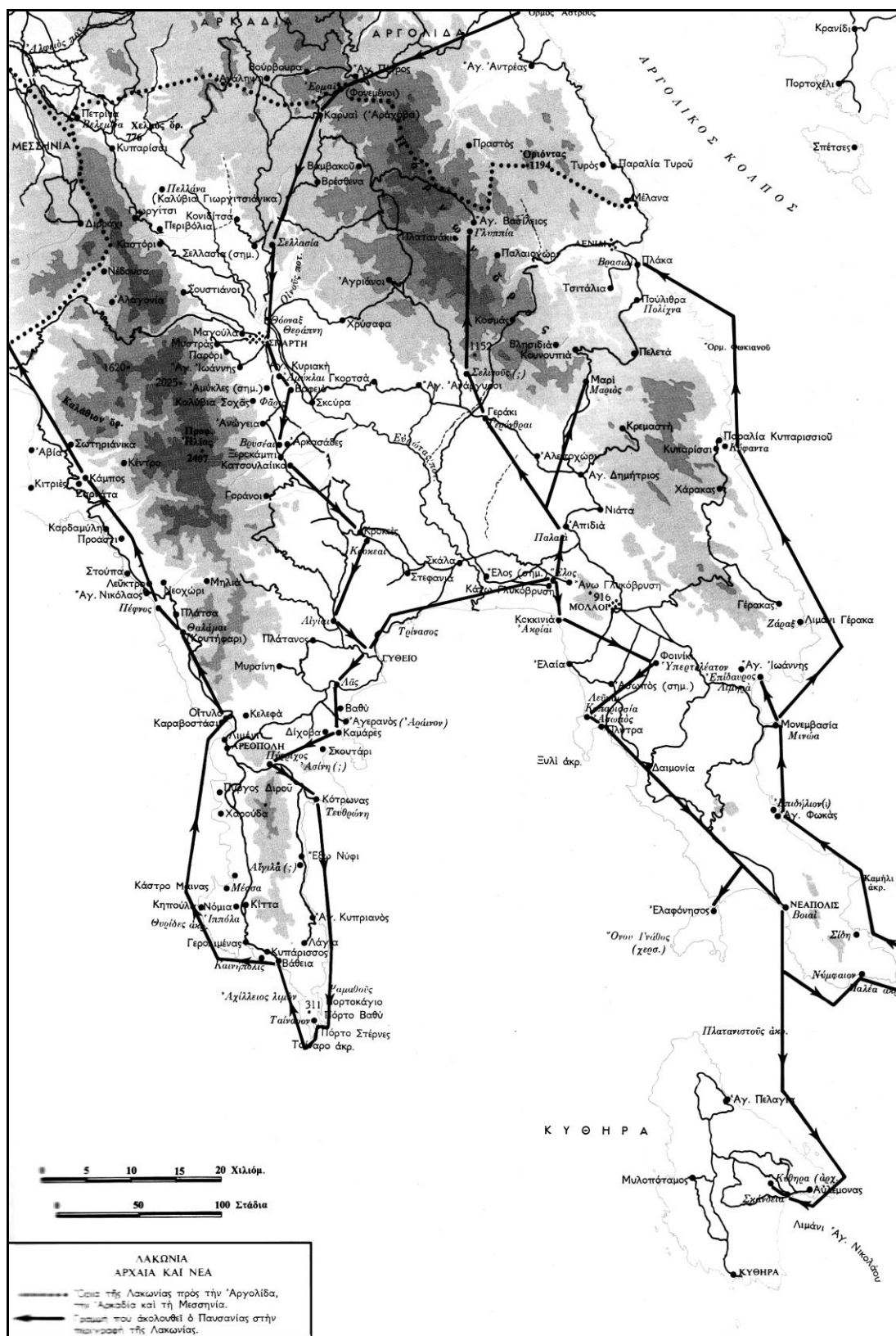
β)

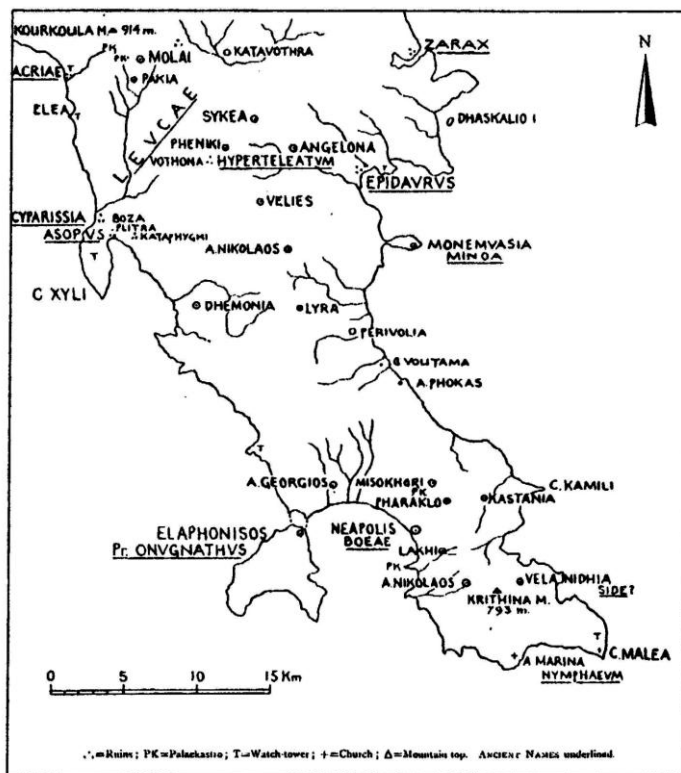

γ)

ΛΑΚΩΝΙΑ

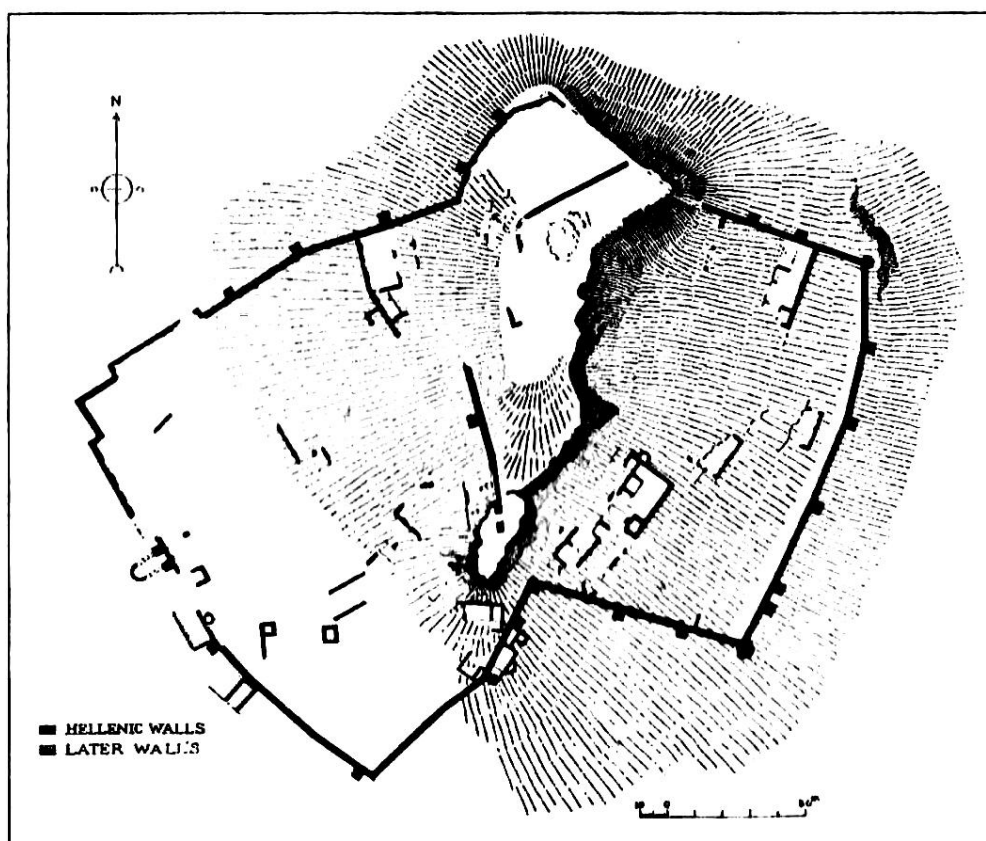
α)

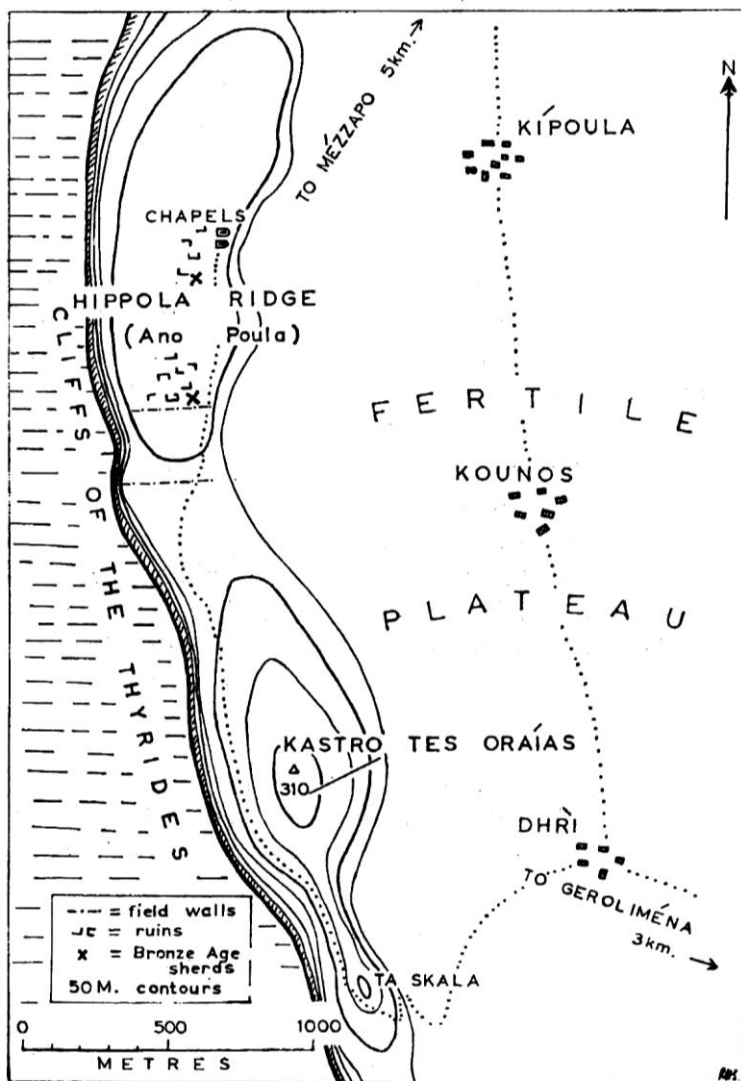
β)

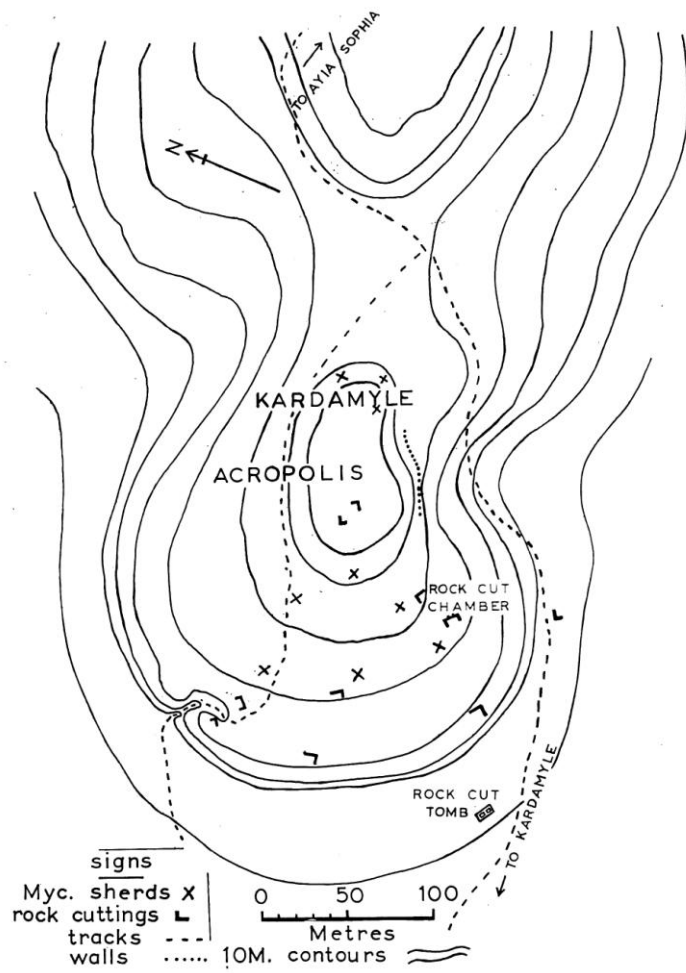

α)

β)

α)

β)

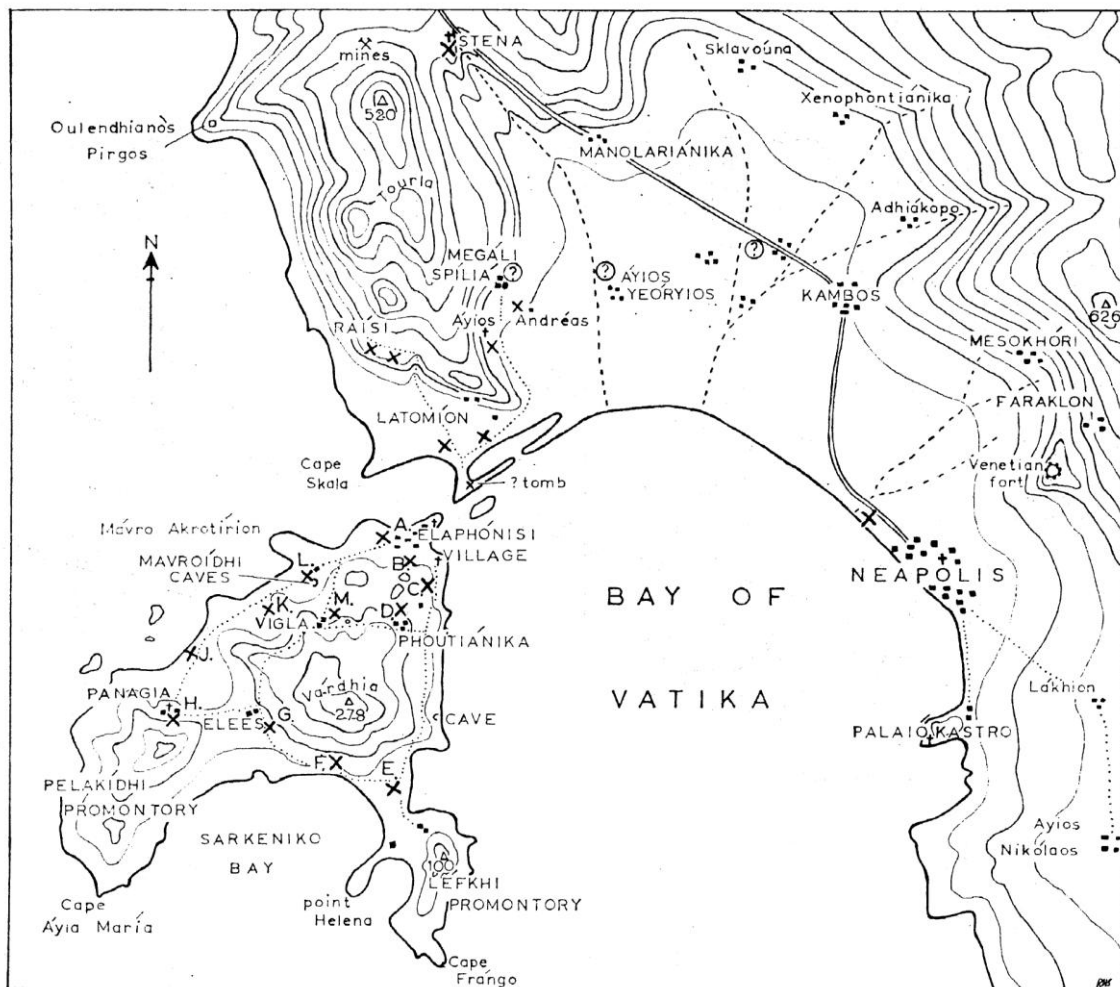

α)

β)

NEAPOLIS AND ELAPHONISI

contours every 50 M. X = prehistoric finds
 † = church or chapel

0 1 2 km.

α)

β)

γ)

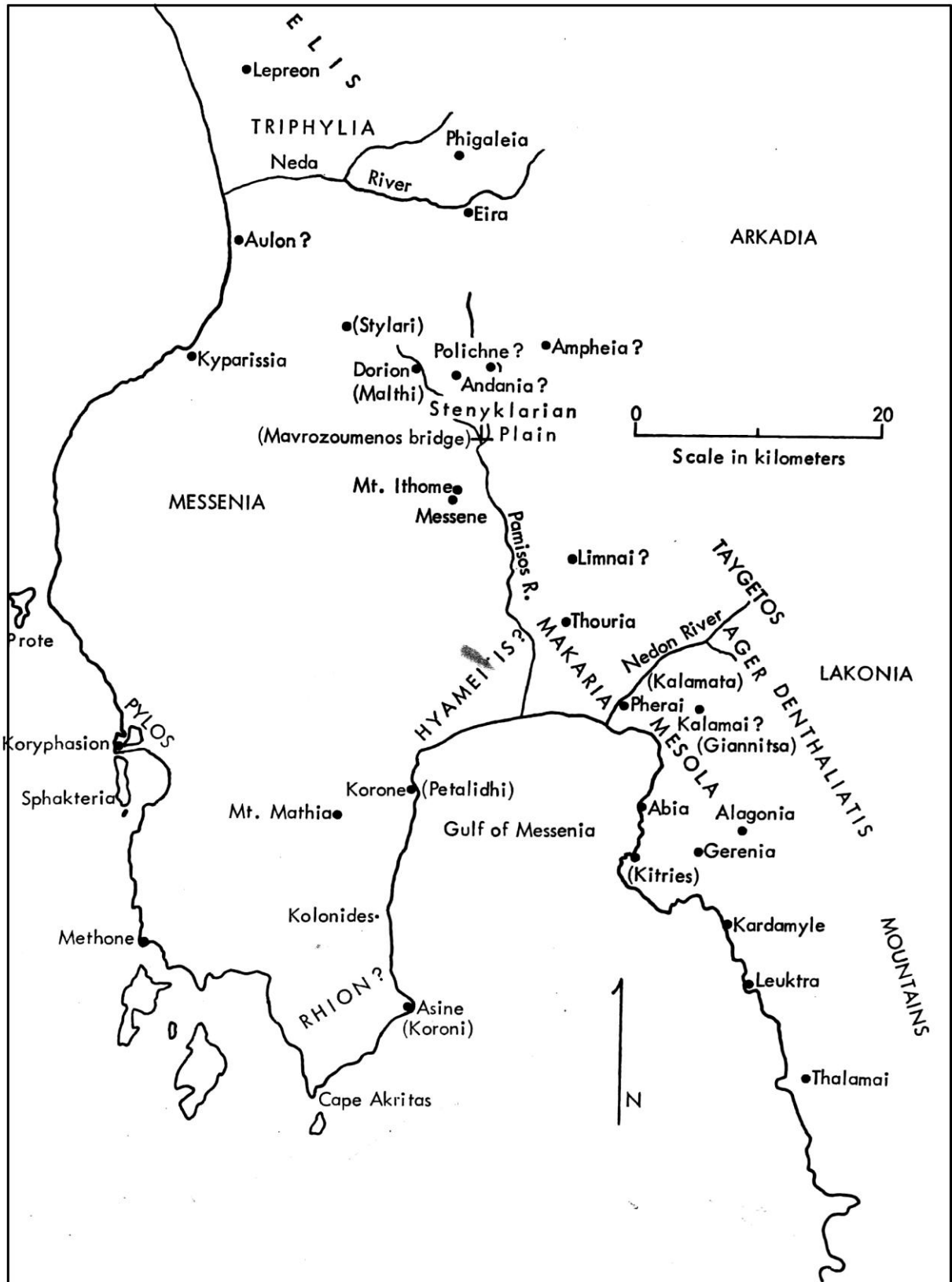

α)

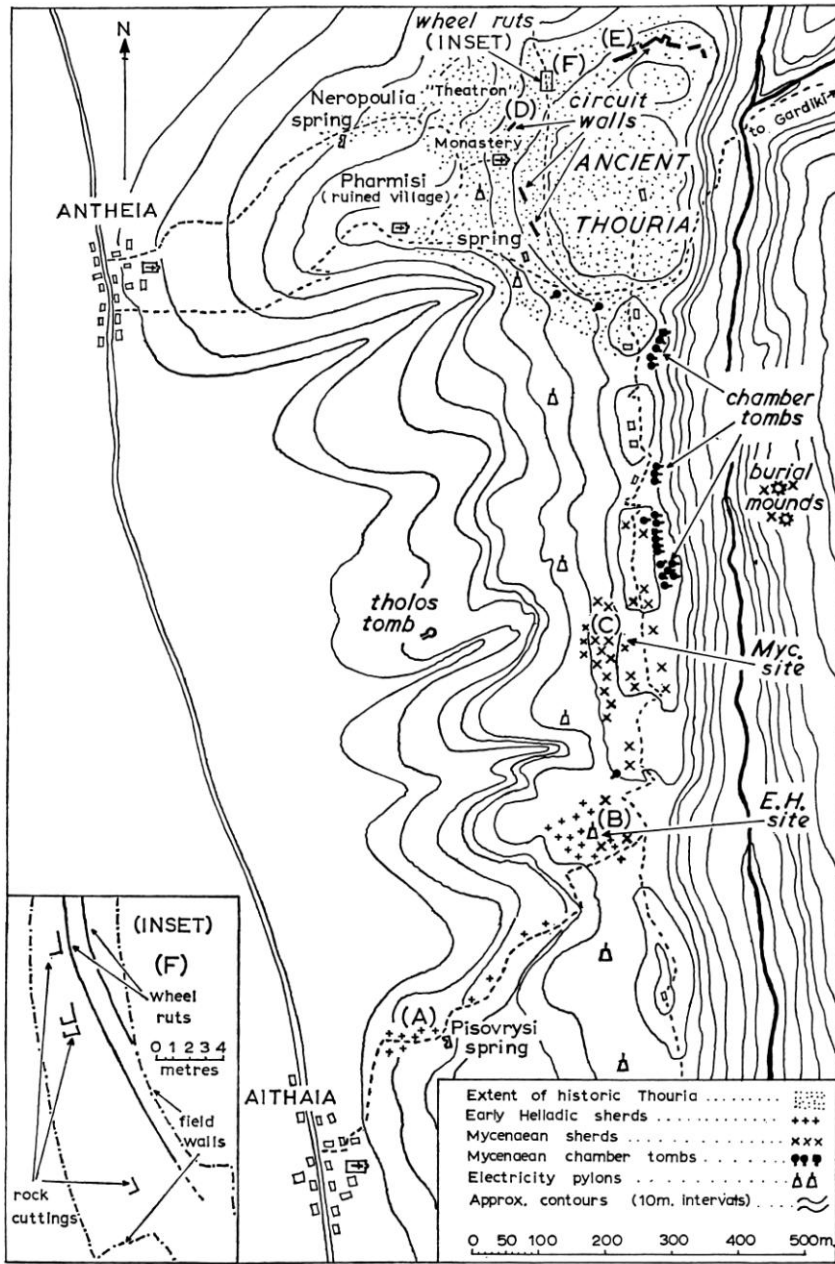

β)

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

ΘΟΥΡΙΑ

α)

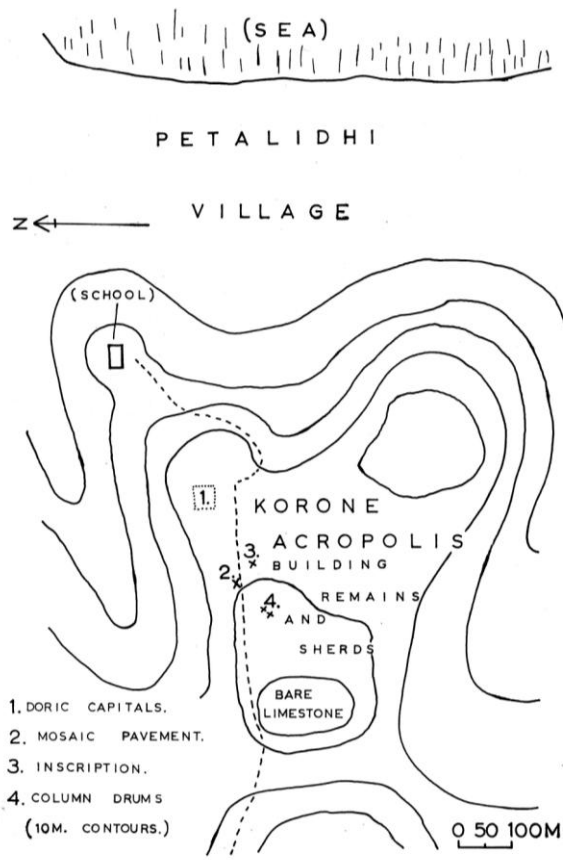

β)

α)

ΚΟΡΩΝΗ

β)

γ)

α) Κυπαρισσία

β) Μεσσήνη

γ) Μοθώνη

δ) Πύλος

ΠΥΛΟΣ-ΚΟΡΥΦΑΣΙΟΝ

